TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLT XXVI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1977

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

YILMAZ ÖZTUNA
Başredaktör

Redaktörler : Prof. Kenan AKYÜZ, Prof. Dr. Hasan EREN, Tekin ERER, Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ, Orhan YÜKSEL.

Yardımcılar : Cazibe KURT, Dr. Vedat ÖRS, Dr. Hamza ZÜLFİKAR, Dr. Cahit KAVCAR, Dr. İsmail PARLATIR, Şahap GENSOY, Mehmet SEZGİN, Mehmet ERİLTER, Muallâ DEMİRHAN, Neslihan ÖÇTEN, Tomris TEVETOĞLU, Buğra SOFUOĞLU, Ahmet ÖÇTEN, Ahmet KANSU, Beyhan DEMİRTAŞ, Güler ÖNAL, Sevim EMEKLİ, Meliha TUÇ.

YİRMİ ALTINCI CİLTTE YAZILARI BULUNANLAR

Nihâl ATSIZ, Avni Refik BERKMAN, Ecz. Uğur DERMAN, Öz DOKUMAN, Em. Aml. Vehbi Ziya DÜMER, Yk. Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. Hasan EREN, Prof. Dr. Muharrem ERGİN, Mehmet ERİLTER, Dr. Salâhattin İÇLİ, Ziya İSHAN, Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Yk. Müh. Yavuz KANSU, Prof. Dr. Abdülkadir KARAHAN, Rıza KARDAŞ, Av. Dr. Ergin KORUR, Nuri KORUR, Cazibe KURT, Filiz ORTAÇ, Dr. Vedat ÖRS, Cahit ÖZTELLİ, Yılmaz ÖZTUNA, Dr. İsmail PARLATIR, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Dr. Fethî TEVETOĞLU, Ekrem ÜÇYİĞİT, Orhan YÜKSEL.

21. CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

273. sayfadaki resim Karagöz'ün değil Hacivat'ın resmidir.

22. CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
339	1	2	recciver	receiver
402	1	31	ışıma	ısıma

474. sayfadaki LAPO, LAPONYA, LAP'LAR maddeleri 473. sayfadaki LAPLACE DÖNÜŞÜMÜ maddesinden sonra gelecek.

23. CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
274	2	3	türklerin	türlerin
275	1	27-28	istidlâl (dolayısıyle anlama)	istidlâlden (dolayısıyle anlama) yararlanılır
472	1	17	ornitihorynque	ornithorynque
472	1	18	plarypus	platypus
473	1	58	robbif	rabbit

24. CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
9	2	42	1552	1525
60	1	5	Meslis-i âyân	Meclis-i âyân
60	1	48	ceddin	ceddim
463	1	14	münekkı	münekkıd

25. CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
39		(Sayfa üstü yazısı)	Müctecip	Müstecip
220	2	51	Uchisar	Üçhisar
337	1	44	samanyolu'muzdan	samanyolumuzda
404	2	6	sınırlarda	sınırlamada
452	2	1	taşır	taşı

26. CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
250	1	20	0,92612736 m²	0,83612736 m²
343	2	47	Brachipod	Brachiopod
357	2	25	geçirmek	geçirmemek
357	2	30	şey	şeye
357	2	35	Müslümanları	Müslümanlar'ı
357	2	53-54	Abhülhamîd	Abdülhamîd

85. sayfadaki Osman Salâhaddin Dede Efendi, 84. sayfadaki Osman Salâhaddin Dede Efendi maddesinin devamıdır.

217. sayfadaki Oyun Havası maddesi 213. sayfada Oyrot Tura, 209. sayfadaki Oyuncak maddesi de Oyun Havası maddesinden sonra yer alacaktır.

O

ORHUN YAZISI, bilinen ilk Türk alfabesi. Üç kıt'ada tarih boyunca geniş sahalara yayılan Türkler, gittikleri yerlerde bir çok kültür merkezleri meydana getirmişler, temas ettikleri çevrelere göre çeşitli yazılar, çeşitli alfabeler kullanmışlardır. Nitekim *Göktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmî, Arap, Süryânî, Ermenî, Rum, Latin, Slav* alfabelerini Türkler'in kullanmış olduklarını görüyoruz. Fakat az veya çok kullanılan bu alfabelerin içinde dört tanesi geniş ölçüde kullanılarak Türkler'in umumî millî alfabeleri hâline gelmiştir. Bunlar Göktürk, Uygur, Arap ve Latin alfabeleridir.

Göktürk veya Orhun yazısı Türk yazı dilinin ilk asırlarında kullanılmış, sonra onun yerini umumî yazı olarak Uygur yazısı almıştır. İslâmiyet'ten önce en geniş ölçüde kullanılan, fakat İslâmiyetten sonra da uzun zaman yazılan Uygur yazısı ise, İslâmiyetle birlikte, yerini Arap asıllı Türk yazısına bırakmağa başlamıştır. Uzun müddet yan yana kullanılan bu iki yazıdan sonuncusu da üçüncü umumî millî yazı olarak Türk ülkelerinde bin sene kullanıldıktan sonra 1928'de yerini dördüncü ve son millî alfabe olan Latin asıllı Türk yazısına bırakmıştır.

Orhun yazısının Türk yazı dilinin başlangıcında en az bir kaç asır kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlk olarak Orhun âbidelerinden bir iki asır öncesine âit Yenisey kitâbelerinde görülen, sonra en mütekâmil şekillerini Orhun âbidelerinde bulan bu yazının milâdın ilk asırlarına kadar çıkmış olacağı tahmin edilebilir. Hattâ son zamanlarda Türkistan Türk ilim merkezlerinden, bu yazı ile yazılmış milâttan çok öncesine

kalın | ince

ç

y

z

Yarı çift sesli konsonantlar

ık, kı, ķ

iç

oķ, uķ, ķo, ķu, k

ök, ük, kö, kü, k

Birleşik ve çift sesli konsonantlar

ld, lt

nç

nd, nt

ñg

ñy, yñ

Konsonantlar

kalın | ince

b

ç

d

g

ġ

ķ

k

l

m

n

p

r

s, (ş)

ş, (l)

ORHUN YAZISI (alfabe: sessiz harfler)

âit Türkçe bazı kaya yazılarının bulunduğuna dair, henüz kesinleşmemiş iddia ve haberler gelmiştir. Şimdilik 5. asırla 9. asır arasında Yenisey kitâbelerinde, Orhun âbidelerinde ve diğer kitâbelerde, ve kâğıt üzerinde, kitap hâlinde Orhun yazısının kullanıldığı bir vâkıadır.

Bu ilk millî alfabenin, bu ilk umumî Türk yazısının menşe bakımından da millî olduğu hakkında kuvvetli görüşler mevcuttur. Sonraki diğer üç millî alfabeden Uygur alfabesi Soğd, ikincisi Arap, üçüncüsü Latin asıllıdır. Orhun alfabesinin menşei meselesi ise ilim âleminde münakaşa konusudur. Bunun da Ârâmî, Soğd, Pehlevî v. s. gibi yabancı asıllı olduğunu kabûl edenlerin, fakat isbat edemiyenlerin yanında Türk asıllı olduğunu öne sürenler de vardır. Türk icadı olduğunu ileri sürenler bu yazının damgalardan, şekillerden çıktığını kabûl etmekte ve bazı harf şekillerinin Türk menşeini gösterdiğini tesbit etmektedirler. Gerçekten meselâ *ok* okunan harfin ok'a, *y* okunan bir harfin yay'a, *s* okunan bir harfin süngü'ye, *t* okunan bir harfin dağ (tağ)'a, *b* okunan bir harfin de ev (eb)'e, çadır'a benzediği ilk bakışta görülmektedir. Bunları daha da arttırmak mümkündür.

Orhun harflerinin bir önceki devrinin işaretleri olan Yenisey yazı işaretlerinde 150'den fazla şekil vardır. Bu işaretlerin Orhunda 38 harflik bir alfabe hâline geldiği görülür.

Orhun yazısına ilim âleminde karakter benzerliği dolayısıyle, eski İskandinav, Germen gizli yazısına nisbet edilerek, Türk run yazısı, runik Türk yazısı adı da verilir.

Orhun harflerinin karakteri işaretlerin esas itibarıyle keskin düz çizgilerden meydana gelmiş olması ve bitişmesidir.

Orhun yazısında harfler bitişmez. Yazı sağdan sola yazılır. Kelimeler, aralarına üst üste iki nokta konarak birbirinden ayrılır.

Orhun alfabesinde 38 harf vardır. Bu 38 harfin 4 tanesi vokal işaretidir. Geriye kalan 34 işaret konsonant harfleridir. Türkçede tabiî bu kadar konsonant mevcut değildir. Bir çok konsonantın bu alfabede birden fazla harfi mevcuttur. Bir kısım konsonantın, yanındaki vokalin kalın ve ince olmasına göre iki ayrı işareti vardır. Ayrıca bazı çift ses, çift konsonant işaretleri de mevcuttur. Böylece bu alfabede kalabalık bir konsonant işareti ile karşılaşılır. Buna mukabil Türkçenin 8 - 9 vokali için *a, e*'ye bir; *ı, i*'ye bir; *o, u*'ya bir; *ö, ü*'ye bir olmak üzere 4 harfi vardır.

Orhun yazısında vokallerin çok defa yazılmadığı görülür. Yazılmayan vokaller kelime içinde ve kelime başında olup, sondaki vokaller esas itibarıyle hep yazılır. Kelime başında ve ilk hecedeki *a, e*'nin yazılmaması bilhassa dikkati çeker.

Orhun yazısının konsonant imlâsı esas itibarıyle sağlamdır. Harf kalabalığına rağmen mühim bir karışıklık görülmez. Ancak kalın ve ince konsonantın, az da olsa bazı yerlerde birbirinin yerine kullanıldığı da görülür. Ayrıca *s* harfi bir çok defa *ş* için de kullanılmış ve öte yandan birbirine benzediği için bir iki kelimede de *l* yerine *ş* ve kalın *s* yazılmıştır.

Orhun âbideleri ile devrin diğer kitâbeleri arasında harflerin şekilleri bakımından bazı farklar görülür. Bu yüzden bir kısım harflerin birden fazla şekli ile karşılaşırız. Orhun âbidelerinden üç âbidenin ilk ikisi ile Tonyukuk arasında da böyle bir kaç şekil farkı vardır ve bu maddedeki cetvelde görülen ikinci şekiller umumiyetle Tonyukuk'a âittir. Tonyukuk'ta ayrıca, bu maddedeki listede bulunmayan, dört köşe bir işaret daha vardır. Bu *s, ş* için kullanılan bir işarettir. Bir de *baş* kelimesi için kullanılan uç uca bitişmiş iki üçgen şeklinde bir işaret vardır: *s, ş* ◻, *baş*: ▷◁ (M. Ergin)

Vokaller

⟨işaret⟩	a, e
⟨işaret⟩	ı, i
⟨işaret⟩	o, u
⟨işaret⟩	ö, ü

ORHUN YAZISI (sesli harfler)

ORINOCO [*orinoko*], Güney Amerika'da bir ırmak. Uzunluğu 610 km'dir. Trinidad adası yakınında büyük bir delta meydana getirerek Atlas Okyanusu'na dökülen bu ırmağın hemen hemen tamamı Venezuela sınırları içindedir. Atlas Okyanusu'na döküldüğü yerde yüzölçümü 21 000 km²'ye yaklaşan üçgen biçiminde Amacuro deltasını meydana getirir. Venezuela'nın kuzey kısmında, Amazonas bölgesinde, Sierra Parima dağlarında yükselerek (1 200 m) Cerro Deigado Chalbaud tepesinin batı yamacından doğan O., geniş bir yay çizerek Atlas Okyanusu'na dökülür. Sierra Parima ile Sierra Tapirapeco dağlarının arasından geçerek kuzey-batı yönünde akan ırmak, Cerra Duida (2 400 m) dağının güney yamacı boyunca uzandıktan sonra iki büyük kola ayrılır. Büyük kol, O. adıyle aynı yönde akmağa devam eder, küçük kol (Rio Casiquiare) geniş ormanlardan geçerek güneye doğru iner ve Amazon ırmağının kollarından Rio Negro ırmağına soldan karışır. O. ırmağı ise sağdan Ventuari, soldan Atabapo ırmakları ile birleştikten sonra, kuzeye doğru dirsekler yaparak kıvrılır ve Guayana dağları eteklerince ilerler. Bir süre Kolombia sınırı boyunca aktıktan sonra kuzey-doğuya dönerek yeniden Venezuela topraklarından geçmeğe başlar. Kolombiya sınırından geçerken Guaviare, Vichada ve Meta ırmaklarıyle birleşir. Guayana dağları boyunca ilerler ve akışının bu kısmında Rio Mete ile birleştiği Puerto Carranno vâdîsinde, sağdan Caura ve Caroni, soldan ise Arauca, Apure ve Manapire ırmakları O. ile birleşir. Caıcara vâdîsinden Barrancas'a kadar genişlemeğe devam eder ve Venezuela'nın önemli bir şehri olan Cidad Bolivar'ın doğu-kuzey-doğusunda birçok kollara ayrılır. Kolların en büyükleri Manamo, Rio Grande, Araguao ve Macereo'dur. O.'nun rejim özelliği, yıllık kabarma ve alçalmanın mevsimlere göre çok muntazam oluşudur. Ciudad Bolivar daralmasında mevsimlik seviye farkları 26 - 28 m'yi bulur. Yeni Dünyanın ırmakları arasında ilk olarak birçok kolları ve çığırı ile tesbît edilen ırmaktır. O. deltası 1498 yılında Colombus tarafından 3. Amerika seferi sırasında keşfedilmiştir. Irmağın aşağı çığırı 1530 - 1531 yıllarında İspanyol Diego de Ordaz tarafından, yukarı çığırı ve Amazon ırmağıyla Casiquiare yoluyle birbirine bağlandığını Von Humboldt keşfetmiştir. O.'nun bütün çığırı ise ancak 1951 yılında Fransız ve Venezuela'lı uzmanlar tarafından keşfedilmiştir.

ORİON, Yunan mitolojisine bağlı bir kahraman. Denizler ilâhı Poseidon'un oğlu olan O., kuvvetli ve güzel bir avcı idi. Şafak ilâhesi Eos tarafından kaçırılmış, avcılar ilâhesi Artemis tarafından öldürülmüştür. Başka bir efsâneye göre O. durmadan Pleiad'ları takip edermiş; neticede bunların hepsi yıldız olmuşlar. Yine başka bir efsâneye göre, Khios (Sakız) adasında, eşini veya kızını takip ettiği Oinopion tarafından kör edilmiş ve bu olaydan sonra Kedalion adında ve arkasında taşıdığı bir oğlan ile denizleri geçerek güneşin doğduğu yere gitmiş, güneş de onun gözlerini iyi etmiştir. Odysseus O.'un gölge (rûhu)'sini ölüler diyarında görmüş. O. orada av ile meşgul imiş. Mahallî efsânelerin hiçbiri genel olarak kabûl edilmemiştir.

Çok eski zamanlardan beri O. bir yıldız takımının adıdır. O. takımyıldızı ekvator üzerinde bulunan çok büyük ve güzel bir yıldız grupudur. İki parlak yıldız α (Betelceuz, Batlelceuz = devin omuzu) ve β (Rigel, Riclelceuz, devin bacağı)'dan başka kuşağını teşkîl eden ve δ, ε, ζ diye adlandırılan üç daha sönük yıldızı ihtivâ eder. Kuşağın güneyinde O. nebülözü çıplak gözle görülür. (V. Örs)

ORİSSA, Hindistan cumhuriyetinde federe bir eyâlet. Dekkan yarımadasının kuzey - doğusunda, Bengal körfezi sahilindedir. Yüzölçümü 155 825 km², nüfusu 21 934 000 (1971), başkenti Bhubanesvar'dır.

O.'nın ekonomisi tarım, balıkçılık ve ormancılığa dayanır. En çok çeltik yetişir. Halkın %80'i pirinç tarımında çalışmaktadır. Hayvancılık da yapılır. 1961 sayımında 1 000 000'dan fazla manda, 10 000 000'a yakın sığır tesbit edilmişti. Demir, mangenez, maden kömürü yatakları vardır. Halkın ancak %21'i okuma yazma bilir. Nüfusun 17 000 000'dan fazlasını Hindûlar ve Müslümanlar teşkil eder. Geri kalanlar, Hıristiyan, Budist ve başkalarıdır. 1804'te İngilizler'in eline geçmiş, 1949'da Hindistan birliğine katılmıştır. (O. Yüksel)

ORİYA DİLİ, Hind - Asya dilleri arasında yer alan bir dil. Hindistan'da Orissa devletinde ve Madras, Madhya Pradesh ve Bihar devletlerinin komşu bölgelerinde yayılmıştır. Bugün aş. yu. 14 milyon kişi tarafından konuşulan bu dil, Bengalî ve Assamî dillerine benzer. O. D.'nin en eski yazılı anıtları XIII. yüzyıldan kalmıştır. Bu anıtlar devanagari (b. bk.) alfabesine dayanan bir yazı sistemiyle yazılmıştır. (H. Eren)

ORKESTRA, müteaddid sazlardan teşekkül eden büyük topluluk. Yunanca bir kelimedir ve Eski Yunan tiyatrosunda sahne ile seyirciler (dinleyiciler) arasına tesadüf eden ve koro hey'etinin teganni etmesine, raks hey'etinin dans etmesine, saz hey'etinin musiki icrâsına ayrılan yerdir. Yeni Çağ'ın başında operada O. buna benzer bir yerde bulunduğu için, büyük saz hey'etine "orkestra" denmiştir (Fransa'da tiyatro ve sinemalarda zemine hâlâ bu ad verilmektedir).

Modern O. yaylı sazlar, nefesli sazlar ve vurma sazlar olmak üzere üç gruba ayrılır. Her gruptaki sazların sayısı sabit değildir; fakat kısımların biribirine nisbetle muvazenesini bozmıyacak şekilde saz sayısının ayarlanması esastır. O., saz gruplarının büyüklüğüne veya küçüklüğüne, yani sazların sayısına göre başlıca "büyük orksetra" ve "küçük orkestra" diye iki kısma ayrılır. Bunlardan başka, "salon orkestrası" ve "oda orkestrası" gibi daha küçük saz toplulukları da vardır. Bestekârlar, yazdıkları eserin icaplarına göre O. teşkilâtını büyük çizgiler içinde değiştirerek kullanmışlardır. En iyisi,

ORKESTRA : Bir okul orkestrası

çağdaş Batı Musikisi'nde O.'nın tekâmülürü ve değişme safhalarını, aşağıdaki gibi, bir kaç bâriz ve karakteristik misâl üzerinden takib etmektir:

1783'te Haydn'ın eserlerini çalan ve Prens Esterhazy'ye ait bulunan küçük senfoni O.'sı: 11 birinci ve ikinci kemanlar, 2 viola, 2 violonsel, 2 kontrbas, 2 obua, 2 kor, 2 fagot.

Beethoven'ın IX. Senfoni'sinde kullandığı orkestra (1823): birinci ve ikinci kemanlar, violalar, violonseller, kontrbaslar, 3 flüt, 2 obua, 2 klarnet, 3 fagot, 4 kor, 2 trompet, 3 trombon (alto, tenor ve bas), timbale'ler, triangle'ler, cymbale'ler, davullar.

Romantikler, büyük orkestralar kullandılar. Meselâ bu husustaki ifrâtı ile tanınan Hector Berlioz (1803 - 1869), *Mémoires*'ında "300 - 400 kişilik küçük bir orkestra" gibi cümleler kullanmakta, çok tanınmış *Traité d'Instrumentation'*-unda ise, normal bir orkestra için şu planı vermektedir: 120 birinci ve ikinci keman, 40 viola, 45 violonsel, 37 kontrbas, 14 çeşitli flüt, 6 obua, 6 cor anglais, 5 saksafon, 16 fagot ve kontrbas fagot, 15 çeşitli klarnet, 16 kor, 12 çeşitli trombon, 3 çeşitli ofikleid, 2 basse-tuba, 30 harpe, 30 piano, 1 org, 8 çift timbale, 6 trampet, 3 davul, 4 çift zil, 6 üçgen, 6 jeux de timbre, 12 çift antik zil, 2 büyük çan, 2 tamtam, 2 Çin tamtamı, cem'an 467 saz, 300 kişilik koro ile 827 kişi.

1876'da Wagner'in Goetterdaemmerung operasında kullandığı orkestra: yaylı sazlar, 4 flüt (biri pikolo, diğerleri 1., 2. ve 3.), 3 obua, 3 klarnet si b, 3 fagot, 2 korno kromatik fa (1. ve 2.), 3 trompet kromatik do (1., 2. ve 3.), 1 bas trompet, 4 trombon, 5 çeşitli tuba (2 mi b tenor, 2 si b bas, 1 kontrbas), 6 harpe (3 birinci ve 3 ikinci), 4 timbale (sol, re), üçgen, büyük davul, trampet.

Vincent d'Indy'nin 1920'de Légende de Saint - Christophe operasında kullandığı orkestra: yaylı sazlar, 1 küçük flüt (pikolo), 2 flüt, 2 obua, 1 cor anglais, 2 klarnet lâ, 1 bas klarnet, 3 fagot, 4 korno, 3 trompet, 3 trombon, 3 bugle, 1 kontrbas trombon, 2 harpe, 1 piano, kromatik timbale'ler ,üçgen, büyük davul, trampet ve ziller.

Impressionniste'ler, küçük orkestraları tercih ettiler ve romantiklere karşı tam bir tepki göstermiş oldular. İşte Claude Debussy'nin Prélude à l'Après-midi d'Un Faune'unda (1893) kullandığı orkestra: yaylı sazlar, 3 flüt, 3 obua, 2 klarnet, 2 fagot, 4 kor, 2 harpe, vurma sazlar (batteries).

Modern musiki ise, impressionnisme'e tepki göstererek, daha büyük orkestralarda daha iyi ifade kudreti olduğunu savundu. Fakat hiç bir zaman Berlioz - Richard Strauss ekolü gibi ifrâta kaçmadı. İşte Strawinsky'nin Le Sacre du Printemps'ı (1913): yaylılar, 5 flüt, 5 obua, 5 klarnet, 5 fagot, 8 kor, 5 trompet, 5 trombon, 2 tuba, 4 timbale, diğer vurma sazlar. Aynı bestekârın Pétrouchka'sında (1911) kullandığı orkestrası daha zengindir ve yukarıdakine ilâveten harpe, piano, célesta, xylophone ve çanlar vardır. XX. asrın en büyük bestekârı olan Strawinsky, bu suretle, orkestranın, eserin rûhuna tâbî olacağını göstermiştir. Çağdaş bir bestekârın, 1905 doğumlu Shostakovitch'in Le Siège de Léningrad'ında kullandığı orkestra ise şudur: yaylılar, 3 flüt, 3 obua, 4 klarnet, 3 fagot, 4 kor, 3 trompet, 3 trombon, 1 tuba, 2 harpe, 1 piano, 1 xylophone, vurma sazlar.

Çağdaş büyük orkestralarda yaylılar şöyledir: 10 - 12 1. keman, 8 - 10 2. keman, 6 - 8 viola, 6 - 8 violonsel, 4 - 5 kontrbas, cem'an 34 - 43 yaylı saz.

Orkestralarda her saza, nota pupitre'leri dahil olmak üzere, asgarî 1 m^2 yer ayrılmak lâzımdır.

Sazların durumu çok değişiktir. Belirli bir konuş yoktur. Yalnız, aynı sazlarla aynı çeşitten sazların bir arada bulundurulmasına çalışılır.

Bir de askerî musiki'de kullanılan "harmonie" ve "fanfare" orkestraları vardır. Her ikisi de yalnız vurma sazlar ile nefesliler'den müteşekkildir, yaylılar bulunmaz. Bu ikisinin farkı, harmonie'de tahta nefesliler'in de mevcudiyeti, fanfare'da ise yalnız bakır (mâdenî) nefesliler'in olup, tahta nefesliler'in olmayışıdır. Aşağıda her iki topluluk için verilen misaller, büyük hey'etlere mahsustur. Daha küçük çaptakilerde saz sayısı ve çeşidi azdır (Albay C. Dupont'un *L'Orchestre d'Harmonie et l'Orchestre de Fanfare* adlı eserinden alınmıştır) :

85 kişilik büyük bir harmonie: I — Tahta nefesliler : 1 küçük flüt do, 4 büyük flüt, 2 obua, 1 cor anglais, 2 fagot, 1 kontrfagot do veya kontrbas sarrusophone do; II — Anche'lılar(embouchure'lüler) : 2 küçük klarnet lâ b, 2 küçük mi b klarnet, 2 si b klarnet, 1 si b klarnet (I.), 4 si b klarnet (II.), 4 si b klarnet (III.), 2 mi b alto klarnet, 2 si b bas klarnet, 2 kontrbas klarnet, 1 si b soprano saksafon, 1 mi b alto saksafon, 2 si b tenor saksafon, 2 mi b bariton saksafon, 1 si b bas saksafon; III — Cuivres clairs (parlak mâdenî nefesliler): 5 do trompet, 2 si b cornet à piston, 4 fa cor (I., II., III. ve IV.), 4 trombon; IV — Saxhorn'lar: 1 küçük mi b bugle, 2 I. bugle, 2 II. bugle, 2 mi b alto, 1 bariton, 1 I. si b bemol, 3 II. si b bas, 1 mi b kontrbas, 3 si b kontrbas, 2 telli do kontrbas; V — Percussion (vurma sazlar): 1 timbale, 3 büyük davul, ziller.

60 kişilik büyük bir fanfare: 1 mi b sopranino saksafon, 2 si b soprano saksafon, 2 mi b alto saksafon, 2 si b tenor saksafon, 2 mi b bariton saksafon, 1 si b bas saksafon; 1 soprano sarrusophone; 3 do trompet, 2 mi b veya fa trompet; 3 si b cornet; 4 fa cor; 4 trombon, 1 bas trombon; 2 küçük mi b bugle, 4 I. bugle, 4 II. bugle; 3 mi b alto, 2 si b bariton, 2 I. bas, 5 II. bas, 1 mi b kontrbas, 4 si b kontrbas; 1 timbale, 2 büyük davul ve ziller.

Başka tür orkestralar da vardır: yaylılar'ın bulunmadığı, piano bulunan caz orkestrası; dans musikisi çalan dans orkestrası; eksotik orkestralar (Fr. orchestre exotique) bunlardandır. Bu sonuncular, Uzak Doğu ve Afrika'nın ilkel saz topluluklarına benzetilmek gayesiyle, bazı basit âletler ve vurma sazlardan kurulur ve Batı sazları da yer alır. Son zamanlarda dejenere musikilere mahsus topluluklar da kurulmuş ve bunlarda elektro sazlar ağırlık kazanmıştır.

Orkestra: Yun. orchêstra (= dans yeri), Fr. orchestre, İng. orchestra, Alm. Orchester, İt. orchestra (ki biz bunu kullanıyoruz), İsp. orquesta, Port. orchestra. Armoni mızıkası: Fr. harmonie, İng. harmony, Alm. harmoniemusik, İt. armonia, İsp. armonia, Port. harmonia. Fanfar: Fr. fanfare, İng. brass - band, Alm. fanfare, blechmusik, İt. fanfara, İsp. fanfarria. Orkestra refakati: Fr. accompagnement d'orchestre, İng. orchestral accompaniment, Alm. Orchestrrbegleitung, İt. accompagnamento d'orchestra, İsp. acompanamento de orquesta.— Orkesera'ya ait: Fr. orchestral, e, İng. orchesral.— Orkestra'lamak, orkestra'ya mahsusu kılmak ve tatbik etmek, orkestra için yazmak, tertip ve arrangé etmek: Fr. orchestrer, İng. to orchestrate, to score, Alm. Orchestrieren, İt. orchestrare, İsp. orquestar, Port. orchestrar. — Orkestra'lanmış, orkestra'ya mahsus hâle getirilmiş, orkestra için arrangé edilmiş: Fr. orchestré, e, İng. scored, Alm. instrumentiert, İt. orchestrato, İsp. orquestado.— Orkestra'da I. keman'ı çalan san'atkâr: Alm. Konzertmeister (milletlerarası), Erstgeige, Stehgeiger, Fr. premier violon, İng. first violin, İt. violino primo, İsp. primer violin, Port. primiero violino.— Diğer bazı terimler için bk. ORKESTRASYON, ORKESTRA İDARESİ, ORKESTRA ŞEFİ, PARTITION vs. (Y. Ö.)

ORKESTRA BİLGİSİ : bk. ORKESTRASYON.

ORKESTRA İDARESİ, bir orkestra'yı (yk. bk.) idare edebilme san'atı. Musikide en yüksek derecelerden biridir. Bk. ORKESTRA ŞEFİ. Orkestra idare etmek: Fr. diriger, İng. to conduct, Alm. Drigieren, Leiten, İt. dirigere, İsp. conducir (una orquesta), Port. dirigir, conduzir. (Y. Ö.)

ORKESTRA ŞEFİ, orkestra'yı (b. bk.) idare eden san'atkâr. Musikinin en nadir kabiliyet, büyük ilmî vukuf ve tecrübe istiyen bir sahasıdır. Modern musiki ile modern orkestra şefleri de zuhur etmiş ve bunlar orkestra idaresi san'atına bir çok yenilik getirmişlerdir. Çağdaş musikide orkestra şefi, sazların giriş ve çıkışlarını işaretlemekten fazla, çaldırdığı parçanın rûhunu belirtmiye, esere kendi anlayışını getirmeye çalışmaktadır. Bunun için, el işaretleri (signes) kâfi gelmemekte, vücut işaretleri (gestes) ve yüz tavırları (mimiques) çok kullanılmaktadır. Bazı orkestra şefleri, orkestranın eser provalarını (répétitions) yardımcılarına bırakmakta, topluluğun düşünen kafası değil, hisseden gönlü olmak istemektedir. Bazı orkestra şefleri, el kadar ifade kabiliyeti bulmadıkları için deyneği (bâton) de terketmişledir. José Iturbi (1895) gibi bazı virtüoz şefler, concerto'larda, hem solo piano çalmakta, hem de orkestra idare etmektedirler. Orkestra idaresinde, disiplin, san'at kadar mutlak bir unsurdur. Disiplinsiz san'at kabil değildir. Orkestra şefi, balede koreograf'ınki gibi, diktatörce davranır. Toscanini gibi şefler, en az san'at dehâları kadar disiplinleri ve otoriteleri ile de meşhur olmuşlardır. Alm. Capellmeister, Dirigent, Fr. chef d'orchestre, İng. conductor, director, İt. capobanda, maestro (di capella, orchestra), İsp. director, maestro (de capilla, orquesta), Port. maestro. (Y. Ö.)

ORKESTRASYON, orkestra bilgisi. Musikide, musiki eserlerini, orkestra'nın (b. bk.) çalabileceği şekilde çeşitli sazlara partiler dağıtarak yazmak ilmi (tafsilât için bk. PAR-

TITION). Bu ilmi, instrumentation (b .bk.) ile karıştırmamalıdır. Instrumentation, ayrı ayrı sazlar, onların tarihleri, yapılışları, musiki kabiliyetleri, sınıflanmaları gibi şeylerle uğraşır. Orkestrasyon ise, sazların orkestra içinde biribirileriyle alâkaları, orkestradaki vazifeleri ve bunları en güzel bir şekilde temin etmek yolları ile meşgul olur. İyi orkestrasyon, büyük bir zevk ve dehâ işidir. Ancak çok büyük bestekârlar, estetik maksada uygun, çok parlak orkestrasyon kullanabilmişlerdir. Fr. orchestration, İng. orchestration, Alm. Orchestrierung, İt. orchestrazione, İsp. orquestacion, Port. orchestraçao. (Y. Ö.)

ORKHESTİK (Yun. *orkhestike tekhne* = dans san'atı, pantomim), eski çağlarda söz, musiki, jest ve dans, lirik dram'da bir bütün teşkîl ederdi. O. bu mürekkep san'ata verilen addır. Khoreutik ise trajedilerin Khoros'unun dans san'atı idi. (V. Örs)

ORKİDE (Fr. orchidée, İng. orchid), sahlepgiller (orchidaceae) familyası üyelerine verilen isim. O.'ler, çiçek açan bitkilerin en ilgi çekici ve çeşit bakımından en zengin olanlarından biridir. 10000 çeşidi vardır. Bu familyanın üyeleri çok soğuk bölgelerle, çöller hariç, dünyanın her yerinde yetişir. O.'ler otsu, çok yıllık bitkilerdir. Bazı cinslerinde sap ve yapraklar her büyüme mevsiminin sonunda ölür, bazılarında ise sap ve yeşil yapraklar boyunca kalır. Bitki toprakta yetişebileceği gibi, sarmaşık olarak da yetişebilir; yani destek olarak ağaç dallarını kullanır. Bir başka çeşit O. de destek olarak kayaları kullanır.

ORKİDE : Güney-doğu Asya menşeli Cymbidium orkideleri

Çiçeği için, süs bitkisi olarak yetiştirilen O.'ler tropik bölgelerde daha iyi yetişir. Bitkinin çok suya ve rutubetli havaya ihtiyacı vardır. Serlerde yetiştirmek çok özen ve çok emek ister. O. çiçekleri çok çeşitli biçim ve renkte olur (bk. SALEPGİLLER). (O. Yüksel)

ORKNEY ADALARI, İskoçya'nın kuzey sahili açıklarında bir adalar topluluğu. Adalar, karadan Pentland boğazıyla ayrılır. Pentland boğazının en dar yeri 10 km'yi biraz geçer. 70 adadan meydana gelen adalar topluluğunun sadece 20'si meskûndur. Adaların yüzölçümü 975 km², nüfusu 17 400 (1974 tahmini), idare merkezi Kirkwal'dır.

Gruptaki en büyük ada olan Mainland, Batı Mainland ve Doğu Mainland diye ikiye ayrılır; bu iki bölüm Scapa Flow'daki Scapa ile, idare merkezi Kirkwal arasında 1,5 km kadar genişlikteki bir berzahla birleşir. Bazı haritalarda Mainland'a Pomona da denmektedir Kirkwal olsun, Stromness olsun kendilerine has tabiî güzelliği olan şehirlerdir. Sokakları son derece dardır. İskoçya'daki Norman mimarisinin en güzel ve en eksiksiz eseri olan St. Magnus katedrali Kirkaae'da bulunur.

Mainland'ın güneyindeki başlıca adalar Güney Ronaldsay, Swona, Burray, Flotta, Güney Farfa, Hoy, Graemsay'dır. Kuzeyinde ise Kuzey adaları bulunur.

Mainland'daki Scapa Flow (b. bk.), hemen hemen tamamen karayla çevrili bir körfezdir. I. ve II. Dünya Savaşlarında donanma için barınak vazifesi görmüştür. Adaların ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. (O. Yüksel)

ORKUN, Hüseyin Nâmık (İstanbul 1902 - Ankara 1956), Türk milliyetçisi ve tarihçisi. İlmiyeden Mehmed Hayri Efendi'nin oğludur. Orta öğrenimini Nişantaşı sultânîsinde tamamlayan O., yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih bölümünde ve Budapeşte Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'nde yapmıştır. 1930'da yurda dönerek Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'nde, Polis Koleji'nde, Devlet Konservatuvarı ve Tıp Fakültesi'nde yıllarca Türk tarihi ve inkılâp tarihi dersleri vermiştir. Türk dili ve tarihi, Orhun kitâbeleri ve Türk kültürü üzerinde araştırmalar yapan ve samimî bir Türk milliyetçisi olan O., 1944'te Irkçılık ve Turancılık adı takılarak Türk milliyetçilerinin işkencelere uğratıldıkları dâvâda tutuklanmış, Sansaryan Hanı'ndaki hücrelerde ve Tophane'deki Sıkıyönetim Hapishanesi'nde aylarca zulüm gördükten sonra beraat etmişse de, bozulan sağlık durumu bir daha düzelmemiştir.

ORKUN, Hüseyin Nâmık

O. öğretmen olarak birçok öğrenci yetiştirdiği gibi, Türk dili ve Türk tarihi alanında da birçok eserler vermiştir. *Türk dünyası* [1932] adlı eserini 1928'de Budapeşte'de yazmıştır. Macar Türkoloğu Ármin Vàmbéry (b. bk.)'nin *A török faj* (Budapeşte 1885) adlı eserini esas ittihaz eden O., bu eserinde çağdaş Türkler üzerine toplu bilgi vermiştir. Bu yolda meydana getirdiği en büyük eser, *Eski Türk yazıtları* [4 cilt, 1936 - 1941] adı altında çıkmıştır. Bu eserde bütün eski Türk yazıtları toplanmıştır. *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası* [1940] adlı eserinde eski bir Uygurca hikâyenin Türkçe tercümesini vermiştir. *Peçenekler* [1933], *Attilâ* ve *Oğulları* [1933] ve *Hunlar* [1938] gibi birtakım kitaplardan sonra *Türk Tarihinin Bizans kaynakları* [1938] adlı bir eser yayınlamıştır. Bu kitap Macar bilginlerinden Gyula Moravcsik (b. bk.)'in *A magyar történet bizánci forrásai* adlı eserinin Türk tarihi bakımından yapılmış bir özetidir. *Yeryüzünde Türkler* [1944] adlı küçük kitabı, *Türk dünyası* adlı eserinin kısaltılmış yeni bir baskısıdır. *Türk tarihi* [4 cilt, 1946], *Türkçülüğün tarihi* [1951], *Büyük Türkçü Şıpka kahramanı Süleyman Paşa* [1951] gibi eserleri de anılmaya değer.

"Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde, "Türk Yurdu", "Ülkü", "Varlık", "Millet", "Türklük", "Bozkurt" gibi dergilerde eski Türk efsaneleri, eski Türk destanları, Türk boyları ve özellikle Oğuz boyları üzerine birçok yazıları vardır. (F. Tevetoğlu)

ORLANDO DI LASSO : bk. LASSUS, Roland de.

ORLÉANS, Fransa'da şehir. Paris havzasındaki Loiret idare bölgesinin merkezi. Paris'in güneyinde Loire nehri üzerindedir. Nüfusu 167 000 (1968). Tarihî bir şehir olan O., önemli bir ticaret merkezidir. Ekonomisi tarım, elektrik cihazları, makina, kimyevî maddeler vs. imâlâtına dayanır.

ORLÉANS : Bir görünüş

ORLÉANS HÂNEDÂNI, Fransa krallarına bağlı olup bu adı taşımış olan dört aile vardır :

1. O. H., Philippe de Valois ile Jeannes de Bourgogne'un 5. oğlu Philippe ile başlar ve biter. Philippe, Valois kontluğunu ve Orléans dukalığını (1344) almış, meşrû çocuk bırakmadan ölmüştür.

2. O. H., Kral V. Charles ve Jeanne de Bourbon'un ikinci oğlu I. Louis tarafından kurulmuştur. Kral XII. Louis (1462 - 1515)'nin tahta çıkışı ile başlar.

3. O. H., Kral XIII. Louis'nin kardeşi Gaston ile başlar ve biter.

4. O. H.'nın kurucusu, Kral XIV. Louis'nin kardeşi Philippe'dir. Bu hânedan 1830'da kral Louis - Philippe'in tahta çıkışı ile iktidâra yükselir. Bk. CAPET, BOURBON. (V. Örs)

ORLÉANSVILLE (bugünkü adı : El - Asnâm), Cezâyir'de, Şelif ırmağının sol kıyısında bir şehir, Nüfusu 33 000 (1960), denizden yüksekliği 140 m dir. Cezâyir'den Oran'a giden demiryolu üzerindedir. Modern şehir Bugeaud tarafından 1843'te Romalıların Castellum Tingitanum'u yerinde inşa edilmiştir. 1954'te hemen hemen tam olarak tahrip edilmiş daha sonra, tekrar inşa edilmiştir. (V. Örs)

ORMAN, "iklimi ve su rejimini etkileyen, yabanî hayvanlara barınak olan, her türlü O. mâmullerinin istihsâline elverişli her boydan ağaçların asıl bitki örtüsünü teşkil ettiği arazi." Bu, Birleşmiş Milletlerin bir kuruluşu olan FAO (Food and Agriculture Organization = Besin ve Tarım Teşkilâtı) tarafından yapılan O. tarifidir. Tamamen yanmış veya kesilmiş olduğu hâlde yeniden ağaçlandırılıp O. hâline getirilecek arazi de bu tarife dahildir. Öte yandan meyva bahçeleri, küçük ağaç grupları, şehir parklarında veya yol kenarlarındaki ağaçlıklar tarifin dışında kalır.

ORMAN : Washington'da Columbia National Forest'den bir görünüş

O. sözü her zaman bugünkü anlamda kullanılmamıştır. VIII. yüzyıl Avrupa'sında, O. denince, avlanma hakkı krala âit olan fakat halkın odun temini veya tarım amacıyla ağaçlarını kesebildiği ağaçlık arazi anlaşılırdı. Bir asır sonra ağaçlık araziyle birlikte otlaklar ve köyler de O. sözünün çerçevesi içine girdi. Avlanma hakkı yine krala aitti.

Orman alanları :

O.'lar yeryüzü coğrafyasının en başta gelen unsurlarından biridir. Kış mevsiminin, ağaçların büyümesini imkânsız kılacak derecede uzun ve soğuk olmadığı her yerde O. yetişir. Genellikle böyle yerlerin ortalama yaz sıcaklığı en az 10° C'dır. Uygun sıcaklıktaki bölgelerde bulunan O.'ların varlığı yağış durumuna göre sınırlanır. Ancak sıcaklık ve büyüme mevsiminin uzunluğunun etkisi de olduğundan bu sınırlamanın derecesini kestirmek güçtür. Tropik bölgelerdeki O.'ların su ihtiyacı, kuzey bölgelerindekinden çok fazladır; mutedil mıntıkalarda ise yılda 40,5 ilâ 50,5 cm'lik bir yağış O. husûlüne yeterli olabilir.

FAO'nun 1963'teki tahminine göre O.'lar yeryüzündeki karaların üçte birini kaplamaktadır; dörtte birinden biraz fazlası da — ki, bunların da büyük kısmı vaktiyle ormandı — tarım tahsis edilmiştir; beşte ikisi kadarı da çalılıklar, çöller, dağ tepeleri, şehirler ve yollardan ibarettir (cetvel I). Dünyanın büyük bir kısmında O. ya hiç yoktur veya çok azdır. Kuzey Afrika, Orta Doğu, Güney Asya ve Çin böyledir.

Dünya nüfusunun üçte birinin yaşadığı bu bölgelerde odun tüketimi çok sınırlıdır.

CETVEL : I — *Dünyadaki ormanlık alanlar, tarım alanları ve diğer toprakların mıntakalara göre dağılışı :*

Mıntaka	Alan 000 000 hektar	Dünya O.'larına göre %'si	Bölge alanına göre %'si	Per capita hektar	Tarım alanları	Diğerleri
					Bölge alanına göre %'si	
Kuzey Amerika	750	18	40	3,8	13	47
Orta Amerika (Meksika dahil)	76	2	26	1,0	44	30
Güney Amerika	890	22	51	5,7	32	17
Afrika	710	17	24	2,4	20	16
Avrupa	144	4	29	0,3	47	24
S.S.C.B.	910	22	42	4,0	44	14
Asya	550	13	19	0,3	23	58
Okyanusya	96	2	11	5,7	26	63
	4 126	100	32	1,3	27	41

(O.'ların per capita alanı, çok endüstrileşmiş mıntakalar için normal olarak 2,1; en az endüstrileşmiş mıntakalar için de 0,95 olarak düşünülmektedir).

Kaynak : FAO World Forest Inventory - 1963

Dünyadaki O.'lık alanların %44'ü S.S.C.B. ile Güney Amerika'da; %48'i Kuzey Amerika, Afrika ve Asya'da; %4'ü de Avrupa'dadır. Güney Amerika'nın yarıdan fazlası O.'lık alanlara dâhildir. S.S.C.B. ve Kuzey Amerika bütün olarak dünya ortalamasının üstünde O.'a sahiptir. Yerleşme ve tarım dolayısıyle O.'lık alanların en fazla azaldığı yer Avrupa'dır.

Dünya O. alanlarının yarısından biraz fazlası (%54) münbit (productif) kabûl edilir. Ticarî olarak kereste imâlinde ancak bunlardan faydalanılır. Münbit O.'ların en büyük kısmı Rusya'dadır (700 milyon hektar). Ardından Kuzey Amerika (410 milyon hektar) ve Asya (330 milyon hektar) gelir (cetvel II). Dünyadaki O. alanlarının 2 240 milyon hektarı münbittir. Geri kalanından O. mâmulleri bakımından faydalanılamaz.

CETVEL II — *Mıntakalara göre yeryüzündeki münbit O.'lar*

Mıntaka	Alan 000 000 hektar	Dünya münbit ormanlarına göre %'si	Bölgenin O. alanlarına göre %'si	Per capita hektar
Kuzey Amerika	410	18	55	2,0
Orta Amerika	51	2	67	0,7
Güney Amerika	300	13	34	1,9
Afrika	280	13	39	1,0
Avrupa	121	6	84	0,3
S.S.C.B.	700	31	77	3,1
Asya	330	15	60	0,2
Okyanusya	48	2	50	2,9
	2 240	100	54	0,7

Kaynak : FAO, World Forest Inventory - 1963

Münbit O.'lar, dünya O. alanının % 17'sini teşkil eder. % 33 ile bunun en çoğu Rusya'da, en azı da % 9 ile Afrika'dadır. Dünya O.'larının % 22'sine sahip olan Güney Amerika'daki münbit O. alanı ancak % 13'dür. FAO tarafından dünyanın sekiz O. mıntakasından biri olarak kabûl edilen Sovyetler Birliği hem O. alanlarının, hem münbit O.'ların, hem de per capita münbit O.'larının en çoğuna sahiptir. Münbit O. bakımından en yüksek yüzde ise Avrupa'dadır.

Dünya bütün olarak düşünülürse bütün O.'ların per capita alanı 1,3 hektar, münbit O.'ların per capita alanı da 0,7 hektardır.

Orman değerleri :

O. değerleri hakkında fikir sahibi olabilmek için her şeyden önce modern O.'cılık anlayışının bazı safhalarını açıklığa kavuşturmak gerekir. O., teknik olarak *ecosytem* diye bilinen, bir toplum, bir cemaattir. Bu cemaatte hâkim olan bitki şekli ağaçtır. Ancak başka bitkiler, hayvanlar, toprak ve hava önemli bir rol oynar. Ağaçlar, çalılar, otlar, mantarlar, böcekler, memeliler, kuşlar, tırtıllar, kurtcuklar, O. zemini̇ndeki humus, toprağın fizik ve kimya bakımından özellikleri, havanın nemliliği ve sıcaklığı, çevredeki diğer unsurlar O.'ların birbirini etkiliyen, ayrılmaz parçalarıdır. Banka herhangi bir cemaat gibi — meselâ şehir — O. da küçük kısımlardan meydana gelen bir bütündür. Ve yine diğer toplumlar gibi çeşitli hizmetler görür, çeşitli maddeler sağlar.

Bunların en önemlisi odun ve kerestedir. Ancak, kauçuk, mantar, sakız, zamk, yağ, akçaağaç şurubu, tabakçılık kabuğu, boya malzemesi gibi O. mahsullerini de hesaba katmak gerekir. FAO'nun tahminine göre 1960 - 1970 arasında, ham madde olarak ağaçtan faydalanan endüstrilerin elde ettiği toplam değer yeryüzündeki bütün endüstrilerin toplam değerinin %8'idir. Bu endüstriler imâlâtının yıllık değeri 1960 fiyatlarına göre 40 000 000 000 dolardır (600 milyar lira). Bu rakamlar 1950 ile (yine 1960 fiyatlarına göre) 1960 arasında kâğıtçılık alanında % 75, diğer mâmullerde de % 60 bir artış göstermiştir.

O.'ların diğer faydaları erozyonu kontrol altında tutmak, mahallî iklimi daha iyi hâle getirmek, akarsu havzalarını korumaktır. O.'lar şiddetli yağışların zararlı etkisini giderir; çürüyen yapraklar, dallar toprağı daha emici hâle getirir ve suyu daha çok tutmasını sağlar; dolayısıyle çok değerli bir su deposu meydana gelmiş olur. Yapraklardan meydana gelen humus yüzeyin aşınmasını önler, fazlaca su emerek yerde akıntı yarıklarının husule gelmesine engel olur. Emilen su ağır ağır toprağın derinliklerine işler. Ve nihayet ağaç kökleri toprağın yerli yerinde durmasını sağlar.

O.'ların iklim üzerindeki etkileri genellikle tartışma konusudur. Çünkü iklime tesir eden başlıca etkenler, enlem, yükseklik, geniş alanları etkisi altında bırakan meteorolojik kuvvetlerdir. Ancak O.'ların, genellikle rüzgâr hareketlerini azalttığı, hava sıcaklığını bilhassa yazın, mutedilleştirdiği, havanın nisbî nemliliğini arttırdığı, topraktaki buharlaşmayı azalttığı kabûl edilir. Bütün bunlar mahallî iklimi daha mutedil hâle getirir, bu da insanlar için daha rahat yerleşme merkezlerinin kurulmasına yardım eder.

Bunun dışında O.'lar, avlanma, piknik yapma, kamp kurma, ve başka dinlenme çeşitlerini tatbik edebilme imkânlarını sağlar. Bilhassa şehirleşme ve endüstrileşmenin arttığı, modern hayatın yarattığı sinir gerginliğinin çoğaldığı zamanında, O.'lar en iyi dinlenme yeri olarak tercih edilmektedir.

Orman çeşitleri :

Terkip bakımından dünya O.'ları ikiye ayrılır: Kozalaklılar ve geniş yapraklılar. Kozalaklı olmıyanlar, yani geniş yapraklılar tropikler ve mutedil iklim ağaçları olarak ikiye ayrılır. Bunlar, kerestelerinin özellikleri bakımından birbirinden farklıdır. Öte yandan birçok alanlarda mutedil iklim geniş yapraklılarıyla kozalaklılar bir arada bulunabilir.

FAO, yeryüzündeki O.'ların ancak % 68'i, büyümekte olan ağaçların da % 55'i hakkında bilgi toplıyabilmiştir (1970). Eldeki bilgiler yeterli olmadığı için, dünyadaki kozalaklı ve kozalaksız O.'ları kesin olarak belirtmek zordur.

ORMAN : Yüksek orman (hepsi 65 yaşındaki ağaçlardan meydana gelmiştir)

ORMAN : Orta boy ağaçlardan meydana gelmiş orman

Dünyadaki geniş yapraklı (kozalaklı olmıyan) O.'ın, bütün O.'lık alanlarının % 62'sini kapladığı sanılmaktadır. Kuzey yarımküresinin tipik ağaçları mutedil ve soğuk bölge kozalaklıları; yapraklarını döken ağaçlardır. Tropikal O.'lar da güney yarımküresinin tipik ağaçlarıdır. Güney yarımküresindeki ağaçların çok büyük çoğunluğunu kozalaklı olmıyan ağaçlar teşkil eder (Afrika ve Güney Amerika'da % 99; Okyanusya'da % 95). Bunun aksine kozalaklı O.'lar, Avrupa O.'larının % 59'unu, Kuzey Amerika O.'larının % 63'ünü ve Rusya O.'larının % 76'sını teşkîl eder.

Büyüyen ağaç hacmi bakımından da durum aynıdır. Ancak dünya ölçüsünde ele alınınca kozalaklılar hakkındaki bilgilerin daha kararlı olduğu görülür. Bunun sebebi, kozalaklı O.'larının bulunduğu bölgelerden, daha fazla bilgi edinmek imkânı olmasıdır. Güney Amerika'da hâkim olan ağaçlar geniş yapraklı olanlardır ve buralar hakkında yapılan tahminî hacimlerin ancak % 5 ve % 7'si gerçek rakamlara dayanmaktadır. Halbuki Kuzey Amerika'dakilerin % 57'si, Avrupa ve Rusya'dakilerin de % 100'ü gerçek rakamlara dayanır. İlerideki araştırmaların kozalaklı olmıyan ağaç hacmi hakkında büyük değişiklikler getireceği şüphesiz görünmektedir.

Edinilebilen kısır bilgilere göre, büyüyen ağaç hacmi önde gelen bölgelere göre hektar başına metre küb olarak şöyledir :

ORMAN : Niederwald'te bir bodur orman

Güney Amerika	185
S.S.C.B.	110
Kuzey Amerika	100
Avrupa	90
Asya	90

Genellikle kuzey yarımküresinin kozalaklı O.'ları, kozalaklı olmıyanlara göre hektar başına daha fazla hacim arzetmektedir. Güney yarımküresinde de bunun aksi vârittir.

Mülkiyet ve bakım :

Dünyadaki O.'lık arazinin dörtte üçü hakkında edinilen bilgiler, O.'ların % 77'sinin âmme mülkiyeti, % 23'ünün de hususî mülkiyet altında olduğunu göstermektedir (cetvel III). Âmme mülkiyeti Okyanusya'da % 26'dan, Rusya'da % 100'e kadar değişir. Bazı mıntakalarda ise, ülkeler arasındaki farklar dolayısıyle durumu rakamlarla kesin olarak ifade etmek müşkül olmaktadır. Meselâ Doğu Avrupa'da O. alanlarının % 94'ü âmme mülkiyetinde olduğu hâlde, Batı Avrupa'da % 34'ü âmme mülkiyetindedir. Güney Amerika'da ise Şili'deki O.'ların % 30'unun âmme mülkiyetinde olmasına karşılık, Peru'da % 94'ü âmme mülkiyetindedir. Kuzey Amerika'daki O. çiftlikler bütün özel O.'ların % 40'ını, Avrupa'da % 35'ini, Afrika'da % 20'sini teşkîl eder.

CETVEL III — *Mıntakalara göre O.'lık bölgeler mülkiyeti :*

	Âmme mülkiyeti	Özel mülkiyet
Mıntakalar	%'si	%'si
Kuzey Amerika	73	27
Orta Amerika	45	55
Güney Amerika	56	44
Afrika	79	21
Avrupa	47	53
S.S.C.B.	100	—
Asya	92	8
Okyanusya	26	74
	77	23

Kaynak : FAO - World Forest Inventory - 1963

FAO, dünyadaki O.'ların ancak beşte üçünün idaresi hakkında bilgi alabilmiştir. Buna göre O.'lık alanların % 25'i özel çalışma planlarına göre bakılmakta ve yönetilmekte, % 35'i daha başka yollarla idare edilmektedir. Bu sonuncu şekil Güney Amerika, Afrika ve Okyanusya'da çok daha yaygındır. Yalnız Avrupa'da ve Rusya'da bütün O.'ların bakımı teknik bir denetim altında yapılmaktadır. FAO, bütün dünyada 1 500 000 000 hektar (münbit O.'ların üçte ikisi kadar) O.'ın bu şekilde bakıldığını tahmin ediyor. Bakım işlerinin yogunluğu, ülkeden ülkeye değiştiği gibi, bölgeden bölgeye de değişmektedir. Güney yarımküre, genellikle, bu bakımdan zayıftır.

O. bakımının bir şekli olan O. dikimi, eskiden beri çeşitli sebeplerden incelenegelen bir konudur. Bu sebeplerin en başta geleni ağaçsız toprakları ağaçlandırmaktır. 1963 yılına kadar mıntakalar veya ülkelerdeki 1 000 000 hektardan fazla olan O. dikimi FAO tarafından şöyle tahmin ediliyor :

ORMAN : Washington'da Columbia National Forest gözlemevi

	(1 000 hektar olarak)
S.S.C.B.	11 100
A.B.D.	9 000
Japonya	7 000
Avrupa	5 000
Latin Amerika	1 650
Uzak Doğu (Japonya ve kıt'a Çini hâriç)	1 650
Güney Afrika	1 274

Bu rakamlar, normal bir O.'ın dışında yapılan ağaçlandırmalar içindir. Ayrıca O.'ların içinde de çok önemli dikimler yapılmaktadır. Kıt'a Çin'inde 30 000 000 ilâ 60 000 000 hektarlık bir dikim yapıldığı bildirilmişse de tam raporlar elde edilememiş ve dikilen ağaçlardan tutanların pek az olduğu bildirilmiştir.

Ağaç kesimi :

Ağaç kesimi, endüstride yararlanmak veya yakıt olarak kullanmak için yapılır. Bu iki maksatla yapılan kesim, kozalaklılar ile kozalaklı olmıyanlarda eşittir. FAO'nun 1963 tahminine göre endüstride kullanılmak üzere yapılan ağaç kesiminden % 64'ü testere tomruğu, kaplama tomruğu ve demiryolu traversleri; % 25'i kâğıt hamuru ve maden direği, % 11'i de diğer maksatlar için kesilmiştir.

ORMAN : Güney Carolina'de Sumter National Forest'deki çıkan bir yangınla mücadele

Kuzey Amerika, Avrupa ve Rusya'da yapılan kesimlerin % 88'ini, endüstri amacıyle yapılan kesimler teşkil eder. Güney Amerika ve Afrika'da ise bu oran sadece % 4'tür. Diğer taraftan Kuzey Amerika, Avrupa ve Rusya yakıt olarak kullanılan odunun % 28'ini, Güney Amerika ve Afrika ise % 38'ini istihsal eder. Birinci gruptaki ülkelerde kozalaklılar, dünyanın diğer taraflarında ise kozalaklı olmıyanlar daha fazla kesilmektedir. Endüstri alanında kullanılmak üzere kesilen ağaçların % 75'ini kozalaklılar, yakıt olarak kullanılmak üzere kesilen ağaçların % 81'ini de kozalaklı olmıyanlar teşkil etmektedir (Cetvel IV).

ORMAN : Mississippi'de Soto National Forest'deki çam fideleri

Endüstride kullanılmak üzere yapılan ağaç kesimlerinin en fazla endüstrileşmiş mıntakalarda temerküz etmesi dikkat çekicidir. Dünya O. alanlarının % 44'üne sahip olan bu mıntakalar, endüstride kullanılan kerestenin % 86'sını sağlamaktadır. Bu ağaçların da çoğu kozalaklıdır. Görüldüğü gibi, endüstri bölgelerindeki kozalaklı O.'larının sür'atle tükenmeye doğru gitmesi, buralardaki ağaçlaşdırma işlerine ayrı bir önem verilmesini gerektirir. Bunun yanısıra, daha az sanayileşmiş, kozalaklı olmıyan ağaçların da aynı maksatla kullanılmasının yaygınlaştırılmasına çalışılmaktadır. Çünkü buralarda geniş yapraklı ağaçlar daha yaygındır. Elde bulunan ile kul-

lanılan ağaçlar arasındaki mıntaka dengesizliğinin giderilmesi, bugün dünya O. politikasını en fazla meşgul eden konuların başında gelmektedir.

CETVEL IV — *Mıntakalara göre ağaç kesimi :*

	Kesim toplamı		Endüstri için		Yakıt olarak	
Mıntakalar	1 000 000 m^3	%	Dünya %'si	Mıntaka %'si	Dünya %'si	Mıntaka %'si
Kuzey Amerika	394	21	34	88	5	12
Orta Amerika	43	2	1	16	4	84
Güney Amerika	181	10	2	14	18	86
Afrika	196	10	2	11	20	89
Avrupa	323	17	22	69	11	31
S.S.C.B.	358	19	25	72	12	28
Okyanusya	25	1	2	64	1	36
Asya	380	20	12	32	29	68
	1 900	100	100	54	100	46

Kaynak : FAO World Forest Inventory - 1963

Yalnız A.B.D., kaplama işlerinde kullanılan ağaçların % 48'ini, kâğıt ve mukavvanın da % 45'ini istihlâk etmektedir. Birleşik Devletler'in 1 000 kişi başına istihlâk ettiği kâğıt ve mukavva tutarı 191 tondur. Aynı rakam Avrupa'da 104 ton, Japonya'da 53,1, Latin Amerika'da 12,4, kıt'a Çin'inde 3,7 ve Afrika'da 3,2 tondur. Öte yandan yakıt olarak kullanılan odunun % 31'i Uzak Doğu'da, % 18'i Latin Amerika'da, % 17'si Afrika'da sarfedliir.

Dünya ticareti :

Dünyada çok canlı bir ağaç ve ağaç mâmulleri ticareti vardır. 1954 - 1965 yıllarının ortalama tomruk ihracatı 50 532 000 m^3'dür. Ayrıca ağaç (kâğıt) hamuru ihracatı 12 506 000, kâğıt ve mukavva ihracatı 17 059 000 m^3'dür. Şüphesiz ithâlât da bu rakamları karşılamaktadır. Tomruk ihracatı Asya, Avrupa, Rusya ve Kuzey Amerika arasında hemen hemen eşit olarak paylaşılmaktadır. Ancak kereste, ağaç hamuru, kâğıt ve mukavva ihracatında Kuzey Amerika ve Avrupa diğer mıntakaları büyük ölçüde geçmektedir. Avrupa ticaretinin çoğu ülkeler ve mıntakalar arasındadır.

Milletlerarası ticaret alanına giren maddelerin, tomruk olarak ifadesi bütün dünya O.'larından elde edilen tomrukların onda biri kadardır. Tahmin edileceği gibi yapılan kesimin çok daha mühim bir yüzdesi, kâğıt hamuru ve mukavva ile birlikte, işlenmiş olarak ihraç edilmektedir. Milletlerarası ticaretin ancak % 8'ini teşkil eden yakıt, odun ihracatı daha çok ülkeler arasında değil, mıntakalar arasında yapılmaktadır.

ORMAN : Ormanın sun'î şekilde gençleşmesi

En büyük tomruk ihracatçısı ülkeler şunlardır :

Kozalaklı tomrukları	Bütün ihracatın yüzdesi
Birleşik Devletler	45
S. S. C. B.	37
	82
Geniş yapraklı ağaç tomrukları	
Filipinler	32
Sabah	18
Altın sahili (Gana)	9
	59

Birleşik Devletler kozalaklı tomruklarının % 73'ünü, Rusya % 49'unu Japonya'ya gönderir. Japonya, aynı zamanda Filipinler'in geniş yapraklı ağaç tomrukları ihracatının % 85'-ini, Sabah'ın aynı ihracatının % 75'ini alır. Altın Sahili, geniş yapraklı ağaç tomruklarının % 93'ünü Avrupa'ya gönderir.

En büyük kâğıtlık yumuşak ağaç ihracatı Kanada'dan Birleşik Devletler'e, Rusya'dan Avrupa'ya ve çeşitli Avrupa ülkeleri arasında yapılır. En büyük kozalaklı kereste ihracatı Kanada'dan Birleşik Devletler'e ve Avrupa'nın muhtelif ülkeleri arasında yapılır.

Kâğıt hamuru, en çok İsveç ve Finlandiya'dan Avrupa'daki diğer ülkelere; Kanada'dan Birleşik Devletler'e ve Birleşik Devletler'den de Avrupa ve Asya'ya yapılır.

Avrupa'nın bu alandaki ticareti daha çok kıt'a dahilindeki muhtelif ülkeler arasında olur. Kuzey Amerika ticaretinin çoğunu Kanada'dan Birleşik Devletler'e ihraç edilen kâğıt yapımında kullanılan yumuşak ağaç, kozalaklı kerestesi, kâğıt hamuru ve matbu malzeme teşkîl eder. Bu arada Birleşik Devletler'in Japonya'ya sattığı kozalaklı kerestesini de saymak gerekir.

ORMAN : Grup hâlinde tabii gençleşme

Milletlerarası orman mâmulleri ticaretinin yarıya yakın kısmını kâğıt hamuru, kâğıt ve mukavva teşkil eder; üçte bir kadarı da kerestedir. Kuzey Amerika ve Avrupa dışındaki bütün mıntakalar kâğıt ve mukavva ithâlâtçısıdır. Bunda sanayileşmenin rolü olduğu gibi; Kuzey Amerika ve Avrupa'da kâğıt îmâlâtında hâkim rol oynayan kozalaklı O.'larının yoğun bir şekilde toplanmış olmasıdır.

Türkiye ormanları :

Türkiye'nin O. varlığı 18 273 000 hektardır. Eskiden ülke yüzölçümünün büyük bir kısmını kaplıyan O.'lar, yüzyıllar boyunca, yangınlar, düzensiz kesim, keçilerin tahribatı yüzünden çok azalmıştır. Bugünkü O.'lar da evsaf ve münbitlik

bakımından yeterli değildir. O. alanlarının genişletilmesine çalışılmaktadır. Her yıl 150 000 hektarlık bir alanın ağaçlandırılması planlanmıştır. Türkiye'de O.'ların en yoğun olduğu bölgeler Karadeniz, Akdeniz ve Ege'dir. O. bakımından ülke altı bölgeye ayrılmıştır: Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu. Bu bölgelerdeki ormanlık alan tutarı V. cetvelde gösterilmiştir. O.'larımızın yarıdan azı (7 200 000 hektar) iyi vasıflıdır. Geri kalan 11 000 000 hektardan fazla O. alanı iyi vasıflı değildir. O.'larımızdaki ağaçların % 51,7'si kozalaklı, % 48,3'ü de geniş yapraklıdır. Başlıca ağaç cinsleri şunlardır: Meşe, kayın, köknar, çam, gürgen, kızılağaç, ladin, kestane, dişbudak, ıhlamur, kavak, huş, sarıçam, ardıç, sedir. Kozalaklı O.'ların kapladığı alan 9 444 000 hektardır. Bunun 6 540 000 hektarı çam, 1 243 000 hektarı köknardır. Geri kalanını ardıç, sedir, ladin vs. teşkil eder. Geniş yapraklılardan en büyük alanı meşe O.'ları kaplar (4 170 000 hektar). Daha sonra 1 753 000 hektarla kayın, 493 000 hektarla gürgen gelir. O. alanlarının 620 000 hektardan fazla bir bölümü makiler, 640 000 hektarlık kısmı da meşe cinsinden bir çeşit çalı olan pırnar ile kaplıdır.

CETVEL V — *Bölgelere göre Türkiye O.'ları*

Bölge	O. alanı : 1 000 hektar	genel O. alanına %'si
Karadeniz	5 095	27,9
Marmara	1 782	9,8
Ege	2 869	15,7
Akdeniz	4 527	24,7
İç Anadolu	1 596	8,7
Doğu Anadolu	2 404	13,2
	18 273	100

CETVEL VI — *Türkiye O.'larındaki ağaç türlerinin kapladığı alan (1967) :*

Ağaç	(1 000 hektar)	O. alanına %'si
Çam	6 539	35,8
Köknar	1 243	6,8
Ladin	365	2
Diğer kozalaklılar	1 298	7,1
Meşe	4 170	22,8
Kayın	1 753	9,6
Gürgen	493	2,7
Kestane	256	1,4
Kavak	146	0,8
Ihlamur	92	0,5
Pırnar ve makiler	1 261	6,9
Diğerleri	657	3,6
	18 273	100

Osmanlı imparatorluğu zamanındaki kanunlarda O.'lar için özel bir madde yoktu. 1870 yılında çıkarılan O. nizamnamesi, O.'la ilgili konuları ilk defa bir düzene soktu. Cumhuriyet'ten hemen sonra, 1924'te bu konuda ilk kanun çıkarıldı. Ancak O.'lar üzerinde devlet kontrolü 1937'de çıkarılan kanunla gerçekleşti. 1956 yılında kabûl edilen ve bugün yürürlükte olan kanun O.'lar münbit (prodüktif) O.'lar, muhafaza O.'ları ve millî parklar olarak üçe ayırır. Aynı kanun O.'ları mülkiyet bakımından da devlet, kamu kuruluşları ve özel O.'lar olarak üçe ayırmaktadır. 1924 anayasasında O.'lar hakkında bir hüküm olmamasına karşılık 1961 anayasasında bu konuda hükümler getirilmiştir. Bunların en önemlisi bütün O.'ların murakabesinin mutlak şekilde devlete âit olması; O. alanlarının genişletilmesi ve mevcut O.'ların korunması için gerekli kanunları çıkarma yetkisi ve devlet O.'larının korunması hususunda getirilen hükümlerdir (O. Yüksel)

ORMAN BAKANLIĞI, Türkiye'de orman geliştirmek, korumak, orman ürünlerini değerlendirmek gayesi ile kurulan bakanlık. 7 Ağustos 1969'da 4951 sayılı kanunun 1. maddesine göre kurulan O. B. makamı bakan, bir müsteşar ve üç müsteşar yardımcısından teşekkül etmiş olup daireleri şunlardır: İstatistik, Yayın ve Dökümantasyon dairesi başkanlığı; Planlama Dairesi başkanlığı; Millî Parklar Dairesi başkanlığı; Program, Bütçe birimi başkanlığı; Teknik Araştırma Dairesi başkanlığı; Organizasyon ve Metot Dairesi başkanlığı; Pazarlama Dairesi başkanlığı; Personel ve Sosyal İşler Dairesi başkanlığı; Yardımcı Daireler: Teftiş Kurulu başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Savunma sekreterliği.

O. B.'nın çalışmaları Orman Genel Müdürlüğü, Orman Köylerini Kalkındırma Genel Müdürlüğü, Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrol Genel Müdürlüğünce yürütülür.

Orman Bakanları

Sabit Osman Avcı (11 Ağustos 1969); Hüseyin Özalp (3 Kasım 1969); Salâhattin İnal (25 Mart 1971, 11 Aralık 1971 ve 22 Mayıs 1972); İsa Bingöl (15 Nisan 1973); Ahmet Şener (7 Şubat 1974); Fikret Saatçıoğlu (12 Kasım 1974); Turhan Kapanlı (12 Nisan 1975).

ORNE, Fransa'da iki nehir :

1. Fransa'nın kuzey - doğusunda, Lorraine bölgesinde, Meuse, Meurthe - et - Moselle ve Moselle departmantlarından geçer. Uzunluğu 86 km'dir. Côtes de Meuse dağlarının eteğinde, Douaumont'a yakın bir noktada çıkar ve verimli Woëvre ovasından akarak Etain şehrinden geçer. Conflans'da Iron'u, Woigot'da da Auboué ırmaklarıyle birleştikten sonra Richemont'a yakın bir noktada Moselle'e dökülür.

2. Fransa'nın kuzey - batısında, Normandie bölgesinde bir ırmak. Séez'in yukarısında, denizden 241 m yüksekte bulunan bir yerden çıkar. Uzunluğu 115 km dir. Séez ve Argentan'dan geçer, Courbe adını taşıyan yerde çok güzel boğazlar teşkîl eder, Calvados bölgesinde Thury - Harcourt ve Caen'dan geçer (Caen limanını teşkîl eder) ve Ouistreham'da Manş denizine dökülür. Irmağın yanısıra 5,20 m derinliğini geçmeyen gemilerin girebildikleri bir kanal uzanır. Bu kanalın adı Canal de Caen à la mer (Caen'dan denize giden kanal)'dır. (V. Örs)

ORNEMENT : bk. SÜS İŞARETLERİ.

ORNİTOLOJİ (Fr. Ornithologie, İng. ornithology), kuş ilmi. Memeli hayvanlar muhtelif hayat şartlarına adapte olmuşlardır: Karada (geyik ve fare gibi), suda (balina), havada (yarasa), toprağın içinde (köstebek) vs. yaşarlar. Ancak kuşların çoğu hava içinde yer değiştirecek şekilde yaratılmıştır. Her nekadar kuşlar genellikle topraktaki oyuklarda ve tünellerde yuva yaparlarsa da hiçbir kuş sürekli olarak yerin altında yaşamaz. Bunda tüylerinin sürekli şekilde toprağa sürtünmesiyle meydana gelecek aşınmanın etkisi olduğu akla gelir. Aynı şekilde birçok kuşların suyla yakından ilgisi vardır ama, hiçbiri, (memelilerden balinalar gibi) tamamen suyun altında yaşayamaz. Böylece kuşlar memeli hayvanlar

gibi kendilerine uygun düşen ekolojik çevreden faydalanamazlar.

Kara şekilleri : Kara hayatına adapte olmuş kuş çeşitlerine büyük gruplar hâlinde rastlanır. Meselâ devekuşları, tarla kuşu, bıldırcın, toy gibi. Bunların çoğu besinlerini sağlamak ve düşmanlarından kurtulmak için kara hayatına uymuştur. Çoğu, uçma yeteneğini kaybetmemiş olduğu hâlde genellikle düşmanlarından kurtulmak için kanatlarından çok bacaklarına güvenir, uçma yerine koşmayı tercih eder. Tamamen kara hayatına uyup da uçma kabiliyetini büsbütün kaybetmiş olanlar nisbeten azdır. Bu gibileri kuvvetli ve iri yapılı kuşlardır. Afrika'da yaşayan, son zamanlarda Arabistan'da da rastlanan devekuşları; Yeni Gine'de yaşayan kazoarlar (Malezya dilinde *kasouari.* Fr. casoar, İng. cassowariy), Avustralya'da yaşayan *emö*'ler (Fr. émeu, İng. emu), Yeni Zelanda'da yaşayan *kivi*'ler, Güney Amerika'da yaşayan *rheâ* bu son saydığımız kısma girer. Aralarında benzer noktalar olmakla brilikte, bu kuşlar birbirlerinden çok farklıdır. Eski çağlarda çok bol olan cinslerin temsilcileridir. Uçamayan iri kuşlara Kuzey Amerika dışında bütün kıt'alarda rastlanmaktadır.

Yaşayan kuşların en fazla kuşa benzemiyeni kivi'lerdir; bunlar hem gece kuşlarıdır, hem de bahsettiğimiz diğer kuşlardan değişik özellik gösterirler. Bu hayvanların burun delikleri uzun gagalarının en ucundadır; yürürken, bir kör nasıl bastonuyla yeri yoklarsa kiviler de gagalarıyla önce toprağı yoklar sonra adım atarlar; kısmen dokunarak, kısmen de koklayarak etrafı yoklarlar. İlk bakışta kanatsız gibi görünürlerse de, araştırınca, tüylerinin altında saklı küçük bir kanat görülür.

Kazoarlar da kiviler gibi ormanlık bölgelerde yaşar. Kanatları küçüktür, ağır ve çıplak telekler uzun saç kılına benzeyen tüylerin altına saklıdır. Ayrıca başında da ilgi çekici bir sorguç vardır. Hayvanın hem kanat telekleri, hem sorgucuyla ormandaki sarmaşıklar arasında kendine yol açtığı söylenir. Emö'lerin de kanatları küçüktür, ama devekuşlarının olsun, rhea'ların olsun kanatları daha büyüktür ve koşarken kanatlarını yanlara doğru açarlar, her ikisi de uçma kabiliyetini tamamen kaybetmiştir.

Su şekilleri : Suda yaşamaya alışmış kuşların başında penguenler gelir. Güney denizlerinde bunların 15 kadar çeşidi yaşar. Büyüklükleri de ağırlığı 50 kiloya yaklaşan 1,20 m boyundaki imparator penguenden (aptenodytes forsteri), Yeni Zelanda, Güney - doğu Avustralya'da ve Chatham adalarında yaşayan ve boyu sadece 40 cm olan küçük mavi penguene (eudyptula minor) kadar çeşitli değişiklik gösterir (bk. PENGUEN). Penguenler çok yoğun, yumuşak tüylerle kaplıdır. Suyun içinde uçmaya benzer hareketlerle yüzer. Kısa kanatlarını kullanarak ilerlerken, ayakları da dümen vazifesi görür.

Suda yaşamak için gelişmiş diğer kuşlar, dalgıç kuşları, da dahil olmak üzere, su içinde kanatlarını kapalı tutar, yalnız ayaklarını hareket ettirerek yüzerler. Bunların yavruları önceleri suda kanatlarını hareket ettirerek yüzer ki bu da suda "uçma" nın ilkel bir şekli olduğunu gösterir. Arktik bölgelerde yaşayan bazı deniz kuşları (İng. auk, guillemot) hem havada hem suyun içinde, yüzerken kanatlarını kullanır. Karabataklar su altında ilerlerken ayaklarını kullanırlar ama, kanatları da kısmen açık olabilir. Dalgıç ördek çeşitleri su altında hem kanatlarını hem de ayaklarını kullanır. Güney yarımküresinde yaşayan ilgi çekici bir kuş olan *petrel* (yelkovan kuşuna benzeyen bir çeşit deniz kuşu) suyun altında hızla "uçar" ve uçarak sudan fırlayabilir.

Gece uçucuları : Geceleyin uçmaya alışkın olan kuş çeşitleri oldukça çoktur; tipik nümuneleri baykuş ve çobanaldatan kuşu olmakla birlikte başka gruplar arasında da gece uçucularına rastlanır. Gece kuşlarının çoğunun iri gözleri vardır; gözleri, kırmızı veya turuncu ışığı yansıtır. Bu hayvanlar en hafif ışınları bile alacak şekilde yapılmış olan gözleri sayesinde geceleyin görürler. Ancak, normal olarak gece kuşlarından sayılan kivi hemen tamamen kördür.

Tabiî tarih ve âdetler

Uçuş : Vücut yapıları ve tüylü vücut örtüleri sayesinde kuşlar bütün hayvanların en iyi uçucularıdır. Böceklerden ve yarasadan çok daha iyi uçarlar. Muhtelif kuşlar arasında uçma kabiliyetleri bakımından büyük farklar vardır.

Kuşlar kanatlarını çırparak uçar ve kuyruklarını dümen gibi kullanırlar. Bir atmaca avının peşinde giderken uzun kuyruğuyla keskin dönüşler yapabilir. Kırlangıç, çatal kuyruğu sayesinde zarif uçuşunu başarır. Kuyrukları daha kısa olan ördekler sür'atli, fakat güç uçuş yaparlar.

Kuşu uçakla kıyaslarsak, bir kuşun kanadı, hem kanat hem pervane vazifesini görür. Kanadın esas kısmı taşıyıcı sathın, kanat uçları da hareketi veren kuvvetin önemli bir kısmını meydana getirir. Kuşların kanadının ayarlanabilme özelliği vardır: Uzayıp kısalabilir; kanat uçlarındaki telekler açılıp kapatılabilir; bütün kanadın veya kısımlarının açısı bir kanatta veya iki kanatta birden değiştirilebilir. Bütün bu ayarlamalar, kuşların aerodinamiğini, uçaklarınkinden çok daha komplike bir hâle getirmiştir.

Uçuş kabiliyeti kuşların cinsine göre değişiklikler gösterir; uçuş çeşitlerine göre kanat yapısında da değişiklikler görülür. Ötücü kuşların çoğunun kanatları kısa ve yuvarlaktır; hızla kanat çırparak daldan dala, yerden dala sıçramalar yaparlar. Ördeklerin kanat uçları sivridir, hızla çırpıldıkları zaman uzak mesafelere uçmayı sağlayacak bir sür'at meydana getirirler. Kırlangıç, bir çeşit deniz kırlangıcı (tern) ve çok uzun kanatlı bzika bir çeşit deniz kuşunun (frigate) sivri uçlu kanatları vardır, bu sayede hafif kanat çırpmalarla saatlerce uçabilir ve göze çok hoş görünen manevralar yaparlar. İri balıkçıl kuşu uzun, geniş kanatlarının ölçülü açılıp kapanışlarıyla çok uzaklara seyahat edebilir. Albatroslar ve martıların kanadı uzun ve dardır, bu sayede sık sık kanat çırpmadan dalgaların üzerinde uçabilirler. Öte yandan arıkuşu o derece hızlı kanat çırpar ki, çiçeklerin balözünü emerken, havada, olduğu yerde durabilir.

Kuşların uçuş hızı cinsten cinse çok değişir. Kuşların uçuş hızını tesbit etmek güçtür. Güçlük çıkaran âmillerden biri yere göre kuşun hızının hava cereyanlarının etkisi altında olmasıdır. Saatte 40 km hızla uçan bir kuş, eğer saatte 60 km hızla esen bir rüzgârı arkasına alırsa saatte 100 km hızla uçabilir. Aynı kuş saatte 60 km hızla esen rüzgâra karşı uçacak olsa, o zaman hızı saatte 20 km ye düşer. Bütün güçlüklere rağmen, yapılan çalışmalar sonunda bazı kuşların yaklaşık olarak aşağıda gösterilen hızlarla uçabildikleri tesbit edilmiştir :

15 - 30 km/saat : Küçük ötücü kuşların çoğu, serçeler ve çit kuşları.

30 - 50 km/saat : Ardıç kuşu, sığırcık gibi birçok orta büyüklükte kuşlar ve büyük kuşlardan, balıkçıl, pelikan ve martılar.

30 - 60 km/saat : Birçok orta ve küçük boy kuşlar; bazı cins güvercin, sığırcıklar.

60 - 100 km/saat : Atmaca, yaban ördeği, yaban kazı ve evcil güvercin.

Münakaşalı olmakla birlikte daha büyük hızlar da tesbit edilmiştir: Meselâ altın kartalın dalış hızı saatte 270 km'dir.

Uçuş mesafesi: En uzun uçuş mesafesi rekoru Arktik bölgesinde yaşayan bir çeşit deniz kırlangıcına *(arctic tern)* âittir. Bu hayvan Arktik'teki yazlığından, Antartika'daki kışlık yerine gitmek için, bir mevsimde 12 000 km kadar yol alır. Uzak mesafeli bâzı uçuşlar büyük bir sür'atle gerçekleştirilir. Meselâ Kanada'da işaretlenen mavi kuyruklu ördek çeşidi 30 gün sonra 6 000 km uzaklıkta, Venezuela'da bulunmuştur. Wales'de yakalanarak 5 000 km'den fazla uzaklıktaki Massachussetts'e götürülen yukarıda bahsettiğimiz petrelin bir çeşidi olan bir *shearwater*'in 12 1/2 gün içinde yuvasına döndüğü tesbit edilmiştir. Bazı küçük kuşlar düzenli olarak bir tek defada uzun süreli su üstü uçuşu yapar. Bir çeşit arıkuşunun, 800 km'den fazla olan Meksika körfezinin üzerinden uçtuğu bilinmektedir. Bazı çalıbülbülleri Amerika sahilinde Bermuda'ya uçmaktadır ki bu aynı uzaklıkta bir mesafedir.

Uçamamak: Kuşların en büyük özelliği olan uçuş kabiliyeti birçok türlerde uçuş tüylerinin tedrîcî değişmesi yüzünden iyice zayıflar. Ördekler, kazlar, bazı dalgıç kuşları, sutavukları yuva mevsiminden hemen sonra bütün uçuş tüylerini dökerler. Bu tüyler yeniden çıkmadan kuşlar uçamaz. Tahmin edileceği gibi bunların çoğu besinlerini yürüyerek veya yüzerek bulurlar. Sazlıklarda yaşayan bazı yaban ördeği çeşitleri bu mevsimlerde çok çekingen olur, sazlıklara saklanır. Ama Arktik bölgesindeki yaban kazları besinini bulmak için tundrada yürüyerek dolaşmakta devam eder. Diğer taraftan Afrika ve Asya'da yaşayan gugukgillerden bir kuş türünde de yalnız dişi kuşun uçuş tüyleri dökülür ve bunlar tekrar çıkıncaya kadar hayvanlar yuvadan ayrılmaz. Bu süre içinde onları erkekleri besler.

Bazı kuşlar bu istihâle sırasında uçma kabiliyetini tamamen kaybederler.

Uçma, sıçrama ve yüzme: Sülün gibi yer kuşları yürümeye meyyaldir. Ötücü kuşlar ise daldan dala sıçrayarak ilerlemeyi tercih eder. Papağanlar ağaç dallarında yürümeyi sever, kırlangıç, serçe yere indikleri zaman sıçrayarak yürürler. Amerikan kırlangıçlar'ı, Avrupa karatavuğu ise hem yürür hem sıçrar. Arıkuşu gibi bazı küçük kuşlar, ayaklarını sadece tünemek için kullanır ve nadiren yürürler. Sağlam ayak yapısı olanlar genellikle yer değiştirmelerinin çoğunu yürüyerek yapar.

Devekuşu, muhtemelen en hızlı koşan kuştur. Bazı araştırmacılar hayvanın saatte 80 km hızla koşabildiğini ve bu sırada adımlarının açıklığının 7,5 m'yi bulduğunu ileri sürmüşlerdir.

Yürüyen bir kuşun vücudunun genel duruşu yare paraleldir; ayakları çok geride olan penguenler ise tamamen dik durarak yürürler. Adélie pengueni, karla örtülü buzlar üzerinde kilometrelerce yol kat'ederek yumurtlama yerine gideceği zaman, vakit vakit göğsünün üzerinde kızak gibi kayarak yol alır, bu arada ayak darbeleriyle kendisine hız verir. Bazı yüzücü kuşlar ise su hayatına öyle alışmıştır ki bunlar karada tamamen çaresiz kalırlar. Meselâ bir dalgıç kuşu çeşidi, sudan, yuvasına kadar olan 1 - 1,5 m'lik yolu pek beceriksiz bir şekilde ve güçlükle yürür. Bu hayvanlar 60 m'ye kadar dalabilmektedirler.

Banyo: Kuşların tüyü, gerekli vazifeyi yerine getirebilmek için temiz ve parlak olmalıdır. Telek ve tüylerin gaga ile taranarak temizlenip bakılması işi tüylerin çıkmaya başlamasıyle ortaya çıkar ve kuşun ömrü boyunca devam eder. Birçok kuşlarda, arkada kuyruğunun tam karşısında yağ bezleri vardır. Bu bezlerin yağlı ifrazatının tüyleri iyi durumda bulundurmaya yaraması muhtemeldir. Gerçekten birçok kuşlar bu bezeleri gagalar, başlarının oraya sürer ve böylece sanki ifrazatı vücutlarının her tarafına yaymayı isterler. Bazıları da, kuşların arada bir kaza ile yuttuğu bu yağın bir D vitamini kaynağı olduğunu söylemektedir. Öte yandan güvercin ve papağan gibi kuşlarda bu bezeler yoktur ve bu hayvanlarda D vitamini eksikliğini belirten ârâz görülmez.

Kuşlar, gagalarıyla yaptıkları temizliğe paralel olarak sık sık da banyo ederler. Kara kuşları göğüslerini suya dokundurarak, başlarını suyun içine sokarak vücutlarını ıslatır. Ördek ve martı gibi zaten sularda yaşayan kuşlar da, su geçirmeyen tüylerine rağmen, yine de yüzme sırasında banyo ederler. Bazı kuşlar ıslak çimenlerde, hafif bir yağmur çisintisinde veya bir bahçe fıskıyesinden yararlanarak banyo eder. Tropik ormanlardaki kuşlar ağaçların ıslak yapraklarından yararlanarak banyo ederler.

Diğer taraftan evcil tavuk ve bir cins tarla kuşu gibi kuşlar banyo için su yerine topraktan faydalanırlar. Kuru toprağa gömülüp her taraflarını toza bular, sonra kalkıp çırpınarak tozları uçurur, böylece, tüylerini temizlemiş olurlar. Bu şüphesiz sıhhatli bir temizlenme yolu değildir ama, yine de tüylerin düzene sokulmasında yardımcı olur. Serçe gibi bazı kuşlar hem toz, hem de su banyosu yapar.

Kuşlar, güneş banyosu da yapar. Kanatlarını gererek, güneşin sıcak ışınlarından yararlanarak kendilerinden geçmiş gibi bir süre hareketsiz kalırlar.

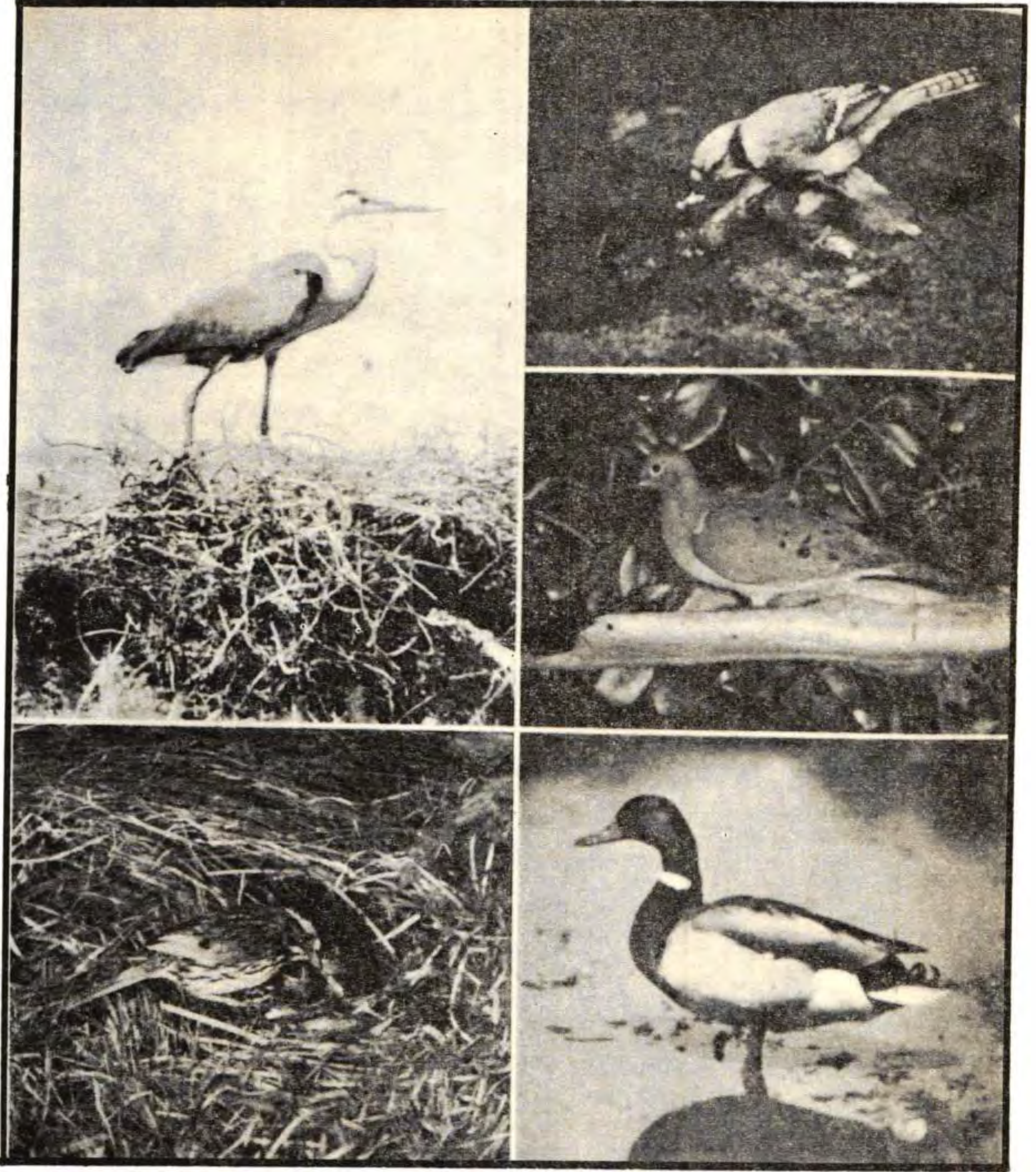
Dinlenme, uyuma ve kış uykusu: Küçük kuşların çoğu gündüz saatlerini faaliyetle geçirir, pek fazla dinlenmezler; bazıları ise arada bir tüneyerek dinlenir. Diğer taraftan büyük kuşlar saatlerce kıpırdamadan dururlar; atmaca tüneğinde, balıkçıl bir su birikintisinin kenarında, ördek suyun üstünde.

Birçok kuşların görüşü, geceleyin o kadar zayıftır ki, bunlar geceyi hareketsiz geçirirler. Baykuş, bazı çeşit balıkçıllar ve çobanaldatan kuşu gibi bazılarıysa, gündüzün dinlenir, geceleyin avlanırlar. Avını bulmak için sürekli olarak dalışlar yapan karabatakların tüylerinin su geçirmezliği pek iyi olmadığından, bunların arada bir karaya çıkıp kanatlarını gererek kuruttukları görülür.

Kuşlar, geceyi, gündüzleri beslenmek için bulundukları çevrede geçirirler. Serçe yuvasında, çalı bülbülü bir ağacın dalında, bir çeşit yelkovan kuşu da okyanus sularında geceler. Kuşlar gündüzün tünedikleri yerde de uyurlar. Atmaca veya karga bir bir ağacın yüksek dallarında deniz kırlangıcı da kumsalda geceler. Öte yandan daha çok yerde dolaşan bazı bıldırcın çeşitleri, uyumak için ağaç dalları tercih eder. Amerika'daki karatavuk ve sığırcıklar bütün gün yerde beslenip, ağaç dallarında tünedikten sonra geceyi geçirmek için kedi kuyruğu sağlıklarına giderler. Ağaçkakanlar ağaç kovuklarında tüner.

İngiltere kuşları : Üstte solda: kızıl gergedan veya nar bülbülü (Eritacus rubecula), sağda: saka kuşu (Carduelis Carduelis), ortada solda: yalı çapkını veya iskele kuşu (Alcedo Atthis), ortada: tarla kuşu (Alauda arvensis), sağda: ispinoz (Fringilla coelebs), altta solda: martı (Larus canus), altta sağda: karatavuk (Turdus merula)

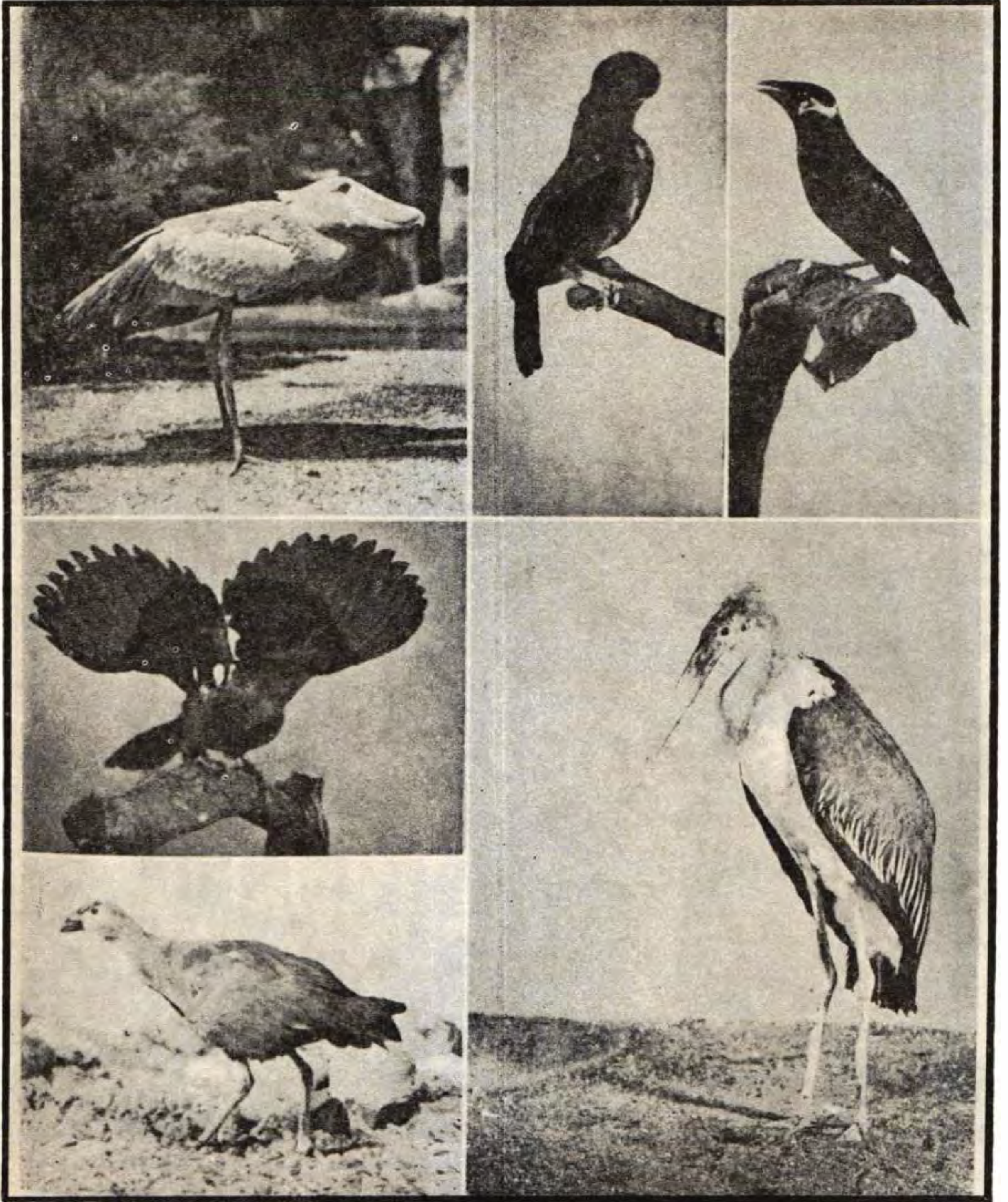
Kuzey Amerika kuşları: Ustte solda: büyük mavi balıkçıl (Ardea herodias), üstte sağda: mavi kestane kargası (Cyanocitta cristata), ortada sağda: ağlayan kumru (Zenaidura macroura), altta solda: ötücü bir çeşit serçe (Melospiza melodia), altta sağda: bir çeşit yaban ördeği (Anas platyhynchos)

Kuzey Amerika kuşları : Üstte solda: ispinozlar âilesine giren sorguçlu bir çeşit kuş (Richmondena Cardinalis), üstte sağda: Swainson şahini (Buteo Swainsoni), ortada solda: kızıl kanatlı bir çeşit karatavuk (Agelaius phoeniceus), altta solda: Baltimore sarı asma kuşu (Icterus galbula), altta sağda: büyük sorguçlu baykuş (Bubo virginianus)

Egsotik kuşlar: Üstte solda: kükürt rengi sorguçlu papağan (Kakatoe galerita), üstte ortada: Swainson papağanı (Trichoglossus haematod moluccannus), sağda: toko tukanı (Rhamphastos toco), ortada büyük sarı asma kuşu (Gymnomystax mexicanus), altta solda: altın sülün (Chrysobophus pictus), ortada: taçlı turna (Balearica pavonina), sağda: büyük flaman (Phoenicopterus ruber rosevs)

Az rastlanan egsotik kuşlar : Üstte solda: papuç gagalı kuş (Baleeniceps rex), üstte ortada: kızıl kaya horozu (Rupicolo), sağda: Hind konuşkanı (Eulabes religiosa), ortada solda: Hartlaub turakosu, altta solda: gök tavuk (Porphyrio), altta sağda: Marabu (Leptoptilus crumeniferus)

Kuşlar uyurken genellikle boynunu arkaya bükerek gagasını tüylerinin arasına gömer; leylek gibi bazıları ise gagasını göğüs tüylerine gömer. Su üstünde uyuyan su kuşları genellikle bir yüzme durumunu muhafaza eder, ancak başlarını geri çevirip gagalarını sırt teleklerinin arasına gömerler. Karadaki ördekler bacaklarını karınlarına doğru çekerek göğüs üstü uyurlar. Birçok kuşlar tek ayak üzerinde uyur. Bu pozisyon bilhassa uzun bacaklı su kuşlarında ve leyleklerde dikkat çekicidir.

Dalda tüneyen kuşlar hiçbir kuvvet harcamadan parmaklarını dalı sıkmış durumda tutabilirler. Bunun sebebi, bacağın eğilmesiyle bazı sinirlerin kendiliğinden gerilmesi ve dalı tutan ayak parmaklarının durumunu kuvvetlendirmesidir. Kuşlar uyku zamanında, uyanıklık zamanından daha çok toplu halde bulunurlar.

Kuşların kış uykusuna yatıp yatmadığı yıllardan beri tartışma konusu olmaktaydı. Orta Çağ'da serçelerin ve başka bazı kuşların, kış yaklaşınca su birikintilerinin dibindeki çamurlara gömülüp kış uykusuna yattıklarına dair bir inanç vardı. Bilgiler ilerledikçe kuşların, kış mevsiminde gözden kayboluşunun göçler dolayısıyle olduğu anlaşıldı. Diğer taraftan arıkuşu gibi bazı kuşların kış aylarında ve soğuk havalarda bir uyuşukluk durumuna girdiği görülmüştür.

Nihayet 1948 yılında Amerika'daki bir çeşit çobanaldatan kuşunun gerçekten kış uykusuna yattığı tesbit edilebildi. Bu hayvanlardan biri Colorado çölündeki kanyonun duvarındaki bir oyuk içinde uyuşuk durumda bulunmuştu. Daha sonraki yıllarda yapılan müşahedeler bu kuş türünün gerçekten kış uykusuna yattığını ve bu sürenin 80 gün olduğunu kesin olarak ortaya çıkardı.

Beslenme: Kuşlar da diğer hayvanlar gibi organik olmıyan maddeleri organik hâle getirmek için bitkilere muhtaçtır. Bazıları bitkiyi doğrudan doğruya yer. Bazı kuşlar doğrudan doğruya tohum ve meyvaları yerken, bazıları da kök, ot, yaprak, yumru ve çiçeklerin nektarını yerler. Yeni Gine'de yaşayan bir çeşit papağan mantar, Arktik'te yaşayan bir başka çeşit kuş da liken yer. Diğer taraftan birçok kuşlar da bitkiyle beslenen başka hayvanları yiyerek beslenir. Kuşların çoğu böcek yer, yine birçoğu solucan, yumuşakça, kabuklu, örümcek, mürekkep balığı, kurbağa, kertenkele, memeli hayvanlar veya başka kuşları yiyerek beslenir. Bazı kuşlar da hem bitki hem hayvan yiyerek beslenir.

Bir kısım kuşların çeşitli besinlerle beslenmelerine karşılık, bazıları sadece bir tek çeşit besin alır. Bazılarının yiyecek sınırı daha geniştir. Kanat ve ayak yapıları muhtelif kuşların besinlerini belirli bölgelerde aramak zorunda bırakır. Karabataklar, yaban ördekleri besinlerini bulmak için suya dalar.

Besinin alınmasında asıl âmil gagadır. Kuşların gagaları son derece çeşitlidir. Alakarga ve karganın gagaları çeşitli işler görmeye elverişli gagaların tipik örneğidir. Büyüklükleri sağlam ve elverişlidir. Küçük memelileri öldürecek fındık vesaireyi kıracak kadar kuvvetli, küçük böcekleri toplayacak kadar da sivridir. Bazı ötücü kuşların gagası, yapraklardaki böcekleri toplamaya elverişli şekilde küçüktür. Öte yandan sinek vs. ile beslenen kuşların gagası bunları yakalamaya uygun şekilde yassı ve geniştir; bazılarınınki tohumları kıracak kadar kuvvetli olur. Böcek peşinde ağaçları delen ağaçkakanların gagası keski gibidir. Et yiyen iri kuşların kıvrık gagası eti parçalamaya elverişlidir. Papağanların da kuvvetli ve kıvrık gagaları olduğu hâlde bunlar tohum yer ve kıvrık gagalarından tohumların içini açmakta yararlanırlar. Balıkçıl gibi kuşların uzun, gagası onlara, balık ve kurbağa avlamakta yardımcı olur.

Gaga çeşitlerinde bir başka adaptasyon şekli de ördeklerin yassı gagalarıdır. Ördek gagasının girintili çıkıntılı olan kenarları, ağza doldurdukları suyun ve ince çamurun kenarlardan akıp gitmesini sağlar. Bu lüzumsuz maddelerin kenarlardan dışarı atılmasına karşılık böcekler, tohumlar, küçük salyangozlar ağızda kalır. Bazı deniz kuşlarının gagaları da benzer yapıdadır. Gagaların, kuşların yaşadıkları bölgeye, yaşayış tarzına, aldıkları besinlere göre daha birçok çeşitleri vardır.

Kuşların beslenme âdetleri ve yolları da çok çeşitlidir. Salyangozların ve yumuşakçaların vücudu sert kabuklar içindedir. İlk bakışta kuşlara karşı iyi korunmuş görünürler. Ama birçok kuşlar bunlardan besin olarak faydalanmanın yolunu bulmuştur. Midye yiyen kuşlar, hayvanın kabuklarını aralamasını bekler, açıldığı anda atılıp bağ kaslarını keserek hayvanı çaresiz bırakır. Kargalar, cevizleri kırabilmek için, yüksekten sert bir zemin üzerine bırakıp çatlatırlar. Pelikanlar suya dalıp avlarını alt tarafı cepli olan gagalarına alırlar.

Duyular

Görme: Kuşların görüş kabiliyeti insanlarınkine benzer. Bununla beraber belli başlı iki fark vardır. Birincisi kuşlardan çoğunun üç boyutlu görememesidir. Kuşların gözü, başlarının iki tarafında olduğundan insanın ve başkuş gibi bazı kuşların üç boyutlu görmesine karşılık kuşlar çevreyi hem iki boyutlu hem de perspektifsiz görür. Derinliği görebilmek için başlarını oynatmak zorundadırlar. Esas itibariyle monoküler görüşü olan kuşlar arasında bile, alınlarının tam karşısında binoküler olarak görebildikleri bir alan vardır. Sınırlı olmakla beraber, binoküler görüş, avını kovalayan kuşlar için çok önemlidir.

Diğer önemli fark da kuşun gördüklerinin, gözünün yapısı dolayısıyle tamamen net ve detaylı olmasıdır. Halbuki insan ancak görüş alanının küçük bir kısmını net olarak görür.

Bazı kuşlar, bilhassa geceleri uçarlar tıpkı insan gibi bütün bir renk spektrumunu görürler. Bazıları, gece kuşlarının infrared ışınları dolayısıyle, avlarını kendiliğinden ışıklı bir kaynak olarak görebildiklerini de iddia etmişlerse de bu iddia ciddî bir temelden mahrumdur. Baykuşlar tam karanlık içinde de avlarını bulurlar; bunu çok kuvvetli olan işitme duygularına borçludurlar. Baykuşun gece görüşünün insanın gece görüşüne nisbetinin 100'ün 10'a nisbeti kadar kuvvetli olduğu tahmin edilmektedir. Bunu, baykuşlar, insanın dolunay ışığında gördüğünü, yıldızların ışınında görebilirler, şeklinde de ifade edebiliriz. Gündüz kuşlarının ise, gece kuşlarının aksine, gece görüşleri çok kötüdür.

İşitme: Kuşların işitme duygusu da çok kuvvetlidir. Muhtemelen saniyede 200 sikilden 10 yahut daha fazla kilosikle kadar olan sesleri duyabilmektedirler. Tecrübeler bir tavuğun yalnız sesini duyarak görünmeyen bir yerdeki civcivin yerini, köpek veya kedi kadar sıhhatle tayin edebildiğini göstermiştir. Samanlıklarda yaşayan yarasaların da tam karanlıkta, farenin çıkardığı çok hafif sesten yararlanarak yerlerini tâyin ettikleri tesbit edilmiştir.

Amerika'da bulunan ve *oilbird* denen bir gece kuşu, derin mağaraların karanlıklarında yaşamakta, uçarken çıkardığı sesin yankılarından faydalanarak yolunu bulmaktadır. Bu, süpersonik ses çıkaran yarasaların yol bulmasına benzetilebilir.

ORNITOLOJİ : Su kenarında yassı bir taş üzerinde kuluçkaya yatmış karabatak topluluğu

Diğer duyular: Koklama duygusu kuşların çoğunda iyi gelişmemiştir. Uçması olmıyan kivilerin, solucanları, görerek değil koklayarak buldukları söylenir. Tad alma duygusu muhtelif kuşlarda, muhtelif derecelerde gelişmiştir. Bazı kuşlar, bazı cins besinleri özellikle tercih ederler. Dokunma organı gaganın bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayak, dokunmaya karşı duygusuzdur.

Üreme

Ferdin hayatını devam ettirmesi için besin alması ne derece önemliyse, cinsin varlığını devam ettirebilmesi için de üreme o derece önemlidir. Üreme, kuşlarda, yumurtlama, kuluçka ve yavruların büyütülmesiyle olur. Bunların süresi ötücü kuşların çoğunda sadece birkaç hafta iken, albatros gibi kuşlarda bir yıla yakın devam eder. Bazı ötücü kuşlar art arda birkaç yumurtlama dönemi geçirir, sonra aylarca dinlenirler. Albatros ise her çoğalma dönemi arasında bir yıl hattâ daha fazla zaman bırakır.

Üreme mevsimi: Kuşların dinlenme süresini takib eden belirli bir üreme mevsimi vardır. Her cinsin üreme mevsimi kendine göredir; ancak 12 ayda bir üreme mevsimi kuraldır. Bunun tek istisnası Ascension adasında yaşayan bir çeşit deniz kuşudur; bu hayvanın üreme şekli 9 aydır.

Üreme mevsimi besin bulma imkânının çok olduğu mevsimlere rastlar. Mutedil iklimlerde bu, genellikle ilkbaharın ileri aylarında başlar. Besinin bollaştığı mevsim yavruları kolayca besleme imkânını verdiği gibi, onların kendi besinlerini kendileri bulacak hâle geldikleri sırada kolayca besin bulmalarına da yardımcı olur. Günlerin uzamasının da üreme ile etkili olduğunu gösteren tecrübeler yapılmıştır. Bununla beraber bazı kuşlar, senenin herhangi bir mevsiminde üreme dönemine girebilmektedir.

Arazi ve eş bulma: Birçok ötücü kuşun, üreme mevsiminde, bir arazi tesis etmesi, atılan ilk adımdır. Üreme mevsimi yaklaştığı zaman göçmen olmıyan kuşlar; üremelerine elverişli bir bölge seçerler. Buraya arazi denir. Arazi, aynı türün üreme yolundaki diğer fertlerine yasak edilen bir yerdir. Birçok ötücü kuşlarda arazinin alanı 4-5000 m² veya biraz daha fazladır. Burada hem kur yapılır, hem yuva kurulur, hem çiftleşilir. Ancak koloniler hâlinde yaşayan deniz kuşlarında ve balıkçılda bu alan yalnız yuvadan ibaret kalır. Öte yandan muhtelif çeşit cennet kuşları gibi poligam kuşlarda sürekli bir eş olma yoktur ve arazi kendini gösterme ve çiftleşme istasyonu durumundadır. Arazi, öncelikle oldukça özel ihtar sinyalleri verilerek korunur (ötücü kuşların ötmesi gibi), gerçek kavga nâdiren olur. Araziyi tesbit eden ve koruyan genellikle erkek kuştur; sonradan ona dişi kuş da katılır.

Gösteriş yapma ve ötme, eş bulmanın en önemli unsurudur. Kasvetli rengi olan kuşlarda ötme birinci derecede rol oynar; kendini beğendirme imkânı fazla olan kuşlarda ise ötmenin rolü azdır. Kendini beğendirme ve ötme genellikle erkeğin işidir ama daima böyle değildir. Birçok ötücü kuşta, kısmen açılmış kanatlar ve kabartılmış tüylerden ibaret olan kendini beğendirme veya teşhir, aynı zamanda araziyi koruyacak olan ötüşle birlikte kullanılır. Bu durumda, teşhir fiilen dövüşmenin yerini tutar ve tarafları bedenen yapılan bir kavganın tehlikelerinden korur. Erkeğin ötüşü, dişiyi araziye cezbetmeye ve kendisini bir üreme dönemi için eş olarak seçmeye yarar.

Yuva: Kuş yuvası yumurtalar için barınak, yavrular için de bakım evidir. Yuva genellikle bir kâse biçimindedir. Bazı kuşlarda çok daha seçkin, özenle yapılmış yuvalara rastlanır; bazıları ise hiç yuva yapmaz. Yuva için seçilen yer de coğrafî şartlara, kuş türlerine göre değişir. Meselâ, Amerika'da Florida'da yaşayan balıkçıllar yuvalarını uzun ağaçların içindeki kovuklara yaparlar; ama aynı kuşların Teksas sahilleri açıklarındaki adalarda yaşayanları, yuvalarını yere yapar.

ORNİTOLOJİ : Yarım zarlı yağmur kuşu (Charadrius hiaticula)

İnsanların müdahalesi neticesinde yuva yapma yerlerinde değişiklikler de görülmektedir.

Kuşlar, genellikle yuvalarını sabit bir yerde yaparlar. Seçilen yerde dalların sallanmasında başka bir hareket olmaması tercih edilir. Diğer taraftan hareket eden şeyler üzerinde yuva yapan kuşlar da vardır. Amerika'da 1 millik mesafede sefer yapan feribotlara yuva yapan kırlangıçlar tesbit edilmiştir.

Yuvayı dişi kuş yapar. Bazı cinslerde erkek dişiye yardım eder. Yuva yapmak için harcanan süre de değişiktir. Meselâ ötücü kuşlarda çiftleşme mevsimi başlarında haftalar süren yuva yapımı, yumurtlama zamanının yakın olduğu mevsim sonlarında bir haftaya sığdırılır.

Yumurta ve kuluçka: Her ne kadar yumurtanın büyüklüğünün yumurtlayan kuşun cüssesiyle tam tamına bir ilgisi yoksa da genellikle büyük yumurtaları cüssesi iri olan kuşlar, küçükleri de cüssesi küçük olanlar yumurtlar. En küçük yumurta arıkuşunun yumurtasıdır. Çapı 1 cm kadardır. Devekuşununki ise 15 cm'yi geçer. Normal tavuk yumurtası 5 - 6 cm çapında, ağırlığı da 60 gr civarındadır. Küçük kuşlar, genellikle büyük kuşlara, nisbeten daha iri yumurta yapar.

Yumurtaların biçimi için tavuk yumurtasının şekli esas alınır ve buna yumurta biçimi (ovoid) denir. Uzunlamasına kesiti bir tarafı diğerinden daha sivri olan, şekli bozuk bir elips biçimi gösterir. Bazı yumurtaların sivri kısmı diğerlerine göre daha sivri olur. Diğer taraftan bazı yumurtaların uzunlama kesiti tamamen elips biçiminde olur; baykuş gibi bazı kuşlarınki de tamamen yuvarlaktır.

Kuş yumurtalarının rengi de çeşitlidir. Ancak bu çeşitlilik kuş tüyü rengindeki çeşitlilik kadar zengin değildir. Kuşun cinsine göre beyaz, açık mavimsi, yeşilimsi, kahverengi, benekli vs. olur.

Bir kuş tarafından yumurtlanan yumurtanın sayısı muayyen bir bölgedeki muayyen cinsin kuşları arasında aşağı yukarı aynıdır. Albatros, penguen gibi bazı kuşlar bir tek yumurta, bazıları iki yumurta yapar; kuzeydeki sahil kuşları 4; ördek ve bıldırcın gibileri de 20 kadar yumurta yapar.

Yumurtanın içindeki embriyonun gelişmesi için harârete ihtiyaç vardır. Normal olarak harâret, yumurtanın üstüne oturan ve sıcak göğsünü yumurtaların üstünde tutan ebeveyn tarafından sağlanır. Yumurtaların ısıtılmasını kolaylaştırmak için kuluçka mevsiminde, ebeveynin derisinde kuluçka yamaları teşekkül eder. Bunlar, deride kan ikmalinin fazla olduğu yerlerdir.

Kuluçka süresi, cinse göre 11 günden 3 aya kadar değişir. Ötücü kuşların çoğunda bu süre 11 - 15 gündür. Bazılarında ise 3 haftayı bulur. Ağaçkakanlar ve güvercinlerin kuluçka süresi ötücü kuşlarınkine benzer; arıkuşu ve çobanaldatanın kuluçka süresi 16 - 20 gündür. Kartal ve atmacalarda kuluçka 4 - 8 hafta; balıkçıl, karatavuk, sülün ve başkalarında 3 - 4 hafta; albatroslarda 9 - 11 haftadır. Verdiğimiz rakamlarda, kuluçka süresinin uzunluğunun hayvanın cüssesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Kuluçkaya dişi kuş yatar, erkek kuş bu görevi onunla paylaşabilir veya paylaşmıyabilir. Devekuşuna benzeyen bazı kuşlarda ve bir çeşit bıldırcında kuluçkaya erkek yatar. Erkek ve dişinin kuluçkaya yattığı türlerde yumurta hiç açıkta kalmaz. Eğer yalnız dişi yatıyorsa, o zaman erkek onu besler. Esasen hava fazla soğuk olmadıkça kuluçkadaki yumurtanın kısa bir süre için açık kalması zararlı olmaz.

Yavru kuş: Yumurtadan çıkma zamanı yaklaşan civciv hafif hareketler yapar ve ses çıkarır. Yumurtanın içinde başını hareket ettiren ve olduğu yerde dönen yavru üst gagasının ucunun üstünde bulunan ve yumurta dişi denen çıkıntının yardımıyla, kabukta bir delik açar. Yumurtadaki deliğin görülmesiyle, yavrunun yumurtadan çıkması arasında bir gün kadar bir zaman vardır. Küçük ötücü kuşlarda bile, bu, böyledir. Daha cüsseli kuşlarda bu süre birkaç günü bulur.

Ötücü kuşlar yumurtadan çıktıkları zaman tüysüz ve kördürler. Birkaç gün yapabildikleri bütün hareket besinlerini alabilmek için ağızlarını açmaktan ibarettir. Karabatak ve av kuşları böyledir.

Diğer taraftan, bıldırcın, ördek, yumurtadan çıktığı zaman tüylüdür, ıslaklığı kurur kurumaz yürüyerek ebeveyninin ardından gidebilir, kendi besinini gagalayabilir. Sülün ve daha başka kuşlar da bu gruba girer.

Ötücü bir kuşun yuvaya bağlılık süresi iki hafta kadar kısa olabilir. Bu süre içinde hayvanın tüyleri çıkar, gözleri açılır, çevreyi idrâk etmeye başlar. Yavru kuş, yuvada bulunduğu sürede ebeveyni tarafından beslenir. Ötücü kuşlar besini gagasında getirir ve ağzını alabildiğine açan yavrunun boğazına doldururlar. Baykuş ve atmacalar getirdikleri et parçasını gagalarının arasında tutar, yavruları oradan çekiştirerek besinlerini alırlar. Zaten bunlar çok geçmeden gelişir ve getirilen bir küçük hayvanı parçalayıp yemeyi başarırlar. Karabatak ve pelikanlar, yakaladıkları balığı boğazında getirir. Bunlarda yavru kafasını ebeveynin ağzına sokarak besinini alır. Martı ise yuttuğu besini yavrusunun karşısında kursağından geri çıkarır, yavrular da bunu yerler.

ORNİTOLOJİ : Gülen martı (Larus atricilla)

Daha mükemmel bir besleme şekli güvercinlerde görülür. Güvercinler yavrularını ilk günlerde "güvercin sütü" ile beslerler. Bu madde kursağın bir ifrazatıdır. Yavru güvercin gagasını annesinin gagalarının arasına koyar, anne güvercin de bu maddeyi yavrusunun ağzına pompalar.

Küçük, faal ötücü kuşlar bütün gün yavrularını beslemekle uğraşırlar. Her defasında bir ağız dolusu besin getirirler. Kırlangıçlar bir saat içinde 40 sefer yaparak yavrularına besin taşır. Bu rakam çeşitlere göre değişir ve saatte 2 - 3'e kadar düştüğü olur.

Yuvanın yavruların dışkısıyle dolmasını önlemek için iki usul vardır. Bunun birini bazı çeşit ötücü kuşlarda görürüz. Karnını doyuran yavru, vücudunun arka kısmını havaya kaldırır ve dışkısını jelatinli bir torbaya boşaltır. Anne veya baba kuş bunu bekler, ya yutar veya gagalarına alıp dışarıya atarlar. Diğer usul atmaca ve başka kuşlarda görülür. Bunlar dışkılarını yuvanın kenarından hızla dışarıya doğru püskürtürler; böylece yuva temiz kalır. Öte yandan balıkçıl veya karabatak kolonilerinde dışkı ve kokmuş balık kokusundan geçilmez; ama bu durum hayvanları etkilemez. Çünkü bunların koku alma duygusu da, başka kuşlar gibi çok zayıftır.

ORNİTOLOJİ : Göl kıyısında dik bir kayalıkta gannet (Moris bassana) adlı deniz kuşları topluluğu

Yavruları tüysüz ve kör olarak dünyaya gelen ötücü kuşlardan çoğunun yavrusu, henüz iyice uçmayı öğrenmeden yuvadan çıkar; günlerce bir ağacın dalında veya yerde, çayırlarda durur. Bu süre içinde ebeveynleri yine onları besler. Daha iyi uçmaya başladıkları zaman da yine ebeveynlerinin peşinden ayrılmazlar. Beslenme işinde onlar yine kendilerine yardım eder. Diğer taraftan gözleri açık ve tüylü olarak doğan bıldırcın, sülün, sahil kuşlarının yavruları yumurtadan çıktıktan sonra yuvayı terkeder, ebeveynlerinin peşinden giderler. Onlar besin buldukları zaman yavrularını çağırır ve beslenmelerini sağlar.

Sosyal parazitler : Guguk kuşu ve başka bazı kuşlar yumurtalarını başka kuşların yuvasına bırakır. Üvey anne ve babalar bu parazit yavrulara bakar.

Avrupa'da yaşayan guguk kuşu, yumurtalarını elliye yaklaşan türde kuşların yuvasına bırakır. Ancak bazı dişilerin, yumurtaları kendisininkine çok benzeyen bir tek cins kuşun yuvasına yumurtladığı tesbit edilmiştir. Guguk kuşu yumurtaladıktan sonra, sevkitabiiyle yuvadaki diğer yumurtalardan birini aşağı atar. Diğer taraftan guguk kuşu yavrusu yumurtadan çıkınca yuvada bulunan yumurtaları ve yumurtadan yeni çıkmış yavruları iterek aşağı atar. Bu sayede üvey ebeveynin bütün dikkati onun üzerinde toplanmış olur.

Bir başka çeşit parazit kuş, yumurtasının aynı kolaylıkla kabûl ettiremez. Yuvanın sahibi olan kuş, yabancı yumurtayı görünce, yuvayı terkeder; bazıları yuvanın üstüne bir kat yuva daha yaparak yabancı yumurtayı gömer. Bu şekilde üst üste birkaç kat yuva yapan kuşlar görülmüştür.

Göç

Her sonbaharda, milyonlarca kuş, dikkati çekecek bir düzenle beslendikleri, üredikleri, doğdukları yeri terkederek kışı geçirecekleri bölgelere gider. Ertesi yıl yine aynı yere dönerler. Bazı kuşların bu mevsimlik hareketine göç denir.

Kuşların bu hareketi, yılın muayyen zamanlarında gözden kaybolmaları, muhtemelen tarihöncesi insanının bile dikkatini çekmiştir. Çünkü 40 000 yıl önce yaşayan Paleolitik

ORNİTOLOJİ : Kaba sesli baykuş (Otus asio)

adamı, mağara duvarlarına resmini yapacak kadar kuşlarla ilgilenmişti. Homeros'un eserlerinde; Tevrat'ta; Fin destanı Kalavela'da; Sanskritçe yazılmış olan *Doğu'nun Kutsal Kitapları*'nda kuş göçlerinin bahsi geçer. Aristoteles ise sadece göç tarihlerini tesbit etmekle kalmamış, göçlerin sebepleri üzerine fikir de yürütmüştür.

Göç hakkındaki bilgilerimiz, Aristoteles zamanından XI. yüzyıla kadar pek az artmıştır. Konunun ilmî olarak incelenmeye başlaması ise XX. yüzyılın başlarına rastlar.

Kuzey yarımküresinde yerleşik kuş topluluklarının bulunması, kural değil, istisnadır. Büyük çoğunluk yer değiştirir ve ilkbaharda kuzeye, sonbaharda da güneye; yahut alçak yerlerden yüksek yaylalara; veya sahillerden karaların içine giderler. Kuşların göçünden kabaca anlaşılan budur. Bütün bu hareketler rastgele zamanlarda yapılmaz daima ilkbahar ve sonbaharda yapılır; aynı şekilde gidilen yerler de rastgele değildir, çünkü her cinsin kendine göre kışladığı, yazladığı bir yer vardır.

Kuşların ilkbaharda çiftleşip yavrulamak için geldiği, sonbaharda da kışı geçirmek için geldikleri yere döndükleri bir gerçektir. Bundan kuş göçlerinin doğrudan doğruya yavrulamayla ilgili olduğunu istidlâl edebiliriz. Ancak tek sebep bu olsa göçlerin yalnız ilkbahar ve sonbaharda yapılması gerekirdi; gerçekte ise, Kuzey yarımküresinde hiçbir göç hareketinin olmadığı ancak bir ay falan vardır. Göç, zaman alan bir harekettir; süresi hayvanın gideceği yere, yavrulama süresinin uzunluk veya kısalığına bağlıdır. Bazı kuşların göç mesafesinin sadece birkaç yüz km olmasına karşılık, bazı sahil kuşları da Güney yarımküresinde kışladıktan sonra yavrulamak için Arktik çenberi sahasına gider. Kanatları ne kadar kuvvetli olursa olsun, binlerce km lik yolu katetmek, elbette zaman alır. Arktik'te yaşayan bir çeşit deniz kırlangıcı iki aylık yavrulama süresi için Antarktika ile Arktik arasında gidiş dönüş olarak 35 000 km yol alır. Sonbahar göçlerine yavru kuşlar da katıldığı için dönüş hızı daha az olur; bu, bilhassa sahil kuşlarında böyledir.

Göçlerde beslenmenin de rolü olduğu açıktır. İlkbahar yaz aylarında her çeşit yiyeceği bol bir şekilde bulabilen kuşlar; besin maddelerinin son derece azaldığı, hattâ hiç kalmadığı (böcek, kış uykusuna yatan küçük memeliler vs.) kış aylarında ise hayatlarını devam ettirebilmek için bulundukları yerden ayrılmak zorundadırlar.

Göçlerin en büyük özelliği son derece dakik olmalarıdır. Gerçi yukarıda göç hareketlerinin yılın on bir ayında devam ettiğini söyledik ama, kuşlar, cins cins incelenince zaman mekanizmasının vurucu bir şekilde dakik olduğu ortaya çıkar.

ORNİTOLOJİ : Altın kartal (Aquila chrysaëtos) başı

ORNİTOLOJİ : Bronz rengi sığırcık (Quiscalus versicolor)

Ancak, kötü hava şartlarının küçük kuşlarda gecikmeye sebep olduğu öğrenilmiştir. Göç bakımından en dakik olan, Kanada'da yaşayan ve ilmî adı *Totanus Melanoleucus* olan bir kuştur. 14 yıl süren bir incelemeden sonra bu hayvanın 12 000 ilâ 16 000 km uçarak Patagonya'ya gittiği ve her yıl, 26 ilâ 29 mayısta ilk yavruların yumurtadan çıktığı tesbit edilmiştir.

Göçmen kuşların uçuş yüksekliği 900 m'den daha aşağı olmaktadır; 900 m veya daha fazlası istisna teşkîl eder. Uçuş hızı da saatte 30 km ile 100 km arasında değişir. Birçok kuşlar yer yer su yüzeyinden sadece birkaç m yüksekten uçar, dağları aşan kuşlarda ise yükseklik 3 000 m'yi geçer.

İstihâle

İlk bakışta tuhaf görünür ama, kuşların en yakın akrabası kertenkeledir. Vücut yapısı bakımından kısmen kertenkeleye benzeyen kuşlar anlama kapasitesi, adaptasyon imkânları bakımından bu yakın akrabalarını çok geride bırakmıştır. Kuşlar gelişip, pek çok çeşitler kazanırken soğuk kanlı akrabaları hayat yarışında onlardan çok geri kalmıştır.

Aves (kuşlar) sınıfının menşei günümüzde genellikle kertenkelelerin *Archosaurien* alt sınıfı, daha da özellikle *Thecodontia* takımının, *Pseudosuchia* alt takımı olarak kabûl edilmektedir. Bu gruptan bilinen fosillerin hepsi ufak yapılıdır; başları nisbeten büyüktür; arka ayaklarının uzunluğu ön ayaklarının iki mislidir ve tamamen iki ayakla yürümektedirler. Genel vücut yapıları zariftir. Bu fosiller ilk Trias devrinden kalmadır.

Kuşların nahîf kemikleri fosil olarak zamanımıza kadar pek az ulaşabilmiştir. Bilinen ilk fosilleri ilk jura devrinden kalma iki *Archaeopterix* (bk. ARKEOPTERİKS) cinsine âittir. Bunların çeneleri dişli ve uzundur; uzun kemikli kuyruklarının yan tarafında telek çıkıntıları vardır. Kertenkele formlarına rağmen uçabilmekte, hiç değilse havada süzülebilmekteydiler.

Kretase devrinin, üst kretase bölümünden, iskeleti tam olarak ele geçirilen iki kuş tipi bilinmektedir: *Hesperornis* ile *Ichthyornis*. Bunlardan birincisi dişliydi, su kenarlarında yaşıyordu ve muhtemelen işe yarar kanatı yoktu. İkincisi ise uçabiliyordu ve muhtemelen martı âdetlerine sahipti.

Tersiyer devrinden itibaren bulunan fosiller, form olarak kuşların varlığını göstermektedir. Tersiyer devrinin Olifoseu bölümünde artık bugünkülere benzeyen kuşlara rastlanmakta, Miyosen bölümünden itibaren de bugün var olan kuşlara çok benzeyen kuş çeşitlerinin varlığı dikkati çekmektedir. (bk. TÜY, TELEK, YUVA, YUMURTA). (O. Yüksel)

OROÇEN, Evenki'ler (b. bk.)'e eskiden verilen bir ad.

ORPHÉON (Fr., "orfeon" ok.), musiki cemiyeti. Dar mânâda erkek ses san'atkârları topluluğu için kullanılır (Alm. Maennergesangverein, İng. Apollo clubs). Kelime, Yunan mitolojisindeki musiki ilâhı Orpheus (Fr. Orphée)'un adından gelir. (Y. Ö.)

ORPHEUS, Yunan efsânesinde bir şâir ve musikici. Oiagros'un veya Apollon'un ve Musa Kalliope'nin oğlu olan Trakyalı bir ses sanatçısı ve lir çalgıcısı. Sesi ve musikisi ile vahşî hayvanları, taşları ve ağaçları büyülerdi. Euridike adındaki eşini kaybedince, ölümler diyarı ilâhlarını san'atıyle etkileyerek onların eşini kendisine geri vermelerini sağlamıştır. Lâkin O., önden gidip Euridike arkasından yürürken, yer üstüne gelmeden eşine dönüp bakmayacağını va'd etmişken, bu şartı yerine getirmemiş ve eşi tekrar ölülerin yanına dönmüştür. Daha sonra O., efsânelere göre değişen sebeplerle, Trakyalı kadınlar tarafından parçalanmıştır. Musa'lar onu gömmüşlerdir. Lesbos (Midilli) adasındaki bir efsâneye göre O.'un başı liri ile birlikte, yüze yüze adaya gelip orada kâhinlik ettiği sanılırdı. Bir zaman Lesbos'ta bir O. oraklı bulunmuştur. O.'un efsâneye karışan tarihî bir şahsiyet olması mümkündür.

San'at âleminde O., M. Ö. VI. yüzyıldan beri hayvanlar çevresinde bir şarkıcı olarak tasvir edilir. Sirakuzluların Delfi'deki hazinesinin alındığında (M. Ö. aş. yu. 650) O.'un elinde lir olarak Argonautlar gezisine katılması tasvir olunmuştur. M. Ö. V. yüzyılın 2. yarısından kalma kabartmada, O.'un Hermes tarafından Euridike'den ayrılması görülür.

En eski Hıristiyan san'atında O., çevresinde koyunlarla tasvir edilir, yani burada O., İsa'ya verilen bir ad olan "İyi Çoban" a benzer.

İsa'nın bir senbolü olup olmadığı bilinmiyor. Katakomb fresklerinde tasvir edildiği gibi mozaiklerde, lâhitlerde ve küçük plastik eserlerde görülür. Orta Çağ'da O. tasvirleri çok nadirdir. Rönesans başlarında sık sık tasvir edilmiş olup en çok hayvanlar arasında ilâhî bir musikici olarak gösterilir (L. della Robbia, C. Bellini, R. Savery, G. Honthorst, M. Willmann ve başkaları). Kekâ Euridike'yi ölülerden üst dünyaya götürürken gösterilir (Giorgione, P. Vischer, H. Aldegraver, V. Solis, N. Poussin, P. P. Rubens, A. Feurbach).

Edebiyatta O. teması Ovidius (Matemorphozlar) tarafından işlenmiştir. Orta Çağ'da canlı kalmış ve ahlâkî ders konusu yapılmıştır. [Calderon, *El divino Orfeo* (İlâhî O.) (1663)]. Yeni Çağdaki rolü A. Polzianos'un *La Favola di Orfeo* (O. efsânesi) [1470'ten az sonra] eserine bağlı olup operada parlamıştır (O. Rinuccini/E. Peri, 1600; Striggio/C. Monteverdi, 1607; Chiaberra/D. Belli, 1661; Buti/L. Rossi 1647; A. Buchner/H. Schütz, 1638; Anton Ulzich von Braunschweig/J. J. Loewe, 1659; R. Keiser, 1699; K. H. Graum, 1752). Ch. W. Gluck'un "reform" operası *Orpheus in der Unterwelt* (O. ölüler diyarında) [1762], F. Liszt'in senfonik şiirinin ilham kaynağı olmuştur. J. Offenbach'ın parodisi de aynı kaynaktan gelir (1858). O. temasını işleyen modern eserler şunlardır: J. Strawinsky, Bale [1948] ve O. Kokoschka/E. Krvenek'in musikili sahne oyunu [1926]. Bunun dışında O., bir motif ve bir senbol olarak ta modern çağın başlangıcından beri önemli bir rol oynamıştır (Ronsard, Lope de Vega, Queevedo, Shelley). XIX. yüzyılın sonundan beri Nietzsche'nin etkisiyle O. şâirliğin senbolü hâline gelmiştir (Rilke, *Sonette an O.* (O.'ya sone'ler) [1922]. F. Werfel, G. Benn, C. Spitteler, J. Goll, Th. Däubler, K. Edkchmied, J. Weinheber). Dramda bu temayı işleyenler şunlardır : L. Housman, *The death of O.* (O.'un ölümü) [1921], Sam Benelli, *Orfeo e Proserpina* (O. ile Proserpina) [1928]. En son zamanlarda, masal, ölüler diyarı motifinden dolayı, Egzistansiyalizm ve Sürrealizm anlatımında özel olarak dramda işlenmiştir (J. Cocteau, 1926, Film 1949; J. Anouilh, 1941; A. Modena, 1951, V. Mello de Moraes, 1956; T. Williams, 1957. M. Camus'un filmi, Mello de Moraes'in dramına dayanır). (V. Örs)

ORRENTE, Pedro (Montealegre, Murcia XVI. yüzyılın 2. yarısı - Toledo 1644), bir süre Toledo'da yaşadığından, kendisine el Greco (b. bk.)'nun öğrencisi gözü ile bakılmıştır. Ama gerçekten O. Bassano'yu taklid etmiştir. Özel konusu hayvanlar olup, hayvanların (at, köpek ve koyun sürülerinin) yer aldığı *Kitâb-ı Mukaddes* sahnelerini tercih etmiştir. Genel olarak bıraktığı tablolar, kötü malzeme kullandığı için zamanla bozulmuştur. (V. Örs)

ORSINI, İtalyan asılzâde âilesi. Orta Çağ ve Rönesans devirlerinde Roma'da çok kudretli olup, Colonna âilesiyle yarışmıştır. Bu âileden beş papa, otuzdan çok kardinal ve büyük condottiere'ler çıkmıştır. XI. yüzyılda çok zengin ve iktidar sahibi olan O.'ler Papa III. Nicolaus (Giovanni Gaetano)'un idaresi altında daha da yükselmişlerdir. Bu âile şu kollara ayrılır : 1) Taranto prensleri ve Venosa duka'ları kolu; 2) Savona, Nola ve Pitigliano kontları, Monte San Savino markileri kolu; 3) Monterotondo senyörleri, Ascoli prensleri kolu, ki bunlar III. Nicolaus'un kardeşi Rinaldo'nun torunları olmak iddiasında idiler. Kardinal Franciotto O. (1517 - 1533) bu kola bağlıdır; 4) Tagliacozzo ve Alba kontları, 1560'tan itibaren Bracciano dukaları kolu; 5) Lamentana markileri kolu, ki bunlar Papa VIII. Clemens tarafından Selçi dukaları yapılmışlar, dell'Amatrice prensleri de bu kola bağlı idi. Dell'Amatrice kolu'nun başı Kardinal Latino O. idi. Bunun gayrı meşrû kızlarından biri (Clarice O.) Lorenzo de'Medici ile evlenmiştir. 6) Gravina dukaları. Bu koldan Muro kontları ve Santo Gemini dukaları türemiştir.

Ursins, O. adının Fransızcalaştırılmış şeklidir. Flavio degli O., Bracciano dukası ile evlenen Marie - Anne dela Trémoille (Paris 1642 - Roma 1722), Princesse des Ursine adı altında Fransa ve İspanya siyasetinde önemli rol oynamıştır.

O., Felice (Meldola, Forli 1819 - Paris 1858), İtalyan ihtilâlcisi. Ateşli bir yurtseverin oğlu olan O., Giovane Italia (Genç İtalya) birliğine katılmış ve İtalya'da çıkan ayaklanmalarda rol oynamıştır. Paris'te III. Napoléon'u öldürmeye çalışmış, ama 156 insanı öldürmüş ve yaralamıştır. 13 Mart 1858'de idam edilmiştir. Hapishaneden III. Napoléon'a bir mektup yazmış ve onu İtalyanlar'a, hürriyet için mücadelelerinde yardım etmemekle suçlamıştı. Bu mektup yayınlanmış ve muhtemelen 1859 harbinin patlamasının sebeplerinden biri olmuştur. (V. Örs)

ORTA, Çankırı iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 513 km², nüfusu 23 108 (1975), nüfus yoğunluğu 45, nüfusun % 90'ı köylerde oturur, ilçe merkezi 3 524 (1975), köy sayısı 30, bunların çoğu küçük yerleşmeler, 2 köy 1 000'den, 3 köy 2 000'den çok nüfusludur. Bunlardan Yaylakent köyünün (2 861 nüfuslu) belediyesi, PTT'si, çarşısı, elektriği vardır. İlçe arazisi, ilin güney bölümünde, Çerkeş ve Şabanözü ilçeleri arasındadır. Güneyinde Ankara'nın Çubuk ve Kızılcahamam ilçeleri vardır. O. (eski adı Karapazar) daha önce Şabanözü ilçesine bağlı bucak iken, 1959 yılında ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisi, ortasından Devrez çayının (b. bk.) yukarı kesimindeki vâdîsinin bulunduğu, çevresi dağlık bir yerdir. Güneyinde Aydos dağının (1 800 m) kuzeye olan uzantısı, batısında Elden dağının (1 820 m) etek bölümü, kuzeyinde Dumanlı dağın (2 000 m) güney etekleri, doğusundaki dağların batı yamaçları buradaki engebeli araziyi oluşturmuştur. İlçenin en alçak yerleri 1 150 m'dir. Devrez çayı, ilk beslenme yerlerini bu dağlardan inen dereler hâlinde O. bucağı arazisinde alır. Kurşunlu ilçesine yönelir. Bu dağlık yerler ortasında, üzerinde O. kasabasının bulunduğu yeni alüvyonlarla örtülü düzce, dalgalı bir arazi vardır. 7 km kadar çapındaki bu değirmi çukurluğun yakın ve uzak çevresi volkanik arazidir (çoğu andezi). Çukurluğun güneyinde yer yer Jura kalkerleri ile Mezozoik ofiolitli seri vardır. İlçenin Yaylakent köyü yakınında linyit yatakları ve Kanlıca köyü civarında manyezit madeni vardır.

Dağlarla çevrili ve yüksekliği çok olan (1 200 - 1 400 m) bu iç bölgenin bir kara iklimi vardır. Kışlar uzun, sert, kar yağışlı geçer, yazlar kısa ve serin olur. Fazla sıcaklar olmaz, yayla iklimi özelliği gösterir, yağışlar az ve yaz mevsimi kuraktır. Doğal bitki örtüsü bakımından arazi, hemen bütüniyle dağ bozkırları hâlindedir. Orhan kalıntılarına (meşe, bazı yabanî meyve ağaçları) ancak dağlarda rastlanır. Eski ormanlar burada tahribe uğramıştır. Dağ yamaçlarında kevenler, dikenli başka bitkiler, otlar ve yer yer çayırlar bulunmaktadır.

İlçe halkının başlıca geçim kaynakları tarım (buğday, arpa, çavdar) ile hayvancılıktır. Arazi dar ve yer yer az verimli olduğundan, nüfus yoğunluğu çokça olan bu ilçeden başka yerlere çalışmak üzere gidenler ve ilçe dışında yerleşenler vardır. 1970 nüfus sayımına göre, ilçede erkek nüfus, kadınlardan 1 800 kadar az bulunmaktadır. Buradan göç edenler en çok Ankara, Kırıkkale, Karabük ve İstanbul'a gitmektedirler. İlçede traktörle de tarım yapılmakta ise de (73 traktör), 2 000 kadar karasaban bulunmaktadır. Toprakların üçte ikisi her yıl ekilmekte, geri kalanı nadasa bırakılmaktadır. Bu bakımdan da verim yeterince alınmamaktadır.

O. ilçesinde hayvancılık geçim kaynaklarındandır. Başlıcaları koyun (merinos aşılamaları da yapılmaktadır), tiftik keçisi, kıl keçisi ve sığırdır. Bu dağlık yerde taşıma işlerinde eşek de yararlı olmaktadır. Arıcılığa da son zamanlarda yer verilmiştir. Dağlarla çevrili bu ilçede yol ve taşıt işleri güç olmuştur. Ankara - Çankırı karayolunun Şabanözü kesiminde ayrılan dar bir yol (26 km) O. kasabasına uzanır. Buradan Çerkeş'e kadar da, yine bu uzunlukta bozuk bir yol vardır. Kışın bu yollarda taşıma işleri zorlaşır. Kasabanın, Çankırı'ya uzaklığı 77 km'dir.

O. kasabası (3 524 nüfuslu), dağlar arasında çukur bir yörededir. Uzun süre nüfusu 1 000 - 1 500 olarak kalmış iken, son yıllarda oldukça çoğalma başlamış, yine de yeterince gelişme olmamıştır. Kasabanın küçük bir çarşısı, haftada bir gün pazarı, okulu, elektriği, içme ve kullanma suyu vardır. (R. İzbırak)

ORTA AKSAK, Türk Musikisi'nde bir küçük usul. Aksak (b. bk.) usulünün hususî harekette bir hâline verilen ad. O. A., mertebe itibariyle bir Ağır Aksak (b. bk.)'tır ve onun gibi 9/4 ile yazılır. Ancak, Ağır Aksak'tan daha yürük ve hareketlidir. Yalnız Aksak'a mahsus böyle bir terimin ortaya çıkmasının sebebi (ki bu terim fasıl musikisinde kullanılmıştır), son asırda bestelenmiş binlerce Ağır Aksak Şarkı içinde, parçaların bediî ifadelerini tayin ve hareketlerini tesbit edebilme endişesidir. Zira hâlâ notalarımızda metronom ve hareket gösteren kelimeler kullanılmamaktadır. Gerçekten Ağır Aksak bir şarkı, O. A. gibi yürükçe okununca veya aksi vuku bulunca, estetik mahiyeti değişivermektedir. (Y. Ö.)

ORTA AFRİKA CUMHURİYETİ, Orta Afrika'da, Fransa'nın eski Ubangui - Shari arazisinde kurulan bağımsız devlet. Kuzeyde Çad, doğuda Sudan, güneyde Zaire ve Kongo Cumhuriyeti, batıda Kamerun ile sınırlıdır. Yüzölçümü 625 000 km², nüfusu 2 256 000, başşehri Bangui'dir.

Ülke, ortalama yüksekliği 610 - 914 m olan bir plato üzerindedir. Arazi, batıdaki Yade Massif'ine doğru yükselir; doğudaki Bongo Massif'inde de yükseklik 1 400 m'yi bulur. O. A. C. Kongo havzasıyle Çad havzası arasında yer alır. Kongo nehrinin kollarından olan Ubangui güney sınırını teşkîl eder. Diğer önemli akarsular kuzeye doğru akan Şari ile Bangui'nin kollarıdır.

Cumhuriyetin toprakları ekvator bölgesinde tropik bölgeye kadar uzanır. İklim hazirandan ekime kadar yağışlı, ekimden marta kadar kurak bir özellik gösterir. Güney kısmı sıcak ekvator iklim bölgesine girer. Ortalama sıcaklık 26,7°C' dır. Ülke topraklarının çoğu savan bölgesindedir, kuzey kesimlerinde hiç ağaç yoktur, güney ise sık ormanlıktır. Başlıca ağaçlar akasya, baobab, maymun, ekmek ağacı ve pamuk ağacıdır. Ormanlarda dev sincaplar, maymunlar, yarasalar, yılanlar; sularında timsahlar, hipopotamlar, çeşitli balıklar yaşar. Nüfus yoğunluğu pek azdır. Halk, başlıcası Ubangui'liler, Mandia ve Banda'lar olmak üzere çok çeşitli etnik gruplardan meydana gelmiştir. Başşehir Bangui'nin dışındaki diğer önemli şehirler, Berberati, Bossangua ve Bambari'dir.

Ekonomi: O. A. C.'nin başlıca ihraç maddesi pamuktur. Pamuk en çok Yade Massif ve Bambari'de yetişir. Diğer tarım ürünleri kahve, kauçuk ve yağ palmiyesidir. Kereste ticaretinin önemi azalmıştır. 1952'den beri azalan elmas istihsali 1966'da 270 000 kırata çıkmıştı. Deniz sahili ve demiryolu olmaması, ekonominin gelişmesini engellemektedir.

Tarih: İlk nehir boyu kabîleleri Baziri ve Sanga'lar idi. XIX. yüzyılda Sudan'daki esir tüccarlarının baskısı, kuzeyden Baya ve Mandia; Behrü'l - Gazel'den (Güney - batı Sudan) Banda ve Azanda'ların buraya göçmesine sebep oldu. Esir tüccarları Ubangui nehri boyuna kadar da geldiler ama feodal Avongara hânedânının krallıklar hâlinde teşkilâtlandırdığı Azande'ler tarafından durduruldular. 1870'lerden itibaren bazı küçük sultanlıklar doğduysa da, nüfusun çoğu perakende kabîleler hâlinde yaşadı, savaşlar ve yamyamlık aldı yürüdü.

1877'de H. M. Stanley, Ubangui'nin ağzını keşfetti. İngiliz misyoner kâşifi George Grenfell 1885'te Ubangui boyunda keşif seyahati yaptı. Bu bölge, sonunda Ubangui Fransa arazisiyle Hür Kongo Devleti (daha sonraki Belçika Kongosu) arasında sınır teşkîl etti.

ORTA AFRİKA CUMHURİYETİ

Bölgenin sınırları üzerinde İngiltere, Fransa ve Belçika arasında bazı anlaşmazlıklar çıktıysa da 1899'da Fransa - İngiltere anlaşmasıyle Sudan ve Fransız Kongosu'nun sınırları çizildi. Fransızlar büyük sefalete yol açan yerli esir tüccarlarıyla mücadele ederek onları dize getirip 1910'larda barışı kurdular. Oubangui - Shari kolonisi, Fransız Ekvator Afrikası'nın bir kısmını teşkil etti. 1946'da Fransa'nın denişaşırı arazisi oldu. 1958'de Fransız Birliği'ne bağlı muhtar bir devlet hâline geldi, adı da O. A. C. olarak değiştirildi. 13 Ağustos 1960'ta da tam bağımsızlık ilân edildi. (O. Yüksel)

ORTA AMERİKA (Middle America, Central America), Kuzey ve Güney Amerika arasındaki berzah. Genellikle Meksika ile Panama arasındaki beş cumhuriyetin (Guatemala, Salvador, Honduras, Nikaragua ve Kosta Rika) topraklarını içine alan bölgeye O. A. denir. O. A. bu tarifiyle *Central America* diye anılmaktadır. Coğrafyacılar bir de *Middle America* deyimini kullanmakta ve bu deyimle O. A.'ya Meksika ile Antiller de katılmaktadır.

Middle America anlamıyle O. A., Birleşik Devletler'le Güney Amerika arasında kalan bölgedir. Meksika'yı, klasik O. A.'yı (Central America), Panama'yı, Küçük ve Büyük Antiller'i içine alır. Daha çok kültür yakınlığı bakımından bu ayırım yapılmıştır. Kolomb öncesi devir medeniyetlerinin istihalesi bakımından daha kesin sınırlı bir mıntaka vardır ki buraya da *Mesoamerica* denmektedir. Mesoamerica, klasik O. O.'nın kuzey yarısı ile Meksika'yı içine alır (bk. AMERİKA, Orta Amerika; MEKSİKA, ANTİLLER). (O. Yüksel)

ORTA AMERİKA FEDERAL CUMHURİYETİ (Organisation of Central Amerikan States, Federal Republic of Central America), XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Amerika'da kurulan federasyon. Guatemala, Salvador, Honduras, Nikaragua ve Kosta Rika'dan meydana geliyordu. Bunlar, 1520'den 1821'e kadar, İspanya imparatorluğunun basit birer eyâletiydiler. Guatemala'daki bir İspanyol sorumlusu tarafından yönetiliyorlardı. Bu eyâletler, 1821'de savaş olmadan, İspanya'dan bağımsızlıklarını kazandılar. 15 ay sonra Orta Amerika, Augustin de Iturbide'in kötü talihli Meksika imparatorluğunun bir kısmını teşkil etti. Onun yıkılmasıyle birlikte federasyon da son buldu (1823).

Ertesi yıl O. A. F. C. kuruldu. Anayasası, devletlerin muhtarlığına büyük önem veriyordu; federal hükûmete ise dış işlerinde tam bir otorite tanımıştı. Bu zayıf merkezî hükûmet, Francisco Morazán gibi kayda değer bir devlet adamının yönetiminde olmasına rağmen, federasyonu meydana getiren devletler arasındaki çatışmaları önleyecek durumda değildi Üstelik devletler arasında da sürekli anlaşmazlıklar oluyordu. Çok kötü ulaşım imkânları, Guatemala iktidarının kıskançlığı, kendi kendini idare etmedeki tecrübesizlik, sonunda federasyonun yok olmasına yol açtı (1839).

1842'den itibaren Orta Amerika'yı birleştirmek için 25 kadar şeklî teşebbüs yapıldı. Meselâ 1885'te Justo Ruffino Barrios milletleri kuvvet zoruyla birleştirmeye çalıştı. 1896'da ülkelerden üçü "Greater Republic of Central America"yı doğurdu. Bu devlet birçok ülkelerce diplomatik olarak tanındı Ama bütün gayretler boşa gitti; ülkeler arasında birçok benzerlikler olmasına rağmen, birinin diğerinin işlerine karışması dolayısıyle hissedilen eski korkular ve mahallîleşme devam etti, birlik kurulamadı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra durum politik olmaktan çok ekonomik olmaya dönüştü. 1951'de Orta Amerika Devletleri Birliği (Organisation of

Central American States) kuruldu ama, üyeler arasındaki tartışmalar yüzünden birlik ancak 1955'te gerçekleşti.

1957'de Orta Amerika Ortak Pazarı (Central American Common Market = CACOM) kuruldu. 1960'ların sonlarında CACOM, mahallî ticaretin gelişmesinde büyük bir rol oynamış bulunuyordu. Orta Amerika devletleri arasındaki birçok ticaret tahdidi kaldırılmış veya azaltılmış, 1961 - 1968 arasında ise bu ülkeler arasındaki ticaret iyiden iyiye gelişmiştir. (O. Yüksel)

ORTA AMERİKA DİLLERİ, Orta Amerika'da konuşulan dillere verilen toplu ad. Bk. MEKSİKA VE ORTA AMERİKA DİLLERİ. (H. Eren)

ORTA DOĞU, Akdeniz'de, Avrupa'yı Afrika ve Asya'ya bağlayan geniş bir bölge. O. D., II. Dünya Savaşı'ndan sonra kullanılmaya başlanmış bir terimdir. Daha önceki dönemlerde çoğunlukla Küçük Asya ve Yakın Doğu diye isimlendirilirdi. Geçen yüzyıllarda, Akdeniz'in doğusu anlamına gelen Levant tabiri de sık sık kullanılmıştır.. Zaten Levant, Küçük Asya ve Yakın Doğu terimleri, Avrupa kaynaklarında yer alıyordu. Yoksa bu bölge halkı, bu terimlere iltifat etmemiştir. Batılı kaynaklar da Yakın Doğu ve Küçük Asya terimleriyle daha çok Osmanlı İmparatorluğunu belirtiyorlardı. Levant teriminin ise özel bir anlamı vardır. Akdeniz'in doğusundaki ülkelerle iş yapan Avrupalı kumpanyalara Levant denilirdi. XIX. yüzyılda önceleri Küçük Asya terimi, daha sonra da Yakın Doğu terimi kullanılmaya başlandı. Bu iki terimin ihtiva ettiği bölge, Osmanlı İmparatorluğu ile Akdeniz'in doğusunda yarım ay şeklindeki kısımdır. Buna göre, Türkiye, Suriye, Filistin, Lübnan, Yunanistan ve Ürdün, Yakın Doğu ülkeleridir.

O. D. terimi ise, II. Dünya Savaşı sıralarında ve ondan sonra kullanılmıştır. Bugün de Levant, Yakın Doğu ve Küçük Asya terimleri yerinde yaygın biçimde kullanılıyor. O. D., İngiliz ordusunda bir kumandanlık sahası olarak II. Dünya Savaşı sırasında, müttefikler arasında kullanılmaya başlamıştır. Sonradan bu bölgeyi belirten bir terim olarak benimsendi.

O. D. terimiyle belirtilen bölgenin sınırları bugün daha da genişletilmiştir. O. D. tarifi oldukça değişiktir. Amerika Birleşik Devletleri dışişleri bakanlarından John Foster Dulles, O. D.'yu, "batıda Libya, doğuda Pakistan, kuzeyde Türkiye, güneyde de Arap yarımadasındaki devletlerin kucakladığı geniş bir bölge" olarak tarif etmiştir. Hattâ Dulles'a göre, Sudan ile Habeşistan'ı da O. D.'ya sokmak gerekir. Bazı kaynaklar, O. D.'nun sınırlarını Kuzey Afrika'nın batısındaki Fas'a kadar uzatırlar. Bazı müellifler de Afganistan ve Pakistan'ın O. D. sınırları içinde değil, Güney Asya sınırları içinde sayılması gerektğii savunur.

Bugün O. D. en çok Türkiye, Irak, Yunanistan, Mısır, Ürdün, İsrail, Lübnan, Suriye, Libya, İran, Suudî Arabistan, Yemen, Arap yarımadasında Küveyt, Bahreyn ve Katar gibi devletleri içine alan bölge için kullanılır.

Coğrafî durumu: O. D.'nun kendisine has coğrafî özellikleri vardır. Yözölçümü bakımından Avrupa kıt'asından daha geniş bir alanı kaplayan O. D.'da, çeşitli iklimler ve toprak nevileri göze çarpar. Bâzı bölgede zengin vâdîler, ırmaklar, münbit topraklar yer alırken bâzı bölgelerde de kayalık ve kum çölleri uzanır. Bu arada yüksek sıradağlar da O. D.'nun coğrafî özelliklerini teşkil etmektedir.

Bölgenin kendisine has tek tip iklimi de yoktur. Bâzı bölgeler bütün bir yıl kızgın güneş altında kavrulur, bâzı bölgelerde iklim mutedil ve yumuşaktır; bâzı bölgelerde de kışlar çok soğuk geçer. Genel olarak O. D. için iklimi sert bir bölgedir denebilir. Ancak, bölgenin geniş bir kısmı yağışlı, kışın karlıdır. Türkiye'nin kuzey ve güney bölgeleriyle İran'ın kuzey - batısı ve Akdeniz'in doğusundaki kıyı şeridi bol yağış alır. Bölgede aynı zamanda büyük nehirler ve nehirlerin çevresinde münbit vâdîler vardır ki, buraları birçok medeniyetin beşiği olmuştur. Sumer, Bâbil, Âsûr ve Mısır medeniyetleri, Fırat ve Dicle ile Nil nehri civarında teşekkül etmiştir.

Başlıca nehirler ve vâdîler: Eski Mesopotamya'nın medeniyetlerinin kurulup geliştiği Fırat ile Dicle nehirleri İran Körfezi'ne, eski Mısır medeniyetinin beşiği olan Nil nehri de Akdeniz'e dökülür. Bu nehirler, tepeleri karlı dağlardan doğarlar ve çok geniş bir alanı sularlar. Yalnız fazla yağışlar dolayısıyle bu üç nehirde de su taşkınları olmaktadır. Bilhassa Nil nehri ilkbaharda taşarak kıyılardaki münbit arazinin sular altında kalmasına sebep olur.

Bugün ileri teknoloji sayesinde tabiatın bu zengin su kaynaklarından istifade edilmektedir. Kurulan dev barajlardan bol ve ucuz elektrik üretilmekte, aynı zamanda kanallarla da hem sulama yapılmakta, hem de su taşkınları önlenmektedir.

Büyük nehirlere. bol yağışa ve münbit arazilere rağmen bölgenin yaklaşık onda biri ekilip biçilmektedir. Ekilen toprakların en az üçte ikisinin daha verimli olabilmesi de sulamaya bağlıdır. Suriye çölü, güneşten kavrulan Arap yarımadası, İran'ın güney - doğusundaki kum çölü bugün âtıl duruyor. Bu verimsiz toprakların verimli hâle getirilmesi ise geniş ve yaygın sulama şebekelerinin kurulmasıyle mümkün olacaktır.

O. D.'nun dağlık bölgeleri tipik bir manzara arz eder. Türkiye'nin doğu bölgelerinden batıya doğru, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarına paralel olarak yüksek dağlar uzanır. Bunlardan Akdeniz kıyılarına paralel olarak uzanan Toros dağları, İç Anadolu'nun iklimini değiştirmektedir. Lübnan'ın la kıyı kesiminde sahile paralel uzanan sıradağlar bölgenin çok yağış alan yerlerindendir.

Etnik Gruplar: O. D.'da birçok etnik grup yaşamaktadır. Konuşulan diller menşe bakımından da, yapı bakımından da büyük farklılık gösterir. Bununla beraber, etnik grupların da, konuşulan dillerin de birbirini etkilemediği söylenemez. Genel bir sınıflamayla, Hind - Avrupa dilleri, Sâmî dilleri, Türk lehçeleri çeşitli devirlerde konuşulmuştur; bugün de konuşulmaktadır. Eski Mısırlılar, Hâmî ırkındandı, sonraları Sâmî ırkıyle karıştılar. Bölgedeki nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden Araplar ile Yahûdîler aynı Sâmî ırkındandır. İranlılar'ın ataları, M. Ö. 1500 yılından sonra kuzey ve doğudan gelmişlerdir. O devirlerde, bir Hind - Avrupa dili olan Farsçanın eski şeklini konuşuyorlardı; bugün konuşulan Farsça, o devirdeki Farsçadan çok farklıdır. Türkler'in O. D.'ya gelişi İlk Çağ'da başlar. Anayurtlarından batıya doğru yola çıkan Oğuz boylarının bir kısmı Hazar Denizi'nin doğusunda, bir kısmı da daha batıya yerleşti. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'yu fethe başlıyan Türkler, önce

Selçuklu, sonra da Osmanlı imparatorluklarını kurdular, sınırlarını genişlettiler. Bölgede başlıca Türkçe, Farsça, Arapça konuşulmaktadır.

Din: O. D.'daki ülkelerde, çok küçük istisna dışında Müslümanlık en yaygın dindir. Lübnan'daki Hıristiyanlar ile Yahûdîler dışında bölgedeki nüfusun en büyük çoğunluğu Müslüman'dır.

M. S. VII. yüzyılda doğup hızla yayılan İslâm dini, Anadoluya, doğuda İran ve Hindistan'a, batıda Afrika'nın kuzeyine kadar genişlemiştir. Bölgede siyasî kuvvetler sık sık el değiştirmiştir; ancak kurulan Müslüman devletler, her dine saygı göstermişlerdir. İlk dönemlerde hâlifeler Şam'a otururlardı, sonradan Bağdad'da yaşadılar.

Bölgedeki Müslümanlar'ın çoğunluğu Sünnî mezhebindendir. Şiî mezhebinden olanlar İran'da yaşar, zaten XVI. yüzyılın başlarında Şiî mezhebi, İran'ın devlet dinî olmuştur. Şiî'liğin bir dalı olan İsmâîlîler ilk yedi imâmı tanırlar.

Bölgede yaşayan Hıristiyanlar azınlıktadır. Genel olarak Lübnan'da yaşarlar. Bugün Lübnan halkının yaklaşık yarısı Mârûnî, Ortodoks ve Katolik'tir. Müslüman olmayan azınlık grupların Yahûdîler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan İsrail devletinde yaşamaktadırlar. 1948'de kurulan İsrail devletinden önce Yahûdîler bölgenin çeşitli kesimlerinde dağınık olarak yaşıyorlardı. Sonradan İsrail'e göç etmişlerdir.

Nüfus ve sosyal yapı: O. D.'nun nüfusu, coğrafî durumu gibi tipik özellikler gösterir. 1965'lerde bölgenin nüfusu yaklaşık 96 milyon idi. Bugün O. D.'da yaşayan nüfusun 120 milyon civarında olduğu sanılmaktadır. -Bölgede çok sayıda tarihî şehir vardır. Bununla beraber uluslararası ölçülere göre büyük kabûl edilen şehir sayısı fazla değildir. Son 20 yıl içinde köy ve kasabalardan şehirlere yapılan göç neticesi büyük şehir sayısında bir artış olmuştur. Eldeki verilerden, geçen yüzyıllarda bölgedeki nüfus artışının çok cüzî olduğu, hattâ XIII ve XIX. yüzyıllarda bölgenin birçok kesiminde nüfus gerilemesine rastlandığı anlaşılıyor. XX. yüzyılda durum tersine dönmüştür. Asrımızın başlarında nüfus artışı yavaş yavaş hızlanmış ve bugünkü yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bugün bölgenin pek çok kısmında nüfus artış hızı yılda yaklaşık % 2 - 3 oranına varmıştır. Buna, ölüm nisbetindeki azalma da ilâve edilirse, nüfus artışının bölgeyi ciddî şekilde tehdit ettiği anlaşılmaktadır.

Bazı müelliflere göre, bölgedeki nüfus artış hızı, bilhassa ziraî istihsale tesir etmekte, yıllık ürün, artan nüfusun ihtiyacını karşılayamaz seviyede kalmaktadır. O. D. ülkelerinin kalkınmamış olmaları, sanayileşme döneminin başlarında bulunmaları, ziraî istihsali ters yönde etkileyen bir faktördür. Sulama yetersizliği, bölgedeki ekime elverişli toprakların az oluşu, zaman zaman baş gösteren ziraî üretim - tüketim dengesizliğine yol açmaktadır.

Nüfusun büyük kısmı kırlık bölgelerde, köy ve kasabalarda yaşar. Kırlık bölgede doğum oranı oldukça yüksektir. Eski devirlerde kırlık bölgelerdeki çocuk ölümlerinin fazla oluşu dolayısiyle nüfus artışı cüzî seviyedeydi; ancak sağlık şartlarının iyileşmesi sonucu bilhassa I. Dünya Savaşı'ndan sonra nüfus artış hızı bugünkü yüksek düzeye erişmiştir.

1938 yılını 100 ile ifade edecek olursak, O. D.'da nüfus artışı şöyledir:

	1938	1950	1960
Orta Doğu	100	115	146

(Third World Food Survey, Roma 1963)

Bölgeyi teşkil eden ülkelerde nüfusun terkibi de hazır yiyenler lehinde görünmektedir. 0 - 14 yaş grupu nüfusun yaklaşık % 44'ünü; 15 - 64 yaş grupu % 55'ini teşkîl etmektedir. Ömür uzunluğu bölgede kısadır. Terkîbinde çocuk yaştakilerin yüksek oluşu ve ekonomik sebeplerle, "çalışanlar arasındaki çocuk" oranı, O. D.'nun belli başlı ülkelerinde % 10'dan fazladır (Gendarme, R., *La Pauvreté des Nations,* Paris 1963). Oysa bu oran Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya'da % 1 civarındadır.

Bölgenin bir özelliği de göçebelikten yerleşik düzene yakın bir geçmişte intikal etmiş nüfusun varlığıdır. Bugün sayıları az da olsa, O. D.'nun bazı ülkelerinde göçebe kabîleler mevcuttur. Bunlar, genel olarak hayvan beslerler, hayvanî ürün işi yaparlar. Kabîle halkı, sütçülük, peynircilikle geçinir; keçi, koyun yapağısından kumaş, kilim dokurlar. Eski dönemlerde, bu göçebe kabîleler, çiftçilerden bağımsız yaşarlardı ve savaşlarda da, bilhassa Arap ülkelerinde, ordunun başlıca unsurunu teşkîl ederlerdi. Bugün göçebelik hemen çok azalmıştır ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra şehirleşme hızlı bir tempoda artmaktadır. O. D.'da şehirleşme hızının yüksek olduğu ülkelerin başında Türkiye gelir.

O. D. ülkelerinde sosyal yapıda hızlı bir değişme görülmektedir. Yakın zamana kadar bölgenin belli başlı ülkelerinde feodal yapı yaygın bir haldeydi; kırlık bölgede yaşayan halk, feodal beyin topraklarını ekip biçerdi, angarya ile aynî iktisat geçerli usûl ve müesseselerdi. Bu bakımdan bölgede kişi başına düşen millî gelir çok düşük seviyede kalmıştır. Bölgedeki hemen bütün ülkelerde ekonominin tarıma dayalı oluşu, sanayileşme hamlesine ancak yakın zamanda başlanması da millî gelirin çok düşük kalmasına sebeb olmuştur. Son yıllarda şehirleşme hızının artışı, kırlık bölgelerden şehirlere yapılan büyük ölçüdeki göç, sanayi sektörünün gelişmesi, kişi başına düşen millî gelir seviyesini yükseltmiştir.

Ekonomi, Tarım: Bölge ikliminin tarıma çok elverişli olmasına rağmen verim oldukça düşüktür. Bunun başlıca sebebi, bölge topraklarının ancak onda biri üzerinde ziraat yapılabilmesi ve tarım faaliyetlerinin de modern teknolojiden çok ilkel usullerle yürütülmesidir. Tarıma açık olan topraklarda da yeterli sulama yapılamaması, tahıl ve bitki üretiminde verim düşüklüğüne yol açmaktadır. Bölgede yetişen belli başlı tarım ürünleri, buğday, arpa, mısır, pirinç, pamuk, şeker kamışı ve pancarı, zeytin, yağlı tohumlar, fındık, her çeşit yaş meyve, narenciye ve sebzelerdir.

Bölgede Akdeniz ikliminin etkisini sürdürdüğü yerlerde bol miktarda narenciye yetiştirilir. O. D.'nun hububat anbarı sayılan Anadolu'da iklim şartlarının ve yağışların elverişli gittiği dönemlerde, ihracata yetecek nisbette buğday istihsal edilmiştir. Mısır ve Suriye de bölgenin başlıca buğday üreten ülkeleridir ve bu ülkeler iyi hava şartlarında ihtiyaçlarının fazlası nisbetinde buğday istihsal etmektedirler. Bu bakımdan Türkiye, Suriye, Mısır, bölgenin başlıca buğday üreticisi ve ihracatçısı ülkeler sayılır. Ancak, son yıllarda kötü hava şartları hemen hemen bu üç ülkenin buğday üretimini ters yönde etkilemiş ve üretim miktarı düşük seviyede kalmıştır. Bunun sonucu olarak da 1971 yılından bu yana, başta Türkiye olmak üzere Suriye ve Mısır, buğday ihracatçısı ülkeler olmakla beraber buğday ithal etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'de yıllık buğday üretimi ortalama 12 - 14 milyon ton kadardır. Öteki buğday istihsal eden ülkelerde ise yıllık rekolte bu seviyenin çok altındadır. Fakat 1975 ve 1976 ürünü Türkiye'de çok bol olmuştur.

Yeraltı Servetleri: O. D. ülkelerinde yeraltı servetlerinin zengin olduğu bilinir. Bunların başında petrol gelir. Özellikle son on yıl içinde petrolün öneminin artması, gözlerin O. D.'ya çevrilmesine yol açtı. 1950 - 1960 arasında bölgenin en büyük petrol üreten ülkeleri İran, Suudî Arabistan ve Küveyt idi. Yapılan araştırmada bölgede çok zengin petrol rezervlerinin bulunduğu anlaşıldı, bunun üzerine sondajlarına hız verildi. Bu arada Türkiye, Mısır, Sina, hattâ Libya ile Bahreyn adaları açıklarında denizde petrol bulundu ve üretime geçildi. Bugün Libya dünyanın başlıca petrol üreten ülkeleri arasına katılmıştır. Petrolden başka, bölgede demir ve kömür yatakları da bulunmaktadır. Ancak, bölge jeolojik bakımdan dördüncü dönemde teşekkül ettiği için toprağın üst tabakalarında özellikle kömür rezervlerine rastlanır. Başka bir deyişle, Türkiye, İran başta gelmek üzere, linyit kömürü bölgede çok zengin miktarda mevcuttur.

Ekonomik kalkınma ve sanayileşme: Bölgeyi meydana getiren devletleri kalkınmakta olan ülkeler kategorisine sokmak mümkündür. Kişi başına düşen millî gelir, temel tüketim ve kullanım malları dağılımı, işsizlik, kişi başına düşen üretim bakımından bölge Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ile karşılaştırılmayacak derecede geri kalmıştır. Bu arada İsrail ile Lübnan'ı istisna etmek gerekir. Lübnan'da ticaret, İsrail'de de sınaî üretimi, bölgenin öteki ülkelerine oranla gelişmiştir.

O. D. ülkelerinde tarım sektöründe görülen ağır gelişmenin temelinde, ekime elverişli toprakların az oluşu, sulama yetersizliği ve bu sektörde kullanılan inputların (girdi) düşük seviyede bulunuşu yatmaktadır. Hektara düşen traktör sayısı ile tüketilen gübre miktarı, çok azdır. Özellikle Mısır ve İsrail'de ekime elverişli topraklar çok sınırlıdır. İsrail, toprak yetersizliğini, ileri teknik imkânlar ve kuru ziraat ile gidermiştir. Ancak Mısır, Libya, henüz ileri ziraî teknolojiyi uygulayacak bir düzeye erişmemişlerdir. Mısır'da yetiştirilen pamuk, çok üstün kalitededir, ancak pamuğu işleyecek geniş sanayi kuruluşları olmadığı için Mısır, pamuğu ham madde olarak ihraç eder.

Kişi başına düşen sınaî üretim, gayri sâfî millî hâsıla (GNP) içinde sanayi sektörünün payı, temel mallardaki tüketim birimleri, millî gelir dağılımı, ihracat - ithalât oranı, medenî vasıta ve hizmetlerden istifade nisbetleri ekonomik seviyeyi belirten faktörlerdir. Bu açıdan ele alınırsa, O. D. ülkeleri düzensizlik gösterirler. Kişi başına düşen millî gelir bakımından Küveyt, dünya ülkelerinin en üst sıralamasında yer almaktadır. Oysa ekonomik dengesizlik O. D. ülkelerinde daha açık şekilde görünmektedir.

Çocuk ölümü oranı, 1000 kişiye düşen doktor ve hastahane yatağı sayısı, okuma yazma bilmeyenler oranı, gıda rejimi ve çeşitli tüketim durumları ele alınmadan, millî gelir nisbeti, ekonomik durumu ve gerçek hayat seviyesini anlatmakta yeterli değildir. İstatistikler, O. D. ülkelerinde ekonomik durumun Batı Avrupa ile Kuzey Amerika ve Japonya'daki hayat seviyesinin çok gerilerinde olduğunu işaret ediyorlar.

Son on yıl içinde, O. D. ülkelerinin bazılarında petrol gelirinin hızla yükselmesi sanayileşmeyi önemli bir nisbette arttırmıştır. Ağır sanayi tesisleri, Türkiye, İran, Irak, Suudî Arabistan ve Libya'da kurulmakta ve sınaî üretim hızlı bir tempoyla artmaktadır. Faal nüfusun tarım sektöründeki oranı azalmakta, sanayi ve hizmet sektöründe de artmaktadır.

İhracat - ithalât dengesizliği, O. D. ülkelerini tipik bir senbolüdür. Hızlı kalkınma ve sanayileşme, ağır yatırım malları ve ara mallarına ihtiyaç gösterdiği için, dış ticaret açığı O. D. ülkelerini ciddî ölçüde tehdit eden bir faktördür. Son yıllarda İran ve Libya, petrol gelirlerinin önemli bir kısmını ağır sanayi yatırımlarına yöneltmişlerdir. Türkiye de planlı kalkınma dönemine geçtikten sonra yılda % 7'lik bir kalkınma hızına erişmiştir.

Dünya petrol üretiminin en önemli kısmını O. D. ülkeleri sağlamakla beraber, 120 milyonluk bölge halkının ekonomik refahtan istendiği ölçüde pay aldığı söylenemez. Sadece petrol sanayileşmek için yeterli değildir; tasarruf oranı arttırılıp bu da yatırıma aktarılmadıkça hayat seviyesi gerçek anlamda yükselmis olmayacaktır. (Ö. Dokuman)

ORTA ÇAĞ, antik dünyanın yıkılışıyla kendi çağları arasındaki yüzyıllar için, yazarlar tarafından kullanılan modern tâbir. Onlar için, Eski Yunan ve Roma devri, Avrupa'nın ortak bir dinî sistemle bir arada tutulduğu devirlere göre daha anlaşılabilir, daha mânâlıdır.

Reform'dan önceki bin yıl kadar bir süre içinde gelip geçen insanların O. Ç.'da yaşadıklarını bilmediklerini hatırlatmaya lüzum bile yoktur. Ancak pek az kimse, meselâ Petrarka, Roma imparatorluğunun çöküşüyle birlikte başlayan karanlık bir devirde dünyaya geldiklerini, bu devrin ancak "Roma kendine dönerse" bitebileceğini hissetmiştir, ama, pek az kimse. Ancak okuduklarımız ve duyduklarımız bizi öylesine etkilemiştir ki, O. Ç. derken, bu uzun devir içinde yaşayanların, gerçekten kendilerini O. Ç.'da yaşadıklarının farkında olduklarını sanırız. Bu yanlış anlayış ihtisaslaşmaya hürmet dolayısıyle iyice yerleşmiştir.

Çağın sınırları: Bütün bunları bir tarafa bırakırsak, O. Ç., Avrupa halkının tarihinde, Roma imparatorluğunun çöküşüyle başlayan devirdir. Bu çağın kesinlikle ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği hususunda yapılan tarihî araştırmaların vardığı sonuçlar birbirinden farklıdır. Henri Pirenne gibi bazıları, O. Ç.'ı Müslümanlar'ın Akdeniz'i işgal etmesiyle başlatırken diğerleri Germen kavimlerinin Roma imparatorluğu sınırları boyunca yerleşmesiyle başlatmaktadır. Muhtelif tarihçiler 250, yahut 410 veya 476 yıllarını benimsemektedir. Genellikle çağın başladığı tarih V. yüzyıl, bitişi de XV. yüzyıl olarak kabûl edilir.

Anlaşıldığı kadarıyle, O. Ç. tabiri ilk defa Korsika'daki Aleria piskoposu Giovanni Andrea tarafından 1469'da kullanılmıştır. O. Ç.'ın tabiatı hakkında tefsirler de tâbirin kullanılmasını tâkib eden 500 yıl içinde değişmiştir. Voltaire, Jules Michelet, Jakob Burckhardt ve John Symonds gibi liberal tarihçiler, o devri bir barbarlık, bâtıl inançlar çağı gibi görürken; XIX. yüzyılın romantikleri bir his, renk ve köy hayatı olarak değerlendirmiş, Charles Darwin ve Karl Marx'ın etkisindeki XIX. yüzyıl tarihçileri ise bunu bir istihâle olarak görmüşlerdir.

O. Ç. genellikle 476 - 750 yılları arasını içine alan *Karanlık Çağ,* 750 - 850 yılları arasındaki *Karolenj çağı,* 850 - 1000 arasındaki *Karolenj devletinin dağılış dönemi,* 1000 ve 1350 arasındaki *Yukarı O. Ç.* ve nihayet *O. Ç. medeniyetinin dağılışı ve çöküşü* (1350 - 1453) olarak bölümlere ayrılmakta, İstanbul'un Türkler tarafından fetih tarihi olan 1453 yılı ise, çağın bitiş tarihi olarak kabûl edilmektedir.

O. Ç. boyunca Hıristiyan kilisesi Avrupalılar'a yön vermiş, onlara hâkim olmuştur. Bu dönem içinde iki büyük krallık, Almanya ve İtalya, siyasî birliklerini kaybetmiş ve

tekrar bir birlik kurabilmek için XIX. yüzyıla kadar beklemek zorunda kalmışlardır. Bu dönem içinde İsviçre ile Holanda ve Belçika (Pay - Bas), politik birimler olarak kuvvetle kaynaşmıştır.

O. Ç.'da yapılan Haçlı seferleri sonunda Avrupa İslâm medeniyetinin yakından tanınmış, kâğıt, barut, pusula gibi önemli buluşlar Batı'ya geçmiştir (bk. DEREBEYLİK, ŞÖVALYELİK, SERFLİK, BİZANS İMPARATORLUĞU, BİZANSLILARDA İLİM, ROMA İMPARATORLUĞU, ENKİZİSYON). (O. Yüksel)

ORTA OYUNU : bk. TÜRK TEMÂŞÂ SAN'ATI.

ORTA ÖĞRETİM, 14.6.1973 gün ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'na göre temel eğitim (b. bk.)'e dayalı, en az üç yıllık öğrenim veren genel, meslekî ve teknik öğretim kurumlarının bütününe verilen ad. O. Ö. çeşitli program (b. bk.)'lar uygulayan liselerden meydana gelir (nüfusu az ve dağınık olan yerlerde de tek bir yönetim altında çok programlı liseler kurulabilir).

İmamlık, hatiplik ve Kur'ân kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere, Millî Eğitim Bakanlığı'nca açılan O. Ö. sistemi içindeki imam hatip liseleri de O. Ö. kurumlarıdır.

Güzel san'atlar alanlarında özel kabiliyetleri bilinen çocukları küçük yaşlardan başlayarak yetiştirmek üzere temel eğitim ve O. Ö. seviyesinde ayrı okullar açılabilir veya ayrı yetiştirme tedbirleri alınabilir.

O. Ö.'in amaç ve görevleri, millî eğitimin genel amaçlarına ve temel prensiplerine uygun olarak :

1. Bütün öğrencilere O. Ö. seviyesinde asgarî ortak bir genel kültür vermek suretiyle, onlara, kişi ve toplumla ilgili problemleri tanımak, çözüm yolları aramak ve yurdun iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunmak şuûrunu ve gücünü kazandırmak;

2. Öğrencileri, çeşitli program ve okullarla; ilgi, ve kabiliyetleri doğrultusunda yüksek öğretime veya hem mesleğe, hem yüksek öğretime yahut da hayata ve iş alanlarına hazırlamaktır. Bu görevler yerine getirilirken öğrencilerin istek ve kaabiliyetleri ile toplum ihtiyaçları arasında denge sağlanır.

O. Ö.'in yüksek öğretime veya hem mesleğe, hem de yüksek öğretime hazırlayan programlarını bitiren öğrencilere, yetiştirildikleri yönde, üniversitelere, akademilere ve yüksek okullara girmek için aday olmak hakkı tanınır (M. E. T. K. Madde: 26 - 33).

Tarih : XVIII. yüzyıl başlarından itibaren orduyu kuvvetlendirmek isteği, yeni eğitim ve öğretim metod ve tekniklerinin kabûlü hakkında Osmanlı devlet adamlarını ciddî olarak düşünmeğe sevkediyordu. Osmanlı ordusunun uğradığı yenilgiler ve Avrupa ile temas, artık ordunun Batı'nın yeni savaş tekniğiyle donatılmasını ve onların usullerine göre tâlim ve terbiyesini gerektiriyordu. Bunun için ordunun yenibaştan kurulmasına ihtiyaç duyulmaya başlamıştı. 1769 - 1774 Rus Harbi'nde Osmanlı donanması (Çeşme'de) yakıldığı için İstanbul müdâfaasız ve imparatorluk donanmasız kalmıştır. Yeni bir donanmanın hazırlanmasına temel olmak üzere, 1776'da *Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn* (Deniz Mühendis Okulu) kurulmuştur. Bunun 1796'da orduya topçu ve istihkâm subayları ve askerî mühendisler yetiştirecek olan *Mühendis-hâne-i Fünûn-ı Berriyye-i Hümâyûn* (Kara Mühendis Okulu) açılması tâkib etmiştir. Yeni eğitim hamlesinin, mukavemetle karşılaşmasına ve hattâ askerî eğitim reformuna öncülük eden III. Selîm'in öldürülmesine rağmen, II. Mahmûd'un yeniçeri ordusunu lağvederek yerine Batı memleketleri nizâmında, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* teşkilâtını kurmuş olması, çok sayıda subaya ve hekim ile veterinere ihtiyaç gösteriyordu. Ordunun bu yönden ihtiyaçları 1827'de *Tıb - hâne-i Âmire*'nin ve 1834'de de *Mekteb-i Ulûm-ı Harbiyye* (Harb Okulu)'nin doğuşunu hazırladı; Saray orkestra ve bandosu ile askerî birliklerin bandoları için eleman yetiştirmek üzere de ayrıca *Muzıka-i Hümâyûn* (Askerî Bando Okulu)'nun açılışı sağlandı.

Eğitim alanında, modern askerî bir üst yapının öncüleri diyebileceğimiz bu türlü yüksek öğretim kurumlarının açılmış olmasına rağmen, bunlara öğrenci hazırlayacak bir alt öğretim teşkilâtı yoktur. Gerçi *Sıbyan* okulları (b. bk.) ile vakıfları ve ilgili diğer kuruluşları idâre etmek üzere 1826'da Evkaaf-ı Humâyûn Nezâreti de kurulmuştu. Ancak bu kuruluşlar asla yeterli değildi. 1838 yılında Sıbyan (mahalle) okullarının ıslahı için *Meclis-i Umûr-ı Nâfıa*'ca kaleme alınan tasarı üzerine ve bu meclis ile *Dâr-ı Şûrây-ı Bâb-ı Âlî* ve *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye* arasında yapılan yazışmalar sonunda, *Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye*'ce verilen bu kararla, yeni bir imkân belirdi. Böylece Sıbyan (mahalle) okulları ile yüksek okullar arasında bir yer işgal eder, bir yandan askerî okullara öğrenci hazırlarken bir yandan da iyi memur yetiştirmek amacına dayanan ve padişah tarafından da *rüşd* çağındaki çocukların devam edeceği okul anlamında *Rüşdiye* okulları diye adlandırılan bir öğrenim kademesinin gerçekleşmesine zemin hazırlanmış oldu. Ve Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti içinde ve Meşihat makamının murakabesi altında sivil maarifin bir çeşit ilk merkez teşkilâtı demek olan *Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti*'nin (11 Mart 1839) kurulmasına ve dolayısıyle pek belirli olmasa da öğrenimin derecelendirilmesine doğru ilk adımların atılması sağlandı.

Daha çok devlet dairelerine bilgili memur yetiştirmeyi hedef tutan ve *Mekteb-i Maârif-i Adliyye* adıyla teşkilâtlandırılan bu okulu, gerek binası, gerek programında yer alan geometri, coğrafya, tarih ve politika derslerinin Fransızca olarak okutulmak istenmesi dolayısıyle, her bakımdan sivil eğitim kurumlarımızın öncüsü ve O. Ö. için bir başlangıç saymak gerekir.

Nâzır İmâm-zâde Es'ad Efendi'nin Rüşdiyye okulları hakkındaki tasarı (tatbikına 17 Mart 1839 tarihinde *irâde-i seniyye* çıkmış olduğu için Rüşdiyye Okulları'nın ilk tüzüğü durumundadır)'sına göre, *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye* diye adlandırılan Rüşdiyye okullarından bir ikincisi de Süleymâniye Câmii Külliyesi'nde Taş Mekteb'te açılmıştır (19 Mart 1839). Sultanahmet'de bulunan ve halk arasında kısaca *Mekteb-i İrfâniyye, Mekteb-i İrfân* denilen *Mekteb-i Maârif-i Adliyye*'nin yeşil oda, sarı oda, mavi oda diye anılan ayrı ayrı dershaneleri bulunduğu, buraya durumu elverişli âile çocuklarının devam ettikleri; Süleymâniye'deki okulda ise, öğrencilerin büyük kubbeli salonda fakat her sınıfa âit sıralar bir kenara konulmak suretiyle öğretim yaptıkları ve üç sınıflı oldukları; ayrıca, her birinde mülâzim sınıfları adıyla dört de daha alt derecelerde hazırlayıcı sınıfları olduğu, yıl sonu imtihanlarında bazan padişahın da bulunduğu; resmî hey'etler önünde yapılarak imtihanlarda başarı gösteren öğrencilere mükâfatlar dağıtıldığı ve bu okulların ilk mezunlarını 1841 yılında verdikleri bilinmektedir.

Tanzimat'ın ilk yıllarında, memleketimizde öğretim kademelerini üçlü bir düzene sokan *Meclis-i Maârif-i Muvakkat*'ın kararı, rüşdiyeleri, aynı zamanda, *dârülfünûn*'a öğrenci hazırlayan kaynaklar olarak göstermiş; böylece 1869'da *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi* yayımlanıncaya kadar bu okulların durumlarına, görevlerine ve derecelerine açıklık getirmiştir.

Sonraki dönemlerde "Rüşdiyye" adını taşıyan okulların O. Ö.'in ilk kademesi hâline getirilmesine ve 1913 yılında *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kanûn-ı Muvakkatı*'nın yürürlüğe girmesi sırasında bunların Fransız ilkokulları sistemine uyulmak suretiyle ikişer yıllık üç devreli okul tipi bünyesini alan altı yıllık ilkokulun içinde kaynaştırılarak, vilâyet hususî bütçelerine devredilmelerine bakılırsa, rüşdiyye, *Mekteb-i İbtidâî*'lerin sınıflarına karşılık tutulabilir ve yerine göre, ilk, fakat daha çok O. Ö. seviyesinde değerlendirilebilir.

Memleketimizde Tanzimat yıllarında doğup da Cumhuriyet devrine kadar uzanan O. Ö. kademesindeki okul tiplerinin, başlıca şu üç isim altında gelişip müesseseleştiğini görmekteyiz : 1. Rüşdiyye, 2. İdâdiyye, 3. Sultâniyye.

1) *Rüşdiyeler :* "Mahalle" (Sıbyan) okullarının düzene konularak iki sınıfa ayrılıp, büyüklerinde sınıflar teşkîli suretiyle Rüşdiye okulları açılması hakkındaki 5 Şubat 1839 tarihli Fermân'ın âmir hükmüne ve bununla meşgûl olacak bir makamın ihdas edilmiş olmasına rağmen, *Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye* adlı iki Rüşdiyye okulu kuruluşundan ancak sekiz yıl kadar bir zaman geçtikten ve 1846'da *Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti* kurulduktan sonra, rüşdiyelerin açılmasına başlandığı görülmektedir.

Böylece yeni açılacak rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'da bir *Dârülmuallimîn*'in kuruluşuna girişilir (16 Mart 1848). Bir yandan da İstanbul'da (1848) ve beş yerde birer rüşdiye açılır. Ayrıca, 21 Mart 1850'de Abdülmecîd'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultân tarafından yaptırılan özel binada *Dârü'l-Maârif* adlı örnek bir müessese karakterindeki bir rüşdiyenin de öğretime başlamış olması, artık işin iyice kavrandığını ortaya koymaktadır. 1852'de İstanbul'da rüşdiyelerin sayısının ona yükseldiği ve "Darülmuallimîn" ilk mezunlarını vermeye başlayınca da kararın vilâyetlerde de uygulamaya konduğu görülüyor. 1853 yılında İstanbul dışında memleketin başlıca büyük merkezlerinde yirmibeş rüşdiyenin açılmasını mümkün kılacak gerekli ödenek ayrılmış bulunuyordu. Bu yeni tip O. Ö. müesseselerinin yer yer öğrenci yetiştirmeye başlamaları yüksek öğretim kurumlarını ve bilhassa bu arada Mekteb-i Tıbbiyye'yi ehliyetli öğrenci bulma güçlüğünden kurtardığı da bilinmektedir.

Mekâtib-i Adliyye Nezâreti adı altında varlığını 1849 eylûlü'ne kadar koruyan Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin işleri bu tarihten sonra, 1846'da kurulan Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'ne ve *Mekâtib-i Umûmiyye Müdürlüğü*'ne devrolunmuştur. Daha sonra da 17 Mart 1857'de *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti* kurularak, Abdurrahman Sâmi Paşa nâzırlığa getirilmiştir.

1859'da İstanbul'da "Cevrî Usta Vakfı" olarak yaptırılmış olan yeni "Taşmektep" binasının tahsîsi suretiyle kızlara mahsûs ilk rüşdiye de açılmıştır. 1869'da yayımlanan bir irâde ile de "kız rüşdiyeleri"nin açılmasının genişletlidiği ve teşvik edildiği görülmektedir. 1870'de de *Dârülmuallimât* öğretime başlatılarak, kız rüşdiyeleri için gerekli kadın öğretmenlerin yetiştirilmesine geçilmiştir.

Rüşdiyelerin öğretim süreleri başlangıçta dört yıl iken, bunların, "*dârü'l-maârif*" öğretime açıldıktan sonra altı yıllık kurumlar hâline getirildikleri ve bütün rüşdiyelerin aynı programı uyguladıkları belgelerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Derslerin seviye bakımından bugünkü lise öğretimiyle kıyaslanması sözkonusu olmamakla birlikte o zamanki yüksek öğretim kurumlarının programlarıyla kararlaştırılınca, günün şart ve ihtiyaçlarına uygun olarak tertiplendiği görülüyor. Rüşdiyelerdeki öğrenim süresinin 1863'de beş yıl olarak düzenlendiği, 1869'da *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin bir icâbı olarak dört yıl olarak ayarlandığı ve bu şekliyle de O. Ö.'in birinci kademesinde bir okul tipi niteliği kazandığı; ayrıca, aynı tarihte İstanbul'da Sütlüce'de bir de "*Nısıf Rüşdiyye*" adı altında sınıfları tam olmayan bir okul tipinin faaliyete geçirildiği görülmektedir.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi 500 hâneli kasabalarda dört sınıflı rüşdiyelerin açılmasını öngördüğü için, 1892'de bütün okul programları yeniden düzenlenirken rüşdiyelerin üç yıla indirildiği, Meşrûtiyet'ten önce teşkilâtlandırılan "İstanbul merkez rüşdiyeleri" ile İkinci Meşrûtiyet devrinde açılan "nümûne rüşdiyeleri" (ilk sınıflarıyla birlikte altı yıllık okullar) de dâhil olmak üzere durumun değişmediği bilinmektedir.

Bu arada millî eğitimin gelişmesinde büyük rol oynamış ve yer yer devlet maârifinin yükünü hafifleterek askerî ve sivil yüksek öğretim kurumlarına öğrenci hazırlamış bulunan Askerî Rüşdiyelerin de O. Ö. sistemi içinde önemli katkıları olmuştur. 1875'de Şıpka kahramanı Süleyman Paşa'nın Mekâtib-i Askeriyye Nâzırlığı sırasında, İstanbul'da ve başlıca vilâyet merkezleri ile askerî garnizon merkezlerinde açılan okullar da, askerî O. Ö.'in ilk kademesini oluşturacak bir model üzerine kurulmuştur. Sınıf sayıları çeşitli tarihlerde üst öğrenim basamağı durumunda olan İdâdiyelerin leh ve aleyhine azalıp çoğalarak, 3 - 5 sınıflı okullar hâlinde faaliyetlerini sürdüren rüşdiyeler, İkinci Meşrutiyet devrinde ve Balkan Savaşı'ndan sonra Maârif Nezâreti'ne devredilerek, sivil rüşdiyelerle birlikte tarihe mal olmuşlardır. Bir aralık İstanbul'da denizcilik, topçu, baytar meslek dalları için açılmış bulunanları da dâhil olmak üzere, bir kısmı yatılı olan bu okulların sayılarının kırka yaklaştığı bilinmektedir. Belli bir plâna göre özel surette yaptırılmış olan bu okulların binalarından İstanbul'da ve il merkezlerinde bir çok okullarımız hâlâ yararlanmaktadır.

1878 yılı Devlet Salnâmesi'ne göre, İstanbul'da 21 rüşdiyeden 12'si erkek, 9'u kızdı. Bu erkek okullarının öğretmen sayısı 167, öğrenci sayısı da 1795 idi. Kız okullarının öğretmen sayısı 38, öğrenci sayısı 309'dur. 1903 yılı Salnâmesi'ne göre, erkek okullarının sayısı 15'e, öğretmen sayısı 206'ya, öğrenci sayısı da 4 237'ye yükselirken, kız rüşdiyeleri 11'e, öğretmen sayısı 70'e ve öğrenci mevcudu da 1640'a çıkmış bulunuyordu.

Maârif Nezâreti'nin 1918 yılında yayımladığı 1912-1913 ders yılına ait istatistik kitabına göre, İstanbul vilâyetinde Mekâtib-i İbtidâiyye-i Umûmiyye adı altında ve erkek, kız ve nümûne Rüşdiyeleriyle birlikte ancak 62'si erkek, 23'ü kız ve 2'si karma olmak üzere 87 okul bulunduğu ve bu okullarda 6 799'u erkek, 4 416'sı kız olmak üzere 10 735 öğrenci okuduğu görülmektedir. Bu okullardaki öğretmen sayısı da 285 erkek ve 186 kadından ibarettir.

Millî eğitim sözlüğümüze bir kaç anlamda girmiş olan idâdi tâbirinin bir O. Ö. kurumu hüviyetiyle tutunması 1869

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi sayesinde mümkün olmuştur. Sözlük mânâsı itibariyle hazırlamak demek olan *İdâdi* kelimesinden türetilmek suretiyle kendisinden üstün bulunan herhangi bir okula öğrenci hazırlayan ve yetiştiren okullara *İdâdî* adı verilmiştir. Nitekim, ilk defa *Rüşdiyye* okulları açılmak istenildiği zaman onlara öğrenci yetiştirecek olan *Sıbyan* okullarına da *İdâdî* adı verilmiş olduğu bilinmektedir.

1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi,* İslâm ve gayr-ı Müslim Osmanlı tab'asını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesiyle, dört yıllık rüşdiyelerin üstünde ve öğrenim süresi üç yıl olacak bir okul tipini idâdî olarak tasarlamıştır. Bununla birlikte, bu tasarı hemen gerçekleştirilememiş; ancak İstanbul'da, Dârü'l - Maârif'in yerinde ilk Mülkî İdâdî 19 Aralık 1873'de ve vilâyetlerde de iki yıl sonra Tesalya Yenişehri'nde gerçekleştirilebilmiştir. İdâdîler gariptir ki, ne hükûmetin ne de halkın rağbetine mahzar olabilmiştir. Hükûmetin rağbetine mazhar olamazdı da; çünkü bunların açılması büyük masraflara ihtiyaç gösteriyordu. Bu devirde Osmanlı - Rus Savaşı yüzünden bütçe elvermediği gibi, vergi konulması cihetine de gidilemezdi. Bu bakımdan İstanbul'da mevcut olan İdâdî'ye bir ikincisi eklenemediği gibi, vilâyetlerde de böyle bir teşebbüse geçilememiştir. Esasen gençlerin gördükleri Rüşdiye öğrenimi resmî memuriyetlerde olduğu kadar sivil mesleklerde de maksat için işe yarayışlıydı. Zaten bu devirde açılmış yüksek okulların bünyesinde de İdâdîyeleri vardı. Bununla beraber, bütün vilâyet merkezlerinde Rüşdiyye ile birlikte beş senelik idâdîlerin yaygın bir hal kazanabilmesi ancak 1882 - 1890 yıllarında mümkün olmuş; böylece gelişen O. Ö., yüksek öğretim için öğrenci hazırlayan bir kuruluş olduğu kadar, serbest meslekler, mahallî ve resmî hizmetler için de memur yetiştiren kaynak rolünü görmeğe başlamıştır.

İdâdîler'in uyguladıkları ilk program henüz bilinmemekle birlikte, Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde öngörülen dersler bu tip okulların niteliğini ortaya koymaktadır. 1892'de özel bir komisyona hazırlatılan program, İkinci Meşrûtiyet devrinde lise ve sancak idâdîleri için yeni kabûl edilen programlara kadar, genellikle bu okulların öğretimine esas teşkîl ettiği görüşünü desteklemektedir.

İlk üç sınıfı rüşdiye sınıflarını da içine alan 1892 programının beşinci sınıfa kadar olanı, gündüzlü sancak idâdîleriyle ilgili bulunuyor, son iki sınıfın ilâvesiyle de yedi yıllık yatılı vilâyet idâdîleri, O. Ö.'i tamamlamış oluyordu. Bazı büyük şehirlerde ayrı binalarda müstakil rüşdiyeler bulunduğu için bunlarda yalnız son dört sınıf yer alıyordu. Öğrencisi az olan merkezlerde rüşdiyyeler kaldırılarak idâdîlerle birleştirilmişse de sonradan uygulamanın mesleğe yöneltmedeki noksanları görülerek başka bir tip geliştirilmiştir ve 1902'de vilâyet merkezlerindeki yatılı idâdîlerin, temel dersler birlikte okutulmak ve öğrenim süresi ziraat için altıya indirilmek, diğerleri için de sekize çıkarılmak suretiyle bir kısmına ziraat, bir kısmına ticaret ve sanayi şubeleri, diğer bir kısmına da iki şubenin birden ilâvesi suretiyle *çok - gayeli* öğretim kurumları modelinin uygulanmasına geçilmiştir. Ancak, bu uygulamadan çok çabuk vazgeçilerek, 1906'da okullar yeniden eski durumlarına döndürülmüş ve öğrenim süresi yine yedi yıl olmuştur.

1880'de Münif Paşa'nın maârif nâzırlığı zamanında, İstanbul'da bir konakta idâdî seviyesinde faaliyete geçirilen bir kız okulunun da açıldığını, bu okulun Batı düzenine uygun bir programla, Türkçe ve genel kültür dersleri ile Fransızca, Almanca ve İngilizce okuttuğunu, musiki, el ve ev işleri gösterdiğini; ancak, iki yıllık öğretimden sonra ilgisizlikten kapandığını, kızlara mahsus orta öğretim tarihimiz bakımından önemli bir olay olarak saymak yerinde olur.

İkinci Meşrûtiyet devrinde millî eğitim alanındaki düzenleme hareketleri ile ilgili olarak O. Ö.'in temel konusu, yedi yıllık idâdîlerin, lise hâlinde yeni bir şekil ve programla teşkilâtlandırılması olmuştur. Bu arada, sancak merkezlerindeki beş yıllık idâdîlere yeni bir yön verme konusu da ele alınmıştır.

1913 yılında uygulanmağa başlanan programa göre *idâdi* adı altında faaliyetlerine devam eden bu okullar, rüşdiyelerin kaldırılması ile altı yıla çıkarılmış bulunan yeni ilkokullara dayanacak ve çok gayeli okullar hâlinde teşkilâtlandırılacaktı. Programı gereğince ilk sınıfta hazırlayıcı temel dersler biraradа okunacak, sonraki iki sınıfta bir kısım esas dersler bir arada görülmek suretiyle, öğrenciler genel ziraat, ticâret ve san'at kollarına ayrılacaklar; devam ettikleri bu şubelere göre diploma alacaklardı. Gerçi bu okullar, yeni programa göre işe başlamış iseler de, I. Dünya Savaşı sebebiyle mesleğe yönelik dallarının açılması pek sayılı yerlerde mümkün olabilmiştir. Bunlar da varlıklarını Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar yine önleri kapalı, mezunları liselere ancak imtihanla kabûl edilebilen bir O. Ö. kademesi olarak devam ettirmişlerdir.

Askerî idâdîler başlangıçta rüşdiye seviyesinde bir hazırlama okulundan farklı bulunmadıkları hâlde, 1875'de askerî rüşdiyelerin açılmasından sonra, bunların üstünde üç yıllık bir ikinci devre O. Ö. kurumu hâline getirilmişlerdir. Bunların geldikleri ve sivil idâdîlere denk sayılabilecek bir programla I. Dünya Savaşı'na kadar varlıklarını devam ettirdikleri, İstiklâl Savaşı'ndan sonra da genel olarak yalnız fen kolu bulunan liseler hâlinde belirli yerlerde yeniden teşkilâtlandıkları görülüyor.

1912 - 1913 yıllarında, İstanbul ile Türkiye'nin bütün büyük şehir ve kasabalarında 69 idâdîye bulunduğu, bunlardan yedisinin İstanbul'da olduğu bilinmektedir. İstanbul'dakiler: İstanbul İnâs Mercan, Vefâ, Kabataş, Gelenbevî, Üsküdar ve Davutpaşa İdâdîleri'dir.

3) Sultâniyyeler: "Sultânîyye" adı memlekette Galatasaray'da gerçek anlamıyla kurulan ilk liseye verilmiş olan *Mekteb-i Sultânî* deyimiyle ortaya çıkmıştır. 1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde O. Ö. kademesinin üst sınıflarını teşkîl etmek üzere, vilâyet merkezlerinde açılması tasarlanan okullara *Sultâniyye* adı verilmiştir.

1856 Islahât Fermânı, eğitim alanında da bir çok işlerin yapılmasını gerektiriyordu. Bunların başında da Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı tab'asının memleket hizmetlerinde eşit şartlarla yetiştirilmesi ve Batı kültürüyle beslenmiş aydın bir sınıfın hazırlanması zarureti kendini gösteriyordu. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kuruluşundan sonra yüksek öğretime öğrenci hazırlamalarından rüşdiyelerin yetersiz olduğu Batı ülkelerindeki seviyede bir O. Ö. kademesinin kurulması gerektiği anlaşılmağa başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin vaadettiği ıslahatın gerçekleşmesine yardımcı olmak isteyen dış tavsiyelerden biri de 22 Şubat 1867'de Fransa Hükûmeti'nin Bâbıâlî'ye vermiş olduğu notadır. Bu notanın bir maddesinde, büyük merkezlerde Hıristiyan öğrencilerin de devam edebilecekleri O. Ö. kurumlarının (liselerin) bir an önce açılması gereğine işaret ediliyordu. O sırada Fransız maârif nâzırı bulunan Victor Duruy tarafından hazırlandığı söylenen bu muhtıra üzerine, hükûmet, Fransa'nın yardım vaadini dikkate alarak, İstanbul'da, öğretim dili (3/5) Fransızca olacak bir lise

açılmasını kabûl etti. Sultân Abdülazîz'in bu sıralardaki Avrupa seyahati de kendisine benzeri kuruluşları yerlerinde görmek fırsatını sağladı. Böylece Hıristiyan Türkler gibi Osmanlı tab'asına da her türlü devlet hizmetlerinde istihdâmı öngören, haklar gösterecek olan Mekteb-i Sultânî'de 1 Eylûl 1868'de öğretime açıldı.

Mekteb-i Sultânî başlangıçta beşi (Ecole Primaire) hazırlayıcı (ibtidaî), altısı kolej sınıfları (Collège Impérial) olmak üzere, öğretim süresi onbir yıl olarak tesbit edilmiştir. Fransa'dan ehliyetli öğretmenler getirilmiş, Türkçe okutulacak dersler için de yeterli öğretmenler tayin olunmuştur. Okulun açılışı memleket basınında ve kamu oyunda birçok tenkitlere yol açmışsa da, hükûmetin tutumu bu okulun, programına uygun bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Sonraları öğretim süresi üçü ibtidâî, üçü tâlî ve üçü âlî olmak üzere dokuz sınıfa indirilmiş; hattâ bir aralık okulun içinde *Darülfünûn-ı Sultânî* adı altında üniversite fakülteleri ve sınıfları da açılmıştır. Galatasaray Lisesi kendi programını ve öğretim sistemini Meşrûtiyet devrinde de devam ettirmiş; Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu (b. bk.)'nun kabûlünden sonra fen dersleri yine Fransızca ve öğretim süresi bir yıl fazla (biri hazırlık olarak 12 sınıflı) olmak üzere, bu okulda da diğer lise programlarının uygulanmasına geçilmiştir.

Bir tesbite göre, modern Türkiye'nin yükselişinde okulun etkisi büyük olmuştur. Batılı idare cihazını yürütecek Batılı eğitim görmüş ve kabiliyetli idareci, diplomat ve diğerlerine olan ihtiyaç boyuna arttıkça, Galatasaray mezunları Osmanlı İmparatorluğu'nun ve sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde hâkim bir rol oynar duruma gelmişlerdir.

Mekteb-i Sultânî'nin açılışından bir yıl sonra yayımlanan *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde, vilâyet merkezlerinde açılacak *Mekâtib-i Sultâniyye*'ler ile ilgili ve kısmî hükümler de yer alıyordu. Ancak, türlü sebeplerle bu öğretim kurumlarının açılmalarına imkân görülememiş ve ancak mitiyazlı bir vilâyet olan Girid'in merkezinde *Mekteb-i Kebîr* adı ile bir mekteb-i sultânî açılabilmiştir. Sonradan kurulan ve rüşdiye ile birlikte yedi yıllık öğretim yapan İdâdîler, İkinci Meşrûtiyet devrine kadar Nizamnâme'nin sultâniyye'lerden beklediği hizmeti görmeğe çalışmışlardır.

Meştûtiyet'in ilânından sonra O. Ö. alanında yapılan reformların başında, vilâyet merkezlerindeki bir kısım İdâdîlerin lise hâline konulması ve programlarının buna göre düzenlenmesi gelir. Bu işe 1910'da Emrullah Efendi'nin nâzırlığı zamanında başlanmış, ilki İstanbul'da ve bazı büyük şehirlerde olmak üzere, 10 İdâdîye, rüşdiye üzerinde iki devreli ve altı yıllık öğrenim süresi olan, ikinci devresi de fen ve edebiyat kollarına ayrılan bir lise şekli verilmiştir. 1913'de bu uygulamanın alanı daha da genişletilerek, beş yıllık kendi ilk kısmına veya altı yıllık genel ilkokula dayanmak üzere, dört yıllık birinci; fen ve edebiyat kollarına bölünmüş üç yıllık ikinci devreli ve bütüniyle öğrenim süresi on iki yıla çıkan sultâniyyeler hemen bütün il merkezlerinde, önceki İdâdîlerin yerini almıştır.

Vilâyet ve bâzı müstakil sancak merkezlerinde yalnız birinci devresi bulunan sultânîler de açılmış, sonradan bunların bir kısmında ikinci devrelerin kurulduğu da görülmüştür. 1923'e kadar değişmeyen bu durum, *Birinci Hey'et-i İlmiyye*'nin kararıyle, o tarihte İdâdî adı altında memleketin bir çok yerinde faaliyette bulunan orta okulları da içine alarak bir devreli sultânî adı altında Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun çıkarılışına kadar devam etmiştir.

Meşrûtiyet devrinde memlekete yeni tip bir kuruluş daha getirilmiştir. Bunlar, erkek liselerinden farklı bir yapısı bulunan ve devre bölüntüsü olmayan on yıllık "inas sultânî"leridir. Kızlara da erkeklere denk bir O. Ö. sağlamak ve yüksek öğretim kurumlarının kapılarını açmak düşünce ve isteklerinin ilk ciddî belirtileri Meştûtiyet'in ilâniyle başlamıştır. 1909'da hükûmetçe, Galatasaray'a benzer çift öğretim dilli bir programı uygulamak üzere, Kandilli'deki Âdile Sultân Sarayı'nda, böyle bir teşebbüse geçilmiş ise de bu gelişim gerçekleşme imkânını bulamamıştır. Daha sonra 1911'de gündüzlü dârülmuallimât, Sultanahmet civârında kiralık bir konakta rüşdiyeden üst seviyede, 3 sınıflı bir "inâs İdâdîsi" hâline getirilmiştir. Bu okul 1913 - 1914 ders yılından itibaren, önce *İstanbul İnâs Sultânîsi,* daha sonra da evvelce dârülmaârif için Çemberlitaş'ta 1850'de I. Abdülmecîd'in annesi Bezm-i Âlem Vâlide Sultân tarafından yaptırılan binaya nakledilerek *Bezm-i Âlem Vâlide Sultânîsi* adı altında on yıllık bir lise hâline getirilmiş; daha sonra da Erenköy, Çamlıca ve Kandilli Kız liseleri kurulmuştur.

Sultânî adını taşımakla birlikte, altı yıllık öğrenime dayanan, dört yıllık özel bir program uygulayan ve mezunlarının yüksek öğrenime devam hakları bulunmayan "Selçuk Hâtûn" ve "Üsküdar Kız Sanâyî Sultânîleri" de yine bu dönemde İstanbul'da açılmış bulunan ve bugünkü kız meslek liselerine öncülük eden okullardır. Cumhuriyet devrine kadar kız liseleri hemen hemen İstanbul'a münhasır kalmıştır. Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun kabûlü sırasında memlekette bunlar dışında yalnız Ankara ve İzmir'de erkek liseleri programlarını uygulamak üzere açılmış olan birer kız lisesiyle Bolu'da İdâdî olarak açılıp sonradan diğer erkek İdâdîleri gibi bir devreli lise hâline getirilmiş bulunan, üç kız O. Ö. okulu daha bulunuyordu.

Mustafa Kemâl'in millî hükûmet kurduğu sıralarda Türkiye'deki O. Ö. kurumları, tahsîsâtı genel bütçeden verilen bir ve iki devreli sultânîler ile, tahsîsâtları il idâresi özel bütçelerinden verilen İdâdîlerden ibaret bulunuyordu. Maârif Vekâleti'nin 1923'teki bir raporuna göre, düşman işgalinde bulunmayan yerlerde 4'ü yatılı, 17'si yatısız olmak üzere 21 sultânî ile hepsi yatısız olan 30 İdâdîmiz vardı.

15 Temmuz 1923 - 15 Ağustos 1923 tarihleri arasında toplanan *Birinci Hey'et-i İlmiyye*'nin verdiği kararlar arasında genel O. Ö. kurumları adının *sultânî*'den *Lise*'ye çevrilmesi ve tevhîd-i terbiyye gibi önemli hususlar da yer almıştır. Bu karara göre, liseler bir ve iki devreli olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. 3 Mart 1924'te de Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun gerçekleşmesi sağlanmıştır.

1923 yılında Maârif Vekâleti'nce yayınlanan bir broşürdeki rakamlara göre, bir devreli sultânîler 32, İdâdîler 42 olmak üzere, bugünkü orta okul derecesinde 74 okul; tam devreli erkek sultânîsi 13, dokuz yıllık kız sultânîsi 1, on yıllık 5 olmak üzere 19 iki devreli sultânî vardır. 42 İdâdîde ancak 751, tam devreli sultânîlerde 236'sı ikinci devrede olmak üzere 1521, bir devreli sultânîlerde de 1580 öğrenci bulunuyordu. Demek ki, 1922 - 1923 öğretim yılında O. Ö. öğrencisinin sayısı 3 851'dir. Cumhuriyetin ilân edileceği yılın başında ise 72 tek devreli lise, yani orta okul, 20 tam devreli lise vardır. Öğrenci durumu da şöyledir:

	Erkek	Kız	Toplam
Birinci Devre	5 362	543	5 905
İkinci Devre	1 011	230	1 241
Toplam	6 373	773	7 146

Bu rakamlar da gösteriyor ki, Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının daha ilk ve ikinci yıllarında devamlı savaş yılları sona erdiği için öğrenci sayısında yarıya yakın bir yükselme olmuştur.

1924 yılında toplanan *İkinci Hey'et-i İlmiyye*'nin kararları arasında, liselerin 12'den 11 yıla indirilmesi, tek devreli liselerin orta mektep hâline getirilmesi ve bunların üç yıllık bir öğretim ünitesi olarak kurulması, kız liselerinin de erkek liseleri gibi tam sınıflı olarak teşkili hususları yer alır.

26 Aralık 1925 - 8 Ocak 1926 tarihleri arasında toplanan *Üçüncü Hey'et-i İlmiyye* de O. Ö.'e ait olmak üzere, liselerin sayılarının azaltılarak belirli merkezlerde kuvvetli liseler hâlinde kurulup yavaş yavaş çoğaltılmasını, yatısız orta okullarda karma öğretime gidilmesini öngörmüştür. 1927 yılından başlayarak karma öğretim uygulamasına geçilmesi, Cumhuriyet dönemi içinde eğitim sisteminde yapılan en önemli değişikliklerden biridir.

1924 yılından beri O. Ö.'in birinci kademesi olan orta okullar varlıklarını üçer yıl öğretim süresi hâlinde, O. Ö.'in ikinci kademesi olan liseler ise 1952 - 1956 yılları arasındaki uygulama dışında yine hep üç yıllık bir ünite hâlinde sürdüregelmişlerdir.

Eğitim sisteminin yapısı ile ilgili düzenleme çalışmaları, Tâlim ve Terbiye Kurulu (b. bk.)'nun hazırladığı zemin üzerinde, ilki 1939'da toplanan millî eğitim şûrâlarında şekillendirilmiştir.

O. Ö. sisteminin kuruluşu ile yüksek öğretime geçiş konusu, 1962'de toplanan VII. Millî Eğitim Şûrâsı'nda ele alınmıştır.

VII. Millî Eğitim Şûrâsı'ndan önceki eğitim sistemimizde, mevcut ortaokullar ile çeşitli meslek okullarının ortaokula denk birinci devreleri, her biri ilkokul üzerine farklı programlar uygulayan çeşitli okullar olarak düzenlenmişti. Bu çeşitlilik çocukların kabiliyetlerine göre değil, okulların tiplerine göre idi. Meslek okullarının birinci devresini bitirenler istek ve kabiliyetleri ne olursa olsun, aynı okulların ikinci devresine girmek zorunda idiler. Bu sakıncaları gidermek için VII. Millî Eğitim Şûrâsı'na götürülen teklîf ile "ortaokul, ilkokulun devamı, genel ve meslekî O. Ö.'in ortak kaynağı ve hayata hazırlayan bir kurum olarak çok - gayeli ortaokul hâlinde düşünülmüş; amaç ve ilkeleri de bu temele oturtulmuştur.

VII. Millî Eğitim Şûrâsı'na sunulan ve O. Ö. sisteminin kuruluşu ile yüksek öğretime geçiş konusundaki gerekçeler ile:

"a) Liselerin, öğrencilerini sadece yüksek öğrenime hazırlayan okullar olarak değil, aynı zamanda hayata hazırlayan genel öğretim kurumları olarak düzenlenmeleri;

b) İki yıllık orta dereceli meslek okullarının çeşitli mesleklere eleman yetiştirmek fonksiyonları korunmakla birlikte, öğrenim sürelerinin, O. Ö. derecesi içinde bütünlüğü ve uyumu sağlamak üzere üç yıla çıkarılması;

c) Liselerden ve lise dengi meslek okullarını bitiren kabiliyetli öğrencilere, yetiştirildikleri alanlarda ünviersiteye giriş hakkını elde etme imkânlarının sağlanması için imkân vermek maksadiyle (çeşitli olgunluk imtihanları) sisteminin ihdâsı" teklif edilmiştir. Lise ile ilgili teklif VII. Millî Eğitim Şûrâsı'nda aynen kabûl edilmediği hâlde, çeşitli olgunluk imtihanları sisteminin benimsenmesi, meslekî ve teknik okulların üniversiteye açılması çalışmalarında önemli bir merhale olmuştur.

28 Eylûl - 3 Ekim 1970 tarihlerinde toplanan VIII. Millî Eğitim Şûrâsı'nın gündemini de "O. Ö. Sistemimizin Kuruluşu ile Yüksek Öğretime Geçişin Yeniden Düzenlenmesi" konusu oluşturmuştur.

VII. Şûrâ'ya göre ortaokul, ilkokulun devamı ve O. Ö.'in birinci devresi olarak:

a) 12 - 14 yaşlarındaki öğrencilerin genel eğitimlerini yaş ve fikir seviyelerine uygun biçimde sağlamak,

b) Çevrenin ekonomik özelliklerini de gözönünde bulundurularak, öğrencilerin ilgi, ve kabiliyetlerini ortaya çıkarıp geliştirmek;

c) Öğrencilere ikinci devre O. Ö. programlarını izleyebilmek için gerekli bilgi ve becerileri kazandırmak;

ç) Hayata atılmak isteyenlere tutacakları işlerde başarı şartlarının esaslarını kavratmak;

ile görevli millî bir eğitim ve öğretim kurumudur.

İkinci devre O. Ö. ise:

a) Genel olarak 15 - 17 yaş grupundaki öğrencilere verilen ortaokula dayalı genel, meslekî ve teknik eğitimin bütünüyle ilgili bulunmak;

b) Bütün öğrencileri çeşitli programlarla ilgi ve kabiliyetlerine göre iş alanlarına, mesleklere veya yüksek öğretime hazırlamak;

c) Bütün öğrencilere O. Ö. seviyesinde asgarî ortak bir genel kültür kazandırmak, onlara hem meslekçe yetişmeleri, hem de hayata uyabilmeleri için yararlanabilecekleri sağlam bir temel hazırlamak;

ç) Birinci devrede eğilim ve kabiliyetleri belirmekle birlikte, ikinci devre başlarında pek çok çocuk henüz yollarını aramakta olduklarından, öğrencilerin ilgi, ve kabiliyetlerinin daha belirgin olmasına fırsat vermek, istekle yönelebilecekleri çeşitli programlar için geniş seçim imkânları hazırlamak;

d) Yönelmede yayılmaları ve zaman kaybını önlemek, muhtemel gelişmelere göre tekrar yönelmeyi kolaylaştırmak için çeşitli programlar arasında yatay ve dikey geçiş yolları açmak;

ile görevli millî bir eğitim ve öğretim kurumudur.

Bu esaslara göre ikinci devre O. Ö.'in üç temel görevi vardır:

a) Yüksek öğretime hazırlamak,

b) Hem mesleğe hem de yüksek öğretime hazırlamak,

c) Hayata veya iş alanlarına hazırlamak.

Bu görevlerin yerine getirilmesinde, öğrencilerin istekleri ve kabiliyetleri ile toplumun ihtiyaçları arasında denge sağlanması gözönünde tutulur. Bu üç temel görevi yerine getirebilmek için ikinci devre O. Ö. kurumlarında programlar buna göre düzenlenir.

VII. ve VIII. Millî Eğitim Şûrâları'ndan alınan sonuçlar, Millî Eğitim Temel Kanunu (14.6.1973 gün ve 1739 sayılı) ile de pekiştirilerek bugünkü yapısı içinde O. Ö.'in uygulanmasına geçiş imkânı sağlanmıştır.

Üçüncü Beş Yıllık (1972 - 1977) Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, ilk beş yılı mecbûrî olan 8 yıllık eğitimin ikinci kademesinde okullaşma nisbetinin ancak yüzde 75'inin gerçekleşeceğini öngördüğünden, Millî Eğitim Temel Kanunu'nda temel eğitime dayalı çeşitli programlar uygulayan, en az üç yıllık öğrenim veren ve adı lise olan kuruluşlar yerine, henüz genel orta öğretimin birinci ve ikinci devrelerine göre

bir O. Ö., varlığını korumakta ve dolayısıyle meslekî ve teknik öğretimin O. Ö. payı, genelden ayrı olarak, ayrı bir yapı içinde varlığını sürdürmektedir.

Millî Eğitim Temel Kanunu'nda kuruluş şekli imkân ve şartlara bırakıldığı için, temel eğitim modelinin yaygınlaşması sağlanmadan önce, meslekî ve teknik liselerden ibaret bir O. Ö. konusu edilememektedir. Dolayısıyle de birinci ve ikinci O. Ö.'in hem genel hem de meslekî ve teknik yönünün daha bir süre farklılığını devam ettireceği anlaşılır.

24 Haziran - 4 Temmuz 1974 tarihleri arasında toplanan IX. Millî Eğitim Şûrâsı "millî eğitim sistemimizin bütünlüğü içinde programlar ve öğrenci akışını düzenleyen kurallar" konusunu görüşmüş ve mevcut mevzuat çerçevesi içinde O. Ö. için bir uygulama modelini öngörmüştür.

Aşağıda, genel bir fikir verebilmek için O. Ö.'in beş yıllık ortalama rakamları ile birlikte meslekî ve teknik öğretimin gelişmelerine de yer verilmiştir. (R. Kardaş)

O. Ö.'in I. devresinde gelişmeler (Ortaokullar)

Yıllar	Okul sayısı Normal	Okul sayısı Çift	Toplam	Öğret. sayısı	Parasız yatılı Öğr. Sa.	Pansiyonlu Öğ. Sa.	Akşam ortaokulları	Öğrenci sayısı
1971 - 1972	1227	558	1785	23.552	4263	2748	29	873.552
1975 - 1976	1897	696	2593	37.899	7453	3615	46	1.009.843

O. Ö. II. devresinde gelişmeler (Liseler)

Yıllar	Okul sayısı Normal	Okul sayısı Çift	Toplam	Akşam liseleri*	Öğrenci sayısı Parasız yatılı	Öğrenci sayısı Pansiyonlu	Öğrenci sayısı Toplam
1971 - 1972	199	222	421	24	3750	6105	255.725
1975 - 1976	344	385	731	42	4413	5674	366.445

* *Ortaokuldan sonra öğrenime devam imkânını bulamamış veya lise sınıflarından belgeli olmuş olanların lise öğrenimini tamamlayıp yüksek öğrenime geçirilmelerini sağlamak maksadıyle 1959 - 1960 yılından itibaren Akşam Liseleri açılmıştır.*

O. Ö.'deki gelişmeler (Kolejler - Anadolu Liseleri)

Yıllar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı
1971 - 1972	10	6561	
1975 - 1976	13	7634	626

NOT: 1. Bir kısım derslerin öğretimi yabancı dille yapılan tek lise 1956 yılına kadar Galatasaray Lisesi'nden ibaret iken, bu yıldan itibaren kolej adıyle (sonraları Anadolu Liseleri) okullar açılmağa başlanmış ve İstanbul Erkek Lisesi, adını muhafaza ederek, 1959'dan itibaren yabancı dille öğretime geçmiştir.

2. Ford Vakfı'nın desteği ile üstün kabiliyetli öğrenciler için, 1962 yılında Ankara'da bu yıl 96 öğrenci alan bir Fen Lisesi açılmıştır.

İmam - Hatip Liseleri'nde gelişmeler

Yıllar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı (Kültür)	Öğretmen sayısı (Meslek)
1971 - 1972	72	46.400	738	760
1975 - 1976	171	77.504	1445	1299

Endüstri Meslek Liseleri'nde gelişmeler

Yıllar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı (Kültür)	Öğretmen sayısı (Meslek)
1971 - 1972	131	59.836	940	2461
1975 - 1976	152	97.342	1201	3761

Teknik liselerde gelişmeler

Yıllar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı
1971 - 1972	36	4365	137
1975 - 1976	48	5083	170

Pratik Sanat okullarındaki gelişmeler (Erkek Pratik Sanat - Kız Pratik Sanat)

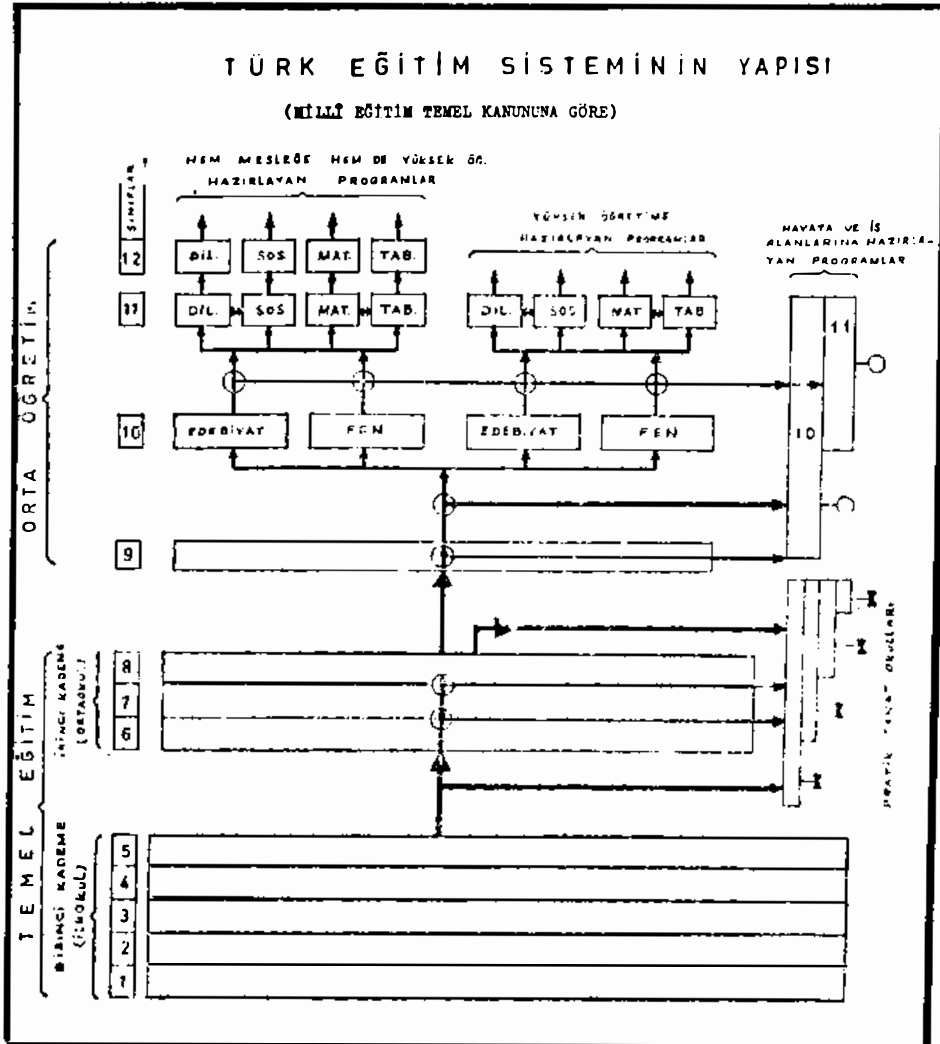
Yıllar	Okul sayısı		Öğrenci sayısı		Öğretmen sayısı	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
1971 - 1972	43	390	5804	30.705	181	811
1975 - 1976	52	429	6621	71.972	359	1168

Ticaret liselerinde gelişmeler (Otelcilik ve Turizm Okulları Dahil)

Yıllar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı top.
1971 - 1972	96	34.164	1218
1975 - 1976	142	84.470	2477

Kız Meslek liselerinde gelişmeler

Yıllar	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı top.
1971 - 1972	323	37.601	3165
1975 - 1976	380	51.765	3974

ORTA ÖĞRETİM

ORTA SEKİZLİ, Türk Musikisi'nde kullanılmış 4 sekizlinin 2.'si. Kaba çârgâh ile çârgâh arasındaki sekizli. Krş. PERDELER (Y. Ö.)

ORTA TAŞ DEVRİ : bk. TAŞ DEVRİ.

ORTAÇ, Yusuf Ziya (İstanbul 1895 - İstanbul 1967), şâir ve yazar. İlk öğreniminden sonra Vefâ İdâdîsi'ni bitirdi. Dârülfünun'da sınava girerek dışarıdan öğretmenlik belgesi aldı. İlk görevine İzmit Sultânîsi'nde başladı. Sonra İstanbul'a döndü. Öğretmenliğini yabancı okullarda sürdürdü. Bunun yanı sıra dergiler de çıkarmaya başladı. 1923 yılında, Orhan Seyfi ile birlikte "Akbaba" adlı mizah dergisini çıkardı. 1946 - 1950 döneminde Ordu milletvekilliği yaptı. 1950-'de yeniden "Akbaba" nın başına döndü; ölünceye kadar bu dergiyi çıkarmaya devam etti. Bir kalp krizi sonucu öldü ve Zincirlikuyu mezarlığına gömüldü.

ORTAÇ, Yusuf Ziya

Edebiyatımızda daha çok şâir olarak tanınan O., roman, tiyatro ve fıkra türünde de eserler verdi. "Kehkeşân" dergisinde çıkan ve birincilik alan bir şiirle edebiyata giren şâir, ilk denemelerini "Türk Yurdu", "Servet-i Fünun", "Büyük Mecmua", "İnci" gibi dergilerde yayınladı. Kendi çıkardığı dergide de şiirler yazdı. Bu dönemde daha çok arûzu kullanan O., daha sonra Millî Edebiyat akımını benimseyerek heceye yöneldi. Fâruk Nafiz, Orhan Seyfi, Enis Behiç, Hâlid Fahri ile birlikte edebiyatımızda "hecenin beş şâiri" olarak ün yaptı. Duygu yönü ağır basan şiirleri yanında mizahî konuda yazdığı yazıları ile de tanındı.

Eserleri : Şiir kitapları : *Akından akına* [1916], *Cenk ufukları* [1917], *Âşıklar yolu* [1917], *Yanardağ* [1928], *Bir selvi gölgesi* [1938], *Kuş cıvıltıları* [Çocuk şiirleri, 1938]. Romanları : *Göç* [1943], *Üç katlı ev* [1953], *İsmet İnönü* [biyografik roman, 1946]. Tiyatroları : *Binnaz* [1919], *Nikâhta kerâmet* [1923], *Kördüğüm* [1923], *Nâme* [1919]. Fıkraları : *Beşik* [1943], *Ocak* [1943], *Sarı Çizmeli Mehmet Ağa* [1946], *Gün doğmadan* [1960], *Portreler* [1960] edebî anılarını; *Göz ucuyla Avrupa* [1958] gezi notlarını; *Bizim yokuş* [1966] basın hâtıralarını toplayan eserleridir. (İ. Parlatır)

ORTAK SES, iki dizi veya dizi parçası, hususıyle iki makamın dizisinde aynı olan ses. Geçki (b. bk.) san'atında, ortak seslerden geniş ölçüde istifade edilir. (Y. Ö.)

ORTAKLIK (eski ter. Şirket), iki veya daha çok kimsenin emek ve mallarını özellikle ekonomik bir amacı gerçekleştirmek üzere akitle bir araya getirmeleri. Ticarî veya âdî O. şeklinde olabilir.

1. *Ticarî O.:* Kollektif, komandit, anonim, limited ve kooperatif O.'lardır (Türk Ticaret Kanunu Md. 136). Haklarında Türk Ticaret Kanunu'nun ikinci kitabının hükümleri (Md. 136 - 556) uygulanır. Kooperatif O. özel kanuna tâbîdir.

a) *Kollektif O.:* Ticarî bir işletmeye bir ticaret unvanı altında işletmek amacıyle gerçek şahıslar arasında kurulan ve ortaklardan hiçbirinin sorumluluğu şirket alacaklılarına karşı sınırlanmamış olan O.'tır (T.K. Md. 153).

b) *Komandit O.:* Ticarî bir işletmeyi bir ticaret unvanı altında işletmek amacıyle kurulan ve şirket alacaklılarına karşı ortaklardan bir veya birkaçının sorumluluğu sınırlanmamış ve diğer ortak veya ortakların sorumluluğu belirli bir sermaye ile sınırlanmış olan O.'tır (T.K. Md. 243).

c) *Anonim O.:* Bir unvana sahip, esas sermayesi belirli ve payları bölünmüş olan ve borçlarından dolayı yalnız malvarlığı ile sorumlu bulunan O.'tır (T.K. Md. 296). Ortakların sorumluluğu, taahhüt etmiş oldukları sermaye payları ile sınırlandırılmıştır (Md. 269 II). Özel kanunlarda hüküm olmadıkça sermayesi 500 000 T.L. den aşağı olamaz (Md. 272). Ticaret Bakanlığının izni ile kurulur (Md. 273). Pay sahibi en az beş kurucusunun bulunması şarttır (Md. 227). Esas mukavelesiyle belirtilmiş veya genel kurulca seçilmiş en az üç kişilik bir yönetim kurulu bulunur (Md. 312).

d) *Limited O.:* İki veya daha fazla gerçek veya hükmî şahıs tarafından bir ticaret unvanı altında kurulup ortaklarının sorumluluğu koymayı taahhüd ettikleri sermaye ile sınırlanmış ve esas sermayeyi belirli O.'tır (T.K. Md. 503). Ortaklar tarafından çıkarılan sermaye için anonim O.'ta olduğu gibi hisse senedi çıkarılamaz (Md. 503 II). Esas sermayesinin en az 10 000 T.L. olması şarttır (Md. 507). Ticaret Bakanlığının izniyle kurulabilir (Md. 509).

e) *Kooperatif O.:* 10 Mayıs 1969 tarih ve 1163 numaralı Kooperatifler Kanunu ile özel olarak düzenlenmiştir. Bu kanunun 1. maddesi kooperatif O.'ı "tüzel kişiliği hâiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ve geçimlerine ait ihtiyaçlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyle kurulan değişik ortaklı ve değişir sermayeli teşekküller" olarak tanımlamıştır. En az yedi kurucu ortağının bulunması gerekir (K. K. Md. 2). Ticaret Bakanlığının iznine tâbîdir (K. K. Md. 3).

2. *Âdî O.:* Yukarıda belirtilmiş olan ticarî O. kategorilerinden birine girmeyen O.'tır (Borçlar Kanunu Md. 520 II). Hakkında Borçlar Kanunu'nun ikinci kısmının 23. bâbındaki hükümler (Md. 520 - 544) tatbik olunur. Bu O.'ta her ortak para, alacak, mal veya emek olarak bir sermaye koymakla mükelleftir (Md. 521). Aksine mukavele olmadıkça her ortağın kâr veya zarardan hissesi eşittir (Md. 523). (E. Korur)

ORTAKÖY, Çorum iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 242 km², nüfusu 11 801 (1975), nüfus yoğunluğu km²'ye 49 kişi, nüfusun % 80'i köylerde oturur, köy sayısı 14'dür. İlçe merkezinin nüfusu 2 627'dir. Denizden yüksekliği 800 m. Daha önce aynı ilin Mecitözü ilçesine bağlı bir bucak iken, 1959 yılında ilçe durumuna getirilmiştir. İlçe, ilin doğu bölümünde, Mecitözü ilçesinin güneyinde küçük bir arazidedir. Doğusunda Alaca, güneyinde Yozgat'ın Çekerek, doğusunda Amasya'nın Göynücek ilçeleri vardır.

Başlıca yeryüzü şekilleri, kuzey ve kuzey - batıda uzanan Karadağ'ın (1 520 m) bir bölümü ile buradan Çekerek ırmağı vâdîsine doğru uzanan az eğimli sırtlardan ve dalgalı bir araziden (800 - 900 m) oluşmuştur. Küçük bir sıradağ uzanışı gösteren Karadağ'ın yapısı, kıvrımlı Jura devri tabakalarıyle yine kıvrımlı Eosen tabakaları ve fliş oluşuklarından bir yapı gösterir. O. kasabası ve Karahacip köyü tarafından yer yer Jura arazisi görülür. İlçenin doğu bölümünde volkanik oluşuklar da yer tutmuştur.

İlçede iç bölgenin kara ve kurak iklimi bulunmakla beraber, kuzeye oldukça yakın bulunduğundan, daha az sert bir iklim özelliği vardır. Dağlık yerleri daha çok yağış aldığından, oldukça iyi ormanlarla (meşe, az miktarda çam) kaplıdır. İlçenin başlıca akarsuyu, küçük bir kesimi buradan geçen Çekerek ırmağı (b. bk.) ile buna karışan Karahacip ve Aştavul dereleridir. Halkın başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Tarım ürünlerinden buğday ve arpa başta gelir. Tarla tarımına ayrılan topraklar 9 bin, bağlar 600 hektardır. Meyve ve sebze yetiştirilen topraklar daha az yer tutar. Ekilen arazinin 1 000 hektarı sulanabilmektedir. İlçede beslenen hayvanların başlıcaları koyun (23 bin), karakeçi (19 bin), tiftik keçisi (5 bin), sığır ve manda (12 bin), eşek (9 bin)'dir. Yün, tiftik, yapağı ve süt mâmulleri başka yerlerede gönderilir.

ORTAKÖY (Çorum) : Genel görünüş

İlçe merkezi olan O., batı - doğu doğrultusunda akan ve Çekerek ırmağına dökülen Karahacip deresi vâdîsinin kuzeyinde düzce bir yerdedir. Belediyesi 1959'da kurulmuş küçük bir kasabadır. Kasabada türlü yerlere 5 000 kadar ağaç dikilerek (kavak, çam, akasya) bu yerleşme yerinin güzelleşmesi sağlanmıştır. Çoğu 1 - 2 katlı evleri, küçük bir çarşı, içme ve kullanma suyu, elektriği, okulları vardır. Çorum şehrine 56 km'lik bir yol ile bağlıdır. Göynücek kasabası üzerinden Amasya'ya da 79 km'lik bir yol vardır. Burasının kışın kapandığı olur. O. ile Alaca arasında ancak yazın trafiğe açık bir yol (35 km) bulunmaktadır. (R. İzbırak)

ORTAKÖY (eski adı : Anduğu), Niğde iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 750 km², nüfusu 33 667 (1975), nüfus yoğunluğu 45, nüfusun % 95'i köylü, bir bucağı var (Balcı), köy sayısı 29'dur. İlçede büyük ve toplu köyler vardır. Nüfusu 1 000 - 1 500 olan 8 köy bulunmaktadır. Balcı bucak merkezinin nüfusu 3 229, O. ilçesi merkezinin nüfusu 6 308 (1975)'dir. O., daha önce Niğde'nin Bor ilçesine bağlı bucak iken, 1957 yılında ilçe durumuna getirilmiştir. İlçenin kuzey - batı ve batısında Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesi, kuzey - doğusunda Kırşehir ili, doğusunda Nevşehir ilinin Gülşehir ilçesi, güneyinde Aksaray ilçesi vardır.

İlçe arazisinin güneyinde Ekecik dağı (2 133 m) yükselir. Bu dağın 2 000 m'den yukarı yerleri sarptır. Dağın 1 250 m olan eteklerinden kuzeye doğru arazi alçalır, 1 000 m'ye iner, düzlükler artar. Ekicek dağının doruk bölümü diyorit, gabro gibi sert iç püskürük taşlardan, Balcı ve O. kasabalarına kadar olan kuzey bölümü, granitler, mermerlerden ve kristalin kalkerlerden bir yapı gösterir. Dağın batı ve doğu bölümünde Neojen devrinde oluşmuş kalın volkanik örtüler (lavlar, tüfler) geniş yer tutar; yer yer Mezozoik ofiolitli seri de görülür. Balcı ve O.'ün 10 km kadar kuzeyinde, volkanik örtü ve Neojen tabakalarının bulunduğu "Muratlı Çölü" adı verilen düzlükler (1 000 m) uzanır.

İlçe, İç Anadolu'nun en kurak yerleri içindedir. Yağışların pek az oluşu (300 mm kadar), iklimin en belirgin özelliğidir. Yazlar çok sıcak, kışlar sert geçer. Dağlardaki bazı çalılıklar ve ufak ağaç toplulukları dışında, ilçe toprakları ağaçtan yoksundur. İlçede dağlık yerlerden inen ve çoğu yazın kuruyan dereler vardır. Bu dereler boyundaki bağ ve bahçeler, başlıca yeşillik yöreleridir. Bunların dışındaki arazi bozkırdır.

Başlıca geçim kaynakları, başta tarla tarımı (buğday, arpa) ve hayvancılık (koyun besleme) olmak üzere, halıcılık, dokumacılık, meyvecilik ve sebzeciliktir. İlçede 88 000 koyun, 23 000 tiftik keçisi, 16 000 sığır vardır. Davarlar yazın yaylalara çıkarılır.

ORTAKÖY (Niğde) : Genel görünüş

İlçe merkezi O., Ekicek dağının kuzeye uzanan bir kolu hâlindeki Göbektepe (1 547 m)'nin doğu eteğinde, dere boyundadır. Yüksekliği 1 140 m'dir. 1940'ta nüfusu 2 423 iken, 1975'te 6 308 olmuştur. Ankara - Aksaray yoluna 39 km'lik dar bir yol ile bağlıdır. Bu dar yol, Kırşehir'e uzanır. Hirfanlı baraj gölü, ilçe topraklarının 7 km kuzeyindedir. Belediyesi 1902'de kurulmuştur. İçme ve kullanma suyu kasabaya 2 km uzaktaki kaynaktan künklerle getirilmiştir. Kasabanın küçük bir çarşısı, ilk ve ortaokulu vardır. (R. İzbırak)

ORTAKÖY, İstanbul'da Beşiktaş ilçesine bağlı bir semt. Çırağan caddesiyle de Beşiktaş'a bağlıdır. O.'ün ortasından akan ve O. adını taşıyan derenin üzeri kapatılmış ve cadde hâline getirilmiştir. 1854 yılında Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan O. Camii, yapıldığı çağın mimârî görüşünü dile getirir, şehrin en güzel mimarlık eserlerinden biridir. Boğaziçi köprüsünün Rumeli yakasındaki ayağı O. sahilindedir. O.'ün çarşısından ortalarından ayrılan bir asfalt yol, çevre yolunun yakınından geçerek yeni yapılan İstanbul televizyonunun yanında Akaretler'e çıkar. Çarşının sonundan yukarıya doğru çıkan bir yol da Barbaros bulvarıyla birleşir.

Sıbyan mezarlığı Boğaziçi köprüsünden gelen çevre yolunun sağında kalır. Bk. BOĞAZİÇİ. (O. Yüksel)

ORTALI, Diatonik dizinin 3. sesine verilen ad (bk. MAJÖR ve MİNÖR MAKAMLARI). Fr. médiante (bazan: médiant), İng. mediante, Alm. Mediante. (Y. Ö.)

ORTANCA (Fr. Hortensia), Hydrangea cinsine bağlı ve Çin ve Japonya asıllı bir çiçek türü. Latince adı Hydrangea hortensia olan bu bitki Commerson tarafından şöhretli Parisli saatçi Lepaute'un eşi Hortense Lepaute'a ithaf edilmiştir. Çalımsı bir küçük ağaç olan O., bahçelerde yetiştirilmiş, birimlerde çiçekler hep kısırdır. Bunlar demet (corymbus) hâlinde toplanmıştır. Çiçeklerin normal rengi pembedir, ama leylak rengi ve beyaz çiçeklere rastlandığı gibi, bazı topraklarda çiçekler mavimsi bir renk de alırlar. O., çiçeklerinin güzelliği ve dayanıklılığı dolayısıyle aranır, ama bu çiçekler hiç kokusuzdur. (V. Örs)

ORTODOKS (Yun. *orthos* = doğru; *doks* = inanç), "doğru inançlı, merkezî otorite tarafından kurulmuş normlara uyan" anlamına gelen bir kelime. Bu, genel anlamda her felsefe, ilmî teori veya din için kullanılabilir. Özel anlamda ise Bizans imparatorluğu Hıristiyan kilisesine ve bundan türeyerek dinî öğreti bakımından buna bağlı kalmış millî kiliselere verilen bir vasıftır.

Bizans kilisesinin kendisine verdiği ve asıl anlamına pek dikkat edilmeden dünyaca kabûl edilmiş ad şudur: Orthodoksos katholike kai apostolike ekklesia tes Anatoles (Doğru inançlı, bütün dünyaya şâmil, elçilerce kurulmuş Doğu Kilisesi). Burada apootolos (=havârî, elçi) kelimesi, İsâ tarafından öğretisini yaymak için dünyaya gönderdiği öğrencileri gösterir. Katholikos (Katolik) ise, Roma kilisesinin de kendisi için kullandığı ve "her yere ait" anlamını taşıyan bir kelimedir. O. Kilise, Roma Katolik kilisesi gibi bir merkezden idâre edilmeyip, öğreti ve âyin birliği ile birbirine bağlı patriklikler ve ülke kiliselerinden mürekkeptir. Bu çeşitli patriklik ve kiliselere otosefal (Fr. autocéphale, Yun. *autos* = kendi; *kephalé* = baş, "kendi başına sahip, kendi başına buyruk") vasfı uygulanır. Ökümenik (Fr.) o ecumenique, Yun. oikoumenike ge = insanların yaşadığı bütün dünya) pratik, otosefel patriklere göre hukukan üstün değildir. Eski Hıristiyanlığın dört patrikliği (İskenderiye, Antakya, İstanbul ve Kudüs patriklikleri) vardı. Bunlara sonradan bağımsız başpiskoposluk (Kıbrıs), otonom (Fr. Autonome; Yun. *autos* = kendi, *nomos* = kanun, yani "kendi kanunlarını kendi yapan") piskoposluklar (Sina), daha sonra da Gürcistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Rusya'da otosefal metropolitlikler ve patriklikler katılmıştır (Metropolit = ana şehre bağlı: O. kiliselerde patrik ile başpiskopos arası rûhânî rütbe). Son zamanlarda, bağımsız kiliseler çoğalmıştır. O. diaspora (diaspora = serpilmiş olma, dağılma)'sında bu kiliseler özel olarak tesbît edilmemiş olup bazen gerginlikler doğurmuştur.

Yasa: O kiliselerinin dayandıkları yasa, hierarşik-episkopal (Fr. hiérarchie, Yun. *hieros* = kutsal, rûhânî, *arkhe* = idâre; episkopal = episkopos = bakan, piskopos) bir karakter taşır. Piskopos'ların, Elçilerin selefleri olması gerekir. Bu olmadıkça, takdis eylemleri (Fr. consécration) ve vaftiz, evlenme gibi dinî eylemler (Fr. sacrement) hiçbir esasa dayanmaz. Piskoposlar, prensip itibarıyle aynı haklara sahiptir. Başpiskoposlar, Metropolitler ve Patrikler, kendi bölgelerinde primus inter pares (Lat. = eşitler arasında birinci) durumdadırlar, yani hiçbir imtiyaza sahip olmamakla beraber kendilerine özel saygı gösterilir. Haklarını Piskoposlar Sinod (meclis)'u ile ortak olarak yerine getirirler. O. kilisenin hierarşi (silsile-i merâtib)'si doskon (diyakos, yardımcı), papaz ve piskopos'tan oluşur. Papaz ve diakon'lar din hizmetine girmeden önce evlenmiş ve keşiş olmuş olmalıdırlar. Piskoposlar bekâr olup keşişlikten gelmeleri gerekir. Kilise hukuku, bir taraftan kilisenin "kanones" (kanunları)'ine, öbür taraftan da devletin kanunlarına (Nomokanon) dayanır. O. kilisesinin öğretisine göre, son ökümenik Konsil 787'de toplanmıştır. 1961'den beri genel bir O. kiliseleri konsil'inin hazırlıklarına girişilmiştir. İlk hazırlayıcı konferans Rodos'ta toplanmıştır.

Öğreti: İman'ın kaynağı ve rehberi *Kitâb-i Mukaddes* ve Kilise geleneğidir. Bu gelenek, ökümenik Konsillerin iman hakkındaki kararlarından Kilise Babalarının ve özel olarak ikisi de Kappadokia'lı Johannes Khrysostomos ve Johannes Damaskenos'un yazılarından ve âyine ait metinlerden mürekkeptir. Bu kaynakların hepsini kilise kabûl etmiş ve toplamıştır. İman'a ait en önemli bildiri "Filioqe"siz Nikaia (İznik) İman Bildirisi'dir (Filioque = Latince: "ve oğuldan" anlamını taşır). O. ve Roma kiliseleri arasında bir uyuşmazlık teşkil eder. Hıristiyanlığın kabûl ettiği Üçlü (Baba, Oğul, yani İsâ ve Rûhu'l - Kudüs)'den Tanrı'nın üçüncü şahsı, Rûhu'l - Kudüs 381'de İstanbul'da toplanan Konsilce, Baba'dan çıkmış olarak kabûl edilmiş, sonradan Roma kilisesi de "ve oğuldan" sözlerini ilâve etmiş, lâkin O. kilise bunu kabûl etmemiştir. O. kilisesini Katolik ve Pratestanlardan ayıran başka hususlar, 787'den beri kurulan yeni doğmalar, kilise hukuku (Papa'nın başkanlığı) ve kilise anlayışıdır. Katolik ve Protestanlarda merkezî nokta, insanın Tanrı huzurunda haklı çıkması, doğruluğunun tanınması ve kendisinin cennete kabûl edilmesidir. O. kilisesi ise insanın ve dünyanın ıztıraplarından kurtulmasını, kötülüklerden temizlenmesini ön planda tutar.

Âyin: Âyin'in maksadı, İsâ'nın insanları kurtarmak için giriştiği savaşı ve katlandığı ıztırapları canlandırmak ve insanlara bahşettiği iyilikleri kabûl etmektir. Âyin, bu maksat için kilisenin içinde (Pantokrator = her şeye hâkim İsâ'-

nın insan şeklinde Tanrı olduğuna işaret eden büyük resim), Meryem Ana ve azizleri gösteren ikon (resim)'lar, dinî eylemler kullanılır. Günlük, haftalık ve yıllık dualar, yortular, oruçlar mü'minlere Îsâ'nın hayatını ve gördüğü işleri daima hatırlatır. Âyin hayatının merkezi, ilâhîler ve korolarla yapılan kilise törenleridir. Sakrament (dinî eylem)'ler şunlardır: Vaftiz (vaftiz edilen genel olarak üç kere suya batırılır), konfirmasyon (vaftizle Hıristiyanlık dünyasına sokulan çocuk, Hıristiyanlıkta takviye edilir), tövbe (günah çıkarma), Eukharistia (Îsâ'nın öğrencileriyle son yemeğini hatırlatan tören, Papazın kiliseye kabûlü töreni), evlenme (mü'minler dul kalırlarsa ancak iki kere evlenebilirler; papazlar ise tekrar evlenemezler), Eukhelaion (ağır hastaları ölüme hazırlayan bir "yağlama" töreni). İkon'lar karşısındaki dualar ve keşiş hayatı dinî duyguların normal gösterileridir.

Tarih : Gerek kilise hukukunda, gerek âyin ve ilâhiyat sorunlarında Hıristiyanlığın ilk zamanlarından beri Roma imparatorluğunun doğu ve batı bölümleri arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. IV - VIII. yüzyıllar arasında Monophysitizm (Baba'nın ve Oğul'un aynı esastan oldukları fikri) ve Acaius (484 - 519; bu İstanbul patriği Monophysitlere karşı cephe almıştır) Roma ve İstanbul arasında daimâ münakaşa konuları olmuştur. Buna ilâve olarak İstanbul patriği ve Roma piskoposu arasındaki birincilik rekabeti sürüp gidiyordu. Roma'nın Frank'lara dayanması (Karolingler, Büyük Karl'in imparator olarak taç giymesi), iki kilisenin kaza haklarının cârî olduğu dairenin sınırlanması, misyon sahalarının (Bulgaristan, Photios) sınırlanması gerginliği sürdürüyordu. 1054'te iki kilise birbirinden ayrılmıştır. Aralarındaki husumet Haçlı seferleri zamanında artmıştır. Kiliseleri birleştirmek için sarf edilen gayretler (Lyon 1274, Ferrara 1438 - 1439) sonuç vermemiştir. Bu anlaşmazlık devam etmektedir. (V. Örs)

ORTOGENEZ (Fr. Orthogénèse; Yun. *orthos* = düz, *genesis* = gelişme), Zooloji uzmanı Th. Eimer (1843 - 1898) tarafından kurulan bir biyoloji terimi: bir hayvan veya bitki ırkının bir kanuna göre, otonom olarak geliştiği kabûl edilirse, bu gelişmenin, ortamın etkisini almaksızın aynı istikamette devam etmesi.

Bununla beraber, gelişmenin geri gidememesi, bir özel istikamet takip etmesi, bir taraftan, irsî hazineden, diğer taraftan da mütasyon, seleksiyon ve özelliklerin birbirine bağlı olmasından, her bir ferdin tamlığında izah edilebildiğinden, bu olay için ayrıca biyolojik bir kanun konulmasının gerekmediği görülür. Her gelişme olayında, çoğalmaktaki farklılaşma (Fr. différenciation) temayülü anlamında ve özel olarak psikolojik gelişme'de de O. kelimesi ve anlamı kullanılmıştır.

ORTOPEDİ (Fr. Orthopédie; Yun. *orthos* = doğru, *paideia* = çocuk bakımı, öğretim), cerrahlığın, insan bedeninin biçimsizliklerini önlemek veya düzeltmeye çalışan kolu. Bacakların hastalıklarıyle meşgul olur. Bacakların bükülmesi, ayağın hastalıkları, bedenin ve belkemiğinin kötü duruşu, mafsalların, aşınmadan doğan ve iltihaplı hastalıklar, doğuştan mevcut veya sonradan hasıl olmuş uzuv bozuklukları O.'nin konusudur. Son yılların O.'si, kemik, kıkırdak ve veter (Fr. tendon) nakillerinde çalışmış, sunî mafsallar ve sunî uzuvlar yapmıştır. Birçok hallerde özel jimnastik hareketlerine baş vurulur.

Tarih : Hippokrat, sakat ayakları (Fr. pied bot) iyi etmek için etkili tedavi usulleri vermiştir. İlk modern O. kaidesi J. G. Heine ve F. von Hessing tarafından XIX. yüzyılda konmuştur. Bu yüzyılın sonuna doğru O. cerrâhîden ayrılarak ayrı bir ilim ve teknik olma temayülünü göstermiştir.

ORTOPHONIE (Fr. "ohtofoni, ok.), iyi ve doğru telâffuz etme san'atı. (Y. Ö.)

ORUÇ, Arapça'da, SVM kökünden, savm ve sıyâm karşılığı, bir süre için yemek ve içmekten, dünyevî ve şehevî isteklerden el çekmek anlamına bir sözdür. Türkçeye, her halde, İslâmiyetle ilk temâsa geldikleri İranlı tüccarlar aracılığı ile, yeni Farsça'dan "Rûze = Günlük" sözünden geçmiş ve Türk dilinin kurallarına göre bir isim olarak oluşmuştur. O. açmak = İftar etme, O. ayı = Ramazan ayı, O. bayramı = Şeker bayramı, O. sınmak = O.'u bozmak gibi tamlamalar böylece gelişmiştir. İslâm dininde, mükelleflere yüklenen vazifelerin en ağırı olarak, farz kılınmıştır. Bu vazifelerden en hafifi namaz, orta ağırlıkta olanı zekât, en zoru da O. sayılır. Nitekim, İslâmın beş direğinden biri olan O., sıralamada, Şehâdet, Namaz, Zekât'tan sonra dördüncü yeri alır. Ahzâb sûresinin 35. âyetinde (XXXIII. 35), O. tutan kadın - erkek Müslümanlar öğülmekte, bu mükellefiyetin Allah katındaki değeri belirtilmektedir. O.'un İslâma mahsus olmadığı, daha önce de Tanrı tarafından insanlara teklif edildiği bizzât Kur'ân-ı Kerîm'de açıklanmıştır (*el-Bakara,* II, 183 v. d.). İslâm dini üzerinde araştırma yapanlar, bu âyete dayanarak, O.'un Hıristiyanlığın büyük perhizinin bir taklidi olduğunu veya Yahudilerin Fir'avn'ın Kızıldeniz'de boğulduğu 9 Zilhicce günü kutlanan Âb bayramından alındığını, hattâ Mâni dininden geçtiğini ileriye sürerler. Bâzıları da, Câhiliyye Devri'ndeki "Kâbe'yi çıplak olarak tavâf etmek ve hacc sırasında O. tutmak" âdetinin İslâmiyete geçişi biçiminde açıklamak isterler. Gerçekte, İslâm dini; O.'un yeni bir ibâdet olmadığını, eskiden beri bir Tanrı buyruğu olduğunu, eski ve bozulmuş biçimlerinin şimdi kaldırılarak gerçek şeklinin bildirildiğini açıklamaktadır. İslâm'da O., Peygamber'in Medîne'ye hicretinden hemen sonra, her ay üç gün, bir de Aşûre günü (10 Muharrem) tutulması buyurulan bir ibâdet şekli idi. Sonra, hicretin bu ikinci yılında, Kıble'nin değiştirilmesinden sonraki 10 Şâban'da, Ramazan ayı boyunca tutulması farz kılınarak, kesin şeklini almış bulunmaktadır. O.'la ilgili âyetlerdeki "Eyyâmen ma'dûdetin" (belirli günler) deyimini bâzı müfessirler savm-ı evvel'e yâni Ramazan O.'u farz kılınmadan önceki uygulamaya atf ederek Ramazan âyetiyle bunun kaldırılmış olduğu kanısında iseler de, çoğunluk, bu deyimle yine Ramazan O.'unun kasd edildiğinde birleşmişlerdir. Şer'î târifi ile O., nefsin en çok arzuladığı yemek, içmek ve çiftleşmek gibi belli heveslerden niyete bağlı olarak bütün gün kendini alakoymaktır. Yâni, bu farzı yerine getirmeğe şer'an ehil olan kişinin, sabahın başlangıcından güneşin batışına kadar, vücûdunun içine her hangi bir şey koymaması ve, ibâdet niyetiyle, cimâ (çiftleşme)'dan kendini tutmasıdır. Buna göre, ağıza ve buruna bir şey girerse O.'u bozmaz ama, damağından aşağıya inerse ve bedene şırınga veya ihtikam yoluyla bir şey girerse, O. bozulmuş olur. Söz, O.'u bozmaz; fakat, nefsi eğitmek için, sükût, zikr ve Tanrı'yı düşünme daha iyi ve güzeldir. O.'da niyet asıldır. Niyetsiz aç kalmak veya geceleri imsâk etmek, şer'an, O. sayılmaz. O.'un Müslümanlar'a yüklenmesindeki hikmet, yine aynı âyette "O., farz kılındı ki korunabilesiniz" hükmü ile açıklanmıştır. Çünkü O., nefse ve şehvete hâkim olma melekesini kazandırmakla, insanları

kötülüklerden sakınmağa alıştırır. İrâdesini keskinleştirir, sabır ve metânet aşılar. Bu, zor bir denemedir insan oğlu için. Yaradılışından atılgan ve aceleci olan insana, bir çeşid sınama ile, özüne hâkim kılma gücünü kazandıran O. hakkında kudsî bir hadîs'te Cenâb-ı Hak: "O., benim içindir. Onun mükâfatını ben veririm" buyurmakla, O.'un ağır bir yük olduğunu da duyurmuştur. Ramazan O.'u hakkında, hiçbir İslâm mezhebi tereddüd göstermez. O.'u farz saymayan kimse, bütün mezheblerde kâfir'dir. Ancak, O.'un tutulma şekillerinde veya O.'u bozan, bozmayan şeyler hakkında farklı görüşler vardır. Bunlar, sırasına göre:

Mükellef: Aklı yerinde ve ergen yaşa ulaşmış her Müşlümana O. farzdır. Sâdece, O.'a başlama yaşı mezheblerde farklı mütâlâa edilmiştir. Hanefî mezhebi, bir çocuğun ergenlik çağında O.'a başlamasını gerekli görür. İmâm-ı Şâfi'î bunu, ergenlikten önceki bir yaştan, genellikle 10 yaşından itibaren farz sayar. Mürted (Müslüman iken başka bir dine giren)'in ihtidâ (başka dinden Müslümanlığa girme) etmesi hâlinde, üç mezheb de irtidâd (Müslümanlıktan başka bir dine geçme) devresinin kazâ veya kefâret'le karşılanmasını ileriye sürerken, Hanefîler buna gerek görmezler. Sarhoşların, delilerin ve şuûruna hâkim olamayanların O. tutmaları gerekmez.

Niyet: Ramazan O.'unun temellerinden biridir. Hanefî mezhebine göre, her gün, imsâk'te niyet etmek şarttır. İmâm Mâlik, Ramazan ayı başında yapılacak bir tek niyetin yeterli olduğu kanısındadır. Ca'ferî mezhebinde ise, niyet O.'un temeli değildir, öğle (kuşluk)'ye kadar niyet etmek câizdir. Niyet'in yüksek sesle söylenmesi de, bütün mezheplerce gerekli görülmemektedir.

Süre: Ramazan ayı hilâlinin görünmesi ile Şevvâl ayı hilâline kadar, bir kamerî ay süresince O. tutmak farzdır. Şehrin kadısı, "şâhid-i âdil" (doğru tanık), Şîî'lerde iki kişinin şehâdeti (tanıklığı) mârifetiyle, Ramazan'ın başladığını halka çeşidli araçlarla duyurur. Top, tüfek atmak, davul çalmak, tellâllarla duyurmak, minâreleri kandilllerle aydınlatmak — radyo ve televizyonla — ilân etmek gibi. Mükellef, Ramazan ayını bizzât görmüş ise, belde kadısının resmî ilânını beklemeden, O.'a başlamak zorundadır. Astronomi ilminin kurallarına, yahut hava kapalı ise yapılacak tahminlere göre Ramazan'ın başladığının kabûlü hâlinde, tahmin veya hesabı yapan ile ona inananlar için, O. mükellefiyeti başlamış olur. O.'un son günü, hava kapalı veya puslu olduğu için, Şevvâl ayını görmek mümkün olmuyorsa, O. günlerini 30'a çıkarmak gerekir.

İmsâk: Günün ağarması ile, niyet etmeyi ve O.'un yasak kıldıklarından sakınmayı gerektiren süredir.

İftâr: Güneşin battığına karar verir vermez O.'u açmak ve normal yaşayışa dönmek, demektir. O.'un, sünnete göre, "hurma, su, zeytin" gibi yiyeceklerle açılması güzel davranışlardan sayılır. İftar farzdır. Çünkü, devamlı O. (Savmü'l - visâl) haramdır.

O.'u güzelleştiren nesneler: Gün O.'unu tamamlayıp iftar etmek, Sahur (gece yarısı sonrası) yemeğini yemek; kötü düşüncelerden, sözlerden, yalan ve iftiralardan sakınmak; yasaklanmamış olmamakla beraber, başkalarını tahrik edici, istek uyandırıcı davranışlarda bulunmamak, kılık ve kıyâfetlere bürünmemek; bir şey çiğnememek, şükr etmek, Kur'ân okumak, İtikâfa çekilmek, O.'un değerini yükselten davranışlardır.

O.'u bozan nesneler: Vücuda, bedene ağız yoluyla veya başka bir yöntemle bir şey sokmak, isteyerek kusmak. Ebû Hanîfe ve İmâm Mâlik, Sahur'da diş arasında kalan yemek kırıntılarının yutulmasının ve tenkıye yapılmasının; İbnü Hanbel ile Ebû Hanife de, kusmanın O.'u bozmadığı kanısındadırlar. İmâm Mâlik ise, şehevî düşünce ve duyguya kapılmanın dahi O.'u bozacağı kanaatindedir. Genellikle cinsî münasebetler, istimnâ bil-yed, doğum kanı, sarhoşluk; İmâm Mâlik'e göre ise öpüşmek, gafletle yemek yemek, su içmek, O.'u bozmaya zorlanmak, zorla cinsî temasta bulunmak, göze sürme, genze aşırı ölçüde koku çekmek O.'u bozan şeylerdendir. İmâm Uevevî, zorlanmayı mâzur görür ve O.'u geçerli sayar. Şîî'lerde, sigara içmek O.'u bozmaz. Onlara göre, Sahur'dan sonra hades (abdestin bozulması) hâlinde O. bozulduğu halde; Ehl-i Sünnet, bu hâlin O.'u bozacağını kabûl etmez. Gazzâlî ise, bunu mekrûh (hoşlanılmayan, dince "hafif yasak" sayılan şey) görür. Şafaktan önce gusletmekte, bütün mezheblerce icmâ (birleşme, görüşbirliği) vardır.

O.'u kolaylaştıran şeyler: Belli bir yaşa varmış olanlar (erkekler için 40, kadınlar için durumlarına göre) ve iyileşmelerinden ümit kesilen hastalar O. tutamazlarsa, tutulmamış her gün için kefâret vermek suretiyle hareket edebilirler. İyileştiklerinde, hastalara kazâ farz olmamakla beraber; sıhhat ve güçlerini yeniden kazanan mükellefler, tutmadıkları O.'u kazâ etmelidirler. Ağır işte çalışanlar, gerektiğinde, kazâ etmek şartıyle O.'larını bozabilirler. Gebe ve emzikli kadınların, çocuklarının sıhhati için, O.'u bırakmaları "fidye vermek" şartıyle vâcibtir. Durumları çok tehlikeli olmayan hastalar, susuzluğa ve açlığa dayanamayanlar, kazâ etmek şartıyle, O.'u bozabilirler. Müzmin hastalıkları olanların, Sahur'da niyet etmelerine lüzum yoktur. İki günlük yolculuğa çıkan kimse, kazâ etme şartıyle, O.'unu bozabilir. İmâm Mâlik, yolcunun O.'unu bozmasını şart olarak görür. Diğer mezhebler, mükellefi muhtâr (serbest) bırakmışlardır.

O. tutulması, teşrik günlerinde (Zilhicce'nin 10., 11., 12., 13. günleri yâni Kurban Bayramı'nda), iki bayram günlerinde, kadınların ay hâli günlerinde, 9 zilhicce gününde, tehlike anlarında ve yukarıda açıklanan şartlı durumlarda haramdır. Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerinde, Şâban ayının 29. gününden sonraki günde (yevmü'ş-şekk) ve bu aynı ikinci yarısında O. tutmak, bir mecburiyet yoksa, mekrûhtur. Mükellef oldukları hâlde O. tumayanlara ta'zîr (azarlama, cezâ) gerekir. Şîî'lerde bu cezâ, cinsî münâsebet suçu ile birleştiğinde, 25 değnektir. Ramazan O.'u dışında, İstiska duâsı (Yağmur duâsı)'na çıkılmadan önce, şehrin kadısı üç gün O. tutulmasını buyurabilir. Bundan başka, herhangi bir kasıd olmadan adam öldüren, şer'î bir dayanağı olmadan niyet ettiği O.'unu bozan, yeminini (Kasem) yerine getirmeyen kimseler, biribirini tâkib eren iki ay süre ile O. tutmak zorundadır. Ayrıca, "Adak" (Nezr), "Kazâ" ve "Nâfile" O.'ları olmak üzere, O. çeşidleri de vardır. Bunların dışında, Şevvâl ayı içinde altı günlük O. ayrı ayrı günlerde tutulabildiği gibi, bu ayın ikinci ve yedinci günleri arasında tercihen tutulmalıdır. Nâfile O.'lar arasında her ayın başında, ortasında ve sonunda, Aşûre ve Mi'râc gününde, Pazartesi ve Perşenbe günlerinde, zâhidlerin yaptıkları gibi ömür boyunca (Savmü'd-dehr) yahut gün aşırı (Nısfü'd - dehr) veya üç günde bir O.'lu olmak çok büyük ecirler sağlar. Ramazan O.'u dışında, üstüste 4 gün O.'lu olmak mekrûhtur.

Gulât (b. bk.) fırkalarında ise O., imamı, onun hüccetini ve sırrını saklamaktır. O.'un başlıca kuralı olan 'yeme, içmeden kesilme ve cimâ'dan kaçınma'nın anlamı zâhirî bilgi

ve öğrenmeden sakınmak olup, Bâtınîler ve Müşebbihe, O.'u te'vîl ederek, sâliklerini tutup tutmamada serbest bırakmışlardır. Mürci'e'ye göre, O.'u ibâdet saymayan kâfir olur. Ancak, kazâ niyeti ile O.'u belli günlerde (eyyâmen ma'dûda) tutamayanlar, geciktirenler kâfir add edilmezler. Alevîler ise, 1-10 Muharrem günlerinde tuttukları O.'u Ramazan O.'undan üstün sayarlar. Bunlar arasında Muharrem O.'unu su içmemek, hurma ve diğer tatlı nevilerinden yememek gibi perhiz biçimine koyan fırkalar da vardır. O. ibâdeti hakkında geniş bilgi Fıkıh kitâblarında bulunduğu gibi, Tefsir ve Hadîs (Kitâbü's - Savm) mecmualarında da delilleri ile belirtilmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

ORUÇ BEY, XV. asır Osmanlı tarihçisi. Edirne'de doğmuş olduğu, babasının ipekçi (kazzâz) olarak çalıştığı anlaşılıyor. *Tevârîh-i Âl-i Osmân* adlı eseriyle ün kazanmıştır. Bu eser, Türk tarihçileri arasında yazarın adına bağlanarak daha çok *Oruç Bey tarihi* adıyle tanınmıştır. O. B.'in eseri 1925 yılında Berlin'de Franz Babinger (b. bk.) tarafından Oxford ve Cambridge yazmaları ayrı ayrı değerlendirilmek suretiyle yayınlanmıştır *(Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch* [Oruç'un ilk Osmanlı devrine âit vekayinamesi]). Babinger, Oxford ve Cambridge yazmaları arasındaki farkların çokluğu karşısında yazmalardan birini esas olarak almak yoluna gitmemiştir. Bu baskıda yer alan Oxford yazması H. 872 yılında sona ermektedir. Babinger'in yayınladığı Cambridge yazması ise H. 899 yılına kadar gelmektedir. Bu yazma 3 Şaban 1022 (= 18 Eylül 1613) tarihinde istinsah olunmuştur. Oxford yazmasının başlarında yazar kendisini "Oruç b. Âdili'l - Kazzâz kâtibü'l - Edrenevî" diye tanıtmaktadır. Cambridge yazmasında yazarın adına âit bir kayıt yoktur. Bu yazma, Zagreb'de bulunan yazmaya benzemektedir. Bunlardan başka, Paris'te Bibliothèque Nationale'de de tahrif edilmiş bir yazma vardır. H. 1144'te (= 1732) istinsah edilmiş olan bu yazma, H. 847 yılında bitmektedir. Ayrıca, bu eserin München'da da bir yazması bulunmuştur.

Oruç Bey tarihi'nin Türkiye kütüphanelerindeki yazmaları hakkında etraflı bilgi yoktur. Yalnız, Manisa'da Muradiye kütüphanesinde 5506 sayılı mecmuada O. B.'in *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ı kaydedilmiştir. Bu yazmada yazarın adı verilmişse de, babasının "kazzâz" olduğundan söz edilmemiştir. Manisa'daki bu yazmadan başka, İstanbul kütüphanelerindeki anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'lar arasında O. B.'in eserine âit yazmalar bulunması ihtimali vardır.

Yurdumuzda *Oruç Bey tarihi*'nden söz edenler arasında Mehmed Said Efendi (ölm. H. 1178), Tayyaroğlu Atâ Bey (ölm. H. 1297), Necîb Âsım (b. bk.) ve *Osmanlı Müellifleri* yazarı Bursa'lı Tahir Bey gibi tarihçi ve yazarlar vardır. O. B.'in eseri son yıllarda Atsız tarafından, Oxford yazması esas tutulmak ve onun bittiği yerden itibaren de Cambridge yazmasıyle bütünlenmek suretiyle ve "eser ve müellifi hakkında" bilgi veren bir önsözle yayınlanmıştır *(Oruç Beğ tarihi)*. Bu baskının sonunda Muradiye Kütüphanesindeki yazmanın fotokopisi de verilmiştir. (H. Eren)

ORUÇ REİS, Barbaros (Bonava/Midilli 1470? - Fas sınırı Cezâyir - 10.X.1518), fâtih Türk denizcisi. Barbaros Kardeşler'in babası Ebû - Yûsuf Nûrullah Yâkub, kısaca Yâkub Ağa adında bir tımarlı sipahi idi. Âile, Anadolu'dan Rumeli'ne yerleşmiş, Çanakkale Boğazı üzerinde, Gelibolu yarımadasında Eceabat (Maydos) liman kasabasında (Çanakkale şehrinin tam karşısındadır) yurt tutmuş olmalıdır. Bazı kaynaklar, Karası yani Balıkesir çevresinden yetiştiğini yazmaktadırlar. Belki Karası'dan Gelibolu'ya göçmüşlerdir. Yâkub Ağa, sonradan Vardar Yeniceli olarak tanınmıştır. Her halde bu kasaba çevresinden bir tımar almış olacaktır. Bu Yenice, Batı Trakya'da, Ege Denizi'ne birkaç km mesafede, Mesta suyunun az doğusundadır. 1462'de adanın fethi üzerine kendisine Midilli'nin Bonava köyü tımar olarak verilmiştir. İşte Yâkub Ağa'nın tarihte Barbaros Kardeşler diye anılan meşhur oğulları, burada dünyaya gelmişlerdir. Yâkub Ağa, çok yiğit bir subay olarak meşhurdu ki, bu vasfı, aynen oğullarına da geçmiştir. Yâkub Ağa, rivâyete göre, Midilli'de yerleştikten sonra yerli bir Rum kızı ile evlenmiş ve Barbaros Kardeşler, bu izdivaçtan doğmuştur.

Barbaros Kardeşler, sırasıyle İshak, Oruç, Hızır ve İlyas adlarında 4 kardeştir. Her birinin arasında bir iki yaş fark vardır. Fakat, anlaşıldığına göre, ya İshak'ın adı Yusuf İshak'tır, veya Yâkub Ağa'nın Yusuf adında ayrıca bir en büyük oğlu vardır (Midilli adasından çıkmadığı için diğer kardeşleri gibi tarihe geçmemiş olabilir). Bu husus, Barbaros Hayreddin Paşa'nın, Cezâyir'deki cami kitâbesinde geçen Arapça "Ebû - Yûsuf Yâ'kuubi't - Türkî" ibâresinden istidlâl edilmektedir. Barbaros Kardeşler'in kesin doğum tarihleri belli değildir. Ancak Oruç ile Hızır arasındaki yaş farkının 2 yıldan ibaret olduğu sanılıyor. Barbaros Kardeşler, Türkçe'den başka Arapça, Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Latince öğrenerek yetişmişlerdir.

"Barbaros" adı ya "Baba Oruç" dan bozmadır. Yahut Barbaros Kardeşler'in kızıl sakallı olmalarından dolayı kendilerine bu ad verilmiştir. Ölünceye kadar 4 kardeşin lideri ve başı olan O. R. veya Oruç Bey, leventleri tarafından dâima Baba Oruç diye anılmıştır (son zamanlara kadar Türk bahriyesinde tayfalar, subaylarına beybaba derlerdi).

Barbaros Kardeşler'in Kuzey Afrika'ya müdahaleleri sırasında bu ülkelerdeki umumî vazıyet gözden geçirilmeden, Türkler'in Cezayir'e yerleşmelerini temin eden şartları anlamaya imkân yoktur. 1515'e doğru, yani Yavuz, Çaldıran zaferini kazandıktan sonra, Mısır seferine hazırlanırken, Kuzey Afrika'da, yani Fas, Cezayir ve Tunus'ta durum şöyle idi:

Bu çevrede Fas İmparatorluğu, büyük devlet vasfını hâizdi. Fakat iktidarda bulunan hânedan, diğer Kuzey Afrika hânedanları gibi Arap'laşmış Berberî olan Merînîler'in Vattâsî kolu 1511'den beri, imparatorluğu Arap aslından Sâdî Şerifleri (Şurefây Sâ'diyye) ile çekişiyorlardı. İmparatorluğun başkenti Fas şehri idi. Fas dışında güneye doğru geniş ölçüde Afrika'ya taşıyordu. Tunus'ta 1228'den beri Hafsîler saltanat sürüyorlardı. Batı Cezayir'de, taht şehirleri Tlemsen olmak üzere, Abdülvâdîler (Zeyyânîler) bulunuyordu. Asıl Cezayir yani Doğu Cezayir, kâh Tunus'a, kâh Tlemsen'e bağlı idi. Berberîler, Araplaşmış da olsalar merkezî bir otorite kuramamışlardı. Mahallîlik cereyanı çok kuvvetli idi. Kuzey Afrika Arap âlemi (Mağrib), âdeta yüzlerce siteden meydana gelen bir konfederasyondu. Hükümdarların nüfuzları satıhda kalıyordu. Halkın mezhebi Sünnî Mâlikî idi. Daha Türkler gelmediği için, kendi mezhepleri olan Sünnî Hanefîliği buraya getirmemişlerdi.

Kastilya ve Aragon krallıklarının birleşmesi üstelik İberya'daki son Arap devletini, Endülüs (Gırnâta) Nasrîler'ini (Benî Ahmer) ortadan kaldırmaları, Batı Afrika'da siyasî muvazeneyi altüst etmişti. Fas devletinin, Murâbıtlar ve Muvahhidler, ilk Merînîler zamanında olduğu gibi İspanya Müslümanları'na yardım edecek gücü yoktu. İspanya Müslümanları ise, İspanyollar'ın pek korkunç baskısı altında

idiler. Üstelik, 1499'dan beri Portekiz'de büyük devletler arasına girmiş, büyük bir donanmaya sahip olmuş ve açık denizlerde macera arıyordu. Mağrib Müslüman âlemindeki devletlerin, ciddî donanmaları yoktu. Ancak, korsan filoları şeklinde deniz gücüne mâlik bulunuyorlardı. Bu filoların, pek kudretli İspanya ve Portekiz donanmaları ile verimli müdahelede bulunamıyacakları âşikâr bir keyfiyetti. Nitekim öyle oldu. İberyalılar, Kuzey Afrika kıyılarına el atmakta gecikmediler.

Portekiz, 1506'da Fas'ın Atlantik kıyısında Mazagan üssünü kurdu (Safî ile Dârü'l-Beydâ = Kazablanka arasında). Güneydeki Safî limanını da yüksek hâkimiyetine aldı. İspanyollar daha çok Cezayir kıyılarına göz dikmişlerdi. Çünkü buraları, büyük bir yerli devletin otoritesinden tamamen uzaktı. 16 Mayıs 1509'da Kardinal Ximenes, 24 000 asker taşıyan 33 harb ve 51 nakliye gemisi ile, İspanya'nın güneyindeki Cartagena limanından ayrıldı. 19 mayısta Batı Cezayir'in Vahrân (Oran) limanını işgal etti. 4 000 Müslüman'ı kılıçtan geçirip 8 000'ini esir ederek İspanya'ya götürdü (G. Marçais, *Oran*, *İA*, 391b). Burası, İspanya'nın Kuzey Afrika'daki en mühim üssü oldu. Halbuki Müslümanlar'ın İspanya kıyılarında hiçbir üsleri yoktu. Portekizliler de Penon de Velez'e yerleşmişlerdi. Fakat 1508'de orasını İspanya'ya bırakmaya mecbur oldular. Vahrân (Oran) başarısından sonra İspanya, Don Pedro Navarro'yu 15 harb gemisi ve 14 000 askerler Becâye'ye gönderdi. Bu liman da İspanyollar'ın eline geçti. Don Pedro, Becâye'den İspanya'ya dönmedi. Yüzlerce km doğuya gitti. Trablusgarb limanını da işgal etti. Bu suretle Tunus Sultanlığı, hem batıdan, hem doğudan İspanyol üsleri ile sarılmıştı ve İspanya'nın nüfuzuna düşmesi gün mes'elesi hâline geldi.

Cezayir, Tenes, Mostaganem, Şerşel, Dellis gibi Cezayir kıyılarındaki şehirlerin çoğu, İspanya'nın yüksek hâkimiyetini kabûlde gecikmediler. Don Pedro, Cezâyir limanının 300 m açığındaki kayalıkları işgal etti. Bu kayalıklarda Penon de Argel kalesini inşa ettirdi ve fevkalâde tahkim etti. Bu kaleden, istendiği zaman Cezayir şehrini ve limanındaki gemileri topla dövmek mümkündü. Don Pedro, İspanya'nın Kuzey Afrika'daki üslerinin başkumandanlığına getirildi. Merkezi, Cezayir'deki Vahrân (Oran) limanı idi. Araplar, Cezayir limanlarına İspanya düşmanı devletlere âit hiçbir harb ve ticaret gemisi kabûl etmiyeceklerine dair söz verdiler. Aksi takdirde İspanyol donanması bu kıyı şehirlerinin altını üstüne getirmeye muktedirdi. Don Pedro, bu gerçekten büyük başarıları üzerine, İspanya kralından Gomares Markisi sanını aldı. Portekiz, Batı Akdeniz'i İspanya'ya bırakmıştı. Atlas okyanusunun Afrika kıyılarında ve bu kıyılara karşı olan Brezilya sahillerinde dolaşıyordu. Fas'ın Atlantik üzerindeki limanlarından Âzemmûr da Portekiz'in hükmü altında düştü.

Barbaros Kardeşler, bilhassa en meşhurları olan Hızır Hayreddin'in doğum tarihleri çeşitli mehazlarda başka başka verilmektedir. Fakat, Oruç'un 1470'e, Hızır'ın ise 1472'ye doğru doğmuş olacaklarını tahmin edebiliriz. Daha yaşlı olmaları muhtemeldir. Ancak daha genç olmaları, pek muhtemel görünmüyor.

Yâkub Ağa'nın ne zaman öldüğünü de bilmiyoruz. Fakat oğullarının, daha o hayatta iken denizciliğe başladıkları muhakkaktır. Önce mütevazı şekilde gemiciliği öğrenmişler, sonra tekne sahibi olmuş, deniz ticaretine başlamış ve namlı armatörler arasına girmişlerdir. Bilhassa 2. kardeş olan O. R. ile 3. kardeş olan Hızır bu işte ileri gitmişlerdir. Büyük bir iktidar, cesaret, teşebbüs ve zekâ sahibi idiler. İshak, Midilli'ye civar adalara, Hızır Yunanistan'a seferler yapıyor, mal getirip götürüyordu. Buraları, Türk toprakları idi. O. R. ise, yanında en küçük kardeşleri İlyas olduğu halde, Türkiye suları dışında seferler yapıyor, bilhassa Memlûk İmporatorluğu ile ticaret münasebetleri kurmaya çalışıyordu. Suriye ve Mısır'a gidiyor, İskenderiye ve Trablusşam'a mal taşıyor, oralardan aldıklarını Türkiye'ye naklediyordu. Şöhreti, Memlûk Sultânı'na kadar ulaşmıştı. Dürüstlüğü ve zekâsı ile meşhur olmuştu. Antalya'da sancak beyi bulunan Şehzâde Korkut'un Barbaros Kardeşler'i ne zamandan başlıyarak himaye ettiğini bilmiyoruz. Fakat bu yıllarda himayeye girişmiş olması muhtemeldir. Şehzâde Korkut, Türkiye'nin Akdeniz ve Ege sahillerinde büyük nüfuz sahibi idi. Şahsen denizciliğe meraklı olup, Türkiye'nin istikbâlinin denizlerde olduğunu kavramıştı.

O. ve İlyas Reisler, bir seferinde Midilli'den Trablusşam'a giderlerken, Rodos'un Saint Jean şövalyelerinin büyük harb gemileri tarafından yolları kesildi. Türkler, kendilerini şiddetle savundular. İlyas Reis şehîd oldu (ki 30 yaşlarına yakın olması îcâb eder). O. R. esir düştü, gemisi zabtedildi.

Barbaros Kardeşler, armatörlükte büyük servet yapmışlar ve bütün Doğu Akdeniz'de meşhur olmuşlardı. İsimleri Türkiye'de olduğu kadar, Mısır'da ve Rodos'ta da biliniyordu. Hızır, ağabeyinin esir düştüğünü ve kardeşinin şehîd olduğunu öğrenince, Midilli'den Bodrum'a geldi. Bodrum, Rodos şövalyeleri'ne âitti. Hızır, Bodrum'da kendisi ile ticaret yaptığı bir Rum tacirini buldu. Ona 18 000 akça (1 032 000 TL) vererek, Rodos'a yolladı ve ağabeyini kurtarmak çarelerini aramasını söyledi. O. R. de boş durmuyordu. Rodos'ta Santurluoğlu adında vaktiyle çok büyük iyilik yapmış olduğu bir Hıristiyan'a tesadüf etmişti. Onun vasıtasıyle kurtuluş yollarını araştırıyordu. Sonunda Santurluoğlu, şövalyeleri kandırdı ve O. R.'i 800 dukaya (2 400 000 TL) onlardan satın aldı. Bu parayı O. R., Midilli'ye dönünce, Santurluoğlu'na ödiyecekti. Fakat Santuroğlu esirini daha adadan çıkartmaya muvaffak olamadan, Rodos şövalyeleri vazıyeti anladılar. Şövalyelerin amirali, O. R.'in pek namlı bir armatör olduğunu, rahatça 10 000 duka (30 000 000 TL.) fidye ödiyebileceğini ileri sürdü ve 800 dukaya satılmasını kabûl etmedi. Şövalyeler, O. R.'i geri alıp Santurluoğlu'na 800 dukasını iâde ettiler. Bundan böyle de daha dikkatli davrandılar ve O. R.'in ayaklarına zincir vurdular. O. R. yattığı zindanının kumandanı ile konuşarak onu elde etmek istedi. Fakat kumandan, işin bir kere bütün Rodos'ta duyulduğunu, hiçbir menfaat karşılığında kendisini kurtarmaya cesaret edemiyeceğini söyledi.

Diğer taraftan Hızır'ın Bodrum'da para verdiği Rum tacir, Hızır'ı dolandırmış, üstelik vazıyeti şövalyelere anlatarak, dikkatli davranmalarını, kardeşinin O. R.'i kurtarmak için her şeyi göze alacak derecede cür'etkâr olduğunu ihtâr eylemiş, açıkçası ihanet etmişti. O. R., gündüz taş kırmaya yollanıyor, gece zindana atılıyordu. Ayaklarındaki zincir hiçbir zaman çözülmüyor, geceleri elleri de zincire vuruluyordu.

Ancak O. R., zindan kumandanını kandıramayınca, daha yüksek rütbeli şövalyelere baş vurdu. Taş kırmak istemediğini, gemide ve denizde çalışmak istediğini bildirdi. Kendisinin ve kardeşinin Türkiye ve Mısır İmparatorluklarında çok nüfuzlu dostları olduğunu, bu devletlerin elinde pek çok şövalyenin esir bulunduğunu, kendisine kötü muâmele edilmekte devam olunursa, onların da aynı muâmeleye mâruz kalacaklarını, kendisine has konuşma ve ikna kuvveti ile ileri sürdü. Rodos'lu kapdanlar, aralarında bu işi müzakere ettiler ve

Barbaros Kardeşler'in kinini daha fazla tahrikten kaçınmak münasip olduğuna karar verdiler. O. R.'i zindandan çıkardılar, taş kırma işinden afvettiler. Bir gemiye aldılar. Zincirlerini çözmemekle beraber, daha iyi muamelede bulundular. Hızır, ağabeyine iyi bakmaları için şövalyelere para ve rüşvet gönderiyordu. O. R., denize kavuşunca çok sevindi. Deniz onun en büyük dostu idi. Bu dost kucağında kurtuluş çareleri daha iyi araştırılabilirdi.

Bu hâdiseler, XVI. asrın ilk yıllarında geçiyordu. II. Bâyezîd tahtta ve Şehzâde Korkut, Antalya'da idi. Sultan Korkut, Hızır'ın müracaatları üzerine O. R.'i kurtarmaya karar vermişti. Ancak şövalyelerin işin imparatorluk prensine kadar aksetmesi karşısında taleplerini arttırmalarından, paradan başka birçok şeyler istemelerinden çekiniyordu. Şehzâde Korkut, her sene 100 Türk ve Müslüman esirini Rodos şövalyelerinden kurtarırdı. Bu hususta Şövalyeler'le anlaşmıştı. Bazan para öder, bazan esir Hıristiyanlar'la değiştirirdi.

O. R.'in Rodos'ta ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Kâtib Çelebî "esîr olup nice zamân cezîrede kaldı" demektedir *(Tuhfetü'l-Kibâr*, 25). Bu müddetin 3 yıl olması muhtemeldir. Kronoloji tâyini de zor olmaktadır. Fakat bu esaret yıllarını 1503-1506 arasında tahmin etmek kabildir.

Bu sıralarda Hızır, Girit ve Kıbrıs gibi Venedik toprakları, Yunanistan, İzmir gibi Türkiye kıyılarında gemi dolaştırıyor ve ağabeyini kurtarmaktan asla ümit kesmiyordu. 1506' ya doğru Oruç'un 36, Hızır'ın 34 yaşlarında veya biraz daha yaşlı olmaları îcâb etmektedir. Büyük kardeşleri İshak Reis, ekseri Midilli'de baba ocağında oturuyor ve Barbaroslar'ın buradaki ticaret-hânelerinin başında bulunuyordu. Midilli limanı, bilindiği üzere, Anadolu kıyısında Ayvalık ile karşı karşıyadır.

1506 yılında, Sultan Korkut'a 100 Müslüman esirinin gönderileceği zaman geldi. Yapılan anlaşma mûcibince şövalyeler, bu esirleri Türkiye sahiline kadar götürmekle mükelleftiler. Nasıl bir tesadüfle, hayrete şâyandır, bu esirleri Türkiye'ye götürmek üzere, O. R.'in zinciri vurulmuş olduğu gemi vazifelendirildi. O. R., bunu öğrenir öğrenmez, kesin teşebbüs saatinin çaldığını anlamakta geçikmedi. Daha gemisi Rodos limanından ayrılmadan evvel, zincirlerinin halkalarını gevşetmeye muvaffak olmuş; fakat şövalyeler, bir şey sezememişlerdi. Nihayet 100 Müslüman esiri taşıyan ve anlaşma mûcibince bunları Antalya yakınlarında ıssız bir yere çıkarıp Türk topraklarına bırakacak olan gemi Rodos'tan demir aldı. Şehzâde Korkut'un yâveri olan bir Türk subayı da, gemide idi ve esirleri tesellümle mükellefti. Türk subayı, esirlerin fidyelerini şövalyelere vermişti. Fakat şövalyeler, O. R. çapında, başlarına belâ olmakta gecikmeyecek bir adamı bu esirlerin arasında teslimi, akıllarından geçirmemişlerdi.

Şövalyeler, gemide kürek çeken O. R.'le arada gelip sohbet etmek itiyadında idiler. Onun Hıristiyan olup, esirlikten kurtulma teklifini kabûl etmemesine de kızmışlardı. Yanına yaklaşıp: Hele şimdiki halde küreğini çekedur, diyorlardı; bu havâ ile gönlünü eğlendir, kasâvet çekmeyip hoş-hâl ol. Bakalım ne zaman peygamberin gelip seni kurtarır? Doğu Akdeniz'in sert bir havası idi. Gemi, Türkiye sahillerine yanaşmıştı, Antalya Körfezi'ndeydi. Zorlukla kıyıya yaklaşan gemide, Türk esirler, Şehzâde Korkut'un yâverine teslîm edildi. Esirler gittikten sonra şövalyeler, geminin sandalına bindiler. Balık avlamak üzere gemiyi terkettiler. Gemide az Rodoslu kalmıştı. O. R.'in zincirleri ise, bir zorlayışta koparılacak derecede gevşetilmişti. Gece fırtına çıktı. Fırtına ile uğraşmaktan yorulan Rodoslular, bitkin bir halde uyuyorlardı. O. R., zincirlerinden boşandı. Forsa kasarasının dar penceresinden kendisini azgın dalgalara attı. Saatlerce yüzdükten sonra sahile erişti. Toprağa kapanıp secde etti. Kutulmuştu. Dinlendi. Sonra en yakın köye can attı. İhtiyar bir Türk köylü kadın, onu evinin yakınlarında yorgunluk ve açlıktan toprağa uzanmış buldu. Evine aldı. İlk tedavisini yaptı. Vak'ayı köye haber verdi. Köyün ileri gelenleri eve geldiler. O. R., kim olduğunu ve nasıl kurtulduğunu anlattı. Köylüler çok sevindiler. Kendisine yiyecek ve giyecek verdiler. Bu Türk köyü şövalyelerden kurtulan Türk esirlerinin ilk uğrak yeri idi. Onun için O. R.'i görünce şaşırmamışlardı. Ayrıca köyün durumunu Rodoslular da biliyordu. O. R.'in kaçtığını sabahın ilk saatlerinde anlar anlamaz, buraya geldiler. Ancak birkaç şövalye, Türk toprağında, O. R.'i almak için güç kullanmaya cesaret edemediler. O. R., silâhlı idi ve ölmeden silâhını bırakmasına imkân yoktu. Köylüler de öyle idiler. Rodoslular bu vaziyette kibarlık göstermekten başka yol olmadığını anladılar. Bu başarısından dolayı O. R.'i tebrik ettiler. Nasıl kaçabildiğini sordular. O. R., bunun Hazret-i Peygamber'in mûcizesi olduğunu söyleyip, sabık efendilerine takıldı. Rodoslular, keder içinde gemilerine dönüp gittiler. Köylülerden para alan O. R., Antalya yolunu tuttu.

Bu sıralarda Hızır, gene Bodrum'a gelmişti. Ağabeyini kurtarmanın yollarını arıyordu. O. R. kurtulduktan birkaç gün sonra, vak'ayı haber aldı. Önce inanamadı. Fakat sonra iyice tahkik etti. İnandı. Gönül rahatlığı ile, ağabeyinden tâlîmât beklemek üzere, gemisine bindi. Midilli'ye gitti.

O. R., Antalya'ya geldi. Barbaroslar'ı tanıyan meşhur kaptanlardan Ali Reis, Antalya'da idi. Büyük bir gemisi vardı. O. R.'e derhal ikinci kaptanlık teklif etti. O. R., kabûl etti. Türk gemisi, Antalya'dan İskenderiye'ye gidiyordu.

O. R., İskenderiye'ye geldi (rivayetlerde *Gazavât-ı Hayreddîn Paşa*'yı esas tutuyorum. Çünkü bizzat Barbaros Hayreddin Paşa, yani Hızır Reis tarafından dikte ettirilmek suretiyle kaleme alınmış esas kaynağımızdır; fakat diğer Türk ve Batı mehazlarını da gözden uzak tutmuyorum). Ali Reis'e vedâ ederek ayrıldı. Zira Sultan Kansu, O. R.'e Mısır devleti hizmetine girmesini teklif etmişti. O. R.'e ince donanma amiralliğini verdi. Bu suretle O. R., Memlûk İmparatorluğunun Osmanlı amirallerinden biri oldu. 1509 haziranında Sultan Kansu'ya misafir olarak Mısır'a gelen Şehzâde Korkut'la görüştü. Hattâ Şehzâde'yi İskenderiye'den Antalya'ya götüren Memlûk filosuna kumanda etti. Korkut, O. R.'in değerini iyice kavradı. Diğer taraftan O. R., Midilli'deki İshak ve Hızır Reisler'le dâimî muhâbere hâlindeydi ve temâsı kesmiyordu. Sultan Kansu, Hind Okyanusu'nda Portekizliler ile mücadele edebilmek üzere, O. R.'i, 40 parçalık bir donanmanın inşâsına memur etti. Mısır'da kereste olmadığı için O. R., İskenderun Körfezi'nde Payas limanına geldi (Memlûkler'e âittir). Rodoslular, O. R.'in hareketlerini gözlüyorlardı. Onun büyük bir donanmanın başında neler yapabileceğini kestirdikleri için, kudretli bir Rodos Donanması, Doğu Akdeniz'de O. R.'i arıyordu. Nihayet, Payas'ta (şimdi Hatay vilâyetinin Dörtyol kazasının nahiye merkezidir), O. R.'i yakaladılar. O. R. gemilerini karaya çekmişti. Bütün tafyalar, içerilere dağılmışlar, kereste kesiyorlardı. Bunlar Mısır'a götürülüp donanma inşâ edilecekti. Rodoslular, O. R.'in 16 parçalık ince harb filosunu tahrîb ettiler. Fakat onu ele geçiremediler. O. R., Sultan Kansu'dan özür diledi. Mısır hizmetinden çıktı. Esasen Hind

Okyanusu'na gitmek istemiyordu. Gözleri Akdeniz'de idi. Antalya'ya geldi. Sultan Korkut'u evvelce şahsen tanıdığı için, huzûruna çıktı, yardım istedi.

Sultan Korkut, O. Bey'e 18 oturak büyük bir harb gemisi verdi. Altında böyle bir tekne olan O. R., ilk iş olarak Rodos'tan intikam almaya girişti. Bunu, kutsal bir vazife addediyordu. Bir yıl boyunca O. R., Rodos'a göz açtırmadı. Hemen bütün kıyı köylerini yaktı. Büyük ganîmet ve birçok esir ele geçirdi. Rodoslular, bu ele avuca sığmaz korsanı yakalıyamadılar. Fakat sonunda bir kıyıda demir atmışken, ansızın kuvvetli bir Rodos filosu ile karşılaştı. Şövalyeler, O. R.'in 18 oturak gemisini ele geçirdiler. O. R., levendleri ile beraber canını kurtardı. Bu hâdisenin 1511 baharına doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Gene gemisiz kalan O. Bey, tekrar Sultan Korkut'a müracaat etti. Şehzâde, Antalya'dan Manisa'ya nakletmişti. O. R., oraya gitti. Bu kere de Sultan Korkut lutfunu esirgemedi. Eskisinden daha büyük olmak üzere, 24 oturak bir harb gemisini, O. Bey'e verdi. O. R., İzmir'e gitti. Burada gemisini aldı ve donattı. Foça'ya geldi. Foça'dan teşekkür etmek üzere Manisa'ya döndü. Şehzâde, bu kere O. Bey'i dîvân günü resmen ve merasimle kabûl etti. Kendisine hıl'at giydirdi. O. R.'e bir gemi daha verdi. İstikbâlin Doğu Akdeniz'de değil, Batı Akdeniz'de olduğunu, Kemal Reîs'in izinden gidip o suları dolaşmasını tavsıye etti. Bu tavsıye Yavuz'un ağabeyinin ne kadar ileri görüşlü olduğunu göstermeye kâfidir.

O. R., Foça'ya döndü. Artık biri 24, diğeri 22 oturak 2 harb gemisi vardı. Sultan Korkut'un emri ve lutfu ile bu gemiler, fevkalâde şekilde donatılmıştı.

Sultan Korkut'un elini öpüp duâsını alan O. R. (her ikisi de aynı yaşlardadır) Şehzâde'nin tavsıyesi üzerine Yunan Denizi'ne çıktı. İtalya'nın topuğunu teşkil eden ve Fâtih devrinde uç kısmı Türk hâkimiyetine giren Pulya eyâleti kıyılarına geldi. Kıyıları bastığı gibi, 2 büyük Venedik tüccar gemisini de ele geçirdi. Bu gemilerdeki 24 000 duka (72 milyon TL.) altın para ile pek değerli ticarî mala sahip oldu. Pulya seferinden zengin olarak Ege Denizi'ne döndü. Ağrıboz açıklarında 3 Venedik gemisine daha tesadüf etti. 285 esir ve Pulya'dakini gölgede bırakan ganimet aldı. Buradan doğduğu Midilli'ye geldi. 10 yıldır, Rodoslular'a esir düştüğünden beri görmediği ağabeyi İshak ve kardeşi Hızır Reisler'i gördü. Kardeşlerine ve akrabasına ganimet eşyasını dağıttı. Adadaki bütün fakir, muhtaç ve yetimleri boğazlarına kadar ihsana boğdu. Türk akıncıları gibi Türk korsanlarının da para ve mala ehemmiyet vermiyerek yaşadıkları, hayatlarının incelenmesinden anlaşılmaktadır. Zaten inanılmaz başarılarını, bu psikolojilerine borçludurlar. Mal endişesi, hattâ can endişesi olsa, bu başarıları kazanmazlardı.

O. Bey, Midilli'den ayrıldı. İzmir Körfezi'ne geldi. Sultan Korkut'u görmek, minnetlerini ifade etmek, elini öpmek, hediye takdîm etmek istiyordu. Fakat Yavuz'un tahta geçtiğini ve Sultan Korkut'un tehlikede bulunduğunu öğrendi. Manisa'ya gitmekten vazgeçti. Hattâ İzmir limanına demirlemeyi tehlikeli buldu. Sultan Korkut'un ileri gelen adamlarından biri olarak tanındığı için, Yavuz'un adamları tarafından tevkif edilebilirdi. Ancak, mutlaka Sultan Korkut'u görmek istiyordu. Antalya'ya gitmeye karar verdi. Ancak Şehzâde'nin Yavuz'un adamları tarafından tevkif ve idam edildiğini öğrendi. Hayal sukutuna uğradı. Türkiye sularında bulunması bile tehlikeli idi. Yavuz, ağabeylerinin tarafdarlarına imhâ ediyordu. Tekrar Mısır'a gidip Sultan Kansu'nun hizmetine girmeyi düşündü. Yolda birkaç Venedik ve Rodos gemisini daha ele geçirdi. Bunlara koyacak mürettebâtı olmadığı için tekneleri boşaltıp yaktı. 4 parça gemisi ile İskenderiye limanına gitti. Bu hâdise, 1513 yılında geçmiştir.

O. R., maiyetinden Yahyâ Reis'i 4 seçkin köle, 4 güzel câriye ve ağır hediyelerle Kahire'ye gönderdi. Sultan Kansu memnun oldu. O. Bey'in evvelce hizmetinde iken kendisini terkettiği için Yahyâ Reîs'e sitem etti. Fakat muktedir denizcilere çok ihtiyacı olan Sultan II. Kansu, O. Bey'in Mısır'de Memlûk sultanlığı tab'ası gibi istediği şekilde hareket edebilmesine, istediğini satın almasına, satın almaya gücü yetmediği nesnelerin kendisine devletçe verilmesine müsaade etti.

1513 başlarını O. Bey, İskenderiye'de geçirdi. 1513 yazına doğru denize açıldı. Bu sıralarda Yavuz Sultan Selim, İran Sefer-i Hümâyûnu'na çıkmaya hazırlanıyordu. O. R., Kıbrıs sularına geldi. 5 Venedik gemisini zaptetti. 1513 yazında Cerbe Adası'na geldi. Bu geliş, Barbaros Kardeşler'in istikbâlini tâyin etmiştir.

Bundan böyle Türk denizcilik tarihinde adı yüzlerce defa geçecek olan Cerbe Adası, Gabes Körfezi üzerinde 540 km² büyüklüğünde bir adadır. Rodos ve Midilli'nin takriben üçte biri büyüklüğündedir. Tunus kıyılarına 2 km kadar yaklaştığı yerler vardır. Bu civarda su çok sığ olmakla beraber, gene de o zamanın en büyük gemilerinin yanaşmasına müsaitti. Adada Berberîler oturur. Bunların çoğu dil bakımından Arap'laşmıştır. Bütün Kuzey Afrika gibi Sünnî/Mâlikî mezhebindendiler. Fakat Hâricî/İbâdîler de mühim bir azınlık teşkîl ederler (İslâm dininin Sünnîlik ve Şîîlik dışında kalan 3. mezhebi). Cerbe, takriben 33° arzındadır (aşağı yukarı Fas ve Beyrut şehirleri ile aynı arz üzerindedir). İklim sıcak, yağışlar azdır. Cerbe, Tunus - Trablusgarp deniz yolu üzerinde ve yolun takrîben ortasındadır. Bu sıralarda Trablusgarb, İspanyollar'ın eline geçmişti. Tunus'ta ise Hafsîler saltanat sürmektedir. Cerbe'deki Berberî şeyhleri, Tunus Hafsî sultanlarını metbû tanımaktadırlar (Araplar'da şeyh, Türkler'de ve İranlılar'da olduğu gibi tekke sahibi tarîkat mensupları mânâsına değil, kabîle ve cemaat reisi mânâsına kullanılır).

Cerbe'ye ilk gelen Türk denizcisi O. R. değildi. XVI. asrın büyük Türk denizcilik ekolünün gerçek kurucusu olan Kemal Reis, 1511 başlarında ölmüştü. Yani O.'un Cerbe'ye gelişinden önce Türk denizcileri, bütün Akdeniz gibi bu adayı da iyi tanıyorlardı. Kemal Reis'in O.'la akran olan yeğeni Pîrî Reis de, gerek tek başına, gerek amcası ile beraber, birçok kereler Cerbe'de üslenmişti. Ancak O.'un gelişi, bunlardan farklıdır. O., Kuzey Afrika'da kökleşmek üzere geliyordu. Halbuki bu 1513 yılına kadar bütün tarih boyunca Türkler'in ayak basıp hâkimiyet kurmadıkları nadir ülkelerden biri Kuzey Afrika, Araplar'ın Mağrib (Batı) dedikleri Fas, Cezayir ve Tunus idi.

O.'un Mısır'a ve oradan Kuzey Afrika'ya çekilmesinin sebebi, Yavuz'un tazyikı oldu. Bu tazyik olmasaydı. O.'un Doğu Akdeniz'de meslek hayatını bitirmesi muhtemeldi. Yavuz'un kapdân-ı deryâsı İskender Paşa, Şehzâde Korkut'un Antalya'dan İskenderiye'ye kaçmaması için o kadar sert tedbirler almıştı ki, O., Mısır'a can atmaya mecbur oldu. İskender Paşa, Antalya Körfezi'ndeki bâzı gemileri yaktırmış, bâzılarını boşaltıp tayfalarını habs etmek derecesinde şiddet ve zulüm göstermişti. Az sonra vezir (mareşal) olan İskender

Paşa, Yavuz tarafından idam ettirilmiştir. Bu Türk denizcilerinin âhının yerini bulması şeklinde tefsir edilmiştir. O., Mısır'da da kalmadı. Sultan Kansu'nun onu ilk fırsatta Hind Okyanusu'na göndereceğini biliyordu. Bu korku, onu, nihâî olarak Batı Akdeniz'de macera aramaya sevketti. Böylece, tarihte Türk'ün şahsî teşebbüsünün hârikalı hâdiselerinden biri meydana geldi.

O., Cerbe'de kesin şekilde üslendi. Cerbe'nin bir tarafında bir depo kurdu. Ganimetlerini buraya yerleştirdi. Bir kısım levendlerini ayırdı. Buraya muhâfız koydu. Kendisi gemileriyle Akdeniz'e açıldı ve avlanmaya başladı.

Midilli'deki İshak ve Hızır Reisler de korku içersindeydiler. Onların da Sultan Korkut'un adamları damgasıyle tevkifleri veya fena muameleye mâruz kalmaları ihtimal dahilindeydi. Yavuz'un sertliği ve kararlarını tâkipteki azim ve şiddeti mâlûmdu. Bunun üzerine Hızır Reis de donattığı ticaret gemileri ile Kuzey Afrika'ya geldi. Başta buğday olmak üzere malını Kuzey Afrika'da sattı. Buradan 90 siyah köle ve câriye satın aldı. Yunan Denizi'ndeki Preveze limanına geldi. Burada kölelerini ve ikisi hariç diğer gemilerini sattı. Gemilerinden birine kereste, kürek ve diğer gemicilik malzemesi yükledi. Ağzına kadar dolu olan bu gemiyi Cerbe'ye ağabeyi O. R.'e gönderdi. Kendisi iyice silâhlı bir tek gemi ile Preveze'nin güneyinde Türkiye'ye âit Aya Mavri (Leukas) adasına geldi. Buradan Akdeniz'e açıldı. Birkaç Venedik gemisini ele geçirip mallarını aldı. Yunan Denizi'nin en güneyinde, ağabeyi O. R.'in filotillasına rasladı. İki kardeş hasretle kucaklaştılar. Bundan böyle daha sıkı işbirliği yapmayı ve beraberce hareket etmeyi kararlaştırdılar. Maddenin başında anlatılan siyasî kargaşalık ve dağınıklılık dolayısıyle O. R., Kuzey Afrika'da, Türkler için büyük istikbal görüyordu. İşleri ilerletmek için, bizzat Tunus Hafsî Sultânı ile temas etmek kararını verdiler. Tunus tahtında bu sıralarda Ebû - Abdullah V. Muhammed (1494 - 1526) bulunuyordu. Bu zât, II. Bâyezid zamanında Türkiye ile Memlûkler arasında arabuluculuk eden III. Yahyâ'nın (1488 - 1494) halefi ve yeğeni idi.

O. R., büyük adamlara has bir görüşle, Memlûkler'le alâkayı kesmemek siyasetini gösteriyordu. Aldığı ganimetlerden Sultan Kansu'ya hediyeler göndermeyi ihmal etmiyordu. Sultan Kansu bu nezaketten o kadar memnun olmuştu ki, bir keresinde: Dünyada nimet hakkın gözetir ve iyilik bilir adam var ise, demişti, oğlum O. Kapdan'dır. Yeryüzünün 3 numaralı hükümdârının O. R.'e oğlum demesi, o zamanın muâşeretine göre pek büyük iltifattı. Çünkü imparatorlar, kendilerine tâbî hükümdarlara ancak "oğlum derlerdi.

Bu sıralarda O. R., birçok Hıristiyan gemisi zaptetmiş ve şöhreti, Doğu Akdeniz'den sonra Batı Akdeniz'e de yayılmış bulunuyordu. İspanya kralı da bu mâruf Türk korsanının adını işitmişti ve bir şeyler yapacağını sezerek, iş büyümeden O. R.'i imhaya niyetleniyordu.

Barbaros Kardeşler, adamları Yahyâ Reîs'i de yanlarına alıp ve her biri bir gemiye kumanda edip, 3 parça gemi ile, 1513'te Tunus'a geldiler. Sultan Muhammed'in huzûruna çıktılar ve kendisine ağır hediyeler takdim ettiler. Sultan Muhammed, Türk denizcisinin büyük şöhretini biliyordu ve bu şöhretten ne şekilde istifade edebileceğini düşünüyordu. Sultan, Barbaros Kardeşler'e Halku'l - Vâd kalesini vermeyi kabûl etti. Bunun karşılığında, ele geçirdikleri ganimetin beşte birini sultana vereceklerdi. O. R., müstahkem bir kaleye şiddetle muhtaçtı. Çünkü Hıristiyan devletlerin, bilhassa Güney İtalya'ya da hâkim olan İspanyollar'ın eninde sonunda kendisini Cerbe'de basacaklarını biliyordu. Cerbe'de O. R.'in antrepoları ve levendleri vardı. Fakat kale yoktu. Ganimetleri saklamak için O. R., kudretli bir kaleye sahipti. Kuzey Afrika'da tutunabilmek için de, böyle bir müstahkem mevkıe muhtaçtı. Kuzey Afrika'da anarşi vardı. Türkler ise, asırlardan beri anarşi içindeki ülkelere nizam getirmeye alışmışlardı.

O. R.'in 12 harb gemisi, 1 000 kadar Anadolulu levendi, birkaç muktedir kaptanı vardı.

Büyük yardımcıları, kardeşleri İshak ve Hızır Reisler idi. Hizmetine Berberî ve Araplar'ı da aldıysa da, bunları geri hizmetlerde kullanıyordu. Bunlar, denizcilikten anlamadıkları gibi, Türkler'in disiplin ve cesaret vasıflarından da habersizdiler. Zamanla 1 000 levend ihtiyaca kifâyet etmez oldu, çünkü O. R., ciddî fetihlere girişti ve işini büyüttü. Üstelik levendlerinden bâzıları şehid oldular. İşte bunun üzerine tekrar Anadolu'dan levend getirtmek ihtiyacı baş gösterdi. Gerçi Anadolu'dan her zaman gözüpek mâcerâperestler gelip O. R.'in hizmetine giriyorlardı. Fakat bunlar, mahdut sayıda idiler. O. R., Anadolu'da mühim miktarda levent toplamaya mecburdu. Aksi takdirde Kuzey Afrika'daki Türk teşebbüsü mahvolurdu. İşte bu sebepledir ki tekrar Türkiye'ye başvurmak lüzumu hâsıl oldu. Aşağıda görüleceği üzere bu mücacaat, Türkiye tarihi bakımından pek verimli olmuştur.

Fransızlar'ın Goulette dedikleri Halku'l - Vâd'de büyük bir Türk teşebbüsü başlıyordu.

O. R., kışı Halku'l - Vâd'de geçirdi. Baharda kardeşi Hızır ve Yahyâ Reisler ile denize açıldı. Tunus'un kuzeyindeki Sardunya adası açıklarına geldi. Bu sıralarda Yavuz, Çaldıran'da Şah İsmail'i ezmiş ve İran seferinden dönmüş bulunuyordu.

O. R., 5 gemi ile sefere çıkmıştı. Bir Ceneviz gemisini zabtetti ve mürettebâtı olan 150 kişiyi esir aldı. Bu gemiye levendlerinden bir kısmını koyarak, Türk usûlünce donattı. Kumaş yüklü büyük bir Ceneviz gemisini daha zaptetti. Tunus'a döndü. Sultân'a beşte bir hissesini verdi. Biraz sonra 4 gemi ile sefere çıktı. Gemilere O. R., Hızır, Yahyâ ve Deli Mehmed Reisler kumanda ediyorlardı. İspanya sularına gitti. O. R., hafifçe yaralandı. Dönüşte O. R.'in 4 gemisi Becâye açıklarında, yani Cezâyir sahillerinde 10 Ceneviz harb gemisi ile karşılaştı. Vuruşma şiddetli oldu. Galebe Türkler'de kaldı. O. R., düşmanının 4 gemisini elde etti. Diğer 6'sı yaralı halde kaçtı.

Fakat O. R.'in adını "Barbaros" olarak Avrupa'da imparatordan en ücrâ köyün sâkinlerine kadar yayan, ona efsanevî bir şöhret kazandıran hâdise, Papa'ya âit 2 dev baştarda (galerruvayyal)'nın zabtıdır. Bunlar, devrinin dev harb gemileri, bugünkü anlayışımıza göre deretnot idiler. Bu yüzer kalelerin yanında O. R.'in ince tekneleri, bir sandal gibi kalıyordu. Fakat fevkalâde yürük ve manevra kabiliyetini haiz idiler. Türk deniz topları da hedefini şaşmaz üstün silâhlardı. Papa'nın gemileri, Genova'dan Roma'nın limanı olan Civitavecchia'ya gidiyordu. Korsika ile İtalya arasındaki Elba adası açıklarında O. R. tarafından karşılandılar.

Maiyetindeki subaylar, O. R.'in bu baştardalara taarruzunu delice bir hareket buldular ve itiraz ettiler. Bu itiraz karşısında O. R., gemisindeki küreklerin bir kısmını denize attırdı. Artık muharebe kabûl edilmediği takdirde, eksik küreklerle düşmandan kaçılamazdı. Şu veya bu tarzda düşmana yem olunacaktı. Reislerinin bu azmi, Türk levendlerini elektrikledi. Papa'nın gemileri, çok aralıklı olarak seyrediyorlardı.

O. R. de bundan faydalandı. Gemisini karşılıklı top bombardımanı sırasında baştardalardan birine yanaştırdı. O. R. başta olmak üzere Türk korsanları, düşman gemisine atladılar. Türk levendlerinin akıl almaz cesaretleri karşısında az zamanda düşman gemisi zabtedildi. Bu denizcilik tarihinde bir inkılâptı. O tarihe kadar bir çekdirinin bir baştardayı mağlûb ettiği görülmemişti.

Arkadan ikinci baştarda geliyordu. O. R.'in maiyeti, muazzam ganimet almış olduklarını, çekilip gitmelerini söylediler. O. R., bunlara kulak asmadı. İkinci baştardayı da zaptedecekti. Emrini bildirdi. Bütün levendlere İtalyan elbiseleri giydirdi. Kendi de öyle giyindi. Bu kıyafetle baştardada dolaşmaya başladılar. Yaklaşan ikinci yüzer kale, hiçbir şeyin farkında olmadı. Baştardanın yanındaki O. R.'in küçük çekdirisini görünce, bunun kendileri tarafından zaptedilmiş bir korsan gemisi olduğunu sandı. Baştardalar, 50'şer çift yani 100 kürekle çekilen muhteşem gemilerdi. Bu 50 oturaklı gemilerin her küreğini bir düzineden fazla forsa yan yana çekerdi. O. R.'in ilk baştardayı zaptı biraz da İtalyanlar'ın korkaklığı yüzünden olmuştu. Zira İtalyanlar, Türk korsan gemileri yaklaşırken, kamaraya dolmuşlardı. Güvertedeki arkadaşlarının Türkler'in işlerini bitirmelerini bekliyorlar, bu iş bitinceye kadar boşuna kırılmak istemiyorlardı. Fakat O. R., güvertedekileri o kadar çabuk temziledi ki, anbardaki arkadaşları yetişmedi. Zira O. R., derhal anbar kapılarını tuttu ve düşman askerinin çıkmasına mâni oldu. Ümitsiz kalan düşman, O. R.'e teslim oldu.

İkinci baştarda iyice yaklaştıktan sonra O. R., bombardımana başladı. Düşman neye uğradığını şaşırdı. Az zamanda teslim oldu.

Deniz tarihinde pek çok kahramanlıklar görülmüştü. Fakat bu hâdise, bir mucize idi. O. R.'ten fidyelerini ödiyerek kurtulan esirler, bu hâdiseyi, mübalağa ile ülkelerinde anlattılar. Az zamanda Barbaros'un şöhreti, Avrupa'daki diğer bütün şöhretleri gölgede bıraktı. O. R., bu iki gemiden mühim ganimet ele geçirmiş ve yüzlerce forsa ve esir elde etmişti.

O. R. Kuzey Afrika'da bir devlet kurmaya kesin şekilde azmetmişti. Tunus'ta Halku'l - Vâd ve Cerbe'de üsleri vardı. Bunlara dayanarak önce Tunus'un fethini düşündü. Fakat bu ülkede, asırlardan beri Hafsî hânedânı hüküm sürüyordu. Böyle yerleşmiş bir hânedânı ortadan kaldırmak, Müslümanlığın aleyhinde olur ve Türkler'e karşı Kuzey Afrika halkının sevgisini yok edebilirdi. Gerçi Hafsîler'in eski iktidârı kalmamıştı, dejenere olmuşlardı. Tunus'a ancak söz geçirebiliyorlar, Cezâyir'e uzanamıyorlardı. Fakat gene de bu hânedânı yok etmek doğru olmazdı. Fas'a gitmek, büsbütün münasip değildi. Çünkü Merînîler, eski güçlerini çoktan yitirmiş de olsalar, büyük bir hânedândılar ve Fas imparatorluğu, büyük devletlerden sayılıyordu. Libya'nın Bingazi kısmı Memlûkler'in, Trablus - Garp kısmı ise İspanyollar'ın elindeydi. Fakat İspanyollar, kıyıdan içerilere nüfuz edememişlerdi ve edemezlerdi. İçeriler zaten çöl olup, çok seyrek nüfusla meskûndu. Buralarda Arap kabîleleri yaşıyordu. Önemi az olan Trablus - Garb'i İspanyollar'dan fethetmenin de bir istikbâli yoktu.

Bu vazıyette ortada bir Cezâyir kalıyordu. Cezâyir'de tam bir anarşi hüküm sürüyordu. Arap siteleri, Tunus'taki Hafsîler'i, Tlemsen'deki Abdülvâdîler'i veya İspanyollar'ı metbû tanıyorlardı. Yani bir Cezâyir devleti yoktu. Cezâyir, Tunus ile Fas arasına yerleşmiş mühim bir ülkeydi. Batı Akdeniz'de durumu, tamamen merkezî idi. İspanya, Fransa ve İtalya kıyılarına yakın üsler, ancak burada sağlanabilirdi.

O. R., devletini Cezâyir'de kurmaya karar verdi. Korsanlıktan hükümdarlığa yükselmek hususundaki azmi, kesindi. İşe Fransızlar'ın Bougie dedikleri Becâye'den başlamak istedi. Becâye, Akdeniz üzerinde güzel bir kıyı şehri idi. Kalesi pek müstahkemdi. Cezâyir şehrinin takriben 200 km batısında idi. Burayı fethettikten sonra, İspanyol nüfuzunda bulunan Cezâyir şehrine atlamak pek kolaylaşacaktı. Cezâyir şehrinde sıkıca tutunabilen kuvvet ise, az zamanda bütün Cezâyir ülkesini ele geçirebilirdi.

Becâye, İspanyollar'ın elinde idi. İspanyollar'ın koruduklari eski Becâye emîri Abdurrahmân da, O. R.'ten yardım istemişti. Abdurrahmân'ın talebi, O. R.'in teşebbüsünü hukukî bakımdan destekliyordu. Böyle olsa da, yakında Hıristiyanlar'ın eline düşmüş bulunan bu şehri kurtarmak, bir Müslümanlık vazifesi idi. Umumî durum O. R. için müsaitti. Halk, Hıristiyanlar'dan, bilhassa İspanyollar'dan bezmişti. Bir kısım ileri gelenler de Türkler'i yani O. R.'i tutuyor ve istiyorlardı. Ancak ileride cereyan edecek hâdiseleri anlıyabilmek için şunu bilmek lâzımdır ki, ülkelerdeki ilerigelen ve "şeyh" "emîr" gibi adlarla anılan kimseler, büyük bir devletin veya otoriter bir hükûmetin hâkimiyetine girmekte pek az istek gösterirlerdi. Bunlar, feodal Ortaçağ yaşayışına alışmışlardı. İcabında dinlerine ihanet edecek derecede allâklık gösteriyor ve küçük menfaatlerini her türlü metodla savunmasını biliyorlardı.

O. R., 4 gemi ile Becâye'ye geldi. Abdurrahman, 3 000 Berberî ile onu şehrin açıklarında bekliyordu. Fakat bunlar, bir arada muharebeden anlamaz, tek başlarına vuruşabilen kabîle adamları idi. Yani muntazam İspanyol askeri ile yapılacak muharebede hiçbir rolleri olmazdı. Hızır Reis, bu kadar az bir kuvvetle İspanya gibi büyük bir devlete karşı teşebbüse geçmeyi şimdilik doğru bulmamış ve Becâye seferine muhalif kalmıştı. Fakat O. R. kardeşini dinlemedi. Gemilerinden çıkardığı 200 levendin başına geçti. Becâye kalesine hücuma hazırlandı.

O. R., 4 harb gemisi ile Becâye'ye gelirken 9 parçalık bir İspanyol filosu ile karşılaşmıştı. Türkler, gemilerden birini top ateşi ile batırdılar, ikisini zaptettiler. Diğer 6 İspanyol harb gemisi, Becâye limanına girdi ve kalenin eteklerine sığındı. O. R., karaya toplar da çıkardı ve kaleyi dövmeye başladı. Fakat gerek kaleden, gerek İspanyol gemilerinden atılan gülleler, 200 Türk'e zayiat verdirdi. 8 günlük karşılıklı bombardımandan Türk levendleri yılmadı. 8. gün, kaleden içeri girebilecek bir gedik açıldı. O. R., levedlerini teşcî etmek üzere, onların başında gedikten içeri daldı. Fakat bir İspanyol top güllesi, O. R.'in sol kolunu pek ağır şekilde yaraladı. Türkler, muhasarayı kaldırdılar. Gemilerine binip geri döndüler. Becâye, alınamamıştı.

Bu sıralarda Hızır Reis, gemileri ile Becâye'ye geldi ve yardım getirdi. Fakat artık muhasara kaldırılmış bulunuyordu. O. R., kendinden geçercesine yatağa düştü. Hekimler, kolun kesilmesi lüzumunda birleştiler, Türk amiralinin sol kolu, dirseğinden kesildi. Barbaros Kardeşler, Halku'l - Vâd'e döndüler.

Bu hâdise, 1514 sonunda geçmiştir. O. R., Tunus'ta tedavi edilirken, Hızır, sefere çıktı. Balear Adaları'nın en doğudaki parçası olan Minorka'yı bastı. Dönüşte Korsika umumî vâlisinin kumanda ettiği 8 parçalık bir düşman filosu tarafından yolu kesildi. Vuruşma şiddetli oldu. Sonunda düşman mağlûb oldu ve çekildi. Hızır, Tunus'a döndü. Fakat birkaç hafta sonra, 1515 yılının ilk aylarında, şiddetli

kışta, gene sefere çıktı. 20 gemi zaptedip 3800 esirle beraber Tunus'a döndü.

1515 baharında Hızır, 7 parça gemi ile gene sefere çıktı, 1800 esir aldı. Bunları 12000 altın (36 milyon TL.) karşılığında serbest bıraktı. Barbaros Kardeşler'in diğer kaptanları da ayrı ayrı ava çıktılar ve ganimetle Tunus'a döndüler. Hızır, bu arada 8000 top kumaş yüklü 4 gemi zaptetti. Kereste yüklü bir Fransız gemisi de ele geçirildi. Esasen gemilerin çoğu, Barbaroslar'ın forsunu görünce mukavemetsiz teslim oluyorlardı. Bir keresinde Barbaroslar'ın namlı kaptanlarından Sinan Reis, bir düşman gemisi ile karşılaştı. Direğine derhal Barbaroslar'ın forsunu çekti. Bunu gören düşman tek top atamadan teslim oldu.

Bu muvaffakıyetler üzerine Türkiye'den birçok namlı kaptan gelip Barbaroslar'ın hizmetine girdi. Bunların en mühimmi, Kemal Reîs'in yeğeni olup bu suları çok iyi tanıyan büyük coğrafya ve kartografya bilgini Muhyiddin Pîrî Reîs idi. Aydın Reis, Kurdoğlu Muslihüddin Reis, Sinan Reis, Yahyâ Reis, Deli Mehmed Reis, müstakbel Cezâyir beylerbeyisi Sâlih Reis, Barbaroslar'ın en namlı kaptanları idiler. Barbaroslar, az zamanda Akdeniz'deki donanmaların en güçlülerinden birine sahip oldular. Armatörlükten korsanlığa geçen Barbaroslar'ın deniz kuvvetleri, yeryüzünde Türkiye, Venedik, Portekiz, İspanya, Fransa, Ceneviz donanmalarından sonra geliyordu. Birkaç yıl sonra deniz güçleri, Ceneviz ve Fransa donanmalarını da geçti. Yani dünyanın 5. deniz gücüne sahip oldular. Kısa zamanda elde edilen bu netice, şaşılacak bir şeydi.

1515 yazında O. R. iyileşti ve sefere çıkacak hâle geldi. Yanında Hızır Reis olduğu hâlde Tunus'tan Akdeniz'e açıldı. 7 Holanda gemisi ile karşılaşıp birini zabtettiler. Sonra Minorka adasında demirlediler. Buradan Cenova Körfezine geldiler. Korsika ile İtalya arasındaki Ligurya Denizi'ne girmek, gerçek bir cür'etti. Burada İspanyol, Ceneviz, Fransız donanmaları kaynaşıyordu.

Ligurya Denizi'nde de 4 gemi zapteden Barbaroslar, oradan İspanya sularına açıldılar. Endülüs Müslümanları'na yardım ettiler. Yüzlercesini Kuzey Afrika'ya taşıdılar. İslâm âleminin minnetini kazandılar. İspanya'dan Ege Denizi'ne gelip bütün Akdeniz'i baştan başa aştılar, Midilli'ye geldiler. Akraba ve yakınlarını ziyaret ettiler. Ganimetlerinden hediyeler ve sadakalar dağıttılar. Bir ara O. R., Midilli'de kalıp evlenmek istedi. Fakat deniz aşkı galip geldi ve Kuzey Afrika'ya dönmeye karar verdi. Bu sefer, tam 9 ay sürdü. 1516 başlarında Barbaroslar, İspanya'ya döndüler. Tunus Sultânı'na ganimet hissesini verdiler.

İşlerini çok geliştirmiş olan Barbaroslar, artık kesin şekilde Türkiye'nin resmî veya gayriresmî himâyesine ve yardımına muhtaçtılar. Artık Yavuz'dan korkmuyorlardı. Kemal Reîs'in yeğeni olan ve Türkiye'de çok iyi tanınan Pîrî Reîs'i 6 parçalık bir filo ile İstanbul'a yolladılar. Barbaroslar, Yavuz'a çok ağır hediyeler göndermişlerdi. Yavuz, Pîrî Reîs'i bizzât kabûl etti. İki elmas kılıcı Pîrî'ye teslîm ederken "kılıçların birini O. lalam ve birini Hayreddin (Hızır) lalam kuşansınlar, gazâ eylesinler" dedi. Pîrî Reîs'e de hediyeler verdi. Fakat bunlardan mühim olarak 2 harb gemisini yardım olmak üzere, Barbaroslar'a götürmesi için, Pîrî Muhyiddin Reîs'e teslim etti. Bu hâdisenin muhtemel tarihi, 1516 yılının mayıs ayıdır. Yavuz, akabinde Mısır sefer-i hümâyûnu'na çıkmıştır.

İlk adım atılmış, Türkiye ile resmî münasebetler yeniden kurulmuştu. Bundan böyle anavatanın her türlü yardımı beklenebilirdi.

Pîrî Reîs, İstanbul'da iken, Barbaros Kardeşler, gene İspanya sularında idiler. 12 parçalık bir filo ile sefere çıkmışlardı. Birçok İspanya gemisi ele geçirdiler. Bu gemilerin forsalarındaki Endülüslü Arapları kurtarıp Kuzey Afrikaya getirdiler. Yolda Cicelli kalesi önlerine geldiler. Cicelli, Cezâyir kıyısında İspanyollar'ın elinde bulunan limanlardan biri idi. Kaledeki 100 İspanyol muhâfız, Türk filosuna karşı koyamayıp teslim oldu. Barbaroslar, kaleyi muhafazaya karar verdiler. 3 harb gemisi ile 50 muhâfızı kalede bıraktılar. Böylece koca İspanya krallığından bir kaleyi, kesin ve dâimî şekilde fethetmişlerdi. İspanya ile harb hâli resmen başlamıştı. Bundan sonrası artık korsanlık hareketine sığmıyordu. İki devletin savaşı gibiydi.

Cicelli başarısı, O. R.'e Becâye'yi fetih teşebbüsünü tekrarlamak cesaretini verdi. Esasen Tunus'tan Cezâyir'e yerleşmek icap ediyordu. İstikbâl Cezâyir'de idi. Tunus sultanı V. Muhammed de, Barbaroslar'ın cihânşümûl şöhretlerinden ürkmeye başlamıştı. Verdikleri beşte bir ganimet hissesinden vaz geçip Türkler'i def etmeye çoktan razı idi. Fakat korkusundan herhangi bir teşebbüse geçemiyordu.

Kuzey Afrika camilerinde Barbaros Kardeşler'e cuma hutbelerinden sonra duâ ediliyordu. Barbaroslar, Kuzey Afrika'yı Hıristiyanlar'a karşı savunmakla kalmıyor, Endülüs Müslümanlarını İspanya'dan taşıyor, iskân ediyor, fakir halka yiyecek dağıtıyorlardı. O. R., psikolojik vasatı yakalamıştı, elden kaçıramazdı. Cicelli'nin fethi, Cezâyir'de yerleşmek için bir adımsa, Becâye'nin fethi, bir Cezâyir Türk devletinin kurulmasını temin edecekti.

O. R. bu kararı verdiği zaman, Charles - Quint, I. Carlos adıyla İspanya kralı olmuştu. Avrupa'nın birinci devletinin başına geçmişti. Bu devlet, İspanya dışında Avrupa'nın bir çok ülkesini ve geniş Amerika müstemlekelerini elinde tutuyordu. Barbaroslar, işte bu İspanya ile harbe girmeyi göze alıyorlardı. İspanya'nın gücü, artık Venedik'in gücünü gölgede bırakmıştı. Gene bu sıralarda Türkiye'de Yavuz Sultan Selim, Memlûk sınırlarını geçiyor ve Suriye'ye giriyordu.

1516'da İshak Reis de kesin suretle Kuzey Afrika'ya gelmişti. Barbaroslar, Midilli ile alâkalarını bu suretle tamamen keşmiş oluyorlardı. İshak Reis, daha önce Kuzey Afrika'ya gelmiş, fakat Midilli'deki emlâkinin başına dönmüştü. Barbaroslar, 11 gemi ile geldiler. Becâye yakınlarına asker yığdılar. Kaleyi muhasaraya başladılar. O. R. "ben bu kal'a önünde, diyordu; bir kolumu bıraktım. Birin daha değil, kellemi dahi bıraksam n'ola?". Muhasara 5 gün sürdü. Türkler 4 Ağustos 1516 günü Becâye'yi fethettiler. Ölenlerin dışında 500 İspanyol askeri esir alındı. Ancak iç hisarda İspanyollar mukavemete devam ediyorlardı. 20 gün şiddetli vuruşma oldu. 20000 kadar Arap bedevîsi, yağmacılık hevesiyle Türkler'e yardıma gelmişlerdi. Fakat bunların yardımdan fazla, disiplinsizliklerinden dolayı zararı görülüyordu. İç hisar düşmedi. O. R.'in barutu tükendi. Tunus Sultânı, istenen barutu göndermemek suretiyle, alenen Türkler'e cephe aldı. Kuvvetli bir İspanyol filosu yaklaşıyordu. Üstelik suların çekilmesi dolayısıyla O. R.'in gemileri karaya oturmuştu. Bunların yüzdürülmesi uzun bir zaman alacaktı. O. R., düşman eline geçmemesi için gemilerini boşalttıktan sonra yaktırdı. 29 ağustosta Becâye önünde ayrıldı. Türkler, aldıkları esirlerle beraber 120 km yürüyüp Cicelli (Cicel)'ye geldiler.

1516 sonbaharını O. R., Cicelli'de yeni hazırlıklarla geçirirken, Hızır Hayreddin Reis, 28 parça gemi ile sefere çıktı. Bu gemilerden 14'üne Kurdoğlu Muslihüddin Reis kumanda ediyordu. Yani Barbaroslar'ın filosu, iki filotillaya ayrılmıştı. Hızır'ın amiral gemisi, 24 oturak idi, 24 çift büyük kürekle çekiliyordu (her küreği birkaç forsa çeker). Gene Genova Körfezi'ne kadar sokulan Türkler, 20 Hıristiyan gemisi ele geçirdiler. 1516 sonlarına doğru Hızır, Cicelli'ye döndü.

O. R., kardeşi seferde iken kesif bir diplomatik faaliyete geçmişti. Artık küçük bir hükümdardı. Fakat bütün Cezâyir'i alıp mülkünü büyütmeye kararlı bulunuyordu. Kurdoğlu Muslihüddin Reîs'i levend toplamak ve stratejik malzeme satın almak üzere, Sinop'a gönderdi. Kendi de Cezâyir ileri gelenleri ile müzakerelere girişti. Bu sıralarda Cezâyir ülkesinde 4 hükümdarcık, diğer şeyhler arasında sivrilmiş bulunuyordu: bunlardan ancak Doğu Cezâyir'i elinde tutan Abdülvâdîler'den 23. Tlemsen kralı Ebû - Abdullah V. Muhammed (1505 - 1517, halefi ve kardeşi III. Ebû - Hammû'dur: 1517 - 1528) gerçek bir hükümdardı. Diğer üçü, Cezâyir şeyhi Sâlimü't - Tûmî Cezâyir şehri ile çevresine, Emir Abdülazîz, Tlemsen'in kuzey - doğusundaki Sîdî be'l - Abbâs ile çevresine, Kuka Ahmed İbni'l - Kaazî ise, Kabîliye denen güneydeki dağlık araziye mâliktirler. Bunlar, hânedan sahibi olmıyan tesadüfî hükümdarlardı. Fas imparatorluk tahtında ise V. Muhammed (1500 - 1530) bulunuyordu ki, Merînîler'in Vattâsîler dalından ve hânedânının 3. sultanı idi. Bu sıralarda Fas, Tunus ve Tlemsen tahtlarında V. Muhammed adlı 3 ayrı hükümdarın bulunması tuhaf bir tesadüftür ve birbirleriyle karıştırmamak lâzımdır.

O. R.'in şimdilik Fas ve Tlemsen ile alâkası yoktu. Fakat pek az zaman sonra olacaktı. Ancak Cezâyir (şehir), Kabîliye ve Sîdî be'l - Abbâs emîrleri ile münasebetleri sıkı idi. Bunlardan son ikisi, birbirlerinin can düşmanı idiler. Bu vaziyette O. R., Sîdî be'l - Abbâs emîri Abdülazîz'e yardım etti. Bu yardım sayesinde Emîr, rakibi Kuko Ahmed'i altetti. Böylece, O. R., Cezâyir ülkesinde büyük nüfuz kazandı ("Cezâyir" kelimesinin hem ülke, hem de bu ülkenin başşehri ve en büyük şehri olan limanın adı olduğu unutulmamalıdır). O. R.'in bu başarısını gören Cezâyir şehri hâkimi Sâlimü't - Tûmî, İspanyollar'dan çok şikâyet eden şehir halkının baskısına dayanamadı. Türk amiralinden imdat istedi. Ancak Sâlim, gayetle ahlâksız bir adamdı ve İspanyollar'ın adamıydı. Türkler gibi ahlâksızlığa karşı çok sert olan bir milletten çok ürküyordu. Hâdiselerin baskısıdır ki onu O. R.'ten yardım istemeye mecbur bırakmıştır.

İspanya, Cezâyir şehrinden yıllık vergi alıyordu. Cezâyir şehri halkı, başka baskı ve zulümlere de göğüs geriyordu. Bir kere İspanya'ya düşman olan devletlerin, bu arada Türkler'in gemilerinin, ülkenin bu en büyük limanına girmesi yasaktı. Sonra ikide bir limana gelen İspanyol gemileri türlü rezaletler ve soygunculuklar yapıyorlardı. Cezâyirliler, bu tasallutlara baş kaldırır kaldırmaz limanın 300 m açığındaki kayalar üzerinde kurdukları kaleden, şehri topa tutuyorlardı. Cezâyirliler'in değil ordu ve donanmaları, düzgün bir inzibat kuvvetleri bile yoktu.

O. R., büyük bir donanma ile Cezâyir'e yürüdü. Fakat kendisi denizden değil, karadan 800 levend ile yürüyerek, Cezâyir'e geldi. Yolda 5 000 gönüllü Arap, gelip Türkler'e katıldılar. O. R.'in deniz toplarından başka, kudretli bir de kara topçu taburu vardı. Hızır, 500 levend ile Cicelli'de kalmıştı.

O. R., Cezâyir'i işgal etti ve orada kuvvetli bir müfreze bıraktı. Şehirde fazla kalmadı. Şerşel kalesine gitti. Burasını İspanyollar'dan fethetti. Cezâyir'e döndü. Bu suretle ülkenin Cezâyir, Cicelli ve Şerşel kıyı şehirleri, çevresi ile O. R.'e geçmiş oldu. Bütün Cezâyir'den gelen Arap kabîle şeyhleri ve şehir kaaidleri, O. R.'e bîat ettiler. Sultan sanını takınan O. R., kendini Cezâyir hükümdarı ilân etti. Fakat ülkenin ancak bir kısım kıyı arazisine sahipti. Bu sırada Kurdoğlu Muslihüddin Reis de Sinop ve İstanbul'a uğradıktan sonra Kuzey Afrika'ya döndü. Yavuz'un emriyle İstanbul'da bulunan Vezir Pîrî Mehmed Paşa, Muslihüddin Reîs'e, O. R.'e teslim edilmek üzere 2 kadırga, yani büyük harb gemisi verdi. İstediği kadar gönüllü levend toplamasına ve stratejik malzeme satın almasına müsade etti. Yavuz'un, Barboros Kardeşler'i öğen ve teşvik eden mektubunu da Muslihüddin Reis, Tunus'ta Hızır Hayreddin Reîs'e teslîm etti. Hızır, Cicelli'de 300 levend bırakıp Tunus'a gelmişti. Artık Hafsîler'in başşehri olan Tunus şehri, Türkler'in elinde gibiydi. Ancak Barbaroslar'ın lutuf ve müsamahası sâyesinde V. Muhammed, Tunus şehrinde tahtında oturmakta devam ediyordu. Hızır, ağabeyi İshak Reîs'i, mühim insan ve malzeme yardımı ile beraber Cezâyir'e O. R.'e gönderdi. Burada O. ve Hızır Hayreddin Reisler için "sultan" tâbirini kullanmıyoruz. Çünkü Sultan, Türkler tarafından imparatorlara verilen bir unvandır ve küçük hükümdarlar için kullanılmaz. Osmanlı protokolüne göre O. R. ve Hızır, sancakbeyi (tümamiral) pâyesinde birer denizci idiler. Ancak O. R.'in ölümü üzerindedir ki Yavuz, Hızır'a beylerbeyi (oramiral) rütbesini vermiştir. Kuzey Afrika'da ise O. R. sultan sayılıyordu. Avrupa'da da Cezâyir kralı addediliyordu.

O. R., Cezâyir kalesini tâmir ettirdi ve toplar yerleştirdi. Araplar, bu kaleyi harâbe hâlinde bırakmışlardı. Türkler'in Cezâyir ülkesinin en büyük şehrine yerleşmeleri, İspanya'da telâşı mûcib oldu. Çünkü İspanya, Endülüs gibi Cezâyir, Tunus, Trablus - Garb, hattâ Fas'ı almak, müstemleke hâline getirmek azminde bulunuyordu. Bütün tarihçiler, Türkler, XVI. asrın başlarında bu uzak topraklara gelmeselerdi, İspanyollar'ın bu projelerinde muvaffakıyet kazanacaklarını söylemekte müttefiktirler. Bu suretle Avrupalılar, XIX. asrın sonlarında değil, XVI. asrın başlarında Kuzey Afrika'ya hâkim olacaklar, bu geniş ülkelerin ırkî coğrafyasını değiştireceklerdi. 1962'de Cezâyir istiklâline kavuşunca, millî hareketin en büyük liderlerinden olan Albay Muhandu'l - Hacc'ın verdiği şu beyanat da bunu göstermektedir: "Herşeyi, hattâ bir millet oluşumuzu, Türkler'e borçluyuz. Osmanlılar geldiği zaman, bizler korsandık, yüzlerce kabîleden müteşekkildik. Osmanlılar, başımıza bir paşa getirdiler. Dağınık aşîretleri bir araya topladılar. Onları bir kavim hâline koydular. Bu kavim, 300 yıl, merkezî Türk idaresi altında kaldı. Birliğin kudretini öğrendi. Türkler sayesinde millet hâline geldik" *(Hürriyet* gazetesi, no. 3.121, 3.8.1962, s. 5c).

O., birkaç ay içinde başta Tenes olmak üzere birçok şehir ve kasabayı daha ele geçirdi. Şimdi elinde 10 şehir vardı. Bunlardan Tunus'a yakın olan doğudaki 5 şehirle çevresinin idâresini, kardeşi Hızır Hayreddin Reîs'e bıraktı.

O., artık kara askerine de ihtiyaç gösteriyordu. Topçu birliğinden sonra tüfekli piyade birlikleri de kurdu. Her suretle gerçek bir hükümdar gibi davranmaya başladı.

1517 eylülünde İspanya, Türkler'i kesin şekilde Cezâyir'den kovmak ve ele geçirdikleri kaleleri geri almak maksadıyle, O.'un üzerine büyük kuvvetler gönderdi. Başkumandan, Don Diego de Vera idi. Emrinde 40 harb, 140 nakliye

gemisi ile 15 000 kara askeri vardı. İspanyollar, Cezâyir şehri civarında karaya çıktılar. İspanyol topçusu, O.'un tâmir ve tahkim ettiği Cezâyir kalesini bombardımana başladı. İspanyollar'ın kesin zaferi ele geçirdiklerini sanan binlerce Arap da gelip, onlara katıldılar. O., kalede açılan gedikleri derhal kapatmaya uğraşıyordu. Önce İspanyollar'a yardımcı gelen Araplar'a saldırdı. Bunları tamamen perişan etti. Bu suretle yerli halkın Türkler'le İspanyollar arasındaki harbe karışmasını önlemek istiyordu. 30 eylûlde İspanyollar, Cezâyir kalesinin burclarına çıkıp bayrak diktiler. Ancak O., derhal o kesime yetişti. İspanyollar'a öyle sert mukabele etti ki, düşman, Cezâyir kalesi çevresinde tutunamadı. Don Diego de Vera muhasarayı kaldırmaya mecbur oldu. Düşman, gemilerine can atarken O., 1 500 İspanyol askerini kılıçtan geçirdi ve pek çoğunu esir aldı. Cezâyir'de hamamlara varıncaya kadar her yer, İspanyol esirleri ile doldu. Mütevâzı bir Türk denizcisi, Avrupa'nın en büyük kara ve deniz devletini yenmişti. Fakat bu, birinci karşılaşma idi. Arkası vardı. Mağrur İspanya'nın, bu büyük bozgunu Barbaros'un yanına bırakmayacağı âşikârdı.

Zaferden sonra Hızır Hayreddin Reis, ağabeyinin emriyle Cicelli civarında bulunan ve İspanyollar'la, Barbaroslar aleyhine muhâbere eden Arap kabîle şeyhini cezalandırdı. Cicelli'den Cezâyir'e geldi. Ağabeyi ile buluştu.

İspanyollar, bu Cezâyir seferinde, bir başka Arap şeyhinin yardımı ile Barbaroslar'a âit Tenes'i zapt etmişlerdi. Hızır, Tenes'e geldi. İspanyollardan kaleyi geri aldı. Arap şeyhini şiddetle cezalandırdı. Milyâne ve Medea şehirlerini de feth etti. Bu suretle ülkenin mühim bir kısmı O.'un hükümdarlığı altında birleşmiş oldu. Esasen İspanya'ya karşı kazanılan büyük zaferden sonra Türkler'i bütün Cezâyir'i feth etmekten alıkoyabilecek hiçbir kuvvet tasavvur edilemezdi.

O., nüfus ve maliye sayımı yaptırdı. Devletinde ne kadar tab'ası olduğunu, ne kadar vergi toplıyabileceğini, ne kadar asker besliyebileceğini öğrendi.

Orta ve Doğu Cezâyir, Türkler'de idi. Şimdi Batı Cezâyir'i, yani ülkenin Fas imparatorluğu üzerindeki kesimlerini feth etmek kalıyordu. Burası, merkezi Tlemsen (Tilimsân) olmak üzere, Arap'laşmış Berberî Abdülvâdî krallığının elinde idi. Abdülvâdîler veya Zeyyânîler, burada 1239 yılından beri saltanat sürüyorlardı. Çok eski bir hânedân olmakla beraber dejenere olmuşlar ve dehşetli İspanyol baskısı altında bunalıp tâvizler vererek, halkın teveccühünü kaybetmişlerdi. Oran (Vahrân)'da oturan İspanyollar'ın Kuzey Afrika'daki en büyük kumandan - vâlisi, büyük ve muhteşem Tlemsen şehrini dâimî şekilde tehdîd ediyordu. Abdülvâdîler'in Tlemsen krallığı, 1517 sonlarında Türkiye'ye tâbî olacak ve bu tâbiiyyet 1554'e kadar 37 yıl sürecektir. 1554'te Türkiye, 315 yıllık bu hânedâna son verecek ve ülkeyi, doğrudan doğruya Cezâyir beylerbeyiliğine bir sancak olarak bağlıyacaktır. Sâbık krallıklar, Osmanlı teşkilâtında bir sancak oluyorlardı. Türkler'in Tlemsen'e gelmesi, Fas imparatorluğunun da işine gelmezdi. İspanya ve Portekiz gibi iki müstevlî devletten sonra Türkiye gibi büyük bir fütûhâtçı devletle komşu olmak, son zamanlarda pek zayıf düşmüş ve hânedan mücadeleleri ile iyice yıpranmış olan Fas'ın lehine birşey değildi. Barbaroslar'ın Türkiye himayesinde oldukları mâlûmdu. Türkiye imparatorluğunun Cezâyir'e resmen el atacağı günler de pek yaklaşmıştı. Barbaros Kardeşler, başka türlü büyük devletlerle tek başlarına mücadele edip fütûhât yapamazlardı.

Tlemsen meliki V. Muhammed'in İspanya ile Türkler aleyhine resmen muâhede yapması, O.'a aradığı fırsatı verdi. Bu muâhede, yerli halk tarafından bile çok fena karşılanmış ve ahalinin gücüne gitmişti. O., nâib olarak Cezâyir'de kardeşi Hızır Hayreddin Reîs'i bıraktı. Ağabeyi İshak Reîs ile beraber, Tlemsen üzerine yürüdü. 1517'nin son ayları idi. Tlemsen, Kıbrıs ve Girit ile aynı arz derecesindedir. Hava mûtedildi. Cezâyir'den Tlemsen'e mesafe, kuşuçuşu 400 km'dir. Cezâyir'den doğuda Tunus'a kadarki mesafe de gene düz çizgi ile 580 km'dir. Barbaros Kardeşler'in bu 1 000 km'lik mesafe arasında şahsî teşebbüsleri ile, kendilerinden önce hiçbir Türk'ün yaşamadığı ülkelerde devlet kurmaları hayrete değer. Bu mesafenin takriben İstanbul - Erzurum veya İstanbul - Budapeşte mesafesine eşit olduğunu söylemek, O.'un teşebbüsünün azameti hakkında bir fikir edinmeye kâfidir.

Tlemsen 125 000 nüfusu ile Afrika'nın en büyük şehirlerinden biri idi (bu tarihte Londra'nın nüfusu 85 000 ve en büyük Hıristiyan şehri olan Paris'inki 280 000 idi). Şehrin kalesi $490 \times 280 = 137\,000$ m^2 idi. Şehir kaleden çok dışarıya taşıyordu. Sûrlar, kalenin uzaklarından geçiyor ve bütün şehri çevreliyordu. V. Muhammed, Oran umumî vâlisi Marki de Gomares vasıtasıyle İspanya'ya her yıl 10 000 duka (30 milyon TL.), 10 000 koyun, 1 000 sığır, 10 ton buğday, 14 arap atı, 14 siyahî köle ödüyordu. Yani İspanya, Oran kalesinin masraflarını Abdülvâdîler'den çıkarıyordu. Bu hâl, halka ve ileri gelenlere o kadar ağır gelmişti ki, Tlemsen şehri ulemâsı, sultânın katli vâcib olduğuna fetvâ vermişlerdi. Gene şehrin ileri gelenlerinden bir hey'et, Cezâyir'e gelmiş, kendilerini İspanyol zulmünden kurtarması için yalvarmışlardı. Bu hâl, O.'un başarı sebeplerini açıklamak bakımından dikkate değer. Artık Kuzey Afrika'da tam bir anarşi hüküm sürdüğünün delilidir.

O. R., Tlemsen'in 180 km kadar kuzey - doğusundaki Kal'atu'l - Kılâ veya Benî - Reşîd kalesini (şimdiki Oued Fodda) feth etti. 814 m yüksekliğindeki bu kale Mostaganem limanı ile Maskara şehri arasında idi. Ve bu iki mühim merkezin yolunu kesiyor, bunların Türkler'in eline düşmesini bir zaman meselesi hâline getiriyordu. Bu stratejik önemi kavrıyan O., buraya bizzât ağabeyi İshak Reîs'i kumandan olarak bıraktı ve yanına 300 kişilik bir garnizon verdi. Tlemsen'e birkaç km kala, Sultân'ın ordusu ile karşılaştı. Bunlar 6 000 atlı ve 3 000 Arap idi. O., düşmanı rahatça bozdu. Sûrlara yaklaşırken, ileri gelenler ve halk, kendisini karşıladılar. Türkler, şehre dostça girdiler. Bu suretle O.'un eline Cezâyir'den sonra, nüfusu 100 000'i aşan ikinci bir büyük şehir geçmiş oldu. O., V. Muhammed'i vatan hâinliği ile suçlıyarak ulemânın da fetvâsı ile idam ettirdi. Yerine kardeşi III. Ebû - Hammû'yu çıkardı. Fakat o da Türkler'in emri altında hareket etmek istemiyordu. O.'u ülkesinden atmak için entrikaya başladı. Halbuki Türkler çekilirse, İspanyollar gelecekti. Türkler'in ve İspanyollar'ın yerli halka yaptıkları muamele arasında ise, dağlar kadar fark vardı.

O. R., İspanyollar'ın elindeki Vahrân (Oran) dışında bütün Cezâyir'i hükmü altına aldı. Bu suretle Cezâyir ülkesi, Türkler'in idâresinde hemen hemen birleşti. O., bütün Cezâyir'e hâkimdi. Hattâ Fas'ın doğu topraklarında da fütûhât yaptı. Bu arada Doğu Fas'ın en büyük şehri olan Vacda'yı aldı ki, Tlemsen'in 60 km güney - batısındadır. Fas Sultânı ile müzakerelere girişti. Türkler'in terakkilerinden fevkalâde ürken Sultân, O. ile zâhiren bir ittifak muâhedesi akdetti. Fakat gerçekte, Türkler'e yardım etmeye hiç niyeti yoktu. Zira

Türkler, İspanyollar'ı Kuzey Afrika'dan bütün bütün uzaklaştırır uzaklaştırmaz Fas'a döneceklerdi. Nitekim öyle olmuştur.

O. R., büyük sahaya yayılmıştı. Jeopolitik zarûretler bunu îcâb ettirmişti. Halbuki elindeki Türk levendlerinin sayısı birkaç binden ibaretti. Arap gönüllülerinden esaslı bir şekilde faydalanmak imkânı yoktu. Bunlar yağma hevesiyle Türkler'le beraber harekâta girişiyor, sıkışınca, en nazik anda muharebe meydanında Türkler'i yalnız bırakıyorlardı. Asırlardan beri bu şekilde alışmışlardı. Cezâyir'deki Hızır Reîs'in elinde de fazla kuvvet yoktu. Bununla beraber 600 Türk levendi ile 2 000 Arap atlısını, Cezâyir'den büyük ağabeyi İshak Reîs'e yolladı. Bu suretle Cezâyir ile Tlemsen arasında Kal'atu'l - Kılâ'da bulunan İshak Reîs'in emrinde 900 Türk levendi ile 2 000 Arap atlısı toplanmış oldu. İshak Reîs, icâbında her iki tarafa da yardıma gelecek bir pozisyonda idi. Tek kurtuluş, Türkiye'den Yavuz'dan acele yardım almaktı. Aksi takdirde bütün Cezâyir elden çıkabilirdi. Bu anlarda Yavuz, Riddâniye zaferini kazanmış, Kahire'ye girmiş, Memlûk imparatorluğunu yıkmış, Mısır'da II. Sultan Tumanbay'ın son mukavemet hareketlerini kırmakla meşguldü.

1518 ocağında Don Martin de Argote'nin İspanyol ordusu, Oran'dan İshak Reîs üzerine yürüdü. Abdülvâdîler'in binlerce Arap atlısı, İspanyollar ile birleşti. İspanyollar, önce arada bulunan İshak Reîs'i ortadan kaldırmak istiyorlardı. Esasen O. (Tlemsen), Oran'a (Vahrân) 110, Hızır Hayreddin (Cezâyir) 360 km mesafede olduğu halde, İshak Reîs'in bulunduğu Mostaganem ile Maskara arasındaki Kal'atu'l - Kılâ (yani Kalelerin Kalesi), ancak 80 km idi. Türkler'in Mostaganem ile Maskara'yı işgalleri an meselesi idi. Bundan sonra da İspanyollar'ın Oran'da tutunmaları çok zorlaşırdı. Oran'ın kaybı, Kuzey Afrika'dan tamamen ayak kesmek demekti.

Kal'atu'l - Kılâ'nın İspanyol - Arap müttefik ordusu tarafından muhasarası, son derece kanlı oldu, İshak Reis, 900 Türk ve 2 000 Arap askeri ile akıl almaz bir şecâatle savundu. Her iki taraf, eriircesine zâyiat verdiler. Fakat düşman sayı bakımından kıyas kabûl etmez üstünlükte idi. 900 Türk levendinin onda dokuzu şehîd oldu. İshak Reîs, doğudan Cezâyir'den kardeşi Hızır'dan yardım bekliyordu. Onun için son levend şehîd olmadan kalenin teslim edilmiyeceğini bildirdi. Fakat Hızır, yardım yetiştiremedi. İspanyollar, kaleyi çepeçevre sarmışlardı ve İshak Reîs'in bütün habercilerini tevkif ettiler. Hızır, hâdiseyi çok geç öğrenebildi. İş işten geçmişti. İspanya, Oran umumî valisi Gomeras Markisi'ne yeniden 10 000 asker göndermişti. Kal'atu'l - Kılâ'nın muhasarasından az önce 900 İspanyol ile birkaç bin Arap kaleye hücum etmişlerdi. İshak Reîs, ânî bir gece baskını ile bunları perişan etti. 900 İspanyol'un 700'ünü kılıçtan geçirdi, 100'ünü esir aldı. Geri kalan 100'ü Oran'a kaçtılar. Bunun üzerine büyük İspanyol - Arap ordusu, Kal'atu'l - Kılâ'nın muhasarasına başladılar. İkinci teşebbüs, Türkler'i şu bakımdan şaşırttı ki artık uzun zaman İspanyollar kaleye yaklaşmaz sandılar. Cezâyir'deki Hızır Reis de bu kanaatte idi. Fakat 10 000 kişilik yeni takviye alan Gomeras Markisi, teşebbüsü, bu kere çok büyük ölçüde olmak üzere tekrarlamaktan çekinmedi. Bu seferki muhasara ordusu, 2 000 İspanyol ve 10 000 Arap'tan müteşekkildi. İshak Reîs'in 900 Türk ve 2 000 Arab'ına karşılık. İshak Reîs ve Hızır'ın evvelce ona yolladığı kuvvetlerin başında bulunan İskender Reis, birçok huruç hareketi yaptılar. Düşman ağır şekilde hırpalandı. Çok zâyiat verdi. Fakat çözülmedi. Kalede muazzam gedikler açıldı. Türkler'in erzakı ve her türlü mühimmâtı bitti. Birkaç gün de aç döğüştüler. Sonunda Don Martin de Argote, kaleye girdi. İshak Reis yaralı idi. Yanında birkaç yaralı levendi kalmıştı. Fakat silâhlarını teslîm etmediler. Hepsi şehîd oldu. İshak Reis, 50 yaşında veya az daha yaşlı idi.

Asıl İspanyol ordusu, Tlemsen'de O.'un üzerine yürüyordu. Bu ordu 11 500 İspanyol ve 35 000 Arap'tan müteşekkildi. İspanyol piyadesi tüfekle mücehhezdi, düşmanın topçu birlikleri de vardı. Bu miktarlar, artık O.'un çok büyük bir sahaya yayıldığını göstermektedir. Kal'atu'l - Kılâ takriben 3 veya 4 hafta karşı koymuştu. Tlemsen'deki O.'un vazıyeti ise şüpheli idi.

O. R., Kal'atu'l - Kılâ'yı alan ve ağabeyini öldüren Don Martin'e karşı Tlemsen'i 6 ay savundu. Sokaklarını teker teker müdafaa etti. Fakat şehri koruyamıyacağını anlayınca, kaleye çekildi. O.'un bütün Arap askeri grup grup kaçtılar. Türk levendleri, ağır zâyiat verdi. Sonunda O., 500 levendi ile yalnız kaldı. O. R. bir taraftan Cezâyir'den kardeşinden, diğer taraftan Fas Sultânı'ndan yardım bekliyordu. Fas Sultânı'nın yardıma niyeti olduğu bile şüpheliydi. Hızır da müşkül şartlar içerisindeydi ve ağabeyinin yardımına yetişemedi. İspanyol bombardımanından yılan ve millî his taşımıyan Tlemsen'in ahâlisi, Şeker Bayramı günü bayram namazından sonra, O. R.'in levendlerine taarruz ederek bir haylisini öldürdüler. Şaşıran ve böyle birşey beklemiyen Türkler, zorlukla halkı bastırdılar. Fakat bu vazıyette her ân içeriden ihanet ihtimali karşısında O., kaleyi tutamıyacağını anladı. Muhasarayı yarıp dışarıya çıkmaktan başka çare kalmamıştı.

İspanyollar, devamlı takviye alıyorlardı. Oran umumî valisi Gomares Markisi de bizzat Tlemsen'e gelmiş, savaşın idâresini eline almıştı. O., bir kere huruc yapmış, bu hareket çok başarılı geçmiş, 700 düşman askeri öldürmüş, 100'ünü esir almıştı. Yiyecek ve cephane tükenmişti. O.'un ancak 40 levendi kalmıştı. Gerisi şehîd olmuşlardı. Bununla beraber bir gece sabaha karşı bu 40 kahraman, İspanyollar'ın ağır uykulu bir gaflet anlarında muhasara hatlarını yardılar. Bu çok büyük bir başarı idi. İspanyollar, 2 saat gecikme ile Türkler'i tâkibe başladılar.

Tâkip müfrezesinin başında Garcia de Tineo adlı İspanyol asılzâdeşi bulunuyordu. Benî Âmir kabîlesine mensûb Araplar da 40 bedbaht Türk'ün üzerindekileri yağmalamak gayesiyle, İspanyollar'ın peşine takıldılar. O., levendlerine üzerlerinde silâhtan başka ne varsa çıkarıp atmalarını emretti. Öyle yapıldı. Bedevî Araplar, bunları yağma ve paylaşmak için epey vakit geçirdiler ve geride kaldılar. Fakat İspanyol kumandanı, buna aldanmadı. Gomares Markisi'nden ne bahasına olursa olsun O.'u ele geçirmek emrini almıştı. Çünkü O. azminde bir adam, muhakkak mağlûbiyetini az zamanda telâfi ederdi. Bu işi kökünden halletmenin tek çaresi, O. Barbaros'u ortadan kaldırmaktı. Nihayet Rio Salado ırmağına varıldı. Hepsi ağır yaralı, aç ve perişan denecek derecede yorgun olan levendlerin, takriben yarısı, yani 20 kadarı, O.'la beraber ırmağı geçti. Bunlara kurtulmuş gözüyle bakılabilirdi. Fakat diğer yarısı, Alfred Garcia de Tineo'nun 45 atlısı tarafından yakalandı. Bunlar, O.'a "Baba bizi bırakma" diye feryâda başladılar. Bu feryat, büyük denizcinin mahvına sebep oldu. Kim olursa olsun, kaçar ve sonradan yoldaşlarının intikamını almak için hazırlıklı olarak düşmanın karşısına çıkardı. Fakat gerçek bir baba rûhu taşıyan O. Bey, ırmağı tekrar geçmek suretiyle geri dönmek emrini verdi. O., 20 levendi ile geri döndüğü zaman, zaten İspanyollar'ın yakaladığı 20 levendin çoğu şehîd olmuştu. Levendlerden çoğunun,

kılıçlarını kaldıracak güçleri kalmamıştı. Müthiş kan kaybetmiş ve günlerdir birşey yememişlerdi. O., son levendinin de şehîd olduğunu yaşlı gözlerle seyretti. Fakat teslîm olmadı. Bizzat Don Garcia, O.'a mızrak fırlatarak göğsünden ağır şekilde yaraladı. O.'un yaralandığını bile fark etmediği zannolunur. Eskisi gibi tek kolu ile döğüşmeye devâm etti. Nihayet gene Don Garcia, büyük denizcinin kalbine kılıcını soktu. Sonra başı, göğdesinden ayrıldı ve Oran'a gönderildi. Vücudu, Cezâyir'in Fas'a çok yakın bir bölgesinde kızgın topraklar üzerinde kaldı. Fakat bu fedakârlık, Türkler'e birkaç yüzyıl için Kuzey Afrika hâkimiyetinin yolunu açtı. Hattâ temellerini attı.

Kuzey Afrika'da İslâm dininin istikbâlini kurtaran ve Mağrib'de Müslüman birliğini kuran O. R.'in şehîd olduğu yer, umumiyetle birleşildiği üzere, Rio Salado çayı ile Seydî-Mûsâ zâviyesi (tekkesi) arasıdır. Fakat bazı tarihçiler, bu mevkiin Beni İznassen dağlarının yamaçları olduğunu ileri sürmektedirler.

O. R.'in altın sırma ile işlenmiş kaftanı, üzerinden çıkarılarak İspanya'ya gönderilmiş ve Cordova (Kurtuba)'da katedralin hazinesine konarak halka teşhir edilmiştir. Bu şehirde mühim bir Müslüman azınlığı olduğu için, İspanyol hükûmeti, onların mânevî kuvvetlerini kırmak istiyordu.

O. R.'in şehâdetinde 48 yaşında veya az daha yaşlı olması îcâb etmektedir. Bazı tarihçiler 44 yaşında olduğunu yazmaktalarsa da bu, son derece zayıf bir ihtimaldir.

O. R. evlenmemiş ve çocuğu olmamıştır. Evlenmeyi bir ara düşünmüş, fakat her günü mücadele içinde geçen ömrü, buna fırsat vermemiştir. İshak Reîs'in Mustafa Bey adlı bir oğlu olduğunu biliyoruz. Fakat Barbaroslar, Hızır Hayreddin'den yürümüşlerdir.

O. R., uzuna yakın boylu, güneşten tamamen yanmış esmer benizli, kızıl sakallı, kızıla yakın kumral saçlı, ateşli nazarlar saçan elâ gözlü, çok geniş omuzlu, bünyece çok kuvvetli ve mukavimdi. Son derece cömert, âlîcenâb ve merhametli idi. Fakat işlerinde çok ciddî ve sertti. Hatâ yapılmasından hoşlanmazdı. Bütün maiyeti kendisinden çekinirler, fakat son derece severler ve en üstün insan olarak kabûl ederlerdi. Tamamen korkusuz, son derece cür'etkâr ve zekî, en müşkül şeylere çare bulmakta eşsiz, büyük dehâ sahibi idi. Çok iyi muhâripti.

Kuzey Afrika'daki Türk müstemleke imparatorluğunun gerçek kurucusu olan O. R.'in şehâdetinden sonra, Cezâyir'deki bir avuç Türk, o sırada 46 yaşlarında bulunan Hızır Hayreddin Reîs'in etrafında toplanmışlardır. Hızır Reîs, Sultân Hayreddin sanını takınmıştır. Ağabeyleri O. ve İshak Reisler ile beraber yüzlerce Türk levendi şehîd olduğu için Hızır, insanca ve harb malzemesi bakımından, Kuzey Afrika'da tutunabilmek için, pek acele yardıma muhtaç kalmıştır. Evvelce, kendilerine iki kere yardım eden Yavuz Sultan Selîm'e müracaattan başka çare kalmıyordu. Aksi takdirde, bütün XVI. asrın en büyük Hıristiyan devleti olan İspanya ile savaşı devam ettirmek imkânı yoktu. Tası tarağı toplayıp Midilli'ye dönmek îcâb ediyordu.

O. R.'in şehîd olduğu günlerde Yavuz, Mısır seferinden dönmüştü. Edirne'de idi. O. R.'in şehâdeti haberi de 1518'in ilk günlerinde İstanbul'a erişti. Fakat daha O. R., Tlemsen'de iken, çok uzak görüşlü olan kardeşi Hızır Hayreddin Bey (Barbaros Hayreddin Paşa), Yavuz'a müracaat etmişti. Yavuz o sırada daha Mısır'dan çıkmamıştı ve Kahire'de bulunuyordu. (Y. Ö.)

ORVIETO (Lat. Urbs Vetus = eski şehir), Paglia ve Chiana nehirlerinin birleştiği noktada bir şehir. Nüfusu 9 000, banliyöleriyle beraber 24 100 (1969)'dür. Denizden yüksekliği 325 m dir. Beyaz şarabı meşhurdur. Roman üslûbundaki binalarının en iyi muhafaza edilmiş olanları şunlardır: S. Andrea kilisesi (on iki köşeli çan kulesi vardır) ile S. Giovenale kilisesi (bunların her ikisi de XI - XII. yüzyıllardan kalmıştır); Palazzo del Popolo (halk sarayı) (XII. yüzyıl). 1300'de Palazzo dei Papi (papalar sarayı) inşa edilmiştir, şimdi katedral müzesidir. Katedralin kendisi İtalyan gotik'inin bir şâheseridir. Rozas (Fr. rosace)'ı, yontmaları ve mozaikleri meşhurdur. Özel olarak üç kapının yanlarındaki Kitâb-ı Mukaddes sahneleri tasvir eden kabartmaları önemlidir.

ORVIETO : Halk sarayı

Tarih : M. Ö. 280'de Romalılar'ın kısmen yok ettikleri Volsini (Etrusklar Birliğinin merkezi), sonradan Gotlar, Bizanslılar, Lombard'lar, Tuscia kontluğu ve kilise devletinin eline geçmiştir. Orta Çağda şehrin adı Urbitentum, sonradan da Urbs Vetus olmuştur. VI. yüzyıldan beri piskoposluktur. Lombard'larca zaptedildiğinden beri (606) bir kontun merkezidir. 1527'de papa VII. Clemens, Roma'nın yağma edilmesinden sonra (Sacco di Roma) altı ay O.'da oturmuştur. (V. Örs)

ORWELL [*ɔwel*], **George** (asıl adı : **Eric Blair;** Motihari, Hindistan 1903 - Londra 1950), İngiliz yazarı. 1922'den itibaren Hindistan polis teşkilâtında çalışmış, ama İngiliz sömürgecilik metodlarına protesto olarak bu işinden ayrılmıştır. Bir otelde bulaşıkçı olarak çalışmış, serserilik etmiş, öğretmenlik de yapmıştır. 1936'da İspanyol iç harbinde cumhuriyetçilerin tarafında savaşmıştır. Yazar olarak sosyal haksızlıklara karşı protesto yazılarıyle kendisini tanıtmıştır. Komünizmi kabûl etmiş, sonra bundan gittikçe uzaklaşmıştır. İnsanların, hürriyetlerini kaybetmek tehlikesinde olduklarını görerek totaliter düşünce ve yaşayış şekillerine karşı dünyayı uyarmak istemiştir. Bu bakımdan en çok etki yapan eseri son yazdığı *Nineteen - eighty - four* (Bin dokuz yüz

seksen dört) adlı karamsar romanıdır. Bu eserinde gelecekteki insanları, özel hayatlarının en gizli köşe ve bucaklarına kadar gözetleyen, baskı altında tutan ve idare eden bir zorba devlet teşkilâtını tasvir eder.

Başka eserleri : Romanlar : *The vicar's daughter* (Papaz yardımcısının kızı) [1935]; *Keep the Aspidistra flying* (Aspidistra [bir bitki]'nın uçmağa devam etmesini sağlayın) [1936]; *The road to Wigan Pier* (Wigan dalgakıranına giden yol) [1937]; *Coming up for air* (Solumak için yüzeye çıkarken) [1939]; *Animal farm* (Hayvan çiftliği) [1945]; denemeler : *Down and out in Paris and London* (Paris ve Londra'da beş parasız) [1933]; *Burmese days* (Birmanya'da geçirdiğim günler) [1934]; *Homage to Catalonia* (Katalunya'ya saygı); *Inside the Whale* (Balina balığının karnında) [1940]; *The English people* (İngiliz milleti) [1947]; *Shooting an elephant* (Fil avında) [1950]. (V. Örs)

OSAKA, Japonya'nın ikinci büyük şehri ve aynı adla anılan idarî bölgenin merkezi. Nüfusu: 2 681 000 (1973).

Şehir, O. körfezinde Yodo nehrinin deltasındadır ve Japonya'nın ikinci endüstri ve ticaret merkezidir. Deniz seviyesinden yüksekliği azdır. Deltanın kolları ve kanallarla öylesine kesilmiştir ki şehrin çeşitli kısımlarını birbirine bağlamak için yüzlerce köprü yapmak gerekmiştir. Batı Japonya'nın çok eskiden beri iskân edilen yerlerinden birini teşkil eder. Asırlardan beri (eskiden K Naniwa diye anılıyordu) Nara ve Kyoto gibi önemli iç şehirlerin limanı durumundaydı. Güneydeki Sakai'nin gelişmesi O.'nın büyümesini kontrol altına aldı.

OSAKA : Bankalar semti

1583'te şehirde kuvvetli bir kale yapıldı; 1868 yangınından büyük hasar gören kale sonradan betonarme olarak tamir edildi. Kale bugün şehrin merkezinde bulunmaktadır. Zaten önemli bir ticârî merkez olan şehir 1871'den itibaren modern ticârî hayata dönerek endüstriye yönelmiş, ülkenin en büyük pamuklu tekstil merkezi olmuştur. 1895'te nüfusu 50 000 olan O.'nın nüfusu 1940'ta 3 250 000'e çıkmış ve Tokyo'dan sonra ikinci duruma yükselmişti. Nüfus daha sonra azalmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı'nda büyük hasar gören şehrin nüfusu 1960'ta 3 011 000 idi.

Hâlâ büyük bir pamuklu tekstil merkezi olan O.'daki endüstrilerin başlıcaları metal (çelik), makine, kimyevî maddeler, gemi, elektrikli cihazlar ve çimentodur. Şehrin ticarî merkezi kale civarında endüstri merkezleri de Yodo nehri çevresindeki ovada toplanmıştır. O., birçok şehirlerden meydana gelen bir endüstri çenberinin (14 milyon nüfus) merkezi durumundadır.

OSAKA, Hondo adasının güney - batısında, Japon İç Denizi'nin doğusunda bir idarî bölge. Yüzölçümü 18 000 km²'dir.

Yodo ve Yamato nehirlerinin meydana getirdiği delta ovası bölgenin topraklarını teşkil eder; burası alçak sıradağlarla çevrilidir. İdare merkezi Japonya'nın ikinci büyük şehri olan O.'dır. O. şehrinin çevresinde Sakai, Fuse, Kishiwada, ve Kaizuka gibi uydu, ikamet şehirleri teşekkül etmiştir.

OSBORNE [ɔzbîn], **Sir Thomas** (Kiveton, Yorkshire 1631 - Easton, Northamptonshire 1712), Danby kontu, Carmarthen markisi, Leeds dukası, İngiliz devlet adamı. Ateşli bir kralcı olarak parlamentoya 1665'te girmiştir. 1668'de bahriye haznedarı, 1673'te de özel konsey üyesi olmuş ve "Cabal" hükûmetinde İngiltere Yüksek Haznedarı olarak Clifford'un yerine geçmiştir. 1673 - 1678 yıllarında İngiltere'yi idâre etmiştir. 1677'de Prenses Mary ile Oranj'lı William'ın evlenmesini sağlamıştır. Geniş ölçüde rüşvet idaresini kurmuş ve Avam Kamarası'nda bir "Saray Partisi" teşkil etmiştir. 1679'da Oates'ın ihbarı üzerine düşmüş ve beş yıl Londra Kalesine hapsedilmiştir. 1689'da Willem (William)'ın İngiltere tahtına çıkmasına âlet olmuş ve pratik bakımdan 1696'ya kadar ülkeyi başbakan olarak idare etmiştir. (V. Örs)

OSC'LAR veya OSK'LAR (Lat. Osci; Yun. Opikes; Fr. Osque), eski İtalya'da yaşayan bir millet. O. - Umbria dil grubuna bağlı olup, en yakın akrabaları Samnit'lerdir. Bk. OSK - UMBRIA DİLLERİ. Samnitler'in dili Oskça adını taşır.

O.'lar Campania'da yaşarlardı. Burada, çok eski zamanlardan beri Yunanlılar'ın İtalya kıyılarında kurdukları sömürgelerin kültür etkisini almışlardır. O.'lar bu şehirleri (meselâ Cumae şehrini) kısmen kendi ellerine geçirdiler. Romalılar'ın Campania'ya girmeleri üzerine O.'lar bunlarla karışarak millî benliklerini kaybetmişlerdir. Birçok yazıtlar ve sikkeler (M. Ö. IV - I. yüzyıl) bırakmışlardır. Buralarda O. yazısı ve dili görülür. Atellan oyunları O.'dan kalmıştır. (V. Örs)

OSCAR, A. B. D.'nde, Sinema Akademisi tarafından (Motion Picture Academy) her yıl sinemacılığın çeşitli alanlarında dağıtılan mükâfatların adı. 1927'de Holywood'da kurulan akademi çok çeşitli dallarda mükâfat verir; mükâfat sayısı her yıl değişir. Akademi başlıca şu alanlarda mükâfat vermektedir: En iyi aktör, en iyi aktris, en iyi film, en iyi yardımcı aktör, en iyi yardımcı aktris, en iyi yabancı film, en iyi dökümanter, en iyi kostüm dizaynı vs. vs. Ancak bütün bunlar arasında dünya sinemacılığı için en önemli olanları en iyi aktör, en iyi aktris ve en iyi filmdir. 1927'den itibaren bu dallarda O. kazananların listesini veriyoruz. San'atkârların adının altında kendilerine O. kazandıran filmin orijinal adı yazılıdır.

1927 - 1928
Aktör :
Emil Jennings
(The Way of All Flesh)
Aktris :
Janet Gaynor
(Seventh Heaven)
Film :
Wings (Paramount)

1928 - 1929
Aktör :
Warner Baxter
(In Old Arizona)
Aktris :
Mary Pickford
(Coquette)
Film :
Broadway Melody
(M. G. M.)

1929 - 1930
Aktör :
George Arliss
(Disraeli)
Aktris :
Norma Shearer
(The Divorce)
Film :
All Quiet on the Western Front (Univ.)

1930 - 1931
Aktör :
Lionel Barrymore
(Free Soul)
Aktris :
Marie Dressler
(Min and Bill)
Film :
Cimarron (R. K. O.)

1931 - 1932
Aktör :
Frederic March
(Dr. Jekyll and Mr. Hyde)
Wallace Beery
(The Champ)
Aktris :
Helen Hayes
(Sin of Claudet)
Film :
Grand Hotel
(M. G. M.)
Walt Disney
(Mickey Mouse)

1932 - 1933
Aktör :
Charles Laughton
(Private Life of Henry VIII)
Aktris :
Katherine Hepburn
(Morning Clory)
Film :
Cavalcade (Fox)

1934
Aktör :
Clarke Gable
(It Happend One Night)
Aktris :
Claudette Colbert
(aynı film)
Film :
It Happened One Night
(Columbia)

1935
Aktör :
Victor McLaglen
(The Informer)
Aktris :
Bette Davis
(Dangerous)
Film :
Muting on the Bounty
(M. G. M.)

1936
Aktör :
Paul Muni
(Story of Louis Pasteur)
Aktris :
Luise Rainer
(The Great Ziegfeld)
Film :
The Great Ziegfeld
(M. G. M.)

1937
Aktör :
Spencer Tracy
(Captains Courageous)
Aktris :
Luise Rainer
(The Good Earth)
Film :
Life of Emile Zola
(Warner)

1938
Aktör :
Spencer Tracy
(Boys Town)
Aktris :
Bette Davis
(Jezebel)
Film :
You Can't Take it With You
(Columbia)

1939
Aktör :
Robert Donat
(Goodbye Mr. Chips)
Aktris :
Vivien Leigh
(Gone With the Wind)
Film :
Gone with the Wind
(Selznick International)

1940
Aktör :
James Stewart
(The Philadelphia Story)
Aktris :
Ginger Rogers
(Kitty Foyle)
Film :
Rebecca
(Selznick Inter.)

1941
Aktör :
Gary Cooper
(Sergeant York)
Aktris :
Joan Fontaine
(Suspicion)
Film :
How Green Was My Valley
(20 th Century Fox)

1942
Aktör :
James Cagney
(Yankee Doodle Dandy)
Aktris :
Greer Garson
(Mrs. Miniver)
Film :
Mrs. Miniver
(M. G. M.)

1943
Aktör :
Paul Lukas
(Watch on the Rihine)
Aktris :
Jennifer Jones
(The Song of Bernadette)
Film :
Casablanca
(Warner Brothers)

1944
Aktör :
Bing Crosby
(Going My Way)
Aktris :
Ingrid Bergman
(Gaslight)
Film :
Going My Way
(Paramount)

1945
Aktör :
Ray Milland
(The Lost Weekend)
Aktris :
Joan Crawford
(Mildred Pierce)
Film :
The Lost Weekend
(Paramount)

1946
Aktör :
Frederic March
(Best Years of Our Lives)
Aktris :
Olivia de Havilland
(To Each His Own)
Film :
The Best Years of Our Lives
(Goldwyn, RKO)

1947
Aktör :
Ronald Colman
(A Double Life)
Aktris :
Loretta Young
(The Farmer's Daughter)
Film :
Gentleman's Agreement
(20th Cent. - Fox)

1948
Aktör :
Laurence Olivier
(Hamlet)
Aktris :
Jane Wyman
(Johnny Belinda)
Film :
Hamlet, Two Cities Filf
(Universal International)

1949
Aktör :
Broderick Crawford
(All the Kings Men)
Aktris :
Olivia de Havilland
(The Heiress)
Film :
All the Kings Men
(Columbia)

1950
Aktör :
Jose Ferrer
(Cyrano de Bergerac)
Aktris :
Judy Holliday
(Born Yesterday)
Film :
All About Eve
(Twentieth Century - Fox)

1951
Aktör :
Humphrey Bogart
(The African Queen)
Aktris :
Vivian Leigh
(A streetcar Named Desire)
Film :
An American in Paris
(M. G. M.)

1952
Aktör :
Gary Cooper
(High Noon)
Aktris :
Shirley Booth
(Come Back Little Sheba)
Film :
Greatest Show on Earth
(Cecil B. Den Mille,
(Paramount)

1953
Aktör :
William Holden
(Stalag 17)
Aktris :
Audrey Hepburn
(Roman Holiday)
Film :
From Here to Eternity
(Colombia)

1954
Aktör :
Marlon Brando
(On the Waterfront)
Aktris :
Grace Kelly
(The Country Girl)
Film :
On the Waterfront, Horizon (American Corp. Columbia)

1955
Aktör :
Ernest Brognine
(Marty)
Aktris :
Anna Magnani
(The Rose Tattoo)
Film :
Marty (Hecht and Lancesters Steven - Production U. A.)

1956
Aktör :
Yul Brynner
(The King and I)
Aktris :
Ingrid Bergman
(Anastasia)
Film :
Around the World in 80 Days (Michael Todd Co. U. A.)

1957
Aktör :
Alec Guiness
(The Bridge on the River Kwai)
Aktris :
Joanne Woodward
(The Three Faces of Eve)
Film :
The Bridge on the River Kwai (Columbia)

1958
Aktör :
David Niven

(Separate Tables)
Aktris :
Susan Hayward
(I Want to Live)
Film :
Gigi (Arthur Freed Prod., M. G. M.)

1959
Aktör :
Charlton Heston
(Ben - Hur)
Aktris :
Simone Signoret
(The Room eat the Top)
Film :
Ben-Hur (M. G. M.)

1960
Aktör :
Burt Lancaster
(Elmer Gantry)
Aktris :
Elizabeth Taylor
(Butterfield 8)
Film :
The Apartment
(Mirisch Co. U. A.)

1961
Aktör :
Maximilian Schell
(Judgement at Nuremberg)
Aktris :
Sophia Loren
(Two Women)
Film :
West Side Story
(United Artists)

1962
Aktör :
Gregory Peck
(To Kill a Mockingbird)
Aktris :
Anne Bancroft
(The Miracle Worker)
Film :
Lawrence of Arabia
(Columbia)

1963
Aktör :
Sydney Poitier
(Lilies of the Field)
Aktris :
Patricia Neal
(Hud)
Film :
Tom Jones
(Woodfall Prod. U. A.
Lopert Pictures)

1964
Aktör :
Rex Harrison
(My Fair Lady)
Aktris :
Julie Andrews
(Mary Poppins)
Film :
My Fair Lady
(Warner Bross)

1965
Aktör :
Lee Marvin
(Cat Ballou)
Aktris :
Julie Christie
(Darling)
Film :
The Sound of Music
(20th Century-Fox)

1966
Aktör :
Paul Scofield
(A Man For All Seasons)
Aktris :
Elizabeth Taylor
(Who's Afraid of Virgina Wolf)
Film :
A Man For All Seasons
(Columbia)

1967
Aktör :
Rod Steiger
(In the Heat of the Night)
Aktris :
Katherine Hepburn
(Guness Who's Coming to Diner)
Film :
In the Heat of Night

1968
Aktör :
Cliff Robertson
(Charly)
Aktris :
Katherine Hepburn
(The Lion in Wintery),
Barbara Streisand (Funny Girl)
Film :
Oliver

1969
Aktör :
John Wayne
(True Grit)
Aktris :
Maggie Smith
(The Prime of Miss Jean Brodie)
Film :
Midnight Cowboy

1970
Aktör :
George C. Scott
(Patton) - reddedildi -
Aktris :
Glenda Jackson
(Women in Love)
Film :
Patton

1971
Aktör :
Gene Hackman
(The French Connection)
Aktris :
Jane Fonda
(Klute)
Film :
The French Connection

1972
Aktör :
Marlon Brando
(The Godfather)
reddedildi
Aktris :
Liza Minelli
(Cabaret)
Film :
The Godfather

1973
Aktör :
Jack Lemmon
(Save the Tiger)
Aktris :
Glenda Jackson
(A Touch of Class)
Film :
The Sting

1974
Aktör :
Art Carney
(Harry and Tonto)
Aktris :
Ellen Burstyn
(Alice Doesn't Live Here Anymore)
Film :
The Godfather
(II. Kısım)

1975
Aktör :
Jack Nicholson
(One Flew Over the Cockoo's Nest)
Aktris :
Louise Flether
(One Flew Over the Cuckoo's Nest
Film :
One Flew Over the Cuckoo's Nest)

1976
Aktör :
Peter Finch
Aktris :
Faye Dunaway
Film :
Rocky

OSCILLATION (Fr., "ossilasyon" ok.), ihtizâz, titreşim. Bk. TİTREŞİM. Osciller = ihtizâz etmek, titreşmek, mecâzen: çınlamak. Oscillographe = titreşim ölçen âlet. Oscillateur = elektrik titreşimini ölçen âlet. Oscillant, e = titreşen nesne. Oscillomètre = nabız titreşimini ölçen âlet. Oscillogramme = oscillographe'da hâsıl olan titreşim çizgileri. Oscillatoire = titreşime âit. (Y. Ö.)

OSEP (Hânende Üsküdarlı Hosep Ebeyan) (1873 - 16.XII.1959), Ermeni asıllı Türk bestekârı. İstanbul'da Üsküdar'da doğdu. 51 yaşında 1924'te Türkiye'den çıkıp Fransa'ya yerleşti. 86 yaşında Reims'te öldü. Paris yakınlarında Montmorency'ye gömüldü. Ağabeyi rahib Apraham Ebeyan, kardeşi müzisyen Kapriyel Ebeyan (b. bk.)'dır. Ermeni dinî musikisini de bilirdi. Şehremîni Vezir Rıdvan Paşa ve Mâbeynci Râgıb Paşa taraflarından 1908'den önce himaye ediliyordu. Hânendelik ve hocalık yapıyordu. Bir güfte mecmuası yayınlamıştır: *Neş'e-i Dil yâhûd Şarkı Mecmû'ası,* 320 s.+ek. (Y. Ö.)

OSET'LER veya OS'LAR (**Oset dilinde: İron'lar; Gürcüce Ọwsethi; eski Rus kaynaklarında: Yası = Yas'**-lar, Rusça **Osetinstsı = Oset'ler, Almanca Osseten, Ossen),** Kafkasya'nın orta bölümünde yaşayan dağlı topluluğa verilen ad. O.'ler bugün Kuzey Oset Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Güney Oset Muhtar Bölgesi topraklarında otururlar. Toplam nüfusları 413 000 (1959)'dir. O.'lerin büyük çoğunluğu Kuzey Oset Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde toplanmıştır. O.'ler daha çok çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırlar.

Eski çağlarda O.'ler Alan adıyle anılmışlardır. Romalılar O.'lere *Alani*, Bizanslılar ise *Alanoi* adını vermişlerdir. Eski Arap ve Fars kaynaklarında da Alan'lardan söz edilmiştir. Moğol akınından sonra İslâm kaynaklarında *Alan* adının yerini *As* adı almıştır.

Köken bakımından Alan'ların bir kalıntısı olan O.'ler eski sosyal yapılarını ana çizgileriyle saklamışlardır. O.'lerin büyük çoğunluğu Ortodoks Hıristiyan, bir kısmı da Sünnî Müslümandır. Ancak, buna rağmen O.'ler eski inançlarını da muhafaza etmişlerdir.

Oset dili ve edebiyatı. Oset dili Hint - Avrupa dillerinin İran koluna bağlı bir dildir. İskitçenin yaşayan biricik kolu olan bu dil, Orta Asya'da konuşulmuş olan Soğd (veya Soğdak) diline benzer. Bu dil, doğu ve batı olmak üzere iki ana diyalekte ayrılmıştır. Doğu diyalektine İron, batı diyalektine ise Digor (Digoron) adı verilir. Tagaur kolu da Doğu Osetçeye bağlıdır. Güney kolu Tual adıyle anılır. Oigor diyalekti Oset dilinin daha arkaik bir biçimidir. Edebî dil Oset'lerin büyük çoğunluğu tarafından konuşulan İron diyalektine dayanmaktadır. Oset yazı dilinin gelişmesinde Kosta Ḫetagurov (1859 - 1906) büyük bir rol oynamıştır. Eski çağlardan beri Kafkas dillerinin güçlü baskısı altında kalan Oset dili, bu dillerin ses özelliklerini aldığı gibi, onlardan birçok alıntılar da kazanmıştır. Ancak, Oset dili eski gramer yapısını ve ana kelime varlığını ana çizgileriyle saklamıştır.

Oset dilinde ünlüler, güçlü ve güçsüz ünlüler olarak iki grupta toplanmıştır. Tarihî bakımdan güçlü ünlüler uzun ünlüler, güçsüz ünlüler ise kısa ünlülerdir. Osetçede cümle vurgusu hâkimdir. Bu dilde ünsüzler Kafkas dillerindeki ünsüzlere benzer.

Morfoloji alanında kelimeler üç ana grupta toplanmıştır: isimler, fiiller ve değişmez kelimeler. Bu dilde gramatikal cins yoktur. Oset dili bitişken (agglutinant) tipte bir dildir. İsim çekiminden İron diyalektinde 9, Digor diyalektinde ise 8 hal vardır. Kelime yapımında eklerden yararlanıldığı gibi, birleşik kelimelerden de faydalanılır.

Oset dilinde çıkan ilk kitap 1789'da yayınlanmıştır. Bu kitapta Rus harfleri kullanılmıştır. Yeni Oset alfabesi, Rus yazısına dayanılarak A. M. Şegren (1794 - 1855) tarafından düzenlenmiştir. Bu yazı sistemi daha sonra V. F. Miller (1848 - 1913) tarafından geliştirilmiştir. 1925'ten bu yana Latin alfabesi de kullanılmıştır.

Oset yazı dilinin gelişmesinde büyük bir rol oynayan halk şâiri Kosta Ḫetagurov, Oset edebiyatının kurucusu sayılır. Ḫetagurov'un eserlerinde A. S. Puşkin, M. Yu. Lermontov, N. A. Nekrasov gibi Rus şâirlerinin tesiri göze çarjar. XX. yüzyılda Oset edebiyatında nesir alanında da eserler çıkmaya başlamıştır. Oset edebiyatında zengin halk şiiri geniş ölçüde değerlendirilmiştir. Kafkasya'da büyük bir yaygınlık kazanmış olan Nart destanlarında eski edebî değerler muhafaza edilmiştir. Son yıllarda Rus ve Batı Avrupa yazarlarının eserleri Osetçeye çevrilmiştir. (H. Eren)

OSGOOD [ọzgud], **Herbert Levi** (Canton, Maine 1855 - 1918), Amerikalı tarihçi. Amhest, Yale, Columbia ve Berlin üniversitelerinde okumuştur. 1890'dan ölümüne kadar Columbia üniversitesinde profesör olarak çalışmış ve her şeyden çok Amerika sömürgelerini incelemiştir. Bu sahada en büyük oteritelerden biri olarak tanınmıştır. Başlıca eserleri : *The American Colonies in the Seventeenth Century* (XVII. yüzyılda Amerikan sömürgeleri) [1904 - 1907); *The American colonies in the Eighteenth Century* (XVIII. yüzyılda Amerikan sömürgeleri) [1924].

OSGOOD [ọzgud], **William Fogg** (Boston 1865 - Belmont, Massachusetts 1943), Amerikan matematikçisi. Harvard Üniversitesinde profesör olarak çalışmıştır (1903 - 1933). Analiz hakkında ve özel olarak sonsuz sıra ve çarpımlar, analitik dönüşümlerin ayrıksın noktaları, değişmeler hesabı v.b. hakkında önemli araştırmalar yapmıştır. Eserleri arasında, jiroskop'un hareketi üzerinde önemli bir etüdden başka Fonksiyonlar Teorisi Ders Kitabı [1923 - 1932] anılmalıdır.

OSIANDER, Andreas (asıl soyadı: **Hosemann;** Gunzenhausen, Frankonya 1498 - Königsberg, Prusya 1552), Alman asıllı Lutherci ilâhiyatçı. 1952'den itibaren Nürnberg'de birinci Protestan vâızı ve Güney Almanya'nın en önemli Protestan ilâhiyatçısıdır. Büyük konferansların hepsine (Marburg konuşması, Augsburg devlet meclisi v.b.) katılmıştır. Interim'den dolayı 1549'da Königsberg'e gitmiş ve orada papaz ve profesör olarak çalışmıştır. O. her şeyden çok, Haklılık ispatı öğretisi (Fr. Justification)'ne müdâhalesinden ötürü belirmiştir. Bu sorunda Melanchthon'a karşı cephe olarak şu tezi müdafaa etmiştir. Günahkâr, Tanrı tarafından "haklı" ilân edilmekle kalmaz, hakkın kendisi olan Îsâ'nın insan olarak doğmasıyle, günahkâr haklı hâle gelir. Gerek Melanchthon'un taraftarları, gerek radikal Lutherciler, O.'a karşı cephe almışlar ve O. bu sorunda haksız ilân edilmiştir. Başlıca eserleri: *Evangelienharmonie* (İnciler arasındaki âhenk) [1537]; *Von dem einigen Mittler Jesu Christo* (Birinci aracı Îsâ Mesih hakkında) [1551].

OSİLATÖR (Fr. Oscillateur), çok hızlı elektrik titreşimlerinin oluşturmaya yarayan aygıt. Hertz O.'ü, elektromagnetik titreşimler sağlayan en eski üreteçtir. Bunda, endüksiyonla ikaz olunan kürevî yayılmalı açık bir titreşim devresi mevcuttur. O., değişmez peryotlu elektrik akımı sağlar. Telsiz telgraf tekniğinde elektrik dalgalarının üretimini gerçekleştirir (E. Ediger)

OSİRİS, Eski Mısır tanrılarından. Arz ile Gökyüzünün en büyük oğlu. Mitolojide ölülerin tanrısı olarak bilinir. Kız kardeşi İsiris ile evlenen O., başında uzun bir taç bulunan bir mumya şeklinde temsil edilir, elleri genel olarak yeşil renktedir ve krallığının senbolünü taşır.

O.'in iyi ve müşfik bir hükümdar olduğu belirtilmiştir. O., erkek kardeşi Seth tarafından öldürülünce, eşi İsiris onun parça parça edilmiş cesedini bulur. Bunun üzerine O.'in vücudunun parçalarını toplar, Anubis de bunu mumyalaştırır. İsiris'in, O.'ten bir oğlu dünyaya gelir, Horus adını verirler. Horus, babasının intikamını alacağına yemin eder ve intikamını da alır. Bundan sonra Horus, O.'in tek vârisi olarak kral ilân edilir. Böylece O., ölülerin, Horus de canlı varlıkların tanrısı kabûl edilir.

O.'in çeşitli şahsiyeti vardı. Ölülerin tanrısıdır, aynı zamanda bir tabiat ve bitki tanrısı olarak bilinir. Özellikle mısır yetiştirilmesinde ve Nil nehrinin senbolleştrilmesinde kullanılır. İnanışa bakılırsa O., toprağı verimli ve münbit hâle getirirmiş.

OSKİYAM (Tanbûrî ve Neyzen Kuyumcu Samatyalı) (1780? - 1870?), İstanbul'da Samatya'da doğdu. Aynı yerde 90 yaşlarında öldü. Ermeni asıllı mâruf tanbûrî. Tanbûrî İsak'tan (b. bk.) klasik üslûpta tanbur öğrendi. Ney hocasını bilmiyoruz. Ney, bilhassa tanbur virtüözu olarak genç yaşında parladı, III. Selîm'in (1789 - 1807) huzûrunda bile çaldı. II. Mahmud zamanında (1808 - 1839) tanbur ve ney hocası olarak Enderûn-ı Hümâyûn'a alındı. Peşrevler ve saz semâîleri besteledi. Zamanımıza gelen tek eseri bir Bayatî saz semâîsi'dir. Çok değerli talebe yetiştirdi. Bunlardan Neyzen Sâlih Bey'e ve Baba Râşid Efendi'ye (3 ay) ney öğretti. Abraham Paşa'nın amcası Ermeni zenginlerinden Karabet'e tanbur dersleri verdi. En değerli talebesi, kendisi gibi tanbur ve ney virtüözu olan Şeyh Abdülhalim Efendi (b. bk.)'dir. Abdülhalim Efendi, Cemil Bey'in ortadan kalkmasına sebep olduğu klasik Türk tanbur tavrını Dr. Subhi Ezgi'ye, o da Mes'ud Cemil'e öğretmiştir. Böylece klasik Türk tanbûr ekolünün esasları zamanımızda da az çok bilinmekte, fakat artık Cemil tavrında çalınmaktadır. (Y. Ö.)

OSK - UMBRİA DİLLERİ, Eski Çağda İtalya'da konuçulan iki dile verilen ad. Bu diller İtalo - Kelt dillerinin İtalik koluna giriyordu. O. ve U. D. yanında bu kolda Latin dili önemli bir yer tutuyordu. Latince Latium bölgesinde (merkezi Roma) konuşuluyordu. Kuzey - doğuda Umbria bölgesinde Umbria dili kullanılıyordu. Güneyde Lucania ve Campania bölgelerinde ise Osk dili konuşuluyordu.

Umbria dilinden kalan en önemli eser, yedi bronz tablettir. 1444'te bulunan bu tabletlerin M. Ö. II veya I. yüzyıldan kaldığı anlaşılıyor. Osk dilinden kalan tabletler ise M. Ö. III. - M. S. I. yüzyıllar arasında yazılmıştır.

O. U. D. ile Latin dili arasında birçok benzerlikler göze çarpar. İtalya'da Latincenin hâkimiyet sağlaması üzerine O. U. D. unutulmuştur. (H. Eren)

OSKÜLATÖR (Lat. *osculari*'den Fr. Osculateur), bir matematik tâbiridir: En yüksek basamakta bir temas noktası olan eğriler için kullanılır. Bu temas noktası verilen eğrinin bir başka eğri ile olan temas noktasıdır.

OSLER, Sir William (Ontario, Bond Head 1849 - Oxford 1919), İngiliz hekimi. Eğitimini Toronto'da tamamlayarak tıp doktoru oldu. Sevilerek okunan, yazılarıyla ve iyi bir tıp profesörü olarak tanındı. Muhtelif üniversitelerde çalıştı. Tıbba âşık olduğu kadar kendini sevdirmesini bilen bir insandı. 1892'de yayınladığı *The Principles and Practice of Medicine,* yayınladığı yıldan ölüm yılına kadar tıp kitapları sahasına hâkim oldu. Bu eser 1967'de *Osles's Textbook Revised* adıyle yeniden yayınlandı.

OSLER, Sir William

O. birçok klinik keşifler yaptı. 1911'de baronet unvânını aldı. Kendi adıyla anılan *Osler hastalığı* bir çeşit kalp hastalığıdır. Yavaş ilerleyen bir endokardittir. Hastalık günümüzde antibiyotiklerle tedavi edilmektedir. (S. İçli)

OSLER HASTALIĞI: bk. OSLER, Sir William.

OSLO, Norveç'in başkenti ve en büyük şehri. Nüfusu: 468 000 (1974). Şehir Skagerrak körfezinin bir kolu olan O. fiordunun ucunda, Aker nehri üzerindedir. Ülkenin en önemli limanı olan O., aynı zamanda bir ticaret, endüstri, ulaştırma ve kültür merkezidir. O. limanı buz tutmadığı için, ülkenin ithâlât ve ihracat trafiğinde çok büyük bir rol oynar. O. ticaret filosu, Norveç ticaret filosunun yarısına eşittir. Gemi, makine yapımı, cam, kâğıt, kimyevî maddeler, seramik, konfeksiyon, margarin, mobilya îmâlâtı şehir endüstrisinde başta gelir.

OSLO : Belediye binası

O.'daki başlıca mimarlık eserleri XIV. yüzyılın başlarında kalma Akershus kalesi, onun karşısındaki belediye sarayı, kraliyet sarayıdır. Millî San'at Müzesi ve Halk San'atı Müzesi ünlüdür. Bunların birincisinde Norveçli ressamların yanısıra, ünlü Avrupalı ressamların eserlerine de raslamak mümkündür. Norveç'in en eski üniversitesi O.'dadır (1811). 3 km kadar güney - batıdaki Bygdö'de eski Norveç evleri, el işleri, Viking gemileri teşhir edilir.

O., 1050'de Kral III. Harald (Haardraade = Katı - Yönetici) tarafından Aker'in doğu kıyısında kuruldu. Onun oğlu III. Olaf O.'yu piskoposluk merkezi hâline getirdi ve bir katedral yaptı. 1300'de, kral V. Haakon Akershus kalesini ve sarayı inşa etti. Şehir kraliyet merkezi oldu. Daha sonraki siyasî gelişmelerde O., bir eyâlet merkezi hâline geldi ve kraliyet sarayı valiler tarafından kullanıldı.

O., 1624'te büyük bir yangın sonunda mahvoldu ve yeniden yapıldı. İsmi de hükümran olan Norveç ve Danimarka kralı IV. Christian'ın adına izâfeten Christiania oldu. Kiel anlaşmasından sonra (1814), Norveç, Danimarkadan alınıp İsveç'e verilince ve XIV. Charles (Kral XIV. Johan, eski Fransız mareşali Bernadotte), tahta çıkınca Christiania, büyüklük ve önem bakımından Bergen'i geçti. Kral Charles 1848'de tamamlanan bugünkü kraliyet sarayını yaptırdı. Norveçliler 1925'te şehre, tekrar eski adı olan O. adını taktılar. Şehir II. Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından işgal edildi (1940) ve savaşın sonuna kadar işgal altında kaldı. (O. Yüksel)

OSMAN I. (Söğüt 1258 - Söğüt 1324), Osmanlı hânedan ve devletine adını veren, Osmanlı devletinin kurucusu sayılan Batı Anadolu Türkmen uc beyi. 1281'de uc beyi olarak babası Ertuğrul Gazi'nin yerine geçti. Babasının 50 yıl müddetle (1231 - 1281) devâm ettiği Bizans'tan toprak fethi siyasetini takib etti. Osmanlılar'ın fethettikleri Bizans toprakları Türk nüfusunda büsbütün hâlî olmadığı gibi, Bizanslılar'la Türkler'in münasebetleri de gayet çapraşık, âdetâ içiçe idi. Bizanslılar'ın "Turkopol" dedikleri Müslüman Türk ücretleri askerlerden mürekkep kıt'aları vardı. Turkopollar'ın başında bir ara Aydınoğulları'nın hizmetinden ayrılmış bir Türk kumandanı olan Melik İshak vardı. Gene Bizans hizmetinde ücretli Müslüman Araplar (Endülüslü ve Mağribî), ücretli Katolik Katalanlar vardı. Bu birliklerin başındaki kumandanlar, bazan İmparator'a kafa tutacak bir güc iktisâb ediyorlardı. Bu ücretliler bir defa Çanakkale Boğazı'nı geçmiş, Manisa'nın kuzeylerine kadar inmiş, fakat Türkmen Beyleri tarafından imhâ edilmişlerdi (bu hâdise tahminen 1300 veya 1301 yılında geçmiştir). Şimdiki bilgimize göre Osman Bey'in adı tarihlerde sarîh olarak ilk defa 1302 yılı hâdiseleri arasında geçmektedir. Bu kayıt da bir Doğu kaynağına değil, bir Bizans kaynağına aittir. Bu kayıt Osman Bey'in ticaret yollarına hâkim olmak dolayısıyle Bizans'ı müteessir ettiğinden bahseder ve çok karakteristiktir. Çünkü Osmanlılar'ın stratejik konuşlarını dolayısıyle açıklamaktadır. Türkmen dervişlerinin faaliyeti de mühimdir. Altın-Ordu prensi Nogay Han'ın hizmetinde Dobruca'da binlerce mürîdi ile faaliyet göstermiş olan meşhur Saltık (Saltuk) Baba'nın halîfesi Tokatlı Barak Baba, Rumeli'nden İran'a gitmiş, İl - han Gazan tarafından büyük iltifat görmüştür. Horasanlı Tapduk (Tapdık) Emre ile Âzerbaycanlı Geyikli Baba, Batı Anadolu uclarında mühim faaliyet gösteriyorlardı. Yûnus Emre, Tapduk Emre'nin halîfesidir ve 1320'de yani Osman Gazi'nin ölümünden 4 yıl önce ölmüştür. Yûnus, Tapduk Emre'nin, o Barak Baba'nın, o da Sarı Saltık Baba'nın halîfeleridir. Bu silsile Türkmen dervişlerinin ictimaî hayattaki ehemmiyetini ve siyasete karışmalarının derecesini gösterir. En kuvvetli rivayete göre Tapduk Emre, Sakarya ırmağının kuzeyinde Nallıhan kasabası köylerinden Emre köyünde, Yûnus Emre ise Sakarya'nın Porsuk ile birleştiği yerde, Sarıköy'de gömülüdür. Buraları Orhan Gazi'nin yurdunun yanıbaşında bulunuyordu ve bizi derviş gazilerin Bizans gazâsındaki mevkıi hakkında aydınlatacak derecededir. Zaten Osman Gazi, bu dervişlerin mühim şeyhlerinden Şeyh Edebalı'ya dâmâd olmuştu.

OSMAN I.

Bizans, kendi kuvvetleriyle Türkmen gazâlarına karşı koyamıyordu. Melik İshak'ın 10 000 Turkopol'u yetmedi.

1308'de Sicilya'dan George de Flo'nun idâresinde 8 000 İspanyol ve Endülüslü Arap ücretlisi celbetti. Deşt-i Kıpçak'taki Türk ve Moğollar'dan bile ücretli asker getiriyordu.

1314'te Osman Bey'in İlhanlı umumî valisi Çoban Bey'in emriyle Sivas yakınlarında toplanması emredilen Türkmen ordusunda bulunduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Osman Bey, Germiyanoğlu'nun kumandanlık ettiği Türkmen ordusundaki birliklerden birinin başında olmalıdır.

1319'da Altın - Ordu ordularının Edirne'ye kadar gelmesi, Bizans'ı Rumeli cihetinden de perişan etmiştir. Gene 1324'de Altın - Ordu orduları Trakya'ya, 1330'da da Köstendil'e (Struma çayının kuzeyinde batı kıyısında) gelmişlerdir.

Bitinya'da yerleşen Horasanlı "Erenler", bölgeyi hızla Türk'leştiriyorlardı; Türk köyleri kuruyorlar, coğrafya adlarını Türkçe'leştiriyorlardı. Horasan'da Türk nüfusu küçük bir azınlık hâline gelinceye kadar Anadolu'ya aktarma olmuştur. Bu nüfus, bazan Bizans idâresindeki şehirlerde de yerleşiyordu. İstanbul, Bursa, Edirne gibi mühim Bizans şehirlerinde Türk azınlık cemaatleri vardı. Samsa Çavuş'un idâresindeki bir Türk cemaati de, daha Bizans idâresinde bulunan Sakarya'nın kuzey çevresinde, suyun batısına geçip yerleşmişlerdi. Bu Türk azınlıklarının Türk fethini ne dereceye kadar kolaylaştırdığı hakkında şimdilik sarih bilgimiz yoktur.

Diğer taraftan 1308'de II. Sultan Mes'ûd'un Kayseri'de vefatı, Türk Hâkanlığı tahtını açık bırakıyordu. İl - hanlar, bu tahtı işgal etmek iddiasında idiler. Fakat Anadolu halkı, bunu hoş görmüyordu.

Osman Bey'in beyliği, İstanbul istikametinde Türk - İslâm toprağının en uc noktasını teşkil ediyordu. Âdetâ İstanbul'a doğru uzanmış bir oktu. 1308'de Selçukoğulları düşünce, Osman Bey, doğrudan doğruya Tebrîz'e, Büyük Türk Hâkanlığı tahtına geçen İl - Hanlılar'a tâbî oldu. Fakat gerçekte İlhan'ın Anadolu umumî valisi tarafından kontrol ediliyordu. Tebriz de, hukukî bakımdan, fakat ismen Pekin'deki Moğol Büyük Kağanı'na tâbî idi.

Osman Bey'in gazi-derviş topluluğunda hainlere, korkaklara, bencillere yer yoktu. Muti, sadık, vefakâr, yiğit olan kabiliyetler bu cemaatte yer alabilirlerdi. Bu suretle sayı azlığı, korkunç bir keyfiyet üstünlüğü ile geniş şekilde telâfi ediliyordu. Bu keyfiyet üstünlüğü, yükseliş asırlarında daima bahis mevzuu olacaktır. Bundan dolayıdır ki Fransız âlimi Grenard, Türk cihan devletinin doğuşu için "la fondation de ce nouvel empire est un des plus grands faits des annales humaines et des plus étonnants = bu yeni imparatorluğun kuruluşu, beşer tarihinin en hayrete değer ve en büyük vâkıalarından biridir" demiştir *(Grandeur et Décadence de l'Asie,* Paris, 1939, s. 38).

Ertuğrul Gazi'nin merkezinin Söğüt kasabası olduğu muhakkaktır. Söğüt, 1326'ya Bursa'nın fethine kadar merkez olmuş, arada başka kasabaların ehemmiyet kazanması ihtimal bu vaziyeti değiştirmemiştir. Söğüt'ten Domaniç'e kadar uzanan yayla, Osmanlılar'ın Kayı aşîretinin yurdu olmuştur. Bilecik Bizans tekfuru da Ertuğrul Gazi tarafından haraca bağlanmıştır. Ertuğrul Gazi'nin, bir rivayete göre Osman Gazi'nin anasının adı Hayme - Ana (Haymana)'dır ve Domaniç'e bağlı Çarşamba köyünde gömülüdür. Mezarı II. Abdülhamîd tarafından 1892'de yeniden yaptırılmıştır. Ertuğrul Gazi, Söğüt'te gömülüdür. Mezarı II. Abdülhamîd tarafından onarılmıştır. Türbesinde her yıl millî - askerî merasim yapılmaktadır.

Oğuzlar'ın 24 boyunun birincisi ve en soylusu sayılan Kayılar'ın beyi olan Osman Bey, bundan dolayı da etrafına birçok değerli Türkmen'i toplamıştı. Ertuğrul Gazi'nin kardeşi Dündar Bey bir ara beyliği yeğeni Osman Gazi'den almak istemişse de, 1298'de öldürülmüştür. Dündar Bey, "Köprühisar'dan Çakır pınarına giden yol üzerinde" gömülüdür. Osman Bey'in kardeşleri Gündüz Bey'le Savcı Bey'dir. Savcı Bey, Söğüt'te babası Ertuğrul Gazi'nin türbesinde gömülüdür. Gündüz Bey'in oğulları, yani Osman Gazi'nin yeğenleri Aydoğdu ve Aktimur (Akbaş) Beyler'dir. Aydoğdu ,Bey, Koyunhisârı muharebesinde şehîd olmuş, Dinnoz - Koyunhisar'ı yolu üzerinde gömülmüştür. Savcı Bey'in oğulları olan Osman Gazi'nin diğer yeğenleri, Bey - Hoca ve Süleyman Beyler'dir. Bey - Hoca Bey, Ermeni - beli'nin sonunda Hamza - Bey köyünde gömülüdür. Süleyman Bey'in kızı Hadîce Hatun olup, bu prensesin 3 oğlu (Hamza, Mustafa, İlaldı) ve bir kızı (Fatma Hatun) olmuştur. Hamza Bey'in oğlu Mehmed Bey, Mustafa Bey'in oğlu da Osman Bey'dir.

Osman Bey'in oğlu Orhan Gazi'nin annesi, Ömer Bey'in kızı Mal Hatun, diğer oğlu Alâeddin Bey'in annesi ise Şeyh Edebalı'nın kızı Bala Hatun'dur. Alâeddin Bey'in torunları, uzun müddet, asırlarca devam etmiştir. Osman Gazi'nin diğer çocukları, Savcı Melik, Çoban, Hamîd, Pazarlı Beylerdir. Osman Gazi'nin kızı Fatma Hatun'dur. Melik Bey'in kızı Melek Hatun'dur. Pazarlı Bey'in de bir kızı vardır. Alâeddin Bey'in Bursa ve civarında vakıfları ve hayır eserleri (Bursa'da cami, Kükürtlü'de tekke vs.) vardır ve kardeşi Orhan Gazi'yi iyice desteklemiştir.

Osman Bey'in lâkabı "Fahreddin" idi. Eski tarihlerin bazılarında "Kara Osman Bey", "Osman - Şah Bey" şeklinde de geçmektedir. Şeyh Edebalı ile kızı Bala Hatun, Osman Bey'den önce ölmüşler ve Bilecik'teki Şeyh Edebalı'nın tekkesindeki türbeye gömülmüşlerdir. Bu türbe, Yunan işgalinde Yunanlılar tarafından bütün Bilecik gibi yakılmıştır. Alâeddin Bey, Bursa'da babası Osman Gazi'nin türbesinde gömülüdür.

İnegöl Rum tekfuru Nikola, Osman Bey'in en kuvvetli düşmanları arasında idi. Yapılan vuruşmada Türkler'den Osman Bey'in kardeşi Sarıbatı Savcı Bey'in oğlu Bey - Hoca Bey şehit düştü. Gene İnegöl Tekfuru'nun kumandasındaki Bizans ordusu ile Osman Bey arasında Domaniç meydan muharebesinde Sarıbatı Savcı Bey de şehit düştü. 1288'e doğru geçen bu meydan muharebesinde zafer, Osman Bey'de kalmıştır. Önce İnegöl'de yerleşmişken tekfur tarafından oradan kovulan Samsa Çavuş ve kardeşi Sülemiş Bey'in idâresindeki Türkler, Mudurnu'ya çekilmişlerdi. Osman Bey'in bunlarla teşrîk-i mesâî etmesi, Osmanlılar'ın Göynük ve Taraklı'ya akın yapması ile neticelendi ve sonunda Sakarya'nın Karadeniz'e döküldüğü mevkiin yakınlarına kadar olan topraklar feth edildi. Hendek'i de alan Osman Gazi, Karadeniz'e 20 km yaklaşmış oldu. 1321'de Mudanya'yı alıp ilk defa Marmara'ya da erişti. Bu çok parlak bir istikbal gösteren keyfiyetçe ehemmîyetli bir muvaffakıyetti.

Bilecik ile onun az kuzey - batısındaki Yarhisar da 1299'da Osman Bey tarafından feth edilmiştir. Aynı yıl İnegöl de alındı. Yarhisar Tekfuru'nun 13 yaşındaki kızı Holofira, 18 yaşındaki Orhan Gazi'ye verildi. Bu izdivaçtan I. Sultan Murad'la ağabeyi Rûmeli Fâtihi Velîahd - Şehzâde Süleyman doğmuştur. Bu prenses, Nîlûfer adını almış ve üzerinde köprü yaptırdığı için Bursa ovasından akan suya "Nilüfer Çayı" denmiştir. Bir rivayete göre Osman Bey, merkezi

Söğüt'ten Bilecik'e nakletmiştir. 1301'de Osmanlılar, İznik Gölü'nün az güneyinde Yenişehir (Bursa Yenişehri) kasabasını kurdular. Bu, stratejik bakımdan çok değerli olan İznik Gölü ile İznik şehrinin fethini hazırlayan en mühim adımı teşkîl eder. Bu sıralarda Velîahd Orhan Bey Karacahisar, amcası Gündüz Bey Eskişehir, Turgut Alp İnegöl, Şehzâde Alâeddin Bey Yenişehir, Hasan Alp ise Yarhisar Beyi idiler. 1291'de fethedilen Karacahisar, Eskişehir'in az güney-batısında ve Porsuk Çayı'nın kuzey sahilindedir.

27 Temmuz 1302'de Osman Bey, Koyunhisarı meydan muharebesinde, Bursa Tekfuru'nun kumandasındaki 5 000 kişilik Bizans ordusunu bozdu. Osman Bey'in yeğeni Aydoğdu Bey, bu muharebede şehid düştü. Bir müddet sonra Osmanlılar, Ulubat (Apolyont) Gölü'nün güney kıyılarına hâkim oldular. İmralı Adası'nın Osman Bey'in kumandanlarından Aygut Alpoğlu Kara Ali Bey tarafından fethedilme rivayeti bu Ulubad Gölü'ndeki minik Manastır adasının fethinden kinayedir. İmralı Adası, Orhan Gazi zamanında fetholunmuştur.

Osman Bey'in 43 yıl beylik ettiğini ve Osmanlı tarihinde ancak Kanûnî Sultan Süleymân'ın bu müddeti geçebildiğini burada hatırlamak lâzımdır (Maamâfih Ertuğrul Bey, 50 yıl tahtta kalmıştır). Binâenaleyh, Osmanlı satvetinin pek metin ve rasîn olan temelleri, öyle az zamanda atılmış değildir. Uzun zamanda atılan bu temeller üzerinde devlet, birden parlamış ve bu güçle yıldırım sür'atinde fetihlere girişmiştir. İlk Osmanlı fetihleri, diğer Batı Anadolu Türkmen beylerinin fetihleriyle de kabili kıyas değildir. Çünkü Osmanlı yurdu, Bizans'ın başucundaydı. İstanbul'a bu kadar yakın olan bu toprakları, düşmana kaptırmamak için Bizanslılar büyük gayret sarfediyorlardı. Her zaman için İstanbul'dan yardım almaları mümkündü. Marmara ve Boğazlar'a Bizans hâkimdi. Bu hâkimiyet kırıldığı andadır ki, Osmanoğulları'nın prestij ve satveti hiçbir Türkmen uc beyininkiyle kıyas kabûl etmiyecek parlaklıkta, âdetâ cihanşümûl bir mahiyette olmuştur.

Osman Bey'in ilk adımları bile Bizans'ı fena halde ürkütmüştü. Bu Türkmen uc beyinin imhâsı, Bizans için kabil olamamıştı. Nihayet Bizans, an'anevî siyasetini ele alarak Türk'ü Türk'e kırdırmak yoluna tevessül etti. İmparator II. Andronikos Paleologos, 1306'da kızkardeşi Prenses Maria-Despina'yı İl-han Olcaytu'ya zevce olarak gönderdi (fakat İl-han, bu prenses'i ancak odalıkları arasına aldı) ve Osman Bey'i pek kudretli metbuuna ezdirmek istedi. Fakat bu pek kudretli metbû da Anadolu'nun öbür ucuna erişmek, hele gazâ ve cihâd ile şöhret-şiâr olan bir gazi'yi ezip milletin nefretini kazanmak niyetinde değildi.

1315'ten itibaren Bursa şehrinin ablukasına başlandığı anlaşılmaktadır. Bursa, İznik'le beraber, Bizans'ın Anadolu'da elinde kalan şehirlerin en mühimmini teşkîl ediyordu. Abluka, 11 yıl kadar uzamıştır. Osmanlılar'ın kale düşürecek muhasara âletleri olmadığı için, ablukadan ötesine gidemiyorlardı. Esasen bu devirde harb sistemleri, kat'î şekilde kale muharebesinden çekinmek ve akınla düşmanı yıkmak, sürpriz taarruzları ile toprak ele geçirmekti. Bursa, mühimce bir Türk ekalliyetini de barındırıyordu. Yıllar geçince şehrin ablukası sıkıştırıldı ve dışarısı ile alâkası kesildi.

Osman Bey, metbuu İl-hanlılar ve onların Anadolu umumî valileri ile hiçbir mesele çıkarmamaya âzamî gayreti gösteriyordu. Anadolu umumî valisi Çoban Bey'in adını bir oğluna vermek suretiyle onun hatırını almak istemiştir. Osman Bey'in 1324 şubatında öldüğü kabûl edilebilir. Tahminlere göre 1258'de Söğüt'te doğduğu için 66 yaşında idi. 1320 yıllarında idareye Velîahd-Şehzâde Orhan Bey'in hâkim olduğu muhakkaktır. Osman Gazi, Osmanoğulları'nda irsî olarak mevcut bulunan nikristen muztaripti. Bir rivayete göre de 1324 şubatında beyliği oğluna terketmiş, 1326'da Bursa'nın fethi sıralarında ölmüştür. Söğüt'te ölüp cenazesinin vasıyeti mûcibince Bursa'ya getirildiği ve buradaki türbesine gömüldüğü anlaşılıyor. Bu vasıyet bile mühimdir ve haleflerine istikamet göstermektedir. Filhakika 6 Nisan 1326'da burası düşmüş ve Osmanlı beyliğinin merkezi olmuştur. Böylece İznik ve İzmit, Türkler'in fütûhâtına açılmıştır.

Orhan Bey de babası gibi İl-hanlılar ve onların Anadolu'daki umumî valileri Büyük ve Küçük Şeyh-Hasan Beyler'le iyi geçinmiş, senbolik olan vergisini göndermekte kusûr etmemiş, hutbe'yi şüphesiz Abbâsî Halîfesi ile İl-han'ın adına okutmuştur. Ancak 1335'tedir ki diğer Anadolu Beylikleri gibi istiklâl kazanmış ve en kudretli ve prestij sahibi Türkmen beyi olarak, Büyük Türk Hâkanlığı tahtına hak kazanmıştır. Nitekim ilk defa Orhan Bey "sultan" sanını kullanmış ve bu unvan, Murad Gazi tarafından iyice benimsenmiştir.

Osman Gazi, Türk tarihinin en dikkate lâyık ve bahtlı şahsiyetlerinden biridir. Cihanın en büyük devletine ve milletine asırlarca adını vermiştir. Türkler tarafından da hiç unutulmadan en samimi bir şekilde tebcil ve tâzîm edilmiştir. Bıraktığı küçücük devletin, ki Anadolu Beylikleri'nin en küçüğü sayılabilir, 3 çeyrek asır geçmeden Timur (Doğu Türk) imparatorluğundan sonra dünyanın 2. devleti mertebesine yükselmesi, hayretlere değer görülmüştür. Ancak modern tarihçilik, bu hâdisenin îzâhını yapabilmektedir. Şüphesiz toprak küçüklüğü, devletin güç derecesini göstermez ve Osmanlı topraklarının o çağda da bugünkine yakın bir nüfusla meskûn bulunduğunu zannettirecek sebepler vardır. Fakat Osman Bey'in bugünkü İsviçre'nin yarısından küçük bir devlet bıraktıktan sonra daha ilk halefinin eriştiği muvaffakıyetin izahı bu husus ile de kabil değildir. Osman, Orhan ve Murad Beyler unvânları arasında derviş-gazilerin reîsi olduklarını belirtmeye itina etmişlerdir. Derviş-gazilerin en çok bu çevrede faaliyet gösterdiklerine de yukarıda işaret edilmişti.

Nihayet Osman Bey'in hârikulâde stratejik dehâsını kısaca belirtmek lâzımdır. Türk mâşerî dehâsının devlet kurma ve teşkilâtlandırmaktaki emsalsiz kabiliyetini temsil eden Osman Bey, Kayılar'ı en sevkulceyşî, en hassas noktalara doğru itmiştir. Bizans'ı avlamak, ağla sarmak ve düşürmek için bir satranç tahtası önünde düşünür gibi en büyük dikkatle taşlarını oynamıştır. Bir kama şeklinde Bizans topraklarının birbirinden ayırmıştır. İznik ve Ulubad Gölleri'nin güney sahillerini ve Gemlik Körfezi'nin keza güney sahillerini tutmuştur. Porsuk'la Sakarya arasına yerleşmiş, Sakarya'nın denize döküldüğü mahalle tırmanmış, Karadeniz'e hemen hemen erişmiştir. Güneyinde Germiyanoğulları, batısında Karasıoğulları, doğusunda Candaroğulları, güney-doğusunda Ahi Cumhuriyeti, bütün kuzeyinde de baştanbaşa Bizans imparatorluğu ile çevrilmiştir. Bunlardan Karası devletini almak, Çanakkale'ye erişmek, İznik ile İzmit'i düşürmek, Boğaz'a çıkmak; Marmara'nın, Karadeniz'in ve Ege ile Akdeniz'in iki başını tutmak için şarttı. Osman Bey'in derinden açtığı yolu, babasının dehâsını tevârüs eden Orhan Bey takib eylemiş ve bu işleri başarmıştır. Bu iş başarılınca da devlet kuşu, imparatorluk tâcı Osmanlılar'ın başına konmuştur. Osmanlı birliği Osman Gazi'nin vefatında bir atom çekirdeğindeki kudret

hâlinde patlamaya hazırdı. Hiçbir muâsır devlet bu kudretin farkında olamadı. Bu farkında olamayış, sonraki asırlarda, yarım düzine imparatorluk ile düzinelerce krallığın hayatına mâl olacaktır.

1281'de Ertuğrul Gazi'nin oğluna bıraktığı miras 4 800 km²'den asla fazla değildi. Bu rakam üzerinde insan heyecanla titremekten kendini alamaz, o kadar mütevazı bir sayıdır. Bugünkü İstanbul vilâyeti toprakları (ki en küçük vilâyetlerimizdendir) bile bundan büyüktür. Bu topraklar, Bilecik'in Söğüt ve Bozöyük kazalarını, Kütahya'nın Domaniç kazasını, yani en kuzeyindeki çıkıntıyı, Eskişehir'den Yardımca nahiyesini, yani Porsuk ile Sakarya arasındaki kısmı, Eskişehir şehrini dışarı bırakıp şehrin varoşlarını yalıyarak ihtivâ ediyordu.

1324'te Osman Bey'in bıraktığı miras 16 000 km² olmuştur. Stratejik fetihlerin hayâtî ehemmiyeti bir yana, bu rakamdaki dikkate değer nokta, baba mirasının 43 yıl uğraşılarak 3-3,5 misline çıkarılmış olmasıdır. Orhan Bey'in ilk 2 yılında da Osmanlı toprakları 19 000 km² olmuştur (1326). Osman Bey'in mirası bugünkü Bilecik vilâyeti, Eskişehir merkez kazasını (şehir dahil), Sakarya'nın Geyve, Akyazı, Hendek, Kütahya'nın Domaniç, Bursa'nın Mudanya, Yenişehir, İnegöl kazalarını içine alıyordu. 1324 - 1326 arasında bunlara Bursa merkez ve Orhaneli kazaları ilâve edilmiştir. 1321'de Mudanya'nın alınması ile, hem Marmara'ya çıkmış, hem de Bursa, iskelesinden mahrûm edilmek suretiyle düşmeye mahkûm bir hâle getirilmiştir. Bu suretle 1326'da Bursa'nın henüz fethedilmeyen yerleri olarak Kirmastı, Karacabey, İznik, Gemlik ve Orhangazi kazaları kalıyordu. İznik 1329'da, Kirmastı (Mustafakemalpaşa) ile Karacabey 1342'de fethedildi ve bugünkü Bursa vilâyetinin fethi 1342'de yani Osman Gazi'den 18 sene sonra tamamlandı.

Osman Bey 1291'de Karacahisar'ı alıp Porsuk'a iyice güney sırtını dayamış, 1291'de Bilecik, Yarhisar ve İnegöl fethedilmiş, 1302'de Koyunhisar ve 1301'de Yenişehir alınarak Marmara'ya 15, İznik Gölü'ne 10 km yaklaşılmıştır. 1308'de Lefke (Osmaneli), Gölpazarı, Yenipazar, Geyve, Taraklı, Akyazı, az sonra Hendek alınmış, Sakarya'nın bütün doğu kıyıları ele geçirilmiştir. 1313'te İnegöl'ün az kuzey-batısındaki Akhisar alınarak İnegöl - Yenişehir yolu açılmış ve Kestel'e yaklaşılmıştır. 1321'de Mudanya fethedilerek Gemlik Körfezi'nin güney kıyıları, Kestel dahil Bursa'nın bütün varoşları, Türkler'in eline geçmiştir. Orhan Gazi 1325 kasımında Atranos'u (Orhaneli), 6 Nisan 1326'da Bursa'yı aldı. 1329 mayısında İznik Gölü'nü Türk Gölü yapan İznik şehrinin fethi mümkün oldu (Y. Ö.)

OSMAN II. (İstanbul 1604 - İstanbul 1622), Osmanlı padişahı ve İslâm halîfesi. **"Genç"** denen II. O. 16. padişah olarak atalarının tahtına oturduğu zaman, 13 yaşını ancak 3 ay ve 24 gün geçmişti. Sünnet olmuştu. Annesi Mâhfîrûz (veya Mâhfîrûze) Haseki, vâlide - sultân oldu. I. Mustafa'nın annesi Vâlide - Sultân, tekrar Eski Saray'a gönderildi.

II. Sultan O., velîahd olarak doğan birkaç Osmanlı hükümdârından biridir. Babası I. Ahmed padişah olduğu zaman, II. O.'ın padişah olduğu yaştan ancak 4 ay, 10 gün büyüktü. Buna rağmen büyük kabiliyet göstermiş, devlet işlerini az zamanda mükemmelen kavramıştı. Bu kabiliyet II. O.'da çok daha fazla gelişmiş durumdadır. II. O., aklına koyduğu meseleleri tatbik etmek için bütün imkânları kullanacak kadar irâdeli, fakat kanun ve gelenekte, yani nazariyatta irâdesi Tanrı'dan hemen sonra gelen Türk hâkanının, pratikte salâhiyetleri hayli sınırlı olduğunu kavrıyamıyacak derecede tecrübesiz bir gençti.

OSMAN II. (Genç Osman)

II. O.'ın ortaya attığı fikirler, Türkiye'nin yenileşme, hattâ inkılâp tarihinin ilk safhasını teşkil eder. Tatbik edilebildiği takdirde bu fikirlerin devlete yeni bir ruh ve yeni bir hamle gücü vereceği de inkâr edilemez. İmparatorluğun bütün azametine rağmen içtimaî bünyede bir donma, bir kısırlaşma olduğu da ortadadır. Müesseseler ve içtimaî sınıfların yarım asır öncesiyle basit bir mukayesesi, aynı sınırları muhafaza etmekte olan devletin iç bünyede ne derecelerde bozulduğunu açıkça ortaya koyar. Az aşağıda anlatılacak olan "Hâile-i Osmâniye", bu bozukluğun ne kadar derinlere kök saldığını gösterir. İlk bakışta çocuk denecek yaşta bir gencin, atalarının yapmıya yüreklenemedikleri ıslahatı düşünmesi, hattâ tatbik alanına koymak istemesi, hayrete değer görünür. Ancak tetkikler, bu fikirlerin, esasta II. O.'a âit olmakla beraber, bir takım müşavirler tarafından geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu müşavirlerin başında, Türkiye tarihinin bir numaralı sarıklı inkılâpçısı olan Ömer Efendi gelmektedir ki, padişahın baş hocası (hâce-i sultânî) idi.

Osmanoğulları'nın korkusuz adamlar oldukları, bu şekilde, dünyanın ve tarihin birinci hânedânından doğmak imtiyâzının şuûru içinde yetiştirildikleri muhakkaktır. Bir II. O.'da, kardeşi olan bir IV. Murad'daki cesaret, şüphesiz alelâde bir şey değildir ve böyle bir yetiştirilmenin neticesidir. II. O.'ın babası ve kardeşi gibi fevkalâde bir silâhşör,

süvari ve sportmen olduğu, üstelik büyük bir fizik güce sahip bulunduğu bilinmektedir. Bu vasıflar, derin bir tahsil, terbiye ve kültürle bezenmiştir. II. O. da, kendinden önce gelen bütün şehzâdeler gibi devrin en iyi hocalarından ders görmüş, Türkçe'yi, Arapça'yı, Farsça'yı, edebiyatlarıyla, çağının ilimleriyle çok iyi öğrenmişti. "Fâris" ve "Fârisî" mahlasıyle yazdığı şiirlerini toplıyan *Dîvân*'ı elimizdedir. Bu eser, büyük bir kültürün ve iyi bir san'at kabiliyetinin mahsulüdür. Şu gazel, çocuk yaştaki bir genç adam için, mükemmel bir şiirdir :

Nevrûz olıcak diller şâd olmıya yaklaşdı
Dildê gam-u gussâ berbâd olmıya yaklaşdı
Vîrâne gönül varsâ cevr-û gam-ı dilberden
Müjdê sana ol mülk âbâd olmıya yaklaşdı
Üstâda çıkıp dilber, öğrendi vefâ resmin
Â'şıklara lutfâ mû'tâd olmıya yaklaşdı
Seyr-î güle çıkdıkdâ ol ruhleri gülrengim
Kârî dil-i zârın feryâd olmıya yaklaşdı
Çok â'şık-u meftûnû var sen gibi Şîrîn'in
Fâris kulun ammâ Ferhâd olmıya yaklaşdı

II. O., yapmak istediği reformlarda ilk muhalefet hareketleriyle karşılaşınca şaşalamış ve şu beyti söylemiştir :

Niyetim hıdmet idî saltanat-û devletime
Çalışır hâsid-ü bedhâh, aceb nekbetime

II. O.'ın Batı kültürü olduğu da ileri sürülmüştür. II. O. devrinde İstanbul'da bulunan 3 Fransız elçisinin raporlarına dayanarak II. O.'dan bir asır sonra bu padişah hakkında 2 ciltlik Fransızca bir eser *(Histoire d'Osman)* yazan Madame de Gomez, genç hükümdarın mükemmel Latince, Yunanca ve İtalyanca bildiğini, bu dillerde yazılmış klasik eserleri okuduğunu yazmaktadır. Bu rivayeti teyid edecek bir Türk vesikası, henüz elimize geçmemiştir. Eğer bu rivayet gerçekse, II. O.'ın geniş ufkunu izah edebilmek biraz daha kolaylaşır.

II. O., tahta geçtikten 4 ay, 12 gün sonra, 9 Temmuz 1618'de, başhocası Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'ye meşîhat pâyesi verdi. Bu pâye, ilmiye sınıfında yalnız şeyhulislâma mahsus olup, vezîre karşılık olan kazasker pâyesinden üstün ve sadâret pâyesiyle eşitti. Bu suretle imparatorlukta sadrâzam ve şeyhulislâm'dan başka, eşit pâye taşıyan üçüncü bir şahsiyet ortaya çıktı.

Bu olay, Osmanlı tarihinde ancak 2 defa daha görülmüştür. Diğer iki olay da XVII. yüzyıldadır. Biri, IV. Mehmed devrinde Kazasker Karaçelebî - zâde Abdülazîz Efendi'nin henüz şeyhulislâm olmadan (sonradan şeyhulislâm olmuştur) bu pâyeyi almasıdır. Diğeri de II. Mustafa devrinde, Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Kazasker Fethullah Efendi'dir. Sonradan XIX. yüzyıl ortalarına doğru Mısıı valilerine de, sadâret pâyesi verilmiş ve imparatorluğun yıkılmasına kadar bu usul devam etmiştir.

II. O., bu görülmemiş ve kanuna aykırı davranışıyla aynı günde, sadâret kaymakamı Vezir Sofu Mehmed Paşa'yı azletti. Yerine, eniştesi olan eski sadrâzamlardan Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa, sadâret kaymakamı oldu. Sadrâzam Dâmâd Halil Paşa, serdâr-ı ekrem olarak, İran cephesindeydi. Sofu Mehmed Paşa'nın azlinin sebebi, kanunu çiğniyerek I. Mustafa'yı tahta çıkarması, II. O.'ın hakkını tanımaması, üç ay içinde iki defa cülûs bahşişi verilmesine sebep olarak Hazine'yi zarara sokmasıdır.

Bu olaylardan 2 ay, 18 gün sonra, İran ile sulh imzalanmıştır (26 Eylül 1618).

Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'nın 2. Sadâreti (18 ocak - 23 Aralık 1619) :

18 Ocak 1619'da II. O., 2 yıl, 3 ay, 2 günden beri iktidar makamında bulunan Dâmâd Halil Paşa'yı azletti ve Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'yı sadârete getirdi. Halil Paşa, ileride IV. Murâd devrinde tekrar sadrâzam olacaktır. Mehmed Paşa, I. Ahmed devrinde de sadrâzam olmuş, değerli bir asker ve devlet adamıydı. Bu defaki sadâreti 11 ay, 6 gün sürdü. İki sadâretinin toplamı 3 yıl, 7 gündür. Bu suretle değerli bir amiral ve kumandan olan Dâmâd Halil Paşa, I. Ahmed'in son, I. Mustafa'nın tek ve II. O.'ın ilk sadrâzamı oldu.

Güzelce Ali Paşa'nın Sadâdeti (23 Aralık 1619 - 9 Mart 1621) :

II. O., 23 Aralık 1619'da Dâmâd Öküz Kara Mehmed Paşa'yı azletti. Kapdân-ı Deryâ Güzelce Çelebî Ali Paşa, sadrâzam oldu. Ali Paşa, Tunus beylerbeyilerinden İstanköylü Ahmed Paşa'nın oğludur. Babasının yanında denizci olarak yetişen Ali Paşa, pek genç yaşta Dumyât (Mısır'da) sancak beyi, sonra Yemen beylerbeyisi, Tunus beylerbeyisi, kubbe vezîri ve kapdân-ı deryâ olmuştu. Ali Paşa, muhteris, kindar bir adamdı. 2 defada 3 yıla yakın kapdân-ı deryâlık yapmıştı. Kindarlığını, selefi Kara Mehmed Paşa'nın servetini müsâdere ettirip Hazîne'ye almakla gösterdi. Haleb beylerbeyisi olan Mehmed Paşa, bir müddet sonra Haleb'de öldü. Genç padişah üzerinde gittikçe nüfuz kazanan Ali Paşa, kendisini sadârete tayin ettiren Hâce-i Sultânî Ömer Efendi ve Dârüssaâde ağası Hacı Mustafa Ağa ile uğraşmıya başladı. II. O.'ın en nüfuzlu müşavirlerinden, gayetle akıllı bir adam olan Mustafa Ağa'yı, Mısır'a sürdürdü. Üstelik onun servetini de Hazîne'ye aldı. Ömer Efendi'yi Mekke'ye sürdürmek niyetindeyken, ölümü bu işe engel oldu. Başdefterdar (maliye nâzırı) Bâkî Paşa'nın da servetini Hazîne'ye aldı ve Cezâyir'e sürdü. Ali Paşa'nın sadâreti böylece 1 yıl, 2 ay, 17 gün devam etti. Vezîr İskender Paşa'nın Lehliler'e karşı zaferleri, bu müddet içinde kazanılmıştır.

Velîahd - Şehzâde Mehmed'in idamı (12 Ocak 1621) :

II. O. tahta geçince, oğlu olmadığı için, kardeşlerinin büyüğü olan Şehzâde Mehmed, velîahd oldu. Velîahd - Şehzâde, 3 Kasım 1604'te I. Sultan Ahmed'in 2. oğlu olarak doğmuştu. Ağabeyi II. O.'dan ancak 4 ay ve 3 gün küçüktü. Onun gibi çok iyi yetiştirilmiş, cesur, kültürlü, zeki ve gençti. Hakkı çiğnenmek suretiyle üstelik aklen zayıf olan amcasının tahta geçirilmesini unutmayan II. O., Lehistan seferine çıkmıya karar verdikten sonra, arkasında böyle kudretli bir velîahd bırakmak istemedi. Deli olan amcasına bir kıymet vermiyordu. Çünkü İslâm şerîatine ve Türk töresine göre aklen zayıf olanın halîfeliği ve hâkanlığı imkânsızdı (fakat bu imkânsız durum, 1,5 yıl sonra gerçekleşecektir). Ancak II. O., İstanbul'dan uzaklaşır uzaklaşmaz, her zaman için bir Saray entrikasını mümkün görüyordu. Henüz 16 yaşında olmıyan (15 yaşını 15 ay ve 5 gün geçmişti) Velîahd - Şehzâde Mehmed'in ortadan kaldırılmasına karar verdi. Ancak bu kolay bir iş değildi. Kanûnî gibi bir hükümdar bile oğullarını ortadan kaldırabilmek için uzun yıllar uğraşmış, sonsuz muhalefetlere karşı koymuştu. II. O., kayınpederi olan Şeyhulislâm Es'ad Efendi'den (Hoca Sâdeddin'in 2. oğlu), kardeşinin idamı için fetvâ istedi. Dâmâdı II. O.'ın eninde sonunda başını belâya sokacağından emin olan ve durumu dikkatle takip eden Es'ad Efendi, bu teklifi nefretle reddetti.

II. O., devletin bir numaralı kanun ve din adamının reddinden ümitsizliğe kapılmadı. Devletin şeyhulislâmdan sonra gelen ikinci kanun ve din adamına, Rumeli kazaskeri Taşköprülü - zâde Mehmed Kemâleddin Efendi'ye başvurdu. Kemâleddin Efendi asrının yüzsuyu sayılan büyük bir bilgin ve müellifti. Şeyhulislâm olmak için ihtirası vardı. Ancak gene de padişahın teklifini reddetti. Aklına koyduğunu yapmak için hiçbir şeyden çekinmediği birçok olayla ortaya çıkan Osman Han, Kazasker'i tehdit etti. Kemâleddin Efendi, fetvâyı vermezse hem mevkiini kaybedeceğini, hem de padişahın bu fetvâyı sonunda şu veya bu kazaskerden alacağını anladı. Karanlık bir ifadeyle ve "suçlu ise" kaydını koyarak, Velîâhd - Şehzâde Mehmed'in idamı için fetvâ verdi.

Bunun üzerine II. O., 12 Ocak 1621'de kardeşinin idamını emretti. Cellâtlar, Velîahd - Şehzâde'nin dairesine girdiler. Genç Velîahd, durumu anladı: "Osmân" dedi; Allah'dan dilerim ki ömr-ü devletin berbâd olup beni ömrümden nece mahrûm eyledinse, sen dahi behremend olmıyasın". Bütün tarihçiler, bu bedduânın yerini bulduğunu kabûl etmişlerdir.

İslâm'dan önceki en eski Türk devletlerinden beri riâyet edilen bir Türk töresine göre hânedân üyelerinin kanı kutsal olduğu için, ibrişim kemend atılıp boğulmak suretiyle, kanı akıtılmaksızın, Velîahd - Şehzâde Mehmed öldürüldü. Geriye II. O.'ın 5 erkek kardeşi kalmıştı. Bunların büyüğü olan ve Kösem Mâhpeyker Haseki'den doğan Şehzade Murâd, velîahd oldu. Müstakbel IV. Murad bu tarihte henüz 8 yaşını ancak 5 ay, 16 gün geçtiği için, şimdilik ağabeyi II. O. için bir tehdîd unsuru değildi.

Boğaz'ın donması ve İstanbul'dan Üsküdar'a yaya geçilmesi (9 Şubat 1621) :

Bu suretle şehzâde katillerini asla hoş görmiyen halkın nefretini kazanan II. O., Velîahd - Şehzâde'nin idamından bir ay geçmeden Haliç'in ve İstanbul Boğazı'nın donmasıyle, uğursuzluğuna inanılan bir hükümdar hâline geldi. Gerçekten 24 ocakta, Şehzâde Mehmed'in ölümünden 12 gün sonra İstanbul Halici baştanbaşa dondu ve Galata ile İstanbul arası yaya geçildi. Tarihinin en şiddetli kışlarından birini yaşıyan İstanbul, 16 gün sonra, 9 şubatta Boğaz'ın da donduğunu gördü. Üsküdar'la İstanbul arasını yürüyerek geçenler oldu. Boğaz'ın donması, bütün tarih çağları içinde ancak birkaç defa vuku bulduğu ve İstanbul'un Fethi'nden beri böyle bir şey görülmediği için birçok İstanbullu, kıyametin yaklaştığına hükmetti. Büyük şâir Neşâtî :

Be meded dondu bin ôtuzda soğukdan deryâ

ve Hâşimî :

Yol oldı Üsküdâr'â bin otuzdâ Akdeniz dondu

mısrâlarını, bu görülmemiş olaya tarih düşürdüler. Daha birçok şâir manzûmeler yazıp tarihler düşürdü. Gemiler İstanbul limanına gelemediği için kıtlık da başladı. Şubat ayında etin okkası 15 akçaya (375 TL.) ve zahîre fiatları da buna benzer şekilde yükseldi.

Ohrili Hüseyin Paşa'nın Sadâreti (9 Mart - 17 Eylül 1621) :

Bu olaylar üzerine padişah kadar sadrâzamın da uğursuzluğuna hükmedildi. 9 martta, Boğaz'ın donmasından bir ay geçmeden Sadrâzam İstanköylü Ahmed Paşa - zâde Güzelce Çelebî Ali Paşa öldü. 4. Vezir Ohrili Hüseyin Paşa, 6 ay, 9 gün sürecek olan sadâretine başladı. II. O.'ın ünlü Lehistan seferi, bu sadrâzamın zamanında başladı. Bu sefer için bk. HOTİN SEFERİ.

II. Osman'ın cihangirlik ve reform projeleri ve şahsiyeti :

Rivayete göre II. O., Lehistan'ı eskiden olduğu gibi Türk tâbiiyetine almak (zâten Polonya seferi üzerine buna az çok muvaffak olmuştur), Baltık Denizi'ne çıkmak, burada bir donanma inşa etmek istiyordu. İsveç büyük devletler arasına henüz girmemişti ve Almanya imparatorluğunu ezmeye hazırlanıyordu. Tam bu sıralarda da Alman Protestanları, Katolik imparatorlarının kendilerini yok etmesine engel olmak üzere Dîvân'dan yardım istemişler, Dîvân da Erdel Prensi'nin Almanya'ya savaş açmasına izin vermişti. Onun için II. O.'a Madame de Gomez tarafından isnâd edilen bu proje tatbik kabiliyetinden mahrum bir şey değildi. Otuzyıl Savaşı'nın başladığı bu yıllarda Avrupa'da yeni bir Türk hamlesi için, daha iyi bir zaman yakalanamazdı. Zira Türkiye'nin en büyük düşmanları olan Almanya ile İspanya, Fransa ve İsveç'le sonu kendileri için felâketli olacak uzun bir savaşa girişmişlerdi. Fransa ve İsveç, büyüklüklerinin eşiğine adım atmış, İspanya'da inhitat iyice olgunlaşmıştı. Fâtih, Ortodoks mezhebini Türk himayesine almış, torununun oğlu Kanûnî ise kendi zamanında Katoliklik'ten kopan Protestan mezheplerini Katolikler'e karşı savunarak zaferlerine birinci derecede yardımcı olmuştu. Kanûnî'nin 5. kuşak torunu olan II. O., Protestanlar'ı, hiç olmazsa imparatorlarına baş kaldırmış durumda olan Almanya Protestanları'nı, bu imparatorluktaki Protestan devlet ve devletçikleri Türk himayesine almayı düşünmüş olabilir. Baltık'ta kurulacak bir Türk donanması, Cezâyir beylerbeyiliğinin Atlas Okyanusu'nda bulundurduğu kudretli filolarla birlikte, Okyanus'ta iyi bir denge sağlıyabilirdi. Çünkü İngilizler, Fransızlar, Holandalılar, İspanyollar ve onların tâbii olan Portekizliler, açık denizlerde biribirleriyle ölüm kalım mücadelesi yapıyorlardı. Amerika topraklarının henüz yüzde biri bile kolonize edilmemişti. II. O., Türk - Osmanlı içtimaî bünyesinin daha sağlam olduğu bir devirde hükümdar olsaydı, Avrupa'yı çenber içine almak mümkün olabilirdi. Ataları, daha mahdut imkânlarla, buna benzer çok büyük işler başarmışlardı. İskender'i, Sezar'ı, Timur'u, Yavuz'u okuya okuya hulyâlara dalan genç Türk hâkanı herhalde çok büyük işler peşindeydi. Ancak başında bulunduğu devlet, olgunluk devresini atlamış ve hamle kabiliyetini az veya çok yitirmişti.

Bu projelerin az çok gerçekleşebilmesi için Ordu'nun tamamen padişahın ellerinde itaatkâr, disiplinli, aldığı emri düşünmeksizin yerine getirir bir savaş makinesi olması lâzımdı. Aslında durum, bunun tam aksiydi. Ordu, Fâtih, Yavuz, Kanûnî gibi, şahıslarına hayran olduğu başkumandanlarına bile zaman zaman itaatsizlik etmişti. II. O. zamanında XVI. yüzyıl Türk ordusunun düzeni, akıncı sınıfının hemen hemen ortadan kalkması, tımarlı sipahilerin azalması, yeniçerilerin fevkalâde artması, Kırım atlılarının ordunun vazgeçilemez bir parçası hâlinde ehemmiyet kazanması gibi faktörlerle, tamamen altüst olmuştu. İstanbul'daki Kapıkulu Ocakları, doymak bilmez bir milis hâline gelmişti. Her olayı, kendilerine te'mîn edeceği menfaate göre muhâkeme ediyordu. Türkiye'nin tek avantajı, bu sırada Avrupa'da da İsveç dışında hiçbir devletin disiplinli bir ordusu olmamasıydı. Hattâ Avrupa ordularındaki düzensizlik, Türk ordusundaki durumdan çok daha kötüydü. Böyle bir orduyla da belki birçok işler başarmak kabildi. Ancak başkumandan olan hükümdarın, ordusuyla tamamen kaynaşması ve anlaşması lâzımdı. Hâile-i Osmâniye'de görüleceği gibi, Osmanoğulları'nın

artık eski itibarları kalmamıştı. Türk hâkanı, ordu ve halk tabakaları nezdindeki eski âdetâ kutsal mevkiini kaybetmişti. II. O.'ın gençlik ve tecrübesizlikten doğan bir seri hatası, orduyu sertlik ve gururla yola getirebileceğini sanması, durumu büsbütün altüst etti. Dehâsından şüphe edilemiyecek bir şahsiyet olan II. O., bir on yaş daha geç tahta çıksa, hele şehzâdeliğini eski Osmanlı prensleri gibi orduların ve vilâyetlerin başında geçirebilseydi şüphesiz XVII. yüzyıl Türkiyesi, çok bahtlı günler yaşardı.

İkide bir amcasının kanun çiğneyerek tahta geçirilmesi suretiyle 3 ay içinde iki defa cülûs bahşişi aldıklarını söyleyip orduyu gücendirmesi, ordunun kanunî zamlarını bile vermek istememesi, Ocak ağalarına itimat etmeyip alelâde bir albay gibi birlikleri yoklaması, en küçük bir disiplinsizliği birçok asker ve subayı öldürterek cezalandırması, II. O.'la ordunun, hiç olmazsa Kapıkulu Ocakları'nın arasını açtıkça açtı. Genç hükümdar, halkın inançlarına ve hislerine de ehemmiyet vermedi. İktidara değerli sadrâzamlar getiremediği gibi, hiçbir sebep olmaksızın kardeşini öldürtmesi de, milletle arasını açtı. Lehistan seferine güneşin tutulduğu 21 mayıs günü çıkması, hareketini bir gün geciktirmek zahmetine katlanamaması, büyük dedikodulara yol açtı. Zira bütün dünyanın itikad ettiği üzere o çağlarda güneş tutulması çok uğursuz bir olaydı ve hiçbir önemli işe böyle bir gün başlanamazdı. II. O.'ın uğursuz sayılan bir günle alay etmesi, milletin hislerini incitti. Her hükümdar, her lider, milletinin hislerine, inanışlarına saygı göstermek mecburiyetindedir. Kendisi inanmasa bile, inanır gibi davranarak büyük kitleleri kırmamak îcâb eder. Çünkü hiçbir şahıs, milletin üzerinde değildir. 21 Mayıs 1621'de Dâvudpaşa ordugâhında cuma namazıyla beraber küsûf namazı da kılındıktan sonra, ordunun hareketini bir gün geciktirmekten hiçbir zarar hâsıl olmazdı. Ordu düşman ülkesinde ve savaş meydanında olmadığı gibi, Lehistan da devleti tehdîd edici güçte bir devlet değildi. Bu 21 mayıs üstelik hicrî aylardan cumâde'l - âhıra'nın son günüydü. "Selh" denen ayın son günleri büyük işlere girişmemek de devrin âdetiydi. Küsûf gibi bir olaya ehemmiyet vermeyen II. O.'ın tabiatıyle ayın son gününü aklından bile geçirmesi beklenemezdi. Ancak Boğaz'ın donmasından, yüzyıllardan beri görülmemiş şiddette bir kıştan sonra güneşin tutulduğunu da gören halk, büyük bir felâket geleceğine iyiden iyiye inandı. XVII. asırda bulunduğumuz hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Türkiye Hâkanı olan genç hükümdarın kudretli ilmiye sınıfıyla da arası iyi değildi. II. O.'a karşı memnuniyetsizlik, ulemâ'nın başı olan Şeyhulislâm Es'ad Efendi'den başlıyordu. Hoca Sâdeddin Efendi'nin bu muktedir ve bilgin oğlu, gelenek dışı olarak padişahın kızıyla evlenmesine istemiyerek razı olmuş, Velîahd - Şehzâde'nin idamına fetvâ vermediği halde sözünün dinlenmemesine kırılmıştı. Kanun dışı olarak kendisinden başka Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'ye de meşîhat pâyesinin verilmesi, nüfûzunun, hattâ salâhiyetlerinin sınırlandırılması üzerine, büsbütün gücendi. Fakat padişaha açıkça cephe almayı da devletin menfaatlerine uygun görmedi. Bundan başka II. O., birçok ulemâ'nın arpalıklarını ellerinden alarak, ilmiye sınıfı arasında geniş bir memnuniyetsizlik yarattı. Osmanoğulları'nın her zaman imparatorluğun en cömert adamı olmasına alışmış olan çeşitli sınıflar, yeni padişahın cimriliğini iyi karşılamadı.

Dilâver Paşa'nın sadâreti (17 Eylül 1621 - 19 Mayıs 1622) :

Polonya seferi sırasında rakibleriyle didişen Sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa, Hotin muhasarasındaki ihanetinden dolayı azledildi. 2. Vezîr olarak cezadan kurtuldu. Yerine getirilen Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Dilâver Paşa, Hüseyin Paşa'dan daha muktedir bir adam değildi. Devlet adamı kıtlığı ve tecrübesizlik, II. O.'ı yanlış tayinler yapmıya sürüklüyordu. Dilâver Paşa'nın sadâreti, Hâile-i Osmâniye'de şehîd edilinceye kadar (19 Mayıs 1622) 8 ay ve 2 gün sürdü.

Avrupa'da Otuzyıl Savaşı'nın başlaması :

Hâlile-i Osmâniye'nin safhalarını anlatmadan önce, II. O. devrine raslıyan Avrupa'daki Otuzyıl Savaşı'nın Türkiye ile ilgili bahislerine bir göz atmak lâzımdır.

Otuzyıl Savaşı'nı, merkezi Prag'da olan Bohemya Protestanları çıkardı. 1618 temmuzunda İmparator'a açıkça baş kaldırdılar. Bohemya'dan Katolik rahipleri kovdular ve derhal vicdan hürriyetinin büyük temsilcisi olan ve Katolikler'e karşı Protestanlar'ı tutan Türk Hâkanı'ndan yardım istemek üzere bir elçilik heyeti yola çıkardılar (B. S. Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi,* 26). Dîvân-ı Hümâyûn, doğrudan doğruya Almanya'ya savaş açmaya yanaşmadı. Fakat Protestanlar'ı ezmiş bir İmparator'un Türkiye için ne derecede tehlikeli olacağını kestiren Dîvân, "Orta Macar Kıralı" pâyesini verdiği Erdel (Transilvanya) prensi Bethlen Gabor'a, Almanya'yla savaşmak için izin verdi. Normal bir zamanda böyle bir izin, Almanya'nın Türkiye'ye savaş açmasına sebep olurdu. Fakat büyük düşmanlarla sarılmış olan İmparator, üzerine bir de Türkler'i çekmemek için, buna göz yumdu.

Erdel Prensi'nin yenilmesinin ülkesinin Almanlar'ca istilâsına yol açacağını ve bu takdirde Erdel, Türk imparatorluğunun bir parçası olmak hasebiyle savaşa girmek îcâb edeceğini düşünen Dîvân, Bethlen Gabor'u Türk birlikleriyle de destekledi. Bilhassa ciddî bir topçusu olmıyan Prens'e topçu birlikleri gönderdi. Osmanlı tarihinde emsali olmamak üzere, bir beylerbeyi (orgeneral) gibi çok yüksek rütbeli bir Türk kumandanının idaresine verilen Türk kuvvetleri, Prens'in emrine girdi. O zamana kadar Erdel prensleri, beylerbeyilerin emrinde savaşırlardı. Bethlen Gabor, Garam çayı kenarında İmparatorluk ordusunu yendi. Alman ordusuna, Wallenstein kumanda ediyordu. Bunun üzerine bütün Slovakya, merkezi Bratislava (Pressburg) olmak üzere Türk - Macar ordusu tarafından işgal edildi. Viyana'nın 40 km yakınlarına kadar ilerliyen Türk - Macar ordusu karşısında, esasen Bohemya âsîleriyle başa çıkamıyan İmparator, hayatının en müşgül anlarını yaşadı (Naîmâ, II, 194; Peçevî, II, 351; Decei, *İslâm Ans.*, IV, 302a; Makkai,*Hist. de Transylvanie,* 225; Lavisse - Rambaud, V, 521).

Bahemya kırallık tâcını Habsburglar'dan koparmak bahis mevzuu olurken, İmparator, kendini topladı. Macarlar'ı ve Türkler'i Viyana önlerinden ve Avusturya topraklarından attı. Bohemya âsîlerini yendi. Olaylar şöyle gelişti: Bethlen Gabor, Protestan mezheplerinin kurtarıcısı rolünü iyice benimsemiş, İmparator'a karşı kazandığı zaferlerle sarhoş olmuştu. 25 Ağustos 1620'den beri Dîvân'ın kendisini "Macar Kıralı" pâyesiyle anması, prensi büsbütün gurura sürükledi 1621 temmuzunda Uyvar'da yeni bir Alman ordusunun başkumandanları General Bouquoy ile beraber yok etmesi ve Slovakya ve Avusturya'dan sonra Moravya topraklarına da girmesi, bir an için Avrupa'da nazarların Erdel Prensi'ne

çevrilmesine sebep oldu. Ancak Türk - Macar ordusunun Morava ırmağını geçtiği bu günlerde İmparator, Bohemya âsilerini ezmiş ve Bethlen Gabor'un kuzey-batıdaki Bohemya Protestanları ile birleşmesine vesile vermemişti. İmparator biraz daha gecikse veya Bohemyalı Çekler dayanabilseydi, Türk hâkimiyeti bugünkü bütün Çekoslovakya'yı içine almış olacaktı.

İmparator'un geçici olan bu zaferi sırasında Bethlen Gabor, 31 Aralık 1621 Nikolsburg Muâhedesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Zaferlerinin meyvelerini toplamak kabiliyetini gösteremedi. Fakat Slovakya topraklarından başka Silezya'daki Oppeln ve Ratibor prensliklerinin Erdel'e katıldığını İmparator'a kabûl ettirmeyi başardı (Makkai, 227; Lavisse-Rambaud, V, 525 - 6). Bu iki prenslik, Oder nehri üzerindedir ve bugün Polonya'dadır. Oppeln, Breslau'ın 80 km güney - doğusunda, Ratibor da Oppeln'in güney - doğusundadır. Bu suretle Türkiye'nin sınırları Oder'e, Avrupa'nın tam ortasında 51° arz ve 17° tûlüne kadar dayandı. Bu sıralarda II. O. da Boğdan prensliğinin Tuna'nın kuzeyinde kalan bir kısım toprağını, Reni şehri ile çevresini bu prenslikten almış, doğrudan doğruya ilhak etmişti (Decei, *İslâm Ans.*, V, 569a).

Bethlen Gabor, bu başarıdan cesaretlendi ve kendisini daha büyük kuvvetlerle desteklemesi için Dîvân'a başvurdu. Ancak Hâile-i Osmâniye'nin en karışık günlerini yaşıyan Dîvân, böyle birşeye yanaşmadı. Az sonra tekrar bozulan İmparator'un durumundan Türkler, faydalanamadılar. Halbuki bu sıralarda Avusturya toprakları müdafaasızdı ve Waldstein henüz büyük zaferlerini kazanarak İmparator'a geniş bir nefes aldırmamış bulunuyordu. Bethlen Gabor, İmparator'un ilk fırsatta Silezya'daki iki prensliği elinden alacağını biliyordu. Bu prenslikleri savunmasına imkân yoktu. 1623 sonbaharında bu prensliklerin yerine kendisine Almanlar'ın elinde bulunan Macarlar'la meskûn topraklardan bir parçanın verilmesini Viyana'ya teklif etti. Zira Alman idaresinde Macarlar, pek acıklı günler yaşıyorlardı. Bethlen Gabor, Protestan Almanlar'la işbirliği yaparak durumunu kuvvetlendirmeyi de unutmadı.

Avrupa'da mezhep savaşları olurken Erdel'de, hiçbir Avrupa ülkesinde görülmemiş bir vicdan hürriyeti ve azınlıklara karşı müsamaha havası hüküm sürüyordu (Makkai, 228, 231). Bu hava, şüphesiz Türkler'in geleneksel vicdan hürriyeti prensiplerinin eseriydi. Türk imparatorluğunda her azınlık, en geniş hürriyet içinde yaşarken, Avrupa'da kan gövdeyi götürüyor, hükümdarlar, ayrı mezhepteki vatandaşlarına her türlü muameleyi reva görüyorlardı. Türk hâkimiyetinde Macarlar bu suretle bahtiyar bir ömür geçirirlerken, Alman idaresinde yaşıyan birkaç yüz bin Macar'ın yaşadığı hayat, bir cehennem hayatıydı. Büyük tarihçi Naîmâ bunu çok iyi tasvir etmektedir (Naîmâ, I, 402 - 4). Türk ve Alman idareleri altında yaşıyan azınlıkları mukayese etmekte, Alman idaresinde yaşıyan Macarlar'ın acıklı hallerini anlatmaktadır ki, çağdaş Batı kaynakları da Türk tarihçisinin ifadelerini te'yîd etmektedir. Naîmâ ezcümle şöyle diyor:

"Macar ümerâsı (asilleri) Nemçe'nin (Almanya'nın) edânîsi yanında bile re'âyâdan hor ve hakıyr idi. Farazâ yolda geçerken kakma çalıp ve ardından gelirken şabkasın kaldırıp yüzüne tükürmek gibi evzâ ederlerdi. Macar beğzâdelerinden Boçkayi (Bocskai) nâm bir bahâdır kâfir kendi benî-nev â'yânını cem' edip: "(Almanlar'ın) taht-ı tasarruflarında mağlûb ve hetk-i ırz-u nâmûs ile ne zamâna dek menkûb oluruz? El - hamdili'llaahi Ta'âlâ pâdşâhân-ı Âl-i Osmân, kadîmden evliyây-ı nî'metimiz olup, Yanoş Kral (Zapolya), Cennet - mekân Sultân Süleymân Hân âstânesine ilticâ etmekle, mülkü (Erdel), ale'l - inkırâz evlâd-u ahfâdı elinde bâkıy kalmışdır. Biz dahi selefimize (Zapolya'ya) ıktıdâ ile ol südde-i kavîyeye istinâd edip â'dâmızdan (Almanlar'dan) intikaam alsak!..." dedikde, Boçkayi'nin bu kelâmını â'yân-ı benî - nev'i (Alman idaresindeki Macarlar), hak ve sâye-i himâye-i sultânîye duhûl ile mâl ve iyâl sıyânetini hâllerine evfak (en muvaffak) bulup, ittifâk ile mezbûru krallığa ihtiyâr ve kendülerce serdâr etmek üzere sene-i mezkûre hilâlinde serdâra mektûblar gönderip "pâdişâhın dostuna dost ve düşmenine düşmen olup kulluğunu kabûl ve zîr-i cenâh-ı himâyetlerine duhûl ile kadîmî â'dâmız olup ıktizây-ı zarûretle taht-ı hükmünde olduğumuz Nemçe küffârına kılıç koyup Pâdişâh-ı İslâm'a cân ve baş ile hıdmeti ta'ahhüd ederiz; hakıykat-i hâlimize vukuufdan sonra âstâne-i devlete arz olundukda" iltimâsı mevkı'-i kabûlde vâkı' olup serdâra "münâsib olduğu vech üzre mu'âhede eyliyesin" deyü fermân buyurulmakla müşârünileyh serdâr dahi dil - hâhî üzre cevâb göndermeğin, Nemçe'ye ızhâr-ı adâveti müekkid ve Macarlu'dan kendiye tâbî' olanlar yevmâ fe - yevmâ mütezâyid oldu".

Sitvatorok Muâhedesi'ne reğmen Türkiye'nin İmparator'u hâlâ sadrâzamla eşit saydığına, yani Kanûnî devrindeki protokole uyduğuna dair elimizde birçok vesika vardır. Bunlardan biri, Sadrâzam Dâmâd Nasûh Paşa'nın İmparatoı Mathias'a yazdığı 26 Ekim 1612 tarihli mektuptur ki, İmparator'a "dostum" diye hitab etmektedir (tercümesi : Hammer, VIII, 415 - 20). Otuzyıl Savaşı'nın sebebi olan Çekler'in İmparator'a isyanında Çekler, Heinricht başkanlığında bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermişler, Dîvân'dan vicdan hürriyeti nâmına yardım istemişler ve eski Bohemya krallığı ihyâ edilip Habsburglar'dan istirdâd olunursa, bu krallığın padişaha tâbî olup yıllık vergi vereceğini bildirmişlerdir (Hammer, VIII, 246). I. Sultan Mustafa'nın cülûsunu haber vermek için Avrupa'ya gönderilen fevkalâde elçi padişah yâverlerinden Mustafa Çavuş, Venedik'e geldiği zaman, Avrupa'da yaklaşan büyük fırtınayı Venedik doçu ve senatörleriyle müzakere etmişti. 4 ay sonra II. O.'ın cülûsunu bildirmek üzere Venedik'e gelen Mehmed Çavuş da bu müzakerelere devam etti. II. O., Şeyhulislâm Es'ad Efendi'nin telkiniyle, Venedik'i destekliyeceğini ve İspanya ile sulh yapmıyacağını bildirmişti. Bu, İspanya'nın bir buçuk asırdan beri Türkler tarafından Akdeniz ticaretinden gittikçe daha fazla mahrum edilmek siyasetine devam olunacağını gösterdiği için mühimdi.

Dış münasebetler :

Fas Sultânı'nın Şeyh Abdülazîz adlı fevkalâde elçisi İstanbul'a gelip hükümdârının yeni padişaha (II. O.) tâbî olmakta devam ettiğini bildirmesi de, Dîvân'a rahat bir nefes aldırdı. Şeyh Abdülazîz, çok zengin hediyeler getirmişti. İran elçisi Kasım Han da, Şah Abbâs'ın sulh hâlinde yaşamak arzusunu te'yîd etti. Dîvân, Safevî büyükelçisine Şâh'ın Basra Körfezi'ndeki Osmanlı hukukuna aykırı davranışlarından şikâyet etti. Şah, II. O.'a muâhadeyle taahhüd ettiği yıllık haracı olan 100 yük ipekten başka 4 fil, bir gergedan, 45 parça pek değerli kürk, 32 altın iplikle işlenmiş, 26 kadife, 9 ipek elbise, 45 sarık ve buna benzer hediyeler göndermişti. Bu sıralarda Safevî tâbiiyetinden Osmanlı tâbiiyetine geçen

Hûzistan (İran Arabistanı) eyâletinin güneyindeki Arab şeyhliklerinin yeni durumunu tanıyan Şâh Abbâs, bu iş bir Osmanlı tahrikinin neticesi olmadığı için savaş sebebi saymayacağını ona bildiriyordu. Türkistan'daki Türk devletleriyle olan münasebetler de iyiydi. Bu sırada Doğu Türk âleminin en büyük hükümdârı, Şeybânîler'in yerine geçen ve onlar gibi Cuci Ulusu'ndan olan Cânîler'den İmamkulu Han (1611-1642) idi. Cengiz'in 18. kuşaktan torunu olan bu hükümdarın oğullarından Ali Muhammed Han, 1618'de Safevîler'le yaptığı bir vuruşmada yenilmiş ve esir düşmüştü. 8 yıl İran'da esir kaldıktan sonra, 1626'da babasının bir mektubuyla beraber İstanbul'a gelmişti. Bu sırada Osmanlı - Safevî savaşı yeniden başladığı için, işbirliği teklif ediyordu. Cânîler, Mâverâünnehir, Fergana, Belh ve Bedahşân'ı, yani Batı Türkistan'ın en büyük kısmını ellerinde tutuyorlardı. Harzem'de, Doğu Türkistan'da, Kazakıstan'da hepsi Cuci Ulusu'ndan inen hanların idaresinde, daha az ehemmiyetli başka Türk devletleri bulunuyordu.

Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa'nın İtalya Seferi (1620 yazı) :

Güzelce Ali Paşa'nın sadrâzam olması üzerine II. O., eski sadrâzam Dâmâd Halil Paşa'yı 3. defa kapdân-ı deryâ yaptı (23 Aralık 1619). Bu değerli amiral, I. Ahmed devrinde yaptığı Akdeniz seferlerine benzer bir başarıyı, 1620 yazındaki seferinde de kazandı. Donanmay-ı Hümâyûn'u İstanbul'dan Mora'nın güney - batı kıyısındaki Türk üssü Navarin'e getirdi. Buradan Yunan (İyonya) Denizi'ni kuzeye doğru geçti. Otranto Boğazı'nda Adriyatik'e geldi. Dıraç üssünde bir müddet kaldı. 2 İtalya gemisini ele geçirdi. Hiç beklenmedik bir tarzda doğudan batıya doğru Adriya Denizi'ne geçerek Manfredonia Körfezi'ne girdi ve İtalya'ya asker çıkardı. İspanya'ya âit Manfredonia limanını aldı ve tahrîb etti. Şehrin kalesi, Türkler'e ancak 3 gün dayanabildi. Kale ateşe verildi. Halil Paşa, bu zaferini, husus bir mektupla şeyhi olan devrin en büyük mutasavvıfı, şâir, bestekâr ve bilgin Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi'ye bildirdi.

Almanya ile münasebetler :

Türkiye, Otuzyıl Savaşları'ndan pekaz faydalanabildi. Devlet bünyesi eskisi gibi sağlam olsaydı bu savaşa Türkiye'nin müdahalesi, Almanya'nın mahvıyla neticelenirdi. Halbuki, iç meselelerine iyice dalmış olan Osmanlı hükûmeti, küçük başarılar ve menfaatlerle yetindi. Bu arada Almanya'nın müşkül durumundan faydalanan Budin beylerbeyisi Karakaş Mehmed Paşa, ânî bir hücumla Budapeşte'nin kuzey - doğusunda, Tuna'nın doğu kıyısı üzerindeki Vacz (Almanca: Waitzen, Türkçe: Vac veya Vaç) kalesini aldı. 2 Ağustos 1620'de Mollard Baronu'nun yerine İstanbul büyükelçisi olan Gallo, imparatoru nâmına bu olayı şiddetle protesto etti. Dîvân, kulak asmadı. Yarım asırdan beri Almanya meselelerinde en büyük diplomat sayılan ve bu sırada yaşı 100'e yaklaşmış bulunan Belgrad kadısı Hâbil Efendi'ye İmparator II. Rudolf husus bir mektup gönderdi ve Türkiye'nin Almanya'nın zor durumundan faydalanıp savaş çıkarmamasını rica etti. İmparator, âsî Çeker'in ve Protestan Almanlar'ın İstanbul'a gönderdikleri elçilik heyetlerinin bağımsız devletlerin temsilcileri gibi resmen ve törenle kabûl edilmelerini de devamlı şekilde protesto ediyordu. II. O., bu durumdan faydalanamadı. Daha kuvvetli olan ve ileride Türkiye'nin Avrupa'daki varlığını tehdîd edecek bulunan Almanya yerine, mevcudiyeti Rusya ve Almanya'ya karşı Türkiye için bir garanti olan Lehistan üzerine yürüdü. Halbuki bu sıralarda Türkiye hâkimiyetinde yaşıyan Macarlar bahtiyar bir ömür geçirirlerken, Alman idaresinde yaşıyan birkaç yüz bin Macar'ın yaşadığı hayat, bir cehennem hayatıydı. Büyük tarihçi Naîmâ bunu çok iyi tasvir etmektedir (Naîmâ, I, 402-4). Türk ve Alman idareleri altında yaşıyan azınlıkları mukayese etmekte, Alman idaresinde yaşıyan Macarlar'ın acıklı hallerini anlatmaktadır ki, çağdaş Batı kaynakları da Türk tarihçisinin ifadelerini te'yîd etmektedir. Naîmâ ezcümle şöyle diyor :

"Macar ümerâsı (asilleri) Nemçe'nin (Almanya'nın) edânîsi yanında bile re'âyâdan hor ve hakıyr idi". Bu sırada Avusturya, Bohemya, Moravya, Silezya gibi Habsburg imparatorluğunun en değerli eyâletlerine hâkim olan Protestanlar padişaha 30 000 ekü (45 milyon TL.) haraç yollamışlar, yardım istemişlerdi. Kendini Bohemya (Çekoslovakya) kralı ilân eden (bu krallık tâcı, İmparator'a âitti) Friedrich II. O.'a 1 000 duka (3 milyon TL.) değerinde yâkutlarla süslü bir saat, ayrıca gümüş borulardan yapılmış bir org, 72 saat, 3 büyük ayna ve daha birçok hediyeler göndermiş, kendisini desteklemesi şartıyle Bohemya krallığının padişaha tâbî vergi verir bir devlet olacağını bildirmişti (Hammer, VIII, 268-9).

HÂİLE-İ OSMÂNİYE VE NETİCELERİ

II. Sultân Osman Han'ın Türkiye'nin yenileşme tarihinin ilk safhasını teşkil eden reform tasarıları :

II. Sultân O., Lehistan seferinden İstanbul'a döndüğü zaman, imparatorluğun en nüfuzlu simaları şunlardı: İran savaşlarında tanınmış olan Sadrâzam Dilâver Paşa, Hoca Sâdeddin'in şeyhulislâm olan 2. oğlu Mehmed Es'ad Efendi (ki II. O.'ın kayınpederiydi), onun gibi meşîhat pâyesini taşıyan ve genç hükümdârın bir numaralı müşâviri olan Hâce-i Sultânî Ömer Efendi, eski sadrâzam 2. Vezir Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Halil Paşa (ki padişahın eniştesiydi), Rumeli kazaskeri Molla Ali Efendi (ki istisnaî bir durum olarak bir Habeş'ti), Anadolu kazaskeri Mûsâ Efendi (ki emsalinin arasında bilgisizliğiyle temayüz etmişti), Dârussaâde ağası Süleyman Ağa, Yeniçeri ağası Ali Ağa, Başdefterdâr Vezir Bâkî (veya Abdülbâkî) Paşa, Nişancı Vezir Ispartalı Mustafa Paşa, Vezir Mere Hüseyin Paşa'nın (müstakbel sadrâzam) yerine 1622 başlarında Mısır beylerbeyisi olan Vezir Bâbur Paşa, onunla beraber tâyin olunan beylerbeyiler, yani Sivas beylerbeyisi müstakbel sadrâzam Tayyâr Mehmed Paşa, Erzurum beylerbeyisi meşhur Abaza Mehmed Paşa, Dulkadır (Maraş) beylerbeyisi Kalavun Mehmed Paşa, Rakka (Urfa) beylerbeyisi Bostan Paşa, eski kazaskerlerden müstakbel şeyhulislâm büyük şâir Yahyâ Efendi. Harem-i Hümâyûn'da hiç bir kadının siyasî nüfuzu yoktu.

Geçen kışın, tarihte görülmemiş bir şiddette geçmesi yüzünden Anadolu ve Rumeli'nde mahsul durumu çok kötü olmuş, İstanbul'da yiyecek herşeyin fiyatı esaslı şekilde artmış, halk zarara uğramıştı. İhtilâllerin birçoğunun kıtlık senelerinden hemen sonraya rastladığı bilinmektedir (Fransız Büyük İhtilâli de böyledir). Halk iyilik ve kötülük, hattâ semâvî olayları bile padişahtan bildiği ve onu sorumlu tutmaya alıştığı için II. O. üstelik seleflerinden hiçbirinde görülmiyen ve cimrilik derecesine varan tutumluluğuyla, milletin sempatisini az veya çok ölçüde kaybetmişti. Ancak Osmanoğlu olması dolayısiyle prestiji yerindedir ve Tanrı'dan sonra yeryüzünün en büyük şahsiyeti olduğu hakkındaki inanç sarsılmamıştır. Yani prestiji kendi şahsına değil, mensûb olduğu hânedâna dayanmaktadır. Kanûnî'den, 56 yıldan beri gelen

6 padişahın şüphesiz en muktediri olmasına rağmen, tecrübesizliği ve değil seleflerinin, XIX. yüzyıl başlarına, II. Mahmûd'a kadar haleflerinin bile akıllarından geçirseler ağza alınmaya cesaret edemedikleri derecede radikal reformlar düşünmesi ve bunları tatbika kalkışması, kendisini hiç olmazsa belirli tabakalarda sevilmiyen adam hâline getirmiştir. Lehistan seferinden döndükten sonra yanına sadece bir cellâtla bir veya iki subay alıp gûya mütenekkiren (kıyafet değiştirerek, daha doğrusu gayriresmî) alelâde bir zabıta âmiri gibi geceleri sokakları, meyhaneleri dolaşması, uygunsuzluğunu gördüklerinin hemen başını vurdurması, padişahlarını Tanrı ile milleti arasında bir mevkıde görmeye alışmış ve böyle görmek isteyen halkı şaşırtmıştır. Uygunsuz takımından çoğunun Yeniçeri ve diğer Kapıkulu ocaklarına mensup nefer ve subaylar olması, bu ocak mensuplarının idamları için husussî kanunlar olduğu ve kendi ocakları içinde icra edildiği halde II. O.'ın sokakta yakaladığı Yeniçeri'yi: "Bre Hotin'de er meydanından kaçan sen miydin?" diye öldürtmesi, hükümdara sadık olan ocak ağalarını bile müteessir etmiştir.

Çok derinlere inilmek istenirse, Kanûnî'den hemen sonra bazı devlet adamlarının, ezcümle Hoca Sâdeddin Efendi'nin Kapıkulu Ocakları'nın ıslahından ümit kestikleri ve birşeyler yapmak istedikleri görülür. Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin, şahsen tanımış olması lâzımgelen Sâdeddin Efendi'nin fikirlerinden mülhem olabileceği de düşünülebilir. Ancak Türkiye'nin yenileşme tarihinde ilk ciddî hamle şüphesiz II. O.'ın şahsında kendini gösterir. O tarihten bugüne kadar Türkiye'de daima iki fikir, muhafazakârlık ve inkılâpçılık karşı karşıya gelmiş, padişahlar — II. Abdülhamîd hâriç — daima inkılâpçı fikri tutmuşlar, hattâ bu partinin liderliğini yapmışlardır. Her iki parti de sonsuz hatalara düştüğü için, bu iki fikri XVII. asırdan beri gayet güzel muvazene hâlinde tutan İngiltere'de olduğu gibi bir demokrasi doğamamıştır. Osmanlı imparatorluğunda bir anavatan mefhumu olmaması, Avrupa devletlerinin yaptığı gibi devletin anavatan ve çeşitli derecelerde sömürgeler şeklinde mütalâa edilmemesi, esasen fikir akımlarını dengeli ve tesirli bir şekilde kullanmayı imkânsız kılıyordu. II. O.'dan hemen sonra ıslahat fikrinin Kâtib Çelebî ve Koçi Bey gibi mütefekkirleri yetiştiği halde, bu fikirler, millete mal edilememiştir.

II. O., bazı halefleri gibi yalnız orduda değil, topyekûn müesseselerde reform yapmaya kalkışmış, ecele ettiği için, partiyi kaybetmiştir. Onun yapmak istediği reformların karakteri sathî değil, radikaldir. Meselâ Kapıkulu Ocakları'nı ıslah değil, ilga etmek, yerine Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleri'nden müteşekkil yeni, yalnız askerlikle uğraşan, padişahın emirlerine mutlak şekilde bağlı bir ordu kurmak istiyordu. Bu şekilde Saray, Harem, ilmiye teşkilâtlarını yeniden kurmak, yeni kanunlar çıkarmak, hattâ kıyafet inkılâbı yaparak daha pratik giyinmek ve giyindirmek niyetindeydi. Harem ve Saray teşkilâtında yapacağı ıslahatta müşâviri, Peçevî'ye göre gayet aydın bir şahsiyet olan Dârussaâde ağası Süleyman Ağa idi.

Es'ad Efendi'nin muktedir ellerinde olan ilmiye sınıfı, çekimser, fakat Kapıkulu Ocakları, açıkça muhalifti. Padişahın birçok kere Yeniçeri ortalarını (taburlarını) bizzat teftiş edip yoklama yapması, Yeniçeri subaylarını birliklerinin önünde son derece ağır sözler söyleyip azarlaması, hattâ askerlik değerlerini reddederek hakaret etmesi, hiç beğenmediği böyle bir ordunun kıdem zamlarını vermemesi, Kapıkulu Ocakları ile 1 numaralı Yeniçeri sayılan padişahın arasını iyiden iyiye açtı. Hele II. O.'ın Haleb beylerbeyisine, sair ilgililere Anadolu, Suriye ve Mısır Türkleri'nden asker yazdırmak için gizli bir irâde göndermesi ve Saray'da adamları olan Yeniçeriler'in bunu öğrenmeleri, anlaşmazlığı en vahîm duruma getirdi. O., Cezâyir ve Tunus beylerbeyilerine birer hatt-ı hümâyûn göndererek, donanmalarını Lübnan kıyılarında toplamalarını bildirdi. Bütün bunlardan, II. O.'ın bir takım şeyler, fakat esaslı, o tarihe kadar görülmemiş şeyler yapacağı anlaşılıyordu. Şüphesiz yapacağı reformun safhaları kendi kafasında olgunlaşmış, bunları en yakın müşâvirleriyle görüşmüştü. Fakat biz ancak, bu reformlardan dışarıya sızabilenlere vâkıfız. II. O.'ın Lübnan'da birkaç kazâya hâkim olan âsî Emîr Fahreddîn'i tepelemek için asker toplattırmak istediğini ileri sürmesi şüphesiz açık bir bahane olduğu gibi, hacca gideceğini ilân etmesi de böyledir. Zira değil kendinden önce gelenler içinde, kendinden sonra gelen padişahlar içinde bile hacca gitmiş tek kişi yoktur. Hicaz fâtihi olan Yavuz bile Hicaz topraklarına ayak basmamıştır. Zamanımıza kadar, 700 yıldan beri Hicaz'a ayak basan Osmanoğulları, Sultan Cem'le, saltanattan düştükten sonra VI. Mehmed Vahîdeddin'den ibarettir ve bunların yalnız ilki haccetmiştir. 408 yıl halîfelik titrini taşıyan bir Hânedân için belki bu durum ilk bakışta tuhaf görünür. Fakat o zamanın ulaştırma imkânlarıyle bir padişahın aylarca seyahati göze alıp devlet işlerini bırakması imkânsızdı ve şehzâdelerin de bulundukları yerlerden haccetmek için ayrılmalarında büyük mahzurlar vardı.

Cezâyir ve Tunus'un Avrupa'ya kan kusturan kudretli donanmalarıyla Donanmay-ı Hümâyûn'u da yanına almış, Anadolu, Suriye ve Mısır eyâletlerinde Türkmenler'den asker yazmış, bu eyâletlerdeki tımarlı sipahileri de yanına katmış II. O.'ın, İstanbul'a gelince Kapıkulu Ocakları'na istediğini yaptıracağı muhakkaktı. Yani tasarladığı reform, tatbiki mümkün olmıyan birşey değildi. Zira Kaptân-ı Deryâ 2. Vezir Halil Paşa'ya 80 000 duka (240 milyon TL.) göndererek, Donanmay-ı Hümâyûn'un eksiklerini en kısa zamanda tamamlanmasını ve Cezâyir - Tunus filolarıyla birleşmek üzere Lübnan kıyılarına hareketini emretmişti.

Meydana getireceği yeni, disiplinli, modern orduyla II. O., Avrupa'yı altüst etmeyi düşünüyordu. Zira Avrupa devletleri, henüz Türkiye'yi tehdid edebilecek güce erişememekle beraber, son çağlarda ciddî terakkiler kaydetmişlerdi.

Reformun yalnız eskerî sahada olmıyacağını kaydetmiştik. II. O.'ın düşünmek değil, tatbikına başladığı bir reform da, Hânedân'ın geleceğiyle ilgiliydi. XVI. yüzyılda padişahların Saray'da yetiştirilmiş çeşitli kavimlerden cariyelerle evlenmeleri, XIV. ve XV. yüzyıllarda olduğu gibi başka hânedanların prensesleriyle evlenmeyi terketmeleri, II. O.'a göre mahzurluydu. Ancak padişah veya padişahlığa namzet şehzâdelerin İstanbul'un tanınmış ailelerinden kız alması, o zamanın siyasî ve içtimaî şartlarına göre daha da mahzurluydu. İstanbul'da padişaha akraba şahısların ve ailelerin türemesi zararlıydı. O., bu mahzuru vârit görmemiş olacak ki, önce III. Murâd'ın dâmâdı olan güzelliği bütün İstanbul'da meşhur Dâmâd Pertev Paşa'nın kızıyla evlendi. Adını bilmediğimiz bu Hanım - Sultan, ana tarafından Osmanoğlu idi. Sonra, Es'ad Efendi'nin gene güzelliğiyle ünlü kızı Ukayle Hâtûn'u istedi. Şeyhulislâm, birçok mahzur görmüş olacak ki, kızını II. O.'a vermekte çekingen davrandı. Ancak tabiatıyle padişahın irâdesine karşı gelemediğinden, II. O., Hoca Sâdeddin'in torunuyla da evlendi. Biz şahsen hiç tereddüt etmiyoruz ki,

II. O., bu hanımlardan şehzâde doğunca onu velîahd ilân edecek ve hayattaki 5 kardeşinin saltanat hakkını kaldıracaktı. Bir rivâyete göre O., Ukayle Hâtûn'u şehzâdeliğinde görüp çok beğenmiş ve evlenince de imparatoriçe ilân etmişti. Ancak herhalde "Hasekî - Sultan" unvânını verdiği bu zevcesinin hukukî durumunu Harem dışında ilân ettirmemiş olacaktır. Zaten kadınların devlet işlerine karışmasına şiddetle muârızdı. Bilindiği gibi Osmanoğulları'nda hiçbir padişah zevcesi imparatoriçe mevkiinde değildi ve olmamıştır. Batılılar'ın Hurrem'i ve benzerlerini bu sıfatla anmaları fantezi kabîlindendir. Tek imparatoriçe, eğer hayattaysa, padişahın annesi (vâlide - sultan) idi. Ukayle Hâtûn'un nikâhı, 600 000 duka (1,8 milyar TL.) mihr ile kıyılmıştır.

II. O.'ın İstanbullu tanınmış âilelerden iki kızla evlenmesi şaşkınlık yaratmış ve çok geleneksever olan İstanbul halkı tarafından pek de iyi karşılanmamıştır. Bu sıralarda II. O., hacca gideceğini resmen ilân etmiş ve hazırlıklara başlamıştır. Kayınpederi Es'ad Efendi'nin bu tasavvurundan vazgeçmesi için verdiği öğüt, müessir olmamıştır. Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin, kardeşi Karakaş Efendi'yi Mekke kadılığına kabûl etmek istemiyen Mekke Şerîfi'nden öç almak için padişahı Hicâz'a sürüklemek istediği gibi bir rivâyet varsa da, biz II. O.'ın reform projeleri içinde bu rivâyeti pek zayıf görüyoruz. Bütün bu olaylar olurken, başlarına gelecekleri anlıyan Yeniçeriler, II. O. aleyhinde ateşli bir propagandaya girişmişlerdi. Padişahın haksızlıklarını büyük mübalâgalarla anlatıyorlardı. Fakat propaganda malzemesi olarak seçilen mevzular, esas itibariyle doğruydu. Meselâ yüzyıllardan beri verilmesi âdet olan bahşişleri padişahın askerlerinden esirgemiş olduğu doğruydu. Hotin seferinde 100 Yeniçeri'yi korkaklıkla ithâm edip öldürtmüş olduğu doğruydu. Fakat tabiatiyle aynı padişahın aynı seferde yaralanan gazileri hastahane çadırlarında ziyaret ettiği saklanıyordu. İlmiye sınıfının salâhiyetlerini kıstığı, şer'î kanunların bazılarını tatbikten men'ettiği, âdetâ görevlerini fetvâ ve ibâdet işlerini inhisâr ettirdiği doğruydu. Velîahd - Şehzâde Mehmed gibi son derece değerli bir prensi hiçbir suçu yokken öldürttüğü doğruydu. Kapıkulu emeklilerinden 2 000 kişinin, kendisi Hotin seferindeyken Pîr Mehmed Paşa'dan sonra İstanbul muhâfızı, yani saltanat nâibi olan Vezir Nişancı Ahmed Paşa'ya kafa tuttukları için emekli maaşını kestirdiği doğruydu. Birçok subayın ulûfesini kıstığı, yani maaşını tenzîl ettirdiği doğruydu. Hafif elbiseler giyip, bindiği ata hafif koşumlar taktırdığı, şimdiye kadar görülmemiş bir kıyafette halkın önünden geçtiği doğruydu. Hâile-i Osmâniye hakkında bir eser yazmış olan Yeniçeri subaylarından Sefer oğlu Solak Hüseyin Nev'î'nin ifadesine göre "Sa'âdetlü Pâdişâh, Yeniçeri ve (Kapıkulu olan) Sipâhî tâifesin kırıp Etrâk'den (Türkler'den) segbân ve Türkmân'dan (Türkmenler'den) cündî yazmak havâsına düşüp Anadol semtine geçmeye hâzır ve âmâde" olduğu doğruydu. Anadolu köylüsünden yaya ve göçebe Türkmenler ve Mısır Memlûkleri'nden atlı asker yazıp bu yeni orduyla başta Yeniçeriler olmak üzere belki bütün Kapıkulu Ocakları'nı söndürmek istediği doğruydu. Anadolu'daki beylerbeyilere bu şekilde asker yazmaları için ferman gönderdiği doğruydu. Bir ara İstanbul'daki Kapıkulu Ocakları içinde bir iş göremiyeceği düşüncesiyle taht şehrini bir müddet için Bursa'ya nakletmek istediği doğruydu. Dinî törenlere ataları derecesinde riâyet etmeyip milletinin hislerini incittiği doğruydu. Şüphesiz haksız olmakla beraber mutaassıp muhitlerde "dinsiz" diye anıldığı doğruydu. Yapacağı reformlara karşı koydukları takdirde, Yeniçeri Ocağı gibi ilmiye sınıfı ileri gelenlerini de "kıracağı" nı bizzat ulemâ'dan birkaçının yüzüne karşı haykırdığı doğruydu. Nihayet şüphesiz dindar bir adama, hele bir halîfeye, dünya Müslümanları'nın başı olan şahsa yakışmayacak bir şekilde, fikirlerine aykırı bir fetvâyı bütün devlet adamlarının gözü önünde yırtıp yere attığı doğruydu.

Sultan Osman'ın 10 Mayıs 1622 gecesi gördüğü tarihî rüya :

Sultan O. Han, tatbikına kalkıştığı devletin bünyesini esastan değiştirecek ve muhtemelen başarıldığı takdirde faydalı olacak olan reformlarının ne derecelere kadar müşkil bir iş olduğunu kavramıştı. 10 mayıs gecesi gördüğü meşhur rüya, kendi nefsiyle müthiş bir mücadele hâlinde olduğunu, yapmıya kalkıştığı reformun doğru olup olmadığı hakkında şuûraltında da olsa bir tereddüt duyduğunu gösterir.

Sultan O., rüyasında arkasında zırh olarak savaş kıyafetinde tahtında oturmuş, *Kur'ân* okumaktadır. Birden karşısında Hazret-i Peygamber zuhûr etmiş, arkasından zırhı ve elinden *Kur'ân*'ı alarak yüzüne bir tokat atmıştır. Dehşete düşen Sultan O., şefaatini dilemek için ayaklarına kapanmak istemişse de Peygamber müsaade etmemiştir. Bu müthiş rüyanın tesirinden, titriyerek uyanan Sultan O., Ömer Efendi'ye, Sadrâzam'a, Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî'ye rüyayı anlatmaktan kendini alakoyamamıştır. Şeyh ve Sadrâzam, İstanbul'dan ayrılmasının mahzurlu olduğu, Hoca ise, din ve devlete hayırlı projeler üzerinde tereddüde düştüğü için Peygamber'in gazabına uğrıyacağı şeklinde tefsirde bulunmuşlardır. 12 mayısta Sultan O., Eyüpsultan'ı ziyaret ederek kurbanlar kestirmiş ve sadaka dağıtmıştır. Üsküdarlı Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi, İstanbul'dan ayrılmasının büyük ve felâketli olaylara sebep olacağını söyliyerek II. O.'a uzun boylu ve mânâlı şekilde nasihat etmişse de genç hükümdar, babasının da şeyhi olan büyük mutasavvıfın sözlerine kulak asmamıştır.

Hâile-i Osmâniye'nin birinci günü (18 Mayıs 1622) :

Osmanlı tarihçileri, Türkiye tarihinde gerçekten emsalsiz olan Genç Osman faciasına "Hâile-i Osmâniye" demektedirler. Bu dehşetli hâile (facia), 18 mayıs sabahının erken saatlerinden itibaren patlak vermiş ve tesirleri, yıllarca koca imparatorluğu altüst etmiştir.

18 mayıs sabahı güneş doğarken padişah tuğları, Üsküdar sahrâsına dikildi. Gerçi halk, günlerden, hattâ haftalardan beri padişahın hacca gideceğini biliyordu. Fakat tuğlar dikilmek suretiyle bu iş, resmen ilân edilmiş oldu. Eski sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa, saltanat nâibi olarak İstanbul'da kalacaktı. II. O., Edirne muhâfızlığına Vezir Gürcü Mehmed Paşa'yı, Bursa muhâfızlığına da Vezir Topal Receb Paşa'yı getirmişti ki, bu iki vezir de sonradan sadrâzam olmuşlardır. Kapdân-ı Deryâ 2. Vezir Dâmâd Halil Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'u Lübnan'a götürmek üzere II. O.'dan hareket emri bekliyordu. II. O., en güvendiği Yeniçeriler'den 500'ünü, ve Kapıkulu Sipahileri'nden (tımarlı sipahilerle karıştırmamalıdır) 1 000'ini, 40 müteferrika, 30 Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu) kâtibi ve sair Saray mensuplarıyla beraber götürecekti. Sadrâzam, Defterdar, Nişancı gibi padişahın güvendiği büyük devlet adamları da sefere katılıyorlardı. 1 500 Kapıkulu askerinin dışında kalan on binlerce

asker, İstanbul'da bırakılıyordu. Halbuki padişahın sefere çıkışında bunların beraber götürülmesi, yüzyıllardan beri gelen bir âdetti. II. O.'ın 1 500 asker dışında bu ocaklara hiçbir itimadı olmadığı anlaşılıyor.

Tuğların Üsküdar'da dikilişinden bir iki saat geçmişti ki, Yeniçeriler "kazan kaldırmış" bulunuyorlardı. Süleymâniye'de toplanan Yeniçeriler, muntazam bir yürüyüşle Atmeydanı (Sultanahmed Meydanı)'na geldiler. Ellerinde Şeyhulislâm Es'ad Efendi'den aldıkları "pâdişâhlara hac lâzım değildir. Yerinde oturup adl eylemek evlâdır. Câiz ki bir fitne zuhûr eyliye!" fetvâsı vardı. Ricaut'nun (II, 481) işaret ettiği gibi, değil padişahın, büyük devlet memurlarının bile, aylarca işlerini bırakıp hacca gitmeleri câiz değildir. Es'ad Efendi, son âna kadar dâmâdını ikaz etmiş, fakat II. O.'ın niyetinden vazgeçmiyeceği belli olunca, muhalif durumunu açığa vurmuştu. Kanuna aykırı ve görülmemiş bir şey olarak hocası Ömer Efendi'ye meşîhat pâyesi vermesinden, yüzyıllardan beri devam eden şeyhulislâmlık salâhiyetlerini kısmasından, hareketleri hakkında kendisiyle danışmamasından dolayı dâmâdına kırılan Es'ad Efendi'ye ehemmiyet vermiyerek ve yapacağı reformlara inanmış veya inandırılmış bir ilmiye mensûbunu meşîhat makamına getirmeyi ihmâl ederek II. O., büyük bir hata işlemişti. Yavuz gibi bir adamın bile en önemli meselelerde şeyhulislâma danıştığı bir devlette, bu müesseseyi bir kenara itmek istemek şüphesiz tecrübesizlik eseriydi. II. O.'dan çok daha olgun ve tecrübeli bir hükümdar olan II. Mahmud (II. O.'ın kardeşinin torununun torunu olur), aynen onun gibi, hem de daha büyük bir cesaretle İstanbul'da, Kapıkulu Ocakları'nın yanıbaşında yeni bir ordu (Asâkir-i Mansûre) kurmuş ve bu orduyla, kan ve ateşle Yeniçeriler'i ortadan kaldırmıştı. Fakat II. Mahmud, bu işi tam 18 yıl, en büyük dikkatlerle hazırlamış, Yeniçeri ağalarının (generallerinin) çoğunu elde etmiş, ocağın en mühim mevkılerine kendi adamlarını yerleştirmişti. II. O.'da böyle bir dikkat ve hazırlık safhasını görmüyoruz. Ancak II. O.'ın yeryüzünün mutlak şekilde en kudretli ve en büyük devlet başkanı olduğu, II. Mahmûd'unsa ardarda gelen mağlûbiyetler ve başarısızlıklardan ders almayı bildiğini de unutmamak lâzımdır.

18 mayıs çarşamba günü öğle üzeri, İstanbul'da normal hayat durmuştu. Kapıkulu Ocakları'nın Sultanahmed Meydanı'nda toplandığını ve her taraftan bu istikamete aktığını gören halk, evlerine çekilmiş, bütün çarşılar ve dükkânlar kapanmıştı. Otağ-ı hümâyûnun bu gün Üsküdar'a geçirilmesi kararlaştırılmışken, Topkapı Sarayı'nın yolları kesilmiş olduğu için, mümkün olmadı. Aziz Mahmud Hüdâyî, hac niyetinden vazgeçmesi ve yumuşak davranarak askeri yatıştırmasını tavsiye ederken II. O., kayınpederi Es'ad Efendi'nin fetvâsını yırtıp âsîlere küfürler ediyordu. Halbuki bu durumda bile vaziyeti kurtarmak mümkündü. Çünkü Kapıkulu Ocakları âsî durumuna düşmemek için, subaylarının ikazıyle silâhsız olarak Sultanahmed'de toplanmışlardı. Padişahlarına isteklerini bildirmeye hazırlanıyorlardı. Ortada II. O.'ın düşürülmesini isteyen kimse yoktu. Padişahın ham sevdâsından vazgeçmesi ve kendisini devletin gelenekleri ve kanunları dışına sevkeden kimselerin idamı isteniyordu.

Kapıkulu askerinin II. O.'a verilmesini kararlaştırdıkları arîzada şöyle deniyordu: "Pâdişâhın bu tarîk ile Hicâz'a gitmesi, mücerred bizden i'râz-u nefrete mebnî olup bir gayri mûcibi yoktur. Nizâm-ı â'lem içün pâdşâhlar, hacc-ı şerîfi terk edegelmişlerdir. Düşmen zuhûru ve â'dânın şerr-ü şûru ihtimali var iken memâlik-i mahrûsayı koyup gitmek hatâdır. Bu kârdan ferâgat olunmak gerekdir!" (Naîmâ, II, 213).

Diğer taraftan Ocak Ağaları, Es'ad Efendi'den padişahı kanun ve geleneklere mugayir işler yapmak hususunda teşvik edip devletin bünyesini ve milletin menfaatlerini bozanların katli vâcip olduğu hususunda fetvâ almışlardı. Fetvâ şöyleydi:

"Suâl: Pâdşâh-ı Cihânbân'ı azdırıp Beytü'l-Mâl-i Müslimîn'i (devlet hazinesini) telef etdirip bunca fitne ve fetârete sebeb olan kişilere şer'an ne lâzım gelir?-El-cevâb: Katil lâzım gelir!".

Fetvâ parçalamayı âdet hâline getiren II. O., bu derece kritik bir durumda bu fetvâyı kendisine getiren ulemâ'nın önünde kâğıdı yırtıp yüzlerine attı. Bu sıralarda Donanma'dan kaçan bazı levendler ve azablar (deniz piyadesi) da Sultanahmed meydanına gelmişler, çıkacak kargaşalıkta ne gibi menfaatler sağlıyabileceklerini düşünmiye başlamışlardı. Kapıkulu Ocakları arasında her zaman rekabet vardı. II. O.'ın bu ocakların en kudretlisi olan Yeniçeriler'den faydalanmayı düşünmek istemeyişi, çok büyük bir hatadır ve felâketine sebep olmuştur. Tabiî sadrâzam ve vezirler de hiçbir tedbir almamışlardır. Âsîler, fetvânın yırtılmasından sonra, II. O. üzerinde müessir olduğunu bildikleri Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin sarayına gitmişler, padişaha nasihat etmesini söylemek istemişlerse de, Efendi bu sıralarda sarayından kaçmış bulunuyordu. Bunun üzerine sarayı yağma edilmiştir. Bundan sonra aynı maksatla ve daima silâhsız olarak âsîlerden bir grup, Sadrâzam Dilâver Paşa'nın sarayına gitti. Halbuki Dilâver Paşa da sarayında değildi. Sadrâzamın muhâfızları sarayı savunmuşlar ve silâhsız yeniçerilerden birkaçını okla öldürmüşler ve iş, tamamen çığrından çıkmıştır. Yeniçeri generallerinden Çavuşbaşı Çalıcı-zâde, âsîlerin silâhlanmalarını önlemek istemişse de, taş yağmuruna tutularak kaçırılmıştır. Yeniçeri ağası Ali Ağa, yanında birkaç çorbacı (binbaşı) olduğu halde âsîlere nasihat etmek istemiş, fakat Çavuşbaşı'ndan daha başarılı olamamıştır.

Akşama doğru II. O. durumun vehâmetini kavramıştı. Birkaç saat önce bu anlayışı gösterseydi, Türkiye tarihinin en fecî olaylarından birini önlemek mümkün olacaktı. Ulemâ'dan birkaçını Saray'a çağıran II. O., âsîlerin isteklerini sormuş, şu cevabı almıştı: "Kul tâifesi (Kapıkulu Ocakları), Pâdşâh'ın Anadolu semtine geçdiğine râzî değillerdir ve birkaç kişilerin mansıbda olduğun istemezler: Hâce Efendî ile Dâru's-Sa'âde Ağası'nın nefy olduğun isterler". II. O.: "Varın söyleyin, Kâbe'ye gitmekten ferâgat eyledim; ammâ anları, mansıblarından bile ref'etmem" şeklinde cesur bir cevap vermiş, yani seferinden — herhalde durum yatışıncaya kadar — vazgeçmiş, fakat hocasıyla Dârussaâde Ağası'nın sürülmelerini değil, azillerini bile kabûl etmemiştir. Bu anda bile, bu iki şahsın İstanbul'dan uzaklaştırılmak suretiyle meselenin yatıştırılması ihtimali vardı. Fakat II. O., bu imkânı kullanmamıştır.

Hâile-i Osmâniye'nin ikinci günü (19 Mayıs 1622) :

19 mayıs sabahı, başta Yeniçeriler olmak üzere Kapıkulu Ocakları, on binleri aşan bir kalabalık hâlinde Fâtih'te toplandılar. Fâtih Camii'nde sabah namazı kılındı. Oradan yürüyüşe geçilerek Sultanahmed'e gelindi. Âsîlerin davetiyle ilmiye sınıfın birçok mensubu da Sultanahmed Camii'nde toplanmıştı. Gelenlerin başında Şeyhulislâm Hoca-zâde Es'ad

ile eski kazaskerlerden büyük şâir Yahyâ Efendi vardı. Bunlar, Ocak Ağaları, yani Kapıkulu generalleriyle camiin içinde müzakereye başladılar. Ulemâ'nın, askerin müfrit isteklerini yumuşatmıya çalıştığı ve kısmen muvaffak olduğu görüldü. Padişahtan 6 şahsın başının istenmesine karar verildi. Bunlar, Sadrâzam Dilâver Paşa, Hâce-i Sultânî meşîhat pâyeli Ömer Efendi, Dârussaâde ağası Süleyman Ağa, eski İstanbul muhâfızı ve kaymakamı Nişancı Vezir Ahmed Paşa, Başdefterdâr Vezir Bâkî Paşa ile Sekbanbaşı Nasûh Ağa'dır. Sekbanbaşı demek, Yeniçeri ağasından sonra bu ocağın en büyük bir generali demekti. Nasûh Ağa, isyana şiddetle muhalif olduğu için başı isteniyordu. Bu istek, ulemâ'dan 12 kişinin ittifakıyle tasdik edildi: bunlar, Es'ad ve Yahyâ Efendiler'den başka, Nakıybüleşrâf Gubârî Efendi, Ayasofya hatîbi ve vâizi Ömer Efendi, Sultanahmed hatîb ve vâızı Bostan-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi, büyük şair Azmî-zâde Efendi, Kadı-zâde Feyzî Efendi, Derviş Efendi ve Mustafa Efendi idi. Karar, Ferîdun ve Halil Çelebiler tarafından kaleme alındı. Ulemâ, padişahı "azdırdığına" kesin şeklinde kani oldukları Hâce-i Sultânî ile Dârussaâde Ağası'nın yok edilmesini istiyordu. Ancak diğer 4 şahıs üzerinde tereddüt gösterdiler. Es'ad ve Yahyâ Efendiler, bu 4 şahıstan vazgeçilmesini istedilerse de, ağalara söz anlatamadılar. Bu Ocak Ağaları'na göre Sadrâzam'ın suçu, silâhsız Yeniçeriler'i ok yağmuruna tutturması, Defterdâr'ın suçu askere gümüşü eksik akça vermesi, Nişancı'nın suçu emekli subayların maaşlarını kesmesi, Sekbanbaşı'nın suçuysa Yeniçeri Ocağı'nı savunacağı yerde körü körüne Nişancı Paşa'nın (devlet bakanı) emrine itaat etmesiydi.

Ulemâ'dan bir heyet, hazırlanan arîzayı Topkapı Sarayı'na gidip II. O.'a sundu. Genç hükümdar, kâğıdı okuduktan sonra: "katli taleb olunan âdemleri vermem!" dedi. Ulemâ'nın sözcüsü ile Türk Hâkanı arasında şu konuşma geçti:

— Pâdşâhım, istediklerini ver, yoksa hâl harâb olur. Cem'îyet, azîm cem'îyetdir. Ehven-i şerreyn ihtiyârı lâzımdır.

— Mukayyed olman, anlar başsız askerdir, tez dağılır.

— Kul tâifesi cem'îyet etdiklerinde istediklerin alırlar; ecdâd-ı izâmınızdan alagelmişlerdir. Mukaddemce olmak evlâdır.

— Bu fitne erbâbını siz (ulemâ) tahrîk etmişe benzersiz. Evvel sizi kırarım, bâdehu anları. Ol tâifenin tedârükü görülmüşdür (Naîmâ, II, 216).

Padişahın gururunu ve vazıyetin vehametini kavrıyan devlet adamları, II. O.'ı ikaz etmek istemişler, eski sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa: "Pâdşâhım, bu kulunu (beni) dahi isteseler veriniz; hemân sen sağ ol!" diyerek sonunda hükümdarın hayatının da tehlikeye gireceğini ima etmişse de, dinletememiştir. II. O., aracı olarak gelen ilmiye mensuplarını göndermeyip Saray'da tevkif ettirmiştir. Bunların gelmesini sabırsızlıkla bekliyen âsîler, gelmemeleri üzerine daha çok coşmuşlar, fakat Saray'a girmekte tereddüt etmişlerdir. Saray'da başta bostancılar olmak üzere mükemmel silâhlanmış binlerce asker bulunduğu sanılmıştır. Fakat böyle birşey bile yoktu. Nitekim Ayasofya minarelerine çıkıp Saray'ın içini gözliyen âsîler, ortada asker nâmına birşey göremediklerini söyliyerek, Yeniçeriler'in son tereddüdünü de kırmışlardır.

Bunun üzerine on binlerce âsî, Saray'ın dış kapısına dayandı. Kapılar, şüphesiz ihanet eseri olarak açıktı. Asker, en küçük mukavemet görmeden dış avluya doldu. Yeniçeriler ve sipahiler silâhlıydı. Acemioğlanları, cebeciler, topçular, toparabacılar ve lâğımcılar silâhsız gelmişlerdi; bunlar, Saray'da ele geçirebildikleri silâh ve sopalarla silâhlandılar. Kapıkulu Ocakları'nın arasına binlerce çapulcu da karışmıştı. Bunlar gûya İstanbul halkını temsil ediyorlardı. Asker, bunları başlarından savmak için, bir vuruşma sırasında kendilerine ayakbağı olacaklarını söyleyip Saray'dan çıkmalarını istedi. Fakat çapulcular: "Asker-i İslâm kandaysa biz de andayız. Asâkir-i İslâm'sız bize dirlik harâmdır. Dirilirsek bile (beraber) ve kırılırsak bile oluruz!" diyerek ne bahasına olursa olsun yağmaya katılmak kararında olduklarını bildirdiler. Âsîler, ikinci kapıdan da bostancılar çıkar korkusuyla, fakat en küçük bir mukavemet görmeden geçip ikinci avluya doldular. Oradan üçüncü kapıdan geçip, üçüncü avluya girdiler. Üçüncü avludaki haremağaları kaçıştılar. Saray âdetâ boşalmış, herkes bir deliğe girmiş, en büyük kısımsa daha geceden Saray'ı terketmişti. Bu sırada II. O.'ın tevkif ettirdiği ilmiye sözcüsü Nakıybüleşrâf Gubârî Efendi görünüp: "Bizim sözümüz geçmedi; siz kendiniz girip söylen!" diyerek âsîleri kışkırttı.

Bunun üzerine Sultan O., âsîler tarafından "ayak dîvânı" na davet edildi. Yani İslâm'dan önceki devirlerden gelen bir geleneğe göre Türk Hâkanı, tab'ası tarafından yüzyüze konuşmaya çağrıldı. Ancak II. O., âsîlerle konuşmayı gururuna yediremediği için son hatasını yaptı ve ayak dîvânı teklifini reddetti. Âsîlerin arasında, Eski Saray'daki Vâlide-Sultan, yani I. Mustafa'nın annesi tarafından elde edilmiş adamlar vardı. Vâlide-Sultan, bu adamları dâmâdı olan Kara Dâvud Paşa vasıtasıyle elde etmişti. İşte bu adamlardan biri, binlerce kişinin arasında: "Sultân Mustafâ Hân'ı isteriz!" diye bağırdı. Bu şahsın kim olduğu anlaşılamadı. Fakat birkaç kişinin aynı sözü tekrarladığı ve birkaç dakika sonra bu sözün nakarat gibi dillere düştüğü görüldü. Kitle psikolojisi ve ihtilâllerin nasıl çığırından çıkarıldığını anlamak için bu olay, gayetle karakteristik bir hâdisedir. Çünkü Sultan Osman hal'edilse bile yerine hiçbir suretle saltanatı câiz olmıyan deli amcasını geçirmek, akıl alır işlerden değildi. Ortada meşrû velîahd olarak, Sultan O.'ın kardeşi Şehzâde Murâd bulunuyordu. Ancak kalabalığa karışan ajanlar, Velîahd-Şehzâde tarafından değil, Sultan Mustafa'nın annesi, kızkardeşi ve eniştesi tarafından elde edilmişlerdi. Bu tek akıllı çıkıp da, deli olduğu için tahttan indirilen bir padişahın nasıl tekrar cülûs edeceğini, Velîahd-Şehzâde'nin hakkının nasıl yeneceğini soramadı. Her işi bilir ve akl-ı evvel geçinen ulemâ efendiler, cesaret edip de bu şuursuz kitleye söz söyliyemediler.

II. O., kendinden ancak 4 ay küçük kardeşi Velîahd-Şehzâde Mehmed'i öldürttüğü halde, bir delinin tekrar tahta oturtulabileceğini aklından geçirmediği için, amcası Sultan Mustafa'ya dokunmamıştı. Velîahd-Şehzâde Murâd ise bu sırada henüz 10 yaşına bile gelmemişti. Böyle bir çocuğun tahta geçirilebileceğini de ummamış, ortada padişah olarak kendinden başka kimseyi görememişti.

Âsîler, Sultan Mustafa'nın bulunduğu dairenin kurşun kubbesini delip ip sarkıtarak içeri girdiler. Birkaç zenci harem ağası âsîleri oklıyarak uzaklaştırmak istediyse de, derhâl öldürüldüler. Sultan Mustafa, şaşkın ve perişan, binlerce âsînin arasında dairesinden çıktı. II. O., bu andan itibaren ihtilâlin tamamen çığırından çıktığını, ortada kanun, gelenek, ahlâk, sadakat kalmadığını anlamıştı. Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tekkesine sığınmış olan Sadrâzam Dilâver Paşa'yı çağırttı. Dilâver Paşa, kayıkla Sarayburnu'na çıktı. II. O., Paşa ile beraber Dârussaâde ağası Süleyman Ağa'yı

âsîlere teslim ederek ihtilâli yatıştırmak istedi. Âsîler, iki zavallıyı derhal parçaladılar. İşte tam bu anda Şeyhulislâm Es'ad Efendi cesaret edip: "Yoldaşlar, dedi; gelin Sultân Mustafâ Hân dursun! Sultân O., istediğimizi verdi (ve) dahi kimi isterseniz Pâdşâh'dan alıverelim" (Nâîmâ, II, 219). Âsîler, ulemâ'ya artık Sultan Mustafa'dan başka padişah kabûl etmiyeceklerini nazikâne, fakat kesin bir ifadeyle bildirdiler.

Böylece Dilâver Paşa'nın sadâreti 8 ay, 2 gün sürdü. Hâile-i Osmâniye'deki sorumluluğu çok büyüktür. Çünkü her tedbirde kusur etmiş, Saray'ı müdafaasız bırakmış ve hiçbir iş görememiştir.

Bu sırada Sultan Mustafa, Es'ad Efendi'nin atına bindirilmişti. Topkapı Sarayı emin olmadığı için âsîler, onu Eski Saray'a yani Beyazıt'a götürmek istiyorlardı. Annesi olan Vâlide - Sultan da Eski Saray'daydı.

II. Osman'ın Hal'i ve I. Mustafa'nın 2. Cülûsu (19 Mayıs 1622) :

Sultan Mustafa, Harem'deki dairesinden alınıp önce Arz Odası'na götürüldü. Ev kıyafetiyleydi. Dışarıya çıkabilmesi için "ferâce" denen bir çeşit cübbe giymesi lâzımdı. Âsîler, ulemâdan bir ferâce istedilerse de, Sultan Mustafa'ya muhalif olan ulemâdan kimse ferâcesini vermedi. Arz Odası'nda ulemâ ile âsîler arasında Sultan Mustafa'nın tahta geçirilmesi üzerinde şiddetli bir münakaşa oldu. Ulemâ, âsîlere: "Yoldaşlar, peşîmân olursuz, gelin Sultân Mustafâ Hân dursun (cülûsundan vazgeçilsin)!" dediler, şuûru bozuk olduğu için şer'an tahta geçemiyeceğini, üstelik II. O.'ın hal'i için ortada bir fetvâ ve bu fetvâ istenecek olursa verilmesi için sebep olmadığını söylediler. İşin sarpa sardığını anlıyan, yeni bir cülûs bahşişinden vazgeçmiyen, Sultan O.'ın kendilerini cezalandıracağından da korkan âsîler, ulemâ'yı kılıç çekmek suretiyle tehdid ettiler. Bir kısım ulemâ korkup bîat etti. Fakat bir kısmı, tam bir saat âsîlerle münakaşa etti. Kafzâde Efendi, kendisine kılıç çeken bir kabadayıdan korkup oracıkta öldü. Bunun üzerine ulemâ, Sultan Mustafa'ya bîat etmeye mecbur oldu. Bir Yeniçeri subayı olup Genç Osman olayını kaleme alan Sefer oğlu Solak Hüseyin Nev'î şöyle diyor: "Kul tâifesi ile ulemâ arasında çok nizâ'vü cidâl vâkı' oldu; â'hıru'l-emr Yeniçeri ve Sipâhî, ulemâyı kılıç ile bî'at etdirdiler".

Böylece "Genç" diye anılan II. O. Han'ın 4 yıl, 2 ay, 21 gün süren saltanatı sona erdi. I. Sultan Mustafa'nın 2. saltanatı başladı. Ancak Sultan Mustafa yeniden padişah olduğundan haberdar mıydı, belli değildir.

Fâtih Sultan Mehmed'in 1451'deki 3. cülûsundan beri Osmanlı tarihinde yeni bir ikinci defa tahta geçme görülüyordu ve bundan sonra da bir daha görülmiyecekti.

Sultan Mustafa, henüz II. O.'ın bulunduğu Topkapı Sarayı'ndan alınıp, annesinin bulunduğu Eski Saray'a (Beyazıt'ta şimdiki Üniversite Merkez Binası) götürüldü. Ancak bu sarayın muhâfızlarına emniyet olunmadığından âsîler, zavallı padişahı oradan da alıp Yeniçeriler'in kumandanlık binasının yanındaki Orta Camii'ne getirdiler. Sultan Mustafa, annesi Vâlide-Sultan'la beraber Orta Camii'ne geldiği zaman, gün sona ermek üzereydi, akşam ezânı okunmuştu.

Sultan Mustafa, Topkapı Sarayı'ndan çıkarıldığı zaman bir kısım âsîler de Tersâne, Galata ve Babacâfer zindanlarını basmışlar, kadırgalardaki mahkûmlarla beraber ipten kazıktan kurtulmuş bütün suçluları serbest bırakmışlardır. Başdefterdâr Bâkî Paşa'nın, Hâce-i Sultânî Ömer Efendi'nin oğlu İstanbul kadısı Hoca-zâde Abdullah Çelebî'nin, yeni Yeniçeri ağası Kara Ali Ağa'nın konakları da yağmalandı. İstanbul, bir terör havası içindeydi.

II. O., son âna kadar mukavemet fikrinden vazgeçmedi. Sarayburnu'ndan gemiyle Mudanya'ya gitmek, Bursa'da taht kurup âsîlerin hakkından gelmeyi kararlaştırdı. Fakat âsîler, bütün deniz vasıtalarına elkoymuşlardı. Sultan Osman, Sarayburnu'nda hiçbir vasıta bulamadı. Maiyetinden ve vezirlerden çoğuna, evlerine gitmeleri için izin vermişti. Yanında Bostancıbaşı Sofu Mahmud Ağa ile birkaç kişi kalmıştı. II. O. eski sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa'yı Dilâver Paşa'nın yerine sadrâzam yaptı. Fakat Ohrili'nin bu 2. sadâreti, ancak bir gün devam etti ve az aşağıda görüleceği gibi, ertesi gün âsîler tarafından parçalandı. II. O. kapıcıbaşlardan (mâbeyncilerden) Kara Ali Ağa'yı da Yeniçeri ağası tayin etti. Ali Ağa, daha önce çavuşbaşı ve kâhyabey olarak yüksek Yeniçeri kumandanlıklarında bulunmuş, fakat padişaha çok bağlı olduğu için ocağın nefretini kazanmıştı. Güneş battıktan sonra Sultan Osman, Hüseyin Paşa'nın ısrarlarına uyarak, Yeniçeri Ocağı'na iltica etmeyi kararlaştırdı. Vazıyete göre, yapacak başka birşey de kalmamıştı. Yeniçeriler, başkumandanlarını nasıl karşılayacaklardı? Bütün mesele bu soru üzerinde düğümleniyordu.

Sultan Osman, gece yarısına yakın saatlerde Ağa Kapısı'na vardı. Yanında Sadrâzam Hüseyin Paşa, Bostancıbaşı Mahmud Ağa, Hüseyin Paşa'nın tezkirecisi (özel kalem müdürü) Sıdkı Çelebî ve daha birkaç kişi vardı. Peçevî, bu sırada geçen olayları, bu Sıdkı Çelebî'den dinliyerek tarihine geçirmiştir (II, 384).

Hâile-i Osmâniye'nin 3. günü (20 Mayıs 1622) :

II. O. maiyetiyle beraber Ağa Kapısı'na geldiği zaman Yeniçeri Ağası Kırkçeşmeli Kara Ali Ağa, Orta Camii'nde Sultan Mustafa'nın yanındaydı. Sultan Osman'ın geldiğini öğrenince derhal Ağa Sarayı'na koşup padişahın eteğini öptü. II. O.'la Yeniçeri Ağası arasında müzakere başladı. Yeniçeriler'in taltif edilerek elde edilmesi ve diğer Kapıkulu Ocakları'ndan ayrılması, Sultan Mustafa'nın ellerinden alınması kararlaştırıldı. Karara göre her Yeniçeri'ye 50 duka (150 000 TL.) ihsan verilecek, yüksek rütbeli subaylar ayrıca mükâfatlandırılacak, bundan böyle de bütün yeniçerilerin üniforması değiştirilerek "iskerled" denen al çuhadan üniforma giyeceklerdi ki, bu çuha, devrin en lüks kumaşları arasında sayılıyordu. Ayrıca Kapıkulu sipahisine de 10 akça (günde 250 TL.) gibi büyük bir zam vâdedilecekti. Ali Ağa, böylece ısyanın yatışacağını Sultan Osman'a vâdettiği zaman, vakit gece yarısını çoktan geçmişti. Sabaha karşı Ağa, 25 odabaşını (binbaşı) çağırıp, padişahın vaatlerini bildirdi. Odabaşılar ses çıkarmadılar ve kabûl eder göründüler. Fakat derhal Ocak mensuplarına bu vaatlerden bir netice çıkmıyacağını, Sultan Osman'a bu kadar cefa edildikten sonra tekrar padişah olursa ocaklarını söndüreceğini bildirdiler.

Nitekim sabah namazından hemen sonra Ali Ağa, Orta Camii önünde Yeniçeriler'e hitâb ederek Sultan Osman'ın vadlerini bildirmek isteyince, askerin kanacağından korkan odabaşılar: "hemân urun, söyletmen!" diyerek, Ali Ağa'nın konuşmasına mâni oldular. Ali Ağa ancak: "Yoldaşlar, pâdşâhınız (Sultan Mustafa) mübârek ola, ammâ hâli belli (deli); Sultân Osmân da Kapı'ya geldi, ocağınıza sığındı" diyebildi. Nutku yarıda kaldı. Derhal âsîler tarafından "kılıç üşürülerek" şehîd edildi.

Bunun üzerine âsîler, Sultan Osman'ı Ağa Kapısı'ndan alarak Orta Camii'ne götürmeye karar verdiler. Bu nakil sırasında Sultan Osman'a revâ görülen hareketler, Türk tarihinin yüzkarası sahifeleridir. Peçevî, bu nakli, konağının penceresinden seyrederek bize anlatmıştır (II, 385). Naîmâ şöyle diyor (II, 227):

"Hattâ bâ'zı bî-edeb eşkıyâ: "Cânım Osmân Çelebî, meyhâne basıp Yeniçeri ve Sipâhî'yi taş gemisine koymak ve deryâya atmak olur mu?" derlerdi. Altuncuoğlu nâm bir habîs vü şakıy, ...edebden hâric şütûm edicek (edince) Merhûm (Sultan Osman): "edebsiz mel'ûn..." der iki. (Âsîlerden) kimi dahi: "Ecdâd-ı izâmınız (şanlı atalarınız) bu kâr-hâneyi (imparatorluğu) segbân ile mi zabt etdiler? Bu kal'aları Arablar ve Bostâncılar ile mi aldılar? Segbân tuğyânından Anadolu harâb oldu" deyü nece sözler dediler. Bu tarîk ile Sultân Osmân'ı Orta Câmî'e götürdüler."

Mihalıçlı Haseki Sarı Mehmed Ağa, Sultan O.'ın muhafazasına memur oldu. Bu sıralarda âsîler, yeni yeni konaklar yağma ediyorlardı. Âsîlerin eskiden şahsen kin besledikleri birçok şahsın eşya ve parasına elkonuldu. Halk bir taraftan bu manzarayı, bir taraftan bir Osmanoğlu'na lâyık görüleceğini akıllarından bile geçirmedikleri hakaretlere uğrıyan Sultan O.'ın hâlini, kanlı gözyaşları dökerek seyrediyor, öğreniyor, biribirine anlatıyordu. Âsîler bu andan itibaren bütün itibarlarını kaybetmişler, milletle karşı karşıya gelmişlerdi.

Sadrâzam Ohrili Hüseyin Paşa, Sultan O., Ağa Sarayı'ndan çıkarılırken kaçmıya muvaffak oldu; birkaç ehemmiyetsiz kılıç sıyrığı almıştı. Kaçarken: "Yoldaşlar, pâdşâhımız ocağınıza sığındı; mürüvvet sizindir; pâdşâhınızı bu hakarete lâyık görmen" (Naîmâ, II, 225) diye bağırması meşhurdur. Ancak âsîler, Süleymâniye'de Paşa'yı tekrar yakalayıp başını kestiler. İkinci sadâreti 24 saat kadar sürmüş, esasen bu sıralarda âsîler, Dâvud Paşa'yı sadrâzam yapmışlardı.

Dâmâd Kara Dâvud Paşa'nın Sadâreti (20 Mayıs 1622) :

Dâmâd Kara Dâvud Paşa, Sultan Mustafa'nın ana-baba bir kızkardeşiyle evli olduğu için, Sultan Mustafa'nın annesi Vâlide - Sultân'ın, yâni kaynanasının icrâ, daha doğrusu cürüm âleti idi. Sultan Mustafa'nın kanunsuz ve akıl almaz bir şekilde tekrar padişah yapılmasında birinci derecede rolü vardır. Eski Saray'daki Kösem Mâhpeyker Haseki tarafından da desteklenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sultan O.'ın saltanatta kalması, Kösem'in hayatını Eski Saray'da tamamlaması demekti. Sultan Mustafa'nın saltanatının ise geçici olduğundan ve sonunda tahtın oğlu Velîahd - Şehzâde Murâd'a kalacağından emindi.

Dâvud Paşa, kapdân-ı deryâlık ve 4. vezirlik yapmış değersiz, hâin bir Boşnak devşirmesiydi. Türkiye tarihinin en lekeli simalarından biridir. İşte âsîler, Sultan Mustafa, Orta Camii'ne getirildikten az sonra bu Dâvud Paşa'yı sadrâzam ilân etmişlerdi. II. O., Orta Camii'ne getirildiği zaman, Sultan Mustafa gibi Vâlide - Sultan ve dâmâdı Dâvud Paşa da buradaydı. II. O.'ın camie getirildiğini ve yolda hakaretlere mârûz kaldığını öğrenen birtakım asker, Sultan O. lehine tezâhürat yapmıya ve padişaha suikast yapmak niyetinde olanları tehdid etmeye başladı. Böylece birkaç saat içinde aklı başına gelen ve bir delinin padişahlıkta uzun müddet kalamıyacağını anlıyan askerle, ne bahasına olursa olsun Sultan O.'ı yok etmiye kararlı asker arasında şiddetli münakaşalar oldu. Dâvud Paşa, II. O. tekrar tahta geçerse âkıbetinin yaman olduğunu bildiği için, tahttan indirilmiş hâkanı ortadan kaldırmak üzere fırsat gözlüyordu. Paşa'nın adamları, Sultan O.'a aman verilirse bütün âsîlerin hakkından geleceğini etrafa yayıyorlardı. Âsîlerden bir grup camiin önünde toplanmış: "Zinhâr Sultan O.'a sû-i kasd olunmıya, vücûdüne zarar erişmiye; bir kılına hatâ geldiğine rızâmız yokdur; şimdilik Sultân Mustafâ Hân pâdşâhdır; Sultan Osmân mahbûs dursun; sonra nice iktızâ ederse öyle olsun" (Naîmâ, II, 227) şeklinde tezâhürat yapıyor, Mustafa Hân'ın "şimdilik" padişah olduğunu bağırıyorlardı.

Dâvud Paşa, Sultan O.'ın sağ ve salim olduğunu göstermek mecburiyetinde kaldı. Padişah pencereden görününce, dışarıdaki tezâhürat biraz sükûnet buldu. Sultan Mustafa ise, gürültülerden telâşlanmış, annesinin teskin etmek istemesine rağmen garip hareketler yapıyordu. Amcasının durumunu camidekilere gösteren Sultan O.: "Görün hey derdmendler, dedi; pâdşâh etdiğiniz âdemi! Be-v'Allaah inkıtâ'-ı nesle (hânedânın yıkılmasına) sebeb olursuz. Bu devletin inkırâzına sebeb olup kendi ocağınızı söndürürsüz, yakında peşîmân olursuz" (Naîmâ, II, 227 - 8; Peçevî, II, 386). Bu sözleri dinleyenler içinde istemiyerek ihtilâl seline kapılan askerin ağladığı görüldü. Osman Han, başı açık, perişan bir vaziyetteydi. Yeniçeri generallerinden biri olan Turnacıbaşı, başından başlığını çıkarıp hükümdara uzattı: "Pâdşâhım, dedi; pâkcedir, mübârek başınız çıplak durmasın, sarın". Birkaç söz daha söylediği takdirde Sultan O.'ın askeri kazanacağından ürken Dâvud Paşa, adamı olan Cebecibaşı'na, yani ordunun levazım sınıfının başı olan generale bir işaret çaktı. Cebecibaşı, hiç kimsenin ümid etmediği ânî bir hareketle Sultan O.'ın boynuna ibrişim bir kemend attı. Kemend boyna dolandı. Fakat çok kuvvetli olan Sultan O., kemendin boynunun önüne gelen ucunu yakalıyarak hızla çekti. Kemend Cebecibaşı'nın ellerinden kaydı. O. Han, kemendi boynundan çıkarıp attı. Dehşet içinde kalan bazı yüksek rütbeli subaylar: "n'eylersiz? Şimdi taşra mün'akis olursa (dışarıdan duyulursa) cümlemizi kırarlar" diye bağırdı. Sultan O., Dâvud Paşa'ya: "Be-hey zâlim, dedi; ben sana n'eyledim? İki def'a mûcib-i katil cürmünü afv edip öldürmedim, mansıb verdim. Bana adâvetin nedir?" Ocak ağalarına da: "bu zâlim beni komaz, öldürür" dedi. Ağalar: "yok pâdşâhım, ne ihtimâldir? Mübârek hâtırınızı hoş tutun. Ortalık bir mıkdâr sükûn bulsun, yine pâdşâhımız, hunkârımız sizsiz (sizsiniz). Hâşâ ve kellâ sana kulların kıya ve ihâneti lâyık göre!" şeklinde cevap verdiler.

Sultan O.'ın gittikçe taraftar topladığını gören Vâlide-Sultan, Ocak Ağaları'na: "Âh Ağalar, dedi; siz bilmezsiz, bu ne yılandır. Bundan sağ kurtulur ise bizden ve sizden bir zîrûh (canlı) komaz". Dâvud Paşa'nın emri üzerine Cebecibaşı, ikinci defa kemend attı. Fakat bu defa kemend O. Han'ın boynuna deymeden, Ocak Ağaları tarafından havada yakalandı. Sultan O., yanı başında durup bütün hareketlerini gözliyen muhâfızı Haseki Sarı Mehmed Ağa'ya, Sultan Mustafa'yı göstererek: "anın hükmü nâfiz olur mu? dedi; ol dîvânedir; kendi ismini bilmez. Aç şu pencereyi, ben dahi kullarıma söyliyeyim". Pencere açıldı. Sultan O., yumuşak, dokunaklı bir konuşma yaptı. Hareketlerinden pişman olduğunu, Ocak ağalarının askerlik şereflerine sığındığını, kendisine hakaret edilmeye müsaade etmek suretiyle ocaklarının şereflerine halel getirmemelerini söyledi. Nutku yer yer kesiliyor, her kafadan bir ses çıkıyordu. Sesler arasında artık

kendisini istemediklerini haykıranlar, "seni hılâfete kabûl etmeyiz, ammâ katline dahi rızâmız yokdur" diyenler, lehinde bulunanlar vardı. O. Han, şu anda Sultan Mustafa'yı alt edemiyeceğini anladı.

Nihayet Yedikule'ye götürülmemesini, Sultan Mustafa'nın Topkapı Sarayı'ndaki dairesinde habsedilmesini istedi. Dâvud Paşa'nın işaretiyle Cebecibaşı, üçüncü kemendi de attı. Fakat Haseki Mehmed Ağa, kemendi havada yakalıyarak padişaha değdirmedi. Bu sırada vakit, öğle ile ikindi arasıydı. Günlerden cuma olduğu için hutbe, Sultan Mustafa'nın adına okunmuştu. Dâvud Paşa, Sultan Mustafa ile Vâlide - Sultân'ı alıp Topkapı Sarayı'na götürdü. Sultan O.'ı, en yakın adamlarının muhafazasında camide bıraktı.

Sultan Osman'ın şehîd edilmesi (20 Mayıs 1622 akşamı) :

Dâvud Paşa, Topkapı Sarayı'ndan Orta Camii'ne döndü. Yanında Yeniçeri ağası Derviş Ağa vardı. En itimad ettiği adamlarından olan Cebecibaşı ile Kalender (Kilindir) uğrusu adlı subayı, Sultan O.'ı Yedikule'ye nakle memur etti. Hâkanın Yedikule'ye naklini görmek için güzergâha biriken halk, tarihçilerin kaydettiklerine göre, görülmemiş bir kalabalık teşkil ediyordu. Sultan O., Yedikule'ye getirildiği zaman güneş henüz batmamıştı. Dâvud Paşa'nın emriyle, Sultan O.'ı Yedikule'ye getiren binlerce asker dağıldı. Cebecibaşı ile Kalenderuğrusu, yanlarına 8 cellât alarak, Sultan O.'ın bulunduğu zindana girdiler. Dâvud Paşa'nın emri mûcibince, yarının neler getireceği meçhul olduğundan, Sultan O.'ın işi hemen o akşam bitirilecekti. Sultan O., günlerdenberi perişan vazıyetteydi. Fakat nefsini son nefesine kadar savunmaya, boynunu cellâdın kemendine uzatmamaya kararlıydı.

On cellâdın ilk hücumu bir netice vermedi. "Osmân Hân, dilâver yiğit idi; bunları zebûn etdi" (Naîmâ, II, 230). Oldukça uzun süren bir vuruşmadan sonra Sultan O., yumruklarıyla cellâtlardan üçünü yere serdi. Diğerleri geri çekildiler. "Gayretlu genç arslan olan Şâh-i Cihân" ı (Naîmâ, II, 231) silâhsız alt edemiyeceklerini anlamışlardı. Baltayla hücum edip bir omuzunu yaraladılar. Bundan faydalanan "Cebecibaşı dedikleri bî-dîn (dinsiz) kemend atıp "Osman Hân'ı şehîd etti.

Şehîd hâkanın cenazesi, o gece Yedikule'den Topkapı Sarayı'na taşındı ve ertesi gün yapılacak cenaze törenine hazırlandı.

Türkiye tarihinde Genç Osman vak'ası gibi bir vahşet ve millî fâcia olmamıştır. Hammer'in işaret ettiği gibi (VIII, 312) bu Bizans imparatorlarının tahtlarından indirildikten sonra vahşî bir şekilde öldürülmelerine benzemektedir. İmparator Andonikos Komninos'un tahttan indirildikten sonra tokatlanması, dişlerinin kırılıp saçlarının kesilmesi, bir elinin kesilip bir gözünün çıkarılması ve daha burada zikredilemiyecek derecede hakaret ve işkencelere mâruz kalması gibi bir vahşet II. O.'a uygulanmamışsa bu, Türk ve Bizans milletlerinin medenî seviyelerinden ötürüdür. Bu seviye farkına Hammer de işaret etmektedir (VIII, 313). İmparator Andronikos, İstanbul yakınlarında su sedleri yaptırmıştı. II. O. da, zamanla kurumuş olan bu sedleri, bir baraj hâlinde ihyâ etmişti (*Türk Ansiklopedisi, Baraj* maddesi).

Hal'inden bir gün sonra şehîd edilen II. Sultan O., 17 yaşını ancak 6 ay ve 18 gün geçmişti. Naîmâ, bu büyük hükümdârı şöyle tasvîr etmektedir (II, 231): "Merhûm-i mebrûr bir âftâb-tal'at pâdşâh-i sâhib - zuhûr, Osmân - hayâ, Ömer - salâbet, vâlâ - himmet, Hayder - mehâbet bir hâkaan-ı cuvân - baht idi. Farisü'l - hayl, tâhirü'z - zeyl, esliha ve âlât istî'mâlinde mâhir, şecâ'at ve fürûsîyetde akrânı nâdir, mahbûbu'l - likaa, sabîhu'l - vech, melîhü'l - edâ idiler. Gâhîce şi'ir söyleyip "Fârisî" tahallus ederlerdi. Unfuvân-ı şebâbda tahta cülûs edip bir mücerreb - rûzgâr, â'kıl-i sadâkat - kâr karîne (müşâvire) muvafıfak olmayıp, mizâcgîr ve ahmak kurenâya müsâdif olduklarından mâ'adâ...". Böylece büyük tarihçi, haklı olarak II. O.'ın yaş kifayetsizliğinden gelen tecrübesizliğine işaret etmekte, fakat yapmak istediği işlerin kötü müşâvirlerin tesiri olduğunu söylemekle, devletin, ıslahata olan ihtiyacını ve II. O.'ın dehâsını kavrıyamamış görünmektedir. Biz Naîmâ'dan 2,5 asır sonra yazdığımız için, imparatorluğun yıkılmasından çıkan derslerle II. O.'ın dehâsını değerlendirebilmek durumundayız.

İngiltere büyükelçisi Thomas Roe, II. O.'ı şöyle anlatmaktadır: "Mağrur, âlîcenab ve çok cesur genç bir hükümdardı. Hıristiyanlar'ın can düşmanlarından biriydi. Atalarının zaferlerine gıpta etmekte, büyük projeler yapmakta, atalarının derecesine erişmek için bıkıp usanmadan çalışmaktaydı".

Yukarıda anlattığımız gibi, milletin yüzyıllardan beri inanıp alışageldiği gelenekleri hiçe sayması, zamanında güneşin tutulması, İstanbul Boğazı'nın donması, çok şiddetli bir kış olup Anadolu ve Rumeli'nde pek kötü mahsul alınması, zahîre fiatlarının görülmemiş derecede yükselmesi, bedestenin iki defa yanması, üç gün süren bir sağnakta İstanbul'un birçok mahallelerini sular basması, halkın genç hükümdarın uğursuzluğuna hükmetmesine sebep olmuş, babası gibi milletçe sevilmemiştir. Muktedir müşâvirleri, iyi vezirleri olmadığı doğrudur. Zira Türkiye'nin idarî kadrosunda bulunan şahıslar, çoktan beri, böyle bir imparatorluk için sayıca ve keyfiyetçe yetersizdi.

Osmanlı tarihinde görülmemiş bir olay olarak bir padişahın öldürülmesinde sorumluluk oğlunun yerine nâibe-i saltanat olarak hüküm süren Vâlide - Sultan'la damadı olan Sadrâzam Dâvud Paşa'dadır. Bunlar, işi olup bittiye getirmek için en kısa zamanda harekete geçmişlerdir. Çünkü âsîlerin en müfritleri bile, padişahın hayatına dokunulmasına taraftar değildi.

II. Sultan Osman'ın cenazesinin kaldırılması (21 mayıs 1622) :

O. Hân'ın cenazesi, şehîd edildiği gecenin sabahı (21 mayıs), sabah namazından sonra, Topkapı Sarayı'ndan kaldırıldı. Damadının öldürülmesine ve hakaret görmesine, hattâ tahttan indirilmesine şiddetle muhalif olduğu için Şeyhulislâm Hoca - zâde Es'ad Efendi'nin yerine Yahyâ Efendi şeyhulislâm oldu. Sultan O.'ın cenaze namazını, Yahyâ Efendi kıldırdı. 69 yaşını geçmiş olan büyük şâir ve devlet adamı, müessir ve heyecanlı bir duâ yaptı. Bütün devlet adamlarının ve halkın katılmasıyla cenaze, Sultanahmed Camii avlusuna getirildi. Babası I. Ahmed'in türbesine gömüldü. Hâile-i Osmâniye'nin bundan sonraki mühim gelişmeleri için bk. MUSTAFA I. (Y. Ö.)

OSMAN III. (İstanbul 1699 - İstanbul 1757), Osmanlı padişahı ve İslâm halîfesi. Ağabeyi I. Mahmûd'un öldüğü 12 Aralık 1754 günü Osmanoğulları tahtına oturan III. Sultan O. Han, padişahların 25.'si sayılır. II. Mustafa'nın küçük oğlu ve III. Ahmed'in yeğenidir. Tahta oturduğu zaman 55 yaşını 11 ay, 12 gün geçiyordu. V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahîdeddin'den sonra, tahta geçen en yaşlı Osmanoğlu, III. O.'dır. Ağabeyi I. Mahmud'dan 2 yıl, 5 ay küçüktü. I. Mahmûd'ın 24 yıllık saltanatı boyunca velîahtlık makamını işgal etmişti. Osmanoğulları içinde silik bir şahsiyet olan III. O.'ın ağabeyi I. Mahmud gibi çocuğu olmadığı için, II. Mustafa dalı onun ölümüyle sönmüştür. III. O.'ın annesi, Şehsüvâr Vâlide-Sultan'dır. Sert, asabî, acele hükümler veren, kararsız bir şahsiyetti. Birçok sadrâzam değiştirdikten sonra, Râgıb Paşa'da karar kılmıştır. Kısa saltanatında İstanbul'un birçok büyük yangın geçirmesi, bir sulh devresi olan III. O.'ın hükümdarlık yıllarını gölgelemiştir. III. O., V. Murad ve IV. Mustafa'dan sonra en az tahtta kalan Osmanlı hükümdârı olmuştur.

III. O. tahta çıktığı zaman, Köse Bâhir Mustafa Paşa sadrâzamdı. Çorlulu Vezir Sofu Abdurrahman Paşa'nın oğlu olan bu zat, 15 Şubat 1755'te 2 yıl, 7 ay, 14 gün süren bir sadâretten sonra azledildi. Hekimoğlu Ali Paşa, 3. defa sadrâzam oldu. Trabzon'dan İstanbul'a gelinceye kadar 40 gün, Yeniçeri ağası Vezir Mustafa Paşa kaymakamlık yaptı. Çok kuvvetli bir şahsiyet olan Hekimoğlu, asabî ve titiz olan III. O.'la geçinemedi. 3 ay, 1 gün sonra 18 Mayıs 1755'te azledildi. Bir müddet sonra Anadolu beylerbeyisi olarak ölen Hekimoğlu Ali Paşa, XVIII. asrın büyük devlet adamlarından ve askerlerindendir. 3 sadâretinin toplamı 5 yıl, 4 gündür. Aynı zamanda şâir ve bestekârdı.

OSMAN III.

Hekimoğlu'nun yerine Nâilî Abdullah Paşa getirildi. Dâvudpaşalı Hacı Halîl Ağa'nın oğlu, olan bu zât, başdefterdârlıktan gelen bilgin bir devlet adamıydı. Bıyıklı Ali Paşa, sadrâzam oldu. Genç bir adam olan Ali Paşa, 2 ay, 2 gün sonra 25 Ekim 1755'te idam edildi. Yirmisekizçelebî - zâde Mehmed Saîd Paşa, iktidâra yükseldi. Paris büyükelçisi Yirmisekizçelebî Mehmed Efendi'nin oğlu ve İbrahim Müteferrika ile beraber ilk Türk matbaasının kurucusu olan Saîd Paşa, sadâret kedhudâlığından (içişleri bakanlığı) iktidâra gelmişti. Birçok elçiliklerde bulunmuş, Türkçe ve Farsça eserler yazmış olgun bir adamdı. III. O.'a ancak 5 ay, 7 gün tahammül edebildi ve 1 Nisan 1755'de azledildi. 1761'de Maraş beylerbeyisi olarak ölmüştür. Bâhir Mustafa Paşa 9 ay, 10 gün için yeniden sadârete getirildi. Mora'dan İstanbul'a gelinceye kadar 32 gün Yeniçeri ağası Vezir İbrahim Paşa, kaymakamlık yaptı. 11 Ocak 1757'de o da azledildi.

XVIII. asrın büyük devlet adamlarından ve diplomatlarından Dâmâd Koca Râgıb Paşa, sadrâzam oldu. 58 yaşında olan Râgıb Paşa, Mehmed Şevkı Efendi'nin oğlu olarak İstanbul'da doğmuş, Haleb beylerbeyisi iken sadrâzamlığa yükselmişti. III. Ahmed'in kızlarından Sâliha Sultan'la evliydi. Nedîm'le Şeyh Gaalib arasında gelen Türk şâirlerinin en büyüğüdür. Türkçe, Arapça, Farsça çok değerli eserler de bırakmıştır. Haleb'den İstanbul'a gelinceye kadar 2 ay, 10 gün Vezîr Hacı Ali Paşa, kaymakamlık etmiştir. Râgıb Paşa, III. Osmân'ın son ve III. Mustafa'nın ilk sadrâzamıdır.

III. O. devrinde İstanbul, az zamanda birkaç büyük yangın felâketi geçirdi. III. O. tahta geçtikten 29 gün sonra 2 Ocak 1755'te Haliç dondu ve karşıdan karşıya yaya geçildi. Şâirin biri:

Deniz, altmış sekizdê dondu buzdan bendeniz geçdim
mısraını tarih düşürdü.

27/28 Eylül 1755 gecesi çıkan ve 36 saat süren yangında, İstanbul'un sûrlar içinde kalan kısmının üçte ikisi zarar gördü. 4/5 Temmuz 1756 gecesi çıkan ve 48 saat kadar devâm eden yangında ise 3.851 bina kül oldu.

Yangından zarar görenlere ciddî şekilde yardım yapıldığı gibi, yanan binalar yeniden inşa edildi. Bu arada 5 Aralık 1755'te Nûrosmâniye Camii ibâdete açıldı. Gerçekte I. Mahmûd'un yaptırdığı bu camii III. O. tamamlamıştı. Eskiden bu camiin yerinde Hoca Sâdeddin Efendi'nin zevcesi Fatma Hâtûn'un mescidi vardı. İnşaat, camiin müştemilâtını teşkil eden binalarla beraber, 6 yıl sürmüştü. Bu camiin, çok zengin yazmalar ihtivâ eden kütübhânesi meşhurdur.

III. O., 30 Ekim 1757'de öldü. Saltanatı 2 yıl, 1 ay, 18 gündür. 58 yaşını 9 ay, 28 gün geçiyordu. Yeni Cami'de, ağabeyi I. Mahmûd'un yanına gömüldü.

III. O. devrinde kendi sahasında sivrilmiş şahsiyetler arasında devlet adamı ve kumandan olarak Sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa, diplomat, devlet adamı, şâir ve bilgin olarak Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa, bilgin olarak Mustakıym - zâde Süleyman Sâdeddin Efendi, bestekâr olarak Ebûbekir Ağa ile Tab'î, ilk akla gelenler arasındadır. (Y. Ö.)

OSMAN, *Tevārīḫ-i Cedīd-i Mir'āt-i Cihān* adlı bir tarihin müellifi. Hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi yoktur. Eseri hicrî 1000 yıllarında yazılmış olduğu için 16. yüzyıl sonlarıyla 17. yüzyılın başlarında yaşamış olduğu anlaşılıyor.

Eserinin tek ve eksik bir nushası Kitapçı Raif Yelkenci'nin elinde iken tarafımdan incelenen ve Türkler'e ait bölümü istinsah edilen bu kitap daha sonra Raif Yelkenci tarafından Almanlar'a satılmış ve II. Cihan Savaşı sonunda ortadan kaybolmuştur. Ya bombardımanlar sırasında mahvolduğu, yahut Ruslar tarafından alınıp götürüldüğü tahmin edilebilir.

O.'ın ehemmiyeti bu kitabın müellifi olmasındandır. Kitap, müellifin "unvân" adını verdiği sekiz bölümden ibaret olup eksiktir. Kaybolan nushada ilk üç bölümle dördüncü bölümün bir kısmı vardır. Tarih kısmı üçüncü bölüm olup diğerleri menkabelerden ve hurâfelerden ibarettir.

Tarih bölümü 25 sayfa kadar olup Türkler'in ataları hakkındaki bilgileri destan mahiyetindedir. Tarihî kısımları yanlıştır. Osmanlı tarihi hakkındaki satırlarında da mühim yanlışlar vardır. Dede Korkut hikâyelerine benzeyen parça ile Akkoyunlular hakkındaki birkaç satırı mühimdir.

O. herhalde Doğu Anadolu Türkler'indendir. Kitabında adlarını zikrettiği dört kişiden üçü Doğu Anadolu'ludur.

Tevārīḫ-i Cedīd-i Mir'āt-i Cihān, metin ve transkripsiyon olarak tarafımdan 1961'de 84 sayfalık bir kitap hâlinde yayınlanmıştır. (N. Atsız)

OSMAN AĞA (öl. İstanbul 1840?), Türk bestekârı. Muhtemelen Enderûn'dandır. Zamanımıza gelen eserleri: 1. Dügâh Aksak Semâî (Gel - ey sabâ, o güi-î hoş - nümâyı söyleşelim), 2. Hüzzâm-ı Cedîd Aksak Semâî (Hevây-î aşkı tâ'lîm - eyliyen mürg-î çemenden sor), 3. Nikrîz Aksak Semâî (Merâmım sanma bilmez, bilir, ol mâhım neden sonra), 4. Nihâvend Düyek Şarkı (Gördüğüm andâ senî ey nev - cuvân), 5. Râhatfezâ Devr-i Revân Şarkı (Görüncê ben/olur zülf-î dü-tâsın). (Y. Ö.)

OSMAN BEY (Hammâmî - zâde Üsküdarlı Hacı Neyzen) (öl. 1890?), Türk ilâhî bestekârı. Kaadir'dir. Şeyhi meşhur Osman Şems Efendi'dir. Hacı Fâik Bey'den musiki öğrendi. Hayli talebe yetiştirdi. Velîahd Mehmed Reşâd Efendi'ye (V. Mehmed Reşâd) mensuptu. Bu yüzden Haleb'e sürüldü ve orada öldü ve gömüldü. Hacca gitmişti. İyi neyzen ve hânende idi. Ağa Hamamı'nın sahibi olduğu için "Hammâmî - zâde" denmiştir. Talebesinden biri Yusuf Dağseven'dir. (Y. Ö.)

OSMAN BEY (Tanbûrî Büyük) (1816 - 1.X.1885), büyük Türk saz eserleri bestekârı. XIX. asrın en büyük saz eserleri bestekârıdır. Türk Musikisi'nin en büyük bir kaç peşrev bestekârından biri olan O. B., İstanbul'da doğdu ve İstanbul'da 69 yaşında öldü. Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi hazîresine gömüldü. Bestekâr Musâhib-i Şehryârî Tanbûrî Nûmân Ağa'nın torunu ve bestekâr Musâhib-i Şehryârî Tanrûbî Zeki Mehmed Ağa'nın büyük oğludur. Tophane'de babasının evinde doğdu. Çocukken padişahın musâhibi olan babasının ricası üzerine II. Mahmud (1808 - 1839) tarafından Enderûn-ı Hümâyûn'a alındı. Burada tahsil ve terbiye gördü, musiki öğrendi. Tanbûru babasından değil, kendi kendine öğrendiği için, tanbur üslûbu klasik Türk tanbur tavrını temsil etmez. Halbuki İsak'tan ve babası Nûmân Ağa'dan tanbur öğrenen Zeki Mehmed Ağa, devrinin büyük tanbûrîsi idi, fakat kimseye ders vermezdi. Doğduğu zaman 40 yaşında olan babası

OSMAN BEY (Tanbûrî Büyük)

Zeki Mehmed Ağa, O. B. 30 yaşında iken öldü. O. B., Enderûn'da önce hânende olarak parladı. Sonra hânendeliği bırakıp sâzendeliğe geçti.

10 yaşında 1826'da hânende mülâzımı olan O. B., ertesi yıl çocuk olduğu halde "çavuş" pâyesiyle ve arkadaşları Büyük Rif'at Bey ve Hâşim Bey'le beraber hânendeliğe yükseldi. 30 yaşında iken babasının ölümü üzerine hânendeliği bıraktı. Ser - sâzende oldu (1846). Sultan Abdülazîz devrinde de (1861 - 1876) ser - sâzendelik görevine devam etti ve nişan aldı. Mevlevî idi. Galata Mevlevîhânesi'ne devâm eder ve mukaabelelerde muntazaman tanbur çalardı. İhtiyarlığında beyaz çenber sakallı ve beyaz bıyıklı idi. Bir çok talebe yetiştirdi. Biri, Şeyh Celâleddin Dede'dir. Rind, lâubâlî, fevkalâde nüktedandı. Göğüs hastalığından öldü. Şefik, Âtıf, Refik adlı 3 oğlu ile bir kızı kaldı. Peşrev vâdîsinde yeni bir yol açmış, bestelediği peşrevlerin hepsi tutumuş ve o makamlardan daha önce çalınan peşrevleri unutturmuştur. Saz semâîleri, peşrevleri derecesinde değildir. Güzel şarkılar da bestelemiştir.

Zarif, lirik, çok zevkli peşrevleri zamanımıza geldikçe, piyasanın tesiriyle bozulmuş ve çiçeklenmiştir.

En tanınmış eseri Nihâvend peşrevidir. Çokseslilendirilmiş (Radeglia) ve zamanımıza kadar en meşhur Nihâvend peşrevi olarak kalmıştır. Hümâyûn, Hüzzâm, Yegâh, Sabâ, Nîşâbûrek, Mâye, Revnaknümâ, Nühüft, Mâhûr - Bûselik, Tarz-ı Nevîn peşrevleri de, birinciliklerini muhafaza etmişlerdir. Mâhûr ve Şedd-i Arabân peşrevlerini Cemil Bey'inkiler, Segâh peşrevini Yusuf Paşa'nınki, Uşşak peşrevini Tatyos'unki, Hicâzkâr peşrevini kezâ Cemil'inki gölgelemiştir. (Y. Ö.)

OSMAN BEY (Tanbûrî Küçük) (1825?-1900?), Türk saz eserleri bestekârı ve tanbûrîsi. Yukarıdaki O. B.'den ayırmak için "Küçük" denmiştir. Büyük Osman Bey'e bu takdirde ayrıca "Büyük" demiye lüzum yoktur. İstanbul'da doğmuş ve aynı yerde 75 yaşlarında ölmüştür. Çok iyi tanbûrî idi. Şeyh Celâleddin Dede'ye o da tanbur öğretmiştir. İhtiyarlığında pos beyaz bıyıklı ve kısa beyaz sakallı idi. Nîşâbûrek Saz Semâîsi, Türk saz musikisinin şâheserlerinden biridir. Zamanımıza çok az eseri gelmiştir: 1. Devr-i Kebîr Evc Peşrevi ve 2. Saz Semâîsi, 3. Nîşâbûrek Saz Semâîsi, 4. Segâh Saz Semâîsi. (Y. Ö.)

OSMAN B. AFFÂN, Ebi'l - Âs b. Ümeyye, Ebû Abdullah, Zi'n - Nûreyn (576? - 656), üçüncü halîfe. Hz. Peygamber'e iki defa dâmâd olmakla ona ne kadar yakın olduğunu ispatlayan Hz. O. Tâif'te doğmuştur. Doğum tarihi üzerine kesin bir bilgi yoktur. Şehîd edildiği vakit yaşının 82, 88, 90 veya 95 olduğu rivâyetleri mevcut olmakla en erken 561, en geç de 574 yılında doğmuş olması gerekir. Geleneğe göre, Ebrehe'nin saldırısından, yâni Fil yılı olayından altıncı yılda doğmuş olduğu kabûl edilir. Buna göre de 575 veya 576 tarihi en yakın doğum yılı olmaktadır. Zengin ve Kureyş'in asîl âilelerinden Ümeyyeler'e (Emevî) mensûb olan babası Affân ile Rebîalar'dan Urve'nin oğlu olmakla Mekke oligarşisinde daha doğduğu andan itibaren sayılı bir yeri olmuştu. Babası Affân, İslâm'dan önce Şâm'a veya Umeysa'ya yaptığı bir ticaret yolculuğunda ölmüş veya maktûl düşmüş, O.'a büyük bir servetle güçlü bir ticarethane bırakmıştı. O., genç yaşta sahip olduğu bu imkânı daha da geliştirdi ve Mekke'nin en büyük firmalarından birinin sahibi oldu. 33 yaşında iken Hz. Peygamber, Erkam'ın evine (Dâr-ı Hayzûrân) çekilmeden önce Müslümanlığı kabûl etti. Onun İslâma gelişi aristokrat Mekkelileri bir kat daha çileden çıkarttı. Bundan sonra O., Hz. Peygamber'i özellikle malî bakımdan destekledi. Peygamber'in işareti ile köle olup Müslüman olan kimseleri satın alarak azad etmek suretiyle Müslüman topluluğun fertlerinin hür kişilerden oluşmasında Hz. Ebû Bekr ile birlikte büyük masraflar ihtiyâr eyledi. Ebû Leheb ile karısı Ümmü Cemîl'in gelinleri Rukıyye (Rukayya) ile Ümmü Külsûm'u kovarak Peygamber'i ve âilesini tahkîr etmelerine karşılık, Rukıyye ile evlenerek Hz. Muhammed'e güvey girdi. O., Peygamber'in izniyle eşiyle birlikte Habeşistan'a göç edenlerin arasında bulundu ve Peygamber'in Medîne'ye hicretinden önce bu şehre gelerek onu karşıladı. Peygamber'in Medîne döneminde karısı Rukıyye'nin hasta olması yüzünden katılamadığı Bedir savaşı dışında, onun bütün faaliyetlerine, gazve ve seriyyelerine iştirâk etti. Maamâfih Peygamber, Bedir ganîmetlerinden O.'a payını ayırmış olduğu gibi, zaferin kazanıldığı gün ölen kızı Rukıyye'nin yerine ona öteki kızı Ümmü Külsûm'u vermekle O.'a verdiği önemi belirtmiş oldu. Bu sebepledir ki, Hz. O., Zi'n - nûreyn (= iki nûr sâhibi) sanıyle tanınmıştır. O., Hz. Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde her iki halîfenin de iç ve dış politikaları ile cihâd faaliyetlerini desteklemişti. Onun, Hz. Ömer'in ölümü üzerine yaptığı tavsiye gereğince teşkîl edilen Şûrâ'da halîfe olarak seçilmesinde bu siyasî ve idarî kanaatlerinin te'sîri olduğu doğulu ve batılı tarihçiler tarafından hemen hemen ittifakla kabûl edilir. Şûrâ'da halîfe seçme yetkisini son turda üstlenen Abdurrahmân b. Avf üzerinde Hz. Peygamber'in Mekke fethinden sonra büyük bir âlî - cenaplıkla Ümeyye âilesine gösterdiği ihtimam neticesînde, hemen hemen bütün fertleriyle Medîne'ye yerleşmiş bulunan Ümeyyeler'in de nüfuzlarıyle bu seçimde etkili oldukları söylenmektedir. Buna karşılık Ehl-i Beyt'in ve Hâşimîler'in böyle bir tesânüd gösterememeleri sonunda Hz. Alî seçilmedi. 645 yılı ekim ayının 27 veya 28. cumartesi günü Hz. O. üçüncü halîfe olarak işe başladı. On iki yıl süren hilâfeti gelenekçi tarihçiler tarafından ikiye ayrılır. Onun ilk altı yılında sîret-i Ömerî üzere hareket ettiği, yani **Hz.** Ömer'in politikasını izlediği için başarılı olduğu kabûl edilir. İkinci altı yılında ise, yaşlılığın da verdiği zaafla devletin önemli mevkılerine kendi âilesinden bazı kimseleri tâyin etmesi, Ammâr b. Yâsîr, Ebû Zer-i Gıfârî ve Abdullah b. Mes'ûd ile diğer büyük sahâbeler tarafından gittikçe oluşturulan dindâr (Selefiye) grubunu karşısına alması, Ebû Bekr devrinden beri süre gelen fütuhatla pek zenginleşen Medîne halkının ve askerlerin bazı haklarını kısıtlamaya kalkışması, Hz. Peygamber'in vakfetmiş olduğu Fedek vâdîsi ile Medîne çarşısını (Mehrevez) sır kâtibi Mervân b. el - Hakem ile kardeşi Hâris'e üleş olarak vermesi, en son da sır kâtibi olarak seçtiği yeğeni Mervân'ın te'sîri altında kalması, İslâm devleti içinde muhalif grupların doğmasına, hattâ silâhlı mücadelenin başlamasına sebep olmakla başarısız sayılır. Geleneksel inanca göre, Hz. O.'ın hilâfet alâmetlerinden olan Hz. Peygamber'in yüzüğünü bi'r-i aris'e (kuyu) düşürüp kaybetmesi ondan İlâhî yardımın kaldırıldığının işareti olup, İslâm devletinde anarşi de bu olaydan sonra başgöstermiştir. Gerçekte O., Hz. Ömer'in politikasını aynen uygulamıştır. Bu savaşçı politika ile doğuda Arap orduları Rey, Nîşâpûr, Istahr, Isfahân, Taberistân, Fâris ve Tohâristân üzerinde giriştikleri seferler sonunda Mâverâünnehr sınırlarına kadar bütün İran'ın fethini tamamladılar. Son Sâsânî hükümdârı Yezdicert'in telef edilmesiyle de İran'ın mukavemetini kökünden kırmış oldular. Âzerbaycan üzerine yürüyen Arap orduları her ne kadar Berdaa ve Errecân'ı ele geçirmişlerse de, Hazar kuvvetleri karşısında pek başarılı olamadılar. 651'de Selmân b. Ebî Rebîa Belencer'de Hazar Türkleri karşısında yenildi ve öldürüldü. Şam valisi Muâviye ise, Kıbrıs fethini tamamladı. Bk. KIBRIS. Mısır valisi Amr b. el - Âs da 646'da İskenderiye'yi fethetmekle Mısır'ı kesin olarak İslâm devletine katmış, 650'de ise İskenderiye'den kalkan İslâm donanması Mazıyk'ı (Kapıdağı/Cebelü Arvad) işgal ederek İstanbul'u tehdîd edecek kadar bir üstünlük göstermişti. Bunun üzerine İmparator III. Konstans, 655'te hazırladığı bir donanma ile karşı taarruza geçmiş, bu defa Abdullah b. Ebî Serh komutasındaki İslâm donanması Lycia kıyılarında Phonix'te (Fenike) *Zâtü's - Savârî* - Serenler Savaşı'nda Bizans donanmasını tamamiyle imhâ etmişti. Bunu Tunus'ta Sabatala zaferi ile Habeşistan saferi takip etmiş, bütün bu askerî faaliyetler Hz. Ömer'in cihâd politikasının bir eseri olmuştu. Kazanılan zaferler büyük servetlerin toplanmasına yol açmış,

Medîne, tarihinde görülmemiş bir refaha kavuşmuştu. Ancak, O.'ın yine Hz. Ömer'in koyduğu idarî tedbirleri uygulama safhasında onun kadar kudretli bir şahsiyete sahip olamaması, ihtilâfların da kaynağını teşkîl etti. Ömer, "iktâ" (ülüş) sistemini geliştirirken, eyâletlerden elde edilen gelir fazlalarını, ganîmet artıklarını da İslâm imparatorluğunun merkezinde toplamayı ilke edinmişti. Bundan maksat, sadece akrabâ ve sahâbeleri zengin etmek değil, Hz. Peygamber'in bütün müslümanları devlet nîmetlerinde ortak kılan iştirakçi ilkesinin tersine, Bizans ve İran imparatorluklarında olduğu gibi, disiplinli bir merkezî idâre sistemi koymaktı. Hz. Ömer'in bu görüşte Peygamber'e ters düşmesi, mütecânis olmayan ve her zaman ferdiyetçi, hattâ anarşik davranışlara müsait bulunan Arap kabîle topluluklarını doğu ülkelerinde öteden beri görülen mutlak bir idare sistemi altında ve disiplin içinde tutmak istemesi ma'zûr görülebilir. O. da idarî anlayışta aynı politikayı gütmek istedi. Ne var ki, Ömer kadar güçlü olmaması, bu konuda akrabalarına fırsat ve imkânlar vermesi hoşnutsuzluğu arttırdı. İdarede alınan ve eyâletlerde yöneticiler üzerinde ters tepkilere sebep olan tedbirler yanında, 650'de *Kur'ân-ı Kerîm*'in kesin tesbîti de olumsuz etkilere yol açtı. Özellikle Ermeniye seferinden sonra Huzeyfe'nin *Kur'ân*'ın okunmasında Iraklılar'ın "biz onu Ebû Mûse'l - Eş'arî'den öğrendik, bizim okuyuşumuz doğrudur" Suriyeliler'in ise "biz Mıkdâd'ın öğrencisiyiz, bizimki doğrudur" şeklinde anlaşmazlıklara düştüklerini ileri sürerek *Kur'ân*'ın yeniden ve tek nüsha olarak tesbit edilmesi teklifini benimsedi. Yine Zeyd b. Sâbit başkanlığında Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. el - Âs ve Abdurrahman b. el - Hâris'ten teşekkül eden komisyon, Hz. Hafsa'nın evinde muhafaza edilen *Kur'ân* nüshasını esas alarak bu işi yerine getirdi (Bk. KUR'ÂN). Böylece, merkezî idare, eyâletler üzerinde dinî sultasını da kuvvetlendirmiş ve Halîfe ilâhî vahyin yegâne muhafızı olarak otoritesini te'sîs etmiş oldu. Eyâletlerdeki diğer nüshalar imhâ edildiği gibi, bundan sonra Halîfe'nin, muhalefete kalkışanları ilâhî hükümleri çiğnemek, sakatlamak veya tahrîb etmekle ithâm etme imkânı da doğmuş bulunuyordu. O.'ın giriştiği bu iş sonunda meydana gelen nüsha üzerinde o günden günümüze kadar birkaç müsteşrik hariç, hiçbir İslâm mezhebi veya dinî lideri herhangi bir itirazda bulunmadığına göre, bu büyük işlem dürüstlükle ve tam bir doğrulukla yapılmıştır, demektir. Ama, bununla Hz. O., Hz. Ömer'in başlatmış olduğu mutlak devlet biçimine yeni bir unsur katmış ve o andan 3 Mart 1924 tarihinde Hilâfet'in ilga edilişine kadar süre gelen İslâm devlet otoritesinin ilâhî ilkesini koymuş bulunmaktadır. Malî, idarî ve en son dinî alanda alınan bu tedbirler Medîne'de büyük sahâbeler arasında tenkidlere yol açtığı kadar, eyâletlerde de ciddî muhalefetlere sebep oldu. Sahâbeler O.'ı devlet idaresinde hemen hemen yalnız bıraktılar. Ama ona karşı açıkça bir mücadeleden de kaçındılar, fakat bir yandan da eyâletler halkını kışkırtmaktan geri kalmadılar. İlk hareket Kûfe'de görüldü. Hac'tan dönen Kûfe valisi Saîd b. el - Âs'ı 655 haziranında Hz. Alî'ye sonsuz bir inançla bağlı olan Mâlik el - Eşter yanındaki 1 000 kişilik bir kuvvetle şehre girmekten alıkoydu. O., Kûfelilerin arzusu üzerine dindar cephenin tanınmış liderlerinden Ebû Muse'l - Eş'arî'yi valiliğe getirmekle Kûfe'deki gerginliği giderdi. Ama Ümeyyeler'in teşviki ile Ebû Zer-i Gıfârî'nin mescidde bayıltılıncaya kadar dövülmesine göz yumdu. Bu olay Kûfe'de yeniden kargaşaya yol açtı. Bunun üzerine O., Muâviye, Amr b. el - Âs, İbnü Ebî Serh, Saîd b. el - Âs ve Abdullah b. Âmir gibi kendi akraba ve taraflısı olan valileri Medîne'de toplayarak muhalefete karşı ne gibi tedbirler alınması üzerinde görüştü. Bunların kimi savaşlara ağırlık verilmesini, kimi ücretlerin artırılmasını, kimi de önde gelen muhâliflerin öldürülmesini önerdiler. Görüşmelerden kesin bir sonuç alınamadı. O., sır kâtibi Mervân'ın da telkîni ile baş kaldıranlara karşı birlikler sevk etmeye ve bunların ücretlerinin kesilmesine karar aldı. Bu haber yayılınca Fustat, Masra ve Kûfe'de büyük kaynaşmalar baş gösterdi. Mısır'dan Muhammed b. Huzeyfe, Basra'dan Hakim b. Cebele, Kûfe'den de Eşter b. el - Hâris kumandasında toplanan kuvvetler Medîne üzerine yürüdüler. Mısırlılar Hz. Alî, Basralılar Talha, Kûfeliler Zübeyr tarafını tutmakta idiler. O. görüşmeler için önce Mugire ile Amr b el - Âs'ı gönderdi ise de, muhalifler bunları kabûl etmeyince Hazret-i Alî'yi görevlendirdi. Alî, onlarla Halîfe'nin arasını buldu. O., bundan sonra kimsenin etkisinde kalmayarak Kitap, Sünnet ve ilk halîfelerin tutumunu takip edeceğine, Mısır valisini değiştirerek Muhammed b. Ebî Bekr'i buraya tâyin edeceğine söz verdi. Böylece sükûn sağlanmış ve Medîne önüne kadar yürüyen birlikler geriye dönmeye başlamışlardı ki, O.'nın kölelerinden biri yolda, el - Ariş'te ele geçirildi ve üstünde İbnü Ebî Serh'e yazılmış bir mektup bulundu. Bu mektupta O., elebaşıların öldürülmelerini istiyordu. Bu olay O.'ın acıklı sonunun başlangıcı oldu. Geriye dönen âsiler O.'ı sorguya çektiler. O., mektuptan haberi olmadığını, bunun bir düşmanlık eseri tertîb edildiğini ileri sürdü. Sünnî inançlara göre mektubu yazan Mervân b. el - Hakem'dir. Ama Belâzürî'nin de işaret ettiği gibi O., bu olayda Hz. Alî'den şüphe etmiş olabilir. Âsiler, O.'ın bu cevabı üzerine ona inanmadıklarını, Mervân'ı teslim etmesini, kendi devesi, kendi kölesi, kendi mührü ile girişilen bir tertipten haberdâr olmadığına göre, halîfelikten vazgeçmesini istediler. O., bütün bu istekleri vekarla reddetti. Fakat çevresinde ne âilesinden, ne de büyük sahâbelerden kimse kalmamış, âsîlere terk edilmiş gibi idi. Hz. Âyişe Mekke'ye giderek olacaklardan kaçmış, Alî, Talha, Zübeyr gibilerse onu kendi başına bırakmış bulunuyorlardı. Âsîlere gelince, halîfenin evini kuşatmışlar, onu isteklerini kabûle zorluyorlardı. O.'a gelince, önce yanında bulunan 600 köleyi âzâd ederek evden çıkarttı ve yalnız eşi Nâile ile kaldı. Bu sırada Alî ve ötekiler oğullarını gönderip dış görünüşe göre şeklen O.'ı korumaya teşebbüs ettiler. Gerçekte bu üç lider isteselerdi, O.'ın böyle fecî bir şekilde öldürülmesini önleyebilirlerdi. Ama onlar bu işte fi'len ortaya çıkmamayı, O.'ı kendi kaderine bırakmayı tercîh etmişlerdi. Bu sırada âsîlerden bir grup Muhammed b. Ebî Bekr ile birlikte O.'ın evine bitişik olan Ensâr'dan Benî Hazm'in damından O.'ın evine girdiler. Bunlardan Neyyâr b. Iyâz, O.'a bir sille atıp burnundan kan akmasına sebep oldu. Akan kan o sırada dizleri üzerinde bulunan *Kur'ân-ı Kerîm*'e döküldü. Muhammed b. Ebî Bekr ise onu sakalından tutup, "şimdi adamların gelsin de seni kurtarsın" dedi. O. ona "kardeşim Ebû Bekr bu hâlini görseydi, hicâbından yerin dibine geçerdi" deyince Muhammed utanarak geri çekildi. Ama Yemâmeli Serhan veya Esvedü't - Tûcîbî yahut Rummân el - Murâdî veya hepsi birden 17 Haziran 656 günü ikindi sıralarında Hz. O.'a saldırarak onu şehîd ettiler. Rivayetler, O.'ın akan kanının o sırada okuduğu "fe seyekfikehumu'llahu ve huve's - semîl'ul - alîm (*el - Bakara,* II, 137). Onlara karşı sana Allah yetecektir" âyetinin yazılı olduğu sayfaya döküldüğünde birleşirler. Bunun da Hz. Peygamber'in O.'a bir kere "sen mazlûm olarak öldürüleceksin ve kanına karşı Allah sana yeter"

dediği ile gerçekleşmiş olduğunu ileri sürerler (Söz konusu *Kur'ân-ı Kerîm* nüshasının hâlen Topkapı Sarayı'nda Emânât-ı Mukaddese dairesinde bulunan nüsha olduğu kanaatı kuvvetlidir). Yine O.'ın o gün oruçlu olup, bir gece önce Peygamber'i rüyasında gördüğü ve onun "yarın beraber iftar ederiz" dediğinde olayın, ilâhî takdirin eseri olduğu inancını kuvvetlendirmek için ortaya atıldığı bellidir. O.'ın öldürüldüğünü eşi Nâile dışarıdakilere duyurunca kapı önünde nöbet tutan Hz. Hasan ile Hüseyin içeri girip durumu gördüler. Haberi alan Hz. Alî ise, oğullarını, koruma görevini gereği gibi yapmadıkları için fena şekilde azarladı ve Ensâr'ın desteği ile duruma hâkim olmaya çalıştı. Katillere gelince, bu kargaşa arasında sıvışmışlardı.

O.'ın cenazesi bir söylentiye göre o gece eşi ve bazı dostları tarafından sessizce, bir söylentiye göre de üç gün sonra Baki, kabristanında satın alıp eklediği hazîreye defnedildi. Onun ölümü ile İslâmiyet'in siyasî ve az sonra da dinî birliği sona ermiş, yerini iç savaşlar ve dinî ayrılıklar almıştır. Hz. O.'ın bu âkıbetle karşılaşması İslâm tarihinin de önemli dönüm noktalarından birini teşkîl etmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

OSMAN DEDE - EFENDÎ (Kutb-ı Nâyî Şeyh, "Osmân", "Nâyî") (1652? - 1730), büyük Türk dinî eserler bestekârı ve ney virtüozu, musiki bilgini. İstanbul'da Vefâ'da doğdu. Süleymâniye dârüşşifâsı ser - hademesi Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur. Nefes - zâde İsmail Efendi'den (öl. 1679) sülüs ve nesih öğrendi. Tanınmış bir mutasavvıf, şâir ve hattât olan Galata Mevlevî - hânesi şeyhi Gavsî Dede'ye kapılandı. Gavsî Dede, 1672'den 1698 başlarına kadar 26 yıl Galata şeyhliği yapmıştır. Osman Dede, şeyhine dâmâd ve 1680'de dergâha neyzenbaşı oldu. Daha önce neyzendi. Devrinin en büyük neyzeni ve emsalsiz bir virtüoz olarak hızla büyük şöhret yaptı. Mükemmel Arabca ve Farsca, musiki, edebiyat ve tasavvuf öğrendi. Şeyhi ve kayınpederi *Mesnevî* okuturken, o da kaarîlik yapıyordu. 1698 başında Gavsî Dede öldü. 18 yıldır neyzenbaşı olan Osman Dede, Konya Çelebîsi tarafından, İstanbul'un en büyük Mevlevî dergâhına şeyh tayin edildi. Kayınpederinin yerine *Mesnevî* okutmıya da başladı. 1730 başında 32 yıllık bir şeyhlikten sonra takrîben 78 yaşında öldü. Seyyid Vehbî'nin rubâî şeklinde yazdığı tarihin son mısraı: Osman Dede göçdü ola sırrî bâkıy (1142). Nazîrâ'nın tarih kıt'asının son mısraı: Adn'e gitdi asrı Kutbî Mevlevî Osman Dede (1142). Yerine oğlu Abdülbâki Sırrî Dede, 1751'de ölümüne kadar 21 yıl Galata şeyhi oldu. Osman Dede'nin kızı Saîde Hanım ise, Yenikapı şeyhi (1746 - 1775 = 29) Kütahyalı Ebû - Bekr Dede (1705 - 27.VII.1775 = 70) ile evlendi. Bu izdivactan doğan 3 Yenikapı şeyhi bestekârlar Ali Nutkî Dede, Abdülbâki Nâsır Dede ve Abdurrahim Künhî Dede (bu maddelere bk.) bu suretle Osman Dede'nin kız tarafından torunu olurlar. Fakat üçü de büyükbabalarının ölümünden sonra doğmuşlardı. Bu suretle Galata ve Yenikapı dergâhları şeyhlik hânedanları birleşmektedir. Osman Dede, Galata dergâhına, kayınpederinin sağ tarafına gömüldü. İkisinin de çok uzun, âdetâ âbidevî olan mezar taşları ve sandukaları, dergâh 1924'te kapanınca tahrîb edilmiştir.

2 kuşaktan 5 padişah gören Osman Dede, Lâle Devri'ni (1718 - 1730) tamamen idrâk etmiş ve bu devrin son aylarında ölmüş, Patrona ihtilâlini görmemiştir. Şeyhulislâm Es'ad Efendi'nin bestekâr biografilerini veren meşhur *Atrabu'l - Âsâr*'ı bu devirde yazılmıştır ve eser yazıldığı zaman Itrî öldüğü için, Osman Dede, en büyük bestekâr ve neyzendi. Öyle olduğu halde Es'ad Efendi, Osman Dede'den bahsetmemiştir. Ya aralarında büyük bir hâdise geçmiş olduğu veya Osman Dede dinî bestekâr olduğu için alınmadığı anlaşılıyor. Hâsılı Türk Musikisi tarihi, böyle garabetlerle doludur.

Osman Dede devrinin tanınmış bir hattâtı ve şâiridir. Şiirde hem "Osmân", hem de "Nâyî" mahlasını kullanmıştır. Neyzenliği gençliğinden itibaren ve asırlarca emsalsiz sayılmıştır. Türk Musikisi tarihinin en büyük bir iki ney virtüozundandır. Musiki bilgini, bilhassa dinî ve tasavvufî vâdîlerdeki bestekârlığı ile de şöhreti ölümsüz olmuştur. Çağdaşı olan Kazasker Sâlim Efendi, kâr gibi çok uzun ve musannâ bir parçayı ilk dinleyişte ezbere alacak kabiliyette bulunduğunu yazar. Okunan parçayı ebced notasıyle derhal notaya alabildiği ve bu işin o zaman için emsalsiz sayıldığı, Dede'nin bir parçayı okunurken notaya almasına şahit olan Kazasker Sâlim Efendi tarafından şöyle anlatılıyor:

"Kelimât ve hurûf kitâbet eder gibi, nağme ve savtı kitâbet ederdi. Zîr-ü-bem vü tîz-ü pes şîve-i harekâtı, idâre-i mahsûs üzre yazıp bir vech ile zabt ederdi kim, rakam keşîdesi olan kâğıdı önüne koyup, ol kâr'ı, ol beste'yi, bi-nağmâtihâ min gayri ziyâdetin ve lâ-noksânin okurdu. Bu emr-i hod, bu fenne kemâl-i ıttıla'ı olan erbâb-ı irfâna ayândır ki, be - gaayet asıyr, ve bu vech ile erbâb-ı kemâlden bir kâmil bulunmak gaayetu'l - gaaye nâdirdir".

Osman Dede'nin, XV. asırdaki ve daha önceki Arabça ve Farsça nazariyat eserlerinden görüp ilhâm aldığı ebced notasını tâdîlen yaptığı yeni ebced notası için bk. NOTA YAZISI. Bu nota ile yazdığı eserlerden hiçbiri zamanımıza gelmediği gibi, bu notasını ve musiki nazariyatını içine alan *Edvâr*'ı da kaybolmuştur. *Rabt-ı Tâ'bîrât-ı Mûsikî*'si zamanımıza gelmiştir. Lâle Devri'nde, 1718'den sonra kaleme alınmıştır. Farsça 276 beyittir ve musiki tâbirlerini izah eder. "Fâilâtun fâilâtun fâilun" vezninde dir. Yenikapı Mevlevî - hânesi'nde 2 nüshası bulunan bu eseri 1925'de dergâhlar kapanınca bir nüshasını Raûf Yektâ Bey, diğerini de son şeyh Abdülbâki Baykara almışlardır. Bir nüshası da Veled Çelebî İzbudak'da idi. Arel Kütüphânesi'ndeki nüsha, Veled Çelebî nüshasından Arel'in elyazısı ile istinsâh edilmiştir. Osman Dede'nin Peygamberimiz'den bahseden *Ravzatu'l-i'câz* adlı manzûm eseri de kaybolmuştur. Dinî küçük şiirlerine de şimdiye kadar tesadüf etmedim. Kısaca *Mîrâciyye* denen manzûm eseri, Mîrâc'ı anlatır (bk. **MÎRÂCİYYE**). İstanbul'da 1310 - 1892'de Şeyh Ali Galib Efendi tarafından *Mîrâcu n - Nebî Aleyhi's - Selâm* adıyle bastırılmıştır. "Fâilâtun fâilâtun fâilun" vezninde olan eser "Çünki eflâkê urûc etdî Resûl" mısraıyla başlar. Osman Dede'nin güfteli ve güftesiz eserlerinde, çok derin bir zühd ve tasavvuf zevkı, gerçek bir dehâ hissedilir. Dinî ve tasavvufî bestekârlarımızın en büyüklerinden biri, hattâ en büyüğü sayılabilir. Bu vâdînin gerçek dehâsıdır. Bach ve Haendel, Protestan musikisinde neyse, Sünnî İslâm ve Mevlevî musikisinde de Osman Dede odur. Yüzlerce eseri zamanımıza gelemeden unutulmuştur. Zamanımıza kalanlar şunlardır:

1. Mîrâciyye (aşağıya bk.). — Mevlevî Âyîn-i Şerîfleri: 2. Çârgâh, 3. Hicâz, 4. Rast, 5. Uşşak. — Dinî Peşrevleri (hepsi Devr-i Kebîr usûlünde): 6. Bayatî, 7. Çârgâh, 8. Muhayyer - Sünbüle, 9. Rast, 10. Segâh, 11. Uşşak. — Dindışı Peşrevleri: 12. Arazbâr Ağır Düyek, 13. Büzürg Darbeyn, 14. Hüseynî Fâhte Küll-i Külliyyât (b. bk., bütün makamları içine alan peşrev), 15. Nevâ Devr-i Revân, 16. Rast Düyek.

— Saz Semâîleri: 17. Bûselik - Aşîrân, 18. Büzürg, 19. Muhayyer - Sünbüle (3 hâne). — 20. Hüseynî Nakış Yürük Semâî (Ey morg-ı seher, ışk-ı zi - pervâne beyâmöz, Sâ'dî-i Şirâzî). — Rast Devr-i Kebîr Peşrev'i, "Gül Devri" diye meşhurdur ve nazîreleri bestelenmiştir.

Segâh Mîrâciyye, Türk Musikisi'nde bugün elimizde bulunan 25 000 kadar parçanın en büyüğü ve en uzunudur. En değerlisi de sayılabilir. Tamamının icrâsı birkaç saat sürer. Segâh ile başlayıp Isfahân ile biter. 30 makaamî kısımla binlerce geçkiyi muhtevîdir. 30 kısımdan 4'ü Hüseynî, 2'şeri Sabâ, Acem ve Bûselik'tir. Bu 30 kısmın uzunlukları eşit değildir. En uzun parçalar, son faslın 14 beyitli (28 mısrâ) Uzzâl kısım ile 3. faslın 13 beyitli Nevâ kısmıdır. Eser "fasıl" ve daha çok "bahr" denen 5 büyük kısma bölünmüştür. Her bahr, güfteleri Mevlânâ veya Nasûhî'nin olan Farsça bir Tevşîh ile başlar. Sırasıyle bu 5 bahr, Segâh, Dügâh, Nevâ, Sabâ ve Hüseynî bahrleridir. Güfte 122 beyittir (bugün elimizde bulunan besteli kısımlar). Tevşîh güfteleri çıkarılınca kalan 108 kısa mesnevî beytinin nâzımı da Osman Dede'dir. 244 mısrâ olan eserin bugün elimizde bulunan beşte dördünün uzunluğu, çok defa 4 mısrâ olan klasik parçalarımızın uzunlukları ile mukayese edilebilir. Her Tevşîh, 3'er beyittir. Her Tevşîh'ten sonra, Tevşîh'in besteli bulunduğu makam (yani sırasıyle Segâh, Dügâh, Nevâ, Sabâ ve Hüseynî) asıl güftede daha bir kaç beyit devam ettikten sonra makam değiştirir. Eserde en çok beyit işgal eden makam Hüseynî, sonra Sabâ'dır. Eserde Çenber, Devir-i Kebîr, Hafîf, bilhassa eserin yarısından fazlasının besteli bulunduğu Darb-ı Türkî usulleri kullanılmıştır. Eserin III. ve V. bahrlerinden 18 mısraın bestesi unutulmuştur ki, eserin 14'de birine tekabül eder. Başka tafsilât için bk. MÎRÂCİYYE. İzahlı güftesi için bk. Ergun, I, 308 - 17. Eserin tamamını unutulmaktan kurtarmak şerefi ise, Dr. Subhi Ezgi'ye âittir. Yalnız böyle bir hizmet, bir insanı musiki tarihinde ölümsüz kılar. Eser notaya alındığı zaman, hem unutulmak üzereydi, hem de son derecede bozulmuştu. Tamamını bir kişi bilmiyor, bilenler bir bahri veya bir bahrin belirli yerlerini okuyabiliyorlardı (besteli Mevlid'in hemen tamamen unutulduğu, bu işe Dr. Subhi Ezgi'nin yetişemediği hatırlanmalıdır). Bu parçalar üzerinde Dr. Subhi Ezgi, Sâdeddin Arel ve Ahmed Irsoy, uzun yıllar bir arada çalıştılar. Sonra Dr. Ezgi, kendi başına bu muazzam mesaiyi tamamlıyarak *Türk Musikisi*, III, 102-43'te neşretti. (Y. Ö.)

OSMAN DEDE - EFENDİ (Musullu Kaanûnî Hânende Hâfız Âmâ Şeyh) (1840 - 1918), Türk bestekârı. Musul'da doğdu, Bağdad'da 78 yaşında öldü. Aslen Arab'dır. Fakat Türkçe'yi Arabca'dan daha iyi konuşurdu. Bir yaşında iken üvey anası tarafından gözleri kör edildi. Hâfız oldu. İstanbul'a geldi. Zekâî Dede, Bolahenk Nûri Bey ve Hüseyin Fahreddin Dede'den dinî ve dindışı musiki meşk etti. Mevlevî çilesini tamamlayıp dede oldu. Hutbeleri ve Kur'ân okumasıyle şöhret yaptığı gibi, hânende sıfatıyle de çok aranıyordu. Devrin ricâlince himaye ediliyor, saray ve konaklara çağırılıyordu. Piyasada da hânendelik etti (Fevziye kırâat - hânesinde). Çok iyi kaanun da çalıyordu. Çok zeki idi. Şiir de yazmıştır. Sesi pek güzeldi. Bir ara Çenberlitaş'ta kitapçı dükkânı açtı. Domino oyuncusu olarak da meşhurdu. Son yıllarında Bağdad Mevlevî - hânesi'ne şeyh oldu. Bu görevle İstanbul'dan Bağdad'a gitti ve orada öldü. Hüzzâm Şarkı'sı çok sevilmiştir. (Y. Ö.)

OSMAN EFENDİ (Derviş Mevlid - hân) (öl. 1650?), Türk bestekârı. Mevlid okumakla meşhurdu. Bestekâr Kefeli Derviş Abdi Efendi gibi talebe yetiştirdi. Hamparsum - Mandoli'deki (135) Rast Peşrevi onun olacaktır. (Y. Ö.)

OSMAN EFENDİ (Galatalı) (öl. 1680?), Türk bestekârı. İstanbul'da Galata'da doğdu. Orada yaşadı ve öldü. Tanınmış bir hânende idi. Es'ad Efendi, 50'den fazla güfteli eser bestelediğini yazıyorsa da, bu sayı, diğerleri gibi, Es'ad Efendi'nin bilip dinliyebildiği parçalardan ibarettir. Osman Efendi, 2. Vezir Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa'nın dîvân efendisi idi. (Y. Ö.)

OSMAN EFENDİ (Hâfız Şaşı) (1867? - 1932?), çok meşhur Türk ses san'atkârı, hâfız, hânende ve gazel - hân. İstanbul'da doğup öldü. Anadoluhisarlı idi. Mızıkay-ı Hümâyûn'dan yetişti. Tîz acem'e rahatça basan sesi bariton (dâvûdî) idi. *Kur'ân* tilâvetinde ve dinî eserler okumakta gösterdiği büyük muvaffakıyeti, dindışı eserlerde, hânendelik ve gazel - hânlıkta da gösterdi. Gerçek bir ses virtüozu idi. Sesi emsalsiz derecede güzel, tatlı ve yakıcı idi. Asıl şöhreti gazellerindedir. Gazellerinde, bir defa kullandığı motifi tekrarlamaz, ânî irticâl ile makamları en iyi belirterek ve perdelere tamamen falsosuz basarak okur, güfte taksimini çok iyi yapar, güftenin mânâsı ile besteyi te'lîf edebilir, makamı keskin, vâzıh nağmelere götürür, fevkalâde bir ses sahasını dolaşır, pestlerde olduğu gibi tîzlerde de falsolaşmaz, pestlerde çıldırtıcı güzellikte dolgun sesler çıkarır, parlak nağmelerle bilhassa miyanlarda iç içe birkaç makam açıp sonra sırasıyle açtığı makamlardan geri dolaşarak büyük geçki san'atkârlığı yapardı. Devrinin çok büyük şöhretiydi ve Türk Musikisi'nde unutulmaz bir isim bıraktı. Cemil Bey, plaklarında, ses san'atkârı olarak onu kullanmış ve ses - saz olarak karşılıklı taksîm etmişlerdir. Plaklara okumuştur. Bk. CEMİL BEY. Cemil Bey'le yaptıkları dışında Hüzzâm (Bâde-i zehr-i gam...), Hicâz (Yeter - artık...) Gazelleri gibi hayli gazeli vardır. Şu Sûznâk Aksak Şarkı da onundur: Muntazır ruhsârınâ gönlüm benim. (Y. Ö.)

OSMAN EFENDİ (Hatıyb - zâde) (öl. 1680?), Türk bestekârı. Bu da yukarıdaki Galatalı Osman Efendi gibi İstanbul'da Galata'da doğdu, oturdu ve öldü ve onunla çağdaştır. Eşsiz güzellikle bir sesi vardı. Din adamı olması muhtemeldir. Çok güzel dindışı güfteli eserler bestelemiştir. (Y. Ö.)

OSMAN EFENDİ (Kasımpaşalı Koca) (öl. 1650?), Büyük Türk bestekârı. İstanbul'da Kasımpaşa'da doğdu, yerleşti ve öldü. Hânende, daha fazla bestekâr olarak, XVII. asrın 2. çeyreğinde büyük şöhret yaptı. Es'ad Efendi, 200'den fazla dindışı güfteli eser bestelediğini kaydediyorsa da, bu rakam, müellifin diğer rakamları gibi, sadece bildiği eserleri gösterir. Hâfız Post, Koca Osman Efendi'nin talebesidir. Bu suretle Itrî'nin hocasının hocası olur. Es'ad Efendi, Bûselik Darb-ı Türkî Kâr-ı Niyâz - Nâme'sini "şâheser" şeklinde tavsîf etmektedir. Zamanımıza yalnız şu miyânsız Segâh Nakış Aksak Semâî'si gelmiştir: Yârim şikârdan gelir hayli zamandır. (Y. Ö.)

OSMAN EFENDİ (Vehbî) : bk. VEHBÎ OSMAN EFENDİ.

OSMAN FUÂD EFENDİ (İstanbul 1895 - Paris 1972), Osmanlı imparatorluk prensi ve Türk askeri. 26 Eylül 1895'te Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nda doğdu. V. Murâd'ın (1876) tek oğlu Şehzâde Mehmed Salâhaddîn Efendi'nin (1861 - 1915) 2 oğlunun küçüğüdür. Annesi Jâle - fer Hanım - Efendi'dir (1872 - 1937). Galatasaray'ı ve Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'yi (Harb Okulu) bitirdi. Berlin'de askerî staj gördü ve teğmen olarak Potsdam'da Kayzer'in hassa alayında süvari subaylığı yaptı. İstanbul'a döndü, binbaşılığa yükseldi. Cihan Harbi'nde İtalyan işgalindeki Libya'ya cephe kumandanı salâhiyetiyle gönderildi ve kendisine birinci - ferik (orgeneral) rütbesi verildi ve "paşa" dendi. Mütâreke'den sonraki günlere kadar Libya'yı İtalyanlar'a ve Müttefikler'e karşı çok başarılı şekilde savundu. İstanbul'dan Libya'yı boşaltma emri alınca denizaltı ile bu ülkeyi terk etti. Avrupa üzerinden İstanbul'a geldi. 1924 martında hılâfet ilga edilip Hânedân, Türkiye'den çıkarıldığı zaman Avrupa'da bulunuyordu. Atatürk, silâh arkadaşı ve Birinci Cihan Harbi kahramanlarından olduğu için, kendisi hakkında istisna yapamadığından dolayı özür dileyen bir mektup göndererek hatırını almıya çalıştı. Mütâreke'de Ankara tarafdarlarını, milliyetçi subayları, bu arada İsmet İnönü'yü çok himaye etmişti. Avrupa ülkelerinde, İzlanda'dan Orta Doğu'ya kadar gezerek uzun bir gurbet hayatı yaşadı. 4 Nisan 1954'te ağabeyi Ahmed Nihâd Efendi ölünce, en yaşlı şehzâde sıfatıyle Osmanlı Hânedânı'nın şefi oldu (o ölünce Şehzâde Abdülazîz Efendi şef oldu). Büyük kültür sahibi, violonist idi. Batı dillerini ve Arabça'yı çok iyi biliyordu. 26 Şubat 1920'de İstanbul'da Fer'iyye Sarayı'nda Mısır prenseslerinden Kerîme Abbas Halîm (1898) ile evlendiyse de 22 Ekim 1932'de Paris'te ayrıldılar. Çocuğu yoktur. Birinci Cihan Harbi'nin en iyi Türk kumandanlarından sayılmaktadır. Şehzâdelerin Türkiye'ye dönmelerine izin veren kanun ölümünden az sonra çıktığı için, vatanını göremeden gurbette ölmüştür. (Y. Ö.)

OSMAN HAMDİ BEY : bk. HAMDİ BEY.

OSMAN LUTFİ DEDE - EFENDİ (öl. 1905), Mevlevî müzisyen. Bir Nühüft Saz Semâîsi zamanımıza gelmiştir. (Y. Ö.)

OSMAN NÛRİ EFENDİ (Hâfız, Kayışzâde) (Burdur?-İstanbul 1894), yazdığı Mushaflarla tanınan Türk hattatı. Gençliğinde İstanbul'a gelerek dinî ilimleri tahsil ederken Kadıasker Mustafa İzzet Efendi (b. bk.)'den Sülüs - Nesih yazılarını öğrenmiş ve icâzet almıştır. Kadıasker'in vefatından sonra, onun yetiştirdiği bir üstâd olan Muhsinzâde Abdullah Bey'den faydalanmıştır. Sıbyan mekteplerinde yazı hocalığı vazifesiyle bulunan O. N. Efendi, kendisini bilhassa Nesih hattına vererek bu yazı nev'i ile 106 *Kur'ân-ı Kerîm,* sayısı bilinmeyen *Delâilü'l - hayrât* ve *En'âm-ı Şerîf*'ler yazmış, yüzyedinci Mushaf'ını yarıladığı sırada, 4 Ramazan 1311 (11 Mart 1894) gecesi terâvih namazı kıldırırken vefat etmiştir. Merkezefendi Kabristanı'na defnedilen O. N. Efendi'nin altmış yaşında vefât ettiği rivâyet olunmaktadır.

O. N. Efendi, Nesih hattının güzelliğini son noktasına vardıran nâdir üstâdlardandır. Yazdığı Mushaf'ların bastırılarak bütün İslâm ülkelerine dağılması ile çok tanınmış, lâkin büyük Hâfız Osman (b. bk.) ile aynı ismi taşımaları yüzünden ekseriyâ karıştırılmıştır. (U. Derman)

OSMAN NÛRİ PAŞA (Gâzi, Müşîr) (1832 - 1900), ünlü Türk komutanı ve Plevne Müdâfii. Tokat'ta doğmuştur. Yağcıoğulları âilesine mensuptur. Batılı kaynaklar onun Amasya'da doğmuş olduğu rivâyetini ileriye sürerlerse de, Tokat'ta dünyaya gelmiş olması daha yakın bir ihtimâldir. Bir söylentiye göre, babası iş tutmak için İstanbul'a gelmekle; bir söylentiye de bakılırsa, dayısı tarafından İstanbul'a getirilmekle öğrenimini bu şehirde yapmıştır. Rüşdiye öğrenimine devam ettiği okul hakkında da farklı bilgiler vardır. Bâzı yazarlar onun Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nden, bâzıları da Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nden mezun olduğunu yazarlar. Bu okulu bitirince Kuleli Askerî İdâdîsi'ne girmiş, 1853'de, 20 yaşında iken Mekteb-i Harbiyye (Harb Okulu)'yi ikincilikle bitirmiştir. Mülâzim-i sânî (teğmen) rütbesi ile, aynı okulun Erkân-ı harb (kurmay) sınıflarına devâm ederken, Kırım Muharebesi'nin başlaması üzerine Tuna cephesine gönderilmiş, ilk başarılarını burada göstermiştir. Savaştan sonra yüzbaşı rütbesi ile Erkân-ı harp öğrenimini de tamamlamış ve kolağası (kıdemli yüzbaşı) rütbesi ile Seraskerlik (savunma bakanlığı) dâiresinde görev almıştı. 1857'de Batı Anadolu'nun haritasını, bilhassa Bursa'nın topoğrafyasını yapmakla görevlendirildi. Daha sonra Tesalya Ordusu'nun Yenişehir fırkasında ve Lübnan'da görev aldı. Girit isyanının patlak vermesi üzerine, Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın maîyetinde, Girit'te âsîlere karşı girişilen harekâtta başarı gösterdi ve, 1866'da, albaylığa yükseldi. Bir süre sonra da, VII. Yemen Ordusu'nda görevlendirildi ve general olarak fırka

OSMAN NÛRİ PAŞA (Gâzi Müşîr)

(tümen) komutanlığına tâyin edildi. Bosna ve Hersek isyanının başgöstermesi üzerine, Niş Fırkası Komutanlığı'na getirildi. Sırbistan prensliğinin, âsîlere yardım etmek üzere tâbî bulunduğu Osmanlı devletine savaş açması karşısında, Serdâr-ı ekrem Çırpanlı Abdülkerim Nâdir Paşa'nın komutası altında, 2 Temmuz 1876'da, İzvor tepelerini aşarak, 31 ekimde Zayçar kasabasını işgal etti. Taşkent Fâtihi diye tanınan Rus mareşali Tchernaieff komutasındaki Sırp ordusunun yenilgiye uğratılmasında büyük rol oynadı. Bu başarıları üzerine, müşîrliğe (mareşalliğe) yükseltildi. Osmanlı - Rus Savaşı'nın başlaması ile, Vidin ve Rahova komutanı olarak görev aldı. Mehmed Ali Paşa'nın doğudan, O P.'nın da batıdan Tuna boyunca ileriliyerek Rus ric'at hattının kesilmesi planının uygulanmasında, Plevne'ye kadar ilerledi ve bu kasabayı, Rus işgalinden kurtararak, tahkim etti. Rus Başkomutanı Grandük Nikola, doğmakta olan tehlikeyi fark ederek O. P. kuvvetlerine saldırdı ise de, 40 - 45 tabur asker, 15 süvari bölüğü ve 12 bataryalık 70 topla savunmaya geçen O. P., XIX. yüzyılın en şanlı müdâfaalarından birini yaptı (bk. PLEVNE MÜDÂFAASI). Bu kahramanca müdâfaadan sonraki hurûc hareketi sırasında yaralanıp, Vit suyu kenarında bir evde tedâvi edilirken, Rus generali Ganetsky eve gelerek onu teslim aldı. Az sonra Grandük Nikola da gelip, Paşa'nın hatırını sormak nezâketinde bulundu. Bogot karargâhında Çar II. Nikola tarafından gösterdiği üstün kahramanlığa uygunu ve saygılı bir şekilde kabûl edilen O. P., 4 gün tedâvi edildikten sonra Kichinef'e, oradan da Kharkof'a götürüldü. Esareti süresince iki ay kadar Rus devletince bir misafir gibi ağırlandı. Aya Stefanos (Yeşilköy) andlaşmasının imza edilmesinden sonra, İstanbul'a gelerek sevgi ile karşılandı. Sultan II. Abdülhamid ona Hâssa Müşîrliği görevini verdiği gibi, oğullarını da, iltifât olmak üzere, Şehzâdelerin okudukları okula kabûl etti. Daha sonra ise, yine bu ünlü komutana duyduğu sevgi ile, onun iki oğluna müşirlik rütbesi vererek, kızlarından Zekiye Sultan'ı (ölümü 1950) 1889'da Nûreddin Paşa'ya, Naîme Sultan'ı da 1898'de Kemâleddin Paşa'ya vermek suretiyle, devletine yaptığı hizmetten doğan minnetini cevaplandırmıştı. O., İstanbul'a döndükten sonra, Ali Suâvî (b. bk.) vak'asında Ferîk Eğinli Said Paşa'nın görevden alınması üzerine, Mâbeyn Müşîri oldu. Sultan Abdülaziz'in ölümünde ilgili görülenlerin dâvâlarını yürüten Yıldız Mahkemesi'nin vardığı idam kararlarının bir daha görüşülmesi için Saray'da toplanan fevkalâde komisyonda, idam hükümlerinin infâzı gerektirdiği yolunda oyunu kullandı. Mâbeyn müşîrliği üzerinde kalmak şartıyle, aralık 1878 - temmuz 1880, ocak 1881 - aralık 1882, ocak 1883 - eylül 1885 ve ağustos 1891'de dört kere Seraskerlik makamına getirildi. 1897 Osmanlı - Yunan Savaşı'nda Edhem Paşa'nın harekâtı ağırdan almasından telâşlanan Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine, başkomutanlığa tâyin edilerek, zâhiren teftiş görevi ile, Selânik'e gitmişti. Bu sırada Türk ordularının başarılı faaliyetleri haber alınınca, O. P.'ya Selânik'te kalması bildirildi. O. P. da, buradaki yığınakları ve mustahkem mevkıi teftiş etmekle yetinmek zorunda kaldı. 5 Nisan 1900 perşembe gecesi vefât etmekle, vasıyeti gereğince, Fâtih Câmii'nin bahçesine gömüldü. Türbesine, daha sonra, ona sevgi ve saygısını hiçbir zaman kaybetmeyen Sultan II. Abdülhamid yaptırmıştır. O., temiz ahlâkı, samîmî müslümanlığa ve Plevne savaşındaki kahramanlığı ile, günümüzde de, bütün Türk halkınca sevilmekte ve öğülmekte devam etmektedir. Adına yakılan türküler hâlâ söylenmektedir. (İ. Parmaksızoğlu)

OSMAN PAŞA (Atıyk) (öl. 1625?), Türk devlet adamı ve bestekârı. Aşağıdaki Osman Paşa'dan ayırmak için "Osmân Paşay-ı Atıyk - Eski Osman Paşa" denmiştir. Ali Ufkî, bir Hüseynî Düyek Peşrev'ini notaya almıştır. (Y. Ö.)

OSMAN PAŞA (ölm. 1650?), Türk devlet adamı ve bestekârı. Zamanımıza "Küçük Muhammes" denen bir Hüseynî Muhammes Peşrev'i ile bir Rast Düyek Peşrev'i kalmıştır. İlkini Kantemir (172) ve ondan naklen Kevserî, ebced notası ile yazmışlardır. İkincisi de Kantemir'de (99) ve ondan naklen Kevserî'de, ayrıca Hamparsum - Mandolî'de (161) vardır. (Y. Ö.)

OSMAN PAŞA (Çapanoğlu) (öl. 1860), Mızıkay-ı Hümâyûn kumandanı. Yozgatlı meşhur Çapanoğulları'ndandır. İstanbul'da Üsküdar'da doğdu. Enderûn-ı Hümâyûn'a alındı. Orada tahsil ve terbiye gördü. Sonra Mızıkay-ı Hümâyûn'a geçti. Yükselerek sonunda 1861'de mîrlivâ (tümgeneral) oldu. Halil Bey'den sonra Mızıkay-ı Hümâyûn kumandanlığına getirildi ve ölünceye kadar bu makamda kaldı. Üsküdar'da Karacaahmed'e gömüldü. Mezar taşındaki 5 beyitli kitâbenin son tarih mısraı şöyledir: Oldu rıhlet eyleyip Me'vâ-me'âb Osman Paşa (1286). Mevlevî idi. Zamanımıza bir bestesi gelmemiştir. Onun zamanında, Sultan Aziz devrinde (1861 - 1876) Mızıkay-ı Hümâyûn'da 500 müzisyen vardı. II. Abdülhamid devrinde (1876 - 1909) bu sayı 350'ye indi. Kendisinden sonra Hasan Bey, İbrahim Paşa, Necib Paşa, Neş'et Paşa, Mızıkay-ı Hümâyûn'un başında bulunmuşlar, Neş'et Paşa 1908'de bu görevden ayrılmıştır. (Y. Ö.)

OSMAN PAŞA, Topal, (öl. 1733), Osmanlı kumandanı ve vezîr-i âzamı. Babası, Bekir Ağa aslında Konyalı biri olup, Mora'da yerleşmiş ve O. P. burada doğduğu için Moralı (Moravî) sanı ile tanınmıştır. Genç yaşta yakınlarının aracılığı ile Saray-ı Hümâyûn'a alınmış ve Kozbekçiler Ocağı'nda yetiştirilmiştir. Daha sonra kendi ocağında yükselerek Pandol (kırlık ve dağlık yerleri bekçisi) veya Pandorbaşı olmuş, 21 yaşında iken bir görevle Mısır'a gönderilmiş, fakat yolda Sayda'dan Dimyat'a geçerken bir İspanyol gemisinin saldırısına uğrayan yoldaşları ile birlikte tutsak alınarak Malta'ya götürülmüştü. Malta'da, Liman Reisi Vincent Arnaux'ya bir saray memuru olduğunu ve salıverilirse fidyesini ödeyeceğini bildirince serbest bırakılmış, bir Fransız gemisi ile Dimyat'a gelen O. P., fidye tutarı olan 1 000 duka altından başka, 500 duka altını ile bir de kürk göndererek, Liman Reisi'ne olan borcunu ödemişti. Kahire'deki görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a dönen O. P., Arnavutluk ve Tesalya derbent (dağ ve geçid karakolu)'lerini bekleyen martolos (bu karakollarda görevli olan)'ların kanun ve yasakları aşan kötü davranışlarını bir düzene koymak için, Martolosbaşılığa tâlib oldu. Dergâh-ı Âlî Kapucubaşısı rütbesi ile Agrafa, Serfiçe, Alasonya, Dumnik, Tırhala, Yanya, Nasliç, Narda, Karlı - ili, Badracık, Kerpeniçe bölgelerinin martoloslarına başbuğ oldu. 1716'da, Şehîd Ali Paşa'nın delâleti ile, beylerbeyilik (mîrmîrânlık) rütbesini ve o sırada öldürülen Ahmed Paşa yerine de Tırhala Sancakbeyiliğini ve Paşa'nın kapusunu aldı. Kendisinden 5 000 yerli kulu ile Mora Seferi'ne katılması istendi.

Mora Seferi'nin ikinci yılındaki Korfu kuşatmasında Kapudân-ı Deryâ Canım Hoca Mehmed Paşa ve Serasker

Mustafa Paşa ile anlaşmazlığa düştü. Paşalar arasındaki bu anlaşmazlık Korfu kuşatmasının başarısızlığa uğramamasına, ordunun top, cephâne v. b. mühimmâtı adada bırakıp Arnavutluk sahillerine çekilmesine sebeb olunca, O. P. da, ötekiler gibi görevden alınıp açığa çıkarıldı. Fakat, kısa bir süre sonra, vezirlik rütbesi ile, Venedik'e karşı Mora Muhâfızlığı'na tâyin edildi. Bu görevde iken, Venedikliler'in 18 parça fırkateyn ile Mora kastellerine (Korent boğazı ağzı) yaptıkları baskını önlemiş, 6 fırkateyni batırarak, 9'unu ele geçirmiş ve 200'den fazla Venedikli'yi tutsak almıştı. O. P., bundan sonra, 23 Ekim 1718'de, İnebahtı muhâfızlığına nakl edildi. Daha sonra Narda Muhâfızı olan O. P., 21 Şubat 1718'de, Bosna Beylerbeyiliği'ne getirildi. Haziran 1721'de ise, Rumeli Beylerbeyiliği ile, Niş Muhâfızlığına tâyin edildi ve Rumeli Beylerbeyiliğini ele geçirmek ümîdi ile Niş kalesindeki korucu yeniçerileri kışkırtan, yerli kulu ile askerin arasını açan ve Kale Muhâfızı Muhsin-zâde Abdullah Paşa'yı zor durumda bırakan Niş defterdarını ara yerden kaldırdı. O. P., 1721 ağustosuna kadar, bu görevde kaldı. Bu tarihten vezîr-i âzamlığa getirildiği 1731'e kadar, gâh Rumeli, gâh Bosna ve Vidin kalesi muhâfızı olarak görev yaptı. 1731'de, Rumeli Müfettişi olarak, Bosna'dan Edirne'ye kadar kazâ kazâ eşkıya temizliğinde bulunarak bütün Balkanları tararken, eylül 1731'de, Dârü's-saâde Ağası Beşir Ağa'dan aldığı bir gizli mektupta Sadâret'e getirileceğini öğrendi. Aldığı tâlimât gereğince teftişlerine devam ederken, Selânik'le Serez (Siroz) arasında Mîr-i Âhûr-ı Evvel Kara Mehmed Paşa-zâde Mustafa Bey, O. P.'ya sadâret mührünü teslim etti. 5 ay kadar süren sadâretinde, dış politikada Fransa tarafını iltizâm eden vezirler arasında tanınmıştır. Aynı zamanda, ihtidâ edip Ahmed Bey adını alan Comte de Bonneval'i İstanbul'a getirterek Sür'at Topçuları Ocağı adını alan Humbarahane'yi ıslâh etmeğe başladı. Ancak, yaşlılığı ve o sırada hastalanması üzerine, sadâretten ayrılarak, Trabzon valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştı. Bâzı kaynaklar, onun sadâretten ayrılmasına paşanın eski kedhudâsı Çavuşbaşı Süleyman Ağa'nın yolsuzluklarının âmil olduğunu ileriye sürerler. İran Savaşları'nın yeniden başlaması üzerine, bu tecrübeli vezir, haziran 1732'de, Erzurum valiliği ile Tiflis muhâfızlığına getirildi. Az sonra da İran Seraskerliğine tâyin edilerek, Anadolu Beylerbeyisi oldu. Bu göreve tâyin edildiği sırada, kendisi hasta iken, İran şâhı İmam Kulu Nâdir Şâh bir süreden beri Bağdad'ı kuşatmış bulunuyordu. Durumun nezâketini gören O. P., topladığı yüz bin kişilik bir kuvvetle Musul'a, oradan da güneye indi. Sâmerrâ civarındaki Duçum (Duceyvelik) mevkiinde, Bağdad kuşatmasından ayırdığı 80 000 kişilik bir kuvvetle Nâdir Şâh, O. P.'yı karşıladı. 9 saat süren savaşta Nâdir Şâh yaralanarak firar ederken, İran ordusu da dağılmış ve 7 aydan beri kuşatma altında kalmış olan Bağdad kurtarılmış oldu. O. P., zor durumda bulunan Bağdad halkına yük olmamak için, kuvvetlerini sancaklarına dağıtarak Rakka valisi Pulad Ahmed Paşa'yı 25 000 kişi ile Derne yöresine öncü olarak gönderdi. Kendisi ise, Kerkük'te kışlağa çekildi. Bu arada, hastalığını ileriye sürerek seraskerlikten ayrılmak istedi ise de, bu isteği kabûl edilmedi. Bu sırada kuvvetlerini yeniden toparlayan Nâdir Şâh, tekrar taarruza geçti. Musul üzerine yaptığı saldırı bir sonuç vermedi ise de, kasım 1733'te, Kerkük'te bulunan O. P.'ya karşı giriştiği taarruz, O. P.'nın yanında pek az kuvvetin bulunması yüzünden, paşanın şehid düşmesi ile sonuçlanan bir bozguna yol açtı. O. P.'nın cenazesi İmam Kasım Câmii'nin kabristanındaki türbesine gömüldü. O. P., XVIII. yüzyıl Osmanlı devlet adamları arasında iyi bir yönetici, vekar sahibi ve tedbirli bir vezîr olarak tanınır. Oğlu şâir Râtib Ahmed Paşa da çeşitli görevlerde bulunmuş, 1744'te Kapudân-ı Deryâlığa kadar yükselmiştir. O. P. ile evlâdları ve torunları arasında 1 sadrâzam, 7-8 vezir ve 50-60 kadar da devlet adamı yetişmiştir. Ünlü şâir Namık Kemâl de bunlar arasında bulunmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

OSMAN PAŞA, Özdemiroğlu (1527-1585), Osmanlı devlet adamı. Vezîr-i âzam. Türk tarihinin ünlü komutanlarından biri. Aslında Dağıstanlı bir âileye mensûb olup, babası Özdemir Paşa (b. bk.), Mısır kölemenlerinden iken Osmanlı hizmetine girmişti. O. P., öldüğü tarihte 60 yaşında olduğuna göre 1525, bir söylentiye göre de 1527 yılında doğmuştur. Annesi Mısır Abbâsîleri soyundan olup, O. P.'dan başka, Hümâ adlı bir de kızı vardır. O. P., çocukluğunu ve gençliğini babasının Kızıldeniz, Hind Okyanusu ve Habeşistan faaliyetlerinde, onun yanında geçirdi. Cesareti ve silâhşorluğu ile şöhret yaptı. Daha 20 yaşına gelmeden, Mısır eyâletinin sancakbeylerinden biri oldu. 1561'de, Mısır Emîrü'l-hacliği görevini yüklendi. Bu sırada, babasının ölümü ile boşalmış ve dağılmak alâmetleri göstermekte bulunan, Habeş Beylerbeyiliği'ne getirildi. O. P., Musavvâ'da görevi devr aldıktan sonra, yer yer boşaltılmış bulunan Habeş Eyâleti topraklarını tekrar Osmanlı hâkimiyetine bağlamak üzere, ilk iş olarak emrindeki kuvvetleri, Mısır'dan beraberinde getirdiği birliklerle yeniden düzenledi. Somali sahillerini sıkı bir kontrol altına alarak, Portekiz imparatorluğuna bağlı Hind deniz kuvvetlerinin Habeş imparatorluğuna yardımda bulunmalarını önledi. İmparator Minas (1559-1563) ile Bahr-Nagaş (Deniz eyâletleri) hâkimi Yeşhak (İshak) arasındaki anlaşmazlıktan da yararlanarak, Habeşistan'a karşı taarruza geçti. Nisan 1562'de, Minas'ı, Tigre toprakları üzerindeki Enderta'da ağır bir bozguna uğrattı. Bundan sonra Debrava'yı feth ederek, Funç Arab sultanlığına karşı Sevâkin kalesini yaptırdı ve bu yöreyi ayrı bir sancak hâline getirdi. Yedi yıl kaldığı Habeş Eyâleti'nde muntazam devlet idâresini kurduğu gibi, yiğitliği ve faaliyetleri ile, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu, en uzak eyâletinden adını, hem hükûmet merkezinde, hem de halk arasında duyurmağa muvaffak oldu. Ancak, idârî yetkiler bakımından, Mısır Beylerbeyisi Sinan Paşa (Koca) ile araları açıldı. 1567'de Zeydî imamı Topal Mutahhar'ın Osmanlı hâkimiyetine baş kaldırması ve Beylerbeyi Murad Paşa'yı öldürerek San'â ve Aden'i ele geçirmesi üzerine, 16 Ocak 1568'de, San'â ve Aden bölgeleri birleştirilerek yeniden kurulan Yemen Beylerbeyiliği'ne getirildi. Yemen isyanını bastırmak üzere tâyin edilen Şam Beylerbeyisi Lala Mustafa Paşa'nın işi yavaştan alması, Sokollu Mehmed Paşa'nın Yemen serdarlığına ötedenberi himaye ettiği Koca Sinan Paşa'yı (b. bk.) tâyin etmesine sebeb olunca, O. P.'nın Yemen'deki durumu da sarsıldı. Halbuki O. P., Serdâr-ı ekrem (başkomutan) gelmeden Yemen'e geçmiş, Mutahhar'ı yenilgiye uğratarak Tâiz'i geriye almıştı. Sinan Paşa, Yemen'e gelir gelmez, hoşlanmadığı O. P.'yı görevinden aldı; yerine Zebîd'de savunmada kalan, Rus Hasan Paşa'yı getirdi. Bunun üzerine O. P., bir kazaya kurban gitmemek için, sür'atle Yemen'den uzaklaştı ve, yeni bir göreve atanmak ümîdi ile, İstanbul'a geldi. Ancak, Sinan Paşa'nın etkisinde bulunan Sokollu Mehmed Paşa ona fazla değer vermedi. O. P.'yı Anadolu'daki küçük sancaklardan birine tâyin etti.

Daha sonra, Niğde Sancakbeyiliğine getirildi. Bu sıradaki Kıbrıs fethine katıldı. Kıbrıs'ta, Lala Mustafa Paşa ile daha önce Habeş Beylerbeyiliğinde iken başlayan, dostluğunu ilerletti. Adanın fethinden sonra, onun tavsıyesi üzerine, 1573'te Diyarbekir Beylerbeyisi oldu. 1576'ya kadar 4 yıl burada kalan O. P., görevden alınınca, yine açıkta kaldı ve Karacadağ'ı kışlak edindi. Tekrar İstanbul'a gidip bir görev almayı düşünürken, bir buçuk yıl sonra İran seferinin açılması üzerine, Serdâr-ı ekrem Lala Mustafa Paşa'dan İstanbul'a gelmekten vazgeçmesi ve sefere hazırlanması emrini aldı. Ordu-yı Hümâyûn Erzurum yakınlarındaki Çermik'te konağa geçerken, Lala Mustafa Paşa'nın maiyetine katıldı. Gösterdiği alayın silâh ve teçhizât mükemmelliği derhâl dikkati çekti. Ordunun ileri hareketinde, Çıldır civarında Öncü Derviş Paşa'yı zor durumdan kurtaran ve Çıldır muharebesini zafere çeviren O. P.'nın bahâdırlığı olmuştur. Lala Mustafa Paşa'nın 1578 seferinde Şirvan'ı feth etmesi üzerine, yeniden teşkil edilen Şirvan Beylerbeyiliğine, on kere yüz bin akça hâs ve vezâret rütbesi ile tâyin edildi. Yine Lala Mustafa Paşa'nın arzusu ve politik endişeleri üzerine Şamhal Beyi Melik Burhâneddin'in kızı Mihridil Hâtûn ile evlenmeyi de kabûl etti. Mihridil Hâtûn daha sonra İstanbul'a geldiğinde Gürcü Güzeli sanı ile tanınmış ve onun için zamanın bestekârları birçok şarkı besteleyip türküler yakmış olduklarına göre, bu evlilik, aslında, O. P. için pek de fedakârlık sayılmaz. O. P.'nın 1578 ile 1583 yılları arasında Şirvan ve Dağıstan yöresinde göstermiş olduğu idarî ve askerî faaliyet, ona harikulâde bir şöhret kazandırmış ve çağının en babayiğit kahramanı olarak tanınmasına sebeb olmuştur. O. P., bu faaliyetlerinde, sâdece cesur bir komutan olarak değil, büyük bir devlet adamı vasıflarını da taşıdığını ispât etmiştir. Beylerbeyiliğinin ilk yılında Ereş, Şemâhı ve Bakû kaleleri üçgeninde savunmaya geçen O. P., üstün İran kuvvetleri karşısında Demirkapı'ya çekilerek bu kaleyi kuvvetli bir üssü'l-hareke hâline getirmiş, Hazar Gölü'nde de ilk Osmanlı deniz kuvvetlerini kurmakla sağlam bir savunma sistemi geliştirmişti. O. P., Şirvan eyâletinde göreve başladıktan sonra, ilk iş olarak, akrabasından eski Manisa Sancakbeyi, Ereş Beylerbeyisi Kaytas Paşa'yı İran taraflısı olan Şemkür beyi Partal oğlu Ahmed Bey'in üzerine gönderdi. Fakat, bu sırada, Şirvan'ın eski hâkimi Rumlu Urus (Aras) Han'ın taarruza geçtiğini haber alınca, Ereş'in savunmasını Kaytas Paşa'ya bırakarak, Şemâhı'ya çekilmek zorunda kaldı. Urus Han, Ereş'i işgal ettikten sonra, Şemâhı'yı da kuşattı. Ancak, kuşatmanın üçüncü günü Kalgay Âdil Giray'ın Kırım kuvvetleri ile imdâda yetişmesi üzerine, Urus Han yenilgiye uğrayarak geri çekildi. Bu gelişme sonunda Safevîler, Ustaclu Selman Han komutasında, yeniden Şemâhı'ya saldırdılar. Şehirde sokak muharebeleri cereyan ederken, Âdil Giray'ın Piyâle Paşa ile birlikte yardıma geldiğini haber alan İranlılar, Şemâhı kuşatmasını bırakarak bu yardımcı kuvvet üzerine yüklendiler ve bir gece baskını ile onları dağıtarak Âdil Giray'la Piyâle Paşa'yı tutsak aldılar. Bu durumda O. P., daha sağlam ve güvenilir bir kale olan, Demirkapu'ya çekilmeğe karar verdi. Zorlu bir kış mevsiminde, elinde kalan pek az kuvvetle, buraya gelerek tahassun etti. Böylece asıl Şirvan, 1578 aralık ayında, tekrar Safevîler'in eline geçmiş oldu. Bu arada Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'nın Tebriz yöresine taarruza geçmesi, O. O.'ya nefes alma imkânını sağladı. Şemâhı'da bıraktığı toplarla cebehaneyi Demirkapı'ya taşımak fırsatını buldu. 1579 da yerlilerden (Şirvanlılar) meydana getirdiği birliklerin bozguna uğraması O. P.'nın durumunu sarstı. Fakat tam bu sırada Kırım Hanı Mehmed Giray'ın 80 000 kişilik bir kuvvetle yardıma gelişi, O. P.'nın yeniden güçlenmesine imkân verdi. Hazar Gölü'nde kurduğu filoya ağustos 1579'da Azak Kalesi Beyi Mehmed Bey'i kapudan tâyin ettiği gibi, ona Derbend Beylerbeyiliğini de verdi. Kırım kuvvetleri ise, İran içlerine kadar uzanan, geniş bir akında bulundular. Kış yaklaşınca, Kırım ordusu geriye döndü. Az sonra Saâdet Giray'ın 10 000 Tatar askeri ile Dağıstan'dan ayrılması, O. P.'yı yine zor durumda bıraktı. Ancak, Dal Mehmed Bey'in Şemâhı'yı başarı ile savunması, durumu düzeltti. O. P. bunun üzerine Bakû kalesini de onartarak İran ordularını Şemâhı ve Bakû önünde tutmağa muvaffak oldu. Ancak, ertesi yıl, Koca Sinan Paşa'nın gevşek geçen İran harekâtı Safevîler'e cesaret vermiş; kuvvetleri gittikçe zayıflayan O. P., Bakû ve Demirkapı dışındaki bütün Şirvan kalelerini bir kere daha boşaltmak zorunda kalmıştı. Durumu İstanbul'a bildiren O. P.'ya Anadolu ve Rumeli'den Kefe yolu ile, gerekli takviye kuvvetleri gönderildi. Bunun üzerine yeniden harekete geçen O. P., 8-11 Mayıs 1583 de, Kaçarlı İmam Kulu ile Baştepe'de karşılaştı. Savaş gece de devam ettiğinden Meş'aleler Savaşı adı ile anılan bu muharebeyi O. P. kazandı. İran ordusu en az 10 000 kişilik bir kayıba uğradığından, bir daha Şirvan'a taarruza geçemedi ve 1578'den beri bu ülke üzerinde iki devlet arasında süregelen çatışma, O. P'nın aldığı idarî ve askerî tedbirler sonunda, Osmanlı İmparatorluğu lehine kapanmış oldu. O. P. zaferden sonra, 5 haziranda, Şemâhı kalesine girdi. Şemâhı Beylerbeyiliğine Amasya Sancakbeyi Şâmî Mustafa Bey'i tâyin etti. Oradan Bakû'ya geçerek kaleye, neft kuyularına ve Hazar donanmasına gerekli düzeni verdikten sonra, Demirkapı'ya döndü. İstanbul'dan aldığı dâvet üzerine, yerine Kefe Sancakbeyi Câfer Paşa'yı kaymakam bırakarak, 5 yıldır İran serhaddinde çarpışan yorgun askerleri ile, Kuban ve Terek üzerinden Kefe'ye geldi. O. P., burada 1579'dan beri hükûmetin emirlerini dinlemeyen, kendisine verilen görevleri yapmadığı gibi başına buyruk olmak isteyen Mehmed Giray'ı ortadan kaldırıp, Kırım Hanlığı'na İslâm Giray'ı getirdikten sonra, Kefe'de bulunan Kapudân-ı Deryâ Piyâle Paşa'nın kadırgasına binerek, temmuz 1584'de İstanbul'a geldi. Devlet erkânı ve şehir halkı, bu ünlü komutanı büyük bir coşkunlukla karşıladılar. Pâdişah III. Murâd tarafından kabûl edilen O. P., Şirvan'da feth etmiş olduğu 17 kalenin anahtarlarını hükümdâra teslîm etti. Çıldır, Şemâhı ve Meş'aleler savaşlarını anlattıkça Padişah heyecanlanmış ve her zafere karşılık, O. P.'nın sarığına kendi sorgucundan mücevherler sokarak mükâfatlandırdığı gibi, 3-4 bin kişilik bir kuvvetle Mehmed Giray'ı bozguna uğratması olayına karşılık da, Saray ağalarına O. P.'yı baştan ayağa donatmalarını emretmiş, "İki cihanda yüzün ak olsun, Allah senden râzı olsun, dünyalar durdukça durasın" diye iltifât etmişti. Böylece Dîvân-ı Hümâyûn'da İkinci Vezirliğe yükseltilen O. P., 28 Temmuz 1584 te ise, Doğu Serdârlığı ile Vezîr-i âzamlığa getirilmiştir. Sadâretinde karşılaştığı ilk olay, Mehmed Giray Han'ın oğullarının Kırım'da başlattıkları isyan oldu. Sefer hazırlıklarını tamamlayan O. P., 15 Ekim 1584'de, Üsküdar'dan yola çıktı. Havaların birden bire soğuması üzerine, Kastamonu'da kışlamak zorunda kaldı. Eski Bosna Beylerbeyisi Ferhad Paşa'yı Sinop'tan Kırım'a göndererek Safâ, Murad ve Saâdet Giraylar'ın tenkîline memur etti. Nisan 1585'de, Kastamonu'dan hareket ederek Amasya, Tokat, Sivas yolu ile, 2 ağustosta Erzurum'a geldi. Son hazırlıklarını da tamamlayınca, Tebrîz'e

doğru yola koyuldu. Tebriz, kısa bir direnmeden sonra teslim oldu ve O. P., 27 Eylül 1585 günü, Hasan Pâdişah (Uzun Hasan) Câmii'nde cuma namazını kılarak, Tebrîz'i resmen Osmanlı Devleti'ne katmış oldu. Ancak, kısa bir süre sonra, 20 ekimde müzminleşen hunnak (anjin) illetinden yatağa düştü. Sadâret Kaymakamlığına, kendi tavsıyesi üzerine, vezirler ve paşalar arasında Cağala - zâde Sinan Paşa, Tebriz muhâfızlığına da Hadım Câfer Paşa getirilerek, ordu 27 ekimde Tebriz'den ayrıldı. Şenb-i Gazân'a kadar tahtırevanla taşınan O. P., bu konağa inildiği gece vefât etti. Cenazesi, vasıyeti gereğince, kedhudâsı Yahyâ Efendi tarafından Van üzerinden Diyarbakır'a götürülerek, buradaki türbesine gömüldü. Ömrünün 40 yılını devlet yolunda serhadlerde geçiren O. P.'nın siyah atı da, onun kadar meşhur olmuştu. Safevîler ise, taşıdığı Üçüncü Halîfe'nin adından ötürü, onu bir kat daha sevmemekte ve Osman ismini kullanmamak için ona Adı - Yaman demekte idiler. (İ. Parmaksızoğlu)

OSMAN PEHLİVAN (Tanburacı) (1874-1942), Türk müzisyeni. Tırnova'da doğdu, 68 yaşında İstanbul'da öldü. 1877'de 3 yaşında iken 93 bozgununda şimdi Bulgaristan'da kalan Tırnova'dan İstanbul'a göçtü. Pehlivan ve tanburacı idi. Türk Musikisi'nin şâheserleri arasında bulunan en güzel Rumeli Türküleri, onun okuyuşundan notaya alınmıştır. Ahmed Hâşim, *Gurabâ - hâne-i Lâklakaan*'daki *Osman Pehlivan* makalesinde onu öğmüştür. (Y. Ö.)

OSMAN SÂHİB EFENDİ (1710 - 1770), Osmanlı şeyhulislâmı. İstanbul'da doğmuştur. Babası Şeyhulislâm Mehmed Sâhib Efendi, dedesi ise yeniçeri zâbitlerinden Pîrî Ağa olmakla Pîrî - zâde diye tanınmıştır. İyi bir öğrenim yaptıktan sonra, 20 yaşında iken, Sultan I. Mahmûd'un cülûsu münâsebetiyle yapılan tevcîhâtta müderris oldu. Usûl gereğince, devr-i medâris ederek, 1737'de mevleviyyet rütbesine yükseldi. 1745'te, babasının şeyhulislâmlığı sırasında İstanbul Kadılığı'na getirildi ise de, daha önce bu pâyeyi elde etmemiş olduğundan, iki ay sonra görevden alındı. 1751'de, Anadolu Kadıaskerliğine tâyin edildi. Örfî müddetini tamamlayarak ayrıldıktan sonra, Şeyhulislâm Dürrî - zâde Feyzullah Efendi'nin tavsıyesi üzerine, dengesiz ve psikopat bir karakterde olan Sultan III. Osmân'ı bilgisi ve edebî meziyetleri ve konuşkanlığı ile idare edebilir diye düşünülerek, İmâm-ı Sultânî'liğe getirildi. Fakat, bu görevinden başarı sağlayamadı. Koca Râgıb Paşa'nın Sadâretinde, Danimarka elçiliği ile üç yıldan beri devam eden ticaret anlaşması müzakerelerini — biraz da bu nüfuzuna dayanarak — sonuçlandırıp Danimarka hükûmeti lehine hall edince, rakîb devlet kançılarlarının onun Danimarka elçisinden yüz kese rüşvet aldığı şeklinde suçlamaları üzerine, 1756 temmuzunda, Rumeli kazaskerliği ile birlikte, İmâm-ı Sultânî'likten de alınarak, kasım 1756'da Gelibolu'ya sürgün edildi. Daha sonra, sürgün yeri Bursa'ya çevrildi. Sultan III. Mustafa'nın kızı Şâh Sultân'ın doğumu münâsebetiyle çıkartılan af üzerine, İstanbul'a döndü. 1762'de ikinci, 1765'de de üçüncü defa Rumeli Kazaskeri oldu. 25 Ekim 1768'de ise, Lehistan meselesinden dolayı gerginleşen Osmanlı - Rus münâsebetlerinde Sadrâzam Muhsin - zâde Mehmed Paşa'nın ve Şeyhulislâm Velîyüddin Efendi'nin barışçı tutumlarına karşı çıkarak savaşa tarafdar oldu. Velîyüddin Efendi'nin ölümü üzerine, Meşîhat makamına getirildi. Ancak, Osmanlı - Rus savaşının tahminlerin tersine ağır bozgunlarla devam etmesi, savaşın sorumlularından biri olarak kendini suçlayan O. S. E. üzerinde ağır tesirler îka etti. Bu vicdanî üzüntü ile hastalanarak, 16 aydan fazla devam eden Meşîhat görevinde iken, 3 Mart 1770'de öldü. Cenazesi Aksaray'daki Murâd Paşa Câmii'nin bahçesine gömüldü. 1917'de, Aksaray Caddesi açılırken, o tarihte, torunlarından olup Evkaf Nâzırı Vekili olan İbrahim Bey tarafından kemikleri Kara Dâvud Paşa'nın kabri ile birlikte kaldırılarak, Üsküdar'daki Selîmiye Tekkesi karşısında bulunan âile mezarlığına taşınmıştır. Osman Molla Bey; âlim, fâzıl, söz ve kalem sâhibi, güzel konuşan bir kimse olup, Bektaşî davranışlı idi. Güzel şiirleri olmakla beraber, divân hâlinde toplanmamıştır. Şiirde, bolluk, bereket anlamına gelen ve Sin (s) harfi ile yazılan Sâhib mahlâsını kullanmakta idi. Ayrıca hüsn-i hat'ta da mâhir olup, Ta'lîk yazıyı Kâtib - zâde Refî Efendi'den almıştır. Üsküdar'da Balaban iskelesi başındaki çeşme onun hayır eserlerinden biridir. Bursalı M. Tâhir, O. S. E.'nin *Kaamûs*'a yaptığı bir ta'lîkâtının Topkapı sarayı Revân Odası kitapları arasında bulunduğunu yazmakta ise de *(Osmanlı müellifleri,* II, 113), H. F. Karatay'ın hazırladığı katalogta bu eserden söz edilmemektedir. (İ. Parmaksızoğlu)

OSMAN SALÂHADDİN DEDE (Şeyh, Mesnevî - hân) (19 Şubat 1820 - 12 Mart 1887), İstanbul'da Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Seyyid Nâsır Abdülbâki Dede'nin oğludur. Babasını hemen hemen bir yaşında iken kaybeden O., büyük kardeşi Receb Hüseyin Hüsnü Dede tarafından büyütüldü. Ancak, onun da 9 yaşında iken ölmesi üzerine, Beşiktaş Dergâhı şeyhi Kadri Dede, O.'ı ve annesini Kılıç Ali Paşa'da kiraladığı bir eve nakl ederek, burada Mahmud Ağa Sıbyan Mektebi'ne kayd ettirdi. Yenikapı dergâhı şeyhi amcası Abdürrahîm Efendi ölünce, 11 yaşında iken, Konya Çelebîsi Mehmed Saîd Hemden Çelebî tarafından Yenikapı dergâhına, babasının postuna tâyîn olundu. Fakat yaşı küçük olmakla, Mehmed Sâdık Dede, ser - tabbâhlık hizmeti ile O.'a hem vekil, hem de öğretmen olarak verilmiştir. Onun nezâreti altında Hoca Mahmud Efendi ve Kaldırımcı - zâde Ahmed Efendi'den islâmî ilimler ve Arapça'yı, Eyüplü Hoca Hüsâmeddin Efendi'den de Mesnevî'yi okudu. 1858'den itibâren fi'len dergâhın şeyhliğini üzerine alarak, çağının gereği, gerek Yenikapı, gerek Eyüp Bahâriye tekkelerinde *Mesnevi, Fusûsü'l - Hikem* ve Celâl Devvânî'nin *Zevrâ* gibi eserlerini serbest bir biçimde okutmağa başladı. Bilgisi, ciddiyeti ve edibâne davranışları ile, daha Sultan II. Mahmud devrinden itibâren, imparatorluğun başkentinde ün yaparak devrin ileri gelen kimselerini kendisine bağlamış, pek çok mürîd ve dost edinmişti. Bu arada, Midhad Paşa ile de yakın ilişkiler kurmuş ve, Paşa ile, imparatorluğun kanûnî meclislerce yönetilmesi gerektiğinde fikir birliği etmişti. Bunun sonunda; Sultan Abdülazîz'in hal'i, Sultan V. Murâd'ın cülûsu ve hal'i ile Sultan II. Abdülhamîd'in cülûsu olaylarına da karışmış bulunuyordu. Hattâ Sultan II. Abdülhamîd'in cülûsu mukaddimâtına onun temasları ile başlandığı, bu temaslardan sonradır ki, Midhad Paşa ve Sadrâzam Rüşdi Paşa'nın Velîahd ile görüşmelere giriştikleri rivâyet edilmektedir. Kanûn-ı Esâsî'nin ilânı ve yürürlüğe konulması maddesini de Velîahd Abdülhamîd Efendi'nin, Midhat Paşa'ya

O.'nin yanında te'minât vererek kabûl etmiş olduğu da söylenmektedir. Sultan Hamîd'in cülûsunda Şeyhülislam Hayrullah Efendi'yi de fetvâ konusunda îkaz eden yine O. olmuştur. 1877 - 1878 Türk - Rus Savaşı'nda İstanbul'da teşekkül eden iâne komisyonlarında görev alan O., II. Abdülhamîd'in ilk saltanat yılında, aylık 1 000 kuruş maaşla pâdişahın Mesnevî hocalığına getirilmişti. Ancak, yeni hükümdar hükûmete hâkim olarak işlere el koyunca ve Midhat Paşa ile Kanûn-ı Esâsî tarafdarlarını iktidardan uzaklaştırınca, O.'ye o güne kadar gösterdiği teveccühe lüzum kalmamış, Mesnevî derslerine son verdiği gibi, tahsis ettiği 1 000 kuruşluk maaşı da kestirerek, Şeyhin yaşlılığından bahisle, dergâhta oturup zikir ile meşgul olmasını irâde buyurmuştu. Böylece O.'nin Türkiye'de demokratik bir yönetim kurma taraflıları ile doğan fikir ve yakınlık eseri, girdiği siyasî hayatı son bulmuş oldu. Bundan sonra, ölünceye kadar, dergâhın harem dairesinden dışarıya ayak atmadı. Dört yıl kadar hasta yattıktan sonra, 12 martta vuku bulan vefâtı üzerine, cenazesi Eyüp Câmii'nden kaldırılarak, sur dışından Yenikapı Mevlevîhânesi'ne getirildi. Burada yaptırdığı kabre, babasının mezarı yanına gömüldü. Çağında Türk milletinin en seçkin devlet adamları, edibleri ve yazarları tarafından öğülen O., aynı zamanda, tasavvufî eserleri ve yazıları ile de tanınmıştı. *el - Lisânü'l - Muhammediyye fî mâ dalle bihi'l - Îseviyye* adlı, Hıristiyanlığın bâtıl hâle gelişini anlatan Arapça eserinden başka; şiirlerini toplayan küçük bir dîvânı ve Tasavvuf erbâbına hücum eden Hoca İshak Efendi'ye cevap olarak hazırladığı *Risâle-i Vahdet-i Vücûd* adlı kitabı pek tutulmuştur. Velîahd Reşad Efendi (V. Mehmed Reşad) adına yazdığı *Ahlâk-ı Mülûk* risâlesi ve, ayrıca, Mesnevî dersleri sırasında yaptığı şerhleri derleyen bir mecmuası vardır. Onun hazırladığı bu şerhi oğlu ve halefi Mehmed Celâleddin Dede, 22 yıl süren şeyhliği sırasında Dergâhta okutmuş; fakat eser, Mevlevîhâne yangınında, diğer birçok kıymetli kitap arasında yanıp yok olmuştur. (İ. Parmaksızoğlu)

OSMAN SALÂHADDİN DEDE - EFENDİ, en meşhur Mevlevî hânedanlarından birine mensuptur. Babası Şeyh Abdülbâkî Nâsır Dede (1765 - 1821), 17 yıl Yenikapı şeyhi oldu (1804 - 1821). Âilenin 3. şeyhidir. Bestekâr, yazar, mütercim, şâir ve müzikologdur. Babası Şeyh Ebû - Bekir Dede'dir (1705 - 1775). Kütahya'da doğup İstanbul'a gelen bu zât, Yenikapı Mevlevî - hânesi'nin bu âileden gelen ilk şeyhidir. Meşîhati 29 yıldır (1746 - 1775). Onun babası Halvetî şeyhi Ahmed Efendi, onun babası Hüseyin Efendi, onun da babası Halvetî şeyhi Seyyid Nûreddîn Efendi'dir ki 1675'lerde ölmüştür. Demek ki âile, Halvetiyye'den Mevleviyye'ye geçmiştir. Şeyh Ebû - Bekir Dede, Saîde Hanım'la evlenmiş ve bu izdivaçtan, Yenikapı şeyhi ve bestekâr 3 oğlu doğmuştur ki, Nâsır Abdülbâkî Dede, bunların ortancasıdır. Saîde Hanım ise, Galata Mevlevî - hânesi şeyhi (1697 - 1730) Kutb-ı Nâyî Osman Dede - Efendi'nin kızıdır. Bu suretle iki ünlü Mevlevî âilesi birleşmiştir. Nâsır Abdülbâkî Dede ve kardeşleri, ana tarafından, Osman Dede'nin torunları olmaktadır. Osman Dede ise, Türk Musikisi'nin en büyük dinî bestekârlarından biri, ney virtüozu, müzikolog, şâir, yazar ve hattattır.

O. S. D.'nin yerine geçen oğlu Mehmed Celâleddin Dede - Efendi (1849 - 1907), Yenikapı'nın bu âileden gelen 7. şeyhidir (1887 - 1907). Babasının 56 yıllık meşîhat (şeyhlik) rekorunu kıramadıysa da, ilim ve fazlıyla ondan aşağı kalmadı. Bestekâr, müzikolog, bilgin ve tanbur virtüozudur. Şeyhliği 20 yıldır ama, ondan önce de 18 yıl, hasta olan babasına vekâlet etmiş, mukaabe'leleri idare etmiştir. Yerine oğlu II. Abdülbâkî Dede - Efendi (Baykara, 1883 - 1935) geçti. Dergâhın bu âileden gelen 8. ve sonuncu şeyhidir. Meşîhati 18 yıldır (1907 - 1925). Tekkeler kapatılınca, İstanbul Üniversitesi'nde Farsça okuttu. Bunun oğlu Neyzen Gavsi Baykara (Dede) (1902 - 1967) ve bunun kardeşi — hayatta bulunan — Rüsûhî Baykara'dır.

Âilenin aslî dalı böyledir. Yan dallardan da şeyhler, dedeler, müzisyenler, adı tarihe geçen san'atkârlar yetişmiştir. (Y. Ö.)

OSMAN ŞEVKI ULUDAĞ : bk. ULUDAĞ.

OSMANCIK, Çorum iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 1 403 km², nüfusu 59 729 (1975), nüfus yoğunluğu 42, nüfusun % 80'i köylerde oturur, 1 bucağı (Kâmil), 60 köyü var, ilçe merkezinin nüfusu 11 908 (1975), 2 köy 2 000'den çok nüfuslu (Dodurga, Başpınar). İlçe, ilin kuzey bölümündedir. Batısında Kargı, doğusunda Samsun'un Vezirköprü, Amasya'nın Gümüşhacıköy ilçeleri vardır.

İlçe arazisi dağlık ve tepelik olup, düzlükler, vâdî tabanlarındadır. Bir ucu Kargı'ya doğru uzanan Ada Dağı (1 100 m ve Çal tepesindeki en yüksek yeri 1 730 m) ile Yanıkdağ (1 200 m), İnegöl dağı (1 864 m) ile Alan dağının batı yamaçları ilçe topraklarına uzanır. Bu dağlar ve tepelikler arasında Kızılırmak'ın geniş vâdî tabanı yer almıştır (boyu 30 km, eni 2 - 3 km). Dar bir ova görünüşündeki bu düzlüklerin yüksekliği 400 m kadardır. Burası alüvyonlarla örtülü çok verimli topraklardır. İklim de elverişli olduğundan burada tahıllar ve özellikle pirinç, ayrıca pamuk, nar, incir gibi sıcak yerlerin bitkileri yetişebilmektedir. Bu vâdî tabanı düzlüklerinden her iki yana, dağlara - doğru arazi yavaş yavaş yükselir (500 - 600 m'lik tepelikler). Ada dağının üst yapısı Eosen volkanik fasiyesi (eski lavlar, tüfler) olup, altında Kretase tabakaları ve dipte metamorfik kristalin oluşuklar vardır. Bu kristalin arazi, Kâmil bucağında yaygındır. O. kasabasının gerisindeki yamaçlarda Eosen marnları, kumtaşları, vardır. İlçe, kırılmalar kuşağı içindedir. Bu sebeple burada yer sarsıntıları olmuştur (1939, 1942, 1943 ve 1944'deki gibi).

İlçeden geçen başlıca akarsu, Kızılırmak'ın buradaki kesimidir. Burada ırmağa sağdan Koysak çayı, soldan Ovacık suyu karışır. Her iki çay da dağlardan beslendiklerinden ırmağa bolca su getirirler (bk. KIZILIRMAK). İlçe merkezi yakınında 15 gözlü tarihî Koyunbaba köprüsü vardır.

İlçe arazisi, iç bölge ile asıl Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş alanındadır. Burada yağışlar ilkbahar sonlarına kaymış (mayıs 60 mm), yaz sonlarında kurakça bir süre belirmiştir (temmuz 12 mm). Yıllık yağış 400 mm'dir. Ocak ve şubatta kar yağar, kar kalınlığı 20 - 30 cm'yi bulur. Kışlar, iç bölgelere göre daha az soğuk geçer. Doğal bitki örtüsü bozkır ve daha az olarak ormandır. Ormansız yerler 57 bin hektar, ormanlık yerler 41 bin hektardır. Ormanların 4 bin hektarı işletilebilen iyi orman, 22 bin hektarı bozuk orman, geri kalanı fundalık ve çalılıktır. Ormanlar, dağlık yerlerdedir (sarıçam, meşe, karaçam, kızılçam).

İlçe halkının başlıca geçim kaynakları arasında tahıl (pirinç, buğday, arpa, mısır), sebze ve meyve, hayvancılık (53 000 koyun, 60 000 keçi, 5 000 tiftik keçisi, 32 000 sığır, 10 000 manda) vardır. Pirinç, tiftik ve canlı hayvanlar başka yerlere de çokça gönderilir. İlçenin düzlüklerinde makineli tarım yaygınlaşmıştır. Ekilen - dikilen topraklar 14 bin hektarı bulmuştur.

İlçe merkezi olan O., Kızılırmak vâdîsinde, 410 m yükseklikte, bir tepenin eteğindedir. Nüfusu 11 908'dir. Kasabadan 70 m kadar yüksekteki tepede O. Kalesi vardır. Çevresindeki il ve ilçelere karayollarıyle bağlıdır.

O.'ta Kızılırmak'ın sol yakasında Gemici mahallesi adlı bölüm ile asıl kasaba arasını 205 m uzunlukta tarihî bir taş köprü (Koyunbaba köprüsü, 1491) birleştirmiştir. Genişliği 7,5 m, 15 gözden en yükseği 25 m olan bu köprü, Osmanlılar çağının san'at eserlerindendir. Kasabada Osmanlılar'dan kalma iki hamam, büyük bir kubbesi olan Koca Mehmed Paşa camii, Akşemseddin camii, ilçenin en büyük camii olan ve depremlerle birkaç defa türlü yerleri yıkılan Beyler Çelebî camii gibi eserler, içme kullanma suyu, elektriği, ortaokulu, ilkokulları, çarşısı, pazarı, parkı, sağlık merkezi ile işlek bir küçük şehirdir. (R. İzbırak)

OSMANCIK : Bir görünüş

OSMANELİ, Bilecik iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 526 km², nüfusu 14 496 (1975), nüfus yoğunluğu 27,5, nüfusun % 75'i köylerde oturur, köy sayısı 26, ilçe merkezinin nüfusu 4 217 (1975)'dir. Köylerin çoğu 150 - 400 nüfusludur. Eskiden bir bucak iken, 1926'da ilçe durumuna getirilmiştir. İlçe, ilin kuzey bölümündedir. Doğusunda Gölpazarı ilçesi, kuzeyinde Sakarya ilinin Geyve, batısında Bursa'nın İznik ve Yenişehir ilçeleri vardır.

Sakarya ırmağının vâdîsi (500 - 1 000 m genişlikte) dışında, alçak dağlar ilçede çok yer tutar. Granit, gnayıs, mermer, kristalin kalker ve kalkerlerin, fliş ve şistlerin bulunduğu Jura, Kretase ve Eosen devirleri tabakaları ve damarları başlıca arazi malzemesidir. Sakarya vâdîsi boyu yeni alüvyonlardan oluşmuştur. Burası, Bolu ve Gemlik körfezi deprem bölgelerinin etki alanı içindedir.

İlçenin başlıca akarsuyu, bir kesimi (40 km kadar) buradan geçen Sakarya ırmağı ile buna batıdan karışan ve kaynaklarını Eskişehir doğusundan alan Göksu, doğudaki dağlardan kaynağını alan ve burada Sakarya'ya dökülen Göynük çayıdır. Sakarya, bu kesimde geniş ve derindir. Irmağın buradaki akımı saniyede 150 - 180 m³ olup, birçok yerlerinde geçit vermez. Kabardığı zaman yatağından saniyede 250 - 300 m³ su geçer, derinliği 2 - 3 m'yi bulur, bazı yerlerinde yanlara taşar. Çok çekildiği zaman bile 30 m³ su geçirir. Akarsular ilkbahar, kış, ve kısmen güzün kabarır.

İlçede Marmara ikliminin özellikleri vardır. Yılın çok zamanında ılımlı, kışları oldukça soğuk (arasıra donma olur), yazları sıcaktır. Yıllık yağış 500 mm'dir. Yağmurlar ilkbaharda ve güzün ve kışın yağar. Arazi parçalı olduğundan küçük iklim yöreleri oluşmuştur. Dağlık yerler bir süre kar ile örtülü kaldığı halde, Sakarya vâdîsi ve çevresinde pamuk, incir, zeytin gibi sıcak iklim bitkileri yetişir. Tarıma elverişli yerler azdır (20 bin hektar) ve vâdîlerle az eğimli yamaçlarda, yassı tepeliklerde (400-500 m)'dir. Geri kalan yerler, kısmen iyi ormanlar (meşe, çam) ve fundalıklar şeklinde bir bitki örtüsü gösterir (35 bin hektar). Bu arada meyvelikler 500, sebze bahçeleri 500, bağlar 1 200, çayır ve otlaklar 200 hektar kadardır.

İlçe halkının geçim kaynakları sebzeciliktir. Çeşitli sebzeler bolca elde edilir ve büyük şehirlere gönderilir. Bağcılık, ipek böcekçiliği, meyvecilik (reçellik ayvası tanınmıştır), tahıl (buğday, arpa, yulaf) da geçim kaynaklarıdır. Ayrıca şeker pancarı (yılda 5 - 6 bin ton) elde edilir. Bu ürün, demiryolu ile Adapazarı şeker fabrikasına gönderilir. Tütün, pamuk, susam, ayçiçeği de, hem başka yerlere satılmak, hem de yerinde yararlanmak üzere yetiştirilir. Karpuzları ve özellikle kavunları çok aranır ve başka yerlere satılır. Ağustosta "O. karpuz bayramı" açılır.

İpek böcekçiliği ilçenin birçok köylerinde (ilçe merkezi dışında 24 köy) yapılır (25 - 35 ton koza). Kozalar, ilçedeki fabrikaca ve koza kooperatifince üreticiden satın alınır, fabrikada ipek durumuna getirilir, dokunmak üzere Bursa'ya gönderilir. Kalite ve verimi arttırmak için, 1963'ten beri Japonya kökenli polihibrit böcek tohumlarından da yararlanılmaktadır.

İlçede mera az olduğundan, daha çok, kıl keçisi yetiştirilir (17 bin). Koyun ise daha azdır (8 bin). Her çiftçi âilesinin ineği vardır (8 bin). İlçeye gelen mandracılar tarafından süt ve peynirler değerlendirilir (kaşar peyniri ve beyaz peynir). Her yıl "O. evcil hayvan sergisi" açılır ve yarışma olur.

Kasabada 100 kadar işçisi bulunan ve yılın yarısında çalışan bir ipek filatör fabrikası, bir ayçiçeği yağı fabrikası ve imâlâthânesi, elektrikle çalışan iki un değirmeni, 4 köyde motor ile ve 11 köyde su gücü ile çalışan un değirmenleri bulunmaktadır.

O. (1913 yılına kadar Lefke adını taşıyan kasabaya, Osman Gazi'ye izâfeten bu ad verilmiştir), 1308'de I. Osman tarafından alınmıştır. Nüfusu 4 217 (1975)'dir. Eski İstanbul - Bağdad ve Mekke yolu üzerinde, şimdi de Ankara - Istanbul demiryolu ve karayolu boyunda olan kasaba, Sakarya ırmağının sol yakasında, dağ eteğinde serpilmiştir. Çarşısı, pazar ve panayır yerleri, çoğu iki katlı ve kiremitle örtülü evleri, ortaokulu, ilkokulları, kitaplığı, banka şubeleri, eski eserlerden Rüstem Paşa camii (1516), Sakarya kıyısında tarihî değerde gözetleme kuleleri, içme ve kullanma suyu, elektriği, fabrika ve yapımevleri vardır. Kasabanın 6 km kuzeyinde soğuk içmelerde böbrek, bağırsak ve mide rahatsızlıklarına şifa verici kaynaklar bulunmakta, yazın ziyaretçi çekmektedir. Sakarya kıyısında turistik moteller vardır. (R. İzbırak)

OSMANELİ : Bir görünüş

OSMÂNÎ NİŞANI, İmparatorluk Türkiyesi'nin nişanlarından biri. Abdülazîz Han (1861 - 1876) tarafından vaz'edilmiştir. Ağabeyi I. Abdülmecîd'in vaz'ettiği Mecîdî Nişanı'ndan değerli sayılmıştır. O. N.'nın murassâ, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü olmak üzere 5 rütbesi vardı ve Mecîdî Nişanı gibi bir de beşinci rütbesi yoktu. Gene Mecîdî Nişanı gibi hanımlara mahsus şekli yoktu. Yalnız erkeklere mahsustu. II. Abdülhamîd'in İftihâr Nişanı, O. N.'nın üzerinde sayılırdı; onun da üzerinde II. Mahmûd'un İmtiyâz Nişanı bulunurdu. Hepsinin üzerindeki Hânedân-ı Âl-i Osmân Nişanı ise, şehzâde, sultan ve yabancı hükümdarlara mahsus olup, devlet adamlarına verilmezdi. (Y. Ö.)

OSMANİYE, Adana iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 974 km², nüfusu 101 587 (1975), nüfus yoğunluğu 104, 4 bucağı var (Kaypak, Tecirli, Toprakkale, Yarpuz), köy sayısı 47, köylerin çoğu 300 - 600 nüfuslu, 1 000'den çok nüfuslu 6 köy, 2 000'den çok nüfuslu 2 köy var, ilçe merkezi 61 561 (1975) nüfusludur.

İlçe, ilin güneydoğu bölümündedir. Kuzeyindeki Bahçe ve Kadirli, batısında Ceyhan ilçeleri, güneyinde Hatay ilinin Dörtyol ilçesi, doğusunda Gaziantep'in İslahiye ilçesi vardır. O. ilçesi türlü tarihlerde önemli idârî değişiklikler geçirmiştir. 50 - 60 yıl kadar önce burada şimdiki Adana, Hatay, Gaziantep illerinin birer bölümünü içinde toplamış bulunan Cebelibereket (b. bk.) adlı bir sancak vardı ve Osmanlı imparatorluğunun son zamanlarında bu sancak Adana vilâyetine (eyâlet) bağlı bulunuyordu. Burası Cumhuriyet devrinin başlangıçlarında önce müstakil sancak, 1923'te vilâyet olan bir idâre bölümü durumuna getirilmiştir. O sıralarda Büyük Millet Meclisinde 3 mebus ile temsil olunuyordu. Cebelibereket vilâyetinin o zamanki kazaları (ilçeleri) O., Ceyhan, Bahçe, İslahiye ve Dörtyol idi. Bu vilâyetin sınırları Adana, Maraş, Gaziantep vilâyetleriyle çevrili bulunuyordu. Cebelibereket vilâyetinin O., Bahçe, Dörtyol kazaları Adana vilâyetine ve İslahiye kazası Gaziantep vilâyetine bağlanarak bu eski vilâyet kaldırılmıştır. 1938'de Hatay'ın bir vilâyet (il) hâlinde anavatana katılması sırasında Dörtyol ve Hassa kazaları Adana'dan alınarak bu vilâyete bağlanmıştır.

İlçenin yeryüzü şekilleri doğu bölümünde Çukurova'nın (b. bk.) buraya doğru olan geniş bir girintisi ile bu düzlüklerin (80 - 100 m) doğusundaki Amanos dağlarının (b. bk.) kuzey bölümü (1 500 - 2 000 m), ilçenin güneyinde yine bu dağların uzantıları (500 - 1 000 m), kuzeyinde yüksekliği çok olmayan tepelik arazî (300 - 500 m)'dir. Ova bölümü, çok yerinde, eski alüvyonlarla örtülü verimli düzlüklerdir. Bu düzlükler ortasında yer yer bazaltlardan oluşmuş tepeler ve Orta Miosen tabakaları (Toprakkale çevresi) vardır. Dağlık yerlerde ise Üst Kretase fliş tabakaları, serpantinli arazî, Mezozoik - Tersiyer serinin kıvrımlı tabakaları ve Yarpuz çevresinde volkanik arazî (bazalt) ile Orta Miosen tabakaları başlıca oluşuklardır. İlçede linyit, krom, çinko, bakır, demir, manyezit, amyant, kükürt maden yatakları bulunduğu üzerinde durulmuştur.

İlçede Akdeniz ikliminin özellikleri vardır. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılımlı ve yağışlı geçer. Sıcaklığın 0°'ın altına düşmesi nadir olur. Dağlık yerlerde yayla iklimi vardır. Buraları yazın serin olur, kışın ova bölümündeki ılımlı hava, dağlara çıkıldıkça ve içerilere girildikçe değişir, soğumaya doğru gider. Yıllık yağış 600 mm'dir. Bunun yarıdan çoğu kışın, dörtte biri ilkbaharda yağar. İlçenin başlıca akarsuları, kaynaklarını Amanos dağlarından alan ve Ceyhan ırmağına (b. bk.) dökülen derelerdir.

Doğal bitki örtüsü olarak, 200 - 400 m yüksekliklere kadar maki'ler (bodur ağaçlar topluluğu içinde pırnal meşesi, mersin, murt, keçiboynuzu, yemişen, zakkum, yabânî zeytin, böğürtlen) gibi bitkilerin bulunduğu bir örtüdür. Maki alanlarının bir kısmında Antep fıstığı, badem, aşılı keçiboynuzu, zeytin ağacı gibi pazar gücü olan bitkiler yetiştirilmiştir. Dağların yüksek yamaçlarında ormanlar vardır. Bunların bir kısmı iyi korunmuş, bir kısmı yarı bozulmuştur. Bu ormanlarda kızılçam, karaçam, sedir, köknar, ardıç, meşe, kayın, gürgen, çınar vardır (125 bin hektar). Ormanlardan yılda 6 - 7 bin ton tomruk, ayrıca direk ve odun elde edilir. Şehirde Devlet Orman İşletmesi Müdürlüğü vardır.

O., çeşitli tarım ürünlerinin bol yetiştirildiği zengin bir ilçedir. Burada portakal, limon, buğday, arpa, susam, fıstık, pamuk, meyveler, sebzeler önemli gelir kaynaklarıdır. Sığır (16 bin), kılkeçisi (28 bin), koyun (7 bin) ve kümes hayvanları da beslenir.

O., 62 000'i geçen nüfusiyle orta büyüklükteki şehirlerdendir. 1927'de 5 000 nüfuslu bir kasaba, 1950'ye kadar 8 - 10 bin nüfuslu bir küçük şehir iken, son 25 - 30 yılda gelişme göstermiş, şehir özelliği almıştır. Yüksekliği 125 m, deniz kıyısına uzaklığı 25 km'dir. Şehir, Amanos dağlarının batı eteğinde, yol uğrağı bir yerde, bahçeler arasında serpilmiştir. Önünde verimli geniş bir ova uzanır. Adana - Fevzipaşa demiryolu üzerindeki istasyondan uzanmış olan iki yanı ağaçlarla süslü geniş cadde, şehire uzanmıştır. Şehrin öteki caddeleri de düzgün, yanları ağaçlık ve planlıdır. Çoğu 2 - 3 katlı, bir kısmı çok katlı yapıları ile O., düzenli büyüyen şehirlerdendir. O., çevre illerine uzanan karayollarının ve demiryolunun geçtiği, taşıtların yeter derecede işlediği canlı bir şehirdir. İlçedeki Toprakkale (nüfusu 4 bin), demiryolu istasyonu ve önemli bir kavşak yeridir.

İlçe arazisi, eski ve orta çağlardan beri önemli yerleşme yerlerinden olmuş, ormanlık ve dağlık yerdeki Yarpuz (yüksekliği 1 000 m)'dan geçen kervan yolu O.'den de geçmiştir. Bu dağlık yerler ve çevreleri eskiden kalabalık yerler olmuştur. İlçe arazisinde eski ve tarihî değeri bulunan kalıntılar vardır. Kuzeydeki Hemite (Tecirli bucağında olup şimdiki adı Gökçedam) köyü ve Bodrum kaleleri, iki kale arasındaki eski şehir harabeleri (Eskiçağ'a ait olduğu sanılan Hierapolis - Castabala), Toprakkale'deki kalıntılar, Frenk Kalesi denilen yer, doğuya doğru Savranda Kalesi, çeşitli Türk eserleri, aynı zamanda turistik yerlerdir.

Bugün O., işlek çarşısı, pazarı, içme ve kullanma suyu, elektriği, çeşitli imâlathâneleri, ilkokulu, ortaokulu, kız sanat enstitüsü, akşam kız sanat okulu, lisesi, 5 000 kişilik spor alanı, sinemaları, parkları, çevrede dinlenme yerleri, devlet hastahanesi, modern otel ve lokantaları bulunan bir şehirdir. (R. İzbırak)

OSMANLI BANKASI, Ottoman Bank. 1863 yılında Bank-ı Osmânî-i Şâhâne adı ile kurulmuştur. İlk kuruluşta ortaklarının mühim bir kısmını İngiliz ve Fransız sermayedarlar meydana getiriyordu. İmzalanan ilk imtiyaz-nâme ile 30 yıl olarak tesbît edilen imtiyaz müddeti, 1875 yılında 20 yıl, 1895 yılında da 12 yıl ilâvesi ile 1925 yılına kadar uzatılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise 1924, 1925, 1933 ve 1952 yıllarında kabûl edilen kanunlarla bankanın imtiyaz müddeti 1975 yılına kadar uzatılmakla beraber, bu kanunlara istinâden imzalanan imtiyaz sözleşmelerinde, bankanın evvelce sâhib olduğu imtiyazlar giderek daraltılmıştır. 1863 imtiyaz-nâmesine göre, bankanın sermayesi 2.7 milyon sterlin idi. Merkezi İstanbul'da olan bir Osmanlı ticaret şirketi hüviyeti taşımasına rağmen, Londra ve Paris'teki idare meclisleri tarafından yönetiliyordu. Banka ihrac ettiği banknotların 1/3 oranında altın bulundurmak kaydı ile, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilindeki banknot ihrac yetkisini hâiz bulunduğu gibi, devletin her türlü gelir ve giderlerini kontrol etme yetkisini taşıyan bir hazinedar hüviyetine de sâhipti. Bu sebeble, O. B.'nın idare meclisi üyelerinden birinin bütçe komisyonlarında bulunma hakkı da vardı. Ayrıca devlet, bütçesinin bütün detaylarını bankaya bildirmek, olağanüstü hâller dışında, bildirdiği ödenekleri aşmamak ve bütün gelir ve giderlerini O. B. aracılığı ile almak ve ödemek durumunda bulunuyordu. Banka, hazine işlemlerinden % 05, ihrac ettiği tahvillerden % 1 komisyon aldığı gibi, devlet, ayrıca, kendisine "şûbeler ikrâmiyesi" adı altında bir ödemede de bulunmakta idi. 1875 yılında imzalanan imtiyaz - nâmede bu şartlar değiştirilmemiş, sâdece O. B.'nın sermayesi 5 milyon sterline yükseltilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında bankanın hükûmetin banknot ihrâc talebini red etmesi üzerine, Osmanlı Hükûmeti, re'sen kâğıt para ihrâcına başlamış ve Merkez Bankası görevlerini de devletin kontrolü altında kurulan İ'tibâr-ı Millî Bankası'na devr etmişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında imzalanan 1924 ve 1925 tarihli imtiyaz - nâmelerle, O. B.'nın banknot ihrâcı tekeline son verilmiş, gerektiğinde devletin Merkez Bankası kurma hakkı tanınmış, O. B.'nın bütçe komisyonuna katılma ve hazinedarlık görevlerini yürütme imtiyazları da kaldırılmıştır. Buna karşılık, O. B.'nın tedâvülde bulunan banknotlarına, hazineye 51.5 komisyon ödemesi kaydı ile, mecburî tedâvül imkânı sağlanmıştır. 1933 yılında imzalanan imtiyaz-nâme ile, O. B.'na Türkiye'de en az 30 şûbe bulundurma, Türkiye'deki işlemlerine en az 1 milyon sterlin tahsis etme ve hükûmete karşılıksız 1.2 milyon sterlin kredi açma mecbûriyeti konmuştur. Buna karşılık banka, kazanç vergisi dışındaki vergilerden muâf tutulmuş ve millî bankalara tanınan bütün haklardan yararlanması kabûl edilmiştir. O. B., daha sonra, tedâvülde bulunan 891 475 TL tutarındaki kendi banknotunu, karşılığını altın olarak ödemek suretiyle tasfiye etmiştir. 1952 yılında imzalanan mukavele ile, O. B.'nın sermayesi 8 milyon sterline çıkarılmış ve banka Türkiye'de şûbe açmak suretiyle faaliyette bulunan bankaların tâbî olduğu genel hükümler içine alınmıştır. O. B.'nın bugünkü sermayesi 10 000 000 sterlindir. Ayrıca, O. B.'nın merkezi ve ikametgâhı Türkiye'de add olunmakla beraber, Türkiye dışındaki işlemleri vergilendirilme dışında tutulmuş ve O. B.'na, yabancı banka kontrgarantisine istinâden, millî bankalar gibi, te'minât mektubu verebilme hakkı tanınmıştır. O. B., 1969 yılında İngiltere ve bâzı Afrika ve Orta Doğu ülkelerindeki şûbelerini National and Grindlay's Bank'a devr etmek suretiyle, Londra'da, sâdece Türkiye ve Fransa'daki işlemlerini yürütecek bir merkez bırakmıştır. O. B.'nın son imtiyaz mukavelesinin süresi 1 Mart 1975 tarihinde sona ermiş ise de, taraflar, mukavelede belirtildiği gibi, sürenin sona ermesinden iki yıl önce fesih ihbârında bulunmadıklarından, mukavele kendiliğinden uzamış durumdadır. Ancak, taraflardan her biri, iki yıl önceden haber vermek kaydı ile, mukavelenin fesih tarihini tesbît etmek hakkını korumaktadırlar. (K. Günay)

OSMANLI İMPARATORLUĞU.

I. SİYÂSÎ TARİH

Osmanlı devletini kuracak olan Osmanoğulları'nın ataları, en kuvvetli tahminlere göre, 1071 Malazgirt zaferinden hemen sonra Doğu Anadolu'ya gelip yerleşen bir Türk grubunun, Oğuzlar'ın 24 boyunun en soylusu sayılan Kayılar'dan bir aşîretin reisi idiler.

Van Gölü'nden Sakarya'ya (1071 - 1231) :

Osmanlı devletinin kurucusu sayılan Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi, onun babası Gündüz Alp'tir. Gündüz Alp'in babasının Kaya Alp, onun babasının Gök Alp, onun babasının Sarkuk Alp, onun babasının Kayık Alp olması ihtimali vardır. Yurt tutmak için Orta Asya'dan, Türkistan'dan Doğu Anadolu'ya gelen bir Kayı aşîretinin başında bu Sarkuk Alp'in bulunması muhtemeldir. Yurt tutulan bölge, Van Gölü'nün kuzey - doğusunda Ahlat civarıdır.

Osman Gazi'nin büyükbabası Gündüz Alp'in, kendisi gibi Kayılar'dan olan Mardin Artukluları'nın hizmetinde bir bey iken, Câber'de Fırat'ı geçerken boğulup Türk Mezârı'na gömülmüş olması ihtimali düşünülebilir. Osmanlı devletini kuracak âileyi bir buçuk asır sonra Ahlat'tan oynatan sebep, yaklaşan Cengiz Han'ın Moğolları olabilir.

Ahlat - Mardin yolu, güney - batıya doğru kuşuçuşu 200 km dir. Gündüz Alp, Artuk Arslan'ın (1201 - 1239) emrettiği bir misyon için 250 km daha güney - batıya inip Câber'e gelmiş olabilir. Bu misyonda başarılı olmıyan Kayı aşîreti reîsi Gündüz Alp'i kaybedip onun oğlu Ertuğrul Gazi'nin başkanlığında 1230 yazında kuzeye doğru kuşuçuşu 430 km geçip Erzincan civarına erişmiş bulunabilir. İşte burada, 10 Ağustos 1230 Yassıçemen meydan muharebesinde, 39 yaşlarındaki Ertuğrul Bey, Türkiye sultanı Alâeddin Keykubâd'a küçük, fakat yiğitçe bir hizmette bulunmuş olmalıdır.

Sakarya'dan Meriç'e (1231 - 1362) :

Bunun üzerine Sultan Alâeddin, Ertuğrul Bey'e Bizans uc'unda (sınırında) dirlik vermiştir. Ertuğrul, Erzincan'dan kuşuçuşu 900 km yol alarak batıdaki dirliğine erişmiştir. Muhtemelen tarih 1231 yılıdır ve Osmanlı devletinin nüvesi kurulmuştur. Ertuğrul Bey, Türkiye İmparatorluğu'nun bir uc beyi (marki'si) durumundadır.

Osmanoğulları'nın menşei üzerinde yapılabilecek en gerçeğe yakın tahmin, tarih ilminin bugünki durumuna göre, bu şekildedir.

Selçuklu Türkiyesi'nin Bizans'a karşı olan batı sınırları, iki büyük uc beyi (duka) tarafından korunmaktadır: Kuzeyde Kastamonu'da oturan Çobanoğulları ve güneyde Germiyanoğulları. Ertuğrul Bey, 1281'de ölünceye kadar 50 yıl, bu Çobanoğulları'na tâbîdir. Doğrudan doğruya Konya'daki Selçuklu İmparatoruna bağlı büyük uc beylerinden değildir (bir ara Germiyanoğulları'na tâbî bulunduğu da sanılmaktadır).

Osmanoğulları'nın atasının başında bulunduğu Kayı aşîreti, 1071 Malazgirt zaferinden önce, hattâ 1040'tan önce de Merv'den Ahlat'a gelmiş olabilir. Bu yıllar, Selçuklular'ın Mâverâünnehr'den Horâsân'a geçtiği yıllardır.

Ertuğrul Gazi'ye verilen yurd, bugünki Kütahya - Bursa - Bilecik illerinin sınırlarının birleştiği yöredir ve 1 000 km² kadar bir toprak parçasından ibarettir. Söğüt, sonradan Bizans'tan feth edilerek başkent yapılmıştır.

Ertuğrul Gazi'nin yerine oğlu Osman Gazi geçmiş ve 1324'e kadar 43 yıl saltanat sürmüştür. 1300 yılına kadar babası gibi Çobanoğulları'na tâbî küçük uc beyi (marki) olan Osman Gazi, bu tarihte doğrudan doğruya Konya Selçukluları'na bağlı büyük uc beyi (duka) mevkiine yükselmiştir. Bu suretle Osmanlı devletciliği, 69 yıl Çobanoğulları'na, Kastamonu'ya tâbî yaşamıştır. 1308'de Selçukoğulları düşünce, Osman Bey, doğrudan doğruya Tebriz'de oturan İlhan'ın büyük uc beylerinden biri hâline gelmiş ve İlhan'ın Anadolu umumî valileri tarafından kontrol edilmiştir. İlhanlılar'a tâbiiyet, 1335'e kadar devâm eder (1308'den önce Selçuklular da İlhanlılar'a bağlı idiler).

Osman Gazi, 1281'de babasından 4 800 km² kadar aldığı toprak mirasını, 16 000 km²'ye çıkartarak 1324'de oğlu Orhan Gazi'ye devr etmiştir. Bu toprakları, Bizans'tan feth etmiştir. Osman Gazi'nin bıraktığı miras, bugünki Bilecik ili, Eskişehir merkez ilçesi, Sakarya'nın Gevye, Akyazı, Hendek, Kütahya'nın Domaniç, Bursa'nın Mudanya, Yenişehir ve İnegöl ilçelerinden ibarettir. Ne kadar mütevâzı değil mi?

Ama mânâsı vardı ve büyüktü. Zira bu yıllarda Türkiye, Selçukoğulları'nın parlak günlerini hasretle anıyordu. Anadolu Türk'ü bahtiyar değildi ve ancak gazâ ve tasavvufla teselli buluyordu. Millî birlik yok olmuştu. Selçukoğulları'nın o derece meşakkatle kurdukları, şan ve şerefle yaşattıkları millî birlik... Şimdi kırk beyliğe ayrılmış bir Anadolu Türk'lüğü vardı. Çoğu birbirini yemeğe çalışmakla meşguldü. Anadolu'nun birçok kısmı da daha Bizans'ın elindeydi.

Porsuk'la Sakarya arasındaki Ergenekon'a tıkılmış mütevâzı bir beyliğin bu birliği yeniden kuracağı, hayâlin bile ötesinde idi. Yalnız Şeyh Edebalı, rüyasında görmüştü. Kırka bölünmüş, boynu bükülmüş Anadolu Türkü, erenler ereninin bu ilâhî işaretini henüz öğrenmemişti.

Orhan Gazi, babasının yıllardan beri kuşattığı Bursa'yı alarak (6 Nisan 1326) başkent yaptı. Bu suretle 1321'de Marmara'ya erişen ve denize çıkan Osmanlılar, bir Bizans şehrini daha aldılar ve az sonra Karadeniz'e de çıktılar. 1231'den 1326'ya kadar 95 yıl 3 Osmanoğlu, birer prenstir; sadece 1300'de Selçuklu Sultânı'ndan tabl-ü alem alarak büyük uc beyi olmuşlardır. 1326'dan itibaren Orhan Gazi, artık gerçek bir kraldır ve Anadolu Türkmen beyleri içinde yalnız Karamanoğlu aynı seviyededir.

1335'te de Sultân Orhan, artık İlhanlılar'a bağlılıktan kurtulur ve tamamen müstakil, askerî bakımdan çok güçlü, fevkalâde dinamik bir devletin başı olur. 1324 şubatından 1362 martına kadar 38 yıl süren saltanatı, Bizans İmparatorluğu'ndan devamlı fetihlerle geçer. Babasının dehâsını, belki daha büyük çapta tevârüs etmiştir. Son derece mâhir bir diplomasi ile, hem Anadolu Türkmen beylikleri, hem Balkan devletleri, hem de Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu ile münasebetlerini devâm ettirir ve daima Osmanlı devletinin lehine durumlar meydana getirir.

1329 mayısında, o sırada çok mühim bir şehir sayılan İznik'i feth eder. Şehri geri almak istiyen Bizans imparatoru III. Andronikos Paleologos'u Türk topraklarına sokmadan, Boğaziçi'ne 40 km mesafede, Gebze Darıcası civarında yakalar; düşmanı bozar, imparator yaralanıp kaçar ve iki imparatorluk prensi muharebe meydanında kalır. Bu Pelekanon meydan muharebesi (2 Mart 1331) Osmanlı hükümdârının şöhretini bütün cihâna yayar. Zira Avrupa'nın unvan ve protokol bakımından birinci hükümdârı sayılan Bizans İmparatoru'nu, açık sahrâ muharebesinde yenmiştir.

1345'te ilk Türkmen beyliği olarak, Balıkesir - Çanakkale çevresinde saltanat süren Karasıoğulları'nı, Osmanlı devletine katar ve Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasını tutar. İstanbul Boğazı'nın da Asya yakasını tutmuştur. 1354'te Orhan Gazi'nin büyük oğlu Velîahd Gazi Süleyman Paşa, Gelibolu yarımadasına, Rumeli'ne, Balkanlar'a, Avrupa'ya ayak basar. Türk tarihinin dönüm noktalarından biridir. "Rumeli Fâtihi" sanını kazanır. Gelibolu yarımadasını feth eder. 1354'te Ankara'yı da alır. 1359'da attan düşerek ölür ve Bolayır'daki büyük millî ziyaret yerlerinden olan türbesine gömülür. Yerini kardeşi Gazi Murâd Bey (I. Murad) alır. Murad Bey daha 1359'da Meriç'i aşarak Dimetoka'yı alır ve İstanbul sûrlarına kadar akınlar yapar. 1362'de babası Orhan Gazi'nin yerine geçer. 4 ay sonra, 1362 temmuzunda da Edirne'yi feth eder. Artık Osmanlı devleti, gerçek bir imparatorluktur. Dünyanın güçlü devletlerinden biridir. Çok çekinilecek bir askerî güce erişmiştir.

Sultân Orhan'ın oğluna bıraktığı devlet 95 000 km²'dir. Bugünki Bilecik, Bursa, Balıkesir, Sakarya, Kocaeli, Bolu illerinin tamamını, Çanakkale ve Eskişehir illerinin en büyük kısmını, İstanbul ilinin Asya topraklarının büyük kısmını, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Ankara, Manisa, Kütahya, İzmir illerinden de bazı parçaları içine alır. Mühim topraklardır. Bu topraklar üzerinde Orhan Gazi'nin devletinin nüfusu, o zamanki İngiltere krallığının nüfusundan çok fazladır. Ve bu topraklar o çağda, dünyanın en zengin ülkeleri arasındadır. Boğazlar, Marmara, Ege, Karadeniz arasında, iki kıt'aya yayılmıştır. Dehşetli bir jeopolitik ehemmiyet arz etmektedir.

I. Sultan Murad, 1362'de, babasının yerine geçtikten bir kaç ay sonra Edirne'yi aldığı zaman, büyükbabasının babası Ertuğrul Gazi'nin Sakarya çevresinde yurt tutmasının üzerinden 131 yıl geçmiştir. 131 yılda Sakarya'dan Meriç'e varılmıştır. Bu toprakların mühim kısmı gazâ ve cihad yoluyle Hıristiyanlar'dan feth edilmiş ve Türk'leştirilmiştir. 1335'ten itibaren Türkiye'nin en güçlü hükümdârı ve lideri olan Sultân Orhan'dan sonra 1362'de Sultan Murad, artık hiçbir Anadolu Türkmen beyliğince münakaşa edilemiyecek bir dereceye erişerek saltanatına başlamıştır.

Meriç'ten Tuna'ya (1362 - 1453) :

Ağabeyi Gazi Süleyman Paşa, Rumeli Fâtihi ise, I. Sultân Murad Han Hudâvendigâr Gazi de, Balkanlar'ın fâtihidir. Türkler'in Meriç'i geçmesi, Balkan devletlerini telâşlandırmış ve Osmanlı'ya karşı ilk Haçlı koalisyonu teşekkül etmiştir. Bu koalisyon, Macaristan kralı I. Layoş'un başkumandanlığı altında, Sırbistan kralı V. Uroş, Bosna kralı I. Tvrtko'nun da katılmasıyle Osmanlılar'ın üzerine yürümüş, fakat 1364'te Sırp Sındığı'nda Hacı İlbeyi tarafından mahvedilmiştir. İkinci Haçlı ordusu, 26 Eylül 1371'de I. Murad tarafından Çirmen meydan muharebesinde ezilmiştir. Bu vuruşmada başkumandan olan Sırbistan kralı Vukaşin'le kardeşi Velîahd - Prens Uybyeşat can vermişlerdir.

Balkanlar'ı hızla ele geçiren I. Murad, Anadolu Türkmen beyliklerinde de genişlemek ihtiyacında idi. Asker ve saire bakımından bu beyliklerin topraklarına ihtiyacı vardı. Sulh yoluyle, şan ve şöhretinin sağladığı avantajlarla Anadolu'da yayılmaya çalışıyor, fakat bilhassa Karamanoğulları mukavemet ediyordu. 1386 - 1387'de ilk Osmanlı - Karaman savaşı çıktı ve bundan böyle hepsinde olacağı gibi Karaman ezildi.

Üçüncü Haçlı koalisyonu, 20 Haziran 1389'da Birinci Kosova meydan muharebesinde yok edildi. Fakat zaferden sonra Sultan Murad, şehid düştü. Türk tarihinin müstesna askerlerinden biri olan I. Murad, 27 yıl, 3 ay süren saltanatından sonra oğlu Yıldırım Bâyezid'e 500 000 km²'ye varan bir imparatorluk bırakıyordu. Avrupa toprakları (291 000 km²),

Asya topraklarını (208 000 km²) geçiyordu. Bu suretle Orhan Gazi'nin bıraktığı devletin sınırları 5 mislinden fazla büyümüş oluyor ve bu iş, bir kuşaktan (33 yıl) daha kısa bir müddet içinde gerçekleşiyordu. Tuna kuzeyde sınır teşkîl ediyor ve Türk toprakları Balkanlar'da Atina'nın kuzey varoşları ile Belgrad'ın güney varoşları, doğudan batıya doğru da Karadeniz'le Adriya Denizi arasında uzanıyordu. Orta Karadeniz kıyıları ve Orta Anadolu'nun batı kesimi, Osmanlı metbûluğunu kabûl etmişti. Akdeniz'e çok yaklaşılmıştı.

1390 yılı ile 1391'in ilk aylarında I. Bâyezîd kendisine "Yıldırım" unvânını kazandıran bir sür'atle, Batı Anadolu Türkmen beyliklerini birer ikişer ortadan kaldırarak Osmanlı birliğine kattı. Çoğu mukavemet bile etmedi. Bu mukavemet hem imkânsızdı, hem de Osmanlı birliğine katılmanın büyük avantajları vardı. 1391'de Sultan Bâyezîd, Akdeniz kıyılarında idi. İkinci Anadolu seferinde, tekrar savaş çıkaran Karaman'ı ezdi. 60 parça harb gemisi ile Ege adalarını vurdurduktan sonra Bizans'ın Osmanlılar'ca ilk kuşatmasını yaptı. 1391 yazında Türkler'in "Eflâk" dedikleri Güney Romanya prensliği, Osmanlı hâkimiyetini tanıdı ve Osmanlı kudreti Tuna'yı aşmış oldu. Ertesi yıl Selânik ve Silivri feth edildi. Macaristan kralı Sigismund'un ordusu ezildikten sonra padişah, 3. Anadolu seferine çıktı. Kastamonu'daki İsfendiyâr Türkmen beyliğini doğrudan doğruya Osmanlı birliğine kattı.

25 Eylül 1396'da Yıldırım, Niğbolu'da, bütün Avrupa'nın katıldığı bir Haçlı ordusunu mahv etti. Avrupa'nın en seçkin birliklerinin katıldığı 130 000 kişilik bu ordu, bir yılda ve çok iyi, büyük masraflarla hazırlanmıştı. Bizans'ı yeni bir Osmanlı muhasarasından kurtarmak, Türkler'i Balkanlar'dan çıkarmak, hattâ Kudüs'e kadar gitmek niyetinde olan Haçlı ordusuna büyük devletlerden Macaristan, Fransa, İngiltere, Almanya, Polonya, Venedik ve bir kaç küçük devlet katılmıştı. Haçlı ordusuna Macaristan Kralı komuta ediyordu.

Yıldırım Han, 1397'de Attika ve Mora seferini yaptı. Karaman beyliğini doğruca Osmanlı birliğine kattıktan sonra 1398 baharında Canik'e (Samsun) geldi. Yıl sonunda Kadı Burhâneddin devletine son verdi; Kayseri, Sivas ve çevresini elde ederek Doğu Anadolu'ya dayandı. Sonra Malatya ve Dulkadır (Maraş) seferine çıktı.

Bizans'ı 4. defa kuşattı. Bu yıllarda dünyanın en güçlü devleti Timur'un, Doğu Türkleri'nin, ikinci devleti de Yıldırım'ın, Batı Türkleri'nin elinde idi. Timur'un Anadolu seferi, Bizans'ı kurtardı ve Osmanlı devletinin gelişmesine en az yarım asır engel oldu. 28 Temmuz 1402'de bütün Orta Çağ'ın en büyük meydan muharebesi, Timur'la Yıldırım'ın arasında Ankara'da Çubuk Ovası'nda geçti. Yıldırım yenildi ve esir düştü, ertesi yıl Akşehir'de öldü. Timur, Osmanlı taht şehri Bursa'yı işgal ettirdi. Fakat Rumeli'ndeki Osmanlı topraklarına geçmedi. Anadolu Türkmen beyliklerini eskisinden güçlü olarak canlandırdı.

1402'den 1413'e kadar geçen devreye "Fetret Devri" veya "Şehzâdeler Kavgası" denir. Bu yıllarda Yıldırım'ın oğulları, tek başlarına babalarının epey küçülen mirasını elde etmek için, birbirleriyle kavga ederler. Hepsi de — sözde ve tâ 1447'ye kadar — Timur ve haleflerine tâbîdirler. Bu yıllarda gerçek padişah, Yıldırım'ın büyük oğlu I. Süleyman'dır ki, Edirne'yi taht şehri seçmiş, Rumeli ve bir kısım Anadolu topraklarında saltanat sürmüştür. 1411'de öldürülünce yerine kardeşi Sultan Mûsâ geçmiş, o da 1413'te ağabeyi I. Sultan Mehmed Han tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu suretle Çelebî Sultan Mehmed, 1413'e kadar Amasya'da ve Anadolu topraklarında saltanat sürdükten sonra, tek başına padişah olmuştur. Bu sırada kardeşlerinden Mustafa Çelebî de iki defa saltanata hak iddia etmiş ve güçlükle bertaraf edilebilmiştir.

1. MURAD'IN ÖLÜMÜNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU (20 haziran 1389)
Sultan Orhan'ın ölümünde
Sınırlar (1362)
MACARİSTAN
Belgrad
Semendire
SIRBİSTAN (1372)
Vidin
EFLÂK PR.
Silistre (1388)
Ruscuk (1388)
Niğbolu (1388)
Ziştov (1388)
Plevne (1388)
DOBRUCA PR. (1388)
Varna
BOSNA KR.
Kosova
Niş (1375)
Lofça (1388
Tırnova
Dubrovnik Cum. (1365)
Priştine
Zağra (1363)
Yanbolu (1367)
Kırkkilise
Köstendil (1372)
Sofya (1382)
Filibe (1363)
Edirne
(VII. 1362)
Çatalca (1371)
BİZANS İMP.
Dimetoka (1362)
Ohri
Manastır
Kara Ferye
Yenice
Gümülcine
Dedeağaç
Kavala
Tekirdağı
İstanbul
Gelibolu
Karabiga (1365)
Çanakkale
Balıkesir
Soma
Bergama
Bursa
ARNAVUD PR.
Yenişehir
EPİR
ATİNA DÜK.
VENEDİK CUMH.
VENEDİK CUMH.
SARUHAN
AYDIN
MENTEŞE
GERMİYAN
TEKE
KARADENİZ
Sinop
Samsun
Amasra (Cen.)
CANDAR BEYL. (1383)
Eflâni
Safranbolu
Kastamonu
İskilip
AMASYA BEYL. (1385)
Şile
Kartal
İzmit
İznik
Bolu
Ankara
Bilecik
Söğüt
Eskişehir
Kütahya (1378)
HAMİD BEYL. (1382)
Karahisar
Yalvaç (1379)
Eğridir
Isparta
Burdur
Beyşehri (1375)
Konya
Seydişehri (1375)
KARAMAN
Kayseri

1402'de Yıldırım, 942 000 km² büyüklüğünde (500 000 km² Anadolu'da, 442 000 km² kadar Balkanlar'da) bir imparatorluk bırakmıştı. Anadolu Türk birliği hemen hemen gerçekleşmek üzere idi. Bu eser, 1402'de yıkıldı. 1413'te oğlu I. Mehmed'in elinde sadece 694 000 km² toprak kalmıştı (376 000 km² Balkanlar'da, 318 000 km² Anadolu'da). Sultan Mehmed babasının mirasını geri almak için 1421'e kadar büyük çaba gösterdi. Ölümünde 870 000 km²'ye çıkmıştı ama, güç bakımından babasının devrine erişemediği gibi, bu toprakların bir kısmı tâbî beylikler idi ki bunlar, Yıldırım devrinde doğrudan doğruya sancak (il) şeklinde Osmanlı birliğine katılmışlardı.

Oğlu II. Murad, çeyrek asır, dedesi Yıldırım'ın bıraktığı çizgiye gelmeye çalıştı ve 1451'deki ölümünde, az çok bu çizgiye erişmiş bulunuyordu. 1447'de Timur'un oğlu Sultan Şâhruh'un ölümü üzerine Doğu Türk Hâkanlığı'nın çözülmiye başlaması ile de Osmanlı devleti, dünyanın birinci devleti hâline geldi. Bu birinciliği, 1770'e kadar bırakmıyacaktır.

Sultan Mûsâ'nın 5. Bizans kuşatması gibi II. Murâd'ın 1422'deki 6. kuşatması da — çok şiddetli geçmesine rağmen — netice vermedi. II. Murad, Anadolu Türkmen beylikleri, bilhassa Karamanoğulları ile çok uğraştı. 1430'ta Selânik'i geri aldı. Venedik ve Macaristan gibi Avrupa'nın en güçlü deniz ve kara devletleriyle çekişti. 1439'da — Macaristan'a âit ve Orta Avrupa'nın kilidi sayılan — Belgrad'ı kuşattı, fakat alamadı. Bosna krallığına metbûluğunu kabûl ettirdi.

24 Aralık 1443'te Macaristan başkumandanı Hunyadi Yanoş, İzladi Derbendi'nde Osmanlı ordusunu bozdu. Bunun üzerine iki devlet arasında Segedin Sulhu imzalandı (12 Temmuz 1444). Çok yorulan II. Murad, tahtı çocuk oğlu II. Mehmed'e (müstakbel Fâtih Sultan Mehmed) bırakarak Manisa'ya çekildi ki, Osmanlı tarihinde kendi isteğiyle ve hiç bir baskı olmaksızın tek tahttan ferâgat olayıdır. Ancak bundan faydalanmak isteyen yeni bir Haçlı ordusu, 1444 eylûlünde Türk topraklarına girdi. 10 Kasım 1444'te acele Manisa'dan yetişen Sultan Murad, bu orduyu Varna meydan muharebesinde yok ederek Türkiye'nin geleceğini kurtardı. Başkumandan ve Polonya kralı Ladislas maktul düştü.

Bu arada II. Murad tekrar padişah oldu, tekrar tahtını oğluna bıraktı, devlet adamlarının ısrarı üzerine üçüncü defa tahta çıktı. 1446'da Mora üzerine 2. seferini, ertesi yıl Arnavutluk seferini yaptı; yanına oğlu II. Mehmed'i de aldı. 19 Ekim 1448'de yeni bir Haçlı ordusunu, İkinci Kosova Meydan Muharebesi'nde yok etti. Bu defaki Haçlı koalisyonuna, Almanya, Macaristan, Polonya ve başka devletler katılmışlardı. Bu, Osmanlılar'ı Balkanlar'dan sürüp atmak gayesiyle yapılan sonuncu Haçlı seferidir. Artık Hıristiyan Avrupa, böyle bir teşebbüs yapamıyacaktır. 1450'de gene oğlu II. Mehbed'le beraber 2. Arnavutluk sefer-i hümâyûnuna çıktı (padişahın başkumandanlık yaptığı sefere "sefer-i hümâyûn" denmektedir). 3 Şubat 1451'de büyük şan ve şeref içinde öldü. Müstesna dehâda devlet adamı, diplomat ve kumandan idi. "Osmanlı Rönesansı" denen ve bu yıllarda Doğu Türkleri'nin "Timurlu Rönesansı" denen akımı ile paralel olan ilim, san'at ve kültür hareketinin de gerçek kurucu ve koruyucusudur. Oğlu II. Mehmed'e dünyanın hemen her bakımdan en güçlü devletini bırakıyordu. Yalnız denizde Venedik, hâlâ en üstün kuvvetti. Dedesi Yıldırım'ın mirasını geniş ölçüde toparlamıştı. Bilgin, şâir, müzisyendi. Adalet ve merhamet duygusu çok yüksekti.

Yerine geçen II. Mehmed, 30 Mart 1432 pazar günü sabahı güneşin doğduğu dakikarda Edirne Saray-ı Hümâyûnu'nda doğmuştur. 19 yaşında idi ve iki defa tahta oturmuştu, saltanat tecrübesi olduğu gibi, babasının yanında seferlere de katılmış, kumandan olarak yetiştirilmişti. Fırsattan faydalanmak isteyen Karaman üzerine bir sefer yaptıktan sonra, artık bir kangren hâline gelen Bizans meselesini halletmek üzere bütün varlığını bu mevzûda teksîf etti. Rumeli Hisârı'nı yaptırıp Yıldırım'ın karşı kıyıda yaptırdığı Anadolu Hisârı ile beraber Boğaz'ı kestikten sonra, 1452 - 53 kışını Edirne'de dehşetli harb hazırlıkları ile geçirdi. 23 martta ordusu ve cihânın o ana kadar görmediği, hesaplarını bizzât yaptırıp döktürdüğü, Orta Çağ'a son verecek topları ile Edirne'den hareket etti. 6 nisanda Bizans muhasarası başladı. 18 nisanda İstanbul Adaları alındı. 22 nisan gecesi Türk ince donanması karadan Halic'e indirildi. 29 mayıs sabahı yapılan nihâî taarruzda Bizans, düştü. Orta Çağ'ın — kimseyi asla açılmayan — en müstahkem sûrları geçilmişti.

Çeşitli bakımlardan 29 Mayıs 1453, Orta Çağ'ın sonu sayılır. Türk tarihinin en müstesna olayı sayılarak "Feth-i Mübîn" denilmiştir. Dünyanın en büyük kilisesi ve bütün Avrupa'nın ayakta kalan en eski yapısı (VI. asır) olan Ayasofya, camie çevrildi. Bütün Ortodoks Hıristiyanlar'ın başı olan Cihan Patrikliği ilga edilmedi. Doğu Roma (Bizans) imparatorlarının yerine padişahın himayesi altına alındı. Bu suretle artık "Fâtih" denen 21 yaşındaki padişah, Katolik Avrupa'ya cephe aldı ve Hıristiyan dininin Katolik mezhebinde birleşmesini önledi. İstanbul, taht şehri seçildi ve hızla imarına başlandı. Fethin İslâm ve Hıristiyan dünyasındaki akisleri, muazzam oldu. Cihan tarihinin en büyük hâdiselerinden biri olarak telâkkıy edildi.

Osmanlı Cihan Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Devlet, 1402'de Yıldırım Han'ın bıraktığı güç çizgisini geçti.

Yeniçağ'ın eşiğinde dünyanın nüfusu 400 milyon kadardı (275 milyon Asya, 70 milyon Avrupa, 40 milyon Afrika, 15 milyon Amerika).

Fâtih Sultan Mehmed Hân'ın cihan siyaseti başlıyordu. Anadolu'da henüz Yıldırım'ın bıraktığı Fırat - Toros çizgisine erişilmemişti. Ama Ankara felâketinin bütün yaraları sarılmıştı. Avrupa'da tek başına Türkiye'ye karşı gelebilecek hiç bir devlet mevcut değildi. Cihan politikası için denizlere doğru açılmak ve denizlerde Venedik'in üstünlüğünü mutlaka geçmek îcâb ediyordu. Türkiye İmparatorluğu, iki kıt'anın iki yakasına öylesine bir kudret ve azimle yerleşmişti ki, cihan devleti olması, âdetâ kaçınılmaz bir kader, tarihî bir mukaderattı.

Türk Cihan İmparatorluğu'nun temelleri atılıyor (1453 - 1512) :

Doğu Roma Fâtihi olarak Edirne'ye dönen II. Mehmed, cihan politikasını gözden geçirdi. Devletin geleceği için çok mühim adımların daha atılması îcâb ediyordu. Ve Bizans'ın düşmesini Avrupa'nın serinkanlılıkla karşılamıyacağını biliyordu.

Karaman ve Bizans'tan sonra 3. sefer-i hümâyûnunda Cenevizliler'den Enez'i aldı (1453 sonu) ve Kırım'a bir donanma gönderdi (1454 temmuzu). 1454'te ilk Sırbistan seferine çıktı (4. sefer-i hümâyûn). Kuzey Ege adalarını donanma göndererek ele geçirdi ve ilk Rodos seferini yaptırdı, fakat bu adayı alamadı (5. sefer-i hümâyûn). 2. Sırbistan, onun 6. sefer-i hümâyûnudur (1455, 1456). Bu ikincisinde

babasından sonra tekrar Belgrad'ı muhasara etti. Kaleyi savunan Hunyadi Yanoş öldü. Fâtih yaralandı, fakat Belgrad düşmedi. 1455'te Boğdan (Moldavya, Kuzey Romanya) prensliği de Osmanlı metbûluğunu kabûl etti.

1458'deki 7. sefer-i hümâyûn, Fâtih'in ilk Mora seferidir. 1459'daki 8. sefer-i hümâyûn ise 4. Sırbistan seferidir ki, Semendire'nin fethi ve Sırbistan devletinin sonu olmakla neticelenmiştir. 1460 yazında 9. sefer-i hümâyûnuna çıktı; 2. Mora seferidir ve Mora prensliklerinin ilgası, Türkiye'ye katılması, Paleologoslar'ın sonu ve son Bizans kalıntılarının silinmesi ile sonuçlanır.

Sonra Güney Karadeniz meselesini ele aldı. 1461'de 10. sefer-i hümâyûn ile Ceneviz'den Amasra'yı aldı. Baharda 11. sefer-i hümâyûn ile Sinop'a geldi; himayesinde bulunan Candar (İsfendiyâr) beyliğine dostça son verdi. Yazın Trabzon'a yürüdü. Denizden ve Donanmay-ı Hümâyûn'ca kuşatılan Trabzon Rum imparatorluğu teslim oldu. Komnenos imparatorluk hânedânına son verdi. Bu suretle Batum ve Gürcistan kıyılarına kadar bütün Güney Karadeniz kıyıları, Osmanlı devletine katıldığı gibi, Trabzon ve Rize gibi Anadolu'nun henüz Türk'leşmemiş olan parçaları da Hıristiyanlar'dan alınmış oldu.

12. Trabzon sefer-i hümâyûnundan döner dönmez, 13. sefer-i hümâyûn ile Eflâk (Güney Romanya) üzerine yürüdü ve ayaklanan Kazıklı Voyvoda'nın işini bitirdi.

Fâtih, 14. sefer-i hümâyûnunu 1462'de yaptı. Yayçe'nin fethi ile neticelenen ilk Bosna seferidir. 15. seferi, aynı yılın eylûlündedir ve Midilli adasının fethidir. 16. sefer-i hümâyûn, 1463'te yapılan 2. Bosna seferi'dir. Ertesi yıl, 3. Bosna seferi ve 17. sefer-i hümâyûn yapılmıştır. 1466'daki 18. sefer-i hümâyûn Karaman üzerinedir. 1466'daki 19. sefer-i hümâyûn, Fâtih'in ilk Arnavutluk seferidir. 1466 - 1467'de de Arnavutluk üzerine 2. seferini yapmıştır ki, 20. sefer-i hümâyûnu teşkîl eder.

Bu ardı kesilmiyen seferlerde padişahın başlıca hedefleri şöyle idi: Tuna'nın güneyinde ve Fırat - Toroslar sınırının batısında, Osmanlı devletine katılmıyan hiçbir yer bırakmamak, Karadeniz'i ve Ege Denizi'ni Türk iç denizleri hâline getirmek, Venedik donanmasını geçerek, deniz kuvvetlerini de kara ordusu gibi dünyanın birinci silâhlı gücü hâline getirmek. Bu işleri tamamen gerçekleştirdikten sonra İtalya'yı feth etmek. Bu plan artık bütün dünyada biliniyordu. Fâtih'in kafasındaki bir sır olmaktan çıkmıştı. Bu projeye karşı yalnız bütün Avrupa değil, Türkiye'nin doğusundaki Müslüman ve Türk komşuları da ayaklandılar. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğuna karşı, dehşetli bir koalisyon meydana getirildi ve çok uzun sürecek savaş başladı.

16 yıl süren Büyük Savaş'ta Türkiye'nin karşısında yer alan büyük devletler İran (Akkoyunlu Türk İmparatorluğu), Venedik, Macaristan, Almanya, Polonya, Kastilya, Aragon, Napoli idi. Orta ve küçük devletlerin sayılı 20 küsurdur. Türkiye müttefiksiz, tek başına idi. Fâtih, Türk tarihinde belki başka örneği gösterilemiyecek bir politika dehâsı ile, bu koalisyona karşı 16 yıl dayandı ve düşmanlarını teker teker, ikişer üçer, beşer onar yenerek Büyük Savaş'tan mutlak bir galib olarak çıktı. Türk cihan imparatorluğunun gerçek temeli atılmış oldu. Cihânın Osmanlı devleti karşısında âciz kaldığı ortaya çıktı. Venedik'in deniz üstünlüğü — bir daha geri gelmemek üzere — maziye karıştı.

Büyük savaş, 3 Nisan 1463'te Fâtih tarafından başlatıldı. 28 temmuzda Venedik Cumhuriyeti, Türkiye'ye harb ilân etti. 30 eylülde Macaristan, Venedik'in yanında Türkiye'ye karşı savaşa girdi. Birkaç ay sonra, Türkiye'ye harb açan devletlerin sayısı, açmıyanlardan çok fazla idi. Her cephede düşmanı yıpratan, diplomatik manevralarla bezdiren Fâtih, 1470 yazında ordu ve donanması ile Ağrıboz adasına, yürüdü (21. sefer-i hümâyûn). Venedik'in Batı Ege'deki bu alınmaz denilen üssünü feth etti. Avrupa devletlerine "Rûmeli sizin, Anadolu benim" diye elçi göndererek Osmanlı'yı haritadan bile silmek isteyen Akkoyunlu Türk imparatoru Uzun Hasan Bey, Avrupalılar'ın Osmanlı ile başa çıkamıyacaklarını anlayıp, Tokat'a bir sürpriz taarruzu ile harbin doğu cephesini açtı. 18 Ağustos 1472'de Şehzâde Mustafa, Kıreli Meydan Muharebesi'nde Akkoyunlu ordusunu ezerek işgal altındaki Osmanlı topraklarını kurtardı. Uzun Hasan için kötü işaretti. Korkunç bir atlı Türkmen ordusu ile Osmanlı'nın üzerine yürüyüp işini bitirmek istedi. Fâtih, 11 Nisan 1473'te Üsküdar'dan hareket etti. 5 kolordudan müteşekkil 190 000 kişilik dünyanın en çetin harb makinesi sayılan ordusu ile ağustosta Erzincan yakınlarında en büyük rakıybi ile karşılaştı. Otlukbeli'nde Akkoyunlu Türkmen ordusu mahvoldu. Fâtih o zamana kadar yalnız kuşatmalarda kullanılan, sesinden atları ürkütmek için sahrâya getirilen top silâhını, tarihte ilk defa olarak taktik silâh olarak kullanmıştı.

Fâtih'in akıncı tümenleri Venedik varoşlarına, Almanya içlerine kadar her yıl, her ay Avrupa'yı alt üst ettiler. Venedik, Almanya ve Macaristan, pes etti. 23. sefer-i hümâyûn Boğdan (Moldavya), 24.'sü Macaristan üzerine, 1476 baharında ve sonunda açıldı. 1478'de padişah, 3. Arnavutluk seferine çıktı (25. sefer-i hümâyûn). Kırım'a Donanmay-ı Hümâyûn gönderdi. 1475'te Kırım Hanlığı, Osmanlı birliğine girdi. 1480'de 3. Rodos kuşatması, netice vermedi. İyonya adalarını aldıktan sonra, Donanmay-ı Hümâyûn'u İtalya'ya gönderdi ve 28 Temmuz 1480'de İtalya fütûhâtının başlangıcı olmak üzere Otranto'yu işgal ettirdi. İtalyan devletcikleri, Fâtih Sultan Mehmed'i Batı Roma imparatoru olarak selâmlamak üzere hazırlıklara başladılar. Fakat padişah, 3 Mayıs 1481'de Maltepe ile Gebze arasındaki ordugâhında, ordusu arasında, zehirlenerek öldü. 49 yaşında idi.

İki defaki çocukluk saltanatı sayılmazsa, sonucu saltanatı 30 yıldan 2,5 ay fazladır. Bıraktığı imparatorluk 2 214 000 km²'yi buluyordu. Ancak 511 000 km²'si Anadolu'da, gerisi Avrupa'da idi. Kuzeyde Türk sınırı, Moskova'nın güneyinden başlıyordu. Karadeniz'i kapalı Türk denizi hâline getirmiş, Ege'de bunu başarmasına ramak kalmış, Yunan (İyonya) Denizi'ne hâkim olmuştu. Türk donanmasını cihan kudreti hâline getirmiş, 2 Venedik donanmasının gücünün üzerinde bir kudrete eriştirmiştir. Bu donanma ile İtalya'yı feth edecek, Katolik'liği de hâkimiyeti altına alacaktı. Tahta geçtiği zaman devletin 30 harb gemisi vardı. 1474'te 23 yıl çalışarak donanmayı 108 harb ve 400 kadar nakliye gemisine çıkardı. Ölümüne kadar geçen son 7 yılda ise donanmayı 250 harb ve 500 nakliye gemisine ulaştırdı. İstanbul Üniversitesi'nin de kurucusudur. Batı ve Doğu dillerini çok iyi biliyordu; edebî ve matematik ilimlerde bilgindi. Osmanlı hükümdarları içinde yetişen en büyük asker, en iyi diplomat ve devlet adamı olduğu gibi, Osmanoğulları'nın en bilginidir. Bazı tarihçilere göre, Türk milletinin 2 500 yıl içinde yetiştirildiği en büyük şahsiyettir. Büyük bir san'at ve ilim koruyucusu idi. Bu emsalsiz savaş adamı, imparatorluğunu îmâr etmeyi de ihmal etmedi, her tarafta Türk bayındırlık eserleri yükseltti. 2 imparatorluk, 4 krallık, 11 prensliği feth etmiştir. 3 oğlu ve bir kızı olmuştur. Ölümünde yalnız 2 oğlu hayatta idi.

(1) FÂTİH'İN ÖLÜMÜNDE TÜRKİYE (3.V.1481)

Yerine büyük oğlu II. Bâyezîd geçti. Fakat kardeşi Sultan Cem, bunu kabûl etmedi. 1495'e kadar Cem gailesi devâm etti. II. Bâyezîd'i büyük teşebbüslerden alıkoydu. Daha 10 Eylül 1481'de İtalya fütûhâtı terk edildi, İtalya'nın fethinden vazgeçildi. II. Bâyezid, bu arada 1483'te Macaristan üzerine Morava seferine (1. sefer-i hümâyûn), 1484'te de Boğdan seferine (2. sefer-i hümâyûn) çıktı. 1485'te, 6 yıl sürecek olan ilk Memlûk savaşı patladı. Mısır - Suriye Türk Memlûk imparatorluğu ile hiçbir kazanç sağlamıyan bu savaştan hemen sonra II. Bâyezid, 1492'de 3. sefer-i hümâyûnuna çıktı. Macaristan ve Arnavutluk seferidir. Belgrad'ın gene netice vermiyen 3. kuşatması bu sırada yapılmıştır. 1493'te Yâkub Paşa'nın Adbina zaferi, Macaristan'ı sulha zorladı.

Türkiye, Akdeniz'deki üstünlüğünü bu devirde de muhafaza etti. 1487'de Kemal Reis, ilk İspanya seferini yaptı. Fakat İspanya'daki son Müslüman devletinin, Gırnâta'nın düşmesine (2 Ocak 1492) engel olunamadı. Kemal Reîs'in 2. İspanya seferi (1510), İspanya tab'ası hâline gelen İspanya Müslümanları'na yardım içindir. Ertesi yıl Kemal Reîs (1511), Gelibolu açıklarında gemisi fırtınadan batarak boğulmuştur. Osmanlılar'ın yetiştirdiği ilk büyük denizci ve Osmanlı deniz ekolünün gerçek kurucusudur.

25 Şubat 1495'te Sultan Cem'in Napoli'de zehirlenerek 35 yaşında ölmesi, ağabeyi II. Bâyezîd'e geniş nefes aldırdıysa da, saltanatın ikinci devresinde de babası ve öğlununkilere benzer büyük hareketlere girişemedi. Bununla beraber İtalya'da nüfuzu büyüktü. 1498'de Balı Bey'in 2. Polonya seferi, bu devletle çıkan savaşı, Türkiye lehine neticelendirdi. Balı Bey (sonra Paşa), ikinci seferinde Varşova'ya girdi.

Venedik'le çıkan savaş, daha büyük çapta oldu. Padişah 4. ve 5. sefer-i hümâyûnlarını (1499, 1500), Venedik'in Güney Mora'daki üslerini temizlemek gayesiyle yaptı. Bu arada Sapienza açık deniz muharebesinde Kemal ve Burak (Barak) Reisler, Türkler'in tarihteki ilk büyük deniz muharebesini kazandılar (28 Temmuz 1499). Bu büyük deniz vuruşmasında 400 harb gemisi ve on binlerce denizci karşı karşıya geldi. Venedik donanması, ağır hezîmete uğradı.

1502'de Venedik'le sulh yapıldı. Fakat aynı yıl, İran imparatorluğunda Akkoyunlu Türk hânedânı düştü ve yerine gene bir Türk hânedânından olan Şâh İsmail Safevî geçti. İran'dan başka Irak, Doğu Anadolu, Güney Kafkasya gibi ülkelere de hâkim olan ve Türkiye'den sonra en güçlü devlet bulunan Safevî imparatorluğu, Akkoyunlular ve Osmanlılar gibi Sünnî değil, Şîî idi. Şâh İsmail, kan, ateş ve hileyle mezhebini yaymıya çalışıyor ve Anadolu'yu tehdîd ediyordu. Anadolu'da yer yer ayaklanmalar çıkardı. Bu durum, II. Bâyezîd'in son yıllarını huzursuz kıldı. Sonunda 8 oğlundan hayatta kalan 3'ünün küçüğü olan Yavuz Sultan Selim nâmına tahttan ferâgat etti ve az sonra öldü. Babası Fâtih'ten sonra Osmanoğulları'nın en bilginidir. Değerli bestekârdı. Babası, dedeleri ve oğlu gibi büyük harb adamı değilse de, orduya ve donanmaya çok dikkat etmiş, Türkiye'nin kudretini titizlikle korumuş, yalnız son yıllarında Safevî baskısı altında bunalmıştır.

Türk Cihan İmparatorluğu'nun gerçekleşmesi (1512 - 1520) :

Yavuz Sultan Selim, 42 yaşında tahta çıktı. Çok uzun müddet Trabzon sancak beyi olarak birçok seferde bulunup tecrübe kazanmıştı. Türkiye'yi Safevî baskı, hattâ tehdîdinden kurtarmak için ordu tarafından tahta çıkarılmış gibiydi. Bu misyonla — bir takım iç meseleleri hallettikten sonra — derhal İran meselesini ele aldı.

23 Nisan 1514'te Üsküdar'dan hareket etti. 2 Temmuz'da Sivas'a geldi ve ordusundan 40 000 kişiyi burada bıraktı, 100 000 kişi ile yoluna devâm etti. 23 Ağustos'ta Güney Âzerbaycan'da Çaldıran sahrâsında Şâh İsmail'in 100 000 muhâribden müteşekkil ordusunu yok etti. Şâh, tesadüfen canını kurtardı. Yavuz, 16 Eylül'de, İran Safevî Türk imparatorluğunun taht şehrine girdi. Bu suretle dünyanın ikinci devletini bir müddet için olsun Türkiye'yi tehdîd edemez hâle getirdi. Şâh İsmail, daha 10 yıl yaşadığı halde, Çaldıran'ın öcünü almaya asla girişmedi. Gene bu zafer neticesinde Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak, İran'dan Türkiye'ye geçti. Bu suretle Osmanlılar, Anadolu'da Türk birliğini gerçekleştirmiş oluyorlardı. İran'ın elinde Doğu Anadolu'da ancak küçük parçalar kalıyordu.

O zamana kadar Dulkadır Türkmen beyliği (Maraş), Osmanlı'ya tâbî idi. Yavuz, beyliği doğrudan doğruya ilhak edip ortadan kaldırmak isteyince, Yavuz'un annesi Ayşe Hâtûn'un babası yani padişahın ana tarafından dedesi olan Dulkadırğolu Alâüddevle Bozkurt Bey direndi, 12 Haziran 1515 Turnadağı muharebesi ile bu direniş ortadan kaldırılıp beylik Osmanlı topraklarına katıldı. Şiddetli Safevî savunması kırılarak 19 Eylül 1515'te de o zaman "Âmid" denilen Diyarbakır alındı.

Diyâr-ı Acem'den sonra sıra Diyâr-ı Arab'a gelmişti. Burası da bir Türk (Türk'leşmiş Çerkes) devletinin elindeydi. Mısır, Suriye ve çevre ülkeleri ellerinde tutan Memlûkler, Türkiye ve İran Türk imparatorluklarından sonra dünyanın en güçlü devleti idiler. İslâm Halîfesi de Memlûk sultanlarının himayesinde Kahire'de yaşadığı, Kutsal Şehirler (Mekke, Medîne, Kudüs) ellerinde olduğu için, Memlûk imparatorluğunun mânevî gücü de büyüktü.

Yavuz Sultan Selim Han, 5 Haziran 1516'da 2. ve sonuncu sefer-i hümâyûnuna çıkmak üzere Topkapı Sarayı'ndan Üsküdar ordugâhındaki otağ-ı hümâyûnuna geçti. Çukurova'ya geldiği zaman, merkezi Adana olan ve Memlûkler'e tâbî bulunan Ramazanoğulları Türkmen beyliği, kendiliğinden Osmanlı devletine katıldı. Yavuz'u, Haleb yakınlarında Merc-i Dâbık'ta Memlûk sultânı Kansu bekliyordu. 24 Ağustos 1516'da, Çaldıran'dan günü gününe 2 yıl sonra burada, gene çok büyük bir meydan muharebesi geçti. Memlûk ordusu yok edildi, Sultan Kansu öldü ve Abbâsî Halîfesi esir düştü. Memlûkler, Mısır'da iktidâra geldikleri ve Eyyûbîler'in yerini aldıkları 1250 tarihinden beri asla bu derecede büyük bir darbe yememişler ve sultanlarını muharebe meydanında bırakmamışlardı.

Yavuz, Haleb'e girdi (28 ağustos). Ertesi gün, Haleb Ulu Camiî'nde kendisini İslâm Halîfesi ilân ettiren cuma hutbesini okuttu. Bu suretle Hazret-i Peygamber'in vefat ettiği 632'den beri Arablar'a ve 750 yılından beri de Abbâsî Hânedânı'na âit olan hılâfet (halîfelik, İslâm dininin mânevî reisliği, Peygamber'in halefliği), Türkler'e ve Osmanoğulları'na geçmiş oldu.

Suriye, Lübnan ve Filistin'i yıldırım harekâtıyle feth eden ve Kudüs'ü de aldıktan sonra Şam'a gelen Yavuz, burada Mısır fethinin son hazırlıklarını tamamladı. Türk öncü ordusu, Filistin'le Sînâ arasında Hân - Yûnus'ta bir Memlûk ordusunu dağıttıktan sonra (21 Aralık 1516), Yavuz 9 - 22 Ocak 1517'de, İlkçağ'dan beri hiçbir cihangîr'in cebren geçemediği Sînâ Çölü'nü 13 günde geçti. Kahire yakınlarında 22 ocakta Ridâniye meydan muharebesinde Memlûk ordusunu dağıttı. 24 ocakta Kahire'ye girdi. 13 nisanda son Memlûk sultânı II. Tumanbey idam edildi. 19 mayısta Donanmay-ı Hümâyûn, İskenderiye'ye gelip demirledi. Yavuz, donanmayı teftiş etmek için İskenderiye'ye gelip Kahire'ye döndü. 6 temmuzda Hicaz, Türkiye'ye katıldı. Mekke ve Medîne, Türk toprakları oldu. Emânât-ı Mukaddese, Mekke, Medîne ve Kahire'den İstanbul'a gönderildi. 8 aya yakın Kahire'de kalan Yavuz, 10 eylülde hareket etti ve 25 Temmuz 1518'de İstanbul'a döndü.

Yavuz'un bu Mısır sefer-i hümâyûnu, 2 yıl, 2 ay sürmek bakımından, Osmanlı tarihinin en uzun sefer-i hümâyûnudur. Dünyanın 3. devleti olan Memlûk imparatorluğunun tamamının Türkiye'ye katılmasıyle neticelenmiş ve Yavuz'u, tarihin kaydettiği en büyük cihangirlerden biri yapmıştır. O tarihte Memlûk imparatorluğu topraklarında 19 milyon nüfus yaşadığı hesaplanmaktadır (aynı XVI. asır başlarında İngiltere nüfusu 4,5, Fransa 12, İspanya 6 milyon idi).

8 yıl içinde baş döndürücü işler yapan Yavuz, 50 yaşında, Edirne yakınlarında ordugâhında, otağ-ı hümâyûnda, yeni bir seferin hazırlıkları içinde iken öldü (22 Eylül 1520). Osmanoğulları içinde dedesi Fâtih'ten sonra en büyük kumandan, Fâtih ve oğlu Kanûnî'den sonra en büyük devlet ve siyaset adamıdır. Dedesi ve babasından sonra Osmanoğulları'nın en bilginidir. Osmanlı Cihan Devleti'nin temellerini Fâtih atmış, Hind Okyanusu ile Moskova güneyi, Batı Akdeniz'le Kafkasya arasında Yavuz gerçekleştirmiştir. 1512'de 2 373 000 km² olarak teslim aldığı devleti, 6 557 000 km²'ye çıkarmıştır (Avrupa'da 1 702 000, Asya 1 905 000, Afrika 2 950 000 km²).

Yavuz devrinde Cezâyir de İspanyol tasallutundan kurtularak Türkiye'ye bağlanmıştır. Bu, Barboros Kardeşler'in, Oruç Reîs'le Hızır Reîs'in (Barbaros Hayreddin Paşa) şahsî teşebbüsleriyle gerçekleşmiş, fakat Yavuz tarafından Osmanlı devletinin büyük imkânlarıyle desteklenmiş bir teşebbüstür.

Oruç Reis'le kardeşleri, Yavuz'un ağabeyi Sultan Korkut'un adamları oldukları için, Yavuz tahta çıkınca başlarına bir belâ gelmesin diye Türkiye'yi bırakıp 1513 yazında Kuzey Afrika'ya ayak basmışlardır. Cezâyir ve Tunus'ta bir takım üsler elde ettikten sonra, amirallerinden Karamanlı Pîrî Reîs'i (ki meşhur Kemal Reîs'in yeğeni ve büyük coğrafya ve kartografya bilginidir), 1516 mayısında İstanbul'da Yavuz'a göndermişlerdir. Yavuz, bu teşebbüsü desteklemiş ve Cezâyir'i feth etmeleri için Oruç Reis'le kardeşlerine her türlü yardımı yapmıştır. Barbaros Kardeşler'in mücadele ettikleri, savaştıkları devlet İspanya olduğu için, misyonları çok çetindi. Zira İspanya, bütün XVI. asır boyunca, Avrupa'nın en güçlü, zengin ve büyük Hıristiyan devletidir ve bu yıllarda Almanya imparatorluğu ile birleşecek, İspanya Kralı, aynı zamanda Almanya imparatoru, bütün Amerika sömürgelerinin sahibi olacaktır.

1517 başlarında Oruç Reis, Cezâyir şehrini feth ederek ciddî şekilde bir devlete sahip olmuş, bu yılın 1 eylülünde de İspanya ile savaşa başlamıştır. 1 Ekim 1518'de Fas sınırında Tlemsen kalesinde İspanyol ordusu tarafından kuşatılıp şehîd edilmiş, fakat Kuzey Afrika'da Türk hâkimiyetini gerçekleştirmiştir. Yerine kardeşi Hızır Reis, "Barbaros Hayreddin Paşa" ve Osmanlı devletinin Cezâyir beylerbeyisi (eyâlet valisi, umumî valisi) olarak geçmiş, eserine devâm etmiştir (15 Mayıs 1519).

(3) YAVUZ'un ÖLÜMÜNDE TÜRKİYE (22.IX.1520)

Türk Cihan Devleti'nin Avrupa siyaseti (1520 - 1566) :

Yavuz'un yerine tek oğlu 25,5 yaşındaki Kanûnî Sultan Süleyman geçti. Babasının İran ve Turan siyasetini durdurmak mecburiyetinde kaldı. Zira Avrupa'da Charles - Quint devi zuhûr etmişti. Avrupa'nın büyük kısmını İspanya kralı ve Almanya imparatoru sıfatıyle ele geçirmiş, diğer kısımlarını nüfûzu altına almıştı. Fransa'yı tehdîd ediyordu ve Kuzey Afrika'da Barbaros Hayreddin Paşa ile savaşıyordu. Türkiye bu devi alt edemediği ve mâkul sınırlara itemediği takdirde, Osmanlı Cihan Devleti'nin geleceğinin kararacağı âşikâr idi. Akrabalık yoluyle çok geniş sınırlı Macaristan krallığını da nüfûzu altına alan Charles - Quint devrini, Orta Avrupa ve Batı Akdeniz'de mutlaka ezmek îcâb ediyordu. Sultan Süleyman, Orta Avrupa'nın kilidi sayılan, daha önce 3 ayrı padişahın 3 defa kuşatıp alamadığı, Türkiye'nin kuzey sınırı üzerinde Macaristan'ın en müstahkem kalesine, Belgrad'a yürüdü ve fethetti (1521, 1. sefer-i hümâyûn).

Mevcudiyet gayeleri Müslüman ve Türkler'le savaşmak olan ve Rodos'ta üslenen Saint - Jean (Hazret-i Yahyâ) tarîkatı üzerine 2. sefer-i hümâyûnunu açtı. Fâtih'in 3 defa kuşattırıp düşüremediği dünyanın en müstahkem kalesini de feth etti (1522 - 1523).

Doğu Avrupa'da durum iyi idi. Kırım, Kazan ve Astırhan Türk hanlıkları (krallıkları), Osmanlı'ya tâbî idi. 1524'te Sâhib Giray Han, Nijniy Novgorod'u bugünki Gorky) feth etti ve 3 yıl önce 1521'de Moskova şehrini yakan ağabeyi I. Mehmed Giray Han'ın yolunu tâkıyb etti. Rusya (Moskova) büyük - prensliği, Kırım'a yıllık vergi veren bir tâbî devletti. Mehmed Giray, 1522'de Astırhan'ı aldı ve 1524'te Kazan Hanı, İstanbul'a gelerek, metbûu Kanûnî Sultan Süleyman tarafından kabûl edildi.

Sultan Süleymân'a göre Doğu Avrupa işleri, üçüncü derecede idi. Almanya - İspanya'nın Macaristan'a el atmasından ve Tuna'nın doğu kesimine inmesinden endişe ediyordu. Fransa'yı savunmaya karar verdi. Zira Fransa'ya baş eğdirdiği takdirde Charles - Quint, Orta Avrupa'da Osmanlı ile hesaplaşacaktı. Fransa kralı I. François, Madrid'de Charles - Quint'in esiri idi; annesi, "Cihan Padişahı" Kanûnî Sultan Süleymân'a müracaat ederek oğlunu kurtarmasını istirhâm etti. Kanûnî'nin aradığı fırsattı. Bu şımarık Charles - Quint'in kızkardeşi, Macaristan kraliçesi idi. Macaristan kralı II. Layoş'un kızkardeşi de Charles - Quint'in kardeşi Avusturya arşidukası Ferdinand ile evli idi.

Kanûnî, Orta Avrupa'ya, Macaristan'a yürüdü. Bu 3. sefer-i hümâyûn (1526), Kanûnî'nin 13 seferinin en ünlüsüdür ve 2. Macaristan seferidir. Mohaç'ta Macar ordusunu yakaladı ve kralları dahil olmak üzere 2 saatte imhâ etti (29 Ağustos 1526). Tarihin en kesin neticeli ve örnek meydan muharebelerinden biridir. 11 eylülde Türkler'in "Budin" dedikleri Budapeşte'ye, Macar taht şehrine girdi. Macaristan krallığı tarihe karıştı. Asıl Macaristan, Transilvanya (Türkçe: Erdel) ve bazı ülkeler, Türkiye'ye bağlandı. Çekoslovakya ise Almanya'ya geçti.

Charles - Quint ve kardeşi Kral Ferdinand, Macaristan'ı almak için pek çok teşebbüs yaptılar. Kanûnî, 1529'da Almanya (I. Viyana, Gazây-ı Bec) seferine çıktı (4. sefer-i hümâyûn). 16 ekime kadar 19 gün Viyana'yı, Almanya imparatorluğunun taht şehrini kuşattı, fakat düşüremedi. Bu sefer sırasında Osmanlı Türk tarihinin en büyük akın hareketi yapıldı. Bütün Avusturya ve Güney Almanya, Türk akıncıları tarafından çiğnendi. Charles - Quint, meydan muharebesi kabûl etmedi. 3 yıl sonra padişah, 2. Almanya seferine çıktı (1532, 5. sefer-i hümâyûn). Avusturya'yı işgal etti ve Graz'ı aldı (11 eylül). Almanya pes etti. İstanbul Andlaşması (22 Haziran 1533) ile Türkiye'nin ve padişahın üstünlüğünü resmen kabûl etti.

Kanûnî, 7. sefer-i hümâyûnunda (1537) Venedik'e teveccüh etti. Korfu adasına çıktı ve İtalya'da Otranto'yu ikinci defa işgal ettirdi. Seferi denizden Donanmay-ı Hümâyûn ile Barbaros Hayreddin Paşa destekledi. 8. sefer-i hümâyûn (1538), âsî Boğdan (Moldavya) prensine karşı açıldı. Venedik'le sulh yapıldı (20 Ekim 1540). Ve Kanûnî, Budin seferine çıktı (1541, 9. sefer-i hümâyûn). Alman ordusu bozuldu ve Macaristan, "Budin Beylerbeyiğili" adıyle doğrudan doğruya ilhâk edildi. Kral Ferdinand, son bir gayretle Budin'i almak istedi. Fakat 100 000 kişilik ordusu Budin önlerinde mahvoldu (24 Kasım 1542). Macaristan'da Almanlar'ın elinde bulunan en mühim kaleyi, Estergon'u geri almak üzere Kanûnî, 10. sefer-i hümâyûnuna çıktı (1543). Estergon'u (10 ağustos) ve İstolni - Belgrad'ı (4 eylül) feth etti. Almanya baş eğdi. 8 Ekim 1547 sulhu ile Kral Ferdinand, protokolde vezîr-i âzam (başbakan) ile eşit olduğunu, İstanbul'a yıllık vergi vermeyi ve daha bir sürü ağır şartı kabûl etti. Charles - Quint devi yıkılmıştı. Bu iş yalnız Orta Avrupa savaşları ile değil, Akdeniz savaşları ile de gerçekleştirilebildi ki, ileride göreceğiz. Charles - Quint, ümitsizlik içinde tahttan feragat edip manastıra çekildi (16 Ocak 1556). Almanya imparatorluğu ve ona bağlı ülkeleri kardeşi İmparator Ferdinand'a, İspanya krallığı ve ona bağlı ülkelerle Amerika'yı oğlu II. Felipe'ye bıraktı. Almanya ile İspanya tekrar ayrıldı. Dünya rahat nefes aldı. Kanûnî'nin şöhreti zirvesine çıktı.

Kanûnî, tahta çıktıktan az sonra zuhûr eden Protestan mezhebini, Katolik mezhebine karşı savundu. Türk baskısı olmasaydı, Charles - Quint'in Pratestan mezhebini ezeceği, belki söndüreceği, olayların incelenmesinden açıkça anlaşılır.

İspanya ile hiç bir zaman sulh yapılmadı ve savaş kesilmedi. Almanya sulhu ise 1566'ya kadar devam etti. Bu tarihte Kanûnî Sultan Süleyman, Almanya üzerine 13. ve sonuncu sefer-i hümâyûnunu açtı ki "Sigetvar Seferi" diye ünlüdür. İhtiyar padişah, bu kalenin önünde, otağ-ı hümâyûnunda, top ve tüfek sesleri arasında son nefesini verdi (7 Eylül 1566 cumartesi sabahtan önce saat 1.30).

"Türk Asrı" denen XVI. asrı, II. Sultan Süleyman, Türkler'in yalnız kanun yaptığı için değil, kanunları tatbik ettiği için ancak "Kanûnî" unvânına lâyık gördükleri, fakat Avrupalılar'ın "Büyük" dedikleri hükümdar senbolleştirir. 2 500 yıllık Türk tarihinin en muhteşem hükümdârı sayılır ve devri, Türkler'in tarih boyunca eriştikleri en ihtişamlı ve bahtiyar çağ olarak bilinir. Saltanatı 46 yıldır ve — Ertuğrul Gazi'nin beylik müddeti sayılmazsa — Osmanoğulları içinde en uzunudur. Diplomasi ve devlet idaresinde gösterdiği dehâ bakımından Fâtih'ten sonra ikinci, asker olarak Fâtih ve Yavuz'dan sonra üçüncüdür. Bilgen, hukukçu ve şâirdir.

6,5 milyon km² olarak aldığı bir imparatorluğu 14 893 000 km² olarak bırakmıştır (1 998 000 km² Avrupa, 4 169 000 Asya, 8 726 000 km² Afrika).

Osmanlı Cihan Devleti, Kanûnî'den sonra daha hayli genişlemiş, fakat onun devrindeki ihtişâmına erişememiştir. Eserini anlamak için, Doğu ve deniz siyasetlerini de incelemek îcâb eder ki, bunları, aşağıdaki bahislerde göreceğiz.

Doğu siyaseti (1520 - 1624) :

1514 darbesi, 1533'e kadar 19 yıl, dünyanın Türkiye'den sonra gelen 2. devleti durumundaki İran Türk Safevî imparatorluğunu hareketsiz kıldı. Ama stratejik çekişmeyi ortadan kaldırmak mümkin değildi. Kanûnî devrinde, bütün Arap ülkelerini, Basra Körfezi ve Hind Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu'na kadar ele geçirmek siyaseti güdüldü. Behemehâl Basra Körfezi'ne inmek, Kafkasya'ya tırmanmak îcâb ediyordu. Kafkasya ve Basra Körfezi ise, İran Türk imparatorluğunun elinde idi. Bu devirde İran olmasa, Türkler, Almanya'yı geçer ve soluğu Ren kıyılarında alırlardı; bir kaç tarihçi bu noktaya ehemmiyetle işaret etmişlerdir. İran savaşları çok çetindi. Mesafe uzundu. İran ordusu tamamen Türkmenler'den müteşekkil yiğit bir atlı ordu idi. Ancak Osmanlı akıncı (komando), piyade, bilhassa topçu üstünlüğü Türkiye'yi galip kılıyordu. Bununla beraber İran, Çaldıran'ı asla unutmamıştı. Osmanlı'ya karşı meydan muharebesi kabûl etmiyor, geniş sahaları boşaltıp Osmanlı ordusunun önünden çekiliyordu. Safevî stratejisi bu idi. Tebrîz, Osmanlı sınırına çok yakın olduğu için, Şâh İsmail'in oğlu ve halefi devrinde İran, taht şehrini daha içeriye, Kazvîn'e almıştı.

Kanûnî Sultan Süleyman Han, 11 Haziran 1534'te ordusu ile İstanbul'dan ayrıldı. Padişahın 3 İran (Doğu) seferinin ilki ve en meşhuru olan bu 6. sefer-i hümâyûna "Irâkayn = İki Irak seferi" denmektedir; zira hem Arap Irâkı (Bağdad), hem Acem Irâkı (Hemedân) fethedilmiştir. Daha önce Vezîr-i âzam Makbûl İbrahim Paşa, başka bir ordu ile İran üzerine gitmişti, padişahı bekliyordu.

O zaman dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Tebrîz, Osmanlılar'ca 2. defa işgal edildi (13 Temmuz 1534). Az sonra Kanûnî de Tebrîz'e geldi (28 eylül). İran'ın — Türk ve Kürdler'le meskûn — Batı eyâletleri işgal edidi. Fakat asıl gaye Bağdad'ı, Irâk-ı Arab'ı alıp Basra Körfezi'ne inmekti, 28 kasımda (1534), Bağdad fethedildi. 5 asır müddetle Abbâsî halîfeliğinin merkezi olmak bakımından, çok ünlü bir şehirdi. Bu sırada Safevîler, Tebrîz'i geri aldılarsa da, Osmanlılar, 3. defa şehre girdiler (30 Haziran 1535).

Bu sefer neticesinde Orta ve Güney Irak (Bağdad, Basra) Osmanlı eyâletleri oldu ve netice bakımından Basra Körfezi'nin kıyıları boyunca Arap aşîretleri de Osmanlı nüfûzu altına düştü. Batı İran eyâletleri, Safevîler'ce geri alındı.

1536 - 48 arasında 12 yıl, Osmanlı - Safevî münasebetleri, nisbî bir durgunluk devresine girdi. Irâk'ı kaybeden Safevîler, kendilerini toplamıya çalışıyorlardı. Kanûnî, 1548 - 49'da 2. İran seferine çıktı (11. sefer-i hümâyûn). Tebrîz, 4. defa işgal edildi (27 Temmuz 1548). Bu seferde Van, kesin şekilde Safevîler'den alındı. Almanya sınırına ve Atlas Okyanusu'na varmış bir Türkiye'nin ancak Van'ı alabilmesi, doğuda Safevî Türk imparatorluğunun gücü hakkında bir fikir verir. 7 ay Haleb'de, 2,5 ay Diyarbakır'da kalan Kanûnî, Doğu işlerini iyice düzenledi.

5 yıl sonra, 3. ve sonuncu Doğu (İran) seferi için İstanbul'dan ayrıldı (28 Ağustos 1553, 12. sefer-i hümâyûn). Buna "Nahçıvan seferi" denmektedir. 5 ay Haleb'de kaldı. Nahçıvan'dan döndükten sonra da 8 ay Amasya'da geçirdi. İran ile kesin sulh yapmadan ordusunun başından ayrılmak istemedi. Amasya'da ordunun başında geçirdiği 8 ay, dehşetli bir diplomatik faaliyetle geçti. Hem Almanya, hem İran ile çetin sulh müzakereleri oldu. Nihayet Safevî ve Osmanlı imparatorlukları arasında ilk sulh anlaşması, Amasya Anlaşması imza edildi (29 Mayıs 1555). Bu sulh, epey uzun sürdü: 5 Nisan 1578'e kadar 23 yıl. Bu tarihte İran'a savaş açıldı.

1578'de başlıyan, bütün Kafkasya'nın ve Batı İran'ın fethi ile neticelenen çetin savaşta Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Ferhâd Paşa gibi sadrâzamlar (başbakan), serdâr-ı ekrem (başkomutan) sıfatıyle büyük başarılar elde ettiler. Bilhassa Özdemiroğlu Osman Paşa çok parladı. Çıldır meydan muharebesinde (9 Ağustos 1578) Safevî ordusunu ezdikten sonra Tiflis (24 Ağustos 1578), Koyungeçidi meydan muharebesini (9 Eylül 1578) kazandıktan sonra Şirvân (Kuzey Âzerbaycan) feth edildi. Özdemiroğlu sonra Birinci Şamahı (11 Kasım 1578) ve İkinci Şamahı (27 kasım), Meş'aleler (11 Mayıs 1583) zaferiyle Safevîler'i ezip fütûhat sahasını genişletti. Revân alındı (15 Ağustos 1583). Dağıstan'ı feth eden ve uzun zaman burada üslenen Özdemiroğlu, Kırım'da bir müddet kalarak, sadrâzam olmak üzere İstanbul'a geldi (28 Haziran 1584). Tebriz feth edildi (22 Eylül 1585). Ancak Özdemiroğlu'nun Tebriz yakınlarında ölmesi (29/30 Ekim 1585), İran'a karşı Osmanlı durumunu az çok sarstı. Bundan sonra İran cephesinde işleri Ferhâd Paşa ele aldı. Bu 12 yıllık yıpratıcı savaşa, 21 Mart 1590 İstanbul Anlaşması nihayet verdi. En büyük kısmı Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından alınan 590 000 km² büyüklüğünde ülkeler, Osmanlı devletine geçti.

Ancak sulh, 13,5 yıl sürdü. Safevîler'in Tebrîz'e taarruzu ile yeni Türkiye - İran savaşı başladı (26 Eylül 1603). Tebrîz ardından Revân düştü; Osmanlı ordusu Urmiye'de bozuldu (9 Eylül 1605). Bu savaş 9 yıl sürdü ve yeni bir İstanbul Anlaşması ile sona erdi (20 Kasım 1612). Ancak 2,5 yıl sonra yeniden başladı (22 Mayıs 1615). Pül-i Şikeste'de Osmanlı ordusu bozuldu (10 Eylül 1618). Erdebil Anlaşması (26 Eylül 1618), bu defa 3 yıldan fazla süren Osmanlı - Safevî savaşına son verdi. Bu sulh da 5 yıl sürdü ve 1624 yılında Safevîler'in Bağdad'ı ele geçirmesiyle, eskileriyle mukayese edilemiyecek bir şiddette yeniden başladı ki, bunu, IV. Murad bahsinde inceliyeceğiz.

Bu suretle Özdemiroğlu'nun büyük fütûhâtının mühim kısmı, 1603'te İran'ca geri alınmış oldu. Türkiye, İran'ı Kafkasya'dan atamadı. Kafkasya, iki imparatorluk arasında paylaşıldı. Batı İran eyâletleri de Osmanlılar'ca elde tutulamadı.

Türk Cihan Devleti'nin deniz siyaseti (XVI. asır) :

Kanûnî Sultan Süleymân'ın, Cezâyir beylerbeyisi Barbaros Hayreddin Paşa'yı İstanbul'a çağırması ile, Akdeniz politikasında yeni bir safha başlar. 18 amirali ve kudretli donanması ile Cezâyir'den İstanbul'a gelen (27 Aralık 1533) Barbaros, kapdân-ı deryâ (deniz kuvvetleri komutanı, bahriye nâzırı) tâyîn edildi (6 Nisan 1534).

Barbaros, Tunus'u feth etti (22 Ağustos 1534) ise de, İmparator - Kral Charles - Quint bizzat gelerek Tunus'u Türkler'den aldı (21 Temmuz 1535). Ülkenin kuzey kesimi, İspanyol nüfûzunda Arablar'da, orta ve güney kesimi ise Osmanlı'da kaldı. Ancak Barbaros ve amiralleri, İspanya ve bu devlete âit Güney İtalya topraklarını devamlı şekilde vurmaya ara vermediler. Bu arada Barbaros'un Balear Adaları seferi (ağustos 1535), İtalya seferi (1537), büyük akisler yaptı. Venedik'ten Kiklad Adaları'nı aldı. Akdeniz'de Türk gücünü kıramadığı, hiç olmazsa mâkul çizgiye itemediği takdirde partiyi kaybedeceğini anlayan Charles - Quint, o zamana kadar cihan tarihinde görülmemiş büyüklükte bir armada hazırlıyarak, Andrea Doria idâresinde Donanmay-ı Hümâyûn üzerine gönderdi.

İki donanma, en azından Akdeniz hâkimiyetini kazanmak için, Preveze açıklarında karşılaştı (28 Eylül 1538). Bu anda Türk Hind Okyanusu Donanması, Vezir (sonra sadrâzam) Süleyman Paşa'nın kumandasında Hindistan'a Türk ordusu çıkarıyor, Kanûnî Sultan Süleymân ise 8. sefer-i hümâyûnunu tamamlamış olarak Kuzey - doğu Romanya'da bulunuyordu. En az 120 000 insanın deniz üzerinde karşı karşıya geldiği bu çok büyük açık deniz vuruşmasında Barbaros, tamamen istisnâî dehâda taktik manevralarla, birleşik Avrupa donanmasını perişan etti.

Charles - Quint, intikam almak üzere, Andrea Doria idâresindeki armadası ile Cezâyir şehrine çıkarma yaptı. Barbaros - zâde Hasan Bey (Paşa), İmparator - Kral'ın ordusunu mahvetti ve Andrea Doria'nın armadası, Preveze'deki kadar ağır bir zâyiat verdi. Charles - Quint'in hayatı, en büyük fedakârlıklarla kurtarıldı (24 Ekim 1541).

Barbaros, 1543 yazında İmparator'un elindeki Nice kalesini fethetti ve 1543 - 1544 kışını, Toulon'da geçirdi (Toulon şehrini Fransa Kralı, geçici olarak Türkiye'ye bırakmıştı). Charles - Quint, Avrupa'da başlıca rakıybi Fransa'yı ezmekten ümîdini kesti. Barbaros, şan ve şeref içinde İstanbul'da öldü (4 Temmuz 1546). Fakat pek kabiliyetli öğrenciler yetiştirmişti.

Barbaros'un oğlu Hasan Paşa ve evlâtlığı diğer Hasan Paşa ile arkadaşı Sâlih Paşa, Cezâyir beylerbeyisi olarak, Kuzey Afrika'da mühim faaliyetlerde bulundular. Bu amiraller, kendilerine bağlı çok kudretli Cezâyir beylerbeyiliği donanması ile, Batı Akdeniz'e hâkim oldular ve çok defa Atlantik'e çıktılar. Bu arada Çanakkaleli Sâlih Paşa, Fas Arab imparatorluğunu geçici olarak Türkiye'ye bağladı (22 Eylül 1551 - haziran 1556). Böylece Osmanlı hâkimiyeti, Atlantik'e ulaştı ve Cebelitârık Boğazı'nın güneyine yerleşti. İspanya'nın Kuzey Afrika'da bir iki üssü kalmıştı. Bunları, çok büyük fedakârlıklarla elinde tutuyordu. Bu arada Barbaros - zâde Hasan Paşa, Cezâyir'deki 2. beylerbeyiliği sırasında, Mostaganem'de İspanyollar'ı çok ağır bir hezîmete uğrattı (5 Eylül 1558).

Barbaros'un en kabiliyetli ve dehâ sahibi talebesi Turgut Reîs ise, Güney ve Orta Tunus'u feth ettikten ve Andrea Doria'ya Cerbe'de kötü bir oyun oynadıktan sonra, Malta'ya çıkartma yaptı (temmuz 1551). Sonra, Saint - Jean Şövalyeleri'nin elindeki Trablusgarb'ı fethetti (15 Ağustos 1551). Ponza'da da düşman donanmasını vurduktan sonra (5 Ağustos 1552), Korsika adasını baştan başa fethetti (17 Ağustos 1553).

Türk korsan (akıncı) filosu ile Turgut bu işleri yaparken, kapdân-ı deryâ olan Piyâle Paşa da, Elba adasını fethetti (1554 yazı). İtalya'ya çıktı (1555 yazı). Balear adalarını vurdu (1558 yazı) ve Batı Akdeniz'i alt üst etti. Bu deniz baskısından kurtulmak isteyen İspanya, müttefikleri ile, büyük bir donanma hazırlayıp — Tunus'un güneyindeki — Cerbe adasına gönderdi. Piyâle Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn ile düşman armadasını burada karşıladı. Türkler'in Preveze'den sonra tarihleri boyunca kazandıkları en büyük açık deniz muharebesi olan zaferi bu sularda elde etti (14 Mayıs 1560). Düşman armadası ve bindirilmiş ordusu mahvoldu, sulara gömüldü veya esir düştü. 1564 yazında Piyâle Paşa, Fas seferine çıktı. Trablusgarb beylerbeyisi olan Turgut Paşa da, ileri yaşına rağmen devamlı deniz seferleri yapıyordu.

1565 Malta seferi, çok büyük ölçüde bir savaş olmasına rağmen, kartal yuvasına benzeyen ada alınamadı. Turgut Paşa, Malta kuşatmasında şehîd oldu (17 haziran).

Hind Okyanusu'ndaki Türk deniz politikasına da Kanûnî Sultan Süleyman büyük ehemmiyet verdi. Hind Okyanusu'na bağlı Kızıldeniz, Aden Körfezi, Ummân Denizi, Basra Körfezi ve açık okyanusta Türk filoları, XVI. asrın başlarından itibaren görünmeye başladılar. Selmân Reîs'in Ummân Denizi seferinden (1525) sonra yeğeni olan Mustafa Bey, Hindistan'da Gücerât'a sefer yaptı (1530) ve bu Hindistan (Gücerât) seferini çok büyük çapta Mısır beylerbeyisi Vezir Süleyman Paşa tekrarladı (1538 yazı). Aden'i fetheden (27 temmuz) Süleyman Paşa, 27 ağustosta Hindistan'a ordu çıkardı.

Diğer taraftan Özdemir Paşa (Osman Paşa'nın babası) da Sudan ve Habeşistan'da büyük fütûhatta bulunarak Kızıldeniz'in batı sahillerini elde etti ve bu deniz de kapalı Türk gölü hâline getirildi. Afla meydan muharebesi (ağustos 1542), Habeşistan'ı Türk hâkimiyetine soktu. Abdurrahman Bey, Aden açıklarında Portekiz donanmasını bozdu (ekim 1544). Sonra Pîrî Reis, Hind sularına geldi (1552). Ummân'ı (Maskat) fethetti. Murad Reîs'in Hind Kapdanlığı bunu tâkıyb etti (1552 - 1553). Büyük bilgin Seydî - Ali Reîs, Hürmüz (9 Ağustos 1554) ve Maskat (25 ağustos) açık deniz muharebelerinde, Portekiz donanması ile çekişti ve Hindistan'a gitti. Asrın sonlarında Ali Bey'in Doğu Afrika seferleri (1584 - 1589), Türk hâkimiyetini Kenya, Tanganyika ve Mozambik'e kadar götürerek Ekvator'un güneyine atlattı. Özdemir Paşa'nın Habeş beylerbeyiliğinden (1555 - 1562) sonra oğlu Osman Paşa da Habeşistan ve Yemen'de büyük fütûhat yaptı.

Kanûnî'nin oğlu ve halefi II. Selim zamanında (1566 - 1574) bu deniz siyaseti devâm etti. Kurdoğlu Hızır Hayreddin Reîs'in bir filo ile Sumatra'ya yaptığı sefer (1568 - 1569), Osmanlılar'ın ilk ve son Endonezya - Malezya seferleri değildir; fakat en meşhurlarıdır. Bu suretle Osmanlı hâkimiyeti, Hind Okyanusu'ndan sonra Büyük Okyanus'a da erişmiştir.

Gene II. Selim zamanında — Kanûnî devrinden kalma projeler olarak — Süveyş Kanalı'nı açmak, Akdeniz'le Kızıldeniz ve Hind denizlerini birleştirmek düşünüldü, fakat tatbika geçilmedi. Diğer proje ise, kanal kazılma teşebbüsünde yarıda kaldı: Bu, Don - Volga kanalı idi ki Karadeniz'le Hazar Denizi birleştirilecekti. Bu suretle İran engeli aşılarak Türkistan'la ilgi kurulacaktı. Bu arada Astırhan seferi (1569) yapıldı, fakat Volga deltası, elde tutulamadı.

Kıbrıs'ın fethi (1 Temmuz 1570 - 1 Ağustos 1571) de, daha çok bir deniz harekâtı mahiyetindedir. Venedik'in elindeki ada, Piyâle Paşa'nın kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn tarafından abluka edildikten sonra Lala Mustafa Paşa ordu çıkartıp adayı almıştır. Kıbrıs fethi, yeni bir Haçlı armadanın teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Bu armada, bazı Türk devlet adamlarının gafleti yüzünden, İnebahtı'nda, Donanmay-ı Hümâyûn'u bozmuştur (7 Ekim 1571). Ancak ertesi yaza Donanma daha güçlü olarak inşa edilmek için imparatorluk, bütün imkânlarını seferber etmiştir. Bu bozgun toprak kaybına sebeb olmamışsa da, Türkler'in yenilmez oldukları hakkındaki inanışı yıkmıştır. Bu devrede Kapdân-ı Deryâ Kılıç - Ali Paşa, Akdeniz'de Türk hâkimiyet ve üstünlüğünü muhafaza etmiştir.

Kırım hanı Taht - Alan Devlet Giray Han'ın Moskova'yı fethi (24 Mayıs 1571), II. Selim devrinin diğer bir dikkate değer olayıdır. Tunus şehrinin İspanyollar'dan alınması, bu padişahın saltanatını kapayan sonuncu büyük başarıdır. Tunus seferinde (15 Mayıs - 30 Kasım 1574), Donanmay-ı Hümâyûn'a, Kılıç - Ali Paşa kumanda etmiştir.

Denizaşırı politika, II. Selîm'in oğlu ve halefi III. Murad devrinde (1574 - 1595) de devâm etmiştir. Fas imparatorluğunun Türkiye'nin himayesine girmesi (9 Mart 1576), bu politikanın neticesidir. Kuzey-batı Afrika'da büyük ülkeleri içine alan bu mühim Arab devletinin XVII. asrın ortalarına kadar tamamen veya kısmen Osmanlı'ya tâbî olması, Vâdi's - Seyl zaferinin (4 Ağustos 1578) eseridir. Bu meydan muharebesinde Ramazan Paşa, büyük Portekiz ordusunu — kralları ile beraber — yok etmiş, Portekiz - İspanyol armadasını da büyük ölçüde hırpalamıştı. Vâdi's - Seyl, asrın büyük devletlerinden olan Portekiz'i yıkmış, Portekiz, istiklâlini bile kaybetmiştir.

Türkiye, İspanyol emperyalizmine karşı İngiltere'yi de savunmuştur. Fransa gibi İngiltere'nin de İspanya karşısında çökmemesi için büyük çaba harcamıştır.

1575'ten 1592'ye kadar Polonya (Lehistan) krallığı ve Litvanya büyük - dukalığı da Türkiye'ye tâbî olmuş, Polonya krallarını padişah tâyîn etmiş, bu suretle Türk nüfûzu Baltık kıyılarına varmıştır.

Zirveden sonrası (1566 - 1640) :

1566'da Kanûnî Sultan Süleymân'ın bıraktığı Cihan Devleti, bütün haşmet ve şevketine rağmen, kötülük filizlerinden temizlenmiş değildi. Bu filizler çeyrek asır sonra yeşermeye başladı. II. Selim devrinde devlet, geniş ölçüde diktatör — vezir Sokollu Mehmed Paşa'nın elinde kaldı. Vezirliği 14 yıldan fazla sürdü ve öldürülmesiyle sona erebildi (12 Ekim 1579). III. Murâd öldüğü zaman (15/16 Ocak 1595), Almanya ile büyük bir savaş başlamış ve imparatorluğun zaafları ortaya çıkmıştı. III. Murâd'ın son günleri, Cihan Devleti'nin sınırlarının âzamîye (maksimum) eriştiği devirdir. İmparatorluk, himaye altındaki ülkelerle beraber, 20 milyon km² ye erişmişti (Polonya - Litvanya ile beraber Avrupa'da 2 848 940, Asya'da 4 815 832, Fas'la beraber Afrika'da 12 237 419, toplam 19 902 191 km²). Bu topraklardaki nüfus 100 milyondan az değildi. Dünya nüfusunun 540 milyon civarında olduğu o yıllarda her 5,4 insandan birinin, padişahın tab'ası bulunduğu ortaya çıkar. Üstelik daha 4 Türk imparatorluğu bu yıllarda çok güçlü idiler: İran Safevî Türk İmparatorluğu (taht şehri 1587'den sonra Isfahan, 1 621 000 km², 15 milyon nüfus), Timuroğulları'nın Hindistan Türk İmparatorluğu (taht şehri Agra, 3 674 000 km², 120 milyon nüfus), Âdilşahlar'ın Güney Hindistan Türk İmparatorluğu (taht şehri Bîcâpûr, 453 000 km², 22 milyon nüfus), Türkistan (Doğu Türk) Hâkanlığı ve bu kesimdeki diğer Türk devletleri (taht şehri Semerkand, 5 513 000 km², 12 milyon nüfus). Büyük devlet mahiyetinde olmıyan başka Türk devletleri de vardı: Güney Hindistan'da Kutb - Şâhlar (taht şehri Gülkende, 295 000 km², 10 milyon nüfus), Sibir Hanlığı vs.

Bu kısa tablo, XVI. asrın son yıllarında, 540 milyon kadar tahmîn edilen dünya nüfusunun 270 milyon kadarının Türk yönetiminde bulunduğunu gösterir ki, bu da insanlığın tam yarısı demektir. Diğer büyük devletlerin durumu şöyle idi : Çin İmparatorluğu (taht şehri Pekin, 12 268 000 km², 80 milyon nüfus), İspanya Krallığı (taht şehri Madrid, 24 575 000 km², 33 milyon nüfus), Almanya İmparatorluğu (taht şehri Viyana, 659 000 km², 17,5 milyon nüfus), Fransa Krallığı (taht şehri Paris, 1 142 000 km², 15 milyon nüfus), İngiltere Krallığı (taht şehri Londra, 347 000 km², 5,9

1.) TÜRKİYE İMPARATORLUĞU'NUN EN GENİŞ ŞEKLİ
(Umumi Görünüş) (XVI. Asır Sonları)
1 — Türkiye İmparatorluğu'nun Taht Şehirleri
2 — Eyalet (Beylerbeyilik) Merkezleri
3 — İrsi Eyalet Merkezleri
4 — Türk Himayesindeki Devletlerin Merkezleri
RUSYA
LEHİSTAN
ALMANYA
FRANSA
İSPANYA
Krakovi
Budin
Temeşvar
Sofya
Edirne
İstanbul
Bursa
Kütahya
Konya
Sivas
Erzurum
Van
Revân
Tebriz
Kars
Gence
Mar'aş
Urfa
Musul
Halep
Zûr
Bağdâd
Trablusşam
Şam
Kahire
Mekke
San'a
Cezayir
Merrâkeş
FAS
İRAN
TÜRKİSTAN
HİNDİSTAN

milyon nüfus), Venedik Cumhuriyeti (55 000 km², 3,8 milyon nüfus), Rusya İmparatorluğu (taht şehri Moskova, 5 000 000 km², 7 milyon nüfus). Büyük devletlerden sayılmıyan birkaç ehemmiyetli devlet: İsveç Krallığı (1 058 000 km², 2,6 milyon nüfus), Papalık (45 000 km², 1,9 milyon nüfus), Habeşistan Krallığı (1 000 000 km², 3 milyon nüfus), Japonya İmparatorluğu (374 000 km², 14 milyon nüfus), Güney Hindistan'da 2 Müslüman devlet (Nizâm - Şâhlar ve Berîd - Şâhlar) (200 000 km², 7 milyon nüfus).

Dünya nüfusu kıt'alara göre şöyle idi: Asya 350 milyon (% 63,6), Avrupa 122 milyon (% 22,4), Afrika 60 milyon (% 10,9), Kuzey Amerika 9,5 milyon (% 1,8), Güney Amerika 5 milyon (% 0,9), Okyanusya 2 milyon (% 0,4) (1600 yılı tahminleri).

Bu tablodan anlaşılan şudur: XVI. asır, hakkıyle Türk asrıdır ve asrın sonlarında Türk şevketi zirvesini bulmuştur. Yeni asırda, XVII. asrın doğuşu ile zirve inilmeye başlanır. Avrupa, okyanuslara hâkim olmak yoluyle, Asya'yı, Türk - İslâm âlemini çevirmeye başlıyacaktır.

Osmanlı Cihan Devleti'nin zaafı, Almanya ile uzun ve çetin sürecek bir savaş sırasında ortaya çıkar ve iç bünyedeki çöküntüler kendini belli eder. Dîvân-ı Hümâyûn'un (Osmanlı İmparatorluk Hükûmeti) lüzumsuz yere Almanya'ya harb ilân etmesinden (4 Temmuz 1593) sonra, Viyana'nın yanıbaşındaki Yanıkkale'nin (Györ/Raab) fethi (27 Eylül 1594) ve burasının yeni bir beylerbeyilik (eyâlet) merkezi yapılmasıyle parlak başarılar görülürse de harb, imparatorluğun daha çok iç bünyesindeki zaaflar, eski büyük ve dehâ sahibi kumandanların neslinin hemen hemen kesilmesi, orduda anarşi ve liyâkatsız kumandanlar gibi sebeplerle, bir denge ve yıpranma savaşı hâline girer. III. Murâd'ın yerine geçen oğlu III. Mehmed (1595 - 1603) zamanına savaş, bu şartlarla intikal eder. Bu padişahın son yıllarında Anadolu'da Celâlî ihtilâllerinin başlayıp yayılması devletin Rumeli ile beraber iki kanadından biri olan Anadolu'da durumun karıştığı ve felâket tohumlarının yeşerdiğini gösterir.

Estergon'un Almanlar'ın eline düşmesi (2 Eylül 1595), Tuna üzerinde bir köprünün tedbirsizlik yüzünden akıncılar geçerken yıkılması ve akıncı tümenlerinin Tuna'ya dökülüp boğulması (27 Ekim 1595) gibi fâcialardan sonra işin serdâr-ı ekremler (başkumandanlar) vasıtasıyle yürütülemiyeceği anlaşılır. III. Mehmed, babası ve büyükbabasının hiç sefere çıkmamasına rağmen, sefere çıkmaya karar verir. 1566'da Kanûnî'nin Sigetvar sefer-i hümâyûnundan beri 30 yıldır ilk sefer-i hümâyûndur. III. Mehmed, Eğri'yi alarak (12 Ekim 1596) Almanlar'ı Kuzey - doğu Macaristan'dan atar. Alman imparatorluk ordusu, Haçova meydan muharebesinde (26 Ekim 1596) imhâ edilir ki, bazı tarihçilere göre, Osmanlı Türkleri'nin kazandıkları cihan çapında ehemmiyet taşıyan son büyük meydan muharebesidir.

Aynı çapta bir meydan muharebesinden (Mohaç) sonra 70 yıl önce Kanûnî, bir nefeste bütün Macaristan'ı feth etmişti. Osmanlı teşebbüs gücü o kadar tavsamıştır ki, Haçova'da düşman ordusu imhâ edilmekle kalınır; Avusturya açık ve savunmasız kaldığı halde bu ülkeye girmek bile düşünülmez. Nitekim Yanıkkale düşer (29 Mart 1598). Ancak Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd İbrahim Paşa, Kanije'yi alarak (22 Ekim 1600), Güney - batı Macaristan'dan Almanlar'ı atar. Bu kaleyi almak için gelen çok büyük bir Alman ordusunu, Tiryâki Hasan Paşa, mûcizevî bir şekilde korkunç bir bozguna uğratır (18 Kasım 1601). İstolni - Belgrad'ı da geri alan (6 Ağustos 1602) Türkler, Budin (Budapeşte) açıklarında Alman ordusunu bozduktan sonra (18 Kasım 1602), Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Sokollu - zâde Lala Mehmed Paşa, parlak şekilde Estergon'u Almanlar'dan geri alır (3 Ekim 1605). Tiryâki Hasan Paşa da — şimdi Çekoslovakya'da kalan — Uyvar kalesini teslim alır. Ancak devlet, 13 yıl süren bu savaştan bıkmıştır. Bu başarılar gölgelenmeden sulh görüşmelerine girmeyi kabûl eder.

Sitvatorok Sulhu imzalanır (11 Kasım 1606). Şu bakımdan mânâlı bir anlaşmadır: Almanya imparatorunun Türkiye'ye verdiği yıllık vergi kesilir, bir. O zamana kadar Türkiye, Avrupa'da padişahtan başka imparator olmadığı iddiasındadır ve bu iddiasını Almanya imparatoruna da kabûl ettirmiştir; o tarihe kadar Türkler'de "kral" denen Almanya hükümdârının "imparator" olduğunu kabûl eder, iki (bu zımnen, padişahın kendisi imparatorla aynı seviyede hükümdar kabûl ettiğini gösterir). Türkiye'nin toprak kaybı yoktur ama, bir iki kale dışında kazancı da yoktur, üç. Halbuki şimdiye kadar Dîvân-ı Hümâyûn, devlete radikal kazanç sağlamıyan hiç bir anlaşmayı kabûl etmemiştir. Demek ki Türk Cihan Devleti hâlâ cihan devletidir, fakat büyüme gücünü, sıçrama enerjisini kaybetmiş, durgunluk devresine girmiştir.

Bu anlaşma, III. Mehmed'in oğlu ve halefi I. Ahmed devrinde (1603 - 1617) imzalandı. Bu devirde Celâlî ihtilâlleri devâm eder. Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Kuyucu Murad Paşa, 5 yıla yakın çalışarak, ölümüne kadar (5 Ağustos 1611) bu ihtilâllerle uğraşır. Fakat anarşinin kökü derinde ve sebepleri çeşitlidir. Şiddetle davranmasına rağmen ancak geçici başarılar kazanır. Zira ısyân edenler düşmanlar değil, çevrelerine Anadolu Türkü toplıyan eski beylerbeyiler, sancak beyleri, sipahi subaylarıdır. Akdeniz'de hâkimiyet değilse bile, üstünlük devâm ettirilir. Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Halil Paşa'nın Akdeniz seferi ve Malta'ya asker çıkarması (13 Mayıs - 28 Kasım 1614), çok başarılı olur.

I. Ahmed'in genç yaşında zamansız ölümü üzerine büyük oğlu Sultan Osman, bu Saray entrikası ile bertaraf edilerek yerine Sultan Ahmed'in kardeşi I. Mustafa (1617 - 1618) tahta çıkarıldı. Fakat deli olduğu anlaşıldığı için 3 ay sonra tahttan indirildi. II. Osman (1618 - 1622) padişah oldu. Onun devrinde Polonya ile münasebetler bozuldu. Yaş ve Turla meydan muharebelerinde (20 eylül ve 7 Ekim 1620), Leh orduları bozuldu. II. Osman, bizzat sefer-i hümâyûna çıktı. Hotin önlerine kadar geldi (3 Eylül 1621). Hotin Anlaşması (6 Ekim 1621), Polonya krallığını yeniden Türkiye himayesine sokacak maddeler ihtivâ etmesine rağmen, Türk devletinin iç meseleleri yüzünden istifade edilemedi. Ordunun, bilhassa Kapıkulu Ocakları'nın ve umumiyetle devlet düzeninin bozulduğu kanaatinde olan II. Osman, o çağ toplumunun asla kaldıramıyacağı derecede radikal reformlara karar verdi. Dehâsına rağmen, gençliği ve tecrübesizliği yüzünden, bunları tatbik edilemedi. Öldürüldü (20 Mayıs 1622 akşamı) ve bu yüzden imparatorluk karıştı. Kutsal sayılan padişahın öldürülmesi, bir çeşit Kerbelâ Fâciası olarak Türk tarihine geçti. Teessürü asırlarca devâm etti. Sultan Osmân'ın intikamını almak için ordunun bir kısmı ve çeşitli bölgelerde halk ayaklandı. Çok kan döküldü. Neticede yalnız anarşi büyüdü, genişledi ve artık âdî âsâyişsizlik hâlini aldı. Tekrar I. Mustafa tahta geçirildi (1622 - 1623). Fakat tahttan indirildi. II. Osmân'ın kardeşi ve velîahdi çocuk IV. Murâd padişah oldu (1623 - 1640).

I. Mustafa'ya nasıl annesi niyâbet etmişse, çocuk IV. Murâd'a da annesi Kösem Mâhpeyker Vâlide - Sultân, saltanat nâibesi oldu. Anarşi ve yolsuzluklar arttıkça arttı. İhtilâller biribirini tâkıyb etti. Bu iklimde yetişen IV. Murâd, 8 Haziran 1632'de sert bir darbe ile iktidârı şahsen eline aldı. Zulme kaçtığı rahatça iddia edilebilecek, Osmanlı tarihinde ne kendisinden önce, ne de kendisinden sonra asla görülmemiş bir sertlikte devleti idare etti ve şahsından başka hiçbir otoriteye müsamaha etmedi. Çok geniş ölçüde huzûru, âsâyişi sağladı, anarşiyi ezdi ise de, sonraki olaylar, bu işin, padişahın şahsıyle kaim olduğunu gösterdi. Bununla beraber bazı tarihçiler IV. Murâd'ın devletin ömrünü yarım asır uzattığını söylerler. Kanûnî ile II. Mahmûd arasında gelen padişahların en büyüğü, XVII. asır Türk tarihinin çok seçkin bir simasıdır. Dâhî olarak doğmuş, hâdiselerle olgunlaşmış, fakat gene içinde yaşadığı ortam ve gördükleri, kendisini zulme itmiştir. Büyük bestekârdı. Asker doğmuş, en büyük orduları sevk-u idare edebilecek kabiliyetlerle mücehhez bir şahsiyetti. 27,5 yaşında ölümü, devleti çok sarstı.

IV. Murad devrinde İran savaşları hiçbir zaman görülmemiş ve görülmiyecek boyutlar kazandı. Savaş, Bağdad'ın, bir sürprizle Safevîler'in eline düşmesiyle başladı (11/12 Ocak 1624 gecesi). Hâfız Ahmed Paşa, Bağdad'ı geri alamayınca (1625 - 1626), vezîr-i âzam olan Husrev Paşa, İran'ı altüst etti; Hemedân'ı (9 Haziran 1630) ve Batı İran'da bir çok yerleri feth etti, fakat Bağdad'ı geri alamadı.

IV. Murad, "Revân Seferi" denen ilk sefer-i hümâyûnuna çıktı (28 Mart - 27 Aralık 1635). Kuzeyde İran'ı ezdikten sonra çok büyük hazırlıklarla "Bağdad Seferi" denen 2. sefer-i hümâyûna girişti. 15 kasımda Bağdad'a geldi ve çok kanlı muharebelerden sonra şehri aldı (24 Aralık 1638). "Bağdad Fâtihi" unvânını hakk etti. Kasr-ı Şîrîn Anlaşması (17 Mayıs 1639), 15 yıldan fazla devâm eden bu büyük, kanlı ve neticeleri şüpheli savaşa son verdi. Bu anlaşma, bugünki Türkiye - İran ve Türkiye - Irak sınırlarını — Irâk'ı Osmanlı devletinde bırakmak üzere — çiziyor ve Kafkasya'yı Osmanlı ve Safevî imparatorlukları arasında paylaştırıyordu.

Anarşinin hortlaması ve Köprülüler (1640 - 1683) :

IV. Murâd'ın yerine kardeşi İbrahim Han (1640 - 1648) geçti. Onun saltanat yıllarına "Samur Devri" denmektedir. Saltanatının ilk yarısı, ağabeyinin devrinin devâmı gibidir. İkinci yarısında huzur bozulur ve anarşi hortlar.

Bu hükümdar zamanında büyük ve uzun bir Venedik savaşı başlar. Donanmay-ı Hümâyûn, İstanbul'dan hareket eder (30 Nisan 1645). Büyük bir Türk ordusunu Girit adasına çıkartmaya başlar (24 haziran sabahı). Hanya fethedilir (22 ağustos). Resmo alınır (15 Kasım 1645) ve Kandiye muhâsarası başlar (7 Temmuz 1647). İpsara'da Venedik donanması ezilir (9 Mart 1648). Ancak Kandiye bir türlü düşürülemez. Bütün Avrupa'dan çok büyük ölçüde yardım alan Venedik Cumhuriyeti, Girit'te tutunmak için büyük azim gösterir ve Kandiye kalesini vermez. İki tarafın akıl almaz kayıpları içinde savaş uzayıp gider. Venedik, Ege ve Doğu Akdeniz'de son üssünü kaybetmemek için azimli gibidir.

Sultan İbrahim, bir ihtilâlle tahttan indirilip ağabeyi II. Osman gibi katledilir. Yerine büyük oğlu IV. Mehmed'in (1648 - 1687) saltanatı başlar. Ancak yeni padişah 6,5 yaşında olduğu için, iktidar çeşitli ellerde dolaşır. Önce — Osmanlı tarihinin uğursuz simalarından olan — Kösem Mâhpeyker Büyük - Vâlide - Sultan saltanat nâibesi olur. IV. Murad'la İbrahim Han'ın annesi ve IV. Mehmed'in babaannesidir. Türk tarihinin en meşhur kadınıdır. Fakat bu, iyi bir şöhret değildir. Zekâsı derecesinde muhteristir. Onun 3 yıllık (1648 - 1651) saltanat nâibeliği devrine "Ağalar Saltanatı" denir. Zira gerçek iktidar, "ağalar" denen yeniçeri generallerindedir. Kösem Sultan, iktidârı onlarla paylaşır. Korkunç ve pis bir yolsuzluk, rüşvet, anarşi devridir. Kösem Sultan, öldürülür. Yerine gelini, IV. Mehmed'in annesi Hadîce Tarhan Vâlide - Sultan, saltanat nâibesi olur. O, kayınvâlidesi gibi nefsi için her şeyi yapabilen, yalnız şahsını düşünen bir kadın değildir. Çok yüksek ahlâklı, akıllı, devletin üzerine titreyen bir genç kadındır. Cihan Devleti'nin nâibesi olduğu zaman ancak 24 yaşındadır. Devletin uçuruma gittiğini gören devlet adamlarınca desteklenir. Kösem ortadan kalkar kalmaz, onunla işbirliği yapıp devleti soyan 38 ağa (yeniçeri generali) idam edilir.

Tarhan Sultan, tam 5 yıl, çok akıllı denge hesaplarıyle devletin yüksek menfaatlerini savunur ve adam arar. 10 sadrâzam değiştirir. Hiç birisi beklenen liyâkati gösteremez. Nihâyet, müşâvirlerinin tavsıyesiyle bir hayli korka korka, pek de ümitli olmıyarak, ihtiyar ve şöhretsiz bir vezîre, Köprülü Mehmed Paşa'ya mühr-i hümâyûnu verir (15 Eylül 1656). Köprülü'yü istediği salâhiyetlerle donatır ve nâibelikten şan ve şeref içinde çekilir. 29 yaşındadır ve oğlu IV. Mehmed artık 15 yaşına gelmiştir. Fakat II. Selim tipinde, devlet işlerine karışmak istemiyen bir hükümdardır. Bütün salâhiyet Köprülü Mehmed Paşa'da toplanır. Böylece 1683'e kadar 27 yıl sürecek Köprülüler Devri başlar ki, bazı tarihçilerce hattâ Kanûnî Devri ile mukayese edilmeye lâyık görülen bir şan ve şevket devridir.

İhtiyar Köprülü'nün üstâdı, IV. Murad'dır. O padişahı taklîd etmiye çalışır. Ve zulmuyle beraber taklîd eder. Epey kan döker. Fakat anarşinin kökünü kazır. Erdel'e (Transilvanya) giderek buradaki anarşiyi bertaraf eder. Sonra Anadolu'da Celâlîler üzerine yürür. Kırım hanı Mehmed Giray, Pripet bataklıklarının doğusunda, Çernigov'un 150 km. batısında Konotop zaferini kazanır (12 Temmuz 1659). 120 000 Rus askeri muharebe meydanında kalır ve 50 000'i Türkler'e esir düşer. Başkumandan Prens Trubeçkoy ve bütün maiyeti, ölüler arasındadır. İç durum gibi dış durum da iyidir. Fakat Venedik, Kandiye'yi savunmakta direnir.

Köprülü'nün 5 yıllık iktidârının son günlerinde, tarihin en büyük İstanbul yangını olur (25 Temmuz 1660). Şehirde 8 000 ev, 300 saray ve konak, 360 cami ve mescid, 100 ticaret hanı, 40 hamam ve daha pek çok bina yanar. 4 000 kişi yanarak ölür veya yaralanır. Köprülü'nün yerine 27 yaşındaki oğlu Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa, aynı geniş salâhiyetlerle sadrâzam olur (30 Ekim 1661).

56,5 yıllık bir sulhtan sonra Almanya'ya harb ilân edilir (12 Nisan 1663). Uyvar feth edilir (24 eylül). İkinci defa Alman seferine çıkan Köprülü - zâde, Serinvar'da Almanlar'ı ezer (5 Haziran 1664), fakat Sen - Gotar'da Almanlar'la yenişemez (1 ağustos). Türkiye'ye çok büyük avantajlar sağlayan Vaşvar Anlaşması (10 Ağustos 1664), Türk - Alman harbine son verir. Köprülü - zâde, Girit işini bitirmeye karar vererek adaya geçer. 3 yıl Girit'te kalır. Nihayet Kandiye feth edilir (27 Eylül 1669). Venedik savaşı biter. Polonya ile savaş başlar. IV. Mehmed, 2 Polonya sefer-i hümâyûnu yapar (1672 - 1673). İlkinde Kamaniçe feth edilir, Polonya ve Galiçya alınarak sınırlar kuzeye doğru fevkalâde ileriye götürülür. Bucaş Anlaşması (18 Ekim 1672) ile Polonya bu Türk fütûhâtını kabûl eder. Fakat şartlarına riâyet

etmediği için ertesi yıl sefer-i hümâyûn tekrarlanır. Zorawno Anlaşması (27 Ekim 1676), 4,5 yıllık Türk - Leh savaşına son verir ve Bucaş anlaşmasını te'yîd eder. Polonya, lüzumsuz yere çok ağır şartlarla ezilmiş olur ve bu ülkede jeopolitik sebeplere oturmıyan geçici bir Türk düşmanlığı başlar.

Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa, 41 yaşında ölür (2/3 Kasım 1676 gecesi). Hayatının büyük kısmı cephede geçtiği için, yerine uzun yıllar kaymakamlık (sadrâzam vekilliği) yapan eniştesi ve akrânı (aynı yaştadırlar) 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, sadrâzam olur (1676 - 1683). Köprülüzâde'nin 15,5 yıllık sadâreti hem Türkiye tarihinin en uzun süren iktidar devirlerindendir, hem de çeşitli bakımlardan en bahtiyar yıllarındandır. Merzifonlu devrinde bu parlaklık zirvesini bulur ve zirveden düşer.

İlk büyük Osmanlı - Rus savaşı 1677'de başlar. O zamana kadar Rusya — 120 yıldır büyük devletler arasında olmasına rağmen — Türkiye için tamamen ikinci sınıf bir devlettir. Kırım Hânı'nın basit bir tâbiidir. IV. Mehmed, Rusya üzerine 2 sefer-i hümâyûn yapar (1678, 1680). Edirne Anlaşması (11 Şubat 1681), bu savaşa son verir. Osmanlı devleti yeni avantajlar sağlar. Mesele, Osmanlı himayesinde bulunan Ukrayna'ya Ruslar'ın müdahalesinden doğmuştur.

19 yıla yakın süren Almanya ile sulh, şimdi Çekoslovakya'da kalan Osmanlı topraklarına Alman imparatorluğunun müdahalesi ile bozulur. IV. Mehmed, Edirne'den Almanya sefer-i hümâyûnuna hareket eder (1 Nisan 1683), fakat Belgrad'da kalır. Orduy-ı Hümâyûn yoluna, Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kumandasında devâm eder. Mustafa Paşa, — Kanûnî'den 154 yıl sonra — Viyana'yı, Almanya imparatorluğunun başkentini kuşatmaya başlar (14 Temmuz 1683). Kendisinden çok emindir ve bir kaç stratejik ve taktik hatâ yapar. Bütün Avrupa ayaklanmış ve Almanya'nın yanında yer almıştır. Büyük bir Haçlı ordusu Viyana'ya yaklaşırken, Sadrâzam'dan hakaret gördüğü için ona diş bileyen Kırım hanı Murad Giray Han, düşman ordusuna yol verir ve tek kurşun atmaz. Viyana açıklarında Türkler'in "Alamandağı" dedikleri Kahlenberg'de geçen büyük meydan muharebesinde (12 Eylül 1683), Türk sağ kanadına kumanda eden Vezir Dâmâd İbrahim Paşa'nın — Merzifonlu'dan intikam almak için — ihâneti yüzünden büyük bozgun olur. Akşam saat 7'de Viyana kurtulur ve bütün Avrupa kiliselerinde şükran çanları çalar. Serdâr-ı Ekrem, Budin'e (Budapeşte) geldikten (22 eylül) sonra, Vezir Kara Mehmed Paşa, Müttefik Ordu'nun başkumandanı Polonya kralı Sobiesky'yi Ciğerdelen meydan muharebesinde — bugünki Çekoslovakya topraklarında — bozar (7 ekim). Fakat çok az kuvveti vardır. İkinci Ciğerdelen muharebesini kaybeder (9 ekim) ve Estergon düşer (1 kasım).

Düşmanlarının korkunç kîni ile Merzifonlu, idbar günlerinde, şaşkına döndü. Bu propagandaya kanan IV. Mehmed, sadrâzamı azletti (15 aralık). Merzifonlu, Belgrad'da idam edildi (25 Aralık 1683). Bu da felâket oldu. 1656'da Merzifonlu'nun kayınbabası ve mânevî babası Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelmesinden önceki devir başladı; bir türlü muktedir vezir bulunamadı; bir sürü liyâkatsiz adam biribirini tâkıyb etti. Bu sırada Tarhan Vâlide - Sultân'ın ölmüş bulunması, IV. Mehmed'i, dalkavuk olmıyan, gerçekleri söyliyen, devlet dostu, tarafsız bir müşâvirden mahrûm etmişti.

1683 sonbahârında Türkiye, iki buçuk asır sürecek bir çekilme, gerileme ve çökme devresine girmişti. Viyana kuşatması vesîlesiyle Avrupa'yı, bir defa daha karşısında birleşmiş buldu. Ancak bu kere, tarihinde ilk defa olarak, birleşmiş bir Avrupa'yı yenemiyecek, yenilenecektir. Buna rağmen daha 90 yıl kadar bir duraklama devri yaşıyacak güçtedir. İspanya'nın, Hıristiyan âleminin Osmanlı imparatorluğu olan bu devletin nasıl zirveden baş döndürücü bir şekilde yuvarlandığı hatırlanırsa, Osmanlı Türk inhitâtının oldukça yavaş tecellî ortaya çıkar. Bu, şüphesiz Türk Cihan imparatorluğunun temellerinin pek sağlam atılmış olmasındandır. XVII. asır sonlarında henüz Batı medeniyetinin, zirvesini Türkler'in teşkîl ettiği Doğu medeniyetine üstün olduğu iddia edilemez. Bu üstünlük, bir asra yakın bir zaman geçmeden gerçekleşmiyecektir. Ancak Batı, üstünlüğünün bütün sebeplerini hazırlamıştır; bütün imkânları ele geçirmiştir veya geçirmek üzeredir. Başta okyanuslar üzerinde hâkimiyet kurması gelmek üzere, Doğu'nun henüz farkına varamadığı bir çok değerlere sahib olmuştur. Doğu, pek azametli olan mirasını yemektedir. Bu miras, az zamanda tükenecektir.

Felâket seneleri ve XVIII. asır (1683 - 1768) :

1683 - 1699 büyük savaşına "Felâket Seneleri" denir. Bu yıllarda Türkiye, tek başına, kudretli bir koalisyonla savaşmıştır. Almanya imparatorluğu, Rusya imparatorluğu, Polonya krallığı ve Venedik cumhuriyeti, bu koalisyonun büyük devletleridir; bunlara — Türkiye'nin hemen daimî denecek şekilde harb hâlinde bulunduğu — İspanya krallığı ile bir sürü orta ve küçük boyda devlet eklenebilir.

En büyük cephe, Alman - Türk harbinin cereyân ettiği Macaristan idi. 1684 kuşatmasını savuşturan Budin (15 temmuz - 3 kasım), 18 Haziran 1686'da Müttefikler'ce yeniden kuşatıldı ve çok şiddetli bir savunmadan sonra 2 eylülde düştü. Şehirdeki (Budapeşte) bütün Türkler kılıçtan geçirildi; bir kısmı Tuna yoluyla kaçabildi. Budin'in 68. ve sonuncu beylerbeyisi Vezîr Abdurahman Abdi Paşa, şehitler arasında idi. Şehirdeki 81 cami ve bu adede uygun binlerce Türk bayındırlık eseri, temellerine kadar tahrîb edildi.

161 yıl önce Kanûnî'nin Macaristan'ı kazandığı Mohaç sahrâsında geçen meydan muharebesinde (12 Ağustos 1687), Türk ordusu bozuldu. Macaristan'ın büyük kısmı Almanlar'ca işgal edildi. Diğer cephelerde de durum iyi değildi. Venedikliler, Atina'yı (25 Eylül 1687) ve Mora'yı aldılar. Yalnız Polonya ordusu, Kamaniçe'de bozuldu (3 Eylül 1687). IV. Mehmed tahttan indirildi. 46 yaşında idi ve 39 yıldan fazla bir zamandan beri tahtta bulunuyordu. Yerine sırasıyle kardeşleri III. Süleyman (1687 - 1691) ve II. Ahmed (1691 - 1695) geçti.

Almanya cephesinde kötü haberler gelmekte ve İstanbul'u alt üst etmekte devâm etti. Eğri (14 Aralık 1687), İstolni - Belgrad (6 Eylül 1688) düştü. 1688'de bugünki Maceristan'ın hemen hemen tamamı kaybedilmiş bulunuyordu. Bozgun devâm etti. Belgrad (8 Eylül 1688), Banyaluka (4 eylül), Zvornik (4 ekim) biribiri ardı sıra Almanlar'ın eline geçti. III. Süleyman, sefer-i hümâyûna çıkmaya karar verdi. Edirne'den Sofya'ya geldi (6 Haziran - 25 Haziran 1689). Fakat ileri gitmedi. Batucina ve Niş'te Türk orduları, Almanlar'ca bozuldu (30 ağustos ve 24 Eylül 1689). Çare olarak, Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa, sadârete getirildi (25 Ekim 1689). Köprülü Mehmed Paşa'nın ortanca oğlu ve Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın kardeşi idi. Sert tedbirler aldı. Edirne'den sefere çıktı (13 Temmuz 1690) ve Belgrad'ı geri aldı (8 ekim). Bu sırada Almanlar, Erdel'i de (Transilvanya) işgal ettiler (4 Aralık 1691). Köprülü - zâde,

Almanlar üzerine 2. seferine hareket etti (14 Haziran 1691). Fakat Salankamen'de şehîd olması üzerine Orduy-ı Hümâyûn bozuldu (19 ağustos).

Venedikliler, Girit'e asker çıkarmak istediler, fakat def edildiler (28 Ağustos 1692). Ama Sakız adasını işgal edebildiler (21 Eylül 1694). Bu günlerde IV. Mehmed'in büyük oğlu II. Mustafa, amcasının ölümü üzerine tahta çıktı (6 Şubat 1695). Vezir Mezomorta Hüseyin Paşa — Türkler'in yetiştirdikleri son dehâ sahibi amiral — Venedik donanmasını Sakız Boğazı ve Koyun Adaları açık deniz muharebelerinde ard arda iki defa ağır şekilde bozdu (9 ve 18 Şubat 1695) ve Sakız'ı geri aldı (22 şubat). Yera'da Venedik donanmasını bir defa daha bozdu (19 eylül).

II. Mustafa, ilk sefer-i hümâyûnuna çıktı. Transilvanya'da Lugoş meydan muharebesinde Alman ordusunu yendi (22 Eylül 1695). Çar Büyük Petro ise, Azak (Rostov yakınları) önünde bozuldu (13 Ekim 1695), fakat ikinci teşebbüsünde Azak'ı aldı (6 Ağustos 1696). II. Mustafa, Almanlar üzerine 2. sefer-i hümâyûna çıkıp Olaş'ta Alman ordusunu bozdu (27 Ağustos 1696). Ertesi yıl 3. sefer-i hümâyûnu yaptı. Ancak Senta'da (11 Eylül 1697) Tuna köprüsünün çökmesi üzerine iki yakada kalan Türk ordusu bozuldu. Bu suretle Macaristan'ı geri almak için açılan sonuncu sefer-i hümâyûn netice vermedi. II. Mustafa, bir yıl içinde çok büyük hazırlıklar yapıp 1698'de 4. sefer-i hümâyûn ile Macaristan'ı almak istiyordu. Fakat herkes harbden bıkmıştı. Dehşetli bir sulh isteği vardı. Padişah, boyun eğdi. Sulh isteyen Türk devlet adamlarına Avrupa devletlerinin çok büyük rüşvet dağıttıkları sonradan ortaya çıktı.

Sulh müzâkereleri uzun sürdü, çetin geçti. Türk başmurahhası reîsülküttâb (dışişleri bakanı) Mehmed Râmî Efendi tarafından büyük dirâyetle idare edildi. Bu suretle Karlofça Barışı imzalandı (26 Ocak 1699) ki, Osmanlı devletinin toprak verdiği, ilk anlaşmadır. Bu suretle 16 yıl devâm eden ve Osmanlı tarihinde "Felâket Seneleri" diye anılan büyük savaş bitti. Türk kaybı, çok mühimdi: Almanya'ya 249 000, Venedik'e 42 000, Polonya'ya 45 000, Rusya'ya 20 000, toplam 356 000 km² toprak veriliyordu ki, en mühimleri, Macaristan, Hırvatistan, Slovenya, Slovakya, Transilvanya (Almanya'ya), Mora (Venedik'e), Podolya, Türk Galiçyası (Venedik'e), Azak (Rostov) çevresi (Rusya'ya) idi.

II. Mustafa "Edirne Vak'ası" (22 Ağustos 1703) denen uğursuz bir ihtilâlle tahttan indirildi ve bir kaç ay sonra kederinden öldü. Yerine ana baba bir kardeşi III. Ahmed (1703 - 1730) padişah oldu. 40 yıla yakın bir zamandan beri padişahların daha çok Edirne'de oturmak âdetlerine de son verildi. II. Mustafa, şehzâdeliğinde seferlerde bulunarak yetişmiş, son harb adamı padişahtır ve ondan sonra padişahların bizzât orduya kumanda etmeleri, sefer-i hümâyûna çıkmaları âdeti kalkmıştır.

XVIII. asrın eşiğinde Türkiye devleti, Viyana Bozgunu ile patlak veren büyük ve derin zaaflarını ortaya koymuş durumdadır. Eski gücünden çok şey kaybetmiştir. Ancak temelleri o derecede sağlam atılmıştır ki, gerilemesi ve çökmesi için daha asırlar geçecektir. İkinci Cihan Harbi'nden sonra İngiliz ve Fransız imparatorluklarının birkaç yıl içinde ve Türkiye'nin karşılaştığı büyük dış baskı ve tecavüzler olmaksızın nasıl yıkılıverdiği hatırlanırsa, Osmanlı devletinin yaşama gücü anlaşılır. Osmanlı gücünün, dünyanın geri kalan güçlerinin üzerinde veya onlara eşit olduğu XVI. asır çok geridedir. Fakat hâlâ devlet, kendisinden sonra gelen en kudretli iki devletin toplam gücü üzerindedir. Ancak Avrupa, müsbet bilgi ve tenkîdî görüş, teşebbüslerindeki azim ve devamlılık, çalışkanlık ve ileriyi görüş, hırs ve istekle, çoktan Doğu'yu ve Doğu'nun en büyük ve ileri temsilcisi Türkiye'yi geçmişti veya geçmek üzereydi. XVIII. asır içinde hemen bütün müesseseleriyle Avrupa'nın Türkler'e üstünlüğü açığa çıkacaktır. Üstelik okyanusları ele geçirmesi, Batı'ya büyük bir maddî güç ve zenginlik kazandıracak, sermaye birikmesi yoluyle dünyanın en büyük kısmını ele geçirmeye hazırlanacaktır. XVIII. asrın ortalarından itibaren Hindistan'daki pek kudretli Türk imparatorluğu, birden çöküvermiştir. Ancak anavatan Anadolu ve Rûmeli'ne dayanan Osmanlı devletinde çöküntünün bu kadar ânî olmaması tabiîdir.

1700'de dünya nüfusu 684 milyon kadardır: Asya'da 454,9 milyon (% 67,0), Avrupa'da 134,4 milyon (% 19), Afrika'da 71,1 milyon (% 10,4), Kuzey Amerika'da 10,8 milyon (% 1,6), Güney Amerika'da 10,6 milyon (% 1,5), Okyanusya'da 3,1 milyon (% 0,5). Büyük devletlerin yüzölçümü ve nüfusları — ehemmiyet sırasıyle — şöyledir: Türkiye İmparatorluğu (15 914 606 km², 77 985 000 nüfus), Hindistan Türk İmparatorluğu (Timuroğulları) (4 622 885 km², 170 000 000 nüfus), İran Türk Safevî İmparatorluğu (1 956 791 km², 18 000 000 nüfus), Çin İmparatorluğu (12 268 208 km², 120 000 000 nüfus), Fransa Krallığı (4 494 364 km², 21 406 000 nüfus), Büyük Britanya Krallığı (1 833 478 km², 9 011 000 nüfus), (+ aynı kralın hüküm sürdüğü Holanda: 1 021 274 km², 7 530 000 nüfus), Almanya İmparatorluğu (803 821 km², 22 479 000 nüfus), İspanya Krallığı (15 086 003 km², 30 405 000 nüfus), İsveç Krallığı (1 278 023 km², 4 500 000 nüfus), Venedik Cumhuriyeti (72 683 km², 4 800 000 nüfus), Rusya İmparatorluğu (14 568 540 km², 12 000 000 nüfus), Polonya Krallığı (760 407 km², 12 000 000 nüfus), Fas İmparatorluğu (3 051 699 km², 8 000 000 nüfus).

III. Ahmed devrinde dış siyasetin esası, Karlofça ile verilenlerin geri alınmasıdır. Bu siyaset silâhla yürütülmüş, Rusya ve Venedik'e Karlofça'da verilenler geri alınmış, Almanya'ya verilen topraklar ise büyük gayretlere rağmen geri alınamamış, Polonya'ya verilenler ise alınmak istenmemiştir; zira Bâb-ı Âlî'nin siyaseti artık Polonya'yı var gücüyle, Almanya ve Rusya'ya karşı desteklemek ve bu iki devlet arasında ezilmemesini sağlıyabilmektir. Prut Seferi (1711) ile Rusya'ya baş eğdirilmiştir. Bu sefere kumanda eden Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Baltacı Mehmed Paşa, bugün tamamen masal olduğu kesin şekilde anlaşılan ithamlarla lekelenerek düşürülmüştür. Bu yıllarda İsveç kralı XII. Karl'ın yıllarca Türkiye'de kalması, Avrupa diplomasisinin en mühim davalarından biri hâline gelmiştir.

Sonra Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd İznikli Şedîd Şehîd Silâhdâr Ali Paşa, Mora'yı Venedik'ten geri almıştır (1715). Macaristan'ı Almanya'dan geri almak üzere ertesi yıl çıktığı seferde ise, Petervaradin meydan muharebesinde (5 Ağustos 1716) şehid düşmüş ve Orduy-ı Hümâyûn bozulmuştur. Almanya ve Venedik ile savaş, Pasarofça Anlaşması (21 Temmuz 1718) ile sona ermiştir. Bu anlaşma ile Venedik Karlofça ile aldıklarını (Mora vs.) geri veriyor ve bu suretle büyük devletler arasından çıkıyordu. Almanya'dan ise verilenlerin istirdâdı şöyle dursun, Banat (Tameşvar), Belgrad ve Semendire gibi mühim topraklar ve şehirler bırakılıyordu. Bu anlaşma ile III. Ahmed saltanatının ilk devri kapanır.

III. Ahmed'in ikinci saltanat devrine "Lâle Devri" denir (1718 - 1730). Sadrâzam Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa'nın iktidar yıllarıdır. İbrahim Paşa, belirli iç huzur sağlanılmadıkça ve Avrupa'nın teknik bakımından bazı üstünlükleri alınmadıkça, fütûhat, hattâ istirdad (verileni geri alma) siyasetinin mümkin olmadığı inancındaydı. Lâle Devri, parlak bir devredir. Savaşlardan, ihtilâllerden bunalan İstanbul'un ve onu taklîd eden Türk şehirlerinin, hayatın maddî zevklerinden faydalanmak istemesidir. Türk san'atları ve kültürü için bir canlanıştır. Sulh siyasetine rağmen İbrahim Paşa, 1722'den itibaren Doğu'da fütûhâta başladı. İran'da Safevî hânedânının çökmesinden doğan büyük buhran, bu fütûhâtı mümkin kılıyordu. Batı İran ve Kafkasya'nın İran'ın elinde bulunan ülkeleri, bu arada Dağıstan, toplam olarak 290 000 km² büyüklüğünde çok değerli topraklar, Türkiye'ye geçti. Yeniden Hazar'a dayanan Osmanlı devleti, XVI. asır sonlarındaki doğu sınırını buldu. Hemedân Anlaşması (4 Ekim 1727) ile İran, bu fütûhâtı tanıdı. Fakat bu sırada ortaya çıkan, Türklük'ün son cihangîri Nâdir Han (sonra Şâh), Tebrîz'i geri aldı. Bu ortamda, uzayan İbrahim Paşa iktidârını kıskananlar, çok aşağılık bir ihtilâl çıkartarak, Paşa'yı idam ettirdiler. III. Ahmed, tahttan indirildi (1 Ekim 1730).

Tahta, III. Ahmed'in yeğeni (II. Mustafa'nın oğlu) I. Mahmud (1730 - 1754) geçti. "Patrona İhtilâli" ni çıkaranları az zamanda temizledikten sonra, daha mûtedil şekilde Lâle Devri'nin hemen bütün geleneklerini devâm ettirdi. Onun çeyrek asrı bulan saltanatı, Türkiye'nin son şevket ve bahtiyarlık çağlarından biridir. Almanya ve Rusya imparatorluklarına karşı Türkiye'nin tek başına yaptığı savaş (1736-1739), Osmanlı devletinin zaferiyle kapandı. Böylece Türkiye henüz, çok güçlü iki imparatorluğu birden tek başına yenebileceğini açıkça ortaya koydu. Belgrad Anlaşması (18 Eylül 1739), Pasarofça ile Almanya'ya verilmiş toprakları — Tameşvar hâriç — Türkiye'ye iâde etti. 22 yıl sonra Belgrad, Türkiye'ye dönmüş oldu. İran ile savaş, 1746'ya kadar sürdü. İran'dan yapılan fütûhâtın terki ve Kasr-ı Şîrîn (1639) esaslarına dönülmesi ile son buldu.

XVIII. asrın ortasında, 1750'de, dünya nüfusu 700,4 milyona erişmişti: Asya 447,1 milyon (% 61), Avrupa 152,3 milyon (% 21,7), Afrika 75,1 milyon (% 10,7), Kuzey Amerika 11,7 (% 1,7), Güney Amerika 11,1 milyon (% 1,6), Okyanusya 3,1 milyon (% 0,3). Büyük Devletler'in durumu — ehemmiyet sırasıyle — şöyledir: Türkiye İmparatorluğu (15 538 000 km², 76,2 milyon nüfus), Fransa Krallığı (5 396 262 km², 22,7 milyon), Büyük Britanya Krallığı (1 871 629 km², 13 milyon), Çin İmparatorluğu (10 797 408 km², 180 milyon), İran Türk İmparatorluğu (1 751 791 km², 16,5 milyon), Almanya İmparatorluğu (834 009 km², 26,3 milyon), Hindistan Türk İmparatorluğu (3 103 243 km², 140 milyon), İspanya Krallığı (15 098 455 km², 32,4 milyon), Rusya İmparatorluğu (16 517 185 km², 15 milyon), Afganistan İmparatorluğu (1 652 042 km², 22 milyon), Polonya Krallığı (790 400 km², 15,6 milyon), Prusya Krallığı (121 224 km², 2,4 milyon).

I. Mahmûd'un yerine kardeşi III. Osman (1754 - 1757), sonra amca oğulları — III. Ahmed'in oğlu — III. Mustafa (1757 - 1774) ile kardeşi I. Abdülhamîd (1774 - 1789) geçti.

Bozgun, Nizâm-ı Cedîd ve İrticâ (1768 - 1826) :

Rusya ile 1768 - 1774 savaşı, Osmanlı devletinin hayatında bir dönüm noktasıdır. Zira ilk defa olarak bir devlete yenilecektir. Birinci sebeb, ordunun tamamen bozulması, yeniçeri ocaklarının kaldırım kabadayıları hâline gelmeleri, bu

disiplinsiz sürünün savaşta hiçbir işe yaramamasıdır. Mora'ya çıkan düşmanı bertaraf eden Türkler (1770 baharı), Kartal muharebesinde (1 Ağustos 1770) bozuldukları gibi, Çeşme'de Türk Donanması da ağır zâyiâta uğradı (6/7 Temmuz 1770 gecesi). Ruslar, Kırım'ı işgal ettiler (13 Temmuz 1771). III. Mustafa kahr olarak öldü. 1770 yılı ortalarından itibaren artık Türkiye, dünyanın birinci devleti değildi. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Türkiye'den güçlü oldukları ortaya çıkmıştı. Kaynarca Anlaşması (21 Temmuz 1774) harbe son verdi. Kırım'a gûyâ istiklâl verildi. Bazı bağlarla Türkiye'ye bağlı olmakta devâm ediyor, gerçekte Rus nüfûzuna düşüyordu. Karadeniz artık Türk gölü değil, Rusya ile ortaklaşa kullanılacak bir denizdi. Kırım dışında Osmanlı devleti mühim bir toprak kaybına uğramıyordu. Fakat prestij kaybı çok büyüktü.

İran'la 4 yıllık neticesiz bir savaş yapıldı (1775 - 1779). 9 Temmuz 1783'te Rusya'nın Kırım'ı ilhâk etmesi, çok büyük kriz ve Türkler'de Ruslar'a karşı sönmez bir millî kin uyandırdı. Zira Kırım, 1 500 yıllık Türk yurdu idi. Yüz binlerce Kırımlı Türk, Ruslar'ca kılıçtan geçirilmiş, topraklarından sürülmüş, açlık ve sefaletle ölüme terk edilmiş, canlarını kurtarabilenler Osmanlı topraklarına sığınmışlardı.

Türkiye'nin Polonya'nın ezilmemesi ve Doğu Avrupa'da dengenin bozulmaması için göze aldığı 1768 - 1774 savaşının sonuncu Türk - Rus çekişmesi olmıyacağı âşikârdı. Yeni bir Rus savaşı başladı (13 Ağustos 1787). Almanya (Avusturya), Rusya'nın yanında Türkiye'ye karşı bu savaşa girince (9 Şubat 1788), denge, Osmanlılar aleyhine iyice bozuldu. Fakat Sadrâzam Koca Yûsuf Paşa, Şebeş'te Alman ordusunu ezdi; İmparator II. Joseph, zorlukla canını kurtardı. Türkler, derinlemesine Alman topraklarını tahrîb ettiler (21 Eylül 1788). Almanlar'ı durduran Türkler, Ruslar'a döndüler. Fakat Ruslar karşısında devamlı yenildiler. Odesa yakınlarında Özü kalesi düştü (17 Aralık 1788); 80 000 kişilik ordusuyle kaleye giren Prens Potemkin, 25 000 Türk asker, sivil, kadın ve çocuğunu boğazladı. Bu tafsilâtı anlatan sadâret arîzasını okuyan I. Abdülhamîd'e teessüründen elinde kâğıt olduğu halde inme indi ve birkaç gün sonra öldü.

III. Mustafa'nın oğlu, I. Abdülhamîd'in yeğeni genç III. Selim (1789 - 1807) tahta geçti. Ziştovi Sulhu (4 Ağustos 1791) ile Almanya, Yaş Sulhu ile (9 Ocak 1792) Rusya savaşına son verildi. Bütün gayretlerine rağmen bu iki düşman üzerinde başarı elde edemiyen, Fransız İhtilâli kargaşalığı içinde fazla toprak da kaybetmiyen III. Selim, bu düzensiz ordu ile hiç bir şey yapılamıyacağını anlıyarak savaştan çıkıyordu, Hotin'i muhâfaza ediyor, Odesa ve çevresini Rusya'ya terk ediyordu. Bu andan itibaren bütün gayesi, devlet müesseselerini, başta imparatorluğun teminatı olan ordu ve donanma bulunmak üzere yeniden düzenleme noktasında topladı. III. Selîm'in bu reformlarının topuna birden "Nizâm-ı Cedîd = Yeni Düzen" denmektedir. 24 Şubat 1793'te resmen başlamıştır. 1807'ye kadar 14 yıl devâm eder.

General Bonaparte, Mısır'ı işgal eder. Beklemediği bu darbe ile sarsılan Bâb-ı Âlî, 1798'den 1802'ye kadar Fransa ile savaşır. Sonunda Fransızlar, Mısır eyâletini boşaltırlar. Fakat Arabistan'da ısyanlar vardır. Anadolu ve Rûmeli'nde derebeyleri türemiştir. Bâb-ı Âlî'nin, hattâ padişahın, eyâletler üzerindeki otoritesi büyük darbeler yer. 1806'da Sırp İhtilâli patlar. 22 Aralık 1806'da Rusya ile yeniden savaş başlar. Bu ortamda gene çok aşağılık bir ihtilâl kendini gösterir. Kabakçı İhtilâli (25 Mayıs 1807) ile III. Selim tahtından indirilir. Nizâm-ı Cedîd ordusunu, kardeş kanı dökülmesin diye kapıkulu ocaklarına karşı kullanmaktan kaçınan reformcu büyük hükümdârın eseri mahv olur. Nizâm-ı Cedîd ortadan kaldırılır. III. Selîm'in amca oğlu (I. Abdülhamîd'in büyük oğlu) IV. Mustafa, tahta çıkarılır.

Fransa'nın, Napoléon'un Avrupa'ya hattâ dünyaya hükmetmek istediği yıllardır. XIX. asrın eşiğinde, 1800'de dünya nüfusu 839,2 milyon kadardır: Asya 541,5 milyon (% 65), Avrupa 189 milyon (% 22,2), Afrika 76,9 milyon (% 9), Kuzey Amerika 16 milyon (% 2), Güney Amerika 13 milyon (% 1,5), Okyanusya 3 milyon (% 0,3). Büyük Devletler'in — ehemmiyet sırasıyle — yüzölçümleri ve nüfusları şöyledir: Fransa Cumhuriyeti (3 318 849 km², 31,1 milyon), İngiltere Krallığı (13 242 866 km², 78,6 milyon), Rusya İmparatorluğu (17 850 091 km², 22 milyon), Türkiye İmparatorluğu (12 187 705 km², 63,7 milyon), Çin İmparatorluğu (11 765 119 km², 280 milyon), Almanya İmparatorluğu (980 236 km², 41,5 milyon), İspanya Krallığı (14 887 048 km², 32,2 milyon), Prusya Krallığı (280 000 km², 9,5 milyon), İran Türk İmparatorluğu (1 735 654 km², 12,5 milyon).

Nizâm-ı Cedîd tarafdarları kendilerine vezirlerden Alemdar Mustafa Paşa'yı lider seçerek, irticaa son vermek isterler. Alemdar, ordusu ile İstanbul'a gelir. IV. Mustafa, III. Selîm'i şehîd ettirir (28 Temmuz 1808). Fakat tahttan indirilir ve kardeşi II. Mahmud (1808 - 1839) padişah olur.

Nizâm-ı Cedîd, "Segbân-ı Cedîd" adı altında ihyâ edilir. Mürtecîler temizlenir. III. Selîm'in şehîd edilmesi vak'asıyle en uzaktan ilgili olanlar dâhil (bin kişiye yakın) tamamen idam edilir. 23 yaşındaki II. Mahmud, çocuğu olmıyan III. Selim tarafından oğlu gibi en büyük ihtimam ve sevgiyle büyütülmüştür; "amca" dediği (gerçekte çok yaş farkları olmakla beraber amca oğlu) III. Selîm'in bütün fikirlerinin vârisidir. Fakat yeniçeriler fevkalâde azmışlardır ve genç padişah nüfuzsuzdur. Sadrâzam Alemdar Mustafa Paşa da hatalar yapar, sevgi kazanamaz; padişah bile kendisine soğuk davranır. Yeniçeriler ayaklanır, Alemdâr'ı şehîd ederler (15 Kasım 1808). Sonra II. Mahmûd'u öldürmek için Saray'a taarruz ederler. Donanma da bu iç savaşa katılır. İstanbul, tarihinde asla görmediği ve bir daha görmiyeceği bir iç muharebeye şâhid olur. Padişah, çok iyi yetiştirilmiş segbân-ı cedîd birlikleri ile, kapıkulu ocaklarına karşı savaşmaktadır. Padişaha sâdık donanma, Marmara'dan Süleymâniye'yi top ateşine tutar (Süleymâniye'de yeniçeri ağasının makam sarayı vardır); Süleymâniye perişan olur. Mimar Sinan'ın büyük eseri mûcize kabîlinden isabet almaz. Büyük kan dökülür. İki taraf, padişah ve kapıkulları, yenişemez. II. Mahmud, reformlardan ve modern ordu kurmaktan vaz geçtiğini ilân eder; yeniçeriler de ona bîat ederler. İrticâ, kesin zafer kazanmış olur. Türkiye, en değerli 18 yılını kayb eder. Bu müddet içinde II. Mahmud, kıl kadar ince bir denge üzerinde hükümdarlık eder. Yeniçeri ocağına bıkıp usanmadan safha safha adamlarını yerleştirir. Bir taraftan da çok büyük dış gailelerle uğraşır.

1809 - 1812 Rus savaşı, Bükreş Anlaşması (28 Mayıs 1812) ile son bulur. Türkiye, Besarabya'yı kaybeder (70 000 km²). Belgrad ve çevresinden müteşekkil küçük bir Sırbistan prensliğine, muhtâriyet (otonomi) verilir. Tepedenli Ali Paşa'nın âsî ilân edildiği bu günlerde, Yunan ihtilâli başlar (12 Şubat 1821).

Romanya'da ihtilâl çıkartan Yunanlılar derhal ezilir. Fakat Mora, bazı Ege adaları ve Attika'da ihtilâl genişler ve bütün Avrupa'dan yardım görür. Rusya'nın Türkiye ve İran'ı yutmak için her şeyi yaptığı bu devirde, bu iki Türk imparatorluğu, tarihlerinde sonuncu olmak üzere, son savaşlarını yaparlar (1821 - 1823). 1825 - 1826'da Yunan ihtilâli söndürülür. Ancak büyük Avrupa devletleri bu defa resmen Yunan işine müdâhale edecekler ve ihtilâl ateşini yeniden canlandıracaklardır.

Bu ortam içinde II. Mahmud, durumu iyice olgunlaştırdıktan sonra, yeniçeri ve diğer kapıkulu ocaklarını ilga ederek modern (bugünki) Türk ordusunu kurduğunu ilân eder. Bu inkılâp, bir iç savaşla mümkin olur. "Vak'a-i Hayriyye" (15 Haziran 1826) denilen bu olayla II. Mahmud, kurduğu modern birliklerle, ulemâ ve halkın desteğiyle, yeniçerileri ortadan kaldırır. Bu suretle II. Mahmûd'un ikinci saltanat devresi başlar ki, bu devrede, üzerinde yeniçerilerin baskısı kalkan ve Büyük Devletler'in Türkiye'yi yemeye kararlı olduklarını gören padişah, çok radikal davranır. Bütün salâhiyetlerini kullanarak harekete geçer. Türkiye'de modern devir, Vak'a-i Hayriyye ile başlar. Tanzimat, hattâ cumhuriyet, Vak'a-i Hayriyye'nin neticeleri şeklinde mütalâa edilebilir. Türkiye'de Batı medeniyeti, bu tarihle başlar. Doğu medeniyetinde en üstün seviyeye çıkan Türkler, Batı medeniyetinde neler yapabileceklerini, Vak'a-i Hayriyye'den bu yana bir buçuk asırdan beri tecrübe etmektedirler. Ancak devir devir, teknik medeniyetle millî kültür karıştırıldığı için, Türk toplumu büyük tehlikelerle karşı karşıya gelir ve büyük zararlara uğrar.

Yenileşme ve Tanzimat (1826 - 1871) :

Türkiye'nin yenileşme tarihini Tanzimat (1839) ile başlatmak tamamen yanlıştır. Bu tarihi 13 yıl öncesine, Vak'a-i Hayriyye'ye (1826) almak çok daha doğrudur. Zira radikal inkılâpları II. Mahmud, 1826 - 1839 arasında yapmıştır. Tanzimat, bu inkılâpların neticesidir ve esasen II. Mahmud tarafından düşünülmüş, onun ölümü üzerine, onun adamı olan Reşid Paşa tarafından tatbik mevkiine konulmuştur. Bütün müesseselerde asırlardan beri süregelen düzenin değiştirildiği bu 1826 - 1839 devresinde II. Mahmud, aynı zamanda çok büyük dış zorluklar içindeydi. Hattâ Türkler, bütün tarihleri boyunca mâruz kaldıkları en kritik bir kaç devreden birinde idiler.

Yunan ihtilâlini yeniden başlatmak için İngiliz, Fransız, Rus müttefik donanmaları, Türk donanmasını, Navarin limanında basıp yakarlar (20 Ekim 1827). Rusya, resmen harb ilân eder ve Prut'u aşarak Türk topraklarına girer (8 Mayıs 1828). II. Mahmûd'un donanması yakılmıştır. Kapıkulu ocaklarını ilga ettiği için ordusu da yoktur. Avrupa usûlünde yeni ordusunu yetiştirmek için bir kış Râmi kışlasında taş odada yatıp kalkar; basit bir albay gibi çamurlar içinde yeni birliklerin yetişmesine nezâret eder ve talimlere çıkar. Bir buçuk yıldan az süren Rusya harbine Edirne Anlaşması (15 Eylül 1829) son verir. Türkiye'nin dostu yoktur. İngiltere ve Fransa'ca da tazyik edilmektedir. Meselâ Fransa, Yunan âsîlerini desteklemek üzere Mora'ya bir kolordu gönderir. Edirne anlaşmasının şartları ağır olur ve Türk İmparatorluğu ağır kayıplara uğrar: Kafkasya'da Kuban ırmağından Batum'a kadar olan bütün Doğu Karadeniz kıyı şeridi (Batum hâriç), Rusya'ya bırakılır. Bu suretle Rusya, Karadeniz'in kuzey kıyılarından sonra doğu kıyılarını da elde etmiş olur. Türkiye ancak güney ve batı kıyılarını elde tutabilir. Bâb-ı Âlî, Gürcistan'ın Rusya'ya âit bulunduğunu kabûl ederek bu ülke üzerindeki haklarından vaz geçer. Eflâk (Güney Romanya), Boğdan (Moldavya), Sırbistan prensliklerinin iç muhtâriyetleri yeni imtiyazlarla genişletilir ve âdetâ Rusya'nın kefilliğine verilir. Türkiye, çok büyük bir savaş tazminatı öder (11 500 000 altın). Bunun karşılığında Ruslar, ordusuz ve donanmasız Türkiye'den ilk defa işgal ettikleri Romanya, Bulgaristan, Edirne, Kars, Erzurum gibi yerleri boşaltıp iâde ederler. Bu ağır tazminatla Türkiye sarsılır. Bu suretle Çar, çok mutaassıp bir Türk düşmanı olan I. Nikolay, şahsiyetini çok kıskandığı Sultan Mahmûd'u, birçok reform projesini maddî şekilde gerçekleştirebilmek imkânlarından mahrûm eder. Bir Yunanistan kurulması da bu anlaşma ile temin edilir ve 24 Nisan 1830'da II. Mahmud, bütün varlığiyle karşı koyduğu Yunan istiklâlini tanımak zorunda kalır. Kurulan Yunanistan, Balkanlar'ın ilk müstakil devletidir. Bugünkü Yunanistan'ın üçte biri kadar büyüklükte (49 424 km²), 1 000 000 nüfuslu fakir bir krallık olarak ortaya çıkar. Kendisini yaratan Rusya, İngiltere ve Fransa'ya sığınıp onları kışkırtarak büyümek idealini, kurulduğu andan beri yürütmeye başlar. Önce Mora ve Kiklad adalarından müteşekkil ve Sırbistan gibi Türkiye'ye tâbî bir Yunanistan yapmak isteyen Büyük Devletler, sonradan Bâb-ı Âlî'yi Attika yarımadası ile Ağrıboz adasını da bu devlete vermiye ve yeni devletin tamamen müstakil olmasına zorlarlar.

Sultan Mahmud, çok merzeziyetçi bir idare kurar. Eyâletlerde, sancaklarda, şurada burada, nüfuz kazanmış âile ve şahısların, feodallerin, amansız düşmanıdır. Haklarında merhametsiz davranır. Zira onlar, uzunca bir müddetten beri devleti sömürmekte ve merkezi dinlememektedirler. Modern ordusunu ve donanmasını kurar. Harbiye ve Tıbbiye başta olmak üzere, Fransızca tedrisat yapan ve Batı medeniyetine ilk defa içinden bakabilen ilk modern büyük okullar kurar. Büyük bayındırlık işlerine girişir. Saray ve hükûmet teşkilâtını temelinden değiştirir; bütün gelenekleri yıkarak Avrupa tarzında teşkilâtlandırır. Bunları, çok büyük muhâlefetler içinde gerçekleştirir. Halk kendisine "gâvur padişah" der.

Fransa, Türkiye'nin güçsüzlüğüne hesaplıyarak Cezâyir şehrini (5 Temmuz 1830) işgal eder ve birkaç yıl içinde Osmanlılar'ı bütün Cezâyir'den kovar. Son yıllarında II. Mahmud, yeni bir talihsizlikle, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ısyânı ile karşılaşır. Bu, Osmanlı imparatorluğunun, bütün tarihi boyunca, gördüğü en büyük ısyandır. Isyan, 1831 - 1833 arasında geçer. Bir denge devresi geçirir ve 1839'da ikinci safhası başlar. Mısır valisinin tamamen Türkler'den müteşekkil ordusu, Kütahya'ya kadar ilerler (2 Şubat 1833). Osmanlı birlikleri bozulur. Nihayet Nizip'te Osmanlı ordusu, 2 saat içinde bozulur (24 Haziran 1839). Bu büyük felâket, ölüm döşeğinde yatan ve 7 gün sonra ölecek olan büyük hükümdardan saklanır.

Kanûnî'den (1566) sonra gelen padişahların en büyüğü olan II. Mahmud, modern Türkiye'nin kurucusudur. 31 yıl saltanat sürmüş, 54 yaşında, daha çok Rus belâsının verdiği sıkıntı ile kahr olarak ölmüştür. Kendisinden sonra gelen bütün Osmanoğulları, II. Mahmud'dan yürümüşlerdir.

Tanzimat'ın eşiğinde, 1839'de Türkiye, tarihinin en kritik anlarından birini yaşıyordu. Vak'a-i Hayriyye ile Tanzîmât-ı Hayriyye arasında geçen 13 yıl (1826 - 1839), Türkiye İmparatorluğunun bünyesini büyük ölçüde değiştirmişti. Fâtih devri müesseseleri ile II. Mahmûd'un devr aldığı müesseseler arasında, şekil bakımından büyük fark yoktu. Yalnız

vaktiyle devrinin en yüksek ve iyi müesseseleri, gittikçe bozularak, II. Mahmud zamanında, çöküntünün eşiğine gelmişti. II. Mahmud, imparatorluğu çağdaş müesseselerle donattı. Eski orduyu ortadan kaldırıp modern ordu ve donanmayı kurdu. Batı medeniyeti ile sıkı temasa geldi. Bu medeniyetten birçok şeyi almak suretiyle, ilk defa olarak açıkça, Batı'nın Türkiye'den üstün olduğunu ilân etti. Türkiye, pek azametli bir geçmişin mirası idi. Bir yerde bu miras, devletin kalkınmasında bir yük, hattâ bir engel oluyordu.

II. Mahmud, Mehmed Ali hâriç, bütün serkeş valiler ve "âyan" denen bir çeşit derebeylerinin çoğunu merkeze bağladı yahut ortadan kaldırdı. 1789 - 1826 arasında gittikçe zayıflıyan devletin eyâletler üzerindeki otoritesini yeniden kurdu. Öldüğü zaman Mehmed Ali meselesi, imparatorluğun istikbalini tehdîd edecek bir ehemmiyet kazanmıştı. Fakat Mustafa Reşid Paşa'nın dehâsı, bu tehdîdi bertaraf edecektir. Gerçekte Tanzimat, II. Mahmûd'un eseri sayılabilir. Ancak yeni rejimin nasıl yürütüleceği, geleceğe, II. Mahmûd'un yerine devlet idaresini ellerine alanların tutumuna bağlı kalacaktı. Türkiye'nin coğrafî konuşu, bir Japonya'ya benzemiyordu. Her tarafı azılı, hırslı emperyalist, zalim düşmanlarla sarılmıştı. Geniş imparatorluğu askerlik ve diplomasi bakımlarından savunmak, gittikçe zorlaşıyordu. Devlet yeni hamleler yapmıya hazırlanırken, daimî bir şekil alan dış müdâhale ve taarruzlar, bu hamleleri kırıyordu. 1839'da, Türkiye'nin eski itibarını ve büyüklüğünü kazanabilmesi, Batı ile arasındaki meşafeyi kapatması, bir hayal değildi. Bu iş, XIX. asrın sonlarına doğru bir hayâl olacaktır.

II. Mahmûd'u takip eden hükümdarlar, 2 oğludur: I. Abdülmecîd (1839 - 1861) ve Abdülazîz Han (1861 - 1867). Bunlar, Tanzimat padişahlarıdır. 16 yaşındaki I. Abdülmecîd, ilk modern hükümdar tipidir. Fransızca konuşmaktadır. Reşid Paşa'ya, Tanzimat'ı ilâna izin verir (2 Kasım 1839). Mahkeme kararı olmaksızın ve kanuna dayanmadıkça, idam, hapis, sürgün, vergi ve askere alma artık mümkin değildir. Demokrasiye bir adımdır. 1839 yılı için basit bir adım değildir. Yalnız Doğu için değil, Batı için de basit bir adım değildir.

Reşid Paşa, hâriciye nâzırı sıfatıyle, Mısır meselesini de halleder(1840 - 1841). Akıl almıyacak derecede girift diplomatik kombinozonlarla, Mehmed Ali Paşa'yı, işgal ettiği bütün Osmanlı eyâletlerinden çıkartır. Bundan böyle Mısır ve Sûdan valiliği, Mehmed Ali ve onun âilesinde kalacaktır. Fakat bu ülkeler, Osmanlı imparatorluğunun birer eyâleti olmakta devâm edeceklerdir. 28 Eylül 1848'de Raşid Paşa, ilk defa sadrâzam olur ve gelenekçi muhafazakârlara karşı Tanzimatçı ekip, devlet idaresini iyice eline almıya başlar. Reşid Paşa, bazıları dehâ sahibi, fevkalâde bir devlet adamları ekibi yetiştirir (Âlî Paşa, Fuad Paşa, Cevded Paşa, Vefik Paşa, Safvet Paşa, Mehmed Paşa v. s.). Türkiye tarihinin en büyük başbakanı sayılabilecek bir diplomasi dehâsı ile imparatorluğu muhâfaza eder ve dış prestijini fevkalâde arttırır. 1848 İhtilâlleri, Avrupa'yı sarsarken, Türkiye, şan ve şerefle atlatır. XIX. asrın 2. yarısının eşiğinde, 1850'de Büyük Devletler'in durumu şöyledir :

Dünyanın 1825'te 955 milyon tahmîn edilen nüfusu, 1850'de 1 137 milyona yükselmiştir. 1825'te Büyük Devletler dünya nüfusunun 654 milyonunu ellerinde tutarlarken 1850'de bu 902 milyona yükselir. 1825'te 301 milyon olan orta ve küçük devletlerin nüfus toplamı 1850'de 235 milyona düşer. Emperyalizm çağı başlamış, İngiltere, dünyanın büyük parçalarını eline geçirerek, Roma ve Osmanlı imparatorluklarından sonra, bütün tarihin 3. en büyük imparatorluğunu kurmuştur. Büyük Devletler —ehemmiyet sırasıyle— şöyledir: Çeyrek asır içinde (1825 - 1850) İngiltere 119 milyondan 259 milyona, Fransa 32 milyondan 39 milyona, Rusya 48 milyondan 68 milyona, Türkiye 58 milyondan 54 milyona, Çin 320 milyondan 380 milyona, Avusturya 30 milyondan 39 milyona, Prusya 11 milyondan 17 milyona, Birleşik Amerika 5 milyondan 23 milyona, İspanya 19 milyondan 23 milyona geçmiştir. 1850'de Birleşik Amerika'da 3,2 milyon esir vardı ve Rusya'da on milyonlarca serf (toprağa bağlı esir) yaşıyordu. Türkiye'de kölelik ilga edilmişti. XIX. asır başlarında ilk defa olarak bir şehrin, Londra'nın nüfusu, İstanbul'u geçmiş, sanayie dayalı şehirleşme başlamıştır. 1825'te dünyada 50 000'den fazla nüfuslu 227 şehir varken 1850'de bu sayı 291'e, 100 000'i geçenler 106'dan 115'e yükselmiştir. 1850'de Osmanlı İmparatorluğunun büyük şehirlerinin takribî nüfusları şöyledir : İstanbul 1 400 000, Kahire 355 000, Şam 215 000, Edirne 200 000, İskenderiyye 184 000, Mekke 180 000, Bursa 170 000, Bağdad 160 000, Haleb 150 000, 100 - 150 bin arasında 8 ve 50 - 100 bin arasında ayrıca 22 şehir. 50 000'den fazla nüfuslu şehir sayısı Türkiye'de 40, İngiltere'de (sömürgeler dahil) 63, Fransa'da 17, Rusya'da 15, Avusturya'da 12, İran'da 10, Japonya'da 10, İspanya'da 11, Birleşik Amerika'da 6, Çin'de 33, Prusya'da 7, Holanda'da 5 idi. Londra en büyük şehirdi (2 237 000). Paris 1 398 000'i, New York 991 000'i, Manchester 569 000'i, Pekin 1 000 000'u, Kanton 1 000 000'u, Tiençin 800 000'i, Petersburg (Leningrad) 432 000'i, Berlin 412 000'i, Philadephia 409 000'i, Napoli 408 000'i, Viyana 400 000'i bulmuştur.

Reşid Paşa, Rusya'ya büyük darbe indirmeden Türkiye'nin nefes alamıyacağı kanaatindedir. Bu darbeyi Türkiye'nin tek başına indirmesi de 1850'lerde artık mümkin değildir. Türk kara ordusu Fransa ve Rusya'dan, donanması İngiltere ve Fransa'dan sonra geliyorsa da, gene de Rusya'ya karşı taarruzî bir savaş artık Türk imparatorluğunun iktidârı dışındadır. Ancak tedâfüî bir savaşta kendine güvenmektedir. Reşid Paşa, Rusya'yı bu devletin çok geç farkına varabileceği şekilde savaşa kıştırtır. Diplomatik ortam hazırlanmıştır. Rusya ile savaş fiilen (3 temmuz) ve hukukan (4 Ekim 1853) başlar. Bu, meşhur Kırım Harbi'dir. Ömer Paşa, Romanya'da Rus-lar'ı bir kaç defa bozar. Silistre'yi almak istiyen Ruslar, çok ağır şekilde bozulurlar (25 Haziran 1854). Savaş Türkler lehine cereyân ederken, Reşid Paşa, İngiltere, Fransa, hattâ İtalyan birliğini gerçekleştirmek isteyen Sardunya (Piemonte), Rusya'ya karşı Türkiye ile ittifak muâhedeleri imzalıyarak harbe katılırlar. Müttefikler, Kırım'a çıkar (14 Eylül 1854). Çok müstahkem Sivastopol'un düşmesi (9 Eylül 1855) ile, pek ağır zâyiat veren Rusya, pes eder. Paris Anlaşması (30 Mart 1856), savaşa son verir. Rusya'nın Karadeniz'de savaş gemisi ve tersâne bulundurmaması gibi son derecede ağır bir madde, Türkiye'ye nefes aldırır. Bu arada Âlî Paşa, 1272 Islahât Hatt-ı Hümâyûnu (18 Şubat 1856) ile, kâğıt üzerinde de kalsa Gayri Müslim tab'aya her türlü hakkı bahş eder. Hıristiyanlar'dan Osmanlı tarihinde ilk defa olarak en yüksek devlet görevlerine, eyâlet valiliklerine, büyükelçiliklere, vezirliğe, hattâ nâzırlığa yükselenler görülür.

Reşid Paşa'nın ölümünden (7 Ocak 1858) sonra Tanzimat'ın lideri Âlî Paşa ve onun yardımcısı Keçeci - zâde Büyük Mehmed Fuat Paşa'dır. Bunlar da üstadları gibi daha çok diplomasi dehâları ile imparatorluğu ayakta tutmak, bir yandan da iç bünyesini kuvvetlendirmek politikasını takib ederler. Mısır eyâletine giden (nisan 1863) Sultân Abdülazîz'i,

tarihte ilk ve son defa bir padişahın dış seyahati olmak üzere, Avrupa'ya götürürler. Bu seyahat çok parlak ve başarılı geçer (21 Haziran - 7 Ağustos 1867). Süveyş Kanalı açılır (19 Kasım 1869). Fuad Paşa bu arada ölür (12 Şubat 1869). Prusya - Fransa savaşı sonunda Fransa'da imparatorluğun çökmesi ve Prusya krallığının Germen birliğini gerçekleştirerek Almanya imparatorluğunu ilân etmesi, Avrupa'da dengeyi temelinden değiştirir. Almanya, İngiltere'den sonra dünyanın 2. devleti hüviyetiyle ortaya çıktığı gibi, cihânın en kudretli kara ordusuna da sahiptir. Bundan faydalanan Rusya, artık Karadeniz'de savaş gemisi ve tersane bulunduracağını ilân ederek Paris anlaşmasını bozar. Türkiye bunu Londra anlaşması (13 Mart 1871) ile kabûle mecbur kalır. Bu sırada Âlî Paşa'nın (7 Eylül 1871) ölümü, Tanzimat'ın esaslarını da bozar. Tanzimat sadece kâğıtta kalır. Değersiz devlet adamları, istikrarsızlık içinde birbirini tâkıyb eder. Zaten Sultân Abdülazîz, otoriter idareye mütemâyildir. Türk imparatorluğunda kaos başlar.

Tanzimat esaslarının bozulması ve 93 bozgunu (1871 - 1878) :

Bazı hataları olmakla beraber çok milliyetçi, oldukça muhafazakâr bir hükümdâr olan Abdülazîz Han, modern bir ordu ve üstün bir donanma için büyük para harcar. Bu arada muazzam saraylar da yaptırır. İngiltere ve Fransa'dan sonra dünyanın 3. büyük, modern, zırhlı donanmasına sahip olur ve Türk tersânelerini modern zırhlı yapacak şekilde düzenletir. Bu donanma ile Kırım'ı geri almak istediği söylenir. İngiltere ve Fransa'dan alınan dış borçlarla Türk maliyesi, iflâsın eşiğine gelir. Rusya'nın kışkırttığı panslavist ajanlar, Balkanlar'daki Türk topraklarını karıştırır. Bu ortamda, padişaha şahsen düşman olan bir kaç akılsız devlet adamı, Sultân Azîz'i tahttan indirirler (30 Mayıs 1876). Yeğeni (I. Abdülmecîd'in büyük oğlu) V. Murad tahta geçer. Türk devleti, son derece büyük bir kargaşalışa düşer. 5 gün sonra Sultân Azîz bilekleri kesilmiş halde ölü bulunur. Darbeyi yapanlar, intihâr olduğunu savunurlar. İntihâra delâlet eden emâreler çok azdır. Padişahın sarayı ve serveti yağmalanır. Darbeyi meşrûtiyet ilân etmek için yaptıklarını iddia edenlerin yalnız ikisi gerçekten meşrûtiyetçidir. Diğerleri bu rejimin o zamanki imparatorluğa tatbik edilmiyeceğini bilenler veya koyu müstebid tabiatte bulunanlardır.

Amcasının tahttan indirilmesi ve ölümü, Çerkes Hasan vak'ası, V. Murâd'ın dengesini bozdu. 93 günlük Osmanlı tarihinin en kısa saltanatından sonra mecbûren tahttan indirildi. 36 yaşında idi ve daha 28 yıl Çırağan Sarayı'nda yaşayacak, zâten kısa müddet sonra iyileşecektir. Kardeşi II. Abdülhamîd (1876 - 1909) tahta geçti.

1876, Türkiye tarihinin gerçek dönüm noktalarından biridir. Sultân Azîz'in tahtan indirilmesi ve bir kaç gün sonra, münakaşası asla bitmiyecek karanlık bir tarzda ölümü, bütün ümidlerin bağlandığı genç V. Murâd'ın 3 ay içinde tahttan alınmak mecburiyetinde kalması, Meşrûtiyet münakaşaları, düşünülen yeni rejimin, milliyetler mozaiki hâlindeki Osmanlı imparatorluğunda tatbik kabiliyeti olup olmadığı, Türk devleti için hayatî problemlerdi. Dışarıda, Rusya ile kaçınılmaz savaş yaklaşıyordu. Balkanlar'da bir kaç eyâlet, kan, ateş, isyan ve huzursuzluk içindeydi. Böyle bir savaşta ezilecek olan Türkiye'nin artık tamamıyle azgınlaşan bir Avrupa emperyalizmi ile karşı karşıya, birçok millî menfaatini kaybedeceği muhakkaktı. Avrupa medeniyeti ile olan mesafe, artık kapatılması fazla ümîd edilemiyecek derecede açılmıştı. Gerçi 1876'da Japonya henüz büyük inkılâbını yapmamıştı ve 1876 Türkiyesi ile uzaktan bile mukayese edilemiyecek derecede geri bir devletti. Ancak böyle bir inkılâbı gerçekleştirecek coğrafî pozisyona, millî birliğe sahip bulunuyordu. Türk imparatorluğunun coğrafî pozisyonu ise, bütün istilâlara, yabancı müdahalelere açıktı. Millî birlik yoktu. Gayri Türk eyâletler, Avrupa devletlerinde olduğu gibi sömürge muâmelesi görmüyor, ana vatanın birer parçası sayılıyordu. Devamlı dış baskılar ve bitip tükenmek bilmez savaşlar, Türkiye'nin kalkınmasını, ümitsiz bir ortama itiyordu.

1871'de Âlî Paşa'nın ölümüyle, Tanzimat'ın güzel esasları bozulmuştu. Bu durumda bütün yollar, şahsî bir diktatörlüğe açık bulunuyordu. Bu diktatörlük, bizzat devletin sahibi sayılan padişahın şahsında tecellî edecektir. II. Abdülhamîd'in, devlet idaresini Bâb-ı Âlî'den Saray'a alan 30 yıllık şahsî idaresi için şartlar, 93 Bozgunu ile büsbütün olgunlaşacaktır. 1876'yı hemen tâkıyb eden yıllarda dağılacak ve Avrupa emperyalizminin zirvesine eriştiği anda parçalanacak bir Türk imparatorluğunun hayatının 30 yıl uzatılması, palyatif bir tedbir mahiyetinde olsa bile, sonsuz millî menfaatler sağlıyordu. Bu menfaatlerden ve zamanın Avrupa emperyalizmi aleyhine işlemesinden faydalanılabildiği takdirde, imparatorluk, belki daha dar bir çerçeve ve daha yeni müesseselerle devâm edebilirdi. Bu faydalanma imkânı kullanılamadığı takdirde — ki öyle oldu — tarihin son Türk imparatorluğu, dağılmaya mahkûmdu.

II. Abdülhamîd, hiç inanmadığı halde, Midhat Paşa'nın zoruyle I. Meşrûtiyet'i ilân etti (23 Aralık 1876). Ancak, gemi azıyı almaz hâle gelen ve bir çeşit meşrûtiyet diktatörlüğüne kalkışan Midhat Paşa'ya tahammül etmiyerek onu Türkiye'den çıkardı (5 Şubat 1877). Az sonra ilk Meclis-i Meb'ûsân açıldı (19 Mart 1877). Bu sıralarda Rus savaşı her gün daha yaklaşıyordu. II. Abdülhamîd, kâfi nüfûz elde edemediği için, tamamen muhâlif olduğu bir savaşı engelliyemedi. Midhat Paşa ve avenesi, kendilerini Reşid Paşa ve ekibi sanmak çılgınlığına kapılarak, böyle bir savaşta, Kırım Harbi'nde olduğu gibi İngiltere'nin Türkiye'nin yanında yer alacağına inanmışlardı. Halbuki bu inancı destekliyen ve hazırlıyan hiçbir şey mevcut değildi. Çeyrek asırdan beri dünya konjonktürü ve Büyük Devletler dengesi de çok değişmişti:

1850 ile 1875 arasında dünya nüfusu 1 137 milyondan 1 326 milyona, bu nüfus içinde Büyük Devletler'in payı 898 milyondan 1 108 milyona ve diğer devletlerin payı 219 milyondan 189 milyona geçmişti. Büyük Devletler'in durumu — ehemmiyet sırasıyle ve sömürgeleriyle beraber — şöyleydi:

İngiltere 259 milyondan 303 milyona, Almanya 17 milyondan (yalnız Prusya) 42 milyona, Rusya 68 milyondan 89 milyona, Fransa 39 milyondan 45 milyona, Türkiye 54 milyondan 64 milyona, Avusturya 39 milyondan 38 milyona, Çin 380 milyondan 430 milyona, Birleşik Amerika 23 milyondan 45 milyona, İtalya 27 milyona, İspanya 19 milyondan 25 milyona.

1850'de sayıları 5 olan bir milyondan fazla nüfuslu şehirler 8'e, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 6'dan 14'e, yüz binle yarım milyon arasındakiler 187'den 192'ye, elli bini geçen bütün şehirler ise 291'den 375'e yükselmişti. 1875'te İngiltere'de elli binden fazla nüfuslu 86, Türkiye'de 39, Çin'de 34, Almanya'da 28, Fransa'da 26, Birleşik Amerika'da 23, Rusya'da 16, İspanya'da 15, İtalya'da 14, Japonya'da 13, Avusturya'da 11, Holanda'da 10, İran'da 9, diğer bütün devletlerde 51 şehir bulunuyordu. 1875'te İstanbul,

dünya şehirleri içinde 5. dereceye düşmüştü: Londra 4 000 000, Pekin 1 650 000, İstanbul 1 200 000, Berlin 1 120 000, Viyana 1 000 000, Kanton 1 000 000. Bu tarihte cihan tarihinde ilk defa olarak bir şehir (Londra) nüfusu 4 milyona erişmiştir.

1875'e doğru İngiltere, kara ordusu hâriç, hemen bütün belli başlı sahalarda (donanma, deniz ticareti, iktisat, maliye, dış ticaret, sanayi, sömürgeler, şehirleşme, eğitim, siyasî istikrar, gerçek parlamenter demokrasi vs.) münakaşasız şekilde dünyanın en ileri devleti idi. Almanya ise, dünyanın birinci kara ordusuna sahipti. Türk ordusu dünyada 4. ve donanması 3. idi. Bu durum, 93 darbesi ile alt üst olacaktır.

Sırbistan, Romanya ve Karadağ prenslikleri, metbûları Türkiye'ye ısyân ederek, savaşta, Rusya'nın yanında yer aldılar. Yunanistan da aynı şeyi yaptı. Ruslar'ın Tuna'yı geçmesi ile (22 Haziran 1877) bu cephede savaş başlamıştı. Kafkasya (Kuzey - doğu Anadolu) cephesinde başlaması daha erkendir (30 nisan). Serdâr-ı Ekrem Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa'nın düşmanın Tuna'yı geçmesine seyirci kalmasıyle harb, yarı yarıya kaybedildi. Müşir Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de düşmana karşı üç defa ardarda kazandığı parlak zaferlere (20 temmuz, 30 temmuz, 11 Eylül 1877) ve savunma savaşına yeni prensler getirmesine rağmen Plevne düştü (10 aralık). Müşir Süleyman Paşa'nın 7 gün, 7 gece zorladığı Şıpka'yı geçemeyip (20 - 26 Ağustos 1877) Türk ordusunun Balkan dağlarının kuzey ve güneyinde bölünmesi esasen Plevne için ümitleri söndürmüştü. Sofya (3 Ocak 1878), Niş (10 ocak), Vidin (24 şubat) düştü ve artık Ruslar, Edirne'yi de alıp Yeşilköy'e kadar geldiler. Doğu cephesinde Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Ruslar'ı ard arda bir kaç bozguna uğratması da, devamlı ve büyük takviyeler alan düşmanı durdurmadı. Kars düştü (18 Kasım 1877). Fakat düşman Erzurum önlerinde çakıldı. Bu şehir halkının da katıldığı destânî bir savunma karşısında Ruslar, Erzurum'u düşüremeyip çekildiler. 31 Ocak 1878'de Edirne mütârekesi imzalandı. Bu savaş, Çar'ın ve padişahın arzu etmemelerine rağmen, bir taraftan panslavistlerin, diğer taraftan Midhat Paşa takımının kışkırtmaları ile çıkmıştır. İyi bir savunma vereceği umulan Türk kuvvetleri gerçi yer yer büyük başarılar gösterdiler ve düşmana çok ağır kayıplar verdirip Ruslar'ı çok kritik durumlara getirebildiler. Fakat Türk müşirleri arasında, muharebe meydanlarına kadar aks eden çok çirkin rekabet kavgaları vardı. Bu yüzden düşman, İstanbul kapılarına kadar geldi. Sultân Azîz'in en büyük fedakârlıklarla kurduğu muazzam ve modern silâhlı kuvvetler, liyâkatle kullanılamadı. Müşirlerin çirkin post kavgalarına karışan II. Abdülhamîd "harbi Yıldız'dan yönetmekle" suçlandı.

Meclis-i Meb'ûsân, irâde-i seniyye ve karar-nâme (padişah emri ve hükûmet kararı) ile süresiz tatile sevk edildi (13 Şubat 1878). Fakat Kaanûn-i Esâsî (1877 Anayasası) ilga edilmedi. Bu şekilde I. Meşrûtiyet, 1 yıl, 1 ay, 25 gün, Meclis-i Meb'ûsân ise sadece 10 ay, 25 gün devâm etti. Bu tarihte, II. Abdülhamîd'in şahsî idaresi başladı ki bu 30,5 yıllık devreye "Devr-i İstibdâd = İstibdâd Devri" denmektedir. Milletvekillerinin yarısından fazlasının Türk olmaması, bunların aşırı istekleri, parlamentoyu imparatorluğun geleceği için tehlikeli kılmıştı. Zira Osmanlı devletinde anavatan - sömürgeler ayırımı yoktu. İngiltere, Fransa gibi Avrupa devletleri parlamenter demokrasiyi rahatlıkla tatbik edebiliyordu. Zira İngiltere'de parlamento, sadece Büyük Britanya milletvekillerinden kurulu idi. İngiltere'nin yüzlerce milyon insan yaşıyan sömürgeleri bu parlamentoya tek milletvekili bile sokamıyorlardı. Osmanlı imparatorluğunun anavatan - sömürge ayırımı yapmaması, bu imparatorluğun hem çabuk dağılmasına sebeb olmuştur, hem de demokrasiyi imkânsız veya çok güç uygulanır hâle getirmiştir.

Ruslar'ın elçabukluğu ile Türkiye'ye imzalattıkları Ayastefanos Anlaşması (3 Mart 1878), Türk devleti için son derece zararlı idi. Avrupa devletlerinde tepki yarattı. II. Abdülhamîd'in şahsî diplomasisi, bu tepkileri çok iyi değerlendirdi, kışkırttı. Berlin'de bir kongre toplandı. Berlin Anlaşması (13 Temmuz 1878), mağlûp Türkiye'nin 1699 Karlofça'dan beri imza koyduğu en ağır anlaşma olmakla beraber, Ayastefanos'un fecî şartlarını hayli hafifletiyor, Türkiye'yi Balkanlar'dan tasfiye etmiyor, hattâ Türkler'in Balkanlar'daki hayatını bir kuşak uzatıyordu. Bu anlaşmayı II. Abdülhamîd, Kıbrıs'ı İngiltere'ye kiralamakla sağlıyabildi. Bu büyük kargaşalıkta, Rus düşmanı İngiliz başbakanı Lord Disraeli, Kraliçe Victoria'yı "Hindistan İmparatoriçesi" ilân etti ve birbirine düşmüş Büyük Devletler, bu unvânı kabûl ettiler. İngiltere, 1857 Sipâhî ihtilâli üzerine Hindistan'daki Timuroğulları'nın artık tamamen unvandan ibaret kalan imparatorluğunu ilga etmiş, Hindistan'ın son Türk imparatoru II. Bahâdır Şâh'ı Birimanya'da Rangun'a sürmüş, fakat İngiltere hükümdârına — 9 asırdır Türkler'de bulunan — "Hindistan İmparatoru" titrini vermeye cesaret edememişti.

Berlin anlaşmasına göre Türkiye, Yunanistan'dan yarım asır sonra, kendisine tâbî 3 yeni Balkan devletinin istiklâl kazanmasını kabûl ediyordu; bu suretle Romanya, Sırbistan ve Karadağ prenslikleri, Türkiye'den ayrılıyordu. Balkan Dağları'nın kuzeyinde Türkiye'ye bağlı iç işlerinde otonom bir Bulgaristan prensliği, güneyinde de imtiyazlı bir Doğu Rumeli eyâleti kuruluyor, merkezleri Sofya ve Filibe oluyordu. Bu suretle imparatorluğun Tuna Vilâyeti (ki sınırları bugünki Bulgaristan'dan çok genişti) tarihe karışıyordu. Bosna - Hersek'in idaresi Avusturya - Macaristan'a bırakılıyordu. Kars ve Artvin ile Batum, Rusya'ya veriliyordu. Ayrıca Rusya'ya 802 500 000 altın frank harb tazminâtı yıllık taksitler hâlinde ödenecekti. Avrupa'da kesin kayıplar 237 298 km² toprak ve 8 184 000 nüfustu (bugünkü nüfus 25 milyondan fazla). İmtiyaz verilmiş Bulgaristan, Doğu Rumeli, Bosna - Hersek, bu savaş dolayısıyle elden çıkan Kars, Artvin, Tunus gibi yerler bu rakamların dışındaydı. Bunlar da ilâve edilince imparatorluğun kaybı korkunç oluyor, bugün üzerinde 50 milyon insanın yaşadığı topraklar bırakılıyordu. Padişahın muhâlefetine rağmen, Karadağ'a bir kazâ (ilçe) bırakmamak için kabûl edilen savaşın, Midhat Paşa ve avenesinin açtığı belânın bilânçosu bu idi.

İstibdad Devri (1878 - 1908) :

Büyük felâketleri, şahsî idareler tâkıyb eder. 93 felâketinden sonra da öyle oldu. Devlet idaresi Bâb-ı Âlî'den Yıldız'a, hükûmetten padişaha geçti. Bu devirde (30,5 yıl) II. Abdülhamîd, çoğu basit birer adamı olan sadrâzamlarla devleti idare etti. Bu sadrâzamlar arasında büyük devlet adamı tipinde olanlar hemen hemen yoktur. Çoğu az veya hayli liyâkatli adamlardır. Fakat kaht-ı ricâl başlamış, büyük devlet adamı nesli kesilmiştir.

Devlet, çok büyük bir bozgundan çıkmıştır. Bir milyon göçmen, Balkanlar'dan İstanbul'a ve Anadolu'ya akmıştır. Esasen iflâs hâlinde olan maliyeye, bir de Rus tazminâtı binmiş, bu tazminâtı padişah, saltanatının sonuna kadar her yıl

AVRUPA'DA TÜRKİYE İMPARATORLUĞU
Savaştan önceki sınırlar (1877)
Berlin muahedesine göre Türkiyeden ayrılan topraklar
Berlin muahedesine göre muhtariyet verilen topraklar
MACARİSTAN
AVUSTURYA - MACARİSTAN İMPARATORLUĞU
RUSYA İMPARATORLUĞU
BESARABYA
BOĞDAN
EFLAK
ROMANYA
BULGARİSTAN
DOĞU RUMELİ
MAKEDONYA
BOSNA-HERSEK
KARADENİZ
ADRİYA DENİZİ
İTALYA KRALLIĞI
Apulia
Calabria
YUNAN (İYONYA) DENİZİ
YUNANİSTAN KRALLIĞI
MORA
GİRİT
Cernoviç
Viyana
Bratislava
Budapeşte
Zagreb
Belgrad
Bosnasaray
Mostar
Yenipazar
Sofya
Plevne
Ziştovi
Rusçuk
Şumnu
Eski Zağra
Filibe
Üsküp
İşkodra
Manastır
Selânik
Yanya
Korfu
Edirne
Kırkkilise
İstanbul
Tekirdağ
MARMARA DENİZİ
Çanakkale
Balıkesir
Midilli ad.
İzmir
Aydın
Atina
Eğriboz
Bari
Brindisi
Taranto
Otranto
Otranto boğazı
Meros
Drava
Sava
Tuna
Drina
Vardar
Meriç
Prut
Dinyeper

muntazaman ödemiştir. Sultân Azîz'in bıraktığı dünyanın 4. ordusu ve 3. donanmasını o seviyede ayakta tutacak malî güç kalmamıştır. Bu durumda büyük yatırımlar yapılmadığı için, Avrupa ile olan mesafe çok açılmıştır. Padişah buna rağmen bayındırlık eserlerine, bilhassa eğitime çok ehemmiyet vermiştir.

Bu devirde o kadar çeşitli düşmanlara yeni bir unsur, Ermeniler de eklenmiştir. Osmanlı Ermenileri'ni, İngiltere ve Rusya ile dış Ermeniler kışkırtmışlardır. Bu kışkırtma çok sistemli ve büyük ölçüde olmuş. Anadolu'da yer yer ayaklanmalar çıkarılmış, Türk ve Kürd köyleri basılarak binlerce Müslüman işkenceyle şehîd edilmiştir. Patırdı, büyük şehirlere, hattâ İstanbul'a bile sıçratılmıştır. Padişah, bunlara sert şekilde cevap vermiş, Ermeni patırdılarını derhâl ezmiştir. Zira Berlin muâhedesi'nin 61. maddesi, bugün üzerinde 19 il bulunan 6 Osmanlı vilâyetinde (eyâlet), Ermeniler lehinde ıslahat emrediyordu. Padişah, bu maddeye imza koymaya mecbur kalmakla beraber, saltanatı boyunca asla tatbik etmemiş ve Büyük Devletler'in en fecî baskıları bile II. Abdülhamîd'e 61. maddeyi tatbik ettirememiştir. Bugün Doğu Anadolu'nun Türkiye'ye dâhil olması, bu politikanın neticesidir. II. Abdülhamîd'in Ermeniler'e sert tedbirler almaya mecbur kalması neticesinde Avrupa'da kendisine "Kızıl Sultan" unvânı verilmiş, bu unvan sonra Türkiye'de bu padişahın muhâliflerince de — zamanımıza kadar — kullanılmıştır.

XX. asrın eşiğinde Sultân Abdülhamîd rejimi prestijinin zirvesinde iken, yeni asrın ilk yıllarından itibaren bu prestij büyük kayıplara uğramıya ve sonunda yıkılmaya başladı. Makedonya meselesi, bunda birinci derecede rol oynadı. Makedonya'nın tamamı, Türkiye'nin elindeydi. 96 400 km² olan bu ülkede o devirde 4 milyona yakın nüfus yaşıyordu. Bunun yarısı kadarı Müslüman (Türk ve Arnavut), yarısı kadarı da Hıristiyan'dı (Bulgar, Yunan, Sırp vs.). Ülkede 3 Türk eyâleti bulunuyordu (Selânik, Manastır, Kosova = Üsküb). Makedonya'da Bulgar faaliyetleri çok genişti, büyük çeteler teşkîl etmişlerdi ve Türkler'den fazla, Yunan ve Sırplar'ı ezip tek başlarına kalmak istiyorlardı. Büyük Devletler'in eli, Makedonya'dan eksik olmuyordu. Bütün bu kargaşalığa merkezi Selânik'te bulunan II. Ordu nezâret ediyordu. En genç subaylar bu orduya gönderiliyor ve devamlı çete (gerilla) savaşlarıyle, rûhen çeteci hâline geliyorlardı. 1902 - 1903 Makedonya ihtilâli bastırılmakla beraber, Bulgar gerillalarına silâh bıraktırmak mümkin olmadı.

Bu devirdeki başlıca dış meselelerse şöyledir: Fransızlar, Tunus'u işgal ettiler (12 Mayıs 1881). Tunus, Berlin Konferansı kulislerinde Fransa'ya bırakılmıştı. II. Abdülhamîd, çok şiddetli protesto etmekle beraber, Tunus'u kurtaracak durumda değildi. Berlin Anlaşması, Tesalya sancağını Yunanistan'a bırakıyordu (13 488 km²). Padişah, anlaşmanın bu maddesini 3 yıl savsaklamaya muvaffak olduysa da, sonunda baskılara karşı koymak mümkin olmadı. Tesalya, Yunanistan'a geçti (2 Temmuz 1881). Mısır'a İngilizler'in müdahalesi (15 Eylül 1882), Bulgaristan prensliği ile Doğu Rumeli eyâletinin birleşmesi (18 Eylül 1885), Avrupa siyasetinin mühim meseleleri olarak yıllarca Büyük Devletler'i ve Bâb-ı Âlî'yi işgal etti. Büyük Devletler'e arkasını dayıyan Yunanistan, Girit ve Yanya vilâyetlerine de göz dikmişti. Bâb-ı Âlî, Yunanistan'a harb ilân etti. Bu kısa savaşta (18 nisan - 20 Mayıs 1897) Türkler, Yunan ordusunu yıldırım harbiyle ezdiler. Atina yolu Türk ordusuna tamamen açılmışken Büyük Devletler müdahale ettiler. Türkiye, kazandığı savaştan hemen hiç bir kâr etmeksizin çıktığı gibi, Girit'e Yunanlılar lehine imtiyazlar vermeye de mecbur kaldı.

XX. asır başlarken, Büyük Devletler, ehemmiyet sıralarına göre İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, Birleşik Amerika, Avusturya, Türkiye, Japonya, İtalya ve Çin'den ibaretti. İspanya, 1898'de büyük devletler arasından çıkmıştı. 1875 ile 1900 arasında İngiltere — bütün sömürgeleriyle beraber — 303 milyondan 366 milyona, Fransa 45 milyondan 76 milyona, Rusya 89 milyondan 133 milyona, Birleşik Amerika 45 milyondan 86 milyona, Avusturya 38 milyondan 45 milyona, Türkiye 64 milyondan 57 milyona, Japonya 33 milyondan 56 milyona, İtalya 27 milyondan 33 milyona, Çin 430 milyondan 348 milyona, İspanya 25 milyondan 19 milyona geçmişti. 1875'te aşağı yukarı 1 326 000 000 olan dünya nüfusu 1900'de 1 491 000 000'a yükselmişti. Bu nüfus içinde Büyük Devletler 1 108 000 000'dan 1 282 000 000'a, diğer devletler ise 189 milyondan 209 milyona geçmişti.

1900'de İngiltere'de — bütün sömürgeler dâhil — 100 000'in üzerinde nüfuslu şehir sayısı 69, Birleşik Amerika'da 37, Almanya'da 29, Çin'de 24, Rusya'da 23, Fransa'da 18, Türkiye'de 11, İtalya'da 11, Japonya'da 9, Avusturya'da 8, İspanya'da 8, diğer devletlerde 41 idi. 1875'te dünya nüfusu milyonu geçen şehir sayısı 8 iken 1900'de 17, yarım miyonla bir milyon arasındakiler 14 iken 30, yüz binle yarım milyon arasındakiler 169 iken 241 olmuştu. 1875'te 100 000'den fazla nüfuslu bütün büyük şehirlerin sayısı 191 iken bu rakam 1900'de 288'i bulmuştu. Bu çeyrek asır içinde bilhassa Avrupa şehirlerindeki — sanayileşmeden doğan — nüfus artışı, görülmemiş derecede yüksek olmuş, 1900'de bu artış artık eski hızını kaybetmiye başlamıştır.

1900'de dünyanın en nüfuslu şehirleri şöyle idi: Londra 6,1, New York 4,5, Paris 4,1, Berlin 2,4, Chicago 1,7, Viyana 1,7, Philadelphia 1,5, Tokyo 1,4, Petersburg (Leningrad) 1,4, Essen 1,3, Kalküta 1,3, İstanbul 1,3, Moskova 1,1, Manchester 1,1, Glasgow, 1, Pekin 1, Hamburg 1 milyon. Türkiye'nin İstanbul'dan sonra gelen şehirleri şunlardı: Kahire 684 000, İskenderiyye 352 000, İzmir 221 000, Bağdad 160 000, Şam 154 000, Haleb 140 000, Beyrut 131 000, Selânik 116 000, Edirne 100 000.

İstibdad Devri denen II. Abdülhamîd'in şahsî idaresi 30 yıl, 5 ay, 6 gündür: Bir irâde-i seniyye ile Meclis-i Meb'ûsân'ı süresiz tatili ile Meşrûtiyet'i 2. defa ilân etmesi arasındaki müddet. Bilhassa son yıllarda istibdad rejimi, dejenere olmuştu. Padişahın "hafiyye" denen ajanlarının faaliyetleri, imparatorluğu tam bir polis devleti hâline getirmiş, vicdanları sızlatan, çok defa da gülünç olaylara zemin hazırlıyan bir mahiyet kazandırmıştı. Rejime karşı olanların — bol maaşla olmakla beraber — imparatorluğun yakın uzak yerlerine küçük bir emirle sürülüvermesi de büyük şikâyetler yaratıyordu. Bu sürgün yerlerinden en dehşetlisi Güney Libya'daki Fizân idi. Basına ve kitaplara konan sansür, çığırından çıkmıştı. XIX. asır şartları içinde — Avrupa'nın çok büyük bir kısmı için bile — tabiî olan böyle bir rejim, XX. asırda devâmı mümkin olmıyan bir idare idi. 1905'te Rusya'da, 1907'de İran'da meşrûtiyetin ihtilâl yoluyle ilânından sonra Türkiye'nin durumu da sarsıldı. Gerçi Türkiye'de o ülkelerdeki ihtilâllere sebeb olan unsurlar yoktu. Fakat padişahın meşrûtiyeti ilânda geç kalması, karışıklığa sebeb oldu.

II. Meşrûtiyet gerçekte, III. Ordu'nun genç subayları ile hükümdârın kan dökmeden çekinmesinin neticesidir. İstibdad rejimi Türkiye'de kansızdı. Hayat fevkalâde ucuzdu. Fakat maaşların iki ayda bir verilebilmesi, memur, bilhassa subay zümresinde büyük nefret uyandırmıştı. Sarayın her işe karışması, hükûmetin nüfûzunun gittikçe kısılması, orta derecede saray adamlarının nâzırlardan fazla nüfûz edinmeleri, rejimin iyice dejenere olduğunu herkese gösteriyordu. Gerçi bu yıllarda demokrasi, yalnız birkaç devletin tatbik ettiği bir rejimdi (Birleşik Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya, İsviçre, Holanda, Belçika, İsveç, Norveç, Danimarka). Diğer devletlerde meclisler varsa da, yönetim, gerçekte parlamenter değildi. Meselâ 1918'e kadar Almanya'da meclislerin bütün üyeleri aleyhte rey verseler, hükûmeti düşüremezlerdi; devleti kayzer (imparator) ile onun seçtiği şansölye (federal başbakan) ortaklaşa yönetirlerdi. Bu durumu bilmeden veya bilmezlikten gelerek Sultan Hamîd rejimi hakkında müfrit tenkitlerde bulunmak, tarihî gerçeklere aykırı olur.

İstibdad rejimini yıkmak için birçok gizli Türk, azınlık ve yabancı kuruluşlar teşekkül etmişti. Avrupa'da bir muhâlif basın vardı. Fakat rejimi devirmeye çalışanların ve sonunda buna muvaffak olanların başında İttihad ve Terakki Cemiyeti gelir; sonradan siyasî parti olmuştur.

23 Temmuz 1908'de bu suretle II. Meşrûtiyet ilân edilmiştir. "Meşrûtiyet" "taçlı demokrasi" demektir. Bugün İngiltere, Belçika, Holanda, İsveç, Norveç, Danimarka, Lüksemburg, Japonya vs.'de olduğu gibi. Ancak rejimin değişmesi, imparatorluğu kurtaramıyacak, bilakis batıracaktır. II. Abdülhamîd'in dış politikada müstesna bir dehâ olması, devletlerin dengesiyle 30 yıl boyunca en mâhir şekilde oynıyabilmesi ve kıl payı denge farklarıyle imparatorluğu büyük tehlikelerden koruyabilmesi, yeni rejimin beceremiyeceği işler arasındadır.

II. Meşrûtiyet'in ilân edildiği Türkiye, devlet idaresi şîrâzesinden çıkmış bir imparatorluktu. Bütün dış ve iç ihtiraslar, geçmişin bu muhteşem imparatorluğu üzerinde birleşiyordu. İktidâra el atan, fakat tamamen ele almaya da cesaret edemiyen İttihad ve Terakki Partisi, "İttihâd-ı anâsır" propagandası yapıyordu. Bu siyasetin iflâsını, her taraftan ihânetlere uğramak suretiyle görecek olan tecrübesiz parti, birkaç yıl sonra İslâmcı, Türkçü ve Turancı politikaya yönelecektir. Türk olmıyan kavimlerin ayrılma istekleri karşısında, Türk kavimleriyle meskûn ülkeler üzerinde kendinde tabiî bir hak görmiye başlıyacaktır. Yabancı kavimlerin ihâneti, Türk milliyetçiliği şuûrunu uyandıracaktır. Mustafa Kemal, bu şuûrun temsilcisi olarak millî mücadelenin başına geçecek ve kazanacaktır. Ancak İttihad ve Terakki, II. Abdülhamîd'in aşırı düşmanı olmakla beraber, tamamen monarşisttir. İçlerinde tek cumhuriyetçi yoktur. Hepsi Osmanoğulları'na bağlıdır ve imparatorluğu, meşrûtî bir monarşiden ayrı düşünememektedirler. Ancak bu meşrûtî monarşi (taçlı demokrasi), ölü doğmuştur ve kâğıt üzerinde kalmıya mahkûmdur. Bir tek kişiden, sonradan İttihadçılar'ın bile hak verdikleri II. Abdülhamîd'den boşalan iktidar, bir kaç yıl geçmeden İttihad ve Terakki'ce doldurulmuş, sonunda sadece Enver - Tal'at - Cemâl üçlüsünün eline geçmiştir. Sultan Hamîd'in karanlık, fakat kansız istibdâdından sonra Türkiye, bir kaç ay rahat nefes almıştır. Ama daha 1908 yılı dolmadan karanlık bulutlar çökmüş, imparatorluk bir siyasî idamlar, sürgünler, siyasî sûikasdler ülkesi hâline gelmiştir. Çok büyük millî felâketler, sırf beceriksizlikler, cehâletler ve sâbit fikirler yüzünden, imparatorluğun üzerine çökmekte gecikmiyecektir.

İkinci Meşrûtiyet ve Balkan Savaşı (1908-1914) :

Önce İttihadçılar, açıkça iktidârı ele almadılar. Nâzırlar, Sultan Hamîd rejimi vezirlerinden seçildi. İmparatorlukta sevinç büyüktü. Türkler, hürriyet için, imparatorlukta ekseriyet olan azınlıklar ise, başka mânâda hürriyet için seviniyorlardı. Ancak İttihadçılar'ın hatası yüzünden Bulgaristan prensliği (96 345 km², 4 338 000 nüfus) istiklâlini, Türkiye'den ayrıldığını, hükümdârının bundan böyle "kral" sanını taşıyacağını ilân etti. Aynı gün (5 Ekim 1908), Bosna - Hersek eyâleti (51 564 km², 1 932 000 nüfus), Avusturya - Macaristan imparatorluk - krallığında ilhâk edildi ve Türkiye'den ayrıldı. Yunanistan da furyaya katılıp Girit eyâletini (8 379 km², 314 000 nüfus) ilhâk etmek istediyse de muvaffak olamadı. Bâb-ı Âlî, 7,5 milyon altın tazminat karşılığında bu ilhakları tanıdı ama, artık herkesin ağzının tadı da kaçmış oldu.

Bu hava içinde, çeşitli ilkellik ve yolsuzluklarla seçimler yapıldı. Meclis-i Meb'ûsân, II. Abdülhamîd tarafından açıldı (17 Aralık 1908). 275 milletvekili seçilmişti. Bunların 140'ı Türk, 60'ı Arab, 25'i Arnavut, 2'si Kürd, 48'i Gayrı Müslim (23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, bir Romen) idi.

"31 Mart Vak'ası" denen 13 Nisan 1909 olayında, İttihadçılar'ın İstanbul'daki 1. Ordu'ya — padişaha çok sadık diye — itimad etmiyerek Selânik'ten III. Ordu'dan getirttikleri nişancı taburları, "şerîat istemek" sloganı ile ayaklandı. Subaylardan bir lideri bile olmıyan bu ayaklanmanın tertipçileri çeşitlidir. Padişahın hiç bir ilgisi yoktur. Fakat II. Abdülhamîd tahttan indirilmiş (27 nisan) ve maksatların en büyüklerinden biri hâsıl olmuştur.

II. Abdülhamîd'in yerine kardeşi Sultan Reşad, "V. Mehmed" unvânıyle tahta geçirildi. 1911 sonuna kadar — bazı isyanlara ve birçok tatsız olaya rağmen — oldukça iyi giden durum, birden kararmıya başladı. Libya için Türkiye - İtalya savaşı çıktı (29 Eylül 1911 - 15 Ekim 1912). Bugünki Türkiye'den iki defadan fazla büyük bir ülke olan Libya'ya İtalyanlar'ın ânî taarruzu, Türk imparatorluğunu artık 1922 sonuna kadar bitmiyecek on bir yıllık felâketli bir savaşlar devresine soktu. Balkanlar'ın karışması Bâb-ı Âlî'yi Libya'yı İtalya'ya bırakmak mecburiyetine düşürdü.

8 Ekim 1912'de Balkan Savaşı patladı. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan krallıkları ile Karadağ prensliği, Rusya'nın desteği ile Türkiye'ye taarruza geçtiler. Savaş, hiç beklenmedik şekilde Osmanlı imparatorluğu aleyhine seyretti. Subayların İttihadçı ve Halâskâr diye ikiye ayrıldığı, fecî askerî ve diplomatik hataların yapıldığı savaşı Türkler kaybetti. En büyük hata, biribirlerine Türk'e düşmanlıklarından fazla düşman olan 4 Balkan devletciğinin, imparatorluğun dünki vilâyetlerinin birleşmesine hükûmetin mânî olmayışı idi. Bu birleşme olduğu takdirde bile Türk ordusunun düşmanı kolayca ezmesi îcâb ediyordu. Düşman, yıldırım harbiyle Çatalca'ya kadar geldi. Adriyatik sahillerinden Meriç'e çekilen Türkler, orada bile tutunamadılar. Yanya, İşkodra ve Edirne kaleleri kendini destânî şekilde savundu. Şükrü Paşa, 5 ay, 5 gün kuşatmaya dayandıktan sonra, Edirne'yi açlıktan Bulgarlar'a teslîm etti (26 Mart 1913). Savaş patlayınca kim kazanırsa kazansın toprak değişikliğine rızâ göstermiyeceklerini ilân eden Büyük Devletler, beklenmiyen Türk hazîmeti karşısında, işgal edilen toprakların Balkanlılar'a terki için Bâb-ı Âlî'ye her türlü baskıyı yaptılar. Bu suretle imparatorluğun iki kanadından biri, Batı Türkü'nün iki anayurdunun ikincisi, Rumeli,

550 yıl sonra terk edildi. Milyonlarca göçmen gene yolları doldurdu ve yüz binlercesi harcandı. Savaşın en ateşli demlerinde İttihad ve Terakki "Bâb-ı Âlî Baskını" (23 Ocak 1913) denen darbeyle hükûmete el koydu. Fakat partiden birini hükûmetin başına geçirmekten çekinerek, tarafsız sayılan Mahmud Şevket Paşa'yı sadrâzam yaptı.

Büyük Türk yağmasında Balkanlı müttefikler birbirleriyle anlaşamadılar. İttifakın en büyük gücünü teşkîl eden Bulgaristan üzerine yürüdüler. İlk savaşa katılmıyan Romanya krallığı da Bulgaristan'a taarruz edince, bu devlet pes etti. Bu şekilde yağmadan arslan payını, tahminlerin aksine, Bulgaristan değil Yunanistan ve Sırbistan aldı. Buna "İkinci Balkan Savaşı" denmektedir. Bulgarlar'ın boşalttığı Edirne'yi Türkler, bu sırada geri almışlardı.

5 asırdan fazladır Türk yurdu olan Rumeli'nin kaybı ile ve Türk'ün Adriyatik'ten Meriç'e çekilmesiyle neticelenen Balkan Harbi, bütün Türk tarihinin en büyük facialarından biridir. Milyonlarca şehit verilerek, milyonlarca altın harcanarak yurd edinilen büyük bir ülke elden çıkmış, Türkiye artık — taht şehri İstanbul'un bu kıt'ada bulunması dışında — hemen hemen Avrupa devleti olma sıfatını kaybetmiştir. Savaştan, galip Balkan devletcikleri, şu kazançlarla çıktılar: Bulgaristan 25 257 km² toprak ve 984 000 nüfus (o zamanki nüfus), Yunanistan 55 919 km² toprak ve 1 859 000 nüfus, Sırbistan (sonraki Yugoslavya) 41 873 km² toprak ve 1 492 000 nüfus, Karadağ 5 590 km² toprak ve 161 000 nüfus. Ayrıca 25 734 km² genişliğinde, 800 000 nüfuslu bir Arnavutluk, Türkiye'den ayrıldı. Balkan harbinden evvel ve sonra Balkanlar'ın durumu şöyleydi : Bulgaristan 96 345 km²'den 121 602 km²'ye ve 4 338 000 nüfustan 5 322 000 nüfusa, Yunanistan 64 895 km²'den 120 060 km²'ye ve 3 041 000'den 4 900 000'e, Sırbistan 45 427 km²'den 87 300 km²'ye ve 3 000 000'dan 4 492 000'e, Karadağ 9 427 km²'den 15 017 km²'ye ve 274 000'den 435 000'e. Savaştan önce 4 Balkanlı müttefikın toplamı 216 058 km² ve 10 854 000 nüfustu; gene savaştan önce Türkiye'nin yalnız Avrupa toprakları (Girit hâriç) 176 300 km² ve 7 828 000 idi ve bütün Osmanlı imparatorluğu 7 231 239 km² ve 55 189 000 nüfuslu idi (Mısır, Sûdan ve diğer tâbî ülkeler dışında 38 019 000).

Savaştan Türkiye 167 312 km² toprak ve 6 582 000 nüfus kaybıyle çıktı. O zamanki mülkî teşkilâta göre 7 vilâyet (eyâlet) ve ayrıca Edirne vilâyetinden 2 sancak ve Sisam adası kaybedildi. Kaybedilen eyâletler Selânik, Manastır, Kosova (Üsküb), İşkodra, Yanya, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları, yani Asya Ege adaları), Girit idi. Bu eyâletlerde 33 sancak (il) ve 158 kazâ (ilçe) bulunuyordu.

Sadrâzam ve harbiye nâzırı Mahmud Şevket Paşa, bir sûikasdle öldürüldü (11 Haziran 1913). Sûikasdi İttihadçılar yapmamışlar, fakat yapılmasına göz yummuşlardı. Bu suretle doğrudan doğruya iktidâra geldikleri gibi, sûikasdi bahane edip belli başlı muhâliflerini idam ettiler veya sürdüler. 33 yaşını doldurmamış bir kurmay yarbay, Enver Bey, harbiye nâzırı oldu. Dâmâd Enver Paşa, orduyu düzenlemek için büyük tedbirler aldı. İttihadçı olmıyan binlerce subayı ordudan çıkardıysa da, bir yıl içinde kudretli bir ordu meydana getirmeye muvaffak oldu. Ancak böyle bir orduyu bir yıl bile ayakta tutamıyacak, Çanakkale ve Sarıkamış'ta daha 1915 yılı sona ermeden harcıyacaktı. Kapitülasyonlar ilga edildi (9 Eylül 1914). Bu sırada Cihan Savaşı başlamış, fakat Türk imparatorluğu henüz harbe girmemişti.

Cihan Savaşı'nın başında dünya siyasî dengesi şöyleydi: Ehemmiyet sırasıyle Büyük Devletler'i İngiltere, Almanya, Birleşik Amerika, Fransa, Rusya, Japonya, Avusturya, İtalya, Türkiye ve Çin teşkîl ediyordu. — Bütün sömürgelerle beraber — İngiltere'de nüfus 1900 ile 1915 arasında 382 milyondan 461 milyona, Almanya 66 milyondan 79 milyona, Birleşik Amerika 86 milyondan 111 milyona, Fransa 76 milyondan 84 milyona, Rusya 133 milyondan 181 milyona, Japonya 56 milyondan 78 milyona, Avusturya - Macaristan 45 milyondan 52 milyona, İtalya 33 milyondan 38 milyona, Türkiye 57 milyondan 29 milyona (ikinci rakamda Mısır hâriç), Çin 238 milyondan 398 milyona, dünya nüfusu ise 1 491 000 000'dan 1 782 000 000'a geçmişti. Büyük Devletler'in toplam nüfusları bu 15 yıl arasında 1 282 000 000'dan 1 411 000 000'a, diğer devletlerinki ise 209 000 000'dan 371 000 000'a yükselmişti.

Dünyada yüz binin üzerinde nüfuslu şehir sayısı bu 15 yılda 288'den 402'ye, bunların içinde milyonu geçenler 17'den 25'e, yarım milyonla bir milyon arasındakiler 30'dan 50'ye, yüz binle yarım milyon arasındakiler 241'den 377'ye geçmişti. 1915'te İngiltere'de (bütün sömürgelerle) yüz binin üzerinde şehir sayısı 90, Birleşik Amerika'da 59, Rusya'da 39, Almanya'da 37, Çin'de 26, Fransa'da 22, Japonya'da 16, İtalya'da 15, Türkiye'de 13, Avusturya'da 11, İspanya'da 10, Holanda'da 10, Brezilya'da 6, geri kalan diğer bütün devletlerde ise 48 idi. Büyük şehirlerin durumları şöyleydi: Londra 7,3 milyon, New York 7,1, Paris 4,6, Berlin 3,8, Essen (Büyük Essen) 3,3, Chicago 2,5, Viyana 2,2, Petrograd (Leningrad, eski Petersburg) 2,1, Tokyo 2,1, Philadelphia 2, Buenos Ayres 1,8, Glasgow 1,5, İstanbul 1,4, Hamburg 1,4, Osaka 1,4, Birmingham 1,4, Manchester 1,4, Liverpol 1,4, Boston 1,3, Hankeu 1,3, Kalküta 1,3, Rio 1,1, Bombay 1, Şanghay 1 milyon. Türkiye'nin İstanbul'dan sonra gelen büyük şehirlerinin 1915 nüfusları : İzmir 400 000, Şam 300 000, Haleb 240 000, Beyrut 168 000, Bağdad 156 000, Erzurum 144 000, Edirne 135 000, Afyon 114 000, Manisa 108 000, Kudüs 101 000, Bursa 100 000, Musul 100 000. Ayrıca Türk İmparatorluğunda 50 - 100 bin nüfuslu 23 şehir vardı (13'ü bugünki Türkiye sınırları içinde, 10'u dışında).

Birinci Cihan Savaşı ve İmparatorluğun sonu (1914 - 1918) :

1908 - 1914 arasında 6 yılda Türkiye İmparatorluğu, yarı yarıya denilebilecek şekilde dağılmıştı. Son olarak 1914 sonunda Türkiye, Cihan Savaşı'na girince, İngiltere de Mısır, Sûdan ve Kıbrıs'ı ilhâk etti. Bu şekilde imparatorluğun elinde savaş sırasında bugünki Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrâil, Yemen, Suûdî Arabistan (Necd kısmı hâriç) devletlerini teşkîl eden ülkeler kalmıştı.

O devir Türk basınında "Harb-i Umûmî" denen Birinci Dünya Savaşı, o âna kadar cihan tarihinin benzerini görmediği genişlikte bir savaştır. Savaşın sebep ve menşe'leri pek eski ve pek girifttir. Almanya'nın denizlerde ve sömürgelerde İngiltere ile rekabete kalkışması, böyle bir şeye tahammül edemiyecek yapıda olan an'anevî Britanya siyasetinin ne bahasına olursa olsun Almanya'yı ezmek istemesi, Birinci Cihan Savaşı'nın başlıca sebeplerinden biridir. Fransız - Alman rekabeti, Fransa'nın Alsace - Lorraine'i 40 yıldır unutamaması, gittikçe devleşen Almanya karşısında kara Avrupası'nda ikinci dereceye düşmesi de, mühim sebepler arasındadır.

Rusya'nın Uzak Doğu'da Japonya tarafından durdurulmasından sonra yeniden Balkan siyasetine sarılması, Boğazlar'ı ele geçirmek için zemin hazırlamak istemesi, durmadan küçük Balkan devletlerini Türkiye ve Avusturya - Macaristan imparatorluklarına karşı kışkırtması, meselenin doğu cephesini açıklar. Nitekim Avrupa siyasî çevrelerinde Balkan Savaşı, dünya savaşının gerçek öncüsü olarak telâkkıy edilmiştir.

Bir yandan Almanya - Avusturya - İtalya'nın, öbür yandan İngiltere - Fransa - Rusya'nın birbirlerine karşı gruplaşmaları, zâten dünyayı şüpheli bir geleceğe doğru itiyordu. Avusturya-Macaristan Velîahdi'nin Bosnasarayı'nda bir Sırp tedhişçisi tarafından öldürülmesi bu imparatorluğun Sırbistan'a, onu koruyan Rusya'nın da Avusturya - Macaristan'a savaş açmasıyle sonuçlandı. Böylece, bir cihan savaşı için ortam teşekkül etti. Avusturya'nın müttefiki olan ve Slav'lığın Cermen'liği ezmesine müsaade etmemesi tabiî bulunan Almanya, Rusya'ya; Rusya'nın müttefikı olan ve bu devleti yenen bir Almanya'nın Avrupa'da hâkimiyet kuracağından korkan Fransa, Almanya'ya savaş açtı. Belçika'nın tarafsızlığını ve bütünlüğünü garantilemiş, esasen Fransa ile Rusya'nın müttefikı ve Almanya'nın düşmanı İngiltere de, Almanya ve Avusturya'ya harb ilân etti. İngiltere'nin kıt'a savaşındaki rolünü küçümsiyen Almanya, yıllardan beri savaş planını Rusya ve Fransa'yı yıldırım harbiyle ezmek üzere hazırlamıştı. Bunun için kuzeyden Belçika'yı çiğniyerek Fransa'ya girmek îcâb ediyordu. Böylece Belçika ve Lüksemburg da, daha savaşın ilk günlerinde Merkezî İmparatorluklar'ın karşısında ve Müttefikler'in yanında yer aldı. Karadağ da, soydaşı Sırbistan'ı yalnız bırakmadı. Bütün bunlara rağmen Almanya ve Avusturya, Birleşik Amerika savaşa katılmasaydı yenilmezlerdi. Hele İngiltere işe karışmasaydı, yahut İtalya, müttefikleri Almanya ve Avusturya'ya ihânet edip Müttefikler yanında savaşa girmeseydi, Almanya ve Avusturya'nın zaferi kesin olurdu. Ancak İngiltere savaşa girdikten ve İtalya, Almanya - Avusturya yanında savaşa katılacağına tarafsızlığını ilân edip niyetini belli ettikten sonra, Almanya-Avusturya için zafer şansı kalmamıştı. Ancak zararsız veya az zararlı bir netice tahmîn edilebilirdi. Fakat aşağıda anılacak Marne başarısızlığından sonra, bu netice bile tehlikeye girmiş ve Müttefikler'in harbi kazanacağı aşağı yukarı, daha savaşın başlangıcında anlaşılmıştı.

Hiçbir devlet, bu çapta bir savaşın yıllarca süreceğine ihtimal vermedi. Birkaç ayda biteceğini hesaplıyan askerî ve siyasî mütehassıslar az değildi. Türkiye'nin savaşa girip Rusya'nın boğulmasına ve sonunda yıkılmasına sebeb olması, İngiliz başbakanı Lloyd George'un dediği gibi, savaşı başlı başına iki yıl uzattı.

Dünya tarihinde ilk defa olarak bu savaş boyunca akıl almaz askerî kuvvetler karşı karşıya geldi. İttifak Devletleri (Merkezî İmparatorluklar): Almanya 40 kolordu (109 tümen + 11 süvari tümeni), Avusturya - Macaristan 16 kolordu, Türkiye 63 tümen (9 ordu), Bulgaristan 15 tümen çıkardı. Bu kuvvetlerin karşısına, dengesiz şekilde şu İtilâf Devletleri (Müttefikler) çıktı: Fransa 21 kolordu (83 tümen + 10 süvari tümeni), Rusya 37 kolordu ve ayrıca 19 süvari tümeni, İngiltere ve sömürgeleri 50 tümen, Birleşik Amerika 42 tümen, İtalya 45 tümen, Belçika 6 tümen, Sırbistan 19 tümen, Romanya 25 tümen, Karadağ 3 tümen, Yunanistan 10 tümen, Portekiz 5 tümen. Bu suretle aşağı yukarı İttifak Devletleri'nin 246 tümeni, İtilâf'ın 441 tümeni karşısında kaldı. Daha anlaşılabilir bir hesapla, bu savaşta İtilâf devletlerinin 42,7 milyon askeri silâh altına aldıklarını, bunun karşısında İttifak Devletleri'nin 22,9 milyondan fazla asker çıkaramadıklarını söylemek yeter. Aşağı yukarı her İttifak askeri, iki İtilâf askeriyle vuruşmaya mecbur kalmıştır. Japonya, Avrupa kara savaşına katılmamış, ancak büyük donanması ile deniz harekâtına girişmiştir.

Aşağıda verilen tablolardan, daha iyi bir fikir edinmek mümkündür :

1. Nüfus :

İttifak devletleri :	
Almanya	79 000 000
Av. - Macaristan	55 000 000
Türkiye	29 000 000
Bulgaristan	5 300 000
	168 300 000
İtilâf devletleri :	
İngiltere	461 000 000
Rusya	181 000 000
A. B. D.	111 000 000
Fransa	84 000 000
Japonya	78 000 000
İtalya	38 000 000
Belçika	16 000 000
Portekiz	15 000 000
Romanya	8 000 000
Sırbistan	5 000 000
Yunanistan	5 000 000
Karadağ	435 000
	1 002 435 000

Savaşa giren iki taraf devletlerinin nüfus toplamı 1 170 735 000'i bulmaktadır. Merkezî İmparatorluklar'a harb ilân eden, fakat fiilen savaşa katılmıyan sürüyle devlet, bu tablolarda bahis mevzuu edilmemiştir. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Hindistan ve daha bir çok ülke, İngiltere'nin; Fas, Cezâyir ve daha bir çok sömürge de, Fransa'nın nüfuslarına dâhildir.

II. Silâh altına alınan asker miktarı :

İttifak devletleri :	
Almanya	11 000 000
Avusturya - Mac.	7 800 000
Türkiye	2 900 000
Bulgaristan	1 200 000
	22 900 000
İtilâf devletleri :	
Rusya	12 000 000
İngiltere	8 900 000
Fransa	8 400 000
İtalya	5 600 000
A. B. D.	4 750 000
Japonya	800 000
Sırbistan	750 000
Romanya	750 000
Belçika	300 000
Yunanistan	250 000
Portekiz	100 000
Karadağ	50 000
	42 700 000

İki taraftan cem'an 65 600 000 askerin savaşa katıldığı anlaşılmaktadır.

III. Orduların umumî zâyiâtı ve ölenler (ilk sütundaki rakamlar umumî zâyiâtı, ikinci sütundakiler bu zâyiât içinde dâhil olan ölüleri göstermektedir) :

Almanya	7 300 000	1 950 000
Avusturya - Mac.	7 000 000	1 200 000
Türkiye	1 050 000	400 000
Bulgaristan	270 000	90 000
	15 620 000	3 640 000
Rusya	9 150 000	1 700 000
Fransa	6 300 000	1 390 000
İngiltere	3 190 000	910 000
İtalya	2 350 000	650 000
Sırbistan	740 000	450 000
Romanya	540 000	340 000
A. B. D.	320 000	120 000
Belçika	180 000	100 000
Portekiz	40 000	10 000
Yunanistan	30 000	10 000
Karadağ	20 000	3 000
Japonya	1 000	300
	22 861 000	5 683 300
İki tarafın umumî toplamı :	38 481 000	9 323 300

Yukarıdaki rakamlara sivil halktan zâyiâta uğrayanlar dâhil değildir. Yalnız sivil halktan — başta açlık ve salgın hastalık olmak üzere — çeşitli sebeplerden ölenlerin 10 milyonu geçtiği hesaplanmaktadır.

Muazzam düşman kuvvetlerine karşı Almanya, büyük bir güç gösterdi. Pek iyi yetiştirilmiş, silâhlandırılmış, son derece iyi ikmâl edilen kuvvetli tümenleriyle, çok üstün düşman kuvvetlerine karşı doğu ve batı cephelerinde savaştı. Dünyanın kesin şekilde en güçlü askerî devleti olan Almanya'nın savaşın ilk aylarında genelkurmay başkanı (fiilen başkumandan) Orgeneral von Moltke idi. Sonra yerine Orgeneral (Türk mareşali) Von Falkenhayn getirildi. Ağustos 1916'da o da değiştirildi. Mareşal von Hindenburg genelkurmay başkanı, Orgeneral Lüdendorff da yardımcısı oldu.

V. Fransız Ordusu'nu tamamen bozan Almanlar, Paris yolunu tutmakta gecikmediler. Lüksemburg, Belçika ve Kuzey Fransa işgal edildi. Bu yıldırım savaşı, Fransız ve İngilizler'in yıllardan beri hazırladıkları savaş planlarını tatbika fırsat vermedi. Üstünlük Almanlar'ın eline geçti. Fransız - İngiliz - Belçika kuvvetleri, panik hâlinde kaçıyorlardı.

6 - 12 eylülde (1914) Marne ırmağı üzerinde yapılan kanlı çarpışmalar, Paris'e 30 - 40 km kala Almanlar'ı durdurdu. Bu da, Fransa'nın yıldırım savaşıyle bertaraf edilmesi planını suya düşürdü. Böylece 43 yıllık Alman genelkurmay planları, milyonu geçen müttefik orduları tarafından akim bırakıldı. "Hatasız kurmay" vasfını kaybeden von Moltke (Büyük Moltke'nin yeğenidir), Kayzer tarafından değiştirildi.

İşte Türkiye'nin savaşa katılması bu tarihî dönüm noktasından, Marne muharebelerinden sonra oldu. O zamana kadar Almanya, muhtemel bir savaşta, yıldırım harbiyle Fransa'yı tasfiye ettikten sonra bütün gücüyle Rusya'ya yükleneceğine bütün dünyayı inandırmıştı. Fakat Marne muharebelerinden sonra, böyle bir şeyin olamıyacağı, savaşın belirsiz bir süre için ve Almanya'nın aleyhine olarak uzayacağı, kesin şekilde anlaşıldı. Bunu anlamıyan, yalnız Enver Paşa oldu. Cihan denizlerine, bütün iktisadî imkânlara sahip büyük devletlerle Türkiye'yi hiç de lüzumu yokken savaşa atan Enver Paşa. Meclislere, hükümdâra, hükûmete haber vermeden, donanmaya Rus limanlarını bombardıman emrini veren Enver Paşa.

Tarafsız kalması, Türkiye'ye sonsuz nimetler temin edecekti. Bir defa Boğazlar'ı tarafsız da olsa kapatacağından, Rusya gene boğulacaktı. Dünyanın savaştan bitkin çıktığı 1918'de Türkiye, zinde, hiç yıpranmamış bir ordu ile, Yakın Doğu ve Balkanlar'ın münakaşasız şekilde en güçlü devleti olacaktı. Akıl almaz insan ve servet harcamıyacaktı. 1922'ye kadar süren ve düşman sürülerini Ankara yakınlarına getiren, yüzlerce Türk şehir ve kasabasının mahvolmasıyle neticelenen facialar olmıyacaktı. İmparatorluk cebren tasfiye edilmiyecekti. 1945'ten sonra İngiltere ve Fransa nasıl imparatorluklarını kendi irâdeleriyle tasfiye ettilerse, Türkiye de öyle yapacaktı. Bu tarihlere kadar Irak, Suûdî Arabistan petrollerinden faydalanacaktı. Bir çok Türk ülkesi de şüphesiz bu tasfiyede yabancılara geçmiyecekti.

Birinci Dünya Savaşı, bütün cihan tarihinin en mühim hâdisesidir. Gerçi ateş kudreti ve tahribat bakımından İkinci Cihan Savaşı, ilkini geride bırakmıştır. Fakat dünya düzenine getirdiği değişiklikler, birincisinden fazla değildir.

Bu savaş, o zamana kadar tahmin ve tahayyül dahi edilemiyecek büyüklükte askerî kuvvetleri karşı karşıya getirdi. Büyük insan kitleleri, bir cephede yığıldı. Kuvvetler iki tarafta denge hâlinde olduğu için, yıllarca siperlere kakılıp kaldı. Bu şekilde büyük orduların tahkimat içine yerleşip birkaç km, hattâ m lik yerler için milyonlarca cephane sarfetmeleri, o zamana kadar görülmemiş bir şeydi. Daha önceki her hangi bir savaşta, Birinci Dünya Harbi'nin kızgın bir şekilde geçen bir kaç günü içindeki kadar cephane harcanmış değildi.

Uçak, tank, zırhlı, motörlü vasıtalar, dev toplar, zehirli gaz, amansız denizaltı savaşı, havadan şehirlerin (bu arada İstanbul'un) bombardımanı, bu harbin getirdiği yeniliklerdir.

Savaştan sonra dünyanın siyasî haritası değiştiği gibi, ondan çok daha fazla, toplumların bünyeleri tahavvül etti. Savaşın felâketlerinden faydalanan komünizm gibi, her türlü insan haklarını inkâr eden kanlı bir rejim, Rusya'ya yerleşti. Başka bir kaç ülkede yerleşmesine de ramak kaldı. Milletler, âdetâ kolektif bir çılgınlığa kapıldılar. Yüzlerce yıllık monarşiler yıkıldı. Osmanoğulları, Habsburglar, Hohenzollernler, Romanoflar gibi ebedî sanılan hânedanlar, iktidardan düştü. Savaştan memnun çıkmayan devletlerde, büyük ölçülerde teşkilâtlanmış faşist diktatörlükler türedi. Almanya, İtalya, İspanya, Macaristan gibi devletlerde görülen bu diktatörlükler, hem komünizme, hem de liberal demokrasilere karşı, amansız bir düşmanlık gösterdiler. İktidar, cihan tarihinde asla görülmemiş bir şekil ve kudrette tek şahısta toplanabildi. Komünist olsun, faşist olsun bu diktatörler, tarihin akla gelebilecek en büyük müstebidlerine, meselâ firavunlara rahmet okutacak bir zulüm gücü iktisâb edebildiler.

Buna rağmen, insanlığın demokrasiye güveni eksilmedi, arttı. Demokrasi, daha iyi uygulandıktan, sosyal adalete daha ağırlık verdikten başka, kendine yeni sahalar da buldu. Savaştan sonra İngiltere, dünyanın en büyük ve kudretli devleti hâlini, eskisinden daha çok elde etti. Bugün sayıları 160 kadar olan müstakil devletin tam üçte biri, İngiltere'ye bağlı

idi. I. asırda Roma, XVI. asırda Osmanlı İmparatorlukları neyse, o hâle geldi. Dünya nüfusunun en büyük kısmını, şu veya bu şekilde, idare veya nüfûzuna tâbî kıldı. Ancak aynı yıllarda, Britanya imparatorluğunda, 6 kıt'aya yayılan, Roma ve Osmanlı imparatorluklarından sonra tarihin gördüğü bu üçüncü devamlı cihan devletinde, ilk gerileme, hattâ çözülme alâmetleri belirdi. İngiliz emperyalizmine karşı umumî bir nefret uyandı. Afrika ve Asya devletlerinin çoğu sömürge hâline getirilmişti. Afrika'da yalnız Liberya, Asya'da ise sadece Türkiye, Japonya, İran, Siyam ve kısmen Çin, sömürge olmaktan yakalarını kurtarabildiler. İki savaş arası (1918-1939), sömürgeciliğin altın çağı olmasa bile, en büyük sahalara yayıldığı devir olarak tarihe geçti.

Yüzlerce yıllık rejimlerin bir anda iskambil kâğıdı gibi yıkılması, toplumların rûhî durumunu değiştirdi. Gelenek ve âdetlerin mühim bir kısmı bırakıldı, hattâ inkâr edildi. İnsanlar nezaket ve terbiyelerini kaybedecek duruma geldiler. Bu buhrandan İkinci Cihan Savaşı çıktı.

Eski âileler büyük darbe yediler ve bütün dünyada servetlerini, şuradan buradan türeyen şahıslara bıraktılar. Bu bilhassa Türkiye gibi asâletin olmadığı ülkelerde müşâhede edilen bir içtimaî hâdise şeklinde tecellî etti.

Taraflar, milyonlarca zâyiat verdiler. Dünya, mühim bir aydın tabakadan yoksun kaldı. Bu arada Türkiye'nin zâyiâtı korkunç oldu. 1911'den 1922'ye kadar devâm eden savaşlarda, yüz binlerce Türk öldü; en iyi yetişmiş, Doğu ve Batı kültürlerini nefsinde birleştirmiş bir genç nesil yok oldu. Bilhassa Çanakkale, bir yedek subay savaşı hâlinde, onbinlerce Türk aydınını yok etti. Türkiye bu gerçek aydınların kaybından çok ağır bir darbe yemiş oldu. İctimaî sarsıntı, uzun zaman halledilemiyecek derecede mühimdi.

Türkler, 2 200 yıllık tarihlerinin en büyük topyekûn felâketine mâruz kaldılar. Bu savaş sonunda, Türkiye'nin hiçbir zaman istilâ yüzü görmemiş en değerli toprakları, Anadolu'nun içerilerine kadar, tahrîb edildi. Esasen yeter derecede kötü olan Türk ekonomisi, savaştan tam bir yıkım hâlinde çıktı. Asrın başlarında 50-100 bin nüfusa erişmiş Anadolu şehirlerinde nüfus yarının çok aşağılarına düştü. Nitekim 1927'de yapılan sayım, ancak 13 648 000 nüfus gösterdi.

Birinci Cihan Savaşı, Türk milletinin askerlik değerini ve mânevî gücünü bir defa daha ortaya çıkarmaktan da geri kalmadı. Bu savaşta kazanılan bazı başarılar, başta Çanakkale olmak üzere, askerlik tarihinin mühim olaylar içinde yer alır. Türk orduları Çanakkale'de, Kafkasya'da, Galiçya'da (Polonya), Makedonya'da, Dobruca'da, Yemen'de, Hicaz'da, Libya'da, Sînâ ve Filistinde, Irak'ta, İran'da vuruştular. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Cevad Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Ali İhsan Paşa, Es'ad Paşa, Şehzâde Osman Fuâd Efendi (Paşa) gibi üstün değerde birkaç kumandan dışında, Türk orduları, kendilerine lâyık kumandanlardan mahrumdu. 9 Türk ordusunun ancak bir ikisi muktedir ellerdeydi. Kumanda heyeti bâzan, tamamen âciz subaylardan müteşekkildi. Teçhizat çok eksikti. Mahrumiyetler büyüktü. Eğer Alman ve Avusturya-Macar orduları derecesinde mükemmel techîz edilebilseydi, Türk silâhlı kuvvetlerinin başarısı büyük olurdu.

Türkiye'nin savaşa girmesi üzerine İngiltere, Mısır-Sûdan ve Kıbrıs üzerindeki Türk hâkimiyetinin son bulduğunu ilân etti. Lozan muâhedesi ile bu ülkeleri Türkiye, kesin şekilde bıraktığını kabûl etti.

Dünyada, sanayi, ziraat ve ticarette büyük bir gerilik, bazı ülkelerde geçici bir yokluk hâsıl oldu. Bâzı bölgeler, nüfustan âdetâ boşaldı. Şehirlerin hepsinin nüfusunda düşüklük görüldü. Yalnız Birleşik Amerika, savaştan büyük bir zenginlik ve refahla çıktı. Fakat dünyanın en büyük kısmı, ilerleme hızından çok şeyler kaybetti.

Savaştan yenik çıkan dört devletin uğradığı hakaretâmiz ve son derece haksız muamele, İkinci Cihan Savaşı'nın gerçek sebebini teşkîl etti. Bu haksız muameleye karşı yalnız Türkler baş kaldırdı. Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar ve Bulgarlar, baş eğdi. Bu devletlerin en değerli toprakları ellerinden alındı.

Harbin son günlerinde "hâkaan-ı sâbık" denilen II. Abdülhamîd (10 Şubat 1918) ve 4 ay, 23 gün sonra da kardeşi V. Sultan Mehmed Reşad Han (4 Temmuz 1918) öldüler. II. Abdülhamîd'in cenaze merasimi muhteşem oldu. Artık kendisini takdîr etmeye ve anlamaya başlayan İttihadçı liderler katıldığı gibi, halk, harbin en acı günlerinde, devrinde huzur, refah ve sulh içindeki yaşadığı eski hükümdârın ardından samimi gözyaşları döktü. 10 yılda ortam, bu derecede değişmişti.

30 Ekim 1918 Mondros mütârekesi harbe son verdi. Artık Türkiye tarihinde yeni bir safha başladı. 16 Mart 1920'de Müttefikler'in İstanbul'u işgal etmesi, Meclis-i Meb'ûsân'ı cebren dağıtması ve birçok milletvekilini Malta'ya sürmesi, Türk imparatorluğunun taht şehrini fiilen İngiliz nüfûzuna geçirdi. 23 Nisan 1920'de İstanbul'dan kaçabilen milletvekillerinin iştirakiyle Ankara'da, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı ve Millî Mücadele'yi yönetmiye başladı. 1920, hattâ 1918 sonundan itibaren, imparatorluk ve cumhuriyet dönemleri tarihi, biribirinin içine girer. 1 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi, saltanatı ilga etti. Ağabeyi Sultan Reşâd'ın yerine geçen sonuncu padişah VI. Mehmed Vahîdeddîn, yalnız halîfe sıfatıyle kaldı ve 16 kasım gecesi İstanbul'u terk etti. Yerine son velîahd-i saltanat Abdülmecîd Efendi, halîfe oldu. 3 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi, halîfeliği de kaldırdı. II. Abdülmecîd, 101. ve sonuncu İslâm halîfesi olarak bütün hânedan'la beraber Türkiye dışına çıkarıldı. Bu arada 29 Ekim 1923'te yeni rejime ad konularak cumhuriyet ilân edilmişti.

Osmanoğulları'ndan gelen hükümdarlar, Ertuğrul Gazi'den VI. Mehmed'e kadar (I. Süleyman ve Sultan Mûsâ da dâhil edilmek üzere) 39, yalnız halîfe olan II. Abdülmecîd ile 40 kişidir. Bu suretle saltanatları 1231'den 1924'e kadar 639 yıldır (son 1 yıl, 3 ay, 14 günü sadece hilâfet). "Halîfe" sıfatıyle İslâm'ın başı titrini ise 407 yıl, 6 ay, 5 gün yalnız 30 kişi taşımıştır. 632 yılında başlıyan halîfelik müessesesi 1924'te son bulmuş, Osmanoğulları'ndan sonra müessese devâm edememiş, böyle bir sıfatı taşıyacak mânevî ve maddî gücü hâiz hiçbir şahıs ve hânedan bulunamamıştır.

Saltanatın düşmesi ile, Türkiye tarihinin üçüncü devresi kapanır ve içinde bulunduğumuz üçüncü devre, Cumhuriyet devri başlar.

2500 yıllık bir Türk tarihi vardır. Türkiye devleti ise 900 yıllıktır. Selçuklu devresi "Birinci İmparatorluk", Osmanlı devresi "İkinci İmparatorluk" devirlerini teşkîl eder. Üçüncü devre olan Cumhuriyet devri yarım asrı henüz geçmiştir ve daha çok yenidir. Selçukoğulları'nın ve Osmanoğulları'nın hayret edilecek derecede mütevâzı şartlarla işe başladıkları hatırlanırsa, içinde yaşadığımız üçüncü devrenin istikbâli hakkında çok iyimser düşünebilmek ümîdinde haklı oluruz. 900 yılda bir Türkiye Milleti yaratılmıştır ki, Türk milletinin en büyük ve şerefli parçasıdır.

II. MEDENİYET TARİHİ

Padişah :

Osmanlı devrinde hükümdâra halk daha çok "padişah" demiştir. Avrupalılar "sultan", saray halkı daha çok "hunkâr" demiştir. Devletin mutlak temsilcisi idi. Bu sıfatı, şerîatle, yasalarla ve kanunlardan daha güçlü olan gelenek, örf ve âdetlerle kayıtlı idi. Daha önceki herhangi bir Türk imparatorluğundan daha fazla, imparatorluğun birliğinin senbolü idi. Padişah olmaksızın bu birliğin muhâfaza edilemiyeceği kanaati kesin inanç hâlindeydi ve tamamen gerçekçi bir inançtı.

Padişah, aynı zamanda halîfe'dir. Yani dünya Müslümanları'nın en büyük lideri. Bu sıfatı, 1516 yılının 29 ağustosundan beri resmen kullanmıştır. İran'daki Türk hânedanları, Safevîler, Avşarlar ve Kaçarlar ise, "şâh" unvânı ile beraber bütün Şiî Müslümanlar'ın başı olduklarını ileri sürmüşlerdir. Osmanlı - İran savaşlarının jeopolitik sebepler dışında bir büyük sebebi de bu halîfe - imam çekişmesidir.

Osmanlı Cihan Devleti, tarihteki diğer cihan devletleri gibi, çeşitli ülkeleri çeşitli statülerle idare eden bir siyasî teşekküldür. Bir çok mahallî hânedânı yerinde bırakmış, bunları tâbiiyet yoluyle devlete bağlamıştır. Padişah, pek çok hükümdârın, metbûu, hattâ metbûunun metbûudur. Bu bakımdan da Osmanlı birliğinin devâmı için rolü, hayâtîdir.

Padişah, eski Türk hâkanları gibi, hükümranlığını doğrudan doğruya Tanrı'dan alırdı. Feth ettiği topraklarda, kılıcının hakkı olarak saltanat sürerdi. Abbâsî halîfeleri gibi "Tanrı'nın Gölgesi" idi. Fakat firavunlar veya sezarlar gibi bizzat "tanrı" değildi, yahut eski Türk hâkanları gibi "Tanrı'ya benzer" de değildi. İslâm dini, böyle sıfatları kesin şekilde yasaklıyordu. Yasa ve gelenek bağlarıyle, sanıldığından daha fazla kayıt altındaydı ve bir çok istediğini, bu istekler son derece şahsî olsa, şahsından başka kimseyi ilgilendirmese bile yapamazdı. Ekserisi çok ileri fikirli, hattâ inkılâpçı olmalarına rağmen, ya istedikleri inkılâp veya reformları çok dikkatli tatbik etmişler, yahut bu yolda — II. Osman ve III. Selim gibi — baş vermişlerdir. XX. asrın komünist veya faşist diktatörlerinin mutlak davranışlarının bir kısmı bile padişahlarda mevcut değildi.

Ancak her şey, padişah adına yapılırdı. Padişah adına yapılan her şeyin devletin yüksek menfaatlerine uygun bulunması ve bu irâde karşısında akan suların durması lâzımdı. Nazarî olarak her şey padişaha âitti. Gene nazarî olarak her şeyden padişah mes'uldü.

Padişahın, Osmanoğlu olması, yani baba tarafından Osman Gazi'nin sulbünden gelmesi şarttır. Önce umûmiyetle padişahın büyük oğlu babasının yerine geçmiş, XVII. asır sonlarında hânedânın en yaşlı şehzâdesinin padişah olması kaidesi kesinlik kazanmıştır.

Osmanoğulları hânedânından gelen, babası Osmanoğlu (padişah veya şehzâde) olan imparatorluk prenslerine "şehzâde" ve imparatorluk prenseslerine "sultân" denir: Şehzâde Mehmed, Ayşe Sultan gibi. Tanzimat'tan itibaren şehzâdelere "efendi" denmiştir: Şehzâde Ahmed Efendi, Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendi.

Tahta çıkan padişahın annesi hayatta ise derhal "vâlide-sultân" ilân edilir. Protokolde padişahtan sonra ikinci gelir ve gerçek ana - imparatoriçedir. Padişah eşleri birden fazla oldukları için imparatoriçe sayılmazlar. Bunlara önce "haseki" (bir kaçına "haseki - sultân"), XVIII. asır başlarından itibaren "kadın - efendi" denmiştir: Hurrem Haseki - Sultân, Gülnûş Haseki, Müşfika Kadın - Efendi... İslâm'dan önce Türk imparatoriçesi (katun/hâtun) yok olmuş, yerini padişah annesi almıştır: Kösem Mâhpeyker Vâlide - Sultân.

Padişahın başlıca hükümranlık alâmetleri şunlardır :

Hutbe : Cuma namazı kılınan camilerde hatîb'in, padişahın adını hutbe okurken anmasıdır.

Sikke : "Sikke" denen mâdenî (altın, gümüş veya bakır) paranın üzerinde padişahın adının bulunmasıdır.

Tabl : "Davul" demektir ve eskiden beri Türkler'de saltanat alâmetlerinden biridir. Tabl vurularak mehter - hâne'nin belirli zamanlarda (meselâ sabah, ikindi, akşam), belirli yerlerde (kaleler, padişah ve vali sarayları önü, meydanlar) konser vererek halka askerî musiki dinletmesi, hükümranlığa delâlet eder.

Sancak : Bayrak ve sancak, açık şekilde istiklâl ve hükümranlık alâmetidir. Fakat tek başına istiklâl alâmeti değildir; çünkü tam müstakil olmıyan devlet ve eyâletlerin de bayrakları olabilmektedir. Bayrak ve sancak, kesin şekilde kutsaldır. Bayrak ve sancağa hakaret, padişaha hakaret suçu (lèse - majesté) ile aynı değerdedir, suçların en büyüğüdür ve fâiline sadece ölüm cezası verilir. Yere düşürmemek, düşmana bırakmamak, mânevî haysiyetine dokunacak bir duruma sokmamak için, ölüm dâhil, her türlü fedakârlık ve tedbir göze alınır. Osmanoğlu padişahının hânedân rengi al'dır ve Selçukoğulları'ndan geçmiştir. Ay senbolü de Göktürkler'e, belki Hunlar'a çıkmaktadır (yıldız, yenidir).

Tuğ : Sancağa yakın bir saltanat alâmetidir. At kuyruğunun bir mızrağa geçirilmesinden ibarettir. Kuyruk beyazdır ve millî renge, al'a boyanmıştır. Türkler'de iki bin yıllık bir saltanat senbolüdür. Padişahın ardından 7 veya 9 tuğ götürülür. Vezirlerin tuğları, padişah tarafından, onun adına hareket edebileceğini göstermek için verilir. Sadrâzama 5, vezirlere 3, beylerbeyilere 2, sancak beylerine bir tuğ verilirdi.

Hümâyûn ve Şâhâne kelimeleri : Padişaha ve onun temsil ettiği Türk imparatorluğuna âit her şey bu kelimelerle anılır : Sancağ-ı hümâyûn, asâkir-i şâhâne, harem-i hümâyûn, donanmay-ı hümâyûn, orduy-ı hümâyûn, sefer-i hümâyûn, mekteb-i mülkiyye-i şâhâne...

Kılıç alayı : Hıristiyan hükümdarların taç giyme törenine karşılıktır. Padişaha saltanatının ilk cuma günü Eyüp Camii'nde kılıç kuşatılmasıdır.

Cülûs bahşişi : XVIII. asır ortalarına kadar padişahın orduya — rütbelerine göre — altın dağıtmasıdır.

Biat : Cülûs (tahta oturma) sırasında ilk gün, hükümdârın ileri gelenlerden bir çeşit sadakat yemîni almasıdır. Hazret-i Ebû - Bekir zamanından beri gelen bir törendir.

Muâyede : Padişahın belirli protokol içinde bütün ileri gelenlerin bayram tebriklerini kabûlü törenidir.

Selâmlık : Padişahın her cuma günü bir camide cuma namazı kılmasıdır. Daha çok askerî bir törendir, yalnız cami içindeki kısmı dinîdir.

Huzûra kabûl : Hiç kimseye uygulanmıyan en yüksek protokolle, padişahın, belirli kimseleri kabûl edip konuşmasıdır.

Saltanat kayığı : Hükümdârın Boğaziçi'nde 26 çift kürek, 3 altın yaldızlı fener, al renkli yelken, kalın altın yaldızlı tekne ile dolaşmasıdır. Bu vasıfları taşıyan sandal, sadece padişaha mahsustur.

Padişah en çok neye ehemmiyet verirdi? Bunun cevabı tektir: ordusunun zafer ve başarısına. Her şey buna bağlı idi. Gazâ olmasa padişah olmazdı. Osmanoğulları olmazdı. Türkiye, imparatorluk olmazdı. Belki hâlâ Anadolu'da iki düzine beylik hâlinde yaşıyorduk (bugünki Arab ülkeleri gibi).

Padişah, devletin en zengin adamıydı. Kanûnî Sultân Süleymân'ın yıllık geliri bugünki paramızla 12,5 milyar TL. idi ki, ganîmetlerden gelen beşte bir padişah hissesi, hediye ve peşkeşler bunun dışındaydı. IV. Murâd, ölümünde hazînesinde bugünki parayla 1,5 milyar TL. altın para bırakmıştı ve gümüş para bu meblağın dışındaydı. Sonraları padişah geliri düşmüştü. XVIII. asır sonlarında yılda bugünki parayla 3-4 milyar TL.'na düşmüştü. Bu parayı padişah, saray masraflarına, saraya bağlı birliklere, hayır ve bayındırlık eserlerine harcar, bir çeşit telif ücreti olarak ilim ve san'at adamlarına, yazarlara dağıtırdı. Saraylar ve saray eşyasına dokunamaz ve satamaz, sadece oturur ve kullanırdı. Zira saraylar ve içinde biriken akıl almaz değerde mücevher ve eşyalar, padişahın şahsî malı değildi. Padişahtan padişaha geçen millî servetlerdi.

Saray :

Padişahın oturduğu saraylara "saray-ı hümâyûn" denirdi. En ünlüleri Topkapı Saray-ı Hümâyûnu, bugünki Topkapı Sarayı Müzesi'dir. 699 000 m² (0,7 km²) bir arazi üzerinde kurulmuştur. 1640'larda içinde 40 000 kişi yaşıyordu. Batı'da olduğu gibi kitle hâlinde bir büyük yapı değildir. Eski Türkler'deki gibi pavyonlardan, köşklerden müteşekkil, tabiate yakın, bahçeler içinde bir manzûmedir. Padişahların ikinci sarayı olan ve Topkapı Sarayı'ndan da geniş (3 000 000 m² = 3 km²) bulunan Edirne Saray-ı Hümâyûnu da böyleydi (bugün çok az bir kısmı kalmıştır).

"Emânât-ı Mukaddese" denilen kutsal emânetler, Topkapı Sarayı'nın Hırka-ı Saâdet Dâiresi'ndedir. Yavuz Sultan Selim Hân'ın Mısır fethinden İstanbul'a döndüğü 25 Temmuz 1518'den, halîfeliğin ilga edildiği 3 Mart 1924 gününe kadar 405 yıl, 7 ay, 9 gün, bir dakika, bir saniye ara verilmeksizin, bu dâirede Kur'ân okunmuştur. Yahyâ Kemâl, bir yazısında bu mehâbetli geleneği "Türk devletinin mânevî temellerinden biri" şeklinde tavsîf eder.

Hayli yağma edilmesine rağmen bugün de Topkapı Sarayı, Mukaddes Emânetler, Hazîne dâiresi, Çin porselenleri, yazma kitaplar bakımından, dünyada emsalsizdir. Dünyanın en zengin Çin porseleni koleksiyonu Çin'de değil, buradadır ve yalnız bu koleksiyonun değeri milyarlara ulaşmaktadır.

Saray, 3 kısma ayrılır: Harem-i Hümâyûn, Enderûn-i Hümâyûn, Bîrûn-i Hümâyûn. Harem, padişahın âilesi ve binlerce kadın hizmetkârla yaşadığı kısımdır. Enderûn, sarayın iç teşkilâtıdır. Tanzimat'tan sonra Mâbeyn-i Hümâyûn denilen Bîrûn da, dış teşkilâtı. En ilgiye değer kısım Enderûn'dur. Zira burada bir saray üniversitesi vardır ki, 4 asra yakın devâm etmiş, imparatorluğun en büyük devlet ve ordu adamlarını, san'atkârlarını yetiştirmiştir. Yalnız musiki kısmı, günümüzün en büyük konservatuarları kadar büyük teşkilâtlı bir yüksek musiki okulu idi.

Mekteb-i Enderûn'da, bir çeşit askerî terbiye içinde yetiştirilen ve ekserisi Topkapı Sarayı dışındaki orta dereceli saray okullarından gelen gençlere, subay rütbeleri ve yüksek maaş verilirdi. Bunlar bir taraftan belirli saray ve padişah hizmetleri yaparlarken, bir taraftan her türlü spor ve atıcılık öğrenir, ince saray protokolüne sokulur ve ilim ve san'at tahsil ederlerdi. Arabca ve Farsca mesbûrî idi. Enderûn'un en yüksek dâiresi, Hâs Oda idi. Burada sayıları 40 ile dondurulmuş, fakat gerçekte 32 ilâ 42 arasında oynamış yüksek dereceli genç subaylar, en yüksek devlet hizmeti, stajı yaparlardı. Diğer 6 dâireden (sınıf veya fakülte) çok daha az mensûbu vardı. Bu Oda'nın başı olan hâsodabaşı, Enderûn-i Hümâyûn'un en büyük âmiri idi ve protokolde yeri vezir (mareşal) derecesindeydi. Hâs Oda'ya kadar yükselen her subay, padişaha şahsen takdîm edilirdi. Diğer Enderûn dâirelerinde böyle bir şey yoktu. Padişah, diğer dâirelerin ancak âmirlerini ve müderrislerini (kumandan ve profesörlerini) tanırdı. Bu teşkilât, 1833'te II. Mahmûd'un radikal inkılâpları sırasında lağv edildi.

Bîrûn kısmındaki en mühim görevli ise, daha çok protokol işlerinin en büyük âmiri olan çavuşbaşı idi ki, Tanzimat'tan sonra "mâbeyn-i hümâyûn müşîri" denmiştir; Avrupa saraylarındaki maréchal de la Cour'un karşılığıdır. Çavuş, kapıcıbaşı, müteferrika denen padişah yâver ve emir subayları (ki sayıları yüzlerce idi), Bîrûn'da görevli idiler.

İmparatorluğun en büyük askerî bandosu olan Mehterhâne-i Hâkaanî de, Saray teşkilâtına bağlı idi. Saray doktorlarının bulunduğu hekimbaşı dâiresi, ehemmiyetli kısımlardan bir diğeri idi.

Sarayı ve padişah hâs bahçelerini muhâfaza eden hassa alayına "bostancı ocağı" denirdi. Bostancıların sayısı 1595'te 4 000'i aştı ve sonra düşmeye başladı. Kumandanları "bostancıbaşı" denen generaldi. 300 haseki, bu ocağa bağlı idi. Padişahın saray dışındaki yakın hizmetlerine bakan muhâfızlardı.

Sarayın ihtiyaçları için padişaha bağlı fabrika ve atölyeler vardı (saray dışında). Meselâ 1755 yılında saraya helva yapan "helvaciyân-ı hâssa" nın sayısı 6 usta ve 100 küsur kalfa idi. Böyle saray için çalışan 23 hassa yoğurtçu ve sütçüsü, 31 hassa sebzecisi, 17 hassa kasabı, 24 hassa sakası, 23 hassa simitçisi ve akla gelebilecek her türlü meslek erbâbı mevcuttu.

Matbah-ı Âmire, sarayın mutfak teşkilâtıdır ve XVII. asır ortalarında burada 1 370 kişi çalışmaktadır. Burada Saray halkının yemekleri pişerdi. Hânedan mensuplarının mutfağı ayrı ve Harem'de idi, buna "matbah-ı hümâyûn" denirdi. Padişahın ve en yakınlarının yemek yedikleri 12 çok üstâd aşçının çalıştığı ayrı mutfağın adı ise "kuşhâne" idi. XIX. asırda Türk yemek san'atı ve zevkı zirvesine çıkmış, 1908'den sonra bozulmıya başlamıştır. Sarayın yiyecek masrafı muazzamdı. XVII. asır ortalarında yalnız et masrafı yılda bugünki para ile 30 milyon TL. tutuyordu. Diğer maddeleri, buna kıyâs ediniz. 1595'te sarayın mutfak masraflarının yekûnu bugünki râyiçle 945 milyon TL.'nı buldu ve XVII. asırda bu meblâğ da aşıldı. 1683'ten itibaren, muntazaman düşmiye başladı. Sarayda yenilenler, çeşitli yerlerden gelirdi. Meselâ XVII. asır ortalarında Mısır'dan 36 000 "kile" pirinç, 2 500 kile nohut, 3 412 kile kelle şekeri (kesme şeker), Eflâk'tan (Güney Romanya) 20 000 koyun, 19 245 kile bal, 11 547 kile balmumu, 400 kile tuz, Keşan'dan 7 698 kile nohut, Bağdan'dan (Moldavya) 1 283 kile bal, İstanköy adasından 17 962 kile limon, turunç ve kavun, Sakız adasından sakız, İskenderiyye yoluyle Hindistan'dan kırmızı ve kara biber, kakuule, tarçın, zencefil, karanfil, safran gelirdi. Diğer gelenleri bunlarla kıyâs ediniz.

Padişaha bağlı has ahırlara "ıstabl-ı âmire" denirdi. Başında halkın "imrahor" dediği emîr-i âhûr denilen general

bulunurdu. Padişaha âit 60 000 kadar binek atı ve 600 kadar seyis vardı. Son derecede yüksek şecereli 200 kadar hayvan, padişah ve yakın adamlarına ayrılmıştı. Padişaha âit binlerce mücevherli koşumun bulunduğu "raht hazînesi" bu teşkilâta bağlı idi. Fransız gezgini Baudier, bu hazînede gördüğü bir tek koşumun yalnız dizgin ve kolanındaki mücevherlerin değerini — bugünki paramızla — 1 125 000 000 TL. olarak kaydeder.

Nihayet sarayın, "fil - hâne", "arslanhane" gibi ayrı pavyonlara ayrılmış hayvanat bahçesini de anmak îcâb eder. Bu pavyonlar, halkın ziyaretine açıktı. Padişahlar teşhirdeki bu hayvanları satın almazlardı. Kendilerine ecnebî veya tâbî hükümdarlardan gelen hediyelerdi.

Devlet :

Pax Ottomana, Pax Romana'dan sonra, dünyaya yeni bir düzen getirmek iddiasında bulunmuş ve bunu geniş şekilde gerçekleştirmek için asırlarca uğraşmıştır. Pax Ottomana'nın Türkçesi "Nizâm-ı Âlem" yani "Cihan Düzeni" dir. Büyük Fransız tarihçisi Michelet şöyle der : "Bir krallık ne demektir? Eyaletler arasında sulh! Ya bir imparatorluk ne demektir? Krallıklar arasında sulh!".

Bu cihan hâkimiyeti ve barışı mefkûresi Osmanlılar'a Eski Türkler'den mirastır. Alp Er Tunga'yı, M. Ö. VII. asırda yaşıyan bu Türk hükümdârını XI. asırda bile (18 asır sonra) "Ajun Beği" yani "dünya hükümdârı" olarak anan Türkler, Osmanlı hâkanlarına aynı mânâda "Pâdşâh-ı Cihân = Cihan Padişahı" demişlerdir. Hâkan, İslâmî idealle de birleştirilmiş, yalnız millî birliğin değil, aynı nizâm-ı âlem'in de senbolü sayılmıştır. Dünyanın tamamı Osmanlı hâkanının hükümranlığında olmasa bile bu böyledir. Zira hâkan, en güçlü devletin hükümdârıdır ve bu devletin rızâsı olmaksızın dünya düzeni tabiatıyle mümkin değildi. Roma imparatorları da bütün dünyayı ele geçirememişlerdi ama, Pax Romana, ancak Roma'nın rızâsı ile mümkindi.

Padişah, bu nizâm-ı âlem'i, Osmanlı devlet anlayışını temsîl eder. Canlı bir sancak, bayrak veya tuğ gibidir. Onun için akıl almaz haşmetlerin içine tıkılmış, en karışık protokollere sokulmuştur. Onun içindir ki, padişaha itaatsizlikten büyük hiç bir suç yoktur. Belki Allah'ın tek olmadığını söylemek ancak daha büyük suçtur. Zira padişaha itaat olmayınca, devlet çözülmiye başlar. Değil Nizâm-ı Âlem, millî birlik bile bozulur. Padişahın isminde toplanan bu derecede kesin merkezî devlet otoritesi olmasaydı, imparatorluk olmazdı. Okyanuslar arasında uzanan, her türlü iklimde her çeşit insanla meskûn olan muazzam Osmanlı imparatorluğu, haberleşme aracının at, nihayet güvercin olduğu devirlerde, başka türlü yönetilemezdi.

Devlet, yalnız mânevî güç ve çok akıllıca yapılmış yasalarla ayakta tutulmuyordu. Dünyanın en güçlü ordu ve donanması, en müreffeh toplumu, büyük bir iktisadî kudrete ve maliyeye dayanıyordu. Asırlar boyunca Osmanlı Devleti, iktisadî bakımdan, kendi kendine yeterli dünyanın belki tek devleti idi. Avrupa'nın en nüfuslu devleti olan Fransa'nın dış ticaretlerinin % 50'si Türkiye ileydi. Asırlarca Avrupa'nın ticarette en ileri devleti olan Venedik, hiç olmazsa 1620'lere kadar Türkiye'den yalnız altın para karşılığında bugünki râyiçle 12,5 milyar TL.'lık mal satın alıyordu ve takas suretiyle satın aldıkları bu meblağın dışında idi. XVI. asır sonlarında imparatorlukta tedâvül eden altın ve gümüş paranın bugünki değerinin çeyrek trilyon (250 000 000 000 TL.) olduğunu tahmîn ediyorum.

Şimdi, Asya tarihinin en büyük mütehassıslarından biri olan çok salâhiyetli bir tarihçinin, Fransız Akademisi'nden René Grousset'nin, bazı satırlarını nakletmek istiyorum. Şöyle diyor *(La Face de l'Asie = Asya'nın Çehresi,* Paris, 1955 s. 49, 50, 52, 55, 56, 62, 63, 116, 120) :

"Türk milletinin sürekliliği, vaktiyle kurulmuş âhenginden gelir. İnsan ve toprak arasında 9 asır süren bu metin uyuşma, bu âhengin delîlidir. Anadolu toprağı ile Türk milletinin dehâsı, kaynaşmıştır.

"Türk ırkı, Eski Dünya'nın demir ırklarından biridir. Bu ırk, bilindiği gibi, Orta Asya menşe'lidir; Sibirya uclarında, Orta Moğolistan'da o derece sert olan bu iklimlerde, daha tarih sahnesine çıkışının başlangıcında kıvâmını bulmuştur.

"Türk ırkının iki karakteri bârizdir : Bir taraftan fizik sağlamlığı ve dayanıklılığı, ırkan yok edilemez vasıfta olması, diğer taraftan çeşitli mânevî iklimlere kendini uydurabilme kaabiliyeti... Türkler, daha tarih sahnesine çıktıkları zaman, hârikulâde ve hayran bırakıcı bir seviyede güzel san'atlarda ilerlemişlerdi. Türk san'atı, Çin san'atına tesir ederek bu san'atı yepyeni bir hâle getirmişti... V. asırda, Çin san'atının yükseldiği derece, insanlığın tanıdığı en yüksek derecede dinî san'atlardan biri olarak, Türkler'in eseridir.

"Eski Dünya'nın demir ırkı demiştik... Bu ırkın ikinci çarpıcı karakteri, yönetmiye ve kumanda etmiye olan kaabiliyetidir; bilhassa karmakarışık olan halkları derleyip toparlamak hususundaki teşkilât kaabiliyeti, tarihte yalnız Romalılar'la mukayese edilebilir...

Fâtih Sultan Mehmed harb kıyafetinde
(N. Sevin'den alınmıştır)

"Modern, bugünki Asya milletlerinin hepsine, millet ve devlet olmayı Türkler öğretmişler, onları Türkler teşkilâtlandırmışlardır. Hepsinde, Türkler'in birleştirici, basit hâle ircâ edici te'sirleri görülür. Hepsinde "Türk Düzeni"ni buluruz. Zâten devlet ve hükûmetin mânâsı, Türkler'e göre, sadece "düzen"dir...

"Osmanlılar, tarihin en şaşırtıcı maceralarından birini temsîl ederler... O derecede ehemmiyet kazanmışlardır ki, Türk ırkını yalnız Osmanlılar'ın temsîl ettiği sanılmıştır. Debdebeleri, tarihin en büyük destanlarından biridir. Yeni bir kıt'ayı, Amerika'yı insanlığa ve dünyaya açan İspanyol Conquistadore'larına benzerler. 6 Osmanlı asrı, Türk ırkının meziyetlerinin en büyük şâhididir...

"Bir tarihçi için, Bursa ve İstanbul'un hayran bırakan camilerini, Türk şiirinin ince insânî güzelliğini ihmâl etmek, imkânsızdır. Bunlar, bizim müşterek Batı medeniyetimizin mahsulleri arasında mütâlaa edilmek îcâb eder...

"İspanyol imparatorluğunun tasfiyesi 1598'de II. Felipe'nin ölümüyle başlar ve 1713'te Utrecht Anlaşması ile bir asır içinde sona erer. Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesi ise, 1699'da Karlofça Anlaşması ile başlar, fakat 220 yılda, 1920'lerde tamamlanabilir.

"Ama XIX. asırda Batı'nın Asya'ya teknik üstünlüğü, bütün bu tabloyu bozmuş, hattâ Asya'nın eski mânevî gücünü bile sarsmıştır."

Kanûnî Sultan Süleyman 35 yaşında büyük üniforması ile (1530)

Bir büyük tarihçinin tahlili, burada sona eriyor.

Diğer Batılı tarihçiler de farklı şey söylemezler. İngiliz tarihçisi Lord Kinross, 1973'te *Book and Bookman* dergisine yazdığı bir makalede şöyle der: "Osmanlı İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu kadar büyük, hemen hemen onun kadar geniş bir sahaya yayılmış ve onun iki katı bir müddet mevcudiyetini devâm ettirmiştir".

Bir cihan devletinin tarihteki rolü elbette cihanşümûldür. Osmanlılar olmasaydı tarihin akışının nasıl olacağı, tasavvur bile edilemez. Herhalde Doğu Karadeniz, bütün Marmara bölgesi ve bu arada tabiî İstanbul, bugün Hıristiyan ve Hıristiyan hâkimiyetinde olurdu. Selçuklular nasıl Haçlılar'ı Anadolu'dan atmış ve bütün İslâm âlemini onlara karşı savunup kurtarmışlar, Memlûkler nasıl Doğu Akdeniz'deki son Haçlı devletlerini de ortadan kaldırmışlarsa, Osmanlılar da bütün Kuzey Afrika'yı bu şekilde savundular. Osmanlılar olmasaydı bugün Fas, Cezâyir, Tunus ve Libya, tıpkı Endülüs gibi, tıpkı Latin Amerika gibi, birer İspanyol ülkesiydi.

İmparatorluğunun çöküş asırlarında bütün İslâm âleminin ümîdi İstanbul'du. Türk büyüklerinin adı, bütün İslâm âleminde doğan çocuklara verilirdi. Abdülhamîd, Osman (Gazi Osman Paşa), Enver, nihayet Kemal (Atatürk) adları böyledir ve milyonlarca çocuğa verilmiştir. 1918 topyekûn felâketinden sonra Batılı emperyalistler, son İslâm devleti olarak Türkiye'yi de sömürgeleştirmiye kalkıştıkları zaman, İslâm ve Türk dünyasında tepki büyük olmuştu. Türkistan

Kanûnî Sultan Süleyman'ın ihtiyarlığı (1560'lar)

Türkleri, 1878'de doğup Gazi Osman Paşa'ya nisbetle ad verilen Buhârâ Cumhurbaşkanı Osman Hoca eliyle 100 000 000 ruble (5 milyon altın) toplamış, bunun 10 milyonunu Lenin alakoymuş, 90 milyonunu Ankara'ya yollamıştır. Hindistan Müslümanları yarım milyon altın, son Mısır hıdîvi II. Abbas Hilmi Paşa 900 000 altını, Ankara'ya göndermişlerdir. Bunlar, Türk Millî Mücadelesi'ne yapılan dış teberrûların en mühimleridir ve satınalma gücünün çok yüksek olduğu 1920 yılında büyük paralardır. Müstevlî Yunanlı'yı ise, bir çok zengin Avrupa devleti desteklemiştir.

Hükûmet :

Osmanlı devletinde başbakana "vezîr-i âzam = en büyük, ulu vezir", sonradan sadrâzam denmektedir. Hükûmetin başıdır. Padişahın mutlak vekîlidir. Seferde orduya kumanda ederse "serdâr-ı ekrem" sıfatını alır ve sefer müddetince padişaha eşit bütün yetkileri kullanır. Devletin her türlü işinden sorumlu en yüksek görevlidir. Silâhlı kuvvetler, ordu ve donanma, doğrudan doğruya ona bağlı ve ona karşı sorumludur. Kendisi yalnız padişaha hesap verir. Padişah gibi yasa ve geleneklerle kayıtlıdır. "Dîvân-ı Hümâyûn" denen bakanlar kurulunun kararını aldıktan sonra uygulıyabileceği gibi, sonradan Dîvân'a izah etmek şartıyle re'sen de karar verip tatbik edebilir. 1839'a kadar, mahkeme kararı almaksızın, devletin yüksek menfaatleri için, re'sen idam emri verebilir (vezir, bir dereceye kadar beylerbeyi pâyesindekiler için padişahın tasvîbini almıya mecburdur).

Sadrâzam olmak için hiç bir kayıt, neseb, tahsil şartı yoktur. Vezir pâyesine yükselmiş devlet adamları arasından padişahça seçilir. Sadrâzamın İslâm dininden olması şarttır. Vezirliğe kadar gelebilen her Müslüman vatandaş için sadâret yolu açıktır. Çoğu mütevâzı menşe'li, köylü vatandaşlardır. Yüksek ve zengin âilelerden gelenler daha azdır. Yani o çağdaki Avrupa sistemine tamamen aykırı bir sistemdir.

Tanzimat'tan önce, hele klasik devirde sadrâzam tahsisatı muazzamdı. Tanzimat'ta çok indirilmiştir. 1876'dan sonra gelen sadrâzamların maaşları ayda 250 ilâ 1 500 altın arasındadır.

Sadrâzamlardan 36'sı padişah kızları sultanlar ile evlenerek "Dâmâd-ı Hazret-i Şeyhryârî" olmuşlardır. En çok iktidarda kalan sadrâzamlar Çandarlı - zâde I. Halil Hayreddin Paşa (1364 - 1387) (22 yıl, 4 ay) ve oğlu Çandarlı-zâde Ali Paşa'dır (19 yıl, 10 ay, 27 gün). 1320 - 1922 arasında 215 sadrazâm iktidâra gelmiştir. Bunların içinde birden fazla sadârete geçenler çoktur.

Osmanlı imparatorluk hükûmetine "Dîvân-ı Hümâyûn", sonradan "Bâb-ı Âlî" denmiştir. Başkanı sadrâzamdır ve üyeleri belirlidir. Fâtih'ten itibaren padişahın hükûmet toplantılarına başkanlık etmesi yasaklanmış, devlet ve hükûmet başkanlıkları kesin şekilde ayrılmıştır. Dîvân-ı Hümâyûn kararlarının temyizi, değiştirilmesi mümkin değildi, mutlak kararlardı. Bugünki hükûmetlerin çok üzerinde salâhiyetlerle teçhîz edilmişti.

Dîvân-ı Hümâyûn'da sayıları umûmiyetle 5 olan, bazan 8'e kadar çıkan "kubbe vezirleri" vardı ve "2. vezir, 3. vezir..." diye kıdem sırasına göre yer alıyorlardı. 2. vezir, tabiî sadâret namzedi idi. Fakat padişah, sadrâzamı, diğer kubbe ve eyâlet vezirleri arasından da seçebilirdi. Eyâlet valileri olan beylerbeyilerin bâzılarına — beylerbeyilikten bir üstün pâye olan — vezîr rütbesi verilirdi ki, bugünki mareşal rütbesine eşittir. Hükûmetin diğer üyeleri şunlardı: Kapdân-ı

IV. Mehmed 38 yaşında tahtta büyük üniforması ile (1680)

deryâ (deniz bakanı ve deniz kuvvetleri komutanı), kâhya bey veya sadâret kedhudâsı (içişleri bakanı), yeniçeri ağası (yeniçeri ocağı komutanı), Rumeli ve Anadolu kazaskerleri (şeyhulislâmın iki yardımcısı), nişancı (devlet bakanı), başdefterdar (maliye bakanı), reîsülküttâb (dışişleri bakanı). Devletin sadrâzamdan sonra ikinci büyük görevlisi olan şeyhulislâm, Dîvân üyesi değildi. Hem eğitim, hem adalet, hem vakıflar, hem diyânet işleri bakanı olan şeyhulislâm, ayrıca bir dîvân kurardı. Tanzimat'tan sonra şeyhulislâm, ikinci üye olarak hükûmete alınmıştır ama, o sırada artık eski salâhiyetlerinin haylisini kaybetmiş bulunuyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn'un yargı yetkisi vardı. Kararları temyîz edilemiyen ve oracıkta icrâ edilen en yüksek imparatorluk mahkemesi olarak da çalışabilirdi. Hükûmet müzakereleri kapalı celse hâlinde olduğu halde, davaya açık celsede bakılır. Dîvân'a getirilmiş davaları, hukuk adamları olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri idare eder ve hukuk usullerini uygular; karar, hükûmet kararları gibi ekseriyetin re'yi ile alınır.

Dîvân-ı Hümâyûn zabıtlarını 100 dîvân kâtibi tutardı. Mühim görevdi ve devlet hizmetinde yükselmek için başlıca yollardan biriydi. Yeminli kâtiplerdi. Vesikalarda tahrîfat yapmanın cezası idamdı. Müzakereleri dışarıya duyurmak da çok defa öyle.

Sadrâzam Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa (1670'lere doğru)

Dışişleri ile bizzat padişah ve Dîvân uğraşırdı. Dünyaya hükmeden bir imparatorluk için bu, gayetle normaldir. Fakat dışişlerinin daha çok teknik tarafı 1453'ten 1650'ye kadar nişancı'ya, bu tarihten sonra da reîsülküttâb'a âitti. 1650'ye kadar reîsülküttâb, dışişleri genel sekreteri veya müsteşarı yerindeydi. 1650'den sonra beylikçi denilen yüksek görevli, dışişleri genel sekreteridir. 120 kâtib ve görevliden müteşekkil bir büro, beylikçi'nin emrindeydi. Ayrıca pek çok dil için mütercimler kullanılırdı.

1836'da reîsülküttâba "hâriciyye nâzırı" ve sadâret kedhudâsına "dâhiliyye nâzırı", başdefterdâra "mâliye nâzırı" denmiştir. II. Mahmûd'un yaptığı reformlar arasındadır, hattâ bir ara sadrâzama "başvekil" denmiş, sonra vaz geçilmiştir. Böylece modern bakanlıklar kurulmuştur.

"Hazîne-i Evrak" denen dünyaca ünlü devlet arşivi, nişancı'nın emrindeydi. İmparatorluk arşiv sistemi, bir cihan devletinin ne muazzam, fakat aynı ölçüde ne kadar akıllı ve pratik yürütüldüğünü göstermesi bakımından mühimdi. Zâyî edilmesine rağmen bu arşiv, bugün de dünyanın en büyük bir kaç arşivinden biridir. İmparatorluk vesikaları çeşitli arşivlere dağılmakla beraber, en büyüğü bugün "Başbakanlık Arşivi" denilenidir. Sonra Topkapı Sarayı Arşivi gelir. Bir çok vesika da — bütün yok etmelere rağmen — dış ülkelerde kalmıştır. Meselâ Bulgaristan'da 500 000 Türkçe defter ve vesika, Romanya'da 210 000 aded mevcuttur. Kudüs Fransisken tarîkati manastırı arşivi gibi akla gelmedik bir yerde bile 2 614 Türkçe vesika vardır. Bu milyarlarca vesika henüz sistemli şekilde incelenemediği için, gerçek Osmanlı tarihi ortaya çıkmış değildir.

Maliye :

Osmanlı devletinde maliye, daha açık tâbirle para işlerinin başı olan bakana, 1838'e kadar "başdefterdâr" veya "şıkk-ı evvel defterdârı", yahut kısaca "defterdâr" denilmiştir. Gerçi her eyâletin defterdârı ve her eyâlette muazzam bir maliye teşkilâtı vardı. Fakat gene de, bir cihan devletinde para işlerinin başı olan, devlet nâmına para toplayıp bu parayı sarfeden bakanın ehemmiyeti açıktır. Öyle ki, başdefterdârın iki yardımcısı olan şıkk-ı sânî ve şıkk-ı sâlis defterdarları, zaman zaman Dîvân üyesi olarak kabineye dâhil edilmişlerdir. Asırlar boyunca dünyanın en muntazam ve büyük harb makinesini her an kurulu tutan ve tutmaya mecbur bulunan bir imparatorlukta para işlerinin ehemmiyeti, ayrı bir açıklamıya ihtiyaç göstermez.

XIX. asra gelinceye kadar, Osmanlı maliye teşkilâtı derecesinde muntazam ve geniş bir maliyeye, dünyanın hiçbir devletinde tesadüf edilmez. Başdefterdarlığın "başmuhâsebe" denen teşkilâtından, sonraları dîvân-ı muhâsebât (danıştay) doğmuştur. Baümuhâsib, teknokrat maliyeci olması bakımından çok mühimdi. Zira başdefterdarlar çok defa siyasî şahsiyetlerdi ve devletin malî politikasından sorumlu idiler. Bu politikayı icrâ eden ise, başmuhâsib idi. Başdefterdarlıkta 1 000 küsur memur çalışırdı (yalnız İstanbul'da). Eyâletlerdeki teşkilât buraya bağlı idi. Meselâ 1715'te Şam (Güney Suriye) eyâletinde çalışan maliye memurlarının sayısı 2 374 idi.

Hazîne'nin parasını çalmak, en büyük şerefsizlik sayılırdı. Fakat gene de Hazîne'ye musallat olanlar çıkardı. En girift ve ustaca yapılmış malî sahtekârlık ve hırsızlıkların bile meydana çıkarılması mümkindi. Bir defa, son derece ustaca düzenlenmiş bir sûistimâl için 3 maliye müfettişi 6 ay çalışmış, fakat hileyi ortaya çıkartarak hırsızları bulmuştu (XVIII. asır başları).

Tutulan defterlerin çeşidi bir kaç yüz idi. Her vergi, her eyâlet için ayrı defterler vardı. Bunlar birleştirilerek "icmâl" defterleri düzenlenirdi. Bu defterlere bir göz atışta, bir vergi çeşidinin veya bir eyâletin gelirinin tablo gibi görülmesi mümkindi. Statistik tanzimine büyük ehemmiyet verilirdi.

Maliye müfettişlerine "bakı" denilirdi. Başmüfettişlere "başbakı" tâbir olunurdu. Bunlar titiz bir teşkilâta bağlanmışlardı.

Başdefterdâr'ın yani maliye bakanının parafını taşıyan bir tezkire'ye bağlanmaksızın, Hazîne'den bir akça çıkarmak ve harcamak, vermek veya ödemek mümkin değildi. Başdefterdârın 300 kâtibi ve 300 memuru, yalnız maliyenin düzgün işlemesi için çalışırlardı.

Yıllık büdçe, Osmanlı devletinde her zaman için mevcuddur ve bir çoğu arşvilerimizde bulunmaktadır. İlk bütçeyi XVII. asır ortalarında Tarhuncu Ahmed Paşa'nın yaptığı ve beğenilmediği için idam edildiği, kesin şekilde yanlıştır.

Osmanlı devletinin gelirlerinin toplamını bulmak, bununla beraber, daima müşkildir. Sebep şudur: Merkez ve eyâlet bütçeleri ayrıdır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin gelirleri şöyledir: Devlet bütçesinde gösterilen gelirler + mahallî idarelerin yani belediyelerin gelirleri. İmparatorluk Türkiyesi'nde ise durum şöyleydi: merkeze yani İstanbul'a gönderilen

gelirler + eyâletlerde harcanmak üzere eyâletlerde bırakılan gelirler + mahallî belde gelirleri. Gene de ganîmet gibi fevkalâde gelirler bunların dışında kalır. Eyâlet, durumuna göre, kendi bütçesini yaptıktan sonra, artanını İstanbul'a gönderirdi. Bugünki federal devletlerin, meselâ Birleşik Amerika'nın sistemi de aşağı yukarı böyledir. Bazı eyâletlerin şu veya bu durumu dolayısiyle merkeze yolladığı meblağ çok az, senbolik mahiyette olabilir, bazan hiç olmaz, bazan merkez o eyâlete, İstanbul'dan para gönderirdi.

Bu sistem, merkez gelirlerini rahatça tesbît etmemizi mümkin kılmakta, fakat imparatorluğun gerçek bütçesini, gelir ve harcamalarını bilebilmek için, o yıl içinde her eyâletin eyâlet içinde harcanan gelirlerini bulmak îcâb etmekte, bu da, çok defa mümkin olamamaktadır. Üstelik merkezde iki ayrı hazîne ve iki ayrı bütçenin bulunması, işi daha da karmaşık hâle getirmektedir. Zira hükûmetin ve padişahın bütçeleri ayrıdır. Bir çok birliklerin maaşları ve bir çok masraflar, padişah bütçesinden karşılanmaktadır. Malî durum darlaştıkça, padişah hazînesinden devlet hazînesine akış hızlanmakta ve büyümektedir. Aksi, yani devlet hazînesinin padişah hazînesine para verdiği ise hiç vâkı' değildir.

Tımar sistemi, devletin gerçek gelirlerinin tesbîtini daha da karmaşık duruma sokar. Bu suretle eyâlet bütçelerinin bilinmesi kompleks hâle gelir. Devlet, bir çok eyâlette, toprak gelirinin mühim kısmından vaz geçmiş, bu gelirleri "tımarlı sipâhîsi" denilen süvari sınıfına bırakmıştır. Bilhassa XVI., hattâ XVII. asırda ordunun en büyük kısmını teşkîl eden tımarlı sipâhîsi, verilen toprağın işlenmesine nezâret eder ve kanunun tesbît ettiği vergileri kendi hesabına toplar. Devletten hiç bir maaş almaz. Dirlik sistemi budur ve Selçuklular'dan gelmektedir. Akıncı ve korsan denen kara ve deniz komando sınıflarına da hiç bir maaş ödenmemekte, bunlar sadece ganîmetle geçinmektedirler.

Klasik devirde Osmanlı devlet anlayışı ve bunun neticesi olarak harcama sistemi de, bugünkinden tamamen farklıdır. Devlet, vatandaşın canını, şerefini, malını, hakkını, vicdan hürriyetini, ticaret hürriyetini savunmak, millî savunma ve iç âsâyişi sağlamakla yükümlüdür ve bunların karşılığında vergi almaktadır. Binâenaleyh devletin vatandaşa karşı yükümlülüğü, bugünki modern devletlere nazaran çok daha sınırlıdır. Devlet, vatandaşı okutmak, fakirlere iş bulmak ve yardım etmek, vatandaşa yol, köprü vs. yapmakla mükellef değildir. Ancak askerî maksatlarla kale, yol, köprü vs. yapar. Eğitim, ulaştırma ve bayındırlık yükümlülükleri, devletin vazifeleri arasında sayılmaz. Aynı zamanda din işleri için para harcamak, meselâ cami, tekke vs. yapmak da devletin vazifesi değildir. Ancak adalet teşkilâtı, devlet bütçesine dahildir. Pekiyi, bunca bayındırlık ve hayır eserleri, dinî, sosyal müesseseler, mektebler, medreseler, kütübhâneler, imâretler nasıl ortaya çıktı?

Hiç biri devletçe yapılmadı. İstisnasız hepsi şahısların hayır eseridir. Devletin yaptırdığı bir cami veya medrese adı bilen varsa, buyursun söylesin! Binâenaleyh, devlet bütçesi dışında muazzam bir vakıflar bütçesi doğdu. Her vakfın teşekkülü de, aslında devlet bütçesinin bir kısmına el koymakla neticelendi. Fâtih gibi harb adamları bu duruma çok sinirlenmişlerdir. Zira devlet bütçesinin gayesi, asker ve memur ordusunu ayakta tutmaktı. Vakıflar bütçesi arttıkça bayındırlık, şenlik, eğitim gelişiyordu ama, millî savunma bütçesi azalıyordu. Bu çelişkiye rağmen millî müdafaa ile eğitim ve bayındırlık kurumları arasındaki bilhassa XVI. asırdaki muhteşem denge nasıl sağlandı? Bu, Osmanlı Türkleri'ne mahsus mûcizelerdendir. ki, cihan devleti kuran milletlere mahsustur.

Varlığı olup da, varlığına nisbetle bir cami, mescid, mekteb, medrese, imâret, çeşme vs. bırakmadan ölüp giden kişi, dinine, devletine, padişahına, dünyasına, ukbâsına ihânet etmiş sayılırdı. Bu şekilde sosyal adalet ve yardım fikri çok gelişmişti. Bu suretle bütün imparatorluk, okyanuslar arasında kalan her belde, milyonlarca bayındırlık eseriyle donatıldı ve bunların hepsine kendilerini idare edecek vakıflar kuruldu. Büyük müesseselerin, bilhassa padişah vakıflarının gelirleri, muazzamdı.

Bir cihan devletinin gelirleri derecesinde giderleri de, akla gelmez çeşitlilikte idi. Meselâ XVI. asırda Fransa'ya, İngiltere'ye yapılan yardımlar, bir çok devlete teknik ve silâh yardımları, propaganda masrafları, büyüktü. XIX. asır sonlarında bile İndonezya, Filipinler, Çin, Fas, Doğu Türkistan gibi ülkelere böyle yardımlar yapılmıştır.

İlk dış borçlanma, 24 Ağustos 1854'de İngiltere'den %6 faizle alınan 3 milyon altındır. Ondan önce Osmanlı devleti asla dış borçlanmaya gitmemiş, bilakis İsveç gibi devletlere borç vermiştir. 1862'de dış borçlar henüz çok düşük, bütçenin ancak 8'de biri idi. Fakat Abdülazîz Han devrinde (1861 - 1876) çok arttı. 9. dış borçlanmada 1869'da Fransa'dan %6 faizle 24,5 milyon altın alındı ki tarihe "Büyük İstikrâz" olarak geçmiştir. Fakat bütün Türkiye tarihinin en büyük borçlanması, "İkinci Büyük İstikrâz" denilen 1871 borçlanmasıdır ki, İngiltere'den %6 faizle 27,8 milyon altın alınmıştır.

Bu paralar, çok büyük ve modern bir ordunun silâhları, dünyanın 3. büyük zırhlı donanması, demiryolları ve Avrupa tarzında büyük saraylar için harcandı. Buna 93 bozgununun felâketleri ve büyük Rus savaş tazminatı eklenince, henüz tahta çıkan II. Abdülhamîd devrinde devlet, malî iflâsın eşiğine geldi. Bu hükümdar, tutumlu siyasetiyle dış borçların en büyük kısmını ödedi; 252 801 885 altın gibi — o zamanki paranın çok büyük olan satınalma gücü de hesâba katılırsa — akıllara durgunluk veren devletin dış borçlarının en büyük kısmını itfâ etti. Fakat eğitim gibi bir kaç sektöre ağırlık verilmesine rağmen, büyük iktisadî yatırımlar yapılamadı. Bunun neticesi olarak XIX. asrın son çeyreğinde Türkiye, tarihinde ilk defa olarak, sonradan "az gelişmiş" denilen ülkeler arasına girmeye başladı. Batı teknolojisine erişmek mümkin olamamış ve Batı kapitalizmine karşı çıkılamamıştı.

XIX. asra kadar zenginlik, toprak ve ticaretten gelmektedir. Sanayi ikinci derecededir. Ama bu asırda denge, sanayi lehine bozulur. Bir defa da denge sanayi lehine bozulunca, bu dengeyi bozamıyan, hâlâ toprak geliriyle yetinen ülkeler, fakirliğe ve fakirliğin getirdiği her türlü belâya mahkûm olmaktadırlar. Türkiye'de imparatorluğun çöküş döneminde böyle olmuştur.

Kısa denilebilecek bir dönem içinde fakir Batı'yı zengin ve zengin Doğu'yu fakir kılan bu inkılâp ne zaman olmuştur? Doğu'da ve bilhassa Türkiye'de klasik devirde sanayi çok üstündür. XVIII. asra kadar üstündür. Ama Batı XV. asırdan beri çok yavaş, fakat emin bir tempo ile gelişmektedir. XVIII. asrın ilk yarısı, denge asrıdır. Batı'nın Doğu'ya açık bir sanayi üstünlüğü yoktur. Ancak ikinci yarıda üstünlük başlar. Makine ve buhar gücü tatbik edilmiye girişilmiştir. Ve makine, hiç durmaksızın gelişmektedir. Gittikçe büyük ölçüde istihsal başlar. Siyasî bakımdan zor durumda,

hattâ çöküntü içinde olan Doğu, sermaye terâküm ettirememe yüzünden büyük işletmeler kuramaz. Batı, Doğu'nun sanayileşmesi için her şeyi yapar ve kaba güç kullanır. XIX. asır ortalarında, hele sonlarında, makineleşen, milyarların birikmesi ile işliyebilen, büyük bankalar çerçevesinde toplanan Batı sanayii, almış yürümüştür. Sanayileşmek istiyen her ülke Batı, bilhassa İngiliz ve Fransız sermayesine muhtaçtır. XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Rusya, ancak İngiliz ve Fransız sermayesi ile modern sanayiini kurabilir ve trene yetişmeye muvaffak olur. İşçiliği son derece ucuz tutabilen, disiplin ve dış tasallutlardan masûn bir ülke olan Japonya da, bu kozlarını kullanarak katara katılır ve bir çok pazarı ele geçirir.

Modern sanayi yalnız icatların eseri değildir. Aynı derecede, belki daha fazla, sermaye birikiminin eseridir. XVIII. asırda bir cam fabrika veya atölyesi, bir şeker, kâğıt, demir imalâthânesi Türkiye'de neyse, aşağı yukarı İngiltere'de odur. Küçük işletmelerdir. XIX. asırda ise Batı Avrupa'da binlerce işçi kullanan ve milyarlarla işliyebilen müesseseler doğar. Bunu Doğu, çok defa başaramaz, gücü yetmez, zira parası yoktur, daha doğrusu sermaye terâkümü yapamaz, servetler âtıl haldedir.

Batı ise sermaye biriktirmeye ticaret, bilhassa deniz ticareti ile ve bu ticareti büyük şirketler hâline getirerek muvaffak olmuştur. Açık denizler Batı'nın, Avrupalılar'ın elindedir. Osmanlı devleti ise okyanuslara açılamaz ve hâlâ Akdeniz'i dünyanın merkezi sanır. Servet bu şekilde yer değiştirir. Şahısların olduğu gibi devletlerin servetleri de çok oynaktır. Fakat asıl zenginliğin sanayi olduğu, günümüzde kesin şekilde anlaşılmıştır.

Ordu :

Bütün devletlerin kuruluşunun temelinde askerî başarı yatar. Büyük devletlerde askerî başarı şarttır. Askerî başarı göstermeden kurulmuş büyük devlet mevcut değildir. Türk ordusunda da gazâ ve zafer fikri, iman hâlinde olduğu için, millet, cihan devleti sahibi olabilmiştir. Türk ordusunu yenilmez kılan hususların ikincisi, büyük askerî disiplindir. Astın üste mutlak itaatidir. Padişah fermânına körü körüne, mutlak şekilde, Tanrı'ya itaat eder gibi tâbî olmaktır. Zâten disiplini olan kitleye ordu denmektedir. Disiplinsiz bir savaşçı kitle, ordu adı verilse bile, gerçekte bir sürüden, bir kalabalıktan, en fazla bir çeteden ibarettir ve tek görevi olan savaşta hiç bir işe yaramaz. Osmanlı ordusu, XVIII. asırda bu şekle dönüşür ve imparatorluk, çok sağlam temellerine rağmen, kendisini savunamaz hâle gelir. Nihayet II. Mahmud, 1826'da bu silâhlı sürüyü ortadan kaldırarak modern orduyu kurar.

Tarih boyunca Makedonya, Roma, İsveç, Prusya ordularının disiplinleri dillere destân olmuştur. Türk ordusunun da tarih sahnesinde belirdiği M. Ö. III. asırdan, Teoman ve Mete'den beri disiplini, dünyaca meşhurdur ve bu disiplin, Türk ordusunu muzaffer, Türk milletini müreffeh, Türk devletini cihan - şümûl kılmıştır. Osmanlı Türkiyesi'nde, bilhassa XIV - XVII. asırlarda bu disiplin, yeryüzünde eşsizdi. Zâten aksi halde Türkiye, bir cihan imparatorluğu olamaz, bir aşîret devleti hâlinde kalırdı.

Türk askerinin cengâverliği, vuruşkanlığı, tarih boyunca meşhurdur. Cengâverliği kahramanlık, disiplin ve devlet aşkı gibi üç büyük hasletle birleştirebildiği için muvaffak olmuştur. Zira bu hasletlerle birleşmiyen vuruşkanlık, hiç bir işe yaramaz. Bir çok Kızılderili kavmi de çok vuruşkan olarak tarihe geçmişlerdir, fakat hiç bir mühim devlet kuramamışlardır. Türk askerinin ise pek çok vasfı üstündür. XVIII. asrın başlarında Bonneval Kontu: "mâhir bir kumandan" der, "Türk askeri ile dünyayı bir kutuptan bir kutba kat'edebilir". Bütün Türk tarihi, şecî, ahlâklı ve milliyetçi bir ırkın kahramanlık tarihinden ibarettir denilse, fazla mübalağa edilmiş olmaz. XVI. asır ortalarında Baron von Busbecq, Türk satvet ve muzafferiyetinin sebeplerini şöyle açıklar :

"Akıllara durgunluk verecek maddî kaynakları seferber edebilme kudreti, sapasağlam, sıhhatli birlikler, silâha alışkanlık, tecrübe, çok iyi yetiştirilmiş ordu, zafere kanıksama, meşakkate tahammül, derin anlayış, düzen, disiplin, nefse hâkimiyet, ihtiyat, sessizlik, tevâzu, dedikodudan nefret, kargaşalıktan hoşlanmayış, âzamî huzûru sağlamak için her şeyi göze alış". Von Busbecq'in müşâhedesi burada bitti.

Pek çok teknik ve mânevî sebepten dolayı, Türk ordusu, asırlarca, üstün ve dünyanın birinci ordusu idi. 2 000 yılda teşekkül eden millî şuur, bu orduyu muzaffer kılıyordu. 2 000 yıl boyunca Türk, kendinden daha muhârib bir ırkın olabileceğini değil kabûl etmek, aklından geçirmemiştir. Zafere kanıksamıştır. Üstün dinin, cihan devletinin, en yüce ve ulu hükümdârın tab'ası olduğuna iman şeklinde inanmıştır. 1770'ten itibaren bu inanç zayıflamaya ve doğru da olmadığı anlaşılmıya başlanmış, hem mânevî ortam sarsılmış, hem ileri harb tekniği başkalarına geçmiştir. Fakat Türk toplumu daha uzun yıllar bu gerçeği, eskisi gibi olmadığı gerçeğini inkâr etmiştir. İnkılâpçı padişahların ve vezirlerin başını yiyen, bu devir değiştiğini fark edemiyen inanç olmuştur. II. Osman'lar, III. Selim'ler, bu uğurda kelle vermişlerdir. Bir subay, Yedikude'ye götürülen II. Osmân'ın yüzüne karşı: "Şanlı ataların bu devleti kiminle kurdu, bu kal'aları hangi askerle aldı? Sen bizden yüz çevirip yeni asker yazmak istersin" diye bağırdığı zaman, kendi inancı içinde samîmî idi. Mağlûb olmamış bir askere reform tatbik etmek mümkin değildir. Büyük Petro, İsveçliler'den devamlı dayak yemeseydi, eski orduyu imhâ edip modern Rus ordusunu kuramazdı. Türk ordusu yarım asırdır Ruslar'ın bu modern ordusuna yenilmeseydi, II. Mahmûd'un Vak'a-i Hayriyye'yi başarması, modern orduyu kurması imkânsızdı. Nitekim ataları buna cesaret edememişler, edenleri, tahtlarından başka kellelerini de kaybetmişlerdir. Üstelik Türkiye gibi bir cihan devleti hayatı yaşamış, asırlardır dünyaya üstten bakmış bir ülkede bu iş büsbütün zordu. Tarihi boyunca büyük devlet olmamış bir Japonya'da, tarihi boyunca İsveç'ten, Polonya'dan, Türkler'den dayak yemiş bir Rusya'da çok daha kolaydı.

Bu millî şuur ve gurur, XX. asırda bile Türkler'in işine yaramıştır. Atatürk, son nefesine kadar, bu şuûru canlı tutmaya herşeyden fazla itina etmiştir. Bu şuûr olmasaydı Millî Mücadele'den sağ ve salim çıkmak mümkin değildi. Müttefikler, dünyaya baş eğdirmiş, Almanya'yı teslîm almış, Avusturya - Macaristan imparatorluğu gibi azametli bir devleti parça parça etmişlerdi. Yunanlı'nın, bu cihan galibi devletlerin en güçlüsü olan İngiltere'nin piyonu olduğunu herkes biliyordu. Böyle bir güce kafa tutmak kolay değildi ve maddî güç yetersizdi, büyük mânevî güce ihtiyaç vardı. Başarısızlık hâlinde milletin başı daha da büyük belâlara girebilirdi. Kıl kadar ince bir pozisyondu. Düğümün mutlaka kılıçla çözüleceğine inananların en büyük dayanağı, millî tarih şuûru idi.

Demek istiyorum ki, mükemmel bir ordu için mânevî güçler, mutlaka lâzımdır. Fakat netice almak için yetmez. Teknik donatım ordunun diğer kanadıdır ki, bu iki kanattan birinde aksaklık olursa, ayaklar yerden kesilemez. Teknik donatım ise, geniş ölçüde iktisadî ve malî güce dayanır. Bu gücü kaybettiği nisbette Osmanlı devleti, ordusunu eskisi gibi donatamamıştır. 1730'da Türk askerî teşkilâtı üzerinde mükemmel bir eser yazan ve hayatı Türkler'le vuruşmakla geçen bir Avusturya generali, Kont Marsigli, şöyle yazar: "İktisat işleri mertebe ve kayıt bakımlarından o derecelerde güzel ve düzenli şekilde kurulmuştur ki, Hıristiyan hükûmetlerde böylesi yoktu. Türk iktisadî düzen ve kanunlarında kötülüklere ve sûistimallere karşı her türlü tedbîri bulmak mümkindir".

Harb, büyük işti. Çok pahalı idi. Çok para işiydi. Meselâ 1718 yılında Almanya savaşı için yalnız fevkalâde masraflara, bugünki paramızla 9 765 000 000 TL. ayrılmıştı.

Ordunun iâşesi dünya standardlarının üzerindeydi ve tabiî bu da mâlî güce dayanıyordu. Fransız tarihçisi Fernard Grenard: "Türk ordusunda bilhassa iâşe işi, dünyada en iyi düzenlenmiş durumdaydı. Askeri, memleketin sırtından geçinmiyor, tükettiği maddelerin bedeli tamamen ödeniyordu" der. Sırp tarihçisi Mihail Konstantinoviç şöyle yazar: "Bir Türk askeri, Hıristiyan köylüden zorla bir tavuk alır veya atını köylünün tarlasına koyuverirse, idamla cezalandırılır".

Maddî unsurlardan çok ehemmiyet verilen diğer ikisi, haberalma ve haberleşme idi. Askerî yollar (İstanbul - Budin, İstanbul - Bağdad, İstanbul - Erzurum, İstanbul - Kahire vs.) çok bakımlı tutulurdu. Bu yolların üzerindeki köprüler, geçitler, tüneller sıkı muhafaza altında idi. Bu yollar üzerinde su depoları ve buzhâneler yapılmıştı. Sulh zamanında her yolcu istediği konakta bedava buz alabilir ve buzlu su içerdi. Kont Marsigli şöyle yazar: "Türk ordusunun bu yürüyüş kudretinin sebebi, yemeklerinin iyi olması ve hayvanlarına iyi bakılması ve bütün bunların bizimkilere nazaran daha muntazam ve daha düzenli teşkilâtlanmış bulunmasıdır".

Bir seferin menzil teşkilâtını hazırlamak, bir ucu Kızıl Elma'da, bir ucu Kaf Dağı'nda olan bir devlet için, muazzam bir şeydi. Ağırlıklar denizden, su yoluyle ve kara yoluyle nakledilirdi. Su yolu olarak kullanılan ve üzerinde çok yoğun trafik bulunan Türk akarsularının başlıcaları başta Tuna olmak üzere, Fırat, Dicle ve Nîl idi. 1639 Bağdad sefer-i hümâyûnu için, ağzına kadar mühimmat dolu 800 gemi, Birecik nehir limanından hareket ederek Bağdad önlerine gelmişti. Ardından Birecik tersânesinde henüz inşâ edilmiş 800 gemi daha yola çıkarılarak 800 km lik mesafeyi geçti, Bağdad'a geldi. Nehir yolları, tesviye edilir, bakımlı tutulurdu.

Türk ırkının ata, silâha, ava düşkünlüğü, her Türk'ü askerliğe yakın ve yatkın kılıyordu. Üstün nişancı olan Türk askeri, üstün süvari idi de. Çok iyi eğitilmiş ve harb meydanlarında üstün tecrübe edinmişti. Klasik devirde Türk ordusu, esas bakımından atlı bir ordu idi. Süvarilik meziyetleri, XIX. asırda bile üstün kalmıştı. 1827'de İngiliz amirali Sir Adolphus Slade'in müşâhedelerini aşağıya geçiriyorum:

"Kelefçe meydan muharebesinde Türk süvarisini gördüm. Türk akıncı süvarileri "Allah Allah" diye bağırarak atlarını Ruslar'ın üzerine sürdüler. Kale düzeni hâlini almış Rus birlikleri, bu taarruza tahammül gösteremeyip dağıldı. İki saat süren bu taarruzda Türk süvarisi, âdetâ spor yapıyor gibiydi. Rus piyade birliklerinin acziyle eğleniyor, Türk piyadesi ise muharebeye karışmayıp seyrediyordu... Açıkta Türk süvarisini karşılıyamıyacağını anlıyan Ruslar, bu defa müstahkem tabyaların arkasına sinerek Türk süvarisini beklemiye ve onları müstahkem siperlerin önünde kırmaya karar verdiler. Türk süvarisi, bu defa da taarruza geçmekten çekinmedi. Ölümden zerrece korkuları olmadığı âşikârdı. Rus siperlerine doğru yaklaştılar. Siperleri az kala atlarını dizginleyip bir an siperlerin ardındaki Rus kazak süvarilerine küfrediyor, onları kızdırıp siperlerden çıkarmak istiyorlardı. Siperlerin önünde bir an kalıp derhal çekildikleri için isabet almıyorlardı. Âdetâ şehir meydanında cirit oynuyorlardı. Bu yaptıkları artık süvariliğe bile sığar şey değildi, tam mânâsıyle at canbazlığı idi. Rus topçusunun ateşi altında, ateşten mümkin olduğu kadar kaçınıp isabet almamıya çalışarak siperlere yaklaşıp piştovlarını Ruslar'ın üzerine boşaltıyorlardı. Fakat bir an geldi ki, Rus toplarının ateşi şiddetlendi. O zaman Türk süvarisi, ric'ate başladı. Ama atlarının üzerlerinde görünmüyorlardı, kafalarını atlarının karnına sokup çekiliyorlardı... Fakat başlarını atlarının karnına çekmeleri çok kötü netice verdi: Zira çevrelerini görmüyor, yalnız istikamet tayin edebiliyorlardı. Kumandanları Reşid Paşa'nın yalnız başına Ruslar'ın önünde kalakaldığını göremediler. Bir kazak yüzbaşısı, Rus siperleri önünde şaşkın şaşkın bakan bir Türk süvarisini fark etti. Süvarinin üzerindeki parlak üniformadan, bunun büyük bir Türk subayı olduğunu anlamıştı. Reşid Paşa serdar, yani başkumandandı. Kazak yüzbaşısı atını sürdü, paşanın kolundan tuttu. Paşa şaşırmıştı. Tarihte ilk defa olarak bir Türk serdârının düşmana esir düşmesine bir saniye kalmıştı. Fakat o sırada, ric'at eden bir Türk süvarisi durumu gördü. Atını gerisin geriye serdâra doğru sürmiye başladı. Yıldırım gibi yetişip piştovuyle kazak yüzbaşısını alnından vurdu. Reşid Paşa'nın atının dizginlerini kavrayıp çekti. Ve paşasıyle beraber Şumnu istikametinde gözden kayboldu. Hâdise yalnız bir an sürmüştü. Ruslar, siperlerinin arkasında, sadece şaşkın şaşkın seyrediyorlardı. Böyle bir vak'a olmamış gibiydi, sanki hayal görmüşlerdi".

İngiliz amiralinin sözleri burada bitti. Amiralin tasvîr ettiği Türk süvarisinin, akıncılar soyunun son fertlerinden biri olduğu âşikârdır. XIX. asırda böyle olan bir süvarinin, XVI. asırda ne olduğu, kıyas yoluyle kolayca düşünülebilir. 1789 tarihli bir Almanya imparatorluk askerî jurnalinde "Avrupa'nın en âlâ süvarisi olan Osmanlı süvarisi" denmektedir. Bu suretle, son zamanlara kadar Türk süvarisinin kesin şekilde Avrupa süvarisine üstün olduğu anlaşılır. Fakat XVII. asırdan sonra muharebelerin mukadderâtı artık süvaride değildi, piyadeye geçmişti.

Türkiye imparatorluğunun karşısında Avrupa'nın büyük zaafı, daimî meslek ordusunun bulunmayışı idi. Yalnız hükümdarların daimî hassa birlikleri vardı. Savaş çıkınca, çok ilkel usullerle asker toplanırdı. Avrupa'da ilk daimî meslek ordusunu XVII. asır ortalarında İsveç kurdu. Fransa ve Prusya gibi büyük askerî devletler, İsveç'i taklîd ettiler. XVII. asrın sonları gibi geç bir tarihte bile İngiliz diplomatı Lord Ricault, her sınıf Türk askerinin yalnız seferde değil, hazarda da maaş almasını hayretle karşılamakta, bu isrâfın (!) Türkiye'den başka bir devlette bulunmadığını yazmaktadır.

Artık işi yalnız savaş olan, savaşmaktan başka hiç bir şeyle uğraşmıyan ve başka bir şey de bilmiyen, çok iyi techîz edilmiş ve yetiştirilmiş bir kitlenin, üstün taktik ve stratejik bilgiye sahip bulunacağı tabiîdir. Türkler, üstün taktik ve stratejik bilgiyle tarih sahnesine çıkıp cihan devletleri kurdular. Bu geleneği devâm ettiren Osmanlılar, XIV - XVI. asırlarda dehâ sahibi pek çok kumandan (bilhassa ilk 10 padişah) yetiştirdiler. Ama XVI. asırdan sonra dehâ sahibi kumandan ve amirallerin nesli tükendi. Gene değerli kumandanlar yetişiyordu. Fakat dâhî karacı ve denizci asker, yok gibiydi.

Savaş önce politik olarak hazırlanırdı. Sonra lojistik bakımdan harb hazırlanırdı. Derhal menzil teşkilâtı faaliyete geçerdi. Bu işler, büyük gizlilik içinde cereyân eder, çok defa düşman haberalma servisleri, seferin nereye olacağını kestiremezler, tereddüdde kalırlardı. Toplanma emirleri kesindi. Belirli konaklarda emredilen gün ve saatte bulunmıyan beylerbeyinin, sancak beyinin, alay beyinin, tımarlının hâli yamandı. Kellesiyle oynamış sayılırdı.

Avrupa piyadesinin günde 10 km yürüdüğü çağlarda Türk piyadesi günde 20 ilâ 25 km yürürdü. Böyle bir ordu, çok üstün kuvvetler karşısında değilse, düşmanını daima yenmek imkânına sahipti. Düşmanın durumuna âit mümkin olabilen herşeyi bilmek esastı.

Hazarda eğitim zordu. Yaralananlar ve sakat kalanlar olurdu. Talim ve manevrada sakat kalana, hayat boyu emekli maaşı bağlanırdı.

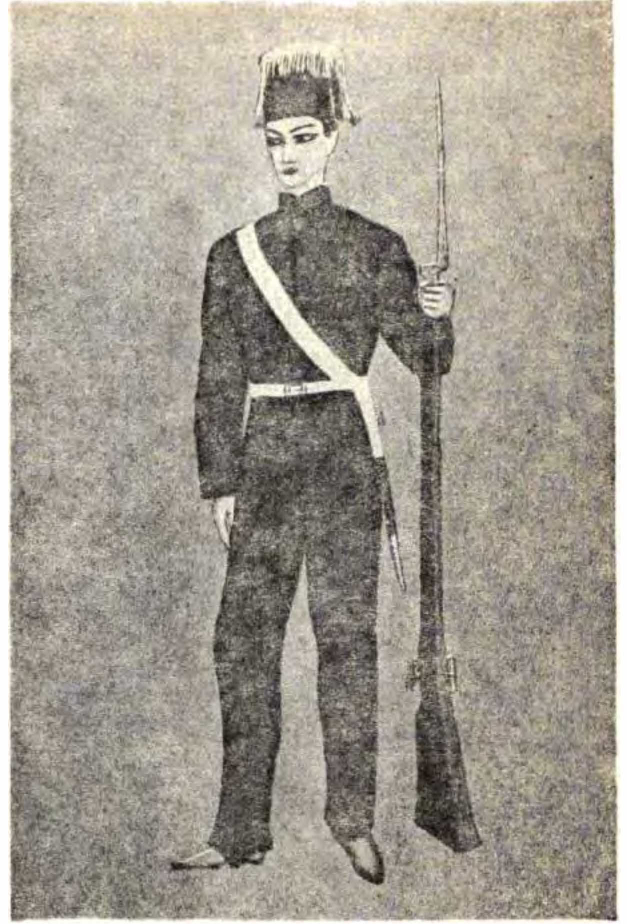
Türk silâhları çok iyi yapılmıştı ve çok te'sirliydi. Darbeleri öldürücü ve kesindi, nâdiren yaralardı.

1700 yıllarına kadar Türk topçusu, dünyanın birinci ve üstün topçusudur. Tam 3 asır Osmanlı Türkleri, cihâna topçuluk dersi vermişlerdir. Hem taktik, hem teknik olarak 1700'lerde Avrupa topçusu, Türk topçusuna erişebilmiştir. Türk mühendisleri, tophânelerde devamlı keşiflerle top silâhını her yıl geliştirmişlerdir. Türk topçuları, çok iyi yetiştirilmiş, çok nişancı askerlerdi. Çanakkale Boğazı'nın iki kıyısından atılan gülleler havada birbirine değdirilebilip havada dağıtılabiliyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in 12 000 deveye yüklettiği seyyar tophâne (top fabrikası), İşkodra önlerine getirilerek bir kaç hafta içinde ağır muhasara topları dökmüştü ki, devrine göre, insan aklının zor alacağı bir teknik başarı idi. Havan topunu da tarihte ilk defa Fâtih Sultan Mehmed îcâd edip kullanmıştır. XVII. asır sonlarında bile Ricault, Türk toplarını "dünyanın en iyi topları" olarak tavsîf eder.

Türk istihkâmcılığının üstünlüğü, XIX. asır sonlarında bile muhâfaza edilebilmiştir. Plevne'deki Türk istihkâmcılığının hârikaları, askerî tarihlere geçmiştir.

İmparatorluğu, devletin 500 000 kadar meslekten askeri muhâfaza etmektedir. Fakat bu sayıda asker, hiç bir zaman bir sefere sürülememiştir. Zira uçsuz bucaksız imparatorluğun muhâfazası için her tarafta birlikler, muhâfızlar vardı. Asya tarihinin büyük mütehassıslarından biri, Fransız Fernard Grenard, Osmanlı devri Türk askerini şöyle tahlîl etmektedir :

"Muharebe meydanında Türk askeri ölür, teslîm olmazdı.. İlk çağırma emrine daima hazırdı. Kumandanlarına körükörüne itaat, muharebe meydanında canlarını sakınmamak, yiyip içmeksizin çok uzun yol yürüyebilmek gibi üç vasıflarıyle Hıristiyan askerlerinden üstündüler. Bir şeyleri eksik olduğu zaman sadece sabrederlerdi. Giyimleri ve teçhizatları

İlk Harbiye öğrencisi (1830)
(tâlîm üniforması)

hafif, yorgunluğa mütehammil idiler. Sür'atleri hayret vericidir, Cengiz Han'ın askerlerine benzer. Hıristiyan askerinin üç gün üç gecede aldığı yolu Türk askeri bir gecede kat'ederdi. Disiplinine ve saygısına rağmen Türk askeri, tahmîn edildiği gibi pasif bir şahsiyet değildir. Muhtemel şartlar altında neler yapması îcâb ettiğini çok iyi bilir. Disiplini zımnî bir anlaşmadır ve vazifeleri kumandanlarının vazifelerine bir cevap teşkîl eder. Ayaklanmalar az değildir. Alacakları geciktiği zaman patırtılı şekilde istemekten çekinmez, hattâ emre karşı gelir. Yavuz Selîm'i İran'ı, Mısır'ı terke mecbûr eden, Kanûnî Süleymân'a Viyana kuşatmasını kaldırtan, Türk askeridir. Askerin hakları fikri, Osmanlı fetihlerini geniş ölçüde sınırlamıştır. Gerçi büyük Osmanlı fetihleri Türk askerinin enerji ve irâdesiyle yapılmıştır, fakat söylediğimiz gerçeğe de az tarihçi dikkat etmiştir. Teşkilâtının kudreti ne olursa olsun Türk ordusu, nâmağlûp bir ordu değildi. Pekâlâ mağlûbiyetlere uğradığı da oldu. Daima seferberlik hâlinde meslek ordusu olması, her savaşta yeniden asker toplıyan Hıristiyanlar'a karşı en büyük üstünlüğü idi. Bir başarısızlıkla karşılaşınca fütur getirmez, aynı şeyi tekrarlardı (Rodos ve Belgrad gibi kaleler ancak 3., 4. muhâsaralarında alınmışlardır). Bu sebat, inatçılık ve takip fikri Osmanlı prensibi değildir, umumî Türk prensibidir ki Cengiz'de de, Timur'da da, Bâbur'da da görülür. Ordu ile devlet çok iyi kaynaşmıştı ve güçlü bir

Modern Türk ordusunda ilk subay üniforması (1830)

maliye, bu mekanizmanın emrindeydi. Batı'da olduğu gibi ordu, sosyal yapının üzerinde ve dışında, sonradan eklenmiş bir müessese değildi. Osmanlı azametinin 7 başlıca sebebi vardır ki, bunlardan biri, Osmanlı ordusudur".

Fransız tarihçisinden aktardığımız fikirler, burada bitti.

Böyle bir ordu, XVIII. asrın başlarında bozulmıya başladı ve bu asrın sonlarında dejenere oldu. XIX. asır başlarında, bizzat içlerinden yetişen bir kımandanlarının, Alemdar Mustafa Paşa'nın tâbîriyle "leblebici ve manav gürûhu" hâline geldi. Muharebelerde düşman önünde kaçmıya, hazarda şehir kaldırımlarında kabadayılık etmeye başladı. Âsî asker hâline geldi, disiplinini kaybedince de ordu vasfını kaybedip silâhlı sürü hâline dönüştü. II. Mahmud ki, devleti XIX. asrın başlarında dağılmaktan ve netice itibâriyle Türkiye'yi Türkistan'ın âkıbetine düşmekten kurtaran adamdır, nasıl bir orduyu devraldığını bilerek tahta çıktı. Üstâdı ve mânevî babası (gerçekten amca oğlu) III. Selim, gözlerinin önünde şehîd edilmişti. Âsî asker, tahta geçtiğinin ferdâsında sarayını ateş yağmuruna tuttu. Topkapı Sarayı'nın asırlık duvarları ile beraber Türk milletinin istikbâli de âsî askerin topçu ateşiyle sallandı, fakat yıkılmadı. Topkapı Sarayı'nı aşıp padişahı — kendilerini modern ordu hâline getirmek istediği için — öldürmek niyetinde olan âsî askerin, velvelesi cihânı tutan kuşakların torunları olduğuna inanmak hemen hemen mümkin değildi. Bu âsî ordu, imparatorluğu içinden bile tutamıyor, eyâletler, baş kaldıran valilerin elinde sallanıyordu. Türkiye, Türkistan gibi bir düzine devlete ayrılıp Rus lokması hâline gelmek üzereydi ki Sultan Mahmud, millî şuûru uyandırıp yanına almayı bildi; ordu denen sürüyü merhametsiz şekilde ortadan kaldırıp modern orduyu kurdu. Bu işler yapılırken pek değerli bir kaç eyâlet elden gitmişti ama, büsbütün yok olmaktan iyiydi. Topkapı Sarayı'nın duvarlarından yeniçeri kışlalarının "Etmeydanı" denilen Aksaray'daki duvarları önüne nasıl geleceğini tam 18 yıl düşünmüştü ama, iyi düşünmüş, şâhâne planlamıştı. Etmeydanı Kışlası'nın duvarlarını bombardıman emrini topçu yüzbaşısı Karacehennem İbrahim Ağa'ya verdiği an, Türk milletinin istikbâli kurtulmuş, II. Osman'ların, III. Selim'lerin, Alemdar Mustafa Paşa'ların boşuna kelle vermedikleri isbât edilmişti. II. Mahmud, çizmelerini çekti ve bir nefer üniforması giydi, eline kamçısını aldı. Sarayından çıkıp, iki yıl ikamet etmek niyetiyle Râmi kışlasına geçti. Devlet elden gittikten sonra padişah neydi ki? Alelâde bir neferdi. O kışı çamurlar içinde yuvarlanarak, ilk modern alaylarının eğitimine nezâret etmekle geçirdi. Her gece kışladaki taş odasında bir kaç yazıyı okuduktan sonra yorgunluktan mahv olmuş halde mum ışığını söndürüp kendini yatağa attığı zaman, ertesi sabah, biraz daha müsterîh uyandı. Mesleği yalnız savaşmak olan modern ordusunun doğum sancılarını acaba koca imparatorlukta hangi fânî, Sultan Mahmud kadar dayanılmaz krampları benliğinin en mahrem ve mahfuz noktalarında duyarak geçirdi? Mekteb-i Harbiyye-i

Kurmay yüzbaşı (1900)

İmparatorluk Türkiyesi'nde son general üniforması : Mustafa Kemal Paşa (1918 sonu)

Şâhâne'yi kurup ilk modern Türk subaylarını kendi eliyle me'zûn ettiği zaman devletin istikbâlini kurtardığını biliyordu.

Dünyanın en şanlı gelenekleri içinde yetişip gelişen klasik devir Türk ordusu, millette acı hâtıralar bırakarak tarihe karışmıştı. Modern Türk ordusu kurulmuştu.

Askerî sınıflar :

Klasik devir Türk ordusunun en büyük parçası, tımarlı sipahisi denilen süvari sınıfıdır. Bu sınıf, Osmanlı cihan devletinin harb meydanlarında gerçekleşmesinde münakaşasız şekilde en büyük görev ve hizmeti yapmıştır. Kapıkulu sınıfları gibi maaşlı, azablar gibi ücretli değildir, levendler ve akıncılar gibi ganîmetle de geçinmez. Devletin işletme hakkını kendisine verdiği topraklarla geçinir. Bu toprakların küçüğüne "tımar", büyüğüne "zeâmet", hepsine "dirlik" denilir ki, Selçuklular'daki "ıktâ" ın karşılığıdır. Bunlar hakkında — artık ehemmiyetlerinin kapıkullarına nisbetle hayliden hayliye azaldığı — XVII. asrın 3. çeyreğinde bile Paul Ricault şöyle yazar: "Sipahiler, Türk ordusunun en iyi kısmıdır. Arz'ın o derecede büyük bir kısmını feth eden, işte bu süvari askeridir". Babası ölen oğul, tımarlı sipahi olmıya hak kazanır. Türk aslında olmıyan Müslümanlar'a, meselâ Arablar'a tımar verilmekten şiddetle kaçınılmıştır. Eğitim, adalet ve din sahaları nasıl münhasıran Türk kanından gelenlere tahsîs edilmişse, ordunun en mühim sınıfı da böyledir.

İmparatorluğun esas yapısı Anadolu ve Rumeli eyâletleridir (bu sonuncu eyâlet, Romanya ve Bosna dışında bütün Balkanlar'ı içine alıyordu). Sonradan Karaman, Rûm (Sivas), Erzurum, Diyâr-ı Bekr, Trabzon gibi eyâletler de bu esas yapıya eklenmiştir. Daha dışarıya doğru olan eyâletler, sonraki fetihlerdir ve imparatorluğun esas çatısına dâhil değildir. Çatıyı teşkîl eden bütün eyâletler de tımarlı eyâletlerdir. Binâenaleyh bu esas eyâletlerde bütün toprak, hiç olmazsa toprağın çok büyük kısmı, Türkler'in elindedir. Başka kavimlerin eline geçmemesine de itina edilmiştir.

Tımarlı sipahisinin en parlak devri, Kanûnî devridir, sonradan kapıkulu askeri ehemmiyet kazanmıya başlamıştır. Kanûnî devrinde 166 200 tımarlı sipahisi vardı; bunun 74 600'ü Rumeli, 91 600'ü Anadolu tımarlı sipahisi idi. Bu

Yeniçeri generali (1500)

suretle Türk atlı ordusu, Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılmıştı. Bu iki ordunun kumandanları, Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri idiler. 1650'de Evliyâ Çelebî devletin 566 000 tımarlı veya ulûfeli (maaşlı) askeri olduğunu, gönüllüler ile muhtar devletlerin yardımcı askerlerinin bunun dışında bulunduğunu kaydeder. XVI. asrın son çeyreğinden itibaren, muntazam denecek şekilde tımarlı sipahisi sayısı azalmış, kapıkulu sınıflarınınki çoğalmıştır. Fâtih'in ve Kanûnî'nin üzerlerine o kadar titredikleri, onların başında cihan devleti kurdukları tımarlı sipahi, merkezin kapıkullarının gelişmesine engel olamaması yüzünden, gittikçe acıklı duruma düşmüştür. Bunda, artık piyadenin bütün dünyada süvarinin yerini almasının da rolü vardır.

Devşirme ve kapıkulu denen sınıfların en mühimmi, yeniçeri ocağıdır. Bir ağır piyade tümeni olarak düşünülmüş, bu şekilde işlemiş, fakat, XVI. asrın son çeyreğinden itibaren bunun ötesinde bir gelişme göstermiştir. Bu asırdan sonra da çok az devşirme yapılmış, ocak, şehirli Türk çocuklarının elinde kalmış, fakat eski sıkı disiplini bozulmuştur. Bütün cunta hareketleri bu ocaktan çıkmış ve hemen hemen istisnasız hepsi devletin aleyhine neticeler vermiş, bazıları devlet için çok büyük felâketlerle bitmiştir. 1363 ocağında I. Murâd'ın kurduğu bu ocağı 463,5 yıl sonra II. Mahmud, Vak'a-i Hayriyye ile ve diğer kapıkulu ocakları ile beraber lağv etmiştir. Ocağın kumandanı "yeniçeri ağası"dır ve Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu) üyesidir. Beylerbeyi (orgeneral)

Tüfekli yeniçeri (1451 - 1481)

rütbesindedirler; 29'una vezir (mareşal) rütbesi verilmiştir. Daha çok politik bir şahsiyettir ve hükûmete karşı sorumludur. Asıl teknik kumandan, "sekbanbaşı" denilen generaldir.

Yeniçeri ocağı, "orta" denen taburlar hâlinde teşkilâtlanmıştı. Orta kumandanı olan binbaşıya "çorbacı" denirdi. Karışık ve cazip protokolleri ve merkezde sözleri geçmesi, ihtilâllere karışması bakımından, bazı tarihçiler, Osmanlı fetihlerinin bu ocak sayesinde yapıldığını iddia etmişlerdir. Bu iddianın gerçekle ilgisi yoktur. Çeşitli tarihlerde yeniçeri toplam sayısına bakmak kâfidir. 1451'de, İstanbul'un fethi sırasında 3 000 yeniçeri vardı. Halbuki İstanbul'u kuşatan Türk ordusu 100 000 kişi idi. Fâtih'in son zamanlarında yeniçeri sayısı yükseldi (1477'de 10 000, Fâtih'in öldüğü 1481'de 8 000). Cihangîrâne fütûhâtın yapıldığı Yavuz ve Kanûnî devirlerinde de Türk ordusu içinde bir ağır piyade tümeninden ibaretti (Yavuz'un öldüğü 1520'de 8 000 yeniçeri, Kanûnî'nin öldüğü 1566'da 12 798 kişi). Fütûhâtın durduğu devirlerde ise bu sayı, tımarlı sipahisi aleyhine, fevkalâde şişmiş, reformcu padişah ve vezirlerin başlıca işi bu şişkinliği tasfiye etmek istemek olmuştur (1582'de henüz 12 000 iken, III. Murâd'ın öldüğü 1595'te 26 100, 1609'da 37 627, IV. Murâd'ın reformları sayesinde 1640'ta bu padişahın ölümünde 17 000, IV. Mehmed'in çocukluğundaki anarşi devrinde fevkalâde şişerek 1656'da 81 000, Köprülü'nün reformları sayesinde inerek 1663'te 39 078, Köprülü-zâde'nin reformları sayesinde 1679'da 26 374, 1684'te 31 970, sonra çığrından çıkarak 1687'de 70 394, Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın tedbirleri sonunda 1689'da 40 000, 1706'da 21 818, sonra gittikçe şişerek 101 000, 1752'de 33 109, 1804'te 64 546, ocağın yok edildiği 1826'da kâğıt üzerinde yeniçeri geçinerek devletten maaş alanların sayısı 100 000).

İkinci ehemmiyetli kapıkulu ocağı, kapıkulu sipahisi'dir, tımarlı sipahi ile karıştırmamalıdır. XVI. asır sonlarına kadar devşirmelerden kurulu bir süvari sınıfı iken, bu tarihten sonra ekseriyetle Türk asıllılardan seçilmiş, devşirme âdeti önce tavsamış, sonra vaz geçilmiştir. Kumandanlarına "sipahi ağası" denilirdi. Çeşitli tarihlerde mevcutları şöyledir: 1453'te 8 000, 1566'da 5 885, 1574'te 5 957, 1595'te 13 000, 1655'te 55 000, 1711'de 13 758.

Topçu ocağı da, en mühim sınıflardandır. Topçubaşı denilen kumandanları vardı. XVI. asırda bu sınıfın mevcudu, 2 000'i tımarlı, gerisi maaşlı olmak üzere 7 000 kadardı.

Toparabacıları Ocağı, bir diğer sınıftı. Arabacıbaşı denilen kumandanları vardı. Görevleri sıkı sıkıya topçu sınıfı ile ilgiliydi, fakat ayrı bir sınıftı. Top nakliyle uğraşırlardı. Bu ocağın mevcudu çeşitli tarihlerde 400 (1574) ilâ 4 414 (1821) arasında oynamıştır.

Humbaracı ocağı, bombacı sınıfı idi. 1733'te sayıları 601 idi. Başları humbaracıbaşı idi. Humbara veya halk dilinde kumbara, Osmanlı Türkçesi'nde el bombası demektir; tüfekle ve topla atılanları da vardı.

Lâğımcıbaşı'nın kumandası altındaki lâğımcı ocağı, istihkâm sınıfıdır. "Lâğım", yeraltında kale muhasaralarında açılan tünellerdir. XVII. asır ortalarında ocak mevcudu 5 000 kadardı.

Cebecibaşı'nın idâresindeki cebeci sınıfı, ordu donatım sınıfıdır. Silâhların (top hâriç) ve donatım malzemesinin bakımından sorumludur. Sayıları çeşitli tarihlerde 500 (XVI. asır başları) ilâ 8 000 (1684) arasında oynamıştır.

Selâm hâlinde yeniçeri

Kapıkulu ocakları denilen, aslında devşirme çocuklar yetiştirilerek kurulan, sonradan devşirme âdetinden vaz geçilerek devâm ettirilen Osmanlı askerî sınıfları bunlardır.

Bir başka sınıf, "akıncı" denilen atlı sınıftır. Avrupa, akıncı olmaksızın savaş kazanılamıyacağını çok geç anladı ve bizden 500 yıl sonra akıncı teşkilâtını kurdu, "komando" adını verdi. Osmanlı devletinin kuruluşu ve şevketinde tımarlı sipahisinden sonra ordunun en çok hizmet eden sınıfı akıncılardır. Tımarlılar gibi Türk aslındandır ve gene onlar gibi babadan oğula geçen bir meslektir.

Akıncı, akın yapan askerdir. Akın, düşman iline akmaktır. Atla yapılır. Atsız akın yoktur. Bozkurt, Türk'ün mânevî gücünü gösteren senbolse, at da maddî gücünü gösteren senboldür. Bu senboller binlerce yıllıktır. Asya tarihinin fecrinde, sisli çağlar içinden çıkmıştır. Hiç bir ırk, Türkler gibi akmasını bilmemiştir. Türk akın için doğdu sanılır. Şâirin "Biz kasırga oğulları, biz kanatlı süvârîler" dediği Türk atlısı, miskin kavimlerin dağ ve akarsu atlıyamadıkları çağlarda Pasifik kıyılarından Atlantik kıyılarına erişmiştir. Onu kuzeyde buzullar durdurmuş, fakat güneyde Himalayalar bile durduramamıştır. Hind Okyanusu'na da kolayca erişmiştir. Bir milletin karakteri bin yılda teşekkül eder. Bir millet, bir şeyi en iyi şekilde yapıyorsa, yüzlerce yıllık tecrübe ve çalışmanın neticesidir. İsviçreli, bu derece dakik saat yapmayı beş yüz yıl çalışarak öğrenmiştir. Osmanlı akıncısı da yerden bitmemiştir. Orta Asyalı süvarinin gerçek oğlu ve halefidir.

XIX. asrın 2. yarısında Çukurova Türkmeni'ne göre en kutsal şeyler hâlâ at ve silâhtır. Kadın üçüncü gelmektedir. Refik Hâlid'in *Çete*'sinde anlattığı Millî Mücadele devri akıncısı, İzmir'e girmek azmiyle Afyon'da bindiği atından denizi görmeyince artık inmiyen Türk süvarisi, Orta Asya'dan gelip Tuna'ya tırmanan Türk atlılarının gerçek torunlarıdır.

Akıncı, öncüdür. Piyoniyedir, gönüllüdür, fedâîdir, dalkılıç ve kellekoltuktadır. Yolu o açar ve gösterir. Ardından ordu gelir, sonra millet. Ve yurd kurulur. Anadolu'da, Rumeli'nde Selçuklular ve Osmanlılar böyle yurd kurmuşlardır. Tek kanatlı imparatorluk olmaz. Kanatlardan biri kopunca, imparatorluk da düşmüştür. Akıncılık bir ruh meselesidir. İnanç ve imandan bile öte bir şeydir. Aynı zamanda bir dünya görüşü meselesidir. Akıncı, dervіştir, derviş - gazidir, erendir. Akıncı gibi düşünüp hissetmiyen insan ne akıncı, ne öncü olabilir.

Osmanoğlu Orhanoğlu Gazi Süleyman Paşa, Çanakkale kanalını atladığı, Gelibolu'ya erdiği an, mutlaka kuzeyden esen Tuna meltemini hissetmiştir. Süleyman Paşa'nın akıncıları atlarını Tuna deryâsına saldıkları zaman Gelibolu mûcizesinden bir çeyrek asır bile geçmemiştir. Türkler'in "mübârek" diye andıkları, "deryâ" diyerek tebcîl ettikleri bu büyük akarsuyu hayatında akın gayesiyle 130 defa geçen akıncı beyleri nesli, böyle yetişmiştir. Bu beylerin çoğunun ataları, Osman Gazi'nin kapı yoldaşlarıdır. Marmara'ya erişmeden gözlerini kapamak istemiyen Osman Gazi'nin... Altay ve Tanrı Dağı'ndan Tunaboyu... Selçuk Bey torunu Alp Arslan'dan Osman Gazi torunu Süleyman Paşa'ya ancak 200 yıl geçmiştir. Kuşuçuşu 6 000 km için 200 yıl, 6 kuşak nedir ki? Bu mesafeyi yürüyen, bir şahıs, bir ordu değil bir millettir.

Türk askeri için savaşmak en büyük millî ve dinî görevdir, esasen askerin başka bir görevi de yoktur. Asıl ordunun başarısı, açılan yola bağlıdır. Bu yolu akıncı açar. Ordunun hedefi olan ülkeyi maddî ve mânevî şekilde yıpratır, olgunlaştırır. Düşmana âit bütün haberleri toplayıp beylerbeyine ulaştırır. Denizde bu işi "korsan" denilen deniz akıncı sınıfı yapar.

XVI. asır sonlarında akıncı ocağı bozulur ve XVII. asır sonunda artık yok gibidir. XVII. asırda bu görevi daha çok Kırım'ın atlı ordusu üzerine alır. Bu da Osmanlı inhitat sebeplerinden biridir. Zira Osmanlı ordusu, Kırım süvarisine muhtaç hâle gelmiştir.

Akıncı, en çok Avusturya, Bavyera, Bohemya, bir de Kuzey - doğu İtalya'yı sever. Polonya'ya da çok akmıştır. Beç (Viyana), Praha (Prag) gibi şehirleri avucunun içi gibi bilir. Kılık değiştirip bir Alman, bir Macar gibi bu şehirlerde dolaşır. Brandenburg'a, Batı Prusya'ya, İsviçre'ye kadar gidenleri vardır. Batı dillerini yalnız ana dili gibi konuşmaz, çok defa okuyup yazar. Türk kültür dilleri olan Arabca ve Farsca'yı öğrenenleri de vardır. Ocağı beslemek için akıncı çocukları yetmez. Aydın, Saruhan (Manisa), Menteşe (Muğla), Sığla (İzmir) taraflarından gözüpek Anadolu çocukları Tunaboyu'na gelerek akıncı yazılırlar.

Akıncı, akından dönmemek emrini alabilir, böyle bir meslektir. 1529 Viyana muhâsarasında ordunun selâmetle çekilebilmesi ve Almanya'ya baş eğdirmek için akıncı başbuğlarından Kasım Bey, Almanya ve Avusturya'yı alt üst edip 12 000 şehit vermiştir. Bunların Viyana dışındaki mezarlarını 136 yıl sonra, 1665'te Evliyâ Çelebî ziyaret etmiştir. Silâhlarıyle gömülmüşlerdir. "Kasım Voyvoda Şehitleri Ziyaretgâhında" 40 yerde şehitlerin toplu mezarları vardı.

Kara ordusunun diğer bir sınıfı azablar'dır. Anadolu çocuklarından seçilen bir hafif piyade sınıfıdır. Ayrıca kale azabları ve deniz azabları (deniz piyadesi) sınıfları da vardır. Bu sınıfın mevcudu 1402 Ankara muharebesinde 20 000, 1453 İstanbul muhasarasında 20 000, 1473 Otlukbeli muharebesinde 30 000, 1522 Rodos muharebesinde 20 0000 idi. XVI. asır ortalarına kadar sayıca yeniçerilerden çok fazla idiler. Sınıf, yeniçeriler gibi tüfekle donatılmadığı için fonksiyonunu kaybetmiş ve ilga edilmiştir.

Yaya ve müsellem sınıfları da, devletin kuruluş ve gelişme devirlerinde hizmet etmiş piyade sınıflarıdır. Yörükler de böyledir. Taşrada beylerbeyinin maiyet askeri olarak levend (deniz levendleri değil), sekban, sarıca, besli sınıflar vardır; en tanınmışları kara levendleridir. Eli silâh tutan vatandaşlardan meydana gelen gönüllü sınıfını da bunlara eklemek lâzımdır. Başka askerî sınıflar şunlardır: voynuklar, mortoloslar, derbendciler, yasakçılar, meş'aleciler, bozancılar.

Mısır askeri, ayrı bir sınıftı. Bunlar eski Türk Memlûkleri idiler ve süvari (atlı) idiler. Kırım askeri ise, sayıları 100 ilâ 200 000 arasında değişen bir atlı ordu idi. İmparatorluk, Doğu Avrupa'yı, Rusya ve Polonya'yı bilhassa Kırım askeri ile tutuyordu. Diğer tâbî devletlerin de az sayıda olmakla beraber, emir aldıkları zaman Osmanlı ordusuna katılan birlikleri vardı. Cezâyir, Tûnus ve Trablus (Libya) eyâletlerinde ise devletin Anadolu Türkleri'nden kurulmuş, yalnız bu eyâletlerde görevlendirilen birlikleri vardı.

Donanma :

Türk denizciliğinin, Türk ordusu kadar kıdemi yoktur. Hattâ Türkler, Anadolu'ya gelinceye, XI. asra kadar, denizci bir millet değillerdi, denilirse mübalağa edilmiş olmaz. Gerçi Milâd'dan önceki asırlarda denizlere ulaşmışlardır. Fakat bir donanmaya ihtiyaç duymamışlardır. Türkler, Evrasya'yı seven bir kavimdir. Bir boğazı ve bir çölü atlayıp Afrika'ya bile geç tarihte intikal etmişlerdir. Açık denizden, hiç olmazsa XI. asra kadar hoşlanmamışlardır. Bozkır adamının denizi sevmemesi de yadırganmaz. Ama XI. asırda Akdeniz'e ulaşınca durum değişmiştir. Türkler, ilk defa olarak, Bizans gibi, İtalyan cumhuriyetleri gibi, büyük denizci ve donanma sahibi milletlerle karşılaşmışlardır. Ve hiç gecikmeden donanmalarını kurmuşlardır da. Zira artık Anadolu'da yurd tutmuş bir millet için deniz kuvveti, millî savunmanın vaz geçilemez bir unsuru hâline gelmiştir. Eskiden böyle bir ihtiyaç yoktu. Anadolu dışında teşekkül eden sonraki Türk devletleri de böyle bir ihtiyaç duymamışlardır. Hindistan Timuroğulları ve İran Safevîler'i gibi en muazzamları bile...

Birinci İmparatorluk Türkiyesi'nde, yeni Selçukoğulları zamanında, Anadolu Türk devleti, Karadeniz (Sinop) ve Akdeniz'de (Antalya ve Alanya) olmak üzere iki büyük ve ayrı donanma kurmaya mecbûr olmuştur. Zira Ege, Marmara ve Boğazlar, Bizans'ın elindedir. Karadeniz ile Akdeniz arasına geçmek henüz Selçuklular için mümkin değildir. Gerçi bir ara Ege kıyılarını ele geçirmişler, Üsküdar'ı bile almışlardı. I. Sultan Kılıç-Arslan'ın damadı olan Çakan Bey, büyük donanması ile Ege adalarını fethetmişti. Fakat Birinci Haçlı Seferi, bu teşebbüslerin üzerinden silindir gibi geçti. Ege sahillerini Bizans geri aldı. Taht şehri İznik'ten Konya'ya kaçırıldı. Çok sonraları Büyük Alâaddin Keykubâd, Sinop ve Antalya'da ayrı donanma kurdu. O derecede kudretli idi ki, Karadeniz donanması ile Kırım'da fetihlerde bile bulundu.

Birinci İmparatorluk dağılıp Türkmen Beylikleri ortaya çıkınca, Batı Anadolu'nun son kısımlarını yeniden feth ederek Bizans'ı Ege sahillerinden kovdular. Ve hemen donanma ihtiyâcını anladılar. Kuzeyden güneye Karası, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin donanmaları vardı. Aydınoğlu Umur Bey, bu beyliklerin birleşik donanmaları ile Ege adalarını alt-

üst etti, hattâ Balkanlar'a çıktı. Gazi Süleyman Paşa'nın gerçek öncüsü oldu. Orhan Gazi zamanında Karası beyliği Osmanlı'ya geçince, Osmanoğulları, ilk donanmalarına da sahip oldular ve tecrübeli Karası denizcilerinden faydalandılar. Sonra Yıldırım Bâyezid, Ege kıyılarındaki diğer 3 Türkmen beyliğini de, tabiî donanmaları ile beraber, Osmanlı birliğine kattı.

Binâenaleyh XIV. asırda bir Osmanlı donanması vardı. Fakat Doğu Akdeniz'e Venedik, Batı Akdeniz'e İspanyol (Kastil - Aragon) donanmaları hâkimdi. Fâtih Sultan Mehmed, dünyanın en güçlü donanması olan Venedik'inkini geçmeyince, cihan devletinin temellerinin sağlam şekilde atılamıyacağını anladı. Çok büyük gayretlerle 1470'lerde, Venedik donanmasının gücünü geçen ve ölümüne yakın, 1480'e doğru, Venedik donanmasının takrîben iki katı güçte muhteşem bir donanma kurdu. Oğlu II. Bâyezid, yeniliyerek ve güçlendirerek, babasının deniz siyasetine devâm etti. Karamanlı Kemal Reis, bu padişah devrinde yetişti. Türkler'in Çakan ve Umur Beyler'den sonra yetiştirdikleri üçüncü dehâ sahibi amiraldir ve Osmanlılar'ın yetiştirdiklerinin ilki, XVI. asır Osmanlı deniz ekolünün kurucusudur.

II. Bâyezîd'in 3. oğlu ve Yavuz'un ağabeyi Korkut, yıllarca Ege kıyılarında valilik yaptı. Çılgınca denizciliğe meraklı idi. Denizcileri çok derin ve anlayışlı şekilde himaye etti. Barbaros Kardeşler'i yetiştiren odur. Yavuz tahta geçip ağabeyi Sultan Korkut'u bertaraf edince, ağabeyinin adamları oldukları için yeni padişahın kendilerine zarar vereceğini sanan Barbaros Kardeşler, Kuzey Afrika'ya kaçtılar. Batı Akdeniz'de pîrleri Kemal Reis, Osmanlı sancağını çok dalgalandırmış, İspanyol sahillerini yakıp yıkmış, fakat bu sularda fütûhâta geçmemişti. Zira Osmanlı sınırlarından çok uzak yerlerdi. Bu suretle Yavuz, Mısır'ı alırken, Barbaros Kardeşler de Cezâyir ve Tunus'u fethe başladılar. Bu suretle Kanûnî devrinde, Kızıldeniz'le Atlas Okyanusu arasında bütün Kuzey Afrika, Akdeniz'den Orta Afrika'ya kadar fethedildi.

Bütün Türk tarihinde deniz siyasetine kara siyasetine nazaran öncelik tanınan tek devir, Kanûnî Sultan Süleyman devridir. Bir başka devir, ne daha önce, ne daha sonra gelmemiştir. Birden fazla sebep, Kanûnî'yi bu deniz politikasına itmiştir. Barbaros Hayrettin Paşa, 12 yıl müddetle (1534 - 46), kapdân-ı deryâ sıfatıyle yalnız Türk deniz kuvvetlerini idare etmedi, Türk donanmasını cihanşümûl bir stratejinin içine itti ve Kanûnî'nin, bütün vezirlerin üzerinde ilgi gösterdiği has müşâviri oldu.

Bu devirde Donanmay-ı Hümâyûn, XIX. asırda İngiltere, İkinci Cihan Harbi sonunda Amerika donanması ne ise oydu: Dünyanın geri kalan bütün donanmalarının toplam gücü üzerinde bir güç. Öyle kudretli bir Türk denizciliği teşekkül etti ki, 1878'e kadar Türk donanması, İngiltere ve Fransa'dan sonra dünya 3.'lüğünü muhâfaza etti. 93 felâketi, Türk deniz haşmetinin de sonu oldu.

Donanmay-ı Hümâyûn'un başı, kapdân-ı deryâ idi. Bugünki deniz kuvvetleri kumandanlarının bütün yetkilerinden başka şu sıfatları vardı: Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olarak deniz bakanı idi. Bugünki genel kurmay başkanı ile savunma bakanının donanma üzerindeki bütün yetkileri de ona âitti. Üstelik "kapdanpaşa eyâleti" denilen geniş ve dağınık bir eyâletin beylerbeyisi, bahriye umumî valisi idi. Sadrâzamdan başka kimseden emir almazdı ve doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn'a karşı sorumlu idi. XVI. asır sonlarına kadar rütbesi beylerbeyi (oramiral) iken, bundan sonrakilerin ekseriyeti vezir (büyük - amiral) rütbesi ile kapdân-ı deryâ oldular.

Kapdân-ı deryâlık 13 Mart 1867'ye kadar devâm etti. Bu tarihte "bahriye nâzırı" adını aldı ve imparatorluğun sonuna kadar — ordu ile ilgisi olmaksızın — seraskerlik veya harbiye nâzırlığından ayrı şekilde sürdü.

Burada şunu da kaydetmek lâzımdır: Kapdân-ı deryânın, bugünki deniz kuvvetleri kumandanından eksik komuta yetkileri de vardı. Bütün donanmanın kumandanı değildi. Emrindeki donanma dışında, devletin başka filoları da vardı. Bu filoların amiralleri, doğrudan doğruya Dîvân'a bağlı deryâ sancak beyleri (tümamiraller) idi. En mühimleri "Süveyş Kapdânı" ve bâzan "Hind Kapdânı", "Mısır Kapdânı" denilen müstakil filo kumandanlığı idi. 1517'de Yavuz Sultan Selîm, Selmân Reîs'in idaresinde kurmuştu. Bu amiral, Süveyş'te oturururdu. Süveyş Kanalı olmadığı için, Akdeniz'le bağlantısı yoktu. Kızıldeniz, Aden Körfezi, Ummân Denizi, Basra Körfezi ve Hind Okyanusu, bu amiralin sorumluluğunda idi. Yani Osmanlılar'ın "Hind denizleri" dedikleri bütün denizler. Bu denizler üzerinde Aden'de, Basra'da, Cidde'de ve başka yerlerde Türk bahriye üsleri vardı. Endonezya sularına kadar Süveyş Kapdânı mes'uldü. Aslında kapdân-ı deryâ'nın sorumluluğundaki Akdeniz, Karadeniz, Atlas Okyanusu ve bağlı denizler kadar büyük alandı. XVI. asırda Hindistan ve Endonezya seferleri, bu filo ile yapılmıştır. Siyam, Güney Hindistan, Filipinler'e kadar Türk denizcileri gitmişler ve buralardaki yerli devletlere teknik ve silâh yardımı yapmışlardır. Binlerce levend de, denizci ve topçu olarak personel yardımı şeklinde Uzak Doğu ülkelerinde bırakılmışlardır.

Kapdân-ı deryâlık teşkilâtı dışında kalan ikinci mühim filo, Tuna Kapdânı denilen amiralin emrinde "İnce Donanma" tâbîr edilen filo idi. Tuna'nın üç ağızdan Karadeniz'e döküldüğü deltadan Viyana yakınlarına kadar Tuna üzerindeki çok yoğun trafiğin huzûrundan, bu amiral sorumlu idi. Almanya İmparatorluğu ile yapılan savaşlarda görevi mühimdi. Bu amiralin sorumlu olduğu mecrâ üzerinde bugün sırasıyle Sovyetler Birliği (Moldavya), Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Macaristan, Çekoslovakya, Avusturya devletlerinin yalıları (nehir kıyıları) uzanmaktadır. Takrîben 1 500 km uzunluğundaki bu mecrâ üzerinde Türk nehir limanları, tersâneleri ve deniz üsleri vardı. Tuna İnce Donanması'nın imal ve tamir edildiği en mühim tersâne Ruscuk'ta idi. Bu amirallik, Tuna deltasından Vidin'e ve Vidin'den Budin'e (Budapeşte) ve ötesine kadar olmak üzere iki komodorluğa ayrılmıştı.

Tuna İnce Donanması'nın küçük bir örneği, Fırat için yapılmıştı. Başında "Fırat Kapdânı", bazan "Şat Kapdânı" denilen amiral vardı. Bütün Irak ve Suriye'yi kat'eden aşağı yukarı 1 300 km lik bir mecrâdan, Basra'dan Birecik'e kadar, bu amirallik sorumlu idi. Bu yol, tabiî şekilde 2 haftada alınabiliyordu. Amirallik merkezi Birecik'ti ve burada çok mühim bir nehir tersânesi vardı.

Kapdân-ı deryâlık teşkilâtından ayrı son filo amiralliği, Hazar Kapdanlığı idi. Merkezi Hazar üzerinde Dağıstan'daki Derbend limanı idi. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın teklifi ve Dîvân-ı Hümâyûn'un kararı ile kurulmuş ve 27 Ağustos 1579'da ilk amiral olarak deryâ sancak beylerinden Mehmed Bey, Derbend'e gelerek göreve başlamıştı. Yalnız bu filo, ömürsüz oldu. Çeyrek asır sonra ilga edildi.

XVI. asır başlarına kadar kapdân-ı deryâ İstanbul'dan çok Gelibolu'da otururdu. Sonra tamamen Kasımpaşa'daki

Kapdân-ı Deryâ Barbaros Hayreddin Paşa tören üniforması ile (1545'e doğru)

sarayına yerleşti. Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb eyâletlerinin filoları, kapdân-ı deryâdan emir alırdı. Bilhassa Cezâyir filosu, Avrupa'nın en büyük donanmaları derecesinde kudretli bir deniz kuvveti idi. XVI. asrın bütün büyük denizcileri Cezâyir donanmasında yıllarca hizmet ettikten sonra İstanbul'a gelip merkezde çalışmış amirallerdir. Kapdân-ı deryâya bağlı diğer deryâ beylikleri (tümamirallikler) İskenderiyye, Dimyat, Kırım'da Kefe, Azak (Rostov), Girit'te Kandiye, Hanya ve Resmo, Sığla (İzmir), Rodos, Sakız, Midilli, Preveze, Gelibolu, İnebahtı, Kavala, Navarin, Modon, Alâiye (Alanya) gibi deniz üslerinde idi.

Deryâ beylerbeyileri (oramiraller) yeşil, sancak beyleri (tümamiraller) mavi asâ taşırlardı. Bugünki rütbelerin karşılığı olarak büyükamirallik, oramirallik, tümamirallik, albaylık vardı, koramirallik ve tuğamirallik rütbeleri yoktu. Deniz albaylarına "reîs", tümamirallere "bey", oramiral ve büyükamirallere "paşa" denilirdi. Her limanın "vardiyanbaşı" denilen bir reîsi bulunuyordu. Kanûnî devrinde ve daha önceleri büyükamirallik de yoktu, son rütbe oramirallik idi. İlk büyükamiral (deryâ = bahriye vezîri) Piyâle Paşa'dır ve II. Selim devrinde bu rütbeyi almıştır. Barbaros Hayreddin Paşa'nın rütbesi oramiral idi, bu rütbe ile ve kapdân-ı deryâ olarak öldü. Kapdân-ı deryânın üç yardımcısı — sırasıyle — kapudâne, patrona ve riyâle denilen or veya tümamiraller idi. Bunlar, İngiltere donanmasının bahriye lordlarına karşılıktır. Donanmay-ı Hümâyûn ile Tersâne-i Hümâyûn'un kapdân-ı deryâ'dan sonra en büyük âmiri kapudâne bey veya paşa idi.

Donanmaya ordunun yanında yer veren tek Türk devleti, Türkiye İmparatorluğu'dur. Hem birinci imparatorluk (Selçuklular), hem de ikinci imparatorluk (Osmanlılar). Tarih boyunca başka hiç bir Türk devleti bu işi yapmadı, yapamadı. Batı Anadolu Türkmen beylikleri istisna teşkîl etmez; zira onlar gerçekte Selçuklu donanma geleneklerine vâris olmuşlardır. Nice Türk devleti içinde bugün yalnız Türkiye'nin müstakil olabilmesinde, yalnız Türkiye'nin aynı zamanda denizci devlet de olabilmiş bulunması faktörü inkâr kabûl etmez.

Tersâne-i Hümâyûn :

XVI. asırda Donanmay-ı Hümâyûn, kürekle çekilen kadırga donanması idi. XVII. asırda kadırga ve yelkenle giden kalyon karışık kullanıldı. XVIII. asırda kadırga tamamen bırakılarak kalyon devri yerleşti. III. Selim ve II. Mahmud, çok büyük fedakârlıklarla modern bir yelkenli donanma kurdular. Bu donanmayı, birleşik İngiliz - Fransız - Rus donanmaları, Türkiye'yi Yunanistan'a muhtâriyet vermiye zorlamak için 1827'de Navarin'de yaktılar. Navarin'de yalnız dünyanın ikinci deniz kuvveti olan Donanmay-ı Hümâyûn yakılmadı. Türk denizcilik kültür ve geleneği de mahvoldu. II. Mahmûd'un küçük oğlu Abdülazîz Hân'ın yarım asır sonra kurduğu zırhlı donanma, sadece tekne bakımından muazzam ve dünyanın 3. donanması idi. Yoksa cihanşümûl Türk denizcilik geleneğini hâiz değildi; bu gelenek mahvolmuştu. Sultân Azîz, bu donanmaya denizci bir nesil yetiştiremeden tahttan indirildi ve sonra 93 felâketi oldu. Hiç şüphe yoktur ki, asker yetiştirmek, silâh edinmekten çok zordur. Yararlı insanlar yetiştirmenin, okul açmaktan pek çok daha zor olması gibi.

Donanmay-ı Hümâyûn, gemilerini kendi tersânelerinde yapardı. Türk özel sektör tezgâhlarına ısmarlama âdeti yoktu. Dışarıdan gemi alınması hiç vâkı' değildir. Ancak XIX. asrın 2. yarısında donanmalar zırhlı hâle gelince ve makineleşince dışarıdan gemi alındı veya gemi ısmarlandı. Gene de Sultân Azîz'in bir çok zırhlıları Türk tezgâhlarında yapıldı.

Bir kaç asır için dünyanın en büyük tersânesi, "Tersâne-i Hümâyûn" denilen İstanbul (Haliç veya Kasımpaşa) Tersanesi idi. Fakat devlete âit imparatorluğun çeşitli yerlerde pek çok tersâne vardı; bazıları çok büyük müesseselerdi. Tersâne-i Hümâyûn'un en büyük âmiri kapdân-ı deryâ idi. Tersâne Emîni denilen deniz müsteşarı, kapdân-ı deryâya karşı sorumlu olarak İstanbul Tersânesi'ni idare ederdi. Tersâne Emîni ve müsteşar yardımcısı olan Tersâne Kedhudâsı, 50 000 işçi, usta ve mühendisin âmiri idiler. XVI. asır ortalarında İstanbul Tersânesi'nde 46 000 kişi çalışıyor ve aynı anda 180 gemi kızağa konularak inşa edilebiliyordu. XVIII. asrın 3. çeyreğinde kapasite 137'ye düşmüştü. 137 gemi birden tezgâha konulup denize indirilebiliyordu. Tersâne Emîni denilen bahriye müsteşarı sivildi ve en çok maliyecilerden seçilirdi. Yardımcı olan kedhudâ ise tümamiral (bazan oramiral) idi.

Gemi inşaatından sorumlu en yüksek teknik âmir, sermîmâr-ı tersâne-i âmire denilen ve gemi mühendisi olması şart bulunan kişi idi. Emrinde 100 gemi mühendisi, 400 mühendis yardımcısı, binlerce işçi ve usta bulunuyordu. Bu, XVIII. asırdaki durumdur. XVI. asırdaki durum çok daha

parlaktı. Tersâne-i Hümâyûn'un küçük bir kısmı üzerinde (75 000 metre kare) bugün Haliç Tersânesi bulunmaktadır. Tersâne-i Hümâyûn, Venedik dâhil, sulh hâlinde bulunduğu yabancı devletler için de gemi yapardı; kanuna aykırı değildi. İstanbul'dan sonra en büyük tersâneler Gelibolu'da ve Cezâyir'de idi. Birecik, Süveyş, Rusçuk, Kahire, Tunus deniz ve nehir tersâneleri de çok büyük müesseselerdi. Bunlar dışında 90 kadar tersâne, davlete bağlı idi. Özel sektöre ait tezgâhlar hâriçtir.

Gemi donatımı, gemi teknesi yapmaktan çok daha zor ve masraflı idi. Devletin gemi donatımı, 7 - 8 yılda tekneyi yenilmek (eskileri armatörlere ve yabancı devletlere satılırdı) için ayırdığı bütçe muazzamdı. Donanmaya yelken bezi yapan fabrikalar Çanakkale, Manisa, Akhisar, Güzelhisar (bukünki Aydın), Muğla, İzmir, Ağrıboz, Atina, Teb, İskenderiyye, Kahire, Cezâyir'de, katran ve zift fabrikaları Biga, Bayramiç, Tuzla, Kapıdağı, Kastamonu, Ağrıboz, Midilli ve Avlonya'da idi. Bir tek fabrikanın kapasitesi yılda 150 000 arşınlık 10 000 parça yelken bezi dokumaktı. Gemi küreği yapan fabrikalar Edirne, İzmit, Golos, Cezâyir'de, gemi lengeri yapan büyük dökümhâne Samako'da idi. Gemi âletleri ve başta top olmak üzere silâhları gibi daha ince bilgiye dayanan sanayi, çeşitli merkezlerde kurulmuştu. XVI. asırda Türkler'e Akdeniz hâkimiyetini temin eden uzun menzilli gemi topları, dünyanın en büyük ağır silâh sanayii olan Tophâne'de yapılıyordu. Tente bezi fabrikası Eceâbâd'da idi. Bu tersâne ve fabrikalara lâzım gelen keten, kenevir, pamuk, ipek, zift ve akla gelebilecek her türlü ham madde, imparatorluğun her köşesinden temin ediliyordu.

XVI. asırda donanmada ve donanma için 250 000 kişi çalışıyordu. Bunlar deniz askeri, forsa, kürekçi ve işçi olarak, dünyanın en büyük donanmasını ayakta tutabilmek için seferber halde idiler. Deniz ticareti için de aynı rakamı kabûl edersek, imparatorlukta 2 milyon nüfusun denizden geçindiğini düşünmek mümkindir.

III. Selim devrinde, Türk denizciliğinin ve donanmasının inhitat devrinde donanma için merkez bütçesi bugünki parayla 4,5 milyar TL. kadardı. XVI. asırda ne harcandığını, bunun kaç misli olduğunu, buna göre kıyâs ediniz!

Daha XV. asır sonlarında, II. Bâyezid devrinde 63 000 kişi bindirilen bir donanma yapılmıştı. Donanmada, — bütün donatımları dâhil — bugünki parayla 72 milyon TL.'na çıkan tekneler vardı. Her yıl ortalama 50 kadırga denize indirildiğine göre, yalnız harb gemisi inşâsı için yılda bugünki parayla 3,6 milyar TL. harcandığı anlaşılır. Personel maaşları tabiatiyle bunun dışındadır.

Deniz askerine "levend" denilirdi. Kabiliyetli levend, amiralliğe kadar yükselebilirdi. Hiç bir kanunî engel yoktu. Barbaros'tan sonra en büyük Türk denizcisi sayılan meşhur Turgut Paşa öyledir; sırasıyle Levend Turgut, Turgut Reis, Turgut Bey ve Turgut Paşa yani oramiral olmuştur. Levendler XVI. asırda Batı Anadolu Türkmen çocukları idi. Karadenizliler'in rağbeti, daha sonraki asırlardadır. Deniz azâbı sınıfı, deniz piyadesidir. Bunlar denizci değildir. Gemiye bindirilmiş piyadedir. Deniz topçusu, kara topçusundan başkadır; bunlar denizcidir ve topa meraklı levendlerden seçilir. Gemide ayrıca her türlü teknik ve yardımcı sınıf bulunur. Büyük çıkartmalarda donanmaya, ordu birlikleri bindirilir.

Kapdân-ı Deryâ Müezzin - zâde Şehîd Ali Paşa sefer üniforması ile (1571)

Kara ordusunun on binlerce bindirildiği en büyük Osmanlı çıkartmaları Kıbrıs, Girit, Tunus seferlerinde olmuştur.

Tersânelerde her türlü keşifler tecrübe edilirdi. Teknik ilerlemiye çok ehemmiyet veren ve bir çok şahsî teknik buluşu da olan Fâtih Sultan Mehmed, ne kadar büyük tekne yapmak kaabil olduğunu anlamak istedi. 3 000 tonluk bir gemi yaptırdı. Zırhlı olmıyan, esas malzemesi tahta bulunan 3 000 tonluk gemi, muazzam teknedir. Fâtih'in bu gemisi tezgâhtan indirilince battı. Bu zamana kadar görülmemiş en büyük çapta topların balistik hesaplarını yaparak — bu çapta topun patlayacağını ihtâr eden mühendislerine rağmen — döktürüp kullanan Fâtih'in gemi mühendisliğinin, balistik dehâsı kadar büyük olmadığı ortaya çıktı. Ama belki bu başarısız tecrübenin verdiği fikirlerle oğlu II. Bâyezid, 1488'de İstanbul'da 2 500 tonluk bir baştardayı denize indirmeye muvaffak oldu. Bu gemi ve donatımı için bugünki paramızla 164 milyon TL. harcandı. Dünya tarihinde o zamana kadar bu büyüklükte bir gemi asla yapılamamıştı. Bu baştarda, Kapdân-ı Deryâ Mesih Paşa'ya amirallik gemisi olarak verildi. Teknenin boyu 54, eni 21 metre ve 2 katlı idi. Anbarları hâriç 2 200 m^2 yüzeyi vardı. Seren direklerinin kutru 3 metre idi. Çok lüks döşendi. 2 000 mürettebâtı ve 120 topu vardı. Uzun menzilli deniz topları ise Kemal Reîs'in icadıdır. XVI. asırda 3 000 tonluk gemiler de yapıldı. Fakat esas kadırgalar daha küçük teknelerdi. 1710'da İstanbul tezgâhından

indirilen bir kalyon (yelkenli harb gemisi) 3 300 mürettebatlı ve dünyanın en büyük teknesi idi. Bunu İstanbul limanında gören İngiliz gezgini Richard Pococke, İngiliz donanmasının en büyük gemisi olan Royal Sovereign'den 12 kadem daha büyük, 55,51 metre uzunluk, 14,84 metre genişlik, 6,48 metre derinlikte, kapdan güvertesi hâriç 3 güverteli, ayrıca bir yedek güverteli, 110 toplu, 1 600 mürettebatlı, 95 kantar ağırlığında demirleri olan bir tekne şeklinde tavsîf eder.

IV. Murad devrinde (1623 - 1640) yalnız İstanbul Tersânesi'nde ayda 6 ve yılda 72 kadırga yapılıp denize indiriliyordu. Kadırgalar arasında biri, 3 120 mürettebatlı, 150 toplu bir devdi. IV. Murad, yılda inşâ edilen harb gemisi sayısı 71'e düştüğü an, bu işten mes'ul tersâne emîni (deniz müsteşarı) Sâlih Efendi'yi, başını kesmekle tehdîd etmişti. 1830'da II. Mahmûd'un Navarin faciasından hemen sonra 2 yıl içinde yaptırdığı ve kendisini yetiştiren III. Selîm'in adını verdiği Selîmiyye kalyonu, 1 400 mürettebatlı, 120 toplu, yeryüzünü en iyi harp gemilerinden biriydi. Eşi yalnız İngiliz donanmasında vardı. Fakat bu kalyonu bize tasvîr eden İngiliz amirali Sir Adolphus Slade'e göre Türk gemicileri acemi idiler. Zira 3 yıl önce Navarin'de, son yetişmiş Türk denizci nesli mahvedilmişti.

Batı denizlerinde Türkler :

Çok mühim bir denizci sınıf, korsan sınıfıdır. Korsan, Fransızca "corsaire" karşılığıdır. Deniz komando sınıfıdır. Akıncı karada ne kadar hayatî rol oynamışsa, Osmanlı cihan devletinin cihanşümûl deniz siyasetinde korsan da aynı görevi yapmıştır. Fransızca'da "pirate" denilen deniz haydudu mânâsında değildi. Osmanlılar bu çeşit hayduta "deniz harâmîsi, deryâ şakıysi, deryâ eşkıyâsı" derlerdi. Son zamanlar Türkçesinde korsan, bu ikinci mânâda kullanılmaya başlanmıştır. Karadaki akıncı gibi, bahriyenin en seçkin, en imtiyazlı, en vuruşkan, en fedâî sınıfı idi. XVI. asırda yetişen dehâ sahibi bir düzine Türk amiralinin hemen hepsi bu sınıftan gelmişlerdir. XVI. asırda Turgut Paşa, yarım asır korsan ocağının başında bulunmuştur. Bu sınıfın fonksiyonunu şâhikasına çıkarmıştır. Devletin sulh hâlinde bulunmadığı devletlerin gemileri, Akdeniz'de dolaşamaz olmuşlardır. Devletin sulh hâlinde bulunduğu gemilere taarruz kesin şekilde yasaktı; böyle bir korsan reîsinin derhal başı vurulurdu. Türk korsan sınıfının gerçek kurucusu, Yavuz Sultan Selîm'in ağabeyi Sultan Korkut'tur. Bu iş için çok dikkatli hareket etmiş, çok para sarfetmiştir. Aslında bir armatör olan Cezâyir fâtihi meşhur Oruç Reîs'i korsanlığa sevkeden odur. Oruç Reis, korsanlığın pîri olmuş, şehâdetinden sonra kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa bu işin başına geçmiş, o kapdân-ı deryâ olarak İstanbul'a çağrılınca da Turgut Reis bu işi ele almıştır.

Türk korsanlığının en büyük merkezi Cezâyir şehri idi. Buradaki deryâ beylerbeyisi (oramiral), yalnız Batı Akdeniz'de değil, Atlas Okyanusu'nda da donanma bulundururdu. "Cezâyir korsanları, XVI. asırda, çağlarının birinci denizcileri idiler". Bu cümle, bir Fransız tarihçisinindir (Lavisse - Rambaud, IV, 818). Balear, Sardunya, Sicilya, Korsika, Malta adaları, İtalya ve Fransa sahilleri, Türkler'in devamlı çıkartma yaptıkları yerlerdir. Türkler'in "Sebte Boğazı" dedikleri Cebelitârık'tan geçerek Atlas Okyanusu'na da çıkarlardı. Bir korsan şâirin "On bir ay dedikde göründü dağlar" mısrasından da anlaşılacağı üzere, çok uzun deniz seferleri yapılıyordu. Bizzat Barbaros ve Piyâle Paşa gibi büyük amiraller, Cebelitârık Boğazı'ndan Atlantik'e çıkmışlardır.

1617 Madeira adası seferi, Atlas Okyanusu'na yapılan meşhur seferlerden biridir. 1674'te kuzey kıyısında Lizbon limanının bulunduğu Tejo halicine yapılan sefer de böyledir ve Lizbonlular'ın gözü önünde 36 toplu, 400 mürettebatlı bir Portekiz firkateyni zabtedilmiştir. 1693 Finister Burnu, 10 ay sonra Cadiz, 1695'te Saint Vincent Burnu, 1530, 1553, 1574 Cadiz Körfezi seferleri, tarihe geçmiştir. Türk filoları, pek çok defa Asor adalarını da vurmuşlardır. Kılıç - Ali Paşa'nın talebesi ve Ali Biçin Reîs'in dâmâdı Murad Reîs'in 1586 ve 1587'de iki yıl üstüste Kanarya adalarına yaptığı seferler de Türkler'in ünlü Atlantik seferleri arasındadır. İkinci sefere 18 Türk kadırgası katılmıştır. Bu Koca Murad Reîs'ten başka ve daha genç bir Murad Reîs'in 1631 haziranında yaptığı İrlanda seferi çok meşhurdur. 1625 ağustos seferinde ise İngiltere'nin Plymouth limanına giren Türk filosu, limanda yatan 27 gemiyi zabtetmiştir. Sonra Türkler, Bristol Kanalı'na ve İrlanda Denizi'ne devamlı şekilde bu sularda 30 gemilik bir filo ayırarak hâkim olmuşlardır. Buradaki Türk deniz üssü, 1625'te feth edilen Lundy adası idi ki, İngiltere kıyılarına 20 km dir. Bu adayı İngiltere, bütün çabalarına rağmen Türkler'den geri alamadı. 1654'te Türk filosu, hâlâ Bristol Kanalı'na hâkimdi.

Murad Reîs'in İzlanda seferi çok meşhurdur. İzlanda, Cebelitârık Boğazı'ndan kuşuçuşu 3 400 km dir. 20 Haziran 1627'de İzlanda'ya çıkan Murad Reis, 16 temmuza kadar 26 gün adada kalmıştır. 15 yıl sonra 1642'de 2. İzlanda seferini yapmıştır.

Türk korsanları, Holanda, Danimarka, Norveç, İsveç kıyılarını da vurmuşlardır. Korsanlık, akıncılık gibi çok teşkilâtlı bir işti. Cezâyir beylerbeyisinin Rotterdam, Amsterdam, Genova, Livorno ve emsali büyük Avrupa limanlarında gizli ajanları vardı. Bunlar, limanlara girip çıkan gemileri bütün sıfatlarıyle derhal Cezâyir'e bildiriyorlardı.

Türkler'in "Yeni Dünyâ" dedikleri Amerika ile de ilgileri vardır. Vezîr-i âzam Makbûl İbrahim Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa'nın, Amerika'ya donanma gönderilip sömürge elde edilmesi projesini reddetmişti. Ama Türk amiralleri, bizzat Amerika kıt'asının haritalarını, her yıl yapılan yeni keşifleri işlemek suretiyle çiziyorlardı. Pîrî Reîs'in Amerika haritaları, ilim âleminin ünlü vesikaları arasındadır. Türkler'in Amerika'ya ilgi göstermemesi kınanamaz. Zira Türk imparatorluğunun elinde dünyanın en zengin ülkeleri vardı. Türkler tarafından boğulan ve itilen, Akdeniz'den kovulan Batı Avrupa milletleri ise, yeni kıt'alara cân atabiliyorlardı.

Ama Türk filoları, Amerika'ya da ulaşmışlardır. 1660'da Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı bir filo, Kanada'nın Newfoundland adasını vurmuş, sonra bugünki Birleşik Amerika'nın Atlantik kıyılarını Maine'dan Delaware'e kadar gezmiştir. O sırada bu kıyılar, İngiliz sömürgesi idi. Bu seferde müstesna güzellikte bir Virginialı kız, İstanbul'a gönderilerek IV. Mehmed'e hediye edilmiştir. 1681 seferinde ise Newfoundland ve New England kıyıları vurulmuştur. 2. Viyana muhasarasının 2 yıl öncesindeyiz. Cezâyir - New England yolu kuşuçuşu 8 500 km dir. Başka Amerika seferleri de vardır.

XVIII. asırda korsanlık, akıncılık gibi, aktivitesini kaybetti. Ama devâm etti. 1783'te, Avrupa ölçülerine göre mütevâzı da olsa, yeni bir denizci devlet, denizlerde müstakil bayrak gezdirmeye başladı: Birleşik Amerika. Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı Türk filoları, bu yeni devletin gemilerini

de vurmaya başladı. Amerikan sancağı taşıyan ilk gemi, Cadiz açıklarında 25 Temmuz 1785'te ele geçirilerek Cezâyir'e getirildi. Boston limanına bağlı Kapdân Issaak Stevens'ın Maria'sı idi. 1793 ekim ve kasım aylarında 11 Birleşik Amerika gemisi daha zabtedildi. Kongre, 27 Mart 1794 celsesinde, Türk korsanlarına karşı koyacak güçte harb gemileri yapılması veya satın alınması için, Birleşik Amerika hükûmetine 688888 altın dolar harcama yetkisi verdi. Bu suretle güçlü Birleşik Amerika donanmasının nüvesi, Türkler sayesinde atılmış oldu.

İş bununla kalmadı: Birleşik Amerika, Cezâyir beylerbeyiliğinin deniz kuvvetleri ile başa çıkamıyacağını anladı. Bu, büyük devletlerin harcı idi. 21 safer 1210 (5 Eylûl 1795) anlaşması ile Birleşik Amerika, Cezâyir beylerbeyiliğine yılda 642 000 altın dolar + 12 000 Türk altını ödemeyi kabûl etti. George Washington ve Beylerbeyi Hasan Dayı Paşa'nın imza koydukları bu muâhedeye göre beylerbeyilik, bundan böyle Amerikan sancağı taşıyan hiç bir gemiye dokunmayacaktı. Bu, 2 asırlık Birleşik Amerika tarihinde yabancı dille (Türkçe) imzalanan tek anlaşma olduğu gibi, yabancı bir devlete vergi ödemeyi kabûl eden tek Amerikan vesikasıdır da. Gene bu anlaşma, Birleşik Amerika'nın donanmasının nüvesini teşkîl edebilmesi, Akdeniz'de serbestçe dolaşarak ticaret yapabilmesi, bir kuşak sonra büyük devletler arasına girebilmesi bakımlarından, ayrıca ehemmiyet taşımaktadır.

Denizaltı prototipleri çok eskidir. Fakat denizaltının donanmada silâh olarak kabûl edilmesi XIX. asır sonlarında ve ciddî bir harp silâhı olarak kullanılması ancak 1914'tedir. Donanmasına denizaltıyı resmen kabûl eden ilk devlet de Türkiye'dir. Kasımpaşa Tersânesi'nde "Abdülmecîd" ve "Abdülhamîd" adında 2 denizaltı Vâlide taşkızağında yapılmış, sualtı dalış, çıkış ve seyir denemeleri 5 Şubat 1887'de başlamış ve muvaffak olması üzerine 22 Mart 1888'de Türk sancağı çekilerek resmen Donanmay-ı Hümâyûn'a katılmıştır.

Din :

Din, bütün devletlerde ve toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı devletinde ve toplumunda da çok büyük bir unsurdur. Yüksek devlet fikrini padişah temsîl ediyordu. Devletin hiç bir şeyle en uzaktan bile mukayese edilemiyecek derecede yüce olan menfaatini sağlamak için padişah, bir elinde orduyu, bir elinde ulemâ'yı tutuyordu. Her ikisini de çok iyi tutuyordu. Gerçi İslâm dininin başı padişahtı. Fakat İslâm dininde halîfe, birliğin senbolüdür. Papa'ya benzer bir salâhiyeti, Papa gibi kendiliğinden dini tefsîr etme hakkı yoktur. Padişah, dini, ulemâ sınıfı vasıtasıyle tutuyordu. Bütün adalet ve eğitim işleri de ulemâ'nın elindeydi. Bu suretle bir taraftan halîfe, bir taraftan başkumandan sıfatıyle padişah, her iki unsuru, dini ve orduyu, devletin yüce menfaatleri uğruna senbolleştiriyor ve dengede tutuyordu. Çok kolay bir denge değildi. Hiç bir devlette kolay olmamıştır. Montesquieu, ruhbân ile asker çatışmasının, Bizans'ın çökme sebeplerinden biri olduğunu yazar. Osmanlı devletinde askerin ve ulemâ'nın yetki sınırları akıllıca çizilmiş ve ayrılmıştı. Son mercî Dîvân, onun gücü yetmezse padişahtı. O noktada söz bitiyordu. Sözün o noktada bitemediği olay, ihtilâl demekti, anarşi idi. Böyle bir çözümsüzlüğe ulaşıldığı zaman da, yalnız devlet kayıplı çıkıyordu. Ordunun ve ulemâ'nın kaybı buna göre ehemmiyetsizdi.

Devlet, şu felsefeyle çok sağlam temellere oturtulmuştu: Padişah neydi? Şüphesiz başkumandandı, ordunun başı idi. Başka neydi? Hiç şüphesiz halîfe sıfatıyle İslâm dininin başı idi. Padişahın bu sıfatlarından şüpheye düşmek, sapıtmakla birdi. Şer'î terimle hurûc ele's-sultân idi ki, Allah'a ortak koşmak hâriç, en büyük küfürlerden biriydi. Sistem böyleydi ve aşağı yukarı böyle işletilmiştir.

Demek maddî güc olan ordu ile mânevî güc olan din, hârikulâde âhenkli bir şekilde düzenlenip yüce devlet'in hizmetine verilmişti. Osmanlı mûcizesinin sırlarından biridir bu.

Padişah, bir kısım ulemây-ı rüsûm'un bu işten hoşlanmamasına ehemmiyet vermeksizin, her zaman için tarîkatlerin de başıydı. Tarîkatler de hunkârın, dolayısıyle devletin emri altında idi. Padişah, resmen derviş-gaziler sultânı idi. I. Sultan Murad, resmen bu unvânı takınmıştı. Hunkâr çok defa Mevlevî idi ama, diğer tarîkatler de onun emrindeydi, kendisine karşı olmıyan her tarîkatin hâmîsi idi. Ama bir tarîkat, irâdesine aykırı hareket eder, meselâ yeniçerilerin tarafını devletin yüce menfaatleri aleyhine tutarsa, vay hâline idi. Demek gönüller de devletin yanında idi.

Bütün adalet ve eğitim işlerini de yetkisine alan bir din adamları zümresi düşününüz. Osmanlı devletinde ulemây-ı rüsûm bu idi. Hâkim olduğu saha bakımından, ordudan bile güçlü olduğu sanılır. Aslında bu kadar nüfuzlu değildi. Gerçi eğitir ve kazâ hakkını elinde tutardı. Ama devletin de ulemâ otoritesi dışında ayrı eğitme ve kazâ hakkı vardı. Enderûn Saray Üniversitesi ve sancak beyinden Dîvân-ı Hümâyûn'a kadar idarî mercîlerin devlet nâmına kazâ hakkı taşımaları buna misâldir. Diğer bir sebep, ilmiyye sınıfının rûhânî bir kudreti bulunmaması idi. Allah'ın yeryüzünde temsilcileri değildiler. Onlar olmaksızın da dinin bütün ibâdetlerini yerine getirmek mümkindi. Üstelik mütevâzı kadı ve müderrislerden şeyhulislâma kadar hepsinin tayin hakkını her zaman için devlet nâmına padişah elinde tutuyordu. Gerçi idamları mümkin değildi. Fakat azilleri ve sürülmeleri devletin elindeydi.

Halîfenin, şeyhulislâmın ve ulemâ zümresinin, mü'min hakkında, onun imanı hakkında hüküm verme yetkisi yoktu. Bir adama dinsiz diyebilmek için, onun, açıkça ve şahit önünde, Allah'ı inkâr etmesi veya ortak koşması, yahut Peygamber'in misyonunu kabûl etmemesi şarttı. Yoksa şu veya bu ibâdetini yerine getirmiyor diye hiç kimsenin hiç kimseyi tekfîr etmek, Allah nâmına hüküm vermek hakkı yoktu. İbâdetler için böyleydi ama, devlete baş kaldıran için böyle değildi. Devlet, vatandaşın yüksek haklarını savunmakla yükümlü olduğu için, Cenâb-ı Hak gibi afvedici olamazdı. Devlete baş kaldırmak, en büyük sapıtkanlıktı ve cezası tekti.

Ahlâklı milletler ve zayıf ahlâklı milletler olduğu doğrudur. Tarih bunu gösterir. Türkler, hem yüksek ahlâka sahip, hem mutaassıp olmaksızın dine en saygılı kavim olmuşlardır. Taassuba tenezzül etmemişlerdir. Ama İslâm milletleri içinde *Kur'ân*'ı abdestsiz tutmıyan tek kavmin de Türkler olduğu bilinmektedir. Tarih tetkik edilirse, pek çok kavmin, dindar olmaktan çok, mutaassıp oldukları müşâhede edilir.

Millî bir ahlâk, millî ahlâk telakkıyleri de olduğu muhakkaktır. Aynı dinden olan milletlerin ahlâk ve karakterleri birbirine hiç benzemez. Din, milletlerin karakterlerini derinlemesine değiştirmez. Yalnız ibâdet, aynı mezhebde olanlar için birdir. Hanefî bir Türk ile Hanefî bir Cavalı, aynı şekilde ibâdet eder. Fakat bir Cavalı ile bir Türk'ün din ve dünya görüşü arasında, hiç bir münasebet yoktur. Meşrûtiyet'te Yahyâ Kemal, bir Türk Müslümanlığı olduğunu yazdığı

zaman, Türk tarihini iyi bilmiyen nâzır ve vezirlerden ihtiyar Reşîd Âkif Paşa, kendisini — çok nâzikâne şekilde — azarlamıştı. Mütâreke içinde bir gün aynı muhterem paşa, Yahyâ Kemâl'e bir bayram namazında tesadüf etmiş, yıllar önceki fikrini değiştirdiğini, Yahyâ Kemâl'in fikrine geldiğini söylemiştir.

Hıristiyanlık, târik-i dünyâlığı kabûl eden bir dindir. *İncil*'de, tokat yiyen Hıristiyan'ın, diğer yanağını çevirmesi emredilir. İslâm ise aktivite dinidir. Cihad fikrinin şampiyonudur. Miskinlikle ilgisi yoktur. Din her şeyden ibaret olsa ve her şeyi düzenliyebilseydi, bugün Müslümanlar'ın dünyaya hâkim olmaları îcâb ederdi. Fakat bugün dünyaya Hıristiyanlar hâkimdir. Ve bugün Batı dünyası, Türkiye dahil, İslâm dünyasından çok daha dindardır. Bu Hıristiyan üstünlüğü için "ne zamandan beri?" diye bir soru tevcîh edilirse, gerçi tarihçi, "yalnız 2 asırdan beri" cevabını vermiye mecburdur. Ondan önceki on asırda İslâm'ın üstün bulunduğu da bir vâkıadır. Önümüzde daha milyarlarca yıl olduğu da âşikârdır. Fakat günümüzün gerçekleri gözler önündedir ve te'vil kabûl etmez.

Türkler'in eskiden beri ahlâklı bir kavim olmaları, İslâm dinine geçişlerini çok kolaylaştıran unsurlardan biridir. Ahlâkı ekmel hâle getirmek misyonunda olan bir dinin prensipleri, Türkler'e çok sevimli gelmiştir. Böyle bir dini artık Türkler, şarlatanlığa ve müsamahasızlığa, taassuba ve zulme kapılmaksızın, çok sevmişlerdir. Ateşli bir inançla savunmuşlardır. Türkler olmasaydı Haçlılar, Kudüs'te değil, Mekke'de idiler. XI. asırda Mekke'de olabilen bir Haçlı sürüsü de, İslâm'ın cihanşümûl pozisyonuna son verirdi.

Milliyet fikrinin İslâm dinine ve kardeşliğine aykırı olduğunu savunan Meşrûtiyet fikir adamları, yanılmışlardır. Çok canlı milliyetler, İslâm kardeşliğine yalnız güç kazandırır. Cansız milliyetler ise, İslâm dinini, sömürgeler dini hâline getirmiştir.

Ahlâk :

XVIII. asrın sonlarında Türkler arasında çeyrek asır yaşıyan d'Ohsson, şöyle der (IV, 309) :

"Osmanlılar, *Kur'ân*'da ifade edilen doğruluk, ahlâk ve namus prensiplerine çok bağlıdırlar. Aralarındaki bütün sosyal münasebet ve düzen, iyi niyet ve şefkate dayanır. Başka ülkelerde olduğu gibi, aralarında yazılı anlaşma yapmıya lüzum görmezler. İyi niyet ve söz, her şeyi halleder. Osmanlılar, verdikleri sözün esîridirler. Bu tutumları, yalnız dindaşlarına karşı değildir. Hangi dinden olursa olsun, yabancılara karşı da böyle hareket ederler. Sözlerini tutma hususunda, onlara göre müslim ve gayrı müslim olmanın hiç bir farkı yoktur. Gayrı meşrû olan her kazancı, ahlâksızlık ve dine aykırı görürler. Gayrı meşrû edinilmiş servetin, bu dünyada da, öteki dünyada da insanı bedbaht edeceğine, samîmî şekilde inanırlar". d'Ohsson'un sözleri burada bitti.

Birinci Cihan Harbi'ne kadar Müslüman bir kadının fuhşunun, nâdir bir hâdise olduğu bilinmektedir. İslâm dinini kabûlden önce de Türkler'in durumu böyleydi. Câhiliyye devri Arapları gibi ahlâksızlık içinde yüzmüyorlardı. Türk kadınının ahlâkı, bütün Ortaçağ metinlerinde övülür. Marco Polo, Türk kadınının "dünya'nın en temiz ve ahlâklı" kadını olduğunu söyler. Vambery, Eski Türkçe'de "fâhişe" ve "piç" kelimelerine tekabül eden bir kelime bulunmadığını, bu kelimelerin Farsca'dan Türkçe'ye geçtiği, itina ile kaydeder.

Âile, Eski Türkler'de en kutsal müessese idi. Âile mahremiyetini hiç bir şey ihlâl edemezdi.

Şahsî ahlâk gibi millî ahlâk da üstündü. İslâm'dan önceki Türk toplumu, milliyetçi bir toplumdu. Orhun Kitâbeleri'ndeki milliyetçi rûha erişebilmek, diğer milletler için, son asırlarda mümkin olabilmiştir. M. Ö. 36'da Türk hâkanı Çiçi Yabgu'nun meşhur nutkunda "millet olduk" diye bir cümle vardır ki, bu iki kelimelik hârika cümle, bundan 2.013 yıl önce söylenmiştir. Gene bu nutukta şu parıltılı cümleler yer alır: "Biz ölsek de, kahramanlığımızın şöhreti kalacaktır. Yalnız bu şöhret, çucuklarımızı ve torunlarımızı, diğer kavimlerin efendisi kılmaya yeter." Çocukların ve torunların, gelecek kuşakların şânı ve varlığı için ölmek... 2.000 yıl önce Türk milliyetçiliği, bu seviyeye erişebilmiştir. Millî ahlâk bu idi. Bencil değildi, geleceğe dönüktü. Şahsî değil, toplum içindi. Murad Hudâvendigâr'ın Kosova'sında, Mustafa Kemâl'in Sakarya'sındaki ruh, bu ruhtur. Öyle üç beş asırda olmamıştır, olacak şey de değildir.

1602 yılında yazan bir Erdelli Macar tarihçisi, Szamosközy şöyle der : "Kan içici Romen, Sırp ve Almanlar'ın biz Macarlar'a yaptığı muameleyi, değil Osmanlılar, Kırım Tatarları bile asla irtikâb etmemişler, bunlar bize karşı şefkatle davranmışlardır".

Gerçek Türk ahlâkı, büyük bir hoşgörürlüğe ve müsamahaya yer verir. Taassup sevilmez. Türk'e göre taassup ve yobazlık, kendine emniyeti olmıyan şahıs ve toplumlara vergidir. Türk edebiyatı asırlarca yobazlarla alay etmiş, onları kınamıştır. Türk, imanından o derecede emindir ki, asırlarca Bizans mozaikleri karşısında namaz kılmış, bu mozaikleri kapatmayı bile düşünmemiştir. Ayasofya 1453'te cami, hem de protokolde bütün Osmanlı Cihan Devleti'nin birinci camii olduğu halde, tympanon duvarındaki mozaikler 1573'te Mimar Sinân'ın büyük tamiri sırasında, kubbe mozaikleri 1580 - 1592 arasında, sonra 1630'dan az önce, tamamı 1672'de — hiç tahrib edilmeden — üzerine badana çekilerek kapatılmıştır. Doğu kemerlerindeki mozaikler ancak 1801'de, geri kalanlar da 1750'de badana ile örtülmüştür. Bu durum, asırdan asra taassubun arttığını, Osmanlı şevketinin taassubla alâkası olmadığını gösterir. Selânik Ayasofya Camii'ni XX. asır başlarında II. Abdülhamîd, hem Bizans, hem Türk kısımlarına aynı derecede para harcıyarak, büyük masraflarla onarmıştı. Selânik, 1913'te Yunanlı'nın eline geçti. Derhal kiliseye çevrildi. 1950'ye doğru, Türkler tarafından XVI. asırda yapılan âbidevî son cemaat revâkı, taş oymacılığı şâheseri olan minber, kürsü ve müezzin mahfili, hiç bir iz bırakılmamacasına kaldırılıp tahrîb edildi. Kendine güveni olmıyan toplumlar, dinde olsun, rejimde olsun, mutaassıbdırlar.

Milletlerin seciyyesi, karakteri, bin yılda oluşur. Daha önceki Yunanlı da böyleydi. 1147'de II. Haçlı seferinde, Bizans imparatoru, Almanya imparatoru ve Fransa kralı, Anadolu'ya girmişlerdi. Anadolu Türk devleti, Türkiye, ancak 70 yıllıktı. I. Sultan Mes'ud, koalisyon ordularını yok etti. Haçlı Şövalyeleri, Anadolu dağlarına can attılar. Yerli Rumlar, şövalyeleri buluyor, yaralıları öldürüp soyuyorlardı. Sultan Mes'ûd ise şövalyeleri aratıyor, bulduruyor, tedavi ettiriyor, hastahanelere yatırtıyor, Rumlar'dan çaldıkları para ve eşyalarını aldırtıp onlara iâde ediyordu. Bunları bize, olayın şâhidi Fransız şövalyesi Odon da Deuil anlatıyor. Nitekim 40 yıl sonraki III. Haçlı seferinde, bir Türk subayı olup sonra hükümdarlığa yükselen Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin âlî-cenablığı, Arslan Yürekli Richard'ı hayretlere düşürecektir.

Osmanlı toplumuna girmek serbesttir. Müslüman olmak, samîmî olarak bu dine inanmaktan başka şartı yoktur. Ama bu toplumdan çıkmak serbest değil, yasaktır, cezası ölümdür. Kişi ve toplum, asla din değiştirmeye zorlanmaz. Ama kişi hür vicdânı içinde düşünüp taşınıp Müslüman olmaya karar verdikten sonra, artık bu dini bırakamaz. Müslüman'la evlenen Hıristiyan veya Mûsevî kadın, dinini muhafaza eder, Müslüman olmıya zorlanamaz, fakat çocukları ancak Müslüman olabilir. Tekrar eski dinine dönmek istiyenin, Türkiye'den savuşması şarttır. Osmanlı toplumu içinde böyle bir şey mümkin değildir. Maamâfih İslâm dininden dönene imanını tazelemesi teklîf edilir. Bunu reddettiği takdirde cezalandırılır. Kitle halinde ihtidâ (İslâmlaşma) olayı azdır. Arnavutlar'da, Boşnaklar'da, Girit Rumları'nda, Çerkesler'de ve öbür Kafkas kavimlerinde görülür. İhtidâlar daha çok şahsîdir. Sadrâzamlardan bir ikisinin Hıristiyan ana ve babaları dinlerini, oğulları sadrâzam olduktan sonra da muhâfaza etmişlerdir. Zira, iman, şahsî, vicdânî, kişi ile Tanrı arasında bir iştir.

Samîmî Türk dindarlığı, Türk toplumunu ahlâklı, Türk ordusunu muzaffer kılmıştır. Yobazlık, gösteriş dindarlığı, menfaatçi dincilik ise, Türk toplumuna ahlâksızlık tohumları ekmiş, Türk ordusunun mânevî yapısını berbâd etmiştir. Dinsizlikten bahsetmiye lüzum yoktur, çünkü böyle bir mikrop, Osmanlı devri Türk toplumunda meçhuldü.

Hukuk :

Osmanlı devleti, sanıldığı gibi, bir şerîat devleti değildir. Eski Türk hukukundan gelen ve "hâkaanî" veya "sultânî" denilen sistem, devletin yüksek menfaatlerini kollıyan bir düzendi. Bu düzene göre yasama yetkisi, padişahındı veya padişah adına yapılırdı. Medenî hukukta geniş ölçüde şerîat ve Hanefî hukuk sistemi uygulanıyordu. Fakat ceza hukuku ve diğer sahalarda, kesin şekilde sultânî hukuk hâkimdi. Devletin başından sonuna kadar, durum budur.

Esasen Hanefî mezhebinin istihsân müessesesi (ki Mâlikî mezhebinde de "istislâh" adıyle mevcuttur), devletin teşrî (kanun koyma) yetkisine dinî bakımdan da hayli kolaylık ve serbestlik getiriyordu. Tabiî "sultânî" ve "hâkaanî" denen ve elimizde "kanûn-nâme" adıyle yüzlercesi bulunan kanunlardaki hükümlerin, şeriat hükümleriyle açıkça çelişmemesine dikkat edilmiştir. Bu hususta Kanûnî Sultan Süleymân'ın, büyük hukukçu Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi'ye hazırlattığı yasalar, millî ve dinî hukukun uyuşturulması bakımından da bir şâheserdir.

Klasik Osmanlı düzeninde 4 Sünnî mezheb de haktı. Gerçi Türkler'in tamamı ve İslâm'ı Türkler'den alan Arnavut, Boşnak, Çerkes gibi kavimler tamamen Hanefî idi. Padişah - halîfenin mezhebi de Hanefî idi. Fakat halîfe sıfatıyle, 4 Mezheb'in de başı idi. Devletin Şâfiî tab'ası da çoktu. Kuzey Afrika'da ise Mâlikî tab'ası vardı. Hanbelî tab'ası azdı. Devletin Şiî tab'ası da mevcuttu (Yemen'de Zeydîler, Irak'ta Câferîler). Hattâ küçük Hâricî tab'ası da vardı. Bunların topu Müslüman'dı ve bunların dışında kalanlar, başka din ve medeniyetten olanlar, imparatorluğun tab'ası olsun, yabancı olsun, "kâfir" idi.

Osmanlı terminolojisinde ve halk anlayışında "kâfir, küffâr, kefere", ancak "barbar, yabancı" mânâsındadır. Yunanlılar'ın ve Romalılar'ın başka medeniyetten olanlara "barbar" demeleri gibi, Osmanlılar da, kendilerine yabancı medeniyetten olanlara böyle demişlerdir.

Bizzat padişah, adalete itaat ederdi. Padişahın adalete itaati, tab'asına örnek olmak içindi. Yoksa devletin yüksek menfaati neyse, o şekil uygulanırdı. Körü körüne kanunculuk diye bir şey yoktu. Devletin menfaati neyse, o kanun ve hüküm getirilirdi.

4 sosyal sınıf vardır: Devlet görevlileri, şehir - kasaba halkı (burjuvazi), köylü ve köleler. Devletten maaş veya maaş yerine bir toprağın işletme hakkını (dirlik) alana, asker olsun, sivil memur olsun, "askerî" sınıf denmektedir. Bunlar vergi ödememektedirler. Burjuvayı, esnaf ve tüccar teşkîl etmektedir. Bunlara ve köylüye "reâyâ" denmektedir. Bu sınıflar, kazançlarına ve ürettiklerine göre vergi vermektedirler. Toprağa bağlı köle (serf) yoktur (Avrupa ve Amerika'da XIX. asır sonlarına kadar mevcuttur). Ancak şehirde zenginlerin kullandıkları köleler vardır. Bunlar, imparatorluk dışından getirilmiş ve köle olarak satılmış kimselerdir. Devletin tab'asından köle olmak mümkin değildir. Bu dört sınıftan birinden diğerine geçmek mümkin ve kolaydır. Asâlet olmadığı için, hiç bir baraj yoktur. Kölelikten ve köylüden gelen pek çok sadrâzam ve padişah damadı mevcuttur. Doğuştan imtiyazlı olan tek aile, Osmanoğulları'dır. Yalnız baba tarafından Osmanoğlu doğmak, o şahsa doğuştan imtiyaz sağlamaktadır. Bunun dışında bir yoksul köylü de, bir sadrâzam çocuğu kadar, devletin her türlü makamına çıkmayı ümîd edebilmekte ve çıkabilmektedir.

Büyüklük asırlarında imparatorlukta Türk unsuru, beşte bir civarında idi. Bütün imparatorluklar gibi bir kavimler meşheri idi. Fakat Türkçe, Habeşistan'dan Kafkasya'ya, Cezâyir'den Macaristan'a kadar her yerde tek resmî dildi. Türkçe bilmiyenin devlet hizmetinde şansı yoktu. 1908 meşrûtiyetinden sonra bile durum bu idi. Arnavutluk'tan Yemen'e kadar bütün resmî eğitim, adalet ve muameleler, Türkçe idi. Binâenaleyh İslâm dininden sonra Türkçe bilmek de resmen birbiriyle eşit olan bütün padişah tab'aları için bir imtiyaz değilse bile, bir ilerliyebilme unsuru idi.

Sayıları on milyonları bulan Gayri Müslim tab'anın, devlet görevlisi olmamaları dışında başka mühim bir eşitsizlikleri yoktu. Din hürriyeti, Müslüman için neyse, en küçük bir fark olmaksızın, Hıristiyan ve Mûsevî için de o idi. Bir Müslüman hangi ticareti yaparak ne derecede zenginleşebiliyorsa, bir Gayri Müslim de aynı şekilde, devletin kanunları çerçevesinde ve vergilerini ödiyerek, aynı derecede servet edinebiliyordu. Servet edinebilmesine en küçük kayıt konmamıştı. Medenî davalarını Gayri Müslim cemaatler, kendi aralarında ve kilise mahkemelerinde çözerler, Türk idaresi, Hıristiyan tab'asının medenî hukuka ait işlerine karışmazdı. Yalnız ceza davalarına, Türk kadısı bakardı. Gayri Müslimler için tek imtiyazsızlık, bir Gayri Müslim istediği takdirde Müslüman olabildiği halde, bir Müslüman'ın Hıristiyan ve Mûsevî olabilmesinin imkânsızlığı idi. Bu durum, idam cezası ile yasaklanmıştı.

Osmanlı ceza sisteminde kadın asılamazdı. Yalnız iple boğulmak suretiyle idam edilebilirdi ki, bu da çok nâdirdir.

1856 hatt-ı hümâyûnu ile devletin Hıristiyan ve Mûsevî tab'ası da sivil memuriyetlere getirilmiye başlandı. İmparatorluğun hayatının son üç çeyrek asrında, azınlıklardan pek çok büyükelçi, nâzır, vali, vezir görülür. Askerî rütbe verilenler de vardır. Fakat asla birlik kumandanı subay olamamışlardır. Harb okullarına alınmamışlardır.

İlmiyye sınıfı :

Osmanlı düzeninde devlet görevlisine "askerî" denilmektedir. Bu kelime sonradan, yalnız muhârib sınıfa tahsis edilmiştir. O devirde sadece devlet memuru demekti. Diğer vatandaşlar gibi vergi ödemezdi. Buna karşılık, devlete hizmet ederdi. Hizmeti karşılığında maaş, vakıf geliri veya dirlik alırdı.

Klasik Osmanlı devrinde devlet görevlisi, üç sınıfa ayrılırdı : Muhârib sınıf ki, yalnız ordu ve donanmadan ibaret değildi, eyâlet ve sancakların mülkî idaresi de bu sınıfın elindeydi. Mülkî idarenin sivillere geçmesi, Tanzimat'la başlar. Bu sınıfa "seyfiyye" (seyf = kılıç) denirdi. İkinci sınıf kalemiyye idi, sonradan mülkiyye sınıfı denmiştir. Sivil sınıftır, fakat imtiyaz bakımından askerlerden hiç bir farkı yoktur. Başlıca maliye, hâriciye (dış işleri), yazışmalara ait bütün işler (nişancılık) bölümlerine ayrılırdı. Bu işler, kalemiyye veya mülkiyye sınıfının elindeydi. Üçüncü sınıf, ilmiyye idi. Bütün din işleri, adalet ve eğitim, bu sınıfın elindeydi. Bu sınıfa "ulemâ" ve "ulemây-ı rüsûm" da denirdi. Hepsi ilmî rütbe sahipleri idiler. Fakat ilim, bu sınıfın tekelinde değildi. Başka sınıflardan ve devlet görevlisi olmıyanlardan da çok bilgin yetişmiştir.

Bu üç sınıftan birinden diğerine geçmek tamamen imkânsız değilse de çok zordu. Zira eğitimleri, apayrı idi. İlmiyye sınıfının bir husûsıyeti, yüksek öğrenim diploması olmıyanın, bu sınıfın en alt kademesinde bile yer almaması idi. Mutlaka yüksek dereceli medreseyi bitirmek icâb ediyordu. Diğer iki devlet görevlisi sınıf, yani subaylar ve mülkî sınıf için ise, bir tahsil mecburiyeti yoktu. Liyâkat esastı. Tanzimat'tan önceki düzen bu idi. İlmiyye sınıfı için Arapca bilmek mecburî idi. Meraklılar Farsca da öğrenirlerdi. Mülkiyye - kalemiyye sınıfı için hem Arapca, hem Farsca şarttı. Askerî sınıf için Türkçe bilmek yeterli idi. Ancak korsan ve akıncı sınıfından olanlar en az bir, çok defa bir kaç yabancı (bilhassa Avrupa) dili konuşurlardı. Bu üç sınıf arasındaki diğer bir husûsıyet, ilmiyye ve kalemiyye - mülkiyye sınıfından gelenlerin yüzde doksan nisbetinde Türk asıllı olmalarıdır. Bu sınıflarda Gayrı Türk Müslüman kavimlerden olanlar bile çok nâdirdir. Askerî sınıfta ise XV. asrın ortalarından itibaren 2 asır kadar devşirme menşe'li olanlar ağırlık kazanmışlardır. Tamamına yakın Türk olan askerî sınıflar bu 2 asırda akıncılar, korsanlar, azablar ve tımarlı sipahisinden ibaretti.

Ulemâ, Hıristiyan dinindeki clergé değildir. Hâkimler ve prafesörler hey'etidir. Orta ve yüksek öğretimin tamama yakını, mahkemelerin tamama yakını ve büyük camilerin idaresi, tamamen bu sınıfın elindedir. Küçük camilerde imam olmak, ilkokul öğretmeni olmak için, ulemâ sınıfından olmıya yani yüksek dereceli medrese bitirmeye lüzüm görülmemiştir. Ulemâ sınıfının kontrolü dışında bulunan başlıca yüksek öğretim müesseseleri, Saray-ı Hümâyûn'daki Enderûn Mektebi ile, bazıları birer akademi şeklinde teşkilâtlanmış dergâhlar (büyük tekkeler) idi. Ceza davalarının devletin politikası ile ilgili olanları da ulemâ sınıfının kontrolü dışında, padişahın, hükûmetin ve onların eyâletlerindeki temsilcilerinin elinde idi. Buna karşılık bütün şehir ve kasabaların belediye teşkilâtı, ulemâ sınıfının elinde idi. Bir beldenin kadısı, aynı zamanda o beldenin belediye başkanı idi ve yetkileri bugünkilerden çok fazla idi. Tanzimat'a kadar ilmiyye sınıfının yetki ve görevleri ana çizgileriyle böyledir. Tanzimat ile sivil görevliler, hem asker sınıfının , hem ulemâ sınıfının

Kanûnî'nin şeyhulislâmlarından Kemal Paşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi

görevlerinin büyükçe kısımlarını devralmışlar, idare sivilleştirilmiştir. Zira ulemâ sınıfı da, cübbe ve sarıkları ile, üniformalı bir sınıftı. Üstelik kendilerine idam cezası tatbik edilememesi bakımından, asker sınıfından daha imtiyazlı idiler.

Ulemâ sınıfının başı, şeyhulislâm efendi idi. Devletin, sadrâzamdan sonra ikinci görevlisi idi. Din işleri, mahallî idareler, vakıflar, eğitim ve kültür müesseseleri ve mahkemeler, onun emir, kontrol ve yetkisinde idi. Fakat bu müesseselere yüksek görevli tayin etme yetkisi şeyhulislâmın değil, sadrâzamın idi. Şeyhulislâmın en yüksek görevi ise, fetvâ vermekti. En büyük müftü idi. Önceleri azledilemez, hayat boyu tayin edilirlerdi. 1589'dan itibaren, onlar da azledilebilen memurlar arasına girdiler. 1425'te kurulan bu müessesede 5 asır içinde 131 şeyhulislâm gelip geçmiştir (175 tayin).

Şeyhulislâmın iki yardımcısı, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri idi. İkisi Dîvân-ı Hümâyûn üyesi yani bakan idiler. En yüksek hâkimler bunlardı. Şeyhulislâm, Dîvân üyesi değildi. Dîvân-ı Hümâyûn'da sadrâzamın sağında 2. vezir, onun yanında 3. vezir, sadrâzamın solunda Rumeli kazaskeri, onun yanında Anadolu kazaskeri otururdu. Kazaskerler ayrıca haftada 5 defa makamlarında yüksek davalara bakarlardı. Rumeli cihetindeki kadılar Rumeli, Anadolu(Asya) cihetindekiler de Anadolu kazaskerine bağlı idiler.

Ulemâ sınıfının bunca görevi içinde belki en mühimmi adalettir. Muhâkeme mutlak şekilde açık, alenîdir. Bu bir

II. Abdülhamîd devrinde (1876 - 1909) şeyhulislâm efendi yazlık büyük üniforması ile

prensiptir. Kadı, önüne getirilen bütün hukukî mevzuları bildiği iddiasında değildi. Bu da diğer bir prensiptir. Onun için kadı, göreceği davanın konusunu en iyi bilen bir veya bir kaç ehl-i vukufu yanında bulundurur. Onların söyleyecekleri ile kayıtlı değildir, vereceği hükümde müstakildir. Fakat bu ehl-i vukufun söyledikleri de adlî sicille geçirilmek mecburiyeti vardır. Bu şekilde kadı'nın tarafsızlığı, bir kat daha teminat altına alınmış olur. Kadı'nın bulunduğu yerin müftüsü, kadı'nın istişâre edeceği kimselerin başında gelir. Davada taraflardan biri olsun, kadı olsun, müftünün fetvâsını isteyebilir, buna hakları vardır. Ancak kadı, hükmünde fetvâ ile de bağlı değildir. Bunun sebebi şudur : Müftü, dini, dinî görüşü temsil ve tesbît etmektedir. Kadı ise, devlet otorite ve menfaatinin temsilcisidir. Osmanlı düzeni budur. Kuru hukuk kalıpları için devlet menfaatinin ihlâl edilemiyeceği prensibi hâkimdir. Zira hukuk kalıpları da, her şey gibi, devletin ayakta durması ile kaimdir ve devletin ayakta durması içindir.

Kadı'nın hükmünün temyizi, pratik bakımdan, imkânsız denecek derecede müşkildir. Bir kadı'nın verdiği kararı ancak İstanbul'daki kazaskerler yahut Dîvân-ı Hümâyûn (Bakanlar Kurulu) temyîz edebilmektedir. Bir imparatorlukta bu iş çok zordur. Kahire'deki veya Budin'deki bir vatandaşın o zamanın imkânları ile İstanbul'da temyiz davası açması, hiç de kolay bir iş değildi. Bu bakımdan adalet için en büyük teminat, kadı'nın vicdanıdır. Bugün de böyledir. Fakat kadı'da vicdan yoksa ne olacaktır? Böyle bir kadı'yı halkın toplu halde şifâhen veya yazılı olarak o bölgenin en büyük mülkî âmirine, yani sancak beyi veya bizzat beylerbeyine şikâyet etme hakkı vardır. Mülkî âmirin böyle bir şikâyeti alt etme hakkı tanınmamıştır. Mutlaka müfettiş tahkikatı yaptırılır. Bilerek veya rüşvetle haksız hükmettiği anlaşılan kadı'nın istikbali mahvolur. Sistem böyle işletilmiştir. Fakat aslında bu da bugünki anlayışımıza göre sağlam bir temyiz yolu değildi. Zira sancak beyi ve beylerbeyinin kadı'-yı azletme, cezalandırma ve onun kararını değiştirme yetkisi yoktur. Kadı'nın âmiri, ya Rumeli, ya Anadolu kazaskeridir. Bu iki efendi de İstanbul'da oturmaktadır. Cürm-i meşhutluk bir vak'a olmadıkça, koca bir eyâlet beylerbeyisi, bir ilçe kadısına müdahale etmemektedir. Devlet güvenliğini ilgilendiren bir olay olmadıkça, beylerbeyinin kadıyı tevkif yetkisi yoktur ve bu, Osmanlı tarihinde çok nâdirdir. Üstelik mahallî zâbıta, tamamen kadının emrindedir. Zira kadı, o beldenin hem belediye başkanıdır, hem de kazâ kadısı ise, ilçenin başı, yani kaymakamıdır. Bütün aksaklıklarına rağmen, klasik Osmanlı adalet sisteminde daha iyi bir yol bulunamamıştır. Bulunması da o günün ulaştırma imkânları ve imparatorluğun akıl almaz genişliği gibi sebeplerle, mümkin değildi. Mülkî - askerî âmirlere kadı üzerinde yetki verilse, adaletin bağımsızlığı zedelenecekti. Kadı, üzerindeki ufak tefek kayıtlardan da uzak tutulsa, vicdansız bir hâkim durumuna düşmesi kolaylaşacaktı. Fakat en çok örf ve âdet, büyük rol oynamış ve adaletin iyi işlemesini sağlamıştır.

Kadı'nın, medresenin yüksek kısmından diplomalı olması şarttır. Tahsilsiz sadrâzam olmak kaabildi. En küçük kazâya kadı olunamazdı. Belirli bir suçu olmaksızın azledilemezdi. Ticaret yapması yasaktı. Borç alıp veremez, hediye kabûl edemez, umumî ziyafetlerde bulunamazdı. Sadrâzam dâhil hiç kimse, devlet güvenliği ile ilgili olmıyan bir kadı kararını değiştiremezdi.

Klasik devir Osmanlı imparatorluğu 2 500 kadar ilçeye ayrılmıştı. "Kazâ" denen ve sınırları bugünkilerden çok daha geniş olan bu ilçelerin mülkî ve beledî âmiri ve hâkimi kadı idi. Her kazâ bir kaç nahiyeye ayrılmıştı. Nahiyenin başında nahiye müdürü, belediye başkanı ve hâkim olarak nâib bulunurdu. Bu nâibler, kazâ kadısına karşı sorumlu idiler. Sancak merkezlerinde "molla" denilen büyük kadılar bulunurdu. Sancak, bugünki il'dir. Bunlar, kazâ kadılarının hiç bir şekilde âmiri değillerdi. Yalnız sancak merkezinin belediye başkanı ve başhâkimi idiler. Sancak merkezinde sancak beyi denilen tümgeneral veya orgeneral bulunduğu için, sancak kadıları, kazâ kadılarının aksine, mülkî âmir değillerdir. Eyâlet kadıları, büyük mollalardı. Bunlar da eyâlet merkezi olan şehirde hükmederlerdi. Eyâletin başında beylerbeyi denilen orgeneral veya mareşal vardı.

Müftüler, o mahallin İslâm mezhebinden oldukları halde, kadıların hepsi Hanefî, zâten Türk asıllı idi. Ama davacı, davasının Hanefî hukukuna göre değil, Şâfiî, Mâlikî veya Hanbelî sistemine göre görülmesini istediği takdirde, kadı, bu isteğe uymaya mecburdu. Fakat Hanefîlik en liberal mezhep olduğu için bu istek çok yapılmaz, Şâfiî ve Mâlikî tab'a bile davasının Hanefî sistemine göre görülmesini isterdi.

Bütün bu özetten anlaşıldığı gibi kadı, bir din adamı değildir. Dinin temsilcisi değildir. Mülkî salâhiyetleri de taşıyan bir hâkimdir. O beldenin din temsilcileri, müftüsü ve cami adamlarıdır.

Osmanlı düzeninde hemen tevzî edilmiyen adalet, adaletsizlik sayılırdı. Osmanlı adaletinin hızlı yargıdaki şöhreti bütün dünyada biliniyordu. d'Ohsson "2 veya 3 celse nâdirdir, ekseri davalar bir celsede hükme bağlanır" demektedir (VI, 204 - 5). Ricaut (II, 237) "en mühim davalar bir saat içinde hükme bağlanır. Hüküm, derhal infâz edilir. Avrupa'da olduğu gibi hükmü geciktirecek oyunlardan hiç biri tatbik edilemez" diye yazar. Stochove (s. 148) "medenî olsun, cezaya ait bulunsun, dünyanın hiç bir yerinde, Türkiye'deki kadar davalar hızlı halledilmez. En büyük davalar 3 veya 4 gün sürer" kaydını düşmüştür. Klasik Osmanlı devrinde Türkiye'yi iyi tanıyan Avrupalı gezginlerin müşâhedeleridir.

Bir kaç bin hâkimle, akıl almaz genişlikteki bir imparatorlukta bu derece hızlı yargı nasıl mümkin oluyordu? Bunun cevabı, davaların, bugünkine nisbetle pek az olmasıdır. Vatandaş, ancak pek mühim, içinden çıkılmaz meseleler için kadı huzûruna giderdi. Ufak tefek anlaşmazlıkları, büyük otoriteleri olan aile reisleri, eşraftan olan zatlar, esnaf kedhudâları (sendika başkanları) çözerdi. Böyle şeyler için, çok mühim bir adam sayılan kadı'nın huzûruna çıkıp adalet istemek saygısızlık ve ayıp sayılırdı. Gerçi kadı, bir akçalık bir dava bile önüne getirildiği zaman bunu hükme bağlamıya mecburdu. Fakat böyle ehemmiyetsiz ihtilâflar asla mahkeme sicillerine geçen bir dava hâline getirilmezdi. Toplumun yapısı böyle idi. Üstelik bir kadı veya nâib, ancak yarım gün çalışabiliyor, diğer yarım gününü beledî işlerle uğraşarak geçiriyordu. Dava sayısı kalabalık olan İstanbul gibi büyük beldelerde "gece nâibi" denilen nöbetçi hâkimler vardı. Bunlar davaları kadı nâmına geceleri rü'yet edip ekseriya hemen karara bağlıyorlardı.

XVI. asır kazaskeri

Kazasker mahkemesinde kararı bozulan kadı, çok kötü sicil almış olurdu. Terfî imkânları kapanırdı. Eğer bozulma sebebi kadı'nın rüşvet alması veya bir menfaat karşılığı taraf tutması ise, kadı, ulemâ silkinden çıkarılırdı.

En büyük kadı, İstanbul kadısı idi. Aynı zamanda taht şehrinin belediye başkanı idi. Bazan bakan olarak Dîvân-ı Hümâyûn'a katılırdı. Halk arasında adı "İstanbul Efendisi" idi. Kazasker pâyesiyle bu görevi yapar ve ayrılınca fiilen Anadolu kazaskerliğine getirilir, sonra Rumeli kazaskeri ve şeyhulislâm olurdu. Galata, Eyüb, Üsküdar, Silivri, Çatalca kadıları ve 100'e yakın nâib (nahiye müdürü, nahiye hâkimi ve nahiye belediye başkanı), İstanbul Kadısı'na karşı sorumlu ve ona bağlı idiler. İstanbul kadısının âmiri, adalet mevzularında Rumeli kazaskeri, beledî mevzularda ise doğrudan doğruya sadrâzamdı. Kendi yetkisi dışında bir işi icrâ etmek isterse, Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat edip hükûmet kararı alırdı. Yeryüzünün 3 asırdan fazla bir zaman için en büyük ve kalabalık şehri olan İstanbul'un belediye başkanı olarak İstanbul Efendisi'nin görevleri, aklın almıyacağı derecede çeşitli idi. Her şey padişahın gözü önünde olduğu için belâlı bir makamdı. Fakat bu makamda bulunup başarı göstermeden fiilen kazasker ve şeyhulislâm olmak da hemen hemen mümkin değildi. Bir görevliler ordusu, İstanbul Efendisi'nin emrinde, çeşitli işlerle uğraşırlardı. İstanbul'dan sonra imparatorluğun en kalabalık beldeleri Kahire ve Edirne idi. Buraların kadılarının sorumlulukları da çok büyüktü. Zaman zaman protokol sırası değişmekle beraber, kadıların umumî protokol sırası şöyle idi: İstanbul, Mısır (Kahire), Budin (Budapeşte), Bağdad, Edirne, Bursa, Mekke, Medîne, Şam, Haleb, Belgrad, Bosnasarayı, Konya, Sofya, Kütahya, Tameşvar, Diyarbekir, Erzurum, Musul, Sivas, vs. (Hammer, XIV, 70).

Koçi Bey, 1640'ta imparatorluk teşkilâtını anlatırken, devletin 2 400 kazâ dairesine (ilçe) ayrıldığını, bunun 1 700'ünün Anadolu, 700'ünün Rumeli kazaskerlerine bağlı bulunduklarını, bu kadılara bağlı binlerce nâib (nahiye kadısı) olduğunu yazar.

Eğitim :

Medrese, XI. asrın sonlarında Selçuklular'ın kurduğu ve geliştirdiği bir eğitim müessesesidir. XIX. asrın başlarına kadar Osmanlı Türkiyesi'nde de esas eğitim müessesesi olarak kalmıştır. Fakat medreseler dışında okullar da vardı.

Medresenin bugünki ortaokul, lise ve üniversite seviyesine tekabül eden kısımları vardı. Yani hem orta, hem yüksek eğitim veren bir müessese idi. İlk öğretim, medrese dışı idi. Maâmafih bir çok medresenin yanında bir de "mekteb" vardı. O devirde "mekteb" in mânâsı ilkokuldur.

Medrese dışı yüksek öğretimin en başlıcası şüphesiz Saray-ı Hümâyûn'daki Enderûn idi. Çok teşkilâtlı bir saray üniversitesi idi. Bir çeşit harb akademisi olduğu gibi, her türlü güzel san'atları öğreten kısımları da vardı. Enderûn Üniversitesi'ne, diğer saray okulları talebe verirlerdi ki bunlar lise derecesinde idi (en meşhurları: İbrahim Paşa Sarayı, Galata Sarayı, İskender Çelebî Sarayı, Edirne Sarayı). Tekkelerin bilhassa Mevlevî - hâneler'in bir çoğu da çeşitli alanlarda yüksek eğitim veriyorlardı. Bir çok vezir sarayında da eğitim teşkilâtı vardı; buralardan çok değerli devlet adamları yetişmiştir. Cami derslerini, *Kur'ân* kurslarını da buna ilâve etmek lâzımdır. Hepsi medrese dışı eğitimidir. Başka eğitim müesseseleri de vardı.

Medreseyi bu beraber yaşadığı müesseseler değil, Batı usûlünde açılan okullar itibardan düşürdü. XVIII. asrın başlarından itibaren askerî ve teknik okullar açıldı. Asrın sonlarına doğru Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn yani bugünki Teknik Üniversite ile Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn yani bugünki Deniz Harb Okulu kuruldu. Batı usûlü teknik öğretim veren, bilhassa istihkâm, topçu ve deniz subayı yetiştirmek yani millî savunma gayesiyle kurulmuş köklü, büyük müesseselerdi. XIX. asırda bu sahadaki okullar büsbütün çoğaldı. Piyade ve süvari subayı yetiştirmek için bu asrın başlarında II. Mahmud, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'yi açtı. Bu ikincisinde bütün öğretim Fransızca olduğu için, geleneksel Türk öğretim sistemi alt üst oldu. 1839 Tanzimat'ından sonra Batı usûlü rüşdiyyeler (ortaokul), idâdîler (lise), sonra sultânîler (12 sınıflı lise) ve çeşitli okullar açıldı. Batı tarzında ilkokullar (mekteb-i ibtidâiyye) bile eski geleneksel mahalle mektebleri yanında çoğaldı. Fakat bu çeşit orta öğretimde de Fransızca'nın yanında Arapca ve Farsca mecbûrî ders olarak okutuluyordu; Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devâm etmiştir. Orta öğretime İngilizce ve Almanca'nın girmesi, çok geç tarihlerdedir.

Tanzimat'tan önceki klasik devir Osmanlı eğitimi, erkek çocuklara mahsustur. Kızlar, ilkokuldan sonrasını okuyamazlar. Kız kabûl eden hiç bir orta öğretim müessesesi mevcut değildir. İlkokullar zâten karma, kız - oğlan karışıktır. O halde Osmanlı tarihindeki şâir, bestekâr, yazar kadınlar nasıl yetişti? Bunlar, husûsî eğitim görmüşlerdir. Bilhassa Saray hanımları, vezir ve ileri gelen kızları, saraylarda, konaklarda, husûsî muallim. müderris ve san'atkârlardan tahsil görürlerdi. Musiki, edebiyat, Arapca, Farsca, dinî ilimler ve daha başka şeyler öğrenirlerdi. İstidatları nisbetinde de yetişirlerdi. Orta ve yoksul sınıf kızları el san'atları, halıcılık, bilhassa tamamen kadınlara mahsus ve hayatî bir meslek olan ebelik öğrenirlerdi. Fakat bunların okulları yoktu. Bir ebe, ebenin yanında yıllarca çalışıp staj görerek ebe olurdu. Tanzimat'tan sonra kızlar için orta öğretim veren çeşitli okullar açıldı ki, en feyizlisi, Dârülmuallimât, Kız Muallim Mektebi'dir ve sonradan yüksek kısmı da açılmıştır.

Değil medrese müderrisi, ekserisi pek de bilgili adamlar olmıyan ilkokul hocaları bile Osmanlı düzeninde, çok saygıya değer insanlardı. Saygı, İslâmî esaslara dayandırılmıştı. Hocanın daima eli öpülür ve hayat boyu unutulmazdı. XIX. asır başları yani Osmanlı düzeninin çöküntü devri için bile büyük tarihçi Hammer şöyle der (XVII, s. XLI): "Türkiye'de profesörler, Almanya ve diğer bütün ülkelerdekilerden hem daha yüksek maaş alır, hem daha fazla saygı görürler; İngiltere ve Fransa'da bile profesör, Türk profesörü kadar maaş almaz ve saygı görmez".

Medrese, ilkokuldan sonra 12 derece ders verirdi. Her derece bir yıldı ama, imtihan vererek bir kaç derece atlamak mümkin olduğu gibi, aynı derecede yıllarca okuyanlar da bulunurdu. Son iki derece, doktora öğrenimine karşılıktı ve tabiatiyle her medresede yoktu. "Softa" denilen yüksek medrese talebesi, daha "rüûs" denilen diplomasını almadan, hocası tarafından "dânişmend" seçildiği takdirde, asistan olarak akademik kariyere geçebiliyordu. XV - XVI. asırlarda çok değerli eserler yazmış dânişmendler vardır ki, o asırlarda dânişmend'in ilmî seviyesini gösterir. Yüksek rüûs alıp doktorasını veren dânişmend, "muîd" adıyle, başasistan olurdu. Sonra "mülâzım" yani doçent unvânını alan genç ilim adamı, jüri imtihanı geçirip müderris veya kazâ (hâkimlik) yolunu seçip nâib olurdu. Medrese tahsili ve bütün bu kademeleri geçmek sıkıntılı ve sabır işi olmakla beraber, müderrislik veya kadılıkla beraber maddî refah da başlardı.

İstanbul'da Fâtih ve Süleymâniye Medreseleri, büyük üniversitelerdi. Bu seviyede büyük şehirlerde başka medreseler de vardı. Buralardan çok değerli bilginler, mühendisler, mimarlar, hekimler, yetişmiştir. Fakat medreselerin seviyesi XVI. asır sonunda bozuldu ve XVIII. asırda iyice düştü. 1908'den sonra esaslı ıslahat gördüyse de Cihan Harbi'nin felâketleri arasında bu gayretler de boşa gitti.

İlk öğretime gelince, ilkokulun gayesi, Türkçe okuyup yazmak, aritmetik, iyi yazı yazmak (hüsn-i hat), *Kur'ân* okuyabilmek, lüzumlu din ve *Kur'ân* bilgileri verebilmekten ibaretti. Yani bugünki ilköğretimden daha basit ve geri idi. Klasik devirden sonra, Tanzimat'tan sonraki devirlerde, bugünkilere benzeyen ilkokullar açıldı. Fakat gene de yüklü müfredat yoktu. Fakat bazı ilkokullar, ünlü bir hattâtı, yahut meşhur bir müzisyeni ek öğretmen olarak getirtirler veya bir Farsca hocası bulurlardı. Böyleleri hemen rağbet kazanırdı. Fakat bunlar, çok büyük şehirlere mahsus istisnaî ve fantezi şeylerdi. Klasik ilkokul, yukarıda tarif edilen şekilde ve basitti. İlkokula sadece "mekteb", öğretmenine de "hoca" denilirdi; bu kelime Tanzimat'tan sonra "muallim" veya "muallime" oldu.

Bazı aileler çocuklarını ilkokula bile vermez, sadece *Kur'ân* kurslarına gönderirlerdi. Bu kurslarda ilerliyenler, medresenin ilk basamaklarına girebiliyorlardı. Fakat bir iki yıl devâm edenler, ilkokul öğrenimi bile elde edemiyorlardı, hattâ okuyup yazamıyorlardı. *Kur'ân*'ı sathî şekilde okumayı, daha doğrusu ezberlemeyi öğrenebiliyorlardı. İlerleyenler, jüri imtihanı geçirip "hâfız" unvânı alabiliyorlardı.

Mahalle mektebi veya mekteb denilen ilkokul karma olmakla beraber, kızlar ayrı, erkek çocuklar ayrı sıralarda, fakat aynı sınıfta okurlardı. 4 ilâ 6 yaşında okula başlatılırdı. İlköğrenim umûmiyetle 4 yıl olmakla beraber, 6 yaşından küçük olanlar daha fazla yıl okurlardı. Yoksul çocukların yiyip içmesi, elbise ve kitabını aynı sınıftaki varlıklı çocukların âileleri sağlarlardı. Şeref meselesi idi. Varlıklı bir âilenin, varlığının derecesine göre, çocuğu ile aynı sınıfta okuyan en az bir yoksul talebeye bakmaması, görülmüş şey değildi. Ayrıca vakıf okulları vardı. Bunların vakıf gelirleri, fakir çocuklara ayrılmıştı. Okulların hepsi istisnasız vakıf yani hayır eseri olmakla beraber, bir çoğunun vakıf geliri zamanla yok olmuş, sadece bina ortada kalmıştı. Böyle okulların hoca maaşı dâhil masraflarını, o mahallenin zenginleri karşılardı. Devletin yaptırdığı ve devletten para alan tek okul yoktu. Ancak Tanzimat'tan sonra maârif nezâreti kurulunca devlet okul yaptırmıya başlamıştır. Artık o zamanlar eski zenginler ve hayır sahipleri azalmıştı. Tanzimat'tan önce devlet, sadece askerî okullar yaptırmıştır. Tek tip ilkokul yoktu. Vâkıf (vakf eden) nasıl arzu etmişse, o şekil ortaya çıkmıştır. Okulun müfredat programlarını vakıf - nâme hâlinde tescîl ettirenler vardır. Batı'da da böyledir.

İlk öğretim çok yaygındı. İmparatorluk, hiç olmazsa her erkek çocuğa ilk tahsil verecek şekilde teşkilâtlanmıştı. XVI. asırda çok yaygın olan ilk öğretim, XVIII. asrın ikinci yarısında azaldı ve bozuldu. Kanûnî devrinde, XVI. asırda, Türkiye'yi dolaşan Fransız gezgini Belon (II, 180v) her köyde mutlaka bir okul bulunduğunu ve buna yalnız oğlanların değil, kızların da devâm ettiğini, hayretle kaydeder. XVII.

asır ortalarında —banliyöleri hâriç— İstanbul'da 1.993, Amasya şehrinde 200, Erzurum şehrinde 110 "sıbyân mektebi = ilkokul" vardı. Yalnız öğrenci sayısı, bugüne nisbetle çok azdı. Bir okuldaki sınıf ve öğretmen sayıları da öyle. Bugünki kalabalık ve büyük ilkokullar mevcut değildi. 20 - 30 öğrencisi olanlar bile vardı. Kalabalık olanlar azdı.

Sosyal yardım :

Memur sınıfı dışında her vatandaş, devlete vergi vermekle yükümlü idi. Varlıklı vatandaşın bir yükümlülüğü daha vardı : sosyal yardım. Devlet, bayındırlık eseri yaptırmakla, vatandaşı okutmakla, onun ibâdetine yarıyan yapılar inşâ etmekle ve bu gibi şeylerle görevli değildi. Bunları, varlıklı vatandaşlar yaptırır ve bu te'sislerin hayatlarını devâm ettirmek için, te'sîsin büyüklüğüne göre gelir bırakırdı. Buna "vakıf" denilir.

Böyle hayır ve sosyal yardım eserleri yaptıranların başında padişahların gelmesi tabiîdir. Zira devletin en zengin adamı padişahtır. Eski padişahların daha çok, yenilerinin daha az vakıf eser bırakmaları da tabiîdir. Zira eskiden savaş ganîmetlerinden beşte bir hisse alan padişah, sonraki asırlarda bu gibi gelirlerden mahrûm olduktan başka, devamlı savaşlar için maliyeye sürekli yardıma mecbûr olmuştur.

Kanûnî Sultan Süleymân'ın vezîr-i âzamlarından eniştesi Dâmâd Lutfi Paşa, *Âsaf - Nâme* adlı ünlü eserinde, ideal bir devlet adamının gelirinin üçte birini harcamasını, üçte birini biriktirmesini, üçte birini de hayır işlerine ve eserlerine yatırmasını, böyle îcâb ettiğini yazmaktadır.

Ülkeler kaybedildikçe, büyük vakıf eserleri de bakımsız kaldı. Klasik asırlarda hiç kimse devletin bir gün Meriç'le Ağrı Dağı arasına çekileceğini tahmîn edememiştir. Onun için padişahlar ve devrin zenginleri, meselâ İstanbul'da yaptırdıkları dev eserler için akıl almaz vakıf gelirleri bırakmışlardır. Bu gelirleri sağlıyan topraklar ve diğer gelir kaynakları bugün Macaristan'da, Yugoslavya'da, Yunanistan'da, Arabistan'da, Mısır'da ve buna benzer eski imparatorluk ülkelerinde kalmıştır. Bu ülkeler birer ikişer elden çıkınca, Anadolu ve İstanbul'daki hayır eserlerinin geliri azalmış, bakımsız kalmışlardır. Tamirleri bile yapılamaz olmuştur. Klasik devirde bir padişah camiinin din adamları, refah içinde kimselerdi. Zira zengin vakıflardan maaş alıyorlardı.

Bu şekilde hayır sahipleri, akıl almaz genişlik ve zenginlikte vakıflar kurmuşlardır. Meselâ Sadrâzam Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar çevresinde bugünki Çekoslovakya'da kalan 2000 kadar Macar ve Slovak köyünün gelirini Hazîne'ye almamış, İstanbul ve diğer yerlerdeki bazı cami, medrese ve imâretlere vermişti.

Akıl almaz işler için vakıflar kurulmuştur. Rumeli kazaskeri Es'ad Efendi'nin 1845'te kurduğu iki vakfın biri, evlenme yaşındaki yoksul kızlara çeyiz te'mîni, diğeri de İstanbul'un sapa sokaklarındaki kaldırımların tamiri içindir. Vakıflar, yalnız insanlar için değildir. Hayvanlar ve bitkiler için de yapılmıştır. Zira onlar da Cenâb-ı Hakk'ın yarattıklarıdır. Bursa Tahtakalesi'nde "Gurabâ-hâne-i Lâklâkaan" denilen leylek hastahanesinin, bu tip hayır eseri olarak, tarihte benzeri yoktur. Güvercinler içinse çok vakıf yapılmıştır. Hayvanlara eziyet etmek ve onları fazla çalıştırmak esasen yasaktı. Türk zâbıtası böyle durumlarda derhal müdâhale ederdi.

Yoksullar ve yolcular, imâret ve kervansaraylarda bedava yemek yiyebiliyorlardı. Yemekten başka yoksul ailelere maaş bağlıyan vakıf imâretler vardı. Yalnız İstanbul şehirlerindeki imâretlerde günde 30 000 kişiye bedava yemek veriliyordu. İznik'te I. Murâd İmâreti, günde 2 000 kişiye yemek veriyordu. Süleymâniye İmâreti'nin 1586 yılı bütçesi bugünki parayla 238 milyon TL. idi. Bu büdceye göre en çok para harcanan nesneler sırasıyle un, et, pirinç, bal, tereyağ, buğday ve odundur. Bu suretle bir yolcunun, koca imparatorluğu bir baştan bir başa, her konakta kervansaraylarda ve şehirde imâretlerde kalarak, yiyecek ve yatacak parası vermeden geçmesi mümkindi. Kervansaray sistemi bilhassa ticaretin canlı ve kolay tutulması için yapılmıştı.

Eyâlet gelirlerinin % 5 ilâ % 17'si vakıfların elinde idi. Sosyal yardım ve bayındırlık işleri bu gelirlerden sağlanıyor, devlet bütçesinde yer almıyordu.

Dinî hayatın ve İslâm ibâdetinin merkezi cami idi. Bilhassa yükseliş asırlarında imparatorlukta sayısız bayındırlık eseri yapılmıştır. İki camili, hattâ kubbeli camili köyler görülür. Fâtih devrinde 1453 - 1481 arasında yalnız İstanbul'da 28 yılda 192 cami ve mescid (küçük mahalle camii) yapılmıştır ki bunların 95'i hâlâ ayaktadır. XIX. asır başlarında İstanbul'da 877 cami vardı. Bunların 19'u selâtıyn camii idi; padişah veya Osmanlı Hânedânı'ndan biri (meselâ vâlide - sultan) tarafından yaptırılmıştı. Selâtıyn camilerinin vakıf gelirlerinden elde edilen bütçeleri çok büyüktür. Meselâ XVII. asır sonlarında Fâtih Camii'nin yıllık bütçesi bugünki parayla 450 milyon TL. idi. Aslında Fâtih Sultan Mehmed, yılda 270 milyon TL. gelir bırakmış, fakat bıraktığı vakıflar gittikçe değer kazanmıştı. Ayasofya Camii'nin XVII. asırda yıllık bütçesi 100 milyon TL., Edirne'de Üç Şerefeli Cami'ninki 20 milyon TL., gene II. Murâd'ın yaptırdığı Edirne'de Dârülhadîs Camii'nin 1490 bütçesi 16,7 milyon TL. idi.

Bir selâtıyn camii için bugünki parayla 500 milyonla 2 milyar TL. arasında para harcandığı söylenebilir. Mimar Sinân'ın Şehzâde Camii için bugünki parayla 675 milyon TL., Süleymâniye Camii için 1 740 000 000 TL. harcanmıştır. Edirne Selîmiyesi'nin de daha ucuza çıktığı tahmîn edilmez. Tabiî bu binalar tarihî değer kazandıkları için bugün milyarlarla ölçülemiyecek derecede kıymetlidirler. Selâtıyn camilerinin protokol sırası vardı. İstanbul'da bu sıra şöyleydi: Fâtih'in Ayasofya'sı, I. Ahmed'in Sultânahmed'i, Kanûnî'nin Süleymâniye'si, Bâyezîd'in Bâyezîd'i, Fâtih'in Fâtih'i...

Selâtıyn camileri ekseriya külliye şeklindedir. Yani yanlarında medreseler, mektebler, imâretler, çeşmeler, hastahaneler, kütübhaneler ve benzeri sosyal yardım müesseseleri vardır. Süleymâniye Külliyesi, en ünlü Osmanlı külliyelerindendir, belki en büyüğüdür. Bu külliye için Kanûnî Sultan Süleyman bugünki parayla 5 milyar TL. civarında bir para harcamıştır (cami için 1 740 000 000 TL., imâret için 670 000 000 TL. vs.). Eserin ayakta durması için tahsîs edilen vakıfların değeri de herhalde 5 milyar TL.'ndan aşağı değildir.

Her köyde bir zâviye (küçük tekke), her mahallede en az bir tarîkatin tekkesi vardı. Tekkelerin büyüklerine "dergâh" ve "âstâne" denirdi ki, bazıları dünyaca meşhurdu. Bunlar, zamanın klübleri idi. Bir tarîkatin âdâbına göre ibâdet yapıldıktan başka, toplanılır, sohbet edilir, ilim, san'at, bilhassa tasavvufla uğraşılırdı. İkisi de XIII. asrın ilk yarısında Horasan'dan Anadolu'ya gelen iki büyük mutasavvıfın, Mevlânâ Celâleddin Rûmî ile Hacı Bektaş-ı Velî'nin kurucuları sayıldıkları Mevlevî ve Bektâşî tarîkatleri, Türk tarîkatlerinin en büyükleridir ve Türk toplum, san'at ve gönül hayatını çok derinden etkilemişlerdir. Bu tarîkatlerin en büyük

dergâhları İstanbul'da idi ama Mevlevî'liğin merkezi Konya, Bektâşî'liğin Hacıbektaş idi. Camilerden sonra en fazla vakıf yapılan müesseselerden biri tekkelerdir. Medrese gibi tekke de son asırlarda eski parlaklığını kaybetmiş, çoğunlukla miskinler ve parazitler yuvası olmuştur.

Kültür :

Osmanlı devri öncesinde de Türk kültürü, çeşitli kıt'alarda çeşitli kavimler üzerinde derin te'sirler bırakmıştır. Osmanlı devrinde bu te'sirler, daha arttı. Bir çok kavim ve millette, çeşitli sahalarda derin Türk kültürü te'sirleri görüldü. Türkçe'den alınan binlerce kelime, yabancı dillere girdi. Meselâ bugünki Türkçe'de Yunanca asıllı 900 kelime olmasına karşılık, bugünki Yunanca'da Türkçe asıllı kelime sayısı 3 000'in üzerindedir (C. Coukidis, *Türkçe'den Geçme Yunanca Kelimeler Sözlüğü,* Yunanca, Atina, 1960). Yunanca gibi çok eski bir kültür dili olmıyan diğer diller, Türkçe'den çok daha büyük ölçüde kelime aldılar. Meselâ Sırpça'da 9 000 Türkçe kelime vardır (A. Skalic, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziko,* Sarajevo, 1966). Bulgarca'da Türkçe asıllı kelime sayısı 5 000 kadardır. *(Türk Kültürü,* No. 83, s. 76). Arnavutça'da her üç kelimeden biri Türk asıllı olmakla, bu hususta en ileridir. Diğer dilleri de bununla kıyâs ediniz. Romence, Macarca, Ermenice ve bütün Balkan, Yakın Doğu dilleri, Osmanlı hâkimiyetinde yaşıyan bütün kavimlerin dilleri, bu durumdadır.

Osmanlı Türk te'siri, bütün bu düzinelerce milletin edebiyatında, musikisinde ve kültürünün her sahasında açıkça görülür. Türk Musikisi te'siri taşımıyan Balkan ve Yakın Doğu milleti yoktur. Türk kılık kıyafeti, mutfağı, küçük san'atları, hattâ örf ve âdetleri, bütün bu milletlere çok unsur vermiştir.

Coğrafya adlarında Türkçe, kıt'alara yayılmıştır. Osmanlı hâkimiyetinden çıkan ve devlet sahibi olan milletler, bir asırdır bu kelimeleri sile sile hâlâ bitirememişlerdir. Türkler, her tarafa Türkçe adlar vermişlerdir. Pîrî Reîs'in haritalarında Afrika, hattâ Amerika kıt'asında Türkçe konan coğrafya adları görülür: Kızılburun, Yeşilburun, Babadağ, Altın Irmağı, Güzel Körfez, İki Harmanlık Burnu, Kozluk Burnu, Akburun... Anadolu'da değil, XVI. asrın başlarında Zenci Afrika ve Amerika'dayız... Bu coğrafya adlarından bazıları sonsuzluğa kadar devâm edeceğe benzer. Meselâ Romanya'nın büyük şehirlerinden Iaşi'nin adı Türkçe "Yaşpazar" dan, önce "Yaş", sonra "Iaşi" olmuştur. Türkçe asıllı diye Romenler'in bu şehirlerinin adını değiştireceklerine hiç ihtimal verilmez. Moskova'da Kremlin adı bile Türkçe'dir.

Türk kültürünün Osmanlı çağı yaygınlığının daha belirgin, daha gözle görülür, daha elle tutulur şâhitleri, Osmanlı devri mimari anıtlarıdır. Türkler, mimaride pek çok ileri gitmişlerdir. Yalnız Osmanlı üslûbunda her türlü mimari eserini bugün bütün Güney ve Doğu Akdeniz ülkelerinde görmek mümkindir. Asırlardır sistemli şekilde yok edilmelerine rağmen bugün de bir çok ülkenin bir çok şehrinde Türk mimari eserlerini görmeden geçmek mümkin değildir. Bazıları heykeltraşlık san'atının gerçek anıtları olan mezar taşlarından en âbidevî camilere kadar Osmanlı yapısı eserler, her yerde bulunmaktadır. Zira Osmanlılar bir yere girsinler, fakat orada ilk iş olarak bayındırlık eserleri yapmasınlar, bu, vâkı' olmamıştır. Dağ geçitlerinde, mütevâzı köylerde bayındırlık eserleri inşâ etmişlerdir.

Böylesine dışarıya dönük bir büyük ve millî kültürün, kendi iç âleminde ve hayatında, pek çok sahada en ileri çizgide bulunacağı tabiîdir.

XVI. asır başlarında Pîrî Reîs, Amerika'nın keşfinden bahseder ve dünyanın yuvarlak olduğunu, Magellan'ın henüz dünya turunu yapmasından önce söyler. Pîrî Reîs'in haritaları için Fransız bilgini Laroche "hayret verici doğrulukta olup, çağının coğrafya ilminin ve Batılılar'ın coğrafya bilgisinin pek çok üzerindedir" der *(Connaissance des Arts,* Paris, 1963, s. 125 r). Pîrî Reis, Hindistan ve Çin haritaları da yapmış ve Yavuz Sultan Selim, Amerika haritası gibi bunları da dikkatle incelemişti. Bu bilgin amiral, *Kitâb-ı Bahriyye*'sinde ise, Akdeniz'i kaya kaya, akıntı akıntı inceler ve pek çok pafta hâlinde bize tanıtır. Onun gibi yedi denizi karış karış dolaşmamakla beraber Kâtib Çelebî ise XVII. asır ortalarında *Cihân - Nümâ* adlı çok büyük eseriyle, büyük bir coğrafyacı hüviyetindedir. Rus bilgini Barthold *(İslâm Medeniyeti Tarihi,* 140) şöyle der : *"Cihân - Nümâ,* Avrupa'nın çoğrafyaya ait bilgileriyle Müslümanlar'ınkini bir araya getirmek hususunda ilk tecrübedir. Avrupa'da o zamana kadar böyle bir tecrübe henüz yapılmamıştı. Yine XVII. asırda Evliyâ Çelebî, büyük bir seyahat yaparak, meşhur eserini yazdı. Bu eser, içindeki bilgilerin bolluğu ve genişliği bakımından, Araplar'ın en büyük coğrafyacılarını çok geride bırakmaktadır". Evliyâ Çelebî'nin 10 büyük ciltlik eseri bir hazînedir. X. cildinde (s. 927), Nil'in kaynakları ve "buhayre-i azıym = büyük denizcik" dediği Victoria Gölü hakkında Zenciler'den toplıyarak verdiği bilgi (kendisi o kadar güneye inmemiştir), bugüne kadar ilim âleminin gözünden kaçmıştır. XIX. asırda bu bölgeye gelen ilk Avrupalı coğrafyacı ve gezginler, bu bilgilerden habersiz, yeni keşifler yapmışlardır.

Ortaçağ, ümmet devridir. Batı'da ilim ancak Latince, Doğu'da ise Arabca ile yapılmaktadır. Fransızca, Almanca veya Türkçe, Farsca ilim yoktur. Osmanlı padişahlarının Türkçe'ye büyük ehemmiyet vermeleri ve bu dili her sahada hâkim kılmaya çalışmaları, Batı'da Latince'nin hâkimiyeti henüz devâm ettiği asırlarda, Türkçe'yi Arapca'nın sultasından kurtarmıştır. Bu suretle millî devlet gibi millî ilim de, Batı'dan daha erken teşekkül etmiştir. Tabiî XVIII. asra kadar eserlerini eski geleneğe uyarak Arapca yazan İstanbullu Türkler çıkmıştır. Fakat daha XV. asırda Türkçe, yalnız edebiyat değil, aynı zamanda bir ilim dili olarak teşekkül etmiş, hayli mesafe almış ve mühim eserler vermiş bulunuyordu.

Tıp ve anatomide Osmanlılar, mühim eserler yazmışlardır. Operatör Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin, 1465'te yazıp Fâtih Sultan Mehmed'e sunduğu eserinde cerrâhî müdahalelere, operatörlük âletlerine ait güzel renkli resimlerle süslü kitabında, kendi tecrübelerinden de bahsetmiştir. XVI. asırda Antakyalı Dâvûd, insan organlarını hayvanlarınki ile karşılaştırmıştır. Beyin içinde ak, dışında boz madde olduğunu söylemiş ve dokunma duygusuna ait devrine göre ileri fikirler ortaya atmıştır. XV. asırda Ahî Çelebî, idrar yollarını çok iyi araştırmıştır. XVII. asır başlarında Şeyh Şemseddin, tıbbî eserini resimlerle süslemiş ve Batılı tıp yazarlarından da faydalanarak, daha o devirde Avrupa ilmine Türk hekiminin uzak kalmadığını göstermiştir. 1624'te IV. Murâd'ın hekimbaşısı Emîr Çelebî, bir hekimin imkân buldukça cesetleri açıp incelemesinin şart olduğunu kaydetmiştir. Böylece XIX. asra kadar Türk hekimliğinde otopsi olmadığı hakkındaki küçültücü palavra da, pek çok emsali gibi yalanlanmaktadır. Ayaşlı Şâbân Efendi, kadın, doğum ve çocuklardan vukufla bahsetmiştir. XVIII. asırda Avrupa dillerinden mühim tıp kitapları Türkçe'ye çevrilmiştir. Sinoplu Mü'min,

II. Murâd (1421 - 1451) adına yazdığı 3 kitap ve bir kaç yüz bâba ayrılmış eserinde yalnız akıl, ruh ve sinir hastalıklarına 25 bâb ayırmıştır. Gerçekten akıl hastalıkları tedavisinde Osmanlı Türkü'nün yeri çok şereflidir. XIX. asra kadar bu branşta Türk tıbbı, Batı'dan üstündü.

Ruh ve akıl hastaları XVIII. asra kadar Avrupa'da "Şeytan'la işbirliği yapan mel'un mahlûk" muamelesi görür, çok defa diri diri yakılarak vücutlerinden Şeytan çıkarılırdı! Türkler'e göre ise bu çeşit insanlar, Allah'ın cezbesine kapılmış zavallı, Allahlık hastalardı. Delileri hattâ musiki ile tedavi ederlerdi ki, bu metod, 1956'da Birleşik Amerika'da tatbîka başlanmıştır. Türkler, böyle hastalar için ayrı hastahaneler yapmışlar, halkın "tımarhâne" dediği bu hastahanelere "dârüşşifâ=şifâevi" demişlerdir. Hekim Şuûrî, bu tip hastaların musiki ile tedavisini tavsıye etmekte, hastalığın çeşidine göre Türk Musikisi makamları kullanılacağını anlatmaktadır. Meşhur İngiliz hekimi Dr. John Heward, 1788'de yazdığı eserinde, Türkler'in ruh ve akıl hastalıkları için yaptıkları hastahaneleri ve tedavi tarzlarını "örnek ve takdîre şâyan" olarak bütün dünyaya tavsıye eder. Bu yıllarda Türk tıbbının çok gerileme devresinde olduğunu da unutmamak îcâb eder. Meşhur Dr. Kraft-Ebing de şöyle der (*Traité Clinique de Psychiatrie*. Paris, 1897, 53): "Akıl hastalarını tedavi etmeyi Avrupa, Türkler'den öğrendi. Türkler, bizden hayli önce, akıl hastalarına mahsus ayrı hastahaneler yaptırmışlardır". Daha 1818 gibi geç bir tarihte bile "Fransa'da akıl hastaları, hayvanlardan ve katillerden daha kötü muamele görmektedir" (Esquirol, *Rapport*. Paris, 1874, s. 2).

Avrupa'daki tatbîkatın aksine, Türkiye'de deli veya şuûru bozuk olduğu anlaşılana, cinayet işlese bile ceza verilmemekte, hastahaneye kapatılmaktadır. Kanun budur (Cevdet, VII, 148). Edirne'de II. Bâyezîd'in (1481 - 1512) yaptırdığı külliyedeki akıl ve ruh hastalarına mahsus hastahane, dünyaca meşhurdu ve bu şöhretini asırlarca muhâfaza etti. Yalnız musiki ile değil, çiçek ve yemekle de hastalar tedavi ediliyordu. Akıl hastaları için hususî bir saz hey'eti vardı. Hastahaneye bağlı eczahaneden her isteyen, yalnız yoksul olduğunu beyân edip başkaca hiç bir muameleye tâbî tutulmaksızın istediği ilâcı alabiliyordu. Yalnız duvardaki levhaya, vakfın sahibi II. Bâyezîd'in, ticaret kasdiyle bedava ilâç alanlara bedduâsı yazılmıştı, o kadar.

Fâtih'in hocası ve mürşîdi meşhur Ak Şemseddin, büyük bir tıp bilgini idi. *Mâddetü'l - Hayât = Hayatın Maddesi* adlı eserinde ilk defa olarak mikrop ve bakteri nazariyesini ortaya atmış, her hastalığın ayrı "tohumu" olduğunu söylemiştir. O çağlarda mikroskop olmadığı için, mikropları görmek mümkin değildi. Pasteur'den 4 asır öncesindeyiz. Aşı da bilinmekte ve çiçek aşısı asırlardır kullanılmakta idi. İngiliz doktoru Jenner, 1796'da ilk çiçek aşısını, Türkler'in inekte aşı üretip yaptıklarını duyarak tatbik etmişti. Daha 1774'te Avrupa'nın en muhteşem hükümdârı XV. Louis, çiçekten ölmüştü.

Mekanik çok ileri idi. Fakat yüksek matematiğe dayalı değildi. Tecrübe ve pratiğe dayanıyordu. Meselâ Türk saatçiliği çok ileri idi. Osmanlı havâî fişekçiliği, Avrupa'dan pek çok önde idi. Denizaltı ve planör tecrübeleri bile yapılmıştır. Sun'î civciv sanayii mevcuttu. Atom nazariyesi biliniyordu. Darwin'den 105 yıl önce Erzurumlu Şeyh İbrahim Hakkı Efendi, tekâmül nazariyesini anlatmış, yaratıkların gelişerek maymunun, sonra insanın oluşmasını îzâh etmiştir.

Türk san'atından, şiirinden, edebiyatından, mimarlığından, minyatüründen, hattından, küçük san'atlarından, musiki ve raksından bahsetmiyoruz. Bu sahalarda da Osmanlı Türkü'nün zirveye eriştiğini kaydetmekle yetineceğiz.

Ahlâk (Osmanlı Türkü'nün karakteri) :

Maddî hayatın yanında ve aynı paralelde mânevî hayat da yaşıyan canlıya "insan" diyoruz. Yükselmiş toplumlar, maddî ve mânevî hayatı çok iyi dengelemiş toplumlardır. Maddî hayat gibi mânevî hayat da çeşitli olduğu derecede karmaşık unsurlardan örülmüştür ve bu unsurlar her toplumda değişir. Yaşadığı kültür hayatı ve mânevî ortam, bir toplumun ahlâk ve karakterini meydana getirir. Devir devir milletlerin ahlâk ve karakterleri yükselip alçalabilir, şahlanıp miskinleşebilir.

İmparatorluk Türkiyesi'nde Türk toplumunun ahlâkı, tabiatıyle geniş çizgileriyle atalardan kalan ahlâktır. Yükseliş devri Osmanlı te'sirleri nisbeten daha azdır. Fakat Türk milletine kesin karakter kazandıran çağ, daha çok Osmanlı çağıdır.

Osmanlı toplumunda ahlâk telâkkıyleri ve Türk karakterinin yalnız bâzı çizgilerini belirtmekle yetinmek mecburiyeti vardır. Daha bir çok karakter çizgisi, esasen tarih bahisleri aktıkça ortaya çıkmıştır.

Türk karakterinin en çarpıcı taraflarından biri, üstün vatanseverlik duygusu ve şuûrudur. Türk tarihi, vatan için can verenlerin tarihidir. Can veremiyenler mal vermişler ve ellerinden ne gelmişse bu yolda esirgememişlerdir. İşte bir örnek: Rumeli kazaskeri Çapanoğlu Abdülfettâh Efendi'ye âilesinden 18 000 altın kalmıştı. Bu paranın tamamını 1829'da Rusya ile olan ölüm kalım savaşında harb iânesi olarak devlete verdi. O tarihte kadı idi. "Devletin verdiği maaş bana kâfidir" dedi. Böyle örnekler sonsuzdur. Kale yapılması, onarılması, top dökülmesi gibi işler için sonsuz vakıflar kurulmuştur.

Türk karakterinin diğer mühim bir unsurunu üstünlük şuûru (complexe de supériorité)'dur. Atatürk, millî seciyenin bu unsurunun devâm etmesi, daha da canlanması için çok çalışmıştır.

Türk vekarı da ünlüdür. Türk, vakurdur. Vekarı içinde mütevâzı, ciddî ve ağırbaşlıdır. Gürültüden ve gevezelikten nefret eder. Az konuşur. Hemen hiç gürültü yapmaz. Kahkahayla gülmemeye dikkat eder. Heyecanını belli etmez. Sessizliği sever. Huzûruna düşkündür. Koşmaz. Sokakta kimseyi kovalamaz. Sokakta ilgi uyandıran bir şey gördü mü, bakıp geçer, durup kalabalık yapmaz. Ağırbaşlı ve anlayışlıdır. Erken yatıp güneş doğmadan kalkar. Dedikoduyu sevmez. Öğünmeyi ayıp sayar. Çocuklar çığlık atmaz ve döğüşmezler. Yüksek sesle konuşmanın ayıp olduğu her çocuğa öğretilir.

Terbiye, her şeyin esasıdır. Terbiyeden fazla olarak nezaket de çok beğenilen bir davranıştır. Kabalık ve anlayışsızlık çok hor görülür. Böyle insanlardan nefret edilir.

Kadınlara saygısızlık görülmemiş şeydir. Evinde olsun, sokakta olsun, kadın saygısızlık görmez. Kadın asılmaz. Kadına işkence edilemez. Kadına âit hiç bir mala devlet el koyamaz.

Nezaket, tabiat îcâbıdır. Avrupa'daki sahte ve gösteriş nezaketi ayıp sayılır. Biri sözünü bitirmeden diğerinin başlaması büyük görgüsüzlüktür. Ubicini, çöküş devrinde, 1855'te bile "Türkler, kâinâtın en kibar, zarîf ve muhteşem şekilde nazik insanlarıdır" der.

Başkasının şahsî işlerine tecessüs göstermek ve meraklanmak çok ayıp sayılır. Kibir ve gurur, Şeytân'a mahsus karakter unsurları telâkki edilir. Hele gerçekten büyük makam işgal eden bir adamın kibir göstermesi, o makamı dolduramadığına işaret sayılır. Törenlerde protokol subayları padişahın yüzüne karşı bile "mağrûr olma padişahım, senden büyük Allah var!" diye bağırırlar.

Büyüğe saygı, küçüğe sevgi, değişmez Türk terbiyesidir. Burada büyüklük yalnız yaş bakımından değildir. Aynı zamanda makam ve servet bakımındandır. Ana ve babaya saygısızlık, çok büyük günahlardan sayılır. Büyük kardeşe de bir nisbette saygı vardır. Bir kaç ay büyük erkek veya kız kardeşe "ağabey" ve "abla" denilir, asla isimleriyle çağırılamaz. Batı'da ise kardeşler, kendilerinden çok büyük abla ve ağabeylerini küçük adlarıyle çağırırlar.

Türk için sadakat, bir görevdir. Sâdık olmıyan, görevine ihânet etmiş sayılır. Fakat vefasızlık, sadakatsizlikten çok ağırdır. Türk için vefasız adam, köpekten aşağı bir mahlûktur. Vaad ve yemine sadakat esastır. Vaadinden ve yemininden dönenin ödiyeceği kefâret çok ağırdır. Verdikleri sözün esiridirler, ne bahasına olursa olsun yerine getirirler.

Türk hayırseverliğine, üç kıt'adaki Türk mimari anıtları şâhiddir. Hayır yapmadan ölen insan, insan bile sayılmaz. Her sokakta, her köyde görülen çeşme ve mescidlerden en büyük bayındırlık eserlerine kadar — askerî te'sisler hâriç — imparatorluk devrinden ne kalmışsa, vatandaşın hayır eseridir, onun arzusuyle, onun malından, en küçük bir zorlama bahis konusu olmaksızın yapılmışlardır. Devletin hiç bir katkısı olmamıştır.

Bir zenginin kapısının yoksula ve ihtiyaç sahibine kapanması, çok aşağılık bir davranıştır. Böyle bir adam, o toplumda, o mahalde barınamaz, hakaret görür. Yemek için bir saraya ve konağa girenin mutlaka karnı doyurulur. Bir kulübenin kapısı çalınıp ekmek istense, kulübe sahibi, ekmeğinin yarısını bölüp mutlaka verir. Aksine bir davranışı görmemiştir ki, bilsin ve tatbik etsin. Merhamet, büyük meziyet sayılır. Merhametsiz, yalnız hemcinsine değil, hayvan ve bitkiye de acımıyan ve değer vermiyen, çok aşağı, insaniyetsiz, medeniyetsiz, topluma yabancı ve aykırı addedilir.

Klasik Osmanlı devri Türk karakterinin son zamanlara kadar uzanan bir unsuru da tevekkül'dür. Tevekkül, çok oynak bir meziyettir. Akıl esîr edecek dereceye varırsa, miskinlik hâlini alır. Sabır şeklinde ise, şüphesiz insanın yararınadır.

Türk karakterinin en belirgin husûsıyetlerinden bir diğeri şüphesiz namus, şeref ve dürüstlük duygusudur. Başkasının hakkına tecavüz etmek, başkasının hakkını yemek korkusudur. Hileyle, başkasının sırtından kazanılan paranın hayır getirmiyeceği kanaatidir.

Türk toplumu, fuhuşsuz bir toplumdu. Fuhuşla ırza tecavüz aynı mahiyetteydi. Irza tecavüzün tek cezası idamdı. Fuhşun en kötü çeşidi, yani para karşılığı yapılanı, tamamen meçhul gibiydi. Zira para karşılığı fuhuş, servet hırsından olabileceği gibi, çok defa da yoksulluktan ve sosyal dayanışma yokluğundan ortaya çıkar. Sosyal dayanışmanın mükemmele çok yakın bulunduğu Osmanlı toplumunda komşunun, hattâ mahalleden birinin derdi, bütün mahallenin derdi sayılır, halli ve def'i için herkes elinden geleni yapardı.

Türk toplumunun o çağ Batılılar'ı çok hayrette bırakan bir husûsıyeti de temizlikleri, sık yıkanmamalarıdır. Temizliği dinin yarısı sayan bir toplumda bu alışkanlığa şaşmamak îcâb eder. Ve Türk, mutlaka akar suda yıkanır. Akmıyan, biriktirilmiş suda yıkanmak, Türk için pisliktir. Türk hamamının ve mutfağının temizliği, bolluğu ve genişliği, o çağ Avrupalı gezginlerin eserlerinde ehemmiyetle belirttikleri konular arasındadır.

Türk'ün tabiat sevgisi meşhur ve çok eskidir. Yeşilliğe, ağaca, çiçeğe bayılır. Onları itina ile, aşkla yetiştirir ve muhâfaza eder. Hayvanlara acıma duygusu çok yüksektir. Türk şehirleri, kuş cennetleri hâlindedir.

Türk toplumu için meçhul bir âfet de intihardır.

İlme, ilim adamına, öğretmene ve din adamına, kitaba, hattâ yazılı kâğıda karşı Osmanlı Türkü'nün saygısı meşhurdur. Kumar meçhul gibidir. İçki içenler vardır, fakat azdır. Buna karşılık XVII. asırdan itibaren tütün ve kahve tiryakiliği çok yaygındır.

Çok iyi düşünülmüş ve dengelenmiş kanunlar, Türk toplumuna ve Türk devletine faydalı şekillerde düzenlenmiştir. Nimetlerin iyi paylaşılması, insanoğlunun sağlıyabileceği nisbette gerçekten iyi bir sosyal adaletin kurulabilmiş, ve daha mühimmi zihinlere yerleştirilmiş ve örf ve âdet hâline getirilebilmiş olması, Türk ahlâk ve karakterinin yükselmesinin sebepleri arasında, hiç ihmâl edilmiyecek bir husustur. Nimetlerin kötü, adaletsiz ve dengesiz paylaşıldığı, sosyal adaletin olmadığı toplumlarda ahlâk ve karakter zaaflarının arttığı muhakkaktır.

Türk toplumunda ahlâk ve karakter bozulması yenidir. XX. asırdadır. Fakat bu bozulmada, Türk toplumunun dinamik toplum hâlinden pasif toplum hâline gelmesinin de te'sîri vardır. Türk toplumu ise, daha XVI. asrın sonlarından başlıyarak, eski dinamizmini kaybetmiştir. XVIII. asır sonlarında, tamamen hareketsiz bir toplum hâline gelmiştir. Hareketsiz, fakat henüz ahlâkı ve karakter sahibi. 1918 yıkımıdır ki, Türk toplumunu, perişan etmiş ve bir çok ahlâk nosyonu, onarılmaz yaralar almıştır. Bunun bütün dünyada da böyle olduğunu belirtmek lâzımdır. İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra ise ahlâk, bütün dünyada, çok büyük darbeler yemiştir.

XIX. asırda Osmanlı Türk toplumunda ahlâk ve karakter, hâlâ dünya milletlerine örnek gösterilecek seviyededir. Çok iyi insanlardan bir araya gelmiş bir toplumdur. Fakat tehlikeli şekilde pasif haldedir. Ancak savunma savaşı yapabilmektedir, taarruz gücünü yitirmiştir. Çok yorulmuştur. Atalarının kan ve alın teriyle bıraktıkları akıl almaz büyüklükteki mirası, mümkin olan bir rahatlık içinde yemeyi tercîh etmekte, ona bir şey ilâve etmek şöyle dursun, onu doğru dürüst savunmayı bile fazla düşünmemektedir. İçte ve dışta başına ne gelirse, "takdîr-i İlâhî" bahânesiyle geçiştirmektedir. Yorgun bir savaşçıdır. Cihan devletleri kurmaktan yorulmuştur. Zira cihan devletleri, bir dakika göz kırpmamacasına uyanıklıkla kurulur ve ayakta tutulur. Cihan devleti sahibi milletin, bir an gaflete dalmasına izin yoktur. 2000 yılda 60 kuşak... Son kuşaklar, sanki atalarının yorgunluğunu çıkarmak misyonu ile şartlandırılmışlardır. Yalnız bir defa, Yunanlı'nın İzmir'e çıkıp Ankara'ya yaklaşmak cür'eti karşısında kafası iyice kızmıştır. Yıkılan imparatorluktan millî devlete geçiş, bu kutsal kızgınlığın eseridir.

Türk esnaf ve tüccarının, dünyanın en namuslu iş adamları ve satıcıları olduğu, o çağ bütün Batılı gezginlerin seyahat-nâmelerinde okunur. İmparatorluğun son devirlerine kadar böyleydi. Türk iş adamının ve tüccarının ahlâkını, levantenler, tatlı su frenkleri ve azınlıklar bozmuştur.

Her esnaf, kendi loncasına bağlı idi. Lonca, bir çeşit sendika idi. Lonca dışı esnaf olmak kaabil değildi. Devlet izin vermezdi. Zira esnaf önce loncası içinde otokontrole tâbî idi. Sonra devletin kontrolü altında idi. Bir esnafın herhangi bir yolsuzluğundan o loncanın başı veya temsilciliği, hükûmete karşı sorumlu idi. Selçuklular'dan Osmanlılar'a geçen lonca teşkilâtı, XIX. asrın başlarına kadar eski hâliyle devâm etti. XIX. asırda bazı kaideleri değişip yenilendi. 1913'te kalktı. Loncalar birarada konfederasyon şeklinde de teşkilâtlı idiler. Esnaflık babadan oğula kalırdı. Babadan esnaflık kalmıyan kişi, çocukken veya genç yaşta çıraklık suretiyle işe başlardı. Kalfalık ve ustalık, belirli törenlerle tevcîh edilen resmen tanınmış unvanlardı. Loncanın izni olmadan kalfa ve usta unvânını taşımak, bir başıbozuğun bir subay rütbesinde olduğunu iddia etmesi kadar imkânsız bir suçtu. Çırak, ustası tarafından yalnız mesleğin en ince noktaları öğretilmekle bırakılmaz, ahlâkan da yetiştirilirdi. Müslüman ve Türk ahlâk ve geleneklerine uymasına çok dikkat edilirdi. Onun için esnaf, toplumun en temiz ve temelli kesimlerinden biri idi. Her lonca, "altılar" denilen 6 kişilik bir yönetim kurulunca yönetilirdi. Altılar'ı, o loncanın ustaları rey vererek seçerlerdi. Kalfa ve çıraklar rey veremezlerdi. Hükûmet, loncaların meseleleri için Altılar'la görüşürdü. Altılar'ın salâhiyeti büyüktü. Bir lonca mensûbu, ancak ağır suçlar için kadı huzûruna çıkarılırdı. Lonca yönetim kurulunun dükkân kapatma, loncadan çıkartma, kısa müddet habsetme gibi çeşitli yetkileri vardı. Her loncanın "avârız sandığı" denilen zengin kasası vardı. Bir esnaf, mesleği içinde ve dışında ne türlü felâkete uğrarsa uğrasın, Altılar'ın kararı ile o zararı bu sandıktan tamamen ödenirdi. Bazı lonca sandıkları, gerçek birer banka kadar zengindi. Esnaf, itibar gören, refah içinde yaşıyan bir sınıftı.

Asırlık tecrübe, maharet ve sabır, Avrupalı gezginlerin dikkatle belirttikleri gibi, Türk esnafının ortaya çıkardığı imalât ve işin, daima yüksek kaliteli, sağlam ve güzel olmasını sağlamış, loncaların oto - kontrolüne eklenen daimî hükûmet murakebesi de bunu te'mîn etmiştir.

Ekonomi :

XIX. asra kadar Türk şehirlerinde hayat şartları, Avrupa şehirlerindekinden iyidir. XVIII. asırdan önce ise, mukayese edilmiyecek derecede üstündür. Köylünün durumu da o çağlar Avrupa köylüsünden iyidir. Maddî durum böyle olduğu gibi, âsâyiş ve huzur da mükemmele yakındır. XVI. asırda İstanbul gibi dünyanın en kalabalık şehrinde yılda ortalama bir cinayet işlenmektedir.

Türk toplumu, itaat temeline dayanmaktadır. Piramidin başında padişah vardı. İrâdesi münakaşa edilememektedir. İrâdesine saygısızlık, günah, devletin ve netice bakımından tab'anın menfaatlerine aykırı sayılmaktadır. Dehşetli bir hiyerarşi mevcuttur. Kendisinden 6 ay önce ustalığa yükselmiş bir esnafa diğer bir usta, hayat boyu gerçek bir saygı göstermektedir. Ailede aile reisinin otoritesi kesindir. Karşılıklı sevgi ve saygı, tam bir hakkaniyet anlayışına dayanmaktadır. Toplum, kanâatkâr ve tokgözlüdür.

Esnafın sosyal yapıdaki yeri, sanayileşmenin olmadığı o devirde, bugünkinden çok üstün ve ehemmiyetli idi. Kanunları, kanunlardan fazla riâyet edilen gelenekleri, âdetleri vardı. İhtisaslar iyice ayrılmıştı ve birinden diğerine geçmek hemen hemen imkânsızdı. XVII. asırda İstanbul'da 1 100 çeşit esnaf vardı.

1637 sayımına göre — banliyöler hâriç — İstanbul şehrinde 79 624 esnaf vardı. Bunlar, biribirine benziyen meslekler bir araya getirildiği için sadece 158 loncaya bağlı idiler. Şehirde en az 400 000 kişinin esnaflıkla geçindiği ortaya çıkar. Binlerce üyesi olan loncaların yanında, üye sayısı 100'-ün altında bulunanlar da mevcuttu. Gerçek sanayi, esnaf sektörünün dışında ve daha çok devletin elindeydi. Esnaf, sanayiciden, çok imalâtçı idi. Büyük ölçüde imalât yapan sanayicilere esnaf değil "tüccar" deniliyordu. Bunlar lonca dışı idiler. Meselâ tekstil sanayi esnafın değil, tüccarın elindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu, hiç olmazsa XV - XVII. asırlarda, kendi kendine yeterli bir cihan devleti idi. Hiç bir ham veya yapılmış madde ithâl etmeksizin hayatını en üst seviyede devâm ettirebilecek ve savunma gücünü ayakta tutabilecek güçte idi. Gerçi ithalât gibi ihracat da vardı, fakat hayatî bir ehemmiyette değildi, ticaret gayesiyle yapılıyordu. Aslında, dünya standartlarına eş veya üstün olmak üzere, ihtiyacı olan her şeye sahipti ve her şeyi üretebiliyordu. Bir, bir kaç, hattâ bütün devletlerle ticaretinin durması, ne hayat standartını düşürebiliyor, ne de millî savunmasını kısıtlıyabiliyordu. Hiç bir devlete borçlu değildi ve dış borç almıyordu. Devletin 1854'ten önce, yabancı bir devlet, müessese veya şahıstan, tek altın borçlandığı ne görülmüş, ne işitilmişti. Ama kendisi, dış yardım yapıyordu. Dış yardım hem nakden, hem mal şeklinde, yahut askerî veya bahrî yardım tarzında oluyordu. Devlet, askerî bakımdan da kendi kendine yeterli idi. Bir, bir kaç, hattâ bütün düşman devletlere karşı, hiç bir müttefika ihtiyacı yoktu. XVI. asırda deniz kuvvetleri de bu durumda idi. Ordu ve donanmaya ait hiç bir madde yoktu ki, dışardan ithâl edilsin. Hepsi imparatorlukta elde edilir ve imparatorlukta yapılırdı. İhtiyaç maddelerinin bugünki kadar çeşitli ve ekonominin bugünki kadar karmaşık olmadığı o çağlarda, Osmanlı cihan devletinin durumu böyleydi.

XVIII. asrın sonlarına kadar Türk halkının hayat seviyesi ve millî geliri, dünyada başta geliyordu. Uzun savaş devrelerine girmedikçe veya çok kötü kurak yıllar birbirini takip etmedikçe, bolluk ve bereket, ucuzluk ve refah ülkesi idi. Tabiî bölge dengesi yoktu ve bu derecede birbirine benzemiyen memleketleri bir araya getiren imparatorlukta bu mümkin de değildi. En müreffeh bölgeler Rumeli, Batı Anadolu idi. Bugün Birleşik Amerika'nın 50 eyâleti arasında bile denge kurulamamıştır. Meselâ bugün Connecticut eyâletinde millî gelir, Mississippi eyâletinin bir katıdır. İmparatorluk Türkiyesi'nin de müreffeh, orta halli ve fakirce ülkeleri vardı. İstanbul, İzmir, Selânik, Cezâyir, Beyrut gibi dış ticarete açık limanlar, zengin yerlerin başında geliyordu. Edirne ve Bursa gibi sanayi şehirleri de öyle. 1540'a doğru refahın zirveyi bulduğu anlaşılmaktadır. Daha 1454 Türkiyesi'nden bahseden bir Yahudi gezgin, Isaak Zafati, Almanca seyahat - nâmesinde, hayat şartlarını "Cennet" kelimesiyle vasıflandırmaktadır.

Bolluk ve bereket, ucuzluk ve refah, bir nisbette hattâ 1912'lere kadar devâm etmiştir. Pahalılık, fiyat artışı, paranın değerini devamlı kaybetmesi, ana maddelerin kıtlığı, kalitenin düşmesi, köyün bozulması, yüksek kalitenin, hâlis ve sâf eşyanın tarihe karışması, 1912'den başlar.

İktisadî politikaya çok bağlı olan malî siyaset, hiç olmazsa XVIII. asra kadar, Avrupa devletlerine nazaran muntazam, çok daha güçlü ve hacimli idi. Tabiî devir devir iktisadî buhranlar, tabiî veya sun'î para darlıkları oluyordu.

İleri sürdüğümüz üstünlük, o devrin diğer devletlerine nisbetledir. Bir XVII. asır devletini XX. asrın modern devleti ile mukayeseye kalkışmak, tabiatiyle mümkin değildir. Mukayeseler, çağdaş olanlar arasında yapılabilir. Meselâ XVI. asır Türk ekonomisi, her türlü yabancı rekabetten çekinmez bir derecede yüksekti. Bu hâle gelince devlet, ticarî sınırlamaları gevşetti, bundan ise zamanla Avrupalı tacirler faydalandı. Fransa, İngiltere gibi devletlere Türkiye'nin Almanya, İspanya, Venedik gibi düşmanlarına karşı kalkınmaları ve yutulmamaları için gösterdiği müsamaha ve onlara yapılan yardımların da sonradan kötü neticeleri ortaya çıktı ki, kapitülasyonlar denilen müessese böyledir.

Kredi müessesesi vardı ve çok defa faize bağlıydı. Faize bağlı vakıflar ve muameleleri şer'î makamlar tescil ediyordu. Yalnız aşırı faizcilik (ribâ = murâbaha = tefecilik) yasaktı. Vakıfların bakılması için faize verilmek üzere nakid para bağışlıyan hayır sahipleri çoktu. Ticarî kredi de gelişmiştir. Ticarette kullanılan faizin "harâm" değil "câiz" olduğuna dair, Kanûnî Sultan Süleymân'ın iki şeyhulislâmının, Kemalpaşa-zâde ve sonra Ebussuûd Efendi'nin iki fetvâsı elimizdedir.

Kanûnî faiz haddi yıllık % 10-15 arasında idi. Fazlası murâbaha sayılıyor ve devletçe takip ediliyordu. Meselâ Bursa şehrinde 1561 yılında vakıflar, 3 349 046 akça faizli kredi vermişti. Bu meblâğ, o yıl onda biri kadar, 333 119 akça faiz getirmişti. 1530'da Bursa sancağının 25 kazâsında faizle işletilmek üzere hayır sahipleri tarafından nakid para tahsis edilmiş vakıfların sayısı 42 iken aynı sancakta bu sayı yarım asır içinde 1580'de 609'a çıkmıştı.

XVI. asrın sonlarından itibaren toprak düzeni bozulmaya başlayıp tımarlar düzenini kaybedince, toprağı işleyen köylü, sıkıntılı durumda kaldı. Ağır faizli borçlanmalarla toprağını kaybetti. Yahut işletemediği toprağını bırakıp, Osmanlı deyimiyle "çiftbozan" hâline geldi. Veya âsâyiş bozukluğundan toprağını bıraktı, hizmet sektörü gittikçe gelişen şehirlere göçtü. Topraklar yavaş yavaş tımarlı sipahisinin hâkimiyet ve otoritesinden de mahrum kaldı. İstanbul'daki merkez ordusu çoğaldıkça rağbetten düşen tımarlı sipahisi de toprağını terkedip İstanbul'a gelmiye başladı. Ancak sermaye sahibi zenginlerin çiftçilik yapabilecekleri bir düzen gelişti. Zamanla bölgesine ve sınıfına göre ağa, bey, şeyh denilen toprak mütegallibeleri ortaya çıktı. Bir iki kuşak içinde bunların çocukları ve torunları, o toprakların meşrû sahipleri olduklarını iddia edip, köylüyü tamamen ırgat durumuna düşürdüler. Bu mekanizma, toprağın verimli olmadığı, hükûmetin iyi âsâyiş götüremediği, az gelişmiş ülke ve bölgelerde daha çok işledi. Gelişmiş bölgelerde ise toprak mütegallibesi, daha çok saraya dayanan, padişahı dolandıran adamlar arasından çıktı.

Bir yabancının imparatorlukta toprak sahibi olması mümkin değildi. Toprak satın alabilmek için, padişah tab'ası olmak şartı vardı.

Hükûmet nâmına kadı, kendi kazâsı içinde, halkın vazgeçilmez ihtiyacı telâkki edilen her türlü mala narh koymıya yetkili idi. Bu mallar hiç bir zaman keyfî fiyatlarla satılamazdı.

Madenler, devletçe de, şahısça da işletilebiliyordu. Kanun: Memâlik-i Şâhâne'de bulunan bütün altın, gümüş, demir, kurşun, bakır ve diğer bütün madenler, bulan şahsa âittir. Bu şahıs, çıkardığının beşte birini hazîneye vermekle yükümlüdür.

Sanayi ve ticaret :

Büyük sanayiin ehemmiyetli kısmı devletin elindeydi. Tekstil gibi bazı sektörlerde özel sektör de mühim sanayici hâlindeydi. Meselâ tersânelerin en büyükleri devletindi ama, özel sektöre âit tersâneler de vardı. Küçük sanayide, imalâtta da devletin payı vardı, fakat küçüktü. Sanayide olsun, imalâtta olsun devlet sektörü, millî savunma, devlet ve saray ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmişti. İhracata dönük sanayi ve imalât, çok büyük ölçüde özel sektörün elindeydi.

Ticarette Osmanlı devleti, daha evvelki Türk devletlerinin siyasetini devâm ettirmiş, ticarete fevkalâde ehemmiyet vermiştir. General Kont Marsigli, XVIII. asrın başlarında Türk imparatorluğunun ticaret durumu için şöyle der : "Gerek Türkler, gerek Türk imparatorluğunda yaşıyan Türk tab'ası diğer milletler, ticaret sahasında çok faaldirler. Ticarî işlerde bilgili, mahir ve dirâyetlidirler. Bâb-ı Âlî, ticaretle uğraşanlara her türlü kolaylığı gösterir. Siyaseti budur. Ticarî malları ağır şekilde vergilendirmekten kaçınır. Büyük ticaret yollarına, bu yollar üzerindeki köprülere ehemmiyet verir, emniyet ve âsâyişlerine, bakımlarına çok itina eder. Gerçekten Türk imparatorluğunun başlıca refah unsuru ticarettir ve padişah bu hususu çok iyi değerlendirir. Önceleri Türkler'i yakından tanımazdım. Fakat her işlerini yakından görüp öğrenince, Türk toplumunun ve Türk âilesinin biz Avrupalılar'a nisbetle çok varlıklı olduğunu gördüm. Türkler kanaatkâr, masrafları az ve gösterişi sevmiyen bir millet oldukları için, gerçek varlıkları göze çarpmaz. Halbuki her âilenin tasarrufu vardır, her türlü hâdiseyi karşılamak üzere kesesi doludur. Sokakta dilenen Türk yoktur. Yoksulları vardır ama, yardımdan mahrum değillerdir. Türkler bu zenginliğe, sanayiden çok ticaretle erişmişlerdir. Zira imparatorluklarının coğrafya durumu ticaretten çok para kazanmalarına fevkalâde müsaittir ve bunu, çok iyi değerlendirmesini bilirler. Bütün Avrupa milletleri, Türk malına muhtaçtır, Türkiye'den ithâlât yapmadıkça çok büyük zorluklarla karşı karşıya kalırlar. Türkiye, ham madde bakımından tükenmez zenginliklere sahiptir. Sanayi ürünlerini de ihrâc ederler. Yalnız silâh ihrâcı Türk hükûmetince eskiden beri yasaklanmıştır. Ama Türk silâh sanayii çok ileridir ve çok güzel Türk ateşli ve kesici silâhları Avrupa'ya kaçırılarak fâhiş fiyatlarla satılır. Türkler, takas yoluyla da ihrâcat yaparlar.

"Fakat her zaman için ihrâcatları ithalâtlarından çok fazladır. Bu yüzden Türkiye'ye giren Avrupa malı yetişmez. Avrupa devletleri Türkiye'ye her yıl büyük meblâğda altın öderler. Türkler yalnız kendi mallarını satmazlar. Başka Asya devletlerinden aldıkları şeyleri de kârla Avrupa'ya satarlar. Gerçi bu transit ticareti artık eskisi gibi Türk tekelinde değildir ve Türkler eskisi gibi Avrupa'yı soyamamaktadırlar. Fakat coğrafya pozisyonu bakımından hâlâ Türkler, transit ticaretinden büyük bir kâr sağlarlar. Dericilik, boyacılık, bakırcılık, bazı dokuma çeşitleri bakımından Türk sanayii, dünyada rakipsizdir. Bu sektörler çok üstün kalite mallar çıkarır. İthalâtları, ihrâcatlarının yanında az bir şeydir. Venedik kâğıdı, cam eşyası ve yüksek değerli biblolarına bayılırlar ve zengin sınıf için bu maddeleri ithâl ederler. Fransa ve Holanda'dan aldıkları yünlü dokuma, Almanya'dan aldıkları bâzı mâdenî eşya, orta sınıfların ihtiyacı içindir. Türkler'in Hıristiyan ülkelerden hâlâ büyük meblâğlar kazanmalarının önüne geçecek çareleri bulmak lâzımdır. Türkiye - İngiltere

ticareti de çok faaldir ve her yıl muntazaman İngiltere aleyhine kapanır. Ama İngilizler akıllıdır. Türkler'den aldıklarını bilhassa Amerika sömürgelerine satarak bu açığı kapatırlar. Fransa gibi ülkeler, Türk buğdayı gelmeyen yıllarda aç kalır. Türkler, işlenmiş veya ham değerli taşları da çok ihrâc ederler. Bâb-ı Âlî, Avrupa milletlerinden ne derece büyük paralar çektiğinin idrâki içindedir. Onun için Avrupalı tacirlere çok büyük kolaylıklar gösterir ki bu kolaylıkları Avrupalı devletler biribirlerine göstermeye cesaret edemezler. Zira ekonomileri Türk ekonomisi derecesinde dengeli değildir. Avrupa limanlarına mal taşıyan Türk armatörleri çoktur. Fakat şimdi daha çok Türk limanlarına gelen Avrupa gemilerine mallarını yüklerler".

Kont Marsigli'nin Türk imparatorluğunun pek de parlak olmıyan bir devresine, XVIII. asır başlarına âit ticaret durumunu büyük vukufla anlatan satırları burada bitiyor.

Tüccarın devletin himayesi altında serbest, huzur ve emniyet içinde olması, ticaretin gelişmesini sağlamış, Türk devletini kapalı bir imparatorluk ve kapalı bir ekonomi hâline gelmekten korumuştur. Bu iş pek de zor değildi. Zira Türkiye, ithalât yapmadan yaşaması imkân içinde bulunan dünyanın ilk devleti idi. Ama ihrâcâta şiddetle muhtaçtı. Aksi takdirde refahını kaybederdi. Nitekim XIX. asırda sanayiin makineleşmesi karşısında bu denge tersine dönünce Türkiye, fakir ülkeler arasına girmeye başlamıştır.

Ticaret yollarını, kara ve deniz diye ikiye ayırmak normaldir. Ve kara olsun, deniz olsun, bütün yollar İstanbul'da düğümlenmektedir. Karayolları, dünyanın en bakımlı yollarıdır (Braudel, *La Méditerranée,* 244). Yollar, granit taş döşelidir. Ordunun, kervanların, atlıların, yayaların geçmesine mahsus devlet yollarıdır ve trafiğin tıkanmaması ve yolun bozulmaması için sürülerin geçmesi yasaktır. Granit yolun iki tarafında tesviye edilmiş iki toprak şerit, sürülerin geçmesi içindir. Araba az kullanılırdı. İkinci derecede yollar, tesviye edilmiş topraktı ve taş döşenmiş değildi.

Balkanlar'daki ana yol İstanbul - Budin (Peşte) yolu idi. Bu yolun ilk kısmını teşkîl eden İstanbul - Edirne yolu ise, bir kaç asır için, dünyanın en yoğun trafiğini taşıyan kara yolu idi. İstanbul'dan Venedik'e kervanlar 30 ilâ 45 günde gidiyordu. Eğer Dubrovnik'e kadar karadan, oradan deniz yoluyla devâm edilirse İstanbul'dan Venedik 20 - 25 gündü. Asya'da büyük cadde İstanbul - Basra yolu idi ve Marmara'yı Basra Körfezi'ne bağlıyordu. İstanbul - Kahire yolu da, Anadolu, Suriye ve Filistin'den geçen çok işlek bir yoldu. Kervanların hareket günleri belirli idi. Meselâ İstanbul'dan Polonya'nın başkenti Krakovi'ye 8 günde bir kervan kalkıyordu. Her kervanda 300 ilâ 2 000 hayvan bulunurdu. 300 hayvandan az topluluğa "kervan" değil "kafile" deniyordu. Her ülkeye böyle muntazam kervanlar vardı.

Denizler üzerinde kurulmuş, 7 denize hâkim olduğu söylenen bir imparatorlukta deniz trafiğinin ehemmiyeti âşikârdır. En az kara trafiği kadar ehemmiyetli idi. Devletin resmî ticaret filosu yoktu. Ticaret gemileri, Türk armatörlerine âitti. İstanbul - Marsilya 60 günde alınıyor, fakat bu müddetin yarıdan fazlası çeşitli limanlarda durmakla geçiyordu. Ticaret gemileri, harp gemileri gibi topla mücehhezdi. Hem yolcu, hem mal taşıyordu. Akıl almaz zenginlikte milyarder Türk armatörleri vardı. XVII. asır ortalarında Hacı Kasım, Hacı Envâr, Hacı Ferhad, Hacı Nîmetullah adlı 4 İstanbullu armatörün her birinin 10'ar gemileri, 7'şer ticaret hanları, 40 - 50'şer bin kese servetleri vardı (50 000 kesenin bugünki satınalma değeri aşağı yukarı 45 milyar TL.'dır). Bunların Hindistan, Yemen, Arabistan, İran, Avrupa'da antrepoları, temsilcileri, ortak oldukları şirketler bulunuyordu. XVII. asrın en zengin iş adamları olan bu 4 Türk, vezirlerden farksız hayat yaşarlardı. Her birinin 100'er köle ve cariyesi vardı. Sıkışık zamanlarında vezirlere, hattâ Hazîne'ye borç verirler veya bağışta bulunurlardı. Yavuz Sultan Selim gibi dünyanın en zengin hükümdârı bunlardan borç almış, seferlerini tamamladıktan sonra bu milyarder iş adamları verdikleri parayı geri almak istememişler, fakat hükümdar son akçalarına kadar zorla ödemişti.

XVII. asır ortalarında yalnız İstanbul limanına bağlı böyle 2 600 tekne vardı ve 600'ü büyük gemilerdi. Limanda 3 000 ticaret gemisi kapdanı ve ticaret gemilerinde çalışan 27 000 tayfa kayıtlı idi. Diğer Türk limanlarını buna göre kıyâs ediniz. XVI. asırla XVII. asrın ilk yarısında armatör ve kapdanların % 94'u Türk, % 6'sı Rum'du. XVII. asrın 2. yarısı ile XVIII. asırda bu nisbet % 79 Türk, % 21 Rum olmak üzere değişti. Türkler ve Rumlar dışındaki padişah tab'ası milletler, deniz ticaretiyle uğraşmıyorlardı.

Mücevher, kürk gibi değerli mallar bedesten'lerde satılıyordu. Her şehirde bedesten olmamasına rağmen, her şehirde mutlaka en az bir çarşı vardı. Bedestende mal satan tacirler, çok zengin ve dış ticaret yapan adamlardı. Dünyanın en büyük çarşısı, İstanbul Kapalı Çarşısı idi. Bügünkinden büyüktü. 2 bedesten, 4 399 dükkân, 2 195 hücre (küçük dükkân), 497 dolap (satış tezgâhı), 12 mahzen (antrepo), bir hamam, bir cami, 10 mescid, 16 çeşme, 2 şadırvan, bir sebil, 8 kuyu, bir türbe, bir mekteb, 24 işhanından ibaretti. Kapalı Çarşı, Batı'nın shopping center'larının, super market'lerinin gerçek bir öncüsüdür. Bu bakımdan medeniyet ve iktisat tarihinde husussî yerleri vardır.

İstanbul'un Cevâhir Bedesteni 1 365 m^2, Sandal Bedesteni ise 1 230 m^2'dir. Kale gibi muhâfaza edilirdi. Saraçhâne, dünyanın en büyük kapalı deri işleri çarşısı idi. Daha pek çok kapalı ve açık çarşı vardı. Pazarlar başka idi.

Ticaret hanları, toptancı tüccarın hem yazıhâne, hem depo olarak kullandığı iş hanları idi. Büyük ticaret merkezleri idi. Ağızlarına kadar mal doluydular. Çok büyükleri vardı. XVII. asırda meselâ Şam şehrinde böyle 240 han vardı. Bunlardan Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı han 170 odalı, 100 dükkânlı idi, ahırı 2 000 at alabiliyordu. Onun rakıybi Koca Sinan Paşa'nın aynı yıllarda gene Şam'da yaptırdığı 70 odalı, Derviş Paşa'nın gene Şam'daki hanı 70 odalı idi. Diğerlerini buna göre kıyâs ediniz.

12 000 hayvanlık çok büyük kervanlar da vardı. Milyarlar değerindeki malları ülkeler geçerek taşıyorlardı. Böyle bir seferden neticede milyarlık kârlar doğuyordu. Tek tacirin kervanları olduğu gibi, daha çok çeşitli tacirlerin malları bir kervan hâlinde birleşiyordu.

Türkiye, XVIII. asrın sonlarında bile, bir çok Avrupa ülkesinden müreffehti. Meselâ Polonya'dan Podolya'daki ilk Türk toplarına girilince iktisadî durumun derhal değiştiğini, mal ve malzeme kıtlığının birden bolluk, bereket ve ucuzluk arzettiğini, Baron de Tott bize anlatır. Avrupalı seyyahlar İstanbul'a ve imparatorluğun başka yerlerine ayak bastıkları zaman, ucuzluk ve bolluk karşısında hayretlerini derhal ifade ediyorlardı. İstanbul, dünyanın ticaret merkezi idi. Yalnız şehrin tüketimi korkunçtu. Şehrin içinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu, 200 000 sığır yeniyordu. Şehrin günlük

ekmeği için un ihtiyacı 500 tondu ve hamur işlerinde kullanılan un bunun dışında idi. Çok pilav yenmesi bakımından pirinç tüketimi pek büyüktü. Meyve ve sebzeleri ve diğer yiyecekleri buna göre düşününüz. Buna karşılık şehir, her türlü sanayi maddesi ve mâmûl madde ihrâc ediyordu. XVII. asırda İstanbul'da 29 büyük fabrikada 10 000 işçi, 23 214 imalâthâne veya atölyede 79 264 işçi çalışıyordu. 29 lonca hâlinde teşkilâtlanmış 1 109 cins mal satan 48 000 esnaf, bu sayıların dışında idi. XVII. asırdan sonra İstanbul şehri nüfusu artmadı, ama, XIX. asrın başlarında Londra kendisini geçinceye kadar İstanbul, hâlâ dünyanın en kalabalık şehri olmakta devâm etti.

Eyâletler :

PAX OTTOMANA... Modern tarihçiler, Osmanlı Cihan Devleti'nin bir kaç asır için 3 kıt'anın, Avrupa, Asya ve Afrika'nın büyükçe birer parçasında sağladığı düzene ve dünyanın geri kalan devletlerine siyasetini empoze etmesine böyle diyorlar. Bu, Osmanlı düzeni ve Osmanlı rejimidir. Doğrudan doğruya cihan hâkimiyetini hedef almıştır. Kendi düzeni dışında kalan devletler, onun için barbar yani yabancıdır, ve gene Osmanlı görüşüne göre, herhalde medenî seviye bakımından aşağıdır. Osmanlı rejimine, birliğine girmiyen ülkeler, bu düzenden nasîbini alamamış, üstelik almamakta direnen zavallı varlıklardır. İşte bu cihanşümûl zihniyet, XV - XVII. asırları içine alır. Osmanlı, her sahanın en üstünüdür ve kesin şekilde yenilmezdir, nâmağlûdur. Devletin sıfatı "Devlet-i Edeb - Müddet" tir, yani sonsuza kadar yaşıyacak devlet. Başındaki hânedan, bu birliğin lideri ve senbolüdür. Birlik, onunla kaimdir. Bunun için hânedan çok mühimdir ve bunun dışındaki şeyler için hiç de mühim sayılmadığı olaylar derinlemesine incelenirse fark edilir. Bu düzen üstelik İlâhîdir. Tanrı tarafından ihsân edilmiş, tasdîk edilmiş, te'yîd edilmiş, onun rızâsıyle oluşmuştur. Bu düzene çarpmak, Tanrı'ya çarpmak demektir.

Ne kadar Roma zihniyetine, Pax Romana'ya benziyor, değil mi? Ama Roma'dan geçen bir zihniyet değildir. Alp Er Tunga, Oğuz Han ve Mete'den beri devâm eden Türk cihan hâkimiyeti anlayışıdır.

Roma imparatorluğu için İtalya neyse, Osmanlı imparatorluğu için de Anadolu odur. Gerçi esas Osmanlı ülkeleri, Tuna'ya kadar Rumeli ve Toroslar'la Fırat'a kadar Anadolu'dur. İmparatorluk, bu iki kanatla ayağını yerden kesip uçmaya başlamış ve cihan devleti olabilmiştir. Rumeli, zaman zaman Anadolu'dan daha gelişmiş, daha ehemmiyet kazanmıştır. Fakat unutmamalıdır ki kaynak, anne Anadolu'dur. Burası, Türkistan'dan sonra Türkler'in ikinci anayurdudur. Rumeli, ancak Anadolu kaynağı ile oluşabilmiştir. Anadolu zayıflamış ve Büyük Alâeddin Keykubâd devrindeki ehemmiyetini kaybetmişse, kaynak olarak çok isrâf edilmesi yüzündendir. Milyonla çocuğunu Rumeli'ne geçirmiş, orasını devletin ikinci kanadı hâline getirmiştir. Ve daha nerelere evlâdını yollamamıştır ki Anadolu? Fas'tan Yemen'e, Endonezya'dan Macaristan'a kadar her yere... Bu derece isrâf edilen ana kaynak, tabîatiyle zayıflamıştır, nüfusunu kaybetmiştir. Hele devir devir huzursuzluk ve âsâyişsizlikler, Anadolu şehrine, bilhassa köyüne zarar vermiştir. Köy daha az mahfûz olduğu için, âsâyiş noksan olduğu zamanlar, şehirden fazla zarar görmüştür.

1607 sayımında imparatorlukta 553 000 şehir, kasaba ve köy bulunduğu anlaşılmıştır. Bu rakama göçebe aşîretler, mezraalar, obalar ve imparatorluğun iç idarelerinde muhtar eyâletleri dâhil değildir. Bu durum, bayındırlık kudretinin eşsizliği ile sağlanmıştır. Böylesine bir rejim, XVI. asırda Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere imparatorluk ülkelerini mâmûre hâline getirdi. O zamanki Avrupa'nın meçhûlü olan bu düzene Romanyalı büyük tarihçi Iorga "Türk fazileti" demektedir. Bu suretle bir çok toprağın fethi kolaylaşmış ve XVI. asırda Türkiye, Roma imparatorluğunun azametini geçmiştir.

Bir tahmine göre 80 - 90 yıl içinde Rumeli'ne Anadolu'dan gelen 3,5 milyon Türk yerleşmiştir. Daha Kanûnî'nin ilk yıllarında, 1520'lerde bir çok Balkan şehri Türk'leşmiş ve büyümüştür. Prof. Barkan'ın hesaplarına göre bu tarihlerde bazı şehirlerdeki Türk nüfusun nisbeti şöyledir: Bosnasarayı'nda % 100, Yenişehir'de (Larissa/Tesalya) % 90, Edirne'de % 83, Manastır'da % 86, Üsküb'de % 75, Sofya'da % 67, Serez'de % 60, Tırhala'da % 47, Selânik'te % 25, Atina'da % 4,5.

İmparatorluk, eyâletlerle tâbî devletlerden oluşmuştur. Tâbî devletlerin statüsü ayrı ayrı idi. Eyâletlerin başında "beylerbeyi" denilen umumî valiler bulunurdu. Mühim eyâletlerin beylerbeyilerine vezir (mareşal) pâyesi verilirdi. Beylerbeyi pâyesi ise, bugünki orgenerale tekabül etmektedir. Eyâletlerin bölündüğü sancaklar, bugünki illerimize karşılıktır. Başlarında sancak beyi vardır. Rütbesi bugünki tümgenerale tekabül etmektedir. Bu klasik Osmanlı sistemidir. Tanzimat'tan sonra mülkî idare askerlerden alınmış, Avrupa'da olduğu gibi sivillere geçmiştir.

Önce devlet, tek eyâletti. 1363 veya az sonra, 1365'e doğru 2 eyâlete, Anadolu ve Rumeli eyâletlerine ayrılmış ve bu eyâletlerin sınırları da sonradan çok genişlemiştir. En eski iki eyâlet bunlardır. Sonra imparatorluk doğuya ve batıya doğru genişledikçe diğer eyâletler kurulmuştur. XVI. asır başlarına, Yavuz'a kadar imparatorluk Anadolu, Rumeli, Karaman, Rûm (Tokat - Amasya - Sivas) adlı 4 eyâlet ve tâbî devletlerden ibaretti. Yavuz (1512 - 1520) ve Kanûnî (1520 - 1566) devirlerinde 17 yeni eyâlet kurularak eyâlet sayısı 21'e çıktı. 5. Osmanlı eyâleti, 1515'te kurulan ve Güney - doğu Anadolu'yu içine alan Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğidir. 6. Osmanlı eyâleti Şâm beylerbeyiliğidir ki Doğu Akdeniz topraklarını, bugün Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrâil devletlerini içine alıyordu. 1517'de 7. eyâlet olan Mısır beylerbeyiliği teşekkül etti ve imparatorluğun sonuna kadar protokolde birinci eyâlet sayıldı. Bütün Kuzey - doğu Afrika'yı içine alıyor ve bugünki Mısır devleti topraklarını pek çok taşıyordu. Aynı yıl Yemen eyâleti kuruldu. Sonra kurulanları saymaya lüzum yoktur. XVI. asır sonlarında yeni eyâletler kuruldu ve bazı büyük eyâletlerin ikiye, üçe ayrıldığı da oldu. Meselâ 1521'de kurulan Haleb eyâleti, Şam beylerbeyiliğinin kuzey ülkeleri ayrılarak teşkîl edildi.

Başlıca eyâlet derecesindeki tâbî devletler ile eyâletler ve merkezleri şöyleydi: Rumeli (Sofya), Mora (Gördes), Özü (Silistre), Budin, Tameşvar, Eğri, Kanije, Uyvar, Bosna (Bosnasarayı), Kefe (Azak), Girit (Hanya), Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Gelibolu), Eflâk (Targovişte, sonra Bükreş), Boğdan (Suçava, sonra Yaş), Erdel (Erdel Belgradı = Alba Julia), Kırım (Bağçesarayı), İstanbul, Anadolu (Kütahya), Karaman (Konya), Rûm (Sivas), Dulkadır (Maraş), Adana, Kıbrıs (Lefkoşe), Diyâr-ı Bekr (Kara Âmid = Diyarbakır), Van, Erzurum, Trabzon, Kars, Çıldır (Ahıska), Rakka (Urfa), Musul, Şehr-i Zor (Kerkük), Bağdad, Basra, Lahsâ (Katıyf), Ummân (Maskat), Yemen (San'â), Hicaz (Cidde), Sayda,

Şam, Trablusşam, Haleb, Gence, Irâk-ı Acem (Hemedân), Geylân (Reşt), Muşâşâ, Kürdistan (Kirmân - Şâh, bazan Sinne), Revân, Tebrîz, Şirvân (Bakû), Şemâhı, Abhazistan (Sohumkal'a), Tiflis, Gori, Kakheti, Lori, Tumanis, Açe, Doğu Türkistan (Kâşgar), Yanık, Podolya (Kamaniçe), Dağıstan (Demir - kapı = Derbend), Astırhan, Kasîm, Kazan, Polonya, Mısır (Kahire), Habeş (Musavva, sonra Sevâkin), Trablusgarb, Tûnus, Cezâyir, Fas, Bornû, Doğu Afrika.

Bu eyâlet ve tâbî devlet listesi, zaman zaman değişmiştir. Fakat Tanzimat'tan evvelkilerin ve Tanzimat'tan sonra dâhil olan bazı toprakların mülkî bölünüşünün hulâsası, yukarıdaki tabloda görülür. Bu toprakların toplamı akın sahaları ile beraber 25 milyon km²'yi geçmekte ise de, aynı anda en çok 20 milyon km²'den fazla toprak etde tutulamamıştır ve o kadarı bile III. Murad devrinde kısa bir zaman parçası içindir. Doğrudan doğruya beylerbeyilerle idare edilen eyâletlerde sancak (il) sayısı Avrupa'da 131, Asya'da 322, Afrika'da 38 idi, toplam 491 eder. Tabiî sancak sayısı da çok değişmiştir. Sancaklar umumiyetle bugünki Türkiye illerinden hayli geniş mülkî idare parçalarıdır.

II. Meşrûtiyet başında 1908'de imparatorluğun mülkî bölünüşü, Tanzimat'tan sonraki devir için bir fikir verir: İstanbul, Edirne, Selânik, Manastır, Kosova (Üsküb), İskodra, Yanya, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Rodos), Hudâvendigâr (Bursa), Aydın (İzmir), Konya, Adana, Ankara, Kastamonu, Sivas, Trabzon, Erzurum, Mâmûretü'l - Azîz (Elâzığ), Bitlis, Van, Diyâr-ı Bekir, Haleb, Suriye (Şam), Beyrut, Musul, Bağdad, Basra, Yemen (San'â), Hicaz (Mekke), Trablusgarb vilâyetleri (eyâletler); bir eyâlete bağlı olmayıp eyâletler gibi doğruca dahiliyye nezâretine bağlı sancaklar (iller): Çatalca, İzmit, Biga (Çanakkale), Deyrü'z - Zor, Lübnan (Deyrü'l - Kamer), Kudüs, Bingazi. Muhtar eyâletler: Mısır ve Sudan, Bulgaristan, Bosna - Hersek, Girit; muhtar sancaklar: Yenipazar, Kıbrıs, Sisam adası, Bedevî emîrlikleri vs. 9 129 880 km² olan bu imparatorlukta 1908'de takrîben 62 689 000 nüfus yaşıyordu. Kıt'alara bölünüş şöyledir: Asya'da 3 582 112 km² ve 30 177 000 nüfus, Afrika'da 5 213 180 km² ve 17 671 000 nüfus, Avrupa'da 333 588 km² ve 14 841 000 nüfus. Tâbî devlet ve araziler dışında doğrudan doğruya dâhiliyye nezâreti (iç işleri bakanlığı) tarafından idâre edilen topraklar 125 sancak ve 679 kazâya ayrılıyordu ki bunun 352 kazâlı (ilçeli) 63 sancağı bugün Türkiye'dedir, 327 kazâlı 62 sancağı ise Türkiye dışında kalmıştır.

Rumeli :

Bir klasik devir Osmanlı eyâletine kuşbakışı göz atmak maksadıyle Rumeli beylerbeyiliği seçilmiştir. Bugün tamamına yakını kaybedilmiş, Anadolu'dan sonra imparatorluğun ikinci kanadı ve ikinci Türk yurdu sayılan ülkedir. İmparatorluğun Anadolu eyâletinden sonra ikinci eski eyâletidir. Bugünki Bulgaristan ve Arnavutluk'un tamamını, Doğu Trakya'yı, adaları dışında kalan kara Yunanistan'ını, Hırvatistan ve Slovenya dışında kalan Yugoslavya'yı ve Romanya'dan da Dobruca'yı ihtivâ eden muazzam bir eyâlettir. Buna bugün Sovyetler Birliği'nde kalan Besarabya, Moldavya ve Kırım'a kadar olan Karadeniz kıyılarını eklemek îcâb eder. Sonradan Bosna, Özü (Silistre), Mora eyâletleri ayrılarak, Rumeli beylerbeyiliğinin sınırları daraltılmıştır.

Nasıl Anadolu'yu iskân eden Türklük, Orta Asya'dan, Türkistan'dan, anavatanın anasından gelmişse, Rumeli'ni iskân eden Türklük de 1350'lerden başlayan ve asırlarca ardı kesilmeyen dalgalar hâlinde Anadolu'dan geldi. Anadolu Türk nüfusu azaldı ama, Rumeli Türklüğü teşekkül etti ve Osmanlı imparatorluğu gerçekleşti. Her tarafta Türk şehirleri, kasabaları, köyleri yükseldi. Bir çok bölgede Türk nüfus, ekseriyet kazandı. Türk fethinden önce mütevâzı kasabalar durumundaki yerler, gelişmiş şehirler şeklinde ortaya çıktı.

Bugün Türklük'ten eser bulunmıyan bir çok büyük şehir, o asırlarda çoğunlukla Türkler'in oturduğu beldeler durumunda idi. Meselâ Belgrad'da XVII. asır ortalarında 224 cami, 6 kervansaray, 3 700 dükkânlı büyük çarşı, ayrıca başka çarşılar, 98 000 kadar nüfus ve 20 000 kişilik bir Türk garnizonu vardı. 1912'ye kadar Türkiye'nin olan Manastır'da Türk idaresinin son yıllarında 25 cami vardı, 1957'de ancak 10'u ayakta durabiliyordu.

Gene bu Türk fethi neticesinde iki Balkan kavmi, Arnavutlar ve Boşnaklar, İslâm dinini kabûl ederek Türk Osmanlı kültür dairesine girmişlerdi. Bazı bölgeler o kadar Türk'leşip İslâm'laşmıştır ki, 1878 ve 1912 facia, büyük göç ve imhâlarına rağmen bügün de Balkanlar'ın bazı bölgeleri Türk veya Müslüman'dır.

93 (1878) felâketinden önce bugünki Bulgaristan topraklarında yaşıyan nüfusun yarısı Türk'tü. Bugün Bulgaristan'da Türk nüfusu sekizde ve dokuzda bire düşmüştür. Devletin 1868 yılına âit *Sâl - Nâme*'sine göre Tuna Vilâyeti'nin (ki bu eyâletin sınırları bugünki Bulgaristan'dan çok genişti) bazı şehirlerinde bulunan bazı Türk eserlerinin sayısı şöyle idi:

Sofya'da 44 cami, 4 medrese, 8 mekteb, 18 tekke; Şumnu'da 40 cami, 6 medrese, 22 mekteb, 10 tekke; Tırnova'da 31 cami, 7 medrese, 19 mekteb, 4 tekke, Ruscuk'ta 30 cami, 6 medrese, 9 mekteb, 7 tekke; Vidin'de 24 cami, bir medrese, 12 mekteb, 7 tekke; Hacıoğlupazarı'nda (burası şimdi Romanya'da kalıyor) 20 cami, 4 medrese, 12 mekteb, 2 tekke; Lofça'da, 20 cami, 4 medrese, 11 mekteb, bir tekke; Ziştovi'de 19 cami, bir medrese, 3 mekteb; Varna'da 19 cami, bir medrese, 12 mekteb, bir tekke; Plevne'de 18 cami, 3 medrese, 4 mekteb, 5 tekke; Eskicuma'da 17 cami, 6 medrese, 6 mekteb, bir tekke; Köstendil'de 16 cami, 3 medrese, 7 mekteb, 16 tekke; Niğbolu'da 12 cami, bir medrese, 8 mekteb, bir tekke; Silistre'de 12 cami, 6 medrese, 7 mekteb; Razgrad'da 11 cami, 2 medrese, 7 mekteb, 4 tekke; Pravadi'de 11 cami, 2 medrese, 3 mekteb; Balçık'ta 10 cami, bir medrese, 3 mekteb; Servi'de 10 cami, bir medrese, 5 mekteb, Samakov'da 10 cami, 2 medrese, 3 mekteb...

Rumeli eyâleti topraklarının ne derecede Türk olduğunu anlamak için, Evliyâ Çelebî'yi okumak yeter. Çelebî bu toprakları karış karış gezmiş ve her beldenin XVII. asır ortalarındaki durumunu bize anlatmıştır. Onun gezdiği sırada bu topraklar, 3 asırlık Türk yurdu idi. İşte onun 1651 - 1653'te tesbît ettiklerinden, III. cildinden aktarılmış bazı notlar:

Şumnu : Niğbolu sancağına bağlı kazâ merkezi. 10 cami ve mescid, 7 mekteb, 10 mahalle, 2 000 bahçeli ev, 300 dükkân.

Hezargrad : Niğbolu sancağının büyük bir kazâ merkezi. 10 mahalle, 1 700 geniş bahçeli ev, 17 cami ve mescid, 12 han, 300 dükkân.

Ruscuk : Niğbolu sancağının büyük bir kazâ merkezi. 2 katlı 2 200 ev, çarşı içinde Sinan eseri Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa Camii, pek çok cami ve mekteb, mehter kuleli kale, 300 kadar dükkân, 3 han.

Yerköyü (şimdi Romanya'da) : Niğbolu sancağında kazâ merkezi. 600 bahçeli ev, 70 - 80 dükkân, Çelebî Sultan Mehmed Camii, kalede 50 büyük top ve 300 muhâfız, cephâne, mehterhâne, Tuna üzerinde asma köprü ve işlek nehir limanı, ahali Türk'ten çok Romen. Kasabada oturan Hasan Ağa çok büyük tüccar. Serveti bin kese tahmîn ediliyor (bugünki değeri 900 milyon TL. kadar).

Ziştovi : Niğbolu sancağında kazâ merkezi. 300 hâne, 20 dükkân, 2 cami, güzel kale, Tuna'ya inen suyolları.

Niğbolu (Niğebolu) : Sancak (il) merkezi. Sancak 3 000 asker çıkarmakta (tımarlı sipahisi). 1396 eylûlünde Yıldırım Bâyezid Hân'ın Birleşik Avrupa ordusunu mahvettiği yer. Tuna'nın güney kıyısı üzerinde ve batısında Osma suyu akıyor. Muhteşem kale, 3 950 hâne, 11 Türk ve 6 Hıristiyan mahallesi, 26 cami ve mescid, 26 mekteb, 10 çarşı hamamı, 7 işhanı, 1 000 kadar dükkân, medreseler, tekkeler ve diğer Türk yapıları.

Silistre : Sancak (il) merkezi (sonradan Rumeli eyâletinden ayrılan Özü eyâletinin merkezi). Tuna'nın güney kıyısında. Nehir limanı ve deniz üssü, üste Türk ince donanması, Tuna Kapdânı denilen amiralin makam yeri. 500 burç ve on bir kuleli, 80 arşın yüksekliğinde sûrlarla çevrili, Tuna'ya çevrilmiş 40 toplu kale. 10 mahalle Hıristiyan, bir mahalle Yahudi, gerisi Türk. 11 saray. Paşa Sarayı 70 odalı, ayrıca müştemilâtlı. Bir medrese, 40 mekteb, 3 çarşı ve 48 konak hamamı, 800 dükkân, medreseler, tekkeler, hanlar, Vezîr-i âzam Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın camii ve saraçhânesi, Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa'nın Kurşunlu Camii ve Kurşunlu Hanı. Melek Paşa ve Emin Hanları. Yılda 70-80 000 sığır kesilerek yapılan büyük pastırma sanayii.

Hacıoğlupazarı (şimdi Romanya'da) : Silistre sancağında büyük kazâ merkezi. 7 nahiye, 78 köy bu kazâya bağlı. 2 000 hâne, 200 dükkân, 1 000 dükkânlı bedesten, 3 han, 3 çarşı hamamı, 11 mekteb, 4 cami, pek çok mescid, 9 çeşme.

Balçık : Silistre kazâsı. 5 mahalle, 500 hâne, bir cami, 4 mescid, 8 han, 150 dükkân, Esmâhan Sultan Hamamı (II. Selîm'in kızı ve Sokollu'nun eşi). Karadeniz üzerinde işlek iskele.

Mangalya (şimdi Romanya'da) : Silistre'ye bağlı büyük kazâ. Esmâhân Sultan Selâtıyn Camii, 7 mekteb, bir hamam, 3 han, bir bedesten, 300 dükkân, 300 mahzen (antrepo), mescidler, tekkeler, Karadeniz üzerinde işlek liman.

Köstence (şimdi Romanya'da) : Silistre kazâsı. Bin parça gemi alan büyük liman.

Babadağ (şimdi Romanya'da) : Silistre'nin büyük kazâlarından diğeri. 7 nahiye, 100 kadar köy bu kazâya bağlı. 3 000 kârgir ev, mükellef konaklar, II. Bâyezîd'in muhteşem Ulu Camii, bir kaç cami, pek çok mescid, 3 medrese, 20 mekteb, 8 han, 390 dükkân, 70 kadar konak hamamı, 3 çarşı hamamı, tekkeler, çok büyük ziyaret yeri olan Baba Saltık Bektâşî dergâhı.

3 kıt'a, 7 deniz, 7 iklim üzerinde biribirine hiç benzemiyen ülkeler, bir çok eski imparatorluk ve krallıkların topraklarında kurulmuş Osmanlı Türk Cihan Devleti, Türklük eserlerini bu şekilde her tarafa götürmüştür. Cezâyir kadar Kırım, Yemen kadar Kafkasya, Bosna kadar Irak, aynı derecede Türk bayındırlık, din ve sosyal yardım eserleriyle donatılmıştır. Bütün eyâletler, sancaklar, kazâlar, nahiyeler, köylere varıncaya kadar, akıl almaz derecede teşkilâtlandırılmış ve dünyanın merkezi sayılan İstanbul'a bağlanmıştır.

Osmanoğulları : Çeşitli bakımlardan tarihin en büyük hânedânı olarak kabûl edilmesi mümkin bulunan Osmanoğulları, Oğuzlar'ın 24 boyunun en soylusu sayılan Kayılar'dan bir aşîretin başında olarak (bu aşîrete "Karakeçili" denmiştir), bugünki Türkmenistan'dan, XI. asırda, Doğu Anadolu'ya, Van Gölü çevresinde Ahlat yöresine gelmişlerdir. Bu göç sırasında, Anadolu'nun fethi yıllarında aşîretin başında Kayık Alp bulunmuş olabilir. Zira onun oğlunun Sarkuk Alp, Sarkuk Alp'in oğlunun Gök Alp, Gök Alp'in oğlunun Kaya Alp, Kaya Alp'in oğlunun Gündüz Alp olduğu söylenmiştir ki, bu sonuncusu Ertuğrul Gazi'nin babasıdır.

Muhtemelen 1230'da Ahlat yöresinden oynıyan ve Fırat üzerinde Câber'de nehirde boğulduğu ileri sürülebilecek Gündüz Alp'in yerine oğlu Ertuğrul Gazi geçmiştir. Gene muhtemelen, 1231'de Porsuk suyu ile Domaniç dağı arasında yurd tutan Ertuğrul Gazi, uc beyi olarak burada, Bizans sınırında yurd tutmuştur. Oğlu Osman Gazi, 1281'de yerine geçmiş ve 1300'de büyük uc beyi olmuştur. Osmanoğulları 1920 sonuna kadar saltanat sürmüş ve 1516 ortalarından 1924 başlarına kadar dünya Müslümanları'nın en büyük lideri demek olan halîfelik tahtında da oturmuşlardır. Liste şöyledir :

1 — Ertuğrul Gazi (1231 - 1281)
2 — I. Osman (Gazi) (1281 - 1324)
3 — Orhan Gazi (1234 - 1362)
4 — I. Murad (Hudâvendigâr) (1362 - 1389)
5 — I. Bâyezîd (Yıldırım) (1389 - 1402) (öl. 1403)
6 — I. Süleyman (Emîr) (1402 - 1411)
7 — Mûsâ Çelebî (1411 - 1413)
8 — I. Mehmed (Çelebî) (1413 - 1421)
9 — II. Murad (Gazi) (1421 - 1444 + 1445 + 1446-1451)
10 — II. Mehmed (Fâtih) (1444 - 1445 + 1445 - 1446 +1451-1481)
11 — II. Bâyezîd (Velî) (1481 - 1512)
12 — I. Selim (Yavuz) (1512 - 1520) (ilk halîfe: 1516)
13 — II. Süleyman (Kaanûnî) (1520 - 1566)
14 — II. Selim (1566 - 1574)
15 — III. Murad (1574 - 1595)
16 — III. Mehmed (1595 - 1603)
17 — I. Ahmed (1603 - 1617)
18 — I. Mustafa (1617 - 1618 + 1622 - 1623) (öl. 1639)
19 — II. Osman (Genç, Şehid) (1618 - 1622)
20 — IV. Murad (1623 - 1640)
21 — İbrahim Han (1640 - 1648)
22 — IV. Mehmed (Avcı) (1648 - 1687) (öl. 1693)
23 — III. Süleyman (1687 - 1691)
24 — II. Ahmed (1691 - 1695)
25 — II. Mustafa (1695 - 1703)
26 — III. Ahmed (1703 - 1730) (öl. 1736)
27 — I. Mahmud (1730 - 1754)
28 — III. Osman (1754 - 1757)
29 — III. Mustafa (1757 - 1774)
30 — I. Abdülhamîd (1774 - 1789)
31 — III. Selim (Şehid) (1789 - 1807) (öl. 1808)
32 — IV. Mustafa (Maktûl) (1807 - 1808)
33 — II. Mahmud (Adlî) (1808 - 1839)
34 — I. Abdülmecîd (1839 - 1861)
35 — Abdülazîz Han (1861 - 1876)
36 — V. Murad (1876) (öl. 1904)
37 — II. Abdülhamîd (1876 - 1909) (öl. 1918)
38 — V. Mehmed (Reşad) (1909 - 1918)
39 — VI. Mehmed (Vahîdeddin) (1918 - 1922) (öl. 1926)
40 — II. Abdülmecîd (yalnız halîfe: 1922-1924) (öl. 1944)

Bu listede Ertuğrul Gazi, Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murad, Yıldırım Sultan Bâyezid, Çelebî Sultan Mehmed, II. Murad, Fâtih Sultan Mehmed, II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman, II. Osman, IV. Murad, III. Selim, II. Mahmud, II. Abdülhamîd, Türk tarihinin en büyük isimleri arasında yer alacak kapasiteye erişmişlerdir. Bunlara, Osmanoğulları'ndan, hükümdarlık etmiyen şehzâdeler içinde, Rumeli Fâtihi Velîahd Gazi Süleyman Paşa ile Sultan Korkut'u ilâve etmek lâzımdır; ilki Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve I. Murâd'ın ana - baba bir ağabeyi, ikincisi de II. Bâyezîd'in 3. oğlu ve Yavuz Selîm'in ağabeyidir. Bunlar dışında kalan bir çok padişah da büyük veya iyi hükümdarlar ve tarihî şahsiyetler arasına girerler. Vasat ve düşük kapasitede olanlar daha azdır.

Devamlılık, büyüklük vasıfları da eklenince bu tabloyu, başka hiç bir Türk veya İslâm hânedânı verememektedir. Avrupa hânedanları için de durum aynıdır. Hıristiyan Avrupa'nın 2000 yılda zuhûr eden en büyük hânedanları Capet (Fransız) ve sonra Habsburg (Alman) hânedanlarıdır. Fakat asırlarca küçük hükümdar hayatı yaşadıktan sonra büyük devlet hükümdârı hâline gelebildiklerinden başka, bu derece büyük şahsiyetler yetiştirmekten uzak kalmışlardır. Üstelik Osmanoğulları gibi aynı çizgiden inmemişler, aynı hânedan, çeşitli şûbelere ayrılarak hükümrân olmuş ve zamanımıza kadar gelmiştir (bugün Habsburglar'ın saltanat sürdüğü bir devlet yoktur; Capet hânedânı ise yalnız İspanya'da saltanat sürmektedir: Capet - Bourbon - Anjou hânedânının bir dalı).

Yukarıda anılan Osmanoğulları, asker, devlet adamı ve diplomat vasıflarıyle temâyüz ederler. İlimde dehâ çizgisini aşan tek şahıs Fâtih Sultan Mehmed (balistik), san'atta (musiki) ise III. Selim'den ibârettir. Pek çok padişah, şehzâde, hayli sultan bestekâr, sâdende (virtüozlar da vardır), hattat olarak, şâir, bilgin, yazar olarak büyük kabiliyet göstermişlerse de, dehâ çizgisine erişemedikleri gibi büyük şâir veya bestekâr (III. Selim hâriç) da yoktur. Fakat değerli bestekâr ve şâirler vardır. Nâdir san'at ve ihtisaslarda büyük kabiliyet gösterenler bile mevcuddur (ince marangozlukta II. Abdülhamîd, değerli taşlarda Kanûnî gibi). II. Bâyezîd'le oğlu Sultan Korkut'un ve IV. Murâd'ın asırlarında büyük bestekârlar oldukları anlaşılıyorsa da, zamanımıza gelen saz eserlerinin azlığı, bize kesin fikir verecek mahiyette değildir. Sultan Cem, şiirde hayli ileridir. Yavuz ise, Farsça şiirde, bu dilde söyliyen Osmanlı şâirlerinin en önde gelenlerindendir.

Bugün yaşıyan Osmanoğulları'nın hepsi, istisnasız, II. Mahmud'dan (1808 - 1839) inmektedirler. Bu hükümdârın büyük oğlu I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) ve daha azı küçük oğlu Abdülazîz Hân'ın (1861 - 1876) torunlarıdır. Bugün (1977) hayatta hiç bir padişah veya halîfe oğlu kalmamıştır. Hepsi son padişahların torunları, torunlarının çocukları veya onların çocuklarıdır.

3 Mart 1924'te hılâfetin ilgası ve hânedân üyelerinin Türkiye'den çıkarılmalarından sonra (bugün hepsi Türkiye'ye dönmek hakkını elde etmişlerdir), Hânedan'ın başında eski padişah VI. Mehmed Vahîdeddin (1924 - 1926) ve eski halîfe II. Abdülmecîd (1926 - 1944) bulunmuştur. Sonra en yaşlı şehzâde sıfatıyle II. Abdülhamîd'in oğullarından Ahmed Efendi (1944 - 1945), V. Murâd'ın torunu Ahmed Nihâd Efendi ve kardeşi Osman Fuâd Efendi, Hânedan şefi olmuşlardır. Bugün en yaşlı şehzâde — Kahire'de oturan — Abdülazîz Efendi'dir ki, Sultân Abdülazîz'in en küçük oğlu Seyfeddin Efendi'nin büyük oğludur (doğ. Ortaköy Sarayı, 26.IX.1901).

Çoğu şâir olan padişahlar veya bazı şehzâdeler, o devrin diğer şâirleri gibi, şiirlerinde mahlas kullanmışlardır. Meselâ Fâtih'in mahlası "Avnî", Kanûnî'nin mahlası "Muhibbî", II. Mahmûd'un mahlası "Adlî" dir.

Ertuğrul Gazi Söğüt'te, ondan sonra gelen hükümdarların hepsi Fâtih'e kadar Bursa'da, Fâtih'ten sonrakilerin hepsi İstanbul'da gömülüdür. Son padişah VI. Mehmed ise Şam'da Yavuz Sultan Selim Camii'nde, son halîfe II. Abdülmecîd de Medîne'de gömülüdür. Hepsinin ayrı türbeleri yoktur. Tek başlarına yatanlar olduğu gibi, bazı türbelerde bir kaç padişah ve çevrelerinde şehzâdeler, sultanlar bulunmaktadır. Meselâ bir semre adını veren (Türbe) II. Mahmûd'un türbesine ondan sonra küçük oğlu Abdülazîz Han ve torunlarından II. Abdülhamîd gömülmüşlerdir.

Devletin taht şehri 1326 nisanında Söğüt'ten Bursa'ya, 1402 ağustosunda Bursa'dan Edirne'ye, 1453 haziranında Edirne'den İstanbul'a alınmıştır.

Osmanoğulları, asırlarca, dünyanın büyük parçaları üzerinde saltanat sürmüşlerdir. Bugün (1977) dünyada mevcut 161 müstakil devletin üçte birine yakını İngiltere'den ayrılarak müstakil olmuşlardır. Fakat — esasen boyuna hânedan değiştiren — İngiltere hükümdarlarının bu ülkeler üzerindeki hükümranlıkları, asırlarca sürmemiştir. Pek çok devlet, ya doğrudan doğruya Osmanlı'dan ayrılarak, veya önce Osmanlı'dan sömürgeci devletlere (İngiltere, Fransa, İtalya) geçerek müstakil olmuşlardır.

1918 sonunda Avusturya - Macaristan imparatorluğu gibi onun müttefikı olan mağlûp Türkiye imparatorluğu da devletlere parçalanırken, Türkiye'den şimdiki şu devletler ayrılmıştır: Suriye, Lübnan (bunlar Fransa'ya geçerek), Irak, İsrâil, Ürdün (bunlar İngiltere'ye), Yemen, Suûdî Arabistan (bunlar doğrudan doğruya müstakil). Demek son olarak mazinin Osmanlı Cihan Devleti, bugünki 7 devleti doğurarak tarih sahnesine vedâ etmiştir. 1918'den evvel de şu devletleri doğurmuştur: Sûdan, Mısır, Kıbrıs (1915 ortalarında İngiltere'ye), Libya (1912'de İtalya'ya), Bulgaristan (1908), Arnavutluk (1913), Küveyt, Katar, Güney Yemen, Bahreyn (aynı yıllarda İngiltere'ye). Demek 1908 - 1915 arasında da O. İ., bugünki 10 devleti doğurmuştur. 1908 - 1918 arasında O. İ.'ndan çıkan devletlerin toplamı 17 eder. 93 bozgunu üzerine 1878'de veya bir kaç yıl sonra O. İ.'ndan ayrılan devletler ise şunlardır: Romanya, Yugoslavya (o zaman Sırbistan ve Karadağ olarak 2 devlet hâlinde), Tunus, Cibûti (Fransa'ya), Ummân, Arab Emîrlikleri (İngiltere'ye), Somali (İtalya'ya), yekûn 7 devlet. Bu suretle 1878 - 1918 arasında bugünki 24 devlet, 40 yıl içinde, O. İ.'ndan ayrılmıştır.

XIX. asır içinde, 1878'den evvel O. İ.'ndan ayrılan bugünki şu devletler sayılabilir: Yunanistan, Cezâyir, Uganda, Tanzanya, Nijer, Nijerya, Çad, Kamerun (bu son 4 devletin geniş toprakları üzerinde Osmanlı'ya zaman zaman tâbî Bornu Sultanlığı yaşıyordu). Bunların sayısı da 8 eder ve O. İ.'nun son bir asırlık hayatında bugünki 32 devletin doğduğu anlaşılır. XVII - XVIII. asırlarda O. İ.'ndan bugünki şu devletlerin ayrıldığı söylenebilir: Fas, Moritanya, Mali, Macaristan, Polonya ve daha bir kaç devlet. Bugünki Sovyetler Birliği'nden İndonezya'ya, Çin'den İran'a, İtalya'dan Çekoslovakya'ya, Avusturya'dan İspanya'ya kadar bir çok devlete de O. İ., büyük veya küçük toprak parçaları kaptırmıştır. Sovyetler Birliği'ne ve İran'a verdikleri, çok büyük ve mühim ülkelerdir. (Y. Öztuna)

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ : bk. İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ (Fırkası).

OSMANLI MUSİKİSİ, musiki tarihimizde bu tâbir, Osmanlı Türkleri'nin musikisi için kullanılabilir. Oğuz Türkleri'nin en batıda kalan bölümüne "Osmanlı Türkleri" veya "Türkiye Türkleri" denmektedir. Türkiye'den başka Balkanlar'ı da içine almaktadır. Dar mânâda "Türk Musikisi" dediğimiz zaman, aslında yalnız O. M.'ni anladığımız açıktır. Bu tâbir, "Osmanlı Türkçesi" veya "Türkiye Türkçesi" ile paraleldir. (Y. Ö.)

OSMANLI TİYATROSU : bk. GEDİK PAŞA TİYATROSU.

OSMANOV, Muhammed (Magomed Efendi) (Aksay köyü, Hasavyurt 1840 - Hasavyurt 1904), Kumuk bilgini. W. Barthold'a göre *(Materialı dlya istorii fakül'teta vortoçnıh yazıkov,* 4, 154 s.). Kafkasya'da okumuştur. 1865 yılında Petersburg'a gelmiş, 1866'da Petersburg Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Fakültesinde ücretsiz olarak Tatarca öğretmeyi teklif etmiştir. L. Budagov (b. bk.)'un başkanlığında yapılan Tatar, Azerî ve Kumuk dilleri imtihanını kazanan O., 1867'de öğretime başlamıştır. 1869'da İ. N. Berezin (b. bk)'in teklifi üzerine fakülte rektörlüğüne seçilmiştir. 1871'den (veya 1872'den) başlayarak Doğu Dilleri Fakültesinde İslâm hukuku dersleri vermiştir. Derslerini (aralıklarla) 1881'e kadar sürdüren O., sağlık sebepleriyle görevinden ayrılarak doğduğu köye dönmüştür. O., Kumuk şâiri olarak da tanınmıştır. Türkoloji alanında ise Kumuk ve Nogay folkloru üzerindeki çalışma ve toplamalarıyla ün yapmıştır. Bu yolda yazdığı en büyük eser, *Nogayskie i kumıkskie teksti* (Nogay ve Kumık metinleri) [Petersburg, 1883, 174 s.] adı altında çıkmıştır. (H. Eren)

OSMAN - ZÂDE TÂİB (asıl adı : Ahmed) (1660? - 1724), XVIII. yüzyılın başlarında şöhret kazanan Türk şâiri. "Reîs-i şâirân" unvânı ile de anılmış olan O. T., tarih ve inşâ alanlarında da eser vermiştir.

Doğum tarihini kesin olarak tesbît etmek güçtür. Kendisinin H. 1089 = M. 1678 tarihinde "mülâzemet" pâyesine eriştiği, 1715 tarihindeki İstanbul yangını sırasında felâketzedeler arasında bulunup, terfii için yazdığı bir arîzada 40 yıl önce mülâzemete başladığını belirttiği göz önünde tutulursa 1070 - 1660 yılı civarında doğmuş olduğu tahmîn edilebilir. Ahmed Tâib'in babası Osman Efendi, değişik görevlerde bulunmuş, dîvân hocalarından olup maliye tezkireciliğinde de hizmet görmüş ve Süleymâniye Vakfı rûznâmecisi iken vefât etmiş bir zâttır. O. T., iyi bir öğrenim ve eğitim görmüş, 1678 tarihinde mülâzemete ve usûlünce medreseleri devre başlamıştır. 1688 başlarında Kumkapı'da babasının yaptırdığı Medrese-i Cedîde-i Osman Efendi'ye müderris olmuştur. Bu medresede yedi yıl vazîfe gördükten sonra 1160 - 1694'te Fâzılîye (galiba daha doğrusu Feyzîye olacak) Medresesi'ne geçmiştir. Ertesi yıl da Şam valiliğine atanan Kemânkeş Mehmed Paşa ile birlikte — ve onun kedhudâsı sıfatıyle — Şam'a gitmiştir. Bu durum hoş karşılanmamış, hattâ mesleğini bıraktığı şeklinde yorumlara da uğrayarak Ramazan 1170'de adı müderrisler defterinden silinmiştir.

1697'de — biraz da tavassut ve himâye ile — Feyzîye-i Cedîde Medresesi'ne atanmış ve görevinin mertebesi "Hareket-i Dâhil" itibar olunmuştur. Ancak burada da çok kalamamış, bir ara yeniden müderrisler zümresi arasından adı çıkarılmış, sonra Horhor semtinde kendisi bir medrese yaptırınca yeniden müderris olmuş (1703 - 1115), arkasından medresesi "Mûsile-i Sahn" itibar edilmek suretiyle onore edilmiştir. Fakat, hem kendisi rahat durmadığı, hem de çekemeyenler çok olduğu için olacak, bir ara rütbe indirimine uğramış ve başı derde girmiştir. Ancak bu iniş ve çıkışlar arasında tekrar eski rütbesini almış ve Koca Mustafa Paşa Medresesi kendisine tahsîs olunmuştur (1120 Safer - Nisan 1708). Bu tarihten başlayarak yıldızı bir süre artık kendisine yâr olmuştur. Nitekim aynı tarihte, "Sahn-i Semâniye" den biri ile de taltîf olunmuştur. Daha bâzı medreselerde görevlendirildikten sonra 1712 tarihinde "mûsile-i Süleymâniyye" rütbesiyle Kasım Paşa Medresesi'ne tâyin olunmuştur. En uzun kaldığı görevlerden biri bu olup takriben dört yıl kadar sürmüştür. Nihayet, Ayasofya Medresesi'ne de nakledildikten sonra "Süleymâniyye müderrisliği" ne yükselmiştir.

İlmiye mesleğinde yüksek birer mertebe olan bu terfîlerde şüphesiz onun edebî faaliyetlerinin etkisi olmuştur. Gerçekten de 1710'da III. Ahmed'in hastalığı ve iyileşmesi münâsebetiyle bir kırk hadîse şerhi yazmış ve bunu *"Sıhhat-ibâd"* adı altında padişaha arzeylemiştir. Yine ünlü *"Meşâriku'l-envâr"* tercümesini de, bu sıralarda, padişahın emri üzerine hazırlamıştır. Bu tarihlerde III. Ahmed'e, daha sonraları da Vezîr-i âzam Şehîd Ali Paşa'ya takdîm ettiği kasîdeler beğenilmiş ve şâirin iltifat ve ihsâna nâil olmasına sebep olmuştur. Nihayet arzularından biri olan "mevleviyyet" e de kavuşmuş "Halep mevleviyyeti" rütbesiyle, bir ölçüde, muradına ermiştir. Buradan azledilip İstanbul'a dönünce Fenerbahçe'de nefis bir kasr inşâ ettirmiştir.

O. T., maddî imkânlarının da elverişli olması ve umduğu bazı mansıplara kavuşmasında yararı görülür düşüncesiyle büyük ziyâfetler tertipliyor, bunlara sadrâzamı, şeyhulislâmı, kapudan - paşa ve benzeri yüksek mevkılerdeki zatları da dâvet ediyordu. Bilhassa intisâb eylediği Dâmâd İbrahim Paşa'ya karşı bağlılıkta itina gösteriyordu. Hattâ III. Ahmed'in de gözüne girmişti. 1720 tarihinde "sûrlar" da — İbrahim Paşa vasıtasıyle — hunkâra sunduğu tarih ve kasîdeleri beğenilmişti. Hele 1721'de yeni doğan III. Ahmed'in şehzâdesi için sunduğu tarih manzûmesi, padişahın: "makbûl-i hümâyûnum olmuştur; asrın melikü'ş - şuarâsı olduğu vücûh ile zâhirdir" şeklindeki hattı ile O. T.'e "şâirlerin başkanı" vasfını kazandırmıştır.

O. T.'in son vazifesi Mısır Mevleviyyeti'dir. 1723 yılı ocak ayı başlarında bu göreve tâyini çıkmıştır. Bir türlü dilini tutamadığı, zaman zaman hicv ve mizah ile etrafını tedirgin ettiği bir haylı misal ile anlaşılan O. T., Kahire'de de rahat durmamış ve Kayserili valiyi çekiştirmiştir. Söylentilere bakılırsa vali, kendisi hakkındaki tecavüzkâr sözleri duyunca içerlemiş ve onu bir yolunu bularak zehirletmek suretiyle öcünü almıştır. Ölümü Ramazan 1136 (Haziran 1724)'dadır. Kaynaklarda belirtildiğine göre ölümünden az zaman önce azledilmiş, fakat bu haber kendisine ulaşmadan o, dünyadan göçmüştür. Vefâtına Çelebî - zâde Âsım, Hacı Tevfîk ve Mustakîm - zâde Sâdeddîn tarih düşürmüşlerdir.

O. T., önceleri Hamdî mahlâsını kullanmıştır. Ne var ki dinî yasaklardan yaptıklarına pişman ve sataşma alanında işlediklerine de tevbekâr olduğunu sezdirmek düşüncesiyle daha sonra Tâib mahlâsını tercîh etmiştir. Biraz huysuz tarafları olduğuna, latîfeye, hicve eğilimi bulunduğuna ve oynak mizâcına dâir fıkralar, rivâyetler vardır. Ta'riz ve sataşmalarına hedef olanlar arasında: Nâbî, Sâkıb gibi şâirler de

bilinmektedir. O. T., çağına göre, geniş kültürlü, Doğu - İslâm âleminin büyük üç diline vâkıf, şiir ve inşâda mahir bir sîmâdır.

O. T.'in oldukça kabarık bir yekûna varan eserleri arasında, burada, en önemlileri kaydedilecektir: *Meşâriku'l - envâr tercümesi, Sıhhat - âbâd, Divân, Münşeât, Ahlâk-ı Ahmedî, Hülâsatu'l - ahlâk, Telhîs-i Mehâsinü'l - âdâb, Telhîsu'n - Nesâyih, Simâru'l - esmâr, Hadîkatu'l - mülûk, Hadîkatu'l - vüzerâ...*

Meşhur bir hadîs mecmuası olan *Meşâriku'l - envâr*'ın tercümesi: III. Ahmed'in emriyle hazırlanmış, ancak, Arapça aslı kadar onun diğer Türkçe tercümelerinden de yararlanılarak meydana getirilmiştir. *Sıhhat - âbâd,* kırk hadîs türünde başarılı bir risâle olup hadîsler önce nesirle tercüme ve izah olunmuş, sonra da birer dörtlükle nazmedilmiştir. *Divân* bütünü ile elde olmamakla beraber İbnülemîn ve Üniversite kütüphanelerinde mecmualar içinde bir hayli şiiri vardır. Muharrerât ve mektuplarını ihtiva eden *Münşeât,* sahibinin hırslı ve hassas kişiliğini tanımak bakımından yararlıdır. O. T.'in en çok tanınmış eserleri arasında yer alan *Hadîkatü'l - mülûk* ve *Hadîkatü'l - vüzerâ*'ya ayrıca işaret olunmalıdır. XVIII. yüzyıl başlarına kadar gelen Osmanlı hükümdarı ve vezirlerinin kısa biyagrafileri için birer kaynak vasfında olan bu iki eser, kendi türlerinde değerli çalışmalardır. (A. Karahan)

OSMİYUM, ana kimya elementi, atom numarası 76, atom ağırlığı 190,2, kütle sayıları 191, 190, 189, 188, 187, 186 ve 184'tür. O.'un ergime noktası 2 500°C olup kaynama noktası 5 200°C'ın üstündedir. Yoğunluğu 22,48 g/cm^3'dür. İridyum gibi, ham platin içinde alaşım kısmı olarak az miktard (% 1'den az) bulunur. O.'un saf olarak üretilmesi, ancak çok karmaşık kimyasal yöntemlerle mümkündür. O., çok sert, gevrek ve bilinen metaller içinde yoğunluğu en yüksek olanıdır. Ergime noktasının çok yüksek olması dolayısıyle şimdiye kadar ampul filamanlarında kullanılmıştır (bugün yerini volfram almıştır). O., günümüzde, dolma kalemi uçlarında ve elektrik kontaklarında kullanılmaktadır. O., ilk defa 1802 yılında Tennant tarafından bulunmuştur. (E. Ediger)

OSMOZ (Fr. Osmose; Yun. *osmos* = itiş), sıvıların yanmış killi topraktan, zardan, hayvan idrar kesesi, parşömen kâğıdı, kolodyum v. b.'ndan yapılmış ayırıcı cidarlardan geçmesi J. A. Nollet tarafından 1748'de keşfedilmiştir. Eğer alkolle dolu yanmış killi topraktan bir silindir suyun içine konulursa, difüzyon yolu ile alkol ayrıca cidardan geçerek dışarıya (oeksosmoz, *ex* = dışarı) su ise içeriye *(endosmoz, endi* = içeri) akar. Bu çeşit iki taraflı O.'a Diosmoz *(di* = iki) da denir. Bu durumlarda iki sıvının akış süratleri farklı olabilir. Neticede iç ve dış arasında bir seviye farkı meydana gelir. Her iki yanda aynı sıvı bulunur ve iç ile dış arasında bir elektrik gerilimi husule getirilirse, sıvı yine cidardan geçer, ama cidarın yapıldığı maddeye göre elektrik akımı istikametinde veya buna karşı istikamette akar. Elektrokinetik olay olan bu olaya elektroosmoz denir.

O. süratinin çeşitli sıvılara göre değişmesi şu iki sebebe dayanır: 1. Ağır moleküller, termik süratleri az olduğundan, cidarın gözeneklerinden hafif moleküllere göre daha yavaş geçer. 2. Molekül büyüklükleri çeşitlidir. Büyük moleküller ancak zarın büyükçe kanallarından geçebilir. Bundan başka, sıvının cidar maddesinde çözülebilirliği de etkilidir. Su geçirmekle beraber daha büyük, özel olarak organik molekülleri tutan zarlar imal edilebilir. Böylece, meselâ bir çözümdeki koloid parçacıklarını çözülmüş tuzlardan bir süzgeçle ayırır gibi ayırmak imkânı bulunmuştur. Bu işleme diyaliz denir. Pratik önemi vardır. Böyle zarlara semipermeabl veya yarı geçirici zar adı verilir. Bunlardan Pfeffer hücresi (1877) yolu ile osmotik basınç ölçülebilir. Dış kap saf bir çözücü sıvı, meselâ su ihtiva eder, iç kapta da bir maddenin, meselâ şekerin, suda çözeltisi bulunur. Sıvı sütunu boruda yükselir. Çünkü çözücü sıvı içeriye geçer, bu yükselme de sütunun osmotik basınca denk olmasına kadar devam eder.

J. H. van't Hoff'ın teorisine göre (1886) bir çözeltinin osmotik basıncı, çözeltilmiş moleküllerin, ideal gaz olarak, çözeltinin işgal ettiği hacmi doldurmakları hâlinde icra edecekleri basınca eşittir. Buna dayanarak, osmotik basınçtan, çözeltilmiş maddenin molekül ağırlığını çıkarmak mümkündür. 1 Mol çözeltilmiş maddenin 22,4 litredeki basıncı 1 atmosferdir; insan kanının basıncı ise (% 95'lik sofra tuzu çözeltisininkine tekabül ederek) 7 - 8 atmosferdir; çöl bitkilerinin besisuyunun basıncı 50 atmosfere kadar yükselir. Elektrolit çözeltileri, çözeltilmiş mol sayısına tekabül eden osmotik basınçtan daha yüksek bir basınca mâliktirler, çünkü ayrıştırmadan ötürü, çözeltideki parçacıkların sayısı artar. Aynı osmotik basınca sahip çözeltilere izotonik çözelti adı verilir. O. canlılar için önemlidir. Bunların protoplast (hücre bedeni)'ları, ayrı geçirir tabakalarla çevrilmiş olup, bu tabakaların iki yanı arasında, su ile suda çözeltilmiş maddeler dengesi hasıl olur. Hücreler, kendi osmotik basınçlarından daha düşük basınçlı çözeltilerde, su alırlar ve patlama derecesine kadar şişerler. Dış basınç iç basınçtan yüksek olursa, hücreler su kaybederek buruşurlar. Bu durumlarda hücreler hipotonik (alçak basınçlı) veya hipertonik (yüksek basınçlı) olarak vasıflandırılır. Bitkilerin hücreleri çoğu zaman sert bir zarla çevrilmiş olup, su aldıklarında turgor basıncı olarak adlandırılan bir iç basınç hasıl olur. Konsantre tuz veya şeker çözeltilerinde ise hücre turgor'unu kaybeder.

OSNABRÜCK [*osnabrük*], Almanya'da Alt Saksonya'da, Hase nehri üzerinde, kuzeyde uzanan Wiehengebirge ve güneydeki Teutoburger Wald dağlarının eteklerinde bulunan tepelik bölgenin ortasında bir şehir. Nüfusu 163 674 (1974)'tür. (1939: 98 700). Nüfusun % 58'i Protestandır. O.'te endüstri ve ticaret odaları, bir eğitim fakültesi, 10 lise ve meslekî okullar, bir tiyatro, kültür tarihi ve tabiat ilimleri müzeleri vardır. Şehirde bir üniversite de kurulacaktır. En önemli endüstrisi, Piesberg dağındaki demir madeni ve kömür ürününe bağlı olarak kurulmuştur. Metal endüstrisi (çelik fabrikaları)'den başka tekstil (iplik ve kumaş) fabrikaları, otomobil, kâğıt, gaz saatleri, gıda maddeleri fabrikaları da vardır. Şehrin limanı bir kanal ile Mittellandkanal'e bağlıdır.

OSNABRÜCK : Katedral

Tarih : Şehir, XII - XIII. yüzyıllarda bir iskân yerinde kurulmuştur. Bu iskân yeri, 900'den beri piskoposluğun çevresinde gelişmişti. 1300'de en büyük ölçülere erişmiş, bunları ancak XIX. yüzyılda aşmıştır. XV. yüzyıldan beri Hanse'-ye katılmış ve keten ticaretinin merkezi olmuştur. Reformasyonda şehir Protestanlığı kabûl etmiş, ancak Katedral ve Johannes vakfı Katolik kalmıştır. 1634 - 1648 yıllarında Vestfalya barışı görüşmeleri O.'te yapılmış, barış anlaşması da 24 Ekim 1648'de aynı zamanda O. ve Münster'de imzalanmıştır (O. barışı). 1834'te O. şehir duvarlarını aşmıştır (bu duvarların birkaç kulesi kalmıştır). II. Dünya Savaşı'nda şehir ağır hasar görmüştür. Katedral (XII - XIII. yüzyıllar), Meryem Ana kilisesi (XIV. yüzyıl), St. Johannes, Sta. Katharina kiliseleri ve başka kiliseler tekrar yapılmıştır. Eski saray (1667) ve birkaç eski orta sınıf evleri tekrar inşa edilmiştir. (V. Örs)

OSSIAN, İskoçyalı Gael mitolojisinde efsanevî bir kahraman. III. yüzyılda yaşamış bir şâir ve yazar olarak James Macpherson tarafından XVIII. yüzyılda Avrupa'da tanıtılmıştır. Macpherson kendi yazılarını Gaelceden tercüme edilmiş iddiasıyle neşretmiştir. Finn mac (C) Umaill (Macpherson buna Fingal adını verir), onun oğlu Oisin (İskoçya Gaelcesinde Oisean, ki buna Macpherson Ossian adını verir) ve Finn mac (C) Urmail'in torunu Oscar, aslen efsanevî şahsiyetler olup, sonradan onlara hakikî insan gözü ile bakılmıştır. Üçü de İrlanda'nın Finn veya O. sikline bağlıdır. Bu sikle âit, IX - X. yüzyıllardan kalma mensur parçalar ve birçok daha yeni şiirler elimizdedir. XII. yüzyıldan sonra bu kalıntılara bazı baladlar katılmıştır. Bunların ikisi "Laoithe Fianaigheachta" ve "Laoithe Oisin" olup çoğu zaman, Oisin (O.) tarafından söylendiği ileri sürülür. Bu baladlar XIII. yüzyıldan beri İskoçya'da yayılmıştır. Macpherson bunlardan ilham alarak ritmik İngilizce nesir olarak ve romantik bir dille bu temaları işlemiştir.

The Ossianic Society in Dublin (Dublin'deki O. birliği) 1854 - 1861 yıllarında İrlandalı O.'ın şiirlerini yayınlamıştır. (V. Örs)

OSTENDE (Fr.; Felemenkçe adı : **Oostende**), Belçika'nın Batı Flandre eyâletinde bir şehir ve liman. Nüfusu 71 366 (1974)'dır. O., Belçika'nın en büyük balıkçılık merkezidir. 1967'de 34 000 ton balık avlanmıştır. Deniz balık ticareti gelişmiş olup (40 işletmeden daha çok), balık buzhaneleri, balık konserve fabrikaları, istiridye yetiştirme yerleri, sert elyaf büküm haneleri, balık ağları dökümhâneleri, tersaneleri ve teneke fabrikaları vardır. O.'ı Brügge'ye bağlayan kanalın kıyısında (bu kanalı 600 tonilatoluk gemiler kullanabilir), kok ve ağır kimyevî madde fabrikaları bulunur. O. Fransa dışında İngiltere'ye geçit limanlarının en önemlisidir. Buradan Dover'e geçilir. 1914'ten önce O., Avrupa'nın yüksek tabakalara mahsus deniz plajlarının en şöhretlisi idi. Şimdi O.'da kralın bir yazlık sarayı vardır. Gazinosu ve kongre salonu ile özel olarak Bruxelles ve civarından gelen turistlerin toplanma yeridir. (V. Örs)

OSTENDE : Yat limanı

OSTIA (Lat. **Ostuum** [= **nehir ağzı**]'**un çoğulu; şimdiki adı** : **Ostia Lido** [**Lat. litus** = **kıyı**]; **Lido di Roma** adıyle de anılır), Roma'nın banliyösü. Bu şehirden 28 km uzaklıkta, Tiberis (Tevere) nehrinin ağzındadır. Nüfusu 26 000 (1961)'dir. Eski O. (şimdiki adı : O. Antica) birkaç km içeride olup, o zamanki Tiber ağzına yakındır. Kazıların gösterdiği gibi, O. Romalılar tarafından M. Ö. IV. yüzyılda askerî depo (castrum) olarak kurulmuştur. Bunun duvarları kısmen bugüne kalmıştır. Roma donanmasının üssü ve başşehrin ithalât limanı olarak çabuk genişlemiştir. M. Ö. 87 iç savaşında tahrip olmuş, ama Roma'nın en eski colonia (sömürge)'sı olan bu şehir, Sulla tarafından 2,8 km lik bir duvarla korunmuştur. M. Ö. I. yüzyıldan ev ve küçük mâbed kalıntıları bulunur. İmparatorlar Claudius ve Nero zamanında altı köşeli havuzu olan sunî bir limanın ve bir kanalın inşasına başlanmıştır. İmparator Traianus zamanında yapım işleri bitmiştir. Bu liman şimdi Fiumicino (= ırmakçık) adını taşır. Neticede şehir M. S. II. yüzyılda gelişmiş ve refaha kavuşmuştur. Şimdiye kadar meydana çıkarılan binaların en çoğu bu yüzyıldan kalmıştır. Bu binalar şunlardır: Capitolium, Basillica, Roma ilâhesinin ve Augustus'un mâbedi (bu mâbed şehrin genişletilmiş Forum'u üzerindedir), yenileştirilmiş tiyatro, loncalar meydanı, bazıları birden daha çok katlı tuğla yapılar. Bunlar arasında Thermae (sıcak hamamlar), vigiles (polis) kışlası, itfaiye kışlası, klüpler, dükkânlar, oturma evleri (bunların kemerli avluları ve dört ve hattâ beş katları vardır) ve hububat anbarları vardır. Burada, Roma'ya giren Doğu dinlerinin izlerine ve özel olarak on dokuz Mithras tapınağına rastlanır. XIX. yüzyılda yapılan kazıların buluntuları birçok müzeye dağıtılmış iken sistematik kazıların

OSTIA : Tiyatro

başlangıcından beri Eski O.'da kurulan bir müzede yeni buluntular toplanmıştır. Özel olarak portreler, idealize edici heykeller ve mozaikler bulunur.

O. ile Portus arasında bulunan Isola Sacra (= Mukaddes ada)'da bir mezarlık meydana çıkarılmıştır. Mozaikli ve kabartmalı lâhitlerle süslü mezarlar vardır.

Liman M. S. IV. yüzyılda ekonomik bakımdan gerilemiştir, ama orada birtakım zarif binalar yapılmıştır: Tek katlı birkaç özel ev, çok süslü bir bina ve bir Hıristiyan basilica (kilise)'sı. Süslü binanın iç duvarları ve tavanlarında kakma işleri (Fr. incrustations) yapılmış olup Hıristiyan motifleri gösterir. İstanbul imparatorluğun başşehri olunca, O. gerilemeye başlamıştır. Orta Çağda şehir ve liman tam anlamıyle boşalmıştır. 1483 - 1486 yıllarında papa II. Julius O.'da büyük bir kale yaptırmıştır. Bu La Rocca adını taşır. 1557'de Tiberis nehri seyrini kuzeye doğru kaydırmıştır. (V. Örs)

OSTRCIL, Otakar (Prag - Smichov, 1879-Prag 1935), Çek bestekârı ve orkestra şefi 1895 - 1900 yıllarında Fibich'-in öğrencisi olarak müzik tahsil etti.

1909'da bir amatör orkestrası şefi olmuş ve 1914'te Prag'ın Mestske Divadlo'sunda orkestra şefi olarak çalışmıştır. 1920'de Prag Millî Opera'sının başkanı olmuştur. Prag Ticaret Akademisinde profesör olarak çalışmıştır.

Başlıca eserleri: (Operaları) *Goerlitz'li Johann* (1898); *Vlasta'nın sonu* (1903); *Kunala'nın gözleri* (1908); *Gonca* (1911); *Erin efsanesi* (1919); *Hans'ın krallığı* (1933). Senfoni ve senfonik şiirleri: *A Major Symfoniası* (1905); *Symphonietta* (1921); *Semik'ın hikâyesi* (1899); *Çarmıh yolu* (1928).

OSTROGOT'LAR (bunların Almanca adı : **Ostgoten, Ostrogoten** veya **Greutungen'dir.** *Ostgoten* = Doğu Gotları, *Ostrogoten* = kaba, ham Gotlar; *Greutung* ise Germence *griot* = kum, kum rengi, sarışın Got, Germence *gutans, gutos,* muhtemel olarak (= iyi insan), Doğu Germenlerin başlıca millî grupu olan ve Milâd yıllarında Skandinavya'dan Orta Avrupa'ya geçen Gotlar'ın iki büyük bölümünün biri (Öbür bölüm Visigot'lar'dır). O.'lar, M. S. IV. yüzyılın ortalarında, Ermanarich'in idaresi altında, Karadeniz'-in kuzeyinde büyük bir devlet kurmuşlardır. Çok geçmeden bu devlet 375'te, Hunlar tarafından yok edilmiştir. Hunlar'ın kurduğu devlet de 453'te batınca, O.'lar Romalıların idaresi altında, Pannonia (şimdi Macaristan ve Slavonya)'da yerleşmiş ve birçoğu imparatorluk ordusuna girmiştir. O.'ların prens ve önderleri Amal soy adını taşırlardı. 471'de Thiudimer'in oğlu (Büyük) Theodorich halk tarafından kral seçilmiştir. 488 yılında Doğu Roma imparatoru Zeno'nun bir generali olarak İtalya'ya giderek Odoaker'e karşı harp etmiş, onu tekrar tekrar mağlûp edip 493'te öldürmüştür. Theodorich'in kurduğu devlet, Roma imparatorluğunun bir parçası olarak kalmıştır. Bu devletin içine aldığı topraklar şunlardır: İtalya, Sicilya, Dalmaçya, Slavonya, Alpler bölgesi ve 510'dan sonra Provence. İspanya'da kurulan Visigot'lar devleti de 511'den beri Theodorich'in vesâyeti altında bulunuyordu. O.'lar, Büyük Theoderich'in devletinde ve özel olarak Kuzey ve Orta İtalya'da yerleşmişlerdi. Bunlar savaşçılar sınıfını teşkil ederlerdi. Romalılardan hem dinî (O.'lar Arius'cu idiler) hem de hukukî bakımdan ayrı idiler. Theodorich tarafından 493 - 507 yılları arasında çıkarılan *Edictum Theodorici* (Th. fermanı) Gotlarla Romalılar arasında ortak bir hukuk kurma için bir teşebbüs idi. Bu fermanın metni, *Monumenta germaniae historica. Leges* [V. cilt, 1875]'te çıkmıştır.

Theodorich'in ölümü (526)'ndan sonra devlet, Amalasuntha ve bu kadınla birlikte devleti idare eden Theodahad'ın idaresi altında kuvveten düşmüştür. Wittigis (536 - 539), ve Teia (552) gibi kralların cesur müdafaalarına rağmen, Doğu Roma generalleri Belisarios ile Marses'in ordularınca zaptedilmiştir. O.'ların 553'te yardımına koşan bir Frank - Alaman ordusu, Narses'e Casilinum (Capua)'da yenilmiştir. Son O.'lar ancak 562'de teslim olmuş ve sonradan İtalyan halkına karışmış ve tarihten silinmiştir. Kırım yarımadasında ve Kerç boğazının iki yanında O.'lar yaşamağa devam ediyordu. Bunlara Kırım Gotları adı verilmiştir. Bunlarla beraber Trapezit (yanlış olarak Tetraksit de denilmiştir)'ler uzun zaman milliyetlerini muhafaza etmişlerdir.

O.'ların kültürü, Eski Çağ'ın sonlarında, Romalılaşma ilerlerken, Romalılar ile diğer Germenler arasında önemli bir aracılık rolü oynamıştır. Romalıların etkisi Gotların savaşlarına dair Germen destanlarında, Runların kullanılması da (Petrossa'da bulunan altın yüzük) ve Woldan ilâhı kültür de hiç görülmez. IV. yüzyıldan sonra O.'lar tedricen Hıristiyanlığı (Arius'çu Hıristiyanlığı) kabûl eder ve Doğu Germenlere yayarlar. Wulfilas'ın *Kitâb-ı Mukaddes* tercümesi, bir Gotik kitap sanatının özel bir yazı ile (codex argenteus) kurulmasına yol açmıştır. Kuyumculuk eserleri Bizans ve Hun etkisini taşır ve Seylan taşı kakmalarla süslenmiştir. Bunlar V ve VI. yüzyılların Germen süsleme sanatını etkilemiştir. Sakrau kopça tipi (IV. yüzyıl) hep Germenlerin kopçalarına örnek olmuştur. Kemer tokalarında ve başka toka ve kopçalarda görülen kartal başları tipik gotik süsleridir.

İtalya'da Romalılaşma daha da çabuk ilerlemiştir. Eski Çağ sonralarına âit taş yapı san'atı gerek kiliselere, gerek dünyevî yapılara uygulanmıştır (Ravenna). Mozaikler kâh *Kitab-ı Mukaddes* sahneleri, kâh saray hayatı sahneleri gösterir. Saray sahnelerinde Theodorich, Germenler'in, Romalı memur kıyafetinde en parlak kahramanı olarak tasvir edilir. Desana ve Reggio Emilia'da keşfedilen san'at eserleri arasında görülen gotik kadın kopçaları Romalı consul kopçaları, Hıristiyan muskaları, O. kültürünün Eski Çağ sonları İtalya'-sının kültürü ile karışmasını gösterir. (V. Örs)

OSTROGORSKY, Georg (doğ. Petersburg [Leningrad] 1902), Rus tarihçisi ve Bizantinisti. 1918'de Rusya'dan kaçmış, Heidelberg ve Paris'te okumuştur. 1928'de Breslau

Üniversitesi'nde doçentlik sanını kazanmışsa da, 1933'te Almanya'yı terk etmek durumunda kalmıştır. Daha sonra Praha (Prag)'da Kondakov Enstitüsü'nü müdür olarak yöneten O., 1948'de Belgrad'da Sırp İlimler Akademisi'ne bağlı olarak bir Bizantinoloji Enstitüsü kurmuştur. Onun *Geschichte des byzantinischen Staates* (Bizans devleti tarihi) [1940, 3. bas. 1963] adlı eseri, Bizans tarihi alanında yazılmış en mükemmel kitaptır. O.'den önce A. A. Vasil'ev (b. bk.)'in *Lekçii po istorii Vizantii* (Bizans tarihi hakkında dersler) [1917-1926, 2 cilt; İngilizce çev. *History of the Byzantine Empire*, 1928-1929, yeni bas. 1952; Fransızca çev. 1932] adlı eseri, bu yolda yazılmış ilk modern eserdi. Bundan başka, *Löhne und Preise in Byzanz* (Bizans'ta ücretler ve fiyatlar) [1932], *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bildersteites* (Bizans'ta put ve tasvirlere karşı girişilen savaşın tarihi üzerine araştırmalar) [1928, yeni bas. 1965] adlı eserleri de bu alanda değerli çalışmalar olarak tanınmıştır. (H. Eren)

OSTROUMOV, Nikolay Petroviç (1846 — veya 1844, 1848 — 1930), Rus Türkoloğu. N. İ. İl'minskiy (b. bk.), E. A. Malov (b. bk.) ve V. T. Timofeev (b. bk.)'in öğrencisi olarak Kazan Akademisi'nde okumuştur (1866-1870). 1870'te İl'minskiy'nin tavsiyesi üzerine Kazan Akademisi'nde Tatarca öğretmenliğine seçilmiştir. 1872-1874 yılları arasında Kazan'da Arapça öğretmenliği de yapmıştır. İl'minskiy'nin yardımıyle Türkistan halk okulları müfettişliğine getirilen O., 1879'da Taşkent Öğretmen Okulu müdürlüğüne, 1883'te de Taşkent Lisesi müdürlüğüne tâyin edilmiştir. 1883'ten başlayarak Taşkent'te çıkan Sartça (Özbekçe) ve Kırgızca (Kazakça) bir gazetenin redaktörlüğünü yapmıştır. Başlangıçtan beri misyonerlik çalışmalarına katılan O., Türkoloji alanında Tatarca sözlükleriyle ün kazanmıştır: *Perviy opıt slovarya narodno — tatarskago yazıka po vıgovoru kreşçenıh tatar kazanskoy gibernii* (Kazan guberniyası Hıristiyan Tatarları'nın ağzına göre Tatar halk dili sözlüğü. İlk deneme) [Kazan 1876]; *Tatarsko russkiy Slovar* (Tatarca-Rusçuk sözlük) [Kazan, 1892]. Sart (Özbek) dilinin seçgin bir uzmanı olarak, O. Sart folkloru alanında da çalışmıştır. (H. Eren)

OSTROVSKİY, Nikolay Alekseneviç (Viliya, eski Volın'guberniyası 1904-Moskova 1936), Rus yazarı. Babası işçi idi. 1919'da Kızıl Ordu'ya girmiştir. 1920'de, Lemberg civarında ağır yara almıştır. 1924'ten beri felçli ve tedricî körlük tehdidi altında *Kak zakalyalas' stal'* (Çeliğe nasıl su verildi) [1932-1934] başlıklı romanı dikte etmiştir. Bu eser beklenmedik bir başarı kazanmıştır. Sovyet edebî eleştiricileri buna Sovyet edebiyatının bir klasik eseri gözü ile bakarlar. Gorkiy'in etkisini gösteren bu roman, yazarın biyografisine dayanır. Roman, bir işçi oğlunun, her şeyden çok iç harp zamanında ve bunu takip eden yıllardaki hayatıdır. Bu romanın edebî husûsiyetleri, münekkitlerin hepsi tarafından takdîr edilmez. Kahramanının, komünist toplumu idealine can ve yürekten kendini vermesiyle O. derin etkiler yapmıştır. İkinci bir roman olarak *Rojdennıye burey* (Fırtına'da doğanlar) [1936] adlı bir eser yazmaya başlamış, ama bitiremeden ölmüştür. (V. Örs)

OSTWALD, Wilhelm (Riga 1853 - Grossbothen, Leipzig 1932), Alman kimyacısı ve filozofu. 1881'den başlayarak Riga Teknik Üniversitesi'nde kimya profesörü olarak, 1887-1906 yıllarında da Leipzig'de fiziko-kimya profesörü olarak çalışmıştır. 1887'de organik asidlerin (zayıf elektrolitlerin) kendi adını taşıyan suda eriyerek dağılma kanununu keşfetmiştir. Katolik gelişmeler üzerindeki araştırmaları için 1909'da Nobel kimya ödülünü kazanmıştır. *Autokatalyse* (Otokataliz) [1890] bu konudaki esas yazısıdır. O. çok sayıda el kitapları yazmıştır. Öğrencileri arasında Svante Arrhenius, P. Walden ve W. Nernst bulunur. O. 1887'de J. H. van't Hoff ve Arrhenius ile birlikte "Zeitschrift für physikalische Chemie" (Fiziko-kimya dergisi)'yi çıkarmıştır. Fiziko-kimya ilim kolunun gelişmesinde O. büyük bir rol oynamıştır. Atom'ların varlığı deney ile doğrulanıncaya kadar atom teorisine karşı koymuştur. Ernst Mach'ın yaptığı gibi, O. da tabiat ilimleri metodlarını ruhî ilimlere uygulamağa çalışmıştır. Energetik kavramını kuran ve maddenin, enerjisinin bir şekli olduğuna dair görüşleri kısmen de olsa Einstein'ın Aequivalenzprinzip (eşdeğerlik prensipi)'ince doğrulanmıştır. 1900'den başlayarak tabiat felsefesi üzerinde konferanslar vermiştir. Ernst Haeckel ile birlikte Monizm'in en önemli temsilcilerinden biridir. O. 1902'de "Annalen der Naturphilosophie" (Tabiat felsefesi yıllıkları) başlıklı bir dergi kurmuştur. Bu dergi, sonradan "Erkenntnis" (Bilgi) başlığı altında, "Wiener Kreis" (Viyana Birliği) bilginlerinin organı olmuştur. Son yıllarında O. çeşitli problemlerle uğraşmıştır. En önemlileri şunlardır: Ruhî çalışmanın organizasyonu; sunî yardımcı dillerin geliştirilmesi; renkler teorisi. Renkleri normalleştirme usulleri bulmuş ve 1920'de bir *Farbnormenatlas* (Normal renkler atlası) çıkarmıştır.

OSTWALD, Wilhelm

Tabiat ilimleri tarihinin gelişmesine yardım etmek amacıyle "Klassiker der exakten Naturwissenschaften" (Kesin, yani matematik, tabiat ilimleri klasikleri) başlıklı bir kitap serisi kurmuş [1889] ve bunun için birçok metinleri yabancı dillerden Almancaya çevirmiştir. Bu kitaplar tabiat bilgileri tarihinin esası hâline gelmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Lehrbuch der allgemeinen Chemie* (Genel kimya ders kitabı) [1885-1888]; *Grundriss der allgemeinen Chemie* (Genel kimyanın temeli) [1889]; *Hand- und Hilfsbuch zur Ausführung physiko-chemischer Messungen* (Fiziko-kimya alanında yapılacak ölçümler el kitabı ve yardımcı kitab) [1893]; *Die wissenschaftlichen Grundlagen der analytischen Chemie* (Analitik kimyanın ilmî temelleri) [1894]; *Elektrochemie* (Elektrokimya) [1894]; *Die Überwindung des wissenschaftlichen Materialismus* (İlmî maddeciliğin yenilgisi) [1895]; *Grundlinien der inorganischen Chemie* (İnorganik kimyanın ana çizgileri) [1900]; *Vorlesungen über Naturphilosophie* (Tabiat felsefesi hakkında konferanslar) [1902]; *Die Schule der Chemie* (Kimya okulu) [1904]; *Elemente und Verbindungen* (Elementler ve bileşimler) [1904]; *Prinzipien der Chemie* (Kimyanın ilkeleri) [1907]; *Die Energie* (Enerji, güç) [1908]; *Grosse männer* (Büyük adamlar) [1909]; *Die energetischen Grundlagen der Kulturwissenschaft* (Kültür ilminin enerjiye dayanan temelleri) [1910]; *Die Forderung des Tages* (Günün istekleri)

[1910]; *Monistische Sonntagspredigten* (Monizm hakkında pazar vaazları [1911]; *Der energetische Imperativ* (Enerjetik emir sigası) [1912]; *Die Philosophie der Werte* (Değerler felsefesi) [1913]; *Die Farbenfibel* (Renkler alfabesi) [1916]; *Die Farbenlehre* (Renkler teorisi) [1918, 1919]; *Die Harmonie der Farben* (Renkler âhengi) [1918]; *Die Harmonie der Formen* (Şekiller âhengi) [1922]; *Die Pyramide der Wissenschaften* (İlimler piramidi) [1929]; *Wissenschaft contra Gotesglauben* (Tanrıya imana karşı ilim) [1960]. (V. Örs)

OSTYAK SAMOYEDLERİ, Selkup'lara verilen bir ad bk. SELKUP'LAR.

OSTYAK'LAR, Kuzey - batı Sibirya'da, Ob ırmağı ve kolları (Kazım, Pım, Tremyugan, Agan, Vaḫ Vasyugan, Yugan, Salım, Irtış, Demyanka, Konda) boyunda yaşayan bir topluluğa verilen ad. O.'ların büyük çoğunluğu Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Ḫantı - Mansiysk Bölgesinde toplanmıştır. Bundan başka, Tomsk bölgesinde de O.'lara rastlanmaktadır. O.'ların nüfusu toplu olarak 19 400 (1966)'dür.

O.'lar kendilerine Ḫantı adını verirler. Eskiden beri kullanılan bu ad bugün Sovyetler Birliğinde resmî bir değer kazanmıştır. Çarlık döneminde ise Ostyak adı kullanılıyordu. O.'lara Yugra adını veriyorlardı. XIV-XV. yüzyıllarda Ruslar bu adı Vogullara da yaymışlardı. XVI. yüzyılda ise Ruslar bütün O. kollarına Ostyak adını vermişlerdi.

Ostyak adının kökenini bilmiyoruz. Bu adın Ostyakça *as yaḫ* (= Ob insanları) adından geldiği ileri sürüldüğü gibi, Tatarca *üştek* (= yabancı) kelimesi üzerinde de durulmuştur. Tatarca üştek kelimesini bu bakımdan ilk olarak Johann Eberhard Fischer (*Sibirische Geschichte,* 1768) kullanmıştır.

O.'lar arasında kullanılan Ḫantı adının kökeni de meçhuldür. Bu adın, O.'lar arasında Konda ırmağına verilen *Ḫuntı* adından geldiği söylenmiştir. Bu adın Tatarca *han* kelimesinden çıktığı da belirtilmiştir. Bunlardan başka, Macarca *had* (= ordu) ve Fince *kunta* (= topluluk) kelimelerine dayanan etimolojiler de vardır.

Eskiden O.'ların sağlam bir etnik birlik meydana getirdikleri anlaşılıyor. Bugün bu topluluk iki ana grupa ayrılmıştır.

Dil ve kültür bakımlarından O.'lar, Vogul'lara (veya Mansi'lere) benzerler. Bundan başka, O.'larla Macarlar arasında da dil yönünden büyük bir yakınlık göze çarpar. Dil bakımından O., Vogul (Mansi) ve Macarlar, Fin - Ugor dilleri arasında özel bir grup oluştururlar. Bu grupa Ugor dilleri (b. bk.) adı verilir. O. ve Vogul dilleri, bu grupun kuzey-doğu kolunu meydana getirirler. Bu kol, Ob Ugor dilleri adıyle de anılır. Ugor dillerini güney-batı kolunda ise yalnız Macar dili (ve Macar diyalektleri) yer alır.

Hayat şekli ve kültür yönlerine gelince, O.'lar yerleşik hayatta geçmiş avcı ve balıkçılardır. Ren geyiği de yetiştirilir.

O.'lar resmen Ortodoks Hıristiyanlığı kabûl etmişlerse de, Sibirya'da büyük bir yaygınlık kazanmış olan şamanizmi ve aynı kültürü de ana çizgileriyle saklamışlardır.

O. halk edebiyatı birçok bakımlardan zengindir. Halk mahsulleri arasında özellikle kahramanlık destanları ve masallar büyük bir yer tutar. O.'ların dinî bayramlarında ayı kültüyle ilgili türküler söylenir. Bu bayramlarda tiyatro gösterileri de yapılır. O.'lar arasında eski hayatın birçok kalıntıları saklanmışsa da, son zamanlarda Sovyet sisteminin ağır baskısı altında hayat düzeni değişmiştir.

O. (Ḫantı) dili üzerindeki çalışmalara geçen yüzyılın 2. yarısında başlanmıştır. Bu yolda çalışanlar arasında M. A. Castrén (b. bk.), Pál Hunfalvy, Antal Reguly, József Pápay, August Ahlqvist, K. Karjalainen, Heikki Paasonen gibi dil bilginleri vardır. Bu bilginlere borçlu olduğumuz eserler arasında Castrén'in grameri, değerini bugüne kadar saklamıştır. Bu eser, Istış diyalektine dayanmakla beraber, Surgut diyalekti de göz önünde tutulmuştur. Karjalainen'in monografisi, Ostyakçanın vokalizmini işleyen bir çalışmadır (*Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silke.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXIII). Karjalainen büyük bir Ostyakça sözlük (*Ostjakisches Wörterbuck)* [1948] de yazmıştır. Karjalainen'den önce bu alanda Paasonen'de çalışmıştı (*Ostpakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jug)* [1926].

O. dili komşu dillerin, özellikle Türk diyalektlerinin güçlü etkisi altında kalmıştır. Ostyakça'daki Türkçe alıntılar da Paasonen tarafından toplanıp işlenmiştir (*Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen,* "Finnisch - ugrische Forschungen" II).

O. dili ve folkloru alanında tanınmış Alman bilgini W. Steiniz de değerli çalışmalar yapmıştır. Onun bu yoldaki en büyük eseri (*Ostjakische Volksdichtung und Ezzählungen aus zwei Dialekten*), Tartu'da çıkmıştır [1939].

Çarlık döneminde Rus misyonerleri O.'lar için Rus alfabesine dayanan birtakım yazı sistemleri meydana getirmişlerdi. Ancak, bu yazılar O.'lar arasında yaygınlık kazanamamıştır. Sovyet hâkimiyeti yıllarında başlangıçta Latin yazısına dayanan bir alfabe kabûl edilmiştir. Daha sonra (1937) Latin alfabesinden vazgeçilerek Rus yazı sistemine dönülmüştür. Bu alfabede 34 harf vardır. Bk. VOGUL'LAR. (H. Eren)

OTAĞ (Odag, Otak), bey ve hükümdarlara mahsus büyük çadır. Farsça Çetr, Arabça Hayme karşılığı olan çadırın, içi perdelere ayrılmış, genellikle yatak ve istirahat odası ile dîvânhânesi, ayakyolu bulunan âdetâ bir ev teşkilâtını ihtivâ eden biçimi. Türkçe'de başka bir adı da, ev, üv veya üy'dür. Üstünü örten yünden örülme keçenin rengine göre ak, boz, kızıl, kara O. gibi adlar da almakla beraber, bu renkler, aslında, O. sâhibinin rütbe ve kudreti, hükümranlık yetkileri ile ilgili idi. O. atlı göçebelerde Han'lara mahsus bir çadır olmakla, çok eski bir tarihe sâhiptir. Nitekim Türkler'in destânî kahramanları Oğuz Han, Manas, Gökçe Han, Buk - Murun v. b. hepsi O. sâhibi idiler. Oğuz Han'ın O.'ı; her direği altın varakla kaplı, üzerleri yâkut, safîr, zümrüd ve fîrûze gibi kıymetli taşlarla süslü idi. Manas'ın O.'ı Ağ, Buk-Murun'ın O.'ı Boz, Gökçe Han'ın O.'ı da Akçadır idi. O. yıkmak deyimi ise, bir devleti veya hanlığı ortadan kaldırmak anlamına geliyordu. Selçuklular devrinde O., Bârgâh-ı Saltanat, Dehlîz-i Saltanat, Serâperde-i Mübârek gibi tamlamalarla tavsîf edilirdi. İbnü Battûta'nın anlattığına göre, Altun-Ordu devletinde, hükümdarın O.'ı Bârgâh adını taşırdı. Altın yaldızlı gümüş varaklarla kaplı dört direk üzerine kurulan bu O., beyaz renkte olup, uzaktan bir tepeyi andırıyordu. Dîvânhânesi, sağlı - sollu keten ve pamuk sedirlerle döşenmiş,

bunların üstlerine ipek halılar serilmişti. Orta yerde, yine kıymetli taşlarla bezeli, altın ve gümüş varaklarla kaplı, ağaçtan yapılma bir taht bulunuyordu. Bütün Türk devletlerinde beylik çadır ve O.'ların yapımı ile uğraşan san'atkârlar, vergi ve mükellefiyetlerden muâf tutulurlardı. (İ. Parmaksızoğlu)

OTÂĞ-I HÜMÂYÛN, Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlara mahsus çadırın adı. Bâzı kaynaklarda ise, pek nâdiı olarak, Çetr-i Hümâyûn tamlamasına da rastlanır. O. H.'un yapımı, bakımı, kurulup sökülmesi ve taşınması Çadır Mehterleri (b. bk.) veya Mehterân-ı Hayme-i Hâssa adını taşıyan görevliler tarafından yerine getirilirdi. Osmanlı padişahlarının O. H.'ları kırmızı renkte (Kızıl Otağ) olup, kaynaklardaki târiflere göre, en mükellef ve mükemmel hâle getirilmiş; Türk kültür ve san'atının en parlak maddî örneklerinden biri olarak tanınmıştır. O. H., biribirine bağlı birkaç çadırdan oluşmakta idi. Asıl O. H., yedi direkli olup, üst örtüsü renkli şeritler, sırma saçaklarla bezenmişti. Cephede görülen üç kubbeden biri padişahın istirahat ve arz odası hizmetini gören dîvânhâne; ona bağlı olarak ikinci kubbe, hamam çadırı; öte başındaki ise, hazîne-i hümâyûn'un konduğu hazîne çadırı idi. Bu O. H.'ın sağında, solunda ve ardında ayrı ayrı kurulan çadırların hepsi O. H.'u meydana getiriyordu. Ordu konağa geçince O. H., dâire biçimindeki yerleşmede, merkez noktasını teşkîl ederdi. Onu aşağı altı bölük çadırları, ikinci sırada da yeniçeri çadırları çevrelerdi. Seferlerde O. H., iki takım olarak tertib edilirdi. Bir konakta padişah O. H.'unda oturmakta iken, öteki takım, bir ileri konakta kurulmak üzere yola çıkarılırdı. Tuğlarla birlikte hareket eden ikinci O. H.'un bakımı, kapukulu süvarilerinden, sipâh bölüklerinden tâyin edilen bir subaya verilirdi. Sefere çıkıldığında, ordu batıya gidecekse, İstanbul'da Davud Paşa'da; Edirne'de Kabak Meydanı'nda, daha sonra Saray Meydanı'nda; doğuya gidecekse, Üsküdar'da Doğancılar'da O. H.'un kurulması işi yeniçeri ağasının kontrolü altında otakcıbaşı tarafından yürütülürdü. Sefer tuğları dikildikten sonra Rikâb-ı Hümâyûn ağaları, İstanbul dergâhlarının şeyhleri Sultan Ahmed Meydanı'nda İbrahim Paşa Sarayı yanındaki Çadır Mehterleri ocağına gelirler; burada muhafaza edilen O. H.'u duâ, zikir ve ilâhîlerle yerinden alırlar, oradan Bâbü's - saâde önüne gelerek, daha önce dikilmiş bulunan tuğları da yine duâ ve senâlarla kaldırıp, 400 - 700 arasında değişen Çadır Mehterleri ile ve alay hâlinde Davud Paşa sahrâsına götürürlerdi. Bunların korunması, güzel manzaralı yerlerde konak seçimi ve taşınmalarında düzenin sağlanması Beylerbeyi, Sancakbeyi, daha çok Kapucubaşı rütbesinde bulunan Konakçı'nın görevi idi. Serhadde varıldığında, O. H.'un kuruluşu sırasında, yeniçeri ve topçuların onu top ve tüfek atışları ile selâmlaması töre gereği idi. Sefer süresince O. H.'un korunması işi, birer gece aralıkla, sipâh ve silâhdâr ocaklarının görevi idi. Her gün mehterhâne tarafından ikindi nevbeti vurulduğunda, O. H.'un serâperdesi (giriş kapısının perdesi) açılır ve nevbet vuruşu bitinceye kadar açık tutulur, konakçı ile otakcıbaşı mehterhânenin nevbet sonunda yaptığı duâya katılırdı. Eskiyen ve satılması gereken beylik O. H.'ların satışında, Ulûfeciler arasından seçilen, üç yaşlı kimse görevlendirilirdi. Otakçı adını alan bu ulûfecilerin biri nâzır, biri emîn, biri de kâtib olarak satış işlerini yaparlardı. O. H. yapanlar ise Otâggerân yâni Otak yapıcılar, Hayme - duzân (çadır dikiciler), Nakş - duzân (nakışçılar) adlarını taşıyan san'atkârlar olup, bunların hepsi Müteferrika bölüklerine mensup ulûfe - hârândan idiler. Serdâr-ı ekremlerin O. H.'ı da, O. H. gibi iki adet olup, aynı usûllerle götürülür ve korunurdu. Bâzı hükümdarlar, kendi O. H.'larını serdâr-ı ekremlere armağan olarak vermişlerdir. Bunlardan III. Murad, Kanûnî Sultan Süleymân'ın Sigetvar Seferi'nde kullandığı O. H.'u önce Koca Sinan Paşa'ya, sonra da Satırcı Mehmed Paşa'ya, bir başka O. H.'u da Özdemiroğlu Osman Paşa'ya armağan etmişti. Büyük bozgunlarda O. H.'un düşman eline geçtiği de görülmüştür. Viyana önünde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, Salankamen'de Köprülü - zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın, Sente'de (Zenta) II. Mustafa'nın O. H.'ları böyle bir âkıbete uğramış bulunmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

OTARSİ (Fr. Autarcie), ekonomik yeterlik, diğer bir deyişle bir devletin millî ekonomisi için gerekli olan mal ve âletleri dışarıdan ithale muhtaç olmadan kendi imal ve üretim kaynakları ile karşılayabilecek seviyede bulunması. O.'nin özellikle ekonomik bunalım ve savaş gibi durumlarda ülkeye yararı büyüktür. Ancak devletlerin karşılıklı olarak birbirlerinin tarım ve sanayi ürünlerine, enerji ham maddelerine, ilim ve teknolojisine muhtaç olduğu bugünkü dünya ekonomik düzeninde O. bir ülke için olsa olsa şartların elverdiği ölçüde erişilmesine çalışılan bir ekonomi ideali sayılabilir, çağımızda hiçbir ülkenin tam O.'ye sahip olduğu söylenemez. (E. Korur)

OTEL (Fr. *hôtel,* İng. *hotel),* paralı misafirhâne. Kelime Latince, misafirlerin *(hospes)* kabûl edildiği yer anlamındaki *hospitium*'dan gelir. O. Orta Çağ'dan beri Doğu ve Batı dünyasında bir ihtiyaç olarak kendini göstermiştir. Türkiye'deki, hanlar ve kervansaraylar, memleketimizdeki ilk O.'lerdir (bk. HAN, KERVANSARAY). Hanlar, büyük yerleşme merkezlerinde O.; kervansaraylar da önemli yollar üzerinde tâbir câizse motel vazifesi görürdü. Avrupa'da da Orta Çağ'da, hem büyük yerleşme merkezlerinde hem de yollar üzerinde hanlar, kervansaraylar vardı. İngiltere'de, bilinen en eski hanlar (inns), XIV. ve XV. yüzyıllara âittir. XIII. yüzyıla âit ancak birkaç han tesbit edilebilmiştir (Lincolnshire'da Grantham'daki Angel inn - 1213, Kent'teki Spelhurst'ta George ve Dragon inns).

XIV. yüzyıldaki bazı kroniklerde Londra'daki *hosteler*'lerden bahsedilmektedir. 1446'da bunlar iyi kötü bir nizama bağlanmış, 1473'ten itibaren de *Hosteler* yerine *innholder* denmeye başlanmıştır. Avrupa'da 1800'lerden itibaren Eski Fransızca'daki *ostel*'den hotel kelimesinin kullanılmaya başlandığını görüyoruz.

Birleşik Devletler'de ilk O. prototipi 300 yıl kadar önce ortaya çıkmıştır. Çiftliklerinde müzevî bir hayat yaşayan ilk kolonistler gelip geçen yolcuları severek misafir eder, barınaklarını ve yiyeceklerini onlarla paylaşırlardı. Yerleşmeler çoğalınca ve oldukça düzenli yollar teşekkül edince para kazanmak amacıyle çalışmaya başlayan hostel veya inn'ler açıldı. Bunlar ya çok işlek yollarda yahut köy veya şehirlerde oluyordu. Ancak 1800'lerin başında bile O. işletmeciliği ve O.'ler henüz çok geriydi (bk. OTELCİLİK). Ancak O. anlayışının gelişmesi ve otelcilikte lükse yöneliş için pek fazla beklemek gerekmedi. Dünyada ilk lüks O. 1829'da Boston'da açıldı. Tremont House adını taşıyan bu O.'de müşterilere ilk defa özel anahtar olan tek odalar tahsis ediliyordu. Mobilyalar cevizden yapılmıştı. Mum yerine havagazı ışığı kullanılıyordu. Her odaya özel leğen, ibrik ve sabun konmuştu. Lokantadaki yemek takımları gümüştendi. Tremont House,

XIX. yüzyılın sonuna kadar, dünyadaki bütün lüks otellere örnek oldu. Zamanla yükselen hayat standardı, O.'lerin gittikçe daha lüks yapılmasına yol açtı. 1896 yılında New York'ta George C. Boldt tarafından açılan Waldorf - Astoria O.'i ise gerçek lüksün tipik bir örneğiydi ve münhasıran çok zenginlere hitâb ediyordu.

1907 yılında otelcilik alanında büyük bir gelişme oldu. O yıl Boston'da açılan O.'de ilk defa her odaya banyo kondu. O.'in sahibi E. M. Statler'in sloganı: "Bir buçuk dolara banyolu oda" idi Statler seyahat eden iş adamlarının lüzumsuz lüks değil fakat iyi servis istediklerini anlamıştı. Zaten XX. yüzyıldan itibaren bütün Batı dünyasında muhtelif tip ve muhtelif sınıf O.'ler yapılmasına başlanmış bulunuyordu. Türkiye'deki ilk lüks O.'ler ise İstanbul'daki Pera Palas ile Tokatlıyan'dır.

O. binaları :

O.'ler prensip olarak garların, ulaşım düğümlerinin iş ve eğlence merkezlerinin yakınında yapılır. İyi bir O.'in yolla doğrudan doğruya bağlantısı bulunmalıdır. Bu bağlantının dinî merkezler, okullar ve sağlık binalarının girişleriyle çakışmaması şarttır.

Bir O.'in kalbini giriş holü teşkîl eder. Buradan O.'in bütün bölümlerine geçiş imkânı olmalıdır. Hol, genellikle etrafında müşterilerin yararlanabileceği değişik kısımların (bar, kahvaltı salonu, lokanta, kafe - restoran, berber, güzellik salonları, satış mağazaları vs.) toplandığı kapalı bir hacimdir. Toplantı salonları genellikle ayrı bir bölümde bulunur. Bunların arasındaki bölmelerin açılmasıyle birkaçı birleştirilerek büyük bir balo salonu elde edilebilir.

O. odaları 1. katta başlar. Büyük odalar, genellikle meydanlara, parklara bakar; doğu veya güney cihetinde yer alır. Daha az önemli odalar avulaya vs. bakar. Modern O.'lerde ortak kullanılacak salonların büyüklüğü müşteri başına 1,5 ilâ 4 m^2 olarak hesap edilir. Büyük şehirlerdeki lüks oteller ancak 100 odadan itibaren randıman sağlayabilmektedir.

O. odalarının yüksekliği 2,80 m; toplu salonların yüksekliği 3 m; hacim, insan başına 12 m^3 hesap edilir. O. odalarının hacmi ise 18 - 20 m^3, mesahası 6 m^2 ilâ 8 m^2 olarak hesap edilir. Yatak odaları O.'in tamamının % 50 - 60'ını kaplar.

Otel odalarında yatak ve dolap pek fazla yer almıyacak şekilde yerleştirilir; ses izolasyonuna önem verilir. Lüks O.'de odalarında (genellikle 2 kişilik odalarda) gardrop ve dolaplar, tuvalet ve banyo, tuvalet masası olur. Odanın giriş kısmı vestiyer olarak kullanılabilmektedir. Daire şeklindeki O. odaları genellikle iki kısımdır, biri yatak odası, diğeri oturma kısmı olarak kullanılır. Bu gibi daireler genellikle O.'lerin köşelerinde yer alır. O. odalarında aydınlatma tavanda ve masanın üzerinde olmalı, yatağın baş ucundan açılıp kapatılabilmelidir.

Birleşik Devletler'de O. ve moteller dev tröstlerin elindedir. 1960'ların başlarında Hilton Corporation'un 47 tesisinde 34 000 oda; Shereton Corporation'un 59 tesisinde 31 000 oda, Holiday Inns of America şirketinin yaklaşık 200 tesisinde 20 000 kiralık birim vardı.

Moteller :

Motel, motor ve O. kelimesinin birleşmesinden doğmuş bir kelimedir. 1900'lerin ilk çeyreğinden sonra Birleşik Devletler'de otomobilciliğin hızla gelişmesi yeni bir çeşit O. tipinin doğmasına yol açtı: Motel. Otomobil gelişip, otomobil sahipleri çoğaldıkça, karayollarında seyahat günden güne artmaya başlamıştı. Bu şekilde seyahat çoğaldıkça, yeni ihtiyaçlar hâsıl oluyordu. Her şeyden önce yabancı bir eyâlete giden yolcu şehrin, trafiğiyle, kalabalığıyla, patırtısıyla uğraşmak istemiyordu.

Yolcular, çok geçmeden bu isteklerine kavuştular. Önce yol kenarındaki çiftlik sahipleri turistlerle ilgilenmeye başladı. İstek çoğalınca bu çiftçiler birkaç fazla baraka yaptılar; ardından cür'etli müteşebbisler 20 - 30 "turist kabini" olan üniteler kurmaya başladı. Önceleri odalar teker teker, birbirinden ayrı oluyordu; daha sonra ekonomik mecburiyetler bunları bir arada bir motel (veya karayolu O.'i) şeklinde toplamaya zorladı. Böylece ilk moteller doğmuş oldu.

Moteller otomobilciler arasında rağbet görmeye başlayınca, sayıları da hızla arttı ve bütün ülkeye yayıldı. Kaliteleri düzeldi. Tahminlere göre A. B. D. ve Kanada'da 1950 yılında 2 000 000 olan motel odası sayısı, 1960'ta 3 000 000 'a çıkmış bulunuyordu.

Amerika'da başlayan motelcilik çok geçmeden Avrupa'ya yayıldı; karayolları boyunca çeşitli tipte ve sınıfta moteller yapılmaya başlandı.

Moteller, önceleri sadece ihtiyaç için yapılıyordu. Daha sonra yolcuları için her türlü konforu haiz, lüks moteller yapıldı. Böylece yüzme havuzu, oyun alanları, bar, gazinosu olan moteller kuruldu.

Dinlenme O.'leri :

Yolcuların geceleme ihtiyacı, alelâde hanlardan, lüks oteller ve motellerle giderilme seviyesine gelirken bir başka O. çeşidi daha türedi: Dinlenme O.'i. Bu tip ilk defa XIX. yüzyılda Birleşik Devletler'de kuruldu. Dinlenme O.'lerinin amacı, tatilini geçirmek, dinlenmek isteyenleri rahat ettirmektir. Bunlar önceleri okyanus sahillerinde ve kaplıca sularının bulunduğu yerlerde kuruldu. Amerika'daki bu gibi O.'lerde genellikle bir mevsim veya en az bir aydan fazla kalınıyordu. Otomobil harcıâlem olunca daha kısıtlı imkânları olan ekonomik ve sosyal grupların otomobile sahip olması her şeyi çok değiştirdi. Tatiller daha kısa, tatile çıkanlar daha hareketli olmaya başladılar. Durmadan seyahat ediyor, bir yerde ancak, bir iki gün kalıyorlardı. Bu bakımdan, büyük, lüks, gösterişli dinlenme O.'leri savaşı kaybettiler; halk tipi O.'ler öne geçti (bk. OTELCİLİK).

Türkiye'de oda sayısı 100'ün üzerinde olan başlıca oteller :

Bulunduğu şehir	*Otelin adı*	*Oda sayısı*	*Yatak sayısı*
Ankara	Büyük Ankara Oteli	207	317
Ankara	Otel Dedeman	252	462
Ankara	Kent Otel	113	172
Ankara	Bulvar Palas	177	247
Ankara	Cihan Palas	151	232
Ankara	Stad Oteli	225	450
Ankara	Terminal Oteli	110	220
Bursa	Çelik Palas	134	259
Mersin	Mersin Oteli	112	224
İstanbul	Büyük Tarabya Oteli	278	496
İstanbul	Çınar Oteli	220	425
İstanbul	Hilton Oteli	417	750
İstanbul	Maçka Oteli	186	378

İstanbul	Park Otel	213	361
İstanbul	Pera Palas	110	181
İstanbul	Carlton Oteli	122	244
İstanbul	Büyük Keban Oteli	137	270
İstanbul	Harem Otel	110	203
İstanbul	Etap	208	368
İstanbul	Sheraton	459	718
İstanbul	Intercontinental	420	704
İzmir	Büyük Efes Oteli	296	585
İzmir	Otel Taner	136	248
İzmir	İzmir Palas	152	290
Çeşme	Çeşme Oteli	124	248
İzmir	Turtes Oteli	106	218
İzmir	Motel Paşa	106	212
İzmir	Sultan Motel	110	224

(O. Yüksel)

OTELCİLİK, otel işletmeciliği; bilhassa II. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş bir meslek. O.'in başlangıcı, ilk otellerin kurulduğu yüzyıllara raslar (bk. OTEL). O., asırdan asra gelişen medeniyete paralel olarak çeşitli değişiklikler geçirmiş, gelişmiştir.

Eski Roma'da bir otelci, hükümran olan otoriteden bir mektup getirmiyen müşteriyi oteline kabûl etmezdi. Bu mektup ancak hükûmet işleriyle ilgili olarak seyahat edenlere verilirdi. Böyle bir mektup taşımıyan kimse *mansiones* denen hanlarda kalamazdı. Bu mansione'ler ana yollar üzerinde bulunurdu ve herkes buraların çok sıkı kontrol altında olduğunu bilirdi. Ordu görevlileri de buralarda kalırdı. Ama otelcinin kapıları dinlediğini bildikleri için kimse doğru dürüst rahat edemezdi (bu usûl Cardinal Richelieu zamanında, polis hesabına çalışan hanlarda da tatbik edilmiştir). Gerekli mektubu taşımayan yolcular, dar imkânlı şartlar içinde çevredeki yerlerde gecelemek zorunda kalırlardı. Bu gibi hanların sayısı da az değildi. Meselâ Appia yolu her çeşit ahlâksızlığın yapıldığı, hırsız yatağı hanlarla doluydu. Bu gibi yerlerin açılmasını son Roma imparatorları teşvik etmişti. Bir kanun, otelciyi, yolcuların geceyi canlı geçirmesini sağlamakla mükellef tutuyordu. Bu gibi yerleri işletenler, aynı zamanda müşterilerinin milliyetini, isimlerini kaydetmekle de mükelleftirler. Eski Yunan'da han gibi bir kuruluş yoktu. Yolcular evlerde misafir edilirdi. Persler'de ise, anayollar üzerinde hanlar vardı.

Orta Çağ'a kadar bütün Avrupa'da durum hemen hemen aynıydı. Sonraları, İngiltere'de olduğu gibi, bu gibi misafirhanelerin işletmeciliği manastırlara ve başka dinî kuruluşlara verildi. XII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da seyahat etmek ve han işletmek emniyetli bir hâle geldi. Fransa'da 1254'te çıkan bir kanun, ancak iyi durumlu olan müşterilerden başkalarının hanlara kabûl edilmiyeceğini belirtiyordu.

Türk han ve kervansarayları gelişme göstermişti. Selçuklular zamanından itibaren bugünki otel ve motellerin yerini Selçuklular ve Osmanlılar zamanında hanlar ve kervansaraylar tutuyordu (bk. HAN, KERVANSARAY).

Avrupa'da O. :

Orta Çağ'da, İngiltere'de O. hizmetleri manastırlarda rahipler tarafından yürütülüyordu. Önceleri şeklî bir hizmet olan otel hizmetleri sonraları değişti. Geceyi geçirecek olanlar için özel yatakhaneler, yemekhaneler yapıldı. Daha sonraları doğrudan doğruya yollar üzerinde, ama manastırlara bağlı hanlar kuruldu. VIII. Henry'nin manastırları kapatmasından sonra yollar üzerinde birçok hanlar gelişti.

XVII. yüzyılda, hanlar yolcu, daha doğrusu müşteri toplama endişesi şehirler arasında atlı arabalarla seyahatlerin doğmasına yol açtı. Birçok kişiyi taşıyacak büyüklükte, üstü örtülü ve birkaç atın çektiği arabalar şehirler arasında seferler yapmaya başlamıştı. Bunların mola yerleri hanlar, bu arabaları sefere koyan da müşteri kazanmak isteyen hancılardı. Araba ve hancılar devri demiryollarının gelişmeye başlamasına kadar devam etti.

Demiryolların gelişmesi O. alanına kötü etki yaptı. Demiryolu nakliyatının başlaması eski araba seferlerini ortadan kaldırmıştı. Çünki yolcular vagonların içinde geceleyebiliyor, seyahatler daha kısa sürüyordu. Böylece birçok han kapandı; oteller de daha küçük ölçüde tutulmaya başlandı. Demiryolu otelleri ise, büyük şehirlerde hemen istasyonların yakınına yapılıyordu.

Otomobilin gelişmesi O. alanında büyük değişikliklere sebep oldu. İngiltere'de otobüslerin de çalışmasıyle birlikte Royal Automobile Club ve Automobile Association Londra dışında "yıldız" sistemiyle sınıflanan oteller kurdular. Yıldız sistemi, otellerin sınıfını bir yıldızdan beş yıldıza kadar dereceliyordu. Bu yıldız sistemi bugün de Avrupa O.'inde tatbik edilmektedir. İngiltere'de eski İngiliz hanlarını modern hâle getirmekte en büyük katkısı olan IV. Earl Grey'dir (1851 - 1917). Trust Houses Ltd.'in öncüsü olan müesseseler onun sayesinde gelişmişir. Bu kuruluşun 1960'daki otel sayısı 200'ü geçiyordu.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki O.'te ihtilâl denecek değişiklikler oldu. Bütün ülkelerde iç ve dış turizmin gelişmesine paralel olarak O. de büyük bir endüstri hâlini aldı. Artık mevcut personel ihtiyacı karşılıyamamıya, kifayetsiz kalmaya başlamıştı. 1960'larda Birleşik Devletler ve Kanada'da O. işlerinde 500 000 kişi çalışıyordu. O. alanında çalışacak ehliyetli personeli yetiştirmek için O. okullarının kurulmasına XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlandı. Avrupa'dakilerin en ünlüsü yüzyılın sonlarında İsviçre'de kurulan O. okulu, Amerika'dakilerin en ünlüsü de 1922'de Cornell üniversitesine bağlı olarak açılan O. okuludur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra beliren büyük ihtiyaç okullarının gittikçe artmasına yol açtı.

Türkiye'de O. :

Türkiye'de O. 1950'lerden sonra gelişmeye başlamıştır. O. personeli, Otelcilik Okulu (Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı), Otelcilik ve Turizm Eğitim Merkezleri (O.T.E.M.) vasıtasıyle yetiştirilir. O. T. E. M. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından açılır.

Otelcilik okulu, önce adıyla Ankara'da 1965 yılında açılmış bu isim 1974'te Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi olarak değiştirilmiştir. 1967 yılında İstanbul'da da açılmıştır. Otelcilik okullarında üç yıl meslekî öğretim ve eğitim görülür. Okutulan derslerin üçte biri meslek, üçte biri genel kültür, son üçte biri de lisandır. Bir de "pratik otelcilik ve turizm" okulları vardır. Bunların amacı garson, komi, aşçı yardımcısı, vale gibi elemanları yetiştirmektir.

O. meslek liselerine, ortaokul mezunu öğrenciler sınavla seçilerek alınır. O.T.E.M.'de öğrenciler resepsiyon, kat ve mutfak hizmetleri alanlarında personel yetiştirilmektedir. Teorik dersler okulda görülür, pratik dersler de bakanlığın tesbit edeceği turistik bir otelde yapılır.

Otelcilik okullarını bitirenler arasında seçilen staj görmek üzere 1 - 2 yıl yurt dışına da gönderilmektedir. Meslek liselerinden okuyan öğrencilerin, mezun olabilmek için 150 gün staj yapmış olması lâzımdır. (O. Yüksel)

OTELLO, efsanevî bir trajik kahraman. William Shakespeare (b. bk.), *Othello, The Moore of Venice* (Venedik zencisi Othello), başlıklı trajedisinde [1603] O.'ya en iyi bilinen şeklini vermiştir. Bu trajedi 1604'te Whitehall'da sahneye konmuştur. G. Rossini (1816) ve G. Verdi (1887)'nin operaları, E. Hanka ve B. Blacher (1966)'ın balesi, Shakespeare'in trajedisine dayanır.

Shakespeare'in en şöhretli sahne oyunlarından biri olan Othello, İtalyan hikâyecisi Giraldi Cinthio'nun *Hecatommithi* (=Yüz masal) [1566] başlıklı eserinden alınmıştır. Shakespeare'in olayı nisbeten basit olup, az sayıda şahsiyetle yetinir. O. asil bir zenci, general olarak Venedik cumhuriyeti hizmetine girmiş olup bir Venedik senatörünün kızı olan Desdemona ile senatörün muvafakatini almaksızın evlenir. O., Türklerce tehdid edilen Kıbrıs'a gönderilir. Desdemona da arkasından gider. Tehlike atlatılır. Jago adında bir subay namzedi O.'ya teğmen Cassio'nun Desdemona'yı iğfal ettiğini söyler. O. kıskançlıktan delirir ve Desdemona'yı yatağında boğar. Bunu yapar yapmaz, bu ithamın yalan olduğunu öğrenir ve intihar eder. Jago tutuklanır ve söylediği monologda hareketi için iki sebep gösterir: 1. O.'nun Cassio'yu terfide kendisine tercih etmiş olması, 2. Cassio'nun muhtemel olarak Desdemona ile sevişmiş olması. Ama bu son husustan emin değildir. Şâir ve eleştirici Coleridge, Jago'nun bu davranışında, bahaneler arayan derin bir kötülük görür. A. C. Bradley, Coleridge'in bu düşüncesini kabûl eder. L. Schücking ise, yorumcu olarak, Jago'nun söyledikleriyle yetinmek gerektiğini ve Jago'nun karakterinin problematik olduğunu söyler. Ama Jago'nun entrikasına dikkat edersek, başka bir problemle karşılaşırız: Jago, O.'nun kuşkularını uyandırmayı amaçlayan dedikodusuna, düğün gecesini takip eden sabah başlar, O. da Desdemona'yı o günün akşamı öldürür. Eğer geçen zaman göz önüne alınırsa, Desdemona zina işlemiş olamaz. Bunu O.'nun anlaması gerekmez mi? Ama Shakespeare burada, başka yerlerde de olduğu gibi, zamana gerçekci bir gözle bakmıyor. Yüreğinde kıskançlığın ilk uyanmasından katil olayına kadar geçen zaman bir gün değil, sınırları kesin olarak belirtilmeyen bir süredir. Bu sürede olaya götüren âmiller birbiri ardından sıralanır. Jago, O.'nun kendi elinden bulunduğunu hisseder ve onun ruhunu istediği gibi yoğurur. Ruhu "Olumsuzluk" olan bir şeytan gibi, Jago, O.'da yaşayan saf sevgiyi kuşkunun zehri ile bozar, yok eder. Kahramanın metin sükûnetini alt üst eder ve böylece en aşağılık duygular O.'nun davranışına hâkim olur ve hiçbir gerçeğe dayanmayan yalan hakikatin gücüne ulaşır. O. kendisini bir hâkim rolünde görür. Böylece Shakespeare, insanın hayatında hiçbir inanca bel bağlayamadığını gösterir. Bu ruh fırtınası karşısında Shakespeare bir deniz fırtınasını da tabloya katar. O. ile Desdemona, Kıbrıs'a gelirken bir fırtınaya uğrarlar, ama hiç zarar görmeksizin kurtulurlar. Bunlardan çıkan ders şudur: insanı tehlikeye düşüren faktörler dıştan gelmez, içten gelir. Ama felâkete uğrayan insan, bir trajik vekara sahip kalır. O. bir kahraman olarak ölür, hattâ Jago bile bir büyüklüğü kazanır. (V. Örs)

OTLUKBELİ DAĞLARI, Doğu Anadolu'da Erzincan ile Bayburt ve Tercan arasındaki dağlardan biri. Bu dağlık yer, Erzincan şehrinin 45 km kadar kuzey-doğusundadır. Yüksekliği 2 500 m'yi bulur. Batısında Pulur dağları (2 350 m), doğusunda Işkınlı dağı (2 500 m) vardır. Arazi, çok yerde Jura devri kıvrımlı tabakalarıyle eosen filişlerinden, paleozoik metamorfik oluşuklardan ve yer yer neojen tabakalarından bir yapı gösterir. Türlü yerlerinde dik yamaçların bulunduğu bu dağlarda yer yer hafif dalgalı düzlükler de vardır. Arazinin çok yeri otluk ve çalılıktır. Ekilebilen yerleri de bulunan O. D. çevresinde oldukça çok nüfus ve küçük köyler vardır. Bu dağların güneye bakan yerlerinde çiftçilik daha gelişmiştir. Buralarda iyi buğday ve arpa yetiştirilir. O. D.'nın önemi, 1475 yılı ağustos ayında burada geçmiş bulunan Otlukbeli Meydan Savaşı (b. bk.)'ndan gelmektedir. (R. İzbırak)

OTLUK-BELİ MUHAREBESİ, Osmanlı (Türkiye) ve Akkoyunlu (İran) Türk imparatorlukları arasında geçen çok mühim meydan muharebesi. 1471 bahârında imzalanan Tebriz Muâhedesi, Akkoyunlu imparatorluğu ile Venedik cumhuriyetini, Osmanlı Türkiyesi'ne, Büyük Türk Hâkanlığı'na karşı tedâfüî ve taarruzî bir şekilde birleştiriyordu. Bu muâhede, uzun müzakerelerin neticesi idi. Yıllardan beri Catherino Zeno, Antonio Contarini, Giosafa Barbaro, L. Quirini, Leopardo Bettini, Paolo Ognibene gibi Venedik elçileri, Tebriz imparatorluk sarayının eşiğini aşındırmışlardı. Murad, Hacı Mehmed, Gaffâr-Şah ve Nicolo gibi Akkoyunlu elçileri de Venedik'e gidip gelmişlerdi. Bunlardan Catherino Zeno, sonunda Tebriz Muâhedesi'ne Venedik nâmına imza koymuştu. Bu zât, Uzun-Hasan Bey'in akrabâsı idi. Şöyle ki: Uzun-Hasan'ın zevcesi olan Prenses Katherina'nın kızkardeşi olan Kommenos prensesi, Catherino Zeno'nun annesi idi. Yani Zeno, Uzun-Hasan'ın zevcesi tarafından yeğeni oluyordu.

Tebriz Muâhedesi'ne göre Venedik ve İran, harbi, Osmanlı devletini yok etmeden bırakmıyacaklar, münferit sulh yapamıyacaklardı. İstanbul dâhil olmak üzere Anadolu, Akkoyunlular'a, İstanbul hâriç bütün Rumeli, Venedik ve müttefiklerine âit olacaktı. Osmanoğulları hânedânı yıkılacak, Uzun-Hasan, İstanbul tahtına oturacaktı. Tabiî bu durum, Müslüman dinine ve Türk ırkına büyük bir ihânet demektir. Zira Uzun-Hasan, Osmanlılar'dan fazla Türk olduğunu iddia etmekle beraber, Türkler'in asırlardan beri yüzbinlerce şehit vererek feth ettikleri Balkanlar'ı, Avrupa'ya bırakıyordu. Halbuki Balkanlar'da birçok ülke artık Türk yurdu olmuştu ve Türk nüfus ekseriyeti ile meskûn idi. Bununla beraber, Akkoyunlu Sultânı, Osmanlılar'ı ortadan kaldırdıktan sonra devleşeceğini ve Balkanlar'ı eski müttefiklerinden kolayca alacağını şüphesiz düşünmüş olmalıdır.

Uzun-Hasan, Timur rolünde idi. Fakat bütün kudretine rağmen, Büyük Timur'un ne gücüne, ne de şahsiyetine mâlik bulunuyordu. Ama bunun farkında değildi. Kendisini Fâtih'e eş görüyordu. Tebriz'de Catherino Zeno'ya söylediği şu sözler bunu gösterir: "Osmanoğlu'na her taraftan aynı zamanda taarruz edelim. Öyle ki, bir daha kendine gelemesin ve adı, mümkinse, dünya yüzünden ebediyyen kalksın!". Gururu son haddini bulan Uzun-Hasan, Tebriz Sarayı'nda, İsfendiyâroğlu, Germiyanoğlu, Dulkadıroğlu, Karamanoğlu gibi Fâtih'ten kaçmış Türk prenslerini ağırlıyor ve kendilerine vaadlerde bulunuyordu. Uzun-Hasan, Fâtih'ten açıkça Karaman ve Sinop ile Trabzon'u bırakmasını istemek derecesinde cür'ette bulunmaya başladığı anda Türkiye Hâkanı, Venedik'i sulh hayaliyle oyalamak için mütareke istiyordu. 1471 yazında Venedik, Fâtih'in Cumhuriyet'e hiçbir zaman mâlik olmamış bulunduğu Bosna gibi yerleri vâdetmesi ile, fevkalâde gevşemişti. Fâtih'in büyük hazırlığı, Orta Anadolu'da idi. Hala oğulları olan Karamanoğlu Pîr-Ahmed ve Kasım

Beyler'in Tebriz Sarayı'ndaki devamlı kışkırtmalarının neticesini tahmin ediyordu. Karamanoğulları, Uzun - Hasan'ı da kendi âkıbetlerine düşmekle korkutuyorlar, Fâtih'in kardeş çocukları oldukları halde şimdi sığıntı durumuna düştüklerini, Fâtih'in hiçbir akrabâlık münasebeti olmıyan ve kendisini o derecede cür'etli hareketlerle kızdıran Uzun - Hasan'a kimbilir neler yapacağını söylüyorlardı. Uzun - Hasan'ın gururu inciniyor ve te'sîr altında kalıyordu. Bir taraftan Avrupa devletleri ile gerçekten sulh yaparsa tek başına Fâtih'in karşısında kalmaktan da hakikaten ürküyordu. İlk taarruza geçenin kazanacağı fikrindeydi ve şimdiye kadar baş döndürücü muvaffakıyetlerini, hep teşebbüsü kendi elinde bulundurmakla kazanmıştı. Ne var ki Fâtih, insiyatifi düşmanına bırakacak adam değildi.

Uzun - Hasan da aklınca İstanbul'a sefirler gönderip Fâtih'i oyalıyor, bu sıralarda Doğu Anadolu'da cehennemî kuvvetler topluyordu. Ateşli silâhlardan ve deniz gücünden tamamen mahrûm olan Akkoyunlu Sultânı, büyük, kalabalık ve muzaffer Türk atlı ordusuna güveniyor ve Osmanlılar'ın kuvvetlerinin en büyük kısmını Rumeli'nde bırakmak mecburiyetinde olmalarından cesaret alıyordu. Fâtih, Uzun - Hasan'ın elçilerini sabır ve soğukkanlılıkla dinliyordu.

Uzun - Hasan'ın harekete geçeceği büyük saatin çalmak üzere bulunduğunu bilen Avrupa, Büyük Türk Hâkanlığı'nı batı cephesinde bunaltmak için elinden gelen gayreti harcıyor, büyük fedakârlıklar gösteriyordu. Haçlı Donanması, büyük bir kuvvet teşkîl ediyordu. 100'den fazla büyük harb gemisinden müteşekkil olan bu donanma, Venedik amirali Pietro Mocenigo'nun başkumandanlığı altında idi. 60 Venedik kadırgasından başka, Amiral Roqueseus'un kumandasında 17 Napoli kadırgasını, 5 Kıbrıs, 2 Rodos, Kardinal Caraffa'nın kumandasında 19 Papalık kadırgasını ihtivâ ediyordu. Bununla beraber, hareket sebebinin o olmasına rağmen Haçlı Donanma, Çanakkale Boğazı'nı geçmek teşebbüsünde bulunmaya cesaret edemedi. Boğaz, Fâtih tarafından son derecede tahkîm edilmiş olmakla kalmıyor, Donanmay-ı Hümâyûn da Haçlılar'ı düşündürüyordu. Onun için, mümkin olduğu kadar müdafaasız ve açık sahillere saldırmak suretiyle Türkiye'nin rahatsız edilmesi yolu tutuldu. Türkiye'ye âit Ege adalarına, Ege ve Akdeniz üzerindeki Türk sahillerine taarruz edildi.

Eğer Sultan Uzun - Hasan, Memlûkler'i de Osmanlılar aleyhine harekete geçirebilseydi, Türkiye için durum fecî olabilirdi. Bu takdirde Fâtih için, Avrupa devletleri ile acele ve fedakârca bir sulh yapmaktan başka çare kalmazdı. Fakat Uzun - Hasan, Memlûk ittifâkını te'mîn edemedi ve etmek de istemedi. Zira Memlûkler'in de ittifâka girmesi takdîrinde Osmanlılar'dan alınması düşünülen Anadolu, tek başına Uzun - Hasan'a kalmaz, Mısır, en az Akkoyunlular kadar pay isterdi. Doymak bilmeyen Akkoyunlu Sultânı için bu fedakârlığa imkân yoktu. O, Suriye'yi bile Memlûkler'den almak kararında idi. Hele Osmanoğlu ile işini bitirsindi, Memlûkler'in Asya topraklarına da sıra gelecekti. Nitekim Suriye'ye birçok kereler girip Memlûk düşmanlığını kazanmıştı. Fâtih de Akkoyunlu - Memlûk ittifâkının vehâmetini anladığında, buna mânî olacak her türlü faaliyette bulunuyordu. Uzun - Hasan'ın Venedik'e gönderdiği bir nâme, Fâtih tarafından ele geçirilip Kahire'ye yollanmıştı. Bu nâmede Uzun - Hasan, ihtiraslarının derecesini açığa vuruyor, Osmanlılar gibi Memlûk imparatorluğuna göz diktiğini itiraf ediyor ve Avrupa ile yaptığı ittifâkı Memlûkler'e karşı da tevcîh etmek istiyordu.

Avrupalılar'ca Fâtih "Büyük - Türk", Uzun - Hasan ise "Küçük - Türk" diye anılıyordu. 30 Kasım 1467'de Çapakçur meydan muharebesini kazanan Uzun - Hasan, Karakoyunlu imparatoru Sultan Cihân - Şâh'ı yenip öldürmüş, imparatorluğa yükselmiş, taht şehrini Âmid (Diyarbakır)'den Tebriz'e nakletmiştir. 28 Ocak 1469'da da Azerbaycan'da Mahmûdâbâd meydan muharebesini kazanıp Timurlu imparatoru Sultân Ebû - Said Mirza'yı öldürmüştür (Ebû - Said, Büyük Timur'un torununun oğlu ve Bâbur'un büyükbabasıdır). Böylece İran imparatorluk tâcı, münakaşasız şekilde Uzun - Hasan'a geçmiş, Yakın - Doğu'da devletler muvâzenesi, Akkoyunlular lehine altüst olmuştur. Bu iki çok büyük ve biraz şans eseri olan başarı, Uzun - Hasan'ın başını döndürmüştür. Çünkü bu muvaffakıyetler, Osmanlılar'ınkiler gibi derin güc sebeplerine dayanmıyor, daha fazla Akkoyunlular'ın düşmanlarının gafletleri neticesi hâsıl olmuş bulunuyordu. Feth ettiği büyük ülkelerin güc kaynaklarını eline geçirmiş olmakla beraber Uzun - Hasan, büyük bir imparatorluğun îcâb ettirdiği ince devlet teşkilâtına sahip değildi. Uzun - Hasan'ın cür'eti 1469'da son haddini bulmuştu. Nitekim 1472'de cihânın karşısında titrediği Osmanlı devletine silâhlı taarruza kalkışacak derecede şımaracaktır. Daha 1459'da Uzun - Hasan, İstanbul'a, Fâtih'e yeğeni Murad Mirza'yı fevkalâde elçi olarak göndermiş, kendisinin Timur'un vârisi olduğunu, binâenaleyh Fâtih'in büyük - babası Çelebî Sultan Mehmed'in Timur'a ve sonra oğlu Şâhruh'a verdiği vergi ve hediyelerin kendisine gönderilmesi îcâb edeceğini söyletmişti. Bu akıl almaz cür'et karşısında hislerini belli etmiyen Fâtih, Murad Mirza'ya yakında bizzat Doğu Anadolu'ya gelip bu vergi meselesini halledeceğini söylemekle iktifa eylemiştir. Şüphesiz Uzun - Hasan, Fâtih'i Anadolu'da Akkoyunlular aleyhine fütûhattan men'etmek, ürkütmek istemiştir. Fakat — yukarıda görüldüğü gibi — 1459'dan sonra Fâtih, Orta Anadolu'da baş döndürücü başarılar kazanmıştır. Akkoyunlu tahriki, Fâtih'in Karaman meselesini şiddetle halletmesinde teşvik edici unsur olmuş, yani netice, Uzun - Hasan'ın tahminlerinin aksi çıkmıştır.

Otlukbeli'ne takaddüm eden günlerde Tebriz İmparatorluk Sarayı, İstanbul ve Kahire saraylarının ihtişâmına yaklaşıyordu. Uzun - Hasan, tımarlı sipahi teşkilâtını Osmanlılar'dan iktibas ederek büyük bir hamle yapmıştı. Baş döndürücü Rumeli fütûhâtının tımarlı sipahiler tarafından yapıldığını biliyordu. Aynı zamanda, gene Osmanlılar'ı taklîd ederek, göçebe Türkmenler'i iskâna başladı. Arazi ve teşkilât kanunları yaptırdı. *"Hasan Pâdşâh Kaanûnları"* denen bu kanunlar, tatbik edildikleri ülkelerin şartlarına o derece uygundular ki, XVI. asırda Doğu Anadolu'da Osmanlılar bile bunları yürürlükten kaldırmadılar. Akkoyunlular'ın yerine geçen Safevîler de bu kanunları örnek aldılar. Akkoyunlu hassa askeri, Osmanlılar'da olduğu gibi, tımarlı değil, maaşlı idi. Akkoyunlu bayrağı, beyaz renkteydi. Uzun - Hasan, Akkoyunlular'dan ilk defa "sultan = imparator" ve "padişah = büyük imparator" unvanlarını takınan hükümdardır.

Uzun - Hasan, gerek saray teşkilâtını, gerek askerî teşkilâtını Osmanlılar'dan almakla beraber, Osmanlı teşkilâtının ancak taklitçisi derecesinde kaldı. Osmanlı imparatorluğunun merkeziyetçi idaresine sahip değildi ve olamazdı, olmaya vakit bulamamıştı. Akkoyunlu imparatorluğu, feodal karakterde idi, yani tam bir Ortaçağ devleti idi. Sonra Akkoyunlular'da, Osmanlılar'da olduğu gibi, saltanat ve verâset meseleleri kesin hükümlere bağlanmamıştı. Bayındır Hânedânı'na mensup

bütün şehzâdeler, imparatorluğun müşterek sahipleri sayılıyordu. Uzun-Hasan, bunların âdetâ bir metbuu derecesinde bulunuyordu. Şehzâdeler, pek geniş eyâletlerin başında, birer hükümdar gibi hüküm sürüyorlardı. Akkoyunlu devletinin en büyük za'fı, merkezî idare kuramaması idi. Halbuki Osmanlılar'da Dîvân-ı Hümâyûn'un gönderdiği basit bir nâme, imparatorluğun en uzak köşesinde dakikası dakikasına tatbik edilmekteydi. Osmanlı padişahı ve dîvânı (hükûmeti) üzerinde, yanında ve altında, hiçbir kudret mutasavver değildi.

Akkoyunlular'ın Tokat'a taarruzu ile Osmanlı - Akkoyunlu Harbinin fiilen başlaması :

Akkoyunlu ordusu Orta Anadolu'daki Osmanlı topraklarına girdiği zaman, Uzun-Hasan'ın oğullarından Yusufça Mirza başkumandanlık ediyordu. Yusufça Mirza'nın yanındaki en mühim kumandanlar, Uzun-Hasan'ın vezîri Bektaşoğlu Emîr Bey, Uzun-Hasan'ın diğer oğullarından Zeynel ve Ömer Mirzalar, 3 de Timuroğlu şehzâdesi olan Muhammed Bâkır, Zeynel ve Muzaffer Mirzalar idi. Bâkır, Zeynel ve Muzaffer Mirzalar kardeş olup, Sultan Hüseyin Baykara'nın rakîbi Sultan Yâdgâr-ı Muhammed Mirza'nın oğulları idiler ve Akkoyunlu hizmetine girmişlerdi (22 Ağustos 1470'de Herât'ta Sultan Hüseyin Baykara tarafından öldürülen Sultan Yâdgâr-ı Muhammed, Sultan Uluğ-Beğ'in torununun oğlu, yani Büyük Timur'un 5. kuşaktan torunudur). Bu 3 Timuroğlu, genç yaşta idiler (Otlukbeli'nde üçü de Fâtih'e esir düşmüş, İstanbul'a götürülüp orada ölmüşlerdir). Uzun-Hasan'ın oğullarından olan diğer Zeynel Mirza ise, 1469'dan beri Kirmân umumî valisi idi (bununla beraber yukarıda tercih ettiğimiz rivayet, biraz karışıktır. Bazı kaynaklara göre Bâkır Mirza, Kıreli meydan muharebesinde ölmüştür ve Yusufça Mirza, Uzun-Hasan'ın bu isimdeki oğlu değil, yeğeni, yani ya kardeşi Hüseyin Bey'in, yahut 1475'te ölen diğer kardeşi Urfa valisi Hacı Üveys Bey'in oğludur).

Bu büyük Akkoyunlu ordusu, başta Sivas ve Tokat'ı baskınla yağmaladıktan sonra, eski Karaman ülkelerine geçti. Kayseri yakınlarından geçerek Konya'ya yaklaşmaya başladı. Bilhassa Tokat'ta büyük zulüm yapıldı. Gedik Ahmed Paşa, Yusufça Mirza'ya yenildi ve Konya'ya kaçtı.

Tokat'ın işgali, İstanbul'u karmakarışık etti. Sefer mevsiminin geçmesine rağmen Fâtih, saraydan çıkıp Üsküdar sahrâsında otağ-ı hümâyûn kurulmasını emretti. Bununla beraber az sonra gelen Şehzâde Mustafa'nın zafer haberi, padişahın bizzat sefere çıkmasına lüzum bırakmadı, daha doğrusu bu sefer, bir yıl geriye atılmış oldu.

Şehzâde Mustafa'nın Kıreli Meydan Muharebesi'nde Akkoyunlu ordusunu imhâsı (18 Ağustos 1472) :

Konya'da "Taht-ı Karaman"da beylerbeyi olan Şehzâde Mustafa, maiyyetinde lalası Gedik Ahmed ve Anadolu beylerbeyisi Dâvud Paşalar olduğu halde, Akkoyunlu istilâsını durdurmak üzere Konya'dan çıkmıştır. Sağ cenâha Gedik Ahmed, sol cenâha Dâvud Paşalar kumanda ediyorlardı (ileride bu paşaların ikisi de vezîr-i âzamlığa yükseleceklerdir). Yusufça Mirza'nın hedefi, doğrudan doğruya Konya idi. Konya'yı Karamanoğulları'na iâde edecek ve böylece Orta Anadolu'nun güney ve batısında, Uzun-Hasan'ın kuklası bir devlet teşekkül edecekti. Bu, Osmanlılar'ın Anadolu siyasetinin, hattâ cihan imparatorluğu fikrinin yıkımı demekti. Yusufça Mirza, Konya Ovası'nı çiğnemiş, Akşehir yakınlarına gelmişti. Buradan Şehzâde Mustafa'nın üzerine yürüdüğünü öğrenen Mirza, güneye indi. Beyşehri Gölü'nün az doğusunda Kıreli mevkiinde iki ordu, karşı karşıya geldi.

Akkoyunlu taarruzu, bir akın kadar ânî ve sürprizli olmuştu. Şehzâde Mustafa'nın hazırlığı ve düşmanı karşılaması da o derecede serî ve sürprizli oldu. Böyle bir şey beklemiyen ve Fâtih, Üsküdar'dan yürüyüp büyük ordusu ile gelinceye kadar Anadolu'nun altını üstüne getireceğini sanan Yusufça Mirza, şaşaladı. 18 Ağustos 1472 günü geçen ve Otlukbeli'nin gerçek bir habercisi olan büyük meydan muharebesinde Şehzâde Mustafa, Akkoyunlu ordusunu perişan ve imhâ etti. Başkumandan Yusufça Mirza, kardeşleri Zeynel ve Ömer Mirzalar'la beraber esir düştü ve İstanbul'a sevkedildi (Hammer, III, 148-150). Uzun-Hasan, ağırlıklarınca altın ödiyerek oğullarını esaretten kurtardı (Neşrî, 224a-b). Neşrî'ye göre (228b), Timurlular'dan iki imparatorluk prensi de esir edilmiştir ki, bunlar bir yıl sonraki Otlukbeli muharebesine katıldıkları için, Fâtih tarafından Uzun-Hasan'a iâde edildikleri anlaşılıyor. Şehzâde Mustafa, bu hayâtî ehemmiyetteki vuruşmayı büyük bir dirâyetle idare etti ve babasına lâyık muktedir bir kumandan olduğunu gösterdi.

Akkoyunlu ordusunda bulunan Fâtih'in hala oğulları Karamanoğlu Pîr-Ahmed ve Kasım Beyler, bozgun başlayınca atik davranıp kaçmışlardı. Pîr-Ahmed Bey, Tebrîz'e gitti. Kardeşi Kasım Bey ise, Silifke'ye giderek bu civarı tekrar ele geçirdi. Bunun üzerine ikinci kere Silifke'ye sefer açan Gedik Ahmed Paşa, Kasım Bey'i oradan çıkardı. Bununla beraber Taşeli'nde Karaman nüfuzu, hattâ Kasım Bey'in hâkimiyeti kesin şekilde sona erdirilemedi. Arada Tebriz'den taze kuvvetler alarak gelen Kasım Bey, Akdeniz kıyılarına iniyor ve Avrupa'dan da yardım görüyordu.

Bu sıralarda büyük Haçlı Donanması, İzmir limanını bombardıman etmiş, bir müddet Akdeniz'de, Türkiye'nin güney kıyılarında dolaşmış, fakat hiçbir başarı gösterememiştir (Hammer, III, 172-5). Pietro Mocenigo'nun başkumandanlık ettiği müttefik donanma, Silifke'ye yanaşmış ve Karamanoğlu Kasım Bey'e mühim miktarda silâh ve harb levâzımı vermiştir (Hammer, III, 178-9).

Bu sıralarda Uzun-Hasan, düşüncesiz bir harekette bulunmuş, Haleb kuzeyine kadar sarkarak Memlûk imparatorluğunu tehdîde başlamıştı. Bu gibi fırsatları asla kaçırmamak itiyadında olan Fâtih, Sultan Kayıtbay'a (1468-1496) ittifak teklif etmiş, bu teklif pek de sevimsiz karşılanmamıştır. Bu hâdise, 1473 başlarında, yani Kıreli'nden sonra ve Otlukbeli'nden, hayâtî dakikadan önce geçmişti. 1471'den beri Hacı Mehmed Bey, Uzun-Hasan'ın Venedik'te daimî sefiri bulunuyordu. Murad Bey isminde başka bir elçi de, Uzun-Hasan'ı Roma ve Napoli'de temsîl ediyordu. Venedik de Catherino Zeno'yu Tebrîz'e daimî elçi olarak göndermişti. Son müzakere durumuna göre Akkoyunlular ve Avrupalı müttefikleri Osmanlılar'a Anadolu'nun Marmara ve Ege kıyılarını bırakmaya karar vermişlerdi. Bu karar, şüphesiz Kıreli zaferinin te'sîriyle olmuştur. Ancak cehennemî Otlukbeli ânı yaklaşırken Müttefikler, tekrar hülyâlara dalmışlar ve gene Osmanlı devletini haritadan silmek kararına dönmüşlerdi.

22. Sefer-i Hümâyûn: Akkoyunlu Seferi ve Otlukbeli Zaferi (11 Ağustos 1473) :

Fâtih, "Taht Muhâfızı" unvânıyla küçük oğlu Şehzâde Cem'i İstanbul'da saltanat nâibi olarak bırakıp, 11 Nisan 1473'te Üsküdar'dan hareket etti. Tam 4 ay sonra büyük bir meydan muharebesi verilecek ve bu vuruşma, Fâtih'in kazandığı meydan muharebelerinin en büyüğü ve mühimmi olacaktır. Otlukbeli vuruşması, Kıreli zaferinden bir yıldan bir

hafta eksik bir zaman sonra cereyân etmiş ve artık burada, iki büyük Türk imparatorluğu, kesin şekilde hesaplaşmışlardır.

Fâtih artık Türkiye'nin istikbalinin Fırat vâdîsindeki büyük meydan muharebesinde halledileceğini anlamıştı. Akkoyunlu sefer-i hümâyûnu, Fâtih'in en dâhiyâne harblerinden biridir. Siyaset bakımından dâhîcedir. Memlûkler okşanmış ve kışkırtılmış, Venedik ve Macaristan ümîde düşürülüp şaşkın bir duruma sokulmuştur. Teşkilât bakımından dâhîcedir. Rumeli'nde büyük kuvvetler bırakıldığı halde Akkoyunlular üzerine müthiş bir ordu çıkarılmıştır. Askerlik bakımından dâhîcedir. Fâtih, meydan muharebesi taktiğinin şâheserini bu vuruşmada vermiştir. Disiplin, intizam, ikmal, iâşe, idare ve irtibat bakımlarından Osmanlı ordusu, dünyada hiçbir devletin mâlik olmayı ümit dahi edemiyeceği mükemmeliyette olduğunu, fiilen bu seferde isbât etmiştir.

Filhakika Osmanlı teşkilâtının intizam, sür'at ve azametini, iktisâdî gücünün büyüklüğünü lâyıkıyle takdîr edemiyen Sultan Uzun - Hasan, Otlukbeli sahrâsında bu vazıyeti bizzat müşahede edinceye kadar, Osmanlılar hakkında duyduklarını mübalağaya hamletmekte devâm etmiştir. Bu yanlış hesap, Akkoyunlu Sultânı için felâket olmuştur. Cihan - Şâh ve Ebû - Said gibi iki büyük imparatoru mağlûp ve katletmekle Uzun - Hasan'ın gururu, son haddini bulmuş (Neşrî, 229b) ve gerçekleri görmesine mânî olmuştur. Akkoyunlu Sultânı'nın, daha Osmanlı ordusunun ilk önce alaylarının saf tertîbini, yürüyüşlerindeki âhengi, üniformalarının temizliğini ve üniforma kumaşlarının çok ağır ve pahalı dokumalar olduğunu görünce nasıl şaşırdığını, muâsır müşâhitler kaydetmişlerdir. Zira kendi ordusu, mert ve zorluklardan yılmaz Türkler'den müteşekkil idiyse de, büyük çapta bir meydan muharebesinde saflarını muhâfazaya ve başkumandanla olan irtibâtını korumaya muktedir değildi. Hepsi alaylı askerlerdi. Osmanlı neferleri ise, en ciddî talim ve terbiye ile yetiştirilmiştir. Üstelik Osmanlı ordusunun Karakoyunlu ve Timurlu imparatorlukları orduları gibi, belki onlardan biraz üstün olduğunu sanan Uzun - Hasan, dehşetli surette yanılmıştı. Bundan başka Osmanlı ordusu, o zamana kadar Asya ve Avrupa'da kesin ihtiyacına inanılmıyan top ve tüfek gibi ateşli silâhlarla mücehhezdi. Akkoyunlular ise, ateşli silâhları istihfâf ediyorlardı. Bu noktayı, muharebe ile çağdaş olan tarihçi Neşrî: "Zirâ (Uzun - Hasan hayatında) top, tüfenk cengini görmemiş idi" (228b) şeklinde vâzıhan ifade etmektedir. Osmanlı kudretinin derecesini ve dayandığı temel ve sebepleri pek iyi bilen Karamanoğlu, senelerce Uzun - Hasan'ı, bu kudretin mübalağa edildiğini telkîn ederek kandırmıştır. Bu gibi telkinlerin, daha önceki muvaffakıyetleriyle sarhoş olan devlet adamlarına derhal te'sîr ettiği, tarihteki pek çok vak'a ile sâbittir. Bu durum, Timur'un karşısında Yıldırım'ın takındığı tavra benzemektedir. Otlukbeli, XV. asrın ikinci yarısında, yani Yeni Çağ'ın ilk yarım asrında geçen dünyanın en büyük meydan muharebesidir. Ancak 1514 Çaldıran vuruşması, Otlukbeli'ni geride bırakacaktır. Uzun - Hasan, muharebeyi kaybettikten sonra, bu kaybı tâlih ve tesadüfün sevkine hamledip kendi kendini aldatmak ve hatalı yolunda devâm edip imparatorluğunu büsbütün kırdırmak yoluna gitmemiştir. Osmanlı şevket ve kudretinin gerçek sebeplerini kavrıyarak, bir daha hayatının sonuna kadar Osmanlılar'a sataşmamak için âzamî gayreti göstermiştir. Bu husus, ölürken oğullarına: "Osmânoğlu ile aslaa muhârebe etmiyesiz!" (Neşrî, 228b) şeklindeki vasıyyeti ile sâbittir. Oğulları, bu âkılâne nasihatı tutmuşlardır.

Vezîr-i âzam Mahmud Paşa, yanına Rumeli beylerbeyisi Has Murad Paşa'yı alarak, Fâtih'in emriyle keşif hareketine çıkmıştır. Has Murad Paşa'nın tümeni ihtiyatsız bir şekilde Fırat'ı geçince, karşısında ansızın Akkoyunlu ordusunu bulmuştur. Pusuya düşen Paşa, şehîd olmuş, maiyetinde bulunan meşhur akıncı kumandanı Turahanoğlu Ömer Bey, Rumeli defterdarı (maliye müsteşarı) Ahmed Çelebî, Fenârî - zâde Ahmed Paşa, Aydın Beyoğlu Hacı Bey, Akkoyunlular'a esir düşmüştür. Has Murad Paşa, Paleologos imparatorluk hânedânından bir prens olup, Müslüman olmuş ve Türk hizmetine girmişti. Aksaray'da, Vâlide Camii'nin arkasındaki zarif camii o yaptırmıştır.

Bu Akkoyunlu muvaffakıyeti ve Murad Paşa'nın 12 000 kişilik tümeninin büyük kısmının şehîd ve esîr olması, Fâtih'i kızdırmış ve yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu vak'a, Otlukbeli vuruşmasından 7 gün önce, yani 4 ağustosta cereyân etmiştir.

Bundan sonra iki büyük ordu, Otlukbeli sahrâsında karşı karşıya gelmişlerdir. Otlukbeli, Erzincan ile Tercan arasındadır. Eskiden bu mevkıe "Başkent", şimdi "Başköy" denilmektedir (nahiye merkezi).

Osmanlı ordusu, 5 kolorduya ayrılmıştı. Merkezdeki kolorduya padişah, sağ cenahtaki kolorduya Şehzâde Bâyezid, sol cenahtakine Şehzâde Mustafa kumanda ediyor, diğer iki kolordu geride bulunuyordu. Şehzâde Bâyezîd'in yanında kurmay başkanı olarak Gedik Ahmed Paşa, Şehzâde Mustafa'nın yanında da Anadolu beylerbeyisi Dâvud Paşa vardı. Osmanlı ordusunun mevcudu 190 000 kişi idi. Bunun 100 000'i muharip sınıflar, 90 000 kadarı da yardımcı sınıflar idi. Gayrimuhariplerin bu kalabalıklığı, Osmanlı ordusunun, o sırada bütün dünya ordularından nakliye, istihkâm, sıhhiye ve levazım gibi hususlardaki mutlak ve kayıtsız şartsız üstünlüğü dolayısıyledir (Babinger, Fransızca trc., 371).

Cihanın hiçbir ordusunda o sıralarda tahayyülüne dahi cesaret edilemiyen disiplin, saf nizamı, teşkilât, yürüyüş, birlik, giyim - kuşamı hâiz Osmanlı ordusunu görünce, Uzun - Hasan'ın: "Vây kahbe Osmânoğlu, ne deryâ düzmüş!" diye hayretini izhâr etmesi meşhurdur. Uzun - Hasan'ın sağ cenâhına velîahdi Şehzâde Uğurlu - Mehmed Bey, sol cenâhına da diğer oğlu Şehzâde Zeynel Bey kumanda ediyordu. Sağ cenahta ayrıca Karamanoğlu Pîr - Ahmed Bey, Mehmed Bey, Süleyman Bey, Mühürdâr Şeyh - Ali, Velîbeyli Ali Bey, sol cenahta Timuroğlu Muhammed Bâkır Mirza ile kardeşleri Muzaffer ve Zeynel Mirzalar, Rüstem Bey, Süleyman Bey, Şah - Mehmed Bey bulunuyordu. Akkoyunlu öncü (pîşdâr) kuvvetlerine Bayındır Tarancı Bey kumanda ediyor, maiyetinde Ali Mirza ile Bürcek, İbrahim - Şâh ve Gâvur İshâk Beyler bulunuyordu. Ali (veya Ali - Han) Mirza, Uzun - Hasan'ın 9 oğlundan biridir. Uzun - Hasan'ın kolordusu, Fâtih'inkiyle, Uğurlu - Mehmed'in kolordusu Şehzade Bâyezîd'inkiyle, Zeynel Mirza'nın kolordusu ise, Şehzâde Mustafa'nınki ile karşı karşıya idiler. Osmanlı ateşli silâhları, neticeyi daha baştan tâyîn etmiş bulunuyordu (Babinger, 373). Bilindiği gibi Uğurlu - Mehmed Mirza, Otlukbeli'nden az sonra babası ile bozuşup Osmanlı hizmetine girmiş, Fâtih kendisine tek kızı Gevherhan Sultân'ı vermiş ve "paşa" unvânıyla beylerbeyi yapmıştır.

Şehzâde Mustafa'nın, Akkoyunlu sol cenâhına yüklenip Zeynel Mirza başta olmak üzere bu cenâhın kumandanlarını

öldürmesi, Osmanlılar için zafer işâreti teşkîl etmiştir. Şehzâde Mustafa, Rumeli kuvvetlerine kumanda ediyordu. Zeynel Mirza'nın ölüsü, babasının yanına taşınmış, sonra Hısn-Keyfâ'ya (Hasankeyf) götürülüp gömülmüştür. Bu arada Timuroğulları'ndan 3 imparatorluk prensi kardeş, Muhammed Bâkır, Zeynel ve Muzaffer Mirzalar da esir düşmüşler ve diğer Akkoyunlu kumandanları ile beraber Amasya'ya sevk olunmuşlardır (Hammer, III, 165-6).

Muharebe nasıl Şehzâde Mustafa'nın bir zaferi ile başladıysa, son ve nihâî darbe de kardeşi Şehzâde Bâyezid tarafından vurulmuştur. Babasının emriyle tam zamanında taarruza geçen Şehzâde Bâyezid, muharebenin 8. ve sonuncu saatinde, bütün cenahları çözülmek üzere bulunan Akkoyunlu ordusuna kesin darbeyi indirmiştir. Şehzâde Bâyezid, Uzun-Hasan Bey'in otağına kadar ilerlemiş, Akkoyunlu İmparatoru, sür'atiyle meşhur arap atını, mahmuzlarıyle yaralıyarak canını kurtarabilmiştir. Akkoyunlu imparatorluk otağı ve hazinesi, Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Fâtih'in birliklerini ve topçu ateşini dehâsına has bir şekilde kullanması, kesin neticenin 8 saat içinde alınmasına âmil olmuştur. Akkoyunlu zâyiâtı müthiş olmuş, 170 Akkoyunlu kumandanı ve birçok prens Osmanlılar'a esir düşmüştür. Bütün Akkoyunlu esirlerinin sayısı 5 000 kadardır. Uzun-Hasan, çadırını, hazinelerini ve sancaklarını bırakarak dört nala muharebe meydanından uzaklaşırken, suçu maiyetindeki Karamanoğlu Pîr-Ahmed Bey'e (ki Fâtih'in halasının oğludur) atmış: "Behey Karamânoğlu, demiştir; hânedânın harâb olsun! Bed-nâm olmama sebeb oldun. Benim Osmânoğlu ile ne işim vardı?".

Fâtih, Akkoyunlu döküntülerini ve Uzun-Hasan'ı tâkıyb ettirmemiştir. Akkoyunlu Türkmen atlıları çok şecî muhârib oldukları için, ümitsizlik içinde ve çetin bir arazide Osmanlılar'ın lüzumsuz zâyiat vereceğini düşünmüştür. Fâtih Sultan Mehmed, Otlukbeli zafer sahrâsında 3 gün kalmıştır (*Tâcü't-Tevârîh*, I, 540). Devletin Timur'dan beri karşılaştığı bu en büyük tehlikenin atlatılması dolayısıyle Fâtih, Allah'a şükran hislerini ifade etmek üzere 40 000 esîri satın alıp âzâd etmiştir (esîr âzâd etmek İslâm dininde, en büyük sevaplardan biridir).

Bundan sonra Osmanlı devleti için, bir Akkoyunlu problemi mevcûd olmamıştır.

24 ağustosta Şarkîkarahisar (Şebinkarahisar), Akkoyunlular'dan alınmış ve Osmanlı hududu, doğuya doğru bir miktar ilerlemiştir. Muharebenin zafer-nâmeleri belli başlı bütün hükümdarlara merasimle gönderilmiştir. Bilhassa Akkoyunlu düşmanı olan Timurlu imparatoru Sultan Hüseyin Baykara'ya gönderileni, pek mutantandı (Babinger, 374).

Böylece Uzun-Hasan Bey, hayatının başlıca akılsızca hareketini, Osmanlı devleti gibi bir cihan imparatorluğu ile rekabete düşmekle göstermiştir. Erzincan ovasında halledilen bu dâvâ sonunda Akkoyunlu imparatorluğu, bir daha asla kavuşamamak üzere, şevketine öldürücü bir darbe yemiş, az zaman içinde parçalanıp gitmiştir. Bu darbenin meyvasını, çeyrek asır sonra, Şâh İsmail Safevî toplamıştır. Bununla beraber Uzun-Hasan'ın dehâsı, boyunun ölçüsünü aldıktan sonra, artık Osmanlılar ile iyi geçinmek siyasetine derhal verdiği kararla, bir defa daha kendini göstermiştir. Gerçekten Akkoyunlu Sultânı'nın ilk işi, Tebrîz'e döner dönmez, Osmanlılar'a karşı başlıca müttefikleri olan Macaristan ve Lehistan elçilerini, memleketlerine iâde etmek olmuştur (Babinger, 377). Yalnız akrabâsı olan Venedik elçisi Zeno'yu muhâfaza etmiştir. Bu hareket, Avrupa için bir yıkım demekti ki, te'sirleri, aşağıda incelenecektir. Böylece Büyük Avrupa Harbi'nin kesin sonucu Avrupa'da değil, Anadolu'da, Erzincan Ovası'nda alınmıştır. Bu keyfiyet, stratejik harbin garip tecellilerinden biridir. Otlukbeli darbesinden sonra, Avrupa için, harbi kazanabilmek ümîdi mahvolmuş bulunuyordu.

Otlukbeli, Uzun-Hasan'ın bütün gururunu kırmıştır. Öyle ki, bu mutaazzım Türk imparatoru, sulh isteyen mektubunda, Fâtih'e sanki metbuu gibi hitâb etmiştir. Osmanlılar'la her hangi bir hâdise çıkartmamaya kararlı olduğu halde Uzun-Hasan, Osmanlı dostluğunda asla samimî olmamıştır. Netekim Otlukbeli'nden bir müddet sonra, tekrar Avrupa devletlerini Türkiye aleyhine kışkırtmıştır. Fakat bu hususu haklı görmek icâb eder. Çünki Avrupa'da sulha kavuşunca Fâtih'in, Akkoyunlu devletini tamamen yıkacağını sanmıştır. Aslında Fâtih'in böyle bir niyeti yoktu ve Büyük Türk Hâkanı, İtalya'nın fethini hazırlıyacak teşebbüslerle meşguldü. Bu yeni kışkırtma, Fâtih'in gözünden kaçmamıştır. Bunu öğrenir öğrenmez Fâtih, Sultan Hüseyin Baykara'ya, Herât'a elçi göndermiş, iki taraftan yürümek suretiyle Akkoyunlu imparatorluğunu haritadan silmek teklifinde bulunmuştur. Fakat 6 Ocak 1478'de Uzun-Hasan'ın ölümü, bu projenin ele alınmasına lüzum bırakmamıştır. Esasen Fâtih'in bu teşebbüsü, Akkoyunlular'a gözdağı vermek için yaptığı sanılır. Zira Hüseyin Baykara, hiçbir şekilde fütûhat siyaseti tâkıyb etmiyordu.

Uzun-Hasan Bey, rakıybi Fâtih Sultan Mehmed'den 9 yaş büyüktü (1423'te Âmid = Diyarbakır şehrinde doğmuştur). "İnce uzun boylu ve güzel bir adamdı... Yüzü açık renkte idi... Sohbeti hoştu... Sevimli bir hükümdar idi..." (Contarini, *Viaggio*, 73a). Bir İtalyan seyyahı, bizzat gördüğü Akkoyunlu Sultânı'nı, bu kelimelerle tasvîr etmektedir. Uzun-Hasan'ın Tebriz'deki Heşt-Behişt ("Sekiz Cennet") Sarayı, azamet itibariyle İstanbul ve Edirne sarayları ayarında idi. "Uzun-Hasan'ın ordugâhında öyle bir sessizlik vardı ki, insan kendini bir mâbedde sanırdı" (Berchet, *Venezia e Persia*, 134). Akkoyunlu ordusu, çok iyi bakılan bir ordu idi. Bir neferin yıllık maaş, tahsisat ve geliri 40-60 duka (150-225 000 TL.) idi (*Aynı Eser*, 134).

Şehzâde Mustafa'nın ölümü (19 Ağustos 1474):

Otlukbeli'nde mühim rol oynıyan ve bir yıl önce de Kıreli zaferini kazanan Şehzâde Mustafa, büyük bir kumandan, ileri görüştü ve gözü pek bir askerdi. Çeşitli branşlarda âlimdi. Fakat böbreklerinden rahatsız bulunan Şehzâde, Akkoyunlu seferindeki sür'atli ve yorucu harekâttan müteessir olarak, şiddetle hasta düştü. Dönüşte Konya'ya varmadan Niğde civarında Borpazarcığı'nda 19 Ağustos 1474'te öldü (Kemâl-Paşa-zâde, VII, 335). Bu ölüm Fâtih'i büyük teessürlere gark etti. Bursa'ya nakledilen Şehzâde'nin na'şı, dedesi II. Murâd'ın türbesi yanında inşa edilen türbeye gömüldü. Bu türbeye "Şehzâde Mustafây-i Atıyk Türbesi" denir. Şehzâde, erkek çocuk bırakmamıştır. Kendisinin Fâtih'in büyük oğlu mu, ortanca oğlu mu olduğu, yani Bâyezid'den büyük mü, küçük mü olduğu pek sarih değildi. Ekseri kaynaklar Bâyezîd'in büyük oğlunu yazmakla beraber, bu husus pek vâzıh değildi. Şehzâde Mustafa, Taht-ı Karaman'da, yani Konya beylerbeyiliğinde büyük bir iktidarla vazife görmüş, henüz Osmanlı idaresine giren bu Osmanlı düşmanı

ve mağrur muhitte kendisini ve temsîl ettiği devleti sevdirmiş, Karamanoğulları'nı unutturmuştur. Yerine Kastamonu'da İsfendiyâr Tahtı'nda oturan kardeşi Cem, Konya valisi olmuştur (Cem bu sırada 15 yaşında idi).

Otlukbeli'nden sonra Avrupa devletlerinin durumu: İzmir, Antalya, Midilli limanlarını bombardıman etmiş olan büyük Haçlı Donanması'nın, Otlukbeli üzerinde hiçbir te'siri olmamıştır. Bu donanma, Osmanlı Donanması'na hiçbir darbe indirmeye muvaffak olamadığı gibi, Akdeniz kıyılarından Türkiye'ye asker de çıkaramamıştır. 100 küsur saff-ı harb gemisinden müteşekkil Müttefik Donanma, Otlukbeli haberini alınca dağılmış, gemiler, kendi memleketlerine çekilmişlerdir (Babinger, 379). Bu donanmanın yarı kuvvetini Venedik, gerisini Papalık, Napoli, Kıbrıs, Rodos gemileri teşkîl ediyordu.

Otlukbeli'nden sonra Toroslar'a ve Fırat'a kadar olan sahalarda Osmanlı hâkimiyeti, münakaşa edilemez bir şekilde kesinleşmiş, Yıldırım Sultan Bâyezid devrindeki sınırlara erişilmiştir. Bununla beraber Fâtih, halasının oğlu olan Karamanoğlu Kasım Bey'e, kayd-ı hayat şartıyle İçel beyliğini vermiştir (Babinger, 385). Şu şart ile ki, Kasım Bey ölünce, yerine kimse geçemiyecek, İçel doğrudan doğruya devlete katılacaktı.

Otlukbeli, Türkiye'yi büyük bâdireden kurtarmıştır. Zira Müttefikler'in kararına göre Osmanlı devleti ortadan kaldırılacak, Büyük Türk Hâkanlığı tâcı, Uzun - Hasan'a, Bayındır hânedânına geçecekti. Müttefikler, bütün Rumeli'ni istiyorlardı. Fakat Uzun - Hasan'ın İstanbul ve Gelibolu'yu Müttefikler'e bırakmak niyetinde olmadığı, Üsküdar dâhil bütün Anadolu ile iktifa etmek istemediği anlaşılmaktadır. Ancak Otlukbeli'nde farz-ı muhâl Uzun - Hasan, Osmanlılar'a Timur'un yaptığı gibi öldürücü bir darbe vurmaya muvaffak olsaydı bile, bu projenin gerçekleşebilmesi son derece şüpheli bir keyfiyetti. Diyelim ki, hânedanlarına taparcasına bağlı olan Osmanlı Türkleri, Fâtih ile 3 oğlu esir veya şehîd edildiği takdirde, başka şehzâde olmadığı için mecbûren bir Türk ve Sünnî hânedân olan Akkoyunlular'ı imparatorluk tahtına kabûl etsinler ve bu hususta hiçbir mukavemette bulunmasınlar. Bu takdirde dahi, Osmanlı'ya öldürücü darbeyi tek başına vuran Uzun - Hasan, Avrupa'daki Türk topraklarını Hıristiyan devletlere bırakmazdı. İstese de bırakamazdı. Zira bırakmak istediği takdirde, Osmanlı Türkleri, hattâ bütün İslâm âlemi ile başı tam mânâsiyle belâya girerdi. Yani bir Müslüman devletin yardımına muhtâc oldukları müddetçe, Avrupa için, Türkler'i Balkanlar'dan söküp atmak ümîdi yoktu. Bu husus, ancak birleşik Avrupa tek başına Türkiye'ye karşı büyük bir darbe indirebildiği takdirde bahis mevzuu olabilirdi (krş. Babinger, 384).

Asya'dan tehdîd edilmiyen bir Türkiye'nin, birleşik bir Avrupa tarafından bile yenilemiyeceği, uzun ve pahalı tecrübeler neticesi iyice anlaşılmıştı. Bu hakikatten, Avrupa devletleri içinde en gerçekçi siyaset takip etmekle mâruf bulunan Venedik Cumhuriyeti tarafından gaflet edilmesine imkân yoktu. Onun içindir ki, Akkoyunlu ve Karamanlı ittifâkına bu derecede değer verilmişti. Bu ittifak çözülünce, Venedik başta olmak üzere bütün Türkiye ile muhârip bulunan Avrupa devletlerine, daha ağır zâyiâta uğramadan sulh istemek düşüyordu. Nitekim öyle olmuştur. Büyük Harb, Otlukbeli'nden sonra daha 6 yıl devâm etmekle beraber, artık kesin netice belli olmuş, harbin Avrupa tarafından kazanılmasına maddî imkân bulunmadığı tezâhür etmiştir.

Otlukbeli, Anadolu'da Osmanlılar'a hiçbir kuvvetin ve devletin rakıyb olamıyacağını da göstermiştir. Anadolu'nun şurasında, burasında toprak sahibi olan diğer Müslüman devletler, bundan böyle bu ülkeleri muhafaza için, Osmanlılar'la çok titiz ve ince bir siyaset tâkıyb etmeye mecburdular.

Papa IV. Sixtus'un 6 kardinalini bütün Avrupa devletlerine yollıyarak Haçlı rûhunu alevlendirmesinden 2 yıl sonra Otlukbeli'nde, Avrupa'nın bütün ümitleri iflâs etmişti. Birleşik bir Avrupa donanmasının da, Avrupa ordusu gibi, Türkiye ile başa çıkamıyacağı anlaşılmıştı. Nitekim daha 1470 Ağrıboz seferinde Avrupa donanması, Ağrıboz Boğazı'nı tutan Türk donanmasına taarruza cesaret edememiş, âtıl mevkı'de kalmış, Ağrıboz'un Avrupa'yı o derece telâşa veren fethine seyirci olmuştur. Fâtih'le harb hâlinde bulunan 20 kadar devletin mutlak şekilde en kuvvetlisi olan Akkoyunlular'ın Otlukbeli'nde yedikleri öldürücü darbeyi öğrenen Haçlı Donanması, birleşmeleri için yapılan bunca fedakârlığı unutarak dağılmaktan başka çare görememiştir (Hammer, III, 178 - 9).

Bu sıralarda dünyada 17 büyük devlet bulunuyordu: Türkiye, Mısır (Memlûkler), İran (Akkoyunlular), Hindistan (Dehli Sultanlığı), Güney Hindistan (Behmenîler), Çin, Timurlular, Fas, Venedik, Almanya, Macaristan, Lehistan, Fransa, İngiltere, Napoli, Aragon ve Kastilya.

Sultan Uzun - Hasan Bey'in, Fâtih'e karşı, harbden vazgeçmek için yaptığı nihâî, yani kendi cephesinden en fedakârca teklifler, Fâtih devrinde Osmanlılar'ın Anadolu'da kazandıkları bütün yerlerin terki idi. Buna göre Uzun - Hasan, kayınpederine âit olan Trabzon imparatorluğu ile taht müddeîleri yanında, Tebriz'de yaşıyan (Kızıl - Ahmed ve Pîr - Ahmed Beyler) İsfendiyar ve Karaman beyliklerinin iâdesini, eski hallerine gelmesini, yani istiklâllerini istiyordu. Bu takdirde ise, bu 3 devletin, Akkoyunlu nüfuz sahasına geçeceği, bir daha istiklâllerini Osmanlılar'a kaptırmamak için Uzun - Hasan'ın en sadık bendesi olacağı muhakkak ve tabiî idi. Halbuki Fâtih, Fırat ve Toroslar ile Tuna arasındaki kesin hâkimiyetini kurduktan ve Karadeniz ile Ege'yi Türk gölü hâline getirdikten sonra, Yunan Denizi'ni ele geçirmeyi, Venedik'i boğmayı, İtalya'yı feth etmeyi düşünüyordu. Üstelik Uzun - Hasan'ınkine benzer ultimatomları kabûl ettiği takdirde, cihânın en büyük imparatoru olduğu iddiasından da vazgeçmesi lâzımdı (Babinger, 386).

1474'te Gedik Ahmed Paşa, 3. Kilikya seferini yaptı. Bu sefer tekrar Silifke, Ermenek, Develikarahisar gibi yerlerden Karamanlılar'ı kovan Osmanlılar, Kasım Bey'in, Osmanlı ordusu çekilince Silifke'yi tekrar ele geçirmesine mâni olamamışlar ve buna emrivaki gözüyle bakıp Kasım Bey'in ölümünü beklemekten başka bir teşebbüse girişmemişlerdir.

Şehzâde Mustafa'nınki gibi, genç kardeşi Cem'in de Karaman valiliği pek verimli olmuştur. Bu iki şehzâdenin mâhirâne ve titiz idarelerinden sonra halk, Karamanoğulları'nı tamamen unutmuş, onları huzursuzluk unsuru olarak görmeye, yani tamamen bir Osmanlı gibi düşünmeye başlamıştır. Şehzâde Cem, yaşına rağmen, bu eski krallığı büyük dirâyetle idare etmiştir. İlmi ve san'atı — bu hareketlere şahsen de iştirâk ederek — fevkalâde korumuştur. Karamanlı bilginlere ve san'atkârlara büyük teveccüh gösterdiği gibi, Türki-

ye'nin başka taraflarından da mârifet erbâbı celbetmiş ve Karaman topraklarının en az iki asırlık mahallîlik ve kapalılığına son vermiş, bu verimli ve sevimli toprakları, imparatorluğun büyük aktivitesine katılan bir ülke hâline getirmiştir. Umûmî spor gösterilerine bizzat katılıp büyük muvaffakıyet gösteren genç, zeki, bilgin ve sevimli Şehzâde, halkın geniş ölçüde sevgisini kazanmıştır (Hammer, III, 183). (Y. Ö.)

OTMAN (Mustafa Rahmi) (1875 - 9.X.1941), Türk müzisyeni. İstanbul'da doğdu. Beyoğlu belediyesinde memur Osman Efendi ile Hediye Hanım'ın oğludur. 1890'da 15 yaşında Tophâne-i Âmire mızıka bölüğüne girdi. 1899'a kadar 9 yıl burada musiki öğrendi. Batı Musikisi, piano, bilhassa klarnet öğrendi. 1896 kasımında mülâzım (teğmen) oldu. 1899 aralığında askerlikten ayrıldı. Selânik'te sanayi mektebi musiki hocası oldu. 1913'te Selânik düşünceye kadar 14 yıla yakın bu şehirde kaldı. 1913'te Selânik'te müstantik (sorgu hâkimi) İbrahim Efendi'nin kızı Naîme Hanım'la evlendi. 16 Nisan 1913'te Selânik'ten ayrıldı ve Bursa'ya yerleşti. 27 Mayıs 1925'e kadar 12 yıl Bursa'da sanayi mektebinde musiki öğretti. Erkek Muallim Mektebi'nde de musiki hocalığı yapıyordu. Önce kudretli bir bando, 1926'da da bir orkestra kurdu. 1925 - 1931 arasında Askerî Lise'de musiki öğretti, bando kurdu ve yönetti. Bursa Kız Muallim Mektebi'ne de tayin edildi. 30 Ocak 1932'de Bolu ortaokuluna musiki hocası oldu. 12 Ocak 1935'te Bartın ortaokuluna nakledildi. 1 Eylül 1939'da emekli oldu. Bursa'ya döndü. Belediye müzesi müdürü oldu. 5 Ekim 1939'dan 30 Mayıs 1940'a kadar müzeyi idare etti. Kalb hastalığından 64 yaşında öldü. Bursa'ya gömüldü. Bando için bir çok çoksesli parça besteledi. *Işıklar Marşı* meşhurdur. (Y. Ö.)

OTOBİYOGRAFİ (Fr. Autobiographie; Yun. *auto* = kendi, *bio* = hayat, *graphia* = yazı), bir kişinin hayatının kendisi tarafından yazılmış olup şekli ve muhtevâsı bakımından edebî değere sahip olan metin. Devlet adamları, askerler ve tarihte rol oynamış olan şahsiyetler daha çok hâtıra adını taşıyan O.'ler yazarlar. Din adamları, san'atkârlar ve felsefeye meyl eden şahsiyetler ise O.'ler kaleme alırlar. O.'nin gerçekten gelişmesine şahsiyetin keşfinden, yani Rönesans'tan beri şâhid oluyoruz. Özel olarak dinî hareketler veya rûhî bunalımlar zamanında O.'ler meydana çıkar.

Eski Çağ'ın sonlarında âit en büyük değer taşıyan O., Augustinus (M. S. aş. yu. 400)'un *Confessiones* (İtiraflar)'idir. Burada yazar, paganlıktan Hırsitiyanlığa geçişini anlatır. Orta Çağda O.'lerin tarih sırasınca birincisi Abelard'ın *Historia calamitatum mearum* (Felâketlerimin hikâyesi) [1133 - 1136]'udur. Bundan sonra Dante Alighieri'nin *Vita nuova* (Yeni hayat) [1292 - 1295]'sı gelir. Almanca yazılmış O.'lerin birincisi Ulrich von Lichterstein'in şiirleri, romanı *Frauendienst* (Hanımlar hizmeti) [1255] ve mistik filozof H. Seuse (ölm. 1366)nin O.'sidir.

Rönesansta yaşamış olan Benvenuto Cellini'nin *Vita* (Hayat) [1569]'sı güçlü bir san'at şahsiyeti gösterir. Bu eseri Goethe Almancaya çevirmiştir. İspanyol mistik yazarı Teresa da Jesús, *Libro da su vida* (Hayatının kitabı) [1588] başlığı altında örnek gözü ile bakılabilir bir O. bırakmıştır. Alman Rönesans dünyası Th. ve F. Platter'in O.'lerinde dile getirilmiştir. Aynı yıllarda yaşamış olan H. von Schweinichen ve Götz von Berlichingen'in O.'leri bu eserler kadar ilgi çekmemiştir. Ulrich Bräker (ölm. 1798). çocukluğunda çobanlık etmiştir. Hâtıralarını *Lebensgeschichte und natürliche Ebentheuer des Armen Mannes in Tockenburg* (Tockenburg'daki fakir adamın başına gelen tabiî maceralar ve hayatının hikâyesi) adlı eserinde anlatmıştır [1789]. Romalı yazar Augustinus'un yukarıda andığımız *Confessiones* (İtiraflar) başlıklı O.'sine bir paralel olarak Fransız filozof ve romancısı Jean Jacques Rousseau, 1782'de *Confessions* (İtiraflar) başlıklı eserini yayınlamıştır. Bu eserin tek maksadı, yazarın rûhunu tahlil etmek ve açıklamaktır. Pietismus (sofuluk hareketi) adı altında Protestanlar'da başgösteren bir dinî hareket, iki Alman yazarının, vicdan ve ruh tahlilleri ihtivâ eden O.'lerini meydana getirmiştir. Bunlardan biri Jung - Stilling'in *H. Stillings Leben* [1806] adlı eseri, biri de K. Ph. Moritz'in *Anton Reiser* [ad] başlıklı kendi hayatını anlatan romanıdır. Goethe'nin *Aus meinem Yeben, Dichtung und Wahrheit* (Hayatımdan uydurma ve gerçekler) [1811 - 1814] başlıklı eseri, Alman edebiyatında tam klasik bir seviyeye yükselmiştir. Bu eser yazarı etkileyen olaylar ile kendi düşünceleri, itirafları arasında zarif bir denge kurduğu gibi, ikinci bir dengeyi, Goethe'nin kişiliğine bağlı şeylerin hikâyesi ile bu şeylerin genel anlamı ve senbolik değerinin tahlili arasında kurmuştur. Üçüncü bir denge de gelişen bir kişilik ile âit olduğu zamanının gelişmesi arasında meydana gelir.

XIX ve XX. yüzyıllar, insanın gittikçe derinleşen ayrılığı ve yalnızlığının etkisiyle pek çok O. meydana getirmiştir. En önemli birkaç ad vermekle yetinmeliyiz: İtalyan şâiri Vittorio Alfieri, Alman şâiri E. M. Arndt, İngiliz şâiri Lord Byron, Fransız romancısı George Sand, Danimarkalı romancı ve masal yazarı Hans Christian Andersen, Alman yazarı W. von Kügelgen, İngiliz yazarı J. S. Mill, İngiliz din adamı Kardinal Newman; Rus romancıları L. N. Tolstoy, F. M. Dostoevskiy, Maksim Gorkiy; İsveçli A. Strindberg, İngiliz yazarları O. Wilde, W. H. Davies, Alman yazarı E. Barlach, Fransız yazarları André Gide, J. P. Sartre, Simone de Beauvoir; İngiliz yazarı W. C. Williams; Rus yazarı İ. Ehrenburg; Alman yazarı C. Zuckmayer ve başkaları.

O., edebî tür olarak, edebiyat araştırıcılarından bazı problemlerin çözümünü bekler: bilerek veya bilmeden renk verme; biyografik gerçeğin edebî şekle göre nisbeti, yazarın edebî sima olarak kendisine göre nisbeti.

Yazarın kendi hayatına dayandığı kesin olarak bilinen, ama ne dereceye kadar O. karakteri taşıdıkları iyi bilinmeyen romanların sayısı çok yüksektir. Yukarıda andığımız K. Ph. Moritz'in ve Ulrich von Lichtenstein'in romanlarından başka şu eserleri de sayabiliriz: H. Ch. von Grimmelshausen'ın *Der Abenteuerliche Simplicissimus* (Siplicissimus'un maceralı hayatı), G. Keller'in *Der Grüne Heinrich,* F. Reuter'ın *Ut mine Stromlid* (Askerliğim) ve *Ut mine Festungstid* (Kalede geçirdiğim zaman); A. Strindberg'in *Tjänstekvinnans son* (Hiçmetçinin oğlu); Th. Mann'ın *Buddenbrooks* (soy adı); Th. Wolfe'ın *Look homeward, Angel* (Yuvana bak, ey melek) ve *Of time and the river* (Zaman ve ırmak hakkında); J. Giono'nun *Jean le bleu* (Mavi Jean [erkek adı]). (V. Örs)

OTOMASYON, bir makine veya makineler grubunun, önceden programlanarak, verilen belirli bir işi, insan müdahalesi olmadan yapıp tamamlaması. O. sözü ancak 1946'dan beri kullanılmaktaysa da fikir çok eskidir ve hemen

hemen endüstrileşmiş her toplum, farkında olmadan, şu veya bu şekilde bir O. sağlama yoluna gitmiştir.

O.'un en basit örneği kalorifer tesislerinde görülür. Akaryakıtla çalışan kaloriferlerde termostat denen bir cihaz kullanılır. Bu cihaz belirli bir sıcaklığa ayarlanır. Kalorifer kazanındaki su istenen sıcaklığı bulunca termostat kendiliğinden elektrik akımını keserek ısıtıcının çalışmasını durdurur. Suyun sıcaklığı düşünce tekrar devreyi açarak, ısıtıcının çalışmasını sağlar. Kat kaloriferlerindeki oda termostatları da, oda sıcaklığına göre çalışarak aynı işi görür. O halde termostat sürekli olarak sıcaklığı kontrol ettiği için hem bir sayı değerini bulan; gerektiği zaman ısıtıcıyı durdurup çalıştırdığı için de karar veren bir cihazdır. Bu cihazın asıl mânâlı tarafı, ısıtma tesisinin meydana getirdiği enerjiyi, yakıtın sarfiyatını kontrol etmek için kullanmasıdır. Ve bu teknik, otomasyonun temeli olan otomatik kontrol tekniğinin temellerinden biridir.

Bu çeşit otomatik kontrolde, bir de termostatın evin dışına konması usulü vardır. Bu durumda ısıtma tesisinin meydana getirdiği enerjinin, yakıt sarfiyatını kontrol için kullanılması bahis konusu değildir. Ancak, bunun da başka kullanış alanları vardır. Üstelik bu iki tip kontrol, dışarıdaki hararet değişikliklerinin fazla olduğu yerlerde bir arada kullanılabilir. Dış sıcaklıkta ânî bir düşme olunca, dışarıdaki termostat hemen işe karışır ve ısıtıcının çalışmasını sağlar.

Ev hararetinin termostatla kontrol edilmesi O.'un en basit örneğidir. O. bu basit tertibattan başlayarak; otomobil parçaları yapan bir fabrikada otomatik kontrolün verdiği "emirler" e göre iş yapan makineleri çalıştırmakla makinenin, makineyi kontrol etmesine, en hassas işlerde kullanılan ve bir zamanlar elektronik beyin denen kompüterlere kadar son derece çeşitli alanlarda insanların başlıca yardımcısı olmuştur.

İlk adımlar: O.'un ilk adımı 1788'de James Watt'ın buhar makinesinde kullandığı döner kürelerle atılmıştır. Bu cihaz, dikine bir mihvere mafsalla tutturulmuş küre biçiminde iki ağırlıktan ibaretti. Bu ağırlıklar istim supabına bağlıydı. Makinenin hızı arttığı zaman merkezkaç kuvveti bu ağırlıkları dışa ve yukarıya doğru itiyor, bu hareket süpaptan geçen istimin azalmasını sağlıyordu. Makinenin çalışma hızı yavaşlayınca da, bu işlemin aksi oluyor, süpaptan geçen istim artıyor, böylece makine kendi çalışma hızını kontrol altında bulunduruyordu. Bu, yukarıda bahsettiğimiz sistemde bir otomasyondu. Yani elde edilen enerji, aynı zamanda istim — dolayısıyle yakıt — sarfiyatını kontrol etmekte kullanılıyordu. O.'nun ilk örneklerinden biri de 1801'de Joseph Marie Jacquard'ın kullandığı delikli kartlardır. Bu kartlar sayesinde dokuma işlerinde belirli desenler meydana getiriliyordu. Delikli kartlar, bugün de modern otomasyonda ve kompüterlerde önemli bir rol oynamaktadır.

İlk O. çalışmalarının en güzel örneklerinden birini Oliver Evans'ın 1785'te yaptığı un değirmeninde görebiliriz. Onun zamanına kadar değirmen taşları su veya rüzgârla (sonra istimle) çevrilmekte, geri kalan her iş insan gücüyle yapılmaktaydı. Meselâ buğday çuvallarla en yukarıya taşınır, burada insan kuvvetiyle övütülmeye gideceği yere konur; elde edilen un yine çuvallarla ve insanlar tarafından taşınırdı. Evans, elektrikten ve çağdaş makinelerin hiçbirinden faydalanmadan, buğdayın getirilmesinden, uzun hazırlanmasına kadar her şeyi otomatikleştirdi. Buğday, devridâim hareketi yaparak dönen bir kuşağın üzerindeki kovalarla yukarı taşınıyordu. Bu kuşağı, çalıştıran enerji, değirmen taşını çeviren enerjinin aynıydı. Yukarıda, döner bir tırmık belirli bir düzenli olarak, buğdayı övütmeye sevkediyordu.

Öte yandan James Watt, buhar kazanlarının patlamasını önlemek için, bunları çok az bir basınçla çalıştırıyordu. Evans İngiliz meslektaşı Trevithick'le birlikte basıncı kontrol etmeyi ve yüksek basınçlı buhar makineleri yapmayı başardı. XIX. yüzyıl endüstrisinin makineleri bu iki isme çok şey borçludur. Makineleşme ve O. yolunda en önemli adımlardan birini de Eli Whitney atmış ve tüfek yapımında kitle imâlâtını sağlamıştır. Daha sonra Samuel F. B. Morse'un, 1833'te telgrafı; 1836'da Thomas Davenport'un elektrik motorunu icâdı; 1881'de Thomas A. Edison'un elektrik enerjisi santralini meydana getirmesi bu alanda atılan yeni adımlar oldu.

O.'un ana kaynaklarından biri de XIX. yüzyılın sonlarında telsiz telgrafla başlıyan, XX. yüzyılda hemen hemen teknolojinin her dalında söz sahibi olan radyo mühendisliğidir. Daha sonra Amerikalı mühendis ve iktisatçı Frederick Winslow Taylor'ın ilmî çalışmayı organize eden buluşları ve nihayet bunlardan örnek alan Henry Ford'un montaj hattı (assemblyline) O.'u yaratmaya yetti.

Yeni bir kelime: O. sözü, ilk defa Ford Motor Company'nin başkan yardımcılarından Delmar S. Harder tarafından 1946'da kullanıldı. Harder bu sözü, taşıyıcı bir makine için kullandı. Böyle bir makinenin ilk şekli ilk defa İngiltere'nin Coventry şehrinde, 1924'te Morris motor fabrikasında kullanılmış, fakat sonradan terkedilmişti. Otomobil ve benzeri makinelerin yapımında motor gövdesi gibi parçaların kesilmesi, delinmesi, işlenmesi gerekmektedir. Böyle bir parça bir yerden bir yere taşınırken, işlenmesi için gerekli eğilim verilirken, birçok defa indirip kaldırırken çok önemli zaman kaybı olur ve çok önemli işçilik masrafı yüklenir. Ama aynı parça otomatik olarak sevkedilir, eğriltip doğrultulur, kaldırıp indirilirse maliyette büyük bir düşme olacağı âşikârdır. Bu çeşit O. teşkilâtını Birleşik Devletler'de, Detroit'teki fabrikalarda görmek mümkündür. Bunlar futbol sahası kadar bir alanı kaplıyan süper tesislerdir. Bu tesislerdeki makineler, elektrikle, elektronik, veya mekanik olarak, yahut emme suretiyle tam otomatik çalışır. İnsanların rolü, sadece bir taraftan hem maddeyi koymak, öte taraftan işlenmiş mâmûlü almaktan ibarettir.

Çeşitli örnekler: O.'un sanayi ve ticaretteki kullanışından bazı misaller verelim: O., büyük garlarda trenlerin otomatik olarak manevra yapmasına yardımcı olmakta, önemli manevraları yaptırmak için bir kulede bulunan ilgili memurun bir düğmeye basması yetmektedir. Elektronik cihazlar bir otomobili etkileyecek ağırlık ve rüzgâr kuvvetini ölçmektedir.

Büyük büro binalarındaki asansörler geniş ölçüde otomatikleştirilmiştir. Çoğunda gidiş gelişler otomatik olmakta; bazı asansörler, ağırlığı da otomatik olarak kontrol etmektir. Meselâ bir asansör, inerken, gerekli yükü almışsa, artık başka katlarda durmadan aşağıya kadar kendiliğinden inmektedir.

Kimya, petrol, petro - kimya ve atomik enerji endüstrilerinde O.'dan bilhassa faydalanılmaktadır. Bu alanda amaç malzemenin muhtelif merhalelerle işlendiği tekniğin aksine sürekli ve düzenli bir malzeme akışı sağlamaktır. Genellikle bu şekilde bir akış daha sağlam sonuçlar vermekte, elde edilecek malzemenin çok daha yeknesak olmasını sağlamaktadır. Üstelik gittikçe büyüyen tesislerde iş görebilmek bakımından da O. önemlidir. Meselâ bir petrol tasfiyehânesi çok geniş bir alanı kaplar. Böyle bir tasfiyehânede yer yer 25 katlı bir bina

yüksekliğinde kuleler bulunur. Böyle bir yerde tesisin çalışmasını el ile kontrol etmeye kalkmak, gecikmelere, ulaşım bozukluklarına, yanlış anlamalara yol açabilir. Halbuki tek merkezden otomatik kontrol bu mahzurları ortadan kaldırır. Böyle bir tesisteki kontrol panelleri esas itibariyle tesisin şeması mahiyetindedir. Su, istim, hava, katalizör, ham petrol boruları, benzin, fuel oil, yağ vs. gibi ham maddeden elde edilen mâmullerin yerini, durumunu gözler önüne serer. Bütün bu bahsettiğimiz kısımlara konan âletler, sıcaklığı, basıncı, borulardan akış tutarını, viskoziteyi ve diğer bilgileri kontrol odasına iletir. Her hangi bir yerde bir aksama olduğu zaman hem göze hem kulağa hitâb eden bir alarm sistemi ilgilileri ikaz eder. Bunların bazı kısımları kendi hatalarını giderebilirler. Ancak genel olarak insan kontrolü şarttır.

O.'dan, mekanik âletler yapımında, radyo ve elektronik âletler montajında, güdümlü mermi ve yangın kontrol sistemlerinde, bankacılıkta, havayollarında, ve daha başka birçok alanlarda faydalanılmaktadır.

Kompüterler (bilgisayarlar) : O.'un en büyük tatbik sahası kompüterlerle kendini göstermiştir. Kompüterler çok çetrefil ve müşkil problemleri gayet doğru olarak ve büyük bir sür'atle halledilebilirler. Fizik kemiyetleri elektrik veya mekanik mevzuat hâline getirebilir, aradaki matematik alâkayı gösterebilirler. Fizik meselelerini halletmekte mühendislere yardımcı olurlar. Bugün düşünce veya "karar" problemlerinin vazgeçilmez yardımcısı olmuşlardır.

Kompüterlerin çok sıhhatli ve sür'atli çalışması bunlara mucizevî özellikler atfedilmesine sebep olmuştur. Ancak bir kompütere — elektronik de olsa — "beyin" demek, fanteziden ibarettir. Dünyanın en mükemmel kompüterleri bile, hangi maksat için imâl edilmişse o maksat için ve kendisini kullananın planlamasına göre çalışan hizmetkâr bir makineden ibarettir.

İş hayatında O.: O., başlıca karakteristiği makineleşme, devamlılık (birleştirme hattı veya sürekli akış imâlâtı) ve otomatik kontrole ihtiyaç olan tesislere tatbik edilmektedir. Günümüzde O.'un ne zaman ve nasıl tatbîk edileceği birçok idareciler ve iş adamları için mesele hâlini almıştır. Bu konuda bazı yanlış anlamalar, sıhhatli bir karar vermeye engel olmaktadır. Bu yanlış anlamalardan biri, O.'un dev makineleri sayesinde gerçekleştirilebileceğinin sanılması, dolayısıyle bundan ancak büyük müesseselerin faydalanabileceğinin düşünülmesidir. Halbuki birçok küçük müessese de (bilhassa Amerika'da) O.'a başvurarak maliyetlerini düşürmüş ve kazançlarını arttırmışlardır. İmâlâtta bazan düşük istihsalin otomatikleşme sayesinde arttığı görülmüştür. Bir başka bir yanlış anlayış da, O.'un mutlak surette iş masraflarını azalttığıdır. Genellikle azaltır ve genellikle asıl maksat da budur. Öte yandan iş masrafları azalmayabilir de. Ancak O. yine de faydalı olur. O zaman da meydana gelen iş düzenli olur, daha az zaman harcanır, aynı süre içinde yapılan imâlât artar.

O.'un sağlıyacağı fayda, büyük ölçüde, fertlerin, müesseselerin ve hükûmetin göstereceği anlayış ve iyi niyete bağlıdır. Daha yeni iş sahasına giren O., çalışma ve idare işlerini çeşitli karışık meselelerle karşı karşıya getirmiştir.

İdare işlerinde O., ihtiyarî olmaktan çok bir ihtiyaçtır. İdare merkezi, vakit vakit satışta meydana gelen düşmeler, ağır ağır yükselen imâlât ve zaman zaman daralan kâr ile uğraşmak ve yarışmak zorundadır. İnsan - saat prodüktivitesini arttırmak ve çalışma masrafını azaltmak en iyi çare olarak düşünülebilir. Ne var ki, çok defa bunu tatbik etmek isteyince çalışmada tasarruf sağlıyan makineleri işe koşmak ve çalışanlar arasında tensikat yapmak gerekmektedir. Yeni kurulan işlerde ise, meselenin halli daha kolaydır. Bu gibi kuruluşlar çalışmadan tasarruf sağlıyan makineleri kullanarak rakiplerine karşı avantaj sağlamaktadır. Birleşik Devletler'deki bazı büyük müesseseler uzun boylu bir anlaşmazlığa düşmeden O. meselelerini halletmişlerdir. Böyle durumlarda iş kuralları işçi teşkilâtlarıyla görüşülmüş O.'un korunmasına çalışılmıştır. Genellikle, pazarlıkta, çıkar yol olarak işçi ücretlerinin korunması esas alınmıştır. Asıl anlaşmazlık, hangi işçilerin ve kaç işçinin ne kadar süre içinde ne yapacaklarını tesbit eden iş kurallarının yorumlanmasında çıkmıştır. Bu kurallar sendikalar tarafından işçilerin işlerini muhafaza etmesi şeklinde yorumlanmış, işverenler ise gittikçe gelişen rasyonalizasyon ve O. karşısında tensikata gitmek gerektiğini ileri sürmüştür. Bu anlaşmazlık başta gelen endüstrilerde, çok masraflı, çok zararlı grevlere yol açmış, buna karşılık anlaşmazlık kesinlikle çözülememiştir.

Öte yandan O.'un sebep olduğu işsizlik meselesi çeşitli alanlardaki otoriteler tarafından etüd edilmektedir. Genellikle, buna kolay kolay çare bulunacağı kanaati hâkim değildir. Ancak, O. ilerledikçe orijinal çarelerin deneneceği şüphesizdir. (O. Yüksel)

OTOMAT (Yun. kendi kendine hareket eden anlamında *automatos'tan,* Fr. automate, İng. automaton), kendi kendine hareket eden veya hareket prensibi mekanizmanın içinde bulunan makine. Kelime daha çok insan veya hayvan hareketlerini taklid eden makineler için kullanılır. İnsan şeklini ve hareketlerini taklid eden O.'lara robot da denir. Robot kelimesi ilk defa Çekoslovak yazarı Karel Çabek'in bir sahne eserinde kullanılmıştır. Yazarın muhayyilesinden çıkan bu mekanik insan ismi sonradan bir cins ismi hâline gelmiş ve zaman zaman bu tip makineler için kullanılır olmuştur.

İnsanoğlunun kendi kendine hareket eden makinelere karşı olan ilgisi çok eskidir. Söylendiğine göre M. Ö. 400'lerde Archytas ve Tarentum kendi başına uçabilen ağaçtan mâmul bir güvercin yapmışlardı. Orta Çağ'da muhtelif O.'lar yapabilmek için birçok çalışmalar olduğu biliniyor. Söylendiğine göre Regiomontanus, madenî bir sinek yapmıştı; bu sinek, odanın içinde dolaştıktan sonra geri dönüp eline konabiliyordu. Aynı şekilde bir de kartaldan bahsedilir. Bu kartal İmparator Maximillian, Nürnberg'e girerken önüsıra uçmuştur.

Mekanikteki kabiliyetlerinin fazlalığıyla tanınan İsviçreli'ler çok ilgi çekici O. oyuncaklar yapmışıtr. Bu oyuncaklardan uçan ve öten kuşlar gibi çeşitlerine endüstri sergilerinde tesadüf edilir. Wolgfrang von Kempelen'in yaptığı satranç oyuncusu yıllarca Avrupalılar'ı hayretler içinde bırakmıştır. Aslında bu, gerçek bir O. değildi; gerçek oyuncu cihazın içinde saklıydı ama, kurulan düzen son derece ilgi çekiciydi. Zamanının en ünlü sahne sihirbazlarından Nevil Makelyne (1863 - 1924) adlı İngiliz, seyredenleri hayretlere düşüren iki O. yapmıştı. Psyco adındaki O. kâğıt oynuyor ve hesap yapıyor; Zeo adındaki diğeri de meşhur kimselerin portrelerini çiziyordu.

XX. yüzyılda uzaktan kontrollü elektrikli veya mekanik çeşitli O.'lar yapıldı. İnsana benzeyen O.'lar, insanın yaptığı birçok hareketleri uzaktan kontrolle yapabilmektedir. Bu tip O.'ların en ilgi çekici olanı 1939'da Philadelphia'da teşhir

edilen Voder adlı O.'tır. Voder içinde "ses telleri" vakum tübleri olan bir cihazdı; seslileri konsonantları ve tek heceleri çıkarabiliyordu. Voder'i çalıştıran ayak pedalini kullanarak ve tuşlara basarak, ona muhtelif cümleler söyletebiliyor; insan konuşmasını makineye taklid ettirebiliyordu. (O. Yüksel)

OTOMATİK (Fr. automatique, İng. automatic), tamamen mekanik vasıtalarla çalışan. O. veya yarı O. bir araç demek, görülecek işin veya bir kısmının insan eli değmeden, kendi kendine yapılması demektir.

İnsanlar, kendi görecekleri işi el değmeden yapacak cihazlar bulmaya eski zamanlardan beri çalışagelmişlerdir; ancak bugünki anlamıyla kullanılan ilk O. makinelerin yapılmasına XVIII. yüzyılda pek ilkel bir şekilde başlanabilmiştir. XIX. yüzyıl mekanik alandaki büyük gelişmelerin yanı sıra O. makinelerde de gelişmeye şahit olmuş; bunun yanısıra bu cihazlar, işçiler arasında işsiz kalma endişesi yüzünden panik yaratmıştı. Ancak iş sahalarının gittikçe gelişmesi, gittikçe artan otomatikleştirmeye rağmen işsizlik için duyulan ilk endişelerin yerinde olmadığını gösterdi.

XIX. yüzyılda O. tüfekler yapılmıştı (bk. TÜFEK, TABANCA); otomobil, gemi motorlarının yapımında, lokomotiflerde O. çalışan parçalar kullanılıyordu. XX. yüzyılda hızla gelişen otomatikleşme XX. yüzyılda sayılamıyacak kadar çok alana yayıldı; kapı O.'inden, buzdolabı O.'ine kadar günlük hayatımızın her safhasına girdi, endüstriye ise tamamen hâkim oldu (bk. OTOMASYON). (O. Yüksel)

OTOMİ veya OTOMANG, Meksika'da ve dağınık olarak Nikaragua ve Kostarika'nın Pasifik kıyılarında konuşulan bir dil. Meksika ve Orta Amerika dilleri arasında yer alan bu dil, Otomí - Pame, Mixtek - Trike, Popoloka - Mazatek, Chinatek, Zapotek ve *Chorotega gruplarına ayrılmıştır (*işaretiyle belirtilen Chorotega ölü bir dildir). Bk. MEKSİKA VE ORTA AMERİKA DİLLERİ. (H. Eren)

OTOMİ veya OTOMANG, Meksika ve Orta Amerika dillerine bağlı bir dil âilesine verilen ad. Bu dil, Meksika'da ve dağınık olarak Nikaragua ve Kostarika'nın Pasifik kıyılarında konuşulur.

O. âilesine giren diller 6 kolda toplanmıştır: 1. Otomí - Pame kolu: Pame (bu dili konuşanların sayısı 5 000'dir), *Xonas veya Chichimek, Otomí (300 000), Mazahua (75 000), Matlaltsinka (300), *Matlame, *Prinda; 2. Mixtek - Trike kolu: Mixtek (200 000), Amusgo (10 000), Kwikatek (10 000), Trike (4 000); Popoloka - Mazatek kolu: Popoloka (2 000), Chocho veya Chuchon (2 500), Mazatek (60 000), Ixkatek (500); 4. Chinatek kolu: Chinatek (25 000); 5. Zapotek kolu: Zapotek (200 000), Chatino (10 000), *Soltek, *Papabuko; 6. *Chorotega kolu: *Chipanek, *Mang, *Cholutek, *Diría, Orotiña· (ölü diller* işaretiyle gösterilmiştir). Bk. MEKSİKA VE ORTA AMERİKA DİLLERİ. (H. Eren)

OTOMOBİL (Fr., İng. automobile), karayollarında çalışmak üzere yapılan ve kendi sağladığı enerjiyle hareket eden, yolcu nakline mahsus taşıt. O.'in birçok çeşidi vardır. En yaygın olanları genellikle 5 - 6 kişi taşımaya mahsus binek O.'leridir. Spor O.'leri, yarış arabaları, ticarî maksatla yolcu taşımak için yapılan büyük O.'ler, otobüsler, yük taşımak için yapılan kamyonlar, treylerler (trailer) veya römorklar, panzerler vs. de birer O.'dir. Yarış arabaları OTOMOBİL YARIŞLARI, diğerleri ULAŞTIRMA maddelerinde ele alınmıştır. Bu maddenin konusu ise en geniş kullanış alanı olan binek O.'idir.

Tarihî gelişme :

Birçok büyük icadların aksine, O. tek kişinin icâdı değildir. Çok eski zamanlardan beri düşünülmüş ve birçok kimsenin katkısı ve pek çok tecrübeden sonra gerçekleştirilmiştir. Leonardo da Vinci'nin kendi kendine hareket eden bir araç düşündüğü bilinmektedir. 1760'ta, bir İsviçre'li J. H. Genevois, tahta tekerlekli bir araba üzerine yerleştirilen bir yeldeğirmeni düşündü. Değirmenin kanatlarının dönmesiyle sağlanan enerji, arabanın tekerleklerini döndürecekti. Halbuki bu daha önce de düşünülmüş ve Du Quet adlı bir şahıs tarafından 1714'te Holanda'da yapılmıştı. Aslında daha 1600'lerde, Holanda'da kendi kendine hareket eden iki direkli rüzgâr arabaları yapılıyordu. Bunlardan birinin 28 yolcu ile birlikte saatte 30 km'den fazla hız yaptığı da söylenmektedir.

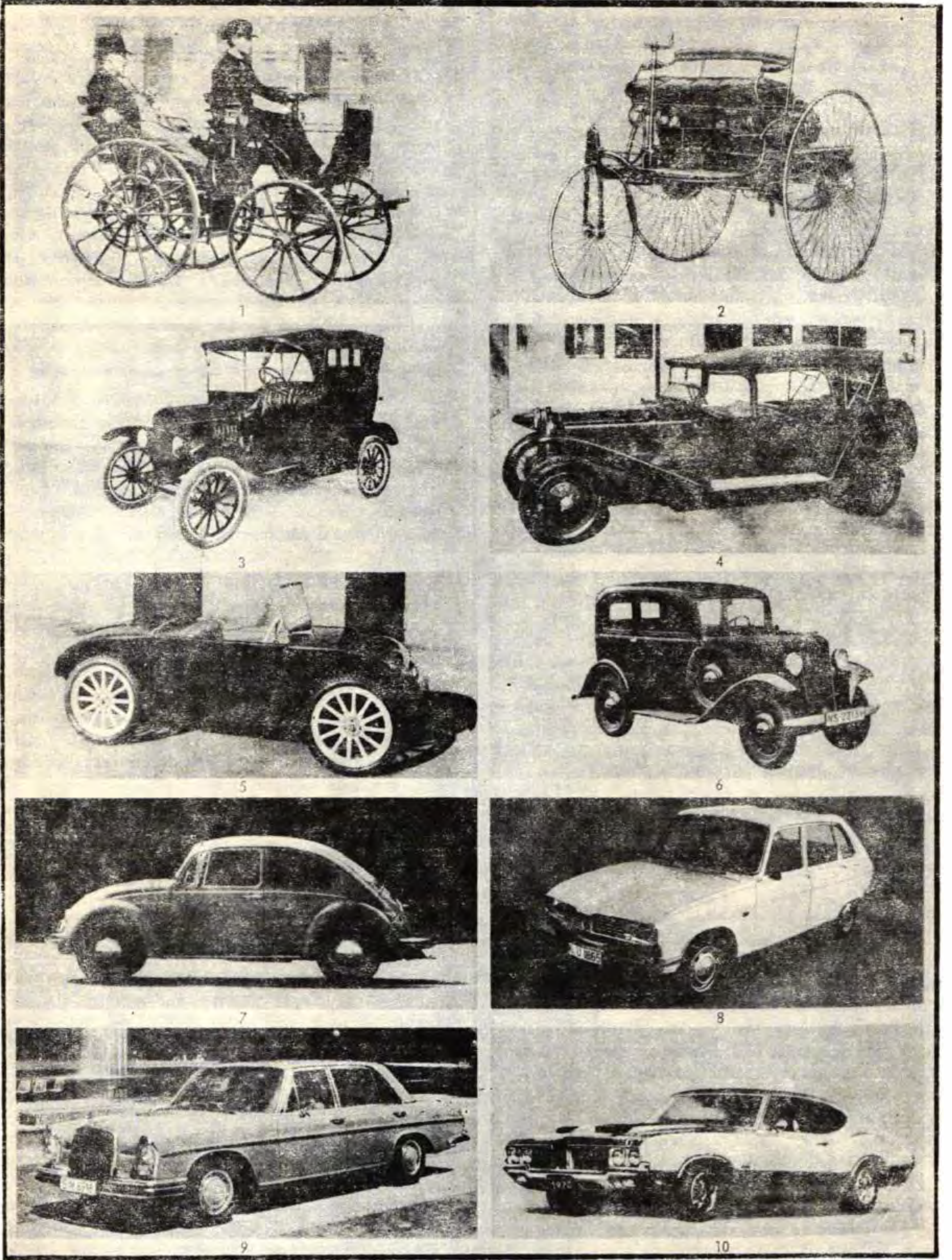
1740 nisanında Jacques de Vaucanson adlı bir mucid Paris'te saat esasına göre çalışan bir taşıtın gösterisini yaptı. XVIII. asrın sonuna doğru sıkıştırılmış hava ile çalışan taşıtlar düşünüldü. William Medhurst 1799'da bir hava motorunun beratını aldı; ve hava basma istasyonları vasıtasıyle bu motordan faydalanılacağını ileri sürdü. 1828'de Samuel Wright, 1829'da William Mann aynı alanda çalıştılar. Wrigth'ın, 1832'de hava kuvvetiyle çalışan bir taşıt yaptığı da söylenir.

Hava motoru fikrinin Otto von Guericke'nin (1602 - 1686), hava pompasından mülhem olduğu söylenebilir. İlk metal pistonu, silindiri ve biyel kollarını yapanın da aynı şahıs olması mümkündür. Christian Huygens (1629 - 1695), parlayan barutun sağladığı hava sıkıştırmasıyle çalışan; Denis Papin (1647 - 1712) ise, yoğunlaşan istimin sağladığı hava boşluğu yardımıyle çalışan bir motor geliştirdi. Çin'deki bir Cizvit misyoneri olan Ferdinand Vesbiest'in 1668'de buhar gücüyle çalışan bir taşıt modeli yaptığı bilinmektedir. Phillipe Lebon (1767 - 1804) bir havagazı motoru yaptı ve ilk defa elektrikle ateşlemeden bahsetti. Isaac de Rivas da 1807'de Paris'te hidrojenle çalışan bir gaz motorunun ihtirâ berâtını aldı.

Buharlı O.'ler :

Fransa'daki Automobile - Club de France ile İngiltere'deki Royal Automobile Club, Lorraine'li Nicholas Joseph Cugnot'nun ilk O.'i yaptığını kabûl ederler. Cugnot'nun yaptığı araç, istim gücüyle çalışan, üç tekerlekli, ağır, büyük bir taşıttı. 1769'da bu taşıt saatte 31/2 km hız yaptığı ve bu hızla 20 dakika yol aldı. Sonra yeniden bir 20 dakika daha gitmesine yetecek istimi toplamak için bir süre beklemesi gerekti. Yapılan iki Cugnot modelinden biri Paris'te Conservatoire des Arts et Métiers'de muhafaza edilmektedir.

İçten yanmalı motorlarla müvehhez O.'lerin meydana çıkmasından önce, Nicholas Cugnot'nun peşinden gidenler, bilhassa İngiltere'de buharlı taşıtlarla yollara düşmüşlerdi. Fransa'da Cugnot sonrası ilk buharlı araç Amiens'li Charles Dallery tarafından 1790'da yapıldı. Amédée Bollée - Père (1844 - 1917) ise, yine Fransa'da buhar gücüyle çalışan başarılı bir yolcu arabası yaptı. Buharlı otobüsler 1800'lerde Paris sokaklarında dolaşır olmuştu. Amerika'da, Oliver Evans, 1804 yılında Filadelfiya'da buharlı bir aracı kullandı. 1790 - 1800 arasında da Nathan Read (Mass. - Salem) ve Apollo Kinsley'in (Conn. - Hartford) buharlı araçlar yaptığı biliniyor.

OTOMOBIL : 1. Gottlieb Daimler ve arabası, 1886, 1,5 beygir gücünde; 2. Benz markalı motorlu araba, 1885, 0,75 beygir gücünde; 3. Ford markalı T model araba, 1908 - 27, 20 beygir gücünde; 4. Lancia Lambda, 1923, 49 beygir gücünde; 5. Küçük Hanomag arabası, 1924, 12 beygir gücünde; 6. Opel P 4, Limousine, 1935 - 38, 23 beygir gücünde; 7. Volkwagen (Käfer markalı, 1938'den beri), model 1970, 40 beygir gücünde; 8. Renault 16, 55 beygir gücünde, 1965'den beri (Fransa); 9. Mercedes - Benz, 200 beygir gücünde, 1969'dan beri; 10. Oldsmobile 442, Coupé, 282 beygir gücünde, 1970 (A. B. D.)

İngilizler ise bu alanda çok ileriye gittiler; öyle ki 1830'larda buharlı arabalar imâlâtı Britanya adalarında küçük bir endüstri hâlini aldı. James Watt'ın ustalarından William Murdock 1784'te Cornwall sokaklarında buharlı bir taşıtla dolaştığı gibi, Robert Fourness de 1788'de üç silindirli bir traktör yaptı. James Watt'a gelince buhar gücüyle çalışan arabaların yapımına son derece karşıydı ve sahibi olduğu bir evin kira kontratına şunları eklemişti: "Hiçbir sebeple, hiçbir buharlı taşıtın eve yaklaşmasına izin verilmez."

Richard Trevithick, Murdock'un fikrini geliştirdiği ve hareket veren tekerleği 3 metre çapında olan arabalar yaptı. Ticarî bakımdan başarılı olan ilk buharlı taşıtı yapan ise Sir Goldsworthy Gurney'dir. Gurney'nin ikinci arabasının ağırlığı topu topu 1 360 kilo idi ve altı kişi taşıyordu. Gurney bu araba ile 9 saat 30 dakikada 135 km yol aldı. Bir defasında saatte 27 km sür'at yaptı. Diğer iki imâlâtçı Nathaniel Ogle ile William Summers de daha sonra saatte 50 km sür'at yaptıklarını iddia ettiler.

Sir Charles Dance, Gurney'nin aracını kullanarak düzenli bir Gloucester - Cheltenham servisi kurdu. Günde dört sefer yapıyor, 45 dakikada 15 km kadar yol alıyordu. 1831 yılında Dance'ın arabaları bu yol üzerinde 6 400 km yol yaptı ve 3 000 kadar yolcu taşıdı. Ancak araç çok gürültülü olduğu ve etrafı dumana boğduğu için büyük tepkiyle karşılandı, sonunda seferden menedildi.

Buharlı yolcu taşıtları, en parlak devrini 1831 - 1838 arasında yaşadı. Walter Hancock, Londra - Cambridge de dahil olmak üzere kısa mesafeli şehirler arasında en az dokuz araç işletti. Ne var ki daha sonra, bunların pek parlak bir geleceği olmadığı anlaşıldı. Öte yandan şehir için sür'atın 3 1/2, şehir dışı sür'atın 7 km olarak tahdidi; buharlı arabaların 50 m önünden elinde kırmızı bayrak taşıyacak birinin gitmesi mecburiyeti bu araçlara olan ilginin azalmasına sebep oldu.

Buhar gücüyle çalışan yolcu arabalarının kısa bir sürede önemini kaybetmesinden sonra bunların çekici araç olarak kullanılması için araştırmalar yapıldı; ardından hafif binek araçlarının yapılması yoluna gidildi. 1868'den itibaren İngiltere'de hafif buharlı arabaların özel taşıt olarak kullanılmaya başlandığı görüldü. Bunlardan bazıları sadece iki kişilikti ve saatte 35 km sür'at yapabiliyordu. Halkın O.'lerden de hoşlanmasına rağmen Alfred Yarriw, R.E.B. Compton gibi genç mucitler bu arabaları geliştirmeye çalıştılar.

Buharlı, hafif arabalar A. B. D., Fransa, Almanya ve Danimarka'da da imâl edildi. Doble buharlı O.'leri, Birleşik Devletler'de 1926 yılına kadar yapıldı. Stanley kardeşler 1906'da buharlı arabalarıyla saatte 205 km yapmayı başardılar. 1960'ların başlarında bile A. B. D.'nde 1 000'i çalışır durumda olmak üzere 7 000 buharlı araba vardı.

Benzinli O.'ler :

Birçok otoriteler ilk benzinli motoru yapanların Carl Benz (1844 - 1929) ile Gottlieb Daimler (1832 - 1900) olduğunda ittifak eder. Benz'in ilk O.'i 1885'te Almanya'da, Gottlieb'inki de 1886'da, yine Almanya'da işledi. Aslında bu işte Belçikalı J. J. E. Lenoir ile Avusturyalı Siegfried Marcus onlardan önce davranmış, Lenoir ilk benzinli O.'i 1862'de, Marcus da 1864'te kullanmıştı. Ancak bu ikisi çalıştıkları alanda sebat etmediler, aksine Daimler ile Benz ise çok sebatkâr davrandılar.

Dört zamanlı modern O. motorunu Alphonse Beau de Rochas adlı Fransız mühendisi 1862'de keşfetti. Aynı yıl Lenoir, arabasıyle Paris'ten Joinville - le Pont'a gitti. İki zamanlı olan motorun sağladığı enerji, arada debriyaj olmadan doğrudan doğruya arka tekerleğe aktarılıyordu. Arabanın çalışması için önce, güçlü kuvvetli bir adam arka tekerlekleri yerden kaldırıyor ve dönmeye başlayınca yavaşça yere bırakıyordu. Araba ilk denemede 200 m kadar yol alabilmişti. Marcus'un 1874 - 75 model O.'i ise çok daha gelişmişti. Öyle ki sonra, saatte 5 km'ye yakın bir hızla Viyana sokaklarında bir gösteri yapabildi. Ne var ki bu işi "boşuna emek ve zaman israfı" saymış ve üstünde durmamıştı.

Bir İngiliz mühendisi Samuel Brown 1823 veya 1826'da içten yanmalı motorla çalışan ilk O.'ini Londra'da kullandı. Bazan içten yanmalı motoru ilk yapanın da o olduğu söylenir. Léon Paul Charles Malandin dört zamanlı ve iki silindirli bir benzin motoruyla mücehhez dört tekerlekli taşıtını 1883'te meydana çıkardı. Bazan o da gerçekten içten yanmalı motorla çalışan bir O.'i kullanan ilk kişi olarak zikredilir; ancak Daimler ve Benz ondan öncedir.

Benz - daimler :

Carl Benz kendini tam anlamıyla içten yanmalı bir motorla hareket edecek ve atlı araba devrine son verip dünya ulaştırmasında ihtilâl yapacak aracın yapımına vermişti. Birçok engeller, fakirliğe varacak derecede parasızlık ve ortaklarının ağır tenkitlerine rağmen bu işten vazgeçmedi.

Benz'in ilk O.'i, üç tekerlekliydi. Tek silindirli ve iki zamanlı bir motoru vardı. O.'in ilk denemesi 1885 yılı başlarında yapıldı. Carl Benz küçük imâlathânesinin yanında küçük alanda arabasını çalıştırdı ve yürüttü. İşçileri ve karısı el çırparak yanısıra koşuyorlardı. Küçük O., alanı dört defa döndü, sonra bir zincir kopması üzerine durdu. Benz'in çalışmalarını parasıyle destekleyen ortağı Max Rose pek heyecanlanmıştı ve bu işin istikbal vaadettiğine inanmıyordu. Benz, aynı yıl umuma açık bir gösteri yapmaya da karar verdi. Aynı arabanın değişik bir modeliyle gösteriye kalkıştı ama arabayı kullanamadı ve kendi evinin duvarına çarptı.

Carl Benz, ilk satışını iki yıl sonra Emile Rogers adlı bir Parisli'ye yaptı. Daha sonra, yaptığı arabalar beğenildi ve iyi satıldı. 1888'de fabrikasında 50 kişi çalışıyor ve üç tekerlekli O.'lerin yapımı devam ediyordu. Benz ilk dört tekerlekli O.'ini 1890'dan itibaren yapmaya başladı.

Benzinli O.'lerin diğer önemli siması Gottlieb Daimler makine mühendisiydi. N. A. Otto, 1872'de ona, sabit motorlar yapan firmasında çalışmayı teklif etti. O tarihten sonraki on yıl içinde bu firmanın dört motoru yapması büyük başarı oldu. Daha sonra Daimler bu firmadan ayrıldı. Maybach adlı iş arkadaşıyla birlikte yaptığı bir motoru 1885'te ağaç tekerlekli bir bisiklete takarak aracı yürütmeyi başardı. Ertesi yıl da dört tekerlekli O.'ini yürüttü. 1890'da Daimler - Motoren - Geselschaft kuruldu. Özel müsaadeyle yapılan İngiliz Daimler O.'leri daha sonra Alman firmasıyle ilgilerini keserek bağımsız oldular. İlk yıllarda bu iki firma mâmûllerini birbirinden ayırmak için Alman Daimler arabaları Cannstatt - Daimler diye anıldı (Daimler fabrikası Bad Cannstatt'ta idi). Daimler ve Benz firması 1926'da birleşti. Birleşen iki firma, yaptıkları arabalara Mercedes - Benz adını koydular.

OTOMOBİL : 1. Audi 100 S, 90 beygir gücünde, 1968'den beri; 2. BMW 2000, 100 beygir gücünde, 1966'dan beri; 3. Honda 1300, 115 beygir gücünde, 1968'den beri (Japonya); 4. DAF 33, küçük araba, 28 beygir gücünde, 1958'den beri (Holanda); 5. Fiat 128, küçük araba, 55 beygir gücünde, 1969'dan beri (İtalya); 6. Volvo 144, küçük araba, 82 beygir gücünde, 1966'dan beri (İsveç); 7. Wartburg 1000 küçük araba, 50 beygir gücünde, 1966'dan beri (Doğu Almanya); 8. Moskviç küçük araba, 50 beygir gücünde, 1967'den beri (S. S. C. B.); 9. Porsche küçük araba, 170 beygir gücünde, 1970; 10. Mercedes - Benz C 111, 350 beygir gücünde, 1970

Birleşik Devletler'deki çalışmalar :

Güvenilir kaynaklar ilk Amerikan O.'inin 1892 - 1893 yıllarında Charles E. ve J. Frank Duryea tarafından yapıldığını kabûl eder. O. fikrinin ilk defa Charles Duryea'den geldiği, imâl işinin de Frank tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Duryea, tek silindirli ve elektrikle ateşlemeli bir benzin motoruyla çalışıyordu. Motor, elden düşme bir arabaya takılmıştı. İlk defa 1893 yılı sonlarında tecrübe edildi. Daha sonra Frank Duryea bir yeni modeli kullanarak Amerika'da yapılan ilk O. yarışını kazandı. Bu yarışa ikiden fazla arabanın katıldığı bilinmektedir. 87 km'lik yarışı Duryea 7 saat 53 dakikada tamamladı. Duryea arabaları 1917'ye kadar piyasada kaldı.

Bazı kaynaklar ise ilk A. B. D. O.'inin Duryea değil, 1890'da Ohio'da, Ohio City'de J. W. Lembert tarafından kullanıldığını ileri sürer. Aslında buharlı arabalar zaten A. B. D. yollarında görülmekteydi. Bu alandaki başlıca isimler S. H. Roper, J. K. Fisher ve Richard Dudgeon'dur. 1863'te yapılan bir denemede 294 kiloluk bir Roper arabasının saatte 32 km hız yaptığı biliniyor. Roper, daha sonraları arabasının ağırlığını 217 kiloya kadar indirmeyi başardı.

A. B. D. patent bürosu 1889'da F. A. Huntington ve 1893'te W. T. Harris adına üç tekerlekli benzinli motoru olan arabalar için patent verdi. Daha başkaları da başarılı çalışmalar yaptılar. Bu arada 1896 yılında da Brady King bugün Amerikan O. endüstrisinin merkezi olan Detroit'te ilk arabayı yaptı.

Ransom E. Olds'un adı ise Reo ve Oldsmobile markalı arabalarla hâlâ yaşamaktadır. Olds, önceleri buharlı arabalarla ilgilenmiş; sonradan benzinli motorun yapımına çalışmıştır. Alexander Winton ve James W. Packard'ın da durumu böyledir. Birleşik Devletler'de 1898'de 50'den fazla O. yapan şirket olduğu biliniyor. Ancak o zamanlar O. adı henüz lugatlerde yoktu ve O. yerine genellikle motor fly, diamote, autometon, automotive, mocole, oleo locomotive car, autokinetic gibi isimler kullanılıyordu.

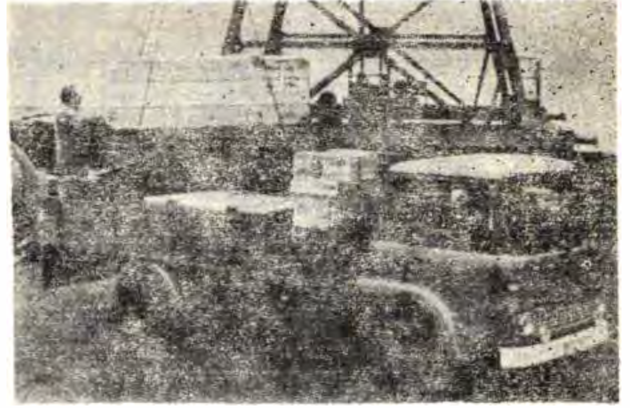
3 beygirlik Oldsmobile marka O. Birleşik Devletler'de ticarî bakımdan başarılı olan ilk O.'dir. Bu arabadan 1901'de 425, 1904'te 5000 tane satılmıştır. Bu büyük başarı üzerinde Amerika'daki O. yapımcıları sayısının 1904'ten 1908'e kadar 241'e yükseldiği görülür. Bunlardan biri de 1903'te kurulan Ford şirketidir.

Ford ve O. endüstrisinde ihtilâl :

1903 yılı temmuzunda kurulan Ford şirketi, ertesi yılın temmuzunda ilk arabasını sattı ve bir yıl içinde 1700 araba yaptı. Henry Ford, 1908'den itibaren çok meşhur olan m T modelinden önce A, B, C, F, K, N, R ve S adlarını taşıyan

OTOMOBİL : Opel Rekord Caravan arkadan kapılı, 90 beygir gücünde

OTOMOBİL : Bedford EJM, 102 beygir gücünde (İngiltere)

sekiz model yaptı. Bu ilk modellerin bir fevkalâdeliği yoktu, ancak diğerlerine göre daha ucuzdu ve halk bunlara ilgi gösteriyordu. Artık O., bir lüks olmaktan çıkıp bir ihtiyaç olma yoluna giriyordu. Bu bakımdan Ford'un başarısının seri imâlât dolayısıyle olmadığını söyliyebiliriz. Seri imâlât Ford'un zamanında çoktan bilinen şeydi. Onun büyük başarısı seri imâlâttan ziyade ihtiyaç esasından hareket etmesinden doğmuştur.

Ford'un çok büyük bir başka başarısı birçok otomobil fabrikalarını batıran ve binlerce otomobil satıcısını perişan eden bir noktayı keşfetmesidir: Servis. Daha şirketinin kurulduğunun ikinci yılında, fabrikada eğitilmiş teknisyenler işe başlamışlardı bile. Daha sonraki yirmi yıl içinde araba imâlâtı hızla arttı ve çok geçmeden üstü kapalı O.'ler bile lüks olmaktan çıktı. 1920'lerde arabaların çoğu üstü açık yapılırdı. On yıl sonra ise Detroit münhasıran kapalı arabalar yapmaya başladı.

1930'larda aynı zamanda Avrupa'da da Austin, Morris, Singer, Fiat, Citroen gibi büyük O. fabrikaları kuruldu. Öte yandan daha sonraki yıllarda A. B. D., O. endüstrisini de etkileyecek olan küçük arabaların yapımına başladı.

Klasik arabalarr :

1925 - 1935 yılları arasında yeni yeni küçük arabalar piyasaya çıkarıldı. 1925 - 1942 arasındaki dönem O. koleksiyoncuları tarafından klasik çağ diye bilinir. Bu devirde çok lüks ve büyük arabalar yapıldı. Akla gelen ilk isim 1904'te kurulan Rolls - Royce'tur. Bu tip arabalar arasında İspanya ve Fransa'nın Hispano - Suiza'sı; Fransa'nın Bugatti, Delahaye, Talbot (Darrace), Delage ve Voisin'i; Almanya'nın Porch, Maybach ve Mercedes - Benz'i; Belçika'nın Minerva'sı ile İtalya'nın Isotta - Fraschini'si sayılabilir. Bunlar fiyatları 7500 ilâ 40000 dolar arasında olan pahalı arabalardı. Sür'atleri saatte 150 - 210 km arasında değişiyordu. Daha sonraları bu derece lüks arabaların yapımından vazgeçildi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra :

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İtalyan modellerinin etkisiyle küçük arabalara doğru bir dönüş başladı. 1947'den sonra ise A. B. D. arabalarında garip biçimler görüldü; büyük O. yapımı dikkati çekti. Ancak alıcının zevkı o yönde değildi. Birleşik Devletler'de bunu ilk gören Rambler'in yapımcısı ve Nash'ın halefi American Motors oldu. Sonunda Rambler, Volkswagen ve Renault'ların satışı A. B. D. fabrikatörlerini

OTOMOBİL : Ford Transit FT 900, 60 beygir gücünde

küçük arabada yapımına yöneltti. Önce Corvair (Chevrolet), Falcon (Ford) ve Valiant (Chrysler) yapıldı. Bu modellerin iyi satılması, hattâ Volkswagen ve Renault kadar küçük modellerin yapımı gerektiğini ortaya koyuyordu. Ancak birçok müşterinin zevkine uyarak büyük araba yapımı da hızlanarak devam etti. Avrupa'da ise küçük modeller gittikçe yayılıyor, ucuz, az masraflı, hafif arabalar tercih ediliyor, gittikçe daha küçük, daha basit O.'lerin yapımına gidiliyordu. Bu tip arabaların en önemlileri Fransızlar'ın 2 CV Citroen'i, Almanlar'ın Heinkel'i, İngilizler'in British Bond'udur.

O.'in mekaniği :

Şasi: O.'in temeli ve bel kemiğidir. Motoru, tekerlek ve aksları, transmisyon tertibatını, vites kutusunu ve süspansiyon düzenini taşır. O.'in gövdesi, sıkıştırılmış çelikten yapılan şasi üzerindedir. Şasi hem motorun meydana getirdiği tork (torque) reaksiyonunu hem de tekerleklerden gelen, hareket, fren ve süspansiyon kuvvetlerini alır.

1930'ların ortalarından itibaren bazı firmalar şasisiz araba yapımına başlayarak, O.'in gövdesini aracın ana unsuru olarak geliştirdiler. Eskiden şasi çerçevesine tutturulmuş, yolcu taşımaya mahsus bir unsur olan gövde; imâlâtta sıkıştırılmış çelik ve çeşitli takviyeler kullanmak suretiyle yukarıda bahsedilen kuvvetlere karşı koyacak duruma geldi. Birçok avantaj sağlayan bu teknik zamanla gelişti ve 1960'lardan itibaren şasi çerçevesi olmıyan araba yapımı geniş ölçüde yayıldı. Bu teknik sayesinde kullanılan malzemenin ağırlığı eksilmiş oluyor, O.'lerin şeklini daha biçimli yapmak imkân dahiline giriyordu. Ayrıca şasi çerçevesi olmıyan arabalar çarpmalara karşı da daha emniyetlidir. Süspansiyon tertibatının daha faydalı olmasını, O.'in daha az gürültü çıkarmasını sağlar. Bu arabaların imâlâtı da daha ucuza çıkmakta, gövde modern üslûba uygun şekilde yere fazlaca yaklaştırılabilmektedir.

Şasi çerçevesi olmadan yapılan arabalara karşı önceleri muhtelif tenkidler yapılmışsa da, bunlar zamanla giderilmiştir. Bunların başında hafif metalden yapılan gövdenin zamanla paslanıp mukavemetini kaybedeceği tenkidi geliyordu. Bu ihtimal paslanmaya dayanıklı kaplamalarla giderildi. Ancak şasisiz arabalardaki hasar tamiratının, arabaya eski mukavemetini verebilmek için, çok daha dikkatli yapılması gerekir.

Bir O.'in muvazenesi ve emniyetle kontrol edilmesi ön ve arka tekerleklere olan ağırlık dağıtımına, ağırlık merkezinin yüksekliğine, süspansiyon sisteminin tipine, ön veya arka çekişli olmasına bağlıdır. Ağırlık dağıtımını etkileyen en mühim unsur motor ve transmisyon tertibatıdır. Motorla transmisyonun her türlü yerleştirme şeklinin kendine göre fayda ve zararları vardır ve bugüne kadar yapılanlardan daha iyi bir yerleştirme şekli düşünülmemektedir. Ancak hareketi veren tekerleklerle motorun aynı tarafta olması, mekanik basitliği geniş ölçüde engeller. Önden çekişli olan, veya motoru arkada bulunan arabalar ekalliyettedir. Ancak yere yakın araba biçimleri transmisyon şartının ortadan kaldırılması lüzumunu doğurmuş ve hareketi veren tekerlekle motorun aynı tarafta bulunması sayesinde uzun bir şaftla birlikte O.'in zeminindeki kanbur da yok edilmiş veya çok küçültülmüştür. Avrupa'da küçük araba yapan birçok O. fabrikaları önden çekişli veya arkadan motorlu şekli tercih etmişlerdir.

Alüminyum motorların geliştirilmesi ve havalı soğutma sistemi, motorun arabanın arkasında olmasını kolaylaştırmıştır. Su ile soğutmalı motorların ise, arkada olması, soğutma sisteminin önden motorlu olanlardaki kadar bol hava ile karşılaşmaması bakımından tenkid edilir. Hava ile soğutmalı motorların, arabanın önünde veya arkasında olmasının bir farkı yoktur.

O.'lerin arka tarafında fazla ağırlık birikmesi direksiyon dengesini etkilemektedir. Bu kusur, hava ile soğutmalı hafif motorlarla giderilmiştir.

Motor: Benzinle çalışan içten yanmalı motorlar, daha başlangıçtan beri O. endüstrisinde tercih edilmiştir. Mâkul bir ağırlıkta olması, seri imâlâta elverişli, ekonomik biçimlerde yapılabilmesi ve fazla sesli çalışmaması bu tercihin başlıca sebepleridir. Yine bu sebepler, normal bir O. motorunun vasat kapasitede dört silindirden yapılması ihtiyacını doğurmuştur.

O. motorlarında dikkati çeken en büyük gelişme beygir gücünde sağlanan artıştır. Bilhassa A. B. D. arabalarında dikkati çeken bu özellik daha çok II. Dünya Savaşı'ndan sonra başladı ve hızla ilerledi. İçten yanmalı bir motordaki beygir gücü üç faktörün etkisi altındadır. Bunlardan birincisi çalışma sırasında silindirlerde meydana gelen ortalama basınçtır. Bu basınç muhtelif dizayn (design) şekilleriyle arttırılmıştır. İkinci faktör silindir hacmidir ki bu da daha geniş boşluğu olan silindirler yapılarak geliştirilmiştir. Motorların beygir gücünü etkileyen üçüncü âmil ise ortalama piston sür'atidir. Bunu sağlamanın bir yolu krank mili devrini arttırmaktır. Yeni arabalarda yüksek devirli motorlara önem verilmektedir.

Motorlardaki beygir gücünün artması için yüksek basınçlı ve geniş hacimli silindirlerin yapılması krank mili devrini etkiledi ve önceleri milin hareketinde istenmiyen titreşimler görüldü. Bunu gidermek için krank milinin mümkün

OTOMOBİL : Mercedes - Benz TIR kamyonu, 240 BG

OTOMOBİL : Seyahat otobüsü 230 BG

olduğu kadar kısa yapılması yoluna gidildi ve sıradan 8 silindirli motorlar terkedildi. Bunların yerinde V - 8 motorları yapılmaya başlandı.

1960'lardan sonra O. motorlarında genellikle küçük modellerin tercih edilmeye başlandığı görülür. Amerikan arabalarında 100 beygir gücünde az takatte motorlar kullanılır oldu. Halbuki daha önceki dönemde normal bir Amerikan arabasının beygir gücü 250 - 350 arasında değişiyordu.

Avrupa arabalarında, Amerikadakiler'e göre çok daha çeşitli tâkatta motorlar görülmektedir. 1 silindirden 12 silindire, 45 cm^3 piston deplasman hacminden 760 cm^3 hacme kadar muhtelif motorlar yapılmıştır. Motorların çoğu 4 silindirlidir, hacimleri de 300 cm^3 kadardır. İngiltere, Almanya ve İsveç'te birçok üç silindirli, iki zamanlı modeller yapılmıştır. Bunların hemen hepsinde silindirler aynı hizadadır. Beş firma V tipi silindir yapmıştır. Küçük arabaların motorları genellikle arkadadır ve hava ile soğutulur. Avrupa arabalalarının en yaygını Alman Volkswagen O.'lerinin motoru arkadadır, hava ile soğutulur, 3 700 devirde 36 beygir gücü hâsıl eder. Silindirleri yatay olarak karşılıklıdır (bk. MOTOR, BEYGİR GÜCÜ).

Yakıt : O.'in yakıtı benzindir. Benzinin en önemli özelliği uçuculuğudur. Çok soğuk havalarda bile yeteri kadar benzinin buharlaşabilmesi özelliği rafinerilerde ayarlanır. Çünkü fazla uçuculuk da, sıcak havalarda motorların tutukluk yapmasına sebep olur. O. benzininde aranan bir başka özellik de moleküllerinin dengeli ve sıkıştırılmış olmasıdır. Uzun, düz zencir moleküller benzin için iyi değildir. Bu özellik de rafinerilerde sağlanır. Bu molekül yapısı benzine "antiknock" denen özelliği kazandırır. Yine bu maksatla benzine antiknock maddeler katılır ki, bunların en çok kullanılanı kurşun tetraetil'dir. Benzinin antiknock kalitesi oktan sayısı ile ifade edilir. Normal ve süper benzinler arasındaki farkı meydana getiren de oktan farkıdır. O.'de kullanılacak benzinin oktan derecesini motorun kompresyonu ve yanma odasının biçimiyle olduğu kadar yanma odasının duvarlarındaki birikimlerle de ilgilidir. O. benzini yapılırken bu birikmeleri önlemek için de çeşitli maddeler ilâve edilir. O. benzinine ayrıca boya maddesi de katılmaktadır. Oktan derecesi dahil, benzinin özellikleri devlet tarafından tesbit edilir (bk. BENZİN, YAKIT).

Yağlama : O.'in hareket eden bütün parçalarının yağlanması lâzımdır. Yağlama olmasa enerji sarfiyatı artar, ayrıca fazla ısınan parçalar kullanılmaz hâle gelir. Yağlamanın aynı zamanda soğutucu ve gürültü azaltıcı etkisi de vardır. Piston segmanları ile silindir duvarı arasında ince bir tabaka meydana getirerek pistonun çalışmasını kolaylaştırır. Motorun yağlama sistemi motorun altında, içinde yağın bulunduğu karter denen bölüm ile bu yağın içinde bulunan yağ pompasından ibarettir. Bu pompa sayesinde, yağ basınç altında motorun yağlanması gereken yerlerine gönderilir. Bu yerlerin başlıcaları krank mili ana yatakları, eksantrik mil yatakları ve supablardır. Krank milindeki özel kanallar yağı biyel kollarına iletir. Yağ buradan silindirlerine giderek piston pimlerini ve segmanları yağlar. Yağ, motorun içine basılmadan önce bir filtreden geçerek süzülür.

Motor yağları gördüğü işe göre SAE sayısı ile gösterilir. Bu sayılar yağın akıcılığını ifade eder. SAE sayıları 5W'den 50'ye kadar değişir. W yağları hafif, soğuk hava yağlarıdır. Bunların akıcılığı — 17,7°C'da ölçülür. 5W - 20 veya 10W - 30 gibi çeşitli derecesi olan (multi - rated veya multi - grade) yağların özelliği sıcak havalarda yağın akıcılığının artmasının önlenmesidir.

Motordan başka vites kutusu ve diferansiyel için de yağlamanın hayatî bir önemi vardır. Diferansiyel ve vites kutusu tamamen yağ ile doldurulur. Dişliler yağ içinde dönerler. Bunun dışında O.'in bazı oynak kısımları da gresle yağlanır (bk. YAĞLAMA).

Soğutma sistemi : O. motorlarını soğutmak için büyük çoğunlukla sıvı soğutucu maddesi kullanılır. Havalı soğutma sistemine sahip başlıca O.'ler Amerikan arabası Corvair (Chevrolet) ile Alman arabası Volkswagen'dir. Bunların her ikisinde de motor arkadadır ve hava ile soğutulur.

O. sanayiinde kullanılan tipik soğutma sistemi şu kısımlardan mürekkeptir: 1. Motor blokunda, yanma odalarının etrafında ve silindir başlarında, suyun devrini sağlayarak aşırı ısınmayı önlemeye yarayacak olan kanallar; 2. sıcaklığı sür'atle yaymak için çok ince borulardan meydana gelmiş peteği andıran bir radyatör; 3. soğutucu maddenin devretmesini sağlayan, santrifüj tipinde bir pompa; 4. radyatörden geçen suyun oranını değiştirerek su sıcaklığının daima aynı kalmasını sağlayan bir termostat; 5. radyatöre hava sevkeden bir vantilatör.

Donma derecesinin altındaki sıcaklıklar için radyatördeki suyun donma derecesini düşüren maddeler konur. Antifriz (İng. anti - freeze) denen bu maddeler çeşitlidir. Eskiden bu amaçla yalnız alkol kullanılıyordu. Ancak bunun kaynama derecesi de alçak olduğundan sonradan etilen glukol veya başka maddeler tercih edildi. Suya katılan antifriz maddesini arttırarak, motorun istendiği kadar düşük hararet derecesindeki havalarda çalışması sağlanmaktadır.

OTOMOBİL : Büssing (iki katlı otobüs) 155 BG

Ayrıca, donmaya karşı bir ihtiyat tedbiri olarak motor blokunda iki veya daha fazla özel supap bulunur. Antifriz konması unutulursa veya konan antifriz yetersiz olur da su donarsa, meydana gelen genişleme bu supapları yerinden atar, böylece motor blokunun çatlaması önlenmiş olur.

Hava ile soğutma, su ile soğutmaya göre, hem kaynama ve donma gibi tehlikeleri olmaması bakımından, hem de soğutma sisteminde paslanmaya yol açmaması bakımından daha iyidir. Ancak bu sistemde motor sıcaklığını kontrol altında tutmak daha zor olmakta ve motorun sıcaklığı dışarıdaki havanın sıcaklığıyla ilgili olarak değişmektedir. Ayrıca bu tip arabalarda motorun sıcaklığından faydalanarak arabanın içini ısıtmak daha zordur.

1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarından itibaren firmalar su - antifriz karışımının yerini tutacak özel sıvı soğutucular yaptılar. Bu sıvılar deionize edilmiş ve su çeşitli kimyevî maddelerden meydana gelmektedir. Bunlar — 40°C - + 115°C arasında faydalı olmaktadır. Bu gibi sıvılara ayrıca paslanmayı önleyici maddeler de katılmaktadır. Bunların dışında birleşiminde hiç su bulunmıyan soğutucu maddeler de yine 1960'ların başlarından itibaren geliştirilmeye başlanmıştır. Bu gibi O.'lerde soğutma sistemi kilitlidir ve hiçbir özel bakıma ihtiyaç göstermez.

Elektrik sistemi : O.'in elektrik sisteminin en büyük görevi ateşleme düzenini çalıştırmaktır. Elektrikli kontak tertibatının kullanılmaya başlandığı 1912 yılından sonra, aydınlatma işinde gaz yağı veya asetilen yerine benzin, yine klakson tertibatında da havalı korna yerine elektrik kullanılmaya başlanmıştır.

O.'in elektrik sistemi akümülatör, dinamo (veya jeneratör), marş motoru, aydınlatma düzeni, ateşleme sistemi ve çeşitli aksesuarlar ve kontrol cihazlarından meydana gelir. Önceleri voltaj standart hâle getirilmemişti. I. Dünya Savaşı'ndan önce 6, 12, 18 ve 24 volt kullanılırdı. En çok kullanılan voltaj 6 ve 12 idi. Ancak sonraları çeşitli teknik sebepler dolayısıyle 6 volt, yerini genellikle 12 volta bıraktı.

O.'in ateşleme sisteminin görevi, motorun silindirlerine giden hava - benzin karışımını ateşlemektir. Akımın bujilerin elektrodları arasında atlayarak şerâre çıkarabilmesi için 12 voltluk potansiyelin 20 000 volt civarına yükseltilmesi gerekir. Yüksek voltaj özel bir devre vasıtasıyle elde edilir. Bu devre akümülatörde başlar; akümülatörün diğer kutbu toprağa (arabanın şasisine veya madenî bir kısmına) bağlanmıştır. Kontak anahtarı çevrildiği zaman endüksiyon bobinine giden akım, bobinin ikinci devre sargısında istenen voltaj yükşekliğini kazanır ve distribütöre gider. Oradan bujileri dağıtır (bk. ENDÜKSİYON BOBİNİ, DİSTRİBÜTÖR, BUJİ).

Enerji kaynakları : O.'lerin elektrikle çalışan muhtelif kısımları için gerekli enerjiyi dinamo (b. bk.) sağlar. Dinamo da elektrik akımı üretmek için gereken enerjiyi krank milinden alır. Krank milinin devir hareketi döner bir kayışla dinamoya iletilir. Dinamoda meydana gelen akımın fazlası bir voltaj regülatörüyle ayarlanır, böylece motorun devri ne olursa olsun akümülatöre de, elektrik tertibatına da fazla akım yükü binmemiş olur.

O. akümülatörü, arabanın elektrik deposudur. Motorun çalışmaya başlaması için gerekli ilk elektrik akımını sağladığı gibi, motor çalışmadığı zaman, diğer elektrikli tertibat için gerekli akımı sağlar (bk. AKÜMÜLATÖR).

OTOMOBİL : MAN (elektrikli deneme otobüsü), 147 BG

O.'lerde önceleri doğru akım dinamoları kullanılırken, daha pratik olduğu için, önce otobüslerde 1950'den sonra da O.'lerde alternatif akım dinamoları kullanılmaya başlanmıştır.

Marş motoru, bir elektrik motorundan ibarettir. Bu motor, çalışması için gerekli akımı akümülatörden alır. Marş motoru çalıştığı zaman motorun hareketinden kuvvetini alan Bendix dişlisi, otomatik olarak ileri doğru hareket edip volanın dişlileriyle birleşerek volanı çevirir. Krank miline bağlı olan volan da pistonları hareket ettirerek motora ilk hareketi verir. Motor çalıştıktan sonra Bendix dişlisi tekrar eski yerine gelir. Böylece, marş motorunun, motorun yüksek devrinden zarar görmesi önlenmiş olur.

O.'in elektrik sisteminin önemli bir kısmı da aydınlatma tertibatıdır. Geceleyin emniyetli bir seyir yapmak "far" - ların (phare = fener) sağladığı ışık sayesinde mümkün olur. Far konusunda en önemli nokta, sağlanan kuvvetli ışığın karşıdan gelen araç şoförlerinin gözünü kamaştırmamasıdır. Bu bakımından farların verdikleri ışık, alçaltılıp yükseltilebilerek ayarlanabilecek şekilde yapılır. Eskiden, bu iş için rezistanslı farlar kullanılırdı. Daha sonra çift filamanlı farlar kullanılmaya başlandı. Bu filamanlardan yalnız biri, far reflektörünün odak noktasında bulunur. Diğer filaman ise merkezde değildir, böylece göz almıyan ışık sağlanmış olur. 1957'den itibaren A. B. D. O. imâlâtçıları dört farlı modeller yapmaya başladılar. Bu modellerde dış lâmbalar yine çift filamanlıdır. Bunların "alçaltılmış" ışın veren filamanları yüksek vatlıdır; şehir içlerinde kullanılan "yükseltilmiş" ışın da daha yumuşaktır. İç lambalarda ise yüksek vatlı, yüksek takatlı tek filaman vardır; bunlar sadece yükseltilmiş, çok kuvvetli ışık verir. Dıştaki lambaların alçak ışınları hafifçe sağa doğru ayarlanmıştır; bir aracı sollarken veya karşıdan bir vasıta geldiği zaman kullanılır. Dört lambanın yüksek ışıkları ise ancak açık karayolunda ve karşıdan gelen araç olmadığı zaman yakılır.

Transmisyon : Benzin motorları, elektrik motoru veya buhar makineleri gibi ilk çalıştığı anda yük taşıyacak özellikte değildir. Bu bakımdan, motorun, önce hiçbir yük yüklenmeden çalışması gerekir. Bu özellik, motorun çalışmaya başlamasından sonra tedrîcen yükselerek motora yük yükleyen bir düzene ihtiyaç gösterir. Tork (torque) veya motorun muktedir olduğu çevirme gayreti alçak krank devirlerinde düşüktür, yüksek devirlerde âzamî derecesine yükselir; jigle açıldıkça yeniden düşer. O halde O. için tesbit edilen beygir gücü ancak krankın devri o sür'ate uygun olduğu zaman elde edilir. O.'in orta hızlardaki sarfiyatı yüksek hızlardaki benzin sarfiyatından düşüktür; o halde yüksek hızlara göre, orta hızlar daha ekonomik olmaktadır.

OTOMOBİL: Mercedes - Benz, TIR kamyonu 100 BG

Bu bakımdan O.'de hem motorun ilk çalışma sırasında serbest olması, hem de hareket esnasında hız değişikliklerini sağlamak gerekir. Transmisyon (Fr. transmission), hareketi bir yerden bir yere ileten düzen demektir. O.'in transmisyon düzeni hem bu işi yapar, hem hız değişikliklerini, hem de en başta motorun üzerinde bir yük olmadan çalışmaya başlamasını sağlar. O.'lerin transmisyon düzeni başlıca şu kısımlardan ibarettir: Debriyaj (Fr. Débrayage); Vites kutusu veya şanzıman (Fr. changement), Şaft (İng. Shaft) veya ana mil ve diferansiyel (Fr. différentiel).

Debriyaj: (veya debreyaj) motor ile transmisyon tertibatının diğer kısımlarını birbirinden ayıran düzendir. Bu sayede, hem motorun, en başta üzerine yük almadan çalışmasını, hem de sür'at değişiklikleri sırasında motor ile vites kutusunun bağlantısının kesilmesini sağlar. En basit ve en çok kullanılan debriyaj çeşidi diskli debriyajdır. Debriyaj diskinin iki yüzü de debriyaj balatası denen, sürtünmeye dayanıklı bir elemanla kaplıdır. "Baskı" denen bir basınç tablası, bu diski, krank miline bağlı olan "volan"a sıkıca bastırır. Şoför, ayağının altındaki debriyaj pedaliyle baskıya kumanda eder. Motorla vites kutusu ilgisinin kesilmesi gerektiği zaman bu pedale basarak debriyaj diskini volandan ayırır. Böylece motor serbest kalmış olur. Şoför, arabayı vitese takarken debriyaj pedaline basar; bu esnada motor boşta çalışır. Vitese taktıktan sonra, yani motora yük bineceği zaman, debriyaj pedali yavaş yavaş serbest bırakılınca debriyaj diski volanı kavrar, o zaman motor bu yükü kaldırır ve transmisyon tertibatının diğer kısımlarıyla birleşmiş olur. Buna "kavrama" denir.

Diskli debriyajdan başka önemli bir debriyaj çeşidi de *hidrolik debriyaj*'dır. Bu tip debriyajlarda, kavrama, kapalı bir kutunun içindeki karşılıklı iki pervane vasıtasıyle olur. Kutunun içi hidrolik yağla doludur. Karşılıklı yerleştirilmiş olan pervanelerin arasında belirli bir açıklık vardır. Çapraz kanatlı olan bu pervanelerden, volana bağlı olan hızla dönmeye başlayınca hidrolik yağın sağladığı merkezkaç kuvvet karşıdaki pervaneyi çevirir; motorun sağladığı hareket de böylece transmisyon tertibatının diğer kısımlarına geçer. Hidrolik debriyajlı O.'lerde kavrama daha yumuşak olur; öyle ki bunlarda araba viteste olduğu hâlde motoru ralantide çalıştırmak mümkün olur.

Otomatik transmisyon: Bu tip transmisyonun tatbik edildiği O.'ler ilk defa 1939'da ticarî olarak imâl edilmeye başlandı. Bilhassa II. Dünya Savaşı'ndan sonra imâlâtı artan bu arabalardan 7 000 000 imal edildikten sonra, 1956'dan itibaren otomatik transmisyon tertibatında bazı değişiklikler ve yenilikler yapıldı, viteslerin daha rahat değiştirilmesi sağlandı. Bu tip kavramanın esası, viteslerin motorun hızına göre otomatik olarak değişmesidir. Bu arabalarda debriyaj pedali olmaz, vites kolu yerine de bir kontrol kolu olur. Bu kolun çift hareket yeri vardır: "Normal", "ağır", "ileri" ve "geri". Motor, kontrol kolu "normal" durumdayken çalıştırılır; hareket edileceği zaman "ileri" durumuna getirilir. Bundan sonra, araba, sadece gaz vermekle en son hıza kadar çıkar veya gaz keserek yavaşlar. Kontrol kolunun "ağır" durumu ise fazla dik yokuşlarda, çamurlu yollarda veya motorun fazla güç harcamasını gerektiren hâllerde kullanılır. Otomatik debriyajlı bazı O.'lerde bir de "park" durumu vardır. Kontrol kolu "park"a getirildiği zaman transmisyon düzeni kilitlenmiş olur; böylece arabanın başkası tarafından kullanılması, hareket ettirilmesi imkânsız hâle gelir.

Bütün otomatik transmisyonlu arabalarda "güneş dişlisi", "gezegen dişli", "dahilî dişli" gibi isimlerle adlandırılan çeşitli dişlilerin yer aldığı "gezegen sistemi" (planetary system) dişliler kullanılır. Bu tip O.'lerde kavrama, ya hidrolik debriyaj veya hidrolik tork değiştirme (toroue converter) vasıtasıyle olur. Bu kavramanın otomatik debriyajdan farkı hareketi veren ve hareketi alan kısım arasında sabit bir reaksiyon unsurunun bulunmasıdır. Bu sabit kısım hareketi alan pervaneden geri dönen hidrolik sıvı, hareketi veren kısmın pervanesinin kanatlarına çarpacak şekilde yön verir; böylece hareketi alan kısma daha fazla bir kuvvet aktarılması sağlanır.

Otomatik transmisyonlu (otomatik vitesli de denir) arabaların kullanılması diğerlerine nazaran daha kolaydır; vitesler çok hassas bir şekilde değiştirildiği için motorun gücünden âzamî fayda sağlanır. Bu sistem Amerikan arabalarında çok kullanılmıştır. Düşük takatli küçük Avrupa arabalarında kullanılmaz. Debriyajlı, yarı otomatik transmisyon şekilleri de vardır.

Vites kutusu: Fransızca sür'at değiştirme anlamındaki "changement de vitesse" sözünden kısaltılmış ve bozulmuş olarak kısaca "şanzıman" da denmektedir. Adından anlaşılacağı şekilde metal bir kutudur ve içinde arabanın sür'at değişikliklerini sağlayan dişliler vardır. Üst üste iki sıra hâlinde yerleştirilmiş olan bu dişlilerden üsttekiler, "kamalı mil" denen, üzeri yivli bir mile monte edilmiştir. Kamalı milin bir tarafı şafta bağlıdır. Dişliler, "değiştirme çatalı" veya "hilâl" denen bir düzen vasıtasıyle kamalı mil üzerinde hareket ettirilebilir. Hilâl veya değiştirme çatalına vites kolu ile kumanda edilir. Alttaki milin üzerinde grup dişlileri vardır. Motorun krank milinden gelen hareket, priz direkt (Fr. prise direct) dişlisi vasıtasıyle grup dişlilerine geçer. Arabanın vitese takılması demek, o vitesinin kamalı mil üzerindeki dişlisini, aynı vitesin grup dişlilerindeki dişlisi üzerine getirmek demektir. Bu durumda hareket o vitesin devrini bulur ve kanal milden şafta intikal eder. Üç vitesli arabaların üçüncü, dört vitesli arabaların dördüncü vitesine takıldığı zaman motordan hareketi getiren priz direkt dişlisi doğrudan doğruya kamalı mile bağlanır; grup dişlileri çalışmaz. Vites kutusunun içi makine yağıyla doludur. Dişliler yağ içinde döner.

Şaft: Motorun meydana getirdiği hareket, vites kutusundan arka tekerleklere bir şaft vasıtasıyle iletilir. Şaft, üniversel mafsallarla bir taraftan vites kutusuna, diğer taraftan diferansiyele bağlıdır. Üniversel mafsal, O. hareket hâlindeyken, şaftın, süspansiyon düzeninin hareketine göre aynı zamanda aşağı yukarı hareket edebilmesini sağlar.

OTOMOBİL : MAN 230 BG kamyon

Diferansiyel : O.'i harekete getiren iki tekerleği birbirinden ayıran, gerektiği zaman bunların birbirinden farklı hızla dönmesini sağlayan bir düzendir. Dönemeçlerde içte kalan tekerlek, dıştaki tekerleğe göre daha az döner. Ön tekerlek aksları (önden çekişli O.'lerde arka akslar) birbirine bağlı olmadığı için, kendiliklerinden farklı hızlarda dönebilirler. Ancak arabaya hareketi veren arka tekerlek akslarının (önden çekişli O.'lerde ön akslar) hareketi getiren şaft miline bağlı olması gerekir. Diferansiyel düzeni tekerlekleri şafta bağlar; bir yandan motorun hareketini tekerleklere iletirken bir yandan da gerektiği zaman iki tekerleğin ayrı hızlarda dönmesini temin eder.

Motordan gelen hareket, şaftın ucundaki "mahrutî" dişli vasıtasıyle, diferansiyelin "ayna" dişlisine aktarılır. Ayna dişlisine kaynatılmış olan diferansiyel kutusu içinde, "ıstavroz dişlileri" ile "aks dişlileri" vardır. Hareket ayna dişlisinden ıstavroz dişlilerine, oradan da aks dişlilerine geçer. Diferansiyel kutusu bir blok hâlinde ayna dişlisiyle birlikte döner. Diferansiyel kutusu da dahil olmak üzere bütün bu tertibat diferansiyel mahfazasının içindedir. Diferansiyel mahfazası yağla doludur. Bu tip diferansiyel düzeninin bir mahzuru motordan gelen hareketin daima daha kolay dönen tekerleği çevirmesine sebep olmasıdır. Bu bakımdan tekerleğin biri çamura saplandığı takdirde, bu tekerlek boşta olup, daha kolay döneceği için motor ne kadar zorlanırsa zorlansın, boşta dönen bu tekerleği çevirir.

Fren tertibatı : O.'lerde başka üç çeşit fren vardır : 1. *kompresyon* (Fr. compression = basınç) *freni:* Silindirlerdeki basınç, O.'in yavaşlatılması veya durdurulması için kullanılması suretiyle yapılır. Kompresyon freninin esası vites küçültmektir. Hareket hâlindeki bir O.'in vitesi, bir küçük vitese geçirilince, hız, küçük vitesin âzamî hızı seviyesine düşer. Daha da küçük vitese takıp arabayı iyice yavaşlatarak durdurmak mümkündür. Bilhassa inişlerde kullanılan çok emniyetli bir fren şeklidir. Duran arabaları da emniyetle park etmekte kullanılır. O. yokuş aşağı bırakılacaksa geri, yokuş yukarı bırakılacaksa 1. vitese takmakla emniyetli bir duruş sağlanır.

2. *Hidrolik fren :* O.'lerin çoğunda kullanılan fren, tekerleklerdeki kampananın içine basınç yapan pabuç esasına göredir. Kampana tekerleğe bağlıdır. Bu tip fren tertibatı fren pedali, merkez silindiri, rekorlar, tekerlek silindirleri, pabuçlardan meydana gelir. Fren pedaline basıldığı zaman meydana gelen basınçla, merkez silindirindeki hidrolik fren yağı, buradaki piston tarafından ve rakorlar vasıtasıyle dört tekerleğin içindeki silindirlere basılır. Hidrolik fren yağının konması tekerlek silindirindeki pistonları iki yana iterek fren pabuçlarını kampanaya doğru bastırır. Bu baskı sonunda, pabuçlara perçinlenmiş olan fren balataları kampanayı sıkıştırır. Kampana tekerleğe bağlı olduğundan, bu sıkıştırma hareketi tekerleğin dönmesini yavaşlatır ve durdurur. Fren pedaline basıldığı zaman dört tekerlekteki silindirler de aynı oranda etkilenir ve dört tekerlek aynı zamanda yavaşlar. Öte yandan, fren pedali serbest bırakılınca karşılıklı pabuçları birbirine bağlayan yayın etkisiyle pabuçlar, kampanadan ayrılır. Tekerlek silindirlerindeki yağ da, merkez silindirine doğru çekilir. Bu tip frenlerin en büyük mahzuru, fren tertibatının herhangi bir tarafından önemli bir kaçak olduğu takdirde, hidrolik yağın buradan akması ve dört tekerlek freninin birden çalışmaz hâle gelmesidir. "Fren patlaması" denen olay budur.

1930'lara kadar fren tertibatı genellikle mekanik idi. Yani fren pedaline ayakla basıldığı zaman meydana gelen basınç yaylı kablolar vasıtasıyle doğrudan doğruya fren pabuçlarına iletiliyordu. Bunların en büyük mahzuru dört tekerleğe eşit basıncı yapabilecek hidrolik fren sistemine bıraktı.

O.'lerin sür'atinin ve ağırlığının artması, zamanla hidrolik fren tertibatını da yetersiz hâle getirdi ve 1950'lerden itibaren havalı frenler kullanılmaya başlandı. Bu frenler de, esas itibarıyle hidrolik frenlerin aynıdır; ancak fren pedaline basıldığı zaman merkez silindirine gelen basınç, frene basanın kuvveti ile değil de sıkıştırılmış hava basıncı ile gelir. Bu gibi O.'lerde merkez silindirine monte edilen, sıkıştırılmış bir hava ünitesi vardır.

İlk defa uçaklar için düşünülen disk frenler zamanla O.'lerde de kullanılmaya başlanmış, ancak fazla masraflı olduklarından geniş ölçüde yayılmışlardır. Bu frenlerde esas, bir diskin iki tarafından sıkıştırılmasına dayanır.

3. *Mekanik fren :* Adından anlaşılacağı gibi yalnız mekanik kuvvetle çalışır. Kısaca "el freni" diye anılan bu frenlerde durdurucu kuvvet yalnız arka tekerleğin fren pabuçlarına kumanda eder. El freni çekildiği zaman, yaylı bir kablo, arka fren pabuçlarını kasarak arka tekerlekleri sıkıştırır. Bu fren yalnız araba park edildiği zaman kullanıldığı için "park freni" diye de anılır.

Direksiyon : O.'ler, direksiyon simidinin hareketini ön tekerleklere ileten bir takım dişliler ve bağlantı çubukları vasıtasıyle yönetilir. Şoförün önündeki direksiyon simidi, direksiyon milini çevirir. Bu milin alt ucunda ***direksiyon kutusu*** vardır. Direksiyon kutusu, kremayerli veya sonsuz vida ve sektörlü olarak başlıca iki tipte olur. Bu tertibat sayesinde direksiyon çevrildikçe bir kol sağa veya sola doğru itilir. Bu kola bağlı olan ve rot (İng. rod) denen bağlantı çubukları vasıtasıyle tekerlek ekseninin sağa veya sola doğru yönelmesi sağlanır. Direksiyon çubuklarının tipi, O.'in önden çekişli olup olmamasına göre değişir. Çubuklar, rahatça hareket edebilmelerini sağlayacak şekilde birbirine mafsallanmıştır. Ayrıca tekerlek mafsallarına verilen meyil sayesinde bir virajı aldıktan sonra direksiyonun kendiliğinden eski hâline dönmesi sağlanmış olur. Tekerleği büyük ve ağır olan araçlar ile, araç ağırlığının yarıdan fazlasının ön tekerleğe bindiği araçlarda direksiyona kumanda etmek güçleşir. Eskiden, direksiyona tatbik edilecek kuvvetin 13,5 kilo olması tabiî karşılanırdı. Ancak O. kullanan kadınların artması üzerine bu rakamın çok fazla olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine direksiyon tertibatındaki çeşitli gelişmelerle, direksiyona tatbik edilecek kuvveti nisbeten azaltma çareleri bulundu; ayrıca direksiyon dişlisinin nisbeti (tekerleğin bir derece dönebilmesi için direksiyonun

kaç derece dönmesi gerektiğini gösteren nisbet) arttırıldı. Ancak bu nisbetin çok yüksek olması, hızlı araba kullanırken direksiyon kullanmayı güçleştiriyor, ayrıca hassas direksiyon mekanizması, ârızalı yollarda direksiyona hâkim olmayı zorlaştırıyordu. Bu durum, bilhassa ön tekerlek patlamalarında tehlikeli oluyordu. Bunun üzerine, gittikçe artan direksiyon meselelerini halletmek için hidrolik takviyeli direksiyon kutularının yapımına başlandı. Bu tip direksiyonlar 1930'larda ağır kamyonlara ve askerî araçlara tatbik edildi. Direksiyonun kolay kullanılmasını sağlayacak yüzlerce çeşit patent alındı. Bunların çoğu hidrolik esaslı, bazıları elektrikliydi; bazıları da motorun gücünden yararlanıyordu. Hidrolik sistemle takviyeli direksiyonlarda direksiyon milinin çevirdiği kremayer dişlisi hidrolik yağ silindirinin içindeki pistonu iterek basınç altındaki yağı harekete geçirir; hidrolik basıncın etkisi tekerleklere yön verir. Hidrolik takviyeli direksiyon donatımının muhtelif şekilleri vardır.

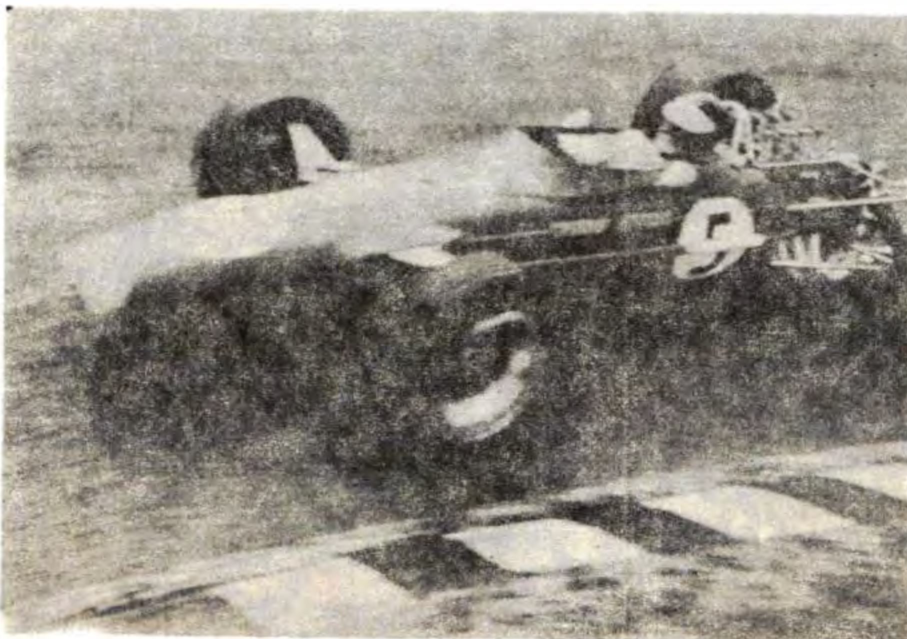
Süspansiyon (Fr., İng. suspension = asma) : O.'in asılan kısmı yol bozukluklarından ötürü meydana gelecek sarsıntıları önlemek için esnek unsurlarla tekerlek tertibatına tutturulur. Süspansiyon tertibatı A. B. D. ve Avrupa arabalarında çok değişiktir. Önceleri arka akslar nasıl aks mahfazası ile birleşiyorsa, ön tekerlekler de hareketsiz bir aksa oturtularak mekanik kolaylık sağlanmıştı. Daha sonra, bağımsız süspansiyon diye anılan sistemle tekerleklerin birbirinden ayrı olarak aşağı yukarı hareket edebilmesi sağlandı. Daha yumuşak yaylar yapıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsız ön süspansiyon, yerini tamamen sabit aks tipine bıraktı. Avrupa arabalarında da bağımsız arka süspansiyon kullanılır oldu. Bağımsız arka süspansiyon kullanan ilk Amerikan arabası ise 1960'ta yapıldı. O.'in asılması için yaylı elemanlar kullanılarak süspansiyonun, ağırlık birimi başına elastik enerjiyi muhafaza etmesi sağlandı.

O.'in süspansiyon sisteminde "makas" tertibatı çok kullanılmıştır. Arka tekerleklerde kullanılan makaslar yaprak denen ve üst üste bağlanan çelik yaylardan meydana gelir. Bütüniyle yarım elips şeklinde olan bu düzen, dışbükey tarafı tekerlek aksına tutturulur, yukarıya bakan iki tarafına da O.'in karoserisi monte edilir. Bu tip süspansiyon fazla elastik değildir, ancak şasinin diğer unsurlarını tekerleklere göre en dengeli şekilde tesbit etmeyi sağlar; fazla teferruatlı değildir. Bu sebeplerle yarı elips biçimindeki makaslar 1957 sonlarına kadar Amerikan arabalarında kullanılmış, o tarihten sonra birçok imâlâtçı amortisörlü helezonî yay kullanmaya başlamış, böylece müstakil ön tekerlek süspansiyonu sağlanmıştır.

Hava basınçlı amortisörler, metal yaylara göre daha elverişlidir; O.'in yaylanmasını daha iyi kontrol eder. Son zamanlarda hem havalı hem hidrolik sıvılı hidropnömatik (İng. hydropneumatic) süspansiyon sistemi de geliştirilmiştir (bk. OTOMOTİV ENDÜSTRİSİ, OTOMOBİL YARIŞLARI, ULAŞTIRMA - Motorlu Ulaştırma). (O. Yüksel)

OTOMOBİL YARIŞLARI, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da ve bilhassa Birleşik Devletler'de hızla artan otomobilli müsabakalar. Bu müsabakalar, çeşitli markalardaki otomobiller arasındaki sür'at yarışları şeklinde olduğu gibi, tek kişinin yeni bir rekor tesis etmek maksadiyle yaptığı sür'at denemeleri şeklinde de olabilir. Yarışlar özel olarak yapılmış yarış otomobilleri arasında olabileceği gibi, spor arabalar, normal binek arabaları, yarış amacıyla değiştirilmiş binek arabaları, vs. arasında da olabilir. O. Y. eskiden özel denetim altında normal yollarda yapılırdı. Bu tip yarışlar I. Dünya Savaşı'nın başlarında yasaklandı; A. B. D. ve Kanada'daki yarışlar "kapalı devre" esasına göre yapılmaya başlandı.

O. Y. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşik Devletler'de aşırı ölçüde arttı. O tarihe kadar 500 mil (804,5 km) tutarında bir mesafede yapılan Indianapolis yarışları dışındaki yarışmalar çok küçük ölçüdeydi. Amerika'daki otomobil müsabakalarının birdenbire artmasının muhtelif sebepleri vardı. Bunların başında savaş sırasında, uçak, sür'at tekneleri, özel cipler gibi sür'atli araçları kullanmaya alışkın birçok kimse vardı. Artık kullanılmaz hâle gelmiş ve otomobil yarışlarına çok elverişli bir dolu uçak pisti boş bekliyordu. Bunlar özel yarış pistleri yapılıncıya kadar işe yarayabilirdi. Lastikler ve frenler daha emniyetli olmuş, yüksek oktanlı benzinler yapılmıştı. Halkın da bu gibi heyecan verici şeylere düşkünlüğü otomobil müsabakalarını âdetâ bir endüstri hâline getirdi.

OTOMOBİL YARIŞLARI : Lotus/Ford arabası, ilk defa olarak haziran 1967'de Holanda'nın Zandvoort yarışında kullanılmıştır

İlk yarışlar :

Dünyada organize edilmiş ilk otomobil yarışı 1894 yılında Fransa'da 125 km'lik Paris - Rouen yolunda yapıldı. Yarışa katılan 100 arabadan ancak 21'i bitiş çizgisine varabildi. Bu arabaların kimi benzinli, kimi sıkıştırılmış hava, kimi buhar kuvvetiyle, kimi de elektrikle çalışıyordu. İçlerinde yel-

kenle ve büyük çelik zenbereklerle hareket edenler de vardı. Yarışı bir De Dion bitirdi ama, bu buharlı araç, tamamen kendi kendine hareket eder mahiyette olmadığı için diskalifiye edildi. Birincilik mükâfatını bir Peugeot ile bir Panhard - Levasseur paylaştı. Yarışma sırasında elde edilen âzamî sür'at saatte 17,7 km idi.

A. B. D.'nde ise 1895'te, Chicago'da 54 millik (86,9 km) bir yarışma tertiplendiyse de; ilk gerçek otomobil yarışı 15 Nisan 1900'de New York eyâletindeki Springfield'de yapıldı. 50 millik (80,5 km) yarışı A. L. Rilker'in kullandığı elektrikli bir otomobil kazandı. Yarışta elde edilen ortalama hız saatte 25 mil (40,2 km) idi. Asıl otomobil yarışları ise 8 Ekim 1904'te Vanderbilt kupasının ilk yarışı ile başladı. New York'ta 45 km'lik bir yolda yapılan bu yarışı 25 000 kişi seyretti ve A. L. Cambell bir Mercedes'le birinci oldu. O. Y.'nın diğer önemli bir kilometre taşı da 1908'de yapılan dünya yarışıdır. 12 Şubat 1908'de New York'ta başlıyan yarışa 2 Amerikalı, 1 Fransız, 1 İtalyan, 1 Alman katılmıştı. Yarış Alaska ve Sibirya yolu ile 30 temmuzda Paris'te tamamlandı. Alman yarışçısı, yolun bir kısmında arabasını trene yüklediği için diskalifiye edildi. Yarışı Fransız arabası kazandı.

Indianapolis yarışları :

Vanderbilt kupası yarışları seyirciler arasında yaralananlar çok olduğundan 1908'de terkedildi. Bu terk edişte, Avrupa arabalarının daha fazla birinci olması da bir sebepti. Hemen ardından 1909 ağustosunda Carld G. Fisher başkanlığındaki bir grup müteşebbis Indianapolis yarış pistinin açılışını yaptılar. Pist aslında standard binek otomobilleri için deneme alanı olarak yapılmıştı. Ancak otomobil imâlâtçıları arabalarının kusurları ortaya çıkacak diye bu pisti benimsemediler. Bunun üzerine, burası zamanla bir yarış yeri oldu.

Indianapolis pistinde yapılan 500 millik (804,5 km) ünlü Memorial Day yarışlarının ilki 1911'de oldu. 6 silindirli bir Marmon'la, Ray Harroun birinci geldi. Harroun saatte ortalama 120 km sür'at yapmıştı. Bu yarış o zamana kadar en fazla seyirci toplıyan yarış olmuş, müsabakayı 200 000 kişi takip etmişti. Indianapolis yarışları çok geçmeden milletlerarası bir şöhret kazandı. Ardından yarışların denetimi ve idaresi A. B. D. Otomobil Klübü tarafından milletlerarası bir teşkilât olan Fédération Internationale de l'Automobile'e devredildi.

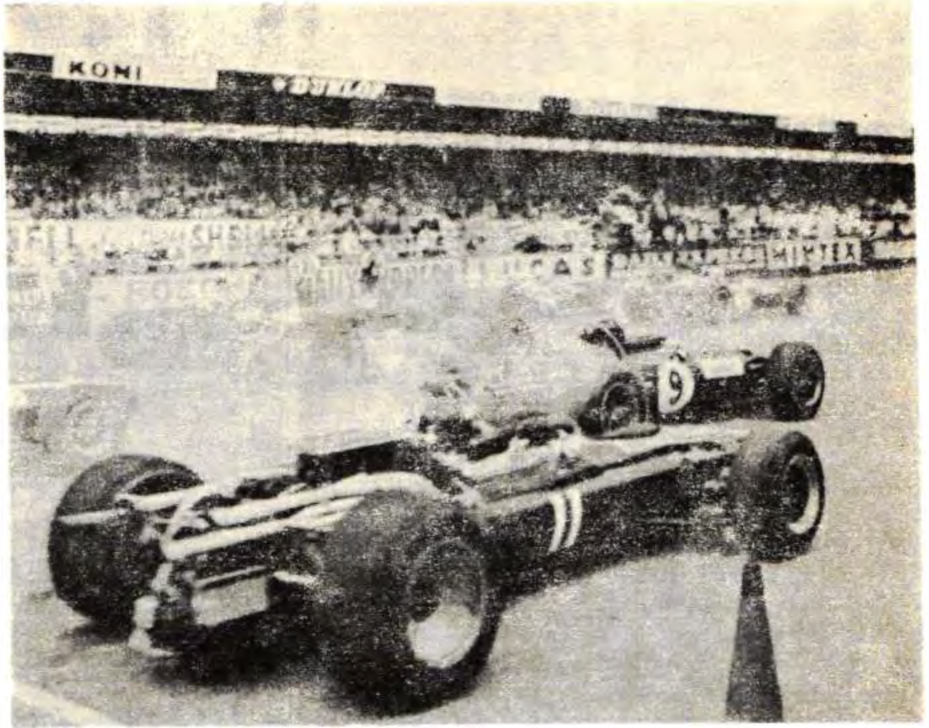

OTOMOBİL YARIŞLARI : 500 millik Monza yarışına katılacak yarış arabalarının son hazırlıkları

Rekor yarışları :

İlk otomobil yarışları bozuk zeminli yollarda yapıldığından, arabaların yapabileceği âzamî sür'ati tesbit etmek imkânsız gibiydi. Bu bakımdan bir otomobilin yapabileceği gerçek hızı anlamak amacıyle düz satıhlı, özel yolların yapılmasına başlandı. Bu yollarda kalkış hızları çok yüksek olan deneme otomobilleri kullanılıyordu. Aslında yapılanlar rekor denemeleriydi ve arabalar mümkün olduğu kadar fazla hız yapmaya çalışıyordu. 1899'da yapılan ilk rekor denemesinde ilk defa Camille Janatzy adlı bir Fransız saatte 100 km'nin üstüne çıktı (105,85 km). 5 yıl sonra, 21 Temmuz 1904'te yapılan yarışta ise, yine bir Fransız Rigolly saatte 160 km'yi geçti (166,6 km). Yarış Belçika'da, Ostend'deki bir yolda yapılmış, Rigolly 4 silindirli bir Gobron - Brillie kullanmıştı.

Saatte 200 km'yi geçen ilk yarışçı Fred Mariott adlı bir Amerikalı'dır. 1906'da Daytona Beach'te bir Stanley Steamer'le saatte 205,4 km yaptı. Normal otomobillerle yapılan rekor yarışlarının sonuncusu 1926'da oldu: Bir V-12 Subeam'i kullanan H. O. D. Segrave saatte 245 km yapmayı başardı. O tarihten sonra özel olarak yapılan ve uçak motorlarıyla donatılan yarış otomobilleri rekor yarışını çok daha heyecanlı hâle getirdi. 1935'te bir İngiliz, Sir Malcolm Cumpbcll, Utah'daki Bonneville tuz düzlüğünde Bluebird'iyle saatte 484,5 km yaptı. 1947'de yine bir başka İngiliz, yine aynı yerde saatte 634,26 km yapmayı başardı. Bu rekor 1960'lara kadar devam etti. 1963'te Amerikalı Craig Breedlove, arabasının hızını, saatte ortalama 656, 069'a çıkardı. Bu rekor jet motorlu ve üç tekerlekli bir araçla yapıldığından özel bir kategoriye dahil edildi. Ancak daha sonraki yıllarda, hem Breedlove, hem de başka yarışçılar, jet motorlu ve dört tekerlekli araçlarla bu rekoru da kırdılar. Sür'at rekoru 1970'te saatte 1 000 km'yi geçti.

OTOMOBİL YARIŞLARI: 1967 Silvertone'da yapılan İngiliz büyük ödülü yarışına başlayış. Yarışı Lotis/Ford'la Jim Clark kazanmıştır

Yarış arabaları:

Milletlerarası müsabakalarda kullanılan yarış arabalarının çoğu Fédération Internationale de l'Automobile tarafından tesis edilen şu altı kategoriye girer: 1. *Formula 1.* Grand Prix yarışlarında kullanılan tiptir. Dizayn (design) tehdidi yoktur. Silindir hacmi 1 500 cc'den fazla olamaz. 2. *Formula Junior.* Çok küçük yarış arabalarıdır. Silindir hacimleri 1 000 cc olarak sınırlandırılmıştır. 3. *Formula 1C* Formula 1'den daha büyük araçlar içindir. Silindir hacmi 3 000 cc'dir. 4. *Formula Libre,* hem biçmileri hem de silindir hacimleri sınırsızdır. 5. *Gran Turismo,* en çok kullanılan yarış arabalarıdır. Bunların art arda on iki ay içinde imal edilmiş olan en az 100 model arasından seçilmiş olması lâzımdır. 6. *Spor arabalar,* yarış şartlarına uygun olarak imâl edilmiş otomobillerdir. Çok çeşitli model arabalar bu gruba girer. Bunlara ilâve olarak daha birçok minik arabalar vardır. *Sprint* otomobilleri Indianapolis yarışlarında kullanılan tipte büyük arabalara göre modellenir, ama daha kullanışlıdır. *Jalopie*'ler kötü kullanılmış binek arabalarıdır; özel yarış zevkleri için kullanılır, çok defa birbirlerine çarptırılırlar. *Kart*'lar oldukça yeni geliştirilmiş bir araçtır. Minik bir motoru taşıyacak iskelet ile dört tekerlekten ibarettir.

Milletlerarası yarışlar:

Bir yıl içindeki milletlerarası yarış programı La Fédération Internationale de l'Automobile tarafından düzenlenir. Her yıl genellikle 10 sür'at yarışı olur; bu yarışlar dünya şampiyonunu tayin eder. Bu yarışlara Grand Prix yarışları denir. Yukarıda adı geçen federasyona üye ülkelerin her birinde her yıl böyle bir yarış yapılır. Bu yarışlarda Formula 1 otoları kullanılır.

Yine aşağı yukarı aynı miktarda sür'at yarışı da spor araba imalcilerinin dünya şampiyonluğunu tayin eder. Bunların dışında, yukarıda saydığımız yarış arabaları için, dünyanın her yerinde çok çeşitli yarışlar düzenlenir. Rally müsabakaları (bunlar kontrollü sür'atlerde kullanılan arabaların kullanışlılığını ve şoförlerin araba kullanma kabiliyetini belirtir) genellikle bir tip otomobile açıktır. Bir yarışta önemli olan bitiş

OTOMOBİL YARIŞLARI: Bir Ferrari 2500 G. T. yarış otomobili

OTOMOBİL YARIŞLARI: E tipi Jaguar G. T. yarış otomobili

çizgisine en erken varmaktır. Rally'de ise amaç, verilen talimata uygun olarak tesbit edilen zamanda bitiş çizgisine varmaktır. Rally müsabakalarının büyük kısmı normal yollarda geçer ve merhaleler arasında tayin edilen zaman, yarışın en önemli kısmıdır. Dünyanın en ünlü rally'leri İsviçre'de Monte Carlo, Yunanistan'da Acropolis, İskandinavya'da Gece Yarısı Güneşi ve İngiltere'de Royal Automobile Club rally'leridir. (O. Yüksel)

OTOMOBİLCİLİK (Fr. automobilisme, İng. motoring), zevk için otomobil kullanma veya otomobille seyahat etme. XX. yüzyılda boş vakitleri değerlendirme şeklinde kendini göstermiş ve dünya ekonomisinin önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. O.'in tarihi XIX. yüzyılın sonlarından başlar. 1895'ten itibaren otomobil yapımı Almanya ve Fransa'da hızla gelişen bir endüstri hâlini almıştır. Avustralya, Yeni Zelanda, A. B. D. gibi ülkelerde de otomobil imali başlamış ve ilk O. yayınları piyasaya çıkmıştı. 1903'te, dünyada 53 000 otomobil vardı ve bunların 30 200'ü Fransa'da imal edilmiş bulunuyordu. İlk otomobilli gösteriler Paris, Londra, New York ve Torino'da yapıldı. 1900'de New York'ta yapılan ilk millî otomobil gösterisinde üç ayrı tip motor dikkate sunulmuştu: Buharlı, elektrikli, benzinli. İstimli otomobiller sessiz ve kokusuzdu; elektrikliler onlardan daha da sessiz ve rahattı. O sıralarda, gürültülü, dumanlı ve içindekileri silkeleyen benzinli otomobillerin, ilk iki rakibiyle başa çıkacağını kimse tahmin etmiyordu.

Bugün otomobil kullananların, yüzyılın dönemecindeki otomobilcilerin hangi şartlar altında araba kullandığını tahmin etmesi çok güçtür. Bir defa otomobil süren herkes yolların sakinliğine alışmış yayaların, atlıların ve at arabalarının arasında ilerleyebilmek için çok dikkat sarfetmek zorundaydı. Yayalar olsun, çiftçiler ve malikâne sahipleri olsun etrafı dumana boğan bu patırtılı araçlardan nefret ediyordu.

Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler'deki ilk otomobilciler sadece yayalar ve atlılarla uğraşmak zorundaydı. İngiltere'dekilerin karşısında bir de kanun vardı. 1865'ten 1878'e kadar yürürlükte kalan lokomotif kanununa göre karayolunda giden ve kendi meydana getirdiği enerjiyle hareket eden bütün taşıtların önünden, elinde kırmızı bayrak taşıyan birinin gitmesi mecburiydi. Âzamî hız olarak ancak 1896'da saatte 14 mile (22 km) müsaade edilmişti. Bu limit ancak 1904'te 20 mile (32 km) çıkarıldı.

Yolların çoğu virajlı ve dardı; bazan yüksek çitler ve duvarlar görüşü tamamen engellerdi. At ve öküz arabaları yolda, diledikleri gibi gitmekte kendilerini serbest sayar, bu da otomobilcilere büyük güçlük çıkarırdı. Belediye hudutları dışındaki yollar kuru havalarda tozlu, yağışlı havalarda da çamurlu olurdu. Kışın donan çamurlar ise, direksiyon kullanmayı imkânsız hâle getirirdi. Otomobil kullananlar, tozdan korunmak için yerlere kadar inen pardösüler, gözlük ve başlık kullanmak zorunda kalırlardı. Bozuk yolları düzeltmek için kaya kırıkları kullanılırdı ki, bunların da keskin kenarları lastikleri mahvederdi. 1909 yılında bir Ford T modeli bir otomobilin New York şehrinden batıda, Washington eyâletinin merkezi Seattle'a kadar olan 6 400 km'lik yoldaki uzak mesafe denemesi için yollar boyunca bir işçi ordusu çalışmış ve otomobil bu mesafeyi 22 gün ve 55 dakikada almayı başarmıştı. Bugünkü otomobilleri kullananlara çocuk oyuncağı gibi gelen yokuşlar, o zamanın otomobilleri için aşılması imkânsız gibi görünen engeller teşkil ediyordu. Otomobiller ancak insan gücünün de yardımıyla yokuşlardan çıkarılır, eğer insan gücü de yetmezse, arabalar — biraz haysiyet kırıcı olmakla birlikte — atlara çektirilirdi.

O zamanki otomobilci aynı zamanda arabasının tamircisiydi. Yedek parçaları yanında taşır, ihtiyaç vukuunda ya yalnız başına, veya varsa, arkadaşlarının da yardımıyla arabayı tamir ederdi. Kötü kokusundan dolayı, kimse gelip geçen arabaları, geceyi geçirmek için ahırına almak istemezdi. Benzin bulmak da meseleydi. Hanlar, benzin satmaya yanaşmıyordu. İlk benzin satanlar, ve bazı yedek parçaları bulunduranlar demirciler ve demir veya metal eşya satan dükkânlar oldu. Uzun seyahate çıkmak isteyenler petrol şirketleriyle yazışıyor, yol üzerindeki kasabalara benzin gönderilmesini sağlıyordu. Öte yandan XX. yüzyılın başladığı yıllarda, Fransa'da benzinin kolayca bulunabilmesi, o yıllarda O. alanında bu ülkenin başta gitmesinde büyük âmil oldu. Birleşik Devletler'de ise ilk servis istasyonları 1906'da kurulmaya başlandı. Benzin istasyonlarının Avrupa'da yaygın hâle gelmesi ise ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. Meselâ Alman Shell şirketinin ilk 100 benzin tulumbasını tamamlaması 1924 yılını bulmuştur.

Şehirler arası seyahatler başka şeylere dikkat edilmesini de gerektiriyordu. Cesur otomobilciler, yollarda kaybolmamak için demiryolunu veya telgraf hatlarını tâkib ederek seyahat etmeyi tercih ederdi. İngiliz otomobilcileri Balkanlar'a ve Türkiye'ye gitmek istedikleri zaman, geçecekleri yolu British Museum'daki haritalardan faydalanarak tesbit edebildiler. Sonraları O. kurumları yol haritaları neşretmeye başladı.

İlk ralliler ve turlar: İlk yarışlar, yeni bir otomobili tanıtmak maksadıyle yapılıyordu. *Le Paris Journal* gazetesi 1906'da ilk Paris - Rouen yarışını düzenledi. İngiltere'de "bin mil" denemesi yapıldı, *Chicago Times Herald* gazetesi de Amerika'da ilk otomobil yarışını tertib etti. 1906'dan sonra (Fransız Grand - Prix'sinin kurulmasından sonra) yarışlar artık otomobil imalâtçıları için üstünlüklerini isbat etme vesilesi oldu (bk. OTOMOBİL YARIŞLARI).

1907'de *Le Matin* adlı Fransız gazetesinin tertiplediği Pekin - Paris seferi son derece etkileyici bir olay teşkil etti. Bu, bir yarıştan ziyade bir dayanıklılık denemesiydi. Seferi, İtalyan prensi Scipio Borghese, Italia marka arabasıyle kazandı. Ertesi yıl yapılan ve "Dünya Turu" diye de adlandırılan New York - Paris yarışını Amerikalı Thomas Flyer aldı. 1909'da Guggenheim nişanı Alaska - Yukon - Pasifik çığırını açtı. O yıllarda Rusya ve Japonya otomobil ithal ediyordu. 1914 yılında bütün kıt'alar otomobille geçilmiş bulunuyordu: Avustralya H. Hutton tarafından (1907 - 1908), Afrika Teğmen Graetz tarafından (1907 - 1909), And dağları 1914'te Johnson Martin tarafından. Öte yandan Ernest Shackleton da 1908 - 1909'da, Antarktika'ya otomobil götürmüştü. Ve nihayet Büyük Sahrâ da 1923'te geçildi.

Zevk için O., Birleşik Devletler'de 1905'te Glidden Turları adı altında başladı. Charles Gasper Glidden, 25 ilâ 50 otomobillik grupların, sadece Amerika'da değil, başka kıt'alarda da gezip dolaşmasına öncülük ediyor ve bu şekilde turlar düzenliyordu.

Otomobillerin daha konforlu ve daha güvenilir hâle getirilmesi O.'i gittikçe geliştirdi. 1906'da su geçirmez üstlük ve yolcuları rahat ettiren yan perdeler yapıldı. 1909'da çıkan

Ford T modeli ise otomobili pek çok kimsenin sahip olabileceği duruma getirdi. I. Dünya Savaşı, O.'in gelişmesini önledi. Ancak otomobil zaten epeyce gelişmiş, bazı modellerde elektrik ışığının kullanılması gece seyahatlerini mümkün hâle getirmiş, 1912'den itibaren marş motoru kullanılmaya başlanmıştı. 1922 yıllarında ise balon lastikler ve dört tekerlek freninin kullanılması O.'i daha emniyetli hâle soktu. 1926'da sıcak sulu kaloriferler, 1928'de senkromeç vites kullanılmaya başlandı. 1937'de de ilk otomatik vites görüldü. II. Dünya Savaşı yine O.'in duraklamasına yol açtıysa da, ondan sonraki gelişme büsbütün baş döndürücü oldu.

İlk otomobil klüpleri: Dünyanın ilk otomobil klübü 1895'te Paris'te kuruldu. Belçika ve İngiltere 1898'de Fransa'yı tâkib ettiler. 1900'de Almanya, Avusturya ve İsviçre'de otomobil klüpleri kuruldu. Muhtelif ülkelerde kurulan otomobil klüpleri o ülkelerde O.'in gelişmesinde büyük yardımcı oldular. Aynı yıllarda Amerika'da da otomobil klüpleri kurulmuş, bunlar 1902'de birleşerek American Automobile Association'ı (A. A. A.) meydana getirmişlerdi. 1910'da 10 000 üyesi olan A. A. A.'ın XX. yüzyılın ikinci yarısındaki üye sayısı 6 500 000'e ulaşmış bulunuyordu.

Türkiye'de Turing ve Otomobil Kurumu :

Türkiye'de O. alanındaki ilk adımlar I. Dünya Savaşı ve ardından gelen Kurtuluş Savaşı'ndan sonra atılmışsa da, modern anlamda O., ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda başlayabilmiştir.

Türkiye'de O.'i ve turizmi başlatmak ve kalkındırmak alanındaki ilk adım Reşid Saffet (Atabinen) Bey tarafından atılmış, Reşid Saffet Bey, yakın arkadaşı eski Kudüs mutasarrıfı Cevdet Bey'le birlikte 1923 yılında *Türk Seyyâhîn Cem'iyyeti*'ni kurmuştur. Cemiyetin Fransızca adı *Touring Club Turc* idi. Nizamnâmesinin ikinci maddesinde, cemiyetin amacı şöyle anlatılıyordu: *"Büyük seyâhatler tertîbiyle kıymetdâr İstanbul'umuzu ve Bursa gibi mühim şehirlerimizi ve buralardaki âsâr-ı eslâfı ve Türk'lüğün fezâilini ecânibe; ve mütekaabilen memâlik-i mütemeddine-i sâireyi Türk vatandaşlarımıza hakkaayık ve amanâtiyle tanıtmaktır".*

Cemiyetin ilk çalışmaları doğrudan doğruya Türkiye'ye gelen turistler için kolaylıklar araştırmak, yurda giriş çıkış sırasındaki işlerin bir nizama bağlanmasını sağlamak olmuştur. Bu arada tanıtma çalışmaları yapılmış, aynı konuda çalışan yabancı kurumlarla münasebetler kurulmuştur.

Bu çalışmaların sonucu olarak 1930 yılında yapılması kararlaştırılmış olan Milletlerarası Turizm Birliği'nin (AIT) kongresinin İstanbul'da yapılması sağlanmıştır. Otomobil ve turing külüplerinin federasyonu olan AIT'nin merkezi Brüksel'deydi. Konunun önemini dikkate alan hükûmet bu kongreye Dolmabahçe sarayını tahsis etti. Bu, Dolmabahçe sarayında yapılan ilk milletlerarası kongre idi ve iç işleri bakanı Şükrü Kaya tarafından Atatürk'ün telgrafının okunmasıyle açıldı.

Kurumun adı 1930'dan sonra *Türkiye Turing ve Otomobil Klübü* oldu. 1937'de T. T. O. K. ve Yunan O. klübünün gayretiyle bir Balkan rallisi düzenlendi. Bu rallide birinci kategoride Romanyalı Cristea, ikinci kategoride Yugoslav Savatiteh, kadınlar arasında da Azize Krebbe birinci oldular.

1954'te İstanbul - Ankara arasında erkekler, Topkapı - Edirne - Topkapı arasında da hanımlar için bir ralli düzenlendi. Kurum 1969 - 1970 yıllarında O. alanında önemli hamleler yaptı. 1969'da Ege rallisi ve Balkan rallisi düzenlendi. Balkan rallisinde Türkiye, Bulgaristan'ın ardından ikinci oldu. Ayrıca direksiyon müsabakaları ve dağa tırmanma yarışması yapıldı. 1970'te tekrar Ege rallisi, Uludağ'a tırmanma müsabakası ve Kocaeli rallisi yapıldı. Bunların dışında Türk - Yunan ortak rallisi yapıldı. Yine aynı yıl O. alanında ilk defa "Cumhurbaşkanlığı kupası" ihdas edildi. Otomobil sporundaki bu ilk yarışın şampiyonu Ali Sipahi oldu. Bu müsabakaların daha sonraki yıllarda devamı da kurulca sağlandı. Türkiye'de otomobil yapımı, ülkemizde O. alanına büyük canlılık getirdi. 1972'de yalnız Türkiye'de yapılan otomobillerin katıldığı 2 500 km'lik rallide Renault marka otomobille Engin Serozan - Turgut Oğuz ekibi birinci geldi. Aynı yıl yine Uludağ'a tırmanma müsabakası, Balkan rallisi ve Uluslararası Goodyear - Kocaeli rallisi yapıldı.

Modern O. :

Kullanılan otomobillerin büyüklüğü ve motor kuvveti, ülkeden ülkeye büyük ölçüde değişmekte, bazı ülkeler, büyük arabaları tercih ederken, diğerleri küçük arabalar üzerinde durmaktadır. Meselâ Birleşik Devletler'de mesafelerin uzak, karayollarının çok düzgün olması, büyük, rahat süspansiyonu olan, sür'atli arabaların tercih edilmesine sebep olmaktadır. Mesafelerin fazla olmadığı, yolların nisbeten daha dar ve virajlı olduğu Avrupa ülkeleri ise, küçük otomobilleri tercih ediyorlar. I. Dünya Savaşı'ndan sonra William R. Morris (sonradan Lord Nuffield) ve Herbert (sonradan Lord) Austin gibi otomobil yapımcıları milyonlara hitab eden küçük otomobillerin yapımcısı oldular. Almanya'da Hitler, halk için Volkswagen otomobillerinin yapımını teşvik ederken, Fransa'da Citroën ucuz "deux chevaux"yu (iki beygir), İtalya'da Fiat Topolini'yi geliştirdi.

Diğer taraftan bir ülkede yola nisbetle otomobil sayısı, o ülkenin ekonomik şartlarını etkilemektedir. Çünki bu durumda adam başına düşen otomobil sayısı değil, kilometre başına isabet eden otomobil sayısı önemlidir. Birleşik Devletler'de pek çok otomobil vardır ama, ülkenin geniş yüzölçümündeki yolların uzunluğu da çok fazladır. Meselâ İngiltere'de, 1960'ta 8 000 000 otomobil vardı ve mil başına (1 609 m'ye) 36,1 araba düşüyor, üstelik ülkedeki otomobil sayısı da yılda 1 000 000 artıyordu. Birleşik Devletler'de ise 1960 yılındaki özel araba sayısı, bütün dünyadaki özel arabaların sayısından daha fazlaydı. 1950'de A. B. D.'de mevcut otomobil sayısı 40 334 000 idi ve her dört kişiden birine bir otomobil düşüyordu. 1960'ta araba sayısı 63 488 000'e yükseldi. Her üç kişiden birine bir otomobil düşüyor, her dört aileden üçü araba sahibi bulunuyordu. Ayrıca, araba sahibi olan ailelerin milyonlarcasına da birden fazla otomobili vardı. Servis ve ikmal imkânlarının artması O.'in bu ülkede çok gelişmesine yol açmıştır.

1950 - 1960 arasında Kanada ve Yeni Zelanda'da da O. alanından büyük gelişmeler oldu. 1950'de Kanada'da her yedi kişiden biri otomobil sahibiydi; 1960'ta ise 1 907 000 otomobil vardı ve her dört kişiden birine bir otomobil düşüyordu. Yeni Zelanda'da da 1950'de her sekiz kişiden birine bir otomobil düşerken, bu nisbet on yıl sonra her dört kişiden birine yükselmişti. Çin ve Hindistan'da otomobil sayısı yine de azdır. Buna rağmen, meselâ Hindistan'da 1950'de her 2 325 kişiden birine bir otomobil düşerken, 1960'ta bu nisbet 1 492'de bire yükselmiştir.

Turizm kolaylıkları: O.'in gittikçe yaygınlaşması ve çeşitli turistik kolaylıklar, birbirine paralel olarak gelişmektedir. O.'in gelişmesi, turistlerin gittikleri yerlerde iyi yemek ve yatma imkânlarını aramalarına sebep olmuş, bunun neticesi olarak otelcilik inkişaf etmiş, moteller yapılmaya başlanmıştır. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu gibi teşekküller bütün dünyada bu alanda turistlere yardımcı olmaktadır.

İlk defa Amerika'da kurulan moteller, 1960'lardan itibaren bütün Avrupa'da yaygınlaşmaya başlamıştır. Motel, otomobilli yolcuların, yolda rahatça dinlenip geceleyebilmelerini sağlamak amacıyla kurulan otel demektir. Amerika'da bunların en yaygın çeşidi müstakil bungalov, şale veya daire şeklinde garajlı olanlarıdır. Moteller, büyük şehirlerde otelciliği bile tehdit etmeye başlamış, şehir trafiğine girerek, şehrin merkezindeki otellere gitmekten kaçınan turistler, şehir dışındaki motelleri tercih eder olmuştur.

Günümüzde, O., Türkiye de dahil olmak üzere bütün dünyada büyük bir hızla yayılmakta ve genişlemektedir. (O. Yüksel)

OTOMOTİV ENDÜSTRİSİ (İng. automotive industry), motorlu araçları imal eden endüstri. Tâbir, genellikle motorlu araçlar imâli için kullanılmakla birlikte, motorlu araçların gövde parçalarının ve motorların imâli için de kullanılmaktadır. Otomobil, Avrupa menşe'li olduğu hâlde, O. E. büyük ölçüde Birleşik Devletler'de yoğunlaşmıştır. Meselâ, 1960'tan 1964'e kadar dünya otomobil imâlâtı yılda 14 288 000 aracı bulmuş ve bunun % 46 ilâ % 52'si Birleşik Devletler'de yapılmıştır. O. E.'nin ekonomik önemi öyle bir dereceye yükselmiştir ki, yapılan otomobil sayısı A. B. D. iş hayatının başlıca unsuru hâline geldiği gibi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Batı Avrupa'nın kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Motorlu araçlar imâlâtı ve satışının, O. E.'nde kullanılan muhtelif kısımların imâlâtının yanısıra daha başka iş sahaları da türemiş ve hızla yayılmıştır: Benzin istasyonları, servis istasyonları, bağımsız tamirhaneler, otomobil aksesuarı satıcıları gibi.

O. E.'nin hızla büyüyüp gelişmesinde hem motorlu araçlardaki, hem de imâlât tekniğindeki teknolojik değişikliklerin büyük rolü olmuştur. Gerçekten ilk seri imâlât O.E.'nde başlamış ve bunu diğer mâmullerin seri imâlâtı takib etmiştir (buzdolabı, çamaşır makinesi gibi). O. E. aynı zamanda pazarlama alanında da değişiklik ve yeniliklere yol açmış, imâlâtçı firmalar arasında büyük rekabetlere de sebep olmuştur.

Endüstrinin menşeleri :

Avrupa'da: Nasıl ilk motorlu araç Avrupa'da doğduysa, O. E. de Avrupa'da doğdu. Tecrübe modellerinin yapılması bir yana, ticarî maksatlarla otomobil yapımı 1890'lara doğru Fransa ve Almanya'da başlamıştı. Carl Benz, 1888'de motorlu araçlarının ilânını veriyor, Fransız René Panhard ve E. C. Levassor firması , 1889'da Gottlieb Daimler'in patentleriyle motorlu araç imâl etme hakkını elde ediyordu. Daha sonra Daimler de Almanya'da Bad Cannstatt'ta Daimler - Motoren - Gesellschaft'ı kurdu.

İşin ilgi çekici tarafı, benzinli otomobili icad edenin münakaşasız şekilde Benz ve Daimler olmasına rağmen ticarî maksatla otomobil imâlini gerçekleştiren ilk ülkenin Fransa olmasıdır. Daimler, patentlerini başka memleketlerdeki imâlâtçılara satmakta başarılıydı ama, kendisi imâlâtçı değildi. Bu hâl teknik müdürü Wilhelm Maybach'ın, 1900'de Mercedes'i çizmesine kadar devam etti. Benz de aynı şekilde 1890'lar boyunca küçük bir imâlâtçıydı. Yine Almanya'da Russelsheim'da, Adam Opel tarafından kurulan Opel firması da 1898'e kadar motorlu araçlar imâline başlamamıştı.

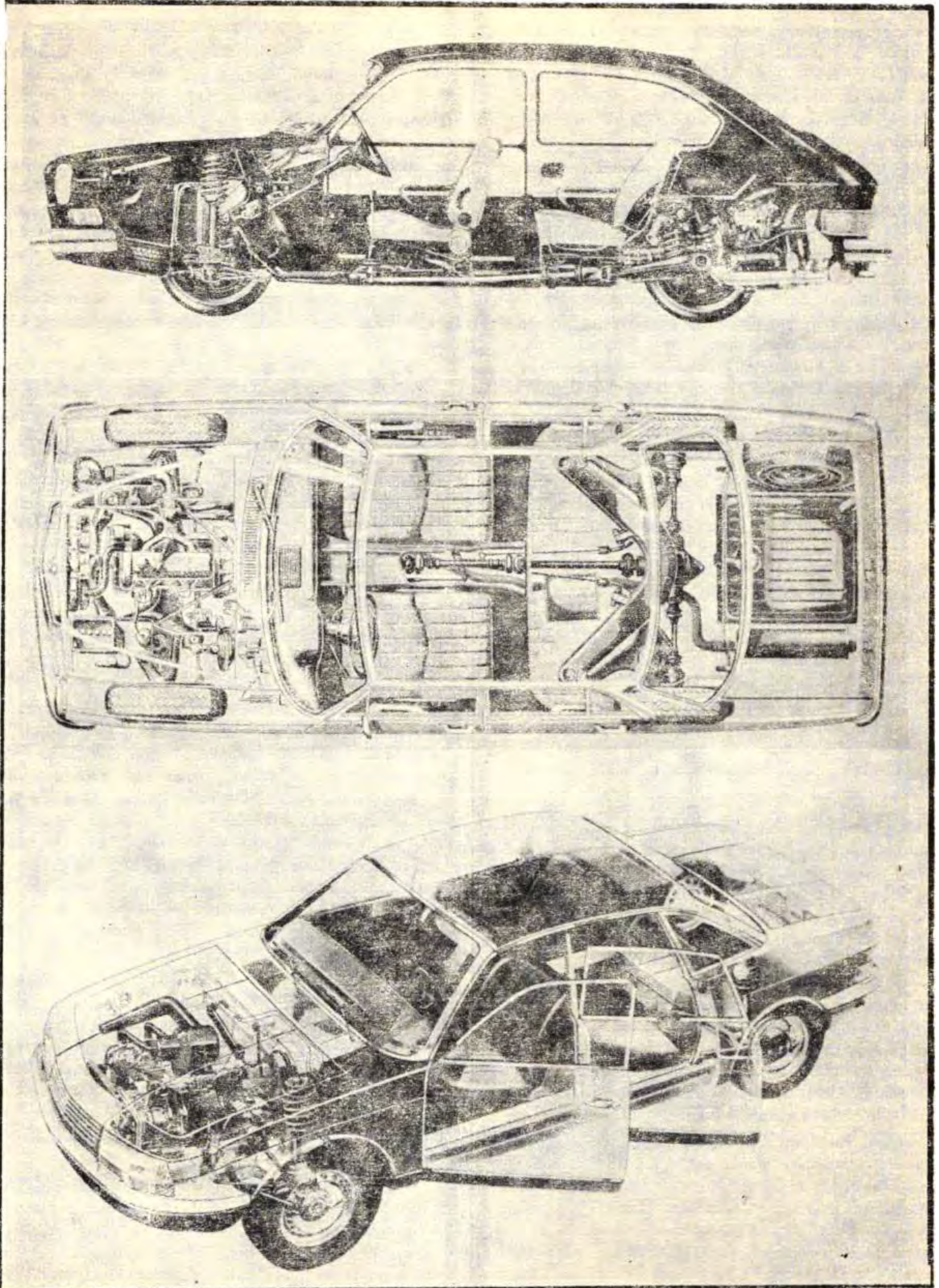
Öte yandan Panhard - Levassor 1900'e kadar otomotiv alanın tek öncüsü oldu. Levassor'un 1891'de çizdiği araba alelâde bir "atsız araba" değil, gerçek otomobilin öncüsüydü. Bu otomobilin motoru, şoförün oturduğu yerin altında değil, önündeydi. Motorun meydana getirdiği enerji, vites kutusu ve dönen bir zencir vasıtasıyle arka akstaki diferansiyele aktarılıyordu. Fransa'da Armand Peugeot da 1890'da Daimler motorunu kullanarak otomobil yapımına başladı. 1883'ten beri istimle çalışan taşıtlar yapan Kont Albert de Dion ile Georges Bouton hafif benzin motorlu üç tekerlekli araçlar yapımına giriştiler. 1898'de de Louis Renault otomobil imâlâtına başladı.

İtalya Fiat (Fabbrica Italiana Automobili Torino) fabrikasının kurulmasıyle 1899'da otomotiv alanına katıldı.

İngiltere'de: İngiltere'nin 1830'lardan itibaren buhar gücüyle çalışan taşıtlar alanında büyük tecrübesi vardı; ancak gelişmesi çeşitli engellemelerle gecikmişti. Bunların en önemlisi 1865'te çıkarılan "kırmızı bayrak" kanunuydu ve umumî yollarda kendi kendine hareket ederek giden araçların önünden elinde kırmızı bayrak taşıyan bir yayanın yürümesini şart koşuyordu. İngiliz O. E.'nin gelişmeye başlaması 1896'da bu kanunun kaldırılmasında oldu. Frederick R. Simms, Daimler arabalarını İngiltere'de imâl edebilmek için bir şirket kurdu. F. W. Lanchester, tamamen İngiliz malı ilk benzin otomobilini 1896'da yaptı. 1900'den itibaren Wolseley, Napier, Riley, Sunbeam ve Albion gibi tanınmış markalar ortaya çıkmaya başladı, bunları 1904'te Wauxhall takib etti.

Birleşik Devletler'de: 1893 - 1898 arasında Charles E. ve J. Frank Duryea'nin yaptığı bir düzine kadar arabadan sonra, ticarî amaçla motorlu taşıtların yapılması 1897'de Hartford (Conn.)'da kurulan Pope şirketi ve Cleveland (O.)'da kurulan Winton Motor Carriage şirketiyle başladı. İki yıl sonra Ranson E. Olds, Olds Motor Works'ü kurdu. Onu, 1900'de Packard, 1902'de Cadillac, 1902'de Buick, 1903'te Ford, yine 1903'te Maxwell - Briscoe takib etti. Araba imâlâtçısı olan Studebaker Brothers da 1902'den itibaren işlerini otomobil yapımına çevirdiler.

Üç ortak faktör: O. E.'sinin bu ilk emekleme safhasında muhtelif ortak faktörler dikkati çekmektedir. İlk imâlâtçıların çoğu zaten mevcut olan makine imâlâtı; bisiklet yahut araba yapımıyla uğraşan kuruluşlardı. Bunlar ikinci derecede bir mâmûl olarak otomobil yapımına başladılar. Daimler, Benz, Lanchester ve Olds hepsi benzin motoru yapımıyla uğraşıyordu. Opel, Pope, Winton ve Riley bisiklet yapımcılarıydılar. İngiltere'de Rover ve Humber, Birleşik Devletler'de Rambler ve Beerless motorlu araba yapımına dönmeden önce, bisiklet yapımında şöhret yapmışlardı. Daha önce belirttiğimiz gibi Studbaker araba yapıyordu, Herbes Austin ilk arabasını Wolseley koyun kırkma makineleri şirketi için yapmıştı. Panhard ve Levassor ağaç işi makineleri , James W. Packard elektrik malzemeleri, Henry M. Leland of Cadillac makineli âletler yapıyordu, White Motor şirketi de White dikiş makineleri şirketinden çıkmıştı. Başka bir deyişle otomobil imâline başlayan firmalar, akraba bir teşekkülün tecrübesinden, tekniğinden ve sermayesinden faydalanarak ortaya atıldılar. Bunun en büyük iki istisnası Rolls - Royce ve

OTOMOBİL ENDÜSTRİSİ : Üstte : motor arkada olup arka tekerlekleri harekete geçirir (Volkswagen Model 411). Ortada : Motor önde olup arka tekerlekleri işletir (Mercedes - Benz, Model 220, 1968). Aşağıda : Motor önde olup ön tekerlekleri işletir (NSU Model Ro 80, 1967)

Ford'dur. C. S. Rolls heyecanlı bir otomobilcilik meraklısıydı. Bir mühendis olan F. H. Royce ile birleşerek Fransız arabalarının satışı işine giriştiler. Ünlü Rolls - Royce firmasını bu iki otomobil meraklısı kurdu. Henry Ford ise iki defa işe girişmiş, ikisinde de başaramamıştı. Nihayet 1903'te Detroit'li bir kısım iş adamından sağladığı 28 000 dolarlık mâlî yardımla giriştiği üçüncü teşebbüste başarıya ulaştı.

İkinci ortak taraf ilk otomobil fabrikalarının, bilhassa Amerika'da büyük bir ekseriyetle montaj kuruluşları olmasıdır. Muhtelif firmalar, işlerini otomobil parçaları yapımına dökmüşlerdi. Meselâ John ve Horace Dodge biraderler, O. E.'ne Olds firmasına transmisyon tertîbâtı yapmakla başladılar. O dönemde motor bile başka yerlerde yapılıyordu. Dodge firması daha sonra işi motor yapımına dökmüş ve Ford otomobil fabrikasının motorlarını yapmaya başlamıştı. Montaj sistemi hem imâlât tekniği hem de malî bakımdan kolaylık sağlıyor ve küçük bir yatırımla otomobil imâline girişmek mümkün oluyordu. Otomobil fabrikası sadece bir montaj kuruluşu olduğundan, muhtelif parçaları krediyle almak ve tamamlanmış otomobilleri alıcılara peşin olarak satmak suretiyle kendi kendilerini kolayca finanse edebiliyorlardı.

Ve nihayet motorlu araçlar imâline girişen kimsenin, istikbalin, elektrikli, benzinli veya istimli otomobillerden hangisinde olduğunu kestirmesi gerekiyordu. Nitekim 1900'lerde elektrikli otomobiller revaçtaydı. Çünkü hem kullanılması kolaydı, hem de sessiz çalışıyorlardı. Ancak, akümülatörlerin kapasitesinin sınırlı olması, bunların fazla yayılamıyacağını da ortaya koymaktaydı. Öte yandan istimli otomobillerin daha baştan itibaren, benzinli otomobillerle olan yarışmada geri kalması çok münakaşa konusu olmuştur. Ancak gerçek şudur ki, Fransa'da De Dion - Bouton, İngiltere'de Thornycroft, Birleşik Devletler'de White gibi en başarılı istimli karayolu araçları yapan firmalar 1910'dan itibaren işi benzinli otomobil yapımına döktüler. Sadece Francis E. ve Freelan O. Stanley isimli ikiz kardeşler I. Dünya Savaşı'ndan sonraya kadar istimli otomobiller yapımına devâm etti.

Seri imâlât :

Teknik buluşların pek azı motorlu araçlar kadar büyük heyecanla karşılanmıştır. Otomobile karşı duyulan ilgi ve talep öylesine büyük oldu ki, 1890'larda emekleyen bir endüstri olan otomobil imâlâtı bir sonraki on yıl içinde büyük bir endüstri hâline geldi. İmâlâtçı sayısında da çok büyük ve hızlı bir artış oldu. Bu endüstriye katılanların sayısı asla kesin olarak bilinememekle beraber 1913'te İngiltere piyasasında 200 firma vardı; Amerika'da da çoğu I. Dünya Savaşı'ndan önce meydana çıkmak üzere 2 900. Bunlara rağmen taleplerin çokluğu gittikçe büyüyen endüstrinin ihtiyaca yeteri kadar cevap vermesine imkân bırakmıyordu. Bu durum, küçük bir sermaye ile çalışan ve müşterilerine peşin satış yapan kuruluşları çok güç durumda bıraktı.

Otomobile karşı duyulan büyük talep, imâlâtçıları iki yolda etkiledi: Mümkün olduğu kadar imâlâtı hızlandırma çarelerini aramak ve alıcıların ihtiyacına cevap verecek ucuz arabalar yapmak. Bu şıklar Amerikan otomobil piyasasında bâriz şekilde ortaya çıktı. Yüksek hayat standardına ve bir kıt'a pazarına sahip olan A. B. D. imâlâtçıları vakit geçirmeden seri imâlât yoluna gittiler. Seri imâlâtı en dikkate değer şekilde ortaya koyanın Henry Ford olduğu şüphesizdir. Ancak bu konuya başka katkısı olanları da dikkate almak gerekir. Çünkü seri imâlâtın temel tekniği XIX. yüzyılın başlarında Springfield'deki silâh fabrikalarında ve makine parçaları yapan diğer fabrikalarda ortaya çıkmıştı. Birleşik Devletler'de ilk yapılan ucuz otomobil Ranson E. Olds'un yaptığı Merry Oldsmobile oldu (1901). Bu otomobilin imâlâtı 1904'te 5 000'lik zirvesine ulaştıysa da sonradan ortakların ekseriyeti ağır arabalar yapımını tercih ettiler. Ford'un piyasaya çıkmasından önce daha başka firmalar da ucuz araba yapımı yollarını denediler.

Bir başka büyük gelişme de otomobillerde birbirlerine uyan parçaların kullanılması oldu. Bu alanda, 1908'de yapılan gösteri gerçekten dikkate değer. Deneme İngiltere'de Henry M. Leland tarafından yapıldı. Sökülen üç cadillac'ın parçaları bir çukura konup birbirine karıştırıldıktan sonra içlerinden 89 tanesi ayrıldı ve yerlerine depodan alınmış yeni parçalar konduktan sonra, üç otomobil yeniden birleştirildi, bu arabalar 800 km'lik bir tecrübe seferini başarıyla tamamladılar.

Ford'un montaj sistemi : Ancak, bütün bunlar Ford'un başarısını gölgeliyemez. O zamana kadar yapılan hafif ve ucuz arabalar olsun, ağır ve pahalı arabalar olsun meşakkatli bir kullanışa dayanacak kadar sağlam değildi. Ford'un başarısının başlangıcı bu noktayı keşfetmesi oldu. Vakit geçirmeden, dayanıklı, hem şehirde hem kara yollarında kullanmaya elverişli, uzun ömürlü ve nihayet bakımı ve tamiri kolay bir otomobil modeli geliştirmek için çalışmalara başladı. Böylece Ford modeli doğmuş oldu ve 1908'de piyasaya çıkarıldı. Bunun ardından Ford ve yardımcıları imâlâtı ucuza mal etmek için çalışmalara başladılar ve beş sene sonra yürüyen montaj hattını gerçekleştirdiler. Bu yeni teknikte çalışabilmek için yeni bir fabrika binasına ihtiyaç vardı. Sırf bu maksatlara cevap verecek bir fabrika binası yapıldı ve 1913'te Michigan'daki Highland Park'ta faaliyete geçti.

Netice muhteşemdi. Ford motor şirketi 1927 yılında T modelinin imâlâtına son verinceye kadar geçen yıllar içinde bu modelden 15 000 000 otomobil yaptı; şirket, 1920 yılında, dünyada yapılan arabaların yarısını imâl ediyordu. Ford'un bu kesif çalışma ölçüsü, Detroit'in, Birleşik Devletler O. E.'nin merkezi hâline gelmesine yol açtı. Ford'un kullandığı metod birçok firmalar tarafından benimsendi, taklid edildi, ama hiçbiri Ford Motor şirketinin ulaştığı başarıyı sağlıyamadı. Bunlar arasında William R. Morris (daha sonra Lord Nuffield) ve André Gustave Citroën'i sayabiliriz. Esasen araya I. Dünya Savaşı'nın girmesi de bu imâlâtçıların çalışmalarının aksamasına yol açmış bulunuyordu.

Seri imâlâtın dışında düşük fiyatlar ve daha başka faktörler motorlu araçların kullanılış alanını iyice genişletti; bunların en önemlileri arasında otomobil biçimlerinin güzelleşmesi, lastikleri daha emniyetli hâle gelmesi ve 1912'den itibaren elektrikli marşın kullanılmaya başlanmasını sayabiliriz. Cadillac otomobil şerketiyle Charles F. Kettering tarafından gerçekleştirilen bu sonuncusu bilhassa kedınların otomobil kullanmasındaki en büyük engeli ortadan kaldırdığı için ayrı bir önem taşır.

Diğer endüstrilere etki : Otomobillerin seri imâlâtı, yeni sınâî sonuçlar doğurdu. Normal olarak ihtiyaca cevap verebilen petrol endüstrisinin, otomobil yakıtı ve makine yağı ihtiyacının hızla yükselmesi karşısında yeni kaynaklar aramasını ve rafineri usullerini geliştirmesini gerektirdi. Otomobil imâlâtında, aracı ağırlaştırmadan dayanıklı çelik alaşımlarının kullanılması mecburiyeti çelik endüstrisini etkiledi; meselâ O. E.'nin büyümesine kadar Birleşik Devletler'de yapılmayan çelik halitaları yapılmaya başlandı. Üstelik 1910'dan

itibaren otomobil gövdelerinde ağaç malzeme yerine çeliğin kullanılmaya başlanması ve 1920'lerden itibaren çeliğin tamamen ağacın yerini alması çelik endüstrisini çok geliştirdi.

Aynı şekilde cam imâlâtı da etkilendi. O zamana kadar mevcut olan teknikler O. E.'nin ihtiyacını karşılamaya yetmeyince Ford Motor şirketi 1920'lerde cam imâlini geliştirme yolunda teşebbüse geçti. Bu arada otomobilciliğin gerektirdiği emniyetli camlar da o sırada icad edildi. Seri imâlât aynı zamanda çabuk kuruyan boya ve macunları gerektiriyordu. Gelişmeye paralel olarak bu alanda da büyük ilerlemeler oldu. Artan otomobil yapımı muhtelif âletlerin gelişmesine de yol açtı, bu alanda da yeni çığırlar açıldı.

O. E.'ndeki gelişmenin dolaylı etkileri de oldu. Seri imâlât tabiatı bakımından fabrikaların büyük ölçüde genişlemesini teşvik etti. Çünkü artık otomobil fabrikası gerçekten büyük bir yatırım işi olmuştu; bu da büyük satışlarla finanse edilebilirdi. Hareket eden montaj hattının devreye girmesinden sonra iş sahasına giren yeni müesseselerin sayısı görünür şekilde azaldığı gibi küçük müesseseler de ya birbirleriyle birleşmek veya büyük kuruluşlara katılmak zorunda kaldılar.

Endüstrinin olgunlaşması :

I. Dünya Savaşı O. E.'nin gelişmesini hızlandırdı; çünkü büyük ölçüde motorlu araca ihtiyaç hâsıl olmuştu. Motorlu araçların malzeme ve birlikleri taşımada sağladığı büyük kolaylık ve potansiyel talepleri bu yöne sevketti. Üstelik tank ve zırhlı araba gibi münhasıran askerî olanların dışında kamyon ihtiyacı çok fazla arttı. Bunun dışında otomobil fabrikaları, uçak motoru, mermi vs. de yapmaya başladılar.

Savaştan sonra O. E. yine sadece otomobil yapımıyla uğraşmaya başladı. Birleşik Devletler'de 1900'lerde sayımda dikkate alınmayacak kadar küçük olan motorlu araçlar imâlâtı, 1920'lerde ülkenin en büyük endüstrisi hâline geldi: Çelik imâlâtının % 20'sini, kauçuğun % 80'ini ve levha camın % 75'ini kullanan bir dev endüstri. Petrol endüstrisi ise hemen tamamen otomobillerin ihtiyacına göre ayarlanmıştı. Otomobil kullananların sayısının gittikçe artması, dikkatleri kara yollarına çekti ve bu alanda da ciddî çalışmalara başlandı.

Endüstrinin genişlemesi bâzı meseleleri de birlikte getiriyordu. Otomobillerin çoğalmasına paralel olarak, memlekette sayısız kullanılmış araba pazarları türemeye ve yeni arabaların satışlarını engellemeye başladı. Otomobil satışlarındaki hızlılığı devam ettirebilmek için, imâlâtçılar her yıl model değiştirmek ve müşterilerini son model arabaları alma yolunda teşvik etme gayretine giriştiler. Bunun sonucu olarak taksitli satışlar görülmemiş bir dereceye yükseldi.

Büyük rekabet : Otomobil imâlâtındaki hızlanmanın yanısıra dev firmalar arasında da büyük bir rekabet başladı. 1908'de, Ford T modelinin piyasaya çıktığı yıl kurulan General Motors şirketi, A. B. D. ve dünya O. E.'nin başta gelen devlerinden biri hâline geldi. General Motors'u kuran William Carpo Durant isimli çok enerjik bir iş adamıydı. Araba imâlâtçısı olan Durant daha 1903'te Buick otomobilleriyle ilgilenmeye başlamış, firmanın idaresini ele almış ve Buick'i Amerikan pazarlarının en aranan arabası hâline getirmişti. Böylece Durant, Buick fabrikası temel olmak üzere 1908'de General Motors'u kurdu. Sonraki iki yıl içinde Cadillac, Oldsmobile, Oakland ve ayrıca bâzı küçük firmaları câmiasına kattı. Bunlar arasında Champion buji fabrikasını sayabiliriz ki, porselen bujiyi çizen Albert Champion'u yine Durant desteklemişti.

Amerika'daki diğer bir otomotiv imparatorluğunu da John M. Willys kurdu. Willys bir bisiklet ve otomobil satıcısı olarak iş hayatına atılmıştı. 1907'de Overland şirketinin idaresini ele geçirdi. Çok geçmeden Overland halk arasıda sevilen ucuz bir araba hâline geldi.

Ford Motor, General Motors, Willys Overland şirketlerinin yanısıra Studbaker de büyük akıllılık gösterdi. 1900'lerden önce Studebaker dünyanın en büyük at arabaları imâlâtçısıydı. Yüzyılın dönmesinden hemen sonra otomobil yapımına girişti.

Bu büyük yarış sırasında Ford O. E.'nde yine başta gelen isimdi. Ancak Henry Ford 1921'den itibaren otomobil pazarlarını kaybetmeye başladığını gördü. Detroit (Mich.) yakınlarındaki River Rouge'da yapılan büyük fabrikanın borçları da müesseseyi sarstı. T modeli artık müddetini doldurmuştu; ama Henry Ford büyük bir mücadeleye girişti ve T modelini 1927'ye kadar çıkarmakta devam etti. Nihayet hatasını anladı ve 1928'de A modelini çıkardı. O tarihten itibaren de Ford Motor şirketi O. E.'ndeki durumunu kuvvetlendirmeye başladı, kaybettiği mesafeyi aldı ve emniyetli bir şekilde ikinci sıraya yerleşti; ama ikinci sıradaydı artık.

O. E.'nin yeni lideri General Motors şirketiydi (General Motors Company = GMC). General Motors olsun, Ford Motor olsun artık Avrupa O. E.'nde büyük roller oynamaya başlamış bulunuyorlardı. Ford, İngiltere, Almanya, İspanya, Fransa ve Danimarka'da fabrikalar kurdu. General Motors 1925'te İngiliz Wauxhall, 1929'da da Alman Opel şirketlerini satın aldı. Öte yandan her iki firma da havacılık alanına atıldılar. Ford, üç motorlu metal uçak yapan bir firmanın birkaç yıllığına mülkiyetini ele geçirerek bu işe girişti. General Motors ise 1928'de kurulan North American Aviation'a sahip oldu. Ford, çiftlik makineleri ve bilhassa traktör imâlâtında başarı kazanan tek otomobil imâlâtçısı oldu; General Motors da Frigidaire ile başlayan buz dolapları imâlâtında çığır açtı.

1920'lere kadar dünya O. E.'nin iki büyük devi bunlardı. O tarihlerden itibaren gittikçe gelişen Chrysler şirketi dev bir firma hâline geldi ve bu üçü Amerikan O. E.'nin "Üç Büyükler"ini teşkil ettiler. 1920'lerde otomobil imâlâtında meydana gelen sarsıntı sırasında General Motors şirketinden ayrılan Walter P. Chrysler, Maxwell Motor Car şirketinin başına geçmişti. Çok geçmeden müesseseyi Chrysler şirketi hâline getirdi. İmâl ettiği arabaların en büyük yenilik ve özelliği yüksek kompresyonlu motorlara sahip olmasıydı. Buna rağmen Chrysler şirketi, yine de büyük bir müessese olmıyabilirdi, ancak 1928'de Dodge Brothers Manufacturing şirketini satın alması durumu değiştirdi. John ve Horace Dodge, 1913'te Ford şirketinden ayrıldıktan sonra Dodge şirketini kurmuşlardı. Kardeşlerin ölümünden sonra şirket Chrysler'e satıldı. Chrysler firması Ford ve Chevrolet ile rekabet etmek üzere 1928'de Plymouth marka otomobilleri piyasaya sürdü.

1920'lerden itibaren Üç Büyükler'in yükselmesine karşılık küçük firmalarda da büyük ölçüde eksilme oldu. Birleşik Devletler'de O. E. ile iştigal eden firmaların sayısı 1923'te 108 iken 1927'de 44'e düştü. Bunların arasında da ancak belli başlı beş firma yerlerini muhafaza edebildi: Hudson, Nash, Packard, Studebaker ve Willys - Overland. Bu 44 firmanın imâlâtının dörtte üçünü bu 5 firma teşkîl ediyordu.

Öte yandan küçük firmalar otomobil yapımına yeniliklerin getirilmesini sağladılar. Meselâ Hudson, 1922'de ilk defa kapalı bir otomobil yaptı ve diğer arabalara göre biraz fazla bir fiyatla satışa çıkardı. Çok geçmeden büyük firmalar bu modeli benimsediler. E. L. Cord 1929'da önden ilk çekişli arabayı yaptı.

Otobüs ve kamyonların piyasası ise binek arabalarınınki kadar geniş değildi. Bu bakımdan münhasıran bu alanda çalışan Mack Trunck, White Motor ve Autocvar şirketleri varlıklarını devam ettirebildiler.

Avrupa'daki durum: İngiltere'deki O. E.'nin gelişmesi ve meydana gelen mücadeleler Birleşik Devletler'dekiyle bir benzerlik gösterir. Morris ve Austin, ucuz araba yapımında şiddetli bir rekabete girişmişti; 1929'dan itibaren Singer'le birlikte İngiltere'deki otomobil imâlâtının % 75'ini kontrolleri altına aldılar. Otomobil imal eden fabrikaların sayısı 1922'de 88 iken 1929'da 31'e indi. O. E.'nin İngiliz ekonomisinde gittikçe artan önemi, muhtelif otomobil parçaları yapan firmaların artmasıyle de kendini gösterdi. Bu gibi firmalar, eskiden beri Amerika'da otomobil fabrikalarının ayrılmaz birer parçası gibiydi. Ancak bu durum İngiltere'de daha geç gelişti.

Fransa'da otomotiv alanı Renault ile Citroen'in kontrolü altındaydı. Her ikisi de ucuz araba yapıyordu. "Fransa'nın Henry Ford'u" denen André Gustave Citroën, Amerikan imâlât ve pazarlama metodlarını benimsedi. Firma 1919'da otomobil yapımına başladı ve çok geçmeden günde 400 otomobil yapacak duruma geldi. 1920'lerin ortalarına kadar, Fransa'da yapılan otomobillerin % 40'ını Citroën'ler teşkil ediyordu. Citroën firması, pazarlama tekniğinin en muhteşem örneğini Eyfel kulesini ışıklı reklamlarla donatmakla verdi.

Almanya'daki O. E., endüstriyi kuran firmalarla yaşıyordu. Daimler ve Benz, 1926'da Daimler - Benz - A. G. olarak kuvvetlerini birleştirdiler.

Genellikle otomobil imal eden bütün memleketlerde benzer gelişmelerin yanısıra, büyük farklar da görüldü. Halk tipi Avrupa arabaları motor kuvvetleri 10 beygir gücünü geçmiyen hafif otomobillerdi; halbuki Ford T modeli 20 beygir gücüyle işe başlamıştı. Bilhassa İngiltere'de bu hususu etkileyen nokta vergi kanunları olabilir. İngiliz kanunlarına göre yüksek beygirli otomobillerin vergisi daha yüksek oluyordu. Diğer taraftan otomobil yakıtının Avrupa'da daha pahalı olması da hafif araba yapma temayülünü doğurmuştu. Bütün bunların üstünde Morris, Citroën ve Austin gibi şahısların bütün gayretlerine rağmen, Avrupa'daki otomobil kullanma oranı Amerika'daki seviyeye ulaşamamıştı. Amerika bu alanda çok ileriydi ve daha 1929'da her altı kişiden biri araba sahibiydi. Başka bir deyişle, Birleşik Devletler'in bütün nüfusunu bir defa otomobillere bindirerek taşımak mümkündü. Amerikan O. E., imâlâtını milyonlarla sayarken, diğer ülkeler ancak yüz binlerle ifade ediyorlardı. Bunların sonucu olarak Amerikan usulleri samimiyetle benimsendi, fakat ülkelerin şartları dolayısıyle geniş ölçüde tatbik edilemedi. Avrupa fabrikaları Amerikalılar'ın imkânlarından faydalanamadılar. Morris Motor fabrikalarında bile hareket eden montaj hattı ancak 1934'te tatbik edilebildi.

Büyük kriz: 1930'larda bütün dünyaya yayılan ekonomik krizin O. E. gibi büyük ekonomik önem kazanan bir endüstriyi de geniş ölçüde etkileyeceği şüphesizdi. Gerçi daha önce de O. E.'ni etkileyen krizler olmamış değildi ama, bunlar gelip geçici şeylerdi ve artan otomobil imâlâtını pek etkilemiyordu. Halbuki bu defa, otomobil imâlâtçıları kendilerini öyle bir kriz içinde buldular ki, müşteri artık yeni araba bile istemiyordu. Üstelik hükûmetler de ekonomik krize şu veya bu şekilde tepki gösteriyor, bu da imâlâtçıları güç durumda bırakıyordu.

Krizin O. E.'ndeki en büyük etkisi, hükûmet kontrollerinin *"laissez - faire"* in kalesi olan bir alanda yayılması oldu. Bunun tek istisnası Sovyetler Birliği'ydi. Esasen önemli bir otomobil yapımcısı olmayan bu ülkedeki imâlât yine klasik şartlar altında devam etti.

Bütün bunların üstüne milletlerarası gerginliklerin artması, hükûmetlerin dikkatini O. E.'nin imkânlarını askerî maksatlarla kullanma fikri üzerine çekti. Böylece Nazi Almanya'sında otomobil fabrikaları sözde özel teşebbüsün elinde bulunmakla birlikte Hitler'in savaş planlarına göre çalışmaya başladılar. Diğer taraftan Naziler otomobile karşı duyulan milletlerarası ilgiye yabancı kalamıyacaklarının şuuru içindeydiler. Bunun sonucu olarak Alman halkına, Henry Ford'un yıllarca önce yaptığını yaparak herkes için otomobil vaadinde bulundular. Böylece Volkswagen doğdu. Ancak askerî ihtiyaçlar, bir süre sonra bütün Avrupa'da cirit atacak olan zırhlı ve motorlu birlikler Alman otomotiv imâlâtının halka inmesini önledi.

Öte yandan Fransa'da otomobil imâlâtında düşme oldu. O. E.'nin yapısında dikkati çeken bir değişiklik görülmedi. Citroën firması Michelin lastik şirketinin mülkiyetine geçti; bu arada yeni bir araba, Simca, 1930'ların en çok yapılan otomobili oldu.

Kriz, A. B. D., O. E.'ni çok kötü etkiledi. 1929'da yılda 5 000 000'dan fazla otomobil yapılıyorken, bu rakam 1932'de 1 000 000'un biraz üstüne kadar düştü. 1929 rakamı barış zamanında da 20 yıl süreyle geçilemedi. Ancak otomobil imâlâtında büyük bir düşme olmasına rağmen halkın ilgisi yine de eksilmedi ve herkes arabasına sımsıkı sarıldı. İmâlâtçı firmalar bir yandan arabalarını daha ucuza mal etmeye çalışırken bir yandan da New Deal'in meydana getirdiği şartları karşılamaya uğraşıyorlardı. Kriz sonunda dev firmalar büyük gayretlerle ayakta dururken küçük firmalardan çoğunun silinip kaybolduğu görüldü.

II. Dünya Savaşı ve sonrası: 1939'da harbin patlaması duruma büyük değişiklik getirdi. Birleşik Devletler'de O. E. tam kapasiteyle savaş malzemesi imâli için çalışmaya başladı. Üstelik bu ülkenin O. E. diğer ülkelerinkinden çok büyük olduğundan, savaş alanına katkıları da fazla oldu. Savaş sırasındaki imâlâtı belirten şu rakamlar bu konuda bir fikir verebilir: 2 500 000 kamyon, 500 000 uçak motoru, 6 000 000 ateşli silah, 5 000 000 bomba, ayrıca hesapsız tâlî maddeler. İmâl edilen motorlu araçlar arasında Willys - Overland tarafından gerçekleştirilen çift diferansiyelli jeep otomobilini zikretmek gerekir.

Savaştan sonra gelen barış yılları otomobil taleplerini, yine, endüstrinin ilk yıllarındaki gibi canlı hâle getirdi. Birleşik Devletler'de bâzı otomobil firmaları yine birleşmek yoluna gittiler. 1954'te Hudson ve Nash firmaları American Motors şirketi adıyla birleştiler. White motor şirketi Autocar ve Reo'yu (Ranson E. Olds'un, Olds firmasından ayrıldıktan sonra kurduğu şirket) bünyesine alarak ticarî araba imâl eden en büyük firma hâline geldi. General Motors, Ford ve Chrysler otomobil pazarına hâkim olmakta devam ettiler. Diğer taraftan Birleşik Devletler'de 1946'da Henry J. Kaiser ve Joseph W. Frazer tarafından kurulan Kaiser - Fraser (daha

sonra Kaiser Motors) şirketi eski firmaların piyasaya mal sürmesi sonucu bir süre sonra Amerika'daki faaliyetini tatil etti. Arjantin'deki fabrika ise 1962'ye kadar Kaiser marka arabaları yapıp satmaya devam etti. Diğer taraftan American Motors firması Hudson ve Nash'ın imâlâtını durdurarak yalnız Rambler yapmaya başladı; Studebacker - Packard, Packard'ı bir tarafa bırakıp Studebaker adını muhafaza ettiler. Fransa'da Renault şirketi 1944'te millîleştirildi, ama bu hâl, Fransız O. E.'nin genel tutumunu değiştirmedi. Almanya'da Volkswagen yeniden yapılmaya başlandı ve on yıl içinde Almanya'nın imâlâtının yarısına hâkim oldu.

Savaş sonrası, küçük araba yapımını da arttırmıştı. Amerikan firmaları daha ekonomik modeller yapımına giderken, Avrupa firmaları bu alanda öncülüğü aldılar. Volkswagen'in yanısıra İngiliz ve Fransız ve İtalyanlar da küçük araba imâlâtını ön planda tutmaya başladılar. Birleşik Devletler'in Üç Büyükler'i de bu akıma kapıldı. Harpten sonra gittikçe artan küçük otomobil talepleri İngiliz O. E.'ni büyük firmaların birleşmesi yoluna yöneltti. Bu birleşmelerin en önemlisi Austin ve Morris'in 1952'de British Motor Corporation firmasını kurmasıyle kendini gösterdi. İngiltere'deki başlıca otomobil firmaları altıdan beşe indi. British Motor Corporation ülkede yapılan arabaların % 40'ını imâl etmeye başladı. Beş büyük firma otomobil yapımının % 95'ini kontrol altında bulundurdu.

Küçük firmalar İngiltere'de de yavaş yavaş ortadan kalkıyordu. Bazı müstakil firmaların ortadan kalkmasına karşılık bazıları da Singer'in Rootes tarafından emilmesi gibi, daha büyük firmalara katıldı. Diğer taraftan Jaguar gibi çok müstesna arabaların satışı devam etmekteydi. Öyle ki Jaguar firması talepleri karşılayabilmek için 1960'ta British Daimler fabrikasını satın aldı. Yine İngiltere'de Rolls - Royce firması imâlâtının sadece % 10'unu Rollse - Royce ve Bentley otomobillerinin yapımına ayırdı ve geri kalan kapasitesiyle uçak motorları yapımına girişti (bk. ULAŞIM). Türkiye'de O. E. için bk.: TÜRKİYE CUMHURİYETİ (sanayi). (O. Yüksel)

OTOPSİ (Fr. Autopsie; Yun. *autos* = kendi, *opsis* = görmek), bir cesedin, organların durumunu ve ölümün sebeplerini tespit etmek amacıyle açılıp incelenmesi. O. patolojik anatominin temelidir. Aynı zamanda adlî tıpta karşılaşılan problemleri çözmek için başlıca yoldur. Hekimler, her zaman O.'nin gerektiğini anlamışlarsa da, büyük engellerle karşılaşmışlardır. O.'nin genel insanî bir yararlığı vardır. Çağımızda patolojik irsiyetin kanunları daha iyi bilindiğine göre, teşhisin doğrulanması ölümün yakınlarını ilgilendirir. O. ne kadar erken yapılırsa, vereceği bilgi o kadaı yararlıdır.

O. yapmak için insan bedeninin iç boşlukları açılır ve içindeki organlar incelenir. Bu dört boşluk şunlardır: Kafa tası (cranium), arka (rachis), göğüs (pectus) ve karın (abdomen). Her O.'den önce, beden dikkatle incelenmelidir. Sonra meydana konulan organlar da dikkatle incelenir. Tespit edilen anomaliler kaydedilir. Bu araştırmalardan sonra en ilgi kısımlar mikroskop altında incelenmelidir (histolojik araştırma). Nihayet adlî tıpta organlarda bulunabilecek zehirler de araştırılmalıdır (toksikolojik araştırma).

OTRANTO, İtalya'nın güney - doğusunda, Lecce provincia (vilâyet)'sında, Salento yarımadasında, 70 km enindeki O. boğazı kenarında bir küçük liman. Nüfusu 4 500 (1969), denizden yüksekliği 15 m'dir.

Hydros adındaki Yunan yerleşme yerinin üzerinde kurulan şehircik, Romalılar zamanında Hydrantum adını taşımış ve Epiros'a giden gemi yolunun üzerinde önemli bir liman olmuştur. Orta Çağ'ın başlarında O. Bizans'a bağlı bir idare merkezi idi. 1080'de Normanlarca zapt edilmiş, 1480'de de II. Mehmed'in ordusu tarafından tahrip edilmiştir. Bugüne kadar kalan kalın şehir duvarları eski O.'nun büyük önemini göstermektedir. Kıyı boyunca uzanan bataklıklar O.'yu sıtma tehdidi altında bırakarak şehrin gerilemesine sebep olmuş, ama bataklıkların kurutulması sonucunda O. tekrar gelişmeye başlamıştır. 1080'de Roman üslûplu katedralin inşâsına başlanmıştır. Bu, üç navis'li, eski zaman sütunlarıyla süslü bir bazilika'dır. Bu bazilika 1480'de geniş ölçüde tahrip edilmiş, âhengini bozan birkaç onarım teşebbüsünden sonra eski hâlini bulmuştur. Bütün kilise boyunca uzanan senbolik şekiller gösteren yer mozaiki büyük bir şâheserdir. 1163 - 1166 yıllarında yapılan mozaikler Pantaleone adında bir papazın eseridir. Silindir şeklinde köşe kuleli kale 1485 - 1498 yıllarında Aragon'lu Alfonso tarafından yapılmıştır. İki Sicilya krallığının Apulya'nın Salento yarımadasındaki vilâyeti Terra d'O. (O. toprağı) adını almıştır. O. boğazında, 27 Nisan 1915'te Fransız zırhlı kruvazörü (Léon Gambetta" Avusturya - Macaristan'a bağlı denizaltılarca batırılmıştır.

O.'da 14 Mayıs 1917'de, Miklós Horthy'nin kumandası altında, Avusturya - Macaristan'a âit üç kruvazör ve iki destroyer düşman ablukasını yarmıştır. Napoléon, Fouché'ye duc d'Otrante (O. dukası) unvânını vermiştir. (V. Örs)

OTRANTO SEFERİ, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde biri 1480 yılında, Fâtih devrinde yapılıp İtalya seferi, diğeri de Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 1537 yılında yapılıp Pulya Seferi olarak bilinen iki askerî harekât.

I. Otranto Seferi: Fâtih Sultan Mehmed, uzunca bir süre alan Venedik Savaşı'na Osmanlı Devleti için uygun bir anlaşma ile son verdikten sonra, tasarılarına İtalya'nın fethi konusunu almıştı. İtalya'da görevlendirdiği câsuslardan bu ülkenin durumunu iyice tahkik ederek öğrendiği gibi, İtalya serhaddinde bulunan komutanlarından da aldığı raporlar da onu, bu tasarıyı ele almağa yöneltiliyordu. Bu komutanlardan Bosna Sancağı İskender Bey, padişahın dikkatini bilhassa Pulya (Puglia) üzerine çevirmekte idi. İskender Bey, verdiği raporda "amma şol Pulya memlektünün balı çok, arusı azdur. Etrafdan ol memlekete hep tama'iderler. Bolay ki, Hak Taâlâ devletlü padişaha müyesser idivire..." diyerek, görüşünü ve seferin kolayca sonuçlanacağını ileriye sürmekte idi. Selânik Sancakbeyliği'nden Avlonya Sancakbeyliği'ne nakl edilen Gedik Ahmed Paşa da (b. bk.), padişahtan Pulya üzerine sefer açılması için müsâade istemekte idi. Bu suretle tasarlanan İtalya fethi, Pulya'da üslenecek Türk kuvvetleri ile, birkaç yıl içinde sonuçlandırılacaktı. Bu maksatla, 1479 yılında, seferin ilk safhası olmak üzere, Gedik Ahmed Paşa, Zanta, Kefalonya ve Ayamavra adalarının fethini tamamladı. Avlonya limanı, İtalya kıyılarına çıkacak Türk kuvvetleri ve donanması için, bir üs hâline getirildi. Ertesi yılın 26 temmuzunda Gedik Ahmed Paşa, 28'i kadırga olmak üzere, 132 gemi ve 4 000 atlı ile İtalya sâhillerine yöneldi. Osmanlı donanması her ne kadar Brindizi (Brandisio) limanını hedef aldı ise de, bu limana 10 mil kalınca çıkan bir rüzgârla güneye sürüklendi ve, 28 temmuz günü, Türk kuvvetleri, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan, Otranto (Taranto) kıyılarına çıkmağa muvaffak oldular. Gedik Ahmed Paşa, Napoli

Krallığı'nın veliahdi Alphons'u geri çekilmeğe mecbur ettikten sonra O. kalesini feth etti. Ardından, civarındaki kaleleri de ele geçirerek, Mora Sancakbeyi Mustafa Bey'le birlikte yaptıkları akınlar sonunda, İtalya'da büyük endişelere sebeb oldu. Bu durumda Avrupa kırallarından yardım isteyen Napoli kıralına dâmâdı Macaristan kıralı Mathias derhâl cevap verdi. Magyar Balazs komutasında 600 kişilik bir kuvveti, başka bir söylentiye göre de 2 000 seçme atlıdan oluşan bir birliği İtalya'ya gönderdi. Gedik Ahmed Paşa ise, bu arada, O. kalesini tahkim ederek sağlam bir üs meydana getirmişti. Fakat Fâtih'in 19 Mayıs 1481'de ölümü, İtalya Seferi'nin kaderini değiştirdi. Yeni hükümdar II. Bâyezîd'in Gedik Ahmed Paşa'yı kardeşi Sultan Cem'in çıkardığı saltanat mücadelesinde görevlendirmek üzere geriye çekmesi, seferin duraklamasına yol açtı. O.'da Mustafa Bey komutasında kalan Türk kuvvetlerinin desteklenmemesi yüzünden Macar atlılarının karadan, Kalabriya dukasının ise Aragon ve Napoli gemilerinden 40 parçalık bir filo ile denizden yaptıkları kuşatma sonunda 10 Eylül 1481'de O. kalesi teslim olmak zorunda kaldı. Esir edilen Türk askerlerinin hepsinin öldürüldüğü iddiâsı yanında, bunların Kondotier olarak Napoli kıralı emrine girdikleri söylentisi de vardı. Ama Topkapı Sarayı arşivindeki bir belge, II. Bâyezîd'in, Napoli kıralı Ferdinand'a bir elçi göndererek, tutsak alınan Türkler'den başka, O.'da kalan silâh ve cephaneyi de geri istediğini; bundan telâşa kapılan kıralın, Gedik Ahmed Paşa'yı da aracı koyarak, Pâdişahın isteklerine râzı olduğunu belirtmektedir (Belge 3 972).

II. Otranto Seferi : Kanûnî Sultan Süleymân'ın, 1536'daki Irâkayn Seferi'nden sonra ele aldığı bu tasarı, yine İtalya fethini hedef almış bulunmaktadır. Kanûnî, bu maksadla Fransa ile gizli bir de anlaşma yaparak, İtalya'daki devletçikleri kuzeyden Fransa eliyle sıkıştırmayı da tasarlamıştı. Bu tasarı, iki kademeli olarak geliştirilmiştir. Birinci kademede, bilhassa Devletin Hıristiyan Arnavutlarının Osmanlı idâresine bağlanmaları sağlanmış; Kanûnî, Avlonya üssüne geldiği zaman, burada 280 parça gemi, 4 000 yeniçeri, 600 topçu ve 10 sancak beyi kuvvetleri ile toplanmış bulunuyordu. İtalya'ya geçecek kuvvetlerin başına Üçüncü vezir Lûtfi Paşa, deniz kuvvetlerine de Barbaros Hayreddin Paşa komuta edeceklerdi. 23 Temmuz 1537'de Lûtfi Paşa, yanında Rumeli Beylerbeyi Mahmud Paşa olduğu hâlde, İtalya sahillerine çıktı. Castro ve O. kalelerini bir anda feth ederek, otuz kadar müstahkem mevkî'i düşürdü. Böylece Osmanlı kuvvetleri, ikinci defa İtalya topraklarında bir köprü başı kurmuş oldular. Ancak, bu sırada, Fransa'nın, Alman imparatorluğu ile anlaşarak, İtalya Seferinden vazgeçmesi, Papa III. Paul'ün ısrarları ile, imparatorluk filoları amirali Andrea Doria'nın Venedikliler'i Osmanlı devletine tecâvüze teşvik etmesi, Kanûnî'nin, uyguladığı politikada değişiklik yapmasına sebeb oldu. Padişah, İtalya fethi tasarısını kaldırarak Venedik'e savaş açmakla, 13 ağustosta, Lûtfi Paşa'yı ordusu ile birlikte O.'dan geri çekti. Yeni hedef olarak Korfu adası seçilmiş olduğundan, bundan sonra seferin adı, Korfu Seferi olarak değişmiş oldu. (İ. Parmaksızoğlu)

OTRAR, Seyhun (Sır - deryâ) ırmağının kollarından Arıs suyunun bu ırmağa karıştığı yerde, ırmaktan 2 mil kadar uzaklıkta kurulmuş eski bir Türk şehri. Çok eski zamanlardan beri, Ürgenç'ten Hanbalık'a uzanan büyük kervan yolu üzerinde Ürgenç, O., Almalık, Kamsu, Kançu ve Hanbalık gibi konak yerlerinden biri olmakla, mühim ticarî merkezlerden biri sayılıyordu. Bu yol üzerinde kurulan ilk şehir, Kadar idi. Bunun yanı başında ortaya çıkan Fârâb (b. bk.), daha sonra değer kazanmıştır. Ancak O.'ın Kadar'ın veya Fârâb'ın yerinde kurulmuş olup olmadığı, arkeologlar arasında henüz çözülmüş değildir. Genellikle, O.'ın eski Fârâb'ın yerini aldığı kabûl edilir. O.'ın adına, kaynaklarda, ilk def'a Abbâsîler devrine âit metinlerde tesâdüf edilir. Halife el - Me'mûn zamanında Fârâb ve Fârâbî'nin yetiştiği kasaba olan Vâsic'in hâkimi Otrar - Bende halifeye bağlılığını arz etmekle, İslâm dini de, İstîcâb ile birlikte bütün bölge halkı arasında yerleşmeğe başlamış oldu. Ancak, İslâmiyetin O.'da kesinlikle tutunması, Sâmân - oğulları devrinde, 840'da, Nûh b. Esed'in bölgeye hâkim olması ile mümkin olmuştur. Daha sonra Oğuz boylarının yerleştiği bölgelerden biri olan O., Selçuklu hâkimiyeti süresince, Karaçuk adı ile de tanınmıştı. Horasan Selçuklu devletinin çökmesi üzerine bir süre Kara - Hıtayların egemenliğine giren O.'ı, 1210'da, Muhammed Hârezmşah ele geçirmişti. Böylece, Hârezmşah'lar devletinin idâresine giren O., İsfîcâb ile birlikte, bu devletin doğu sınırları üzerinde bir ticaret şehri olarak gelişti. Kaynaklara göre bütün halkı, Şâfiî mezhebinde olup, 70000'i bulmuştu. Tâceddin Bilge Han yönetiminde bulunan şehir, 1218'de, Cengiz Han'ın sermaye koyduğu bir kervan ile 450 kadar Müslüman tüccarın şehre gizlice girmesi ile kaderinin en ağır darbesini yedi. O. Muhâfızı Gayır Han İnalcık'ın, Moğol devleti hakkında bilgi toplamak için bu tâcirleri önce tevkif edip sorguya çekmeğe kalkışması ve sonra da öldürmesi, bir söylentiye göre de kervandaki mallara tama'ederek sözü edilen tüccarların hepsini telef eylemesi, Moğol ordularının önce O.'a ve ardından da Hârezmşahlar ülkesine saldırıya geçmelerine vesile teşkil etti. Gayır Han İnalcık, O.'ı büyük bir cesaretle müdafaa etti. Kasaba, aylarca süren kuşatmadan sonra, düştü. Şehirdeki Hârezmli askerlerden başka, ele geçen bütün O. halkı da öldürüldü. Moğollar, sâdece, şehirdeki san'atkârların hayatlarına dokunmamışlar, onları alıp Karakurum'a götürmüşlerdi. Şehirde en son iç kale düştü ve Göksaray'da yakalanan Gayır Han öldürülmek üzere Cengiz Han'ın yanına gönderildi. Moğolların Mâverâünnehr, Horasan ve İran'a hâkim olarak yerleşmeleri ve kanlı savaş hareketlerinin sona erip sükûnun avdet etmesi üzerine O., öteki Mâverâünnehr ülkeleri gibi, Mahmud Yalvaç'ın (b. bk.) genel valiliğine bağlanmıştı. Şehir, gerek Mahmud Yalvaç, gerek oğlu Mes'ud Bey devirlerinde (1253) yeniden onarılmış, câmi ve medreselerle süslenmişti. Batu Han zamanında Altun - Ordu imparatorluğuna katılan O., 1266'ya doğru, Çağatay Han'ın oğlu Algu tarafından feth edilerek Çağatay imparatorluğuna bağlandı. Ancak, bu harekât sırasında da, epeyice tahribâta uğradı. Daha sonra Ak - Orda hanlarının yönetimine giren O., bilhassa Erzen Han (öl. 1320) zamanında yapılan inşâatla, büyük bir şehir görünüşü aldı. 1374'te Urus Han'a karşı Tokhtamış'ı tutan Timur, O.'ı bu genç hükümdâra armağan etmişti. Ama bir süre sonra Timur ile Tokhtamış arasında anlaşmazlık belirince, 1388'de, Timur'un oğlu Ömer Şeyh O.'ı yeniden işgal etti. 1391'de ise O. ve çevresi Timur ile Altun - Ordu hükümdârı Tokhtamış arasındaki savaşlara bir kere daha sahne oldu. Bundan sonra Timur'un hükmü altına giren O., onun Çin seferine giderken 19 Ocak 1405'te burada ölmesiyle, bir kere daha alınır. Timur'un ölümünden sonra, Ebû'l - Hayr Han yönetimindeki (1412 - 1462) Kazak ve Kırgızlar'dan oluşan Özbeg uruglarının saldırılarına uğrayan O., bir süre Ulug Beg tarafından savunulmuşsa da,

onların eline düşmekten kurtulamamıştır. Bundan sonra Orta Asya Türk Tarihinde görülen Özbegler, Şeybanlılar, ard arda doğup batan Ordalar ve Hocalar arasındaki mücadelede O. gittikçe gerilemiş, ticarî ve iktisadî faaliyet Ruslar'ın kurdukları Türkistan ve Kazaklar'ın merkezi Çimkent şehirlerine kaymakla, terk edilerek harâbe hâline gelmiştir. Bugün Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Güney Kazakıstan bölgesinde bir harâbedir. O., Orta Çağ'da Fârâbî ve Mecdeddîn Tabîb gibi büyük fikir adamlarını yetiştirmekle de ün yapmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

OTTAWA, Kanada'nın başkenti. Nüfusu 350 bin dolayındadır (Çevresiyle 600 bin). Büyük Vistoria gölünden çıkan Ottawa nehriyle Rideau nehrinin birleştiği yerde kurulan O.'nın yüz yıllık bir tarihi vardır.

19'uncu yüzyılın başlarında küçük bir kasaba olan O. kısa sürede gelişti ve bölgenin ticaret merkezi hâline geldi. Şehirde fabrikalar, büyük ticarethâneler, san'at yapıları ve bir de üniversite vardır. O.'nın Kanada başkenti olması bir tartışma sonucudur.

OTTAWA : Kanada parlemento binası

Kanada'da biri Fransız, öteki İngiliz olmak üzere iki bölge bulunuyordu ve her iki bölge başkentin kendi sınırları içinde olmasını istiyordu. Buna göre, Toronto ve Montréal başkent olma tartışması içindeydiler. O sırada İngiltere tahtında bulunan Kraliçe Victoria, sınır üzerindeki O.'yı başkent ilân etti.

OTTO I., Yunan kralı (1832 - 1862). Bavyera kralı I. Ludwig'in ikinci oğlu (Salzburg, 1815 - Ramberg, 1867). 1832'de Yunan millî meclisince kral seçilmiş ve 1836'da Oldenburg prensesi Amalie ile evlenmiştir. 1844'te bir askerî hükûmet darbesi sonucunda bir anayasa ilân etmek zorunda kalmıştır. Kırım harbi esnasında Tesalya ile Epiros'u kazanmağa çalışmıştır. Ekim 1862'de çıkan ihtilâl sonucunda tahtını kaybetmiştir. (V. Örs)

OTUZ BİR MART VAK'ASI, M. 13 Nisan 1909 günü İstanbul'da başgösteren askerî ayaklanma. O. M. V.'nın hazırlanışı, teşvik ve tertipçileri kesinlikle aydınlanmamıştır. Osmanlı tarihinde görülen daha önceki ayaklanmaların tersine, âsî askerler, saraya ve devrin pâdişâhı II. Abdülhamîd'e karşı olmadıkları hâlde, olayın akışı sonunda, fırsatı değerlendiren II. Abdülhamîd'e karşı olanlar, onun saltanattan ayrılmasını sağlamışlardı. Ayaklanma, Rûmî 31 mart günü patlak verdiğinden, ayaklanan askerin başında da Kabakçı Mustafa veya Patrona Halîl gibi bir tertipçi ve idareci bulunmadığından, olayın adı günün tarihi ile tescîl edilmiştir. Çeşitli siyasî ihtirasların çarpıştığı bir ortamda, kendi çıkarlarını hâkim kılmak isteyen politikacıların, bilgisiz ve görgüsüz askerleri, medrese öğrencilerini, mollaları, Rum ve Ermeni'leri birbirlerine karşı kışkırtma yolundaki çabaları ile O.M.V.'nın patlamasına yardımcı olmuştur. Bu kışkırtmalarda hedef olarak da bir yandan, ikinci Meşrûtiyet'in ilânında rol oynayan, tabiî olarak meclislerde ve hükûmetler üzerinde bir baskı unsuru hâline gelen İttihad ve Terakkî Partisi, bir yandan da 33 yıllık mutlak rejimi ile muktedir bir hükümdâr olduğu bilinen ve hâlâ çekinilen bir güç olarak tasavvur edilen II. Abdülhamîd seçilmişti. Meşrûtiyetin ilânından sonra, Abdülhamîd, meşrûtî bir hükümdar sıfatını almakta başarılı olmuştu. Ayaklanmanın çıktığı âna kadar, karşılaştığı muhâlefet üzerine, anayasanın kendisine tanıdığı harbiye ve bahriye nâzırlarını seçme hakkı üzerinde bile ısrâr etmemiş, meclislerin irâdesine ters düşmeyi, hükûmet ve hükûmeti dışarıdan destekleyip kontrol eden İttihad ve Terakkî Partisi ile çatışmayı hem durumu, hem uzak görüşlülüğü, hem de günün şartları dolayısıyle uygun görmemişti. Onun meşrûtî rejime gösterdiği bu yaklaşıma karşılık, kendisine kin ve düşmanlık besleyenler, mutlakıyet döneminde çeşitli sebeblerle tazyîk altında kalmış olanlar ve nihayet Abdülhamîd'in meşrûtî rejime sadakatinden şüphe edenler ve onun kitle üzerinde hâlâ devam eden nüfûzu ile ilk fırsatta eski rejime döneceği kanaatini besleyenler de II. Abdülhamîd'in tahttan indirilmesini gerekli görüyorlar, bu yolda sözle ve basınla durmadan propaganda yapıyorlardı. 24 temmuz (10 temmuz) 1908 günü ilân edilen meşrûtiyetin getirdiği serbestlik, bu çatışmaları kızıştırmak için iyi bir ortam da hazırlamış oldu. Hele seçimler yapılıp meclisler açıldıktan sonra mücâdele daha da sertleşti ve gerginleşti. İttihad ve Terakkî Partisi'ne muhâlif olanların başında, Prens Sabâhaddin Bey'in başkanlığında bulunduğu Ahrâr Partisi geliyordu. 14 Eylül 1908'de kurulan bu parti, daha önceki Adem-i merkeziyyet ve Teşebbüs-i Şahsî ve Meşrûtiyet Cem'iyyeti'nin gelişmesinden doğmuştur. Bu parti ile 2 Eylül 1903'de kurulan Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmâniyye Cem'iyyeti başlangıçta İttihad ve Terakkî Cem'iyyeti'ni desteklerlerken, sonra muhâlefete geçmişlerdi. Bunların yanında Arnavut Başkım Kulübü, Ermeni Daşnaksotyan, Fedakârân-ı Millet, Kürt Teâvün Kulübü, Rum Cem'iyyet-i Siyâsiyyesi, Osmanlı İtidal Fırkası gibi kulüp, cemiyet ve fırka adı altında faaliyete geçen siyâsî kuruluşlar da vardı. Bunlar bir yandan hükûmetle, hükûmeti destekleyen İttihad ve Terakkî Partisi ile uğraşırken, bir yandan da temsîl ettikleri toplulukların millî istiklâl ve devletlerini kurmak için en büyük engel olarak gördükleri II. Abdülhamîd'in düşürülmesi yolunda devlet başkanlığı (Makam-ı saltanat ve hilâfet) makamını tahkire kadar giden aşırı yayınlarda bulunuyorlardı. İttihad ve Terakkî Partisi ise Sultan Abdülhamîd'e karşı kararsız bir tutum içindeydi. Partide onun saltanatta kalmasını isteyenler olduğu kadar, ona güven duymayanlar da vardı. Bunun bir sonucu olarak da, partinin yayın organları olan "Tanîn" ve "Şûrâ-yi Ümmet" gazeteleri padişâha ağır ithamlı yayınlar yapabiliyordu. Mevlân - zâde Rif'at'ın yayınladığı "Serbestî", Murad Bey'in gazetesi "Mîzân", Ali Kemâl'in başında bulunduğu "Ikdâm" ise hücumların en ağırlarını yapmakta sakınca görmüyordu.

Genellikle Batı yayınlarından ilhâm alan bu parti, kulüp, cemiyet ve yayın organları dışında kalan ve muhafazakâr çevreyi temsîl eden softalar, mollalar ve dersiâm efendiler de kendi aralarında teşkilâtlanmışlardı. Dersiâm Tokatlı Mustafa Sabrî'nin başkanlık ettiği Cem'iyyet-i İttihâdiyye-i İlmiyye, Fedâkâran-ı Millet Cem'iyyeti yanında, Kıbrıslı Dervîş Vahdetî ile Bedîüzzaman Saîd-i Nûrsî'nin geliştirdiği İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyyeti ve onun yayın organı olan "Volkan" gazetesi ise şerîat ve din temalarına dayalı olarak yaptığı yayınlarla dindâr zümreleri, askerleri heyecana getirmekte idi.

Basında ve siyasî ortamda bu karışıklık gittikçe şiddetlenerek devam ederken İttihad ve Terakkî Partisi'nin telkîniyle hükûmetlerin aldığı ve sosyal hayatı etkileyen kararlar da O. M. V.'nın çıkmasında rol oynamıştır. Bunların başında geçen dönemin (devr-i sâbık) ileri gelenlerinin tasfiyesindeki aşırılıklar yer alır. Saray'a mensup 390 yâverden 360'ının tasfiyesi buna örnek olarak gösterilebilir. Jurnalciler ve saltanat bendeleri tasfiye edilirken ortaya birden bire bir partizanlık cereyanı çıktı. Bu yüzden İttihad ve Terakkî'ye mensub olmayan pek çok kişi de tasfiyeye uğradı. Bunu orduda yapılan tensîkat izledi. Kazanılan hakların (rütbelerin) indirilişinde gösterilen aşırılıklar, hele alaydan yetişmiş subayların açığa alınmaları büyük hoşnutsuzluklara yol açtı. Aynı zamanda o tarihe kadar akerlik hizmetinden muaf tutulan Dersaâdet (İstanbul) doğumlular ile talebe-i ulûm'un kur'aya yâni, askerlik hizmetine katılma mecburiyetinin konması, yeni bir gayr-ı memnunlar zümresi oluşturdu. Bunların yanında 5 ekim'de Bulgaristan prensi ve Doğu Rumeli umûmî valisi Prens Ferdinand'ın Tırnova'da Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etmesi, 6 ekim günü Avusturya - Macaristan imparatorluğunun Bosna ve Hersek eyâletini ilhâk ettiğini bildirmesi, 12 ekimde de Girit halkının Yunanistan'la birleştiklerini duyurmaları, 6 kasımda ise Adakale'nin Avusturya askerlerince işgal edilmesi gibi birbiri üstüne gelen olaylar, halk efkârını sarsmıştı. Hükûmetin bunlar karşısında protestolarla yetinmesi, İttihad ve Terakkî Partisi'nin ise bir dizi mitinglerden fazla bir cehd gösterememiş olması, halk arasında bu partinin ve mensuplarının vatan hâini oldukları propagandasına yol açmış oldu. Öte yandan Harp Okulu öğrencilerinin okul komutanını protesto etmeleri, İkinci Ordu subaylarının askerî ta'lim ve hizmetleri öne sürerek dinî ibâdetleri engellemeye kalkışmaları ise, sâde vatandaşlar arasında dîne karşı hareketler olarak propaganda ediliyordu. Bu sırada Sadrâzam Kâmil Paşa'nın kabinede bâzı tasarruflara girişmesi, harbiye ve bahriye nâzırlarının değiştirilmeleri, bunun da pâdişâh tarafından kabûl edilmesi, 11 Ocak 1909'da toplanan Meclis-i Meb'ûsân'da meşrûtiyete indirilen bir darbe olarak nitelendirildi. Ardından meşrûtiyeti korumak için Rumeli'nden getirilen Avcı taburlarının geriye gönderileceği haberi yayıldı. Bunu da II. Abdülhamîd'in tahttan indirileceği söylentileri izledi. Kâmil Paşa buhrânı savsaklayarak geçirmek istedi; fakat, Nâzım Paşa'nın harbiye nâzırlığı'na ta'yîninde pâdişâhın ikazına rağmen ısrâr etti. Bunun üzerine Meclis, Kâmil Paşa'ya güvensizliğini belirtince kabine de düşmüş oldu. Hükûmeti, Hüseyin Hilmi Paşa kurdu. Siyasî buhran devam ederken Dr. Rızâ Nûr, Ali Kemal, İttihad ve Terakkî'nin hükûmete müdahalesini sert bir dille halka aksettiriyorlardı. Bu sırada faaliyete geçen İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyyeti de başka bir yönden hücuma geçmişti. Yıldız sarayını korumakla görevli Arnavut ve Arab taburlarının memleketlerine gönderilmesi, yerlerine avcı taburlarının yerleştirilmeleri, büyük gürültülere yol açtı. Şehzâdebaşında kadro dışı kalan subayların, Saîd-i Nûrsî ve Dervîş Vahdetî'nin tertip ettikleri mitingler, Fâtih, Bâyezid ve Ayasofya câmilerinde vâız efendilerin sorumsuzca siyasî konuşmalar yapmaları, Mevlân - zâde Rif'at ve Ali Kemâl'in Aksaray'da verdikleri konferanslar, 6 nisanda "Serbestî" başyazarı Hasan Fehmi'nin Köprübaşı'nda öldürülmesi, havayı iyice gerginleştirmiş ve büyük gösterilere yol açmıştı. Raûf Bey'in hâtıralarında ileri sürdüğüne göre, Seniha Sultân'ın oğlu Prens Sabâhaddin Bey'in Ahrâr Partisi, Patrikhâne ve Rum Cem'iyyet-i Siyâsiyyesi ile işbirliği yaptığı hâlde, İstanbul'daki seçimleri kaybetmişti. Bu durumda Sabâhaddin Bey, süt kardeşi Fazlı Bey aracılığı ile avcı taburları çavuşlarından Hamdi Çavuş'la irtibat kurmuş ve hürriyeti savunmak için getirilen bu taburları İttihad ve Terakkî Partisi aleyhinde kışkırtmayı başarmıştır. Öte yandan İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyyeti mensupları da avcı taburları arasına sızmış bulunuyorlar ve telkinlerini devam ettiriyorlardı. Bu karışık ortamda Hamdi Çavuş, bölük emîni Mehmed ve Kamacı Ârif adındaki sergerdeler, kendilerine bağladıkları askerlerle 13 nisan salı gecesi önce kışladaki subaylarını tevkif ettikten sonra öteki kışlalardaki askerleri de kendilerine katmışlar ve gece yarısından itibaren şerîat isteriz sesleriyle Ayasofya'da Meclis-i Meb'ûsân önünde toplanarak havaya silâh atıp gösteriye başlamışlardı. Ayasofya meydanında toplanan asker başlangıçta birkaç yüz neferden ibaretti. Bunlar ahaliye şerîat isteyenler meydana toplansın, istemeyenler dışarıda kalsın diyerek halkı da kendilerine uydurmaya kalkıştılar. Softaları, talebe-i ulûmdan bir kısmını ve alaylı subayları aralarına alınca da isteklerini arttırmaya başladılar. Bu arada İkinci Fırka ile bir istihkâm, iki piyâde taburu da âsî askerlere katıldı. Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa olayı zabtiye nâzırı Sâmi Paşa'dan öğrenmiş ve o sabah saat 12'ye doğru durumu II. Abdülhamîd'e bildirmişti. Büyük bir telâşa kapılan hükümdâr olayın mahiyetini ve gelişmesini dikkatle izlerken tarafsız kalmıştır. Bunda ayaklanmanın kendisine yönelik olmadığına kanaat getirmiş olması da rol oynamıştır. Ayaklanan askere karşı ne pâdişah, ne de Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti zevrî bir tedbir almış fakat, başta Şeyhulislâm Zıyâeddin Efendi, Ders Vekîli Hâlis Efendi, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Cevad Bey, Harbiyye Nâzırı Gazî Edhem Paşa ve diğer nasîhatçılarla işin kan dökülmeden bastırılması cihetine gitmişlerdir. Hüseyin Câhid Yalçın, O. M. V.'nın Abdülhamîd tarafından tertiplendiği kanaatiyle onun gerek basına yaptığı, gerek Başkâtip Cevad Bey'le Meclis-i Meb'ûsân önünde âsî askere nasîhat yollu ve aflarını hâvî idâresini meşrûtiyet rejiminin tasfiyesi gibi değerlendimişse de, O. M. V. hakkında hâtırâtı yayınlanan Cevad Bey başta olmak üzere, Ali Fuad Türkgeldi, Tal'at Paşa, Meclis başkanı Ahmed Rızâ Bey, maârif nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi gibi olayı yaşamış olanlarla bu konuda çeşitli kaynaklardan bilgi derleyen İbnü'l - Emin Mahmud Kemal (İnal) gibi araştırıcılar onun olayla ilişkisi olmadığı sonucuna varmışlardır. Âsîler, Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa'yı, Meclis başkanı Ahmed Rızâ Bey'i istemiyorlar, İttihad ve Terakkî Partisi mensuplarının sürgün edilmelerini, alaydan yetişme subayların tekrar orduya alınmalarını teklif ediyorlardı. Bu karışıklık sırasında da Meclis'e gelen adliye nâzırı Nâzım Paşa ve milletvekillerinden Emîr Şekîb Arslan yanlışlıkla vurulmuş, Âsâr-ı Tevfik süvârîsî Ali Kabûlî Bey de âsî asker tarafından yakalanarak önce Yıldız sarayına götürülmüş, sonrada Pâdişâhın emri üzerine karakola teslîm edilmek üzere gönderilirken âsîler tarafından linç edilmişti.

Ayrıca İttihad ve Terakkî merkezi, partinin yayın organları olan "Şûrâ-yi Ümmet" ve "Tanîn" gazeteleri idârehâneleri de tahrîb edilmişti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadâretten istîfâsı üzerine görevi yüklenen Tevfik Paşa kabinesi ise Anadolu ve Rumeli'deki İttihad ve Terakkî kulüplerince protesto edilerek tanınmamıştı. İttihadçı milletvekilleri birer kenarda saklanmışlar, Meclis üyeleri ise çoğunluk olmadığı halde 80 oyla Rif'at Bey'i başkanlığa seçmiş ve olay süresince "Volkan" gazetesinin bütün ısrarlarına rağmen açık kalmıştı. O. M. V.'nı Selânik parti merkezi, İsmâil Canbulat "meşrûtiyet mahvoldu" ibaresiyle bir telgrafla duyurunca, Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa yaptığı bir toplantı sonunda, İstanbul'a güvenliği sağlayacak bir kuvvetin sevkedilmesi kararı alınmıştı. Hüseyin Hüsnü Paşa öncülüğünde sevkedilen bu kuvvetlere daha sonra "Hareket Ordusu" adı verilmiştir. Edirne'deki İkinci Ordu'nun da katılmasıyla İstanbul önüne, Ayastefanos (Bakırköy)'a ulaşan Hareket Ordusu ile İstanbul'u elinde tutan âsî Birinci Ordu efradının çarpışmaması için II. Abdülhamîd kesin tavır takınarak Hareket Ordusu'nun şehre girmesini ve kışlalar ile şehri kontrol altına alınmasını mümkin kılmıştı. Gerçi Taşkışla, Harbiye ve Selimiye gibi kışlalarda ufak tefek çatışmalar olmuşsa da düzen kolaylıkla sağlanmış ve âsî asker tecrîd edilerek sorun askerî yönden kapanmıştı. Siyasî yönden ise, Hareket Ordusu Bakırköy'e varınca orada toplanan âyân ve meb'uslar Yat Kulüpte Meclis-i Umûmî-i Millî hâlinde Âyân reîsi Saîd Paşa'nın başkanlığında toplanmışlardı. Meclisin, olay ve II. Abdülhamîd üzerinde vardığı genel kanaat, meşrûtiyet rejiminin sürdürülebilmesi için padişahın hal'i merkezinde oldu. Meclis'in Ayasofya'daki binasında 34 âyân ve 240 milletvekili ile 27 nisan günü yaptığı ortak toplantıda oy birliği ile II. Abdülhamîd'in hal'ine karar verildi. Halbuki Hareket Ordusu şehre girmeden önce, Âyân reîsi Saîd, İkinci reis Gazî Ahmed Muhtar, Meclis-i Meb'ûsân Reis Vekili Tal'at ve Hareket Ordusu komutanı Mahmud Şevket Paşalar, Sadrâzam Tevfik Paşa'ya gönderdikleri ayrı ayrı telgraflarla padişaha tahtı ve saltanatı hakkında te'mînât vermiş bulunuyorlardı. Bazı yazarlar hal'kararının Yat Kulübü toplantısında alındığı ve padişahı bu telgraflarla oyaladıkları görüşündedirler. Böylece O. M. V.'nın en büyük sonucu alınmış oldu. O. M. V.'nın başlıca müşevviklerinden olan ve ayaklanma günü deniz kuvvetlerini de buna katılmaya bizzat tahrîk eden Prens Sabâhaddin ise, annesi Senîha Sultân'ın yeni hükümdâra yaptığı müracaat üzerine bir daha İttihad ve Terakki Partisi ile çatışmamaya söz vermek suretiyle (bu sözünü hiç bir zaman tutmıyacaktır) tutuklu bulunduğu Harbiye Nezâreti'ndeki odasından serbest bırakılmıştı (İ. Parmaksızoğlu)

OTUZ YIL SAVAŞLARI, Avusturya Habsburgları'yla Alman hükümdar ve şehirlerinin Avrupa'nın kuvvet dengesi için yaptıkları ve yaklaşık 1610 - 1660 arasında süren elli yıllık mücadelenin 1618 - 1648 arasındaki kısmı için kullanılan ve pek doğru bir fikir vermeyen isim.

O. Y. S.'nın Alman tarihçileri tarafından çizilen İngiliz ve Amerikan ilim adamlarının çoğu tarafından münakaşa edilmeden kabûl edilen genel manzarası şöylece özetlenebilir: 1. Savaş 1618'deki Bohemya ihtilâlinde başlayan, 1648'deki Westphalia barışı ile son bulan bir tek savaştır ve sürekli ve münhasıran Alman topraklarında geçmiştir. 2. 1520'de Alman ve İsviçre Reform'unun sebeb olduğu en büyük din savaşıdır. Danimarka, İsveç, Fransa, İspanya gibi Alman olmıyan kuvvetler kendi siyasî istikballeri için savaşmıştır. 3. Alman ekonomisini tamamen mahvetmiş, geride nüfusunun üçte birini, bâzı yerlerde yarısını, hattâ dörtte üçünü kaybettirmiş bir sefalet yuvası bırakmış; Almanya'nın entelektüel, artistik ve manevî hayatına öldürücü bir darbe olmuştur.

Bunların her biri teker teker münakaşa edilebilir.

Bir defa aralıksız bir tek savaş değil, muhtelif zamanlarda, muhtelif aralıklarla Avrupa'nın muhtelif yerlerinde yapılan bir düzine kadar savaş söz konusudur. Savaşa muhtelif ülkeler, muhtelif maksatlarla katılmış; savaşlar arasında yıllarca süren sulh ve sükûn dönemleri olmuştur.

Ayrıca Alman Protestanlar'ı ile Katolikler'i arasındaki dinî ayrılık, ayrılması imkânsız şekilde politik konsitüsyonel meselelerle ilgilidir. Herhangi bir harekete yol açan mülâhazalarında dinî, siyasî, hukukî, ekonomik şartlardan hangisinin hangi oranda etkili olduğunu kestirmek imkânsızdır. Dinî mülâhazalar, her zaman değilse bile çok defa sadece ideoloji ve propaganda zeminini hazırlamıştır. Alman olmıyan kuvvetlerin savaşlara katılması, Almanya'nın Avrupa'nın kalbindeki stratejik durumu dolayısıyledir. Öyle önemli faktörler vardır ki, din sebebi olmasa da, başlı başına bunlar savaşa yol açabilirdi. Meselâ Bohemya (Çekoslovakya) kralı, aynı zamanda Tuna, Alpler ve Yukarı Rhine üzerinde hânedânının eski mirasının hâkimi olan Avusturya Habsburgları'nın başı, aynı zamanda Batı Roma İmparatoru'ydu ve bütün Reich'ın yahut imparatorluğunun yani bütün Alman prenslerinin metbû hükümdârıydı. Alman prensleriyse, onun otoritesinin yayılmasına mukavemet ediyorlardı. İmparatorun, ayrıca âile bağlarıyla da bağlı bulunduğu İspanyol Habsburgu olan kuzenleri, Franche - Comté ve Holanda'yı elde bulundurdukları müddetçe imparatorluğun lafzen üyesiydiler (fakat Holanda 1572'den beri İspanya'ya karşı isyan hâlindeydi). Diğer taraftan İspanya resmen imparatorun hâkim olduğu bazı İtalyan prensliklerini Fransa ile çekişmekteydi. Aynı şekilde Danimarka kralı, Holstein dükü olarak imparatorluğun üyesi bulunduğu gibi imparatorluğun Aşağı Saksonya mıntakasının yöneticisi olarak üyeydi. İmparatorluğun elektörlerinden olan Brandenburg Hohenzollernleri Silezya'daki bazı tımarlar dolayısıyle sadece Bohemya'nın değil Prusya dukalıkları dolayısıyle Polonya'nın da vasaliydiler. Nihayet İsveç'in Baltık politikası onu imparatorluğun Pomeranya kısmına gizlice el uzatmaya götürmüştü.

Ayrıca siyasî, ekonomik ve kültürel durum da yanlış tefsir edilmiştir. Gerçek perspektifleri içinde bakılınca bunların da her yılın neticelerine göre etkilendiği görülür.

Jülich Veraseti savaşı (1609 - 1614) : Augsburg barışının Almanya için şekillendirdiği hâl tarzı 1607 - 1608'de Bavyera hükümdarı I. Maximilian'ın Lutherci bir şehir olan Donauwörth'ü ilhakı ve Katolik'leştirilmesiyle sarsıldı. Protestan Alman devletlerinden bazıları 4 Mayıs 1608'de askerî bir ittifak yaparak birlik kurdular. 25 Mart 1609'da Jülich hükümdarı Dük Johann - Wilhelm'in ölmesi çok ciddî bir verâset meselesi doğurdu ve savaş çıktı. Aynı yılın 10 temmuzunda Katolikler arasında bir askerî ittifak yapıldı.

Johnn - Wilhelm'in topraklarının zenginliği, Clèves, Jülich, Mark ve Berg ve bunların stratejik durumları, sadece kudretsiz kanunî mirasçıları değil, Brandenburg'dan Johnn-Sigismund, Palatinat - Neuburg'dan Wolfgang Wilhelm ve ayrıca bütün kuvvetli komşular, Habsburg (Avusturyalı) bir hükümdar istiyorlardı. Böylece, bu topraklar, Holandalılar'la olan mücadelelerinde İspanyollar'ın istifadesine sunulacaktı. Halbuki Fransa, Holanda ve İngiltere haklı olarak

İspanya'yı bu bölgede kuvvetlendirecek herhangi bir hâl şekline karşıydılar. Fransa kralı IV. Henri'nin öldürülmesi (14 Mayıs 1610), savaşın bütün Avrupa'ya yayılmasını önledi; buna rağmen, İspanya, Avusturya ve Holanda birlikleri kendi vârislerine destek sağlamak amacıyla dükalığı tekrar tekrar işgal ettiler. Sonunda Johann-Sigismund'un Kalvinist olarak katıldığı Protestan Birliği ile; Roma kilisesine girip Maximillian'ın kız kardeşiyle evlenen Wolfgang Wilhelm'in üye olduğu Katolik'liği, diğer bütün iddiaları bir tarafa iterek Brandenburg ve Neuburg arasında paylaştırdılar (Xanten 12 Kasım 1614).

Bohemya savaşı: Bu savaş, Bohemyalılar'ın Katolik olmaya zorlanması neticesinde çıkan isyanla patladı. Bohemyalılar'ın başında iyi bir asker olan Kont Matthias von Thurn vardı. Protestan Birliği de Kont Mansfeld'i askerlerinin başına geçirdi. Protestan kumandanlar, Katolik ordusunu bozguna uğratarak Prag'ı aldılar. Kont Matthias von Thurn daha sonra Viyana üzerine yürümeye başladı; müstakbel imparator II. Ferdinand yapılan taarruzlara dayanıyordu. O sırada kış bastırınca Thurn, Katolik prensliklerden ağır baçlar alarak geri çekildi. Bu sıralarda Ferdinand Almanya imparatoru seçilince durumunu kuvvetlendirdi. Papa da İspanya Katolik'liği prensleriyle anlaşma yaptı. Buna karşılık Protestanlar Palatinat elektörü olan Friedrich'i Bohemya krallığına getirdiler. Friedrich, Kont Matthias von Thurn'ü tekrar Viyana üzerine yolladı, ancak şiddetli geçen kış Thurn'ün başarılı bir harekât yapmasına engel oldu ve yeniden geri dönmek zorunda kaldı.

Diğer taraftan imparator kendi ordusunu kuvvetlendirdiği gibi İspanya'dan da yardım aldı. Katolik İspanya, Spinola komutasında bir ordu ile imparatorun yardımına koşmuştu. Bunun üzerine savaş milletlerarası bir hâl aldı. II. Ferdinand ayrıca çok ağır para ve arazî fedakârlıkları karşısında Bavyera hükümdarı Maximilian ile Katolik'liğinin yardımını da sağlamıştı. Birkaç ay süren bir savaş sonunda, Johann Tserclaes von Tilly komutasındaki Lig ordusu Avusturya eyâletlerini ezip geçti ve Prag yakınlarındaki Beyaz Dağ savaşında Friedrich'i yendi (8 Kasım 1620). 25 Ekim 1622'de Glatz (Klodzko) fethedilince de toprakların Bohemya tâcı altında toplanması tamamlanmış oldu. 6 Ağustos 1623'te, Tilly'nin, Stadtlohn'da Brunswick prensi Christian'ı yenmesi, Avusturya ve Bohemya topraklarında imparatorun münakaşasız hâkimiyetini sağladı.

Danimarka Savaşı: İspanyol birlikleriyle Katolik Ligi ordularının Aşağı Saksonya üzerine yürümeleri Danimarka kralı IV. Christian'ın Holstein dükası olmak bakımından aynı zamanda Alman prensi sayılmasıyle savaşa girmesine sebeb oldu. Görünüşte Protestanlar'a yardım için savaşıyordu ama, asıl maksadı Bremen ve Werden papazlıklarını ele geçirmekti. Protestan olan İngiltere ile Holanda da, Danimarka'ya yardım etmeye başlayınca, savaş yeniden milletlerarası bir hâl aldı.

Katolik orduları kumandanı Wallenstein, 1626'da Macaristan ve Silezya'da Protestan ordularını mağlûb etti. Johann Tserclaes von Tilly de Brunswick'te, Danimarka kralının ordularını püskürttü. Bunun üzerine Tilly ile Wallenstein IV. Christian'ın birliklerini sürerek Holstein dükalığına girdiler. Bunun üzerine Danimarka müdaheleden vazgeçti ve 22 Mayıs 1629'da Lübeck barış andlaşması imzalandı.

İsveç Savaşı: Bu sonuçlar karşısında imparator II. Ferdinand çok kuvvetlenmişti. Öte yandan İsveç'le Polonya arasındaki muhâsamâtın durması, Kral Gustavus Adolphus'u Almanya'ya müdahele etmekte serbest bırakıyordu. Kral esasen imparatorun kuvvetlerini Baltık sahillerinde görmekten hoşlanmıyordu. 6 Temmuz 1630'da Usedom'da karaya çıktıktan sonra bütün Pomeranya dükalığını işgal etti ve Wallenstein'ın dükalığını da vâris olan düklere verdi. 23 Ocak 1631'de Fransa ile Bärwalde muahedesini yaptı. O tarihten itibaren yılda 1 000 000 livres alacak ve bu tahsisatla, imparator tarafından "zulm edilen" Alman prenslerinin "hürriyetlerini" sağlamak için muharebe etmek imkânını bulacaktı. Fransa başbakanı Cardinal de Richelieu Habsburglar'ın kuvvetlenmesini istemediği için, Protestan İsveç'le anlaşmakta mahzur görmemişti. Artık savaş dinî olmaktan çıkmış, siyasî bir mahiyet kazanmıştı. İsveçliler 1631'de Magdeburg'u aldıkları zaman Alman prenslikleri arasında çözüntü emâreleri görüldü. Diğer taraftan Baltık Denizi'nden Alpler mıntakasına kadar olan toprakları ele geçiren İsveç kralı Gustavus Adolphus imparator gibi görülmeye başlanmıştı.

Diğer taraftan İsveç kralı ve Cardinal de Richelieu, daha 1628'den itibaren Rusya, Türkiye, Transilvanya, Kırım Hanlığı ve Ukrayna Kazakları'yla ittifaklar yaparak imparatoru ve Polonya'yı doğu sınırları üzerinde tutmaya çalışıyordu. Ancak bunu gerçekleştirmek güçtü. Bu arada Rusya, İsveç'e son derece düşük fiyatla tahıl satarak son derece faydalı oldular. İsveç'in, Amsterdam'a sattığı bu tahıllar ona muazzam bir kâr sağladı. Ayrıca Ruslar 1632'de Polonya'yı işgal ederek Smolensk'i kuşattılar. Gustavus Adolphus da doğuya yöneldi ve General Karl Gustav Wrangel'e Prusya'daki üssünden bir taarruza hazırlanmasını emretti.

Ancak evdeki hesap çarşıya uymadı. Gustavus Adolphus 1633 ekiminde öldü. Türkiye İran'la harbe tutuştu. Kırım Hanlığı Polonya yerine Moskova'ya yöneldi. Ve nihayet Ukrayna Kazakları'nın Polonyalı arazi sahiplerine karşı ayaklanması geri bırakıldı. Ayrıca, Orta Rusya köylüleri arasında çıkan bir ayaklanma Rusya'yı, Polonya ile Polyanov barışını yapmaya zorladı (14 Temmuz 1634).

Fransa ve İsveç savaşı: Almanya'daki İsveç sisteminin 1634 - 1635'te çökme durumuna gelmesi, Richelieu'yü ihtiyatlı müdahele etmemek politikasından uzaklaşmaya zorladı. 1635 başlarında Holanda ve İsveç'le taarruzî ve tedâfüî anlaşmalar yaptıktan sonra İspanya'ya harb ilân etti (19 Mayıs 1635). Artık savaşlar tam siyasî bir mahiyet kazanmıştı.

1648'deki Westphalia anlaşmasının imzalanışına kadar ölüm, üç büyük lideri milletlerarası sahneden çekip aldı. II. Ferdinand 15 Şubat 1637'de öldü ve yerini oğlu III. Ferdinand'a bıraktı. Richelieu 4 Aralık 1642'de, Fransa kralı XIII. Louis de 14 Mayıs 1643'te öldü. Fransa'da XIV. Louis'nin hükümdarlığı sırasında, Richelieu'nün yerini Cardinal Mazarin aldı.

Fransa ile Avusturya'nın Avrupa'da tek söz sahibi olma gayretleri daha 13 yıl sonsuz acılara yıl açtı. Fransız mareşali Turenne ile kralın kuzeni Prens Condé, sonunda İsveçliler'le birlikte III. Ferdinand'ın ordularını yendiler. Fransa ve İsveç orduları Habsburglar'ın başkentine yaklaşınca, İmparator III. Ferdinand mağlûbiyeti kabûl etti ve Westphalia'nın Münster ve Osnabrück şehirlerinde imzalanan anlaşmalar (30 Ocak 1648), son sekiz yıllık savaşları nihayete erdirmiş oldu.

O. Y. S. sırasındaki muharebelerde halk büyük zarar gördü, çapulculuktan ve kanlı işkencelerden tarifsiz ıztıraba uğradı. Köylerde oturanlar yerlerini terkettiler, ekonomik her türlü desteği kaybettiler. Bunun yanısıra savaş alanında ordu-

ların kuruluşunda çeşitli değişiklikler oldu. Silâhların çeşidi arttı, süvari birlikleri ayrı olarak teşkilâtlandılar.

Savaşların sonunda Fransa ve İsveç toprak kazanırken Almanya muhtelif beyliklere bölündü. Fransız Bourbon hânedânı ile Avusturya Habsburg hânedânı arasındaki düşmanlık unutulmaz bir iz bıraktı. Hepsinin üstünde, bu savaşlar, Almanya'nın parçalanmasına rağmen dinî anlaşmazlıkları sona erdirdi. (O. Yüksel)

OURTHE [*urt*], Belçika'da bir ırmak, Meuse (Maas) nehrinin sağ ayağı. Uzunluğu 166 km'dir; ama ancak 12 km lik bölümü gemilere açıktır. Hautes Fagnes dağlarından çıkar, Ardenne dağlarının dolambaçlı bir vâdisinden kuzeye doğru akar, sağ kıyısında, Amblève ile Vesdre ırmakları ile birleştikten sonra Liège (Luik) şehrinde Meuse nehrine karışır. Napoléon'un imparatorluğunda bu ırmak adını, merkezi Liège olan bir département'a vermiştir. (V. Örs)

OUVERTURE ("uvertür" ok.), açış musikisi. Bilhassa opera, operet gibi sahne musikisi eserlerinde, perde açılmadan çalınan saz eseri. Buna bestekâr tarafından çok ehemmiyet verilir. Zira bütün eseri caractériser edebilecek kudrette olmalıdır. Fr. ouverture, İng. overture, Alm. Ouvertüre, İt. overtura, İsp. abertura, Port. abertura, aberta. Bk. KÜŞÂD. (Y. Ö.)

OVA, bulunduğu yerde çevresine göre çukurda kalmış, umûmiyetle alüvyonlarla örtülü, yatak meyli az akarsuların derine gömülmemiş bulunduğu düzlük. Bu türlü yeryüzü şekillerinin başlıca özelliği pek az eğimli (% 1 - 4 kadar) olmalarıdır. Böylece yerlerde akarsular salınarak akar, bu sebeple de menderesli uzanış gösterirler. Dilimizde yaygın bir kelime olan O., Almanca Ebene, Fransızca plaine, İngilizce plain karşılığıdır. Türkiye'de bulunmuş bazı Batılı araştırıcılar, bu kavram için doğruca "O." kelimesini, bir terim olarak kullanmışlardır.

Yeri bakımından O. ya dağlar arasındaki çukur düzlükler özelliğinde olur, yahut kıyı boyunca deltalar hâlinde oluşmuş düzlükler biçiminde bulunur. Bazı büyük akarsuların genişlemiş aşağı kesimlerindeki alüvyonlarla örtülü düzlükler de O. görünüşü almışlardır. Bütün bu O.'lar, buralara yönelmiş akarsuların taşıdığı alüvyonlarla (kum, çakıl, kil, mil) zamanla ve yerine göre kalın tabakalar (bâzı O.'larda 50 - 100 m, hattâ daha çok) hâlinde birikmeleriyle oluşmuş alüvyal düzlüklerdir.

O.'lar bütün bölümlerinde düz olabildikleri gibi, bâzısında dalgalı, yer yer tepelerin bulunduğu, yerine göre küçük ölçüde basamakların da bulunabildiği daha geniş anlamlı yeryüzü şekilleri olarak göz önüne alınırlar. O.'lar, deniz kıyılarında oluşmuşlarsa bunların yükseklikleri az (yaklaşık olarak çok yerde 20 - 30 m'ye kadar)'dır. Bunlar "alçak O.'lar" veya "kıyıboyu O.'ları" adıyle anıldıkları gibi, "çukur O." şeklinde de belirtilirler. Türkiye'nin Akdeniz bölgesi'ndeki Çukurova (b. bk.), bu özelliği taşır ki bu, O.'nın kendi adı da olmuştur. Daha içerilerde ise, dağlar, tepeler veya platolar arasındaki tektonik çöküntü alanlarında, pek farklı yükseklikte O.'lar oluşmuştur. Böyle yerlerden geçen akarsular, taşıdıkları alüvyonları biriktirerek, böyle yerlerde de alüvyal O.'lar oluşmuştur. Bunların bir kısmı 1 000 m'den yüksek hattâ 1 500 - 2 000 m olan yüksekliklerdedir ki, böyle O.'lara da "yüksek O." denir. Türkiye'de Hakkâri bölgesinde yüksekliği 2 000 m olan ve Yüksekova adını taşıyan büyük bir O. vardır.

O.'lar çok çeşitli büyüklükte ve biçimdedir. Sadece 10 - 20 km²'lik küçük O.'lar bulunduğu gibi, yüzlerce km²'yi bulan büyükçe O.'lar (Çarşamba, Bafra O.'ları gibi), binlerce km²'lik büyük O.'lar (Konya O.'sı, Çukurova gibi) vardır. Dünyanın bazı O.'ları ise çok daha büyüktür (Nil delta O.'sı 24 000, Ganj deltası O.'sı 44 000 km² gibi). İç bölge O.'larının biçimleri ekseriya ya elips şeklinde olur (bunlar O.'nın oluşmasına yer veren yerkabuğu çöküntü alanlarının bu biçimde belirdiği yerlerdir), ya uzun düzlükler görünüşünde bulunur (bunlar birbirine paralel uzanan kırıklar ve bükülme yerleri arasında kalmış yerkabuğu çöküntü alanlarıdır ki, Büyük ve Küçük Menderes O.'ları bunun örnekleridir), yahut yanlarına doğru belirgin girintileri bulunur (bunlar en çok karstik bölgelerde oluşan ve gölova veya polye adıyle belirtilen O.'lardan görülür ki, Türkiye'nin Göller Bölgesinde bunların örnekleri vardır). Deltalar şeklinde oluşmuş O.'lar ise ekseriya ya üçgen biçiminde olur, ya denize doğru kollar hâlinde uzanmış biçimler gösterir, yahut kıyı çizgisi düzce olan kenar O.'ları görünüşünde olurlar.

Her kıt'ada büyük O.'lar vardır. Bunların çoğunun büyük ekonomik değerleri olmuştur. Avrupa'da Üçüncü Zaman Alp kıvrımları kuşağının yanlarında, yerine göre eski körfezlerin ve göllerin alüvyonlarla dolmuş bölümlerinde, Pô O.'sı Macar O.'sı, Eflak O.'sı ile Kuzey Avrupa O.'ları vardır. Asya'da Mezopotamya O.'sı ile Orta Asya O.'ları, İndus, Ganj ve Kuzey Çin O.'ları, Sibirya düzlükleri bulunmaktadır. Afrika'da Büyük Sahrâ'nın O. şeklindeki yerleri ile Kongo ve Kalahari'deki O.'lar geniş yer tutar. Avusturalya'nın orta bölümünün çukurluklarında Avustralya iç O.'ları oluşmuştur. Kuzey Amerika'da Mississippi O.'ları ve Güney Amerika'da Amazon ve Arjantin'deki O.'lar belirtilebilir.

Türkiye'de, her türlü yükseklikte, O. özelliği gösteren yerler, yaklaşık olarak 190 000 km²'lik yer tutar ki, Türkiye yüzölçümünün dörtte biridir. Türkiye'nin kıyı boyu ve kıyı yakını O.'ları, çoğunca, 200 m'ye kadar olan yükseklikteki düzlüklerdir. Bu O.'lar arasında pek genişleri ve çeşitli ürünlerin bol yetiştiği, şehir yerleşmelerinin serpildiği düzlükler vardır: Ege O.'ları, Bursa, Düzce, Adapazarı, Balıkesir O.'ları, Çukurova başlıcalarıdır. 500 m'den yüksekte olan Anadolu yarımadası gövdesinin O.'ları batıdan doğuya doğru yükseliş gösterirler: Eskişehir, Bolu, Çivril O.'ları 700 - 800 m, daha doğudaki Tuz Gölü çevresi O.'ları, Konya ve Ereğli O.'ları 900 - 1 000 m, Kayseri ve Develi O.'ları 1 000 - 1 100 m, Erzincan O.'sı, Uluova 1 100 - 1 200 m, Erzurum, Muş, Pasinler O.'ları gibi Doğu Anadolu O.'ları 1 400 - 1 800 m yüksekliktedir. O.'ların bu çeşitli yüksekliklerinin tarım, hayvancılık, insan hayatı üzerinde birbirinden farklı önemli etkileri olmuştur.

Oluşmaları bakımından bâzı O.'lar da aşınmalar sonucu hafif dalgalı düzlükler biçimini almış, yer yer birikintilerin de bulunabildiği yarı düzlükler meydana gelmiştir. Eski kıvrımlı, kırıklı ve başka yapıların uzun süre aşınmalarından ve dış güçlerin etkileriyle yıpranarak yontulmalarından doğmuşlardır. Bölye düzlüklere "yarı O." anlamına gelen peneplen (İng. peneplain) denilmiştir ki, dilimizde bunlara "yontukdüz" adı verilir.

Bâzı O.'lar da eski sığ göllerin zamanla karalaşması (kara durumuna gelmesi) yolıyle oluşmuştur. Memleketimizin türlü yerlerinde böyle O.'lara "gölyeri" adı verilmiştir. (R. İzbırak)

OVACIK, Çankırı iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 376 km², nüfusu 9 169 (1975)'dur. Daha önceki sayımlarda ilçe nüfusu 11 000'in üzerinde iken, başka yerlere gitme sebebiyle nüfus azalmıştır. İlçe merkezi olan O.'ın nüfusu 737 (1975)'dir. Burada da nüfus artışı yoktur (1970'te 880 nüfuslu idi). İlçenin 43 köyü vardır. Köylerin çoğu 100 - 200 nüfuslu küçük yerleşme yerleridir. İlçe, 1959'da kurulmuştur. İlin bu küçük ilçesi, Kastamonu ve Zonguldak illerinin dağlık yerlerine doğru bir girinti hâlinde sokulmuştur. İlçe olmadan önce, Çerkeş'e bağlı bir bucak olan O., birtakım küçük köylerin adıyle anılmış (Ulak, Doğanlar, Çingiller, Pelitçik), böylece şimdiki yerine gelmiştir.

İlçe arazisi dağlıktır. Adı "O." olmakla beraber, burada sadece dalgalı bir küçük düzlük vardır. Buradaki dağlar 1 250 - 1 450 m yüksekliktedir. İlçe merkezinin yeri 1 100 m'dir. İlçenin kuzeyini sınırlayan ve Yenicelrmak'ın (Filyos'un) kollarından olan Soğanlı çayının buradaki vâdî yamacı çok yerde dik ve kayalıktır. Arazi, çok yerde, Kretase ve Eosen flişlerinden bir yapı gösterir. İlçede kış ayları karlı geçtiğinden, bu süre içinde köyler arasındaki bağlantı hemen hemen kesilir. Toprağı az ve yoksul olduğundan, başlıca geçim kaynağı hayvancılığa ve gurbetçiliğe dayanmıştır. Ancak çukurca yerlerde meyve yetiştirilir, düzce alanlarda az miktarda buğday, arpa ekilir. Tahıl ihtiyacı başka yerlerden sağlanır. Bunlar geçime yetmediğinden, çalışan halkın çoğu Zonguldak, Karabük gibi sanayi merkezlerine çalışmaya giderler.

İlçede yer yer arazi kaymaları da olmaktadır. Kontrol etüdleri altına alınmış bulunan ve hayatı etkileyen bu olayın bulunduğu köyler arasında Sülük, Güneysaz, Pürçükören, Erkeç, Çatak ve Yeniören köyleri vardır.

İlçenin türlü yerlerinde iyi ve yarı bozulmuş ormanlar vardır. Bu ormanlarda çeşitli ağaçlar (sarıçam, karaçam, meşe, kayın) bulunmaktadır. Buralarda, önceleri daha gür ormanlar varken, orman yangınları, düzensiz kesmeler, aşırı otlatma gibi sebeplerle bugünki durumuna gelmiştir. Yine de ilçe arazisinin % 20 kadarı çeşitli derecelerden ormanlıktır.

Bir köy görünüşünde olan ve 1970'te hazırlanmış imar planı bulunan ilçe merkezi O., bir yandan 37 km lik bir stabilize yol ile Karabük - Ankara asfaltına, öte yandan yine böyle bir dar yol ile (44 km) Çerkeş - Gerede yoluna bağlıdır. Çankırı il merkezine ise, daha uzun yollarla bağlıdır. İlçe merkezinin pek küçük bir çarşısı, otel ve lokantası, okulu, ziraat bankası şubesi, elektriği, yeterince içme ve kullanma suyu vardır. Şiddetli kar yağışlı kışlarda bağlantısı zorlaşır. Belediyesi 1960'da kurulmuştur. (R. İzbırak)

OVACIK, Erzurum ili merkez ilçesine bağlı bir bucak. Bu bucağın önemi, Doğu Anadolu'nun bu bölümünün tanınmış bir hayvan besleme yeri olmasındandır. Burası celep işleriyle (sığır, koyun toplayarak kasaplara ve pastırma, sucuk yapanlara satan tüccarlar) uğraşanların yakından tanıdığı yerdir. Bucak nüfusu 13 179 (1970)'dur. Bucağa bağlı 34 köy vardır. Köylerin çoğunun nüfusu 200 - 350 kadardır. İçlerinde 500 - 600 nüfuslu bulunduğu gibi, 700'den çok nüfuslu Geyik, 1 000 nüfuslu Taşpınar köyleri de vardır. Buradaki yaylalarda da yerleşme yerleri serpilmiştir. 2 000 - 2 500 m yüksekliğindeki bu yörede yazları serin, kışları karlı ve soğuk bir iklim vardır. Havası çok temiz ve sağlam, dere ve kaynak suları boldur.

Bucak merkezi olan O. (Üçköse), 500 nüfuslu, dükkânlar, PTT merkezi, okulu bulunan bir köydür. Erzurum'a 41 km lik iyi bir yol ile bağlıdır. Erzurum'un 20 km kuzey - batısındaki bucak arazisinden Serçeme deresinin yukarı bölümü geçer. Burada birkaç derenin biribirine yakın olarak döküldüğü çukur alan (10 km² kadar) O. Çukuru adı ile söylenir. Yüksekliği 2 100 - 2 200 m, Erzurum ovasından yüksekliği 400 m kadardır. Çevresi yüksek dağlıktır (3 000 m). Bu çukurluk çok sulak olduğundan, gür çayırları ve otlakları vardır. Bunlar kolaylıkla ve bol olarak biçilirler. İlkbaharda karların erimesiyle bu çukurluk sular altında kalır, sular çekilince yerinde gür ve gevrek çayırlar biter. Bu çayırlar, kış yemi olarak biçilir, yığılır. Bu yörede yeterince tahıl yetiştirilmediğinden, köyler bu ihtiyaçlarını Erzurum'dan alırlar.

O. bucağı toprakları yazın serin olduğundan, otlar güç başlarına kadar yeşil kalır. Buralarda iyi cins koyun, sığır, manda beslenir. Bu çevre, celeplerin hayvanlarını barındırdığı yerdir. (R. İzbırak)

OVACIK, Tunceli iline bağlı bir ilçe. Cumhuriyetten önce kurulmuştur. Yüzölçümü 1 538 km², ilçe nüfusu 18 117 (1975), ilçe merkezinin nüfusu 2 229 (1975), köy sayısı 66, köylerin çoğu 150 - 300 nüfusludur. Yeşilyazı (bucak merkezinin nüfusu 444) ve Karaoğlan (bucak merkezinin nüfusu 77) adlı iki bucağı vardır. İlçede nüfus yoğunluğu km² başına 12 kişidir.

İlçe toprakları, ilin kuzey - batı bölümünü kaplar ve "O. Ovası" düzlüğü (137 km²) ile çevresindeki dağlık yerleri içine alır. Bu ova, güney - batı - kuzey - doğu doğrultusunda 25 km uzunluğu olan, kuzey - doğu bölümünde 7 km kadar genişleyen bir aluvyal ovadır. Ovadan, boydan boya Munzur suyunun yukarı kesimi geçer, burada bu çaya kuzeydeki Munzur dağlarından ve güneydeki Balıkan dağlarından 12 kadar güçlü dere karışır. Bunlardan Mercan deresi, Munzur dağlarının genişçe bir bölümünün sularını toplar. Ovanın batısında Munzur Kaynağı adıyle anılan gür bir su kaynağı, Munzur çayının başı sayılır. Bu kaynak, daha çıktığı yerde bir dere akımında ve görünüşündedir. Ovanın kuzeyinde, en çok, Munzur dağlarının ikinci zaman kristalin arazisi (kalkerler, mermerler), güneyinde volkanik arazi (andezitler) yer tutmuştur. Ovanın denizden yüksekliği 1 300 m'dir. Çevredeki dağlık yerler, ilçe arazisinde, çok yerde, 1 500 - 2 000 m ve yer yer daha da yüksektir. Kuzeyde yamaçları dik, güneyde ise daha az diktir.

İlçe topraklarının kuzeyi çıplak, otluk ve dikenliktir. Güney bölümünde ise bozulmuş ve ancak yer yer korunmuş ormanlar (çok yerde meşeler, daha az çamlar) vardır. O.'ın Aktuluk ve Timurtant mevkılerinde kavak ve çam yetiştirilmektedir (220 ha). İlçede orman içi ve kenarı köy sayısı 40 kadardır. İlçenin kışları sert, uzun ve soğuk, bolca karlı, zaman zaman tipili, yazları serin bir iklimi vardır. O.'ta yıllık yağış tutarı 520 mm dir. Dağlarda kasımdan başlayarak mart ayı sonuna kadar kar yağışları olur, mayıs sonlarına kadar kar örtüsü yerde kalır.

İlçede geçim kaynakları tarım ve hayvancılığa dayanır. Burada hayvan yetiştirme işi, ev hayvancılığı ve yaylacılık şeklindedir. Yeşilyazı Yaylaları bir kısım otlatma yerleridir. Zayıf bir bitki örtüsü bulunan bu yaylaların su ihtiyacı, Yeşilyazı deresi ve kollarıyle buralardaki kaynaklardan sağlanır. İlçenin doğu bölümündeki yaylalarda ot bitkisi örtüsü daha zengin ise de, buralara çıkış yolu güçlük gösterdiğinden,

geçiş Erzincan arâzisinden giderek mümkin olur. Ormanlık yerlerde kıl keçisi başta gelir ve âile başına 10 - 25'i geçmez. Yaylacılığa dayanan hayvan yetiştirmede (çoğu koyun) yazın sürüler çevredeki ve daha uzaklardaki yaylalara çıkarılır, güzün kışlıklarına dönerler. Arazinin çok yerde dik yamaçlı ve sarp olması, yaylalara çıkış ve dönüşleri güçleştirir. Kışların bu yüksek yerlerde uzun sürmesi otlatmayı kısıtlar. Etinden, yün, yapağı ve derilerinden yararlanıldığı gibi, Ada - İlçede hayvanların sütünden (yağ, peynir, yoğurt yapımı), Gaziantep, Ankara, İstanbul gibi pazarlara canlı hayvan gönderilir.

İlçede tarım ürünleri arasında tahıl (buğday, arpa, çavdar), elverişli yerlerde küçük ölçüde sebze ve meyva yetiştirilmesi vardır. Bunlar, yerindeki ihtiyacı karşılar.

OVACIK: Genel görünüş

O. ilçesinin merkezi ve yönetim durumu geçen 60 - 70 yıl içinde değişiklikler göstermiştir. Eski ilçe merkezi, şimdi köy olan Sarıtosun (eski adı: Mistiuşağı), Topuzlu ve şimdiki Yeşilyazı (eski adı: Havaçor) bucağında bulunmuştur. İlçe, 1908'de Hozat mutasarrıflığından ayrılarak Yeşilyazı'da bir ilçe hâlinde kurulmuş, I. Dünya Harbinde, geçici olarak o zamanki Hozat ilçesinden yönetilmiş, tehlike geçtiken sonra merkez yine Yeşilyazı'ya dönmüştür. İlçe merkezi, şimdiki yeri olan Pulur (Mareşal Çakmak) mahallesine 1938'de nakledilmiştir. Hozat ilinin kaldırılmasıyle 1926'da Elazığ iline, 1936'da ise kurulan Tunceli iline bağlanmıştır. Yalnız ilçe merkezinde belediye vardır.

O. kasabası, il merkezine, Munzur vâdîsinden geçen 65 km'lik stabilize bir yol ile bağlıdır. Bu yol boyu turistik güzelliklerle doludur. Munzur çayı, alabalık bakımından ünlüdür. Bu vâdînin millî park olması için çalışılmaktadır. O. kasabasının çevre ile bağlantısını sağlayan sadece bu yol vardır. Kasabadan daha kuzeye, doğuya ve batıya uzanan başka düzgün yol yoktur. Ancak, kasaba ile Yeşilyazı bucak merkezi arasında 14 km'lik iyi bir yol bulunmaktadır. Kışın, zaman zaman yollar kar ile örtüldüğünden ilçe merkezinden köylere gidiş - geliş çok zorlaşır. Kasabanın eski evleri yanında bazı modern yapıları, küçük bir çarşısı, ilkokulu ve ortaokulu, elektrik enerjisi (ilk defa 1968'de dizel motoriyle elektrik sağlanmış, 1974'te Elazığ - Hazar hidroelektrik santraline bağlanmış), sağlık ocağı, doktor, imar planı (1970'te yapılmış) vardır. Belediyesi 1927'de Yeşilyazı'da kurulmuş iken, 1937'de şimdiki ilçe merkezine alınmıştır. Belediye bütçesi 1973'te 500 000 liranın üstünde olmuştur. (R. İzbırak)

OVIEDO, İspanya'nın kuzey-batısındaki tarihî Asturias bölgesinde bir şehir. O. ilinin merkezi. Romalılar zamanından beri elverişli bir kavşak noktasında bulunan bu şehir, ekonomisi madencilik, demir fabrikaları ve denizciliğe dayanan bir havzanın merkezidir. Nüfusu 140 200 (1968)'dür. 1604'te kurulan bir üniversitesi, papaz okulu ve tiyatrosu vardır. Romalılar zamanında Ovetum adını taşıyan şehir yerinde kilise, VIII. yüzyılda yeni bir şehir kurmuş, bu da kral I. Fruela (757 - 768)'dan kral I. Garcia (940 - 914)'ya kadar Asturia krallığının baş şehri olmuştur. O.'nun Hıristiyanlarca Müslümanlara karşı direnmesini hatırlatan ancak birkaç ad kalmıştır. Vizigot kralları sarayı olarak yapılıp, daha sonra da kilise hâline getirilen Santa Maria da Naranco önemli bir yapıdır. San Miguel de Lina pencereleri buradan görülür. Yine Vizigot kilisesi olan San Julián de Ios Prados, Gotik katedral (1388 - 1528) ve başpiskoposluk sarayı (XVI - XVIII. yüzyıllar) anılmalıdır. Şehir ancak 1870'ten sonra Orta Çağ surlarını aşarak çok çabuk bir modern endüstri merkezi hâline gelmiştir. O., 1934 ve 1937 yıllarında, madenciler ayaklanması ve içsavaşta kuşatma sonucunda ağır hasar görmüştür.

O. ilinin yüzölçümü 10 565 km², nüfusu da 1 030 700 (1970)'dür. Bu bölge eski dağlarla kaplı olup, bunlar III. Zaman'da yer alan yükselmeler sonucunda vâdîlerle kesilmiştir. Yılda 1 000 mm'den çok yağış alır. O. ilinin zenginliği

OVIEDO: San Miguel de Lino Kilisesi

antrasit ve kömür madenciliğine ve bütün İspanya'nın demir üretiminin % 50'sini veren ağır endüstriye dayanır. Limanlarda gemi inşa edilir. Köylüler mısır, yemlik arpa ve patatesten başka tütün de yetiştirirler. Bölgenin tipik özelliği, elma ve kestane ağaçları ormancıklarıdır. Bölgede sığır da yetiştirilir. Bütün İspanya'nın sığır servetinin aş. yu. % 10'u buradadır. Elektrik gücü hızla gelişiyor. (V. Örs)

OVRİK (Hovrik) KAZASYAN (Lavtacı) (1872 - 1936), Ermeni asıllı lavtacı. İstanbul'da Kumkapı'da doğdu. Mide ülserinden İstanbul'da 64 yaşında öldü. Lavtacı Sarı Onnik'ten lavta ve Türk Musikisi öğrendi. Piyasada meşhur bir lavtacı oldu. Koşma, semâî, dîvân gibi parçalar da okurdu. Şarkıları da vardır. (Y. Ö.)

OXFORD, İngiltere'de Oxfordshire'da bir idarî bölge ve bu bölgenin aynı adla anılan merkezi. Londra'ya 90 km mesafededir. Nüfusu: 115 000 (1974).

Şehir, Sharwell ve Thames'in birbirine karıştığı yerdedir; iki yakası muhtelif köprülerle birbirine bağlanmıştır. Köprülerin en eskisi XI. yüzyılda Sherwel üzerinde yapıan Magdalena köprüsüdür.

Her şeyden önce üniversitesi ve basın endüstrisiyle tanınan O.'daki Üniversite Matbaası, İngiltere'de ilk matbaanın açılışından bir yıl sonra, 1478'de kurulmuştur. O.'un endüstri alanındaki öncülüğü de, eğitim alanındaki öncülüğüyle yarışmaktadır. 1912'de William Morris (Lord Nuffield) O.'un 5 km güney-doğusundaki Cowley'de otomobil montajına başladı; 1926'da da otomobil gövdeleri imâlâtı gerçekleşti. Ev eşyaları ve başka metal eşya yapımı da bu arada gelişmişti. An'anevî tekne imâlâtı ise devâm etmekteydi.

O., gotik siluetiyle tanınan bir şehirdir. Eski üniversite ve kolej binaları çoğunlukla kuzey-güney anayolunun doğusunda kalır. Binaların çoğu XV., XVI. ve XVII. yüzyıllardan kalmadır. Her kolejin bir küçük kilisesi, kütüphanesi, duvarlarla çevrili bir bahçesi vardır. St. John's ve Wadham gibi bazıları güzellikleriyle bilhassa dikkati çeker.

OXFORD : Ön planda sağda Queen's College öğrenci yurdu

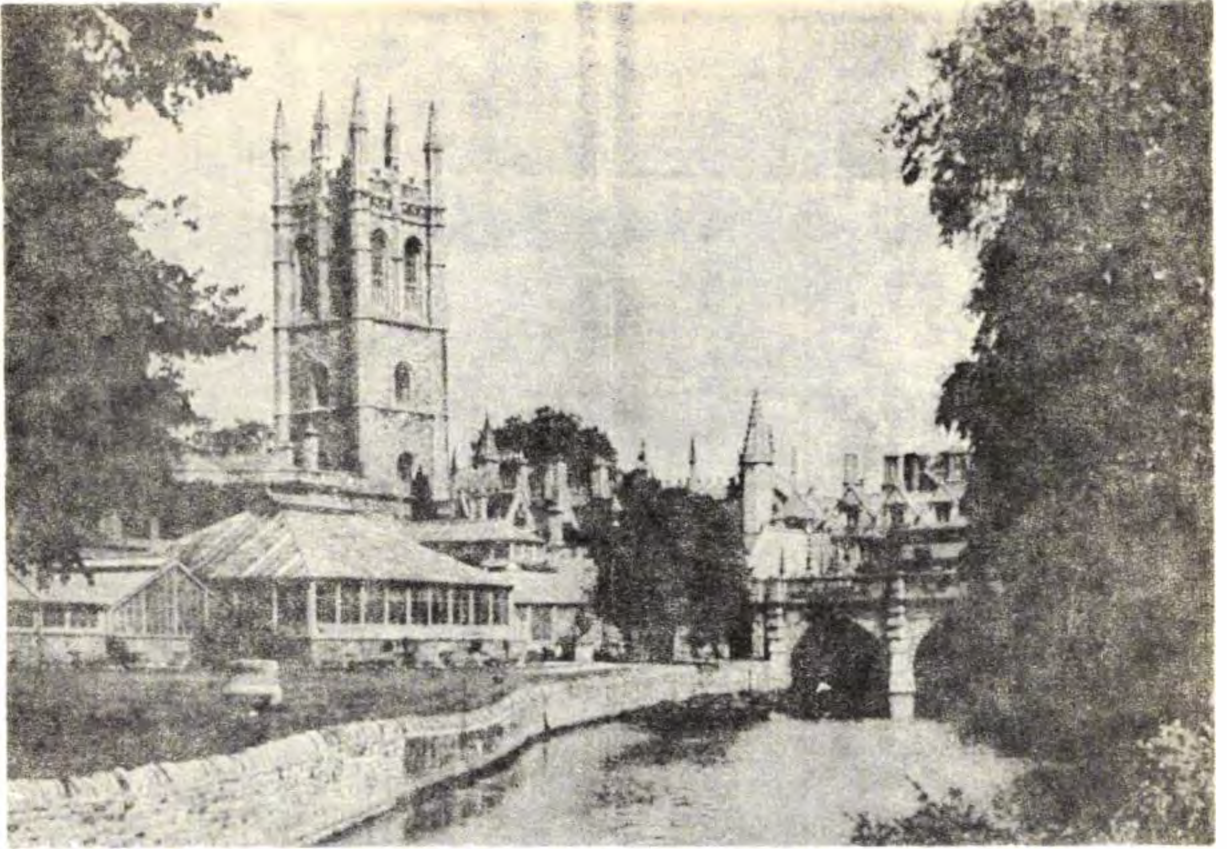
Kolej ve üniversite binalarının dışında başka güzel binalar da vardır. Bu arada Radcliffe Camera and Observatory (sonuncusu 1937'de Güney Afrika'ya götürülmüştür), ile 1668'de Christopher Wren tarafından çizilen Sheldonian Theatre'ı sayabiliriz. O.'un dünyaca ünlü en büyük kütüphanesi Bodleian Library'dir. Bina, 1602'de inşa edilmiştir. Başlıca kiliseler XI. yüzyılda yapılan St. Michael's; doğuda, XII. yüzyılda yapılan St. Mary the Virgin; Christ Church kolejinin XII. yüzyılda yapılan şapeli, (şehrin katedrali), ve başkalarıdır.

New College civarında, eski şehrin surlarının kalıntıları kısmen görülmektedir. Şehirde daha başka mimarlık değeri olan, tarihî yapılar vardır.

OXFORD ÜNİVERSİTESİ, en eski İngiliz üniversitesi. O. Ü.'nin temeli önce herhangi bir şeklî teşkilâtlanma olmadan şehirdeki ilim adamları ve öğrencilerin bir birliği şeklinde atıldı. Daha sonra II. Henry, 1167'den sonra Paris üniversitesinden kovulan İngiliz öğrencilerinin, Oxford'dan başka bir yerde tahsil görmelerini menetti. Böylece bu kuruluş, bir üniversite karakterini aldı. 1249'dan sonra yatılı kolejler kurulmaya başlandı; böylece hem hocaların hem de öğrencilerin yiyecek ve barınak ihtiyacı giderildi.

1571'de üniversite resmen teşekkül etti ve bütün hocaların kayıtlı olması; kolejler veya üniversite binalarında yaşaması istendi. Bugün de kullanılan, "The Chancellor, Masters and Scholars of the University of Oxford" ifadesinin ilk kullanılışı yine o devre rastlar. O. Ü.'nde yalnız erkeklere mahsus ünlü kolejlerden başlıcalarının kuruluş tarihleri şöyledir: University, 1249; Balliol, 1263 - 1268; Merton, 1264; Exeter, 1314; Oriel, 1326; Queen's, 1340; New, 1379; Lincoln, 1427; All Souls, 1428; Magdalen, 1458; Brasenose, 1509; Corpus Christi, 1517; Christ Church, 1546; Trinity, 1554. Kadın kolejleri de başlıca şunlardır: Lady Margaret Hall, 1878; Somerville, 1879; St. Hugh's, 1886; St. Hilda's 1893. Karışık öğretim yapan kolejler de şunlardır: Nuffield College 1937 ve Linacre House 1962. Kadın kolejleri ancak 1960'ta tam kolej statüsüne kavuşmuştur.

Kolejler birçok meselelerde bağımsızdır, ancak üniversite üyesi olduklarından, üniversitenin genel kurallarına bağlıdırlar. Öğrenciler istedikleri takdirde profesörlerin verdiği konferansları takib edebilirler, ancak bu mecburî değildir. Aynı şekilde üniversitenin laboratuar ve kütüphanelerinden de faydalanabilirler. Ünlü Bodleian Library'de 2 000 000'dan fazla kitap ve 50 000 el yazması vardır. Fakülteler kütüphanelerinde de ayrıca 360 000 cilt kitap bulunur. Ayrıca her kolejin bir kütüphanesi vardır. En önemli dört müze şunlardır: Ashmolean Museum (san'at ve arkeoloji); University Museum (tabiî tarih); Pitt Rivers Museum (antropoliji) ve Museum of the History of Science (İlim Tarihi Müzesi).

OXFORD ÜNİVERSİTESİ : Magdalen College Kulesi

OY (eski ter. re'y), seçmenin kimi ve neyi seçtiği yönünden iradesini açıklama biçim ve aracına verilen ad. O., sözle, parmak kaldırmak gibi bir işaretle veya yazı ile belirtilebilir. Eğer O., seçmenler ve seçim kurulu önünde açıklanmışsa açık O., iradesi önceden diğer seçmenler ve seçim kurulunca bilinmeyecek şekilde (meselâ bir listeyi zarfa koyma ve seçim sandığına atma) açıklanmışsa kapalı (veya gizli) O. söz konusu olur. Türk Anayasası'nın 55. maddesi seçimler için gizli O., açık sayım ve döküm esasını benimsemiştir. (F. Korur)

OYA, armoni'de, yabancı notalar'ın (b. bk.) geçit notası'ndan (b. bk.) sonra ikincisidir. Bir aslî nota'dan (b. bk.) sonra, yanaşık derece ile yukarıya veya aşağıya gidilip yine hemen aslî nota'ya dönülürse, "O." yapılmış olur. Buna "O." denilmesi, gûyâ aslî nota'nın üzerine bir O. süsü kondurulmuş gibi sayılmasındandır. O.'lar, aslî nota'nın tizinde olmak suretiyle "üstten oya", aslî nota'nın pestinde olmak suretiyle "alttan oya", aslî nota ile tam bir ses mesafede olmak suretiyle "diatonik oya", aslî nota ile yarım ses mesafede olmak suretiyle "kromatik oya" şekillerinde bulunabilirler (Oya'nın geçki teşkil edip edemiyeceği hakkında, geçit notası'nda söylenilenler, burada hatırlanmak lâzımdır). Oya, aslî nota kadar, nâdiren ondan daha uzun olabilir. Kısımların hangisinde olursa olsun, oya yapabilmek mümkündür. Bir kaç kısımda birden de oya yapılabilir. Birlide oya yapılmaz. Oya devam ederken yahut aslî notaya dönerken, uygunun değiştirilmesi kabildir. Oya, aslî nota'ya dönerken, dış kısımlar (b. bk.) arasında düz beşli veya düz sekizli vücude getirilmemelidir. Bir aslî nota ile bir oya arasında, yahut bir aslî nota ile bir geçit notası arasında sıra beşliler çıkarsa, yanlış ve dersiz sayılmaz. Fr. broderie, kromatik oya: broderie chromatique, diatonik oya: broderie diatonique, alttan oya: broderie inférieure, üstten oya: broderie supérieure. (Y. Ö.)

OYA, mendil, çevre, yazma gibi eşyanın kenarına veya gömleklerin yaka ve kollarına iğne ile örülen veya örüldükten sonra dikilen ipek ve iplikten örgü. O.'lar, iğne O.'ları, mekik O.'ları, tığ O.'ları, firkete O.'ları olarak çeşitlere ayrılırlar. Bunlardan başka, koza, boncuk, mum ve yünle yapılan birtakım O. çeşitleri de vardır. En zengin kompozisyon ve motiflere iğne O.'larında rastlanır.

O. yapmak için *birli* adı verilen ince bir zincir örülür. Bu zincir ya kumaş üzerine başlanır yahut da ayrıca yapılıp sonradan kullanılacağı yere dikilir. Motif ve kompozisyonlar bir zincirler üzerinden çıkar. O. zincir üzerine ilmek atma yoluyle yapılır. O. motiflerinin dik durması için uygun yerlerine saç, at kılı, ince tel takılır. Örgü bittikten sonra kitre, zamk veya yumurta akı da sürülür.

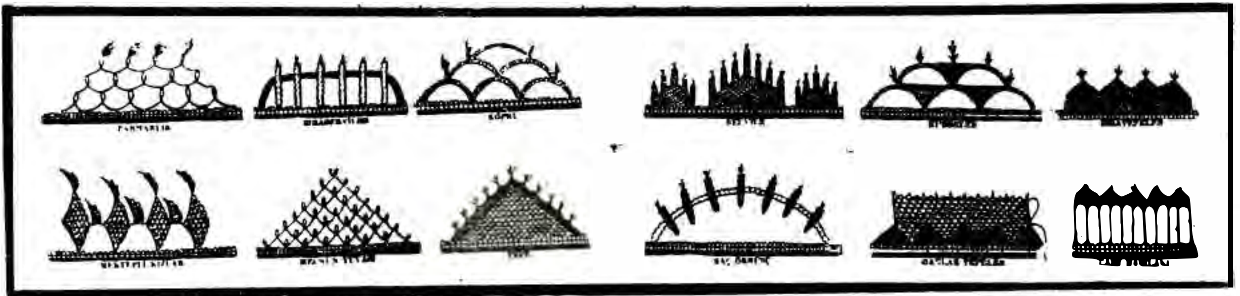
O.'lar ya dantela gibi düz olarak örülür yahut da motifleri (çiçekler, yapraklar, meyveler veya sembolik biçmiler) mücessem olarak yapılır. O.'cılıkta motif olarak en çok çiçekler ve bitki yaprakları kullanılır. O.'larda gül, menekşe, sünbül, zambak, karanfil, nergis, papatya, ay çiçeği, haşhaş,

fasulye, nar ve ayva çiçekleri büyük bir yer tutar. Söğüt yaprağı, karanfil yaprağı, ıtır yaprağı, şeftali yaprağı gibi yapraklar da motif olarak sık sık kullanılır. Her O.'cı bitki ve çiçeklerin biçimlerine sadık kalarak kendi zevkıne göre renkler seçer. Bitki motifleri, yapraklar, çiçekler ya olduğu gibi yahut da stilize edilerek işlenir.

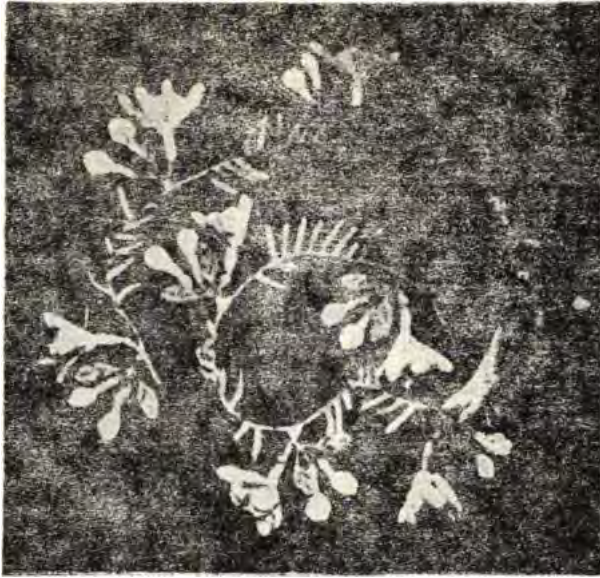
O.'lar daha çok motiflerin adlarıyle anılır: yaprak O.'sı, gül O.'sı, dut O.'sı, biber çiçeği, ayçiçeği, nar çiçeği, papatya, sünbül, patates çiçeği, söğüt yaprağı, hanımeli, ebegümeci çiçeği, çam pürçeği, kar çiçeği, fasulye çiçeği, iğde çiçeği. Üç yaprak, beş yaprak, gibi O.'lar da vardır. Yeni bir örgü dolayısıyle ün yapan bölge ve şehir adları da O.'larda geçer: Bursa O.'sı, Selânik O.'sı veya cilveli Selânik O.'sı gibi. En göz alıcı O.'lar türlü adlar alır: gönül dolabı, mecnun yuvası, komşu çatlatan, hanım kirpiği, bülbül yuvası, çifte güzel, üç güzel, üç yıldız, yar ardına baktıran, yar yare küstü yar ardına düştü... Bu O.'larda bir şâir duyarlığı dile gelir. Kaynana O.'sı, elti küstü, ana güldürür, kiremit sattıran, kocakarı O.'sı gibi O.'larda da bir övgü, yergi veya alay sezilir. Basit bir zincirden meydana gelen O.'ya verilen kaynana O.'sı adı her halde bir gelinin buluşudur. Kocakarı O.'sı da genç bir kadının verdiği bir addır.

OYA : Eski Türk oyalarından bazı parçalar

O.'cılık, Türk kızlarının ve kadınlarının ince zevkini ve san'at gücünü yansıtan bir alan olmuş ve adları bilinmeyen o kadın san'atkârlar, muhayyilelerinin mahsulü olarak eşsiz eserler yaratmışlardır. Türk O.'larından meydana gelen koleksiyonlara kolay kolay baha biçilmez. Yurdumuzda birçok O. koleksiyonları vardır. Özellikle Kütahya Müzesi'ndeki

OYA : Bazı oya örgüleri

OYA

koleksiyon, çeşit, motif ve renk bakımlarından en çok zengindir. (H. Eren)

OYMA, oyarak yapılan süsleme. O. genellikle taş, ahşap, fildişi vs. gibi malzemeyi özel keski ve kalemlerle oyarak meydana getirilen san'at ürünüdür. Bakır, çinko veya başka metaller üzerine özel kalemle yapılan O.'lara *gravür* (bk. OYMACILIK) denir. O. mücevherler de vardır. O. işleri kabartma (relief) ve alçak kabartma (bas-relief) şeklinde yapılır.

OYMACILIK, oyma işleri yapma san'atı. O.'ta malzeme olarak kullanılan asıl madde ahşap malzeme ve taş olmakla birlikte fildişi, boynuz, alçı veya bazı metaller de kullanılır.

OYMACILIK : Çakmaktaşından yapılmış bir bıçağın süslü fildişi sapı. Mısır'da M. Ö. 3000'e âittir, Cebel el - Arak'da bulunmuştur. Şimdi Paris Louvre müzesi'ndedir

Ağacı, estetik ve dekoratif maksatlarla ve kesici âletlerin yardımıyle şekillendirmek, çok eski çağlardan beri süregelen artistik bir ifade şeklidir ve dünyanın her tarafında tatbik edilmiştir. Çağdaş san'atı önemli bir şekilde etkileyen Afrika ağaç heykelciliği bilhassa dikkati çeker.

Ağaç O.'ın iki temel şekli vardır: ağaç heykelciliği ve ağaç O.'ı ancak bunların arasındaki sınırı kesin olarak çizmek güçtür. Modern çağlarda ağaç O.'ının gelişmesi heykelcinin eseri olmuştur. Heykelci bir san'at eseri meydana getirir; yardımcıları ve mobilya dükkânı da olan aymacı heykelcinin yarattığı eserdeki ana fikri ve desenleri tâkib ederek mesleğini devam ettirir. Ancak XX. yüzyıl mimarîsi, daha sade mobilya ve dekorasyonu tercih ettiği için bu son şekil gerilemiştir.

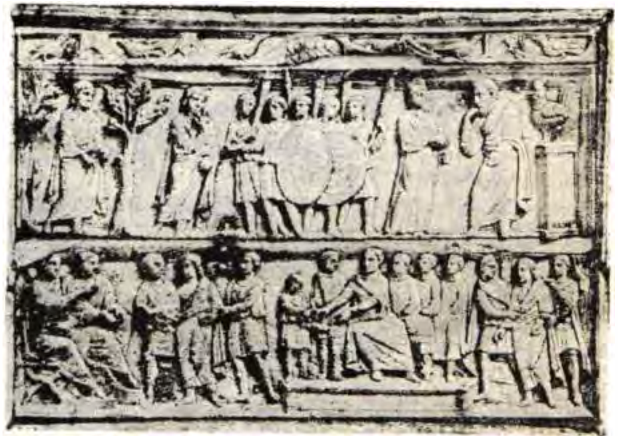
İlkel kavimler : Malzemenin bol bulunması ve kolay işlenmesi bakımından ilkel heykelciliğin önemli bir kısmı ağaçtır. Ancak ağaç, dış tesirlerle çabuk çürüyen bir malzeme olduğundan ilkel eserlerden yarım yüzyıldan fazla sağlam kalabileni azdır.

Ağaç tabiî hâlinde canlı bir varlık olduğundan ilkel kültürler için özel bir anlam taşımıştır. Meselâ Iroquoi Kızılderilileri dans maskelerini, ağaçtaki, mânevî kuvvetin kaybolmasını önlemek için, canlı ağaçtan oyarlar. Yeni Zelanda'da yaşayan Maoriler ağaç keserken, orman ruhlarını yatıştırmak için özel törenler yapar ve bu iş için çalışırken, hâlâ ağacın rûhun bir kısmı olduğunu düşünerek yongaları süpürüp atmaz ve yakmazlar.

Ağaç oyma malzemesi çok defa taştan yapılırsa da bu iş için yumuşakça kabukları ve bazı hayvanların dişlerinden de yararlanılmıştır. Afrikalılar'ın eserlerinin yüzeyi genellikle taş veya demirden çakılarla tamamen pürtüksüz hâle getirilir. Kum yahut köpekbalığı derisiyle parlatılır ve palmiye yağıyla ovulur.

İlkel oymacılar genellikle profesyonel san'atkâr değildir. Markiz adalarında olduğu gibi bazı topluluklarda bütün erkekler oyma yapar; törenlerde kullanılacak oymalar bunların en iyileri arasından seçilir. Maoriler ise istisna teşkil eder; bunların mütehassıs oymacıları vardır. Bushongo'larda da O. önemli bir iştir ve oymacılar kraliyet sarayının üyesi olurlar. Merkezî Kongo'da yaşayan Bushango'lar oyma işlerinde kullanmak üzere demir âletler yaparlar. İlkel toplumlarda O.'ın öğretilmesi hakkında fazla bir bilgi yoktur. Maoriler'de baş oymacı zanaatkâr bir rahiptir; öğrencilerini hem O. tekniği, hem de ritüeller alanında yetiştirir. Bushongolar'da da heykelciler yanlarına çırak alırlar.

Batı kültüründe O. : Avrupa'nın (bilhassa Almanya, Avusturya, İskandinavya, İngiltere ve Fransa'nın bazı kısımları gibi) ağaç bakımından zengin olan bölgelerinde, O.'ın çok eski bir tarihi vardır. O. saray tavanlarından musket denen tüfeklerin kabzalarına kadar çok çeşitli yerlere tatbik edilmiştir. Mimarî ağaç oymacılığı çağın taş oymacılığına benzer.

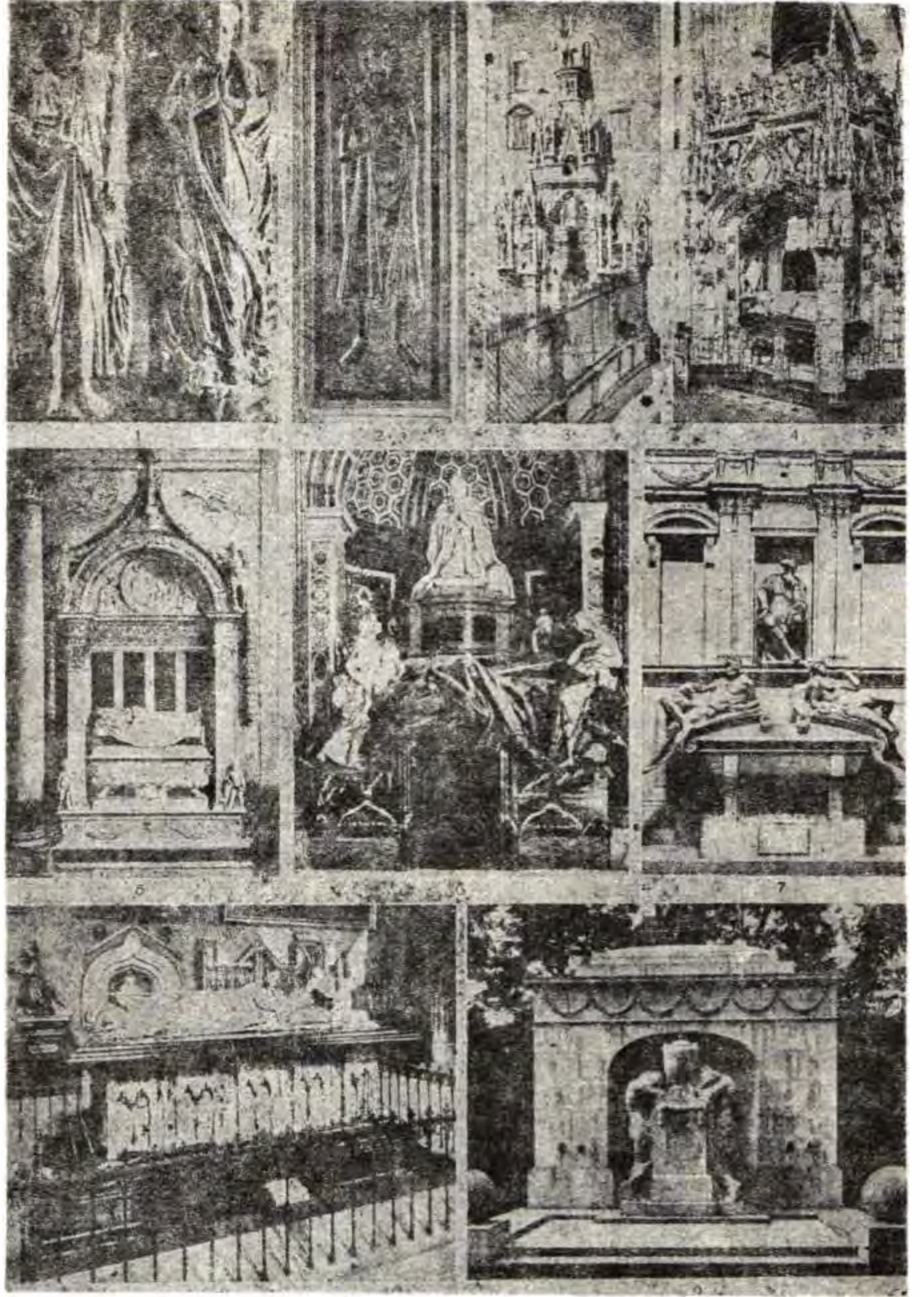

OYMACILIK : Fildişinden kutsal kalıntılar mahfazası. M. Ö. 350'ye âit (Brescia müzesi'ndedir)

Orta Çağ eserlerinden çoğu, yangınlar, ağaç kurtlarının tahrîbâtı, ikonoklazm gibi sebeplerle harâb olmuştur. Bu devirden kalan en önemli eserleri İskandinavya'ya âittir. Karakteristikleri çam ağacından yapılan, muhtelif, irili ufaklı kapılardaki oymalardır. Norveç'te 1050 yılına âit bir kapıdaki fantastik hayvan figürleri tipik örnektir. Aynı hayvanlar Norman gemilerinin pruvasına da işlenmiştir. İngiltere'de, büyük mikyaslı oyma işinin en eski nümunesi Shropshire'deki Pitchford kilisesinde, Sir John Pitchford'un (öl. 1285) mezarında görülmektedir.

XIII. yüzyıl boyunca Kuzey Fransa katedrallerinde zarif O. işleri kullanılmış, ancak bunlar İngiltere'ye intikal etmemiştir. XIV. yüzyılda O. tekniği ilerlemiş, bu çağda İngiltere'de muhteşem eserler yapılmıştır. Gotik üslûbunun Avrupa'da, XV. yüzyılda zirvesine çıktığına şahit oluyoruz. Bu devirde, ağacın bol olduğu Almanya'da O.'ın en mükemmel örnekleri verilmiştir. Önde gelen isimler arasında Veit Stoss (1447 - 1522), Tilman Riemenscheider'i (1460 - 1531) sayabiliriz.

XV. yüzyılda, bir kısım Avrupa memleketlerinde Gotik üslûb hâkim olurken, İtalya Rönesans'ın ortasındaydı. İtalya'da Rönesans'ın ağaç O.'ında büyük etkisi olmuştur. Bilhassa mobilyalar zengin oyma işlemeli cevizden yapılıyor, aynı işçilik daha küçük eşyaya da tatbik ediliyordu. XV. yüzyılın sonuna doğru Rönesans'ın etkisi bütün Avrupa'da hissedilmeye başlandı. Fransa'nın 1494'te İtalya'yı işgali iki ülke arasındaki temasın çok artmasına sebep olmuştu. I. François'nın sarayı İtalyan san'at zevkine göre yapılmış eşya ile doluydu. Ancak Fransa olsun, ondan daha uzakta bulunan İngiltere olsun, İtalya'ya nazaran daha fazla Gotik san'atın etkisi altında kaldılar. İngiltere'de Rönesans'ın etkileri ancak 1530'lardan itibaren görülmeye başlandı. VIII. Henry'nin Middlesex'teki Nonsnch'ta bulunan sarayından (inşası 1538'de başlamıştı) bugüne gelenler bazı küçük parçalardır. Ancak 1650'deki kayıtlardan müstesna O. tezyînâtıyle süslenmiş olduğunu anlıyoruz.

OYMACILIK : Mermer oyma işlerinden bazı meşhur mezar âbideleri

1. Heinrich ve kontes Mathilde'nin çift mezarındaki heykeller (1240); 2. Rudolf von Schwaben'in mezar heykeli (1080); 3. Verona'da S. Sansignorio della Scala mezar âbidesi (1374) (Gotik üslûbu); 4. Brou kilisesinde Margerete d'Autriche'in sayvan şeklinde mermerden oyma mezarı (1526 - 1532); 5. Floransa'da Santa Croce kilisesinde Karlo Marsuppi'nin duvara bitişik mermer oyma mezarı (1455); 6. 1667'de ölen Papa VII. Aleksandr'ın Roma'da San Pietro kilisesindeki mezarı; 8. Philippe Kühn'ün rönesans üslûbunda mermerden oyma mezarı (1384 - 1411) (Dijon müzesindedir); 9. Dresden'de bir mezar âbidesi

XVII. yüzyılda İngiltere ve Holanda'daki oymacılar Rönesans'ın getirdiği realizmin etkisiyle evleri ve kiliseleri tamamen natüralist bir anlayışla, kuş, çiçek, meyva, midye vs. kabartmalarıyla süslediler. Tipik Barok üslûbunda olan eserler meydana getirdiler (bk. BAROK).

XVIII. yüzyılda başlayan Rokoko üslûbu çok geçmeden O.'ı etkiledi. Bu üslûbun tipik bir örneğini Paris'teki Notre Dame katedralinde, desenini Pierre Lepauture'ün 1710 - 1711'de çizdiği oyma işlerinde görebiliriz. Bu üslûb Güney Almanya ve Avusturya kiliselerinde en müstesna seviyesine erişti.

OYMACILIK : Fildişinden pencereden bakan kadın. Nemrud sarayının kuzey-batısı. M. Ö. 8. asır (şimdi Londra British Müzesi'ndedir)

Oyma işlerindeki Rokoko (b. bk.) üslûbu muhtemelen Fransa'da en güzel ve müstesna seviyesine çıktı. Paris'in eski evlerinden alınan bu müstesna eşyanın çoğu Paris'teki Carnavalet müzesindedir.

Rokoko üslûbu Rusya'da da etkisini gösterdi; ancak İngiltere'de pek kolay kabûl edilmedi. İngiliz oymacıları XVIII. yüzyılın ortalarında kendilerine mahsus Rokoko varyasyonlarını kullandılar.

XIX. yüzyılda Avrupa'da olduğu gibi Birleşik Devletler'de de O. çalışmaları yapıldı. Ne var ki, makine işçiliği artık bu san'ata iyiden iyiye tahakküm etmeye başlamıştı. Bununla da kalmadı, O.'ın sür'atle gerilemesine de sebeb oldu. Ama yine de O. tamamen sönüp gitmedi.

XX. yüzyılın ilk yarısı Avrupa ve Amerika'da ağaç heykelciliğinin canlanmasına şahit oldu. Avrupa'da, bu alanda yetişen en büyük san'atkârlar Aristide Maillol (1861 - 1944); Strasburg'da doğan Jean (Hans) Arp (1887 - 1966) ve hayatını Paris'te geçiren bir Romanya'lı Constantin Brancusi'dir (1876 - 1967). Ağaç heykelciliğini canlandıran Brancusi aynı zamanda abstre formların da yaratıcısıdır. Maillol oyma eserlerinde sadeleştirilmiş genç kızları tasvir etti. Arp ise abstse şekilleri. Brancusi de daha çok abstre eserler verdi.

OYMACILIK : Fildişinden kule şeklinde kutsal kalıntılar mahfazası. M. S. 1200'e âit (şimdi Darmstadt müzesi'ndedir)

İngiltere'de çalışan Henry Moore (1898 -) Avrupa ve Amerika heykelciliğine çok etkili oldu. Genellikle normalden daha büyük ölçüde yaptığı heykeller, ilhâmını insan vücudundan alan yarı abstre şekillerdi. Bu alanda Birleşik Devletler'de başta gelen isimler Robert Laurent (1890 -), Charles E. Prendergast (1868 - 1948), William Zorach (1887 - 1966), Alexander Calder'dir (1898 -) (bk. HEYKELCİLİK).

OYMACILIK : Fildişinden Maximianus'un piskopos koltuğu. M. S. 550'ye âit (şimdi Ravenna katedrali'ndedir)

Türkiye'de O.: Selçuklu ve Osmanlı mimarîsinde ve dekorasyonunda taş ve ağaç O.'ına büyük önem verilmiştir. Ahşap oyma işleri daha çok pencere kanatları, minberler, rahleler vesairede kullanılmıştır. Ahşap O. eserlerinden günümüze kadar gelen örnekler azdır. Selçuklular zamanında gelen değerli O. eserleri arasında Manisa'da Ulucami, Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey Camii, Konya'daki Alâeddin Camii minberlerini; Karamanoğlu İbrahim Bey imâreti pencere kanatlarını, Sâdeddin Konevî türbesi pencere kanatlarını sayabiliriz. Selçuklu devri ağaç O.'ı eserleri İstanbul'da Türk - İslâm Eserleri, Ankara'da Etnografya müzelerinde teşhir edilmektedir.

Selçuklu ve Osmanlı san'atında taş O.'ının büyük yeri olmuştur. Selçuklu devrinden kalan taş O.'ı eserlerini Diyarbakır, Konya, Kayseri, Erzurum gibi merkezlerde görebiliriz; Osmanlı çağı O. eserlerini ise cami, türbe, gibi âbidevî eserlerde, medrese, han, hamam, çeşme, selsebil vesaire gibi eserlerle kitabelerde görmek mümkündür. Osmanlı çağında İstanbul'da Sultanahmet'te, Topkapı Sarayı müzesi ana girişinin karşısındaki III. Ahmed Çeşmesi, Tophâne'deki I. Mahmud Çeşmesi ve Azapkapısı'nda Mimar Sinan'ın eseri olan Sokollu-Camii'nin arkasındaki çeşmeler Türk O. san'atının en seçkin örnekleri arasındadır (bk. TÜRK SAN'ATI).

OYNAK, Türk Musikisi'nde bir küçük usul. 9 zamanlı ve 6 darblıdır. 9 zamanlı diğer usuller şunlardır: 6 darblı Aksak, 6 darblı Evfer ve 4 darblı Raks Aksağı. Bu usule nâdiren bazı Batı Anadolu türkü ve oyun havalarında tesadüf edilir. Fakat güzel bir usuldür. 9/4 mertebesi "Ağır O." olur ve heybetli bir mahiyet taşır; bazı zeybek havaları ölçülmüştür. Usul, bir Semâî ile bir Yürük Semâî'den mürekkeptir. Darbları şöyledir: Düm (1 zaman, kuvvetli), tek (1, nîm kavî), tek (1, zayıf); düm (2, kuvvetli), tek (2, kuvvetli), tek (2, kuvvetli). (Y. Ö.)

OYUNCAK, çocukların oynamasına mahsus araç. O. çok eski çağlardan beri çeşitli kültürlerde var olagelmiştir. O.'lar en basit formdan en kompleks ünitelere kadar sayısız çeşitlerde ve şekillerde olabilir. Çocuğun at diye bacaklarının arasına aldığı bir sopa parçası nasıl bir O.'sa, minik fakat gerçek motorlu, uzaktan yönetilebilen uçak ve otomobiller, çeşitli robotlar ve benzerleri de O.'tır. Bu sonuncu çeşit O.'lar küçükler için olduğu kadar büyükler için de oyun vasıtası olmaktadır. O. çeşitlerinin sınırsız olduğunu söyleyebiliriz. Muhtelif memleketlerdeki müzelerde çocukların O.

olarak kullandığı çok ilgi çekici antik eşya teşhir edilmektedir. Kolomb öncesi çağ Meksika'sının eski devirlerden kalma, kilden yapılmış tekerlekli bir hayvanın O. olması muhtemeldir. İşin tuhafı o çağda tekerleğin icad edilmiş olduğuna dair bir kayda raslanmamıştır. En eski oyun araçlarından biri de toptur (bk. TOP).

O.'larla oynama, başlıca iki istikâmet takib eder: Taklid edici ve öğretici. Oyunların ilk şeklinin nefsi müdafaa sevkıtabiîsinden doğmuş olduğu tahmin edilebilir. Hayvanların sevkıtabiîyle oynadığı oyunların temelinde nefislerini koruma yatar. Kedi yavrularının peşinden koştuğu yumak, yarının faresidir. Birçok insan kültürlerinde çocuğa ilk öğretilen silâh kullanmaktır. Bu oyunlarda alelâde sopalar silâh vazifesi görmüştür. Fizik faaliyetlere dayanan oyunların çoğu savaş çeşitlerinden doğmuştur. O. askerler ve silâhların tarihi ise Orta Çağ'a kadar uzanır. Bunların ilk tiplerinin insanlık tarihiyle eşit olması muhtemeldir. Savaş alanındaki modern gelişmeler, her çağın O.'çılığına aksetmiştir.

Bir başka temel O., insan veya hayvan bebekleridir. Her devir ve kültür kız çocuklarına O. bebek, O. ev vs. vermiştir (bk. BEBEK).

Hareketli O. tipleriyse çok büyük çeşitlilik gösterir. Temel fizik prensipleriyle yapılan ilk tecrübelerden çocuğun önce O. olarak gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir. Patlayıcı silâhlar ve roketler, Çinliler'in O. olarak havâî fişekler yapmak için barutu kullanmalarından doğmuştur. Denge ve mukabil denge, tekerlek, salıncak, sarkaç, merkezkaç kuvveti, yay, manyetizma, uçma ve daha birçok temel prensip ve araçların O.'larla yakından ilgisi vardır.

Birçok kabiliyetler, çocukluk çağında edinilen tecrübeler sonucu elde edilir. Meselâ bilye gibi el marifetine ihtiyaç gösteren oyunlar. Bunlar yeni kabiliyetlerin gelişmesine yol açar. Çocuklukta başlayan zihnî faaliyet dama, satranç gibi oyunlarla gelişir.

Oyunlarda şans unsurunun da büyük rolü vardır. Romalı çocuklar ve büyükler aşık kemiğiyle oyun oynarlardı. Aşık imparatorluk zamanında, Türkiye'de de geniş ölçüde oynanan bir oyundu (bk. AŞIK). Zara gelince, şans oyunlarının birçoğunda başlıca oyun aracıdır (bk. ZAR).

Daha başka O. çeşitleri muhtemelen sihir, büyü ve fatişlerle ilgilidir. Meksikalılar'ın "Ölünün Günü" festivalinde şekerden mezar, kuru kafa, melek vs. tasvirleri yapılır; bunlar esasında dinî senbollerdir; ama çocukların elinde O. olmakta sonunda da yenilip yutulmaktadır. Hıristiyan âleminde Noel ağacı süslemeleri, Paskalya yumurtası dinî menşeli O.'ların başka misalleridir.

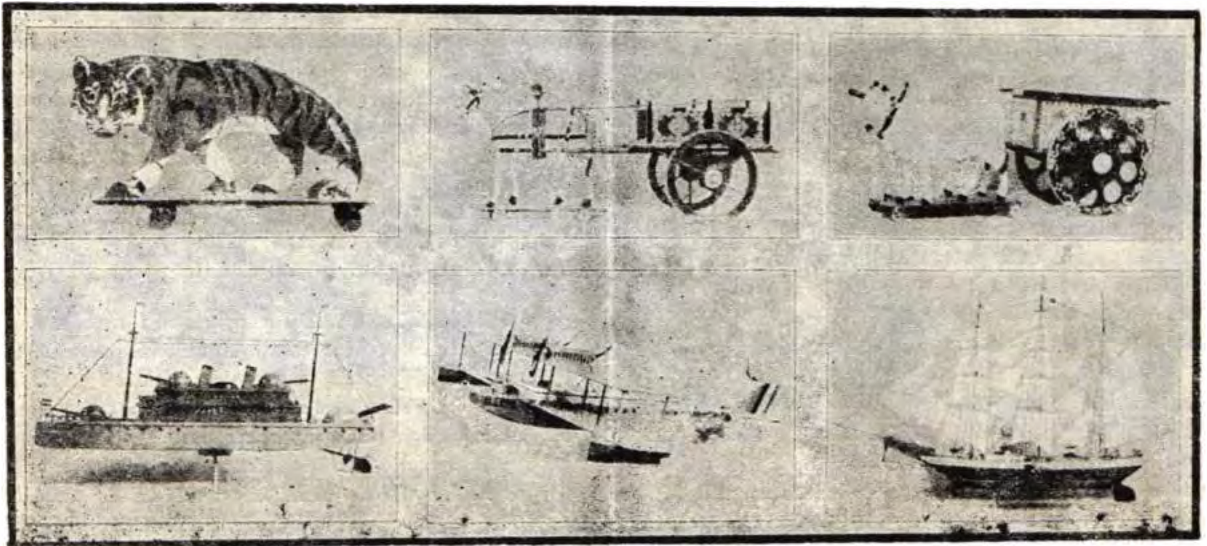
Sanayileşmenin hızla gelişmesi neticesinde folklora dayanan O. hızla kaybolmaktadır. Hindistan, Çin, Japonya, Meksika gibi ülkelerde eski tip O. çeşitlerine raslamak hâlâ da mümkündür.

O.'lar ve oyunlar, örf ve âdetlerin, ağır veya hızlı değişmesini ister istemez takib etmektedir. Bunun dışında oyunlar ve O.'lar, çocukların ve büyüklerin muhayyilesinde kalan birçok hayali de canlandırır. Bu bakımdan anlayışla yapılmış gerçek bir O. koleksiyonu; normal kültürün sağladığı malzemeden çok insanoğlunun hayallerinin ve ilhamlarının tarihini yansıtacağına şüphe yoktur.

6 aylıktan küçükler için: Çocuk O.'ları yaşa ve cinsiyete göre farklar gösterir. Altı aylıktan küçük bebekler için en iyi O. parlak renkli yumuşak toplar, balonlardır. Bunlar küçük olmalı, ipe dizilmelidir. Bu yaşta çıngıraklı O.'lar da bebeğin dikkatini çeker; çok geçmeden tutup salladığı görülür. Bebeklere verilen O.'lar kolayca yıkanıp temizlenebilir olmalı, daima çok temiz olarak ellerine verilmelidir. Ayrıca köşeli olmamalı, kırılıp ayrılacak parçaları bulunmamalıdır.

1 - 2 yaşlar: Yürümeye başlayan bir - iki yaşındaki çocuklar için en uygun O.'lar sıkınca ses çıkaran hayvanlar, iterek yürütülen araba vs.'ler, O. piyano ve ksilofonlar, trampetler ve başkalarıdır. Bu yaşta kız çocukları bebekle oynamaya başlar ama biraz oynadıktan sonra ayağından veya kolundan tutup sallamaktan daha çok hoşlanır. Doldurulmuş hayvanlar da bu yaş çocukların sevdiği O.'lardır. Onları kucaklamaktan, yataklarına almaktan hoşlanırlar.

2 - 4 yaşlar: İki - dört yaşındaki çocuklar için artık ciddî O.'lara lüzum vardır. Üç tekerlekli küçük bir bisiklet pekâlâ çocukların hoşuna gider. Küçük yaşta oynadıklarından

OYUNCAK : Metal ve tahtadan yapılmış oyuncaklar

OYUNCAK : Kumaş ve tahtadan yapılmış oyuncaklar

daha büyük otomobil ve kamyonlar, tekerlekle çekilen hayvanlar da bu yaşların O.'ları arasındadır. Küçük küplerden şekiller yapmaya çalışmak, hazır, parçalara ayrılabilen evleri birleştirip ayırmak; tekrar bir araya getirmek çocuklar için faydalı oyunlardır. Öte yandan iki-dört yaşındaki çocuklar, artık dışarıda da kendilerine eğlence bulabilirler. Bahçede yollar, köprüler yapmak, salıncakta sallanmak en sevecekleri oyunlardır. Kız çocukları için O. ev eşyaları almak, onların severek evcilik oynamalarına yol açar. Bebek kızlar için daha şuurlu olarak kullanılan değerli bir O.'dır. Müzikli O. âletler yine sevilerek kullanılır.

4-6 yaşlar: İnşaat oyuncakları artık daha severek kullanılır. Fazla sayıda bloklardan meydana gelmiş ev, mahalle takımlarını başarıyla kullanabilirler. Bebek, kızlar için yine seve seve oynanan bir O.'tır. Taklitçi ve hayâl gücüne dayanan oyunlar için bu yaştaki çocuklara çeşitli O.'lar gereklidir. Bunlar arasında bilhassa oğlanlar için O. tabanca, çeşitli askerî silâhları sayabiliriz. Kızlar için ev takımları en iyi O. olur. Bisiklet, top, otomobil, vinç vs. özellikle tercih edilir.

6-8 yaşlar: Bu yaşlardaki çocukların vücut dengesi ve motor faaliyetleri artık iyice gelişir. Üç tekerlekli bisikletlerin yerini iki tekerlekliler alır. Gerekirse tekerleklerin yanında yardımcı tekerlek bulundurmakta fayda vardır. Kızlar ip atlamak ister. Koleksiyon yapma hevesi de ilk defa bu yaşlarda belirir. 6-8 yaşlarındaki çocuklar bu alana yöneltilirlerse faydalı bir meşgale alanı kazanmış olurlar. Raylar üzerinde hareket edebilen elektrikli veya mekanik trenler çok makbûle geçen oyuncaklardır. Zararsız bir âlet kutusu erkek çocuklar için en faydalı oyuncaklardan biridir. Evcilik oyunu kızlar için yine en başta gelir. Bu oyunu oynamaya yarayacak 0.'lar daima hoşa gider. Kız çocukları bu yaşlarda özellikle bebeklerinin giyimiyle ilgilenirler. Dikiş takımları, bebek elbiseleri patronları çok faydalı olur. Okuma yazma öğrenen çocuk artık domino gibi oyuncaklardan da yararlanabilir.

8-10 yaşlar: Bu yaştaki çocuklar artık vücutlarına tamamen hâkimdir. Elleriyle hassas işler yapabilirler. Ortaklaşa oyun oynamanın kurallarına alışmışlardır. Yazıyı ve rakamları rahatça takib ederek çeşitli bulmaca O.'larını, özel olarak satılan yarışma O.'larını kullanabilirler. El işleri yapmalarına yarayacak âlet kutusu bunlar için de faydalı bir O.'tır. Metal inşaat takımları, uçak, tekne modelleri çok faydalı O.'lardır. Erkekler daha hassas inşaat O.'ları, daha teferruatlı O. trenlerle oynamayı başarabilirler. Araştırmayı seven küçükler için basit bir kimya takımı; küçük bir mikroskop, telgraf gibi cihazlar, hattâ bir büyüteç çok değerli bir O. vazifesi görebilir.

Kızlara gelince bebek ve evcilik oyunları artık yavaş yavaş daha gerçekçi olmaya başlar, sahici bir bebekle gerçekten ilgilenmekten, mutfakta gerçekten iş görmekten hoşlanırlar.

Gerçekten diken küçük dikiş makineleri, basit, kolayca tatbik edilecek bebek elbisesi patronları, güzel birer O.'tır. Anneler, usulüne göre kendilerinde ev işlerinde yardım etmeye alıştırabilirlerse, çocuk bunu hem bir O.'la oynuyormuş gibi zevk duyar; hem de ileride gerçek bir ev hanımı gibi yetişmiş olur.

10. yaş ve ötesi: Bu yaştaki çocuklarda artık O.'ın yerini gerçek oyunlar alır. Toplu oyunlardan hoşlanırlar. Çeşitli kâğıt oyunları, tavla, dama, satranç değerli birer O. hâlini alır. Bu yaşlar özel merakların gelişip şekillendiği yaşlardır. Pul koleksiyonculuğu, fotoğraf merakı, kitap sevgisi, elektrik, radyoculuk, dokuma, örgü gibi alışkanlıklar hep bu yaşlarda gelişip şekillenir. Ebeveyn bu alanda çocuklarına yardımcı olmaya çalışırsa, yarının nesillerinin şekillenmesine müsbet katkıda bulunmuş olur.

O. seçme: Bebeklikten itibaren başlayan O. sevgisi, merakı, çocuğun büyümesiyle birlikte, onunla beraber gelişir. Çocuk O. sayesinde yeni fikirlere sahip olur, hayâl gücü, kabiliyeti O.'lar vasıtasıyle gelişir. Çocukların en yakın arkadaşları O.'lardır.

Çocuğa verilecek O.'ın büyük bir titizlikle seçilmesi gerekir. En önemli nokta, O.'ın, çocuğun yaşına uygun olmasıdır. Yaşa göre kullanılması güç O.'lar, çocuğu hayâl kırıklığına, cesaretsizliğe sevkeder. Bu bakımdan O.'lar yaşının ilerlemesine uygun olarak seçilmelidir.

Ayrıca hangi yaş için olursa olsun, O.'ların tamamen tehlikesiz olması da aranan şartların başında gelir. O. kesici olmamalı, sivri köşeli olmamalı, kolayca tutulabilmelidir. Çocuk O.'ını gerçekten anlayabilmeli ve gerçekten kullanılması gerektiği gibi kullanabilmeli, buna alıştırılmalıdır. Ebeveynin buna yardımcı olması lâzımdır. Yoksa, alınan bir O.'ı çocuğun önüne koyuvermek kâfi değildir. Aslında önemli olan çocuğun sahip olduğu O. sayısının fazla olması değil, elde olan O.'la gerektiği gibi oynayabilmesi; O.'ların yaşına ve kabiliyetlerine uygun olmasıdır. (O. Yüksel)

OYRAT'LAR, Moğollar'ın batı koluna bağlı bir topluluğa verilen ad. Bu topluluk Moğolistan Altayları'nın eteklerinde, İç Moğolistan'da ve Çin'de (Sinkyang bölgesi) toplanmıştır. O.'lar dil bakımından birçok kollara ayrılmışlardır (Dörböt, Bayit, Torgut, Uryanghay, Zahaçin, Hoşut, Dambi-Ölöt ve Mingat gibi). *Oyrot* adının kökeni bugüne kadar kesin olarak çözülememiştir. G. J. Ramstedt (b. bk.), eski bir yazısında, bu adı *Oğuz* adıyle birleştirmek istemiştir. Tarihî kaynaklarda O.'lardan ilk olarak XIII. yüzyılda söz edilir. O.'lar, Cungarya Hanlığının esas kitlesini teşkîl eden Moğol kabîlesi olarak tanınmışlardır. Bu bakımdan bu hanlık çok defa O. Hanlığı adıyle de anılır.

Cungarya Hanlığını kuran Moğollar, O.'ların Çoros boyundan gelen hanların idaresi altında birleşmişlerdi. Bu hanlığın XV. yüzyılın ortasında kurulduğu anlaşılıyor.

O. Hanlığını kuran Moğol kabîleleri, Çingiz Han devrinden beri uyulan bir geleneğe göre iki kola ayrılmışlardı: *Cungar* (Moğ. = sol kanat) ve *barungar* (= sağ kanat). Sol kanada bağlı O.'ların duruma hâkim olması üzerine bu hanlık XVII. yüzyılda Cungar (veya Cungarya) Hanlığı adını almıştır.

Cungarya hanlığında Caya (Zaya) Pandita, eski Moğol alfabesine dayanarak O. diyalektleri için özel bir yazı sistemi meydana getirmiştir (1648). Bu yazı sistemi, aralarında büyük bir fark bulunmayan bütün O. diyalektleri alanında kullanılmıştır.

XVII. yüzyıl başlarında Dörböt ve Torgut'ların büyük bir kısmı batıya göç ederek 1632'de aşağı Volga bölgesine gelmiştir. Bu bölgede yerleşen Moğollar sonradan Kalmık (veya Kalmak) adıyle ün almışlardır. Kalmıkların dili yeni bir Moğol diyalekti olarak gelişmiştir. 1648'de meydana getirilen edebî Oyratça, eski diyalektlerin ses özelliklerini saklamaktadır. Buna göre, edebî Oyratçanın tarihî bir değeri vardır. Oyrot dilinde (Oyrot harfleriyle yazılmış) pek çok Buddhist metinleri kalmıştır.

O. diyalekti, fonetik, gramer yapısı ve sözlük bakımlarından birçok özellikler taşıyan bir Moğol diyalektidir.

A. Bobrovnikov (*Grammatika mongol'sko-kalmitskago yazıka.* Kazan 1849), H. Zwick (*Grammatik der West-Mongolischen das ist Oirad oder Kalmükischen Sprache.* 1851), A.Pozdneev (*Kalmitsko-russkiy slovar* Petersburg 1911) ve G. J. Ramstedt (*Kalmückisches Wörterburch.* Helsinki 1935), Oyrot veya Kalmık diyalekti üzerinde çalışmışlardır. (H. Eren)

OYROT TURA, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Altay İl (kray)'ine bağlı Dağlık Altay Özerk Bölgesi (b. bk.)'nin merkezi. Nüfusu 39 000 (1975)'dir. Mayma ırmağı üzerinde bulunan bu şehrin eski adı Ulala idi. Ulala adı 1932'de O. T.'ya çevrilmiştir. O. T. adı 1948'e kadar kullanılmıştır. Bu tarihten sonra şehre Gorno-Altaysk adı verilmiştir. (bk. GORNO-ALTAYSK). (H. Eren)

OYUNCAK SAZLAR (mus.), başlıca Anadolu oyuncak sazları: bızbıldık veya bizbildik (ince söğüt dalından düdük), çam boru (kamış düdük), çıpsığ, dığlı (hububat sapından düdük), dilli damak, dilli düdük, döküce, fışkırak, hotdak, hottuk (hüttük), hödünük, höppü, hüs, kolak, sepsi, simsi, sippi, süpsübü, süsük, şungurgu (şündürgü), zimbon. (Y. Ö.)

OYUNLAR, boş vakitleri eğlenceli şekilde değerlendirmeye yarayan muhtelif faaliyetler. Her yaşta insanlar, hattâ bazı hayvanlar arasında oynanır. Erkekler, ailelerinin refahını, bir sonraki öğünde yenecek şeyleri sağlamak için ne kadar eski çağlardan beri emek sarfediyorlarsa, çocukların da o kadar eski zamanlardan beri oyuna düşkün olduğunu kabûl etmemek için bir sebep yoktur. Çocukların çok eski çağlardan beri bugünkilere benzeyen O. oynadığı bilinmektedir. Eski Mısır'da XII. Sülâle zamanından (M. Ö. 2000) kalma bir hiyeroglif, o devirdeki çocukların, bugün Batı ülkelerinde oynayan bir çeşit parmak tahmin oyunu oynadıklarını göstermektedir. Yine aynı devirde Benî Hasan'daki bir mezarda bulunan bir resim, çocukların, bugün Türkiye'de ve Batı ülkelerinde oynanan vuranı tahmin (cızz) oyunu oynadığını gösteriyor. Oyun için kullanılan toplar ve küçük kız bebekleri de hem Eski Mısır, hem de Eski Yunan ve Roma mezarlarında bulunmuştur.

Yunanlı şâir Callimachus (M. Ö. 250), çocukların sokakta topaç çevirmesini, Homer oynarken dereye düşürülen topu tasvir eder. Yine aynı devirlerde bugünki "beş-taş"a benzeyen bir oyun oynandığı, saklanbaç, kör ebe, kovalamaca gibi oyunların da yaygın olduğu bilinmektedir.

Orta Çağ O.'ı hakkında bilinenler resimlenmiş kitaplarda nadiren raslanan bilgilere münhasırdır. 1344'te tamamlanan *Roman du Bon Roi Alexandre* adlı kitapta, topaç çevirme, disk atma, takma ayaklar üzerinde yürüme, kör ebe gibi O.'ı tasvir eden resimler vardır.

450 yıl kadar önce Fransa'da oynana O.'ın uzun bir listesi ise, Gargantua tarafından oynandığı belirtilerek Rabelais tarafından (1534) verilmekte ise de bunlardan bir kısmının bugünün hangi O.'ına tekabül ettiği anlaşılamamaktadır. 1559'da Pieter Brughel tarafından yapılan bir resimde ise 79 çeşit çocuk oyunu gösterilmiştir ki, bunların başlıcaları, bugün de dünyanın hemen her yerinde oynanan çenber çevirme, birdir bir, tahtarevalli, salıncak, çamurdan pastalar yapmak, parmak ucunda sopa dengelemek vs.'dir.

Bazı O.'da milletlerarası bir benzerlik olması, bunların, antik çağlarda ortak bir anlam taşıdığını, hattâ büyü ile ilgili olabileceğini akla getirmektedir. O.'ın mukayeseli araştırması muhtelif O.'ların dünyanın muhtelif yerlerinde aynı zamanda meydana çıktığını göstermiştir. Bu konu üzerinde çalışırken bütün çocuk O.'ının çok eski olduğu ve hiç değişmeden zamanımıza kadar geldiğini zannetmemek gerekir. Üsdelik çocukların an'anelerden az etkilenen yaratıcılar olduğunu da hesaba katmak lâzımdır.

O.'ın tasnifi :

Psikolojik bakımdan çocuk O.'ı beş gruba ayrılır:

1. *Büyüklerin öğrettiği O.:* Bu gruba giren O., futbol, basketbol, veleybol, tenis vs. gibi büyükler tarafınan öğretilen ve büyüklerin nezaretinde oynanan O.'dır. Büyükler, sıhhat kazanacakları, morallerinin yükseleceği, ekip çalışmasına alışacakları, bu sayede yaramazlıktan uzak kalacakları için, çocukları bu tip O.'ı oynamaya teşvik eder. Üstelik bunlar küçüklerin de sevdiği O.'dır. Bu O.'a katılmak çocukça bir hareket sayılmaz; bunlarda başarı kazanmak hem çocuk, hem ailesi, hem okulu için iftihar vesilesi olur. Çocukların, büyüdükleri zaman da bu gibi O.'a devam etmesi istenir.

XX. yüzyılın başlarında Batı'da halk türkülerinin ve an'anevî şarkılar çocuk O.'ının da canlandırılması yoluna gidildi. Türkiye'de bu akım 1950'lerden sonra başladı; kısa süre içinde ilk ve orta dereceli okullarda yayıldı, çeşitli halk O.'ı ve halk türküleri ekipleri kuruldu. An'anevî halk O.'ı her yaştaki okul çocuklarına öğretilmeye başlandı.

2. *Çocuklar arasında yayılan O.:* Konulan başlıktan da anlaşılabileceği gibi aynı yaştaki çocukların birbirlerine öğrettiği O.'dır. Bunlar folklor araştırmacıları için çok ilgi çekici O. oldukları kadar, çocukların yaradılışını anlamaya da en çok yardım eden, saklanbaç, beş-taş, atlama gibi O.'dır. Diğer taraftan, yapılan araştırmalara göre, dünyanın her tarafındaki çocuklar, kendi başlarına — her türlü denetimden uzak — kaldıkları zaman daha ufak çapta başka O. oynamaktadır. Çocuklar kendi aralarında oynarken de belirli kurallara kesin şekilde uyarlar. Bu kuralların başında, sayarak veya bir tekerleme söyleyerek şansa kalan seçimler, ebe seçimleri gelir. Oyunun diğer kurallarına, sıraya da büyük bir dikkatle uyulur.

3. *Taklit O.:* Çocukların taklit O.'ında önemli bir hayal gücü gösterdikleri tartışma konusudur. Bu gibi O.'ın başında evcilik, okulculuk gibi O. gelir. Atıcılık, otomobilcilik, kavboyculuk gibi O.'ı da bu arada sayabiliriz. Bunlar çocukların gerçek hayatta gördükleri, yaşadıklarının taklididir. Bu O. bölgelere göre değişir. Meselâ Eskimo çocukları küçük bir ok ve yayla hedefe atış yaparak eğlenirler; buzdan küçük kulübeler yapar ve içerisini yalvara yakara annelerinden aldıkları lamba fitilleriyle aydınlatırlar. Avustralyalı çocuklar minik zıpkınlar ve boomerang'larla oynar; hattâ zevcelerini şiddet kullanarak kaçırma sahnelerini tatbik ederler.

Bunların dışında çocuklar, artık büyüklerin hayatından çıkmış olan şeyleri de oyun konusu yapar. Meselâ ok ve yay ve daha da ziyade kılıç çocuğun hayâlini tahrik eder. Şüphesiz bunda seyredilen sinema filmlerinin etkisi büyüktür. Aynı şekilde bugün Türkiye'de bir toplu tabanca görmek pek

kolay olmadığı halde muhtelif filmlerin etkisiyle oyuncak tabanca satışları daima revaçtadır. Bunun yanısıra geleceğin silâhları (ışın tabancası) gibi oyuncaklarla oynanan O. da taklit O. arasına girer.

4. *Salon veya aile O.'ı:* Bunlar genellikle aile toplantılarında oynanan O.'dır, ama mutlaka kapalı yerlerde oynanmaları gerekmez. Bu tip O. eski Avrupa'da büyüklerin de, küçüklerin de katılmalarıyla oynanırdı. Ancak XIX. yüzyıldan sonra, büyükler çocuklar birlikte oynamayı ayıp saymaya başladılar. Bu O.'da bir lider oluyordu; bunlar ekip oyunundan ziyade, tek kişinin kalanlara karşı mücadele ettiği O.'dı. Türkiye'de oynanan *"yüzük saklama", "fincan", "tombala"* gibi O.'ı aile O.'ı arasında sayabiliriz. Bir de bilgiye dayanan salon O.'ı vardır. Meselâ *10'lu soru* oyununda, ebe olan oyuncu dışarıya çıkar. İçeride kalanlar edebiyat, tarih, coğrafya, fizik vs. konularda bir isim tutarlar. Ebe olan 10 soru sorarak içeridekilerin karşılaştırdığı ismi bulmak zorundadır.

5. *Hazır O.:* Çocuklar için bilhassa imal edilen O. John Locke ve diğerlerinin eğlenerek öğretme fikrinden doğdu. XVII. yüzyılda bunların ilk örnekleri görülmeye başlandı. Fakat bu tip O.'ın asıl öncüsünün 1742'de Mary Cooper tarafından yayınlanan *The Child New Play-Thing* olduğu kabûl edilir. Bu eserin arkasında, katlanmış harfler vardı, her harfin arkasında o harfle başlayan bir mısrâ yazılıydı. Bunların "çocukların oynaması için kareler hâlinde kesilmesi" tavsiye ediliyordu. XVIII. yüzyıl ikinci yarısında haritalar üzerinde düzenlenen yarış O.'ı ile oyunla öğretmede yeni bir adım atılmış oldu. 1759'da John Jefferys tarafından tertib edilerek yayınlanan *A Journey Through Europe, or The Play of Geography,* harita üzerinde oynanan öğretici oyun örneklerinden biridir. Daha sonraki yıllarda coğrafya öğretmenin en iyi yolunu haritaları kesilip parçalanmış olarak basmak ve çocuklardan bunu birleştirmelerini istemek olduğu anlaşıldı. Yüzyılın sonunda bu şekilde basılıp kesilerek kartonlara yapıştırılmış oyunlar çok yaygınlaştı. XIX. ve bilhassa XX. yüzyılda bu tip öğretici O. hızla gelişti ve sayılamıyacak kadar çok çeşitleri yapıldı.

Eski Türk O.'ı:

Türkiye'de, çocuklar arasında olsun, evlerde olsun asırlardan beri çok çeşitli O. oynanagelmiştir. Devirler boyunca bazı O. günah sayılmış, bazıları yasak edilmiştir. Bu O.'dan çoğu tarihe karıştığı gibi, tavla, satranç, iskambil gibi hâlâ devam eden O. da vardır. Bilhassa çocukların oynadığı *aşık oyunu* yüzyılımızın başlarına kadar oynandıktan sonra tarihe karışmıştır. Koyun bacağından çıkan aşık kemikleriyle oynanan bu oyun, daha Asurlular zamanında bilinen bir oyundu. Türkiye'de de çok uzun süre oynanmıştır. *Peçiç* de artık oynanmıyan eski O.'lardan biridir. Deniz hayvanı kabuğu veya kemikten yapılma sekiz taş ile ve özel olarak çizilmiş bir levha üzerinde oynanırdı. Taşların bir yüzü kapalı, bir yüzü açık sayılır; oyun avuçta karıştırılarak atılan taşların açık veya kapalı düşüşüne göre oynanırdı. Eski salon O.'ından biri de saray ve konaklarda oynanan *beçiz* idi. İki veya dört kişi ve altı zarla oynana bir oyundu; özel olarak çizilmiş bir levha üzerinde oynanırdı.

Tarihe karışmış O.'dan bir başkası islâmî felsefeyi dile getiren *satranc-ı urefâ'*dır. Bu oyun tek zarla ve yüz kareye bölünmüş bir levha üzerinde oynanır; her karede rızâ, karar, adâvet, arzu, adem, meşakkat, haset, kin, aşk, sevda, vefa, ferah, vicdan, şefkat, cemal, aşk-ı hakikî gibi kelimeler yazılı bulunurdu. En üstte de yüz birinci hâne olan "visâl" vardı. İki kişi arasında oynanır ve visâl hânesine varan oyunu kazanırdı.

Evlerde oynanan diğer O.'a gelince: "XVI. yüzyılda bunların çeşitleri pek çoktu. XVII. yüzyılda Thomas Hyde adında bir İngiliz, Latince yazdığı bir kitapta, Doğu ülkelerinde ve Türkiye'de XVI. yüzyılda oynanan O.'ın listesini verdiği gibi, O.'ı, ayrı ayrı tarif de etmektedir. İşte Profesör Hyde'ın kitabında anlattığı Türk O.'ının alfabetik listesi: Allı dikli oyunu, âşık oyunu, atlanbaç oyunu, bızdık oyunu, çalık oyunu, dama oyunu, dokuz taş oyunu, dur-tut oyunu, el oyunu, falaka oyunu, fırlak oyunu, gerdan bazı, koz veya ceviz oyunu, kumar oyunu, mangala oyunu, siramana oyunu, satranç oyunu, sultan oyunu, tabanca oyunu, takla oyunu, tavla oyunu, tek mi çift mi oyunu, top oyunu, tura oyunu, uzun eşek oyunu, yumurta oyunu. Bu arada bazı O.'ın tekerlemeleri de dikkate alınmış ve kitapta ayrıca verilmiştir" (Metin And, *XVI. Yüzyılda Spor, Oyun, Eğlence, Hayat Tarih Mecmuası* 1970 sayı: 2).

Eski Türk O.'ının açık havada oynanan ve tam bir spor hüviyeti taşıyanları, cirit, okçuluk, binicilik, güreş, at yarışı, matrak ve tomak gibi O.'dı. Matrak, tahta kılıçlarla oynanan bir çeşit eskrimdi. Belli bir ritimle, ölçülü adımlarla yapıldığı için bir bakıma dans da sayılabilirdi. Bu oyunun Avrupa'daki *mattacino* denilen bir danstan Türkiye'ye geldiğini sanmaktayız. Matrak oynayanların sağ ellerinde bir tahta kılıç, sol ellerinde yuvarlak, ufak yastıktan bir kalkan olur, iki müsâbık, karşılıklı ritmik hareketlerle eskrim yaparlardı. 1582 yılındaki büyük sünnet düğününü anlatan III. Murad sûrnâmesi "Âmeden-i Matrakçıyân" başlığıyla bunlar hakkında şu bilgiyi veriyor: "O. esnasında matrakçılar geldiler, baş, kulak dimeyüp dest-i çûbla birbirine giriştiler ve növbet-be-növbet hücumlar eyleyüp tarafeynden siperler viriştiler. Dilleri ellerine uyar ve nezaketle nereye uracağın duyup savar, kimi kolundan alacak hamleyi başından savup kolay yanın aldı ve kimi koltuk altından alacak hamleyi başından savup kolay yanın aldı ve kimi koltuk altından muharrif çalup müsa'ade ile göz açtırmadan ketfine çaldı, meydanda ol kadar virüb aldılar ve cânibeyninden dest-i çûbu kasden saldılar. Ne birinün darb ile kılına zarar götürdü ve ne hamle ile elinden siperin kaçurdı".

Tomak ise bir ekip oyunuydu. Tomak-bâzî diye de adlanırdı. Karşılıklı iki ekip hâlinde tomak topuyla oynanırdı. "Tomak topu, içi kar keçesiyle doldurulmuş, bir tarafından kamçı gibi meşinden ince ince kesilmiş ve saç gibi örtülmüş kısmı bulunan, yassı bir toptan ibaretti. Bu oyun saltanat binişlerinde, mesîre yerlerine gidildiği zaman, saray çevresindeki Gülhâne, İncili, Çinili, Mustafa Paşa köşklerinin önündeki meydanlarda oynanırdı. Tomak oynanmasına *Vukuu-ı luab-ı tomak* veya *vukuu-ı tomak-bâzî* denirdi. Bu oyunu oynayacak cündî ağalar sıraya dizilirlerdi. Başlarında, boynunda tomak toplarının bulunduğu çuhadan kapaklı çantasıyle "çavuş" bulunurdu. Padişahın irâdesi üzerine silâhdâr ağa, başçavuş işareti ederek, çavuşun, çantasındaki topları ağalara vermesini emrederdi. Her takıma birer top verilirdi. Tomak, iki takım hâlinde karşılıklı oynanırdı. Topu alan, hemen karşısındakinin arkasına vurmaya, karşısındaki el koluyla karşı koyarak vurdurmamıya çalışırdı. Her vuruşa hamle etmek denirdi. Ağalar, sıra ile birbirlerine hamle

ederlerdi. Hüner, tez davranıp kendini vurdurmamaktan ibaretti. Vurduranlar, müsabaka dışı kalırdı. Oyun, başçavuşun "çek" demesiyle sona ererdi. Bu oyunu başarıyla oynayanlara "tomakçı" denirdi.

Sultan Mahmud, bahçe içindeki köşklerden "İncili" önündeki meydanda, Hicrî 1228 yılında, ezânî saatle altı raddelerinde — o zamanın sözüyle — tomak ısmarlamıştı. Ağalar, köşkün önüne gelerek, yerleri öpmek suretiyle padişahı selâmlamış ve oyuna başlamışlardı. Oyun bir saat sürmüştü. Başarı gösterenlere mükâfatlar verilmiş, ağalar da yerden temennâ ederek meydandan ayrılmışlardı. Aynı senenin cemâziyelevvelinde, aynı yerde yine tomak ısmarlanmıştı. İsterlerse oyunun kurallarına uyacak, istemezlerse bildikleri gibi oynayacaklardı. İlyas Efendi, hâtırâtında bu oyundan bahsederken "mûcib-i dehşet" oldu diye yazmaktadır" (Dr. Sedad Kumbaracılar, *Enderûn-i Hümâyûn'da Spor Hareketleri, Hayat Tarihi Mecmuası,* 1972 sayı: 9).

Sarayda bundan başka *keçe kesme* ve *top* O.'ı da oynanırdı. Keçe kesme at üzerinde yapılan bir müsabakaydı. "Buna *keskin cündîlik* denirdi. Beş, ondan başlanarak, otuz kadar tel, kat kat kar keçesiyle sıralır ve ıslatılırdı. Müsabakaya giren, atının hareketini elindeki kılıca uydururdu. Evvelâ "nahil" denen yavaş yürüyüşü yapar, keçeye yaklaşırken atını dörtnala koşturur, keçenin yanından geçerken, kılıcını sallayarak, kar keçesini ikiye bölerdi. Bundan sonra dizginler çekerek atını bir anda durdurması gerekirdi" (aynı kaynak).

Bir de alay topu oyunu vardı. İki ekip hâlinde oynanırdı. Ekiplerin topu birbirlerine atması, karşı tarafın da tutmaya çalışması esasına göre oynanırdı.

Türkiye'deki eski sporların en önemlileri süphesiz güreş, binicilik, atıcılık, cirit, okçuluk'tur (bunlar için kendi maddelerine ve SPOR maddesine bakınız).

Cirit, binicilik, atıcılık, okçuluk gibi sporlar, Orta Asya Türkler'i arasında da en yaygın O. arasındadır. Bu arada, Türkistan'daki millî oyunların en yaygınları arasında *Köpkârî*'yi zikredebiliriz.

Köpkârî atlı bir oyundur, ilkbaharda oynanır ve bir ay sürer. Hedef belirli bir alana atılacak olan kesilmiş oğlağı kapmaktır.

I. Dünya Savaşı'nda Ruslar'a esir düşen Türk subayı Süleyman Tevfik Harputlu, bu oyunu şöyle anlatıyor: "Bu oyunlar her sene ilkbaharda bir ay kadar sürer. Herkes atını köpkârî için besler, ona göre talim ve terbiye eder. Köpkârînin başlayacağı gün her tarafa ilân edilir. İştirak edecekler, atlarıyla köpkârî sahasına toplanırlar. Hakemler tayin olunur. Başka şehirlerden gelenler de çok olur. Binlerce atlı yığılır; büyük bir meydanda herkes atına binmiş olarak bekler. Hakemler kesilmiş bir oğlağı alıp, meydanın kenarında yüksekçe bir yere çıkarırlar. Köpkârînin başlama işareti hakem tarafından verilir verilmez bütün atlılar hakemin bulunduğu yere yaklaşmaya gayret ederler. Birbirlerini ite kaka oğlağın atılacağı yere yaklaşmaya çalışan bu kitlenin dalgalanması on beş dakika kadar devam eder. Nihayet, hakemler oğlağı atlıların üzerine atarlar. Binlerce atlının üzerinden süzülüp, on metrelik muhit içerisine dahil olabilecek süvariler, muhakkak ki, en kuvvetli ata malik olanlardır. Nihayet en kuvvetli at ve en iyi binici, diğer atlılar arasından oğlağı çekip çıkarır. Diğer atlılar bunu tâkib ederler. Bazan yolda yetişip elinden alırlar. Koşu sahasının son ucunda oğlak kimin elinde kalırsa o atla süvarisi, o günkü köpkârînin muzafferi olarak hakemlerce ilân edilir. Köpkârîyi kazanan atın değeri derhal birkaç misline çıkar. Bu zaferlerin adedi ne kadar çok olursa o atın değeri o kadar yükselir; süvarisi de o derece şöhret alır. Köpkârî için, geniş göğüslü, yüksek atlar intihâb olunur. Köpkârî bir ay müddetle her gün sabahtan akşama kadar devam eder. Köpkârî oyunu pek güç ve tehlikelidir. Atların ayakları altında kalıp ölen insanlar ve sakat kalan atlar az değildir" *(Hayat Tarih Mecmuası,* 1970, sayı: 6).

Klasik O.:

Eski Roma ve Yunan'da, atletizm esasına dayanan çeşitli O. oynanırdı. Aslında Romalılar bunları, Yunan yarımadasındaki şehir devletlerinin oynadığı O.'dan aldılar. En eski Yunan O.'ı cenaze törenleri dolayısıyle yapılanlardır. Homer, İliada'da bundan bahseder. Eski Yunan'da müsabaka O.'ına *agon* denirdi. Tarihî çağlardaki Yunan agon'ları ikiye ayrılırdı: Kazananlara yalnız çelenk verilenler ve kazananlara zeytinyağı veya elbise verilenler. Yunan O.'ının en eskisi ve en meşhuru Olimpiyad oyunlarıdır (bk. OLİMPİYAD OYUNLARI).

M. Ö. Bininci yılın başlarında, şehir devletlerinin oldukça yerleşmiş duruma geçmeleri, muayyen aralıklarla muayyen tanrılar için festivaller düzenlenmesine imkân verdi. Bütün antik çağda önemini kaybetmiyen Olimpiyad O.'ı dışında kalan süre içinde, şehir devletleri arası festivallerde muhtelif müsabakalar yapılırdı.

Bunlar *Pythian, Isthmian* ve *Nemean* O.'ıydı. Pythian oyunları Delphi'de Apollo şerefine yapılır, oyunlar arasında geçen zamana *Pythiad* denirdi. Pythiad dört yıllık bir süreydi; her Olimpiyad'ın üçüncü yılında başlar, yaz sonlarında, ağustosta yapılırdı. Parnassus tepesinin zemini elverişli olmadığından bu O.'da at ve araba yarışları yapılmazdı. Isthmian oyunları iki yılda bir olur ve her olimpiyadın ikinci ve dördüncü yılında tekrarlanırdı. Berzah bölgesinde yapılan O.'a genellikle Korent başkanlık ederdi. Zeus şerefine yapılan Nemean O.'ı ise kutsal Nemea vâdîsinde yapılırdı. O. M. Ö. 573'te bütün şehir devletlerine açılmıştı. İki yılda bir temmuzda yapılırdı.

Bu çeşit O.'ın altın çağı M. Ö. V. yüzyıldı. Daha sonra atletler işi profesyonelliğe döktüler. Atletizm festivallerinin en önemlilerinden biri de dört yılda bir Atina'da yapılan Büyük Panathenaea idi. Bu festivalde müsabakaları kazananlara kutsal zeytinden yapılmış bir testi zeytin yağı verilirdi. Thebes, Argos, Sparta'nın da mahallî festivalleri vardı. *Gymnasium*'lar ve *palaestrae*'ler (güreş okulları) en çok rastlanan binalar arasındaydı. O devirdeki oyun kuralları şüphesiz şimdikilere göre farklıydı; kurallara kesinlikle uyulur, elinde sopalarla bekleyen hakemler, kuralları bozanlara hemen gerekli müdaheleyi yapardı. Vazo resimlerinden boksörlerin daha çok başa vurmaya çalıştığı vücudun başka kısımlarıyla ilgilenmediği görülüyor; koşucuların hareketleri hemen hemen bugünkinün aynıydı. Ancak resimlerde sağ ve sol kolun, sağ ve sol bacakla birlikte hareket ettiği görülmektedir. Güreşçiler serbest güreşir, güreşten önce yağlanır, sonra da vücutlarına toz serperlerdi. Rakibini üç defa yere düşüren oyunu kazanırdı.

Eski Romalılar'ın en revaçta oyunu, gladyatör O.'ıydı. Bu vahşî O.'ın eski cenaze törenlerinde insan kurban etme töreninin yerini almış olması akla yakın bir izah tarzıdır. M. Ö.

264'teki bir cenaze töreninin ilk gladyatör O.'ına vesile olduğu söylenir. Daha sonra bu O.'a yabanî hayvanlarla dövüşler de katıldı. Ancak bunlara O. *(ludi)* değil, görevler *(munera)* deniyordu. Tamamen Romalı olan bir başka rit de her yılın 15 ekiminde Ekim Atı'nın kurban edilişiydi. Bu at, Campus Marcius'ta, Mars şerefine yapılan bir araba yarışında kazanan arabanın sağ baştaki atı olurdu. Atın cesediyle ilgili olarak bazı ilkel törenler de yapılırdı.

Araba yarışları Romalılar'ın en çok sevdiği O.'dan biriydi. Yarışan arabalar genellikle çok hafif ve zayıf olur, küçük bir çarpışmada parçalanarak sürücüsünü ölüme veya ağır yaralanmaya mhkûm ederdi. Bunun dışında sahne O.'ının da Romalılar'ın hayatında önemli yeri vardı. Ayrıca Yunanistan atletik oyunları da icra edilirdi; ancak Romalılar'ınki daha çok askerî mahiyetteydi; her şeyden önce Yunanlılar'a göre daha edepli davranır ve müsabakalar sırasında onlar gibi tamamen soyunmazlardı.

Hayvanlarda O. :

Bu konuya girmeden önce, hayvanlarda oyun hakkındaki araştırmaların çok sınırlı olduğunu, bunların insan davranışlarına benzetilerek renklendiğini akıldan çıkarmamak gerekir. Burada, sadece hayvanların oyun sınıfına giren davranışlar tasvir edilecektir. Bunların izah ve tefsiri, denenmiş, kesinleşmiş değildir. Bu konudaki bazı teoriler heyecan verici olmakla beraber ilmî bakımdan sıhhatsizdir.

Hayvan O.'ının karakteristiği: Yapılan araştırmalar hayvan O.'ının karakteristiğini şu şekilde ortaya koymaktadır: 1. İnsanlarda olduğu gibi, hayvanlardaki O.'da da bir heyecan ve zevk unsuru olduğu genellikle kabûl edilir. 2. Oyun, ergin hayvanlardan çok, yetişkin olmıyanların karakteristiğidir. 3. Bu konuda çalışanlar, bir oyunun, oyun olmıyan faaliyetlerden hemen ayırt edilebildiği fikrinde birleşmektedir. Oyunun başlıca özelliği bir fayda gözetilmemesidir. 4. Oyunun tipi, nev'in karakteristiğidir. 5. Oyun yüksek hayvanların hayatında diğerlerine göre daha önemli bir yer tutar ve hayatlarının daha fazla bir kısmına yayılır.

Oyun olarak kabûl edilen davranışlar: Küçük çocuklar odanın bir ucundan bir ucuna koşmaya bayılır, bu arada ayaklarını hızla yere vurur, neş'eli sesler çıkarırlar. Tay, köpek ve kedi yavruları, buzağı ve oğlaklarda da durum aynıdır. Görünürde hiçbir biyolojik faydalanmaya dayanmıyan bu faaliyetle enerjilerini sarfederler. Yorulup tükeninceye kadar koşar, zıplar, atlarlar. Amaçsız olarak yapılan bu fazla enerji sarfının yavrulara bir zevk verdiğini kabûl eden birçok müşahitler bu hareketleri oyun saymaktadır.

Büyüklerin faaliyetinin çocukça taklidi: Afrika aslanının yavrusu, karnını yere sürerek ağır ağır, sürüne sürüne ilerler ve birden habersiz kardeşinin üstüne atlar. İki yavru ince dişlerini birbirlerinin kalın postuna batırmaya çalışarak güreşe tutuşurlar. İki kuzu, başları öne eğik karşı karşıya geçerek ve toslaşırlar. Bunlar, hayvanların büyüyünce yapacakları gerçek hareketleri andıran faaliyetlerdir. Bununla beraber genç yavruların hareketiyle büyüklerinki arasında dikkat çekici benzerlikler vardır. Ancak ergin çağda, faaliyetlerin amacı değişir. Kedi yavrusu bir topun, bir yumağın arkasından koşup yakalamaya çalışır, ergin kedi de farenin peşinden koşar; ancak ikincide yiyecek elde edilir, birincide ise böyle bir şey yoktur. Köpek yavrusunun kardeşiyle kavgası, ileride, büyüdüğü zaman başka hayvanlarla yapacağı kavgaları akla getirir. Ne var ki, genç hayvanların mücadelesinde, karşıdakine bir zarar gelmez. Üstelik bunların mücadelesi kifayetsiz ve zayıftır. Karl Groos ve diğerleri, bu davranışlara bakarak bu tip faaliyetlerin ilerideki hayat için bir hazırlık olduğunu kabûl ederler. C. Lloyd Morgan, çocukluk çağında yapılan hatalar ve kifayetsiz davranışların, ergin yaşta yapıldığı takdirde kötü sonuçlar doğurabilecek hataları önlemeye yaradığını ileri sürer. Hayvan bu sâyede hayatın gerçekleriyle karşılaşmadan tecrübe sahibi olur.

Bu teorinin, bazı yüksek memelilerin oyunları için geçerli olduğu düşünülebilir. Meselâ şempanze yavrusu uzun bir bebeklik ve çocukluk devresi geçirir. Bu süre içinde, gerçek hayatta karşılaşacağı olaylara karşı ne şekilde hareket edeceğini ne şekilde tepki göstereceğini öğrenir. Ancak bu tip davranışların ne derece şümullü olabileceğine dair deliller yoktur. Kedi yavrularının yumakla oynaması, ileride fare avlamalarına yardım edebilir; ama elde, bunu ispatlayan veya cerheden deliller mevcut değildir.

Araştırma ve deneme: Genç hayvanlar genellikle çevrelerindeki eşyayı tırmalar, gagalar, pence atar, çekiştirir, ısırır. Bu gibi faaliyetlere bazan tecrübî oyun denmektedir. Hayvanın bir yastığa veya bir kitaba yönelen tahripkâr dikkati, oyun yoluyle onu ilerideki hayata hazırlar. Hayvan yavrularının akranlarına karşı takındıkları tavır da aynı davranışın ifadesidir. Wolfgang Köhler, kafese kapatılan şempanzelerin, kendilerine verilen uzun sopaları atlama sırığı gibi kullanarak eğlenmeye başladıklarını nakleder. Normal olarak bunu ilerisi için bir hazırlık değil, sadece bir eğlence olarak kabûl etmek gerekir. Ancak daha sonraki denemeler ve müşahedeler, hayvanın aynı sopayı bir başka maksatla daha kullanmayı başardığını göstermektedir. Meselâ; yükseğe asılan bir muzu, bu uzun sopanın yardımıyla almayı başarmaktadır.

Toplu O.: Afrika aslanı yavrularının şöyle bir oyunu vardır: Biri, küçük bir yükseltinin üstüne çıktığı zaman, diğerleri onu oradan aşağıya indirmeye çalışır, o da inmekte direnir. Bazı hayvanların bir sıra hâlinde aynı hareketi tekrar ettiği görülmüştür. Meselâ su samurları bir sıra hâlinde çamurlu bir meyilden kayarak suya dalarlar. Suya dalan hemen geri dönüp tekrar yukarı çıkarak aynı kayma işini yeniden tekrarlar.

Genç şempanzelerin grup oyunları ise âdetâ insanlarınkini hatırlatır. Köhler şöyle bir "dans"ı tasvir ediyor: birçok şempanze bir direğin etrafında birerle kolda yürümeye başlarlar; sonra gittikçe hızlanırlar, hızlanırlar; öyle ki bu harekette ilkel bir ritm doğar.

Değişik türler arasında: Aynı türden olan yavru hayvanların birbirleriyle oynamasına karşılık, başka türden olanlar birbirleriyle oynamazlar. Ama bunun da istisnası yok değildir; en tipik örneği insanın, beslediği hayvanlarla oynaması kedi ve köpeğin sahipleriyle oynamasıdır. Bir köpek pekâlâ sahibiyle kovalamaca oynar veya yalancı kavgalara girişir.

Hayvanlarda O.'ın izahı: Bu konuyu açıklamak için, çeşitli teoriler ortaya atılmış, ama bunların çoğu kuvvetli tenkidlere uğramıştır. Bu teorilerin başlıcaları, yaşama sevinci, fazla enerji ve sevk-ı tabiî teorileridir. Ancak bunların hiçbiri konuya tatmin edici bir açıklama getirmemiştir. Genellikle hayvanların her türlü oyun davranışlarını açıklayacak bir tek teorinin yeterli olamıyacağı kanaati hâkimdir. Önemli bir diğer nokta oyun davranışları ile oyun olmıyan davranışlar arasındaki sınırın tesbitidir. Çünkü, bu iki çeşit faaliyet bazan, kolayca farkedilmeyecek şekilde birbirine karışmaktadır. Bu bakımdan her şeyden önce oyun çerçevesine giren ve girmiyen davranışların kesin sınırını tesbit etmek lâzımdır.

İnsanlardaki oyun da, daha aşağı varlıkların O.'ından daha fazla anlaşılabilmiş değildir. Hayvan O.'ı üzerindeki çok ciddî çalışmalar, insanlardaki bu davranışları anlamakta da önemli sonuçlar verecektir (muhtelif O. için her birinin kendi maddesine bakınız). (O. Yüksel)

OYUN HAVASI, Türk Musikisi'nde oynamaya, raks etmiye mahsus her türlü musiki eserinin umumî adı. Çiftetelli, Sirto, Longa, Zeybek, Horon, Hora, Bar, Ağırlama, Halay, Köçekçe, Tavşanca... gibi. Bu eserlerde daima küçük usuller kullanılır. Bunlardan bazılarında yalnız muayyen usuller kullanılabilir ve o usul esere mahiyetini kazandırır (herbirinin âit olduğu maddeye bk.). Dar mânâda bu kelime an'anevî rakslardan veya halk oyunlarından hiçbirine girmiyen, serbestçe yazılmış, hareketli karakterde parça mânâsına gelir. Maamâfih bu mânâ, XX. asırda kullanılmıştır (Arel'in, Ezgi'nin vs. saz eserleri). (Y. Ö.)

OZAN, eski, bilhassa İslâm'ı kabûlden önce, Türk halk musikisi ve şiirinde, halk şâir - musikişinasına verilen adların en mârûfudur. Eski Türkler'de O.'ın rolü mühim olmuştur. Çünkü söz ve musikinin rolü mühimdi. O.'a sonraları "sazşâiri" ve "âşık" denmiştir. Kopuz ve sonraları bağlama çeşidinden saz çalar, irticâlen söylediği manzumeleri irticâlen besteliyerek okurdu. İslâm öncesi an'anelerinden uzaklaştıkça O.'ın içtimaî mevkıi azaldıysa da, saz şâirleri daima rağbet gördüler. (Y. Ö.)

OZAN (XVI. yüzyıl), Türk halk şâiri. Anadolu'da yetişen en eski halk şâirleri arasında yer alır. Şimdiye kadar yalnız bir şiiri ele geçmiştir. (C. Öztelli)

OZAN, XV. asır Türk Musikisi'nde bir telli saz. Herhalde O.'ların (b. bk.) çaldığı bir çeşit kopuz. (Y. Ö.)

OZANSOY, Fâik Âlî (asıl adı : **Mehmed Fâik;** Diyarbakır 1876 - Ankara 1950), Servet-i Fünûn dönemi şâirlerinden. Diyarbakırlı Said Paşa'nın küçük oğlu ve gene Servet-i Fünûn şâirlerinden Süleyman Nazif'in kardeşi olan şâir, ilk öğrenimini doğduğu şehirde yaptıktan sonra askerî rüşdiyeyi bitirdi. Arkasından İstanbul'a giderek Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Okulu)'ye girdi. Bu sıralarda (1897), "Servet-i Fünûn" dergisinde şiirleri çıkmaya başlayan O.'un okuldaki birtakım olaylara karışması tutuklanmasına yol açtı. Ancak, ağabeyi Süleyman Nazîf'in yardımı ile kurtularak yeniden okuluna devam etti; 1901'de burayı bitirerek Bursa vilâyeti maiyet memurluğuna tâyin edildi. Arkasından sırayla Sındırga, Burhaniye, Pazarköy, Mudanya kaymakamlıklarında bulundu. Midilli, Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıflıklarından sonra Dâhiliye Nezâreti Hey'et-i Teftîşiyyesi başkitâbetinde görev alan şâir, Mütâreke yıllarında Diyarbekir valiliği de yaptı. Şubat 1920'de, Ebûbekir Hâzım Bey'in dâhiliye nâzırlığı sırasında müsteşarlığa getirildi ise de, kabinenin düşmesi sonucu, bu görevde fazla kalmadı. Kendisi istifa etti; bir süre idarî görev almadı. Saint-Benois Fransız okulunda türkçe, Mülkiye Mektebi'nde fransızca öğretmenliğine başladı. 1931'de dâhiliye müsteşarlığından emekliye ayrıldı. Bu tarihten ölümüne kadar edebiyatla yakından ilgilendi. Bir aralık oğlu Munis Fâik O. (b. bk.) ile birlikte "Marmara" (1936), adlı aylık bir dergi çıkardı. Ancak, bu gayreti uzun sürmedi; kendisini daha çok şiir yazmaya verdi. Ölümüne kadar hep şiirle uğraştı. Cenazesi, arzusu üzerine İstanbul'a gönderildi; Zincirlikuyu'daki Asrî Mezarlığa, Abdülhak Hâmid'in yanına gömüldü.

OZANSOY, Fâik Âlî

Şiire küçük yaşta başlayan O.'un genç yaşta "Servet-i Fünûn" gibi o dönemin tanınmış ve yeni bir edebî topluluğun yayın organı olmuş bir derginin yazarları arasına girmesinde ve kısa sürede tanınmasında âileden gelme bir edebî kültürün tesiri büyüktür. Edebî alanda ilk bilgileri babası ve ağabeyinden alan şâir, Narmık Kemâl, Recâî-zâde Ekrem ile Hâmid'in hayranıdır. Hele Hâmid'i taklîd etmesi, edebiyatımızda bir ikinci Hâmid olarak nitelenmesine yol açtı. Ancak, bu tesir uzun sürmedi; "Servet-i Fünûn" da tanınmasından, özellikle Tevfik Fikret ile yakından ilişki kurmasından sonra kendi kişiliğini bulmakta güçlük çekmedi. O., ferdî konulara yönelme ve kendi iç dünyasını dile getirme açısından tipik bir "Servet-i Fünûn" şâiridir. Katıldığı topluluğun genel eğilimine uygun konular yanında dil ve üslûp bakımından aşırı bir tutum içinde olduğu da gözden kaçmamaktadır. 1908 sonrası, özellikle Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarında şâirin ferdiyetçilikten sıyrılarak şiirlerinde yurt sevgisini işlemesi dikkati çekti. O., tiyatro türünde de eserler verdi ise de, bu yolda pek başarılı olamadı. O., edebiyatımızda daha çok bir Servet-i Fünûn şâiri olarak tanındı.

Eserleri : Şiir kitapları : *Fânî teselliler* (1908), *Midhat Paşa* (Uzun bir manzume) [1908], *Temâsîl* [1913], *Elhân-ı vatan* [1915], *Şâir-i Âzama mektup* (Viyana'da yokluk ve sefalet içinde kalan Abdülhak Hâmid'i savunan ve ona hayranlığını dile getiren şiiri) [1923]. Tiyatroları : *Pâyitahtın kapısında* [manzum piyes, 1918], *Nedim ve Lâle Devri* [manzum piyes, 1950]. (İ. Parlatır)

OZANSOY, Hâlid Fahri (İstanbul 1891 - İstanbul 1971), şâir ve yazar. İlk öğreniminden sonra Bakırköy Rüşdiyesi ile Galatasaray sultânîsini bitiren O., doktor Mehmed Fahri Paşa'nın oğludur. Öğretmenlik sınavlarında kazandığı başarı üzerine Kayseri'ye gönderildi. Daha sonra Muğla ve Konya sultânîlerinde edebiyat öğretmenliği yaptı (1916-1918). Bu görevini İstanbul'a aldırdı. 40 yıl değişik okullarda çalıştıktan sonra 1956'da emekliye ayrıldı. Ölümüne kadar da birçok gazete ve dergilerde yazıları çıktı.

OZANSOY, Hâlid Fahri

Şiire Fecr-i Âtî döneminde başlayan O., ilk denemelerinde gerek dil gerek duyuş bakımından bu topluluğun etkisinde kaldı. İlk şiirlerini "Rebâb" ve "Şehbâl" (1912 - 1913) dergilerinde yayımlayan O., Millî Edebiyat hareketinin ağırlık kazanması üzerine bu akımı benimsedi ve *Artîza vedâ* adlı

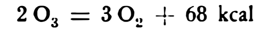
şiirini yazarak hem hece'ye, hem de konuşulan Türkçe'ye yöneldi. 1918'den sonra ise "Yeni Mecmua" çevresinde toplanan hececi şâirlere katıldı ve edebiyatımızda Beş Heceliler olarak bilinen topluluğun en güçlü şâirlerinden biri oldu. Şiirlerinde daha çok duyguya ağırlık veren, fakat bâzan realistleşen şâirin yazdıklarında umûmiyetle hüzün ağır basar. O., bir ara dergi de çıkarmaya başladı. "Nedîm" (6 Mart - 29 Mayıs 1919) adlı dergisini ancak 17 sayı sürdürebildi. "Servet-i Fünûn - Uyanış" adlı derginin de yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Edebî alanda yalnız şiir ile yetinmeyen O., roman ve tiyatrolar da yazdı. Bilhassa manzum piyesleri ile dikkati çekti.

Eserleri : Şiir kitapları : Rûyâ [1913], *Cenk duyguları* [1918], *Efsâneler* [1919], *Bulutlara yakın* [1921], *Gülistanlar ve harâbeler* [1922], *Paravan* [1929], *Balkonda saatler* [1931], *Sulara dalan gözler* [1938], *Hep onun için* [1962], *Sonsuz gecelerin ötesinde* [1964]. Tiyatroları : *Baykuş* [1917], *İlk şâir* [1923], *Sönen kandiller* [1926], *Nedîm* [1932], *On yılın destânı* [1933], *Hayâlet* [1936], *Bir dolaptır donuyor* [1958]. Romanları : *Sulara giden köprü* [1939], *Âşıklar yolunun yolcuları* [1939]. Hâtıraları : *Edebiyatçılar geçiyor* [1939], *Dârülbedâyi devrinin eski günleri* [1964], *Eski İstanbul ramazanları* [1968]. (İ. Parlatır)

OZANSOY Mûnis Fâik (Midilli 1911 - Paris 1975), şâir ve yazar. Servet-i Fünûn topluluğu şâirlerinden Fâik Âlî O. (b. bk.)'un oğludur. Orta öğrenimini Galatasaray'da tamamladıktan sonra Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdi (1935). Çeşitli devlet memurluklarında bulundu. Bunlar arasında Ticaret Bakanlığı müfettişliği ile Cumhurbaşkanlığı genel sekreterliği ve Başbakanlık müsteşarlığı en önemli hizmetlerindendir. Edebiyatta ise şiir ve denemeleri ile dikkati çekti. İlk şiir denemelerini "Millet", "Bayrak", "Çığır" gibi dergilerde yayımladı. Babası ile birlikte "Marmara" (1936) adlı dergiyi çıkardı. Ayrıca "Hisar" dergisinin kurucuları arasında da yer aldı.

Eserleri : Şiir kitapları : *Büyük mâbedin eşiğinde* [1938], *Hayâl ettiğim gibi* [1948], *Yakarış* [1959], *Bir daha* [1959], *Zaman saati* [1965], *Yakınma* [1968], *Kaybolan dünya* [1971]. Ayrıca, *Düşündüğüm gibi* [1957] adlı bir deneme kitabı vardır. *Medea* [1963] adlı tiyatro eseri Devlet Tiyatrosunca sahnelendiği gibi, Fransızca'ya da çevrilmiştir. (İ. Parlatır)

OZON (Fr. Ozone), kimyasal olarak saf O., koyu menekşe renginde bir sıvıdır. -251°C'da katılaşır ve -112,3°C' da kaynar. Sıvı O.un yoğunluğu 1.78, gaz hâlindeki ise 1.65'-dir (Hava = 1 alındığında). O., havada 1 : 500 000 nispetinde bile özel kokusunu duyurur. 1 l suda sadece 0,98 g O. eriyebildiği halde, asetik ve karbon tetraklorür içinde daha kolayca erir (mavi renklenme). O.'un formülü O_3 olup muhtemel yapısı

, belki de O = O =O.'dur. O., normal sıcaklıkta kolayca ayrışır :

$$2\,O_3 = 3\,O_2 + 68 \text{ kcal}$$

Değişik O. çözeltisi, ânî ısıtılma karşısında şiddetle patlar. O., bildiğimiz en güçlü oksitleme maddesidir. Hemen hemen bütün metalleri (Altın, Platin, İridyum dışında) en yüksek metal oksitleri hâline dönüştürür. Ayrıca sülfitleri sülfatlar hâline, amonyağı nitrik asit, kömürü (normal sıcaklıkta bile) karbondiokside dönüştürür. Bunun yanısıra O., birçok organik boya maddelerini ağarttığı gibi, bakterileri yok eder, lastik hortumları tahrib eder. O.'un fazlaca miktarda teneffüs edilmesi hâlinde, solunum yolları tahriş olur. Havadaki O. nisbeti o havanın temiz olup olmadığına miyar olabilir. Şehir havası, dağ ve orman havasına kıyasla O. ihtivâ etmez, çünkü devamlı olarak şehrin havasında mevcut bakteri, toz ve pisliklerin yok edilmesinde sarf olunup tükenir.

O., endüstriyel olarak, bir Siemens ozonizatörü içinde, elektrik deşarjının uygulanması ile elde edilir. Burada kuru oksijen, %15 O. durumuna dönüştürülür (soğutma). Havadan 1 kg O. elde etmek için 16 - 19 kwh'a ihtiyaç vardır. Atmosferin yüksek tabakalarında güneşin ültraviyole bakımından zengin ışınları etkisiyle O. oluşur.

O., birçok yağlı maddelerin, selüloz ve tekstil maddelerinin ağartma beyazlatma işlemlerinde uygulama alanı bulduğu gibi, hava ve su kirliliği ile savaşta ve dezenfeksiyon işlerinde tatbik edilir. (E. Ediger)

Ö

Ö Türk alfabesinin on dokuzuncu harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Ses olarak *ö* ince, geniş ve yuvarlak bir ünlüdür.

Eski Türk (Gök Türk veya Orhon) alfabesinde *ö* sesini belirtmek için özel bir işaret vardı. Ancak, bu işaret *ü* sesini belirtmek için de kullanılırdı. Bunun gibi, Uygur alfabesinde de *ö* ve *ü* sesleri için yalnız bir işaret vardı.

Uygur alfabesinin dayandığı Soğd (Sağdak) yazı sisteminde de *ö* ve *ü* sesleri için ortak bir işaret kullanılır.

Uygur alfabesinde kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunduklarına göre harflerin biçimleri biraz değişir. Mani yazısında da *ö* ve *ü* sesleri için ortak bir işaret kullanılır. Brahmi alfabesinde kullanılan iki *ö* harfi arasında biçim bakımından çok az bir fark göze çarpar. Osmanlı Türkçesi alanında *ö* sesi kelime başında *elif* ve *vav* harfleriyle (bazen yalnız *elif* veya *elif* ve *ötre* ile), kelime içinde yalnız *vav* veya *ötre* ile veya her ikisiyle belirtilirdi. Arap alfabesine dayanan başka Türk yazı sistemlerinde de bu harfler kullanılırdı.

Latin alfabesine dayanan yeni Türk yazı sisteminde *ö* sesi için yalnız bir harf vardır.

Ö harfi : Orhon (I, II, III) ve Yenisey yazısında ö (= ü).

Türk fonetiği : Ana Türkçeden beri kullanılan *ö* ünlüsü Türkçede ana sesler arasında yer alır. Bununla birlikte, bu sese normal olarak yalnız kelime başında veya birinci hecede rastlanır. Örnek olarak, *öt, öfke (< öpke), öğle, öksüz, ölmek, örmek, ötmek, öz* gibi kelimelerde *ö* kelime başında, *göl (< köl), kök, çökmek, dört (< tört), dökmek (< tökmek), sökmek, gönül (< köŋül), gök (< kök), görmek (< körmek), göz (< köz)* gibi kelimelerde ise birinci hecede kullanılmıştır. Türkçe *göz* kelimesine dayanan *gözel* kelimesi, yurdumuzun büyük bir kısmında orijinal biçimini saklamışsa da, yazı dilimizde *ö* > *ü* değişmesine uğrayarak *güzel* biçimini almıştır. Bununla beraber, Türkler arasında *közel (> közöl)* biçimi daha yaygındır.

Türkçe *güvercin* kelimesinin eski biçimi *gövercin (< göğercin < gögercin)*'dir. Türk diyalektlerinde de bu kelime daha çok *kögerçin* olarak kullanılır. Bu kelime Türkçe *gök (< kök)* kökünden çıkmıştır. Buna göre *gövercin* biçimi, kelimenin aslına daha yakındır. Bunun gibi, Türkçe *üyük* (veya *büyük)* kelimesinin eski biçimi de *öyük* (veya *böyük)*'tür. Bu kelime de Türkçe *öy-* kökünden çıkmıştır. Türkçe *gövercin* ve *öyük* kelimelerinde *ö* sesi *ü*'ye çevrilmiştir.

Türkçe'de *ö* ünlüsü ikinci ve daha sonraki hecelerde kullanılmaz. Yalnız birleşik kelimelerde bu kurala uyulmaz (Türkçe *Alagöz, Karagöz* adlarında veya *önsöz, sonsöz* kelimelerinde olduğu gibi). Eski Uygurcada kullanılan *et'öz* (= vücut, kişi, kendi) kelimesi de bu kurala uymaz. Ancak, bu kelimenin sonradan *et'üz* biçimine girerek kurala uyduğu anlaşılıyor. Çağdaş Türk diyalektlerinde ikinci veya üçüncü hecelerde de *ö* sesine rastlanır: Altayca *ködön*, Şorca *örtök* (= ördek), Kazakça *közöl* (= güzel), Kazakça *kösöm* (= kösem, kösemen), Kırgızca *köbölök, köpölök* (= kelebek), Kırgızca *közönek* (= gözenek), Kırgızca *köynök* (= gömlek) v. b. Bu örneklerde ikinci ve üçüncü hecede geçen *ö*'ler ikincil seslerdir. Bu gibi ikincil seslere özellikle Kırgızcada çok rastlanır.

Ö harfi : Uygur, Soğd ve Mani yazılarında 1. ö -, ü -; 2. - ö -, - ü -.

Türkçede kullanılan yabancı kelimelerde *ö* sesi birinci hecede saklandığı gibi, ikinci ve üçüncü hecelerde de kalmıştır. Örnekler: *gönder* (= bayrak çekilen direk), *ökse, şövalye, şömine, şoför, profesör, prodüktör, projektör, amatör, nankör, likör, dublör, şantöz, terör, şarjör.*

Ana Türkçe *ö* sesinin çağdaş Türk dil ve diyalektlerinde normal olarak olduğu gibi saklandığına tanık oluyoruz. Örnekler : Altayca, Televütçe, Şorca, Sagayca, Kazakça, Kırgızca *ört* (= yangın); Türkçe *öfke*, Tarançı *öpke*, Şorca, Sogayca *ökpe*, Altayca, Kazakça *ökpö;* Türkçe *öküz*, Kazakça *ögüz;* Türkçe *öksüz*, Şorca, Sagayca *öksüz;* Türkçe *ördek*, Tarançı *ördek*, Türkî *ördek*, Şorca *örtek* > *örtök*. Yalnız Volga diyalektlerinde ve Başkurtçada *ö* ünlüsü *ü*'ye çevrilmiştir. Örnekler : Tatarca *küz* (< Türkçe *köz* > *göz);* Tatarca *ül - (< ö-l);* Başkurtça *hüd* (< Türkçe *söz);* Tatarca *kür -* (< Türkçe *kör - > gör -);* Tatarca *küç -*, Başkurtça *küs -* (< Türkçe *köç - > göç -);* Tatarca *küŋel (<* Türkçe *köŋül > gönül).* Buna karşılık, Ana Türkçe *ü* ünlüsü Volga diyalektleriyle Başkurtçada *ö*'ye çevrilmiştir. Bk. Ü.

Yakutçada *ö* ünlüsü normal olarak olduğu gibi kalmıştır. Örnekler : Yakutça *ös* ~ Türkçe *söz;* Yakutça *kör -* ~ Türkçe *gör < kör -;* Yakutça *öl -* ~ Türkçe *öl -* v. b.

Çuvaşçada ise *ö* ünlüsü normal olarak *u*'ya çevrilmiştir. Türkçe *gör - (< kör -)* > Çuvaşça *kur -* kelimesinde olduğu gibi. Ancak Çuvaşça'da kelime başında *ö* ünlüsü birçok yerlerde bir protez (Fr. prothèse) almıştır: Türkçe *öl -* > Çuvaşça *vil -;* Türkçe *ölç -* > Çuvaşça *vir...* Çuvaşçadaki bu protezin eski bir geçmişe çıktığı anlaşılıyor. (H. Eren)

ÖD, karaciğer hücrelerine ifrâz edilen ve hazım ameliyesinde rol oynayan bir sıvı. Başka bir adıyle "safra" dır. Yeşilimtrak renkte olup pek acıdır. Birçok maddeleri ihtivâ eder. Bunların başlıcaları : su, sodyum klorürü ve sodyum fosfat, acılık veren sodyum taurokolatları ve glokolatları, kırmızı kan hücrelerinin dağılmasından hâsıl olan doku boyaları, kolesterin ve liopidik maddeler, gıdalar ve bâzı bezlerin ifrazlarından hâsıl olan alkol. Ö., kolayca taşlar hâlinde teressüb eder. Karaciğerin kılcal kanallarında toplanarak safra kesesi denilen keseye akar; burada suyu emilerek teksîf edilir. Buradan da bağırsağa akar.

Ö. adı Ö. kesesine de verilmiştir. Eski fizyolojinin, beden sıvılarının insanın ruh yapısını etkilediği şeklindeki teorisinde Ö.'dün atılganlık ve cesaret verdiği sanılırdı.

"Ö.'üm koptu" veya "Ö.'düm patladı" (= çok korktum) sözü bu inancın bir kalıntısıdır.

ÖD AĞACI, dinî törenlerde yakılan ve yanarken güzel koku veren ağaç. Latince cins adı "aquillaria" olan bu tür "ahymeleaceae" familyasına bağlı olup Güney ve Doğu-Asya'da, Malezya'da ve Borneo adasında yetişen ağaç veya ağaççıklardır. Tür adı "aguillaria agollochia" veya "aloexylon agallocum" dur. (V. Örs)

ÖDEME, bir mal, hizmet veya borcun karşılığını vermek. Ö., para, trampa, havale, devir, temlik, pul yapıştırmak veya borcun nakli şekillerinde olabilir. (E. Korur)

ÖDEMİŞ, İzmir iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 212 km², nüfusu 123 476 (1975), nüfus yoğunluğu 102, nüfusun % 70'i köyde oturur, beş bucağı (Bademli, Beydağ, Birgi, Kaymakçı, Ovakent), 94 köyü, 9 beldesi (belediye kuruluşu bulunan yerler) vardır. Bucak merkezlerinden her biri 4 000 - 5 000 nüfuslu, belediye ve PTT kuruluşları, çarşıları bulunan birer kasabadır. İlçedeki belediyelerin 6'sı ilçe ve bucak merkezlerinde, 3'ü büyük köylerde (Zeytinlik 2 500, Bozdağ 3 200, Konaklı 2 600)'dir. İlçede 1 000 - 1 500 nüfuslu 8 köy, 2 000'den çok nüfuslu 5 köy vardır. İlçe merkezi olan Ö. 37 344 (1975) nüfusludur. Ö. eski ilçelerdendir.

İlçe arazisi, ilin doğu bölümündedir. Doğusunda Kiraz, batısında Bayındır ve Tire ilçeleri, kuzeyinde Manisa, güneyinde Aydın illerinin bir kısım toprakları vardır. İlçenin kuzeyinde doğu - batı uzanışlı Bozdağ'ların bir bölümü (1 000 - 1 200 m), güneyde Aydın dağlarının bir bölümü (1 000-1 400 m) uzanır. Bu dağlar, metamorfik taşlardan oluşan Menderes kütlesinin bir bölümündedir. Bu kütle içinde yer yer ekonomik değeri bulunan madenler (altın, bakır, antimuan, civa)

ÖDEMİŞ: Bir görünüş

oluşmuştur. Bu eski sertleşmiş arazi Üçüncü Zaman'daki yer kabuğu hareketleri sırasında kırılmalara uğramış, şimdiki dağların uzandığı yerlerde yükselmeler olmuş, bunlar arasındaki geniş alanda doğu - batı uzanışlı kırık (fay)'lar arasındaki çöküntü bölümünde de şimdiki Küçük Menderes çöküntü hendeği belirmiş, burada alüvyonlarla örtülen geniş bir ova oluşmuştur. Ö. ilçesinde dağlar arasındaki ova, bu büyük çöküntü hendeği ovasının bir bölümüdür. Çevre dağlarından inen birçok dereler ve bunların beslediği Küçük Menderes ırmağının taşıdıkları kum, mil, çakıl, killerle örtülen bu arazide şimdiki çok verimli alüvyal ova oluşmuştur. İlçe toprakları ortasındaki bu ovanın kuzey - güney genişliği 15 km'yi bulur. Ovanın buradaki yüksekliği 120 - 140 m olup, yakın çevresindeki tepelik - dağlık yerlerden birkaç yüz m aşağıdadır.

Denizden 100 km kadar içeride olan, fakat denizin etkilerine açık bulunan ilçede Akdeniz ikliminin özellikleri vardır. Ovada ve çevresinde kışlar ılımlı geçer, yazlar sıcak olur, sıcaklığın 38 - 40°C'a yaklaştığı da görülür. Ovada geçen çok sıcak yaz aylarında bir kısım halk serin havalı dağlardaki yazlıklara, bu arada özellikle Bozdağlar üzerindeki Gölcük Yaylası'na çıkarlar. Buradaki Gölcük (boyu 2 km, eni 800 m olan bir heyelan gölü ki, buradan çıkan ayak kuzeyde Salihli'ye doğru akar ve Gediz ırmağına karışır) gölünün çevresinde güney yazlık evler yapılmış, buraları düzgün yerleşme yerleri durumuna gelmiştir. Yeşilliklerle dolu olan göl çevresinin düzlüklerinde patates ve sebze bahçeleri (özellikle fasulye) vardır. Gölün balıklarından yararlanılır. İlçede yazlar kurak geçer, kış aylarında bol yağış olur. Yıllık yağış tutarı 700 mm'yi bulur, dağlarda bunu da geçer. Kış yağışlarının bol bulunuşu ve bu mevsimin ılımlı geçmesi dolayısıyle ilçe topraklarında bütün yıl yeşil kalan bitkiler çok yer tutmuştur. Başlıca tabiî bitki örtüsü maki topluluğudur ki, bunlar 400 m'ye kadar çıkar. Bundan daha yukarılarda ise, geniş yapraklı ve iğne yapraklı ağaçlardan oluşmuş ormanlar (kara çam, kızıl çam, meşeler..) vardır. Ova ve yakın çevresinde ise (ilçe yüzölçümünün üçte biri) geniş ölçüde çeşitli tarım alanları yer tutmuştur. Pamuk, tütün, tahıl tarlaları, sebze ve meyve bahçeleri, bağlar, zeytinlikler vardır. Başlıca geçim kaynakları toprak ürünlerine dayanır: Tütün, zeytin, pamuk, kendir lifi ve tohumu, tahıl, bakla, patates, sebzeler, meyveler ve özellikle incir, üzüm. Ö. ilçesinde incir ve kuru incir üretim ve satışında Ege bölgesinin ve Türkiye'nin başlıca merkezlerindendir. İlçede incir ağacı sayısı 660 000, incir üretimi 28 000 ton, kuru incir üretimi 8 000 tondur. Hayvancılıktan elde edilen ürünler (yün, kıl, deri) önemlidir. İlçede 25 000 sığır, 75 000 koyun, 34 000 keçi vardır. Bu geçim kaynaklarının yanında el tezgâhlarında dokunan bazı kumaşlar ve ip yapımı, zeytin yağı fabrika ve yağhâneleri (10 adet), pamuk çırçırhaneleri, un fabrika ve değirmenleri, tarım araçları yapan demirhaneler, mobilya atölyeleri, deri ve kösele yapımı vardır.

İlçe merkezi olan Ö., Bozdağ'ın güney eteklerine yakın bir yerde, geniş bir birikinti konisi üzerinde ve çevresinde serpilmiş düzgün bir şehirdir. Denizden yüksekliği 135 m'dir. 5 - 15 m derinlikte zengin yeraltı su yatakları vardır. Nüfusu 37 344 (1975) olan şehir, son 20 - 25 yılda büyük gelişme göstermiştir. Küçük Menderes'e dökülen Üzümlü deresi şehrin batısından geçer. Şehrin 1946'da yapılmış imar planı, içme ve kullanma suyu, elektrik enerjisi, hastahanesi, eczahaneleri, işlek bir çarşısı, pazarı, mezbahası, ilk ve orta okul-

larıyle lisesi, kız ve erkek sanat enstitüleri, akşam kız sanat okulu, sinemaları, otel, gazino ve lokantaları, 7 000 m^2'lik Havuz Parkı, büyük Tayyare Parkı, düzgün cadde ve meydan ve spor alanı vardır. Ö., demiryolu ve karayolu ile İzmir'e bağlı işlek bir ilçe merkezidir. (R. İzbırak)

ÖDENEK (eski ter. tahsîsât), bir hizmetin görülmesi için ayrılan para. Ö., genel bir kamu hizmeti, ücretler ve her türlü masraf karşılığı bütçeye konan bir para veya kişilerin gördükleri veya görecekleri özel kamu hizmeti dolayısıyle verilen bir tazminat şeklinde olabilir. (E. Korur)

ÖGEDEY KAAN (1183 - 1241), Büyük Moğol imparatoru (1227 - 1241). Cengiz Han'ın (Çinggis - khan) 4 oğlunun 3.'sü ve halefi. "Ögedey" veya "Ogoday" şeklinde Moğolca olan adı Osmanlı Türkleri'nce "Oktay" şeklinde telaffuz edilmiştir. 1227 yılı ağustosu sonunda babası ölmüş, ancak Ö. K., 13 Eylûl 1229'da resmen kaan ilân edilmiş, 14 yıl, 4 aylık bir saltanattan sonra 11 Aralık 1241'de 58 yaşında ölmüştür. Diğer 3 kardeşinin de olduğu gibi anası Dey - seçen (Çotan) kızı Borte - Ucin'dir ve Moğollar'ın Unggirat kabîlesindendir. O çağdaki dünyanın yarısından fazlasına hükmeden Ö. K., 1204 sonlarında Töregene (1188 ? - 1246), sonra Möge Hâtunlar'la evlenmiştir. İlki, 1205 bahârında öldürülen Merkit prensi Khudu (b. Tohtoğa - beki)'nun 2. eşidir, sonra Ö. K. ile evlenmiş, Ö. K.'ın ölümü üzerinde 1246'ya kadar 5 yıl imparatorluk nâibesi olmuştur. Ö. K.'dan ve dul eşinin nâibeliğinden sonra büyük oğlu Giyük Kaan tahta çıkmış ve 3. büyük kağanlığa yükselmiştir. Ö. K.'ın ondan başka 5 oğlu olmuş, nesli bunlardan Kaşı'dan ve Kaşı'nın oğlu Kaydu'dan yürümüştür. Kaydu'nun torununun oğlu Mahmud Hân'ın 1403'te ölümü ile, Cengizoğulları'nın Ögedey dalı, erkek tarafından sönmüş, diğer 3 dal gibi zamanımıza kadar yürümemiştir. (Y. Ö.)

ÖGEDAY : bk. OKTAY KAAN

ÖGEL (Bahaeddin) (doğ. Elazığ 1924), Türk tarihçisi. Şemseddin Ögel'le Nâdire Ögel'in oğludur. Elazığ ortaokulunu, 1940'ta Malatya lisesini, 1945'te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'ni bitirdi. 1947'de Prof. Eberhard'ın nezâretinde Uygurlar üzerinde doktora yaptı ve Çinçe öğrendi. 1956'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi tarih bölümünde İslâm'dan önceki Türk tarihi doçenti, 1964'te profesör oldu. 5,5 yıl Hamburg ve başka Alman üniversitelerinde ihtisas yaptı. 2 yıl Taipei Üniversitesi'nde misafir profesör olarak eski Türk tarihi, kültürü ve dili okuttu. Bir çok defa Çin, Moğolistan, Sovyetler Birliği gibi ülkelere gidip ilmî araştırmalarda bulundu. Eserlerinde, eski Türk tarihinin siyasî olduğu nisbette kültürel bakımdan da aydınlanması ve tedvîni için dikkati çeken bir kompozisyon kabiliyeti gösterdi: *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş* (T. T. K., Ankara, 1962), *Sino-Turcica* (Çingiz Han devletinin kuruluş ve gelişmesinde yardım ve te'sirleri bulunan Türk aslından devlet adamlarının Çin kaynaklarından alınan biyografileri) (Taipei, 1964), *Türk Kültürü'nün Gelişme Çağları* (İstanbul, 1971, 2 c., *1000 Temel Eser* Serisi'nden), *Türk Mitolojisi (1000 Temel Eser,* İstanbul, 1971, 2 c.), *Türk Mitolojisi* (Selçuklu Enstitüsü yayınları, Ankara, 1971), *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş* (Kültür Bakanlığı yayınları, İstanbul, 1977, 5 cilt, I : *Türkler'de Köy ve Şehir Hayatı,* II : *Türkler'de Zirâat Kültürü,* III : *Türkler'de Ev Kültürü,* IV : *Türkler'de Yemek Kültürü,* V : *Türkler'de Elbise ve Süslenme Kültürü).* Bu kitapları dışında şu monografileri anılabilir: *Göktürk Yazıtları'nın Apurım'ları (Belleten,* 1944), *İlk Sekel Boyları (Belleten,* 1944), *İlk Töles Boyları (Belleten,* 1951), *Uygur Devleti'nin Kuruluşu :* I ve II *(Belleten,* 1956), *Yüeçiler (DTCFD,* 1957), *Wu - sunlar (DTCFD,* 1958), *Büyük Hun Devleti'nin Kuruluşundan Önceki Orta Asya'nın Etnik Durumu (DTCFD,* 1958). Baskıya hazır bir kitabı *Büyük Hun İmparatorluğu*'dur. Göktürk tarihine âit monografilerini de tamamlamak üzeredir. (Y. Ö.)

ÖGEL, Bahaeddin

ÖĞRETİM, belli bir maksatla gerekli bilgileri verme işi; tedris, tedrxsât. Ö.'in tarihöncesi çağlarda, insanoğlunun en ilkel toplum hayatını yaşadığı devirlerden itibaren başladığını ve yine o çağlardan itibaren de sürekli olarak değiştiğini, geliştiğini söyleyebiliriz. Önceleri, hiç şüphesiz tamamen sistemsiz ve metodsuz olan ilkel Ö. insanlığın gelişmesine paralel olarak ağır ağır ilerlemiş, aile çevresinin dışına taşmış; din adamları da Ö.'e katkıda bulunmaya başlamışlardır.

Genellikle, müsbet anlamda Ö.'in, Eski Yunan'la birlikte başladığı kabûl edilir. Gerçi, daha önceki kültürlerin (Mikene, Minoa, Eski Mısır) Eski Yunan Ö.'ine ilâve ettiği unsurlar vardır; ama bunlar hakkındaki bilgimiz azdır.

Eski Yunan'da Ö. :

Şehir devletlerinde yaşayan Eski Yunanlılar Ö.'e, devletin vatandaşlarına yapabileceği başlıca hizmet gözüyle bakıyor, Ö.'i vatandaşların yetiştirilmesinde en başta gelen unsur olarak görüyorlardı. Sık sık kuvvetli düşmanlarla ölüm kalım savaşına tutuşan, zaman zaman dahilî buhranlarla kıvranan bu şehir devletleri için, Ö.'in amacı her türlü kötü şartlar altında devleti müdafaa etmeye muktedir vatandaşlar yetiştirmekti. Ancak onların vatandaşlığı kapalı bir vatandaşlıktı. Köleler vatandaş değildi ve Yunan medeniyeti kölelik müessesesi üzerine kurulmuştu; öyle ki kölelerin sayısı vatandaş nüfusundan daha fazla olurdu. Aşağılık iş olarak görülen el san'atları ve ticaret, esirlere terkedilmişti; dolayısıyle Eski Yunan Ö.'inde teknik ve ticarî ilimlere yer verilmiyordu.

Her şehir devletinin kendine mahsus bir karakteri ve kendine mahsus iyi vatandaş anlayışı vardı; bunun sonucu olarak Ö.'in amaçları devletten devlete değişiyordu. Bunun tipik örneği Spartalı ve Atinalılar'ın çocuklarına ve gençlerine tatbik ettikleri Ö.'de görülür. Ülkelerinde daima azınlıkta olan Spartalılar durumlarını hâkim ırk olarak muhafaza edebilmek için, ekseriyeti teşkîl eden tebaaları üzerindeki otoritelerini devam ettirmek zorundaydılar. Ayrıca sınırlarını da muhtemel düşmana karşı müdafaa edebilmek için, burada kuvvetli garnizonlar bulundurmaya mecburdular. Bu bakımdan Ö. sistemleri tamamen askerî esaslar üzerine kurulmuştu. Xenophon ve diğer Yunan yazarları cesur birer asker olabilmek için çocukları ve gençleri nasıl şartlandırdıklarını anlatmışlardır. Her şeyden önce hedef, sağlam bir vücut yapısıydı. Sıhhatli görülmeyen bebekler ölüme terkedilirdi.

Spartalılar'ın, Ö. sırasında okumayı öğrenip öğrenmedikleri bilinmiyor. Diğer Yunan devletlerinin aksine, Sparta, çömlekçiliğe ve başka san'atlara önem vermezdi. Homeros'un eserleri ve savaş hakkındaki şiirleri — bilhassa vatanları için ölen erkeklerin övülmesi konusunda — istisna teşkîl eder. Spartalılar dansı, bilhassa savaş hareketlerini taklid eden dans çeşitlerini, güreşi severlerdi. Ö.'lerinde dikkati çeken bir husus da kız çocuklarının yetiştirilmesi şekliydi. Başka şehir devletlerinde kızların sadece ev işlerini öğrenmesine dikkat edilir, onlara ayrıca bir Ö. yaptırılmazdı. Halbuki Sparta'da, kızların ev dışında da aktif olmasına dikkat edilir, fizik yapının sağlam, kuvvetli olması hedef alınırdı. Kızların evde yaşamasına izin verilir, fakat öğretim başka bakımlardan erkek çocukların öğretimine benzerdi. Annelik ve iyi evlât yetiştirmek kız çocuklarına en büyük ideal olarak telkin edilirdi, ve gerçekten Sparta kadınları mükemmel annelikleriyle tanınırdı.

Atina'nın Ö. ve eğitim alanındaki tutumu ise Sparta'ya göre çok farklıydı. Erkek çocuklar, savaş için olduğu kadar, barış için de yetiştirilirdi. Onlar için cesaret kadar bilgelik de önemliydi. Ö.'te amaçları hem fizik, hem de entelektüellik bakımından tam dengeli fertler yetiştirmekti. "Aşırıdan kaçınmak" başlıca şiarlarıydı. Ö., Sparta'da olduğu gibi devlet işi de sayılmazdı. İki kısma ayrılmıştı. Bunu, günümüzün ifadesiyle ilk Ö. ve orta Ö. olarak ifade edebiliriz. İlk Ö. 6 yaşından 14 yaşına, orta Ö. de 14'ten 18'e kadar sürüyordu. 18'inden sonra, gençler, tanrıları ve siteyi korumak amacıyla iki yıllık bir mecburî askerî Ö.'e tâbî tutuluyordu. Daha sonraları, Atina, Makedonya'nın hâkimiyeti altına girince, askerlik öğretimine lüzum kalmadığından, iki yıllık mecburî hizmetin yerini felsefe ve edebiyat Ö.'i aldı. Birinci ve ikinci safhalarda Ö.'in temelini müzik teşkîl ederdi; bu arada edebiyat ve san'at öğretilirdi. Jimnastiğin önemi büyüktü. Beden eğitimi sadece vücut sağlığı bakımından değil, güzel hareketler bakımından da önem taşırdı. Ö.'in müfredatı hakkında elimizde teferruatlı belgeler olmamakla beraber okuma, yazma, basit hesap, şiir, şiirlerin tekrarlanması, müzik ve beden eğitimi ihtiva ettiği bilinmektedir. Kızların bu eğitimden hisseleri yoktu; onlar evde ev işleri öğrenmekle yetinirlerdi. Bunun başlıca sebebi kadınların Atina sosyetesinde önemsenmemesiydi. Pericles'in kadınlar hakkında fikri şuydu: "İyi de olsa, kötü de olsa, ismi erkeklerin ağzında olmayan kadının şanı yücedir".

Atina'da kültür ilerledikçe entelektüel çalışmalara daha fazla önem verilmeye başlandı. Dolayısıyle fizik hedefler ihmale uğradı. Böylece Aristophanes gibi satiristler, gittikçe artan lüksten ve gençliğin bozulmasından şikâyet etmeye başladılar. Bu gibi tenkitler hâlin kötü görünüşüyle, mâzînin idealize edilmiş manzarasının mukayesesi yüzünden oluyordu; ancak, bilhassa bazı sofistlerin etkisine yöneltilen tenkitler haklı çıkıyordu. Çünkü bunlar parayla çalışıyor ve Atinalılar'ın münakaşaya karşı olan düşkünlüklerini kamçılıyorlardı. Diğer taraftan bazı sofistler de büyük öğretmenlerdi: Meselâ, öğrencisi Platon'un gözüyle gördüğümüz Sokrates. Sokrates bu açıdan bütün çağların en bilge ve en asil adamı olarak kabûl edilirdi.

Atina ve Sparta, Platon ve Aristoteles'in Ö.'in esasları üzerindeki münakaşalarına faydalı bir zemin hazırladılar. Ancak bu iki filozofun tefekkürünün kalitesi, yaşadıkları çağın ve içinde bulundukları cemiyetin sınırlarını çok aşıyordu. Üzerine eğildikleri meselelerden bazıları kendi çağlarının değil XX. yüzyılın meseleleriydi. Platon, muhtelif diyaloglarında Ö. ve eğitimin münakaşasını yapmıştır ama, bu husustaki temel sözlerini *Cumhuriyet* ve *Kanunlar* adlı eserlerinde vermiştir. Rousseau, *Émile*'inde şöyle der: "Ö. ve eğitimin ne demek olduğunu öğrenmek istiyorsanız Platon'un *Cumhuriyet*'ini okuyun. Kitaplar hakkındaki hükümlerini sadece taşıdıkları başlığa göre verenler, bu eseri siyasî bir eser sanır; halbuki eser, aslında bugüne kadar Ö. üzerine yazılmış eserlerin en mükemmelidir." Platon da, Aristoteles de Ö. ve politikayı birbirinin ayrılmaz birer parçası olarak düşünürlerdi; çünki iyi öğrenim görmüş, iyi bir vatandaş her türlü politik yapıda yer alabilirdi. Ancak; vatandaşlık fikri ferdin varlığını inkâr etmiyordu; çünki iyi bir vatandaş olabilmek için, her şeyden önce iyi bir insan olmak lâzımdı. Platon *Kanunlar*'ında şöyle der: "Eğer bana genel Ö.'in neye yaradığını sorarsanız, cevabı basittir: Ö. iyi insanlar yetiştirmeye yarar ve iyi insanlar asil bir şekilde davranır."

Eski Roma'da Ö.:

Yunan kültürünün etkisine girmeden önce, cumhuriyetin ilk asırlarında, Roma, Ö. işini ebeveyne bırakmıştı. Onlar için Ö.'in esası, karakterin geliştirilmesi, an'anelerin öğretilmesi ve sıhhatli insan yetiştirilmesi teşkil ediyordu. Babalardan, çocuklarını ellerinden geldiği kadar, tanrılara saygılı, vücut ve zihin bakımından sıhhatli yetiştirmeleri; âmme işlerini öğretmeleri ve bir savaş zamanında muharebe meydanında memleketine gerekli hizmeti yapacak şekilde terbiye etmeleri istenirdi. Annelerin görevi de kızlarını ev işlerini bilen, faziletli, çalışkan, mütevazı olarak yetiştirmekti. Oğlunu yetiştiren Romalı baba, babalık şerefinin yanısıra, çok sert davranmayı da bilirdi. Kültür alanında herhangi bir şey öğretmek düşünülmezdi. Entelektüel görüş açıları çok dardı. Sadece medenî görevler öğretilir, gençlerin iyi ahlâklı, mâneviyâtı kuvvetli olarak yetiştirilmesine çalışılırdı.

Yunan kültürünün, Roma'ya ne zaman girdiği belli değildir; ancak M. Ö. 250 yıllarında Helenizm'in med dalgaları gibi İtalya'ya aktığı bilinmektedir. *Grammatici* denen öğretmenler kurdukları okullarda öğrencilerine Yunanca okuyup yazmayı öğretiyor, Homeros gibi büyük yazarların eserlerini derslerine temel olarak alıyorlardı. Bu yazarlar çok geçmeden Latince'ye tercüme edildi ve Yunan edebiyatı hızla yayılmaya başladı. Zamanla felsefe ve retorik okulları açıldı. Bu okullar, gençlere hukuk ve âmme işlerinde kariyer sağlıyordu.

Elenleşmiş Roma Ö.'inin karakteristiğini teşkil eden yüksek retoriğin, sosyal sınıflar arasındaki farkı büyüteceği endişesi tenkitlere yol açmamış değildir. Cicero *De Oratore* adlı eserinde belâgatli insan yetiştirme Ö.'i üzerinde geniş ölçüde durur ve iyi öğrenim görmüş bir vatandaşın hem felsefe hem de retorik bilmesi gerektiğini ileri sürer. Bir sonraki yüzyılda yetişen Quintilianus (doğ. M. S. 35'e doğru) Romalı retorik öğretmenlerinin en ünlüsüdür. *Institutio Oratoria* adlı eserinde retorik kültür anlayışını en iyi şekilde dile getirmiştir. Onun ideali "belâgatli konuşan iyi insan"dır.

Institutio, sadece belâgatli konuşmayı öğreten bir monografi değil, öğretimin bütün alanlarını ihtiva eden bir eserdir. Daha sonraki Roma Ö.'inde önemli etkileri olmıyacak kadar geç yazılmışsa da Rönesans'ta gramer ekolünün inkişafında büyük etkisi olmuştur.

Romalılar'ın Ö. sistemi Yunan etkisiyle şekillenmişse de Roma, hiçbir zaman devletin Ö.'e karışmasından tarafa ol-

mamıştır. Ancak imparatorluğun son safhalarında, merkezî hükûmet, Ö.'in sistemleştirilmesini düşünmüştür. Bunu ilk ele alan Vespasianus'tur (M. S. 9 - 79). Daha sonraki imparatorlar, öğretmenlerin tayini işlerine müdahele etmiş ve Diolectian (M. S. 245 - 313) muhtelif konuların öğretmenlerinin alacağı maaşı tesbit etmiştir. M. S. 425'te bir fermanla Ö. tamamen devlet kontrolüne alınmış ve okul açmak isteyenlerin izin alması gerektiği şartı konmuştur.

Büyük İskender'in yaptığı gibi, Romalılar da Ö. sistemlerini ve kültürlerini gittikleri yerlere birlikte götürmüşlerdir. Roma Ö. sistemi bütün imparatorluğa yayılmış, çok çeşitli halklardan oluşan imparatorluğun her tarafında aynı Ö. tatbik edilmiştir. Birçok yerlerde kurulan gramer okulları 7-14 yaşlar arasındaki çocuklara dil ve edebiyat öğrenimi yaptırmış, büyüklüğü ne olursa olsun, her şehirde retorik okulları kurulmuştur.

İmparatorluğun batı tarafındaki gramer okulları genellikle Latince ve Yunanca öğretiyordu ama doğuda genellikle Yunanca tek dildi. Üniversite tipi bir Ö. görmek isteyenler Atina, İskenderiye, Roma veya İstanbul'a giderdi.

Hıristiyanlığın başlangıcı :

Hıristiyanlık önce fakirler ve okur - yazar olmıyan kimseler arasında yayılmıştı. II. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş talim, terbiye görmüş sınıflara hitâb etmeye başladı. Bunlar çocuklarının iyi bir Ö. görmesini istiyorlardı. Ne var ki, Ö. Greko - Romen usûlüne göre yapılıyordu. III. yüzyılda liberal bir Ö. yapılması yolunda temayüller belirdi. Genç nesiller Hıristiyan'lığı ancak böyle öğrenebilirlerdi. IV. ve V. yüzyıllarda Hıristiyanlar'a aynı zamanda dünyevî bilgileri verecek okullar açılmasına başlandı. Birçok Hıristiyan, çocuklarını bu okullara göndermeye başladılar. Ö. gittikçe gelişme yoluna girdi. Ancak Batı Roma'nın V. yüzyılda uğradığı Barbar istilâsı, Batı dünyasını dört asır süre ile entelektüel bir karanlığa mahkûm etti.

Müslümanlıkta Ö. :

İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte önce Arab, sonra Müslüman dünyasında öğrenim ve Ö. alanında çok büyük gelişmeler, dikkat çekici ilerlemeler olmaya başladı. İlim, İslâm'ın rûhunda vardı. Öğrenmek ve öğretmek en mukaddes şey sayılıyordu.

"Öğrenmek için yuvasını terkeden, Allah yolunda yürüyor demektir". "Âlimin kaleminin mürekkebi, şehidin kanından daha mukaddestir".

Bunlar İslâm'ın mukaddes prensipleriydi...

VIII. yüzyıla kadar :

Ö. 6 yaşından itibaren başlıyordu. Zenginler çocuklarına özel öğretmenler tutar, diğerleri erkek çocuklarını ilkokullara gönderirdi. Köleler de okula giderdi. Bazı durumlarda kızlar da gidiyordu. Okullar genellikle bir camide, bazan da açık havada, bir çeşme başında olurdu. Okullar bazan tamamen parasızdı. Paralı olanların ücreti de herkesin rahatça karşılayabileceği kadar ucuz olur, öğrenci başına velilerden cüz'î bir haftalık alınırdı. Diğer masraflar varlıklı hayırsever kimseler tarafından karşılanırdı.

Bu ilkokullarda ilk öğretilen Kur'ân'ı okumaya yetecek kadar okuma idi. İlâhiyat, tarih, ahlâk ve hukuk da yine Kur'ân'dan okunurdu. Yazma ve hesap ise daha sonraki Ö. derecelerinde öğrenilirdi. Öğrenciler ayrıca hıfza da çalıştırılır, bilgili hâfızlar yetiştirilirdi.

Ö. sistemi hâfıza ve disipline dayanırdı. Dayak atmak meşrû idi. Normal olarak ceza, ayak tabanına palmiye sopasıyle vurmaktan ibaretti. Ünlü halife Hârûnü'r - Reşîd oğlu Emîn'in özel öğretmenine şöyle demişti: "Onun zihnî kabiliyetini boğacak kadar sert, tenbelliğe alıştıracak kadar yumuşak olma. Onu mümkün olduğu kadar iyilikle, tatlılıkla terbiye et; ama eğer bundan anlamazsa, o zaman, şiddete başvurmaktan kaçınma".

İlk Ö.'in hedefi karakteri teşekkül ettirmek, daha sonraki Ö.'in hedefi de bilgi vermekti. Kur'ân'ı okumakla birlikte aynı zamanda yazmayı, ok ve yay kullanmayı öğrenen ve ilmini daha ileri götürenlere : "el - kâmil" denirdi.

İlim adamları camide, bir sütunun veya bir duvarın dibine diz çöküp, Kur'ân tefsîri yapar, hadîs, ilâhiyyât ve hukuk dersleri verirdi. Bilinmeyen bir tarihte ikinci derecedeki bu okullar bir şekil ve nizama bağlandı, devletten yardım görmeye başladı, böylece XI. asırda Türkler (Selçuklular) eliyle *medrese* (yani üniversite) hâline geldiler.

Müslüman ilim adamlarının Suriye'deki eski Yunan kültüriyle teması, onlarda şiddetli bir öğrenme ihtirası uyandırdı. İlim adamları, öğretmenler İslâm dünyasında en muteber yeri tutmaya başladılar. İlâhiyat ilmine, gramer, dil, edebiyat, mantık, matematik, astronomi ve retorik eklendi. Arapça bütün dillerin en mükemmeli kabûl edildiği ve iyi Arapça konuşanın da çok müstesna bir yeri olduğu için gramere büyük önem verildi.

Üniversitelerde Ö. parasızdı; bazı durumlarda hükûmet veya hayırseverler müderrislerin (profesörlerin) parasını verdikleri gibi öğrencilere de maddî yardımda bulunurlardı.

Ö.'de esas hocanın anlattıklarıydı. Kur'ân hâriç diğer ilimlerde kitap değil hocanın söyledikleri esas kabûl ediliyordu. Yani öğrenciler kitaptan değil insandan öğreniyor, kitabı değil insanı öğreniyordu. Meşhur bir hoca ile karşılaşıp ondan ilim alabilmek için bütün İslâm dünyasını dolaşan öğrenciler vardı. Kendisine gerçekten önemli bir mevki sağlamak isteyen talebelerin Mekke, Şam, Bağdad ve Kahire'deki büyük ilim adamlarını görmesi lâzımdı.

Burada önemli bir nokta dikkati çekiyor. Çeşitli milletlerden olan öğrencilerin her türlü ilimden ve en ünlü hocalardan faydalanabilmesi, İslâm dünyasındaki ilim ve edebiyat dilinin Arapça olması sayesinde imkân dahiline giriyordu. İslâm âleminde Arapça Batı âlemindeki Latince'nin yerini tutuyordu ve Latince bile bundan daha geniş bir alana yayılmış değildi. O çağlarda günün hangi saatinde olursa olsun, bir Müslüman şehrine gelen bir ziyaretçi, bir camiye gitti mi, orada bir ilim adamının konferansını dinleyeceğinden emindi.

Gezici talebeler, çok defa medresede parasız öğrenim görmekle kalmazdı; ikamet ve yiyecek ihtiyaçları da parasız olarak karşılanırdı. O devirde medreseden sonra herhangi bir derece verilmezdi. Talebenin amacı, bir hocadan bir tasvib sertifikası almaktan ibaretti. Ö.'in üzerinde durulan konulardan biri de önemli bir şeyde konuşma tarz ve usulleri "âdâb" idi; her centilmenin buna vâkıf olması lâzımdı.

VIII. yüzyıldan sonra :

Müslümanlar Semerkand'ı fethettikleri zaman, Çinliler'den keten ve başka bitkileri dövüp hamur yaptıktan sonra bu hamuru kurutarak kâğıt yapmayı öğrendiler. Bu madde, daha papirüsün unutulmadığı bir devirde Orta Doğu'ya girerek parşömenin yerini aldı. Müslüman dünyasının ilk kâğıt fab-

rikası 794'te Bağdad'da kuruldu. Kâğıt yapımı daha sonraki yüzyıllarda, yine Müslümanlar tarafından Sicilya ve İspanya'ya götürüldü. Kâğıtçılık buradan İtalya ve Fransa'ya geçti. Kâğıdın Çinde kullanılmaya başlaması M. S. 105 yılına rastlar; Mekke'de 797 yılında, Mısır'da 800'de, İspanya'da 950, İstanbul'da 1100, Sicilya'da 1102, İtalya'da 1154, Almanya'da 1228, İngiltere'de 1309'da kullanıldı. Bu yeni icadın yayılması sâyesinde kitapçılık hızla gelişti. Yâkubî, kendi zamanında (891) Bağdad'da yüzden fazla sahhaf (kitabevi) olduğunu bildirmektedir.

Kitapçı dükkânları o devirde aynı zamanda istinsah işlerinin, dolayısıyle hat san'atının ve edebî toplantıların da merkeziydi. Talebelerin çoğu hayatını kitap istinsah ederek kazanırdı.

Camilerden çoğunun kütüphanesi olduğu gibi, bazı şehirlerde umumî kütüphaneler de vardı. 950 yılında, Musul'da hayırseverler tarafından kurulmuş bir kütüphane vardı ki, talebeler buradan sadece kitap değil kâğıt da sağlardı. Rey şehrindeki umumî kütüphanede bulunan kitapların listesini on tane büyük katalog ancak alıyordu. Basra kütüphanesi kütüphanede çalışan ilim adamlarına aylık verirdi.

İslâm dünyasındaki kitap ve kütüphane bolluğu, bunların üzerinde özellikle durulması Ö.'e ne derece önem verildiğini açıkça gösterir. Moğollar, Bağdad'ı yerle bir ettikleri zaman, şehirde 36 umumî kütüphane vardı. Bir hekim, kendisini sarayda yaşamaya davet eden Buhârâ hükümdarının dâvetini reddetmişti; çünkü yalnız kütüphanesini taşıyabilmek için 400 deveye ihtiyacı vardı. El-Vâkıdî 600 sandık kitap bırakmıştı; bu sandıkların her birini iki kişi ancak kaldırabilmekteydi. X. yüzyılda Sâhib ibni Abbâs gibi soyluların kütüphanesinde kitap sayısı bütün Avrupa kütüphanelerindeki kitap sayısından daha çoktu. Çin'deki Ming Huang devrini saymazsak VIII., X. ve XI. asırlarda, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir kitap aşkı olmamıştır.

Müslümanlık artık kültür hayatının zirvesine ulaşmıştı. Kurtuba'dan Semerkand'a kadar uzanan alandaki 1 000 camide çalışan ilim adamlarının sayısı, camilerdeki sütunların sayısından daha fazlaydı. Belâgatle konuşmaları dünyayı titretiyordu. Yollar, daha fazla öğretmen için ilim yuvası şehirler arasında dolaşan ilahiyatçı, tarihçi ve coğrafyacılarla doluydu. Fethedilen toprakların eski kültürleri, Müslümanlar tarafından emilmiş, sindirilmişti. İslâm dünyası öyle büyük bir müsamahaya sahipti ki, ilim adamları, filozoflar arasında, Arap kanından olanların sayısı hiç de fazla değildi. Ama, başka milletlerden olanlar ilim ve edebiyat dili olarak Arapça'yı kullanıyorlardı.

İslâmî Ö.'de kaynaklara çok büyük önem verilirdi. Muhammedü'n-Nedîm'in 987'de neşrettiği *Fihristü'l-Ulûm* adlı eseri, telif veya tercüme, bütün ilim dallarında Arapça olarak yazılmış eserlerin bibliyografyasıydı. Ayrıca, eserde yazarların biyografisine de yer verilmişti.

İslâm dünyasında öğrenim ve Ö. için hiçbir fedakârlıktan çekinilmiyordu. El-Me'mûn, 830 yılında Bağdad'da 200 000 dinar (1 milyar TL. kadar) sarf ederek bir Beytü'l-Hikme kurdu. Burası bir fen üniversitesi, bir rasathane ve bir umumî kütüphaneden meydana geliyordu. İbnü Haldûn'a göre, İslâm ilmi, aylıkları devlet tarafından ödenen mütercimler heyetinin çalıştığı bu müessesenin gayretleri neticesinde canlandı. Eski Yunan'ın keşfiyle, ilim, san'at ve edebiyatta büyük gelişmeler oldu. Eski Yunan'a âit birçok eserler, ancak Arapça tercümeleri vasıtasıyle günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Müslüman Ö.'inde astronominin çok seçkin bir yeri vardı. Halife el-Me'mûn bir astronomlar hey'eti kurmuştu. Bunların işi Batlamyos'un keşiflerini incelemek, güneşteki lekeleri müşahede etmekti. Dünyanın yuvarlaklığına inanmış olan bu âlimler dünyanın çevresini 35 000 km olarak tahmin etmişlerdi. Astronomlar tam bir ilmî anlayış içinde çalışır; tecrübeyle sabit olmıyan hiçbir şeyi kabûl etmezlerdi.

İslâmî Ö.'de gökyüzü haritasının yanısıra, dünya haritasına da büyük önem veriliyordu. Çünkü Müslümanlık kültür ve ticaretle ayakta duruyordu. Marco Polo'nun seyahatnamesinden 425 yıl önce, Süleymânü't-Tâcir, Uzak Şark'a ticaret eşyası götürmüş ve kimliği bilinmeyen bir yazar onun seyahatinin hakâyesini yazmıştı.

Mükemmel İslâm âlimlerinin nümûnesi Ebü'r-Reyhân Muhammed ibni Ahmed el-Bîrûnî'dir. (973-1047). El-Bîrûnî, tarihçi, coğrafyacı, dilci, riyâziyeci, astronom ve şâirdi. El-Bîrûnî'yi Müslüman dünyasının Leibniz'i sayabiliriz.

El-Bîrûnî, himayesinde bulunduğu Türk hükümdârı Gazneli Mahmûd'un sarayında yıllar geçirmiş, Hindistan'ı yakından incelemiş ve bu konuda pek ünlü eserini yazmıştır. Aynı bilgin 18 değerli taşın özgül ağırlığını tayin etmiş, bir cismin taşıdığı su hacminin, onun özgül ağırlığına tekabül ettiğini bulmuştu.

Tıp Ö.'i, İslâm dünyasının özellikle üzerinde durduğu ilim dallarından biriydi. İlk Müslüman hekimlerin en tanınmışlarından biri, şüphesiz Ebû-Bekr Muhammedi'r-Râzî'dir (844-926). Avrupa'da Rhazès diye bilinen bu hekim aslen İranlı'ydı. *Kitâbu'l-Hâvî* adlı yirmi ciltlik eseri tıbbın bütün konularını içine alıyordu. Bu eser, *Liber Continens* adıyla Latince'ye çevrildi. Asırlar boyunca Avrupa'daki tıp Ö.'inde en fazla itibar edilen eser oldu.

Bugün Paris üniversitesi tıp fakültesinde iki Müslüman hekimin resmi asılıdır: Râzî ve İbnü Sînâ. Müslümanlık Ebû-Alî'l-Hüseyn ibni Sînâ'nın (980-1037) şahsında en büyük filozofunu ve en büyük hekimini tanıdı. Bu büyük ilim adamının *Kaanûn fi't-Tıbb* adlı eseri Latince'ye tercüme edildi ve XVII. yüzyılın yarılarına kadar Avrupa üniversitesinde temel tıp kitabı olarak okutuldu.

İslâmî Ö., Batı'da da, bütün dünya Ö.'ine önder oldu. Ö. sistemli olarak ilerledi. İspanya'da önemli üniversiteler kuruldu. Öyle ki, Avrupalı asilzâdeler çocuklarını burada okutmakla iftihar ettiler.

Orta Çağ :

Bu devir Roma imparatorluğunun son günlerinden başlar ve XIV yahut XV. yüzyıla kadar devam eder. Karanlık Çağ boyunca Fransa ve İtalya'nın bazı şehirlerinde bir mikdar Ö. yapılıyordu. Bunlar da daha çok dinî mahiyetteydiler. Ö., manastırlara inhisar ediyor, genellikle dünyevî öğrenimin gereksiz olduğu telkin ediliyordu. Ancak bazı katedrallerde açılan okullar Ö. alanlarını geniş tutuyorlardı. Nitekim XII. yüzyıldan itibaren üniversitelerin açılmasına başlandı. 1500'lerde Avrupa'da 79 üniversite vardı.

Üniversitelerin kurulması tabiatiyle çeşitli çeşitli başka okulların açılmasına da yol açıyordu. Batı Avrupa'da erkek çocuklar için bir çeşit gramer okullarının açılmasına başlandı. Bunlar artık sadece katedral veya kiliselerde değil; âyin için papazlara verilen vakfiyeler, dernekler dolayısıyle de kuruluyordu. Orta Çağ'ın sonlarına doğru İngiltere ve Wales'de

yaklaşık 2 500 000 nüfus için 400 gramer okulu bulunmaktaydı. Kızlar genellikle evde öğrenim görür, ancak yüksek tabakanın kız çocukları okuyup yazmayı, hesap yapmasını öğrenirdi.

XI. ve XII. yüzyıllardaki Haçlı seferleri sırasında Avrupalılar, gözlerini ilk defa Avrupa'nın dışına çevirdiler. Seferlerden dönen Haçlılar, Batı, karanlıkların içinde bocalarken, Müslüman dünyasının ne derece ileri olduğunu anlattılar. Avrupalı ilim adamları da İspanya, Sicilya ve Kuzey Afrika'daki Müslüman üniversitelerini keşfetmişlerdi.

Rönesans'ta Ö. :

Rönesans, Batı'nın Ö. tarihinde bir sınır taşıdır. Başlıca karakteristiklerinden biri eski çağlar öğreniminin canlandırılmasıydı; bir yandan da daha ilgi çekici yeni bir dünya için duyulan hasret vardı. Okullarda ve üniversitelerde bu iki şıkkın birincisi hâkimdi. Böylece çok geçmeden Eski Yunan ve Roma'dan kalan edebiyata dönüldü. Bu canlanış ilk defa Kuzey İtalya şehirlerinde başladı. Daha sonra Alpler'i aştı. Ama iki asır bayunca İtalya, Avrupa kültürünün ana noktası durumunu muhafaza etti.

Rönesans'ın Ö. alanındaki idealleri ilk defa Paulus Vergerius (1349 - 1420) tarafından açıkladı. Vergerius, Quintilianus'un *Instituto Oratoria* adlı eserine yazdığı şerhte liberal Ö.'in en ideal yol olduğunu ileri sürdü. Vergerius'un idealleri Vittorino de Feltre (1378 - 1446) tarafından açılan okulda ifadesini buldu. Mantua markisi Gianfrancesco Gonzaga ailesinin öğrenimini yapan büyük hümanist öğretmen, okuluna *La Giocosa* (Neş'e Evi) adını verdi. Kendi patronunun ve başka asilzâdelerin çocuklarıyla fakirler arasından seçilmiş 60 kadar öğrencisi vardı. Müfredâtın temelini Eski Roma ve Yunan dil ve edebiyatı teşkil ediyordu. Ancak hesap, hendese, müzik gibi başka dersler de gösterilmekte, ayrıca beden eğitimine önem verilmekteydi. Dikkati çeken tipik bir nokta mahallî, yerli Ö.'in kaldırılmış olmasıydı.

Rönesans, Kuzey Avrupa'ya ulaştığı zaman yeni hümanizm ile Katolik itikadı ve tatbikatı arasındaki zıtlık henüz anlaşılmış değildi. Holanda okullarında, İtalya'da hümanist çalışmalarla din dersleri bir arada yürütülüyordu. Nicholas de Cusa, Alexander Hegius, Johann Agricola ve Jacob Wimpheling gibi ilk Alman hümanistleri bunu benimsemişlerdi. Erasmus (1466 - 1536) da klasik kültürle Hıristiyan inanışını armonize etmek istiyordu. İstediği Ö.'in temellerini şu şekilde açıklamıştı: Dindarlık tohumları ekmek; liberal öğrenime karşı ilgi ve sevgi uyandırmak; hayatın görevlerine hazırlamak; iyi davranışları öğretmek.

İngiltere'de de çoğu Erasmus'un arkadaşı olan Thomas Linacre, John Colet ve Sir Thomas More gibi başta gelen hümanistler kilisenin yanısıra klasik kültüre olan sevgilerini açıkça ifade ediyorlardı. Oxford ve Cambridge bu yeni Ö.'e kaplarını açtı; hattâ Fransa'da, skolastik, felsefî teolojinin karargâhı olan muhafazakâr Paris üniversitesi bile 1458'den itibaren Yunanca'nın öğretilmesine izin verdi.

Reform'un etkileri :

Reform'un Ö. üzerindeki etkileri menfi oldu. Kilise emlâkinin istimlâki, İngiltere ve Almanya'daki gramer okullarından çoğunun kapanmasına yol açtı. Kapanmıyanlar da büyük bir fakirlik içine düştüler. Öte yandan Ö., bazı ülkelerin Hıristiyan'lığın muayyen bir şeklini benimsemeleri dolayısıyle de menfî şekilde etkilendi. Protestan'lığı kabûl eden Alman devletleri okullarını ve üniversitelerini Lutherian görüşe göre şekillendirdiler. Zaten Luther Ö.'de de Reform'un avukatlığını yapıyordu. Luther her şeyden önce Ö.'in çok büyük kitlelere yöneltilmesini, böylece kendi yaptığı İncil tercümesinin okunup anlaşılmasını istiyordu. Kolay anlaşılabilir bir müfredâta taraftardı; her şeyden önce öğretmen yetiştirilmesine önem veriyordu. Önemli isteklerinden biri de Ö.'in devlet tarafından desteklenmesi, yardım görmesiydi. Ancak Avrupa'da, Ö. teşekküllerinin çoğu Katolikler'in elindeydi. Yeni Protestan görüşlerin telkin edildiği okullar, böylece en baştan itibaren mücadele merkezlerinden biri oldu.

Mezhepler arasındaki müsahamasızlık da gittikçe artmaktaydı. Diplomalar artık dinî doktrinleri öğretmeye yarayan bir vasıtaydı. Karşı görüşler tartışılmadan, reddediliyor, zıt fikirleri yayan kitaplar, hattâ kitapların yazarları yakılıyordu. Ordular Avrupa'da mekik dokudukça binlerce okul kapanıyor; her ordu, karşı görüşten olanların kontrolündeki okulları ortadan kaldırıyordu. Artık birçok liderler her şeyden önce kitleleri birlik hâlinde tutabilecek, onlara emirlere uymayı öğretecek bir Ö. sistemi aramaya başlamışlardı.

Şüphesiz bütün bu sırada Ö. alanında müsbet değişiklikler de olmuştu. Johannes Sturm (1507 - 1589) 1538'de, Strasbourg'da, daha sonraki orta öğretim okullarının prototipini teşkil eden okulunu açtı. Onun kurduğu *Gymnasium* bir model oldu ve nesiller boyunca Fransa ve İngiltere'deki orta Ö.'i etkiledi.

John Calvin (1509 - 1564), Sturm'un *Gymnasium*'unda bir süre ders verdi. Böylece daha sonra Cenova'da kurduğu kolejin müfredâtı için bir fikir sahibi oldu. Fransa'da Huguenot'lar; İngiltere'de Püritenler; İskoçya'da Presbyterian'lar ve Holanda'nın reform geçirmiş kilisesi, Calvin'in fikirlerinden ve Ö. sisteminden faydalandılar. Katolik kalan ülkelerde ise Roma Kilisesi, Ö.'i daima kontrol altında tuttu.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar :

XVII. yüzyılda, gramer okulu, Ö.'i artık pratik hayatın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmaya başlamıştı ve gittikçe de uzaklaşıyordu. Latince'nin tedricen öğrenim ve Ö. dünyasının dili olmaktan çıkması bu okulları mânâsız hâle getirmişti. Artık üniversiteler de diğer okullar gibi genel bilgilere yöneliyordu. XVII. yüzyılın sonlarında, Sir Isaac Newton'un çalışmalarının tesiriyle Cambridge'deki matematik çalışmalarında yeniden bir canlanma oldu; Almanya'da Halle (1694) ve Göttingen (1737) üniversitelerinin açılması yeni bir akademik çağın başlangıcı oldu.

Artık Ö.'i zamanın ihtiyaçlarına uydurma temayülü başlamıştı. Büyük Çek eğitimcisi Johann Comenius (1592 - 1670) Otuz Yıl Savaşları dolayısıyle İngiltere'ye gelmişti. *Great Didactic* adlı eserinde Ö.'de realizme dönülmesi gerektiği hakkındaki fikirlerini açıkladı. Comenius, tecrübî ilimlere öncelik verilmesini istiyordu. Onun istek ve iddiaları okul müfredatlarının şekillenmesine tesir etti. Diğer taraftan John Milton'un klasik gramer okullarını şiddetle yeren *Of Education* adlı eseri (1644) de bu alanda etkili oldu. Fransa'da, sonra Almanya'da da çocukların bu gibi mekteplere gitmesi artık normal karşılanmaya başlanmıştı.

Bununla beraber ülkelerdeki düşmanlıklar bitmeden Ö.'de belli başlı bir ilerleme oldu denemez. XVIII. yüzyılda nihayet din kavgaları durunca eğitim ve Ö. meseleleri daha toleranslı bir anlayışla ele alındı. Artık Ö. prensiplerini yeniden formüllere bağlamak faaliyetleri her tarafa yayılmış, yeni

yeni fikirler ortaya atılmaya başlanmıştı. XVIII. yüzyılda eğitim ve Ö. hakkında eser verenlerin en önemlisi şüphesiz Fransız yazarı Jean Jacques Rousseau'dur (1712 - 1778). Çağdaş yazarlardan hiçbiri onun kadar etkili olamamıştır. Rousseau *Emile* adlı eserin mukaddimesinde şöyle diyordu: "Dikkat edeceğimiz ilk şey, öğrencilerinizi daha fazla incelemenizdir; çünkü onları yeteri kadar tanımadığınız âşikârdır." Çocuğun büyümesine ve gelişmesine yardımcı olmak lüzumuna dikkati çeken Rousseau öğretmen ve öğrenci ilişkilerini temelden değiştirerek Ö.'de bir ihtilâl meydana getirdi. Rousseau'yu daha birçok ünlü terbiyeci takip etti. Bunlar arasında Johann Pestalozzi (1746 - 1827), Friedrich Froebel (1782 - 1852), John Dewey (1859 - 1952) ve Maria Montessori'yi (1870 - 1952) sayabiliriz.

XIX. yüzyıl :

Ö. sistemlerinin kökü, her milletin kendi tarihine sağlam bir şekilde tutunur; hattâ Batı'daki gibi benzer kültür miraslarına sahip olmalarına rağmen yapı bakımından birbirlerinden farklıdırlar. Ancak XIX. yüzyılda öyle genel kültür temâyülleri vardı ki, Ö.'i yine de etkiliyordu. Bunlar XX. yüzyılın ikinci yarısında bile hâlâ etkisini gösteren bu temâyüllerin başında Ö.'in devlet eliyle yapılması gelir. Ö.'de devlet kontrolü bir bakıma Eski Yunan anlayışına dönüş demektir. Bunun ilk modern tatbikatını Jena'daki ağır mağlûbiyetten sonra Prusya yaptı. Johann Gotlieb Fichte (1762 - 1814) ve Wilhelm von Humboldt'un (1767 - 1835) verdiği ilhamla kurulan Prusya Ö. sistemi modern Ö.'in öncüsü oldu. Önce 1808'de bir halk Ö.'i departmanı kuruldu; bunu art arda yapılan reformlar takib etti. Ertesi yıl Berlin üniversitesi kuruldu ve sıra orta Ö.'in düzenlenmesine geldi. İlk *Gymnasium* kurulduktan sonra birçok gramer okulları bu şekle sokuldu. Müfredatlar genellikle klasikti ve 9 - 18 yaşındaki erkek çocuklarını üniversiteye sokmaya veya bir meslek sahibi etmeye dönüktü. Ayrıca kaliteli bir Ö. standardını sağlamak amacıyla bu okullarda öğretmenlik etmek isteyenler için özel bir imtihana tâbî tutulma mecbûriyeti kondu. Okuldaki öğrenim süresini tamamlayanlar bitirme imtihanını kazandıktan sonra mezun oluyorlardı. Böylece, tedrîcen orta Ö.'in modern şekli *Realschule* meydana geldi ve başka ülkelerdeki Ö. reformcularını kıskandıracak derecede başarılı oldu. Humboldt, Fichte ve diğer ilerici öncüler ilk öğretim için de iyi bir sistem kurmak istiyorlardı ama, bu alanda *Volksschule*'leri kurarak öğrenim çağındaki çocukların büyük bir kısmına ilk öğrenimi yaptırma meselesini hallettiler. Önceleri paralı olan bu okullar yüzyılın sonunda önce parasız hâle getirildi. Öğretmen yetiştirmek üzere de kolejler açıldı. Kolejlerdeki öğretmenlerin arasında Pestalozzi'nin birçok öğrencisi vardı.

Johann Herbart (1776 - 1841), Pestalozzi'nin fikirlerini sistematize etmişti. Friedrich Froebel de Rousseau ve Pestalozzi'nin fikirlerini okul öncesi çocuklarının eğitimine tatbik etti. Bir İtalyan terbiyecisi olan Maria Montessori küçük çocukların Ö.'iyle ilgileniyordu. Çalıştığı alan daha çok geri kalmış çocuklardı. Montessori ayrıca çocuklara kolayca okuyup yazmayı öğretecek değerli metodlar da geliştirdi.

Fransa'da XVIII. yüzyılda başlayan okulun devlet elinde olması fikri XIX. yüzyılda gerçekleşti. Napoléon 1808'de *Université de France*'ı kurdu. Daha sonra *Lycée*'ler ve kolejler açıldı.

XX. yüzyıl :

Ö.'deki gelişme, XX. yüzyılda I. ve II. Dünya Savaşları sebebiyle duraklama geçirdi. II. Dünya Savaşı'na hazırlanma devrelerinde Almanya ve İtalya'daki diktatörler Ö.'i kendi amaçlarına hizmet etmeye yarayacak hâle getirdiler. Her hâl ü kârda, bu iki savaş, toplumları Ö. reformları yapmaya yöneltti. Her şeyden önce öğrenim fırsatında eşitlik sağlanması geliyordu. İkinci önemli nokta da, Ö.'in öğrencinin kabiliyetlerine ve ilgi duyduğu konulara göre ayarlanmasıydı. Bu ana fikirler Ö.'in çok daha demokratik esaslara yönelmesine yol açtı. Avrupalılar'ın kitleler için ilkokul ve mahdut sayıda para ödeyenler için olan orta öğretimin modası geçti; 1960'lardan itibaren bütün öğrencilerin ilk öğretimden, orta öğretime aktarılması sağlandı. Ö.'in devlet elinde olduğu Türkiye'de ise ilk öğrenimlerini bitirenler zâten parasız olarak orta öğrenime devam ediyor; hâli vakti yerinde olmıyanlar ise, açılan devlet imtihanlarını kazandıkları takdirde parasız olarak okutuluyor; ayrıca yatacak yerleri, yiyecek yemekleri ve giyecek elbiseleri sağlanıyordu.

Öğrenim düşkünlüğünün çoğalması endüstrileşmenin gelişmesi ve eşitlik anlayışının artmasıyle hızla gelişmeye başlamıştı. Çünkü gelişen hayat şartları, daha bilgili işçilere ihtiyaç gösteriyor; aileler çocuklarının iyi bir eğitim görmesini istiyordu. Bu ihtiyaçlara paralel olarak Ö.'de çeşitli reformlar yapıldı. Orta Ö.'e tamamen yeni, modern bir Ö. sistemi hâkim oldu. Teknik Ö.'de de büyük yenilikler, değişiklikler yapıldı.

MİLLÎ Ö. SİSTEMLERİ :

A. B. D. : Bu ülkede Ö.'in sloganı herkese öğrenim hürriyetidir. A. B. D. Ö.'inin en büyük meselelerinden biri zenci - beyaz ayırımıydı. 17 Güney eyâletiyle Washington D. C.'de zenciler ve beyazlar aynı okulda okuyamıyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu sisteme yapılan tenkidler artmaya başladı. Yüksek mahkeme zenci öğrencilerin Güney üniversitelerine kabûl edileceğine dair kararlar verdi ve nihayet 17 Mayıs 1954'te verdiği tarihî kararla okullarda renk ayrımının eğitimde eşitlik fırsatının inkârı demek olduğunu, bunun da A. B. D. anayasasındaki 14. değişikliğe aykırı olduğunu ilân etti.

"Sınır" devletleri hızlı veya yavaş bu karara uydularsa da "uzak güney" eyâletleri tatbikatı geciktirmekle kalmadılar, Arkansas ve Virginia valileri; siyah - beyaz muhtelit hâle getirmektense bazı devlet okullarını kapatmayı tercih ettiler.

Birleşik Devletler'de umumî okulların kontrolü, eyâlet anayasalarında belirtildiği şekilde eyâlet hükûmetinin elindedir. Federal hükûmetin kontrolü nisbeten daha azdır. Günlük idare işleriyle eyâletin eğitim departmanı ilgilenir. Genellikle mahallî okul bölgelerinin sâkinleri, kendi Ö. idare meclislerini seçerler; bunlar da mahallî idarecileri ve öğretmenleri tayin eder, alınacak ücretleri ayarlarlar.

Birleşik Devletler'de umumî okulların açılması iç savaştan sonra tedrîcen artmışsa da özel ve dinî gruplar istedikleri okulları serbestçe kurabilmekte devam etmişlerdir.

A. B. D.'nde öğrenim yapanların nisbeti nüfusun artışından fazla olmuştur. Dahilî harpten sonra geçen 100 yıl içinde nüfus 31 000 000'dan (1860), 179 000 000'a (1960) yükselmiş, okula devam edenleri sayısı ise bu nisbetin üstünde artmıştır. Meselâ I. Dünya Savaşı'ndan sonra nüfus yaklaşık olarak 100 000 000 iken, bütün öğrencilerin sayısı 20 000 000

idi. 1945'te nüfus ancak yukarıdaki rakamın yarısı kadar artmış, buna mukabil bütün öğrencilerin yekûnu 45 000 000'a yükselmiştir.

Birleşik Devletler'deki ilkokul öğrencilerinin sayısı 1900'de 16 000 000 iken, 1930'da 24 000 000'a çıkmış; bundan sonraki on yıllık buhranlı dönemde 20 000 000'a düşmüş, 1960'ta ise 30 000 000'a yükselmiştir.

1910'da orta okullardaki öğrenci sayısı 1 000 000 iken 1960'ta bu rakam 10 000 000'a yükselmiştir. 1910'da 300 000 olan yüksek öğrenim öğrencisinin sayısı 1960'ta 4 000 000'a çıkmıştır.

Almanya : II. Dünya Savaşı'ndan sonra birkaç yıl işgal bölgelerinde, İngiliz, Amerikan, Fransız ve Rus kontrolünde okullar açıldı. 1948'de Müttefik Kontrol Konseyi Ö. sisteminin yeniden teşkilâtlanmasını tavsiye etti. 1949 mayısında 7 Laender ve üç şehir devletinden meydana gelen Federal Alman Cumhuriyeti (Batı Almanya), ekiminde de Alman Demokratik Cumhuriyeti (Doğu Almanya) kuruldu. Federal Almanya'nın temel kanununda Ö. işlerinde muhtarlık tanınıyordu. Böylece federasyona üye olan eyâletler ve şehir devletleri kendi kanunlarını yaptılar. 1953'te federal bir Ö. konseyi kuruldu.

Federal cumhuriyetin her üyesi kendi sistemini kendi yönettiği için, A. Ö.'inde hem birbirine benzerlik hem farklılık vardır. Birbirine benzerlik özel okullar statüsünde temel kanunla sağlanmıştır. Aynı kanun din öğrenimini normal müfredat içine almakta, fakat bunu mecburî tutmamaktadır. Mecburî okul çağı 6 yaşından 14 yaşına kadar bütün günü (full - time), 15 yaşından 18 yaşına kadar da günün bir kısmını (part - time) içine alır. Württemberg - Baden dışında öğrencilerden bir para alınmaz. Okul öncesi okulları ve *kindergarten*'ler özel teşebbüse bırakılmıştır. Temel okul *(Grundschule)* süresi üye eyâletlerde 4 yıl, şehir de devletlerde 6 yıldır.

Fransa : II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'da ilkokuldan sonraki öğretimi veren üç çeşit okul vardı: Liseler, klasik okullar ve modern kolejler. Liseler devlet kontrolündeydi, klasik okulları belediyeler yönetiyordu. Modern kolejler *(collèges modernes)* ise, çocuğa hem kültür vermek hem de onu hayata yöneltmek için kurulmuş olan *"écoles primaires supérieures"* denen okulların yerine 1942'de kurulmuş okullardı. Kızlar için orta Ö. imkânı 1890'dan itibaren sağlanmıştı; ancak onların Ö. süresi beş yıldı, müfredatları da değiştirdi. 1942'de üç tip okul aynen kızlar için de sağlandı. Bu saydıklarımızın dışında çeşitli teknik okullar da vardı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Ö.'de köklü bir reform yapmak yoluna gidildi. Bu işle görevlendirilen P. Langevin başkanlığında bir komisyon'un yaptığı tekliflerden sadece *classes nouvelles* kısmı kabûl edildi ve bunlar ilk dört yıl içinde 200 *établissements du second degré*'de tatbik edildi. Ancak yapılan tekliflerin verdiği ilham başka tekliflere de yol açtı.

1959 yılında Charles de Gaulle başkanlığındaki hükûmet, okul bitirme yaşını 14'ten 16'ya çıkardı ve *établissements du second degré*'ye girecek öğrencilerin 11 - 13 yaşları arasında, iki yıl sürecek bir müşahadeye tâbî tutulması hakkında bir karar aldı. Bu sayede çocukları kabiliyet gösterdikleri sahalara yöneltmek kolaylaşacaktı. Ayrıca 1950'den sonra orta Ö. öğretmenlerinin de okulu bitirdikten sonra bir sene meslekî eğitim görmesi kararlaştırıldı.

İngiltere : II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, İngiltere'de, ilk Ö.'le daha yüksek Ö. arasındaki farklaşmaya yeni bir tasnif getirilmişti. Bu tasnif ilk Ö., orta Ö. ve daha fazla Ö. olarak üç safhada meydana geliyordu. İlk safha 5 yaşından 11 - 12 yaşa kadardı. İkinci safha 1 - 15 yaşından mecburî oluyor, 11 - 12 yaşlar dönemini de içine alarak 18 yaşına kadar devam ediyordu. Daha fazla Ö. safhası da her türlü meslekî okullar eğitimini içine alıyordu.

Savaştan sonraki yıllarda, Ö. alanında prensipler ve tatbikat daha fazla önem kazandı. Birinci safhada metod üzerinde duruldu, faal çalışmalara daha çok yer ayrıldı; oyuna olan ilgi azaltılmadı, daha ziyade kendini kontrol altında tutmaya ağırlık verildi. En çok da okuma kabiliyeti üzerinde duruldu. İkinci safhada sadece Ö. çevrelerinde değil, parti politikacıları arasında da Ö.'in alternatif tiplerini en iyi şekilde nasıl sağlanacağı meselesine ağırlık verildi. Norwood komitesi 1943'te gramer okulu, modern okul ve teknik okullar olmak üzere üçte bir sistem teklif etmişti. Ancak Londra dahil bazı mahallî otoriteler buna karşı çıktılar, şümullü okulların kurulmasını tercih ettiler. 1958'de 50 şümullü okul kurulmuş bulunuyordu. Müfredâta ve girenlerin kabiliyetini tayin etmeye büyük önem verilmişti. Böyle öğrencilere daha fazla Ö. için takib edecekleri yolu tayin etme imkânı sağlanacaktı.

Diğer taraftan teknik eğitimin üniversite seviyesinde doğrudan doğruya üniversiteler çerçevesinde mi yoksa modern teknik eğitim müesseselerinde mi, yapılması konusunda 1945'ten beri tartışmalar sürüp gidiyordu. Hükûmet 1953 yılı başlarında *Imperial College of Science and Technology*'yi Londra üniversitesi çerçevesine alma kararını verdi. 1957 - 1962 yıllarında da öğrenci sayısının 3 000'e çıkarılması kararlaştırıldı. Diğer taraftan millî eğitim bakanlığı teknik kolejlerde de teknik Ö.'e devam ediyordu.

Rusya : Bugün Rus Ö. sisteminin temeli 1917'deki ihtilâlle atılmış, ancak ilk yıllar keşmekeş içinde geçmiştir. Eski sistem 1918'de yerini 4 sınıflı (8 - 12 yaşlar) ilkokul ve 5 sınıflı (12 - 17 yaşlar) ortaokula bıraktı. Öğrencilerin kendi kendini yönetmesi ve kontrolü Komünist Gençlik Teşkilâtı'na bırakıldı, öğretmenlerin otoritesi kaldırıldı. Dinî Ö. müfredattan çıkarıldı, özel okullar devletleştirildi ve bütün imtihanlar kaldırıldı.

Komünist partisinin ikinci döneminde daha realist ve daha fazla fayda gayesi güden bir eğitim sistemi getirildi. Hükûmet, Komünist partisinin yeni kadrosunu ve yeni teknisyenlerini yetiştirmek için okul disiplinini sıkılaştırıldı ve otorite yeniden öğretmene geçirildi. 1928'de teknik öğretime, genel kültüre nazaran öncelik tanındı. Üniversiteler ihtisas enstitülerine ve fakültelere dağıtıldı; tarih ve felsefe kısımları tamamen kapatıldı. Yüksek öğrenim enstitülerinin sayısı 900'e, öğrenci sayısı da 400 000'e çıktı.

Böyle bir davranış, şüphesiz Ö.'in kalitesini düşürmüştü. 1933 - 1941 arasında süren üçüncü dönemde teknik Ö.'e temel olarak genel kültür dersleri yeniden kondu. Tarih ve coğrafya konuları genel sosyal ilimlerden ayrıldı. İmtihanlar ve eski akademik dereceler yeniden kondu. Genel ortaokullar ve eski üniversiteler eski fakülteleriyle birlikte yeniden kuruldu.

Rusya'da II. Dünya Savaşı içinde yeni bir okul reformu başladı. 1945'te büyük şehirlerde kızlar ve erkekler için ayrı okullar kuruldu ancak 1945'te tekrar mecburî muhtelit Ö. sistemine dönüldü. 1959'dan sonra okul ile hayat arasın-

daki münasebetlerin kuvvetlendirilmesi yolunda bir gelişme oldu; buna göre bütün sistem yeniden teşkilâtlandırıldı. Mecburi Ö. süresi 8 yıla (7 - 15) çıkarıldı.

DOĞU ÜLKELERİ :

Çin : Eski Çin Ö.'inin en büyük özelliği Ö.'in hükûmet hizmetiyle bir tutulmasıydı. Çünkü Ö.'in asıl amacı Çin bürokrasisi için eleman yetiştirmekti. Bu bakımdan da Ö. işlerinin sağlanması doğrudan doğruya hükûmetin vazifesi olarak görülürdü. İlk Ö., geniş tutulmuyor ancak âmme hizmetine yararlı olabileceklerini gösterenler bundan faydalanabiliyordu.

M. Ö. 125 yılında bir millî üniversite kuruldu ve bu üniversitenin mevcudu M. S. II. yüzyılda 30 000'e yükseldi. Çin üniversiteleri Japonya'dan, Kore'den öğrenci çekiyor, bunlar Çin'de gördükleri yenilikleri kendi ülkelerine taşıyordu. Kütüphanelere de büyük önem veriliyordu. Başkenti bir şehirden başka bir şehre naklederken dikkate alınan başlıca husus, gidilecek şehirde bir imparatorluk kütüphanesinin olup olmaması oluyordu. M. S. I. yüzyılda kâğıt yapımının gerçekleştirilmesi, IX. yüzyılda baskı tekniğinin bulunması önemli dönüm noktaları oldu ve öğrenimin daha geniş çevrelere yayılmasını mümkün kıldı. Hükûmet dairelerinde çalışacak olan kimselerin imtihanla seçilmesi usulü daha M. Ö. II. yüzyılda başlamıştı; yüzyıllar boyunca gelişen imtihan sistemi sonradan öğretmenlere tatbik edilmeye başlandı, öğretmen seçimleri daha titizlikle yapılır oldu. Öğretmenler arasında üç akademik derece vardı: *Hsiu - ts'ai* (çiçek açan kabiliyet), *shü - jen* (terfi etmiş insan) ve *chin - shih* (ilerlemiş bilgin). Bu sonuncusu bugün muhtelif ilim kollarında kullanılan "doktor" unvanına eşittir.

İmtihanlar çok ciddî yapılır, adayların isimleri imtihan kâğıtlarına yazılmazdı; bu suretle iltimasa yer verilmemiş olurdu. Sonuncu titri kazananlar Hanlin akademisine üye olurlardı ki, bu, bir ilim adamının ulaşabileceği en yüksek mertebe idi.

Çin'in bu ünlü imtihanları hakkında söylenecek çok söz vardır. İmtihanlar Çin'deki siviller idaresindeki hükûmet an'anesinin köküdür. Bu sâyede ilim adamları, Çin'de en fazla itibar gören insanların başında yer almıştır. İmtihanlar herkese açıktı. Sosyal derecelenmede yalnız kabiliyet dikkate alınırdı. İmtihana girecekler arasında herhangi bir yaş aranmazdı. Bir defa başarı gösteremiyen bir aday aynı imtihana tekrar tekrar girebilirdi. Baba ve oğulun, hattâ büyük baba ve torunun, aynı imtihan salonunda bir arada imtihan olduklarını gösteren misaller vardır.

Şüphesiz fırsat eşitliği, imtihanlar arasındaki öğrenme süreleriyle sınırlıydı. Bu süre içinde gerekli öğrenimi görmeye gücü yetmiyen kabiliyetler ise sönüp gidiyordu.

Öte yandan bu sistemin kötülükleri de vardı. Kötülüğün başında imtihanların, Ö.'e çok büyük ölçüde hâkim olması geliyor ve bu İngilizlerin Hindistan'da tatbik ettikleri Ö. kadar zararlı oluyordu. Öğrencinin tek amacı imtihanda başarı kazanmaktan ibaretti. Ö.'in müfredâtını da imtihanların şekli tayin ediyordu. İmtihanla tayin edilmiyen hiçbir şeyin ilim adamları nezdinde değeri yoktu. Bu kötülük, imtihanların gittikçe daha dar alanlara teksîf edilmesiyle arttıkça arttı. Çin Ö.'i öncceleri geniş liberaldi. Öğrenim görmüş kimselerin faziletli bir karaktere sahip olacaklarına, hareketlerinde ve düşüncelerinde tam bir âhenk ve denge olacağına inanılır, bunların altı sanatta, (ritüeller, musikî, okçuluk, araba kullanmak, yazı ve matematik) usta oldukları kabûl edilirdi. Sonraları bu geniş anlayış unutuldu ve imtihanlar edebî kabiliyet ve klasikler hakkındaki bilgilerin yoklanmasından ibaret hâle geldi. Sanat, musikî bir yana bırakıldı hattâ okuyup yazmasının yanısıra aritmetiğe bile yer verilmedi. Zamanla Çin Ö.'i dejenere oldu; yaratıcılığını kaybetti ve eski bilginlerin yazılarının ve fikirlerinin körü körüne ezberlenmesinden ibaret kaldı.

Çin'in Batılılar'la teması ve Japonya'nın muhteşem kalkınışı Çinliler'de şok etkisi yaptı. 1903'te modern bir okul sistemi kabûl edildi, 1905'te eski imtihan şekillerine son verildi. 1912'de cumhuriyet ilân edilince Ö.'in modernleştirilmesi hız kazandı.

İlk Ö. altı yıl sürüyordu. Orta O. iki kısımdan ibaretti; üçerden o da altı yıl sürüyordu. Yüksek okul veya üniversiteye ancak bundan sonra gidilebilirdi. Yeni okullarla birlikte yeni fikirler de akmaya başladı. I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllar bir entelektüel dönem oldu; bu döneme Çin Rönesansı denir. Wilson demokrasisi, Marksizm, John Dewey eğitim sistemi, Bertrand Russel'in felsefesi bu dönem içinde muhtelif taraftarlar buldu. Yeni kitaplar ve periyodikler mantar gibi bitmeye başladı.

Çin Rönesansı'nın en önemli safhalarından biri Çince'yi canlandırmak ve halk tarafından daha anlaşılabilir hâle getirmek için yapılan edebiyat ihtilâli oldu. Yazılı dille (klasik Çince) konuşma dili arasında öylesine büyük fark vardı ki, kitabı okuyan bir kimse kelimeyi tanır, ama konuyu anlayamazdı. Normal Ö. şekli, öğrenmeye başlayanların kelimeleri ezberlemek, ezbere tekrar etmek, daha sonra da yazılı kelimeleri günlük konuşma diline tercüme etmekti. Bütün kitaplar klasik üslûbla yazılmıştı. Edebiyat ihtilâlinin liderleri bu sisteme hücum ettiler ve yazılı dili klasik üslûbdan *pai - hua* (sarih konuşma) dedikleri anlaşılan üslûba çevirmeyi teklif ettiler. Kitaplar ve periyodikler *pai - hua* üslûbuyla yayınlanmaya başladı. Öğrenim yapanların kelimeyi tanır tanımaz anlayabilmesini sağlamak amacıyla kitaplar yeniden yazıldı. Bu hareketin öncülerinden ikisinin adı zikredilmeye değer: Biri A.B.D. üniversitelerinde öğrenim gören filozof ve tarihçi Hu Shih; diğeri de I. Dünya Savaşı sırasında Fransa'da çalışan ve kitle eğimine karşı büyük ilgisi olan James Yang - ch'u Yen'dir.

1930'dan sonra millî hükûmet itibar kazandı, daha dengeli hâle geldi. Çin, modern çağda ilk defa millî kalkınma için uzun vâdeli planlar yapan bir hükûmete sahip oldu. 1930'dan 1937'ye kadar süren gelişme savaş dolayısıyle kesildi.

Komünist Ö.'i: Topyekûn ihtilâldeki komünist programının en önemli safhalarından biri eğitime dönüktü. Ö.'in hedefi düşünmeyi, davranışları, âdetleri rejimin ideolojisine ve politikasına göre şekillendirmekti. Eğitim doktrine alıştırma ve propagandadan ibaret hâle gelmişti. Öğretmen ve öğrencilerin politikada aktif olmaları; ideolojiyi sadece öğrenmeleri değil, propaganda faaliyetlerine ve politik hedeflere katılmaları isteniyordu.

Müfredat "feodal ve burjuva ideolojisi"nden arıtılmıştı. Öğrenim konusu, Marksizm - Leninizm ve düşünce reformuydu. Yakından takib ve kontrol edilen küçük grupların kurulması tercih ediliyordu. Rusça öğrenimi teşvik edilmekteydi. Ö.'de son sözü Sovyet kitapları, Sovyet teorileri, Sovyet metodları söylüyordu.

Komünistler an'aneye bağlı değildiler. Bu bakımdan hedeflerine varmak için yeni metodlar, yeni şekiller denedi-

ler. Kurları birkaç ayda bitirilen üniversiteler, bir bakıma yetişkinler için eğitim ajansı olan kolejler açıldı. İşçilerin ve köylülerin, iş saatleri dışında devama mecbur tutuldukları "boş vakit okulları" ve "boş vakit üniversiteleri" kuruldu. Aslında bütün bunlar ülkeye hâkim olan zümrenin birer beyin yıkama merkezleriydi.

Okuma yazma bilmeyenlerin oranı da sür'atle azaltıldı. Resmî istatistikler 1960'ta okul çağındaki çocuklardan % 94'-ünün okula başladığını belirtir. Komünistler iktidara geldikleri zaman 350 000 okul ve 25 000 000 öğrenci vardı. 1960'-larda, ise okul sayısı 1 000 000'a öğrenci sayısı da 100 000 000'a yükselmişti. Okullardaki "işçi - köylü gençlik" yüzdesi de yıldan yıla arttırıldı. Dildeki reform, basitleştirilmiş bir alfabeyle daha da ileriye götürüldü.

Japonya : Japonya'da Ö.'in ilk safhaları tamamen Çin etkisindedir. M.S. VII. yüzyılda, Japon aristokrasisine Çince öğretiliyordu. Çince bilmek seçkin insanın, politik üstünlüğün şartıydı. VIII. yüzyıldaki *Yoro* kanunu ile millî bir üniversite kuruldu. Üniversitenin, sayısı 400'ü bulan öğrencileri taşra okullarında yardımcı olarak iş görüyordu. Bu okulların başlıca amacı ise Konfüçyanizm'i öğretmekti; yüksek memurlar iyi vasıflı olduklarını göstermek için imtihandan geçirilirdi.

Zamanla Ö.'e verilen önem azaldı. Budist okulları kutsal kanunları öğreterek gençleri eğittiler. Daha sonraları Budist ruhban sınıfı asırlarca bilgi alanına hâkim oldu. XV. ve XVI. yüzyıllarda derebeylerinin himayesinde bazı edebî ve felsefî gelişmeler oldu. Tokugawa yönetiminin kurulmasından sonra da Ö.'de gelişme oldu. Tokugawa şogunları kendilerini destekleyenleri Konfüçyanist öğrenim vererek cesaretlendirdiler. Okullarda Çin'in Konfüçyanist Ö.'ini aynı zamanda askerlik san'atlarını da müfredâta aldılar. Özel okullar ve akademiler de aynı esaslar üzerinde Ö. yapmaya başladı. Her tarafta açılan *terakoya*'lar (mâbed okulları) öğrenime başlayanlara okuyup yazmayı öğretiyordu. Böylece Tokugawa yılları, Japonya'yı XIX. yüzyılın terakkisine hazırlamış oldu.

XIX. yüzyılda, Batı dünyasının etkisiyle, aralarında Keio üniversitesinin kurucusu olan Fukuzawa Yukichi'nin de (1834 - 1901) bulunduğu eğitimciler yetişti. 1877'de Batı anlayışına uygun Tokyo İmparatorluk Üniversitesi kuruldu. 1872'de çıkan bir kanun yaş ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin bütün vatandaşlara öğrenim görme mecburiyeti getirdi. Ülke sekiz üniversite mıntakasına ayrılmış, her mıntaka da ayrıca, orta, ikinci ve ilkokul sıntakalarına bölünmüştü. Müteâkıb yıllarda hükûmet eğitim politikasına ısrarla devam etti. Özel Ö. müesseselerinin sayısı da arttı ve 1882 Okuma Shigenobu tarafından kurulan Waseda üniversitesi, Keio ile birlikte öncü bir üniversite oldu. Girişilen bu büyük Ö. seferberliği sonunda XX. yüzyılın ilk yarısında okul çağındaki çocukların %99,5'unun okullara gidebilmesi sağlandı.

Ö. sistemi 1885'ten sonra kesin şekline kavuştu. Ö.'de Alman sistemi esas alınarak yeni çalışmalar yapıldı. Ancak bu hareket Alman etkisine karşı olan milliyetçilerin muhalefetini uyandırdı. 1890'da çıkarılan bir imparatorluk emriyle Ö.'de ideolojik temel olarak Konfüçyanist ve Şintoist değerlerin, moral eğitime temel olarak alınması açıkça belirtildi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Japonya'nın teslim olması üzerine bütün Ö. sistemi Japon terbiyecileri ve Amerikalılar'ın tavsiyesiyle gözden geçirildi. Mecburî Ö. 6 yaştan 9 yaşa çıkarıldı. 1890'da yayınlanan imparatorluk emri 1947'de çıkarılan Temel Eğitim Kanunu'yla ibtâl edildi. Bu kanun demokrasi, barış ve ferdin manevî değerine dönük bir Ö.'i esas alıyordu. Ülke 1952'de bağımsızlığa kavuştuktan sonra metinler üzerindeki kontrol daha sıklaştırıldı, merkezî yönetime daha fazla önem verildi. 1960'larda Japonya'da küçük dereceli okullarda 21 000 000; 250 kolejde 80 000 ve 200 üniversitede 500 000 öğrenci vardı.

Hindistan : Hindistan'ın, kültür, edebiyat ve eğitiminin teşekkülü Hıristiyanlık'tan asırlarca öncesine raslar. Kutsal ilâhîler ve tarihî şiirlerden meydana gelen Veda edebiyatı M. Ö. 1000 yılında teşekkül etmişti. 1000 yılından M. Ö. 200 yılına kadar çok yaratıcı bir dönem, bir metafizik dönemi oldu; aynı zamanda matematikte ve başka ilimlerde gelişme görüldü. Öğrenimin muhtevâsı yeni dallarla zenginleşmeye başladığı dönem Uphanişad'lar devriydi.

M. S. 500'lerden itibaren gözle görülür bir gerileme olmaya başladı. Kast sistemi gittikçe katı bir çerçeveye girerken, öğrenim konuları da gittikçe daraldı ve yalnız bazı sınıflara inhisar etti. Çocuk yaşta evlilik, kadınların öğrenim görmesini tamamen imkânsız hâle getirdi. IV. yüzyıldan sonra ülkenin gördüğü çeşitli istilâlar Ö.'in daha da gerilemesine sebep oldu. Bu istilâlar'ın en önemlisi Hunlar, Araplar ve Türkler'-in istilâlarıdır. Bu arada Budizm öldü; Budist san'at büyük darbeler yedi. Gittikçe gelişen Müslüman'lığın yanında büyük ekseriyetle Hinduizm yaşadı. Bâbur Şah, 1526'da Hind - Türk İmparatorluğu'nu (b. bk.) kurdu. 1528'de bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirdi. 1858'e kadar 332 yıl yaşayan imparatorluk zamanında Hindistan yeni bir medeniyetin merkezi oldu.

Eski Hindistan'da, Ö.'e rahipler hâkim olagelmişti. Öğrenim çağları boyunca dinî ritüellerin çeşitli sahaları öğretilirdi. Öğrenciler Veda etüdlerine başlamadan önce Upanayana ritüelinden geçirilir, traş olmayı, banyo etmeyi, kutsal ateşe kurban takdimini ve bunlara benzer şeyleri öğrenirlerdi. Ayrıca kesin bir disiplin, hal ve hareketleri kontrol, ve öğrenimi bitirmeden evlenmemek de şarttı.

Öğrencinin bir başka dinî görevi yiyeceğini dilenmekti. Aileler bu gibileri beslemeye alışıktılar. Zengin öğrencilerin bile buna alışması lâzımdı. Dilenmenin amacı öğrencileri tevazua, cemiyete de öğrenim için çırpınan gençlere yardıma alıştırmaktı. Çıraklık yoluyla olan meslek öğreniminin dışında, bütün Ö.'in esası, mazinin kültür mirasını nakletmek ve dinî terbiye vermekten ibaretti.

İlkokullar genellikle bir tapınakta veya özel bir evde olurdu. Bazı Gurukula'lar veya Veda etüdü okulları da, büyük şehirlerde yahut bu şehirlerin kenarındaki ormanlarda açılan öğrenim merkezlerinde gelişmişti. Bu gibi yerlere en seçkin öğretmen ve öğrenciler gelirdi. Bu "eski üniversiteler"den ilki Hindistan'ın kuzey - batısındaki *Taksashila*'dır. M. Ö. VII. yüzyıldan III. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu üniversitede birbirinden farklı 60 san'at ve ilim öğretilirdi. Diğer bir eski üniversite de Benars (Varanasi) idi. Bu üniversite Taksashila'nın ortadan kalkmasından sonra kurulmuştu. Bu tip üniversitelerin en büyüğü ise Bihar'daki *Nalanda* (b. bk.) idi.

Müslümanlık döneminde ve Hind - Türk İmparatorluğu zamanında, dinî eğitim veren okullar açıldığı gibi medreseler (üniversiteler) de açılmıştır. Bu üniversitelerin başlıcaları Agra, Lâhûr ve Delhi'deydi.

Hind - Türk İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Hindistan'daki Ö., 1859'dan itibaren İngilizler'in eline geçti. Hin-

distan'daki İngiliz sistemi Ö.'in karakteristiği kısaca şöyleydi: Esas gaye Batı Ö.'ini vermekti. Tek öğrenim vasıtası İngilizce'ydi. Müfredat çok ağırdı; kitlelerin eğitilmesi yerine, mahdut bir zümrenin üniversite tahsili yapması tercih ediliyordu. Zaman zaman verilen raporlarla üniversitelere bu derece önem verilerek, halkın geniş ölçüde ihmal edilmesi tenkidlere uğramıştı. Üniversiteler de İngiliz modeline göre kuruluyordu. Kültürle bir İngiliz'in anlayacağı şekilde uğraşıyorlardı. Asıl hedef Hindistan kolonisindeki İngiliz idaresinde çalışacak nitelikte Hintli yetiştirmekti. Şüphesiz bu çeşit Ö., ülkenin bünyesine uygun düşmüyor ve birçok otorite tarafından tenkid ediliyordu.

Hindistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra, ülkenin liderleri millî bir eğitim sisteminin kurulmasının şart olduğunu gördüler. Ülkenin anayasası 14 yaşına kadar mecburî öğrenim kaydını koydu. Ö.'de herkese eşit şans sağlandı.

MUHTELİT Ö. :

Muhtelit Ö. sözüyle kız ve erkek öğrencilerin aynı okulda, aynı sınıfta bir arada okuması kastedilir. Muhtelit Ö. modern bir vâkıadır. Platon kız ve erkeklerin bir arada Ö. görmesine karşı müsait davranmış, çocukların bir arada oynamasının faydalı olacağını belirtmiştir. Ama Aristoteles aynı görüşte değildir, yaradılış bakımından cinsiyetlerin ayrı ayrı Ö. görmesine tarafdâr olmuştur. Roma'da, muhtemelen imtiyazlı sınıfların küçük çocukları için muhtelit Ö. tatbik ediliyordu.

Muhtelit Ö., Amerika Birleşik Devletleri'nde, Avrupa'ya nazaran hem daha erken hem de daha geniş ölçüde tatbik edilmeye başlandı. Çünkü Avrupa'nın an'anesi büyük bir engel teşkil ediyordu. Diğer taraftan muhtelit Ö., yüksek tahsil seviyesinde daha az muhalefet görmüş, orta Ö.'e göre daha az muhalefetle karşılaşmıştır.

London School of Economics 1874'te kadınlara açılmış, Almanya 1901'de kız öğrencileri üniversitelere kabûl etmeye başlamıştır. Holanda, Belçika, Türkiye, Avusturya - Macaristan, İsveç, İsviçre, Norveç ve Fransız üniversiteleri 1910'dan itibaren kız öğrenci kabûlüne başlamışlardır.

Tarih : Muhtelit Ö., şüphesiz kadın hakları ve kadınlar için öğrenimde eşitlik mücadelesinin safhalarından biridir. Orta Çağ'da XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Batı Avrupa'nın sosyal tutumu cinsiyetler arasında öğrenimi birbirinden ayırmıştı. Ancak Reform hareketinden sonra, Luther ve başka Protestan liderleri, erkekler gibi kızların da İncil'den faydalanmaya hakları olduğunu iddia ettiler. Muhtelit Ö.'e karşı duyulan temayül bilhassa İskoçya'da ve Kuzey İngiltere'de kendini gösterdi ve buralarda her iki cinsten olan küçük çocuklar XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilk öğrenimlerini bir arada yaptılar. Amerika'daki New England, New Netherland kolonilerinde de bu temayül görüldü. Bilhassa New Netherland'da "hiç değilse okuma ve yazmayı bir arada öğrenme" esası kabûl edildi. Amerika'daki ilk Alman cemaatleri ayrı Ö.'i tercih ediyorlardı. Sonraları, Amerikan ihtilâlinin getirdiği eğitim reformu XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarından itibaren ilkokulları hemen tamamen muhtelit hâle getirdi. XIX. yüzyılın sonlarında ise, kız ve erkekler için ayrı ilkokullar, ancak bazı büyük şehirlerde kalmıştı. 1900'lerden itibaren de orta dereceli okullar muhtelit hâle getirildi.

Diğer taraftan Birleşik Devletler'deki Roman Katolik kolej ve üniversitelerinde muhtelit Ö. çok ağır kabûl edildi. Kızlar, ancak 1920'lerin sonlarına doğru erkeklerle eşit haklara sahip olabildi.

Avrupa'da an'aneler küçük çocukların bir arada eğitilmesine müsait olmakla birlikte bülûğa erişmiş olanlarda bunun tatbikına elverişli değildi. Muhtelit Ö.'in sağlayacağı ekonomik ve sosyal avantajlar fisyolojik, meslekî ve moral düşüncelere feda ediliyordu. 1929 yılında papa XI. Pius, muhtelit Ö.'i "natüralizm üzerine kurulmuş ve menşe'deki günahın inkârı" olarak tasvir ediyordu.

Türkiye'de, sıbyan mekteplerinde muhtelit Ö. yapılıyordu. Bunların ayrı ayrı olanları da vardı. Orta dereceli okullarda muhtelit Ö. cumhuriyetten sonra başladı. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren kızlar için devlet tarafından yönetilen ihtisas okulları açılmaya başlanmıştı. Bunlar arasında II. Sultan Abdülhamid zamanında İstanbul'da açılan Dârü'l - Muallimât-ı Aliyye'yi (sonradan Çapa Kız Öğretmen Okulu) sayabiliriz.

İngiltere'de muhtelit Ö. fazla bir mesele çıkarmadı. XIX. yüzyılda gelişen ilk öğretim sisteminde, okulların yarısı muhtelit idi. Ancak orta Ö.'de ve daha yüksek seviyede genellikle kızlar ve erkekler için ayrı ayrı okullar vardı.

İskandinav ülkeleri muhtelit Ö.'e karşı çok daha müsait davranıyordu. Danimarka XVIII. yüzyılda ilk ve orta dereceli okullarda muhtelit Ö.'i kabûl etmişti. Norveç bunu 1896'da, İsveç ise XX. yüzyılın başlarında kabûl etti.

Holanda'da muhtelit Ö.'e 1871'de izin verdirdi. Bütün bunlara karşılık Belçika'da ilkokulların hemen hemen yarısı muhtelit değildir, orta dereceli okullarda ise muhtelit olan hiç yoktur.

Fransa'da 38 000 commune'den üçte ikisi tek öğretmenli muhtelit ilkokuldur. Ancak büyük şehirlerdeki ilkokullar muhtelit değildir.

İspanya'da ilkokullar muhtelitti, orta dereceli okullar muhtelit değildir. Portekiz'de ise kızlar ve erkekler için ayrı ilkokullar vardır; orta dereceli okullar ancak büyük şehirlerde muhtelit, taşra şehirlerinde ayrı ayrıdır.

İsviçre'de muhtelit ilk ve ortaokullar yaygındır. İtalya'da ilk ve orta dereceli okullar muhtelittir.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Almanya'da, kız çocuklarının orta öğrenim görmesi imkânsızdı. Kızlar için orta dereceli okullar kurulduğu zaman, bunlar erkeklerinkinden daha aşağı seviyedeydi. Hitler, kızları Gymnasium kurlarından çıkararak onlara karşı olan hor görürlüğü daha da arttırdı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı federal eyâletler muhtelit Ö.'i hedef aldılar. Ancak an'aneleri değiştirmek kolay olmuyordu. Bugün, Federal Alman Cumhuriyeti'nde (Batı Alman), ilkokullarda kız oğlan çocukların ayrı ayrı öğrenim görmesi bir gelenektir; bundan sadece küçük köy okulları müstesna tutulur. Bremen, Hamburg, Batı Berlin gibi bazı çevrelerde ise ilkokulların muhtelit olması artık bir kural hâlini almıştır. Orta dereceli okullardaki muhtelit öğrenim çok az bir gelişme göstermiştir.

Çarlık Rusyası'nda, hiç değilse şehirlerde muhtelit Ö. tatbik edilmezdi. S. S. C. B.'nin kurulmasıyle muhtelit Ö. her yere yayıldı. Ancak 1943'te merkezî hükûmet çıkardığı bir kararname ile okulların "kız ve erkeklerin kendilerine has karakteristiklerine uyabilmek amacıyla" muhtelit Ö.'in kaldırılması emredildi. Hâlen yine de okulların çoğu muhtelit Ö.'e devam etmektedir. Daha sonraları yapılan çeşitli itirazlar ve şikâyetler üzerine muhtelit Ö. sistemi 1954'te yeniden kabûl edildi.

Komünist Doğu Almanya, Çekoslovakya, Polonya ve Romanya'da Ö. muhtelittir.

Asya ve Afrika :

Doğu'da yüzyıllar boyu kızların öğrenimi ihmal edilmiş, annelik ve zevcelik rolleri birinci planda tutulmuştur. Çin'de muhtelit Ö.'e karşı ilk temayül ancak 1920'de doğmuş, millî hükûmetin ilk yıllarında bazı ilkokullar kurulmuştur. Daha sonraları muhtelit Ö. orta dereceli okullara da yayıldı. Komünist idareden sonra muhtelit Ö., bütün seviyelerde başladı.

Japonya'nın millî eğitim politikası, kız ve erkek çocukların ayrı ayrı öğrenim görmesi üzerine kurulmuştu. Ancak 1920'den itibaren Japon üniversiteleri kız öğrenci kabûl etmeye başladılar. Ayrıca okul müfredâtı erkeklerinkinden farklıydı. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki A. B. D. işgali zamanında bu durumda değişiklik oldu. 1949'dan sonra muhtelit Ö. yapan okulların sayısı gittikçe yükselmeye başladı. XX. yüzyılın ikinci yarısında 200 özel üniversite muhtelit Ö.'e başladı.

Hindistan'da, genel Ö. politikası ilkokulların müşterek, orta dereceli okulların ayrı ders görmesi esasına göredir.

Pâkistan'da 1959'da yayınlanan Millî Eğitim Komisyonu raporuna göre Ö. imkânları kolaylaştırılacaktır. Ancak; okulların cinslere göre ayrı ayrı olması esas alınmıştır.

Ürdün, Suudî Arabistan, Mısır, Irak, İran gibi Orta Doğu ülkelerinde muhtelit okul yok gibidir.

Afrika ülkelerinde muhtelit Ö.'e karşı olan tutum ülkeden ülkeye büyük farklar göstermektedir.

Yeni doğan ülkeler :

Yeni doğan ülkelerdeki Ö. aşağıda sayacağımız belli başlı dört faktörün etkisindedir:

1. Milliyetçilik XX. yüzyılın başlıca milletlerarası kuvvetidir. II. Dünya Savaşı'nın üzerinden iki yıl geçmeden, dünya nüfusunun dörtte birini ihtivâ eden 40 yeni millet teşekkül etmiştir.

2. Dünya nüfusunun ancak üçte biri karnını doyuracak kadar yiyebilmekte, okuma imkânı bulabilmektedir. Afrika ülkelerinde okul çağındaki çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmada bunlar % 60 ilâ 70'inin kötü beslendiği; % 50'sinin tıbbî bakıma muhtaç olduğu, kötü beslenme yüzünden hastalıklara yakalandığı tesbit edilmiştir. 1970 yılında dünyadaki çocukların % 50'den fazlası için okuma imkânı kesinliklikle yoktu yani bunlar okuldan tamamen mahrumdular.

3. İnsanlık tarihinde ilk defa olarak, dünya nüfusunun mahrumiyet içinde yaşayan içte ikisi, kendilerinin de daha iyi şartlar altında yaşamaya hakları olduğunu idrâk ettiler.

4. Ö. şahsî ve millî gelişmenin anahtarı olarak kabûl edildi. Ancak, hastalık, malzeme ve mekân imkânsızlıkları, öğretmen yokluğu, yer yokluğu gibi güçlükler gerekli Ö.'i imkânsız hâle getiriyordu; üstelik bu güçlükleri yenmek için yeteri kadar tecrübeden de mahrumdular.

Bütün faktörlerin yanısıra an'anelerle inkılâblar arasında da çekişme vardı. An'ane birlik ve devamlılığın, tarihî birliğin kaynağıydı; âdetler kurulu sosyal yapıyı muhafaza ediyordu. An'ane, inkılâbın getireceği şeyler apaçık zıt düşüyorsa yine de engel oluyordu. Meselâ en yeni ülkelerde sermaye kifayetsizliği vardır. Ama bu ülkelerde millî servetin % 10 - 15'i, ya bilezikler hâlinde kola takılmakta yahut yer altında gömülü bulunmaktadır. Sağlam bankaların ve kooperatiflerin kurulması, birçok ülkelerde artık bu yollara başvurulmasını önlemişse de acele ihtiyaç hâlinde kullanılması düşünülen gömülü servetlerin meydana çıkarılmasını sağlamak mümkün olmamıştır.

Diğer taraftan inkılâb da yeni doğan ülkeler için bir dert olmaktadır. Meselâ genç bir Togolu iki ayrı dünyada yaşamakta, üstelik bu dünyalardan hiçbirine mensup bulunmamaktadır. Çok bilmiş Fransız sistemi onu kendi an'anelerinden ayırmış, onu Avrupa kültürünün değerleriyle işbâ hâline getirmiş, ama aynı zamanda, o medeniyetin dışında tutmuş; vermek istediği hayat tarzının temel malzemesini inkâr etmiştir.

Yeni doğmuş milletlerde tatbik edilecek Ö.'de şu altı tema, tatbik edilecek müfredat gelişmesinin ana çerçevesini ortaya koymaktadır.

1. *Vatandaşlık için Ö.:* Bu tema, ferdi çevresine ve başka fertlere yaklaştıracak; kendi çevresini sevip değerlendirmesine imkân hazırlayacaktır. Bu Ö., insanların her şeyden önce kendi kültürlerini, efsanelerini, san'atlarını, müziklerini, oyunlarını ve sosyal yapılarını tanımalarını sağlayacaktır. Bu Ö., dar ve aşırı milliyetçi olmamalı, geniş tutulmalıdır. Bolivyalı bir çocuk önce Bolivya şarkılarını, Hindistanlı bir çocuk önce Hindistan şarkılarını öğrenmelidir. Vatandaşlık Ö.'i aileden komşuya, komşudan okula, okuldan cemiyete, cemiyetten millete ve milletten dünyaya doğru yayılır. Ama kökü kendi kültürünün derinliklerine gömülü kalır.

2. *Sağlık eğitimi:* Bu önemli tema yeni ülkelerde ihmal edilmemekte; koruyucu sağlık tedbirleri müfredâta konmaktadır. Meselâ bazı ülkelerde kızlara öğretilen ev idaresinin yanısıra beslenme, besinlerin muhafazası, hastalıklardan korunma gibi dersler de gösterilmektedir.

3. *Meslekî Ö.:* Bu, daha çok tarım mesleğiyle ilgili bir Ö. kolu olarak ele alınmaktadır. Çünkü bu alan, doğrudan doğruya insanoğlunun üçte ikisini ilgilendirmektedir. Şüphesiz bu arada daha başka konular da düşünülebilir, bölgeye mahsus özellikler ele alınabilir. Meksika'da Patzcuaro gölü mıntıkasındaki bazı köyler münhasıran balıkçılıkla uğraşmaktadır. Ama bir köy yalnız sombrero, diğeri özel bir tip bluz imâl etmektedir. Yeni iş alanlarının öğretilmesi bu gibi köylerin birbirinden ayrı alanlarda çalışarak maddî durumlarını kuvvetlendirmeye yaramaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'nı hemen takib eden yıllarda yeni kurulan ülkelerin, liderleri sür'atli endüstrileşmeyle çabuk kalkınabileceklerini zannettilerse yanıldıklarını ve tarım istihsalini arttırmakla daha başarılı olacaklarını çok geçmeden anladılar. Çünkü bu alanda nisbeten daha az bir sermaye ile daha fazla bir gelir temin edilebiliyordu.

4. *Profesyonel ve idarî Ö.:* Bazı yeni ülkeler öğrencilerin sivil hizmet, profesyonel ve idarî ehliyet için yetiştirilmesi maksadıyle okullar açmışlardır. Bunların müfredâtı sağlık ve ziraat Ö. müfredatları çerçevesinde gelişmiştir. Buna göre hem sağlık hem de ziraat Ö.'i aynı okul binasında yapılmaktadır. Bu şekilde şümullü okulların kurulması nüfus yoğunluğu yüksek olan yeni ülkelerde faydalı olabilse de; aslında ihtisas isteyen konular için özel okullar açılması daha fazla tavsiye edilmektedir.

Bazı pedagoglar, Afrika'da orta okullara alınan öğrenci sayısının azlığını tenkid etmişlerdir. Çünkü bu okullar profesyonel ve idarî okullar için hazırlık mahiyetindedir. Ancak meselenin geniş ölçüde ekonomik tarafı olduğunu unutmamak gerekir. Bir ülke, ancak ekonomisi iş imkânı sağlayabilecekse geniş ölçüde ehliyetli kimse yetiştirir. Çünkü işin sonunda para ve insan gücünün israfının ardından politik bir faktör de kendini göstermektedir: "Öğrenim görmüş işsiz".

5. *Sınâî ve ticarî Ö.:* Genellikle sınâî, teknik, ticarî erliyet isteyen Ö., özel proğramlarla gerçekleştirilmektedir. Meselâ Tanzanya'daki Ifunda Sanat Okulu'nda öğrenciler üç yıl süre ile inşaat, metal işleri, dülgerlik, marangozluk gibi konularda öğrenime tâbî tutulmakta; daha sonra öğrenim gördükleri konularda çıraklığa verilmekte, buralarda iki yıllık tatbîkî bir öğrenimden sonra yetişmiş sayılmaktadır.

6. *Büyüklerin Ö.'i:* Yeni teşekkül eden ülkelerde, öğrenciler henüz ebeveynlerinin etkisi altında olduğundan, büyüklerin eğitimi önem taşımakta ve faydalı olmaktadır. Tecrübeler bu Ö.'in çok lüzumlu olduğunu göstermiştir (Türkiye'de öğretim için bk. İLKOKUL, ORTAOKUL, İLKÖĞRETİM, ORTA ÖĞRETİM, OKUL, ÖĞRETMEN YETİŞTİRME KURUMLARI, EĞİTİM, OSMANLI İMPARATORLUĞU, TÜRKİYE). (O. Yüksel)

ÖĞRETMEN YETİŞTİRME KURUMLARI, 14.6.1973 gün ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'na göre, öğretmenlik formasyonu veren üniversite ve akademiler ile bunların dışında kalan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nca açılıp yönetilen kurumlar. Bu kurumlarda öğretmenlik mesleğine hazırlık genel kültür, özel alan eğitimi (b. bk.) ve pedagojik formasyon (b. bk.) ile sağlanır. Öğretmen adaylarında genel kültür, özel alan eğitimi ve pedagojik formasyon bakımından aranacak nitelikler, Millî Eğitim Bakanlığı'nca tesbît olunur.

Öğretmenlik, devletin eğitim, öğretim ve bununla ilgili yönetim görevlerini üzerine alan özel bir ihtisas mesleğidir. Öğretmenler, bu görevlerini Türk Millî Eğitiminin amaçlarına ve temel ilkeleri (b. bk.)'ne uygun olarak yapmakla yükümlüdürler. Öğretmenlik niteliklerinin kazanılabilmesi için, hangi öğretim kademesinde olursa olsun, öğretmen adaylarının yüksek öğrenim görmelerinin sağlanması esastır. Bu öğrenim *lisans-öncesi, lisans* ve *lisans-üstü* seviyelerde düzenlenir.

Öğretmenler, öğretmen yetiştiren kurumlardan, akademilerden, üniversitelerin ilgili fakülte, enstitü ve bölümlerinden ve bunlara denkliği Millî Eğitim Bakanlığı'nca kabûl edilen yurt dışı kurumlardan mezun olanlar arasından Millî Eğitim Bakanlığı'nca seçilir (M. E. T. K. Madde: 43-5).

Tarih: Osmanlı Devleti'nin, eğitimi bir kamu görevi olarak kabûl etmesi, ancak Tanzîmât (1839)'tan sonra olmuştur.

Tanzîmât döneminden önce, Osmanlı Devleti'nin eğitim ve öğretim kurumları, saray içi hizmetlerde gerekli insan unsurunun yetiştirilmesi maksadıyle kurulmuş olan *Enderûn* ile halk çocuklarının devam ettikleri *Sıbyân* veya *Mahalle Mektepleri* (b. bk.) ve *ulemâ* (b. bk.) yetiştiren *Medrese*'lerden ibâretti.

Gerçekten, Osmanlı Devleti'nde, husûsiyle dinî ihtiyaç yönünden halk çocuklarının öğrenimi ve eğitimi için açılan ve adına *Sıbyân* veya *Mahalle mektepleri* denilen bu okulların öğretmenlerini yetiştiren belli başlı bir müessesenin kurulması da Tanzîmât'a, hattâ Tanzîmât'ın ilânından çok sonraları kadar gecikmiştir.

Her ne kadar *Sıbyân* okullarının öğretim kadrosunun medreselerde yetiştirilmesi öngörülmüş ise de, Fâtih'in, medrese teşkilâtını temellendirirken, Eyüp ve Ayasofya'da kurduğu iki medresede *Sıbyân* mekteplerinde öğretmenlik yapacak olanlar için, ayrı dersler koymuş olduğu ve bu dersleri görmeyenlerin öğretmenlik yapmasını da yasakladığı bilinmekle beraber, bu yasağın yürürlüğünün korunamadığı da bir gerçektir.

Umûmiyetle, küçük erkek çocuklara mahsûs olmak ve ekseriyetle mahalle cami veya mescidleri yanında ve bâzı yerlerde mahalle aralarında müstakil olarak hayırsever kimselerin inşâ ettikleri ve idareleri de yaptıranlar tarafından kurulan husûsî vakıflarca sağlanan ilk öğrenim kademesindeki Sıbyân okullarının öğretmenleri de, azçok bir medrese öğrenimi görmüş ve çok defa okulun çevresinde bulunan cami ve mescidin de aynı zamanda imam veya müezzinliği görevini yapan kimselerdi. Kız okullarının kadın hocalarını da, Kur'ân-ı Kerîm ezberleyerek hâfız olmuş, *Subha-i Sıbyân, Tuhfe-i Vehbî* gibi o devir için klâsikleşmiş birkaç kitabı okumayı bilen yaşlı kadınlar teşkil ediyordu. Birçok okulların vakfiyyelerinde, yazı öğretimi için özel meşk hocalarının da görevlendirilmiş ve kendilerine ödenek ayrılmış olduğu görülür. Hemen her okulda, vakfiyyesine göre vasıfları ve gündelik şeklinde ücretleri belirlenmiş bulunan bir muallim, bir kalfa ve bir bevvâb bulunmakta idi.

İşte bu şartlar içinde faaliyetlerine devâm eden gerek *Sıbyân* okullarının ve gerekse daha çok devlet dairelerine memur yetiştirmeyi hedef tutan *"Mekteb-i Maârif-i Adliyye"* nin ve bilâhara *Rüşdiyye* (b. bk.) adı altında teşkilâtlandırılıp genişletilen ve ödeneği devlet hazînesinden karşılanan bu okulların ıslahı ve okullarda öğretmenlik yapacak olanların da yeni programlarla, yeni usûllerle yetiştirilmesinin Tanzîmât yılları içinde idrâk ve takdîr edildiğini görüyoruz. Nitekim, *Medrese*'lerin *Sıbyân* okulları ile *Rüşdiyyeler* için gerekli öğretmenleri hazırlamaya artık gücü yetmediğinin anlaşılmış olması, bu okulların, eğitim ve öğretim hizmetleri için özel surette yetiştirilmiş elemanlara ihtiyacı bulunduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır. Böylece öğretmen yetiştirme konusunun da, Tanzîmât'tan sonra ilk defa, *Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti* (1846)'nin kurulduğu ve işin başına sonraları altı kere maârif nâzırlığı görevini almış olan Kemâl Efendi (Paşa)'nin geçtiği ve Rüşdiyye okullarının da çoğaltılmaya başladığı safhada ele alınmış olması gerçekten mânidârdır.

İstanbul'da Çarşamba'da özel bir plâna göre inşâ ettirilmiş bulunan binasında, 16 Mart 1848'de açılan *Dârülmuallimîn,* öğretmen yetiştiren ilk kurumumuzdur. Eğer bu kurumun, ilk kuruluşu sırasında yayımlanan resmî tebliğ, "...ilerude mekâtib (mektepler) için hoca lâzım geldikçe oradan alınmak üzere bir *Dârülmuallimîn* tesîs ve inşâsına" dâir alınan İrâde'deki ifadenin mutlaklığı içinde değerlendirilecek olursa, kurulan Dârülmuallimîn'in, türlü derecelerdeki öğretmen ihtiyacını karşılıyacak bir müessese mahiyetinde tasarlandığını düşündürtmüş olsa bile, bu okulun ilk müdürü olan Cevdet Paşa'nın *"Ma'rûzât"*ında, "Kemâl Efendi, nümûne olarak bir *Mekteb-i Rüşdiyye* küşâd eylemiş olduğundan teksîr olunacak (çoğautılacak) mekâtib-i rüşdiyye'ye hoca yetiştirmek üzere bir Dârülmuallimîn'e ihtiyaç vardı... Dârülmuallimîn inşâ olundu" dediğine ve yirmi yıl sonra (1868) da *Sıbyân* okullarına öğretmen yetiştirmek için *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* açıldığına göre, 16 Mart 1848 kuruluşunu, 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin kanunlaştırdığı *Büyük Dârülmuallimîn*'in *Rüşdiyye* şubesine öğretmen yetiştiren *Dârülmuallimîn-i Rüşdî*'nin bir çeşit örneği saymak uygun olur. Nitekim, bu kurumun, zamanının *Rüşdiyye* okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak için kurulduğu hususunda maârif tarihi yazarlarımız da birleşmektedir.

Böylece, bu okulun, bir çeşit öğretmen okulu niteliğinde öğretime açıldığını ve maârif tarihimiz bakımından da, hususiyle sıralanmasında, "orta"nın "ilk"ten önce gelme-

sinin tarihî bir zarurete dayandığı mütalâasından ötede, *Sıbyân* okullarının ıslahı düşünülmüş olsa bile, bunların öğretmenleri yönünden ele alınmasının 1848'ler için henüz erken olduğunu ortaya koymaktadır.

1857'de *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*'nin kuruluşundan dört yıl sonra ve ilk nâzır Abdurrahman Sâmi Paşa'nın son nâzırlık senesinde pâdişahın da İrâde'si alınmış bulunan *"Maârif Nezâretinin Vazifelerine Dâir Mevâd"* başlığı altında dokuz maddeden ibaret, 3 Mart 1861 tarihli tâlimat yollu "İlmühaber" de ilgili Bakanlığın görev ve yetkilerinin hepsi sayıldığı ve üç derecede de bütün okullar belirtildiği hâlde, ne daha 1845'lerde uyanmış olan *Dârülfünûn* (Üniversite) ve ne de 1848'de açılmış bulunan *Dârülmuallimîn*'e yer verilmemiş ve hattâ temas bile edilmemiş olması mânidar olsa gerektir. Zirâ, "Derece-i sâlise" (üçüncü derece)'de itibar olunan *"Mekâtib-i Fünûn-ı Mütenevvia"* ya, yâni o sırada askerî eğitim alanında olduğu gibi sivil eğitimde de meslekî ve teknik eğitime birinci plânda önem verildiğini gösteren ve uygulamada da benzeri hareketleri tercih eden düşünce tarzının, ilkin eğitim hizmetiyle görevlendirilmiş kuruluşların, kurulduktan sonra da Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin, öğretim ve öğrenim dereceleri ile eğitimin bir sisteme bağlanmasında hayli uzun süre bocaladıklarını göstermektedir.

Esasen, XIX. yüzyılda Avrupa'daki demokratik cereyanlar, her ferdin vatandaş olarak istidat ve kabiliyeti ölçüsünde gelişmesinin bir prensip olarak benimsenmesini ve yaygınlık kazanmasını sonuçlandırırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda da bâzı ferman ve beyannâmelerle genel öğrenimin mecburiyetine dair hükümlerin yer almasına imkân ve zemin hazırlamış olsa bile, bunların daha ziyade siyasî endişelerin ötesinde telâkki edilmemesi lâzım gelir. Zira Osmanlı İmparatorluğu maârifi, Tanzîmât öncesi ve sonrasıyle tahlîl edilince görülür ki, henüz bu safhasında devletin teşkilâtlandırdığı okullar yoluyla imparatorluğun idârî teşkilâtında hizmet alacak memurlar yetiştirmeyi birinci plânda gözetmek durumundaydı. Bu itibarla, bu devirde İmparatorluk açtığı ve teşkilâtlandırdığı okullar kademesiyle maksadına uygun biçimde hareket etmiş oluyor ve halkın kendi eğitim ihtiyaçları için kurduğu *Sıbyân* okullarına ancak uzaktan yüksek bir "nezâret" ile yetinmek zorunda kalıyordu. Zaten çocukların ve gençlerin, toplumun siyasî ve sosyal bir organizasyonu ve ifadeleri demek olan, devlet hesabına yetiştirildiği ve eğitim yepıldığı bu okullarda, tabiatıyle ve toplumun çeşitli ihtiyaçlarının aksetmesi için ne bir zemin bulabilirdi ve ne de çocuğun ve gencin bu ihtiyaçlarla karşılaştığı zaman davranışlarını düzenleyebilmek için, onların tabiatının incelenmesi düşünülebilirdi. İşte bu şartlar içinde teşkilâtlandırılmağa çalışılan okullarda, öğretmenlik misyonunu yapacak elemanları yetiştirecek *Dârülmuallimîn*'de de pedagojik bir havanın estirilmesi imkânının ne kadar kısıtlı olacağı meydandadır.

Ancak Arapça Hocası Yahyâ (Tevfik) Efendi'nin nutkuyla öğretime açılmış bulunan *Dârülmuallimîn*'in ilk yıllardaki sınıf teşkilâtı ve uyguladığı program hakkında henüz ele geçmiş yeterli bilgiler yoksa da, okulun ilk öğrencilerinden olan Vize'li Selîm (Sâbit) Efendi'ye verilen şehâdetnâme (diploma)'de, "Arabî ve Fârisî'de usûl-i ifâde ve istifâde-i tahsîl ve riyâziyyât (matematik)'tan dahi tahsîs olunmuş mikdârı tekmîl etmiş olduğu" belirtildiği ve ayrıca söz konusu diplomanın da *Meclis-i Maârif-i Umûmiyye*'ce tasdik edilmiş bulunduğu cihetle, Türkçe'den hiç söz edilmeyen, sadece Arapça ve Farsça ile biraz da riyaziyyât (matematik)'ı öğretmenlik için yeter karşılayan bir Dârülmuallimîn'in her halde, medreseden çok farklı olamayacağı tabiî idi. İşte bu hâl ve şartlar içinde, öğretmen yetiştirmek üzere açılan bir müessesenin, hayatı, tabiatı müşahede ve incelemeyi hedef tutan bir zihniyetten uzak olduğu, dolayısıyle Avrupa'da görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim mes'eleleri üzerinde düşünmüş filozoflar ile okul sistemlerinde tesir bırakan mütefekkirler de yetişmediği için, rûhu itibariyle medreseden kopamayacağı da açıkca anlaşılmaktadır. Nitekim, Dârülmuallimîn öğrencisi de, sabahları cami dersine devam eden ve öğretmenliğe teşvîk için kendilerine aylık verilen, medrese öğrencisinden ibarettir.

Aslında Darülmuallimîn'in medreseden çok başka bir öğretim metodu takib etmek, öğretim alanında Türkçe'ye daha fazla yer ayırmak, aynı zamanda, Arapça ve Farsça'dan ziyade hayatta gerekecek pratik bilgilerin öğretimini yapacak öğretmenler yetiştirmek maksadına göre kurulmuş bir müessese olması lâzım gelirken, Rüşdiyelere yeni ruh vermek isteyen ve böylece Arapça ve Farsça'nın kısa kesilmek suretiyle, bir an önce müsbet ve dünyevî bilgilere geçilmesini düşünen, Dârülmuallimîn'in de kurucuları arasında bulunan Kemâl Efendi'nin dinsizlikle suçlanmasına ve hattâ bu yüzden bir formül bulunarak, onun Avrupa'ya gönderilmesine sebeb olan zihniyetin ölçüleri içinde, atılan adım önemli olsa da, bu yıllar için, bu müessesenin muhtevâsı itibariyle büyük yenilikleri sînesinde barındırmasına imkân olamayacağı çok tabiî idi.

Bununla beraber, *Dârülmuallimîn*, şekilce de olsa, sonraki yeniliklere bir başlangıç teşkil eden ve aynı zamanda İmparatorluk maârifinin büyümesine ve gelişmesine köprü olan bir kuruluştur.

Nitekim, *Dârülmuallimîn*'in açılmasından sonra ancak *Rüşdiyye*'lerin çoğaltılması yoluna gidilmiş olmasının ehemmiyeti âşikârdır. Kısa süre içinde 1852 yılında vilâyetlerde (15'i Rumeli'de, 7'si Anadolu'da, 3'ü Adalar'da) 25 okul açılmasına İrâde çıkmış olması ve sonra da *Kız Rüşdiyyeleri*'nin açılmasına başlanması (1858) önemli adımlardır. Böylece bir yandan *Rüşdiyye*'lerin sayısı arttırılırken, başka yönden de *Sıbyân* okullarının çoğaltılmak yolu tutulmuştur. Bununla beraber, *Dârülmuallimîn*'in açılışını tâkib eden yirmi yıl zarfında bu kuruluşun ne içinde, ne de dışında öğretmen yetiştirme konusunda bir hareket görülmemektedir. Esasen, Kemâl Efendi'nin 1850 yılında Avrupa'ya gönderilmesiyle, bu dâvânın hâmîsiz kaldığı, 1868 yılına kadar da Kemâl Efendi (Paşa) de dahil olmak üzere, altı nâzır değiştiği ve diğer maârif işleri üzerinde durulduğu hâlde, *Dârülmuallimîn*'e el atılmamış ve ilk kurulduğu şekliyle devâm edip gitmiştir.

1824 fermânını te'yîd eden ve ilköğretimin mecburî olduğunu ve herkesin altı yaşına basan çocuğunu okullara yazdırması gerektiğini, bu hususun hükûmetçe de tâkib ve kontrol edileceğini bildiren resmî bir beyannâmenin 23 Mayıs 1868'de yayımlanması da bu konuda mühim bir merhale olarak telâkki edilmek lâzım gelir.

Zira, artık *Sıbyân* okulları için de, öğretmen yetiştirme ihtiyacının, ilk modelinin açılışından tam yirmi yıl geçtikten sonra, duyulmuş olduğunu görüyoruz.

Saffet Paşa'nın nâzırlığı zamanında, Şûrâ-yı Devlet Maârif kısmı Reisi Kemâl Paşa'nın gayretleriyle 15 Kasım 1868'de İstanbul'da önce bir *Devlet Matbaası* olarak yaptırılmış bulunan bir binada (şimdiki Üniversite Kütüphânesi) onarılarak *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* açılmıştır.

Öğretime açılan *Dârülmuallimîn-i Sıbyân*'ın gayesinin, "usûl-i cedîde vechile tâlîm olunarak... etfâlin merâmını kâğıt üzerinde anlayıp anlatacak kadar hat ve imlâ ve defter tutabilecek mıkdâr ilm-i hisâb ile bir senâyî için lüzûmlu olduğu üzere bazı mertebe mukaddimât-ı riyâzıyye öğrenecek olan" Sıbyân okulları öğrencilerine, bu alanlarda hocalık edebilecek ehliyette öğretmen yetiştirmek olduğu, açılış töreni hakkında devletin resmî gazetesinde yayımlanan tebliğden anlaşılmaktadır. Her ne kadar okulun öğrenim süresinin iki yıl olduğunu gösteren bir resmî ilân varsa da, ilk uygulanan program hakkında henüz ele geçmiş bir belge yoktur.

1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi,* bu okulu da *Büyük Dârülmuallimîn* müdürünün nezâreti altına koymakla beraber, yarı müstakil tutmuştur. Sözü edilen Nizâmnâme'nin gerekçesindeki bir kayıttan ayni nitelikte öğretmen okullarının vilâyetlerde de açılmasının düşünülmüş olduğu sonucunu çıkarmak pek yanlış olmasa gerektir.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nde, o zamana kadar çeşitli görüşlerle ele alınmış olan öğrenim derecelerinin yeni hükümlere bağlanmış olduğunu ve bu arada Dârülmuallimîn'e de önemine yaraşan bir yer verilmiş olduğunu görmekteyiz. Nitekim, *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde *Dârülmuallimîn,* "Mekâtib-i âliyye" sınıflanırken başta gösterilmektedir. Bu Nizâmnâmenin, 41. maddesine göre: "Mekâtib-i âliyye; *Dârülmuallimîn, Dârülmuallimât* ve *Dârülfünûn* ile *Fünûn ve Sanâyi-i Muhtelife* mektebleridir". Bu madde; bize, yukarıda anladığımız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin Vazîfelerine dair Mevâd" başlıklı tarihî belgenin ikinci maddesindeki okul dereceleri arasında görülen *Mekâtib-i Fünûn-i Mütevvir*'nın burada da yüksek okullar arasında ve *Dârülfünûn*'dan sonra yer aldığını, o belgede hiç geçmeyen *Dârülmuallimîn*'in bu Nizâmnâme'de yüksek okulların başına geçirildiğini de göstermektedir.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin 52. maddesi hükmünce, "Mekâtib-i Umûmiyye'nin derecât-ı muhtelifesi için mükemmel muallimler yetiştirilmek üzere Dersaâdet'te büyük bir Dârülmuallimîn te'sîs olunup üç şûbeye ve her biri edebiyyâta ve dîğeri ulum-u fünûna mahsûs olmak üzere iki sınıfa münkasîmdır. Birinci şûbe *Rüşdiyye* ve ikinci şûbe *İdâdiyye* ve üçüncü şube *Sultâniyye* mekteplerine muallim yetiştirmeğe mahsustur". 53. madde, Rüşdiyye şubesini, Müslümanlar ile Müslüman olmayanların çocuklarının devâm edecekleri Rüşdiyye okullarının öğretmenlerini ayrı ayrı yetiştirmek üzere, iki daireye bölmektedir. Nizâmnâme'ye göre Rüşdiyye şubesinin öğrenim süresi üç, İdâdiyye şubesinin öğrenim süresi iki, Sultâniyye şubesindeki de üç yıldır. Nizâmnâme'de her şubenin "ulûm" ve "edebiyyât" kollarında öğretilecek derslerin adları da gösterilmiş, idare, öğretmen kadrosu, maaş işlerinden, öğrencilerin kabûl şartlarından, kendilerine verilecek aylıktan (harçlıktan), bunlardan bir şubeyi bitirenlerin şubesine göre hazırlandığı görevi almak yahut üst öğrenim teşkil eden şubeye geçmekte serbest bulunduklarından, vb. bahsolunmuştur. Gerçi, Dârülmuallimîn'in üç şubesindeki kolların dersleri arasında "Öğretim Metodu"na ve bununla ilgili bilgilere yer verilmemiş olması dikkati çeker. 63. maddede "Dârülmuallimîn'de tahsîl etmiş olan muallimlerin mekâtib-i umûmiyye muallim olmak için sâirlerine hakk-ı rüçhânı olacaktır" şeklindeki tesbite göre, Dârülmuallimîn'in bir meslek okulu olduğu bütün özellikleriyle birlikte kabûl edilmiş oluyorsa da, ihtiyaç duyuldukça başka kaynaklardan öğretmen almak yolunun açık bırakılmış olduğu da kayda bağlanıyor demektir. Esasen, 60. madde de aylıklı öğrenci kadrosunu (100) olarak tesbit etmekte ve bunların (40)'ının Rüşdiyye şubesine, geri kalan (60)'ının da yarı yarıya İdâdiyye ve Sultâniyye şubelerine ayrılmasını öngörmektedir ki, bu da Dârülmuallimîn'in kapasitesinin zamanının şartları içinde oldukça kısıtlı tutulduğunu ve dolayısıyle malî imkânların ölçüsüne göre bir okul kadrosunun hesaba katıldığını ortaya koymaktadır.

Nizâmnâme'nin 66. maddesine göre, "*Dârülmuallimîn-i Sıbyân*'da *Büyük Dârülmuallimîn*'in müteferriatından olacak ve müdîrinin nezâret-i mahsûsasında bulunacaktır". Bundan da, evvelce ayrıca kurulmuş bulunan *Dârülmuallimîn-i Sıbyân*'ın da Büyük Dârülmuallimîn'e bağlanmış olduğu açıkca anlaşılmış olmaktadır.

Nizâmnâme'nin 68. maddesinde de şöyle denilmektedir: "Kız Mekâtib-i Sıbyâniyye ve Rüşdiyyesine muallimeler yetiştirmek üzere Dersaâdet'te bir *Dârülmuallimât* te'sis olunup *Sıbyân* ve *Rüşdiyye* nâmıyle iki şûbeye ve her şûbe dahi bir islâm ve diğeri sunûf-i müslime mekâtib-i rüşdiyyesi için yetiştirilecek muallimlere mahsûs olmak üzere ikişer dâireye taksîm kılınacaktır". Nizâmnâme hükmünce, Sıbyân şubesinin öğrenim süresi iki, Rüşdiyye şubesinin üç yıldır. Nizâmnâme'de bu şubelerde öğretilecek derslerin adları tesbit edilmiş, *Dârülmuallimât*'ın idâre işleri, öğretmen kadrosu, maaş, öğrencilerin kabûl şartları, vb. konular hükümlere bağlanmıştır. Sıbyân şubesinde okunacak dersler arasında "usûl-i tâlîm" de vardır. 71. maddede "Müdîre" ve "Muallimler"den bahsolunurken, "Kadınlardan matlûb vechiyle muallime yetiştirilinceye kadar müsin ve edîb olmak şartıyle zükûrdan muallim tâyîni caiz olacaktır" hükmüne yer verilmektedir. Kabûl şartlarına dair olan 73. maddeye "Dârülmuallimât'a girmek isteyen kadınlar" diye başlanmış olması dikkati çeker. 74. maddede Sıbyân şubesini bitirenlerin, Kız Sıbyân Okullarının öğretmenliğine "çıkmak" yahut "Rüşdiyye şûbesine geçmek" şıklarından birini tercihleri isteklerine bırakılmaktadır. Dârülmuallimât'ı bitirenlere de öğretmenliğe tâyin olunmak yönünden 76. madde gereğince, başkalarına "rüchân hakkı" verilmiştir.

Nizâmnâme'nin belirtilen bu hükümleri çerçevesinde, *Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât* ile ilgili hükümleri, öğretmen yetiştirme ihtiyacının ve "öğretmen okulu" kavramının artık iyice kavrandığını ve *Dârülmuallimîn* ile *Dârülmuallimât* için kabûl edilen kuruluş şeklinin bu Nizâmnâme'nin başka maddelerinde ilk ve orta öğretim okulları için tesbit olunan kuruluşlara paralel tutulduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nizâmnâme'nin ilk öğretim faslında Kız Sıbyân Okulları'ndan ve Kız Rüşdiyyeleri'nden ayrı ayrı bahsolunduğu ve bunlar, öğretim süresi ile programca ve başka yünlerden erkek Sıbyân ve Rüşdiyye okullarına denk şartlara bağlandığı hâlde, orta öğretim bahsinde kızlar için ayrıca İdâdiyye ve Sultâniyyeler gösterilmediği ve kızların orta ve yüksek öğretimi konusunda da hükümler bulunmadığına göre, *Dârülmuallimât* kuruluşunun da, ilk öğretim alanıyla sınırlı tutulduğu söylenebilir.

Bununla beraber, *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nin kurulmasını öngördüğü ve programlarını ana çizgileriyle gösterdiği *Sıbyân* ve *Rüşdiyye* şubelerinden teşekkül edecek ve *Kız Rüşdiyeleri* ile *Sıbyân* okullarına kadın öğretmen yetiştirecek olan *Dârülmuallimât* da, Nizâmnâme'nin yayımlan-

masından bir yıl kadar sonra 26 Nisan 1870'de Ayasofya yakınındaki evde Maârif Nâzırı Saffet Paşa'nın bir nutkuyle öğretime başlatılmıştır.

Maârif Nâzırı Saffet Paşa, nutkunda okulun açılışını, "...Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de şimdiye kadar inâs idün derece-i sâniyyede mektebler" olmadığından, "...tâife-i nisânın tahsîl-i ulûm ile tezyîn-i hilkat eylemelerine mânî bir gûnâ emîr-ü eser olmayıp bil'aks... teşvîkaatın tâife-i nisâya dahi şümûlu olduğunu" Hadîs-i Şerîf'e dayandırmakta ve "bâzı mertebe mahzûr mütalâasından" dolayı Kız ve Erkek Sıbyân okullarının geçen yıl ayrıldığını ve İstanbul'da 7 Kız Rüşdiyyesi'nin de açıldığını ve bu sebeple "gerek Sıbyân ve gerek Rüşdiyye mekteplerine muallimeler yetiştirmek üzere bir *Dârülmuallimât* te'sîs ve teşkîli lâzım gelmiş" olduğunu gerekçe olarak ileri sürmektedir.

Öğretime açılan Dârülmuallimât'ın o tarihteki öğrenim süresi ile uyguladığı programı hakkında henüz kesin bilgiler elde edilememekle beraber, 1871, 1872 ve 1873 yılı Devlet Sâlnâmeleri'ne göre, derslerin sınıflara göre bölümlenmesi yapılmamış halde, bu okulda mebâdi-i ulûm-ı dîniyye, ahlâk, hesap, coğrafya, sülüs, nakış, resim, rik'a okutulacağı belirtilmektedir. Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nde "usûl-i tâlîm" dersine yer verildiği hâlde, bu hükmün uygulamada yer almadığını sözü edilen Sâlnâmeler doğrulamaktadır. Açıldığından üç yıl sonraki Dârülmuallimât'ın üç sınıf üzerine tesbit edilen ders cetvelinden, bu müessesenin üç yıllık olarak faaliyete geçirildiği ve bu şekliyle Nizâmnâme'de belirtilen çerçeveden uzaklaşılmış olduğu anlaşılmaktadır; ancak üç yıl öğrenim süresi olan ve mezunlarına liyâkat ve ehliyetlerine göre Rüşdiyye veya Sıbyân okulu öğretmenliği diploması veren ve böylece okulun hem Kız Rüşdiyyeleri ve hem de Kız Sıbyân Okulları için müşterek bir kaynak hâline sokulmuş bulunduğu da bir gerçektir.

Nitekim, 1875'de mezun olan 13 öğrenciden sekizinin Rüşdiyye, beşinin de Sıbyân Okulu öğretmeni olarak şehâdetnâme almaları bu hususu doğrulamaktadır.

Dikkate değer bir noktadır ki, Dârülmuallimât'a da Dârülmuallimîn-i Sıbyân gibi meslekî bir karakter verilememiştir. Bu hâliyle, müesseseyi ancak ismen Dârülmuallimât telâkki etmek yerinde olur. Bununla beraber, bu kuruluşun da tıpkı Dârülmuallimîn-i Sıbyân gibi bir ihtiyacın karşılanması için açılmış olduğunu hesaba katacak olursak, müessesenin zamanındaki yapısı ve organizasyonu ne olursa olsun, önemini unutmamak lâzım gelir. Esasen kuruluşundan 1895 yılına kadar bir çok karışık safhalar ve bocalamalar geçirmiş bu müessesenin İkinci Meşrûtiyet devrine kadar öğrencilere burs veren gündüzlü bir okul niteliğinde olmak üzere, memlekette tek kalan ve Kız Rüşdiyyeleri ile bu seviyedeki kız meslek okullarına olduğu gibi, kız ilkokullarına da meslekî formasyon sahibi öğretmen yetiştirmiş bulunan ve aynı zamanda burs almayan me'zunlarını öğretmen olmakta serbest bıraktığı için memleket kadınları arasında da aydın bir zümrenin sayıca artmasına hizmet etmiş bulunan bu kuruluşun da, bir orta öğretmen okulu karakterinde iş gördüğü gibi, kızlara mahsûs Dârülfünûn'un açıldığı 1914 yılından önce memleketimizin kızlara mahsus en yüksek öğrenim müessesesi olmak özelliği de vardır.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin yayımlandığı 1869 yılında türlü vilâyetlerde 31 Rüşdiyye okulu açılmış ve İstanbul'da 7 Kız Rüşdiyyesi'nin kurulmasına karar verilmiş bulunuyordu.

Esasen, Nizâmnâme'nin her mahalle ve köyde veya icabına göre bir iki mahalle veya köyde bir Sıbyân okulu bulunacağı ve bu okullara lâzım olan öğretmenlere Nizâmnâme'de belirtilen şartlara göre Dârülmuallimîn-i Sıbyân diplomasını hâiz olmayanların veya bu diplomayı almaya yapılacak imtihanda hak kazanamıyanların tâyin olunmayacağı hükme bağlandığı ve ayrıca açılan Rüşdiyyelerle artan öğretmen ihtiyacının günden güne daha kuvvetli olarak duyulmağa başlanmış olması, elbette öğretmen yetiştirme konusunda Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ni harekete geçirmiş olacaktır.

İşte bu hâl ve şartlar altında Tuna'dan Ummân Denizi'ne kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nda *Sıbyân* ve *Rüşdiyye* okullarının ihtiyacı olan öğretmenleri yetiştirmek üzere, İstanbul'da 1848'de açılmış *Darülmuallimîn* (Darülmuallimîn-i Rüşdî) ile 1868'de açılmış *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* ve 1870'de açılmış *Dârülmuallimât*'tan başka bir müessese bulunmamaktadır. Öğrenci bulunmadığı ve müdürü de yeni usulleri uygulamak istediği için 1871'de bir yıl kadar kapalı kalan Dârülmuallimîn-i Sıbyân'ın tekrar faaliyete geçirilmesine şiddetle ihtiyaç duyulmuş olduğundan, müessese 22 Eylül 1872'de tekrar öğretime başlatılacak; ayrıca kendisine vilâyetlerde açılacak *Merkez Dârülmuallimîn*'leri için öğretmen yetiştirmek görevi de verilecektir.

Öte yandan, şiddetle ihtiyaç duyulan *Dârülmuallimîn*'lere öğrenci bulmak mes'elesi de kolayca halledilecek bir durumda olmadığından, öğretmen ihtiyacını karşılamak için, ordudan *Dârülmuallimîn*'e mülâzım, çavuş, onbaşı ve er olarak gönderilecek olanların da öğretmen olarak yetiştirilmesi bir aralık düşünülmüş ise de, bunun uygulama alanına konulamadığı bilinmektedir.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nde *Dârülmuallimîn* konusunda yalnız İstanbul'da bir Büyük *Dârülmuallimîn* kurulacağından söz edildiği vilâyetlerdeki *Dârülmuallimîn* ihtiyacına dokunulmadığı halde, 1882'de vilâyetlerde de birer *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* kurulması kararlaştırılmış ve açılanlara merkezden öğretmen gönderilmeye başlanmıştır. Bu arada, ilkokullar için *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde de kullanılmış olan "Sıbyân Mektebi" yerine "İbtidâî Mektebi" teriminin tercihine başlandığı ve böylece "Sıbyân Mektebi" deyiminin eski tertipteki mahalle mekteplerine tahsis edilmek istendiği de anlaşılmaktadır. Ancak bu eğilim, vilâyetlerde açılan Dârülmuallimîn'lere, *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* denilmesine engel olabilecek derecede kuvvetlenememiştir. 1875 yılı için yapılan bir okullar istatistiğinin vilâyetlerdeki Rüşdiyye okullarını gösteren cetvelinde Bosna, Girid ve Konya vilâyetlerinin hizasına eklenen kayıtlardan, buralarda da birer *Dârülmuallimîn* bulunduğu anlaşıldığından, vilâyetlerde Dârülmuallimîn açılmasına 1882'den önce de girişildiği görülüyor. Bu iş başlandıktan sonra 1890 yılına kadar yukarda sözü geçen illerden başka Sivas, Amasya, Bursa, Kastamonu, Kudüs ve Trabzon'da da birer *Dârülmuallimîn* açılmış bulunuyordu. Bu sırada "Sivas vilâyeti dâhilinde hazîneden tahsıysât taleb edilmiyerek üç bâb Dârülmuallimîn küşâd edilmiş" olması da dikkati çeker.

Açılan bu okulların öğrenim sürelerinin başlangıçta bir yıl olduğu ve burada gösterilen derslerin de ulûm-i dîniyye, ilm-i mehâric ve tecvîd, hesap, coğrafya, tarih, imlâ ve inşâ, güzel yazı, Türkçe gramer ve usûl-i cedîde üzere "teheccî (heceleme)" den ibâret bulunduğu anlaşılmaktadır. Son dersin alfabe öğretim metodu olduğunda şüphe yoktur.

İstanbul'daki *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* şubesine 1883'de daha tatbîkî bir mahiyet verilerek, *Dârülameliyyât* adı altında Aksaray'da ayrı bir binaya nakledilmişse de, 3 Kasım 1885'te tekrar eski durumuna getirilmiştir. Ömrü pek kısır olan bu müessesenin, bir yandan Sıbyân okullarında çalışan öğretmenlere, *usûl-i cedîde* denilen, fonetik metodla alfabe öğretiminde yeni alışkanlıklar sağlarken, diğer yandan okul dışındaki adaylara da açık tutularak, kurs niteliğindeki faaliyetlerle onları öğretmenliğe hazırlama göreviyle teşkilâtlandırıldığı sanılmaktadır.

Her ne kadar İstanbul *Dârülmuallimîn*'i için zaman zaman girişilen düzenleme hareketleri arasında "esaslı bir surette ıslâhı" ve "leylîye tahvîli" ne (1886) teşebbüs kayda değer görünür ise de, *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde öngörülen bütün dereceleri bir araya toplanmış dört şubeli ve sistemli *"Büyük Dârülmuallimîn"* fikri, elverişli şartlar bulunmadığı için gerçekleştirilememiştir. Aslında, bu başarısızlık *"Büyük Dârülmuallimîn"* şubelerinin paralel bulunduğu ilk ve orta öğretim kurumlarının aynı *Nizâmnâme* hükümlerine göre, geliştirilmemesiyle de ilgili olsa gerektir. İşte bu aksaklık yüzünden, nihayet *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nin *Dârülmuallimîn*'e âit olan maddeleri yerine düzenlenen ve bu okulu birbirine kaynak teşkîl edecek şekilde ikişer sınıflı İbtidâiyye, Rüşdiyye ve Âliyye adlarıyla üç şûbe hâlinde teşkilâtlandıran *Nizâmnâme* 29 Mayıs 1892'de yayımlanmış bulunmaktadır.

Aslında *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi* hükmünce, İstanbul'da bir "Büyük Dârülmuallimîn" kurulacak yerde, ayrı kuruluşlar hâlinde üç öğretmen okulu daha önceden açılmış bulunuyordu. Zaten, bunlardan biri *İbtidâî*'lere, ikincisi *Rüşdiyye*'lere, üçüncüsü de *İdâdî*'lere öğretmen yetiştiriyordu. *Nizâmnâme*'de yapılan 1892 değişiklikleri, bu durumu, bir unvan farkıyla tesbit etmek ve meşrûlaştırmaktan ibarettir. Esasen bu üç Dârülmuallimîn, fiilî olarak *İdâdiyye* şubesi, İdâdîler açılmaya başladıktan iki yıl sonra 1874'te Dârülmuallimîn-i Sıbyân ve Rüşdiyye şubelerini de içine almak suretiyle üç dereceli olarak teşkilâtlandırılmış ve faaliyete geçirilmişti. Bu okulun, başlangıçta öğretim süresinin üç yıl olacağı ilân edildiği halde (14 Mart 1874), beş yıllık bir program uyguladığı ve Nizâmnâme'ye aykırı olarak bölümlere de ayrılmadan 1877'den 1880 tarihine kadar *Dârülmuallimîn-i Âliyye* adı altında faaliyetini sürdürdüğü, 1880'de de İdâdî şubesinin kaldırıldığı bilinmektedir. Üç dereceli Dârülmuallimîn'e *Dârülmuallimîn-i Âliyye* adının verilmiş olması, belki de bunları, *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'ndeki *"Büyük Dârülmuallimîn"* kavramına şekil yönünden benzetmek isteğiyle ilgilidir. Ancak 1891 ve 1892 değişiklikleriyle bu durumlar hükümlere bağlanarak, *İbtidâiyye, Rüşdiyye* ve *Âliyye* şubelerini içine alan bir *Dârülmuallimîn-i Âliyye* kurulmuş oluyordu. Böylece 1880'den beri kapalı kalmış bulunan *İdâdî* kısmı da tekrar açılmış ve *Âliyye* kaydı da ona göre eklenmişti.

Fiilî olarak 1891'de öğretime başlatılan Âliyye kısmı, Fen ve Edebiyat şubesine ayrılmış olarak iki yıllıktı. Halbuki 1894'lerde yedi yıllık olup, ikisi *İbtidâiyye*'ye, ikisi *Rüşdiyye*'ye ve üçü de *Âliyye*'ye âit bulunmaktaydı. Bir aralık *Âliyye* kısmında Fen ve Edebiyat ayırımı gözetilmeden dört yıllık bir dönemde bu tarz ön uygulamaya yer verilmiştir.

Aslında, "Âliyye" kısmıyle "İdâdiyye" şubesinin kastedildiği çok açıktır. *İdâdiyye'ye Âliyye* denilmiş olmasının sebebi Dârülmuallimîn'in İdâdiyye şubesini bitirenlere hükûmetçe yüksek okul mezunu sıfat ve hakkını vermiş olmasından ileri gelmektedir.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin Dârülmuallimîn ile ilgili maddelerinin 1892 değişikliği istikametinde 17 Temmuz 1894'de yetkili bir heyet tarafından bütün *Dârülmuallimîn*'ler için ayrıntılı bir müfredat programı hazırlanarak, her üç kademedeki öğretmen okullarının nizamî durumları ve öğretim konuları tesbît olunmuştur. Bu arada *İbtidâiyye* ve *Rüşdiyye* kesimlerinin programlarına "usûl-i tedrîs" dersi de konabilmiştir.

Bu değişik programa göre, vilâyetlerde açılmış olan ve bu defa *Dârülmuallimîn-i Sıbyân* şubesi diye adlandırılan okulların, öğretim sürelerinin de iki yıla çıkarılmış olduğu görülmektedir. Bu şubeler için düzenlenmiş olan yönetmeliğin bir hükmüne göre, vilâyet dahilinde, öğretmen okulu öğretimi görmeden vazife almış olan hocaların, birer süre bu okullara devamla eksikliklerini tamamlamaları mecburiyeti de konulmuştur. Gerek İstanbul'daki Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye şubesi gerek vilâyet ve bazı sancak merkezlerinde açılmış bulunan bu çeşit öğretmen okulları, idare ve öğretim bakımından durumlarını II. Meşrûtiyet'in ilânı sıralarına kadar muhafaza etmişlerdir.

Dârülmuallimîn-i Âliyye'nin *İbtidâiyye* şubesi gerek yeni Nizâmnâmesi, gerek programı itibarıyle *Dârülmuallimîn-i Sıbyân*'dan epey farklıdır.

Dersleri arasında eşyâ, inşâ, Fransızca ve bilhassa "usûl-i tedrîs" ve "terbiyye-i ahlâkıyye" nin bulunması, bu programda bir dereceye kadar pedagojik ve gerçekçi bir zihniyetin hâkim olduğuna delildir. Program, bu yönüyle *İstanbul İlk Öğretmen Okulu*'nun tarihinde bir dönem noktası teşkil eder.

Bundan başka bu yüzyılın başında *Dârülmuallimât'a* altı yıllık bir de "ihtiyat" kısmının ilâve edildiği bilinmektedir. Dârülmuallimât'ın ıslahıyla ilgili bu faaliyetlere paralel olarak, hazırlanan bir yönetmelik sâyesinde de bu okulun genel durumu belirli, sabit ve zamanının okulculuk zihniyetine uygun esaslara bağlanmıştır.

Dârülmuallimât'ın yeni programında genel bilgilerle pedagojik bilgilere oldukça yer verilmiştir. Okula bir dereceye kadar meslekî bir karakter kazandırılması da ihmâl edilmemiştir.

Yönetmeliğin dikkate değer daha başka bazı özellikleri de, okula Rüşdiyye mezunlarının alınacağının tesbit edilmiş bulunması (madde: 4), okulun 6 sınıflı ve Rüşdiyye derecesinde bir ihtiyat kısmına dayandırılması (madde: 3) ve bu kısmın aynı zamanda bir uygulama okulu olarak dikkate alınmış bulunmasıdır.

Vilâyet Dârülmuallimînleri'ne ne dereceye kadar önem verilmiş olduğunu belirtebilmek ve mahiyetlerini biraz daha aydınlatabilmek için, 1900 yılında Osmanlı İmparatorluğu dahilinde bulunan 15 Dârülmuallimîn (Edirne, Adana, Ankara, İzmir, Bağdad, Bursa, Diyarbekir, Selânik, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Üsküb, Konya, Musul ve San'â olmak üzere)'in ancak 32 öğretmenle, 496 öğrenciye hizmet götürmüş olması, işin ne dereceye kadar sayı bakımından düşünülmeye değer olduğunu göstermeye yeter bir delil teşkîl eder.

Ayrıca vilâyet Dârülmuallimîn'lerinin ders cetvelleri karşılaştırıldığı ve müfredat programları da gözden geçirildiği takdirde görülür ki, vilâyet Dârülmuallimîn'lerinin durumu, İstanbul İbtidâî okullarındaki öğretimden daha yüksek değildir.

Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin öngördüğü çerçevede *Büyük Dârülmuallimîn*'i gerçekleştiremeyip, yapılan deği-

şikliklerle bir çeşit ilk öğretmen okulu (İbtidâiyye), orta öğretmen okulu (Rüşdiyye), yüksek öğretmen okulu (Âliyye = İdâdiyye) adları altında ayrı kuruluşlara yer veren ve birbirine bağlı kademeli bir durum gösteren öğretmen yetiştirme kurumları, İkinci Meşrûtiyet'ten önce ülkenin öğretmen ihtiyacına asgarî şartlar içinde bile cevap verebilecek nitelikte değildi.

İkinci Meşrûtiyet'in ilânı yılında, Dârülmuallimîn, öğrenim süresi ikişer yıllık olan "Edebiyat" ve "Fen" şubelerine ayrılmış, İdâdîler'e öğretmen yetiştiren "Âliyye" bölümü ile, Rüşdiyyeler'e öğretmen yetiştiren ve öğrenim süresi üç yıl olan "Rüşdiyye" bölümünden ibaret olmak üzere, vaktiyle Maârif Nezâreti için yaptırılmış olan Cağaloğlu'ndaki binada bulunuyordu. Dârülmuallimîn'in "Âliyye" bölümüne, İdâdî me'zunları ile Dârülmuallimîn'in Rüşdiyye bölümünü bitirenler arasından yarışma yoluyla ile onar öğrenci alınıyordu. Dârülmuallimîn'in Rüşdiyye bölümüne de İdâdî mezunları imtihansız, başka menşe'lerden gelenler imtihanla alınıyordu. İmparatorluk dahilinde ayrıca Ankara, Konya, Diyarbekir, Üsküb ve Bağdad'daki Dârülmuallimîn'lerde de Rüşdiyye sınıfları açılmak suretiyle *Dârülmuallimîn-i Rüşdiyye* hâline sokulmuş bulunuyordu.

Dârülmuallimîn ve *Dârülfünûn*'un ıslahına girişilirken, *Dârülmuallimîn-i Âliyye*'nin "Fen" ve "Edebiyat" şubelerinde ikinci sınıfa geçmiş bulunan öğrenciler, okullariyle ilişkileri kesilmeksizin, *Dârülfünûn*'un aynı şubelerindeki denk sınıflara naklolundular. Bunlara, ayrıca aradaki farkı kaldıracak daha başka bazı dersler de gösteriliyordu. Böylece, *Dârülmuallimîn-i Âliyye*'nin kalkmasına vesile olan bu hareket, Dârülmuallimîn'in Rüşdiyye kısmının da lağvını hazırlamış; İdâdî'den me'zûn olanların *Dârülmuallimîn-i Âliyye* öğrencileriyle birlikte Dârülfünûn'a aktarılmalarına zemin hazırlamıştır.

1908'den önce İstanbul'daki *Dârülmuallimîn'in* "İbtidâiyye" şubesi ayrı bir müdürün idaresine verilmiş bulunuyordu. Meşrûtiyet'in ilâniyle eğitim işlerine önem verilmek istenmiş ve çok sayıda öğretmen yetiştirmek maksadıyle 900 medrese öğrencisinin hiç bir imtihana tâbî tutulmadan bu okula geçmesi sağlanmıştı. Okul da eski yeri elverişli olmadığından Fâtih civarında kiralık bir konağa nakledilmişti. Burada, öğrenciler sırası bile bulunmayan dershânelerde hasır üstünde oturarak ders görüyorlar; yine medrese binalarında yatıp kalkıyorlar ve imâretlerde yiyip içiyorlardı. 31 Mart ihtilâlinden sonra, çok ibtidâî ve anarşik bir durum arzeden bu öğretmen okulu, Dârülfünûn'dan ayrı olan "Rüşdiyye" ve "Âliyye" kısımlarıyle birlikte yine bir müddet için, tek bir idare altında birleştirilerek, başına devrin tanınmış eğitim idarecilerinden Sâti Bey getirilmiştir (Nisan 1909).

Yeni müdür, medreseden devredilen kadroyu 150'ye indirerek müesseseyi Cağaloğlu'ndaki eski Lisan Mektebi'ne nakletmiş; okulu da eğitim ve öğretim hayatının gereklerine uygun şekle sokmuştur.

Meşrûtiyet'in ilk ders yılında *Dârülmuallimât*'ta temelli bir değişiklik yapılmamıştır. 1910 - 1911 ders yılının başlangıcında *Dârülmuallimât* yatılı olmuştur. Fâtih'te Çarşamba'da açılmış bulunan Yatılı Kız Sanâyî Mektebi'nin içinde yatılı *Dârülmuallimât*'ın ilk sınıfı kurulmuştur. Yatılı Dârülmuallimât'ın dersleri Kız Sanâyî Mektebi'nin öğretmenleri tarafından verilmekteydi. *Dârülmuallimât*, bu geçici durumdan kurtarılmış olmak için 1912 Ocak ayında iki sınfıyle Çapa'da Dervişpaşa konağına taşınmış, Kız Sanâyî Mektebi lağvolunarak kuruluşlarıyla birlikte *Dârülmuallimât*'a katılmıştı. Okulda ayrıca yukarda belirtildiği üzere, bir de tatbîkat kısmı açılmıştı. Dârülmuallimât için bu şekil değişimi, bir gelişim safhası da olmuştur. 1917 - 1918 ders yılı haziranında çıkan büyük Fâtih yangınında Dervişpaşa konağı da yandığı için, *Dârülmuallimât*, Çapa'da öğretmen okulu için yaptırılmış bulunan binaya geçirilmiştir.

1909'da hazırlanıp bastırılmış olan "Maârif-i Umûmiyye Kanunu Lâyihası"nda yalnız *İbtidâî Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât*'ına yer verilmiştir. Meşrûtiyet devrinin eğitim alanında en önemli eseri olan, fakat bütünüyle kanun hâline getirilememiş bulunan bu tasarının öğretmen yetiştirme konusundaki hükümleri şöyledir:

Dârülmuallimîn-i İbtidâîler de, ilk okullara paralel olarak iki türe ayrılmaktadır: 1. İstanbul'da bulunan dört yıllık öğretim süreli *Dârülmuallimîn-i İbtidâî*, 2. Nüfus ve ihtiyaca göre her vilâyetin yahut iki ve nihayet üç vilâyet arasında müşterek olmak üzere, bunlardan birinin merkezinde bulunan yatılı veya yatısız *Dârülmuallimîn*'lerdir ki, bunların süreleri üç yıldır. Dârülmuallimât için böyle bir sınıflamaya lüzum görülmemiş ve "*İnâs mekâtib-i ibtidâiyyesi*'ne muallime ve ihtiyâca göre Derseâdet ve vilâyâtda peyderpey nehârî veyâ leylî Dârülmuallimât'lar te'sîs olunacaktır" denilmiştir. Bundan *Dârülmuallimât*'a da kız öğretiminde iki türlü görev verilmek istenildiği anlaşılmaktadır. Bunlar dört yıllık "İbtidâîler" ile, Dârülmuallimât'tan yetişenlerden veya o derecede yeterliği olduğu imtihanla anlaşılanlardan seçilip tâyin olunacak kimselerdir. Altı yıllık ilk okulların başöğretmenleri de İstanbul *Dârülmuallimîn-i İbtidâî*'sini bitirmiş veya o derecede bilgisi olduğu imtihanla anlaşılmış olanlar arasından tayin edileceklerdir.

1909 Maârif-i Umûmiyye Kanunu Lâyihası'nın Meşrûtiyet devrine yaraşan bir inceleme ve araştırma eseri olarak hazırlanmış olduğu ileriye sürülemez. Bu belgenin önemi, işe, maârif hizmetlerini ana çizgileriyle bir araya toplayan bir kanunla girişilmek istenilmiş olmasındadır. Ancak, bir çok yönlerden doğruluğu şüphe götürmeyen yolda da olsa çeşitli engeller ve zorluklar yüzünden sebatla devâm edilememiş olduğu için, tasarı, kanun hâline getirilememiş ve maârif tarihimize bu hâliyle de dikkati çeken ve düşündüren bir iz şeklinde geçmiştir. Bu kanun tasarısına giren konulardan ilk öğretim hizmeti, üç dört yıl sonra çıkarılan *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaânûn-i Muvakkati* ile hükümlere bağlanabilmiş, Orta Öğretim hizmetleri için de 1912'de hazırlanan *Tedrîsât-ı Tâliye Lâyiha-i Kaanûniyyesi* de yürürlük kazanamamıştır. Basılmış bulunan "*Tedrîsât-ı Tâliye Lâyiha-i Kaanûniyyesi*"-nin başına konmuş olan gerekçeden Dârülfünûn ile "Muallimînin usûl-i intihâb ve tâyîn ve hidemât-ı maârifde sûret-i istihdâm ve terakkîleri" hakkında da birer kanun tasarısı hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlar da kanun hâline gelememiştir. Bu yüzden, kanun olması gereken birtakım görevler; çeşitli tarihlerde nizâmnâmelere, talimâtnâmelere girmiştir: Maârif Nezâreti Merkez Teşkilâtı, Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât, Dârülfünûn hakkındaki nizâmnâmeler ile Sultânî Mektebleri ve Husûsî Mektebler Tâlîmâtnâmeleri gibi kanun konusu olan işlerin kanunun ancak uygulanışını gösterebilen nizâmnâmeler ve talimâtnâmelere bağlanması, yasama cihâzının uğradığı verimsizlik karşısında iş yapabilmek ihtiyacından doğmuş olabilir. Ancak, bu durum hukuk yönünden mes'eleyi çözemezdi. Sözü geçen hizmet ve

görevlerden çoğu bütçede karşılığı olmadan yürütülemiyeceği için, nizâmnâmelere ve talimâtnâmelere bağlanan işlerin önceden veya sonradan bütçe yolu ile kanunlaştırılmış olması gerekecektir. Fakat buna da zaman ve şartlar elverişli değildi.

Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanûn-i Muvakkati'ne, bunun gibi sonradan hazırlanan diğer kanun tasarılarına, nizâmnâme ve talimâtnâmelere konmuş olan hükümlere, "Maârif-i Umûmiyye" Kanun tasarısıyla getirilmek istenilen hükümler arasında bir çok noktalarda büyük farklar ve değişiklikler vardır.

1913'te yayımlanan *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanun-i Muvakkati*'nde "Mekâtib-i İbtidâiyye'ye muallim yetiştirmek üzere her vilâyet merkezinde leylî bir Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye teşkil olunacaktır" denilmekle (madde: 46), kız ilk okullarına "muallime" yetiştirilmek üzere "îcâb eden mahallerde leylî Dârülmuallimât te'sîsi" de Vilâyet Tedrîsât-ı İbtidâiyye Meclisi'nin kararına ve Maârif Nezâreti'nin tensîbi"ne bırakılmaktadır.

1909 Maârif-i Umûmiyye Kanunu tasarısında yalnız Dârülmuallimîn-i İbtidâî'den söz edilmekte, Dârülmuallimât için bir derece kaydı konulmakta idi. Aynı tasarının 119. maddesinde de "Mekâtib-i İdâdiyye muallimleri, mekâtib-i âliyye me'zûnlarından ve bunlardan bulunmadığı sûrette bilimtihân isbât-ı ehliyyet edenlerden intihâb olunur" denilmekteydi. Dârülmuallimîn-i İbtidâî öğretmenlerinin de orta öğrenimi bitirmiş ve okulların öğretmenlikleri de bir yıldan az olmamak üzere iyi hizmet görmüş olanların arasından tâyin edilecekleri belirtilmekteydi (madde: 90). Böylece, ilkokul öğretmenliği için Dârülmuallimîn mezunu olmayanlara imtihan yolu açık tutulurken, orta öğretim öğretmenliği tamamıyle meslek dışı ve kaynaksız bırakılmış oluyordu. Daha sonra, 1912 *"Tedrîsât-ı Tâliye Kanun Lâyihası"* na göre, orta öğretim, "İdâdî" ve "Sultânî" olmak üzere iki şekilde tasarlanıyor; bunların öğretmenleri de üçer dereceye ayrılmak isteniyordu. *Sultânî* öğretmenliğinin ilk derecesinde bulunan "muîd" (inzibatı sağlayan öğretmen yardımcısı)'lerin Dârülfünûn ve Dârülmuallimîn-i Âliyye me'zunlarından "intihâb ve tâyîn" olunacakları da belirtilmişti. Bundan başka öğretmenlerin "usûl-i intihâb ve tâyînleri hakkında" — yukarıda sözü geçen — kanun tasarısı da hazırlanmıştı. Tedrîsât-ı İbtidâîyye Kaanûn-ı Muvakkati ile "Dârülmuallimîn muallimleri ile müdür ve muavinlerinin Dârülmuallimîn-i Âliyye ve Dârülfunûn me'zunlarından intihâb ve tâyîn olunmaları" hükme bağlanmıştır (madde: 62).

1915'de yayımlanan *Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât Nizâmnâmesi*'nin birinci maddesinde "İstanbul'da bulunan Dârülmuallimîn-i Âliyye ile Dârülmuallimât-ı Âliyye, 'İbtidâî' ve 'İhzârî' ve 'Âlî' olmak üzere üç kısmı muhtevîdir. Vilâyât ile elviye-i gayr-i mülhaaka merâkizinde bulunan Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'lar yalnız kısm-ı ibtidâîden ibârettir" denilmektedir. Bu Nizâmnâme'ye göre, İbtidâî kısmın öğretim süresi, Dârülmuallimîn'de dört; Dârülmuallimât'ta beş yıldır. Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât-ı Âliyye'nin İhzârî kısmında öğretim süresi ikişer, Âlî kısmının öğretim süresi de üçer yıldır. Âlî kısmın; "Edebiyat", "Tabiiyyât" ve "Riyaziyât" şubelerine ayrılmaktadır. Âlî kısmın son yılları yalnız tatbikat içindir. Yine bu kısmın Dârülfünûn ile ilgisine dair Nizâmnâme'ye bir kayıt konmamışsa da beşinci fasılda her kısımda okutulacak dersler birer birer gösterilirken, *"Dârülmuallimîn-i Âliyye*'nin sunûf-i âliyyesi tedrîsâtı, Dârülfünûn tedrîsâtının aynıdır" denilmiş olması, bu kısım öğrencilerinin meslek ve tatbikat tekniği dışında alacakları formasyonu Dârülfünûn fakültelerinde öğreneceklerine bir işaret sayılabilir. Dârülmuallimîn'in ve Dârülmuallimât'ın ilk kısmını bitirenler, ilkokullarda öğretmen olacaklardır. İhzârî kısmı bitirenler, *Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât-ı İbtidâiyye*'lere öğretmen ve ilk öğretim müfettişi tâyin edileceklerdir. Âli kısım da Mekâtib-i Tâliye ve Âliyye için öğretmen yetiştirecektir.

Her Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'ın ilk kısmına bağlı bir *"tatbikat mektebi"* bulunacaktır.

Öğretmen okullarının kuruluş ve dereceleriyle görevlerini düzenleyen 5 Temmuz 1915 tarihli Nizâmnâme, kuruluş ve bölünüş yönünden, 1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'ndeki *"Büyük Dârülmuallimîn"* fikrini andıran bir Dârülmuallimîn ortaya koymakta ve 1090 *Maârif-i Umûmiyye Kanunu* tasarısının Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât ile öğretim mesleği hakkındaki eksik ve dar görüşünden sıyrılmaktadır. 1915 Nizâmnâmesinin "Dârülmuallimîn-i Âliyye" sinde, 1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nin "Büyük Dârülmuallimîn" ini aşan ve onun zamanına göre çok geride bırakan hususlar da vardır. Nizâmnâme yayımlandığı zaman, Dârülmuallimîn'in "Âlî" kısmı, küçük bir kesintiden sonra — esasen işlemekte devam ediyordu — İbtidâî kısmı da yeni şekliyle kurulmuş bulunuyordu. *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'ndeki "İdâdî" kısmını andıran, ancak görevi ondan farklı olan "İhzârî" kısmı, Dârülmuallimât'ta açılan Ana Muallime Mektebi'nin hayatı uzun sürmedi. İkisi de 1918-1919 ders yılında lağvolundu.

Bu arada Dârülmuallimîn-i Âliyye kadrosu içinde kadın eğitimi alanında öğretmen yetiştirecek bir yıl süreli bir şubenin açılmasının düşünüldüğü ve 1914'te de bu maksatla Süleymâniye civarında bir bina yaptırılarak tesisatı tamamlandığı halde, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle bu okulun açılamadığı bilinmektedir.

II. Meşrûtiyet'in ilk düzenleme hareketleri arasında ve 1909 *Maârif-i Umûmiyye Kanunu Lâlihası*'nın hazırlanmasından bir süre sonra, henüz eski şekliyle devam etmekte olan Rüşdiyye okullarına öğretmen yetiştirilmek üzere, vilâyetlerde Dârülmuallimîn-i Rüşdiyye'ler açılmasına başlandı. Bunlar, yukarıda da belirtildiği gibi yalnız vilâyet merkezlerinde açılabilmiştir. İlk açılan *Sultânîler* gibi bunların da öğretmenleri itina ile seçiliyordu. *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanun-ı Muvakkati* ile ilk öğretimin aldığı yeni şekle göre *Dârülmuallimîn-i Rüşdiyye*'nin görevi esasen kalmamış oluyordu. Hiç değilse, adını değiştirmek gerekiyordu. Bunun için aynı kanunda erkek ve kız ilkokullarına öğretmen yetiştirmek üzere her vilâyet merkezinde leylî bir *Dârülmuallimîn-i İbtidâî*, gereken yerlerde de leylî Dârülmuallimât'lar kurulması hükme bağlanmıştı. *Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât Nizâmnâmesi*'nde de "Vilâyât ve elviye-i gayr-i mülhâka merâkizinde bulunan Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye'lerin müddet-i tahsîliyyesi dört sene ve Dârülmuallimât-ı İbtidâiyye'lerin müddet-i tahsîliyyeleri beş senedir" denilmişti. Böylece, evvelce kurulmuş bulunan Rüşdiyye Dârülmuallimîn'lerinin, İbtidâi Dârülmuallimîn'i hâline getirilmesi, yeniden her vilâyet merkezinde birer Dârülmuallimîn-i İbtidâî ve kanundaki kayıtlarla gereken yerlerde de Dârülmuallimât'lar açılması lâzım geliyordu. 1916'da, 1915 *Dârülmuallimîn ve Darülmuallimât Nizâmnâmesi*'nin "tatbîkini teshîl için" bir de Tâlîmâtnâme yayımlanmıştı.

Vilâyetlerden özel bütçeleri elverişli olanlar, vilâyetler idâre-i husûsıyyesi hakkındaki kanunun ve *Tedrîsât-ı İbtidâiyye*

Kaanûn-ı Muvakkatı'nın hükümlerine dayanarak, *İbtidâî Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât*'lar açmaya başlamışlardır. Fakat bu yolda yürüdükçe ortaya yeni mes'eleler de çıkmış bulunuyordu.

İbtidâî mektepleri gibi, bunlara muallim ve muallime yetiştiren Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'lar da mahallî bir hizmet hâline getirilince, bu hizmetler için vilâyet bütçelerinde, ya ayrı gelir kaynakları gösterilmesi veya bütün mahallî hizmetleri karşılayabilecek derecede vergiler konması gerekiyordu.

Mahallî bütçeleri elverişli bulunmayan ve dolayısıyle mahallî hizmeti gerçekleştirme imkânı olmayan vilâyetlerin *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanûn-ı Muvakkatı*'nın "Dârülmuallimîn me'zûnu kifâyet etmeyen yerler" için geçici bir tedbir olarak kabûl ettiği "ehliyyet - nâmeli muallim muâvinleri"nden bir süre için yararlanılması sağlam bir yol değildi. Zaten muvakkat kanun, bu hususu da hükme bağlamış, üç yıl sonunda bu gibilerin Dârülmuallimîn derslerinden imtihan vererek şehâdetnâme almak şartını getirmiş bulunuyordu.

İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet ve *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanûn-ı Muvakkatı*'nın unutulmamalıdır ki, yayınlandığı yıllar, Balkan Savaşı'nı takib eden 1913 yılıdır. Arkasından da 1914'te Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Bu ağır şartlar altında, artık her vilâyette bir Dârülmuallimîn açılması beklenemezdi. İstanbul Dârülmuallimîn'i bunu ne ölçüde yapabilmişse, o ölçüler içinde başarılı olabilecekti.

Başlangıçtaki gelişme temposu, Birinci Dünya Savaşı'nın şartlar içinde gevşemiş, maddî sıkıntılar artmış ve öğretmen bulunamadığı için de vilâyetlerdeki öğretmen okullarının birçoğu kapanmak zorunda kalmıştır. Mütâreke ve Millî Mücâdele yıllarının hemen birer kadro hâlinde bulduğu bu okullar, Millî Hükûmet'in gösterdiği özel bir ilgiyle ve bir kısmı gündüzlü okullar hâline getirilmek suretiyle varlıklarını koruyabilmişlerdir.

1914 yılında öğretim işleri Dârülfünûn'a devrolunan İstanbul *Dârülmuallimîn-i Âliyye*'si de, yüksek kısım öğrencileri için yalnız bir pansiyon durumuna getirilmiştir.

Kızlar için Rüşdiyyelerin üstünde öğretim yapan okullar, Meşrûtiyet devrinden sonra kurulabildikleri içindir ki, daha önce bu alan için kadın öğretmen yetiştirilmesi düşünülmemişti. Fakat Meşrûtiyet devrindeki gelişme, bu ihtiyacı ortaya çıkarınca bu sırada *"Dârülmuallimât-ı Âliyye"* adını da almış bulunan İstanbul Kız Yüksek Öğretmen Okuluna bağlı olmak ve derslerini ayrı bir binada müstakil bir öğretmen kadrosiyle yapmak üzere, bir *İnâs Dârülfünûnu* kuruldu (12 Eylûl 1934). İlk açılışında öğrenci olarak yalnız Dârülmuallimât ile *İstanbul Kız İdâdîsi*'nin mezunlarını alabilen ve üç yıl öğrenim süresi olan bu Dârülfünûn, "Edebiyat", "Riyâzıyyât" ve "Tabîiyyât" şubelerine ayrılmış bulunan ve Liseler ile Öğretmen Okulları için kadın hoca yetiştiren bir Yüksek Öğretmen Okulu durumunda bulunuyordu. Sonradan yetişen Kız Liseleri mezunları ile öğrenci kadrosu genişleyen bu kuruluş, 1920'de Dârülmuallimât'tan ayrılarak öğretimini başka saatlerde ve erkeklerden ayrı olarak yapmak üzere, İstanbul Dârülfünûnu'na bağlanmış ise de, bir müddet sonra Türk kızlarının zamanına göre ileri denilebilecek kararlarıyle bu sınıflara ve derslere gitmeyerek, erkek arkadaşlarının sınıflarına katılmaları üzerine tarihe karışmıştır.

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin 9 Mayıs 1920'de yayınlanan ilk programında , "bugün ilk işimiz mekâtib-i mevcûdeyi hüsn-i idâre etmektir" denildiği cihetle, İkinci Meşrûtiyet'ten intikal eden mektepler arasında Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'lar da bulunduğuna göre, bunların da "hüsn-i idâresi" ni düşünmek gerekiyordu. Nitekim, daha 1920 yılının Temmuz ayı içinde ilkokul öğretmenlerinin aylıklarını muntazaman alabilmeleri için tedbirler gerekmişti. Ankara Vilâyeti Daimî Encümeni, 1921 yılının Ekiminde Ankara Dârülmuallimîn'i ile Dârülmuallimât'ını kapatmayı kararlaştırmışsa da, sonradan önlenmiştir. 1922'de Maarif Vekilliği "kendi bütçesiyle idare olunacak" okulların sayısını tesbît ederken, yedi Dârülmuallimîn ve üç Dârülmuallimât bulunmasını tasarlamıştı.

15 Temmuz 1923 - 15 Ağustos 1923 tarihleri arasında toplanan Birinci *Hey'et-i İlmiyye*'nin gündeminde, Dârülmuallimât Nizâmnâme ve programları ile İstanbul Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'ında bir tâli (Rüşdî) kısmın teşkîli ve Dârülmuallimîn-i Âliyye'de mukayyet talebeye meslekî malûmat verilmesi gibi konuların bulunması ayrıca Terbiye-i Bedeniyye Muallim Mektebi kurulmasına ait zamanı için hayli ileri sayılabilecek görüşlerin yer alması ve 8 Nisan 1920 gün ve 326 sayılı kanunun 10. maddesiyle de "Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'larla bilumûm mekâtib-i tâliye maaşât ve masârifi 1339 senesi eylûlünden itibaren Maârif Vekâleti bütçesinden tesviye olunur" denilmesi, bu okulların en önemli mes'elelerine el atıldığını ve çözüldüğünü göstermektedir.

Görülüyor ki, Tanzimat'ın 1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde öngörülen "Büyük Dârülmuallimîn", İkinci Meşrûtiyet'in 1915 *Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât Nizâmnâmesi*'nde öngörülen "İbtidâî", "İhzârî" ve "Âlî" olmak üzere üç kısmı muhtevî, "Dârülmuallimîn-i Âliyye ile Dârülmuallimât-ı Âliyye muhtelif gelişme safhaları geçirmelerine rağmen, bir türlü gerçekleşememiş ve ancak, ayrı öğretmen yetiştiren müesseseler hâlinde, Cumhuriyet devrine ulaşabilmişlerdir. Cumhuriyet devrindeki gelişim basamakları itibariyle bunları :

a) İlk Öğretmen Okulları

b) Orta Öğretmen Okulları ve Eğitim Enstitüleri

c) Yüksek Öğretmen Okulları

d) Meslekî ve Teknik Öğretmen Okulları

e) Yüksek İslâm Enstitüleri

şeklinde beş kategori içinde gözden geçirmek, gerçeğe ve gelişme safhalarına daha uygun düşmektedir.

a) İlk Öğretmen Okulları :

Cumhuriyetin ilânında, ilköğretim yüz yılı aşan bir süreden beri halledilememiş durumdaydı. Bunun özünü teşkil eden öğretmen yetiştirme mes'elesi de hemen hemen benzeri güçlükler gösteriyordu. Bu bakımdan, bu mes'ele Millî Eğitimi teşkilâtlandırmak ve hızla gelişmesini sağlamak maksadıyla toplanan hey'etleri ve devlet adamlarını ön planda meşgul etmekteydi.

Cumhuriyetin ilk ders yılı olan 1923 - 1924'te, 7'si kız, 10'u erkek olmak üzere 20 öğretmen okulu vardı. Öğrenci sayısı da 3990 idi.

1924 yılı içinde toplanan *İkinci Hey'et-i İlmiyye*'nin karara bağladığı mes'eleler arasında öğretim süresi dört yıl olan erkek Öğretmen Okulları'nın beş yıla çıkarılması ile, bu okulların programlarının değiştirilmesi ve buna "ictimâıyyât" (sosyoloji) dersinin eklenmesi gibi, öğretmen yetiştirme ile

ilgili konular vardı. *Üçüncü Hey'et-i İlmiyye*'nin ele aldığı konular arasında da öğretmen yetiştirmeyle ilgili olmak üzere, Muallim Mektepleri'nin belirli merkezlerde toplanması ve güçlendirilmesi söz konusu idi.

Daha 1924 yılı içinde bu alanda teşebbüsler yapılmaya başlandı: Bu hususla ilgili olarak, bu okulların *"Mıntaka Erkek ve Kız Muallim Mektebleri"* hâline getirilmesi ve Cumhuriyetin ilânından önce devlet bütçesine alınmış olan bu kurumların, belli bölgelerde kurulmasına yönelinmesi; yeni binalarının yapılması için özel idare bütçelerinden her yıl alınacak % 10'ların Maârif Vekâleti emrine tahsîs edilmesi; ilkokul öğretmenleri yetiştirmek ve işbaşında onların bilgilerini tazelemek ve yeni bilgilerle donatmak üzere kurslar açılması; başarısız öğretmenlerin meslekle ilgilerinin kesilmesi gibi mes'eleler sayılabilir.

Cumhuriyet maârifi, bütün yurtları ilk öğretimin nimetlerine kavuşturmak bakımından, bir ana plan hazırlığıyla yabancı uzmanlardan da yararlanmak gâyesini gütmekteydi. Nitekim 1924'te John Dewey ülkemize dâvet edilerek, tavsiyeleri alındı. Bu tavsiyenin kendi bünyemize uygun bir eğitim sisteminin gerçekleştirilmesi ve öğretmenlik mesleğinin yükseltilmesi yolundaki çalışmalarda, köy öğretmen okulları ile orta ve yüksek öğretmen okullarının kurulmasında etkisi olmuştur.

3 Mart 1924 gün ve 430 sayılı *Tevhîd-i Tedrîsât Kaanûnu* Türkiye'deki bütün *müessesât-ı ilmiyye* ile *müessesât-ı tedrîsiyye*'yi Maârif Vekâleti'ne bağlı tutmuştu. Böylece II. Meşrûtiyet'ten beri sürdürülen ve bilhassa 1916'larda Ziya Gökalp'ın açıkça temsilciliğini yaptığı *"tevhîd-i tedrîsât"* ın önünü tıkayan engeller de böylece kaldırılmıştır.

1925'te hazırlanan *"Maârif-i Umûmiyye Kaanun Lâyihası"* yerine, 1926'da gerçekleştirilen 789 sayılı *"Maârif Teşkîlâtına dair Kaanun"* orta öğretim okulları arasında "İlk Muallim Mektepleri" ile "Köy Muallim Mektepleri" ne yer vermekte ve ayrıca "Yüksek" ve "Orta Muallim Mektepleri"-nin görevlerini ortaya koymaktadır. Söz konusu kanundaki "maârif hizmetinde aslolan muallimliktir" hükmüyle de, 1924 yılında çıkarılan 439 sayılı kanunun birinci maddesi hükmü daha da kuvvetlendirilerek açıklığa kavuşturulmuş bulunmaktadır. Zaten 439 sayılı *"Orta Tedrîsât Muallimleri Kanunu"*, yüksek ve orta dârülmuallimîn ile dârülmuallimât'a ve görevlerine de yer vermiş bulunmaktaydı.

Halkın kendi kendini idaresinde, sosyal ve ekonomik alandaki inkılâpların dayanağında eğitim ve öğretimin ne kadar etkili olduğu şüphesiz daha cumhuriyetin ilk yıllarında kendini göstermiş bulunuyordu. Gerek bu durumun çözümünün gerek % 10 civarındaki okuyup yazma oranının arttırılmasının da doğrudan doğruya yetiştirici insan gücüne bağlı bulunduğu hususu ise imparatorluk devrinden beri bilinmekteydi.

Pek tabiîdir ki, inkılâbın yapılması kadar, onun halka yayılması da önemliydi. John Dewey'in dediği gibi, "yalnızca bazı liderler yetiştirmek yeterli değildir"; inkılâbın, misyonerlere de ihtiyacı vardır. Bu da ancak maksada uygun biçimde kurulmuş bir Millî Eğitim Teşkilâtı ve öğretmen ile başarılabilirdi.

Atatürk'ün Millî Mücadele'den sonra "Paşam, işte memleketi kurtardınız, artık ne yapmak arzu edersiniz?" diye soranlara "şimdi Maârif Vekîli olup memlekete hizmet etmek isterim" şeklindeki cevabı ve "Muallimler! Yeni nesli Cumhuriyetin fedâkâr muallim ve mürebbîleri sizler yetiştireceksiniz. Ve yeni nesil sizin eseriniz olacaktır" şeklindeki irşat ve telkinleri yalnız öğretmenlere olan ihtiyacı dile getirmemekte, aynı zamanda milletleri kurtaranların muallimler olduğuna da işaret edilmektedir.

Bu bakımdan, öğretmen yetiştirme kurumlarına, Türk toplumunun kalkınmasında görev ve rol alacak insan unsurunun yetiştiren kurumlar diye bakmak gerekiyordu. Gerçekten de, bu irşâd ve teşviklerin hazırladığı ortamda, bu kurumlara "yeni neslin yetiştiricileri" ni eğiten kurumlar olarak bakılmıştır.

Hattâ, acil ihtiyaç, "orta mektepler üzerinde pedagoji sınıfları" kurulmasını düşündürdüğü gibi, uygulamaya geçilmesine de fırsatlar hazırladı.

Vilâyetlerdeki *İlk Muallim Mektepleri*'nin maksat için yeterli olmadığı anlaşılmıştı. Bir defa şehir *İlk Muallim Mektepleri*'nin yetiştirdiği öğretmenler, şehir ve kasabalar için bile yeterli sayıda değildi. Üstelik bu okulların sayısının ve öğrenci kadrolarının arttırılması da başka engeller doğuruyordu.

Çünkü, yetiştirilen öğretmenler kolaylıkla dağıtılamazdı. Zaten, bunların hepsini tâyin etmeğe bir çok vilâyetlerin bütçeleri de elverişli değildi. Bunlar ancak mevcut ilkokul kadrolarını devam ettirmeğe yetebiliyor, yenilerini açmağa da fırsatlar elvermiyordu. Bu bakımdan güçlüğün çözümünde başvurulacak tedbirler şunlar olabilirdi:

1) Köye öğretmen yetiştirmek,

2) İlk öğretim maaş giderlerinin tamamını veya bir kısmını devlet bütçesine almak,

3) Vilâyetlere yeni gelir kaynakları bulmak,

4) Köylerde ilk öğretim maaş ve masraflarını pratik ve cazip yollarla kısmak.

Bu tedbirlerin uygulamaya alınan ilk modeli *Köy Muallim Mektepleri*'nin açılmasıdır.

789 sayılı *Maârif Teşkîlâtına Dair Kanun*'un 7. maddesi, *İlk Muallim Mektepleri*'nin yanı başında bir de *"Köy Muallim Mektepleri"*'nin kuruluşuna imkân veriyordu.

Böylece, 1927 - 1928 öğretim yılında, köylerde yetişmiş çocukları alıp ilkokul üstünde üç yıllık bir sürede, günün yarısında genel bilgi derslerine, yarısında da köy hayatında önemi olan tarım, kooperatifçilik ve elişleri uygulamalarına yer veren programlarla köy öğretmeni yetiştirmek üzere, Denizli ve Kayseri - Zencidere'de iki köy öğretmen okulu açılmıştır. Beklenilen sonuç elde edilemediği için, bu okullar 1932 ve 1933 yıllarında kapatılmıştır.

1937 yılında bu konu daha esaslı olarak ele alınmış 11.6.1937 tarih ve 3238 sayılı *Köy Eğitmenleri Kanunu* ile, nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylerin eğitim ve öğretim işlerini görmek, tarım işlerinin fennî bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmek üzere, köy eğitmenlerinin istihdâmı sağlanmıştır. Bu maksatla, muhtelif vilâyetlerdeki köylerden zeki ve yetenekli çocuklar alınmak, iki yıl ilkokul, üç yıl ortaokul öğrenimi veren, fakat tarım, demircilik, inşaatçılık, kooperatifçilik çalışmalarına ağırlık tanıyan bir programla faaliyette bulunmak üzere, Köy Enstitüleri'nin ilk denemesi (çekirdeği) mahiyetinde olan Eskişehir - Mahmudiye ve İzmir - Kızılçullu *Köy Eğitim Yurtları* açılmıştır. Bu yurtlara eğitmen yetiştirilmek üzere, 1938 yılı başında köylü erkek ve kız çocukları ile kadınlar alınmağa başlanmıştır.

Eğitim yurtlarında, öğrencilerin, ders ve san'atlardan başka mandolin çalmasını, bisiklet veya motosiklete binmesini, otomobil, ev ve tarım işlerine yarayan motorları kullanmasını, fotoğraf çekmesini, ata binmesini, güreşmesini, yüzmesini ve dağ sporları yapmasını öğrenecek şekilde programlar uygulanmıştır.

17.4.1940 tarih ve 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'na göre, köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere, tarım işlerine elverişli arazisi bulunan köylerde, beş yıl öğretim süreli *Köy Enstitüleri* açılmıştır. *Köy Enstitüleri*'ne beş sınıflı köy okullarını bitirmiş, sağlıklı ve yetenekli köy çocuklarının alınması kanunda belirtilmiştir. Daha 1939 malî yılı Millî Eğitim bütçesinin yatılı öğrenciler cetveline "Köy Enstitüleri Öğrencisi" adıyla (2 000) adet öğrenci kadrosu eklenmiştir.

1942'de yayımlanan 4274 sayılı *Köy Okulları ve Köy Enstitüleri Teşkilât Kanunu* ile de, bu okullarla ilgili bir çok konular geniş ölçüde hükümlere bağlanmıştır.

Köy Enstitülerinde yarı yarıya kültür dersleri ile tarım, demircilik, marangozluk, kooperatifçilik, biçki - dikiş çalışmalarına yer veren bir program uygulanmıştır. Enstitülerde, gerekli san'at dalları için atelyeler, hayvancılık için ahırlar kurulmuş, buralara geniş tarım, meyvacılık ve sebzecilik için bahçeler ayrılmıştır. Üç dört yıl içinde 21 Köy Enstitüsü kurulmuş, Enstitülerin bünyesinde ayrıca Eğitmen Kursları da açılmıştır.

Köy Enstitüleri'ne ağırlık verildiği sıralarda şehir *İlk Öğretmen Okulları*'nın sayısı 1943 - 1944 öğretim yılında 11'e ve öğrenci sayısı da 2 528'e düşmüş bulunuyordu.

Ancak Köy Enstitülerinde fazlaca pratiğe yönelinmesi, öğretmen adaylarının yetişmesinde yetersizliklerin bulunduğuna işaret edilmesi ve bunun basındaki geniş yankıları, 27.1.1954 tarih ve 6234 sayılı kanunla, Köy Enstitüleri'yle İlköğretmen Okullarının, *"İlköğretmen Okulları"* adıyla birleştirilmesine yol açtı. Bu kanunla öğretim süresi, ilkokul mezunları için altı, ortaokul mezunları için üç yıl olarak kabûl edilmiş, her yıl alınacak öğrencilerin % 75'inin köy ilkokulları mezunlarından olmak şartıyle imtihanla öğrenci kabulü hükme bağlanmıştır. Sonradan yapılan değişiklikle ilköğretmen okullarının öğretim süresi, ilkokul üstüne yedi ve ortaokul üstüne dört yıl olarak ayarlanmış; böylece ilk öğretmen okulu mezunlarının seviyesinin asgarî lise seviyesine getirilmesi sağlanmıştır.

11 Ekim 1960 tarih ve 97 sayılı kanunla üniversite ve yüksek okullar dışındaki okulların mezunları yedek subaylığa alınmamış, öğretmen olarak Millî Eğitim Bakanlığı emrine verilmiştir.

5.1.1961 tarih ve 222 sayılı *İlköğretim ve Eğitim Kanunu* ile, ortaokul ve dengi okullar mezunlarından, 18 yaşını tamamlamış olanlara, kurstan geçirilmek suretiyle, geçici öğretmen olarak, lise ve daha yüksek dereceli okul mezunlarından istekli olanlara, meslek derslerinden ve bunların uygulanmasından yapılan imtihanları kazanmak şartıyle, öğretmenlik kapıları açık tutulmuş ve bunların ilkokul öğretmeni olarak hizmete alınmaları sağlanmıştır.

18.7.1963 tarih ve 291 sayılı kanunla, son yoklamalarda askerliklerine karar verilen ve ilköğretmen okulu mezunu olup da, Millî Eğitim Bakanlığı kadrolarında öğretmen olarak çalışanlar, dört ay süreli bir temel ve ihtisas eğitiminden sonra öğretmen olarak Millî Eğitim Bakanlığı emrine verilmişlerdir.

14.6.1973 tarih ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu ile hangi öğretim kademesinde olursa olsun, öğretmen adaylarının yüksek öğrenim görmeleri esası getirilmiştir.

1925'te *Musikî Muallim Mektebi* de kurulmuş ve Cebeci'de yeni yaptırılmış olan binasına yerleşmiştir. Aynı yıl içinde yayımlanan *"Musikî Muallim Mektebi Talîmâtnâmesi"* nin birinci maddesine göre, bu okul, "Lise ve orta mektepler ile bilumûm Muallim Mektepleri için musikî muallimi yetiştirmek maksadıyle tesis olunmuştur". Öğrenim süresi dört yıldı. Bunun ilk üç yılı öğretime, son yılı da uygulamalara ayrılmıştı. Bundan başka bir de "ihzarî" sınıfı vardı. Bu sınıfa ilkokulu bitirenler, aday olarak alınıyorlardı. Okul parasız yatılıydı ve yetişenler mecburî hizmetle yükümlü tutulmuşlardı.

1934'te yayımlanan 2541 sayılı *Millî Musikî ve Temsil Akademisi Teşkilât Kanunu*'nun ikinci maddesine göre "Millî Musikî ve Temsil Akademisi" aşağıda sayılan üç müesseseden ibarettir : 1. Mûsikî Muallim Mektebi, 2. Riyaset-i Cumhur Filârmonik Orkestrası, 3. Temsil Şubesi. Kanunda Mûsikî Muallim Mektebi'yle ilgili konular hükümlere bağlanmıştı (Madde 7 - 11). 7. maddeye göre bu okul, "ilk mektep tahsili üzerine kurulmuş altı senelik yatılı ve parasız bir müessese" idi. Bu kanunun "Mûsikî Muallim Mektebi ve Temsil Şubeleri'ne taâllûk eden ahkâmî" *Devlet Konservatuvarı* hakkındaki 3829 sayılı Kanun'un "mer'iyete girdiği tarihten itibaren kaldırılmıştır" (1 Haziran 1940). Devlet Konservatuvarı kuruluşları arasına girmemiş olan *Mûsikî Muallim Mektebi*'nin görevi, *Gazi Orta Öğretmen Okulu*'nun müzik şubesine devredilmiş bulunmaktadır.

b) Orta Öğretmen Okulları ve Eğitim Enstitüleri :

1926-1927 öğretim yılında, sadece ortaokullara Türkçe öğretmeni yetiştirmek üzere "Edebiyat" şubesinden ibaret olarak, Konya'da iki yıl süreli bir *Orta Muallim Mektebi* açılmıştır.

1927 - 1928 öğretim yılında okul Ankara'ya nakledilmiş ve bir de "Pedagoji" şubesi eklenmiştir.

1928 - 1929 yılında "Matematik", "Fizikî ve Tabiî İlimler", "Tarih - Coğrafya" şubeleri açılmış; genel bilgi veren iki yıllık bir hazırlık sınıfından sonra, bir buçuk yıllık da meslek eğitimi vermek üzere öğretim süresi uzatılmıştır.

1929 - 1930 öğretim yılında okula *"Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü"* adı verilmiştir.

1932 - 1933 öğretim yılında, mevcut beş şubenin öğretim süresi dört yıla çıkarılmış ve üç yıl süreli "Resim - İş" ve "Beden Eğitimi" şubeleri açılmıştır.

1934 - 1935 yılında hazırlık sınıfları kaldırılmıştır.

1936 yılında, iki üç sene başarı ile hizmet etmiş ilkokul öğretmenlerini imtihanla alarak ortaokul öğretmenleri yetiştirmek üzere üç sömestrlik sınıflar açılmış ve mezunlarına "ehliyetnâme" verilerek, ortaokullara öğretmen tâyin edilmiştir.

1937 - 1938 öğretim yılında "Müzik", 1941 - 1942'de "Fransızca", 1944 - 1945'te "İngilizce", 1947 - 1948'de "Almanca" şubeleri açılmıştır. 1944'teki değişiklikte de "Fizikî ve Tabiî İlimler" şubesi, "Fizik - Kimya" ve "Biyoloji" adları altında ikiye bölünmüştür.

Sayıları gittikçe çoğalan ortaokullara her ders için ayrı bir branş öğretmeni verilmesi güçleşmiş; Türkçe, tarih coğrafya, yurttaşlık bilgisi, matematik, tabiat bilgisi, fizik ve kimya derslerinin hepsini okutabilecek öğretmenler yetiştir-

mek amacıyle, 1946 - 1947 öğretim yılında "Toplu Dersler" şubesi kurulmuştur. Okula da *Gazi Eğitim Enstitüsü* adı verilmiştir.

Aynı yıl içinde İstanbul, Balıkesir, İzmir Öğretmen Okulları da *Eğitim Enstitüsü* olarak teşkilâtlandırılmıştır.

"Toplu Dersler" şubesi 1949 - 1950 öğretim yılında "Fen Bölümü" ve "Edebiyat Bölümü" olarak ikiye ayrılmıştır.

1972 - 1973 öğretim yılında faaliyette bulunan Eğitim Enstitüsü sayısı 16'ya yükselmiştir.

1967 - 1968 öğretim yılından itibaren "Fen Bölümü", "Fen ve Tabiat Bilgisi" ve "Matematik"; "Edebiyat Bölümü", "Türkçe ve Sosyal Bilgiler" bölümlerine ayrılmış 1968-1969 öğretim yılından itibaren de bütün bölümler üç yıla çıkarılmıştır.

Bugün *Millî Eğitim Temel Kanunu*'na göre, öğretmen adaylarının yüksek öğrenim görmelerinin sağlanması için, *İlk Öğretmen Okulları*'ndan *Öğretmen Lisesi*'ne dönüştürülenlerin de, imkânlar ölçüsünde, *Temel Eğitim Okulları*'na öğretmen yetiştirmek üzere iki yıllık "Eğitim Enstitüleri" olarak teşkilâtlandırılmasına çalışılmaktadır. Böylece, kanunun âmir hükümleri gereğince yapılacak çalışmalarla, ortaokula öğretmen yetiştirme işinden dönülerek yeniden, "temel eğitim"e ve "orta öğretim"e öğretmen yetiştirmenin organizasyonuna geçmek gerekecektir. Nitekim, "temel eğitim" e öğretmen yetiştiren iki yıllık *Eğitim Enstitüleri* nin kendi içinde yapılacak program değişiklikleri ile orta öğretime öğretmen yetiştiren kurumların çekirdeğini teşkîl edecek deneme çalışmalarına başlanılmış bulunulmaktadır.

Köy Enstitüleri'ne tarım, yapıcılık, güzel san'atlar, ev idaresi öğretmeni, köy okulları için gezici başöğretmen ve bölge okulu öğretmeni, bölge ilk öğretim müfettişi yetiştirmek; köy incelemelerine merkez teşkîl etmek; Köy Okullarını ve Enstitülerini ilgilendiren türlü konular üzerinde inceleme ve araştırmalar yapmak üzere, Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde 1942 - 1943 ders yılında öğrenim süresi üç yıl olan yüksek dereceli bir *Yüksek Köy Enstitüsü* açılmıştır. Buraya *Köy Enstitüsü* mezunları arasından öğretmenler kurulu kararıyle aday seçilmiş olanlar, giriş yoklamasına tâbî tutularak alınmış ve böylece bir kadronun geliştirilmesine çalışılmıştır.

Yüksek Köy Enstitüsü, kabiliyetli köy çocuklarını en kestirme yoldan yüksek öğrenime kavuşturmak amacı ile açılan kurum olarak altı yıl kadar faaliyetini sürdürmüş; daha sonra öğrencileri Eğitim Enstitülerine nakledilerek, 1947 - 1948 yılında kapatılmıştır.

c) Yüksek Öğretmen Okulları :

Tanzimat ve II. Meşrûtiyet dönemlerinde epey şekil değişikliği geçiren "Yüksek Öğretmen Okulu" daha 1925 yılı içinde ele alınmış bulunuyordu: 7 Haziran 1341 (1925) tarihli 45 maddelik bir "Talimâtnâme" ile *Yüksek Muallim Mektebi* yeni baştan kurulmuş ve düzenlenmiştir. Bu yönetmeliğin birinci maddesinde "orta tahsil müesseselerine muallim yetiştirmek üzere İstanbul'da Maârif Vekâletine merbut, müstakil bir Yüksek Muallim Mektebi teşkil olunmuştur" deniyordu.

Okulun öğretim süresi dört yıl (sekiz sömestr)'dır. Bunun üç yılı Dârülfünûn dersleriyle meslekî dersler içindir, bir yılı uygulama ve staj süresidir. Öğrenciler "Fen" ve "Edebiyat" fakülteleri ile *Sanâyi-i Nefîse Mektebi*'nde ders görürler. Okula girmek isteyenler, tertiplenmiş sayıdan fazla olurlarsa aralarında bir seçme imtihanı yapılır. Okul parasız yatılıdır (Madde 3 - 9).

Yönetmelikte, öğrencilerin bulundukları şubeye göre Dârülfünûn ve *Sanâyi-i Nefîse Mektebi*'nde takip edilecek ders zümreleri de gösterilmiştir. Bundan başka öğrencilerin *Yüksek Muallim Mektebi*'nde alacakları dersler ve konferanslar da vardır.

Öğrenciler altıncı sömestr sonunda "mezûniyyet rüûsu" imtihanına gireceklerdir. Bu rüûsu aldıktan sonra bir yıl süre ile staj yapacaklardır. Staj süresi içinde "Muallim muavini" unvânıyle staj lisesinde başarı gösterenlere ve hareketleri öğretmenlik vasıflarına uyanlara ayrıca "Muallimliğe Mezûniyyet Rüûsu" da verilecektir (Madde 20 - 23). Öğrenciler mecbûrî hizmetle yükümlü tutulmuşlardır.

Yüksek Öğretmen Okulu 439 ve 789 sayılı kanunlar ile bütçe kanunlarına dayanmaktadır. 439 sayılı kanunun üçüncü maddesinde "Yüksek ve orta dârülmuallimîn ve dârülmuallimât" anılmakta ve 789 sayılı kanunun yedinci maddesinde "Orta tedrîsât" mektepleri sayıldıktan sonra "Bu mekteplerden başka yüksek ve orta muallim mektepleri vardır" denilmektedir. Aynı maddeye göre, "*Yüksek Muallim Mektebi* lise muallimlerini yetiştirir."

Yüksek Öğretmen Okulu, önceki yönetmeliklerinde belirtildiği ve sonraki yönetmelik değişikliklerinde de benimsendiği üzere, orta öğretim kurumlarına öğretmen yetiştirmek üzere açılmış, faaliyetlerini de bu yolda sürdürmüştür.

Lise ve dengi okullara öğretmen yetiştiren ve pek sınırlı sayıda öğrenci kadrosu bulunan tek müessese, 1959 yılına kadar, İstanbul'daki *Yüksek Öğretmen Okulu*'ndan ibaret kalmıştır. *Yüksek Öğretmen Okulu* öğrencileri, branş derslerini ilgili fakültelerde görmekte olduklarından, fakültelerin giriş imtihanlarını kazanmış olanlar arasından yine ayrı bir imtihanla alınmaktadır. Bu yüzden okula rağbet de azalmıştır. Her yıl liseler açılması karşısında, öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere yeni tedbirler düşünülmüştür. İlköğretmen okullarının son sınıflarına geçmiş öğrenciler arasından seçilen bir kısım öğrencinin, *Yüksek Öğretmen Okulu*'nda "Hazırlık Sınıfı" adıyla açılan özel sınıfta, özel bir programla yetiştirilerek Devlet Lise İmtihanı'ndan geçirilmek suretiyle *Yüksek Öğretmen Okulu*'na intikali sağlanmıştır.

Ankara, İstanbul ve İzmir'de olmak üzere, üç *Yüksek Öğretmen Okulu* mevcuttur. Bir aralık hazırlık sınıfları *Ankara Yüksek Öğretmen Okulu*'nda toplanmıştır.

"Millî Eğitim Temel Kaanunu"nda öğretmen adaylarının yüksek öğrenim görmeleri esası kabûl edildiğinden, bu durum *İlköğretmen Okulları*'nın *Öğretmen Lisesi* hâline dönüştürülmesi sonucunu hazırlamış ve dolayısiyle *Yüksek Öğretmen Okulları*'nın "hazırlık" sınıflarına da gerek kalmamıştır.

d) Meslekî ve Teknik Öğretmen Okulları :

1937 - 1938 öğretim yılında, "Erkek Sanat Enstitüleri"ne öğretmen yetiştirmek üzere, *Sanat Enstitüleri* üstünde üç yıl öğretim süreli *Erkek Meslek Öğretmen Oku*lu açılmıştır. 1946 - 1947 yılında öğretim süresi dört yıla çıkarılmış, adı da yüksek dereceli *Erkek Teknik Öğretmen Okulu* olarak değiştirilmiştir. 1962'de okula *Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu* adı verilmiştir. Hizmet alanının ihtiyaçlarına göre geliştirilen okul, orta dereceli meslekî ve teknik öğretim okullarının atölye ve meslek dersleri öğretmenlerini yetiştirmektedir. Okul Ankara'dadır. Burslu ve gündüzlüdür.

Kız Teknik Öğretim okullarına meslek dersi öğretmeni yetiştirmek üzere 1934 - 1935 yılında, Kız Enstitüleri üstünde, iki yıl süreli *Kız Teknik Öğretmen Okulu* kurulmuştur.

Okulun mezunları, bir daha branşlarında ihtisas yaparak Kız Teknik Öğretim kurumlarına, ihtisas yapmayanlar ise ortaokullara biçki - dikiş öğretmeni tayin edilmişlerdir.

1938 - 1939 öğretim yılında öğretim süresi üç yıla çıkarılmış ve ihtisas dalları çoğaltılmıştır.

1947 - 1948 öğretim yılında öğretim süresi dört yıla çıkarılmış, 1961 - 1962 öğretim yılında *Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu* adını almıştır. Okul Ankara'dadır ve yatılıdır.

1956 yılında, sekreterlik öğretmeni yetiştirmek üzere, iki yıl süreli *"Ticaret Öğretmen Okulu"* açılmıştır. 1959 yılında öğretim süresi üç yıla, 1965 yılında da dört yıla çıkarılmıştır.

Okulun ihtisas şubeleri arasında turizm ihtisas şubeleri de eklenerek 1966 yılında *Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu* adıyle yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Okul Ankara'dadır. Burslu ve gündüzlüdür.

Temel Eğitim Okulları ikinci devresine ve orta öğretim kurumlarına, ilgili alanda öğretmen yetiştirmek amacıyla 1974 yılında Kız ve Erkek Meslek ve Teknik liselerine dayalı ve (3 + 1) yıl öğrenim süreli *Endüstriyel Sanatlar Yüksek Öğretmen Okulu* kurulmuştur.

Endüstriyel Pratik Sanat Okulları "atelye" ve "meslek" dersleri öğretmeni yetiştirmek üzere, Erkek Meslek ve Erkek Teknik Liseleri'ne dayalı iki yıllık *Erkek Sanat Yüksek Öğretmen Okulu* 1975 yılında Ankara ve İzmir'de faaliyete geçirilmiştir.

Ev ekonomisi alanında "Yaygın Eğitim" kurumlarına atölye ve meslek dersleri öğretmeni yetiştirmek üzere, Kız Meslekî ve Kız Teknik Liselerine dayalı iki yıllık Kız Sanat Yüksek Öğretmen Okulu, 1975 yılında Ankara'da açılmış ve 1976'da da Konya'da benzeri bir okul faaliyete geçirilmiştir. Yüksek dereceli öğretmen yetiştiren Kız Teknik Öğretim kurumlarından başka, ayrıca gezici kadın kurs öğretmen yetiştirme merkezleri de orta dereceli öğretmen okulları olarak 1969 - 1970 öğretim yılından beri faaliyet hâlinde bulunmakta olup, bunların bugünkü sayısı Edirne, Isparta ve Nevşehir'de olmak üzere üçtür.

e) Yüksek İslâm Enstitüleri:

"İmam - Hatip Okulu" mezunlarına daha yüksek bir öğrenim imkânı sağlamak, "İmam - Hatip" okullarına meslek dersleri, diğer orta dereceli okullara din bilgisi öğretmeni yetiştirmek, Diyânet İşleri Başkanlığı'nın müftü ve vâiz gibi yüksek derecede öğrenim görmüş din görevlisi ihtiyacını karşılamak üzere 1959'da faaliyete geçirilen İstanbul'dakine ilâve olarak, 1962'de Konya'da, Kayseri'de, 1966'da İzmir'de, 1969'da Erzurum'da, 1975'de Bursa'da ve 1976'da Samsun'da birer *Yüksek İslâm Enstitüsü* açılmıştır. *Yüksek İslâm Enstitüleri*'nin öğretim süresi dört dört yıldır.

Aşağıda, genel bir fikir verebilmek için şematik olarak öğretmen yetiştiren kurumların gelişmelerine de yer verilmiştir. (R. Kardaş)

ÖĞRETMEN OKULLARI GENEL MÜDÜRLÜĞÜNE BAĞLI ÖĞRETMEN YETİŞTİREN KURUMLARIN GELİŞME DURUMU

İLKÖĞRETMEN OKULLARI

	Okul sayısı				Öğrenci sayısı			Öğretmen sayısı		
Yıllar	Erkek	Kız	Karma	Top.	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
1923				20			3990			330
1927				23			4518			343
1950				29			15797			1187
1970 - 1971	39	43	7	89	34675	30273	64948	1664	789	2453
1975 - 1976	39	43	7	89*	29432	25773	55205	1753	949	2702

* Öğretmen Lisesi.

EĞİTİM ENSTİTÜLERİ

	Okul sayısı				Öğrenci sayısı			Öğretmen sayısı		
Yıllar	Erkek	Kız	Karma	Top.	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
1923				—			—			—
1927				1			16			6
1950				3			622			121
1970 - 1971	8	3	2	13	4389	2333	6722	441	188	629
1975 - 1976				52**	19059	11253	30312	1526	538	2064

** İki yıllık Eğitim Enstitüsü dahil.

YÜKSEK ÖĞRETMEN OKULLARI

	Okul sayısı	Öğrenci sayısı			Öğretmen sayısı		
Yıllar	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
1923	1			50			4
1927	1			76			6
1950	1			40			—
1970 - 1971	3	1267	505	1772	31	18	49
1975 - 1976	3	498	184	682	29	5	34

MESLEKÎ VE TEKNİK YÜKSEK ÖĞRETİM GENEL MÜDÜRLÜĞÜNE BAĞLI
MESLEKÎ VE TEKNİK YÜKSEK ÖĞRETMEN OKULLARI (1976 - 1977 öğretim durumu)

Sıra No.	Okul adları ve açıldıkları yıllar	Meslek şubeleri											Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı
1	Ankara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu (1934-1935) (1947-1948)	Giyim	Çocuk Gelişimi ve Eğitimi	Aile Ekonomisi ve Beslenme	El Sanatları ve Çiçek	Nakış	Resim						2256	150
2	Ankara Yüksek Teknik Öğretmen Okulu (1937-1938) (1946-1947)	Tesviye	Demirişleri	Döküm	Motor	Model	Elektrik	Elektronik	Ağaçişleri	Yapı	Sıhhi Tesisat	Makina Ressamlığı	3259	333
3	İstanbul Yüksek Teknik Öğretmen Okulu (1976 - 1977)	Tesviye	Metalişleri	Elektrik	Elektronik	Tekstil	Matbaa						311	28
4	Ankara Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu (1955 - 1956)	İşletme ve Muhasebe	Büro İdaresi	Turizm									1486	36
5	Ankara Endüstriyel Sanatlar Yüksek Öğretmen Okulu (1974 - 1975)	Teknik	Eğitim	Ev Ekonomisi ve Ticaret	Turizm								944	84
6	Ankara Erkek Sanat Yüksek Öğretmen Okulu (1975 - 1976)	Tesviye	Ağaçişleri	Metalişleri	Yapı	Elektrik							390	62
7	İzmir Erkek Sanat Yüksek Öğretmen Okulu (1975 - 1976)	Motor											18	37
8	Ankara Kız Sanat Yüksek Öğretmen Okulu (1975 - 1976)	Giyim	Çocuk Gel. ve Eğitimi	Ev Yön. Beslenme	El Sanatları	Nakış - Süsleme Resmi							343	62
9	Konya Kız Sanat Yüksek Öğretmen Okulu (1976 - 1977)	Giyim	Nakış	El Sanatları									120	52
												Toplam	9127	844

DİN EĞİTİMİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜNE BAĞLI
YÜKSEK İSLÂM ENSTİTÜLERİ
(1976 - 1977 öğretim durumu)

Sıra No.	Enstitünün adı	Açılış tarihi	Öğretmen sayısı Kadrolu	439. G.	Mukaveleli	Asistan sayısı	Öğrenci sayısı
1 —	İstanbul E.	19.11.1959	34	1	—	15	868
2 —	Konya E.	7.8.1962	25	2	—	16	571
3 —	Kayseri E.	16.12.1965	16	8	—	10	463
4 —	İzmir E.	25.8.1966	23	6	1	15	532
5 —	Erzurum E.	30.7.1969	9	5	—	7	240
6 —	Bursa E.	25.9.1975	7	2	—	14	214
7 —	Samsun E.	7.9.1976	3	13	—	9	149
	Toplam :		117	37	1	86	3037

ÖKALİT (Fr. eucalite), bir maden. Kalsiyum, sodyum, demir, mangan ve seryum'un mürekkep silikozirkonatı.

ÖKE, Mim Kemal (İstanbul 1884 - İstanbul 1955), askerî hekimlerimizden. İlk ve orta öğreniminden sonra Askerî Tıbbiye'ye devam etti. Daha sonra Gülhane hastahanesine asistan olarak girdi. O sıralarda patlak veren Türk - İtalyan, Balkan ve I. Dünya savaşlarına hekim olarak katıldı. Orduda büyük görevler başardı. Kurtuluş Savaşı'nda da operatör olarak yer aldı. Bu başarılarından dolayı kendisine İstiklâl madalyası verildi. Savaş sonrasında Gülhane hastahanesindeki görevine yeniden döndü. Bu arada tıp alanında da iki eser yazdı: *Karın Cerrahisi* [1935], *Şirürji ve edebiyat* [1939].

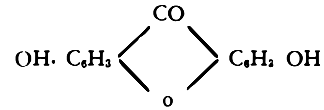
ÖKLİD : bk. EUKLEİDES.

ÖKROMATİN (Fr. euchromatine; Yun. eu = iyi, khroma = renk'ten), mitoz esnasında normal olarak spiralleşen ve bu halden bundan farklı olarak, tekrar çıkan kromozom kısmı. Mitoz'un sonunda tekrar spiral şeklini kaybetmeyen ve böylece fazlar arasında gözden kaybolmayan kromozom parçalarına Heterokromatin adı verilir. Ö. ve Heterokromatin kimya bakımından birbirinin aynı olup bunları birbirinden ayırma çoğu zaman çok güçtür. Genel olarak gen'lere, Ö.'de faal gözü ile bakılır. Heterokromatin'de ise genler faaliyetsiz kalırlar.

ÖKSANTİNİK [euxanthinique] ASİT, özellikle tuzları ile tanılan, sentetik olarak yapılabilen ve çift glukuron asitten meydana gelen bir organik asit. Formülü: $C_{19}H_{16}O_{10} + 3H_2O$. Tuzlarından en önemlisi magnezyum tuzudur. Bu madde, mango yaprakları ile özel surette beslenen Hint ineklerinin sidiğinde bulunur. Toprak kaplar içinde toplanan inek sidiği, ısıtılınca Ö. A.'in magnezyum (ve kalsiyum) tuzu, sarı bir madde hâlinde çökerir. Bu çökerti süzülüp kurutularak Hint sarısı veya Piuri adı altında değerli bir sarı boya olarak satılır. Bir inek ortalama olarak günde 50 gr Piiuri verir. Fakat mango yaprağı yiyen ineklerin kısa bir süre içinde hastalandığını gören Hint hükûmeti, son 20 yıl içinde bu boyanın üretimini önlemeye çalışmaktadır. (N. Korur)

ÖKSANTON [euxanthon] (Yun. *ksanthos* = sarı), bir dioksiksantin.

Ö., Hint sarısı denilen boyada bulunmaktadır. Cisim açık sarı iğneler meydana getirir. Bunların ergime noktası 240°C'dir.

dir. Ksanton Hint sarısında serbest olarak bulunduğu gibi öksantinik (euxanthinique) asit şeklinde de bulunur. Bu asit Ö. yhukuronik asitle ester tarzında birleşmesiyle meydana gelmiş sayılır. (A. R. Bekman)

ÖKSE OTU (Lat. viscum, Yun. iksos = ökse) [Bot.], Loranthaceae familyasının bir cinsi olan Viscum'a bağlı olan Ö. O. (Viscum album), parazit olarak birçok ağacın (en çok elma ağacının ve nadir olarak meşenin) üzerinde yaşar. Sapları ikili çatallanmalarla büyür ve birbiri karşısında hâsıl olan, kalın ve klorofil bakımından zengin yapraklar taşır. Çiçekleri küçük bir cinslidir. Meyveleri tek tohum taşıyan, beyaz, yuvarlak ve yapışkan usareli meyveciklerdir. Bazı kuşlar (mes. ardıç kuşları, Fr. grive) Ö. O. meyvelerini çok severler ve gagalarına yapışan veya yuttukları tohumları başka ağaçlara taşıyarak Ö. O'nun yayılmasına yardım ederler. Ö. O. ile üzerinde geliştiği ağaç arasındaki münasebet, paratizm olmakla beraber, sembiyoz (b. bk.)'a da benzetilebilir, çünkü kışın ağaç yapraklarını döktükten sonra, kendi yapraklarını kışın da tutan Ö. O., onu taşıyan ağacı klorofil fonksiyonundan faydalandırır. Bununla beraber, bir ağacın üzerindeki Ö. O.'ları çoğalırsa ağaç sararır, onu kurtarmak için Ö. O.'larını üzerinden toplayıp süt veren ineklere yedirmekte fayda vardır. Ö. O.'nun yaprakları yüksek tansiyonu azaltmak için kullanılır. Meyvelerden Ökse (Fr. glu) taşıyan ve kuş tutmak için kullanılan yapışkan madde çıkarılır. Hıristiyan ülkelerde, Noel'e doğru Ö. O. satılır ve evleri süslemek için kullanılır. Gallia'lı Keltler Ö. O.'nu meşelerden dinî törenle toplarlardı. Yapraklarının daimî yeşil olması, bu bitkinin olağanüstü hassalara sahip olduğu inancını doğurmuştur.

ÖKSENİT *öksenit* niyobiyum (veya tantal) ve titan tuzlarından meydana gelen toprak. Norveç'in güneyinde pegmatit yataklarında bulunur. Yoğunluğu 4,6-5. Bileşiminde ortalama olarak % 25 titanik asit ve % 25-30 niyobiyum veya tantal asidi vardır. (N. Korur)

ÖKSÜZ ÂŞIK (Âşık Ali Öksüz Dede) (- 1610?), Türk sazşâiri ve bestekârı. Adı "Ali"dir. "Öksüz", "Öksüz

Âşık", "Öksüz Dede" mahlaslarıyle çok güzel halk (âşık) tarzı şiirler yazmıştır. Askerdir. III. Murad (1574 - 1595) devrinde hem İran, hem de Almanya cephelerinde savaşmıştır. Muhtemelen Rumelili ve Tuna boyundandır. Donanmada da bulunduğu anlaşılıyor. Ali Ufkî Bey, güfte ve bestesi kendisine ait bir Hüseynî Düyek Türkü'sünün notasını veriyor: Geze geze Akdeniz'in yüzünde (koşma, 4 kıt'a). (Y. Ö.)

ÖKTE (Burhâneddin, Neyzen) (1904 - 1975), Türk neyzeni. İstanbul'da doğdu, 69 yaşında İzmir'de öldü. Nâil Ökte'nin (aş. bk.) büyük oğlu ve İzzeddin Ökte'nin (aş. bk.) ağabeyi. Neyzen Hâlid Dede'den ney öğrendi. Radyolarda, Konservatuar İcrâ Hey'eti'nde ney çaldı. *Türk Musikisi Dergisi*'ni Avukat Kaanûnî Fikret Kutluğ ile beraber 36 sayı yayınladı (İstanbul, Kasım 1947 - Aralık 1950, aylık, 26 sahife). (Y. Ö.)

Ökte (İzzeddin, Tanbûrî) (doğ. 1911), Türk tanbur virtüozu. İstanbul'da doğdu. Nâil Ökte'nin (aş. bk.) küçük oğludur. Kendi kendine tanbur öğrendi. Fevkalâde bir müzikalite ile çalmakla tanındı. Radyolarda ve Konservatuar İcrâ Hey'eti'nde, piyasada çaldı. Bir ara Ankara Radyosu'nda müdür muavini oldu. Ankara'ya yerleşti. Tanınmış sahne san'atkârı Melek Ökte (Kastamonu, 1919) ile evlidir. Bir Yürük Sofyân Nikrîz Medhal'i vardır. (Y. Ö.)

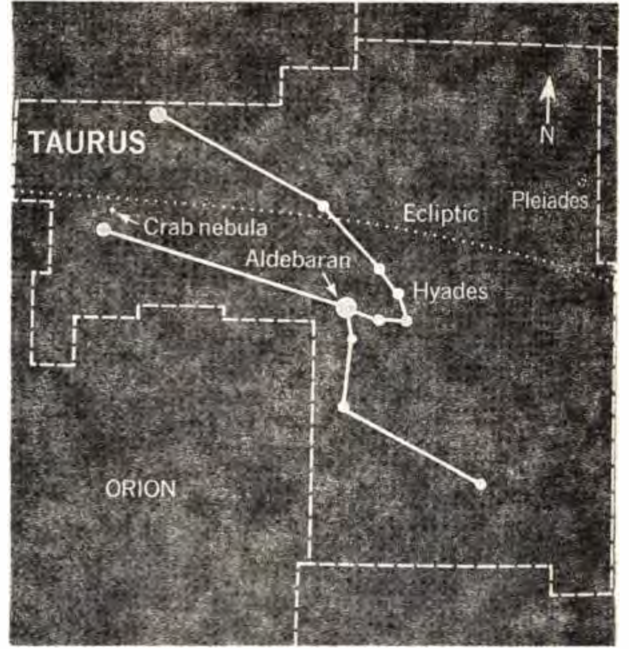
ÖKTE (Melek) (doğ. Kastamonu 1919), tiyatro san'atçısı. İlk ve orta öğreniminden sonra Devlet Konservatuvarı'nı bitirdi (1941). Oyunculuk hayatına atıldı. Devlet tiyatrolarında çalıştı. Önce Ankara Devlet Tiyatrosu'na girdi, sonra İstanbul'a gitti. Orada da tiyatro üzerinde çalıştı. Oyunculuktaki üstün kabiliyeti sâyesinde kısa zamanda üne kavuştu. Bir ara İzmir Devlet Tiyatrosu'nda çalıştı, aynı zamanda yöneticiliğini de yürüttü. San'atçı bugüne kadar birçok oyunda görev aldı. Bunlardan birkaçı şunlardır: *Müfettiş, Köşe Başı, Size Öyle Geliyorsa Öyledir, Bizim Şehir, Satıcının Ölümü, Knock, Dön Bana Şiba, Keçiler Adası, Arzu Tramvayı, Bernarda Abla'nın Evi.* Bu son eserde Ö., Ayten Gökçer'in yerine oynadı. (İ. Parlatır)

ÖKTE (Nâil, Ûdî) (1884 - 1963), Türk müzisyeni. İstanbul'da Cihangir'de doğdu. Hazîne-i Hâssa me'murlarından Hasan Efendi ile Cemîle Hanım'ın oğludur. Ablası Belkıs Hanım'a kaanûn öğreten hocadan ûda başlıyarak musikiye girdi. Devlet limanları murâkıplığından emekli oldu. Bakırköy'de Yenimahalle'de 79 yaşında öldü. Bakırköy'de Kartaltepe'ye gömüldü. Oğulları Burhâneddin ve İzzeddin Ökte'dir (Y. Ö.)

ÖKÜZ : bk. SIĞIR.

ÖKÜZ, Zodyak üzerinde bir takımyıldızı olarak *Boğa* (Lat. Taurus) *Burcu* diye anılır. Boğa burcu Zodyak'ın ikinci burcudur. Koç ile İkizler burçları arasında yer alır; çok eskiden beri bilinen bir burçtur. Tevrat'ta, muhtemelen bu burcu teşkil eden Hyades (b. bk.) ve Pleiades (b. bk.) adlı iki yıldız kümesine atıf yapılmaktadır. Eldebaran (Fr., İng. Aldebaran) yıldızı bu burçtadır ve Hyades yıldız kümesinin başlıca unsurudur (bk. ALDEBARAN). Hyades kümesinin Eldebaran dışındaki birçok yıldız, ortak hareket eden bir grup meydana getirirler. Bu yıldızların hareketinin incelenmesi uzaklıkları hakkında kesin bir bilgi vermektedir (güneşten uzaklıkları 130 ışık yılı).

Eldebaran'ın kendisi de dev bir yıldızdır. Güneşten 80 ışık yılı uzakta bulunur. Yengeç nebulası Boğa burcundadır.

ÖKÜZ BURCU :

Gaz hâlinde bir kitle olan bu nebulanın M. S. 1054'te bir nova, yani yıldız parçalanması sonucu meydana geldiği tahmin edilmektedir. Fotoğraflar bu nebulanın yıldan yıla yayıldığını göstermiştir. Samanyolu'nun Boğa burcu civarındaki yapısı çok karışıktır. Tamamen yıldızsız, karanlık kısımların yanında, bulanık kısımlara da raslanmaktadır.

Güneş Ö. burcunda 20 Nisandan 20 Mayıs'a kadar bulunur. Bu burcun adının çeşitli kaynakları vardır: 1. Zeus (Jupiter), kral Agenor'un kızı Europe'yi kaçırmak için şeklini aldığı boğa; 2. Girit kralı Minos'un eşi Pasiphae'nin sevgisini kazanıp Minotauros'un babası olan boğa; 3. Zeus'un inek hâline getirdiği kral Naklos kızı Jo; 4. Mısırlılarca bu burç Apis öküzünü temsîl ederdi; 5. İbrânîler bunda altın davarı görürlerdi.

Astrolojide Ö. Venus gezegenin etkisi altındadır. Bu burç doğurganlığı ve yaratıcı kuvvetleri temsil eder. Ö., etkisi altında doğan adama çekingen, zor kızan, ama kızınca şiddete baş vuran bir karakter verir; bu burçta doğanlar aynı zamanda çalışkan ve sabırlı olurlar.

ÖLÇÜ, Usul: "Bu eser Devr-i Hindî ile ölçülmüştür". —Ölçü çizgisi: notada her usul birimini diğerinden ayıran ufkî çizgi. Türk Musikisi'nde büyük usûlleri terkîb eden küçük usûller, kesik (noktalı) ölçü çizgisi ile gösterilir ve ancak büyük usûlün bittiği yere asıl ölçü çizgisi çekilir. Krş. DÜZÜM ve NOTA YAZISI. Lat. tactus, Fr. mesure, İng. bar, Alm. Takt, İt. misura, İsp. medida, compas, Port. medida, İng. bir de: measure. Usûllemek, ölçüye sokmak ve almak: Fr. mesurer, İng. to measure, Alm. Messen, Taktieren, İt. misurare, İsp. acompasar, medir, Port. medir, compassar.— Ölçülü, usûle uygun: Fr. mesuré, bien mesuré, en mesure, İng. measured, Alm. im Takt, İt. misurato, ben misurato, a tempo, İsp. compasado, al compas. Bk. bir de: BATI MUSİKİSİ'nde DÜZÜMLER ve USULLER. (Y. Ö.)

ÖLÇÜLER, her türlü ölçme işinde kullanılan birimlerdir. Beşerî münasebetlerde, bilhassa ilmî bilgilerin kazanılmasında ve tatbikında çok büyük önem taşırlar. Lord Kelvin şöyle demiştir: "Bahsettiğiniz şeyi ölçebiliyor ve bunu

rakamlarla ifade edebiliyorsanız, o hususta bir şeyler biliyorsunuz demektir; ama eğer ölçemiyor, rakamlarla ifade edemiyorsanız, o zaman, o konundaki bilginiz kifayetsiz ve zayıftır" *(Popular Lectures and Adresses)*.

İnsanlar en eski çağlardan beri ölçme ihtiyacını duymuşlardır. İlk ölçüler tabiî uzunluk ve ağırlık esaslarına dayanıyordu. Meselâ bir ayağın uzunluğu, bir karışın genişliği, baş parmağın kalınlığı, bazan da deniz kabuklarının ağırlığı veya mısır, buğday, darı tanelerinin ağırlığı ölçü birimlerini teşkil ederdi. Bu birimler çok geniş sınırlar içinde değişirdi. Uzunluk ölçüleri arasında dünyada en fazla yaygın olan *cubit* idi ve dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan uzunluğa tekabül ederdi. Ayak, önceleri bir insan ayağının uzunluğu idi. Sonradan hükümdârın veya kabîle reisinin ayağının uzunluğu esas alındı. Zamanla ayak uzunluğu standard hâle geldi. Türkiye'de de bu uzunluk "kadem" diye anılırdı. Bütün ölçüler son yüzyıllarda tamamen ilmî bir hâle geldi.

Metroloji :

Metroloji Ö. ilmidir. Ö.'in her cinsi bu ilmin sınırları içine girer. Bir toplumun düzenli bir ticaret yapabilmesi için düzenli bir uzunluk ve ağırlık Ö.'i sistemi kurması ve bunu tatbik etmesi lâzımdır. Bu bakımdan, birçokları metrolojinin üç ana kemiyyet olan uzunluk, kitle ve zamanın ölçüsüyle sınırlı olduğunu ve alan, hacim, yoğunluk, ivme, kuvvet, basınç, enerji vesaire gibi kemiyyetlerin zaten bunlardan çıktığını kabûl ederler. Ancak şümullü bir ölçü sisteminin, yukarıda adı geçen üç ana unsurdan başka hiç olmazsa üç ana unsuru daha ihtiva etmesi gerekir; bunlar sıcaklık ve sıcaklıkla ilgili kemiyyetler, elektrik ve manyetik kemiyyetler ile fotometrik kemiyyetlerdir.

Bunun sonucu olarak, 1954 yılında toplanan ağırlık ve Ölçüler Genel Konferansı altı ana kemiyyet ve bunların birimlerini şu şekilde tesbit etti :

Kemiyyet	*Birim*
Uzunluk	metre (m.)
Kitle	kilogram (kg.)
Zaman	saniye (sec.)
Termodinamik hararet	Kelvin derecesi (K°)
Elektrik akımının şiddeti	amper (amp.)
Işıklılık şiddeti	candela (mum) (cd.)

1887'den beri bu altı temel kemiyyet üzerinde standardlar kurmak üzere birçok millî laboratuvarlar tesis edildi. Metric Convention sâyesinde 1875'te kurulan milletlerarası metrik teşkilâtın, Paris yakınlarındaki Sèvres'de bulunan Milletlerarası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu, ölçü standardlarını milletlerarası koordine etmekle görevlidir.

Birimler ve standardlar : Ö.'den bahsederken birimler ve standardlar arasındaki farka dikkat etmek gerekir. Bir kemiyyeti ölçmek demek, onun, aynı cinsten olan ve o çeşit kemiyyetin birimi olarak bilinen önceden tesbit edilmiş bir başka kemiyyete olan nisbetini bulmak demektir. Aslında birim mücerret bir mefhumdur ve maddî standardlara veya tabiî bir fenomene göre tarif edilmeden faydalanılamaz; esasen her iki usule de başvurulmuştur. Eskiden metrik sistemde uzunluk birimi metal bir çubuk üzerindeki iki işaret arasındaki kısımdı (1889 - 1960). Şimdi ise özel bir spektrum (tayf) hattında, muayyen bir dalga uzunluğu sayısına tekabül etmektedir. Kitle birimi vaktiyle muayyen şartlarda muayyen bir hacim kaplayan suyun kitlesiydi; şimdi ise muayyen bir platin - iridyum silindirinin kitlesidir. Zaman biriminde uzun müddet bir tabiat hâdisesi esas alınmış, hararet ve pratik olarak ölçme gayeleriyle suyun kaynama noktası gibi esaslara göre değerlendirilmiştir.

Aslında hiçbir ölçü tam sıhhatli değildir; tecrübî bir hatâ daima olur. Tecrübî hatâlar tesadüfen veya sistemli olarak meydana gelmektedir. Tesadüfen olanlar ölçme sırasındaki şartlarda (sıcaklık gibi) meydana gelen değişikliklerden doğar. Bunların ölçmeyi ne derece etkilediği istatistik tahlillerle anlaşılır. Bir ölçü prensip olarak bu tip hatâdan uzak olsa bile yine de sistemli bir hatâdan tamamen âzâde olamıyabilir. Bundan da âzâde olabilmek için bir ölçmenin muhtelif metodlarla ve mümkünse muhtelif laboratuvarlarda tekrar edilmesi gerekir. Eğer hepsinden aynı sonuç elde edilirse bu tip hatâ ihtimali ortadan kalkmış olur.

Ölçü standardları : Bir uzunluk standardı, muayyen şartlarda maddî bir standard çubuk üzerindeki birbirine paralel iki çizik arasındaki mesafe olarak tarif edilebilir. Aynı şey tabiî bir fenomene veya standarda atfen de yapılabilir. Meselâ İngiliz ölçüsü yarda, eldeki standardın harâbiyyete uğraması hâlinde, Londra enleminde ve deniz seviyesindeki rakkaslı bir saatin, saniyeyi vuran rakkasının uzunluğu olarak kabûl edilmiştir (1824). Metrenin de aslında dörtte bir yer meridyeninin on milyonda birine eşit olması gerekiyordu ve önce platin bir standard (le mètre des archives) ile temsîl edilmişti. Sonradan % 90 platin ve % 10 iridyumdan yapılan milletlerarası metre prototipi, 1889'da bunun yerine uzunluk standardı olarak kabûl edildi.

1960 yılındaki on birinci Ağırlıklar ve Ölçüler Genel Konferansı, metreyi krypton - 86 atomun radyasyonuna göre tarif etti. Tabiî bir standard esasına dayanan bu tarif yıllar boyu süren çalışmalardan sonra yapılmıştı. Bu yeni standardın 100 000 000'da 1'ine kadar röprödüksiyonunu yapmak mümkündü.

Metreye paralel olarak yardada da değişiklik yapıldı. Yapılan incelemeler, 1845'te yapılan bronz yarda standardının her 23 yılda 1 000 000'da 1 kısım (yılda 1 inçin milyonda 1 1/2'si kadar) takallüs ettiğini ortaya koymuştu. Bu ve başka sebeplerden 36 inçlik İngiliz yardası 1963 yılında kanunen 0,9144 metreye (veya 1 inç = 25,4 mm) eşit olarak tarif edildi.

Kitle birimi kilogram, genellikle bir desimetre küb suyun muayyen şartlar altındaki kitlesi olarak tarif edilir. İlk metal nümunesi de XVIII. yüzyılda yapılmış olan *le kilogramme des archives*'dir. Bu nümune som platinden bir silindirdir. Daha sonra bu standard değiştirilmiş, 1889'da, yüksekliği çapına eşit platin - iridyum alaşımdan yapılan bir silindir kilogram standardı kabûl edilmiştir.

İngiliz ölçü sisteminde ise *pound* (senbolü *lb.)* yani libre 1844'te platin bir silindir biçiminde imâl edilmiş, 1 pound, 1883'te 0,4535924277 kg. olarak tesbit edilmişti. Bu karşılık Milletlerarası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu'nun işbirliğiyle tesbit edilmiş bulunuyordu. Ancak 1898'deki bir kanunla bir librenin yuvarlak değeri 0,45359243 kg. (1 kg. = 2,2046223 lb.) olarak kabûl edildi. Daha sonra, 1922'de 1 libre 0,453592343; 1933'te 0,453592338 kg. olarak tesbit edildi. Nihayet 1959'da hem A. B. D. hem İngiltere'de librenin

karşılığı 0,45359237 kg. olarak kararlaştırıldı İngiltere parlementosu 1963'te bunu kanunlaştırdı.

Ağırlıklar ve Ö. :

Ağırlıklar ve Ö. tarihöncesi menşe'lerinden bu yana aralıksız inkişaf etmektedir. Kullanılan birimler, tarih çağlarında gruplaşmış ve eski medeniyetlerin üstünlük devirlerinde sistemler hâline gelmiştir. Bu birim grupları Babilonya sistemi, Ptoleme devrinde Mısır'da kullanılan Philateria sistemi (Pergamum'daki Philaterus'a izafeten), Eski Yunan'ın Olympic sistemi ve Roma sistemidir. Bunlar hakkındaki bilgiler, müzelerdeki arkeolojik koleksiyonlardan, eski kayıtlardan, mimarlık eserlerinden (meselâ piramidler ve tapınaklar) gelmekte, ancak eldeki malzeme yine de kifayetsiz olduğundan aynı konu üzerinde kifayetsiz, karışık tefsirler yapılabilmektedir. Çünkü çok eski yapıların, yahut müzelerdeki eşyanın hassas bir şekilde incelenmesi her zaman makul sonuçlar vermektedir. Meselâ müzedeki bir nümunenin tam sanıldığı yere âit olmaması mümkün olabildiği gibi, bunu dikkatsiz bir işçinin standardlara uymadan yapmış olması da mümkündür. Öte yandan birimler ve standardların ticaret amacıyla bir sınırdan ötekine geçmiş olması da araştırma çalışmalarını güçleştirmektedir.

Babilonya'da kullanılan çift - "cubit" ölçüsünün uzunluğunun (1 000'de 2 dahilinde) eski Babilonya'nın bulunduğu bölgede saniyede bir defa vuran sarkacın uzunluğuna eşit olduğu bilinmektedir. Bu durum, bunca eski bir tarihte sarkacın ilmî olarak bilindiğini mi gösterir? Yoksa bir çift-cubit'in böyle bir sarkacın uzunluğu esasına göre mi bulunduğunu ifade eder? Yoksa bu, düpedüz bir tesadüf müdür?

Öyle görünüyor ki, tarih öncesinde kullanılan ölçü birimleri doğrudan doğruya insan vücudunun kısımlarından alınmıştır (meselâ ayağın uzunluğu, baş parmağın genişliği ve kolun ön kısmının uzunluğu). Ancak bu kabasaba birimler de herhalde kullananların ihtiyacına göre farklılık göstermekteydi. Sonra, günün birinde bir kabîle şefi, kendi kabîlesinin toprakları içinde kullanılacak olan birimlerinin, kendi vücudunun ölçülerine göre olacağını ilân ettiği zaman, birimler biraz daha birbirine benzeyen hâle geldi. Daha da sonra fizik standardlar tapınaklarda veya başka, emniyetli yerlerde saklanmaya başladı.

İlk tarih çağlarında arazi Ö.'i ve astronomik Ö. için daha sıhhatli uzunluk birimlerine ihtiyaç hâsıl oldu. Mısırlılar, sınırlarının şeklini çizmek için bu alanda çalışmalar yaptılar. İlk ağırlık birimleri de deniz kabuklularının kabuklarından veya tohumlardan meydana geliyordu. Hacim birimlerini ise keçi derisi, sepet ve benzeri şeyler teşkil ediyordu.

Bilinen ilk uzunluk birimi "ayak"tır. Ayak, önce herhangi bir insanın ayağının uzunluğu, daha sonra da belirli bir kimsenin (meselâ reis veya kral) ayağının uzunluğu olmuştur. Zamanla ayak ölçüsü gelişmiş ve Eski Yunan ve Romalılar'ın kullandığı ölçü hâline gelmiştir.

Eski çağlarda kullanılan, Tevrat ve İncil bakımından önem taşıyan birim, birçok eski milletlerin kullandığı "cubit"-tir. Cubit, dirseğin sivri yerinden orta parmağın ucuna kadar olan mesafedir. Genellikle 45 cm. kadar olan cubit çeşitli yer ve zamanlarda muhtelif değişiklikler göstermiştir.

Yine eski bir uzunluk ölçüsü olan "parmak" (İng. inch, Fr. pouce) beş parmağın genişliğiydi. Roma sisteminde 1/12 ayak olarak tarif edilirdi.

Mil, eski Romalılar zamanında 5 000 ayak uzunluğundaydı. Roma işgaliyle İngiltere'ye geldi ve bir süre aynı şekilde kullanıldıktan sonra (I. Elizabeth zamanında) kesin bir şekilde 5 280 ayak olarak tesbit edildi.

Metre sistemi :

Metre ve kilogram üzerine kurulmuş olan milletlerarası desimal bir ağırlık ve ölçü sistemidir. Bu sistemin esası 1791'de Paris'teki İlimler Akademisi (Académie des Sciences) tarafından, Fransız Millet Meclisine sunulan bir raporla ortaya çıkmıştır. Desimal bir sistem hakkında ilk teklifi yapan Fransız Gabriel Mouton'dur. Mouton, 1670'de yeryüzü çenberinin bir dakikalık yayının uzunluğunu esas alan desimal bir sistem teklif etti. 1671'de Jean Pucard, daha sonra da diğerleri buna benzer sistemler teklif ettiler.

Yukarıda bahsedildiği gibi metre sisteminin uzunluk birimi olan metre yeryüzünün bir meridyen dairesinin dörtte birinin on milyonda biriydi. Bu maksatla yapılan jeodetik ölçme Fransa'da Dunkerque'te ve İspanya'da, Barselona yakınında Mount - Jouy arasındaki bir yay üzerinde gerçekleştirilmişti. Platin uclu standard bir metre *(mètre des archives)* yüzyılın büyük kısmı boyunca kullanılan metre idi.

Metre sisteminin kitle birimi olan gram en yoğun hâldeki (4 C°) bir santimetre küb saf suyun kitlesine eşit olarak kabûl edilmiş, platinden yapılan bir silindir (le kilogramme des archives) 1 000 gramlık standard olarak ilân edilmişti.

Hacim ölçüsü litre her kenarının uzunluğu bir desimetreye (1 dm = 0,1 m) eşit olan bir kübün hacmine eşit olarak tarif ediliyordu.

Alan ölçüsü olan *ar,* kenarları on metre olan bir kareye eşit olarak tarif edilmişti.

Bir metre kübe eşit olan ster de diğer bir hacim ölçüsüydü.

Bu birimlerin muhtelif alt ve üst katları Yunanca ön ekler getirilmek suretiyle ifade ediliyordu. 1958 ve 1962'de Latince ve Yunanca ilâve ön ekler kabûl edilmiştir. 1967 yılında resmen tesbit edilen ön ekler şunlardır :

Ön ek	*Kat*
tera	1 000 000 000 000
giga	1 000 000 000
mega	1 000 000
kilo	1 000
hecto	100
deca	10
deci	0, 1
centi	0, 01
milli	0, 001
micro	0, 000001
nano	0, 000000001
pico	0, 000000000001
femto	0,000000000000001
atto	0, 000000000000000001

Metre sisteminin birçok ülkelerde resmen kullanılmaya başlaması uzun yıllar almış; Türkiye'de de cumhuriyetin ilânından sonra gerçekleşmiştir. Jeodezistlerin sürekli gayretleri sonucunda 20 Mayıs 1875'te Milletlerarası Ağırlık ve Ölçüler

Bürosu milletlerarası bir anlaşma yapılmış ve büro, Paris'in yakınlarında, Sèvres'deki milletlerarası arazide kurulmuştur.

Milletlerarası Ağırlık ve Ölçüler Bürosu'nun ilk işi metre ve kilogram için yeni standardlar yapmak oldu. Büroyu tanıyan ülkelere dağıtılmak üzere standardlar yapıldıkça iğin ne derece önemli olduğu anlaşıldı ve o tarihten itibaren ciddî araştırmalar yapılmaya başlandı. Daha sonra bu milletlerarası büro, ağırlık ve ölçülerin dışında elektrik ve fotometri alanında da araştırmalar yapmak üzere çalışmalarını genişletti; sonra bunlara termometri ve barometri de katıldı.

1889 yılında yapılan ilk genel konferansta milletlerarası büronun standardlar imâl etmesi ve bunların mukayesesini yapması tasvib gördü; metre ve kilogramla ilgili terimler üzerinde yeni tarifler kabûl edildi. Daha sonra çeşitli çalışmalar yapıldı. Ve metre 1960 yılında yapılan Umumî (Milletlerarası) Ağırlıklar ve Ölçüler Konferansı'nda krypton-86'nın turuncu-kırmızı hat dalga uzunluğunun 1 650 763,73'-üne eşit olarak kabûl edildi.

Kilogram, muayyen bir platin-iridyum standardının kitlesidir. Milletlerarası kilogram prototipi Milletlerarası Ağırlıklar ve Ölçüler Bürosu'nda muhafaza edilmektedir. İlk kilogram imâl edildiği zaman bir desimetre küb suyun hacmini 1 000 000'da 1 kısma varıncaya kadar ölçmek mümkün değildi. Bu yüzden bir desimetre küb suyun âzamî yoğunluğunda işgal ettiği hacim tam tamına bir kilogram gelmiyordu. 1964'teki 12. Genel (Milletlerarası) Ağırlık ve Ölçüler Konferansı'nda, litre, tam tamına 0,001 metre kübe eşit olarak yeniden tarif edildi.

Metre sistemi her medenî ülkede mecburî veya ihtiyarî olarak kullanılmaktadır. Birleşik Devletler'de, 1886'da, bu sistemin kullanılması kanunî hâle getirilmiştir. Metre sisteminin İngiltere'de ticarette kullanılmasına 1864 ve 1878'de izin verilmişti. 1897'de bu durum kanunî hâle getirildi. 1960 yılında toplanan 11. Genel (Milletlerarası) Ağırlıklar ve Ölçüler Konferansı, orijinal metre sistemi birimlerini olduğu kadar ilim dünyasında kullanılan başka birimleri de benimsedi. Bu, MKSA (metre, kilogram, saniye, amper) sisteminin genişletilmiş şekliydi. Adına Milletlerarası Birimler Sistemi dendi SI olarak kısaltıldı.

İngiliz sistemi :

İngiliz ağırlık ve ölçüler sistemi muhtelif menşeleri olan birimlerin zamanla değişip gelişmesiyle meydana çıkmış, bu birimlerden çoğu Roma istilâsı sırasında, Britanya'ya sokulmuştur. Nisbeten eski olan bazı standardlar da hâlâ mevcuttur. Misal olarak VII. Henry devrinin Winchester kilesiyle I. Elizabeth zamanının *hundredweight*'ini gösterebiliriz. Bunlar ve diğer standardlar Londra'da Westminster'deki Jewel Tower'de muhafaza edilmektedir.

İngiliz Ö. sistemi 1960'larda da İngilizce konuşan ülkelere yayılmasına devam etmiş, ancak 1975'ten itibaren tedricen metrik sisteme dönülmesi planlanmıştır.

XIX. yüzyılın başlangıcında Büyük Britanya'daki ağırlık ve ölçü birimleri, aşağı yukarı bugünkü değerlerine eşit şekilde tesbit edilmiş bulunuyordu. 1834'teki parlamento yangını sırasında pound ve yarda standardları tahrib olunca yeni standardların yapılması için ilmî çalışmalar ve araştırmalara başlandı; bu maksatla ilmî laboratuvarlar kuruldu ve yapılan çalışmalar sırasında birleştirilmiş bir ağırlık ve ölçüler sistemi meydana getirildi. İngiliz sisteminin (British Imperial System) ana birimleri yarda (yard), paund (pound) ve galon'dur (gallon).

İngiliz yardası (The British imperial yard) 1878'de özel bir bronz çubuk içine gömülmüş altın pulların üzerine çizilmiş iki ince çizgi arasındaki 62.00° F açıklık olarak tarif edilmiştir. Bu bronz çubuk "1 numaralı standard yarda" olarak bilinir.

İngiliz pound'u (The British imperial pound), 1,35 inç boyunda ve 1,15 inç çapında saf platinden silindirin kitlesi olarak tarif edilir ve Büyük Britanya'da kullanılması kanunî olan tek pound'dur. Bazan "avoirdupois pound" olarak da zikredilir. Troy poundu, troy ounce'u ile as ve üst katları müstesna olmak üzere diğer troy ağırlıklarıyle birlikte 1879'da ortadan kaldırılmıştır. Troy ounce'u altın, gümüş, platin ve kıymetli taşların alım satımında kullanılır.

İngiliz galonu (The British imperial gallon) 10 pound ağırlığında ve 62 F° sıcaklıktaki saf suyun, 62 F° havada barometrik basınç 30 inç cıva olduğu zamanki ağırlığıdır ve bu ağırlık pirinç ağırlıklarla tesbit edilecektir. Bu tarif, pirinç ağırlıkların yoğunluğunun belirtilmemesi bakımından eksiktir. Ancak resmî mukayeselerde bu yoğunluk santimetre kübe 8,143 gr. olarak alınır.

İngiliz yardasının alt ve üst katları alışılmış A. B. D. sistemindeki benzeri birimlerinkiyle aynıdır. İngiliz poundu 16 oz. (ounce) veya 256 drams yahut 7 000 grain'e bölünür. 4 pound, 1 stone'a; 2 stone, 1 çeyreğe (one quarter) (28 libre); 8 stone 1 hundredweight'e (cwt) (112 libre); 20 cwt, 1 tona (2 240 libre) eşittir.

Yukarıda tarif edilen İngiliz galonu 277,42 inç kübün karşılığının hesaplanmasıyle bulunmuştur. Hem sıvılar hem de katılar için hacim ölçüsü olarak kullanılır. İngiliz galonu 4 quarts, yahut 8 pints, yahut 32 gills yahut 160 sıvı ounces (oz.) olarak bölünür (A. B. D. galonu 128 sıvı oz. olduğuna göre, İngiliz sıvı ounce'u, A. B. D. sıvı ounce'undan küçük demektir; öte yandan başka İngiliz hacim birimleri karşılıkları olan Amerikan birimlerinden büyüktür). 2 galon bir peck, 8 galon 1 kile (bushel), 8 kile 1 çeyrek (quarter) eder.

Sıcaklık, basınç ve yer çekiminin etkileri : Herhangi bir standardın boyutları sıcaklığın etkisiyle değişebileceğine göre uzunluk, alan, hacim ve kapasite (istiab) standardlarının hangi sıcaklıkta kullanılacağının belirtilmesi lâzımdır. Standard sıcaklıktan başka sıcaklıkta kullanıldığı takdirde genişleme emsal rakamının da gösterilmesi gerekir. En çok kullanılan sıcaklık standarddı O°C (32 F°)'dir; metre sistemi prototipleri ve ikinci derecede metrik standardlar için bu sıcaklık esastır. Ö. için kabûl edilen milletlerarası hararet standardı ise 16,67°C'dır (= 62 F°).

Atmosfer basıncı değişikliklerinin uzunluk standardlarına etkisi son derece azdır. Meselâ 710 mm ilâ 790 mm arasındaki basınç değişikliği metre prototipinin uzunluğunda ancak 0,00005 mm'lik bir değişiklik yapmaktadır. Bu bakımdan atmosfer basıncındaki değişiklikler uzunluk ölçmelerinde dikkate alınmaz. Diğer taraftan atmosfer basıncındaki değişiklikler olsun havanın sıcaklığı ve nemliliğindeki değişiklikler olsun kitlelerin mukayesesinde önemlidir. Bu bakımdan, ağırlıkların tarifinde bu noktalar dikkate alınır. Ağırlık ve ölçü işlerinde kullanılan standard hava basıncı O°C hararetteki 760 mm cıva basıncıdır.

Ö.'de yer çekiminin etkisi ancak hassas uzunluk ölçmelerinde dikkate alınır; çünkü ölçü âleti üzerindeki yer çeki-

minin bir şekil bozukluğuna sebep olması mümkündür. Meselâ prototip metre çubuğunun uzunluğu desteklerin durumu belirtilen şekilde başka türlü düzenlendiği zaman hafifçe değişmektedir. Bunun sebebi, çubuğun yer çekimine göre hafifçe yaylanmasıdır.

Yaylı bir terazi, kitle yerine ağırlığı gösterdiği için, böyle yaylı teraziye asılan muayyen bir kitle, yeryüzünün muhtelif yerlerinde ayrı ayrı ağırlıkları gösterir. Bu fark, yer çekimindeki değişikliklerden ileri gelir. Diğer taraftan eşit kollu teraziler de aynı şekilde kitle değil, ağırlık karşılaştırması yapar. Ancak bunların tablası aynı yer çekimi etkisi altında bulunduğundan sonuç olarak bunlarla endirekt bir kitle karşılaştırması yapılmış olur.

Karşılıklar :

Birleşik Devletler'de kullanılan ana birimlerle, metrik sistemdeki karşılıkları şöyledir :

1 yarda (yd.) pound (libre)	= 0,9144 m.	1 m.	= 1,093613 yd.
1 (lb.)	= 0,45359237 kg.	1 kg.	= 2,204623 lb.
1 galon (gal.)	= 3,785306 litre	1 litre (l.)	= 0,264179 gal.
1 bushel (bu.)	= 35,2381 litre	1 litre	= 0,028378 bu.

Sık sık kullanılan diğer A. B. D. Ö.'inin karşılıkları şöyledir:

1 inch (in.)	= 25,4 mm.	1 mm.	= 0,3937008 in.
1 foot (fut = ayak) (ft.)	= 0,3048 m.	1 m.	= 3,28084 ft.
1 rod	= 5,0292 m.	1 m.	= 0,1988388 rod.
1 mil (mi.)	= 1,609344 km.	1 km.	= 0,6213712 mi.
1 in. kare	= 6,4516 cm²	1 cm²	= 0,1550003 in. kare
1 ft. kare	= 0,09290304 m²	1 cm²	= 10,76391 in. kare
1 yd. kare	= 0,92612736 m²	1 m²	= 1,195990 yd. kare
1 rod kare	= 25,29285264 m²	1 m²	= 0,03953686 rod kare
1 acre (ac.)	= 0,40468564224 ha.	1 ha.	= 2,471054 ac.
1 mil kare	= 2,589988110336 km²	1 km²	= 0,3861022 mil kare
1 in. küb	= 16,387064 cm²	1 cm³	= 0,06102374 in. küb
1 ft. küb	= 0,028316846592 m³	1 m³	= 35,31467 ft. küb
1 yd. küb	= 0,764554857984 m³	1 m³	= 1,307951 yd. küb
1 grain	= 0,06479891 gr.	1 gr.	= 15,43236 grain
1 avdp. oz.	= 28,349523125 gr.	1 gr.	= 0,03527396 avdp. oz.
1 (kısa) cwt.	= 45,359237 kg.	1 kg.	= 0,02204623 (kısa) cwt.
1 (kısa) ton	= 0,90718474 metrik ton	1 metrik ton	= 1,102311 (kısa) ton

(NOT : Verilen rakamlar, tam kesin karşılıklardır).

Yukarıda verdiğimiz ana birimlerin İngiliz ölçüsündeki karşılıkları şunlardır :

1 yd.	= 0,9144 m. (tam karşılık)	1 m.	= 1,093613 yd.
1 lb.	= 0,45359237 kg. (tam karşılık)	1 kg.	= 2,204623 lb.
1 gal.	= 4,5459631 litre	1 litre	= 0,2200 gal.
1 bu.	= 36,37 litre	1 litre	= 0,02750 bu.

Bu iki karşılıklar takımı incelendiği zaman şu sonuçlar görülür :

1 A. B. D. yd.	= 1 İngiliz yd.
1 A. B. D. lb.	= 1 İngiliz lb.
1 A. B. D. gal.	= 0,83267 İngiliz gal.
1 A. B. D. bu.	= 0,9689 İngiliz bu.
1 İngiliz gal.	= 1,20095 A. B. D. gal.
1 İngiliz bu.	= 1,0321 A. B. D. bu.

Türkiye'de kullanılan bazı eski Ö.'in bugünki karşılıkları:

Ağırlık

1 dirhem	= 3,207 gr.
1 miskaal (1,5 dirhem)	= 4,810 gr.
1 okka (400 dirhem)	= 1283 gr.
1 batman (6 okka)	= 7,698 kg.
1 kantar (44 okka)	= 56,452 kg.
1 çeki (4 kantar)	= 225,808 kg.

Uzunluk

1 parmak	= 22,16 cm.
1 arşın	= 68 cm.
1 kadem	= 33 cm.
1 endâze	= 60 cm.
1 fersah	= 3 deniz mili
1 merhale	= 45 km (yaklaşık)

Alan

1 dönüm	= 1000 m²
1 eski dönüm	= 918,672 m²
1 yeni dönüm	= 2500 m²
1 evlek	= 229,5 m²

(O. Yüksel)

ÖLDÜRME (eski ter. katil), bir kimsenin hayatına son verme fiili. Ö., Türk Ceza Kanununun "Eşhâsa karşı cürümler" adını taşıyan dokuzuncu bâbında hükme bağlanmıştır. Bk. ADAM ÖLDÜRME. (E. Korur)

ÖLENG (sağır kef ile) veya **ÇİNGE** (yahut : **Çine** bu da sağır kef'le), **XV.** asır Türk - Çağatay klasik ve halk musiki - şiirinde bir şekil. Halk şiirinden ve musikisinden klasik çevreye geçmiştir. Güftesi arûz'un "müfteilun fâilât müfteilun fâilât" vezni ile yazılırdı. Her mısraı müteâkıb "yâr yâr" terennümü gelirdi. Bestelenmek üzere yazılan şiir şekillerindendir. (Y. Ö.)

ÖLMEZ OTU (Fr. Immortelle = ölümsüz (çiçek); Lat. Xeranthemum annuum) [Bot.], Bileşikgiller (Compositaceae) familyasına bağlı bir cins. Bunun beş türü Akdeniz bölgesinde ve Ön Asya'da yaşar. Çiçekli renkte olan çiçekler, kuruduktan sonra da taze iken sahip oldukları görünüşü muhafaza ederler. Bu sebeple bu çiçekler çelenk yapımında kullanılır.

ÖLÜM, potansiyel hayatın kaybı; bir hayat sisteminde yeni moleküllerin yapılabilmesi kabiliyetinin ortadan kalkması. Memeli organizmalarda şu kriterlere göre kolaylıkla teşhis edilir: kalb ve nabzın durması, solunumun kesilmesi, kornea refleksinin yokluğu, kandaki oksijensizlik yüzünden meydana gelen mavimsi renk (cyanosis). Bu durum daha çok ağız ve dudak mükozası ile tırnak diplerinde kendini gösterir.

Organ nakillerinin gittikçe artması, dikkatleri insanların Ö.'ü konusuna toplamış bulunmaktadır. Günümüzde, kalb atışı emaresi olmıyan, artık nefes almıyan, bazı tenbihlere cevap vermiyen kimseleri hayata döndürmek imkân dahiline girmiştir. Bu bakımdan sağlam organı alınıp da bir başkasına takılacak olan kimsenin ölüp ölmediğini kesinlikle tesbit etmek için yeni kriterlere ihtiyaç vardır. Bu yeni kriterler arasında elektroansefalografi yoluyla beyin faaliyetinin durduğunun tesbiti (beyin dalgalarının alınamaması) ve beynin oksijen istihlâkinin durması vardır.

Klasik Ö. işaretleri de şunlardır: *Algor mortis,* yani Ö.'den sonra vücut sıcaklığının azalıp kaybolması. Bu hâlin hızı dış sıcaklıkla ilgilidir. Eğer çevre sıcaklığı bilinirse Ö.'den sonra geçen zaman kolaylıkla hesab edilebilir. *Rigor mortis,* yani Ö. sertliği. Ö.'den sonra iskelet kaslarında, bilhassa baş, ense ve ayak kaslarında görülen katılaşma. *Livor mortis,* yani cesedin aşağı gelen kısımlarında meydana gelen morarma. Bu morarma, dolaşımın durması üzerine, kanın yer çekimi etkisiyle aşağı taraflarda toplanması sonucu meydana gelir.

Bir memelinin organizmasını meydana getiren başlıca unsurlar şunlardır: Sinir sistemi, dolaşım sistemi, solunum sistemi, sindirim sistemi, boşaltım sistemi ve başka destek sistemler. Genellikle bu sistemlerin bir veya birkaçı geri dönüşü mümkün olmıyan (irreversible) değişikliklere uğramaksızın kısmen zarar görmüş olabilir. Ancak tâbir câizse bu sistemler arasında da bir "hierarchy", bir silsile-i merâtib vardır. Bazıları, diğerlerinden daha önemlidir. Meselâ kemiklerin büyük bir kısmı ebediyyen kaybedilebilir yahut bir böbrek saatlerce çalışmayabilir. Ama, meselâ kalb gibi bir organ, birkaç dakika durursa geri dönüşü mümkün olmıyan değişiklikler meydana gelir. Kalb durduğu anda dolaşım durur ve başta oksijen olmak üzere, hücrelerin temel maddelerden mahrum kalışı diğer organların Ö.'üne yol açar.

Dokuların Ö.'ü :

Bir memelinin vücudundaki her doku, fonksiyonuna uygun bir şekil ve tarzda tanzim edilmiştir. Bütün dokular kan hücreleri, taşıyıcı kas ve destek doku hücreleri, sinir hücreleri vesaire gibi çok çeşitli hücrelerden meydana gelir. Bununla beraber, her organ (özel bir fonksiyonu olan dokular grubu) genellikle, faaliyet gösteren bir temel hücre tipinden yapılmıştır. Meselâ kalbin temel hücresi tekallüs eden bir kas hücresidir ve binlerce benzer kalb hücresiyle birlikte çalışarak kanı bütün dolaşım sistemine pompalar. Karaciğer hücresi temel vücut proteinlerinin sentezini yapar. Akciğerdeki hücreler oksijen ve karbon diyoksi alışverişini sağlar. Sindirim sistemi hücreleri önce protein, lipid ve karbonhidratları küçük parçalara böler, sonra bunları dolaşım sistemine taşır. Endocrin organların hücreleri de dokuların faaliyetinin tanziminde önemli olan muhtelif hormonları salgılar.

Her doku binlerce hücreden meydana gelir; bir organın gerekli çalışmayı yapması için bunların küçük bir kısmı kâfidir; diğerleri yedekte bulunur. Bunun en mükemmel örneğini böbreklerde görürüz. Bir hastalık sonunda biri alındığı zaman, diğeri bütün görevi yüklenerek vücut faaliyetlerinin devam etmesini sağlar. Aynı şekilde akciğerlerden biri, sindirim sisteminin büyük bir kısmı, dalağın tamamı, nazarî olarak karaciğerin üçte ikisi, ve ilâve hormon vermek şartıyle endokrin organların çoğu, organizmada gözle görülür bir kötü çalışmaya meydan vermeden alınabilir.

Bununla beraber dokular kendilerini yenileme kabiliyeti bakımından dikkati çekecek değişiklikler gösterir. Hematopcietic sistemin, gastrointestinal ve genitourinary (aro - génital) sistemi hücreleriyle deri hücreleri sürekli bölünme hâlindedir. Ciddî bile olsa, bu dokularda meydana gelecek bir hasar, sür'atli ve tam bir yenilenmeyle eski hâline gelir. İkinci bir grup dokuda ise, hücreler sürekli olarak yenilenmemektedir; ancak gerekli tenbih yapılırsa yenilenebilirler. Bunlar arasında karaciğer, akciğer, dalak, böbrek, kemik ve bağ dokusu hücrelerini sayabiliriz. Üçüncü grup dokuda ise hücreler nâdiren yenilenir ki, bunların en büyük misali kalb ve beyindir. Bu organlardaki ölen hücreler yenilenmez, ancak yerlerine bir nedbe dokusu yahut, beyinde olursa, yerine cycstic bir boşluk gelir.

Dokuları kendi kendilerini yenileme kabiliyetlerine göre olduğu gibi, kendi kendilerini tahrib etme durumlarına göre de derecelenirler. Kan dolaşımı, *irreversible* şekilde durunca, bazı dokulardaki harabiyet diğerlerinkinden fazla olur. Genellikle geniş ölçüde protein sentezi yapma kabiliyetinde olan dokular diğerlerinden daha fazla harabiyete uğrarlar. Bu gibi hücrelerde bulunan ve "cathepsin" denen hydroytic proteolytic enzimler harabiyette büyük rol oynarlar. Buna karşılık bazı dokular da düşük metabolizmalarına bağlı olarak çok yavaş harab olurlar. Deri, kas, kemik, kan damarları dokuları bu gruba girer.

Böylece dokuların ölümünde, hasar gören yerin birinci derecede önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Kendilerini ağır ağır yenileyen organlarda meydana gelecek mahallî bir fizik trauma, kendisini çabuk yenileyen organlarda meydana gelecek traumadan çok daha ciddî zararlar verir.

Hücrelerin Ö.'ü :

Hücrelerin Ö.'üne sebep olan muhtelif âmiller vardır. Bunların başında bakteriler ve virüsler gelir. Bakteriler ya doğrudan doğruya hücrenin metabolizmasına müdahele ederek veya bazı bileşimlerin (meselâ deoxyribonuclease) faaliyetini engelleyen toksinler çıkararak endirekt yoldan öldürücü etkilerini gösterirler. Virüsler ise hücre duvarını aştıktan sonra şu üç yoldan biriyle hücrenin hayatına müdahele ederler :

Bâzı virüsler saklı kalır ve hücrenin metabolizmasını gözle görülür derecede etkilemez. Bazıları, tümörlerde görüldüğü gibi hücre bölünmesini tahrik eder ve nihayet bazıları da metabolizmayı etkileyerek hücrenin Ö.'ne sebep olurlar.

Hücrelerin Ö.'ünün bir başka sebebi de beslenme bozukluklarıdır. Vitamin, başlıca amino asidler ve yağ asidlerinin noksanlığını bu arada sayabiliriz. Hücreler, görünüşe göre zaten mevcud olan daha basit degradé moleküllerden, mucleic asidlerin sentezini yapabilmektedir. Karbonhidratlar da kolayca sentez edilebilmektedir; ancak bunların ikmalinin yetersiz olması hücrenin enerji gerektiren reaksiyonlarını önler.

Memeli organizmalardaki birçok hastalık, hormon kifayetsizliği veya dengesizliğinden ileri gelir. Ensülinin hiç olmaması, enerjinin çevrilmesi için hücrede bulunması lâzım olan glükoz yokluğundan çabucak Ö.'e sebebiyet verir. Aynı şekilde pitüit, adrenal, tiroid yahut diğer endokrin guddelerinin salgıladığı hormonların olmaması hücre metabolizmasında büyük bozukluklara sebep olur ve sonunda hücrenin Ö.'üne yol açar.

Ergin organizmalarda hücrelere zarar veren başlıca sebeplerden biri de yaşlanma ameliyesidir. Bir insan yaşı ilerledikçe, genel görünüşünde değişiklikler olur. Buna karşılık hücrelerindeki değişikliğin pekaz olması çok ilgi çekici bir paradokstur. İnsana yaşlı görünüşünü veren şeyin başında gelenler su muhtevasındaki değişiklik, derinin esnekliğini kaybetmesi, kan damarlarının belirli hâle gelmesi vesairedir. Bununla beraber hücreler mikroskopla incelendiği zaman lipochrome pigmentinin varlığı gibi anormalliklere arasıra rastlanır. Genellikle çekirdeğin yanında olan bu pigment, kalb, karaciğer ve adrenal dokusunda görülür, anormal bir mahsulü veya normal vasatın yüksek bir yoğunlaşmasını gösteriyor olabilir.

Yaşlanma ameliyesinin bir kısmı arteriosclerosis, ve daralan damar cidarına paralel olarak oksijen ve besin ikmalinin azalması olarak tasvir edilebilir. Daha ileri yaşlarda gonad'ların yaptığı hormon da muhtemelen yaşlanmayı etkilemektedir.

Hücre metabolizmasının ayakta kalabilmesi birbiriyle ilgili birçok mutavassıtlara bağlıdır; hücrenin esas unsurlarından herhangi birinin tahribi (ister mucleic asid, ister su, ister, karbonhidrad yağ veya protein olsun) diğerlerinin de harabiyetine yol açmakta ve sonuç olarak hücre ölmektedir. Hücrenin zarar görmeye en müsait yerinin sentezlerin yapıldığı kısım olduğu sanılmaktadır. Bundan sonra hücrenin enerji ameliyesi de dahil birçok reaksiyonlarına katılan maddeleri gelir. Bu maddeler diphosphopyridine nucleotide (DPN) koenzimi, triphosphopyridine nucleotide (TPN) ve A koenzimidir.

Hücrenin harabiyete uğramasındaki en önemli faktör kendi kendini düzenleyen mekanizmanın bozulmasıdır, çünkü hücrenin tamirini bu sistem kontrol altında tutar (bk. HAYAT, ÖMÜR). (S. İçli)

Hukuk bakımından Ö. :

Toplumda kişilerin birbiriyle olan ilişkilerini düzenleyen medenî kanun (MK) ile, borçlar kanunu (BK) Ö.'le ilgili maddeleri ihtiva eder. Bu iki kanunun yanı sıra birçok özel kanunda da Ö. ile ilgili hükümler yer almıştır. Genel olarak canlılar içinde insanların Ö.'ü hukukî sonuçlar doğurur. Hayvan ve bitkilerin Ö. hâlinde çok istisnâî durumlarda bazı hukukî sonuçlar meydana gelir. Ceza kanunlarında da Ö.'le ilgili hükümler bulunur. Ancak bunlar, Ö. olayının hukukî sonuçlarını değil de, suç niteliğini düzenler. Buna göre, Ö.'le sonuçlanan fiil ve durumlarda suçlulara, kanunlarda yazılı cezalar verilir.

MK ve BK'nda hak sahibi ve süjesi olarak insan alınmıştır. Kişinin kazandığı haklarla yüklendiği borçlar ancak o kişinin varlığıyle kaaimdir. MK'a göre, her şahıs ana rahmine düştüğü andan itibaren medenî haklardan istifade etmeye başlar. Bunun tabiî sonucu da, kişilerin hayatı, Ö. ile sona erince, hukukun kendilerine verdiği haklardan istifade yetkisinin nihayet bulmasıdır.

Şahsiyetin sonu: MK'un 27. maddesi "şahsiyet çocuğun sağ olarak tamamiyle doğduğu andan başlar ve ölümle nihayet bulur" demektedir. Kişiler, yasaların gösterdiği durumlarda, medenî haklardan istifade ederler ve yine yasalarla belirlenmiş biçimlerde bu hakları kullanırlar. MK'un 9. maddesi "medenî hakları kullanmaya salâhiyetdâr olan kimse, iktisâba da, iltizâma da ehildir" diyerek kişilerin yasalarla belirlenmiş haklarının yine belirli yollarla kazanabileceğini, her türlü borç ve yükümlülük altına girebileceğini göstermektedir.

MK'da açıkça belirlenen bu durum kişinin Ö.'ü ile son bulur. Ö. olayıyla canlılığını kaybeden kişi, kanunî hakları kullanamayacağı gibi yükümlülük ve borç altına da giremez. Bazı durumlar dışında medenî haklardan da istifade edemez. Kişinin Ö.'den sonra hangi hakların mirasçılarına intikal edeceğini yine MK açıkça göstermiştir.

Hukuk açısından bir hakkın kullanılması için kişinin hayatta olması şarttır. MK'un 28. maddesi, bir hakkın kullanılmasının, bir kişinin Ö.'üne bağlı olması hâlinde ne gibi durumların doğabileceğini göstermiş ve hakkı kullanmak için, bir kişinin ölmüş olduğunun isbatını da, bu durumu iddia eden şahsa yüklemiştir.

Ahvâl-i şahsiyyede değişiklik: Ö. olayı kişinin "ahvâl-i şahsiyyesinde" önemli değişiklikler doğurur. Ahvâl-i şahsiyye bir kişinin bütün hukukî durumlarını belirleyen sicil kayıtlarıdır (MK mad. 35). Bu sicil kayıtlarında kimlerin ve nasıl tutulacağını devlet yasalarla gösterir.

Önce her Ö. olayının veya bulunan her ölünün, en geç on gün içinde nüfus memurluğuna bildirilmesi şarttır (MK mad. 41). Kişinin nüfus kütüğüne "ölü" kaydının işlenmesiyle bir takım hukukî sonuçlar doğar. Mal varlığı, mirasçılarına intikal eder; bazı yükümlülükleri düşer. Yine kanunlarla belirlenen durumların dışında medenî haklardan istifade ve bu hakları kullanma yetkileri de son bulur.

Hakikî Ö.: Hukuk bakımından, hakikî Ö. bir kişinin cesedinin ölü bulunması hâlidir. Ancak bazı durumlarda, kişinin cesedi bulunmayabilir fakat sağ olduğuna dair de hiç bir belirti yoktur. MK bu durumu da "gaaiplik" başlığı altında düzenlemiştir.

Kişinin Ö.'ü, ancak nüfus sicillindeki kayıtlarla isbât olunur (MK mad. 29). Hakikî Ö. hâlinde, durum hemen nüfus sicilline işlenir. Ancak bu kayıtların doğruluğuna karşı da iddiada bulunulabilir. Yine MK'un 29. maddesinin ikinci fıkrasında, nüfus sicillinde kayıtların bulunmaması veya mevcut kaydın doğru olmaması hâlinde keyfiyetin herhangi bir delille isbât olunabileceği belirtilmiştir.

Birlikte Ö. karînesi: Ö. olayının en önemli sonucu mirasın, kanunî veya mansup mirasçılara intikalidir. Bunun için Ö. olayının kesinlik kazanması kadar ne zaman meydana geldiğinin tesbiti de önemlidir. Hakiki Ö. hâlinde, olayın isbatı açıktır. Ancak birbirlerine mirasçı olan kişilerin bulunması

hâlinde, Ö. olayının zamanı da mirasın nasıl ve ne biçim taksim edileceğinin hesaplanması bakımından büyük önem taşır. Bu gibi durumlarda birlikte Ö. karînesi uygulanır. MK'un 28. maddesinin ikinci fıkrası, "hangisinin evvel veya sonra öldüğünü tayin mümkün olmaksızın ölenler, bir anda ölmüş sayılırlar" diyerek birlikte Ö. karînesini koymuştur. Buna göre, hangisinin önce öldüğü kesin tesbit edilemiyorsa, ölenler birbirlerine mirasçı olurlar.

Ö.'e karîne: Bir kişinin öldüğü halde cesedinin bulunmaması hâli de MK'ca düzenlenmiştir. Bu duruma Ö.'e karîne kuralı uygulanır. MK Ö. karînesini şöyle düzenler: "cesedi bulunmayan bir kimse ölümüne muhakkak nazariyle bakılmayı îcâb edecek ahvâl içinde kaybolmuş ise, o kimse hakikaten ölmüş addolunur".

Bazı durumlarda ve olaylarda, kişilerin cesetleri bulunmamakla birlikte olayın biçiminden o kişilerin öldüğü kabûl edilir. Bir uçak kazasında veya bir yere çarpıp batan bir gemiden, olayın tarzına göre hiçbir canlının kurtulmadığı anlaşılabilir. Bu gibi durumlarda, kişilerin cesetleri bulunmasa bile, ölmüş sayılırlar ve durum ahvâl-i şahsiyye sicillerine işlenir.

Gaaiplik hâli: Kişinin şahsî ahvâlini değiştiren önemli olaylardan biri de o kişinin "gaaip" olmasıdır. Bu durumu düzenleyen MK'un mad. 31 ve sonra gelen maddeleri, ne gibi durumlarda kişilerin gaaip olduğuna karar verilebileceğini ve bunun için izlenecek yolları açıkça belirlemiştir.

Cesedi bulunmayan fakat Ö.'üne muhakak nazarıyle bakılan bir kişinin nüfus kayıtlarına Ö. karînesine göre, ölü kaydı işlenir. Ancak Ö. olayı muhtemel görülen bir durumda, bir kişiden uzunca bir zaman haber alınamazsa veya Ö. tehlikesi içinde kaybolursa, o kişi için ahvâl-i şahsiyye sicilline gaaip kaydı işlenir.

MK'un 31 maddesi hangi hâllerde nüfus kayıtlarına gaaip kaydının işleneceğini göstermiştir. Buna göre, bir kişi için gaaip kaydının işlenmesi ancak mahkemeden gaaiplik kararının çıkarılmasına bağlıdır. Ancak, o kişinin Ö.'iyle bazı haklar kazanacak olan kimselerin mahkemeye başvurarak hâkimden o kişinin gaaipliğine karar vermesini istemeleri şarttır. Bu dâvâda, MK ayrıca yetkili mahkemeyi de göstermiştir. Buna göre, yetkili mahkeme, gaaibin Türkiye'deki son ikametgâhının hâkimidir. Eğer gaaip Türkiye'de asla ikamet etmemişse, nüfus sicillinde mukayyet bulunduğu ve bu kayıt da yoksa, babasının kayıtlı olduğu mahallin hâkimidir (MK mad. 31).

Gaaiplik için usul: MK'un 32. maddesi uyarınca bir kimsenin gaaipliğine karar verilebilmek için Ö. tehlikesinden en aşağı bir yıl geçmesi gerekir. Ö. tehlikesi olmayan hallerde, gaaipten beş yıl haber almamak şartı vardır.

Bir kimsenin gaaipliğine karar verilmesini isteyenler, yetkili mahkemeye başvurduktan sonra hâkim, zaman şartının gerçekleşip gerçekleşmediğini araştırır. Kanunda öngörülen bir ve beş yıllık süre dolduktan sonra, gaaip hakkında gerekli bilgi ve haberleri verebilecek kişilerin olup olmadığına bakar. Bunun için de bu kişiler usul dairesinde ilân edilen bir tebliğ ile davet edilirler. Bu ilânın süresi bir yıldır.

Bu süre içinde gaaip ortaya çıkarsa veya öldüğü tarih kesinlikle anlaşılırsa, gaaiplik durumu düşer. Bu durumda gerekli işlem yapılır.

MK'un 34. maddesi ilânın sonuç vermemesi halini düzenler. Buna göre, ilân semeresiz kaldığı takdirde, hakim gaaiplik kararını verir ve bu karar o kişinin nüfus kayıtlarına işlenir (MK 43).

Eğer bu kayıtlarda bir hata olursa veya gaaiplik kararında yanlışlık varsa, kayıtların belirli usullerle tashihi yoluna da gidilebilir.

Miras Bakımından Ö.: Miras Ö. ile açılır (MK mad. 517). MK ayrıca, Ö. olayından sonra mirasın mirasçılar arasında nasıl taksim edileceğini ayrıntılı olarak belirtmiştir.

MK "Ölüme bağlı tasarrufları" 1) vasiyetname 2) miras sözleşmesi olarak ikiye ayırmıştır.

Bir kimse MK'un emredici hükümleri saklı kalmak şartıyle, öldüğü zaman mallarına dilediği biçimde tasarruf edebilir. Bunun için vasiyetname veya miras sözleşmesi düzenlemesi yeterlidir. MK, kimlerin kanûnî mirasçı olabileceklerini ve bu kanûnî mirasçıların mahfuz hisselerinin miktarlarını açıkça göstermiştir.

Bir kişinin Ö. üyle vasiyetnamesi veya miras sözleşmesi açılır. Bu konuda yetkili mahkeme, müteveffânın (ölünün) son ikametgâhı mahkemesidir.

Hakikî Ö. hâlinde mirasın açılması: Hakikî Ö. hâlinde yani bir kimsenin cesedinin bulunması hâlinde ahvâl-i şahsiyyeyle ilgili işlemler yerine getirilir ve miras açılır. Ancak bir kimsenin cesedinin bulunmaması hâlinde ise Ö. karînesi kuralı uygulanır. Buna göre, cesedi bulunmamakla birlikte bir kimsenin Ö.'üne muhakkak nazariyle bakılacak durumda kaybolması üzerine o kimse ölü sayılır ve nüfus kayıtlarına ölü kaydı düşülerek, MK'nun gösterdiği yetkili mahkemece mirası açılır.

Hakikî Ö. ile Ö.'ne karîne hallerinde, bir kimsenin ahvâl-i şahsiyyesinde meydana gelecek değişiklik bir ölçüde basit işlemlerle yapılabilir, ve mirası olduğu kadar vasiyetnamesi ve miras sözleşmesi de son ikametgâhına bağlı hâkimce açılır.

Gaaiplikte mirasın açılması: Bir kişinin gaaipliğine hükmedilmesi hâlinde mirasçıları, kendilerine intikal eden mirası iktisâb edebilmeleri için bir teminat göstermekle yükümlüdürler. Bu mecburiyet, mirası iktisâb eden mirasçılardan veya mirastan vasiyetname veya miras sözleşmesiyle yararlananlardan daha önce bir hak sahibinin ortaya çıkması ihtimalinden ileri gelmektedir.

Hattâ belirli kanûnî yollar ve usullere başvurulduktan sonra gaaipliğine hükmedilmiş bir kişinin ansızın çıkagelmesi ihtimalinin bulunması üzerine, mirasa vaz'ıyet edenlerin mirası iâde edecekleri hususunda teminat göstermeleri MK'ca emredici hüküm olarak belirtilmiştir.

MK'un 526. maddesi, böyle bir durumu düzenlemektedir. Buna göre, teminat, gaaiplik hükmü Ö. tehlikesi içinde gaaip olma sebebiyle alınmış ise, beş yıl ve çoktan beri haber alınmamaktan gaaiplik hükmü alınmışsa on beş yıl için gösterilir. Aynı maddede bir de, bu teminatın gaaibin 100 yaşına basacağı zaman için âzamî had olarak gösterilebileceği yazılıdır.

Sürenin hesaplanması ise şöyledir: Bu beş yılın başlangıcı mirasa vaz'ıyet edildiği günden ve on beş yılın başlangıcı ise gaaipten alınan son haber tarihinden başlar.

Gaaibin ortaya çıkması hâlinde miras: MK hükümlerine göre mahkemeye başvurulup bir kimse için gaaplik kararı alındıktan ve mirası açıldıktan sonra gaaibin çıkagelmesi hâlinde de bazı hükümler düzenlenmiştir. Bir kişinin gaaipliğine hükmedilmesi hâlinde bile bir süre sonra gaaibin çıkagelmesi mümkündür. Bu durumda gaaibin haklarının zâyî olmaması için MK bazı tedbirler almayı uygun bulmuştur.

MK'un 527. maddesi uyarınca, mirasa vaz'ıyet edenler, gaaip olan kişi ansızın ortaya çıktığı zaman, mirası gaaibe geri vermekle mükelleftirler. MK'un 526. maddedeki teminat da zaten bu amaçla konulmuştur. Ancak, gaaibliğine hükmedilmiş bir kişinin mirasına vaz'ıyet edenler hüsniniyet iddiasında bulunabilirler.

Kimler mirasçı olabilir: MK'un 524. maddesi, kimlerin mirasçı olabileceğini göstermiştir. Anyı maddenin ikinci fıkrası da bu hükmün tersini, kimlerin mirasçı olamıyacağını belirlemiştir. Buna göre, cenin sağ olarak doğarsa mirasçı olur. Ana rahmine düşen cenin, sağ olarak doğup bir an yaşadıktan sonra ölse, kendisine düşen miras hakkı, mirasçılarına intikal eder.

Bir gaaibin mirasçı olması hâli: Uzun bir zaman kendisinden haber alınamıyan veya mahkeme kararıyle gaaipliğine hükmedilmiş bir kişi de mirasçı olabilir. Bu durum, Ö. olayıyla hayatı son bulan ve cesedi bulunan kimsenin durumundan farklıdır. Hakikî Ö. hâlinde veya Ö. karînesine göre hakkında işlem yapılıp nüfus sicilline ölü olarak kaydı düşülen bir kişi MK gereğince mirasçı olamaz. Öldüğü için bütün medenî haklardan istifade yetkisi sona erer.

Ancak bir kimsenin gaaip olması hâlinde durum değişiktir. MK gaaibin bir gün çıkagelebileceğini düşünerek, haklarının ziyana uğramaması için sıkı hükümler getirmiştir. Bu hükümlerin başında, gaaibin mirasına vaz'ıyet edenlerin, gaaip olan kimsenin lehine gösterdikleri teminat gelmektedir.

Bundan başka MK bir gaaibin mirasçı olabileceğini de belirtmiştir. MK'un 528. maddesi, "mirasın açıldığı gün hayat ve memâtı isbât edilemeyen gaaib mirasçının hissesi, mahkeme tarafından resmen idare ettirilir" diyerek gaaip olan bir kişinin de tıpkı hayatta olan bir kimse gibi mirasçı olabileceğini göstermiştir.

MK'un 522. maddesi miras açıldıktan sonra ölen bir mirasçının haklarını düzenler. Bu durumda, miras Ö. hâliyle müteveffânın mirasçılarına geçer.

Aynı durum, müteveffânın Ö.'e bağlı tasarruflardan, vasiyetname veya miras sözleşmesi düzenlenmesi hâlinde de geçerlidir. MK'un 523. maddesine göre, bir kimse, vasiyetname veya miras sözleşmesi düzenleyen vasiyetçiden önce ölürse, vasiyet olunan mal yine terekeye intikal eder.

MK'un 529. maddesi ise bir gaaibin aynı zamanda hem mirasçı hem de (miras bırakan) olması hâlini düzenleyen hüküm getirmiştir. Kanun: "Bir gaaibin mirasçıları, onun mallarına vaz'ıyet iznini aldıktan sonra, o gaaibe bir miras intikal ettiği zaman, bu mirasın kanunen kendilerine teslim edilmesi lâzım gelenler, ayrıca bir gaaiblik hükmü almaksızın, teslim talebinde bulunabilirler" demektedir.

Buna göre, bir kişi için mahkemeden gaaiplik hükmü bir defa alınmakta ve bu hüküm, o gaaibe bir miras intikal ettiği zaman da hukukî bakımdan geçerli olmaktadır. Böylece bir gaaibe intikal eden bir miras, doğrudan o gaaibin mirasçılarına intikal eder. Bunun için ayrıca, mahkemeye başvurarak, belirli usuller sonunda, gaaiplik hükmü almak gerekmez.

Ö. hâlinde malların hazineye intikali: Bir kimsenin hiçbir mirasçısı yoksa, Ö. ile bütün malları hazineye intikal eder. Bu hüküm, gaaipliğine hükmedilmiş kimseler için de geçerlidir.

Bir kişinin Ö.'ü üzerine kanûnî yollarla mirasçıları aranır da hiçbir kanûnî veya mensup mirasçısı çıkmazsa, malları hazineye intikal eder (MK mad. 448). Aynı durum o kişinin gaaip olması hâlinde mallarının hazineye intikal edeceğini belirten MK'un 530. maddesinde de yer almıştır.

Ancak, MK'a göre, hayat ve memâtı belli olmayıp da malları on yıldan beri mahkemece idare edilen kimsenin gaaipliğine, bu defa hazinenin talebiyle hükmolunur.

Yine MK'un 530. maddesinin ikinci fıkrası, gaaibin ansızın çıkagelmesi hâlinde hazinenin, gaaibe karşı sorumlu olacağını göstermektedir. Mirasçılar, nasıl gaaibin ansızın çıkagelmesi hâlinde mirasın iâdesi için teminat vermek zorundaysalar, hazine de aynı durumda sorumlu tutulmaktadır.

Borçlar Kanununda Ö.'ün hukukî sonuçları: MK'da belirtilen "Bir kimsenin iktisâba da, iltizâma da ehil olması" durumu sonucu ancak hayatta olanlar, hukukça geçerli işlem yaparlar, bazı hakları kazanıp bazı borç ve yükümlülük altına girerler. Hak kazanıp borç altına girmenin bir yolu da sözleşmedir. BK'na göre, sözleşmeye tarafların uymaları gerekir. Sözleşme ancak taraflardan birinin Ö.'üyle sona erer. Bununla birlikte, bazı durumlarda, sözleşmenin taraflara yüklediği borç, Ö. ile mirasçılarına intikal edebilir.

BK'nun 347. maddesinde düzenlenen hizmet akdi, işçinin Ö.'ü ile sona erer. Ayrıca işin mahiyeti gereği, edimin yerine getirilmesi, taraflardan birinin şahsî maharetine bağlıysa, o kişinin Ö. hâlinde akit son bulur.

Ö. ile sona eren sözleşme, eğer sağ kalan tarafa bazı zararlar verirse, bu zararlar ölenin mirasçılarından talep edilemez. Ancak bazı özel durumlarda MK, sözleşmeden doğan bazı yükümlülüklerin müteveffânın mirasçılarına intikal edebileceğini belirtmiştir.

Usul hukuku bakımından da Ö. olayı bazı sonuçlar doğurur. Eğer bir dâvâ açılmışsa, davacının Ö.'ü üzerine mirasçıları açılan davaya devam edebilirler. Ancak bu davanın, davacının şahsından doğan hususlara taalluk etmemesi gerekir.

Maddî ve manevî tazminat dâvâları açıldığı takdirde Ö. olayıyla mirasçılara intikal eder, ve mirasçılar, dâvâyı yürütebilirler. Kişinin cinsiyet, yaş ile ilgili durumlarıyla ilgili dâvâlar, Ö. olayı ile düşer. (Ö. Dokuman)

ÖLÜM VÂDİSİ (Death Valley), Amerika Birleşik Devletleri'nin California eyâletindeki kurak ve sıcak bölge. Inyo'daki bu bölge Birleşik Devletler'in başka her yerinden daha sıcak ve daha kuraktır. Doğuda Amargosa sıradağlarının parçası olan dağlar, batıda Panamint sıradağları arasında kalır. Vâdî tabanının 1400 km² kadar bir bölümü deniz yüzeyinin altındadır; Badwater'in 7,5 km kadar batısında bulunan bir nokta da kıt'anın en alçak yeridir (- 9,250 m.). Yaz sıcaklığı sık sık 50°C'a yaklaşır. En fazla 57°C tesbît edilmiştir. Yıllık yağış ortalaması 5 sm kadardır. Sıcaklığa ve kuraklığa rağmen, bölgenin bilhassa yüksek kısımlarında muhtelif bitkiler ve hayvanlar yaşar. Bitkilerin başında kaktüsler gelir; kış sonlarında ve ilkbaharda yıllık bitkiler de görülür. Vâdîde yaşayan memelilerin başlıcaları tilki, fare, sincap ve tavşanlardır. Kuşlar ve çeşitli kertenkeleler de bölgede yaşamaktadır. Tarihöncesi at, antilop ve et yiyen hayvanlara âit ayak izi fosilleri butunmuştur.

Beyazlar tarafından ilk defa 1849'da görülen vâdî 1933'te millî park hâline getirilmiştir. Ö. V. adı California'ya giden göçmenlerin, burayı geçerken uğradıkları güçlükler dolayısıyle, bu ilk ziyaretçiler tarafından verilmiştir. (O. Yüksel)

ÖMER I. B. HATTÂB veya HAZRET-İ ÖMER (Mekke 591? - Medîne 644), İkinci Halîfe. Çâhâr Yâr-i Güzîn'in ve Aşere-i Mübeşşire'nin seçkin kişilerinden. İslâm imparatorluğunun askerî zaferlerle birlikte temellerini atan kimse. Müslüman devlet adamları arasında efsaneleşen adalet sahibi, Hıristiyan tarihçilerince de Müslümanların Azîz Paulus'u. Hz. Ö., Mekke oligarşisinde o kadar önemli sayılmayan Adiy b. Ka'b âilesine mensuptu. Annesi tarafından zengin ve nüfuzlu Mahzûm âilesiyle bağlantısı vardı. O, Mekke ileri gelenleri arasında sesini Abdülmuttalib'in ölümünden sonra duyurmaya başlamış ve bu sitenin sifâret (bir çeşit elçilik) görevini yüklenmişti. Müslümanlık ortaya çıktığı vakit, 26 yahut 30 yaşlarında bulunuyordu. Mekke düzenini sarsan bu yeni dîne, onun yayıcısı Hz. Muhammed'e ve bu dîni kabûl eden mü'minlere karşı çok hırslı ve kinli idi. Geleneğe göre yeni dinî cereyan hakkında çok sert tenkidler yaparken, onu dinleyenlerden birinin, "önce kendi soyunu beri tutu", ihtârı üzerine, İslâmı kabûl etmiş olan kızkardeşi Fâtıma (Âmine) ile eniştesi Saîd b. Zeyd'in evine gitti. Bütün hırsına rağmen dinlediği birkaç âyet-i kerîmenin (söylentiye göre bunlar Mûsâ kıssası ile ilişkili âyetlerdir) te'siri altında kalarak Müslümanlığı kabûl etti. 40. Müslüman olan Hz. Ö.'in yeni dinî topluma katılmasiyle Müslümanlık büyük güç kazanmış oldu. Öyle ki o güne kadar gizlilik içinde gelişmeye çalışan Müslümanlık, onun İslâm oluşuyla ortaya çıkarak, açıkça yayılmak imkânını bulmuş oldu. Bundan sonra Hz. Ö., Hz. Peygamber'in yanında onun en kuvvetli dayanaklarından ve müşâvirlerinden biri oldu. Peygamber'in bütün gazvelerine katıldığı halde Hz. Ö., bizzat askerî bir kişiliğe bürünmemiştir. O., gerek Peygamber'in sağlığında, gerek ondan sonra yeni dinî devleti düzenlemede başarılı bir devlet adamı olarak belirir. Hudeybiye mütârekesinde, Mekke'nin fethi üzerine müşriklerin affı konusunda daha sert tedbirler istemekle, fikir bakımından Peygamber'le çatışmıştı. Peygamber'in eşlerinin (Ümmühât-ı mü'minîn) hak ve imtiyazlarının tesbîtinde, eşleriyle olan ilişkilerinde onun Peygamber'i etkilediği sâbittir. Hayatı boyunca mal, para, mevki hırsı, kıskançlık gibi beşerî duygulardan uzak yaşayan Hz. Ö., kızı Hafsa'yı Resûlullah'a vermekle, onun kayın pederi de olmuştu. Gerek Mekke, gerek Medîne dönemlerinde Hz. Ebû Bekr ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ile içten gelen bir dostluk kurmuş ve İslâmın bu üç büyüğü, bir site dîni durumunda bulunan Müslümanlığı âlemşümûl bir din hâline getirmişlerdir. Ebû Bekr'in halîfe seçilmesinde, Sa'd b. Ubâde'nin evindeki toplantıda, daha önce Gadir-i Hum'da Hz. Alî'yi vasî olarak tanıyıp tebrîk ettiği hâlde (bk. ONİKİ İMÂM ve İSNÂ AŞERİYYE), Ebû Bekr'e bîat edilmesini yine, Ebû Ubeyde ile birlikte Hz. Ö., sağlamıştı. Onun Peygamber'in ölümünden az önce 7 haziran günü kalem ve kâğıt isteyip tavsiyelerini yazılı olarak bildirmek arzusunu engellemesi, tenkîd edilen başlıca hareketlerinden biridir. Fakat hummânın etkisiyle sâlim bir vasiyette bulunmasının imkânsızlığı ile Hz. Ö.'in bu isteği engellemiş olması makul gözükmektedir. Peygamber'in ölümünde ise Hz. Ö., ilk ve en şiddetli tepkiyi gösteren kişi oldu. Onca, Peygamber ölemezdi. O da Mûsâ aleyhisselâm gibi Allah ile buluşmak üzere kaybolmuştu. Peygamber'e kim öldü derse onu paralayacağını şiddetle söylüyordu. Hz. Ö.'in bu feverânını ancak Hz. Ebû Bekr akla yatkın sözleriyle teskîn edebilmiştir. Hz. Ö., Ebû Bekr'in iki yıl süren hilâfetinde yine aynı diğergâmlıkla onun müşâvirliğini yaptı. Ebû Bekr hastalandığında yerine Hz Ö.'i gösterdi. Onun halîfeliğine tek muhalefet kapalı olarak Hz. Alî'den ve ensârın meşrûiyet taraflısı grubundan geldi şeklindeki rivayet yanında, Sünnî metinler bunun tam tersini söylemektedirler. Ebû Bekr'in kapalı olarak bir seçim yaptığını söylemesi üzerine, Hz. Alî'nin Ö.'den başkasına râzı olmayız dediğini, olur te'mînâtını alınca da Ö.'in yanına gidip onu ilk tebrîk edenin Hz. Alî olduğunu belirtmektedirler. Hz. Ö., böylece 23 Ağustos 634 günü İslâm devletinin başına geçmiş oldu. Önceleri Allah'ın resûlünün halîfesinin halîfesi (Halîfet halîfet'ir-Rasûli'llah) gibi teoratik bir unvân ile anılırken, daha sonra Emîrü'l-mü'minîn (müminlerin-Müslümanların başı veya beyi) gibi daha laik bir unvân taşımıştır. Hz. Ö., iktidâra geldiği zaman, daha önce, Ebû Bekr ile birlikte disipline ettikleri bedevî Müslüman cengâverler Suriye üzerinden Bizans'a, Irak üzerinden de İran'a karşı savaşa sevkedilmiş bulunduklarşndan, Hz. Ö., bu kalabalık ve dağınık birlikleri kontrol altında tutmak ve onları disipline etmekten öteye bir teşebbüste bulunmadı. Hiç bir zaman İslâm orduları başında zaferler kazanan bir komutan olarak gözükmek arzu ve hırsını duymadı. Askerî zaferlerin şerefini daima komutanlarına bıraktı. Ama, bunlardan kendisini gurura kaptıranları, merkezin emirlerine kulak asmayanları, zafer sarhoşluğuna kapılanları da hemen bir kenara çekerek duruma daima hâkim olmayı bildi. Bunun en açık örneği Hâlid b. el-Velîd'in bir kenara itelenmesi ve unutulması, kurnaz ve tehlikeli Amr b. el-Âs'ın ise ez-Zübeyr b. el-Avâm gibi bir sahâbenin kontrolü altında tutulması gelir. Onun İslâm ordusunda uyguladığı bu politika hem büyük zaferlerin kazanılmasını, Bizans İmparatorluğu'nun Toros Dağları'na kadar Asya'dan ve bütün Kuzey Afrika'dan çekilmesini, hem de İran İmparatorluğu'nun yıkılmasını sağlamıştır. Zaferlerin getirdiği ganîmetler, fethedilen ülkelerden toplanan gelirler, Hz. Ö., için yeni bir sosyal düzeni kurma zorunluluğunu da ortaya çıkarmış bulunuyordu. Daha Ebû Bekr zamanında devlete verilen sadaka, zekât gibi gelirler ve mallar bir depoda korunmakta idi. Hz. Ö., halîfe olunca bu depoyu devletin hukuk işleri ile görevlendirdiği (Kadi'l-halîfe) Hz. Alî başkanlığında bir hey'ete saydırmış ve bu gelir ve malların defterlerini tutturmaya başlamıştı. Bu küçük hey'et daha sonra İslâm devletlerinde görülen beytü'l-mâl (b. bk.) kurumunun çekirdeğini teşkîl etmiştir. Büyük fütûhat, geniş toprakların yönetilmesini gerektirince Medîne site devletinde kendiliğinden bir bürokrasinin meydana çıkmasına kaynak oldu. Bu memurlar kitlesine yön verecek üst kademede bir yönetici gurubu da ortaya çıktı. Daha sonra yine bütün İslâm devletlerinde görülen, yönetimde hükümdârın yardımcısı olan kurul doğdu, (bk. DÎVÂN). Hz. Ö., naas ve sünnetlere dayanarak, gerektiğinde bunları kendi anlayışına göre de genişleterek imparatorluğunun Arap, Mevâlî ve Reâyâ gruplarından oluşan üç tabakasına da gelirlerinin belirli oranlarında vergiler koydu (bk. FEY, HARÂC, CİZYE, SADAKA, ZEKÂT). Bu vergi gelirlerini toplamak için her vilâyete müstakil vergi memurları gönderdi (bk. ÂMİL). Ö., bu memurları devamlı kontrol altında tutuyor, Hac mevsiminde onları toplıyarak, Câbiye meclisi denilen toplantılarda denetliyordu. Peygamber'in ölümünden sonra irtidâd etmiş olan Arap kabîlelerinin tekrar birleştirilmesinde çekilen zorluğu bizzat yaşamış olduğundan, bu kabîleleri fethedilen topraklarda İslâm imparatorluğunun muhâfızları, hâkim ve askerî sınıf olarak teşkîlâtlandırmayı öngörmüştü. Bu karara uyularak bütün Müslümanlar, eli silâh tutan herkes, kabîle kabîle, âile ordu defterlerine kaydedilmişlerdi. Bunlar fethedilen şehir ve kasabalara yerleştirildiler. Ayrıca Hz Ö., ordu-şehirler de kurdu. Irak'ta Basra ile Kû-

fe, Mısır'da Fustat bu ordu-şehirlerin ilk örnekleri oldular. Fethedilen ülkelerde meydana getirilen bu teşkîlât, Abbâsîler'e kadar devam eden köklü bir kuruluş oldu. İslâm ordularının başında bulunan komutan ise, hem işgal kuvvetleri komutanı, hem halîfenin sivil ve askerî genel valisi, aynı zamanda da İslâm dîninin temsilcisi durumunda idi. Sadece vergi işleri doğrudan doğruya halîfeye bağlı âmiller tarafından yürütülüyordu. İslâm hâkimiyetine giren halkın yeni dîni kabûl etmeleri başlangıçta beklenmiyordu. Kur'ân da zaten dinde zorlamayı yasaklamıştı *(Bakara,* II, 256). Ama, İslâm dîni beklenmedik bir şekilde mağlûblar arasında yayılınca, hâkim Arap tabaka yanında yeni bir sınıf oluşuverdi. Bunlar fi'ilî (ipso facto) olarak Arap sayılıyor, kendilerini koruyacak bir kabîleye intisâb ediyorlardı (bk. **MEVÂLÎ**). Böylece Hz. Ö.'in kurduğu impıratorlukta Müslüman iki sınıf meydana gelmiş oldu. Bunların dışında eski dinlerinde kalan kitleler, ehlü'z-zimme, cizye, harâc v.b. vergileri ödemekle yükümlü idiler. Kendi şahsî hukuklarını, işlerini ve yaşadıkları ortamı belki öncekinden daha hür bir biçimde korudular. Hıristiyanları piskoposlar, Mecûsîleri dihkanlar daha geniş yetkilerle Müslüman hâkimler önünde temsîl ettiler. Hz. Ö., bütün âdilâne tedbirlerine rağmen politikasında Arapların üstünlüğü ilkesini daima göz önünde tuttu. Öyle ki, Arap yarımadası onun için sadece Arapların yurdu olmalıydı. Bu anlayışla hattâ Peygamber'in kalmalarına müsaade ettiği Yahudileri ve Hıristiyan azınlığı dahi Arabistan dışına çıkarmakta tereddüd etmedi. Mekke ve Medîne haremlerini çevredeki evleri istimlâk ederek genişletti, duvarlarla çevirterek, basit saz gölgelikler yerine mermer sütunlara dayanan revaklarla süsledi.

Hz. Ö., kurduğu imparatorluğun genişleme sürecinin tam ortasında ve hayatının en olgun yaşında 23 Kasım 644'te bir sûikasd sonunda öldü. Âdet edindiği şekilde, her yıl bizzat başkanlığını yaptığı Hac'tan dönüşünde, Kûfe (Basra) valisi Mugıyre b. Şu'be'nin Medîne'de bulunan kölesi İranlı Ebû-Lu'lu' Fîrûz, efendisinden istenen verginin fazlalılığından ötürü şikâyetini bildirmiş, fakat Hz. Ö., bu müracaatı reddetmişti. Ertesi gün halîfe sabah namazını kıldırmak üzere mescide geldiği zaman, İranlı, intikam hissiyle ona bir kaç hançer darbesi indirdi. Hz. Ö., bu darbelerin te'sîriyle o gün vefât ederek, cennet hazları içinde iki sevgilisine kavuştu. Cenazesi Hz. Peygamber'in ayak ucuna ve Ebû Bekr'in kabri yanına defnedilirken de İslâm imparatorluğunda yeni bir dönem başlamış oldu. Öldürülmesini birçok tarihçiler Hz. Ö.'in disiplininden ve istibdâdından bıkmış olan sahâbenin yahut Mekke'nin eski aristokratlarının teşvîki ile bu kölenin şuursuzca yaptığı görüşündedirler. Gerçekten de oğlu Ubeydullah'ın bu anlayışla, katilleri yargılatmadan katletmesi de buna bir delîl olarak gösterilebilir. Hz. Osmân'a karşı muhâlefette bu olayın propaganda unsuru olarak kullanılması da sözü edilen açıklamayı te'yîd eder mahiyettedir. Hz. Ö., 12 yıl süren hilâfetinde biribiri üstüne gelen sorunlarla uğraşmaktan, yeni imparatorluğun askerî, idarî ve malî çatısını inşâ etmekten, devlet başkanlığı problemine eğilememişti. Ömrünün böyle bir ecel-i kazâ ile de son bulacağını bilemediğinden, en sevgili ve güvendiği dostu Ebû Ubeyde de bir süre önce Şam'da vebâdan öldüğünden, ölüm yatağında hayatta bulunan "Aşere-i Mübeşşire"den ve kendi oğlundan altı kişilik bir seçim komitesi (bk. **ŞÛRÂ**) teşkîl ederek, yerini alacak kimsenin tayinini onlara bırakmak zorunda kaldı. Uzun boylu, çelik irâdeli, fazîlet sahibi ve realist bir karaktere sahip olan Hz. Ö., kendisini hiç bir zaman Peygamber'in yerine koymamış ve bu telâkkiyi sür'atle bertaraf etmiştir. Ama, bütün icraat ve faaliyetinde sünneti temel almış ve her kararında Peygamber yaşasaydı nasıl hareket ederdi sorusu tedbîrinin dayanağı olmuştu. Şiddetli zühd ve takvâsı, insanlardan kendisi gibi yaşamalarını isteyecek derecede sert davranışlarda bulunmasına sebeb olmuştur. Onun içindir ki, Hz. Ö., kendi zamanında sevilmekten çok çekinilen bir kimseydi. Sonraki devirlerde ise onun fazîletine hayranlık ve sevgi duymak biçimine dönüşmüştür. Hz. Ö., irâdesinin Allah'ın irâdesi olduğu kanısında idi. Şu olay bunu belgelemektedir: Şam'da çıkan vebâ salgını üzerine oraya gitmekten kaçınan Hz Ö.'e, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Allah'ın takdîrinden mi kaçıyorsun diye sorunca Hz. Ö., evet, Allah'ın takdîrinden Allah'ın takdîrine kaçıyorum cevabını vermişti. Ehl-i sünnet onu dinî ve ahlâkî faziletlerin en büyük örneği olarak tebcîl eder. Ehl-i Şîa'da farklı görüşler vardır. Ebû Bekr ile onun hılâfetini redd edenler, Râfıza (b. bk.) adı ile tanınmışlardır. 24 fırkadırlar. Bunlardan Navûsiyye Hz. Ö.'i tekfîr etmekte, Mugîriyye ise, onun Hz. Alî'nin hakkını gasbettiği için el-Haşr (LIX, 16) âyetinde belirtilen şeytan olduğunu iddia etmektedir. Ebtriyye'ye gelince, Hz. Ö. ile birlikte Ebû Bekr'in de halîfeliğini, Hz. Alî'nin bu makamı onlara terk etmesine dayanarak kabûl eder.
(İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER II. (Ömer b. Abdülazîz, Ebû-Hafs b. Mervân b. el-Hakem) (Medîne 682-Şam 720), Emevî-Mervânî halîfelerinin dördüncüsüdür. Babası Abdülazîz b. Mervân, annesi Hazret-i Ömer'in torunu Ümmü Âsım idi. Medîne'de doğdu. Babası Mısır valisi iken orada büyüdü. Öğrenimini tamamlamak üzere Peygamber'in şehri Medîne'ye gönderildi. Burada Enes b. Mâlik, Abdullah b. Câfer b. Ebî-Tâlib ve Saîdü'l-Müseyyeb'den hadîs okudu. Babasının 704'te ölümüne kadar Medîne'de kaldı ve ondan sonra amcası Halîfe Abdülmelik'in çağrısı üzerine Şâm'a gitti. Abdülmelik'in kızı Fâtıma ile evlendirildi. 706'da Hicaz valiliğine tayin edildi. Pek âdil bir idare kurmakla onun valiliği sırasında öteki Emevî valilerin zulmünden kaçan herkes Medîne ve Mekke'ye göç ederek Ö.'in himayesine girmekte idi. Bu hâl Irak valisi Haccâc'ın îtirazlarına yol açınca, Ö., görevinden alındı ise de değer ve itibarı unutulmadı. Nitekim 717'de Süleymân'ın vasiyeti üzerine iki kardeşi Yezîd ve Hişâm'ın îtirazlarına bakılmaksızın ulemâdan Recâ'nın planı sonunda halîfe seçildi. Ö.'in devri büyük fütûhat devri olmamıştır. Halîfe olur olmaz İstanbul kuşatmasını kaldırttığı gibi, gerek Afrika, gerek Sind ve Orta Asya'da İslâmiyet'i kılıç gücüyle yaymak yerine iyi ve âdil bir idare kurmak ve propagadanda yolunu seçti. Bu yolla bilhassa Berberîler ve Sind ahalisi arasında Müslüman'lığın yerleşmesini sağladı. Zamanında sadece Pirene dağlarını aşan mücâhidlerin Narbonne'u feth ederek burada güçlü üsler te'sîs ettikleri görülür. Öte yandan İslâm imparatorluğu sınırları içinde yaşayan ve Müslüman olmayan halka gösterdiği âtıfet, bu dinin, Mûsevî, Hıristiyan ve Âteş-perestler arasında geniş ölçüde yayılmasına yol açtı. Bu gibi Müslüman olmayanların harac ve cizyelerini ilk fetih yıllarındaki ölçülere indirttiği, kilise ve mâbedlerinin korunmasını sağladığı halde, Müslümanlığın bu kitleler arasında daha geniş ölçüde yayıldığına şâhid oldu. Bunun sonunda Müslümanlar'dan ve mevâlî'den vergi alınmaması ilkesi yürürlükte bulunduğundan devlet gelirlerinde büyük azalmalar görüldü. Ö., bu zor durumda dahi eski yönteme yani Arap olmayanlardan, Arab'a yabancı kavimlerden vergi alınması kararına dönmedi. Sadece arâzî-i emîriyye'nin mülk hâline getirilemeyeceğine dair bir yasa kabûl ederek feth edilen toprakların fâtih-

lerin eline geçmesine engellemiş oldu. Bu bakımdan dedesi Hazret-i Ömer'in koyduğu ilkeleri dahi aşmakla Müslüman olan veya olmayan bütün tab'asının sevgisini kazandı. Aynı zamanda kendi âilesine (Emevî) rakip olan eski âilelerin gasbedilen haklarını da iâde etti. Hazret-i Peygamber'in şahsî mülkü olan ve Hz. Osmân zamanında Emevîler'e mâl edilmiş bulunan Fedek arazisini onun kanunî mirasçıları bulunan Hazret-i Alî torunlarına geriye verdiği gibi, Abdülmelik'in el koyduğu Talha'nın Mekke'deki mallarını da iâde ettirdi. Öte yandan Muâviye zamanından beri âdet olan hutbelerde Hazret-i Alî'nin lânetle anılmasını da yasakladı. Bu âdil tutumu devrinde, Hâricîler'i bile yola getirmiş ve iki buçuk yılı bulmayan hılâfeti bütün ülkede tam bir güven ve huzûrun sağlanması ile geçmiştir. Ö., 720 de kısa bir rahatsızlıktan sonra öldü. Bir söylentiye göre, onun Emevî geleneklerine ters düşen davranışlarına tahammül edemeyen kendi âilesi tarafından bir köleye zehirletilmiştir. Cenazesi Deyrü Sim'ân'a defn edildi. Ona duyulan saygı o kadar büyümüştü ki, Abbâsîler'in zaferi sırasında bütün Emevî mezarları saldırıya uğrarken, kimse Ö.'in kabrine tecavüz etmemişti. Ö. i öven ve seven İslâm tarihçileri onu Hulefâ-yi Râşidîn'den, geç yetişmiş bir halîfe olduğu kanâatini taşırlar. Gerçek olan Ö. in gençliğinde Medîne'de bilgin hadîsciler elinde sâdık ve temiz bir Müslüman olarak yetiştirilmiş olması ve bir de dedesi Hazret-i Ömer'in menkabelerine hayranlık derecesinde bağlı olarak onu kendisine örnek almış bulunmasıdır. Bunun içindir ki bazı tarihçiler onun gerçeğin gereklerini düşünmeyecek kadar hayâller peşinde koştuğu iddiasındadırlar. Ö., Sahf kasabasını inşâ ettirdiği gibi, Bizanslılar'ın eline düşen Malatya'yı da 100 000 esir karşılığı geriye almıştı. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER (Âşık) (ölm. 1707), XVII. yüzyıl saz şâiri. Konya'nın Gezlevi (Hadım ilçesi) köyündendir (yeni adı: Korualan). Adlî ve Derviş Nihânî takma adlarını da kullanmıştır. Genellikle şiirlerinde kendi adını kullanır. Öğrenimini Konya'da yapmış, Şerîfî adındaki medrese kültürü almış bir şâirden san'at dersleri görmüştür. Arapça ve Farsça'yı orta derecede bilmektedir. Şiirlerinde hâfız olduğunu, askerlik yaptığını, birçok işlere girip çıktığını anlatır. Uzun bir ömür süren Ö.'in İstanbul'da Yemiş iskelesinde türbesi olduğu söylenirse de bugün yoktur.

İmparatorluğun her yanını dolaşan Ö. orta bir medrese öğrenimi görmüştür. Dîvân edebiyatı etkisinde öteki halk şâirlerinden fazla kalmıştır. Şiirlerinde daha çok arûz veznini kullanmıştır. Açtığı bu çığır yüzünden halk şiirine faydadan çok zararı olmuştur. Büyük üstat tanındığı için çağdaşları ve sonraki çağlarda onun gibi yazmak moda hâline gelmiştir. Günümüze kadar gelen mecmua ve cönklerde en çok yer ona verilmiştir. Onun açtığı bu dîvân şiirini taklid yüzünden saz şiirinin eski saflığı ve dili bozulmuştur. Arûz ile yazdıklarında pek çok teknik hatâlar vardır. Kalem şuârası denilen bu tip şâirlerde aynı hatâlar görülür.

Âşıkların pîri olarak tanınan Ö. iki bin kadar şiir bırakmıştır. Türk edebiyatı, bu kadar çok yazan az şâir tanır. Hece ile söylediği şiirleri daha başarılıdır. Meydan sazı denilen âşık sazını da çok iyi çaldığı biliniyor.

Şiirleri birçok kere taşbasması ile basılmıştır. Yazma olarak Konya Mevlânâ Müzesi ve İstanbul Yahyâ Efendi kütübhâneleri nüshaları en zenginlerindendir. Yeni Türk harfleri ile Sâdeddin Nüzhet bastırdı: *Âşık Ömer, Hayatı ve Şiirleri,* 1936. Bu kitapta bulunmayan pek çok şiiri cönklerde görülmektedir. (C. Öztelli)

ÖMER BEY (Nasûh Paşa - zâde) ("Ömrî") (ölm. 1658), Türk devlet adamı, bestekâr, şâir, bilgin ve hattâtı. Mahlası "Ömrî" dir. İstanbul'da doğdu. Vezîr-i âzam Dâmâd Gümülcineli Nasûh Paşa'nın (idamı: 17.X.1614) oğludur. I. Ahmed'in Kösem Mâhpeyker Vâlide - Sultan'dan olan büyük kızı Ayşe Sultan (1605 - 1656), 6 izdivacının ilkini Nasûh Paşa ile yapmış, fakat bu nikâh sûrî kalmış, Sultan henüz çocuk olduğu için, zifâf olmamıştır. Enderûn'da tahsil ve terbiye gören Ömer Bey, dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından, yani padişah mâbeyncilerinden, sonra Dîvân-ı Hümâyûn hâcegânından yani hükûmet kâtiplerinden, yükselerek Orduy-ı Hümâyûn nişancısı (devlet bakanlığı müsteşarı) olmuştur. Bu sıfatla Sadrâzam Köprülü - zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Almanya (Uyvar) ve Venedik (Girit) seferlerine katılmıştır. Ölümüne düşürülen 3 beyitli tarih kıt'asının son tarih mısraı şöyledir: Yazdı bin Mushaf-ı ömrê ketebê âh meded (1068). Bilgin, şâir, nâsir, müzisyendi. Konağı kültür adamlarının toplantı yeriydi. Nüktedan, zarif bir adamdı. Devrinin mühim hattatlarındandı. Sülüs ve nesih'i Tophâneli Mahmûd Efendi'den meşk etmişti. İyi bir hânende ve musiki bilgini idi. Es'ad Efendi, 22 kadar bestesi olduğunu yazıyorsa da, bu rakam, diğerlerinde olduğu gibi, Es'ad Efendi'nin dinleyip bildiği parçaların sayısıdır. Ömer Bey, Es'ad Efendi'den iki nesil evvelinin bestekârı olduğu için, bestelerinin sayısının çok daha fazla olduğu muhakkaktır. Zamanımıza eserlerinin hiçbiri gelmemiştir. (Y. Ö.)

ÖMER EFENDİ (Bosnalı) (XVIII. yüzyıl), Türk tarihçisi. Aslında Bosna'nın Çavuşoğulları âilesine mensûb olan Ö. E., Hırvatistan sınırı üzerinde bulunan Novi-i Atıyk'de doğmuş olduğundan, bâzı kaynaklarda Novili olarak tanıtılmaktadır. Öğrenimini Saray - Bosna ve İstanbul'da tamamladıktan sonra memleketine döndü. Bosna eyâletinde müderrislik, nâiblik, sonra kadılık gibi görevlerde bulundu. Slata kadısı bulunduğu sırada 1736 - 1739 Osmanlı - Avusturya savaşı başladı. Bu savaş sırasında Bosna beylerbeyisi Hekimoğlu Ali Paşa, Bosna serhaddinin seraskerliğini de üstlenince, eyâlet halkının ülkenin savunmasını desteklemesini sağlamak üzere karargâhında iâşe işlerini, asker toplama, yol açma ve köprü kurma v.b. hizmetleri yürütmek için eyâletin bütün kazâlarının kadılarını toplamış, onlardan sivil bir istişâre meclisi meydana getirmişti. İşte bu meclise üye olan Ö. de, savaş sırasında, Hekimoğlu Ali Paşa karargâhına akseden olayları, alınan kararları, vukubulan çarpışmaları bir tarihçe olarak kaleme almış ve böylece Türk tarihçileri arasına katılmıştır. Eserini daha sonra İbrahim Müteferrika, Bosna muharebeleri ile ilgili olarak devlet merkezine gönderilen raporların ışığı altında derlemiş, *Ahvâl-i Gazavât der - Diyâr-ı Bosna* adı altında 1741'de yayınlamıştır. 1293 (M. 1876)'te ikinci defa *Ahvâl-i Gazavât-ı Bosna der - Zamân-ı Hekimoğlu Ali Paşa* adıyla İstanbul'da yayınlanan bu eserin yazmaları hakkında bk. A. Sırrı Levend, *Gazavât - Nâmeler,* Ankara, 1956. Ömrünün sonlarına doğru bilâd-ı sitte pâyesine yükselen Ö. E.'nin memleketi olan Novi'de 1153 (M. 1740) yılından sonra öldüğü söylenmektedir. Eseri, son olarak Kâmil Su tarafından sadeleştirilerek ve incelenerek baskıya hazırlanmış ve Kültür Bakanlığı'nca yayınlanması kararlaştırılmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER EFENDİ (Derviş, Tokatlı, Gülşenî) (1545?-1630?), Türk bestekârı. İstanbul'da doğdu ve 85 yaşlarında burada öldü. Babası Tokatlı'dır. Kendisinin de Tokat'ta doğup küçük yaşta İstanbul'a gelmiş olması muhtemeldir. Gülşenî, Es'ad Efendi'nin kaydı doğru ise aynı zamanda Mevlevî idi. Hânendelikle büyük şöhret yaptı ve sarayın ser-hânendesi oldu. Çok yaşlı olduğu halde IV. Murâd'ın (1623-1640) da ser-hânendesi idi. IV. Murâd kendisine "peder" derdi. Evliyâ Çelebî, şahsen tanıdığı ve musiki öğrendiği bu zâtın Kaanunî'nin Sigetvar seferinde (1566) bulunduğunu ve çok yaşlı öldüğünü yazıyor. İbrahim Gülşenî'nin halîfesi idi. 8 padişah devrinde yaşadı. Pek çok talebesi oldu. Vehbî Osman Efendi, bunlardandır. Devrinin büyük bestekârlarındandı. Aynı zamanda Gülşenî dergâhı zâkiri idi. Zamanımıza yalnız 3 hâneli bir dinî Sakıyl Evc Peşrevi gelmiştir ki "Zâkir Sakıyli" diye anılır. Bunu hem Ali Ufkî, hem de yarım asır sonra Kantemir, ayrı ayrı notaya almışlardır. (Y. Ö.)

ÖMER EFENDİ (Kaanûnî) (ölm. 1900?), Arab asıllı Türk müzisyeni. 1865'lerde Kahire'den İstanbul'a gelerek, Türk Musikisi'nde çok uzun zamandan beri terk edilmiş kaanûn'u tekrar İstanbul'a soktu. Kaanûnî Edhem Efendi ve Ziyâ Paşa, onun talebesidir. Bu suretle XIX. asır sonlarında kaanûn, Türk Musikisi'nin başlıca âletlerinden biri hâline geldi. Zamanımıza şu eserleri kalmıştı: Muhammes Karcığar Peşrevi, Bayatî ve Nev-Eser Saz Semâîleri, Zâvil Düyek Şarkı (Ey Pâdşâh-î genc-i nûr, medhiye, 2 kıt'a). (Y. Ö.)

ÖMER HALİM BEY-EFENDİ (Prens, Dâmâd) (16.II.1898-1954), Türk müzisyeni ve ûdîsi. Kavalalı (Mısır) hânedânındandır. Sadrâzam Prens Mehmed Said Halim Paşa'nın (1864-1921) küçük oğlu ve Prens Abdülhalim Paşa'nın (b. bk.) torunudur. İstanbul'da Yeniköy'de doğdu ve burada 56 yaşında öldü. 1912'de Sultan Reşâd'ın büyük oğlu Şehzâde Dr. Mehmed Zıyâeddin Efendi'nin (b. bk.) büyük kızı Behiyye Sultan'la nikâhlandı. Ertesi yıl boşandılar. Zifâf olmadığı için izdivaç, sûrî kaldı. Sultan, Prens'ten 2 yaş küçük ve henüz çocuktu. Sonra Prenses Emîne Tosun'la (1903) 1922'de evlenip 1932'de ayrıldı. 1936'da amca kızı Prenses Emîne Hanımefendi (1899) ile evlenip ertesi yıl ayrıldı (Prenses Emîne'nin 3. izdivâcı). Prens Ömer Halim, İstanbul'da hayatını geçirdi ve çocuğu olmadı. Ağabeyi Prens Mehmed Abdülhalim (soyası: Türkkan) (29.III.1896-25.I.1960) tanbûrî, kemânî, kemençeci ve violonselist idi. İstanbul'da Yeniköy'de babasının sarayımsı yalısında doğdu ve burada 64 yaşında öldü. Asrî Mezarlık'a gömüldü. Evlenmedi. Zengin kütüphanesi ölümünden sonra satıldı. (Y. Ö.)

ÖMER HALVETÎ (Şeyh) (ölm. 1397-1398), Halvetî tarîkatinin (b. bk.) ilk pîri sayılır. Maamafih kaynaklarda Ebheriyye veya Sühreverdiyyeden inşiâb eden Halvetiyye'nin ilk pîri olarak 750 hicrîde (M. 1349/1350) ölen İbrahim Zâhid-i Geylânî de gösterilmektedir. Ö. H.'nin tam künyesi Sirâcüddin veya Zâhidüddin Ebû-Abdullah Ömer b. Ekmelüddîn-i Geylânî el-Halvetî'dir. Geylân'ın Ehcân kasabasında doğan Ö. H.'yi amcası Kutbüddin Şeyh Muhammed yetiştirmiştir. Sühreverdiyye'den olan bu zât ona dinî bilgilerle birlikte tasavvufu da öğretmiş ve tarîkat âdâbını tâlim ettirmiştir. Ö. H.'nin amcasının İbrahim Zâhid-i Geylânî'nin müridlerinden olması dikkate alınırsa, Halvetiyye'nin ilk pîrinin Şeyh İbrahim'in olması gerekir. Ayrıca Halvetî zikrinin de yine bir söylentiye göre İbrahim Zâhid-i Geylânî tarafından tesbît edilmiş olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ancak, Ö. H., ilk defa Halvetî nisbesini kullanan bir pîr olarak tanınır. Ö. H., amcasından ayrıldıktan sonra bilgi ve görgüsünü arttırmak üzere Tebriz, Bağdad, Şam ve Kahire'ye gitti. Bu şehirlerdeki ünlü mutasavvıflarla tanıştı, ilmî görüşmelerde bulundu ve Mekke'ye giderek orada bir süre müşâvir olarak kaldı. Calayırlı hükümdârı Şeyh Üveys Bahâdır Hân'ın dâveti üzerine Irâk'a gitti. Şeyh Üveys'in 1376'da ölümü, onun da Irak'tan ayrılarak Horasan'a geçmesine sebeb oldu. Herât'ta Zeynüddîn-i Hâfî dergâhında yerleşti ve Halvetî'liği yaymaya başladı. Kısa zamanda çevresinde geniş halk kitlelerini toplamayı başardı. Ö. H.'nin ölüm tarihinde de ihtilaf vardır. Bir söylentiye göre 750 Hicrî'de ölmüştür. Ama, onun Herât'a gelişi 1376'dan sonra olduğuna göre bu söylenti gerçek sayılamaz. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER HAYYÂM: bk. HAYYÂM.

ÖMER HORÂSÂNÎ (ölm. 1600), Türk bestekârı. Horasan Türkmenleri'nden olup İstanbul'a gelmiş olacaktır. Ali Ufkî'de "Horâsânî" yerine "Zıbârî" gibi bir şey yazılmıştır. Şu eserleri zamanımıza gelmiştir: *Bayatî Peşrevi I* (Sakıyl), *Bayatî Peşrevi II* (Devr-i Kebîr), *Bayatî Peşrevi III* (Düyek) ve *Bayatî Saz Semâîsi.* (Y. Ö.)

ÖMER HULÛSÎ EFENDİ, Osmanlı İmparatorluğu'nda iki şeyhulislâmın adı.

1. Ömer Hulûsî Efendi, Samânî-zâde (İstanbul 1727-İstanbul 1812), Osmanlı Devleti'nde 94. şeyhulislâm olup, 1745 yılında İstanbul kadısı olmuş ve 1750 yılında ölmüş bulunan Samânî-zâde Hasan (Hüseyin) Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimini babasının yanında yapmış ve 1749 yılında Şeyhulislâm İsmail Efendi-zâde Es'ad Efendi'den ilmiyye rütbesinden olan "rüûs" u elde etmiştir. Devr-i medâris ederek tarîk-ı kazâya İzmir kadılığı ile başlamış, 1784'te, Kahire kadısı olmuştur. Mısır valiliğinin o günkü anarşik durumuna ve valileri icraatta bulundurmayan Kölemen mütegallibelere rağmen, tabiatındaki sertlikten de yararlanarak bunlara karşı halkın haklarını korumasını başarmıştı. 1785'te Mekke kadısı oldu. 1790'da İstanbul kadılığına getirildi. Ertesi yıl Anadolu pâyesini aldı. 1794'te ise bi'l-fi'il Anadolu kazaskeri oldu. 1790'da Rumeli pâyesini alarak ertesi yıl Rumeli kazaskerliğine tâyin edildi. 1801 tarihinde de şeyhulislâmlığa getirildi. Bu görevde iken kendisinden önce Hamdî-zâde Mustafa Efendi'nin giriştiği medreselerin ıslahına, tarîk-ı ilmiyyenin ehil kimselere açılmasına ve bu görevleri birer geçim kapısı yapan kişileri temizlemeye kalkıştı. Dürüstlüğü, hak ve adaleti savunması husûsiyle kendi meslekdaşları arasında pek çok düşman kazanmasına sebeb oldu. Öte yandan Sultan III. Selîm'in giriştiği ıslahat projelerini de destekliyor ve bu gibi yenileşme çabalarını küfür sayan ulemâ ile mücadele ediyordu. Sultan Selîm'in onu görevinden alması, kendi âkıbetini hazırlayanlar için engeli kendi eliyle ortadan kaldırmak gibi oldu. Ö. H. E., görevden alınınca Beylerbeyi'nde bulunan yalısına çekildi. 1807'de Kabakçı olayı başarıya ulaşıp Sultan Selim hal'edilince, ısyânı hazırlayanlar arasında bulunan Şeyhulislâm Atâullah Efendi'nin azli Kabakçı Mustafa tarafından istenmiş, Vâlide Sultan da bunu tasvîb ederek Atâullah Efendi yerine Ö. H. E.'yi ikinci def'a şeyhulislâmlığa getirmişti. Ancak, onun gibi namuslu ve işini bilen bir adamın şeyhulislâm olması ilmiyeden olsun, askeriyeden olsun çıkarcıların işine gelmediğinden bu defa Sekbanbaşı Mustafa Ağa'yı tahrik etmişler, o da 14 odabaşını, Ağa kapısına ça-

ğırmak ertesi sabah Süleymâniye avlusunda ufak bir nümayişten sonra Ö. H. E.'nin azli için Saray-i hümâyûna gitmişti. Sultan IV. Mustafa Ö. nin azlini her ne kadar kabûl etmek istememiş ise buna imkân bulamadı. İstanbul'da evi bulunmadığından damadı Mekkî-zâde Âsım Efendi'nin konağında kalan Ö. ye Atâullah Efendi'nin yetiştirmelerinden Reîsül-küttâb vekili Hâlet Efendi gönderilerek kendisinden bir istifa mektubu alındı. Tekrar yalısına dönen Ö. H. E.,22 eylül 1810'da üçüncü defa meşîhat makamına getirildi. Ancak, artık yaşlanmış, yaşlandıkça da daha zor geçinilen, sert bir ihtiyar olmuştu. Sultan II. Mahmud bu temiz insanın gönlünü alarak, onun 12 haziran 1812'deki istifasını kabûl etti. Ö. H. E.'nin görevden ayrılmasından en çok rüşvet veya aracı yoluyla bir görev kapma hevesinde olanlar sevindiler. Ö. H. E. ise, kısa bir süre sonra 22 ekimde vefat etti. Cenazesi Otlukçu yokuşu başında yaptırdığı Kalenderhâne bahçesine defnedilmiştir. Burada ayrıca bir cami, Fâtih civarında da bir mescit inşâ ettirmişti.

2. Ömer Hulûsî Efendi, Dağıstanlı : Ulemâden Abdullah Efendi'nin oğludur. Usulüne göre medrese eğitimini tamamladıktan sonra, "rüûs"luk almış ve devr-i medâris ederek Edirne müftîliğine yükselmişti. Meşrûtiyetin ilânından sonra İstanbul pâyesini aldı. 1913'te Anadolu pâyesine, 1914 te de fi'len Anadolu kazaskerliğine getirildi. Az sonra Rumeli pâyesiyle Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye dairesi reisi oldu. 1918'de İzzet Paşa kabinesinde şeyhulislâm olarak görev aldı ise de 14 gün sonra istifa etti. Ali Rızâ Paşa kabinesinde evkaf-ı hümâyûn nâzırı olarak bulundu. Sessiz ve politikadışında kalmayı tercîh eden Ö. H. E.'nin Edirne'de bastırıldığı "Beyânât-ı Fetâvâ-yi Ömeriyye fi't-Terâikkı'l-Aliyye" adlı bir fetvâ mecmuası vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER HÜSÂMEDDÎN EFENDİ veya **HÜSÂM MOLLA** veya **ÂTIF-ZÂDE** (İstanbul 1799-1871), Sultân Abdülazîz devri şeyhulislâmlarından biri. Ö. H. E., Sultan III. Selîm zamânı ulemâsından Cemâl Efendi'nin oğludur. Vefâ'da zengin bir kütüphâne kurmuş bulunan Reîsü'l-küttâb Âtıf Efendi de büyük dedesi olduğundan Âtıf-zâde diye tanınmıştı. İlmiye sınıfına mensûb olduğundan 1804'te daha beş yaşında iken "Rüûs-i hümâyûn" tevcihine mazhar olarak "beşik ulemâsı" arasına katılmıştı. Daha sonra usulüne göre müderrislik dereceleri aldı. 1848'de kendisine Selânik kadılığı ile taşra hizmeti verildi. Bilâd-i erbaa mevleviyyetini (bk. MEVLEVİYYET) almadan daha yüksek bir pâye olan "Mekke" rütbesini aldı. Evkaf müfettişliği vekâletine getirildi. 1849'da Edirne vilâyeti yeniden teşkîl edilirken, bu vilâyetin Meclis-i Kebîr üyeliğine tâyin edildi. 1850'de aynı şekilde Bursa vilâyeti Meclis-i Kebîr üyesi oldu. "İstanbul" pâyesini aldı. İstanbul'a dönüşünde ise, Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeliğine tâyin edildi. Eski kazaskerlerden Rüşdî Molla'nın başkanlığında teşkîl edilen Meclis-i İlmiyye'ye (Encümen-i Dâniş) İstanbul kadısı Tâhir Efendi, Râtip Bey ve Cevdet Efendi (Paşa) ile birlikte seçildi. 1859'da Anadolu ve 1861'de Rumeli kazaskeri oldu. Şeyhulislâm Mehmed Sâdeddîn Efendi'nin Meclis-i Vükelâ'da yolsuzlukları ve uygunsuzlukları söz ederek münakaşalar açması üzerine, 1863'te Fuad Paşa'nın ikinci sadâretinde, iyi huylu ve yumuşak başlı ileri gelen ulemâ arasından şeyhulislâmlığa tercîhan seçilmişti. Gerçekten de üç yıl kadar süren bu görevinde Meclis-i Vükelâ'da müşkilât çıkarmadığından, gerek Sultan Abdülazîz, gerek nâzırlar ve sadrâzamlar tarafından tutulup sevilmişti. Mecburî süreyi doldurunca resmî hayattan kesin olarak ayrıldı. Ömrünün sonunu yalısında sakin bir şekilde tamamladı. 1871'de ölünce cenazesi Üsküdar'da dedesinin yaptırmış olduğu hazîreye defnedildi. Ö. H. E., halîm ve selîm tabiatıyle kendisini sevdiren, icrââtında fevkalâdelik görülmeyen bir şeyhulislâm olarak tanınmıştır. Tarih ve ensâb (soy bilgisi) üzerinde derin ve geniş bilgiye sahip olduğunu Cevdet Paşa, *Tezâkir* adlı eserinde belirtmektedir. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER LUTFÎ EFENDİ (Bodrumlu) (Bodrum 1817-İstanbul 1897), II. Sultân Abdülhamîd devri şeyhulislâmlarından. Bodrum ilçesinin Sandima köyünde doğmuştur. Babası Hacı Mehmed Efendi rençberlikle uğraşmakta idi. İlk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gelip Akşehirli Ömer Efendi'den öğrenimini tamamlayarak icâzet aldı. 1850'de "rüûs" imtihânını kazanarak "ibtidâ-i hâric" pâyesiyle müderris oldu. Usulûne göre müderrislik pâyeleri alarak ilim ve fazîleti ile kendisini tanıttı. 1861'de Şehzâde Yûsuf İzzeddîn Efendi'nin öğretmenliğine tâyin edildi. 1865'te Tophâne müftîliğine, bir yıl sonra da Bilâd-i hamse mevleviyyetine yükseltildi (bk. MEVLEVİYYET). 1868'de Dâr-ı Şûrâ-yi Askerî müftîliği ile Meclis-i İntihâb-ı Hükkâmişşer'î üyeliğine tâyin edildi. Bu sırada "Haremeyn" pâyesini aldı. 1869'da ise "İstanbul" pâyesiyle değerlendirildi. 1871'de de Meclis-i Tedkîkat-ı Şer'iyye üyeliğine getirildi ve o günlerde Anadolu kazaskerliği pâyesine yükseltildi. 29 Aralık 1889'da Kâmil Paşa'nın sadâretinde şeyhulislâmlığa tâyin edildi. Temmuz 1891'de Maksûdiye Hân'ı dâvâsını fırsat bilerek, "maksûd" sözünün Arapça'da "murâd" anlamına geldiğini, bundan da Murâd Hân'ın yani, Sultan V. Murâd'ın kasdedildiğini jurnal eden Meşîhat Mektupçusu Cemâleddîn Efendi, Sultân Abdülhamîd üzerinde korkunç bir vesvese yaratmıştı. Padişah bu jurnal üzerine hükûmete derhal işten el çektirmiş, nâzırların herbirini birer vilâyete tâyin ederek İstanbul'dan uzaklaştırmış, Sadrâzam Kâmil Paşa ile Ö. L. E. de kendi evlerinde göz altına alınmışlardı. Böylece resmî hayatı sona eren Ö. L. E., 22 Nisan 1897 günü vefât ederek, Çamlıca'da yeniden inşâ ettirdiği cami hazîresine defnedilmiştir. Ö. L. E.'nin bilgisi ve fazîleti, devrinin ulemâsı arasında tek sayılacak kadar üstündü. Arapçayı da, pek iyi biliyordu. Yazma hâlinde Arapça bir *Akaaid Şerhi* ile *Hayâlî'ye Münevvihât* adı ile yaptığı matbû bir hâşiyesi vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER LUTFÎ PAŞA (Serdâr-ı Ekrem) (Plaşki/Hırvatistan 1806-İstanbul 1871), XIX. yüzyılda "serdâr-ı ekrem" unvânını alan iki Türk komutanından biri (öteki için bk. ABDÜLKERÎM NÂDİR PAŞA). Macar, Hırvat karışığı bir âileye mensuptur. Müslüman olmadan önce taşıdığı ad, Mahaylo Latos idi. Öğrenimini Avusturya İmparatorluk Harb Akademisi'nde tamamlamıştır. Subay olarak Avusturya ordusunda görev aldıktan kısa bir süre sonra, 1828'de Osmanlı Devleti hizmetine girdi. Bâb-ı Seraskerî'de alay emîni olarak görev aldı. Bu sırada dînini değiştirerek Müslüman olup Ö. L. adını taşımaya başladı. Yabancı dil bilmesi, askerlik san'atını Avrupa'da öğrenmiş bulunması sür'atle terfîini sağ-

ÖMER LUTFÎ PAŞA (Serdâr-ı Ekrem)

ladı. Bir ara Velîahd Abdülmecîd Efendi'nin öğretmenliğinde bulundu ve mîrlivâlığa kadar yükseldi. 1840'ta yapılan tensîkatta rütbesi mîralaylığa indirildi. 1841'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın boşaltmış bulunduğu Lübnan'da Osmanlı idaresini yeniden te'sîs etmek üzere Serasker Sırkâtibi Mustafa Nuri Paşa'nın maiyyetinde Beyrut'a gitti. 1842'de Sultan Abdülmecîd'in de izlediği bir manevrada, komutanlardan birinin açıkça yaptığı hatâyı kendini tutamayarak manevra alanına girip düzeltmesi ile Pâdişâhın dikkatini çekti ve eski rütbesi kendisine iâde edildi. Daha sonra ferik oldu. 1848 Macar İhtilâli'nin Eflâk'e sirâyet etmesi ve Rus kuvvetlerinin Avusturya İmparatorluğu'na yardıma kalkışması üzerine Bükreş'e gönderilmiş bulunan Fuâd Efendi'nin (Paşa) isteğiyle düzenlenen kuvve-i seferiyye başında Eflâk'e girdi. Eflâk'in geçici olarak işgalini başarı ile yürüttüğünden rütbesi müşîrliğe yükseltildi. Eflâk'in tahliyesinden sonra Rumeli müşîri olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası'ndaki kuvvetlerinin komutanı oldu. 1852'de ilk Karadağ İsyânı'nı başarı ile bastırdı. Rus Çarlığı ile bir savaş ihtimâli başgösterince ordusunu Şumnu'da topladı. Pâdişâh'tan aldığı fermân gereğince Memleketeyn'e girmiş bulunan Rus ordularına karşı harekâta girişti. Bu savaşta Rus ordusunun faaliyetini dikkatle izleyerek tâlî çarpışmalar için birliklerini şuraya buraya dağıtmadı. Hattâ Silistre'yi müdâfa'a eden meşhur Mûsâ Paşa'nın imdat isteklerini de bu sebeple dikkate almadı ve Paşa'nın onun hâlâ kâfir kaldığı yollu yazılı hakaretlerine gülüp geçti. Ö. L. P., Mûsâ Paşa'nın Silistre'yi düşmana teslîm etmiyecek bir yürekte olduğunu gayet iyi biliyordu. Hazırladığı kuvvetlerle, Ruslar'ın Vidin üzerinden sarkarak, Sırbistân hattâ, Makedonya Hıristiyan ahâlisi ile birleşmelerini engellemek maksadı ile Tuna'yı geçti ve Rus ordusunu 1853'te Olteniça (Oltenita) Muharebesi'nde ağır bir bozguna uğrattı. Bu suretle Vidin ve Kalafat'ı tahkîm etmek fırsatını elde ettiği gibi, ertesi yıl kazanılan Çatana Muharebesi ile de Ruslar'ın Memleketeyn'i boşaltmalarını ve kuvvetlerini Prut ırmağı arkasına, Besarabya'ya çekmelerini sağladı. Bu arada Avusturya ordusunun müdâhil olarak Memleketeyn'in Boğdan kesimini işgal etmesi sonunda Ö. L. P.'nın Ruslar'la temâsı kalmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olan Fransa, İngiltere ve Piyemonte kuvvetleri bu durumda Kırım yarımadasında Sivastopol kalesini hedef olarak seçmek zorunda kaldılar. Ö. L. P. da Türk kuvvetlerini Ferik Rüstem Paşa komutasında Varna'dan Gözleve'ye nakletti. 1855'te gönderilen bir fermân üzerine "sardâr-ı ekrem" unvânıyle Kırım'a geçti. Daha sonra İngiliz Vilyams Paşa'nın ısrârı üzerine ordusu ile Batum'a çıktı ve Mangırliye'de karargâhını kurdu. Rus kuvvetlerini İngur ırmağı boyunda yenmesine ve Kütayis'e kadar ilerlemesine rağmen Kars'ın düşmesine engel olamadı. Paris andlaşmasından sonra Kürdistan ıslâhâtına memur edildi. Irak ve Hicaz orduları müşîrliğinde bulundu. Bir ara Bağdad vâlîliğini de üzerine aldı. İstanbul'a dönünce iki defa serasker kaymakamlığında bulundu ve 1862'de patlak veren Hersek İsyânı'nı bastırmaya, âsîlere yardım eden Karadağ kuvvetlerini tenkîle memûr oldu. 1866'da Girid İsyânı'nı bastırmakla görevlendirildi. Âsîleri Apokron ve Laşit'te yenilgiye uğrattı; fakat, icraatı Avrupa devletlerince hoş karşılanmadığından geriye çektirildi. 1868'de İstanbul'a döndü. 1869'da Hassa Ordusu müşîri oldu. İki yıl sonra mayıs 1871'de vefât ederek cenâzesi, Eyüp'te defnedildi. Modern teknik bilgilerle teçhîz edilen Türk ordusunun ünlü ve başarılı komutanlarından ilki olarak tanınan Ö. L. P., savaş tekniklerini çok iyi bilen, yenilikleri izleyen, asker ve subayları kendisine bağlayan, hamiyetli, çalışkan, nâmuslu ve dürüst bir kişilikte idi. Askerlik vekar ve şerefini her şeyden üstün tutardı. Ölümünde, İstanbul'da oturduğu bir evden başka bir şey bırakmamıştı. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER NÂCÎ : bk. **NÂCÎ, ÖMER.**

ÖMER NASÛHÎ [**soyadı : Bilmen**] (doğ. Erzurum 1884 - İstanbul 12 Ekim 1971), Türk din bilgini. Öğrenimine önce Erzurum Ahmediye medresesinde başlayan Ö. N., daha sonra İstanbul'a gitti; orada Fâtih Medresesi'nde Tokatlı Sâhir Efendi yanında okudu (1913). Arapça ve Farsça'yı çok iyi öğrenen Ö. N., Fâtih Medresesi'ne hoca oldu. Fıkıh dersleri yanında Sahn medresesinde kelâm, Dârüşşefaka'da gene kelâm yanında münakahat, siyer-i enbiyâ, ahlâk felsefesi derslerini de okuttu. Daha sonra te'lif hey'eti âzâsı, Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye Dâiresi mümeyyizi (1917), Meclis-i Tedkıykaat-ı Şer'iyye Dâiresi mümeyyizi (1917), İstanbul müftü muavini (1926), İstanbul müftüsü (1934) oldu. 1960 yılında da Diyanet İşleri reisliğine getirildi. Bu görevleri yanında dinî konularda araştırmaları ve yayınları ile de tanınan Ö. N., başlıca şu eserlerini yayınladı : *Kur'an'dan dersler ve öğütler, İlm-i kelâm, İslâm ahlâkı, Hukuk-ı İslâmiye ve ıstılâbat-ı Fıkhiye, Büyük tefsir tarihi* [1960 - 1962].

ÖMER RÛŞENÎ (ölm. 1487), Aydın'da doğdu, Tebrîz'de öldü. Çok meşhur Halvetî şeyhidir. *Dîvân* sahibi bu meşhur mutasavvıf, Gülşenî tarîkatinin kurucusu Şeyh İbrahim Gülşenî'nin mürşididir. Şu Hicâz Sofyân Tevşîh'in güftesi gibi bestesinin de ona âit olması muhtemeldir: Çün doğup tutdu cihan yûzünü hüsnün güneşi. Bu güfte düzinelerce defa tevşîh ve ilâhî olarak bestelenmiştir ve bunlardan haylisi elimizdedir. (Y. Ö.)

ÖMER RÜŞDÎ PAŞA (Kütahya 1843 - İstanbul 1922), Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa harbiye nâzırı unvânını alan devlet adamı ve komutan. İlk öğrenimini Kütahya'da yaptıktan sonra Bursa Askerî İdâdîsi'ni bitirmiş ve Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olarak 1866'da Türk ordusu saflarına katılmıştır. Gazi Ahmed Muhtâr Paşa ordusunda Karadağ harekâtında, Süleyman Paşa ordusunda Bulgaristan harekâtında bulundu. İkinci Ordu'da görevli iken 1884'te mîrlivâlığa yükseltildi. 1886'da "ferik" rütbesiyle Hassa Ordusu kurmay başkanı oldu. Daha sonra "müşîr" rütbesiyle Şam'da bulunan Beşinci Ordu-yi Hümâyûn'un komutanlığına tâyin edildi. 1897 Yunan Muharebesi'nde ihtiyat kuvvetleri komutanlığında bulundu. Başarılarından ötürü "yâver-i ekremlik" pâyesi verildi. Savaştan sonra Seraskerlik Erkân-ı Harbiye Dairesi ikinci başkanı oldu. Bir süre sonra da birinci başkanlığa getirildi. İkinci Meşrûtiyet'in ilânı ve Serasker Rızâ Paşa'nın azli üzerine mutlakıyyet rejiminde subaylar ve aydınlar arasında kötü bir şöhret yapan seraskerlik unvânının kaldırılması sonunda, Saîd Paşa kabi-

ÖMER RÜŞDÎ PAŞA

nesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk harbiye nâzırı olarak görev aldı. Kabine değişikliğinde Kâmil Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine harbiye nâzırlığını bıraktı. 1908 aralığında saray yâver-i ekremlerinin tasfiyesi sırasında müşîr rütbesiyle birinci yâver olarak mevkiini korudu. Az sonra II. Abdülhamîd tarafından Âyân Meclisi reisliğine aday gösterildi ise de Kâmil Paşa'nın Saîd Paşa'yı tercih etmesiyle başkan olamadı. Bundan sonra ölümüne kadar Âyân Meclisi üyesi olarak kaldı. 1920'de Sevr Andlaşması'nın kabûlü veya reddi konusunu görüşmek maksadiyle Vahîdeddin tarafından teşkîl edilen fevkalâde komisyona katıldı ve burada andlaşmanın kabûlü yolunda oyunu kullandı. Dedelerinden biri Mekke'de uzun süre yaşamış bulunduğundan askerlik arkadaşları arasında Ö. R. P., Mekkelioğlu sanıyla tanınmakta idi. (İ. Parmaksızoğlu)

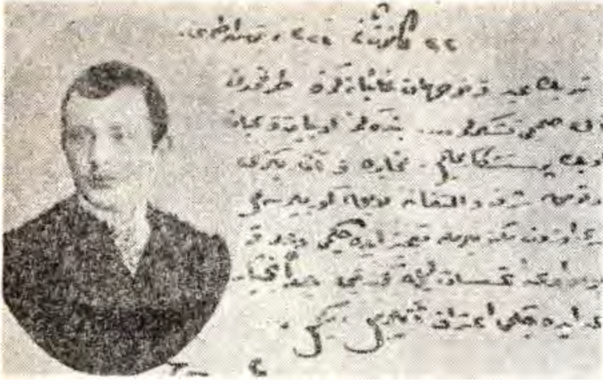
ÖMER SEYFEDDİN (Gönen 13 Mart 1884-İstanbul 6 Mart 1920), hikâyeci ve yazar. Âilesi hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiye sâhip değiliz. Bâzı hikâyelerinde, hâtıralarında ve sohbetlerinde geçmişi üzerine ufak - tefek bilgiler veren Ö. S., yüzbaşı Ömer Şevkı Bey ile Fatma Hanım'ın ortanca çocuğudur. Babası Ömer Şevkı Bey hakkında bilinenler de oldukça azdır. Bâzı araştırmacılar onun Dağıstanlı, bâzıları da Çerkes olduğunu ileriye sürmektedir. En yakın arkadaşı ve samimî dostu Ali Canib Yöntem ise, Kafkasyalı olduğunu söyler. Ömer Şevkı Bey askerliğe heves etmiş ve binbaşılığa kadar yükselmiştir. II. Meşrûtiyet'ten sonra alaylı subayların ordudan tasfiyesi üzerine meslekten ayrılmış ve Ö. S.'in ölümünden bir süre önce de vefat etmiştir. Fatma Hanım ise İstanbul'un köklü âilelerinden birine mensûb olup, İsfendiyâroğulları'ndan Ankaralı topçu kaymakamı (yarbayı) Mehmed Bey'in kızı olduğu bilinmektedir. Oldukça kültürlü bir kadındır. Ö. S.'in yetişmesinde annesinin emeği büyüktür. Âilenin en büyük çocuğu, Ö. S.'den on yaş büyük olan Güzin Hanım'dır. Son çocuk ise, yazarın *Kaşağı* adlı hikâyesinde sözünü ettiği Hasan'dır. Hasan, kendisinden bir yaş küçük olup kuşpalazından ölmüştür.

ÖMER SEYFEDDİN

Ö. S., ilk öğrenimine Gönen'de başladı; *And* adlı hikâyesinde sözünü ettiği Mahalle Mektebi'ne girdi. Daha dört yaşında iken okula başlayan yazar, o çağlarında oldukça haşarıdır. Böylesine erken bir yaşta okula gönderilmesinin sebebi buna bağlanır. Bu okuldaki öğrenim, eski sistemin ibtidâî bir şeklidir. Buradaki günlerini *İlk Namaz* ve *Kaşağı* adlı hikâyelerinde dile getiren yazar, daha sonra, babasının şube reisi olarak gittiği Karadeniz kıyısında Ayancık kasabasındaki bir "Sıbyân Mektebi" ne devam etti. Yerinin değiştirilmesi ve oradaki okul hayatını da *Falaka* adlı hikâyesinde anlatır. 1892'de, babasının sürekli görevleri yüzünden iyi bir öğrenim göremeyeceği düşüncesi ile annesinin yanında İstanbul'a dönen Ö. S., Aksaray'da Yusuf Paşa Yokuşu'ndaki "Mekteb-i Osmânî" ye yazdırıldı. Bu okulda daha modern bir eğitim sistemi tatbik ediyordu. Yabancı dil olarak da Fransızca okutuluyordu. *Açık Hava Mektebi* adlı hikâyesinde bu yılların hâtıralarını anlatır. Ancak babası, oğlunun da asker olmasını istiyordu. Bunun için Ö. S., daha tamamlamadan, bu okuldan alınarak Eyüp'teki Baytar Rüşdiyesi'ne verildi (1893). Yatılı olan bu okulun dört şubesi vardı. Ö. S., bu şubelerden, yalnızca subay çocuklarının alındığı "Sınıf-ı Mahsûs" şubesine yatılı olarak girdi. Burada dört yıl okudu. Daha sonra Kuleli Askerî İdâdîsi'ne gitmesi gerekirken, burasını istemedi; Edirne Askerî İdâdîsi'ni tercih etti (1896). Burada Aka Gündüz ile tanışıp arkadaş oldu. Bu yıllarda, yazarın edebiyat zevkine de eriştiğinden söz edilebilir. Gerçi, kültürlü bir âilenin çocuğu olarak, Dîvân edebiyatını küçük yaşta tanımağa başlamıştı. En çok hoşlandığı san'atkârlar, Tanzîmât'tan sonraki yazarlar, bilhassa Nâmık Kemâl, Tevfik Fikret ve Hâlid Ziya Uşaklıgil'dir. Nitekim, bu yıllarda ufak - tefek şiir denemelerine başlamış; bir yandan edebî akımları tâkib etme fırsatını bulmuş; tiyatrolara gidip gelmeğe başlamıştır. Edebiyata olan bu yakın ilgisinin ilk ürünü, Edirne Askerî İdâdîsi'nden me'zûn olduğu yıl ortaya çıktı. *Yâd* adı ile *Mecmûa-ı Edebiyye*'de yayınladığı bu manzume, onun adını ilk defa edebî çevrede duyurmuş oldu (4 Şubat 1900). Edirne Askerî İdâdîsi'ni bitirerek İstanbul'da Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'ye giren yazar, yavaş yavaş kişiliğini bulmak, edebî çevrede bir yer edinmek çabasındadır. Ayrıca, bu okuldaki öğreniminin san'atına da büyük ölçüde te'sir ettiği bir gerçektir. Çünkü, o yıllarda, matematik ve mantık onun en çok ilgilendiği konulardır. Düşüncesinin gelişmesinde bu ilimlerin payı büyük olmuştur. Ayrıca, şiir denemelerini de sıklaştırmıştır. Bu denemelerde, daha çok, Servet-i Fünûn şiirinin akisleri sezilir.

22 Ağustos 1903, yazarın Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'den mülâzım-ı sânî (teğmen) olarak çıktığı gündür. İlk görevini, merkezi Selânik'te olan III. Ordu'nun İzmir'deki Redif Fırkası (tümen)'nda aldı. Oradan Kuşadası Redif Taburu'na geçti. Dört yıla yakın kaldığı bu görevinde yazar, yalnızlığını edebiyatla doldurmağa ve kendini avutmağa çalıştı. Selânik'te çıkan "Kadın" ve "Bağçe" adlı dergilere oradan gönderdiği şiirler bu yılların ürünleridir. Öte yanda, edebî çevre ile bu yoldan yakın temaslar kurma imkânını da bulmuş oldu. Dört yıl sonra İzmir'de yeni kurulan Jandarma Zâbitân ve Efrâd Mektebi öğretmenliğine getirildi (1907). Onun İz-

ÖMER SEYFEDDİN : 1905'te ilk görev yeri Kuşadası'nda Hakkı Tarık Us'a yazdığı tebrik kartı

mir'e gelmesinde, Askerî Hastahâne baştabibi olan dayısı Fâik Paşa'nın rolü olmuştur. Ö. S., bu arada küçük bir edebî çevre de sağladı. O sıralarda İzmir'de bulunan ve Türkçü lâkabı ile tanınan Necib, Şehabeddin Süleyman, Yâkub Kadri, Baha Tevfik gibi edebiyatçılarla dostluklar kurdu. Fransızca üzerindeki çalışmalarını da hızlandırdı. Bir yandan da, hikâye denemelerine ağırlık verdi. İki yıl İzmir'de görev yaptıktan ve II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra rütbesi mülâzım-ı evvel (üsteğmen)'liğe yükseltildi ve görevi III. Ordu'nun Selânik'teki bir nizâmiye taburuna nakl edildi. Buradaki görevi büyük bir değişiklik gösterir. Yazar, iki yıl süre ile, Pirlepe, Pirbeliçe, Serez, Velmefçe, Babina, Demirhisar, Razlık, Köprülü gibi sınır köy ve kasabalarını da dolaşır. Oralardaki hayatı, sonunda, onun milliyetçilik duygusunun, yurt sevgisinin gelişmesine ve kökleşmesine yol açtı. İleride yazacağı birçok hikâyenin malzemesini buradan topladı. Makedonya sınırındaki Yakorit köyünde yaptığı bölük komutanlığı ise, askerlik mesleğinden soğumasına yol açtı. Memleketin acıklı durumu, şâir ruhunu derinden sarsıyordu. Nitekim, *Tuhaf Bir Zulüm* adlı hikâyesi o yılların hâtıralarından çıkmıştır. Sınır boyundaki askerî görevi yanında edebî çalışmalarını da hızlandıran Ö. S., Selânik'te ve Manastır'da çıkan "Kadın", "Bağçe", "Hüsn ve Şiir" adlı dergilere şiirler yazıyor ve Fransızcadan çevirilerini yayınlıyordu. Ayrıca, birtakım şiir denemelerini de İstanbul'da çıkan "Âşiyân, Zekâ, Musavver Hâle" gibi dergilerde yayınlıyor; bu yazılarında "Pervîz" takma adını kullanıyordu. Bir yandan da Ali Canib ile sık sık mektuplaşıyor, edebî meseleler üzerinde duruyordu. O sırada Ali Canib, "Hüsn ve Şiir" adlı derginin Âkil Koyuncu'nun da aracılığı ile "Genç Kalemler" adı altında çıkmasını sağlamış, Ö. S.'in de bu dergiye katılmasını ısrarla istemişti. İşte bu ısrar sonucu Ö. S., yeni bir hareketin öncüsü olarak, o dergiye *"Yeni Lisan"* başlıklı imzasız yazısını yazdı (11 Nisan 1911). Dergi, bu yazı ile, yeni seri olarak çıkmağa başladı. Böylelikle, "Millî Lisan" üzerine geniş bir tartışma açılmış oldu. Bu guruba Ziya Gökalp de katılmıştı. Bu yazarın Ö. S. üzerindeki te'siri büyüktür. Ö. S., bir yandan dil üzerindeki düşünce ve görüşlerini yazarken, bir yandan da bu görüşlerine uygun hikâyelerine hız verdi. Bu anlayışın ilk ürünü Genç Kalemler'de yayınlanan, *Bahar ve Kelebekler* oldu. Aynı yıl, Ziya Gökalp'in de aracılığı ile, tazminâtını ödeyerek ordudan ayrıldı ve yazarlık hayatını sürdürmek üzere, Selânik'e yerleşti. Ancak, Tarablusgarb (Libya) Savaşı'nın hemen ardından Balkan Savaşı'nın patlak vermesi, Ö. S.'nin yeniden askere alınmasına yol açtı. Yazar, Garb Ordusu'nun 39. alayında görevlendirildi. Önce Komanova'da Sırplarla çarpıştı. Daha sonra Yanya'da Yunan kuvvetlerine karşı savaştı. Yanya Kalesi'nin savunulması Ö. S.'in bulunduğu birliğe verilmişti. Birlik, uzun süre kaleyi savundu; ancak fazla dayanamadı ve kale Yunanlıların eline geçti. Bu arada kendisi de esir düştü (20 Ocak 1913). Atina yakınlarındaki Nafliyon kasabasında bir yıl kadar esir kaldı. Esir kaldığı bu süre içinde de boş durmayan yazar, yeni denemelerini Ali Canib'e gönderiyor, o da bunları "Tanin"de veya "Türk Yurdu"nda yayınlıyordu. Kasım 1913'te serbest bırakılan yazar, İstanbul'a gelerek, Ali Canib ve Ziya Gökalp ile buluşdu. Artık, hayatını yazıları ile kazanmak istiyordu. Ancak, yazarlıktan elde ettiği kazanç onu tatmin edemedi. Hattâ, bir ara, geçim sıkıntısına bile düştü. Bu sebeble Kabataş Lisesi'nde edebiyat öğretmeni olarak çalışmağa başladı. Bir yandan da, hikâye yazmağa devam etti. Çok sevdiği annesini kaybetmesi yazarı oldukça üzdü ve bir âile düzeninin özlemini duymağa başladı. Bunun üzerine, Dr. Besim Edhem Bey'in kızı Câlibe Hanım ile evlendi (1915). Bu evlilikten bir yıl sonra, kızı Güner dünyaya geldi. Ancak, evlilikte aradığı mutluluğu bulamayan yazar, kısa bir süre sonra, ayrılmak zorunda kaldı (3 Eylül 1918). Bu arada, buhranlı günler geçirdi. Aslında, evlilik yazara yaramamıştı. Bir ara, hastalandı, zâtürrie'ye tutuldu. Artık, yalnızlık günleri yeniden başlamıştı. Zâten memleketin kötü durumu onu içten içe

ÖMER SEYFEDDİN : Son günleri

yiyip bitirmekte idi. I. Dünya Savaşı yenilgisi, İstanbul'un işgali, Mondoros Mütârekesi bu acılarını daha da arttırdı. Ama, gene de boş durmuyor, yazmağa devam ediyordu. Edebî çevrelerdeki yeri ve dostları tek tesellisi idi. Hele Ali Canib ile birlikte olduğu anlar ona çok huzur veriyordu. Bu destekle, durmadan yazıyordu. Ancak, 1918'den sonra, onda birtakım yorgunluk ve bezginlik izleri görülmeğe başlandı. Bu izler, 1920 Şubatına kadar devam etti. Gene de "Yeni Mecmûa", "Diken", "Vakit", "Zaman" dergi ve gazetelerine yazmaktan geri kalmadı. Ancak, 15 Şubat 1920'den sonra hastalığı iyiden iyiye ilerlemeğe başladı. 22 şubatta yatağa düştü. Baş ağrıları yazarı epeyce hırpaladı. Doktorlar "nevralji" teşhisi koydular. Mart başlarında hezeyanlar başladı. Bunun üzerine yazar, Haydarpaşa Tıp Fakültesi'ne kaldırıldı ve 6 mart cumartesi günü saat 13.30'da hayata gözlerini yumdu. Yapılan otopsi sonucunda, yazarın "şeker hastalığı" na tutulmuş olduğu anlaşıldı. Kuşdili'ndeki Mahmud Baba Mezarlığı'na gömüldü. 1939'da burada tramvay garajı yapılması kararlaştırılınca yazarın mezarı, arkadaşları tarafından Zincirlikuyu, Asrî Mezarlığı'na nakl edildi.

Bir yazar ve düşünce adamı olarak Ö. S., edebiyatımızda büyük bir yer tutar. O, san'atı ile ülkücülüğünü gayet güzel bir şekilde uyuşturan ve bunda da başarıya ulaşan bir san'atkârdır. Eserlerinde ve yazdıklarındaki ağırlık noktası, Türkçülük ve milliyetçiliktir. Yaşadığı dönemin karışık olayları ve değişik ideolojik durumu göz önüne alınırsa, onun, milliyetçilik ve Türkçülük üzerinde ısrarla durması ve bunları savunması, büyük bir dikkatle ve ön planda ele alınması gereken noktalardır. Sınır boylarındaki askerlik günlerinde Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların giriştikleri bağımsızlık hareketlerine yakından vâkıf olan yazar, "Osmanlıcılık" ülküsünün ne kadar yanlış bir düşünce olduğunu anlamıştı. Dilleri, dinleri ve ırkları ayrı milletlerden kurulu bir milletin savunuculuğunu yapmaktansa, millî duyguları sağlam ve bilinçli bir millet anlayışının daha tutarlı bir yol olacağını ortaya attı. Kozmopolitliğe, Osmanlıcılığa ve Batı taklidçiliğine savaş açtı, bu anlayışta olanları alaya aldı ve şiddetle tenkid etti. Ona göre millet, "aynı dili konuşan, bir din etrafında birleşen, aynı eğitimi gören ve aynı kültür değerlerine bağlı olandır".

ÖMER SEYFEDDİN : 15 Ocak 1918'de karısı ve kızı ile

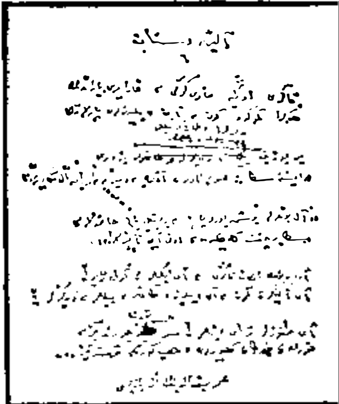
Kısa san'at hayatına rağmen doyurucu eserler veren Ö. S., Türk edebiyatına "hikâye" türünün yerleşmesini de sağlayan bir yazarımızdır. Hikâyelerinde ele aldığı konular kendi hayatından, veya yaşanılan hayattan uzak değildir. Böyle olunca, onun san'atında bir tema zenginliği göze çarpar. Bu zenginliğin sağlanmasında, san'atkâr gücünün yanı sıra, en küçük bir olaydan, fıkradan bir konu çıkarabilme hünerinin de payı büyüktür. Hâtıralarında: "Ben, her şeyden, en ehemmiyetsiz bir fıkradan, bir cümleden bir hikâye, koskoca bir roman çıkarabilirim. San'at, o hikâyeyi, o romanı çıkardığım ehemmiyetsiz şey değil; benim o şey etrafında canlandırdığım hayattır" derken, bir anlamda, san'at anlayışını, hikâye yazmadaki ustalığını açığa vurmaktadır. Hikâyelerinde görülen sosyal temalar, yaşanılan hayatın ortak problemleri olarak karşımıza çıkmaktadır. *And, Falaka, İlk Cinayet, Kaşağı* adlı hikâyelerinde çocukluk hâtıralarını ve gerçekleri dile getiren yazar, daha çok Türkçülük, milliyetçilik ve yurt sevgisini işleyen tamalara ağırlık vermiştir. *Primo Türk Çocuğu: Nasıl Doğdu? Primo Türk Çocuğu: Nasıl Öldü?, Bomba, Beyaz Lâle, Fon Sadriştayn'ın Karısı, Fon Sadriştayn'ın Oğlu, Kızıl Elma Neresi?, Hürriyet Bayrakları, Bahar ve Kelebekler, Çanakkale'den Sonra, Bir Çocuk : Aleko, Forsa, Müjde* gibi hikâyelerinde ele aldığı bu geniş ve esaslı tema, imparatorluktaki Türk unsurlarının millî şuurunu uyandırmak için kullanılmıştı. Yazar, bu hikâyelerinde, inandığı ülkünün ne olduğunu açıkça ortaya koydu. Gene buna bağlı olarak, ancak, arka arkaya verilen savaşların ve alınan yenilgilerin getirdiği karamsar hava, yazarımızı tarihî değerleri işlemeğe, Türklerin kahramanlık duygularını kamçılamağa ve onların kendilerine güvenlerini arttırmağa yöneltti. *Başını Vermeyen Şehid, Fermân, Vire, Kültür, Penbe İncili Kaftan, Topuz, Büyücü, Teselli, Kaç Yerinden?, Teke Tek* adlı hikâyelerinde bu temayı işledi. Yazarın üzerinde durduğu bir konu da, Türkiye'nin medenî kalkınmasıdır. Bu yolda Batı medeniyetine özenenlere, orayı yarım yamalak tanıyıp şuursuzluğa kaçanlara düşmandır. Onları züppe ve dejenere kişiler olarak görmekte ve hicv etmektedir. Onun hikâyesinin sosyal bir tenkid havasına girmesinde, bu tutumunun payı büyüktür. *Efruz Bey* tipini canlandıran hikâyelerinde bu temaya ağırlık vermiştir. Ayrıca, sosyal tenkid çerçevesine cehâlet ve taassubu da aldığı görülür. *Kurbağa Duâsı, Falaka, Yalnız Efe, Hâtiften Bir Sadâ, Kerâmet* gibi hikâyeleri bu konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yer yer sosyal tenkidten mizâha da kayan yazar, *Yüksek Ökçeler, Koç, Külâh, Nasıl Kurtarmış?, Çakmak* gibi hikâyelerini bu anlayışla kaleme almıştır. Çağının sosyal ve siyasî düzenine dokunan hikâyeleri arasında : *Boykotaj Düşman, Mehdi, Piç, Bir İttihadçının Hâtıra Defterinden* gibi

hikâyeleri yer alır. Halk edebiyatı ve masal geleneğinden faydalanmak da Ö. S.'in san'atında ayrı bir yer tutar. *Kurumuş Ağaçlar, Bir Hayır, Yalnız Efe, Külâh, Deve, Yüz, Çakmak, Düşünce Zamanı* bu şekilde yazılmış hikâyelerdir.

Ö. S., hikâyelerinde konuya ağırlık vermiştir. Bunun yanı sıra, onun yer yer karakter işlemesindeki başarısını da gözden uzak tutmamak gerekir. Hele, Efruz Bey tipini yaratmadaki ustalığı oldukça dikkate değer. Onun karşısında yer alan Câbi Efendi de aynı vasıfları taşır. Tip yaratırken, daha çok, belli bir temayı veya görüşü esas alır. Tipler de, bu esasa uygun olarak ortaya çıkmış olur. Bu arada hemen şunu belirtmek gerekir ki yazar, bu tipleri ve öteki karakterleri ortaya koyarken, derin bir tahlil metoduna girmez. Onlar, işleyeceği konu, anlatacağı tema ve vurgulayacağı fikrin birer aracıdırlar.

Yazı hayatı önceleri şiirle başlayan Ö. S.'in bu ilk denemelerinde Servet-i Fünûn'un şiir anlayışını benimsemesi dikkati çeker. Vezin, arûz'dur. Dil ise, Osmanlıca'dır. Bu denemelerde, Tevfik Fikret'in te'siri açıkça bellidir. Nazım şekli olarak da, bol bol, "sone"yi kullanmıştır. Hikâye yazmağa başlamadan önceki şiirlerinde ise, halk edebiyatının izlerine rastlanabilir. Hele, "koşma"ya karşı daha bir yakınlığı vardır. Dili de, ilk yazdıklarına oranla, daha Türkçedir. Ancak, bu şiirlerin, lirizm bakımından kuvvetli olduklarını hiçbir zaman iddia edemeyiz. Üstelik, bu şiirlerde, Mehmed Emin Yurdakul ile Ziya Gökalp'in te'sirinden de kurtulamamıştır. Değişik gazete ve dergilerde yayınladığı bu tarz şiirlerinde Ö. S., "Tarhan" takma adını da kullanmıştı. Son şiirlerinde ise, Türkçülük ve milliyetçilik duygularının ağırlık kazandığı dikkati çeker.

Sınır boylarında askerî görevle bulunduğu yıllarda Ö. S. birçok acıklı olaylarla yüz yüze gelmiş, birtakım küçük azınlık guruplarının milliyetçilik yolunda gösterdiği çabayı yakından görmüştü. Bu tür olaylar, onun edebî hüviyetini kazanmasında büyük rol oynamıştır. Ayrıca, yazarın milliyetçilik duygularının kabarmasında ve olgunlaşmasında da, gene bu olayların payı büyük olmuştur. Bu anlayış, onda, "millet" kavramının ne olduğu veya nasıl olması gerektiği üzerinde derin düşünceler yarattı. Ona göre bir dili olan sosyal topluluk, bir milleti meydana getirir. Türk milleti de sosyal bir topluluk olduğuna göre, onun da bir dili vardır ve bu dilin adı Türkçe'dir. Osmanlılık, bir "milliyet" değildir. O halde Osmanlıca diye bir dil de olamaz. Yazar, bu anlayışla, yeni bir dil yaratma çabasında değildir. Türklerin, zâten, kendi dilleri vardır. Eğer "millî bir edebiyat yaratmak gerekiyorsa, önce, "millî bir dil" anlayışının benimsenmesi ve yerleşmesi şarttır" düşüncesi ile yola çıkan Ö. S. *Yeni Lisan* (Genç Kalemler, II. seri, sayı: 1) başlıklı yazısı ile bu dâvâyı ortaya atmış oldu. Bu makale, büyük akisler uyandırmış ve edebiyatımızda geniş ve uzun bir tartışma açmıştır.

ÖMER SEYFEDDİN : el yazısı ile bir manzumesi

Makale, cidden mühim ve yepyeni görüşler getiriyordu. Adı *Yeni Lisan* olmakla beraber, edebiyata da geniş bir yer ayırmıştır. Yazıda, önce, dil meselesi ele alınıyor: "Eski lisân nedir? Asla konuşulmayan, Latince ve İbrânîce gibi, yalnız kendisi ile meşgul olanların zevk ve idrâkine taallûk eden bir şey!.. Size bunun tarihini çabucak çizelim. Biz, Asya'dan garbe, Anadolu'ya hicret etmişiz. Dîn ve edebiyât bize Arabî ve Fârisî öğretmiş. Hattâ, bir zamanlar, resmî lisânımız Fârisî olduğu gibi, bir pâdişâhımız da Arapçayı bize umûmî ve millî bir lisân olmak üzere kabûl ettirmeğe kalkmış. Hicretimizin ilk asırlarında Arabî ve Fârisî birçok kelimeler lisânımıza girmiş. Bunun kat'iyyen zararı yok. Lâkin edebiyât, san'at ve dolayısıyle tezeyyün fikri Arabî ve Fârisî kaideler de getirmiş. Türkçe muvâzenesini gaaib etmiş. Tabiata muhâlif ve son derece sun'î bir hâl kesb etmiş. Fakat, nasılsa, yine aslını, esâsî olan fiiller ve sîgaların istiklâlini muhâfaza etmiştir. İşte bu istiklâldir ki bugün bize Türkçeyi tekrâr eski sâfiyet ve suhûletine, tabîîliğine ircâ etmek ümîdlerini veriyor" diyerek eski dilin ne olduğu üzerinde duran yazar, onun geçmişini ve uğradığı değişikliği ve bu değişikliğe sebeb olan etkileri sıralıyor. Gene de, bu değişen dil, bünyesinde bâzı esas unsurlarını saklamasını bilmiştir. Yazar, bu unsurlardan hareket etmek ister. Arkasından edebiyatımızın durumuna geçen yazar, onun bir taklid edebiyat olduğunu belirtir. Bu devreyi de ikiye ayırır: 1. Şarka Doğru, 2. Garbe Doğru. Önce "Şarka Doğru" meselesini açıklayan yazar, bu konuda Dîvân edebiyatını tenkid eder. Yazarların, Türkçe dîvanlar yanında, bir de, şöhret ve iktidar kazanmak için Farsça dîvanlar yazdıklarını belirtir, bununla da, o edebiyatın "gayr-ı millî" olduğunu ileriye sürer. Arkasından, "Millî Edebiyat"ın ne olduğunu anlamağa çalışır. Tanzîmât edebiyatında görülen yenilikleri ve eski edebiyatı savunanların azaldığını söyler. Servet-i Fünûn edebiyatını da tamamiyle taklidçi bir edebiyat olarak vasıflandırır. Üstelik, Servet-i Fünûncuları Tanzîmât edebiyatı ile başlamış olan dilde sâdeleşme hareketini durdurmakla suçlar. Fecr-i Âtî Topluluğu'nu ise, yeni bir şey getirememekle ithâm eder. Onların da, Servet-i Fünûncuları taklid ettiklerini ileriye sürer. Ancak, aynı nesilden oldukları için, kendi saflarına çekme düşüncesi ile onlara yüklenmez: "Evet, ümîdimiz onlardadır. Eskilerin hepsi öldü. Dünküler felce uğradılar. Artık, yegâne nasîbleri ölümdür. *Eski lisânı yaşatan bugün 'Bugünküler'*indir. Onların dünküleri taklîd etmekten vazgeçtikleri dakika, hakîkî bir fecr olacak; onların sâyesinde, yeni bir lisânla terennüm olunan *millî bir edebiyat* doğacaktır".

Ö. S. o güne kadarki Türk edebiyatını kısaca özetledikten ve tenkid ettikten sonra sözü, üzerinde asıl durmak istediği "dil" meselesine getirir. Millî bir edebiyat yaratabilmek için, önce, millî bir dil yaratmanın şart olduğunu ileriye sürer. Eski lisânın hasta olduğunu *"Hastalıklar"* başlığı altında belirtir. Osmanlıca'nın yabancı kelime ve kaidelerle yüklü bulunduğunu, bundan dolayı da onu kimsenin anlamadığını, basılan kitapların ise pek az okunduğunu, bu durumda okuma zevkinin yaygınlaşamadığını, 30 milyonluk bir memlekette bir gazetenin 30 000 nüsha satamadığını belirttikten sonra, dilde bir "tasfiye" hareketinin zarûrî olduğunu ileriye sürüyor. Ancak, bu tasfiye hareketinde mütereddiddir. "Tasfiye hareketini yapabilmek için, Türk Derneği'nin peşine takılıp, Orta Asya'daki ırkdaşlarımızın yanına mı dönelim?" sorusuna: "Hayır!" cevabını verir. Böylece, eski Türk lehçelerinden yeni kelimeler yapılmasını istemez. Ayrıca,

Türkçede yerleşmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin de atılamıyacağını söyler; üstelik, arûz yerine hece'nin de kullanılamayacağını savunur. "Konuştuğumuz lisân, İstanbul Türkçesi en tabiî bir lisândır" diyerek, yapılacak tasfiyenin esasını açıklar. Klişeleşmiş ve terimleşmiş terkiblerin dışında kalan ve sırf san'at yapmak için kullanılan bütün tertiblerin atılabileceğini söyleyerek, yazı dili ile konuşma dilini birleştirmenin en tutarlı yol olduğu üzerinde ısrarla durur. Arkasından, tasfiye hareketinin hangi esaslar dâhilinde yapılabileceği konusuna geçer. Dilde yerleşmiş yabancı terkibler ile terim mâhiyetindeki terkiblere dokunulamayacağını, çünkü onların terkib vasfını kaybederek bir tek kavram hâline geldiklerini belirtir. Sonra da, tasfiye için, şu üç noktayı göz önünde bulundurmak gerektiğini söyler:

1. Arabî ve Fârisî kaidelerle yapılan bütün terkîbler terk olunacak. Tekrar edelim: Fevkalâde, hıfzıssıha, darb-ı mesel, sevk-ı tabiî gibi klişe olmuş şeyler müstesnâ...

2. Türkçe cem' (çokluk) edâtından başka, kat'iyyen, ecnebî cem' edâtları kullanılmayacak: "İhtimâlât, mekâtib, me'mûrîn, hastegân" yazacak yerde "ihtimâller, mektebler, me'murlar, hastalar" yazacaksınız. Tabiî "kâinât, inşâât, maâliyyat, ahlâk, müslümân" gibi klişe hâline gelmişler müstesnâ...

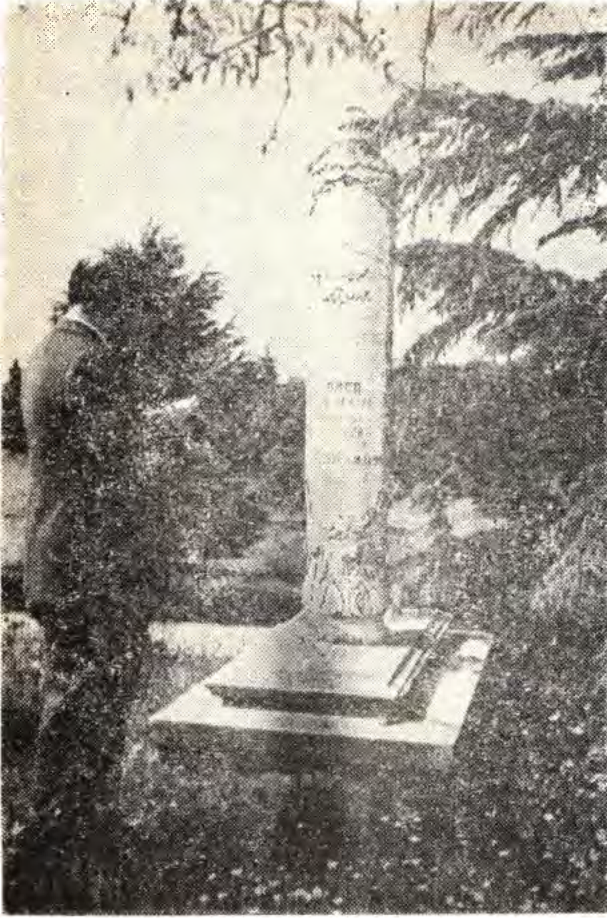
3. Diğer Arabî ve Fârisî edâtları da atacaksınız. "Ayâ, ez, min, an, ender, bâ, berây, bî, nâ, ter, çe, çend, zehî, alâ, fî, keenne, gâh, kâr, gîn, âsâ, veş, ver, nâk, yâr" gibi edâtlar terk olunacak; ancak tekellüme geçmiş, temâmiyle Türkçeleşmiş olan "ammâ, şâyed, şey, keşke, lâkin, nâşî, hemân, hem, henüz, yâni" gibileri kullanılacak. Unutmayalım ki, terk olunmasını arzu ettiğimiz bu edâtlar kullanılsa bile terkîb kaideleri gibi lisânın tekellüme giren "san'atkâr" gibi kelimeleri serbestçe söyler ve yazabiliriz". Bu şekilde madde hâline gelmemiş ancak, belli esaslar dâhilinde yer alan bir nokta da, Türkçeye giren yabancı kelimelerin kendi gramerlerindeki hüviyetleri ile değil, Türkçenin yapısına göre kullanılması meselesidir. Bu kelimelerin, artık, yıllarca kullanıla kullanıla Türkçenin malı olduğu inancındadır. Yazar, makalesinin sonunda, bu hareketin tamâmen millî bir hareket olması sebebiyle, buna milletçe katılmanın gereği üzerinde durur, bütün aydın gençleri bu uğurda çalışmağa dâvet eder. Gene *Yeni Lisan* (Genç Kalemler, sayı: 2) adlı ikinci yazısında Ö. S., ilk yazısında eksik kalan noktaları tamamladığı gibi, bâzı noktalarda da açıklayıcı bilgiler veriyor. Birinci makalede yer almayan bir husus olarak, Yeni Lisan hareketinin sâdece bir dil meselesi olmadığı, onun aynı zamanda sosyal bir dâvâ olduğu üzerinde de duruluyor: "Fakat Yeni Lisân, Türkler için, sâde bir edebiyât meselesi değildir. O, her şeyden evvel, bir lisân, bir hayât meselesidir. Şüphesiz ki, kılıç bir ihtilâl yapar; o ihtilâlin arkasından bir inkılâb doğuran, ancak "kalem" dir. 10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908 ile yaşamağa nasıl büyük bir hakkı olduğunu gösteren milletimiz, henüz bir şey olmamıştır. Anadolu, bu zavallı toprak hâlâ harâbdır, hâlâ maârif nedir, bilmiyor; dünkü lisânsa, onu kurtaramaz; çünkü ona yabancıdır, veya yabancı kalacaktır" derken, o dönem için oldukça yeni ve ileri bir çıkış yapan Ö. S., eski nesillerin bu harekete karşı mukavemet göstermelerini tabiî bulur. Ancak, yeni lisanın hızla gelişeceğini savunarak yakında bu dille yazılmış kitapların okullara gireceğini, yeni nesillerin bu dile sâhib çıkacağını ileriye sürer.

Bu arada, Ö. S.'in çelişkiye düştüğü bir noktaya dokunmakta fayda var. Yazar, bu ikinci makalesinde, "Millî Edebiyat" kavramı üzerinde geniş bir açıklama yapmak istiyor. Önce, "millî lisân" terimini yeniden ele alıyor. "(millî) ta'bîrinden bâzı lisân bilmez gazetecilerin, politikacıların anladığı ma'nâyı murâd etmiyorum. Onlar, millet kelimesini (kavim) ma'nâsında kullanıyorlar... Bizce millet, siyâsî bir nüfûza, yâni bir (devlet kuvveti)'ne mâlik bir cemâattir. Binâenaleyh, (Osmanlılık) mutlaka bir milletdir. Fakat Türk, Rum, Kürd, Arnavud, Bulgar, Ermeni unsurları gibi Osmanlı milletinin ictimâî bünyesine dâhil olunan heyetler birer millet değil, bir (kavim)'den ibârettir. Osmanlı siyâseti, bir millî siyâsettir; kavmiyyet esâsına müstenid bir siyâset ta'kîbi bir cürm, bir cinâyettir. Lisân ve edebiyâta gelince, bunlar ancak (kavmî) olabilirler. Osmanlı lisânı, (Türk lisânı)'dır. Osmanlı edebiyatı, (Türk edebiyatı)'dır. Fakat Osmanlı milleti, (Türk milleti) değildir. Osmanlı milleti, Türk milleti de dâhil olduğu hâlde, birçok kavimleri müştemildir. Bir Türk, siyâsî hayât i'tibârıyle, Osmanlıdır; fakat ictimâî hayât i'tibârıyle Rumdur, Arnavuddur, Arabdır, Ermenidir" derken bugünkü milliyet anlayışımızdan farklı bir görüşle karşımıza çıkıyor. Milliyet ve edebiyat konuları üzerinde dikkate değer olan bu düşüncelerin bâzı çelişen noktalarını da gözden kaçırmamak gerekir. Eğer edebiyat, millî tâbiriyle bir araya gelemiyorsa ilk makalede "millî edebiyat" tâbiri neden kullanılmıştır? "Kavmî edebiyat" demek gerekirdi. Millet tâbirinden bir milletler topluluğu anlamını çıkarmak, Batı kültürü ile yakından ilgili olduğunu ileriye süren bir topluluk için, yadırganacak bir husustur. Çünkü, Batı, XVIII. yüzyıldan başlayarak, bugün kullandığımız mânâda, bir milliyet kavramına erişmişti. Milliyet fikri bize Batı'dan geldiğine göre, yazarın oradaki milliyet kavramını bilmesi gerekir. Burada dikkat edilecek nokta yazarın, o günkü siyâsî şartlara bağlı bulunduğunu, yâni Osmanlı İmparatorluğu'nu dağıtacak bir milliyet anlayışına yanaşmak istemediğini açıkça belirtmiş olmasıdır. Yer yer edebiyatın siyâsetle ilgili bulunmadığını belirten Ö. S., gene de siyâsî te'sirler altında kalarak, millî edebiyatın açıklanmasında, kendi kendine çelişkiye düşmekten geri kalmamıştır.

ÖMER SEYFEDDİN : imzası

Bu husus bir yana, genel olarak değerlendirildiği anda, Ö. S. Osmanlıcanın Türkçeleşmesinde ve dilin kendi benliğini kazanmasında öncülük görevini yüklenmiş bir yazardır. Bu görüşlerini pekiştirmek için de, hikâyelerinde, oldukça Türkçe bir dil kullanmış, bunu yaparken de hiç bir zorlamaya girmemiştir.Okuyucunun karşısına gayet tabiî ve canlı bir anlatımla çıkmıştır. Eğer onun Türk edebiyatındaki yeri hikâyeci olarak belirlenmişse, veya o Türk hikâyeciliğinin öncüsü sıfatını kazanmışsa, bunlarda anlayışının payı büyüktür. O, yalnız bizim edebiyatımızın hikâye üstâdı olarak kalmamış, Batı dillerine de çevrilen eserleri ile ününü yabancı edebiyat çevrelerine de duyurmuştur.

Eserleri: *Eshâb-ı Kehf'imiz* (1918), *Harem* (1918), *Efruz Bey* (1919), *Yalnız Efe* (tefrika, Büyük Mecmûa, 1919), *Yüksek Ökçeler* (1932), *Gizli Mâbed* (1923), *Bahar ve Kelebekler* (1927), *Beyaz Lâle* (1938), *Asil-zâdeler*

ÖMER SEYFEDDİN : İstanbul Zincirlikuyu Asrî Mezarlıktaki mezarı (23 Ağustos 1939)

(1938), *Bomba* (1938), *Mahçubluk İmtihânı* (bir piyes ve hikâyeler, 1938), *Dalga* (1943), *İlk Düşen Ak* (1938), *Nokta* (1956), *Tarih Ezelî Bir Tekerrürdür* (1958), *Yarınki Tûran Devleti* (1912), *Tarhan* (Ö. S.'in Tarhan takma adı ile yayınladığı eserlerin bir araya getirildiği kitap, 1912). Çevirileri : *İlyada* (tefrika edilirken yarıda kalmıştır, Büyük Mecmûa, 1918), *Kalevala* (tefrika edilirken yarım kalmıştır. Türk Yurdu, 1918). Çeşitli dergilerde yayınladığı şiirleri ise, bugüne kadar kitab hâline getirilmemiştir. (İ. Parlatır)

ÖMER VAHÎD EFENDİ (Dilâver Ağa - zâde) (İstanbul 1688? - İstanbul 1758), Osmanlı - Türk biyografya yazarlarından biri. Enderûn ağalarından Dilâver Ağa'nın oğludur. Özel öğrenimle yetiştikten sonra Divân-ı Hümâyûn kalemlerinden Defterhâne'ye girmiş, burada âdet olduğu vechile Vahîd mahlası kendisine verilmekle ondan sonra Ö. V. adı ile tanınmıştır. Bu kalemde iken, daha sonra devrinin ünlü bir devlet adamı ve edîbi olacak bulunan Râgıb Mehmed Paşa ile arkadaşlık kurmuş ve bu arkadaşlığını hayatı boyunca sürdürmüştür. Ö. V. E., III. Ahmed devrinde hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn'dan oldu. Daha sonra da teşrîfatçılık, mâliye tezkireciliği, piyâde mukabeleciliği, sipah kâtipliği ve başmuhâsebecilik gibi önemli görevlerde bulundu. III. Mustafa zamanında eski kalem arkadaşı ve dostu Râgıb Mehmed Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine, o da reisülküttâb oldu. Böylece devlet ricâli arasına katıldı. Fakat 40 gün sonra öldü. Ölümünde 70 yaşında olduğu söylendiğine göre 1688 yılında doğmuş olması muhtemeldir. Şiir söyleme ve güzel konuşma yeteneği bulunan Ö., Melâmiyye-i Şettâriyye şeyhlerinden olup, Şehîd (Dâmâd) Ali Paşa'dan sonra Hamzavîler'in gavsı bulunan Haleb valisi Habeşî Mustafa Paşa'nın oğlu Rahîmî (Abdürrahîm) Efendi'nin müridlerindendi. Ö.'nin tanınmış eseri, Osman - zâde Tâib'in ünlü biyografik eseri olan *Hadîkatü'l - Vüzerâ*'ya yapmış olduğu zeyldir. Bu kitabında Ö., III. Ahmed'in hayatını kaleme aldıktan sonra, Râmî Mehmed Paşa'nın halefi Kavanoz Ahmed Paşa'dan Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa'ya kadar sadâret makamında bulunan 13 vezîrin biyografyalarını derlemiştir. Böylece Ö.'nin zeyli III. Ahmed devrini ihtivâ etmektedir. Bu zeyl, *Hadîkatü'l - Vüzerâ*'nın 1271'deki basımında ötekilerle birlikte yayınlanmıştır. Ö.'nin kendi hattıyle istinsâh ettiği bir çok eser ise Râgıb Paşa Kütüphânesi'nde bulunmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMER VASFÎ EFENDİ (Trabzon, ? - İstanbul, 1825), Türk hattâtı. Daha çok Lâz Ömer nâmıyle tanınmıştır. Önce Hâfız Yusuf, sonra Yamak-zâde Sâlih (b. bk.) Efendilerden Sülüs - Nesih yazılarını öğrenmiş, hoca olarak Enderûn-i Hümâyûn'a tayin edilmiştir. Galatasarayı'nda da yazı hocalığında bulunan Ö. hat tarihimizde çok talebe yetiştiren meşk hocaları arasında birinci sırayı işgal eder. Daha ziyâde Sülüs - Nesih meşk murakka (b. bk.)'larına rastlanır. Celî Sülüs ile yazdığı kitâbeler de vardır (meselâ Kasımpaşa'da Kışla Camiinde ve bir çeşmede). Ancak, taşa hâkkolunmuş bu gibi yazılarının, çağdaşı Mustafa Râkım (b. bk.)'ın Celi Sülüs'leri yanında sözü edilemez. 8 Nisan 1825'de vefat eden Ö. Karacaahmed Kabristanına defnedil-

ÖMER VASFÎ EFENDİ (1880 - 1928)

ÖMER VASFİ EFENDİ : Celi sülüsle istifli bir yazısı

miştir. Talebesinden Ömer Hilmi tarafından yazılan mezar kitâbesi hâlâ yerinde durmaktadır. Ö., oğlu Osman Şâkir Efendi'yi de iyi bir hattat olarak yetiştirmiş, icâzet vermiştir. (U. Derman)

ÖMER VASFİ EFENDİ (İstanbul, 1880 - a. y., 1928), Türk hat san'atkârı. Hırkaişerif Camiinin hatîbi Eyüp Sabri Efendi'nin oğlu ve son devrin sayılı hattatlarından Neyzen Emin Efendi (Emin Yazıcı)'nin ağabeyidir. 30 Nisan 1880'de Tophâne'de doğmuştur. İbtidâî Mektebi'nden sonra Tophâne'deki Feyziye Rüşdiyesi'nde okurken oranın hüsnihat muallimi Çukurcumalı Kadri Efendi'den hat tahsiline başlamış, cami derslerine devamı sırasında da Hattat Aziz Efendi'den Sülüs ve Tâ'lîk, sonra Hacı Kâmil Akdik'den Sülüs ve Divânî yazılarını meşk etmiştir. Nihâyet, mâruf Celî üstâdı Sâmî Efendi (b. bk.)'den Ta'lik, Celî Ta'lîk ve Celî Sülüs öğrenmiş, 1325 H. (1907)'de Ta'lik'den icâzet (bk. Hat - Hattat) almıştır. Babasının 1899'da vefatı üzerine, Hırkaişerif Camii hatîbliği kendisine verilen Ö., bu vazifesini vefatına kadar sürdürmüş, ayrıca bazı mekteblerde hoca olarak bulunmuştur. Sülüs ve Ta'lîk yazı cinslerinin yalnız Celî tarzıyle uğraşmayı tercih eden Ö., hocası Sami Efendi'den sonra, onun şîvesinin en usta tâkipçisi olmuştur. Hele Celi Sülüs istifleri, bu tarzın son devirdeki şâheserleri arasında yer alır. Latîfe ve mizâha düşkün, sözünü esirgemez, mûzip tabiatlı bir zât olduğu için çevresinde Deli Ö. nâmıyle anılan Ö. V. E. hiç evlenmemiştir. Câmideki vazifesinden dolayı Hatîb Ö. ismiyle de tanınır.

ÖMER VASFİ EFENDİ : Celi ta'lik ile bir istifi

Kendisinden çok eserler beklendiği bir sırada, 48 yaşında iken 25 Kasım 1928 günü Guraba Hastahanesi'nde üremi'den vefat eden Ö., Eyüp Gümüşsuyu Kabristanı'na defnolunmuştur. Yeri sâbit eserleri arasında Eyüp'de Sultan Reşad Türbesi ve Mektebi yazıları, Kısıklı Câmii ve çeşmesi yazıları, Seraskler Rıza Paşa Türbesi (Sünbül Efendi) yazıları ilk hatırlanacak olanlarıdır. Bir hayli çeşme ve mezar kitâbesi de yazmıştır.

Mevleviliğe intisâbı olan Ö.'nin kendi ayârında bir talebe yetiştirmeden genç denilecek bir yaşta vefatı, yazı san'atımızda büyük boşluk bırakmıştır. (U. Derman)

ÖMERLİ

ÖMERLİ (eski adı : **Maserti**), Mardin iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 433 km², nüfusu 22 456 (1975), nüfus yoğunluğu 52, nüfusun % 90'ı köylü, köy sayısı 41, köylerin çoğunun nüfusu 200 - 300'dür. Daha önce Savur ilçesine bağlı bir bucak iken 1953'te ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisi Mardin'in kuzey - doğusunda, buradaki dağlık

eşik bölgenin bir bölümündedir. Yeryüzü şekilleri, genellikle, küçük akarsu vâdîleriyle yarılmış, çok yeri dalgalı düzlükler ve tepeliklerdir. Yükseklikler 1 000 - 1 100 m olup, yer yer 1 500 m'lik yükseklikler de vardır. Bu arazide, Eosen, Lütesyen kıvrımlı tabakalarından bir yapı yaygındır. Bunlar, Midyat ve Gercüş oluşukları adıyle söylenirler.

Denizden uzak bir bölgedeki ilçede kara iklimi vardır. Yazlar çok sıcak, kışlar soğuk geçer. Bitki örtüsü olarak bozulmuş meşelikler ve çalılıklar yer tutar. Bunların dışında bozkırlar uzanır. Arazinin çok yeri düzce olduğundan buğday, arpa ekimi başlıca geçim kaynağı olmuştur. Bağ bahçeleri de vardır. Koyun (8 000), keçi (19 000), sığır (12 000) beslenir. Burada tüyleri yumuşak bir çeşit tiftik keçisi de yetiştirilir. Tahıl, canlı hayvan ve ürünleri alım satımı ile ormandan yararlanma başlıca geçim kaynağıdır.

İlçe merkezi olan Ö., çevresinde meşeliklerin uzandığı hafif dalgalı düzlükte kurulmuş küçük bir kasabadır. Nüfusu 4 710 (1975)'dur. İlçe merkezi olmadan önce Maserti adlı bir bucak merkezi olan kasabanın 1950'de nüfusu 1 510 idi. Mardin şehrine 30 km'lik iyi bir yol ile bağlıdır. Ö. ile Midyat arasında dar bir yol vardır. (R. İzbırak)

ÖMER - ŞEYH MÎRZÂ (1456 - 1494), Timur Bey'in torunlarından olup Fergana'da hükümdarlık etmiştir. Ününü Hindistan fâtihi Zahîrüddin Muhammed Bâbur Şâh'ın babası olmak hasebiyle kazanmıştır. Timur çocukları arasında aynı adı taşıyan biri Timur'un dördüncü oğlu ve Fergana emîri Ö. Ş. M., öteki de Ömer - Şeyh'in torunu ve Pîr Muhammed'in oğlu Isfahân hâkimi (1407 - 1409) olan Ö. Ş. M. olmak üzere daha iki şahıs vardır. Timur'un oğlu Ömer Şeyh, babası ile birlikte Muzafferîler devletine son vermişti. Babası ile buluşmak üzere Cibâl'den geçmekte iken 1394 yılında baskına uğrayıp öldürülmüştü. Kabri Keş'teki Kubbe-i Hadrâ'dadır. Bâbur'un babası olan Ö. Ş. M., 1456'da Semerkand'da doğmuştur. Babası Sultân Ebû - Saîd (1451 - 1468), dedesi Muhammed Mîrzâ, dede babası Celâleddin Mîrânşâh (1404 - 1407) ve atası da Timur Bey'dir (ölm. 1405). Ö. Ş. M.'ya Sultân Ebû - Saîd önce Kâbil emîrliğini vermiş ve Baba Kâbilî'yi de ona atabeğ tâyin ederek oraya göndermişti. Bir süre sonra şehzâdelerin sünnet düğününü müteâkıb Sultân Ebû - Saîd, dedesini taklîd ederek, Timur'un oğlu Ömer - Şeyh'e yaptığı gibi o da oğlu Ö. Ş. M.'ya Fergana beyliğini verdi. Yanına Hudâybirdi Tuğçı Timurtaş'ı tâyin ederek Endicân'a gönderdi. Ö. Ş. M., kendi emîrliğini genişletmek için çevresindeki Timurlu şehzâdeleri ile bazı savaşlarda bulundu. Yûnus Han'la Endicân'ın kuzeyinde Teke - segritgü (Teke - seğirttiği) mevkiinde yaptığı savaşı kaybetti; hattâ, esir alındıysa da Yûnus Han onu serbest bıraktırdı. Semerkand çevresini yağmalayan Özbekler'e karşı Aras suyu kenarında verdiği savaşı ise kazandı. Babasının ölümünden sonra Semerkand tahtına oturan kardeşi Ahmed Mîrzâ'ya karşı aldığı düşmanca davranış sonunda ise Ahmed Mîrzâ dâmâdı Moğol ulusunun hanı olan Mahmud Han'la bir ittifak yaparak Ö. Ş. M. üzerine yürüdü. Ö. Ş. M., bu durumda yalçın bir uçurumun kenarında kurulu bulunan Ahsi kalesine çekilmek zorunda kaldı. Burada, bir ara güvercinlerinin bakımı ile uğraşırken 9 Haziran 1494 günü ayağı kaymakla güvercinlikle birlikte uçuruma düşerek öldü. Kısa boylu, değirmi sakallı olan Ö. Ş. M., oğlu Bâbur'un hâtırâtında yazdığına göre Hanefî mezhebinde, cömert, iyi huylu, güzel ve tatlı dilli, şiir söyleme yeteneği olan dindar bir kimse idi. Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın müridlerindendi. 38 - 39 yaşlarında ölmesi onun daha geniş bir şöhret yapmasını engellemişse de oğlu Bâbur'un ünü onun da hatırlanmasını sağlamaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖMÜR (Ar. Ömr'den), canlı varlıkların hayat (b. bk.) süresi. Ö. biyolojik bir vâkıadır. Bunun ifadesi insan, hayvan veya bitkinin hayat uzunluğu yahut öldüğü andaki yaşıdır. Yaş, ana rahmine düşüldüğü andan, ölünceye kadar her fert üzerinde sürekli olarak etkisini gösteren çevre faktörlerinin öldürücü etkisini yansıtır. Apaçık deliller Ö.'ün genetik olarak tâyin edilmiş olduğu fikrini desteklemekteyse de bu genetik mekanizmanın mâhiyeti meçhuldür.

Ö., genellikle ve hatâlı olarak 1. ortalama hayat uzunluğu ve 2. muhtemel hayatla aynı anlamda sanılır. Halbuki ortalama hayat uzunluğu olsun, muhtemel hayat olsun, her ikisi de *grup* hususiyetleridir. Bazı şartlar altında grubun bazı üyeleri diğerlerinden daha fazla, bazıları da daha kısa yaşayabilir, bazılarının hayat uzunluğu da ortalama hayat süresine uygun düşer. Halbuki Ö., bunların aksine bir *ferdin* hiçbir surette daha fazlasını yaşamasına imkân olmayan âzamî yaştır.

İnsanlarda Ö. :

İnsan Ö.'ünü düşünürken normal olarak, âzamî Ö.'ü esas almak yerinde olur: Meselâ 100 yıl. Ortalama hayat uzunluğu bir grup insan tarafından yaşanan yılların o gruptaki insanların sayısına bölünmesiyle bulunmaktadır. Ancak, bunu yapabilmek için ele alınan şahıslar grubunun (meselâ, Balkan Harbi mâlûlleri gibi) son ferdinin de hayatını tamamlamış olması lâzımdır; bunların ölümü de birçok yıllara yayılmış olur. Ortalama hayat uzunluğu aynı devre içinde bütün ölenlerin yaş ortalaması için de kullanılır (meselâ bir takvim yılı içinde Türkiye'de ölenler).

Muhtemel Ö., vefiyat listelerine göre elde edilen farazî bir rakamdır; aynı zamanda doğmuş olan bir insanlar grubunun yaşaması muhtemel olan yaş ortalamasını gösterir. Muhtemel Ö., muayyen yaşlardaki insanlar için hesap edilebilirse de bu tâbirle genel olarak doğum ânından itibaren tahmin edilen Ö. kastedilir.

Hayat süresi teorik bir sayıdır ve bugünkü bilgilere göre, bu sayının gerçek değeri tesbît edilemez. İnsan ırkı için âzamî bir Ö. olması mümkündür, ancak insan hayatının muhtemel uzunluğunu kesinlikle sınırlayan bir protoplazma özelliği keşfedilinceye kadar insan hayatının gerçek süresi meçhûl kalacaktır.

İlk bakışta bu söylediklerimiz akla uygun görülmiyebilir. Elbette hiçbir insan 1 000 yıl yaşayamaz. Herkes bir kimsenin 1 000 yıl yaşaması ihtimalinin sonsuz derecede az olduğunu kabûl etse bile, yine de ifâdenin doğru veya yanlış olduğu hakkında hiçbir ilmî delil yoktur. Mâdemki insan hayatının âzamî uzunluğu tesbît edilememektedir, o halde en iyi yol birçoklarınca mâkul görünecek bir sınır tesbît etmektir.

Bu Ö. sınırı 165 yıl olarak düşünülebilir. Çünkü bir kimsenin daha uzun yaşadığı kesinlikle tesbît edilememiştir. Peki diyelim ki bir kimsenin tam tamına 150 yıl yaşayabileceğini kabûl ettik; o zaman bir başka kimsenin de 150 yıl ve bir dakika yaşamasının mümkün olamıyacağını ileri sürmek için elimizde hiçbir geçerli delil yoktur. Peki 150 yıl ve bir dakikalık Ö.'ü kabûl edersek, 150 yıl iki dakikayı vs. niçin kabûl etmiyelim? O halde bugün, eldeki bilgilere göre insan ömrü için kesin bir rakam vermeye imkân yoktur.

Hayat uzunluğu, hayat sigortası işlemlerinde çok önemli olduğundan, hayat sigortası şirketlerinin kayıtları üzerinde uzun incelemeler yapılmıştır. Ancak bunlardaki bâzı eksiklikler de gerektiği gibi fayda sağlanmasını önlemiştir. Çünkü sigorta şirketleri sağlığı bozuk olanları, yahut âilesinde büyük hastalıklar görülen kimseleri sigorta etmemektedir. Ayrıca çalışmalar, sigorta müracaat formunda yazılı olan ana ve baba yaşını esas alarak yapılmaktadır. Halbuki, birçok durumlarda, sigorta olan şahsın ana ve babası, müracaat formu doldurulurken hayatta olmakta ve bu yüzden bu gibi kimselerin kaç yaşında öldüğü bilinememektedir.

Bütün bunlar ana ve babanın Ö.'ü ile çocukların Ö.'ü arasında sağlam bir ilişkiyi ortaya çıkaracak araştırmalar yapmak için sigorta kayıtlarının kifâyetsiz olduğunu ortaya koymaya kâfidir. Ancak yine de uzun ömürlü olan ana ve babaların çocuklarının, kısa ömürlü olan ana ve babaların çocuklarına göre daha uzun Ö.'lü olduğu ortaya çıkmıştır. O halde Ö.'ün uzunluğunda kalıtımın kısmen rol oynadığı sonucuna varmak mümkündür. Günümüzde hayat uzunluğu, normal Ö.'den kısa olmaktadır. Çünkü birincisi çevre faktörlerinin katı etkisi altındadır.

İnsan Ö.'ü konusunda birçok araştırmalar yapılmıştır. Bunların dikkate değer olanlarından biri W. G. Bowerman'ın yaptığı araştırmadır. Bowerman, 1939'da, İngiltere'de veya Amerika'da yıllık gelir sahibi olup da en fazla yaşayan insanın 107 yaşında olduğunu tesbit etmiştir. Bowerman, kendi tesbitlerine göre, ayrıca, 108'inden fazla yaşayan sekiz kişinin adını vermektedir. Bunlardan yedisi kadındır ve bu sekiz kişiden altısının 110 yaşında daha büyük olarak öldüğünü tesbît etmiştir. İçlerinde en uzun Ö.'lüsü olan Pierre Joubert 15 Temmuz 1701'de doğmuş ve 16 Kasım 1814'te 113 yıl ve 124 gün yaşadıktan sonra ölmüştür. Bu, kesin olduğu genellikle doğru kabûl edilen en uzun Ö.'dür. *Dansk Biografisk Leksikon*'da 145 yıl yaşadığı belirtilen Christian Jakobsen Drakenberg'in 18 Kasım 1626'dan, 9 Ekim 1772'ye kadar 145 yıl ve 325 gün yaşadığı çok güvenilir kimselerin şâhitliğiyle tesbît edilmişken, sonradan yapılan araştırmalar doğum tarihine gölge düşürdüğü için güvenilir olmak vasfını kaybetmiştir. Buna rağmen, Drakenberg'in yine de Pierre Joubert'den daha uzun Ö.'lü olduğu kabûl edilebilir, ancak ölümündeki kesin yaşı tesbît edilemediğinden dikkate alınmamaktadır. Asrımızda Kuzey Kafkasya'da 165 yaşında ölenler (meselâ Şir-Alî Müslim adındaki Dağıstanlı Türk) olduğu resmen açıklanmıştır.

İnsan Ö.'ü 114 yıl olarak kabûl edilebilirse de bu yine âzamî sınır değildir. Yani bugün doğan veya yaşamakta olan insanların ümid edebileceği en uzun Ö. 114 yıldır anlamına gelmez. Hayat süresi verasetin etkisinde olduğundan bir fertten bir başkasına değişmektedir.

XVIII. yüzyılın sonunda Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da muhtemel hayat uzunluğu 35 veya 40 yıldı. 1960'ta ise bu rakamlar 70 yılı geçmiş bulunuyordu. Muayyen bir gelecekte ölümünde 114 yaşını bulacak insanların az olmıyacağını buna bakarak söylemek mümkündür.

Yazılı tarih süresinde, insan Ö.'nün arttığını söylemek için elde kesin bir delil yoktur. Aynı şekilde asırlık insanların ölümünde bir azalma olduğu da söylenemez. Son 2 000 yıl içinde ortalama hayat süresindeki sağlık şartlarının gelişmesinden doğan dikkate değer artış (20-25 yıldan 70 yıla kadar) günün birinde insanların âzamî Ö.'ü yaşayabileceğini göstermektedir.

Ancak, şunu akıldan çıkarmamak gerekir ki, 100 yıl yaşayan insanların sayısının gittikçe artması, ölüm nisbetlerindeki düşme sonucu olacaktır, yoksa âzamî hayat süresinin artması sonucu değil.

Hayvanlarda Ö. :

Hayvanların Ö.'ü hakkında bilinenler evcilleştirilmiş hayvanlarla laboratuvarlarda yetiştirilen veya hayvanat bahçelerinde beslenen hayvanların incelenmesiyle öğrenilenlerdir. Tabiatta serbest olarak yaşayan hayvanların yaşlarını öğrenmenin ne kadar müşkül olduğu da ortadadır. Birçok balıklarla bazı deniz yumuşakçalarında büyüme, mevsimlere göre olur; öyle ki, tıpkı ağaçların halkalarında olduğu gibi bunların organizmalarının bazı kısımlarında da yıllık büyümeyi görmek mümkündür. Av hayvanları arasında nisbî yaşı, dişlerin yıpranması yahut kemik yapısındaki değişiklikler gibi unsurlara göre tesbît etmenin büyük faydaları olmuştur. Kuşlara konulan işaretler de bu hayvanların yaşlarını tesbît etmekte faydalı olmaktadır. Ancak genellikle şu veya bu tür için tesbît edildiği iddia edilen Ö. hadlerinin sıkı bir incelemeden sonra çok defa hatâlı çıktığı görülmüştür. Yine de, yapılan dikkatli incelemeler konuya yaklaşma imkânını vermektedir. Yapılan incelemelerin çoğuna temel vazifesi gören esir hayvanların yaşını esas olarak almak bir bakıma yerinde değildir; çünkü bunlar yabanî hayatta yaşayan hemcinslerine göre çok daha emniyet altındadırlar.

Maksimum Ö.'ler konusunda pek az genelleştirmeler yapılabilmektedir. Birçok hayvanlar yıllarca veya on yıllarca yaşayabilirler. Kaplumbağalar arasında 100 yıldan fazla Ö. sürenler vardır. Genellikle iri cüsseli hayvanların, küçük cüsselilerden daha uzun Ö.'lü olduğuna dair işaretler vardır. Ancak bu, kesin bir kural değildir.

Aşağıda insanların kontrolü altında yaşayan bazı hayvanların hayat sürelerini bulacaksınız :

Hayvan	*ömrü (yıl olarak)*
Kedi (Felis catus)	21
Yarasa (Eptesicus fuscus)	2
Şempanze (Pan troglodystes)	37
Köpek (Canis familliaris)	57
Keçi (Capra hircus)	18
At (quuq caballus)	62
Fare (Mus musculus)	3
Aslan (Panthera leo)	29
Sincap (Sciurus carolinensis)	15
Kanarya (Serinus canaria)	24
Bülbül (Luscinia luscinia)	3,8
Güvercin (Columba livia domestica)	35
Aligator (Alligator Mississipiensis)	56
Dev kaplumbağa (Testudo elephantopus)	177
Su kaplumbağası (Pseudemys scripta)	7
Karınca (Lasius)	15
Toprak solucanı (Lumbricus terrestris)	10

Hayvanların Ö.'ü çeşitli türlere göre değiştiği gibi aynı türün çeşitli fertleri arasında da değişmektedir. Burada Ö. olarak kabûl ettiğimiz o tür içinde bir ferdin verilen yıl kadar yaşamış olduğunun kesinlikle tesbît edilmiş olduğudur.

Koloniye karşı ferd : Hayat süresi anlayışı, varlığının belirli bir başı ve sonu olan bir ferdin mevcudiyetini gösterir. Birçok durumlarda ferdi meydana getiren şey mesele olma-

maktadır. Cinsî olarak meydana gelen organizmalarda ferd dediğimiz şey bir bakıma tamamen kendine mahsus ırsî özellikler taşıyan ve kendi kendisini hayatta tutmaya yeterli olarak yaşayan muayyen bir madde demektir. Halbuki bazı organizmalarda çok yoğun ve bir bakıma gayri muayyen bir büyüme ve çoğalma bir tek organizmanın bölünmesiyle olmakta, eğer bu bölünmeler tamam olmazsa bir koloni meydana gelmektedir. Eğer kısımlar birbirlerinden ayrılırlarsa, ayrı organizmalar teşekkül eder. Bunlar genetik bakımından birbirine benzeyen, ama muhtemelen çok başka hayat şartlarına maruz olan organizmalardır. Tek hücreli protozoa'lar arasında ebeveyn organizmayla yavru organizmayı birbirinden ayırd etmek mümkün değildir. Bu gibi hayvanların hayat süresini düşünecek olursak, önce ferdi geçici olarak tarif etmeniz gerekir; çünkü organizma durmadan bölünmektedir. Daha dar anlamda, bu hayvanların Ö.'ü cinsî olarak teşekkül edenlerinkiyle mukayese edilemez.

Hayvanın sonu veya ölümü, ferd, artık organizmasını faal durumda tutamıyacak derecede geriye dönüşü olmıyan (irreversible) değişikliklere uğradığı zaman meydana gelir. Ayrıca kısa bir süre vardır ki, bu süre içinde, organizmanın hayatta olup olmadığı söylenemez. Bu süre bütün hayat uzunluğuna göre o derece kısadır ki Ö.'ü tayin etmekte büyük bir mesele çıkarmaz. Tarif edildiği gibi, Ö. ferde bütün olarak isnad edilen bir hâdisedir.

Diğer taraftan bazı hayvanların ölümsüz olduğu söylenebilir. Herhangi bir kaza, hayatlarına son vermedikçe bunlar sınırsız olarak yaşabilirler. Bu özellik sınırsız büyümeye muktedir gibi görünen bazı balık ve sürüngenlere izafe edilmiştir. Muhtelif ölüm sebeplerini teferruatlı olarak incelemeksizin, (meselâ yaşlanma gibi) dahilî değişikliklerle meydana gelen ölümle tamamen dış âmillerin sonucu meydana gelen ölümler arasında bir tefrik yapılabilir. Yaşlanma ameliyyesinin olmaması ile, ferdiyyetin mevcut olmaması arasında karşılıklı bir ilgi olduğunu belirtmekte de fayda vardır. Bir ferd olduğunu tarif etmenin çok güç olduğu birçok hayvanlar yaşlanmazlar.

Ferdin başlangıcı döllenmiş yumurtanın teşekkülüyle tarif edilebilir. Cinsiyetsiz örneklerdeyse aynı tarifi organizmanın fizik ayrılmasının başlaması ile ifade edebiliriz. Pratikte doğum, genellikle Ö.'ün başlangıcı olarak kabûl edilir. Ancak bazı hayvanlarda doğumun tesbiti öyle çeşitlilik gösterir ki, bu amaç için, ancak zayıf bir kriteryum olabilir. Birçok deniz omurgasızlarında yumurtadan çıkan larva, nisbeten az hücreden meydana gelir, öyle ki, bunlar ancak ergin çağa geldikleri zaman yeni doğmuş bir memeli kadar hücreye sahip olabilirler. Aynı şekilde memeliler arasında da büyük değişiklikler dikkati çeker. Meselâ bir kanguru yavrusu, doğumunda ancak üç santimetre kadar boyundadır ve herhalde yeni doğmuş bir geyik yavrusuyla pek mukayese edilemez. Çeşitli hayvanlar arasındaki Ö. mukayesesi yapılırken bu çeşit farkların da dikkate alınması gerekir.

Ö., genellikle zaman ölçüsüyle ölçülür. Bu ilk bakışta mâkul görünmekle beraber, yine de bu konuda bazı güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Meselâ soğuk kanlı hayvanlarda, çeşitli hayat ameliyelerini tayin eden metabolizma faaliyeti, hayvanın bulunduğu sıcaklık derecesine göre değişmektedir. Eğer yaşlanma muayyen bir hayatî enerjinin sarfına bağlıysa, o zaman, 1908'de Max Rubner'in ortaya attığı fikir üzerinde durmak gerekir. Çünkü ona göre Ö., sıcaklık veya hayata tesir eden başka benzer faktörlerin tesiri altındadır. Bu iddiayı destekleyecek deliller de yok değildir. Soğuk kanlı hayvanlar belirli bir dereceyi geçmemek şartıyle düşük hararet derecelerinde, yüksek hararet derecelerinde olduğundan daha fazla yaşamaktadır. Hattâ fareler bile laboratuarlarda âzamî metabolizma çalışmasını önleyecek bir perhize tâbî tutuldukları takdirde daha fazla yaşamaktadırlar. Bazı memeli hayvanlar kış uykusuna yattıkları zaman bunların metabolizma faaliyeti çok eksilmektedir. Şüphesiz muayyen bir organizmanın ömründe bu gibi âmillerin zaten dahli olup olmadığı ayrıca münakaşa edilebilir. Dolayisiyle hayatlarında faaliyetsiz geçirdikleri bir zaman olan hayvanlarla olmayanları mukayese etmek bu bakımdan tehlikelidir. Ö.'ün total metabelizma faaliyetleriyle ölçülmesi mümkündür ama, bu alanda da elde yeteri kadar isbatlanmış olay yoktur.

Hayvanların hayat süresi birçok faktörlerin etkisi altındadır. Bunların başında çevre gelir. Çeşitli hâdiseler hayvanın vakitsiz olarak ölmesine yol açabilmektedir. İklim hayvanların hayat uzunluğuna tesir eden önemli çevre şartlarından biridir; başka canlılar tarafından öldürülme de öyle. Ayrıca bünyenin içinde ihtiyarlığa yol açan âmiller de hayat uzunluğunu etkilemektedir.

Herhangi menfî dış etki olmadığını farzedersek, bir hayvan toplumunun bütün üyeleri ihtiyarlığa kadar yaşayabilir. Bu ise ferdlerin yaşama, dayanıklılık kabiliyetini menfî bakımdan etkiler. Bunu bir bakıma bir makinenin eskimesine benzetebiliriz. Dış etkilerden masûn olan hayvanlar zamanla dejenere olmakta, çeşitli hastalıklara yakalanmaktadır. Bu bakımdan hayvanların ömründe sélection naturellé'in (ıstıfâ) büyük etkisi vardır. Birçok hayvanlarda gençlik devresindeki ölümler çok fazla olmakta; çeşitli dış faktörlerin etkisini atlatabilenler hayat mücadelesine devam ederek Ö.'lerini tamamlayabilmektedir. Esir hayvanlar, yani genellikle insanların muhafazası altında bakılıp beslenen hayvanlar normal ihtiyarlık yaşına gelebilmektedir (bk. ÖLÜM).

Bitkilerin Ö.'ü :

Bitkiler de hayvanlar gibi yaşlanır; ancak bitkilerin yaşı için genellikle kabûl edilen bir târif henüz gerçekleştirilmiş değildir. Meselâ gövdesindeki yıllık halkaların sayısı 1000 olan bir İngiliz meşesi 1 000 yaşında demektir. Ama başka bir çok bitki için durum böyle değildir.

Ticarî maksatla yetiştirilen muz bitkisini ele alalım. Bu çeşit muzun verdiği tohumlar filizlenmeye muktedir değildir. Muzun çoğaltılması ergin bitkiden alınan sürgünler vasıtasıyle olur. Zamanla bu sürgünler olgunlaşır ve onlardan alınan sürgünler yine bitkiyi üretmeye yarar. Bu büyüme ve gelişme ameliyesi binlerce yıldan beri cinsî çoğalmayla kesilmeden sürüp gitmektedir.

Yapı bakımından çok büyük farklar olduğu için yüksek bitkilerin ömrünü yüksek hayvanlarınkiyle kıyaslamak mümkün değildir. Normal olarak embriyon hücreleri (yani şekil değiştirmeye veya ihtısaslaşmaya muktedir olanlar) hayvanların hayatında çok erken varlıklarını kaybederler. Bitkilerde ise embriyon dokusu (bitki meristemleri) çok daha uzun süre bazı bitkilerin bütün Ö.'ü boyunca büyümeye ve doku teşekkülüne katkıda bulunur. Böylece, bugün bilinen en yaşlı ağaçlar olan ve Kaliforniya ve Nevada'da yaşayan Bristlecone *(Pinus aristate)* denen çam çeşidinin bir meristemi (cambium) bu bitkinin çapına 4 000 yıldan fazla bir süre hücreler ilâve eder; bir başka meristem (apical) de aynı süre içinde bu ağaçları uzunluğuna hücreler katar. Bu meristem dokuları

bitkinin kendisi kadar yaşlıdır ve embriyon içinde teşekkül etmişlerdir. Öte yandan ağacın kabuğu, yaprakları, kozalakları, gövdenin odunlaşan kısımları sadece birkaç yıl yaşar. Gövde ve kökün odunlaşmış kısımları ölmüş oldukları hâlde sınırsız şekilde ağacın bir parçası olarak kalmakta devam ederler. Buna karşılık kabuklar, yapraklar ve kozalaklar sürekli olarak ölür ve yok olur gider.

Bazı bitkilerin Ö.'ü :

Belli başlı bitki grupları arasındaki çoğalma ameliyesi ve nebâtî yapı büyük değişiklikler gösterdiğinden bunların her birinin ayrı mütâlaa edilmesi gerekir.

Mavi - yeşil alglar : Canlılar arasında en uzun fosil kayıtları olan canlı bu bitkidir. Bu grupta cinsî çoğalma bilinmemektedir. Çoğalma, hücre bölünmesi veya algı ipliklerinin parçalanmasıyle olur. Bu durumda her yeni ferd daha önce var olanın bir devamı demektir. Bu bakımdan bazı botanikçiler mavi - yeşil algların tâyin edilemiyecek kadar uzun bir Ö.'e sahip olduğunu söyler.

Diatomlar : Her diatom iki yarım kabuk (shell) ifraz eden bir hücreden meydana gelir. Bu yarım kabuklardan biri, minyatür bir hap kutusu gibi diğerinin üzerine geçer. Bunların içinde hücre maddesi bulunur. Hücre bölünmesi olduğu zaman yeni hücrelerden biri küçük kabuğu, diğeri büyük kabuğu alır; sonra her yeni hücre kendisininkinden daha küçük bir kabuk ifraz eder; öyle ki bu yeni kabuk mevcut olana tam tamına intıbak eder. Bazı türlerde daha küçük olan kabuğun genişlediği görülmektedir. Ancak diğerlerinde her bölümden sonra meydana gelen hücre daha küçülmekte ve bu gittikçe küçülmenin sonunda, çoğalma ya cinsiyet yoluyla veya eski kabukları atıp hücrenin büyümesi yoluyla olmaktadır. Her iki hâlde de eski nesil son bulmakta ve yeni nesiller hayata başlamaktadır. Çünkü asgarî derecede küçülüp de artık diğer yollarla çoğalma imkânını kaybeden asgarî boya inen hücre ölmektedir. Birçok diatom çeşitlerinde Ö., vuku bulan hücre bölünmelerine bağlı olduğundan, belirlidir.

Bakteriler : Bir çok tek hücreli organizmalarda olduğu gibi bu organizma şeklinde de bir zarar görme dışında ölüme neyin sebep olduğunu anlamak bir mesele teşkil etmektedir. Mikroorganizma üzerinde çalışanların bazıları hayatsız bir artığı, bir tortuyu ölüm işareti olarak kabûl etmektedir. Bir bakteri hücresi uygun olmıyan bir durumla karşılaştığı zaman ölür ve bütün hücre hayatsız bir tortu hâline gelir. Bazan hücrenin bir kısmı bir spor hâlini alır. Bunun öylesine dayanıklı bir yapısı vardır ki yıllar süren bir hareketsizlikten sonra büyümeye muktedir olabilir. Genellikle perakende bir hücrenin Ö.'ü, bölünme yoluyla meydana çıkması ile kendi bölünmesi arasındaki süre olarak kabûl edilir; bu da bazan 20 dakika kadar süren kısa bir müddettir.

Kahverengi alglar : Büyük Okyanus'un sahil kısımlarında yaşayan dev bir deniz otu (Nachocystis) 600 cm'den fazla boya erişebilmektedir. Bitkinin bu boya erişebilmesi için geçecek zaman 100 ilâ 800 yıl olarak tahmin ediliyor.

Yosunlar: Ancak bazı yosunların, yaşlarını tesbît etmeye yarıyacak bir yapısı vardır. *Polytricum* denen yosunun her yılki büyümesini gösteren halkaları vardır. Yosunların Ö.'ü genellikle üç ilâ beş yıl arasında değişmekteyse de on yıl yaşayanlarına da rastlanmıştır.

Ağaçlar : Kozalaklılar veya geniş yapraklı ağaçlar gibi bitkilerin yaşlarını tâyin etmek nisbeten daha kolaydır. Her yılki büyümenin soğuk havalar veya kuraklık yüzünden sekteye uğradığı mutedil mıntakalarda her büyüme devresi yıllık bir halkayla, yani bitkinin çapına eklenen yeni bir odun tabakasıyle kendini belli eder. Bu halkaları, ağaçların kesim yerlerinde saymak mümkündür. Çok kuzeydeki ağaçların büyüme halkaları birbirine o derece yakındır ki, bunları saymak çok güçtür.

Ağaçların yaşı genellikle çaplarına göre tâyin edilir, ortalama olarak çaptaki yıllık büyüme biliniyorsa, bu daha da kolay olur. Ama yine de hatalar olmaktadır. Oaxaca yakınında küçük bir Meksika köyü olan Santa Maria del Tule'deki meşhur Montezuma servisinin çevresi yerden 1 1/4 m yüksekten ölçülmüş ve 31 m gelmişti. Cortés tarafından tasvir edilmiş olan bu ağacın yaşı, gövdesinin kalınlığına göre 6 000 yıl tahmin ediliyordu. Sonraki incelemeler bu ağacın aslında birbirine yapışık gibi bir arada büyüyen üç ağaçtan meydana geldiğini gösterdi. Bir İngiliz porsuk ağacının yaşı da aynı şekilde 3 000 yıl tahmin edilmişti. Sonradan yapılan incelemeler ağacın gövdesindeki genişliğinden birbirine bitişik büyüyen muhtelif gövdelerden meydana geldiğini gösterdi ki, bunlardan hiçbiri 250 yaşından fazla değildi. Öte yandan California'daki Inyo millî parkındaki bir çam ağacının 4 600 yaşında olduğu tesbît edilmiştir.

Yıllık (annual) ve iki yıllık (biennial) bitkilerin Ö.'ü, isimlerinden anlaşılacağı gibi bir ve iki yıllıktır. Bunlar genellikle otsu bitkilerdir. Ö.'leri birkaç veya birçok yıllara kadar değişen bitkiler (perennial) ise yıllık ve iki yıllık bitkilerden belirli bir şekilde farklıdır. Bunların da bazısı otsudur, diğerleri ise çalılar ve ağaçlardır. Bu bitkilerin çiçek açmadan önce birçok yıllık bir büyüme devresi geçirmesi gerekir. Çiçeklenme öncesi devre, uzun Ö.'lü bitkilere göre, kısa Ö.'lü olanlarda daha kısa sürer. Meselâ gürgen (Fagus sylvatica) çiçek vermeden önce 30 - 40 yıl geçirir. Bu müddet içinde hızla büyür ama çiçek vermez. Diğer taraftan pamuk gibi bazı bitkiler anavatanları olan tropikal bölgelerde perennialdir, ama ilk yaşları içinde çiçek verebilirler. Bu bitkiler mutedil bölgelerde yıllık bitkiler gibi büyür.

Tohumların Ö.'ü : Tohumların Ö.'ü cinsine göre büyük değişiklik gösterir. Tohumun içinde uyur durumda bulunan embryo bitki, eğer çimlenme belirli bir süre içinde olmazsa, büyüme kabiliyetini kaybeder. Mısır'daki piramidlerde bulunan buğdayların filizlendiği hakkındaki söylentiler asılsızdır. Ancak, bazı tohumların hayatiyetini çok uzun süre muhafaza ettiği de bir gerçektir. Hind lotus'unun tohumlarının 2000 yıl sonra filizlendiği tesbît edilmiştir. Buna karşılık bazı söğüt çeşitlerinin tohumu olgun hâle geldikten birkaç hafta sonra çimlenme kabiliyetini kaybetmektedir.

Depo edilen tohumların çimlenme kabiliyeti de çevre şartlarıyla ilgilidir. Tohumun içinde meydana gelen değişiklikler tohumun çimlenme kabiliyetini ortadan kaldırır. Bu değişiklikler besin deposunun bitmesi, protoplazma proteinlerinin hayatî yapısını değiştirmesi, enzimlerin ayrışması, tohumun metabolizması neticesinde toksinlerin meydana gelmesidir. (O. Yüksel)

ÖN ASYA DİLLERİ : bk. ESKİ ÖN ASYA VE AKDENİZ DİLLERİ.

ÖNCELEME, Armoni'de, yabancı notalar'dan (b. bk.) biridir. Fr. anticipation, İng. anticipation, Alm. Vorausnahme, İt. anticipazione, İsp. anticipacion. (Y. Ö.)

ÖNDER, Ali Rıza (Kayseri 1918), hukukçu ve folklorcu. İlk ve orta öğrenimini Ankara Hukuk Fakültesi'nde tamamladı (1942). Ö., 1945'te Pertek C. Savcılığına tayin edildi. Daha sonra sırasıyla Hınıs, Göle, Ürgüp ve Erzincan

savcılıklarında bulundu. 1959'dan başlayarak dört yıl süreyle Osmaniye ağır ceza mahkemesi başkanlığı yaptı. 1960'ta birinci sınıf hâkimliğe seçildi. Bu görevleri sırasında Ö. Türk folkloru ile yakından ilgilendi. Her gittiği yerde bu konuda araştırmalar ve derlemeler yaptı. Topladığı bu malzemeyi değerlendirdi. Ö., 1963 yılında Yüksek Hâkimler Kurulu raportörlüğüne getirildi. Uzun yıllar bu görevi yürüttü. 1970 yılında da Yargıtay üyeliğine seçildi. Halen Yargıtay'da yayın işlerini yönetmektedir. Ö., hem mesleği ile ilgili bir takım araştırmalar ve çalışmalar yapmış hem de Anadolu folkloru üzerindeki derlemelerini kitap hâlinde yayımlamıştır. Ayrıca, Anadolu'da bulunduğu yıllarda o bölgelerdeki gazetelerde yazılar yazmış, Kayseri'de çıkan gazete ve dergilerde araştırmaları yayınlanmış, *Türk Dili, Türk Düşüncesi* gibi dergilerde de yazıları çıkmıştır. Eserlerinden birkaçı şunlardır: *Yaşayan Anadolu Efsaneleri* (1955), *Yasa Dili Sözlüğü* (1966), *Hukuk Araştırmaları* (1968), *Kayseri Basın Tarihi* (1972).

ÖNEŞ, bir musikî cümlesinde veya cümleyi meydana getiren devrede, biribirinin aynı veya benzeri olan iki kısımdan birincisi (ikincisi: ardeş). Bir füg veya kanon'da, sujet'nin ilk teşhirine de bu ad verilir. Umumiyetle benzetmelerde (imitations) ilk motif "öneş" ve ikinci yani ona benzetilen motif "ardeş" diye anılır. Fr. (thème) antécédent, İng. antecedant, Alm. Führer der Fuge, İt. antecedente, İsp. antecedente. (Y. Ö.)

ÖNEY (Dr. Câhid) (doğ. 1924), Türk şâir ve bestekârı. İstanbul'da Beylerbeyi'nde Havuzbaşı'nda doğdu. İlk tahsilini doğduğu yerde, orta ve lise tahsilini Kabataş Lisesi'nde yaptı. 1951'de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Rize, Antalya hükûmet tabîbi, Sağlık Bakanlığı müfettişliği, Muş sağlık müdürlüğü yaptı. 1943'ten beri arûz ile şiir yazmaktadır. Birçoğu bestelenmiştir. *Arûz'un söylettikleri*'nde (İstanbul, 1969, 272 s., 70 nüsha basılmıştır) lirik ve hiciv şiirlerini topladı. *Musiki Mecmuası*'nda, *Milliyet*'te (Ağrı, 1964-7), *Sabah*'ta (İstanbul, 1964-7), *Türk Yurdu*'nda (İstanbul, 1960 v.d.), *İslâm Medeniyeti*'nde ve başka dergi ve gazetelerde ekserisi Klasik Türk Musikisi'ni savunan makaleler yazdı. (Y. Ö.)

ÖRDEK (Lat. *Anas),* suda yüzen, perdeayaklı, yassı gagalı kuş. Ördekgiller (Anatidae) familyasına bağlıdır. Yemlerini genel olarak, suda ararlar. Çoğu zaman başlarını su altına sokarak suyun dibini yoklarlar. Su altına dalmayı sevmezler. Erkekler, çiftleşme mevsiminde göz alıcı renkler taşıyan tüylere sahip olurlar. Bu grupa bağlı vahşî Ö.'lerin en iyi bilineni Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan 60 cm uzunluğundaki anas platyrrhynchos olup, evcil Ö.'ler hep bundan türemiştir. Bu kuş, yazın sonuna doğru, kahverengimsi tüyler ve kanadlarda birer mavi benek meydana getirir. Çiftleşme mevsimi sürdükçe erkekte metalik parıltılı yeşil kafa ve boyun, bunun altında da bu kısmı sınırlayan bir beyaz halka görünür. Öbür tüyleri siyah, beyaz ve kahverengi karışımıdır. Orta Avrupa'da çok rastlanan başka bir yabanî Ö. türü, 38 cm uzunluğunda olup, şakakları parlak beyaz yollu, kanadlarında birer yeşil kara beneği vardır. Buna Almanlar "Knäkente" adını verirler. Aynı yerlerde yaşayan daha küçük bir türe de "Krickente" adı verilir. Kafalarının yanları altınımsı yeşil renklidir; kanatlarındaki benek gridir. Evcil Ö.'ler aynı ağırlıktaki tavuğun yediği yemin iki katını yerler.

ÖRDEK : İngiltere'de en çok satılan aylesbury ördekleri

ÖRDEK : Amerika asıllı çayugas ördeği

ÖRENCİK : bk. EMET.

ÖRENŞEHİR : bk. UZUNYAYLA.

ÖRF ve ÂDET, bir toplumda devamlı uygulama ile yerleşmiş olan ve kişilerce kendilerine uyulmasının gerektiğine inanılan devlet gücü ile desteklenmiş davranış kuralları. Türk Medenî Kanunu'nun 1. maddesi, hakkında kanunî hüküm bulunmayan bir mes'elede hâkimin Ö. ve Â.'e göre hareket edeceğini belirtmiştir.

Örf ve âdetin unsurları :

a. Devamlılık: Herhangi bir usul ve işlemin Ö. ve Â. kuralı hâline gelmesi için benzer nitelikteki olaylarda devamlı olarak tekrarlanması gerekir. Gelip geçici âdetler bir Ö. ve Â. kuralı sayılamaz.

b. Genel inanış: Ö. ve Â. kuralının tatbikinin gerekli olduğu hakkında toplumun geniş kesiminde genel bir inancın yer etmiş bulunması gerekir.

c. Devlet desteği: Ö. ve Â. kuralı devletçe hukuk nizamının bir parçası olarak tanınmış ve kendisine uyulması kanunî müeyyidelerle sağlanmış bulunmalıdır. Aksi takdirde uygulama gücünü kaybeder.

Örf ve âdetin çeşitleri :

a. Genel Ö. ve Â.: Ülkenin her yerinde tatbik olunan Ö. ve Â. kurallarıdır. Bunlara misâl olarak ülkemizde hayvan yetiştirmede ortakçılık ve tarımda yarıcılık gibi usulleri sayabiliriz.

b. Özel Ö. ve Â.: Belirli bir bölgede geçerlikte olan Ö. ve Â. kurullarıdır. Meselâ Ege bölgesinde bağcılıkta paftos ve inşaatta örf-i belde gibi uygulamalar bir özel Ö. ve Â. niteliğinde sayılabilir. (E. Korur)

ÖRFÎ : bk. URFÎ.

ÖRFÎ İDARE : bk. SIKIYÖNETİM.

ÖRFÎ MAHMÛD AĞA (Ağa - zâde) (Edirne ? - Edirne 1749?), Osmanlı - Türk şâiri ve tarihçisi. Babası Edirne bostancılarıbaşı Suhte Hacı Ali Ağa'dır. Babasının mesleğine girip kedhudâlığa kadar yükseldi. 1718'de babasının ölümü üzerine bostancıbaşılığı ümîd ederken, bu göreve getirilmemesi üzerine muğber olarak emekliliğini istedi. 1728'de İstanbul'a geldiğinde Sadrâzam Dâmâd İbrâhim Paşa tarafından kendisine Lüleburgaz'da bulunan İbrâhim Han-zâde evkafı tevliyeti verildi. Fakat 1730 Patrona ihtilâlinde,

İbrâhim Paşa'nın adamı olarak tanındığından, bu görev elinden alındı. Hayatını Edirne'de geçiren Ö. M. A., kendisini edebiyat ve tarih alanındaki eserleriyle tanıtmıştır. Dîvân'ından başka (nüshaları için bk. *İstanbul Kütüphâneleri Türkçe Dîvânlar Kataloğu*, III, 770), mefâîlün mefâîlün faûlün vezninde yazdığı *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsi (bk. A. Sırrı Levend, *Örfî'nin Leylâ vü Mecnûn'u*, TDD, 1952, I, 12) ile 412 beyitlik *Mahabbet-nâme* adlı bir eseri daha vardır. Tarih alanında ise insanın yaradılışından 1070 (1659-1660) yılına kadar gelen *Mefhûmü't-Tevârîh* adı ile bir genel tarih ve bunun içinde de Osmanlı devleti tarihini yazmıştır. "Gülşenî" tarîkatine intisâb eden Ö. M. A.'nin diğer tarihî eseri ise, II. Sultan Mustafa'ya takdîm ettiği *Edirne Târîhçesi*'dir. Asıl adı *Berây-i Şehr-i Edirne* olan bu eser, daha çok *Örfî Mahmûd Ağa Târîhçesi* diye tanınmıştır. 1291-1292 yılında iki küçük cild hâlinde bastırılan eser, *Cevrî Tarihi* ile karıştırılmıştır (yazma nüshaları ve Ö. M. A.'nın tarihçesi hakkında bk. Orhan F. Köprülü, *Cevrî Tarihi'nin mahiyet ve kıymeti*, *Tarih Dergisi*, 1949, I/1). Ö. M. A., bu eserinde en son 1162 (1749) yılına kadar gelen olaylardan söz etmekle onun ölümünün bu tarihten sonra vuku'bulmuş olması kabûl olunabilir. Kabri, Edirne'de Buçuktepe'ye giden yol üzerinde Nâzır Çeşmesi kabristanında iken, 93 bozgununda Rus işgali sırasında kaybolmuştur. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖRGÜ, iplik, tel, saz gibi ince uzun şeylerle meydana getirilmiş bir çeşit doku. Bir tek iplik v.b. kullanılarak, bu, halka şeklinde bükülür (ilmek), halkalar da birbirine bağlanır. Eskiden Ö. yalnız elde, tahta, kemik ve daha çok çelik iğnelerle yapılırdı. İki çeşidi vardır: 1. düz saha olarak (Fr. bande plate) veya 2. cep şeklinde. 1. için iki iğne, 2. için de beş iğne kullanılır. Bu son Ö. şekli eldiven ve çorap yapmağa yarar. Bu san'at, Avrupa'nın kuzeyinde hâlâ çok yaygın olup özel olarak köylerde, kış gecelerinde icrâ edilir.

Ö. uzun zamandan beri endüstrileşmiş olup her cins eşya, düz veya yuvarlak gergefli makinalarla yapılır.

Tarih: Muhtemel olarak Ö., Orta Çağ'ın sonlarında İspanya'da saray etiketinin kısa pantalon ile uzun çorapları şart koştuğu bir zamanda uydurulmuştur. 1400 tarihini taşıyan bir Meryem Ana resminde, Meryem Ana'nın dört tahta iğne ile Ö. yaptığını görüyoruz. İngiltere kralı VIII. Henry 1539'da İtalya ve İspanya'dan gelen ipekten örülmüş çoraplar kullanırdı. Ö. san'atı erkeklerce icrâ edilirdi. Bilinen en eski çorap örücüleri loncası XVI. yüzyılda Paris'te kurulmuştur. 1589'da İngiltere'de W. Lee bir çorap örme tezgâhı îcâd etmiş, bu da bütün Avrupa'da yayılmıştır. XVIII. yüzyılda şehirlerde kadınlar, kumaş, yorgan ve kukuleteler örerlerdi. XIX. yüzyıla âit halk kostümlerinde örülmüş renkli kadın çorapları ile diz ve baldırları örten erkek çoraplarına ve renkli eldivenlere rastlarız. William Lang 1863'te ilk düz Ö. tezgâhını yapmıştır. Şimdi kullanılan motörlü Ö. makinası, bunun yeni bir şeklidir.

ÖRİK, Nâhid Sırrı (İstanbul 1895 - İstanbul 1960), Türk yazar ve edîbi. Dedesi Oltulu Örikoğulları'ndan Ahmed Nâfiz Paşa, dîvân sahibi bir şâirdir. Babası Hasan Sırrı Bey ise II. Abdülhamîd döneminde Maârif Nezâreti görevlilerinden biridir; aynı zamanda Hukuk Mektebi hocalığı yapmış, Sultân Reşad zamanında Rüsûmât Emîni olmuştur. Ö., baba evinde önceleri doğu kültürünü almış, sonra da Fransızca öğrenmiştir. Resmî öğrenimine Beşiktaş'taki Âfitâb-ı Maârif rüşdiyesinde başlamış; Meşrûtiyet'in ilânından sonra da İngiliz ve Fransız okullarına devâm etmiş, bunları tamamlamadan Galatasaray Sultânîsi'ne girmiş, burayı da bitiremeden okul hayatı sona ermiştir. 1915 - 1923 yıllarında Avrupa'da bulunmuş; Paris, Roma, Viyana, Berlin, Kopenhag gibi şehirlerde oturmuştur. Babasının çevresinde ve Avrupa'da kaldığı süre içinde bilgi ve görgüsünü arttırmıştır. Bu arada edebiyat ve tarihe de merak sarmış, Avrupa dönüşü gazetecilik hayatına atılmıştır. 1928'de *Cumhuriyet* gazetesinde çalışmış, sonra Ankaraya'ya giderek Millî Eğitim Bakanlığı'nda mütercimlik yapmıştır. Bu arada Anadolu'nun birçok şehrinde dolaşmış, intıbâlarını, ileride gezi notları olarak kaleme almıştır. Hayatının son yıllarını ise İstanbul gazetelerinde fıkra yazarlığı ile geçirmiştir.

ÖRİK, Nâhid Sırrı

Edebî sahada hikâye ve roman yazarı olarak tanınan Ö., tiyatro, hâtıra ve incelemeler de yazmıştır. İlk hikâyesini Paris'te *Les Oeuvres Libres* adlı dergide *Zeynep, la Courtisane* adıyle yayınlamış, Türkiye'de ise *Kırmızı ve Siyah* adlı hikâyesi ile edebî çevrede tanınmaya başlamıştır. Eserlerinde bilhassa tarihî değerleri işleme yoluna gitmiş, bunda da yaşadığı çevrenin husûsiyetlerini yansıtmaya çalışmıştır. Sultân Hamîd devri, Meşrûtiyet devri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki hayat ve kişiler, onun eserlerinde ağırlık kazanan unsurlardır. Gezi yazılarında ise dolaştığı ve gördüğü yerlerin ve çevrenin tarihî husûsiyetleri ve değerleri üzerinde durmuştur. Roman, tiyatro eserleri ile kitap tenkıtlerinde dikkate değer bir çizgiye ulaşmıştır.

Eserleri: Hikâyeleri: *Kırmızı ve siyah* [1929], *San'atkârlar* [1932], *Eski resimler* [1933], *Colore de Sultan* [1933]. Romanları: *Eve Düşen yıldırım* [1934], *Kıskanmak* [1946], *Sultân Hamîd Düşerken* [1957]. Tiyatroları: *Sönmeyen Ateş* [1933], *Muharrir* [1934], *Altınyazısı* [oynandı, fakat basılmadı, 1952]. İnceleme: *Edebiyat ve San'at bahisleri* [1932], *Tarihî Çevreler Etrafında* [1933], *Roman ve hikâye* [1933]. Gezi notları: *Anadolu yol notları* [1939], *Bir Edirne seyahat-nâmesi* [1941], *Kayseri - Kırşehir - Kastamonu* [1955], Hâtıra: *Eski Zaman Kadınları Arasında* [1959], *Hayat ve kitaplar* [1946]. Ayrıca, yirmiye yakın eser çevirmiştir. Fransızca'yı en iyi bilenlerden olan Ö., Albert Sorel'in *L'Europe et la Révolution Française*'ini 14 cilt hâlinde, üstâdça bir dille tercüme etmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, *Fransız Klasikleri*). Antoin Galland'ın *Journal*'ini de bu mahâretli tercümelerden biri olarak anmak lâzımdır (T. T. K., 2 c.). Son 150 yılın Türk meşhurları hakkındaki biyografi ansiklopedisi ise *Ahmed Tevfik Paşa* maddesinde kalmış, bir fasikül yayınlayabilmiştir. Son devir Osmanlı tarihini iyi bilenlerden ve Osmanlı şahsiyetlerini en iyi tanıyanlardan idi. (İ. Parlatır)

ÖRS, Sedat (İstanbul 1888 - İstanbul 1966). Tophâne müşîri Mustafa Zeki Paşa'nın büyük oğlu. Galatasaray'da okudu. İstanbul'da hukuk tahsil etti. Maliye müfettişi olarak çalıştı. Dışişleri bakanlığına girerek Atina, Londra ve Vichy'de müşavir oldu. Kahire'de 1927'de Atatürk'ün Nutku'nu Fransızca'ya çevirenler grupuna katıldı. Emekli olduktan (1949) sonra 1950'de Demokrat Parti Sivas milletvekili seçildi. Türkçe sentaksi ile ilgilenerek Vedad Ö. ile birlikte bu konuda yazılar hazırlamıştır.

ÖRS, Sedat

Başlıca eseri: *Législation ottomane depuis le rétablissement de la constitution. Recueil des lois, décrets, reglements... de l'Empire Ottoman* (Meşrutiyetin tekrar yürürlüğe konulmasından beri Osmanlı kanunları. Osmanlı İmparatorluğu'nun kanunları, kararnameleri, nizamnameleri... (Adrien Biliotti ile birlikte) (1912).

ÖRS, Vedat (doğ. İstanbul 1899), Tophâne müşîri Mustafa Zeki Paşa'nın küçük oğlu. Rodos'taki Saint - Jean Baptiste, İstanbul (Kadıköy)'daki Saint Joseph Fransız okullarında ve Galatasaray'da okudu (1911 - 1914), Berlin'deki Siemens Oberrealschule'yi bitirdi (1918). İsviçre'de Bern Üniversitesi'nde Romanoloji doktorasını yaptı (1929), Paris ve Londra büyükelçiliklerinde (1930 - 1937), Ankara'da Türkofis'te, sonradan Ziraat Başkanlığı'nda tercüman olarak çalıştı. Ankara radyosunda spiker (Fransızca, İspanyolca), Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi'nde İngilizce okutmanı, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde de İngilizce ve Fransızca okutmanı olarak çalıştı. 1970'te emekli oldu. *Türk Ansiklopedisi*'nde çalışmaktadır. Başlıca yazıları: *Jacques Delille, Poète célèbre, 1738 - 1813* (ünlü şâir J. Delille, 1738 - 1813 [1936, doktora tezi]; *Sur une réforme de la syntaxe turque* (Türkçe sentaksının bir reformu hakkında), *Revue de l'Enseignement supérieur* (1937); *Türkçenin ıslahı lâzım* ve *kolay bazı noktaları (Dil Kongresi Belleteni,* 1942). Bu iki araştırmayı Sedad Ö. ile birlikte yaptı.

ÖRS, Vedat

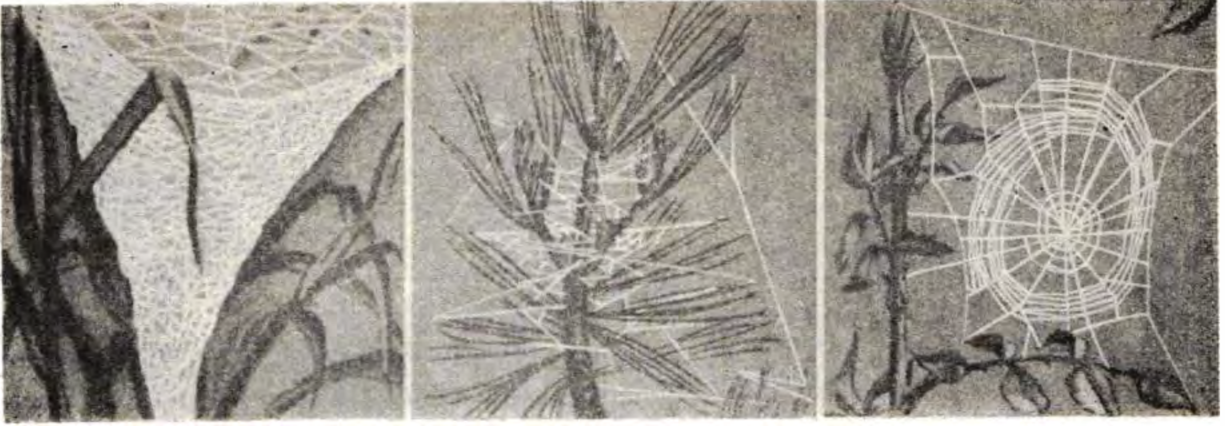
ÖRS KEMİĞİ (Lat. incus), orta kulak (ki buna anatomide cavitas tympani = kulak davulu boşluğu denilir)'ta bulunan üç kemikçiğin ortancası. Demirci örsüne benzediği için bu ad verilmiştir. Bu kemikçiklerin birincisi çekiç (malleus) ve üçüncüsü üzengi (stapes) kemiği adını taşır. Orta kulağın dış sınırını kulak davulu adını taşıyan zar teşkîl eder. Çekiç kemiği buna dayanır ve ses titreşimlerini Ö. K. yolu ile üzengi kemiğine nakleder, bu ise, iç kulağa götüren ve söbü pencere (fenestra ovalis) adını alan bir deliği kapar ve titreşimleri iç kulak sıvısına nakleder. Bk. KULAK.

ÖRÜMCEK (Lat. *aranea*), eklemli bedenli ve gerçek Ö.'lerden Lat. *araneida* takımına bağlı küçük ve sekiz uzun bacaklı hayvan. Bedenleri yumuşak olup halkalı değildir. Kafa göğüs (thorax)'e doğrudan doğruya bağlı olup, ikisi birlikte başlı göğüs (cephalothorax) adını alır. Ağızlarındaki beş kısımdan oluşmuş olan dokunaçlar (Fr. palpe), çeneye bağlıdır. Ağız, genel olarak, sifon veya emme organı şeklindedir. Ö.'ler karın (abdomen)'da bulunan iki ciğer yoluyle solurlar. Bu ciğerler, karnın altında bulunan tepecikler (stigmata) yoliyle hava alırlar. Bazı türlerde dört ciğer bulunur. Ö.'in ciğerleri, küçük torbalar olup içleri kitap sahifelerine benzeyen lâmellerle doludur. Dişi, yumurtalarını, kendi yaptığı ipekten bir kabuğa kapar. Erkek, genel olarak çiftleşmeden sonra dişisi tarafından yenir. Ö.'in ağlarını teşkil eden madde inceliğine dikkat edilirse çok sağlam bir cins ipek olup, sıvı hâlinde meydana çıkar ve havada çok sertleşir. İpeği hazırlayan organlar karnın ucunda bulunur. Ö. ipeği astronomik dürbünlerde yıldızların yerini tesbîte yarayan ve birbirini kesen iki ipliği yapmak için kullanılır. Fransa'da yaşayan Ö.'in çoğunun ısırması tehlikeli değildir. Ancak, yurdu Fransa'nın güneyinde yaşayan ve "mygale" adını taşıyan türü ile başka birkaç türden çekinmek gerekir. Bâzı Ö.'ler, ağ yaparken, kafalarını rüzgâra tutarak çok uzun iplikler gererler ve bunlar boyunca gidip gelirler. Böylece günde birkaç km'lik mesafe katettikleri hesaplanmıştır. Bir Ö. ağının yapılması aş. yu. bir saat ister. Hayvan önce birbirine dikey iki iplik meydana getirir ve tesbît eder. Bundan sonra "hipotenüz" adı verilen iplikleri ve "tekerlek parmakları" adını taşıyanları gerdikten sonra, ağın ortasından başlayan bir spiral meydana getirir. Hayvan yakalanan sineği iplikleriyle bağlar ve kendi bedeninden akan bir sıvı ile bayıltarak götürür. Yaban arıları da bazan yakalanır, ama genel olarak yine kurtulur.

ÖRÜMCEK : Yavrularını arkasında taşıyan bir örümcek

Haçlı bahçe Ö.'i : (Lat. *Araneus diadematus* = taçlı Ö.), yuvarlak ağ kurup ortasında duran ve arkalarında beyaz bir haçı andıran leke taşıyan Ö. Avrupa'da yaygın bir itikada göre, bu hayvan uğurludur, dolayısıyle öldürmek günahtır.

ÖRÜMCEK : Örümceklerin yaptıkları ağ tipleri: baştan birincisi huni şeklinde; ikinci düz ağ şeklinde; üçüncü ağ daire biçiminde

ÖRÜMCEK KUŞLARI (Lat. *laııdidae*). Dişligagalı ötücü kuşlar (Fr. Passereaux dentirostres) takımının bir familyası. Ö. K., kısa kanadlı, oldukça gürbüz kuşları içine alır. Birçok türlere ayrılır. Cesur ve çetin olan bu kuşlar, kendilerinden daha küçük olan kuşları, fareleri, sürüngenleri ve böcekleri avlarlar.

ÖRÜMCEKGİLLER (Lat. *Arachnoidae*; Yun. *arakhne* = örmücek'ten), Eklembacaklılar (arthropoda) şubesinin bir sınıfı. Ö.'de böceklerden farkı olarak kafa göğüse bağlı olup, ikisi birden sefalotoraks (cephalothorax)'ı teşkîl eder. Karınları (abdomen) bazan halkalı (akrep) bazan da halkasızdır ve ikişer dokunaçları vardır. Ağızlarında ikişer çeneleri bulunur. Kanatları yoktur. Dört çift eklemli ayakları çok zaman zehir çengelleri taşır (Fr. chélicère). Ağızlarındaki iki çene, böceklerdekinin tersine, aşağıdan yukarıya hareket eder. Aralarında bir dilcik vardır. Ağız sternal bir dudak taşır. Solunuma genel olarak "trakealar" yolu ile yayılır. Bâzı hallerde ciğerleri de olur; ancak, bunlar az gelişmiştir ve karında bulunur. Dışarısı ile "stigmatlar" yolu ile temastadır. Dolanım ve sinir sistemleri çok azdır. Dokunma hisleri iyi gelişmiştir, ama işitmeleri muhtemel olarak yoktur. Gözlerin sayısı çoğunlukla sekizdir.

Ö., böcek yiyicidirler. Bunları canlı olarak yerler. Bazı türler, ağları ile tuttukları ve sıkı sıkı bağladıkları kurbanın kanını emerler. Yumurta yumurtlarlar. Birçok tür, yumurtalarını bir kozaya sarar. Bazı türler, yavruların doğumuna kadar, karınlarının altında taşırlar. Ö.'in birkaç türü (akrep ve sıcak ülke örümcekleri) zehirlidir.

Ö., böcekler gibi gerçek başkalaşmalardan geçmezler, ancak sathî değişmeler gösterirler (Fr. metamorphose, mue). Bazı türlerde sonuncu değişme oldukça geç yer alır. O zaman son ayak çifti tam gelişmesini tamamlar.

Fosil Ö.'in çoğu kitinli bir iskelete sahip idiler. En iyi muhafaza edilmiş olanları kehribarlarda bulunmuştur. Ö.'in büyük bir kısmı "tersyer" çağında yaşardı.

Ö.'in sınıflandırılması : Ö. sınıfı yedi takıma ayrılır: 1. akrepler, 2. eğreti akrepler (Fr. pseudo-scorpion), 3. pedipalp'lar, 4. solifüj'ler, 5. falangidler, 6. araneidler, 7. uyuz böcekleri (Fr. acariens). Bunlardan önemleri olan takımlar akrepler, araneidler ve uyuz böcekleridir. Bazı biyologlar Ö.'i iki altsınıfa ayırırlar. Bunlar: 1. Artogastrlar ve 2. Hologastr'lardır. Arfogastr'ların karnı halkalıdır (akrep, iğreti akrep, dedipalp, solifüj, falanjid), Hologastr'larınki birbirine bağlanmış kısımlardan ibarettir.

ÖSTAKİ BORUSU (Fr. trompe d'eustache; Lat. tuba eustachii) (İtalyan anatomisti Bartolommeo Eustashio [Lat. Eustachius] [1520 - 1574]'nun adını taşır), kulak davulu boşluğunu (cavité du tympan) yutak (pharynx)'a bağlayan boru veya kanal. Bunun bir kısmı kemikten, bir kısmı da tel ve kıkırdakla (fibro-cartilagineux) zardan (membraneux) yapılmıştır. Bir ucu kulak davulu boşluğunun içine kadar uzanır; öbür ucu da genişleyerek yutağın yan ve üst kısmına açılır. Kanalın uzunluğu aş. yu. 5 cm olup ağız yoluyla dışardan gelen havayı kulak davulu boşluğuna bağlar ve böylece duymayı mümkün kılar. Ö. B.'na anatomide "tube acustica" veya "auditiva" adı da verilir.

ÖSTATİK HAREKETLER (Yun. *eustates* = durağan, yerinde duran), deniz yüzünün geniş ölçüde alçalmasını ve yükselmesini doğuran hareketler topluluğuna verilen ad. Ed. Suess (1831 - 1914)'in ileri sürdüğü bu türlü deniz yüzü seviyesi değişiklikleri bu ad altında farklı yazılışlarla türlü dillerde yerleşmiştir. Bu düşünceye göre, türlü jeoloji devirlerinde deniz yüzü alçalarak sular o zamanki kıyılardan çekilmiş veya yükselerek deniz suları kıyılar boyunca sokulabildikleri yerlere kadar karaya doğru ilerlemiştir. Bu düşünceye göre Ö. H., hidrosferin üniversel (dünya ölçüsünde yaygın) hareketleridir.

XIX. yüzyılın 2. yarısı ile XX. yüzyıl başlarında yaygınlaşmış bulunan bu düşünceyi, deniz yüzünün alçalması ve yükselmesi olaylarının açıklanması bakımından yeterli görmeyenler de olmuştur. Gerçekten, türlü çağlarda deniz yüzünün, uzun süreli olaylar hâlinde alçaldığı ve yükseldiği olmuştur. Söz gelişi, Dördüncü Zaman'daki buzul çağlarında pek kalın buz örtülerinin oluşabilmesi için, denizlerden buhar olarak çok miktarda su kaybı olmuş, bu sıralarda deniz yüzü 50 - 60 m kadar alçalmıştır. Buzul devri sonunda, yani iklimin sıcaklaşmaya doğru gitmesi sonucu, yığılan bu buzlar eriyerek

yeniden denizlere karışmış, böylece deniz yüzü yükselmiştir. Ancak, yerel birtakım uymazlıkların da ortaya konulması üzerine, başka açıklamalar da ileri sürülmüş ve yer kabuğu yaylanmaları şeklindeki olaylara bağlı deniz seviyesi hareketleri düşüncesi ortaya atılınca, Ö. H. düşüncesi eski yaygınlığını kaybetmiştir.

ÖSTROJEN (Fr. Oestrogène; Yun. *aistros* = diken, cinsî kızgınlık, *gennân* = doğurmak, hâsıl etmek), erkek ve dişi cinsî endokrin bezlerde hasıl olup ikinci derecedeki cinsî karakterleri esaslı bir şekilde etkileyen organik kimyevî terkipler.

Ö.'lerin etkisi özel olarak hadım edilmiş bir genç organizmada belirir: bu organizma çocuğa benzer bir gelişme düzeyinde kalır; cinsî olgunluk başlamaz. Ama bu organizmaya, bir operasyon sonucunda, tam gelişmiş başka bir hayvanın yeni elde edilmiş cinsî bezleri nakledilirse, hadım edilmiş hayvan da bir süre sonra görünüşte normal bir bedenî ve ruhî gelişme göstermeye başlar ve ikinci derecedeki cinsî karakterler belirir. Ö.'ler omurgasız hayvanlarda bile tesbit edilmiştir. Annelida adını taşıyan kırmızı kanlı kurtlarda bile üreme olayları, beyin hormonları yolu ile ayar edilebilir. Bazı istakozlarda (meselâ orchestia'larda) tam anlamiyle cinsî hormonlar bulunmuştur.

Gerek dişi cinsi gerek erkek cinsi tâyin eden hormonlar sterin sınıfına bağlı olup steroid adını taşırlar. Kimyevî bakımdan en yakın akrabaları (meselâ safranın kolesterini, bitkilerin fcitosterini veya bedenin, yan böbrekler kabuğu gibi) ayarlayıcı organlardır. Ö.'lerin tecridi ve analizi özel olarak A. Butenandt, L. Ružička ve G. F. Marrian gibi bilginlerin eseridir. Kolayca elde edilebilen sterin müştaklarından yola çıkılarak birçok Ö.'lerin sentezi yapılabilmiştir.

Dişi Ö.'ler, yumurtalıktaki folikülde bulunur. Rahim mukozasının kalınlaşmasında önemli rol oynar. Erkek Ö.'ler androjen adını da taşır.

Ö.'lerin birbiriyle olan kimyevî yakınlıklarından ötürü birbiriyle birçok şekilde bağlantı hâlindedir. Böylece dişi bedende erkek Ö.'ler bulunabilir, boğanın husyelerinde ise dişi Ö.'ler çıkarılmıştır. Dişi Ö.'in teşekkülünde ilk biyolojik aşama bir erkek Ö.'i olan testosteron'dur.

Ö.'lerin en önemli görevleri şöyle özetlenebilir: a. Metabolizma fonksiyonlarının ayarlanması ve çeşitli yollardan ara metabolizmanın idaresi; b. Fonksiyon devrelerinin teminat altına alınması; c. Cinsî isteklerin tahriki.

ÖTEKTİKUM [*ötektikum*] (Yun. *eu* = iyi, *tekein* = erimek), erime veya donma noktası değişmez (sâbit, konstant) olan karışım, eriyik veya alaşımlara verilen ad. Bilindiği gibi eriyiklerin veya alaşımların erime ve donma noktaları, bir eriyik yapmak için kullanılan eritenlerin veya alaşımın karışımında bulunan metallerinkinden daha aşağıdır. Halbuki aynı su miktarı ısıtılacak olursa, belirli bir tuzdan çok defa sıcaklığın yükselmesi oranında daha çok bir miktar eritir. Potasyum nitrata âit bir çizelge bunu göstermektedir :

100 kısım suda türlü sıcaklıklardan erigen KNO_3 miktarları :

- 2,85°C	0°C	11,5°C	15°C	18°C	25°C	45°C	[illegible]5,5°C	100°C	114,5°C
12,6	13,3	22,2	26	29,2	38,4	74,6	125,4	247	327,4g

Şimdi 114,5°C da doyurulmuş bir potasyum nitrat eriyiğini (ki bunda 100 gr suda 327,4 gr KNO vardır) yavaş yavaş oda sıcaklığında soğutacak olursak, erimiş olan tuzdan büyük bir mikdarın beyaz ufak billûrlar şeklinde ayrıldığı görülür. Çünkü çizelgede görüldüğü gibi, 100 gr suda oda sıcaklığında yaklaşık 30 gr KNO_3 erir. Şu halde, eriyik soğuma arttıkça gitgide seyrekleşir, yani yoğunluğu azalır. Şimdi daha fazla, meselâ sıfır noktasına kadar soğutacak olursak, nihayet % 13,3 lük bir eriyik geri kalır ki erimiş tuzların eritenin donma noktasını düşürücü etkisi dolayısıyle sıfır derecede donması gereken su, henüz donmaz. Ancak - 2,85°C da (yani çözelti 100 gr suda 12,6 gr KNO_3 kapsadığı zaman) donar, öyle ki güherçile ile su aynı zamanda katılaşır. O zaman (renkli tuzlarda yapılan mikroskopik incelemelerden anlaşıldığı gibi) küçük buz billûrları ile güherçile billûrları yanyana bulunurlar. Eriyik ile eritenin beraber donduğu bu donma noktası bir değişmez (konstant)'dir. O halde 12,6 gr potasyum nitratın 100 gr sudaki eriğiyi 2,85°C da bir E. teşkil eder, yani bu derecede bütün eriyik, özel olarak su veya güherçile (yani eriyen ve eriten ayrılmaksızın) birlikte katılaşır. 2,85°C ötektik nokta veya (eriyiklerde) kriyohidrat noktası adını alır. Aynı E. noktaya, daha seyreltik eriyikler de soğutuldukları zaman da varılır. Meselâ ancak % 5'lik bir KNO_3 eriyiği oda sıcaklığında O noktasının altına kadar soğutulduğu zaman yoğunluk O noktasına kadar değişmeksizin olduğu gibi kalır. Çünkü bu aşağı sıcaklıkta bile 100 gr su 12,6 gr dan fazla KNO_3 eritebilir. O noktasının altına soğutulacak olursa önce yalnız su, buz billûrları şeklinde ayrılır ve bu ayrılma ötektik karışım (100 gr suda 12,6 gr KNO_3) elde edilinceye kadar devam eder. Bu - 2,85°C da elde edilir. Daha fazla soğutmada bütün eriyen ve eriten yukarıki örnekte olduğu gibi homojen olarak donar.

Çözelti alanında buna benzer ötektik karışımların binlercesi vardır. Burada su yerine başka eritenler ve güherçile yerine başka çözülmüş maddeler konulabilir.

Sıvı eriyikler gibi birbiriyle tamamen karışabilen iki maddenin katı halde olan eriyiği için de aynı olay yürürlüktedir. Meselâ saf çinko 419°C da, saf kadmiyum 321°C da ergir. % 30 Cd ve % 70 Zn den katımlı bir alaşım, homojen sıvı bir eriyik verir. Bu eriyik yaklaşık 370°C soğutulursa, Zn kristallerinin ayrılması başlar. Geriye kalan kısım erimiş olarak kalır. Yani Zn/Cd den katımlı bir eriyiğin içinde küçük çinko billûrcukları yüzer, sıcaklık ne kadar çok düşerse,

çinko da o kadar fazla ayrılır. Nihayet ötektik nokta olan 264°C da geriye kalan eriyiğin bileşimi yuvarlak olarak % 82 Cd ve % 18 Zn (ötektik Zn - Cd karışımı)'i gösterir ve birdenbire homojen bir billûrcuklar karışımı olarak donar. Ötektik metal alaşımlarından elde edilen bileme tozları çoğu zaman çok küçük parçacıklardan ortaya çıkan bir yapı gösterir. Bu çabuk donmada büyücek kristaller meydana gelmez. Çünkü alaşımın kısımlarından birinin billûrlaşması hemen diğer kısmın da ayrılmasına yol açar.

Tanınmış metaller arasında parantez içine alınan alaşımlar, ötektikler meydana getirir: (Antimon - kurşun), (kalay - kurşun), (kalay - kadmiyum), (kadmiyum - kurşun), (kalay - bismut), (bismut - kurşun), (kurşun - gümüş) v. b.

Meselâ kurşun 327°C da, antimon 630°C da ergir. % 13 antimon ve % 87 kurşundan yapılmış ötektik bir alaşım 246°C (ötektik nokta)'da homojen bir yığın olarak donar. Bu yığın küçük ve birbirinin yanında duran Pb ve Sb kristallerinden yapılıdır. Katı, kimyasal bileşikler dahi ötektik karışımlar verebilirler. Meselâ magnezyum oksit - kalsiyum oksit veya potasyum nitrat - lityum nitrat sistemleri gibi. Saf lityum nitrat 253°C da, saf potasyum nitrat 337°C da ergir. Bu iki nitratın eriyiğinin daha aşağı bir ergime noktası vardır. Ötektik nokta olan 129°C da % 58 potasyum nitrat ve % 42 lityum nitrattan meydana gelen bir ötektik karışım donar. Donmuş kütle (iri kaya, sahre)'ler arasında da çok defa ötektik kütleler bulunur. Meselâ kuvars porfiri, genel olarak kuvars ve potaslı feldspat (ortoklas)'tan yapılmıştır. Tabiatta öyle kuvars porfirleri vardır ki bunlarda homojen bir ana kütle içinde kuvars bulunur. Sonra öyleleri vardır ki bunlar homojen kütle yanında eklenti olarak feldspat kapsarlar. Burada ana kütlenin donmuş bir kuvars - ortoklas olduğu görülür. Eklenti kuvars veya feldspatın, ötektik karışım dışında kalan ve ötektik donma noktası gelmeden alaşımdan ayrılan maddeler olduğu kabûl edilmektedir. (A. R. Bekman)

ÖTLEĞENKUŞU, **Çizgili** *(Sylvia nisoria),* omurgalı hayvanlardan kuşlar (Aves) sınıfının ötücükuşlar (Passeriformes) takımının özötücüler (Oscines) üstfamilyasına giren ötleğengiller (Sylviidae) familyasından bir tür. Sırtı külrengi, başı ve kuyruk sokumu tüylerinin etrafı ak, kuyruk tüyleri külrengi olup uçları aktır. Karnı akça olur. Avrupa ve Asya'nın orman ve parklarında yaşar. Göçücüdür. Böcek ve meyve yer. (S. Karol)

ÖTÜCÜ KUŞLAR (Lat. *Oscines),* Lat. passeres, Fr. passereaux kuş takımının (ordo) bir alt takımı. 44 familyaya ayrılan 3 965 türü vardır. Bu kuşlar bütün dünyaya yayılmıştır. Ö. K.'ın göğüs gırtlağı (Lat. ve Fr. Syrinx)'nda ses kasları hiç değilse 7 kas çiftine ayrılır. Hava borusunun alt halkaları birbiriyle kaynamıştır. Familyaların büyüklük ve başka familyalara olan yakınlığı henüz çözülmemiş bir problem hâlindedir.

Bu kuşların hangilerinin ötücü olduğu hususunda, tam anlamıyle objektif bir karşılık beklenemez. Bununla birlikte bazı türler hakkında genel bir görüş birliği göze çarpar. Edebiyatta meşhur Ö. K.'ın başında *Avrupa bülbülü (Luscinia megarhynchos)* gelir. Bu küçük bir ardıç kuşudur. Sesi tatlı bir flüt sesine benzer. Akıcı ses çağlayanları ile dolu olan ötüşü çeşitli, zengin ve kuvvetlidir. Bu ötüşün geceleyin ses kesildikten sonra yükselmesi etkisini daha da arttırır. Şâirlere konu olan *Avrupa çayır kuşu* (toygar) *(Alaudia arvensis)* birden öterek yükselir ve hemen hemen gözden kaybolmak üzere iken kâh kanatlarını çırparak, kâh süzülerek ötüşüne devam eder. Şöhreti bakımından üçüncü ötüçü kuş, *Avrupa karatavuğu (turdus marula)*'dur. Karatavuk da bir ardıç kuşudur. Kuzey Amerika'daki *mockingbird* (alaycı kuş) *(minus polyglottos)* de pek hoş sesli, uzun uzun öten bir kuştur. Ötüşü birçok perdelere ayrılmış olup her biri iki üç kere tekrarlanan notaları içine alır. *Mockingbird* birçok hâllerde başka kuşların taklidlerini de seslendirerek kendine has ötüşüne karıştırır. Mehtaplı gecelerde bu kuş hemen hemen güneş doğuncaya kadar öter. İngilizce *cardinal (richmondena cardinalis)* adını taşıyan küçük kırmızı kuş da en güzel ötenler arasında yer alır. Ötüşü şiddetli ve sayısı kâh artan, kâh azalan ıslıklar şeklindedir. *Hermit thrush (hylocichla guttata)* bir nevi ardıç kuşu olup sükûnet ifade eden ve gümüş çan sesini andıran ötüşünden dolayı sevilir. Amerika'da, *townsend's solitaire (myadestes towsendi)* adını taşıyan bir ardıç kuşu daha vardır. Bunun çok zarif ötüşü, açık parlak çınlayan seslerden mürekkep olup, hacim ve perde bakımından âhenkle artar ve azalır.

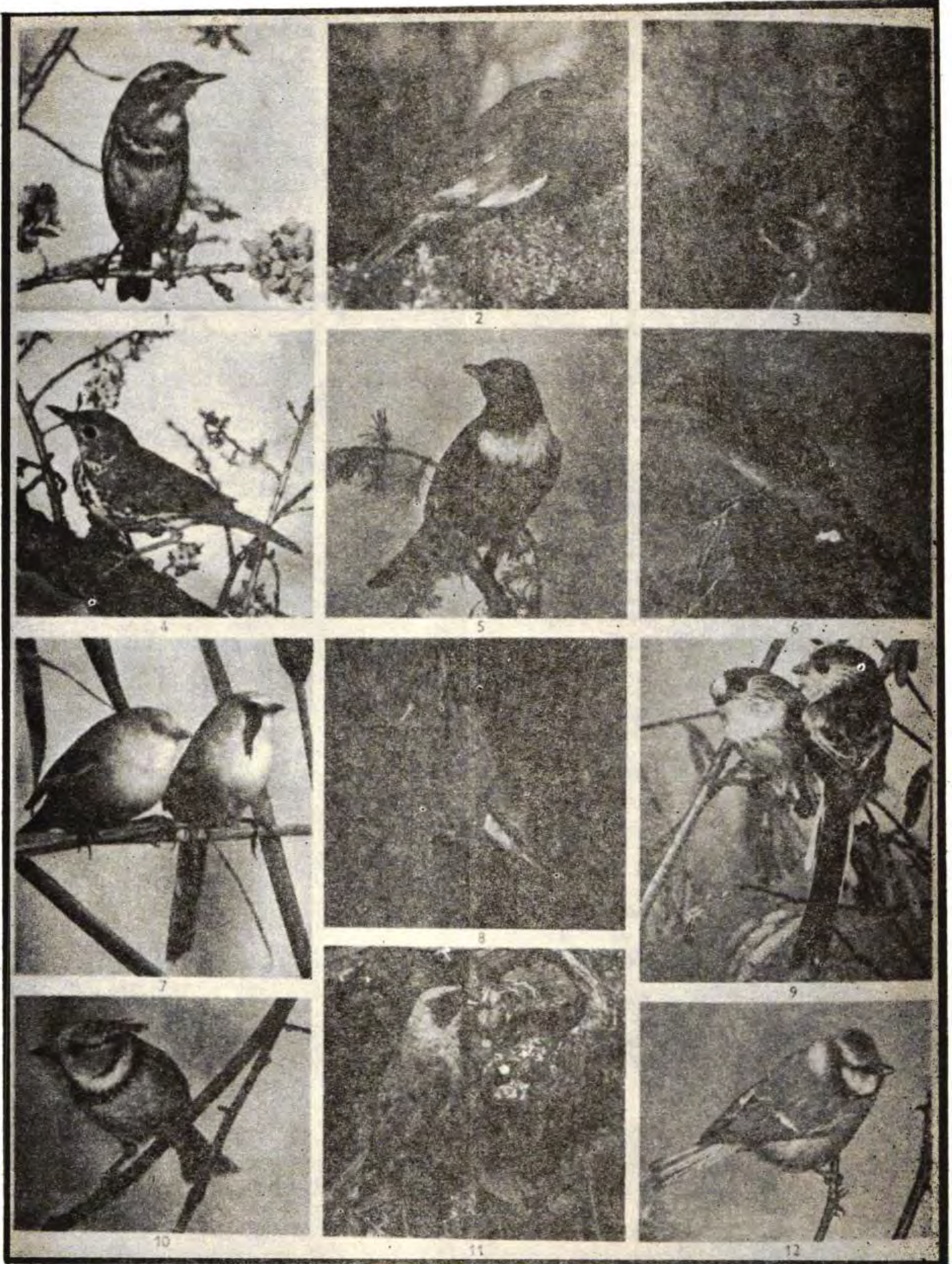
Avustralya'da da birkaç zarif Ö. K. vardır. Bunlardan biri halk arasında *brown honeyeater* (Kahverengi bal yiyen) adını taşır ve *Avrupa bülbülü*'ne çok benzeyen bir şekilde öter. *Lyre lird (menura movaehollandiae* ve *m. alberti)*'ler her ne kadar teknik anlamda Ö. K. grupuna bağlı değiller ise de, çeşitlilik, büyüklük ve kuvvet bakımından olağanüstü güzellikte ve dramatik bir kalitede ötüşler gösterirler.

C. Hartshorne, kuş ötüşünü bir musiki cinsi olarak incelemiş ve şu sonuçlara varmıştır: İnsanların ve Ö. K.'ın ses örnekleri arasında bir dereceye kadar benzerlik vardır. Kuşların değişik derecede musikiye gerçek bir istidâdı vardır. Ötüşlerine ilkel bir musiki şekli gözü ile bakılabilir. O halde ötüşleri insan musikisinin gelişmesinde önceden haberini veren (evolutionary anticipation) bir tabiî olaydır. 9 000 kuş türünden ancak 3 000'ine tam anlamıyle Ö. K. gözüyle bakılabilir. Bunların 1 200'ünün oldukça âhenkli sesleri vardır. Bunlardan da bütün dünyada yaşayan ancak 225 türü gerçekten olağanüstü güzel ötüşe sahiptir. Pek çok güzel sesli olanları kuşların 26'sı Avrupa'da, 21'i Kuzey Amerika'da ve 20 kadarı da Avustralya'dadır. Tropik bölge dağlarında bilinmeyen olağanüstü daha başka Ö. K.'ın bulunması da mümkündür.

ÖTÜCÜ KUŞLAR : Bazı ötücü kuşlar

1 - Luscinia svecica, 2 - Erithacus rubecula, 3 - Monticola saxatilis, 4 - Turdus philomelos, 5 - Turdus torquatus, 6 - Pycnonotos barbatus, 7 - Panurus biarmicus, 8 - Sitta europea, 9 - Aegithalus caudatus, 10 - Parus cristatus, 11 - Remiz pendulinus, 12 - Parus caeruleus

ÖTÜCÜ KUŞLAR: Ötücü kuşlardan bazıları
1 - Locustella naveia, 2 - Acrocephalus schocnobaennus, 3 - Hippolais icterina, 4 - Eylvia curruca, 5 - Phylloscopus collybita, 6 - Sylivia atricapilla, 7 - Regulus regulus, 8 - Saxicola rubicola, 9 - Ficedula hypoleuca, 10 - Phoenicurus ochruros, 11 - Saxicola rubetra, 12 - Bülbül (Luscinia megarhynchus)

ÖTÜKEN, Gök Türk Kağanlığı'nın doğudaki merkezî bölgesinin adıdır. Kağan unvânı olan "Tengri + Kaan" ın bileşik bir kelime olup "Tengriken" olması gibi bunun da "Ötük + Kan" ın birleşmesinden doğup "Ö." olduğu düşünülebilir.

Kelime "Ötüken Yış" şeklinde olarak ilkönce Sekizinci Asır'a âit Orkun yazıtlarında geçmektedir. "Yış", orman demektir. Bugün bile Altay bölgesindeki küçük bir Türk oymağının adı "Yış Kişi" dir. Fakat Sekizinci Asırda bu kelimenin "dağlık bölgedeki orman", "dağ ormanı" anlamına geldiği anlaşılıyor. Çünkü Orkun yazıtlarında Kırgız ve Türgişler'e karşı yapılan seferlerde "yış" ların tırmanarak aşıldığı söyleniyor ki tırmanmak ancak dağa yapılacağına göre "yış" ın da dağ ormanı olduğu ortaya çıkıyor.

Ö., Sekizinci Asır'daki Türklerce kutlu tanınıyordu. Orkun yazıtlarında Türk milletine "Mukaddes Ötüken ormanının kavmi" diye hitap olunması bunu gösteriyor. Ö.'e verilen ehemmiyet anıtların diğer üç yerinde şu cümlelerle belirtiliyor:

1. Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa Elde sıkıntı yoktur.
2. Ülke idare edilecek yer Ötüken ormanıdır.
3. Ötüken yerinde oturup kervan ve kafile gönderirsen, hiçbir sıkıntı olmayan Ötüken ormanında oturursan ebedî bir Eli muhafaza ederek duracaksın.

Ötüken adı islâmiyetten sonra da unutulmamıştır. 1072'-de yazılan *Kutadgu Bilig*'de "Ötüken Begi" tâbiri geçmektedir. Kâşgarlı Mahmûd'un 1077'de tamamladığı *Dîvânü Lugaat'it - Türk'te* "Tatar bozkırlarında bir yer" olarak anılmaktadır. XIII. yüzyılda Reşîdeddin bir Ötüken ırmağından bahsetmiştir.

Ötüken bölgesinin ehemmiyeti, 630'da Doğu Gök Türk'leri yıkıldığı zaman onların yerini tutan Sırtarduşlar'ın orasını merkez edinmelerinden de anlaşılmaktadır. Bu ehemmiyet, bölgenin su ve ağaç bakımından zengin, aynı zamanda savunmaya elverişli olmasından ileri gelmektedir.

Bugünkü Moğolistan devleti sınırları içinde kalan Ötüken'in neresi olduğu hakkında Türk tarihiyle uğraşan Batılı bilginler türlü fikirler ileri sürmüştür. En sonra J. Schubert 1957, 1959 ve 1961 yıllarında Moğolistan'a gidip yerinde incelemeler yaparak şimdilik kesin sayılabilecek bir sonuca varmıştır. Schubert'e göre Ötüken 47 - 48 derece enlem ve 97 - 98 derece boylamlar arasındaki bölgedir. Hangay dağlarının merkezî bölgesidir. Tepesi daima karlı olan en yüksek tepesinin râkımı 4031 m dir. Bugün Ötüken çevresinde yaşayan Moğollar da burasını, eskiden burada yaşayan Türkler gibi mukaddes saymaktadır. Buraya "Ötgün Tengri" yani Ötüken Tanrı diyorlardı. Son yıllarda Moğolistan komünist olunca bu ad değiştirilip "Barış Tepesi" adı verilmiştir.

Orada bugün de mukaddes bir Ötüken ırmağı vardır. Ormanları hâlâ mevcuttur. (N. Atsız)

ÖTÜKEN, Adnan (Manastır 1911 - İstanbul 1972), Türk kütüphaneciliğinin kurulmasında ve gelişmesinde büyük emeği geçenlerdendir. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde babasını kaybeden Ö., annesi ile birlikte İstanbul'a gelerek öğrenimini burada yürüttü. Kadıköy Osman Gazi Nümûne Mektebini (1924), Kadıköy Ortaokulunu (1928), İstanbul Erkek Lisesini (1931) bitirdi. Sonra, Yüksek Öğretmen Okuluna bağlı olarak İstanbul Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı ile Fransız Filolojisi bölümlerinde okudu (1935). Dokuz ay kadar Prof. H. Ritter'in (b. bk.) başkanlığında kurulan Kütüphaneler Tasnif Komisyonu'nda kâtiplik yaptı. Arkasından Yozgat Lisesi edebiyat öğretmeni oldu. 1936'da Berlin Devlet Kütüphanesi'nde ihtisas yapmak üzere Almanya'ya gitti. Orada Berlin Üniversitesi Kütüphanesi, Leipzig Deutsche Bücherei ve öteki Alman kütüphanelerinde çalıştı. Dönüşünde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü'ne asistan oldu. Ancak, bu görevde fazla kalmadı; Millî Eğitim Bakanlığı Yayımlar Müdürlüğü'ne geçti. Bir ara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde kütüphanecilik kurslarını yönetti. Onun en büyük ideali bir "Millî Kütüphane" kurmaktı. Bu yolda ilk adımı 15 Nisan 1946 günü attı. Bu tarihten sonra da bu kuruluşun kademe kademe gelişmesi için büyük çaba sarf etti. Öte yandan 1954'te Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde bir Kütüphanecilik Bölümü'nün kurulmasını sağladı ve o bölüme öğretim görevlisi oldu. Burada 1957'ye kadar çalıştı. O tarihte Başbakanlık Başmüfettişi olarak Almanya'da Kültür Ataşeliği ve Talebe Müfettişliği görevine tayin edildi. 1960'a kadar orada kaldı. Yurda dönüşünde Millî Kütüphane müdürlüğünü üzerine aldı. 1965'te kurulan Kültür müsteşarlığının ilk müsteşarı o oldu. Bu görevinde iken Millî Folklor Enstitüsü'nün kurulmasında emeği geçti. 1967'de müsteşarlıktan ayrılarak Yüksek Öğretmen Okulu'nda edebiyat öğretmenliğine başladı; bir ara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulunda çalıştı ve 1971 yılında emekli oldu.

Ö. bu değişik görevleri yanında Türk kütüphaneciliğinin ilerlemesine hem çalışmaları hem de yazdıkları ile katkıda bulundu. En büyük eseri olan Millî Kütüphane'nin büyük okuma salonuna Adnan Ötüken Salonu adı verilmiştir. Ö.'in kütüphanecilikle ve umumî kültürle ilgili birçok yazıları yanında kitap hâlinde çıkmış eserleri de vardır: *Bibliyotek Bilgisi ve Bibliyografi* [1940], *Üniversite Yayınları Bibliyografyası* [1941], *Seçme Eserler Bibliyografyası* [1942 - 1945], *Bibliyotekçinin El kitabı* [1947 - 1948, 2 cilt], *Klasikler Bibliyografyası* [1967], *Türk Dilinin Başına Gelenler* [1968]. (İ. Parlatır)

ÖVERLAND, Arnulf (Kristiansund 1889 - Oslo 1968), Norveçli şâir ve yazar. Şiirlerinin şekli bakımından büyük ustalık gösterir, derin bir ciddiyet, gerçeklik ve adalet sevgisi, sosyal sorumluluk duygusu, ince mizah vardır. Ö., I. Dünya Harbi'nden sonra Almanya'yı savunmuştur. 1930 - 40 yıllarında bütün ülkelerdeki ezilen insanlar lehine siyasî çatışma şiirleri yazmıştır. II. Dünya Harbi'nde liberalizmi işlemekten çekinmeyince 1941 - 45 yıllarında Grini ve Sachsenhausen temerküz kamplarına kapatılmıştır. Ö., Norveç'te çok sevilir ve sayılır, kendisine aylık bağlanmıştır.

Norveç'te gelişen dil mücadelesinde "Riksmal" (devlet dili) için savaşmıştır. Başlıca eserleri (Şiirleri): *Den ensomme fest* (Yalnızlık içinde geçen bayram) [1911]; *De hundrede violiner* (Yüz kemanlar) [1912]; *Advent* (Geliş) [1915]; *Bröd og vin (Ekmek ile şarap)* [1919]; *Berget det bla* (Mavi dağ) [1927]; *Hustavler* (Ev levhaları) [1929]; *Jeg besverger deg* (Sana yalvarırım) [1934]; *Riket er ditt* (Allah hükümdarlığı senindir) [1934]; *Den rönde front* (Kızıl cephe) [1937]; *Ordi alvor til det norskte folk* (Norveç halkına ciddî bir söz) [1940]; *Pa Nebo bjerg* (Nebo dağında) [1962]; *Livest minuter* (Hayatın dakikaları) [1965]. Dramları: *Verner* (arkadaşlar) [1917]; *Giv meg ditt hjerte* (yüreğini bana ver) [1930]. Kısa hikâyeleri: *Den harde fred* (Ağır barış). Araştırma: *Kapital og andsarbeide* (Sermaye ve rûhî çalışma). (V. Örs)

ÖZ, Tahsin (İstanbul 1887 - İstanbul 1973), müzeci ve san'at tarihçisi. Şer'iyye hâkimlerinden Mehmed Şükrü Efendi'nin oğlu olan Ö., ilk öğreniminden sonra Vefâ İdâdîsi'ni bitirmiş; sonra Kadıköy'deki Fransız Mektebi'ne devâm etmiş; Hukuk Fakültesi'nde yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Memuriyetine Maârif Nezâreti'nde başlayan Ö., müzecilik alanına 1907'de geçti. 1923 yılında İstanbul müzeleri müdür muavinliğine getirildi. Müzecilikte dadaha çok Türk - İslâm eserleri üzerinde araştırmalar ve çalışmalar yaptı. Cumhuriyetten sonra da Topkapı Müzesi müdürlüğü görevine tâyin edildi (1928). Bir yandan da İstanbul'da harâb olmuş tarihî eserlerin onarılması işini üzerine aldı. Bunlar arasında Çinili Köşk gösterilebilir. Mîmârî değeri olan türbelerin de idaresi ona verildi. Türk Tarih Kurumu ile Alman Eski Eserler Enstitüsü üyeliklerine de seçildi. Ö., bu görevleri yanında özel olarak yaptığı araştırmalarını, *"Vakıflar Dergisi"*, *"Yedigün"*, *"Güzel Sanatlar Mecmuası"*, *"Türk Tarih Vesikaları Dergisi"* gibi yayın organlarında yayınladı. Türk san'atlarına âit yazılar yazdı. Ayrıca, gene san'at ve müzecilikle ilgili yayınları da vardır. Bunlardan en önemlileri şunlardır: *Arşiv Kılavuzu* (1940), *En Nâdir Türk Çinileri* (1940), *Risâle-yi Mîmâriyye* (1944), *Türk Kumaş ve Kadifeleri* (1946), *Topkapı Sarayı Müzesi* (1950), *Emânet-i Mukaddes* (1954), *İstanbul Câmileri* (1962 - 1965), *Türk Dokumacılığı ve Selçuklular Devrine âit bazı kumaşlar* (1964). (İ. Parlatır)

ÖZ, Tahsin

ÖZALP, Van iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 2 380 km², nüfusu 43 060 (1975), nüfus yoğunluğu 18, nüfusun % 95'i köylü, iki bucağı (Dorutay, Saray), 73 köyü vardır. Köylerin çoğu 300 - 600 nüfusludur. Ö., Van ilinin doğu bölümündeki ilçelerdendir. Doğusunda İran toprakları uzanır. Güneyinde Gürpınar, Başkale, kuzeyinde Muradiye ilçeleri vardır.

İlçe arazisi bütünüyle yüksek bir bölgededir. Yer yer dağlarla (2 300 - 2 700 m) bunlar arasındaki küçük yüksek düzlükler (2 000 m) başlıca yer yüzü şekilleridir. İlçenin batısında Ahte dağının doğu bölümü (2 650 m), kuzeyinde Beyazkaya dağları (2 300 m), Ö. kasabası doğusunda Mollatopuz dağı (2 350 m), güneyde Bayazıtağa dağları (2 750 m) başlıcalarıdır. Bu dağlar arasında herbiri 8 - 10 km kadar eninde ve boyunda küçük düzlükler (25 - 45 km²) vardır ki, bunlardan bazıları yüksek ova özelliğindedir: Dorutay (eski: Taşrumi) bucak merkezinin doğu ve batısındaki düzlükler, Saray ovası, Çölçimen ovası, Ö. çevresi düzlükleri. Dorutay ve Saray ovaları çevre dağlarından inen akarsuların taşıdığı yeni alüvyonlarla dolmuş çöküntü alanlarıdır. Ö. kasabası çevresi ve güneydeki düzlükler ise Neojen tabakalarından oluşmuştur. Bu düzlükler arasındaki dağların çoğunun yapısı kıvrımlı ve kırıklı Kretase tabakalarıyle serpantinler ve yer yer Paleozoik zamanın metamorfik taşlarından olan oluşuklardır.

İlçenin başlıca akarsuyu, Erçek (b. bk.) gölüne dökülen Memedik çayının yukarı kesimidir. Kuzey ve güneydeki dağlardan inen derelerle beslenen bu akarsu, yıl boyunca bol akımlıdır. İlçenin doğu bölümünün sularını toplayan birçok dereler, doğuda sınıra doğru yönelir ve İran topraklarındaki Kotur çayının kaynak kolları burada oluşmuş bulunur. Mollatopuz dağı, türlü yönlere suların uzandığı bir su bölümü alanıdır.

ÖZALP : Genel görünüş

İlçede 4 küçük göl vardır. Dışarı akışı olmayan Akgöl ve Şor gölünün suları tuzludur. İlçenin güney sınırındaki Akgöl (yüksekliği 2 450 m, yüzölçümü 4 km², derinliği 1 - 3 m), çevre dağlarından inen dereciklerle beslenir. Gölün çevresi düz olup, yazın alanı daralır. Çok soğuk yıllarda donar. İlçenin doğu bölümünde Şor gölü, Engiz gölü, Kaz gölü gibi küçük göller vardır.

İlçede az yağışlı, kışları soğuk geçen bir iklim vardır. Temmuz, ağustos, eylül ayları yılın en kurak zamanlarıdır. Kış ve ilkbaharda yağışlar olur. Kışın, daha çok kar yağar, yeri uzunca süre örter. Sıcaklığın - 15°C dan aşağı düştüğü çok olur. Bu karasal ve kurak iklimde otluklar ve dikenlikler tabiî bitki örtüsüdür. Kış soğukları ve donmalar dolayısıyle burada ağaç yetiştirilmesi güç olmuştur.

Halkın başlıca geçim kaynağı koyunculuk, sığır yetiştirme ve buğday, arpa, çavdar ekimidir. Küçük ölçüde sebze bahçeleri, hemen sadece kuytu ve alüvyonla örtülü vâdî tabanlarındadır. Canlı hayvan, yün, yağ, peynir satışı başlıca gelir kaynağıdır.

İlçe merkezi olan Ö., Memedik çayı boyunda, Karakallı adı verilen yerde küçük bir kasabadır. Nüfusu 4 247 (1975), yüksekliği 2 075 m dir. Güney ve doğu yanlarında geniş düzlükler vardır. İlçe merkezi 1927'de Mahmudi (791 nüfuslu) olarak geçmiş, 1935'te Kâzım Paşa (1 011 nüfuslu) olmuş, daha sonra Ö. adını almıştır. 1946'da çıkmış haritalarımızda Saray (eski adı : Kâzım Paşa) olarak geçen yer, şimdiki ilçe merkezinin 15 km doğusundaki bugünkü Saray bucağının yeridir. Ö. kasabası, Van şehrine 60 km lik bir yol ile bağlıdır. Saray ve Dorutay bucak merkezlerine toprak yollar vardır. İlçenin doğu sınırında, Kotur çayı üzerinde, Kapıköy sınır gümrük kapısı bulunmaktadır. Van - İran demiryolu buradan geçer. Kasabanın küçük bir çarşısı, okulları vardır. (R. İzbırak)

ÖZALP, Kâzım (Köprülü, Üsküp 1880 - Ankara 1968), Kurtuluş Savaşı'nda çeşitli komutanlıklarında bulunmuş bir Türk komutanı ve devlet adamı. Öğrenimini Üsküp (Makedonya) Askerî Rüşdiyyesi, Manastır Askerî İdâdîsi, Harp Okulu ve Harp Akademisi'nde tamamlayarak "mümtaz yüzbaşı" rütbesiyle orduya katıldı. Üçüncü orduya tâyin edilerek, burada komitecilere karşı Avrupa'lı devletlerin kontrolü altında teşkil edilen jandarma birliklerinde ve 36. Alayın 2. Bölük Komutanlığı'nda görev aldı. Böylece, jandarma ve inzibat sınıfında yetişti ve Bulgar komitecilerine karşı gösterdiği sıkı takiplerle başarılı bir subay olarak tanındı. Aynı zamanda İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Meşrûtiyet'in ilânından sonra Serez (Siroz) Redif Tümeni'nin kurmay başkanı oldu. 31 Mart Vak'ası üzerine Hareket Ordusu'na katılarak İstanbul üzerine yürüdü. Bulgar komitecisi Sandalsky'yi yakalamak üzere Rodoplar'da Menlik kaymakamlığına getirildi. Bu görevi başarı ile yürüttüğünden, daha sonra Selânik Jandarma Alayı Takip Müfrezeleri Komutanlığı'na getirildi. Balkan Harbi'nde Komanova Savaşı'na katıldı, Pirlepe ile Manastır savunmalarında bulundu. Bozgun üzerine âilesini İzmir'e geçirdikten sonra İstanbul'a giderek Erkân-ı Harbiyye dairesinde görev aldı. Bâb-ı Âlî baskını üzerine iktidâra gelen İttihad ve Terakki Partisi'nin kararına uyarak, o da Edirne'nin istirdadı harekâtına katıldı. 1913'te İstanbul Merkez komutanlığı yardımcılığına getirildi. 1914'te Van bölgesinde bir seyyar jandarma alayı kurmakla görevlendirildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine bu alayı bir tümen hâlinde düzenleyerek Van, Dilman, Hoy, Kotur ve Saray bölgelerini Rus saldırılarına karşı başarı ile korudu. Güvenliği de kesinlikle sağladı ve oldukça şöhret yaptı. Bu başarıları sonunda yarbaylığa terfi ettirildi ve Erzincan Kiğı, Kemah bölgesinde bulunan 10. Seyyar Jandarma Tümeni Komutanlığı'na getirildi. Rusya'da ihtilâlin başgöstermesi üzerine dağılan Rus ordularının ardından tümeni ile Trabzon ve Batum'un istirdadını sağladı. Kafkas 10. ve 3. tümenleri komutanı oldu. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine Şarköy'de bulunan 60. Tümen'in komutanlığına tâyin edildi. Karargâhını Şarköy'de kurduktan sonra izin alarak İzmir'e âilesinin yanına gitti. Burada İzmir'in Yunanlılar'ca işgal edileceği haberleri üzerine kurulan "Redd-i İlhak" cemîyetine girdi ve ilk beyannâmenin (14 mayıs) hazırlanışına katıldı. Ancak, İzmir'in içerden savunulmasının mümkün olmadığına kanaat getirerek, kılık değiştirmek suretiyle şehirden ayrılıp, Akhisar, Balıkesir ve Bandırma'ya geçti. Bu şehirlerdeki vatanseverlerle görüşerek bir millî mukavemet hareketinin başlatılması konusunda onlarla karara vardı. Bir ara yine sivil olarak İstanbul'a gitti ve Erkân-ı Harbiyye Reisi Cevad Paşa'dan karargâhı Bandırma'da bulunan 61. Tümen komutanlığını aldı. Böylece Ayvalık, Akhisar ve Alaşehir kuzeyinde kalan bölgede millî mukavemeti teşkilâtlandırmak imkânını elde etmiş oldu. Balıkesir'de "Redd-i İlhak" Cemiyetinin kongresini toplatmayı başardı ve Sivas Kongresi'nin kararlarına uyarak bölgesindeki "Redd-i İlhak" şûbelerinin "Müdafaa-i Hukuk" Cemiyetine bağlanmasında başlıca rolü oynadı. Hey'et-i Temsîliyye başkanı Mustafa Kemal Paşa ile temâsı sağlayarak harekâtını ondan aldığı emirlere göre düzenlemeye başladı. Tensîk ve techîz ettiği kuvvetlerle 12 haziranda işgale uğramış bulunan Bergama üzerine bir baskın yaptı ve Millî Mücadele tarihinin ilk taarruzunu başarıya ulaştırarak, geçici de olsa Bergama'yı Yunan işgalinden kurtardı. Hey'et-i Temsîliyye tarafından kendisine verilen İzmir Kuzey Cephesi Komutanlığı'nı üstlendi. Bunun üzerine İstanbul hükûmetince 61. Tümen komutanlığından azledildiği gibi, askerlikten de tardedildi. Aynı zamanda gıyâben îdam hükmü giydi. Bu arada Ö., İzmir Kuzey Cephesi'nin kuruluşunu gerçekleştirdi. Buna göre 172. alay komutanı Ali Bey (Çetinkaya) ve Köprülülü Hamdi Bey'in milis kuvvetleri Ayvalık bölgesini Yüzbaşı Hâlid Bey (Bayrak) ve Niyazi Hoca komutalarındaki 350 kişilik kuvvet İvrindi bölgesini, 188. alay komutanı Kemal (General, Balıkesir) ve Hulûsi Beyler Soma bölgesini, Binbaşı Hüsnü, Yarbay Sabri ve Göl Marmara kaymakamı Reşad Beyler ile Mîrmîrân (Mîrimîrân) Halit Paşa da komutalarındaki nizamî ve milis kuvvetlerle Akhisar bölgesini savunmakla görevlendirilmişler; Ö. ise karargâhını Balıkesir'de kurmuştu. Ancak 30 Haziran 1920'de Yunanlılar'ın büyük kuvvetlerle saldırıya geçmeleri üzerine, emrindeki birlikleri önce Bursa'nın doğusuna ve ordan da Bilecik'e çekmek zorunda kaldı.

ÖZALP, Kâzım

Burada komutasındaki birlikler "Ertuğrul Grubu" adını aldı. Nisan 1920'de Bilecik'e çekilmeden önce Anzavur'a karşı yaptığı başarılı tenkîl harekâtıyla Atatürk'ün bir kere daha takdîrini kazanmış bulunuyordu. Bu sebeple Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman Ö. da Karesi (Balıkesir) milletvekili olarak Meclise çağrılmıştı. Ekim 1920'de ise Gediz taarruzuna katılarak bu kasabanın da geçici olmak üzere kurtuluşunu sağladı. Gediz taarruzunun beklenen sonuca ulaşamaması milis kuvvetlerle, özellikle Çerkes Ethem ile Batı Cephesi komutanlığı arasında anlaşmazlık çıkmasına ve bu anlaşmazlığın bir çeşit subay düşmanlığı biçimine dönüşmesine yol açınca, Batı Cephesi'nin yeni komutanı Albay İsmet (İnönü) Bey de nizamî ordunun sür'atle teşkîli ve milis birliklerinin dağıtılması konusunda ısrar edince, Ö., Çerkes Ethem'i ve kardeşlerini daha Birinci Dünya Savaşı'nda Dilman'dan tanıdığı, İzmir Kuzey Cephesi komutanlığı sırasında da Bergama baskını ve Anzavur'un tenkîlinde birlikte çalışmış bulunduğu için aracı olarak görevlendirildi. Ancak, Çerkes Ethem'in uyuşmaz tutumu üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle aracılıktan çekildi. 20 Nisan 1921'de Kocaeli Grubu komutanlığına getirildi. Adapazarı ve Ârifiye'den itibaren taarruza geçerek İzmit'in istirdâdını sağladı. Bundan sonra harekâtı İznik, Karaköy ve Bilecik yöresine çevirterek Yunan ikmâl kollarını tehdît etmeye başladı. Yunan taarruzunun Sakarya mevzîlerine dayanması sonunda, başkomutanlıktan aldığı emir gereğince, birliklerine günde 40 km yol yürüterek, 18 ağustos'ta Çayırhan'a vardı ve ordunun Sağ kanadındaki yerini aldı. 10 eylül taarruzunda emrindeki birlikleri başarı ile yönetti ve 13/14 Eylül gecesi Başkomutanlık'ça mirlivâlığa (general) yükseltildi. Büyük Millet Meclisi'nce Millî Savunma Bakanlığı'na seçildiğinden Ankara'ya geldi. Büyük Taarruz için orduyu hazırlamada, techîz etmede, başkomutanın yanında çalıştı. Kesin zaferden sonra birinci ferik (orgeneral) oldu. Yeni kurulan Cumhuriyet Halk Partisi'ne girdi ve inkılâpların hazırlanmasında liderin çevresinde görev alan politikacılar arasına katıldı. Manastır İdâdîsinden beri dostluk ve arkadaşlığını devam ettirdiği Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın en güvendiği arkadaşlarından biri olarak 26 Kasım 1924'te Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na getirildi ve bu görevi 1937'ye kadar sürdürdü. Celâl Bayar'ın kurduğu kabineye ikinci defa Millî Savunma Bakanı olarak girdi. 1943'te Cumhuriyet Halk Partisi Meclis grubu başkan vekilliğine seçildi. 1950'deki demokratik seçimlerde Van milletvekili oldu. 1954 seçimini kaybedince politikadan ayrıldı. 1968'de ölen Kâzım Ö. Ankara'da Askerî Şehitlik'e defnedilmiştir. Yeni Türkiye'nin kurucuları arasında yeri olan Ö.'ın hâtıralarına dayanarak yazdığı *Millî Mücâdele* adlı eseri yayınlanmıştır. Hâtıralarından birkısmı da "Yakın Tarihimiz" adlı dergide çıkmıştır. Van bölgesindeki çalışmalarının hâtırası olarak eski Karakallı ilçesi bugün onun soyadını taşır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖZARMAN, Münif Fehim (doğ. İstanbul 1900), Türk ressamı. Tiyatro san'atçısı Ahmed Fehîm Efendi'nin (b. bk.) oğludur. İlk öğreniminden sonra Sanâyî-i Nefîse (Güzel San'atlar) okulunu bitirdi. Bir yandan da reklam ve afiş çalışmalarına başladı. Bu arada gazeteciliğe de yöneldi. Reşat Nuri Güntekin, İbnürrefik Ahmet Nuri ile birlikte "Kelebek" adlı mizahî dergiyi çıkardı (1924). Onlara Mahmut Yesarî de katıldı. Ö., "Vakit", "Sonposta", "İkdam", "Cumhuriyet", "Aydede", "Akbaba", "Yirminci Asır", "Yedigün", "Tan" gibi gazete ve dergilerde değişik görevler aldı. Celâl Nuri'nin "İleri" adlı dergisinde de ressam olarak çalıştı. San'atını daha çok gazetecilik mesleğine adayan ve resimli tefrikalar üzerinde çalışan Ö., babası ile birlikte iki filmin senaryo, dekor, kostüm ve makyaj işlerini de yaptı. Son yıllarda da "Günaydın" gazetesinde yayınlanan Hazret-i Muhammed'in hayatını resimledi. Öte yandan *Elli Türk büyüğü* [1940], *Şiir bahçeleri* [1943], *Dünden hâtıralar* [1943] adlı kitaplarını da yayınladı. (İ. Parlatır)

ÖZARMAN, Münif Fehim

ÖZBEK EDEBİYATI, Özbekler'in adlarını Altın Ordu hükümdarı Özbek (1312 - 1342, b. bk.)'in adından aldıklarını biliyoruz (bk. ÖZBEK'LER). Ancak, XX. yüzyılın 20. yıllarına gelinceye kadar bu topluluğun dili ve edebiyatı Özbek adıyle anılmamıştır. Bunun yerine ya Türk ya da Çağatay tabirinden yararlanılmıştır. XIX. yüzyılın 60. yıllarında Özbek topraklarını zaptettikten sonra Ruslar bu anlamda Sart adını da kullanmışlardı. Ancak Ekim İhtilâlinden sonra (aş. yu. 1920'den başlayarak) "Özbek" adı bu topluluğun diline ve edebiyatına da teşmil edilmiştir. Bu bakımdan ancak bu tarihten başlayarak bir Ö. E.'ndan söz edilebilir.

Bu dönemde yazılan edebî eserlerde modern halk dilinin birçok özellikleri göze çarpar. Bu mahsullerde halk tabirleri de artmıştır. Bu suretle Ö. E. yavaş yavaş eski edebiyattan ayrılmıştır.

Ancak, edebî dilin modernleşmesi ve halk ağzından alınma kelime ve özelliklerin kullanılması Ö. E.'nda birdenbire yayılmamıştır. Çağatay edebiyatının son mahsullerinden itibaren halk tabirleri yer kazanmaya başlamıştır. Buna rağmen Özbek dilinde birçok Çağatayca tabir ve gramer özelliği de kalmıştır. Buna göre Ö. E.'nın Çağatay edebiyatına sıkı sıkıya bağlı olduğu açıktır.

Özbekler arasında eski ve zengin Çağatay (bugün Sovyetler Birliği'nde kullanılan adıyle: Eski Özbek) edebiyatının her yerde tanınan ve yaygın bir ün kazanan eserleri yanında halk edebiyatı da bütün tür ve gelenekleriyle yaşıyordu. Özbek halk edebiyatının kökleri çok eski bir geçmişe çıkar. Bu edebiyatın en eski örnekleri Özbek halkının duygu ve dileklerini, ümit ve özlemlerini dile getiren ürünlerdir. Halk arasında yaşayan büyük destanlar ve efsaneler yazılı edebiyatta yer almamışsa da, islâmî edebiyatın birçok konu ve kahramanları, halk şâirlerinin eserlerine girmiş ve çağdaş biçimler alarak en yeni çağlara kadar gelmiştir. Özbekler'in halk edebiyatı ürünlerine büyük bir değer verdikleri anlaşılıyor. Özbek halkının derin bir zevkle tâkip ettiği bu eserler arasında eski örnekler de vardır. Türk halk edebiyatının en eski örnekleri, Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânü Lugati't-Türk* adlı eserinde saklanmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda tespit etmiş olduğu örneklere benzer birtakım deyişler Özbekler arasında bugüne kadar olduğu gibi kalmıştır. Özbek halk şâirlerinin destanlarında da eski folklordan kalma birtakım motif ve özellikler göze çarpar. Ancak, halk şâirleri yalnız geleneksel eserleri saklamak ve yaymakla yetinmemişler, tarihî konularda veya günlük hayatla ilgili olarak

yeni birtakım eserler de vermişlerdir. Bu eserlerden bir kısmı bugün tamamıyle unutulmuştur. Adları unutulan halk şâirleri yanında ünü kolay kolay unutulmayacak san'atkârlar da vardır. Örnek olarak, XIX. yüzyılda Cuman Halmuradoğlu, Yuldaş Mamatkuloğlu, Casak Bahşi, Kiçik Buran gibi birçok halk şâirleri yetişmiştir. Özbek halk şâirleri arasında Ergaş Cumanbulbuloğli (1868 - 1937) ve İslâm - şâir Nazaroğli (1872 - 1953) özel bir yer tutmuşlardır. Özbek halk şâirlerinden Cuman - şâir'in oğlu olan Ergaş Cumanbulbuloğli'nin 20 destanlık zengin bir repertuvara sahip olduğu anlaşılıyor. Onun *Ravşan, Kün - tuğmiş, Kunduz bilan Yulduz, Kiz - cibek, Ay - suluv* gibi destanları tespit edilmiştir. İslâm - şâir Nazaroğli'nin repertuvarında ise 30 destan vardı. Onun *Arzigul, Sahibkiran* destanları yayınlanmıştır. Üç destanı da tespit edilmiştir.

Yetkili Özbek kuruluşları ve özellikle 1943'te kurulan Özbekistan İlimler Akademisi, halk edebiyatı ürünlerinin toplanmasına büyük bir önem vermişlerdir. İlimler Akademisi'ne bağlı Dil ve Edebiyat Enstitüsü bu yolda verimli çalışmalar yapmıştır. Bu enstitünün tespit ettiği halk edebiyatı örnekleri kısmen işlenmiş ve yayınlanmıştır. Özbekler arasında eski kahramanlık destanları nisbeten azdır *(Alpamiş, Goroğli). Yusuf ile Ahmad, Ali - bek ile Bali - bek* gibi destanlar, lirik eserlere yol açmıştır *(Kun - tuğmiş, Şirin ile Şakar, Arzigul, Rustam - han, Kun - batir)*. Bütün bu eserlerde islâmî edebî konular açık olarak büyük bir yer tutmuştur. *Ferhad-u Şirin, Tahir bilan Zuhra, Sanavbar* gibi örneklerde ise doğrudan doğruya Fars veya Arap edebiyatlarının eserleri işlenmiştir.

Halk edebiyatının ata sözleri, deyişler ve türküler gibi türleri de Özbek romanlarında geniş bir yer tutar. Özbek fıkraları, komşular arasındaki örneklerden farksızdır. Apandi (= Efendi) hikâyelerinin doğrudan doğruya Türkiye'den alındığı anlaşılıyor. Mekke'ye giden Özbek hacıları, dönüşlerinde sultan ve halifelerin şehri olarak İstanbul'u ziyaret etmişler ve orada duydukları Nasreddin Efendi (Apandi) fıkralarını Türkistan'a getirmişlerdir.

XIX. yüzyılın 80. yıllarında Tatarlar arasında başlayan reform akımları, XX. yüzyılın ilk yıllarında Özbekler arasında da yayılmaya başlamıştı. Bu reform akımları İslâmlıkta yeni biçimler meydana getirmeye çalışıyordu. Hokand'da toplanan birkaç yazar, N. Ostroumov (b. bk.)'un çıkardığı "Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta" adlı resmî Özbek gazetesinde yazılar yayınlamaya başlamıştı. Rusya'da, Türkiye'de, Avrupa'da yapılan geziler dolayısıyle okurlara gelişmiş ülkeler üzerine bilgi veriliyordu. Bu suretle toplumda reform ve yenilikler için gereken zemini hazırlamak istiyorlardı. İlk olarak öğretim alanında bir reform yapmak ihtiyacını duyuyorlar, Orta Çağ usullerine bağlı kalan öğretimde "yeni metodlar" *(usul-i cadid)* kullanmak amacını güdüyorlardı. Ancak, *cadid*'cilerin birtakım siyasî amaçları da vardı. Onlar bu bakımdan Türkiye'deki gelişme ve çalışmalardan da ilham alıyorlardı. 1901'de Taşkent'te Munavvar Kari (1880 - 1933) ilk reformcu okulu açmıştı. Daha sonra buna benzer birçok okullar daha kurulmuştu. Reformcular, bir yandan fanatik çevrelerin öğretim alanındaki yeniliklere karşı takındığı olumsuz tutumla savaşırlarken bir yandan da Çarlık rejiminin aldığı ağır tedbirleri düşünmek durumunda kalmışlardı. Bu şartlar karşısında modern Ö. E. her şeyden önce muhteva bakımından Çağatay edebiyatından ayrılmıştır. Daha sonra da dil ve biçim bakımından eski edebî geleneklerden uzaklaşmıştır. Romantik halk akımlarının, halkın sesini dile getiren halk edebiyatına yöneldiği sık sık müşahede edilirse de, reformcuların halk edebiyatıyle uğraşmadıkları göze çarpıyor. Anlaşılan halk edebiyatı, sahip olduğu türler ve biçimlerle reformcuların sosyal ve siyasî fikirlerini yaymak için elverişli bir araç sayılmamıştır. Bu dönemde gelişen "edebiyat" ın yeni amaçları vardı. Yazarlar, eserlerinde daha çok siyasî amaçlara ağırlık vermişler, san'at kaygısından uzak kalmışlardır.

Çağatay edebiyatının son temsilcileri arasında yer alan Mukimî (asıl adı : Muhammed Amin Mirza Hoca; 1851 - 1903), lirik bir şâirdir. Mukimî "gül ve bülbül şiirleri" yanında zenginleri ve devlet görevlilerini yeren hicivler de yazmıştır.

Mukimi'nin genç bir çağdaşı olan Furkat (asıl adı : Zakircan Halmuhammad; 1858 - 1909) da "gül ve bülbül şiirleri" ne karşı cephe almıştır. Furkat Türkiye'yi ziyaret etmiş, Balkan yarımadasını gezmiştir. Ömrünün son yıllarını ise Doğu Türkistan'da Yarkend'de geçirmiştir. Türkistan'ın Avrupa ilmine kapalı kalmasını ağır bir dille eleştirmiştir. İlim alanında sayısız yeni keşif yapıldığını belirten Furkat, "Rusya'nın bizi geçtiğini" de söylemiştir. Onun lirik şiirlerinde de yeni sesler duyulur. "Bülbül" adlı gazelinde artık bülbül şiirlerine ihtiyaç kalmadığını söyleyen şâir, çağın yeni bir şiir beklediğini açıklar.

Mukimî ve Furkat gibi, Ubaydulla Salih Zavkî (1853 - 1921) de Hokand yazarları arasında yer alan bir şâirdir.

Rusya'ya ilhak edildiği yıllarda Hokand'da yeni bir yazarlar çevresi gelişmişti. Hıyve ve Buhara hanlıklarında 1917 ihtilâline kadar bütün liberal akımlar baskı altında tutulmuştu. Ancak, Hokand'da Rus askerî idâresi altında birtakım gelişme imkânları vardı. Ülkenin problemleri ve kültürü bakımından ağırlık taşıyan birtakım adımlar atılmıştır. Bu suretle modern Ö. E.'nın gelişmesine yol açan şartlar da oluşturulmuştur. Şâirler bir yandan sosyal problemlere değer verirken bir yandan da millî meselelere değinmişlerdir. Millî edebiyata değer veren yazarlar Batı ile bağlantı kurarken Rusya yerine Osmanlı devletini tercih etmişlerdir.

1901'den başlayarak yeni metodlarla öğretim yapmak üzere açılan okullar için yeni ders kitaplarına ihtiyaç duyulmuştu. Yeni edebî çalışmalarda modern fikirlerin savunulması yanında gerekli öğretim araçlarının sağlanması üzerinde de duruluyordu. Böylelikle 1900 - 1917 yılları arasında Mahmud Hoca Behbûdî, Munavvar Kari (1880 - 1933), Abdulla Avlanî (1878 - 1934), Hamza Hakimzâde Niyazî (1889 - 1929) gibi yazarlar sürekli olarak öğretim problemleriyle uğraşmışlardır.

Bu çağda yetişen şâirler arasında Karîm - bek Kâmî (1865 - 1923), Koşak Taşmuhammad, Miskîn (1880 - 1937) ve Avaz Otaroğli (1884 - 1919) gibi adlar anılabilir.

Özbek yazarları arasında Hamza Hakimzâde Niyazî özel bir yer tutar. Onun Hokand'da ve Margelan'da açmış olduğu okullar, tutucu çevrelerin müdahalesi üzerine kapatılmıştı. 1905'te Mukîmî ve Furkat'ın tesiri altında şiir yazmaya başlayan Niyazî, sosyal durumu ve dinî yolsuzlukları sert bir dille eleştirmiştir (Niyazî şiirlerinde Nihan takma adını kullanmıştır).

1916'da Niyazî üç şiir kitabı yayınlamıştır: *Kizil gul* (Kızıl gül); *Ak gul* (Ak gül); *Puşti gul* (Penbe gül),. Bu kitaplardaki şiirler "millî aşulalar" (= millî şiirler) olarak

değerlendirilmiştir. Niyazî, tanınmış Özbek halk ezgileri için yeni sözler yazmış, böylelikle sosyal görüşlerini kolaylıkla yaymak yollarını araştırmıştır. Ayrıca, halk ezgilerine uymak için klasik şiir ölçülerini bırakarak halk ölçülerini kullanması da yeni bir adımdır.

Nesir alanında hâtıralar ve seyahatnâmeler yazılmıştı. Ancak, bu yolda büyük gelişmeler sağlanamamıştı. Bu gibi eserlerin ağızdan ağıza dolaşması ve yayılması imkânsızdı. Azerbaycan'da Mirza Feth Ali Ahund-zâde'nin Molière'den çevirdiği komediler ve Rusya'da N. V. Gogol' ve S. N. Ostrovskiy gibi yazarların oyunları halk arasında büyük ilgi görmüş ve yeni fikirlerin yayılması için sahnenin kullanılmasına yol açmıştır. 1913'te Taşkent'te Kolizey Tiyatrosunda Behbûdî'nin *Padarkuş* (Baba katili) adlı oyunu temsil edilmiştir. 1916'da Niyazî, *Zaharli hayat* (Zehirli hayat) adlı dramını yazmıştır. Bu dramda zenginlerin cehaletiyle alay edilmiş, ilim ve öğretimin önemi üzerinde durulmuştur. Aynı yıllarda Hacı Muin *Toy* (Düğün) adlı bir oyun yazmıştır.

1916'da Türkistan'da karışıklıklar başlamıştır. Mart 1917 ihtilâlinden sonra 13 nisan 1917'de Türkistan genel valiliği kaldırılmış, geçici bir Türkistan komitesi kurulmuştu (13 nisan 1917). Ekim ihtilâlinden sonra Taşkent'te Rus Bolşevikleri iktidarı ele geçirmişlerdi (14 Kasım 1917). Daha sonra komünist birlikleriyle Türkistanlı "basmacılar" arasında savaşlar başlamıştı. 1920'de Hıyve hanı ve Buhara emîri tahtlarından indirilmişlerdi. Türkistan'da millî kuvvetler Bolşevik rejimine karşı savaşa girişmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Türkistan'da yeni bir idarî düzen yapılmış ve 27 Ekim 1924'te Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştu.

Bu karışıklık yıllarında fikir hayatı durgunluğa uğramıştır. Halkın bir kısmı Rus Bolşevik birliklerini kurtarıcı olarak kabûl ederken bir kısmı da yabancı bir sömürge rejiminin baskı güçleri olarak karşılamıştır. Bu şartlar altında edebiyatın problemleri, siyasî propaganda ve günlük gazetecilik sınırları içinde kalmıştır. Ancak birkaç yazar san'at değeri taşıyan birtakım eserler verebilmiştir.

1919 yılında millî yazarlar "Çağatay Birliği" adlı bir edebî topluluk meydana getirmişlerdir. Bu birliğin öncülerinden biri (Abdurrauf Fitrat), Çağatay edebiyatının yerini açık olarak belirtmişti: "Türk edebiyatı içinde Çağatay edebiyatı birinci yeri tutar. Bütün Türk lehçeleri arasında Çağatay dili en yüksek gelişmeye erişmiştir; bu bakımdan temiz bir Çağatay edebiyatı yaratmak ihtiyacını duyuyoruz". Topluluk siyasete karışmak istememiş, yalnız dil, imlâ ve edebiyat problemleriyle uğraşmakla yetinmiştir.

1921'de çıkan "Genç Özbek şâirleri" adlı şiir dergisinde bu topluluğun en önemli temsilcileri yer almıştı: Fitrat, Çolpan, Batu, Elbek. Bu tarihe kadar bu şâirlerin birçok eserleri çıkmıştı. Sovyetler Birliği'nde çıkan bütün yeni edebiyat tarihlerinde bu şâirler romantik ve militan milliyetçi san'atkârlar olarak takdim edilmişlerdir.

Abdurrauf Fitrat (1886-1938?) yalnız bir yazar ve gazeteci olarak kalmamış, bütün bir genç Özbek neslinin öğretmeni ve lideri olarak da ün almıştır. Bundan başka, Özbek musikisiyle de uğraşmıştır (*Özbek klassik musikasi va uniŋ tarihi,* Semerkand-Taşkent, 1927). Fitrat tarih araştırmalarını da desteklemiştir. Oyun yazarı olarak tarihî dramlarda millî ideolojisini açığa vurmak için imkân bulmuştur. Onun *Oğuz Han, Temur sağanasi* (Timur türbesi) gibi oyunları yanında *Hind ihtilâlcileri* adlı trajedisini de anmak gerekir. Türkistan'da ancak yazma olarak yayılmış olan bu eserde Türkistanlılar'ın Ruslar'a karşı savaşları işlenmiştir.

Çolpan (asıl adı: Abdülhamid Süleyman; 1897-?), Fitrat'tan çok daha açık bir biçimde sosyal problemleri ele almıştır. Bundan başka, Ruslar'a karşı da ağır bir dil kullanmaktan geri kalmamıştır. 1920'de çıkan *Taŋ* (Tan) adlı şiirinde millî bağımsızlık özlemini dile getirmiştir. Onun 1926'da çıkan *Taŋ sirlari* (Tan sırları) adlı şiir kitabının başlığı özel bir anlam kazanmıştır. Bu kitabın kapağında çıkan bir dörtlük dikkate değer:

Bir esib otdilar Uyganiş yellari,
Bir kaynab taşdilar koz yaşi — Bulaklar,
Ay, taŋda kaltirab oynaşkan yapraklar,
Tek turiŋ, yayilsin endi — Taŋ sirlari!

Bu şiir kitabındaki 60 şiir arasında Çolpan'ın, ümitlerinin gerçekleşmemesi üzerine duyduğu acıyı yansıtan birçok örnekler vardır. Örnek olarak onun, *kuşniŋ hadigi* (Kuşun acısı) şiirinde, kafeste, kırlarda ve ormanlarda ötmek özlemi içinde yaşayan kuşun avuntusu belirtilmiştir.

Çolpan, *Muştumzor, Coraniŋ isyani, Ortak Karşibayev* gibi oyunlar da yazmıştır. Ancak, onun bu yolda ün yaptığı söylenemez. 1926'dan sonra Çolpan'ın sesi çıkmaz olmuştur. Onun artık yalnız birtakım edebî tercümelerle uğraştığı anlaşılıyor.

Çolpan gibi, Elbek (asıl adı: Mîr Maşrik) de şiirlerinde millî düşüncelerini belirtmiştir. O da *Karga* adlı şiirinde kargalardan söz etmiştir. Kargalar bülbüller gibi ötmezler, yalnız her gördüklerini didik didik ederler:

Şuniŋ uçun ul kuşlarni netarbiz?
Yaz kelgaç da bulbullarni kutarbiz.

Turmiş-mi bu? (Hayat bu mudur?) şiirinde de düşüncelerini açığa vurmuştur:

Eskisin koymak, yangisin almak,
Yaziksizlarni otlarga salmak,
Yangi turmişga çikmaklik midir?
Eskiliklarni yikmaklik midir?

"Çağatay Birliği" ne giren yazarlar arasında Batu (asıl adı: Mahmud Hadi, doğ. 1903) ve Miyan Buzruk da vardı. Ancak, "halk düşmanı" ilân edilen bu yazarların sahnede kalmaları uzun sürmemişti. 1923-1925 yıllarında bir dizi kısa hikâye yazan Mahmud Subay ve 1918'den başlayarak gazeteci olarak çalışan Gazi Yunus da uzun bir süre çalışamamışlardı. Bu sonuncusunun Türkçe oyunlardan aktarılan birtakım komediler yazdığını biliyoruz. Bu edebî dönemde hikâye türünde gazete ve dergilerde çıkan birkaç örnek verilmiştir.

Özbekistan'da yeni rejimin sağlamlaşması (1927 mart'ında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ilk anayasası kabûl edilmişti) karşısında proleter olmayan yazarların çalışması imkânsız hâle gelmişti. Bu yazarlara türlü suçlar yükleniyordu (Ekim İhtilâline açık olarak saldırma, Batıya yaklaşma, Türkiye'de ve Batıda okuma, Özbekistan'da sınıf farkı ve sınıf mücadelesi gütmeme, "san'at için san'at" görüşünü yayma gibi).

Özbekistan'da meydana gelen karışık siyasî durum, yalnız millî güçlerin parçalanmasına yol açmakla kalmayarak sosyal baskıya karşı savaşanları da dağıtmıştı. Sonradan bu güçlerin birtakım tereddütler ve gerilemeler sonunda Bolşevik iktidarına yaklaşması ve edebiyatı kendi ölçü ve tutumlarına göre günlük siyasî propaganda aracı olarak kullanması normaldir.

Niyâzî, Ekim İhtilâli'ni savunan şiirleriyle Sovyet dönemi Özbek şiirinin kurucusu olmuştur. Bundan başka, Niyâzî oyun yazarı olarak da Özbek sahne edebiyatını kurmuştur. Daha 1917'de geçici hükûmeti "yangidan bolgan istibdad" (yeni istibdat) olarak değerlendiren Niyâzî, açıkça Bolşeviklere katılmıştı. Onun 1918'de kurduğu tiyatro topluluğu da 1919'da Kızıl Ordu'ya iltihak etmişti. Daha sonra Niyâzî, şâir, oyun yazarı, rejisör ve öğretim müfettişi olarak görev yapmıştır. Niyâzî birçok oyunlar yazarak siyasî düşüncelerini halka duyurmuştur: *Bay ila hizmatçi* (Bey ile uşak) [1918]; *Harazm inkılâbi* (Hıyve inkılâbı); *Saylav aldida* (Seçimlerden önce); *Burungi kazilar yaki Maysaranin işi* (Eski kadılar veya Maysaranın işi) [1926'da yazılan bu oyun, daha sonra opera komik olarak işlenmiştir]; *Yer islahati* (Toprak reformu) [1926]. Niyâzî Şahimardan'da siyasî düşmanları tarafından öldürülmüştü (18 Mart 1929). Onun kabiliyetli bir şâir ve oyun yazarı olduğu açıktır. Ancak, bütün eserlerini ağır bir propaganda yüküyle doldurduğunu saklamayalım.

Buhara'da ağır hayat şartları içinde yetişen Sadreddin Aynî (1878 - 1954) Niyâzî'nin çağdaşı idi. XIX. yüzyılın son yıllarında ilk şiirlerini veren Aynî, bir süre öğretmenlik yapmış (1905 - 1917), Buhara emîri tarafından takip edilmiştir. Zindana atılan Aynî, Rus birlikleri tarafından serbest bırakılmıştır. Semerkand'da gazeteci ve şâir olarak serbest çalışma imkânları bulmuştur. *İnkılâb uçkunları* (İhtilâl kıvılcımları) adlı şiir kitabı 1918'de çıkmıştır. *Buhara calladlari* (Buhara cellâtları) adlı ilk mensur eseriyle Sovyet dönemi Özbek romancılığının öncüsü olmuştur. Aynî iki dilde (Özbekçe ve Tacikçe) eser veriyordu. Bu bakımdan Sovyet çağı Tacik edebiyatının kurucusu olarak da ün almıştır. Sonradan yalnız Tacik yazarı olarak eser vermiştir.

Sabir Abdulla (doğ. 1905) şâir olarak bir değer kazanamamıştır. Niyâzî'nin verdiği örneklere uyarak tanınmış halk ezgileri için siyasî metinler yazmış, *Tahir bilan Zuhra*'yı bir müzikal dram olarak işlemiştir. Şâir ve hikâyeci S. Şah - Abdulla Gayratî (doğ. 1905) millî savaşlar sırasında Bolşeviklere katılmış, Çolpan'ı ihtilâl düşmanı olarak yermiştir. Ancak, eserleri günlük siyasî yazılar olarak kalmıştır.

İhtilâl yıllarında ihtilâlci şiirleriyle ün kazanan Avlanî ve Sufizade gibi birtakım şâirler sonradan sahneden uzaklaşmışlardır. Abdulla Kadırî Colkunbay, *Otkan kunlar* (Geçmiş günler) [1924] ve *Mihrabdan çayan* (Mihrapta çıyan) [1929] romanlarının yazarı olarak Ö. E.'nın en değerli eserlerini vermişse de, siyasî bakımdan güven kazanamadığı için 1930'dan sonra eserleri yasak kitaplar listesine alınmıştır. Buna karşılık, 1922 ve 1926 yıllarında yazdığı şiirlerinde nasyonalist tutum içinde geçmişe bağlı romantik bir şâir olarak tanınmış olan Aybek (asıl adı: Musa Taşmuhammedov; doğ. 1905), sonradan siyasî sisteme katılmış ve 1940'tan sonra romanlarıyle Özbek yazarları arasında ön sıraya geçmiştir.

Anlaşılan güdümlü edebiyat milliyetçi yazarları tatmin etmediği gibi, Bolşevik kalem sahiplerini de doyurmamıştır. 1926'da Semerkand'da Kizil Kalam (Kızıl Kalem) adlı yazarlar topluluğunun kurulması, "Çağatay Birliği" ne karşı bir adım olmaktan çok bu güdümlü akımlara karşı bir tepkidir. Kizil Kalam topluluğunda, siyasî baskılar karşısında dağılan "Çağatay Birliği" yazarlarının (özellikle Batu'nun) ve kısa bir süre önce karşı ihtilâlci ve halk düşmanı olarak ses çıkarmamaya mahkûm edilenlerin (Altay, Vadûd Mahmudî, Haşimov) yer aldığına tanık oluyoruz. Başlangıçta "Kizil Kalam" topluluğu "saf san'at" ve özellikle "san'at için san'at" yaratmak amacını gütmüştü. Yazar ve şâirlerin büyük bir kısmını içine alan bu topluluk 1930 sıralarında dağılmıştı.

Şahsî antipatileri veya siyasî görüşleri dolayısıyle "Kizil Kalam" ile işbirliği yapmak istemeyen genç yazarlar Özbekistan Proleter Yazarları Birliği (Özbekistan Proletar Yazuçilari Uyuşmasi)'ni kurmuşlardır. Bu toplulukta H. Zahid, S. Sabirî ve özellikle parti şâiri Gafur Gulam gibi kimseler yer almıştır.

Bu edebî topluluklar yanında yer yer birçok başka birlik ve gruplar da vardı. Bunlar arasında "Yaş Leninçi" (= Genç Leninci) dergisinde toplanan ve Gafur Gulam, K. Yaşin (doğ. 1909), Yunus Lâtif, Umarcan İsmailov gibi yazarlardan oluşan edebî çevreyi anmaya değer.

Bu arada şiir eskiden kalma biçimlerden kurtulmuş ve Rus örneklerine uymuştur. 1927'den başlayarak burjuva unsurları edebiyattan uzaklaştırılmıştır. Yetişen genç yazarlar ağır bir Rus tesiri altında kalmışlardı: Hamid Alimcan (1904 - 1944) Puşkin, Lermontov, Şevçenko, Gor'kiy ve Ostrovskiy gibi Rus yazarlarının eserlerini Özbekçeye çevirmişti. Ö. E.'na birkaç lirik eser kazandırmışsa da, siyasî yazılarında bir san'at değeri sağlayamamıştır. Şeyhzade Maksud ise Mayakovskiy'nin tesiri altında çalışmıştır. Uygun takma adını kullanan Rahmatulla Atakoziev (doğ. 1905) 1925'te ilk şiirlerini yayınlamıştır. Sonraki yıllarda birçok şiir kitapları daha vermiştir: *Bahar sevinçlari* (Bahar sevinçleri) [1929]; *İkkinci kitab* (İkinci kitap) [1933]; *Yaş olkasiga* (Güneş ülkesine) [1936]. Uygun, 1931'de bir hikâye kitabı da yayınlamıştır *(Hikayalar)*. 1943'ten sonra ise daha çok tiyatro oyunları yazmıştır.

İlk bakışta Gafur Gulam (1903 - 1966) şâir ve hikâyeci olarak sarıcı bir kişidir. Ancak, onu daha çok bir parti şâiri saymak gerekir. Rus ve Avrupa yazarlarının birçok eserlerini da Özbekçeye çevirmiştir.

Bu dönemde birçok şâir daha yetişmiştir. Bu şâirler daha çok günlük gelişmeler (toprak reformu, sanayileşme, beş yıllık planlar) üzerine şiirler yazmışlardır. Yeni şiirler arasında kolektif (ortak) denemeler bile vardır. A. Umarî ile K. Yaşin'in *Hamza* [1950] adlı şiiri gibi.

Okuma yazma seferberliğinin olumlu sonuçlar vermesi üzerine Özbek nesri de gelişmiştir. Ancak, siyasî durum bu yoldaki çalışmalar için birtakım engeller çıkarmıştır: Sovyet dönemi Özbek romanının kurucusu Sadreddin Aynî, millî bölünme dolayısıyle eserlerini yalnız Tacikçe olarak yazmaya başlamıştır. Güçlü bir romancı olan Abdulla Kadirî Colkunbay yazarlığı bırakmıştır.

Yeni rejim döneminde yetişen genç yazarlar orta seviyenin üzerine çıkamamışlardır. Özbekistan'da en tanınmış yazarlar arasına giren hikâyeci Abdulla Kahhar (doğ. 1907) ününü Rus yazarlarından yaptığı tercümelerden çok siyasî hikâyelerine borçludur. Onun hikâyelerinde sabotajcılar, ajanlar ve partililer rol oynar. Aydın takma adıyle tanınmış olan Manzûra Sabirova (1906 - 1953), Ö. E.'nda realist nesrin kurucusu olmuştur. Bu adlar dışında birtakım yazarlar daha anılabilir. Ancak, bu yazarların eserlerinde edebî bir değere rastlanmaz. Özbek yazarları kolektif hikâyeler de yazmışlardır. Tiyatro oyunu, okuma yazma bilmeyen çevrelerde fikirlerin yayılmasını kolaylaştıran bir edebî türdür. Daha ihtilâlden

önce tiyatrodan bu bakımdan yararlanmak üzere birçok denemeler yapılmıştır. Başlangıçta bu yolda yazılmış eserlerin azlığı ve oyuncuların bilgisizliği aksaklıklara yol açmıştır. Ancak 1927'de, Moskova'da üç yıllık bir öğrenim görmüş olan bir oyuncu grubunun dönmesi bu alanda yeni gelişmeler sağlamıştır. Semerkant'ta Özbek Tiyatrosunda görev alan bu oyuncular, başlangıçta hemen hemen yalnız Rus repertuvarından alınma oyunları temsil etmişlerdir. 1918'de Hamza Hakimzâde Niyâzî'nin yazmış olduğu "Bey ve uşak" adlı dram, onun gezici tiyatrosunda oynanmıştı. Sovyet dönemi Özbek tiyatrosunun ilk eseri olan bu oyun 1955'te Özbekistan Devlet Tiyatrosunda 500. temsiline erişmişti.

Sovyet döneminde Özbekistan'da yetişen oyun yazarları arasında Yaşin, N. Safarov ve Ziynat Fathullin büyük bir ün kazanmıştır. Yaşin takma adıyle tanınmış olan Kâmil Numanov (doğ. 1909), Leningrad'da Ormancılık Enstitüsünde okumuştur. Başlangıçta şiir alanında birtakım denemeler yapmış, 1929'da oyun yazarlığına başlamıştır. 1935'te yazmış olduğu *Gulsara* adlı müzikli dram büyük bir ilgi görmüştür. Bu oyun daha sonra aynı adda bir opera librettosu olarak işlenmiştir. Bu opera 1950'de Stalin armağanını kazanmıştır.

Özbek yazarları kolektif oyunlar da yazmışlardır.

Çağatay edebiyatına dayanan Ö. E., sosyal ve siyasî reform çalışmalarına paralel olarak gelişmiştir. Halk edebiyatının ve Rusça'dan yapılan tercümelerin bu yoldaki katkısı çok sınırlı kalmıştır (Rus hâkimiyetiyle I. Dünya Harbi arasındaki yıllarda Türkistan'da Rus edebiyatı kolaylıkla yayılamamıştı). Ö. E.'nda problemler daima sosyal reformların propagandasıyle ilgili olarak seçilmiştir. Sovyet rejiminin kurulmasından önceki yıllarda bile edebiyat daha çok bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.

II. Dünya Harbi'nde ve onu takip eden yıllarda Ö. E. bütün alanlarda büyük bir gelişme göstermiştir. Son yıllarda yetişen genç şâir ve yazarlar, Ö. E.'na birçok yeni eserler kazandırmışlardır. (H. Eren)

ÖZBEK HAN (1282 - 1342), Altın Ordu hanı (1312-1342), Toğrulca'nın oğlu, Mengü Timur'un torunu. Ö. H. zamanında Altın Ordu devleti askerî kudretinin doruğuna erişmişti. Onun devrinde Altın Ordu'nun başşehri Saray Batu'dan Saray Berke'ye nakledilmiştir. Altın Ordu'nun yeni başşehri, onun idaresi zamanında büyük bir sanayi ve ticaret merkezi hâline gelmiştir. Bu devirde Saray Berke'nin nüfusu 100 000'i aşmıştır.

Ö. H. İslâmiyeti yaymak için büyük bir gayret sarf etmiştir. Volga boyundaki topraklarda ve Kırım yarımadasında mescitler, türbeler ve saraylar yaptırdığı gibi, Mısır Memlûkleri ile sürekli ticarî, kültürel ve diplomatik ilişkiler de kurmuştur.

Ö. H.'ın ölümünden sonra Altın Ordu'da durum yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Hânedân üyeleri arasındaki mücadele, içinden çıkılmaz karışıklıklar hâlini almış, Ö. H.'ın kurmuş olduğu sağlam düzen bozulmuştur. İlk gerileme belirtileri Canıbek Han (1342 - 1357) zamanında ortaya çıkmıştır. (H. Eren)

ÖZBEKÇE veya ÖZBEK TÜRKÇESİ, Özbeklerin konuştuğu dile verilen ad. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde Özbeklerin sayısı toplu olarak 9 195 000'dir (*Naselenie SSSR. 1973. Statistiçeskiy sbornik.* Moskova 1975). Özbekistan'dan başka, Kazakıstan'ın güney bölümünde, Tacikistan'ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde de Ö. konuşulur. Sovyetler Birliğinin sınırları dışında, Çin'in Sinkyang Muhtar Uygur Bölgesinde (eski Doğu Türkistan'da) ve Kuzey Afganistan'da da Özbeklere rastlanır.

Ö. Türk dilinin doğu veya güney - doğu (Orta Asya) grupunda yer alan en önemli koldur. Bu kol, Türk diyalektleri arasında Anadolu (Türkiye) Türkçesinden sonra en büyük kolu meydana getirir.

Özbekçe'nin diyalektleri : Çağdaş Ö.'nin birçok diyalekt ve ağızlara ayrıldığı anlaşılıyor. A. K. Borovkov'un yaptığı sınıflamaya göre bu diyalekt ve ağızlar iki grupta toplanabilir :

1. Orta Özbek diyalektleri veya å diyalektleri. Bu grupta Türkçe *a* sesi å (*o*)'ya çevrilmiştir. Şehir merkezlerinde (Taşkent, Semerkand, Buhara, Katta - Kurgan, Karşi, Cizak, Andican, Kokand, Margelan, Nemengân v. b.) ve çevrelerinde konuşulan diyalekt ve ağızlar bu grupta yer alır. Bu gruptaki diyalektlerin ortak özellikleri şunlardır : a. Öbür diyalektlerde kullanılan dokuz ünlüye karşılık bu grupta yalnız altı ünlü (*i, u, e, ü a, o*) vardır; b. Öbür diyalektlerde kullanılan *a* ünlüsü bu grupta dudaksı (labial) å'ya çevrilmiştir (Bu ses yazıda *o* harfiyle belirtilir). Ses uyumu bu grupta bozulmuştur.

2. *A* diyalektleri : Bu grupta yer alan diyalekt ve ağızların ortak özellikleri şunlardır : a. Bu diyalekt ve ağızlarda sekiz veya dokuz ünlü kullanılır; b. Bu diyalektlerde *a* ünlüsü olduğu gibi saklanmıştır; c. Ses uyumu bozulmamıştır.

Bu grup iki alt grupa ayrılır :

a. Kuzey - batı alt grupu veya *y* alt grupu (Güney Hârizm ağızları ve Türkistan, Çimkent, Karabulak, Mankent'in Güney Kazakıstan ağızları). Bu alt grupun ortak özelliği kelime başındaki *y* sesinin olduğu gibi saklanmasıdır. Örnekler : *yol* (= yol); *yan* (= yan, taraf);

b. Güney alt grupu veya *c* alt grupu (Kaşkaderya vâdîsi, Semerkand bölgesi ve Özbekistan'ın birtakım bölümleri). Bu alt grupta kelime başındaki *y* sesi *c*'ye çevrilmiştir. Örnekler: *col* (= yol), *can* (= yan).

Kurama'ların, Lokay'ların ve Hıyve Sartları'nın ağızları özel diyalekt grupları meydana getirir.

A. K. Borovkov'un yaptığı sınıflama, N. A. Baskakov'un *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov* (Moskova 1962) adlı eserinde de verilmiştir (265 - 267. s.).

Buna karşılık, V. V. Reşetov (*Uzbekskiy yazık. Yazıki narodov SSSR. II. Tyurkskie yazıki.* Moskova 1966. 340 - 362. s.), Özbekler'in oluşmasını gözönüne alarak tarihî bir sınıflama yapmıştır. Ona göre, Ö.'nin oluşmasında Orta Asya ve Kazakıstan topraklarında konuşulan üç dil grupu (1. Kıpçak, 2. Oğuz, 3. Karluk - Çigil - Uygur grupları) yer almıştır. Bu dil grupları Ö.'nin üç kola ayrılmasını sağlamışlardır : 1. Kıpçak kolu; 2. Oğuz kolu; 3. Karluk - Çigil - Uygur kolu. Bu kollar varlıklarını bugüne kadar sürdürmüşlerdir.

1. Ö.'nin Kıpçak kolunda birçok ortak özellikler göze çarpar. Örnek olarak birkaç özellik verelim : a. Kalın ve ince sıradan ünlü çiftlerinin saklanması (*a* ~ *e*, *ı* ~ *i*, *o* ~ *ö*, *u* ~ *ü*). Ses uyumu da bu ünlü çiftlerine dayanır; Kıpçak grupuna giren Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca gibi

diyalektlerde de ses uyumu saklanmıştır; b. Kelime başlarında *ie, uo, üö* gibi diftongların oluşması; c. Diftong özelliği taşıyan *iy (iyt)* [= it, köpek], *biyt* [=bit]); d. Kısa ve uzun ünlüler arasında fark gözetilmemesi; Kıpçak ağızlarında normal olarak birtakım ünsüzlerin düşmesi üzerine meydana gelen ikincil uzun ünlüler vardır; e. Kelime başındaki *y* seslerinin *c*'ye çevrilmesi: *col* < *yol; caman* < *yaman;* f. *g*'nin *v*'ye çevrilmesi: *avuz* [= ağız] < *ağız; tav* [= dağ] < *tağ;* g. *ğ* ve *g*'nin *y*'ye çevrilmesi; *cıyın* [= yığın] < *yığın; tiydi* [= değdi] < *teğdi; siyir* [= inek] < *sığır;* h. *p* ve *k* ünsüzlerinin ünlüler arasında ötüm kazanması: *kap:* > *kabi* [= torbası]; *ek-:* > *egip* [= ekip]; *çık-:*> *çığıp* [= çıkıp]; i. Kelime sonundaki *k* ünsüzünün düşmesi: *sarık* > *sarı* [= sarı]; *kiçik* > *kiçi* [= küçük]; k. Kelime başında *ḫ* türemesi; l. Genetif (*-nıng* ~ *-ning, -dıng* ~ *-ding, -tıng* ~ *-ting)* ve akkuzatif (*-nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti)* halleri eklerinde *-n* ~ *-d* ~ *-t* ünsüzlerinin karışması; m. Kişi zamirlerinin datif hallerinin *mağan, sağan, uğan* tipinde yapılması; n. İçinde bulunduğumuz anı belirtmek için kullanılan *-catır* şimdiki zaman ekinin kullanılması: *baracatır* [= o şu anda geliyor]; o. *-tığan* ile yapılan şimdiki ve gelecek zaman partisipi: *kelatığan* [= gelen].

2. Özbekçenin Oğuz kolunda birçok ağızlar vardır. Bunların belli başlı özelliklerini belirtelim: a. Özbekçenin Kıpçak kolunda olduğu gibi, kalın ve ince sıradan ünlü çiftlerinin saklanması; b. Türkmencede olduğu gibi, kısa ve uzun ünlülerin saklanması: *at* [= at] - *ād* [= ad]; *ot* [= ot] - *ōt* [= od, ateş]; c. Kelime başında *t* ve *k*'nin ötüm kazanması: *dil* < *til* [= dil]; *gel* < *kel* [= gel]; d. *k* ve *g*'nin büyük ölçüde yumuşaması *(k', g');* e. *-ıng* ~ *-ing* datif ekinin kullanılması; f. *-a* *-e* datif ekinin kullanılması; g. *bol-* ([= olmak] fiilinde kelime başındaki *b*'nin düşmesi: *bol* > *ol* [= olmak].

3. Özbekçenin Karluk - Çigil - Uygur kolu şehir ağızlarıyle şehirlere bağlı köylerin ağızlarını içine alır. Bu kolun oluşması XI. yüzyılda Karahanlı hareketiyle ilgilidir.

Bu kola giren ağızlar (Taşkent, Nemengân, Andican, Kokand, Fergana, Margelan ve başka yerleşme yerlerinin ağızları) arasında büyük bir benzerlik göze çarpar. İşte birkaç ortak özellik: a. *ç* ~ *t* değişmesi: Taşk., Marg., And., Nem. *tış* ~ *çış* [= diş]; Taşk. *tuştı* ~ *çuştı* [= çıktı]; b. Kelime köklerinde ve eklerde sondaki *k, ğ* ve *g*'lerin saklanması, örnekler: Taşk. *kattığ* [= katı]; *ortoğ* [= arkadaş]; Nam. *yok* ~ *yoğ* [= yok]; c. Türlü durumlarda *k* ~ *ḫ* değişmesi, örnekler: Taşk., Nam. *tokta* ~ *toḫto* [= dur]; *toksan* ~ *toḫsan* [= doksan]; *baktuk* ~ *baḫtuk* [= baktık]; d. *l* ~ *n* değişmesi: Taşk *koynek* ~ *koylek* [= gömlek]; e. İsimlerin akkuzatif eklerinde ilerleyici benzeşme (assimilation): Taşk. *tuzzı* < *tuznı* [= tuzu]; Nam. *kuşşı* < *kuşnı* [= kuşu]; *toşşı* < *taşnı* [= taşı]; f. Uygurcada birinci hecedeki kalın sıradan ünlülerin *(a)* ikinci hecedeki ince sıradan ünlünün *(i)* etkisiyle *e*'ye çevrilmesi (örnek: *at* [= at], *eti* [= atı]) Nemengân bölgesi ağızlarında göze çarpar. Bu olaya Taşkent ve Margelan ağızlarında rastlanmaz. V. V. Reşetov'a göre, Özbekçenin kolları ve komşu dillerle Özbekçe arasındaki bağlar şematik olarak aşağıdaki biçimde çizilebilir:

	Tacikçe	Uygurca	
	1. Karluk - Çiğil - Uygur kolu		
Karakalpakça Kazakça ve	2. Kıpçak kolu	3. Oğuz kolu	Türkmence

Böylelikle bu şemada gösterilen üç kol (1, 2 ve 3), toplu olarak Ö.'yi meydana getirir.

Ö.'nin kelime hazinesinde Türkçe (Özbekçe) kelimeler büyük bir yer tutar. Bu kelimeler bütün Türk diyalektlerinde kullanılan ortak unsurlardır. Örnekler: Özb. *ağız avuz* [= ağız]; *yol, col* [= yol]; *tağ, tav* [= dağ]; *yaman, caman* [= yaman]; *at* [= *at*]; *ot* [= ot]; *toksan, toḫsan* [= doksan]; *kün* [= gün]; *olma* [= elma]; *orka* [= arka]; *uçun* [= için]; *suv* [= su]; *kişi* [= kişi]; *tikan* [= diken]; *çigit* [= çiğit, pamuk çekirdeği]; *kum* [= kum]; *uy* [= ev]; *iyt* [= it, köpek]; *biyt* [= bit]; *tış, çış* [= diş]; *kiz* [= kız]; *kişt* [= kış]; *üyin* [= oyun].

Özbek diyalektinin Arapça ve Farsçanın ağır baskısı altında kaldığını biliyoruz. İşte birkaç örnek: Özb. *gul* [= çiçek] < Farsça; *gunça* [= gonca] < Farsça; *ḫuş* [= hoş] < Farsça; *kitob* [= kitap] < Arapça; *ḫüroz* [= horoz] < Farsça; *güzo* [= koza].

Bunlardan başka, Sovyet döneminde Ö.'nin kelime hazinesinde Rusça unsurlar da artmıştır. (H. Eren)

ÖZBEKHAN, Hasan Ratip (doğ. İstanbul, 1921), Türk ekonomisti, sosyoloğu ve "Sistemler teorisi" nin kurucularından biri. Subhi Ziyâ Özbekkan'ın (b. bk.) oğludur. Okuduğu okullar: Ankara'da ilkokul, İskenderiye'de ortaokul, Roma'da Fransız hükûmetine âit "Lycée Chateaubriand", Paris'te "Sciences Politiques" (Siyasal Bilgiler), II. Dünya Harbi'nde Cambridge'e taşınmış olan "London School of Economics" (Ekonomi Okulu). Bu okulu 1945'te istisnaî bir başarı teşkîl eden "summa cum laude" (en yüksek başarı) derecesiyle bitirmiştir. Ö., Kanada'daki "Massey Harris", Birleşik Devletler'deki "Rand Corporation", "General Electrics" (New York) ve "System Development Corporation" (Kaliforniya) müesseselerinde çalışmıştır. Bu arada yazdığı makaleler yolu ile Prof. Ackoff ve Prof. Trist ile tanışmış; bunlarla birlikte, geleceği ekonomik, sosyal, teknik ve kültürel bakımlardan planlamayı amaçlayan "Sistemler teorisi" ni geliştirmiştir. Philadelphia'daki Pennsylvania üniversitesi bu profesörler için yeni bir bölüm açmıştır. Ö. hâlen bu üniversitede profesör olarak çalışmaktadır. Çalışma alanında Amerikan hükûmetine olduğu kadar başka hükûmetlere ve özellikle Fransa hükûmetine de danışmanlık etmektedir. Fransa'da çeşitli idarî konularda ve *"2000 yılında Paris"* adını taşıyan bir proje üzerinde çalışmaktadır. (V. Örs)

ÖZBEKHAN, Hasan Ratip

ÖZBEKİSTAN veya **ÖZBEKİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ** (Özbekçe adı : **Ozbekiston Sovist Sotsialistik Respublikası**), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı devletlerden biri. 27 Ekim 1924 tarihinde kurulmuştur. Yüzölçümü 447 400 km², nüfusu 13 695 000 (1976)'dir. Nüfusunun % 37'si şehirlerde toplanmıştır. Başşehri Taşkent'tir. Ö.'da nüfusun büyük çoğunluğunu Özbek'ler (b. bk.) meydana getirirler (% 71,9). Diğer Türkler % 15,6 ve Ruslar % 12,5'dir.

1917 yılı ekim ayında Taşkent Şûrâsı bölgede otorite sağlamış ve sonraki yıllarda Türkistan'da iktidarı ele geçirmiştir. Yarı bağımsız Hıyve ve Buhara hanlıkları önce (1920) "halk cumhuriyetleri" hâline sokulmuş, daha sonra (1923 - 1924) da "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri" adını almışlar ve son olarak da Ö.'a ve diğer cumhuriyetlere katılmışlardı.

Ö daha önce Türkistan'a giren topraklarda kurulmuştur. Semerkand bölgesinin büyük bir kısmı, Sırderya'nın güney bölümü, Batı Fergana, Buhara'nın batı düzlükleri ve Hârizm'in Özbek bölgeleri Ö. sınırları içinde yer alır. Karakalpak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de 5 Aralık 1936 tarihinde Ö.'a bağlanmıştır. Karakalpak toprakları muhtar bir bölge olarak 11 Mayıs 1925'te Kazak Muhtar Cumhuriyetine verilmişti. Daha sonra (20 Mart 1932'de) ise Karakalpak Cumhuriyeti, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'ne katılmıştı. 1925 yılı mayıs ayında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kongresinde alınan karara göre Ö., Sovyetler Birliği'ne kurucu üye olarak kabûl edilmiştir.

Ö., kuzeyde Kazakıstan'la, doğuda Kırgızistan ve Tacikistan'la, güneyde Afganistan'la, batıda ise Türkmenistan'la sınırdaştır.

Ö. idarî bakımından birçok bölgelere ayrılmıştır: Andican, Buhara, Cizak (29 Aralık 1973'te kurulmuştur), Fergana, Kaşkadar, Hârezm, Nemengân, Semerkand, Surhan Derya, Sırderya (16 Şubat 1963'te kurulmuştur), Taşkent ve Karakalpakıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Başşehir Taşkent dışındaki büyük şehirler arasında Semerkand, Andican, Nemengân anılabilir. Ö.'da 71 şehir, 86 şehir tipi yerleşme yeri ve 128 köy tipi yerleşme bölgesi vardır.

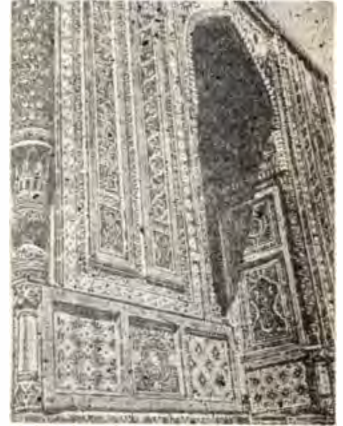

ÖZBEKİSTAN : Buhara Kalesi (bugün müze olarak kullanılmaktadır)

1975'te seçilen Yüksek Şûrâ (Sovyet), 470 milletvekilinden oluşmuştur. Milletvekilleri arasında 321 erkek, 164 kadın vardır (15 000 kişi 1 milletvekili seçer).

Ö. toprakları Orta Asya'da, Amuderya ile Sırderya arasında uzanır. Ö.'ın kuzey - batı bölümü, Turan çukurluğunun kapladığı bir düzlüktür. Güney - doğu bölümünde daha çok Tiyanşan sistemine giren birtakım dağlar yer alır. Irmaklar kapalı havuzlara dökülür.

Yapı bakımından Ö. toprakları, düzlük ve dağlık bölgeler olmak üzere ikiye ayrılır. Ö.'ın düzlük olan kuzey bölümünde Üstyurt platosunun doğu bölgesi, Amuderya'nın eski ve yeni deltası yer alır. Ö.'ın güney bölümünde ise Kızılkum çölünün güney - batı düzlükleri uzanır. Üstyurt platosunun doğu bölgesi (yüksekliği 286 m) hafif dalgalı olup yer yer birtakım kapalı havzalara ayrılmıştır. Güneyde ve batıda (Aral gölü yönünde) sık sık 100 m yükseklikte birtakım dik basamaklar oluşmuştur.

ÖZBEKİSTAN : Semerkand'da Şâh - Zinde manzûmesinde Türkân Aka türbesinin portali

Üstyurt ile Aral gölünün güneyinde geniş bir alüvyal düzlük (60 - 100 m) uzanır. Bu düzlüğün birçok yerlerinde Amuderya'nın eski ve yeni deltaları tarafından oluşturulmuş birçok bataklıklar vardır. Delta, Amuderya'nın kolları tarafından yarılmıştır. Delta bölgesinde birçok göller ve kuru akarsu yatakları göze çarpar. Bu kuru yatakların en büyüğü Deryalık adıyle anılır. Delta bölümünde Cimurtau, Kubetau, Kushanatau gibi birtakım kayalıklar yükselir. Kızılkum çölünün Ö. topraklarındaki bölümü, kuzeyde, Aral gölünün kıyılarında çoraktır. Bu çorak bölgeler, bitki örtüsü bakımından fakirdir (ot ve çalı). Orta bölümünde kum masifleri (200 - 300 m) yer alır. Bu bölgede Tamdıtau (922 m), Kulcuktau (784 m), Bukantau (758 m) gibi dağlar yükselir. Ayrıca, bu bölgede birtakım derin çukurluklara da rastlanır (Mınbulak çukuru, —12 m). Kızılkum'un güney bölümü, eski Zerefşan'ın oluşturduğu eski bir platodur. Zerefşan ırmağı bu bölümde bir delta meydana getirmiştir. Mahanderya'nın kuru yatağı, Zerefşan'ın eski yatağının bir kalıntısıdır. Üstyurt'un güney - doğu bölümü, birçok dağ sırtlarından meydana gelen dağlık bir bölgedir.

ÖZBEKİSTAN : Vabkent'te bir minare (XII. yüzyıl)

ÖZBEKİSTAN : Semerkand şehrinin genel görünüşü

Zerefşan çukurluğu, ana çizgileriyle Zerefşan havzasıyle kaplıdır. Bu çukurluğun yüksekliği doğuda 900 m, batıda ise 280 m dir. Sırderya çukurluğu (250 - 400 m) kuzey - batıda Kızılkum çölüne açılır. Bu çukurlukta, güney - doğudan kuzey - doğuya doğru Sırderya ırmağı akar.

Fergana ve Zerefşan havzaları, Ö. dağlarını orografik bakımdan üç gruba ayırmıştır. Ö.'da dağların yüksekliği 2 000 m ile 4 570 m arasında değişir (Tacikistan sınırındaki Dikon doruğu 4 570 m). Birinci grupta Ugan dağı (4 229 m), Pskem dağı (4 299 m), Çatkal dağı (4 045 m) ve Kuramin dağı (3 000 m) yer alır. Orta grupta Çumkartau, Malguzar (2 622 m) ve Nuratau (2 169 m) gibi dağlar vardır. Güney grubunda Zerefşan dağı (2 388 m), Hisar dağı (4 688 m), Baysuntau (4 127 m) en yüksek dağlar olarak yer alır.

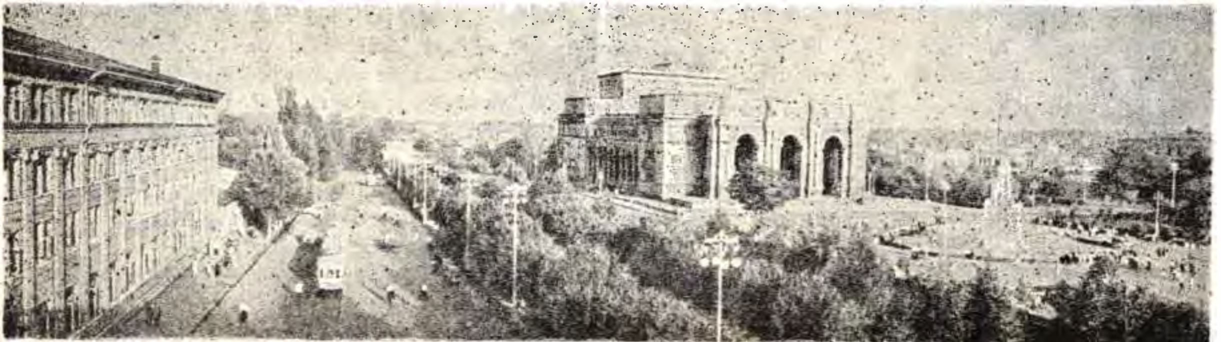
Ö.'da kara iklimi hâkimdir. Buna göre yazlar kurak (temmuzda sıcaklık 26 - 32°C, kuzeyde en yüksek 44°, güneyde 50°C), kışlar ise soğuk geçer (ocakta kuzeyde —6,3°C, Taşkent'te —1,3°C, güneyde 3°C, en düşük —30°C). Kışın süreksiz fakat soğuk rüzgâr eser. Kapalı vâdîler, açık düzlüklere göre daha sıcaktır. Yağış tutarı düzlüklerde 120 - 200 mm, Amuderya deltasında 100 mm, dağlık bölgelerde ise 400 mm'dir. En önemli akarsuları, Aral gölüne dökülen Amuderya ile Sırderya'dır. Bunlardan başka, Zerefşan, Kaşkaderya gibi ırmaklar da anılabilir.

Düzlüklerde (600 - 700 m'ye kadar) ve su bakımından dar imkânlara sahip olan dağ çukurluklarında (250 - 500 m'ye kadar) çöl bitkileri hâkimdir. Yalnız vâhalarla ırmak boyları ve dağların yüksek bölgeleri (1 200 - 2 800 m) seyrek ormanlarla örtülüdür. Ormanlar, ülke topraklarının ancak % 2'sini kaplar.

ÖZBEKİSTAN : Buhara'da Mîr Arab Medresesi

Tarım : Ö., sun'î sulama yoluyla tarım yapılan bir ülkedir. Millî gelirin % 75'i tarım alanındaki çalışmalar sonunda elde edilir. Ekim alanı olarak kullanılan toprak 1913'te 2 189 000 ha, 1940'ta 3 036 000 ha, 1974'te 3 600 000 ha idi. Sovyetler Birliği'nde en çok pamuk yetiştiren ülke Ö.'dır. Yıllık pamuk üretimi 4 milyon tondur. Bu, Sovyetler Birliği'nde elde edilen pamuğun % 67'sini meydana getirir. Ö. pamuk üreticisi olarak dünyada 3. yeri almıştır. Ö.'da pamuktan sonra en çok pirinç ekilir. Sovyetler Birliği topraklarında üretilen pirincin % 50'si Ö.'da elde edilir. Ö.'da yetiştirilen yonca da Sovyetler Birliği üretiminin % 60'ını meydana getirir.

ÖZBEKİSTAN : Taşkent'te Nevaî Meydanı

ÖZBEKİSTAN : Buhara'da Özbek tiyatrosu

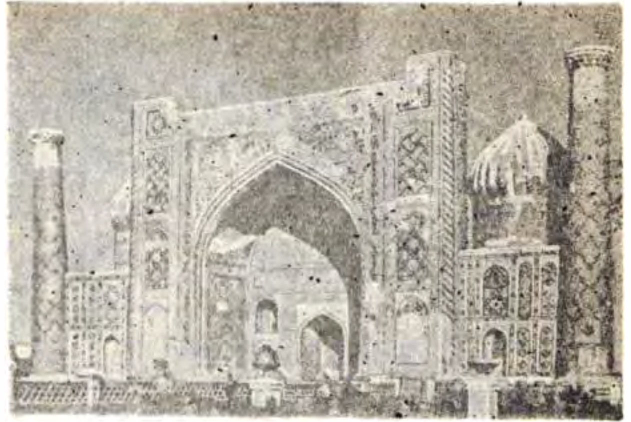
Kollektif çiftliklerle devlet çiftliklerinin elinde bulunan topraklar 2,9 milyon ha tutar. Bütün bu topraklar sulama ağına girer. Fergana Kanalı (270 km) 1939'da yapılmıştır. 1940'ta Kuzey Fergana Kanalı (165 km), Andreev Güney Fergana Kanalı (108 km) ve Taşkent Kanalının birinci kısmı inşâ edilmiştir. Amuderya'dan Buhara'ya giden ve Kızılkum ve Üstyurt çöllerinden geçen bir kanal (180 km) ise 1965'te yapılmıştır. 200 km lik bir kanal, Zerefşan ırmağını Paruz köyünde Kaşkaderya'ya bağlamıştır (Bu kanalın yapımı 1955 yılı ağustos ayında sona ermiştir). Bu kanal, İski - Angara kanalının bir kısmını meydana getirir. Bu kanalın birinci kısmı (93 km) 1960'ta açılmıştır. Bu kanal, Kızılkum'un sulanması için yapılmıştır. Bu çölün 500 000 ha'lık bir kısmı 1967'de ekim alanı olarak değerlendirilmiştir.

Tarım, Fergana havzası, özellikle Zerefşan, Taşkent ve Hârizm gibi iyi sulanan, sıcak ve zengin vâhalarda gelişmiştir. Bu vâhalarda pamuk, meyve ve pirinç yetiştirilir, ipek elde edilir. Sovyetler Birliği'nde elde edilen ham ipeğin % 50'si Ö.'da yetiştirilir. Daha yüksek düzlüklerde ise hububat ekilir. Batı Ö.'ın geniş çöl ve yarı çölleri daha çok otlak olarak kullanılır. Bu otlaklarda özellikle Karakul koyunu beslenir. Semerkand'da bir Karakul Koyunu Enstitüsü kurulmuştur.

1974'te Ö.'da 193 000 ha meyve bahçesi ve 65 500 ha bağ vardı. Taşkent'teki Bağcılık Araştırma Enstitüsü yabanî Amur

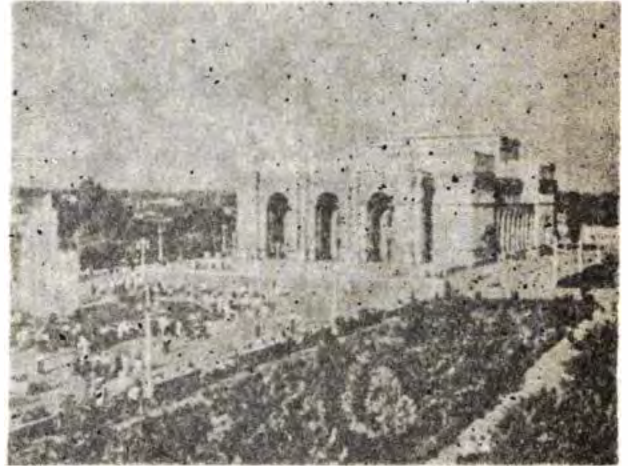
ÖZBEKİSTAN : Buhara'da Çor Bakr Medresesi (XVI. yüzyıl)

ÖZBEKİSTAN : Semerkand'da Registan meydanında Şir - dor Medresesi (XVII. yüzyıl)

üzümünü Orta Asya ve Avrupa tiplerine aşılamak yoluyle soğuğa dayanıklı üzümler yetiştirmiştir.

1974 yılında Ö.'da 966 kolektif çiftlik ve 537 devlet çiftliği vardı. Bu çiftliklerdeki traktör sayısı 144 000'i bulmuştur. Toprağın sürülmesi, pamuk ekimi tamamiyle makineleştirilmiştir.

ÖZBEKİSTAN : Taşkent şehrinde Alî Şîr Nevâî opera ve bale binası

Ö.'da elde edilen belli başlı tarım ürünleri (1 000 ton) : 1974 (parantez içinde 1913 rakamları) : buğday 189 (513); mısır 516 (39); pamuk 5 330 (517); patates 222 (46); meyve 483; üzüm 367; et 250 (89); süt 1709 (231); yapağı 24,6 (5,3); yumurta 1 185 (87) milyon.

Buhara ve Karakul vâhalarında Kızılkum'un kumlarının yayılmasını önlemek üzere 50 000 ha'lık bir ağaçlandırma bölgesi meydana getirilmiştir. Orta Fergana'nın birçok yerlerinde de çölleşmeyi durdurmak için çalışmalar yapılmıştır.

1 Ocak 1975'te Ö.'da 3,18 milyon sığır, 8,5 milyon koyun ve keçi ve 392 000 domuz vardı.

Endüstri : Ö.'da petrol yatakları ve kömür madenleri bulunmuştur. Bunlardan başka, bakır madenleri (Almalık bölgesi) ve ezoserit yatakları vardır. 1944 ve 1947 yıllarında Taşkent yakınlarında yeni ve çok zengin kömür madenleri bulunmuştur.

Ö.'da bugüne kadar 1 600 fabrika ve yapım evi kurulmuştur. Bu arada Taşkent'te bir tarım makineleri fabrikası,

ÖZBEKİSTAN : Taşkent - Krasnovodsk kara ve demir yollarının geçtiği "Timurlenk Kapısı"

çimento, oksijen, kâğıt, deri fabrikaları, dokuma fabrikası, giyim kuşam fabrikaları, demir ve çelik işletmeleri vardır. Çirçik'te bir elektro - kimya fabrikası, Kokand'da ise bir süperfosfat fabrikası ve petrol rafinerisi kurulmuştur.

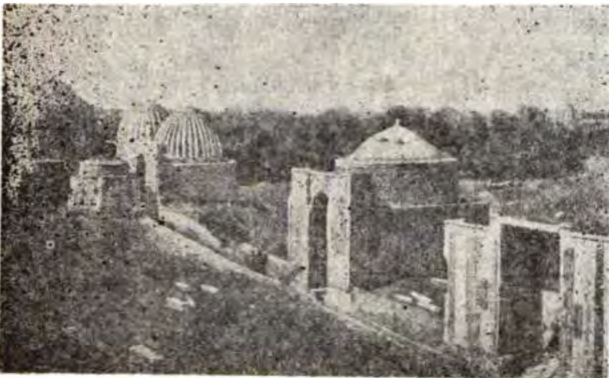
1974'te endüstri alanında elde edilen ürün ve maddeler: 4,7 milyon ton kömür, 408 200 ton çelik, 1,4 milyon ton petrol, 3,48 milyon ton çimento, 5,8 milyon ton mineral gübreler, 217,7 milyon m pamuklu kumaş, 86,2 milyon m ipekli kumaş, 23,9 milyon çift deri ayakkabı, 784 000 hl şarap (kollektif çiftliklerde elde edilen şarap miktarı dışında).

Taşkent enerji santralinin yapımı 1971'de tamamlanmıştır (2 milyon kw). 1974'te enerji üretimi: 3 000 milyon kw/s. İki tabiî gaz borusu (pipeline) yapılmıştır (Caykak - Taşkent, Fergana - Kokand). Buhara'dan Ural'a giden bir gaz borusunun yapımı ele alınmıştır. Tabiî gaz üretimi (1974): 31 100 milyon m^3.

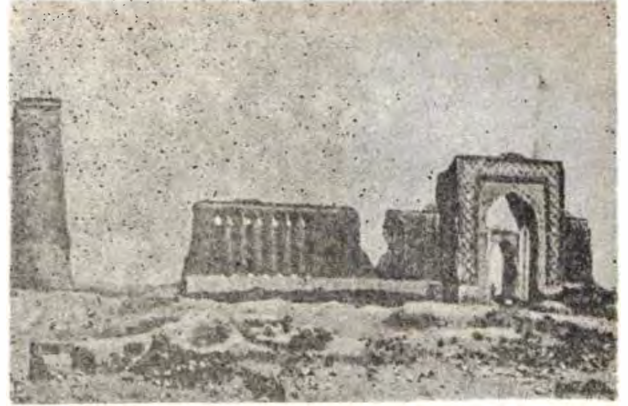
1974'te millî ekonomi alanında 3,2 milyon endüstri işçisi ve 333 000 yüksek öğrenim görmüş uzman çalışmıştır.

Ulaştırma : 1974'te Ö.'da demir yollarının uzunluğu 3 340 km idi. Karşi - Kitab, Kerki - Termez, Celâlabad, Nemengân, Andican gibi merkezler arasında demir yolu bağlantısı kurulmuştur. 1947 - 1955 yılları arasında Çarcau ile Gungrat arasında yeni bir demir yolu yapılmıştır.

Büyük Özbek karayolunun yapımı 1941 nisanında tamamlanmıştır. 1974'te motorlu taşıt yollarının uzunluğu 31 100 km'yi bulmuştur. Ülke içindeki su yollarının uzunluğu 1 100 km'dir.

ÖZBEKİSTAN : Semerkand şehrinde Şâh - Zinde türbelerinden bir bölüm

ÖZBEKİSTAN : Rabat-ı Melik (XI. yüzyıl)

Ö.'da bütün Orta Asya ülkelerinde hizmet gören bir hava yolları teşkilâtı geliştirilmiştir.

Eğitim : 1974 - 1975 öğretim yılında 9 500 ilk ve orta öğretim kuruluşu vardı (3,7 milyon öğrenci). Bunlardan başka, 42 yüksek öğretim kuruluşu (239 300 öğrenci) ve 183 teknik kolej (176 800 öğrenci) bulunuyordu. Ö.'da bir İlimler Akademisi de vardır. 188 araştırma enstitüsü kurulmuştur. 29 400 kişilik bir ilmî kadro sağlanmıştır. Bunlardan 3 562'si Ö. İlimler Akademisinin 31 kuruluşunda görev almıştır. Taşkent ve Semerkand gibi büyük kültür merkezlerinde üniversiteler ve tıp okulları kurulmuştur.

ÖZBEKİSTAN : Alî Şîr Nevâî Üniversitesi, Biyoloji Fakültesi

Arap yazı sistemine dayanan Özbek alfabesi, 1927'de Latin yazısına çevrildi. 1927 - 1938 yılları arasında kullanılan Latin alfabesi yerine 1939'da Rus (Kiril) alfabesine dayanan yeni bir yazı sistemi kabûl edildi.

Basın : Ö.'da 161 gazete (Özbekçe ve Karakalpakça) çıkmaktadır.

Sağlık : 1974'te 33 400 doktor ve sağlık yurtlarında 139 500 yatak bulunuyordu. (H. Eren)

ÖZBEKKAN (Subhi Zıyâ) (25.II.1887-19.VII.1966), Türk Musikisi'nin son büyük şarkı bestekârı. İstanbul'da Türbe'de doğdu. Babası bestekâr Vezir Zıyâ Paşa (b. bk.)'dır. Annesi Vezir Sâmi Paşa - zâde Vezir Subhi Paşa'nın kızı olduğu için, Hamdullah Subhi Tanrıöver'in yeğenidir. Tuhaf bir tesadüf olarak babası, anne tarafından büyük babası, onun babası, dayısı (H. S. Tanrıöver) maârif nâzırı olmuşlardır. Kendisine anne tarafından büyük babasının adı (Subhi) verilmiştir. Bir Fransız mürebbiyeden çocukluğunda Fransızca öğrendi. Annesi Ayşe Behiyye Hanım'dan ve Abdülmecîd

ÖZBEKKAN, Subhi Zıyâ

Efendi'den (Vecîhe Daryal'ın babası) biraz Farsca öğrendi. Hoca Kâmil Efendi, Dâruşşafakalı Ali Nâdir Efendi, Galatasaray öğretmenlerinden Fransız Pérard ve Lacomblez, 16 yaşına kadar kendisine hususî tahsil verdiler. Bu yaşta (1903) Hâriciye Nezâreti tahrîrât-ı hâriciyye kalemine Fransızca kâtip yardımcısı olarak girdi. Bir kaç yıl çalıştı. Sonra Roma büyükelçisi olan amcası Mustafa Reşid Paşa'nın yanında Roma'ya gitti. 2 yıl Roma'da kaldı. 6 ay da Cenevre'de geçirdi. İstanbul'da Hâriciye'deki görevine devam ederken Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'ye de girdi. 1908'de Tensîkat Komisyonu'na üye oldu. Sonra Türkiye Millî Bankası'na geçti. 1911'de bankada çalışırken hukuku bitirdi. 1914'te İtibâr-ı Millî Bankası kâtib-i umûmîsi oldu ve 1920'ye kadar bu bankada çalışarak ilk Türk bankacılığının yetişmesinde hizmet etti. 1918'de bu bankanın müfettişi olarak, o sırada Osmanlı işgalinde bulunan Kuzey Âzerbaycan'a (Bakû) gitti. 1920 - 1922 arasında avukatlık yaptı. Bu tarihte Shester demiryolları şirketinin mümessili olarak Ankara'ya geldi. 1926'ya kadar bu görevde kaldı. Bu tarihte Hıdîv Abbas Hilmi Paşa'nın kurduğu Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası'na müdür oldu. 1927'de Hâriciye Vekâleti'ne umûr-ı ticâriyye müdürü olarak geçti. Bir müddet sonra vekâlet siyasî müşaviri oldu. 1930'da Hâriciye'den İktisad Vekâleti'ne geçti. Sırasıyle Kahire, Roma ve Londra büyükelçiliklerinde ticarî müşâvir oldu. 1943'te Ankara'ya döndü. İktisad Vekâleti tetkik hey'eti üyesi, Toprak Mahsulleri Ofisi idare meclisi üyesi, bu arada 1943 - 1945'te Ankara Radyosu müdürü oldu. 1952'de emekliye ayrıldı. 1961'e kadar 9 yıl Ankara Radyosu'nda san'at müşâviri ve Türk Musikisi üslûb öğretmeni oldu. 79 yaşını 4 ay, 22 gün geçe Ankara'da öldü. 2 gün sonra Cebeci mezarlığına gömüldü.

12 yaşında iken (1899) Vasil'den kemençeye başladı. Kirâmî Efendi'den meşk etti. Sonra Levon Hancıyan'dan bazı eserler geçti. Raûf Yektâ'dan, Ali Rif'at Çağatay'dan, Nevres Bey'den, Üsküdarlı Zıyâ Bey'den, Lavtacı Andon'dan, Cemil Bey'den, Hüsâmeddin Bey'den, Kirkor'dan faydalandı. Esasen babası Zıyâ Paşa'nın musiki çevresinde büyümüştü. Bununla beraber muntazam bir şekilde musiki öğrenmedi. Nota da bilmezdi. Eserlerini Nevzad Atlığ ve başkaları notaya almışlardır. Türkçe ve Fransızca'ya fevkalâde vâkıftı. Bazı güftelerini kendi yazmıştır.

Bestekârlığa çok geç bir yaşta, 40 yaşını bitirdikten sonra başladı. Önce 1927'de Hüzzâm makamında bir ilâhî besteledi. Ertesi yıl Uşşak'tan bestelediği — güftesi Fâzıl Ahmed Aykaç'a âit olan — "Neden hiç durmadan sevmiş bu gönlüm, durmadan yanmış" şarkısı ile birden ün kazandı. Bu şarkıyı bizzat Atatürk'e okudu ve çok beğenildi. Hemen arkasından Uşşak'tan "Gücendi biraz sözlerime, münfa'il - oldu" şarkısını besteledi. Sonra Sabâ makamında, güftesi annesinin büyük babası Sâmi Paşa'nın olan "Semt-i dil - dâra bu demler güzelin var mı sabâ?" şarkısını yaptı. Ardından Hâşim'in "Bir gamlı hazânın seherinde" diye başlıyan mısrâlarını Kürdî'li Hicâzkâr'dan besteledi. Nihayet güftesi gene Hâşim'in olan "Dönsek mi bu aşkın şafağından?" Müsteâr şarkısını meydana getirdi.

Subhi Zıyâ, şarkı formunu çok iyi incelemiş, serbest, orijinal, verimli olan ilhâmını teknik mükemmeliyetle birleştirebilmiştir. Bazı şarkılarının ölümsüz olduğu, kesin şekilde ileri sürülebilir. Bir kaç eserinde prozodi bozuk olmakla beraber, güftenin seçilişindeki itina, şiirin musiki ile fevkalâde anlaşması, miyân'lardaki şaşırtıcı ve çarpıcı ifade zenginliği, bu hataları örtmektedir. Hârikulâde duygulu bir bestekâr olan Subhi Zıyâ Bey, şarkılarının bir kısmında, erişilmesi güç bir seviyeye ulaşır ve dehâ çizgisine pek çok yaklaşır. "Feryâd - ediyor bir gül - içün bülbül-i şeydâ" Hüseynî, "Titrer yüreğim her ne zaman yâdıma gelsen" Muhayyer şarkıları, "Dün gece ye's-ile kendimden geçdim" Hicâz Dîvân'ı ve yukarıda anılan ilk şarkıları, bunlar arasındadır. Bu şarkılar, çok dikkatli nuancé edilebildiği nisbette tesir taşımaktadır. 64 parça bırakmıştır: 44 şarkı, 2 türkü, birer dîvân, koşma ve köçekçe, birer ilâhî ve Gülbank, 5 beste, 3 ağır ve 5 yürük semâî. Sabâ ve Isfahân makamlarında birer fasıl (ikişer beste, ikişer semâî) bestelemiştir. Bütün eserlerinde 33 makam görülür. Şarkılarında en çok 7 defa uşşak ve 4 defa Hicâz makamlarını kullanmıştır. Birer şarkısı, Tanbûrî Ali Efendi ile Tanbûrî Mustafa Çavuş'a "nazîre" olarak bestelenmiştir. (Y. Ö.)

ÖZBEK'LER, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde çoğunluğu meydana getiren Türkler'e verilen ad. 1975'te Özbekistan'ın nüfusu 13 695 000 idi. Özbekistan nüfusunun % 79'u Özbek'tir. Özbekistan'dan başka Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakıstan'da da Ö.'ler vardır. Sovyetler Birliği dışında Afganistan'da ve Çin'de de bir kaç milyon Ö.'e rastlanır. Ö.'lerin tamamı Müslüman (Sünnî/Hanefî)'dir.

Ö.'ler tarımla uğraşırlar. Bunun yanında geçimlerini sağlamak için hayvan (sığır, koyun, keçi) da yetiştirirler. Ö.'ler arasında küçük el san'atları da gelişmiştir.

Ö.'ler Altın Ordu hükümdarlarından Özbek Han (1312-1342; b. bk.) zamanında ayrı bir topluluk olarak ortaya çıkmışlar ve Türkistan'da birtakım hanlıklar (Buhara, Hıyve, Hokand) kurmuşlardır.

XIX. ve XX. yüzyıllarda Ö.'ler Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bk. ÖZBEKİSTAN veya ÖZBEKİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ; ÖZBEKÇE veya ÖZBEK TÜRKÇESİ; ÖZBEK EDEBİYATI. (H. Eren)

ÖZBOY, Karakum'un kuzey-batı kesiminde uzanan kuru bir ırmak yatağına verilen ad. Uzunluğu aş. yu. 550 km, genişliği normal olarak 200-300 m (yer yer 2-4 km), derinliği 40-50 m dir. Ö., Sarıkamış çukurluğundan Hazar Denizi'ne kadar uzanır. Bu ırmak yatağında birtakım göller meydana gelmiştir. Bundan başka, kalın tuz tabakaları (6-7 m) da oluşmuştur.

Antik yazarlar (Herodotos) ve Mukaddesî, Hamdullah Kazvînî, Hâfız-i Ebrû, Ebülgazi Bahâdır Han gibi doğu yazarları, Ö.'u Amuderya'nın Hazar Denizi'ne dökülen bir kolu saymışlardır. Hazar Denizi çevresindeki ülkelerin tarihi ile uğraşan tarihçiler, (A. İ. Gluhovskoy, A. M. Konşin, V. A. Obruçev, W. Barthold) XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Ö.'un oluşması ve kronolojisi üzerinde çalışmışlardır. Daha sonra bu bölgede arkeoloji uzmanları birtakım kazılar da yapmışlardır. Bu yolda çalışmalar arasında A. S. Kes', S. P. Tolstov gibi tanınmış bilginler vardır. 1947 ve 1950-1954 yıllarında yapılan arkeolojik kazılar sonunda, Amuderya'nın Sarıkamış deltasının oluşması sırasında, Ö.'un Sarıkamış gölünü Hazar Denizi'ne bağlayan bir ırmak yatağı olduğu tespit edilmiştir. Bu ırmak yatağında birçok eski kültür kalıntıları da ele geçmiştir. Orta Çağ'da Ö. yatağının artık normal olarak kuru kaldığı anlaşılmıştır. Hârizm topraklarındaki sulama sisteminin Çingiz Han ve Timur tarafından tahribi üzerine suların Ö.'a akması kısa sürmüştür. Bu ırmak yatağı kıyılarında Orta Çağ'dan kalma kervansaray yıkıntılarına rastlanmıştır. Bu kervansarayların X-XIII. yüzyıllarda Hârizm'den Horasan'a giden ve ırmak yatağı kıyılarından geçen kervan yolunda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kervansaraylarda büyük sun'î havuzlarda yağmur suyu toplandığı anlaşılmıştır.

Orta Asya'nın çöllük bölgelerindeki kuru akarsu yataklarına da Ö. adı verilir. (H. Eren)

ÖZCAN, Naşit (İstanbul 1886 - İstanbul 1938), Türk tiyatro oyuncusu. On dört yaşında Saray mızıkası (Mızıka-yi Hümâyûn)'na girmiştir. Başlangıçta o sırada sarayda bir orta oyunu topluluğu kuran Abdürrezzak Efendi'nin yanında çalışmıştır. Bundan sonra bilgi ve görgüsünü arttırmak üzere Paris'e gönderilmiştir. Dönüşünde yine sarayda oyunlar veren M. Bertrand'ın idaresindeki pandomima topluluğunda çalışmıştır. Oradan Mızıka-yi Hümâyûn'daki Büyük İtalyan Operet Heyetine katıldığı gibi, Güllü Agop Efendi'nin sarayda kurmuş olduğu dram bölümünde de rol almıştır. 1910'da yapılan mâbeyn tensîkatında Abdürrezzak Efendi ile birlikte kadro dışında kalınca bir süre Kavuklu Hamdi'nin yanında çalışmıştır. 1911'de küçük bir varyete kumpanyası kuran Ö., sahnede sinema ile oyunlar vermiştir. Daha sonra Abdürrezzak Efendi ile birlikte oynamıştır. Ondan ayrılarak kendi başına hem Direklerarasında Fevziye Tiyatrosunda, hem Eyüpsultan'da sahne çalışmalarını sürdürmüştür. Balkan Savaşı'ndan sonra Şehzadebaşında Şark Tiyatrosu'nda oynamıştır. Daha sonra Millet Tiyatrosu'nda çalışmıştır.

Ö. orta oyunu, Karagöz ve kukla çalışmaları da yapmış, film de çevirmiştir. Tulûat san'atının büyük ustaları arasında yer almıştır. Ö. Anadolulu, Rumelili, Karamanlı, Eğinli, Arap, Tatar, Zenci, Arnavut, Kürt, Çingene, Rum, Ermeni, Yahudi, Alman, Fransız taklitlerinde büyük bir ustalık göstermiştir. Satıcıların, oyuncuların taklitlerini de yapardı.

Beyimin tiyatroya merakı, Leblebici Horhor Ağa, Ağamız eğleniyor, Yahudi doktorun metresi, Hoşkadın gebe gibi oyunlardaki rollerini eşsiz bir ustalıkla oynamıştır. Bunlardan başka, *Kayseri bülbülleri, İncili Çavuş, Bekri Mustafa, Köroğlu, Eskici Kaspar, İstanbul çapkını, Çifte köy düğünü, Haremağası ut meşk ediyor* gibi oyunlarda da rol almıştır. Bk. TÜRK TİYATROSU. (H. Eren)

ÖZDEM, Ragıp Hulûsi (Selânik 1894 - İstanbul 1943), Türk dil bilgini. İlk ve orta öğrenimini Selânik'te yapmış, îdâdîyi bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da bir yandan Hukuk ve Edebiyat fakültelerinde derslerini tâkip ederken bir yandan da Türk Ocağı'na devam etmiştir. Zıyâ Gökalp ile tanışan Ö., türkolojiye merak sarmıştır. O aralık Macaristan'a giden Türk gençleri arasında Budapeşte Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesinde okumuş ve tanınmış Macar Türkologu Gyula Németh (b. bk.)'in yönetiminde Türkçede *yor* eki üzerine bir doktora tezi yazmıştır. Daha sonra Paris'e giderek Sorbonne Üniversitesi'nde dil derslerini tâkip etmiştir. İstanbul'a döndükten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk dili tarihi müderris muavini olarak görev almıştır.

ÖZDEM, Ragıp Hulûsi

Ö., 1928 yılında Ankara'da toplanan ve Türk alfabe inkılâbını hazırlayan Encümen'de bulunmuş, 1929'da kurulan Dil Heyeti'nde üye olarak çalışmış, 1932'de Birinci Dil Kurultayı Teşebbüs Heyetine girmiş ve Genel Merkez kuruluna seçilerek Derleme Kolbaşılığı'nı üzerine almıştır.

1933 yılında yeni İstanbul Üniversitesi'nin kurulması üzerine Edebiyat Fakültesi'nde lengüistik profesörlüğüne getirilmiştir.

Ö. Türk dili ve dil inkılâbı üzerine birçok yazılar yazdığı gibi, Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk tarihi ile ilgili birçok eserleri de Türkçeye çevirmiştir. Onun yaptığı tercümeler "Millî Tetebbular Mecmuası", "Türkiyat Mecmuası" gibi dergilerde çıkmıştır. Macar Türkologu József Thúry (b. bk.)'nin eserlerini çevirdiği gibi, W. Barthold'un İstanbul'da verdiği konferansları da A. Zeki Velidî Togan'la birlikte tercüme etmiştir *(Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler)* [1927]. Orhon kitabelerinin Vilh. Thomsen tarafından yapılan son tercümesini de Türkçe'ye çevirmiştir.

Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarına katılan Ö., dil inkılâbı alanında da birçok çalışmalar yapmıştır: *Dil mükemmelliği ve dil mükemmelleştirme görünceleri* ["Türkiyat Mecmuası" IV, 1934, 63 - 88. s.]; *Tarihsel bakımdan öztürkçe ve yabancı sözlerin fonetik ayraçları* [I, II. 1937]; *Terimler meselesi münasebetiyle dilimizin ıslahı üzerine muhtıra* [1941, 115 s.]. *Tanzimat* adlı kolektif eserde (I, 849-931) çıkan *Tanzimattan beri dilimiz* [1940] adlı çalışması da değerli bir katkıdır. *Dilimizde yerleşmiş yabancı unsurlar* ["İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" I, 2] adlı yazısı, ölümünden sonra çıkmıştır. Ö.'in *Dil türeyişi teorilerine toplu bir bakış* adlı bir kitabı da vardır [1944]. (H. Eren)

ÖZDEMİR PAŞA (? - Dedrava - Habeşistan 1560), Osmanlı İmparatorluğu'na Habeş eyâletini kazandıran komutan. Aslında Çerkes veya Dağıstanlı olup, Mısır - Çerkes Kölemenleri'nden Keykâvus Şevket Bey'in kölesi idi. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı feth ettiğinde, günde 13 akça ile Osmanlı Devleti'nin hizmetine girerek "Gönüllü Ocağı" na kayd olunmuştu. Babacan, cesur ve atılgan bir yiğit olmakla kendini sevdirmiş ve Hadım Süleyman Paşa'nın Mısır vâliliği sırasında bölükbaşı olmuştu. Süleyman Paşa'nın Hind seferine katılarak gösterdiği başarılar üzerine kul kedhudâlığına yükseltilmişti. Sefer dönüşü ince donanmayla Nil boyundan güneye yöneltilen askerî harekâtı yönetti ve İbrim, Der, Magrak ve Say kasabalarını Zencî Funç Sultanlığı'ndan zabtederek Mısır Beylerbeyiliği'ne kattı. Say'da ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır kalelerinden birini inşâ etti. Bu başarısı üzerine sancakbeyi oldu. Daha sonra Yemen harekâtına memûr edildi. San'a'nın zabtında, İmâm Mutahhar'ın tenkîlinde büyük yararlık gösterdi. 1548'de Yemen Beylerbeyiliği'ne getirildi. 1554'te Yemen'den ayrıldı. Kahire'ye döndükten kısa bir süre sonra İstanbul'a çağrıldı. İmparatorluğun merkezinde Sadrâzam Kara Ahmed Paşa ve Sultan Süleyman'la Habeşistân'ın fethi konularında tartışmalar yaparak, en son Dîvân-ı hümâyûndan böyle bir seferin tertîbi iznini aldı. Askerî ve malî külfeti Mısır eyâletine verilen Habeş seferine serdâr ve Habeş eyâleti beylerbeyi olarak 1555'te görevine hareket etti. Bu seferde Ö. P.'nın yanında 1 000 tüfenkçi ve 3 000 sipahî gibi küçük bir kuvvet vardı. Nil üzerinden ve karadan yapılan birinci sefer Şelâl mevkiine (Birinci Şelâle) kadar uzandı ise de gerek iklîmin, gerek arazînin engellemesi kara seferinin ibtâline sebeb oldu. Bunun üzerine Ö. P., Kızıl Deniz üzerinde Sevâkîn üs hâline getirilmek suretiyle ikinci teşebbüse girişti. Eritre ve Etyopya'daki Harar, Mazaga, v. b. Müslüman emîrlikleri de ittifâkına alarak bu teşebbüsü başarı ile geliştirdi. 1557'de Musavva limanını feth ederek Habeş İmparatorluğu'nun denizle olan bağlantısını kestiği gibi, Portekizler'in bu ülkeye yardımlarının da önünü aldı. Eyâlet merkezini bu limana taşıdı. Bundan sonra Habeşistân'ın içerilerine yönelerek Bahr - Nagaş (Sâhil eyâleti) ve Tigre eyâletinin fethine girişti. Debrava'yı feth ederek burada yaşayan pagan ve Hıristiyan pek çok Habeşlinin Müslüman olmasını sağladı. Yeşhak'ın (İshak) Ö. P.'nın müttefîki olan Müslüman Gaeva'ya karşı harekete geçmesi üzerine Beja ülkesini fethe hazırlandı. Ancak, bu ülkenin çok ârızalı olması ve iklim şartları harekâtın sür'atle tamamlanmasını engellemekte idi. Ö. P., bu sefer esnasında hastalandı ve 1560'da Debrava'da öldü. Cenâzesi önce buraya defnedilmişse de daha sonra oğlu Osman Paşa tarafından Musavva'ya getirilerek burada yaptırılan türbesine kondu. Bu türbe bu gün de Müslümanlarca saygı ile ziyaret edilen bir yerdir. Ö. P., Musavva ve Sevâkîn'de birer cami ve saray, Debrava'da ise ulu cami ile bir kaç mescit inşâ ettirmiştir. Eşi Mısır Abbâsîleri âilesine mensub bir hâtun olup, bu kadından oğlu Osman Paşa (b. bk.) ve Hümâ adlı bir kız çocuğu olmuştur. Ö. P., giriştiği atılımlar ile Türk rûhunun ve dinamizminin bir temsilcisi olarak tanınır. (İ. Parmaksızoğlu)

ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA: bk. OSMAN PAŞA.

ÖZDEN, Âkil Muhtar (İstanbul 1877 - İstanbul 1949), Türk tıp bilgini. Öğrenimini Askerî Rüşdiye'de, Askerî Tıbbiye İ'dâdîsi'nde ve Tıbbiye Mektebi'nde gören Ö., 1896'da hürriyet mücadelecisi olarak İsviçre'ye kaçmış ve ihtisasını 1902'de orada tamamlamıştır. 1903'te Cenevre'de Prof. Bard'ın asistanı olarak çalışmış; daha sonra Prof. Major'nun polikliniğinde ve Farmakodinami laboratuvarlarında araştırmalar yaparak 1906'da doçent olmuştur. Anestezik maddelerin tesirlerini ortaya koyan yeni bir metod bulan Ö., 1908'de İkinci Meşrûtiyet'in ilânı üzerine yurda dönmüş ve Tıp Fakültesi Tedavi Kliniği'nde farmakoloji profesörü olmuştur. Yıllarca Türk milletine değerli hekimler yetiştiren Ö., üniversitede modern metodlarla çalışan farmakoloji laboratuvarını kurmuş ve dersinin bugün de okunan klasik kitabını yayımlamıştır. Diğer basılmış eserleri şunlardır: *Hava Kimya Muharebelerine Karşı İlk Yardım ve Tedavi* (1938); *İlim Bakımından Ahlâk* (1942). (F. Tevetoğlu)

ÖZDEN, Âkil Muhtar

ÖZDEN, Celâl Muhtar (İstanbul 1866 - İstanbul 1947), Türk doktoru. Âkil Muhtar'ın ağabeyidir. Orta öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde görmüş, yüksek öğrenimini Askerî Tıbbiye'de tamamlayarak 1887'de yüzbaşı rütbesi ile doktor çıkmıştır. 1889'da frengi üzerinde ihtisas yapmak için

Fransa'ya gönderilen Ö., L. Pasteur laboratuvarında frengi ve deri hastalıkları üzerinde yaptığı araştırma ve buluşları ile dikkati çekmiştir. İstanbul'a dönerek Askerî Tıbbiye Mektebi'nde deri ve frengi hastalıkları profesörü olan Ö., II. Abdülhamîd'in saray hekimliğini de yapmıştır. İkinci Meşrûtiyet'ten sonra Kızılay genel müfettişi olarak bu dernekte uzun yıllar çalışan Ö., hayatının son on yılında gözlerini kaybetmiş bulunmasına rağmen ilmî çalışmalarını sürdürmüştür.

ÖZDEN, Celâl Muhtar

ÖZEGE, Mehmet Seyfettin (doğ. İstanbul 1901), bibliyografyacı. Orta öğrenimini bitirdikten sonra Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Okulu)'ye giren Ö., 1921'de bu okulu bitirdi. Bir yandan da Hukuk Mektebi'ne devam etti. Bu okulu da 1924'te tamamladı. Bir müddet hukukçuluk yaptı. Sonra bankacılık mesleğini seçti. Önce İtibâr-ı Millî'de görev aldı. Buradaki işi kısa sürdü. Oradan yeni açılan Türkiye İş Bankası'na geçti. Bu bankadaki görevi aralıksız 1950 yılına kadar sürdü. Ö., bir yandan da Mülkiyeliler Tarihi üzerinde çalıştı. Bu okulun kuruluşundan o günlere kadar geçen süre içindeki çalışmaları, öğretim kadrosu, öğrenci durumu hakkında araştırmalar yaptı. Ö., ayrıca bibliyografya üzerindeki araştırma ve incelemeleri ile de tanındı. Bu yoldaki çalışmalarını ve malzemelerini *Eski Harflerle Basılmış Türk Eserleri Kataloğu* adı altında fasiküller hâlinde yayınlamağa başladı. Bu çalışma sonunda 21 fasikül ortaya çıktı. Ö.'nin bir başka hizmeti de Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne yaptığı kitap bağışıdır. 28 500 cilt tutarındaki kütüphânesini bu üniversiteye "Seyfettin Özege Kitaplığı" adı altında devretti. Adı geçen üniversite bu kitapların tam bir listesini *Seyfettin Özege Kütüphanesi Katoloğu* adı altında 5 cilt olarak üniversite yayınları arasında yayınladı. (İ. Parlatır)

ÖZEL İDARE (eski ter. Vilâyet husûsî idâresi), bir ilin mallarını ve gelirini, ilin yararına uygun olarak yöneten ve gözeten bölge idare teşkilâtı. 1913 yılında çıkarılan İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Kanunu'na dayanarak kurulmuş, ayrıca 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 116. maddesinin ilk fıkrasında da "il halkının müşterek mahallî ihtiyaçlarını karşılayan ve genel karar organları halk tarafından seçilen bir kamu kişisi" olarak nitelendirilmiş bulunmaktadır. Organları vali, il genel meclisi (vilâyet umumî meclisi) ve il dâimî encümenidir.

a. Vali: İl Ö. İ.'sinin başı ve yönetim organıdır. Ö. İ. adına mukavele yapma ve mahkemelerde il Ö. İ.'sini temsil etme yetkisini hâizdir.

b. İl genel meclisi: İl Ö. İ.'sinin müzakere ve karar organıdır. Mahallî halkın tek dereceli ve nisbî temsil ile seçtiği üyelerden kurulur. Vali başkanlığında toplanır.

c. İl dâimî encümeni: İl genel meclisi tarafından kendi üyeleri arasından bir yıl için seçilen ve vali veya ona vekâlet eden kişinin başkanlığı altında her ay toplanan ikinci derecede karar organıdır. Tatilde olduğu devrede il genel meclisinin yerine geçer, onun adına denetim yetki ve görevini kullanır. (E. Korur)

ÖZEL ÖĞRETİM KURUMLARI, yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişiler tarafından özel olarak kurulmuş olan ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında bulunan öğretim kurumlarının hepsine birden verilen ad. Anayasamız, "Özel okulların bağlı olduğu esaslar, devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenlenir" (Madde 21), hükmünü koymuştur. Buna dayanılarak çıkarılan 8 Haziran 1965 gün ve 625 sayılı kanuna göre "Ö. Ö. K.; Millî Eğitim Bakanlığının denetim ve gözetimi altında, Türkiye Cumhuriyeti uyruklu gerçek kişiler, özel hukuk kişileri veya özel hükümlerine göre idare edilen tüzel kişiler tarafından açılan her derecedeki okullar, haberleşme ile öğretim yapan yerler, çeşitli kurslar, dershaneler, biçki-dikiş yurtları ve benzeri kurumlar ile yabancılar tarafından açılmış bulunan öğretim kurumlarıdır" (Madde: 1-2). ("Özel Yüksek Okullar" ın Anayasaya aykırı olduğu Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ocak 1971 tarih ve E. 1969-31, K. 1971-3 sayılı kararıyla ibtâl edildiği için, yüksek okullar bu hükmün dışında kalmaktadır). Bu kanun gereğince, yabancı uyruklu gerçek veya tüzel kişiler, kendi adlarına veya Türkiye Cumhuriyeti uyruklu gerçek veya tüzel kişiler adına her ne surette olursa olsun, Türkiye'de yeniden özel öğretim kurumu açamazlar. Ancak bu kanunun hükümlerine göre kurulmuş özel okullara, Türk Millî Eğitiminin amaçlarına uygun olarak çalışmak üzere ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın izniyle, öğretim elemanı ve ders araç ve gereçleri yardımında bulunabilirler (Madde: 5).

Yabancılar tarafından açılmış özel öğretim kurumları kendi kurullarının veya yetkililerinin isteği ile Millî Eğitim Bakanlığı'na devredillirler (Madde: 6).

Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce yabancılar tarafından açılmış bulunan özel öğretim kurumlarının binaları genişletilemez, çoğaltılamaz, şubeleri açılamaz. Bu kurumların mevcut binalarının yerine kaim olmak üzere yeniden binalar inşa edilemez, herhangi bir suretle mülk edinilemez veya kiralanamaz. Mevcut binalarda yapılacak tamirat Millî Eğitim Bakanlığı'nın iznine bağlıdır (Madde: 20).

Bu kanunun yayımı tarihinde mevcut olup, 20 Ağustos 1920 tarih ve 340 sayılı kanuna bağlı Lozan Andlaşması'nın 40 ve 41. maddeleriyle ilgili bulunan okulların özellik göstermesi gereken hususlar tüzükle tespit edilir. Bu okullarda yalnız Türk vatandaşlarının çocukları okuyabilirler (Madde: 25).

Özel okullarda yönetim ve eğitim-öğretim aynı derecedeki Devlet okulları için erişilmek istenen seviyeye göre düzenlenir (Madde: 26).

625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun hükümleri çerçevesinde özel öğretim kurumlarını:

A — Özel Türk Öğretim Kurumları,
B — (Özel) Yabancı Okullar,
C — (Özel) Azınlık Okulları,
adı altında sınıflamak mümkündür.

Sözü edilen kurumların, Millî Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü bünyesinde teşkilât yönünden birbirleri ile ilgili bağlantılar ve görevlerdeki iş akışına göre çalışma alanları:

1. *Özel Türk Okulları Şube Müdürlüğü,*
2. *Azınlık ve Yabancı Okullar Şube Müdürlüğü,*
3. *Özel Kurslar ve Dershaneler Şube Müdürlüğü,*
bölümlenişi içersinde paylaşılarak; *Özel Türk Öğretim Kurumları* iki şube müdürlüğü, *Yabancı Okullar* ile *Azınlık Okulları* da bir şube müdürlüğü olarak ayarlanmış bulunmaktadır.

Bugünkü durumuna göre, "örgün eğitim kurumu" niteliğinde öğretim yapan, *Özel Türk Okulları* ile *(Özel) Yabancı Okullar* ve *(Özel) Azınlık Okulları*'nın Anayasa'mızda öngörülen ve *Özel Öğretim Kurumları Kanunu* ile de pekiştirilen, "Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun" bir "yönetim ve eğitim ile öğretim" yapmaları ve azınlık okullarında okuyan Türk vatandaşlarının çocukları ile, Türk Devleti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin, *"Türk millî eğitiminin amaçları ve temel ilkeleri"* (b. bk.) doğrultusunda, eğitim nimetinden gerektiği ölçüde yararlandırılması söz konusu olduğundan, özel niteliği taşıyan her derecedeki okulların, resmî benzeri okullara denklikleri, yönetmelik ve programları bakımından, Talim ve Terbiye Kurulu kararlarına, işleyişleri de Bakanlık müfettişlerinin raporlarına göre sağlanabilmektedir.

Tarih: Osmanlı Devleti'nde, eğitim işlerinin Batı sistemine göre yenileştirilmesinden ve devlet görevleri arasına geçirilmesinden önceki çeşitli şekil ve derecelerdeki öğretim kurumları ile bunların kuruluşları, işleyişleri, amaçları, gelirleri, öğretmen yetiştirme yolları ve devletle ilgi dereceleri, devletin bu kurumlar üzerindeki gözetim ve denetim yetkisi gibi hususlar, henüz gereğince incelenmiş değildir. Eldeki bilgiler, millî eğitimin devlet eline geçmesinden önce gerçekleşmiş Ö. Ö. K.'nın birkaçı müstesna olmak üzere, bunların *özel öğretim* ve *yarı resmî öğretim* kurumları hâlinde faaliyette bulunduklarını göstermektedir.

Eğitimin Batı anlayışıyla devlet görevleri arasına geçmesinden sonra beliren durumda, Osmanlı ülkesinde üç türlü özel öğretim kurumu bulunmaktaydı :

a) Çoğunluktaki Müslüman Osmanlılar tarafından açılmış medreseler ve mektepler,

b) Azınlıkta bulunan ve Müslüman olmayan Osmanlı cemaatleri tarafından açılmış özel okullar ve kuruluşlar,

c) Yabancılar tarafından açılmış okullar ve kuruluşlar.

Eğitimde devlet tekeli kurulmadığı için, özel öğretim yolunun bütün Osmanlılara açık olduğu bir vâkıadır. Yabancıların özel öğretimi de kapitülâsyonlar yüzünden, devlet müdâhalesini gereksiz kılıyordu. Bu üç türlü özel öğretimin dayandığı hukukî esaslarla geçirdiği safhalar şöyledir :

I — Osmanlı Devleti'nde çoğunlukta bulunan Müslüman Osmanlılar'ın ve Müslüman Türkler'in Ö. Ö. K.:

Eğitim devlet eline geçerken, eğitim yönünden "Meşîhat" a, idarî ve malî bakımından "Evkaf" a bağlı bulunan medreseler, bu durumları ile özel veya yarı resmî sayılabilecek bir durumdaydılar. Tamamiyle Evkaf'a bağlı bulunan veya kişiler tarafından açılıp ücretle öğretim yapan *Sıbyan* (Mahalle) okulları ise tamamen özel okul görünümündeydiler.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti kurulunca ilk Nâzır'a bildirilen "Maârif Nezâretinin Vazifelerine dair Mevâd - İlmühaber" başlıklı görev yazısında, özel öğretim hakkında bir kayıt bulunmamakla birlikte, "Nâzır-ı müşârinileyh hazretlerinin mekâtib-i muntazamadan olan Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiyeden maada kâffe-i mekâtibe nezâret-i şâmilesi olacaktır" şeklinde 1. maddedeki hükmün mutlaklığından, özel durumda bulunan okulların da *kâffe-i mekâtib* kaydına girmeleri mümkün olsa gerekir.

1869 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin birinci maddesinde "Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de bulunan mekâtib, esasen iki kısma münkasimdir : Birincisi, *Mekâtib-i Umûmiyye'*-dir ki, nezâret ve emr-i idaresi devlete âittir. İkincisi, *Mekâtib-i Husûsiyye*'dir ki, yalnız nezâreti devlete ve tesîs ve idaresi efrâd veyâhût cemaate âittir" hükümleriyle, eğitimin devlet tekelinde olmadığı açıkca belli edilmiştir. Bu nizamnâmenin, 129. maddesinde de, Mekâtib-i Husûsiyye bâzı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebea-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebea-i ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhâstan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve te'sîs olunan mekteplerdir ki, bunların masarifât ve muhassasâtı ya müessisleri tarafından veyâhût merbut oldukları vakıfları cânibinden idare ve rü'yet kılınır" denildikten sonra bu okulların açılma şartları tespit edilmektedir. Buna göre, özel okul açabilmek için önce, orada öğretmenlik yapacak olanların elinde Maârifçe tasdikli bir belge bulunmak; sonra bu mekteplerde umumî edebe ve siyâsete aykırı ders okutturulmamak için okutulacak dersler ile kitaplar Maârifçe görülmüş ve kabûl edilmiş olmak; nihayet mektep açmak için İstanbul'da Maârif Nezâretinden, vilâyetlerde valiler tarafından ruhsat verilmiş olmak şartını hükme bağlamış olmaktadır.

Bu açıklamaların ışığı altında, "husûsî mektep" deyimiyle kastedilen anlamın da, Türk ve İslâm unsurunun her şeyi devletten beklediği vâkıası karşısında, daha ziyade azınlıkların ve yabancıların açtığı kurumlara âit olması ihtimali ağırlık kazanmaktadır.

1876 Kaanûn-i Esâsîsi'nde "Emr-i tedrîs serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyyet şartıyla her Osmanlı umûmî ve husûsî tedrîse me'zûndur" (Madde : 15) ve "bilcümle mektepler devletin taht-i nezâretindedir. Tebea-i Osmâniyye'nin terbiyyesi bir siyâk-ı ittihâd ve intizâm üzere olmak için iktizâ eden esbâba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umûr-i îtikaadiyyelerine müteallık olan usûl-i tâlîmiyyeye halel getirilmeyecektir" (Madde: 16) denilmektedir. Maârif-i Umûmîye Nizâmnâmesi, *Kaanûn-i Esâsî*'den önceki bütün Osmanlılar'a özel okul açmak yolunu açık tutmuş ve bunu çok basit şartlara bağlamış bulunuyordu.

1876 yılına kadar Müslüman Osmanlılar tarafından Batı örneğine göre, özel okul açmak yolunda, teşebbüslere girişilip girişilmediği henüz aydınlığa kavuşmuş değildir. 1877 Osmanlı - Rus Harbi'ni tâkip eden yıllar içinde, bir yandan devletin uğradığı malî zorluklar yönünden, öte yandan da bu savaştaki yenilgiden duyulan acı ile halkın öğrenmek ve aydınlanmak ihtiyacını İstanbul'da ve bazı büyük şehirlerde daha çok idrak etmeye başlaması, özel öğretime doğru bir eğilimin başgöstermesini sağlamış ve İstanbul'da yer yer *ibtidâî* ve *rüşdî* derecesinde özel okullar açılmıştır. Bu okulların sayı ve vasıf itibariyle epeyce gelişmiş olduğu ve 1903 yılında sayıları İstanbul'da 28'i bulduğu bilinmektedir.

Esasen bu okullar, rakamlar vererek kendilerini teşhir imkânı ararlar ve böylece ilânların ve gösterilerin tesiri ile hâli vakti yerinde olanlar da çocuklarını bu okullarda para ile okuttururlar ve bu suretle hükûmetin maârif alanındaki yükünü hafifletmiş olurlardı. Bu okullar, binasızlık, kurucularının ölümü ve diğer okulların rekabeti yüzünden zamanla ortadan kalkmışlardır.

1864 yılında kurulan *Cemiyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye*'nin açtığı ilk çırak okullarından 8 - 9 yıl sonra, o sırada Paris elçisi bulunan Sakızlı Esad Paşa'nın İstanbul'a dönerek, Cemiyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'ye girmesi üzerine, öğütlediği fikirlerle bir *Dârüşşafaka-i İslâmiyye*'nin kurulması söz konusu oldu. Esad Paşa, Paris'te bulunduğu sıralarda orada gezip gördüğü yetim ve kimsesiz çocuklara mahsus bir okulu model alarak İstanbul'da da açmayı düşünmüştü.

Dârüşşafaka için yaptırılacak binanın temelleri 16 Ağustos 1868'de atılmış ve 25 Haziran 1873'de okul törenle açılıp üç gün sonra öğretime başlamıştır.

Açıldığı tarihten beri yerinde kalan tek bir okul diye maârif tarihinde yer alan Dârüşşafaka, 1877 Osmanlı - Rus Savaşı yüzünden bir yıl kadar öğretimine ara vermişse de 1878'den itibaren lise sınıfları da teşekkül ederek, asıl fonksiyonunu görebilecek gelişme yoluna girmiştir.

Dârüşşafaka'nın gıpta ile karşılanan parlak bir yer işgal etmesi ve resmî ve hususî mekteplere örneklik yapmış olması, sebepsiz değildir. *Mekteb-i Sultânî* istisnâ edildiği takdirde, bu okul ortaya çıktığı zaman, o devrin en yüksek mektebi olan *Mülkiye Mektebi* bile ondan yeni şeklini almış ve İdâdîler de daha sonra açılmaya yüz tutmuşlardır. İşte bu şartların ve zihniyetin hâkim olduğu zaman içinde Dârüşşafaka'nın yetiştirdiği me'zunlar, büyük varlık gösterecek ve dolayısıyle halkça da, hükûmetçe de benimsenip sevilecektir.

Dârüşşafaka tarihinin en parlak safhası, bu okulun bir *Telgraf Fen Mektebi* hâline getirilmesi sırasına rastlar. Okulda uygulanan program da zamanına göre, ancak kabiliyetli öğrencilerin başarabileceği hayli ileri seviye arzeder.

İkinci Meşrûtiyet devrinde Müslüman Osmanlılar için de özel öğretim alanında faaliyet yolu büsbütün açılmış oluyordu: İstibdad devrinin, öğretimin resmîsine de özeline de koyduğu türlü engeller ortadan kalkmış; memlekette ümitlerle dolu bir kalkınma ve kurtulma havası esmeye başlamıştı. Bir yandan resmî eğitim alanında yenileşme ve düzenlenme hareketlerine girişilirken, öte yandan özel öğretim yolunda da başarılı adımlar atılmaya başlanmış, İstanbul'da 1909 yılında bu amaçla bir şirket kurulmasına da teşebbüs edilmiştir. Meşrûtiyet inkılâbının başında bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti de bu türlü hareketler için önayak olmak yolunu tutmuş, aynı yıl içinde Kadıköy İttihad ve Terakki Kulübünde *"Osmanlı İttihad Mektepleri Cemiyeti"* adıyle bir dernek kurulmuştur. Bu cemiyetin, özel öğretim alanındaki başarılarından biri de Haydarpaşa'da şimdi Bulaşıcı Hastalıklar Hastahanesi'nin bulunduğu yerde bir okul binası yaptırmış olmasıdır. 1910'da yine İstanbul'da *Şirket-i Tedrîsiyye-i Osmâniyye* adıyle bir şirket daha kurulmuştur. 1911'de özel öğretim işini daha ileri götürmek ve ilk derecedeki özel okullardan yetişen öğrencileri alan bir *Mekâtib-i Husûsıyye İdâdîsi* açmak içinde *Osmanlı Husûsî Mektebleri Tevhîd-i Mesâi Cem'iyyeti* adında bir dernek kurulmuştur.

İkinci Meşrûtiyet'in ilânından sonra hazırlanan (1909), *Maârif-i Umûmiyye Kaanûnu* tasarısının üçüncü faslı *Tedrîsât-ı Husûsiyye*'ye ayrılmış ve (190 - 217) maddeleriyle sonundaki *Mâdde-i Muvakkate*'de özel öğretimle ilgili konular geniş ölçüde hükümlere bağlanılmak istenilmiştir. *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanûn-ı Muvakkatî*'ınde de özel öğretimle ilgili bâzı hükümler konmuştur (Madde: 7, 20, 27, 90, 96). Bundan sonra bir *Mekâtib-i Husûsıyye Tâlîmât-nâmesi* de yayımlanmıştır (1915).

İkinci Meşrûtiyet devrinde, önceki devirlerde açılmış bulunan özel okullardan yaşıyabilenleriyle bu devirde kurulan özel okullar faaliyetlerine devam etmişler; ancak, Meşrûtiyet'in ilk yıllarında özel öğretim alanında görülen gelişme, hele biribirini izleyen savaşlar yüzünden ilk hızını çok kaybetmiştir.

İkinci Meşrûtiyet devrinde "yarı resmî" durumda bulunan medreseler ile vakıf mekteplerinin idare, maliye ve eğitim yönünden düzenlenmesi yolunda da çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde özel Türk öğretim kurumları:

Cumhuriyet döneminde özel öğretim daha ilk yıllar içinde ele alınan eğitim konularından biri olmuştur. 1925 yılında hazırlanan *Maârif-i Umûmiyye Kaanûnu* tasarısına özel öğretimin her türü hakkında esaslı ve geniş hükümler konduğu gibi, aynı yıl içinde bir *"Husûsî Mektebler Tâlîmât-nâmesi"* de hazırlanarak başbakanlığa sunulmuştu. Bundan sonra özel öğretim işlerinin düzenle yürütülmesini ve *Teşkîlât-ı Esâsiyye Kaanûnu*'nun 80. maddesine göre, özel öğretim üzerinde hükûmet "nezâret" ve "murakabesi" nin daha etkili şekilde sağlanabilmesi için düşünülen tedbirler; özel öğretimin türlü konularıyle ilgili talimatlar ve genelgelerle tesbît edilmiştir.

Medreseler ile vakıf mektepleri de 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı *Tevhîd-i Tedrîsât Kaanûnu*'ndaki esaslara bağlanmış, resmî veya özel şekillerde dinî öğrenim konusu, 1947 ve 1948 yılları içinde bir daha ele alınmış ve sonraki yıllarda daha da işlenerek belirgin bir şekle sokulmuştur. Kur'ân kursları, 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve görevleri hakkındaki kanunun hükümlerine göre, Millî Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yapılmak suretiyle yürütülmesine âmir bulunmaktadır.

Atatürk, 1925 yılı T. B. M. M.'ni açış nutkunda özel öğretim konusuyle ilgili olarak:

"Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükûmet-i Cumhuriyet'in âzamî vesait ve gayret sarfettiği müsellem olmakla beraber, ilim ve tahsîlin feyiz ve nûruna olan iştiyâk, umûmu tatmîn edebilmekten çok uzaktır. Önümüzdeki sene için devletçe yapılabilecek âzamî fedâkârlığı ricâ ederken, erbâb-ı yesârdan olan vatandaşlarımıza da şâyân-ı sahâbet olan çocuklarımızı husûsî teşebbüslerle okutup yetiştirmelerini ehemmiyetle tavsıyye ederim".

Düşüncesini ileriye sürmüştü. İşte *Türk Maârif Cemiyeti* (Türk Eğitim Derneği) bu "tavsiye" den alınan hızla tasarlanmış ve gereken hazırlıklardan sonra 31 Ocak 1928 günü kurulmuştur. Başta Başbakan olmak üzere bakanlar, milletvekilleri ve birçok eğitim mensupları derneğin kurucuları arasında bulunuyorlardı. Cumhurbaşkanı, derneğin yüksek koruyucusu olmuştu. Bu dernek, daha başka okulları da açarak özel öğretim alanında bir hamle yapmıştır. Dernek ayrıca yurtlar da açmıştır. Okullarına paralı ve parasız olarak yatılı öğrenciler alınmış ve alınmaktadır.

Türk Eğitim Derneği gelirlerini türlü kaynaklardan sağlamaktadır. Ayrıca devlet bütçesinden yardım gördüğü yıllar da olmuştur. Dernek, 1939 yılında Bakanlar Kurulunca verilen bir kararla "menafi-i umûmiyyeye hâdim cemiyetler" (kamu yararına çalışan dernekler)'den sayılmıştır.

Türk Eğitim Derneği, Ana Tüzüğü'ne göre:

a) Kimsesizliği ve parasızlığı dolayısiyle kendi başına okumaya imkân bulamayan ahlâklı, anlayışlı ve çalışkan Türk çocuklarının okumalarını sağlamak;

b) Gerek yurt içinde, gerek yabancı ülkelerde bulunan eğitim merkezlerinde Türk öğrencileri için yurtlar kurmak;

c) Türk çocukları için yabancı dille öğretimi öngören okullar ve her çeşit kurslar açmak, gibi başlıca amaçlarını gerçekleştirmek için çalışmalarını bugün kendine bağlı, okulları Medenî Kanun hükümlerine dayanılarak vakıf durumuna getirmiş olarak sürdürmektedir.

Türk Eğitim Derneği, vakıf statüsü içinde Ankara'daki kuruluşundan başka yine yabancı dille (İngilizce) öğretim yapan Kayseri, Zonguldak ve Karadeniz Ereğlisi (Zonguldak) liseleriyle gelişerek sonraki kuruluşlar için de takviyeli yabancı dille öğretimde örneklik eden bir önceki kuruluş niteliğini korumaktadır. Bugün Özel Tevfik Fikret Lisesi de, yabancı dille (Fransızca) öğretim yapan bir orta dereceli okul hüviyetini kazanma çabası içindedir.

Cumhuriyet devrine intikal eden eski bir öğretim derneğimiz olan *Türk Okutma Kurumu* (Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye) de gelişmesinde devam etmiş ve hükûmetçe korunmuştur. "Yetim, öksüz, ana - babalı yoksul, kabiliyetli Türk - İslâm çocuklarını yurt içinde ve dışında çağdaş öğretim esaslarına göre okutmak ve yetiştirmeyi" amaç edinmiş Dârüşşafaka Cemiyeti de bu yöndeki çalışmalarına devam etmektedir.

Dârüşşafaka Lisesi de yabancı dille (İngilizce) öğretim yapan bir kuruluş olarak faaliyetini sürdürmektedir.

"Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun" her derece ve türdeki resmî benzeri okullara âit yönetmelik hükümlerini ve bu yönetmelikte gösterilen ders dağıtım çizelgelerini ve müfredat programlarını uygulayan Özel Türk Okullarının sayıları gittikçe artmaktadır. Bunun yanında haberleşme ile öğretim yapan yerler, çeşitli kurslar ve dershâneler de özel sektörün ilgi gösterdiği faaliyet alanları olmaya yüz tutmuş ve özellikle büyük şehirlerde ilgi çenberi hayli genişlemiştir.

II. Azınlıkta bulunan ve Müslüman olmayan Osmanlı cemaatleri tarafından açılmış Ö. Ö. K.:

Osmanlı Devleti, yayılma ve ilerleme devrinde hükmü altına aldığı memleketlerde yaşıyan kavimlere karşı çok geniş bir hoşgörü yolu tutmuş, hele İstanbul'u da aldıktan sonra başta Rumlar olmak üzere orada yerleşmiş olan cemaatlere imtiyazlar vermekte pek ileri gitmişti. Bu imtiyazlar arasında eğitimle ilgili olanlar da vardı. Osmanlı Devleti, Rum cemaatına tanıdığı hak ve yetkilerden Ermenileri ve sonraları Mûsevîler'i de ayırt etmemişti. Bununla beraber, Nizâm-ı Cedîd ve Tanzîmât dönemine kadar, Türk ve İslâm kitlenin eğitiminde olduğu gibi, Hıristiyan ve Mûsevî azınlıklarınkinde de belli başlı bir uyanıklık ve ilerilik görülmemektedir. Nitekim, İstanbul'un fethinden sonra yerli ahali olan Rumlar siyasî hâkimiyetlerini kaybetmekle beraber, başlarına Patrik adıyle getirilen ruhanî başkana, Rum cemaatının okullarını, kiliselerini, hastahanelerini ve dârülacezelerini istedikleri gibi idare etmek yetkisi verilmiş, evlenme ve boşanma gibi âile hukukuyla ilgili hususlarda da birçok kazâ hakkı tanınmış bulunuluyordu.

Osmanlı Devleti en güçlü devirlerinde bâzı siyasî düşüncelerle veya bir lûtuf gibi bağışladığı bu türlü imtiyazların gerileme ve çökme devirlerinde kendi hâkimiyeti aleyhine kullanılan bir vasıta hâline getirildiğini görünce, vaktiyle uğradığı gafletin önemini kavramaya ve acısını duymaya başlamıştı. 1839 *Tanzîmât Fermânı*'nda ileriye sürülen birtakım düzenleme ve yenileşme esaslarından sonra yayımlanan 1856 *Hatt-ı Hümâyûn*'unda:

"Şöyle ki, Gülhâne'de kırâat olunan Hatt-ı Hümâyûnum ile ve Tanzîmât-ı Hayriyyem mûcibince her dîn-ü mezhebde bulunan kâffe-i tebea-i şâhânem hakkında bilâ-istisnâ emniyyet-i cân-ü mâl ve mahfûziyyet-i nâmûs için taraf-i eşref-i pâdişâhânemden vaad-ü ihsân olunmuş olan te'mînât bu kerre dahi te'kîd ve te'yîd kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedâbir-i müessirenin ittihâz olunması ve zîr-i cenâh-i âtıfet-i seniyye-i pâdişâhânemde olarak memâlik-i mahrûsa-i şâhânemde bulunan Hıristiyan vesâir tebea-i gayr-i Müslime cemâatlerine ecdâd-ı izâmım taraflarından verilmiş ve sinîn-i ahîrede îtâ ve ihsân kılınmış olan bilcümle imtiyâzât ve muâfiyyât-ı rûhâniyye bu kerre dahi takrîr ve ibkaa kılınıp fakat Hıristiyan ve tebea-i gayr-i Müslime-i sâirenin her bir cemâatı bir mehl-i muayyen içinde imtiyâzât ve muâfiyyât-ı hârelerinin rü'yet ve muâyenesine ibtidâr ile, ol bâbta vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyyet ve malûmât-ı müktesebenin îcâb ettirdiği ıslâhâtı irâde ve tensîb-i şâhânem ile ve Bâbıâlîmizin nezâreti tahtında olarak mahsûsan Patrikhânelere te'mîn olunmuş olan hâl ve mevkı'-i cedîd ile tevfîk olunup Bâbıâlîmize arz ve ifâde eylemeye mecbûr olarak Cennet - mekân Ebulfeth Sultân Mehmed Hân-ı Sânî Hazretleri ve gerek ahlâf-ı izâmları taraflarından Patrikler ile Hıristiyan Piskoposlarına îtâ buyrulmuş olan ruhsat ve iktidâr, niyyât-ı fütüvvet-kârâne-i pâdişâhânemden nâşî işbu cemâatlere te'mîn olunmuş olan hâl ve mevkı'-i cedîd ile tevfîk olunup ve Patriklerin el-hâletü hâzihi cârî olan usûl-i intihâbiyyeleri ıslâh olunduktan sonra, patriklik Berât-i âlîsinin ahkâmına tatbîkan kayd-ı hayât ile nasb-ü tâ'yîn olunmaları..." denilerek, bu cemâatlere vaktiyle verilmiş olan "ruhsat ve iktidâr" ın kendilerine "te'mîn olunmuş olan hâl ve mevkı'-i cedîd ile tevfîk" olunması, Tanzimat Hattındaki esaslara göre düzenlenmesi hükümlere bağlanmıştır. Yine 1856 Hatt-ı Hümâyûn'unda o cemaatlerin eğitim işleri de ele alınarak:

"... ve ahalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-ı âyine mahsûs olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillû sâir mahallerin heyet-i asliyyeleri üzere tâmir ve termîmlerine bir gûna mevâni ikaa olunmayup böyle mahallerin müceddeden inşâsı lâzım geldikte Patrik veya rüesâ-i milletin tasvîbi hâlinde bunların resm-ü sûret-i inşâsı bir kerre cânib-i Bâbıâlîmize arzolunmak iktizâ edeceğinden ya suver-i mârûza kabûl ile müteallik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem mûcibince iktizâsı icrâ veyâ bir müddet-i muayyene zarfında ol bâbda olan îtirâzât beyân olunup..."

Şeklinde hususlara yer verilmekte:

"... ve Saltanat-ı Seniyyemizin me'mûrîn ve hademesinin intihâb ve nasbı tensîb ve irâde-i şâhâneme menût olarak tebea-i Devlet-i Aliyyemin cümlesi her kangı milletten olur ise olsun Devletin hizmet ve me'mûriyyetlerine kabûl olunacaklarından bunlar ehliyyet ve kaabiliyyetlerine göre umûm hakkında mer'iyyülicrâ olacak nizâmâta imtisâlen me'mûriyyetlerde istihdâm olunmaları ve Saltanat-ı Seniyyem tebeasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizâmât-ı mevzûalarında gerek since ve gerek imtihânca mukarrer olan şerâiti îfâ eyledikleri takdîrde cümlesi bilâ-fark-u temyîz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemâat maârif ve hıref-i sanâyie dâir milletçe mektebler yapmağa me'zûn olup fakat bu makuule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-i tedrîsi ve muallimlerinin intihâbı â'zâsı taraf-ı şâhânemden mansûb muhtelit bir meclis-i maârifin nezâret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i İslâm ile Hıristiyan

vesâir tebea-i gayr-i Müslime miyânesinde veyâhût tebea-i Îseviyye vesâir tebea-i gayr-i Müslime'den mezâhib-i muhtelifeye tâbî olanların birbiri beyninde ticâret veyâhût cinâyâta müteallik zuhûra gelecek cemî-i deâvî muhtelit dîvânlara havâle olunup..."

Sözleriyle de Müslüman olmayan Osmanlı cemaatleri için usûlüne göre, hem askerî ve mülkî devlet okullarına girebilmek hem de bâzı kayıtlarla, "maârif ve hıref-ü sanâyie dâir milletçe mektepler yapmak" yolunun açık tutulduğu anlatılmak istenmiştir.

Müslüman olmayan unsurların devletin açmış olduğu okullarla münasebeti *Tanzîmat* yıllarına rastlar. Nitekim okullar arasında, Müslüman olmayanlara ilk defa kapılarını açan *Tıbbiye* olmuştur. Tıbbiye'deki öğretimin Fransızca yapılmakta oluşu, husûsiyle hocalarının bir kısmının Müslüman olmayışı, hattâ Avrupalı bulunuşu ve ayrıca Müslüman olmayan unsurun yabancı dillere Türkler'den daha fazla rağbet ve kaabiliyet göstermeleri gibi sebepler, *Tıbbiye*'nin Müslüman olmayanlarca da tercihine imkân hazırlamıştır. Özellikle Muallim Bernard getirildikten sonra, muhtemelen onun da etkisiyle, *"Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne"* de tedrîs olunan ulûm-ı tıbbiyeden... re'âyâ... çocukları müstaidlerinin dahi istifâdeleri zımmında" tedbirler aranmış, "Mekteb-i mezbûr vâsî ve mütehammil olduğundan bunların ayrıca dershânede ve koğuşlarda tedrîs ve iskân ettirilmesi"... kayıt ve şartına bağlanmak imkânı da bulunduğuna dair Hekimbaşı'nın bulduğu "esbâb ve takayyudât" uygun görülerek, "Mübâyenet-i dîniyye iktizâsınca İslâm çocukları ile onların muhteliten tedrîslerindeki mahzûr"un 1840 yılları için "mahzûr" telâkki edilmeyip bir çare bulunması, önemli bir adım olsa gerektir. Mûsevî cemâatı da, ancak 1847'de çocukları için ayrıca yemek pişirtilmek şartıyle "muhtelit tedrîs" e rızâ göstermiştir.

Bu konuda taassup ve geri fikirlilik söz konusu ise, bunun yalnız İslâm ve Yahudiler'e inhisar etmediğini, Katoliklerin ve onların başı olan Papa'nın o günkü şartlarda nasıl düşündüğünü de *Mekteb-i Sultânî*'nin açılışında ilk müdürlüğünü yapmış olan de Salve'ın, yayımlamış olduğu bir makale devrin zihniyetini göstermeğe yeter bir delil teşkîl eder: "Katolikler de memlekette yayılmış bütün dinlere mensup unsurları yanyana toplayan ve hepsine aynı himayeyi bahşeden bir müesseseye destek olmaktan kaçınıyorlardı. *Mekteb-i Sultânî*'nin açılışından önce Papa tarafından alınan bir karar; Katolik ailelerinin çocuklarını bu okula yazdırmaktan menediyor ve aksi hâlde kilisenin himâyesine mazhar olamayacaklarını ilân ediyordu. Bu yasaklama bir kaç ay sonra yenilenmiş ve umûma ilân olunmuştu. Katolikler, çeşitli ırkların birarada bulunmasının, gûyâ Katolik çocuklarının ahlâkına tesir icra edeceğinden korkuyordu. Halbuki okulun ilk iki yılı içinde kötü hareketlerinden dolayı okuldan uzaklaştırılan Katolik öğrencinin sayısı, diğer dinlere mensup öğrencinin sayısından beş kat daha fazla idi."

Padişahın, tebea üzerindeki zulmü, işkenceyi, angarya ve müsadereyi kaldırarak, kıyafette ve hukukta nazarî olsa da eşitliği kabûl ve ilân etmiş olduğu 1839 *Tanzîmat Fermânı*'ndan ve yukarıda sözü edilen 1856 *Hatt-ı Hümâyûnu*'ndan, Türkler'den ziyade azınlıklar faydalanmışlardır.

Bununla beraber, fermanların bahşetmiş oldukları hakları Müslüman olmayan azınlık unsurları, karşılıksız herhangi bir yükümlülüğe yanaşmadan, eskisi gibi askerlik yapmadan yaşamak, fakat serbestçe kazanmak şeklinde yorumluyor ve Müslüman olmayan unsurların devletin açtığı okullara, memuriyetlere bu derece yaklaşmasını, Müslüman unsurlarla ve Türkler'le kaynaşmasını rûhânîler pek iyi karşılamıyordu. Yalnız, görünüşte durumdan memnun olduklarını gösteren davranış içinde bulunuyorlardı.

Esasen, Rum ve Ermeni Patrikhâneleri'nin kendi cemâatlerinin öğretim kurumlarına karışmaları da mevcut fermanlar muvacehesinde çok tabiî idi.

1856 Hatt-ı Hümâyûn'undan sonra yazılan 1857 tarihli bir tezkereden "Dersaâdet'teki tebea-i gayr-i müslimden Mekteb-i İdâdiyye ve Harbiyye ve Bahriyye ile Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn için onar nefer ahzolunması hususuna dair" görüşmeler yapıldığı anlaşılmakta ve 1864 tarihinde de bir irâde-i seniyye ile ileride ve îcâb-ı hâle göre adedi tahdîd olunmak üzere bu senelik Rum ve Ermeni ve Ermeni Katoliği ve Bulgar milletlerinden sekizer neferden 32 çocuk alınup bunun 16'sının Fünûn-ı Harbiyye ve Bahriyye mektepleri ile Hendesehâne'ye verilmesi ve nısf-ı diğerinin Paris'te Mekteb-i Osmâniyye'ye gönderilerek sekizine usûl-i kavânîn ve sekizine dahi hendese vesâir fünûn-i askeriyye tâlîm ettirilmesi" nin öngörülmesi, içerde olduğu kadar dışarda da iyi karşılanmıştır.

Bununla birlikte, zamanının şartları içinde devletin bütün iyi niyetine rağmen, imparatorluk içindeki Müslüman olmayan unsurlar arasında Rumlar'ın hepsinden dikbaşlı olduğu ve Rum Patrikhânesi'nin âdetâ yabancı devletin elçiliği gibi bu hususta Bâbıâlî ile mücadelelere ve pazarlıklara giriştiği bilinmekte ve görülmektedir.

Rumlar'ın verilen imtiyazlara dayanarak, okullarını ve dolayısiyle din ve milliyetlerini muhafaza uğrunda taassubun da ötesinde bir hassasiyet gösterdikleri, *megalo idea*'yı sönmez bir meş'ale olarak daima tazeledikleri de bir vâkıadır. Ayrıca, Osmanlı ülkesindeki Rum okullarında, Yunan okullarında okunan kitaplarla öğretimde bulunulması ve Devletin resmî dili olan Türkçe'ye asla itibar edilmemesi, İmparatorluğun kendi bünyesindeki azınlık unsurlarına karşı politikasının ne dereceye kadar müsamahalı olduğunun tipik bir örneğidir.

***

Rumların İstanbul'da kurdukları en eski okul olan *Fener Rum Okulu*, bir tesbite göre 1799'da kurulmuştur. Yunan kaynaklarına göre bu okul, Patrikhâne'nin nezareti altında fetihten beri Rum kültürünün muhafazasında öncü elemanları yetiştiren ve hazırlayan bir kurum olarak görev yapmıştır. Tanınmış birçok öğretim elemanlarını, yazarları, patrik ve despotları ve Bâb-ı Âlî büyük tercümanlarını, Eflâk ve Boğdan voyvodalarını hep bu okul yetiştirmiştir denilmektedir. Bu okulun şimdiki binası 1881 yılında Rum zenginlerinin malî desteğine dayanılarak yaptırılmıştır ve bu zenginlerin tahsisleriyle bugüne kadar gelebilmiştir.

Bizanslılar zamanında sırf dinî bir mahiyet arzeden, Heybeliada'daki dokuzuncu yüzyılda kurulmuş "Tepe Manastırı" adıyla anılan, "Ayatriyada Manastırı" yanında Fâtih'in Ortodokslar'a karşı bahşetmiş olduğu müsaadeden yararlanılarak, bir de okul yapılmak suretiyle bilgili ve aydın rûhânîlerin yetiştirilmesi yolları açılmıştır. Bu bina bir müddet sonra yanmış, fakat padişah fermânıyla yenisinin yaptırılmasına izin verilmiştir.

1894'teki depremden sonra yıkılan binanın yeniden yapılmasına müsaade edilmiş ve hayırsever Rumların bağışlarıyle bugünkü binası gerçekleştirilmiştir. Binanın iki yıl süren inşaatı sırasında okulun lise sınıfları Fener'deki okulda ve ihtisas sınıfları da Kınalıada tepesindeki "Metamorfosis Manastırı" nda öğretime devam etmişlerdir.

Okul 1844 yılından, yani kurulduğundan itibaren "Ortodoks İlâhiyat Okulu" niteliğinde yüksek bir okul olarak hüviyetini sürdürmüştür.

Fener'deki okul ile Heybeliada'daki Ruhban Okulundan başka, Kuruçeşme'de 1803 tarihinde Buğdan Voyvodası'nın kardeşi Dimitraşko Morozbeyzade'nin teşebbüsüyle, lâik denilebilecek bir nitelikte, dil - edebiyat ve matematik öğretimi yapan, ayrıca bir de hastahâne ve dârülacezesi ile birlikte bünyesinde bir tıb medresesini de içine alan bir *Rum Üniversitesi*'nin "Asâkir-i İslâmiyyeye ve umûmen ibâdullaha nef'i ve fayda ve celb-i daavât-ı hayriyye" edilmek üzere, III. Selîm'in fermânına dayanılarak gerçekleştirildiği ve Dimitraşko'nun idamıyla (1812) veya Yunan ihtilâliyle Rumların devlet kapılarından uzaklaştırıldığı 1820'de bu kurumun kapandığı tahmîn edilmektedir.

İstanbul'un aydın Rumları 1861 yılında *Eliniki Filolopiki Eterya* adı altında bir "Cem'iyyet-i Edebiyye" kurmuşlar ve sonradan da Rumların ilk ihtilâl cemiyeti olan *Etniki Eterya*'ya isim benzerliğinden ötürü, *Elinikos Filolopikos Sillogos* (Rum Cem'iyyet-i Edebiyyesi) olarak adını değiştirmişlerdir. 1906 yılındaki Rum Hastahânesi'nin broşüründe, Rumların yalnız toplantı yeri olarak belirtilen Silloglar, aslında âdetâ bir Maârif Nezâreti rolünü oynamış ve böylece bu Rum Sillog'ları kurulduğu tarihten itibaren, Rum kültürünün korunması ve geliştirilmesi konusunda gerekli hizmetleri gerçekleştirmişlerdir.

1904 yılında Rum Patrikhânesi'nce hazırlanıp, 1905'te Balıklı Rum Hastahânesi'nce yayımlanan bir broşürdeki Rum okulları hakkında istatistik bilgilere göre, İstanbul'da 64 ilk ve ortaokulda 360 öğretmen bulunmaktadır. Rum cemaatı ve mütevellileri tarafından yönetilen bu okullardan başka doğrudan doğruya Patrikhâne'ye bağlı olan 11 788 öğrenci okutan, *Heybeliada Ruhbân, Fener Zografyon, Hacı Hristo, Zapyon, Yoakimyon, Heybeliada Ticaret Okulu* ile bir de bunlardan ayrı olarak dokuz sınıflı fransızca öğretimde bulunan *Beyoğlu İnas Mektebi* bulunmaktadır ki, bu okulları bitirenlerin imtihansız Avrupa ve bilhassa Atina üniversitelerine girebildikleri önemli tespitler olsa gerektir.

***

Ermeni öğretim kurumlarının İstanbul'da kuruluşu ve faaliyetlerini sürdürmeleri, Rumlar'ınkinin yıkılmış eski eğitim teşkilâtını devam ettirmek ve yunanca gibi dünyanın en eski dillerinden birinde öğretimde bulunmak imkânına sahip olmalarının kolaylığı yanında, onlarınki hem yeniden bir öğretim dili yaratmak, hem de her şeyi yeniden kendi başlarına yapmak gibi sayısız güçlüklerle doluydu. Bu bakımdan, bütün zorluklarına rağmen, Ermeni öğretim kurumlarının gerçekleştirilerek, devamlarının sağlanması, gerçekten ibret alınacak çalışmaları gerektirmektedir.

İstanbul'un fethinden, aşağı yukarı XVIII. yüzyılın sonuna kadar uzanan dönemde, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, okul niteliğinde Ermeni kurumlarına pek rastlanmaz. 1790 tarihine kadar, Ermeniler arasında daha ziyade din öğretimine mahsus bâzı kurumların varlığı sabit olmakla beraber, bunlar varlıklarını ancak kişilerin nüfuzuna bağlı kalarak, belli geçici süreler için koruyabilmişlerdir. Yalnız 1710 yıllarında son derecede ileri bir seviye kazanmış olan Bitlis Mektebi'nin ilim ve fen öğretimine başladığından, üniversite adıyla anılmasına vesile teşkîl ettiği de bilinmektedir.

XVIII. yüzyıl sonlarında Ermeni halk tabakaları arasında fikrî uyanış hareketlerinin başgöstermesi sonucu, İstanbul'un her semtinde özel Ermeni okullarının ve dershanelerinin sayısının çoğaltılmasına zemin hazırlanmış ve böylece 1790'dan itibaren, İstanbul'un muhtelif semtlerinde ve İzmir'de okulların kuruluşuna geçiş için imkân sağlanmıştır. 1820-1825 tarihine kadar ermenice gramer bilenler çok az sayıda olmakla beraber, 1824'te Kumkapı'daki okulun ermenice gramer yanında türkçe öğretimine de önem vermesi; bu suretle Kumkapı okulunun "Âlî Mekteb" olarak adlandırılması önemli adımlar olsa gerektir. Ermeni Patrikliği'nin 1824 tarihli genelgesi üzerine Anadolu'daki Ermeni cemaatlerinin okullar açmağa başlaması ve böylece 1834 tarihinde Ermeni Patrikhânesi tarafından yapılan bir istatistiğe göre, 4'ü Adapazarı'nda, 3'ü İzmit'te, 3'ü Merzifon'da, 2'si Manisa'da, 2'si Bafra'da, 2'si Kayseri'de, 2'si Eğin'de, 2'si Erzurum'da ve diğerleri de Ermeni nüfusunun yoğunluğuna bağlı olarak Anadolu'nun öteki şehir ve kasabaları ile İstanbul olmak üzere, 120 Ermeni okulunun bulunduğu, İmparatorluğun Ermeni azınlığına karşı gösterdiği müsamahanın bir işaretidir. Nitekim, bu devirlerde altı yüz mevcutlu her türlü ilim ve fen ile ermenice, türkçe, fransızca ve italyanca'nın da öğretiminin yapıldığı Hasköy'deki *Nersesyan Okulu*'nun varlığı da bunun tipik bir örneğini teşkîl eder.

Ermeni cemaatı arasında uyanan okuma arzusunun gittikçe artması, Avrupa'ya gidip dönen gençlerin de o dönem içinde açılmağa başlayan *Çarkçılık Mektebi* ile *Tıbbiye*'ye devamından da ötede, Üsküdar'da ilk yatılı Ermeni yüksek okulunun, *Cemaran Mektebi* adıyla 1838 de gerçekleşmesi önemli bir adımdır.

Tanzîmât'ın ilânından sonra da Ermeniler için devlet yüksek okullarının kapılarının iyice açılması ve dolayısıyle devlet hizmetlerinden gerektiği ölçüde faydalanılması, teşvîk edici bir faktör olarak rol oynamış, okullara yardım dernekleri sâyesinde de, kültür faaliyetlerinin Anadolu'nun her tarafına götürülmesi imkânları genişletilmiştir. Bin öğrencili *Cemaran*'ın kapandığı tarih olan 1861'de öğrencisinin yarısının Anadolu kaynağına dayandığı, 1860'tan önce, İstanbul'da 42 Ermeni Okulunun (1859'daki bir istatistiğe göre, 4 376'sı erkek, 1 555'i kız olmak üzere 5 531 öğrenciye hizmet götürerek) faaliyet hâlinde bulunduğu ve ayrıca devlet okullarında birçok Ermeni öğrencisinin bulunduğu, 1858'de Patrikhâne tarafından hükûmete yazılan yazıda *Tıbbiye*'ye her yıl 40 Ermeni öğrencinin kabûlüne müsaade edilmesinden ötürü teşekkür edildiği dikkate alınacak olursa, eğitim kuruluşlarının Ermeni cemaatında oldukça imtiyazlı bir mevki kazandığını göstermeğe yeter bir delildir. 1871'de yayınlanan bir istatistiğe göre, o tarihte İstanbul'da 18'i erkeklere, 13'ü kızlara ve 17'si de karma olmak üzere 48 Ermeni okulunda altı bine yaklaşan öğrencinin okuduğu da bilinmektedir. 1880 yıllarında maddî sıkıntılar yüzünden öğrenci sayısı azalmaya yüz tutan cemaat okullarına karşılık, özel okullar açılmağa başlanmış ve 1882'de Ermeni Patriği'nin teşebbüsüyle toplanan paralarla Galata'daki Getronagon Mektebi'nin 1886'da "Âlî Mekteb" olarak faaliyete geçirilmesi mümkün olmuştur.

1895'te Eseyan âilesi tarafından açılan *Eseyan Okulu,* kızlara âit ek kısmıyla birlikte İdâdî derecesinde öğrenim yapan okullar ile ayrıca gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'da Patrikhâne'ye bağlı bulunmayan derneklere âit okullar ile kişilere âit okullar daha sonraki yıllara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

1900 yılında devlet okullarına devam eden Ermeni öğrenci sayısı 300 civarında bulunuyordu. Bunun dışında özel Ermeni okullarında da 600 erkek ve 340 kız olmak üzere bine yakın öğrenci vardı. Ayrıca Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan okullarına devam eden Ermeni öğrenci 285'e (200 erkek ve 85 kız olmak üzere), yabancı okullarına devam edenler 840'a (380 erkek ve 460 kız olmak üzere) varmış durumdaydı. Ayrıca 40 Ermeni okulunda da 5 351 (erkek ve kız olmak üzere) öğrenci ile 179'u erkek ve 103 kadın öğretmen bulunuyordu.

Yapılan bir istatistikten anlaşıldığına göre; Anadolu'nun 57 vilâyet merkezinde 21 713 kız olmak üzere, 81 226 mevcutlu 813 Ermeni ilkokulunda, 1 545 erkek ve 539 kadın öğretmen görev yapmaktadır ki, bu sayılara vilâyetlerdeki özel ilkokullar ile İdâdîler, eytâmhânelerde okuyanlar, devlete âit İdâdîler ve Katolik, Protestan, Latin, Mihitarist, Amerikan, Alman ve Fransız okullarına devam edenler dahil edilmemiş olup, bunların da ilâvesiyle Ermeni öğrenci sayısı 96 822'dir. Bu sayıya İstanbul'daki öğrenci sayısı da katıldığında 1901 - 1902 ders yılı içinde Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında Ermeni öğrenci sayısının 104 500 olarak gösterilmesi, devri itibarıyle düşündürücü olduğu kadar, Ermeni varlığının Osmanlı İmparatorluğu içinde ne dereceye kadar eğitim ve kültür yönünden teşkilâtlandığını bu sayılar (mübalağalı olsa bile) ortaya koymakta ve İmparatorluğun zaaf içinde bulunduğu da açıkça belli olmaktadır.

Ermeni kültürünün Avrupa'da da kök tutması için XVII. yüzyılın sonunda Sivas'ta doğmuş Mihitar adlı Ermeni ruhânîsinin Venedik hükûmetine sığınarak, San Lazar adasındaki çalışmaları ve yolundan giden Mihitaristlerin filoloji alanında seslerini duyurabilecek şekilde teşkilâtlanmaları ve dünyanın her tarafındaki Ermeni cemaatleri tarafından destek görerek Ermeni dil ve kültürü üzerinde eserler ortaya koymaları ve hususiyle Ermeni cemaatının her toplumda nisbet bakımından hayli ileri seviyede bir yazar ve âlim topluluğu yaratmaları da ayrıca dikkate değer bir husus teşkil eder.

***

Arap kültür ve medeniyetinin tesir ve izlerini de saklayarak İspanyolcayı ana dil olarak öğrenmeye mecbur tutulmuş Yahudiler (beraberlerinde matbaayı da taşıyordu), Osmanlı ülkesine geldikleri zaman, oldukça aydın bir kitle durumundaydılar. Bilhassa başlarında bulunan hahamlar da, ilim ve fen ellerinde bulunduğu için en aydın sınıfı teşkil ediyorlardı. Fakat İspanya'dan gelen ilk aydın sınıfı birer birer hayattan çekildikçe, yerlerini dolduran olmadı. Ne var ki, İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Yahudiler, iki asır kadar okullarında ibrânîce, gramer ve din öğretiminden başka matematik, tarih ve coğrafya okuttukları halde, Sabatay Sevi (1629 - 1676)'nin mesihlik iddiasıyle ortaya çıkıp, irticâ hareketine vesile olan davranışının sonucu olarak, Tanzîmat devrinin başlarında, okullarında gramersiz ibrânîce'den başka yalnız dört işlemden ileri geçmeyen bir hesap okutmakla yetinecek bir tutumun içine düşmüşlerdi.

Tanzîmât'ın ilânı ile Türk ve İslâm olmayan unsurlara karşı gösterilen müsaade ve serbestlikten, içine düştükleri taassup yüzünden Yahudiler kolayca faydalanılabilecek bir duruma da birden giremezlerdi. Yahudiler için yabancı bir dil öğrenmek, yabancı bir din kabûl etmek gibi zorluğu da beraberinde getiriyordu. Bu bakımdan Yahudi çocuklarının Devlet okullarının nimetlerinden hemen kolayca yararlanmaları da düşünülemezdi. Ancak, *Tıbbiye*'ye, açılışından hayli sonra ilk Yahudi gencinin girmesi ve *Mekteb-i Sultânî*'ye Yahudiler'in rağbet etmeyişinin sebebini de Yahudi cemaatındaki mukavemeti şartlandıran faktörlerde aramak lâzım gelir.

Yahudiler'in Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki kültür ve eğitim faaliyetleri, bütün dünyadakilere nisbet edilecek olursa, umumiyetle çok sönük kaldığı söylenebilir. Yahudi'nin en önemli hasletlerinden biri, bulunduğu çevresine intibak kabiliyeti kadar, yahudilik sevgisi ile de dolu bulunmasıdır. Bu bakımdan Yahudiler, eğitim gördükleri memleketin sadık bir ferdine mahsus olan davranışları benimseyecek kabiliyeti gösterdikleri gibi, ecdâdının rûhunun mirascısı olan Mûsevî vicdânına uygun davranışı da kaybetmiş olmazlar. Bu bakımdan *Alliyans İsraelit*'in 1860'larda Paris'te ve şubesi İstanbul'da onları Batı'daki Yahudiler seviyesine çıkarmayı ve dolayısıyle Yahudiler'in *Alliyans İsraelit*'in teşvikleriyle öğretim dili olarak fransızcayı kabûl etmeleri ve Doğu'da yayıp genişletmeleri suretiyle Fransız kültürüne yaptıkları hizmet büyük olmuştur.

Hattâ 1875'te *Alliyans İsraelit* (Alliance İsraélite) kuruluşu, İstanbul'da ve daha sonra İstanbul dışındaki şehirlerde okul açmağa başladığı vakit, Mûsevî cemaatlerinden büyük tepkiler görmüştür. Hele Kudüs hahamlarının mukavemeti çok daha sert olmuş ve *Alliyans İsraelit* de hedefinin dini batırmak olmadığını ispat zımnında, açtığı okulları aynı zamanda ibâdethâne gibi kullanmayı uygun görmüştür. Nitekim, Hasköy'de *Şûle-i Maârif* adıyle açılmış bulunan okula haham yetiştirmek üzere 1895'te ayrıca iki sınıf eklendiği zaman, hahamlar oradan haham olmak üzere yetişecek çocukların, ötekilerden başka durumda eğitilmelerini, kâfir dili fransızcayı okumamalarını, sınıfın soba ile değil, mangalla ısıtılmasını şart koşan, geriliğe eğilim gösteren yetiştirme tarzını benimsemişlerdir. Yahudi okulları, Tanzîmat döneminde diğer azınlık unsurlarınki kadar gelişme göstermemekle beraber, okullarında her unsurdan ziyade türkçeye yer vermiş olmaları da dikkate değer bir mahiyet arzeder.

Hasköy'de *Alliyans İsraelit* okulu içinde haham yetiştirmek üzere, Haham Mektebi kurulması için istenen ruhsat, bu okulla bağlantısı olmamak ve Hahamlığın yönetiminde bulunmak şartıyle, değişik bir şekle sokularak, böyle bir okulun açılmasına 1902'de irâde çıkmıştır. Bu okulda ibtidâî ve Rüşdî dersleri türkçe okutturulacak ve Osmanlı ülkesi dahilinde iş görecek, hükûmet makamlarıyla temas edecek olan hahamlar, devletin ve milletin resmî dili olan türkçeyi öğreneceklerdi. Nitekim, Yahudilerin türkçeye yakın ilgileri de, bir bakıma, çevreye intibak karakterinin tezahürü olsa gerektir.

Bilindiği gibi, *Alliyans İsraelit*'i Yahudi gücü beslemiş ve bütün Yahudilerin yardımıyle, teşkilât kuvvetiyle daha tesirli bir hâle gelerek, açtırdığı okullarda zamanla türkçe öğretimini zayıflatmış ve söndürmüştür.

***

Esasen, Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlıklara karşı tutumunun da her bakımdan müsamahalı olması, onların kültür ve eğitim yönünden ileri bir hamle yapmalarına temel teşkil etmiştir. Üstelik, kanunî gerekçeler de hep bu temele uygun bir nitelik taşımaktadır.

Nitekim, *1869 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde Müslüman olmayan cemaatlerin çocukları için de, bulundukları yerlerde ayrıca resmî Sıbyan ve Rüşdiyye okulları bulunacağına dair hükümler konmuştur (Madde: 3, 18). Aynı Nizâmnâmeye göre, orta öğretimde (İdâdî ve Sultânî) Müslüman olan ve olmayan çocuklar aynı okullarda ve bir arada öğrenim göreceklerdir (Madde: 33, 42). Yine bu Nizâmnâme'de "Mekâtib-i Husûsiyye" tarif edilirken, "cemaatler tarafından" kaydı konmak suretiyle, belli şartlarla cemaatler için de özel okul açmak ve mevcut özel okullarını devam ettirmek yolu açık tutulmuştur.

Bununla beraber, *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nin 53 ve 68. maddelerinde Müslümanlar ile Müslüman olmayanların çocuklarının devam edecekleri Rüşdiyye okullarının öğretmenlerini yetiştirmeyi hükme bağlaması, azınlıklarca hiç de iyi karşılanmamış, bu husus bir "assimilation" politikası olarak vasıflandırılmıştır.

1876 Kaanûn-i Esâsî'sinin 11. maddesine "...ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-ı mezhebiyyenin kemâkân cereyanı taht-ı himâyetindedir" hükmü konmuş; 15. maddesinde, "kaanûna tebâiyyet şartıyle" genel ve özel öğretim serbestliği esas tutulmuş olmakla beraber, 16. maddesinde "bilcümle mektepler devletin taht-ı nezâretindedir. Tebea-i Osmâniyye'nin terbiyyesi bir siyâk-ı ittihat ve intizâm üzere olmak için iktizâ eden esbâba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelefinin umûr-ı îtikaadiyyelerine müteallik olan usûl-i tâlîmiyyeye halel getirilmeyecektir" denilerek, bütün Osmanlıların eğitiminde birliği sağlamak için gereken tedbirlerin alınmasına girişileceği belirtilmiştir.

Bütün bu hukukî belgeler, bize, "Tanzîmat Hattı" ndan beri Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan cemaatleri osmanlılık birliği etrafında toplamak yolunu tuttuğunu göstermektedir. Ancak bu iyi niyet, bu birleştirici yol; cemaatlerin eski imtiyazlarına dayanan özel okullarını devam ettirmekten tamamiyle vazgeçerek, yalnız Devlet okullarında Osmanlı eğitimiyle yetişmelerini sağlayamamıştır. Bu cemaatlere mensup olanlardan isteyenler, öte yandan çocuklarını, kendilerine açık tutulan orta ve yüksek derecedeki Devlet okullarına yollayarak, onları devlet hizmetleri veya serbest meslekler için yetiştirmekten de çekinmemişlerdir. Böylece cemaatler, hem kendi okullarından, hem yabancı okullardan, hem de resmî okullardan faydalanmak yolunu tutmuş oluyorlardı.

Bununla beraber, 1876 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bilhassa Türk okullarından çıkmış olan Bulgar subay ve doktorların göstermiş oldukları ihanet üzerine, askerî okulların kapıları Müslüman olmayanlara kapalı tutulmuş ise de, memurluktan ziyade kazanç ve refah sağlayan hekimlik, eczacılık, mimarlık ve avukatlık gibi mesleklere götüren yetişme alanları Müslüman olmayan cemaatın en çok başvurduğu ve faydalandığı sahalar olmuştur. *Mülkiye Mühendis Mektebi, Topçu Harbiye Mektebi* içinde olduğu için, mühendislik yolu da Müslüman olmayan unsurlara kapalı kalmıştır.

Kaanûn-i Esâsî hükümlerinin uygulanması "İstibdâd" devrinde yıllarca durdurulmuş olduğundan, bu kanunun 16. maddesinde öngörülen "eğitim birliği" ile ilgili "esbâb"a da *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'ndeki esaslar çevresinde teşebbüs olunmamış ve bu yüzden de *"(Özel) Azınlık Okulları"* ikinci Meşrûtiyet devrine pürüzlü ve çetin bir mesele hâlinde intikal etmiştir.

İkinci Meşrûtiyet'in ilânından sonra hazırlanan 1909 *Maârif-i Umûmiyye Kaanûn Tasarısı*'nda, Kaanûn-i Esâsî'nin yukarıda söz konusu edilen maddelerindeki esaslara göre, özel öğretim için de geniş hükümler tasarlanmış (Fasl-ı Sâlis-Madde: 190 - 218) ve 215. maddesinde bu hükümlerin türlü cemaat okullarını da içine alacağı belirtilmiştir. Devlet Şûrâsı'na kadar gitmiş olan bu tasarının, sonra içinden ayrılan "ilk öğretim" bölümü, "özel öğretim" hakkında bazı hükümler de eklenerek, Meclis-i Meb'ûsân'a sunulmuş ise de, türlü sebeplerle birkaç yıl kanunlaşamamıştır. Bu sebepler arasında, azınlık meb'ûslarının, hele Rumlar'ın, kendi özel okulları hakkında tasarlanan hükümlerden, cemaat okullarını ilgilendirenlere karşı aşırı derecede muhalefet göstermekte ısrar etmiş olmaları bilhassa dikkate değer. Bunlardan bâzıları, Kaanûn-i Esâsî'ye, bu konuda "anâsır-ı muhtelife mekteblerinde minelkadîm mer'î olan usûl-i tâlîmiyyeye halel getirilmeyeceğinin" te'yidi zımnında yeni bir hüküm eklenmesini isteyecek derecede ileriye gitmişlerdir.

Halbuki, gerçekleştirilmek istenen husus, Meşrûtiyet'in ilânıyla, artık kanunun nüfuz edemeyeceği hiçbir kurumun kalmaması, kanun rejiminin mutlak surette hâkimiyetini sağlamaktı. Bu bakımdan atılacak adımlar arasında, hangi özel okulda olursa olsun, okunan dersler itibarıyle İmparatorluğun bütün unsurlarını biribirine yaklaştıracak ve kaynaştıracak bir yolun ve programın takibi gerekiyordu. Çeşitli okullardan birliği ve beraberliği sağlayıcı hizmet alabilmek için, "osmanlılık, müsâvat ve uhuvvet-i anâsır hissini" telkin etmeğe, bu fikirle çalışmayı gençlerin kafalarına yerleştirmek için de kanûnî müeyyidelere elbette ihtiyaç vardı.

1909 Maârif-i Umûmiyye Kanûnu tasarısı ile, bundan ayıklanarak Meclis-i Meb'ûsân'a sunulan *Tedrisât-ı İbtidâiyye Kaanûnu* tasarısının özel okullara âit maddelerinde, devletin eğitimle ilgili yetkisi ve Kaanûn-i Esâsî ilkeleri yönünden mutedil hükümler teklif edildiği hâlde, bu teklifler, bir yandan Meclis-i Meb'ûsân'daki azınlık meb'ûsları tarafından, bir yandan da patrikhâneler ile azınlık yayınlarında, çok sert bir tepki ve öfkeyle karşılanmıştır. Bu arada Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik Patrikhâneleri ile Bulgar Eksarhı birleşmek suretiyle hükûmete ortak bir takrir ile başvurarak, askerlik ve öğretim işlerinde birtakım talepler ortaya koymuşlardır. Tutumun şekil ve mahiyeti itibariyle sertliğine ve tersliğine rağmen, hükûmetçe bu takrîrin incelenmesi için kurulan komisyonda, öğretimle ilgili taleplerin hemen hepsi hakkında uygun görüşler ileri sürülerek kabûl edilmesi mânidardır (1911).

Bütün bu durumlar gösteriyor ki, eskiden olduğu üzere İkinci Meşrûtiyet'in ilânından sonra da hükûmet ile azınlıklar arasında devam edegelen öğretim kurumları ile ilgili mes'elede hükûmetin daima gerilemesi ile sonuçlanmış olduğu intiba'ını vermektedir.

Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanûnu tasarısında hükûmetçe özel öğretim bölümü ve bu arada azınlık okulları için de mükemmel ve geniş bir gerekçe hazırlanmış olmasına rağmen, Meclis-i Meb'ûsân'ın Maârif Encümeni'nce bu tasarı, ancak

özel öğretim bölümünün ileriye bırakılmasına hükûmetçe muvafakat edildikten sonra kabûl olunmuştur. Tasarıda da yalnız özel okullarla ilgili bâzı maddeler kalabilmiştir. Bu tasarı umumî hey'etçe müzakere edilmeden önce, yeniden seçim yapılması gerektiğinden toplanan yeni meclisin Maârif Encümeni'nde bir daha incelenmiş, mazbatası umumî hey'ete sunulmuş ise de (23 Eylül 1329 [1913]) daha hey'etçe müzakere ve kabûl edilmeden önce Maârif Nezâreti'nin teşebbüsü ile, hükûmetçe "Kaanûn-i Muvakkat" hâlinde yayımlanmıştır (23 Eylül 1329 [1913]). Böylece, *"Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kaanûn-i Muvakkatı"* na özel öğretimle ilgili bâzı hükümler konabilmiştir. Bu şekliyle tasarının Maârif Encümeni'nce umumî hey'ete sunulması ile hükûmetçe *"Kaanûn-i Muvakkat"* hâlinde çıkarılması aynı tarihe rastlamış bulunmaktadır.

Balkan Savaşı'ndan sonra azınlıklardan bir kesiminin çokça bulundukları vilâyetler, Osmanlı Devleti sınırları dışında kalmış; Osmanlı hükûmeti Birinci Cihan Savaşı'na katılınca yeni şartlar içinde artan yetkisine güvenerek, kapitülâsyonların ilgasını öngören "irâde-i seniyye" ile 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren, yabancılara verilmiş bütün imtiyazların lağvını kararlaştırmış olduğundan, özel öğretim işinin tekrar ele alınması gerekmiş ve bir *"Mekâtib-i Husûsıyye Tâlimâtnâmesi"* yayımlanmıştır (1915). Bu talimâtnâmenin 1. maddesinde, mekâtib-i husûsıyye "masârifi efrâd tarafından ve hükûmetçe tanınmış Türkiyeli cemâat, cem'iyyet ve şirketler cânibinden te'mîn olunarak açılan mektepler" diye tarif edilir. Maddedeki "cemaat" ile ne kastedildiği 3. maddede açıklanarak, Osmanlı cemaatları tarafından açılan özel okullar, "hükûmetçe tanınmış Türkiyeli cemâatler tarafından açılan mektepler o cemâate mensûb nüfûsun sâkin bulundukları karyeler dahilinde olmakla beraber vüs'at ve tarz-ı inşâları ihtiyaçtan fazla olmamak ve gürültüleri mevcûd sâir mekâtib ile diğer cemâat maâbidinden işitilmeyecek derecede uzak bulunmak meşruttur" denilmek suretiyle belli şartlara bağlanmıştır. Ayrıca, "lisân-ı resmînin gayri lisânla icra-yi tedrîsât olunan mekâtib-i husûsıyyede türkçe'nin ve Türkiye târih ve coğrafyasının türkçe olarak Türk muallimler tarafından ta'lîm ve tedrîsi mecbûrî" tutulmuştur (Madde: 6). Bundan başka talimâtnâmenin bütün hükümleri, birkaç nokta hariç olmak üzere, azınlık okullarını da kapsamı içine almıştır. Artık bu yönetmelikle azınlık okullarında devlet gözetimi ve denetimi bir dereceye kadar sağlanmış oluyordu. Ancak, Osmanlı hükûmetinin Birinci Cihan Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması üzerine, azınlıklar eski yollarına dönmek fırsatını bulmuşlar; mütareke devresi içinde *Mekâtib-i Husûsıyye Talimâtnâmesi* hükümlerinin uygulanmamaya devam olunması, bu durumdan doğan yeni engellerle karşılaşılmasına zemin hazırlamıştır.

⁂

İkinci Meşrûtiyet döneminde de azınlıkların mevcut öğretim kurumlarını sürdürdükleri ve hattâ daha ileri götürdükleri, sorumlu makam sahiplerinin Rumların taşkınlıklarını örtbas edip meşrûlaştırmayı gözeten beyanlarıyla da sâbit olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşı sonunda Rumeli'yi kaybettiği sırada Aralık 1912'de "Figaro" gazetesinin İstanbul muhâbirine ünlü Patrik Yoakim'in "Ben bîçâre bir râhipten başka bir şey değilim. Esîr olmuş bir koyun sürüsünün zavallı çobanıyım. Cismânî hiçbir iktidarım yoktur. Canım tehlikede, mevkıim müşküldür. Her dakika ırkıma, mezhebime, milletime yabancı olan bir kuvvetin karakuşî ahkâmına tâbiim. Seleflerimin tarihini, çektiklerini, tâbî oldukları keyfî muameleleri, can çekişmelerini siz pek alâ bilirsiniz! Bütün bu felâketlere rağmen onlar nevmîd olmadılar. Onların mezara yaklaştıkları vakit ki ben de şimdi kendilerini takip ediyorum - verdikleri en son nasihatler Hristiyanları tergıybe dair idi. Binanaleyh ben de istikbalden eminim. Ben bir fikir ve gayeyi temsil ediyorum. İşte maddî aczime rağmen bana büyük ve nihayetsiz bir kuvvet veren de bu fikirdir. Bu fikir ergeç emr-i vâki denilen vahşete galebe edecekti. Mânevî kuvvetler mağlûp edilemezler. Bu fikre hiçbir şey karşı gelemez. Bu fikir zîhayattır. Bizi dört asırdan beri vikaaye eden de odur. Bizim kurtulmamızı müjdeleyecek olan yakın fecrin ilk parlayışını ölmeden evvel görecek olursam kendimi bahtiyar sayarım" şeklinde aksettirdiği düşünceleri (hangi karakter yapısına sahip, sorumlu bir makam sahibinin duygularını açığa vuran bu düşünceleri) her halde mânidar bulunabilecek imparatorluğa düşman bir ortamın var oluşunu kimlerin şartlandırıp hazırladığını da açıkça ortaya koymaktadır.

Rumların başında bulunan bir rahip, Türk milleti ve hükûmeti hakkında bu fikri ve duyguları taşırsa, öteki rahipler ile okul öğretmenlerinin (onların da hemen hepsi papaslardan ibaretti) Rum çocuklarını nasıl yetiştirecekleri, yetişenlerin de nasıl yetişmiş ve eğitilmiş oldukları kolayca anlaşılır.

Rum Patriği'nin şu beyanatı kendisine atıf ve isnat edilmiş uydurma bir mülâkat telâkki edilmemelidir. Bu mülâkat gerçektir. Hattâ Türkler hakkındaki bu türlü kötü sözler, Rum yazarlarının telkiniyle yalnız günlük gazete sütunlarında yer almamış, Batının en muteber eserlerine ve ansiklopedilerine bile mal edilmiştir.

⁂

Meşrûtiyet döneminde Ermeni cemaatına âit okullarda da bir hayli gelişme görülmektedir. 1910 yılında İstanbul'daki Ermeni cemaat okullarının dereceleri tesbît edilmiş ve buna göre mevcut 44 okuldan 19'u *İbtidâî* ve *Rüşdî*, 21'i yalnız *İbtidâî, Eseyan ve Dignanç* okulları da İdâdî kısımları olan okullar kadrosu içersinde sınıflanmıştır. Bu yıl içindeki bir istatistiğe göre, mevcut 44 okuldaki öğrenci sayısı 2 058'i parasız olmak üzere, 6 516'ya çıkmış bulunuyordu. Bu okullarda 153'ü kadın ve 166'sı da erkek olmak üzere, 319 öğretmen çalışıyordu.

Ermeni Patrikhânesi Maârif Komisyonu, Anadolu'daki okullarla Meşrûtiyet döneminde daha yakından ilgilenmiş ve kapanmış olanları da yeniden açtırmayı başarmıştır.

Bu arada gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'da Patrikhâneye bağlı bulunmayan birçok okullar da dikkati çeker. Asıl kuruluşu 1870'e giden ve sonradan 1880'de *Hayoç Miyaçyal İngurutyan Müşterek Ermeni Cemiyeti* adı altında birleşerek, masraflarını yardım ve bağışlardan sağlamak suretiyle hayli okul açmış ve Van'da bir de öğretmen okulunu teşkilâtlandırmış bulunan bu cemiyetin kontrolunda 47 öğretim kurumu bulunuyorken, bu cemiyet Meşrûtiyetten sonra yeniden faaliyete geçerek 1910 - 1911 yıllarında Erzurum, Adana, Muş, Siirt, Trabzon ve daha birçok yerde 84 okul açarak 905'i kız olmak üzere, 6 442 öğrencinin öğrenimini gerçekleştirmiş oluyordu. Kişiler tarafından da öğretime açılmış hayli okul bulunmaktadır. Bunlardan Hasköy'de 1866'danberi râhibeler tarafından idare edilip faaliyetini sürdüren kızlara âit *Kalfayan Eytâmhânesi* ile 1912'de faaliyete geçirilen erkeklere âit Şişli'deki *Karagözyan Eytâmhânesi* dikkate değer öğretim kurumlarıdır.

Birinci Cihan Savaşı'ndan sonra Ermeni okulu olarak yalnız İstanbul'daki öğretim kurumları kalmıştır. 1920 - 1921 öğretim yılında İstanbul'daki Ermeni öğrenci sayısı iki katına çıkmıştır. 1921 yılında yayımlanan bir istatistikte, öğrenci sayısı, çoğunluğu cemaat okulları ve yetimhânelerde olmak üzere, muhâcirîn komisyon kurumları, özel okullar ile devlet ve yabancı okullarında toplam olarak 12 350 olarak gösterilmektedir.

Cumhuriyet döneminde azınlık öğretim kurumları:

Cumhuriyet ilân edildiği zaman, "Lozan Sulh Muahedenâmesi" imzalanmış bulunuyordu (24 Temmuz 1923). Bu andlaşmada azınlıkların öğretim işleri hakkında da hükümler bulunmaktaydı (Madde: 40 - 41 ve 14). *"Lozan Sulh Muahedenâmesi"* nin ilgili maddelerine göre:

"Gayr-i Müslim ekalliyetlere mensûb olan Türk tebeası, huhukan ve fiilen diğer Türk tebeaya tatbik edilen aynı muamele de aynı te'mînâttan müstefîd olacaklar ve bilhassa masrafları kendilerine âit olmak üzere her türlü müessesât-ı hayriyye, diniyye veya ictimâiyyeyi her türlü mekteb vesâir müessesât-ı ta'lîm ve terbiyyeyi te'sîs, idâre ve murâkabe etmek ve buralarda kendi lisânlarını serbestçe istîmâl ve âyîn-i dînîlerini serbestçe icrâ etmek hususlarında müsâvî bir hakka mâlik bulunacaklardır" (Madde: 40).

"Tedrîsât-ı umûmiyye husûsunda, Türkiye hükûmeti gayr-i Müslim tebeanın mühim bir nisbet dâhilinde mütemekkin oldukları şehirler ve kazalarda bu Türk tebeasının çocuklarının ibtidâî mekteplerde kendi lisânlariyle tahsîl etmelerini te'mîn zımnında teshilât-ı münâsibe ibrâz edecektir. Bu hüküm, Türkiye Hükûmetinin mezkûr mekteplerde Türk lisânının tedrîsini mecbûrî kılmasına mânî olmayacaktır.

"Gayr-i Müslim ekalliyetlere mensûb Türk tebeasının mühim nisbette mevcûd oldukları şehirlerde veya kazalarda devlet bütçesi, belediye veya sâir bütçeler tarafından terbîye, dîn veya emr-i hayır maksadıyla vâridât-ı umûmiyyeden tahsîs edilecek mebâliğden istifâde ve tahsîsât ifrâzı husûsunda mezkûr ekalliyetler, âdilâne bir surette hissemend olacaklardır.

"Mebâliğ-ı mezkûre, alâkadâr müessesâtın sâhib-i salâhiyyet mümessillerine tesviye edilecektir" (Madde: 41).

"Türkiye hâkimiyeti altında kalan İmroz ve Bozca adaları idâre-i mahalliyye ile eşhâs ve emvâlin himâyesi husûsunda gayr-i Müslim ahâlî-i mahalliyyeye her türlü te'minâtı bahşeden anâsır-ı mahalliyyeden mürekkeb bir teşkilât-ı mahsûsa-i idâriyyeye nâil olacaktır. Sâlifüzikir adalarda emniyet ve âsâyiş bâlâda mezkûr idâre-i mahalliyye ma'rifetiyle ahâlî-i mahalliyye meyânından alınan ve idâre-i mahalliyyenin emri tahtında bulunan bir hey'et-i zâbıta vâsıtasiyle te'mîn edilecektir.

"Rum ve Türk ahalinin mübadelesine dâir Yunanistan ile Türkiye arasında aktedilmiş veya aktedilecek ahkâm İmroz ve Bozca adaları ahalisine kaabil-i tatbik olmayacaktır" (Madde: 14).

Görülüyor ki, azınlıkların, *"Lozan Sulh Muahedenâmesi"* nin bu hükümleri çerçevesinde, yalnız belli kayıtlara tâbi olarak açabilecekleri özel ilkokullarda kendi dilleriyle öğrenim yapma hakları tanınmış olmaktadır. Ancak, bu okullarda, Türk dili öğreniminin hükûmetçe mecbûrî tutulmasına da engel olunamayacaktır.

Esasen azınlıklar, Anayasa hükmüne göre de, Türk vatandaşı olmak sıfatiyle özel öğretim hakkından faydalanabileceklerdir. Nitekim, *1924 Teşkîlât-ı Esâsiyye Kaanûnu*'nun 88. maddesinde ifadesini bulan, "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyle 'Türk' itlâk olunur" hükmünce, azınlıklar içindeki vatandaşların da Türk kabûl edilmeleri gerekeceğine göre, bu esas yönünden, "Türklerin hukuk-ı âmmesi" nden olan ve *Teşkîlât-ı Esasiyye Kaanûnu*'nda bu haklar arasında gösterilen, 80. maddede belirtilen, "Hükûmetin nezâret ve murâkabesi altında her türlü tedrîsât serbesttir" kayıt ve şartına bağlı kalarak, azınlıkların açabilecekleri özel okullarda kendi dilleriyle öğrenim yapma hakları da kısıtlanmış değildir. Bu bakımdan, azınlıklar için *Lozan Sulh Muahedenâmesi* kendi diliyle öğrenim yapma hakkını yalnız ilkokul kademesiyle sınırlarken, *Teşkîlât-ı Esâsiyye Kaanûnu* Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olma yönünden bir fark gözetmediğine göre, Devletin gözetim ve denetimi çerçevesinde, öğretim serbestliğinin sınırlarını genişletmektedir.

1925 yılında Maârif Vekâletince hazırlanan *Maârif-i Umûmiyye Kaanûn Tasarısı*'nın özel öğretim bölümünde azınlık okulları için de temel hükümler tasarlanmış, yine aynı yıl içinde hazırlanan *"Husûsî Mektebler Tâlîmâtnâmesi"* tasarısında azınlık okulları ile ilgili uygulamaya dönük hükümler de teklif edilmiştir.

Yukarda belirtilen *"Lozan Sulh Muahedenâmesi"* nin 14. maddesiyle ilgili olmak üzere yayımlanan 25 Haziran 1927 gün ve 1151 sayılı *"Bozcaada ve İmroz Nahiyelerinin Mahallî İdareleri Hakkındaki Kanun"* un 13. maddesi, "her iki adada dinî te'sîsât ile bunlara muhtas evkaf, idâre-i mahalliyenin nezâreti ve hükûmet-i merkeziyyenin murâkabesi altında cemâatlerine âittir. Cemâat mektebleri, hastahâne ve tedâvîhâneleri gibi gayr-ı dînî te'sîsât ile bunlara merbut ve mevkuuf emvâl-i gayr-ı menkuule bütün mevcûdât-ı menkuulesi ve müştemilâtı ile ve kâffe-i hukuk ve vecâibi ile idâre-i mahalliyyeye devrolunmuştur" hükmünü getirmekte ve 14. maddesi de (bu madde 5 Şubat 1951 tarih ve 5713 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmış olmakla beraber, 16 Temmuz 1964 tarih ve 502 sayılı Kanunla tekrar yürürlüğe konulmuştur): "Her iki adada maârif umur ve muamelâtı, maârif teşkilâtı hakkındaki kanun ile ilk tedrîsât kaanunu ahkâmına tevfîkan tensîk ve idâre olunur. Tedrîsât, türkçe, umûmî, meccânî ve lâdînîdir. Çocuklarına kendi dînî ve lisânını öğrettirmek isteyen veliler, ehliyeti hükûmetçe musaddak ve tedrîsâtı hükûmetin daimî teftîşine tâbi bulunmak ve masrafı kendileri tarafından tesviye edilmek şartıyle husûsî bir hocaya, umûmî mekteb binâları dâhilinde tahsîs edilecek dershânelerde program ve ders saatleri haricinde tâyin olunacak bir saatte din ve lisân derslerini okutabilirler. Her iki adada nahiye maârif encümeni, tedrîsât-ı ibtidâiyye meclisi salâhiyetini haiz olmak üzere nahiye müdürünün riyaseti altında tedrîsât müfettişi veya başmuallim ve tabîb ile nahiye meclisince kendi âzâsı içinden müntehab iki âzâdan terekküb eder" hükümlerini ihtivâ etmektedir.

Bundan sonra azınlık okulları gerektiğinde çıkarılan talimatlar ve genelgelerle düzenlenmiş, hükûmetin Anayasa çerçevesinde ve Lozan Andlaşması'yla azınlıklar için tanınmış bâzı haklar da gözetilmek suretiyle, bu türlü öğretim kurumları üzerinde gözetim ve denetimi sağlanmıştır. Azınlıklar için — belli genel şartlar içinde — resmî okullara girmek yolu da açık bırakılmıştır.

Esasen, azınlık okulları ile ilgili ortak yönetmelikler Rum, Ermeni ve Mûsevîler'e âit okulların da resmî okullara

uygun şekilde yönetiminin ve eğitim ve öğretiminin birliğini de sağlamış bulunmaktadır.

1951 yılında üç sınıflı lise ve dört sınıflı teoloji bölümüyle yeni bir hüviyete bürünmüş olan Heybeliada Rum Rahipler Okulu (teoloji bölümünü bitirenler lise üzerinde en az bir yıllık meslek öğrenimi statüsünde olmakla beraber), kısmen yabancı uyruklu öğrenciler de kabûl ederek, özel yüksek okul statüsünü, Anayasa Mahkemesi'nin özel yüksek okullarla ilgili 12.1.1971 gün ve 9969/31 sayılı kararının kesinleşmesine kadar sürdürmüştür. Okul, bugün lise statüsünde ve lâik nitelikte bir hüviyet taşımaktadır.

III. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar tarafından açılmış öğretim kurumları:

Osmanlı Devleti'nde yabancı özel öğretimin varlık bulabilmesi, bu devletin siyasî ve askerî üstünlük devirlerinde (1535-1569, 1581, 1597, 1604 tarihlerinde) bâzı Avrupa devletleri tebeası için sadece bir lûtufkârlık ve tek taraflı olarak tanıdığı birtakım imtiyazların, devletin duraklama ve gerileme devirlerinde (1673, 1740 tarihinde) bir hak gibi ileriye sürülerek "İmtiyâzât-ı ecnebiyye" yâni *"Kapitülâsyon"* adı verilen ahitler hâline getirilmesi yüzünden olmuştur.

Kapitülâsyonlara, Kanûnî Sultan Süleymân'ın (1535) tarihli fermaniyle I. Fransuva (François)'ya verdiği bâzı imtiyazlar, başlangıç sayılır. Bunu, ikincisi 1569, üçüncüsü 1581, dördüncüsü 1597, beşincisi 1604, altıncısı 1673, yedincisi 1740 yıllarında verilen kapitülâsyonlar tâkip eder. Kapitülâsyonlar; yabancılara, memleketimize girmekte, orada dolaşmakta, ticaret, seyr-ü-sefer yapmakta, dinî, adlî, siyasî ve şehbenderî (konsolosluk) işleri de vergi yönlerinden geniş hürriyetler ve muafiyetler sağlıyordu. Bunlar gitgide devlet ve millet için dayanılmaz bir yük hâlini almış, ilerleme yolundaki çabalara karşı da başlıca engel olmuştur. Kapitülâsyonlar, din hürriyeti dolayısıyle öğretim alanına da sızmıştır. Esasen yabancılar, kapitülâsyon'dan önce de memleketimizde, kendi devletleriyle Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma bulunmadığı hâlde, hürriyet içinde yaşıyorlar, birtakım "müşterek haklar" a sahip tutuluyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmuş bulunan yabancı öğretim kurumlarının en eskileri Katolik okullarıdır. Başlangıç tarihleri İstanbul'un fethiyle başlar. Bu tarihlerde kiliselerde Lâtin çocuklarına mahsûs olmak üzere verilen dersler, daha ziyade dinî telkinlerden ibaretti.

8 Kasım 1583'te Fransa'nın himâyesinde İstanbul'a gelen Cezvitler'in, 18 Kasım 1583'te (Fetihten iki yüzyıl önce Cenevizler tarafından yaptırılmış olup, Kanûnî Süleyman zamanında Fransa'ya bırakılmış olan) Galata'daki *"Saint-Benoît"* kilisesi ve manastırına yerleşerek, burada hemen bir okul açtıkları bilindiğine göre, Osmanlı İmparatorluğu payıtahtı İstanbul'da ilk Fransız okulunun açılış tarihinin de 18 Kasım 1583 olduğu söylenebilir. Bu tarihte Cezvitler tarafından açılmış bulunan *Saint-Benoît Okulu,* Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan yüzbinden fazla öğrenci toplayan ve sayısı birkaç yüzü aşan Fransız okullarının ilkinin ve bu itibarla Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî, sosyal, kültürel ve siyasî tesir ve tepkileri önemli olmuş olan Fransız misyoner öğretim faaliyetinin hareket noktasıdır. *Saint-Benoît Okulu,* Osmanlı İmparatorluğu'nda yalnız Fransız misyoner öğretim faaliyetinin değil, aynı zamanda bütün yabancı öğretim kurumlarının da başlangıcı sayılabilir. Gerçi, fetihten hemen sonra İstanbul'da Latin kiliselerinin yanında Latin papasları — meselâ İtalyan papasları — tarafından açılmış bâzı okullar vardı. Fakat, bunlar sınırlı amaçları olan küçük kilise okullarından başka bir şey değildi. Bu bakımdan, Türklerin 1453'teki zaferlerinden sonra, Lâtin kiliseleri, her kilise yanında bulunan küçük okullarda Lâtin çocuklarının öğrenimlerini himâyeleri altına almışlardır. Bu okullar sayı bakımından ne çok, ne de hayırları itibarıyle önemlidir. Programları da din dersleri ile okuma ve yazmadan ibaretti. İşte Lâtin çocuklarına biraz okuma ve yazma ile temel Hristiyan duasını öğretmekten ileriye geçmeyi amaç edinmemiş bu kilise okulları, Cezvitler'in Galata'da açtıkları ve yalnız Lâtin çocuklarını değil, onlarla birlikte yerli âile çocuklarını, yâni Rumları ve Yahudîleri de öğrenci olarak kabûl eden ve onlara fransızca, matematik, grekçe, latince, serbest san'atlar okutan *Saint-Benoît Okulu* ile kıyaslanamaz. Kilise okulları, esasen, Katolik olan Lâtin çocuklarının mezheplerine bağlı kalmalarını sağlamaya çalışırken, Cezvitler'in *Saint-Benoît Okulu* bu dar amaçla yetinmemekte, Katolik olmayanlara da bu mezhebi öğretmek, onlar arasında bu mezhebi yaymak gibi, kapsamı çok daha geniş bir hedefi gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. Bu bakımdan, *Saint-Benoît Okulu,* hem tam bir misyoner kurumu, hem de bugünkü anlamıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda bir okul niteliğini taşıyan ilk yabancı okuldur.

1586'da salgın bir hastalık sonucunda kapanan bu okul, yeni gelen Cezvit misyoner grupu tarafından 1609 yılında yeniden faaliyete geçirilmiştir. Bununla beraber, 1773'te Cezvit tarîkatının kaldırılması üzerine, sonradan *Saint-Benoît Okulu*'nu *Lazariste* misyonerleri devralmışlar ve 1802'de padişahtan aldıkları bir fermanla da faaliyetini sürdürmek imkânını elde etmişlerdir. Daha sonra II. Mahmûd'dan alınan bir ferman sâyesinde de, Türk, Rum ve Ermeni çocuklarının alındığı yatılı bir kolejin gerçekleşmesi, 1833-1838 yıllarında mümkün hâle gelmiştir. 1834 yılına kadar yalnız yatılı öğrencileri bulunan kolej, bu tarihten başlamak suretiyle kapılarını gündüzlü öğrencilere de açarak öğrenci sayısını arttırmıştır. Kolej, 1840'ta Bebek'e taşınmak, yatılı öğrencilerin kesin olarak burada yerleştirilmesi sağlanmakla beraber, gündüzlü okulların velilerin isteğine uyularak daima Saint-Benoît çevresinde kalması tercih edilmiştir. Bu arada Lazariste misyonerler tarafından İstanbul'a çağrılan Frères des Écoles Chrétiennes ile Soeurs de Saint-Vincent de Paul ve dindar lâik kişiler vasıtasıyle ilham olunup desteklenen kız ve erkek Fransız okulları açma hareketi, 1840-1850 yılları arasında Galata'da olduğu kadar Beyoğlu'nda da büyüyüp gelişme imkânı bulmuştur.

Fransız Kralı Louis Philippe'ten 1843'te *"Collège Royal"* unvânını da alarak faaliyetine devam eden Bebek'teki bu *Fransız Koleji,* 1840'tan beri her yıl 120-140 öğrenci almaya devam ederek oniki milliyet veya soy arasında bağ kuran ortak dil Fransızca'nın öğrenilmesi yolıyle öğrenciler arasında birlik sağladı. Böylece öğrenciler, fransızca okuma ve yazmanın ilk kademesinden başlayarak, réthorique ve philosophie'ye kadar öğretimin bütün merhalelerinden geçmek suretiyle, orta öğrenimin kafa olgunluğuna ulaşmak fırsatını elde ettikleri gibi, meslek alanında da ileri görevlere erişmek fırsatına sahip oldular. 1866'da kolej, tekrar Saint-Benoît'ya taşındı ve 1879 yılında eski sıraları yıktırılarak, yerlerine yenisi yapıldı. 1867'de de papaz yetiştirmek üzere *Saint-Benoît Lazariste Semineri* faaliyete geçirildi.

İstanbul'a Cezvitler'den sonra, *Capucin* rahiplerinin gelişi 1587 tarihlerine rastlamakla beraber, yerleşmekte başarıya

ulaşamamaları, ancak Kardinal Richelieu'nün nüfûzundan faydalanarak, onların doğuda Katolikliği yaymak üzere râhiplerin ikaametinin Kapitülâsyonlar'a dayalı hükümleri içersinde Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmaları mümkün oldu ve böylece 1629'da İstanbul'a gelen Capucin misyonerleri, Galata'daki *Saint - Georges Kilisesi*'ne ve bitişiğindeki eve yerleşir yerleşmez, burada bir de okul açarak, sonradan aralarına Rum ve Ermeni çocuklarının da katılacağı, bu kilisenin ruhanî dairesinde oturan Fransız ve İtalyan âilelerinin çocuklarına, Hristiyanlık esaslarını basit bir şekilde sorulu ve cevaplı olarak öğretmeyi görev edindiler.

1745 yılına doğru Saint - Georges Manastırı'nda *Saint - Georges Dil Koleji* faaliyete geçirildi ki, bu kurum, İki - Sicilya krallığının isteği üzerine, bu Katolik kuruluşlar hesabına tercüman yetiştirmeyi hedef tutan ve öğrencilerine fransızca, latince, italyanca, türkçe, rumca ve ermenice öğretmeye ağırlık vererek faaliyetini 1783 yılına kadar sürdürdü.

1669'da Fransa hükûmeti, doğudaki elçilik ve konsolosluklarına tercüman yetiştirmek maksadıyle İstanbul ve İzmir'deki Capucin öğretim kurumlarından yararlanmayı düşünerek, bu kurumlara dil heveslisi gençler (jeunes de langues) göndermeye karar vermişti.

1673'te bu dil heveslisi gençler için Beyoğlu'nda yeni bir bina yaptırılarak, *Beyoğlu Saint - Louis Dil Koleji* adını aldı. Genç oğlanların öğretim gördüğü bu kolejde öğrencilere, latince, fransızca, italyanca, türkçe, rumca ve ermenice öğretiliyordu. Bunların sayıları çok az olmakla birlikte, bu kolej 1710 - 1726 yılları arasında çoğu Fransız soyundan olmak üzere, 42 veya 43 mezun verdi ve bu faaliyet 1792 yılına kadar devam etti. Muhtemeldir ki, kolej bu tarihten sonra Rum, Ermeni ve İstanbul'un yerli Latin gençlerinin öğretimini daha bir müddet sürdürmüştür. 1839 da Galata'daki Lazariste misyonerlerinin dâveti üzerine İstanbul'a gelen *Filles de la Charité* veya Soeurs de Vincent de Paul adıyla anılan rahibeler, aynı yıl içinde "Saint - Benoît Kilisesi" çevresinde *Notre Dame de la Providence* adıyle bir kurum kurmuşlardır ki, burada rahibeler tarafından fakirlere yardımı hedef alan hayır kuruluşlarıyle birlikte kimsesiz erkek çocukları yurdu, kimsesiz kız çocukları yurdu, küçük erkek çocukları için sınıflar, kız çocuklar için sınıflar, kız çocuklar için iş atelyesi, çocuk yuvası gibi kurumlar gerçekleştirilmiştir. Bu kuruluşlar için Bab-ı Âlî'ce bir ferman yahut ruhsatnâme verilip verilmediği bilinmemekle beraber, Filles de la Charité mensubu rahibelere âit olmak üzere, 1849 da bir bina yaptırılması hakkında bir irâde bulunmaktadır.

Saint - Vincent de Paul rahibeleri 1846'dan beri Taksim Fransız Hastahanesi'nde çalışmaya başlamış olmakla, 1853'te bu hastahaneye bağlı olmak üzere sınıflar açarak öğretimle de meşgul olmaya yöneldiler. Böylece küçük yaşta erkek çocuklarına mahsus sınıflar, kız çocukları için sınıflar, kızlar için iş atelyeleri zamanla teşekkül ettirildi.

Filles de la Charité'ye mensup rahibeler de 1853'te Bebek'te *Maison Saint - Joseph* adını verdikleri bir kurumu faaliyete geçirdikleri gibi, bunlar, Kırım Savaşı sırasında (1855 - 1856) yaralı Türk askerlerini tedavî için gezici hastahaneler kurmak suretiyle, Osmanlı hükûmetine hizmette bulunmuşlardı. Bu çalışmalar, Fransız büyükelçisinin aracılığı ile Abdülmecîd'in 1857'de Şişli'de boş bir arsa bağışlaması, burada *Notre Dame de la Paix* adlı Fransız kurumunun doğuşuna imkân hazırladı. Bu kuruluşun rahibeleri daha birçok kurumun kurucusu oldular.

Filles de la Charité'nin Fransız soyundan rahibeleri olduğu gibi, Alman soyundan da rahibeleri vardı. Fransız soyundan olanlar Fransız Lazariste'leriyle işbirliği yaptıkları gibi, Alman soyundan olanlar da Alman ve Avusturya Lazariste'leriyle birlikte çalışıyorlardı. İşte bu birlikte çalışmadan Galata'daki *Sankt - Georg* kurumu doğdu. Nitekim 1882 yılında Almanlar tarafından öksüz ve kimsesiz çocuklar için kurulmuş olan bu kurum, 1891'de Avusturyalılar tarafından satın alınarak Lazarist misyonerlerinin yönetiminde gimnazyuma çevrilmiş ve 1897'de teşkilât değiştirilerek lise ve ticaret okulu şekli verilmiştir.

Avusturya tebeası olan birkaç hayırsever kadın 1872'de aralarında birleşerek, fakir çocuklara yardım ve bunları barındırmak maksadıyla Sankt-Georg'un kız kısmı faaliyete geçirilmiş ve sonradan da Saint - Georges Kilisesi satın alınarak 1892'de kız okulunun faaliyeti de bu binada devâm etmeğe başlamıştır.

Frères des Écoles Chrétiennes adı verilen rahipler de 1863'te Kadıköy'de bir mülk satın alarak 1864'te de bir okul inşâ etmek için fermân ile müsaade elde etmişler ve böylece, 1870'te *Saint - Joseph* okulu açılmıştır. Bu rahipler ayrıca Kadıköy'de 1878'de *Ruhânî* okulu da faaliyete geçirmişlerdir.

Ağahamamı Kız İtalyan Okulu da 1870 yılında Ivrea rahibeleri adına kurulmuştur. İstanbul'a İtalyan hastahanesi kurmak maksadıyle gelen bir rahibe, İtalya Devleti'nin de maddî yardımını sağlayarak, bu okulu gerçekleştirmeğe muvaffak olmuştur. Büyükdere *Santa - Maria İtalyan Okulu* da 1880 yılında Ivrea rahibeleri tarafından açılmıştır.

Bunlardan başka daha birçok Katolik okulunun da bu yıllar içinde gerçekleştiği ve bu yıllar içinde kurulan okulların, daha sonraki yıllar içinde gelişme gösterdiği ve bu okulların azınlıkların da devamına ve öğrenim görmelerine imkân sağlayan okullar olduğu bilinmektedir.

Katolik okulların faaliyete geçişinden sonra, Protestan okullar da memleketimizde gelip yerleşmeye başladı. Bunların en ünlüsü şüphesiz Robert Kolejidir. Bu okul, ilk önce Bebek'te küçük bir evde açılmıştır. Bu okulu açanlar, Kırım Savaşında Türklere yardım etmek maksadıyle gelen birkaç Amerikalı misyonerdir. Hamlin adında bir misyoner, ilk defa bu işe önayak olmuş, ona da ilk defa yardım vaad eden Robert adlı bir Amerikalı olup öldüğünde 400 bin dolar (o zamanki Türk parasıyla 100 bin altın lira) vasiyet etmiştir ki, bu parayla şimdiki binaların inşa edilmesi mümkün olabilmiştir.

Robert Koleji fransızca öğretimde bulunmak üzere hükûmet tarafından açılan *Mekteb-i Sultânî*'den beş ve türkçe öğretimde bulunmak üzere hükûmet ve halkın yardımıyla faaliyete geçirilen *Dârüşşafaka*'dan on yıl önce açılmıştır.

Yabancı okullardan, gerek Bâb-ı Âlî'nin ve gerek halkın gözü yılmış olduğu için olacak, bu türlü kurumların açılması için başlangıçta her türlü gayret sarfedilir, kolaylık gösterenlere veya bu türlü kurumlar için yer sağlayanlara yahut satanlara hiç de iyi gözle bakılmazdı. Halbuki, *Robert Koleji*'nin birinci kısmının yerini ünlü Ahmed Vefik Paşa'nın önce 16 bin liraya, sonra ikinci kısmını da 20 bin lira mukabilinde satması mânidar olsa gerektir.

Tapu ile mutasarrıfı bulunduğu yeri satmakta hususiyle Ahmed Vefik Paşa gibi bir devlet adamını engellemeye zamanın şartlarının yetersiz kalması düşündürücü olsa bile, bu satışın intikamını öldükten sonra irâdesiyle almak imkân ve

fırsatını bulan II. Abdülhamîd'in takındığı tavır da en azından Ahmed Vefik Paşa'nınki kadar düşündürücüdür.

Ahmed Vefik Paşa vefat ettiği zaman, usûl icabı defin mahallinin tâyini padişahtan sorulduğunda; II. Abdülhamîd'in vaktiyle satış dolayısıyle duyduğu memnuniyetsizliğini "Kayalar kabristanına gömünüz ki, Robert Koleji'nde çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın dursun" tarzında dile getirmesi, gerçekten işin önemini gösterir bir delîl mahiyetindedir. Bununla beraber, rivayet edilir ki, Ahmed Vefik Paşa'yı bu tarzda harekete sevkeden şey de hükûmet yüzünden borçlanmış olması ve bu borcun da hükûmetçe tanınıp tesviye edilmemiş bulunmasıdır. Paşa, Paris'te sefir bulunduğu sırada, hükûmetin tasvibiyle ziyafetler vermiş ve fakat bu ziyafet masrafları her nedense hükûmetçe kabûl ve tesviye edilmemiştir. Paşa; parayı hükûmetten alamayınca ve zorluk içinde kalınca, borçtan kurtulmanın çaresini, ele geçen fırsatı değerlendirmek suretiyle sağlayabilmiştir.

Robert Koleji'nin binaları için 1864'te New York'ta bir mütevellî hey'eti kurulmuş ve bu hususta Amerikan hükûmetinin de yardımı sağlanarak, siyasî müracaatlar ve teşebbüsler sonucunda 1869'da binanın yapılmasına, Ruslar'ın ve Fransızlar'ın güçlük çıkarmalarına ve Bâb-ı Âlî nezdinde teşebbüste bulunmalarına rağmen, irâde çıkartılabilmiştir.

Arnavutköy'de *İstanbul Amerikan Koleji* kız kısmı olarak öğretim yapan kurum da, *Boston Amerikan Kadınlar Cemiyeti* tarafından 1871 yılında önce Üsküdar'da *High School* adıyla orta dereceli bir okul olarak açılmıştır. 1890 yılında dört sınıf eklenerek, lise seviyesine çıkarılmış ve *Konstantinopl Kızlar Koleji* adını almıştır.

***

Osmanlı Devleti'nde Maârif Nezâreti kurulunca, İlk Maârif nâzırına tebliğ edilen *"Maârif Nâzırının Vazifelerine dair Mevad - İlmühaber"* de de özel öğretime açıkça dokunulmamış olduğu gibi, yabancı özel öğretim hakkında da herhangi bir kayıt ve şart yer almamıştır.

1869 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nde mekâtib-i husûsıyye tarif edilirken "... veyâ gerek tebea-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebea-i ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhastan biri cânibinden" (Madde : 129) denilerek, yabancıların da özel okullar "ihdas ve tesis" edebilecekleri kabûl olunmuş ve bu okulların "küşad ve devamı" için konulan şartlardan yabancı okullar hariç tutulmamışlardır.

1876 Kaanûn-i Esâsî'sinde yabancıların özel öğretimi konusuna açıkça dokunulmamıştır. 15. ve 16. maddelerinin ruhu, yabancıların Osmanlı sınırları içinde, hiç değilse Osmanlı tebeası olmak durumunda bulunan öğrencileri de kabûl edebilmek yetkisiyle, onların okul açmaları uzlaştırılamaz. Bununla beraber, yabancı okullar, kapitülâsyonların lâğvına kadar, bir olup bitti hâlinde, devlet gözetim ve denetiminden uzakta kalarak, geniş bir serbestlikle faaliyetlerine devam edebilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin azınlık ve yabancı okullarına karşı kaygılı ve şüpheli bir durum içinde bulunduğu, "cemaat-i muhtelife taraflarından ve hâriçten küşâd olunacak mekâtib-i husûsıyye" hakkında vilâyetlere yazılan (1875) bir sadâret genelgesinden de anlaşılmaktadır.

Birinci Meşrûtiyet'in ilânını tâkip eden istibdad devrinde de yabancı okullar, İstanbul'da ve bâzı vilâyetlerde büsbütün artan bir serbestlik ve pervasızlık içinde gelişmelerine devam etmişlerdir. Bu okulların osmanlılık siyâseti ve millî eğitim yönünden yaptıkları menfî tesirler ve oynadıkları roller ile bıraktıkları izler geniş bir inceleme konusu teşkîl eder. Hele Beyrut ve Suriye vilâyetleri ile imtiyazlı bir idareye bağlı tutulan *Cebel-i Lübnan* mutasarrıflığındaki yabancı okullarının faaliyetlerinden alınan acı sonuçlar, bunun en açık örneğidir.

Nitekim, Birinci Meşrûtiyeti tâkîb eden ve "İstibdat" devri olarak nitelendirilen İkinci Abdülhamîd devrinde devlet içinde devlet olmaya başlayan yabancı öğretim kurumları, hiç bir ahdî hükme dayanmadıkları hâlde, geniş bir serbestlik içinde, genişlemelerine devam etmişler, bunlara, önceden varlık kazanmış olanlar dışında daha başkaları eklenmiştir.

Her türlü yükümlülük ve kayıtlamadan uzak olan ve devletin en küçük bir müdahalesi bile, büyük devletlerin şiddetli protestolarına yol açan bu yabancı öğretim kurumları, vaktiyle bir lûtfa dayanarak verilmiş olan müsaadeleri, zamanla kendileri için tanınmış bir hak ve yetki derecesine vardırarak, kendi kendilerini genişletip geliştirmişlerdir.

Böylece, İmparatorluk içinde kurulup gelişen Katolik öğretim kurumlarını, Fransız, İtalyan ve Alman dilleriyle öğretim yapan kurumlar şeklinde milliyet esasına dayanarak değil de, bağlı bulundukları misyoner gruplarına göre sınıflandıracak olursak, mensup oldukları din ve mezhebi yayma amacı güden, ideallerini bu uğurda çalışmakta bulan ve bu hedefe ulaşmak için de öğretimi en tesirli bir vasıta olarak kullanan din adamlarının çabalarıyla gerçekleştirilen bu türlü öğretim kurumlarının özelliğini daha yakından değerlendirmek imkânı ortaya çıkar.

Aslında İstanbul'da bulunan Katolik öğretim kuruluşlarından pek büyük bir kısmı, Fransız misyonerleri tarafından açılmış olanlardır. Bunlara, Fransız soyundan olmamakla birlikte, Fransız himâyesini kabûl edip, Fransız diliyle öğretimde bulunan bâzı yabancı Katolik misyonerlerinin okullarını da eklemek gerekir. İtalyan ve Avusturyalı râhib ve râhibelerin kurdukları okullar dışında, Gürcü râhib ve râhibelere âit okullar gibi. Bu duruma göre, *"Fransiscain"*, *"Dominicain"* râhib ve râhibelerinin; *"Jésuite* (Cezvit)", *"Capucin"*, *"Lazariste"* râhiblerinin; *"Filles de la Charité"* veya *"Soeurs de Vincent de Paul"* denilen râhibelerin; *"Frères des Écoles Chrétiennes"* denilen râhiblerin; *"Notre Dame de Sion"* râhibelerinin; *"Gürcü - Katolik"* râhib ve râhibelerinin; *"Ivrea"* ve *"Oblates de l'Assomption"* râhibelerinin; *"Pères Augustins de l'Assomption"* ve *"Frères Maristes"* râhiblerinin; *"Soeurs de l'Immaculée Conception de Notre Dame de Lourdes"* râhibeleri ile; *"Salésien"* râhibelerinin İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kurup teşkilâtlandırdıkları öğretim kurumları, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Katolik Hristiyan tebeanın çocuklarına eğitim ve öğretim hizmetini götürmek maksadıyle açılmış olsalar bile, azınlık denilen yerli "tebea-i Osmâniyye" nin çocuklarının da bu kurumlara alınmaları, yalnız yabancı dil öğrenimine olan itibardan ileri gelmemekte, daha çok yoğun din propagandasının câzibesine kapılmalarına ve dolayısıyle bu husussların Bâbıâlî'ce müsamaha ile karşılanmış olmasına bağlı bulunmaktadır.

1892'de İstanbul'da bulunan Latin Katolik erkek ruhânîlerinin tarîkatler bakımından dağılışını ve Latin Katolik râhibe ve kurumlarının sayısını gösteren aşağıdaki cetveller tarîkatlerin çeşitliliğine rağmen, ortak taban itibarıyle Katolikliğin rolü yönünden düşündürücü olmalıdır.

Katolik Tarikatlar	Papaslar (Prêtres)		(Clercs) Rahip Adayları	(Frère)'ler		Toplam
	Tarikatlı (Réguliers)	Tarikatsız (Séculiers)		Frères Lais	Frères Instituteurs	
Conventuel'ler	12	—	—	6	—	18
Dominiciain'ler	10	—	—	4	—	14
Observantin'ler	2	—	—	1	—	3
Riformati'ler	13	—	—	3	—	16
Capucin'ler	20	—	34	15	—	69
Jésuite (Cezvitler)	12	—	2	4	—	18
Lazariste'ler	21	—	1	12	—	34
Assomptioniste'ler	8	—	35	3	—	46
"Séculiers" papaslar	—	26	—	—	—	26
"Ecoles Chrétiennes" Frère'leri	—	—	—	—	55	55
Mariste'ler	—	—	—	—	7	7
TOPLAM	98	26	72	48	62	306

M. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople.* Paris, 1894, S. 453 (N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* cilt: I, 1952, s. 125'ten iktibas)

Katolik Rahibeleri	Kaç müesseseleri olduğu	Kaç kişi oldukları
Filles de la Charité	10	148
Soeurs de Notre Dame de Sion	2	95
Soeurs de l'Immaculée Conception d'Ivrea	3	31
Soeurs Franciscaines de Gémona	2	24
Soeurs Dominicaines de Mondovi	2	11
Soeurs Oblates de l'Assomption	2	26
Soeurs Franciscaines de Calais	1	11
Petites Soeurs des Pauvres	1	8
TOPLAM	23	354

M. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople.* Paris 1894, S. 481 (N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* cilt: I, 1952, s. 126'dan iktibas)

Nitekim, Fransız kaynaklarının da doğruladığı gibi, "Misyoner kuruluşlarının elli yıldan beri İstanbul'da ve banliyölerinde yarattıkları ve geliştirdikleri eserler... râhibler ile râhibelerimizin... bitmez tükenmez gayret ve hayırseverliğinin yarattığı yurtlar, çocuklara, ıstırap çekenlere, ihtiyarlara ve malûllere açık bulunuyor. Doğu başkentinin Roma kilisesine borçlu olduğu iyiliklerin derecesini anlamak için, buna İtalyan ve Alman cemiyetlerinin aynı amaçla yaptıklarını eklemek yerinde olur... Misyonlar, her şeyden önce İncili onu bilmeyenler arasında yaymak, kilisenin (Roma kilisesinin) esas akîdeleri dışında kalmış olan Hıristiyanları aydınlatmak... için kurulmuştur... İçtimaî mevkii yüksek kimseler, Fransızlar'ın millî kilisesi *St. Louis*'ye küçük ve büyük perhizler sırasında mev'izeler, konferanslar veren vaızların sürükleyici sözlerini dinlemek için gelirler... *St. - Louis* papazları fransızca olduğu kadar rumca da doyurucu öğütler verir ve bu öğütler öyle şekiller alır ki, *Capucin* papazının talâkatına, en katı yüreklilerin bile zor dayanacağı kandırıcı ve inandırıcı bir kuvvet verir. Bütün *Filles de la Charité* kurumlarının ruhânî hizmetlerini üzerlerine almış olan *Lazariste*'ler bu işlerden başka *St. - Benoît* Kilisesini Katoliklere açık bulundururlar ve burada büyük bir dinî faaliyet gösterirler. Başlangıçta *Cezvit*'ler gibi *Lazariste*'ler de Katolik Ermeniler'le meşgul oluyorlardı. Katolik olmak isteyenlere ders veriyorlar, zulme uğrayanlara yardım ediyorlardı. En çok St. - Benoît başrahibinin... müdahalesiyledir ki, Gregoryen Ermeni Patrikliği'ne tâbî olmayan bir Katolik Ermeni milletinin mevcudiyeti Bâbıâlî'de tanındı..." şeklindeki tesbitler de belli bir propagandanın ne derece geçerli olduğunu dile getirmektedir.

Görülüyor ki, tarîkat bolluğuna rağmen, kilisenin içindeki işbirliği, öğretim kurumlarında da içten ve dıştan bağlantılarla daha sağlam ve başarılı bir şekilde yürütülüyordu. Nitekim, Fransa'da öğretim ve hayır işleriyle meşgul olmak üzere yetiştirilmiş *"Filles de la Charité"*ye mensup râhibeleri, *Lazariste*'ler İstanbul'a kız okulları açmak için getirttikleri gibi *Frères des Écoles Chrétiennes* râhibelerini de, erkek okullarını genişletmek için çağırmışlardır. *Frère'ler* 1842'den itibaren gerçekten de okul açmak ve geliştirmek yönünde faaliyet göstermişlerdir. Hattâ bunlar, devam ettirememekle birlikte, 1860'ta Ermeni çocukları için bile bir okul açmışlardır. Kadıköy'deki *St. - Joseph Koleji*'ni 1870'de *Frère*'ler kurmuştur. *Frère*'ler bundan başka birçok parasız ilkokullar ve ruhânî daire okulları *(École Paroissale)* da açmışlardır. Ayrıca, Beyoğlu Ağahamamı sokağı'nda 1886'da paralı ve yemekli, fakat yatılı olmayan bir okulu da gerçekleştirmişlerdir. Bu okul, başmelek St. - Michel'in an'anevî himâyesi altına konmuş olduğundan *St. - Michel Koleji* adını almıştır. 1895'de Feriköy'deki *St. - Jean Chrysostome Okulu*'nu da onlar açmışlardır. Bir ortaokul seviyesinde olan bu kurum, sonradan *St. - Jeanne d'Arc* adıyla faaliyetine devam etmiştir. *Frère*'lerin 1898'de Haydarpaşa'da açtıkları *St. - Louis Koleji* de St. - Joseph'in bir şubesi gibi çalışmıştır. Bunlara, 1903'de Kadıköy'deki St. - Joseph Koleji'nde *"École Supérieure de Commerce"* adıyla faaliyete geçen bir yüksek ticaret okulunu da eklemek gerekir.

Kadıköy'de yüksek bir ticaret okulu kurmak suretiyle meslekî öğretim faaliyetlerini başlatan *Frère'ler,* daha da ileri giderek, teknik yönde hamle yapmak suretiyle, Galata'da *"École Technique d'Ingénieurs"* adıyla bir mühendis okulu *"École de Commerce et d'Insdustrie"* adıyle bir ticaret ve sanayi okulu, Küçük Çamlıca'da da *"École d'Agriculture"* adıyle bir tarım okulu açmak teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, yeterli sayıda teknik öğretim elemanı bulamadıkları için, gerçekleştirememişlerdir.

İstanbul'da açılmış olan Katolik okulları arasında, Fransız ve İtalyanlar'ınkinden sonra üçüncü derecede Avusturyalı misyonerlerin din ve öğretim kurumları gelir. Bunlar, başlıca Galata'da toplanmış olan *Sankt - Georg* kurumlarıdır.

⁂

Gerçi, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda öğretim kurumu açmaları, devletin özel bir müsaadesi ile değildir. Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülâsyonlardan yabancılara açıkça öğretim hakkı tanınmamıştır. Ancak, âyin hürriyetinin bir sonucu olarak, yabancıların, çocuklarına kendi dinlerini öğretecek öğretim kurumlarının açılmasına fermânlarla müsaade edilmiştir.

Esasen, 1901 yılına gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı tüzel kişilerin varlığı ve taşınmaz mallara tasarrufları da hukukan tanınmamıştır. Uygulamada var olan yabancı kurumlar ve onların çoğunlukla muvazaa yoluyla tasarruf ettikleri taşınmaz mallar, tamamen fiilî yahut bâzı münferit fermânlara dayanmaktaydı. "Kadîmden beri mevcûd" denilen yabancı kurumların birçoğu 1896 ve 1897'de İstanbul'da ve Anadolu'da çıkan karışıklıklar sırasında yıkılmış veya hasara uğramıştı. Bâbıâlî'nin müsaadesi olmadıkça, bunlar ne yeniden yapılabiliyor, ne de tâmir olunabiliyordu. Bâbıâlî de, 1740 tarihli Kapitülâsyonlar'ın 82. maddesine dayanarak, müsaade etmekten çekiniyordu. 1901'de Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız himâyesinde 245 okul, 360 kilise, hastahâne ve manastır mevcut olup, bunların yalnız 73 tanesi fermânlı, diğerleri müsaadesiz ve ruhsatsız idi. Midilli adasının işgali olayından sonra 1901'de başlayan ahdî safhada, bu kurumlar, liste gereğince resmen tanınmış oldu. Bu Fransız kurumlarının tanınmasıyla, bunların tâmirlerine ve genişletilmelerine müsaade etmeyi ve yenilerinin yapılmalarını (ancak, yeni yapılacak olanlara dört ay zarfında Bâbıâlî'nin itiraz etmesi hakkı saklı kalmak şartıyle) öngören *"1901 Anlaşması"*, "en ziyade müsaadeye mazhar millet" kaidesine göre, kapitülâsyonlardan yararlanan diğer devletlerin kurumlarına da yararlanma yolunu açtı.

Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde yalnız Fransız veya Fransa himâyesinde kurumlar yoktu. Katolikler yanında, Protestan, az sayıda Rus Ortodoks ve kısmen lâik denilebilecek başka yabancı öğretim kurumları da vardı. Bu yüzyılın başında yapılan bir tesbîte göre, bunların öğrenci sayısı, Katolik, Protestan ve diğer, Hıristiyan misyonerlerin açtıkları 10'u yüksek, 46'sı idâdî ve 1450'si ibtidâî kademedeki okullarda olmak üzere 61 678'i buluyordu. Buna sırf Rum ve Ermeni dilleri üzerine kurulmuş olan ve Osmanlı yönetiminin her türlü gözetim ve denetiminden uzak kalan, 3 500 kadar Rum, 2 500 kadar Ermeni öğretim kurumu ile, Rumeli'de hiç hesaba katılmamış yabancı ve benzeri öğretim kurumları da eklenecek olursa, okul sayısının 10 bine, öğrenci sayısının da yarım milyona varacağı mübalağalı bir tahmin olmaz denilmektedir. Üstelik bu okullarda okuyan çocukların ve gençlerin gönlüne ve kafasına verilmeğe çalışılan muhtevâ da okulun yabancılığı kadar yabancı bulunmaktadır.

İkinci Meşrûtiyet'in ilânından sonra hazırlanan *Maârif-i Umûmiyye Kaanûnu* tasarısında (1909), *"mekâtib-i husûsıyye"* tarif edilirken, "efrâd ve cemâat taraflarından ücretli ve ücretsiz te'sîs ve idâre olunan mekteblere 'Mekâtib-i Husûsıyye' tesmiye olunur" (Madde: 190) denilerek, tebea kaydı konmamış olduğu gibi, 215. maddesinde "kanûnun tedrîsât-ı husûsıyyeye müteallik ahkâmı" azınlık cemaat okullarına da "şâmil" tutulmak istenilirken, yabancı okullar söz konusu edilmemiştir.

Fransız veya Fransa himâyesindeki öğretim kurumları için Osmanlı hükûmeti adına, Sadrâzam Said Halîm Paşa ile Fransa'yı temsîl eden Büyükelçi Maurice Bompard arasında imza edilmiş olan *18.12.1913 İtilâfnâmesi*'ne göre de: "Fransa himâyesi tahtında bulunup meltûf listede (19 büyük sahifelik bir liste) münderiç olan Fransa müessese-i tedrîsiyye-i hayriyye veya mezhebiyyesine usûlen îtâsı lâzım gelen ferâmîn-i âliyye re'sen ve meccânen îtâ kılınacaktır... Vesâik-ı mezkûreyi gerek yedlerinde mevcûd olmamasından ve gerek kendilerinin henüz kirada bulunmalarından nâşî ibrâza muktedir olamayacak olan müessesâta gelince Sefâret bu müesseselerin hâl ve mevkılerini tanzîm ettikçe mebhûsünanh ferâmîn-i âliyyeyi peyderpey taleb edecektir". Aslında bu anlaşma akdinden biraz sonra Birinci Dünya Savaşı çıktığından uygulamaya konulamamıştır.

1913 yılında çıkarılan *"Tedrîsât-ı İbtidâîyye Kaanûn-i Muvakkatı"* nda da yabancı özel okullar hakkında açık herhangi bir hüküm getirilmemiştir. Bu bakımdan, yabancı tüzel kişilerin taşınmaz mallara tasarrufları da söz konusu değildir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında Bâbıâlî, İstanbul'daki yabancı elçilere gönderdiği 9 Eylül 1914 tarihli notada "Devletin bütün terakkî hamlelerine bugüne kadar engel olan kapitülâsyonları ve onlardan mukaddem ve muahhar bütün hukuk ve imtiyazları 1 Ekim 1914'ten itibaren lağvetmeğe ve devletlerle olan münâsebetinde beynelmilel hukuk prensiplerini kabûle karar verdiğini" bildirmişti. Kapitülâsyonların lâğvı hakkında bir fermân (26 Ağustos 1330 "1914") ile bir de kanun yayımlanmıştı (Eylül 1330 "1914").

Bu münasebetle, *"İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin İlgaası Üzerine Ecnebîler Hakkında İcrâ Olunacak Muâmeleye Dâir Tâlîmatnâme"* de: "Uhûd-i atîka ve muahharen akdedilen mukaavelât ve teessüs eyleyen teâmülât ve bunların tefsîrleriyle Avrupa hukuuk-ı umûmiyye-i düveline muhâlif olarak memâlik-i Osmâniyye'de carî bilcümle imtiyâzât-ı ecnebiyye bu kerre külliyyen ref'-ü ilga" edilerek (18 Eylül 1330 "1 Ekim 1914") tarihinden itibaren düvel-i ecnebiyye tebeası hakkında Avrupa hukuuk-ı umûmiyye-i düvel ahkâmı cârî olarak tebea-i Devlet-i Aliyye'ye mahsûs ve münhasır ve ebvâb ve fusûl-i âtiyede mezkûr hukuktan maada sâir bil'cümle mesâil ve husûsâtta tamâmıyle Osmanlı tebeası hakkında mer'î usûlün tatbîkı takarrür" eylediğinden bahsolunmuş, (Madde: 1) ve bu yönetmeliğin birinci bölümündeki "Mevâdd-ı Umûmiyye" arasında "elyevm Fermân-ı Âlî ile musaddak ve fîlen mevcûd" yabancı özel okullar hakkında yapılacak işleme dair esaslar gösterilmiştir. Tâlîmatnâme'nin bu okullar için ayrıca düzenlenen üçüncü bölümünde de, bunların türlü durum ve şekillerine göre, hükümler konulmuştur. Ancak, bu bölümün başında (Madde: 20) "Efrâd-ı ecnebiyye, memâlik-i Osmâniyye dâhilinde kavânîn ve nizâmât-ı Osmâniyye'ye tevfîkan, bâ-İrâde-i Seniyye mekâtib-i husûsıyye te'sîs edebilirler. Bunun için alâkadârânın doğrudan doğruya Maârif Nezâretine mürâcâat etmeleri muktazî olup Nezâret-i müşârünileyhânın mürâcâat-ı vâkıayı, esbâb-ı mûcibe dermeyânına ihtiyâc olmaksızın reddetmek salâhiyeti derkârdır" denildiğine göre, yabancılar için Osmanlı ülkesinde irâdeye dayanılarak ve ancak gerçek kişilerle ilgili bulunmak kayıt ve şartıyle, yeniden özel okul açmak yolu, bir bakıma, yine açık bırakılmış oluyordu. Yalnız, bu ve daha başka maddelerle (Madde: 20-27) bu okullar çok sıkı kayıtlara bağlanarak, devlet gözetimi ve denetimi altına alınmak istenmiştir.

1915 yılında çıkarılan *Mekâtib-i Husûsıyye Tâlimâtnâmesi*'nin içinde de yabancı okulları ilgilendiren hükümler vardır. Bu hükümler kapitülâsyonların ilgasından sonra yabancı okullara uygulanacak rejimi göstermektedir. Yönetmeliğin 2. maddesine göre: "Ecnebî cemâat, cem'iyyet ve şirketlerin kendi nâmlarına veya muvâzaa tarîkıyle mekteb açmaları yasaktır". 4. madde de: "Tebea-i ecnebiyyeden olan efrâd mekteb açabilmek için mekteb açacakları mahalde devlet-i metbûaları tebeasından mektebe ihtiyaç gösterecek raddede nüfus mevcûd olmak" şartını getirmekte ve dolayısıyle önleyici tedbirleri öngörmektedir.

Gerçi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile yabancı okulların hemen hepsi kapanmış ve uygulanması tasarlanan yeni esasların gerçekleşmesine imkân kalmamıştı. Ancak savaştan yenilmiş olarak çıkan Osmanlı Devleti, Sevr Andlaşması'nın 149. maddesiyle ülkedeki bütün yabancı okulların mutlak muhtariyetini kabûl etti ve Mütâreke yıllarında, yabancı okullar, işgal orduları kumandanları tarafından büyük törenlerle tekrar faaliyete geçirildi.

Memleketin ilk ve orta öğretimini üzerlerine almak iddiasında bulunan bu okullar, Mütâreke döneminde yüksek öğretim kurumları kurmak teşebbüsüne de girişmişler ve bu maksatla 1920 yılında Arnavutköyünde bir Tıp Fakültesi açmışlardır. Artık memlekette, bu okulların çalışmalarını bağlayan hiçbir karar yoktu. Bilhassa, İttihad ve Terakkî Hükûmeti'nin hazırlamış olduğu ve esaslı hükümleri içine alan 1915 tarihli *Mekâtib-i Husûsıyye Tâlimâtnâmesi, Sevr Andlaşması* gereğince yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece, eski durum bütün acılığıyla geri dönmüş, bu yüzden de yabancı okullar Türkiye Devleti'ne çok pürüzlü ve çapraşık bir mes'ele olarak devredilmiş bulunuyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin, yabancı okullar işiyle ilk karşılaşması, Fransa ile aramızda 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da imzalanan itilâfnâme ile olmuştur. Bu itilâfnâmeye ek olarak aynı gün delegemiz tarafından Fransız delegesine gönderilen mektupta: "Fransız müessesât-ı tedrîsiyye ve sıhhiyyesiyle müessesât-ı hayriyyesinin Türkiye'de mevcud olmakta devam edecekleri..." taahhüdüyle konu bir çözüme bağlanmış görünümüne girdiyse de, ikincisi 1922 yılında çok daha değişik bir durumda olmuştur: Mütâreke'den sonra İstanbul'a gelen *"Amerika Şark-ı Karîb Muâvenet Hey'eti"*, İstanbul Hükûmeti'nin büyük yardımlarına mazhar olmuş ve memleketin her tarafında yardım kurumları ve yetimhâneler adı altında okullar açmak teşebbüsünde bulunmuştu. İstanbul Hükûmeti yürürlük alanına sevk ettiği kararnâmelerle, bu kurulun memlekete ithal edeceği bütün eşyanın gümrük resminden muaf olacağını kabûl etmiş ve önce iki ay için verilen bu müsâade beş defa uzatılmıştır. Sözü edilen kurulun faaliyette bulunmak isteği vatan topraklarının bir kısmı, T. B. M. M. Hükûmeti'nin hüküm ve nüfûzu altında bulunduğu için, bir kısım müsaadelerin Ankara'dan alınmasında zarûret vardı. Hey'et bu sebeple Ankara'ya da başvurdu.

1921 Türk - Fransız Anlaşması'ndan sonra fakat "Lozan Sulh Muahedenâmesi" nden önce, 30 Temmuz 1338 (1922) tarihinde Bakanlar Kurulunca verilmiş 1718 sayılı bir kararda şöyle denilmektedir: "Amerikan Şark-ı Karîb Hey'eti ve misyoner şirketleri tarafından Türkiye'de dârüleytâmlar ve mektebler küşâdı için müsâade talep olunmakta olup elyevm mer'î olan Mekâtib-i Husûsıyye Tâlimâtnâmesi'nin 4. maddesinde: Tebea-i ecnebiyyeden olan efrâd, mekteb açabilmek için mekteb açacakları mahallerde devlet-i metbûaları tebeasından mektebe ihtiyaç gösterecek raddede nüfus mevcut olmak ve mütekaabiliyyet meşrût... diye muharrer olmasına ve bunların mektep açmak istedikleri mahallerde Amerikan tebeası mevcut olmamasına binâen hiçbirisine ruhsat verilmemekde bulunduğu ve binâenaleyh bu mâddenin tatbîkına devâm olunup olunmıyacağı Maârif Vekâletinin 24/5/1338 tarihli ve İlk Tedrîsât Dâiresi 774/2719 numaralı tezkeresinde bildirilmesine binâen keyfiyet İcrâ Vekilleri Hey'etinin 30 Temmuz 1338 tarihli içtimâında ledettezekkür mekâtib-i ecnebiyye hakkında mebhûsu'anh tâlîmâtnâme ahkâmının muhâfızasına ve muâvenet hey'etleri tarafından açılan Dârüleytâmdaki tedrîsâtın Mekâtib-i Husûsıyye Tâlîmâtnâmesi'ne tevfîkan Türk tebaası nâmına ruhsatnâmeye rabtı ve Fransızlarla olan İ'tilâf mûcibince harbten evvel mevcûd mektepleri hakkında kanunlarımızı riâyet ettikçe müsâadede bulunulması ve fakat yeniden mektep açmalarına ruhsat verilmemesi takarrür etmiştir".

Böylece, Bakanlar Kurulu, Sevr Andlaşması'nın yürürlükten kaldırdığı *Mekâtib-i Husûsıyye Tâlimâtnâmesi*'nin bütün hükümleriyle yürürlükte olduğunu ve ona uymak lâzım geldiğini tescîl etmiştir.

İçten ve dıştan binbir tehlike karşısında, millî varlığı korumak için, daha kuruluş hâlinde bulunan T.B.M.M. Hükûmeti'nin bu kararı, en buhranlı devrelerde bile gençliğin eğitim ve öğretimine gösterdiği yakın ilgiyi ispatlayıcı bir delildir.

Daha sonra Lozan Andlaşması ile kapitülâsyonlar da lağvedilmiş bulunmaktadır. Bu Andlaşmanın 28. maddesi hükmünce, "Tarafeyn-i âliyyeyn-i âkıdeyn, Türkiye'de kapitülâsyonların kâffe-i nikaat-ı nazardan tamâmen ilgaasını her biri kendisine taallûku cihetinden kabûl ettiklerini beyân ederler". Yine bu andlaşmada, yabancı öğretim kurumları yönünden yalnız İngiltere, Fransa ve İtalya'ya karşı — alınıp verilen üç mektupla — devlet hâkimiyetine ve devletin özel öğretim üzerindeki gözetim ve denetim haklarına dokunmayan bazı esaslar kabûl olunmuş; böylece, yüzyıllar boyunca süren yabancı öğretim kurumları mes'elesi de mutlu bir sonuca bağlanmıştır.

Sözü edilen mektuplar, "İkaamet mukavelesine atfen ve mezkûr mukaveleye rabtolunacak olan beyânnâme'nin mektublarla tebdîli" esasına dayanılarak yalnız İngiltere, Fransa ve İtalya'ya âit olup, 30 Ekim 1914'ten önce Türkiye'de varlıkları tanınmış olan din, okul ve hastahâne tesisleri ile hayır kurumlarının Türkiye'de tanınacağını ve andlaşmanın imza tarihinde Türkiye'de fiilen mevcûd olan benzeri İngiliz, Fransız ve İtalyan kurumlarının: "her nev'i mükellefiyyât-ı mâliyye nokta-i nazarından Türk müessesât-ı mümâsilesiyle tamâmen müsâvî muâmeleye mazhar" edileceğini ve "işbu müessesât hakkında cârî olan nizâm-ı âmme ahkâmı ile kavânîn ve nizâmâta tâbi" olacağını ve aynen "Türk hükûmetinin, işbu müessesâtın şerâit-i faâliyyetini ve mekteplere gelince, tedrîsâtın amelî teşkîlâtını nazar-ı itibâra" alacağını taahhüt etmektedir.

Her ne kadar bu mektupların yürürlülük süreleri, *"İkaamet Mukaavelesi"*nin, 20. maddesi gereğince, yedi yıla inhisar etmiş ise de, sözü edilen mektuplarla tanınmış olan kurumlara ait hakların yedi yıl sonra red veya kaldırılabileceği görüşüne hükûmetimizce itibar olunmamıştır. Lozan mektupları ile tanınmış olan hakları — o sınırlar içinde — tanımağa bugün de devam etmek devletimiz için ahdî bir borç olarak mütalâa edilmiştir. Yalnız, mektupların yürürlükte olduğu yedi yıllık süreye münhasır olmak üzere, hükûmete müracaat edip de durumlarını nizâma uyduramamış olan kurumlara âit "hayırhâne tetkik" yükümlülüğü hukukan ortadan kalkmış bulunmaktadır. Bu da demektir ki, bunların yedi yıl sonra taşınmaz mallara tasarrufuna müsaade edilemez.

Esasında, Lozan mektupları'nın muhâtabı İngiltere, Fransa ve İtalya olduğuna göre, Osmanlı tâbiiyetinde bulunan Katolik, Ortodoks, Lâtin, Rum, Ermeni, Süryânî kişiler tarafından veya İngiltere, Fransa ve İtalya devletleri tebeasından olmayıp da diğer yabancı devletler tebeası kişiler tarafından kurulmuş ve her ikisi de İngiltere, Fransa ve İtalya devletleri himâyelerinden yararlanmış olan kurumların, Lozan mektuplarında belirtilen tanımanın dışında tutulacakları tabiîdir. Lozan'da tanıdığımız kurumların sadece: (a) İngiltere, Fransa ve İtalya tâbiiyetindeki gerçek kişiler tarafından Türkiye'de kurulmuş veya (b) aynı devletlere mensup ve tâbi bulunan cemiyet ve benzeri tüzel kişiler tarafından Türkiye'de kurulmuş olup, 1914'ten önce Osmanlı Hükûmetince bu sıfatla (yâni, doğrudan doğruya İngiliz, Fransız ve İtalyan Kurumu olarak) tanınmış kurumlar olması lâzım gelir.

Lozan mektuplarında tanımayı taahhüt ettiğimiz üç devlete ait kurumların tüzel kişilikleri konusunda eski hukukumuzda tüzel kişiliğin bulunmaması sebebiyle, bu yabancı kurumların tarafımızdan yabancı kurum olarak tanınmalarının iç mevzuatımıza göre değil, milletlerarası andlaşmalara dayanmış olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu bakımdan, geçmişin bu vâkıaları karşısında, Lozan mektuplarıyla memleketimizde mevcûdiyetleri istisnaî olarak tanınmış bulunan bu kurumların, bugün tüzel kişiliklerini ve yabancı tâbiiyetlerini reddetmeğe imkân olmasa gerektir. Lozan'dan beri uygulama da bu kanaatı doğrular niteliktedir. Nitekim, 22 Aralık 1934 gün ve 2644 sayılı Tapu kanununun 3. maddesinde yer alan "Mevcûdiyetleri Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetince tanınmış olan yabancılara ait dinî, ilmî, hayrî müesseselerin fermânlara ve hükûmet kararlarına müsteniden sahiplendikleri gayr-i menkuller bu belgelerin sınırları dışına çıkmamak ve hükûmetin izni alınmak şartıyle, müesseselerin hükmî şahsiyetleri nâmına tescîl olunabilir" hükmünün açık hedefi, yabancı tüzel kişilere veya kurumlara taşınmaz mallara sahip olma hakkını vermek veya yurdumuzda yeni yabancı kurumlara müsaade etmek demek değildir. Bu maddenin amacı: bir yandan andlaşmalarla mevzuatımız ve devletler hukuku gereğince tanımak zorunda bulunduğumuz eski yabancı kurumların, öte yandan, Lozan'da taahhüt ettiğimiz sayıları sınırlı ve istisnaî yabancı kurumların taşınmaz mallara tasarruf durumlarını kanuna ve nizâma uydurmaktan ibarettir ve yalnızca bu eski yabancı kurumların ihtiyaçlarıyla ilgili bulunmaktadır.

Esasen konu, Anayasamızın "usülüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmaları kanun hükmünde" (madde: 65) sayan görüşü çerçevesinde de başka bir yorum gerektirmeyecek kadar açık ve seçik durumdadır.

Yalnız, Amerika Birleşik Devletleri, Lozan Sulh Muahedenâmesi'ni imza ve tasdik eden devletlerden olmadığı için yurdumuzdaki *Robert College*'in durumunu ayrı mütalâa etmek gerekir. Gerçi Lozan'da A.B.D. ile hükûmetlerimiz arasında 6 Ağustos 1923 tarihinde ayrı andlaşma imzalanmış ise de, bu andlaşma, ilgili konuda hiç bir kayıt getirmemiştir.

A.B.D. ile sonradan 1 Ekim 1931 tarihinde bir *İkaamet mukavelesi* yapılmış ve 2002 sayılı kanunla tasdik edilmiştir. Bu mukavelenin ingilizce dışındaki türkçe yazılan birinci maddesinde: "Her iki memleket tebeasına ve şirketlerine diğer memleket arazisinde tatbik edilecek ikaamet, meks-ü-ârâm, şartlara ve kezâlik mâlî tekâlif ve kazâî salâhiyet nokta-i nazarından... en ziyâde mazhar-ı müsâade üçüncü memlekete bahş edilmiş ve edilecek olan aynı muameleye kâffe-i ahvâlde bahşedilecektir" hükmü gereğince, tüzel kişiler hakkında verilen müsâade yalnız "şirketler"e aittir. Bu "şirketler" deyiminin yanında Lozan İkaamet Mukavelesi'nde olduğu gibi, "ticarî, malî, iktisadî" gibi vasıflandırmalar da yoktur.

Halbuki, ingilizce yazılan metinde kullanılan "corporations", ingilizce'de ve hususiyle Amerikan hukuk dilinde sadece "manevî şahıs" anlamını ve bunun türlerini ifade etmektedir. Bu bakımdan, mukavelenin türkçe ve ingilizce metinleri arasındaki mânâ farkı dolayısıyle, yurdumuzdaki eski Amerikan kurumlarının durumlarını, türkçe metin ahdî bulmadığı hâlde, ingilizce metin ahdî saymaktadır.

Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan gibi diğer devletler tâbiiyetindeki kurumlar, Lozan mektupları'ndan hâriç tutulduğu ve bunlara karşı ahdî hiç bir yükümlülüğümüz bulunmadığı halde, yürürlükteki mevzûâtı ve devletler hukuku usûl ve teâmülü gereğince bunlar da İngiliz, Fransız ve İtalyan kurumlarına uyguladığımız şartlar içinde mütalâa edilmektedir.

Görülüyor ki, Lozan'daki taahhüdümüz, yabancı öğretim kurumlarını 1914 öncesi şartları içinde dondurmanın ötesinde bir kayıt ve şart taşımamakta, yalnız yeniden okul açmak yolunu kapamış bulunmaktadır.

Nitekim, Cumhuriyet Hükûmeti özel öğretim işini ele alınca, yabancı özel okullar üzerindeki işlemleri de buna göre ayarlamıştır. Böylece bir yandan 1915 tarihli *Mekâtib-i Husûsıyye Tâlîmâtnâmesi*'nin Lozan Andlaşması'ndan doğan yeni şartlara göre uygulanmasına girişilirken, öte yandan da 1925'te hazırlanan *Maârif-i Umûmiyye Kaanûnu* tasarısının özel öğretim bölümünde yabancı özel öğretim için temelli hükümler tasarlanmış; aynı yıl içinde Başbakanlık'a sunulan, yeni *Hususî Mektepler Talimâtnâmesi* tasarısında da bu esasların uygulama şekilleri gösterilmiştir. 1925'te hazırlanan *Maârif-i Umûmiyye Kaanûnu* tasarısında şöyle bir madde de yer alıyordu: "Gayr-i Müslim ekalliyetlerin ilk ve ana mekteplerine yalnız o ekalliyete mensup çocuklar kabûl olunabilir. Ecnebî mekteplerin ilk ve ana kısmına Türk tebeasından talebe kabûl edilemez". Bu maddeyle tasarlanan hükümlerden ikincisi, 1931 yılında çıkarılan 1778 sayılı kanunda yer almıştır. Nitekim bu kanunun birinci maddesinde, "Türkiye'de ilk tahsillerini yapmak üzere mektebe gidecek

Türk vatandaşı çocuklar, bundan böyle bu tahsilleri için ancak Türk mekteplerine girebilirler" denilmektedir (sonradan 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanununda da aynı esaslar maddeleştirilmiştir).

Bundan sonra, devletin özel yabancı okullar üzerindeki, gözetim ve denetimi, yönetmelikler, talimâtlar ve genelgelerle genişletilmiş; bu kurumlarla ilgili esaslar düzenlenmiştir. Bu cümleden olmak üzere, 1935 yılında çıkarılan *Yabancı Okullar Yönergesi*'nde konumuzla ilgili olan 17. madde "hiçbir yabancı okul yeniden şube açamaz" hükmünü getirmekte, sonradan bu maddeyle ilgili bir genelge de "talebesi fazla olan bir sınıfın ikiye ayrılmasına 17. madde mânî değildir" denilmektedir. 18. madde de "yabancı okullarda yeniden ihzârî sınıflar açılmaz", 19. madde de ise "yabancı okullarda Bakanlığa kaydettirdikleri sınıflar sayısı arttırılamaz", hükümleri yer almaktadır.

Görülüyor ki, yabancı öğretim kurumları karşısında, Türkiye'nin bugünkü hukukî durumunu, hak ve yetkilerini yalnız devletler hukukunun prensipleri çizer. Esasen, bu tabiî hâli sınırlandıracak hiç bir taahhüdümüz söz konusu olmadığı gibi, mevcut kurumların benzeri Türk özel öğretim kurumları yanında hiç bir imtiyazı da yoktur. Denebilir ki, bugün bu öğretim kurumları Türk eğitim sistemi içinde daha yararlı olmağa başlamışlardır. Türk eğitim sistemiyle yakın ilgisini göstermek bakımından, aşağıdaki yüzdeleri ona göre değerlendirmek gerekir. 1890 yılında yabancı okullarda mevcut Müslüman Türk çocuklarının sayısı % 1 iken, 1900'de % 15, 1911'de % 56, 1926'da % 51, 1931'de % 64, 1939'da % 76'ya kadar çıkmıştır. Bugünkü durum ise, yüzde yüze çok yakındır. Bu durum karşısında, artık yabancı okulları, Türk çocuklarının öğretimini sağlayan kurumlar olarak mütalâa etmek gerekecektir. Devletler özel hukukunun yabancıya tanıdığı öğretim hürriyeti, ülkede bulunan yabancıların çocukları için özellikle söz konusu edilmek gerekir. Ancak, bugün yüzde yüze yakın Türk çocuklarının eğitimini üzerine almış olan bu kurumlar üzerinde devlet gözetim ve denetimini sağlamak amacı da bir Anayasa gereğidir.

625 sayılı *Özel Öğretim Kurumları Kanunu*'nun çıkarılması ile Anayasamızın bu gereği yerine getirilmiş; böylece, "Özel okullarda yönetim ve eğitim, öğretim aynı derecedeki devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye göre düzenlenir" hükmü çerçevesinde, kanunî bir dayanakla da teminat altına alınmış olmaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı, Ö. Ö. K. ile olan bağlantısını, "Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü" safhasına gelinceye kadar, aşağıdaki teşkilât birimleri içinde sürdürmüştür:

1. 2287 sayılı *"Maârif Vekâleti Merkez Teşkîlâtı Vazîfeleri"* Kanununu değiştiren 10.6.1935 tarih ve 2773 sayılı kanunla kurumun adı, *"Özel Okullar Direktörlüğü"* olarak belirtilmiştir.

2. 9.6.1937 tarihinde 3225 sayılı kanunla yine *"Özel Okullar Direktörlüğü"*,

3. 22.9.1941 tarihinde 4113 sayılı kanunla *"Hususî Öğretim Müdürlüğü"*,

4. 15.6.1941 tarihinde 4926 sayılı kanunla *"Özel Okullar Müdürlüğü"*,

5. 19.8.1960 tarih ve 12175 sayılı mûciple *"Özel Okullar Genel Müdürlüğü"*,

6. 8.6.1965 gün ve 625 sayılı özel öğretim kurumları kanunu çıkınca buna dayalı olarak Bakanlık makamından alınan 13.6.1966 tarih ve 37293 sayılı mûciple de *"Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü"* ne çevrilmiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı bünyesindeki Ö. Ö. K. Genel Müdürlüğünün görevleri de:

"Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü, Türkiye'deki Türk, azınlık, yabancı, ana, ilk ve orta dereceli özel okullarla, haberleşme ile öğretim yapan yerler, çeşitli kurslar, dersâneler, biçki - dikiş yurtları ve benzeri kurumların kurum açma, öğretime başlama izinlerini vermek; denetim ve gözetimini yapmak; uyarma, denklik kaldırma, kapatma, açma ve öğretime başlama izinlerini geri almak; kanun, tüzük ve yönetmeliklere aykırı hareketleri tesbît edilen kurumları kapatmak; kurum açma, öğretime başlama, denklik kaldırma, kapanma ve kapatma ile ilgili kararları ilân etmek; bina nakli ve devir işlemlerini yapmak, bina, tesis ve müştemilâtiyle ilgili standardları tesbît ve ilân etmek; yabancılar tarafından açılmış bulunan özel okulların bina onarımlarına izin vermek; Özel Öğretim Kurumlarında çalışacak yönetici ve öğretmenlere çalışma izni vermek; Özel Öğretim Kurumlarında uygulanacak yönetmelik ve müfredat programları ile okutulacak ders ve yardımcı kitapların *Talim ve Terbiye Dairesi*'nce incelenmesine, onaylanmasına dair işlemleri yürütmek; bir özel okula alınabilecek yabancı uyruklu öğrenci sayısını tesbît etmek; özel öğretim kurumlarının alacağı ücretlerle ilgili işlemleri yapmak veya yaptırmak; özel okul kurucuları veya kurucu temsilcileriyle müdür, diğer yönetici ve öğretmenler arasında yapılan yazılı sözleşmeleri tescil etmek; kâr gayesi gütmeyen dernekler veya tesisler için Bakanlık bütçesine ödenek koydurmak; yetersizliği veya vazifeye devamında sakınca görülen yönetici ve öğretmenlerin çalışma izinlerini iptâl etmek; teftiş ve denetleme sonucunda zarûret görülen durumlarda müdür ve öğretmenlere işten el çektirmek; özel okulların yönetici ve öğretmenleri hakkında okulun bünyesine göre 788 - 657 - 1702 - 4357 sayılı kanunlarda yazılı olan cezalara ilişkin hükümleri uygulamak ve 625 sayılı kanunun öngördüğü tüzük ve yönetmelikleri hazırlamak"

şeklinde düzenlenmiş bulunmakta ve buna göre uygulama yapılmaktadır.

Bugün Türkiye'de, 625 Sayılı *Özel Öğretim Kurumları Kanunu*'nda deyimlendirilen özel öğretim kurumlarının 1975 - 1976 öğretim yılına göre gelişme durumları da şöyledir:

Dersaneler	159
Biçki - dikiş yurtları	156
Kurslar (haberleşme ile öğretim yapan yerler de dahil)	193

Özel Türk, azınlık ve yabancı okullarında özel öğrenci ve öğretmen sayıları ile azınlık (Rum, Ermeni, Mûsevî) ve Yabancı Okulları'nın (ana, ilk, ortaokul, lise durumuna göre tertiplenmiş) listeleri aşağıdadır: (R. K.)

1975 - 1976 ÖĞRETİM YILINDA FAALİYETTE BULUNAN ÖZEL TÜRK, AZINLIK VE YABANCI OKULLARDA ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİ SAYILARI

ÖZEL ÖĞRETİM KURUMLARI		OKUL SAYILARI					ÖĞRETMEN SAYILARI					ÖĞRENCİ SAYILARI				
		Ana	İlk	Orta	Lise	Toplam	Ana	İlk	Orta	Lise	Toplam	Ana	İlk	Orta	Lise	Toplam
TÜRK		104	58	59	61	282	353	945	1225	1498	4021	5076	18522	18155	14548	56301
AZINLIK	Rum	3	26	5	7	41	7	186	36	113	342	48	1225	476	313	2062
	Ermeni	23	28	11	5	67	58	261	142	91	552	1051	4150	1038	388	6627
	Mûsevî	2	2	1	1	6	2	24	9	15	50	72	288	101	70	531
	TOPLAM	28	56	17	13	114	67	471	187	219	944	1171	5663	1615	771	9220
YABANCI	Fransız	—	1	6	4	11	—	1	75	48	124	—	6	2175	1330	3511
	İtalyan	2	3	2	1	8	1	9	19	19	48	18	68	281	233	600
	Avusturya	—	—	2	3	5	—	—	40	53	93	—	—	776	726	1502
	Alman	—	—	1	1	2	—	—	32	22	54	—	—	458	352	810
	Amerikan	—	—	4	5	9	—	—	122	122	244	—	—	948	1000	1948
	İngiliz	1	1	2	1	5	1	4	8	5	18	26	41	349	199	615
	Bulgar	—	1	1	—	2	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—
	İran	—	1	—	—	1	—	8	—	—	8	—	45	—	—	45
	TOPLAM	3	7	18	15	43	2	23	296	269	590	44	160	4987	3840	9031
	GENEL TOPLAM	135	121	94	89	439	422	1439	1708	1986	5555	6291	24345	24757	19159	74552

NOT : Bu sayılara lise seviyesindeki 10 Meslek Okulu dahildir.

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN AZINLIK OKULLARI

RUM OKULLARI (Hepsi İstanbul'da)

Sıra No.	Okulun adı	Adresi	Ana	İlk	Orta	Lise	Mes.	Yatılı
1.	Beyoğlu Ayakostantin Ana ve İlkokulu	Çukur Mah. Kalyoncu Kulluk Kadın Çıkmazı No: 16 Beyoğlu	X	X	—	—	—	—
2.	Karaköy Rum Ana ve İlkokulu	Kemeraltı Cad. No: 49 Galata	X	X	—	—	—	—
3.	Zapyon Rum Kız Lisesi	Meşelik Sok. No: 17 Taksim	X	X	X	X	—	—
4.	Arnavutköy Rum Karma İlkokulu	Abdullah Molla Sok. No: 19 Arnavutköy	—	X	—	—	—	—
5.	Beşiktaş Rum İlkokulu	Köyiçi No: 33 Beşiktaş	—	X	—	—	—	—
6.	Bakırköy Rum Karma İlkokulu	İstanbul Cad. No: 143 Bakırköy	—	X	—	—	—	—
7.	Balat Rum İlkokulu	Ayan Cad. No: 25 Balat	—	X	—	—	—	—
8.	Büyükada Rum Yetimhânesi İlkokulu	İsa Tepesi No: 11/9 Büyükada	—	X	—	—	—	—
9.	Büyükada Rum İlkokulu	Alaçam Sok. No: 13 Büyükada	—	X	—	—	—	—
10.	Çengelköy Rum İlkokulu	Meserret Sok. No: 3 Çengelköy	—	X	—	—	—	—
11.	Feriköy Rum Karma İlkokulu	Abide-i Hürriyet Cad. 5/7 Şişli	—	X	—	—	—	—
12.	Heybeliada Rum İlkokulu	Heybeliada Meydanı No: 3	—	X	—	—	—	—
13.	Kadıköy Rum İlkokulu	Sivastopol No: 11 Kadıköy	—	X	—	—	—	—
14.	Kumkapı Rum İlkokulu	Çadırcı Camii Sok. No: 12 Kumkapı	—	X	—	—	—	—
15.	Kurtuluş Rum İlkokulu	Saha Meydanı No: 67 - 69	—	X	—	—	—	—
16.	Kuzguncuk Rum İlkokulu	Bereketli Sok. No: 23 Kuzguncuk	—	X	—	—	—	—
17.	Langa Rum İlkokulu	Kâtip Kasım Mah. Alaca Camii Sok. No: 10 Aksaray	—	X	—	—	—	—
18.	Maraşlı Rum İlkokulu	Sadrâzam Âli Paşa Sok. No: 35	—	X	—	—	—	—
19.	Kocamustafapaşa Rum İlkokulu	İmrahor Cad. No: 72 Yedikule	—	X	—	—	—	—
20.	Ayatriyada Rum İlkokulu	Meşelik Sok. No: 11-2 Taksim	—	X	—	—	—	—
21.	Tarabya Rum İlkokulu	Ahı Çelebi Sok. No: 27 Tarabya	—	X	—	—	—	—
22.	Üsküdar Rum İlkokulu	Yeni Mah. Hacı Murat Sok. No : 9	—	X	—	—	—	—
23.	Yenişehir Rum İlkokulu	Hacıilbey Sok. No: 19 Beyoğlu	—	X	—	—	—	—
24.	Yeniköy Rum Karma İlkokulu	Said Halim Paşa Sok. No: 10 Yeniköy	—	X	—	—	—	—
25.	Yeşilköy Rum İlkokulu	Çekmece Cad. No: 1 Yeşilköy	—	X	—	—	—	—
26.	Beyoğlu Merkez Rum Kız Lisesi	Ağa Hamam Maç Sok. No: 40 Beyoğlu	—	X	X	X	—	—
27.	Fener Rum Erkek Lisesi	Sancaktar Yokuşu No: 36 Fener	—	—	X	X	—	—
28.	Heybeliada Rum Lisesi	Ümit Tepesi No: 3 Heybeliada	—	—	—	X	—	—
29.	Yoakimion Rum Kız Lisesi	Teşvikiye Cafer Mektep Sok. No: 16	—	—	X	X	—	—
30.	Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi ve Ticaret Okulu	Suterazisi Sok. No: 27 Beyoğlu	—	—	X	X	X	—
	TOPLAM :		3	26	5	6	1	

ERMENİ OKULLARI (Hepsi İstanbul'da)

Sıra No.	Okulun adı	Adresi	Ana	İlk	Orta	Lise	Mes.	Yatılı
1.	Bezesyan Ana ve İlkokulu	Altınbakkal Çayır Sok. No: 105	X	X	—	—	—	—
2.	Bomonti Katolik Ana ve İlkokulu	İzzetpaşa Cad. No: 45 Şişli	X	X	—	—	—	—
3.	Boğasyan Varvaryan Ana ve İlkokulu	Bahramçavuş Mah. Kürkçü Mektebi Sok. No: 1	X	X	—	—	—	—
4.	Gedikpaşa Protestan Ana ve İlkokulu	Şakirefendi Çeşme Sokak No : 1/3 Kumkapı	X	X	—	—	—	—

5.	Kadıköy Anarat Higutyun Ana ve İlkokulu	Osmanoğa Nihal Sok. No: 4 Kadıköy	X	X	—	—	—	—
6.	Levon Vartuhyan Ana ve İlkokulu	Fatma Sultan Mah. Sulukule Cad. No: 45 Topkapı	X	X	—	—	—	—
7.	Surp Mesropyan Ana ve İlkokulu	Sarayiçi Tülcü Sok. No: 5 Gedikpaşa	X	X	—	—	—	—
8.	Beşiktaş Makruhyan Ana ve İlkokulu	Abbasağa Mah. İlhan Sok. No : 37 - 39	X	X	—	—	—	—
9.	Nortibros Karma Ana ve İlkokulu	4. Kırağı Sok. Bomonti - Şişli	X	X	—	—	—	—
10.	Ortaköy Takmanças Ana ve İlkokulu	Taşbasamak Sok. 52 Ortaköy	X	X	—	—	—	—
11.	Pangaltı Anarat Higutyun Ana ve İlkokulu	Ölçek Sok. No: 198 Harbiye	X	X	—	—	—	—
12.	Semerciyan Cemeran Ana ve İlkokulu	Yeni Mah. Dersane Sok. No: 48 Üsküdar	X	X	—	—	—	—
13.	Lusavoriçyan Karma Ana ve İlkokulu	Altınbakkal Ölçek Sok. No: 76 Şişli	X	X	—	—	—	—
14.	Nersesyan Yermonyan Ana ve İlkokulu	İcadîye Mah. Hacı Bakkal Sok. No: 43 - 45 Kuzguncuk	X	X	—	—	—	—
15.	Yeşilköy Ermeni Ana ve İlkokulu	Köyiçi Huban Sok. Yeşilköy	X	X	—	—	—	—
16.	Balat Horenyan İlkokulu	Düriye Sok. No: 17 Balat	—	X	—	—	—	—
17.	Kalfayan Ermeni Kız İlkokulu	Altûnîzâde Mah. Toprakyol Sırmaperde Sok. No: 2	—	X	—	—	—	—
18.	Karagözyan Ermeni Erkek İlk.	Abide-i Hürriyet Cad. No: 228 Şişli	—	X	—	—	—	—
19.	Nersesyan Ermeni İlkokulu	Hasköy Boncuk Sok. No: 5/7 Halıcıoğlu/İstanbul	—	X	—	—	—	—
20.	Aramyan Uncuyan Ortaokulu	Caferağa Leylek Sokak No: 3 Kadıköy	X	X	X	—	—	—
21.	Bezciyan Ortaokulu	Şarapnel Sok. No: 1 Kumkapı	X	X	X	—	—	—
22.	Dadyan Ortaokulu	Ebüzziye Cad. No: 48 Bakırköy	X	X	X	—	—	—
23.	Feriköy Ortaokulu	Çobanoğlu Sok. No: 14/16	X	X	X	—	—	—
24.	Kocamustafapaşa Anarat Higutyun Kız Ortaokulu	Işkırlak Sok. No: 20/1 Kocamustafapaşa	X	X	X	—	—	+
25.	Sahakyan Nunyan Lisesi	Millî Müdafaa Cad. No: 55	X	X	X	X	—	—
26.	Eseyan Ermeni Kız Lisesi	Meşelik Sok. No: 34 Taksim	X	X	X	X	—	—
27.	Pangaltı Ermeni Lisesi	Süleyman Nazif Sok. No: 9 Şişli	X	X	X	X	—	+
28.	Beyoğlu Anarat Higutyun Ortaokulu	Sakızağacı Cad. Eski Çeşme Sok. No: 12 Beyoğlu	—	X	X	—	—	+
29.	Getronagan Ermeni Lisesi	Kapıiçi Sakızcılar Sok. No: 49 Karaköy	—	—	X	X	—	—
30.	Surp Haç Ermeni Lisesi	Selâmsız Görümce Sok. No: 4 Üsküdar	—	—	X	X	—	—
TOPLAM :			23	28	11	5	—	3

MÛSEVÎ OKULLARI

1.	Karaköy Mûsevî 1. Karma Ana ve İlkokulu	Şâir Ziya Paşa Yokuşu Lokantacı Sok. No: 12 Galata-İstanbul	X	X	—	—	—	—
2.	Beyoğlu Mûsevî Lisesi	Şişhâne Mektep Sok. No: 23 Karaköy - İstanbul	—	—	X	X	—	—
3.	Mûsevî Yetim Ana ve İlkokulu	Eminiye 1308. Sok. No: 17 İzmir	X	X	—	—	—	—
			2	2	1	1	—	—

TÜRKİYE'DE FAALİYETTE BULUNAN YABANCI OKULLAR

Sıra No.	Okulun adı	Adresi	Ana	İlk	Orta	Lise	Mes.	Yatılı
1.	İstanbul Saint Benoît Fransız Lisesi	Kemeraltı Cad. No: 23 Karaköy	—	—	X	X	—	+
2.	İstanbul Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi	Cumhuriyet Cad. No: 205 Pangaltı	—	X	X	X	—	—
3.	İstanbul Saint Pulcherie Fransız Kız Ortaokulu	Parmakkapı Çukurlu Çeşme Sok. No: 7	—	—	X	—	—	—
4.	İstanbul Saint Michel Fransız Lis.	Âbide-i Hürriyet Cad. 21 Şişli	—	—	X	X	—	—
5.	İstanbul Saint Joseph Fransız Erkek Lisesi	Dr. Esat Işık Cad. No: 78-89 Kadıköy	—	—	X	X	—	+
6.	İstanbul Sankt-Georg Avusturya Lisesi ve Ticaret Okulu	Kartçınar Sok. No: 12 Karaköy	—	—	X	X	X	+
7.	İstanbul Sankt-Georg Avusturya Kız Lisesi	Kartçınar Sok. No: 8/10 Karaköy	—	X	X	X	—	+
8.	İstanbul İtalyan Lisesi	Tomtom Sok. No: 11 - 13 Beyoğlu	—	—	X	X	—	—
9.	İstanbul İtalyan Kız Ortaokulu	Ağahamam Turnacıbaşı No: 30	X	X	X	—	—	+
10.	İstanbul Jüstinyani İtalyan İlk.	Havaryum Sok. No: 19 Şişli	—	X	—	—	—	+
11.	İstanbul Alman Lisesi	Şahkulu Bostan Sok. No: 20 Tünel	—	—	X	X	—	—
12.	İstanbul Özel Amerikan Robert Lisesi	Özel Robert Lisesi Arnavutköy	—	—	X	X	—	+
13.	İstanbul Üsküdar Amerikan Kız Lisesi	Ekmekçibaşı Sok. No: 16 Üsküdar	—	—	X	X	—	+
14.	İstanbul Amerikan Amiral Bristol Hastahanesi Özel Hemşire Sağlık Lisesi	Güzelbahçe Sok. Nişantaşı	—	—	—	—	X	+
15.	İstanbul İngiliz Lisesi	Hacıemin Efendi Sok. No: 52	—	—	X	X	—	—
16.	İstanbul İngiliz Kız Ortaokulu	İstiklâl Cad. Nuri Ziya Sok. No: 2	X	X	X	—	—	—
17.	İstanbul Bulgar Okulu	Başağa Çeşme Sok. No: 5	—	X	X	—	—	—
18.	İstanbul İran İlkokulu	Binbirdirek Sultanahmet	—	X	—	—	—	—
19.	İzmir Saint Joseph Fransız Erkek Ortaokulu	1462. Sok. No: 37 Alsancak	—	—	X	—	—	—
20.	İzmir İtalyan Ana ve İlkokulu	1454. Sokak No: 1 Alsancak	X	X	—	—	—	—
21.	İzmir Amerikan Kız Lisesi	76. Sokak Göztepe	—	—	X	X	—	—
22.	İçel Tarsus Amerikan Erkek Lisesi	Özel Amerikan (Koleji) Tarsus	—	—	X	X	—	+
TOPLAM :			3	8	18	13	2	10

ÖZER, Yusuf Ziya (Akdağmadeni 1870 - İstanbul 1947), Türk hukukçusu. İlk ve orta öğreniminden sonra İstanbul Hukuk Fakültesini bitirdi. Bir ara Hukuk İşleri Müdürlüğü, Ticaret-i Bahriye (Deniz Ticareti) Mahkemesi reisliği yaptı. Sonra Hukuk Fakültesi öğretim üyeliğine geçti. Ceza hukuku ve hukuk tarihi derslerini verdi. Bir süre Ankara Hukuk Fakültesinde bu görevini sürdürdü. Eskişehir Milletvekilliği de yaptı. Hukuk alanında yaptığı çalışmalar yanında Ö., Albert Sorel'in *on sekizinci asırda Şark meselesi* ve *Akdeniz meselesi, Anadolunun taksimi* adlı eserlerini tercüme etti. Ayrıca, tarih ve dil konuları ile de yakından ilgilendi. Özellikle eski Yunan dili üzerinde incelemelerde bulundu. O dilden geçen pek çok Türkçe kelimenin varlığından söz etti. Bundan da Akdeniz bölgesine ilk medeniyeti Türkler'in getirdiği tezini ortaya attı. Bu görüşlerini *Yunandan evvel Türk medeniyeti* [1928] adlı eserinde savundu. Bu eserini genişleterek *"Âriler - Turanîler"* adı altında 1932'de Leipzig'de bastırdı. Bunun Türkçe baskısı henüz yapılmamıştır. Tarih üzerindeki araştırmalarını Mısır tarihi üzerinde yoğunlaştırmış ve *Mısır Tarihi* [1939] adlı eserini yazmıştır. (İ. Parlatır)

ÖZER, Yusuf Ziya

ÖZEREN, Saim (doğ. İstanbul 1900), Türk ressamı. 1926 yılında Güzel Sanatlar Akademisini bitirmiş, Erzurum'a resim hocası olarak tâyin edilmiştir. Daha sonra Trabzon Lisesi'nde, Kadıköy ortaokulunda öğretmenlik yapmış, son olarak Konya'ya gönderilmiştir. Başlıca eserleri: *"Konya Mevlânâ Türbesi", "Konya'da Selimiye önü", "Konya'da sokak", "Bostan dolabı", "Hakkârî'den", "Çamlıca'dan", "Beyşehir'den"*. (C. Kurt)

ÖZERKLİK (eski ter. **Muhtariyet,** Fr. Autonomie), 1. İdare hukukunda yasa ile bir teşekkül, kurum veya belde idaresine tanınan merkezî idare bünyesi dışında kendi kendini yönetme hakkı.

2. Devletler hukukunda bir devletin egemenliğine tâbî halk topluluklarına veya özel yönetim bölgelerine tanıdığı kendi kendini yönetme hakkı. (E. Korur)

ÖZLER, İsmail Safa (Adana 1885 - Adana 1940), Millî Mücadele kahramanlarından Türk maarifcisi ve devlet adamı. Adana çiftçilerinden Ali Ağa'nın oğludur. Orta ve lise öğrenimini Adana'da, yüksek öğrenimini "iyi" derece ile Temmuz 1908'de mezun olduğu Mülkiye Mektebi'nde görmüştür. Adana ve Şam vilâyetleri maiyet memurluklarında bir süre çalışan Ö., idâre mesleğinden istifa ederek öğretim mesleğine geçmiş ve Temmuz 1911'de Adana Î'dâdileri Târih - Coğrafya öğretmenliğine getirilmiş; Eylül 1913'de memuriyetten çekilerek Adana'da "Turan Mektebi" adında ortaokul - lise derecesinde bir özel okul açmıştır. I. Dünya Harbine yedek subay olarak katılarak muhtelif cebhelerde bulunan Ö., Aralık 1918'de Fransızların Adana ve dolaylarını işgali sırasında okulunu kapatarak Pozantı'ya çekilmiş ve burada ilk kurulan Millî Mücadele teşkilâtının başına geçmiştir. Bizzat Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nın başkanlık ettiği Pozantı Kongresi'nce vali vekili seçilmiş ve 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Mersin Meb'usu olarak katılmıştır. Rauf ve Fethî Bey kabineleri ile Ağustos 1923'de kurulan I. İsmet Paşa kabinesine Maârif Vekili olarak giren Ö., 6 Kasım 1922'den 7 Mart 1924 tarihine kadar 1 yıl 4 ay 2 gün süre ile Millî Mücadele yıllarının 4. Maârif vekilliğini yapmıştır. Bu arada dört ay kadar Dahiliye Vekili vekilliğinde de bulunmuştur. Medreseleri kaldıran ve bütün Millî Eğitim işlerini ve kuruluşlarını Maârif vekâleti yönetiminde toplayan "Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu" (b. bk.), 3 Mart 1924 günü Ö.'in Maârif vekilliği sırasında kabûl olunmuş ve yürürlüğe girmiştir. III. Dönemde Mersin Meb'usluğuna getirilen ve VI. Döneme kadar teşriî vazifesi devam eden Ö., 28 Haziran 1940'da Adana'da angina pectoris'den rahatsızlanarak ölmüştür. Kâzıme Hanım'la evli bulunan Ö.'in Özcan ve Özbek adlı iki oğlu Adana'nın tanınmış iş adamlarındandır. (F. Tevetoğlu)

ÖZMEN, Âbidin (Niğde 1890 - Mudanya 1966), Türk yönetici ve politikacısı. Ziraat Bankası me'murlarından Niğdeli Küp - Ahmed oğullarından Hasan Bey'in oğludur. Annesi tarafından Sungur Bey Camii bânîsi Selçuk ahfâdından Sungur Bey'e mensubudur.

İlk tahsilini Niğde'de, orta ve yüksek tahsilini İstanbul'da yapmış; 6 Aralık 1910'da Mülkiye Mektebi'ni bitirmiştir. Maliye Nezâreti Varidat Umum Müdürlüğü'nde devlet hizmetine giren Âbidin Bey, Konya Vilâyeti Maiyet Me'murluğu'na tâyin edilmiş ve oradan Niğde Mutasarrıflığı maiyetine gönderilmişdir. I. Dünya Harbi'nin patlaması üzerine 1914'de İhtiyat Zâbit Tâlimgâhı'na alınmış ve 1916'da yedek teğmen olmuştur.

1919'da Malkara'ya kaymakam verilen Âbidin Bey, aynı yıl Bursa vilâyeti polis müdürlüğünde çalıştırılmış ve 1920'de bir ara Bursa Evkaf Müdürlüğü'nde bulunmuştur. Mudanya kaymakamı iken Yunanlılar tarafından casusluk suçuyla yakalanarak İzmir İşgal Kuvvetleri Dîvân-ı Harbi'ne verilen ve 31 Ağustos 1921'de ölünceye kadar hapis cezâsına çarpılan Ö., Yunanistan'a götürülerek 14 Şubat 1923 tarihine kadar Atina'da esir ve tutuklu kalmıştır.

Yurda dönünce yine dahiliye mesleğine girmiş ve 1927'de Bitlis; 1929'da Muş; 1931'de Antalya ve 1933'de Bursa valiliklerinde bulunmuştur.

1934'de IV. Dönem Millet Meclisi'ne Aydın meb'usu seçilmiştir. Hikmet Bayur'un isti'fâsı üzerine 9 Temmuz 1934'de Maârif Vekilliği'ne getirilen Ö., 9 Haziran 1935 târihine kadar 11 ay 1 gün bu vazifede bulunmuştur. Maârif vekilliği kısa sürmüş; öğretmenler üzerinde samimî yürekli, babacan, fakat disiplini seven bir vekil intibâı bırakmıştır. V. Dönem seçimlerde de (12.2.1935) Aydın milletvekili seçilmiştir.

Dr. İbrâhim Tâli Öngören'in ayrılması üzerine, 1935'de Maârif Vekilliği'nden alınarak Birinci Umûmî Müfettişlik vazifesine verilmiştir. Âbidin Özmen, Diyarbakır'da uzun süre kalmış ve başarılı hizmetler görmüştür. 1943'de Trabzon Bölgesi Müfettişi, 1948'de Afyon vâlisi olmuş ve 14 Mayıs 1950'ye kadar bu vilâyette çalışmıştır. İktidar değişikliği sonunda, 9 Haziran 1950'de emekliye ayrılmıştır. Evli ve iki çocuk babası idi. (F. Tevetoğlu)

ÖZGÜNAY, Nâzım, Florinalı (Florina 1883 - İstanbul 1939), Türk şâiri. Manastır evrak müdür yardımcısı Halil Nazmi Bey'in oğlu olan Ö., ilk ve orta öğrenimini Manastır'da yaptı. İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra çeşitli memurluklar yaptı. Emniyet-i Umumî şube müdürlüğü yanında 10 yıl "Polis" mecmuasının başında müdür olarak bulundu. Gümüşhane mektupçusu iken emekli oldu. Peyami Safa ona "Şiir Kralı" adını verdi. Bu bakımdan Ö. edebiyatımızda "Şiir Kralı" olarak ün yaptı. Şâir olarak dil ve üslûp bakımlarından birtakım özellikler taşıyan manzumeler yazdı. Şiirlerini değişik dergilerde yayımladı. Şiirlerinde çoğunlukla kendini övme yoluna gitti. Bu tür konuyu içine alan 12 risale yayımladı. Son yıllarda biraz da mizâha alındığı için çok popüler olan Ö., sonradan ününü kaybetmiştir. Yurd şiirleri yazmaktan hoşlanmıştır. (İ. Parlatır)

ÖZOK (Şeyh Saîd Efendi) (1855 - 1945), Türk bestekârı. Üsküdar Doğancılar Safvetî dergâhı şeyhi Abdürrahim Şükrî Efendi'nin oğlu ve Hacı Mes'ûd Efendi'nin torunudur. Babasından sonra ağabeyi Şeyh Mes'ûd Efendi, şeyh oldu. Doğancılar'da Nasûhî tekkesine gömülen bu Mes'ûd Efendi, dinî musikide Hopçu - zâde Hacı Şâkir Efendi'nin talebesi idi. Durakçı Hacı Nâfiz Bey'in eniştesi idi. Mes'ûd

Efendi, Nâfiz Bey'e ilâhî, Nâfiz Bey de Mes'ûd Efendi'ye durak meşk ederlerdi. Mes'ûd Efendi'nin ölümüyle yüzlerce nâ't, durak ve ilâhî'nin bestesi, ebediyen kaybolmuştur. Saîd Özok, büyük mutasavvıf Nasûhî'nin torunlarındandır. İstanbul'da doğdu. İstanbul rüşdiyesini bitirdi. Arnavut Hoca Abdürrahim Efendi'den Arabça ve dinî ilimler okudu. Harbiye Nezâreti'ne memûr oldu ve tam 40 yıl burada hizmet etti. Askerî levâzım dairesi 7. şube müdür muâvini iken emekli oldu. Bu arada 1878'de ağabeyinin ölümü üzerine Safvetî dergâhına şeyh oldu. 1925'te dergâhlar kapanıncaya kadar şeyhliği 47 yıl sürdü. 23 yaşında şeyh olan Saîd Özok, ağabeyinden besteli Mevlid'i geçmiş, fakat sonradan unutmuştur. Dede'nin talebesi Vâhib Efendi, Dede'nin diğer talebesi Mutâf-zâde Ahmed Efendi, Hacı Fâik Bey, Paşa Mehmed, kayınbiraderi Hacı Nâfiz Bey, diğer musiki hocalarıdır. Devrinin en değerli zâkirlerindendi. Binlerce dinî parça ezberindeydi. Uzun müddet Hüdâyî ve Nasûhî dergâhlarında zâkirbaşılık yaptı. İstanbul'da 90 yaşında öldü. Hâfız Ahmed Nazîf Efendi gibi bir çok talebe yetiştirdi. Eserlerinin çoğu unutulmuştur. Şunlar elimizdedir: Acem-Aşîrân Evsat İlâhî (Ey harîm-î harem-î lemyezelî, Nazîm), Muhayyer İlâhî (Âşıkın maksûdu ol mahbûb-i bîhemtâ imiş) ve Hicâz Devr-i Revân Şarkı (Bir lahza rehâ bulmadım âlâm-ı cihandan). (Y. Ö.)

ÖZÖN, Mustafa Nihat (doğ. İstanbul 1896), edebiyat tarihçisi. İlk ve orta öğreniminden sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirdi, öğretmenlik mesleğine atıldı. Ankara Atatürk Lisesi'nde, İstanbul Kız Öğretmen Okulu'nda edebiyat öğretmenlikleri yaptı. 1933 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü'ne nakletti. Emekli olduğu 1961 yılına kadar burada öğretmenlik yaptı. Bugün edebiyat üzerine yazılar yazmaktadır. Bugüne kadar yazdığı eserlerden birkaçı şunlardır: *Metinlerle Muâsır Türk Edebiyatı* [1930], *Türkçede Roman* [1936], *Nâmık Kemâl ve İbret Gazetesi* [1938], *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi* [1941], *Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü* [1954], *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi* (Baha Dürder ile birlikte) [1967]. (İ. Parlatır)

ÖZÖN, Nijat (doğ. İstanbul 1927), sinema eleştirmeni ve yazar. Tanınmış edebiyat tarihçisi ve yazar Mustafa Nihat Özön'ün oğlu olan Ö., orta öğrenimini Ankara Atatürk Lisesi'nde tamamladı. Yüksek öğrenimini Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yaptı. Öğrencilik yıllarından başlayarak çeşitli dergi ve gazetelerde yazıları çıktı. Önceleri *Yeryüzü* ve *Beraber* adlı dergilere yazdı. Sonraları *Pazar Postası, Akis, Ulus, Yön, Devrim* adlı dergi ve gazetelerde yazıları çıktı. Bir ara arkadaşları ile birlikte *Sinema* adlı bir dergi yayınladı. Bu arada Adnan Ufuk takma adını kullandı. 1956'dan sonra yazılarını sinema üzerinde yoğunlaştırdı. Bu türdeki çalışmalarını kitap olarak da bastırdı. Bunlardan birkaçı şunlardır: *Sinema Sanatı* [1956], *Ansiklopedik Sinema Sözlüğü* [1958], *Türk Tarihi* [1962], *Sinema Terimleri Sözlüğü* [1963], *Sinema El Kitabı* [1964], *Türk Sineması Kronolojisi* [1968], *100 Soruda Sinema Sanatı* [1972]. (İ. Parlatır)

ÖZSEVER, Hüseyin Siyret (İstanbul 1872 - İstanbul 1959), Servet-i Fünun dönemi şâirlerinden. Babası, Zabtiye Nezâreti mektupçusu Süleyman Mazhar Bey'dir. İlk öğrenimini Aksaray Taşmektebi'nde tamamladı; sonra Mülkiye İ'dâdîsine devam etti. Burasını bitirerek aynı okulun yüksek kısmına geçti ise de, hastalığı dolayısıyle öğrenimini yarıda kesti. Bir ara Fransız Frerler okulunda okudu. Oradan Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi'ne girdi. Daha sonra Nâfıa Nezâreti Tercüme Odası'na memur oldu. 1900 yılı başlarında İngilizler'in Transval'da Boer'ler karşısında başarılı olmalarını ister yollu bir muhtırayı İngiliz elçiliğine sunan hey'et arasında bulunması, onun tutuklanmasına yol açtı. Bu olaydan sonra da devamlı olarak sarayı karşısında buldu. Önce Selânik mektupçuluğuna tayin edildi; bu görevi kabûl etmemesi üzerine Malatya'nın Hısnımansur kazası tahrirat kâtipliğine gönderildi. Burada bir yıl kaldı; oradan Mezraa kazasına tayini çıktı; üç ay sonra tekrar Hısnımansur'a dönerken İsmail Hakkı Paşa'nın aracılığı ile Mersin'e alındı. Bir süre sonra da İngiliz elçiliğinin yardımı ile İskenderiye'ye kaçtı. Oradan Kahire'ye, arkasından Paris'e geçti. Böylelikle hayatı, sürekli olarak İstanbul'dan uzak, çalkantılı bir döneme girmiş oldu. Nitekim Yıldız Sarayı'na dinamit konulması işine adı karıştırıldı ve hakkında idam kararı verildi. Bu yüzden II. Meşrûtiyet'in ilânına kadar yurt dışında kaldı; 1908'de İstanbul'a döndü, aynı yıl Bursa vilâyeti mektupçuluğuna tayin edildi. Oradan Matbuât-ı Dâhiliyye müdürlüğüne getirildi; kısa bir süre sonra Sadâret Hazîne-yi Evrâk müdürlüğüne nakledildi. Ancak, bu ara Bâbıâlî Vak'ası'na karışması sonucu gene yurt dışına kaçmak zorunda kaldı. Önce Marsilya'ya gitti; sonra I. Dünya Savaşı yıllarını Selânik ve İsviçre'de geçirdi. Mütâreke'nin ilânı üzerine yeniden İstanbul'a döndü. Bu dönüşünde değişik görevlerde bulundu. Beşiktaş Gazi Osman Paşa sultânîsi edebiyat öğretmenliği, Hâriciye Nezâreti mektupçuluğu, Matbuât-ı Umûmiyye müdürlüğü görevleri arasında sayılabilir. Son yıllarını Dârüşşafaka'da edebiyat öğretmeni olarak geçirdi.

ÖZSEVER, Hüseyin Siyret

Servet-i Fünun şiirinin hastalıklı lirizmini en güzel bir biçimde dile getiren Ö., ilk manzumelerinde Ömer Senih takma adını kullandı. Şâirin politika ile yakından uğraşmasına karşılık daha çok ferdiyetçi konulara yönelmesi, san'atının belirgin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşk ve tabiat temaları yanında âile konusunu işleyen şiirleri de dikkati çeker. Bunda şâirin politika yüzünden çektiği acılar ve yurt dışındaki sıkıntıları ile mizâcının payı büyüktür. Öte yanda, san'atının bu yolda gelişmesinde Tevfik Fikret'in de tesiri söz konusudur. Nazım tekniğine sıkı sıkıya bağlı kalması, şiir dilini özenle işlemesi, onun Fikret'in yolunda olduğunu gösterir. Bunun yanı sıra Cumhuriyet döneminde yazdığı şiirlerinde, konuşma diline yöneldiği ve hece veznini kullandığı dikkati çeker.

Eserleri: *Leyâl-i girîzân* [1909], *Bağ bozumu* [1910-1919 yılları arası yazdığı şiirler, 1928], *Kıvılcımlı kül* [1937], *Üstâdın şâiri* [Ellinci san'at yılında Hâlid Zıyâ Uşaklıgil'e ithaf etmiştir; 1937], *Kargalar* (manzum bir hicviye) [1939], *İki kasîde* [1942], *Bir mektubun cevabı* [1948], *Hüseyin Avni Ulaş'a* [1948]. (İ. Parlatır)

ÖZSOY, Yaşar Nezihî (Bitlis 1902 - İstanbul 1961), tiyatro oyuncusu. Ziraat Bankası'nın eski müdürlerinden Sôfî - zâde Mehmed Râsim Bey'in oğlu olan Ö., babasının meslekî tâyinleri sebebiyle ilk öğrenimine Üsküp'te başladı. Balkan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine âilesiyle İstanbul'a geldi ve öğrenimine burada devam etti. Üsküdar Askerî Rüşdiyesi'nde, Selîm-i Sâlis Nümûne Mektebi'nde ve Dârülmuallimîn'de okudu. Tiyatro ile ilgilenmesi genç yaşlarında oldu. Önce Üsküdar'da Paşakapısı'ndaki Dilküşâ tiyatrosunda çalıştı. Arkasından Burhâneddin Bey'in topluluğunda figüranlık yaptı. Daha sonra Dârülbedâyî'de rol aldı. Millî Sahne ve Türk Tiyatrosu grupları ile çalıştı. Râşid Rızâ ve arkadaşları, Hâlide Pişkin ve arkadaşları ile birlikte sahneye çıktı. 1937 yılında İstanbul Şehir Tiyatrosu'na girdi. Ölümüne kadar bu tiyatroda çalıştı. Uzun san'at hayatı boyunca Ö., 100'ün üzerinde eserde rol aldı. Bunlardan birkaçı şunlardır: *Leblebici Horhor, Kadın İsterse, Harput'ta bir Amerikalı, Cimri, Karanlık Kuyu, Balıkesir Muhâsebecisi. Tablodaki Adam.* (İ. Parlatır)

ÖZTAN (Dr. Neşât Halil) (İstanbul 1896 - İstanbul 1956), Türk bestekârı. Mülkiye kaymakamlarından İbrahim Halil Bey'in oğludur. 1918'de Tıb Fakültesi'ni bitirdi. 60 yaşında akciğer kanserinden öldü. Karacaahmed'e gömüldü. 1922'de Millî Mücadele'de İnebolu'da doktorken 26 yaşında ilk şarkısını yaptı.

500 dindışı ve dinî eser, bu arada 50 küsûr peşrev ve saz semâisi bestelediğini iddia etmişse de, bunların nerede olduğu mâlûm değildir. (Y. Ö.)

ÖZTELLİ, Cahit (doğ. Erzincan 1910), folklor uzmanı ve halk edebiyatı tarihçisi. Doktor Ali Vasfi Bey'in oğlu olan Ö., ilk öğrenimini Fethiye, Karaisalı (Adana) ve Tokat'ta yaptı. Liseyi Trabzon'da bitiren (1936) Ö., Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde okudu. Denizli, Samsun, Mersin, Konya ve Ankara'da öğretmenlik yaptı. 1966'da Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı Millî Folklor Enstitüsü'nün kurucu müdürü oldu. 1971'de emekliye ayrıldı. Bu tarihten sonra Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde halk edebiyatı öğretim görevlisi olarak atandı. Türk Ansiklopedisi'nde redaktör olarak çalıştı (1961 - 1966). Ö. folklor çalışmaları yaptı. Bu araştırmaları "Türk Folklor Araştırmaları" ve "Sivas Folkloru" dergilerinde ve yıllıklarda çıktı. Bu konudaki yazıları dışında halk şâirleri konusunda şu kitapları çıkmıştır: *Zileli Şâirler* [1944], *Karacoğlan* [1952, 8. bas. 1976], *Köroğlu ve Dadaloğlu* [1953], *Halk Türküleri* [1953, 7. bas. 1968], *Dertli ve Seyrânî* [1953], *Halk Şiiri* (14 - 17. yüzyıllar), [1955], *Halk Şiiri* (18. yüzyıl) [1955], *Kul Nesîmî* [1969], *Yunus Emre - Yeni Belgeler, Bilgiler* [1971], *Karaca Oğlan* [1971 - 5. bas. 1974], *Yunus Emre - Bütün Şiirleri* [1971], *Pir Sultan Abdal* [1971 - 3. bas. 1974], *Evlerinin Önü - Halk Türküleri* [1972], *Bektâşî Gülleri* [1973], *Köroğlu - Dadaloğlu - Kuloğlu* [1974], *Uyan Padişahım* [1976]. (İ. Parlatır)

ÖZTELLİ, Cahit

ÖZTOPRAK (Ûdî Sedâd) (Konya 1890 - İstanbul 1942), Türk bestekârı. Sivas hukuk mahkemesi reisi Hüseyin Şâkir Bey'in oğludur. Bir Mevlevî şeyhinden ilk musiki dersini aldı. Parlak bir ûdî oldu. Dâru'l - Elhân'da ûd öğretti. Çok asabî idi. Son yıllarında alkolik oldu. Nazmiye, Necmiye, Neclâ, Bülend, Yüksel adlı 5 çocuk bıraktı. Son derece parlak saz eserlerinde, şahsî üslûbu derhal göze çarpar.

Saz eserlerinde, Dâru'l - Elhân'dan tanıdığı ve eserlerini çaldığı Sâdeddin Arel'in tesiri bârizdir. (Y. Ö.)

ÖZÜMLEME (Fr. Assimilation; Lat. *ad - similatio* = benzetme), biyolojide Ö., canlı maddenin başlıca ve karakteristik özelliğidir. Bu özelliğe ancak canlı madde sahiptir. Ö., hiç değilse çok hücreli organizmalarda, büyüme, gelişme, türeme, ayırt edilme ve ölüm'ün biricik şartı ve izahıdır. Beslenen bir yaratığın özelliklerinin değişmemesi, Ö.'nin etimolojik anlamda bir gerçek olduğunu ispatlar. Meselâ maya mantarı, şekerli şıra (meyve suyu)'da hacmini arttırır, ama özelliklerini, yani mahiyetini olduğu gibi muhafaza eder.

Aynı zamanda içinde yaşadığı ortamı değiştirir ve şekeri asit karbonik, alkol, gliserin v. b. hâline getirir. Şıra veya meyve suyunun fermantasyon (tahammur)'u mayaların karakteristik özelliğidir. Bu yoldan, yani Ö. yolundan gelişir ve büyürler. Aynı gelişme hayvanî ve bitkisel hücrelerin hepsinde ve bunların teşkîl ettiği organların hepsinde görülür.

Çok çalışan bir organ, her ne kadar zayıflaması mümkün ise de hacmini arttırır; halbuki çok dinlenen bir organ körelir (Fr. atrophie). Pehlivanlar kaslarını çalıştırdıklarından bunlar gelişir. Görülüyor ki Ö. ile çalışma arasında bir münasebet vardır. Buna Le Dantec, Assimilation fonctionnelle (fonksiyonel Ö.) kanunu adını vermiştir. Ö.'nin yalnız kimyevî bir olay olmadığı muhtemeldir. Canlı maddelerin koloidal hâli Ö.'de çok karmaşık fiziko - şimik güçlerin bir rol oynadığını gösterir. Bu güçler henüz iyi bilinmiyor. Her halde, Le Dantec'in kanunu doğrudur. Biyolojinin bir kolu olan fizyolojide Ö. terimi, genel biyolojiye göre daha geniş bir anlamda kullanılır. Fizyolojide, gıdanın sindirim mukozasınca emilmesi ile çeşitli hücrelerce biyolojik anlamda Ö.'ye tâbi tutulması arasında geçirdiği değişmelerin hepsine Ö. adı verilir. Bu değişmelerin bazı özelliklerini hâlâ bilmiyoruz.

Hayvanların gıdaları, Ö. yolu ile bunların bedenlerini teşkîl eden hücreler hâline geldiği gibi, bitkilerin emdikleri maddeler de bitki hücreleri hâline gelir. Bu gelişmelerin mekanizmasını genel olarak iyi bilmiyoruz. Ancak karbon Ö.'si (klorofil Ö.'si) iyi incelenmiştir. Bu kimyevî gelişmeler birtakım beslenme kalıntılarını geride bırakır. Bu kalıntılar şunlardır: Kalsiyum oksalatı ve karbonatı, tanin, reçineler v. b. Klorofili Ö.'ye gelince, bu, bitkilerin havadaki kısımları yolu ile özel olarak yapraklarla, güneşin ışığı etkisi ile yer alır. Yapraklar havada bulunan karbon diyoksidini parçalar ve oksijeni attıktan sonra karbonu emer. Bu fonksiyon, besi suyu (Fr. sève)'nun hazırlamasında bir rol oynar.

Dilcilikte, bir kelimedeki iki sesin, öncekine nazaran birbirine yaklaşmasına sebep olan değişme. Meselâ *İstanbul, zâtülcenb* gibi örneklerdeki *n - b* sesleri telâffuzda *m - b* hâline gelir, yani diş sesi olan *n*, dudak sesi olan *b'ye* yaklaşarak *m* olur. Bk. ASSİMİLÂSYON.

ÖZÜTLEME (Lât. extraho = dışarıya çekmek), katı yahut sıvı cisim karışımlarından uygun çözenler yardımı ile belirli kısımların çözülmesine Ö. derler. Burada çözenle çözülen madde arasında kimyasal reaksiyonlar meydana gelmemelidir. Suda çözülen maddeler için çözen olarak su, katı ve sıvı yağlar için eter, petrol eteri, benzin, kloroform, karbon tetraklorür, benzol, birçok cisim karışımları için metilalkol ve etilalkol v. b. kullanılır. Basit hallerde çözenle çözülecek madde iyice kapanabilen bir balona konarak birçok defa çalkalanır. Başka hallerde Ö.'nin yüksek sıcaklıkta uygulanması gerekir. Bu takdirde çözenle, küçük parçalara parçalanmış madde dikey bir soğutkanla kapatılan bir balona konarak ısıtılır. Çözen bir süre sonra doymuş hâle gelince balondan alınır ve yerine yenisi konur. Bir sıvı karışımındaki sıvılardan biri çözülerek ayrılmak istenirse çalkalama uygulanır. Çok zor çözülebilen meselâ hücrelerde bulunan cisimler bahis konusu ise en iyisi devamlı surette çalışan bir aygıt, meselâ umûmiyetle Soxhlet'nin Ö. aygıtı kullanılır. Meselâ keten tohumundaki yağ miktarı sıhhatle tayin edilmek istenirse parçalara ayrılmış bir miktar tartılarak filtre kâğıdından yapılmış bir zarfa konur ve sonra soğutkanın altında bulunan bir balondaki eter yahut benzin ısıtılır. Meydana gelen çözen buharları yukarıya doğru yükseltir, dikey soğutkanda tekrar sıvı hâline geçer ve sonra yağı alınacak olan maddenin üzerine düşer. Burada benzin yağı çözer. Yağla doymuş hâle gelen benzin tekrar içinde çözen bulunan balona düşerek devir yeniden başlar. İşlemin sonucunda balondaki sıvı yağ bakımından gitgide zenginleşir. Altı saat sonra Ö. zarfının tekmil yağı çıkarılmış olur. Sonra çözen damıtılır ve balonda geriye kalan yağ tartılır. Ayni deney başka katı maddeler ve diğer birtakım çözenlerle yapılabilir. Bu deney özellikle tabiî maddeler karışımlarının incelenmesinde çok uygulanır. Teknikte Ö. olayları birçok ilâçların yapımında önemli bir rol oynarlar (bk. EKSTRAKT). Harcanmış gaz temizleme kütlesindeki kükürt, karbon sülfür vasıtası ile alındığı gibi, parçalanmış pancardaki şeker, parçalanmış odun ve kabuklardan sepi maddeleri (çözen: su), çiçek ve meyvalardan eterî yağlar (çözen: eter, petrol eteri vb.), kopradan koko yağları (çözen: soğuk benzin), palm çekirdeğinden palm çekirdeği yağı (çözen: benzin veya benzol), kahve yahut çaydan kafein (benzol benzeri), parçalanmış soya fasulyesinden soya fasulye yağı (benzin, benzol, karbon tetraklorür), kemiklerden kemik yağı bu usul ile çıkartılır. Soxhlet aygıtının yanı başında diğer birçok Ö. aygıtları vardır.

Ö. (extracta = çıkarılmış, çekilmiş) Ekstraksiyon yolu ile elde edilen ve çok defa sonradan kısmen ya da tamamen buharlaştırılarak değişik hâle getirilen maddelerdir. İlâç hazırlamakta ekstraksiyon usulü ile etkili maddelerin etkili olmayan ballast maddelerinden ayrılması sağlanır. İlâç yapma bilgisinde ekstraktlar koyulaştırılmış bitkisel maddeler yahut koyulaştırılmış bitkisel usârelerdir. Çözen olarak su, alkol yahut eter kullanılır. Çok defa çözen ekstraksiyondan sonra tamamen buharlaştırılır ve geriye kalan madde (kalıntı) işlenerek toz veya hap hâline getirilir. "Extracta fluida" denilen ekstraktlar bitki parçalarından elde edilen sıvılardır. Bunlar fluid ekstraktının miktarı ile kullanılan havada kurutulmuş bitki parçalarına eşit olacak surette hazırlanırlar, yani meselâ 100 g extr. fluid Thymi, 100 g kurutulmuş thymian otunun etkili kısımlarını kapsar. Her çeşit ekstraktlar tıpta ve ilâç fabrikasyonunda önemli bir rol oynarlar. Merck'in indeksinde 100'den fazla ekstrakt kaydedilmiş olup bunların hepsi şifâlı ilâçlardır. (R. Bekman)

ÖZYÖRÜK, Halil İbrahim (İzmir 1884 - İzmir 1960), hukukçu ve siyaset adamı. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de yaptı. Sonra İstanbul'a giderek Hukuk Mektebine girdi (1898). Bu öğrenimini başarı ile tamamladı (1902). Bir müddet serbest çalıştı. 1909'da adliyede görev aldı. Cumhuriyet'ten sonra Yargıtay üyeliğine getirildi. Yargıtay'da uzun yıllar görev aldı. Ayrıca 1926 yılında bu kuruluşun II. başkanlığına seçildi. Öte yandan Eskişehir'de teşekkül eden Yargıtay'da da görev aldı. Bu kuruluşun da Yüce Dîvân'ında üyelikte bulundu. 1947'de burada başkan oldu. Bir yandan da Yargıtay II. başkanlığını sürdüren Ö., 1943 yılında Yargıtay Başkanlığı'na seçildi. Bu görevini emekli olduğu 1950 yılına kadar sürdürdü. Bu tarihten sonra siyasî hayata atılan Ö., İzmir'den Demokrat Parti milletvekili olarak Millet Meclisi'ne girdi. Arka arkaya üç dönemde milletvekili oldu. Bu süre içinde Adalet Bakanlığı (1950), İçişleri Bakanlığı (1951) görevlerini de üstlendi. (İ. Parlatır)

P

P Türk alfabesinin yirminci harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Adı *pe*'dir. Ses olarak *p* patlayıcı dudak ünsüzlerinin ötümsüz çeşidi (plosif labiale sourd)'dir. Ötümlü (sonore) eşi *b* sesidir. Aralarındaki fark, *p*'de ses kirişlerinin titremesidir.

Eski Türk (Göktürk) alfabesinde *p* sesini belirtmek için özel bir işaret vardır (1). Bu yazı sisteminde *p*'nin ötümlü karşılığı olan *b* sesi için ayrı harfler kullanılırdı. Buna karşılık, eski Soğd (Soğdak) yazısından alınmış olan Uygur alfabesinde *p* ve *b* sesleri yalnız bir harflik temsil edilmiştir (Soğd yazısında da *p* ile *b* harfleri arasında bir fark gözetilmemiştir). Arap yazı sisteminde *p* için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Çünkü Arapçada *p* sesi kullanılmaz (bu dilde yabancı dillerden alınan kelimelerdeki *p* sesi normal olarak *substitution*'la *b*'ye çevrilmiştir). Türkçe *paşa* > Arapça *bâşa* örneğinde olduğu gibi. Arap alfabesinin bu boşluğu Farsça'da doldurulmuş, Arapça *b* harfine dayanılarak yeni bir işaret kabûl edilmiştir. Bu harf eski Türk (Osmanlı) alfabesine de girmiştir. Ancak, Osmanlı alfabesinde birçok durumlarda *b* harfi *p* sesini belirtmek için de kullanılmıştır.

Latin yazı sistemine dayanan yeni Türk alfabesinde *b* sesinin ötümsüz eşini belirtmek için *p* harfi kullanılır.

Türk fonetiği : Ana Türkçe'den beri kullanıldığını bildiğimiz *p* sesi Türkçe'de ana sesler arasında yer alır. Bununla birlikte, bu sesin Türkçe'de yalnız kelime içinde ve sonunda kullanıldığına tanık oluyoruz. Ana Türkçe'de kelime başında bu sese rastlanmaz. Ana Altayca'da kelime başında *p* sesinin bulunduğu savunulmuştur (G. J. Ramstedt, *Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch - türkischen Ursprache* "Journal de la Société Finno - ougrienne" XXXII; P. Pelliot, *Les mots à h initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIII ᵉ et XIV ᵉ siècles*... "Journal Asiatique" 1925). Bu ses eski Moğolca'da (ve arkaik Moğol diyalektlerinde) *h* olarak saklanmış eski ve yeni Türk dil ve diyalektlerinde kaybolmuştur. Ancak, bu sesin güney - doğu ve güney - batı Türk diyalektlerinde de *h* olarak kaldığı ileri sürülmüştür (M. Räsänen, *Sprachlicre Miszellen.* "Ungarische Jahrbücher" XIX, 101 - 103). Buna göre eski ve yeni Türk dil ve diyalektlerinde *p* ile başlayan kelimeler pek azdır. Bugün *parmak, pınar* biçimini almış olan Türkçe kelimeler eskiden *barmak, bınar* (< *bıŋar*) biçiminde kullanılırdı. Çağdaş Türk diyalektlerinde *parmak* kelimesinin *barmak* olarak kullanıldığını biliyoruz. Eski Türkçe *başmak* [= ayakkabı] kelimesi bugün daha çok *paşmak* olarak kullanılır. Eski Türkçede *bars* olarak kullanılan kelime bugün *pars* biçimini almıştır. Türkçe *porsuk* kelimesinin eski biçimi *borsuk*'tur. Yalnız Anadolu'da (ve Rumeli'de) kullanılan *pastırma* kelimesinin *bastırma* biçiminden geldiği açıktır. Türkçe *bıçak* kelimesinin *pıçak* söylenişi de yaygındır. Bunun gibi, halk ağızlarında *balta* biçimi yanında *palta* biçimi de kullanılır. Yabancı kelimelerde de bunlara benzer örnekler göze çarpar: Türkçe *bâdem* (< Farsça) kelimesi halk arasında *padem* olarak kullanılır. Anadolu ağızlarında *padem* kelimesi yanında *payam* biçimine de rastlanır (bu biçimdeki *d* > *y* değişmesi için bk. D.). Türkçe *pazar* (< Farsça), *patlıcan* (< Farsça), *pirzola* (İtalyanca), *pusula* (< İtalyanca) gibi yabancı kelimelerde de *b*'ler *p*'ye çevrilmiştir (bir kısım yabancı kelimelerde ise *p* - > *b* değişimi görülür).

Türk diyalektlerinin büyük bir bölümünde kelime başında *b* yerine *p* kullanma eğilimi göze çarpar. Uygurcadan başlayarak eski dillerde de bu yolda birtakım örneklere rastlanır. Eski *b*'lerden çıkan *p*'ler, özellikle çağdaş diyalekt ve ağızlarda artmıştır. İşte birkaç örnek : Altayca, Televütçe, Şorca, Sagayca *pir* [= bir] < Türkçe *bir;* Altayca, Televütçe, Şorca, Sagayca *pil* [= bilmek] < Türkçe *bil;* Altayca, Televütçe *pal* [= bal] < Türkçe *bal;* Tarançı *palçik* [= balçık] < Türkçe *balçık;* Altayca, Televütçe, Sagayca *pük* [= bük] < Türkçe *bük;* Sag. *pügrek* [= böbrek] < Türkçe *bögrek* (> *böbrek);* Şorca, Sagayca *puzā* [= buzağı] < Türkçe *buzağı;* Sartça, Tarançı *put* [= but] < Türkçe *but;* Şorca, Sagayca *pudāy* [= buğday] < Türkçe *buğday;* Türkmence *pudak* [= burak] < Türkçe *budak.*

Dağınık olarak rastlanan bu örnekler yanında Çuvaşçada *b*'lerin normal olarak *p*'ye çevrildiğini görüyoruz. Örnekler : Çuvaşça *pır* - [= varmak, gitmek] < Türkçe *bar* - *(> var -);* Çuv. *por* < Türkçe *bar* (> var); Çuv. *par* - [= vermek] < Türkçe *ber* - *(> ver -);* Çuv. *pillak* [= beş] < Türkçe *beş;* Çuv. *pıl* [= bal] < Türkçe *bal;* Çuv. *pır* [= boğaz] < Türkçe *boğaz.*

Kelime içinde *p* sesi normal olarak saklanmıştır : Türkçe *ipek, kepek, topuk, köpük, köprü*... Yalnız Kıpçak diyalektlerinde kelime içindeki *p*'ler ötüm kazanmıştır. Örnek olarak, Türkçe *ipek* (Türkmence *yipek,* Özbekçe *ipak)* kelimesi, Kırgızca, Kazakça ve Tatarca gibi Kıpçak diyalektlerinde *b*'li biçimler almıştır *(cibek).* Bundan başka, Altayca, Şorca, Sagayca gibi diyalektlerde de *yibek, çibek* biçimlerine girmiştir. Başkurtçada ise *yifek, cifek* olarak kalmıştır. Türkçe *topuk* kelimesi de Tatarcada *tubık,* Balkarcada *tobuk* biçimi almıştır. Türkçe *kepek* (Türkmence *kepek)* kelimesinin Kırgızca karşılığı *kefek,* Tatarca karşılığı ise *kibek*'tir. Kıpçak diyalektlerinin bu özelliği göz önüne alınacak olursa, Macarca *kobaz* [= kopuz] kelimesinin Kıpçakçadan geçtiği kolaylıkla anlaşılabilir.

Eski ve yeni Türk diyalektlerinde kelime içindeki *p*'ler arasıra *f*'ye dönüşmüştür. Örnek olarak Türkçe *öfke* kelimesinin eski biçimi *öpke*'dir. Bu kelime Tarançı diyalektinde *öpke,* Tatarcada *üpke* olarak kalmış, fakat Balkarcada *öfxö, öfxe* biçimine girmiştir. Bunun gibi, Türkçe *toprak* kelimesi de Doğu Türkçesinde *tofrak,* Tatarcada da *tufrak* olarak kullanılır. Türkçe *yaprak* kelimesi Tatarcada *yafrak,* Balkarcada ise *zafrak* biçimini almıştır.

Türk diyalektlerinde birtakım yabancı kelimelerde bu değişimin tersi *(f > p)* görülür: Türkçe *fil* (< Farsça) ~ Kırgızca *pil;* Türkçe *fikir* (< Arapça) ~ Türkmence *pikir;* Türkçe *ferman* (< Farsça) ~ Tatarca *parman;* Türkçe *fal* (< Arapça) ~ Tatarca *pal. Fabrika* kelimesinin halk ağızlarında *pavlika* biçimine girmesi de bu değişime örnek olarak kullanılabilir.

Kelime sonundaki *p*'ler Türk diyalektlerinde normal olarak olduğu gibi kalmıştır: Türkçe *ip* ~ Altayca, Televütçe, Tarançı *yip* ~ Kazakça *cip;* Türkçe *sap* ~ Şorca, Sagayca, Kazakça, Kırgızca, Tarançı, Tatarca *sap;* Türkçe *çöp* ~ Altayca, Televütçe, Kırgızca *çöp* ~ Tatarca *çüp* ~ Kazakça, Şorca *şöp.* Yalnız *turp* kelimesi Azerî ağızlarında *turf* biçimini almıştır.

Türkçede kelime içinde *p* sesinin türediğine de tanık oluyoruz. Örnek olarak Kıbrıs ağzında *semt* kelimesi *sempt* olarak kullanılır.

İmlâ: Eski Türk (Osmanlı) alfabesinde Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden alınmış olan bütün kelimelerde *b* sesi yazıda da *b* olarak belirtiliyordu. Özellikle kelime sonlarındaki *b*'lerin Türkçede de *b* olarak saklanması dilimizin fonetiğine uymuyordu. Örnekler: Arapça *kitâb* > Türkçe *kitâb;* Farsça *şeb* [= gece] > Türkçe *şeb;* Arapça *kebâb* > Türkçe *kebâb;* Farsça *leb* [= dudak] > Türkçe *leb;* Arapça *kelb* [= köpek] > Türkçe *kelb.* Osmanlı alfabesinde birçok yerlerde Türkçe kelimelerde de *p* yerine *b* harfi kullanılıyordu. Türkçe *kab, görüb, verib, olub, durub* örneklerinde olduğu gibi. Ancak, Latin alfabesine dayanan yeni yazı sistemimizde dilimizin fonetik özellikleri göz önünde tutularak Arapça ve Farsça alıntıların sonlarındaki *b*'ler *p*'ye çevrilmiştir. Örnekler: Arapça *sebeb* > Türkçe *sebep,* Farsça *mehtâb* > Türkçe *mehtap;* Arapça *harb* > Türkçe *harp;* Arapça *celb* > Türkçe *celp;* Farsça *girdâb* > Türkçe *girdap;* Arapça *harâb* > Türkçe *hadap;* Arapça *kitâb* > Türkçe *kitap.* Yalnız *kalb* [= yürek] ve *harb* [= savaş] gibi birkaç kelimede *b* harfi bir süre olduğu gibi saklanmıştır. Bu suretle *kalb* ile *kalp* [= sahte], *harb* ile *harp* (veya *arp)* [= çalgı] kelimeleri arasındaki anlam farkının yazıda da belirtilmesine çalışılmıştır. Ancak, son yıllarda *kalb, harb* yazılışları terk edilmiştir.

Türkçede *sebep, harp, kitap, girdap...* olarak yazılan bu Arapça veya Farsça alıntıların sonundaki *p*'ler çekimde tekrar ötümlülük kazanarak *b*'ye dönüşür: *çorap > çorabı; dolap > dolabı.* Avrupa dillerinden gelen alıntılarda bile bu eğilim göze çarpmaktadır: *grup* (< Fransızca) : > *grubu (grupu* yerine); *prensip* (< Fransızca) : > *prensibi (prensipi* yerine).

Türkçe kelimelerde kelime sonundaki *p*'lerin normal olarak saklandığını biliyoruz. Türkçe *top (: > topu), ip (: > ipi), sap (: > sapı), çöp (: > çöpü)* örneklerinde olduğu gibi. Ancak, *dip, kap* (: > *kab)* kelimelerinde *p* sesi çekimde *b*'ye dönüşür. (H. Eren)

PAASONEN, Heikki (Mikkeli 1865 - Helsinki 1919), Fin dil bilgini. 1881 yılında Helsinki Üniversitesi'ne öğrenci olarak yazılmıştır. Üniversiteyi bitirdikten sonra Fin - Ugor dilleri alanındaki çalışmalarına başlamış, 1893'te Helsinki Üniversitesi'nde doçent sanıyle öğretim üyeliğine getirilmiştir. 1883 - 1884 ve 1898 - 1902 yılları arasında Fin - Ugor Derneğinin ve Helsinki Üniversitesi'nin maddî yardımlarıyle

PAASONEN, Heikki

Rusya'da Mordvinler, Çeremisler ve Ostyaklar arasında dil ve folklor araştırmaları yapmıştır. 1898 - 1902 yılları arasında Helsinki Üniversitesi'nin yardımıyle yapmış olduğu Rusya gezisinde, Volga çevresinde yaşayan Türkler (Çuvaşlar ve Tatarlar) arasında çalışmış, Çuvaş ve Tatar diyalektolojisi ve folkloru üzerinde durmuştur.

P., Rusya'da yapmış olduğu araştırmalar sonunda zengin dil ve folklor örnekleri toplamıştır. Bundan sonraki çalışmalarında P. Rusya'da toplamış olduğu bu örnekleri işlemeye ve yaymaya başlamıştır. Ancak, geceyi gündüze katarak çalıştığı halde, Rusya'dan getirmiş olduğu dil örneklerinin ancak bir kısmını yayabilmiş, büyük bir kısmını işlenmemiş bir yığın olarak bırakmıştır. Onun topladığı diyalektolojik örneklerin bir kısmı sonradan çalışma arkadaşları veya öğrencileri tarafından işlenmiştir.

P., Rusya'daki araştırma gezilerine çıkarken yalnız sözlük alanında çalışarak kelime toplamak istiyordu. Ancak, dolaştığı yerlerde zengin bir folklor varlığı tesbît etmiş, bunun üzerine başlangıçtaki dar çalışma planından uzaklaşmıştır.

Mordvin halk edebiyatı örneklerini *Proben der mordwinischen Volkslitteratur* ["Journal de la Société Finno - ougrienne" IX, 1891, XII, 1894] adlı eserinde yaymıştır. Ancak, topladığı örneklerin bir kısmı işlenmemiştir. Onun tesbît ettiği Mordvince kelimelerin küçük bir kısmı *Mordwinische Chrestonathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss* [1909] adlı eserinin sözlüğünde verilmiştir. *Mordwinische Lautlehre* ["Mémoires de la Société Finno - ougrienne"

XXII] adlı monografisi, Mordvin dilinin fonetiği alanında sağlam bir katkıdır. P., Mordvincede kullanılan Türkçe alıntılarla da uğraşmıştır [*Die türkischen Lehwörter im Mordwinischen*". Journal de la Société Finno-ougrienne" XV, 2. 1897. 1-64. s.]. *Die sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karajen* ["Journal de la Société Finno-ougrienne" XXI. 1903. 1-51. s.] adlı çalışmasında P., Karatayların Tatarlaşmış Mordvinler olduğunu ispat etmiştir.

P., kısa bir süre Çeremis ve Ostyaklar arasında da çalışmıştı. Bu çalışmaları sonunda topladığı örnekleri baskıya verememiştir. Buna karşılık Çeremislerin inançları üzerine büyük bir eser meydana getirmiştir *(Beiträge zur Kenntnis der Tscheremissen)*. Bundan başka, Ostyakçada kullanılan Türkçe unsurları da toplamıştır *(Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen.* "Finnisch - ugrische Forschungen" II, 1902, 81-137). Onun topladığı Ostyakça kelimeler ise ölümünden sonra Kai Donner (b. bk.) tarafından işlenerek baskıya verilmiştir *(H. Paasonen, ostijakisches Wörterbuch)* [1926].

P., Çuvaşlar ve Tatarlar arasında da çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar sonunda topladığı Tatar türkülerini 1901'de yaymıştır *(Tatarische Lieder.* "Journal de la Société Finno-ougrienne" XIX. 67 s.). Ancak, Mişer halk edebiyatı örneklerini işleyememişti. Bu örnekler P.'in ölümünden sonra Eino Karahka tarafından baskıya verilmiştir *(Mischbärtatarische Volksdichtung".* Mémoires de la Société Finno-ougrienne" CV. 1953. 136 s.). Bu eserde çıkan Tatarca örnekler 1899 güzünde toplanmıştır.

1900 yılında P. Çuvaşlar arasında kalarak diyalektolojik çalışmalar yapmıştır. *Csuvas szójegyzék* adlı sözlük, bu çalışmalar sonunda yazılmıştır [1908, 2. bas. 1974]. Bu eser, onun Türkolojiye kazandırdığı en büyük katkıdır. P.'in topladığı Çuvaş halk edebiyatı örnekleri, Kai Donner'in eline geçmişti. Ancak, Donner de bu örnekleri baskıya verememişti. 1935'te Donner'in ölümü üzerine bu toplamalar Fin-Ugor Derneğine kalmıştı. 1937'de bu örneklerin baskıya verilmesi görevi Eino Karahka'ya verilmişti. Karahka'nın çalışmaları sonunda P.'in Çuvaş halk edebiyatı örnekleri 1949'da çıkmıştır [*"Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen"* Mémoires de la Société Finno-ougrienne" XCIV. VI + 381 s.] *Votjáktörök szóegyeztetések* ["Nyelvtudományi Közlemények" XXXII] adlı yazısı da Türkoloji için değerli bir katkıdır.

P., Fin-Ugor ve Ural dilleri alanında birçok eserler daha vermiştir: *Die finnisch-ugrischen S. Laute; Beiträge zur finnischugrisch samojedischen Lautgeschichte; Über die ursprünglichen Seelenvorstellungen bei den finnisch - ugrischen Völkern; Zur Frage von der Urverwandtschaft der finnisch - ugrischen und indoeuropäischen Sprachen; Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch - ugrischen Völker* gibi. (H. Eren)

PABLO, Luis de (doğ. Bilbao 1930), İspanyol bestecisi, çağdaş İspanyol müzisyeni. Yaşıtı Cristobal Halffter ile birlikte, İspanya'nın ünlü müzisyeni olarak kabûl edilir. Messiaen ve Leibowitz'ten etkilenmiştir. İki piyano için *Movil I.* [1958-1959] eserini bestelemiştir. Halka yeni müziği tanıtmak için 1965'te "Tiempo y Musica" derneğini kurdu. 1966'daki "Donaueschingen" festivalinde *Iniciativas* başlıklı parçasıyle şöhrete kavuştu. *Por diversos motivos* (Çeşitli motifler için) [1969-1970] başlıklı üç piyano için bestelediği parçasından başka şu eserleri de vardır: *La libertad sonrie* (Hürriyet gülümsüyor) [1971]; *Historia natural* (Tabiat tarihi) [1972]; *Ninni* [1973-1974]. (V. Örs)

PABLO, Vicente (doğ. Montevideo, 1884), Uruguaylı piyanist. P., Avrupa'da Busoni ve Vianna da Motta'nın öğrencisidir. Avelino Benos ve Edouard Fabini ile birlikte Montevideo'da Conservatorio Uruguayano (Uruguay Konservatuvarı)'yu kurmuş, bu kuruluştaki hizmeti ile büyük bir şöhret kazanmıştır. (V. Örs)

PACELLI, Asprilio (Varciano, Umbria 1570 - Varşova 1723), İtalyan kilise bestecisi. Roma'da koro başkanı olarak çalışmış ve zamanının bir kısmını Vatikan basilikasına vermiştir. 1603'te Polonya kralı III. Sigismund (Sigismund Vasa) [1566-1632]'un Varşova'daki Kraliyet Orkestrası'na müdür olarak seçilmiş; hayatının son kısmını bu şehirde geçirmiştir. Motet'ler, başka kilise musikisi parçaları ve madrigaller bırakmıştır. (V. Örs)

PACELLI [*peçelli*], **Eugenio** (Roma 1876 - Castel Gandolfo 1958), İtalyan din adamı. XII. Pius adı altında papa (1939-1958) olmuştur. 1899'da papaz, 1914'te de olağanüstü kilise işleri sekreteri oldu. 1917'de Sardes piskoposu olup papalık elçisi (muntius) olarak Bavyera'ya gitti (1925'e kadar). 1920'de aynı zamanda Almanya'da papalık elçisi oldu (1929'a kadar). 1929'da kardinalliğe, 1930'da da kardinal-devlet sekreterliğine getirildi. Mükemmel bir diplomat olan P., derin kültüre ve olağanüstü belâgata sahipti. Başlıca Avrupa dillerini iyi bilirdi. Bavyera (1924), Prusya (1929), Baden (1932) ve Alman Devleti (1933) ile hazırladığı konkordatolara kendi şahsî eseri gözü ile bakılabilir. Papa olarak büyük dinî genelgeler ve önemli reformlarla kilise hayatını yenilemiştir. Selefi Papa X. Pius (1903-1914)'u aziz ilân ettirmiştir. İkinci Dünya Harbi'nde hep savaş kurbanlarının ve özel olarak Yahudiler'in ıztıraplarını azaltmağa çalışmıştır. Başlıca ansiklikleri (Papalık genelgeleri) şunlardır: *Mystici Corporis* (Mistik bedenim...) (ansiklikler başlangıç kelimelerine göre adlandırılırlar) [1943]; *Divinoafflante Spirit* (İlâhî ruhun etkisi ile) [1943]; *Mediator Dei* (Allahın aracısı) [1947]; *Humani generis* (Beşeriyetin...) [1950]; *Evaigeli praecones* (İncil tellâlları) [1950], *Sacra Virginitas* (Kutsal bâkireler) [1954]. Bk. PIUS XII. (V. Örs)

PACHELLBEL [*pahılbèl*], **Johann** (Nürnberg 1653-Nürnberg 1706), Alman orgcusu ve bestekârı. 1693'te Viyana Eisenach, Erfurt, Stuttgart ve Gotha'da, 1695'ten sonra da Nürnberg'deki Sebaldus Kilisesi'nde orgcu olarak çalışmıştır. P., J. S. Bach'tan önceki kuşağın büyük org ustası olarak tanınmış olup Bach'ı da etkilemiştir. Org eserleri teknik bakımdan mükemmel olup, fikir zenginliği ve canlılık gösterir. Koroya uygulamaları da değerlidir. Eserleri: Toccatalar, fügler, chaconlar; org için koro uygulamaları, piyano için varyasyonlar, altı trisonat motetler, kantatlar, magnificatlar ve missalardan oluşur. (V. Örs)

PACHMANN [*pahman*], **Vladimir de** (Odesa 1848-Roma 1933), Rus piyanisti. "Kadife dokunuşu" (velvety touch) diye vasıflandırılan çalışı ile meşhur olan P., bilhassa

Chopin'in küçük parçalarını olağanüstü bir zarafetle seslendirmiştir. San'atı ile olduğu kadar çekici şahsiyeti ile de ün yapmıştır. Viyana Üniversitesi'nde profesör, amatör kemancı ve bir armoni elkitabı yazarı olan babasının derslerinden yararlandıktan sonra, Viyana Konservatuvarı'nda tahsîl etmiş ve Joseph Dachs ile çalıştıktan sonra "altın madalya" ödülünü kazanmıştır. 1869'da Odesa'da müzik hayatına atılmış; sonra sekiz yıl inzivaya çekilerek bütün gücü ile çalışmış; kısa bir zaman için tekrar meydana çıktıktan sonra yeniden inzivaya çekilerek iki yıl daha çalışmıştır. Bundan sonra büyük başarı ile Viyana'da, Paris ve Londra'da piyano resitalleri vermiş kendini en büyük piyanistlerden biri olarak tanıtmıştır. Üst üste Amerika'da, İngiltere'de ve Avrupa kıt'asında konser turnelerine çıkmış, 1884'te Avusturyalı bir öğrencisi olan Marguretie Oakey ile evlenmiştir. Bundan boşandıktan sonra da bir avukat olan Fransız Fernand Labori ile evlenmiştir. 1916'da London Philharmonic birliği P.'a "Beethoven madalyası" nı vermiştir. Arasıra orkestralarda da çalışmış ise de, burada o kadar başarı kazanamamıştır. (V. Örs)

PACINI [*paçini*], **Giovanni** (Catania 1796 - Pescia 1867), Bologna ve Roma'da müzik tahsîl etmiştir. 16 yaşında meslek hayatına atılmış ve çok geçmeden büyük şöhrete erişmiştir. Lucca'da oturmuştur. Bu şehirde adını taşıyan bir musiki okulu (Istituto Musicale P.) vardır. Birçok opera bestelemiştir. Bunların en çok sevilenleri *Niobe* (ad) [1826]; *Saffo* (ad) [1840]; *La Regina di Cipro* (Kıbrıs kraliçesi) [1846]'dur. (V. Örs)

PADANG, Endonezya'nın eyâlet merkezi ve limanı. Sumatra adasının batı kıyısında, nüfusu 144 000 (1961)'dir. Bu sayıya bir küçük burnun güney yanında açılan Telukbejur limanı [eski adı: Emma limanı]'nın nüfusu da girer. 1951'den beri P. bir üniiversiteye bir hava meydanına sahiptir. Katolik PPiskoposluğu vardır. Kahve, kauçuk, kopra, tarçın ihraç eder. P.'ın 20 km doğusunda, Batı Sumatra'da Ombilin kömür deposundan gelen kömür de P. yoluyle ihraç edilir. Şehir eskiden Mimankabau, Malay devletinin başkenti idi.

PADERBORN [*paderborn*], Kuzey - Batı Almanya'da, Kuzey Rhein - Westfalen bölgesinde şehir. Deniz seviyesinden 120 m yükseklikte, Egge dağlarının batı eteğinde, Pader ırmağını teşkîl eden 200'den çok kaynağın yerden çıktığı bir noktada yükselir (şehrin adı Pader kaynağı demektir). Nüfusu: 68 700 (1970)'dür. Bunun % 70'i Katolik'tir. Şehirde Katolik Başpiskoposluğu, yargıtay, eğitim yüksek okulu (Pädagogische Hochschule), Papalığa bağlı bir İlâhiyat Fakültesi, Franciscus'cular tarîkatınca idare edilen bir üniversitesi ve daha başka birçok eğitim kurumları, müze ve kütüphaneleri vardır. Gelişmekte olan endüstrisi özellikle makine imâlini, vagon ve lokomotif tamir atölyelerini, metalciliği, kimya maddeleri imâlâtını, sun'î maddeleri, tekstil ve giyim fabrikaları ile bira fabrikalarını, elektroteknik âletler, basım, kâğıt, çimento ve kireç fabrikalarını içine alır.

Tarih : P.'un 777 - 815 yıllarında, Karoling'lerin Reichtag (İmparatorluk parlementosu) toplantı yeri olarak birkaç kere adı geçer. 799'da, burada, imparator Büyük Karl ile Papa III. Leo görüşmüşlerdir. 805 - 806'dan başlayarak P., Mainz kilise eyâletinde bir piskoposluk olmuştur. 1614'te Piskopos Dietrich von Fürstenberg bir Cizvit üniversitesi kurmuş, bu

PADERBORN : Katedral ve ön planda Gaukirche kilisesi

müessese de 1844'te bir felsefe ve ilâhiyat okulu olmuş, 1917'de "Akademi" adını almıştır. 1966'da bu akademi, "Academia Theodoriana" adı altında bir ilâhiyat fakültesi olmuştur. XII. yüzyılın ortalarında P.'a, bütün çevresini kuşatan duvarlarıyla, bir şehir gözü ile bakılabilir. Orta Çağ'dan kalma duvarın kalıntıları, şehrin çevresinde uzanan bir gezinti yeri hâline getirilmiştir. Bu gezinti yeri, bir yeşil kuşak hâlinde eski şehri yenisinden ayırır. 1945'te şehir ağır hasara uğramış ise de yeniden inşâ edilmiştir. Şehirde birkaç eski bina vardır. Bunlar arasında XIII. yüzyıldan kalma Katedral, XI. yüzyıldan kalma Abdinghof Manastırı ve birkaç kilise yer alır. Belediye Sarayı 1613 - 1616 yıllarında, Rönesans sonları üslûbunda yapılmıştır. Eski orta sınıf evlerinin hemen hepsi yıkılmıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan kazılarda da eski Karoling Katedrali'nin temelleri ile Karoling'ler ve Otto'lar zamanından kalma saray temelleri meydana çıkarılmıştır.

PADEREWSKI [*paderevski*], **Ignace Jan** (Kurylowka, Polonya 1860 - New York 1941), Polonya'lı devlet adamı, piyanist ve bestekâr. Varşova, Viyana ve Berlin'de müzik eğitimi gördü. 27 yaşında Viyana'da ilk konserini verdi. Daha sonra 1889'da Paris'te, 1890 yılında da Londra'da konserler vererek başarı kazandı.

Ünü kısa zamanda Avrupa'nın dışına taştı, 1891'de Amerika'ya dâvet edildi. Burada da başarılı konserler verdi. 1899 yılında Barones de Rosen ile evlendi. 1900 yılından sonra beste çalışmalarına güç verdi. İlk operası *Manru,* 1901 yılında Dresden'de, 1902 yılında da New York'ta sahneye kondu. Daha sonraki yıllarda, bir piyano konçertosu ve bir senfoni bestelemiştir.

PADEREWSKI, Ignace Jan

I. Dünya Savaşı sırasında, Polonya'daki savaş kurbanlarına yardım komitesinin başkanlığını üzerine alan P., Londra, Paris ve Amerika'da birçok konser vermiş; bu konserlerin gelirini komiteye bırakmıştır. Savaştan sonra, Polonya'ya dönen P., bir koalisyon hükûmeti kurdu ve başkanlık görevini üstlendi. 1919 yılında da Paris Barış Konferansı'na Polonya hey'etini temsîlen katıldı. Ancak, o yıllarda Polonya'da iç huzuru sağlamak güçtü. Bu yüzden 1921 yılında istifa edip Kaliforniya'daki çiftliğine çekildi.

Nazilerin Polonya'ya saldırmasıyle birlikte sürgündeki Polonya hükûmetinin başına geçti. Ancak, sağlığı iyi olmadığından Amerika'ya döndü, orada öldü. (Ö. Dokuman)

PÂDİŞÂH (Fars. pâdşâh), büyük şâh, büyük imparator. Osmanoğulları'ndan gelen Türkiye hükümdarlarının unvânı. "P." denince akla Osmanlı imparatoru gelmektedir. Fakat Batı literatüründe böyle değildir; orada Osmanlı P.'ına "le sultan, the sultan..." denmekte ve mutlak, yalın şeklinde Batı dillerinde "sultan", Osmanlı P.'ı için kullanılmakta idi. Osmanlı P.'ına "hunkâr" ve "hudâvendigâr" da denirdi. Timuroğulları'ndan gelen Hindistan Türk imparatorlarına da "şâh" ın yanında "P." denmiştir. (Y. Ö.)

PADOVA (Padua), Kuzey - doğu İtalya'da Padova vilâyetinin merkezi olan şehir. Karayoluyla Venedik'in 43 km batısındadır. Nüfusu: 239 000 (1974).

Şehir Bacchiglione nehrinin üzerindedir; nehrin su ulaştırmasına elverişli olan kollarından eskiden savunma amacıyla faydalanılmıştır. Kabaca dört kenarlı bir alanı çevreleyen kollar, Romalılar zamanında şehir sûrları yerini tutuyordu, daha sonra sûrlar yapıldığı zaman da sûr hendeği durumunda kaldılar. Şehrin bâzı kısımları hâlâ Orta Çağ görünüşünü muhafaza eder. Modern ana cadde demiryolu istasyonundan başlayarak kuzey - güney doğrultusunda uzanır. Bu kısmın doğusundaki Corso Garibaldi'de Sta. Maria dell'Arena kilisesi yer alır. Bu kilisenin yakınlarında 1276 - 1306 arasında yapılan Romanesk - Gotik tarzındaki Eremitani kilisesi vardır. Kilisenin Andrea Mantegna tarafından yapılan freskleri II. Dünya Savaşı sırasında hemen tamamen harâb olmuştur. Daha güneydeki Via 8 Febbraio'da üniversite vardır. 1222'de kurulan üniversite eskilik bakımından Bologna üniversitesinden hemen sonra gelir. Bu üniversitenin gelip geçmiş çok ünlü hocalarının arasında Galileo da bulunmuştur.

PADOVA : San Antonio kilisesi

Üniversitenin karşısında *municipio* (kısmen eski) ve onun yakınlarında Palazzo della Ragione (Il Salone) vardır. 1218 - 1219'da yapılan bina XIV. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir, çatısı XVIII. yüzyıl yapısıdır. Şehirdeki diğer önemli eski eserler arasında Palazzo del Capitanio (şimdi üniversite kütüphânesi) ve San Antonio basilikasını sayabiliriz. Şehrin müzesinde Guariento, Bellini, Giorgione, Tintoretto, Veronese gibi ressamların eserleri teşhir edilir. P.'nın nebatat bahçesi 1545'te kurulmuştur ve Avrupa'daki nebatat bahçelerinin en eskisidir.

P., önemli bir elektrikli demiryolu kavşağındadır. Aynı zamanda önemli bir karayolları ağının merkezinde bulunan Padova'da bir radyo - televizyon istasyonu vardır. Şehir tarım, ticaret ve endüstri merkezidir.

Efsaneye göre Padova M. Ö. 1184'te Truvalı kahraman Antenor tarafından kurulmuştur. Tarihte ilk bahsi ise Romalı tarihçi Titus Livius tarafından zikredilmiş olması dolayısıyle geçer. P. XII. - XIV. yüzyıllarda başta gelen bir komün olarak çok gelişmiştir. Dante burada yaşamış, ve San Antonio 1231'de burada ölmüştür. Şehir II. Dünya Savaşı'nda ağır şekilde bombalanmıştır.

Padova vilâyeti, tarım bakımından zengindir. En çok şeker kamışı, buğday, mısır, üzüm ve meyva yetiştirilir. Sığır yetiştirilmesine de önem verilir. Vilâyetin ilgi çekici küçük şehirleri Abano Terme, Montegrotto Terme ve Battaglia Terme'dir. Küçük Arqua Petrarca kasabası şâir Petrarka'nın öldüğü yerdir (1374). Vilâyet, Venedik (Venezia) eyâletine bağlıdır.

PADRÓN, Julian (San Antonio, Oriento 1910 - Caracas 1954), Venezuela'lı romancı, kısa hikâye ve tiyatro yazarı. Başlıca konuları köy hayatı, şehir hayatı, sevgi olan ve demokratik bir sosyalizme meyilli olan P.'nın kısa, fakat zengin edebî hayatı, ilk romanı *La Guaricha* (Cadoloz) [1934] ile başlar ve son romanı *Este mundo desolado* (Gönlü yıkılmış olan bu dünya) [1954]'nun çıkmasından birkaç hafta önceki ölümiyle biter.

Başlıca eserleri: *Madrugada* (Erken Sabah) (roman) [1937]; *Clamor campesino* (köy şöhreti) (roman) [1944]; *Primavera nocturna* (Geceleyin ilkbahar) (roman) [1950]; *Candelas de verano* (yaz kedileri) (kısa hikâyeler) [1937]; *Fogata* (şenlik ateşi) (piyes) [1938]; *Parásitas negras* (kara tufeylîler) [1939]. Arturo Uslar Pietri ile birlikte *Antologia del cuento moderno venezolano* (Modern Venezuelalı kısa hikâyeler derlemesi) başlıklı ve iki ciltli birinci derlemeyi çıkarmıştır.

Dışişleri bakanlığında çalışırken gazetecilik de yapmış ve zamanının en önemli edebî gerçekleştirmelerine katılmıştır. Meselâ Venezuelalı Yazarlar Birliğini kurmuş ve bunun birinci başkanı olmuştur. Kezâ bu birliğin çıkardığı *Guadernos* (Defterler) serisini kuranlar arasındadır.

Birçok roman ve piyes projeleri hazırlamakta iken ölmüştür. (V. Örs)

PAËR, Ferdinando (Parma 1771 - Paris 1839), İtalyan opera bestekârı. Ghiretti'nin öğrencisi olarak keman tahsîl etmişse de bir süre sonra kemanı bırakıp kendini opera kompozitörlüğüne vermiştir. İlk eserleri *La Locanda dei vagabondi* (Serserilerin lokantası) [Parma, 1789] ve *I Petendenti burlati* (Áldatılan rakipler) [Parma, 1790]'dir. Bir tiyatronun orkestra şefi olarak Venedik'e çağrılmış, orada, Cimorosa ve Pasiello'nun üslûbunda, hafif, çok âhenkli operalar yazmıştır. 1797 ile 1802 yılları arasında Viyana'da yaşamış, bu şehirde muhtemel olarak Mozart'ın etkisiyle üslûbu değişmiş; armoni'leri ve orkestrasyonu daha dolgun ve çeşitli bir durum almıştır. En güzel operası *Camilla, ossia il sotterraneo* (Camilla veya yeraltı yolu) [1799]'dur. Sonra 1802'de P., Dresden'de saray orkestrasının şefi olarak Naumann'ın halefi oldu. Orada iken yazdığı *Eleanora, assia L'amore conjugale* (Eleanora veya eş sevgisi) [1805] başlıklı operasında, L. Van Beethoven'in *Fidelio* (erkek adı) operasında işlediği temayı tekrar kullanmıştır. 1807'de Napoléon'un ve Opéra Comique tiyatrosunun orkestra şefi olarak Paris'e çağrılmıştır. 1812'de Théâtre des Italiens'de Spontini'nin halefi olmuş ve 1827'ye kadar bu işte kalmıştır. 1828'de *"Légion d'honneur"* nişanını almıştır. 1832'de kraliyet oda musikisi orkestrası şefi olmuştur. Yazdığı 43 operadan ancak *Le Maître de chapelle* (Orkestra şefi) hâlâ Fransa'da oynanır. Yukarıda saydığımız operalara şunları da katmak gerekir: *Circe* (kadın adı, efsanevî sihirbaz) [Venedik, 1791]; *Il tempo fà giustizia a tutti* (Zaman herkese karşı âdildir) [Parma 1792]; *I Molinari* (Değirmenciler) [Venedik, 1793]; *Tamarlane* (Timurlenk) [Venedik, 1796]; *Il Principe di Taranto* (Taranto prensi) [Parma, 1797]; *Un caprice de femme* (Bir kadın kaprisi) [Paris, 1834]. Bunların dışında iki oratoryosu vardır: *Il Santo sepolcro* (Îsâ'nın mezarı); *La passione di Cristo* (Îsâ'nın çilesi), ayrıca missalar, motetler, kantatlar, piyano için üç büyük sonat ve daha başka birçok parçalar yazmıştır. (V. Örs)

PAËSIELLO [*paesiẹllo*], veya **PAÏSIẸLLO, Giovanni** (Taranto 1740 - Napoli 1816), İtalyan sahne bestekârı. Tahsilini Napoli'de yapmıştır. Daha öğrenci iken kilise musikisiyle ilgilenmiş, missalar, ilâhîler ve oratoryumlar yazmıştır. Fakat opera buffa (musikili komedi) için kabiliyetli olduğunu farkeder etmez de bu alana yönelerek *La Pupilla* (Vesâyet altındaki kız), *Francesi brillanti* (Parlak Fransızlar), *Le virtuose ridicole* (Gülünç namuslu kadınlar), *Il negligente giocoso* (Nüktedan ihmalkâr) ve *Il bagno d'Albano* (A. kaplıcası) adında komik operalar yazmıştır (hepsi de Parma, 1764). 1776 - 1784 yıllarında, Petersburg'ta İtalyan Operası'nın orkestra şefi olarak çalıştı. 1802 - 1803 yıllarında Napoléon tarafından Paris'e çağrıldı ve orada çalıştı. P., D. Cimarosa ve N. Piccini ile birlikte 1800 yılları çevresindeki opera buffa'nın başlıca temsilcilerindendir. Kahramanlarını karakterize etmek san'atı, halk nüktesi, melodik etki, enstrümantasyon zarâfeti ve musiki ifadesinin parlaklığı bakımından olağanüstü bir bestekârdır. Ensemble kompozisyonları bilhassa dikkati çeker. Ciddî operalarında geleneğe bağlı kalmıştır.

P., yüzden fazla opera yazmıştır. Yukarda sayılanlar dışında şunları belirtmek gerekir: *Il mondo a rovescio* (Altüst dünya) [1764]; *Socrate immaginario* (Hayalî Sokrat) [1775] *La serva padrona* (Hanımefendi hizmetçi) [1781]; *Il barbiere di Seviglia* (Sevil berberi; G. Rossini'nin aynı başlıklı operası P.'nunkini unutturmuştur) [1782]; *La molinara* (Değirmenci kadın) [1788], *Nina* (ad) [1789]; *I Pittagorici* (Pisagorcular) [1808]. Bundan başka missalar, passionlar, senfoniler ve oda musikisi bestelemiştir. (V. Örs)

PAGANELLI, Giuseppe Antonio (Padua 1710 - Madrid 1765), İtalyan bestekârı. Santurcu olarak önce Braunschweig dükasının hizmetinde çalışmış, son on yılını Madrid sarayında kralın oda musikisi şefi olarak geçirmiştir. Santur için birkaç parça, aryalar ve birkaç opera bestelemiştir. (V. Örs)

PAGANINI, Nicolò (Cenova 1782 - Nice 1840), İtalyan keman virtüozu ve bestecisi. İlk keman derslerini, gemi taşımacılığı yapan babasından aldı. Daha sonra San Lorenzo Katedrali'nde keman derslerini sürdürdü. İlk resitalini 11 yaşındayken Cenova'da verdi ve büyük başarı kazandı. O yaşlarda beste yapmaya başladı, ancak icrâ bakımından çok zor parçalar besteliyordu. 1797 yılında babasıyle ilk turneye çıktı. P., kumarı yüzünden çok borçlandı, Livron adında bir Fransız tâcir ona yardım etti ve Guarnerius tarafından yapılmış bir keman hediye etti.

1801 - 1804 yılları arasında, Toskana'da asil bir kadınla inzivaya çekildi. Ancak, bu sakin hayatı fazla sürdürmeyerek 1805 yılında Avrupa'da bir konser turnesine çıktı. Konserlerinde icrâsı çok güç bestelerini çalıp dinleyicilerini şaşkına çevirdi. *Sol teli üzerinde varyasyonlar* adlı bestesi ile Avrupa'da büyük başarı kazanan P., 1815 yılında Venedik'e döndü. Lucca ve Piombo Prensesi olan Napoléon'un kızkardeşi tarafından himayeye alındı ve müzik direktörü atandı.

Bu sıralarda Antonia Bianchi adında bir dansözle ilişki kurdu ve dansözden bir oğlu (Achillino) dünyaya geldi. 1827 yılında Papa, başarısından ötürü P.'yi liyakat nişaniyle

PAGANINI, Nicolò : 1819'da J. A. D. Ingrès tarafından yapılmıştır

ödüllendirdi. 1828 yılında yeni bir Avrupa turnesine çıktı; ilkin Viyana'da konserler verdi, sonra Almanya'ya geçti.

1831 yılında Paris'te, aynı yılın haziranında Londra'da King's Theatre'da başarısıyle halkı büyüledi. 1832'de İtalya'ya dönüp bir villa satın aldı. 1833 yılında Paris'e geldi. 1834 yılında Berlioz, P. için *Harold en Italie* adlı bir senfoni besteledi.

Yaşadığı hızlı hayattan yorulmuştu. 1838 yılında hastalandı, iki yıl tedavi görmesine rağmen kurtarılamadı ve öldü. Oğlu Achillino'ya 80 bin İngiliz lirası kadar bir servet bırakmış, ünlü kemanı Guarnerius'u da Cenova şehrine armağan etmiştir. (Ö. Dokuman)

PAGANİSM (Lat. "köylü" anlamındaki *paganus*'tan, Fr. paganisme, İng. paganism), Hıristiyan'lığın ilk asırlarında, köylerde yaşayanların uzun süre sadık kaldığı politeizme verilen isim. Günümüzde bu kelimeyle, genellikle putperestlik anlaşılmaktadır. Batı dünyasında P., VIII. yüzyılda yıkılmış, o tarihten sonra henüz Tek Tanrılı dine inanmayan halkların putperest ve bâtıl itikadları için kullanılmıştır.

PAGET HASTALIKLARI [İngiliz cerrahı Sir James Paget (1814 - 1899)'in adını taşıyan hastalıklar]. Bu adı taşıyan iki hastalık vardır:

1. P.'s disease of the nipple (P.'in memebaşı hastalığı). Süt yollarından veya memebaşı hâle bezlerinden başlayan bir kanser. Müzmin bir ekzem gösteren belirtilerle birlikte görülür. Çoğu zaman bu hastalık çok geç farkedilir. Teşhisi şöyledir: Memebaşı hâlesinin üst deri (épiderme)'sindeki boynuzlaşma ameliyesinin bozulması ile ilgili belirtiler mikroskopla seçilir. Tedavîsinde meme tamamen alınır ve koltuk altı boşaltılır.

2. Osteodystrophia deformans (Ostitis deformans) P.: kemiklerin şeklini bozan, sinsi bir kemik hastalığı. Çoğu zaman yetmiş yaşından sonra başlar ve erkeklerde daha çok rastlanır. Belirtileri, uzuvların kalınlaşması, bükülmesi ve kısmen de uzaması, kafatası çevresinin genişlemesi ve kemiklerin kolayca kırılması şeklindedir. Kemik kırılmaları kolayca iyileşebilir. Bu hastalık, bazı hâllerde bütün bedene yayılır, bazen de özel kemiklerde kalır. Hastalık kemiğin devamlı bir şekilde dağılıp tekrar teşekkül etmesi karakteristiğini gösterir. Sebebini bilmiyoruz.

PAGNOL [*panyol*], **Marcel** (doğ. Aulagme, Marsilya 1895 - Paris 1974), tanınmış Fransız tiyatro yazarı. Lise öğreniminden sonra bir süre öğretmenlik yaptı; birara da gazetede muhabir olarak çalıştı. *"Şöhret satıcıları"* adlı eseri tiyatroda tutununca, piyes yazarlığı işini sürdürmeye karar verdi.

PAGNOL, Marcel

Bu eserinden sonra birkaç deneme yaptı, 1928 yılında yazdığı *Topaze* oyunu ile şöhretini perçinledi. 1936 yılına kadar tiyatro eseri olarak *Fanny, Marius, César* oyunlarını kaleme alan P. daha sonra sinema için senaryolar yazmaya başladı.

Daha sonra tekrar tiyatro alanında eserler verdi. P., usta tiyatro tekniği ve üslûbuyla çağımızın önde gelen Fransız tiyatro yazarlarındandır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Angèle* (ad) [1934], *Regain La femme du boulanger* (Fırıncının karısı) [1938], *La belle meunière* (Güzel değirmenci kadın) [1948]; *Les lettres de mon moulin)* (Değirmenimden mektuplar) [1954]; *Judas* (ad) [1955], *Fabien* (ad) [1956]; *Le temps des secrets* (Gizlilik zamanı) [1961]; *La gloire de mon père* (Babamın şöhreti) [1957]. (V. Örs)

PAHANG, Malezya'nın batısında federal devlet. Federal devletlerin en genişi, fakat en az nüfuslusudur (km² ye 12 kişi düşer). Yüz ölçümü 35 931 km²'dir. Nüfusu 431 700 (1967)'dür. Başkenti Kuantan (1955'e kadar adı Kuala Lipis idi), Sultan'ın oturduğu yer Pekan'dır. Doğu kıyısında, Pompin civarında kalay ve demir madenleri vardır. Büyük tarım projeleri uygulanmaktadır. Bunlardan biri *"Jengka Triangle Project"* (Jengka üçgeni projesi) olup 60 000 hektarlık bir alanı içine alır. Öbürü *"P. Tenggara Region"* (P. Tenggara bölgesi) adını taşır ve kapladığı alan 500 000 hektara ulaşır.

PAINE [*Peyn*], **Thomas** (Norfolk, İngiltere 1737 - New York 1809), İngiliz asıllı politika yazarı. Bir Quaker olan babasının mesleği korse - imalâtçılığı idi. Evinden defalarca kaçarak gemilerde çalışıp, huzursuz ve düzensiz hayat geçiren P., 1768'de Lewes'de vergi tahsildârı olarak devamlı bir işe girmiştir. Burada ev sahibinin kızı ile evlenmiş ve iki yıl sonra kayınpederinin ölümü üzerine büyük bir mirasa konmuştur. 1772'de ateşli radikal siyasî fikirleri bilinmediğinden, kendisini vergi tahsildarlarının haklarını aramak üzere temsilci seçerek Londra'ya gönderdiler. Bu temsilciliği yüzünden memurluktan atıldı. 1774'te işini devretti ve karısını geride bırakarak Amerika'ya göçtü.

PAINE, Thomas

Hayatı boyunca aradığı ortamı Amerika'da buldu. Çünkü Amerika'ya Amerikan kolonistlerinin İngiltere hükûmetine baş kaldırmaya başladıkları bir dönemde gelmişti. Benjamin Franklin'in çağrısı üzerine Philadelphia'ya gitti. O yıl 37 yaşında olan P., "Pennsylvania Magazine" adlı mecmuada çoşkun üslûbu ile bağımsızlık felsefesini destekleyen günlük makaleler yazmaya başladı. Kısa zamanda isim yapmasına rağmen, en büyük başarısını 1776'da yayınladığı *Common Sense* (Sağduyu) adlı, 47 sayfalık, küçük kitabı ile sağladı. Bu kitabında P., Amerika'nın selâmeti için biran evvel İngiltere'den tamamen ayrılması gerektiğini ve bu yeni müstakil devlet için en elverişli hükûmet şeklinin cumhuriyet idaresi olduğunu şiddetle savundu. Kolonistlerin zaten gönüllerinde yatan bu arzuyu sâde, samimî ve etkili bir dille ortaya

koyması, Thomas P.'i günün en popüler siyasî yazarı yaptı. Hayranlarından olan George Washington, bu kitabın ordudaki her asker tarafından okunması için emir verdi. Bu kitap ve bundan sonra çıkan 15 kitabı sayesinde "Bağımsızlık Partisi" çok güçlendi. P., on yıla yakın bir süre Amerikan hükûmetinde yüksek mevkilerde görev aldı.

1787'de vatan ve âile hasretine dayanamıyarak İngiltere'ye döndü. Döner dönmez kendini "Fransız Devrimi" nin heyecanına kaptırdı. Burada Edmund Burke'ün *"Reflections on the Revolution in France"* (Fransa'daki ihtilâlin aksettirdikleri) adlı kitabındaki düşüncelere, 1791 ve 1792 yıllarında yayınlanan, iki bölümlük *Rights of Man* (İnsanların hakları) adlı kitabı ile karşılık verdi. Bunun üzerine İngiltere hükûmeti tarafından ihanetle suçlanınca, Fransa'ya sığınmak mecburiyetinde kaldı. Fransa'da bir millî kahraman olarak karşılandı ve 1792 yılında Fransız teb'asına geçti. 6 Eylül 1792'de "Konvansiyon Meclisi" ne üye seçildi. Kral'ın hayatını kurtarma çabaları boşa gitti ve îdam mahkûmu olarak hapse atıldı. Robespierre'in iktidardan düşmesi üzerine ve Amerikalı Başkan James Monroe'nun talebi üzerine serbest bırakıldı. 1794'te *"The Age of Reason"* (Akıl çağı) adlı kitabını yayınladı. Bu eserinde P., dînin politika üzerindeki kötü tesirlerini açıklıyordu. Laikliği şiddetle savunması İngiltere'deki düşmanlarının artmasına, hattâ Amerika'daki eski dostlarından bâzılarını kaybetmesine sebep oldu. Bu yüzden bâzı çevrelerin onu dinsizlikle suçladıkları görülür. 1802'de Amerika'ya geri dönen P., ölünceye kadar zulüm ve baskı aleyhinde sesini dünyaya duyurmağa devam etti. Bâzı sözleri Amerika'nın kurtuluş parolasının temelini teşkîl etmiştir. P., çağının en etkili politika yazarı olarak Amerikan tarihine geçmiştir. (F. Ortaç)

PAISLEY, İskoçya'nın ortasındaki çukur bölgede bulunan "Renfrew" kontluğunda bir idare merkezi ve endüstri şehri. Glasgow'un 10 km batısına düşer. Nüfusu 95 500 (1967)'dür. Önemli bir tekstil merkezidir. Büküm ve dokuma fabrikaları vardır. XIX. yüzyılda "P. şalları" pek tanınmıştır. Bundan başka kalay fabrikaları, boyama tesisleri, kaliko basımhâneleri, tabakhâneleri, kimyevî maddeler ve gıda maddeleri fabrikaları, makina fabrikaları, demir ve pirinç (maden) dökümhâneleri vardır. P.'de Katolik Piskoposluğu vardır. 1163'te inşâ edilmiş bir manastıra, gotik üslûbu devresinin son yıllarından kalma bir kiliseye, belediye sarayı (1882)'na, bir kitaplığa ve bir de müzeye sahiptir.

PAKALIN, Mehmed Zeki (Ohri 1886 - İstanbul 1972), Türk tarihçisi ve gazeteci. Nişli Binbaşı Ali Rıza Bey'in oğlu olup, babası Ohri kumandanı iken bu şehirde doğmuştur. İlk öğrenimini Ohri'de, orta öğrenimini Manastır Askerî Rüşdiyyesi'nde ve Mülkiyye İdâdîsi'nde yaptıktan sonra, yüksek öğrenim için İstanbul'a geldi. Tıbbiyye-i Şâhâne'ye girdi ise de hastalanarak öğrenimini yarıda bıraktı. Basın hayatına atıldı. Aynı zamanda Şehremâneti (İstanbul Belediyesi)'nde memuriyete başladı. İstanbul defterdarlığından emekli oldu. 1918'de yayımladığı *Maktûl Şehzâdeler* adlı eseri ile kendini tanıttı. Daha sonra çalışmalarını özellikle Meşrûtiyet ve Tanzimat devri ricâlinin biyografyalarını derlemeye hasretti. 1929'da yayımladığı *Türkiye Terâcim-i Ahvâl Ansiklopedisi,* 1939'da çıkan *Tanzimat Maliye Nâzırları* ile daha sonra çıkan *Mahmûd Nedim Paşa, Midhat Paşa, Son Sadrâzamlar ve Başvekiller, Hüseyin Avni Paşa, Safvet Paşa* gibi eserleri, bu tür çalışmalarının ürünüdür. Yine biyografik bir eser olan *Sicill-i Osmânî Zeyli* yahud *Son Osmanlı Büyükleri Ansiklopedisi* basılamamıştır. Bu eserin orijinal nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'ne mâl edilmiştir. İbrahim Alâeddin Gövsa'nın yayımlamakta iken ölümü üzerine yarım kalan *Resimli Lûgat ve Ansiklopedi'*nin son cildini de P. tamamlayarak yayımlamıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türk toplumunda kullanılan, terkedilen veya değişiklikler geçiren bütün kurumların, malî, idarî, askerî, hukukî, dinî bütün kavramlarını derleyen *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nü üç cilt hâlinde yayımlamıştır. 1972'de İstanbul'da ölen P., çalışmalarında geniş iktibaslara yer verdiği halde, bunları aldığı kaynakları açıklamadığı için tenkidlere uğramıştır. Özellikle bir biyografya araştırmacısı olan İbnülemîn Mahmûd Kemal İnal, P.'ı bu bakımdan bir hayli hırpalamıştır *(Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar,* I. cilt, çeşitli yerler) (P.'ın çalışmalarının bir listesi için bk. *Tanzîmât maliye nâzırları,* I. ve II. ciltler, son sayfa). (İ. Parmaksızoğlu)

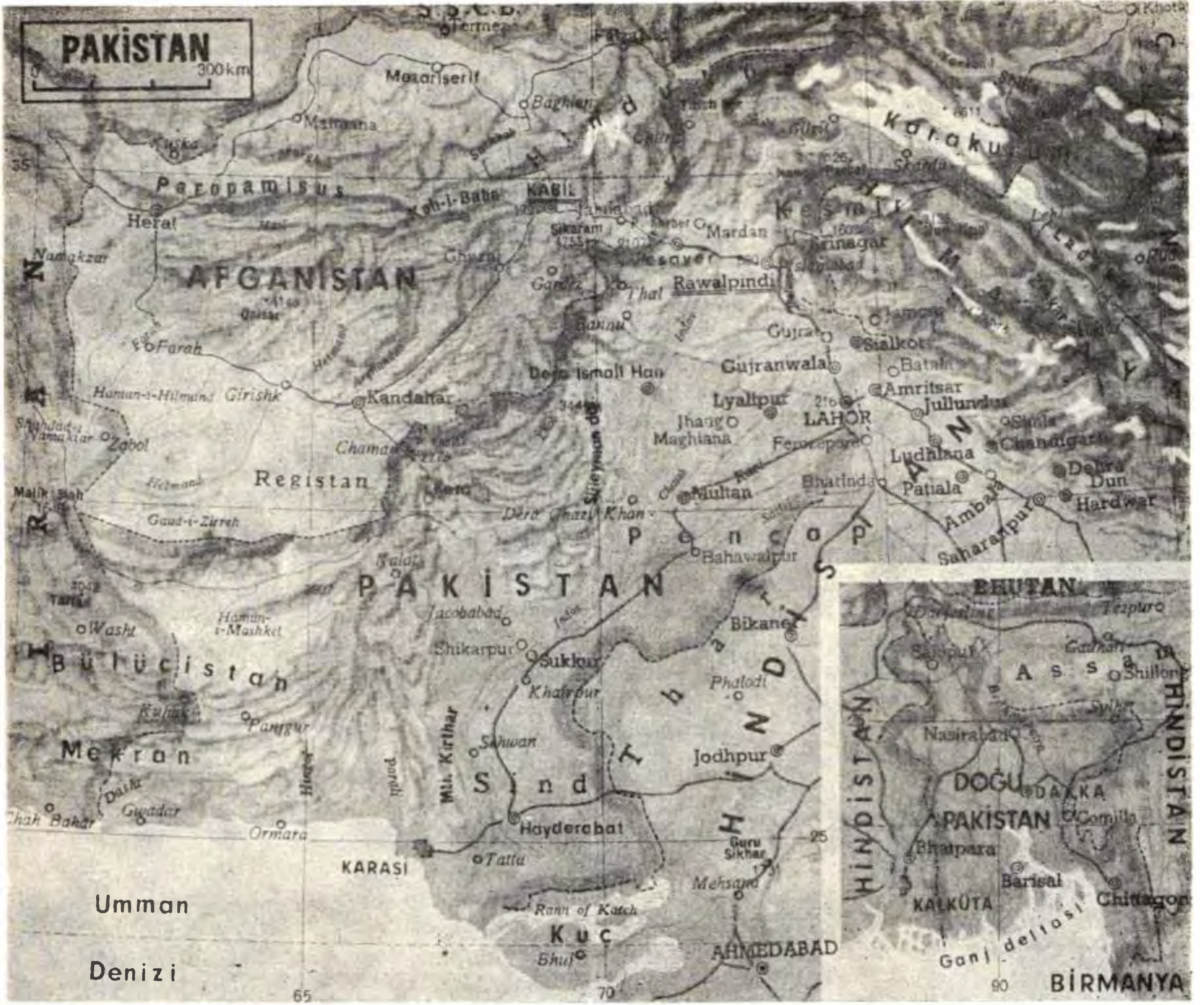

PAKALIN, M. Zeki

PAKHYMERES [*pakimeres*], **Georgios** (Nikaia [İznik] 1242 - aş. yu. 1310), Bizanslı tarihçi ve bilgin. Papaz olmuş, 1261'de İstanbul'a gelmiş; orada "Yargıtay" başkanı olarak çalışmıştır. Başlıca eseri: *Historia* (Tarih). Bu eser 1261 veya daha kesin olarak 1255'teki olaylarla başlar; 1308'de sona erer. İmparatorlar "Mikhael Paleologos" ve "İhtiyar Andronikos" idârelerini içine alır ve 13 kitaptan oluşur. Cousin tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. P., Aristo felsefesi ve Aziz "Dionysios Areopagites" hakkında da yazılar bırakmıştır.

PÂKİSTAN (Islamic Republic of Pakistan), Güney Asya'da bir İslâm devleti. 1971 yılına kadar, bugün Bengaldeş diye anılan ülke P.'ın doğu kısmını meydana getiriyordu. O yıl çıkan iç savaştan sonra P.'dan ayrılan Bengaldeş yeni bir devlet oldu. P. adı ise sadece eski Batı P. için kullanılmaya başlandı.

P., kuzeyde Afganistan, kuzey - doğuda münazaalı Cammu ve Keşmir bölgesi ve bu kısım dolayısıyle Çin Halk Cumhuriyeti, doğuda Hindistan, güneyde Umman denizi, batıda İran ve Afganistan'la sınırlıdır. Yüzölçümü 801 408 km² (Cammu ve Keşmir, Gilgi ve Beltistan, Cunagadh, Manavdar hariç), nüfusu 64 890 000 (1972), başkenti: İslâmâbâd'dır.

Ülkenin adı ilk defa 1953'te kullanılmıştır. P., iki anlamda tefsir edilmektedir. Birincisi Farsça saf temiz anlamında *pâk* ile yine Farsça toprak, memleket bildiren *- stân, - istân* ekinden yapılmış olmasıdır. Ancak, İngiltere'de Cambridge üniversitesinde okuyan vatanperver talebelerin Pencâb, Afganya (Kuzey - Batı sınır eyâleti), Keşmir ve Sind'in ilk harfleriyle Belûcistan'ın son hecesini birleştirerek bu kelimeyi icâd etmiş oldukları da söylenir.

PÂKİSTAN : Pâkistan haritası (yanda bugün Bengaldeş devleti olan eski Doğu Pâkistan)

P., Hindistan'la birlikte büyük bir coğrafî bölgenin bir parçasını teşkîl eder (bk. HİNDİSTAN). P. ve Hindistan cumhuriyetlerinin yer aldığı alt kıt'a, büyük bir sıradağlar zenciri, çok büyük bir alüvyon ovası ve Hindistan yarımadasını meydana getiren büyük bir yayladan ibarettir. Ayrıca her iki ülkenin dağ zencirinin dışında kalan bâzı kısımları da vardır. P., bu alt kıt'anın kuzey - batısını işgal eder ve dolayısıyla birbirine zıt muhtelif mıntakalardan meydana gelir. İdarî bölgeler için de kullanılan eski mıntaka isimleri yine kullanılmaktadır.

Ülkenin batısını Belûcistan yaylası kaplar. Kurak ovalar ve batıda İran, kuzeyde Afganistan'a doğru uzanan birçok dağ kıvrımlarıyla kaplı olan bu bölgede yıl boyunca sürekli akan bir nehir yoktur. Yağmurlu mevsimlerde beliren akarsular çoğunlukla dahilî muvakkat göllere akıp kurur. Bölgenin güneyinde kurak ve ârızalı Makran sahili vardır. Buradan doğuya doğru gidildikçe bir takım kayalık dağ sıraları Belûcistan yaylasını İndus ovalarından ayırır. Bu sıradağların başlıcalarını güneyde Kirter sonra Bugti dağları ve en doğuda da Süleyman dağları teşkîl eder. Bunlar kuzey - doğuya doğru birbirine karışarak Kuzey - Batı Sınır Eyâleti'nin bulunduğu kurak tepeleri meydana getirir. Belûcistan'da 344 000 km²'lik bir alanda yaşayan 1 400 000 kişilik aşîret mensuplarına karşılık buranın nüfusu dikkati çekecek derecede kalabalıktır. Bunlar, genellikle vâdîlerde ve bilhassa sulamanın mümkün olduğu vâdîlerde yaşarlar. Bu sonuncuların başında Dera İsmail Han vâdîsiyle zengin Peşâver vâdîsi gelir.

Asıl Himalayalar'ın oldukça önemli bir kısmı Kuzey P.'ın sınırları içindedir. Hindistan'ın da, P.'ın da üzerinde hak iddia ettiği Cammu ve Keşmir eyâletleri buradadır. Daha doğudaki kısımlarla mukayese edilince, Batı Himalayalar'ın geniş ve karmaşık olduğu görülür; önce çorak bir bölge vardır, ardından Dış Himalayalar veya Pir Panjal sıradağı sonra Orta Himalayalar veya Pangi sıradağı, daha sonra İç yahut Asıl Himalayalar gelir. Bu sonuncuya Zaskar sıradağları da denmektedir. Zaskar'dan sonra Muztagata ile Karakurum dağları ve nihayet Ladak'ta Tibet yaylasının küçük bir kısmı vardır ki, burasının üzerinde sadece P. ve Hindistan değil, Tibet de hak iddia etmektedir. Bütün bunlar kuzey - batıdan güney - doğuya doğru uzanır ve aralarında Pencâb nehirleri (Satleç, Beas, Ravi, Çinâb ve İndus) akar.

Himalayalar'ın güneyinde, ve İndus'un doğusunda Ravalpindi çevresinde, bir yayla vardır. Bu yayla güneyde Salt dağlarıyla sınırlıdır. Burası kurak bölge mahsullerini yetiştirmeye

PÂKİSTAN : Karaçi'den bir görünüş

yetecek kadar — bilhassa kışın — yağmur alır. Ülkenin yeni başkenti İslâmâbâd buradadır. Yine bu bölgede küçük petrol alanları da vardır. Pencâb'ın Salt dağlarının güneyinde ova vâdîleri P.'ın en gelişmiş ve en kalabalık kısmını meydana getirir. Buranın idare merkezi Lâhûr'dur. Bölgedeki tarımın çoğu nehirlerden alınan sulama kanalları sayesinde yapılır. Bu kanallar geniş ölçüde İngilizler zamanında yapılmıştır. 1947'de P. ile Hindistan birbirinden ayrılırken, sınır tesbitinde Hindû ve Müslüman çoğunlukların bulunduğu bölgeler dikkate alınmış ve kanallar iki taraf arasında öyle kötü bir şekilde bölünmüştür ki iki taraf arasında ciddî politik çekişmelere sebep olmuştur. Pencâb'ı meydana getiren beş nehir, Sind eyâletine girmeden biraz önce birleşerek İndus'un aşağı kesimini meydana getirir. Sind, uzun zaman, ancak 12 cm civarında olan yıllık yağış yüzünden "bahtsız vâdî" olarak tanınmış bir yerdir ve tarım tamamen sulama kanallarına bağlıdır. Buradaki Lloyd yahut Sukkur barajı (1932'de tamamlanmıştır), bu bakımdan büyük önem taşır. Daha sonra başka çalışmalar da yapılmış ve aşağı İndus ovası iyi sulanan verimli bir yer hâline gelmiştir. Bölgenin en önemli şehri Haydarâbâd, tabiî limanı ve diğer büyük şehri de İndus deltasının batısındaki Karaçi'dir. 1950 yılında Sukkur'un kuzeyindeki yamaçlarda küçük Sui köyü yakınında tabiî gaz bulunması P.'ın ekonomik durumunda büyük değişikliğe yol açtı. Gaz, buradan borularla Lâhûr ve Karaçi'ye sevkedilmektedir. Sind vâdîsinin doğusuna doğru ve Pencâb'ın güney - doğusunda toprak yükselmeye başladığı için artık sulanamaz hâle gelir ve Tar çölüne karışır. Hindistan - P. sınırı, eski bir hükümdarlık olan Bahâvalpur'u P.'a bırakmıştır.

Halk : Mohenco - Daro harabelerinde bulunan insan iskeletleri bu bölgede en azından dört ırk çeşidinin yaşamış olduğunu göstermektedir: Her ikisi de Avrupâî olan Akdeniz ve Alpin ırkları ile Proto - Avustraloid ve Mongoloid ırklar. Bu ırk mensupları Milât'tan 2500 yıl önce bu bölgede yaşamaktaydılar. Ayrıca daha başka ırklar da birbirine girift olarak bölgede bulunuyordu. P. halkını bugün başlıca dört grupta toplayabiliriz : 1. Pencâb'da yaşayan "gerçek" Akdeniz tipi; 2. Pencâb ve Sind'de yaşayan "doğu" Akdeniz tipi. Bunların karakteristiği dikkate çekecek derecede uzun ve çok defa kavisli burunları ve cilt renklerinin daha açık oluşudur. Diğer özellikler bakımından birinci tipe benzerler. 3. Kuzey - batı sınırında Puştu dili konuşan Patanlar. Bunlar arasında Sâmî izlerine rastlandığını bâzı yazarlar iddia etmiştir. 4. Brakisefal (yuvarlak kafalı) Belûcîler. Belûcistan'da yaşayan bu gruba çok defa Ârî tip denir.

P.'ın millî dili Orduca, resmî dili İngilizce'dir. P.'lıların çoğu Orduca'yı anlarsa da, aralarında yine de kendi ana dilleri olan bölge lisanıyla anlaşırlar. Orduca (Arapça, Farsça ve Hindçe kelimeler karışımı) Arap harfleri yazılır; tarihçiler bu dilin geçisini Hindistan'daki Timurlu çağına kadar götürmektedir. P.'ın bölge dilleri ise şunlardır: 1. *Sindî:* Sind'de konuşulur ve *Prakrit* dilinden doğmuştur. Arap harfleriyle yazılır. 2. *Belûcî,* Belûcistan'da konuşulur. 3. *Makrânî,* İran sınırında Makran'da konuşulur. 4. *Puştî* yahut *Pahkte.* Afganistan hududundaki sınır bölgesinde konuşulur. 5. *Pencâbî,* Pencâb'da konuşulur. Bu son dört dil Arap alfabesi yazılır. Yabancı dillerin hepsi Ârî asıllıdır. Ârî olmıyan yegâne P. dili Dravidçe menşeli Brahuî'dir. Yalnız bazı Belûcîler tarafından konuşulur.

P.'lıların % 88,1'i Müslüman'dır. Ülkede % 10,7 Hindû yaşar. Geri kalan % 1,2'yi Hıristiyan ve Budistler teşkîl eder.

P.'da okur yazar oranı düşüktür. 1961 sayımında okuyup yazmasını bilenlerin sayısı 5 380 308'den ibaretti ve bu, bütün nüfusun % 13,6'sını teşkîl ediyordu. Ülkede okur yazar sayısının en fazla olduğu yer Karaçi bölgesidir (% 38,1). Ondan sonra Ravalpindi (% 32,4) ve Lâhûr (% 25) gelir. Okur yazar oranının en az olduğu yer de Lasbela bölgesidir (% 3,4). 1972 - 1973 ders yılında üniversitelere kaydolan öğrenci sayısı 22 300 idi.

P., bir köyler ülkesidir. Nüfusun ancak 10 000 000 kadarı şehirlerde oturur. Başlıca şehirler ve 1972 sayımına göre nüfusları şöyledir: Karaçi (3 469 000), Lâhûr (2 148 000), Lyallpur (820 000), Haydarâbâd (624 000), Ravalpindi (615 000), Multân (544 000), İslâmâbâd (235 000), Sialkot (212 000), Quetta (156 000).

Ekonomi :

P. kalkınma yolunda olan bir ülkedir. Kalkınma programı beş yıllık plan dönemleri içinde gerçekleştirilir.

PÂKİSTAN : Kuzey Pencap'dan bir görünüş

1964 - 1965 yılında ülkenin millî geliri 40 987 000 000 rupi, *per capita* geliri de 365 rupi idi (1 rupi'nin 1976'daki resmî kuru 0,0364 sterlin idi). 1960'larda P.'ın millî geliri yılda % 5'lik bir hızla arttı. Ekonominin temelini hızlı bir endüstrileşmeye rağmen hâlâ tarım teşkîl eder. 1965 - 1966'da millî gelirin % 46,5'i tarıma dayanmaktaydı ve çalışan nüfusun üçte ikisi tarım işlerinde çalışıyordu. Bununla beraber tarım dışı sektör hızla gelişmekte devam etti. İmâlât işlerinin millî gelire katkısı 1949 - 1950'de % 5,8'den 1964 - 1965'te % 11,4'e yükseldi. Dördüncü beş yıllık plan (1970 - 1975) dönemi içinde % 6,5'luk yıllık gelişme hesaplanmış bulunuyordu. Per capita gelir de 565 rupi'ye yükselmişti.

Tarım: Ülkenin başlıca tarım ürünleri buğday, pamuk, arpa, şeker kamışı, darı, pirinç, mısır, meyva ve hurmadır. P.'da tarım ancak sulama ile mümkün olduğundan bu alanda büyük yatırımlar yapılmaktadır. Lloyd Barajı ve Kanal Şebekesi Sukkur'da, İndus üzerindeki bir barajla 7 kanaldan (4'ü sol, 3'ü sağ sahilde) ibarettir ve bu sistem yaklaşık olarak 2 000 000 hektar bir alanı sulayacak şekilde düzenlenmiştir.

Kotri'nin biraz kuzeyinde, İndus üzerinde bulunan Gulâm Muhammed barajından alınan kanalların dördüncüsü ve sonuncusu 1958'de tamamlanmıştır. Bu sayede yaklaşık olarak aşağı Sind bölgesinde 1 100 000 hektarlık bir alanın sulanması sağlanmış bulunmaktadır. Yine İndus üzerinde 1958'de tamamlanan Taunsa barajı, Muzaffergarh ve Dera Gazi Han bölgelerinde 500 000 hektardan fazla bir alanı sular. 1 000 000 hektardan fazla bir alanı sulayan Gudu barajı 1962'de tamamlanmıştır. 1967'de tamamlanan Mangla barajından da 400 000 kw tutarında hidro - elektrik enerjisi sağlanmaktadır.

Endüstri: Nüfusun ancak % 10'u endüstri alanında çalışır. Yünlü ve pamuklu dokuma endüstrisi (220 000 işçi) büyük hamle yapmıştır. Balıkçılık endüstrisinde çalışmaların sayısı 39 000 kadardır. Başlıca endüstri ürünleri pamuklu ve yünlülerin dışında çimento, şeker ve otomobil iç ve dış lâstikleridir.

Ormancılık ve madencilik: P.'da yalnız dağlık bölgelerde bulunan, ve çoğunluğunu kozalaklıların teşkîl ettiği ormanların ticarî değeri vardır. Ancak buralardan elde edilen kereste

PÂKİSTAN : Haydarâbâd'da sulama kanalı

ihtiyaca cevap verecek ölçüde değildir. Ülkede ormanların korunmasına ve yeni ormanların teşkiline büyük gayret sarfedilmektedir. Koruma altına alınmış olan orman alanlarının yüzölçümü 25 000 km² civarındadır.

P. maden bakımından zengin değildir. Belûcistan'da değerli krom madenleri, Salt sıradağlarında da nisbeten fakir maden kömürü yatakları vardır. Burada kireç taşı, kaya tuzu ve alçı taşı yatakları da boldur. Belûcistan'da ve Pencâb'ın kuzey - batısında demir de bulunmuştur ama, yüksek kaliteli demir yatakları ulaşılması çok güç olan yerlerdedir. Hâlen petrol araştırmalarına büyük önem verilmekte, Sui'de bulunan tabiî gazdan geniş ölçüde faydalanılmaktadır. 1972 - 1973'te elde edilen ham petrol 2 milyon varili geçmişti.

Hayat şartları: P., kuruluşundan sonra çok güç günler geçirdi. İhtilâl ve nihayet çıkan iç savaş ve ülkenin ikiye bölünmesi hayat şartlarını geniş ölçüde etkiledi, fakirliği arttırdı. Ancak yapılan sistemli ve planlı gayretler sonunda hayat şartlarında gittikçe artan bir düzelme görülmeye başlandı. Enflasyon durduruldu. Tarım ve endüstri alanında önemli ilerlemeler oldu ve geçim endeksi dengeli bir hâle geldi. Hükûmetin vergilerde indirim yapması, birçok maddelerden alınan vasıtalı vergileri kaldırması halkın üzerindeki yükü hafifletti.

PÂKİSTAN : Bir Jüt fabrikası

Şüphesiz bütün az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi P.'da da iktisadî haksızlık vardır, çünkü gelirin dağılışı nisbetsizdir. 1970'lerin başında memleketin iktisadî iktidarı endüstri yatırımlarının % 66'sını, banka kredilerinin % 80'ini kontrol altında bulunduran 20 âilenin elindeydi. Ancak günden güne artan iktisadî gelişmenin bütün vatandaşlara nisbî bir refah getirdiği de gerçektir.

İşçi ücretlerinde genellikle bir denge yoktur. Vasıfsız bir işçinin günlük ücreti 4 - 5 rupi, usta işçilerinki de 6 - 12 rupidir. Hızlı iktisadî gelişme ve bu gelişmenin bilhassa endüstri alanında olması işçi ücretlerinin nisbeten artmasına yardımcı olmuşsa da, genel işsizlik önlenememiştir. Her yıl, işsizlik yüzünden, çalışabilen insanların % 20'sinin iş gücü heder olmaktadır.

Ulaştırma: Yüzölçümü Türkiye'den fazla olan P.'daki karayollarının her mevsim kullanmaya elverişli olanlarının uzunluğu 17 000 km kadardır (1972). Uzunluğu 8 500 km'yi

geçen demiryolları dar ve geniş hatlı olmak üzere iki kısımdır. P. havayolları (PIA) 1953'te kurulmuştur ve dünyanın bazı büyük şehirleri arasında hava seferleri yapmaktadır. KLM, PANAM, Lufthansa, Swissair, SAS gibi firmaların da Karaçi'ye seferleri vardır.

P.'ın başlıca limanı Karaçi'dir. Makran sahilinde yeni bir limanın kurulması etüd edilmektedir. The National Shipping Corporation 25 ülke arasında gemi seferleri yapmakta ve okyanuslara açılabilecek tonajda 60 gemi çalıştırmaktadır.

Pâkistan'daki telefonların sayısı 1974'te 195 325 idi. Radyo yayınları dışında Lâhûr, Karaçi ve Ravalpindi - İslâmâbâd'da televizyon yayınları yapılmaktadır.

Tarih : P.'ın tarihi şüphesiz eskiden Doğu Pakistan denen Bengaldeş'le birlikte başlar. Hindistan - P., alt kıt'asındaki Müslüman halk arasında P.'ın doğuşuna yol açacak hareketin başlanması, bu bölgeye İngilizler'den önce Müslümanlar'ın ve Türkler'in hâkim olmasının neticesidir. Daha İngilizler'in gelmesinde altı asırdan fazla bir süre önce Müslüman askerler ve idareciler Hindûlar'ı kontrol altına almış, kitle hâlinde İslâm'a geçişler olmuş, Müslümanlar Doğu P. gibi bölgelerde ekseriyyeti ele geçirmişlerdi. Bâbür'ün (1483-1530) Hind Türk imparatorluğunu kurması, İngilizler'in gelişine kadar bölgedeki İslâmiyyet'i daha da kuvvetlendirdi. Hind - Türk imparatorluğunun yerine hâkimiyyetin İngilizler'e geçmesi Hindistanlı Müslümanlar arasında büyük hoşnutsuzluk uyandırdı. 1857'deki ayaklanmanın boşa gitmesinden sonra Müslüman halk kendi otoritelerini kabûl ettirmek için daha köklü çalışmalara girişti. Bunun sonucu olarak 1906'da Dacca'da All - India Muslim League (bütün Hindistan Müslüman Birliği) kuruldu.

I. Dünya Savaşı'ndan İngiliz politikasının uyandırdığı hoşnutsuzluk üzerine, bir süre için Hindistan Millî Kongresi ile İslâm birliği arasında bir yakınlaşma oldu. Ancak zamanla İngilizler'in Hindistan'a muhtariyet vermek hususunda kendi parlamenter demokrasilerinin paralelinde çalışmalar yapması Müslümanlar'ı da bu yolda çalışmalar yapmaya yöneltti. Bütün Hindistan milliyetçileri gibi, ülkedeki İngiliz hâkimiyyetine son vermek isteyen Muhammed Ali Cinnah, P.'ın ünlü vatan şâiri Muhammed İkbal ile birlikte, Müslüman Hintliler'i, Hindûlar'a bağlı olmaktan kurtarmanın tek yolunun siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan müstakil bir Müslüman devleti kurmak olduğu fikrinde birleştirerek bu alanda çalışmaya başladılar. 1940'ta, İslâm Birliği, P. fikrini resmen desteklemeye başladı.

Yeni devlet, 1947'de İngiliz Milletler Topluluğu'na bağlı bir dominyon olarak 1947'de doğdu. Dominyonun ilk genel valisi Muhammed Ali Cinnah, başbakan da onun en yakın mesâi arkadaşı Liyâkat Ali Han'dı. Batı ve Doğu Pakistan 1 600 km'lik bir mesafeyle birbirinden ayrılıyordu. Ayrıca alt kıt'anın asıl zengin ve İngilizler tarafından işlenmiş bölgeleri Hindistan'a kalıyor, Pencâb ve Bengal bölünüyor, Keşmir ise münâzaalı arazi olarak kalıyordu. Bu hâl iktisadî bakımdan P.'ın son derece aleyhindeydi. Taksim işi ve mültecilerin yer değiştirmesi her iki toplumun da sorumlu olduğu katliâmlara yol açtı. Hindistan daha baştan itibaren P.'a karşı dostça olmıyan bir tavır takınmış, iktisadî üstünlüğünü bir abluka hâline getirmişti. Keşmir mes'elesi de iki ülkeyi savaşın eşiğine kadar getirmiş, Hindistan'ın, P.'ın bâzı bölgelerindeki kanalları kontrol edecek noktaları ele geçirmiş olması, ona daha da büyük bir üstünlük sağlamıştı.

P. hükûmeti ise, büyük bir millî desteğin yardımı sayesinde her türlü güçlüğe karşı koyarak ülkeyi ayakta tutmaya çalışıyordu. Hindistan'dan gelen göçmenler mes'elesi çok mühimdi. Alt ve orta tabaka P. kadınının kahramanca denecek bir şekilde çalışması sayesinde birçok acılar hafifletildi. Ama mülteciler meselesi gelip geçici bir şey değildi. Bilhassa Doğu Pakistan ve Bengal'de Hindûlar'la Müslümanlar'ın birbirlerine olan karşılıklı güvensizlikleri her geçen yıl gittikçe artan bir nüfusun yer değiştirmesine yol açıyordu.

Eski Hindistan ordusunun, Hindistan'la P. arasında taksiminden sonra P.'ın savunma kuvvetleri yeniden teşkilâtlandırıldı. Bu çalışmaların neticesi olarak ülkeye nisbî bir huzur geldi. Hükûmet aynı zamanda âzâd (hür) Keşmir bölgesini de ilhak etmeden himayesi altına aldı.

Hükûmetin müsbet çalışmaları, Muhammed Ali Cinnah'ın bitmek bilmeyen enerjisi sayesinde hem çeşitli meseleleri hallediyor ve hem de ülkenin 1 600 km gibi büyük bir mesafeyle birbirinden ayrı olan iki kısmını bir arada tutuyordu. P.'ın bu iki kısmı arasında münasebetler hava yolu ve telekomünikasyon ile sağlanmaktaydı. Yabancı mütehassıslar getiriliyor, yeni endüstriler kuruluyor, bütçenin dengeli hâle getirilmesine çalışılıyor ve nihayet yepyeni bir iç ve dış siyaset prensibi vaz'ediliyor, küçük küçük parçalardan yeni bir devlet inşa ediliyordu.

Devletin kurucusu olan Cinnah'ın 1948 yılı eylülünde ölmesi, P. için büyük bir şansızlık oldu. Cinnah, her tarafa yetişen, her şeyi hâlleden, herkesi yöneten büyük bir idareciydi. Batı P.'lıları sadece kılıç adamı gibi gören, Doğu P.'ın Bengalliler'i bile, onu seve seve lider olarak tanımıştı. O ölünce, ülkenin iki kanadı arasında hoşnutsuzluklar başgösterdi. Ancak onun ardından Liyakat Ali Han'ın idareyi ele alması, ülkenin yine de iyi bir kontrol altında bulunmasını sağladı. Onun kudretli idaresi altında P. sağlam bir bütün olarak ayakta kaldı. Fakat Ali Han'ın Hindistan'a karşı mutedil davranması, ülkedeki yobaz takımını hoşnut etmedi, kutsal bir savaş sevdasına tutuldu, sonunda bu değerli insan öldürüldü (Ekim 1951).

Cinnah'ın ölümü üzerine kendi hâlinde Hoca Nâzımüddin isimli biri genel vali olmuştu. Ali Han öldürülünce, Nâzımüddin başbakan oldu, onun yerine de genel valiliğe Gulam Muhammed geçti. Kendisini Muhammed Ali Cinnah ile bir tutan Gulam Muhammed, Nâzımüddin'le geçinemedi ve 1953 ekiminde onu azlederek yerine Muhammed Ali'yi getirdi. Muhammed Ali, diplomat olmaktan çok politik bir liderdi. Kurucu Meclis, sonunda Gulam Muhammed'in iktidarını sınırlamaya kalkınca, Gulam Muhammed meclisi fethetti. Ancak 1955 temmuzunda yeni bir meclis toplandıysa da kısa bir süre sonra Gulam Muhammed'in sağlığı bozuldu ve eylül ayında yerini General İskender Mirza aldı.

Bundan sonra iktidarda çeşitli değişiklikler oldu (bk. EYYÛB HÂN, BUTTO). 1951 - 1958 yıllarında P., dış siyasette, hürmette lâyık hükümran bir devlet rolü oynadı. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın çalışmasında etkili faaliyetlerde bulundu. Colombo Planı'nın üyesi oldu, İngiliz Milletler Topluluğu ülkeleriyle iyi münasebetler kurdu, Güney - Doğu Asya (Southeast Asia) ve Central Treaty Organization (CENTO) kuruluşlarına katıldı, Keşmir konusunda anlaşarak Hindistan'la olan münasebetlerini düzeltti ve nihayet 1956'da İngiliz Milletler Topluluğu içinde bir cumhuriyet hâline geldi (23 Mart 1956).

Ancak ülkenin iç durumu iyi değildi. Halk, için için kaynaşıyordu. 1956'da geçici başkan seçilen İskender Mirza 7 Ekim 1958'de örfî idare ilân etti. Merkezî hükûmeti ve eyâlet hükûmetlerini feshetti, siyasî partileri kapattı, anayasayı iptal etti. Muhammed Eyyûb Han idarenin başına getirildi, 28 Ekim 1958'de de İskender Mirza, bütün iktidarı ona devretti.

Keşmir anlaşmazlığı 1965 yılında Hindistan'la P. arasında savaş çıkmasına yol açtı. Savaş, Keşmir'in, P. idaresinde olan Âzâd Keşmir bölgesinin gayrı nizamî kuvvetlerinin, ülkenin Hindistan yönetiminde olan kısmına tecavüz edip ateş kes hattını geçmesiyle başladı. Çok geçmeden bu harekete her iki tarafın nizamî askerî birlikleri katıldı, nihayet aynı yılın eylülünde Hindistan ile P. kara, deniz ve havada savaşa tutuştular. Hindistan kuvvetleri Batı Pâkistan'ı işgal etti, P.'lılar Hindistan'a girdiler. A. B. D. ve İngiltere her iki tarafa da silâh vermeyi durdurdu. Nihayet Güvenlik Konseyi'nin ateş kes çağrısı ve Rusya'nın tasavvutuyla savaşa son verildi.

Eyyûb Han 1968'de yeni anayasayı ilân etti; 25 Mart 1969'da da istifa ederek iktidarı Ağa Muhammed Yahya Han'a davretti. Yahya Han iktidarı alınca hemen örfî idare ilân etti. Gözden geçirileceği gerekçesiyle anayasayı lâğvetti. Fakat nisanda yeniden yürürlüğe koydu; ancak bâzı sivil haklarıı kaldırmış, örfî idareyi de muhafaza etmişti. 7 Aralık 1970 seçim yapıldı. Merkezi Doğu P.'da bulunan Avamî partisi Şeyh Mûcibü'r-Rahmân'ın liderliğinde 149 sandalya, Halk Partisi de 94 sandalya kazandı. Bu hâl Doğu ve Batı P. arasındaki anlaşmazlıkları büsbütün körükledi ve 1971 martında iç harp çıktı. Aynı yılın aralık ayında biten savaş sonunda Doğu P. kendisini, Bengaldeş adıyla bağımsız bir devlet olarak ilân etti. Ardından Yahya Han istifa etti ve yerine Zülfekar Ali Butto geçti. P., 30 Ocak 1972'de İngiliz Milletler Topluluğu'ndan da çekildi.

P. Millet Meclisi 10 Nisan 1973'te yeni bir anayasa kabûl etti. Bu anayasayla ülkeye federal bir parlemento sistemi getirilmiş oluyordu.

Bugün P.'ın iki meclisli bir parlamentosu vardır. Millî Meclis 210, senato 63 üyeden kuruludur. (O. Yüksel)

PALA, IX. yüzyılda Bengal'i hâkimiyeti altına alan bir hânedân. P.'lar durmadan Kanauc'lu Gurcara - Prathiharas'lar ve Dekkan'lı Raştrakutaş'ların saldırılarına karşı savunmak zorunda kalmışlardır.

En şöhretli P. hükümdârı IX. yüzyılda yaşayan Dharmapala'dır. P.'ların bâzıları "imparator" ünvânını taşıdılar. P.'lar Buddhizm'i koruyorlardı. Meşhur "Nâlanda" üniversitesini de onlar geliştirdiler. Gupta ve Gupta sonrası üslûplarının mîrascıları olan P.'lar, bu üslûpları olduğu gibi sürdürdüler. XI. yüzyılda "Sena" hânedânı P.'ların yerine geçmiş, XII. yüzyılda da her iki hânedân, Müslüman (Türkler)'ların istilâsıyla yok olmuştur.

PALA DİLİ, Hind - Avrupa dillerinin Anadolu kolunda yer alan eski bir dil. Bu dilin M. Ö. II. binyılın 2. yarısında Kuzey-Batı Anadolu'da, Paphlagonia'da konuşulduğu anlaşılıyor. Bu dilin kalıntılarına Boğazköy'de yapılan kazılarda rastlanmıştır. Bu kazılarda Hitit devletinin arşivi bulunmuştur. Bu arşivde ele geçen tabletler daha çok Hititçe yazılmıştır. Ancak, Hititçeden başka Akkad, Ḫurri, Luvi, Ḫatti ve Pala dillerinde yazılmış tabletlere de rastlanmıştır. Bu tabletler Mesopotamya çivi yazısıyle yazılmıştır. Boğazköy kazılarında bulunan belgelerde 190 Palaca kelime saklanmıştır.

P. D., Hitit ve Luvi dillerine yakın bir dildir. Bu dilde Proto-Ḫatti dilinin baskısı açık olarak göze çarpar. (H. Eren)

PALACIO VALDÉS [*Paláçio Váldes*], **Armando** (Entralgo, Asturias 1853 - Madrid 1938), İspanyol romancısı ve kısa hikâyecisi. Zengin orta sınıf bir âileden gelmiştir. Avilés ve Oviedó'da okumuş; Madrid'de hukuk tahsîl etmiştir. 1876'da "Revista Auropea" (Avrupa dergisi)'yı kurmuş, burada edebî yazılar yazmıştır. Bunları sonradan *Semblanzas Literarias* (Edebî biyografiler) başlığı altında toplamıştır. Clarin'in arkadaşıdır. Yazarın eleştirmelerinde kendisine yardım etmiştir. 1905'te P. V., İspanyol Akademisi'ne girdi. P. V., gerçekçi İspanyol romanının önemli ve verimli bir temsilcisidir. Romanları kısmen bölge karakteri (regionalism) taşır. Asturias, Endülüs ve Madrid ortamlı iyimser örf ve âdet tabloları çizmiştir. Psikolojik-biyografik karakter romanlarının kadın tiplerinde olağanüstü kabiliyet göstermiştir. Genel ortam tasvirleri de çok zarif olup, üslûbu açık ve güzeldir. Romanları klasik tarzdadır. Hafif alaylı ve insanî duyguları izleyen romanları İspanya dışında çok büyük bir takdirle karşılanmıştır. Son zamanlarda daha çok kalem denemeleri ve kısa hikâyeler yazmıştır.

Başlıca eserleri: *Semblanzas Literarias* (Edebî biyografiler) [1871]; *El Senorito Octavio* (O. adında bir küçük bey) [1881]. Romanları: *Marta y Maria* (M. ve M., ad) [1883]; *El idilio de un enfermo* (Bir hastanın sevgisi) [1884]; *José* (ad) [1885]; *Riverita* (kadın adı) [1886]; *Maximina* (kadın adı) [1887]; *La hermana San Sulpicio* (Râhibe S. S.) [1889]; *La espuma* (Köpük) [1891]; *La fé* (İnanç) [1892]; *La aldea perdida* (Kayıp köy) [1903]; *Tristán o el Pesimismo* (T. ve karamsarlık) [1906]. Kalem denemeleri: *Papeles del doctor Angélico* (Doktor A.'nun kâğıtları) [1911]; *Testamento Literario* (Edebî vasiyetnâme) [1929]. (V. Örs)

PALACKY [*palaski*], **Frantisek** (Hotzendorf, Moravya, 1798-Prag 1876), Çek tarihçisi ve politikacısı. 1839'da "Bohemya Ülke Tarihçisi" olmuş, 1848'de başlayan millî harekete can ve yürekten katılmış, ama Çek olarak, Frankfurt Kurucu Parlamentosu'na çağrıyı reddetmiştir. 1848'de Prag'da toplanan Islav Kongresi'ne başkanlık etmiştir. Avusturya parlamentosu'nda Islav Partisi'nin lideri olmuştur. 1861 Avusturya Senato (Herrenhaus)'sunda, ve Bohemya Eyâlet Parlamentosu'nda (Landtag), Eski Çek Partisi'nin lideri olarak çalışmıştır. Avusturya-Macaristan devletinden beklediklerini elde edemediğinden, P. gittikçe hayâl kırıklığına uğrayarak bu devlete sırt çevirmiş, Ruslar'a ve Panislavizm'e yaklaşmıştır. Başlıca eserleri: *Geschichte von Böhmen* (Bohemya tarihi) [1836-1867]; *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges* (Huss'cular harbi tarihinin vesîkaları [1873]. (V. Örs)

PALADYUM (kimyasal simgesi: Pd), platin grubundan hafif metal, ana kimyasal madde. P.'un atom No.su 46, kütle sayıları 106, 108, 105, 110, 104, 102; atom ağırlığı 106,7; ergime noktası 1 555°C; kaynama noktası 3 387°C; yoğunluğu 11,97 g/cm^3 tür. P., çok defa, ham platin, altın, gümüş ve nikel içinde alaşım kısmı olarak bulunur. Kanada nikelinin elektrolitik arıtılmasından, yan ürün olarak, 1 ton P.

elde edilmektedir. P., orta sertlikte ve genleşebilir niteliktedir. Cilâlanmış metalin yansıma gücü, gümüşünkinden daha yüksektir. Bu sebeple, projektör reflektörleri ve gümüş süs eşyası, korozyona karşı dayanımı ve parlaklığı arttıran P. ile kaplanır. Bilhassa toz veya koloidal çözelti hâlindeki P.'un, büyük miktarda hidrojen gazını (normal hacminin 3 000 katına kadar) emme ve bu arada, kısmen, atomik hidrojen durumuna geçirme kabiliyeti vardır. Bu bakımdan, P. katalizatörlerinin, hidrojen depolama işi ile büyük ilgisi vardır. P.'un gümüş, bazen da altın ile olan alaşımları dişçilikte, elektrik kontakları, sun'î ipek püskürtme memeleri ve dolma kalemler yapımında kullanılır. P. bileşikleri, hâlen, teknik bir önem taşımaktadır. (E. Ediger)

PALAMAS, Kostis (Patras 1859 - Atina 1943), Modern Yunanlı şâir. 1875'te Atina'ya gelerek hukuk tahsîl etmiştir. Birkaç edebî dergide çalışmış, Atina Üniversitesi'nin genel sekreteri (1897 - 1927) ve Atina'daki İlimler Akademisi başkanı (1930) olarak çalışmıştır. Birçok takdirnâme ve ödül almıştır. Yeni Yunanistan'ın en büyük şâiridir. J. Psykharis'in "Dil Devrimi" ne katılmış ve Yunanistan'da Démotiké (halk dili)'nin edebî dil olarak kabûl edilmesini sağlamıştır. Milletin mânevî önderi durumuna gelmiştir. Geniş kültüre ve derin bilgiye sahip olan P., dünyanın ve milletinin problemlerini kavramış, ilhâmını rûhun ve tecrübenin her alanından almıştır. Dünyadaki bütün edebî hareketlerden etkilenmiş; ancak, doğrudan doğruya bunların hiçbirine kapılmamıştır. Bizans dünyâsı, buradaki efsâneler, Yunan milletinin hayatı ve eski zaman şiirleri P. K.'e tükenmez bir ilhâm ve konu kaynağı olmuştur. Bu konulara P. lirik mecazlarla dolu diliyle şahsiyetinin damgasını basmıştır. Başlıca manzûm eserleri şunlardır : *Tragúdia tēs Patrídos mou* (Yurdumun türküleri) [1886]; *Hýmnos eis tēn Athenan* (Atina'ya kasîde) [1889]; *Ta matia tēs Psykhēs mou* (Ruhumun gözleri) [1892]; *Ho táphos* (mezar) [1898]; *Jamboi kai anapaistoi* (Jambos ve anapets vezninde şiirler) [1897]; *Ho dodekalogos tou gyphtbou* (Çingenenin oniki sözü) [1907]; *Hē politeia kai hē monakhia* (Devlet ve inziva) [1912]; *Ho Thanatos tou pallēkariou* (Kahramanın ölümü) (nesir) [1901]. (V. Örs)

PALAMAS, Kostis

PALAMUT, pulsuz, kılçıksız, esmerce etli bir balıktır. Derisi mavimsi gridir. Karnına doğru renk açılır. Sırtında 7 - 10 tane eğrilemesine çizgi vardır. Türkiye sahillerindeki P.'ların uzunluğu ortalama 35 - 40 cm kadardır.

P. balığının ortalama ağırlığı 1 - 2 kg kadardır. Daha küçüklerine kestane P.'u ve çingene P.'u denir. Ağırlığı 2 - 5 kg kadar olanına torik, daha büyüğüne sivri ve altıparmak denir.

P.'lar kalabalık sürüler hâlinde orta derinlikteki sularda gezerler. Başlıca besinleri, hamsi, sardalya, gibi küçük balıklardır. Hızlı yüzebilirler. P.'lar marttan ağustosa kadar olan devrede yumurtlar; yavrular yumurtadan kısa bir süre içinde çıkar ve önceleri çabuk gelişirlerse de; tam olarak gelişmeleri birkaç yıl sürer.

PALANDÖKEN DAĞI (palan = kaşsız, enli ve yumuşak bir çeşit eyer; palandöken = taşlık yokuş), Erzurum'un güneyindeki dağlar. Hemen çevresinde ve bitişiğindeki Yıldırım, Eyerli, Karagöl gibi dağlar da bir topluluk olarak sayıldığında P. D.'ları şeklinde de söylenir. En yüksek yeri 3 176 m'dir. Kuzeyinde Erzurum ovası (b. bk.), güneyinde Aras ırmağı vâdîsinin uzandığı Tekman çukurluğu arasında yükselen bu dağların güney - batı — kuzey - doğu uzunluğu 40 km'yi, genişliği ise 15 km'yi bulur. Bu dağların Erzurum ovasına bakan yamaçları çok yerde dik olduğu hâlde, güneyde Tekman çukurluğuna dönük bölümleri daha meyilli ve yer yer yassı biçimler gösterir. P. D.'larının çok yeri Mezozoik ofiolitli serilerle volkanik örtülerden (andezit, bazalt lav ve tüfleri) bir yapı gösterir.

Bu dağların, çok yeri toprakla örtülüdür. Yamaçlar otluk ve yer yer çayırlıktır. Bu otlar kısa boylu ise de, hayvanların otlatılmasında yararlı olur, yakın köylerden başka, celep sürüleri (satılmak üzere şehirlere götürülen sığır ve koyun sürüleri) de otlatılır. Dağlarda orman ve hattâ çalılık yoktur. Yıllık yağış tutarı 500 mm'yi bulur, hattâ geçer. Yılın yarısında buraları pek soğuk geçtiğinden, yağan kar kolay erimez, birikerek aylarca süren kar örtüsü bulunur. Kasımdan haziran sonlarına kadar kar örtüsü ve kar benekleri görülür.

P. D.'larında kayak sporlarına elverişli yerler bulunduğundan ve çoklukla toz kar yağdığından, burası Türkiye'nin başta gelen kayakçılık merkezlerinden biri olmuştur. Daha Birinci Dünya Harbi sıralarında önemi görülen kayakçılık, o zamandan beri gelişme yoluna girmiş olduğundan uluslararası pistlerde yarışacak olan kayakçılarımız uzun mesafeli ve yükseklik farkı çok olan yamaçların bulunduğu P. D.'larında büyük yarışma yeteneği kazanmaktadırlar. P. kayak merkezi, Türk kayakçılığının gelişme yeri olmuştur. Bu arada kayak tekniğinin uluslararası değerde gelişme göstermesi için, Erzurum'a 3 km kadar uzaklıkta 3 237 m uzunluğunda 180 sandalyeli telesiyej kurulmuş ve 1969 yılında faaliyete geçmiştir. Bu kuruluşun taşım gücü saatte 284 kişidir. Alt istasyondan üst istasyona 22 dakikada varılır. Kuruluşa bağlı olarak dağın eteğinde ve üstünde iki salon vardır. Burada bir de 50 yataklı modern "kayakevi" yapılmıştır.

Erzurum ile Tekman kasabası arasında, P. D.'nın üzerinden geçen dar bir toprak yol (50 km) vardır. Bu yol, yılın çok zamanında kar ile örtülü olduğu gibi, motorlu taşıtların kolaylıkla geçebileceği bir özellikte de değildir. Köyler, dağın eteklerine yakın çevre bölümlerindedir. Kuzey eteğinde ise, bu çevrenin başlıca şehri olan Erzurum (b. bk.) gelişmiştir. P. D., Erzurum ve çevresinin şiir ve edebiyatında da yer almıştır. (R. İzbırak)

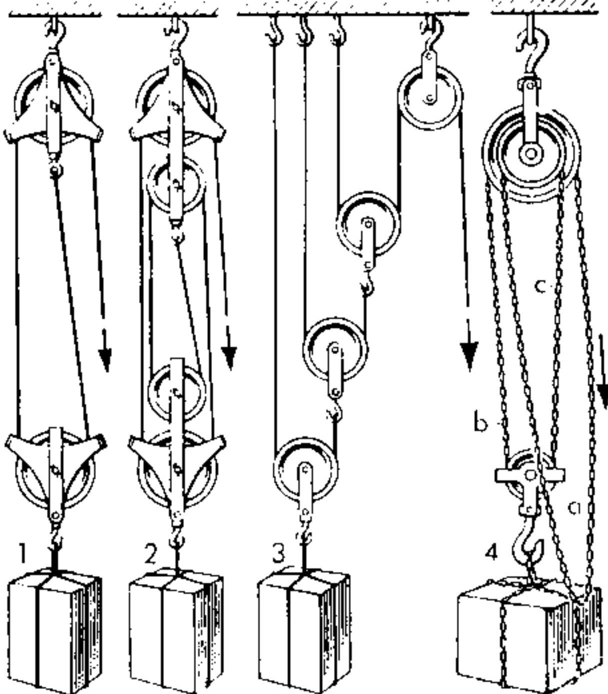
PALANGA veya PALANKA (Macarcadan), ağır silâhların kullanılmasına kadar savunma değerini koruyan bir çeşit müstahkem mevki'in adı. P., çevresi hendekle çevrili ağaç kazıklarla toprak doldurulmuş, iki arabanın geçeceği genişlikte iki m yüksekliğinde toprak setle çevrili bir küçük hisardır. Bâzı P.'ların içinde küçük bir kasaba da bulunurdu. P.'lar savunma silâhı olarak hafif toplarla (Kolonborno ve Bidolaşka) tahkîm edilirlerdi. Bu küçük hisarın muhafızına da *"dizdâr* denirdi. Pofça, Mûsâ Paşa, Bobofça, Pançova ve Yeni Palanka bu çeşit yapılar arasında en ünlülerindendir. (İ. Parmaksızoğlu)

PALANGA veya **PALANKO** (İtal. Palanco'dan), yükleri, ağırlıklarının gerektirdiği güçten daha az bir güçle kaldırmak için kullanılan bir mekanizma.

El P.'sı, basit şekli ile iki makara'dan (b. bk.) ibaret olup, bunlardan üstteki sabit, alttaki oynaktır. Yük bu alt makaraya asılır. Halatın serbest ucu çekilerek, yük, belirli bir mesafeye yükseltilirse, gücün etki noktası İş = güç × gücün gittiği mesafe = yük × yük'ün gittiği mesafe kavramına göre o mesafenin iki katına gider. Böylece, gücün yükün ancak yarısına eşit olması gerektiği görülür. Eğer iki makara yerine dört, altı veya sekiz makara kullanılırsa, sarfedilen gücün, yükün dörtte, altıda ve sekizde birine indiği görülür. Bu, teorik bakımdan böyle olmakla birlikte, pratik bakımdan, sürtme direnişinden dolayı, gücün daha büyük olması gerekir. Eğer oynak makaraların herbiri için ayrı bir halat kullanılırsa, Güçlü P. (Alm. Potenzflaschenzug) elde edilir.

Kullanılacak güç bakımından, burada, oynak makaraların sayısı *n* olursa, Güç = yük 2n olur. Diferansiyel P., şu kısımlardan oluşur: Sabit bir makara kutusunun ekzenine, farklı çapta iki makara tesbît edilmiştir, bunun altında da bir tek basit oynak makara bulunur. Makaraların her üçünün üzerinden bir zincir geçirilmiştir. Zincirin gevşek olarak sarkan kısmı çekilirse, *b* kısmı kısalır, *c* kısmı ise aynı zamanda salıverilir. Buna göre yük, her defa, iki zincir kısmının farkı kadar yükselir.

Elektrikli P.'da halat bir davulun çevresine sarılmıştır. Pek ağır olmayan yükler için, halat yerine zincir de kullanılır. Elektrikli P.'ları kullanmak için halat çekilir veya bir düğmeye basılır.

PALANGA : 1. Basit palanga, 2. Dört makaralı palanga, 3. Güçlü palanga, 4. Diferansiyel palanga

Tarih : Tek makaralı P., ilk defa Âsûrîler'den kalma bir kabartma (aş. yu. M. Ö. 870)'da gösterilmiştir. *Quaestiones mechanicae* (Mekanik sorunları) (yanlış olarak Aristo'ya atfolunan bir yazı) (aş. yu. M. Ö. 280)'de P. zikredilir. XIX. yüzyılın başından beri eski şekillerden yeni şekiller oluşturulmuştur.

PALAOS veya **PALAU** (eski adı : **Pelea**), Batı - Pasifik Okyanusu'ndaki Mikronezya grubuna âit bir takımada. Yüz kadar ada ve adacıktan ibarettir. Aş. yu. 450 km²'dir. Bunlardan ancak yedisi büyük ve meskûndur. P. adalarına genel olarak, Batı - Karolin Adaları'nın (Western Caroline Islands) bir kısmı gözü ile bakılır.

Filipin Adaları'nın batısında bulunurlar. Yerlileri Malayo - Polinezik ırka bağlı olup, çok ilkel bir medeniyet seviyesinde yaşarlar. Adalar 1534'te İspanyol Villalobos tarafından keşfedilmiş olup, 1899'a kadar İspanya'ya âit idi. 1899'da İspanya bunları Almanya'ya satmıştır. 1914 - 1918 I. Dünya Harbi'nde adaları Japonlar zaptetmiş ve sonradan manda olarak muhafaza etmişlerdir.

Eylül 1944'te de Amerikalılar bunlardan Pelele'a ve Angau adalarını işgal etmişlerdir.

PALATALİZASYON, (Fr. Palatalisation, Lat. palatum = damak; Fr. palatal = damağa âit), damaksallaşma. Artikülasyon noktasının, katı damağa (yani ağzın üst ve ön bölümüne) doğru kayması sonucunda, bir fonem (vokal veya konsonant)'in karakteristik değişmesi.

Başlıca damak vokalleri e ve i, başlıca damak konsonantları ş ve j olduğuna göre, başka bir fonem, bunlara veya benzerlerine yakın olursa, yani hemen önce gelir veya onları hemen izlerse, asimilasyon (benzetme) yolu ile bunların bir dereceye kadar karakterini alır. Misaller: Akmak ve ekmek kelimelerindeki ikişer k fonemi, akmak'ta normal, ekmek'te ise P.'a uğrar (palatalize olur). Aynı olay kalay ve keleş kelimelerinin k ve l fonemlerinde görülür. Fransızca'nın famille kelimesinin sonunda işitilen ve l mouillée (ıslak l) adını taşıyan fonem, P.'a uğramış bir l'dir. Rus alfabesinin miagkiy znak (yumurta işareti) adını taşıyan işareti bir P. işaretinden başka bir şey değildir.

k ve g fonemleri, P.'a uğrayınca, önce iki ve kâse, git ve gâvur'daki karakteri alır, sonra P. devam ederse, ç ve c hâline gelir. Böylece Lat. Caésar "kaiser" germania *(germania)*'daki k ve g İtalyanca Cesare *(Gezare)* ve Germania *(Cermania)* olmuştur. (V. Örs)

PALATİNUS (Lat. mons P. = P. dağı), Roma'nın bulunduğu yedi tepeden biri. "Cermalus" ve "Palatium" tepeciklerini içine alır. Cermalus'un üzerinde Roma'nın, Roma quadrata (Kare Roma) adı verilen en eski yerleşme yeri bulunur. Orada, M. S. IV. yüzyıla kadar, Romulus'un kulübesi ve Lupercus (Kurtlara karşı muhafaza eden ilâh)'un mağarası gösterilirdi. M. Ö. IX. yüzyıldan kalma çanak çömlek parçaları ve M. Ö. VIII. yüzyıldan kalma üç kulübe kalıntısı, bu sahanın hiç değilse IX. yüzyıldan beri daimî bir yerleşme yeri olduğunu gösterir. M. Ö. II. yüzyılın sonlarından beri P. kibar Romalıların semti hâline gelmiştir. O zamanın sonunda yapılan evlerde, ikinci ve üçüncü Pompeii üslûbuna bağlı boyalı resimler bulundu. Neron "Domus Aurea" (altın ev) adı verilen sarayını burada yaptırmıştır. Batı Roma imparatorları P.'ta otururlardı. Got Kralı Theoderich (483 - 526)

buradaki yapıların bakımiyle ilgilenmiştir. P.'un bundan sonra nüfusu azaldıkça azalır. M. S. IX. yüzyıldan sonra, Papa'ya âit olan sahalarda rahipler yerleşmiştir. 1550'de kardinal Alessandro Farnese burada Vignola'nın planlarına göre geniş bahçeler yaptırdı. Kardinal öldükten sonra bu bahçeler Parma dukalarının eline geçti, bunlar da, özel olarak, 1726-1730 yıllarında kazılar yaptırdılar. Pek değerli buluntuların çoğu Parma ve Napoli'ye götürüldü. III. Napoléon'un zamanında P.'da sistematik kazılar başlamış ve 1871'den sonra İtalyan hükûmetince devam ettirilmiştir.

Etimoloji bakımından: "Yassı" anlamını taşıyan bu tepe, üzerindeki Nero'nun sarayına adını verdirmiş (Lat. palatium), (İtal. palazzo)'tir. İstanbul'un "Balat" semtinin adı da burdan galattır. Büyük oteller için kullanılan (İng.) "palace" da bundan gelir. (V. Örs)

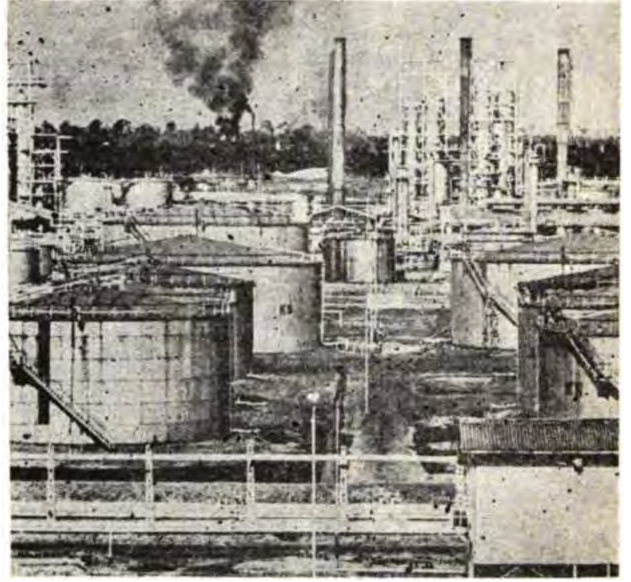
PALAU, Manuel (doğ. Valançia yakınında 1893), İspanyol bestekârı. Valencia ekolüne bağlıdır. Önce Valencia konservatuvarında, sonra da Paris'te Charles Koechlin ve Ravel'in öğrencisi olarak okumuştur.

Orkestra eserleri şunlardır: *Tres impresiones* (Üç intıbâ); *Gongoriana* (İspanyol şâiri Gongora'nın ilhâmiyle) [1927 millî ödülünü kazanmıştır] v. b. Oda musikisi ve piyano parçaları da bestelemiştir. (V. Örs)

PALAWAN (eski adı: **Paragua**), Filipin'lerin dağlık bir adası. En yüksek zirvesi 2 084 m'ye yükselir. Kuzey-batı'da 400 km üzerinde Sulu denizini sınırlar ve kuzey-doğudaki Calamian adalarıyla birlikte P. eyâletini teşkîl eder. Bu eyâlet güney-batıdaki Mindoro Boğazı'ndan Balabac Boğazı'na kadar uzanır. Bu boğaz, eyâleti Kuzey Borneo'dan ve Sulu Denizi'ni Güney Çin Denizi'nden ayırır. Adanın yüz ölçümü 14 896 km² olup nüfusu 188 000 (1964)'dir. Pirinç ve hindistan cevizi yetiştirir. Balıkçılık çok faaldir. İdare merkezi ve liman şehri olan Puerto Pirincesa, bir İslâm merkezidir. Bu şehrin nüfusu 23 100 (1960)'dür.

PALEHİSTOLOJİ (Fr. Paléohistologie; Yun. palaios = eski; histos = doku; Logia = ilim'den), Paleontoloji'nin bir dalı olan bu ilim eski hayvan ve bitkilerin dokularını doğrudan ve bıraktığı izler yolu ile inceler. Bu incelemeler fosil varlıklar ile şimdi yaşayan varlıklar arasındaki yakınlıklara dikkati çekmiş, hayvan ve bitki gelişmesini aydınlatmağa yaramıştır. (V. Örs)

PALEMBANG, Endonezya'da Güney Sumatra'nın merkezi ve büyük gemilere açık önemli limanı. Nüfusu 2 000 000 kadardır. P., üniversite, hava alanı ve tekstil endüstrisine sahiptir. Banliyöleri olan Pladgu ve Sungung Gerong'da büyük petrol rafinerileri bulunur. 106 km uzunluğundaki tabiî gaz borusunun nihâyetinde bir sun'î gübre fabrikası kurulmuştur. P., petrol ve petrol ürünleri, kauçuk, çay ihraç eder. Şehir bir Katolik piskoposluğu merkezidir. P., VII.-XIV. yüzyıllar arasında büyük Malay-Endonezya devleti Srividçaya'nın başkenti idi.

PALEMBANG : Petrol rafinerisi

PALENCIA (eski Lat. adı: **Pallantia**), Orta İspanya'da, Eski Cestilla platosu üzerinde, aynı adı taşıyan eyâlet merkezi. Carrión nehrinin sol kıyısında, denizin seviyesinden 700 m yükseklıktedir. Nüfusu 54 100 (1969)'dür. Piskoposluktur. Bir tiyatrosu, bir arkeoloji müzesi, gotik üslûpta bir katedralı (1321-1516), makina ve tekstil endüstrisi vardır. XVIII. yüzyılda yapılan Castilla kanalı, P.'nın Huerta'sını sular (Huerta: meyva ve her cins sebze yetiştirilen ova).

Tarih: Romalılar'ın Pallantia'sı, 457'de, Vizigot'ların İspanya'yı istilâ ettiklerinde tahrîb edilmişti. Katedral 1035'te

PALENCIA : Katedral

yeniden yapılmış ve P.'nın tekrar önemli bir şehir olmasının senbolü hâline gelmiştir. Aynı yılda Navarra Kralı, ihtiyar Kral III. Sancho, Romalılar devrinin sonlarında kurulmuş olan piskoposluğu tekrar kurmuştur. 1113 ve 1129'da konsiller P.'da toplanmıştır. VIII. Alfonso 1208'de burada ilk İspanyol üniversitesini kurmuş, ancak, bu üniversite 1239'da Salamanca'ya nakledilmiştir. V. Carlos zamanında P., Comuneros adlı âsîlerin hareketine katılmış ise de, Carlos şehri cezalandırmamış, bilakis gelişmesine yardım etmiştir.

PALEOASYA DİLLERİ (Alm. Paläoasiatische Sprachen) veya **PALEOSİBİRYA DİLLERİ** (Al. Paläosibirische Sprachen), Asya'nın kuzey - doğu ucunda konuşulan dillere verilen ad. Bu dillerle "Altay dilleri" arasında bir yakınlık bulunmadığı anlaşılmıştır. Bunun gibi, P. D. ile Ural dilleri arasında da bir bağlantı kurulamamıştır. Bundan başka, bu diller Çin - Tibet dilleriyle de birleştirilememiştir.

Paleoasya (veya Paleosibirya) dillerini konuşanların sayısı toplu olarak 30 000'dir. Vaktiyle bu dillerin geniş bir alana yayılmış oldukları anlaşılıyor. XVIII. yüzyılda bile P. D.'nin alanı çok daha genişti. Sonradan bu alanın bir bölümünde Mancu - Tunguz kolları yayılmıştır. Daha sonra da Rus göçmenleri yerleşmeye başlamışlardır.

Paleoasya veya Paleosibirya (yani eski Asya veya Sibirya) dilleri adı altında toplanan diller arasında jenetik bir yakınlık tesbît edilememiştir. Bu bakımdan P. D.'nin bir dil âilesi meydana getirdikleri söylenemez. Son araştırmalara göre, yalnız Çukç - Kamçatka koluna giren beş dil arasında jenetik bir yakınlık olduğu ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, Çukç - Kamçatka koluyle öbür P. D. arasında herhangi bir yakınlık tesbît edilememiştir.

Bu durum karşısında P. D. arasında ortak özelliklerden söz edilemez. Bu bakımdan yalnız, Çukç - Kamçatka kolundaki dillerin ortak yönlerini belirtmek gerekir.

Çukç - Kamçatka koluna giren dillerin en büyük özelliği olarak ünlü uyumu gösterilebilir. Bu özellik "Altay dilleri" nde de göze çarpar. Ural dillerinde de ünlü uyumu ortak bir özelliktir. Ancak, P. D.'nin Çukç - Kamçatka kolunda ünlü uyumu farklı bir durum gösterir. Çukç dilinde ünlü uyumu hâkim bir kuraldır. Koryakçada ise birtakım istisnalar göze çarpar. Alyutorcada ise ünlü uyumuna dağınık olarak rastlanır.

Çukç - Kamçatka kolu bitişken dillerden meydana gelmiştir.

Eskiden P. D. 1. Doğu kolu ve 2. Batı (veya Yenisey) kolu olmak üzere iki kola ayrılırdı. Doğu kolunda Çukç, Koryak, Kamçadal, Yukagir, Çuvan ve Gilyak dilleri, batı kolunda da Ket, Kot, Asan ve Arin dilleri yer alırdı.

Son elli yıl içinde Sovyetler Birliği'nde bu diller üzerinde birçok yeni çalışmalar yapılmıştır. Bu durumda bu diller üzerine bugün daha açık bir fikir verilebilir. Yapılan araştırmalar sonunda yeni birtakım P. D. bulunmuş veya eskiden diyalekt olarak kabûl edilen bâzı kolların bağımsız diller olduğu anlaşılmıştır. Buna göre bu dilleri bugün beş grupta toplayabiliriz :

1. Çukç - Kamçadal grupu : Çukç, Koryak, Alyutor, Kerek, Kamçadal dilleri bu grupta yer alır.
2. Eskimo - Aleut grupu : Eskimo ve Aleut dillerini içine alır.
3. Yukagir - Çuvan grupu : Yukagir ve Çuvan dillerini kapsar.
4. Ket - Asan grupu : Ket, Kot, Arin ve Asan dillerinden meydana gelir.
5. Gilyak grupu : Yalnız Gilyak dilini içine alır.

P. D.'ni bu yeni sınıflamaya göre gözden geçirelim (Yalnız Eskimo - Aleut dillerini Kuzey Amerika dilleri arasında ele almak gerekir).

1. Çukç - Kamçadal grupu : Bu grupta yer alan diller arasında jenetik bağlar vardır. Özellikle Alyutorca ile Kerekçe arasında sıkı bir bağlantı kurulmuştur. Bu bakımdan bu dillerin uzun süre beraber geliştiği veya bu iki dilin birbirinden geç ayrıldığı açıktır. Bu grupta Kamçadal dili özel bir yer tutar. Kamçadalca bu gruptaki dillerden birçok bakımlardan farklıdır. Buna göre bu dilin bu gruptan en önce ayrıldığı tahmin edilebilir.

Çukç (veya Luoravetlan) dili, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Çukç Millî Çevresinde, Koryak Millî çevresinde (kuzey - batı bölümü) konuşulur. Yakutistan Muhtar Cumhuriyetinde de küçük bir kol vardır. 1959'da yapılan sayıma göre bu dili konuşanların sayısı 11 700'dür.

Çukç adı "Çauçu" kelimesinden gelir. Bu da Çukç'ların bir kısmına verilen bir addır. Çauçu adıyle anılan Çukç'lar, geyik yetiştirmekle uğraşırlar. Deniz balıkçılığı yapanlar ayrı bir ad alır.

Çukç dilinin ilk alfabesi 1931'de kabûl edilmiştir. Bugün Çukç Millî çevresinde ilk okullarda öğretim Çukç dilinde yapılır. Bu dilde gazeteler çıkar.

Koryak (veya Nımılan) dilini konuşanlar, Kamçatka yarımadasının kuzey bölümünde, Bering Denizinin Navarin burnuna kadar uzanan topraklarda yaşarlar. Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Koryak çevresinde çoğunluğu Koryaklar meydana getirir. Bu dilin ilk alfabesi de 1931'de kabûl edilmiştir. Edebî dil Çavçuven diyalektine dayanır. Ortak bir edebî dilin yaratılması, diyalektler arasındaki derin farklar dolayısıyle kolay olmamıştır. Alyutor ve Kerek dilleri eskiden Koryak dilinin diyalektleri olarak kabûl ediliyordu.

Alyutor veya Olyutar dilini konuşanlar Kamçatka yarımadasının kuzey - doğu bölümünde yaşarlar. Balıkçılık yaptıkları gibi avcılıkla da uğraşırlar. Geyik yetiştiren Alyutorlar da vardır. Alyutorların dilleri üzerine ilk bilgiler 1927 - 1928 yıllarında toplanmıştır. Alyutorlar, Koryaklar için meydana getirilen edebî dili anlamadılar. Bu bakımdan çevre gazeteleri bir süre Alyutor dilinde çıktı. Ancak, sayılarının azlığı dolayısıyle Alyutorlar için özel bir edebî dil meydana getirilmedi.

Kerek diline gelince : Bu dilin yeryüzünde konuşulan tipik bir "mini" dildir. Kerekçe konuşanların sayısı 100'den azdır. Çukç Millî çevresinde, Moyno - Pilgino ırmağı boyunda yaşarlar. Kereklerin hepsi Çukç dilini de bilirler. Çukç dilinin ağır baskısı altında iki dilli Kereklerin dillerini yakında unutacakları anlaşılıyor.

Kamçadalların sayısı 1951'de 1 109 kişi idi, ama ancak 350 kişi Kamçadalcayı ana dili olarak kullanıyordu. Kamçadalların hepsi iki dillidir, ana dilleri yanında Rusça da bilirler. 1932'de bir edebî dil yaratma denemesi yapılmışsa da, konuşanların azlığı dolayısıyle olumlu bir sonuç alınamamıştır. Kamçadallar, Koryak Millî çevresinin Tigil bölgesinde toplanmışlardır. Kamçadallara İtelmen adı da verilmiştir.

2. Yukagir - Çuvan grupu: Yukagir dilini konuşanlar Yakutistan Muhtar Cumhuriyetinde yaşarlar. Yukagirler iki grupa ayrılır. Daha kuzeyde oturanlar, tundralarda göçebe olarak yaşar, ren geyiği yetiştirir, avcılık yaparlar. Daha güneyde yaşayanlar, Kolına ırmağının kolları boyunda yerleşmişlerdir. Yalnız balıkçılık ve avcılık yaparlar, ren geyiği yetiştirmezler. Tundra Yukagirleri kendilerine Vadul, Koluna Yukagirleri ise Odul adını verirler. 400 kişiden meydana gelen Yukagirlerin edebî dilleri yoktur. Son zamanlarda Yukagir dilini Ural (ve Altay) dilleriyle birleştirmek yolunda birtakım denemeler yapılmıştır.

Çuvan dili bugün ölü bir dildir. Çuvanlar, Koluna Yukagirleri yakınında yaşıyorlardı. Dilleri de Yukagirceye yakındı. Son yıllarda kısmen Rus kısmen de Çukç ve Koryak dillerini öğrenerek ana dillerini unutmuşlardır. Omokça da ölü bir dildir.

3. Ket - Asan veya Yenisey grupu: Ket'ler Yenisey ırmağı ve kolları boyunda yaşarlar. Bu bakımdan onlara Yenisey Ostyakları adı da verilmiştir. Ketçe konuşanların sayısı 1000'dir. Dil bakımından yakınlık durumları karışıktır. Ket dilini Çin - Tibet dillerine yaklaştırma denemeleri yapılmıştır. Bundan başka, Ketçe ile Kafkas dilleri, hattâ Baskça arasında ilişki kurmak isteyen uzmanlar da vardır. Ket dili iki ana diyalekte ve bir çok küçük diyalekt ve kollara ayrılır.

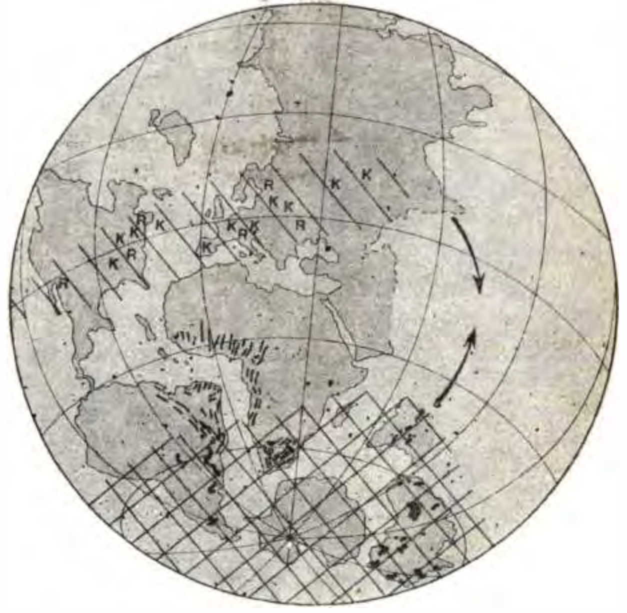
Kot dili, XVIII. yüzyıla kadar bilinen bir dildi. O zaman 4 - 5 yüz kişi Kotça biliyordu. Kotlar, Poyan ve Biryusa boyunda yerleşmişlerdi. Geçen yüzyılın ortasında, 1845'te tanınmış bir bilgin (Castrén, b. bk.) ana dilini bilen yalnız 5 kot buldu. Kotların dili o zamandan sonra ölmüştür.

Arin dilini konuşanlar, Yenisey ırmağının batısında, Krasnoyarsk çevresinde yaşıyorlardı. XVIII. yüzyılın 1. yarısında Arinlerin sayısı 200'e yakındı. Ancak, daha XVIII. yüzyılın sonunda Arince konuşma dili olarak unutulmuştur.

Kot ve Arin dilleri gibi, Asan dili de ölmüştür. Asanlar, Usolka ve Ona boylarında yaşıyordu. Asanca konuşanlar, çevredeki Türk, Moğol ve Mancu - Tunguz kolları arasında eriyip kaybolmuşlardır.

4. Gilyak grupu: Gilyaklar (veya Nivḫ'ler) Amur ırmağı boyunda ve Saḫalin adasında yaşarlar. 1959'da yapılan sayımda 3 690 Gilyak tesbît edilmiştir. 1932'de Latin alfabesine dayanan bir yazı sistemi kabûl edilmiştir. 1953'te Rus (Kiril) yazısına geçilmiştir. Ancak, Gilyak edebî dili gelişememiştir. Bu dilin üç ana diyalekti (Amur, Kuzey Saḫalin ve Doğu Saḫalin) vardır. (H. Eren)

PALEOCOĞRAFYA (Grekçe paleios, paleo = eski), geçmiş devirlerdeki coğrafya olaylarını açıklamaya çalışan ve yer ilimlerinin bir kolu olan ilim. Başlıca görevi jeoloji devirlerindeki karalarla denizlerin dağılış şeklini araştırmak, bunları haritada göstermektir. Bu arada eski dağların uzanışı, buzullaşmış bölgeler, volkanik bölgeler, eski vâdî sistemleri, deniz dibi tortulanma alanlarındaki tortulların coğrafî dağılışı önemli yer tutar. Bu ilmin başlıca yardımcıları jeoloji, paleontoloji, paleoklimatoloji ve jeomorfolojidir. Jeolojinin özellikle stratigrafi (tabakalar ilmi) kolu önemli yer tutar. Bir başka yardımcısı paleontoloji (fosiller ilmi)'dir. Bu geniş ilmin içinde paleobotanik (bitki fosilleri ilmi) ve paleozooloji (hayvan fosilleri ilmi) bulunduğu gibi, insan fosillerini konu alan paleoantropoloji vardır. Konular bitki ve hayvan fosillerinden, eski devirlerde oluşmuş

PALEOCOĞRAFYA : Paleozoikum'un sonunda (permorkarbon) yeryüzü

topraklardan, deniz dibi tortularından ve her devirdeki yeryüzü şekillerinden (jeomorfojeni) yararlanılarak işlenir. Türlü çağlardaki iklim değişikliklerini konu alan paleoklimatoloji de paleocoğrafyanın bir yardımcısıdır. Çeşitli devirlerde pek belirgin iklim değişiklikleri olmuş bulunduğu anlaşılmıştır. Özellikle, Kuzey Kutbu bölgesinde Üçüncü Zaman'a âit bitki kalıntılarının bulunması, Güney Kutbu bölgesinde Jura Devri'ne âit kömürlerin görülmesi bunu göstermiştir. Orta Avrupa'da Buzul Devri'nde, şimdi Kutup bölgelerinde görülen tundra iklimi hüküm sürmüştür.

Yeryüzünün türlü bölgelerinde edinilen orojenik (dağ oluşumu ile ilgili) ve tektonik (yerkabuğu hareketleri) bilgiler ve fosillerin, stratigrafik verilerinin yardım ve senteziyle o bölgede kara ve denizin oluşumları ve değişmeleri, dolayısıyle de bölge arazisinin paleocoğrafyası ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece, günümüzde kara durumunda bulunan yerlerin türlü jeolojik devirlerde deniz olduğu, şimdiki denizlerin yerinde karaların bulunmuş olduğu ortaya konulmuştur.

Türkiye'nin paleocoğrafyası da önemli değişiklikler geçirmiş, jeolojik devirler boyunca türlü gelişmeler sonucu bugünkü biçimini almıştır. Karbon devri arazisinin ilk oluşumuna kadar Türkiye, hemen hemen denizler altında idi. Sadece Saruhan - Menteşe ile Doğu Toroslar'ın uzandığı bâzı yerlerde birtakım adalar vardı. Türkiye'yi kaplamış olan deniz, şimdiki Akdeniz durumunda bulunan ve Kuzey İspanya, Alpler, İran ve Güney Asya'dan Çin'e kadar uzanıyordu. Karbon Devri'nin son oluşumlarının ardından deniz dibinde biriken tortullar dağ oluşumu hareketleriyle ağır ağır yükselmeye başlamış; Karbon Devri denizi Türkiye'nin kuzey ve doğusundan güneye çekilmeye başlamıştır. Bu devirde Batı Karadeniz kömür bölgesi, Rusya'nın güneyini de içine alan ve Karadeniz'in şimdiki yerinde de uzanan bir karanın güney kıyıları durumunda bulunuyordu. Birinci Zaman sonlarına doğru, bu zamana kadar denizlerde oluşmuş tortullar, Hersin-

yen dağ oluşumu ile kıvrılmalara uğramışlardır. Birinci Zaman'da oluşmuş bulunan kara bölümleri, İkinci Zaman'da aşınmalara uğramış, kıvrımlı yerler yontukdüz (peneplen) durumuna gelmiş, transgresyonlarla birçok arazi deniz suları altına girmiş; bu denizin ortasında adalar hâlinde kara parçaları kalmıştır. İkinci Zaman'da deniz diplerinde çok birikmeler olmuştur. Bu zamanın sonlarına doğru başlayan yerkabuğu hareketleri Üçüncü Zaman başlarında güçlenmiş, bu zamanda "Alp kıvrımları" adıyle anılan geniş ölçülü kıvrılmalarla kıvrım dağları oluşmuştur.

Üçüncü Zaman'ın ikinci bölümünde (Neojen'de) yer yer çöküntüler ve sularla örtülmeler olmuş, buralarda Miyosen ve Pliyosen devirlerinin tabakaları oluşmuştur. Miyosen Devri'nin Akdeniz'i, Kıbrıs adası üzerinden şimdiki Anadolu yaylalarının doğu bölümünü kaplamış bulunuyordu. Bu devrin sonlarına doğru Türkiye arazisinde yeniden şiddetli tektonik hareketler başlamıştır. Dördüncü Zaman başlarında yer yer büyük çökmeler, yükselmeler, volkanik olaylar olmuş ve şimdiki biçimini almıştır. (R. İzbırak)

PALEOGRAFİ (Yun. *"eski yazı"* anlamında *palaios* ve *graphê*'den, Fr. *paléographie*, İng. *paleography)*, eski yazılar ilmi. Bu tabiri ilk defa Fransız Benediktin rahibi Bernard de Montfaucon 1682'de kullandı. P., tarihin ve dilin yardımcı ilimlerin biridir. Eski vesikaları okumaya yardım eder, yazılış tarihlerini tesbît eder. Yazılışları bugünkü yazı şekline göre çok değişik olan eski metinlerin okunup anlaşılması, bu alandaki çalışmalar sayesinde mümkün olur. Kelime bazan yanlış olarak "epigrafi" yani yazıt ve yazıt ilmi (b. bk.) yerine kullanılmaktadır. Gerçekten bu iki ilim arasındaki sınırı tesbit etmek de güçtür. Nitekim, Uzak Doğu, Kamboç, Hindistan, Seylan gibi yerlerdeki kitâbelerle de P.'nin bir kısmı olarak ilgilenilmekte, epigrafistler bunu aynı zamanda kendi alanları olarak kabûl etmektedir. XVII. yüzyılın sonlarından ve Jean Mobillon'dan başlayarak ilim adamları muhtelif memleketlerde yüzyıllar boyunca meydana gelen değişme ve gelişmeler için bu yazı çeşitleri üzerinde karşılaştırmalı araştırmalar yapmağa başladılar. Bu sâyede, bugün menşeleri ve yazılış tarihleri belli olmayan el yazmalarının yazıldıkları tarih ve yer hakkında yaklaşık olarak bir fikre sahip olma imkânını buluyoruz.

Bernard de Montfaucon 1708'de yayınladığı *Paleographia Graeca* adlı eseriyle (1708), Yunan P.'sini kurmuştur. Diğer iki Benediktin rahibi olan Tassin ve Toustain de *Nouveau Traité* adlı eserleriyle Latin P.'sini kurdular ve bu ilim üzerindeki çalışmaları tesbît ederek P.'nin tarihçesini meydana çıkardılar. (O. Yüksel)

PALÉOLOGUE, Maurice (Paris 1859 - Paris 1944), Fransız diplomatı. 1880'de dış işleri bakanlığına girerek Tanca, Roma ve Pekin'de büyük elçilik sekreteri olarak çalıştıktan sonra, 1886'da Paris'e dönmüş ve Dreyfus davasında önemli bir rol oynamıştır. 1901'de tam yetkili orta elçi olmuş ve 1908 - 1912 yıllarında Sofya orta elçisi olarak çalışmıştır. 1914'te büyük elçi olarak Rusya'ya gitmiş ve I. Dünya Harbi'nin ilk zamanlarında önemli bir rol oynamıştır. Çar rejimi düşünce Paris'e çağrılmıştır. Son olarak Millerand hükûmetinde dış işleri bakanlığı genel sekreteri olmuştur (1920). Verimli bir yazar olarak iki roman dışda birçok edebiyat ve sanat yazıları yazmış ve iki önemli eserle Fransız Akademisine seçilmiştir (1928) : *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre* (Büyük Harpte çarlar Rusyası) [1921]; *Un grand réaliste* (Büyük bir gerekçi) [1926]. Bu son eser Cavour'un hayatını tasvir eder. (V. Örs)

PALEOLOG'LAR (Yun. Palaiologoi), son yedi Bizans imparatorunu veren bir hânedan. Bunlar 1259'dan 1453'e kadar hüküm sürmüşlerdir.

1. VIII. Mikhael P. (1261 - 1282), Nikaia (İznik) imparatoru olarak Theodosios Laskaris'in halefidir (1259). İstanbul'u Latin (Frank)'lerden geri almıştır (1261).

2. II. Andronikos P. (1282 - 1328), VIII. Mikhael'in oğlu. Türkler Britinya'yı alınca, Katalan generali Roger di Flor'u yardıma çağırmış, ama Katalanlar, Türkler'i yendikten sonra Bizans'a karşı dönerek Trakya ve Makedonya'yı tahrîb etmişlerdir (1303 - 1311). Tahttan çekilme zorunda kalmıştır.

3. Andronikos P. (1328 - 1341), II. Andronikos'u tahttan feragate zorlamıştır. Türklerle sürekli bir harp hâlinde idi. Ama Türkler'in ilerlemelerinin önüne geçememiştir. Sırbistan kralı Stefan Duşan onu yenilgiye uğratmıştır.

4. V. Yohannes P. (1341 - 1391), III. Andronikos'un oğlu. Onun zamanında devlet gittikçe gerilemiş ve Türkler ilerlemeğe devam etmişlerdir.

5. VII. Yohannes P. (1360 - 1412), V. Yohannes'in torunu. 1390'da kısa bir zaman için tahtı ele geçirmiş ve imparator II. Manoel (1398 - 1412) ile beraber hüküm sürmüştür. İstanbul'u Sultan Bâyezîd'e karşı müdafaa etmiştir.

6. VIII. Yohannes P. (1391 - 1448), II. Manoel'in oğlu (imparatorluğu 1425 - 1448). Tedbirli davranmış ve Türkler'e karşı koymamıştır. Türkler Bizans'ı kuşatmışlar, Avrupa'dan yardım istemiştir. Ferrara ve Floransa toplantılarına katılmıştır (1438 - 1439). Batı ve Doğu kiliselerinin birleşmesini kısmen gerçekleştirmiş, ama bu tedbir geç kalmıştı (1439). II. Murad, Varna'da Hıristiyanları bozguna uğratmıştır (1444).

7. XI. (veya XIII.) Kanstantinos P. (1404 - 1453), II. Manoel'in oğlu. Dragasses lâkabını taşımıştır. 1448 - 1453 yılları arasında hüküm sürmüştür. 1449'da taç giymiştir. Doğu Roma'nın son imparatorudur. Tahta çıkmadan önce general olup Mora prensi idi. Burada II. Murad onu Mora'da bozguna uğramıştır. Cesur ve tedbirli bir hükümdar olmasına rağmen Türklere'e karşı koyamamış ve İstanbul'u müdafaa ederken ölmüştür.

PALEONTOLOJİ (Fr. Paléontologie, İng. paleontology), jeolojik çağlardan günümüze kadar gelen hayvan ve bitki kalıntılarını konu edinen ilim. Günümüzde bu tâbir bilhassa hayvan fosillerinin incelenmesi alanında kullanılmakta, bitkiler paleobotani (b. bk.) adı altında ayrıca incelenmektedir. Aslında her ikisi aynı ilmin iki bölümünden ibarettir P., incelediği organizmaların hepsinin aynı yaşta olmaması ve dünyada hayatın başladığı zamandan itibaren hayatın bütün tarihi boyunca yayılmış olması bakımından zooloji ve botanikten ayrılır.

Fosiller : Birçok durumlarda hayvanların ancak katı kısımları fosil olarak muhafaza edilebilmiş; fevkalâde özel şartlar altında yumuşak kısımlar da iz bırakmak, leke bırakmak hattâ taşlaşmak suretiyle günümüze ulaşmıştır.

Fosiller, muhafaza ediliş şekillerine göre genellikle dörde ayrılır: Orijinal yumuşak kısımlar; orijinal katı kısımlar; değişmiş katı kısımlar; işaretler veya izler. Yumuşak kısımların fosilleşmesi ancak donmuş toprak, buz, anber, petrole doymuş toprak içinde bulunmak gibi fevkalâde özel şartlar altında mümkün olabilmektedir. Katı kısımlar ise çok defa, aşağı yukarı pek fazla bir bozulmaya uğramadan fosilleşmiştir. Jeolojik çağlardan günümüze ulaşan fosiller çok eskiden beri dikkatleri çekmiştir. Orta Çağ'da sürekli olarak müşahedeye tabi tutulmuş ve Georgius Agricola'nın *De Natura Fossilium* (1546) adlı eserinde olduğu gibi zaman zaman bahisleri geçmiştir. XVIII. yüzyılda ise fosil resimlerini havi birçok eser neşredildi, ayrıca fosillerin yapısını incelemek ve yaşayan canlılarla mukayese etmek yolunda bâzı teşebbüslerde bulunuldu.

P.'nin kayalarda kalan izler olduğu hakkındaki anlayışı başlatan iki kişidir: Birincisi bir İngiliz William Smith, diğeri de bir Fransız Georges Cuvier. William Smith 1791'de Kennet ve Avon kanalının inşasına nezaret ederken, İngiltere'de Bath civarındaki Jura devri kayalıklarında fosiller bulunduğuna ve bu fosillerin daha aşağı ve yukarı yatakta bulunmadığına dikkat etti; bu fosiller sâyesinde Midlands'dan Yorkshire sâhiline kadar uzanan izi tâkib etmenin mümkün olduğunu gösterdi. Bu müşahedeler stratigrafik jeolojinin temelini teşkîl etti.

Georges Cuvier ise, daha yeni hayvanları incelemek için kullanılan metodları omurgalı fosillere de tatbik etti. *Recherches Sur les Ossements Fossils de Quadrupèdes* (1812) adlı büyük eserinde fosil memeliler ve sürüngenlerin diş ve kemikleri hakkında sıhhatli açıklamalarda bulundu.

Smith ve Cuvier'nin çalışmalarına paralel olarak iki ayrı seri paleontolojik çalışma hattı meydana geldi. Omurgasız fosiller daha çok stratigrafik jeolojiyle uğraşan kimseler tarafından zaman işareti olarak kullanıldı ve bu alanda çalışıldı. Zoologlar ve anatomistler de daha çok omurgalılar üzerinde çalışarak Cuvier'nin çalışmalarını devam ettirdiler.

Hayvanlar âlemi: Paleontologlar, yeryüzünün tarihini, yıllarla değil, muhtelif kayaların teşekkülüyle ilgili olan büyük zaman aralıklarıyla ölçerler. Bunlara jeolojik zamanlar denir. Jeolojik zamanlar "devir" lere, devirler de "devre" lere ayrılır (bk. JEOLOJİ). Artık, dünyanın milyarlarca yaşında olduğuna inanılmaktadır. Dünya tarihinin ilk kısımlarının zamanlara ayrılması münakaşalıdır. Çünkü o devirlerden kalma fosil hayvanlar (ve şüphesiz her türlü hayat izi) son yarım milyar yıla nazaran son derece azdır. Bilginler genellikle yeryüzü tarihinin bu yarım milyar yıllık son kısmının Paleozoik, Mezozoik ve Neozoik olarak üç zamana ayrılabileceği üzerinde hemfikirdir.

Muhtelif devirlerin süreleriyle iligili olan tahminler bu devirlerde atfedilen teressübâtın (sediment), oluşabilmesi için gerekli olan asgarî süreye göre tahmin edilmektedir. Bu rakamlar memeli hayvanların teşekkül ettiği Tersiyer devir için sadece birkaç milyon yıldan öteye gitmemektedir. Charles Darwin ve daha sonrakiler, buna dayanarak, bilinen bütün istihale gelişmesinin bu süre için olup olmadığı hususuyla çok meşgul olmuşlardı. Ancak bugün bilgilerimiz genişlemiştir ve elde edilen rakamlar da radyoaktif verilere dayanmaktadır. Jeolojik teselsülün muhtelif noktalarında radyokaktif mineraller ihtiva eden kayalara rastlanmaktadır. Bu maddelerin çözülme (désintegrégation) süresi bilindiğinden artık, tahminler bu bilgilere dayanılarak yapılıyor.

Birçok büyük (ve küçük) hayvan gruplarının jeolojik tarihi aşağıda zamanlara göre incelenmiştir.

Prekambrien çağ:

Paleozoik zamanın en eski devri olan, Kambrien devrinde, fosilleri elde edilen bellibaşlı her hayvan grubunun üyelerini temsil eden izler mevcuttur. Daha eski kalıntılarda hemen hemen hiçbir hayvan fosiline rastlanmamaktadır. Muhtemelen yerkurtlarına (solucanlarına) âit olan oyuklar, eklembacaklılara âit olması muhtemel kalıntılar, bâzı, şüpheli, sünger ve radyolerler. Peki Kambrien devrinin oldukça gelişmiş hayvanlarının ecdadı nerede öyleyse? Muhtelif şeyler akla gelebilir: 1. Belki Prekambrien çağına âit iskelet fosilleri vardı, ama bunlar yeryüzünün şekil değiştirmeleri sırasında tamamen yok oldular. 2. Bu çağın hayvanları gelişmişti ama, belki de kalsiyum olmadığı için katı iskeletleri yoktu. 3. Bu çağ hayvanları çok aktif olduklarından, belki de iskelete hiç ihtiyaçları yoktu.

Başlıca problem kompleks organizmaların Kambrien devrinde, birden ortaya çıkmasındadır; bu husus Darwin zamanından beri bilginleri uğraştırmış, düşündürmüş, ancak 1965'teki bir keşif ilim dünyasına cesaret kazanmıştır. Bu, Kanada'daki Victoria adasında bulunan 820 000 000 yıl yaşında deniz tarağına benzeyen bir kabuklu hayvan fosilidir. Bunun üzerine daha başka fosillerin de bulunabileceği ümidi belirmiştir. Bu gibi fosillerin bulunması, paleontologları Prekambrien çağı ile, Kambrien devir arasındaki boşluğu kapatmak imkânını verecektir.

Paleozik zaman:

Kambrien: Kambrien devrinin hayvanları hakkındaki bilgiler ancak Avrupa ve Kuzey Amerika'daki kaynaklardan elde edilmiştir. Diğer kıt'alarda bu konudaki bilgiler azdır. Aslında Paleozoik zamanın ilk devirlerinden kalma formasyonlara Güney yarımküresinde az rastlanmaktadır. Kambrien devrinde, omurgalılar dışında her hayvanın örneklerinin temsilcileri görülmüştür. Her ne kadar fosil çeşitlerinin böyle birden bire ortaya çıkması çok ilgi çekici ise de buna pek fazla önem vermemek gerekir. Çünkü devir çok uzun bir süreyi kaplamıştır (100 000 000 sene kadar). Zaten çok geniş hayvan çeşitlerinin görülmesi de Kambrien'in muahhar devrelerine rastlar. Henüz kara hayvanları bilinmemekle beraber iki deniz grubu açıkça kendini gösterir: *Trilobite*'ler ve *Brachipode*'lar.

Kambrien devrinde *Protozoa* varlığına âit henüz bir işaret yoktur. Diğer taraftan muhtemelen süngerler ve diğer akrabaları yaygındır. Silisli iskeletler *Demospongia ve Hyalospongea*'da temsil edilmektedir.

Daha sonraki zamanlarda hayli önem kazanan yumuşakçalar da Kambrien'in ilk zamanlarında nisbeten azdır.

Eklembacaklıların, trilobitler hâkim olmakla beraber, iki eklembacaklı takımı daha vardır: *Limulus* ve *Xiphosura.*

Kambrien devrinin son omurgasız grubu derisidikenlilerdir. Omurgasız hayvanların katı kısmı olmadığından bunların fosillerine çok fevkalâde şartlarda rastlanmaktadır. İngiliz Columbia'sından bulunan oldukça fazla miktarda, yumuşak vücutlu hayvan izinin incelenmesi bu devri örten esrar perdesini biraz aralamıştır. Ancak bunların çoğunun şaşırtıcı şekilleri vardır ve nesli tükenmiş veya yaşayan hayvanlardan

PALEONTOLOJİ (Sürüngeler) : 1 - **Protoceratops** (yumurtlayan dinazor), (tabiî büyüklüğünün aş. yu. 1/25'i), 2 - **Stegosaurus** (tabiî büyüklüğünün 1/65'i), 3 - **Triceratops** ve **Tyrannosaurus** (tabiî büyüklüğünün 1/100'ü), 4 - Uçan sürüngenler, kısa boyunlu yüzen kertenkele ve ilkel deniz kaplumbağası (tabiî büyüklüklerinin 1/100'ü), 5 - Perm sürüngenleri (tabiî büyüklüklerinin 1/100'ü), 6 - **Apatosaurus** ve bir modern atın aynı ölçekli resmi (tabiî büyüklüğünün 1/120'si).

hangisiyle akraba olduğunu tesbît etmek çok güç olmaktadır. Bu şaşırtıcı izlerin yanısıra bu bölgede ilk deniz anası, muhtemelen deniz hıyarı vesaireye âit nâdir fosiller de ele geçmiştir.

Ordovicium: Bu devirde hayat yine denizlere mahsustur. Deniz omurgasızları yine çoktur. 480 000 000 yıl kadar önce başlayan ve 45 000 000 yıl kadar süren bu devirde, Protozoa'lardan olan ve sonradan büyük önem kazanan Foraminifer'ler ilk defa bu devirde görülmüştür. Süngere benzeyen organizmalardan, Kambrien'in *Pleospongia*'ları gitmiş, onların yerini başka bir problemli takım, *Receptaculite*'ler almıştır. Selentereler'den iki mercan takımı belirmiştir. Bugün soyları tükenmiş bulunan bu mercanlar Paleozoik kireç taşının teşekkülünde büyük rol oynamışlardır.

Bu devirde geniş ölçüde deniz kafadanbacaklılarının meydana çıkışı dikkati çeker. Kambrien'in aksine yumuşakçalar bu devirde büyük bir önem kazanmıştır. Bu arada küçük kabuklularda da artma görülür. Derisidikenlilerin hayvanlar âleminde gittikçe yaygınlaşmaya başladığı bu devrin bir başka özelliği de Kambrien'de görülmeyen önemli hayvan takımlarının doğuşudur.

Kambrium - Ordovicium sınırında meydana gelen ve Ordovicium devrinde devam eden Paleozoik bir fosil de *Graptolite* fosilleridir. Kalıntıları, genellikle küçük, dallı, kitinli ufak tüplerden ibarettir; koloniler hâlinde, bazan deniz dibine tutunmuş olarak bazan da sularda yüzerek yaşadıkları sanılmaktadır.

Nihayet Ordovicium fosillerinin en büyük yeniliği kesin olarak gerçek omurgalı izlerine rastlanmasıdır.

Silür devri: 30 000 000 yıl kadar devam eden bu devirdeki fosilli kalıntılar daha öncekiler gibi genellikle deniz yaratıkları mahiyetindedir. Ama bu devrin sonuna doğru, bilhassa Kuzey Amerika ve Kuzey Avrupa'da kara hayvanları fosillerine de rastlanmıştır. Denizlerdeki hayat bir önceki devirden pek farklı değildir. Silür devrinde fildişi kabuğu denen *Scaphopoda* temsilcileri görülmeye başlanmıştır. Eklembacaklılardan trilobitler yine boldur, ama artık gelişmelerinin zirvesini aşmışlardır. Kabuklular hakkında bilgi yine sınırlıdır.

Bu devrin sonuna doğru kıt'a topraklarında bir inkişaf olduğunu görüyoruz. Kalıntılarda ilk deniz ve kara hayvanlarının fosilleri bulunmuştur. Muahhar Silür kalıntılarında omurgalılara âit omurgalar, balık pulu, koruyucu levhalara rastlanmıştır. Ancak en iyi muhafaza edilmiş fosiller (ki bunlar hemen tamamen *Ostracoderm*'ler denen zırhlı çenesiz balık nev'ine âittir) kıt'a tipi yataklarda bulunmuştur. Bilinen en eski akrep fosilinin bulunduğu yerler de aynı yataklardır.

Devon: 35 000 000 yıl kadar süren devir, kara hayvanlarının oldukça büyük artışına şahit olmuşsa da asıl hayat yine de okyanus sularında devam etmiştir. Devon devrine âit deniz yataklarına, Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da çok tesadüf edilir. Silisli süngerler mevziî olarak boldur. Bu devirde mercanlar yine çevreye hâkimdir. Kafadanbacaklı yumuşakçalar arasında *Natuloid*'lere çok rastlanmaktadır.

Devon devrine, "Balık Devri" de denmektedir; bunun sebebi suda yaşayan omurgalıların hızla genişlemesidir. Bu devirdeki balıklardan çoğu eskiden, tatlısu şekillerinden ibaretti. Ama deniz hayvanları devamlı olarak geliştiler. Köpekbalığının ilkel şekli de (Cladoselache) bu devrin sonunda meydana çıktı.

Diğer taraftan kara hayvanları da çoğalmakta ve gelişmektedir. Eklembacaklılar arasında böceğe benzeyen ilk kanatsız formlar, daha önceki kara hayvanlarına eklenmiştir. *Eurypterid*'ler gelişmelerinin zirvesindedir. Kıt'a kalıntılarında balık fosilleri boldur. Devon devrinin orta devrelerinde tatlı akarsularda epeyce gelişmiş kemikli balıklar kaynaşıyordu. Üst Devon devresinin istihâle yolundaki en büyük adımı ilk anfibilerin, *Ichthyostega* ve benzerlerinin meydana çıkmasıdır.

Karbon: 80 000 000 yıl süren Karbon devrinin Alt Karbon devresi, kireç taşı ve başka deniz teressübâtının yığılma devridir. Üst Karbon devresi ise Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bataklık ve lagünlerinde devreye adını veren kömür depozitlerinin yığılmasıyle kendini gösterir. Deniz teşekkülleri bundan önceki devrelerden daha fazla yaygın değildir. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın belirli alanlarının dışında eski Tetis denizinde de zikre değer deniz yatakları vardır. Burası Alpin-Akdeniz'den Güney Asya'ya kadar uzanıyordu. Foraminiferler denizlerde daha önce de mevcut olmakla birlikte bu devrede önem kazanmıştır. Süngerler ve mercanlar yine vardır. Deniz eklembacaklılarından tirilobitler artık nadir görülür hâle gelmiştir.

Daha sonraki Paleozoik devirlerde denizyıldızlarının yavaş yavaş meydana çıktığını görüyoruz. Kıt'a topraklarında ise yumuşakçalarda ilgi çekici bir gelişme olmuş ve hava ile nefes alan salyangozlar (Pulmonata) görülmeye başlanmıştır. Karalardaki en büyük gelişme ise eklembacaklılardadır. Akrep ve kırkayakların yanısıra örümcekler de görülmeye başlanmıştır. Ve nihayet Üst Karbon devresinin en mühim gelişmesi kanatlı böceklerin teşekkülüdür. Henüz çok ilkel olmakla beraber yedi takım kadar böcek tesbit edilebilmiştir. Bu devrenin böcekleri çok büyük yapılıydı. Bir çeşidinin kanat açıklığının 75 cm olduğu tesbit edilmiştir. Hepsi de dört kanatlıydı ve çoğunlukla iyi uçucu değillerdi.

Tatlı sularda, sınırlı yumuşakçaların ve kabukluların yanısıra bol balık yaşıyordu.

Perm: Palozoik devirlerin sonuncusu olan ve 35 000 000 yıl kadar süren Perm devrinde Kuzey Amerika'nın batısında, merkezî Avrupa'da rastlanan geniş kıt'a yataklarının (kırmızı kumtaşı yatakları gibi) yanısıra, Rusya'da Urallar'dan önceki mıntakada zengin fosilli teressübâta rastlanmıştır (bk. PERM DEVRİ).

Trias: Mezozoik zamanında bu ilk devrin başlarında son derece fakirleşen deniz hayvanlarının sonraları bollaşmış, devrin başında nadir görülen foraminiferler sonuna doğru yeniden çoğalmıştır. 45 000 000 yıl süren bu devirde *Amonitler*'in çok yaygın olduğu, Brachipod'ların daha önceki devirdeki üstün durumunun gerilediği görülür. Mezozoik zamandaki Brachiopod'ların hemen tamamı *Terebratula* ve *Rhynchonella* takımındandır. Trias devrinde bunların her ikisinde de büyük bir artma görülür. Bazı derisidikenli çeşitlerine yine rastlanmaktadır. Denizyıldızları dikkati çekecek bir değişiklik göstermeden bu devirde de görülmektedir. Deniz balıkları arasında Paleozoik'ten Trias'a geçenler arasında bâzı köpekbalıklarını sayabiliriz. Bu hayvanların dişleri, yumuşak vücutlu hayvanları yemelerine imkân verdiği gibi, sert gövdeli hayvanları yemelerine de imkân vermekteydi. Bu devirde kemikli balıkların da çoğaldığı görülmektedir.

Sürüngenlerin istihâlesi, kara hayatı yönünde olmakla beraber bunlar arasında deniz hayatına mütemayil olanları da görülmektedir. Dinozorlar bu devirde görülmeye başlanmıştır (bk. TRİAS).

Jura: 50 000 000 yıl süren bu devir dinozorların zirveye çıkısına şahit olmuş, ilk ilkel kuşlar ve memeliler de bu devirde ortaya çıkmıştır. Mezozoik zamanın bu orta devrinde kıt'aların büyük bir kısmı sığ denizlerle kaplı bulunmaktadır. Buna karşılık tatlı sulardaki hayat hakkındaki bilgiler azdır. Foraminiferler, okyanuslarda yine pek boldur. Kafadanbacaklı yumuşakçalardan *Belemnite*'ler gittikçe gelişmeye başlamıştır. Amonitler ise son derece gelişmiş ve devrin işaret taşlarından biri hâline gelmiştir. *Terebratula* ve *Rhynchonella*'lar inkişaflarının zirvesine ulaşmıştır; diğer Brachiopod'-lar önemsizdir. Derisidikenliler gelişmekte devam etmiştir. Denizlerde çok çeşitli balıklar kaynaşmakta, köpekbalıkları gelişmektedir. Kıkırdaklı balıklar ilk defa bu devirde görülmüştür.

Deniz sürüngenleri ise boldur. Hattâ bu devrin sonunda kısa bir hayat süresi olan deniz timsahları bile teşekkül etmiştir. Bununla beraber başlıca sürüngen tipleri *ichtyosaur* ve *plesiosaur*'lardır. Birinciler Jura devrinin başlarında zirvelerine erişmiş, plesiosaur'lar ise bütün devir boyunca gelişmesine devam etmiştir.

Jura devrinin tatlı sularındaki hayat hakkında bilgiler azdır ve kifayetsizdir. Nadir kurbağalar dışında ikiyaşayışlı bilinmemektedir.

Jura devrinde dünya sahnesine hakim yaratıkların dinozorlar olduğunu yukarıda belirtmiştik. *Allausaurus* gibi büyük yapılı et yiyenler; hafif yapılı *Ornitholeste* ve *Compsognathus*'lar bu devirde yaşamaktaydı. Dinozorların en büyükleri ve etkileyicisi olanları ise bu âilenin dört ayaklı ikiyaşayışlı üyeleri olan *Brontosarus, Diplodocus* ve *Brachiosaurus* idi. Uçan omurgalılar da bu devirde teşekkül etmiştir. Uçan kertenkeleler (Pterosauria) daha bu devrin başında kendini göstermiştir. Jura devrinin sonunda daha gelişmiş bir şekil olan *Pterodactylus* meydana çıktı. Ve nihayet henüz kertenkelelerle ilgili olan ilk ilkel kuş '*Archeoptery* bu devirde görülmeye başlandı.

Kretase: 65 000 000 yıl süren bu devre âit fosil taşıyan kayalar, deniz hayatının zenginliğini ortaya koymaktadır. Deniz hayvanları Jura devrinin devamıdır. Foraminiferler yine temsil edilmektedir. Amonitler yine pek boldur. Mürekkep balığı çeşitlerine sık sık rastlanmaktadır. Tatlı su balıkları hakkındaki bilgiler yine azdır.

Bu devrin sonunda kertenkelelerde ilk defa bir bollaşma görülür. Ecdâdı kertenkele olan ilk yılanlar da Kretase devrinde görülmeye başlanmıştır. *Pterossaurus* tipine ender rastlanmakla birlikte bunlardan gelişen dev *Pteranodon*'lar sık görülmektedir. Üst Trias devresinden beri yeryüzü sahnesine hâkim olan canlılar yine dinozorlardır. Bunlar arasında en ilgi çekici olanları etle beslenen dev *Tyrannosaur*'lardır. *İguanodon*'lar bu devirde görülmüş, yok olan *Stegosaur*'ların yerine ağır zırhlarla kaplı *Ankylosaur*'lar meydana çıkmıştır.

Neozoik (cenozoic) zaman: 70 000 000 yıl kadar süren bu jeolojik zaman Tersiyer ve Kuaterner devirlerine ayrılır. Diğerlerine nisbetle kısa süren Tersiyer devrinin başlarındaki deniz yatakları yine teressübât alanı olmakta devam etmiştir. Neozoik zamanın büyük bir kısmını Tersiyer devri teşkil eder. Jeolojik bakımdan yeni olan Buz Çağı, Kuaterner devrini içine alır. Deniz omurgasızları nisbeten modern bir görünüş almıştır. Foraminiferler yine boldur. *Nummulite*'ler, Tersiyer'in başlangıcı için tipik canlılardır. Deniz yumuşakçaları bol olmakla birlikte Kretaseler kaybolmuştur. Bütün Tersiyer devri boyunca, kıt'a omurgasızları hemen hemen bugün mevcut olanlara benzemektedir. Böcekler pek boldur. Tatlı sularda bugünkülere benzeyen balık fosilleri, yine bugünkülere benzeyen kurbağa fosilleri ele geçmiştir. Kertenkele ve timsah çeşitleri **zengindir.**

Neozoik zamanın en dikkate değer manzarası memelilerin muhteşem gelişmesi ve dağılışıdır. Bu zamanın başlangıcında ilkel memeli tiplerinin (bazıları hariç) nesli tükenmişti. Ancak, dinozorların yok olmasıyle, yeryüzü, memelilerin gelişmesine açıldı ve plasentalı ve keseli olmak üzere iki tip memeli hayvan çeşidi gelişmeye başladı. Plasentalı memeliler, sonrada keselileri çok geride bıraktılar.

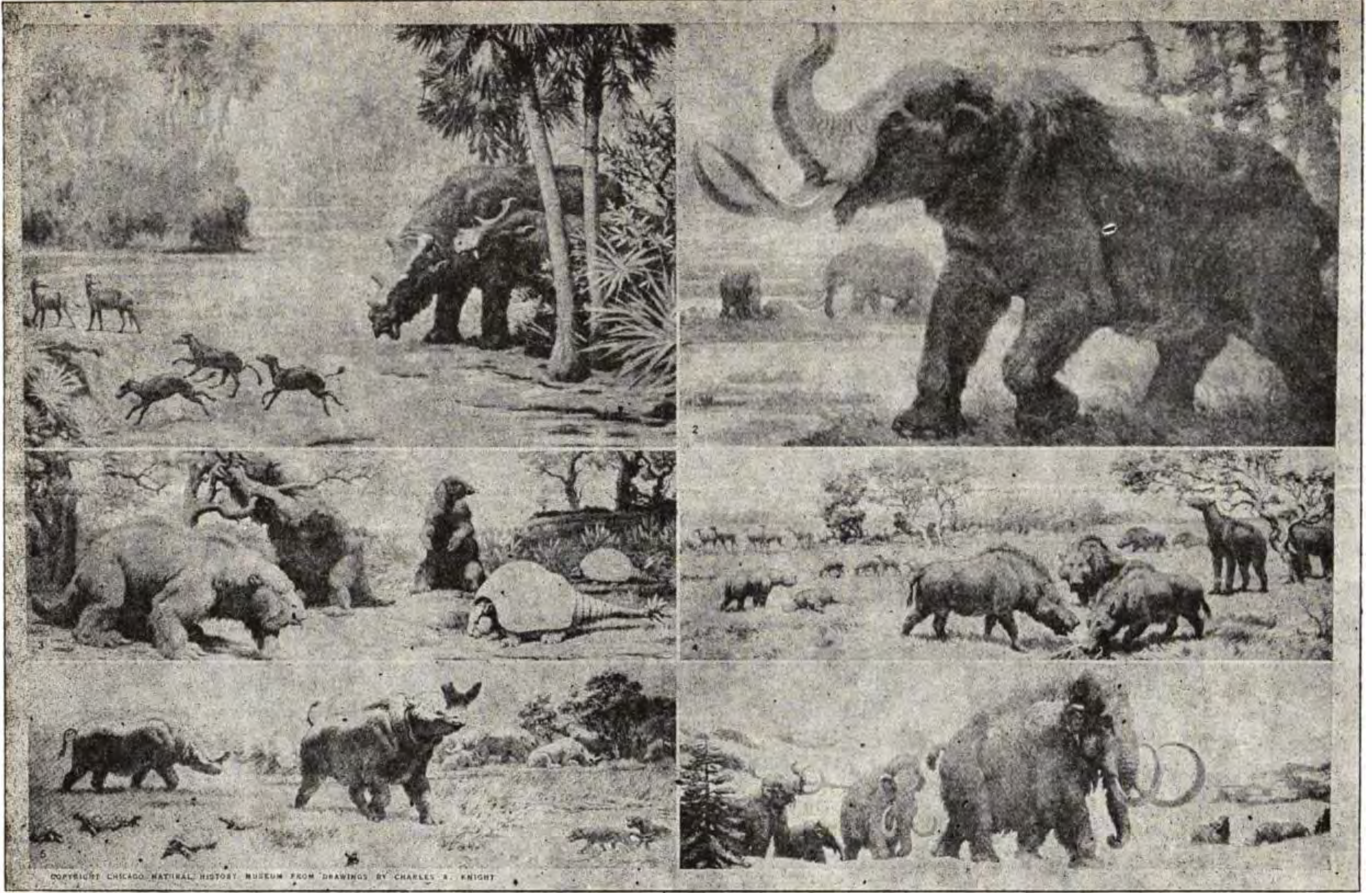
Tersiyer'in tarihi, plasentalı istihâlenin tarihidir. Kretase devrinin memelileri küçük yapılıydılar ve hem et, hem ot yiyerek besleniyorlardı. Bunları, kabaca bugünkü böcekçil hayvanlarla aynı sınıfa koyabiliriz. Paleosen ve Eosen devrelerinde aynı genel kategoriye giren küçük hayvanlar çok yaygındılar. Bunların bâzıları primatlar takımına bir geçiş olarak görünmektedir. Tersiyer devrin ilk devreleri olan Paleosen ve Eosen'de bugünkü *lemur*'larla açıkça mukayese edilebilecek tipler vardı. Bunlardan, iki ayrı hatta gelişen primat istihâlesi olduğu görülmektedir. Güney Amerika maymunlarının cedleri, daha sonraki devre olan Miyosen'de kıt'ayı istilâ etmiştir. Diğer taraftan Mısır'daki muahhar Eosen devresinde daha yüksek primatlar gelişmiş, bunlardan, Doğu yarımküresinin Eski Dünya'sının maymun çeşitleri ortaya çıkmış ve nihayet nihâî bir istihâle ile, Pleistosen'de insan - altı yaratıklar ve insan inkişaf etmiştir.

Et ve ot yiyen böcekçillerden, et yiyenlere geçiş kolay olmuş ve erken tarihlerde etçil hayvanların ilk üyeleri görülmeye başlanmıştır. Paleosen ve Eosen devrelerindeki et yiyen memelilerin arkaik şekillerine genellikle *Creodont*'lar denmektedir. Tersiyer devrin üçüncü devresi olan Aligosen'de ise kedi ve köpek âilelerinin ilk temsilcilerine rastlanır; daha sonraları da fok, sırtlan, ayı vs. görülmüştür. Yine böcekçillerden, yalnız ot yiyenler de türemiştir. Bunların Paleosen ve Eosen'deki ilk örnekleri *Condylarthra*'lardır. Pleistosen'de *mastodon*'lar ve mamutlar çok yaygındı; bunları Avustralya dışında her yerde görmek mümkündü.

Eosen devresinde toynaklı hayvanların ilk iki nümunesinin ortaya çıktığı görülür: *Prissodactyla* ve *Ariodactyla*. *Eohippus* denen at çeşidi bunların birincisine âittir. Eosen devrinin sonlarına doğru ise sadece bugünkü yaşayan atların değil, tapirlerin, gergedanların da ecdâdı gelişmiştir. Tersiyer devrinin sonlarında *Prissodactyla*'lar önemini kaybetmiş, aksine *Ariodactyla*'lar gittikçe gelişip yayılmaya başlamıştır. Miyosen devresinden itibaren bir Arisdastyla familyası olan geviş getirenler (sığır, antilop vs.) iki tırnaklılar âlemine hâkim olmaya başlamış; bunların yanısıra başka Artiodactyla'lar (domuz, su aygırı, zürafa, deve, geyik vs.) da gelişmiştir

Balina ve yunuslar, ilk defa arkaik *Zeuglodon* (veya Basilosaurus) olarak Eosen devresinde teşekkül etmiş, Miyosen'-de ise dişli balinalar ve muhtelif yunus çeşitleri görülmüştür

Tersiyer devrinde muhtelif hayvan nesillerinin söndüğü, yenilerinin doğduğuna dair çeşitli misaller vardır. Memeliler âlemi Pleistosen (pliyosen) devresinde büyük çeşitlilik göstermiştir. Ancak devrin sonlarına doğru memeli hayvanlar arasındaki geniş ölçüde eksilme dikkati çeker. Bilhassa iri cüsseli hayvanlar, hattâ kısa bir süre önce teşekkül etmiş olanlar, jeolojik ifadeyle, ortadan kaybolmuştur. Modern zamandaki memeli topluluğu nisbeten fakirleşmiş bir şekildir; bu büyük gerilemenin sebepleri bilinememektedir. (O. Yüksel)

PALEONTOLOJİ (Memeliler) : 1 - Orohippus ve Uintatherium (tabiî büyüklüğünün 1/47'si), 2 - Mastodon (tabiî büyüklüğünün 1/57'si), 3 - Megatherium ve Glyptodont (tabiî büyüklüğünün aş. yu. 1/100'ü), 4 - Dev domuz, Deve, Gergedan ve Moropus (tabiî büyüklüğünün 1/95'i), 5 - Titanotherium (tabiî büyüklüğünün 1/96'sı), 6 - Mamut (tabiî büyüklüğünün 1/85'i).

PALERMO (eski adı : **Panormus**), Sicilya adasında bir şehir ve liman; İtalya cumhuriyetinde Sicilya muhtar bölgesinin idare merkezi ve başpiskoposluk merkezi. Aynı adla anılan körfezin kuzey - batı sahilindedir. Nüfusu: 657 000 (1973). Şehrin arkasındaki dağların eteğinde uzanan verimli ova Conca d'Oro diye bilinir.

P.'daki ilk binalar, şimdiki Via Vittorio Emanuele'nin kuzey ve güneyine rastlayan iki eski dere arasındaki dil üzerindeydi. Bu dereler küçük bir körfeze (eski liman) akıyordu. Şehir sonraları kuzey ve güneye doğru gelişmiş ve Araplar'ın zamanında Khalesa adını almıştır. Bugün şehrin Kalsa mahallesi bu adı taşımaktadır.

Şehirdeki ilk sivil binalar Normanlar zamanında yapılmıştır. İnşasına 1132'de başlanan ve tezyinatı ancak 1189'da tamamlanan Capella Palatina, Orta Çağ'ın şâheserlerinden biridir. Kubbeli ahşap çatısı Müslüman Arap üslûbunda işlenmiştir, kubbesi ve duvarlarının yukarı kısımları mozayiklerle kaplıdır. Capella Palatina'nın bulunduğu kraliyet sarayındaki bir oda da baştanbaşa av sahneleri mozayikleriyle müzeyyendir; bunların 1160 - 1170 yıllarında yapıldığı tahmin ediliyor.

Şehirdeki diğer önemli eski eserlerin başında iki Norman - Bizans kilisesi gelir: S. Cataldo (X. yüzyıl) ve S. Giovanni degli Ermiti (1132). Bunların küçük, kırmızı kubbeleri vardır. 1185'te yapılan katedral, sonradan birçok değişikliğe uğramıştır. Diğer önemli kiliseler S. Francesco d'Assisi (XIII. yüzyıl, restore edilmiştir), St. Spirito ve Sta. Matia della Catena'dır. Orta Çağ'dan kalma sarayların önemlileri Scláfani ve Chiaramonte (XIV. yüzyıl) saraylarıdır.

Millî Arkeoloji Müzesi'nde Etrüskler'den ve Eski Yunan'dan kalma değerli eserler vardır. P.'da bunun dışında çeşitli san'at galerileri, kütüphaneler, etnografya müzesi, tiyatro (Teatro Massimo) bulunur.

PALERMO : Katedral

P. limanından ihrac edilen maddelerin başında turunçgiller ve başka meyvalar, konserve besin maddeleri, cam, ve tekstil; ithal edilen malların başında da tahıl, et, makineler, kimyevî maddeler, gübre vs. gelir. P., kara ve demiryollarıyla Sicilya'nın muhtelif bölgelerine, muntazam deniz ve hava ulaştırmasıyle de İtalya'ya bağlıdır. Punta Raisi milletlerarası havaalanı Sicilyayı Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya bağlar.

Şehir M. Ö. VIII. yüzyılda Fenikeliler tarafından kurulmuş ve asla Yunanlılar tarafından alınamamıştır. M. Ö. 245'te Romalılar'a geçmiş, bir Roma kolonisi hâline getirilmiştir. 440'ta Vandal, 535'te Bizans, 832'de Araplar'a geçen P., 948'de Sicilya emirliğinin merkezi olmuştur. En kozmopolit zamanı ise 1072'de ilk Norman başkenti olduğu zamana rastlar (bk. SİCİLYA).

PALESTİNA : bak. FİLİSTİN.

PALİ DİLİ (= dizi, yazı dizisi; *palibhasa* = mukaddes metinlerin dili), Buddhist kanon'ununa, yani mukaddes kitabının ve ona dayanan birtakım metinlerin diline verilen ad. P., diyalekt özellikleri göstermeyen edebî bir dildir. Bu dil Orta Hindçenin en eski biçimidir (bk. PRAKRİT). P. ile Eski Hintçe (bk. SANSKRİT) arasında büyük farklar göze çarpar. Bu dilde kelime içindeki konsonant düğümleri çözülmüş, kelime başındaki konsonantlar düşmüş ve çekim sadeleşmiştir. Daha geç dönemlerde Sanskritten birçok alıntılar yapılmıştır.

Buddhizmin Seylan'da, Burma'da, Tayland (Siyam)'da ve Hmer'de yayılması üzerine P. bütün bu ülklerde edebî dil olarak kabûl edilmiş, kiliselerde de kullanılmıştır. Bu ülkelerde P., yerli diller yanında yerini bugüne kadar muhâfaza etmiştir.

P. edebiyatı çok zengindir. Bu dilde yazılan en eski eserler arasında kral Asoka'nın yazıtı (M. Ö. III. yüzyıl), *Tipitaka* (Üç sepet, Güney Buddhizminin mukaddes kitabı), *Dipavansa* (Adaların tarihi), *Mahavansa* (Büyük tarih) gibi eserler vardır. Dinî karakter taşımayan ilmî eserler (gramerler, sözlükler) azdır.

P. metinlerinin yayınlanması 1881'de T. W Rhys - Davids'in kurduğu P. Text Society'nin çalışmalarıyle büyük bir hız kazanmıştır. (H. Eren)

PALLAVICINI veya **PALLAVICINI, Carlo** (**Salo**, Brescia, 1630 - Dresden, 1688) İtalyan bestecisi ve sahne musikisi yazarı. San'at hayatına Venedik'te atılmış, sonra Dresden sarayında orkestra şefi olmuş ve zamanını bu iki şehirde geçirmiştir. Bestelediği 21 operanın hepsi —bir teki hâriç— Venedik'te oynanmıştır. *La Gèrusalemne liberata* (Kurtulmuş Kudüs) ise 1687'de Dresden'de sahneye konulmuş, sonradan da *Armida* (kadın ismi) adı altında Hamburg'ta oynanmıştır.

Başlıca operaları şunlardır: *Il Demetrio* (erkek adı) [1666]; *Il tiranno umilliato dell'amore* (Sevginin yıldırdığı zorba) [1667]; *Il Diocleziano* (Diocletianus) [1675]; *Enea in Italia* (Aeneas İtalya'da [1675]; *Il Galieno* (Galenus) [1676]; *Il Vespasiano* (Vespasianus) [1678] *Il Nerone* (Nero) [1679]; *Le amazoni nell'Isole Fortunate* (Amazonlar Erenlerin adalarında) [1679]. Oğlu **Stefano P.** (Padus 1672 - Dresden 1742), babasından sonra Dresden saray şâiri olmuş ve Hasse ile Porpora'nın operalarının libreto'larını yazmıştır. (V. Örs)

PALLAVICINO, Benedetto (Cremona ? - Mantova 1601), İtalyan bestecisi. Mantova sarayında şarkıcılık yapan P.'nin bıraktığı eserler, ölümünden sonra basıldı; *4 sesli madrigaller* (1 kitap, 1859) *5 sesli madrigaller* (7 kitap, 1581-1612),

6 sesli madrigaller (1 kitap, 1609). Bundan başka daha birçok madrigallerin de zamanının külliyatlarında rastlanır. Ayrıca, *8, 12 ve 16 sesli motet*'leri de yayınlanmıştır (1 kitap, 1605). (V. Örs)

PALMA veya P. de MALLORCA, İspanya'nın Balear eyâletinin başkenti ve başlıca limanı. Mallorca adasının güney - batı kıyısında, güneye doğru açılan ve P. de M. adını taşıyan körfezin sonundadır.

Nüfusu 204 000 (1968)'dir. Piskoposluğu, yüksek okulları, papaz okulu, öğretmen okulu, ticaret ve san'at okulları, müzeleri, tiyatrosu, kitaplığı ve botanik bahçesi vardır. Ekonomisinin temelleri şu endüstrilerdir: Deri, tekstil, işleme (nakış) ve san'at (bilhassa altın ve gümüş işleri). İhracatı sebze ve meyveye dayanır. Turizmi çok gelişmiştir. Eski şehrin evlerinde, hâlâ, Araplardan kalma özellikler göze çarpar.

Eski sûrları yerini şimdi, Avendidas adını taşıyan yeşil parklar almıştır. İnşasına 1230'da başlanmış olan katedrali, şehrin manzarasına hâkimdir. Limanda gotik yapılmış Borsa (Lonja, XV. yüzyıl), eski Arap Kalesi ve sonradan inşâ edilen ve Almudaina adını taşıyan kıral sarayı yükselir. P.'nın batısında, XIII. yüzyıldan kalma, Castillo de Bellver adlı kale bulunur. P. birçok turist hava yollarının uğrağıdır.

PALMA de MALLORCA: bir görünüş

Tarih: Mallorca 123'te Romalılar'ın eline geçtikten sonra, Caecilius Metellus P. şehrini kurmuştur. 468'de Vandallar, 533'te Bizanslılar, sonra da Araplar şehri zapt etmiştir. 1031 - 1091 yıllarında P., Denia Taifa'sına bağlı idi. 1114'te Katalanlar, Cenevizlilerle birlikte, şehri zapt ettiler. Şehir, 1203'te, Almohad'ların mukabil hucümuna uğrar. 1229'da P., adanın siyasî ve ekonomik başkenti olur. XIV. yüzyılın sonlarında veba salgınının ve ticaretin gerilemesi sonunda değerini kaybeder. Köylülere yapılan zulüm gittikçe artar ve 1391 ile 1450'deki ayaklanmalara sebeb olur. XVI. yüzyılda P., başarısız "Germania" ayaklanmasına katılır. Başarısızlık ve iç çatışmalar, şehrin yükselmesini tekrar engellemiştir.

PALMER, Edward Henry (Cambridge 1840 - Sînâ yarımadası 1882), Doğu dilleri bilgini. Perse Schoul'da okuduktan sonra 1863'te Cambridge'de çalışmış ve özel olarak Farsça ve hindustânî dillerinde öğrenmiş, üniversite kütüphânelerinin Farsça, Arapça ve Türkçe elyazmaları kataloğunu yapmıştır. 1867'de, Azîz ibn Muhammed Nafasî'nin *Maksad-i Aksâ* başlıklı eserine dayanarak, *Oriental Mysticism* (Doğu mistisizmi) adlı bir ana eser meydana getirdi. 1869'da, hükûmet hizmetinde olarak Sînâ yarımadasında çalışmış ve ertesi yıl Charles Drake (1846 - 1874) ile birlikte Tîh Çölü'nü incelemiştir. Bu gezilerini yaya ve tek başlarına tamamlayarak, bedevîlerle dostluk kurdular. Oradan Lübnan ve Şam'a gidip İngiliz Konsolosu Sir Richard Burton ile tanıştıktan sonra P., 1870'de, İstanbul üzerinden Viyana'ya geçti. Viyana'da Arminius Vambéry ile arkadaşlık kurdu. İngiltere'ye dönüşünde (1871), Cambridge'de arapça profesörü oldu. 1881'de, bir müddet gazeteci olarak çalıştıktan sonra, bedevîlerle anlaşmak üzere, Gazze'ye gönderildi. P. ve arkadaşları ağustos 1882'de düşmanları tarafından öldürülmüşlerdir.

P.'nin geniş bilgisi, İngilizce yazdığı eserlerden daha çok, farsça ve doğu dillerindeki eserlerinde görüldü. Fakat, Avrupa'nın çağdaş tenkid metodlarından uzaktı.

Başlıca eserleri: *The desert of the Ereodus* ("Çıkış"ın çölü) [1871] (Çıkış *Ahd-i Atîk*'ın ikinci kitabıdır), *Poems of Behâ ed Dîn* (Behâ ed Dîn'in şiirleri) [1876 - 1877] (Arapça ve İngilizce), *Arabic Grammar* (Arapça gramer) [1874]; *History of Jerusealem* (Kudüs Tarihi) [1871] (Besant ile birlikte); *Persian Dictionary* (Farsça sözlük) [1876] ve *English and Persian Dictionary* (İngilizce - Farsça sözlük) [1883]; Kur'ân tercümesi [1880]. (V. Örs)

PALMERSTON, Henry John Temple, Vicsont P. (Broadlands, Hampshire 1784 - Brocket Hall, Hertford 1865), İngiliz siyaset adamı. 1809 - 1828 yıllarında harbiye nâzırı idi. 1830 - 1841 ve 1846 - 1851 yıllarında dışişleri bakanı olmuştur. G. Canning'in dış politikasını devam ettirmiş ve Avrupa'daki liberalizm hareketine, İngiliz çıkarları içersinde yardım etmiştir. Belçika'nın bağımsızlığı ve Türkiye'nin Rusya'ya karşı korunması için çalıştı. 1841 - 1846 yıllarında P., R. Peel'e karşı muhalefetin başına geçmiştir. 1848 - 1849 yıllarında Avusturya'yı İtalyan birleşme hareketine karşı, Danimarka'yı da Alman birleşme hareketine karşı destekledi. Heyecanlı ve metin siyasî davranışı onu halka sevdirmiştir. Ama Kraliçe Victoria ile her zaman iyi geçinememiştir. 1851'in sonunda Lord J. Russell, P.'u istifaya zorlamıştır. P., 1852 - 1855 yıllarında içişleri bakanı; 1855 ve 1859 - 1865 yıllarında da başbakan olmuştur. İç politikada, 1832 Reform Kanunu'nu kabûl etmiş; ancak, öteki demokratik reformları reddetmiştir. Dış politikada 1864'te Danimarka'yı desteklemeye çalışmışsa da başarı kazanamamıştır. Tavsiye ettiği askerî müdahaleyi Kraliçe reddetmiştir. Mektupları şu kitapta toplanmıştır: *Gladstone and P. Correspondence, 1831 - 1865* (Gladstone ve P.'ın mektupları, 1831 - 1865) [1928]. (V. Örs)

PALMİRA, Arapların Tadmur (Türkçe: Tedmür) adını verdikleri bir eski şehir. Deniz suyu seviyesinden 400 m yükseklikte olan bu şehir, Şam'ın yaklaşık 250 km kuzey - doğusunda ve eski metinlere göre, Fırat'tan beş günlük deve yolculuğu ötede idi.

Bugün harâbe hâlinde olan P., eski Yunan ve Latinlerin bu şehre verdiği addır. Doğudan batıya gelen kervanların uğrak yeri olan P., o devirde mühim bir şehirdi. İran'a giden Fenikeli tüccarlar, Arabistan çöllerinden gelen Arap tâcirler P. pazarlarında buluşur, alış - veriş ederlerdi.

P.'nın Hazreti Süleyman tarafından kurulduğu riveyet edilir; İbrânîce metinlerde adı Tatar olarak geçen şehrin, Yahudiler'in topraklarında olduğu açıktır. P., eldeki belgelere göre, Bâbil imparatorluğu yıkıldıktan sonra, Arap kabîleler Fırat'ın verimli topraklarına yerleştiler. P.'nın, M. Ö. IV. yüzyılda gelişip değer kazandığı eski metinlerden anlaşılıyor.

P. M. Ö. 40 yıllarında Roma'nın dikkatini çekmekte gecikmedi. O tarihlerde kervanların en mühim uğrak yeri hâline gelen P., tüccarlardan bol vergi aldığı için, zenginleşmişti. Romalı Marcus Antonius'un şehri ele geçirmeğe niyetlendiği, metinlerde yazılıdır.

Kervanların Doğu ülkelerinden getirdikleri ipekliler, bahârât, inci ve değerli taşlar, batıdaki zengin sitelerin ve giderek yayılan Roma'nın iştihasını çekiyor, bu yüzden de büyük bir uğrak yeri ve pazar olan P.'nin işgali planları hazırlanıyordu. Roma İmparatoru Germanicus, bir emirnâme ile, M. S. 17'de, şehirden vergi alacağını açıkladı. P. da, çok geçmeden, M. S. 60 yıllarında istiklâlini kaybetti ve Roma'nın hükümranlığına girdi.

Bu tarihlerde, Roma İmparatorluğu'nu sınırları çok genişlemişti. P., ticarî olduğu kadar siyasî bakımdan da mühim bir şehir hâline geldi. Büyük san'at eserleri ve binalar yapıldı ve şehir bölgenin en büyük ticaret merkezi oldu. Roma İmparatoru Hadrianus, şehre ayrı bir özen göstermiştir. M. S. 130 yılında şehri ziyaret etti, gördüğü san'at eserleri ve zenginlikten çok memnun kalıp, şehre Hadriana Palmira adını verdi.

PALMİRA : üç kemerli kapı ile sütunlu yol

Hadrianus'un imparatorluğu döneminde P.'da mühim malî tedbirler alındı, yeni bir vergi ve yönetim sistemi benimsendi. Buna göre, P., Roma imparatorluğuna bağlı bir Yunan sitesi gibi idare ediliyordu. M. S. III. yüzyıldan sonra, İmparatoru Septiamus Severus ve Caracalla dönemlerinde, şehirde Roma gelenekleri ve uygulamaları yaygınlaştı. Halk Roma vatandaşlığına kabûl edildi.

İmparator Alexander Severus, M. S. 230 - 231 yıllarında P.'yı ziyaret etti. Oğlu Septimus Hairan'a, Ras Tadmor yani Tadmor'un Reisi adı verildi. Onun oğlu Septimus Odainath (Odaenathus) da, M. S. 258 yılında İmparator Valerianus döneminde, şehrin yönetiminde en yüksek yetkili olarak tayin edilmiştir.

Bu yıllarda P.'da, halk arasında, müstakil olmak ve Roma'nın yönetiminden ayrılmak fikri doğup gelişti. Bu sırada İranlılar batıya, Anadolu'ya doğru hızla ilerliyorlardı. İmparator Valerianus'un ölümü üzerine Gallienus, Odaenathus, Roma askerlerinden takviye alarak İran Şâhı I. Şâpur üzerine saldırdı ve onları yenmeyi başardı. Ne var ki, büyük oğlu Herodes tarafından, M. S. 266 - 267 yıllarında Emesa'da öldürüldü. Böylece, Odaenathus'un bütün serveti karısı Zenobia'ya intikal etti.

Odaenathus'un hükümdarlığı sırasında P. sınırları epeyi genişlemişti. Zenobia, eşinin ölümünden sonra, 70 bin kişilik bir ordu ile Mısır'a yürüyüp zapt etti. O sırada ölen Claudius'un yerine Aurelianus, Roma imparatoru olmuştu.

Zenobia ve küçük oğlu Mısır'da iken, P.'daki iki general, Zabda ve Zabbai, Roma'ya başkaldırdılar. Ancak, Aurelianus kumandasındaki Roma ordusu P.'yı 272 yılında ele geçirdi ve burada bir birlik bırakarak Roma'ya döndü.

Aynı yılın yazında, P. halkı Roma'ya karşı ayaklandı. Olayı yolda işiten Aurelianus, hemen geri döndü ve P.'ya hücum etti. P.'lılar güçlü Roma ordusuna fazla dayanamadılar ve teslim oldular. Aurelianus, şehre girdikten sonra, halkı kılıçtan geçirdi. Ancak, 273 yılında, şehrin duvarlarını ve Güneş mâbedini onardı. P., buna rağmen, bu tarihten sonra gelişemedi ve harâbe hâlinde kaldı. (Ö. Dokuman)

PÁLÓCZI HORVÁTH : bk. HORVÁTH, **Ádám.**

PALMİYE, Hurma (Farsça = yiyecek) ağacı, Palmiyegiller (Palmas veya Palmaceae familyası)'e bağlı bir bitki. Hurma ağacı, Latince adı Phoenix olan bir cinse bağlıdır. Bu, telek damarlı (panne) yapraklı, tropikal ve yarı tropikal bir cins olup, bunu teşkil eden 12 tür, Afrika ve Ön Hindistan'da yaşar. Bu türlerin en iyi bilineni Phoenix dactylifera (hurma, b. bk.) olup 100 kadar biçim gösterir. Bu cinsin Hindistan ve Seylan'da yaşayan Phoenix silvestris'ten türemiş olduğu sanılır. Ağaçlar 15 - 30 m yüksek ve iki evcikli (dioïque) dir. Yaprakları grimsi yeşildir. Dişi ağaç 4 - 5 cm uzunluğunda, sorguç biçiminde meyveler taşır. Bunlar olgunlaşınca, bal renginde, çok tatlı hurmalar hâline gelir. Ağaca kültür bitkisi olarak değerini veren bunlardır.

P., Kuzey Afrika vâhalarının karakteristik bitkisidir. Palmiyegiller arasında iklime karşı en dayanıklısı olup 16 ve 52° arasındaki sıcaklıklara dayanır. Kuzey - doğu İspanya'da Elche (aş. yu. 28° kuzey enlem) iyi hurma yetiştiren bölgenin kuzey sınırındadır. Fransa'da Nice'te, İtalya'da San Remo'da kuzeye karşı iyi muhafaza edilmiş yerlerde hurma yetiştirilir. Güney Afrika, Meksika, Kaliforniya ve Avustralya'da da bazı bölgelerde hurma ağacı dikilir. Ağaç yirmi yaşında tam verimliliğine erişir ve bu durum 70 veya 80 yılına kadar sürebilir. Aş. yu. 100 yaşında iken bitki kurur. Kültürlerde 10-30 dişi ağaca bir tek erkek ağaç dikilir. Dişi ağaç rüzgârla döllenir. Eski Bâbilliler'den beri insanlar bu olayı kolaylaştırmak için erkek çiçek taşıyan dalları dişi ağaçların üzerine asarlar. Her ağaç yılda aş. yu. 50 kg hurma verir. Hurmalar, çiçek açtıktan 5 - 7 ay sonra, çoğu zaman temmuz - ekim aylarında olgunlaşırlar.

Toplanan hurmalar Afrika ve Asya'da birkaç ay süre ile taze olarak tüketilir. Kurutulan hurmalar sıkıştırılır ve koyun derisine dikilir. Bu durumda Bedevîlerin gıdasının önemli bir kısmını teşkil eder. Kötü cins hurma türlerinden Mısır'da ve Hindistan'da bir cins mayalanmış içki yapılır. Çok şekerli türlerin meyvelerinden de bir cins hurma şurubu veya balı yapılır. Ağacın besi suyundan fermantasyon yolu ile hurma şarabı yapılır. Kavrulmuş hurma çekirdekleri kahve ersatzı olarak kullanılır. İhracat için 2,5 - 5 cm uzun ve 1 - 1,5 cm iri silindir biçimindeki meyveler olgunluktan önce toplanır ve güneşe konarak olgunlaşır ve biraz kururlar. En iyi bilinen cinsler Cezâyir ve Fas'ta yetişen Berberistan, İran ve Mezopotamya'dan gelen Basra, Mısır'dan gelen İskenderiye hurma'adır.

Tarih : Bu palmiyenin Güney Arabistan asıllı olması muhtemeldir. Evcilleştirilmiş hurma P.'leri Eski Bâbil'de yetiş-

tirilirdi. Bir Bâbil ilâhîsi bu ağaçların 360 kullanma tarzından söz eder. Kaymak taşı kabartmalarında, bu ağaca Âsurîler'ce hemen hemen kutsal gözü ile bakılmış olduğunu görürüz. Bâbil'den P. çok geçmeden Suriye'ye ve Filistin'e geçmiştir. *Ahd-i Atîk*'te birkaç kere adı geçer. Fenikeliler onu Afrika'nın kuzey kıyısı boyunca yaydılar. Mısır'da bu ağaç M. Ö. III. binyılın sonlarında biliniyordu. Bunun birinci resmi 12. Hânedân zamanından kalmadır. Homeros (Odysseia'da), Herodotos, Xenophon, Theophrastos ve başka eski yazarlar, bu ağacın ekonomik önemini anlatırlar. Atinalılar'ın bir efsanesine göre Theseus'ün Delos adasında tertip ettiği bir savaş oyununu kazanan, P. dallarından yapılmış bir çelenkle süslenmiştir. Romalılar da amme oyunlarında P. dalını zafer senbolü olarak kullanırlardı. Bu ağacı Araplar, Güney Avrupa'ya tekrar yaydılar. Hıristiyan ikonografyasında P. din uğruna ölüm senbolüdür. Bk. HURMA.

PALMİYEGİLLER, bir çenekli bitkiler (monocotyledones) familyası. İnce uzun bir kon gövdenin tepesinde uzun yapraklardan bir demet taşır. Bu familya 130 cinse ve 1 100 türe ayrılır. Bu bitkiler tropikal bölgelerde yaşar. P.'in sade bir gövde veya kon gövdesi olup, bunun tepesinde tüy veya el ayası şeklinde yapraklardan oluşan bir sorguç taşırlar. Bu yapraklar çoğu zaman çok büyük olup, parçalanmadan düşerler ve gövdede bir küçük çıkıntı bırakırlar. Çiçekler bir cinsli (unisexué) olup bazen bir tek bitkide, bazen de başka başka bitkilerde bulunurlar.

Başlıca cinslerin birkaçı şunlardır: Areca cerosaylon, Chamaedorea, Phoenise cocos. Meyveler (hurma, Hindistan cevizi) bazen yenilir. Gövdenin veya meyvelerin elyafı kullanılır.

Yapraklar birçok işlere yarar. Besi suyundan bir nevi şarap yapılır. Tahtası inşatta kullanılır. P.'in birçoğu süs bitkisi olarak güney bölgelerde veya limonluklarda yetiştirilir.

PALÓC (palots)' LAR (Macarca: Palóc; Rusçada Kumanlar'a verilen *Polovtsı* adından), Mátra dağlarında ve o bölgelerde yaşayan bir Macar boyu. Sayıları 200 000'dir (1972). Bunlar, eski Kumanlar'ın Macarlaşmış torunlarıdır. Komşuları olan Matyo'larla beraber P.'lar eski Macar kültürünün bazı kalıntılarını muhafaza etmişlerdir. Meselâ genç kadınlar özel bir saç düzeni, kızlar kırmızı kunduralar, erkekler de yazın geniş pantolonlar (gatya) kullanırlar. P.'lar "gelin yakımı" adını taşıyan geleneksel bir kadın dansı icra ederler. Düğün günü şafak sökerken gelin dans ederek bir ateşin üzerinden atlar. P.'lar Katoliktir ve Macarca'nın P. adını taşıyan bir ağzını kullanırlar. Bu ağızın en önemli özelliği, Macarca *a (ɔ)* sesinin *a* olarak söylenmesidir.

PALOMAR RASATHANESİ, Birleşik Devletler'in Kaliforniya eyâletindeki San Diego'nun 60 km kadar kuzey - doğusundaki Palomar tepesinde (1 870 m) kurulan rasathane. Dünyanın en büyük yansıtıcı teleskopu buradadır. Hale teleskobu denen bu teleskobun aynasının çapı 5 m'yi biraz geçer (200 inch). Merceğinin çapı 120 cm (48 inch) kadar olan Schmidt teleskobu da bu rasathanededir. Schmidt teleskobu da kendi nev'inde dünyanın en büyük teleskobudur.

P. R., 1928'de A. B. D. astronomu George Ellery Hale tarafından kurulmuştur. Hale teleskobunun yansıtıcı diski New York eyâletinde Corning'de döküldü. Bir yıllık bir soğuma süresinden sonra Kaliforniya'da Pasadena'ya nakledildi. Cilâlama işi II. Dünya Savaşı sırasında kesildi. Daha sonra tamamlandı ve 1948 yılında yerine takıldı.

Bu teleskop sayesinde kâinatın önceden sanıldığından iki misli daha büyük olduğu anlaşıldı.

İlk Schmidt teleskobu 1835'te konmuştu ve 45 cm kadar çapındaydı (18 inch). Büyük objektif daha sonra takıldı.

PALU, Elâzığ iline bağlı bir ilçe, Yüzölçümü 2 222 km², nüfusu 72 663 (1975), nüfus yoğunluğu 33. Nüfusun % 95'i köylü. Üç bucağı (Arıcak, Çaybağı, Gökdere), iki beldesi (belediye kuruluşu bulunan yer) var (ilçe merkezi ile 2 500 nüfuslu Kovancılar köyü). Köy sayısı 139. Köylerin çoğu 200 - 400 nüfusludur. İlçe merkezi olan P. kasabasının nüfusu 5 440 (1975)'tir. P., eski ilçelerdendir.

İlçe, ilin doğu bölümündedir. Batısında Elâzığ merkez ilçesi ile Maden, kuzeyinde Karakoçan ve Tunceli'nin Pertek, Mazgirt ilçeleri, doğusunda Bingöl, güneyinde Diyarbakır'ın Dicle ilçesi vardır. P., 1974 yaz başlarından beri büyük Keban baraj gölüne en uzun kıyıları bulunan ilçelerden biri olmuştur. Elâzığ merkez ilçesi ve Pertek ile olan sınırları bu uzun gölden geçer. Muratbağı istasyonunun doğusundan P. kasabası yakınlarına kadar sokulan 18 km uzunluğundaki göl girintisi bölümü ise ilçe arazisi içindedir.

İlçenin yeryüzü şekilleri, doğu - batı yönünde uzanan derin Murat ırmağı vâdîsi ile bunun kuzey ve güneyindeki dağlardır. Vâdînin kuzeyinde Gökdere dağları 2 100 m'ye kadar yükselir. Bu arazinin kıvrımlı olan yapısı, Kretase devri arazisi ile Eosen flişleridir. Bu dağların kuzeyinde yassı biçimli, ve tüflerden oluşmuş volkanik arazi ile yer yer alüvyonlu düzlükler vardır. Vâdînin güneyinde Akdağlar (2 550 m) yükselir. Burası Kretase devrinin kıvrımlı ve kırıklı tabakaları ile yer yer serpantinlerden bir yapı gösterir. Burada bakır madeni damarları da vardır. Bu dağlar arasındaki Murat vâdîsinin tabanı 1 000 - 1 050 m yükseklikte dir. Derin, bâzı yerleri dar ve dik yamaçlıdır. Buraya P. Boğazı denir. Vâdînin bâzı yerinde ise genişçe alanlar vardır ki, böyle yerler iyi yetişmiş meyve bahçeleri ile doludur. Bu vâdî çevresinde yer yer arazi kaymaları olmuştur.

İlçede, yeryüzü şekillerinin etkisi altında kalmış iklim çevreleri vardır. Murat vâdîsinde yazlar sıcak geçtiği halde, yanlarındaki dağlarda bu mevsim serin olur, yayla iklimi özelliği bulunur. Kış mevsimi ise her yerde soğuk ve karlı geçer. P.'nun genişçe vâdî tabanlarındaki meyve bahçelerinde gür yetişmiş dut ve ceviz ağaçları, çeşitli meyveler (elma, kayısı, vişne...) vardır. Elverişli yerlerde pamuk, pirinç, üzüm yetiştirilir. Dağlık yerlerde ise yer yer bozulmuş ormanlar (çoğu meşe) ve çalılıklar var ise de, dağların çok yeri otluktur. Buralardan mer'a olarak yararlanılır. İlçenin başlıca akarsuyu, bir bölümü buradan geçen Murat ırmağı (b. bk.)'dır. Bu ırmağın P. yakınlarına kadar olan buradaki batı bölümü, şimdi Keban Baraj gölünün (b. bk.) suları altında kalmıştır.

İlçe halkının başlıca geçim kaynakları hayvan yetiştirme, canlı hayvan ve yağ ticareti, meyvecilik ve ticareti ile buğdağ, arpa ve pirinç ekimi, manifatura, attarlık, seyyar satıcılık gibi alış - veriş işleridir. P., bu çevrenin işlek bir pazar yeridir. Bilhassa canlı hayvan ve yağ üzerine olan ticareti çoktur. P.'lular, ülkemizin türlü yerlerini tanımış, ticaret yollarını bilen, bir kısmı Amerika'ya gidip çalışmış ve dönmüş, uyanık ve başarılı insanlardır.

PALU : Genel görünüş

İlçe merkezi olan P., Elâzığ şehrinin 60 km doğusunda bir kasabadır. 1927'de nüfusu 3 000 iken, 1975'te 5 440 olmuştur. Elâzığ - Bingöl asfalt karayolundan ayrılan 8 km'lik bir yol kasabaya ulaşır. Eski adları Balu ve Romanopolis olarak geçen P., Murat ırmağının sağ yakasında, çevreye hâkim bir yamaçta kurulmuştur. Eski bir yerleşme yeri olan P.'nun yüksekçe bir kaya üzerinde kale kalıntıları vardır. Kasaba üç bölümden oluşmuştur. Eski mahalleler, üzeri birikintilerle örtülü yamaçtaki kalkerler üzerindedir. Yeni mahalleler ise, marnlar ve serpantinler üzerindedir. Kasabanın aşağı bölümü eski alüvyonlar üzerindedir. Burada yeraltı suyu bol ve az derindedir. Belediyesi 1884'te kurulmuştur. İçme suyu, 10 km uzaktaki kaynaklardan sağlanmıştır. Keban hidroelektrik santralinin üretime başlaması ile bol enerjiye kavuşmuştur. Ortaokulu, ilkokulu vardır. Elâzığ - Muş demiryolu buradan geçer. Çevresinde ve hele ırmağın karşı yakasında bol ürün veren birçok meyve bahçeleri vardır. Yol uğrağı oluşu, ticareti, ürünleri ve Keban baraj gölüne yakınlığı gibi sebeplerle kasaba gelişme yolundadır. (R. İzbırak)

PALYAÇO [İt. pagliaccio; paglia = saman'dan], geleneksel İtalyan komedisinde oyuncu tipi. P., çoğu zaman, aynı komedideki aksırıklı, öksürüklü, hasis ve çapkın bir yaşlı adam tipi olan Pantalone'nin uşağıdır.

P., aptal ve korkaktır. Çeviklik taslar ama, sık sık ayağı kayıp yere serilir. Samanla doldurulmuş kuklayı andıran bir kostüm giyer. Adının kaynağı da budur. P., Orta Çağ'ın dinî sahne oyunlarındaki şeytan tipinin mirascısı olsa gerektir.

PAMFİLYA : bk. PAMPHYLİA.

PAMİR, Orta Asya'nın yüksek dağlık bir bölgesi. 71° - 76° doğu boylamı ve 37° - 40° kuzey enlemi arasında, 100 000 km²'lik bir alanı kaplar.

Farsça Bâm-ı Dünyâ (dünya damı) kelimelerinden bozmadır. P.'e dünyanın en büyük dağ düğümü gözü ile bakılabilir.

Ortalama yüksekliği deniz üstünden 3 800 m'dir. Siyasî bakımdan, Sovyetler ile Afganistan'a âiddir.

Sovyetler'e âit olan en büyük kısmı, Tacikistan Muhtar Cumhuriyeti'ni teşkîl eder. P. düğümünden Hindukuş, Himalaya Karakurum, Kuen - lun ve Tiyen - şan sıra dağları doğar. P. bölgesini, batı ve doğuda, Amu - Derya ve Tarım nehirlerinin havzalarını teşkil eden nisbeten alçak bölgeler sınırlar. Kuzeyde ise Sır - Deryâ'nın havzası sınırlar. P. bölgesine yayla adı verilemez; çünkü, içersinden çeşitli istikametlerde birçok sıra dağlar geçer. Bunların zirveleri 5 000 m'den daha yükseğe ulaştığı gibi, 7 000 m'yi aşanları da vardır.

Bu zirvelerin arasında derin vâdîler açılır. Karların erimesinden doğan ırmaklar bunların dibinden akar.

P.'in en yüksek zirveleri şunlardır: Lenin, 7 127 m; Garmo, 7 490 m; Mustağ - Ata 7 860 m. Bölgenin 35 000'i geçmeyen nüfusu Şiî müslümanlardan ibaret olup, ziraat ve çobanlıkla geçinirler.

PAMİR, Hamid Nafiz (Selânik 1893 - Ankara 1976), Türk jeoloji bilgini, jeoloji ordinaryüs profesörü, Türkiye'de modern jeolojinin kurucusu ve geliştiricisi. 60 yıllık meslek hayatı boyunca Türkiye'de jeolojinin gerek üniversitedeki öğretiminin, gerekse türlü kuruluşlardaki uygulamasının gelişmesinde mühim yeri vardır. P., ilk öğrenimini Üsküp'te ve orta öğretimini de Selânik'te bitirdikten sonra, yüksek öğrenimini Cenevre üniversitesi fen fakültesinde yapmış; 1916'da, İstanbul üniversitesi fen fakültesi jeoloji enstitüsüne asistan olmuş; 1925'te, o zamanki dârülfünun (üniversite)'da

"muallim muavinliğine" yükselmiş; burada Prof. Dr. W. Penck ile çalışmış ve bâzı makaleleri birlikte yayınlanmıştır. 1925 - 1933'te hem fen fakültesi, hem de orman yüksek okulunda jeoloji öğretim üyeliği yapmış, 1933'te İstanbul Üniversitesi reformu sırasında profesör ünvânıyle jeoloji kürsüsünün başkanlığına getirilmiş, 1963 yılında emekliye ayrılıncaya kadar bu kürsüyü yönetmiştir.

PAMİR, Hamid Nafiz

Türkiye Jeoloji Kurumu'nun kurucularındandır (1974). Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nde iki defa genel müdürlük yapmış (1950 - 1952 ve 1954 - 1956), bu geniş kuruluşun sürekli olarak akademik danışmanlığında bulunmuş, Türkiye'nin büyük ölçekli jeoloji haritalarının hazırlanmasında emeği geçmiştir.

P., Anadolu'nun türlü bölgelerinde jeolojik araştırmalar yapmış, bu arada bâzı yüksek dağlarda da araştırma gezileri düzenlemiştir. Öğretim için hazırladığı kitaplar *Umumî Arziyât* (1928), *Dinamik Jeoloji I ve II* (1937 - 1960), *Stratigrafik Jeoloji* (1942)'dir. Türkçe ve yabancı dillerde yayınlanmış 30 kadar makale ve tebliğleri vardır. Çalışma konuları arasında Türkiye'deki depremlerle ilgili gözlem ve araştırmaları, bu arada Kuzey Anadolu deprem kuşağı üzerine olan yayınları da mühimdir. Omurgalılar üzerine araştırmaları (İstanbul çevresi), Kuzey Anadolu kömür havzası, Doğu Karadeniz, Bingöl yöresi, Istıranca masifi, Ergene teknesinde hidrojeolojik araştırmaları belirtilebilir.

Türk Dil Kurumunca 1971'de yayınlanmış olan ve Ö. Öztunalı ile birlikte hazırlanmış olduğu *"Yerbilim Terimleri Sözlüğü"* adlı bir kitabı da bulunmaktadır. (R. İzbırak)

PAMİR DİLLERİ: bk. GALÇA veya PAMİR DİLLERİ.

PAMPHYLIA, Küçük Asya'nın güneyinde Lycia ile Cilicia arasındaki bölge. Akdeniz sahillerinden Toroslar'a kadar uzanan bölge kuzeyde Psidia ile sınırlıydı. Sahil şeridinin uzunluğu 120 km, genişliği de 50 km kadardı. Psidialılar'la P.'lılar'ın aynı menşeden olmaları üzerindeki şüphe payı azdır. Ancak, bu iki topluluk oldukça eski çağlardan itibaren birbirinden ayrılmıştır. Küçük Asya halkları arasında Psidialılar'dan bahsetmeyen Herodotos, Pamphylialılar'dan bahseder.

Lycialılar gibi, ilk Pamphylialılar'ın da kendilerine has bir alfabeleri vardı. Başlıca şehirleri Lycia sınırı yakınlarındaki Olbia, Attaleia (Antalya) ve Side idi. Aspendos ve Perga (Perge) da P. şehirleri arasındaydı. P.'lılar Aspendos, Perge ve Side'de büyük mimarlık eserleri bıraktılar. Bu bölge bugün Türkiye'nin en önemli turizm merkezleri arasındadır.

PAMPLONA, Kuzey - batı İspanya'da bir şehir (Baskca: Iruna). Bask ülkesindeki Navarra eyâletinin başkenti. Aragon nehrinin bir ayağı olan Arga ırmağının taraçalarının birine, deniz üstünde 450 m'de yükselir. Nüfusu: 133 600 (1968). Piskoposluktur. Şehrin iki merkezî yeri vardır: Biri, kemerlerle çevrilmiş saray meydanı, ötekisi de Paseo de Sarasate. Şehrin güney - batı kısmında beş köşeli kalesi yükselir (1551). P., Opus Dei'ye bağlı Navarra Üniversitesi'nin merkezidir. Şehrin yargıtayı, yüksek idarî ve askerî otoriteleri, papaz ve öğretmen okulları, yüksek okulları, konservatuvarı, san'at okulları ve ziraat okulu, kitaplıkları ve müzesi vardır. Ticareti ve ziraî ürünler ihrâcâtı mühimdir. Ziraî ürünlerin işlenmesi ile ilgili endüstriden başka tekstil, potas ve demir endüstrileri de gelişmiştir.

Tarih: Romalılar'ın Pampaelo'su, M. Ö. 70'te, Pompeius tarafından, Pireneleri aşan birtakım geçitlerin ve askerî yolların kavşak noktası olarak kurulmuştur. P., M. S. V. yüzyılda Vizigotların eline geçmiş, sonradan Araplarca zapt edilmiş, fakat Cordoba (Kurtuba halîfeliğine karşı direnme merkezi olarak kalmıştır. VIII. yüzyılın sonlarında P. istiklâle kavuşmuş, ama kendini Arap ve Franklara karşı müdafaa etmek zorunda kalmıştır. X. - XVI. yüzyıllar arasında P., Navarra krallığının başkenti olmuştur. Krallar, tüccarları şehre çağırmış, bunlar da dinî merkez olan Santiago de Compostela'ya giden yolda geçen hacılardan istifade et-

PAMPLONA: Saray meydanı

meğe başlamışlardır. Rekabet yüzünden bu tüccarlarla o yol kenarında yaşayan köylüler arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve böylece iki ayrı merkezin kurulmasına yol açmıştır: San Cernin ve San Nicolas. 1422'de bu merkezler birleştirilmiş ve 1512'de P., II. Felipe'nin idaresinde iken, kale ile techîz olunduktan sonra, bütün Navarra ile birlikte Castilla'ya ilhâk edilmiştir.

PAMUK, dünya iplik ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan, aynı zamanda insanlar ve hayvanlar için besin maddesi olan bir bitki. Tohumundan ve tohumdan elde edilen maddelerden yararlanılması henüz yeni olmakla beraber, elyafından yararlanılması çok eskidir. Lifler, bütün P. çeşitlerinde tohuma bağlı olarak büyüyen tek hücreli teller yığınıdır. P. elyafından çok eskiden beri faydalanıldığı tesbît edilmiştir. İndus vâdîsindeki Mohenjo - Daro'da bulunan eğirilmiş pamuklular, P.'un kullanış tarihini M. Ö. 3000 yıllarına kadar götürmektedir. Milât'tan 15 asır önce, P.'un adı Hindu Rigveda'sında geçmektedir. Herodotus (M. Ö. 450), Hintli kadınların sabırlı elleriyle P. liflerini tohumdan ayırdıklarını, eğirdikten sonra ilkel el tezgâhlarında dokuduklarını anlatır. P., muhtemelen M. S. 600 - 700'lerde Mısırlılar tarafından da yetiştirilmekte ve dokumacılıkta kullanılmaktaydı. P. Orta Çağ'da efsânelere konu olmuş, XV. ve XVI. yüzyıllardaki keşif seyahatlerinin çoğu yeni P. kaynakları bulmak için yapılmıştır. Arizona'daki tarihöncesi Pueblo harabelerinde P. bulunmuştur; İnka'lardan önceki Peru'da P.'lu defin kumaşları kullanıldığı da biliniyor. Peru'da ve Karayibler'de P.'un balık ağı ve olta ipi olarak kullanılmasının, giyim eşyası olarak kullanılmasına takaddüm ettiği görülmektedir. Christophe Colombe, 1492'de Antiller'e gittiği zaman, yerliler mübadele vasıtası olarak kendisine P. ipliği yumakları getirmişlerdi. Yucatan yerlileri de Hernando Cortes'e pamuklu elbiseler verdiler; Cortes, Veracruz'u kurduğu zaman Meksikalılar pamuklu giyiniyordu. Vasco de Gama, Afrika kıt'asını dolaşıp Hindistan'a gittiği zaman (1498), asırlar önce, Arap tüccarlarının Afrika yerlilerine P. yetiştirmeyi ve eğirmeyi öğrettiğini görmüştü.

PAMUK : Çiçek olgunlaştıktan sonra küçük tohumların üstünü uzun tüylü pamuk bürür

Bilinen en eski P. lifleri üzerinde yapılan incelemeler dayanıklılık derecesinin bugünkülere benzediğini göstermiştir. Yapılan çalışmalar, zamanla, daha uzun, daha ince ve daha kuvvetli elyaf elde etmeye yaramıştır; ancak İndus vâdîsinde bulunan pamukluların elyafı da bugünküler gibi, esas itibarıyle yassı, bükük tübler hâlindedir, bunların cidarı bir seri merkezcil tabakalar hâlinde selüloz fibrillerinden teşekkül etmiştir. Bir tek P. lifinin uzunluğu çapının 1 000 ilâ 3 000 misli kadar olur. Muhtelif P. çeşitleri çaplarına ve bir lifteki büklüm sayısına göre değerlenir. Büklüm ne kadar çok olursa, dokuma kalitesi o kadar iyi demektir. P. liflerinin spiralliği bunları diğer bütün liflerden ayırır, P.'a yüksek dokuma değeri ve elastiklik veren bu spiral yapıdır. Başka hiçbir tabiî elyafta bu özellik yoktur.

İnsan eliyle yapılan çok çeşitli dokuma malzemesi olduğu halde, P. yine de dünyanın en fazla para getiren tarım ürünü olmakta devam etmektedir. P., ılık iklimlere adapte olmuş tropikal bir bitkidir. Oldukça bol güneş, yüksek hararet; bol, fakat aşırı olmayan bir nemlilik ister. 47° kuzey ve 35° güney arzında olan 60 ülkede, ticaret maksadıyle P. yetiştirilmektedir. Gün geçtikçe daha çok P. yetiştirmeye karşı da bir temayül vardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya P. istihsali yılda 31 000 000 balya iken, savaştan sonra bu rakam 40 000 000 balyaya çıkmıştır. Dünya P. istihsali yün ve rayon istihsalinin beş katıdır.

Botanik : P.'un yabanî ve kültive çeşitleri *Gossypium* sınıfına girer. Otoriteler familya konusunda aynı fikirde olmamakla birlikte takım olarak bu sınıfı ebegümecigiller'e dahil eder. Bütün *Gossypium* cinslerinde tohumlar ince teller meydana getirir; hepsinde tohumlar kapsüllerin içinde bulunur. Yeryüzünde başlıca dört çeşit P. yetiştirilmektedir: *Gossypium herbaceum* ve *Gossypium arboreum* genellikle Asya cinsleri olarak bilinir. Bunların kromozom sayıları 13'tür. Liflerinin uzunluğu 15 - 30 mm arasında değişir; yani nisbeten kısa liflidirler. Amerikan yayla P.'u diye bilinen *Cossypium hirsutum* 26 kromozomludur ve orta derece kalınlıkta ve uzunluktadır. Bunların uzunluğu 20 - 30 mm'yi bulur. Yine 26 kromozomlu *Gossypium barbadense* çok uzun (35 - 60 mm) ve ince elyaflı bir P. cinsidir.

Yabanî cinslerinin başında 26 kromozomlu Gossypium tomentosum gelir. Ayrıca 13 kromozomlu 20 cins daha vardır.

P. elyafı, tohumun dış tabakasındaki hücrelerin uzantısından meydana gelir ve her lif bir tek hücrenin uzantısını teşkîl eder. Her P. lifinde bir dış hücre cidarı ile ikinci cidarı meydana getiren bir iç selüloz tabakası vardır. Liflerin çapraz kesitlerinin mikroskobik incelemesi günlük büyüme halkalarının varlığını ortaya çıkarmıştır. İnkişaf sırasında her lifin içinde hücrenin canlı protopilazması vardır. Ergin hâle gelen ve havayla temas eden lif kurur, sonra yassılıp bükülür, Bu hal, lifleri kolayca dokunabilir duruma getirir.

Pamuk kültürü : Yeryüzünde istihsâl edilen P.'un çoğu nisbeten ilkel usullerle yetiştirilmektedir. XX. yüzyılın ikinci yarısında P. müstahsili alanların çoğu hâlâ toprağın hazırlan-

ması için hayvan kuvvetine ihtiyaç gösteriyor, dikme, yetiştirme ve toplama da el ile yapılıyordu. Birleşik Devletler, 1796'da Whitney - Holmes çırçırlama makinesinin icâdından sonra dünyanın en büyük P. müstahsili olmuştu. Ancak mısır, buğday gibi mahsullerin ziraatinin makineleşmesi yanında P. istihsalinin makineleşmesi geç kaldı. P. tarımına traktör gücünün katılması 1920'de başladıysa da 1930'a kadar yaygınlaşamadı. 1940'larda toplama ve kozadan ayrılma (şifleme) işi mekanik olarak yapılmaya başlandı ama 1949'da ancak mahsulün % 6'sına bu işlem tatbik edilebiliyordu. 1950'de bu oran % 30'a çıktı. Buna rağmen 1958'de, P. istihsalinde dünyanın en mekanize bölgesi olan güney eyâletlerinde yine el işçiliği yaygındı. Mekanik olarak yapılan hasat 3/4'ten daha azdı.

P. liflerinin tohumdan ayrılması (çırçırlama) için kullanılan ilk mekanik âletin Hindistan'da yapıldığı sanılıyor. *Churcka* denen bu ilk çırçır makinesi bir kolla çevrilen iki merdaneden ibaretti; lifler bu iki merdanenin arasından geçiyor, ama tohumlar geçemiyordu. Buna benzer ilkel makineler XVIII. yüzyıl boyunca kullanılmakta devam etti. Birleşik Devletler'de Eli Whitney 1794'te, Hogden Holmes da 1796'da bu maksatla sür'atle çalışan çırçır makinelerini yaptılar. Bu tip makineler gittikçe gelişerek dünyanın her yerinde kullanılmaya başlandı.

Böcekler ve hastalıklar: P. bitkisine musallat olan böcek çeşitlerinin sayısı 500'ü geçer ve bunlar arasında tarım ürünlerine en fazla zarar veren böcek çeşitleri de vardır. Böceklerin P.'a bu derece musallat olmasının sebebi özlü yaprakları, nektar dolu iri çiçekleri ve uzun süren meyva mevsimidir. P. bitkisine gelen böcekler arasında zararlıların yanısıra, zarar vermeyenlerin de bulunduğunu belirtmek yerinde olur. Bunların en zararlılarından bâzıları buğday kurdunun bir çeşidi, P. yaprak kurdu, P. afidi, çekirge, thripa pectinophora gossypiella vesairedir.

PAMUK: Çiçek açmış bir pamuk bitkisi

P. tarımının ilk sıralarında bir yıllıktan fazla olan çeşidin kullanılması böceklerin zararlarını geniş ölçüde arttırıyordu; yıllık P. tipinin gelişmesinden sonra böcekleri nisbeten kontrol altına almak mümkün oldu. 1900'lerden itibaren zararlı böcekleri kimyevî bakımdan kontrol altına almak için de çalışmalar yapılmaya başlandı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, P. tarımıyla uğraşan bütün ülkeler, böceklerin verdiği zararlar yüzünden çok büyük kayıplara uğruyorlardı. Günümüzde, bütün dünyada bu zararlı böceklerle mücadeleye büyük önem verilmektedir.

P. bitkisi muhtelif hastalıklara tutulmaya da müsaittir. Bunların başında mantarların, bakteri ve virüslerin sebep olduğu hastalıkları sayabiliriz. P. hastalıklarının çoğu, XX. yüzyıldan önce tanınmış ve bu konuda kitaplar neşredilmişti. Virüslerin sebep olduğu hastalıklar ise ancak 1950'lerde dikkati çekti. Bu hastalıklar Hindistan'da % 7 ilâ % 20, Birleşik Devletler'de % 15 kayba sebep oluyordu.

P. hastalıklarının en önemli meselesi tohumları etkileyen ve bölgeden bölgeye muhtelif değişiklikler gösteren hastalıklardır. Birçok pamukçuluk bölgelerinde, tohumlar, hastalığın vereceği zararı azaltmak amacıyle kimyevî maddelerle muamele edilmektedir. Bakteri ve mantarların P. bitkisine verdiği zararlar da çok büyüktür ve bunlarla mücadele etmek için durmaksızın çalışmalar yapılmaktadır.

Dünya pamuk istihsali: Dünya P. istihsali yılda 13 000 000 ton civarındadır. Bunun en büyük kısmını A. B. D., Rusya, Brezilya, Çin ve Mançurya, Mısır, Hindistan, Meksika istihsal eder. Türkiye de dünyanın önemli P. müstahsilleri arasındadır.

Dünyanın en büyük P. müstahsili olan A. B. D., 1929 - 1930'larda yeryüzünde elde edilen P.'un % 60'ını yetiştiriyordu. 1939 - 1940'ta bu oran % 41'e düştü, 1949 - 1950'de % 50'ye yükseldi. Ancak, 1950'lerin ortalarında dünya P.'unun ancak % 39'unu istihsal etmekteydi. 1970'lerden sonra Rusya P. istihsalinde Amerika'ya yaklaştı, hattâ onu biraz geçti.

Türkiye'de pamuk: Türkiye'de P. tarımı alanlarının başında Çukurova, Ege bölgesi, Antalya ve çevresi gelir. İstihsal edilen P.'un % 90 kadarı bu bölgelerde elde edilir. Bunların dışında P. tarımı yapılan yerler Trakya ve Marmara bölgesi, Kızılırmak ve Yeşilırmak havzaları, Güney - doğu Anadolu bölgesidir. Yıllık P. istihsali 600 000 ton civarındadır (bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ, Tarım). (O. Yüksel)

Hidrofil P.: Hidrofil (Fr. Hydrophile) sözü suya karşı haris, suyu seven anlamındadır. Bu özellik bir bakıma P.'un kendisinde vardır. Ancak P.'u tıpta kullanılmaya elverişli olacak şekilde tam hidrofil hâle getirmek için en uzun lifli P. cinsi seçilir. Bunlar özel olarak temizlenir, yağı yok edilir ve ayrıca beyazlaştırılır; bu sayede su emici özelliği iyice artmış olur.

PAMUKÇUK (Fr. aphte; Yun. aphtha'dan), ağzın içinde "aphthac" adını taşıyan beyazımsı lekelerle beliren bir hastalık. Daha çok çocuklarda, ama bazen de büyüklerde görülür. Candida albicans adındaki mantar ile zehirlenmenin sonucudur. Bu lekelerin yerine, çok geçmeden, derin olmayan ülserler geçer. P. ile birlikte, çoğu zaman, ateş ve mîde - ba-

ğırsak tahrişleri de görülür. Bu tahrişler, bazı durumlarda kasıklara, kaba etlere ve bedenin başka yerlerine de yayılabilir.

PAMUKKALE (Eski Çağ'daki adı : **Hierapolis**), Denizli ili merkez liçesine bağlı Pamukkale (eski adı: Ecirli) köyü (1500 nüfuslu) yakınında Türkiye'nin mühim bir turistik ve tabiî güzellikler yeri. Dünyaca da ünü olan P., Denizli şehirinin 17 km kuzeyinde, Büyük Menderes'in kollarından Çürüksu çayının geçtiği ovanın kuzey kenarında, denizden 270 m yüksekliktedir. Önündeki ovadan olan yüksekliği 100 m kadardır. Ana çizgileri ile bir traverten (pamuktaş) basamağı biçiminde olan ve uzaktan bir pamuk yığınını andıran bu arazinin 8 km kuzey - doğusunda Küçük Çökelez Dağı (1733 km) yükselir. Denizli'den P.'ye kadar düzgün bir yol vardır, buraya çok taşıt işler.

Gerideki daha eski arazinin yamacına yamanmış gibi görünen efsanemsi görünüşlü P. traverten arazisi, burada 4 km kadar eninde ve boyunda geniş bir alanı kaplar, ve basamak durumunda bulunur. Burada bembeyaz pamuktaşlar (travertenler), çok sayıda çanakcıklar ve basamakcıklar hâlinde aşağılara doğru uzanırlar. Güneşin ışığında parlayan bu tabiî güzelliğin hemen yukarısında, büyük basamağın üzerinde, eski bir şehrin (Hierapolis'in) kalıntıları vardır. 2-3 bin yıl öncesinin bu şehri, M. Ö. 190 da, komşusu Laodikya'ya karşı tahkim edilmiş bir kale ve ticaret merkezi idi. Bir kaplıca yeri olarak da gelişmiş bulunan bu şehirde, günümüze kadar kalmış bir açık hava tiyatrosu ve bir sıcak su havuzu bulunmaktadır. Bu sudan (35°C), yalnız sağlık için değil aynı zamanda boyları iyi tesbit etme özelliği de görülmüş olduğu için bu alanda da yararlanılmıştır. Manzarasının da çok iyi olması burasının turistik değerini arttırmıştır. Burada suların altında konulan çeşitli eşyanın üzeri birkaç gün içinde bembeyaz bir kireçtaşı (pamuktaş) kaplanır ki, turistik eşya olarak şimdi bunların çeşitleri yapılmaktadır.

Çok eski bir sağlık kaynağı olan P. kaplıcası, bugün yatak sayıları 150 kadar olan, turistik konaklama yerleri, üstü açık bir havuz, motellerde özel birçok banyo yeri, turistik lokanta ve gazinosu ile, yurt dışından ve içinden gelen turistlerin ziyaret ettikleri bir yerdir. Kaplıcanın suları, düzce bir yerde kendisinin oluşturduğu bir çukurdan kaynar. Bol akımlı olan bu şifalı sular, açık bir kanaldan geçer ve. az ileride 100 m yükseklikteki yamaçtan, görünüşü pek güzel çağlayanlar yaparak ovaya iner. Suyun bileşimi kalsiyumlu, magnezyumlu, bikarbonatlı ve sülfatlıdır. Bu sular, başta kalb ve damar rahatsızlıkları olmak üzere romatizma, nevralji, düşük ve yüksek tansiyon rahatsızlıklarına karşı şifa vericidir. Bu su, içme yolu ile hipostenik spazmlı mîdeler ile böbrek, karaciğer ve idrar yolları hastalıkları için de tavsiye edilmiştir (R. İzbırak)

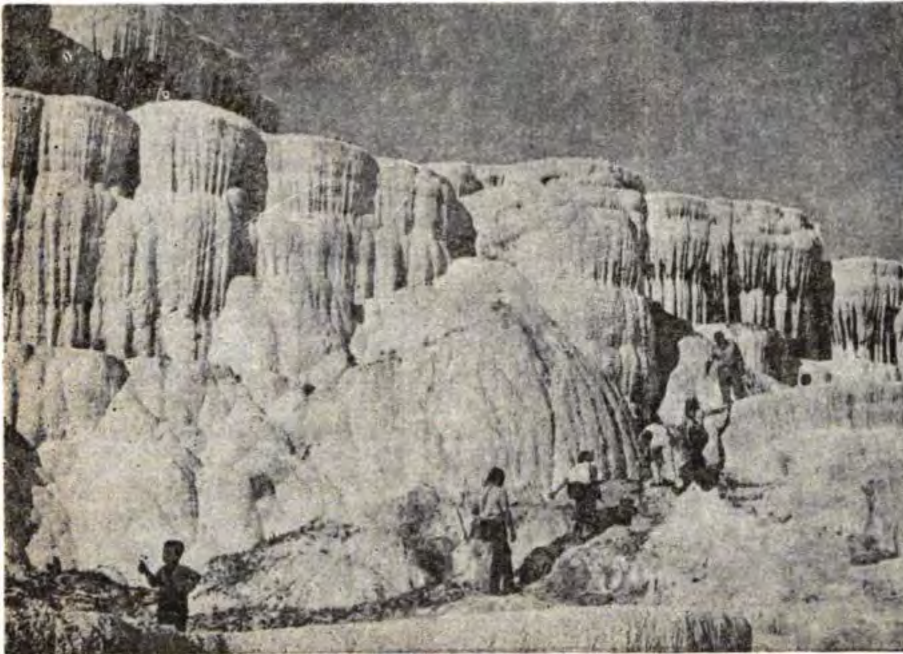
PAMUKLU, P.'dan üretilmiş iplikten yapılan dokuma olup, pek çok çeşidi vardır ve dünyada en yaygın kumaştır. Saf P. dan üretilmiş P. ipliği ile elde edildiği gibi, içine başka sentetik elyaf katılmış iplikle birlikte de dokunur.

P., kimyaca işlem görmemiş P. ipliği ile dokunduğu kadar bazan, kimya işlemlerine tâbi kılınmış iplikle de îmâl edilir. Buna "merserize P. ipliği" denir. Merserize P. ipliği, beyaz parlaktır ve çekmez. Kalın P., taranmamış kalın P. ipliği ile dokunur. P.'nun çok çeşitli kullanım alanı vardır. Giyim - kuşam için ince dokunan P.'ların yanı sıra, çok kalın dokunan branda bezi, çadır bezi de, su geçirmez hâle getirildikten sonra kullanılır.

P., çok eski tarihlerden beri kullanılan bir kumaştır. Motorlu dokuma tezgâhları icad edilmeden önce, küçük el tezgâhlarında dokunurdu; daha çok Asya ve Afrika ile Yakın Doğu'da îmâl edilir ve dünyanın dört köşesine gönderilirdi.

Geçen yüzyıldan sonra motorlu dokuma tezgâhları yapılıp geliştirilince, P. kullanımı da hızla arttı. Bunda, fiyatların büyük ölçüde düşmesi sebeb olmuştur. P., bugün, dünyanın en rekabetli mallarındandır. Teknolojinin gelişmesi sonucu, birçok ülkede, bir usta en az 20 dokuma tezgâhına kumanda etmekte, bu da P. kumaşın fiyatını hızla düşürmektedir.

P. Cinsleri: Kalın branda veya çadır bezi; birkaç kat taranmamış P. ipliğinden sık olarak dokunur, sonra da yağmur geçirmez hâle getirilir.

PAMUKKALE : bir görünüş

Aybatros: İnce, hafif gramajlı bu P. çoğunlukla, çocuk elbisesi için kullanılır. *Patiska:* İnce, hafif gramajlıdır. Aynı zamanda merserize edilir. Kullanım alanı çok geniştir. Kadın, çocuk elbiselerinde, yatak - yorgan çarşafı olarak ve birçok mutfak eşyasında kullanılır. *Kreton:* Nisbeten kalın P. ipliğinden dokunur. Basma ve perdelik olarak kullanılır. Dayanıklı P.'dur. *Krep:* Sert, diyagonal tarzda dokunmuştur, sağlam ve dayanıklıdır. Örtülük, vs. olarak kullanılır. *Kord:* Kalın fitilli bir P. dokumadır. Dayanıklı ve kalın P. ipliğinden dokunur. Çeşitli kullanım alanları vardır. Günümüzde, ucuz olduğundan, pantalonluk kumaş olarak da kullanılıyor.

Bunlardan başka, basma ve giyim için kullanılan ince P. ipliğinden îmâl edilmiş P. kumaşlar pek çoktur: Müslin, elbiselik krep, hafif basmalar, organdi, pâzen, poplin, şile bezi, divitin, tül, Amerikan bezi, saten, Çin sateni vs.

Türkiye'de P.: Osmanlı döneminden beri yurdumuzda P. kumaş dokunmaktadır. Avrupa'da elde P. ipliği eğirmek makineleşince, Osmanlı devletinde P. dokumacılık gerilemiştir. Hele 18. asırda dokuma tezgâhları, el tezgâhlarının yerini alınca verim yüksekliği cihetiyle, Türkiye'de P. kumaş dokumacılığı iyice bunalıma girmiştir.

Ancak, son elli yıl içinde kurulan büyük ve modern tekstil fabrikaları ile P. kumaş üretimi hızlı bir artış gösterdi. Bunda, iğ sayısındaki hızlı artış da büyük rol oynadı. P. ipliği üretimi artınca, bu ipliğin tüketim alanı da genişlemek zorunda kalmıştır.

1974 yılında Türkiye'de 12 milyar TL. değerinde 1 milyon 150 bin m P. kumaş üretilmiştir. 1975 yılı îmâlâtı ise, 13 milyar 589 milyon lira değerinde 1 milyon 230 bin m'dir.

1976 yılı programında ise P. kumaş îmâlâtı, 1 milyon 300 bin m olarak hesaplanmıştır.

P. kumaş ihrâcâtımız: Türkiye P. kumaş ihrâcâtında pek başarılı olamamıştır. Rekabetin şiddeti yüzünden P. kumaş îmâlâtındaki taleb tahminlerin üstünde bir düzeye erişmekle birlikte, dış pazarlarda Asya ülkelerinin yerini alamamıştır.

1974 yılında 3 bin m P. kumaş ihraç edilmiştir. 1975 yılı P. kumaş ihrâcâtımız ise, yaklaşık, 5 bin m'dir. 1976 yılında P. kumaş ihrâcâtında bir artış beklenmektedir. Bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ (Sanayi). (Ö. Dokuman)

PAMUKLU GÖLÜ, Meriç ırmağının aşağı kesiminde, vâdî tabanında ve deltadaki göllerden biri. Bu göller, ırmağın şimdiki yatağının doğusunda ve bu yataktan 3 - 5 km uzaktadır. Bunlar arasında ve çevrelerinde göllerden çok daha geniş bataklıklar oluşmuştur. Bu durgun suların bulunduğu arazi 5 - 15 m yüksekliktedir. Bu çukur arazinin güneyinde, Enez kasabası doğusunda, tepelikler (200 - 350 m) vardır. Meriç'in geniş (5 - 10 km) vâdî tabanında, çok sayıda, kopmuş menderes çanakları bulunmaktadır. Irmağın kabarması sırasında, hemen her yıl, bütün bu çukurluklara sular taşar, geniş göl ve bataklıklar oluşur. Bunların başlıcaları Enez kasabasının 8 km kuzey-doğusunda P. G. (2,5 km^2), 7,6 km doğusunda Gala Gölü (5 km^2) ile daha uzakta Sığırcılı Gölü'dür. Kasabanın güneyinde ve deniz kıyısına yakın bir yerde ise, Dalyan Gölü (4 km^2) vardır.

Bu göllerden bâzılarının suları biraz tuzludur. Bunlar, çoğunlukla, 2 - 3 m'ye kadar derinlikte yayvan çanaklar içinde oluşmuştur. Kışın ve ilkbaharda bu göllerin alanı genişler, yazları sular çekilir, yer yer sağlık ve bataklık özelliği alır, çok yerleri de kurur. Göllerin derin yerlerinde bolca balık ürediğinden, mevsimine göre bu balıklar tutulur. Dalyan Gölü'nde ise balıkçılığın ekonomik değeri vardır. Göllerin ve bataklıkların kuruyan yerlerinde çeltik alanları ve tarıma elverişli yerler de bulunur. (R. İzbırak)

PAMUKOVA, Sakarya ilinin Geyve ilçesi arazisinde bu çevrenin geniş ovalarından biri. İlçe topraklarının orta bölümünde, Ali Fuat Paşa ve Mekece demiryolu istasyonları arasında 25 km uzunluğunda olan bu ova, oval biçimde olup, eni yer yer 3 - 6 km arasında değişir. Girintileri ile birlikte, ovanın yüzölçümü 170 km^2 yi bulur. Uzanışı, yaklaşık olarak, güneybatı - kuzeydoğu doğrultusundadır. Ovadan, boydan boya, Sakarya ırmağı geçer. Bu ırmak, 6 km'lik dar ve kayalık Canbazkayalar Boğazı'nı (Canbaz Boğazı) geçtikten sonra, Mekece istasyonu güneyinde P.'ya açılır. Burada yayılarak akar, bir çok kum adaları yapar, Geyve kasabası kuzeyindeki Ali Fuat Pasa istasyonu yanında dar ve derin Geyve Boğazı'na (20 km) girerek P.'yı terk eder. Ankara - İstanbul demiryolu ve karayolu, bu iki boğaz arasında, bu ovanın kuzey bölümünden geçer.

P., her yanını çeviren dağlar arasında oluşmuş, bir çöküntü ovasıdır. Denizden yüksekliği 80 - 100 m kadardır. Ovanın kuzeyini çeviren dağlık - tepelik yerler, 500 - 600 m ye kadar çıkar. Buraları, çoğunca, gnays ve mikaşist gibi kristalin bir yapı ile bunlar arasına sokulmuş granitlerden oluşmuştur. Ovanın güneyini çeviren dağlık - tepelik yerler de 500 - 600 m yüksekliğinde olup, Yaylak Tepede bu yükseklik 923 m'yi bulur. Burada arazi yapısı, çoğunlukla, Üst Kretase ve Eosen kıvrımlı tabakalarından bir yapı gösterir. Ovanın güney kenarında, yer yer, Neojen tabakaları da bulunur. Ovayı çeviren bu dağlık ve tepelik arazi, ormansız ve otlak tarla alanları olup, ovanın kenarlarından, yerine göre, 5 - 10 km uzaklardaki ormanlık yerlere girilir. Buralarda kayın, gürgen, meşe, akçaağaç, çınar, kestane başlıca ağaç çeşitleridir.

P., boydan boya geçen Sakarya ırmağı ile buna burada dökülen derelerin taşıdığı alüvyonlarla örtülüdür. Mekece yakınındaki su ölçme istasyonunun verilerine göre, burada Sakarya'nın ortalama akımı saniyede 180 m^3 olup, en çok akım ilkbaharda saniyede 500 - 600, hattâ 1 150 m^3'ü bulmakta, ırmak 2 - 3 m kabarmakta, en az akım ise saniyede 50 m^3'e, hattâ daha aşağıya düşmekte, bu sırada ırmak yatağının kum ve çakıl yığıntıları su dışında kalmaktadır. Bu akım gidişine bağlı olarak ırmak, yolu boyuna ve yakın çevresine bol alüvyon taşımış ve yığmış bulunmaktadır. Uzun süre yer yer su taşkınları olmuş bulunan bu ovada, yerleşme yerleri, daha çok, ovanın kenarlarındadır. Yollar da, burada, ırmağın yakınından değil, kenarlarından (bilhassa daha elverişli olan kuzey bölümünden) geçirilmiştir. Sakarya boyunda barajlar yapılmış olmasına rağmen, günümüzde de zaman zaman ırmağın çokça kabarması sırasında taşkın olmaktadır.

Ova ve çevresinde tütün, bağcılık ile pamuk geçim kaynaklarıdır. Yörenin halk oyunlarına ve eğlencelerine bile toprağın bu ürünlerinin etkisi olmuştur. Orman ürünlerinin işlenmesi de geçime katkı yapar. Yetiştirilen ürünler arasında buğday ve arpa, ayçiçeği, kavun, karpuz, mısır, pamuk, patates, soğan, şekerpancarı, tütün, domates, fasulye vardır. Meyvecilik alanında çeşitlilik (elma, erik, ayva, ceviz, dut, kiraz, vişne, üzüm) görülür. Koyun, keçi, sığır, manda, kümes hayvanları beslenir, bal ve balmumu, ipek böceği kozası üretilir. Artan nüfusa toprak veriminin yetmediği yerlerde, çoğunlukla, Adapazarı fabrikalarına işçi olarak gidenler de vardır.

Ovanın başlıca yerleşme yeri, Geyve ilçesine bağlı P. (bazı kaynaklarda adı "Sakarya Akhisarı" olarak da geçmiştir) bucak merkezidir. 4 524 (1970) nüfuslu olan bu kasaba, işlek yollar üzerinde, Geyve kasabasına 12 km uzaklıktadır. Belediyesi (1947'de kurulmuştur), PTT merkezi, çarşısı, okulları, çoğunlukla iki katlı evleri ile güzel görünüşlü bir kasabadır. Bucağa bağlı 30 köyün nüfusları, çoğunlukla, 200 - 400 arasındadır. Bunlardan yalnız Gökgöz ve Mekece köyleri 800'e yakın nüfusludur. Mekece, işlek bir yol uğrağıdır. Buradaki Orhan Gazi zâviyesinin 14. yüzyıldan kalma olduğu sanılmaktadır. (R. İzbırak)

PAMUK TAŞI (Fr. Travertin; İt. travertino'dan), bâzı su kaynaklarından çökelen genel olarak kalker, bazen de silisyumlu ve kimyevî menşeli taşlar. Yer yer, çok büyük miktarda P. T. yatakları vardır. Bâzı basit organizmaların bu-

na kısmen sebeb oldukları sanılmaktadır. Bazı bitkiler, asit karbonike doymazlar. Bu özellik, suda çözeltilmiş kalkerin çökeltilmesini geniş ölçüde kolaylaştırır. İtalya'da Tivoli'deki kaynakların çözelttiği P. T., 120 - 150 m kalınlığında bir tabaka teşkîl eder. Buna benzer başka yatakların bulunduğu yerler şunlardır:

Roma'ya yakın San Filippo; Cezayir'de Hammâm - Meskûtîn; Küçük Asya'da Denizli (Hierapolis Kaplıcaları) ve sâire yerlerde kalkerli ve silisyumlu sular fışkırtan kaynaç (geyser)'lar kalın P. tabakları meydana getirmektedir.

PAN (Mitoloji), Eski Yunanistan'da Arkadya (Peloponnesos bölgesi)'lı çobanların tanrısı. P., belinden yukarısı insan, aşağısı da erkek keçi olarak düşünülüyordu. Arkadaşlarına da P. veya Panisk adı verilirdi. Çok güçlü, çevik ve canlı idi. P.'a, genel olarak Hermes'in oğlu gözü ile de bakılır. Nympha'lar (kır ve su perileri) ile oynaşır, sevişir, çobanlarla şakalaşır, Dionysios (Şarap ilâhı)'a tapınanlara katılırdı. Bir gün, Syrinx adında bir su perisini, kendisinden kaçtığı için, bir kamış hâline getirdi. Bu kamışı keserek, ondan bir çoban kavalı (flütü) yaptı. P.'ın îcâdı olan bu kavala Syrinx veya P. kavalı adı verilmiştir. P., yazları, öğlen sıcağında, önlerine birden bire çıkıp sürüleri korkutmaktan zevk alırdı. "Panik - korku" tâbiri buradan gelir. Sonraları bir bitkiler ilâhı hâline gelir ve Büyük P. adını alır. Daha sonraları da, yanlış bir etimolojiye uyularak, (Yun. pan = bütünlük, kâinât) P.'ın bütün kâinâtın ilâhı olduğu kabûl edildiği gibi, "Şeytan" ın bir prototipi de olduğu da söylenmiştir. Rönesans'tan sonra ise, "Satyr" ile karıştırılmıştır. (V. Örs)

PAN AMERİKANİZM, Amerika kıt'asındaki devletlerin siyâsî bir birlik içinde olmasını savunan bir görüş. 1800'lerde ortaya atılan bir fikre göre, bir teşkilât ve birlik içinde ortak bir siyaset yürütmenin Amerika kıt'ası devletleri için daha basiretli ve isabetli bir davranış olacağı benimsenmişti. ABD Başkanı Monroe, savunduğu ve kendi adını alan "Monroe Doktrini" ile Orta ve Güney Amerika devletlerinin çeşitli sorunlarını belirli zamanlarda toplanan siyâsî bir organda görüşülmesini ileriye sürdü. Fikir öteki devletlerce de kabûl edildi. Zâten, bir süredir, bâzı Güney Amerika devletleri, ortak sorunlarını görüşmek için bir konferans toplanmasını istiyorlardı. Böylece, Amerika devletleri arası konferanslar doğmuş oldu.

Amerikalılararası Konferans (1829) : Simon Bolivar'ın önderliği ile, 1829 yılının haziranında Kolombiya, Meksika, Peru, Ekvator, Panama, Venezuella, Kosta Rica, Salvador, Guatemala, Honduras ve Nikaragua devletlerinin temsilcileri Panama'da toplandılar. Uzun tartışmalar sonunda ABD nin de çağırılmasına karar verildi ama, ABD delegeleri kongreye katılmadılar. Panama Kongresi adını alan bu toplantıda, bir dış saldırıya karş siyâsî bir birlik ve konfedarasyon hâlinde birleşme kararına varıldı. Bu toplantı, beklenen sonucu sağlamamıştır.

1847 yılında, Peru'nun başkenti Lima'da Congresi Americano (Amerikan Kongresi) toplandı. Buna Peru, Kolombiya, Şili, Ekvator ve Bolivya katıldı. Amaç, Amerika kıt'asındaki ülkelerin bir dış saldırı karşısında birlik içinde olmaları, istiklâllerini korumaları idi. Aynı konferans, 1864 - 65 yıllarında gene Lima'da toplanmış ve, imzalanan bir antlaşma ile, ülkelerin istiklâlinin korunması ve dış saldırıya karşı birlik içinde olmaları gerektiği fikri tekrarlanmıştır.

Siyâsî nitelikteki bu konferansların yanı sıra, Amerika kıt'asındaki devletlerde hukuk birliğini sağlamak üzere, bir hukuk konferansı da toplandı. Bu konferansa ABD de çağırılmak istendi ama, Güney Amerika devletlerindeki medenî hukuk ile ABD'deki medenî hukuk ayrı yapıda olduğu için, ABD'nin konferansa katılmasında bir yarar görülmedi.

Birinci Uluslararası Amerika Devletleri Konferansı: Amerika kıt'asındaki bütün devletlerin katıldığı konferans, 14 nisan 1889'da ABD'nin başkenti Washington'da toplandı. Konferansta, Washington'da sürekli bir büronun kurulması kararlaştırıldı. Amerikan Cumhuriyetleri Birliği kuruldu. Konferansta, ayrıca, demiryolu ve deniz yolu taşımacılığı, ticaret, gümrük ve rüsum, ihtirâ beratı ve bazı kamu hizmetlerinin teşmili konularındaki karar tasarıları kabûl edildi.

Bu tarihten sonra, Amerika devletleri konferansı sekiz kere daha toplandı. İkincisi, 1901 - 1902 yıllarında, Mexico City'de; üçüncüsü, Rio da Janeiro'da (1906); dördüncüsü, 1910 yılında, Buonos Aires'te; beşincisi, 1923 yılında, Şili'nin başkenti Santiago'da; altıncısı, 1928'de, Havana'da; yedincisi, 1933'te, Montevideo'da; sekizincisi de, 1938 yılında, Lima'da toplanmıştır. Bu konferanslarda, Amerikan devletlerini ilgilendiren muhtelif konularda birçok karar tasarıları kabûl edildi.

Amerikalılararası Konferans : II. Dünya Savaşı'ndan sonra, bir dış saldırıya karşı birlik içinde bulunmak gereği daha fazla duyulmuş ve Amerikan devletleri daha sıkı bir işbirliğine girmek için devamlı siyâsî organlar kurmağa karar vermişlerdir. Bunun için Amerikan Devletleri Teşkilâtı kuruldu (Organization of American States). Teşkilât, bütün devletlerin aynı derecede egemen olduklarını ve birbirlerinin toprağında gözleri olmadığı görüşünü benimsedi. Teşkilâtın işleri devamlı bir genel sekreter tarafından yürütülecek ve merkezî bürosu Washington'da olacaktı.

OAS, Amerika kıt'asındaki devletlerin ekonomik ve sosyal işbirliğini hedef almıştı. Bunun için de dışişleri bakanları düzeyinde sık sık toplanıp kararlar almaktadır. Bu arada Amerikan Devletleri temsilcileri de Amerikalılararası konferanslarda, genel konularda karar tasarıları kabûl etmektedirler. Bu konferansların biri 1954 yılında Caracas'ta toplandı. Bu toplantıda sömürgecilik ve komünizm karar tasarıları oya sunuldu. Komünizmi kınayan karar tasarısı 17 ye karşı bir oyla benimsendi. ABD dışındaki bütün Lâtin ülkeler de sömürgeciliği kınayan bir tasarıyı kabûl ettiler.

Bunun yanı sıra, birkaç yılda bir toplanan Amerikalılar arası konferans, teknik gelişmeler, ekonomik ve sosyal sorunlar ve son yıllarda da mâlî konular üzerinde mühim kararlar aldı. Bu konferanslara, bâzan, Birleşmiş Milletler genel sekreteri de katılmaktadır. (Ö. Dokuman)

PAN GERMANİZM, Alman dilini konuşan halkı, bir siyasî birlik içinde toplamağa çalışan akım. Bu birliğin sınırları kesinlikle belirtilmemiştir. Ama, bir görüşe bakılırsa, Fransa'nın Alsas bölgesi, Baltık kıyıları, İsviçre, Holanda'nın bir kısmı P. G.'in sınırları içindedir. Gene bir görüşe göre, Ren nehrinin kaynağı olan İsviçre ile denize döküldüğü bölge de P. G.'in içinde kalmalıdır. Hattâ İskandinav ülkelerinin bile P. G.'in içinde olması görüşünü savunanlar vardır.

Bir görüş de, Alman dili kadar, ırkın da mühim bir unsur olacağını öne sürmüştür. Nordik ırkından geldikleri için, İskandinavların P. G. sınırlarına dâhil olmasını savunmuşlardır. Nordik ve Âri ırkların sıkı bir bağ ile bağlı olduğu görüşü, XIX. yüzyılda ünlü Alman bestekârı Wagner tarafından da benimsenmişti.

Bu ırk teorisini ortaya atan, Fransız düşünürü Arthur de Gobineau (1816 - 1882) ile bu düşünürden ilham alan Alman asıllı İngiliz Stewart Chamberlain (1855 - 1927) dir. Bâzı yazarlar bu konuda o kadar ileriye gittiler ki, Îsâ'nın bile Cermen ırkından geldiğini savundular.

P. G. nazariyatta kaldı : Yazar, san'atkâr ve düşünürlerin bu fikri savunmalarına rağmen, P. G. ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra siyâsî alanda kendisini hissettirmiştir. Gerçekte, Napoléon'a karşı girişilen kurtuluş hareketi sırasında, Ernst Moritz Arndt (1769 - 1860) ile Ludwig Jahn (1778 - 1852) adlı iki propagandacı tarafından ortaya atılmıştır.

Bu iki yurtsever, mukaddes Roma Germen İmparatorluğunun veya Almanların yerleştikleri bölgelerin böyle bir siyâsî birlik içinde bulunmalarını savundular. Daha sonraki yıllarda Alman iktisatçı Friedrich Lest (1789 - 1846) ve müsteşrik Paul Anton de Lagarde (1827 - 1891) Alman liderliği altında Orta Avrupa'da güçlü bir Avrupa Konfedarasyonu kurulabileceğini ileriye sürdüler.

Bu birliğin sınırları çok geniş olarak tesbit edilmişti. Karadeniz'den Holanda ve Belçika'ya kadar uzanıyordu, P. G., 1894 yılına kadar, fikir alanında kaldı. Bu tarihte, Leipzig'de Prof. Ernst Hasse, 18 Pan - Germen Birliği (Allgemeiner Deutscher Verband) ni kurdu.

Ernst Hasse'nin ölümünden sonra, 1908 yılında birlik başkanlığına Heinrich Class getirildi. Birlik, bu tarihten sonra "Alman olduğunu unutma!" sloganı ile büyük bir kampanyaya girişti ve Avrupa'da saldırgan bir politika gütmeğe başladı.

Birliğin amaçları arasında: 1) Almanların millî hislerini uyandırmak ve güçlendirmek, 2) Alman halkı arasında bir kültür birliği sağlamak, 3) Pan - Germen Birliği, bir tecavüz hâlinde, Alman halkını savunacak ve çıkarlarını gözetecekti. Birliğin bir gayesi de, Almanya'nın ülke dışı çıkarlarını, bilhassa sömürgelerdeki menfaatlerini savunmayı üstlenmesi idi.

Deutsche Politik adlı üç ciltlik eserinde Hasse, büyük bir askerî güçle Alman sınırlarını savunmayı tavsiye etmiş ve "Yabancıların yaşadığı toprakların da bizim olmasını istiyoruz. Millî çıkarlarımız için bunu gerekli görmekteyiz" demiştir.

Birçok yazarlar, Almanya'nın, Avusturya - Macaristan, Rusya'nın batı bölümü ve Balkanlar, İsviçre, Holanda ve Belçika ile birleşmesini ve siyasî bir birlik kurmasını istediler. P. G. Birliği'nin 20 bin kadar üyesi vardı ama, etkili bir propaganda yürütüyordu.

I. Dünya Savaşı'nda Protestan papaz ve sosyalist politikacı Friedrich Naumann (1860 - 1919), *Mitteleuropa* adlı eserinde, Antwerp'ten İran Körfezi'ne kadar hâkim olan bir Alman Konfederasyonu fikrini savundu. 1918 martında Brest - Litovsk antlaşması, P. G. fikrini gerçekleştirecek gibi idi, Batı cephelerinde Almanlar'ın mağlûbiyeti P. G. Birliği'nin gerçekleşmesini suya düşürdü.

P. G., I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Weimer Cumhuriyeti'nde varlığını sürdürdü. Hitler'in önderliğinde geliştirilen Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, P. G. görüşünü savundu. Ancak, P. G. için asıl hedef İngiltere idi. Hitler, daha sonraki yıllarda, P. G. için asıl hedefin Komünist Rusya olduğunu açıklamıştır.

Hitler, P. G. programı çerçevesinde, ilkin Avusturya'yı ilhak etti. Bundan bir yıl sonra da giriştiği savaşlarda P. G. programını gerçekleştirmeğe başladı. (Ö. Dokuman)

PAN - İSLÂMİZM, XIX. yüzyılda, İslâm iktidarını canlandırmak, Müslümanlar arasında birlik amacını güden ideal. Kısmen, Müslümanlar'ın kendi inhitatlarını idrâk etmesi, kısmen de XIX. ve XX. yüzyıllarda Avrupalılar'ın İslâm topraklarına musallat olması sonucunda doğmuştur. Müslüman'lığın kendi inhitatını idrâk etmesi Vehhâbî hareketini doğurmuş; bunlar Müslüman'lığın başlangıcındaki şekle dönmeyi tercih etmiş; diğer taraftan Batı ile temas İran'da doğma Cemâleddin Afganî gibi aydın liderlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar Müslüman'lığı hayatın modern şartlarına uyacak şekilde geliştirmeye çalıştılar. Afganî'nin en büyük amacı, Hıristiyan kuvvetlerinin Müslüman topraklarında ilerlemesini durdurmak, Halîfe'nin himayesinde bir İslâm birliğini gerçekleştirmekti.

Pan - İslâm doktrininde hilâfetin önemi: Müslümanlık, Hıristiyanlığın aksine hem din, hem devlettir. Hukukî ve siyâsî temeli Müslümanlar üzerindeki hâkimiyeti gayrimüslimlere geçirmek esasına dayanır. Müslüman devletinin başı olan halife, Müslümanlık ecnebî hâkimiyeti altına girme tehlikesine düşer veya girerse cihâd-ı mukaddes (kutsal savaş) açmak mecburiyetindedir. Müslümanlar'ın gayrimüslim hâkimiyeti altında bulunması öyle anormal bir durumdur ki, böyle bir şey ancak bir *force majeure* muvacehesinde müsamaha edilebilir. Halîfelik, XV. yüzyılda Araplar'dan Türk - Osmanlı padişahlarına geçtiği zaman dünya Müslümanlar'ı, Peygamber soyundan gelmemesine rağmen, Osmanlı padişah - halîfelerini dinin müdafii olarak kabûl ettiler. Zamanla belki Şîîler'in dışında, bütün dünya Müslümanları Osmanlı halîfesini dinî başkan olarak tanıdı. II. Sultan Abdülhamîd, 1876'da pâdişah - halîfe olarak tahta çıktığı zaman Hindistan'daki Türk hükümdarı çoktan İngiltere'nin hâkimiyetine boyun eğmişti, Fas'taki şerif - sultanlar da daha sonra Fransız hâkimiyetine girdiler.

II. Abdülhamîd öylesine yoğun bir İslâm propagandası faaliyetine girişti ki Avrupa hükûmetleri kendi idârelerindeki İslâm ülkelerinde politik kargaşalıkların çıkmasından korktular. İnhitat devresinde olmasına rağmen, P. İ. Osmanlı imparatorluğunun Müslümanlar nezdindeki itibarını arttırdı. Böylece Osmanlı devleti Avrupa konseylerinde Müslümanlar adına konuşmaya, sesini duyurmaya başladı. Abdülhamîd'in dış ülkelerdeki gizli ajanları ve diğer görevlilerinin kötü seçilmiş olmalarına, sarfettikleri gayretler neticesinde elde ettikleri şeylerin nisbeten az olmasına rağmen, Pan - İslamik hareket birçok Müslüman'ı tatmin eden bir ideal olarak kaldı. Milliyetçilik hareketlerinin doğmasından önce, bütün Müslüman dünyasında hâkim olan ideoloji P. İ. idi. II. Sultan Abhülhamîd halîfe olarak bu hareketin başındaydı ve hareketin kendine mahsus filozofları ve vâızları vardı. Bu hareketin en müstesna temsilcisi Cemâleddin Afganî idi. Afganî, birçok İslâm ülkesinde doktrini yayan vaızlarda bulunmuş, daha sonra İstanbul'a yerleşerek ölünceye kadar orada yaşamıştır. Ortaya koyduğu doktrin Cava, Tunus, Şanghay gibi dünya-

nın birbirinden çok uzak ülkelerine varıncaya kadar hemen hemen bütün İslâm âlemine yayılmıştı.

Abdullah Suhreverdî, Londra'da *Pan Islamic* cemiyetini kurdu. Cemiyetin yayın organı olan *Pan - Islâm* Avrupalılar'ın kötülüklerine karşı İslâmî fazileti karakterize etmek için hümanizm, liberalizm, sosyalizm gibi Batılı mefhumlara başvuruyordu. Sünnî ve Şiî mezhebini birleştirmek içinde teşebbüsler yapıldı. Bu maksatla Türk ve İranlı din bilginleri 1911 yılı başlarında Necef'te toplandılarsa da fazla bir terakki kaydedemediler, ancak prensip itibariyle iki mezhep arasında fark bulunmadığını belirttiler. Her yıl hac mevsiminde, Mekke'de yapılan konferanslar zeki bir şekilde P. İ.'in propagandası için kullanıldı. Fakat Müslümanlar'ı ve bilhassa hacıları en fazla etkileyen, bizzat Sultan Abdülhamîd'in sağladığı fonla inşa edilen Hicaz demiryolu oldu. Bu büyük eser Pan - İslâmik idealin bir âbidesi gibiydi.

Milliyetçiliğin doğuşu: II. Sultan Abdülhamîd'in 1909 yılında tahttan indirilmesi P. İ.'in gerilemesinin başlangıcı oldu. İslâm birliğinin gerçekleştirilmemesi, Batılı tasallutlara karşı İslâm'ın gerektiği gibi korunamaması, padişahın müstebit idaresinden de bıkan bir kısım İslâm mütefekkirini, tâkib edilen politikanın karakterinde değişiklikler yapmaya yöneltti. Yeni nesil batılı anayasa ve nasyonalizm (b. bk.) anlayışının etkisindeydi. Bu mefhumların benimsenmesinin kuvvetli bir Osmanlı devleti doğuracağına inanıyorlardı. Ne var ki milliyetçilik fikri İslâm camiasında büyük tahribata sebep oldu. Zira Türk hâkimiyeti altındaki Osmanlı ülkesi (Dârü'l - İslâm) çok çeşitli cemaatlerden meydana geliyordu, bu yüzden milliyetçilik fikri İslâm birliğinin dağılmasının başlıca âmili oldu. Her ne kadar İttihad ve Terakki fırkası 1911 yılında Selânik'te toplanan bir konferansta P. İ.'in müdafaasını yapmış idiyse de, milliyetçilik doktrini, İslâm beynelmilelciliğiyle uyuşamıyordu. Başka Müslüman ülkelere pek fazla sempati göstermiyen Türk milliyetçileri (bk. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ) Almanya ile ittifak yaptılar, bu da öteki Müslüman ülkelerde hoş karşılanmadı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni rejimler milliyetçilik esasına dayanıyordu. Osmanlı imparatorluğu dağılmıştı; halîfenin selâhiyetleri ise önce, sadece manevî alana inhisar ettirildi (1922), sonradan da hılâfet büsbütün kaldırıldı (1923).

İslâm dünyası Türkiye'deki bu hareketi protesto etti; çünkü halîfelik statüsü sadece Türk milletine âit bir mesele değildi, bütün dünya Müslümanlar'ını ilgilendiren bir meseleydi. Hindistan Müslümanları bir halîfelik hareketine giriştiler. Maksatları halîfelik iktidarını Mekke'deki bir Müslüman otoritesine verebilmekti. 1926'da, Mekke'de ve Kahire'de olmak üzere iki hilâfet kongresi toplandı. Bu kongrelerde bir halîfenin varlığının lüzumlu olduğuna karar verildi, ama kimin halîfe seçileceği hususunda anlaşılamadı. 1931'de Kudüs'te toplanan İslâm kongresi ise, halîfelik mevzuunu ele bile almadı. I. ve II. Dünya Savaşları sırasında İslâm ülkeleri İslâm birliği veya halîfelik gibi konular yerine kendi günlük işleriyle uğraşmayı tercih ettiler.

Yeni - Pan - İslamizm: II. Dünya Savaşı'ndan sonra Pakistan ve İndonezya'nın bağımsızlığını kazanması İslâm dünyasına yeni bir kuvvet getirdi. Suriye, nüfusunun ancak yarısı Müslüman olan Lübnan, ve Ürdün gibi Arap ülkelerinin yanısıra, Libya, Sudan, Fas, Tunus gibi Afrika ülkeleri de bağımsızlıklarını aldılar. Milletlerarası siyasetteki etkilerini hisseden Müslüman devletleri faaliyetlerini koordine etme yoluna gittiler. 1952'de Karaşi'de, 1954'te Mekke'de toplanan İslâm ülkeleri konferansları sonunda, devamlı bir konsey ve sekreterlik kurulmasına karar verildi. Sekreterliğin başta gelen görevlerinden biri hâlâ Batı emperyalizminin etkisinde olan Müslüman ülkelerini, kültür, sosyal ve ekonomik standardlar bakımından kalkındırmak üzere yapılacak çalışmaları koordine etmek için, yıllık toplantılar düzenlemektir.

İslâm'ın kalkınması hususundaki bu çalışmalara Yeni - Pan - İslâmizm denmektedir. Yeni - Pan - İslâmizm'in gayesi XIX. yüzyılda Cemâleddin Afganî ve diğer Müslüman liderlerinin müdafaasını yaptığı gibi Müslüman ülkeleri bir tek merkezî otorite etrafında birleştirmek değildir. İslâm ülkeleri artık an'anevî idealini canlandırmanın veya dış münasebetlerde dinî yaklaşma temin etmenin mümkün olamıyacağının idrâki içindedir. Çünkü milletler arasındaki münasebetleri düzenlemekte dinden faydalanmayı mümkün kılacak şartlar mevcut değildir. Dahilî işlerinde şerîat kaidelerine faal bir rol veren İslâm ülkeleri bile, dış münasebetlerde sadece dünyevî standardları kabûl etmekle kalmadılar, ülkelerinin daha büyük dünya cemaatine katılmasını da kabûl ettiler. Devletin dünyevîleşmesine, lâikleşmesine muhalefet eden ve, Batılı tasallutlar karşısında cihad açmayı isteyen İslâm hukukçuları cihâdın aslında tecavüz rûhu taşıdığı iddiasını reddettiler. Bâzı Müslüman politika yazarları an'anevî anlayıştan öyle uzaklaştılar ki doğrudan doğruya Hz. Muhammed tarafından konulan ve başka ülkelerle Müslümanlar'ın münasebetlerini düzenleyen kuralların savaşçı değil, barışçı esasa dayandığını iddia ettiler ve bu kuralların doğru dürüst tatbikının Müslüman olan ve olmayan ülkeler arasındaki karşılıklı menfaatlerini koruyan modern hukukun inkişafına yardım edeceğini ileri sürdüler. (O. Yüksel)

PAN SLAVİZM (Yun. *pan* = bütün), Slav milletlerinin hepsini kültürel ve siyasî bakımdan birleştirmek isteyen akım. Bu deyim ilk defa, İslav dillerinin biribirine olan yakınlığını ifade etmek için, 1826'da Slovak J. Herkel tarafından kullanıldı. Çok geçmeden, 1830'da, Batı İslav aydınlarınca bir siyasî slogan hâline getirilerek, bütün İslavları birleştirmeğe çalışan bir hareketin adı olmuştur. 1848'de Prag'da toplanan İslavlar Kongresi'nde dile getirilen başlıca temâyüller şunlardır: 1. Kültür alanında Cermen - Roman kültür sahalarında yaşayan küçük İslav milletlerini güçlendirmek, 2. Avusturya - Macaristan hükümdarlığında yaşayan İslavların hepsinin bir birlik teşkil ettikleri, 3. Rusya'nın öteki İslav milletleri üzerindeki hâkimiyet iddiasının protesto edilmesi.

Rusya'da gelişen P. ise, başka bir karakter taşıyordu. Burada, Ortodoks kilisesi çok mühim bir rol oynuyordu. Ruslar, VII. yüzyıl kadar inen eski zamanlardan beri, Balkan İslavlarının koruyucusu olarak yardıma çağrılmış (J. Krızanic) ve XVIII. yüzyılda, tekrar tekrar, Osmanlı hâkimiyetine karşı cephe almıştı. Slavofil (Rusya'da XIX. yüzyılın ortalarında meydana gelen ve bilhassa A. Khomyakof, K. Aksakof ve J. Samarin tarafından temsil edilen Batı Avrupa düşmanları)'lerin milliyetcilik görüşü, İslav milletlerinin hepsinin Rusya'nın önderliği altında birleşmesi düşüncesine gitmiştir (M. Pogodin). Ama, bundan önce de, Dekabristler, Rusya içerisinde bir İslav Konfederasyonu idealinden söz etmişlerdi. 1863'te kopan Polonya ayaklanması ve bunun Ruslarca ezilmesinden sonra Rus - Polonyalı düşmanlığı o derecede büyüdü ki, Polonyalılar, 1867'de Moskova'da top-

lanan İkinci İslav Kongresi'ne katılmadılar. Yazar G. P. Danielevskiy, "İslavlar'ın hepsini içine alan bir ittifak" hayâl ediyordu. Bu ittifak, Rusya'nın önderliği altında kurulacak ve başkenti İstanbul olacaktı. Danielevskiy, bu düşüncelerini 1869/71 yıllarında dile getirmiş ise de, ancak sonraları dikkate alındı. J. Aksakof ve arkadaşlarının etkisiyle P., Rusya'da 1876/1877 Türk - Rus Harbi'nin patlamasından önce, geçici olarak, kamu oyuna hâkim olmutur. Ama 1880'den sonra, bunun yerini Panrussizm almıştır. 1905'te kopan Rus İhtilâli ile P. yeni bir safhaya girdi. Bu safhanın karakterleri milliyetcilik ve demokratlıktır. 1908 - 1910 yıllarının İslav kongreleri bu karakterleri taşımakta olup, bunların temsil ettikleri harekete Neo-P. adı verilmiştir. R. Dmowski'nin etkisiyle, Polonya millî harekti Rusya'ya doğru yöneldi. I. Dünya Harbi'nde P., bilhassa Çekler'i (K. Kramar) ve Sırplar'ı (Büyük Sırbistan ideali) etkilemiştir. I. Dünya Harbi'nden sonra İslav milletlerinin biri birine karşı beslediği amansız düşmanlık sonunda (Polonyalılar Ukraynalılara karşı, Çekler Slovaklara karşı, Sırplar Hırvatlara karşı cephe almışlardır), P. etkisini kaybetmiştir. II. Dünya Harbi'nde ise, Hitler'e karşı doğan "İslav dayanışması" sonucunda P. tekrar canlanmış ve Amerika'daki İslavlar'ı da etkilemiştir. Moskova'da 1941'de kurulan "İslav Komitesi" P.'i Sovyet sınırları içerisinde yaşatmağa çalışmış ve "Slavyane" (İslavlar) başlıklı bir aylık dergi çıkarmıştır. Ama, İslav milletleri arasındaki düşmanlıklar çok kuvvetlidir. Bu husus, 1946'da Belgrad'da toplanan İslav Kongresi'nde ortaya çıkmıştır.

PANAMA (República de Panamá), Orta Amerika'da bir devlet. Kosta Rika ile Kolombiya arasındadır. Kuzeyde Karayib denizi, doğuda Kolombiya; güneyde Büyük Okyanus, batıda Kosta Rika ile sınırlıdır. İnce uzun bir şerit hâlindeki ülkenin uzunluğu 770 km kadardır. Genişliği 60 ilâ 177 km arasında değişir. Atlas Okyanusu'na olan sahili 685 km, Büyük Okyanus'a olan sahili de 1235 km'dir. Yüzölçümü 75 650 km², (Kanal Bölgesi hariç), nüfusu 1970 sayımına göre 1 428 082, 1974 tahminine göre 1 586 455'tir. Ülkenin başkenti Panama'dır.

Orta Amerika'nın, Güney Amerika tarafındaki son kısmı olan P., Orta Amerika'nın en dar kısmını teşkîl eder. P.'nın beşte üçü dağ ve tepelerle kaplıdır. Sierra de Chiriqui ve Cordillera de Veraguas dağlarında birçok volkanik tepe vardır. Bunların en yükseği Chiriqui tepesidir (3 478 m). Panama Kanalı Bölgesi'ndeki arazi derin vâdîler ve alçak tepelerle kaplıdır. Daha doğuda Cordillera de San Blas, Kolombiya'ya kadar uzanır. Bu dağların genişliği 11 - 29 km arasında değişir. En yüksek yeri 1 400 m kadardır. Karayib denizi sahillerinde alüvyonlu Karayib ovası vardır. Genişliği 8 - 32 km arasında değişen bu ova oldukça kuraktır. Batıda Büyük Okyanus sahilindeki Chiriqui körfezi sahilleri boyunca Piedmont sahil ovası, Azuero yarımadasını San Miguel körfezine kadar Panama Körfezini sınırlar. Ovaları sulayan dereler az olduğu gibi dağlardan denize akan derelerin uzunluğu da pek azdır. Chagres, Trinidad ve daha başka akarsular Gatun gölüne dökülür. En uzun akarsular Tuira - Chucunaque ile Chepo veya Bayano'dur. Bunlardan yalnız Tuira'nın 150 km kadar bir kısmı ulaşıma elverişlidir.

P.'nın ovalık kesimlerindeki sıcaklık ortalaması 26,6°C'dır. 900 m'ye kadar olan yüksekliklerde 23,3, 1 500 m'ye kadar olan yerlerde 15,5°C'dır. Karayib sahilleri ve dağların belirli bir kurak mevsimi yoktur. Buralara yılda ortalama 350 cm'den fazla yağmur düşer.

P.'nın sahil şeridi boyunca uzanan bataklıklarda palmiye ve mangrov ormanları yer alır. Yapraklarını dökmiyen ağaçlardan meydana gelen ormanlar ise ülke yüzölçümünün % 60'ını kaplar. P. ormanlarında en azından 90 çeşit ağaç familyası ve 1 000 tür vardır. Yabanî hayvanların başlıcaları geyik, opossum, timsah, kertenkele, yılan, kaplumbağa, pek çok çeşitli böceklerle tatlı su ve deniz balıklarıdır.

Halk, dil ve kültür: P., Latin Amerika'da İspanyolca konuşan ülkelerin en küçüğüdür. Halkın çoğu Büyük Okyanus bölgesinde, berzahın batı yarısı boyunca uzanan dağların güneyinde; nüfusun onda birden azını teşkîl eden Kızılderililer Darien ormanlarında ve batıdaki dağlık bölgelerde yaşar. Ülkede yaşayan ırklar hakkında ancak 1940 sayımına göre bir fikir edinmek mümkündür. Ondan sonraki sayımlarda ırk tefriki kaldırılmıştır. 1940 sayımına göre % 12 beyaz, % 14,5 zenci, % 72 melez ve % 1,5 da Kızılderili nüfus vardı. P.'da Kızılderili, Zenci, Avrupalı ve bâzı Doğulular öy-

PANAMA

PANAMA : Şehirden bir görünüş

le karışmıştır ki mestizolar'la mulatto'ları birbirinden ayırmak hemen hemen imkânsızdır. Çoğunluk İspanyol Kızılderili melezidir.

P.'da nüfusun yarısı şehirlerde yaşar; şehirler, nüfusun artışı oranında daha büyük bir hızla büyümektedir. Ülkenin başlıca şehirleri P. ile kanalın Atlas Okyanusu tarafında 93 000 nüfuslu (1970) Colon'dur. Büyük Okyanus sahilindeki diğer küçük limanlar: Balboa, Aguadulce, Pedregal, Montijo, Puerto Mutis ve Puerto Armuelles; Atlas Okyanusu sahilinde ise Bocas del Toro, Almirante, Portobello, Mandinga ve Perme'dir. Halkın % 95'i Katolik, % 5'i Protestan'dır.

1970 sayımına göre ülkede, 10 yaşın üstünde olanlar arasında okur yazar olmıyanların oranı % 20,6'dır. 2 000 kadar ilkokul ve 200'den fazla da orta dereceli okul vardır. P.'daki Millî üniversite 1935'te kurulmuştur. Üniversitede 1970 yılında 13 000 öğrenci okumaktaydı. Sta. Maria La Antigua Katolik üniversitesi 1965'te açılmıştır. P.'da ikisi İngilizce, ikisi İspanyolca olmak üzere dört sabah gazetesi yayınlanır. Bunlardan La Estrella de Panamá Karayib bölgesinin en eski gazetesidir. 1849'da kurulmuştur.

Ekonomi: Nüfusun % 60'ını teşkil eden çiftçi âilelerin çoğunluğu P. şehri çevresinde ve batı sahili boyundaki küçük holdinglerde yaşar. Bundan anlaşılacağı gibi P.'nın ekonomisi tarıma dayanmaktadır. Başlıca mahsul pirinçtir. Mısır da önemli bir yer tutar. Ülkenin yiyecek ihtiyacının % 60'ı ithal edilir. 1970 yılında arazinin % 14,2'sinden tarım yapılmaktaydı. Pirinç ve mısırdan başka, kahve, kakao, hindistancevizi de yetişir. P.'nın en büyük ihraç malı muzdur. Tarımın yanısıra, ülkede hayvancılığa da önem verilmektedir. 1974 yılında 1 312 000 baş sığır, 187 500 baş domuz ve 3 706 000 de kümes hayvanı bulunduğu tahmin edilmekteydi. P.'nın kereste kaynağı da çok zengindir.

PANAMA : Panama'nın başkenti Panama şehrinde, barok katedralden bir görünüş

Mahallî endüstrilerin başlıcası sigara, elbise, ayakkabı, sabun, çimento ve konserveciliktir. Bira, viski ve rom da imâl edilir. 1968'de bir Birleşmiş Milletler ekibi, P.'da değerli bakır yatakları bulmuştur.

Tarih : P.'nın Karayib sahillerini keşfeden Rodrigo de Bastidas'tır. Rodrigo de Bastidas, Christophe Colombe'un dördüncü ve son Amerika seferinde, bu bölgeye ayak basmasından bir yıl önce, 1501'de P.'ya geldi. O zaman P.'ya Tierre Firme deniyordu. İlk yerleşme 1509 - 1510'da Nombre de Dios ve San Sebastián'da başladı, on yıl sonra da P. şehri kuruldu. Böylece İspanyollar, Kuzey ve Güney Amerika arasında stratejik bir yeri ele geçirmiş oldular ve bu sayede Orta Amerika ile Güney Amerika'daki iskân hareketini gerçekleştirmek imkânını buldular.

P., 300 yıl boyunca Güney Amerika'nın bir kısmını teşkîl etti. Ülke 1542'den 1739'a kadar Peru kral nâibliğine bağlı bir eyalet idi. 1739'dan 1810'a kadar New Granada (Kolombiya) kral nâibliğinin bir eyâleti oldu. New Granada İspanya'dan bağımsızlığını aldıktan sonra P. 1821'de bağımsızlığını ilân ettiyse de birkaç ay sonra kendi isteğiyle Kolombiya birliğine katıldı. Bu arada yalnız 1840 - 1841 yıllarında Tomas Herrera yönetiminde bağımsız bir devlet oldu, o sırada P. Berzahı (Isthmus of Panama) diye anıldı. P. bağımsızlığının anahtarı çok önemli bir geçit olan berzahtır. Bilhassa Kaliforniya'ya olan altına hücum sırasındaki ulaştırma ihtiyaçları yüzünden A. B. D. kıt'alararası P. demiryolunu yaptı ve San Fransisco'ya gidecek olanları bu vasıtayla Büyük Okyanus sahiline geçirdi. 1898'deki İspanya - Amerika savaşı A. B. D. bahriyesi için Atlas okyanusu ile Büyük okyanus arasında çok kısa bir geçit yapılması ihtiyacını açıkça ortaya çıkardı. Böylece kanal fikri doğdu. Kolombiya bu hususta bir garanti veremeyince A. B. D. P.'nın bağımsızlığını almasına yardım etti. P. 6 Kasım 1903'te bağımsızlığını ilân etti. Hay - Bunau - Varilla anlaşmasıyle de kanal bölgesi A. B. D. kontrolüne verildi (bk. PANAMA KANALI).

PANAMA : Tarihî merkezin kalıntıları

13 Şubat 1904'te anayasa kabûl edildi. 1908, 1912 ve 1918'de (A. B. D.'nin askerî müdahalesiyle) hadiseli seçimler yapıldı. P., 1945'te Birleşmiş Milletler teşkilâtına katıldı. Bundan sonra muhtelif iç kargaşalıklar oldu. 1964 - 1968'de A. B. D. aleyhine ayaklanmalar başgösterdi. 1972'de, ülkenin 505 üyelik millî meclisi yeni anayasayı tasdik etmek üzere seçildi. Ve 6 yıl için bütün iktidar Millî Muhafız teşkilâtı komutanı General Omar Torrijos'a bırakıldı.

PANAMA, Panama (b. bk.) devletinin başkenti. Nüfusu: 418 000 (1970). Panama Körfezi üzerinde yani Pasifik kıyısındadır. Kanal'ın doğusunda ve güney ucunda olduğu için Güney Amerika kıt'asında kalmaktadır. (O. Yüksel)

PANAMA KANALI, Orta Amerika'da Atlas okyanusu'yla Büyük okyanus'u birbirine bağlayan bir kanal. Uzunluğu yaklaşık 60 km kadardır. P. K. Panama devleti topraklarındadır. Limon körfezinden başlar, önce güneye doğru kıvrılır ve Gatun gölüne kadar uzanır. Kanalın en geniş yeri burasıdır ve yaklaşık 19 km'dir. P. K.'nın çeşitli yerlerinde kapaklar vardır. Bu kapakların görevi, suları aynı seviyede tutmaktır.

P. K. Gatun kapağının bulunduğu yerden sonra doğuya kıvrılır, daha sonra da güney - doğuya doğru uzanır. Ve Pasifik kıyısındaki Panama körfezinde son bulur. Atlantik'ten Pasifik'e geçmek isteyen bir tekne ilkin Limon körfezine gelir, buradan P. K.'na girer. Limon körfezinin derinliği yaklaşık 150 m'dir.

İki okyanusu birbirine bağlayan P. K.'nın çeşitli yerlerdeki yüksekliği farklı olduğundan geçişler bölmeler vasıtasıyle yapılır. Gemi, bir bölmeye girer, kapaklar kapanır, ve su, geçeceği bölme düzeyine indirilir veya yükseltilir. Sonra bölmenin kapakları açılıp gemi, öteki kısma geçer.

Kanalın bölmeleri: P. K.'nın girişi Limon körfezinde kanal biçimindedir. Bu kanal Gatun bölmesine kadar uzanır, kanalın girişine olan uzaklığı 9 km kadardır. Gatun'da gemi, bir dizi bölmeden geçer. Bu bölmeler üçtür. Bölmelerdeki kapaklar vasıtasıyle gemi, daha yüksek seviyedeki kısma geçer. Buranın yüksekliği yaklaşık 30 m'dir. Gemi bu kanallardan geçerek Gatun gölüne girer.

Gatun gölü 164 mil kare genişliğindedir. Gölün içerisinde kanal biçiminde dar boğazlar vardır. Bu kanalların derinliği 15 - 30 m arası değişir. Gatun gölündeki kanalların genişliği ise bâzı yerde 150 m kadardır. Ancak bu genişlik zaman zaman 300 m'ye kadar çıkar.

Gatun bölgesinde P. K.'nın uzunluğu yaklaşık 24 mildir. Bundan sonra Gamboa bölgesi başlar. Burada Culebra boğazı bulunmaktadır. Culebra boğazının genişliği dip kısmında 150 m, derinliği de 15 m kadardır; boğazın uzunluğu 8 mildir. Culebra boğazı Petro Miguel'deki bölmelerde son bulur. Pedro Miguel'de, su düzeyi 10 m alçaltılır. Burada küçük bir göl vardır, gölün deniz seviyesinden yüksekliği 22 m'dir.

Gemi, bu bölgede bir mil kadar gider ve Miraflores'deki iki bölmeye ulaşır. Bölmelerde, gene kapaklar vasıtasıyle su, deniz seviyesine alçaltılır. Bölmelerin toplam uzunluğu yaklaşık 8 mildir, ve genişliği yaklaşık 150 m'dir. Gemi bu bölmelerden geçtikten sonra Büyük Okyanus'a açılır.

Gatun barajı: P. K.'ndaki en büyük baraj Gatun'dadır, ki bu, kanalın Atlantik kısmındadır. Dipte yarım mil, su seviyesinde de yaklaşık 120 m kadardır. Deniz seviyesinden yüksekliği ise 45 m dolayındadır.

PANAMA KANALI

Gatun, barajı gerçekte içiçe geçmiş iki gölden oluşur. Barajın orta kesiminde yaklaşık 30 m yüksekliğinde kayalık bir tepe vardır. Gatun barajı, 1911 yılında yapılmaya başlanmıştır. Barajda toplam 23 milyon m küp çimento ve yardımcı malzeme kullanıldı.

Gemiler, burada betondan yapılmış bir kanaldan geçerler. Yaklaşık 350 m uzunluğunda ve 70 m genişliğindedir. Bu beton kanal, yarım ay biçiminde bir düzlüğe açılır. Buranın deniz seviyesinden yüksekliği 20 m kadardır. Bu yarım ay biçimindeki gölcükte irili ufaklı iskeleler, ve rıhtımlar vardır.

Gemiler bu bölgede, kademe kademe alçaltılıp yükseltilen sulardan geçer. Bölmeler kapılarla kapatılır, su belirli düzeye kadar boşaltılır.

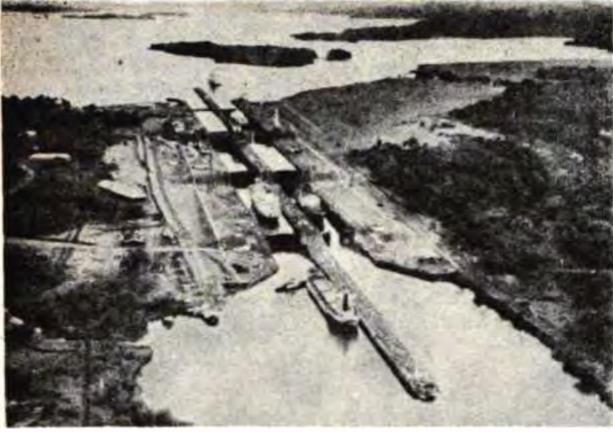
Hidroelektrik santrali: Gatun barajının bulunduğu bölgede büyük bir hidroelektrik santrali yapıldı. Buradaki yüksek güçte türbinlerle çevre, P. K. ve P. K. bölgesi aydınlatılır. P. K. bölgesinde kasabalar ve binalar vardır. Ayrıca P. K.'nın işlemesi için gerekli enerji bu hidroelektrik santralinden sağlanır. Buradaki hidroelektrik santralinin bozulması veya devreden çıkması hâlinde ayrıca özel durumlar için Miraflores'te bir enerji üretim merkezi daha vardır.

Alhajuela'da yapılan beton baraj 1935 yılında tamamlandı. Bu barajla Madden gölü ortaya çıkmış oldu. Bu yapma gölün dip genişliği 60 m, yüksekliği 68 m, uzunluğu 300 m kadardır. Madden gölü adı verilen yapma göl, yaklaşık 500 bin m küp çimento ve yardımcı malzemeden yapıldı.

Bu suni göl, deniz seviyesinden 75 m yüksekliktedir. Yaklaşık 22 mil kare genişliğindedir, ve 6 milyar m küp su ihtiva eder. Göldeki bu su, sıcak mevsimlerde ve dönemlerde Gatun gölünde suyun azalması hâlinde kullanılır. Madden suni gölünde yerleştirilen 22 bin kilovatsaat enerji üreten hidroelektrik türbinleri vardır.

Pasifik bölgesindeki baraj: Gemiler, Miguel'deki bölmeler vasıtasıyle deniz seviyesine kadar alçaltılır, burada iki yapma gölcük vardır. Sun'î göl veya baraj kayalık tepelerle çevrilidir. Tepeler arası uzaklık yaklaşık 600 m'dir.

Pedro Miguel bölmelerinde gemiler icabına göre, 9 m ile 18 m arası alçaltılıp yükseltilir (deniz seviyesine göre). Miraflores'de birbirinin uzantısı biçiminde iki baraj vardır.

PANAMA KANALI: Gatun bentleri

Miraflores'in doğusundaki baraj çimento ve demirden yapılmıştır, batısındaki ise kayalıktır.

Bölmeler: P. K.'ndaki bölmeler âdetâ büyük odalara benzer. Duvarları, ve zemin betondandır. Bu bölmelerdeki beton duvarların yüksekliği yaklaşık 24 m'dir. Sadece Gatun'daki bu beton bölmelerine yaklaşık 2 milyon m küp beton kullanıldı. Bu bölmeler aynı sistem ve usûllerle inşa edilmiştir.

Kapaklar: P. K.'ndan gemiler geçerken, bu bölmelere girince kalın kapaklar kapanır, böylece su seviyesi istenen biçimde ayarlanır. Her kapak iki kapaktan meydana gelir. Ve 400 - 740 ton ağırlığındadır. Kapakların beherinin kalınlığı yaklaşık 2 m'dir.

Âdetâ bir çelik yığın hâlinde olan kapaklar kapanınca, bölmeye su dolar veya gerektiğinde su boşaltılır. Suları boşaltmak otomatik olarak yapılır; bir bölme her iki yandaki su boşaltma yolları kullanılırsa sekiz dakikada tamamlanır. Gatun bölgesindeki bölmeleri böylece gemiler bir saatte geçerler.

Bir okyanustan ötekine geçiş ise yaklaşık sekiz saat sürmektedir.

Kanallardan ve bölmelerden geçerken küçük tonajlı gemiler hariç bütün gemiler, rıhtımdaki elektrikle işleyen lokomotifler tarafından çekilir. Bir gemi ortalama altı lokomotif tarafından çekilmektedir. Gerek kapakların kapanıp açılması, gerek gemilerin emniyetle geçmesinin sağlanması, bölmelerdeki otomatik işleyen araçlarla yapılır. Yüksek bir binadan bütün bu işler kontrol edilir ve bir görevli otomatik âletlerle işleri yürütür.

P. K. yapılmadan önce nehir ve göl kıyılarında veya bu bölgede kasaba ve köyler bulunuyordu. Kanal inşaatı başlamadan önce bu köy ve kasabalar boşaltıldı, halk başka bölgelere nakledildi. P. K.'nı işleten idare merkezi Pasifik kıyılarına yakın olan Balboa'dadır. Büyük üç katlı bir idare merkezinin hemen yakınında memur ve görevliler için lojmanlar yapılmıştır.

Kanal bölgesinde sürekli yaşayanlar için kasabalar kurulması projeye bağlanmıştı. Bu proje 1927 yılında gerçekleştirilmeye başlandı.

Kasabalarda bütün medenî ihtiyaçlar sağlanmıştır. Dükkânlar, büyük mağazalar, personelin çocukları için okullar, eğlence yerleri, sinemalar, çocuk bahçeleri vs. ile donatılan yerleşim üniteleri, her türlü ihtiyaca cevap verecek kapasitededir.

Bakım ve onarım: P. K.'nın her iki girişinde ticarî gemilerle savaş gemileri için gerekli bakım ve onarım üsleri yapılmıştır. Yaklaşık 340 m uzunluğunda ve 60 m genişliğinde bu büyük bir rıhtım, kargo ve ticaret gemileri için inşa edilmiştir. Bu rıhtımda gemiler gerektiği zaman onarılır; rıhtımda gemiler için malzeme bulunur.

Pasifik kıyısında Sosa tepesi eteğindeki Balboa'da da 60 dönüm bir alanı kaplayan büyük bir tesis vardır. Bu tesiste gemiler için kömür, ve gerekli malzeme bulundurulur. Ancak 1950 yılından sonra kömür talebi çok azaldığı için bu tesisin bir kısmı kapatılmıştır. Buna paralel olarak ise akar yakıtlı gemilerin çoğalması karşısında pompa istasyonları kuruldu.

P. K.'nın savunması: 5 Aralık 1912 yılında A. B. D. başkanı Howard Taft, bir emirle P. K. ve P. K. bölgesinin Birleşik Devletlerin denetim ve gözetiminde olduğunu belirtti. Buna göre, P. K. bölgesi sınırları içindeki bütün tesisler, işletme binaları, bunların müştemilâtı, kanalın sağlıklı biçimde işletilmesi için gerekli malzeme ve araçlar, A. B. D. hükûmetinin elinde bulunuyordu.

Bunun için A. B. D. hükûmeti kanalın her iki girişinde savunma tesisleri yaptı; bugün P. K. bölgesinde Birleşik Devletlerin önemli bir askerî üssü vardır. Donanma üssü, kara ve hava birlikleri tarafından takviye edilmektedir.

P. K.'nda ayrıca uzun bir demiryolu şebekesi ulaşımı sağlar. Kanalın doğu yakasında olan demiryolunun uzunluğu 60 km'dir. Colon ile Panama'yı birbirine bağlar. 1850 - 1855 yılları arasında Gatun ile Gamboa arasında ilk kısmı inşa edildi, daha sonra A. B. D. firmaları bu demiryolunu tamamladılar. (Ö. Dokuman)

PANAMA KANALI BÖLGESİ, özel olarak belirlenmiş sınırları içinde ayrı bir hukukî statüyle yönetilen bölge. P. K. B. 24 Ağustos 1912'de A. B. D. Kongresi tarafından çıkarılan bir kanunla yönetilir. Bu kanuna göre, P. K. B.'ni Amerika Birleşik Devletleri başkanı tarafından tayin edilen ve senato tarafından onaylanan dört yıl süreli bir vali idare eder. Vali, bölgeyi yönetmek kadar Panama Kanalı'nın işletilmesinden de sorumludur. Ayrıca, valinin, Panama hükûmetiyle ilişki kurmaya, gerekli idarî kararları almaya yetkisi vardır.

P. K. B.'nde Birleşik Devletler'in, çeşitli davalara bakan bir mahkemesi de bulunur. P. K. B.'ndeki hukukî ve cezaî dâvâlara bakan bu mahkemenin hâkimini yine A. B. D. başkanı tâyin eder. Mahkeme, Birleşik Devletler'de uygulanan usul hükümlerini uygular, dâvâlı veya dâvâcıların temyiz hakkı vardır, ancak kararlar A. B. D.'ndeki temyiz mahkemesine gönderilir.

Bölgede, Balboa ve Cristobal'de belirli dâvâlara bakan birer mahkeme daha vardır. Bu mahkemelerin hâkimlerini P. K. B. valisi tâyin eder. P. K. B.'ni düzenleyen kanun 1912 yılında çıktıktan sonra bölgeye ilk olarak bu tarihte Albay G. W. Goethals vali tayin edildi ve 1917 yılına kadar bu görevde kaldı.

Bölgedeki yeni düzenlemeler: Senato tarafından kabûl edilip yürürlüğe giren ilk kanun 1951 yılına kadar uygulandı. Ancak bu tarihte bâzı değişiklik yapmak gereği duyuldu, bunun üzerine 1 Ağustos 1951'de yeni bir düzenlemeye gidildi. Buna göre, bölgenin işletmeyle ilgili yönetim ve denetimi Panama Kanalı Şirketi'ne verildi. Bölgenin idaresi ise Kanal Bölgesi hükûmetindeydi.

Panama Kanalı Şirketi A. B. D. hükûmeti tarafından kurulmuş bir kamu teşebbüsüdür. Başlıca yetki ve görevleri şunlardır :

1. Kanalların bakımı ve gerektiğinde onarımı. Gemilere her türlü teknik kolaylıkların sağlanması. Kanalın amacıyla ilgili gerekli işlerin, yürütülmesi.

2. Panama Demiryolu Şirketi tarafından işletilen demiryolu hattının bakımı, onarımı, yönetilmesi. Gerekli yedek parça ve malzemenin sağlanması, saklanması, bu konularla ilgili her türlü ticarî faaliyetlerin yürütülmesi.

3. Kanaldaki kapakları işleten makinelerin ve cihazların, bunların bulunduğu binaların ve idare merkezinin denetimi.

P. K. B. hükûmeti ise, bölgedeki bütün idarî işlerden sorumludur. Bu sorumluluğu içine halkın sağlığı gibi konular da girer. Ayrıca, personel ve bölge halkının çocuklarının eğitimi, sağlığı, gerekli kamu hizmetlerinin görülmesi, ulaşım, haberleşme gibi hizmetlerin ifası yine P. K. B. hükûmetinin sorumluluğundadır.

Kanaldan geçişle ilgili hükümler : Yapılan son sayıma göre P. K. B.'nde yaklaşık 85 bin kişi yaşamaktadır. Erkek nüfus, kadınlardan fazladır.

A. B. D. ile İngiltere arasında 1901 yılında yapılan bir anlaşma gereğince, kanal bütün ülkelerin ticaret gemilerine açıktır. Yine anlaşmaya göre ülkelerin kanaldan geçme hakkına, eşitlik esasına göre sahib olduğu belirtilmiştir. Anlaşmada, kanaldan sadece ticarî gemilerin değil, bütün ülkelerin savaş gemilerinin de serbestçe geçebileceği hükmü yer almıştır.

1938 yılının 1 martında yürürlüğe giren bir kanun bâzı yeni hükümler getirdi. Buna göre, gemilerin geçiş ücretleri tonajlarıyle orantılı olarak tesbit edildi.

26 Eylül 1950 yılında A. B. D. kongresi tarafından kabûl edilip yürürlüğe giren bir kanuna göre de, kanaldan geçiş ücretlerinin tesbît yetkisi Panama Kanalı Şirketi'ne verildi. Yeni kanuna göre de şirket, gerektiği zaman geçiş ücretlerini ayarlayabilecektir. Ancak yeni geçiş ücretleri, yayım tarihinden itibaren altı ay sonra ve A. B. D. başkanı tarafından onaylanınca tatbik edilmektedir.

Kanaldan çoğunlukla Amerikan ve İngiliz bandıralı gemiler geçer. İstatistiklere göre, 1952 yılında kanaldan geçen 34 ülkeye mensup gemilerin yüzde 34'ü A. B. D., yüzde 23'ü de İngiliz bandıralıydı. Tonaj ve yük bakımından da Büyük okyanustan Atlas okyanusuna geçen gemiler daha fazladır.

P. K. yapımı için girişimler : İki okyanusu birbirine bağlayacak olan kanalın açılması fikri XVI. yüzyıla kadar uzanır. 1532'de İmparator Charles - Quint, İspanya'nın Yeni Dünya'daki fetihlerini kolaylaştırmak amacıyle böyle bir kanalın açılması fikrini benimsemişti. Ancak uygulamaya geçilebilecek tasarı XIX. yüzyılda yapılabildi. Baron von Humboldt, devrin ünlü bir seyyahıydı ve Kolombiya ile Meksika arasında böyle bir kanalın açılabileceğini ortaya attı. Bu görüş İngiltere, A. B. D., Fransa'da büyük ilgi topladı.

Bunun üzerine Orta Amerika Devletleri böyle bir kanalın yapımı için A. B. D. ile İngiltere'den yardım istediler. Kanalın yapımına 1904 yılında başlandı.

A. B. D.'nin girişimleri : XIX. yüzyılın başlarında Kaliforniya'ya altın bulmak için yapılan akın, Orta Amerika'da böyle bir kanalın gerçekleştirilmesini daha da önemli kılmıştı. Bu arada Panama'da bir demiryolu şebekesinin yapımı da ön plana geçti. 1850 yıllarında Amerikalı mühendisler bölgede bir inceleme yaptılar. 1870 - 1872 yıllarında da A. B. D. hükûmeti, bölgeye araştırma gemileri yollayıp, en elverişli yerlerin tesbitinin işine girişti.

Teknik adamların hükûmete verdiği raporlara göre, en elverişli yol Nikaragua'dan geçen hattı.

Bunun üzerine A. B. D. ile İngiltere, aralarında bir antlaşma yaparak Panama veya Nikaragua hükûmetlerine teminat verdiler ve yapılacak böyle bir kanaldan bütün ülkelerin gemilerinin serbestçe geçebileceğini belirttiler. Clayton - Bulwer antlaşmasına göre, kanalı A. B. D. hükûmeti yapacaktı.

Fransız projesi : 1879 yılında Panama Kanalı Şirketi kuruldu, başkanlığına da Süveyş'i açan Fransız diplomatı Ferdinand de Lesseps getirildi. Kumpanya 10 milyon Fransız frangı vererek Panama kanalını yapma imtiyazını aldı. İnşaata başlandı. Ancak, kanal yapılacak bölgede su seviyesinin farklı olması yüzünden bu projenin gerçekleştirilemeyeceği anlaşıldı.

1894 yılında yeni bir kumpanya bu işi yüklendi. Fakat projenin tamamlanması için gerekli mâlî gücü yoktu. Sonunda bu kumpanya da kanalın yapım işini Birleşik Devletler'e sattı.

1898 yılındaki A. B. D. - İspanya savaşı, Orta Amerika'da böyle bir kanalın gerekliliğini kamu oyuna hissettirdi; A. B. D. hükûmeti Panama Kanalı'nın yapımını ve kontrolünü üzerine almaya karar verdi. Yapılan incelemelerden kanalın Panama'da inşa edilmesi hâlinde maliyetin o devrin parasıyle 157 milyon dolara, Nikaragua planına göre yapılması hâlinde maliyetin 200 milyon dolara çıkacağı anlaşıldı.

Panama'nın bağımsızlığı : O yıllarda Panama, henüz bağımsızlığını ilân etmemişti; Kolombiya devleti sınırları içindeydi. A. B. D. hükûmeti, projenin gerçekleştirilmesi için Kolombiya hükûmetinden izin istedi ve bunun için 40 milyon dolar teklif etti. Bu sıralarda Panama, bir ayaklanmayla Kolombiya'dan bağımsızlığını aldı ve 1903 kasımında bunu ilân etti.

Bu olaydan kısa bir süre sonra yeni Panama hükûmeti, A. B. D.'ne kanal yapımı için gerekli izni verdi.

Ortaya çıkan bâzı teknik güçlükler için bir kurul teşkîl edildi. Güçlüklerin başında kanalın bölmeler olmaksızın inşa edilmesi imkânının olup olmadığı geliyordu. Bölgenin bâzı yerleri deniz seviyesinden epey yüksek olduğu için, kanalın bölme ve kapaklar yapılmadan işlemesi imkânsızdı.

Deniz seviyesinden yaklaşık 25 m yüksekten bir kanal yapılırsa bunun en az 100 milyon dolar daha ucuza mal olacağı ileri sürüldü. Uzun tartışmalardan sonra bu görüş benimsendi. Sonunda 1906 yılının şubatında A. B. D. kongresi bu planı onayladı.

O sırada cumhurbaşkanı olan Th. Rossevelt, kanalın bir an önce tamamlanması için komisyona önemli yetkiler verdi.

Kanalın yapımı 10 yıl sürdü, bu arada çalışmaların düzenli yürümesi için A. B. D. hükûmeti bölgede askerî kuvvet bulunduruyordu. Bu sürede, demiryolu hattı ıslah edildi, bölgedeki salgın hastalıklarla özellikle sıtmayla mücadele edildi, personelin yaşaması için gerekli tesisler yapıldı.

İnşa sırasında yaklaşık 240 milyon m küp toprak hafriyatı yapılmıştır. Gerçekte kanal, altı yedi yılda tamamlanmıştı ama trafiğe açılması için bâzı denemelerin yapılması gerekiyordu. İlk gemi, 3 Ağustos 1914'te kanaldan geçti.

Toplam maliyeti de o devrin râyicine göre, 366 milyon dolardı.

Zamanla gemilerin daha uzun ve geniş inşa edilmesi üzerine A. B. D. kongresi kanalın bölme ve kapaklarının günün

şartlarına uydurulmasına karar verdi ve 1939 yılında bölmeler ve bâzı kısımlar genişletilmeye başlandı. A. B. D.'nin 1942 yılında savaşa girmesi üzerine savunma bakanı kanalı geliştirme projesini durdurdu. Ancak 1945 yılında, savaş sona erince genişletilme çalışmalarına yeniden başlandı.

1950 yıllarında yetkililer ve kanal şirketinin teknik elemanları kanalın yeni bir düzenlemeyle deniz seviyesine indirilebileceğini ve böylece bölmeler olmaksızın gemilerin daha rahat ve çabuk kanaldan geçebileceğini öngören bir plan geliştirdiler. (Ö. Dokuman)

PANAYIR (Yun. Panegyris), uzak bölgelerden gelen tüccarlar için tertip edilmiş olan mal sergileri. Modern P.'lar, Avrupa'da Orta Çağ'da belirli tarihlerde yapılan ve bu bölge ve çağın mühim bir ekonomik müessesesi olan toplantılardan türemiştir. Sergiler, P.'lara nazaran, daha uzun aralıklarla veya ancak belirli durumlarda tertip edilir ve daha uzun zaman açık kalır. Bunların gayesi, daha ziyade iş adamlarına ve ilgili seyircilere yeni teknik ve endüstriyel gelişmeleri tanıtmaktır. Milletlerarası sergiler, 1851'de Londra Crystal Palace (= Billûr Saray) sergisi ile başlamıştır. XIX. yüzyılda bâzı P.'lara sergi adı, bâzı sergilere de P. adı verilmiştir. İkisini ayırmağa yarayan genel kriter şudur: P., geleneğe göre, doğrudan doğruya ticaret maksadı ile yapılır; sergiler ise, bir reklam şeklidir. Orta Çağ'a kadar P.'lara pek az rastlanır. Bu durumdan çıkarılabilen sonuç, P.'ın Avrupa'ya has bir olay olmasıdır. Klâsik Çağ (yâni Yunan ve Roma medeniyetleri)'dan önce, Mezopotamya vâdîsi, Suriye, Filistin ve Arabistan'daki dinî bayramlarda, P.'a benzer toplantıların yer alması muhtemel olarak kabûl edilir. Bu toplantıların bâzılarına, ticarî temasları Batı Akdeniz'e kadar uzanan Finikeliler de katılırlardı. İslâmın kurulduğu M. S. VII. yüzyıldan önce, Hicaz'da bulunan hacılık merkezlerinde de P.'lar yapılırdı. Yeni din, bu geleneğe son verip, ancak İslâm'ın rûhânî merkezi olan Mekke'deki P.'ın gelişmesine yardım etti. Mekke P.'ı, XIX yüzyılın ortalarına kadar değerini korudu.

Eski Çin'de, ancak siyasî parçalanmanın hüküm sürdüğü zamanlarda P.'lar yapılırdı. M. S. 500'e doğru Lo-yang şehrinde, Dört Ana Yön Hareketleri Çarşısı denilen bir toplantı yer alırdı. Tang hânedânı (M. S. 608-906) zamanında, tapınaklar önünde yapılan toplantılara akın edilirdi. IX. ve XII. yüzyıllar arasında, Seu-Çuan şehrinde belirli aralıklarla ilâç ve ipek böceği P.'ları kurulurdu.

Eski Yunanistan'ın en parlak çağında, şehir devletlerinin sınırları boyunca ve özel çarşı tanrılarının himâyesi altında günlük, haftalık ve aylık çarşılar kurulurdu. Bundan başka, başlıca tanrıların bayramlarında da, yılda bir veya iki kere P.'lar yapılırdı. İsis'in bayramlarında Tithorea'da, ilk ve sonbahar P.'ları yapılırdı. Bayramın ikinci gününün sabahında tüccarlar dükkânlarını açarlardı. Üçüncü gün köle, canlı hayvan, elbise, gümüş ve altın alış-verişi yapılırdı. Olimpik ve isthmik bayramlarda da buna benzer P.'lar yapılırdı. Bu P.'lara gelip giden tüccarlar, şehir devlet otoritelerinin himayesi altında idiler.

Romalıların ticareti merkezleşmiş olduğundan ve eyâletler arasında cereyan ettiğinden, durum P.'lar için elverişli değildi. Bununla beraber Roma imparatorluğunun doğu sınırlarında, kervan yolları boyunca, bâzen P.'lar da yapılırdı.

Bati dünyasının ekonomisi her şeyden çok toprağa bağlı olup, bu durum yüzyıllarca sürmüştür. Bu yüzden, bir süre, P.'lar yok oldu. Toprak ürünleri ve canlı hayvan mübâdelesi için, ancak çiftliklerde, manastırlarda ve kiliselerde mahallî çarşılar açılırdı.

Batı Avrupa'nın ekonomik kalkınması ile, P. dâimî bir ekonomik müessese hâline geldi. P.'lar çoğaldı. Daha çok, belirli stratejik noktalarda, Kuzey ve Güney Avrupa'yı biribirine bağlayan yollar üzerinde, nehirler boyunca ve bâzı deniz limanlarında kurulurlardı. En mühimleri Fransa'nın Champagne bölgesinde, güneyde İtalya ve Provans'ı, kuzeyde de Fransa'yı Felemenk'e bağlayan yolların üzerinde yer aldılar. Her P., aş. yu., altı hafta sürerdi. Champagne P.'larının en çok geliştiği zaman, XII. ve XIII. yüzyıllar olmuştur.

Tüccarlar, Avrupa'nın her köşesinden olduğu gibi, Orta Doğu'dan ve Afrika'dan da buraya akın ederlerdi. Burada toplanan tüccarların başlıcaları, yünlülerini teşhir eden Felemenkliler, yeni yeni teknikleri Kuzey Avrupa'ya sokan İtalyanlar ve Hansa şehirlerinden gelen Almanlar'dı.

Champagne P.'larına, çok geçmeden, rakipler çıktı. Bunların en meşhurları, İtalya'da Pisa, Venedik, Cenova, Padua ve Milano'da; Almanya'da Köln, Erfurt, Hamburg, İtalya'da Pisa, Venedik, Cenova, Padua ve Milano'da; Almanya'da Köln, Erfurt, Hamburg, Magdeburg'ta; Belçika'da Bruges, Ypres, Lille, Thorout ve Messines şehirlerinde ve Fransa'nın Roben, Saint-Denis, Beauvais, Arras, Bourges, Paris, Nîmes, Montpellier ve Lyon; İngiltere'nin de Chester, Boston, Saint-Ives ve Bury Saint-Edmunds şehirlerinde yapılan P.'lar idi. XIV. yüzyılda, bilhassa Champagne'da P.'lar gerilemeğe başladı. Bu gerilemenin başlıca sebebi, gezginci ticaretin yerine belli bir yere bağlı alış-veriş tekniklerinin geçmesi olmuştur. Nakil işleri nakil uzmanlarına bırakıldı. XV. yüzyılda Lyon, Fransa'nın en büyük P. şehri oldu.

P.'lar XIX. yüzyıla kadar mühim bir ekonomik müessese olarak sürüp geldiler. Ama, bu yüzyılın sonlarında, gelenekli P.'lara ancak Rusya, Hindistan, Mısır ve Arabistan'da rastlanıyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan P.'ların başlıca gayesi, iş adamlarının, mal örneklerini ve resimlerini inceleyerek, bunları perâkende satmak üzere toptan ısmarlamalarını sağlamaktı. O zamanın en iyi P.'larından biri, Leipzig P.'dır. Bu, 1894'te, milletlerarası bir örnek P. hâline geldi. I. Dünya Harbi'nden önce, şöhretli Alman endüstrisinin ürünleri hep burada teşhir ediliyordu. I. Dünya Harbi'nden sonra, Leipzig yine dirildi ve, ayrıca, Alman ticaretini Doğu Avrupa'da da teşvik etmek üzere, Königsberg P.'ı da kuruldu.

1920-1930 yıllarında İngiltere, Fransa, İtalya ve başka ülkeler örnek P.'lar kurdular. Bunların en mühimleri Londra, Birmingham, Glasgow, Lyon, Paris, Bordeaux, Milano ve Torino P.'larıdır. Bunların hepsi de millî birer karakter almış ve devlet tarafından teşvik edilmişlerdir.

1970 yılından sonra, 75 ülke, her yıl 800'den çok P.'lar açmağa başladı.

PANCAR, ıspanakgillerden, iki yıllık bir bitki ve bu bitkinin etki kökü. Birinci yıl kök teşekkül eder, ikinci yıl uzun, yapraklı saplar çıkar; üzerlerinde minik yeşil çiçeklerden mürekkep salkımlar meydana gelir. Bunlardan kahverengi kabuklu meyvalar teşekkül eder. Bu meyvalardan çoğunun içinde birçok tohum bulunur.

P.'ın başlıca çeşitleri şeker P.'ı, sebze olarak kullanılan P., yem P.'ıdır. Sebze olarak kullanılan P. yaprağı ve kökü için yetiştirilenler olmak üzere iki çeşittir. Yaprak P.'ının tarihöncesi çağlardan beri yetiştirildiği biliniyor. Kırmızı

kökü kullanılan sebzelik P. ise Milât'la beraber inkişaf etmişse de menşei karanlıktır. Şeker P.'ı, P.'ın büyük ekonomik değer taşıyan çeşididir.

P., bol gübreli, yumuşak, iyi işlenmiş toprakta yetiştirilir. Sulama usulünün tatbik edildiği yerlerde çok daha verimli olan P., topraktaki tuza karşı dayanıklıysa da asid'e karşı dayanıksızdır. Bor bulunmayan topraklarda iyi yetişmez. P., ılık iklimlerde soğuk iklimlere göre daha iyi yetiştiği gibi, yazı sıcak geçen soğuk bölgelerde de yetişir. Sebze olarak yetiştirilen P. genellikle kırmızı köklü olur. Ülkemizde bundan turşu yapımında faydalanılmaktadır.

Şeker P.'ı: Diğerlerine oranla çok büyük ticarî değer taşıyan bu P. çeşidi, kökünde yüksek nisbette şeker ihtiva eder. P.'ın kökünde şeker olduğu XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkarılmıştı. *Beta vulgaris* denen ve bahçelerde sebze olarak yetiştirilen P.'da şeker olduğunu ilk defa 1747 yılında A. S. Marggraf ortaya çıkardı. 1799'da Franz Carl Achard bu alanda çeşitli denemeler yaptı. Prusya kralının ilgisini çeken bu denemelerden sonra J. P. B. Delssert'in yaptığı çalışmalar üzerine Napoléon, P. yetiştirilmesini emretti. Ancak bugünkü şeker P.'ının esasını teşkil eden beyaz Silezya P.'ının geliştirilmesini başaran Moritz von Kopoy'dur. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yetiştirilmeye başlanan şeker P.'ından elde edilen şeker 1840'ta dünya şeker ihtiyacının ancak % 5'i tutarındaydı. Bu oran gittikçe artmaya başladı. 1880'de şeker kamışını geçti.

Türkiye'de şeker P.'ı yetiştirilmesi cumhuriyetten sonraya rastlar. Uşak ve Alpullu'da Türkiye'nin ilk şeker fabrikaları kurulmuş ve bunun yanısıra şeker P.'ı ziraati de 1927 yılında başlamıştır. Fabrika sayısı 1950'ye kadar ancak 4'e çıkmışken, 1950 - 1960 arasında 15'e yükseldi. 1970'e kadar 17'ye çıktı (bk. ŞEKER).

PANDERO, bir çeşit İspanyol defi. Yuvarlak veya kare olur. (Y. Ö.)

PANDOMİM, Latince kökenli bir kelime olup, çeşitli hareket ve davranışlarla duygu ve düşünceyi anlatma. Eski Roma'da, bazı san'atçılar sahnede konuşmaksızın türlü hareket, jest ve mimiklerle bir konuyla ilgili düşünce ve duygularını anlatırdı. Başka bir deyimle, kısa konulu bir oyun, san'atçının hareketleriyle seyirciye nakledilirdi.

M. S. II. yüzyılda bu oyun tarzı yaygınlaşıp sahnede önem kazandı. San'atçı, P. gösterisi için sahneye çıktığında, belirli bir konuyu işlerdi. Konu, trajedi veya komedi olabilirdi. O çağlarda, bugünkü tiyatro alanında olduğu gibi, oyunun metni yazılı değildi. Ancak P. için sahneye çıkan oyuncu, yazılı olmamakla birlikte belli bir konuya bağlı kalırdı.

Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da, sahnede de bir koro bulunur, koro, sözle konuyu anlatırken P. san'atçısı, jest, hareket ve mimiklerle konuyu canlandırırdı.

P. için sahneye tek bir san'atçının çıkması kaide değildi, birden çok san'atçı bir P. eserinde rol alabiliyordu. İleri yıllarda, san'atçılar geniş vücut hareketleri yerine daha çok jest ve özellikle mimiklerle, konuyu nakletmeye çalışmışlardır.

Orta Çağ'dan sonra P.:

Orta Çağ'da bazı dinî oyunlar, İtalyan san'atçıları tarafından sadece jest ve mimiklerle oynanıyordu. Özellikle ünlü Commedia dell'arte oyuncularının P. üzerinde gerçekleştirdiği gelişmeler önemlidir. İtalyan san'atçılar, sözlü oyun yerine, bazı komik tipleri dans ve şarkı eşliğinde canlandırıyorlardı. XVI. yüzyılda bu hareket Fransa'da da yaygınlaşmıştır. Fransa'nın ünlü Comédie Française tiyatrosu, İtalya'dan gelen bu akımı benimsemiş ve jest ve mimiklerle duygu ve düşünceleri ve piyesleri canlandıran san'atçılara sahnesinde yer vermiştir. 1800'lerden sonra P. san'atı daha da gelişti ve çağımızın ünlü san'atçıları P. üzerinde başarılı katkıda bulundular. Bunlar arasında Charles Chaplin, Etienne Decroux ve J. L. Barrault gelir.

P. san'atı sadece Fransa'da değil, Almanya'da da son yıllarda gelişti. Bu ülkede P. kelimesi kullanılmadı ama P. san'atının temel kuralı olan sözsüz jest ve mimiklerle bir oyunu canlandırma, uygulandı. P. Almanya'da Hanswurst olarak isim bulmuştur. XIX. yüzyılda Hanswurst olarak ifade edilen P. san'atı çok yaygınlaşmış ve halk tarafından çok tutulmuştur.

XIX. yüzyılda P. san'atı, san'at dünyasında, opera ve bale biçiminde sahnelenmeye başladı. Bir Fransız operet san'atçısı ve şan hocası olan François Delsarte (1811 - 1871) yeni bir biçim geliştirdi. Buna göre, san'atçı tabiî biçimde hislerini aksettirmeliydi. P. Amerika'da ve Avrupa'nın birçok ülkesinde bugün halk tarafından sevilen ve aranan bir san'at hâline gelmiştir.

PANDORA, 7 veya 8 mâdenî telli saz, büyük mandolin. Bilhassa Napoli'de kullanılır. Orta Çağ'da Arablar'dan alınmıştır. Fr. pandore. (Y. Ö.)

PANKREAS (Yun. *pan* = tam; *kreas* = et), hemen hemen oniki parmak bağırsağının içine sıkışmış olan ve adını taşıyan usâreyi hâsıl eden büyük bir bez. Karnın üst kısmında, midenin arkasında ve bel kemiğinin önünde bulunan P., uzamış bir biçime sahiptir. P. baş, beden ve kuyruk diye adlandırılan üç kısma ayrılır. Oniki parmak bağırsağı ile sıkıca ilgilidir. P.'ın P. usâresi adını taşıyan ve bezin dışında hâsıl olan bir usâresi vardır. Bu usâre Wirsung kanalı yolu ile oniki parmak bağırsağına akar. İçinde hâsıl olan ikinci bir usâre de insulin adını taşır. Bu madde şeker hastalığının tedavisi için önemlidir.

PANNONİA, Roma İmparatorluğu'nun Doğu Alpler, Tuna ve Sava ırmakları arasında bulunan eyâleti. İliryа'da yaşayan ve kısmen Keltleşmiş Pannon'ların adını taşır. Bu millete karşı Tiberius M. Ö. 12-9 yıllarında harb etmiştir. M. S. 6-9 yıllarında ayaklanmışlar ve ezildikten sonra ülkeleri Roma İmparatorluğu'na katılmıştır. Bu bölgenin mühim yerleri ve üsleri Tuna sınırı üzerinde bulunurdu. Bunların eski ve yeni adları şunlardır: Vindobona (Viyana), Carnuntum (Petronell - Altenburg), Brigetio (Komorn), Aquincum (Peşte). Sava'daki yerler de şunlardır: Siscia (Sissek) ve Sirmium (Mitrowitz). Şirmium, III. yüzyılda imparator ikamet yeri olmuştur. Bölgenin geri kısımlarında bulunan yerler şunlardır: Souianae (Peç), Poetovio (Pettau), Savaria (Steinamanger), Scrabantia (Ödenburg).

M. S. 103'te P. iki kısma, sonra da İmparator Diocletianus tarafından dört eyâlete ayırmıştır. M. S. 400'de P.'yı Hunlar, sonra da Gepidler istilâ ettiler.

PANO (Fr. panneau; Lat. pannullus pannus=kumaş'ın küçültülmesinden), 1. Üzerine boya ile resim yapmak için hazırlanmış kumaş, tahta veya mâdenî levha. Duvar kaplamasına veya tavana tesbit edilmiş resim. 2. Çuha anlamında da kullanılır.

PANTEİZM (Fr. Panthéisme; Yun. pan = bütünlük, Theos = ilâh), her şeyin, bütün kâinâtın tek bir yaratıcısı,

Tanrısı olduğu görüşü. Panteist yâni P.'e inanan sözü, ilk olarak, J. Toland tarafından "Socianism truly stated" (Socianism'in doğru ifâdesi) (1705) başlıklı eserinde kullanılmıştır ("Socianism" adını İtalyan ilâhiyatcısı Lelio Sozzini (1525 - 1562)'den alan ve akılcılık (=rasyonalizm'ın bir çeşidi olan bir dinî felsefe sistemidir). P. adı, Kâinatın ve Tanrı'nın biribirinin aynı olduğunu kabûl eden veya, hiç değilse, Tanrı'nın kaçınılmaz bir şekilde Kâinata bağlılığını kabûl eden dinî felsefe sistemlerinin hepsine verilir.

"Kâinât Allah'tır" diyen P.'den, R. Otto'nun Teopanizm'i (Theopanismus) (Allah her şeydir) ve G. Mensching'in Teyomonizm'i (Theiomonismus) (Ulûhiyetten başka hiçbir şey yoktur) görüşleri biribirinden ayırd edilmelidir.

Bu söz, mutlak olarak, W. Ostwald ve E. Haeckel'e uygulanabilir. P., fenomenolojik bakımdan (görünüşü bakımından) bir dinî monizm olarak açıklanabilir ise de, eşyânın metafizik birliğini, bunların görünüşteki çeşitlilikden ayırd edilmesi gerektiği hususları, çoğu zaman, bir düalist renk taşımaktadır. Tam anlamı ile tutarlı olan P., Spinoza'nın P.'idir. Bu filozofun matematik bütünlükten hareket eden metodu, şu sonuçları verir: Allah ve tabiat biribirinin aynıdır ("Deus siva natura", yâni Allah veya tabiat); asıl tabiat (natura naturans) ise, bundan türemiş tabiat (natura naturata) dan ayırd edilmelidir. Hemen hemen her modern metafizik'te P.'e doğru bir temâyül görülür. Böylece Schelling, Ruh (Geist) ve tabiat (Natur)'ı aynı sayar. Hegel'e göre Allah, dünyadaki dialektik vetîre yolu ile gerçekleşir (verwirklicht).

Bergson'un P.'i vitalist bir karakter taşır. Kabûl edilmedir ki bu filozof, sonunda, P.'i reddetti. Yahudilik, Allah'ın kâinatın üstünde ve dışında olduğunu kabûl eder ve, buna göre, P.'i reddeder. Bununla beraber, Kabbala'ya da P. elemanları girmiştir. Moses Cordovero, şu klasik kabalistik formülü kurmuştur: "Allah, mevcud olan her şeydir; ama, mevcud olan her şeyin hepsi Allah değildir." İslâm panteizmi için bk. TASAVVUF, VAHDET-İ VÜCÛD.

PANTEON, Eski Yunan ve Roma'da, inanılan bütün tanrılara tapınmak için yapılan bina; ayrıca meşhur kimselerin gömüldüğü bina veya millî kahramanlar hâtırasına inşâ edilen yapılar da bu adla anılır.

P., özel isim olarak Atina, Roma ve Paris'teki üç ünlü bina için kullanılır. Atina P.'u Roma imparatoru Hadrianus tarafından yaptırılmıştır.

Roma P.'unun yapımına M. Ö. 27 yılında Vcparianus Agrippa tarafından başlanmış, şimdiki dairevî şekil yaklaşık olarak M S. 120'de Hadrianus tarafından yaptırılmıştır. Bugün ön kapıda görülen sütunların ilk yapıdan kalmış olması muhtemeldir. Septimus Severus zamanında tamir ve ilâveler yapılmıştır. Roma P.'u geniş kubbesi, seçkin tuğla inşaatının yanısıra 2000 yıldan beri ibadet yeri olarak kullanılmasıyle de tanınır. 609 yılından sonra Santa Maria Rotunda kilisesi adını almıştır.

Paris'teki P.'un inşasına 1764'te Ste Geneviève kilisesi olarak başlandı. İhtilâl zamanında bugünkü adı verilerek Panthéon dendi. 1828 - 1830; 1851 - 1870 yıllarında kilise olarak da kullanıldı. Paris'teki P., Roma'daki örneğine az benzer. (O. Yüksel)

PANTUSOV, Nikolay Nikolaeviç (Nikolaev 1849 - Nikolaev 1909), Rus Türkoloğu. Petersburg Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Fakültesi'nde okumuştur. Üniversitede Arapça, Farsça, Türkçe ve Tatarca gibi dilleri öğrenmiştir. 1871'de Araplar'ın coğrafya alanındaki çalışmaları üzerine bir bitirme tezi yazarak Arap coğrafyacılarının Orta Asya'yı tanıtan eserlerini değerlendirmiştir. Doğu tarihi kürsüsünde görev alarak üniversitede kalmayı düşünmüşse de, Türkistan'da çalışmak üzere davet edilmiş, 1872 - 1908 yıllarında Türkistan'da türlü idarî görevler almıştır. Bu arada Hokand savaşına da katılmıştır. Resmî görevi yanında Doğu (ve özellikle Türk) dilleri alanındaki çalışmalarını da sürdürmüştür. P. Orta Asya'da görev aldıktan sonra Özbekçe, Kazakça gibi Orta Asya Türk dillerini öğrenmiştir. Tarih, arkeoloji, nümizmatik, etnografya ve dil problemleriyle uğraştığı gibi, doğu yazmalarıyle de ilgilenmiştir. Babur'un *Hâtıra*'larından birtakım tercümeler vermiş *(Fergana po "Zapiskam" sultana Babura* 1880), daha çok diyalektolojik çalışmalar yaparak Tarançı diyalektini tanıtmıştır. *Voyna musul'man protiv kitaytsev* (Müslümanların Çinlilere karşı savaşı) [1880, 171 s.; 1881, 72 s.] adlı eserinde bir Tarançı destanını tesbît etmiştir. Daha sonra da Tarançıların halk edebiyatı örneklerini toplamıştır. Bunlardan başka, Kazakça ve Özbekçe metinler de yayınlamıştır. (H. Eren)

PANZER : bk. TANK, ZIRHLI BİRLİK.

PANZER, Friedrich (Asch, Bohemya 1870 - Heidelberg 1967), Alman Germanisti. 1903'te Freiburg-im Breisgau'da, 1905'te Frankfurt am Main'da, 1919'da Heidelberg'te, 1920'de de Köln'de ve sonra yine Heidelberg'te profesörlük yapmıştır. 1941'den beri Heidelberg İlimler Akademisi başkanı idi. Özel olarak masal ve efsaneleri, 1 200 civarındaki saray destanlarını ve her şeyden çok Nibelungenlied destanını incelemiştir. Başlıca eserleri: *Lohengrinastudien* (Lohengrin hakkında araştırmalar) [1894]; *Hilde - Gudrun* (Hilde - Gudrun efsaneleri) [1901]; *Märchen, Sage und Dichtung* (Masal, efsane ve şiir) [1905]; *Studien zur germanistichen Sagengeschichte* (Germen efsaneleri tarihi hakkında araştırmalar) [1910 - 1912]; *Das deutsche Volkslied der Gegenwart* (Zamanımızın Alman halk türküsü) [1911]; *Italische Normannen in deutscher Heldensage* (Alman kahramanlık efsanesinde İtalya Normanları) [1925]; *Studien zum Nibelungenliede* (Nibelunglar destanı hakkında araştırmalar) [1945]; *Ded Kampf am Wasichenstein. Waltharius - Studien* (Wasichentein'deki savaş. Waltharius destanı hakkında araştırmalar) [1948]; *Das Nibelungenlied. Entstehung und Gestalt* (Nibelunglar destanı. Doğuşu ve aldığı şekil) [1955]. (V. Örs)

PANZERA, Charles Louis (doğ. Cenevre 1896), Fransız ses san'atkârı. Hettich'in ve Lucienne Breval'in öğrencisi. Paris Konservatuar'ında Birinci Şan Ödülünü kazandı. Üç yıl Opéra - Comiquete çalıştı. Melodilerin ve bilhassa çağdaş Fransız repertuarının yorumunda başarılı oldu. Bu son alanda eşsiz sayılır. P., Fransa'da olduğu kadar, Fransa dışında da büyük ün kazanmıştır. L' Art de chanter (şarkı söyleme san'atı) adlı bir eseri vardır. 1951'den beri Paris Konservatuarı'nda profesör olarak çalışmaktadır.

PAPADOPULOS, Georgios (Ellinokhorion, Peloponnesos 1919), Yunanlı subayı ve siyaset adamı. 21.4.1967'deki hükûmet darbesinin hazırlanmasında gerçekleştirilmesinde en büyük rolü oynadı. Darbenin başarısından sonra önce başbakan olmuş, Aralık 1967'de de, Kral II. Konstantin'in mukabil hükûmet darbesi başarısız kalınca, başbakan ve millî savunma bakanı, sonra kral râibi ve başkan oldu. Türkiye'nin temmuz 1974 Kıbrıs harekâtı dolayısiyle düştü ve tevkif edildi.

PAPAGOS, Alexandros (Atina 1883 - Atina 1955), Yunanlı meraşel ve politikacı. 1935'te millî savunma bakanı, 1936'da Genel Kurmay başkanı, 1940'tada başkumandan oldu. II. Dünya Savaşı sırasında İtalyanlara karşı başarılı oldu ise de, 1941'de Almanlara esir düşerek Almanya'daki bir temerküz kampına kapatıldı. 1945'de, serbest bırakılarak Yunanistan'a döndü ve mareşal oldu. 1949'daki komünist ayaklanmasını ezdi. 1951'de Kıral ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık üzerine, başkumandanlıktan istifa etti. 1952'de kurduğu "Yunan Birlik Partisi" büyük bir çoğunlukla seçimleri kazanınca, başbakan oldu ve bu görevde iken öldü.

PAPAGOS, Alexandros

PAPAĞAN, *Psittaciformes* (papağanımsılar) takımının, *Psittacidas* (papağangiller) familyasından, 300 kadar çeşidi olan bir kuş. P.'lar birbirine zıt parlak renkli tüyleri olan, kıvrık gagalı kuşlardır. Cinslerine göre büyüklükleri değişir. Evlerde beslenen muhabbet kuşlarından, Güney ve Orta Amerika'da yetişen ve *macaw* denen iri kuşlara kadar çeşitli büyüklükte ve biçimde olanları vardır. Çok eski çağlardan beri bilinen P.'lar eğlenceli, hattâ bir bakıma duygulu olmaları, kolay bakılabilmeleri; insan sesi de dahil olduğu halde birçok sesleri şaşılacak derecede taklid edebilmeleri bakımından daima kafes kuşu olarak beslenegelmiştir.

P.'ların başları büyük, gagaları kıvrık ve kuvvetli olur. Burun delikleri üst gaganın kafatasına birleştiği yerde etli bir mahfaza içindedir. P. tırmanırken üst gagasını üçüncü bir ayak gibi kullanır. Çene kaslarının, gagaya olan bağlantı şekli tabiattaki en kuvvetli ezici mekanizmalardan birini meydana getirmiştir. Hafif bir dokunması bile insanın canını yakmaya yeter. Macaw'lar bir defada insanın parmağını koparabilir. P.'nın dili etlidir ve silindir biçimindedir. Birinci ve dördüncü parmaklarının geriye doğru dönük olması ağaca tırmanmalarını kolaylaştırdığı gibi yiyecekleri şeyleri de sanki "el ile" tutar gibi tutabilmelerini sağlar; hayvanların başka kuşlarda bulunmayan bu özelliği bir bakıma eğlendiricidir.

P.'ların çoğu ağaç kovuklarında, az bir kısmı da yerdeki oyuklarda yuva kurar. Erkek ve dişi P.'lar genellikle hayat boyu birleşirler; dişi P. 1 ilâ 12 beyaz yumurta yapar. Eşlerden biri, ya da ikisi birden 16 ilâ 19 gün süren kuluçkaya yatarlar; P.'ların büyük cinslerinde bu süre 30 güne kadar çıkar. Yumurtadan çıkan yavrular genellikle kör ve tüysüzdür.

PAPAĞAN

Yavruların yuva bakımı iki - üç ay arasında değişir. Bu uzun beslenme dönemini hayvanın büyük beyinli olmasıyle ilgili görülmektedir. Zaten P.'ların şaşılacak kabiliyetlerinin bu büyük beyinle ilgili olduğu âşikârdır. Bu sayede kompleks oyunları öğrenebilir; şaşılacak derecede çok kelimeyi aynı kolaylıkla ezberleyebilirler. Bazı P.'ların hayatı çok uzun olur, genellikle 50 yılı geçer, bazı iri cinslerin 80 yıl yaşadığı olur; diğer taraftan muhabbet kuşu gibi küçük çeşitler genellikle 5 yıl kadar yaşar (şüphesiz bazıları daha fazla yaşayabilir).

P. çeşitlerinin çoğu eski ve yeni dünyanın ekvator kuşağında yaşar. P. çeşitlerinin en zengin olduğu yer ise Avustralya'dır.

Yeni Dünya'da yaşayan P.'ların en önemli olanları *macaw*'lardır. Bunlardan *Ara macao* cinsinin uzunluğu 90 cm'dir. *Ara chloroptera,* daha küçük bir cinstir. Bu hayvanlar, insanların ancak çekiçle kırabildiği palmiye tohumlarını gagalarıyle gayet rahat kırabilirler. *Ara ararauna* ve *Aramilitaris*'le birlikte, bu dev P.'lar Panama berzahından Güney Amerika'nın yağmur ormanlarının derinliklerine kadar olan geniş bölgede yaşar. Son iki cinsin Meksika'ya kadar çıktığı olur. Macaw'lara hayvanat bahçelerinde sık sık rastlanır, hattâ bunların evcilleşmiş olanlarını, kafes dışında ve bağsız olarak bile görmek mümkündür.

Amazon P.'ları *(Amazona)* iri bir güvercin büyüklüğündedir. Genellikle çimen yeşili ve sarı renkte olurlar, ayrıca kırmızı, mavi ve siyah renkler de ilâve olarak bulunur. Bunlar Amerika kıt'asının en tanınan P.'ları ve konuşan kuşların en alışılmış olanlarıdır. Bunların bazıları duygulu bir evcil hayvan olarak yetiştirilebilir; başının insan dostu tarafından okşanmasından bir kedi gibi hoşlanır. Eski tip gemicilerin beslediği ve kibar cemiyetlerde yeri olmayarak karikatürize edilen P. budur. Bunların 50 kadar çeşidi vardır. Amazon P.'larının daha küçük akrabaları da vardır, bunların çeşidi de 50'ye yaklaşır.

Afrika ve Asya P.'ları: Avrupalılar'ca tanınan ilk P., herhalde M. Ö. 328 yılında, öğrencisi Büyük İskender tarafından Aristoteles'e hediye edilen P. olmalıdır. Afrika P.'ları ise ilk defa Nil'in kaynağını bulmak üzere görevlendirilen bir keşif hey'eti tarafından M. S. 54'te Neron'a hediye edilmişti.

Gri Afrika P.'ı (Pasittacus erithacus) hiç şüphesiz, taklitçiliği ve konuşma kabiliyeti bakımından diğer bütün P.'ları geçer. Romalılar bu hayvanları pek sevmiş, hem eğlenceli bir ev hayvanı hem de lezzetli bir yiyecek olarak beslemişlerdi. Afrika P.'larının erkeği de dişisi de kül grisi rengindedir, kuyrukları da kırmızıdır. Ormanlarda yaşar, meyva ve tohumlarla beslenirler. Ağaç kovuklarında barınır, 2 ilâ 4 beyaz yumurta yaparlar.

Hindistan ve Seylan'da yaşayan çiçek başlı P.'ın (Pasittacula cyanocephala) baş ve omuz tüyleri kırmızı ve mordur, siyah bir yakalığı bulunur, kuyruğu da sarı ve mavidir. Hindistan ve Malaysiya bölgesinde küçük ve yeşil renkli P.'lar (Loriculus) yaşar. Bunlar yarasalar gibi dallara asılarak uyur ve uzaktan yaprak gibi görünürler.

Gerçek muhabbet kuşları Afrika ve Madagaskar'a mahsustur. Bunlar çok küçüktürler, bu isimleri eşlerin birbirine gösterdiği sevgiden ileri gelir.

Avustralya bölgesinde P.'lar en büyük çeşitliliği kazanır. Yeni Gine'de 86, Avustralya'da 46 çeşit P. yaşar. Bunların önemli kısmını *Lorie ve Lorikeet*'ler teşkil eder. En çok rastlanan gökkuşağı lorisi (Trichoglossus haematodus) ve diğer-

leri sığırcıktan biraz büyük olurlar. Fırça dilli lorikeet'ler *(Vini)* ise daha da küçüktür.

Avustralya'da yaşayan P.'ların başlıcaları *Platycercus, Cyanoramphus, Nymphicus Hollandicus, Micropsitta*'dır. Bu sonuncular dünyadaki P.'ların en küçükleridir. Kanaryadan daha küçük türlerdir. Ülkedeki muhabbet kuşu türleri sürüler hâlinde gezer, tanelerle beslenirler. İlmî adı *Melopsittacus undulatus* olan P. çeşidi ise evlerde geniş ölçüde yetiştirilir, çünkü bunlar şaşılacak kadar kelime ezberleyebilirler.

Uzun süre başka topraklardan ayrı kalan Yeni Zelanda'-da değişik P. çeşitleri türemiştir. Hemen hemen soyu tükenen ve *Kakapo* (Strigops habroptilus) denen iri P. uçma kabiliyetini tamamen kaybetmiştir, yerdeki oyuklarda yaşar ve kök yiyerek beslenir.

Kurgun iriliğindeki *Kea* (Nestor notabilis) ise yaz aylarında çiçeklerin balözüyle beslendiği halde kışın koyun katili hâline gelir. 1 800 - 2 000 m yükseklikteki yazlık yerinden vâdilere inince atılmış koyun kalıntılarıyle beslenir; bazan canlı hayvanlara saldırarak boş böğürlerinden yumuşak lokmalar koparır. Bu hayvanın akrabası olan *Kaka* (N. meridionamlis) ise çiçeklerin balözü ve böcekle beslenir.

Avustralya mıntakasının en güzel görünüşlü P.'ları Cockatoo *(Cacatua)* denen cinstir. Bunlar genellikle tropik ormanlardaki ağaçların yüksek yerlerindeki kovuklarda barınır. Dişileri iki beyaz yumurta yumurtlar. Yumurtadan çıkan yavrular kör ve çıplaktır. Ebeveyn, onları kursaklarından çıkardıkları yarı sindirilmiş besinlerle besler ve bu üç ay sürer. Bunlar binlerce kuşun meydana getirdiği sürüler hâlinde seyahat ederler. Evlerde yetiştirilmeye müsaittirler; bütün hayvanat bahçelerinde bu P. çeşidine rastlanır.

P. beslemek: P.'lar arasında en iyi konuşan Afrika P.'-larıdır. Amazon P.'ları daha sonra gelir, üstelik bunlar daha şamatacıdır. Bir P.'a konuşmayı öğretmek sebat ister. Daha da önemlisi P.'ın, sahibini sevmesi, onu bir arkadaş olarak kabûl etmesidir. Konuşma öğretimi bir veya iki kelimelik cümlelerle başlamalı, bunlar hayvana sık sık tekrar edilmelidir. Ancak bir dersin öğrenilmesinden sonra yeni cümlelere geçmek gerekir. P.'lar tamamen tedâiyle öğrenen memeli hayvanlara benzemez; bir P. yeni bir kelimeyi öğrendiği zaman mükâfat beklemez; öğrenemedi diye verilecek cezadan da anlamaz. Bu bakımdan yeni kelime öğrendikçe, hayvana iyi bir şeyler yedirmeye lüzum yoktur.

Evde beslenen P.'lar için en iyi kafes, paslanmaz çelikten yapılan kafeslerdir. Kafesin zeminine kum veya minik çakıllar koymalıdır; hayvan bunları yutar, dolayısıyle sindirimine faydalı olur. Çiğnemek için kafeste yumuşak ağaç parçaları bulundurmalıdır. Eğer kafes çok küçükse veya hayvan arkadaşsızsa kuyruk tüylerini, hattâ bütün tüylerini dökebilir. Aşağıdaki karışım hemen bütün P.'lar için çok yararlıdır: Birer ölçü ayçiçeği tohumu, darı, ve kendir tohumu; iki ölçü kanarya yemi; bir ölçü yer fıstığı. Meyva, sebze, taze su ve fındık gibi kabuklu yemişler sık sık verilmelidir. (O. Yüksel)

PAPALIK, Katolik kilisesinin en yüksek makamı. Roma imparatorluğundan bu yana varlığını devam ettiren P., dinî - siyasî bir kurum olarak, birçok dönemler geçirdi. P. makamına oturan ilk din adamı, Petrus'tu. Etkili ve inisyatifi elinde tutan bir kişi olan Petrus, Katolik kilisesiyle o devirdeki Hıristiyan cemaatine karşı önemli işler başardı. Aziz Petrus, çalışmalarını Filistin'deki Hıristiyanlar'ın da dışına kaydırmış, Bithynia, Makedonya ve Kappadokia piskoposlarına birer mektup göndererek, oturduğu P. makamının sadece Filistin'deki Hıristiyanlar için değil, bu bölgedeki Hıristiyanlar için de söz sahibi olduğunu belirtmiştir.

Aziz Petrus, 64 veya 67 yılında bir din kurbanı olarak öldü. O yıllarda Roma'da Neron hüküm sürüyordu. Neron'un zalim siyaseti sonucu Roma yangınından sonra pek-çok Hıristiyan gibi Petrus da işkencelerle öldürüldü.

Batı Roma'nın çöküşüne kadar P.:

Aziz Petrus'un ölümünden sonra P. makamına Aziz Linus, ondan sonra da Aziz Anacletus geçti. Her iki papa hakkında fazla bilgi yoktur. Yalnız Aziz Anacletus'un Korentli Hıristiyanlar'a hitaben yazdığı mektupta Roma'daki cemaatın dışında yaşayan Hıristiyanlar'ın dinî görüşlerine de karışabileceğini ifade ettiği biliniyor.

Ana Cletus'tan sonra sırasıyle, I. Clemens (88 - 97 veya 92 - 101) Evaristus (97 - 105 veya 101 - 105), I. Alexander (105 - 115 veya 109 - 119), I. Sixtus (115 - 125), Telesphorus (125 - 136) P. makamını işgal ettiler. Bu dönemde, Roma imparatorluğu tahtında Nerva, Trajanus ve Hadrianus bulunuyordu. Bu papalar arasında en çok Telesphorus tanınmıştır, çünkü muhtemelen İmparator Hadrianus zamanında, din kurbanı olarak öldürülmüştür.

Telesphorus'dan sonra P. makamına oturan Hyginus (136 - 140) ve I. Pius (140 - 155) Antonius devrinde öldürüldüler. P. için önemli gelişme Eleutherius'dan sonra bu makama gelen I. Victor (189 - 199) zamanında olmuştur. İmparator Commodus, Sardinya madenlerinde çalıştırılan Hıristiyan mahkûmları affetti. Böylece kilise ile imparatorluk arasında bir ilişki kurulması yönünde adım atılmış oldu (Not: Buraya kadar verilen tarihler şüphelidir).

I. Victor P. tarihinde önemli bir adım daha atmıştır. O zamana kadar Roma kilisesinde resmî lisan Yunanca'ydı. I. Victor bu geleneği terketmiş ve resmî dil olarak Latince'nin kullanılacağını açıklamıştır.

I. Victor'dan sonra P. makamına Zephyrinus (199 - 217), I. Calixtus (217/218 - 222), I. Urban (222 - 230), Pontianus (230 - 235) geçtiler.

Bu dönemde en önemli olay, Aziz Hippolytus'un, P. makamında oturan I. Calixtus'e başkaldırmasıdır. Birkaç yıl süren bu ihtilâf, İmparator Maximinus'un, Hippolytus ile Pontianus'u Sardinya'daki maden ocaklarına sürmesiyle son buldu. Pontianus ile aynı maden ocağına sürülen Hippolytus, neticede aralarındaki ihtilâfı ortadan kaldırdılar. Öldükleri zaman cenazeleri Roma'ya getirilip gömüldü.

Hıristiyanlar'a karşı yapılan zulmün son dönemi: İmparator Galerius'un Hıristiyanlar'a yapılan zulüm ve işkenceye son vermesine kadar P. makamını Fabianus (236 - 250), Cornelius (251 - 253), I. Lucius (253 - 254), I. Stephanus (254 - 257), II. Sixtus (257 - 258), Dionysius (259 - 268), I. Felix (269 - 274), Eutychianus (275 - 283), Caius (283 - 296), Marcellinus (296 - 304), I. Marcellus (308 - 309), Eusebius (309 - 310) işgal etti. (Not: Eutychianus ve Gaius için verilen tarihler şüphelidir)

Miltiades'in (311 - 314) papa seçilmesinden iki ay kadar önce, İmparator Galerius'un Hıristiyanlar'a karşı tutumu ve Maxentius'un, zulüm ve işkence sırasında kilisenin el konan mallarını iade etmesi, daha sonraları da İmparator Konstantinus'un, Hıristiyanlar'ın dinî âyin yapmalarını serbest bırakması, papaların görev ve etkilerini genişletti. Miltiades'ten

sonra seçilen I. Sylvester (314 - 335) zamanında Hıristiyanlar, İmparator Konstantinos'un büyük iltifatlarına nail olmuşlardır.

I. Julius (337 - 352) döneminde, P. ile bazı piskoposlar arasında bir gerginlik başgösterdi. 340 tarihinde toplanan Roma konseyinde I. Julius İskenderiye piskoposu ile uyum içinde bulunduğunu açıkladı. 343 yılında da batılı piskoposlar Roma'nın otoritesini kabûl ettiler.

Liberius (352 - 366) başarılı bir papa olmadı. 422 yılında vukua gelen Nestûrîlik olayına kadar sırasıyle, I. Damasus (366 - 384), Siricius (384 - 399), I. Anastasius (399 - 401), Innocentius (401-417), Zosimus (417 - 418), I. Bonifacius (418-422) P. makamını işgal ettiler. 422 yılında seçilen I. Celestininus (422 - 432), Hıristiyan'lığın, İrlanda'ya kadar yayılmasında rol oynadı.

Batı Roma'nın çöküşü ve sonrası :

I. Celestinus'un halefi olan III. Sixtus (432 - 440) döneminde bir anlaşmazlık çıkmadı. Ondan sonra gelen I. Leo (440 - 461) ve Hilarius (461 - 468) dönemlerinde bazı ihtilâflar çıkmışsa da kısa sürede giderilmiştir.

Batı Roma imparatorluğunun çöküşü sırasında, P. makamında Simplicius (468 - 483) oturuyordu. 476 yılında Odoacre, bütün İtalya'yı ele geçirdi ve imparator Romulus'u tahttan uzaklaştırdı, hattâ imparatorluğun izlerini bile sildi.

Simplicius'tan sonra seçilen papa, III. Felix, eski bir Roma ailesindendi; seçilmesinde Odoacre'ın büyük rolü oldu. III. Felix döneminde P. içinde bazı ihtilâflar başgöstermiştir ve bu ihtilâflar III. Felix'ten sonra P. makamına gelen I. Gelasius (492 - 496) döneminde de devam etmiştir. I. Gelasius, kilise içinde bir beraberlik sağlıyamadı, özellikle doğulu piskoposlar üzerinde tam etkili olamadı. II. Anastasius (496 - 498) papalığı sırasında yumuşak davrandı ve Roma ile İstanbul arasındaki zıtlaşmayı gidermeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Orta Çağ'da P.'ın başlangıcı sayılan 590 yılına kadar da sırasıyla Symmachus (498 - 514), Hormisdas (514 - 523), I. Johannes (523-526), IV. Felix (526-530), II. Bonifacius (530-532), II. Johannes (533-535), I. Agapetus (535-536), Silverius (536 - 537), Vigilius (537 - 555), I. Pelagius (555 - 561), III. Johannes (561-574), Benedict (574-579), II. Pelagius (579 - 590) P. görevine getirildiler.

Orta Çağ'ın başlarında P. :

I. Gregorius (590 - 604) ile P.'ın Orta Çağ'a girdiği sayılır. Bu dönemde, Roma kilisesi büyük başarı sağladı ve altı yüzyıl durmadan genişlemek imkânını buldu. P. bu çağda, Batı'ya yayıldı. Bilhassa, İngiltere, İspanya ve Almanya'da Hıristiyan'lığın yayılmasında önemli rol oynadı.

Ayrıca, Bizans ile Roma arasında başgösteren sürtüşme, I. Gregorius döneminde, Roma'nın lehine sonuçlandı.

VIII. yüzyılda Roma, daha doğrusu P., Franklar'la bir ittifak yaptı. İttifaka göre, saray nâzırı Pepin, perde arkasında bütün yetkileri elinde tutuyordu. Asiller, kralın sadece bir kukla olduğunu anlayarak Pepin'e tâcı teklif ettiler. O sırada P. makamında Zacharias (741 - 752) oturuyordu. Pepin'in (veya Pippin) P.'ın otoritesinin genişlemesi üzerinde büyük katkısı olmuştur. Pepin, Papa Zacharias tarafından düzenlenen bir merasimle yaptığı hizmetlerinden dolayı takdis edildi. Böylece dolaylı bir şekilde Pepin, kral karşısında daha otoriter bir mevkıe sahip oldu.

Pepin, Lombardiyalılar'dan ele geçirdiği toprağı da Papa III. Stephanus'a hibe etti. Böylece P.'lığın kendisine has bir toprağı oldu. III. Stephanus (752-757) buna mukabil Pepin'e, unvan verdi. Pepin'in oğlu olan Şarlman da, Papa III. Leo (795 - 816) tarafından Roma İmparatoru olarak tac giydirildi. Yıl, 800 idi. Bu tarihlerde P. artık Avrupa'da iyice güçlenmişti. Hattâ Charlemagne'ın vücuda getirdiği imparatorluk parçalandıktan sonra da P.'ın etkisi devam etmiş, dînî otoritesi daha da yaygınlaşarak kuvvetlenmiştir.

IX. - XI. yüzyıllarda P. :

Papa I. Nicholaus (858 - 867), hem rûhânî, hem devlet otoritesini kullanmaya çalıştı. Frank kralı II. Lothair'e baskı yaparak, karısından boşanmak istemesini takbih etti ve krala engel oldu. Aynı zamanda Cologne (Köln) ve Treves piskoposlarına görevden elçektirdi. Çünkü bu iki piskopos kraldan yana bir siyaset takib ediyorlardı. Ayrıca, kendisini İstanbul patriği ilân eden Photius'u da takbih etti.

Papa I. Nicholaus'un etkili ve başarılı bir görev yapmasına mukabil, çağın ortalarına doğru Roma'da bazı anlaşmazlıklar başgösterdi. Bunun sebeplerinden biri, Avrupa'da kargaşalığın, çatışmaların hızla yayılmasıdır. O sıralarda P. makamında VIII. Johannes (872 - 882) bulunuyordu. Normanlar, Slavlar silâhlanmış, bütün Avrupa'yı kasıp kavuruyor, İtalya'yı tehdit ediyorlardı. Papanın bu tecavüzlere karşı koyacak kuvveti pek yoktu. Bu arada küçük hükümdarlarla asillerin baskısı da gittikçe artıyordu. Kuvvetlenen taraflar, egemenliği mutlak olarak ellerinde toplamanın mücadelesi içindeydiler.

XI. yüzyılda P. görevini disiplinle icra eden Papa VI. Gregorius (1045 - 1046)'dur. VI. Gregorius, sadece Roma'da değil bütün kilise teşkilâtında bir reforma girişti, otoritesini güçlendirdi, kilise meclislerine karşı da P. otoritesini üstün kılmayı başardı.

XII. - XIII. yüzyıllarda P. :

Bu çağda devlet otoritesiyle P.'ın dinî otoritesi arasında süregelen mücadele artmıştır. Özellikle, papa'nın, papaz ve piskoposları tayin otoritesi, devletin başı olan imparatorla olan mücadeleyi sertleştirmiştir. Önemli bazı reformları gerçekleştiren VII. Gregorius'dan sonra P. makamına III. Victor (1086 - 1087), II. Urbanus (1088 - 1099), II. Paschalis (1099 - 1118), II. Gelasius (1118 - 1119), II. Calixtus (1119 - 1124) geçtiler.

II. Calixtus, Almanya'da imparatora bazı din adamlarını tayin için Worms konkordatosu ile bir imtiyaz verdi. Buna rağmen, P.'ın otoritesi bundan önceki çağlarda olduğu gibi hızla arttı ve batıda XIII. yüzyılın sonlarına kadar doruk noktasına erişti. XII. yüzyılda Papa ile imparatorun aynı otoriteye sahip oldukları görüşü (düalist teori) ortaya atıldı. Fakat papa buna karşı çıktı.

Paris ve Bologna üniversitelerinde okutulan hukuk, felsefe ve teoloji dersleri, öğrencilere, dînî lider olan papanın en üstün otoriteye sahip bulunduğu görüşü telkin ediyordu. Bu üniversitelerle Haçlı seferleri, P. makamının otoritesini güçlendirmekte büyük rol oynadı. Buna karşı çıkan devlet başkanları ise orotiteyi papanın elinden almak için mücadele ediyorlardı. 1122 yılındaki Worms konkordatosu, bu mücadelenin sonucudur ve bir ölçüde imparatora Alman piskoposlarını seçme imtiyazı vermiştir. XII. yüzyıl ile XIII. yüzyıl içinde P. ile imparatorluk arasında bir anlaşmazlık başgösterdi. İtalya'daki küçük devletler üzerinde imparatorluk otori-

tesini te'sîs etmeye savaşan Friedrich Barbarossa, papa ile çatıştı. O sırada, P. makamında III. Alexander (1159 - 1181) bulunuyordu.

XIII. yüzyıl sonunda, otorite mücadelesi, din alanında bazı reformların gerçekleşmesine yol açtı. Bu reformların bazısı P. otoritesini zayıflatıcı nitelikteydi ve hükümdarların laik otoritesini güçlendirmişti. Avrupa'daki devletlerin, küçük prensliklerin, millî haklarını tedvin etmeye başlaması da dinî otoritenin, devlet egemenliği lehine bozulmasına sebep oluyordu. İngiltere'de Kral II. Henry, İngiltere kilisesi üzerinde bir baskı kurdu.

Papa III. Innocentius (1198 - 1216) bir süre rûhânî otoritesini güçlendirmeyi bildi. Bunda onun şahsî zekâsı, ve politik görüşünün önemli rolü vardı. III. Innocentius, İngiltere, Fransa ve Almanya'daki devlet başkanlarına otoritesini kabul ettirdi; Haçlı ordusuyla da Kuzey İtalya ve Güney Fransa'da tartışmasız olarak kilisenin etkisini hissettirdi. Kısa bir süre, İstanbul'un Haçlılar'ın eline geçmesiyle de Doğu üzerinde, Roma'nın otoritesi arttı. III. Innocentius yönetimi sırasında, bağımsız bir devlet otoritesine sahipmiş gibi davranmış, müstakil bir İtalyan hükümdarı gibi elçi ve yabancı memurları kovmuş, kiliseyi, muhtar bir krallık hâline getirmiştir.

III. Innocentius'tan sonra, P. makamına III. Honorius (1216 - 1227), IX. Gregorius (1227 - 1241), IV. Celestinus (1241), IV. Innocentius (1243 - 1254), IV. Alexander (1254 - 1261) geçtiler.

Bu dönemde P. ile laik otorite arasında bir çatışma daha oldu. Almanya tahtına geçen imparator II. Friedrich, P.'ı imparatorluk otoritesine bağlı bir mevki durumuna getirmek istiyordu. IX. Gregorius ve IV. Innocentius, buna şiddetle karşı koydular. II. Friedrich, 1245 yılında afaroz edildi. Ancak P. ile imparatorluk arasındaki otorite mücadelesi yine de devam edip gitti.

P., Avignon'a taşınıyor :

VIII. Bonifacius (1294 - 1303) Fransa kralı IV. Philippe ile savaşa tutuşup yenilince P.'ın otoritesi zayıfladı. Fransa'da bir süredir, devlet otoritesini P.'ın dinî otoritesinin üstünde olduğu görüşü yaygınlaşıyordu. Papanın kanunları kısıtlama hakkı kabûl edilmiyor, onun sadece dinî alanda otorite olacağı benimseniyordu. VIII. Bonifacius (1294 - 1303) hayatının sonlarına doğru, P.'ın bundan önceki dönemlerde olduğu gibi en yüksek otoriteye sahip olduğunu göremedi. Onun ölümü üzerine papa olan XI. Benedictus (1303 - 1304) bir yıl sonra ölünce yeni papa ancak bir yıl sonra seçilebildi. V. Clementius adıyla P. makamına gelen yeni papa, Bordeaux kardinali Bertrand de Got idi. V. Clementius (1306-1314) zamanında P. Avignon'a taşındı (1309). O ölünce 1316'ya kadar papa seçilemedi. 1316'da XXII. Johannes (1316-1334) papa oldu.

XXII. Johannes, bilgili, dirâyetli bir şahsiyetti. Döneminde birçok müsbet icraat yapmış, Orta Çağ'a politik ve entelektüel yönden damgasını vurmuştur. XXII. John P. makamına geldikten sonra tekrar Roma'ya dönebilmek amacıyle bir seri girişimde bulundu.

XXII. Johannes ölünce XII. Benedictus (1334-1342) papa oldu. Benedictus, bir teologdu ve dinî reformlar üzerinde çalışmaları vardı. Papa, daha çok kilise teşkilâtındaki yetki kargaşalığı ile ilgili eserler yazmıştı. Ancak P. döneminde bazı eleştiriler Onu epey sarsmıştır. Daha sonra VI. Clementius (1342 - 1352) ve VI. Innocentius (1352 - 1362) papa oldu. Her iki papa da Avignon'da ikamet ettiler.

VI. Clementius, Avignon'daki katedralleri dekore ettirmek amacıyle devrin ünlü san'atçılarını çağırmış, P. ikametgâhı olan sarayına yeni bir şekil vermiş, bunun için İtalya'nın ileri gelen bankerlerinden büyük paralar almıştır.

İlerici ve yenilikçi bir görüşe sahip olan VI. Clementius, Haçlılar ve İngiliz - Fransız çekişmesi yüzünden bazı güçlüklerle karşılaştı. Her şeyden önce haçlılar'ın zafer kazanmasını papanın birinci görevi sayıyordu. 1345 yılında İzmir'i ele geçirmek onun için başarı sayılmıştı, ancak bir süre sonra Bizanslılar, İzmir için Türklerle pazarlık yapıp, limanı, korsanların saldırılarına karşı bir garanti olarak kabûl ettiler. Bu arada İtalya'daki bankerlerin iflâs etmesi de onu para bakımından güç durumda bıraktı.

P. tekrar Roma'ya dönüyor :

Avignon'da P. makamına seçilen V. Urbanus (1362-1370), ne iyi bir politikacı ne de idareci sayılır. Ancak fikir alanında tanınmış bir din adamıydı. 1365 yılında tekrar yüksek din kurulunu Roma'ya nakletmeye karar verdi. Bu arada Batı ile Doğu kilisesini de birleştirmek azmindeydi. Bu maksatla İstanbul patriğiyle müzakere yapmak istiyordu. 30 Nisan 1367'de Avignon'dan hareket etti, ve ekimin 16 sında Roma'da Vatican'daki P. sarayına yerleşti.

Bu arada İngiliz - Fransız savaşı yeniden kızışmıştı. V. Urbanus, Avignon'a dönerse bu çatışmayı daha kolay çözebileceği kanaatindeydi. Kral V. Charles ile III. Edward'ın arasını Avignon'da bulmaya karar verdi ve 1370 yılında Avignon'a döndü. Ancak ölümüyle bu barışçı girişim yarıda kaldı. Yerine geçen XI. Gregorius (1370 - 1378), tekrar Roma'ya dönmeye karar verdi ve 1377 yılının ocak ayında Roma'ya döndü.

Rönesans'ın ilk yıllarında P. :

Roma'ya dönüşten sonra XI. Gregorius'un ölümü üzerine P. makamına sırasıyle VI. Urbanus (1378-1789), IX Bonifacius (1389 - 1404), VII. Innocentius (1404 - 1406), XII. Gregorius (1406 - 1415), V. Martinus (1417 - 1431) geçtiler. V. Martinus, P. otoritesini güçlendirmek için mücadele etti, özellikle kiliseye ait toprakların idâresinde mutlak olarak kilisenin söz sahibi olması gerektiği fikrini savundu.

Martinus'tan sonra, P. makamına seçilen IV. Eugenius (1431 - 1447) başgösteren anlaşmazlıkların üstesinden gelebilecek bir tecrübeye sahip değildi. Kardinal Niccolo Albergati'nin yardımı sayesinde anlaşmazlıkların bir kısmını halletti. Yunan ve Latin kiliselerinin birleştirilmesi için bazı çalışmalarda bulundu. Yerine mutedil ve sakin biri olan V. Nicholaus (1447 - 1455) geçti. Nicholaus, hümanist bir din adamıydı. Amacı, P. makamını güçlendirmek ve daha otoriter bir düzeye çıkarmak ve reform yapmaktı. O sırada Germen tahtında III. Friedrich bulunuyordu. V. Nicholaus, hem Germen kralı III. Friedrich ile, hem de Alman kilisesiyle P. arasındaki gerginliği uzlaştırmaya çalıştı, ancak başarılı olamadı. III. Friedrich papanın hazırladığı Haçlı ordusuna yardım etmedi. Çünkü Frankfurt Diyeti 1345 yılında, imparatorluktaki bazı reformları gerçekleştirmeyi Haçlı ordusuna yardım etmekten üstün tutuyordu. V. Nicholaus, bu hayal kırıklığı ve başarısızlık duyguları ile 1455 yılında öldü. Yerine III. Calixtus (1455 - 1458) geçti. Calixtus seçilince hemen Türkler'e karşı bir savaş düzenledi, birkaç parça gemisiyle Ege adalarına saldırdı ve Türkler'den bazı küçük adaları aldı.

1458'de ölümü üzerine yerine II. Pius (1458 - 1464) seçildi. II. Pius usta diplomatik tecrübesiyle III. Friedrich ile P. arasında bir zamandır süregelen gerginliği yumuşatmayı başardı.

II. Pius'dan sonra, P. makamına sırasıyle II. Paulus (1464-1471), IV. Sixtus (1471 - 1484), VIII. Innocentius (1484-1492) seçildiler.

II. Paul, San Marco sarayında ikamet ederdi, devrin ünlü ressam ve san'atçılarını himaye eder, an'aneci Roma eğlencelerini San Marco sarayından seyrederdi. Öte yandan, Macaristan'da Hunyadi ile çatıştı. Bohemya Kralı Georg'u da takbih etti. III. Friedrich'le de arası iyi değildi, onu sevmezdi. 1471 yılında öldüğü zaman, bazı yazar ve hümanist san'atçıları hapse attırdığı, onlara işkence ettirdiği için Roma'da bazı san'atçılar tarafından san'at düşmanı ilân edildi.

Yerine seçilen IV. Sixtus ne güçlü bir savaş adamı, ne de iyi bir politikacıydı. Türkler'e karşı kısa süreli bir savaş açtı; İtalya'da ise o sıralarda küçük monarşiler bir iç çekişme içindeydiler. Giuliano de Medici'nin katledilişi üzerine Lorenzo ile Napoli arasında bir savaş patlak verdi. Sonunda Lorenzo, papanın aracılığıyle barış istemek zorunda kaldı (1480).

O sıralarda Venedik de P.'a karşı görünüyordu. Sixtus 1484 yılında, bu kargaşalık içinde öldü. Aslında devrin ünlü mimarlarını, yazarlarını, heykeltraşlarını, ressamlarını himaye etmiştir. Makyavelist bir politikacı olarak tarif edilen IV. Sixtus, P. döneminde Roma'da sosyal amaçlı birçok binalar yaptırmıştır.

Sixtus öldükten sonra yerine Giovanni Battista Cibo, VIII. Innocentius adıyla papa seçildi. Cibo, Santa Sicilya kardinali ve Molfetta piskoposuydu. P. döneminde bazı iç çekişmeler baş göstermiştir. Bu arada, Osmanlı Pâdişahı II. Bâyezid'in kardeşi olan Sultan Cem'in, Roma'da papa VIII. Innocentius tarafından tutulması devrinin en önemli olayıdır. VIII. Innocentius'un ölümüyle Rönesans'ın ilk yıllarındaki P. dönemi de sona ermiş olur.

XI. yüzyılda P. :

1492 yılından sonra İtalya'da Rönesans devri önemli ölçüde etkisini gösterdi. XVI. asrın başlarında, P. makamına, sırasıyle VI. Alexander (1492 - 1503), III. Pius (1503, eylül - ekim), II. Julius (1503 - 1513), X. Leo (1513 - 1521) geçtiler. II. Julius, ünlü san'atçı Michelangelo ile Raphael'e Vatican'ın restorasyonunu ve eserleriyle süslemesini emretti. Ölümünden sonra P. makamına seçilen X. Leo ve VII. Clementius, ondan daha başarılı oldular.

Bu dönemde Fransızlar'ın İtalya'yı işgal etmesi ve 1559 yılında Château - Cambrésis barışı P.'ı bir hayli meşgul etti. Habsburg ve Valois hânedanları arasındaki mücadele, VI. Alexander, Fransız taraftarıydı. II. Julius ise Fransızlar'ın Milano'dan sökülüp atılması görüşündeydi.

Fransızlar'la dost geçinen X. Leo'nun ölümü üzerine VII. Clementius (1523-1534), ondan sonra da III. Paulus (1534-1549) papa seçildi. Luther'in ve Zwingli'nin Almanya'da ve İsviçre'de giriştiği Protestan reformlar hareketi karşısında papa oldukça pasif ve tedirgin kaldı. Bu yoldaki reformlara engel olacak güçte olmadığı için Alman prensleri ve kiliselerinin Roma'dan birer ikişer ayrılmalarına karşı koyamadı. Bir çok ülkenin P. etkisinden kendilerini bir ölçüde kurtarmaları ve mahallî din meclislerinin papanın elindeki otoriteyi almaya başlamaları bu devir Avrupa tarihinin mühim hâdiselerindendir.

İskandinav ülkeleri ve İsviçre'de, Almanya'da olduğu gibi devlet kontrolündeki kiliseler yaygınlaştı. Almanya'da papaya karşı başkaldırma hızlanmakla beraber, Almanya İmparatoru ile papa arasında yakınlık devam ediyordu. Ancak Almanya ve İsviçre'deki Protestan hareketinin teşkilâtlanması epey ilerlemişti. Papa VII. Clementius, karşı koymasına rağmen VIII. Henry'nin Catherina ile evlenmesini onayladı. Bu tarihte İngiltere kralı da İngiliz kilisesinin başı olarak kabûl edildi.

Bu olaylardan sonra Katolik'likte reform isteyenler ile Protestanlar arasındaki sıkı mücadele, papanın siyasetten çok din işlerine eğilmesine sebeb olmuştur. III. Julius (1550 - 1555), II. Marcellus (1555 nisan), IV. Paulus (1555-1559), IV. Pius (1559 - 1565) ve V. Pius (1566 - 1572), P. makamına seçildikleri zaman, Protestan hareketiyle sarsılan otoritelerini yeniden güçlendirmek için çalışmak zorunda kaldılar.

V. Pius enerjik bir din adamıydı. Başarılı bazı girişimleri olmuştur. Ölümünden sonra seçilen XIII. Gregorius (1572 - 1585), V. Sixtus (1585 - 1590) ve VIII. Clementius (1592 - 1605), birliği sağlamak için, büyük mücadele verdiler. 1590 - 1592 arasında VII. Urban (1590 eylûl), XIV. Gregrius (1590 - 1591) ve IX. Innocentius (1591 ekim - aralık) papa oldu. Özellikle Papa XIII. Gregorius'un yoğun çalışmasına rağmen, reform hareketi İngiltere, İskoçya, Rusya ve İskandinav ülkelerinde ne durdurulabildi, ne de Almanya ve İsviçre'de Protestan hareketinin yayılması önlenebildi. Yalnız V. Pius tarafından teşvik edilen ve Türkler'in mağlûbiyetiyle sonuçlanan Lepanto (İnebahtı) deniz savaşı (1571), P. makamının sarsılan otoritesini yeniden güçlendirmeye yetti.

XVII. yüzyılda P. :

Bu asrın başlarında Avrupayı sarsan Otuz Yıl Savaşları, P.'ı da etkiledi. Asrın başlarında, sırasıyle, XI. Leo (1605), V. Paulus (1605 - 1621), XV. Gregorius (1621-1623), VIII. Urbanus (1623-1644), X. Innocentius (1644-1655) paşa oldular.

XV. Gregorius, Bohemya, Moravya ve Macaristan'da otoriteyi arttırmak ve birliği sağlamak yolunda başarılı oldu. Bu başarılarda, Kardinal Peter Pazmany, ve Carlo Carafa'nın büyük rolü vardır. VIII. Urbanus zeki ve bilgili bir adamdı, 1627 yılında propaganda amacıyle bir örgüt kurdu. Bu örgüt, misyonerler yetiştirecek ve ülkelerde P.'ın propagandasını yapacaktı. Bu girişim nisbeten umulan tesiri göstermiştir. Yalnız papa, gittikçe artan İspanyol tehdidinden kurtulmak amacıyle bir takım politik ve diplomatik girişimlere geçmek lüzumunu duyuyordu. VIII. Urbanus, Fransa kralı ile İspanyol tehdidinden kurtulmayı başarmıştır.

1648 yılında imzalanan Westphalia barışıyle, papa, önemli tâvizler vermek zorunda kaldı. Bundan da en çok Protestanlar kârlı çıktılar.

XVIII. yüzyılda P. :

1676 yılında papa olan XI. Innocentius (1676-1689) o devirde en güçlü orduya sahip olan Fransa kralı XIV. Louis ile bir yakınlaşma çabasına girişti. Papa Innocentius, Fransa kralına, Türkler'e karşı imparator I. Leopold'ü desteklemesini telkin etti. XIV. Louis papanın bu telkinlerini duymazlıktan geldi. Ve Türkler saldırmadıkça, hiçbir harekette bulunmayacağını açıkladı.

XI. Innocentius, P. otoritesini güçlendirmek amacıyla, bu defa, Polonya'da hüküm süren III. Jean Sobieski'ye telkinlerini yöneltti. O sıralarda Viyana Kara Mustafa Paşa kumandasındaki Türk ordusu tarafından kuşatılmıştı (1683). Sobies-

ki, papanın Viyana'yı kurtarma telkinini kabûl etti. Ama Viyana kuşatmasını kaldırınca da başarıyı kendisine mâl etti. Halbuki Innocentius'un bu başarıda payı büyüktü.

XVII. yüzyılın sonlarında P. makamına seçilen XII. Innocentius (1691-1700) sakin bir insandı, fazla başarılı olamamıştır. Ondan sonra seçilen XI. Clementius (1700 - 1721), XIII. Innocentius (1721-1724) ve XIII. Benedictus (1724-1730) P.'ın kilise üzerindeki otoritesini güçlendirecek başarılı girişimlere geçemediler. XI. Clementus nisbeten zengin bir aileden geliyordu ve aile servetini P. için harcadı, fakat çok yaşlı oluşu (papa seçildiği zaman 78 yaşındaydı) ve görme yeteneğini gittikçe kaybedişi yüzünden beklenen başarıyı elde edemedi.

XII. Clementus (1730-1740) ve XIV. Benedictus'tan (1740-1758) sonra papa olan XIII. Clementius (1758-1769) P. döneminde önemli problemlerle savaşmak zorunda kaldı. Cizvitler'in, Portekiz'den, Fransa ve dominyonlarından (1764), İspanya'dan (1767), Napoli ve Parma'dan sürülmeleri ve sahip oldukları bütün mülk ve arazilere el konması Clementius'un uğraştığı önemli bir olaydı. Zaten Clementius bu yüzden geçirdiği bir kalp krizi sonucu öldü. Fransız ihtilâli sırasında P. makamında bulunan VI. Pius (1775 - 1799) da ihtilâlden etkilenmiş ve bu olayla P. otoritesi epey sarsıldığı gibi kendisi de sürgünde ölmüştür.

Restorasyon döneminde P.:

Çağın başında Benedictine piskoposu, Luigi Barnaba VII. Chiaramonti, VII. Pius adıyla papa seçildi (1800 - 1823). Yeni papa hemen Fransız ihtilâliyle sarsılan P. otoritesini yeniden güçlendirmeye girişti. 1801 yılında Napoléon Bonaparte ile anlaşma zemini aradı. Ama uzlaşamadılar ve politik sebeplerle Pius ile Napoléon'un arası büsbütün açıldı (1804).

VII. Pius, kısa bir süre sonra Napoléon Bonaparte ile olan zıtlaşmanın P. makamına zarar vereceğini anladı ve uzlaşma imkânını sağladı, bunda da başarılı oldu. Ölümü üzerine P. makamına seçilen XII. Leo (1823 - 1829) yabancı devlet başkanlarıyla iyi geçinerek barışçı bir politika takibetti. 1831 - 1846 yılları arasında P. makamını işgal eden XVI. Gregorius seleflerine kıyasla dar görünüşlüydü; reformlar ve İtalya'da hızla gelişen nasyonalizm görüşü karşısında fazla senpati göstermedi. Fransız ihtilâli sırasında sarsılan otoriter P. inancını yeniden benimsetmek ve kabûl ettirmek için bazı kararlar aldı.

Yalnız zamanında, İspanya, Portekiz, Prusya ve İsviçre'de politik - dinî tartışmalar yaygınlaştı. XVI. Gregorius, P. otoritesinin daha da sarsılmaması için bazı diplomatik girişimlerde bulundu ve tavizler vermekten çekinmedi.

XIX. - XX. yüzyıllarda P.:

XIX. yüzyılın ortasında papa seçilen IX. Pius (1846 - 1878) uzun bir süre bu makamda kaldı. IX. Pius modern ve ileri görüşlü bir papa olarak büyük bir senpati ve destek kazandı. Politikaya karışmaktan çok dinî teşkilâtını takviye etme yolunda çalıştı.

Ölümü üzerine P. makamına seçilen XII. Leo (1878 - 1903) devrinde hızla gelişen ilmî terakkilere ayak uydurmuş, büyük bir diplomasiyle dış ülkeler arasında sıkı bir ilişki kurmuştur.

XX. yüzyılın başında 1903 yılında, Avusturya'nın, Kardinal Rampolla'nın P. makamına seçilmesini veto etmesi üzerine, yerine Giuseppe Melchiore Sarto, X. Pius adıyla papa seçildi (1903 - 1914). XIII. Leo gibi becerikli usta bir diplomat değildi, bu yüzden Roma'nın zaafa uğramasına yol açtı. I. Dünya Savaşı'nın kendi P. döneminde patlaması üzerine, Avrupa'da sarsılan dinî ve rûhânî inançların tekrar kuvvetlenmesi için çalıştı.

X. Pius 1914 yılının 20 ağustosunda öldü. Yerine seçilen XV. Benedictus (1914-1922) usta bir diplomattı. Ancak Cenova konferansının sonunu göremeden öldü. Benedictus, papalığı süresince tarafsız kalmayı başarmıştır. 1 Ağustos 1917'de tarafların barış görüşmelerine çalıştı ve tekliflerini açıkladı ki, bunlar sonradan Wilson'un on dört şartının temel kavramlarını teşkil etti. Teklifleri arasında, din, milliyet ve şahıs ayırmaksızın insancıl davranılması, insanların savaş yaralarının hemen sarılması yer almıştır. Ancak taraflar papanın bu çağırısına olumsuz cevap verdiler. Ölümü üzerine XI. Pius (1922 - 1939) papa seçildi. Aktif bir insan olan XI. Pius, İtalya'da Mussolini ile, sonraları da Polonya, Almanya, Avusturya ile uzlaşma ve anlaşma yollarını aradı, bunda başarılı da oldu. Vatikan'ı tamir etti, Vatikan'ın kütüphânesini restore edip zenginleştirdi. Marconi'nin denetimi ve gözetimi altında Vatican radyosunu kurdu.

Onun ölümü üzerine P.'a XII. Pius getirildi (1939-1958). P. sırasında II. Dünya Savaşı oldu. XII. Pius da, XV. Benedictus gibi tarflara barış çağrısında bulundu, İtalya'nın savaşa katılmasına da şiddetle karşı çıktı. Gayretler müsbet sonuç vermedi ama Roma'nın da hava akınları ve savaş sırasında harab olmasını önlemeye yaradı.

1958 yılında Angelo Giuseppe Roncalli, XXIII. Johannes adıyle P. makamına geldi. XXIII. Johannes özellikle Balkan ülkelerinde görev yapmıştı. II. Dünya Savaşı sırasında Paris'te görevliydi. Sonradan Venedik kardinali seçildi. P. döneminde önemli teşebbüslerde bulundu. Bunlar arasında ilk defa bir zenci, Tanganyika'da Bukobo başpiskoposu olan Laurian Rugambwa'nın kardinal seçilmesini sayabiliriz.

Ölümünden sonra P. makamına 1963 yılında VI. Paulus seçildi. Asıl adı Giovanni Battista Montini'dir. XII. Pius'un baş yardımcısı ve XXIII. Johannes'in yakın dostuydu. Papa seçilmeden önce de Milano başpiskoposuydu.

VI. Paulus modern bir din adamıdır. İlk defa papaların Vatikan'dan ayrılmamak an'anesine son vermiş, 1964'te Kudüs'e giderek orada İstanbul patriği Athenagoras'la görüşmüştür. Daha sonra 1964'te Bombay'a gitti, 1965'te New York'ta B. M. Genel Kurul toplantısında bütün milletlere hitab ederek barışçı telkinlerde bulundu. 1967'de de Türkiye'yi ziyaret etti ve Ayasofya'da duâ etti. (Ö. Dokuman)

PAPANDREU, Andreas (doğ. Sakız 1919), Yunanlı siyaset adamı. Georgios P.'nun oğludur. 1940'ta Birleşik Devletler'e hicret ederek, orada 1947 - 1959 yıllarında çeşitli üniversitelerde ekonomi profesörü olarak çalıştı. 1960'ta Yunanistan'a dönüp bir Ekonomik Planlama ve Gelişme Enstitüsü kurdu ve yönetti. Merkez Birliği üyesi olarak 1964 - 1967 yıllarında milletvekili, 1964'te ve 1965'te babasının kurduğu kabinede bakan olarak çalıştı ve gerek kral ailesinin, gerek ordunun iç siyaset üzerine etkisine karşı tavır aldı. 1967'deki hükûmet darbesinden sonra bir zaman tutuklandı, serbest bırakılınca da Yunanistan'dan uzaklaşarak Kanada'ya sığındı. (V. Örs)

PAPANDREU, Georgios (Kalentzi, Akhaia 1888 - Atina 1968), Yunanlı siyaset adamı. Hukuk tahsilinden sonra, 1917'de Liberal Parti'ye katıldı, 1923'te milletvekili, 1923 - 1933 yıllarında tekrar, tekrar bakan oldu. 1935'te Sosyal Demokrat Parti'yi kurdu. 1938'de sürülmüştür. 1942' de İtalyan işgali altında tutuklandı ama 1944'te Mısır'a kaçmayı başardı. Mısır'da 1944'te sürgündeki üçüncü Yunan kabinesini kurdu. Bu kabine ile birlikte 1944'te Atina'ya döndü, ayni yıl istifa etti. 1946 - 1952 yıllarında bir kaç kere bakan oldu. Kurduğu Demokratik Merkez Partisi 1963 seçimlerini kazanınca başvekilliğe getirildi. Orduyu daha sıkı bir sivil kontrol altına almak gayretleri onu, Kral ile anlaşmazlığa sürükledi. 1965'te istifa etti. (V. Örs)

PAPANDREU, Georgios

PAPATYA, 1) Lat. adı *Matricaria* olan bir cinse bağlı bir bitki. Bu cins Birleşikgiller (Compositaceae) familyasına bağlı olup, aş. yu. 70 türü içine alır. Bunların en çoğu Avrupa ve Batı Asya'da, çayır ve tarlalarda bulunan bir yıllık bitkilerdir. Asıl P.'nın (Lat. *Matricaria chamomilla)* beyaz taç yapraklı göbeği sarı küçük çiçekler taşır. Bunların kendine has bir kokusu vardır. Çiçek başları kesilir ve kurutulur, ilâç olarak kullanılır. Bunlar bir eterik yağ (Oleum Chamomillae) ihtiva eder. Bu yağdaki Chamazulen adlı maddenin, iltihaba karşı bir etkisi vardır. Yine bu yağda muhtemel olarak kramp'a karşı etkili ve bağırsak hareketlerine hafifçe yardım eden bir glükosid de bulunur.

PAPATYA : Büyük papatyalar

2) Lat. adı *anthemis* olan bir cinse bağlı bitkiler de P. adını taşır. Anthemis birleşikgiller (compositaceae) familyasına bağlı bir cins olup aş. yu. 100 türü içine alır. Bunlar bir veya bir kaç yıllık bitkilerdir. Görünüş ve kokusu asıl P.'yı andırır. Bunun gibi kullanılır.

3) Lat. adı Bellis olan cinse de P. adı verilir. Bellis cinşi birleşikgiller familyasına bağlı olup, az sayıda türe ayrılır. Eski zamanlarda ancak Avrupa'da ve Akdeniz bölgesinde bulunurdu. Orta Avrupa'da bilinen biricik tür olan *Bellis perennis*'in kar gibi beyaz, tatlı penbe veya koyu kırmızı taç yapraklı çiçekleri vardır.

PAPEN, Franz von (Werl 1879 - Obersasbach 1969), Alman diplomatı. I. Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş başlarında yüzbaşı rütbesiyle A. B. D. ve Meksika'da askeri ataşe olarak bulundu. Birleşik Devletler'de bulunduğu sırada Almanya hesabına casusluk yaptığı tesbit edildiği için *persona non grata* olarak sınır dışı edildi. Savaştan bir süre sonra milletvekili oldu. On yıl kadar bu görevde kaldı. Şansölye Heinrich Bruening'in istifaya zorlanarak görevinden ayrılması (1932) üzerine şansölyeliğe getirildi. Onun zamanında Naziler "sokak hâkimiyeti"ni kazandılar. P., aynı yıl bir hükûmet darbesi sahneye koyarak Avusturya'daki sosyal demokrat hükûmetin iktidarına son verdi. P.'in yerine daha sonra askerî bir polis olan General Kurt von Schleicher geldi.

PAPEN, Franz von

P., bir ara Hitler'le anlaşmazlığa düşerek tevkif edildiyse de (1934) aynı yıl Avusturya'ya büyükelçi oldu ve bu ülkenin Almanya'ya ilhakını hazırladı. II. Dünya Savaşı süresince Türkiye büyükelçiliği etti. Ankara'da yapılan bir suikast teşebbüsünü zararsız atlattı. Savaştan sonra harp suçlularıyla birlikte yargılandıysa da Nürnberg'de beraat etti ancak bir Alman mahkemesi tarafından ağır hizmete mahkûm edildi. 1949'da serbest bırakıldı. Hâtıralarını 1952'de yayınladı.

PAPHLAGONIA, Küçük Asya'da Bithynia ile Pontus arasındaki bölge. Bithynia Olympos'unun bir uzantısıyla Galatia'dan ayrılıyor, kuzey sınırını ise Karadeniz teşkil ediyordu. P., kabaca bugünkü Bolu, Zonguldak, Kastomonu illerimizle, Çorum, Çankırı ve Ankara'nın bir kısmını içine alıyordu. P.'lıların tarihteki izi pek az olmakla birlikte, bunlar Küçük Asya'nın en eski halklarından biridir. P.'lılar Croesus'un fethettiği halklar arasındadır ve M. Ö. 480'de Xerxes'in ordusuna kontenjan olarak gönderilmişlerdir. P., önce Makedonya krallarına, Büyük İskender'in ölümünden sonrada Eumene'lere geçti.

Ancak yine de Pontus tarafından sindirilinceye kadar mahallî hükümdarlar tarafından idare edildi. Daha sonra hanedanın hükümdarları III. Mithridates'in (M. Ö. 302 - 266), hükümdarlığının başlarına kadar P.'nın büyük bir kısmına hâkim oldular. Ama Sinope (Sinop) I. Pharnaces'in hükümdarlığı zamanına kadar ellerine geçmedi (M. Ö. 183). Bu tarihten itibaren bütün eyalet Büyük Mithridates'in M. Ö. 65'teki düşüşüne kadar Pontus'a katıldı. Daha da sonra bütün ülke Roma imparatorluğu sınırları arasına girdi. Bölgenin başlıca şehirleri Sinope (Sinop) ile Gangra ve Pompeioplis idi.

PAPHOS (BAF), Kıbrıs'ın batı sahilinde bir kasaba. Eski şehir (Palaepaphos) Limasol'un 36 km batısında, denizden 1,5 km kadar içeridedir. 16 km daha batıda bulunan yeni P. daha Romalılar zamanında eski P.'un yerini almıştı P.'un Truva savaşından (M. Ö. 1180) dönen Arkadyalı Aga-

penor veya ünlü çağdaşı Cinyras tarafından kurulduğu sanılıyor. Şehrin kuruluşunun Bronz çağının kapandığı sıralara (M. Ö. 1200) kadar uzandığı bir gerçektir. Eski Yunan çağında P. krallığın, büyüklük ve etki bakımından Salamis'ten sonra ikinci şehri.

P.'un eski ünü P.'lu Tanrıça kültünden gelir. Bu tanrıça Bir bakıma Fenikeliler'in Astarte'sine benzemektedir. Eski Yunanlılar da bunu kendi tanrıçaları Afrodit'le bağdaştırdılar ve Afrodit'in burada denizin köpüğünden doğduğu efsanesini çıkardılar. Afrodit'in mezarının da burada olduğu söylenir.

Şehir M. Ö. 15 yılındaki depremde yıkıldıysa da Augustus tarafından yeniden yaptırılarak Sebaste diye adlandırıldı. M. S. 70'te, Yahudi Savaşı'ndan önce Titus tarafından ziyaret edilen şehir zamanla tekrar harab oldu.

Yeni Baf sonradan bütün adanın merkezi hâline geldi. 960'ta Müslüman Araplar tarafından tahrip edildi. Şehirde bazı arkeolojik kalıntılar vardır. Bugünkü Baf'ın nüfusu 8 984 (1973) kişidir. Bk. BAF.

PAPİRÜS (Lat., Fr., İng. papyrus), papirüsgiller'den bir kamış, *Cyperus papyrus.* Eski zamanlarda Mısır'da Nil deltasında yetiştirilir, muhtelif maksatlarla ve bilhassa yazı malzemesi olarak kullanılırdı. Bu bitki, günümüzde Aşağı Mısır'da kaybolmuştur ama Nil'in yukarı mıntakalarında ve Habeşistan'da olduğu gibi Suriye'de ve Güney Avrupa'nın bâzı dağınık bölgelerinde görülmektedir.

Bitkinin ilk sıhhatli tasvirini eski Yunanlı filozofu Teofrastus; 2 cubit'lik (90 cm kadar) sığ sularda yetiştiğini, kök kısmının insan bileği kalınlığında, 10 cubit kadar uzunlukta olduğu şeklinde yapmıştır. Bitkinin yatay olarak çamurda yatan kökünden çıkan küçük kökler diklemesine çamura girmekte bitkinin gövdesi 4 cubit boy atmaktadır.

Teofrastus aynı zamanda bu bitkinin muhtelif kullanış yerlerini de belirtmiştir. P.'ün çiçekli başı tanrılara çelenk yapmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Kökünün odunu çeşitli âletlerin yapımında kullanıldığı gibi yakacak olarak da kullanılır. Gövdesinden ise kumaş, kordon, tekne, yelken ve hepsinin üstünde kâğıt yapılmaktadır. Sapının içindeki yumuşak öz, çiğ ve pişmiş olarak yenebilen bir besin maddesidir; Herodotus da, bu özün yendiğinden bahsetmiş ve tesadüfen rahiplerin sandaletlerinin yapıldığı malzemeyi sağladığını belirtmiştir. Bitkinin sapları deniz tekneleri yapımında geniş ölçüde kullanılıyordu.

Eski dünyada P.'ün yazı malzemesi olarak geniş ölçüde kullanıldığına eski yazarlar kadar muhtelif dokümanlar ve heykeller de şehâdet etmektedir. Eski Mısır duvar resimlerinde P. tomarları görülmektedir; ayrıca bu tomarların bir kısmı hâlen elde bulunmaktadır. Açılan eski Mısır mezarlarında veya mumyalanan cesetle birlikte sarılmış olarak daima P. bulunmuştur. Ölüm ritüelinde her zaman P.'ün yeri vardı. Ölüm ritüeli ve dinî tomarlar dışında eski sivil ve edebî dokümanlar dolayısıyle de karşımıza çıkmaktadır. Asurlular da P.'ü bilir, buna "Mısır kamışı" derlerdi. Eski Yunanlılar da tarihlerinin ilk çağlarında P. kullanmışlardır. İyonyalılar buna "deri" derdi. P.'ün çok eskiden ve bilinmeyen bir tarihte İtalya'ya gittiği de bir gerçektir.

P.'ten kâğıt yapımı: Plinius *Tabîî Târih* adlı eserinde, kendi zamanında P.'ten nasıl kâğıt yapıldığını anlatmaktadır; kendi zamanında diye tasrih etmesine rağmen, hatırlanmıyacak kadar eski zamanlardan beri, kâğıdın aynı usulle yapıldığını tahmin edebiliriz. Ancak, Plinius'un ifadesinin karanlık oluşu bir yana, elde bulunan metin yer yer hasar gördüğünden, mütehassıslar birçok kelimenin mânâsında fikir birliğine varamamışlardır. Ancak yine de P.'ten kâğıdın nasıl yapıldığı kabaca anlaşılmıştır. Kâğıt yapmak için P. sapları uzunlamasına şeritler hâlinde kesilmektedir. Bitkinin orta kısmındaki saplar daha geniş olduğu için daha değerlidir. Bu şeritler istenen genişlik sağlayıncaya kadar yanyana konmakta böylece bir tabaka meydana getirilmektedir. Bunun üzerine daha kısa şeritler dik açı meydana gelecek şekilde yayılmakta ve ikinci bir tabaka meydana getirilmekte, daha sonra bu iki tabaka "dokunarak" bir levha hâlinde hazırlanmaktadır. Kâğıt yapma işleminin bu kısmından sonra yapılacak ilk iş dokunan levhayı Nil nehrinin suyuna batırmaktadır. İşlemin bu kısmında özel bir sudan bahsedilmesi tefsircileri oldukça güç durumda bırakmıştır. Bazıları Nil nehrinin suyundaki herhangi bir özelliğin zamk gibi etki yapıp iki tabakayı birbirine yapıştırdığını; bazıları da daha makul bir şekilde düşünerek suyun etkisiyle bitkideki glutenli maddenin eriyip yapışkan hâle getirdiğini ileri sürmüşlerdir. Başka tefsirciler de Plinius'un bir çeşit yapıştırıcı macundan bahsettiği kanaatine varmıştır.

Nihayet elde edilen tabaka çekiçle dövülmekte ve güneşte kurutularak daha sonra fildişi ile perdahlanarak bütün pürüzleri giderilmektedir.

P.'ten tomar yapmak içinde imal edilen muhtelif tabakalar, birbirine yapıştırılmakta ve bir tomarda 20 tabaka bulunmaktadır. Bununla beraber 20 tabakadan fazla tabakanın birleştirilmesiyle yapılmış P. tomarları da ele geçirilmiştir. Belki de 20 tabakadan fazla olmaz kuralı kesin değildi. Ancak her tomarın (scapus) muayyen bir uzunlukta olduğu sanılmaktadır. Tomar yapılırken en kaliteli tabaka en dışa konur, sonra kalite gittikçe düşürülerek iç tabakalara doğru gidilirdi; öyle ki, tomarın en içindeki kısım en kalitesiz tabakalardan meydana gelirdi. Bundan maksat tomar satışında göz boyamak değildi. Bu şekilde hazırlanan tomarlarda, kaliteli dış kısımlar iç kısımları koruyor böylece kalitesiz tabakalardan da faydalanmak mümkün oluyordu.

Plinius P.'ten yapılma sekiz çeşit yazı malzemesini ve bunların boyutlarını tasvir etmiştir.

P. Mısır'daki Araplar tarafından VIII. - IX. yüzyıla kadar, kâğıt yapımında kullanılmak üzere yetiştirilmiştir. P.'ten yapılma kâğıdın Mısır'dan başka hiçbir yerde yapılmadığını zannetmek doğru olmaz. Roma'da bir çeşit P. endüstrisi vardı; ancak kullanılan malzemenin daha çok İtalya'ya ithal edilen malzeme olduğu ve bunların işlendiği tahmin edilmektedir. Gerçi Strabo, Romalılar'ın Etruria'daki Trasimeno gölünde ve diğer göllerde P. yetiştirdiğini kaydederse de bu nokta başka kaynaklar tarafından te'yîd edilmemiştir. Ancak daha sonraları Sicilya'da bir P. çeşidinin yetiştirildiği biliniyor.

PAPUA, Yeni Gine adasının güney - doğusu (bk. YENİ GİNE). (O. Yüksel)

PAPUA DİLLERİ, Yeni Gine'de, İndonezya'nın Molukka adalarına bağlı Halmahera'da, Rau, Tolo, Fidore ve Ternete adalarında, Salomon grupuna bağlı Bougainville adasının güney bölümünde; Savo adasında ve Bismarck grupuna bağlı New Britain adasında konuşulan dillere verilen ad.

Bu dilleri konuşanların sayısı aş. yu. 650 000'dir. P. D. ile Malezya, Polinezya ve Avustralya dilleri arasında bir bağ tesbît edilememiştir.

Papua dil topluluğu 132 dilden meydana gelmiştir. (H. Eren)

PARA, değerleri ölçme ve mübadele vasıtası. Ekonominin, özellikle P. ekonomisinin en önemli unsurlarından biri. P., çok eski tarihlerde bile ilkel kabîlelerde kullanıldı. İnsanlar ürettikleri mal ve hizmetleri değiştirmek amacıyla bir ölçüye ihtiyaç duymuşlardı; P. bu ilkel ihtiyacın sonucu bulunmuş ve hemen her devirde kullanılmıştır.

P.'nın başlıca üç fonksiyonu vardır: 1) Zaman içinde değerleri ölçmek, 2) üretilen mal ve hizmetlerin mübadelesinde araç olarak kullanılmak, 3) zaman ve mekân içinde değerlerin naklini sağlamak.

Para ne zaman doğdu?: P. insan icadı sun'î bir vasıtadır. İhtiyaçtan doğmuştur. Toplum hâlinde yaşayan insanlar, malı, malla değiştirme ihtiyacını duydular, böylece aynî mübadele (trampa) başladı. Trampanın güçlüğü açıktı. Bir kişi yetiştirdiği bir nesneyi, başkasının ürettiği bir fıçı buğdayla değiştirmek isterse ve buğday üretenin de koyuna ihtiyacı varsa, bu değişimde güçlük yoktu. Ancak, koyun sahibi, bir fıçı şarap ister ve şarap üreticisinin de koyuna değil de buğdaya ihtiyacı varsa, bu durumda mal mübadelesi, üçlü bir değiştirmeyi gerektiriyordu. İnsanlar, ekonomik hayatın başlarında, ellerindeki malın değerini ölçen ortak bir ölçü arama ihtiyacı duydular, böylece P. doğmuş oldu.

Ancak P.'nın bilinmediği çağlarda bile kredi muamelesi yapılıyordu. İlk çağlarda, tapınaklara ellerindeki malları korumak amacıyla emanet edenler veya tanrılara, şükran borcu olarak bazı şeyleri bağışlayanlar çoktu. Rahipler de gerektiği zaman, bu malları, aynî borç olarak ihtiyaç sahiplerine verir, borç alanlar ise, süresi gelince, borcunu faiziyle tapınağa öderdi. Kredi muamelelerinin ilk geliştiği bölge Mezopotamya'dır. M. Ö. 3200 yıllarında Uruk'taki Kızıl tapınağın bu tarz aynî muameleleri geliştirdiği yapılan kazılardan öğrenilmiştir. Hamurabi kanunlarında da kredi ve faiz ilişkilerini düzenleyen maddeler vardı.

Değerleri ölçen ortak araç olan P.'nın önce nerede basıldığı kesin olarak bilinmiyor. Bazı bilginler ilk P.'nın Çin veya Anadolu'da basıldığı kanaatindedir; 1924 yılında Hintli bilgin R. D. Barneji, aşağı İndus kıyılarında Mohenjodar kazıları sırasında, bir şehir harabesine rastlamış ve çağına göre, çok ileri bir medeniyete sahip olan bu şehirde, insanların M. Ö. 2900 yıllarında P. basarak mübadelede kullandıklarını ortaya koymuştur.

Âsûr hükümdarlarından Sennasherip'in M. Ö. 700 yıllarında, beheri 224,5 gram ağırlığında gümüş sikke bastırdığı bilinir. Bazı tarihçiler, bu sikkeleri, ilk medenî P. sayarlar. Çin'de ilk madenî P. M. Ö. V. asırda basıldı. Hükümdar altın sikkenin yanı sıra, ufaklık P. olarak bakır ve kalay P.'lar kestirdi. Anadolu'daki ilk P.'lar ise M. Ö. VII. asırda basıldı. O devirde Lidya kralı Gyges'in üzerinde tilki resmi olan madenî sikke bastırdığı biliniyor. Krezus ise, altın ve gümüş sikkeler bastırdı. I. Darius'un de İran'da üstünde krallığının senbolü işlenmiş altın sikke bastırdığı bilinir.

P. çeşitleri: P. denen mübadele aracının bulunup yaygınlaşmasından sonra, ticarî hayat birden canlandı, gelişti. P.'nın bulunuşu bankaların doğup gelişmesine de yol açmıştı. Bankaların gelişmesi ise, ekonomik hayatı büsbütün canlandırmış ve kredi muamelelerini kolaylaştırmıştır. P. türleri şunlardır:

1) Madenî P.'lar: Bunlara aynı zamanda sikke denir. İlkel ekonomik dönemlerdekinin dışında en yaygın kullanılanı altın ve gümüş sikkelerdir. Üstünde belirli işaretler resmedilmiştir ve muayyen bir ağırlıktadır.

2) Temsilî P. veya banknot: Bu tip P.'ya misal olarak altın veya gümüş karşılıklı banknot gösterilir. Üzerinde yazılı miktarın, istendiği zaman eşdeğerde altın veya gümüşle değiştirileceği taahhüt edilmiştir. Banknotu devlet veya özel kişiler çıkarabilir. Bir zamanlar Amerika Birleşik Devletleri'nde Amerika hazine bakanlığı tarafından çıkarılan altın sertifikalar da bir tür temsilî P. idi.

3) Kâğıt P.: Buna kaaime de denir. Karşılığında altın veya gümüşle değiştirmeyi taahhüt etmeksizin devlet tarafından bastırılıp tedavüle çıkarılan mübadele aracıdır; başka bir deyimle, değişime araç olma fonksiyonunu, hukukî mecburiyetten alır. Günümüzdeki P.'ların hemen bütünü, banknot adını almakla birlikte, aslında niteliği başkadır. Kanun tarafından cebrî tedavül sisteminde kâğıt P. üstünde yazılı miktarı ihtiva eder ve üstünde yazılı ölçüde değişime aracılık eder.

4) Ufak P.'lar: Bunlara bozukluk da denir. Küçük ve bölüntülü ödemelerde kullanılır. Sürüm ve değişimde aracılık etme gücü kanundan gelir. Ancak birçok kanunda, bozuk P. ile ödeme miktarı, sınırlanmıştır.

5) Çevrilebilir (Fr., İng. Convertible) P.: İstendiği zaman, kıymetli madenle özellikle son zamanlarda, dövizle değiştirilen P. türüdür.

6) Kaydî P. veya banka P.'sı: Mübadele sadece tedavüldeki P. türleriyle yapılmaz. Özellikle bankacılığın gelişmesinden sonraki dönemlerde, bir kişi, elinde mübadele aracı olan P. bulunmadan da, bir mal veya hizmeti satınalabilir, borcunu ödeyebilir, kısaca mübadelede bulunabilir. Misâl: Bir bankada, A ve B şahıslarının mevduatı olsa, A'nın da B'ye beş bin lira borcu bulunsa; A bankaya bir talimat verir ve hesabından beş bin lira, B'nin hesabına aktarılır. Böylece kayıt üstünde yapılan bir işlemle, ve P. elden ele geçmeden, borç ödenmiş olur.

P.'nın en önemli fonksiyonu, değerleri ölçmesi ve değiştirme aracı olmasıdır. Uzun tecrübelerden sonra insanlar, en çok altından ve gümüşten yapılan sikkelere güven duydular; platin altından daha değerli olmasına rağmen, halk arasında tutulmadı. Standard değer ölçüsü olarak P. ise ortak olarak bu ölçünün kabûl edilmesine bağlıdır. Standard değer ölçüsü olarak P.'nın satın alma gücünün her zaman kuvvetli olması gerekir. Bu tür P.'ya "sağ P." denir. Eğer P.'nın satınalma gücü değişiyorsa, buna "istikrarsız, zayıf P." denir.

Altın ve Gümüş P. rejimleri: Altın ve gümüşün bulunup bol miktarda piyasaya sürülmesiyle altın ve gümüş sikke tedavülü de yaygınlaştı. Ancak ilk zamanlarda beyaz sikke (gümüş) daha yaygındı; sonraları gümüş sikke, yerini altın sikkeye bıraktı. Avrupa'da XVII. yüzyıla kadar gümüş sikkeler P. olarak kullanılıyordu. Orta Çağ'da altın madenleri çok az üretimde bulunduğu için, altın çekilmişti; gümüş P. mübadeleye aracılık ediyordu. Altın mâdeni, Amerika'nın bulunmasından sonra bollaşmıştır. Ülkeler, zaman zaman gümüş standardını veya altın standardını kabûl etmişlerdir.

Altın standardını kabûl eden ülkelerde, altın sikke tek P. birimiydi. Gümüş standardını kabûl eden ülkelerde de asıl tedavül eden P. gümüş sikkeydi. Bunun yanı sıra bazı ülkeler "Bimetalizm" adı verilen usulle her iki madenî sikkeyi de geçerli tedavül aracı olarak kanunen kabûl etmişlerdir.

Aynı nitelikte olmayan P.'lar tedavüldeyken P.'nın satın alma gücündeki zayıflamalar bazı tepkilere yol açar. Çok eski dönemlerde bile müşahede bu olayda, halk, sağ P. niteliğini gördüğü zaman, o P.'yı tedavülden çeker ve saklardı. İngiltere'de Kraliçe I. Elizabeth zamanında yayaşayan bir maliyeci Sir Thomas Gresham bu olayı şöyle çözdü: "Tedavülde iki P. varsa ve bunlar ayrı değerdeyse, kötü P., iyi P.'yı kovar ve tedavülde kötü P. kalır." Buna Gresham kanunu denir. Halkın, sadece değer bakımından değil, yeni basılmış bir kâğıt P.'yı bile saklayıp, eski, kirli yırtık P.'yı tedavüle sürdüğü bir gerçektir. İran imparatoru I. Darius, çok güzel şekilli ve üzerinde kendi senbolü bulunan altın sikkeyi bastırıp tedavüle sürmüş, ancak, altın sikke, çok kısa zamanda tedavülden kaybolmuştu. Gresham kanunu, daha sonraki dönemlerde daha iyi anlaşılmış ve birçok ekonomik olayda uygulanmıştır.

Madenî P.'lar ve banknot ihracı: Altın ve gümüş sikkelerin yerini tutmak amacıyla temsilî P. ihracı çok eski zamanlarda yapılmıştır. İlk temsilî P.'nın, Çin'de ihrac edildiği bilinir. Ancak Orta Çağ'da, İtalyan bankerleri ve deniz nakli yatırım gelişmesi sonucu, değerleri altın ve gümüşe mukabil olan banknot çıkarılmış ve bu rejim, Holanda sonra da İngiltere'de olmak üzere Avrupa'da kısa sürede yayılmıştır.

Tacirler, korsanlığa ve soyguna karşı altın sikkelerini yanlarında taşımaz, bunları İtalya'daki bankerlere teslim edip, onlardan, bir makbuz alırlardı. Zamanla bu makbuz, mal değişiminde tedavül etmeye başladı.

İngiltere'de de, XVII. yüzyılda, hırsızlık ve soyguna karşı tedbir olarak ellerindeki altınları, kıymetli metalleri, darphaneye emaneten bırakırlardı. O sıralarda darphane Londra kalesindeydi ve sarraflar bu bakımdan darphaneye güveniyorlardı. Sonradan I. Charles ile II. Charles, darphanedeki bu değerli metallere el koymuş, bu iki olay, sarrafların darphaneye karşı güvenlerini sarsmıştır. Bundan sonradır ki, sarraflar özel yerler ve müesseseler kurmuş ve kıymetli metallerini buralarda saklamışlardır.

Sarraflar, bu özel müesseselerde, özel kişilerin altın, gümüş gibi metallerini de muhafaza eder, bu kimselere muhafaza ettikleri metallerin makbuzlarını verirlerdi; buna "Goldsmith's notes" denir. Bu makbuz hâmiline, üzerinde yazılı miktarda altın veya gümüş sikke alma yetkisi verirdi. "Goldsmith's notes"a aynı zamanda sarraf parası da denir. Tacirler, böylece ellerindeki bu makbuzla mal ve hizmet değişiminde bulunuyorlar; bunun için de sarraflara bir ücret ödüyorlardı. Sarraf parası, o dönemlerde, hükümdarların müdahale etmedikleri bir ödeme aracı olarak kullanılmıştır.

Zamanla, banker ve sarraflar, muhafaza ettikleri altın ve gümüş sikkelerin bütüniyle aranmadığını ve ancak belirli bir oranının talep edildiğini gördüler ve böylece, ellerinde altın ve gümüş maden stoku varmış gibi; "Goldsmith's notes"u tedavüle sürdüler. Bu kendilerine satın alma gücü sağlıyordu.

XVIII. yüzyılda, sarraflık hızla gelişti ve en çok kazanan bir iş haline geldi. Bankerler, tacirlere değil hükümdarlara bile kredi vermeye başladılar. Zamanla "Goldsmith's notes"a, banker parası anlamında banknot denmiştir.

Sarraflığın kârlı bir iş olduğunu gören hükümdarlar sonraları özel bir müessese kurarak bu işi yapmayı tasarladılar. Böylece devlet bankaları doğmuş oldu. İngiltere Bankası 1693'ten sonra, banknotların P. gibi tedavül etmemesi kararı üzerinde kuruldu. İngiltere bankası, bir kasa ihtiyatı ayırarak piyasaya banknot ihraç etmeye başladı.

Fransa'da da John Law adında bir maliyeci, kralı ikna ederek emisyon faaliyetinde bulunan Banque Générale'i kurdu. O sırada tahtta XIV. Louis bulunuyordu. Ancak John Law, kasa ihtiyatını çok dar tutup, aşırı satın alma gücü yaratmak için, piyasaya çok miktarda banknot sürmüş ve giriştiği ticarî işler iflâs edince, halk paniğe kapılmıştır.

Altın rejimindeki sistemler: Bunlara aynı zamanda konvertibl rejimler de denir. En eski sistem, "Gold Species Standart"tır. Bu sistemde, hem banknot hem madenî P.'lar tedavüldedir. Halk istediği P.'yı kullanır. İsteyen, elindeki banknotu devlete başvurarak altınla değiştirebilir. Yurt dışına banknot ve altın sikke götürmek serbesttir.

"Altın külçe veya Gold Bullion Standart": Bu sistemde, serbest sikke basımı yoktur, altın sikke tedavül etmez ancak temsilî P. olarak banknot kullanılır. Merkez bankaları ayrıca, banknotun üzerindeki miktarda banknotu, altın sikkeyle değiştirmeyi taahhüt ederler. Bu sistemde, altın külçe yurt ödemelerinde kullanılır hâle gelmiştir.

Gold Exchange Standart veya altın kambiyo sistemi: Bu sistemde, banknotu altın sikkeyle değiştirmek yasaktır ancak şahıslar, isterlerse, merkez bankasından, altın standardına bağlı, diğer dövizleri alabilirler.

Kâğıt P. rejimi ve emisyonu: Ekonomik buhranların baş-gösterdiği dönemlerde, hükûmetler, bütçe açıklarını karşılamak için, ellerindeki altın stokundan çok fazla banknotu piyasaya sürerek tedavüldeki emisyon hacmini arttırmışlardır. Bu da enflasyona yol açmıştır. Buhranlı dönemlerde hükûmetlerin ek satın alma gücüne aşırı ihtiyaçları vardı, oysa altın rejimlerinde banknot ihracı sınırlıydı.

Böylece *"Fiat money"* denen kâğıt P. sistemi doğmuş oldu. Hükûmetler, bütçe açıklarını, doğrudan kaaime bastırarak, banknot yerine geçmek üzere ve kanunen P. gücünde kâğıt P. piyasaya sürdüler. İlk kaaimeler Fransız ihtilâli sırasında çıkarılan "Assignat"lardır.

1789 yılında Fransa meclisinin kararıyle, % 5 faiz getirmek ve hazine bonosu olarak kullanılmak üzere bin liralık kupürler hâlinde basıldı. Karşılık olarak da millî emlâk gösterildi. Sonradan "Assignat"ların, banknot veya madenî sikke gibi tedavül etmesi kararlaştırıldı. İlk yıllarda tedavüle fazla sürülmediği için fiyatlar çok dalgalanmadı. Ama 1793 yılından sonra buhran birden arttı ve "Assignat"ların değeri çok düştü.

Birleşik Amerika'da da iç savaş sırasında "Greenback" denen, kâğıt P. sürülmüştür. Greenback'lerde altınla değişim taahhüdü yoktu ve kanunî cebir altında tedavül ediyordu. Ekonomik durumun bozuk oluşu sebebiyle Greenback'ler istendiği kadar güven sağlıyamadı ve altın prim kazandı.

P. arzı ve talebi: Tedavüldeki satın alma gücüne "P. arzı" denir. Bunlar, kâğıt P., kaydî P. ve ufaklıklardır.

P. arzının klasik formülü şudur:

$$M = M_1 + M_2 - m$$

Bu formülde M, P. arzı; M_1 kâğıt P. ve ufaklık toplamı M_2 kaydî P. görevindeki mevduat, m de bankaların kasa ihtiyacı olarak mevduattan ayırdıkları miktardır.

PARA : 1) Bir Çin kâğıt parası (1375), 2) İsveç kâğıt parası (1666), 3) J. Law'ın 1719'daki özel banknotları, 4) Roma Cumhuriyetinin kâğıt parası (1798 - 99), 5-6) 1914 harbinde harb sahasında çıkarılan Alman parası, 7) Alman enflasyonu esnasında bozukluk yerine kullanılan kâğıt para (1923), 8-9-10) Almanya'da 1916 - 1921 yıllarında kullanılan darlık parası.

Bazı ülkelerde bozuk P., P. arzına ithal edilmez; ancak Türkiye'de maliye bakanlığı ve planlama teşkilâtı, yayımladıkları istatistiklerde P. arzına, ufaklık P.'yı dahil ederler.

Kaydî P. ise genel olarak vâdesiz mevduattır. Anglo-Saksonlar'da, bankacılık ve çek sistemi çok geliştiği için, çek karnesi kullanmak yaygındır. Türkiye'de ise vâdesiz mevduat daha yaygındır ve çekli hesapla vâdesiz mevduat P. arzı hesabına dahil edilir.

P. talebi ise, ihtiyaç sahipleri tarafından kullanılmaya hazır satın alma gücüdür. Buna aynı zamanda likidite miktarı da denir. Kasa, banka ve ceplerdeki P. birinci derecede vâdeli mevduat, hazine bonoları, ikinci derecede likidite niteliğindedir.

Ünlü İngiliz iktisatçı Keynes, fertlerin 1) mal ve hizmet satın almak veya borç ödemek için, 2) ihtiyat dolayısıyle, 3) ek gelir sağlamak veya spekülasyon sebebiyle P. talep ettiğini söyler.

P.'nın tedavül hızı: P.'nın belirli bir süre içinde, el değiştirme hızıdır. Her ülkede ve çeşitli devirlerde P.'nın tedavül hızı değişik olmuştur. Bazı ülkelerde tedavül hızı fazla, bazılarında ağırdır. Sanayileşmiş modern ülkelerde P.'nın tedavül hızı yüksek olur.

Başlıca Ülkelerin Para Birimleri:

Afganistan	afganî
Almanya (Batı)	Deutsche mark
Almanya (Doğu)	Doğu Almanya markı
A.B.D.	dolar
Arjantin	peso
Avustralya	dolar (1)
Avusturya	şilin
Belçika	frank
Birmanya	kyat
Bolivya	peso
Brezilya	kruzeyro
Bulgaristan	leva
Cezayir	dinar
Çad	CFA frangı (2)
Çekoslovakya	koruna
Çin Halk Cumhuriyeti	yuan
Çin (Milliyetçi)	Yeni Tayvan doları
Danimarka	kron
Dominik Cumhuriyeti	peso
Ekvador	sükr
Fas	dirhem
Filipinler	peso
Finlandiya	markka
Fransa	frank (N.F.F. = yeni Fransız frangı)
Güney Afrika	rand
Habeşistan	dolar
Hindistan	rupi
Holanda	florin
Irak	dinar
İndonezya	rupi
İngiltere	pound sterling
İran	riyal
İrlanda	pound (İrlanda lirası)
İspanya	peseta
İsrail	paund (İsrail lirası)
İsveç	krona
İsviçre	frank
İtalya	lira (liret)
Jamaica	pound
Japonya	yen
Kamerun	CFA frangı (2)
Kanada	dolar
Kıbrıs	pound
Kolombiya	peso
Kongo Cumhuriyeti	CFA frangı (2)
Kosta Rika	kolon
Küba	peso
Liberya	dolar
Libya	dinar
Lübnan	Lübnan Lirası
Macaristan	forint
Mauritenia	CFA frangı (2)
Meksika	peso
Mısır	Mısır Lirası
Nijerya	naira (3)
Norveç	kron
Pakistan	rupi
Panama	balboa
Paraguay	guarani
Peru	sol
Polonya	zloti
Portekiz	eskudo
Romanya	ley
Rusya	ruble
Sudan	Sudan lirası
Suriye	Suriye lirası
Suûdî Arabistan	riyal
Şili	esüdo
Tunus	dinar
Türkiye	Türk lirası
Yugoslavya	dinar
Yunanistan	drahmi

(1) Avustralya 1966 şubatından itibaren paund yerine dolar kullanmaya başlamıştır.

(2) CFA: Communauté Française Africaine (Fransız Afrika Topluluğu).

(3) 1973'ten itibaren, para birimi olarak paund yerine "naira" kullanılmaya başlanmıştır.

P.'nın arz ve talebi arasındaki ilişki ekonominin en önemli konusudur. Kullanılmayıp tasarruf edilen P., ek gelir sağlamak amacıyle ödünç verilir. Verilen bu ödünç için faiz alınır. Faiz, P.'nın belirli bir süre kullanılmasının ücretidir.

Bugünkü ekonomide fertler, yatırım yapmak için ödünç alırlar, bu sebeple, ödünç alma işlemine bir bakıma yatırım, ödünç vermeye de tasarruf diyebiliriz. Faiz, serbest piyasada, yatırım ile tasarruf miktarının kesiştiği noktada teşekkül eder. Faiz ucuzlarsa, ödünç alma işi artar; buna mukabil, kişiler daha az ödünç verme eğilimi gösterirler. Aksine faiz haddi yükselirse, ödünç alma, yani yatırım yavaşlar.

P. hakkında teoriler:

Miktar teorisi: Tedavüle çıkarılan P. miktarıyla bu P.'nın satın alma gücü arasında bir ilişki olduğu çok eski dönemlerden beri araştırılmıştır. P. miktarının aynı zamanda fiyatlarla da doğrudan ilişkisi vardır. Hükümdarlar, ihtiyaç duydukları zaman, satın alma gücü yaratmak için tedavüle P. arzetmişler, ancak, bir süre sonra mal ve hizmetlerin fiyatlaında artış olduğunu da farketmişlerdir.

Satın alma gücü sağlama amacıyla tedavüle para çıkaran ilk hükümdar Büyük İskender'dir. Büyük İskender, İran

seferinde büyük bir ganimetle dönmüş, elde ettiği değerli madenleri eritip sikke bastırmıştı. Piyasaya sürdüğü bu sikkeler halkın alış - veriş alışkanlığını arttırmış, bu da ekonominin canlanmasına yol açmıştı. İskender, gerektiği zaman tedavüle kıymetli madenlerde kestirdiği sikkeleri sürer, bu da alış - verişi ve dolayısıyle fiyatların yükselmesini etkilerdi.

Amerika'nın bulunup, buradaki altın stoklarının Avrupa'ya taşınması, Avrupa'daki ticaret hayatının canlanmasına ve fiyatların hızla yükselmesine yol açtı. Gümüş madenlerinin bulunup işletilmesi de aynı şekilde fiyatları yükseltti.

Tedavüldeki P. miktarıyla, satınalma gücü ve eşya fiyatları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı ilk defa XVI. yüzyılda, Jean Bodin tarafından ortaya atıldı. Jean Bodin, eşya fiyatlarındaki aşırı artışı - enflasyonu - altın ve gümüş miktarındaki fazlalaşmaya bağlıyordu. Daha sonraki dönemlerde, bazı Fransız ve İngiliz yazarlar bu konu üzerinde eserler yazdılar.

Bunların arasında, P. miktarının fiyatlarla doğrudan ilişkili olduğunu ısrarla savunanlar vardı; ancak ilmî bir açıklamasını yapamıyorlardı. Cantillon, Lock, Adam Smith, Ricardo, John Stuart Mill, P.'nın satın alma gücü "mübadele gücü"nün tedavüldeki miktarına bağlı olduğunu belirttiler.

P.'nın miktar teorisini ilk defa matematik formüle bağlayan Amerikalı Irving Fisher'dir. 1911 yılında yayınladığı kitabında miktar teorisini geniş olarak izah etmiş ve çeşitli formüllerle savunmuştur. Buna göre:

P.'nın satın alma gücü, "ceteris paribus", yani şartlaı değişmedikçe tedavüldeki miktarıyle, ters orantılıdır. Tedavüldeki P. miktarı arttıkça, satın alma gücü düşer, eşya fiyatları da yükselir.

Fisher bu teorisini şu denklemle açıklamıştır:

$$PT = MV + M'V'$$

Bu denklemde; M, tedavüldeki banknot veya kâğıt P. miktarı, V, P.'nın tedavül hızı, M' kaydî P. miktarı veya hacmi, V' kaydî P.'nın tedavül hızı, T ticaret hacmi ve P de genel fiyat düzeyidir.

Fisher'in bu denkleminde ($MV + M'V'$) ödeme aracı olarak P. hacmini belirtiyor; T ise, toplam mal ve hizmet üretimi hacmini ifade ediyor. P, fiyat olarak yani mal ve hizmetin değerinin P. olarak ifadesi olduğuna göre, mal miktarıyla ilişkili değildir. Yalnız, PT, bir ülkedeki toplam mal $\times$ fiyat gösterir. Çünkü fiyatı bulunmayan mal ve hizmet olmaz.

Miktar teorisinde, aktif faktör P. miktarı, pasif faktör de fiyatlar genel düzeyidir. P. miktarı arttıkça, fiyatlar genel düzeyi aynı oranda yükselir. P. miktarı artmayıp, tedavül hızı arttığı zaman da aynı sonuç olur. Çünkü denklemde sağ tarafındaki bir unsur değişti mi, bu aynı oranda denklemin PT tarafını da etkiler.

Irving Fisher, miktar teorisini sadece matematik denklemle değil, birçok yolla savunmuştur.

Ekonomik olaylar, miktar teorisinin doğruluğunu ispatlar niteliktedir. Amerika'nın keşfiyle Avrupa'ya kıymetli maden akını başlamış bu da fiyatları hızla yükseltmiştir. 1870 - 1873 yılları arasında Kaliforniya'daki altın yataklarının işletmeye açılması da Amerika'da aynı sonucu doğurmuştur. Türkiye'de emisyon hacmi, P.'nın tedavül hızının arttığı dönemler incelenirse, fiyatların aynı oranda hattâ daha hızlı yükseldiği görülür. Buna mukabil, bazı ülkelerde P. miktarının fiyatlarla doğru orantılı olarak ve aynı nisbette artıp eksilmediği de görülmüştür. 1920 - 1922 yılları arasında Fransa'da tedavüldeki P. miktarının % 4 azalmasına karşılık fiyatlar da % bir düşüş görüldü. 1922 - 1924 arasında ise, P. miktarı % 8 arttığı halde fiyatlar % 78 yükseldi.

Bazı iktisatçılar, Fisher'in miktar teorisini ve denklemini tenkid ettiler, bazısı da denklemi yetersiz bulup bazı eklemeler yaptı. İspanyol iktisatçı Banos, denkleme ayrıca o ülkedeki üretim kapasitesiyle üretim hacmini de ekledi.

Miktar teorisine yapılan tenkidlere rağmen, P. miktarının artışıyla, fiyatların yükselmesi arasında doğru bir orantı bulunduğu bir gerçektir. Ancak her ülkede ekonomik ve sosyal şartlar hızla değiştiğinden, her zaman P. miktarının artışı, fiyatların aynı oranda yükselmesine sebep olmaz. Anglosaksonlar'da, özellikle Amerika'da alış - verişlerin beşte dördü çekle yapılmaktadır. Bu yüzden kaydî P. hacmi ve hızı, pek çok Avrupa ülkesindekinden yüksektir.

Bazı iktisatçılar P. miktarının aktif faktör olmadığını, aksine bazı durumlarda fiyatlardaki değişmelerin, doğrudan P. miktarını etkilediğini söylerler.

Gelir teorisi: Cantillon ve Tooke adlı iktisatçılar, fiyatlara kumanda eden faktörün P. miktarı olmayıp kişilerin geliri olduğunu öne sürdüler. Altın ve gümüş madenlerinin bulunuş ve üretime geçişi, iş hacmini, başka deyimle istihdamı arttırdı, bu da talebi kamçıladı. Sonunda fiyatlar yükseldi. Gelir teorisi şu denklemle açıklandı :

$$R = F.T$$

Burda R, gelirler; F fiyatları; T de üretim miktarını ifade eder.

Devletin, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, tedavüle kâğıt P. sürdüğünü farzedelim. Yani denklemde R artsın. Bu taktirde, denklemin eşitliği bozulacaktır.

Denklemde denge olması için F veya T'de de bir artış olması gerekir. Üretim miktarı yani T'de, R oranında bir artış olursa fiyatlarda yükselme olmıyacak ve denklem dengelenecektir. Fakat üretim miktarında artış olmadığı takdirde, F, yani fiyatlar R oranında artacak ve denklem böylece dengelenecektir.

Gelir teorisi, özellikle Fransa'da ortaya atıldı ve miktar teorisinin açıklıyamadığı olaylar gelir teorisiyle açıklanmak istendi. Halbuki, bazı ülkelerde gelirlerde artış olmadan fiyatlar çok hızlı oranda yükselmiştir. Almanya, Polonya ve Avusturya'da, I. Dünya Savaşı'ndan sonra fiyatlar çok hızlı arttı, buna rağmen gelirlerde aynı oranda bir artış görülmedi.

Keynes'in görüşü: Ünlü İngiliz iktisatçısı John Maynard Keynes P. miktarıyla fiyatlar arasındaki bağı, miktar teorisinden daha değişik şekilde izaha çalıştı.

Keynes'e göre, P. miktarı, devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kâğıt P. emisyonu ve kredi enflasyonuyla sağlanır. P. veya kredi hacmindeki artış, bütçeyi kabartır, dolayısıyle kişilerin gelirlerinde yükselme meydana getirir.

Ancak gelirdeki artış, hemen piyasaya yansımaz. Bu ek gelirin harcanması gerekir. Ülke ekonomisinin içinde bulunduğu konjonktüre göre, P.'daki artış hafif veya kuvvetli oranda piyasaya yansır. Gelir artışına paralel olarak talep de artarsa, yine aynı anda fiyatlarda artış olmayabilir. Çünkü Keynes'e göre, işletmelerde kullanılmıyan boş bir kapasite vardır. İşletmeler, talebin artışını görünce bu boş, âtıl kapasiteyi harekete geçirirler, üretim miktarı artar. Böylece miktar teorisinde olduğu gibi denge bozulmaz.

PARA : 15.7.1962 tarihinde geçerliliği sona ermiş olan iki buçuk Türk Lirası değerinde kâğıt para

Ekonominin böylece canlanması başka deyimle tam istihdam (full employment) hâline gelmesiyle ticaret hacmi artar ama fiyatlar aynı oranda yükselmez çünkü üretim talebi karşılayacak düzeydedir. Fakat ekonomideki azalan randıman kanunu gereği, işletmeler, bir üretim noktasından sonra yüksek maliyetle çalışırlar. Sonra üretim de yeni teknoloji gerektirdiğinden, birden istenen düzeye çıkamaz. Ancak üretim artışı, talep şişkinliğini ve şiddetini bir süre karşılar. Bir noktadan sonra üretim, talebi karşılayamayınca fiyatlar yükselmeye başlar. Bu nokta, tam istihdamın sınırıdır. Bundan sonra da enflasyon dönemine girilir.

Keynes, işte bu noktadan sonra miktar teorisi içine girileceğini ve P. miktarıyla doğru orantılı olarak aynı hızla fiyatların da artacağını belirtmiştir.

Devlet bütçesi ile P. arasında ilişki : Devlet bütçesiyle tedavüldeki P. miktarı, tedavül hızı ve dolayısıyle fiyatlar arasında önemli ilişkiler vardır. Son yıllarda devletin ekonomik hayatı düzenleyici rolü benimsenmiştir. Buna göre bütçe harcamaları, geliri ve fiyatları doğrudan etkiler.

Devlet bütçesi vergiyle karşılanır. Harcamalar, vergi ve başka gelirlerle yapılır. Ancak devlet aşırı harcamaya girişir ve piyasaya fazla miktarda P. sürerse, denk bütçe durumu bozulur ve açık bütçe doğar.

Bazı iktisatçılar, devlet bütçesi ve harcamalarıyle P. miktarı ve fiyatlar arasındaki ilişkiyi böyle izah etmişlerdir.

Ekonominin en önemli olaylarından biridir. Latince "Enflatio" (şişme) kelimesinden gelir.

Enflasyon, fiyatların hızla yükselişi demektir. Ancak, her fiyat yükselişi, enflasyon sayılmaz. Bunun için mal ve hizmet arzında fazla bir artış olmamalı, sadece fiyatlar hızla yükselmelidir. Miktar teorisinde olduğu gibi, denklemde dengenin yerleşmesi, P. miktarında artış olduğu takdirde, fiyat veya ticaret hacminin artışına bağlıdır (bk. ENFLASYON).

PARA : Bugün kullanılmakta olan on Türk Lirası değerinde kâğıt para

Kâğıt P. sisteminde merkez bankaları : Hükûmetler, zamanla altın sikke ve banknot rejimlerinden ayrılıp kâğıt P. rejimine dönünce, emisyon işlerinin bir bankada toplanması sistemini benimsediler. Emisyon yetkisini haiz bankaların doğuşu böyle başladı.

Türkiye'de de 1930 yılında özel bir kanunla kurulan Merkeb Bankası, bir anonim şirkettir ama özel yetkisi vardır ve bu yetkiye dayanarak kredileri ayarlar, piyasaya P. arzeder, faiz hadlerini düzenler.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, *Fedaral Reserve Board,* kâğıt P. emisyonuna yetkili bir kuruluştur. 1800 yıllarında faaliyete geçen *Banque de France* da aynı kâğıt P. emisyonu ile faiz hadlerini ayarlama yetkileriyle donanmıştır.

Merkez bankaları, bazı kural ve sistemler içinde emisyon faaliyetlerini yürütürler. Bir sisteme göre, stoktaki altın ve döviz rezervleri gözönüne alınarak, piyasaya kâğıt P. sürülür. Buna "altın ankesi" denir. Altın ankesi için gerekli oran, hükûmetlerce tesbit edilir.

Banknot sisteminin uygulandığı sıralarda, piyasaya sürülen her banknotun altın karşılığının bulunması gerekiyordu. Zamanla, banknot rejiminden kâğıt P. rejimine dönülünce bu sistemden vazgeçildi. Karşılığında mutlak olarak altın bulunmaksızın piyasaya kâğıt P. sürülmeye başlandı. Zamanla kâğıt P.'ya itibarî değer verildi.

Bugün hükûmetler ülkedeki iş hacmini göz önüne alarak, piyasaya P. arzederler. Türkiye'de, Merkez Bankası tarafından yayınlanan haftalık bültenlerde, hazine bonoları, hazineye kısa vâdeli krediler ve avanslar, özel sektör ticarî senetleri, zirâî senetler karşılığı olarak ne miktarda P. bulunduğu yazılır. Özel bankalar, müşteri senetlerini iskonto ettikten sonra bu senetleri Merkez Bankası'na götürür, reeskonte (yeniden iskonto) eder ve merkez bankasından P. çekerler. Bu reeskont işlemi, o dönemdeki iş hacmini gösterir. Hükûmetler, iş hacminin genişlediği dönemlerde, portföylerindeki senet hacmine de bakarak emisyona giderler.

PARA : 24.4.1949 tarihinde geçerliliği bitmiş olan bir Türk Lirası değerinde kâğıt para

Merkez bankaları ekonomik hayatı çeşitli şekillerde etkiler. Reeskont haddini yükselterek, yani özel bankaların senetlerini yüksek faizle kırmakla, piyasada P.'nın daralmasına yol açabilirler. Faizin yükselmesi ve bazı dönemlerde uygulanan ithalattan teminat alınması, piyasadaki fiyat artışlarını önlemek amacıyla alınan tedbirlerdir.

Türkler'de P. :

P.'nın alış - veriş vasıtası olarak Türkler tarafından kullanılış tarihi son araştırmalara göre Göktürkler devrine kadar uzanmaktadır. Bundan önceki dönemlerde ise tabiî P. (natur geld) yani aynî mübadele hâkim bulunuyordu. Bozkır'a küçük gümüş P.'lar Çin yahut Greko - Baktria ve İran gibi komşu memleketlerden gelmiştir. Ama belirli bir ağırlıktaki gümüş külçelerin ödeme vasıtası olarak kullanılması Göktürkler devrinde başlamıştır. Bu külçenin cüz'leri daha sonraları meydana getirildiğinden bu dönemde ufaklık para "khadak" denilen ipek kumaş parçalarından yapılmaktaydı. Tokuzoğuz, Türkiş, Uygur ve Karahanlılar devrinde P. sisteminde yavaş bir gelişme kaydedildi. Bu dönemde 2 274 gr ağırlığındaki gümüş külçeye *"yastuk"* adının verildiği tesbit edilmektedir. Bir "yastuk"un onda biri *sum,* ellide biri de *satır* adını taşıyordu. Samanoğulları ve Karahanlılar'ın bastırdıkları gümüş ve bakır karışımı *müseyyebî* adındaki P. da "yastuk"un cüz'lerinden olup binde bir değerindeydi. Selçuklu döneminde gümüş P.'nın *agca* adını aldığını görüyoruz ki, bu daha sonra Osmanlı akçası olarak tanınan P. birimi olacaktır. Abbâsîler'in dirhemine eşit ve 3.072 gr ağırlığında olan agcanın altı katı olan 18.4 gr gümüş bir *danaı* olarak hesap edilmiş ve bunun 10 000 tanesi de bir *tümen* sayılarak maliye hesaplarında kullanılmıştır. Mogollar, devraldıkları Türk P. sistemini ıslah ederek kullanmışlardır. Gazan Han zamanında yapılan ıslahatta 13.927 gr gümüş bir dinar sayılmış, bunun tümeni 138.2 kgr saf gümüş itibar edilmiştir. Buna göre, küçük P. birimi olarak *denk* 2.304 ve yarım (nîm) denk 1.152 gr olmuştur. İşte bazı araştırmacıların Rumca *aspır* sözünden alındığını ileri sürdükleri Orhan Gazi'nin bastırdığı ilk akça (bk.

PARA : 14.10.1942 tarihinde geçerliliği sona ermiş olan beş Türk Lirası değerinde kâğıt para

PARA : 31.3.1948 tarihinde geçerliliği sona ermiş olan elli Türk Lirası değerinde kâğıt para

PARA : 15.4.1963 tarihinde geçerliliği sona ermiş olan beş yüz Türk Lirası değerinde kâğıt para

A. Refik, *Bizans Karşısında Türkler*, İstanbul, 1927, s. 138), Gazan Han'ın ıslahatında kabûl edilen *nîm denk*'in hem ağırlık, hem de biçim bakımından benzeridir.

Türklerde madenî P.'nın yanında özellikle ticarî muamelelerde kullanılan *kâğıd*'ın da önemli bir yeri vardır. *Khadak*'tan ilham alınarak geliştirilen kâğıt P.'yı resmen tedavüle koyan Atabekler'den el-Melik el-Âdil Nureddin Zengî olmuştur. *Kırtas* adını taşıyan bu kâğıt P.'lar, Anadolu Selçukluları'nca da benimsenmiştir. Mogollar döneminde, Ögeday Han, 1236 yılında aynî sistemi uyguladı. Ancak, bu kaaimelere o tarihte Çince adı ile *çao* deniliyordu. İran Mogolları ise kâğıt P. sistemini resmen 1294'de tanıdılar. Daha sonra ticarî sak (çek) biçimine dönüşen kaaime ihracı bırakıldı ve ancak aşağıda açıklanacağı gibi XIX. yüzyılda tekrar ihdas edildi.

PARA : 29.2.1948 tarihinde geçerliliği sona ermiş olan yüz Türk Lirası değerinde kâğıt para

Osmanlı devletinin ilk yıllarında ülkede Selçuklu P.'ları ile Venedik dükası gibi yabancı P.'lar tedavül etmiştir. İlk defa 729 (1328/1329) yılında Orhan Bey'in gümüş sikke kestirmesi ile Osmanlı devletinin kendi P.'sının tedavülü başlatılmıştır. Ancak, son günlerde İstanbul'da bulunan bir definede çıkan bir kesik akçadan Osman Gazi'nin de sikke kestirdiği anlaşılmaktadır. Önceleri genellikle gümüş *(akça)* ve bakır *(mangır)* sikkeler kesilmiştir. Devletin kudretinin belirtisi sayılan altın sikke ise ilk defa 1477 yılında Fâtih Sultan Mehmed Han devrinde kesilmiştir. İlk altın sikke bir dirhem, bir kırat, iki habbe vezninde ve 23,5 ayarındaydı. Yine Fâtih Sultan Mehmed Han döneminde ilk defa, devletin asıl P. birimi niteliğini kazanan akçanın vezni ile oynanmış ve 21/4 kırat vezninde olan akça 1481 yılında 15/4 kırata düşürülmüştür. Bu suretle, Orhan Bey zamanında on dirhem gümüş bir dirhem altın muadili iken Fâtih döneminde gümüş değerlenerek 1481 yılında 1.9 dirhem gümüş bir dirhem altın muadili olmuştur. Devletin ilk köklü P. reformunun yapıldığı 1839 yılına kadar altın ve gümüş pariteleri arasındaki bu dalgalanma özellikle gümüş P.'ların vezin ve ayarının değiştirilmesi ve buna paralel olarak altın sikkelere yeni rayiçler tesbiti suretiyle devam ettirilmiştir.

Bazı istisnalar dışında ülkede altın sikke vezin ve ayarının önemli sayılabilecek bir değişikliğe uğramaması ve akça veya kuruşlarda yapılan değişikliklere paralel olarak altın sikke râyiçlerinin zaman zaman tesbiti, Osmanlı Devleti'nde 1839 yılına kadar gümüş P. esasının benimsendiğini ortaya koymaktadır. Söz gelişi, Orhan Bey zamanında 100 dirhem gümüşten 296 akça kesilirken, 1485 yılında 500, Yavuz Sultan Selim zamanında 300 ve Kanûnî Sultan Süleyman döneminde tekrar 300 akça kesilmiştir. Buna karşılık, vezin ve ayarı önemli ölçüde değişmeyen altın sikke râyici, Orhan Bey zamanında 40, 1485 yılında 47, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman döneminde 60 akçadır.

Devletin asıl P. birimi olan akça değerinin istikrara kavuşturulması yönünde ilk hareket Kanûnî Sultan Süleyman tarafından başlatılmış ve 100 dirhem gümüşten 500 akça kesilmesi esası kanunlaştırılmıştır. Ne var ki, ülkede yavaş yavaş hissedilen kıymetli metal sıkıntısı ve ülke dışında altın ve gümüş değerlerinde meydana gelen önemli dalgalanmalar yüzünden bu kanun devam ettirilememiş, III. Sultan Murad döneminde 100 dirhem gümüşten 800 ve hattâ 2 500 akça kesilirken altının akça değeri de 70 ve 120'ye yükseltilmiştir. Kanlı olaylara yol açan bu işlem, görünürde altının değerini yükseltirken aslında devletin asıl P. birimi olan akçanın ve dolayısıyle gümüşün değerini yükseltmiştir. Zira, altının akça değerindeki yükselmeler fiyatlarda da enflasyonist gelişmelere yol açtığından pâdişahların en önemli işlerinden biri bu râyici düşürecek tedbirleri almak olmuştur. Bir başka deyimle, altın ve gümüş değerlerinde, gerek doğu gerekse batıda meydana gelen değişmelere ayak uydurulamamış, aksine alınan kararlarla altın râyici sun'î şekilde düşük tutulmaya çalışılmıştır. Öte yandan, gümüş veya altının ülke dışında daha değerli olması yüzünden ülkeden kıymetli maden çıkışının önlenmesi için de doğu ve batıdaki kadılara ferman çıkarılarak tedbir almaları istenilmiştir. Buna rağmen, ülkeden altın veya gümüşün kaçırılması olayına son verilememiştir.

Vezin ve ayarında yapılan değişiklikler sebebiyle itibarını kaybeden akça yerine, 1625 yılında yapılan Tashîh-i Sikke işlemi sırasında *kuruş* adı ile bir sikke kesildiği, Sultan İbrahim'in (1640-1648) cülûs bahşişini kuruş olarak dağıtmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca, IV. Murad döneminde de vezni 5 kırattan biraz fazla olan *para* adı verilen bir sikke daha kesilmiştir.

Alınan bütün bu tedbirler, ülkede P. spekülasyonunu önleyememiş ve hattâ defterdar ve ağalar da tam vezinli P.'lar üzerinde spekülasyon yapar hâle gelmiştir. "Holandalılar İzmir'de çok iş yaparlarmış. Holandalılar'ın başlıca kazancı Ermeni tüccarlara ön ayak olmak ve bunları mallarıyla beraber Avrupa'da dolaştırıp geri getirmekten doğarmış. Soktukları yükler dolusu P.'lardan çok kazanırlarmış. Holandalılar'ın

getirdikleri paralar bütün Türkiye'yi kaplamış. Bu gümüş P.'ların ayarları düşük ve bahusus kalp olanlarının miktarı pek bolmuş" (Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğunda P.*, s. 66).

III. Süleyman (1687 - 1691) döneminde altın ve gümüş evânînin sikke kesilmesinde kullanılması istenir ve bir yandan da piyasadaki P. darlığını giderebilmek için bakır mangırlar kesilir. Ancak, devletin temel ölçü birimi olan akça değerini o kadar kaybetmiştir ki, bir süre bakır mangırlar ile akça aynı değerdedir. Daha sonraları mangır miktarının ölçüsüz şekilde arttırılması sonucu bunlar da geçmez hâle gelir.

PARA : Bugün kullanılmakta olan yirmi Türk Lirası değerinde kâğıt para

PARA : Bugün kullanılmakta olan beş yüz Türk Lirası değerinde kâğıt para

Tedavüldeki çok çeşitli P.'lar yüzünden tedavül araçları da çeşitlenmiş ve zaman zaman yapılan ayarlamalar sırasında bütün bu sikkelere de yeniden değer tesbiti şart olmuştur. Meselâ, 1725 yılında yapılan fiyat ayarlaması sırasında, tedavülde bulunan sikkeler ve bunların akça değerleri şöyledir: Cedîd İstanbul Altını 400 akça; Mısır zincirlisi 330 akça; Mısır tuğralısı 315 akça; cedid kuruş 120 akça; cedid zolota 90 akça; sağ P.'nın 40 adedi bir kuruş; cedid akçanın 120 adedi bir kuruş; kefere sikkesi ile madrub yaldız altını 375 akça; Macar altını 360 akça; sekiz buçuk dirhem genel atîk esedî kuruşu 144 akça; solya kuruş 186 akça; kara kuruş 181 akça; atik zolota 88 akça; sekiz buçuk dirhem bir denk gelen polya kuruş 173 akça; iki dirhem gelen büyük livr 24 akça ve bir dirhem gelen küçük livr 10 akça.

II. Mahmud (1808 - 1839) döneminde ülkede P. darlığı son haddine ulaşmıştır. Gümüş ve ilk defa altın sikkelerin vezin ve ayarları değiştirilir. Bir yandan yurt dışına kıymetli maden kaçırılırken (Batı'da altının değeri artmış, Fransa ve A. B. D.'nde piyasada altın kalmadığından fiilen gümüş P. sistemi hâkim olmuştur) kalpazanlık da almış yürümüştür. 1818 yılında Galata önünde demirleyen gemilerde çok miktarda kalp P. bulunması üzerine kalpazanlar asılır. Şânî - Zâde'ye göre bu yıllarda bazı ticaret erbabı, umumun ihtiyacı olan eşyayı getirip satmaktan vazgeçmişti. Birçok kimseler ecnebî memleketlerden gelen kumaş vesair lüks eşyaya ve altın ve gümüş gibi şeylere fazla rağbet ediyordu. Bir taraftan da sandıklarında sakladıkları P.'ları zahîre ve başka eşya ticareti için ecnebî memleketlere aktarıyorlardı. Bir başka ifadeyle, mevcut P. düzeni artık asıl görevlerinden biri olan mübadele aracı görevini yapamaz hâle gelmiş, daha çok ülke dışından yapılan spekülatif ticarete aracı olmuştu. Bu sebeple, 1840 yılında çıkarılan bir ferman'la sikkenin tashihi emredildi. İngiltere'den getirilen makinelerle ilk defa 1843 yılında 2 dirhem bir kırat altın ve 3 kırat sair maden ihtiva eden 2 dirhem dört kırat vezninde ve 0.916 1/2 milyem ayarında (22 ayar) 100 kuruş değerinde *Osmanlı lirası*'nın (Mecid altını) darbına başlandı. Ayni şekilde, 1844 yılında, bir dirhem altının 15.08 dirhem gümüşe eşit olması prensibinden hareketle 7 dirhem 8 kırat vezninde ve 6 dirhem 3 kırat 2 buğday hâlis gümüş ihtiva eden 20 kuruşluklar *(mecidiye)* kesildi. Bu hesapla mecidiyelerin ayarı 0.829 milyemdir. Yeni sikkelerle birlikte, tedavüldeki diğer sikkelere de yeni sikkelerin altın ve gümüş muhtevâsı göz önünde tutularak mecidiye kuruşu üzerinden fiyat tesbît edildi. Yeni kararla Osmanlı devleti de ilk defa gümüş P. sistemini terkederek altın ve gümüş P.'nın sabit bir parite ile ilgilendirildiği ve birlikte tedavül ettiği çift maden sistemine geçmiş ve Batı'da o tarihlerde cari altın gümüş paritesini uygular hâle gelmiştir.

Osmanlı devletinin 1840 - 1844 yılları arasında gerçekleştirdiği sikke ıslahatıyla birlikte memleketin tedavül aracı olan P. miktarını belirli bir madenin üretimine bağlı olmaktan çıkaran kâğıt P. sisteminin de ilk gelişmeleri gözlenmektedir. İlk kâğıt P. ihracı, 1840 yılında % 8 faizli ve 8 yıl vâdeli *kaaime-i mûtebere-i nakdiyye*'lerle başlar. Ancak, bu P.'lar, gerek sahtelerinin çıkması gerekse tedavül alanının kısıtlı olması yüzünden süratle değer kaybetmiş ve 5 - 6 yıl içinde tedavülden çekilmeleri için çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar 1862 yılına kadar olumlu bir sonuç vermediği gibi 1854 yılında *ordu kaaimesi* ihraç edilir. 1862 yılında yapılan 8 milyon sterlinlik dış istikraz, mevcut kaaimelerin tasfiyesine tahsis edilir ve kaaimeler % 40'ı altın ve gümüş P., % 60'ı *Eshâm-ı Azîziyye* verilmek suretiyle toplanır.

Kâğıt P. ihracının Batıda olduğu gibi bir düzene bağlanması zaruretine cevap vermek üzere kurulan bankaların başa-

rıya ulaşamaması karşısında 1863 yılında tekrar bu amaçla Osmanlı Bankası kurulur. Banka 1876 yılında 3 milyon Osmanlı lirası tutarında kaaime ihraç eder. 1878 yılında ortaya çıkan P. darlığının giderilmesi amacıyla yeniden kaaime ihracına gidilirse de, bunların tekrar süratle değer kaybetmesi üzerine, 1880 yılında değeri 16 milyona ulaşan bu kaaimeler bir altın = 400 krş. paritesinden toplanır ve bu iş için gerekli P. da halktan, iane adı altında temin edilir.

Kâğıt P. alanında yukarıda özetlenen gelişmelerin müşahede edildiği 1839 sonrası döneminde metal P. alanında özellikle 1873 yılına kadar istikrarlı bir ortam sağlanmıştır. Bir başka ifadeyle, 1840 - 1873 döneminde altın ve gümüş P. için tesbît edilen parite muhafaza edilmiştir. Ne var ki, 1870'lerden sonra Batı ülkelerinin tedricen gümüş P. ve çift maden sistemlerini terkederek altın P. sistemine geçmeleri Batı'da gümüş fiyatlarının hızla düşürmüş ve 1903 yılında bir gram altının değeri 43 gr gümüşe ulaşmıştır. Bu gelişmeler Türkiye'de de etkisini göstermiş ve ülkenin altın ve gümüş P.'ları arasındaki parite Osmanlı lirasının kuruş değerinin değiştirilmesi suretiyle ayarlanmıştır. Meselâ, bir altın 1873 yılında 101.5 krş'a (parite 15.3), 1878 yılında 106.5 krş'a (parite 16.06) ve aynı yıl 230 krş'a (parite 34.67) yükselmiştir. Batı'da gümüşün herhangi bir metal gibi değerlenmesine karşılık Türkiye'de paritenin gümüş lehine olması yüzünden ülkeye bol miktarda gümüş girmeye başlamıştır. Bunların darbhanede sikkeye çevrilmesi sonucu gümüş P.'nın sür'atle değer kaybetmesi karşısında, gümüş P.'nın değerinin yüksek tutulması amacıyla 1878 yılında neşredilen bir kararnameyle 1883 yılına kadar devlet hesabına dahi gümüş sikke kesilmemesi emredilmiştir. Öte yandan, 1880 yılında neşredilen bir kararname ile de (Meskûkât-ı Osmâniyye Karârnâmesi) "vâhid-i kıyâsi Osmanlı altınıdır" denilmek suretiyle altın P. sistemine geçilmek istenmiştir. Ancak, gümüş P.'yla yapılacak ödemelere bir tavan getirilmediğinden fiilen çift maden sistemine devam edilmiştir. 1883 yılında neşrolunan yeni bir kararnameyle gümüş sikke kesilmesi ve darbhanenin gümüş külçe alması tekrar yasaklanarak gümüş P. miktarı kontrol altına alınmış ve bu hâl 1914 yılına kadar devam etmiştir. 1901 yılından sonra mecîdiyenin resmî fiyatı 19 krş'a ve 1909 yılında Osmanlı altının fiyatı 102.6 krş'a yükseltilerek altın gümüş paritesi de 16.28'e çıkarılmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere, bu oran, Batı'da daha 1903 yılında 43'e yükselen oranın çok altındadır.

Osmanlı devletinin gerçek anlamda altın P. sistemine geçişi ancak 26 Mart 1916 tarihli Tevhîd-i Meskûkât Kanunu ile mümkün olmuştur. Kanunun birinci maddesi ile "mıkyâs-ı kıymet altın, vâhid-i kıyâsî kuruştur" prensibi getirildikten sonra, nikel, gümüş, ve altın olmak üzere üç kanûnî P. kabûl edilmiştir. Kanun, nikel P.'nın 50 krş, gümüş P.'nın ise 300 krş üzerindeki ödemelerde kullanılmasını da yasaklamıştır. Ülke dışında gümüşün P. değerini kaybetmesine ve altının gümüş değerinin önemli ölçüde yükselmesine rağmen 1916 kanunu da altın gümüş paritesini 15.08 olarak tesbit etmiştir.

Birinci Cihan Harbi ile birlikte devletin P. ihtiyacı da artmıştır. Bu sebeple, 3.8.1914 tarihinde Osmanlı Bankası'nın kâğıt P. çıkarma yetkisi 4 milyon Osmanlı lirasına yükseltildi ve 1915 yılında Almanya'dan 5 milyon altın tutarında borç alınarak Osmanlı Bankası'ndan bunun 3 misli banknot ihracı istendi. Bankanın bunu reddetmesi üzerine İtibâr-ı Millî Bankası aracılığı ile çeşitli tarihlerde 161.018.738 TL tutarında kâğıt P. ihraç edildi.

Yeni kurulan cumhuriyet hükûmetinin ilk icraatından birisi de P. meselesinin çözümlenmesi olmuştur. 12.2.1924 tarih ve 411, 16.4.1925 tarih ve 624 sayılı kanunlara dayanılarak bronz madenî P.'lar basılmak suretiyle altın ve gümüş P. sistemine son verilmiştir. Keza, 30.12.1925 tarih ve 701 ve 23.3.1929 tarih ve 1408 sayılı kanunlara dayanılarak maliye bakanlığı tarafından ihrac edilen kâğıt P.'lar ile Osmanlı devleti zamanında çıkarılan 161.018.738 TL aynı miktarda Türk Lirası olarak değiştirilmiştir. Osmanlı Bankası'nca ihraç edilen 891.475 TL tutarındaki banknot ise söz konusu banka ile mizalanan imtiyaz anlaşmalarına dayanılarak 1946 yılına kadar tedavülde bırakılmıştır. Bankanın bu banknotları 1946 yılında T. C. Merkez Bankası tarafından devralınmış ve Osmanlı Bankası da bunlar karşılığında Merkez Bankasına altınla ödemede bulunmuştur.

Yukarıda sözü edilen kanunlarla ülke fiilen kâğıt para sistemine geçmiş ve tedavül vasıtası olan P.'ya istikrar ve bütünlük kazandırılmıştır. Kâğıt P. miktarını ülke ihtiyaçlarına göre tanzim edecek olan Merkez Bankası'nın kurulması ise ancak 11.6.1930 tarih ve 1715 sayılı kanunla sağlanabilmiştir. Banka, daha önce 701 sayılı kanunla maliye bakanlığı tarafından çıkarılan banknotların tamamını devralmış ve hazine de bunlar karşılığında bankaya % 1 faizli devlet tahvili vererek borçlanmıştır. Hâlen tedavüldeki banknotlar 1715 ve bu kanunu kaldıran 1211 sayılı kanunlara dayanılarak çıkarılmıştır. Madenî P. ihracı ise, kanunlarla verilen yetki dahilinde maliye bakanlığı tarafından yapılmaktadır. (O. Yüksel ve Ö. Dokuman)

PARA CEZASI, Hukuk düzenine aykırı kabahat veya cürüm teşkil eden bir fiil işlemiş olan kişinin hâkim kararı ile devlet hazinesine ödemekle yükümlü tutulduğu tazminat.

Türk Ceza Kanunu'na göre P. C., hafif veya ağır olmak üzere iki çeşittir. Hafif P. C. kabahatler için hükmolunur ve üç liradan bin liraya kadar olabilir (Türk Ceza Kanunu Md. 24 fk. 1). Ağır P. C. cürümler için hükmolunur ve on lira ile yirmibeşbin lira arasında olabilir (T. C. K. Md. 19 fk. 1).

P. C.'nı ihtiva eden hüküm kesinleşince Cumhuriyet Savcılığı'na verilir. Cumhuriyet Savcısı bir ay içinde P. C.'nı ödemesi için hükümlüye usulü dairesinde bir ödeme emri tebliğ eder (Md. 19 fk. 2). Hükümlü tebliğ olunacak ödeme emri üzerine belli süre içinde P. C.'nı ödemezse Cumhuriyet savcısının yazılı emriyle bir gün üç liraya sayılmak üzere hapsedilir (Md. 19 fk. 3).

Hafif P. C.'nın infazı hakkında da aynı usul uygulanır (Md. 24 fk. 2). (E. Korur)

PARAFİN, balmumuna benzer, yaprakçıklı yapılı, kokusuz ve tadsız, kaynama noktaları yüksek hidrokarbonlar karışımı. Suda erimez, alkolde biraz, benzin, eter ve karbon sülfürde kolayca erir. P., linyit katranı, petrol ve madenî balmumundan damıtma yolu ile elde edilir. Sert P., 52 - 70°C'da erir ve özellikle mum yapımında kullanılır. Erime noktası, yaklaşık olaraş, 30°C'da bulunan yumuşak P., kâğıtların emprenye edilmesinde, ipliklerin mumlanmasında, şişelerin sızdırmazlığının sağlanmasında, kibritlerin emprenye edilmesinde kullanılır. Bunun yanısıra, uzun süre muhafaza edilebilmeleri için meyvalar P.'e batırılarak üzerleri ince bir P. zarı ile kaplanır. Kimyada, doymamış hidrokarbonlara, geniş anlamda, P. adı verilir. Sıvı hâlindeki hidrokarbon karışımları, P. yağlarını oluşturur ve merhem yapımında olduğu gibi müshil olarak da kullanılır. (E. Ediger)

PARAGUAY, Güney Amerika'nın orta kısmında bir cumhuriyet. Kuzeyde ve kuzey - doğuda Bolivya; doğuda Brezilya, güney - doğu, güney ve batıda Arjantin; kuzey - doğuda yine Bolivya ile sınırlıdır. P.'ın hiçbir tarafı okyanuslara 965 km'den daha yakın değildir. Böylesine kara ülkesi oluşu, memleketin siyasî ve ekonomik hayatını etkilemektedir. Yüzölçümü 406 752 km², nüfusu 2 354 000 (1972) kişidir. Başşehir Asuncion 393 000 (1972) nüfuslu bir şehirdir. P., Doğu ve Batı P. olarak ikiye bölünmüştür. Doğu kısım, P. nehrinin doğusunda kalan kısımdır. Bu kısmın yüzölçümü 159 827 km², batı kısmın yüzölçümü de 246 925 km²'dir. Ülkeyi ikiye bölen P. nehrinin memleketin varlığında önemli bir yeri vardır. Söylendiğine göre P. adı da Guarani Kızılderilileri'nin dilinde "büyük bir nehri olan bir yer" anlamındaki *Pararaguay*'dan gelmektedir.

P. ovalık bir ülkedir. Parana nehrinin bir kolu olan Pilcomayo nehri batı sınırının büyük bir kısmını meydana getirir. Güney - doğu ve güney sınırını da Yukarı (Alto) Parana çizer. Ülkeyi kabaca ikiye bölen Yukarı P. nehri Asuncion'da Pilcomayo ile birleştikten sonra güneye doğru akar ve P.'ın güney sınırında Parana ile birleşir.

Ülkenin doğu kısmının önemli bir parçasının yüksekliği 300 - 600 m arasında değişir. Burası Brezilya yaylasının batı ucunu teşkil eder. Bu kısmın batısı ovalıktır. P. nehrinin batısında Chaco Boreal yer alır. Chaco Boreal, Gran Chaco'nun P.'a düşen kısmıdır. Gran Chaco Qoechauan Kızılderilileri'nin dilinde "av sahası" anlamındaki *"chuco"*'dan gelir. Gran Chaco'nun kuzey ve güney kısmı Arjantin'in sınırları içinde kalır. Chaco Boreal'in yüzölçümü, bütün P.'ın yüzölçümünün yarısından fazladır (237 000 km²); düz bir ova hâlindedir.

PARAGUAY

Kısmen balta girmemiş ormanlar, çayırlar, perakende ağaçlıklar, bataklıklarla kaplıdır. Bu kısmın vaktiyle bir deniz olduğu, zamanla, Andlardan akan suların getirdiği kum ve çakıllarla dolduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgede akan Pilcomayo'nun akıntısı çok azdır ve nehir ulaşımına elverişli değildir.

Chaco'nun bazı kısımları dışında P.'ın iklimi subtropikaldir. Ekimden marta kadar süren yaz ayları sırasında sıcaklık 26 ilâ 33°C arasında değişir. Nisandan eylüle kadar süren kış aylarının sıcaklığı da 15 - 26°C arasındadır. Yağmur en çok Brezilya sınırındaki Párana yaylasına yağar (yılda ortalama 31 sm); batıya doğru gidildikçe azalır (Asuncion'da 20 sm).

P.'ın doğu kısmı, kısmen yapraklarını döken ormanlarla kaplıdır. Ağaçlar çoğunlukla sert kerestelidir. Hafif ağaçlar, ağır ağaçların kerestesini taşımak için sal yapımında kullanılır. Chaco kısmında yetişen başlıca ağaç çeşidi quebracho'dur. Yerli dilinde "balta kıran" anlamında olan quebracho'nun kerestesi son derece serttir. Bu ağaçtan elde edilen tanen geniş ölçüde A. B. D. ve İngiltere'ye ihraç edilir. P.'da yetişen diğer bir önemli bitki *mate*'dir. P. çayı, yabanî olarak yetişen bu bitkinin yapraklarından yapılır. Ülke topraklarında tıbbî özellikleri olan bitkiler de yetişir.

Yabanî hayvanların başlıcaları yerlilerin kaplan dediği jagar, tehlikeli ve büyük yapılı yaban domuzu, geyik çeşitleri, armadillo ve karıncayiyendir. Ülkede birçok tropik bölge kuşu yaşar. Böcek çeşitleriyse çok zengindir.

Kabaca güneyden kuzeye doğru uzanan iki hat P.'ı üç coğrafî bölgeye ayırır. Bu hatlardan biri Encarnacion civarından kuzeye doğru uzanan *cuesta* (sarp yamaç), diğeri P. nehridir. İkisinin arasında kalan kısım Orta Bölge'yi, doğuda kalan kısım Doğu Bölgesi'nin, P. nehrinin batısında kalan kısım da Chaco'yu meydana getirir. *Orta Bölge,* beşerî coğrafya bakımından üçe ayrılır: Orta, Kuzey ve Güney. Orta kısım Asuncion ile P.'ın ikinci büyük şehri olan Villarica'ya kadar uzar ve P.'ın çekirdeğini teşkil eder. İlk yerleşmeler burada olmuştur; nüfusu 100 000'in üstündedir. Bu kısım güneyinde Mesiones arazisi vardır. İlk Cizvit misyonerleri burada yerleşmiş ve bölge adını onlardan almıştır. Nüfusu 69 000'dir (1972). Kuzey kısım verimli bir bölgedir; buralarda yerleşme merkezleri vardır. Şehirlerin çoğu P. nehri üzerindedir. *Doğu bölgesi* ormanlıktır; burada perakende Kızılderili kabîleleri ve yabanî hayvanlar yaşar. Alto Parana nehrindeki yerleşme merkezleri de daha çok ticarî holdinglerden ibarettir. P. nehrinin batısında kalan çok geniş topraklarda Chaco diye anılır. Nüfusu çok azdır. En çok doğu kısımlarında yetişen Quebracho ağaçları bakımından ekonomik değer taşır. Bu kısımda petrol bulunduğu da iddia edilmekteyse de henüz ciddî bir araştırma yapılmamıştır.

Halk, dil ve kültür: P.'da yaşayanların çoğunu Guarani Kızılderilileri'yle, İspanyollar'ın karışmasından doğan mestizolar meydana getirir. Ayrıca başka kabîleler mensuplarından sayıları 40 000'i (1972) bulan ve özümlenmiş (temessül edilmiş) olmıyan Kızılderili yaşar. Bunlar Chaco'da ve Doğu P.'nın ormanlık kesimlerinde yaşar. Nüfusun yarısı yalnız Guarani'ce, % 4 kadarı da yalnız İspanyolca konuşur. Geri kalanlar her iki dili de konuşmaktadır. Chaco mıntıkasında nüfus seyrektir. Her beş kilometre kareye 1,5 kişi düşer. Bu kısımda yaşayan Mennonite kolonisi bunun dışındadır. Bunların kendilerine has 5 440 km²'lik bir yerleri vardır. Mennonite'ler tam bir din hürriyeti, sürekli olarak askerlikten muafiyet, kendi kendilerini idarede serbestlik vaadleriyle, Kuzey Amerika ve Avrupa'dan celbedilmiştir. Nüfusları 13 000 kişidir (1969).

PARAGUAY: Başkent Asuncion'da 1937 yılında yapılmış olan Pantheon

P.'lılar resmen Katoliktir. Katolik olmıyan toplulukların başında Mennonite'ler gelir. Küçük bir Anglikan kilisesi de vardır. 25 000 de Protestan yaşar.

Başlıca şehirleri başkent Asuncion (393 000 - 1972), Concepcion (170 000 - 1969), Coronel, Oviedo, Villarica ve Encarnation'dur.

P.'da iki üniversite vardır: Asuncion'da Millî Üniversite (1973'te 7 919 öğrenci) ve Katolik Üniversitesi (1973'te 4 546 öğrenci).

Ekonomi: P.'ın ekonomisi tarım, hayvancılık ve ormancılığa dayanır. Başlıca tarım mahsulleri pamuk, patates, mısır, tütün, soya fasulyesi, buğday ve pirinçtir. 1972'de P.'da 5 973 000 sığır, 300 000 at, 555 000 domuz, ve 353 000 koyun beslenmekteydi. Aynı yıl yapılan et ihracatı 34 000 tona yaklaşıyordu. Aynı yılın taze et istihsali ise 60 000 tonu bulmuştu. Ülke ormancılık bakımından zengin, madencilik bakımında fakirdir. Demir, mangenez ve başka minerallerin mevcudiyeti bildirilmemişse de bunlarda ticarî bir değer görülememiştir. Geniş ölçüde kireç taşı, tuz ve kaolin yatakları vardır. Chaco'da petrol bulunması da henüz gerçekleştirilememiştir. P.'ın başlıca endüstrisi et konserveciliği, bitki yağı ve tekstil üzerinedir

Tarih: P.'a ilk gelen Avrupa'lılar, muhtemelen XVI. yüzyılın başlarında İtalyan Sebastian Cabot, Portekizli Alejo Garcia gibi kâşiflerdir. Asıl İspanyol devri ise 1537'de Juan de Salazar Eskinosa'nın Asuncion şehrini kurmasıyle başlar. İlk yirmi yıl buraya Domingo Martinez de Irala yönetmiş, bu süre içinde çevredeki Kızılderililer'in sayısı azalmış, erkekleri köle, kadınları da cariye edinilmiştir. İlk Cizvitler 1588'-

de gelmiş, yerlilerin Hıristiyan'laştırılması hakkındaki talep üzerinde 1608'de yeniden Cizvitler getirilmiş; Guarani'ler kurulan misyoner merkezlerine alınarak eğitilmiş, aynı zamanda bunlara tarım usulleri öğretilmiştir.

İspanyollar Asuncion'dan başlayarak muhtelif istikametlere yayılmışlar. P. ve Arjantin 1617'den 1776'ya kadar Peru'daki kral naipliği tarafından yönetilmiştir.

P.'ın bağımsızlığı, ânî ve kansız gerçekleşmiştir. Arjantin'de kral naipliğine karşı başlayan ayaklanmalar üzerine kral naibi istifa etmiş, P.'ı da hür Arjantin federasyonuna alma çalışmaları boşa gitmiştir. Bu arada tamamen bağımsız olmak için çalışan P., nihayet 1811 yılı 14 mayıs'ında bağımsızlığını ilân etmiştir. Bu işi gerçekleştiren El Supremo diye anılan José Gaspar Rodriguez de Francia idi. Bu şahıs çok geçmeden diktatörlüğünü ilân etti ve ölüm tarihi olan 1840'a kadar memleketi demir bir pençe ile idare etti. Namuslu, fakat zâlimdi. Ecnebilerden nefret ederdi. Bu yüzden P.'ı hemen tamamen dış münasebetlerden tecrid etti.

Francia'nın ölümü üzerine bir başka büyük diktatör, Carlos Antonio Lopez iktidara gelinceye kadar ülkede aylar süren kargaşalıklar oldu. Lopez 1862'ye kadar başta kaldı. Değerli bir adam değildi, ancak Francia'dan daha akıllıydı, ülkeyi yabancılara ve dış ticarete açtı. 1862'deki ölümü üzerine megaloman oğlu Francisco Solano Lopez iktidara geldi. Onun zamanında P. ordusu, bütün Güney Amerika'nın en düzenli ve etkili ordularından biri hâline geldi. Sonunda Brezilya, Arjantin ve Uruguay ile savaşa tutuştu. P. Savaşı veya Üçlü İttifak Savaşı diye bilinen savaş 1864'ten 1870'e kadar devam etti. Sonunda ülke nüfusunun yarısını kaybetti; düşman kuvvetler tarafından işgal edildi ve bir kısım toprakları elinden çıktı. Yetişkin erkek nüfusunun onda dokuzunun kaybı üzerine, savaştan sonra bir çeşit poligami başladı ve bu hal yıllarca devam etti. Lopez ise savaşın sonunda öldürüldü ve memleketini iki nesil sürecek kargaşalık içinde bıraktı. Bundan sonra iktidar, sürekli olarak diktatörler arasında el değiştirmeye başladı. 1932 - 1935 arasında Chaco savaşı'ndan kaybedilen yerlerden bir kısmı geri alındı. Daha sonra yine hükûmet darbeleri oldu. 1940'ta, iktidara gelen Morinigo tek parti (Colorado) tahakkümü ve diktatörlükle, memleketi 8 yıl yönetti. Morinigo parti içindeki anlaşmazlıklar yüzünden 1948'de istifa edince yeni bir hükûmet darbeleri serisi başladı ve 1954'e kadar iktidar altı defa el değiştirdi. Son olarak 1954 yılı ağustosunda bir hükûmet darbesiyle iktidara gelen General Alfredo Stroessner ülkeyi sıkı bir kontrol altında tuttu. 1958, 1963, 1968 ve 1973'te tekrar tekrar seçilerek iktidarını muhafaza etti. Bugün 11 üyeden kurulu bir bakanlar kuruluyla ülkeyi idare etmektedir. P.'ın 60 milletvekili ve 30 senatörden kurulu bir parlamentosu vardır. Cumhurbaşkanı beş yıllık bir görev süresi için seçilir. (O. Yüksel)

PARAGUAY NEHRİ, Parana nehrinin en önemli kolu ve Güney Amerika'nın başlıca nehirlerinden. Brezilya'da Mato Grosso eyâletinde doğar, Serra dos Parecis'in güney yamacından akarak önce güney - batıya, sonra güneye yönelir. 2 549 km'lik mecrası boyunca muhtelif kollarla beslendikten sonra Asuncion'un 360 km güneyinde Parana'ya katılır. P. N. Brezilya, Bolivya, Paraguay ve Arjantin'in önemli kısımlarını sular. Başlıca kolları Sao Lourenço, Taquari, Bermejo, Pilcomayo ve Apa nehirleridir. P. N. mecrasının büyük bir kısmında geniş ve kurak bir vâdîde akar. Geçtiği yerlerin hâkim bitkisi savan çayırlarıdır. Güney - batı Brezilya'da bataklık Pantanal bölgesinden geçer ve Paraguay'ı ikiye böler. Paraguay'da, nehir üzerindeki iki önemli liman Asuncion ve Concepcion'dur.

P. N.'nin başlıca kolları olan Pilcomayo ve Bermejo And dağlarından doğar ve birbirlerine paralel mecrada güney - doğuya akarlar. Guarani dilinde "kuşların nehri" anlamına gelen Pilcomayo, Bolivya'da Potosi'nin kuzeyindeki kaynağından Chaco ovasına kadar olan 560 km'lik mecrası 2 440 m'lik bir iniştir. Bundan sonra düzlükte akan nehir kollara ayrılarak P. N.'ne katılır.

Bolivya - Arjantin sınırında doğan Bermejo, sür'atle Chaco ovasına iner ve çeşitli adalar meydana getirerek çok sığ bir şekilde akmaya devam eder. Akıntı hızı Pilcomayo'nunkinden daha fazladır. Yalnız bu nehrin Chaco'dan her yıl 6 000 000 m^3 kadar toprak taşıdığı tahmin edilmektedir. (O. Yüksel)

PARAKETE, gemilerin hızını ölçmeye yarayan âlet. Tahtalı ve pervaneli çeşitleri kullanılmıştır. Tahtalı P.'nin esası üçgen biçiminde bir tahta parçası (şamandra), ip (P. savlosu) ve bir makaradan ibarettir. Kabaca üçgen biçiminde olan ve iki köşesinde safra bulunan şamandra, üç köşesinde ayrı ayrı gelen iplerle asıl P. savlosuna tutturulur. Savlonun üzerinde düğümler vardır. Her düğüm arasındaki uzaklık belirlidir. Şamandra suya atıldıktan sonra belirli bir süre (yarım dakika, bir dakika kadar) ipi çekmesine müsaade edildikten sonra tutulur ve geçen düğümlere göre geminin satte aldığı hız hesaplanır.

Pervaneli P.'lerde, pervane suya salınır. Pervanenin dönme devri özel bir kordonla ibreli bir göstergeye aktarılır. Gösterge, dönme hızına göre, geminin hızını saatte mil olarak gösterir.

Bugün, modern gemilerde hız, pervanenin devrine göre hesaplanmaktadır.

Balıkçılıkta P.: Çok iğneli ve deniz dibine yatırılmış, çapari (b. bk.) gibi bir olta takımıdır. Yapılış şekli çapariden daha başkadır. Kıyı P.'si, sinarit veya mercan P.'si, kılıç P.'si, kalkan P.'si gibi çeşitleri vardır. Kıyı P.'sinde beden 0,60, köstekler 0,40 misinadan yapılır. Kösteklerin uzunluğu 25 cm, birbirlerinden olan mesafeleri 30 cm'dir. Böyle bir P., 200 hattâ 300 iğneli olur. İstavrit, iskorpit, istrongiloz, kaya gibi balıkları tutmakta kullanılır. P., çok erken saatte bırakılır ve birkaç saat sonra çekilir; daha fazla kalırsa yengeçlerin, yakalanmış balıkları parçalama tehlikesi vardır. En çok nisan, mayıs aylarında kullanılır.

Sinarit P.'siyle, sinarit, hani, mercan, kırlangıç gibi balıklar yakalanır. Bunda kösteklerin uzunluğu ve aralıklarının mesafesi kıyı P.'sindekilerin iki misli olur. Kalkan P.'sinin iğneleri büyüktür. Kalkan ve pisi yakalamakta kullanılır, İstanbul'da, Samsun ve Sinop'ta kullanılır.

Kılıç P.'si için kullanılan köstek ve bedenler çok kalın olmalıdır. Uzunluk ve aralıkları da diğerlerine göre çok daha fazla olur. Bu P.'nin bir özelliği de deniz dibine yatırılmamasıdır, tonoz ve şamandra tertibatıyla, meselâ 25 kulaç kadar suda bulundurulur. Köstek sayısı en fazla 10 tanedir. (Y. Kansu)

PARALAKS: bk. ASTRONOMİ, AY, GÜNEŞ - IŞINIMI.

PARALEL (Fr. parallèle, İng. paralel), 1) muvâzî; birbirinin karşısında olarak, aradaki açıklık azalıp çoğalmadan giden, birbiriyle kesişmiyen.

2) Yeryüzünde, ekvatora paralel olarak çizildiği kabûl edilen dairelerin her biri. Ekvator ile kuzey kutbu noktası arasındaki bir meridyen yayı, daire çevresinin dörtte birine eşittir. Bu yayı her biri 1° olmak üzere 90 eşit parçaya bölebiliriz. Meridyen dairesinin güney yarım küresindeki yayını da 90°'ye bölersek 180° elde edilmiş olur. Bunların her birine bir daire çizilince 180 P. dairesi meydana gelir. P. dairelerinin meridyenlerden farkı çevrelerinin birbirine eşit olmamasıdır. En büyük P. dairesi ekvatordur. Her iki kutba da eşit uzaklıkta bulunan ekvator, bu bakımdan P. dairelerinin başlangıcı olarak kabûl edilir. Ekvatordan itibaren P. daireleri gittikçe küçülür ve nihayet kutupta bir nokta hâline gelir (bk. ENLEM, BOYLAM). (O. Yüksel)

PARANA NEHRİ, Güney Amerika'nın, Amazon'dan sonra en büyük nehri ve dünyanın en büyük nehirlerinden biri. Uzunluğu 3 300 km olan nehir 2 500 000 km²'den fazla bir araziyi sular. Parana Guarani dilinde "denizin anası" anlamına gelir. Paraguay nehriyle birleştiği yere kadar olan yukarı kesimi Alto Parana (Yukarı Parana) diye anılmaktadır. P. N. Rio Grande ve Paranaiba nehirlerinin birleşmesiyle meydana gelir. Bu iki nehir birleşmeden önce Brezilya topraklarında batıya doğru akarak Minas Gerais eyâletinin güney ve kuzey sınırlarını teşkîl ederler. Paranaiba, Atlas Okyanusu'na dökülen Sao Fransisco nehriyle aynı dağlarda doğar, ama Sao Fransisco'nun aksi yönüne akar. Önce batıya, sonra güney - batıya. Rio Grande ile birleşmeden önce önemli kollar alır. P. N.'ni meydana getiren önemli nehir Rio Grande, Serra da Mantiqueira'dan doğar, batıya doğru muhtelif çağlayanlar meydana getirerek 1 360 km aktıktan sonra Paranaiba ile birleşir.

Brezilya'nın Mato Grosso, Sao Paulo ve Parana eyâletlerinde doğan birçok akarsular P. N.'ne dökülür. Sucuriu, Verde, Pardo, Ivinheima, Amambai ve Iquatemi gibi kollar batıdan, Tietê, Peixe, Ivai, Piquiri gibi kollar doğudan katılır. Bunların ancak kısa bir kesimi ufak teknelerle ulaşıma elverişlidir. Nehre doğudan katılan kolların en önemlisi Paranapnema 900 km uzunluğundadır (bk. PLATA, RIO DE LA).

Brezilya'da, Urubupunga çavlanıyla Guaira (veya Sete Quedas) çavlanı arasındaki 640 km'lik bir mesafe küçük nehir teknelerinin seyrüseferine müsaittir. Bundan sonra nehir 3,5 km'lik bir boğaza girer ve ardından 5 km kadar genişler, sonra birden duvarlarının arası 90 m kadar olan bir kanyona girer. Bunun sonucu olarak su kulakları sağırlaştıran bir çağıltıyla akmaya başlar, öyle ki nehrin buradaki sesini 35 km öteden duymak mümkündür. Daha sonra P. N. 210 km boyunca Brezilya ve Paraguay sınırını çizer ve Iguaçu (Iguassu) nehriyle birleşir.

Iguaçu de Brezilya'nın sahil sıradağlarından olan Serra do Mar'dan doğar ve batıya doğru 690 km akar. Son 120 km'lik kısmı Arjantin'in Misiones eyâletini Brezilya'dan ayırır. P. N.'ne katılmasından 24 km önce genişliği 4 km olan çok sarp bir mecraya girer; bunun sonucu olarak, bu kesimde Niyagara veya Zambezi'deki Victoria gibi dünyanın en ünlü çavlanları ile mukayese edilebilecek çavlanlar meydana gelir; nehir Garganta del Diablo (Şeytanın Boğazı) denen yerde 82 m'den dökülür. Bu kesimde birbirinden ayrı 275 çavlan sayılmıştır. Yağmurlu mevsimde nehrin su hacmi Niyagara'yı geçer.

P. N.'nin Paraguay nehriyle birleştikten sonraki kısmı Aşağı Parana veya sadece Parana diye anılır. Nehir, Salado adlı kolunu alıncaya kadar hafifçe güney-batıya doğru akar. Sonra Rosario'ya kadar tedricî bir kavis çizerek güney-doğuya yönelip Rio de la Plata'ya dökülür. Aşağı Parana bütüniyle Arjantin'in sınırları içinde kalır ve dünyanın en zengin tarım bölgelerinden geçer. P. N., Paraguay'la birleştikten sonra gerçekten muhteşem bir hâl alır. En kurak mevsimde bile, Rio de la Plata'ya kadar olan yolculuğu boyunca nehrin genişliği 3 km ilâ 6,5 km arasında değişir. Artık kaynak yerindeki kadar berrak da değildir. Paraguay, Mato Grosso'dan toprak taşır, Andlar'ı eriten Pilcomayo, Bermejo ve Salado alüvyon taşırlar. Aşağı P. N. üzerinde yer yer ormanlarla kaplı adalar vardır. Yağışlı mevsimde, nehrin genişliği 16 km'ye çıkar, bu genişlik yer yer 45 km'yi bulur ve dolayısıyle adalar su altında kalır, bataklıklar gelişir. Aşağı P. N., Parana deltasında 11 kola ayrılıp çeşitli kanallar meydana getirir. Bu kanallardan derinliği 11 metre olan Parana Bravo ve 6 m olan Parana Guazu'da büyük gemiler işler (bk. PLATA, RIO DE LA). (O. Yüksel)

PARANOYA (Yun. budalalık anlamında *anoia* kelimesinden *para* ön ekiyle Fr. paranoïa; İng. paranoia - paranoid reactions), muhakeme bozukluğu sonucu ortaya çıkan, hezeyanlarla kendini belli eden bir ruh hastalığı. Hezeyan (Fr. délires chroniques systématisés), hakikate uygun olmıyan fikirlere saplanmak ve onlara inanmak şeklinde tarif edilebilir. İnanışların tabiî ve marazî şekilleri vardır. Kişinin önem verdiği taşkın düşünceler, cemiyetin telkin ettiği fikirler, ailenin telkini, herkesle beraber varılan inanışlar gibi yanlış inanmalar, tabiî olanlardır. Marazî olanlar ise dışarıdan değil, şahsın kendi içinden doğan, kendi icad ettiği, hakikate uymıyan garip, acayip, başkalarının inanmasına imkân olmıyan şeylerdir. Hezeyan hakikate uymaz, mantık ve muhakemeyle elde edilebilen bir fikir değildir; düzeltilemez.

Marazî hezeyanlar yavaş yavaş başlar, gittikçe çoğalır, kuvvet kazanır. Hastanın şahsiyet yapısına bağlıdır. Belirli bir düzen içinde gelişir. Şahsın bütün faaliyeti hezeyanlarının doğrultusunda toplanır.

P., orta ve ileri yaşlarda görülen bir hastalıktır. Genç yaşlarda P. belirtileriyle görülen psikozlar daha çok şizofreni (schizophrenia) veya parafreni'dir (paraphrenia).

P.'da 35 - 45 yaşlarındaki hastanın gittikçe çoğalan bir şüphecilik içinde olduğu görülür. Bu devreye şüphe ve tahlil (analyse) devri denir. Etrafındakilerin davranışını son derece dikkatle inceler: Muhakeme ve mantığı hatalı işlemeye başlar. Had şekiller varsa da, genellikle araştırma ve şüphe devresi uzun sürer. Hasta herkesten şüphelenir, başkalarının aleyhinde olduğunu zanneder; bakış ve gülüşlerden mânâ çıkarır; konuşmalardan huylanır, hakaret kasdı arar; kendisine suikast hazırlandığına, aleyhinde komplolar kurulduğuna inanır. Kimseye güvenmez. Bu devrede hastanın görünüşü kibirlidir. Alaycı, îmâlı bir konuşma içine girer.

Bu devrenin ardından hastalığın başlıca ve hemen tek belirtisi olan hezeyan kuvvetle ortaya çıkar. Hezeyanlar ilerleyici ve sistematizedir. Her geçen gün artar, şiddetlenir ve sabit bir yön kazanır. Hezeyanlara büyüklük, kibir ve azamet fikirleri eşlik eder. P.'da hasta bir tek ve ömür boyu değişmeyen bir heyezân içindedir.

Hak iddiası hezeyanları : Meselâ hasta, bir bina veya arsa kendine aitken hakkının yendiğini iddia eder; mahkemelere koşar; hâkimi, avukatı rüşvet almakla ittiham eder. Ömür boyu mahkeme kapılarından ayrılmaz. Bir başkası haksız ola-

rak emekliye sevkedildiği hezeyanına saplanır. Çalmadık kapı bırakmaz; danıştaya, meclise, başbakana, cumhurbaşkanına defalarca müracaat eder. P. psikozu içinde kişinin bu davranışlarında, normal bir insandan farkı sadece inatçı ve hiddetli görünüşüdür.

Kıskançlık hezeyanları: Bu gibiler, meselâ karısını fazla kıskanmaya başlar. Onun bütün hareketlerini çok dikkatli ve çok aşırı bir kontrole alır; karısının fazla süslenmesinden mânâ çıkarır; sokağa, gezmeye gitmesini kendine göre sebeplere bağlar. Artık karısının ona karşı soğuk davrandığına inanmaktadır. Komşuların, esnafın, bütün mahallenin alay konusu olduğunu zanneder. Babasından, kayınbirâderinden hattâ oğlundan kıskanır. Bu hezeyanlarını başkalarına çok inandırıcı bir şekilde anlatır.

Keşif - icat hezeyanları: Bu hastalar da ya yeni bir şey keşfeder veya eskiden icad edilmiş, yahut keşfedilmiş bir şey üzerinde hak iddia eder. Umumiyetle mesleklerini sevmezler. İcatlarıyla servet sahibi ve meşhur olacaklarına inanırlar; kendilerine sonsuz itimatları vardır. Meselâ hiçbir enerjiye lüzum kalmadan devr-i dâim (perpetuum mobile) makinaları yaptıklarını iddia ederler. Daima yüksek planlar peşindedirler. Boğaziçi'ne baraj kuran, renkli ampuller yakarak hastalık tedavi eden, gıdaya ihtiyaç kalmadan yaşamayı sağlayan makineler yapan P. hastaları çoktur. Bu uğurda bütün maddî varlıklarını harcar, fakat asla ümitsizliğe kapılmazlar.

Bazıları da, uçağı, otomobili veya radyoyu kendilerinin icad ettiği hezeyanına sarılıp, ömür boyu iddiasını isbat etmeye çabalar.

Asalet hezeyanları: P.'nın asalet hezeyanlarıyla mâlûl olan hasta, çok asil bir soydan geldiğini zanneder. Baba ve annesinin gerçek ebeveyni olmadığını günün birinde keşfedivermiştir. Meselâ kendisinin bir kral soyundan geldiğini sanır. Bu kanaat içinde birçok hâdiseyi kendine mâl eder. Çalınan bando, geçen askerler onun içindir. Bu konuda maziye ait hikâyeler uydurur. Böylece iddiasını isbat etmek, meşrû haklarını (!) geri almak için çırpınır durur.

Peygamberlik - mehdîlik hezeyanları: P. hastalarının bazılarında da hezeyanlar dinî konulara yönelir. Kendilerini Allah, peygamber, mehdî görenler, Allah'ın sesini işitip vahiy aldıklarını söyleyenler vardır. Bunların bir kısmı daha önceki bütün peygamberleri inkâr eder; bir kısmı da geleceğinin son peygamber tarafından müjdelendiğini bildirir. Bu tip P. hastaları mucizeler göstermeye kalkar; Kur'ân'dan İncil'den misâller getirirler. Bazan öyle inandırıcı olurlar ki, bazı safdilleri peşlerine takmaları bile mümkün olur.

Şehvet hezeyanları: Hasta kendisine, çoğunlukla içtimaî seviyesi yüksek birinin âşık olduğuna inanır. Meselâ bir kraliçe, bir prenses ona âşıktır. Bu aşkını birçok şekilde belli etmektedir. Hiç olmayacak olay ve davranışlardan bu aşkla ilgili mânâlar çıkarır; kuşlar ona haber getirmektedir, gazetelerde çıkan bir yazı gizli aşkları konusunu ele almıştır veya sevgilisinden gelen gizli bir mesajdır. Hasta bu yolda teşebbüslere de girişir, adlî hâdiseler olabilir.

Sebepler ve sonuç: Bu hastalıkta verasetin hissesi % 10'dur. Paranoyak bir babanın oğlu bazan paranoyak olabilir veya bu hastalıkla malûl babanın oğullarından biri paranoyak şekil gösteren şizofrenik olabilir. P.'nın kadınlarda, bazan âdet kesiminden sonra ortaya çıktığı görülmektedir.

P., şifasız bir ruh hastalığıdır. Zaman zaman iyilik devreleri gösterse de taban daima paranoyak kalır. Bu bakımdan paranoyaklar gururlu, vesveseli olurlar; bu hastaların önemli mevkilerde bulunmaları bile mümkündür. Böyle bir kimse için fazla gururlu veya vesveseli hükmü verilir ve hastanın asıl paranoyak tarafı gizli kalabilir. (S. İçli)

PARAPHRASE (Fr., "parafraz" ok.), bir tema (b. bk.) üzerinde, serbest variation (b. bk.) ve étude (b. bk.) yapmak, tema'yı serbestçe açmak, genişletmek, zenginleştirmek, ifadelendirmek. (Y. Ö.)

PARAPSİKOLOJİ (Fr. parapsychologie, İng. parapsychology), telepati, clairvoyance (nüfûz-ı nazar, normalde gözle görülmeyeni görebilme), olacağı bilme (précognition) gibi paranormal kabiliyetlerin etüdü. Spritüalizm ve ruh araştırmalarına karşı duyulan eski alâkaların modern bir mahsûlü olan P., genellikle *extrasensory perception* (ESP: Bilinen hissetme kabiliyetleri ötesindekilerin hissedebilme) ve *psychokinesis* (PK: Eski telekinesis yerine kullanılan bir deyim; bazı eşyanın hareketini düşünce yoluyla etkileme) üzerindeki denemeleri içine alır.

Eski inançlar hakkındaki bu yeni ilgi döneminin Londra'da *Society for Psychical Research*'in kurulmasıyle (1882) başladığı kabûl edilebilir. Kart tahmini gibi tecrübî metodlar, XIX. yüzyılın sonunda C. Richet tarafından getirildi; bu alandaki çalışmalar daha sonra Stanford üniversitesinde J. E. Coover'ın faaliyetleriyle ilerledi (1917). 1930'dan sonra, J. B. Rhine'ın Duke üniversitesinde kurduğu P. laboratuarındaki çalışmalar dikkati çekti. Bu çalışmalar yalnız İngiltere'ye de münhasır kalmıyordu: Çeşitli A.B.D. cemiyetlerinin yanısıra Holanda ve Çekoslovakya'da çeşitli araştırmalar yapılmasına başlandı, ayrıca Leningrad'da da devlet tarafından desteklenen bir telepatik araştırmalar laboratuarı kuruldu.

Paranormal kabiliyet testleri: Bu testlerde 25 karttan meydana gelen özel bir kart destesi (Zener) kullanılmaktadır. Bu 25 kartta daire, yıldız, dalgalı çizgiler, kare ve haçtan ibaret işaretler vardır. Normal olarak bu işaretleri bilme ihtimali 25'te 5'tir. Rhine ve diğerleri sadece tahminle açıklanamıyacak neticeler elde etmişlerdir, öyle ki, istatistik bakımından mânâ ifade eden sonuçlar paranormal bir sonuç olarak kabûl edilmiştir.

Telepati: Bu kartlarla yapılan telepati testinde bir kimse (verici, gönderici), bu ESP senbollerinden rasgele birini düşünmekte, diğer bir kimse (alıcı), gönderici kendisini hangi senbol üzerine teksif ettiğini bulmaya çalışmaktadır. ESP testinde genellikle verici bir Zener kartına bakarak kendini teksif etmekte, bu arada alıcı bu karttaki senbolü bulmaya çalışmaktadır. Bu bahsettiğimiz denemelerde genellikle verici ve alıcı aynı odada olmaktadır. Uzaktan telepati denemelerinde ise denemeyi yapanlar arasında birkaç oda hattâ daha uzak mesafeler bulunmaktadır. Birçok kilometre mesafedeki kimseler arasında yapılan denemelerde tesadüfü aşan sonuçlar elde edilmiştir.

Clairvoyance: Clairvoyance, normal öğrenme ve muhakeme yolları dışındaki bir usûlle hiç kimsenin bilemediği bir şeyi bilme olarak tarif edilmektedir. Tipik bir clairvoyance testinde, denemeyi yapan kimse karıştırılmış bir kart destesindeki işaretlerin sırasını bulmaya çalışır. Bunun açık olarak yapılanında beş senbolü taşıyan kartlar denemeyi yapana gösterilir ve önünde ters çevrilmiş kartlardaki senbolleri bulması istenir.

Bu denemeler meyanında, karıştırırlmış bir ESP destesinin en üstündeki kartı bilmek, bunu bakmadan alıp bir kenara koyduktan sonra ardından geleni bilmek de vardır.

Olacağı bilme: Olacağı bilmede esas, müstakbel hâdiseler hakkında normal üstü bir bilgi ortaya koyabilmektir. Kartlarla yapılan denemede, denemenin konusu olan kimseden, kartlar henüz karıştırılırken hangi sırayı alacağı bilmesi istenir. Bir başka denemede de, her kart, alıcı tahminini söyledikten bir, iki saniye sonra vericiye gösterilir.

Psychokinesis: PK denemelerinde, denemeyi yapan kimseden el ile veya mekanik olarak atılan zarların hareketini düşünce veya irade kuvvetiyle etkilemesi istenir. Bunun bir başka şekli, atılan şeylerin muhtelif yerlere düşürülmesini sağlamaktır.

Deneme sonuçları: Yapılan denemelerde, tesadüfe yorulamıyacak derecede müsbet sonuçlar elde edilmiştir. Öyle ki, bazılarında varılan sonuçların tesadüf olması ihtimali milyonda birdir. Ancak bütün bu konular bir ilim hâline gelmiş değildir ve hepsine çok çeşitli itirazlar yapılmaktadır. Bilhassa bu alandaki ilk denemelerin çok yetersiz kontrol şartları altında yapıldığı çok geç anlaşılmıştır. Meselâ ilk ESP kartlarında, eğer ışık kartın işaret olan yüzüne 60°'lik bir açıyla düşüyorsa, arka taraftan bakan işareti rahatça görebilmekteydi.

Günümüzde bu alandaki denemeler çok sıkı bir kontrol altında yapılmaktadır. Ancak yine de profesyonel ilim adamlarının pek çoğu P.'yi pek önemsememektedir. Pek azı varılan sonuçlarla ilgilenmekte, birkaçı da gazete havadislerini okumakla yetinmekte, çoğu P.'yi bir vâkıa olarak kabûl etmemektedir. Hattâ P. hareketinin içinde bile paranormal fenomenlerin geçerliliği için bir kriter konulması hususu hâlâ tartışılmaktadır. Paranormal olayları hazırlayan şartlar henüz meçhul olduğu için kesin sonuçlara varmadan önce daha pek çok araştırmanın tamamlanmasını beklemek gerektiği bir gerçektir. (S. İçli)

PARASELSUS (Einsiedeln, Schwyz aş. yu. 1490 - Salzburg 1541), İsviçreli hekim ve alşimist (simyâsı). Asıl adı Theophrastus Bombastus von Hohenheim idi. Aldığı veya kendisine verilen P. adı veya unvanı, Romalı bilgin ve yazar Aulus Cornelius Celsus'a (M. Ö. aş. yu. 25 - M. S. aş yu. 50) bir atıf teşkîl eder ve Celsus'un yanısıra giden veya belki de Celsus'tan üstün anlamını taşımaktadır. Basel Üniversitesi'nde okumuş, sonra Sponheim manastırı başrahibi J. Trithemius'un öğrencisi olmuş, az sonra Tirol maden ocaklarına giderek, madenciliğin mekanik güçlükleri, madenlerin mahiyeti ve maden işçilerinin hastalıklarıyla uğraşmıştır.

1526'da Basel'e dönerek üniversitede hekimlik dersleri vermeye başladı. Derslerini o zamanki usule aykırı olarak Latince değil Almanca verir veya vermeyi tercih ederdi. Bu derslerden önce, Galenus ve İbni Sinâ'nın eserlerini senbolik bir şekilde yakarak bunların zamanının geçmiş olduğu ve P.'un, bunların yerine kendi teorilerini ve tedavi metodlarını koymuş olduğuna işaret edilir. Düşmanları P.'un tıp doktoru olmadığına ve sisteminde görülen aksaklıklara dikkati çekerlerdi. 1541'de Başpiskopos Ernst, P.'u Salzburg'ta yerleşmeğe çağırdı. Orada başpiskoposun himayesi altında yaşadı ve öldü. Ölümünün sebebi açıklanamamıştır. Düşmanları, P.'un sarhoşluk sonucunda öldüğünü iddia etmişlerse de, bazıları, P.'u kıskanan hekim ve eczacıların adamlarınca bir uçuruma atıldığını iddia etmişlerdir. P., Sankt Sebastian mezarlığına gömüldü ve 1752'de mezarına bir âbide dikildi. Yazılarında, doktorluğu ilerletmek için gerçek çaba göstermiştir ama, yeni bir gerçeği bulmuş olması şüphelidir. Esas itibariyle sistemi hayalci bir yeni Eflâtuncu felsefeye dayanır. Bu felsefe insanın hayatına, kâinat hayatının ayrılmaz bir parçası gözü ile bakar. P.'a göre, Tekvin, Allah'ın ilk insanın bedenini toprak çamurundan yaptığını bildirmekle; bu maddenin insandan önce yaratılmış varlıkların hepsinin elemanlarını ihtivâ ettiğine işaret eder. Bu madde, her şeyden önce "tuz", kükürt ve cıva karışımıdır. Bu mistik elemanlar insan bedeninde birbirinden ayrılırsa, beden hastalanır. Bu ayrılma olayı da merkezî midede bulunan ve *"archaeus"* (yani ilk, esas) adını taşıyan gizli hayat kuvvetinin görevini yapmamasının sonucudur. Archaeus'un görevi ise bedene yararlı olan şeyleri zararlı olan zehirlerden ayırmaktır. Hastalıkların tedavisi için P. madenî (maden suyu) banyoları tavsiye etmiş, afyon, cıva, kurşun, kükürt, demir, arsenik, bakır sülfatını ilâç olarak kullanmış, tentürleri ve alkol özlerini halka tanıtmıştır. İnsan bedeni bu elemanların hepsini ihtivâ ettiğine göre, hastalıkların tedavisi için bütün elemanlar gerekmektedir. Buna göre doktor tabiî bilgileri ve simyayı öğrenmelidir. Keza astronomiyi de bilmelidir, çünkü bir yandan yıldızlar hastalıkları etkiler, öbür yandan da insan yaratıkların hepsinin olduğu gibi, yıldızların rûhu ile doludur. P.'un koştuğu üçüncü şart da hekimin ilâhiyâtı bilmesidir. Çünki insan yalnız beden ve nefisten değil, üçüncü bir elemandan da mürekkeptir. Bu eleman rûhtur. Bu rûhu Allah yaratmıştır. "Nefs" rûhun bedeni gibidir. Tıbbın gerçek amacına dair beslediği yüksek düşüncelerle, bilgisizliğini, bâtıl itikatlarını ve yanlış tutumlarını bağdaştırmak imkânsızdır. (V. Örs)

PARAŞÜT (Fr., İng. parachute), havadan düşmekte olan herhangi bir şeyin, iniş hızını azaltan veya düşme sür'atini sınırlayan şemsiyeye benzer cihaz. P.'ler başlıca uçuş hâlindeki uçakta bulunan kimselerin emniyetli şekilde yere inmesini sağlamakta kullanılır. Techizat ve ikmâl malzemesi atmakta, bir uçak veya füzenin hızını azaltmakta da P.'lerden faydalanılmaktadır. Bu ikinci durumda uçak veya füzeye bağlanan P. fren vazifesi görür. Uzay seyâhatlerinde P., uzay araçlarının dünyaya dönüşü sırasında uzay kapsüllerinin hızını kontrol altına almakta kullanılmaktadır.

PARAŞÜT: Bir paraşütçü uçaktan atlamaya hazırlanıyor

İnsan P.'leri: İnsanlar tarafından kullanılan P.'ler başlıca iki kısımdan ibarettir: 1) P. tentesini (veya yelkeni), pilot P.'ü ve askı iplerini taşıyan P. paketi; 2) bunların bağlı bulunduğu koşum. İnsan P.'lerinin çoğu taşıma gücü çok yüksek olan naylondan yapılmaktadır. Çok elastik olması gereken askı ipleri ve P. paketinin mahfazası da aynı şekilde naylondandır. Bu mahfazalar çeşitli biçim ve şekillerde olur ve önce asıl düşen kısmın serbest kalmasını sağlayacak şekilde yapılırlar; öyle ki P. tentesi bu düşen kısım tarafından yumuşak bir şekilde çekilsin ve askı ipleri birbirine dolaşmasın.

Tente, üçgen biçimli 24 ilâ 28 parçadan yapılır. Bunların da her biri daha küçük parçalardan meydana gelmiş ve o şekilde dikilmişlerdir ki, küçük parçalardan birinde bir yırtılma olduğu takdirde diğerine atlamaz. Bu küçük parçalar dikişleri, asıl parçaları uzunlamasına birleştiren dikişlere 45°'lik bir açı yapacak şekilde birbirine dikilir. Bu tedbirle P.'ün mukavemeti arttırılmış olur. P.'ü meydana getiren 24 veya 28 parça da tam ortada küçük bir delik kalacak şekilde birbirine dikilir. Askı sicimleri, üçgen parçaları birleştiren kısımlara gömülür. Koşumdan çıkan her askı sicimi, tentenin merkezine gider ve tekrar geri döner. Genellikle, eğer tente 24 parçadan yapılmışsa 24 askı sicimi, 28 parçadan yapılmışsa 28 askı sicimi olur. Tentenin açıldığı zamanki en geniş kısmının altına doğru inen askı sicimlerinin uzunluğu da genellikle P. tentesinin çapına eşittir.

P. paketi, kullananın bir ipi çekmesiyle açılabileceği gibi, otomatik bir zaman ayarlama tertibatı veya uçağa tutturulmuş bir bağlantı vasıtasiyle de açılabilir. El ile veya otomatik olarak çekilen açma kordonu pilotun kaçması için kullanılır. P. birliklerini indirmek için ise uçağa tesbit edilmiş bağlantı sistemi tatbik edilmektedir. P. paketi açılır açılmaz pilot P. bir yay vasıtasiyle hava akımına doğru fırlar, sür'atle şişer ve onun yarımıyla asıl P.'ün paketi açılır.

Koşum, P.'ü en emniyetli şekilde, kullanana tesbit eden tertibattır. Bu tertibat P.'ün açılması sırasında veya daha sonra meydana getireceği kuvvetin, kullanana herhangi bir zarar veya rahatsızlık vermesini önleyecek şekilde düşünülmüştür. Diğer taraftan yere iner inmez P.'çünün zarar görmeden P.'ten kurtulmasını sağlayacak şekilde kolayca çıkarılacak tarzda imâl edilir.

P.'lerin muhtelif tipleri vardır. Bunların en önemlisi bir dereceye kadar yönetilebilen P.'tür. Öyle ki, P.'ü kullanan kimse, gerektiği takdirde bazı askı iplerini çekmek veya gevşetmek suretiyle P.'ün hareketine hâkim olabilir ve bu sayede planör gibi uçmayı sağlıyarak, başka bir hava akımına girip, havada yer değiştirmek imkânını bulabilir. Bu esasa dayanarak geliştirilen bazı tip P.'ler sayesinde, P.'çülerin havada dilediği istikamete gidebilmeleri imkân dahiline girmiştir. Bu sistem üzerinde geliştirilen çalışmalar P.'ün ipleri çekmek suretiyle değil, P. tertibatına yerleştirilen ve yerden verilen sinyallerle P.'ü yöneten şekle sokulmasına imkân vermiştir. Bu tip P.'lerin dikine inişlerinin 1,5 ilâ 4 katı sağa sola doğru hareket etmesi sağlanabilmektedir. Bu şekilde, havada planör gibi kayabilen P.'lerin Parasail, Cloverleaf (yonca yaprağı) paraşüt, Parafoil, Volplane, Skysail ve Paraglaider isimlerinde yapılanları vardır. 1960'larda bu alandaki çalışmalar hızla devam etmekteydi.

Fren P.'leri: Bu tip P.'ler inmek üzere olan yüksek sür'atli uçakların hızını azaltmakta ve indikten sonra duruncaya kadar geçen mesafeyi kısaltmaya yaramaktadır. Bu usûl

PARAŞÜT : Bir paraşütçünün inişi

II. Dünya Savaşı'nda planör uçaklarla taşınan Alman P.'çü birliklerinin indirilmesinde kullanılmıştır ve o zamandan beri de askerî havacılıkta geniş ölçüde kullanılmaktadır.

Fren P.'leri, yapılış şekilleri sâyesinde, daima yukarı doğru durur ve uçağın yere inmesinden sonra da, duracak derecede yavaşlayış ânına kadar yere sürtünmezler. Uçağın hızı duracak dereceye gelince birden söner ve uçak duruncaya kadar, yerde, uçağın ardı sıra sürüklenirler.

Bu tipten bir başka P. de iniş için yere yaklaşma sırasında kullanılır. Bu, küçük bir P.'tür. Uçak iyice havadayken açılır ve öyle ki, gerektiği takdirde, pilot isterse, uçağı yine yükseltebilir. Bu, pilotun inmekten vazgeçmesi ve bir başka iniş alanına yönelmesi bakımından çok faydalı olmaktadır.

Pilotsuz uçaklar ve füze kurtarma: Hedef olarak kullanılan pilotsuz küçük uçaklarla, yine pilotsuz küçük keşif uçakları yakıtları bittiği veya görevleri tamamlandığı zaman P. yardımıyla yere indirilebilmektedir. Bu uçaklardan bazılarının hızı, alçak süpersonik hıza yaklaştığı için bunların indirilmesinde kullanılan P.'lerin oldukça karmaşık bir düzeni vardır. 1960'ların sonlarına kadar insanlı uçaklar için, birçok patent alınmış olmasına rağmen, buna benzer bir P. geliştirilmemiştir.

Yeni füzelerin de, gelişmeleri sırasında herhangi bir ârızayı kontrol etmek, sebebini anlamak için yere düşmeden indirilmesi gerektiği zaman yine özel bir P. sisteminden faydalanılır. Bu alanda ilk P. 1943'te Almanlar tarafından kullanılmış, ârızalanan bir V-2 füzesinin yere indirilmesi mümkün olmuştur.

Süpersonik P.'ler: Ses hızında (transonik) veya sesten hızlı (süpersonik) uçakların yapılmaya başlanması, füzeleri kurtarma ihtiyacı, uzay araçlarının dünyaya geri getirilmesi,

süpersonik hızlarda faaliyet gösterebilecek P.'lerin yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Süpersonik hızda hareket eden havanın aerodinamik durumu ses hızından düşük olarak hareket eden havanınkinden başkadır. Bu bakımdan süpersonik hızda kullanılacak P.'lerin yapısı diğerlerinden tamamen değişiktir. Genellikle bunların ön taraflarında özel bir koni bulunur. Bu koni sayesinde çok dalgaları dengeli hâle getirir. Süpersonik P.'lerin hava tünellerinde yapılan denemelerden sesin 5,5 misli hıza dayandıkları tesbit edilmiştir.

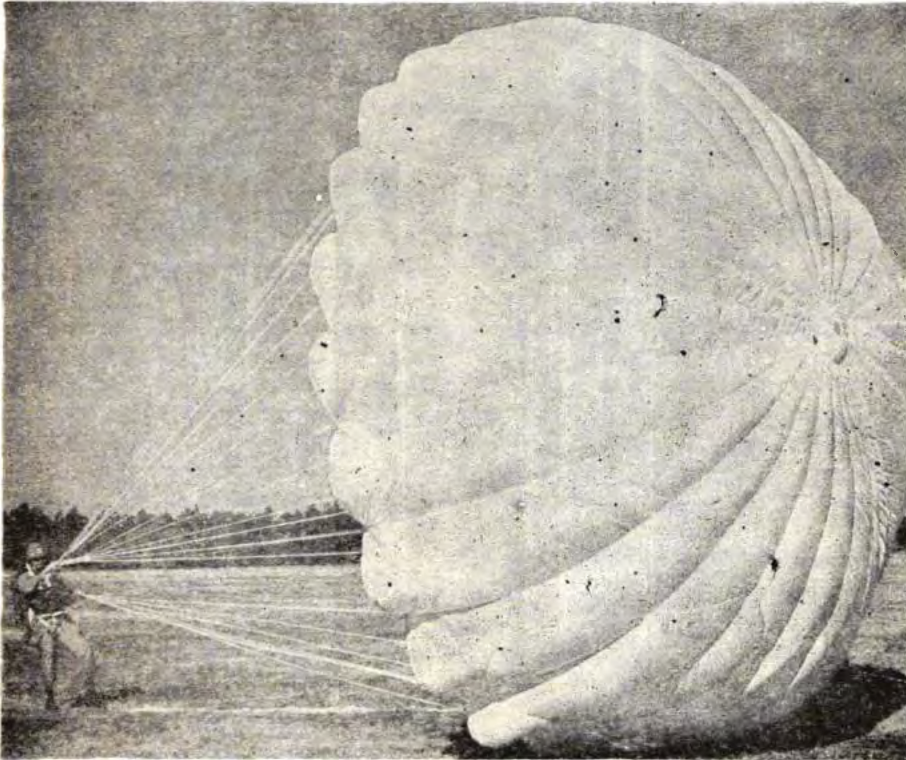
Fırlayan koltuklar ve kaçış kapsülleri: Yüksek sür'atli uçaklarda, bir ihtiyaç vukuunda, personelin uçağı terketmesi mümkün olamaz. Bu gibi durumlarda kurtarma işini başarabilmek için, sesten hızlı uçan araştırma uçaklarında ve askerî uçaklarda pilotla birlikte uçaktan fırlayan P.'lü koltuklar yapılmıştır. Bu tip koltuklar, küçük barut kapsülleri ve minik roketler vasıtasıyle uçaktan ayrılır. Bu şekilde fırlayabilen bir koltuk, normal uçuş şartlarında, pilot koltuğu olarak kullanılır. İhtiyaç vukuunda koltuk, uçağın içinden bir silindir ve piston düzeni vasıtasıyle ve uçağın kuyruğuna çarpmıyacak bir şekilde yukarıya doğru fırlatılır. Bu çeşit koltuklarda pilotların kol ve bacaklarını çok şiddetli hava akımına karşı koruyan bir tertibat da vardır.

Normal uçuş sırasında, pilot omuzlarından ve kasıklarından kemerlerle koltuğa bağlıdır. P.'ün bağlı bulunduğu bu koltuk pilotun normal olarak uçağı kullandığı koltuktur. Kemerler açılıncaya kadar P. bağlı olarak kalır. P. açılmaya başlarken pilot oturduğu yerden yukarı doğru çekilir. Pilotla koltuk arasındaki mesafe yeterli hâle gelince P. bağlarından kurtularak şişer, pilot yine koltuktaki normal hâline döner. Kemerin açılmasıyle P.'ün şişmesi arasındaki zaman saniyesi saniyesine hesaplanmıştır. Bu sâyede hem aşırı açılış şokundan korunulmuş, hem de uçaktan yeteri kadar uzaklaşılmış olur. Roketle hareket eden P.'lü koltuk yardımıyla, pilotu yerde duran bir uçaktan bile kurtarmak mümkündür.

P.'lü koltuklar ancak ses altı (subsonic), ses hızı (transonic) veya sesten hızlı (supersonic) fakat biraz hızlı uçuşlarda kullanılmakta yüksek sür'atlerde ise kullanılamamaktadır. Yüksek sür'atlerde, hava akımının pilot kabini üzerine çok kötü etkisi olmakta, bunun dışında hava akımı, pilotun koruyucu başlığını vs. söküp atmaktadır.

Sesten hızlı uçuşlarda pilotu veya uçağın bütün mürettebatını kurtarmak için özel kaçış kapsülleri kullanılır. Bunlar uçak yapısının bir parçasıdır. Âcil bir durum karşısında ilk safha olarak bütün kapsül uçak çerçevesinden ayrılır, bundan sonra, normal P.'ün açılma safhası başlar. Aynı sistem henüz uçuş pistinde duran veya uçuşun ilk safhasında olan uzay kapsülündeki ostronotları kurtarma işinde de kullanılmaktadır. Uçuş kompartımanı özel roketler vasıtasiyle ve bütüniyle asıl araçtan fırlatılıp ayrılır, bundan sonra P.'lü koltuk faaliyete geçerek emniyetli bir şekilde yere inme işlemini tamamlar.

P.'le iniş nasıl olur?: İlk P.'lü atlamalar, uçağın kanadından yapılırdı. P.'le atlayacak olan kimse uçağı kanadına çıkar ve P. uçağın kuyruğuna dolaşmasın diye mümkün olduğu kadar kenara doğru yürür, sonra paraşütü açar, şişen P. de onu uçaktan öteye doğru çekerek yere inmesini sağlardı. Uçakların hızı artınca, şüphesiz bu usulün tatbikına imkân kalmadı. Bunun üzerine serbest düşme metodu uygulanmaya başlandı. Bunda P.'çü uçaktan atlar ve P. kendisi uçaktan bir mikdar uzaklaştıktan sonra açılır. Yüksek sür'atli uçaklardan vâki olan atlamalarda, P.'ü yüksek bir hava basıncına maruz bırakmamak için P.'çünün uçaktan uzaklaşma süresinin fazlaca olması gereklidir. Bu süre, uçağın hızına göre en dakik şekilde hesaplanır.

PARAŞÜT : Paraşütçü rüzgârda yere indikten sonra sürüklenmemek için çaba sarfediyor

P. birliklerinin uçaktan atlaması sırasında, P.'ler, uçağa bağlı olan kordonlar vasıtasıyle otomatik olarak açılır. Bu atlamalarda P.'çünün yapacağı sadece uçaktan atlamaktan ibarettir. Uçağa bağlı olan kordon, zamanı gelince P.'ün kendiliğinden açılmasını sağlar.

İnsan P.'lerinin açıldığı zamanki çapı genellikle 8,5 m kadardır. Böyle bir P., 90 kg ağırlığındaki bir insanın deniz seviyesi yakınındaki düşme hızını saniyede 6 m'ye indirir. Askerî indirme birlikleri için kullanılan P.'ler genellikle daha büyük olur. Bunların açıldığı zamanki çapı 10 m'yi

geçer. Böylece tam techizatlı bir P.'çünün emniyetli bir şekilde yere inmesi sağlanmış olur. Ağır malzemelerin indirilmesinde kullanılan P.'lerin çapı ise 30 m'yi geçer.

Askı kordonların gerilmesi ve P.'ün açılmasıyle içinin havayla dolması çok kısa bir zaman aralığıyla olur. P.'ün havayla dolması P.'çüyü (veya yükü) etkileyen açılma şoku denen kuvvetli bir basınç meydana gelir. Fazla yüksekte olmayan saatte 650 km cıvarındaki bir uçuşta meydana gelen kuvvet 2 000 - 2 250 kg civarındadır. 90 kg ağırlığındaki bir insana 2 000 kg'dan fazla etki yapacak bir kuvvet ise tehlikeli sayılır. Böyle bir durumda hem insan hem de P. ciddî zarar görür.

P.'le inerken bir dereceye kadar manevra yapmak her cins P.'le mümkündür. Meselâ tecrübeli bir P.'çü, sola doğru kaymak istediği zaman sol tarafındaki askı kordonlarını aşağı doğru çekmesi gerektiğini bilir. Ancak bu şekilde manevralarla istenen bir yere inebilmek şansı oldukça azdır. P. sporcuları ise özel olarak donatılmış P.'lerle başarılı atlayışlar yapabilmekte, daha önceden tesbit edilen yere inebilmektedirler.

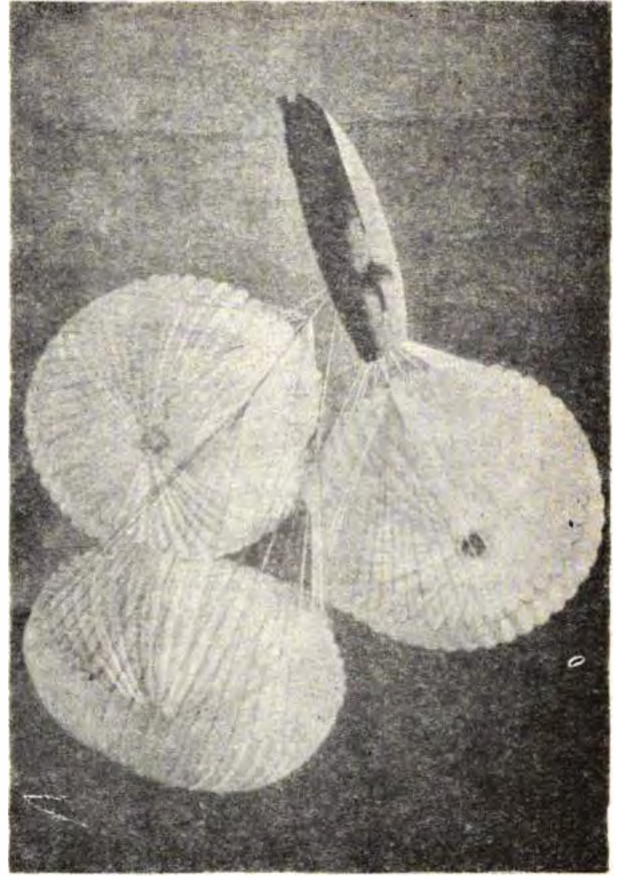
P.'ün bakımı: P.'le atlayan bir kimsenin hayatı P.'ün fizik özelliklerine, iyi paketlenmiş olmasına bağlıdır. Sürekli olarak kullanılmayan P.'ler, muayyen aralıklarla açılıp gözden geçirilmeli, kurutulmalı ve tekrar paketlenmelidir. Bu amaçla toz geçirmeyen, air-conditionlu özel hangarlar kullanılır.

İnsanlar için kullanılan her P.'ün en son defa ne zaman kontrol edildiği, kurulduğu, paketlendiği ve bütün bunların kimin tarafından yapıldığını belirten bir kaydı vardır. Naylon gibi sun'î maddelerden yapılan P.'ler muayyen bir süre sonra ne kadar kullanılmış olduklarına bakılmadan hizmetten alınırlar. Çünkü zaman, bu gibi maddelerin bazı fizik özelliklerini bozmaktadır.

Tarih: P. prensiplerini ortaya koyanın Louis Sébastien Lenormand adlı Fransız olduğu genellikle kabûl edilir. Bu şahıs, kendi prensiplerini kullanarak 1783'te yüksek bir kuleden atlayış yapmıştır. Leonardo da Vinci (1514), Fausto Veranzio (1595) ve Montgolfier Kardeşler'in de (1779) aynı konuyla ilgilendiği bilinmektedir. Fransa'da balonculuğun öncülerinden olan Jean Pierre François Blanchard, 1785 yılında, bir P.'e bağlı sepetin içine koyduğu köpeği bir balondan aşağıya bırakmıştı. Kendisi de 1793'te bir balondan P.'le atlayarak yere indiğini iddia etti.

Bir başka Fransız havacısı André Jacques Garnerin'in (1769 - 1823) adı, P.'ü ilk defa usulüne uygun ve başarılı olarak kullanan kimse olarak tarihe geçmiştir. Garnerin'in ilk P. gösterisi 22 Ekim 1797'de Paris'te yapılmış, ve havacı bu gösteri sırasında 600 m yüksekten atlamıştır. 1802 yılının eylülünde aynı gösteriyi İngiltere'de tekrarlayan Garnerin bu defa 2 400 m yüksekten atlamış ve başarılı olarak yere inmiştir. Kullandığı paraşüt şemsiye biçiminde ve yaklaşık olarak 7 m çapındaydı. Polonyalı bir baloncu olan Jordaki Kuparento'nun, 1808 yılında, balonunun havada tutuşması üzerine başarılı bir P. atlayışı yaptığı da bilinen gerçekler arasındadır.

P.'ün, uçaktan atlama işinde ilk başarılı kullanılışı 1912 yılına rastlar. Atlayışı yapan A.B.D. subaylarından Albert Berry'dir ve atlayışını St. Louis'de (Mo.) yapmıştır. Ancak, 1913 - 1914 yıllarında, uçan bir uçaktan P.'le atlayarak kurtulmanın mümkün olup olmıyacağı geniş ölçüde münakaşa

PARAŞUT: Tehlike esnasında cankurtaran sandalı paraşütle suya indiriliyor

konusu oluyordu. 1914'te I. Dünya Savaşı çıktığı zaman, bu tartışmalar henüz bir sonuca bağlanmamış bulunuyordu. O zamanlar düşünülen başlıca mesele P.'ün büyüklüğü idi. Pilotun P.'e veya P.'ün kordonlarına dolanmadan atlayabilmesi imkânsız görünüyordu. Bu bakımdan P., savaşın başlarında yalnız sabit müşahede balonlarındaki gözetleyiciler tarafından kullanıldı. Bunlardan bazıları günde beş altı atlayış yapıyordu.

P. I. Dünya Savaşı sırasında, Almanlar tarafından geliştirildi. Öyle ki, savaşın sonlarına doğru, havacıları kurtarma aracı olarak geniş ölçüde kullanılmaya başlandı. Amerikalılar'ın 1918 yılı sonlarında düşürdüğü 11 düşman uçağının bütün mürettebatı P.'le atlayıp kurtulmayı başardılar.

Mütareke yapıldığı zaman, müttefikler hâlâ P.'ün kullanışlı bir araç olup olmadığını tartışıyorlardı. Nihayet 1919'da Amerikan ordusunda kullanılmaya başlandı. Önceleri pilotlar her ne kadar mütereddit idilerse de, zamanla yapılan tecrübeler P.'ün faydasını ortaya koydu ve 1922'den itibaren P. mecbûrî hâle getirildi. İngiltere Kraliyet Hava Kuvvetleri de çok geçmeden Amerikan tipi P.'ü kabûl etti. I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda P.'ü teknik bakımda geliştirme çalışmaları İtalyan, Almanya ve Rusya'da devam etti. II. Dünya Savaşı'nın başında, belli başlı bütün ülkelerin orduları P. birlikleriyle takviye edilmiş bulunuyordu. Artık P. hem insan naklinde, hem havadan askerî birliklerin indirilmesinde, hem cephane indirmede hem de çeşitli malzemenin havadan indirilmesinde kullanılır olmuştu. Bilhassa karadan ulaşılması çok zor veya imkânsız olan yerlere P.'le yardım malzemesi atmanın

büyük faydası dokunuyor, P. sayesinde casuslar rahatlıkla düşman topraklarıan indirilebiliyordu.

Bir savaş sırasında P.'çü birliklerin büyük faydası olacağını ilk defa açıkça beyan eden şahıs, Amerikalı general William Mitchell'dir. Daha 1920'lerde bu kumandanın yönetimi altında, bu alanda bazı denemeler yapılmıştı. Daha sonraları çalışmalar genişledi. Almanlar ve Ruslar da aynı konuda çalışmalar yaptılar. Her üç ülke de havadan askerî birlik indirmek ve ikmâl yapmak üzerinde büyük faaliyetler bulunuyordu.

1939-1940 yılı kışında, Rusya, Finlandiya'ya karşı giriştiği savaş sırasında P.'çü birliklerden piyade kuvveti gibi faydalanmayı başardı. Rus P.'çü birlikleri düşman hatlarının arkasına indiriliyor; bunların makineli tüfek, cephane ve başka ikmalleri de havadan yapılıyordu. Almanlar 1940'ta, Norveç'e, kara, hava ve denizden girdiler. P.'çü birliklerin bu savaşta Almanlar'a büyük yardımı oldu. Aynı şekilde, Holanda, Belçika ve Lüksemburg'u işgal ederken de P. birliklerinden faydalandılar. Hava piyadesi adı verilen planör birlikleri Holanda'nın işgalinde büyük faaliyet gösterdi. Savaşın daha sonraki yıllarında P. birlikleri, büyük başarıyla kullanıldı.

P. üzerindeki çalışmalar II. Dünya Savaşı'ndan sonra daha da hızlanarak devam etti. Pilotları koltuklarıyla beraber kurtarma tekniği geliştiği gibi, baş tarafta da bahsedildiği veçhile P.'ten uçakları frenleme içinde de faydalanılmaya başlandı.

Türkiye'de P.'çülük: Türkiye'de P.'le atlama çalışmaları 1935 yılında başladı, ve ilk P. atlamaları aynı yıl yapıldı. Bundan sonra P.'le atlama çalışmaları yavaş yavaş hızlanmaya başlandı. Ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkışı ve adından gelen ilk bocalama yılları bu alanda bir ilerleme kaydedilmesini engelledi. Böylece Türkiye P.'çülüğü ancak 1950'den sonra gelişmeye başladı. Bu tarihte kurulan Hava Harp Okulu öğrencileri özel P. eğitimine tâbî tutuldular. Ardından Kara Kuvvetleri komandoları da P.'çülük kursları görmeye başladı. Bu alanda gösterilen sürekli gayretler sonunda Türk ordusu P.'çülük bakımından başka ülkelerden geri kalmıyacak duruma getirildi.

P. sporu: P.'le atlama II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir spor olarak da gelişmiştir. P. sporu iki temel kritere dayanır: 1) Serbest düşüş stili, yani uçağı terkettikten sonra ve P.'ü açmadan önce, P.'çünün vücudunu yaylandırıp, kol ve bacaklarını açarak serbest düşmesinin hızını azaltması, çeşitli hareketler yaparak düşme hızını azaltıp çoğaltması. Bir P.'çünün bu şekilde serbest düşme sırasında bir başka P.'çüye yetişmesi mümkündür. 2) Önceden tesbit edilen yere inebilmek.

Spor P.'leri P.'çüye hem gideceği yönü, hem de iniş hızını saatte 15 km'ye varıncaya kadar kontrol etmek imkânını verir.

Spor P.'lerinin en büyük özelliği üzerlerinde geniş delikler bulunmasıdır. Buralardan sür'atle dışarı sızan hava bir bakıma bir jet bir tepki meydana getirerek P.'ün yönetilmesini kolaylaştırır. Bu tip P.'lerde, P.'ten kaçan havanın yönünü kontrol etmek, bu sayede P.'e istenen yönü vermek mümkündür. Bu P.'lerin yüzeyi de bir bakıma bir uçak kanadı vazifesi görür, ve P.'ün iniş hızını kontrol altında tutar.

Spor P.'çülüğü gelişmeye başlayınca, birçok ülkelerde bu alanda çalışmış ve ilk milletlerarası müsabaka 1951 yılında Yugoslavya'da yapılmıştır. Günümüzde her iki yılda bir dünya şampiyonluğu düzenlenmektedir. Günden güne gelişen teknik ve yapılan ilâveler sayesinde, P. sporu artık, tamamen tehlikesiz bir spor olmuştur. Hele Tlesan diye adlandırılan teknik, P.'le atlamayı âdetâ bir çocuk oyunu hâline getirmiş bulunmaktadır. Öyle ki, hayatında hiç P. görmemiş bir kimse, yalnız dört saatlik bir eğitim sonunda rahatça doğru bir atlayış yapabilmektedir. Fransa'da bu usûlle 100 000 öğrenci atlayış yapmış ve bu atlayışlar sırasında kötü sonuçlu bir tek kaza olmamıştır.

Türkiye'de de P.'çülük okulunda P.'le atlamanın her alanında çalışmalar yapılmakta, bu arada milletlerarası müsabaka kursları da düzenlenmektedir. Türk P.'çüleri 1964'ten itibaren milletlerarası müsabakalara katılmaya başlamıştır. (Y. Kansu)

PARATİFO (Fr. paratyphoïde, İng. paratyphoid), tifoya benzeyen ateşli bir hastalık. Birden başlayan bu hastalığın âmili *paratifo A* veya *paratifo B* basilidir. Tıp dilinde P. A. basiline *salmonelle paratifi*, P. B basiline de *salmonella schotmülleri* adları verilir. Bu mikropların yaptığı hastalık tablosu arasında bâriz farklar bulunmaz.

Hastalık dünyanın hemen her tarafında görülür. Başlıca ve büyük kaynağı, kirlenmiş su ve yiyeceklerdir. Kirli eller, sinekler, hastalığın yayılmasını kolaylaştırır. Vak'aların çoğu sonbaharda görülür. En çok 15-30 yaşlar arasındaki kimselerde rastlanır; ihtiyarlık ve süt çocukluğu çağlarında seyrek görülür. Erkek ve kadınlar hastalığa aynı derecede istidatlıdır. Mikrobu alan herkes hastalığa yakalanmaz; hastalığa yakalanıp şifa bulanlar bağışıklık kazanırlar; bunların ikinci defa P.'ya yakalanması pek nâdirdir.

Hastalığın belirtileri: P.'nun kuluçka devri tifonunkinden daha kısadır (tifoda 5-40 gün, ortalama 10-14 gün). Hastalık birden başlar, çok zaman titremeyle birlikte ateş yükselir. Şiddetli baş ağrısı, ishal vardır. Terleme görülür. Tifoda olduğu gibi deride penbe döküntüler olur. Başlangıç bazan şiddetli ishal, karın ağrısı ve kusma tablosu gösterdiğinden, gıda zehirlenmesiyle karıştırılabilir. Bazı vak'alarda eklemlerde romatizmaya benzeyen kızartı, şiş ve ağrı meydana gelebilir.

Ateş önceleri akşamüstü biraz yükselir, birinci haftanın sonunda merdiven gibi 39-40 dereceye ulaşır. İkinci devre 10-15 gün süren devamlı ateş devresidir. Bu devrede sabah ve akşam ateşleri arasındaki fark pek azdır. 3. hafta içinde sabah ve akşam ateşleri arasındaki farklar kendini göstermeye başlar. P.'da da, tifoda olduğu gibi nabız ateşe göre düşüktür ve çift vuruşludur. Meselâ 39-40 derece ateşe mukabil nabız 80-90 arasında seyreder. Bu hal tifo ve P.'da karakteristik olup, teşhis için büyük önem taşır.

P. genellikle tifodan daha hafif seyreder ve daha kısa zamanda şifa bulur. Hastalığı, belirtileriyle tifodan ayırmak mümkün değildir; ancak laboratuar yardımıyla, kandan alınan mikrobun izale edilmesi ve *agglutination testleri* denen metodlarla kesin teşhis konur.

Tifoda olduğu gibi P.'da da en belirli değişiklik barsaklarda olur. Barsağın lenf yapılarında şişme ve kızarma başlar, yaralar meydana gelir. P.'da daha çok yara şeklinden ziyade bu dokuların sathî harabiyeti görülmektedir.

P.'nun ihtilâtları (complications) da tifonun ihtilâtlarına benzer. Bunlar arasında barsak kanamaları görülür ki, ekseriya hastalığın üçüncü haftasında meydana çıkar. Kanama sırasında ateş düşer, solukluk, titreme, terleme ve korku hissi olur, nabız hızlanır. Barsak delinmesi ise P.'da nadirdir. Tifo ve P.'da görülen diğer ihtilâtlar safra kesesi iltihabı, damar tıkanması, burun kanaması, bronşit, zâtülcenb, zâtürrie'dir. Ayrıca dolaşım sistemi, sinir sistemi, idrar yolları ve kemik sisteminde de ârızalar olabilir. Gebelik varsa, hastalık düşüğe veya erken doğuma yol açabilir.

Koruyucu tedbirler: Şahsî ve toplu temizliğe önem vermek gereklidir. Özellikle gıda maddeleri ve suyun hastalığın bulaşmasında en ciddî etkenler olduğu unutulmamalıdır.

Hastalar muhakkak ayrı tutulmalıdır; hastanın idrar ve dışkısının dezenfekte edilmesi gereklidir. Kireç kaymağına koymak, % 5 acide phénique veya % 10 formalinde 2 - 3 saat tutmak bu artıklardaki mikropları öldürür. Hastaya bakanlar portör olabileceklerinden temizliğe çok dikkat etmek mecburiyetindedirler. Hastanın yatak takımı, kapkacak da dezenfekte edilmelidir. Hastalıktan korunmada aşı en önemli yeri alır. Şüpheli durumlarda, hastalığın görüldüğü bölgelerde aşı tatbik edilmeli, P.'lu hastalara bakanlar da aşılanmalıdır.

Tedavi: İyi bakım tedavide büyük rol oynar. Bu bakımdan hastaların hastahaneye yatırılması en uygun yoldur. Mikroplar üzerinde çok etkili olan chloramphenicol'ün bulunması, hastalığın tedavisine büyük ilerleme getirmiştir. Antibiyotikler geliştikçe, bu gibi hastalıkların tedavisinde büyük başarılar kaydedilmektedir. (S. İçli)

PARATİROİD (Fr. parathyroïdes, İng. parathyroid glands), boynun ön tarafında, tiroid bezinin kapsülünün arkasında ve *thyoid* kemiği hizasındaki bezler. İnsanların % 90'ında dört paratiroid bezi vardır. Bunlar bir veya birkaç tiroid bezi içinde veya timus bezi içinde de olabilir. P. bezi bazan normal olarak göğüs tahtası kemiğinin arkasında da yer almış olabilir.

Normal P. bezinin rengi sarı - kahverengidir, yumurtamsı şekildedir. Uzunluğu 3 - 8 mm arasında değişir. Genişliği ise 0,5 - 4 mm kadar olup, kalınlığı 2 - 5 mm kadardır. Üzeri tamamen düz olabildiği gibi, parça parça veya çıkıntılı da olabilir. Üzerinde bezi çevreleyen bir kapsülü vardır.

P. bir iç salgı bezi olup vücudun kalsiyum metabolizması ile müsbet veya menfi yönde ilgili fonksiyonları vardır.

P. hastalıkları:

Shipoparatiroidizm (Tetani), P. benzinin yetersizliği sonucu ortaya çıkan bir hastalık tablosudur. Tetanide, sinir - kas sisteminde aşırı bir hassaslık ve bunun sonunda hastada çeşitli kasılmalar (takallüs) görülür. Bu hal daha çok küçük çocuklarda ortaya çıkar (cunvulsion - havale). Tetani gizli veya faal olabilir. Gizli tetani bazı muayene usulleriyle ortaya çıkarılabilir. Faal tetani ise kendiliğinden meydana gelir. El, parmaklarla birlikte, katı bir hâl alır. Baş parmak bükülür; el, pençe gibi bir durumdadır; bilek ve dirsek de bükülmüştür. Ayaklar da aynı durumdadır. Yüz, göz, dil ve yutak kasları da kasılmaya katılır. Hastanın solunumu güçleşir, morarma olur; spazm o kadar ağır bir hâl alır ki, bazan nefes borusuna delik açılması (trachéotomie) lüzumu doğabilir. Uzun kasılmalar hayatî tehlike yaratır.

Bütün bu belirtilerin ortaya çıkmasına sebep, kandaki kalsiyum seviyesinin azalmasıdır; aynı zamanda D vitamini yetersizliğinin de rolü vardır.

Tedavide kalsiyum, D vitamini ve paratiroid hormonu kullanılır. Ayrıca, varsa, bu yetersizliğe sebep olan diğer organ rahatsızlıkları da düzeltilir, diyet tanzim olunur.

Hiperparatiroidizm (osteitis fibrosa ceptica), paratiroid bezi tümörleri veya bezin büyümesi sonucu meydana çıkar.

Bu hastalıkta iskelet incelir, bu incelme sonucu çok sayıda kemik kistleri meydana gelebildiği gibi kendi kendine meydana gelen kırıklar olur. Kaslar zayıflar, gevşer, iştah azalır; bulantı, ağrı ve fazla idrara çıkma olur. Kalsiyumun idrarla büyük ölçüde vücut dışına atılması sonucu bu hastalıkta böbrek taşlarına çok raslanır.

Hastalığın teşhisinde laboratuar muayeneleri en önemli yeri alır. Kanda kalsiyum yüksekliği dikkati çeker.

Tedavide erken teşhisin önemi büyüktür. Tümör varsa önce onu almak gerekir, bez büyümüşse bir kısmı çıkartılır ve iyi sonuçlar alınır. Geç kalınmış durumlarda ise kemik kırıklarının yaratacağı ağır tablolar, bel kemiğindeki ârızalar hastayı yatalak hâle getirebilir. Böbrek yetersizliği de hayatî tehlike yaratır. (S. İçli)

PARATONER (Fr. paratonerre, İng. lightning - rod), yıldırımın binaya zarar vermeden toprağa geçmesini sağlayan cihaz, yıldırımlık, Osm. siper-i sâika. Binaların yıldırımdan korunması sistemini Amerikalı Benjamin Franklin geliştirmiştir. Bu sistemin esası metal bir çubuk ile bunu yere bağlayan iletken bir kablodan ibarettir. Metal çubuk çatıların en yüksek kısımlarına, bacalara, düz damlı yerlerde de kenarlara yerleştirilir. Bunlardan binanın genişliğine göre bir veya birkaç tane kullanılır. Sonra hepsi, emniyetli bir şekilde toprağa bağlanır.

Halk inanışının aksine, P. yıldırım düşmesini önlemez, hattâ mahallî olarak yıldırımı çeker de. P.'in özelliği yıldırımın binaya zarar vermesini önlemektir. Kullanılacak P. çubukları, bakırdan, paslanmaya karşı dayanıklı bir birleşimden, çelikten, galvanizli çelikten yapılabilir. Toprak hatları, kalın, sağlam kablodan, borudan veya çubuktan yapılmalıdır. Bu maksatla kullanılacak bir bakır kablonun 300 m'sinin ağırlığı 90 kg'dan az olmamalıdır. Eğer galvanize çelik kullanılacaksa 300 m'sinin ağırlığının 150 kg'dan az olmaması gerekir. Binanın genişliği 30 m'den fazlaysa her 15 m genişlik için bir ilâve kablo daha çekilmesi lâzımdır.

P. kablolarının binadan tecrid edilmesine lüzum yoktur, hattâ bunların bazan doğrudan doğruya duvarın içinden bile indirildiği olur. Ancak, kontrol imkânı olmıyacağı için bu şekil tercîh edilmemektedir. Bir P. düzeninin bina ile temas hâlinde olan kısımları gayet sağlam ve sabit olmalıdır; aksi hâlde buralardan kıvılcım sıçraması mümkündür. Bütün sistem arada bir kontrol edilmeli, P.'in hava ucunda paslanma olup olmadığına bakılmalıdır.

Toprağa inen iletkenlerin, toprağa bağlanması da rasgele yapılmaz. Bunlar ya bir boru içinde toprağın derinliklerine verilir veya iletken hat, toprağın içinde iletken levhalara bağlanır. Eğer binaya giren su borusu varsa, hiç değilse iletkenlerden birini binanın hemen dışında buna bağlamakta fayda vardır. (Y. Kansu)

PARAVAN (Fr. Paravent; parer = savuşturmak, karşı koymak; vent = rüzgâr'dan cereyan), bir tek parçadan veya birbirine menteşe ile veya başka şekilde bağlı parçalardan yapılmış bir mütecharrik perde. Bu parça veya parçalar, üzerine kumaş gerilmiş çerçeveler olabildiği gibi, tahtadan levhalar da olabilir. Birden çok parçadan oluşan P.'lar 1600'den beri Avrupada kullanılmıştır. Yine Avrupa'da XVIII. yüzyılda Japon lâke boyasiyle boyanmış resimler veya işlemelerle süslü P.'lar sevilirdi.

PARAZİT: bk. ASALAK.

PARIGI [*parici*], **Bernardo da** (Fransızca adı : **Bernard de Paris;** XVII. yüzyıl), Capucin rahip ve misyoneri ve Türkçe sözlük yazarı. Büyük bir Fransızca - Türkçe sözlüğün yazarı olarak tanınmıştır. Bu sözlüğün Latince baskısı 1665 yılında Roma'da çıkmıştır *(Vocabularium Italico - Turcicum ex Gallico versum)*. Yine 1665'te bu sözlük İtalyancaya da çevrilmiştir. Sözlüğün Latince baskısı 2 cilttir. İtalyanca baskısı ise 3 cilt olarak çıkmıştır. Türkçe *Söz kitabı* başlığı altında çıkan İtalyanca tercümeyi İtalyan Capucin rahiplerinden Fr. Pietro de Albavilla (Fransızca adı: P. Pierre d'Albeville) yapmıştır. Bernardo da Parigi ile Pietro de Albavilla, 1667'de Paris'te bir Türkçe gramer de yayınlamışlardır *(Grammaire turque par le P. Bernard de Paris et le P. Pierre d'Albeville, Capucins)* [Rome, 1667]. (H. Eren)

PARİS, Fransa'nın başşehri. Seine nehri üzerinde, nehrin Manş denizine döküldüğü yerden 375 km içeride kurulmuştur. Şehrin kendisi (Ville de Paris) verimli bir tarım bölgesi olan Paris Havzası'nda merkezî bir yer işgal eder ve 105 km²'lik bir alanı kaplar. Dış mahalleleri ve peyk şehirleriyle birlikte P., Seine departmanının tamamını işgal ettiği gibi Seine - et - Oise ve Seine - et - Marne departmanlarına da taşmıştır. Asıl P. şehrinin nüfusu 2 590 800 (1968), çevresiyle birlikte 8 196 750 (1968)'dir. 1973 yılında asıl şehrin nüfusu 2 454 600 kişi olarak tahmîn edilmiştir. Buna mukabil "Büyük Paris" denen banliyöleriyle beraber nüfus 1977'de takrîben 12 milyona yükselmiştir. Şehrin yakın çevresinin topografik karakteristiği P.'in ilk gelişmesini etkilemiştir. Güneydeki hafif yükseltiler (40 - 60 m) nehre doğru yaklaştığından şehrin sol Sahil'de fazla genişlemesini önlemiş; batıdaki ovalık kesim şehrin bölgede yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bugün, şehrin bu kesimdeki alanı, bütün yüzölçümünün üçte birini bulur. Sağ Sahil'de yüksekliği 106 m'yi bulan bir tepeler yarım dairesi vardır. Bu yarım daire Seine nehrinde bugün Charonne denen yerden ve doğudan batıya doğru bugünkü Ménilmontant, Belleville, Montmartre üzerinden ve Chaillot - Passy arasında uzanır, böylece her şeyden önce nehrin sınırını teşkil ederler. Kuzeydeki yükseklikler Montmartre'ın her iki yanında kesilir ve kuzey ile kolay ulaşım yapılmasına imkân verir.

PARİS : Eyfel Kulesi

P. mıntakası mutedil deniz iklimindedir; yazlar sıcak geçer, kışlar pek sert olmaz. Başlıca rüzgâr güney - batıdan eser, ancak kışın ve ilkbaharda yerini kuzey - doğu veya doğudan esen rüzgâra bırakır; o zaman, bazan uzun süreli kuru soğuklar olur. P.'in içinde ortalama sıcaklık 10,25°C'dır. En düşük sıcaklık şubat ayında 2,5°C, en yüksek sıcaklık da temmuzda 18,5°C'dır. Aralık ile şubat ayları arasındaki gecelerin yarısında don olur ve yaklaşık olarak yılda 15 gün karlı geçer. Bölge, Fransa'nın en kurak yerlerinden biridir. Yıllık yağış ortalaması 550 mm'dir.

Topografi ve anıtları :

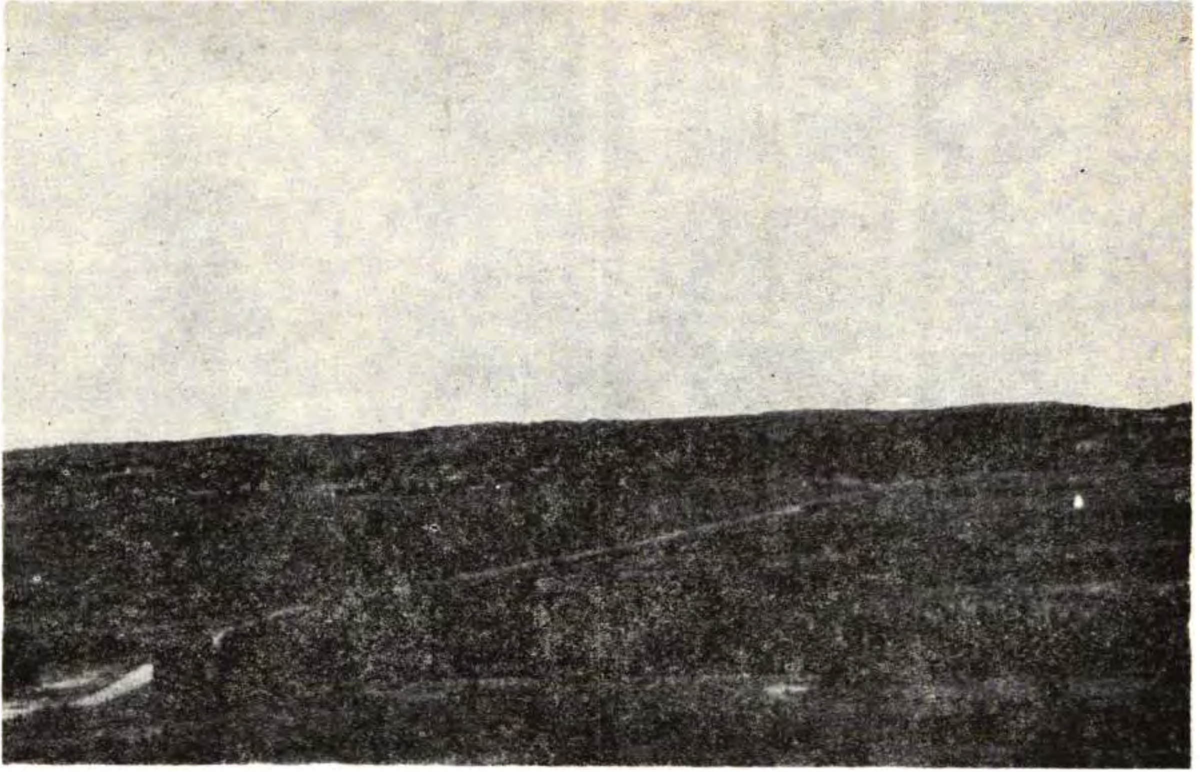
Paris şehrinin topografisini mütâlaa ederken, gelişmesinin tarihini hatırlamak gerekir (tarih kısmına bakınız). Şehrin çekirdeği Seine nehri üzerindeki Ile de la Cité'dedir. Bu ada asırlar boyunca, hem hükümdarlığın, hem ruhban sınıfının koruyucusu olmuştur. Bu bakımdan Paris'in en eski mimarlık anıtları ve eski eserler kalıntıları burada bulunur. Daha sonraları her ne kadar, sağ ve sol sahillerde dinî müesseseler kurulmuşsa da, Ile de la Cité daima merkez durumunu muhafaza etmiştir. Ile de la Cité'nin karşısına rastlayan Sol Sahil çok eski zamanlardan beri bir öğretim ve eğitim yeri olarak gelişmiş, kitap satıcıları, kitap yazan ve basanlar, burayı tercih etmiş, Sağ Sahil ise daha çok ticaret alanında gelişmiştir. Böylece şehri en baştan itibaren üçe ayırmak mümkün olmuuştur. Dinî ve idarî merkez: île de la Cité; üniversite merkezi: Sol Sahil ve "şehir" : Sağ Sahil. Bütün bu üç kısımda zamanla bazı değişiklikler olmuşsa da, her üç kısmın ana karakteristiği daima eski hâlini muhafaza etmiştir.

Zamanla krallar saraylarını Sağ Sahil'e almış, buna paralel olarak Fransız aristokrasisi bu bölgede muhtelif mahalleler yapmıştır. Batı kesimde de zamanla yeni mahalleler türemiş ancak Baron Haussmann (Osman okunur) şehirdeki büyük boşluklar sayesinde şehri yeniden planlama imkânını bulmuştur. Haussmann'ın çalışması şehrin eski görünüşünü değiştirmiş ve P.'e bugün şeklini vermiştir.

P. 20 arrondismana (arrondissement) bölünmüştür. Bu arrondismanlar sırasıyla şunlardır :

I. Louvre	XI. Popincourt
II. Bourse	XII. Reuilly
III. Temple	XIII. Gobelins
IV. Hôtel-de-Ville	XIV. Observatoire
V. Panthéon	XV. Vaugirard
VI. Luxemborg	XVI. Passy
VII. Palais-Bourbon	XII. Batignolles-Monceau
VIII. Elysée	XVIII. Montmartre
IX. Opéra	XIX. Buttes-Chaumont
X. Enclos-Sain-Laurent	XX. Ménilmontant

Nehir : Seine nehri, P.'in ortasında iki kola ayrılarak Ile de la Cité ile Ile Saint-Antoin adalarını meydana getirir. Bu kısım dışında nehrin genişliği 136 ilâ 164 m arasında değişir ve şehrin en güzel ulaşım yollarından birini meydana getirir. Doğu sınırı olan Pont-National'den batıda Pont-d'

PARİS : Eyfel Kulesi'nden Montmartre'a doğru bakış

Auteuil arasındaki yaklaşık 13 km'lik bir mesafede 32 köprünün altından geçer. Bu köprülerin en eskisi Pont-Neuf (Yeni Köprü) (1578-1606), Ile de la Cité'nin batı dili açığındadır ve üzerinde IV. Henri'nin heykeli vardır. Diğer meşhur köprüler Pont d'Austerlitz (üzerinde Austerlitz savaşında ölen başlıca subayların isimleri yazılıdır), Pont Alexandre III, Pont du Carousel ve Pont de l'Alma'dır. Bunların hepsi de heykelleriyle meşhurdur.

Sağ ve Sol Sahil: Seine nehrinin akışı yönüne dönüldüğü zaman sağdaki taraf Rive Droite "Sağ Sahil", soldaki taraf da Rive Gauche "Sol Sahil" diye adlandırılır. Sağ Sahil'de kabaca nehre paralel olarak Haussmann tarafından planlanan doğu-batı yolu vardır. Burası Place de la Nation'dan başlar. Rue du Faubourg Saint-Antoine caddesi, Place de la Nation'u, Place de la Bastille ile birleştirir. Bu meydan ile Place de la Concorde'un arasında şehrin en meşhur caddelerinden olan Rue de Rivoli dümdüz, uzanır. P.'in kuzey-güney doğrultusundaki en büyük ana yollarından biri olan ve Sol Sahil'deki Boulevard Saint-Michel'in devamı olan Boulevard de Sébastopol, Rue de Rivoli'yi keser ve Boulevard de Strastourg'la kuzeye doğru devam eder. Ünlü Tuileries bahçeleri ve Louvre sarayı Rue de Rivoli üzerindedir. Büyük bir meydan olan Place de la Concorde ile meşhur Etoile meydanı arasında iki tarafı sıra sıra ağaçlarla kaplı Champs-Elysées caddesi vardır. Palais Royal, Jardin de Trocadéro, Palais de Chaillot, Théâtre Français (La Comédie Française), meşhur Opera, Madeleine kilisesi, Bibliothèque Nationale, hep P.'in kuzey kesimine rastlayan bu kısımda bulunur. Yine şehrin en renkli kısımlarından biri olan Montmartre da bu yakadadır. Montmartre'ın bir eğlence kısmı, bir de san'atkârlar kısmı vardır. P.'in ünlü eğlence yerleri gece kulüpleri ve kabareleri Place de Clichy, Place Pigalle ve çevresinde toplanmıştır. Şairlerin ve ressamların Montmartre'ı ise yokuşlu, dar, kendine has bir görünüşü olan kısımdır. Bu kısmın tepesinde meşhur Sacré-Coeur katedrali yükselir.

Sol Sahil üniversite ve talebe mühitidir. P. Üniversitesi, Talebe mahallesi Quartier Latin, eskiden san'atkârların yatağı olan Montparnasse mahallesi ve nihayet Eyfel kulesi, Luxembourg sarayı ve bahçesi, Hôtel des Invalides, Ecole Militaire, ve Fransız parlamentosunun yer aldığı Palais de Bourbon bu kısımdadır. Sol Sahil'in en önemli caddeleri Boulevard Saint-Michel, Boulevard Montparnasse, Boulevard de Port Royal, Boulevard Saint-Germain ve Boulevard Raspail'dır.

Önemli binalar: Fransa millet meclisi (l'Assemblée Nationale), Concorde meydanının karşısında, Sol Sahil'dedir. Palais de Bourbon denen binanın yapılmasına 1722'de dul Duchesse de Bourbon tarafından başlanmış, 1790'da milletin malı hâline getirilmiş, teşriî hey'et tarafından kullanılacak şekle sokulmuştur. Senatonun işgal ettiği Palais de Luxembourg da, Jardin de Luxembourg diye anılan parkın içinde bir saraydır. 1615-1627 arasında Marie de Médicis tarafından yaptırılmıştır. Cumhurbaşkanının resmî ikametgâhı olan Elysée sarayı (Palais de l'Elysée) Faubourg Saint-Honoré'dedir. 1718'de inşâ edilmiş, sonradan Mme de Pompadour tarafından alınmıştır. Binada daha başka birçok ünlü kişiler yaşamıştır.

L'Ile de la Cité, Notre-Dame de P. (b. bk.) ve adliye sarayı ile ünlüdür. Adliye sarayının yerinde Gallo-Roman çağında bir hisar vardı; daha sonra yerini Mérovinge ve Capet hükümdarlarının sarayları aldı. VII. Charles tarafından P. parlamentosuna verildi. Ancak müteaddit yangınlarla harab olan

PARİS : Pont - Neuf

binadan bugün sadece Sainte Chapelle, Conciergerie (Marie Antoinette'in hapsedildiği eski hapishane) ve bazı XIII. yüzyıl mutfakları vardır. P.'in merkezî yerinde bulunan Louvre sarayı (b. bk.), ve bitişiğindeki Tuileries (b. bk.) şehrin en etkileyici binaları arasındadır. Louvre'un hemen kuzeyinde küçük, fakat gayet muhteşem Palais Royal yer alır. 1629 - 1634 arasında Lemercier tarafından Richelieu için yapılmış ve kardinal tarafından XIII. Louis'ye bırakılmıştır. 1937'de yapılan Palais de Chaillot, Sağ Sahil'de, Eyfel kulesiyle karşı karşıyadır. Sarayda bugün muhtelif müzeler ve büyük bir tiyatro bulunmaktadır.

Büyük Fransızlar'ın hâtırasına ithâf edilen Panthéon'un (b. bk.) ilgi çekici bir kubbesi vardır, cephesi Korent sütunlarıyla süslüdür.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan binaların arasında da UNESCO ve NATO binalarını sayabiliriz.

Şehrin en renkli yerlerinden biri olan hal tesisleri (les Halles Centrales) 1970'lerde Orly yakınındaki Rungis'te yapılan yeni yerine taşınmıştır.

P.'te ve çevresinde 150'den fazla belli başlı hastahane vardır. Bunların çoğu resmî yönetim altındadır. Yatak sayısı 40 000'e yakındır; ayrıca ihtiyarlar için de 10 000'den fazla ev yatağı vardır. Şehrin en eski hastahanesi Île de la Cité'deki Hôtel - Dieu'dür (*hôtel - Dieu* adı, çok eskiden katedral şehirlerindeki hastahaneler için kullanılırdı). Notre - Dame'ın yakınındaki bu hastahanenin bahsi ilk defa 829'da geçer. Şüphesiz ondan sonra birçok defalar yeniden yapılmıştır. Bugünkü bine 1868'de inşâ edilmiş bulunmaktadır. L'Hospice des Quinze - Vingts 1260'ta IX. Louis tarafından körler için kurulmuş, 1780'de Saint - Antoine mahallesine taşınmıştır. Aynı bölgedeki Saint - Antoine hastahanesi 1170'de yeniden inşâ edilen bir manastırı işgal etmektedir. Belli başlı hastahanelerin çoğu Sol Sahil'dedir. Austerlitz garı civarında büyük bir tesis olan La Saltpêtrière 1656'da dilenciler için barınak olarak yapılmıştı, sonradan hasta ve düşkün kadınlara tahsis edildi; bugün akıl hastalıklarında ihtisaslaşmıştır. Onun yanındaki La Pitié de 1612'de benzer maksatlarla kurulmuş, 1809'da genel hastahane olmuştur. Boulevard Saint - Michel civarındaki l'Hôpital Militaire du Val - de - Grâce 1621'de manastır olarak yapılmıştı; 1790'da askerî hastahane hâline getirildi.

P. Üniversitesi (b. bk.) Fransa'nın en büyük üniversitesidir. Fransa'daki üniversite öğrencilerinin üçte biri P. Üniversitesi'nde okur. Ülkenin en eski üniversitelerinden biri olan bu yüksek öğretim müessesesindeki öğrenci mevcudu 220 000'in üzerindedir (1972 - 1973 ders yılında 227 151). Üniversite'nin hukuk fakültesi binası Sorbonne yakınında kurulmuştur. Saint - Michel bulvarındaki Sorbonne'da edebiyat fakültesi vardır. 1531'de Sorbonne'un yakınında I. François tarafından kurulan Collège de France'a seçkin ilim adamları profesör olabilir. Diğer yüksek öğretim müesseselerinin başlıcaları: l'Ecole Normale Supérieure, l'Ecole des Chartes, l'Ecole Pratique des Hautes Etudes ve l'Ecole des Langues Orientale Vivantes, l'Ecole Polytechnique, l'Ecole National Supérieure des Beaux - Arts vesairedir.

l'Institut de France san'at ve ilmi teşvik etmek amacıyla 1795'te kurulmuştur. L'Académie Française, l'Académie des des Sciences Morales et Politiques, l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres buraya bağlıdır. Bağımsız akademiler arasın-

da ise l'Académie Nationale de Médecine, l'Académie de Chirurgie, l'Académie Goncourt'u sayabiliriz.

Fransız Akademisi (l'Académie Française) 1635'te XIII. Louis tarafından kurulmuştur. Amacı Fransız dili ve edebiyatını konularında hakem rolü oynamaktır. İhtilâl sırasında varlığına son verilen müessese 1803'de Institut de Franse'a bağlı olarak yeniden kurulmuştur.

Müze, tiyatro ve Hôtel'ler : P.'te istisnâî derecede çok müze vardır. Bunların başında Louvre müzesi gelir. Eski Yunan, Roma, Mısır ve Yakın Doğu eserlerinin yanısıra, çok seçkin resim ve heykel koleksiyonları vardır. XIX. yüzyıldan sonraki resimler Musée National d'Art Moderne'de muhafaza edilir. Louvre'un bitişiğindeki Musée des Arts Décoratifs ve onun yanındaki Musée du Jeu de Paume'da Empresyonist ressamların resimleri teşhir edilmektedir. Chaillot sarayındaki müzereler ise Musée de la Marine, Musée des Arts Populaires, Musée des Monuments Français ve Musée de l'Homme (muhteşem etnografik ve prehistorik koleksiyon), Invalides'de Musée de l'Armée, Saint - Germain - en - Laye'de Musée des Antiquités Nationales vardır. Musée Guimet yalnız Uzak Doğu'nun antik eserlerine, Musée Carnavalet de P.'in tarihine ve gelişmesine ayrılmıştır. Musée de Cluny'de Orta Çağ ve Rönesans devri san'at eserleri teşhir edilir. Petit Palais'de Musée des Beaux - Arts de la Ville de P. vardır. Bu binanın karşısındaki Grand Palais'de sergiler tertiplenir.

Sağ Sahil'in merkez noktalarından birini teşkil eden Opera meydanındaki Opera (Millî Müzik Akademisi) 1669 - 1671'de kurulmuştur. Devlet tarafından yönetilir, opera ve bale temsilleri verir. Daha hafif müzik eserleri Boulevard des Italiens yakınındaki Opéra Comique'te halka sunulur. Le Théatre Français (veya Comédie Française) 1680'de Molière'in kumpanyasıyle başka iki kumpanya tarafından kurulmuştur. Hâlen Palais - Royal'in bir kısmını işgal etmektedir. Chaillot'da Théatre National Populaire vardır. Daha birçok tiyatroların yanısıra Montmartre eğlence mahallesinde çeşitli müzikholler bulunur. Bugünki Opera binası XIX. asır eseridir.

PARİS : Notre - Dame Katedrali

PARİS : Zafer takında "La Marseillaise" adlı grup

Hôtel, Fransızca'da eski asil ailelerin konakları için kullanılan bir tâbirdir. P.'in eski mahallelerinde bunların çeşitli örneklerine rastlanır. Bunların çoğu müze, sefaret veya başka resmî amaçlarla kullanılmaktadır. Seine nehri üzerindeki Ile de la Cité'nin batısındaki Ile Saint - Louis, hâlâ, ilerici anlayışın dokunamadığı sakin havası içinde XVII. yüzyıl *hôtel*'lerini muhafaza eder. Bunların arasında Voltaire ve George Sand ile ilgisi olan ve hâlen san'at eserlerinin muhafaza edildiği Hôtel Lambert'i, ve Hôtel Lauzun'ü sayabiliriz. Bunun dışında Rue Saint - Antoine'daki Hôtel Sully, bir zamanlar Mme de Sévigné'nin evi olan ve şimdi müze hâline getirilmiş bulunan Hôtel Carnavalet, eski Hôtel d'Angoulême olan Hôtel de Lamoignon, Sol Sahil'deki Hôtel Biron (şimdiki Rodin Müzesi) vardır.

İdare ve ekonomi :

Şehir ve planlama: Hiç şüphesiz P., XIV. yüzyıldan itibaren Fransa'nın en büyük şehri olagelmiştir. O tarihteki nüfusu bilinmemekteyse de ortada münakaşalı bir 275 000 rakamı vardır ve gerçek nüfus belki daha da yüksektir. XVII. yüzyılda XIV. Louis zamanında 500 000, 1789'da 600 000 nüfuslu olması gerekir. 1801'de yapılan ilk sayım 548 000 nüfus göstermiştir. XIX. yüzyılda nüfus artışı hızlı olmuşsa da XX. yüzyılda bütün sınırları aşmıştır. Şüphesiz bu arada, bütün Fransa'da olduğu gibi I. ve II. Dünya Savaş'ları sırasında nüfusta eksilme olmamış değildir. Muhtelif sayımlara göre şehrin nüfusu şöyledir: 1801 : 548 000; 1831 : 786 000; 1851 : 1 053 000; 1872 : 1 851 000; 1891 : 2 447 000; 1911 : 2 880 000; 1921 : 2 906 000; 1936 : 2 830 000; 1946 : 2 691 000; 1954 : 2 821 000; 1962 : 2 780 000. Bu nüfuslar şehrin çekirdeğine aittir. Banliyöler daha da büyümüştür.

İdare: XX. yüzyılda şehrin alan olarak genişleyip üç departmana yayılması yeni idarî teşkilâtlanmaya ihtiyaç göstermiş, 1964'ten sonra idarî değişiklik yapılmıştır. Buna göre eski Seine departmanı dört küçük departmana bölünmüştür.

Asıl P. ise 1860'ta tarif edilen 20 arondisman'a (l'arrondissement) bölünmüş bulunmaktadır. Bunlar, kendi iç idarelerinde nisbeten serbesttir.

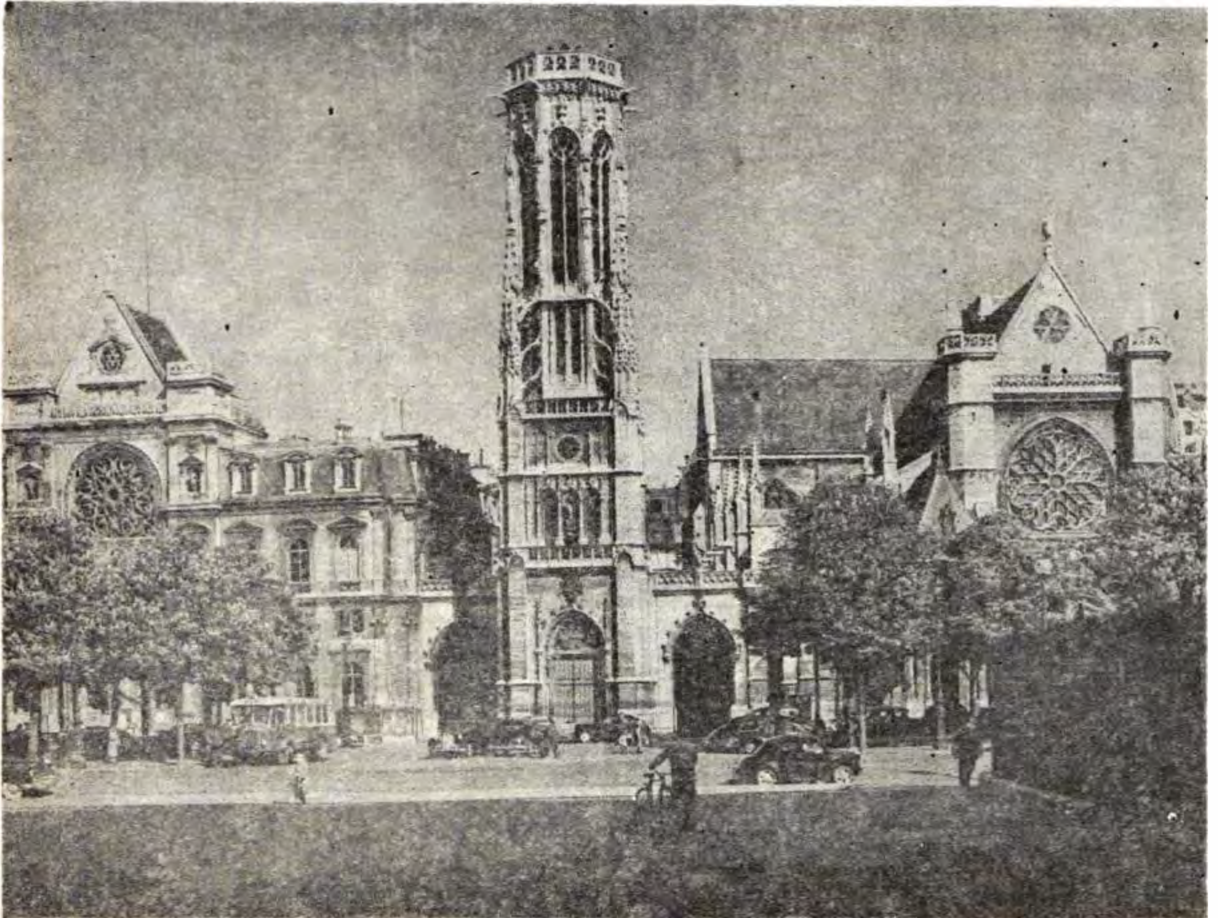
Ulaştırma: P., memleketin dahilî ulaştırma şebekesinin merkezidir. Hem coğrafî hem de siyasî ve kültürel sebepler şehrin bu şekilde gelişmesini sağlamıştır. Daha XVII. yüzyıldan itibaren memleketin yolları başkentten her yana uzanacak şekilde planlanmıştır. Trafik yükünü hafifletmek için 37 km uzunluğunda çevre yolu yapılmış, şehir içinde tüneller açılmış, sahil boyuna yeni caddeler ilâve edilmiştir. Bu arada Seine nehrinin de ulaştırmaya üzerindeki köprülerin büyük katkısı olduğunu eklemek gerekir.

P. aynı zamanda ülke demiryollarının da merkezidir. Öyle ki, Fransa'da bir yere P. üzerinden gitmek daha kestirme, daha kolay olmaktadır. Şehirde altı büyük gar vardır : Gare du Nord, Gare de l'Est, Gare de Lyon, Gare d'Austerlitz, Gare Montparnasse ve Gare Saint - Lazare.

Şehir içindeki münakalenin önemli bir kısmını P.'in meşhur metrosu halleder. Metro istasyonlarında çok yoğun bir trafik vardır ve bazıları birkaç katlıdır. P. metrosu ilk defa 1900'de Porte de Vincennes ile Porte Maillot arasında çalışmaya başlamıştır. 1964'te bütün uzunluğu 169 km'yi bulan 14 hat vardı. Şehir otobüsleri ağı ise 1 465 km'yi kaplar.

P., ulaştırma işlerinde mükemmel bir su şebekesinden faydalanır. Aşağı Seine nehri, P.'i Manş sahillerine bağlar. Oise ve Marne vasıtasiyle de, Kuzey - doğu Fransa, Belçika, Doğu Fransa ve Almanya'ya bağlıdır. Ayrıca üç kanal da bu alanda şehre yardımcı olur.

P. Fransa'nın en büyük iç limanıdır. Seine, Marne ve Oise nehirleriyle Saint - Martin, Saint - Denis ve Ourcq kanallarındaki rıhtımlarının uzunluğu 160 km'yi bulur. Şehirde ve P.'teki rıhtımların (quais) dışında 1926'dan itibaren Genne-

PARİS : Louvre Meydanı

PARİS : Carrousel zafer tâkı

villiers, ve 13 km'lik ek rıhtımla birlikte 400 ha tutarında bir liman alanı gelişmiştir. Bu sayede 1 500 tonluk mavnalar batının büyük endüstri bölgesine ulaşabilmektedir.

Park, bahçe ve mezarlıklar : Şehrin merkezinde Tuileries bahçeleri vardır. Burası XIV. Louis tarafından yapılmış aynı adla anılan sarayın yıkılmasından sonra bahçe daha da genişlemiştir. Concorde meydanı Tuileries'nin doğusunda kalır, onun da doğusunda Champs - Elysées ağaçlık alanı gelir. Invalides'in karşısında Seine nehrine kadar l'Esplanade des Invalides denen büyük bahçe uzanır. Onun yanında Eyfel kulesiyle l'Ecole Militaire arasında Champs de Mars parkı vardır. Aynı hizada nehrin karşı tarafında Chaillot sarayının önünde Trocadéro bahçeleri yer alır. Luxembourg parkı, Saint-Michel bulvarının batısındadır. Sol Sâhil'deki Quais d'Austerlitz'te XVII. yüzyılın başlarında kurulan Jardin des Plantes denen parkta bir tabiî tarih müzesi, hayvanat bahçesi, ve zengin bir bitki koleksiyonu vardır. l'Etoile ile Batignolles arasında, Monceau, Villette ile Belville arasında da Buttes - Chaumont parkı yer alır. Bunların dışındaki büyük açıklıklar vaktiyle Valois krallarının avlanma sahası olan 890 ha yüzölçümünüde le Bois de Boulogne, batıda Passy ve Auteuil'ün ötesinde kalır. 1852'de III. Napoléon tarafından şehre hediye edilmiştir. Bir başka büyük açık alan da güney - doğuda, Sağ Sâhil'deki Bois de Vincennes'dır. Burada bir de hayvanat bahçesi vardır. P.'in en meşhur mezarlıkları Montparnasse (Baudlaire, Maupassant, Saint - Saëns ve Saint - Beuve'ün mezarları buradadır), Montmartre (Heine, Stendhal, Théophile Gautier, Dumas fils ve Goncourt kardeşlerin mezarları buradadır) ve meşhur Père - Lachaise mezarlığıdır. (Rossini, Balzac, Chopin, Wilde, Colette'in mezarları buradadır).

Basın - yayın : Fransa'nın en büyük gazeteleri P.'te çıkar. En yüksek tirajlı gazete sağ görüşün temsilcisi France - Soir'dır (1972 tirajı 1,03 milyon). Diğer büyük gazeteler sağ görüşten sola doğru Le Parisien Libéré (790 000), l'Aurore (450 000), Le Figaro (475 000), Le Monde (250 000), Paris-Jour (267 000), Paris Presse (95 000), La Croix (110 000) ve Combat (42 000) gazeteleridir. Bunlardan Le Figaro ve Le Monde partisiz, mutedil, bağımsız görüşlü gazetelerdir (tirajlar 1964 rakamlarıdır).

ORTF (Office de Radiodiffusion - Télévision Française) günde 2 televizyon, 4 radyo programı yayınlar. İkinci televizyon programı renklidir.

PARİS : Rond - Point de La Défense

PARİS : Tuileries bahçesi

Su, yakıt, enerji: Su şebekesi, şehrin büyümesine paralel olarak geliştirilmiştir. Su ihtiyacı XIX. yüzyıla kadar Seine nehrinden ve kuyulardan sağlanmaktaydı. Sonraları başka su yolları yapıldı. XIX. yüzyılın başlarında inşâ edilen l'Ourcq kanalı da bu alanda faydalı oldu. Bugün P.'in bütün su sisteminin uzunluğu 3 200 km'yi bulur.

Şehirdeki ilk havagazı tesisleri 1819'da kurulmuş, 1949'dan itibaren gaz dağıtımı, millîleştirilen GDF (Gaz de France) tarafından yapılmaya başlanmıştır. Paris ve çevresi üç merkezden beslenir. 1956'dan itibaren tabiî gazdan da faydalanılmaktadır. Şehrin gaz şebekesinin uzunluğu 12 000 km'dir. P.'in elektriğinin beşte dördü, şehrin eteklerinde kurulu bulunan on bir enerji istasyonundan sağlanır, geri kalanı da Alpler'de elde edilen hidroelektrikten alınır.

Şehrin ısıtma tesisleri 1930'dan sonra kurulmuştur. Uzunluğu 65 km'yi bulan şebeke 13 arondismanı kaplar. Üç ayrı ısıtma merkezinde elde edilen istim, bu vasıtayla şehre dağıtılır.

Tarih: Tarih öncesi çağlarda P., bugün Ile de la Cité denen adadaydı. Bu ada Seine nehrinin kıyısındaki sazlıkların arasında yer alıyordu. Bir taraftan nehir buraya tabiî bir su yolu sağlıyor, bir yandan da, bugün Sol Sâhil'deki Rue Saint-Jacques ile Sağ Sâhil'deki Rue Saint-Martin'in doğrultusu boyunca uzanan bir kara yolu ile kuzey ve güneye bağlanıyordu. Ada tabiî bir mevki hâlindeydi ve M. Ö. III. yüzyıldan beri yerleşme merkeziydi. Galyalı bir kabîle olan Parisii'lere ait olan adaya Romalılar *Lutetia* adını vermişti. M. Ö. I. yüzyılda Parisii'ler varlıklı, muhtar küçük cemaatti. Julius Caesar, Lutetia'nın Galya savaşları sırasında M. Ö. 52'de bizzat Galyalılar tarafından yakıldığını *(Commentaries*-inde) tasvir eder.

M. S. I. yüzyıldan itibaren Lutetia tekrar büyümeye başlar, ama artık bir Roma şehridir. Aslında ada, o zamanlar şimdikinin ancak yarısı kadardı ve sel baskınlarına uğruyordu. Çevreye barışın hâkim olması, yavaş yavaş Sol Sâhil'de yerleşmelerin başlamasına yol açtı. Saint-Geneviève dağında, muhtemelen tepelerden başlayan yerleşme, zamanla nehre doğru kaydı. Bu bölgedeki düz caddeler, umumî binalar ve bir forum (Rue Soufflot), üç hamam, bir anfiteatr tipik Roman özellikleri göstermektedir.

O devirde Lutetia orta büyüklükte bir şehirdi. II. yüzyılda bir iç harbe sahne oldu; 250 ve 275 yıllarında da Barbar istilâsına uğradı. Sol Sahil'deki bütün şehir yandı, halk adaya sığındı; burada, kısmen yıkılmış şehrin taşlarından faydalanarak kulesi falan olmıyan bir kale yaptılar.

P. tarihinin kilometre taşlarından biri 305-310 yıllarının tarihini taşır. Şehirden iki defa Lutetia değil P. (Parisii) olarak bahsedilmişti. Çok geçmeden Hıristiyan'lığın etkisi altına girdi.

Mérovinge ve Carolinge'ler: V. yüzyılın sonlarında P., Clovis'in idaresindeki Franklar tarafından fethedildi. Fâtihler burada sadece Roma kültürünün etkisine girmekle kalmadılar, aynı zamanda Hıristiyan'lığı da kabûl ettiler. Clovis, daha sonraki savaşlarıyla bütün Galya'ya hâkim oldu ve başkentini kuzey-doğudan P.'e nakletti. Ondan sonra gelenler de P.'i başkent yaptılar: Childebert 511'de, Clotaire 558'de (sonradan Chilperic ve Charibert P.'i ele geçirmek için savaştılar). Mérovinge'ler P.'te sürekli olarak ikamet etmediler.

O devirde P.'te kral sarayı, kiliseler, hapishane ve dükkânlar vardı. Clovis'in oğulları zamanında dördü Sol, ikisi Sağ Sahil'de olmak üzere altı kilise olduğu biliniyor.

PARİS : "Pont au Change" köprüsü

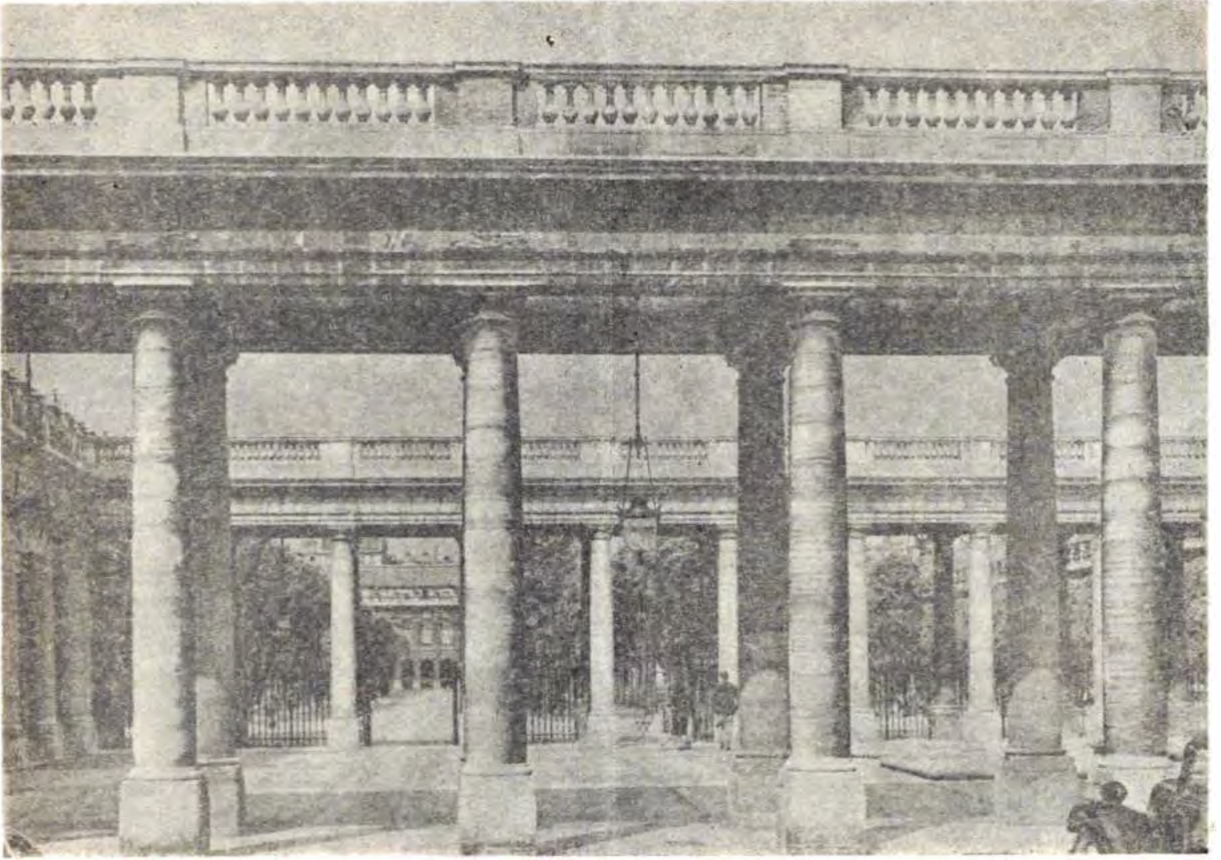
Carolinge hükümdarları zamanında genellikle burada oturmıyan Frank kralları yahut Mukaddes Roma imparatorları zamanında P. nâdiren siyasî bir rol oynadı. Bunların mahallî temsilcileri kontlardı (Paris Kontları), gerçek idare ise piskoposun elindeydi. Bu dönemde Vikingler, yahut Normanlar müdafaasız şehri birkaç defa talan ettiler (845, 856 - 857, 861). Bunun üzerine 877'den itibaren P.'liler, imparator II Charles'ın emriyle Cité'deki istihkâmları takviye ettiler. Bu sayede 885 - 886'da bir yıldan fazla süren Norman kuşatmasına karşı koyabilmek mümkün oldu. Ancak III. Charles Norman ilerlemesini engelliyemedi; sonunda Batı Frank Kralı III. Charles le Simple 911'de yapılan bir anlaşmayla şehir duvarlarının 20 fersah yakınında yerleşme merkezi kurmalarına müsaade etti.

İlk Capet'ler : Carolinge'lerin fasılalı olarak bir süre iktidara gelmesinden sonra, taç, Capet hânedanına geçti ve 987'de Hugh Capet kral seçildi. Capet'lerin hükümdarlık toprakları büyüdükçe, başkent P.'in de önemi artmaya başladı. Nüfus çoğaldı, nizam kuruldu. XI. yüzyılda ticaretin geliştiğine ve ilk esnaf loncalarının kurulduğuna şahit oluyoruz. XII. yüzyılda Grand Pont yeniden yapılıyor ve şehir bu köprü sınırının ötesine de taşıyordu. Diğer taraftan, VI. Louis'nin hükümdarlığı (1108 - 1137) sırasında çarşılar meşhur P. Hali'nin (les Halles Centrales) bulunduğu yere nakledildi (XX. yüzyılın ilk üç çeyreğine kadar burada kalacaktır). Aynı yüzyıl içinde şehirde muhtelif kilise ve manastırlar yapıldı ve kır yerleşme hareketleri manastır ve kiliselerin etrafında toplanmaya başladı. 1163 yılında Ile de la Cité'de Gotik mimarîsinin şâheseri meşhur Notre - Dame katedralinin yapımına başlandı. Katedralin inşası 100 yıl sürdü. 1150'de P. üniversitesi kuruldu.

XIII. - XIV. yüzyıllar : Gittikçe genişleyen P., Philippe II. Auguste'ce (ölm. 1223) bir bütün olarak teşkilâtlandırıldı. Kral hisarlar yaparak şehrin sınırlarını tesbit etti (Sağ Sahil'de 1190, Sol Sahil'de 1210). XIII. yüzyılın başlarında hükümdar şeklen P. üniversitesini tanıdı ve buna paralel olarak şehrin üçe bölünmesini kabûl etti. Bu durumda Sağ Sahil ticaret merkezi ve kelimenin asıl anlamıyla şehir teşkil ediyordu. İkinci kısım l'Ile de la Cité, üçüncüsü de üniversite muhiti olan Sol Sahil'di. Bir taraftan da P.'in yeni sınırları içinde muhtelif ruhban sınıfları yerleşti. Sağ Sahil'de Saint-

PARİS : Vendôme meydanı

PARİS : Palais Royal

Honoré (1205) ve Saint - Eustache (1223) kiliseleri yapıldı, bu kilise 1530'larda yeniden inşa edildi.

XIV. yüzyılda, P., ilk Valois krallarıyla birlikte gerilemeye başladı. Bunun başlıca sebebi Kara Ölüm denen salgın (1348 - 1349) ve Yüz Yıl Savaşları'nın başlamasıydı. V. Charles tahta geçince, hükümdarlığı süresince (1364 - 1380) kendini P.'i kalkındırmaya adadı. İlk iş olarak Sağ Sahil'e altı kapılı yeni bir sur yaptırdı. Bu kapılardan olan Saint-Antoine kapısını büyük bir kale; Bastille muhafaza ediyordu. Sol Sahil'deki surler da genişletildi. Sağ Sahil'e bağlayan le Grand Pont veya Pont - au - Change'ın karşısına Saint - Michel köprüsü yapılarak ada Sol Sahil'e de bağlandı.

XV. ve XVI. yüzyıllar: XV. yüzyılda P.'te bir huzursuzluk başladı. Burgund'lar ve Armangac'ların siyasî çekişmeleri ortalığı karıştırdı. Bir ara Simon Caboche idaresindeki kasaplar geçici olarak iktidarı ele geçirdiler (1413). Yüz Yıl Savaşları'nın İngilizler tarafından kazanılması (1415) durumu daha da kötüleştirdi. P.'liler'in 1418'deki anlaşmasından sonra Burgund'lar şehri işgal etti ve İngilizler'le yaptıkları anlaşma üzerine şehir İngiltere Kralı VI. Henry adına Bedford Dükü John Plantagenet'nin niyâbetine verildi. VI. Charles Saint - Paul konağında (hôtel), Bedford da Tournelles konağında kalıyordu. Burası daha sonraki kralların P. ikametgâhı oldu (1559'a kadar). Jean d'Arc 1429'da P.'i ele geçirmeyi başaramadı; VII. Charles 1437'de şehre girerek İngilizler'le anlaşma yaptı. Nüfusu azalan P.'i tekrar kalkındırma yoluna girdi. 1469'da XI. Louis'nin hükümdarlığı (1461 - 1483) sırasında şehirde ilk matbaa kuruldu. 1480'den sonra P.'te Hôtel de Sens, Hôtel Cluny gibi muhteşem özel konaklar yapılmaya başlandı.

XVI. yüzyılda İtalyan Rönesans'ının etkisi Notre - Dame köprüsünün yeniden inşasında kendini gösterdi (1500 - 1510). I. François zamanında (1515 - 1547) bu etkinin daha da arttığını ve yeni Hôtel de Ville (belediye) inşaatında en dikkate değer ifadesini bulduğunu görüyoruz (bk. FRANÇOİS I). Rönesans, II. Henri'yle birlikte zirvesine ulaşmıştır. Bu hükümdar'ın şehre girdiği 1549'da Jean Goujon, Fontaine des Innocents'ın heykelleri üzerindeki muhteşem eserini tamamlamıştır. 1548'de Bourgogne konağında dinî temsiller verilerek P.'teki ilk tiyatronun temeli atıldı. L'Hôtel de Bourgogne XVII. yüzyılda bile ünlü san'atçılarıyla meşhurdu.

Kraliyet ikametgâhının kesinlikle Hôtel de Tournelles'den Louvre'a geçişi de bu yüzyıla rastlar (1559). Bu taşınma üzerine o zamana kadar ihmal edilmiş olan batı P. de gelişmeye başladı. 1564'te Cathérine de Médicis, Tuileries sarayını yaptırdı. 1577 - 1578'de klasik zevkı en güzel şekilde aksettiren Pont - Neuf'un yapılmasına başlandı (Köprü 1603'te tamamlanabilmiştir).

Din Savaşları'nın etkisi bu yüzyıl içinde P.'te de kendini gösterdi: 1572'de meşhur St. Barthelémy günü katliâmı oldu. Yüzyılın sonunda IV. Henri şehri kuşattı (mayıs - ağustos 1590). P. ancak IV. Henri'nin Katolik'liği kabûl etmesinden sonra teslim oldu.

IV. Henri, XIII. ve XIV. Louis'ler: IV. Henri, la Place Royale'i (şimdiki Vosges meydanı), adada, le Pont-Neuf'ün yanındaki Dauphine meydanı planladı. Louvre, onun

PARİS : Sen Nehri, Saint - Louis ve Cité adaları

zamanında Tuileries'ye bağlandı. Veba kurbanları için Saint-Louis hastahanesi yapıldı (1607).

XIII. Louis zamanında (1610 - 1643) P. daha da yayıldı. Ana kraliçe Marie de Médicis, Sol Sahil'de, şehir surlarının dışında Luxembourg sarayını yaptırdı; Sağ Sahil'de de, Tuileries'nin batısında arabalar için gezinti yeri olarak Cours - le - Reine'i açtırdı (1616). Cité'nin doğusundaki iki küçük ada birleştirildi, böylece Saint - Antoin adası meydana geldi. Bu ada Sol Sahil'e Tournelle, Sağ Sahil'e de Marie köprüsiyle bağlandı. Cardinal Richelieu, Sağ Sahil'de kendisine yeni bir saray; Palais - Cardinal'i yaptırdı (1624 - 1636); burası sonradan Palais - Royal adını aldı. Tuileries sarayı ahşap bir köprüyle (le Pont Royal) Faubourg Saint - Germain'e bağlandı (1632). Sol Sahil'de Nebâtat Bahçesi (le Jardin des Plantes) kuruldu.

XIV. Louis Mazarin'in ölümünden sonra, 1661'den itibaren şahsî hükümranlığına başladığı zaman, P.'in yeni güzellikleri en muhteşem şekilde planlandı. Louvre sarayı Claude Perrault'nun yaptığı şâhâne sütunlarla (1667 - 1674) tamamlandı. P.'in dışında iki tarafı ağaçlıklı Champs - Elysées caddesi tesis edildi. Artık şehrin istilâsı tehlikesi kalmadığı için XIV. Louis ve Colbert surlar hattını bulvarlarla süslediler, zafer takları yaptılar. Sol Sahil'de Hôtel des Invalides'de muhteşem rıhtımlar yapıldı ve Pont - Royal kârgir olarak yeniden inşâ edildi. 1666 - 1672'de Rasathane kuruldu, 1667'de goblen fabrikası yeniden düzenlendi.

P. artık iyice büyümüş, nüfusu 600 000'i bulmuştu.

XVIII. - XIX. yüzyıl: Bu asırda da P.'i düzenlemek ve güzelleştirmek için büyük gayretler sarfedildi. XV. Louis meydanı (sonradan Concorde), ortasında kralın heykeli olarak düzenlendi. Büyük bulvarların çevresi evlerle süslenmeye başlandı. Yeni resmî binalar yapıldı. 1789 Fransız İhtilâli bu derebeylik sisteminin debdebesini yok etti. P.'i yeni bir statü altına soktu. Bastille kalesi tahrib edildi. Kral ve kurucu meclis Versailles'dan P.'e nakledildi. 1792'deki ayaklanma hükümdarın varlığına son verdi ve XVI. Louis henüz Convorde olarak değiştirilmemiş bulunan İhtilâl meydanında idam edildi (21 ocak 1793). 9 Thermidor (1794) ve 18 Brumaire (1799) gibi hükûmet darbeleri oldu.

Thermidor'cular ve Directoire idaresi zamanında Boulevard des Italiens moda düşkünlerinin uğrak yeri oldu. İlk konsül Tuleries'de oturmaya başlayınca Rue de Rivoli'nin arkadları yapıldı. Birinci imparatorluğun ilânından sonra 1806'da Napoléon Carousel ve Etoile zafer tâklarının inşâsını emretti. Madeleine kilisesi bir zafer mâbedi olarak yeniden planlandı ve 1836'da inşâsı bitti. Yeni köprüler ve rıhtımlar, yeni çeşmeler, büyük binalar yapıldı. Şehir dışında yeni mezarlıklar kuruldu ki, 1804'te açılan Père - Lachaise bunlardan biridir.

1828'de P. sokakları havagazıyla aydınlatıldı, yine aynı yıl şehirde omnibüsler çalışmaya başladı. 1837'de ilk demiryolu yapıldı. Yeni mahalleler, kuruldu, yeni caddeler ve bulvarlar açıldı.

XIX. yüzyılın yarısında P.'in daha yüzyıllardan beri el değmemiş yerleri vardı. Bu bakımdan bir yerden bir yere gitmek, demiryolu istasyonlarına ulaşabilmek çok güç oluyordu. 1852'den 1870'e kadar imparatorluk eden III. Napoléon Seine belediye reisi Baron Haussman'ı şehri düzene sokmakla görevlendridi.

Modern P.'in kurucusu Haussmann'dır. Büyük ölçüde bir plancı olan Haussmann, ana damarlar vazifesi görecek düz caddeleri, simetriyi ve güzel manzarayı esas aldı. Sağlık şartlarını dikkate aldığı gibi, eskiden ayaklanmaların başladığı yerlere kolayca asker sevkini sağlayacak yolların açılmasını düşündü. Etoile'den Bastille meydanına kadar şehrin doğu-

batı ekseni açıldığı gibi bu kısım oradan da Place du Trône veya Place de la Nation denen meydana kadar uzatıldı. Ayrıca Strasbourg, Sébastopol, Palais ve Saint-Michel bulvarlarıyla da kuzey-güney ekseni meydana getirildi. Doğu-Batı ekseninin iki ucundaki Etoile meydanı ile Nation meydanı büyük caddelerin birleştiği büyük birer merkez hâlini aldı. Şehrin merkezindeki büyük bulvarlara Haussmann, Malsherbes bulvarları, Avenue de l'Opéra ve Rue Auber gibi yeni caddeler ilâve edildi. Yeni köprüler yapıldı. İkinci imparatorluğun mimarlık anıtları arasında Opera'yı, Louvre'a yapılan ilâveleri, Trinité, Saint-Augustin ve Sainte-Clotilde kiliselerini sayabiliriz. Şehrin su ikmali ve kanalizasyon teşkilâtı mükemmel hâle getirildi.

İkinci İmparatorluk devrine son veren Fransa-Almanya savaşı, P. kuşatması ve ardından gelen Commune zamanında Tuileries sarayı bir yangın neticesinde yandı. III. Cumhuriyet devrinde de Haussmann'ın projeleri devam ettirildi. 1878, 1889, 1900 ve 1937'de milletlerarası sergiler tertib edildi. Bunlar Trocadéro (1878), Eyfel kulesi (1889), le Grand Palais, le Petit Palais ve III. Alexandre köprüsünün yapılmasına (1900) vesile oldu. Trocadéro, 1937'de Chaillot sarayı olarak yeniden inşâ edildi. Montmartre'da da Sacré-Coeur katedrali yapıldı (1876-1910).

XX. yüzyıl: I. Dünya Savaşı'ndan sonra çıkarılan bir kanunla (1919) I. Louis Philippe istihkâmları yıktırıldı. Yüzyılın başlarında P., dünyanın incisi hâlindeydi. Belle Epoque denen çağ şehri dünyanın zarafet, moda, eğlence, kültür merkezi hâline getirmişti. I. Dünya Savaşı bu havayı yok etti.

II. Dünya Savaşı'nda şehir maddî yokluklar çekti, mukavemet kuvvetlerinin çalışmalarına sahne oldu. 1951 yılında Lutetia'nın 2000. yılı kutlandı. Gittikçe artan nüfus, ulaştırma güçlükleri yüzünden P. mıntıkası için yeni bir plan yapıldı (1960). 1945-1959 arasında 250 000 yeni ikamet ünitesi inşâ edildi. Birçok modern binalar yapıldı. (O. Yüksel)

PARİS veya ALEXANDROS, Yunan mitolojisinde bir şahsiyet. Truva kralı Priamos ile Hekabe'nin ikinci oğlu. Homeros P.'i Truva harbine sebep olmakla suçlar. P. daha doğmadan önce, annesi rüyasında yanan bir odun parçasını doğurduğunu ve bunun Truva şehrini bir kül yığın hâline getirdiğini görür. Bu haberi alınca Priamos bir çobana, doğan oğlunu İda (Kaz) dağında bırakmasını emreder. Burada çocuk bir dişi ayı tarafından emzirilir. Beş gün sonra bunu gören çoban, ona P. adını verir ve yanında büyütür. Alexandros (İskender) adı ona sonradan bazı kahramanları savunduğu için verilmiştir. İda dağında bir ırmak tanrısının kızı Oinone'ye aşık olur. Bunlar saadet içinde yaşarken karşılarına Hermes çıkar; Hera, Athena ve Aphrodite'i de birlikte getirir. Peleus ile Thetis'in düğününde kavga ve muziplik tanrıçası Eris veya Ate, üzerinde "En güzele" sözleri yazılmış, bir altın elmayı düğün salonuna atmıştı. Güzellikleriyle meşhur üç tanrıça, elmanın hangisine mahsus olduğunu bilmek için Hermes'e baş vurmuşlardı. O da rakip tanrıçaları P.'e getirir. Hera kendisini seçtiği takdirde, ona kuvvet ve iktidar, Athena, zekâ ve şöhret vereceğini söyler. Aphrodite ise ona dünyanın en güzel kadınını vaadeder. P. elmayı aşk tanrıçası Aphrodite'e verir. Bir gün, Truva'da kutlanan bir bayramda P. kurban olarak bir boğa getirince, kız kardeşi Kassandra kehânetle onu tanır; Priamos da onu oğlu olarak kabûl eder. P., Aphrodite'in yardımıyla Sparta Kralı Menelaos'un güzel eşi Helene'i kaçırır, Truva'ya götürür. Bu da Truva harbine yol açar. Agamemnon, kardeşi Menelaos ve başka krallarla bir olur, Truva'yı, 10 yıl muhasaradan sonra alır ve yağma ederler. Homeros, P.'in güzelliğini zarif bir dille anlatmıştır. Onun şiir, şarkıyı ve güzel kadınları sevdiği gibi harp san'atında da mâhir olduğunu söyler. Şair bize P.'in hafif-meşrepliğini de anlatır.

Truva'nın düşmesinden sonra P. İda dağına çekilir. Herakles, P.'e Philoktetes'in yayı ile bir ok atmış ve onu yaralamıştır. P., bu yarayı iyi etmesi için Oinone'ye başvurur ama tanrıça, vefasız sevgilisini kovar, P. de ölür.

Yunan san'atında P. sakalsız ve güzel bir genç olarak tasvir edilir. Başında Frigya kukuletası vardır. P.'in altın elma hakemliği birçok tablolarda tasvir edilmiştir. (V. Örs)

PARİS ANDLAŞMALARI ve KONFERANSLARI:

1. 10 Şubat 1763'te bir yandan İngiltere ile Portekiz, diğer taraftan Fransa ile İspanya arasında imzalanan barış andlaşması. Yedi yıllık harbe son verdi.

2. 3 Eylûl 1783'te İngiltere ve Birleşik Devletler arasında imzalanan barış andlaşması; Versailles barış andlaşmaları ve 20.5.1748'de İngiltere ve Holanda arasında imzalanan P. andlaşması Kuzey Amerika bağımsızlık harbine son vermiştir.

3. 30 Mayıs 1814'teki (Birinci) ve 20 Kasım 1815'teki (İkinci Paris andlaşması) Almanya'nın kurtuluş harblerine son vermiştir.

4. 30 Mart 1856'da, Fransa, İngiltere, Rusya, Sardinya, Türkiye ve Kırım harbine katılmamış olan Avusturya ve Prusya arasında imzalanan andlaşma, Kırım harbine son vermiştir.

5. 10 Aralık 1898'de İspanya ve Birleşik Devletler arasındaki harbe son veren andlaşma.

6. I. Dünya Harbi'ne son veren barış andlaşmaları, Paris'te değil banliyösünde imzalanmıştır. Almanya ile Versailles'da (28 Haziran 1919); Avusturya ile Saint-Germain'de (10 Eylûl 1919); Macaristan'la Trianon'da (4 Haziran 1920); Bulgaristan'la Neuilly'de (27 Kasım 1919); Türkiye ile Sèvres'de (10 Ağustos 1920) yapılan andlaşmalar. Bu andlaşmalar imzalandıkları yerin adını taşır.

7. 27 Temmuz 1946'dan 10 Şubat 1947'ye kadar süren P. Konferansı, II. Dünya Harbi'nde zaferi kazanan devletlerle, Bulgaristan, Finlandiya, İtalya, Macaristan ve Romanya arasındaki barış anlaşmasını sağlamıştır.

8. 25-29 Ocak 1921 Konferansı, Almanya ile Müttefikler arasındaki tazminat meseleleriyle uğraşmış ve Paris kararlarına götürmüştür.

9. 11 Şubat 1929 - 7 Haziran 1929 Uzmanlar Konferansı; Alman tazminatı meselesini yeniden düzenleyerek, o zamana kadar Dawes planına dayanan bu soruna Young Planı'nın uygulanmasını sağlamıştır.

10. 25 Nisan 1946 - 12 Temmuz 1946 ve 23 Mayıs 1949 - 20 Haziran 1949 Konferansları Fransa, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Birleşik Devletler dış işlerini toplamıştır. Almanya meselesiyle uğraşmışlar, ama dört devlet temsilcileri hiçbir andlaşmaya varmadan ayrılmışlardır.

11. 18 Nisan 1951'de kurulan altılı milletlerüstü Kömür ve Çelik birliğine götüren Konferans (Belçika, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Holanda).

12. Ekim 1954 P. Konferansı P. Andlaşmalarına yol açmıştır.

13. P. zirve Konferansı (Mayıs 1960) Başkan Charles de Gaulle, Başbakan H. Mac-Millan, Başbakan N. S. Kruşçev ve Başkan D. Eisenhower arasında hazırlanmış iken, Kruşçev Sovyetler Birliği üzerinde düşürülen bir Amerikan uçağı olayından ötürü kızarak konferansa katılmamış ve böylece bunu engellemiştir.

14. P. Vietnam Konferansı: 13 Mayıs 1968'de toplanan bu konferansın amacı Vietnam harbine son vermek idi. Birleşik Devletler başdelegesi W. A. Harriman 5 Ocak 1969'dan 20 Aralık 1969'a kadar H. C. Lodge ile burada bulundu. Güney Vietnam delegasyonu; Kuzey Vietnam delegasyonu (Nguyen Xuan Thuy); Vietkong delegasyonu (Bayan Nguyen Thi Binh 1969'da İhtilâlci Geçici Hükûmetin temsilcisi idi) burada çalışmışlardır. 27 Ocak 1973'te harbe son veren bir anlaşma imzalandı. Bununla beraber, Birleşik Devletler'in çekilmesinden sonra da muhasamat ilkbahar 1975'e kadar devam etmiştir. (V. Örs)

PARİS, Gaston (Avenay 1839 - Cannes 1903), Fransız filologu. P., Bonn ve Göttingen'de okumuş, 1868-1872 yıllarında Paris'teki Ecole Pratique des Hautes Etudes'de, 1872'den sonra da yine Paris'teki Collège de France'da profesör olarak çalışmıştır. P. Orta Çağ Fransız edebiyatının incelenmesine esaslı katkılarda bulunmuştur. 1872'de, P. Meyer ile birlikte, *Romania* başlığı altında, roman dillerin incelenmesine hizmet eden bir dergi kurdu. 1895'te Fransız akademisine seçildi. Başlıca eserleri: *Histoire poétique de Charlemagne* (Büyük Karl'ın şiirlerdeki tarihi) [1865]; *La poésie au moyen âge* (Orta Çağda Şiir) [1885-1895]; *La Litterature Française du Moyen Age* (Orta Çağ Fransız edebiyatı) [1888]; *Penseurs et Poètes* (Düşünürler ve şairler) [1896]; *Légendes du Moyen Age* (Orta Çağ Efsaneleri) [1903]; L. Pannier ile birlikte, *Vie de Saint Alexis* (Aziz Alexis'nin Hayatı) [1872]; U. Robert ile *Miracles de Nostre Dame* (Meryem Ananın Mucizeleri) [1876-1893]. (C. Kurt)

PARK (Alm. park'tan, Fr. parc, İng. park), şehir ve kasaba gibi meskûn yerlerde ve halkın dinlenmesi, çocukların oynaması ve açık havada boş zamanlarını değerlendirmesi amacıyle düzenlenmiş çeşitli büyüklükte yerler. P.'ların millî nitelikte olanları da vardır. Bu cins P. özel kanunlarla kurulur ve hükûmetin denetimi altındadır. Bir yerin P. olması, büyüklüğüne değil o yerin P. fonksiyonu amacıyle düzenlenmiş olmasına bağlıdır.

P.'lar fonksiyonlarına göre şöyle sınıflanabilir: 1. Çocukların oynayacağı P.'lar. Bunlar genel olarak 14 yaşına kadar olan çocukların oynayacağı çocuk bahçelerdir. Buralarda çeşitli oyun araçları vardır. Meselâ, küçük çocuklar için kum havuzları, 8-10 yaşındaki çocuklar için basit oyun araçları, salıncaklar vs. Bu tür çocuk bahçeleri, genel olarak, bugünün şehircilik anlayışına göre, 3-5 dönüm büyüklükte olur.

2. Umûmî P.'lar: Buralarda, ağırlık halkın dinlenmesi, hava alması, boş zamanını açık havada değerlendirmesi amacına verilmiştir. Bu tür P.'ların çocukların oyun oynamaları için düzenlenmiş köşeleri bulunabilir. Ancak bu P.'ların karakteristik niteliği, düzenlenme biçimi, 15 yaştan yukarı kişilerin zamanını değerlendirmesi amacına yöneliktir.

3. Büyüklüğü 100-300 dönüm olan P.'lar ki, buralarda tabiat zenginliği, korular, küçük ormanlar ana niteliği meydana getirir. Batı ülkelerinde bu tür P.'lara Orman P.'ları denir.

Bu türlerin yanı sıra, bazı özel amaçlı P. ve bahçeler de vardır. Botanik, zooloji, bazı hayvan cinslerini yetiştirme, açık hava müzeleri, içinde, golf alanları, gezinti ve dinlenme yerlerinin bulunduğu yeşil sahalar gibi.

Bugün modern şehirlerde, P. niteliğinde olan yeşil sahalar, insanların dinlenme ve açık havada zamanını değerlendirme ihtiyaçlarını karşılayan araç gereç ve kolaylıkları ihtiva eder. Batının gelişmiş ülkelerindeki P.'larda bowling, tenis, yüzme havuzu, küçük dinlenme kulübeleri, müzik ve eğlence yerleri bulunur.

PARK: Kenya'nın Tsavo Millî Parkı'nda su birikintisi başında bir fil. Buradaki Afrika hayvan âleminin zenginliği önemli miktarda turist çekmektedir.

PARK : İtalya'nın dört millî parkından biri olan Monte Circeo Parkı'nda bir geyik sürüsü. Park 1934'te kurulmuş olup, Roma ile Napoli arasındaki Tiren sahilindedir.

Büyükler için kuralan P.'ların en önemli fonksiyonu, halkın kolayca yararlanabilmesini sağlamaktır. P.'lar şehrin yakınında, hattâ içinde kurulmalı, ve halk boş zamanında dinlenmek, eğlenmek ve açık havada zamanını değerlendirmek isterse, bu arzusunu, en kolay ve ucuz şekilde tatmin edebilmelidir. P.'ların içinde ayrı bir bölüm hâlinde çocuk bahçesi veya çocukların oyun oynayacakları yerler bulunuyorsa, bu kısımların taşıt trafiğinden uzak olması gerekir. Batı ülkelerindeki büyük şehir P.'ları, çok defa birbirine bulvarlar veya özel şekilde düzenlenmiş yollarla bağlanır.

Orman P.'ları: Şehirler veya kasabaların çevresinde oluşan koru yahut orman biçimindeki P.'ların şehir P.'larından ayrı bir amacı ve fonksiyonu vardır. Bazı mahallî idarelerin yakınlarında ormanlar, göller ve nehirler bulunur. Bu gibi yerlerin bakım ve denetimi mahallî idarelere ek bir gelir de sağlar. Bu bakımdan, bu bölgelerin P. statüsü içine alınması ve devletin denetimine verilmesi faydalı olur.

Türkiye'de Avrupa'daki şehirlerin içersinde bulunan bazı orman P.'larındaki su kaynakları, devlet tarafından şehir ve kasabaya yararlı biçimde düzenlenmiştir. Ayrıca bu P.'ların tabiat zenginliği de korunmuş, halkın hafta sonlarında boş zamanlarını değerlendirme isteğine sunulmuştur. Ayrıca bu orman P.'larındaki ağaçlar da değerlendirilir; ormanın gelişmesi bozulmayacak biçimde kesilip satılır. Amerika'da ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan bu gibi tabiat zenginlikleri, halkın tahribatından korunmak amacıyle devlet denetimi altına alınmıştır. İstanbul'daki Belgrad Ormanının Neşet Suyu ve Bentler kısımları bu tip P.'ların en güzel örneklerindendir.

Avrupa'daki P.'lar: II. Dünya Savaşı'ndan önce, yayınlanan bir istatistiğe göre, Almanya'daki toplam orman P.'ları, 13 000 000 hektar kadardı. Yani, ülke topraklarının yaklaşık % 28'ini teşkil ediyordu. Bu arazinin yarısı devlete aitti; geri kalan arazi ise, kısmen mahallî idarelere ve özel kişilere aitti.

Almanya'daki bu çeşit büyük orman P.'ları, halkın boş zmanlarını değerlendirme amacıyle düzenlenmiştir. Buz kayağı, müzik dinleme, dinlenme, gezinti, piknik yapma ihtiyaçlarına cevap verecek araç ve yapıları ihtiva eder.

İsviçre'deki orman P.'ları, medenî kanunla korunmuştur. Devletin veya özel kişilerin mülkiyetindeki orman P.'larına, giriş serbesttir. P.'lar özel kişilerin mülkünde de olsa, sınırlarını belirtmek amacıyle bile çitle veya dikenli telle çevrilmesi yasaklanmıştır.

İngiltere'de orman P.'larının en önemlileri Londra'da bulunur. Bunların başlıcaları, Victoria, Battersea; Hempstead Heath P.'larıdır.

Londra'da ayrıca dört de kraliyet P.'ı vardır. Saint James, Green, Kensington Gardens ve Hyde P. Bunların içinde en tanınmış olanı yaz ve ilkbahar mevsimlerinde en çok ziyaret edilen Hyde P.'tır. Kensington Gardens ise, her cins çiçek tarhlarıyla, çimenler ve ağaçlıklarla bezenmiştir.

Londra, P. ve bahçeler bakımından zengin bir şehirdir. Bu sayılardan başka pek çok yeşil saha, oyun alanı ve gezinti yeri de P. ve bahçe biçiminde düzenlenmiştir.

Paris'te de büyük orman P.'ları vardır. Şehir dışındaki Fontainebleau ormanı ile, şehirdeki Bois de Boulogne ve Bois de Vimcennes Paris'in en önlü gezinti yerlerinden biridir.

Paris'in içindeki önemli P.'lardan biri Tuileries bahçeleridir. Dikdörtgen biçiminde olan Tuileries'nin bir ucunda Louvre müzesi vardır.

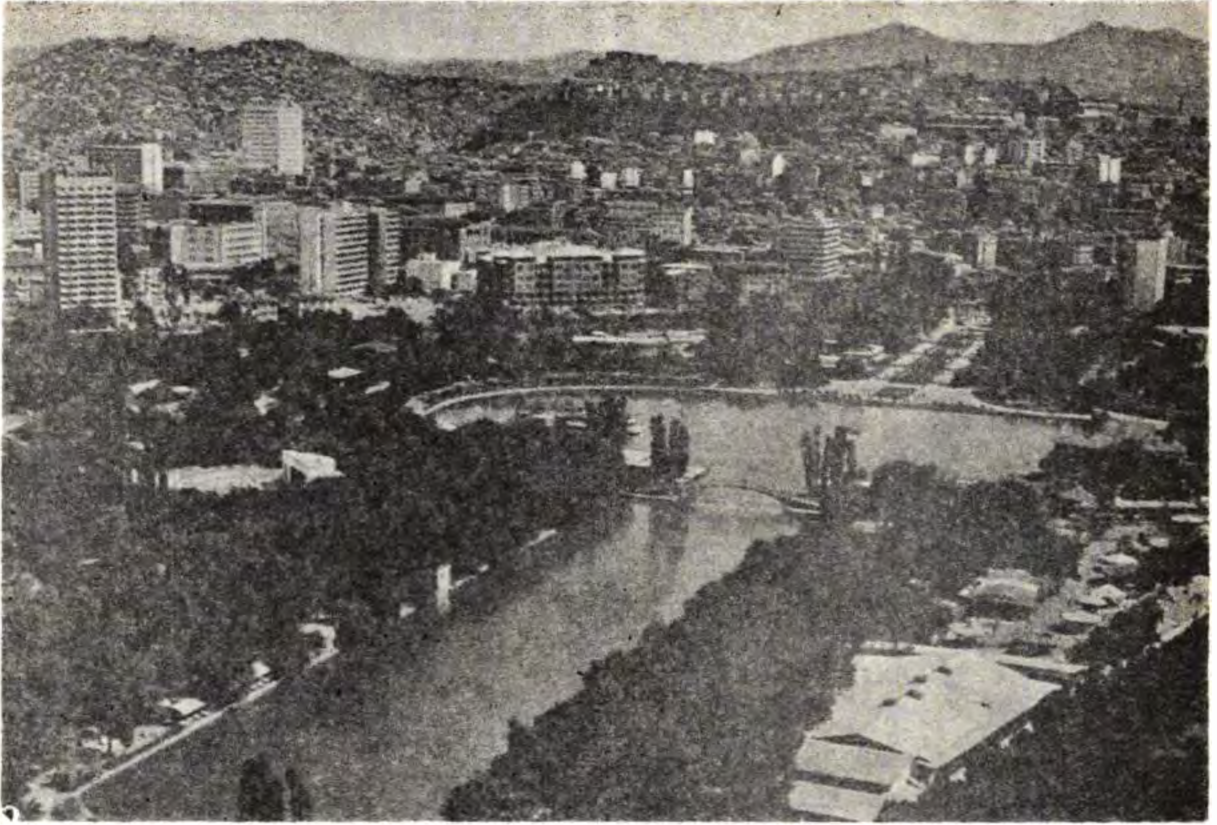
Paris'in önemli P.'ından bir diğeri de bahçeleridir. Luxemburg sarayı bu P.'ın içindedir. Diğer P.'lar arasında Monceau, Montsouris, Jardin des Plantes ve Buttes-Chaumont P.'larını sayabiliriz.

PARK : Alaska'da 1917'de kurulmuş olan Mount Mc Kinley Millî Parkı. Kuzey Amerika'nın en yüksek tepesi ve pek çok buzula sahiptir. Kuzey Amerika'nın en güzel avlanma yeri sayılır.

Amerika'daki P. ve Orman P.'lar: Birleşik Devletler'de P.'lar a) Millî P.'lar, b) Eyâletlerin P.'ları, c) Mahallî idarelerin P.'ları, d) Özel P.'lar olarak sınıflanabilir. Ülkedeki tabiî zenginlikleri, manzaraları, göller, nehirler, dağlar, koru ve ormanları içine alan Millî P.'lar, kanunlarla kurulur ve devletin denetimi altındadır. Millî P.'ların hemen hepsinde, her çeşit dinlenme, eğlence, müzik, golf, piknik, gezinti, yüzme ihtiyaç ve arzularını karşılayacak yerler ve araçlar yapılmıştır. Bazılarında dağcılık sporu için de gerekli araçlar bulunur. Tarım bakanlığı, ormanların bakım ve denetimini yürütür. Bu orman P.'larda halkın açık havada zamanını değerlendirmesi için gerekli araç ve gereçler vardır. Çoğu ücretsiz gezilir. Bazılarında kış sporları yapılır.

Eyâletlerin kendi kanunlarıyla düzenledikleri yeşil sahalar, P.'lar ve bahçeleri vardır. Bu P.'lar, halkın çeşitli ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda düzenlenmiştir. Çoğunda, yüzme havuzu, çocuklar için ayrı oyun yerleri, buz kayağı, golf, gezin-

PARK : Ankara'da Gençlik Parkı'nın umumî görünüşü

ti, eğlence ve dinlenme yerleri, bazılarında kış sporları için kolaylıklar, veya müzeler bulunur.

1950'lerde yapılan bir araştırmada, 1 200 şehirde yaklaşık 15 bin P. bulunduğu, bu P.'ların şehir idaresine ait olduğu belirtilmiştir. Bu P.'ların çoğu küçük kasaba P.'ı niteliğindedir. Yine de hemen hepsinde çocuk bahçeleri, havuzlar, halkın dinlenmesi için yerler vardır.

Amerika'daki büyük şehirlerde bulunan P.'lar ise değişik yapıya sahiptir. Meselâ New York şehrinde çok büyük P.'lar vardır. Bunların en eskisi Central P. 1857 yılında P. yapılmak amacıyle satın alınan bir arazide kurulmuştur. İçinde hayvanat bahçesi, kışın buz kayağı için yerler, göl ve havuzlar, çiçek tarlaları, halkın dinlenmesi ve eğlenmesi için her tür kolaylıklar vardır.

Central P.'tan başka, Pelham Bay P.'ın kilometrelerce uzanan bir deniz kıyısı vardır. Bronx P. içinde New York Nebatat bahçesi ve Hayvanat bahçesi yer alır. Hudson nehri kıyısında Van Cortlandt P. da golf, kayak ve açık hava sporunu sevenler için her tür kolaylık ve gereçleri ihtiva eder.

Brooklyn'de de çok sayıda P. vardır. Başlıcaları Prospect P., Bay Ridge P., Forest P., Dyker Island P., Staten Island'daki Silver Lake P.'tır. (Ö. Dokuman)

Türkiye'deki P.'lar, Bahçeler :

Türkiye'de yeşil saha, P. ve çocuk bahçeleri düzenleme yetkisi 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'na göre merkez ve çevre belediyelerine verilmiştir. Mahallî idareler, şehir ve kasabada, elverişli yerlerde, yeşil sahalar ve P.'lar düzenlemekle yükümlüdürler. Şehirlerin yakınında bulunan orman ve koruların bakım ve denetimi ise Orman bakanlığı tarafından yürütülür.

Türkiye'nin en büyük belediyesi olan İstanbul Belediyesi sınırları içinde, 1976 yılı itibariyle, toplam 2 437 804 metrekare bir alanı kaplayan 8 koru yani orman P. vardır. Bunlar 1) Yıldız korusu (397 804 m²), 2) Emirgân korusu (473 000 m²), 3) Çubuklu korusu (150 000 m²), 4) Abrahampaşa korusu (298 000 m²), 5) Fethi Paşa korusu (105 000 m²), 6) Büyük Çamlıca korusu (136 000 m²), 7) Süreyya Paşa korusu (250 000 m²), 8) Florya Atatürk ormanı (628 000 m²)dır.

İstanbul belediyesi sınırları içindeki yeşil saha, P. ve çoçuk bahçelerinin durumu da şöyledir :

İstanbul bölgesinde : toplam 398 435 m² alanı kaplayan 60 adet P. ve bahçe, 86 565 m² alanı kaplayan 76 çocuk bahçesi, 597 560 m² alanı kaplayan 43 yeşil saha vardır.

Beyoğlu bölgesinde : 347 000 m² alanı kaplayan 36 P. ve bahçe, 1 340 000 m² alanı kaplayan 50 yeşil saha, 90 bin m² alanı kaplayan 50 çocuk bahcesi bulunur.

Anadolu bölgesinde : 270 000 m² alanı kaplayan 28 P. ve bahçe, 203 000 m² alanı kaplayan 55 yeşil saha, 56 000 m² alanı kaplayan 36 çocuk bahçesi

Adalar bölgesinde : 18 500 m² alanı kaplayan 3 P. ve bahçe, 16 000 m² alanı kaplayan 4 yeşil saha ve 4 bin m² alanı kaplayan 3 çocuk bahçesi.

Türkiye'de Millî P.'lar :

Türkiye'nin en eski büyük P.'ı "Gülhâne P.'ı'dır. Osmanlı sarayı'nın yüzyıllarca bahçesi olmuş bulunan bu P. (100 000 m²), 1912'den sonra P. olarak halka açılmıştır. Daha sonra, gerek İstanbul'da, gerekse Türkiye'nin hemen bütün şehirlerinde birçok P.'lar düzenlenmiştir.

Türkiye'deki millî P.'lar, 1958'den bu yana kurulmaya başlamıştır. 6831 sayılı orman kanununun 25. maddesine göre, "bilimsel incelemelere yer vermek, tabiatı karumak, halkın spor ve dinlenme ihtiyacını karşılamak, turizme imkân sağlamak amaciyle" elverişli orman sahaları 1958 yılından beri orman idaresince "millî P." durumuna getirilmektedir. Bu tarihten 1972'ye kadar 14 millî P. kurulmuş, 13'ünün de kuruluş hazırlıklarına girişilmiştir. Bu arada Türkiye'de "tarihî millî P.'lar"da önem kazanarak sayıları artmıştır.

Millî P.'larımızın bir kısmı küçük alanlıdır (Yozgat çamlığı 264 hektar; Manyas Kuş Cenneti 52 hektar), bir kısmı orta büyüklüktedir (Bolu - Yedigöller 2 019 ha, Manisa - Spildağı 5 505 ha, Isparta - Kovada gölü 6 534 ha, Antalya - Termessos 6 702 ha, Karatepe - Arslantaş 7 715 ha), bir kısmı da büyüktür (Kuşadası - Dilek Yarımadası 10 985 ha, Bursa - Uludağ 11 338 ha, Tunceli - Munzur vâdîsi 42 800 ha, Antalya - Beydağları 69 800 ha). Bunlardan her birinin çeşitli özellikleri ve görülmeye değer yönleri vardır.

Yozgat Çamlığı 1958'de millî P. olmuştur. Şehirden 380 m yüksekte, asırlık çamlarla örtülü, suyu ve havası güzel bir yerdir. Kum döken suyu, böbrek rahatsızlıklarına iyi gelmektedir. Çevre halkı için eğlenme ve dinlenme yeri olmuştur.

1959'da kurulan Kuş Cenneti Millî P.'ı Balıkesir'in Manyas ilçesinde, Manyas gölünün kuzey - doğu sahilindedir. Bu geniş gölün sadece 400'de biri kadar bir bölümünü kaplar. Burası, Avrupa'nın ve Yakın Doğu'nun kuş barındıran en elverişli yeridir. Bahar aylarında söğüt korusundaki ağaçların gövdelerinin su içinde kalması burayı kuşların toplandığı ve barındığı bir kuş cenneti durumuna getiren özelliğidir. Kuşlar, yuvalarını güven içinde kurmak için, gövdeleri suya batmış ağaçları seçmektedirler. Burada yaklaşık, 90 kuş türü vardır. Türlü vesilelerle buraya uğrayan kuş türleri ise 200 kadarı bulmaktadır.

Bolu'ya 45 km mesafedeki "Yedi Göller Millî P.'ı" 1965'te kurulmuştur. Burası, yer kaymalariyle oluşmuş, biribirlerine çağlayanlarla bağlı yedi küçük gölün bulunduğu, bir ulu ağaçlar yöresidir. Göllerde çok lezzetli alabalıklar vardır.

Manisa yanında 1 517 m yüksekliğindeki Spil Dağı (Manisa Dağı), çok yeriyle bir millî P.'tır. Eğridir gölünün güneyindeki Kovada gölü, çok güzel manzaraları, yüzlerce çeşit ağaç ve ot bitkileriyle yaban ördekleri, çok miktarda balığı, av hayvanları, sessiz oluşu ile tipik bir millî P.'tır.

Antalya'nın 20 km kuzey - batısında, Güllük dağı üzerindeki Termessos tarihî millî P.'ı, eşi az bulunan turistik yerlerdendir. Buradaki tarihî kalıntılar, pek eski ve özelliğine düşkün bir topluluğun yaşamış olduğu yerdir. M. Ö. ikinci binden başlayıp, Bizanslı'lar çağında tarihten silinmelerine kadar geçirdikleri uzun sürede, kıyı boyundaki şehirlerle fazla bir ilgi kurmamış, kendi kendilerine özgürlük havası içinde yaşamışlardır. Bu millî P., şimdi bu dönemi canlandırmaktadır (bk. TERMESSOS MİLLÎ P.'ı). Adana'dan 122 km,

PARK : Manyas, Kuş Cenneti "Akuatik bitkiler"

Kadirli'den 22 km uzaktaki "Karatepe Millî P.'ı", Hitit eserlerinin bulunduğu önemli bir turistik yer olmuştur.

Geniş alanlı millî P.'larımızdan Dilek yarımadası (Aydın ilinde 1 229 m yükseklikte Samsun dağının uzandığı yarımada), kuzey ve güney bölgeleri floralarının toplandığı, çok zengin ve çeşitli bitkilerin bulunduğu bir millî P.'tır. Yine, en yüksek yerinde 2 543 m'yi bulan Uludağ, türlü yönleri ile (orman, kayakçılık alanları, otelleri, dağ yolları, temiz ve serin havası, teleferiği, kamp yerleri vs.) bir millî P. durumundadır.

Tunceli ile Ovacık ilçesi arasında Munzur Vadisi millî P.'ının kurulmasına 1972'de karar verilmiştir. Her biri 2 - 3 kiloluk alabalıkların çok ürediği temiz ve duru Munzur suyu ile çevresinde yaşayan iki tür dağ keçisi (çengel boynuzlu ve bezuvar adıyla anılan yaban keçileri), bol keklikleri ve başka av hayvanları, nehir boyunun çok sayıdaki ağaçlık ve piknik yerleri, kumsalları, güzel ve sağlam havası ile Munzur vâdîsi millî P.'ı, geniş alanlı bir tabiatı koruma ve turistik yöre olarak belirtilmiştir.

Birçok millî P.'ların kuruluşları planlanırken, Pamukkale, Köprülü Kanyon, Boğazköy - Alacahöyük, Halikarnas, Bergama, Göreme, Efes millî P.'ları ve daha başkalarının planlanmasına, veya şimdiki planların geliştirilmesi işlerine girişilmiştir. (R. İzbırak)

PARKER, Charlie (Kansas City 1920 - New York 1955), "Yardbird" adı altında tanınırdı. Alto saksofon çalan Amerikalı müzişyen. 1939'dan itibaren Chicago ve New York'ta solist olarak Noble Sissle (1942) ve Earl Hines'in (1943) yanında çalışmış, 1944'ten sonra kendine ait gruplar kurmuş ve orada ilk cazın en parlak san'atçılarını toplamıştır. P., an'anevî caz ile modern caz arasında geçiş zamanının en önemli musiki şahsiyetidir. P., 1940'tan itibaren Lester Young ve Buster Smith'in etkisi altında Dizzy Gillespie, Al Haig, Bud Powell ve Max Roach ile birlikte "Bebop"ı geliştirmiştir. (V. Örs)

PARKİNSON HASTALIĞI (Fr. maladie de Parkinson veya paralysie agitante; İng. Parkinson's disease veya paralysis agitans), hemen herkesin ilk bakışta farkedebileceği derecede bariz belirtileri olan bir hastalıktır. Hasta öne doğru eğik durur, hareketleri yavaştır, kısa adımlarla yürür, yüz ifadesi sabittir, elleri titrer, kollarını vücudunun önüne doğru tutar; baş parmak ve işaret parmağıyla para saymaya benzer hareketler yapar, salyasını tutamaz olur.

Hastalık genellikle ileri ergin çağda başlarsa da otuz yaşlarında da başlayabilir. 10 ilâ 20 senede yavaş yavaş ilerleyerek seyreder. İlk belirti yürürken bir ayağın sürünmesi, bir kol veya bacakta ağırlık hisi veya bir elin hafifçe titremesi olabilir. Bunları diğer belirtlier takib eder. El yazısı gittikçe küçülür ve el kabiliyetleri kaybolmaya başlar; konuşmada güçlükler belirir. Hareket kabiliyetleri gittikçe azalır. Öyle ki hasta sonunda yataktan ya da iskemleden kalkmak veya yürüyebilmek için büyük bir gayret sarfetmek zorunda kalır. Hastalığın ileri durumda esas itibariyle felce uğramış olmamakla birlikte, hasta, büyük irâdî hareket kabiliyetini kaybeder. Hislerde ve zekâda bir bozulma olmaz. Şiddetli âcil bir durum olursa, hastanın bazı hareketleri kolaylıkla yapabildiği görülür.

Hastalığın sebebi bilinmemektedir. Pek kesin olmamakla birlikte bir ailenin bir başka ferdinde de görülmesi ihtimali vardır. Hastalıkta beynin basal gangliasının bazı hücreleri (*substantia nigra, locus caeruleus* ve bazan *globus pallidus*) harab olur. Hemen tamamen aynı ârâzla ortaya çıkan benzer bir hastalık olan *postencephalitic* P. H.'nda beynin bazı noktalarının bir virüs tarafından tahrib edildiği sanılmaktadır. Hastalığın belli başlı bir tedavisi yoktur, ancak belladon ailesinden bazı ilâçlar titremeyi ve adale sertliğini kısmen gidermektedir. 1950'lerin sonlarına doğru çeşitli beyin ameliyatları tavsiye edilmiştir; ancak bunlar tecrübe mahiyetindedir. (S. İçli)

PARLAMENTO (İt. konuşmak anlamındaki *parlare*'den Fr. parlement, İng. paliament, İt. parlamento), yasama iktidarını elinde bulunduran meclis veya meclisler; millet meclisi veya büyük millet meclisi.

P. kelimesi ilk defa XIII. yüzyılın başlarında İngiltere'de kullanıldı. Kralın topladığı istişarî nitelikteki mecliste yapılan tartışmalara P. denilmeye başlandı. Sonraları hukukî ve siyasî bir kavram olarak kapsamı genişledi ve kral, derebeyleri, din adamlarından oluşan büyük konsey "Parlamento" adını aldı. Bu yüzden İngiltere, P.'nun beşiği olarak kabûl edilir. P.'nun tek hukukî kaynağı kraldı. En yüksek yasama, yargı, yürütme yetkisini kendisinde toplayan kral, gerektiği zaman P.'yu toplantıya çağırır, toplantının yer ve süresini tayin eder, dilerse de dağıtırdı.

Başlangıçta danışma niteliğindeki bu meclislerin toplantısına lordlar pek rağbet göstermiyordu, ancak kısa zamanda P. adı verilen bu meclislerin toplantılarına katılmakta yarar gördüler. Magna Carta 1212 yılında kralın yetki sınırını tesbît ettikten sonra P.'nun da önemi arttı. XIII. yüzyılda İngiltere'de P.'yu oluşturan en önemli kanat Lordlar Kamarası idi; halkın temsilcilerinden teşekkül eden Avam Kamarası da özellikle vergi koyma sırasında etkisini gösterirdi. Sonraları, Lordlar Kamarası'nın İngiltere P.'sunda etkisi zayıflamış, buna mukabil Avam Kamarası en güçlü yasama meclisi hâline gelmiştir.

XX. yüzyılda P. bir siyasî rejim türü olarak kullanılıyor. Temsilî demokrasi, çağımızda üç sistem hâlinde tezâhür eder: 1) P. rejimi, 2) Başkanlık sistemi, 3) Meclis rejimi.

Bu üç sistem temelde aynı hukukî ve siyasî müesseselere sahiptir. Bunun başında seçmenin hür oyuyla yasama meclisinin seçilmesi gelir. Üç sistemde de en yüksek yasama meclisi seçimle teşekkül eder, ancak işleyiş açısından aralarında farklar vardır.

P. rejiminin ana hatları :

Temsilî demokrasinin bir türü olan P. rejiminde, yasama organı olan meclislerin, yürütme organı olan hükûmet karşısında bazı yetkileri vardır. Bunların başında güven oyu müessesesi gelir. P. hükûmeti denetler ve yasaların öngördüğü biçimde de güvensizlik oyu vererek düşürür. P.'nun bu yetkisi hükûmetin yasama meclislerine karşı siyasî sorumluluğu bulunmasından ileri gelmektedir. Hükûmet üyeleri icraatlarından dolayı P.'ya karşı sorumludurlar.

Anayasa hukuku gereğince sorumlu kılınan bir organın yetkiyle de donatılması icab eder. P.'nun yürütme organını denetleyip yasalar uyarınca güvensizlik oyu vererek düşürmesine karşı, hükûmet de P.'yu feshetme yetkisine sahiptir.

Temsilî demokrasinin etkili şekilde işleyebilmesi için yasama ile icrâ arasında bir kuvvet dengesi kurulması sağlan-

mıştır. P. yürütme organını, denetimi altında tutarak hükûmetin iç ve dış siyasetini etkilemeye çalışır. Hükûmet de P.'nun elinde bulunan denetim ve güvensizlik oyu yetkilerine karşı, yasama meclislerini feshederek seçimlere gitme yetkisini kullanabilir. Bu mekanizma P. rejiminin temel kuralını teşkil eder.

Tarafsız bir devlet başkanı: P. rejiminin, temsili demokrasi türlerinden olan başkanlık ve meclis sistemlerinden farklı bir yanı da yürütme ve yasama organları karşısında tarafsız bir devlet başkanlığı müessesesinin varlığıdır.

P. rejiminde devlet başkanı, ne hükûmetin iş ve işlemlerinden ne de yasama meclislerinin faaliyetlerinden sorumludur. Bunun doğal bir sonucu da hukukî bir yetkiye sahip olmayışıdır. Yetki ve sorumluluk taşımıyan devlet başkanı görevini tarafsızlık içinde yürütür. P. rejimini başkanlık ve meclis sistemlerinden ayıran ve önemli bir fark sayılan devlet başkanının tarafsızlığı, uzun mücadele sonucu kazanılmış bir anayasa müessesesidir.

P.'nun yetkileri: Yüksek yasama meclisi olan P., doğrudan veya dolaylı seçimle teşekkül edip yasaların öngördüğü süre içinde çalışır. Başkanlık sisteminin uygulandığı A.B.D.'inde P.'yu Temsilciler meclisiyle Senato oluşturmaktadır. Temsilciler meclisi iki yıl, Senato da 6 yıl için seçimle gelen üyelerden kurulur. Birçok Avrupa devletinin P.'su ise dört yıl sürelidir.

P.'nun görevi kanun koymaktır. P. üyeleri hazırladıkları kanun tekliflerini P.'ya sunarlar. Yürütme organı olan hükûmetin de P.'ya kanun tasarısı verme yetkisi vardır. Bir konuda kanun çıkarma veya yürürlükteki bir kanunu tamamen veya kısmen değiştirmek için P. üyelerinin verdikleri teklifler P.'nun ihtisas komisyonlarında görüşülür, sonra da genel kurulda müzakere edilip oylanır.

Kanun tasarı veya teklifleri, P. usul hükümlerine göre sunulur, red veya kabûl edilir. P.'nun işleyişini de iç tüzük hükümleri düzenler. Her yasama meclisi, kendi çalışma usullerine göre bir iç tüzük çıkarır.

P.'nun yargılama yetkisi: P.'nun asıl görevi, kanun koymakla birlikte, gerektiği zaman cumhurbaşkanını ve hükûmet üyelerini işledikleri bazı suçlardan ötürü bir mahkeme gibi yargılayabilir. Bunun yanı sıra, P. üyelerinin yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması konusunda da karar verebilir.

P. rejiminde, icra organı: Rejimin temelini bağımsız P. teşkil eder. Tek veya iki dereceli seçimle meydana gelen P. hükûmet karşısında ayrı ve bağımsız bir statüye sahiptir. Meclis sisteminden farkı, P. rejiminde yasama meclisinin karşısında aynı güce sahip bir icra organının bulunuşudur. Oysa meclis sisteminde en yüksek yetki P.'dadır ve hükûmet onun adına vekâleten yürütme yetkisini kullanır.

Hükûmet, elinde bulundurduğu P.'yu feshetmek yetkisi dolayısıyle büyük bir güce sahiptir. Başkanlık ve meclis sistemlerinde ise icra organının yasama meclislerini feshetme yetkisi yoktur. Başkanlık sisteminde P. ile icranın başı sayılan cumhurbaşkanı ayrı ayrı seçildiği için doğrudan halka karşı siyasî sorumluluğa sahiptir. Ne P.'nun cumhurbaşkanını denetlemeye ve düşürmeye ne de cumhurbaşkanının P.'yu fesh etmeye yetkisi vardır.

P. rejimi bugün değişik biçimlerde hemen bütün Avrupa ülkelerinde uygulanmaktadır. Aralarında bazı ayrılıklar bulunsa bile aynı temele dayanırlar. Tarafsız bir devlet başkanı, hükûmetin P.'yu feshetmesi ve P.'nun da hükûmeti denetim altında bulundurarak gerektiği zaman düşürmesi bunların başında gelir.

P. rejiminin tarihi gelişmesi:

1212 yılında Magna Carta'nın, kralın yetkisini daraltması sonucu, P. İngiltere'de daha bir önem kazandı. Böylece P. istişârî bir meclis olmaktan yavaş yavaş çıkarak gerçek bir yasama organı olma durumuna geçmeye başladı.

Orta Çağ'da kralın siyasî iktidarı artmış, asiller, feodal beyler üzerinde mutlak bir egemenlik kurulmuştur. *Curia regis* adı verilen ve zaman zaman kral tarafından toplantıya çağrılan din adamları, asiller, beylerden müteşekkil danışma meclisi bugünkü P.'nun ilk nüvesi olarak modern çağda da devam etti. Orta Çağ'ın sonlarında bütün egemenlik haklarının kralda toplanacağı fikri gittikçe zayıflamış, istişarî meclislerin gerektiği zaman kralın icrââtını frenleyecek yetkiye sahip olacağı görüşü kuvvetlenmeye başlamıştı.

Bu dönemde aynı zamanda, Avrupa'da, din ve aileye dayalı sınırsız monarşinin ortadan kaldırılması ve halkın temsilcileri vasıtasıyle kralın topladığı meclislerde sesini ve iktidarını duyurması görüşü yaygınlık kazandı. Böylece sınırlı da olsa, P. rejiminin ilk temelleri atılmış oldu. Kralların geniş yetkilerini sınırlamak ve bunun yerine meclislere, bazı yetkiler tanımak modern çağın önemli siyasî meseleleri arasındadır. İcra, kanun yapma ve yargılama yetkileri şeklinde tezahür eden egemenliğin tek kişide toplanmayıp, ayrı organlarda bulunması görüşü yine bu dönemde ortaya atılıp benimsenmiş ve bu görüş P. rejiminin hızla güçlenmesine yol açmıştır.

İngiltere'de P.'nun gelişmesi: Krala ait sınırsız yetkilerin kısılması çabaları Orta Çağ'ın sonlarında hızlandı. İstişarî nitelikteki meclis ise kralın yetkilerini denetleme gücünü sınırlı ölçüde de olsa, bünyesinde toplama mücadelesini devam ettirmiş ve başarı kazanmıştır. P.'nun vücut bulması beraberinde bazı hukukî ve siyasî müesseseleri de getirdi. P.'nun işleyişi, toplanma ve dağılması, üyelerinin yetkileri ve sorumlulukları yavaş yavaş düzenlenmeye başlandı. 1399 yılında, P. üyelerinin çalışmalarıyla ilgili olarak sorumlu tutulmaları bir kanunla mümkün kılındı.

P. rejiminin gelişmesi İngiltere'de Tudor hânedanının saltanatı sırasında durakladı ve kral P. lehine kaybettiği bazı yetkileri tekrar kazanmasını bildi. P. zaman zaman toplantıya çağrılmış olmakla birlikte, bu meclisin yetkilerinin kısılması yönünde bazı teşebbüsler yapılmıştır. Tudorlar'dan sonra tahta geçen Stuartlar da bu yolda alınmış kararları kaldırmak gereğini duymadılar. Böylece P.'nun kralı denetleme yetkileri bir süre için kısılmış oldu.

1566 - 1625 yılları arasında yaşayan I. James, saltanatı sırasında, kralın ülkenin tek hâkimi olduğunu söylemiş ve "Allah'ın nelere muktedir olduğunu araştırmak nasıl küfür ve dalâlet alâmeti ise kralın icraatını tartışmak veya kralı denetlemeye kalkışmak da aynı derecede caniyane bir harekettir" demiştir. Aynı görüşle I. Charles döneminde de P.'nun yetkileri daraltılmak istendi. İngiltere Kralı I. Charles, P.'ya danışıp tasvib almadan vergi koymuş, bu olay da P.'nun halk meclisi kabûl edilen Avam Kamarası'nda şiddetli bir direnmeyle karşılanmıştı. Aslında Kral I. Charles, başarısız bir Fransa seferi yüzünden P.'da yükselen tenkitlerden huzursuzluk duyuyordu. Elindeki yetkiyi daha da güçlendirmek için

iki defa P.'yu dağıttı ve büyük baskılar sonucu teşkil olunan üçüncü Avam Kamarası da, savaşa devam edebilmek için gereken malî yardıma ancak kral bazı istekleri kabûl ederse rıza göstereceğini bildirdi. Bu olayın sonucu olarak 1628 yılında *"The Petition of Rights"* (Haklar Dilekçesi) adındaki bir belge, krala sunuldu.

Bu dilekçede, P. tarafından kabûl edilmiş bir kanun olmadıkça hiç kimsenin herhangi bir hediye, ödünç yardım veya vergi vermeye zorlanmaması, Magna Carta'da belirlenen usule aykırı olarak hiç kimsenin savunmasız tutuklanmaması, veya o kimseye hapis cezası verilmemesi, kara ve deniz askerlerinin özel kişilerin hizmetlerinde kullanılmaması, gibi hususlar yer alıyordu.

Kral I. Charles, kendisine sunulan dilekçedeki istekleri kabûl ettiğini bildirip P.'nun sağladığı mâlî yardımı aldıktan kısa bir süre sonra P.'nun yetkilerini tekrar kısmaya kalkınca aradaki çekişme alevlendi. Kral ile P. arasında süregelen bu çekişme Olivier Cromwell (1599 - 1658) tarafından yönetilen muhalefetin zaferiyle sonuçlandı ve Kral I. Charles P.'ya teslim edildi. P. bunun üzerine her türlü kudretin Allah'tan sonra milletten geldiğini belirterek Kral I. Charles'i yargıladı ve idam cezasına mahkûm etti. I. Charles 1649'da idam edildi.

Bu tarihten 1658 yılına kadar, İngiltere'de Lord Protector unvanıyla saltanat süren Cromwell'in ölümünden sonra bir anarşi başgösterdi. Bunun üzerine P. II. Charles'i İngiltere krallığına çağırdı. II. Charles uysal bir adamdı, 1685 yılına kadar saltanat sürdü ve bu dönemde P.'nun direktifiyle beş kişilik bir kabine kuruldu. İcra görevini yüklenen bu kurul, P.'ya karşı sınırlı bir sorumluluk taşımaktaydı. Yine bu dönemde P. yetkisini güçlendirdi ve kişilerin hak ve hürriyetlerini teminat altına alan, fertleri keyfî olarak tutuklanmalardan koruyan *"Habeas Corpus"* kanununu çıkardı.

II. Charles'in ölümünden sonra tahta çıkan II. James, P.'nun yetkilerini kısmaya çalışınca yeniden anlaşmazlık başgösterdi. Sonunda P. kazandı ve kral kaçtı, yerine II. James'in kızı Mary ile kocası III. William tahta çıktı. Bu arada P. yetkilerini güçlendirici bir yasa çıkararak 13 Şubat 1689'da kralın, bu yasa hükümlerine karşı gelemiyeceği kabûl olundu. Kral ve P.'nun müştereken tasvibiyle yürürlüğe giren bu hukukî belgeyle P. en önemli bir müessese hâline getiriliyordu.

Kral III. William döneminde İngiltere'de P. rejiminde önemli değişiklikler olmuştur. Bunların başında, P. rejiminin temel kurallarının tesbit edilmesi ve belirlenmesi gelir. Kralın sorumsuzluğu, bakanların yetkilerini P.'dan ve özellikle Avam Kamarası'ndan alması, bakanların P.'ya karşı sorumlulukları bunlar arasındadır. Ayrıca vergi koyma ve bütçe yapma yetkisi P.'ya tanınmış, hükûmeti denetleme yetkisi de yine P.'ya verilmişti.

12 Temmuz 1701'de P. *"The Act of Settlement"* kanununu kabûl etti. Buna göre, kral P.'nun tasvibi olmadan savaş ilân edemiyecek, memurlar Avam Kamarası üyesi olmıyacaklar, Avam Kamarası tarafından suçlandırılan bakanların Lordlar Kamarası'nda yargılanmalarına kral engel olmıyacak ve kral P.'nun izni olmadan İngiltere'yi terketmiyecekti.

I. George zamanında (1714 - 1727) kralın İngilizce bilmediği için kabine toplantılarına fazla katılmaması, kabinenin de kral adına işleri yürütmesi geleneği yerleşmeye başladı. Böylece kabine, yürütme yetkisini yalnız başına kullanan bir organ hâline geldi.

P. geleneği böylece İngiltere'de gittikçe yerleşmiş, bu arada kralın sorumsuz sayılması, ancak yetkilerinin, Avam Kamarası'na karşı sorumlu bulunan kabine üyeleri tarafından kullanılacağı, P.'nun ise en mühim ve etkili bir organ hâline geldiği görüşü kabûl edilmiştir.

Fransa'da P. rejiminin gelişmesi: Modern çağın başlarında Fransa'da, Kral Meclisi, Etats - Généraux'lar ve Eyâlet Meclisleri vardı, ama bu organların kralın sınırsız yetkilerini daraltmaya güçleri yoktu. Kral, gücünü Allah'tan alıyor ve sınırsız bir iktidara sahip bulunuyordu. XVII. yüzyılın sonlarına doğru ülkedeki mâlî sıkıntı sonucu asîllerin toprağının vergiye tâbî kılınmasını öngören bir kanun tasarısı hazırlandı. Ve asîllerin direnişine mukabil uzun zamandır toplanmıyan Etats - Généraux'nun toplanması kararlaştırıldı.

Asiller, Rahipler ve Avam (Tiers - Etat) gibi üç zümreden oluşan Etats - Généraux 175 yıllık bir aradan sonra toplandı. Bu toplantıda avam tabakasının temsilcileri, İngiltere'de olduğu gibi Etats - Généraux'nun bir P. niteliğinde sayılması gerektiğini ve meclisin onayı alınmadan vergi konmasına karşı bulunduklarını savundular.

Kral XVI. Louis, meclisi dağıtmak istedi, ama Etats - Généraux üyeleri bir anayasa kabûl edilmeden dağıtılmayacaklarına dâir yemin ettiler. Sonunda avam ve asillerle rahiplerin temsilcileri kazandı ve bir kurucu meclis niteliğinde bir P. kuruldu.

Bu mücadeleler neticesinde patlak veren Fransız İhtilâli (1789) sonunda Fransa'da artık kralın sınırsız yetkisinin olamıyacağı, buna mukabil kralın icraatını denetleyen ve halk adına kanun çıkarma yetkisine sahip bulunan bir P.'nun varlığının şart olduğu görüşü yaygınlaştı.

1791 yılından sonra Fransa'da bir anayasa yapıldı. Bunda kralın mutlak yetkiye sahip bulunmadığı, yasama meclisi olan Millî Meclis'in muvafakatı olmaksızın bu yetkiyi kullanamıyacağı açıkça belirleniyordu.

Anayasaya göre, kral mutlak yetkiye sahip olduğu gibi sorumluluk da taşımıyordu. Onun yerine P. üyelerinin dışından ve kral tarafından tayin edilen hükûmet üyeleri, icra yetkisini kullanacaklardı. Ancak ilk zamanlarda bakanların P.'ya karşı bir siyasî sorumluluğu yoktu, sadece yaptıkları işlemlerden dolayı cezâî sorumluluğa sahiptiler. Bu da P.'nun icra işlerine katılmasını bir ölçüde önlüyordu.

Kral adına icraatta bulunan bakanlar kurulunun P.'nun denetiminden uzak kalması bazı mahzur doğurduğu için uygulamada anayasanın bazı hükümleri değiştirilmeye başlandı. Anayasa bakanlar için sadece cezâî sorumluluk kabûl etmişti, uygulamada bakanların siyâsî sorumluluğu da kabûl edildi. Böylece P. icra karşısında güçlenmiş oldu.

1791 anayasasına göre, P. iki dereceli ve servet esası göz önünde tutularak ancak sınırlı kişilerin katılmalarını sağlayan seçme ve seçilme hakkını vergi esasına bağlayan bir seçim sistemi ile oluşuyordu ve temsilciler bir yıllık süre için seçilirdi. P. üyeleri yetkilerini halktan alıyor ve kralın müdahalesinden uzak olarak bu yetkiyi kullanıyorlardı.

Almanya, İtalya ve Rusya: Fransa ve İngiltere'de olduğu gibi Almanya'da tek bir devlet ve siyasî iktidar olmadığı için XVIII. yüzyılda P. rejiminin varlığına pek rastlanmaz. Ancak I. Friedrich ve II. Friedrich'in Prusya krallığı zamanlarında Almanya'daki müstakil prenslerin birleştirilmesi çabaları görülür. Yine de Almanya'da bütün yetkiler kralda toplan-

mıştır. Kralın icraatını denetleyen bir P., XIX. yüzyılın başlarında Almanya'da yoktur.

Modern çağda İtalya, Almanya'nın durumundadır. Tek siyâsî iktidar yerine birçok prenslik ve krallık vardır. Hattâ XVII. yüzyıl başlarında İtalya'da 40'a yakın prenslik ve cumhuriyet bulunmaktadır.

Bu bakımdan kralın yetkilerini kısıtlayan, gerektiği zaman kralı denetleyen P. niteliğindeki bir meclise İtalya'da XIX. yüzyıla kadar rastlanmaz.

Rusya'da da bu devirde bir yasama meclisine ve devlet başkanı olan Çarın yetkilerini sınırlayan bir P.'ya raslanmaz. Ancak Büyük Petro zamanında (1682 - 1725) bir danışma hey'eti bulunuyordu ve bu hey'et halkın çeşitli tabakalarından seçilmiş kişilerden kuruluydu. XVIII. yüzyılda imparatoriçe Anna'nın saltanatı (1730 - 1740) sırasında müşavirler hey'eti bazı yetkiler kazandı. İmparatoriçe, danışma hey'etine sormadan ve onun rızasını almadan savaş ilân edemiyordu. Böyle bir fermanı ilân etmesi için baskılar yapıldı ama muhafazakârların etkisiyle bu ferman ortadan kaldırıldı.

Fransız devriminden sonra :

Bu dönem P. rejiminin güçlenmesi ve birçok ülkede yaygınlaşarak kökleşmesi bakımından önemlidir. XIX. yüzyılın başlarında kralların veya devlet şeflerinin yetkilerini sınırsız olarak kullanmaları görüşü terkedilmiş, sorumsuz ve tarafsız bir devlet başkanının yanında kuvvetli bir P.'nun varlığı düşüncesi iyice yerleşmiştir.

Böylece değişik biçimlerle de olsa, birçok Avrupa ülkesi, devlet başkanının yetkilerini sınırlayan ve ona sorumluluk tanımıyan, buna mukabil yüksek yasama meclisi olan P.'yu güçlü kılan; icra organı olan hükûmeti denetlemek ve gerektiğinde güvensizlik oyuyla düşürmek yetkisinin varlığını kabûl eden görüşü kabûl etti. Bu da, temsilî demokrasinin ve P. rejiminin gerektirdiği birçok müessesenin ve statünün meydana gelmesine yol açtı.

İngiltere'deki P.'nun durumu : Fransız devriminden sonra İngiltere'de P. rejimi normal seyrini takîb etti. III. George (1760 - 1820) zamanında P.'nun yetkileri kısılmak istendiyse de halkın tepkisi sonucu teşebbüs başarılı olamadı. Böylece, kralın sorumlu bulunmıyan bir organ olarak karşılanması, krala ait yetkilerin gerçekte başbakana ve onun başkanlığı altındaki kabine üyesi bakanlara geçmesi, hükûmet işlerinin Avam Kamarası'nın çoğunluğunun güvenine sahip, ona karşı sorumlu kabine tarafından görülmesiyle ilgili gelişme olgunluğa erişti ve P. rejimi İngiltere'de kesin olarak yerleşti.

Bu arada, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'de, P.'nun daha halklaşması, daha demokratik esaslara dayandırılması yönünde bazı gelişmeler olmuştur. 8 Haziran 1832'de mahdut kimselere oy hakkı tanıyan ve birçok imtiyaz ve sınırlamalara dayanan seçim sisteminin değiştirilmesini öngören bir reform kanunu kabûl edildi. Buna göre, P.'ya belirli kişiler yerine daha geniş kitleden seçilmiş üyeler girebilecekti. Bundan sonra da bu konuda genel seçimlere katılma ve seçilme hakkını genişleten kanunlar çıkarılmıştır.

1867 ve 1871 yıllarında kabûl edilen iki kanunla, seçimlerin gizlilik içinde yürütülmesi esası benimsendi. *Ballot Act* kanunuyla, oyların gizliliği kabûl edilerek P. rejiminin en önemli teminatı yürürlüğe girdi. 1884 yılında kadınlar dışında imtiyazsız olarak herkesin, seçime katılma ve oy verme hakkı kanunlaştı. 1885'te de P.'ya girebilmek için aranan mâlî şartlar kaldırıldı ve İngiltere eşit seçim bölgelerine ayrıldı.

Temsilî demokrasinin temelini oluşturan seçim ve seçimle iş başına gelen P.'ya 1900'lardan sonra kadınların girebileceği kabûl edilmiştir. 1907 yılında mahallî meclislere kadınların da seçilebileceğini esası kanunlaştırıldı.

XVIII. yüzyıla kadar P.'nun asîller kanadını teşkil eden Lordlar Kamarası büyük güç ve etkiye sahipti. Ama Fransız devriminden sonra, gücü Avam Kamarası lehine azaldı.

Lordlar Kamarası'nın hükûmeti denetleme yetkisi P.'nun Avam Kamarası üyeleri tarafından hoş karşılanmıyordu. 1909 yılında liberal hükûmet tarafından hazırlanan bütçenin Lordlar Kamarası'nda reddolunması üzerine seçimle gelen P. üyeleri hemen karşı mücadeleye giriştiler ve 18 Ağustos 1911'de çıkarılan bir kanunla, Lordlar Kamarası'nın bazı yetkileri kısıldı ve Avam Kamarası'na yasama ve mâlî işlerde nihâî otorite sağlandı.

Bunun sonucu olarak da bakanların Lordlar Kamarası karşısında sorumlulukları da ortadan kalkmış oldu. 1918 yılında çıkarılan bir kanun da yirmi yaşını dolduran her erkeğe ve otuz yaşını dolduran her kadına genel seçimlerde oy kullanma hakkı tanındı.

Fransa'da P. rejiminin gelişmesi : 1793 ve 1795 anayasalarıyla, icra yetkisi beş kişilik *Directoire* adındaki bir kurula verildi. Yasama yetkisi ise Beşyüzler ve Âyân meclislerinde bulunuyordu. Üyeler bu meclislere iki dereceli olarak seçiliyorlardı ve üç yılda bir yenileniyordu. Beşyüzler meclisi tarafından kabûl edilen kanunlar daha sonra Âyân meclisinde denetleniyordu. Böylece kanunların anayasaya uygunluğu kontrol ediliyordu.

1814 yılının 4 haziranında 76 maddelik bir "Esas Teşkilât Fermânı" kabûl edildi. Buna göre, kral kanun teklif edebiliyor, tüzükler çıkarıyor, bakanları yasama meclisleri üyeleri arasından seçiyordu ama sorumluluğu yoktu. Bakanlar da yasama meclislerine karşı cezâî sorumluluğa sahiptiler. Ferman siyasî bakımdan sorumlu olduklarını belirtmiyordu.

I. Napoléon'un Paris'e sürgünden dönüp imparator olmasından sonra bu ferman uygulanmadı. Ancak 1815 yılında XVIII. Louis'nin tekrar Fransa'ya dönmesi üzerine yine uygulanmaya başlandı.

Bu tarihten sonra P. rejimindeki gelişmeler bir süre durakladı. Hattâ yürütme kuvvetini elinde toplayan kral, P.'nun yetkilerini daha kısmak yoluna gitti. 24 Şubat 1848'de Paris halkı ayaklanınca kral tekrar uzaklaştırıldı ve meydana getirilen kurucu meclis geçici bir anayasa hazırladı; buna göre yürütme yetkisi beş kişilik bir komisyonun tayin edeceği bakanlar kuruluna tevdi edildi. Ancak yeni girişimler P. rejimiyle başkanlık sistemini mezcetmeyi amaçlıyordu.

Fransa'da bu durum uzun sürmemiş ve 1851 yılında Louis - Napoléon Bonaparte'ın yaptığı bir hükûmet darbesiyle değişmiştir. Louis - Napoléon Bonaparte, yeni bir anayasa hazırlayıp halk oyuna sundu ve kabûl edildi. Buna göre, hükûmet ve idare devlet başkanında toplanıyor, her yıl devlet başkanı P.'ya devlet işlerini açıklıyor ve sadece halka karşı sorumlu bulunuyordu. Kanun teklif etme yetkisi cumhurbaşkanına aitti. P.'nun üst kurulu olan âyân meclisi, kanunların yapılmasına katılamıyordu.

1870'de Almanya'ya karşı yenilgi, yürütme yetkisinin P.'ya karşı üstünlüğünü sağlayan bu hukukî statünün değişmesine yol açtı. Uzun çalışmalardan sonra 1875 yılında Üçüncü cumhuriyet kuruldu ve anayasa kabûl edildi. Yeni düzenlemede, P.'nun yetkileri genişletildi.

Federal Almanya'da P.: 1867 yılında kabûl edilen bir anayasayla, konfederasyonda yer alan her siyasî teşekkül kararları onaylamak hakkına sahip oldu. Her siyasî teşekkülün temsilcileri ve halk tarafından seçilen temsilcilerden oluşan iki yasama meclisi, Alman P.'sunu oluşturuyordu. 1871 yılının 16 nisanında kabûl edilen bir anayasa yirmialtı federe devletten kurulu Federal Alman devletini meydana getirdi.

1871 anayasasıyla Prusya kralı, Federal Alman devletinin başı olarak kabûl edildi. İcra yetkisi devlet başkanındaydı. Başbakanı ve hükûmet üyelerini tayin ederdi, yalnız bakanların siyasî sorumlulukları yoktu.

İtalya'da P. rejimi: XIX. yüzyılın başlarına kadar İtalya'da siyasî birlik gerçekleşmediği için P.'nun varlığı görülmez. 1848 anayasası icra ve yasama yetkilerini düzenlemek bakımından bazı yenilikler getirmişse de fazla uzun sürmeden uygulamalar aksamıştır. Anayasaya göre P. iki meclisten oluşuyordu ve icra krala aitti. Devlet başkanı olarak kral her yıl P.'yu toplantıya çağırır veya P. toplantısını geri bırakabilirdi. Gene anayasaya göre devlet başkanı olan kralın P. fesh etme yetkisi vardı.

Rusya'daki gelişmeler: Fransız devriminden önceki süre içinde siyâsî birliğin gerçekleştiği Rusya'da, Fransız devriminden I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uzayan dönemde sınırsız monarşinin yerine yavaş yavaş P.'nun geçtiği görülür.

İmparatoriçe Katerina II (1769 - 1796) zamanında, halkın temsilcilerinden oluşan bir meclis teşkil edildi. Amaç bir anayasa hazırlamaktı, fakat bu teşebbüs başarılı olamadı. 1810 yılında yasama görevinin yapılmasında çara yardımda bulunmak ve devletin yıllık bütçesini hazırlamak amacıyle bir devlet şûrâsı kuruldu. Ancak bu kurulun yasama yetkisi olmadığı için istenen maksada ulaşılamadı.

Bu sürede birkaç defa, kanunların çara üstünlüğünü sağlayacak hukukî-siyasî bir statünün gerçekleştirilmesi için çalışılmışsa da yine başarı sağlanamamıştı. 1905'te kanunların yapılmasında ve bütçenin hazırlanmasında danışma niteliğinde bir meclisin kurulması öne sürüldü. Fakat büyük toprak sahiplerinin, yüksek tabaka halkının katılmasında meydana gelen bu meclis (Duma) işliyemedi. Çünkü yetkileri çok sınırlıydı. Bu yüzden kısa sürede dağıldı.

Duma, daha sonra 1907 yılında iki defa daha toplandı ama istenen başarıya ulaşamadan dağıldı. Çar, yürütme organını istendiği gibi teşkil edip görevden uzaklaştırabiliyordu. Çar II. Nikola da bakanlar kurulunun çalışmalarını her zaman felce uğratmıştır.

Türkiye'de P. rejimi:

Türkiye'deki P. rejiminin başlangıçtaki gelişmesi için bk. MEŞRÛTİYET, BÜYÜK MİLLET MECLİSİ.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çokpartili P. hayatına girilmiştir. 1946 - 1960 yılları arasında iktidarda olan partiler P.'ya fiilen hâkim olabildikleri için, icrayı da istedikleri gibi denetleyebiliyorlardı. Hükûmet başkanları iktidardaki siyasî parti lideri olduğundan yasama organına da hâkimdiler. Böylece İngiltere'de olduğu gibi, başbakan hem yürütmeyi, hem de yasama organını kendi politikası doğrultusunda yönetebiliyordular.

27 Mayıs 1960 dönemi: Bu dönemde iki hukukî belge vardır. Bunların biri 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı kanunla kurulan Kurucu Meclis, öteki 9 Temmuz 1961 tarih ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti anayasasıdır.

Kurucu Meclis dönemi geçici olup, yeni anayasaya hazırlamak görevini yüklenmiştir. 157 sayılı kanunla belirlenen esaslara uyulmak şartıyla bakanlar kurulu yürütmeyi üzerine almıştır. Kurucu Meclis aynı zaman da gerekli kanunları da çıkarabiliyordu. 9 Temmuz 1961 tarihinde yayımlanan anayasayla yeni bir dönem başladı.

1961 anayasasının getirdiği P. müesseseleri 1924 anayasasının getirdiği kurumlardan oldukça farklıdır. Bu arada bazı yeni organları da beraberinde getirmiştir. 24 Temmuz 1961 tarihli ve 334 sayılı anayasanını getirdiği önemli hükümler şöyledir:

Yasama yetkisi yine P.'da bulunmaktadır. P. bu yetkisini devredemez. Kanun teklif etmek kanun çıkarmak yetkisi P. üyelerine aittir. Millete doğrudan yasama yetkisini kullanma imkânı tanınmamıştır. Referandum, halk tarafından kanun teklif etmek, halkın vetosu gibi müesseseler yeni anayasada yer almamıştır. Yasama yetkisinin devredilemeyeceği demek yürütmeye böyle bir yetki tanımamak demektir.

334 sayılı ve 24 Temmuz 1960 tarihli anayasaya göre, P., Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşur. 30 yaşını dolduran her Türk milletvekili seçilebilir. Senato için bu yaş sınırı 40 olarak tesbit edilmiştir. Kimlerin P. üyesi olabileceği yasalarla belirlenmiştir. Cumhuriyet senatosu, halk tarafından seçilen üyelerle cumhurbaşkanı tarafından tayin edilen ve sayısı on beş olarak dondurulmuş bulunan kontenjan üyelerinden ve tabiî senatörlerden oluşur. Milletvekilliği süresi dört yıl, senatörlük süresi ise altı yıldır. 27 mayıs devrimini yapanların bir kısmından meydana gelen tabiî senatörler ise kayd-ı hayat şartiyle senatördür.

P. normal ve olağanüstü olarak iki şekilde toplanabilir. P. her yıl 1 kasımda çağrısız olarak toplanır ve çalışmalara başlar. Bundan başka P. üyelerinin beşte birinin, bakanlar kurulunun veya cumhurbaşkanının P.'yu olağanüstü toplantıya çağırma yetkileri vardır.

P. üyeleri yasama yetkilerini kanun teklifi vererek kullanır. Bundan başka P.'nun, icra organı olan hükûmeti denetleme yetkisi de vardır. P. üyeleri, soru önergeleri, araştırma önergeleri vererek bu yetkilerini kullanırlar. 334 sayılı anayasaya göre, icranın başı olan başbakanın P. üyesi olması gerekmektedir. Ancak bakanlar kurulu üyeleri P. dışından da seçilebilir. Başbakanın inhasıyle cumhurbaşkanı bakanlar kurulunu tayin eder. Ancak bakanlar kurulunun P.'dan güven oyu alması şarttır.

Bakanlar kurulunun P.'ya karşı siyâsî sorumluluğu vardır. P. gerektiği zaman bakanlar kurulunu güvensizlik oyu vererek düşürebilir. Bundan başka P. kanunların tesbît ettiği durumlarda yargı organı gibi hareket ederek araştırma komisyonları kurabilir.

Cumhurbaşkanı ise sorumsuz ve tarafsızdır. Bunun doğal sonucu olarak da yetkisi yoktur. İcra yetkisini bakanlar kurulu kanalıyla kullanır. Bakanlar kurulu üyeleri de işlem ve kararlarından dolayı müştereken sorumludurlar.

Cumhurbaşkanının kanunları belirli şartlar içinde veto yetkisi vardır. Ancak veto edilen kanun tekrar P.'da müzakere edilir, cumhurbaşkanının bir kanunun ikinci defa vetoya yetkisi yoktur. Anayasaya göre P. rejiminin temel kurallarından biri sayılan P.'yu feshetme yetkisi ancak çok sınırlı şekilde cumhurbaşkanına tanınmıştır. Bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ.
(Ö. Dokuman ve O. Yüksel)

PARMA, Kuzey İtalya'nın Emilia - Romagna bölgesinde bir vilâyet. Yüzölçümü 3 449 km²; nüfusu 398 000 (1970).

PARMA, Kuzey İtalya'da şehir. Aynı adlı vilâyetin merkezi. P. nehrinin her iki kıyısında, Milano - Ancona hattı (Via Aemilia) üzerinde, Apennin dağlarının kuzey yamacında bulunur. Kavşak noktası ve piskoposluk merkezidir. Nüfusu: şehir olarak 135 000; banliyösüyle birlikte 173 000'dir (1970). Üniversitesi 1965'de kurulmuştur. İlim enstitüleri ve konservatuarı vardır. Ekonomik hayatında tarım ürünlerini işleme endüstrisi (Parmesan peyniri), saat, kundura ve tekstil endüstrileri rol oynar. Önemli bir yol, Cisa geçidinden geçerek, P.'yı La Spezia'ya bağlar. Torrente P. adını taşıyan akarsu, sağ kıyısındaki eski şehri, sol kıyısında yükselen yeni semtlerden ayırır. Şehrin ikinci bir ekseni, Romalılar'dan kalan Via Aemilia olup bu yol, başka, başka adlar altında şehrin ortasından geçer. Endüstrisi geliştikçe şehir, eski istihkâm hattını takibeden halka şeklindeki sokakları aşarak genişlemiştir.

Eski eserler : Orta Çağ'dan kalma büyük binalar arasında şunları saymak yerindedir: Roman üslûbundaki katedral (Duomo): Bu bina, 1117 depreminde hasara uğramış ama tekrar yapılmıştır. Üç navisli (kiliselerin iç kısmı) bir basilika (kraliyet kilisesi, büyük kilise) olup, çan kulesi 1284'te yapılmıştır. Kilisenin içinde B. Antelami'nın tabloları ve Correggio'nun freskleri bulunur. Battistero (Vaftiz kilisesi): Sekiz köşeli bir bina olup, çevresinde beş katlı galeriler yükselir. 1196'da başlanan bina B. Antelami ve öğrencileri tarafından inşâ edilmiş ve heykellerle süslenmiştir. XVI. yüzyıldan kalma kiliseler arasında en önemlileri şunlardır: San Giovanni Evangelista (1494 - 1510). Burda Correggio ve başkalarının freskleri bulunur. Cephesi 1607'den kalmadır. Madonna della Steccata kilisesi 1521 - 1530 yıllarında yapılmış olup Parmigiano ve başkalarının fresklerini içine alır. Çok büyük olan Palazzo Pilota'nın (saray) Farnese'ler için yapılmasına 1583'te başlanmış, XVII. yüzyılda devam edilmiş ve daha bitmemiştir. Bu binada Galleria Nazionale adlı müze vardır. Burada Correggio'nun ve başka ressamların tabloları saklanır. Aynı binada Museo Nazionale d'Antichita, Biblioteca Palatina ve Teatro Farnese yer alır. Bu tiyatroya 1618'de başlanmış, 1628'de açılmıştır. Uzun zaman Avrupa'nın en büyük tiyatrosu olarak bilinmiştir. Teatro Regio (1829) da klasik üslûpta bir tiyatrodur.

Tarih : Şehir Etrüskler tarafından kurulmuş, M. Ö. 183'de Roma sömürgesi olmuştur. Caesar'ın katili Cassius'un doğduğu şehir olarak Antonius tarafından tahrib edilmiş; Augustus tarafından tekrar inşâ edilmiştir. Şehir M. S. IV. yüzyıldan sonra kont haklarına sahip piskoposlarca idare edilmiştir. XII. yüzyılda şehirde orta sınıf idaresi kurulmaya başlamış, İtalya'nın iki partisi olan Guelf ve Ghibellin'ler uzun zaman P. için savaşmışlardır. P.'yı imparator II. Friedrich ve Enzio, 1248'de 232 gün muhasara etmişlerdir. 1303 - 1316 yıllarında şehir Giberto da Carregio tarafından Signore unvanıyla idare edilmiş, 1322'de de resmen papaya verilmiş ise de, hakikatte daha çok Milano tarafından (1346 - 1447, 1449 - 1500) idare edilmiştir. Sonra Fransızlar'ın eline geçmiş (1500 - 1512, 1515 - 1521), 1545 - 1860 yıllarında P. ve Piacenza dukalıklarının başkenti olmuştu. 1808 - 1814 yıllarında da Napoléon'un imparatorluğunun Taro departmanının başkentiydi.

PARMA : Katedral ve vaftiz evi

P. ve Piacenza dukalığı : 1545 - 1860 yıllarında mevcut olup 1748 - 1848 yıllarında Guastalla'ya bağlı idi. 1545'te bu ülke papa III. Paulus'ca, gayrı meşrû oğlu Pier Luigi Farnese'ye tımar olarak verilmiştir. Bu zat önce Castro ve Ronciglione dukalıklarına sahipti. P., Farnese'ler idaresinde barış içinde yaşamış ve ekonomisi, san'atları, özel olarak musikisi ve ilmî faaliyeti gelişmiştir. Yalnız Castro için patlayan bir harp bu barış devresini bozmuştur. Farnese'ler 1731'de erkek mirascıları olmayarak söndükten sonra dukalıklar Don Carlos'un (sonradan III. Carlos adı altında İspanya kralı) eline geçmiştir. Don Carlos, ülkeyi 1736'da Napoli'nin bedeli olarak Avusturya'ya bırakmıştır. 1748 Aachen barışından sonra imparatoriçe Maria Theresia, P., Piacenza ve küçük Guastalla dukalıklarını (bunları Duka Joseph Maria Gonzaga'dan) 1746'da miras almıştı. III. Carlos'un kardeşi Filippo'ya vermiştir. G. Bonnot de Mably ve E. de Condillac tarafından temsil edilen P., XVIII. yüzyıl "Aydınlık" felsefesinin bir örneği hâline geldi. Filippo'nun oğlu Ferdinando 1802'de ölünce, P. Fransızlar'ın eline geçti ve 1808'de "Département Taro" adı altında bir Fransız eyâleti oldu. Napoléon, Guastalla'yı kız kardeşi Pauline'e vermiştir. 1815'te imparatoriçe Marie Louise, P., Piacenze ve Guastalla düşesi oldu. M. Louise 1847'de ölünce, bu ülkeler Ferdinando'nun torunu II. Carlo'ya verildi. Lucca ise (ki bu 1815'ten beri Bourbon'lara aitti) Toskana'ya bırakıldı. II. Carlo 1848'de kovuldu ve 1849'da oğlu III. Carlo lehine haklarından feragat etti. Bu zat Avusturya'nın yardımıyla Piemonte ile birleşmiş bulunan dukalıklara döndü. Carlo'nun oğlu Roberto Avusturyalıların Magenta yenilgisinden sonra kovuldu. 1859'da ülke Sardinia Krallığına ve 15.4.1860'da İtalya Krallığına katıldı. (V. Örs)

PARMAK İZİ, parmakların son eklemli uc kısmındaki kıvrımların bıraktığı iz. İlmî araştırmalar P. İ.'nin hüviyet tesbitinde şaşmaz bir yardımcı olduğunu ortaya koymuştur. Her insanın her parmağındaki kıvrımların düzeni kesinlikle tektir, başka hiç kimseninkine benzemez ve kıvrımlar yaşlanmayla değişmez, düzenini kaybetmez. P. İ. her türlü inkâra, şahsın yaşlanma veya kaza dolayısıyle yüz şeklinin değişmesine, sahte isim ve hüviyetlere rağmen hüviyeti kesinlikle tesbit etmeye yeter. Kolay ve ekonomik olması bakımından P. İ., günümüzde hüviyet tesbitinin vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir.

Her ne kadar el ve ayağın başka kısımlarındaki kıvrımlar da hüviyet tesbitinde yararlı olabilirse de P. İ., diğer alanlara göre iki ayrı avantaj sağlar: Birincisi bu izlerin çok daha kolay alınabilmesi, ikincisi de çok daha sür'atli bir şekilde tasnif edilebilmesidir. Gerçi parmakların aşağı eklemlerindeki izler de tektir ama, bunlarda tasnif edilmeye elverişli özel tipler yoktur. Her şahsın avuç içi ve ayak izleri de kendine mahsustur ama bunlardan nâdiren faydalanılmaktadır, çünkü bir cinayet sahnesinde bırakılan izler daima parmak izleri olmaktadır.

Epiderm'deki (dış derideki) her kıvrımda ter gözenekleri vardır. Bu gözenekler bütün kıvrım boyunca yayılmıştır; bunların her biri *dermise* (iç deriye) kadar iner; her gözenek orada *papila* denen ve çiviye benzeyen çift sıra çıkıntılarla, iç deriye âdetâ demir atmıştır. Dış deri hasara uğrasa, hattâ tamamen kopup gitse bile deri bu papilalara yine de P. İ.'ni tesbite imkân verir. Yalnız dış deriyi etkileyen kesilme, sivilceler, kazınma, sathî yanıklar gibi hasarlar iç deriyi etkilemez ve P. İ.'nin yapısını değiştirmez. Ayrıca yeni çıkan derideki izler, yine eskisinin aynı olur. Ancak iç derideki papilaların harâb olması P. İ. kıvrımlarının tamamen silinmesine sebep olur. P. İ. kıvrımlarının hepsi sürekli değildir, kimi son bulur, kimi çatallanır, kimi de başka kıvrımlara katılır.

P. İ. çalışmalarının gelişmesi: Eski literatürde parmakların işareti ile ilgili bazı kayıtlar vardır; bazı mühürlerde P. İ.'nin görülmesi bir kısım yazarları bunun çok eskiden beri hüviyet tesbitinde kullanıldığı kanaatine götürmüşse de konu, henüz münakaşa edilebilir durumdadır.

P. İ.'ni ilk defa tasvir eden Nehemiah Grew (1684), Marcello Malpighi (1686) ve J. E. Purkinje (1823), gibi anatomistler kıvrımların yapısındaki ilgi çekici özelliğe dikkati çekmiş, ancak ileride iz olarak kullanılabileceğine dair herhangi bir fikir beyanında bulunmamışlardır.

Modern P. İ. ile hüviyet tesbiti alanında ilk adım 1880'de atılmıştır. O yıllarda *Nature* adlı bir İngiliz ilmî mecmuasında Henry Faulds ve William James Herschel adlı iki İngiliz'in P. İ. konusunda yazıları yayınlandı. İlk mektubu yazan Faulds o sırada bir Tokyo hastahanesiyle iş yapıyordu. Faulds önceleri pişmiş çömleklerdeki parmak izleriyle ilgilendi; daha sonra matbaa mürekkebiyle P. İ. alma metodunu geliştirdi. Bugün kullanılan metod aynı metoddur. Fauld sadece izleri tesbitle kalmadı, suçluların P. İ. yoluyla tesbiti üzerinde de çalıştı. Hindistan'da Bengal'de, Hind sivil servisinde çalışan Herschel de, Fauld'un müşahedelerini yazmasından yıllarca önce, P. İ.'nden resmî görevi dolayısıyle faydalandığını yazmıştı. Birbirinden tamamen habersiz olarak ve apayrı yerlerde çalışan bu iki insan P. İ.'nin başka kimselerinkine benzemediğini, sabit olduğunu belirttiler, İngiliz bilgisini Sir Francis Galton da sistematik müşahedelerle bu sonuçları doğruladı.

Galton müşahedeleri sonunda, veraset yoluyla intikal etmiş benzer P. İ. olmdığını açıkça ortaya koydu. Bunun üzerine ilkel bir P. İ. tasnifi sistemi teklif etti: Buna göre, izleri yaylar, ilmekler ve demetler olarak üçe ayırıyordu, ancak bu ayırma yeteri kadar teferruatlı değildi ve geniş ölçüde bir tasnife imkân vermiyordu. Bununla beraber yine de P. İ. tasnifine esas teşkil etti; bu ilk tasnif, sonradan Sir Edward R. Henry ve Arjantinli Juan Vucetich tarafından geliştirildi.

Henry sistemi: P. İ. tasnifinde Henry sistemi 1900 yılı haziranında yayınlandı ve 1901'de Scotland Yard tarafından, hüviyet tesbitinde kullanılmak üzere resmen kabûl edildi. Çok geçmeden dünyanın birçok ülkeleri bu sistemi benimsediler. Henry beş genel biçim veya tip tanıyordu: Yay, fitilli yay, radyal ilmik, ulnar ilmik ve demet. Bunlar kısaca **A, T, R, U** ve W olarak gösterildi. Demet tipi genellikle dairevî veya beyzî olur, çeşitli bölümleri vardır. Yay tipinde genellikle bir kontur dikkati çeker; fitilli yayın ortasında tıpta yaralara konan fitile benzeyen düz bir kısım vardır. Diğerlerinin de bunlara benzer çeşitli özellikleri vardır.

Bütün P. İ. örneklerinin % 65'ini ilmikler, % 30'unu ise demetler teşkil eder. Geri kalan % 5'i de diğerleri tamamlar. Demet ve ilmik tipi pek fazla olduğundan bunlar kendi aralarında birçok kısımlara ayrılır.

Vucetich sistemi: Buenos Aires'te polis memuru olan Vucetich, 1904'te de orijinal bir P. İ. sistemi geliştirmiştir. Galton'un araştırmalarını yakından takib eden Vucetich yayınladığı *Dactiloscopia Comparada* (Mukayeseli P. İ.) adlı eserinde dört temel P. İ. kabûl eder: Yay; iç ilmik, yahut sola yatık ilmik; dış ilmik yahut sağa yatık ilmik ve demet.

Bunlar da kendi aralarında birçok kısımlara ayrılır.

P. İ. tasnifi için Henry ve Vucetich sisteminden başka sistemler de kurulmuşsa da bunlar sadece bir ülke tarafından kabûl edilmiştir ve mahallî olarak kullanılmaktadır.

İz alma: Herhangi bir cisim üzerinde bırakılmış olan P. İ.'lerinin örneğini almak bir ihtisas işidir. Bir suç yerinde bırakılmış olan bu gibi izler, suçlunun yakalanmasında büyük yardımcı olur. Parmağa mürekkep sürerek iz almakla, bir eşya üzerinde bırakılan izi tesbit etmek arasında fark vardır, çünkü bu ikinciler genellikle tamam değildir. Birincisinde iz mürekkeple alınır; ikincisinde ise ter, yağlı maddeler veya parmaktaki başka maddeler dolayısıyle bir yere çıkar. Bunların çoğu renksiz olduğu için gözle görülmeleri çok zordur; tesbit edilmeden veya bir mukayeseye girişmeden önce görülebilir hâle getirilmeleri lâzımdır.

Bu amaçla çeşitli kimyevî maddeler ve pudralar kullanılmışsa da ancak bunlardan birkaçı gerçekten etkili olabilmiştir. Koyu renkli ve ayna gibi satıhlardaki izler için kullanılan gri pudralar genellikle civa ve tebeşir yahut alüminyum ve tebeşir karışımıdır. Siyah pudra lâmba isi ve reçineli bir maddeden meydana gelir. Pudra, izin alınacağı satha yumuşak bir fırçayla sürülür. Aynı maksatla kullanılan kimyevî maddelerin başlıcaları iyot, gümüş nitrattır. Kimyevî maddeler, kâğıt, karton ve kâğıda benzer satıhlardaki izleri çıkarmakta, pudralardan üstündür.

Bir yerde bulunan iz bu maddelerin yardımıyla meydana çıkarıldıktan sonra ya fotoğrafı çekilir veya pudralanmış izler saydam olan veya olmayan yapışkan bir banda alınır.

Bulunan parmak izleri parçalar hâlinde olsa bile, şüpheli kimselerin bilinen parmak izleriyle yapılan mukayeseler sonunda yine de faydalı olabilmektedir. Bazan 6 - 7 mm^2'lik bir iz parçası bile doğru bir tayin yapmaya yetmektedir. Şüphesiz bu çalışmalar gerçek P. İ. mütehassıslarının yapabileceği şeylerdir.

Suç işlenen yerlerde P. İ. olduğu kadar avuç izlerine de raslanır. Birkaç vak'ada ayak ve ayak parmağı izlerinden de yararlanılmıştır. Bu tip izlerle yapılan hüviyet tesbitleri de hukuk bakımından P. İ. kadar geçerlidir.

Büyük bir P. İ. koleksiyonunda araştırma yapmak için on parmaklık tasnif esastır. Ancak birçok durumlarda suç yerlerinde tek parmakların perakende izleri bulunur. Bu gibi

izlerin sahibini yukarıda bahsettiğimiz asıl P. İ. kayıtlarında arayarak bulmak mümkün değildir. Bu bakımdan tek P. İ. sistemleri geliştirilmiştir. Bu sistemle yapılan tasnif, ağer bir örnek varsa, tek parmağın izine göre hüviyet tesbiti yapmaya yaramaktadır. Genellikle bu sistem muayyen suçlu tiplerinin izlerini içine alır.

P. İ.'nin önemi: P. İ. ile hüviyet tesbiti ilk defa İngiltere'de başlamış olmakla beraber, A. B. D. bunu en faydalı ve en kullanışlı hâle getirmiştir. Birleşik Devletler'deki ilk P. İ. koleksiyonlarının kurulması XX. yüzyılın ilk senelerine raslar. Bunların en önemli ikisi Kansas'taki Leavenworth'daki federal ıslahhâne ile, Washington D. C.'deki Milletlerarası Polis Şefleri Birliği tarafından kurulanlardır. Bu iki koleksiyon Washington D. C.'deki Federal Araştırma Börosu (Federal Bureau of Investigation - FBI) koleksiyonlarının çekirdeğini meydana getirmişti. Bu büyük hüviyet tesbiti kuruluşu 1 Temmuz 1924'te FBI başkanı J. Edgar Hoover tarafından açılmış ve gittikçe büyüyerek 75 000 000'dan fazla insanın P. İ. hacmine erişmiştir.

P. İ. tasnifinde suçlular ve sivil kayıtlar ayrı ayrı tasnif edilir. Şüphesiz bunların büyük çoğunluğunu sivil kayıtlar teşkil etmektedir. Bu kısımda ordu mensularının, federal hukûmet emrinde çalışan memurların kendi isteğiyle P. İ. kaydının bulunmasını isteyen pek çok vatandaşın parmak izleri vardır. Her gün, FBI'ın 13 000 ajansından 20 000'den fazla P. İ. gelir; 80 yabancı ülke FBI ile P. İ. alışverişi yapar.

Sivil P. İ. koleksiyonlarının zenginliği bakımından FBI, bilhassa kitle hâlindeki facialarda ölülerin hüviyetinin tesbitinde çok yararlı olmaktadır. Muhtemel kurbanların P. İ.'lerinin ölülerin P. İ.'yle karşılaştırılması yanarak veya şu yahut bu şekilde tanınmaz hâle gelmiş ölülerin hüviyetinin tesbitinde emin bir yol olarak kullanılmaktadır. Haftalarca hattâ aylarca gömülü olarak veya açıkta kalan ölülerin P. İ. bile kesinlikle hüviyet tesbitinde yardımcı olmaktadır. Bugün hüviyet tesbitinde P. İ. rakipsizdir. (S.İçli ve O. Yüksel)

PARNASSE (Yun. Parnassos veya Parnasos adının Fransızca biçimi), Yunanistanın'da, Phokis bölgesinde, Delphoi şehri yakınında 2 460 m yüksekliğinde bir dağ. Modern adı Liakoura'dır. Eski Çağ'da buna ışık ve zekâ tanrısı Apollon ile Mousa (ilham perisi)'ların merkezi gözü ile bakılırdı. Bu sebeple P. şiir san'atının senbolü olmuştur.

Fransa'da, XIX. yüzyılın 2. yarısında P. adı altında, Romantik Çağ'lara karşı cephe olan ve şairin şahsiyetinin esere karışmamasını isteyen bir şair grubu ortaya çıkmıştır.

Bunlara Parnassien (=P.'çı) adı verilir (1866). Kurucusu Charles Leconte de Lisle (b. bk.) olup, José-Maria de Hérédia, Sully Prudhomme, Catulle Mendès en tanınmış üyeleri arasındadır. (V. Örs)

PARNELL, Charles Stewart (Avondale 1846 - Erighton 1891), İrlandalı siyaset adamı ve milliyetçi lideri. İngiltere Kralı II. Charles zamanında İrlanda'da yerleşmiş olan eski bir İngiliz ailesinden gelir; anası Amerikalı Komodor Charles Stewart'ın kızı idi. İrlanda bağımsızlık hareketinin İngilizler'ce zorbalıkla ezilmesine kızarak, 1874'te muhtariyet isteyen Isaac Butt'a katılmış, 1875'te Avam Kamarası'na seçilmiş ve 1877'de İrlanda Partisi lideri olmuştur. İrlanda toprak birliğini kurmuş (1879) ve bunun başkanı olmuştur. 1880'de İrlandalı köylü ve çiftçileri düşmanları boykota teşvik etmiş, yargılanmış, berâet etmiş (1881), İrlanda'ya karşı yapılan zorlama kanununa karşı muhalefetinden ötürü habsedilmişti. Arkadaşlarından biri, O'Shea'nın eşi ile zina işlemiş olduğu mahkemece tesbit olunduktan sonra İrlandalı milletvekillerinin çoğu onu terk etmiştir. (V. Örs)

PARODI, Alexandre (doğ. Paris 1901), Fransız diplomatı ve siyaset adamı. 1944'te General De Gaulle'ün işgal edilmiş Fransa için genel yetkilisi; eylül 1944'te çalışma bakanı, aralık 1945'te de İtalya büyükelçi oldu.

1946 - 1949 yıllarında Fransa'nın daimî temsilcisi olarak B. M.'in güvenlik konseyinde çalıştı. 1949 - 1955'te dışişleri bakanlığı genel sekreteri, 1953 - 1957 yıllarında, ülkesinin NATO konseyinde daimî temsilcisi oldu. 1957 - 1960'ta da Fas büyükelçiliğine getirildi. 1960'ta danıştay ikinci başkanı, 1962'de ILO (Milletlerarası işçi örgütü) başkanı oldu. (V. Örs)

PARODİ (Fr. parodie), ciddî bir eseri, bır temayı ve hattâ bütün bir edebî cinsi, şekil ve uslûbunu muhafaza ederek, ama bunlara uymayan bir konu hâlinde işleyerek, komik bir hâle getirmek. Travesti bunun aksi olup, aynı temayı başka bir üslûpla ve başka bir şekilde işletmeye denir. P. her edebî cins ve şekil için mümkündür: Meselâ Îsâ'nın havârîlerine öğrettiği duâ (Göklerdeki babamız), Katolik âyin formülleri ve ilâhîler, millî marşlar, masallar bu şekilde işlenmiştir. P. özel olarak manevî devrim ve san'at devrimi çağlarında görünür. Yeni nesil bunu eski düşünüş ve san'at şekillerine karşı kullanır, ama bazan da eski nesil yeniliklerle böyle savaşabilir. Yunanlı Hipponax'a (M. Ö. 540) P.'nin mûcidi denebilir. Homeros çok eski zamanlarda Thasso'lu Hegemon (M. Ö. aş yu. 420) tarafından P. edildi. *Batrakhomyomakhia* (Kurbağaların farelere karşı savaşı) İlias'ın P.'sidir. Aristophanes, Euripides ile P. şeklinde alay etmiştir. Orta Çağ Avrupa'sı, kısmen eğlence olarak, kısmen de hiciv amacıyla dinî metinlerle de alay etmiştir. Skolastik felsefeye ve Orta Çağ Latince'sine karşı yazılmış çok etkili bir eser *Epistolae obscurorum virorum*'dur (Karanlık adamların mektupları). İtalya'da T. Folengo, Makkaronik şiirleriyle şiir san'atının, İspanya'da da Cervantes, *Don Quixote* romanıyla şövalye romanlarının çok başarılı P.'lerini yazmıştır. Fransız edebiyatında François Rabelais, Paul Scarron, Nicolas Boileau (*Le Lutrin* = Kitap Rahlesi, 1678) ve Voltaire (*La Pucelle d'Orléans* = Orléans Bâkiresi, 1739) P. şâhaserleri bırakmışlardır. İngiltere'de Alexander Pape destanlarla alay etmiştir. W. M. Theckeray, Ch. S. Salverley ve son zamanlarda George Bernard Shaw şâheserler yazmışlardır.

Alman edebiyatında şu adları zikretmek yerinde olur: K. A. Kortum'un alaylı destanı *Jobsiade* (Jobs'ın Maceraları, 1784) o yıllarda moda olan eğitim romanının P.'sidir. F. Nicolai, *Freunden des Jungen Werther* (Genç Werther'in sevinçleri, 1775) romanıyla Goethe'nin meşhur Werther'iyle alay etti. (V. Örs)

PARS: bk. LEOPAR.

PARS (Şeyh Mehmed Bahâ) (Bursa 1877-Bursa 1953), Türk bestekârı. Bursa'da Karaşeyh mahallesinde doğdu. Bedreddin Pars soyundan Şeyh Hacı Bahâ Efendi'nin oğludur. Babası ölünce, kendisi şeyh olmuştur. Bursa'da ölmüş, Emîr Sultân'a gömülmüştür. Bursa İdâdîsini (lise) bitirdikten sonra İstanbul'a geldi. Aksaray'da Dârüttedrîs'te ve Galata'da

Alyans İzraelit'te okudu. Fransızca öğrendi. Tekke terbiyesi de vardı. İlk şarkısını 8 yaşında yapmıştı. Bursa'da San'at Mektebi'nde Fransızca ve tarih, lisede musiki öğretti. 12 yıl Vilâyet Matbaası'nda müdürlük ve yazarlık yaptı. 1919 - 1920' de 15 günlük *Âlem-i Mûsikî* adlı dergiyi 18 sayı yayınladı (ilk sayısı: Bursa, 1.X.1919). Kız Muallim Mektebi'nde de musiki dersleri vermiye başladı. Sonra Bursa ortaokulunda musiki okuttu ve 1 temmuz 1943'te emekli oldu. Millî Mücadele'de Burdur'da çalışmıştır. Büyük oğlu Pars Pars, kızı Selmâ Hanım, küçük oğlu Umur Bahâ Pars, kardeşi Şeyh Muhiddin Bahâ Pars'tır (1885 - 30.VIII.1954, 5 devre milletvekili). Umur Bahâ (Bursa, 1916), çok tanınmış tenor'dur ve Handan Pars'la 1940'ta evlenmiştir. P., ne Türk, ne Batı musikisini, belirli şekilde, belirli kimselerden öğrenmiş değildir. Keman çalıyordu. Üslûbu karışıktır. (Y. Ö.)

PARSADAN (Hasan Tahsin) (Kars 1900 - İzmir 1954), Türk müzisyeni. Kars'ta doğru Yüzbaşı Dursun Efendi'nin oğludur. İstanbul'da Nâyî Şeyh Rızâ Efendi, İsmail Hakkı Bey, Kâzım Uz gibi müzisyenlerden faydalandı. Piyasada darbuka çalmaya başladı. Fasıl hey'etine darbuka denen Arab vurma âletini sokan odur. Zurna da çalardı. Tam bir Osmanlı Türk'ü ve milliyetçi idi. Fas'tan Afganistan'a kadar İslâm ülkelerini gezmiş, Osmanlı Türkleri'nin bıraktığı maddî ve mânevî hâtıraların zenginliği karşısında sarsılmıştır. Nev'i şahsına münhasır bir insandı. Evi müze hâlinde idi. Bilhassa Osmanlı askerî kıyafetlerine çok meraklı idi. 1 200 Osmanlı askerî kıyafeti diktirerek bir çoğunu mankenlere giydirmişti. Eski bestekârlarımızın da hayâlî yağlıboya resimlerini yaptırmıştı. 1953'te Mehter - hâne - i Hâkaanî'yi eski kılıklarıyle yeniden kurdu ki, bugün devâm etmektedir. Balkanlar'ı gezerek, oradaki Osmanlı hâtıralarını da tesbît etti. Saz, yazı, tezhib, kitap koleksiyonu vardı. Muntazam tahsil görse ve metod sahibi olsaydı, bilhassa Osmanlı kıyafet sahasında değerli eserler verebilirdi. Gazinolarda eski Osmanlı hayatına ait (Lâle Devri, Sâdullah Ağa vs.) bir çok musikili sahnelerin kıyafetlerini o yaptı ve bu hususta Muhiddin Öztuna tarafından finanse edildi. 1940'ların meşhur ses ve saz san'atkârları, eski kıyafetlerle sahneye çıkar, basit bir mevzûu işliyerek çalıp okurlardı. 1927'de Süleymâniye'de hususî musiki kurları açmıştı. İzmir'de mehterbaşı olarak faaliyet gösterirken kalb sektesinden öldü ve İstanbul'a getirilerek Edirnekapı Şehidliği'ne gömüldü. (Y. Ö.)

PARSEK, astronomide sabit yıldızların ve yıldız sistemlerinin uzaklığı için birim. Paralaksi bir açı saniyesi olan bir yıldızın uzaklığı bir P.'tir. 1 P = 206 265 X yer dönencesi büyük ekseni = 3.26 ışık yılı = 3,0833 X 10,8 m.

PARSONS veya PERSONS, Robert (Nether Stowey, Somerset 1546 - Roma 1610), İngiliz Cizvitli, misyoneri ve hükûmet darbesi hazırlayıcısı. Roma'da Cizvit tarikatine girmiş (1575); Katolik misyoneri olarak İngiltere'ye gönderilmiş (1580), Edmund Campion ile birlikte, İngiltere'yi tekrar Papa'nın otoritesi altına getirmek amacıyle siyasî entrikalar çevirmiş; Campion tutuklanınca İngiltere'den kaçmak zorunda kalmış (1581); İspanya kralı II. Felipe'ye baş vurarak Katolik Kilisesini tekrar İngiltere'ye sokmak amacıyle bu ülkeyi istilâ etmesi için çalışmıştır. P. Fransa'da ve İspanya'da İngiliz Katolikleri için papaz okulları kurdu. Roma'daki İngiliz kolejinin rektörü oldu (1597). Başlıca eserleri: *A conference about the Next Succession to the Crowne of England* (İngiliz Tâcının Gelecek Mirasçısı Hakkında Görüşmeler) [1594]; *Treatise of the Three Conversions of England* (İngiltere'nin üç din değiştirmesine dair ana kitap) [1603 - 1604]. (V. Örs)

PARTHENON, Atina'nın koruyucusu olan tanrıça Athena'nın Atina'daki tapınağı. Akropolis tepesinde yükselir. Perikles'in zamanında, aynı tanrıçanın daha eski bir tapınağının güneyinde, heykeltraş Phidias'ın genel gözetmesi altında yapıldı. Mimarlar İktinos ve Kallikrates'in planlarına göre M. Ö. 447'de başlanarak, M. Ö. 432'de bitirildi. Ama M. Ö. 438 yılının Panatenaik bayramında inşâ işleri Phidias'ın fildişi ve altından yapılmış Athena heykelinin törenle açılabilmesi için yeter derece ilerlemişti. P., mermerden, Dorik üslûpta yapılmış olup, üç basamaklı bir kaide üzerinde yükselir. Uzunluğu 67 m, eni 23,50 m'dir. Bu boyutlara tekabül eden sütun sayıları 17 ve 8'dir. Dorik peripteros (peripteros = bir tek sütun sırasiyle çevrili tapınak) şeklinde olan P., ön ve arka tapınaktan oluşur. Ancak arka tapınaktan erişilebilen bir küçük salonda dört İonik sütun bulunur. P. adı, esasen ancak bir salona verilirdi. Başlıca salon Hekatompedos (30 m kadar uzunlukta) adını taşır ve Phidias'ın Athena heykelini içine alırdı. M. S. VI. yüzyılda P. kilise hâline geliştirildi, Türk'lerin fethinden sonra da cami oldu. Venedik'liler 1687'de Atina'yı topa tutunca, P.'da bulunan barut deposu patladı ve binayı kısmen yıkdı. 1834'te tamir işleri başladı. 1929 - 1930 yıllarında Yunanlı mimar M. Balanos Kuzey cephenin sütunlarını tekrar dikti P.'un kabartmaları çok zengindi. Doğu çatı tepesi, Athena'nın doğumunu tasvir ederdi. Batı çatı tepesi ise her ikisi de Attika'ya sahip olmak isteyen Athena ile denizler tanrısı Poseidon arasında çıkan çatışmayı gösterirdi. Malzemesinin zarifliği, yapının âhengi, şekillerinin güzelliği ve kabartmalarının zenginliği ile P., san'atın yarattığı eserlerin en mükemmelleri arasındadır.

Kabartmaların en büyük kısmını Lord Elgin 1816'da Londra'daki British Museum'a satmıştır.

PARTİ (siyasî), adaylarını seçim yoluyla hükûmet görevine getirmek ve bu yolla ülkeyi yönetme iktidarını elinde bulundurmak amacıyla kurulmuş siyasî topluluk. Siyasî bir P., muhtelif politik sistemlerde hükûmetin personelini ve politikasını kontrol etmeye çalışan çeşitli gruplardan başlıcasıdır. Burada tarif edilen siyasî P.'ler, hükûmeti meydana getirecek üyelerin seçimle iş başına geldiği demokratik veya cumhuriyetçi rejimlerin unsurlarıdır. Emrindeki silâhlı kuvvetlerin yardımıyla bir ülkede hükûmeti ele geçiren bir subaylar kliği siyasî P. sayılmazsa da, bunlar çoğunlukla siyasî P. olduklarını ileri sürerler. Mutlak bir monarşide devlet işlerinde büyük etkisi olan bir aristokrasi, hükûmetin siyasetinde önemli rol oynar ama, yine de kelimenin modern anlamıyla bir siyasî P. sayılmaz. Diktatörlüklerdeki tek P. sistemleri, diktatörün iktidarını desteklemeye yarar. Bu gibi P.'ler aslında siyasî P. olmaktan ziyade hükûmet teşkilâtının bir uzvu mahiyetindedir. Siyasî P.'lerin var olması için temel şart seçim yoluyla iktidara gelmeye çalışan teşekküllerin kurulabilmesi hürriyetidir. Diğer durumlarda bazı vatandaş grupları hükûmeti etkileyebilir, yahut hükûmete ortak olabilirler; ama seçim yoluyla iktidara gelmek için mücadele imkânı olmazsa kesinlikle siyasî P.'lerin varlığından bahsedilemez. Böylece Rusya'daki Komünist P.'si, Hitler Almanya'sındaki Nazi P.'si, Mussolini İtalya'sındaki Faşist P.'si siyasî P. olmaktan uzaktır. Türkiye'de,

Amerika Birleşik Devletleri'nde ve başka birçok devletlerde Komünist P.'leri kanun dışı ilân edilmiştir; çünkü bunlar gerçek bir siyasî P. hüviyetinden uzaktır ve Sovyet hükûmetinin birer âleti durumundadır.

Diğer gruplardan farklılaşma: Siyasî P.'ler hükûmet için aday göstermek yerine propaganda veya ikna yoluyla hükûmeti etki altında bırakmaya çalışan baskı ve menfaat gruplarından farklılaşmışlardır. Bunlar aynı ortak menfaat için birleşen şahıslar veya aynı ortak menfaat için kurulan federasyonlardır. Hükûmeti etkilemek aslında birliğin hedeflerinden yalnız biridir.

Bazan menfaat grupları bir siyasî P.'nin temelini meydana getirir. Meselâ İngiliz İşçi Partisi önce sendikalar ve sosyalist cemiyetlerin bir federasyonu olarak kendini göstermiştir. Amerikan Federation of Labour'unun (Amerikan İş Federasyonu) siyasî P.'ler karşısındaki tutumu daha başkadır. Esas itibariyle hiçbir P.'yi tutmaz, buna karşılık Congress of Industrial Organizations (Sınâî Teşkilâtlar Kongresi) partizan bir yol takib eder ve Demokrat P.'yi destekler.

Siyasî P.'lerle baskı grupları arasındaki sınır, bazan bulanık hâle gelebilir; ancak şu fark vardır ki baskı grupları siyasî P.'ler gibi aday göstermez, hükûmet idaresi mes'uliyetine katılmayı kabûl etmeye karşı bir istekte bulunmaz.

Son yıllarda ihtilâlci kitle hareketleri - tamamen olmamakla birlikte - "parti" adı da dâhil olmak üzere, kısmen siyasî P. karakteri kazanmıştır. Meselâ Hindistan'daki Kongre P.'si, Pakistan'daki İslâm Ligi millî istiklâlin öncüsü olmuşlardır. Ancak bir defa hedefe vardıktan sonra, her iki kuruluş da yeni duruma uymakta ve normal bir P. faaliyeti göstermekte güçlüğe uğramışlardır. Sonunda eski etkilerini kaybetmiş ve küçük P.'lere bölünmüşlerdir.

İki P. ve çok P. sistemleri: P. sistemlerinin en ilgi çekici tezahürü bazı ülkelerde yalnız iki ana P. olmasına karşılık, bazılarında birçok P.'nin bulunmasıdır. İki P.'li sistemin klasik misali Amerika Birleşik Devletleri'dir. Millî hükûmet daima Demokratik P. ile Cumhuriyet P.'si ve selefleri tarafından kurulmuştur. İngilizce konuşan ülkelerin çoğunda iki P. sistemi saf şekliyle mevcut değildir. İngiltere'de hükûmetlere tarihî olarak Muhafazakârlar ve Liberaller hâkim oluyordu. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra İşçi P.'si iktidarı kazandı. Liberal P. ise parlamentoda, ancak beş, on milletvekili olan küçük bir P. hâline geldi. Bazı istisnalar dışında Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da da, iktidar iki büyük P. arasında çekişilmiştir.

Bunun aksine Avrupa demokrasilerinde çok P.'li sistem hâkimdir. Bunu en tipik örneği Fransa ile Hitler öncesi Almanyası'dır. Çok P.'li bir ülkede belki bir düzine hattâ daha fazla P. olur ve bu P.'ler aşırı sağdan en aşırı sola kadar siyasî bir tayf meydana getirir. Sağ ve sol tasnifi ise P. gruplarının parlamento salonlarında, başkanın sağında veya solunda olmasından çıkmıştır.

Çift P. sisteminin daima P.'lerden birinin iktidarı kazanması bakımından dengeli bir hükûmet kurmayı sağladığı kabûl edilegelmiştir. Diğer taraftan çok P.'li sistemde, genellikle hükûmet yönetimi ekseriyeti sağlayacak derecede koalisyon yapan çeşitli P.'lerin birleşmesiyle gerçekleşir. Koalisyonu meydana getiren bağlar zayıf olduğu takdirde, sık sık hükûmet buhranları olur. Meselâ Büyük Britanya, Kanada ve A.B.D. hükûmetlerinin I. ve II. Dünya Savaş'ları arasındaki muvazenesi Fransa ve Almanya hükûmetlerine göre tam bir tezat teşkil eder. Fransa, 1945'teki kurtarılışından sonra art arda hükûmet buhranları geçirmeye başlamıştır. Bu dönem içinde Fransa'da bir kabinenin ortalama ömrünün altı ayı geçmediği görülür. Ancak Üçüncü Cumhuriyet döneminde olduğu gibi Dördüncü Cumhuriyet döneminde de Fransa'da kurulan hükûmetlerin istikrarsız olmalarının tek sebebi tamamen çok P. sistemi değildir. Bunda anayasadan gelen ve hükûmetlerin iktidârını tahdîd eden bazı unsurların da rolü olmuştur. Nitekim 1958'de kabûl edilen Beşinci Cumhuriyet'in anayasası icra kuvvetini daha muktedir bir duruma getirmeyi hedef tuttu. Öte yandan A.B.D. hükûmetlerinde görülen istikrarın sebebini de, yalnız iki P. sisteminde aramamak lâzımdır. Bunda, anayasa ile cumhurbaşkanına verilen büyük iktidarın da rolü vardır.

İki P.'li sistem siyasî çekişmenin şiddetini mutedil hâle getirir. Bir P. seçmenlerin ekseriyetinin desteğini kazanabilmek için halkın ekseriyetinin arzularına senpatik gelecek bir program sunmak zorundadır. Böyle bir programı yaparken, halkın muhtelif sektörlerinin birbiriyle çatışan muhtelif menfaatlerini uyuşur hâle getirmek için gayret sarfetmek gerekir. P. politikası bu sayede aşırı uçların kendisini etkilemesine mukavemet etme kuvvetini bulur. Aslında bu sistemde, bir P., seçim kampanyasındaki iktidar hedefine varmak için kurulmuş bir koalisyondur. Ne var ki bu koalisyon, çok P.'li sistemlerde olduğu gibi milletvekillerinin seçilmesinden sonra parlamentoda değil de, seçimden önce, dışarıda yapılır. İki P.'li sistemde her P. her sınıftaki seçmenin oyuna muhtaç olduğu için, P.'lerin programında birbirine benzeyen birçok husus bulunur. Meselâ Birleşik Devletler'deki Cumhuriyetçi ve Demokratik P.'lerin programlarındaki benzerlik, ayrılıklarından daha fazladır. Her iki P. de bütün sınıflardan oy alır. Kanada ve İngiltere'de ise büyük P.'lerin programları arasındaki ayrılık Birleşik Devletler'inkine göre daha fazladır. Ama yine de önde gelen P.'lerin programları arasındaki büyük benzerlikler dikkati çeker. İktidar, genellikle görüş açıları birbirinden pek farklı olmıyan, hemen hemen eşit kuvvetteki iki büyük P. arasında zamanla el değiştirse de, siyasette meydana gelecek olan fark ekalliyette olanları mukavemete sevk edecek kadar radikal olmaz.

Bu arada bu gibi büyük P.'lerde daima hizipleşmelerin olduğunu, bunların P. içindeki iktidarı ele geçirmek için mücadele ettiklerini de belirtmek yerinde olur.

Çift P. sistemlerinin temelleri: İki P.'li sistem için en uygun seçim şekli milletvekillerinin teker teker seçilmesini sağlayacak olan dar bölge sistemidir. İngiltere'de ve Birleşik Devletler'de temsilciler meclisi üyelerinin çoğu dar bölge sistemiyle seçilmektedir. Bu sistemde bir bölgedeki P.'lerin o bölge içindeki adaylarından hangisi çok oy alırsa, o aday milletvekilliğini kazanmış olur. Böyle bir sistem bir P.'yi belirli bölgelerde, seçmenlerin ekseriyetini kazanmaya çalışmak için mücadeleye sevkeder. Dar bölge sisteminde üçüncü P.'nin genellikle bir şansı olamaz. Seçim sonunda ise kaybeden P. büyük bir yenilgiye uğramış olmaz.

Bu sistemde, üçüncü P.'nin oldukça büyük oyu olursa, mecliste ancak birkaç yer alabilir. Diyelim ki üçüncü P. bütün ülkedeki oyların % 20'sini almış olsun. Bu durumda bir tek milletvekili bir çıkaramaz. Nitekim İngiltere'de İşçi P.'sinin yükselmesi, Liberal P.'nin sonu olmuş ve onu hemen hemen, parlamentodaki bütün yerlerinden etmiştir.

Buna karşılık nisbî temsil sistemi ise, muhtelif P.'lerin temsilcilerinin de parlamentoya girmesine imkân verir. Bunların parlamentoya giriş oranı, az veya çok, bütün ülkede aldıkları oy oranına göre olur. Mecliste kazanılan yerlerin sayısı da P.'nin bölge bölge kazandığı başarılara değil aldığı genel oy sayısına bağlı kalır.

Parti teşkilâtı: Siyasî P.'ler genel yönetim kurulu tarafından idare edilir. Genel yönetim kurulu P. liderinin başkanlığında çalışır. P. liderini ve genel yönetim kurulunu Türkiye'de ve Amerika Birleşik Devletleri'nde dört yılda bir toplanan büyük kurultay seçer. Türkiye'de P.'lerin il ve ilçelerde teşkilâtı vardır. İlçeler kongrelerini yapar ve seçecekleri delegeleri il kongresine gönderirler. İl kongresi de kurultay delegelerini seçer.

Türkiye'de en az 10 milletvekili çıkaran P.'ler millet meclisinde P. grubu kurar. P. grupları parlamentodaki P. disiplinini sağlamak bakımından önemlidir. Grup çalışmaları sayesinde belirli konularda P.'nin takip edeceği politika tesbit edilir ve milletvekillerinin alınan kararlara uygun hareket etmesi sağlanır. Grup kararlarına uymayan milletvekilleri P. haysiyet divanına verilir ve gerekiyorsa P.'den çıkarılabilir. Bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ. (O. Yüksel)

PARTİSİP (Fr. Participe; yeni ter. Ortaç): bk. SIFAT - FİİL.

PARTITION (Fr., "pahtisyon" ok.), İng. partition, scor, Alm. Partikur, İt. partizione, İsp. particion. ORKESTRA ve ORKESTRASYON maddelerinde verilen bilgiler dışında burada şu izahat sunulacaktır: Çoksesli bir orkestra eserinde, her saza veya saz grubuna, ayrı ayrı ve çeşitli mahiyette vazifeler verilir. Her saz, hemen hemen diğerinden ayrılmış ve müstakil rol sahibidir (teknik bakımdan). Bir sazın, eserdeki giriş ve çıkışları, çok sürprizli de olabilir. Onun içindir ki, meselâ piano notaları gibi alt alta konulmuş iki porte, ihtiyacı karşılamaz. Bu şekilde piano notası gibi yazılmış ve çeşitli sazların girişi ve çıkışı üzerlerine işaret edilmiş partitionlar, kullanışlı değildir. O sebeple, "partition" denilen orkestra notalarında, her saz veya saz grubu için, ayrı bir porte konulur. Bu şekilde pek çok porte, alt alta sıralanır. Belirli yerlerde susan sazlara ait porteler, uzun sükût işaretleriyle doldurulur. Saz veya saz grubunun, yukarıdan aşağıya doğru olmak üzere, bir partition'daki porte mevkii muayyendir. Aşağıda, bu belirli sıranın bir hulâsası verilmiştir:

I - Nefesliler: A - Tahta Nefesliler: serbest ağızlılar (flüt, pikolo), çifte ağızlılar (obua, fagot, kor angle, sarüzofon), basit ağızlılar (klarinet, saksafon), B - Teneke Nefesliler: trompet, kor, kornet, trombon, tuba, ofikleid. II - Percussion: tenbal, davul, zil, üçgen, tamtam, def, trampet, jeu de timbres, çan, kastanyet. III - Yaylılar: I. kemanlar, II. kemanlar, altolar, violonseller, kontrbaslar. Ksilofon, arp, gitar, mandolin, senbalo, org, piano sazları, orkestra eserinde mevcûd iseler, II. ve III. gruplar arasında yazılılar (tabiî org ve piano gibi çoksesli sazlar, kendi başlarına iki alt alta porteyi işgal ederler). Yukarıda hulâsa edilen şemada, her sazın çeşitleri, kendi başlarına müstakil bir porteye sahip bulunur ve ayrı ayrı yazılırlar; meselâ klarinet'in soprano, alto, tenor, bariton, bas, kontrbas çeşitleri böyledir. (Y. Ö.)

PARTLAR, en eski İranlı boylardan biri olup Batı Horasan'da yaşarlardı. M. Ö. 555'te II. Büyük Kyros bölgelerini fethederek Dârayawahuş (Dareios)'un babası Vistaspa'yı (Hystaspes) ülkesi satraplığına atadı. Ahemenîler devleti batınca, İskitli Dah'lar gurubuna bağlı Parn'lardan bir boy, Selevkos'ların bir satraplığı olan P. ülkesine girdi ve orada P. adını aldı. İran devletinin kurulması ve bu devletin Roma'ya karşı cephe alması sonucunda P. tarihî önem kazandı. P. devletinin kurucusu Arsakes olmuştur. P. hânedanı buna göre Arsakî adını almıştır. Birinci başkentleri, Karakum çölünün batı sınırındaki Nisa şehri idi. I. Mithridates (M. Ö. 171-137) Ahemenîler'i örnek alarak, "Krallar Kralı" unvânını benimsemişti. Bu hükümdar Dicle'nin üzerinde Ktesifon adındaki P. devleti başkentini kurmuştu. M. Ö. II. yüzyılda Arsakî'ler kuvvetlerinin zirvesine yükselmiş ve Fırat'tan İndus'a kadar uzanan bölgeye hâkim olmuşlardır. Özel olarak Doğu-Batı ticaret yolları ellerinde idi. M. Ö. 92'de P. Romalılar'a çatmış ve bunlar için daimî bir tehlike hâline gelmişlerdir. P. Romalılar'a karşı en büyük zaferlerini M. Ö. 53'te kazanmışlardır. Carrhal savaşında, hafif atlılarını ve zırhlı atlılarını kullanarak Roma ordusunu ezmişlerdir. P.'ın sosyal örgütleri derebeyliğe dayanırdı. Büyük asîl aileler (Sur'lar, Kar'lar, Mihran'lar) sık sık merkez ile çatışırlardı.

Arsaki'ler aş. yu. 450 yıllık idareden sonra, yeni Sâsânî İran devletine katılmışlar ve yok olmuşlardır.

PAS HASTALIKLARI, genellikle tahıllarda görülen bir mantar hastalığı. Asalak mantarlar'ın meydana getirdiği P. H. zaman zaman tahıllara büyük zarar verir. Buğday pası, bilinen bitki hastalıklarının en eskilerindendir. Bilhassa siyah sap pası günümüzde de buğday mahsulüne büyük zararlar vermektedir. Bu hastalığı *"puccinia graminis"* diye adlandırılan mantar meydana getirir. Siyah sap pası Amerika Birleşik Devletleri'nde 1953'te bazı bölgelerdeki buğday mahsulünün % 65 ilâ % 80'inin mahvolmasına sebep olmuştu. Bu hastalık arpa, çavdar ve yulafta da görülür. Hastalık önce sap ve yapraklarda kırmızı pas olarak başlar. Kırmızı rengi veren, kırmızıya çalan renkte olan ve *uredospor* denen sporlardır. Bunlar rüzgârla uçarak başka bitkilere bulaşırlar. Kırmızı sporlar uçtuğu zaman yerlerini siyah *teliospor*'lara bırakırlar. Hastalık da adını bundan alır. Bu sporlar çok dayanıklıdır ve kışın da hayatlarını devam ettirebilirler. *Puccinia glumarum* ise sarı pas hastalığına sebep olur.

Buğdayda pas hastalığına sebep olan diğer mantarlar *puccinia triticina* ve *puccinia glumarum*'dur. Bunlardan birincisi kahverengi, diğeri de sarı pas hastalıklarına sebep olur. Buğdaylarda sap pası son derece tahripkârdır; dünyanın her yerinde görülür. Her defasında büyük salgınlar şeklinde görülmezse de bu hastalıklar buğday müstahsillerinin en büyük korkusudur. *Puccinia coronifera* yulafta, *puccinia dispersa* da çavdarda P. H.'na sebep olur.

Bir başka pas çeşidi hatmi bitkisine musallat olan ve *puccinia malvacearum* denen mantarın yaptığı hastalıktır. Hastalık yabanî ebegümecinde de görülür. (S. İçli)

PASAPORT (Fr. passeport, İng. passport), devletlerarası seyahat ve başka ülkelerde süreli veya süresiz oturma hususunda bir kişinin kimliğini belirleyen belge. Herhangi bir yurttaşa verilen P.'un dışında, özel görevle yurt dışına çıkan memurlara, diplomatik hüviyete sahip kişilere değişik biçim ve damgalı P. verilir.

Yurt dışına çıkan bir vatandaş, P. almak zorundadır. Vatandaşın kimliğini belirleyen P.'u yurt dışında konsolosluklar, yurt içinde de mülkî âmirler verir. Özel nitelikteki P.'lar yasalar tarafından gösterilen makamlardan alınır.

Yurt dışına çıkması yasalarca yasaklanmış olmayanlar ve hukukî engeli bulunmayanlar P. alabilirler. Bunun için en yüksek mülkî âmire başvurulur. Yasalarca belirlenen formları dolduran bir yurttaş, gerekli harcı yatırarak P. alır. Kamu görevlileriyle kamu idare ve kuruluşlarında çalışanlar, yetkili makamlardan yurt dışına çıkabileceklerini gösteren izin getirmedikçe P. alamazlar.

Ayrıca medenî kanuna göre, reşit olmayanlar ve hukukî işlem yapma ehliyetine sahip bulunmayanlar kanunî temsilcilerinden veya vasilerinden izin almak zorundadır.

Haklarında tutuklama kararı olan kimseler P. alamaz. Bundan başka, İçişleri bakanlığınca yurt dışına çıkması yasaklananlar, siyasî bir sebeple dış ülkelere gitmesinde mahzur bulunanlar, vergi borcu olanlar ve nezaret-i umumiye altında bulunanlara P. verilmez.

P. kişiye mahsus olduğu gibi müşterek de olabilir. Karı-koca için müşterek P. almak mümkündür. Bundan başka, dış ülkelere grup hâlinde gidenler de dilerlerse, müşterek P. alabilirler. Ancak P. kanunu gereğince müşterek P. almak için en az sekiz kişinin birlikte seyahat etmesi şarttır.

Özel P.'lar: Bunlar a) Diplomatik, b) Hizmet c) Özel damgalı P.'lardır.

a) *Diplomatik P.:* TBMM üyeleri, Yargıtay, Danıştay ve Sayıştay başkanları, Genelkurmay birinci ve ikinci başkanları, Cumhurbaşkanlığı G. sekreteri, eski başbakanlar, eski Millet Meclisi ve Senato başkanları, dışişleri bakanlığında görevli memurlar, yabancı ülkelerle yapılacak resmî görüşmelere katılan heyet üyeleri diplomatik P. alır.

b) *Hizmet P.'u:* Kamu kesiminde, kamu idare ve kuruluşlarında çalıştığı hâlde şartları kanun gereğince diplomatik P. alma niteliğinde olmayan kişilere Dışişleri bakanlığı tarafından hizmet P.'u verilir. Süresi, kanunla belirlenmiştir ve harca tabi değildir.

c) *Özel damgalı P.:* Cumhurbaşkanlığı bütçesinden maaş ve ücret alıp kanunda açıkça belirlenen kişiler, mülkî ve askerî memurlar kendi hesaplarına gezmek amacıyla yurt dışına çıkacakları vakit, özel damgalı P. alır. Bu P.'lar bir yıl için verilir.

P.'suz olarak bir ülke sınırından geçmek isteyenlere gerekli kanunî işlem uygulanır. Yurt dışından Türkiye'ye gelen bir Türk de aynı hükümlere tabidir. (Ö. Dokuman)

PASAROFÇA (Alm. Passarowitz, Poscharevatz), bugün Yugoslavya Halk Cumhuriyeti'ni teşkîl eden federatif devletlerden Slovenya Cumhuriyeti'nin Banat vilâyetinde aynı adı taşıyan idarî bölgenin merkezi. Küçük bir şehirdir. Avrupa tarihinde 21 Temmuz 1718'de Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya (Almanya) İmparatorluğu ve müttefiki Venedik Cumhuriyeti arasında yapılan andlaşma ile tanınmıştır.

Dâmâd Ali Paşa'nın (Şehîd) aralık 1714'te Venedik'e karşı açtığı seferin sonunda Avusturya İmparatorluğu'nun da savaşa katılması ve Osmanlı ordusunun Varadin'de (b. bk.) bozguna uğrayarak sadrâzamın şehîd düşmesi, o ana kadar Osmanlı orduları lehinde gelişen harekâtın tersine dönmesine sebeb olmuştu. Tamışvar kalesinin düşmesiyle Banat bölgesi elden çıktığı gibi Korfu adası üzerine sevkedilen kara ve deniz kuvvetleri de bir başarı gösterememişlerdi. Bu gelişme karşısında, "Rikâb-ı hümâyûn" kaymakamlığına getirilen ve Sultân III. Ahmed'in itimadını kazanmış bulunan Mîr-i âhûr-i evvel İbrahim Ağa (Dâmâd İbrâhim Paşa) ordudaki disiplinsizliği ve başıboşluğu gözönünde tutarak savaşa devam etmenin daha büyük kayıplara yol açacağı düşüncesiyle barışa yönelmeyi uygun görmüştü. Bu fikrini Pâdişah'a kabûl ettirir ettirmez de harekete geçmişti. Sâbık defterdâr Hacı Mustafa Paşa'yı Avusturyalılarla temas sağlamak üzere Belgrad muhâfızlığına gönderdiği gibi, kendisi de İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Holanda elçileri ile ilişkiler kurarak, Avusturya ile barış imkânlarını araştırmaya girişti. Ancak başta Sadrâzam Halil Paşa olmak üzere ordu erkânı, intikam alınmadan ve Tamışvar kurtarılmadan barışa razı olmadılar. Onların savaşçı görüşleri üstün geldiğinden, İbrâhim Paşa'nın sulh teşebbüsü bir süre için akîm kaldı. Fakat ertesi yıl Halil Paşa'nın Belgrad önünde fecî bir bozguna uğraması ve bu kalenin de az sonra düşmesi, İbrâhim Paşa'nın endîşelerinde haklı olduğunu ispat etti. Yeni sadrâzam Nişancı Mehmed Paşa bozguna uğrayan ordunun başında ne yapacağını bilmez bir halde iken, İstanbul'da İbrahim Paşa, Holanda elçisi Colyer ve İngiltere elçisi Montague'nün aracılığını sağlamıştı. Hacı Mustafa Paşa ise Avusturya başbakanına yazdığı bir mektupla Osmanlı hükûmetinin ilk tekliflerini bildirmiş bulunuyordu. Buna göre iki devlet arasında sınır, Morova ırmağının Tuna'ya döküldüğü yerden Morova köprüsüne kadar Morova ve Tuna'nın sağ yanı Avusturya'ya bırakılıyor, Drina suyu ile Sava'nın sol tarafı da Osmanlı Devleti'ne dahil sayılıyordu. Buna karşılık Avusturya imparatoru adına yapılan teklif de barış için "alâ hâlihî" (Uti possidetis) prensibi şart koşulduğu yani silâh gücü ile ele geçirilen Belgrad ve Tamışvar'dan fedakârlık edilemeyeceği gibi tazminatı ve Hıristiyan Avrupa'nın güvenliği için bütün Bosna eyâleti ile Tuna'nın sağ yakasında kalan Sırbistan toprakları, sol yakasında bulunan Küçük Eflâk ve Boğdan'ın terki de isteniyordu. Bu istekler Osmanlı mahfillerinde çok sert tepkilerle karşılandı. Hattâ elçiler aracılığı ile yürütülen ön çalışmalar bile tehlikeye girdi. Ancak, Holanda ve İngiltere elçilerinin iknâ edici gayretleri sonunda müzakerelerin "alâ hâlihî" prensibi üzerinden açılması uygun görüldü. Osmanlı hükûmetinin Venedik Cumhuriyeti ile barış görüşmelerini kabûl etmesi de anlaşma imkânlarını kolaylaştırdı. Bundan sonra görüşmelerin yeri söz konusu oldu. Muhtelif tekliflerden delegelerin P. ve çevresine yerleştirilmeleri, müzâkere çadırının ise P. ile Ram arasında Costalisa köyünde kurulması kabûl edildi. Bu müzakereler arasında delegelerin rütbe ve denkliği de anlaşmaya bağlanmış, teşrîfat zorlukları ortadan kaldırılmıştı. Görüşmelerde Osmanlı hükûmetini "şıkk-ı sânî defterdârı" pâyesiyle Silahdâr İbrahim Ağa, "şıkk-ı sâlis" pâyesiyle Darbhâne Nâzırı Yirmisekiz Mehmed Çelebî; üçüncü delege ve tercüman olarak da Eflâk voyvodası Yenaki Bey temsîl ediyorlardı. Avusturya'yı Saray Savaş Müşâviri Kont von Wirmond ile Avusturya Devleti'nin İstanbul'daki eski elçilerinden Von Talmann, Venedik'i ise Carlo Ruzini temsîl etmekte idiler. Müzakerelerde aracılığı İngiltere fevkalâde elçisi Sir Robert Sutton ile Sir Stanyan, Holanda elçisi Baron Jacob Colyer sürdüreceklerdi. Delegeler P. kasabasında yerlerini aldıkları hâlde, müzakerelere girişmek birtakım usul ve şekil münakaşaları yüzünden 40 gün gecikme ile 5 Haziran 1718'de başlayabildi. Fakat, görüşmelerin daha ikinci oturumunda iki büyük görüş farkı ortaya çıktı. Avusturya delegeleri Türkiye'de bulunan Macar âsî asılzâdelerinden Rakoczi oğlu ile Bereseny, Esterhazy ve Forgac'ın kendilerine teslimini istediler. Bu istekleri kabûl edilmezse görüşmeleri bırakacakları tehdîdinde bulundular. Öte yandan da "alâ hâlihî" ilkesini pek geniş yorumlamakla Osmanlı Devleti'nden Belgrad'a bağlı olan Niş, Vidin, Üsküp, Yenibazar'a kadar uzanan bütün toprakları, Tamışvar'a bağlı

olarak da Küçük Eflâk, Eflâk ve Boğdan'ı istemek gibi garip öneriler ileri sürdüler. Osmanlı delegeleri, bu önerileri görüşmenin dahi muhâl olduğunu belirterek oturumu bıraktılar. Bu durumda toplantılara başkanlık eden Sir Sutton ile Holanda'nın Viyana elçisi Bruninx hem Avusturya şansölyesi, hem de Sadrâzam İbrâhim Paşa nezdinde yeniden temasa geçtiler. İbrâhim Paşa barışa cidden taraftar olduğu hâlde, bu olmayacak teklifler karşısında, savaşın kaçınılmaz hâle geldiğini açıkça bildirdi. Ordu-yi hümâyûnla Filibe'den Sofya'ya geldi. Avusturya ise İspanya verâseti anlaşmazlığı yüzünden İtalya'da yeniden bir savaşa girişmek zorunda olduğundan, biraz da Sadrâzamın kararlı tutumundan, bunlar üzerinde fazla ısrâr etmedi. Böylece "alâ hâlihî" ilkesi üzerinden 24 yıl geçerli olmak şartiyle 10 Temmuz 1718'de Avusturya ile anlaşmaya varıldı. Venedik delegesi başlangıçta savaştan önceki sınırları esas ittihaz etmek hususunda direnmişse de, Osmanlı delegelerinin bu konuda Avusturya ile barış bağlanıncaya kadar sükût etmeleri, ondan sonra da Sutton ve Avusturya delegeleriyle birlikte konuları çözmeleri sonunda anlaşma ortamı bulundu. P. andlaşması genel hatlariyle Karlofça (b. bk.) andlaşması örnek alınarak hazırlanmıştır. Onda da temel ilke "alâ hâlihî" idi. Andlaşmaların imza töreni ise görüşmelerin 70. gününde, 12. toplantı sonunda 21 temmuz tarihinde yapıldı ve ilgili hükûmetlerin onayına sunuldu. 20 maddeden oluşan andlaşmada ilk 7 madde sınırların tesbîtine, tasarruf ve imtiyaz şekillerine ayrılmıştı. Sınırlar doğuda Aluta Irmağı'nın Tuna'ya döküldüğü yerden başlıyor, Orsova'ya kadar Tuna'yı takib ediyor, buradan Timok suyu üzerinden geçerek Küçük Morova ve Drina kıyısıyla Tuna Irmağı'na kadar uzanıyordu. Bu hattın kuzeyinde kalan kale, hisar ve palankalar Avusturya'ya terkedilmiş oluyordu ki, bunların en önemlileri Tamışvar, Belgrad, Perakin, Novi-i atik, Yasenovaç ve Dubiça idi. Venedik'le yapılan 26 maddelik andlaşma ise Adriyatik kıyılarında Venedik işgaline girmiş bulunan Butrinto, Preveze ve Vosniça bu devlete bırakılmıştı. Andlaşmada bundan sonra esirlerin mübadelesi, sınırların güvenliği ve karşılıklı tecâvüzlerin durdurulması, Kırım tatarlarının karada, Garp Ocakları'nın denizden saldırılarının engellenmesi, Katolik kilisesine ait kutsal makamların ve Katolik râhiplerinin himâyesi, özel bir ticaret andlaşması yapılması gibi maddeler yer alıyordu. Bu andlaşma ile Avusturya Venedik'ten daha geniş yararlanma imkânları bulmuştu. Osmanlı Devleti ise, Tamışvar'ı kaybetmekle Orta Avrupa'dan kesin olarak çıkartılmış bulunuyordu. Ancak, Sırbistan sınırlarını 1736 - 1739 Türk - Rus - Avusturya Savaşı sonunda yeniden düzeltme imkânı bulunmuş oldu. (O. Yüksel)

PASCAL, Blaise (Clermond - Ferrand 1623 - Paris 1662), Fransız bilgini ve dinî konular yazarı. P., dehası sayesinde modern mütefekkirler arasında kendisine müstesna bir yer tesis etmiş olan bir fikir adamıdır. Babası Etienne P. *Cour des Aides* (vergi itirazlarına bakan kuruluş) başkanıydı. P. üç yaşındayken annesini kaybetti. Bir matematikçi olarak büyük bir itibar sahibi olan babası, 1631'den itibaren Paris'e yerleşerek kendini çocuklarının tahsiline adadı. Blaise'in 1625'te doğan kız kardeşi edebiyat mahfillerinde harika çocuk olarak tanınırken, kendisi de matematik alanında yaşından umulmayacak kadar büyük bir gelişme göstermişti. *Essai pour les Coniques* (Mahrutî şekiller (konik) üzerine Deneme) [1640], Descartes'ın büyük ilgisini uyandırdı. 1642 ve 1644 yıllarında bir hesap makinesi tasarladı ve imâl etti, bundan maksadı hesap işlerinde babasına yardımcı olmaktı.

PASCAL, Blaise
(ölüm maskesi)

P. ailesi son derece dindar Katolik'ti, öyle ki bu alanda örnek gösterilirlerdi. Babasının bir hastalığı Blaise'i kısa bir süre sonra vuku bulacak ölümüne kadar Port Royal manastırının müdürü olan rahip St. Cyran'la tanıştırdı ve onun rûhunda kendisini tamemen Allah'a vakfetmek duygularını uyandırdı. Bu alanda ailesine öncü oldu. Mektupları, Blaise'in, ailesinin manevî desteği, nasihatçisi olduğunu gösterir. Ancak kendi kendisiyle olan mücadelesi henüz bir sonuca bağlanmamıştı. 1649'dan itibaren yeniden ilme döndü; Galileao ve Toricelli'nin teorileri üzerinde çalıştı; denemeler yaptı. 1647 - 1648'de boşluk meselesi üzerine yaptığı neşriyat itibarını daha da arttırdı. Zayıf bünyeli olduğu için, fazla çalışma yüzünden bir süre sonra hastalanınca doktorlar ona kendisini dinlendirecek meşgaleler bulmasını tavsiye ettiler. P.'ın "dünyevî dönemi" olarak adlandırılan bu dönem (1651 - 1654) aslında sıkı bir ilmî çalışma dönemi oldu. *Traité de l'Equilibre des Liqueurs* (Sıvıların Dengesi Hakkında Risale), *Traité de la Pésanteur de la Masse de l'Air* (Hava kitlesinin Ağırlığı Hakkında Risale) bu dönemin eserleridir. Ancak Blaise P., 1653'ten itibaren yeniden dinî duygularının arttığını hissediyordu. 1654 yılı 23 kasım gecesi hissettiği bir çeşit cezbe hâlinden sonra kendini tamamen dine adamaya karar verdi. Babası 1651'de ölmüş, kız kardeşi, ertesi yıl Port Royal manastırına kapanmıştı. 1655'te de P. aynı manastıra girdi. Ancak hiçbir zaman münzevî bir hayata çekilmedi, çalışmalarına devam etti.

1656 - 1657'de *Lettres Ecrites par Louis de Montalte à un Provincial*'i (Louis de Montalte'ın Bir Taşralıya Yazdığı Mektuplar) yayınladı. Louis de Montalte onun takma adıydı ve tamamı 18 mektuptu. Bunlar sonradan kısaca *Lettres Provinciales* (Taşra Mektupları) diye tanındı. Mektuplar, Cizvitler'e karşı Jansenistler'i müdafaa eden Antoine Arnauld'nun Paris ilâhiyat fakültesinde muhakeme edilmesine karşı müdafaa olarak yazmıştı (bk. ARNAULD).

Son yılları: P., bir yandan ilâhiyat üzerine yazılar yazarken bir yandan da ilmî çalışmalarına devam ediyordu. Entegral hesabı denen metotla alâkalı usulleri ortaya koydu. Diğer taraftan Hıristiyan'lığın savunmasını yapmak üzere bir *Apologie de la Réligion Chrétienne* (Hıristiyan Dininin Müdafaası) üzerine çalışıyordu. 1657 yazı ile 1658 yazı arasında tuttuğu notlardan çoğunu bir araya getirdi. Ana planını Port Royal'deki dostlarına açıkladı. Ancak 1659'da hastalığının artması her türlü çalışmasını sekteye uğrattı; yine de biraz kendinde kuvvet buldukça çalışmalarına devam etti.

1662'de, muhtemelen habis ülserle müterafık kanserli memenjitten, korkunç ıztıraplar içinde kıvranarak öldü. 39 yaşındaydı.

Tamamlanmamış olan başlıca eseri, Palais Royal tarafından *Pensées de M. Pascal Sur la Réligion et sur Quelques Autres Sujets* (Mösyö Pascal'ın, Din ve Başka Bazı Mevzular Üzerindeki Düşünceleri) adı altında yayınlandı (1670). *Apologie de la Réligion Chrétienne*'in bu gelişigüzel baskısı daha sonraları yerini yeni baskılara bıraktı. 1844'te ilk düzenli ve tam baskısı neşredildi. O tarihten sonra da çeşitli baskıları yapıldı ve eser kısaca *Pensées* (Düşünceler) diye tanındı. (O. Yüksel)

PAS - DE - CALAIS, Fransa'nın kuzeyinde bir departman (département). Yüzölçümü 6 639 km², nüfusu 1 414 000 (1975), idare merkezi Arras'tır. Bk. CALAIS.

PASDELOUP, Jules Etienne (Paris 1819 - Fontainebleau 1887), Fransız müzisyeni ve orkestra şefi. Paris konservatuarında tahsil etti. 1851'de Société des Jeunes Artistes du Conservatoire (Genç Konservatuar San'atkârları Cemiyeti) adlı orkestrayı kurdu. Bununla verdiği senfoni konserleri çok büyük başarı kazanmış, ama 1874'ten sonra, rakipleri Colonne ve Lamoureux'nün konserleri P.'nun konserlerini gölgede bırakmıştır. P. çağdaş Fransız musikisine büyük hizmetlerde bulunmuştur. 1868 - 1870 yıllarında Théatre Lyrique'i idare etmiş ve orada Wagner'in Rienzi operasını vermiştir. (V. Örs)

PASİF (Lat. etki alan anlamdaki *passivum*'dan, Fr. Passif, İng. Passive), fiilin bir şekli; edilgen; bunun karşıtı aktif'tir (=etkileyen). Misâl: Kırmak (aktif) - kırılmak (P.) istemek aktif - istenmek (P.). Bk. FİİL.

PASİF KORUNMA veya SİVİL SAVUNMA (Fr. défense passive, İng. civil defense), bir savaş sırasında düşmanın faaliyetlerine karşı mal ve can kaybını azaltmak için alınan her çeşit gayrı askerî tedbirler. Nükleer silâhlardan, biyolojik veya kimyevî hücumlara, uçak bombardımanlarına kadar her çeşit silâha karşı savunma, sivil savunmanın sınırları içine girer. Bu konu 1960'larda, tam bir soğuk harp atmosferinde yaşayan büyük devletlerin karşısına çok önemli meseleler çıkardı. Yeni silâhların korkunç tahrip kabiliyeti meselenin başlıca yönlerinden birini, çok kalabalık şehirler de diğer yönünü teşkil ediyordu. Sivil savunmaya karşı takınılan tavırlar böyle bir faciaya karşı hareketsiz kalıp teslim olmaktan, her ne pahasına olursa olsun insanların yaşamasını sağlamaya varıncaya kadar çeşitli şekillere bürünmüştü. Bazı barış teşekkülleri her türlü sivil savunma tedbirini lüzumsuz görüyor, savaşın getirecceklerini kaçınılmaz olarak kabûl etmek gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Tarihî gelişme: I. Dünya Savaşı'nın ilk safhalarında Almanlar, İngiltere'ye havadan taarruz yolunda bazı teşebbüslerde bulundular; İngilizler de buna karşı mukabil taarruzlarla cevap verdi. Ancak, II. Dünya Savaşı'na kadar hava hücumlarına karşı teşkilâtlanmış bir sivil savunma pek düşünülmedi; hava hücumlarının başlamasıyla da işin ciddiyeti kendiliğinden anlaşıldı. Gerçi İngiltere'de ve Hawaii'de bazı sığınaklar yapılmıştı ama, bu amaçla daha çok metroların ve binaların zemin katlarının kullanılması düşünülüyordu. Almanlar ise mahdut miktarda sığınaklar yapmıştı; bunların gerçekten faydalı olduğu görüldü. İngiltere ve Amerika'daki diğer bir sivil savunma faaliyeti karartma yapmaktı. İngiliz hükûmeti halk için gaz maskeleri de sağlamıştı. Bunun dışında savaşan bütün ülkeler vatandaşlarını yangınla mücadeleye karşı eğitiyor, kurtarma ve ilk yardım hakkında bilgi sahibi etmeye bakıyordu.

Bu alanda II. Dünya Savaşı ile 1950'den sonraki dönem arasında çok önemli fark, II. Dünya Savaşı'nın "nisbeten" basit olan silâhlarına karşı yapılacak savunmanın daha kısa zamanda öğrenilebilmesiydi. Savaş başladıktan sonra, halk, sığınakların normal barınaklara göre daha emniyetli olduğunu anlamış, gönüllüler sivil savunma için yetiştirilmeye başlanmıştı. Ancak, bütün bir şehri bir anda yok edecek büyüklükteki silâhlar, korunma için tedbir alacak zaman bırakmıyordu; bu bakımdan tecrübelerden ders almaya imkân yoktu, çünkü muhtemelen bir tek taarruz her şeyi kökünden halledip gidecekti.

Silâhların 1940'lar ve 1950'lerdeki büyümesi gerçekten korkunçtu. 1945'te Hiroşima üzerinde kullanılan bomba o zamana kadar kullanılan en büyük bombalardan 10 000 defa daha etkiliydi. 1960'lardan itibaren füzyonun yani hidrojen silâhlarının geliştirilmesi, tahrip gücünü II. Dünya Savaşı'ndaki fisyon tipi nükleer silâhlara göre yüzlerce hattâ binlerce defa arttırdı. Silâhların tahrip kuvvetindeki bu köklü artış sivil savunma politikalarında da köklü değişiklikler yapılmasına yol açtı. II. Dünya Savaşı bombalarına karşı herhangi bir sığınak iyi bir koruyucu vazifesi görebiliyordu. İlk nükleer silâhlar sığınakların yapılacağı yerin seçilmesinin de çok önemli olduğunu ortaya koydu. Hidrojen silâhları gelişince şehir alanlarının boşaltılması üzerinde çalışmalara başlandı. Ancak gittikçe kısalan haber verme süresi ve radyasyon döküntülerinin etkisinin anlaşılması bu projenin anlamını kaybetmesine sebep oldu.

Haber verme süresi: Bir hava hücumundan korunabilmenin en etkili yolu her şeyden önce belirli bir haber verme süresine sahip olabilmektir. Genellikle şöyle bir düşünce hâkimdir: Nükleer bir savaşa hazırlanan herhangi bir ülke, nükleer bir hücumu şu veya bu şekilde saatlerce hattâ günlerce önce farkedilebilir. Ne var ki böyle bir farkedebilme için elde hiçbir garanti yoktur. 1950'lerde piston motorlu uçakların Amerikan şehirleri için altı ilâ sekiz saatlik bir haber verme süresi bırakacağı tahmin ediliyordu. Daha sonra jetler ve alçak sür'atli füzeler geliştirilince bu süre dört ilâ altı saate indi. 1960'ların ortalarında ise durum çok değişmişti. Herhangi bir şehre balistik füzelerle taarruz edilmesi mümkündü ve böyle bir durumda da haber verme süresi ancak birkaç dakikayla ölçülebilirdi. Hattâ sahillerin açığındaki denizaltılardan yapılacak atışlar hiçbir haber verme süresine imkân bırakmıyordu.

Haber verme süresinin gittikçe azalması kitle hâlinde kurtarmayı tamamen imkânsız kılmakla kalmamış aynı zamanda patlama etkisinden koruyucu sığınakları da tamamen faydasız hâle getirmiştir. Halkın sığınağa kaçacağı kadar zaman bulabilmesi çok şüpheliydi, üstelik sığınaklar herkesin göze alamıyacağı kadar pahalıya mal oluyordu. Öte yandan hiç değilse radyoaktif döküntülerden korunmak için sığınaklar yine de faydalı görülmekteydi. Çünkü ilk patlamanın etkisinden kurtulabilenlerin büyük bir kısmının kendilerini hiç değilse radyasyon döküntülerinden kurtarabilecek sığınaklara ulaşacak vakitleri olacaktı, bu da milyonlarca ve milyonlarca insanın kurtulabilmesi anlamına gelirdi. Bu bakımdan artık sığınak sözü, Batı'da daha çok radyasyon döküntüsüne karşı sığınak anlamında kullanılmakta; belki bu arada patlamaya karşı da pek küçük ölçüde faydalı olabilmektedir.

Silâhların etkisi: Bir nükleer silâhın meydana getirdiği enerji, TNT muadilinden ton olarak ifade edilir. İlk nükleer silâhların kuvveti kiloton (bin ton) olarak ifade ediliyordu;

daha sonraları silâhlar geliştikçe megaton (milyon ton) olarak ifade edilmeye başlandı. Nükleer enerjinin en büyük etkisi kısmen patlama kuvveti kısmen de güneş ışığına ve enerjisine benzeyen ışık ve hareket enerjisi olarak kendini göstermektedir. Enerjinin küçük bir kısmı doğrudan doğruya nükleer radyasyon şeklinde etrafa yayılır. Bir kısmı da radyoaktif fisyon mamûlleri meydana getirir; bunlardan da oldukça uzun bir süre yayılan beta ve gama radyasyonları intişâr eder.

Megaton tipi patlama sırasında meydana gelen ateşten top on saniyeden fazla sürer. Bu sürenin hiç değilse ilk kısmında yayılan radyoaktif ışınlar herhangi bir yerdeki varış noktasında patlama dalgasından önce gelir. Çünkü radyoaktif ışınlar, ışık hızıyla yani yaklaşık saniyede 300 000 km hızla yol alırlar; patlama dalgasının hızı ise yaklaşık olarak saniyede 800 m kadardır.

Bir nükleer silâh yeryüzünden oldukça yüksekte patlatıldığı zaman fisyon mamûlleri stratosferde kalır. Bunlar aylar ve yıllarca süreyle yeryüzüne dökülmeden önce, dünyanın etrafını birçok defa dönerler. Bir nükleer bomba yeryüzüne yakın patlatılırsa ateş topundan çıkan hararet, yeryüzünün geniş bir bölümünü buharlaştırır. Birçok fisyon mâmûlü, buharlaşan bu maddelerin içinde kalır. Bunlar şiddetle ısınan havayla birlikte çok yükseklere çıkar.

Bir nükleer silâhın zararlarını, insanlar ve eşya üzerindeki zararlar olarak iki kısımda incelemek gerekir. Patlamanın insanlar üzerindeki başlıca zararı yıkılan binalar ve havada uçuşan öteberinin etkisiyle olur. Ateş topunun çıkardığı hararet de yakıcı etki gösterir. Hararetin insan üzerinde ikinci etkisi de müthiş sıcaklık dolayısıyle görülür. Bunların dışında, radyoaktif döküntüler, rüzgâr altında olan yüzlerce kilometrelik alanlardaki insanlar için büyük tehlike teşkil eder. Yani patlamanın tehlikeli bölgesinin dışında bulunanlar da radyoaktif döküntülerden zarar görürler. Hattâ savaşa katılmamış ülkelerin halkı da bundan zarar görebilir. Radyoaktif döküntülerin çokluğu zamanla orantılıdır; döküntüler ilk yedi saat içinde değerinin onda birini kaybeder.

Nükleer radyasyonların cansızlar üzerindeki etkisi azdır. Meselâ bir binanın çevresinde radyasyon bulunması o binayı bir süre içinde oturulmaz hâle getirir. Diğer taraftan binalar bombanın patlama ve ısı etkisinden büyük zarar görürler. Büyük nükleer bombalarda yangının yapacağı tahribat, patlamanın yapacağı tahribattan birkaç defa daha fazla tahmin edilmektedir.

On megatonluk bir patlamada, patlama noktasında n 10 km'ye kadar uzaklıkta bulunan ahşap binalar patlama dalgasından etkilenirler; ama yangın (suların kesilmesi, yangınla mücadele ekiplerinin kifayetsizliği de bahis konusu olursa) 24 km kadar yarıçapı olan bir alanda bulunan bu gibi binaların tamamını tahrib edebilir.

On megatonluk bir bomba patladığı zaman, patlama noktasında 10 km uzakta bulunan insanlar ikinci derecede yanıklar alır. On megatonluk bomba şiddetli bir rüzgârda patlarsa, rüzgâr altındaki 250 km'ye kadar olan mesafede radyasyon alanların yarısını öldürecek kadar etkili olur. Nükleer patlamalar şüphesiz hayvan ve bitkilerin de harâb olmasına yol açar.

P. K. tedbirleri: Bir nükleer taarruz karşı alınacak P. K. tedbirlerini dörde ayırabiliriz: 1) Barış zamanında alınacak tedbirler; 2) Bir taarruzdan hemen önce alınacak tedbirler; 3) Taarruz sırasında alınacak tedbirler ve 4) Taarruzdan sonra alınacak tedbirler.

Barış zamanında alınacak tedbirlerin en önemlileri şunlardır: Haber verme ve muhâbere imkânlarının en iyi şekilde temini; âcil kumanda ve kontrol imkânları; halkın ilk yardım için eğitilmesi, radyolojik tehlikeleri bilmesi; yeni sığınaklar inşası ve mevcut binalardaki sığınakların daha iyi hâle getirilmesi; yanıcı maddeleri iyi bir şekilde muhafaza ederek, çevreyi temiz bulundurarak yangınların yayılmasını önlemek; başlıca endüstrilerin az nüfuslu bölgelere taşınması; binaların yapısını ve şehir planlarını değiştirerek, binalara daha fazla dayanıklılık, yangına karşı mukavemet vermek, şehir planlarını, yardıma, harekete elverişli bir şekilde yapmak; geniş caddeler, büyük parklar bırakarak yangının atlamasını önleyecek aralıklar bırakmak; ilk yardım malzemesi stoklarını hazır tutmak.

Çok kuvvetli basınca mukavemet edecek şekilde yapılacak binaların, içindeki insan ve malzemeyi koruyacağı muhakkaktır. Birleşik Devletler'de bu şekilde, birçok bina yapılmıştır. Baltık devletleri ve bilhassa İsveç, hayatî endüstrilerini yer altına nakletmişlerdir.

Büyük endüstrilerin ülke içinde dağıtılması tabiî olarak nüfusun da dağılmasına yol açmaktadır. Ancak geniş ölçüde dağılma A. B. D., Rusya, Çin gibi büyük yüzölçümü olan ülkeler için mümkündür. Birleşik Devletler'de bu alandaki çalışmalar müsbet sonuç vermemiştir. 1950 - 1955'lerde sivil savunmanın başlıca unsuru olarak kabûl **edilen bu usulden,** sonradan vazgeçilmiştir.

Taarruzdan önceki zamanlarda hükûmetlerin de, şahısların da alabileceği bazı tedbirler vardır. Hükûmetlerin alacağı başlıca tedbirler her şeyden önce halkı sürekli olarak ikaz etmek, her an teyakkuz hâlinde bulunmasını sağlamaktır; taarruzu mümkün olduğu kadar çabuk iletmektir.

Bir taaarruz hâlinde şahısların yapacağı ilk iş evdekileri uyandırmak; hasta, sakat olanlara yardım etmek; evdeki su ve elektriği kesmek; camlardan ve kırılıp dağılacak şeylerden uzak durmak; en fazla lüzumlu yiyecek ve ilâçları alıp en yakın sığınağa koşmaktır. Bu arada resmî tavsiyeleri de takib etmek gerekir.

Bir taarruz sırasında, sığınakta bulunan kimseler için de ayrıca alınacak koruyucu tedbirler vardır. Birçok kimseler belki de, ilk taarruz haberini doğrudan doğruya nükleer bombanın ateş topunu ve ışığını görerek alacaktır. Böylece bir hal karşısında şahsın durumu önce patlama noktasına olan uzaklığına bağlıdır. Genellikle şunlar tavsiye edilmektedir: Hemen yere yatmak, otomobilin döşemesine kapanmak, bir çukura atlamak; patlamanın etkisine ve sıcaklığa engel olabilecek herhangi bir engelin arkasına saklanmak; siper olacak hiçbir şey yoksa yüzükoyun yere yapışmak. Çünkü yatan bir kimse, ayakta durana göre daha küçük bir hedef göstermiş olur. Aynı şekilde havada uçuşan şeylerin çarpma ihtimali de çok azalır.

Taarruzdan hemen sonra yapılacak çok şey vardır. Çünkü birçok durumlarda hayat kurtarma, ilk anlarda sür'atli hareket etmeye bağlıdır. Ancak patlamadan sonra, daha önceden benzeri görülmemiş korkunç tahribatın yapacağı şoktan kurtulmak, hayat kurtarma ve yangınla mücadeleye başlamak lâzımdır. Küçük bir alev, çok geçmeden her tarafı saran bir yangına dönüşebilir. Patlamadan bir saat kadar sonra, meydana gelecek radyoaktif döküntüler bütün canlılar için son derece tehlikelidir. Patlama yerinden onlarca kilometre rüzgâr

altında bulunan kimselerin günlerce, hattâ haftalarca sığınaklarda kalması gerekebilir. Yaralı sayısı, tıp adamlarının uğraşabileceği mikdarın çok üzerinde olacağından; böyle durumlarda önceden eğitilmiş ilk yardım personelinden faydalanılması mecburiyeti hasıl olur.

P. K. teşkilâtları: Her ülke kendi ölçülerine göre P. K. için teşkilâtlanmış bulunmaktadır. Birleşik Devletlerde sivil savunma millet ölçüsünde, eyâlet ölçüsünde ve mahallî olmak üzere üç kademede teşkilâtlanmıştır. Bunların faaliyeti ordu bakanlığı emrindeki savunma departmanı tarafından düzenlenir. Başlıca faaliyetler hava taarruzunu farkedildiği yerden mahallî teşkilâta ulaştırmak; radyoaktif döküntü sığınaklarını geliştirmek; sivil savunmayla ilgili araştırmalar yapmak; sivil savunma memurlarını ve gönüllülerini eğitmek; tıbbî malzeme yığınağı yapmak üzerinde toplanmıştır.

İngiltere'de sivil savunma muhtelif bakanlıklar tarafından yönetilir. Fransa'da sivil savunmadan iç işleri bakanlığı sorumludur. Kanada'da sivil savunma işleri endüstri bakanlığı nezaretinde yürütülür; Avustralya'da ise teşkilât doğrudan doğruya başbakanlığa bağlıdır. Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Almanya, İrlanda, Holanda, Norveç, İspanya, İsveç, Norveç'te önemli şekilde sivil savunma faaliyetleri vardır ve bu ülkeler hava taarruzunu haber verme sistemini kurmuş bulunuyorlar. Bunların çoğunda P. K. ile ilgili neşriyat yapılmaktadır, sivil savunma okulları açılmıştır, yine çoğunun sistemli bir sığınak programı vardır.

Türkiye'de P. K.: Türkiye'de P. K. iç işleri bakanlığının sorumluluğu altındadır Sivil savunma teşkilâtı merkez ve taşra olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Merkez, ikaz ve alarm merkezleriyle, Sivil Savunma Koleji'nden meydana gelir. Seyyar kollar da bu kısma girer. Bütün çalışmalar Sivil Savunma İdaresi Başkanlığı tarafından yürütülür. Gerekli hallerde Millî Savunma Bakanlığıyla işbirliği yapılır.

Taşra teşkilâtı, sivil savunma müdürlük ve memurluklarıyla, mahallî sivil savunma kuvvetlerinden meydana gelir. Türkiye'de, 15 yaşını bitirmiş ve 65 yaşını doldurmamış olan kadın, erkek herkes, kendisine verilecek sivil savunma görevini yüklenmekle mükelleftir. Şüphesiz bunların askerlikle ilgisi olmaması ve kendilerine millî savunma işlerinde başka bir görev verilmemiş olması gerekir. Kendilerine görev verilenler bu amaçla barış zamanında yapılacak olan tatbikatlara ve uygulanacak öğretime uymak zorundadır.

İl, ilçe ve nahiyelerde vali, kaymakam ve nahiye müdürleri, kendi idarî sınırlarındaki hassas bölgelerde alınacak sivil savunma tedbirlerini denetlemekle görevlidir. Hassas bölgelerin neresi olduğunu Millî Savunma Yüksek Kurulu tesbit ederek sivil savunma teşkilâtına bildirir. (O. Yüksel)

PASİNLER, Erzurum iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 1 700 km², nüfusu 51 715 (1975). Nüfusun % 80'i köyde oturur, bir bucağı (Çobandede), 83 köyü vardır. Köylerin çoğu 250 - 500 nüfusludur. İlçe merkezi 14 259 (1975) nüfuslu Hasankale'dir. İlçe, ilin doğu bölümünde, merkez ilçesinin doğusundadır. P., eski ilçelerdendir. Nüfus yoğunluğu % 30,4'tür.

İlçe arazisi, ortada "Pasinler ovası" adı verilen geniş düzlüklerle bunun kuzey ve güneyinde tepelik ve dağlık yerlerdir. Kuzeyde yer yer üstleri düzce dağlar vardır. Kuzey - batıda Kargapazarı dağı 3 288 m'ye kadar yükseklik gösterir. Yukarı yamaçları dik ve sarp yerlerle doludur. Bunun doğusunda 2 000 - 2 400 m yüksekliğinde, daha az eğimli yamaçların çok yer tuttuğu, ovaya inen derelerin açtığı vâdîlerle yarılmış dağlar uzanır. Kuzeydeki bu dağlık arazi Neojen ve daha yeni devre ait volkanik örtülerle kaplıdır. Bu örtüler kalın yığıntılar hâlindedir. Andezit, bazalt, trakit, volkanik tüfler başlıca taş çeşitleridir. İlçenin güney bölümünde Nalbant ve Sakaltutan dağlarının (3 070 m) kuzey yamaçları başlıca yükseklikleridir. Burada Aras nehri vâdîsi başlıca geçit veren yerdir. Burada Deveboynu yakınlarının volkanik arazisi ötesinde dağlık yerler Mezozoik ofiilitli seriden ve serpantinlerden bir yapı gösterir. Kuzey ve güneydeki bu dağlık yerler arasında P. ovası (1 670 m) uzanır. Burası yeni yerkabuğu hareketleri sırasında belirmiş, doğu - batı uzanışlı paralel kırıklar arasında uzun bir çöküntü alanıdır ki, zamanla alüvyonlarla dolarak bu ova oluşmuştur. Burada Hasankale'nin güneyinden doğuda Çobandede'ye, batıda Deveboynu yakınına kadar uzanan ova bölümü Pasin ovası adıyla söylenir. Kuzey kenarında Hasankale (b. bk.) ve kaplıcalar vardır. Bu ovaya Yukarı Pasin ovası da denir (boyu 40, eni 10 km). Bunun doğusunda Çobandede tepesi ile ortasından Aras ırmağının geçtiği bir ova daha uzanır ki, bun da "Aşağı Pasin ovası" denir. Biribirine geniş vâdî tabanı düzlükleriyle bağlı bulunan her iki ovaya birden "Pasinler ovası" denilmiştir. Aluviyonlarla örtülü bu verimli ovaların bütünü ile yüzölçümü 700 km²'ye yaklaşır. Bu verimli ovaya eskiden Pasin Âbâd denilirdi.

Ovadan geçen ve doğuda Çobandede yakınında Aras ırmağına karışan Pasin Çayı, Yukarı Pasin ovasının çevresindeki suları toplayarak (12 dere) bol akımlı bir akarsu olur. Bu çay ve kollarının sulariyle ovanın sulama işleri yapılır. Bu ovalarda kışlar, Erzurum ovasına göre, daha hafif geçer, yaz mevsimi burada 1 - 2 hafta önce belirir, kar örtüsü yerden daha önce kalkar. Ovada hemen her taraf tarla ve otlaktır. Bu verimli ovada en çok tahıl ekilir. P. ovasının buğdayı ünlüdür. Bu ovaya Erzurum'un buğday anbarı gözü ile bakılır. Ovada kış sebzelerinden çoğu ve bir kısım yaz sebzeleri yetişir. Kavun ve karpuzları da iyi olur. Burada sebze ve bostan işlerini, bilhassa ilin kuzeyindeki İspir ilçesiyle Artvin'in Yusufeli ilçesinden mevsimlik olarak gelen bahçeciler yetiştirir, sebze ürününe karşılık buğday, arpa, hayvan yemi, hayvan edinerek güzün kendi ilçelerine dönerler.

Ovanın genişçe bir bölümü de otlaktır. Buralarda iyi ot ve çayır yetişir. Ovanın kuzey ve güneyindeki tepelerde ve dağlarda bol otlu yaylalar çoktur. Ova köylerinde başta sığır olmak üzere, koyun ve az sayıda da keçi beslenir. Buralardan başka yerlere bolca canlı hayvan, yün, deri, yağ ve peynir gönderilir. Bu ova köylerinin tereyağları çok aranır. Yukarı P. ovası ve kenarlarında 35 kadar köy ve kuzey kenarında ilçe merkezi Hasankale vardır.

P. ovasından düzgün bir asfalt yol ile demiryolu geçer. Bu yollarla ova ve çevresi batıda Erzurum üzerinden türlü bölgelere, doğuda Horasan üzerinden Kars, Iğdır, Ağrı ve ötelerine bağlanmıştır. Çobandede istasyonu yakınından ayrılan bir karayolu, güneyde Hınıs üzerinden Muş şehri yakınına uzanır. Bu yol, P. ovası ve çevresini güneye bağlayan tek yoldur. (R. İzbırak)

PASKALYA (Yun. Paskhalia = P. günü), Hıristiyanlarca İsâ'nın çarmıha gerildikten sonra tekrar dirilişini anmak için her yıl kutlanan yortu.

Bu yortunun adı, Yahudiler'in en büyük bayramı olan Pesakh (geçiş) bayramına dayanır. Pesakh, İsrail oğullarının Mısır'dan çöle geçme veya kaçmalarını (hurûc) anar. (V. Örs)

PASKALYA ADASI [Fr. Îles de Pâques, İsp. Isla de Pascua, İng. Easter Island, Polinezya dilinde Rapanui]. Büyük Okyanus'taki Polinezya takım adalarının en doğusunda bulunan ada. Holandalı gemici Roggeveen bu adayı 1722 yılı Paskalyasında bulmuş ve bu sebeple ona bu adı vermiştir. Adanın 165 km² yüzölçümü ve aş. yu. 1 200 nüfusu vardır. Şili'ye bağlıdır.

Ada volkanik karakter taşır. Doğu ve batı kısmında birer sönmüş krater 590 m kadar yükselir. Fauna ve florası çok fakirdir. Odada kır otlarından başka hemen hemen hiçbir bitki bulunmaz. Son zamanlarda ağaçlar dikildi. Adanın ekonomik hayatı patatese benzer bir bitki, muz ve ananas kültürlerine, balıkçılığa, hayvancılığa (koyun ve sığır) dayanır. Ada muhtemel olarak 1125'e doğru, Markiz adalarından ve Mangareva adasından gelen Polinezyalılar tarafından iskân edildi. Bunların sık sık açtığı harpler muhtemel olarak 1750'e doğru eski P. A. kültürünün çökmesiyle neticelendi. P. A.'nın bir karakteristik özelliği sakinlerin dedeleri tarafından, kara lâv taşından yapılmış heykellerdir. Bunlar taş kaideleri üzerinde veya bir kraterin içinde dururlar. Buradaki Polinezyalılar bir kuş tanrısına da tapınırlar. Bu husus ikinci bir karakteristiği teşkil eder. Th. Heyerdahl, P. A.'ndaki taş heykellerin Güney Amerika'da hüküm süren Tiahuanaco kültürü tarafından kurulduğu hipotezini öne sürmüş ise de bunu bilginlerin çoğu reddetmiştir. 1862'de Perulular çalıştırmak üzere P. A.'ndan köleler kaçırmıştır. Geri dönen köleler hastalıklar yaymış, ve eski Polinezya nüfûsu bu etki ile çok azalmıştır. Şimdiki yerliler eski nüfûsun Tahitililer ve beyazlarla karışımından doğan melezlerdir. Kullandıkları dil Polinezya dilidir.

P. A., Polinezya adaları arasında bir yazının bilindiği biricik adadır. Bu yazı, daha çok tahta levhalar üzerinde kullanılmış olup bazı şekillerden mürekkeptir. Bu şekillerin hem hece kıymeti, hem de ideografik bir kıymeti olup belki de senbolik anlam da taşımaktadır. Misyonerler çok sayıda buldukları levhaları aldıkları günlerde, böyle levhalara dayanarak okunan türküler de mevcuttur. Ama okuma san'atı unutulmuştu. T. Jaussen 1868'de bu levhaları topladı. Bu bilgin okunan sözleri dört levha üzerinde yazmıştır. Bunlar şifre çözümünün bir kaidesini teşkîl eder. Dünyevî maksatlarla Ta'u yazısı denilen bir yazı kullanılırdı. Bu yazıyı İngiliz âlimi, Mrs. Şcoresby Routledge (1914) keşfetti. Bu yazının Güney Hindistan veya Güney Çin yazılarıyle bir ilgisi olması muhtemel görünüyor. (V. Örs)

PASOLINI, Pier Paolo (doğ. Bologna 1922), İtalyan yazarı, film rejisörü ve aktörü. İlk şiirlerini anasının doğum yeri olan Friul lehçesinde yazmıştır: *Poesia a Casarsa* (Casarca'da şiir) [1942]. Bu lirik şiirler yanardağ püskürmesini andıran bir karakter taşır. Bu karakter İtalyanca yazılmış şiirlerinde de belirir: *Le ceneri di Gramsci* (Gramsci [ihtilâlci bir siyaset adamı]'nin külleri) [1957] ve *La religione del mio tempo* (Zamanımın dini) [1961]. Başka eserleri: *Ragazzi di vita* (Yaşayan genç erkek çocukları) [1955]; *Una vita violenta* (Şiddetle dolu bir hayat) [1959]; bu son iki eser romandır; *Passione e ideologia* (İhtiras ve ideoloji) [1960]; kalem denemeleridir. (V. Örs)

PASQUALINI, Marc Antonio (Roma 1614 - Roma 1691), İtalyan erkek ses san'atçısı. 1646'da Paris'te Luigi Rossi'nin Orfeo (Orpheus) operasında oynamıştır. (V. Örs)

PASQUINI, Bernardo (Valdinevole, Toskana 1637 - Roma 1710), İtalyan bestecisi. Yıllar boyunca Roma'daki Santa Maria Maggiore kilisesinde orgcu harpsikordcu, öğretmen ve kompozitör olarak büyük şöhret kazandı. Palestrina'nın musikisinin derin etkisinde kaldı. Prens Giovanni Battista Borghese'nin oda musikicisi idi; Corelli'nin birinc kemancı olduğu opera orkestrasında harpsikord çalardı. Öğrencileri arasında Durante, Georg Muffat ve Gasparini sayılır. Eserleri şunlardır: *Dov'e amore e Pieto* (Nerede sevgi varsa, orada acıma da vardır) [Bu opera 1679'da Roma'da oynandı]. 1686'da İsveç Kraliçesi Christina onuruna da bir opera yazdı. Bundan gayri P. daha on opera, birçok oratoryum ve harpsikord musikisi yazmıştır. (V. Örs)

PASSAU, Almanya'da Alt-Bavyera'nın müstahkem bir şehri. İsmi Batava Castra'dan galattır. Denizden 300 m kadar yüksekte Tuna, Inn ve Ilz'in birleştiği noktada sel tehlikesine açık bir yerdedir. Nüfusun (31 600, 1970) % 87'si Katoliktir. Katolik piskoposluk merkezi olan P.'da felsefe ve ilâhiyat üniversitesi, dört Yunanca ve Latince okulu (Gymnasium), iki Yunanca ve Latincesiz lise (Realschule), meslekî okullar, Bavyera folklor araştırma enstitüsü, şehir müzesi, kitaplıkları, tiyatrosu, basımevleri, bira fabrikaları vardır. Almanya ile Avusturya arasında bir sınır şehri olduğundan Tuna gemiciliğinin bir kavşak noktasıdır. Sel tehlikesine karşı

PASSAU : Ön planda katedral, solda Tuna, sağda Inn.

alınan tedbirler sonucunda sakinlerin bir kısmı yerlerini bırakmıştır. Şehrin nüfusu 1946'dan beri hafifçe azalmaktadır.

Tuna ve Inn arasında uzanan granitli burun üzerinde M. Ö. I. yüzyılda Keltler Boiodurum adı altında bir iskân yeri kurdu. Bu ad M. S. 90'da Romalılar'ın bir kalesine verildi. İkinci bir askerî kamp (Batavis) da 9. Batav kolordusu (Cohors) için M. S. 150'de kuruldu ve adını şehre verdi. 1662'deki yangından sonra yeniden yapılan güzel katedral ve eski Aziz Nikolaus manastırı şehrin en nefis binaları arasındadır. P. başpiskoposları Lorch ve P. piskoposu unvanını taşırlar. P. VIII. - XIX. yüzyıllarında Kutsal Alman İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik idi. 1803'te bu prenslik yok edilmiş ve şehir 1809'da Bavyera'ya verilmiştir. (V. Örs)

PASTA, Giuditta (**kızlık soyadı : Negri;** Soronno, Milano 1798 - Como 1865), İtalyan soprano opera ses san'atçısı. Çok kuvvetli ve titreşimli, ama işlenmesi güç bir sese sahip olan bu san'atçı, 15 yaşında Milano Konservatuvarına girmiş ve iki yıl sonra sahneye çıkmıştır. O yıl İtalya ve Paris'te, ertesi yıl da Londra'da kendisiyle evlenmiş olan tenor P. ile birlikte oynamış, ama büyük başarı kazanmamıştır. İtalya'da Scappa'nın öğrencisi olmuş ve 1819'da Venedik'te büyük başarı kazanmıştır. Roma, Milano ve Paris'te çok beğenilmeğe devam etmiş, kendisi de sesinin aksaklıklarını yenmek için durmadan çalışmıştır. Londra'da Otello, Romeo, Tancredi ve Semiramis rollerinde parlamış, hayatının son yıllarını aldığı bir villada, birkaç öğrenciye ders vererek geçirmiştir. (V. Örs)

PASTA VE PASTACILIK, bir çeşit hamur tatlısı ve bunu yapıp satma işi. P.'lar içine kakao, meyva ezmesi, krema gibi şeyler konarak çeşitli lezzet ve biçimlerde yapılır.

P. P., Eski Yunan ve Roma çağından beri bilinen bir şeydir. P. yapımı önce Eski Yunan'da gelişmiş, oradan Roma'ya geçmiştir. Midelerine pek düşkün olan Romalı'lar P.'ya büyük önem veriyor ve sofralarından eksik etmiyorlardı. Bugünkü P.'lara ve turtalara benzeyen P.'ları vardı. En beğendikleri P. çeşitlerinden biri şarap, süt ve balla yaptıkları P.'ydı. Sadece buğday unuyla değil, yulaf unuyla da P. yaparlardı. Yulaf unundan yapılan peynirli ve ballı P.'ları çok ünlüydü. Bugünkü P. ve P., XIX. yüzyılda başlamış, gittikçe gelişerek yaygınlaşmıştır.

P.'nın asıl maddeleri un, yumurta, süt, tereyağı veya nebatî yağ, şeker, kakao, kahve, krema, likör, bal, meyva ve başkalarıdır. Başlıca iki çeşit P. vardır: İçinde gevreklik verici madde (*shortening*) olan P. ile; bu maddeden bulunmayan sünger P.. P.'ların diğer hamur işlerinden farkı kabartmak için mayalanmaya yer verilmemesi, bunun yerine P. tozu, karbonat kullanılmasıdır. Gevrekleştirme (*shortening*) ise tereyağı, margarin veya güzel kokulu başka katı yağlarla yapılır. P., içinde şerbet bulunmaması bakımından da diğer hamur tatlılarından ayrılır.

PASTERNAK, Boris Leonidoviç (Moskova 1890 - Moskova 1960), Rus şâir ve yazarı, 1958 Nobel edebiyat mükâfâtı sahibi. Rus ressamı Leonid O. Pasternak'ın oğludur. Moskova (1910 - 1912) ve Marburg (1912 - 1913) üniversitelerinde tahsil gördü. İlk şöhretini şiir alanında yaptı. Önceleri senbolist iken sonraları fütürist olarak kendini gösterdi. Avrupa şiiri tarzını tam benimsemiş olarak Avrupaî görünüşte endividüalist eserler verdi. *Poverkh Barierov* (Engellerin Üstünde, 1931) adlı şiir koleksiyonuyla apolitikal durumunu ortaya koydu. 1918 ihtilâlinden sonra Sovyet eğitim komisyonunda çalıştı.

PASTERNAK, Boris

P., aynı zamanda romanlar yazdı ve yabancı dillerden tercümeler yaptı ki, bunlar arasında Shakespeare'den yaptığı tercümeler zikredilmeye değer. *Dr. Zhivago* (Jivago) adlı romanı *Novy Mir* adlı Sovyet edebiyat dergisince reddedildi. Kitap ilk defa 1957' de İtalya'da, 1958'de İngiltere'de, İtalyanca ve İngilizce olarak yayınlandı. P. kendisine verilen Nobel mükâfatı için önce teşekkür ettiyse de sonra mükâfatı reddetti. İki yıl sonra Moskova yakınlarında öldü. (O. Yüksel)

PASTEUR, Louis (Dôle, Jura 1822 - Saint - Clous 1895), Fransız kimyacısı ve mikrobiyologu. İlim tarihinde çok önemli bir yeri olan P., mikroorganizmaların fermantasyona ve hastalığa yol açtığını isbat etti; ilk kuduz, anthrax ve tavuk kolerasının aşısını buldu ve tatbik etti; dünyadaki şarap, bira ve ipekçilik endüstrilerini kurtardı; ve nihayet pastörizasyonu buldu.

PASTEUR, Louis

P., bir debbağın oğludur. Ailesi onun doğumundan kısa bir süre sonra Arbois'ya taşındı ve P. ilkokul ve ortaokulu burada okudu. 1838'de Paris'e, Quartier Latin'de Ecole Normale'in hazırlık okulu olan mektebe gönderildi. Ancak sıhhati bozulduğu için Arbois'ya geri döndü. Çok geçmeden Besançon'a giderek Collège Royal'e girdi. 1840'ta *bachelier ès lettres* ve aynı okulda matematik öğretmeni yardımcısı oldu; 1842'de *baccaloréat ès sciences*'ı, kimyadan *orta* alarak kazandı. Daha o sıralarda bile P.'ün hayatının ana çizgisi belli olmuştu. Kız kardeşlerin şunları yazıyordu : "İnsan, varlığını şu üç şey arasında tamamlar: Arzu, çalışma ve muvaffakıyyet." Bütün hayatı boyunca çalışmaktan başka bir şeyi düşünmedi, çalışma tek ilham kaynağı oldu. Ölüm döşeğinde talebelerine dönerek işleri hakkında sorular sormuş: "İşin neresine geldiniz? Ne ile meşgulsünüz?" Sonra, şu meşhur sözlerini söylemişti : "Çalışmaya mecbursunuz."

P., 1843'te Ecole Normale'e listenin dördüncüsü olarak kabûl edildi ve Sorbonne'da J. B. André Dumas'nın derslerini takibe başladı, o zamandan itibaren de kendini ciddî olarak kimyaya verdi. Çok geçmeden Antoin de Jérome Balard'ın laboratuar asistanı oldu. 1847'de *docteur ès sciences* derecesini aldı.

P., 1848'de kristalografi alanında ilk önemli buluşunu yaptı. Aynı yılın sonbaharında Dijon'a fizik profesörü tayin edildi. 1849'da kimya profesörü olarak Strasbourg üniversitesine geldi ve orada bulunduğu sırada Légion d'honneur nişanını aldı. 1854'te Lille'e tayin edildi. Burada fermantasyon üzerinde çalışmak için daha geniş imkânlar elde etti. Şarap ve biradaki bozulmaların sebebini araştırma işine girişti. İyi olan ve olmıyan biraların mayalarını mikroskop altında inceledi. İyi biranın mayasının hemen hemen küre biçiminde olduğunu, buna karşılık ekşi biranın mayasının uzunlama bir biçimde olduğunu keşfetti. 1857'de ilmî araştırmalar müdürü olarak Paris'te Ecole Normale'e döndüğü zaman da aynı çalışmasına devam etti. Sonunda fermantasyonun minik organizmaların teşekkülü neticesinde meydana geldiğini; bu organizmalar olmadığı veya gerektiği gibi gelişme imkânını bulamadıkları takdirde fermantasyonun olmıyacağını kesin şekilde ortaya koydu (bk. FERMANTASYON).

Aynı şekilde tereyağındaki organizmalardan katmak suretiyle sütün ekşitilebileceğini; bu organizmaları tereyağından ayırmak mümkün olduğu takdirde tereyağının bozulmadan kalabileceğini gösterdi.

Hem süt, hem alkol fermantasyonunun, havayla temas neticesinde sür'atlenmesi P.'ü görünmeyen organizmalarının havada daima mevcut olup olmadığını araştırmaya götürdü. Yani bu organizmalar havayla temas neticesinde mi meydana geliyordu, yoksa kendi kendilerine mi teşekkül ediyorlardı? P., bunu araştırmak için çok uzun denemeler yaptı, bu arada havayı filtreden geçirdi, yahut fermante olmamış sıvıları Alpler'in tepesinde havaya maruz bıraktı ve sonunda 1864 yılında fermantasyonun kendiliğinden meydana gelmediğini ve alelâde havada daima bulunan organizmalar neticesinde olduğunu ortaya koydu. Bu izah tarzı hayatın kendiliğinden meydana gelme nazariyesini de kökünden çürütmüş oldu.

P., artık sade ülkesinin değil, bütün dünyanın tanıdığı bir kimyacı olmuştur. Onun bu keşfinden faydalanan Lord Lister, 1865'te havadaki mikropları yok etmek için karbolik asit kullanarak mürekkep kırıklarda çürümeyi önledi. Yiyecek maddelerini steril hâle getiren pastörizasyon (b. bk.) ameliyesi de P.'ün şarap ve biranın fermantasyonu üzerindeki çalışmaları üzerine, kontrollü ısıtma suretiyle gerçekleşti.

1865 yılı haziranında P. eski hocası Dumas'nın ikna etmesi üzerine hükûmetin resmî görevlisi sıfatıyle Güney Fransa'ya gitti. Görevi, Fransız ipek endüstrisini mahveden ipekböceği hastalığı üzerinde araştırmalar yapmaktı. Üç yıllık çalışma sonunda bilgin, hastalığın iki ayrı basilini tecrid etmeyi başardı. Bu başarı yalnız Fransa'nın değil, ipek imal eden bütün ülkelerin ipekçilik endüstrisini kurtarmış oldu. Bu arada 1863'te Ecole des Beaux-Arts'da jeoloji, fizik ve kimya profesörü olmuştu. 1867'de Sorbonne'da kimya profesörü oldu. 1862'de Académie des Sciences'a seçilen bilgin 1881'de Académie Française'e seçildi.

1876'da fermantasyon üzerindeki meşhur eseri *Etudes sur la Bière*'i neşretti. 1873'te Fransız Tıp Akademisi'ne üye oldu; daha sonra sığırlara musallat olan anthrax hastalığı üzerinde çalışmaya başladı, iki yıl içinde hastalığın tabiî tarihini tesbit etti.

Aşılama: 1880'den itibaren Fransa'da tavukların % 10'unu öldüren tavuk kolerası üzerinde çalışmaya başladı. Çok geçmeden hastalığın mikrobunu tecrid etti; sonra bu mikrobun zayıflatılmış şeklini üretip hayvanlara enjekte ederek bağışıklık kazandırdı. Az sonra Robert Koch ve C. J. Davaine'in de üzerinde çalıştığı anthrax hastalığı üzerinde çalışmaya başladı. Kolera hastalığında kullandığı metodu tatbik ederek hastalığı meydana getiren basili tecrid etti ve 42°C sıcaklıkta oksijen içinde üretti; elde ettiği maddeyi hayvanlara zerkettiği zaman, hafifçe hastalandıklarını ama muafiyet kazandıklarını keşfetti. P. bu metoda *Vaccination* (aşılama) adını verdi.

Bu önemli keşiflerin getirdiği para P.'e dünya ölçüsünde bir şöhret sağladı. T. H. Huxley P.'ün kazandığı paranın 1870'te Fransa'nın Almanya'ya ödediği savaş tazminatına eşit olduğunu belirtti. Büyük bilgin ise mütevazı hayatını devam ettiriyordu.

P.'ün araştırmalarından en mühimi belki de kuduz aşısını bulmasıdır. Önce kuduz hayvanların salyası üzerinde denemeler yaptıktan sonra hastalık virüsünün sinir merkezlerinde bulunduğunu keşfetti, daha sonraki çalışmalar sonunda kuduz aşısını geliştirdi (bk. KUDUZ). 6 haziran 1885'te aşıyı ilk defa, kuduz bir köpek tarafından fena halde ısırılan Joseph Meister adında 9 yaşındaki bir çocuk üzerinde annesinin ricası üzerine denedi. Deneme başarılı oldu, aşı etkisini gösterdi ve çocuk kuduza yakalanmaktan kurtuldu.

P.'ün bu başarısı üzerine milletlerarası yardımlarla toplanan 2 500 000 frankla Paris'te Institut Pasteur adlı araştırma enstitüsü kuruldu. Enstitü 1888'de açıldı ve Louis P. enstitüsünün müdürlüğüne getirildi. P., ölünceye kadar bu müessesenin başında kaldı; daha sonraları Fransa'nın başka yerlerinde de enstitünün şubeleri açıldı. Bütün eserleri yedi ciltlik bir seri hâlinde *Oeuvres Complètes* adı altında yayınlandı (1922-1939). Torunu Joseph Louis Pasteur Vallery-Radot da 1940-1951 arasında dört kısım hâlinde ve *Correspondence, 1840-1895* adı altında P.'ün muhaberatını yayınladı. (O. Yüksel)

PASTIRMA, tuz, çemen ve et karışımının bastırılıp güneş veya iste kurutulmasından meydana gelen yiyecek. Bir çeşit et konservesi. P. çok eski bir Türk yiyeceğidir. Adı "bastırma" kelimesinden gelmektedir. P. yapmak için; maydanozgillerden hoş kokulu bir bitki olan çemen öğütülerek tuz, sarımsak ve kırmızı biberle karılır, parçalar hâlinde kesilmiş olan etin üzerine sürülür. Sonra bastırılıp güneş veya iste kurutulur.

En iyi P. sığır etinden yapılır. Bir inekten ortalama 50-60 kilo birinci, 20-30 kilo ikinci kalitede P. çıkar. P.'lar yapıldığı etin cinsine göre ve satış kıymeti bakımından üç sınıfa ayrılır:

1) Kuşgömü, arka, çekerpare, dilme, orta, kapak ve bağaçgömü; 2) Bacak, mahla, kanlıbez; 3) Çıkıntı denilen orta etek, kenar etek, meme, kavrama ve kellegömü kısımlarından yapılır.

P. kesif, kuvvetli, albüminli bir gıda maddesidir. Münasip miktarda yağ da bulunduğundan bedenen çalışan insanlar için iyi ve lüzumlu bir enerji kaynağıdır. İçinde hazmı kolaylaştırıcı enzimler bulunmaktadır. Etin esas gıda kıymeti eksilmediği halde, tertibindeki su azalmış olduğu için az miktarda P. çok miktarda etin yerini tutar. 50 gr'lık P. 225 gr'lık taze ete tekabül eder. P., etin içindeki muhtelif vitaminleri, yeryüzünde yapılmakta olan diğer et konservelerine nazaran en bol miktarda muhafaza eder. Hileye en az elverişli bir et konservesidir. Kontrollu sığırlardan yapılması gerek lidir. Nakli kolaydır, uzun süre saklanabilir.

P.'nın tarihi, Orta Asya'da Hun Türkleri'ne, Oğuzlar'a kadar dayanır. Savaşçı oldukları için hayatları at üstünde geçen eski Türkler, yola savaşa giderken, yanlarına tuzlanmış sığır eti, at eti alırlardı. Durmaya zamanları olmadığı için atın eyerine bağlayıp bacaklarının arasına sıkıştırdıkları bu tuzlu et parçaları, günlerce, haftalarca süren yolculuk esnasında basıla basıla P. hâline gelirdi. Karnı acıkan atlı eyerindeki bu tuzlu etten bir parça keserek ağzına atar, böylece kolaylıkla, vakit kaybetmeden beslenmiş olurdu. Sonraları P. evlerde de yapılmaya başlandı.

P.'nın Anadouu'ya hangi tarihlerde geldiği kesin olarak belli değildir. Selçuklular tarafından getirildiği öne sürülmektedir. O zamandan kalma gelenekle en iyi P. Kayseri'de yapılmaktadır. Doğu Anadolu'da da P. yapımı yaygındır. P. Türkler tarafından Rumeliye geçmiş ve burada da tutunmuştur. (M. Erilter)

PASTORAL (Fr. ve İt. Pastorale; Lat. *pastor* = çoban), kır hayatını ve özel olarak erkek ve kadın çobanların hayatını tasvir eden herhangi bir yazıya verilen ad. Bununla beraber bu ad, daha çok sahne eseri, efsane veya roman şeklinde uzunca şiir veya nesir yazılara verilir. Bu edebî tür Eski Çağ şâirleri (Theokritos, Virgilius)'nden taklîd edilerek Rönesans İtalyasına Sannazaro tarafından sokulmuştur.

Bu şâirin *Arcadia* (Yunanistan'da bir bölge) [1504] başlıklı şiir ve nesir karışık eseri uzun zaman meşhur olmuştur. İlk P. sahne eseri, Beccari'nin *Il Sacrifizio* (Kurban) [1554] başlıklı oyunudur. Çok geçmeden Tasso'nun *Aminta* (kız adı) [1573]'sı ve Guarini'nin *Pastor fido* [1585]'su yazılmıştır. İspanya'da Jorge de Montemayor'un *Diana* (tanrıça adı) [1574]'sı ve Cervantes'in *Galetea* (kız adı) [1584]'sı çok sevilmiştir. Fransa'da kahramanlık P.'inin şâheserini Honoré yazmıştır. *Astrée* (kız adı) [1610] adlı eseri, uzun bir roman olup ilhamını bir yandan Montemayor'un *Diana*'sından, öbür yandan da *Amadis* romanından alır. 1625'te Racan *Bergeries* (Ağıllar) başlıklı nefis şiirini yazdı. Mairet ise *Silvie* [1621] ve *Silvanire* [1625] başlıklı (ikisi de kız adı) sahne eserlerini verdi. Fransız edebiyatına hâkim olan klasik okul bir zaman için P. türünün oluşmasına engel oldu.

XVIII. yüzyılda P. şiire yeni dilekler, hümaniter fikirler karışır. Daha derin bir tabiat duygusu baş gösterir. Ama İsviçreli Gessner'in *Der Tod Abels* (Habil'in ölümü) [1758] başlıklı romanı, Fransa'da Florian'ın *Galaté* (kız adı) ve *Estelle* (kız adı) [1788] başlıklı eserleri, Berguin'in ve başkalarının şiirleri oldukça sun'î ve tatsızdır.

XIX. yüzyılda kır hayatı olağanüstü yorumcular bulmuş ve şâheserler ilhâm etmiştir. Mistral (Mistrau)'in *Mireio* (kız adı) başlıklı destanı, Laprade'ın *Pernette* (kız adı)'i, Jean Aicard'ın *Miette* ve *Noré* (adlar) başlıklı eserleri, George Sand'ın, Ferdinand Fabre'ın, Pouvillon'un ve başkalarının bazı romanları ayrıca zikre değer.

Musiki : İng. pastoral, Alm. Schaeierstück, Hırtengesang, İt. pastorale, İsp. pastoral, Port. pastoral denen kırlara ait, çoban hayatını taklîden yazılmış musiki eseri, romantik çağda pek rağbette idi (Beethoven'ın opus 68 si b VI. Senfoni'si bu sıfatı taşır).

XVII ve XVIII. yüzyıllarda, çoban kavalını taklîd eden musiki parçaları moda olmuştur. Manfredini'nin, A. Corelli'nin Noel konçertolarında, J. S. Bach'ın Noel oratoryumunda, G. F. Händel'in *Messias* (Mesih)'ında bulunan bu karakterdeki pasajlarından Missa pastoritia adı altında Noel yortusu için Missa'lar yazılmıştır.

İkonografya : Boucher'nin Louvre'da saklanan kır hayatına ait dört tablosu, J. B. Huet'nin, Watteau'nun eserleri bu kategoridendir. (V. Örs)

PASYAN (İng. **Pahsion**) (Coğ.) : bk. ÇUNKİNG.

PAŞA (Türk.), Osmanlı devletinde bazı rütbe sahiplerine verilen unvan. Tanzimat'tan önce bu unvanı taşımak için beylerbeyi (orgeneral) veya vezir (mareşal) rütbelerinde olmak şarttı. Sonradan daha aşağı rütbelerden birkaçına da bu unvan verildi. Askerî paşalığın yanında mülkî (sivil) paşalık da vardı. Mîralaylıktan mîrlivâlığa terfî eden subaya artık "bey" yerine "paşa" denmeye başlandı. Bugün generallere, ancak gayrı resmî olarak "paşa" denmektedir. Paşa unvanı, bey, efendi, ağa gibi unvanlardan mutlaka daha üstün rütbeyi göstermez. Bey, efendi, ağa denen nice rütbe sahipleri, paşa denenlerden yüksek pâyeli idiler. Osmanlı devleti tesiriyle ve ondan ayrılmış Fas, Mısır, Irak, Ürdün gibi Arap monarşilerinde de "el - bâşa = paşa" unvânı kullanılmış ve o ülkelerin hükûmdarları tarafından verilmiştir. Bugün resmen yalnız Fas'ta vardır. Diğer Arab ülkelerinde ve Türkiye'de, ancak gayrı resmî ve saygı ifadesi olarak kullanılmaktadır. Bugün (1977) Osmanlı devrinde bu unvana hak kazanmış hiç bir askerî veya mülkî (sivil) paşa, hayatta bulunmamaktadır. (Y. Ö.)

PAŞMAKLIK, Osmanlı İmparatorluğu'nda, saray'da, hadem-i hümâyûn'da bulunan vâlide - sultan, kadın - efendi, birinci, ikinci..., ıkbâl, gözde, cariye, sultân - efendi (padişah kızları) ve hanım - sultanlara, hâsılı Hânadan ve Saray kadınlarına rütbe ve önemlerine göre tahsîs edilen dirliğin adı. Bunların bazılarına herhangi bir mukaataa (b. bk.)'nın varidâtından maaş, bazılarına bir mukaataa, bazılarına da malikâne tahsis olunmakta idi. P.'ın diğer hâs ve dirliklerden farkı, erbâb-ı menâsıb gibi memuriyetle kaaim olmayıp kayd-ı hayat şartiyle verilmiş olmasıdır. P.'lıkların gelirleri "voyvoda" adı verilen memurlar mârifetiyle tahsîl olunur ve usûlüne göre P. sahibine ödenirdi. Sözü edilen kadınlar öldükleri zaman P. miras olarak intikal etmez, hazîneye iâde edilirdi. (İ. Parmaksızoğlu)

PATAGONYA, Güney Amerika'nın güneyinde uzanan bir bölge. İnce uzun bir biçime sahip olan Batı P., P. Cordillera'sı ve Magellan boğazı'nın kuzeyinde bulunan bir kısmı Şili'ye aittir. Doğu P.'nın yüzölçümü yaklaşık 755 000 km² olup, nüfusu çok düşüktür. Bu bölge Colorado ile Magellan boğazı arasında uzanır. Asıl P. bu bölgedir. Arjantin'e ait olup, bu devletin Neuquén, Rio Negro, Chubut ve Santa Cruz eyâletlerini içine alır. Cordillera'nın doğu yamacı boyunca Buz Çağı'ndan kalma göller sıralanır. Bunlardan sonra da Tebeşir Çağı ve bazaltla örtülü III. çağ katlarından mürekkep kuru bir plato gelir. Bu platonun yüksekliği 1 000 - 1 500 m olup deniz kıyısına basamak basamak iner. Cordillera yamaçları kısmen gürgen ve çam ormanları ile kaplıdır.

Plato az yağmur alır (yıllık yağmur mikdarı 200 mm'nin altındadır), ot stepleri ve fundalıklarla kaplıdır. Nehirler (Rio Negro, Chubut, Deseado ve başkaları) çok değişen bir su mikdarı taşır ve derin vâdîlerin dibinden akar. Bunlar boyunca kaba yonca çayırları, bağlar ve meyva bahçeleri sıralanır; koyun yetiştirilir. Neuquén'in batısında ve deniz kıyısında, Comodoro Rivadavia'ya yakın yerlerde petrol ve tabiî gaz yatakları, El Turbio'da kömür yatakları vardır. Arjantin ile Şili arasında uzun süren sınır anlaşmazlıkları, 1881 andlaşması ve İngiltere'nin hakemliği ile 1902'de sona ermiştir. (V. Örs)

PATATES, yumru bitkilerinden olup bol miktarda nişasta ihtiva eder. P. *(Solanum Tuberosum)* Güney Amerika menşeli bir bitkidir ve ihtiva ettiği nişastadan dolayı çok besleyicidir. İlk defa Güney Amerika'da Şili'de yetişti. Pek çok türü vardır. Peru, Bolivya ve Ekvator'da da çeşitli türlerde bol miktarda P. üretimi yapılmıştır. P. genel olarak nemli ve soğuk iklimde yetişir; Solanum Tuberosum türü, 8 - 10 derecede üretilir. *S. andigenum* türü ise daha sıcak iklimde yetiştirilir ve sıcağa daha dayanıklıdır. Yerliler, Amerika kıt'ası keşfedilmeden çok önceleri çeşitli türde P. üretimi yapıyorlardı.

Solanum Tuberosum türü P. ilk defa Güney Amerika'da And dağları bölgesinde Avrupalılar tarafından görülmüştür. Sir Francis Drake 1577 yılında, Güney Şili topraklarında, S. tuberosum türü P.'i buldu. Yerlilerin kullandıkları bu bitki, daha sonraları İspanyol gemicilerinin başlıca gıdası oldu. Bununla birlikte ne zaman ve kimler tarafından Avrupaya getirildiği bilinmemektedir. Yalnız bazı belgelere bakılırsa, P. 1553 yılında İspanya'ya getirilmiştir. 1580'lerde de İtalya'da bazı bahçelerde az miktarda da olsa P. yetiştiriliyordu.

İrlanda'da ilk defa 1588 yıllarında yetiştirilmeye başlandı. İngiltere ve İrlanda'ya ilk olarak P. bitkisini getirenin Sir Walter Raleigh olduğu söylenir. Kuzey Amerika'da P. bitkisi ilk defa Virginia bölgesinde yetiştirilmeye başlandı.

P. patlıcangiller familyasından, otsu bir bitkidir. 60 - 90 cm kadar boy atar. Yaprakları ve sürgünleri acı hattâ zehirlidir. P. sözüyle bu bitkinin toprak altında meydana gelen yumruları kastedilir. Toprak üstündeki kısmında ve çiçeklerinde ise *solanin* denen zehirli bir madde vardır, bunlar yenmez.

Besin değeri: P., hem sağladığı kalori değeri hem ihtiva ettiği C vitamini ve vücuda gerekli mineraller bakımından iyi bir enerji kaynağıdır. 100 gr P.'in, soyulduğu sırada 25'ini kaybettikten sonra kalan besin değeri şöyledir: 12 gr nişasta, 0,23 gr azot, 0,04 gr yağ, 300 mg potasyum, 35 mg fosfor, 9 mg kalsiyum, 0,65 mg demir, .0075 mg A vitamini, .55 mg B_1 vitamini, .008 mg riboflavin, .3 mg nokotinik asit, ve 15 askorbic asit yani V vitamini. Bu kaynatılıp haşlanmış ve hiçbir şey katılmamış, 100 gr P.'in besin değeridir ve 52 kalori verir.

P. bitkisinde, başlıca, lysine, tyrosine, histidine, proline, alanine, valine, arginine, cystine, leucine, phenylamine ve glutamik asit gibi amino asitler vardır.

P. üretimi: XVI. yüzyılın sonlarında Şili ve Peru'da Avrupa'ya getirilen P. bitkisi o dönemlerde ıslâh edilmediği için düzgün yumrular vermiyordu. Yumruların üstünde derin gözler ve oyuklar vardı. P. bitkisinin ıslahı uzun zaman aldı. XIX. yüzyılın ortalarında P. üretimi hızla arttığı için üreticiler P. tohumunu ıslah etmek gereğini duydular ve çalışmalara giriştiler. Yeryüzünün birçok ülkesinde başlıca gıda hâline gelen P. böylece renk, koku ve tad bakımından bugünkü düzeye geldi.

1845 yılından sonra P. hastalıkları üzerinde geniş çalışmalar yapıldı. O yıl, İrlanda'da çıkan bir hastalık hemen bütün ürünü mahvetti ve halkın çoğunluğu, bu temel ve ucuz gıdadan mahrum kaldığı için açlık tehlikesi başgösterdi. Bu olay üzerine, İngiltere'de araştırmacılar, P. bitkisini mahveden parazitlerle ilgili çalışmalarını yoğunlaştırdılar.

Kuzey Amerika'da ise P. üretimi 1919 yılında devletin denetimi altına alındı.

P.'in yetiştirilmesi: Başarılı bir P. üretimini gerçekleştirebilmek için P. tohumlarının hastalıksız olması gerekir. Bu bakımdan, birçok ülkede, P. tohumunun ıslahı ve üreticiye hastalıktan arınmış bir halde verilmesi için özel merkezler kurulmuştur.

Tohumluk P. için ayrıca özen gösterilmek şarttır. Tohumluk P. birkaç hafta nemli yerde bekletilir, ondan sonra ekilir. P. hemen her cins toprakta yetiştirilir. Yalnız toprağın fazla kireçli ve killi olmaması, P. ürünü için aranan şartlardandır. İyi bir P. üretimi için sulama da önemlidir. Avrupa ve Kuzey Amerika'da özellikle madence zengin topraklarda P. üretimi başarılı olmaktadır. Asidi yüksek topraklarda da P. üretimi verimli olur. Bol P. ürünü almak için toprağı gübrelemekte çok yarar vardır. Toprak çorak ve hümüsten mahrumsa gübre kullanılır. Bu arada bazı bölgelerde hayvan dışkılarını gübre olarak kullananlara rastlanır. Özellikle İngiltere, İrlanda ve İskoçya'da bazı çiftçiler hayvan gübresi kullanırlar. Eğer P. üretimi yapılan bölge deniz kıyısıysa, bu takdirde, deniz ürünleri de gübre olarak kullanılabilir. Ancak gelişmiş ülkelerde çok az yerlerde hayvan dışkıları gübre olarak P. üretiminde kullanılmaktadır. Daha çok sülfürlü gübreler P. üretiminde yaygınlaşmıştır. Bu arada Kuzey Amerika'nın birçok bölgesinde de nitratlı gübre kullanan P. üreticileri vardır.

İngiltere'nin en fazla P. yetiştiren bölgelerinden olan Yorkshire ve Lincoln'de bir dönümde 750 kg kadar karışık gübre kullanılırsa iyi mahsül alındığı görülmüştür. İngiltere'de en fazla amonyum sülfatlı gübre karışımı kullanılır.

P. üretimi için havanın nemli, serin olması verim için çok önemli bir faktördür. Kuzey Amerika'da P. üretimi tamamiyle makineleşmiştir. Makineler P. tohumlarını araları 90 santim olan geniş sıralar hâlinde toprağa bırakır. Avrupa'da ise P. üretimi kısmen el emeğiyle gerçekleştirilir.

İklim şartları içinde güneş ışığı P. yumrusunun çabuk gelişmesini sağlar. Yumruların gelişmesi için ideal ısı 10 ile 20 derecedir. Ancak ısı 30 dereceyi aştığı zaman bu hararette P.'in yetişmesi hemen hemen imkân dışıdır. Yağmur P. üretiminin verimli olması için önemlidir. P. ekiminde yağmur bitkinin hızla gelişmesini sağlar.

Yağmurlu mevsimlerin fazla olmadığı ülkelerde ve bölgelerde sulama ile P. üretiminde yüksek verim temin edilir.

P. hastalıkları: Bakteriler, böcekler, parazilter, virüsler başlıca P. hastalıklarıdır. Virüs A, virüs Y, virüs X, P. üretimini çok etkileyen hastalık cinsleridir. Genel olarak bu hastalık bitkinin yapraklarında kendisini gösterir. Virüs, Y, bitkinin bazı yapraklarında lekeler meydana getirir. Virüs A da çeşitli yeşil lekeler biçiminde belirir.

Bakteri hastalıklarının en önemlisi karabacak *(Erwinia atroseptica)* adıyla anılan hastalıktır. Bu hastalık P. bitkisinin yumru ve gövdesini etkiler. Bitkinin alt yaprakları sararır, gövde sertleşir, büyüme yavaşlar. Pas hastalığı da P. bitkisini geniş çapta etkiler. Bitkinin yaprakları pas rengini alır ve dökülür. P. üretiminin azalmasına ve bitkinin daha yavaş yetişmesine yol açan bu hastalık genel olarak sıcak ülkelerdeki P. tarımında görülür.

P.'e pek çok böcek musallat olur. Kurtçuklar, çekirgeler, bitler, pire bunların başlıcalarıdır. Bu böcekler, çoğunlukla bitkinin gövde ve yumrularında büyük tahribat meydana getirirler. Günümüzde bu tür böceklere karşı etkili mücadele ilaçları kullanılmaktadır. Her dönüme 1 kg oranında sulandırılmış DDT püskürtüldüğü zaman P. bitkisini kemiren kurtların önü alınmış olur.

Bakteri ve virüs hastalıklarından başka bazı fizik durumlar da P. üretimini olumsuz yönde etkiler. Don olayı bunların başında gelir. P. bitkisi hasat sırasında veya toplandıktan sonra çok soğuk havadan etkilenir ve yumrular donar. Çok sıcak ısı şartları da P. bitkisine zarar verir. Yumrular fazla güneş altında kaldıkları zaman üstleri yeşillenir, kahverengi lekeler belirir.

Türkiye'de P. üretimi: P. Türkiye'ye ilk defa XVIII. asrın yarısından sonra gelmiş ve P. tarımı hızla gelişmiştir. Bugün ekonomide önemli bir yeri olan P. tarımına ayrılan alan 200 000 hektara yaklaşmıştır. 1971'de 2 100 000 ton olan üretim 1975'te 2 500 000 tona yaklaşmıştı. (O. Yüksel)

PATENT HAKLARI, bir mâmûlü veya bir eşyayı imâl etmek, yahut satabilmek için devlet tarafından münhasıran bir şahsa veya bir firmaya tanınan haklar. P. H. genellikle bir ülkenin sınırları içinde geçerlidir. Eğer bir kimse imâl edeceği şeyin başka ülkeler için de patent hakkını almak isterse ayrı ayrı o ülkelere müracaat edip P. H.'nı alabilir. Cihanşümul P. H. yoktur. Birkaç ülke, bazı şartlar altında, başka ülkede alınan P. H.'nın kendi ülkesinde de geçerli sayılmasına izin vermektedir.

Birkaç ülke dışında dünyanın hemen her ülkesinin bir patent kanunu vardır. Patent kanunu olmıyanlar ancak küçük devletlerdir. Bu konunlar birçok teferruat bakımından birbirlerinden ayrılır. Meselâ Rusya'daki kanun zaten az bir kimsenin aldığı patentler için bir *"mucit sertifikası"* vermekte, mucit bu sertifikayla buluşunun kesin P. H.'nı değil, bazı tavizler kazanmaktadır.

II. Dünya Savaşı'ndan önceki on yıl içinde bütün ülkelerin verdiği P. H. sayısı yılda 180.000'i buluyordu. Bu rakam savaş sırasında ve savaştan sonraki yıllarda yarı yarıya azaldı. Fakat savaşın bitişinden beş yıl sonra savaştan önceki miktara yükseldi. 1960'larda ise yılda 250 000'i geçti. Aslında verilen P. H.'nın toplam sayısı, aynı miktarda birbirinden ayrı yeni mâmûl yapıldığını göstermez; çünkü aynı şeyler için genellikle birçok ülkelerden patent hakkı alınmaktadır; P. H.'nın hemen hemen yarısını bu şekilde alınanlar teşkil eder.

En fazla P. H. veren ülkeler - yaklaşık olarak miktar sırasına göre - şunlardır: A.B.D., Fransa, İngiltere, Almanya, Kanada, İtalya, Japonya, Belçika, Rusya (mucit sertifikası), İsviçre, İspanya, Avustralya ve İsveç. (O. Yüksel)

PATHÉ, Charles (Chevry - Cossigny, Seine - et - Marne 1863 - Monte Carlo 1957), Fransız fonograf ve sinema öncüsü. İkisi de mühendis olan P. ve kardeşi Emile P., Henri Lioret ile birlikte Fransa'da fonograf endüstrisini kurup (1894) geliştirdiler. P. Joinville'de ilk film fabrikasını kurdu (1905). Fransa'da 1909'da, Amerika'da 1910'da sinemalar açtı. Bütün dünyada sinemanın gelişmesine çalıştı. İki P. kardeşin 1896'da kurduğu Societe Frères P. (P. Kardeşler Derneği)'den 1940'da Paris'te doğan dernek, P. Cinéma, Societé Nouvelle P.C.S.A. adını taşır ve 1030 işçi kullanır. (V. Örs)

PATİNAJ (Fr. patinage, İng. ice skating), tabanına özel olarak çelik bir altlık tutturulmuş pabuçlarla buz üzerinde kayma san'atı. P.'ın çok eski bir geçmişi vardır. Tarihi en azından VIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bugünkü P.'ın menşeinin ilkel İskandinavyalılar'ın ağaçtan yapma kar pabuçlarından gelmiş olması muhtemeldir. İlk patentler kemikten yapılıyordu. Sığır ve geyik kemikleri, hattâ koyun veya daha büyük hayvanların kemikleri düz bir kayma zemini elde edilinceye kadar şekillendiriliyor sonra bunlar, sırımlarla ayağa bağlanarak üzerinde kayılıyordu. Bu çeşit patenin en eski örneği İsveç'te Bjorko'da bulunmuştur. Bjorko, VIII. - X. yüzyıllarda gelişmiş bir şehirdi. Londra'da da 1841 yılında uzunluğu 25 cm'den biraz fazla olan ve hayvan kemiğinden yapılma bir paten teşhir edilmiştir. Bu kemiğin bir ucunda pateni başparmağa tutturacak bağın geçirilmesine yarayan bir de delik vardı.

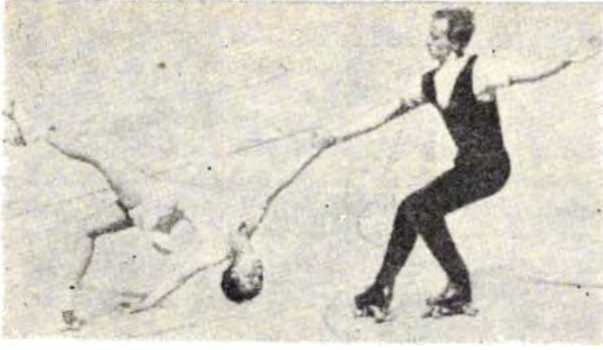
PATİNAJ : Artistik patinaj (sıçrama figürü)

Buz P.'ı XV. yüzyılda Avrupa'da yaygınlaşmış, Brueghel XVI. yüzyılda P. yapanların resmini yapmıştır. Başka kudretli ressamların da çeşitli P. figürlerini yapan kayakçıların resimlerini yapması P.'ı ölümsüzleştirmiştir.

P.'da metal patenlerin ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmiyor; ancak Holanda'da çok eskiden basılan kitaplarda metal paten görülmektedir. Yalnız patenlerin buza gelen sathı çok enliydi. XIX. yüzyılın ortalarına kadar doğrudan doğruya buzla temas eden bu metal kısım önce ağaç bir temele oturtulur, sonra paten bütüniyle ayağa bağlanırdı. Bu iş için sırım kullanılırdı. 1800'lerden sonra paten yapımında değişiklikler oldu. 1850'de tamamı çelikten yapılan patenler kullanılmaya başlandı.

PATİNAJ : Artistik patinaj (havaya kaldırma figürü)

PATİNAJ : Artistik patinaj (ölüm dairesi figürü)

Daima kışın yapılan P., mekanik soğutmanın keşfi ve dondurulmuş pistlerin yapılmasıyla Avrupa ve Amerika'da geniş ölçüde yaygınlaştı ve her mevsim yapılan bir spor hâline girdi. Mekanik soğutmalı ilk kapalı P. pisti, 1876'da Londra'da açılan ve *Glaciarum* adını taşıyan pisttir. Bu ilk buz pisti 7 m x 12 m boyutlarındaydı. Amerika'daki ilk kapalı P. pisti de 1879'da New York'ta, Madison Square Garden'de açıldı. Bu pistin yüzölçümü 552 m² idi.

Buz gösterileri : Biraz gelişmeye başladıktan sonra P.'dan bir gösteri unsuru olarak faydalanılmaya başlandı. İlk zamanların amatör buz karnavalları, zamanla yerini profesyonel buz gösterilerine bıraktı. Patinaj san'atçıları, parlak ışıklar, gösterişli kostümler, özel bir musiki ve yönetimle halkı büyülemeye başladılar. XX. yüzyıldaki bu gelişmenin hâlâ hatırlanan öncü şovlarından "Ices Follies" 20 yıl içinde 40 000 000'dan fazla Avrupalı'ya gösterildi. 1950'lerin ortalarında ise yalnız A.B.D. ve Kanada'da buz gösterilerine gidenlerin sayısı 11 000 000 kişiyi, seyirciler tarafından ödenen para da 22 000 000 doları aşmıştı. 1950'lerin Birleşik Amerika'daki önemli iki P. revüsü *Hollywood Ice Revue* ile ünlü Norveçli yıldız Sonja Henie'nin kurduğu *Sonja Henie Ice Revue*'dur.

Figürlü P. : Figürlü P., diğer bütün sporların en ilmî olanı ve P.'ın da gerçekten en san'atkârâne şeklidir. Ayrıca çok da güçtür. Çünkü hem ileri hem geri gidişlerde kusursuz bir P. bilgisine ve vücut kontrolüne ihtiyaç gösterir. Modern figürlü P.'ı en fazla etkileyen Amerikalı Jackson Haines'dir (1840-1876). Haines Figürlü P.'ın babası olarak tanınır; P.'a, daha önceden mevcut olmayan bir hareket serbestîsi getirmiştir. Kusursuz bir bale üstadı olan Haines bale hareketlerini P.'la birleştirmiş ve 1860'lardan itibaren figürlü P.'da büyük yenilikler yapmıştır. 1865'te Amerika şampiyonluğunu kazanan Haines, daha sonra Avrupa turnesine çıkmış, 1866'daki İsveç turnesinden sonra çok büyük bir şöhrete erişmiştir. Haines, 11 yıl yurt dışında kaldıktan sonra Amerika'ya döneceği sırada Finlandiya'da zatürreeden öldü.

PATİNAJ : Hızlanma figürü

Bütün bu gelişmelere rağmen figürlü P. 1900'lerde yine de kurallarına kavuşmuş değildi. Ancak bu tarihten sonra Avrupa'da Internationele Eislauf - Vereinigung (I.E.V. Milletlerarası P. Birliği), Amerika'da the United States Figure Skating Association (U.S.F.S.A. Birleşik Devletler Figürlü P. Birliği) gibi kuruluşların ortaya çıkmasından sonra tam bir düzene girdi; daha sonraki çalışmalarla gelişti.

PATİNAJ : Patinajlı hockey

Hız P.'ı : P.'ın figürlü şeklinden başka bir de hız P.'ı şekli vardır. İlk P. yarışları hakkında elde yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Yalnız XVII. yüzyılda P. yarışlarının Holanda'da sevilen bir eğlence olduğu biliniyor. 1805'te ise Leeuwarden'de kadınlar arası P. yarışı yapıldı. İngiltere, 1800'lerden itibaren bu yarışlara ilgi gösterdi. İngiltere'de ilk amatör yarış 1823'te yapıldı. Daha sonra bu yarışlar devam etti. Aynı yıllarda P. sür'at yarışları A.B.D. ve Kanada'da da yayılmış bulunuyordu.

Yelkenli P. : XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yelkenli P. da başladı. Yelkenli P.'ın esası rüzgâr enerjisinden faydalanarak paten üzerinde kaymaktır. P.'ın bu şeklinin de İskandinavya'dan çıktığı tahmin ediliyor. Yelkenli P. 1890'larda İngiltere'de, 1900'lerde Amerika'da yayılmaya başladı.

PATLAYICI MADDELER, ateşlendikleri zaman son derece kısa bir süre içinde yüksek sıcaklığa ulaşan ve büyük hacimden gaz intişarına imkân veren kimyevî karışım veya bileşimler. Bilinen en eski ve en basit P. M. baruttur. Gerçekte, patlama gücü yüksek olan P. M.; dinamitler ve diğerleridir. Dinamitin patlama hızı 6 350 m/sn ve daha fazladır. *Amonyum nitrat, kalsiyum nitrat ve kloratlı* maddelerin de patlama gücü yüksektir. Bunların patlama hızları 4 000 - 5 000 m/sn'dir. Patlama gücü en yüksek olanlar arasında *Trinitrotolüol* (TNT; 6 700 m/sn) ve *Pikrin Asidi* (Trinitrofenol; 7 100 m/sn) sayabiliriz. En yeni ve en güçlü P. M.; *Nitropenta* (8 400 m/sn) ve *Heksojen*'dir (8 380 m/sn). Ormancılıkta uygulanan özel bir yöntem de *sıvı hava* ile patlatma yöntemidir. Kömür madenciliğinde ise grizuya karşı emniyetli, patlamaları sırasında çok düşük ısı neşreden *Antigrizu* kullanılır.

P. M.'in ateşlenmesinde, barut için sadece alev (fitil v.b.) yeterlidir. Buna karşılık, günümüzde çeşitli biçimlerde prese edilmiş bulunan P. M. açık aleve, darbeye veya sürtünmeye karşı pek fazla duyarlı değillerdir. Bunların patlatılabilmesi için bir kapsül vasıtasile yapılacak başlangıç ateşlemesine ihtiyaç vardır. P. M., lokumu içine yerleştirilen kapsül, fitil, infilâk fitili veya elektrikle patlatılır. Âdî fitil, prese edilmiş kara barutla doldurulmuş, gütaperka ile sarılmış pamuk veya kenevirden yapılı bir hortumdan oluşmaktadır. Tutuşturuldu-

ğu zaman yavaş yanar (46 - 60 cm/dak.). İnfilâkli fitil ise bir P. M. ile doldurulmuş olduğundan alevi derhal iletir. *Kartuş*'lar, içleri patlayıcı madde ile doldurulmuş, parafinle emprenye edilmiş kâğıt kılıflardır (bk. BARUT, DİNAMİT). (E. Ediger)

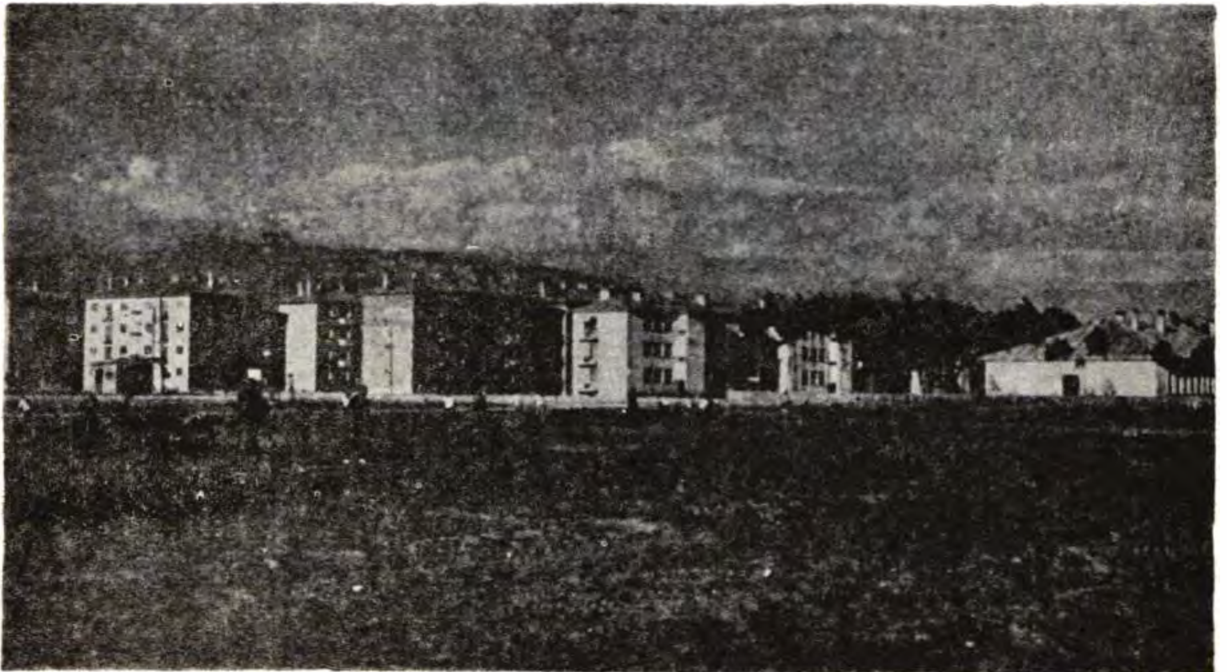
PATNOS, Ağrı iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 1 421 km², nüfusu 50 804 (1975). 3 bucağı (Dedeli, Doğansu, Sarısu), 83 köyü vardır. Köylerin çoğu 300 - 500 nüfusludur, nüfusun çoğu köylerde yaşar. İlçe merkezi olan P.'un 15 564 (1975) nüfusu vardır. Bucak merkezleri birer köydür. İlçe arazisi ilin güney bölümündedir. Doğuda Van, batıda Muş, güneyde Bitlis illerinin bir kısım topraklarıyla sınırlıdır. Kuzeyinde Ağrı'nın Hamur ve Tutak ilçeleri vardır. İlçe oluncaya kadar Malazgirt'e bağlı bir bucak olan Patnos, 1936'da Malazgirt ilçesinin Sultanmut (şimdiki Doğansu), Ahlat ilçesinin Sarısu, Erciş ilçesinin Dedeli bucaklarından oluşmak üzere Patnos adiyle Ağrı iline bağlı ilçe olarak kurulmuştur. Nüfus yoğunluğu 36'dır.

İlçe arazisi, geniş, yüksek ovalarla (1 650 - 1 700 m), bunların çevrelerindeki dağlardan (2 200 - 2 500 m) oluşmuştur. Güneyde Süphan dağının (4 050 m) kuzeye bakan yamaçları yükselir. Alüvyonlarla örtülü düzlükler dışında, ilçe arazisinin hemen bütünü yeni volkanik örtülerle (andezit ve bazaltlar, tüfler) kaplıdır. Bunlar arasındaki Patnos ovası ise yeni alüvyonlarla örtülüdür. İlçe arazisi, Malazgirt - Bulanık deprem bölgesinin bir bölümü üzerindedir. Türlü tarihlerde ve özellikle 1891, 1903, 1907 ve 1919'da yer sarsıntıları olmuştur. Ova, 20 km eninde ve boyundadır. Bu ova, Malazgirt ovasının devamı olup, alçak sırtlarla biribirinden ayrılmıştır. Bu düzlüklerden geçen Sarısu ve kollariyle toprakların çok yerinin sulama işleri yapılır. Her yıl ilkbahar ortalarına doğru çevredeki dağlardan inen kar suları, ovanın çok yerini basar, çekildiği zaman verimli mil toprakları bırakır. Bu verimli ovada iyi tahıl ürünü alındığı gibi, çayır ve otlaklar da çoktur. İlçede sert bir iklim vardır. Kışlar kar yağışlı geçer. Yıllık yağış 500 - 550 mm'dir. Dağlardaki bazı çalılık ve seyrek ağaçlıklarla akarsu boylarındaki bazı ağaçlıklar dışında, ilçe toprakları otluk bozkırlardır.

Başlıca geçim kaynağı hayvancılığa dayanır. Bu çevrenin karaman cinsi koyun ve koçları, Doğunun en iri ve çok yapağılı hayvanlarıdır. Canlı hayvan (koyun, sığır), yün, yağ, peynir, deri ihraç mallarıdır. Hayvan ve tahıl satışlarını çoğunlukla, Karaköse ve Erzurum üzerinden yapar. Çok yerde makine tarımına dayanan tahıl ekimi önemli gelir kaynağıdır. Sebze de yetiştirilir. Halkın önemli bir kısmı yazın Süphan dağı ile Akdağ'daki yaylalara çıkar.

İlçe merkezi P., aynı addaki ovanın kuzey kenarına yakın bir yerde, nüfusu 15 000'i geçen bir kasabadır. 1936'da küçük bir köy ve 1940'da 851 nüfuslu bir yerleşme yeri iken, belediye kuruluşu, memur evleri, resmî daireler yapılarının çoğalması, halkın yeni yeni evler yapmasiyle gelişme yoluna girmiştir. İçme suyu, çarşısı, ilk ve orta okulları ile P. kasaba görünüşü almıştır. Erciş üzerinden Van ve ötelerine, Bulanık üzerinden Muş'a, Ağrı üzerinden türlü bölgelere bağlanmıştır. (R. İzbırak)

PATOLOJİ (Fr. Pathologie; Yun. pathos = hastalık; logia = ilim), hekimliğin bir bölümünü oluşturan ve hastalığın esas mahiyetini araştıran ilim kolu. P. özel olarak, bedenin doku ve organlarında yer alan ve hastalıkların sebebi veya neticesi olan yapı ve fonksiyon değişmelerini inceler. P. birkaç bölüme ayrılır: *Hücre P.'si,* hücrelere hastalık olayının başlangıç noktası gözü ile bakar ve her hücrenin, ondan önce var olmuş olan başka herhangi bir hücreden türemiş olduğunu (Virchow) göz önünde tutar. *Klinik P.,* P.'nin klinik problemlerin çözümüne uygulanması olup, özel olarak laboratuvar yöntemlerinin klinik teşhislere uygulanmasını inceler. *Karşılaştırmalı P.,* insan bedeninin çeşitli hastalıkları ile ilkel hayvanların hastalıkları arasında karşılaştırmalar yapar. *Diş P.'si,* dişlerin hastalıkları hakkında toplanan bilgilerin hepsini içine alır. *Eksotik P.,* bulunulan ülke dışındaki ülkelerde uygulanan hastalık teşhis yöntemleri veya genel olarak benimsenmiş sistem dışındaki sistemlere dayanan P. *Tecrübî*

PATNOS : Bir görünüş

P., sun'î yoldan peydâ edilmiş hastalıkların seyrini inceler. *Genel P.*, çeşitli hastalıklarda ve başka başka organlarda yer alabilecek patolojik durumları inceler. *Coğrafî P.*, P.'nin coğrafî şartlara ve iklim şartlarına olan ilişkilerini inceler. P.'nin psikolojiye, hayvan ve bitkilere ait bölümleri vardır.

PATRAS, Yunanistan'ın Mora yarımadasındaki başlıca liman, Akhaia vilâyetinin idare merkezi. Aynı adla anılan körfez üzerinde bulunan şehir, Korent'tin 113 km kuzey-batısına düşer, nüfusu 111 607 (1971) kişidir. Demiryolu P.'ı, Korent berzahı vasıtasıyle Atina'ya ve Pirgos yoluyla güneydeki Kalamata'ya bağlar. Şehirdeki eski akropolis civarında bir Orta Çağ kalesi vardır. Limanı büyüklük bakımından Yunanistan'ın üçüncü limanıdır. Zeytin, zeytinyağı, limon, şarap, üzüm ihraç edilir. Korent körfezi'nden geçen gemiler için önemli bir uğraktır.

PATRAS : Bir görünüş

Eski Yunan efsanesine göre Eumelus, Aroe, Antheia ve Mesatis şehirlerini kurdu. Dor istilâsından sonra Patreus komutasındaki Akhaia'lar, Aroe'yi genişletip büyüttüler ve şehir adını Patreus'tan aldı. M. Ö. 419'da Alkibiyades'in tavsiyesiyle şehir uzun surlar vasıtasıyle limanla birleştirildi. M. Ö. 146'da Yunanistan'ın Romalı'lar tarafından işgal edilmesinden önce eski önemini kaybetmiş bulunuyordu. Şehir Hıristiyan'lığın ilk yerleştiği yerlerden biri oldu.

M. S. VIII. ve IX yüzyıllarda Peloponez'e karşı vaki olan Slav istilâsından kaçanlarla nüfusu arttı. Bizans imparatorluğu zamanında ipek endüstrisi gelişti. 1205'te Fransız asilzadesi Geoffroy de Villehardouin burada bir Frank prensliği kurdu. Şehir XV. yüzyılın başlarında Venedikliler'e geçti. Yüzyılın ortalarına doğru Türkler'in eline geçtiyse de sonradan geri alındı ve Fâtih Sultan Mehmed 1458'de P.'ı, Türk topraklarına kattı. 1687'de Venedikliler'in eline geçen şehir 1715'te tekrar fethedildi ve 1828'e kadar Türkiye'de kaldı. 1821'de P.'ta çıkan ayaklanma Yunan ihtilâlinin başlangıcı sayılır.

PATRICIUS (Lat. *pater* = baba), en eski Roma'da asılzade, İmparator Büyük Constantinus'tan beri "devletin babası" anlamına gelen bir şeref unvanı. Bu unvan Büyük Theoderich'e kadar yalnız Romalılar'a verilmiştir. Orta Çağın başlarında P., Roma'nın koruyucusu anlamını taşıyan ve Bizans imparatorluğunun, merkezi Ravenna olan Exarkhos'una verilen bir unvan idi. Papa II. Stephanus 774'te Franklar kralı Pépin (Pippinus)'e ve onun oğullarına P. Romanorum (Romalıların P.'u) unvanını verdi. X. yüzyılda bu unvanı Romalı Crescenzi ailesi kullanıyordu. Unvan, III. Heinrich tarafından 1046'da Alman imparatoruna has bir unvan olarak kabûl edilmiştir. IV. Heinrich, 1076'da Papa VII. Gregorius'u istifaya davet ederken bu unvana dayanmıştır. (V. Örs)

PATRICK [*pætrik*]. **John** (**asıl adı : J. Patrick Goggan;** doğ. Loisville, Kentucky 1905), Amerikalı oyun yazarı. Harvard ve Columbia üniversitelerinde okumuş, radyo ve film işlerinde çalışmış, 1954'te *The Teahouse of the august moon* (Ağustos ayı çay evi) oyunu için Pulizer ödülünü kazanmıştır. Bu oyun, Amerikalıların II. Dünya Harbi sonrası Japonyasında eğitim reformu için sarf ettiği gayretlerle çok zarif bir şekilde alay etmiştir. Hepsi sahne oyunları olan başka eserleri : *The willow and I* (Söğüt ağacı ve ben) [1942], *The hasty heart* (Aceleci kalp) [1947]; *The stray of Mary Surratt* (M. Surratt [kadın adı]'in hikâyesi) [1947];*The curious savage* (Garip yabani) [1950]; *Lo and Behold* (Bak, bak!) [1952]. (V. Örs)

PATRİK (Lat. patriarcha, Yun. patriarchês'ten, Fr. patriarche, İng. patriarch), *Eski Ahd*'de Nûh, İbrahim, Yâkub gibi, ırkın ecdâdına verilen isim. Hıristiyan kilisesinde ise kelime Hıristiyan cemaatlerinin din büyükleri için kullanılmış; daha da özel olarak piskopos ve başpiskoposların üzerinde bir dinî mevkii ifade etmiştir. Eskiden P.'ler bütün Hıristiyan kiliseleri için bahis konusuydu. P. unvanına V. yüzyıldan önce raslanmamaktadır. İlk kurulan Roma, İskenderiye ve Antakya P.'liklerine sonradan İstanbul ve Kudüs de eklenmişti. O zaman her P. kendi bölgesindeki kiliseleri kontrol etmekle görevliydi. XI. yüzyıldan sonra P. sözü Katolik kilisesinde bir şeref unvanı mahiyeti aldı ve daha çok Venedik, Lizbon gibi yeni kurulan kiliselerin başpiskoposları için kullanılmaya başlandı (Bk. KATOLİKOS). Daha sonraları dinî inançlar yüzünden olsun, politik aykırılıklardan olsun arada farklaşmalar baş gösterince P.'likler arasında bir ayrılma oldu. XI. yüzyılda İstanbul (Bizans) P.'i ayrı bir kilisenin, Doğu Hıristiyanları'nın başı olarak Roma'dan ayrıldı. Ancak Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki gerçek ayrılma XII. yüzyılda vuku buldu. Roma'daki papa, Katolikler'in, İstanbul'daki P.'ler de Ortodokslar'ın başı oldular. Bugün İstanbul'daki Rum Ortodoks kilisesinin başında bulunan P., yeryüzündeki diğer P.'lerin üzerinde sayılır, "Cihan Patriki" kabûl edilir. (V. Örs)

PATRİKHÂNE (Yun. "patras = çoban" ve "iarchos = sürü" anlamına gelen *Patriarchos* ile mekân bildiren Farsça "hâne" sözünün birleştirilmesiyle meydana gelmiştir), Genellikle Ortodoks mezhebinin temsîl edildiği İstanbul — Yeni Roma — Kilisesi'ne ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, bilhassa Tanzîmât'tan sonra Fener Rum Ortodoks Kilisesi'ne verilen ad. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında, eskiden devam eden veya XIX. yüzyılda Fener Rum P.'sinin parçalanmasıyle meydana çıkmış olan İskenderiye, Antakya, Mardin Süryânî, Beyrut Marûnî, İstanbul Ermeni ve Ermeni Gregoryen, Bulgar Eksarhlığı, Musul Keldânî gibi daha başka bazı P.'ler de vardır. P. deyimi genellikle Bizans İmparatorluğu'nun himâyesinde gelişmiş bulunan Melkit Kilisesi'ne ait bir deyim olarak tanınmıştır. İstanbul'da bir Hıristiyan piskoposluğunun teşekkülü Milâd'ın II. yüzyılına kadar uzanmakta ise de, bu kilisenin bir P. olarak teçhîzi daha sonraki yüzyılda 316'da gerçekleşmiştir. Roma'da devletin yönetiminde iki imparator ve dört kayserin bulunması nasıl tabiî kar-

şılanıyorsa, Kilisede daha kuruluşundan itibaren dinî işler için birden fazla makaamın bulunmasına cevaz veriyordu. İstanbul Kilisesi'nin öteki kiliseler, yani Roma, Antakya, İskenderiye ve Orşelim (el - Kuds) arasında önem kazanması, imparatorluk pâyitahtının yeniden kurulan Bizans'a, yani Yeni Roma'ya (Kostantinopolis) taşınmasından sonra mümkün olabilmiştir. 381'de toplanan ikinci konsilde alınan üç sayılı kararla Yeni Roma Piskoposluğu'na Roma Piskoposluğu'ndan sonra yer verilmesi uygun görülmüştü. Böylece, 25. İstanbul piskoposu Oucumenique Patriarch unvanını da almış oldu. Bu sıfatla piskopos Metrophanes patrik seçildi. Dördüncü konsilde ise bu karar bir kere daha te'yîd edilerek, 28 sayılı kanunla kutsallık ve öncelik itibariyle P.'nin Roma Papalığı'ndan sonra değer taşıması karara bağlandı. Justinianus'un yayınladığı bir fermanla da kıdem sırasına göre Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs P.'leri kesin yerlerini almış oldular. P.'nin kuruluşu sırasında patrik seçimleri gerçek anlamı ile yapılır, halk, kilise mensuplarını bu seçimlere katılmaya teşvîk ederdi. Justinianus'un yapmış olduğu düzenlemede P.'nin başkanını seçme usulüne yeni bir şekil verildi. Buna göre kilise adamları ve pâyitaht'ta oturan ünlü kişiler, patrik olma şartlarını hâiz piskoposlardan üçünü aday gösterme hakkına sahip oluyorlardı. Bunlardan en lâyık olanını seçme hakkı ise imparatorun elinde bulunuyordu. Daha sonra 787 İznik ve 870 İstanbul konsilleri bu hakkı da sınırladılar. Kilise mensuplarına sadece patrik olabilecekleri teklif yetkisi tanındı ve halk kesinlikle bu seçim işlemi dışında bırakıldı. Bu uygulama imparatorluğun sonuna kadar devam etmiş; Osmanlı Devleti fetihten sonra İstanbul Patrikhânesi'ni ihyâ ettiği zaman bu yetkiyi metropolitlerden oluşan Sensinot meclisine bırakmıştır. Vasileos, yeni patriki tayin ettikten sonra Senato üyelerini, metranları ve kilisenin ileri gelenlerini saraya davet ederek, onlara "İlâhî inâyet ve ondan aldığımız kudretle filanı İstanbul patrikliği rütbesine yükselttiğimizi ilân ediyoruz" diye hitap eder ve bunu takip eden pazar günü de P.'nin merkez kilisesi olan Ayasofya'da başkanlığa geçiş töreni icra edilirdi. Tören Heraclea (Ereğli) başpiskoposunun başkanlığında yapılır ve Vasileos patriklik asası, erguvan renkli hil'at ile kutsal haçı yeni patrike teslîm ederdi. P.'nin başkanı bundan sonra Tanrı'nın inâyeti ile Yeni Roma, İstanbul başpiskoposu ve Oucumenic Patrik unvânını kullanırdı. P.'nin böyle bir gelişme geçirmesine Roma papalarından II. Pelageus ile Büyük Gregorius'a kadar hiç bir itirazda bulunulmamıştı. Beşinci ve altıncı konsiller'de Roma delegeleri'nin bütün kurcalamalarına rağmen, P.'nin yetkilerinde herhangi bir değişiklik yapılmasına gerek duymamışlardı. P., Epanagoge fermânına göre (884 - 886) "yeryüzünde Îsâ el - Mesîh'i temsîl eden makam, îmânın koruyucusu, müminleri güden çobanın bulunduğu kutsal ve yüce bir duraktır". Çevresi saygı hâlesi ile örtülü olup, ona kimse el dokunduramaz ve kerametine de kimse karşı çıkamazdı. Böylece hükûmetle kilise birleşmiş ve kaynaşmış bir duruma gelince, P.'de devlet işlerinde büyük nüfûz ve tesire sahip oldu. Yönetimde Vasileos'un yardımcısı olma özelliği kendiliğinden doğdu. Tehlikeli durumlarda verilen emirler ve beyanlar her iki makamca müştereken yayınlanmaya başladı. Vasileos'lar ancak P. tarafından tâc giydirilmek suretiyle imparatorluk yetki ve sıfatlarını kazanabildiklerinden, P.'nin imparatorlar üzerindeki manevî nüfusu çok yüksekti. Bu sebebledir ki, P.'nin tarihi bir bakıma Bizans İmparatorluğu'nun da tarihi demek olmuştur. 1453'te Gennadios Scalereos Osmanlı Devleti'nce patrik olarak nasb edilinceye kadar P. yönetiminde 147 patrik görev almıştır. Bunlardan I. Paulus 3 def'a, I. Macedonius 2 def'a, Euticios, Pyrchos, Theodoros, İgnatios, Photios, Nicaulaos, Arsenos, İoseppos, Athanasios Callistos, Philothaos, Macarios ve IV. Antonios da 2 def'a patrik olmuşlardır. İstanbul P.'sinin imparatorluğun merkezinde bulunmadan doğan imtiyazlı durumu daha başlangıçta öteki kiliselerin kıskançlığını çekmişti. Buna dinî problemler ve bunların açıklanmasındaki farklı görüşler de eklenince, kiliseler arasında bölünmeler kendini gösterdi. Antakya doktrinini bütün kliselere kabûl ettirmek isteyen Nastorios'a karşı başgösteren muhalefet 431 Efes konsiliyle başarıya ulaşınca, Antakya kilisesi İstanbul P.'den koptu (Bk. NASTÛRÎLİK). Buna, 449'da, Kilise tarihinde Efes şekaaveti adıyle anılan toplantıda Euthices'in monofizit doktrinini ortodoks doktrini olarak kabûl ettirmesini takîb etmesi kilisede ikinci bir ayrılığa yol açtı. Böylece, İskenderiye kilisesi de İstanbul ve Roma'nın dinî görüşlerinden ayrılmış oluyordu. İmparator Anastas Doğu kiliselerini tekrar İstanbul'a yani, bir bakıma imparatorluğa müzâhir hâle getirmek için tavizlerde bulundu ise de, Ortodokslukla Monofisizm birleşemedi. Justinianus'un İstanbul'da 553'te topladığı beşinci konsile rağmen kiliseler arasındaki ayrılık devam etti. Şimdi ortodoks Hıristiyanlığı Roma papası ile İstanbul patriki savunmakta idi. Az sonra Müslüman Araplar'ın Antakya, Kudüs ve İskenderiye'ye sahip olmaları ise, bu kiliseler üzerindeki siyasî hâkimiyetin de sona ermesine ve dinî ayrılığın kesinleşmesine sebeb oldu. P.'nin otoritesini sarsan yeni bir cereyan ise İkonoklast hareketi olmuştur. Kutsal tasvirlerin kırılmaları ve bunlara saygı gösterenlerin cezalandırılmaları 726 ile 843 arasında, yüzyıldan fazla bir zaman P.'yi meşgul etmiştir. Gerçi 787'de İstanbul'da toplanan sekizinci ve sonuncu konsil P.'nin Ortodoks inancını yeniden canlandırmakla imparatorların kiliseye tahakkümünü bir derece azaltmış oldu. Fakat, 800'de, Papa III. Leon'un Romada, Sen Piyer kilisesinde Charlemagne'a tâc giydirerek onu imparator ilân etmesi, bu tarihe kadar aradaki bağların gevşemesine rağmen birleşik gözüken Roma ve İstanbul kiliselerinin ayrılmalarını tâcîl etti. Ancak, bu fi'lî parçalanma iki yüz yıllık bir mücadeleden sonra kesinleşebildi. Batıda katolikliği temsîl eden Papalık, Doğuda da Ortodoks kilisesinin merkezi olan P., kesin hatları ile teşekkül etti. 1054'te Michael Kerulareos bu mücadeleye, yayınladığı bir aforoznâme ile son verdi. Onun bu başarısı P.'nin Slav kavimler ve eski Doğu kiliseleri üzerinde nüfûzunun artmasına vesîle oldu. Fakat parçalanma, imparatorluğun geleceği bakımından meş'um sonuçlar getirdi. Bu olay, hele Türk tehlikesi belirdikten sonra imparatorluğun Avrupa Hıristiyanlık dünyasından yararlanmasını engellemiş olmakla, birçok bizantilog ve kilise tarihçisi tarafından tasvîb edilmemiştir. Ne var ki iki kilise de biribirlerini ve mensuplarını dinsiz, kâfir hattâ, yaban domuzu gibi tahkir edirici sıfatlarla aforoz ettiklerinden, Hıristiyanlık âleminde devamlı dinî düşmanlık ve rekabete yol açtılar. Böylece, bir daha, hattâ günümüzde yapılan birtakım temaslara rağmen birleşme mümkün olamadı. 1204'te Latinler İstanbul'u işgal edince, P. de İznik'e çekilmişti. İstanbul'da kurulan Latin İmparatorluğu'nun tebeası ise Papa Innocentus'un gönderdiği kardinale değil, İznik'te oturan X. İoannes'e bağlı kalmaya devâm etti. Latin işgali ortodoksların katoliklere olan hınçlarını keskinleştirmekten başka bir sonuç getirmedi. 25 temmuz 1261'de İstanbul'un kurtarılması üzerine P. de eski merkezine dönmüş oldu. Türk tehlikesi,

bilhassa Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan ve 1402 Ankara bozgunuyla düştüğü buhrandan daha dinç bir şekilde çıkmasından sonra, artık Bizans kapılarına dayanmış bulunuyordu.

II. Murâd'ın Selânik'i kesin olarak fethi İmparator VIII. İoannes'i iyice telâşlandırdı. Papalık, Bizans'a yardımı iki kilisenin birleştirilmesi ilkesine oturttuğundan, imparator İstanbul'daki P.'nin ve ileri gelenlerin itirazlarına bakmadan bu teklîfi kabûl etti. 1438'de İtalya'da Ferrara'da toplanan konsile bizzat katıldı. Ancak, kilise adamlarının ilke ve amaç münakaşaları uzayınca, toplantı yeri Floransa'ya nakledildi. En sonunda İmparatorun baskısı ile 6 Temmuz 1439'da iki kilisenin birleştirildiği resmen ilân edildi. Fakat bu kararı ne P., ne de öteki kiliseler benimsediler. Aksine 1443'te Kudüs'te toplanan "Doğu Kiliseleri" bu kararı red ve ilga ettiler. Bizans'ın kurtuluşu için Latin kilisesinden yardım sağlamak üzere son imparator XI. Kostantin tekrar teşebbüse geçti. Roma'dan gelen Kardinal İsidoros'un başkanlığında P.'yi bir tarafa bırakarak, 12 Aralık 1452'de Katolik usullerine göre Ayasofya'da icra ettirdiği âyinle Roma kilisesine katıldığını ilân etti. Ama bu davranış İstanbul'u karıştırdı. Patrik Gregoreos Mammas görevini terk ettiği gibi, Megadük Notaras da Latin piskoposunun kukuletası yerine Türk şeyhlerinin sarığını görmeyi tercîh ettiğini açıkça beyan etmişti. P., bu durumda iken 29 Mayıs 1453'te Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethetti. Fethin üçüncü günü tanınan aman üzerine, şehirdeki bütün cemâatlerin başkanları Fâtih'i ziyaret ederek arz-ı ubûdiyyet eyledikleri hâlde, Ortodoks Rum cemaatinin başkanı olan patrikin gelmeyişi üzerine durumu tahkik ettiren Pâdişah'a Rum ileri gelenleri, fetihten önce P. üzerindeki tazyik karşısında patrikin makamını terkettiğini ve altı aydan beri de P.'nin başkanı bulunmadığını bildirdiler. Bunun üzerine Fâtih, metropolit ve ruhbândan oluşacak bir meclis teşkil etmelerini ve bu meclisin Ortodoks Rum cemaati için yeni bir patrik seçmesini buyurdu. P. binası için de Ayasofya, şehrin "Ulu Cami'i" hâline getirildiğinden, Havariyyûn kilisesini (bugün Fâtih Cami'i) tahsîs ettirdi. Sensinot, Georgeos Kurtesios Skaleros'u II. Gennadios unvânı ile patrik olarak seçti. Bu seçim Fâtih tarafından onaylanmakla P., Osmanlı Devleti idaresinde tekrar ihyâ edilmiş oldu. Gennadios'un takdis töreni ancak 1454'te Ereğli Piskoposu tarafından icrâ edildi. Buna göre P., bir yıldan fazla bir zaman patriksiz kalmış sayılmaktadır. Gennadios, Havariyyûn kilisesinde kısa bir süre hizmet görebildi. Kilisede bir Türkün cesedinin ortaya çıkması üzerine P., önce Pammaharistos (bugünkü Fethiye cami'i ve müzesi) daha sonra da Halic'in kıyısında, Fener'de Hagios Georgeos manastırına taşındı. 1720'de Patrik Yeraminos burada yaptırdığı ek yapılarla P.'yi büyük bir kuruluş hâline getirdi. Tarihçi Phrantzes'in kaydettiğine göre, Müslüman Osmanlı İmparatorluğu içinde İsa cemaatinin hukukî statüsünü tesbît eden bir fermanla Fâtih, P.'ye yeni hüviyetini kazandırmış oldu. Bu konuda ihtilâf olduğu bazı tarihçilerce ileri sürülmektedir. Bunun için de delîl olarak Yavuz Sultan Selim devrinde geçen bir olay gösterilir. P. konusunda Fâtih'in verdiği berâtın söylentiye göre yanmış olması, devlet kayıtlarında da bir örneğinin bulunmaması, bu iddianın başlıca dayanağıdır. Nitekim Yavuz Sultan Selim de bu konuyu tahkik ettirmiş ve ancak Fâtih gününden kalma yaşlı bir yeniçerinin şehâdeti ile böyle bir berâtın mevcûdiyetini tesbît edebilmiştir. Ancak Fâtih'in Gennadios'la yaptığı konuşmalar, dinî konulardaki görüşmeler ve bundan cesaret alan Gennadios'un onun adına bir de Hıristiyanlığı tanıtıcı risâle yazmış olması, (pek âlim ve pek muhterem İstanbul - Yeni Roma - patriği Gennadios Skalareos Efendi'nin Hıristiyanların doğru ve kusursuz îtikadları hakkında Müslümanlar'a verdiği İtikad - nâmesi) dikkate alınırsa, bu iddia gerçek sayılmaz. Yavuz devrindeki tescîl olayı da bunu te'yîd etmektedir. Fâtih, P.'ye verdiği berât ile Ortodoks Kilisesi'ne ibadet serbestîsini, kilise teşkilâtının eskiden olduğu gibi devam ettirilmesini, kiliselerin masûniyyetini, ruhbânın kutsallığını ve dinî inançların rûhânî meclislerde ta'dîl ettirilemeyeceği hususlarını tesbît etmişti. Son fıkra, Ortodoks Kilisesi'nin Latin Kilisesi'yle birleştirilmesine Osmanlı Devleti'nin taraflı olmadığını tescîl etmekte idi. Bu, şüphesiz Gennadios Efendi'nin de fikrine uygundu. Ayrıca, Osmanlı Devleti P.'nin muhafazası için patrik emrine bir "yeniçeri ortası"da tahsîs etmişti. Patrik teşrîfatta vezîr rütbesinde tutulmakta idi. Nitekim, Köprülü Mehmed Paşa zamanında 1657'de İstanbul'daki anarşik durumdan yararlanarak bazı Rum gençlerini yeniçeri kılığında Türkler'e saldırttığı, Eflak voyvodası ile siyasî bir ihtilâl hazırlama çabasına kalkıştığı sâbit olan Patrik III. Parthnios'un idamına kadar, P. ile Osmanlı hükûmetleri arasındaki ilişkiler olumlu bir şekilde sürüp gitmişti. Bu olaya kadar, Sensinot'ça seçilen patrikler, Padişah önünde hil'atlenip göreve başladıkları hâlde, bundan sonra iclâs töreninin Sadrâzam huzurunda yapılması kararlaştırıldı. Bu suretle Osmanlı hükûmeti dinî müsâmahanın yanında siyasî basîretini kullanma ve devam ettirmek kararında olduğunu açıklamış oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası'ndaki Ortodoksları kendi bayrağı altında toplaması, P. için yararlı oldu. Bulgaristan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan kiliseleri yeniden P.'ye bağlandılar. Böylece, "Doğu Kilisesi" bu ülkelerin millî devletlerini ve kiliselerini kurdukları XIX. yüzyıla kadar geniş bir bölgede dinî otoritesini yürüttü. Fenerli Rum beyleri'nin Dîvân-ı hümâyûn tercemanlığını üstlenmeleri sonunda, XVII. yüzyıldan itibaren Eflak ve Boğdan'a bey olarak atanmaları, P. emrindeki bu adamların aracılığı ile bu ülkelerde onun nüfuzunu daha da kuvvetlendirmişti. Ancak, P.'nin yeniden kuruluşundan itibaren izlediği iki yönlü bir politika vardı. Bunlardan biri P.'yi Avrupa efkârında kâfirlerin eline düşmüş mazlûm bir kuruluş olarak tanıtma çabası idi. Nitekim 1699 "Karlofça Andlaşması"na konulmak istenen bir teklif, P.'nin dinî serbestîsinin engellenmemesi olmuştu. Osmanlı delegeleri gerçek uygulamayı yakından bildikleri için bu teklifi önce anlayamamışlar, sonra da kabûl etmekte mahzûr görmemişlerdi. 1774 "Kaynarca Andlaşması"nda ise, bu unsur Rus çarı'nın te'mînâtı ile daha da perçinleştirilmişti. Böylece P., "Lozan Konferansı"na kadar, hattâ bu konferansta yukarıda işaret edilen mazlûm bir kuruluş olduğu propagandasını başarı ile yürütmüş oldu. P.'nin izlediği politikanın öteki yönü ise Sırp, Arnavud, Ulah, Bulgar, Hersek v.b. Rum olmayan Ortodoks tebeayı Rumlaştırma çabası idi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda kalabalık bir Rum unsur meydana getirerek Bizans İmparatorluğu'nu ihyâ emelini gütmekte idi. P. bu tutumu ile "antihistorique" bir saplantıya düşmüş oldu. Bunun ilk tezahürünü 1814'te kurulan "Ethniki Heteria" (b. bk.) gizli teşkilatında görmek mümkündür. Başta Patrik Gregoreos olmak üzere İzmir, Patras, Filibe metropolitleri ve pek çok papaz bu gizli teşekküle girmişlerdi. "Eterya" şifresinde Patrik "Eski", metropolitler de "bî - çâregân" kelimeleriyle tanımlanıyordu. Yine Bizans'ı ihyâ etmek üzere başlatılan ilk ayaklanma hareketi de P.'nin nüfuzuna dayanılarak Eflak'ta başlatılmıştı. Osmanlı hükûmeti, P.'nin bu işe ne denli karıştığını ancak, Yunan isyânının

yayılması ile vâkıf olabilmişti. Patras başpiskoposu Germanos P.'den aldığı buyrukla bütün Hıristiyan'ları Türkler'e karşı Haçlı Seferi'ne çağırmıştı. Bunun üzerine 1821'de Patrik Yovakimos, P. kapısı önünde îdâm edildi. O günden bu güne P. mensupları bu patrikin hâtırası için adı geçen kapıyı kapalı tutmaktadırlar. P. bu dönemde kendine mahsûs matbah-ı âmiresi (saray mutfağı), mabeyncileri, kâhyaları ile bir saray, Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrı bir devlet hüviyeti kazanmıştı. Sultan II. Mahmud ve onu tâkîben Tanzîmat ricâli dış müdahalalerin bağışladığı imkânlar nisbetinde P.'yi kontrol altında tutumaya çalıştılar. Fakat Tanzîmat ve Islahat fermanlarının sağladığı imkânlar ile P., dinî bir kuruluş olmaktan çıkarak "millî - Yunânî" ve "siyasî - Avrupaî" bir mahiyet kazandı. Ancak, P.'nin Rumluk ve Yunanlılık propagandası önce Sırp, arkadan Romen ve Bulgar kiliselerinin kuruluşuna yol açtı. Bunun sonunda da P., Osmanlı Ortodoks Rum tebeası üzerinde sözü geçen millî bir kilise hâline geldi. 1897'de Rusya'nın da baskısı ile P., Osmanlı hükûmeti'nin kontrolünden tamamen çıkan ve kendisine tam bir hürriyet kazandıran bir statüye kavuşmuş oldu. Bu kararnâmeye göre, kilise Osmanlı tebeası Rum halkın âmme hukukuna, âdeta Rum Ortodoks tebeanın temsilcisi, özerk bir devlet hüviyeti elde ediyordu. Bu fevkalâde yetkiler 1908 Meşrûtiyyeti ile P.'nin elinden alınınca, hükûmetle P. arasında gizli mücadele yeniden başladı. 1918 "Mondros Mütarekenâmesi"nin imzalanmasından sonra, İttihat ve Terakkî Partisi'nin mümesili gibi görünen Patrik V. Germanos, Sensinot tarafından azledilerek yerine Bursa metropolidi Dorotheos Mamelis vekil olarak (Licum Tenens) seçildi. İlk işi olarak da 9 Mart 1919'da yayınladığı, P. ile Osmanlı hükûmeti arasındaki ilişkileri kesen, Rumları vatandaşlık görevlerinden affeden, bildirisi ile, Rum - Ortodoks halkın felâketini hazırladı. Bundan sonra Türkiye Rumları Yunan ordusu saflarında hizmet alan vatan hâinleri durumuna düştüler. Bu siyasî kışkırtma kiliseyi pek zor duruma düşürmüştü. Ephesos metropolidi Chrysostomos, İzmir'e ayak basan Yunan askerlerini kurtarıcı olarak selâmlarken, İznik metropolidi Vassilios geride bir tek Türk kalmadan tamâmiyle imha edilmeleri konusunda dindaşlarını teşcî' ediyordu. Trabzon metropolidi Chrysanthos ise 18 Aralık 1919'da Batum'da Rum Ortodoks Pontus hükûmetini kurmaya kalkışmıştı. Fâtih'in himayesinde, onun ayaklarına kapanılarak yeniden kurulması sağlanan P.'nin, Türk imparatorluğunun çöküşüne zayıf bir faktör olarak fi'len katıldığı kadar, bu çöküş sırasında ne kadar hıyânet içinde olduğu da bu örneklerle belli oldu. Bunu ilk farkedenlerden ve bu gidişe dur demeye çalışanlardan biri ve başta geleni, 1921'de Patrik Dorotheos yerine patrik seçilen IV. Meletios Metaxakis olmuştur. Patrik kralcılara ve P.'nin politikasına şiddetle karşı çıktı ise de, Türkiye'deki Ortodoks vatandaşların âkıbeti, yüzyılı bulan bunca hıyânetten sonra artık belli olmuştu. "Lozan Konferansı"nın ek anlaşmalarından olan Makedonya'daki Türklerle Anadolu'daki Rumlar'ın mübadelesi P.'nin bu hıyânet politikasının bir sonucu oldu. Türk hey'eti "Lozan Konferansı"na P.'nin İstanbul'dan çıkartılması tezi ile giderken bu yüzyıllık tecrübeden ilham almıştı. Fakat konferansta istenilen sonuç alınamadı. P., bir kere daha mazlûm bir müessese olarak mezhep farkı gözetilmeden konferansın bütün Hıristiyan delegelerince savunuldu. Ancak, P.'nin hukukî, sosyal hattâ bir ölçüde var olan siyasî imtiyazları tamamen kaldırıldı. Sadece dinî hakları muhafaza edilerek İstanbul'da kalması yeni Türk hükûmetince de kabûl edildi. (İ. Parmaksızoğlu)

PATRONA veya PATRONE (İt. *patrone* veya *padrona*'dan), filo komutanından sonra gelen rütbedeki komutana ve bindiği kadırgaya verilen ad; Osmanlı deniz kuvvetlerinde "kapudân-ı deryâ" ve "kapudâne" rütbesinden sonra üçüncü derecede bulunan komutanın unvânı; bugünkü deyimle "koramiral" veya "vice - amiral", "bahriye ferîki" rütbesinde olan deniz kuvvetleri komutanı. P., beylik kalyonların ikinci kaptanı olup, "beylerbeyi" bazan da "sancakbeyi" pâyesiyle denk tutulmuştur. P. flaması yeşil zemîn üzerine ortasında zülfekaar (ucu çatallı kılıç) işlenmiş bir bayraktı. Prova direği üzerine çekilirdi. P. bey'in bindiği gemi de *"Patrone-i hümâyûn"* adını taşırdı. P. unvânı Osmanlı donanmasında "kalyon" devrinin başlamasiyle ortaya çıkmıştır. İlk def'a 1676 yılında Osmanlı donanmasında, kalyon kapudânlarına tevcîh edilen bir rütbe olarak görülmektedir. 1730 İhtilâlinin lideri Patrona Halil de şöhretini "Patrone-i hümâyûn"da geçen levend (b. bk.) liğine borçludur. Kadırgalar döneminde P. rütbesine tesadüf olunmaz. P. beyler XVIII. yüzyılın sonunda yıllık 3 500 kuruş gelire sahiptiler. Ayrıca, oğullarının her biri adına on gemici ücreti yani 470 kuruş tutarında yan ödeme verilirdi. Kaptanlık alâmeti olarak da mavi renkle cilâlanmış bir asâ taşırlardı. (İ. Parmaksızoğlu)

PATRONA İHTİLÂLİ, 28 Eylûl 1730 (15 Rebîülevvel) perşenbe günü İstanbul'da Sultan III. Ahmed'i ve Sadrâzam Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa (b. bk.) ile yakınlarını iktidardan uzaklaştıran isyan hareketinin yaygın adı. P. İ.'ni hazırlayan çeşitli sebepler, siyasî, ekonomik, sosyal, idarî ve ahlâkî sebepler olarak gösterilebilir. Siyasî sebepler arasında Dâmâd İbrahim Paşa'nın iktidara geldiği 1718 yılına kadar uzanan görüş ayrılıkları bulunmaktadır. İbrâhim Paşa sür'atle yükselerek vezîr-i âzam olunca, elde ettiği mevkii talihsiz bir yenilgi ile elinden kaçırmak için, Osmanlı Devleti aleyhine gelişen Avusturya Savaşı'na son verecek barışçı bir politika izlemeye başlamıştı. Bunun sonunda da gelenekçi ve savaşçı Osmanlı ricâli ile çelişkiye düşmüştü. İmzalanan "Pasarofça Andlaşması" ise Tamışvar ve Belgrad gibi imparatorluğun en hayatî parçalarının elden çıkışını tescîl ettiğinden, halk arasında hoşnutsuzluk doğurmuştu. İbrâhim Paşa, bu hoşnutsuzluğu gidermek ve savaşçı grubu tatmîn etmek için pek de arzu etmemekle birlikte, İran'ın iç işlerindeki karışıklıktan da yararlanarak Doğu Seferi'ni açmak zorunda kaldı. Bu sefer, Şâh Eşref'le "Hemedân" anlaşmasının imzalandığı tarihe kadar başarılı geçti. Ne var ki, Şâh Tahmasb'ın ve Nâdir Ali Han'ın İran'da iktidârı ele aldıklarından sonra durum değişti. İran orduları terkettikleri toprakları geri aldılar. Osmanlı halk efkârı bu yenilgilerin telâfîsi için padişahın ve sadrâzamın sefere çıkması gerektiği arzusunu izhâr edince ve bu istek camilerde kürsü şeyhleri tarafından dile getirilince İbrâhim Paşa istemiyerek de olsa "sefer-i hümâyûn"u açmak zorunda kaldı. Ordu-yı hümâyûnun, Üsküdar'da konağa geçmesinden epeyce bir zaman geçtiği hâlde, doğu serhaddine doğru yönelmemesi sadrâzama karşı çeşitli sebeplerle beslenen düşmanlığı elle tutulur hâle getirdi. Ekonomik sebepler de şöyle özetlenebilir. İmparatorlukta bir süreden beri devam edegelen savaşların meydana getirdiği malî sıkıntılar halkın tahammül edemeyeceği raddeye ulaşmıştı. Bir yandan *"imdâdiyye-i seferiyye ve hazeriyye"* adlı ağır vergiler, bir yandan devletin gelir kaynaklarından olan mukaataaların malikâne hâline konarak satılmaları köylü ve çiftçi tabakayı iyice daraltmıştı. Buna karşılık III. Ahmed'in sarayı ile hükû-

met ricâlinin hadden aşkın israflarını karşılamak için durmadan alınan yeni tedbirler gerçi hazîneye gerekli parayı sağlamakta ise de, halk tabakaları arasında iktidarda olanlara karşı duyulan kin ve düşmanlığı bir kat daha arttırıyordu. Vergilerini ödeme gücünü yitiren köylüler büyük şehirlere göç ediyorlar, bir bölge ahalisi ne kadar azalırsa azalsın, oraya hükûmetçe tarh edilen vergi miktarı değişmediğinden, yurtlarında kalanların yükü her geçen gün bir parça daha artıyordu. Ordu ve mülkiye teşkilâtında mahlûlât (açık kadrolar) hazîne'ye alındığından, bu mahlûlâtın gelirlerini kullanan yeniçeri, sipahî, kapıkulu, hâcegân ve ehl-i cihât da hükûmete karşı olmaya başlamıştı. Esnaf loncalarının da ağır vergilerden başka, sayıca çoğaltılmaları, taşradan gelenlerle İstanbul esnafı arasında sürtüşmelere yol açmıştı. Her yeni loncanın kuruluşu hazîne'ye iyi bir gelir sağladığı hâlde, diğer bir esnaf teşekkülünün pazar sahasını darattığından, esnaf arasında da büyük hoşnutsuzluk sürmekte idi.

İbrahim Paşa'nın sadâret dönemi Türk toplumunun Avrupa ve özellikle Fransa kültüründen açıkça etkilendiği bir dönem olmuştur. Matbaanın resmen kabûlü, doğu ve batı dillerinden tercüme faaliyetleri, sarayda ve şehirde yeni kütüphâne ve medreselerin kuruluşu, seramik, kâğıt, kumaş fabrikalarının te'sîsi, yeniçeri ocaklarında ufak tefek düzenlemeler, bu arada ilk itfaiye teşkilâtının meydana getirilişi bu devrin müsbet faaliyetlerinden sayılır. Ancak İstanbul'u güzelleştirmek amacı ile girişilen saray, konak, yalı, bahçe inşaatı, yöneticileri aşırı bir lüks ve sefahata iletmiş, bu da para ve geçim sıkıntısı çeken sade halk ile büyük bir tenakuz içine düşülmesine yol açmıştı. Toplumun o tarihe kadar görmediği serbestlik, toplu yaşayıştaki eski kuralları bir yana iten lâubalîlik, dinî çevrelerde, geleneklere bağlı gruplarda büyük bir hıncın birikmesine sebep olmuştu. Köylüsünden kentlisine, yeniçeri subayından Dîvân-ı Hümâyûn hâcegânına kadar bütün toplum tabakalarını karşısına alan, siyasî ve askerî faaliyetleri başarısızlık içinde bulunan İbrahim Paşa iktidarını, padişah III. Ahmed'in teveccühüne, hükûmetin kilit noktalarına getirdiği dâmâd, yeğen, torun v.b. akraba ve yakınlarının desteğine dayamıştı. Kendisine rakîb olabilecek vezîr ve idarecileri ise İstanbul'dan, padişahın çevresinden uzak tutmakta âzamî dikkat sarfediyordu. Dayandığı bu yüksek idareciler üst kademeleri kapattıklarından ne ilmiye, ne de mülkiye memuriyetlerinde yükselme istidadında olanların terfi' imkânları da kalmamış bulunuyordu. Böylece Osmanlı bürokrasisini de karşısına almıştı. Halbuki dayandığı bu akraba ve yakınlar grubu arasında da çekişmeler olduğu kadar, kendi mevkiine göz dikenler de vardı. İbrahim Paşa, toplum tabakalarının bütün hoşnutsuzluklarına rağmen devletin gelirlerini başta padişah olmak üzere akraba ve yakınlarına cömertçe harcadığı hâlde, yine de onları kendi liderliği altında sıkı bir disipline alamamıştı. İşte P. İ.'ni hazırlayan ortam böyle teşekkül etti. İbrahim Paşa tehlikeli olmaya başlayan adamlarından Bostancıbaşı Sivaslı Ömer Ağa'yı İstanbul'dan uzaklaştırdı ise de, iki dâmadı, Kapudân-ı Deryâ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın torunu Kaymak Mustafa Paşa ile Sadâret Kedhudası Mehmed Paşa arasındaki zıddiyet ve geçimsizliğin getireceği âkıbeti göremedi. Mustafa Paşa, zekî, anlayışlı ve muhteris bir kimse olarak kayınpederinin makamına göz dikmişti. İbrahim Paşa'nın Mehmed Paşa'yı tercîh etmesi de onun İbrahim Paşa'ya duyduğu minneti silip süpürmüştü. Sefer-i hümâyûn dolayısiyle İstanbul kaymakamlığına getirilince de tasavvurlarını uygulamaya fırsat bulmuş oldu. İstanbul halkı, askeri ile esnafı ile böyle bir ihtilâl ortamına da girmiş bulunuyordu. İhtilâlin hazırlığını daha önceden tanıdığı ve bir cinayetten dolayı Galata voyvodası tarafından idâmına hükmedilerek ölümden kurtardığı Patrona Halîl'e verdi. Öte yandan halkın dinî hislerini kamçılamak ve onları ihtilâle yardımcı kılmak üzere Ayasofya şeyhi İspirî-zâde Ahmed Efendi'yi temin etti. Bu arada o günlerde sadece müverrih Râşid Mehmed Efendi'nin hatırı için yok yere görevinden alınan İstanbul Kadısı Zülâlî Hasan Efendi de kendiliğinden hazırlık komitesi içine girdi. Patrona-i hümâyûnda (bk. PATRONA) bir süre leventlik ettiği için *"Patrona"* diye tanınan ve o tarihe kadar ufak tefek disiplinsizlik olaylarına, Niş ve Vidin yeniçeri ayaklanmalarına katılarak daima menfi davranışlar içinde bulunmuş olan, bir kere Kapudân-ı Deryâ Abdi Paşa, bir kere de Mustafa Paşa tarafından hayatı kurtarılan Patrona Halil, bu iki din adamı yanında Musli Beşe ve Emir Ali'yi de yanına alarak yapacakları hareketin planını tesbit ettiler. Bunlar ilk iş olarak ihtilâlde liderlik edecekleri seçtiler. Böylece, 25 - 30 kişilik bir çekirdek oluşturdular. Mustafa Paşa ise Yeniçeri ağası Hasan Ağa ile anlaştı. Sefere katılmayıp İstanbul'da kalan birlikleri hareketin dışında bırakmaya muvaffak oldu. Kendi emrindeki Tersane-i Âmire ve Donanma-yi Hümâyûn'a mensûb askerlerle de padişahın emri olmadıkça ihtilâle karışmamaları emrini verdi. İsyancılar 25 Eylülde aldıkları tâlimâta göre 28 Eylûl Perşenbe günü sözde şerîatin buyruklarını uygulamak gerekçesiyle Bâyezid camiinin Kaşıkçılara açılan harem kapısı önünde toplanmaya başladılar. Üç ayrı koldan çarşıya girerek hem çarşıyı kapattırdılar, hem de esnafı açtıkları bayrak altında toplamaya başladılar. Bu bakımdan P. İ., bazı tarihçilerce askerî bir isyan olmaktan öte bir halk hareketi gibi yorumlanmak istenmiştir. Çarşıdan çıkan üç kol da büyüye büyüye Bahçekapı'ya inip oradan Dîvân yoluyla Et meydanına ulaşarak burada Yeniçeri ortalarıyla birleşmek üzere ilerlediler. Yeniçeriler önce aldıkları tâlîmât gereğince harekete katılmak istemediler ise de, Patrona Halîl'in ikna gücü sonunda kışla kapılarını açmak suretiyle âsilerle birleştiler. Şehirde bu gelişme olurken Padişah ve devlet erkânı Üsküdar'da Hatîce Sultan'ın sarayında bulunuyorlardı. İstanbul'un güvenliğinden sorumlu bulunan Kaymakam ve Kapudân-ı Deryâ Mustafa Paşa ise isyan sabahı erkenden Çengelköyü'ndeki yalısına çekilmişti. Hükûmet, isyânı Kedhudâ Mehmed Paşa'nın şehre inmesiyle öğrendi. Durumu Mustafa Paşa ile Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'ya duyurdu. Fakat bunların her ikisi de şehre indikleri hâlde âsilere karşı ciddî güvenlik tedbirleri almadılar. Hasan Ağa konağının yağmalanacağını haber alarak hemen Üsküdar'a geçtiği gibi, Mustafa Paşa da herhangi bir tedbîr almadan, bir söylentiye göre de kendisini iş başına geçirmek isteyen âsî liderleri ile konağında görüşüp, daha işin pekişmediğini bildirerek, iki yüzlü politikasını yürütmek üzere padişahın maiyyetinde yer almıştı. Olay, Üsküdar'da duyulunca padişah kararsız bir durumda kaldı. Dâmâd İbrahim Paşa'nın şiddet kullanılması teklifini Rumeli Kazaskeri Paşmakçı - zâde Abdullah Efendi'nin ve ablası Hatîce Sultan'ın tavsiyeleri üzerine kabûl etmedi. O gece iktidarı oluşturan vezîrlerini, devlet ricâlini ve ulemâyı yanına alarak denizden Yalı köşküne geçerek saray-ı hümâyûna döndü. Padişahın ve hükûmetin âciz tutumu ertesi cuma günü isyânın yayılmasına ve âsilerin şehre hâkim olmasına yol açtı. Mâmâfih hasım kabûl edilen bir kaç vezîr ve ulemâ konağının yağmalanmasından başka şehirde kargaşa ve asayişsizlik görülmemekte idi. O gün "Ace-

mi Oğlanları" ve "Eski Odalar" da âsîlere katılmakla Yeniçeri kazanları ortaya çıktı ve ihtilâlin rengi değişti. Hâric müderrislerinden İbrahim Efendi âsîlere katılmakla İstanbul kadısı oldu. İhtilâlin elebaşılarının isteklerine uygun fetvâlar vermekle ihtilâli meşrû bir müessese hâline getirdi. Âsîler Nişli Kel Mehmed Ağa'yı kendilerine Yeniçeri ağası, Urlu Murtazâ Ağa'yı Sekbanbaşı, Mustafa Ağa'yı da Kul kedhudâsı yaptılar. İbrahim Ağa sipahîlere, Mehmed Ağa da silâhdarlara ağa olmakla teşkilâtlarını tamamladılar. Saray'da o gün yapılan toplantıda, İbrahim Paşa, yine eski tekliflerini ileri sürmüş, elebaşılardan saydığı Zülâlî Hasan Efendi'yi yakalatıp saraya getirtmiş, o da can kaygusu ile İbrahim Paşa'yı destekleme zorunda kalmıştı. Ama bu defa tenkîl fikrine Kazasker İmam - zâde Mehmed Efendi karşı çıkmıştı. İbrahim Paşa, gittikçe yalnız kaldığını hissetmekle suçlu olarak dâmâdı Mustafa Paşa'yı gösteriyor ve idâmını istiyordu. Sultan III. Ahmed bu iddia üzerine Mustafa Paşa'yı görevinden aldı ve kapudân-ı deryâlığa kendi dâmâdı Abdi Paşa'yı tayin ederek tersâne kuvvetlerini âsîlere karşı harekete geçirmek üzere onu görevlendirdi. Bu sırada âsîlerle temas eden Hasekî Ağa başta Sadrâzam İbrâhim Paşa, Şeyhulislâm Abdullah Efendi, Kedhudâ Mehmed Paşa olmak üzere 37 kişinin kendilerine teslîm edilmesini istedikleri haberini getirdi. Bu listede Mustafa Paşa'nın adının bulunmaması, onun ihtilâlin müşevviklerinden olduğunu ortaya koydu ve ihtilâl de ilk kanı almış oldu. Mustafa Paşa derhal öldürtüldü. Abdi Paşa ise Tersâne'ye gelir gelmez âsîlerin duruma hâkim olduklarını görünce görevinde bırakılmak şartiyle ihtilâlcilere katılmıştı. Bu sırada İlmiyye ricâlinin de ihtilâlcileri iltizâm ettikleri görüldü. Abdi Paşa'dan beklenen hizmet gerçekleşmeyince, Ulemâ da ihtilâlciler safında yer alınca, hele sarayın su yollarının kesilmesi, yiyecek sıkıntısının kendini göstermesi ve Bostancılar'ın âsîlere karşı silâh çekmekten imtinâ etmeleri karşısında III. Ahmed daha fazla direnemedi. Listede adı yazılı olanlardan mal beyanlarını aldıktan sonra, 1 Ekim gecesi bunları îdam edilmek üzere Bostancıbaşı'na teslîm etti. Ancak bu îdamlarla âsîler teskîn olmadılar. Sıra Osmanlı Devleti'ndeki isyân hareketlerinin klasik akışına göre padişahın hal'ine gelmişti. Bundaki âmil can güvenliklerini sağlamak ve ileride Sultan Ahmed'in gazabına uğramak korkusu idi. Bunun için de İbrahim Paşa'nın öldürülmediği onun yerine Kürkçübaşı Manol'un katledildiği iddiasını ileri sürdüler. III. Ahmed durumu anlamak için Zülâlî Hasan ve İspirî-zâde Ahmed Efendi'lerle Kapıcıbaşı Dervîş Mehmed Ağa'yı Et meydanına gönderdi. Ancak, bu hey'et ihtilâlcileri teskîn edecek yerde III. Ahmed'in hal' şeklini müzakere ederek Pazartesi gecesi ezânî saatle 3'te (bugünkü saate göre 21'de) saraya döndüler. Durumu önce burada toplu bulunan ilmiyye ricâline duyurup, onların da tasvîbini aldılar. Saat 22 civarında İspirî-zâde, padişahın katına çıkarak gayet soğukkanlılıkla saltanatının sona ermiş olduğunu ona duyurdu. Böylece ihtilâlciler ikinci sonucu da elde etmiş oluyorlardı. P. İ., bu suretle başarıya ulaştıktan sonra ihtilâlin elebaşıları önce resmî hiç bir unvan ve sıfat almadan halkın hizmetinde kimseler tavrı ile hükûmetin faaliyetlerini kontrol altına almayı denemişlerdi. Ne var ki, kısa bir süre sonra ihtilâlin heyecanlı günleri geçip de devlet gelirlerini, görev yerlerini kendi adamlarına kayırmakla, özellikle yeniçeri subayları arasında hoşnutsuzluğa yol açtıklarından, güven duygularını gittikçe yitirdiler. Bunun için de sadâret, sadâret kaymakamlığı, kapudanlık gibi hizmetlere tâlip oldular. Patrona Halil için uygun gördükleri kapudân-ı deryâlığa Canım Hoca Mehmed Paşa'nın tayin edilmesi, onları hayal kırıklığına uğrattı ise de, Muslu Beşe sadrâzamın muhalefetine rağmen Kırım Hanı Kaplan Giray'ın delâletiyle kul kedhudâlığına getirildi. Bunun üzerine elebaşılar kendi adamları olan Yeniçeri Ağası Kel Mehmed Ağa'yı sadârete, Patrona Halîl'i de sadâret kaymakamlığına önerdiler. Zülâlî Hasan Efendi ve İbrahim Efendi gibi din adamları ile birlikte devletin idaresine el koyacaklarını hesap etmekte idiler. Ayrıca Patrona Halîl, İstanbul'daki 12 000 Arnavud'un kendi emrinde bulunduğu propagandası ile devlet ricâlini korkutmak istiyordu. Buna karşılık Kırım Hanı Kaplan Giray, Dârüssaâde ağası Beşîr Ağa, Defterdâr İzzet Ali Bey, Muhsin-zâde Abdullah Paşa, Canım Hoca Mehmed Paşa, Pehlivan Halîl Ağa ve Kabakulak İbrahim Ağa'dan oluşan bir grup devlet adamı da zorbaları ortadan kaldırmak üzere çalışmalara girişmişlerdi. Elebaşılar ise, bu çalışmalardan habersiz fakat, başlarına gelecek kazâyı tahmîn etmekle İstanbul'dan uzaklaşmayı tasavvur etmeye başladılar. Şehirden ayrılabilmeleri için yeni bir savaşın İran veya Rusya üzerine başlatılmasının uygun olacağı görüşünü ileri sürdüler. Böylece ordu ile birlikte ve bayrakları altındaki askerleriyle şehri terketmiş olacaklardı. Onları devirmeyi tasarlayan devlet ricali, bu fikri benimsedi. 23 Kasım'da Dîvân-ı Hümâyûn'da seferin açılış şekli üzerinde müzakereler yapıldı ise de bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine Patrona Halîl daha küçük bir toplantı yapılması fikrini savundu. Bu arada Zülâlî Hasan Efendi Kaplan Giray'a başvurarak zorbaların vezîr-i âzamı, şeyhulislâmı ve Kızlar ağasını istemediklerini, bunlar değiştirilmezse bir fitne çıkmasının melhûz olduğunu bildirdi. Kaplan Giray, onu savdıktan sonra aynı gün Patrona Halîl'i kabûl ederek istedikleri toplantının yapılacağını hattâ bunun padişahın huzurunda olacağını bildirmiş ve kendisini yoldaşları ile birlikte saraya gelmeye iknâ etmişti. 25 kasım günü yapılan toplantıya hükûmet gerekli tedbirleri alarak hazırlanmıştı. Bu toplantıya Patrona Halîl, Muslu Beşe, Kel Mehmed Ağa, Urlu Murtazâ Ağa, Zülâlî Hasan Efendi İstanbul Kadısı İbrâhim Efendi, Abdullah Efendi gibi elebaşılar, yanlarında 25 - 30 kişilik muhafızları olduğu hâlde katıldılar. Bu muhafızlar sarayın birinci yerinde misafir edilerek alıkondular. İkinci yere gelinince de 10 kişi alıkonulup Bâbüs-saâde'den içeri ancak beş altı kişi geçirildi. Bunlar gayet sıkı tedbirlerle "Sünnet" odasına getirildiler. Burada yapılan toplantıda önce sefer konuları gözden geçirilmiş, sıra elebaşılara verilecek görevlerin belirtilmesine gelmişti. Patrona Halîl'e Rumeli beylerbeyiliği, Muslu Beşe'ye Anadolu beylerbeyiliği, Kel Mehmed Ağa'ya üç tuğlu vezîrlik verilerek İran seferine memur edildikleri kendilerine tebliğ edildi. Din adamlarına da kanun hilâfına vezîrlik verilmişti. Bütün bu atamalar aslında her birinin îdâmı fermanı anlamına geliyordu. Yeni görevlilere hıl'atleri giydirileceği sırada zorbalar hıl'atlerin padişah huzurunda giydirilmesini istediler. Bunun için ayağa kalkıldığı sırada ortalık birden karıştı ve Pehlivan Halîl Ağa ile geceden "Sünnet" odasının yüklük ve dolaplarına saklanmış bulunan tenkil ekibi birden fırladılar. Halîl Ağa, Patrona Halîl'in elini hançerine götürmesine meydan bırakmadan onu öldürdü. Canım Hoca Mehmed Paşa da Kel Mehmed Ağayı yıktı. Bunun üzerine öteki zorbalar, başlarına geleceklere razı olarak teslîm oldular. Bundan sonra ikinci avluda bulunanlar teker teker içeri alınıp cezalarını gördüler. Ancak bunlar ilk grup gibi silâhsız olmadıklarından izâleleri daha uzun ve kanlı geçti. Birinci yerde bulunanlar ise yoldaşlarının başlarına

gelenden haberdar olunca kimi dayanmaya, kimi de kaçmaya kalkışınca kolayca dağıtıldılar. Bu suretle iki aya yakın bir zaman İstanbul'da Osmanlı devlet idaresini felce uğratan ihtilâl söndürülmüş oldu. P. İ. temelde toplumun ıztırap çektiği ekonomik, idarî, ahlâkî ve siyasî faktörlere dayandığından başlangıçta bir halk hareketi gibi gözükmekte ise de, ihtilâli organize eden haris Mustafa Paşa sür'atle ortadan kaldırılmış, ona yardımda bulunan Hasan Ağa da Rodos'a sürgün edilmişti. Bunun sonunda ihtilâlin yönetilmesi dört beş zorbabaşının elinde kalmıştı. Bunlar ise başta Patrona Halîl gibi cerbezeli ve güzel konuşan bir kimse olmasına rağmen hepsi bilgisiz, devlet tecrübesinden yoksun kimseler olmakla işin sonunu getirmeyi başaracak yetenekte değillerdi. Ellerine geçen imkânı da akıllıca ve gereği gibi kullanmasını bilemediklerinden, Osmanlı Devleti'nin yüzlerce yıllık çarkı içinde ancak iki ay kadar dayanabilip yok oldular. (İ. Parmaksızoğlu)

PAUER, Max von (Londra 1866 - Jugenheim, Bergstrasse 1945), Alman piyanisti (1909'da asilzâdelik unvanını almıştır). 1911'de Stuttgart'ta konservatuvar müdürlüğüne getirilmiş ve 1924 - 1932 yıllarında Leipzig'te Landeskonservatorium (Land Konservatuvarı) müdürü olarak çalışmıştır. P., F. Liszt (1917) ve F. Schubert'in (1928) piyano eserlerini, Betthoven'in (1927) piyano sonatlarını yayınlamıştır. (V. Örs)

PAUL - BONCOUR [*pɔl bɔ̃kur*], **Joseph** (Saint-Aignan/Loir - et - Cher 1873 - Paris 1972), Fransız siyaset adamı. Avukat olarak hayata atılmıştır. 1909 - 1914 ve 1919 - 1931 yıllarında milletvekili, 1931 - 1940 yıllarında da senatör olmuştur. 1911'de iş bakanı, 1932'de millî savunma bakanı, Haziran 1931'den Ocak 1934'e kadar ve tekrar 1938'de dış işleri bakanı olarak görev yapmıştır. Aralık 1932'den Ocak 1933'e kadar başbakan olarak çalışmıştır.

1924 - 1926 yıllarında Fransa'yı delege olarak temsil etmiş, 1932 - 1936 yıllarında da Milletler Cemiyetinde daimî mümessil olarak çalışmıştır. Temmuz 1940'ta yetkilerin mareşal Pétain'e verilmesine karşı oy kullanmıştır. 1944'te P. geçici istişarî asamble üyesi oldu. 1946 - 1948 yıllarında senatör olmuş, 1945'te Fransa'yı San Francisco Konferansında, 1946'da da Londra Konferansında temsil etmiştir. *Entre deux Guerres* (İki savaş arası) [1946] başlıklı eserinde hâtıralarını yazmıştır. (V. Örs)

PAULİKİANLAR, Paulus'cular. Bizans kilisesinde aş. yu. 650'de doğan düalist bir tarikat. Bu ad kendilerine, Havârî Paulus'a saygı gösterdikleri için düşmanlarınca verilmiştir. Kendileri kendilerine Hıristiyan derlerdi. Bu tarikatın doğması ve doktrininin oluşmasında Marcion'cuların kalıntılarının etkisinin bulunması muhtemeldir. P., âyinleri ve kilise rütbeler silsilesini (hiérarchie) reddederlerdi. İlk zamanlarda P.'ın resim ve heykel düşmanı (iconoclaste) imparatorlarla araları iyi idi, ama imparatorlar I. Mikhael (811 - 813) ve Theophilos (829 - 842) onlara karşı cephe almıştır. Bunun üzerine, P. Müslüman Malatya emîriyle ittifak yapmış, 872'de bozguna uğramış ve sınır bekçisi olarak Trakya'ya sürülmüşlerdir. Bunların Balkan milletleri arasındaki propagandaları, Bogomiller tarikatının doğumunda etkili olmuştur. (V. Örs)

PAULOS, Hagios (**Lat. Sanctus Paulus**; Tarsus, Kilikya M. S. 10 - Roma aş. yu. 64), milletler (yani Yahudilerden başka milletler) havârîsi, Hıristiyanlığın kurucusu gözü ile bakılır. Çok sofu bir Yahudi ailesinden geliyordu, Yahudi adı da Saul idi. Mesleği muhtemel olarak eyerci idi. Tarsus yurttaşlığına ilâveten doğuştan Roma yurttaşlığına da sahip idi. İlâhiyat okumak üzere Kudüs'e gitmiş ve Gamaliel'in öğrencisi olmuştur.

PAULOS : Fransa'da Reims Katedrali'nin Kuzey kapısındaki Paulus Heykeli

Hıristiyanlar'ın Yahudi dinini yıkmak istediğine kanaat getirmiş olan P., onlara karşı şiddetli bir savaş açtı. Böylece Hıristiyanlarla uğraşırken, Damaskos (Şam) yolunda kendisine İsâ görünerek P.'u Yahudilik dışındaki milletlere Hıristiyanlığı yaymakla görevlendirmiş. Bu olayı P. oldukça kapalı bir dille anlattığından, bunun hakkında bir efsane hasıl oldu. "Havârîlerin gördüğü işler" başlıklı ve *Ahd - i Cedîd*'in bir bölümünü oluşturan bu hikâye üç kere anlatılır. Olayın psikolojik yönlerini yorumlamak için elimizdeki veriler yetmez, ancak P.'un hayatı boyunca başka rüyetler de görmüş olduğunu biliyoruz. Hıristiyanlığı benimsedikten sonra P. kısa zaman Şam, Arabistan ve Kudüs'te yaşar. Sonra on yıl için izi hemen hemen kaybolur, ancak Tarsus civarında Hıristiyanlık propagandası yaptığını biliriz. Bunun üzerine arkadaşı Barnabas onu Antakya'ya Havârîler Konseyine getirir, burada da ikisi, İncilci Markos ile birlikte P.'un birinci misyonerlik gezisine çıkıp Kıbrıs ve Güney Anadolu'yu dolaşırlar. Bundan sonra P. Havârîler Konseyi tarafından Makedonya, Korinthos ve Efes'e gönderilir. Her geçtiği yerde va'z eder, Hıristiyan toplulukları kurar. Yahudiler'in kendisine karşı yaptıkları entrikalar yüzünden Romalılar onu tutuklar. Yargılamak üzere Roma'ya gönderilir. Buradan İspanya'ya gidip gitmediği iyi bilinmiyor. Roma'da İmparator Nero tarafından Hıristiyanlar'a karşı tertip edilen takibatta (64) öldüğü sanılıyor.

P. Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğunda yayan ve böylece Batı dünyasının bu dini benimsemesini hazırlayan adam olmuştur. Aynı zamanda Hıristiyanlığı kesin olarak Yahudilikten ayırmıştır. P.'a göre İsa'nın çarmıhta ölümü, Yahudi dininin geçerliğine son verir. Bundan sonra Yahudiler ve öbür milletler ancak Tanrı'nın oğlu İsa'ya iman ederek kurtulabilirler.

P. hakkında en çok çağdaş şahsî bilgi, kendisine arkadaşlık etmiş olan İncilci Luka'nın eseri olan "Havârîler'in gördüğü işler" başlıklı yazıda bulunur. Bu yazının kahramanı P.'tur.

Eserleri: P. Yunanca yazılmış on dört mektup bırakmıştır. Bunların en çoğu, P.'un, Roma İmparatorluğunun çeşitli şehirlerinde kurduğu veya daha önce kurulmuş olan Hıristiyan topluluklarına yöneltti̇ği, dinî açıklamaları, pratik öğütleri ve bazen de eleştirme ve ikazları için alan mektuplardır. Birincisi *Pros Romaious* (Romalılara) başlığını taşır ve en önemlisi sayılır. Bu mektupların hepsi *Ahd-i Cedîd*'de toplanmıştır. (V. Örs)

PAULUS, altı papanın adı.

I. Paulus (?-767), kardeşi II. Stephanus'un yerine 757 yılında papa oldu. Papalığı Bizanslılar'a ve Lombardlar'a karşı koruyabilmek için, Franklar'la anlaştı. 767 yılının 28 haziranında öldü.

II. Paulus (Pietro Barbo) (1417-1471), II. Pius'tan sonra beklenmedik şekilde 1464'te papa seçildi. Venedik'in İtalya'nın işlerine karışmasına karşı çıktı. Papalığın Fransa kralı XI. Louis ile olan münasebetlerini kötüleştirdi. 1466'da Basel andlaşmasını kuvvetlendirmeyi reddettiği için Bohemya kralını aforoz etti ve tahtından indirdi. 1468'de Macaristan Kralı Matthias Corvinus'u Bohemya'ya karşı savaşa kışkırttı. Ve 1468'den itibaren Türkler'e karşı yeni bir Haçlı seferi düzenlemek üzere İmparator III. Friedrich ile müzakerelerde bulunduysa da başarıya ulaşamadı.

III. Paulus (Alessandro Farnese) (1468-1549), 1534'te papa oldu. Çok iyi bir öğrenim görmüştü. Hızla ilerledi. 1493'te kardinal oldu. 1534'te de VII. Klementius'un ölümü üzerine hiç itirazsız papa seçildi. Paulus'un davranışları ve ihtirasları bir Rönesans prensininkilere benziyordu. Ama şartlar onu bir reform öncüsü yaptı. Kurduğu bir komisyonun verdiği menfi rapor üzerine enkizisyonu İtalya'da yeniden başlattı (1542), ertesi yıl da sansür müessesesini kurdu. Kilisenin reformu için çalıştı. Roma üniversitesini ihya etti. Mukaddes Roma İmparatoru V. Kral ile olan münasebetleri 1547'den itibaren bozuldu.

IV. Paulus (Giampietro Carafa) (1476-1559), asil bir aileye mensuptu. 1555'te papa oldu. Daha önce muhtelif papaların yanında müşavir olarak çalışmıştı. İmparatorun vetosuna rağmen papa seçilmesini Allah'ın bir lûtfu saydı. Şiddetli antipatiler, sinirlerine hâkim olamazdı. Enkizisyonu kuvvetlendirdi. Bu bakımdan papalık dönemi kırgınlıklar, düşmanlıklarla geçti. "Mel'un İspanyolları" İtalya'dan kovmak için Fransa'yla ittifak yaptı ama İspanyollar'ın zaferi ve Alba Dükü'nün Roma üzerine yürümesi üzerine Fransa'yla olan ittifakını bozdu. Dar görüşlü bir insandı.

V. Paulus (Camillo Borghese) (1552-1621), 1605'te papa oldu. Seçkin bir hukukçuydu. 1593'te özel bir görevle İspanya'ya gönderildi. Burada aldığı başarılı sonuç üzerine 1596'da VIII. Klementius tarafından kardinalliğe yükseltildi. Papa olduktan sonra Venedik'le uzun bir çekişmeye girişti. Türkler'e karşı yeni bir Haçlı seferi düzenlemek için çok çalıştıysa da başarıya ulaşamadı. Diğer taraftan küçük çaptaki işlerde başarılı oldu.

VI. Paulus - (Giovanni Battista Montini) (1897-?), 1963'te XXVIII. Johannes'in yerine papa seçildi. Babası bir Katolik gazetesinin sahibi ve bankerdi. İtalyan parlamentosunda da kısa bir süre bulunmuştu. Tahsilini Roma'da tamamladıktan sonra görev alarak Vatikan'a girdi. Papalık sefiri olarak Varşova'da bulunduğu birkaç ay dışında 32 yıl Vatikan'da görev yaptı.

Mussolini'nin düşmesi ardından Katolik hareketi tarafından desteklenen Hıristiyan Demokrat Partisi'nin doğması üzerine Montini genellikle Hıristiyan Demokrat koalisyonunun solunda olanların sempatisini topladı. 1954'te XII. Pius onu Milano başpiskoposu yaptı. 1958'de kardinalliğe yükseltildi. Papa olduktan sonra 1964'te Kudüs'ü ziyarete gitti, orada İstanbul'daki Rum Patriği Athenagoras'la görüştü. Aynı yıl Bombay'a giderek International Eucharistic Congress'te bulundu. 1965'te A. B. D.'ne yaptığı tarihî ziyarette Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda barış hakkında konuştu. 1967'de Türkiye'yi ziyaret etti.

PAUMANN, Konrad (Nürnberg aş. y. 1410-München 1473), Alman orgcusu. Kör olmasına rağmen, zamanının en tanınmış orgcularından biri olmuştur. Nürnberg'te Sankt Sebald kilisesinde görev almış (1446-1467), bundan sonra da München'da Duka III. Albrecht'in sarayında saray orgcusu olarak çalışmıştır. Büyük ün kazanmış; Papa kendisine şövalye unvanını vermiş ve birçok başka büyükler ona hediyeler göndermişlerdi. Eserleri: Org için parçalar bestelemiş ve *Weiblich' Figur* (Kadın siması) başlığı altında üç kısımdan ibaret bir şarkı yazmıştır. ***Fundamenta Organisandi*** (Org san'atının esasları) başlığı altında bu konuda muhtemel olarak en eski kitabı çıkarmıştı. Bu eser kendisinin ve başka bestekârların parçalarını içine alır. Bunlardan 24 Org parçası P.'ındır. (V. Örs)

PAUMGARTNER, Hans (Kirchberg, Avusturya 1843-Viyana 1896), Avusturyalı piyanist ve kompozitör. Saray operasında yirmi yıl koro şefi olarak çalışmış, "Wiener Zeitung" gazetesinde müzik eleştirileri yayınlamıştır. 1881'de ses san'atçısı Rosa Rapier ile evlenmiştir. Eserleri arasında oda musikisi, birçok şarkılar ve piyano parçaları vardır. (V. Örs)

PAVAN (İsp. *Pavo* = tavus kuşu'ndan veya Padova adından), XVI. yüzyılda Avrupa'da yayılmış iki hareketli (iki veya dört tempolu) azametli ve kibar bir dans. Utçular ve klavsencilerce suite'lerde giriş parçası olarak kullanılmak moda olmuştur.

P., süslü kıyafetli çiftler tarafından icra edilirdi. Her şeyden önce bir saray dansı idi. Bu dansın tarifini yapmış olan yazar Campan "Dansörler, birbirinin önünde kuyruklarını açan tavus kuşları gibi kırıtırlar. Adı buradan gelir" der.

P. çoğu zaman viyola, tambourin (bir çeşit davul veya tef), obua ve insan sesi eşliğinde oynanırdı. Bazı modern kompozitörler de P.'lar yazmışlardır. (V. Örs)

PAVEL I., Petroviç (Petersburg 1754 - Petersburg 1801), Rusya imparatoru (1796-1801), II. Katarina'nın oğlu. Anası onu devlet işlerinden uzak tutardı. P., Ekim 1796'da tahta çıkınca, anasının siyasetinin tam aksini takip etmiştir. Veraset kanununu değiştirmiş ve 1797'de ilk doğum prensiplerini benimsemiştir. Hıristiyan şövalyeliğine olan romantik düşkünlüğünden ötürü P. Malta tarikatının koruyuculuğunu kabûl etmiş ve 1798'de bu tarikatın önderi olmuştur. Napoléon Bonaparte Malta'yı işgal edince (1798) P. Rusya'yı İkinci Koalisyon'a sokmuştur. Ama, Rusya'nın büyük başarılarına

rağmen, Avusturya ve İngiltere'nin Rusya'ya hakkını vermedikleri ve haince muamele ettikleri düşüncesiyle, 1799 sonlarında koalisyondan çıkmıştır. Bu hareketinin önemli sebeplerinden biri, İngilizler'in Fransızlar'dan sonra işgal ettikleri Malta'yı P.'e geri vermemeleri olmuştur. 1800'de açıkca Napoléon'un tarafını tutmuş ve donanmaları olan orta ve küçük devletleri İngiltere'ye karşı ittifaka davet etmiştir. Gürcistan'ı Rusya'ya bağlayarak (1801) Hindistan'ın fethini hazırlamak istemiştir. P.'in zorbalığı, sinir hastası tavırları, orduya karşı çocukça hoyrat hareketleri ve dış siyasetinin plansızlığı ülkesinde nefret uyandırmıştır. Kont P. L. von der Pahlen, L. von Bennigsen, Prens Subov ve Kont N. Subov ve Kont V. Subov bir komplo hazırlamış, P.'i yatak odasında boğmuşlardır.

P., ikinci defa olarak 1776'da Württemberg prensesi Sophie Dorothea Auguste (Rusça adı: Mariya Feodorovna) ile evlenmişti. P.'in bu eşinden iki oğlu ve beş kızı olmuştur. Oğulları imparator I. Aleksandr ve I. Nikolay'dır. (V. Örs)

PAVET DE COURTEILLE [*paę dö kurtęy*], **Abel-Jean-Baptiste** (Paris 1821-Paris 1889), Fransız Türkoloğu ve doğu bilgini: Paris'te Doğu Dilleri Okulu (Ecole des langues orientales)'nda okumuştur. 1855 yılında Collège de France'ta Türk dili profesörlüğüne tayin edilmiştir. P. de C. Türkçeden Fransızcaya birtakım tercümeler yapmıştır. Örnek olarak, Kemal-paşazâde'nin tarihinden bir parçayı Fransızcaya çevirmiştir *(Histoire de la Campagne de Mohacz)*. É. M. Quatremère (1782-1857; b. bk.) gibi, P. de C. de yalnız Osmanlı Türkçesi alanlarında kalmakla yetinmeyerek Çağatayca eserlerle de uğraşmıştır. Bâbur'un hâtıralarını Fransızcaya çevirdiği gibi *(Les Mémoires du Sultan Baber)* [1871], büyük bir Çağatayca sözlük de yazmıştır *(Dictionnaire turk-orientale)* [1870]. Bâbur, Ebülgazi Bahâdır Han ve Mîr Ali Şîr Nevâî gibi yazar ve şairlerin eserlerine dayanan bu sözlük değerini bugüne kadar korumuştur. Çağatayca kelimeleri yalnız Arap harfleriyle veren yazar, topladığı Çağatayca örnekleri de sıralamıştır. L. Budagov (b. bk.) da aynı yıllarda buna benzer bir sözlük yazmıştı. Bundan başka, *Mi'râc-nâme* [1882] ve *Tezkire-i evliyâ* [1890] gibi eserlerin baskılarını da yapmıştır. Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb* adlı eserini de yayınlamıştır: *Les prairie d'or* (Altın çayırlar) [9 cilt, 1861-1867; Barbier de Meynard ile birlikte]. Ubicini (b. bk.) ile birlikte *État présent de l'Empire ottoman, d'après les documents officiels* [1876] adlı bir eser de yazmıştır. Société Asiatique'in üyesi olan P. de C., 1873'te Yazıtlar Akademisi üyeliğine de seçilmişti. Fransa dışında da büyük bir ün alan bilgin, 1889'da Rus İlimler Akademisinin muhabir üyeliğini de kazanmıştır. Fransa'da Türkoloji çalışmalarının gelişmesinde P. de C. özel bir yer tutmuştur. Onun yazmış olduğu Çağatayca sözlükten W. Radloff (b. bk.) da yararlanmıştır. (H. Eren)

PAVIA, Kuzey İtalya'da şehir. Aynı adı taşıyan vilâyetin merkezi. Ticino'nun sol kenarında, Po ile birleştiği noktadadır. Nüfusu: 86 000 (1970). Piskoposluk merkezidir. Üniversitesi vardır. Ticaret merkezi olan P.'da dikiş makinaları, el, ev eşyası, sun'î elyaf, kundura ve kaplama tahtası yapılır. Şehrin Orta Çağ'dan kalma merkezi, düzgün sokak şebekesi ve tuğla binaları ile olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Lombardiyalılar'ca yapılan San Michele kilisesi, birkaç kere tahrib edildikten sonra, 1117'de yeniden inşâ edilmiş ve 1155'te takdis törenine tâbî tutulmuştur. Alman imparatorları ve kralları burada taş giymişlerdir. San Pietro in Ciel d'Oro ve San Teodoro kiliseleri de aynı çağdan kalma, kıymetli san'at eserleri ve tarihî hâtıralarla süslü anıtlardır. 1360-1365 yıllarında heybetli Visconti kalesi yapıldı. Bu binanın iç avlusu şimdi müze olup tablo, arkeoloji ve kitap koleksiyonlarını içine almaktadır. Katedral, Lombard Rönesansı'nın şâheserlerinden biridir. 1488'de, daha eski iki bazilikin yerinde inşâ edilen bu bina, Bramante'nin bazı fikirlerini gerçekleştirmiş ve ancak 1933'te bitirilmiştir. Şimdiki üniversite binası XV. yüzyılda yapıldı ve birkaç kere genişletildi. XIV. yüzyıldan kalma kapalı köprü 1944'te tahrîb edilmiş ve başka bir şekilde tekrar inşâ edilmiştir. P.'nın Certosa manastırı da meşhurdur.

PAVIA : Visconti'ler şatosu

Tarih : Romalılar'ın Ticinum'u sonradan Papia adını almıştır. Theoderich'in ikametgâhlarının biri burada idi. Şehir 572 yılında, üç yıllık bir muhasaradan sonra Lombardlar tarafından zaptedilmiş ve devletlerinin başkenti olmuştur. İtalyan kralları ve bazı Alman kralları IX.-XII. yüzyıllarda buraya gelerek Lombard tacını giymişlerdir. P.'nın Palatium'u "Regnum Italicum" un (İtalya Krallığı'nın) hükûmet merkezi sayılırdı. IX. yüzyıldan beri P. bir hukuk okulunun merkezi idi. Bu okul, sonradan IV. Karl'ın 1361'de kurduğu üniversiteye verildi. P.'nın orta sınıfı 1024'te imparatorluğa ait Palatium'u yakıp XII. yüzyılda şehrin idaresini eline aldıktan sonra da, P., Alman krallarının tarafını tutumaya devam etmiş ve 1164'te I. Friedrich'ten imtiyazlar elde etmiştir. 1359' da P., Visconti'ler tarafından zaptedilerek sonradan Milano Dukalığı'na verildi. P. muharebesinde (1525) Fransa kralı I. François imparator V. Karl tarafından bozguna uğratıldı. P. Üniversitesi XVIII. yüzyılda tabiat ilimleri merkezi olarak bütün dünyada şöhret kazanmıştı. Boscovicli, Frank, Scarpa ve Volta burada çalışmışlardır. (V. Örs)

PAWNEE [*pǫni*], **veya PANİ,** Amerika Birleşik Devletleri'nde, Kansas ırmağı kıyılarında yaşayan bir Çayır Kızılderilileri boyu. P.'ler, Wichita ve Arikara'larla birlikte 'Caddo dili' grupunu oluşturan Kızılderililer arasındadır. Bugün (1972) Oklahoma'da aş. yu. 1 150 P. yaşar.

PAYA, Honduras'ın kuzey-doğu ucunda konuşulan bir dil. Meksika ve Orta Amerika dilleri arasında yer alan bu dili konuşanların sayısı 500'dür. Bk. MEKSİKA VE ORTA AMERİKA DİLLERİ. (H. Eren)

PAYAS : bk. YAKACIK.

PAYER, Hieronymus (Meidling, Viyana yakını 1787 - Wiedburg 1845), Avusturyalı orgcu ve orkestra şefi. Viyana ve Amsterdam'da orgcu ve orkestra şefi olarak çalıştıktan sonra, 1825'te şan ve piyano öğretmeni olarak Paris'te yerleşmiştir. 1831'de Alman operaları orkestra şefi olarak görev almış, 1832 - 1838 yıllarında da Viyana'da orkestra şefi olarak çalışmıştır. Eserleri arasında operalar, operetler, missa'lar, motetler, piyano trio'ları, piyano konçertoları, kısa parçalar, org konçertoları ve füg'ler vardır. (V. Örs)

PAZ, Juan Carlos (Buenos Aires 1897 - Buenos Aires 1972), Arjantinli kompozitör. Roberto Nery'den piyano, Constantino Gaito'dan armoni öğrendi. Bir süre Buenos Aires'te çıkan Critica gazetesinde müzik tenkitleri yaptı. 1926'da *Poema Heroico* başlıklı kompozisyonu için Asociacion Profesorado Orquestal mükâfatını aldı. International Society for Contemporary Music cemiyetinin Arjantin bölümü olan "Grupo Renovacion"u kurdu ve bunun ilk başkanı oldu. 1938'de "Nueva Musica" grubunu teşkil etti.

Eserlerinin başlıcaları şunlardır: Orkestra için *Poema Heroico* [1926]; *Canto de Navidad* (Noel İlâhîsi), *Tres Piezas Para Orquesta* (Üç Orkestra parçası) [1928 - 1929]; *Novimiento Sinfonico* (Senfonik Hareket) [1928] (bu parça 1931'de tam bir orkestra için uygulanmıştır), *Suite Para Juliano Emperador* (İmparator Julianus İçin Süit).

Oda musikisi : On bir nefesli saz için varyasyonlar (1928 - 1929), klarinet ve piyano için *Sonatina* (1930), nefesli sazlar için *Oktet* (1930), flüt ve klarinet için *Sonatina* (1933), obua ve bas için *Sonatina, Composicion Sobre Doce Tonos* (flüt ve piyano için on iki tonlu kompozisyon - 1934). Piyano eserleri : *Cuatro Fugas Sobre un Tema* (1924), *iki sonat* (1923 - 1925), *varyasyonlar* (1923), *İki Efsane* (1926-1927) vesaire. (V. Örs)

PAZAR, alıcıyla satıcının karşı karşıya geldiği yer. Bu karşı karşıya geliş, bildiğimiz çarşılarda veya haftalık P.'larda görüldüğü üzere basit bir şekilde olabileceği gibi; büyük pamuk, tütün veya tahıl P.'larındaki gibi son derece teşkilâtlı bir şekilde, yahut mâmûllerden ziyade imâlât faktörleri üzerinde de olabilir.

Kelime, tarih bakımından, alıcı ve satıcıların belirli şartlar altında ve belirli eşyanın alım satımı için bir araya geldiği yeri ifade eder. P.'ların olmaması, toplumun ilkel olduğunun işaretidir. İhtisaslaşmış imâlât arttıkça, alıcı ve satıcıların karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz hâle gelmiş, böylece P.'ların teşkîl ettiği çekirdek etrafında şehirler doğmuştur. Senede bir iki defa belirli bir yerde kurulup bir müddet devam eden P.'a *panayır*, senede bir defa kurulan büyük panayırlara da *fuar* denir.

Eskiden, ticaret ve nakliye ve ulaştırma imkânlarının gelişmediği devirlerde, malını satmak isteyen bir kimse, belirli bir zamanda belirli bir yerde bulunduğu takdirde malına müşteri bulacağını bilir; böylece en kolay şartlarda eşyasını satma imkânını bulurdu. Arz ve talebin bu şekilde merkezîleşmesi hem zaman kazandırıyor hem de satışları teşvik ediyordu. Pamuk, yün, tahıl, kürk, yavru hayvan gibi muayyen mevsimlere ihtiyaç gösteren satışlar mevsiminde yapılır; öte yandan balık, yumurta, peynir, tereyağı gibi bozulabilecek gıda maddeleri de her hafta kurulan P.'larda sergilenirdi. Memleketimizin şehir ve kasabalarındaki haftalık P. âdeti de bu esastan doğmuştur ve pek çoğunun tarihi çok eskilere dayanır.

Panayır ve fuar yerlerinin aralarındaki mesafeler uzak olduğu hâlde P. yerleri meskûn alanlarda geniş ölçüde yayılmış durumdadır. Bilhassa XIII. yüzyılda Batı Avrupa ekonomisinin genişlemesi sırasında P. yerleri öylesine çoğalmıştı ki, yenilerinin kurulmasını önlemek için gayretler sarfetmek gerekmiş, iki P. yeri arasında hiç olmazsa iki fersah (10 km kadar) mesafe bırakılması şart koşulmuştu.

Ekonomik teori: Ekonomik bakımdan P., karşılıklı alım satım faaliyetlerini ifade eder. Burada alım ve satım en geniş mânâda kullanılmıştır ve kiralamayı, ödünç vermeyi, istikbalde teslim edilecek bir malın satışını da içine alır. İktisatçılar iş P.ında, para P.'ından, ikinci el otomobil P.'ından, yeni istihlâk maddeleri P.'ından söz ederler. Böyle bir P.'ın mevcudiyeti bir P. yerinin mevcudiyetine ihtiyaç göstermez. Hattâ alıcı ve satıcılar hiçbir zaman birbirlerini görmeyebilirler de; içlerinden bazıları sattığı eşyayı bile görmez, ama buna yine de ticarî P. denir.

P. şekilleri alıcı ve satıcıların sayısına; onların bu alandaki bilgilerine; ilâve tüccarların katılabilme kolaylığına ve eşyanın ne derece mütecanis oluşuna bağlıdır. Bu çeşit P.'ların başında mükemmel rekabet P.'ları gelir. Bunların öyle çok alıcı ve satıcıları vardır ki, içlerin hiçbiri tek başına eşyanın fiyatını etkileyici bir hareket yapamaz. Her biri fiyatı sabit olarak kabûl eder, sadece alacağı veya satacağı malın mikdarını tayin eder. Bu P.'larda bütün alıcı ve satıcıların P.'daki bütün fiyatları ve eşyanın maliyetini, malın tamamen mütecanis olduğunu bildiği kabûl edliir.

Yaklaşık olarak mükemmel denebilecek rekabet P.'ları milletlerarası piyasanın buğday, yün, bakır, kalay gibi iptidâî maddeler P.'larıdır. Borsada özel bir güvenlik içinde yapılan ticaret de buna dahildir. Mükemmel rekabet günü gününe ve makul bir şekilde düzenlenir. Bu P.'larda satılan mal mütecânistir; prensip olarak hiçbir satıcı fiyat üzerinde önemli bir etki yapamaz; bütün alıcı ve satıcılar, ticaretin yapıldığı yerdeki bütün fiyatları bilecek durumdadır. Bir satıcı veya bir satıcılar grubu, pazarın bir başka tarafındaki fiyattan daha ucuz fiyat teklif ederse, "arbitrager"ler öncekinin elindeki malı satın alıp, ikincisinin müşterisine satarlar. Bu arbitraj, pazarın iki tarafında belirmiş olan fiyat farkını aynı hizaya getirir.

Mükemmel rekabet P.'ının karşısında olan P. şekli tekel şeklidir. Bu hâl bir tek satıcı olması ve başka satıcıların P.'a girmemesi demektir. Saf tekelci satabileceği malın miktarının fiyatla ilgili olduğunu, fiyat ne kadar düşük olursa o kadar fazla satacağını bilir; bunun için de fiyatını kendisi için en menfaatli olan seviyede tutar.

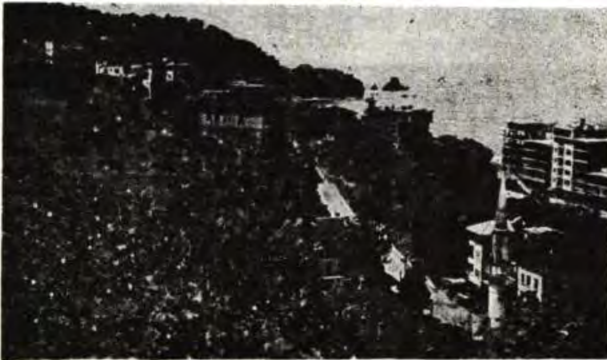
Pratikte karışık tekelci P.'a sık sık raslanmaktadır. Bu gibi P.'lardan mükemmel olmayan rekabet diye de söz edilebilir. Bu durumlar her firmanın mâmûlü onun malı olarak bilinir, firmanın o mal üzerinde inhisarı olduğundan bahsedilir. Ne var ki, birbirine çok benzeyen malları yapan firmalar da bulunduğu için bunlar kendi aralarında yine de rekabete girmiş olurlar. Ancak bu gibi durumlarda malın fiyatı anormal derecede yükselmez, çünkü böyle bir şey olduğu zaman ona benzeyen malı başka firmalar da yaparak P.'a sürme yoluna gider, bu da mevcut firmaların kârını azaltır.

PAZAR, Rize iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 315 km², nüfusu 45 158 (1975), nüfusun % 90'ı köylerde yaşar, Ortaköy (eski adı Hemşin) adlı bir bucağı, 2 beldesi (belediye kuruluşu bulunan yer), 51 köyü vardır. Köylerin çoğunun birkaç mahallesi bulunmaktadır. İlçe merkezi P.'ın nüfusu 8 850'dir (1975). Eski ilçelerden olan P.'a bu ad 1928'de verilmiştir. İlçe arazisi, ilin orta bölümünde olup, doğusunda Ardeşen ve Çamlıhemşin, batısında Çayeli ilçesi, kuzeyinde Karadeniz vardır. Nüfus yoğunluğu 143'tür.

İlçe arazisi dağlık, tepelik ve derin vâdîlerin çok yer tuttuğu bir bölgedir. Güneyde Rize dağlarının (3 500 - 3 700 m) bir bölümü olan Baltaş tepesinden (3000 m) kuzeye, Karadeniz kıyılarına doğru uzanan Üsküt sırtları (1 600 m) ile bunun yanındaki Tokça tepeleri (1 500 m) arasında derin P. deresi vâdîsi uzanır. 30 km boyundaki bu dere ve kollariyle arazi derin bir şekilde parçalanmıştır. İlçenin deniz kıyıları 25 km'dir. Bu kıyıların çok yeri dik ve kayalık olmakla beraber, yer yer genişçe kumsallar da vardır. P. deresi vâdîsinin aşağı kesiminde, 5 - 6 km içerilere kadar oldukça geniş ve alüvyonlarla örtülü verimli bir vâdî tabanı vardır. Bunun iki yanında Pliyosen devrine ait kara tortul tabakaları yer tutar. Bunun gerisinde yüksek yerlerde Üst Kretase volkanik fasiyesli bir arazi uzanır, daha güneyde ise büyük kütleler hâlindeki iç püskürük taşlar alanının bir bölümü bulunur.

İlçenin ılımlı ve bol yağışlı bir iklimi vardır. Sıcaklık 0° nin altına nadir olarak düşer. Kış aylarının ortalama sıcaklıkları 7 - 10°, yaz ayları ortalamaları 20 - 22° kadardır. Yazın en çok sıcaklarda bile 34 - 35° olur. Burada her ay yağışlıdır. Dağlara bol kar yağar. Yıllık yağış tutarı 2 400 mm'yi bulur, dağlarda bunu da geçer. Bu iklime bağlı olarak ilçenin her yerinde çok gür ve pek çeşitli türlerden oluşmuş tabiî bir bitki örtüsü vardır. Deniz yüzünden birkaç yüz metre yukarılara kadar Doğu Karadeniz kıyı yakını bitki topluluğu veya "kolşik flora" adiyle anılan buralara has nemli orman bitki örtüsü yer alır. Bu eski gür bitki örtüsü, şimdi yerini geniş ölçüde çay fidanlıklarına, fındıklara, turunçgillere bırakmış, veya buralarda tütün, pirinç, mısır tarlaları, meyve ve sebze bahçeleri yer tutmuştur. 700 - 800 m'den yukarılarda geniş yapraklı ağaçlar azalır, iğne yapraklı ağaçlar çoğalır.

İlçe halkının başlıca geçim kaynakları mısır, tütün, pirinç, fındık, çay, sebzeler (özellikle fasulye), meyvedir (elma, portakal). Burada çay işleriyle uğraşan çiftçi ailesi sayısı çoktur. Çay ekiminde P., merkez ilçe ve Çayeli'nden sonra üçüncü gelir. P. elma kurutma fabrikası çay atölyesi durumuna getirilmiş, yeni kuruluşlar eklenmiştir. İlçede iyi kalitede iri yapraklı puroluk tütün de yetişir. Hayvancılığın da ilçe ekonomisinde yeri vardır. Yaylalarında sığır ve koyun sürüleri otlatılır. Hayvan ürünlerinden (yün, yağ, kasaplık hayvan) yararlanılır. Özellikle kıyı bölümünde nüfus yoğunluğu çok, arazi dar ve parçalı olduğundan, nüfusun bir kısmı geçici olarak şehirlere çalışmaya gider.

PAZAR : Bir görünüş

P., Rize'nin 40 km kuzey - doğusunda, kıyıda bir kasaba ve iskeledir. 1927'de nüfusu 521 iken, bundan sonraki yıllarda 2 000 kadar olmuş, 1960'ta 5 000'i bulmuş, 1970'ten sonra 8 000'e yaklaşacak şekilde gelişme göstermiş, bir küçük şehir özelliği almıştır. Kasabanın doğusundan P. deresi geçer. Bu küçük şehir, bahçeler arasına serpilmiş evlerden ve biribirinden ayrı üç mahalleden oluşmuştur. Çarşı, resmi daireler, iş yerleri Pazar mahallesindedir. Şehirden Ortaköy bucağına 19 km'lik bir yol vardır. Kıyı yolu, şehirden geçer. Temiz ve iyi kaynak suları bulunan Pazar'da 1946'dan beri elektrik enerjisi vardır. Banka şubeleri, orman bölge teşkilâtı, okulları, akşam kız san'at okulu, otel ve lokantaları, plajları, işlek bir çarşısı, 25 yataklı sağlık merkezi, bölge hastahanesi vardır. (R. İzbırak)

PAZARCIK, Kahramanmaraş iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 1 938 km², nüfusu 89 600 (1975). Nüfusun % 85'i köylerde yaşar. Narlı adlı bir bucağı, 93 köyü, belediye kuruluşu bulunan üç yeri (Pazarcık, Narlı, Düzdağ köyü), 1 000 den çok nüfuslu 12 köyü, 2 000 den çok nüfuslu üç köyü (Düzdağ, Tilkiler, Evri) vardır. İlin güney - doğu bölümündeki P., eski ilçelerdendir. İlçenin kuzey - güney uzunluğu 80 km'yi bulur. Nüfus yoğunluğu 46'dır.

PAZARCIK : Bir görünüş

İlçenin başlıca yeryüzü şekilleri Ceyhan ırmağına dökülen Aksu çayının vâdîsi ve çevresindeki düzlüklerle (650 - 700 m), bunun iki yanındaki dağlık yerlerdir (1200 - 1250 m). Bu dağların uzanışı kuzey-doğu güney-batıdır. Başlıcaları Adaca, Kandil, Gani dağlarıdır. Pazarcık kasabası çevresinden başlayan alüvyonlarla örtülü düzlükler, güneyde Narlı bucağına ve buradan Mizmili bataklığının güneyine doğru 30 km uzanır. Bu düzlüklerin genişliği yer yer 5 - 10 km'yi bulur. Buradaki yarı kurumuş bataklık alan, güneydeki dağların eteklerinden kaynayan ve bu çevrede "göz" adı verilen kaynakların sulariyle beslenmiştir. Bu sular, kuzeyde Aksu'ya karışırlar. Aksu'nun P. batısındaki vâdî bölümü dar ve derindir. Burada Narlı istasyonu yakınında Kartalkaya barajı yapılmış, bunun gerisinde 12 km boyunda bir göl oluşmuştur. Bu arazi, serpintilerle Eosen devri tabakalarından bir yapı gösterir. İlçenin kuzeyinde Kretase kıvrımlı arazisi, güney - doğusunda volkanik arazi (bazaltlar, tüf örtüleri) de vardır. Dağlık arazi, Aksu çayına yönelen birçok derelerle yarılmıştır.

İlçenin ova bölümleri ve çevrelerinde bozulmuş Akdeniz ikliminin bazı özellikleri sezilir. Ancak, denizden uzak oluşu (100 - 150 km) ve yüksek bulunuşu yüzünden, buraya iç bölge ikliminden de katkılar olmuştur. İlçede yazlar sıcak, kışlar zaman zaman soğuk ve ılık geçer. Dağlarda yer yer ormanlar (çam, ardıç, meşe), alçak yerlerde fundalıklar vardır.

Başlıca geçim kaynağı tarımdır. Malatya şeker fabrikasının pancarının bir kısmı buradan sağlanır. Pamuk yetiştirilir. Sulak yerlerde pirinç tarımı çok yer tutar. Bunlardan başka buğday, arpa, sebze, meyve elde edilir, hayvan beslenir. P. ilçesi, son 20 - 25 yılda önemli gelişmeler göstermiş, ana yolların geçtiği işlek bir uğrak yeri olmuştur.

İlçe merkezi olan P.'tan Kahramanmaraş - Malatya karayolu ve Fevzipaşa - Malatya demiryolu geçer. Eski P., bu yolun gerisindedir. Yeni kasaba ise yol yakınında gelişmiştir. 1927'de 1 146 nüfuslu küçük bir yerleşme yeri iken, şimdi nüfusu 15 787'ye (1975) yükselmiş, küçük bir şehir olmuştur. İşlek çarşısı, pazarı, ilk ve orta okulları, sineması, parkı, düzgün cadde ve sokakları, içme ve kullanma suyu, elektriği vardır. (R. İzbırak)

PAZARLAMA, ticaret eşyasını pazara sürme, sergileme. P. sözünün bu kısa anlamı, XX. yüzyılda geniş ölçüde değişmiş, çok daha ihâtalı bir hâl almıştır. Günümüzde P. sözüyle bir malın satışı için imâlâtçıdan en son müşteriye kadar olan faaliyetler kasdedilir. Tâbir çok defa bazı ibtidâî ameliyeleri de içine alırsa da, imal edilen eşyanın tabiatını kökünden değiştirecek muameleler P. sözünün dışında kalır. Bunun sebebi bazı mâmûllerin çeşitli P. safhaları olmasıdır. Meselâ metal önce olduğu hâliyle satışa sürülür, sonradan makine olarak yeniden pazarlanır; yahut da pamuk... Önce balyalar hâlinde ham olarak satışa çıkarılır; sonra işlenmiş, eğirilmiş olarak yeniden pazarlanır ve nihayet kumaş olarak, gömlek vs. olarak yeniden pyiasaya sürülür.

Tarihî gelişme: İlkel topluluklarda her fert veya aile birliği hayatını devam ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu eşyayı kendisi imal eder; avını kendisi avlardı; takas pek az olurdu. İlk pazarlar deri, meyve, metal gibi maddelerin mübâdelesini yapabilme amacıyla kurulmaya başlandı. Bunun da sebebi, tuz veya tekstil gibi başka yerlerde elde edilemeyip de yalnız bir yerde bulunan eşyanın el değiştirmesini sağlamaktı. Zamanla alış - verişte para kullanılmaya başlandı. Eski Roma devrinde *mercatus,* bir halk müessesesiydi. İhtisaslaşmış zenaatkârların çoğalması, endüstrileşmenin artması, diğer taraftan nüfusun çoğalması ve kendi ihtiyaç maddelerini imal edenlerin gittikçe azalması, ihtiyaç maddeleri ile alıcı arasında bir köprü kurulması lüzumunu doğurdu. Bu, her şeyden önce yiyecek maddelerinde kendini gösteriyordu. Şehirleşmeler genişleyip de, endüstri faaliyetleri çoğalınca kendi ihtiyacı olan besin maddelerini üretemiyen nüfus geniş ölçüde çoğaldı. Böylece besin maddeleri üreticileriyle, tarımla uğraşmıyan müstehlik arasındaki mesafeyi kapatacak profesyonel aracılar ortaya çıktı. M. S. II. yüzyılda Roma imparatorluğunun limanlarından olan Ostia'da denizaşırı tahıl, yağ, balık alış - verişinde ihtisaslaşmış çeşitli firmalar bulunduğu bilinmektedir. Roma imparatorluğunun inhitâtı ve ulaştırma imkânlarının bozulması, uzun mesafeli ticarete son verdi.

Orta Çağ'ın karakteristiği ikmalini çevreden yapan şehirdi. Uzun mesafeli P. ancak çok değerli eşyaya inhisar ediyordu. Bu değerli eşya arasında kıymetli tekstil, ve porseleni sayabiliriz. Bu gibi maddeler Çin'den gelen ipek yolunda Semerkand gibi merkezlerde el değiştirdi. Hindistan'a ve İndonezya adalarına giden deniz yolunun keşfedilmesi, tropikal ürünlerin P. kanallarını genişletti. Endüstri ihtilâliyle birlikte ana besin maddeleri ve pamuk gibi tekstil maddelerinin geniş ölçüde pazarlanması başladı.

P.'nın önemi: Halkın çoğunun, ihtisaslaşmış eşya imâlâtında çalıştığı ileri ekonomilerde, bu işlerde çalışanlar ancak imâlâtın küçük bir kısmını istihlâk eder; P. temel faaliyettir. Modern çiftçi de, imâlâtçı gibi P.'dan mahrum olarak yaşayamaz. P. sistemleri, para karşılığı satışı sağlar. Bu sayede çiftçi, daha geliştirilmiş tohum, makine, böcek öldürücü maddeler, gübre satın alabilir ve bunun sonucu olarak dönüm başına daha çok mal elde eder. İmâlâtçı bu sayede çok geniş kaynaklardan malzeme sağlayabilir. Çiftçisi de, imâlâtçısı da yanında çalışan işçilere bu sayede mal olarak yapmak yerine nakit olarak ödeme yapabilir.

Şehirlerde oturanlar, besin maddeleri üretmediklerinden her türlü yiyecek maddeleri için P.'ya muhtaçtır. Yiyecek maddelerinin onların ayağına götürülmesi gerekir. Eğer II. Dünya Savaşı'nda bazı şehirlerde olduğu gibi pazarlama kanalları kapanırsa milyonlarca insan açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bu bakımdan şehirleşme, endüstrileşme, ihtisaslaşma ancak iyi organize edilmiş P.'yla mümkün olur. Hızlı ekonomik gelişme P. ve başka hizmetlerin dengeli olarak gelişmesine bağlıdır.

P.'nın unsurları:

Toplama: P.'nın ilk adımı çeşitli tip ve kalitedeki malları muhtelif kaynaklardan toplamaktır. Bunları uygun yerlerde depolamak dağınık imâlâtçıları ziyaret edecek kadar vakti olmayan alıcıyı buralara çeker. Bu sayede malların daha ihtisaslaşmış bir teknik ve daha geniş ölçüde depolama, tasnif, anbalajlama, ve sevketme imkânı kazanılmış olur.

Birçok mâmûlün, en son alıcıya ulaşması için de çeşitli değişikliklerden geçmesi gerekir. Meselâ buğday, önce öğütülür, sonra ekmek vs. yapılır; hayvanlar, önce kesilir, sonra etleri satışa uygun parçalara ayrılır; süt, tereyağı ve peynir hâline getirilir. Diğer taraftan meyve ve sebzelerin hemen kullanılamıyan kısımlarının, kurutulması, dondurulması veya konserve yapılması lâzımdır. Bütün bunlar düzenli bir toplama ve tasnifle mümkün olur.

Dağıtma: P.'nın bu kısmı malları müşterinin isteklerine uygun olarak dağıtmayı esas alır. Toplama merkezlerine gelen mallar, kalite, miktar ve tip bakımından birbirinden farklıdır. Diğer taraftan müstehlikin talepleri de mevsime, iklime, dinî duygulara, mahallî âdetlere ve başka âmillere göre değişir. Dağıtma işini yapanlar kendi tecrübeleri ve pazarları arasındaki durumu inceleme suretiyle düzenli bir akışı sağlar.

Nakliye: P.'nın en önemli unsurlardan biri malların yer değiştirmesidir. Demiryolu merkezlerinde, liman yahut imâlâtçı fabrikalardan yapılacak nakliye ya birinci el toptancı veya doğrudan doğruya imâlâtçı tarafından gerçekleştirilir. Karayolu, demiryolu veya denizyoluyla yapılacak taşıma işlerini genellikle bu iş için ihtisaslaşmış büyük nakliyat firmaları yapar. Malların perakende satış yerlerine naklinin toptancının hizmetleri çerçevesinde olması lâzımdır. Diğer taraftan perakendeci dükkânlarından müstehlikin evine nakledilmesi işi de perakendecinin görevidir; ama bu hizmet daha çok müstehlikin kendisine bırakılmaktadır.

Bazı malların son derece özel, ihtisas isteyen bir şekilde nakli gerekir. Meyve ve sebzeler, süt çok özel bir nakil sistemini, icabında soğutucu vasıtalarla nakli gerektirir. Muhtelif P. sistemlerini dezavantajlarının çoğunu olduğu kadar, kuvvetlerinin çoğunu da taşıma metodları meydana getirir. Eğer malların teslimi yavaş, vasıtalar yetersiz olursa, taşınan mal, pazara ulaşmadan önce bozulmuş, yapılması istenen iş gerçekleştirilememiş olur. Ayrıca dikkatsiz taşıma da zararlara yol açabilir.

Depolama: P. işinin çeşitli safhalarında depolamanın önemi kendini gösterir. Toptancı tüccarların çoğu malı seçme ve tekrar satma zamanını ayarlama hürriyetine sahip olabilmek için depolama işini de kendileri üzerlerine alırlar. Fabrikalar ise ham maddelerinin ihtiyaç stoklarını sürekli olarak ellerinde bulundurmak zorundadır. Bu sayede yeni ham maddelerin gelişinde bir gecikme olursa, fabrikalarının imâlâtı durmamış, fabrikalarda çalışanlar da boş kalmamış olur. Önemli limanlarda ve nakliyat merkezlerinde depolama işini, bu alanda ihtisaslaşmış firmalar üzerlerine alabilir.

Tasnif: Malların belirli şekillerde dereceli olarak tasnifi, alıcının, parasına ve ihtiyacına göre en uygun malı seçmesine imkân verir. Eğer müstehlik bu imkânı bulursa memnun kalır ve malın satış imkânı çoğalmış olur. İhraç P.'sı gibi, alıcıyla satıcının birbirinden uzak bulunduğu durumlarda, malların şahsen kontrolü hemen hemen imkânsız hâle gelir. Böyle bir kontrol olmadan mal almanın riski, zararları ve münakaşaları, malların standart hâle getirilecek şekilde tasnifi mecburiyetini doğurmuştur. Böylece bir malın sadece nümunesini gören alıcı, artık toptan olarak ithal edeceği malın ne kalitede olacağını kesinlikle öğrenmiş olur ve gördüğü nümuneler arasından dilediğini seçer.

Anbalajlama: İmâlât ve besin maddelerinin çoğu geniş olarak pazarlanabilmek için tek tip mahfazalara konmalıdır. Bu çeşit mahfazalar hem taşımayı kolaylaştırır, hem malın bozulmasını önler, hem temizliği sağlar; ayrıca bu çeşit anbalajlamanın ölçme veya tartma kolaylığı vardır. Bunun yanısıra, üzerlerine yapıştırılacak etiketler sayesinde içlerinde ne olduğu da kolayca anlaşılabilir. Ayrıca, güzel bir anbalajın iyi bir satış unsuru olduğu da bir gerçektir.

Mübadele: P.'nın can alıcı noktalarından biri mübadele imkânlarını kolaylaştırmak için alıcıyla satıcıyı bir araya getirebilmektir. Bunda iki safha vardır: Birincisi muayyen maddelerin muhtemel alıcı ve satıcılarını belirli bir zamanda bir araya getirebilmek, ikincisi de mübadele şartlarının pazarlığı. Birçok memleketlerde kurulan panayırlar satıcı ile alıcı arasında doğrudan doğruya bir alış - veriş sağlar. Buralarda, her müstahsil doğrudan doğruya kendi malını tanıtmakla mükelleftir ve yine kendi yaptığı reklâmdan sorumludur.

Finansman ve risk: Her türlü P. faaliyeti finansmana ihtiyaç gösterir. P.'nın her safhasında, bir mala sahip olan kimse, sermayesini başka bir yerde kullanmak veya gerekli sermayeyi borç almak şıkları arasında kalır. Çiftçiler, imâlâtçılar, toptancılar ve perakendeciler, mallarına sahip olduktan sonra satıcı veya kendilerine bir ödeme yapılmasını beklerken, sermaye veya krediye ihtiyaçları vardır. Meselâ toptancılar paketleme, depolama, taşıma vs. gibi işleri finanse etmek zorundadır. Aynı şekilde parakendeciler için de sermaye gereklidir.

P.'nın riski de vardır ve bu bakımdan malın riski dengeleyecek bir kâr bırakması beklenir. Risklerin başında fiyatların düşmesi gelir. Yağmur, dolu, don, sel gibi tabiî âfetlerle karşı karşıya bulunan tarım mâmûllerinde fiyat oynamaları daha fazla olur. Bozulabilir mâmûllerin kalite kaybetmesi önemli risklerden biridir.

P. farkı: P.'da ilk satıcıya ödenen fiyatla, son alıcının ödediği fiyat arasındaki fiyat farkına P. farkı *(marketing margin)* denir. P. farkı genellikle toptancıdan perakendeciye gelinceye kadar meydana gelen çeşitli farklardan teşekkül eder. Bu çeşitli farklar depolama, nakliye, müşteri bulma gibi faaliyetlerden doğar. P. farkının büyüklüğü malın cinsine ve P. şartlarına göre değişir. P. kanalının komplike ve uzun olması farkı arttırır. Çiftlik mallarının, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki P. farkı kabaca şöyledir: Yumurta ve kümes hayvanları % 40; et % 50; çiftlik mâmûlleri % 55 ve meyve % 70. (Ö. Dokuman)

PAZARYERİ, Bilecik iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 333 km², nüfusu 15 900 (1975). Nüfusun % 70'i köylerde yaşar, köy sayısı 24, ilçe merkezinin nüfusu 5 645 (1975)'dir. Daha önce Pazarcık adiyle Bozüyük ilçesine bağlı bucak iken, 1953'te P. adıyla ilçe durumuna getirilmiştir. Batısında Bursa'nın İnegöl ilçesi, güney ve doğusunda Bozüyük, Bilecik merkez ilçe vardır. Nüfus yoğunluğu 48'dir.

İlçe arazisinin kuzey bölümü alçak dağlık (1250 m), orta bölümü dalgalı düzlük (750 - 850 m), güneyi tepeliktir. Bütün bu arazinin yapısı Birinci Zaman'ın metamorfik tabakalarından oluşmuştur. Bu tabakalar arasında yer, yer manganez, amyant, antimuan, nikel madenleri de vardır. Bunların bir kısmında küçük işletmeler hâlinde yararlanılmaktadır. Gümüşdere köyü ile P. kasabası arasında Neojen devri tortul tabakaları uzanır. Burası bir çukurlaşma yeri olup, Eskişehir tektonik çöküntü alanının devamı durumundadır. Çevre dağlarından bu çukurluğa doğru birçok dereler iner. Bu dereler boyunda çok sayıda değirmen vardır. Düzlükte kuyu ve çeşmelerle kaynaklar çoktur. Buradaki akarsular, Sakarya'ya dökülür. Bu nehrin kollarından olan Karasu ilçeden geçer. İklimi, Marmara iklimini biraz andırır. Dağlarda ormanlar vardır (meşe, gürgen, ardıç, kayın, çamlar).

Başlıca geçim kaynağı tarımdır. Başta tahıl (buğday, arpa, mısır) gelir. Pancar ekim alanı da geniştir. Sulanabilen yerlerde patates, soğan, ayçiçeği, şerbetçiotu yetiştirilir. Meyvacılığa da (armut, elma, vişne) önem verilmiştir. İlçede ahır hayvancılığı gelişme yoluna girmiştir. Merkezde ve köylerde 15 mandıra vardır. Elde edilen sütler, Eskişehir ve Ankara'ya kadar gönderilir. Yerinde yağ ve peynir yapılır. Karaköy'-

PAZARYERİ : Cumhuriyet Alanı

de bir un fabrikası, ilçede iki tuğla yapım yeri, kireç ocakları, mozaik fabrikası vardır. Bu mozaikler Eskişehir ve Ankara piyasalarında aranır. Kınık köyünün çanak, çömlek işleri tanınmıştır. Dedeköy'de ağaç işleri el san'atları, turistik alanda aranır. Halkın bir kısmı ticaretle geçinir.

P. Eskişehir - Bursa karayolu üzerinde, İstanbul - Ankara demiryoluna 11 km mesafede (istasyonu Karaköy) bir kasabadır. Nüfusu 6 bine yaklaşmış olup, yüksekliği 810 m'dir. Millî Mücadele sırasında yanıp yıkılan kasaba, son 50 yıl içinde gelişmiş ve serpilmiştir. Kasabanın evleri, daha çok, Bursa yolunun iki yanında sıralanmıştır. Gençlik spor kulübü, avcılık kulübü, spor alanı, ilk ve orta okulları, çarşısı, içme ve kullanma suyu, elektriği vardır. (R. İzbırak)

PAZIRIK, Güney Sibirya'da, Altay dağlarının doğu bölümünde, Teles gölünün 80 km güneyinde, Büyük Ulagan ırmağına bağlı bir vâdî. Burada Rus arkeologları tarafından M. Ö. V - III. yüzyıllardan kalma beş büyük kurgan bulunmuştur. Bu kurganları 1929 yılında M. P. Gryaznov ve 1947 - 1949 yıllarında da S. İ. Rudenko araştırmışlardır.

P. kurganlarında birçok eşya ve buzlar içinde bozulmamış insan ve hayvan (at) ölüleri ele geçmiştir. Kurganlarda bulunan bir ölünün vücudu dövmelerle kaplı idi. Tamamiyle hayalî hayvan figürlerinden meydana gelen bu dövmeler sırtta, kollarda ve bacaklarda sağlam olarak kalmıştır. Arkeologların gözlemlerine göre, bu zengin mezarlar eskiden soyguncular tarafından soyulmuştu. Buna rağmen mezarlarda soyguncuların dağıttığı giyim kuşam eşyası, halılar, kap kacak, çanak çömlek, bronz kaplar, çalgılar (harp) bulunmuştur. Bunlardan başka, P. kurganlarında atlara da rastlanmıştır. Anlaşılan atlar, mezarların başında kurban olarak öldürülmüşler ve eyerleri ve bütün takımlarıyle gömülmüşlerdi. Atların üzerinde çok süslü eyerler bulunmuştur. Bu buluntular, eyerin en eski örneğini teşkil eder. (Asurlular, Persler, Grekler eyeri bilmiyorlardı.) Buna karşılık, bu mezarlarda üzengiye rastlanmamıştır (Üzengi daha sonraki atlı göçebelerin buluşudur). Eyer örtülerinin süslerinde Skit - Sibirya san'atının motifleri, yani geyikler ve grifler kullanılmıştır. Mezarlarda tunç veya demirden yapılmış gemler de ele geçmiştir. Atlardan ikisinin başında birer maske vardı. Maskelerden biri, boynuzlarıyla beraber bir ren geyiği başı göstermektedir. Ön tarafına bir ayı resmi de yapılmıştır. İkinci maske yine ren geyiği başı göstermekte ise de, bunda başa boynuz yerine kanatlar ilâve edilmişti. Her iki maske, boyanmış, altın ve gümüş kakmalarla süslenmiştir.

P. kurganlarında ele geçen diğer eşyalar arasında tahta kalıp üzerine çekilmiş meşin kalkanlar, hamut, iki tekerlekli bir araba da anılmaya değer. Mezarlardan üzerleri hayvan motifleriyle süslü pek çok ağaç yontmaları da çıkmıştır.

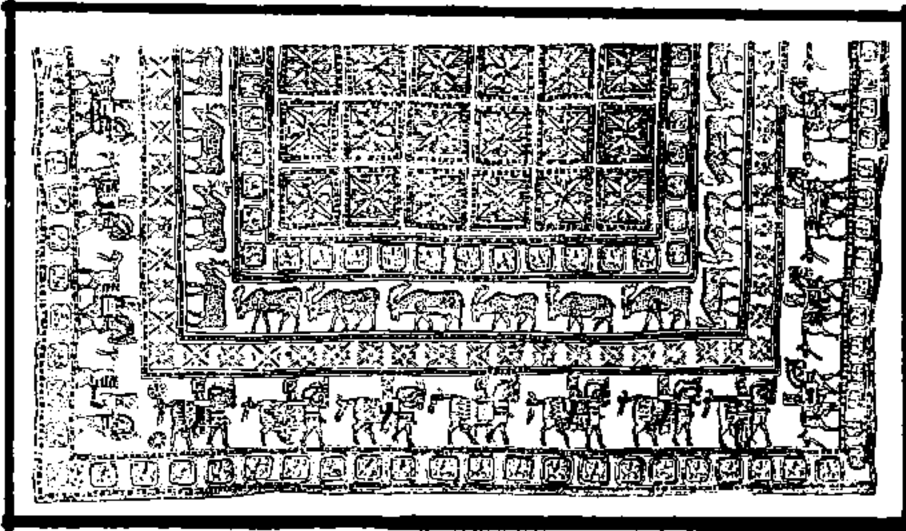
P. kurganları hayvan yetiştirmekle uğraşan göçebe bir kavmin kalıntılarıdır. Bu kavmin yerli esaslara dayanan orijinal kültürü, başka kavimlerle girişilen temaslar sonunda gelişmiştir. Örnek olarak, uzmanların inancına göre, P. Kurganlarının atları —ticarî ilişkiler yoluyle veya savaş sonunda— Orta Asya kavimlerinden alınmıştır. Oyma ağaç eşya ve halı (halı san'atının dünyada en eski örneği) da muhtemel olarak Orta Asya'dan gelmiştir. Orta Asya kavimlerinin aracılığı ile İran mâmûlleri (kumaş) de sağlanmıştır. Buna karşılık, P.'ta Çin eşyası (ipek kumaş, ayna) nisbeten azdır.

P. Kurganlarında yerli bir san'atın zengin eserleri saklanmıştır. Ağaç, deri, keçe ve metal üzerine büyük bir ustalıkla yapılmış resimlerde Skit - Sibirya üslûbu adıyle anılan üslûp göze çarpar.

P. mezarlarını aynı karakterde başka buluntular bütünlemektedir. Bunlardan Minusinsk steplerindeki Oğlaktı'yı, Batı Altaylar'daki Katanda ve Onguda'yı ve Biya ırmağı vâdîsindeki Kudirge'yi saymak gerekir. P. mezarları Noinula buluntusundan biraz daha eski bir çağdan kalmıştır. Bk. NOİNULA.

P. bulunutları Leningrad'da Ermitaj Müzesinde saklanmaktadır.

P. kazılarını yapan M. P. Gryaznov, *Südsibirien* [1970] adlı eserinde P. üzerine bilgi vermiştir. S. İ. Rudenko da *Kul'tura naseleniya gornogo Altaya v skifskoe vremya* [1953] ve *Frozen tombs in Siberia* [1970] adlı eserlerinde P. buluntuları üzerinde durmuştur. K. Jettmar'ın *Die frühen Steppenvölker* [1964] adlı eserinde de bu yolda bilgi vardır. (H. Eren)

PAZIRIK : Pazırık'ta beşinci kurganda bulunan yün halıdan bir parça

PAZVANTOĞLU OSMAN AĞA (Vidın 1758 - Vidin 1807), Rumeli âyânları arasında büyük şöhret yapanlardan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki egemenliğini sarsan sergerdelerden biri. P. O. A.'nın dedesi Çeto Osman, Tuzla köyü tımarını tasarruf etmekte iken, gösterdiği itaatsizlik üzerine kendisini izleyen devlet kuvvetleri elinden kaçmış ve altı yoldaşı ile birlikte Priştine'de yakalanarak kazığa vurulmuştu. Babası Ömer Ağa ise Vidin yamaklarından olup, 1736 - 1739 Osmanlı - Almanya Savaşı'nda gösterdiği yararlık üzerine İvaz Mehmed Paşa tarafından taltîf edilmiş ve Vidin civarında iki köy kendisine tımar olarak verilmişti. Daha sonra Ömer Ağa, Vidin âyânı olmuş ve 1789 seferinde bu kale yamakları arasına

aldığı oğlu Osman'ı, "akıncıbaşı" naspederek Avusturya içerilerine akına salmıştı. Ama, Pazvant (Pâsbân) Ömer Ağa, çağrıldığı hâlde ordu-yi hümâyûna katılmadığından, Serdâr-ı ekrem Koca Yusuf Paşa tarafından îdâm ettirilmişti. P. O. A., babasının öldürüldüğü haberini Tamışver (Temesvár) çevresini vurduktan sonra Seben (Hermanstadt) bölgesinde akında iken haber aldı. Bunun üzerine yoldaşlarını Tuna kıyısına ilettikten sonra, Sırbistan dağlarında gizlendi. Zamanla hakkındaki yanlış hükmü düzelttirdiği gibi, babasının Vidin'de bulunan ve müsâdere edilen mallarını da geri aldı. Ancak, Osmanlı devlet adamlarına güvenilemeyeceği kanısı kuvvetlendiği gibi, babasının öcünü alma duygusu da gittikçe şiddetlenmişti. Kısa bir süre içinde Vidin yeniçeri ve yamaklarını kontrolü altına almış; Kırcalı sergerdelerinden Macar Ali, Manav İbrahim, Çıtak Veli, Kara Veysi ile Kara Mustafa'yı çevresine toplamış; Bulgar eşkıyâsından Konco ve Kondo ile de işbirliği yapmıştı. Böylece, Belgrad'dan Ziştovi'ye kadar kuzey - batı Tuna boyuna hâkim olmuştu. Bu arada Belgrad yamaklarıyla da anlaşarak onları halkın hâmîsi ve koruyucusu durumunda bulunan Belgrad muhâfızı Mustafa Paşa'yı öldürtmeye teşvîk etmişti. Bunun üzerine çıkan karışıklık sonunda Sırp isyânı patladığı gibi, Belgrad'da da bir süre Arnavud sekban'la Koşancalı Halil Ağa hâkim oldu. Fakat P. O. A., Tuna boyunda aynı başarıyı gösteremedi. Burada hükûmete yardımcı Tirsinikli oğlu İsmail Ağa, Yılık oğlu Süleyman ve Mustafa Bayraktar Ağa'nın, onun Niğbolu, Ziştovi doğrultusunda Rusçuk'a kadar yayılma projelerini engelledikleri görülür. 1795'te P. O. A.'nın tenkîli görevi Silistre valisi Gürcü Osman Paşa'ya verildi ise de Vidin kalesi kış mevsimi başlarına kadar kuşatıldığı hâlde, bir sonuç alınamadı. Osmanlı hükûmeti meşrû idareyi kurma bahâsına P. O. A. ile anlaşma cihetine gitti. Vidin kalesi muhâfızlığı görevi ile P. O. A.'ya vezîrlik rütbesi verildi. Fakat P. O. A. ile hükûmet arasındaki anlaşma uzun süre devâm etmedi. 1797'de P. O. A., ikinci defa baş kaldırdı. Adamlarından Macar Ali'yi 14 000 kişilik bir kuvvetle Rusçuk üzerine sevketti. Hükûmet ise bir yandan Kapudân-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa'yı isyânı tenkîle memur ederken, bir yandan da Tirsinikli-zâde İsmâil Ağa ile Mustfaa Bayrakdâr'ı ve Köse Mûsâ Paşa'yı isyan bölgesine sevketmişti. Macar Ali Ziştovi ve Tırnova'yı ele geçirdikten sonra Rusçuk'a saldırdı. Mustafa Bayrakdâr'ın cesaretle karşı koyması üzerine 24 saatlik bir savaştan sonra yenilgiye uğradı. Mûsâ Paşa da Tirsinikli Oğlu'nun yardımı ile Niğbolu kalesini geri aldı. Böylece, P. O. A., dar bir sahaya sıkıştırılmış oluyordu. Ne var ki, Küçük Hüseyin Paşa bu durumda bile Vidin üzerine giriştiği harekâtta başarılı olamadı. Mısır Seferi'nin açılması üzerine de Vidin'den ayrıldı. P. O. A.'nin Osmanlı hükûmetine tekrar boyun eğmesi sağ kolu mesabesinde olan Manav İbrâhim'in 1802'de ortadan kaldırılmasından sonra gerçekleşmiştir. Kayd-ı hayat şartiyle "Vidin Muhâfızlığı"na getirilen P. O. Paşa, bundan sonraki hayatında hükûmete müzâhir olarak 1795'ten beri gerek Osmanlı Devleti'ne, gerek bölgedeki Türk ahaliye yaptığı kötülükleri affettirmeye çalıştı ise de, Sırpların isyânını bastırmada beklenen başarıyı gösteremeden 1807'de eceliyle öldü. Osmanlı tarihinde hükûmet otoritesine baş kaldıranlar arasında özel bir yeri olan P. O. A.'nın harekete, müneccim taslaklarının onun müceddid-i devlet olacağı telkinleri altında kalkıştığı söylentisi vardır. İkinci defa isyâna kalkışmasında ise İstanbul'dan III. Selîm'e ve onun ıslahat projelerine muhâlif olanların teşvîkinin önemli etkisi olduğu bir gerçektir. Âdetâ P. O. A. isyânı Nizâm-ı Cedîd'e karşı bir tepki olarak yorumlanmıştır. Öte yandan halk arasında tab'asını ezen hükûmetlere karşı baş kaldıran halkın temsilcisi bir kahraman gibi tanınan P. O. A. için düzülen destanlar da vardır. Bunlardan biri,

Bir azîm serhaddir Vidin demişler
Ziyâret etmeğe gidin demişler

beyti ile başlar. (İ. Parmaksızoğlu)

PECK, Gregory (Kaliforniya 1916), Birleşik Amerikalı sinema artisti. San'at hayatına tiyatro oyuncusu olarak atıldı. 28 yaşından itibaren beyaz perdeye geçti. İlk filmi 1944 yılında çevirdiği *The Keys of the Kingdom*'dur. Çevirdiği filimlerin en tanınmışları *Roman Holiday* (Roma Tatili - 1953), *Moby Dick* (1956), *On the Beach* (Kumsalda - 1959), *Mackenna's Gold* (Mackenna'nın Altını - 1969) adlı filmlerdir. 1971'den sonra kendisi de film yapımcılığına başlamıştır.

PÉCS [*peç*], Türkçe Peç, Alm. Fünfkirchen (=Beş kilise) adını taşıyan bu şehir, Macaristan'da Baranya idarî bölgesinin merkezidir. Macarlar'ın büyük göçlerinde ilk yerleşme alanlarından biri olan P. Budin'in 166 km güney - batısında, Szigetvár'ın da 3 km doğusundadır. Türkçedeki adı Peçoy, Peçuy tarzında okunan bir imlâ ile tanınmaktadır. Kent, daha 909'da Macarlar'ın Hıristiyanlığı kabûlleri sırasında Aziz István tarafından piskoposluk merkezi hâline getirilmişti. Macaristan'ın en eski kiliselerinden biri burada kuruldu. 1367'de, Macarlar'ın ve Lehliler'in kıralı Büyük Lajos tarafından şehirde ilâhiyât öğrenimi veren bir de üniversite kurulmuştu. 15 Kasım 1526'daki Mohaç zaferinden sonra Osmanlı Devleti'nin himâyesine giren Macaristan'a kıral seçilen Szapolya János'a bırakılan kalelerden biri de P. idi. Ancak, Avusturya arşidükü Ferdinand'ın kırallık iddiası ile ortaya çıkması üzerine ve Szapolya'nın 1540'ta ölümü sonunda, Avusturya kuvvetlerinin işgaline girdi. Fakat Macaristan'ın, Budin eyâleti adı altında, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir ülke hâline gelmesi P.'in de âkıbetini tâyin etti. Ordu-yı hümâyûnun 1543 yılında Estergon seferine çıkışında, Mohaç sancakbeyi Kasım Bey tarafından teslîm alındı. Bir sancak olarak, Budin Beylerbeyiliğine bağlandı. Bundan sonra, aşağı Drava ve Tuna ırmaklarına kadar uzanan bereketli ovası dolayısı ile, Osmanlı serhad kalelerinin zahire ihtiyaçlarını karşılayan bir tarım merkezi oldu. Kanûnî Sultan Süleyman, son seferi olan Szigetvar seferinde, burada konakladı. Sefer dönüşünde ise, Nişancı Eğri Abdi-zâde Mehmed Bey P.'de öldü. 1601 yılında Tiryâki Hasan Paşa'nın arpalığı olan P., Kanije Fâtihi Dâmâd İbrahim Paşa'nın harekâtında üs görevini yapmış ve Kanije'nin fethinden sonra teşkil edilen yeni eyâlete yine bir sancak olarak bağlanmıştı. Ertesi yıl muhasara altında bulunan Kanije kalesini kurtarmak için gelen Serdâr-ı ekrem Yemişçi Hasan Paşa da karargâhını P.'de kurmuş, Kanije müdafaasında yararlığı görülen Kara Ömer Bey ise, zaferden sonra, P. sancak beyliğine getirilmişti. 1664 kışında Kont Zrinyi, Szigetvár üzerinden Osek köprüsü ile beraber P.'e doğru uzanan bir taarruza giriştiyse de, Sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa ile Mehmed Paşa ve Kaplan Paşa'nın yaklaşması üzerine, çekilmek zorunda kalmıştı. 1687'de Budin'in ve ardından Segedin (Szeged)'in düşmesi üzerine P., Avusturyalılar tarafından kuşatıldı. Kale muhâfızı Arslan Paşa'nın can kaygusuna düşmesi ve susuzluk yüzünden, kalede bulunan 14 000 Türk teslim olmak zorunda kaldı. Böylece, P.'teki 144 yıllık Türk hâkimiyeti sona erdi.

Bugün P., hâlen bir Türk eserleri müzesi ve câmi hâline konan Yakovalı Hasan Paşa câmii ve ünlü tarihçimiz Peçevî İbrahim Efendi (b. bk.)'nin unutulmaz hâtıraları ile Türk tarihindeki eski müstesna yerini korumaktadır. Şehir, çevredeki kömür yatakları dolayısıyle, bir madencilik ve kimya sanayii merkezi olup, nüfusu 159 000'i (1974) bulmuştur. Büyük yapıları ile Budapeşte'den sonra, Macaristan'ın en bakımlı şehirlerinden biridir. (İ. Parmaksızoğlu)

PEÇENEK SUYU (türlü kaynaklarda **Peçeneközü** şeklinde de geçmiştir), Türkiye'de İç Anadolu'da Tuz Gölü'ne dökülen başlıca akarsulardan biri. Bu akarsu, gölün doğusundaki Kocakaş yaylalarından (1250 m) kaynağını alır, kuzeybatı doğrultusunda derince vâdîsi içinde akar, Şerefli-koçhisar kasabasının 5 km doğusunda batıya döner, göle dökülür. Uzunluğu 70 km'dir. Bu ilçenin ve Aksaray'ın bir kısım topraklarından geçen bu suyun yağış alanı 650 Km²'dir. Kurak bir bölgede (yıllık yağış 300 mm) bulunan bu derenin suları ilkbaharda kabarır, yazın çok çekilir, hattâ aşağı bölümünde kuruyarak göle ulaşamaz olur. P. S.'nun yıllık ortalama akımı saniyede 1-2 m³ olduğu hâlde, çok kabardığı zaman akımı 77 m³'ü bulur. Neojen devri tabakalarından bir yapısı bulunan platolarda vâdîsini açmış bulunan bu akarsuyun yer yer genişleyen alüvyonlu vâdî tabanı düzlükleri vardır. Bu dere, taşıdığı ve göle sürüklediği alüvyonları aşağı kesiminde ve ağzında biriktirmiş, zamanla deltasını genişletmiş ve önceleri bir ada durumunda bulunan ve çevrede "Ada" adiyle de söylenen yeri (yapısı Eosen flişleri) karaya bağlanmıştır. (R. İzbırak)

PEÇENEKLER, Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynayan Türk zümrelerinden biri olan P., Türkler'in Oğuz soyundandır. Oğuzlar'ın Üç-Ok kolunu teşkil eden 12 boydan biri, P.'dir. Göktürkler'in son zamanlarında Peçenek boyu 5 000 asker çıkardığına göre tahminen 50 000 nüfuslu idi, yani henüz pek az sayıda idi. İlerideki asırlar boyunca hızla çoğalmış, kendilerine katılan Türk zümreleri ile beraber nüfusları birkaç milyonu bulmuştur. Balkaş Gölü civarında yaşarlarken Türk boylarından Karluklar tarafından 751'den sonra buradan çıkarılmışlar, Aral Gölü'nün kuzey-doğusuna gelmişlerdir. Zamanla batıya yol alarak Hazar Denizi'nin kuzey-doğu sahillerine vâsıl olmuşlardır. Oğuzlar'ın baskısı altında burada tuutnamamışlar, İtil (Volga) nehri kıyılarına göçmüşlerdir. İtil'i geçtikten sonra İtil'in kollarından Samar (Rusça: Samara) çayında Yayık (Ural) nehrinin kollarından Kama ırmağının güneyine kadar olan bölgeyi iskân etmişlerdir. P.'in İtil'i geçmeleri 889'dadır. Az sonra burada da barınamayıp güney-batıya doğru yola koyulmuşlar, Ten (Don) nehri kıyılarına gelmişlerdir.

Don ile Donts arasındaki "Etelköz" ülkesini iskân ettikten sonra güç kazanmaya ve yayılmaya başlamışlardır. Azak Denizi'nin kuzeyini ele geçirip Dnepr, Bug, Dnestr, Prut nehirlerini atlamışlar, Karpat Dağları'na vâsıl olmuşlardır. Önce Hazar Hakanlığı'na tâbî olan P., 950'den sonra kudretli bir kabîleler federasyonu kurup Doğu Avrupa'nın en kudretli teşekkülü derecesine yükselmişlerdir. 1000 tarihinden önce Ural nehri ile Karpat Dağları arasında muazzam bir Doğu Avrupa devletine sahip olmuşlardır.

Macarlar'ı itip bugünkü Macaristan'da yurt kurmalarına vesile olan P., önce o zaman İskandinav kavimlerinden olan ve henüz Slavlaşmamış bulunan Ruslar'la karşı karşıya gelmişlerdir. 972 baharında Dnepr kıyısında Rus ve Peçenek orduları karşılaşmış, bu mühim meydan muharebesinde Rus büyük prensi Svyatoslav da dahil olmak üzere Rus ordusu, imha edilmiştir. 985'te Ruslar Hıristiyan'lığı kabûl edince, o zamana kadar düşmanları olan Bizans'a yaklaşmışlardır. Devamlı akınlarla Ruslar'ı zayıflatan P., Avrupa'nın kudretli devleti Bizans'a yönelmişlerdir. Doğudan gelen Oğuzlar'ın ve Kumanlar'ın baskısı da P.'i Karadeniz'in kuzeyinden bu denizin batısına inmeye zorlamıştır.

P., Tuna'yı ilk kere 1020 yıllarında geçmişlerdir. Bizanslılar, Bulgarlar ve Macarlar gibi düşmanlarına karşı P.'i tutmak yoluna gitmişlerdir. 1035'ten sonra Peçenek akınları, Bizans'ı ciddî olarak tehdit etmiştir. 1036'da 3 kere Tuna'yı geçip Bizans vilâyetlerini yağmalayan P., 1048'de bu teşebbüslerini tekrarlamışlardır. 1049'da bir kısım P., Bizans tebaası olmuşlar ve Silistre civarına yerleştirilip Hıristiyan dinine girmişlerdir. Büyük Peçenek kitlesi ise aynı yıl Biakene meydan muharebesinde Bizans ordusunu bozmuş, bütün Trakya'yı yağma etmiş, 8 Haziran 1050'de Edirne'yi muhasaraya başlamıştır. Fakat hükümdarları Selçe Han'ın muhasarada ölmesi üzerine Edirne önlerinden uzaklaşmışlardır.

1050'de Marmara kıyılarına kadar gelmişlerdir. Bizans, P.'e karşı Edirne'de büyük kuvvetler toplamıştır. 1053'te Bizans ordusu P. tarafından bozulmuş ve bunun üzerine iki taraf arasında 30 yıl sürecek bir muahede imzalanmıştır. P., kendileri gibi Oğuz Türkleri'nden olan Selçuklular'ın Anadolu'dan Bizans'ı tazyik ettiğini öğrenince, sulhu bozmuşlar ve müthiş akınlarına yeniden başlamışlardır.

1064'te P., Mora'ya ve Selânik'e kadar inen Oğuzlar'ı fena halde hırpalıyarak bu rakîplerinden kurtulmuşlardır. Soğuk, kıtlık, hastalık ve Peçenek baskısından kurtulan Oğuzlar, Bizans hizmetine girmiş, İstanbul'da, Makedonya'da Anadolu'da yerleştirilmiştir; bir kısmı da Dobruca'da kalmıştır ki "Gagavuz" denen Türk zümresi bunların neslidir. Oğuzlar'ın gelip geçici devirlerinden sonra Tuna mecralarında hâkimiyet, tekrar P.'e geçmiştir.

Ücretli olarak Bizans ordusunda bulunan P.'den bir birlik, bir Oğuz birliği ile beraber 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunda bulunmuş, fakat muharebe başlar başlamaz Sultan Alp Arslan'ın ordusuna geçip, Türk zaferini kolaylaştırmıştır. Malazgirt darbesi altında çöken Bizans, P.'in Balkanlar'daki darbelerine eskiden fazla açık kalmıştır. 1078'de P., 28 yıl sonra 2. defa olarak Edirne'yi muhasara etmişler, fakat bu mühim Bizans şehrini bu kere de alamamışlardır. Büyük Bizans imparatoru Aleksios Komnenos, 1081'den 1091'e kadar P.'le harb etmiş, fakat kesin bir netice istihsal edememiştir. 1086'da Bizans'ı karıştıran Bogomil mezhebi isyanına P. de yardımcı olmuşlardır. Macaristan kıralı Salomon, Bizans'a karşı Balkanlar'a inerken, P. ona da yardım etmişlerdir. Aynı yıl, yani 1037'de P., Lüleburgaz'a kadar gelmişler, fakat Bizanslılar tarafından geriye atılmışlardır. 1087 haziranında bir Bizans ordusu, Silistre yakınlarında, P. tarafından imha edilmiştir.

1088 ve 1089'da P. tekrar Trakya'yı yağmalamışlardır. Bu sıralarda P.'den başka Türkiye hükümdarı I. Sultan Kılıç Arslan ve onun tâbii İzmir Beyi Çaka'nın büyük Türk donanmasının tehdidi altında tamamen bunalan Bizans, Avrupa'ya alârm vermiş, bu suretle I. Haçlı Seferi tertip edilmiştir.

1091 nisanında Çaka Bey ile P., aynı anda Bizans'a çullanıp İstanbul'u ele geçirmeye karar vermişlerdir. Fakat Çaka Bey'in biraz gecikmesinden faydalanan Bizanslılar, 29 Nisan 1091'de Meriç boyunda Lebunium'da geçen büyük meydan muharebesinde, P.'in büyük rakîbi Kuman Türkleri'nin yardımiyle, Peçenek ordusunu tamamen imha etmişlerdir. Bundan sonra P., siyasî ve askerî bir kudret olmak sıfatını kaybetmişler, bununla beraber küçük Peçenek zümreleri 1122, 1152, 1154, 1161, 1171, 1197 tarihlerinde Balkanlar'daki Bizans vilâyetlerine 6 akın daha yapmışlardır. XII. asırdan sonra artık P.'den bahsedilmemektedir.

3 asır Doğu Avrupa'da mühim rol oynamasına rağmen P., yerleşik hayata geçmemiş ve muntazam bir devlet kuramamışlardır. Bunun başlıca sebebi, başlarında Türk an'anesine göre eski Türk hakanları neslinden inmiş bir hânedan bulunmamasıdır. 8 Peçenek uruğu bir federasyon meydana getirmiştir.

Göktürkler'den ayrılmış olan P., Göktürk alfabesini Avrupa'ya göçtükten sonra da kullanmışlardır. Bugün Ukrayna'da, Macaristan'da, Romanya'da, Balkanlar'da ve Anadolu'da birçok yer adları P.'den kalmıştır. (Y. Ö.)

Peçenek Hanları :

1. Kilteroğlu Durak Han (1040 - 1048 = 8)
2. Balçaroğlu Kegen Han (1048 - 1049 = 1)
3. Selçe Han (1049 - 1050 = 1)
4. Çelgü Han (1050 - 1091 = 41)

PEÇEVÎ İBRAHİM (1574 - 1649 ?), Türk tarihçisi ve devlet adamı. Pécs (Peç) veya Peçuy (b. bk.) adları ile tanınan Güney Macaristan'daki şehirde doğduğundan, Peçuylu veya Peçevî sanı ile tanınan İbrahim Efendi, ana tarafından Şahin Oğulları (Sokullu/Sokolowicz), baba tarafından ise Bosna'da Alaybeyi Oğulları diye şöhret yapan bir aileye mensubtur. Babasının sancakbeyliği sırasında Peçuy'da ilk öğrenimine başlamış, onun ölümü üzerine 14 yaşında iken dayısı Budin Beylerbeyi Gazi Ferhad Paşa'nın yanına giderek onun himâyesinde yetişmişti. Ama bir süre sonra dayısının idâm edilmesi üzerine, asıl yurdu Bosna'ya giderek, öğrenimini burada tamamladı. Aile geleneklerine uyarak, serhad delikanlılarının yaptıkları gibi, gönüllü olarak Macar ucunda hizmet aldı. Bir süre sonra da, Osmanlı ordusunun müteferrika zümresine katıldı. 1593 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında yeni bir savaşın başlaması üzerine, eyâlet kuvvetleri ile serhadde gelen ve akrabasından olan, Anadolu Beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'nın maiyetine girdi. Onun vefatına kadar, 15 yıl, Mehmed Paşa'nın hizmetinde kaldı. Lala Mehmed Paşa'nın beylerbeyi, Nemçe Serdârı ve Sadrâzam olarak katıldığı bütün faaliyetlerde ve askerî harekâtta bulundu. Paşa'nın itimadını kazanmakla da bir çok siyasî müzakerelerde ya tercüman, ya yazıcı, ya da delege olarak vazife yaptı (bk. MEHMED PAŞA, LALA). Bu sebeble, 1593-1606 yılları arasında devam eden uzun Nemçe seferinin bütün olaylarına görgü tanığı olarak katılmış ve birçok defa mühim hizmetlerde bulunmuştur. Bu arada Piyade Mukabeleciliğine getirilmiş, Estergon Kalesi'nin fethi müjdesini Sultan I. Ahmed'e götürdüğünde ise, bu görevine ilâveten, Süvari Mukabeleciliğine de tâyin edilmişti. Sefer dönüşü, Belgrad'da, Sadrâzam Lala Mehmed Paşa'nın emri ile, Altı Bölük efrâdına iki kıst ulûfelerini bu sıfatla dağıtmış ve başarısından ötürü de Lala Mehmed Paşa tarafından —hil'at giydirilmek suretiyle— taltif edilmişti. Bundan sonra Sadrâzamla birlikte İstanbul'a gelen P. İ., Lala Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine hem pek sevdiği akrabasını, hem de hâmîsini kaybetmiş oldu. Mâmâfih, yeni Sadrâzam Derviş Paşa P. İ. hakkında kötü bir davranışta bulunmadı. Aksine, onu Karlı-ili, İnebahtı ve Eğriboz sancaklarının tahririne ve yoklamasına memur etti. Bu görevi tamamlayarak İstanbul'a avdetinde Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa ona, eski görevine ilâve olarak, Tezkirecilik hizmetini de teklif etti ise de, yurduna dönmeyi kafasına koyan P. İ., bu teklifi Peçuy'daki evinin yanmasını bahâne ederek geri çevirdi. Bir süre Peçuy'da kalan ve çiftliği ile meşgul olan P. İ., 1618 de Diyarbekir defterdarlığına tâyin edildi. Hâfız Ahmed Paşa'nın önce Bağdad'daki âsî Bekir Subaşı'ya, daha sonra da İran Serdarlığına tâyin edilmesi üzerine Karaman Beylerbeyiliği pâyesi ile Rakka Beylerbeyiliğine getirildi ve Mardin kalesinin muhafazasına memur edildi. Bir süre sonra Sadrâzam ve Serdar-ı ekrem Çerkez Mehmed Paşa'nın Tokat'taki karargâhına gelen P. İ., ordu derphanesinin yönetimini üzerine aldı. Defterdâr Bâki Paşa ölünce kendisine teklif edilen bu görevi ise, yaşlılığını ileriye sürerek, reddetti. Bundan sonra Tokat, Tuna ve Anadolu defterdarlıklarında bulunan P. İ., Kırka sancakbeyliği ile tekrar memleketine döndü. 1632'de İstolni Belgrad, bir süre de Bosna ve Tamışvar defterdarlıklarında bulundu. 1641'de resmî hizmetlerden tamamen çekilerek, Peçoy ve Budin gibi şehirlerde sâkin bir hayat geçirdi. Bu arada ünlü tarihini yazmakla oyalanıyordu. P. İ.'in ölüm tarihi kesinlikle belli değildir. Genellikle onun en erken 1649, en geç de 1651 tarihinde öldüğü kabûl olunur. P. İ.'in memuriyet hayatı dışında en mühim yanı büyük bir tarih yazarı oluşundadır. Bütün boş vakitlerini Türkçe veya Macarca yazılmış tarihleri incelemekle geçiren P. İ., doğduğu ülke olan Macaristan'ın Osmanlı yönetimindeki tarihini ve bu ülkenin geçirdiği değişiklikleri anlatan eserini 1640 tarihinde yazmağa başladı. Önce bir gazavât-nâme havası içinde kaleme aldığı eserini Budin Beylerbeyi Kara Mûsâ Paşa'ya sundu (bk. MÛSÂ PAŞA, KARA). Ancak onun, eseri beğenmekle beraber, tarih ilminin sâdece savaş ve gazâ konularını ele almadığını, barış, insanlık değerleri ve salâh çabalarını da anlatmak gerektiğini belirtmesi, P. İ.'in eserini yeniden gözden geçirmesine vesîle oldu. Bunun üzerine, Kanûnî Sultan Süleyman'dan itibaren bir Üngürûs gazavât - nâmesi biçiminde olan Peçevî Tarihi, bu fütûhât ve gazâ temaları yanında, sosyal hareketlere ve gelişmelere de yer veren bir umumî Osmanlı tarihi hüviyetine büründü. P. İ., bu çalışmasında, Türk kaynakları yanında, Macar kaynaklarından da yararlanmış olmakla, Türk tarihçileri arasında Batı kaynaklarına başvuran ilk tarihçi olmuştur. Yazılı kaynaklardan başka kendi müşâhedeleri yanında pek çok görgü tanığının tespitlerini, müşâhedelerini ve hâtıralarını da kullanan P. İ., Osmanlı tarihinin 1520 - 1640 yılları arasındaki dönemi için başlıca ve güvenilir bir eser meydana getirmiştir. İstanbul'da 1281 - 1283 yıllarında iki cilt hâlinde yayınlanan bu eserin Belgradî Mustafa Efendi ile Mehmed Paşa tarafından yapılan iki küçük zeyli de vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

PEDAGOJİ (Yun. *paidos,* çocuk ve *agein,* sevk etmek sözlerinden türeyen *paidagôgia*'dan, Fr. Pédagogie, İng. Pedagogy), çocuk terbiyesi ilmi. P. hem ilim, hem san'atır. İlimdir; çünkü belirli prensiplere dayanır, birçok denemelerden elde edilen sonuçlara dayanan müşahedelerden yararlanır, çocuğu en iyi şekilde yetiştirmek gibi bir amacı vardır. Prensiplerden hareket ederek istidlâller yapar, tecrübelerden hareket

ederek neticelere gider. P. "eğitime yön verici kuralların bütünü" olarak tarif edilebilir.

Diğer taraftan P., tatbikatı bakımından bir sân'attır. Eğitimci, öğretimini yapacağı şeye ve öğrencilerin duruma, yaşlarına göre çeşitli metodlar uygulamak, gerektiği zaman takib ettiği yolda değişiklikler yapmak zorundadır. Böyle bir faaliyet tıpkı resim veya mimarî gibi bir tekniğe, bir kabiliyete ihtiyaç gösterir. Gerçek pedagoglarda yaradılıştan var olan bu teknik ve kabiliyet sayesinde P.'de başarılı sonuçlara varılabilir. Bu kabiliyet ve teknik olmadan P.'nin bütün kuralları öğrenilebilir ama asla iyi bir terbiyeci olunamaz.

Tarih : P.'nin ilim hâline gelmesi XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Ancak mefhum olarak P., binlerce yıldan beri mevcuttur. Bu bakımdan P.'nin tarihi öğretimin tarihi ve gelişmesiyle son derece yakından ilgilidir. (bk. ÖĞRETİM). Orta Çağ'da çocuk eğitimine skolastik bir zihniyet hakimdi; birçok şeyler körü körüne ezberletilirdi. Rönesans, şekilde mükemmelliğe önem verdi. Eski çağların katılığına, diyalektiğin kötüye kullanılmasına karşı, Erasmus, Rabelais, Montaigne gibi hümanistler daha pratik, insanın tabiatına, fikir hürriyetine daha uygun bir P. üzerinde durdular. Protestan reformu çağında, Kilise, eğitimde yapılmak istenen yeniliklere karşı büyük bir tepki gösterdi.

XVII. yüzyılda ilimlerde büyük bir gelişme oldu. İnsanların büyük bir hırsla yeni bilgilere sarıldıkları bu dönemde Descartes ve Bacon gibi âlimler ilmî araştırma metodları geliştirdi. İlkokullar bu devirede, St. Jean - Babtiste de la Salle (1651 - 1719) gibi bir büyük pedagog zamanında kesin şeklini buldu. Onun çalışmaları sonucu okul programları tesbit edildi. Jean - Baptiste de la Salle'in öğretim metodları, disiplin, öğretmenlerin yetiştirilmesi ve halkın eğitimi gibi çeşitli alanlara yenilikler getirmişti. Ondan sonra gelenler bu yenilikleri benimsediler. Onun kurduğu ilkokul tipi bütün Avrupa'ya yayıldı. Aynı yüzyılda İngiliz filozofu John Locke (1632 - 1704), yeni bir eğitim teorisi ortaya attı. Ona göre iyi bir eğitim hem zihin, hem beden yönünden faydalı olmalı. İyi bir eğitimci, oyun, beden eğitimi ve bol uykuya da yer ayırmayı bilmeliydi. Öğretim çocuğun severek yapacağı bir iş hâline getirilmeli; öğretmen bilgi vermekten önce çocuğun karakterini şekillendirmeliydi.

XVIII. yüzyılda P. çalışmaları daha da ilerledi Jean Jacques Rousseau (1712 - 1778), P. alanına çok yeni fikirler getirdi ve bunu Emile adlı eseriyle gözler önüne serdi.

Nihayet XIX. yüzyılın ikinci yarısında P. bir ilim hüviyetini aldı. Pedagog ve filozoflar her çeşit inançtan, her çeşit fikir akımından yararlanarak çocuğu daha iyi yetiştirebilmek için çalışmalara başladılar. Bu çalışmaların amacı çocuktaki iyi vasıfların daha iyi şekilde gelişmesini sağlamak; öğretimi onun zekâsına daha uygun hâle getirmek, hatalarıyla usulüne göre mücadele etmekti. Böylece ilkokullar, çocukların zevk ve kabiliyetlerine göre çeşitlendi; anormaller ve sakatlar için özel okullar açıldı. Tecrübî psikoloji sayesinde bütün öğretimde bir gençleşme, yenilenme oldu. Friedrich Fröbel (b. bk.) ilköğretimde çığır açan çocuk bahçelerini kurdu. J. Heinrich Pestalozzi (b. bk.) kendini bilhassa fakir çocukların öğretimine adadı, Rousseau'nun P. alanındaki fikirlerini basitleştirdi.

XX. yüzyılın ilk yarısında Ovide Decroly (1871 - 1932) ile Maria Montessori (1870 - 1952), P.'ye yeni metodlar getirdiler. Birleşik Devletler'de 1920'lerden itibaren Dalton planı (b. bk.) tatbik edilmeye başlandı.

XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra tekniğin son gelişmelerinin P. alanında kullanılmasına başlandı. Sinema, radyo, televizyon, plaklar, bandlar, çeşitli testler P.'ye oldukça teknik bir karakter verdi (bk. ÇOCUK, EĞİTİM, ÖĞRETİM). (O. Yüksel)

PEDAGOJİK FORMASYON, genel kültür ve özel alan eğitimi ile birlikte öğretmenlik ihtisas mesleğine hazırlığın bir yönünün adı. 16.4.1973 gün ve 1739 sayılı Millî Egitim Temel Kanununa göre, "Öğretmenlik, Devletin eğitim, öğretim ve bununla ilgili yönetim görevlerini üzerine alan özel bir ihtisas mesleğidir... Öğretmenlik mesleğine hazırlık genel kültür, özel alan eğitimi ve P. F. ile sağlanır. Yukarda belirtilen nitelikleri kazanabilmeleri için, hangi öğretim kademesinde olursa olsun, öğretmen adaylarının yüksek öğrenim görmelerinin sağlanması esastır. Bu öğrenim lisans - öncesi, lisans ve lisans - üstü seviyelerde... düzenlenir. Öğretmenlik formasyonu veren üniversite ve akademiler dışındaki öğretmen yetiştiren kurumlar, Millî Eğitim Bakanlığınca açılır ve yönetilir. Öğretmen adaylarında genel kültür, özel alan eğitimi ve P. F. bakımından aranacak nitelikler, Millî Eğitim Bakanlığınca tesbît olunur. Öğretmenler, öğretmen yetiştiren kurumlardan, akademilerden ve üniversitelerin ilgili fakülte, enstitü ve bölümlerinden ve bunlara denkliği Millî Eğitim Bakanlığınca kabûl edilen yurt dışı kurumlardan mezun olanlar arasından Millî Eğitim Bakanlığınca seçilirler. Yüksek öğrenimleri sırasında P. F. kazanmamış olanların ihtiyaç duyulan alanlarda, öğretmenliğe atanmaları hâlinde bu gibilerin adaylık dönemi içinde yetişmeleri için Millî Eğitim Bakanlığınca gerekli tedbirler alınır. Hangi derece ve türdeki eğitim, öğretim, teftiş ve yönetim görevlerine, hangi seviye ve alanda öğrenim görmüş olanların ne gibi şartlarla seçilebilecekleri yönetmelikle düzenlenir." (Madde: 43 - 45)

Millî Eğitim Bakanlığınca açılıp yönetilmesi öngörülen ve ayrıca öğretmenlik formasyonu vermesi gerekli olan öğretmen yetiştiren kurumların (b. bk.) [2 ve 3 yıllık Eğitim Enstitüleri ile Yüksek İslâm Enstitüleri, Kız ve Erkek Teknik ile Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulları, Kız ve Erkek San'at ile Endüstriyel San'atlar Yüksek Öğretmen Okullarının ve ayrıca kendi bünyesinde yürüttüğü meslek dersleriyle Yüksek Öğretmen Okullarının] yönetmelik ve programlarında ön görülen P. F., toplam öğrenim faaliyeti (genel kültür+özel alan eğitiminin) tutarının, 6 veya 8 de biri kadar (uygulama dahil) bir ağırlığa varan "meslek dersleri" veya "öğretmenlik bilgisi" adı altında eğitim psikolojisi, ruh sağlığı ve rehberlik, ölçme ve değerlendirme, eğitim sosyolojisi, genel öğretim bilgisi ile eğitime giriş gibi ortak ders çeşitlerine ve ayrıca bu kurumların ve bölümlerin özelliğine göre, millî eğitim teşkilâtı, halk eğitimi, eğitim idareciliği, eğitim felsefesi, özel öğretim bilgisi ve uygulaması v.b. gibi değişik ve seçmeli derslere inhisar etmektedir.

Sözü edilen kanunun öngördüğü yönetmelik, Millî Eğitim Bakanlığınca henüz hazırlanıp yürürlüğe konulmuş olmadığı için ve öğretmen yetiştiren kurumların dışındaki üniversite ve akademilerden mezun olarak öğretmenlik mesleğine başvuranlar arasından, öğretmenliğe Bakanlıkça seçilmede, öğrenimi yapılan yetişme alanının, ihtiyaç ölçüsünde birinci planda rol oynadığı ve ancak fakültelerin yönetmeliğinde pedagojik formasyonu öngören kayıtlamalara göre tedbirler düşünüldüğü bilinmektedir. Esasen, öğretmenlik formasyonu ve

ren ve bünyesinde ilgili P. F. derslerini verebilecek şekilde organize olmuş üniversitelerin ve fakültelerin de ayrıca *öğretim lisansı* şeklinde bir organizasyona gidemedikleri için, sağladıkları "öğretim sertifikası" veya "öğretmenlik belgesi" yahut "pedagoji öğrenimi görme" nin lisans öğrenimi çerçevesi içinde kalması, maaş ve kıdem bakımından da sahibine, ayrıca bir hak ve imtiyaz getirmemesi yönlerinden, P. F. derslerine verilen önem ve ağırlık da, öğretmen yetiştiren kurumlara nazaran, üniversitelere ve öğretmenlik formasyonu veren fakültelere göre çok değişik nispetlerde olmakta ve büyük çapta farklılıklar arzetmektedir. Amerikan üniversitelerinin öğretmen yetiştirme modeline göre, genellikle beşte veya altıda birinin P. F. ayrılması biçiminde bir tutumun, bir üniversitemizce bazı bölümler için gözetilmekte olması, yapılan öğretimin toplam faaliyet itibariyle, özel alan eğitiminde aleyhine bir durum yaratması bakımından mânidar olacağı tabiîdir. Bununla beraber, sözü edilen kanunda "lisans - öncesi, lisans ve lisans - üstü seviyelerde yatay ve dikey geçişlere de imkân verecek biçimde düzenlenecek" öğretimde, öğretmenlik mesleğine hazırlık için özel alan eğitimi yanında, *genel kültür* ile "P. F. bakımından aranacak niteliklerin Millî Eğitim Bakanlığınca tespit olunacağı" ve "yüksek öğrenimleri arasında P. F. kazanmamış olanların ihtiyaç duyulan alanlarda, öğretmenliğe atanmaları hâlinde bu gibilerin adaylık dönemi içinde yetişmeleri için, Millî Eğitim Bakanlığınca gerekli tedbirlerin alınacağı" belirtildiği ve bu hususların ayrıca yönetmelikle düzenleneceği hükme bağlandığı cihetle, özellikle P. F. bakımından yukarda belirtilen öğretim seviyelerine göre öngörülen bu formasyonla ilgili bir programın yönetmelik hükümleriyle tespiti ve yürürlüğe konması gerekmektedir.

Bu itibarla, bir taraftan öğretmen yetiştiren kurumları açmak ve yönetmek ve ayrıca bunları ve üniversite, akademi veya ilgili yüksek okul diploması almış olup da başvuranlar arasından ihtiyacına göre diğerlerini istihdam etmek görev ve yetkisini taşıyan Millî Eğitim Bakanlığı ile istihdam alanına ve bu alanın ihtiyaç duyduğu nitelikte yüksek öğrenim görmüş insan - gücünü hazırlamakla görevli öğretmenlik formasyonu veren üniversite, akademi ve ilgili kuruluşların, özel bir ihtisas mesleği olan öğretmenliğe, gereğine göre işlerlik ve değer kazandırılması ve görevlerini *Türk Millî Eğitiminin amaçları ve temel ilkeleri (b. bk.)*'ne uygun olarak ifa etmekle yükümlü olan öğretmenlerin de buna göre yetiştirilmesi bakımlarından *Millî Eğitim Temel Kanununun* çizdiği çerçevede hizmeti gerçekleştirecek hükümlerin yer aldığı bir yönetmeliğe yürürlük ve geçerlik kazandırmak, çok dağınık halde bulunan öğretmen yetiştirme işinde, hiç değilse P. F. yönünden belirli ölçülerde birliği sağlamakla, öğretmenliğin görev alanını belirleyen özünde bir hamle yapmak imkân dahiline girebilecektir.

Gayet tabiîdir ki, yalnız doğuştan istidat, sağduyu, şahsî tercih öğretmenlik için yeter değildir. P. F. herşeyden önce öğretmenlik yapacak olanlara, öğretimle ilgili alanda her türlü olayları inceleme ve araştırmada büyük tecrübe kazandırdığı kadar, aynı zamanda ilk acemilik döneminde zarurî olarak çocukların zamanla yapacağı araştırmaları da alıkoyar veya hiç değilse asgarîye indirmekte yardımcı olur.

Tarih : Öğretmen Yetiştirme Kurumları, Batı'da da daha eski öğrenilmiş mesleklere hazırlanma gibi, belli başlı üç safha geçirmiştir. İlki, tamamen görgüye ve çıraklığa dayanan safhadır. İnsanlar, öğretim yapmak suretiyle öğretimde bulunmayı öğrenmiştir. İkincisi, bir okul safhasıdır ki, öğretimle ilgili işe yarar prensipler topluluğunun bu safhada sızdırılmış ve öğrenilmiş olduğu bir tecrübeye dayanması söz konusudur. Bir öğretmen okulu devresidir ki, bu safhada işin daha ziyâde dershane tecrübesinden edinilen bilgilerle yürütülmesi öngörülmektedir. Üçüncüsü ve son safhada çok - gayeli şümullü bir teorinin geliştirilmesinden ilham alınmıştır. Nasıl, tıp eğitimi, kimya, fizyoloji ve psikoloji ve bunun gibi disiplinlerin incelenmesi sâyesinde bir üstünlüğe erişmiş ve hukuk eğitimi, tarih, siyasî ilimler ve iktisadın öğretimine dayanılarak düzenlenmişse, öğretmenlerin meslekî hazırlığı da uygulama içinde daha derin bir anlayışı kazanmak için, psikoloji, sosyoloji, felsefe ve bunlarla ilgili disiplinlerle desteklenmek zorundadır. Zaten bilindiği gibi, ilim ve tekniğin belli başlı görevi, her meslekte işe ilk başlayan insanların zarurî bir surette yapacakları inceleme ve araştırmaları asgarîye indirmek olup, onlara daha fazla zaman kazandırmak imkânı sağlamıştır.

Sosyal ilimlerin, özellikle pisikolojinin bile tarihi henüz bir asırla sınırlı bulunmaktadır. Bu itibarla, P. F. için öngörülen disiplinlerin ancak üçüncü safhanın başlangıcında yeni bir anlam kazanacağı da tabiîdir. 16 Mart 1848'de öğretmen yetiştirmek maksadıyla açılan *Dârülmuallimîn,* Batı'ya nazaran en azından yarım asırlık gecikmeyle gerçekleşmiş bir öğretmen yetiştiren kurumumuzdur. Halbuki, o tarihe kadar Batı dünyasında Rabelais (1499 - 1553), Montaigne (1533 - 1592), Ratke (1571 - 1635), Comenius (1592 - 1670), John Locke (1632 - 1704), Rousseau (1712 - 1778), Basedow/1724 - 1790), Kant (1724 - 1804), Salzmann (1744 - 1811), Pestalozzi (1746 - 1827), Harbart (1776 - 1841), Fröbel (1782 - 1852), Spencer (1820 - 1903) gibi büyük pedagogların çalışmaları sâyesinde, pedagoji alanı bir hayli işlenmiş ve gelişmiş bulunuyordu. Esasen XIX. yüzyılda Avrupa'da pedagojik düşünüş yönünden ulaşılan mesafe ve demokratik cereyanlar, her ferdin vatandaş olarak istidat ve kabiliyeti ölçüsünde gelişmesinin bir prensip olarak benimsenmesine ve yaygınlık kazanmasına imkân ve zemin hazırlamış durumdaydı. Halbuki Osmanlı İmparatorluğunda *Dârülmuallimîn*'in açılışından ancak yirmi yıl sonra (1868'de) gerçekleştirilen *Dârülmuallîm-i Sıbyân*'da ve 1870'de faaliyete geçirilen *Dârülmuallimât*'ta bile pedagojik bir havanın estirilmesi için yollar henüz açılmış değildi. Açılan bu okulların görevleri öğretmen yetiştirmek olduğu halde, öğretmenliğe ait bilgi verecek dersler daha sonraları ancak müfredat programlarına eklenebilmiştir.

"..Mekâtib-i Sıbyâniyyenin tanzîm ve ıslahiyle ihtiyâcât-ı hâzıraya muvâfık bir hâl ve hey'ete ifrâğı zımnında ittihâzı lâzım gelen tebâbiri tezekkür ve mütalâa ile olbabda bir lâyiha kaleme almak üzere Meclis-i Kebîr-i Maârif Dâire-i İlmiyye ve Dâire-i İdâriyye âzâ-yı kirâmından dört zâtten ibâret olarak..." kurulan bir komisyon, "... mevcûd mekâtibin ahvâl-i hâzırasını tedkîk ve ihtiyâcât-ı hâzıra-i medeniyyete muvâfık bir hâl-ü - hey'ete ifrâğı zımnında iktizâ eden tedâbiri mütelâa ve ta'mik iderek tedrîs ve ta'lîm-i sıbyân hakkında medeniyyet-i hâzıranın vücûde getirmiş olduğu mehâsini câmi' olmak üzere *Rehnümâ-yı Muallimîn-i Sıbyân* nâmıyle bir mecelle-i muhtasara kaleme alarak Maârif Nezâreti Celîlesine takdîm etmiş olduğundan mecelle-i merkuumenin mevâdd-ı mündericesi rehîn-i kabûl oldukta karîben *Dârülmuallimîn-i Sıbyân*'da tedrîs edileceği derkâr..." bulunduğu 8 Mayıs 1870 tarihli *Takvîm-i Vekaayi*'de yayımlanmış bulunduğuna göre, ancak sonradan, 1873'teki bir ruhsat tezkiresinden, *Rehnümâ-yi Muallimîn : Sıbyân Mekteblerine Mahsûs Usûl-i Ted-*

rîsiyye adlı (broşürünün basılmasına müsaade edilen ve 1857'de Paris'e öğrenime gönderilen öğrenci kafilesi arasında bulunan Selim Sâbit Efendi (1829 - 1910)'ye ait olduğu ortaya çıkan) bu eserin, memleketimizde basılan ilk P. F. yayını olduğu söylenebilir.

Denebilir ki, bu broşürün genel ve özel öğretim metodu bahislerini ve çeşitli derslerin öğretim metodlarına ait bir takım alıştırmaları; Sıbyan okulu öğretmenliğinin vasıf ve şartlarına; Sıbyan okulları kayıt ve kabûl şartlarını; bir ilkokul için zamanına göre gerekli idarî bütün hükümler ile broşürün hem öğretim metodu kitabı, hem ilkokul programı, hem de ilkokul yönetmeliği karakterini taşıdığına hükmedilebilir.

Bu broşürün, P. F.'un da ötesinde temsil ettiği zihniyetle, 1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesinde,* düzene konulmasının gerektirdiği maddî imkânlar dikkate alınmamış olan Sıbyan okullarının - yalnız ve kısmen İstanbul'a münhasır olsa bile - zamanına göre, bir ilk öğretim kurumu hâline getirilmeğe başlandığını göstermektedir. Bu bakımdan, *Rehnümây-i Muallimîn* adlı broşür, ilk öğretimde büyük bir zihniyet değişikliğinin ilk temsilcisi ve P. F.'un ilk belirgin belgesi sayılmağa lâyıktır.

1908 yılına kadar bu husustaki yayın alanında: Şemseddin Sami (1850 - 1904)'nin okul kitapları hakkındaki yazılarında, *Mîzân* gazetesi ile *Sabâh* gazetesi arasında san'at ve meslek okulları hakkında geçen tartışmalarda ileri sürülmüş fikirler gibi, gazete yazıları ile *Hocanın Vazifesi* (1881), Muallim Naci (1850 - 1893)'nin tashihinden geçmiş olan *Vezâif-i Ebeveyn* (1886), Ayşe Sıdıka'nın *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri* (1897), Melekzâde Fuad'ın *Usûl-i Tedris ve Tederrüs* (1899), Halide Edip tarafından John Abbot'tan tercüme edilen *Mâder* (1899), Ahmed Midhat Efendi (1844 - 1913)'nin bazı kısımları Compayré'den alarak vücude getirdiği *Çocuk, Melekât-i Akliyye ve Uzviyyesi* ile *Ana ve Babanın Çocuk Üzerindeki Hukuk ve Vezâifi* gibi kitaplar zamanının P. F. anlayışını aksettiren yayınlardır.

1908'den birkaç yıl sonra öğretmenlikte yapılmak istenen ıslahat hareketinin sonucu olarak öğretmen okulları program ve metodlarındaki yenilikler, bu hususta belli yayınların ortaya çıkmasına yol açtı. Gat Franko'nun *Yunan-i Kadîmde Terbiyye Nazariyyeleri* (1910), Fâzıl Ahmed (Aykaç)'in *Terbiyyeye Dair,* Sâtı Bey tarafından iki cilt olarak yazılmış *Fenn-i Terbiyye* (1910) kitapları bu cereyanın mahsulüdür. 1909'da faaliyete geçirilen *Tedrîsât-ı İbtidâiyye Mecmûası*'nın temsil ettiği yenilik hareketini de bu arada sayabiliriz. 1912 Balkan Savaşı bozgunundan sonra öğretim mes'elelerinin kazandığı önem, bu alandaki yayınların sayısını çoğalttığı ve çeşidini genişlettiği gibi, Maârif Nezâretinin muhtelif derslerin öğretimi hakkında küçük broşürler çıkarması ve Avrupa'ya pedagoji öğrenimi için öğrenci göndermesi bu sıralara raslar.

1915'te Dârülfünûn'da yapılan ıslahat arasında bir *Terbiyye Dârülmesâîsi* (pedagoji enstitüsü)'nin kurulması, mes'elenin daha temelli ve ilmî şekilde araştırılmasına yol açmıştır. İlk öğretimin ülke çapında genişlemesi, ilkokul öğretmenliğinin bir meslek hâline getirilmesi hakkındaki çalışmalar, büyük ilkokul öğretmen zümresinin husulüne sebep olduğu gibi, ilk zamanlarda ancak okul kitabı seviyesinde ve hükûmetin teşebbüs ve yardımıyle çıkarılabilen pedagoji kitaplarına büyük bir okuyucu kitlesi sağlamış oldu. Bu kısımda ortaya çıkan yayınlar, sayıca ülke bütün yayınlarının üçüncü derecesini tutmaktadır :

İsmail Hakkı (Baltacıoğlu): *Terbiye İlmi* (1918), Mehmed Ali : *Fenn-i Terbiye Dersleri* (1919); Cemil Sena (Ongun) : *Husûsî Tedrîs Usûlleri* (1927); Hasib Ahmed (Aytuna): *Didaktika* (1929), *Metodika* (1931); *Yeni Umûmî Pedagoji;* H. Raşit (Öymen) - Nihat Âdil (Erkmen): *Umûmî Tedris Usûlleri* (1929); Sadrettin Celâl (Antel): *Pedagoji* (1929); Halil Fikret Kanat: *Pedagoji* (2 cilt, 1937 - 1938); Nâfi Atuf (Kansu): *Fenn-i Terbiye Tarihi* (1918); *Pedagoji Tarihi* (1929); Dr. Halil Fikret Kanat: *Terbiye ve Tedris Tarihi* (2 cilt, 1930); *Pedagoji Tarihi* (1947); İbrahim Alâeddin (Gövsa): *Rûhiyyât ve Terbiye* (1929); *Çocuk Rûhu* (1926 - 1929) v.b.

Böylece P. F. alanındaki geniş yayın hareketinin hepsini burada tesbît etmeye imkân yoktur. Aşağıda sadece, öğretmen yetiştiren kurumlarda, P. F. bakımından uzun yıllar ders kitabı olarak kullanılan belli başlı eserlere yer vermekle yetinilmiştir.

Bugün öğretmenlik formasyonu veren ve bünyesinde ilgili P. F. derslerini verebilecek şekilde organize olan üniversitelerin ve fakültelerin ayrıca yayınları bulunmakta ve P. F. dersleri de buna göre yapılmaktadır. Öğretmen yetiştiren kurumların da, yönetmelik ve programlarında yer alan P. F. dersleri, daha ziyade kaynak kitaplara dayandırılarak yürütülmektedir. (R. Kardaş)

PEDAL (Lat. ayağa dâir, ayakla ilgili anlamında pedalis'ten Fr. pédale, İng. pedal), ayakla basılarak çalıştırılan bir çeşit manivela. Bisiklet P.'leri, ortada, ayna dişlisi denen dişli çarkı çevirerek tekerleklere gerekli hareketi vermeye yarar (bk. BİSİKLET). Otomobilin debriyaj, fren ve gaz P.'leri bu sistemleri çalıştırır, kontrol altında tutar. Piyanonun, harpin ses niteliğinde değişiklik yapmak için de P.'den yararlanılır. Harmonyumda gerekli havayı sağlamak için, körükler P.'ler vasıtasıyle hareket ettirilir. Orgun da büyük borusuna P. denir; bu boru ayakla basılan bir tuş vasıtasıyle ses çıkarır. (O. Yüksel)

PÉDALE (Fr., "pedal" ok.), 1. Armoni'de, lahne uzunca bir müddet eşlik eden nota. 2. Pédale'li sazlarda, âletin sesini tâdîle yarıyan ilâve. Piano'da esaslı olarak iki tane vardır (pédale forte veya pédale droite, pédale sourde veya pédale gauche yahut pédale douce veya pédale piano). Harpe'da 7 tane bulunur. Org'unki "pédalier" adını alır ve pek karışık teşkilâtı vardır. "Pedal" (kısaltılmışı: Ped.): İng. pedal, Alm. pedal, Fussklaviatur, İt. pedale, İsp. ve Port. pedal; Fr. pédalier, İng. pedal - board, Alm. Fussklaviatur, İt. pedaliera, İsp. pedalero. (Y. Ö.)

PÉDALE'Lİ SAZLAR, Org, harmonium, piano, harpe gibi, çeşitli pédale'ler (b. bk.) ile sesleri tâdîl edilebilen musiki âletlerinin umûmî hey'eti. (Y. Ö.)

PÉDALIER (Fr., "pedalie" ok.), Org pédale'inin (b. bk.) aldığı ad ki, diğer âletlerin pédale'lerinden çok daha karmaşıktır. Bk. ORG. (Y. Ö.)

PEDERSEN [*pedirsin*], **Holger** (Gelballe, Kolding 1867 - Kopenhag 1953), Danimarkalı dil bilgini. Kopenhag Üniversitesi'nde okumuş, Vilhelm Thomsen (b. bk.), Karl Verner (b. bk.) gibi ünlü bilginlerin yanında çalışmıştır.

Thomsen, dil ilmi alanında yetişen en büyük otoritelerden biri olarak tanınmış, ayrıca eski Türk yazısını çözmekle de büyük bir ün kazanmıştır. Büyük bir dil bilgini olan Verner de Slav dilleri üzerinde çalışmış, Verner kanunu adıyle anılan bir kanun ortaya atmıştır. İlim alanındaki formasyonunu bu büyük bilginlerin yanında kazanmış olan P. da Hint - Avrupa dilleri alanında değerli çalışmalar yapmıştır. Kopenhag Üniversitesini bitirdikten sonra 1892 - 1896 yılları arasında Almanya, İsviçre, İtalya, Yunanistan, Arnavutluk ve İrlanda'da ilmî çalışmalar yapmıştır. 1897'de Kopenhag Üniversitesinde doktora sınavını veren P., 1900 yılından başlayarak Kopenhag Üniversitesi'nde ders vermeye başlamıştır. 1903 yılında Kopenhag'da karşılaştırmalı dil ilmi profesörlüğüne tayin edilen P., 1937'ye kadar bu görevde kalmış, birçok öğrenci yetiştirdiği gibi, birçok alanlarda büyük eserler de vermiştir. Bu çalışmaları sonunda P., yalnız Hint - Avrupa dilleri alanında çalışan en büyük bilginler arasında yer almakla kalmamış, genel olarak büyük bir dil bilgini olarak da ün almıştır. Hint - Avrupa dillerinin fonetiği, Arnavutça, Hititçe, Toharca, Keltçe ve Ermenice gibi diller üzerine köklü eserler yazmıştır. *Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen* (Kelt dillerinin karşılaştırmalı grameri) [I - II, 1908 - 1911] adlı eseri karşılaştırmalı Hint - Avrupa dilleri alanında çalışmak isteyenlere Kelt dillerini öğrenme kolaylığını sağlamıştır. *Albanesische Texte mit Glossar* (Arnavut metinleri ve sözlük) [1895] adlı eserinde Arnavutça metinler yayınlamıştır. *Russisk Grammatik* (Rus dili grameri) 1916'da çıkmıştır. Bütün Hint - Avrupa dillerini kapsayan eserleri yanında Hititçe ve Toharca gibi yeni keşfedilen diller üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır: *Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen* (Hititçe ve diğer Hint - Avrupa dilleri) [1938], *Tocharisch vom Gesichspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung* (Hint-Avrupa dilleri karşılaştırmaları bakımından Toharca) [1941], *Lykisch und Hittitisch* (Lykia dili ve Hititçe) [1945]. 1925'te çıkan *Le groupement des dialectes indo - européene* (Hint - Avrupa diyalektlerinin sınıflandırılması) adlı eseri de Hint - Avrupa alanındaki toplu çalışmalarının önemli bir örneğidir. P., Hint - Avrupa dilleriyle Sâmî diller arasında jenetik bir birlik kurmaya çalışmışsa da, bu yoldaki teorisi tepkiyle karşılanmıştır. Bundan başka, Hint - Avrupa dilleriyle Fin - Ugor dilleri arasında da jenetik bir yakınlık bulunduğu yolunda bir teoriyi savunmuştur *(Zur Frage nach der Urverwandschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugro - finnischen.* "Mémoires de le Société Finno - Ougrienne" LXVII, 1923). P., Türkoloji alanında da birtakım çalışmalar yapmıştır. *Türkische Lautgesetze* (Türk ses kanunları) ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" LVII, 535 - 561, 1903] adlı yazısında Vilhelm Grönbech (b. bk.)'in *Forstudier til tyrkisk lydhistorie* adlı eserini eleştirmiştir. *Armenisch und die Nachbarsprachen* (Ermenice ve komşu diller) ["Kuhn's Zeitschrift" XXXIX, 1940] adlı yazısında Türk dilinde kullanılan Ermenice alıntılar üzerinde durmuşsa da, bu yoldaki görüşleri ilim çevrelerinde birtakım tepkilere yol açmıştır. B. Munkácsi P.'in verdiği etimolojilere değindiği gibi, H. Sköld de *Linguistic Gleanings* adlı eserinde bu alıntılar üzerinde durmuştur *(The Supposed Armenian Influence on the Turkish Language).* Doğumunun 70. yıl dönümünde çalışma arkadaşları ve öğrencileri P. adına bir armağan yayınlamışlardır *(Mélanges Pedersen,* 1937). (H. Eren)

PEDRELL, Felipe (Tortosa 1841 - Barselona 1922), İspanyol musiki bilgini ve bestekârı. Eski İspanyol musikisini ve İspanyol folklorunu tanıtmaya kendini vermiş ve bu konuda pek çok eserler yayınlamıştır.

Başlıcaları: *Selterio sacro hispono* (Kutsal isponyol ilâhileri derlemesi) [1882 - 1905]; *Diccionario técnico* (teknik sözlük) ve *Hispaniae schola musica sacra* (İspanya'nın kutsal musiki okulu) [1894]; *Diccionario biográfico* (Biyoğrafik sözlük) [1896 - 1897]; *El teatro lirico espanol anterior al siglo XIX* (XIX. yüzyıl öncesi İspanyol lirik tiyatrosu [1897]; *El organista liturgico espanol* (İspanyol litürjik orgcusu) [1905]; *Cancionero musical popular espanol* (İspanyol halk türküleri derlemesi) [1919 - 1922].

P. aynı zamanda opera "Le dernier Abencérage" (Sonuncu Abencérage) [1874]; *La Celestina* (ad) [1904], senfonik şiir ve oda musikisi yazmıştır. (C. Kurt)

PEDRO, bu isim altında Brezilya, İspanya ve Portekiz'de muhtelif imparator ve krallar hüküm sürmüştür.

Brezilya hükümdarları :

I. Pedro (1798 - 1834), ilk Brezilya imparatoru (1822 - 1831) ve Portekiz kralı IV. Pedro (1826). Napoléon savaşları sırasında, Portekiz Fransız kuvvetleri tarafından istilâ edilirken, babası VI. Joao 1807 kasımında Portekiz'den ayrıldı ve 1808 martında Brezilya'ya vardı. Babasının 1821'de dönmesi üzerine P., Brezilya'nın bağımsızlığını ve imparatorluğunu ilân etti. Babasının 1826'da ölmesi üzerine aynı zamanda Portekiz kralı oldu ve Portekiz'e gelerek tac giydikten sonra kızı Maria lehine tahttan feragat ederek Brezilya'ya geri döndü. I. Pedro'nun Brezilya'daki idaresi başarılı olmadı. Parlamenter hükûmet ona sevimli gelmiyordu, üstelik parlamento üyeleri içinde ve parlamento dışında birçok muhalifi vardı. Arjantin'le olan ve *Cisplantin* (bugünkü Uruguay) eyâletinin kaybedilmesiyle sonuçlanan savaştan sonra oğlu lehine tahttan feragat ederek Portekiz'e döndü (1831).

II. Pedro, Dom Pedra de Alcantara (Rio de Janeiro 1825 - Paris 1891), Brezilya'nın ikinci imparatoru (1831 - 1889). Henüz altı yaşına gelmeden, babası I. Pedro'nun, tahttan feragati üzerine imparator oldu. Ülke dokuz yıl nâiblikle idare edildi. 1840'ta yaşını tamamladığı ilân edildi, 1841'de taç giydi. II. Pedro, vatanperver, vazifelerini idrak eden hükümdardı. Eğer politik davranışlarında daha dikkatli olsaydı, hânedanını devam ettirmesi mümkündü. Tahta çıkmasından hemen sonra çeşitli yerlerde ayaklanmalar başgösterdi. Sao Paulo ve Minas Geraes'teki ayaklanmalar 1842'de bastırıldıysa da Rio Grande do Sul'deki ayaklanma 1845'e kadar devam etti.

Yeni hükûmet, I. Pedro'nun tahttan feragatine yol açan Uruguay'a müdahale politikasına devam ediyordu. Arjantin'in 1852'deki Rosas bozgununda Brezilya birliklerinin büyük rolü olmuştur. 1864'te Brezilya ordusu Flores'i Uruguay'a fiilen diktatör yaptı. 1864 - 1870 Paraguay Savaşı'nda da Solano Lopez'in yenilmesi Brezilya silâhları ve kaynakları sayesinde mümkün olabildi.

1870'lerden itibaren ülkede liberal ve cumhuriyetçi fikirler yayılmaya başlamıştı. Hükûmet ikide bir patlak veren iç kargaşalıklarla uğraşmak zorunda kalıyordu. Bunlara ilâveten A. B. D., İngiltere ve Fransa ile Brezilya arasındaki diplomatik krizler de oluyordu.

Diğer taraftan II. Pedro, Brezilya'da çok müsbet işler de yaptı. Uğraştığı meselelerin başında köleliğin kaldırılması geliyordu. Önce esir ticareti menedildi (1850). 1871'de çıkarılan bir kanunla kölelerin âzâd edilmesine başlandı ve nihayet 1888'de çıkarılan bir kanunla kölelik bütün Brezilya'da yasak edildi. II. Pedro ayrıca halk yararına olan yatırımların gelişmesine çalışıyor; halkın eğitilmesi üzerinde önemle duruyor, ilim ve san'at alanındaki çalışmaları teşvik ediyordu. 1871, 1876 ve 1886'da yurt dışına seyahatler yaptı. Ancak ülkede için için bir kaynaşma vardı. 1889'da çıkan bir ihtilâl sonunda ailesiyle birlikte ülkeden ayrılarak Avrupa'ya geldi. XIX. asrın en aydın ve liberal hükümdarlarından biri ve modern Brezilya'nın kurucularındandır. İzzet-i nefis sahibi ve siyasî entrikalara yabancı idi. A. B. D. tarafından tutulmamıştır.

İspanya hükümdarları :

I. Pedro (1068 - 1104), Aragon kralı. Sancho Ramirez'in oğlu. 1096'da Huesca'yı Müslümanlar'dan almasıyla tanınır.

II. Pedro (1174 - 1213), Aragon kralı II. Alphonso'nun oğlu. Dikkati çekici karakteriyle tanınır. 1212'deki Las Navas de Tolosa savaşı'nda Arablar'a karşı zafer kazanmış, 1213'te, Muret savaşında ölmüştür. Zamanın saz şâirleri olan trubadurları çok desteklerdi.

III. Pedro (1236 - 1286), Aragon kralı. Macaristan hükümdarı II. Andreas'ın kızı Yolanda ile Fâtih James'in oğludur. Manfred de Beneventum'un kızı Constance'la evlenmesine dayanarak Anjou Dükü Charles'dan Napoli ve Sicilya'yı istedi. Sicilya'yı istilâsı üzerine "Büyük" unvanını aldı.

IV. Pedro (1319 - 1387), Aragon kralı. Hayatı savaşlarda geçti. Balear adalarını yeniden ilhak etti. 1377'de Sicilya'yı fethederek oğluna verdi. Üç defa evlendi. Merasime çok düşkün olmasıyla tanınır.

Portekiz hükümdarları :

I. Pedro (1320 - 1367), Portekiz kralı. Karısı Kastilyalı Constança'nın nedimesi Inez de Castro ile sevişti. Inez de Casto *Collo de Garze* (balıkçıl boynu) diye anılırdı. Karısı Constança'nın ölümünden sonra onunla evlenmiş olması mümkündür. Kendisi 1354 yılında onunla evlendiğini ifade etmiştir. Bu durumun iki aile arasında doğurduğu karşılıklı kin sonunda Inez öldürüldü. Kastilya'ya kaçan katiller Zâlim Pedro tarafından iade edildiler. İçlerinden biri kaçtı, diğer ikisi kralın huzurunda korkunç işkenceler içinde idâm edildi.

II. Pedro (1648 - 1706), Portekiz kralı. 1683'te tahta çıktı. Onun idaresi döneminde Brezilya'da bulunan altının yaptığı müsbet etkiler görüldü. Portekiz, İspanya savaşlarından sonra belini doğrultmaya başladı.

III. Pedro (1717 - 1786), Portekiz kralı. 1777'de iktidara geldi. Daha önceki kral zamanında ülkeye geniş ölçüde hâkim olan Pombal markisinin iktidarına son verdi.

IV. Pedro (1798 - 1834), Portekiz kralı (bk. PEDRO I, Brezilya imparatoru).

V. Pedro (1837 - 1861), Portekiz kralı. Annesi II. Maria'nın ölümü üzerine 1853'te tahta çıktı. Kudretli ve şuurlu bir hükümdar olarak kendini gösteriyordu ki koleradan öldü. Yerine kardeşi Luis geçti. (O. Yüksel)

PEDRO, Zâlim (Burgos 1334 - Montiel'e yakın bir yerde 1369) (İsp. *Pedro el Cruel),* Kastilya ve Leon Kralı (1350 - 1369). Kral XI. Alfonso'nun biricik meşrû oğlu olan P.'nun idaresi, meşrû olmayan kardeşlerinin ve üzerinde durduğu santralizasyonu istemeyen asilzâdelerin düşmanlığına ve kendi zorbalığının yarattığı güçlüklere karşı savaşla geçmiştir. Tahta çıkınca (1350), babasının sevgisi Leoor de Guzman'ı hapsettirmiş; Blanche de Bourbon ile evlendikten (1363) birkaç gün sonra eşini terk edip hapsettirerek Maria de Padilla'yı yanına almıştır.

Kardeşlerinin en büyüğü olan Enrique de Trastamara'nın idare ettiği ayaklanma 1354'te başlamış; ancak, ertesi yıl başarasızlıkla sona ermiştir. P., akrabâlarının hepsini ve bunlar arasında üç kardeşini de öldürtmüştür. 1357 - 1361 yıllarında Aragon Kralı IV. Pedro'ya karşı harp etti. Bu kral, 1366'da, Enrique de Trastamara'yı Kastilya'yı istilâsı sırasında desteklemiş; P. kaçmak zorunda kalmış ve Enrique kral ilân edilmiştir. Bir yıl sonra, Edward the Black Prince (Kara Prens)'in yardımiyle P. kardeşine harp açmış ve onu Nájera'da yenilgiye uğratmıştır. İki yıl sonra, 14 Mart 1369'da Montiel Muharebesi'nde ezici bir yenilgiye uğramış; Enrique'nin müttefikı Bertrand du Gueschin'in eline geçince öldürülmüştür. (V. Örs)

PEDROLLO ARRIGO (doğ. Montebello Vicentino 1878), İtalyan bestekâr ve orkestra şefi. Eserleri arasında şu operalar vardır: *Terra Promessa* (Mev'ud ülke), *Cremona*, [1908]; *Juana* (ad) *Vicenza* [1914]; *La Veglia* (Arefe) [1920];*L'uomo che ride* (Gülen Adam) [1920]; *Maria di Magdala* (Mecdelli Meryem) [1924]; *Delitto e castigo* (Suç ve Ceza) [1926]; *Sofonisba* (ad); *Rosmunda* (ad). Son iki eser oynanmamıştır. Bundan başka *Oriente* (Doğu) ve *Giuditta* (ad) ile, mimodramlar [1916]; koro ve orkestra için *Poemetti* (şiircikler)'si, [1918]; *Sinfonia descrittiva* (Tasvîr edici senfoni)'si bir piyano kurteti, keman ve piyano için sonatları vardır. 1930'dan beri Milano Konservatuarı'nda çalışmıştır. (V. Örs)

PEEL, Sir Robert (Chamberhall, Lancashire 1788 - Londra 1850), büyük bir endüstricinin oğlu olan P., 1809'da Muhafazakâr Parti üyesi (Tory) olarak Avam Kamarası'na girmiş; 1812 - 1818 yıllarında İrlanda bakanı olarak çalışmış; 1822 - 1827 ve 1828 - 1830 yıllarında da içişleri bakanı olmuştur. Mûtedil reformcu bir siyâsete bağlı kalan P., çevresinde yeni bir muhafazakâr parti oluşturdu. 1834 - 1835 yıllarında bir hükûmet kurduktan sonra, 1841 - 1846 yıllarında başbakan olmuş ve gittikçe serbest ticaret doktrininin etkisine girmiştir. 1842'de yüksek buğday gümrük resimlerini indirmiş (Corn Laws = Buğday kaanunları); gelir vergisini ve 1844'te de kendi adını taşıyan Banka kanunlarını kabûl ettirmiştir. Liberallerin yardımı ile buğday resimlerini tamamiyle kaldırmak isteyince (Anti - Corn - Law - League = Buğday Kanunu'na karşı çıkanlar birliği), kendi partisi ikiye bölünmüş, kendisi de, muhâfazakâr himâyeci gümrük resmi taraflarınca devrilmiştir (Haziran 1846). Bundan sonra, P.'ci adını taşıyan küçük

PEEL, Sir Robert

parti ile, muhâlefet önderi olarak, liberal J. Russel hükûmetini destekledi ve "serbest ticaret"in kurulmasına yardım etti. Eserleri: *Memoirs* (Hâtıralar) [1856 - 1857]; *The private letters of Sir Robert P.* (Sir Robert P.'in husûsî mektupları) [1920]. (V. Örs)

PÉGUY, Charles (Orléans 1873 - Marne Muhârebesi 1914), Fransız yazar ve şâiri. Bir zanaatçının oğlu olan P., *Ecole Normale* (Öğretmen okulu)'e girdi; fakat bitirmeden yazarlık ve siyâset hayatına atıldı. 1900'de kurduğu "Cahiers de la Quinzaine" (Onbeş günde bir çıkan defterler) başlıklı dergisinde yazdığı şiir ve nesirlerin hemen hepsini sonradan tekrar yayınlamıştır. Yazar olarak karakteristik kesin bir doğruluk ve duygu şiddetidir. Benimsediği bir fikri yürekten savunur; kötü bulup reddettiği fikirden de bütün varlığı ile can ve yürekten tiksinir. Önce sosyalist olup Dreyfus dâvâsında bunun tarafını tutmuş, onun için adâlet istemiştir. 1908'de yeniden katolikliğe dönmüşse de "Cléricalisme" (Papazların dünyevî işlere karışması)'i reddetmeye devâm etmiştir. Dünyadaki kötülük onu çok ilgilendiren ve üzen bir muammâ teşkîl etmiştir. Doğduğu toprağa olan sevgisi, siyasî tehlike belirir belirmez, rûhunda "milliyetçilik" duygusu doğurmuş; P.'nin bu din, bağlılık ve milliyetçilik karışımı duygusu I. Dünya Harbi'nden önce ve II. Dünya Harbi'nde ruhları derinden etkilenmiştir. P.'nin gerek nesir, gerek şiirdeki orijinal dili, ilâhîler üslûbunu andıran ve okuyucuyu büyüleyen tekerrürlerle kendini gösterir. Başlıca eserleri şunlardır (nesir): *Notre Patrie* (Yurdumuz) [1905]; *Notre jeunesse* (Gençliğimiz) [1910]; *L'argent* (Para) [1913]; *Textes politiques* (Siyasî metinler) [1940 - 1944]; şirileri: *Le mystère de la charité de Jeanne d'Arc* (J. d' A.'ın şefkatinin muammâsı) [1910]; *Le porche du mystère de la deuxième vertu* (İkinci fazîlet (yâni Ümîd) muammâsına kapı) [1911]; *Le mystère des saints innocents* (Mâsûm Azizler, yâni Îsâ'yı çocuk iken öldürmek istiyen Herodis'in öldürttüğü çocukların muammâsı) [1912]; *La tapisserie de Notre - Dame* (Meryem Ana'nın duvar halısı) [1913]. (V. Örs)

PÉGUY, Charles

PEHLEVÎ (Fars.), Türk Musikisi'nde eski ve zamanımıza örneği kalmamış bir mürekkep makam. Farsca'da "Isfahân bölgesine ait" demektir. Farsca'nın bu bölgede kullanılan şîvesi. (Y. Ö.)

PEHLEVÎ: bk. MUHAMMED ŞAH PEHLEVÎ.

PEHLEVÎ DİLİ ve EDEBİYATI, Orta İranca, yani M. Ö. 300 ile M. S. 950 arasında İran'da kullanılmış olan dil. Sâsânîler devrinde İran dili. Bu dil, M. S. 230'dan itibaren, P. D. yazısıyle yazıldı. P. D. edebiyatından, Sâsânîler'in orta - İranca (Güney - Batı lehçesi) dilinde ve yazısında bıraktıkları zengin edebiyattan ancak küçük bir parçası bize gelmiştir. En önemli iki eser Sâsânî'ler devrinin ilâhiyat ilmine ait iki ansiklopedidir: 1) Denkart (Dinin kısımları) ve 2) Bundahişn (En eski kâinat) başlıklarını taşırlar. Denkart, zaman ve mahiyet bakımından birbirinden farklı metinler külliyatıdır. Bu metinler, Zerdüşt dinine âit öğretiler, gelenekler ve örf ve âdetler hakkında olup, bunlar kısmen pek zor anlaşılır. Bu külliyat bir Pârsî din adamı tarafından IX. yüzyılda toplanmıştır, ama bunun ancak III - IX. kitabı bize kalmıştır. Bundahişn'e gelince, bunun biri uzun, öbürü kısa iki şekli ile karşılaşırız. Bu metinler, İran'ın Orta Çağ başlarındaki kosmik, mitolojik, tarihî ve tabiat ilmine ait bilgilerini aksettirir. Bu iki eser dışındaki P. D. metinleri, ilâhiyata ait spekülasyonlara ve Zerdüşt âyinlerine dairdir. Meselâ "Şâyast-ne şâyast" (yapılması caiz olan ve caiz olmayan şeyler) başlıklı parça. Başka parçalar, İranlılar'ın çok sevdikleri ahlâk edebiyatına aittir. Meselâ Dadistani Monogi Khrad (Zekâ ruhun hükümleri) veya Pandnamagi Zerdüşt (Zerdüşt'ün öğüt kitabı). Bu arada başka karakter taşıyan bir metne de rastlanır: Zerdüşt din adamı olan Arday Viraz'ın öbür dünyada, cennet ve cehennemde yapmış olduğu ve yedi gün sürmüş olan bir gezinin hikâyesi. Bu eserin Dante'nin İlâhî komedi'sini etkilemiş olduğu farz edilmiş ise de, bu fikrin doğru olmaması muhtemeldir. Dine ait olmayan metinler arasında Karnamagi Ardaşir (Ardaşir'in kahramanlık kitabı) başlıklı bir yazı da bulunur. Bu yazı, Sâsânî devlet kurucusuna âit tarihî bir şiirdir. Firdevsî, Şâh-Nâme (Krallar kitabı)'sinin malzemesini bu metinden almıştır. Nihayet Ayadgarı Zareran (Zarer'in hâtıra kitabı) başlıklı bir parça da bulunur. Bu metinlerin anlaşılması için Franhangi Pahlavig (H. Junker tarafından Almancaya çevrildi ve 1912 ve 1955'te çıkarıldı) başlıklı sözlük yardım etmiştir. Bu eser Ârâmî diline ait yüksek sayıdaki alogram'ları Avesta yazısına çevrili ve yeni Farsça, yani Arap harfleriyle de gösterir.

PEHLİVANKÖY, Kırklareli iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 114 km², nüfusu 7 212 (1975), nüfus yoğunluğu 63, % 60'ı köylüdür. 8 köyü vardır. Köyler orta büyüklüktedir. İlçe merkezinin nüfusu 2 587 (1975)dir. Daha önce Babaeski ilçesine bağlı ve 9 köyü bulunan bir bucak iken, 1958 yılında ilçe durumuna getirilmiştir. Burası, Türkiye'nin en küçük ilçelerinden biridir. Kuzey - doğu ve doğuda Babaeski, güneyde Hayrabolu, batıda Uzunköprü, kuzey - batıda Havsa ilçeleriyle çevrilidir.

İlçe arazisi, Ergene vâdîsinden kuzeye doğru hafif eğimlerle yükselen dalgalı alanları içine alır. Burada Ergene vâdîsi tabanı 1 - 2 km genişliğe varır, verimli alüvyal alanlariyle bir ova görünüşünde uzanır. Bu düzlüğün iki yanında, buradan 40 - 50 m yükseklikteki, düz duruşlu Neojen devri kara kalker ve kit tabakaları sırtlar biçiminde uzanır. İlçede yazlar kurak ve sıcak geçer. Kışlar soğuk ve sertçedir.

Başlıca geçim kaynağı çiftçiliktir. Şeker pancarı, çeltik, ayçiçeği, kavun, karpuz, daha az olarak sebze, bağ, meyve ile tahıl yetiştirilir. Bayırlarda ve sırtlarda tahıl tarlaları, vâdî tabanlarında ise şeker pancarı ve çeltikler yer tutmuştur. Bunların yanında hayvan yetiştirme işleri de vardır. Bu küçük ilçede 3 600 sığır, 12 000 koyun, 750 manda vardır. Bunların sütleri mandıralarda değerlendirilir; yağ, peynir, yoğurt elde edilir. Peynir yapımevleri ve üç un değirmeni vardır. İlçede küçük el san'atları olarak çanak, çömlek yapılır. Halkın bir kısmı İstanbul'a ve yurt dışına işçi olarak gider. Her hafta pazar kurulur, buraya çevre illerinden de alış - verişe gelen-

PEHLİVANKÖY : Uzaktan görünüşü

ler olur. Ayrıca, her yıl eylûlün 18'inde başlayıp 4 gün süren Trakya'nın ünlü hayvan ve eşya panayırı kurulur. İlçede tahıl dükkânları, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin anbarı, banka şubeleri, pazar ve panayır yerleri vardır.

İlçe merkezi P., İstanbul - Edirne demiryolu üzerinde, Ergene vâdîsinin kuzey yakasında kurulmuş bir kasabadır. Kasabanın demiryolu yanındaki yüksekliği 35 m olup, 55 m yüksekliğindeki sırtlara doğru yayılmıştır. Çevresi hafif tepeliktir. Son 30 yıl içinde kasabada gelişme olmuş, nüfusu 3 148 (1970)'i bulmuş, 1953'ten beri elektrik enerjisi almış, içme ve kullanma suyu ihtiyacı karşılanmıştır. İşlek bir çarşısı, pazarı, orta ve ilkokulları vardır. Akarca köprüsü eski Osmanlı eserlerindendir. Kasaba, İstanbul - Londra asfaltına 19 km'lik iyi bir yol ile bağlıdır. 1971 yılına kadar İstanbul - Edirne demiryolu, P.'den geçtikten sonra, Uzunköprü kuzeyinden Yunanistan topraklarına uzanıp oradan Edirne'ye gitme zorunluğu var iken, 4-10-1971 tarihinde P. - Sivilengrad (Cisr-i Mustafapaşa) demiryolu açılarak, Yunanistan'dan geçme zorunluğu ortadan kalkmış, ayrıca İstanbul - Edirne demiryolu 21 km kısalmıştır. Kasaba ve ilçe nüfusu 1975 sayımında düşmüştür. (R. İzbırak)

PEKALONGAN, Cava'nın kuzey kıyısında, Cava denizinin üzerinde, P. nehrinin denize döküldüğü yerde şehir. Nüfusu 93 800 (1963)'dür. Çok canlı bir liman ve pazara sahiptir. Aynı adı taşıyan ve nüfusu aş. yu. 2,5 milyon olan eyâletin merkezidir. Cava'nın orta kısmında üretilen şeker, çay, tütün ve kauçuk P. limanından ihrâç edilir. (V. Örs)

PEKARSKİY, EDUARD : bk. PIEKARSKI, EDWARD.

PEKER, Recep (İstanbul 1888 - İstanbul 1950), Türk devlet adamlarından. Harbiye'yi bitirdikten sonra (1907) Yemen cephesinde, Trablusgarp cephesinde (1911) savaştı. Balkan Savaşı'na ve I. Dünya Savaşı'na katıldı. Savaştan sonra Erkân-ı Harbiye okulunu bitirerek kurmay oldu (1919). Ardından Millî Mücadele'ye katıldı. Gaziantep'in kurtarılmasında hizmetleri dokundu.

PEKER, Recep

1923'te milletvekili olan P., bir süre Büyük Millet Meclisi başkâtipliğinde bulundu. Cumhuriyet Halk Partisi'nde genel sekreterlik, "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde başyazarlık etti. İmar, iskân ve mübadele, millî müdafaa, dâhiliye, nâfia bakanlıklarında bulundu. 1935 - 1942 yıllarında İstanbul üniversitesinde ve Harb Akademisi'nde inkılâb tarihi okuttu. 5 Ağustos 1946'dan 15 Eylûl 1947'ye kadar başbakanlık etti. (O. Yüksel)

PEKİN (Peiping), Komünist Çin'in başşehri. Ülkenin kuzey - doğusunda, alüvyonlu Kuzey Çin Ovası'nın kuzeyinde, Hopeh eyâletindedir. "Kuzey Barışı" anlamına gelen Peiping adı, 1928 - 1949 arasındaki milliyetçi devirde, ülkenin başşehri Nanking (Güney Başşehri) iken, kullanılmıştır. Peking (Kuzey Başkenti) adı ise, şehrin başkent olduğu 1421 - 1928 yılları arasında kullanılmıştır. 1949'dan sonraki Komünist rejim sırasında yeniden kullanılmaya başlandı. Büyük Çin Seddi'nin bir kısmı şehrin 60 km kadar kuzey - batısından geçer. Nüfusu 7 570 000 (1974)'dir. Bugün 10 milyonu aşan nüfusu ile Çin'in 2. büyük şehri olduğu tahmîn edilmektedir.

P. esas itibariyle birbirine bitişik ve surlarla çevrili iki şehirden ibarettir : Kuzeydeki İç Şehir ve güneydeki Dış Şe-

hir. Aynı zamanda Tatar Şehri diye de bilinen İç Şehir aşağı yukarı Moğol hânedânı zamanındaki Hanbalık (b. bk.) şehrinin bulunduğu yerdedir. Yaklaşık olarak 25 km uzunluğunda surla çevrilidir ve kare biçimindedir.

Çin'li Şehri diye de bilinen Dış Şehir, Ming hânedânından İmparator Ça - Çıng (1522 - 1566) tarafından ilâve edilmiştir. Uzunlamasına bir şekildedir ve yaklaşık 13 km'lik surlarla İç Şehir'e bitişiktir. Bu surların 6 km kadarlık bir kısmını İç Şehir'in güney sûrunu meydana getirir.

İç Şehirin içinde ayrıca bir imparatorluk şehri vardı. Bu şehir kare biçimindeydi ve duvarlarının uzunluğu 10.5 km kadardı. Bugün ancak güney duvarı ve batı duvarının bir kısmı ayaktadır. Bu duvarların içinde eskiden Memnû (yasak edilmiş) Şehir bulunuyordu. Menekşe rengi harçla sıvanmış 4 km uzunluğunda duvarla çevriliydi. Bu renk dolayısıyle Mor Şehir de denirdi. Bugün müze hâline getirilen imparatorluk sarayları Memnû Şehir'in içindedir. Saraylar simetrik olarak düzenlenmiştir.

PEKİN : Eskiden yasak şehir denilen semtin kömür tepesi üstünden alınmış resmi

Memnû Şehir'e W Men diye adlandırılan kapıdan girilir. Eski eserler T'ai-ho-tien (Üstün Âhenk Salonu) ile Pao-ho-tien (Esirgeyen Âhenk Salonu) diye adlandırılan salonlardadır.

Saray müzesinin güneyinde kalan eski imparatorluk yolu iki parkı birbirinden ayırır. Komünist rejimde bu parklar halka açılmıştır. Parkların güneyinde eski İmparatorluk şehrinin güney duvarlarının kalıntıları vardır. Bu duvarda T'ien-an Men (İlâhî Barış Kapısı) açılmıştır. Komünist liderler burada toplanarak bitişik meydanda yapılan askerî veya sivil resmigeçitleri seyrederler.

İç Şehir'in kuzey çeyreğinde Çin'in en eski tarihî yapılarından bazıları vardır. Başlıcası Lama ve Konfüçyüs tapınaklarıdır. İç Şehir'in kuzeyinden itibaren düzensiz bir zencir şeklinde altı sun'î göl yer alır. Bunlardan Pei Hai'nin (Kuzey Gölü) sahilleri park hâline getirilmiştir. Komünist Çin rejiminin hükûmet binaları da Chung Hai (Orta Göl) ve Nan Hai (Güney Gölü) çevresinde toplanmıştır.

PEKİN : Arslanlar Avlusu

Dış Şehir'in kuzey kesimleri faal bir ticaret ve alışveriş merkezidir. Demiryolu terminali de bu kesimde Dış Şehir'le İç Şehir'i birleştiren Ch'ien Men kapısındadır.

1950'lerden itibaren P. şehir surlarının dışına taşmış, surlar içindeki şehir, bir çekirdek durumunda kalmıştır. İkamet mahalleleri, eğitim merkezleri batı ve kuzey - batıya doğru gelişmiştir. Çin'in başlıca üniversiteleri kuzey - batıda eski Yazlık Saray'a doğru uzayan yolun, göllerin ve parkların çevresinde toplanmıştır. Bu üniversiteler arasında P. (Eski Yençing) üniversitesi, Tsinghua üniversitesi ve Halk üniversitesi, çeşitli yüksek okul ve enstitüleri sayabiliriz. Kuzey-batı kapısının dışında da hayvanat bahçesi ve sabit sergi yerleri vardır.

Endüstri : Üniversite ve eğitim merkezlerinin batı ve kuzey-batıda olmasına karşılık endüstri merkezleri doğuda toplanmıştır. Komünist rejimde Çin'in politika ve kültür merkezi olan P.'de endüstrinin yayılmasına da önem verilmiştir. Tekstil, hafif endüstri hâlinde tutulmuş, 1949'dan sonra ağır endüstrilerin gelişmesine hız verilmiştir. Bu arada, matbaa mkineleri, makine - âlet fabrikalarını sayabiliriz. Bir otomobil parçası fabrikası küçük bir otomobil fabrikasına çevrilmiş; çiftlik eşyası yapan bir küçük fabrika da traktör fabrikası hâline getirilmiştir. Güney-batıda da endüstri mahalleleri vardır. Şehir merkezinin 20 km kadar batısında Yung - ting Ho üzerinde demir ve çelik fabrikaları yer alır. P. birçok şehirlere ve Rusya'ya demiryollarıyla bağlıdır.

Tarih : P.'in bulunduğu yerde bilinen en eski şehir feodal devletlerin en kuzeyinde olan Yen'in başkenti Ç'i'dir. Burasının M. Ö. XII. yüzyılda var olduğu bilinmektedir.

Mançu hânedânının bilgin imparatoru Ç'ien Lung, Ç'i'nin yerini bugünkü P.'in biraz kuzeyi olarak tesbit etmiştir.

PEKİN : Eski taht salonu (şimdi san'at müzesi)

Şehir Çin hânedânının kurucusu ve ilk imparatoru olan Şih Huang Ti tarafından tahrib edildi (M. Ö. 221). O devirde Yen, imparatorluğun kısımlarından birini meydana getiriyordu. Han hânedânı zamanında şehir Ç'i'nin yakınında tekrar gelişti. Önce Lan, sonra Yu Çau diye anıldı. Han hânedânının sonuna kadar da P., kesin olarak bir Çin şehri olarak kaldı. Tang hânedânı zamanında (VII. ilâ X. yüzyıllar) Yu - Çau askerî valinin karargâhı durumundaydı. X. yüzyılın başlarında K'itan denen ünlü Tatar grubunun eline geçti; bunlar şehri kurtarmaya çalışan Sung imparatorlarına başarıyla karşı koydular. Liao hânedânı zamanında K'itanlar, şehre — güney başkent anlamında — Nan - çing adını verdiler. Surları yeniden inşa ettiler.

P.'in XI. yüzyılın başlarında Yençing diye anıldığını görüyoruz. Şehir 1122'de Mançurya'nın kuzey bozkırlarından kopup gelen Altınordu Tatarlarının eline geçinceye kadar K'itan hânedânının elinde kaldı. Tatarlar şehri geniş ölçüde büyüttüler. Kin yahut Çin (altın) denen hânedânın üç başkentinden biri oldu. Dişer başkentler Honan'daki Pien - çing (şimdi Kai - feng) ve kuzeydeki Şen - yang (Mukden) idi. Müstakbel P. şehri de o sırada orta başkent anlamında Çung - tu diye anılıyordu. XIII. yüzyılda Moğol imparatorluğu zamanına kadar devam etti.

Kubilay Han zamanında P.: Kubilay Han, şehri Büyük Okyanus kıyılarından Karadeniz'e kadar uzanan muazzam imparatorluğunun en büyük şehri ve başkenti yapmakta kararlıydı. Nitekim 1267'de genel karargâhını Karakurum'dan buraya nakletti. Kubilay Han zamanında şehir çok daha muhteşem ölçüde yenilendi. Çinliler buraya "büyük başkent" anlamında Ta - tu derken Moğollar "Han Şehri" (İmparator Şehri) anlamında Hanbalık edını verdiler. Marco Polo şehrin bu devirdeki ihtişamını tasvir etmiştir. Şehrin Hanbalık adı Orta Çağ Avrupa'nında Cambaluk diye tanındı. Dikdörtgen bir plan üzerindeki Hanbalık şehrinin çevresi 38,6 km idi, duvarları 15 m yüksekliğindeydi ve tepedeki kalınlıkları 4,5 m idi.

PEKİN : İlâhî Barış Kapısı

Hanbalık, Ming ve ilk Mançu hânedânları zamanında da gelişmekte devam etti; bütün Yuan hânedânı süresince başkent olmakta devam etti; ancak 1368'de Çu Yuan - çang (Hung - Wu) tarafından Moğollar'a karşı yapılan başarılı isyan ve yerli Ming hânedânının ihyâsı sırasında geçici olarak imparatorluk statüsünü kaybetti.

Ming hânedânı zamanında başkent bir süre Nankin'e nakledildi, P.'e de Peiping dendi. 450 yıl kadar süren yabancı hâkimiyetinden sonra bölge tekrar Çinliler'in eline geçmiş ve Hanbalık ertık Peiping adını almıştı. 1644'teki Mançu istilâsında Çin yeniden Tatarlar'ın eline geçti ve yeni Mançu (yahut Ç'ing) hânedânı başkenti Mukden'den P.'e getirdi. İki buçuk asır sonra 1911 ihtilâlinde Mançu yönetimine son verildi; cumhuriyet kuruldu ve P. yeni cumhuriyetin başkenti oldu. İç harpten sonra 1928'de Nanking başkent ilân edildi ve yeniden Ming imparatorlarının verdiği Peiping adını aldı. Çin - Japon savaşı sırasında P. Japonlar'a geçti. Burada bir kukla hükûmet kuruldu. 1937'den 1945'e kadar Japonlar'ın elinde kalan şehir Çan Kay Şek'in milliyetçi kuvvetleri tarafından kurtarıldı. Daha sonra başlayan iç savaş sonunda 1949 yılında Peiping Komünist Çinliler'in eline geçti. Bunlar şehri başkent yaparak, yeniden eski tarihî adı olan P. ismini kullanmaya başladılar. (Ö. Dokuman)

PEKSİMET (Yun. *peksimon* = pıhtışlaşma, yoğunlaşma; Fr. galette), yassı ve katı bir pasta. Genel olarak un, tereyağı ve yumurta sarıları ile yapılır. Fransızca'da fouace (İt. focaccia, Türkçe: boğça), galette'in müteradifidir. Türkçe'de pişirildikten sonra dilim dilim kesilerek fırında kurutulup kızartılmış ekmeğe de P. denir.

PELAGIUS, M. S. IV. - V. yüzyıllarda İngiltere'de yaşamış ve 418'den sonra ölmüş olan bir keşiş ve ilâhiyatcı yazar. Paulos'un mektuplarını anlatmış ve Caelestius ile birlikte Augustinus'un "ilâhî inâyet" hakkındaki akîdesine karşı cephe almıştır. Origenes ve Suriye'li Rufinus'a dayanarak insanın özgürlüğünü ileri sürmüş ve her insanın kendiliğinden iyiliği veya kötülüğü seçebildiğini iddia etmiştir. (V. Örs)

PELAGIUSÇULUK, Pelagius'un tarafını tutanların doktrini; genel olarak, kilisenin reddettiği "özgürlük", "inâyet" ve "alın yazısı" hakkındaki görüşü savunan ve temsîl edenler. P., M. S. 418'de Batı Roma imparatorları tarafından tâkib edilmiştir. P., Doğu'ya sığınmış, ama orada toplanan Efez Konsili (431), Batı'nın 411'de P. hakkındaki olumsuz kararını tasdîk etmiştir. P.'un Batı'daki başarısızlığının sebeplerinden biri, çocukların vaftizinin önemini azaltması idi. Sonraki yıllarda, Augustinus'un "inâyet" ve "alın yazısı" hakkındaki öğretimi, hususiyle manastırlarda benimsenmeğe devam etmiştir.

Augustinus'a karşı cephe alanların öne sürdükleri delil şu idi : Augustinus'ın düşüncesi doğru ise, insanın iyiyi veya kötüyü seçmesi, Allah'ın kararına bağlı olup, insanın kendi kararının hiç bir değeri yoktur. Afrika'da ve bilhassa Güney Fransa'nın manastırlarında kendilerine yarı Pelagiuscular adını vermiş olan bir grup, Augustinus'a karşı saldırıda bulunmuştur. Bunları kilise resmen reddetmiş ise de, Augustinusculuk bunların faaliyeti sonucunda zayıflamıştı. Böylece, Orta Çağ'da, Augustinus'un adı sık sık anılmış ise de, öğretisinin önemli parçaları, bilhassa "alın yazısı" ve "ilâhî inâyet"in tek etkili faktör olması fikrinden vazgeçilmiştir. (V. Örs)

PELASGLAR (Fr. Pélasges; İng. Pelasgians; Alm. Pelasger), klasik Yunan metinlerine göre, Yunanlılar'dan önce Ege Denizi kıyılarında yaşamış olan efsanevî bir millet. Homeros, İlias (İliada)'ta, P.'ı, Truvalıların müttefikleri olarak zikreder. Daha sonra yaşamış olan birçok eski yazar da çeşitli konulardan söz ederken P.'ı anar.

Böyle bir milletin varlığı, tarihen var olmuş olup olmadığı tesbit edilememiştir. P., Bronz Çağı göçlerinde rol oynamış olan Kuzey Ege'li bir boy olmuş olabilirler. Herodot (Herodotos), bu ad altında, Yunancayı kullanan boyların gelmesinden önce Ege kıyılarında yaşamış olan insanları gösterir. Bunlara "Kar'lar" (Kariya, Halikarnassos) ve "Lelege" adları da verilmiştir. P.'ın Hind - Avrupalı olmadıkları farz edilir. Bununla beraber Kuzey Tesalya'nın bir bölgesine "Helasgiotis" adı verilirdi. J. J. Bavhofen ve L. Klages, tarih felsefesine ait teorilerinde P.'a önemli bir yer verirler. (V. Örs)

PELE (Minas Gerais 1940), Brezilyalı fulbolcu. Asıl adı Edson Arantes do Nasciamento'dur. Dünya'nın en iyi futbolcusu kabûl edilir. Santos takımında oynadı. 1958 ve 1970 dünya kupasını Brezilya'nın kazanmasında büyük rolü oldu.

PELE

PELİKAN (Fr. Pélican; Yun. Pelekan "Pelekon"), büyük cüsseli, ayakları tam perdeli, uzun ve sivri gagalı su kuşları. *Pelecaniformes* takımının *pelecani dae* familyasına bağlı *pelecanus* cinsinin yedi türü vardır. Bâzı bilginlere göre tür sayısı 6 - 12 arasında değişir. P.'lara soğuk bölgeler dışında bütün dünyada rastlanır. P.'ların hepsinin uzun, ucu kancalı gagaları vardır. Boğazlarında ve alt çene kemiklerinden derin zarlı bir kese sarkar. Buna tuttukları balıkları yerleştirirler. Bacakları kısa, bedenleri 8 m uzunluğundadır. Tam olarak açılmış kanatlarının uçtan uca mesafesi 3 m'dir.

Eski Mezopotamya ve Mısır'dan kalan P. resimleri bu kuşun eskiden beri dikkati çekmiş olduğunu gösterir. *Kitâb-ı Mukaddes*, Aristo ve Plinius bunlardan söz ederler.

PELİN (Artemisia), türlerinin çoğu Asya ve Amerika steplerinde yetişen, yaprakları baharatlı ot. En önemli türü "Vermut" (Artemisia absinthum)'dur. Sibirya'da yetişen türüne "Estragon" (Artemisia dracunculus) adı verilir. Alpler'in yüksek yerlerinde başka bir tür "genippi" denilen likörün ham maddesini oluşturur. Bitkinin acı maddesi ilâçlarda ve şaraplarda katkı olarak kullanılır. Kurt düşürmekte kullanılan "santonin" maddesi de bu tür bitkilerin tohumlarından elde edilir. (E. Ediger)

PELLA, 1) Kuzey Yunanistan'da kasaba. Kral Arkhelaos (413 - 399) zamanında Selânik Körfezi'nin kıyısına yakın bir yerde P.'yı Makedonya'nın başkenti olarak kurmuştur. P., M. Ö. 360 - 300 yıllarında özellikle II. Philippos ve İs-

PELİKAN

kender zamanında en parlak çağını yaşamış, Romalılar'ca fethine kadar (M. Ö. 168) başkent olarak kalmıştır. İmparator Augustus burada bir Roma sömürgesi kurmuştu. M. S. aş. yu. 100'den sonra çöküntü başlar. Yunanlılar'ca 1957'den beri yapılan kazılardan önce, iç şehrin sütunlu avlularla donatılmış ve blokları (sütunlar yeniden dikilmiştir) ince bir toprak tabakası ile örtülü idi. Yerde bulunan önemli çakıltaş mozaikleri M. Ö. IV. yüzyıldan kalmadır. Bunlar, Selânik - Edessa yolu üzerinde açılan müzede saklanırlar.

2) Eski Filistin'de, Ürdün Nehri'nin doğusunda Taberiye Gölü'nün 30 km güneyinde, şimdiki Hirbet Fahil adını taşıyan yere yakın bir noktada kurulmuş olan şehir. Adı, M. Ö. XIX. yüzyıldan beri Mısır metinlerinde geçer. Hellenistik devirde Dekapolis (Onşehirler) topluluğu üyesi idi. M. S. 67'de Kudüs'lü Hıristiyan topluluğu buraya sığınmıştır. M. S. 451'den beri burada bir piskopos bulunurdu. 1958, 1963 ve 1967'de yapılan kazılar şu sonuçları vermiştir: M. Ö. XVI. - XIV. yüzyıllardan kalma mezarlar, demir çağından kalıntılar, M. S. VI. yüzyıla ait bir katedralin kalıntıları. (V. Örs)

PELLICO, Silvio (Saluzzo 1789 - Torino 1854), İtalyan şâiri. Özel öğretmen olarak çalışırken 1818 - 1819 yıllarında "Il conciliatore" (Arabulucu) başlıklı siyasî romantik dergiyi idare etmiş; daha sonra "Carbonari" (Kömürcüler) adını taşıyan gizli birliğe girmiştir. 1820'de ölüme mahkûm edilmiş; fakat 1822'de bu ceza Spielberg (Brunn) kalesinde yirmi yıl hapse çevrilmiştir. 1830'da affa uğrayınca günlük hayattan çekilmiş; kendini dine ve mistisizme vermiştir. Yazmış olduğu romantik şiir ve trajediler arasında *Francesca da Rimini* (Tarihî kadın şahsiyeti, Dante bunu canlandırmıştır) [1815] başarı kazanmış ve Lord Byron tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ise de (1834'te Almanca'ya da çevrilmiştir), P.'nun ancak bir eseri canlı kalabilmiştir: *Le mie Prigioni* (Hapisle-

rim) [1832]. P., bu eserinde kalebend olarak yaşadığı ızdıraplı günlerini sade ve etkili bir dil ile canlandırır. Sonradan esere 12 fasıl daha eklemiştir. Çok okunan bu kitap, İtalya'da sevilmeyen Avusturya iktidarının yıkılmasına hız vermiştir. (V. Örs)

PELLIOT [*pelyo*], **Paul** (Paris 1878 - Paris 1945), Fransız Sinoloğu. 1901 yılında Hanoi'de Ecole Française d'Extrême - Orient'da Çin dili profesörlüğüne tâyin edilmiştir. 1906 - 1909 yılları arasında Doğu Türkistan'da kazılar yapan bir arkeoloji kurulunu yönetmiştir (*La mission Pelliot en Asie Centrale.* Hanoi 1909). 1911'de Collège de France'ta Sinoloji profesörlüğüne getirilmiştir. Resmî görevi yanında "T'oung Pao" dergisinin müdürlüğünü de yapmıştır. Çalışmalarını daha çok bu dergide yayınlamıştır.

PELLIOT, Paul

Derin bir bilgiye ve yaygın bir dil bilgisine tanıklık eden çalışmalarında dil, tarih, tarihî coğrafya konuları üzerinde durmuştur. Çin dili ve tarihi yanında Orta Asya dilleri ve tarihi alanında da çalışmıştır. Yayınları arasında bibliyografik yazılar büyük bir yer tutar. Kitap tahlil ve eleştirmeleri yanında büyük monografiler de yazmıştır. Çin kaynaklarından yararlanarak Moğol ve Türk dilleri üzerine değerli çalışmalar yapmıştır. *L'origine de T'ou kiue, nom chinois des Turcs* ["T'oung Pao" 1915]; *Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale* ["T'oung Pao" XXVI, 1929, 201 - 266]; *Les systèmes d'écriture en usage chez les anciens Mongols* ["Asia Major" 1925, 284 - 289] gibi. *Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême - Orient* ["T'oung Pao" 1914, 623 - 644] adlı yazısı din tarihi bakımından değerli bir çalışmadır. *A propos des Comans* ["Journal Asiatique" XVII, 1920, 125 - 185] adlı yazısında J. Marquart'ın yazmış olduğu bir kitap eleştirilmiştir. *Tokharien et koutchéen* ["Journal Asiatique" 1934, 23-106] yazısında İç Asya'da konuşulan eski diller üzerinde durmuştur. P. eski Türkçe (ve özellikle Uygurca) üzerinde de çalışmıştır. *La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara* ["T'oung Pao" 1914] adlı çalışmasında eski bir Uygurca tercümeyi Fransızcaya çevirmiştir. *Sur la légende d'Uğuz khan en écriture ouïgoure* ["T'oung Pao" XXVII, 1930, 247-358] adlı çalışmasında Rıza Nur'un yaptığı tercüme eleştirilmiştir. *Les mots à h initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles* ["Journal Asiatique" I, 1925] adlı yazısı, G. J. Ramstedt'in yaptığı çalışmaları bütünlemiştir. *Les formes avec et sans q - (k -) initial en turc et en mongol* ["T'oung Pao" XXXVII, 1942 - 1947 73 - 101] adlı yazısı da Türk ve Moğol dilleri bakımından değerli bir katkıdır. Bunlardan başka, birkaç yazısında Evliya Çelebi'nin "Kaytakça" kelimeleri üzerinde de durmuştur. P., Moğol dili ve tarihi bakımından özel bir değer taşıyan "Moğolların gizli tarihi" üzerinde de sürekli olarak çalışmıştır. Bu eserle ilgili olarak birçok yazı ve eleştirmeler yazdığı gibi, eserin yeni bir tercümesini de yapmıştır (bu tercüme ölümünden sonra çıkmıştır). Bunun gibi, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or* adlı eseri de 1949'da çıkmıştır. Bu eserinde Berthold Spuler'in *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland 1223 - 1502* (Leipzig 1943) adlı kitabını eleştirmiştir. Bu eserin sonunda *Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en - ar (- är), - ur (- ür), - ïr (- ir)* adlı bir çalışması da vardır (175 - 233 s.). *Histoire des campagnes de Genghis Khan* eseri de 1951'de çıkmıştır. P.'nun büyük eserleri arasında *Les grottes de Touen - houang* (Tunhuang mağaraları) [I - IV, 1914 - 1924], *Mémoires sur les coutumes du Cambodge* [1951], *Notes on Marco Polo* [1960], *Histoire ancienne du Tibet* [1961] gibi çalışmaları da vardır. (H. Eren)

PELOPONNES (veya PELOPONNESOS) HARBİ, Sparta'nın önderlik ettiği Hellen Birliği (Peloponnesos İttifak) devletleri ile Attik - Delos Deniz Birliği devletleri arasında M. Ö. 431 - 404 yıllarında yapılan harbin asıl sebebi, Atina'nın genişleme temâyülünde aranmalıdır. Harbin başlamasına sebep olan "Atina Deniz Birliği" olayları şöyledir: Atina, Kerkyra ile Korinthos arasında çıkan bir anlaşmazlığa (433) karışmış; Korinthos, Atina'dan ayrılan Poteidaia şehrine yardımda bulunmuş; Atina, Megara'ya ticarî bir abluka empoze etmiştir. Argos ile Akhaia'dan başka Peloponnessosların hepsi, Orta Yunanistan'daki şehir devletlerinin çoğu ve Korinthos'un sömürgeleri Isparta'nın tarafını tutuyorlardı. Atina'nın müttefikleri de şunlardı: Atina Deniz Birliğine bağlı şehir devletleri, Tesalya ve Batı Yunanistan'ın bazı bölgeleri. Atina karada zayıf, denizde kuvvetli olduğundan, Perikles, Atinalıları Atina duvarları içerisinde topladı, Attika'yı da düşmanlara terk etti. Ispartalılar, Isparta kralı II. Arkhidamos'un kumandasında hemen hemen her yıl akın yaparlardı. Harbin bu kısmına "Arkhidamos Harbi" (431 - 421) adı verilir. Atina'nın planına göre Atina donanması, Peloponnesos'un kıyılarına akın ederek, düşmanı yıpratmağa çalışacaktı. Her ne kadar bir vebâ salgını Perikles'in ölümüne sebep olmuş (429) ve Atina'yı da bir süre için güç bir durumda bırakmış ise de bu plan, yine de başarı kazanmıştır. Perikles'in halefleri ve bunlardan bilhassa Kleon iyi düşünülmüş olan bu plandan vazgeçerek, amansız bir taarruz ve kuvvet politikasına başvurdular. Böylece barış imkânları kayboldu: 424'te 180 Spartalı, Sphakteria adasında esir edilmişlerdi. Atina bu durumdan faydalanırken çok ağır şartlar empoze etmek istedi, ve barışa varılamadı. Çok geçmeden Delion (424)'da Atinalılar yenildi. Spartalı Braisidas da Khalkidike'deki müttefiklere karşı taarruza geçti. Ancak, Brasidas ile Kleon, Amphipolis önünde ölünce (422), Atinalı Nikias'ın gücü ile bir barışa varıldı. Bu barış Atina'nın kuvvetli durumunu sürdürüyordu, Ne var ki bu durum Korinthos'lular ve Boiotia'lılarca hiç de iyi karşılanmadı. Sparta, geçici güçlüklerden dolayısiyle Atina'ya dayanmak istiyordu. Çok geçmeden eski cepheler yine meydana çıktı. 418'de çatışmalar başladı. Sicilya seferi de başarısız kalınca (413), harp yeniden patladı.

Atinalı'lara ihânet edip kaçan Alkibiades'in tavsiyesi üzerine Sparta kralı Agis Atinalı'lara ait Dekeleia kalesini işgal etti (bu safhaya Dekelia Harbi adı verilir: 413 - 404).

Az sonra Atina'nın İonyalı müttefikleri, Isparta'nın teşvîkine uyarak Atinalılar'dan ayrıldılar. Öbür yandan Alkibiades'in aracılığı ile, İranlılar, Spartalılar'a bir donanma kurmaları için yüksek para yardımında bulundular. Bunun üzerine Alkibiades tekrar Atina tarafını tuttu ve önemli zaferler kazandı (Kzzıkos Muharebesi: 410). Alkibiades 407'de esir düşüp Spartalı Lysandros'da İranlı prens Kuruş ile tam bir anlaşmaya varınca, Atinalılar için hiç bir ümit kalmadı. Ağır kayıplarla elde ettikleri Arginous denize zaferi bu durumu etkilemedi. Lysandros, Hellespontos (Çanakkale) yolu ile yapılan tahıl idhâlini kesti ve Aigospotamoi'da Atinalılar'ın donanmasını yok etti (405). Daha sonra Atina'yı kuşatarak teslîme zorladı (404). Atina toprakları Attike ve Salamis'ten ibaret kaldı. 12 gemiden başka bütün donanması da teslîme zorlandı; "Uzun Duvarlar" yıktırıldı. Atina tam bir yenilgiye uğramıştı. Sparta, bütün Yunanistan'a hâkim oldu ve hoyratlıkla idare etti.

Gün geçtikçe daha büyük bir şiddetle yapılmış olan bu harp, eski Yunan örf ve âdetlerinin yok olmasiyle neticelendi. Şehir - Devlet (Polis) de tarihe karıştı.

Eski tarihçiler Thoukydides, P. H.'ni 411 yılına kadar getirir. Bundan sonrası Xenophon'un Hellenika'sında bulunur. (V. Örs)

PELOTA (İsp. = top oyunu), Baskların âyinden doğmuş olan bir top oyunu. Topun çapı 6,5 cm'dir. Ekseriya yün kumaştan yapılmış ve kauçuk şeritlere sarılmıştır. Eskiden el ile atılırdı; sonradan deri eldivenlerle oynandı. Şimdi de "Chistera" (çistera) adını taşıyan bir raketle oynanır. Rabet kola takılır.

Oyuncu takımları, münâvebe ile topu bir duvara atarlar. Oyun çok çabuk oynanır. Çoğu zaman takımlar ikişer oyuncudan oluşur. Oyun meydanı 60 m uzunluğunda 16 m genişliğindedir. Önde 16 m'lik bir kısım 9 m yüksekliğindeki duvara dayanır. Bu duvar "Fronton" adını taşır. Top, bir kere duvara çarptıktan sonra 80 cm'yi aşan bir yükseklikte vurulmalıdır. Bir takım topu vurmayı başaramazsa, öbür takım 1 puan kazanmış olur. P., belirli bu süreye veya puana göre oynanır.

PELOTA

Bir sepeti andıran "Chistera" çoğu zaman hasırdan örülmüştür, hafifçe iğridir. Çok şiddetli vuruşlara müsaittir. P., İspanya'da ve Güney Amerika'da oynanır. Oyunun profesyonelleri de vardır. Güney Amerika'da "jai - alai" adını da taşıyan P., en eski top oyunlarından biridir. Tenis'in daha eski bir şekli olup, İtalyanlar'ın "givoco della Palla" (Yumrukla vurulan top) oyununa oldukça yakındır.

PELOTAS, Brezilya'nın Rio Grande do Sul devletinde bir şehir. Rio Sao Gonçalo nehrinin kenarında yükselir; nüfusu 129 500 (1960)'dür. Şehirde Katolik Piskoposluğu vardır. Piskoposluk merkezi olan P., 1960'da kurulmuş ziraî bir üniversiteye, mezbahalara, değirmenlere, bira, kundura, tekstil ve sabun fabrikaları ile tahta işleme atölyelerine; kimya endüstrisi ve petrol rafinerisine de sahiptir.

PENCAP (Farsça beş su anlamında PENC ÂB'dan), Hindistan'ın kuzey - batısında, Pakistan'ın kuzey - doğusunda bir bölge. 325 000 km²'lik yüzölçümünün yaklaşık 200 000 km²'lik kısmı Pakistan, geri kalan kısmı Hindistan'a aittir. Pakistan P.'ının başkenti Lâhûr, Hindistan P.'ınınki de Amriçar'dır. P. İndus'un beş kolu ile sulandığı için bu adı almıştır. Bu beş su şunlardır: Beâs, Râvî, Satleç, Çinâb ve Celum.

P.'ın kuzeyi ve batısı dağlık, doğusu ve güneyi ovalıktır. Kuzey kesim Himalaya ve Hindukuş, batısı ise Süleyman dağlarıyla sınırlıdır. Bu dağların güneyinde ve doğusunda P. ovası uzanır. P.'ın iklimi serttir; yağmur en fazla muson mevsiminde yağar. Nehirlerin yatağı geniş olmakla beraber sığ olduğundan ulaştırmaya elverişli değildir.

P.'ın kuzey-batısındaki geçitlerin, ülkenin tarihinde önemli rolü olmuştur. Bu yüzden bölgenin, etnoğrafya bakımından Hindistan'dan çok Orta Asya'ya bağlı olduğu dikkati çeker. Harappa mevkiinde yapılan arkeolojik araştırmalarda M. Ö. 3000 yıllarına raslayan kalıntılar bulunmuştur ki, bunlar Mezopotamya ve Elam medeniyetine benzeyen bir medeniyetin izlerini taşımaktadır. P.'a ilk gelenlerin (tarih öncesinde) Ârîler olduğu sanılmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda istilâların ardı arkası kesilmedi. Bu arada İranlılar, Yunanlılar, Afganistanlılar, Büyük İskender'in Makedonyalılar'ını sayabiliriz. Araplar ilk defa VIII. yüzyılın başlarında gelmişse de bölge ancak XI. yüzyılda Gazneli Mahmud tarafından fethedildikten sonra Müslümanlar'a geçmiştir. 1186'da Mahammed Gurî P.'ı ilhak etti. 1206'da onun ölümü üzerine Kutbü'd - din Aybek hâkimiyeti altında Delhi sultanlığının bir eyâleti oldu. 1526'da Bâbur Şâh'ın kurduğu Hind - Türk imparatorluğuna katılan P., XVIII. yüzyıla kadar Türk hâkimiyetinde kaldı. Bu yüzyılın ortalarında Türkler'in hâkimiyetinden çıkan P. XIX. yüzyılda İngilizler'in hâkimiyetine girdi.

Bu bölge İngiltere idaresindeyken İngiliz bölgesi ve P. bölgesi olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İngiliz bölgesinin yüzölçümü 257 000 km² idi. Ambâla, Cullundur, Ravalpindi, Lâhûr ve Multan vilâyetlerini meydana getiren 29 nahiyeye ayrılmış bulunuyordu. P. eyâleti ise 97 640 km² idi. (O. Yüksel)

PENÇGÂH (Fars. "5. yer, 5. makam"), Türk Musikisi'nde bir mürekkep makam. Bu makamdan elimizde 67 parça eser vardır ki, makamlar listesinde 55. sıraya girer. XV. asrın başlarından beri kullanılmaktadır ve daha da eski olabilir. Asırlarca rağbetle kullanılmışken, sonra itibardan düşmüştür (hattâ Osman Dede, aynı terkipteki makama "Gülrûh" diyor). Rast (b. bk.) ve Bayatî (b. bk.) dizileri ile, P. beşlisi (b. bk.)'nden ibarettir. P. beşlisi ile, Rast'ın da durağı olan sol (rast) perdesinde kalır. Güçlüler, birinci derecede Rast ve Bayatî'nin güçlüleri olan nevâ (re), ikinci derecede de Bayatî'nin durağı olan dügâh (lâ)'dır. Makam inici - çıkıcı olarak seyr eder. Donanımına, Rast dizisinin si koma bemolü (segâh) ile fa bakıyye diyezi (evc) konur. Bayatî için fa bekar (acem), P. beşlisi için de si bekar (bûselik) ile do bakıyye diyezi (nîm hicâz) kullanılır (bu beşlide fa sesi geçmez). Ayrıca bk. PENÇGÂH-I ASL ve PENÇGÂH-I ZÂİD. (Y. Ö.)

PENÇGÂH BEŞLİSİ, Rast (b. bk.) dörtlüsünün dügâh (lâ) perdesindeki şeddinin başına bir ses ilâvesiyle yapılmış olan ve Pençgâh (b. bk.) makamının terkîbinde bulunup dörtlüsü kullanılmamış bu beşli için bk. BEŞLİLER. (Y. Ö.)

PENÇGÂH PERDESİ, XVII. asırdan önce nevâ (re) perdesine verilen ad. XVII. asırdan önce: bugünki rast perdesine yegâh, bugünki dügâh perdesine gene dügâh, bugünki segâh perdesine gene segâh, bugünki çârgâh perdesine gene çârgâh, bugünki nevâ perdesine pençgâh denirdi. XV. asır ve daha öncelerine ait bütün nazariyat kitaplarında durum böyledir. Hüseynî yerine o çağda şeşgâh, bugünki acem (sonra evc) yerine heftgâh, bugünki gerdâniyye perdesi yerine de heştgâh deniyordu. (Y. Ö.)

PENÇGÂH-I ASL ("Asıl Pençgâh (makamı)"), Pençgâh'ın, aynı derecede eski (tahmînen XV. asrın ilk yılları) olan 2 şeklinden biri. Pençgâh beşlisinin sadece bir geçki mahiyetinde bulunup Rast makamı ile karar veren Pençgâh çeşididir (A. A. Konuk'un Kâr-ı Nâtık'ının 4 numaralı parçası, bu makamdandır). Pençgâh eserlerin daha çoğu bu tiptedir. (Y. Ö.)

PENÇGÂH-I ZÂİD veya ZÂİDE (Fars. "Artık Pençgâh"), Pençgâh'ın (b. bk.) pençgâh beşlisi ile karar veren, bu beşlinin mühim ve kuvvetli rol oynadığı çeşidi. A. A. Konuk'un Kâr-ı Nâtık'ının 5 numaralı parçası böyledir. (Y. Ö.)

PENÇİK, Farsça penç ü yek (=beşte bir) kelimesinin bozulmuş şekli. Sefer-i hümâyûn veya akınlarda ele geçirilen esirlerden "hums-i şer'î" olarak alınan ve esir değeri üzerinden takdir edilen beşte bir hazine hakkı, nakid (Pençik resmi) veya her beş esirden birinin devlet emrine alınması (Pençik oğlanı) keyfiyeti. Bu düzeni sağlayan yasa "Kanûn-ı penç ü yek" adını taşır ve P. alınması ile ilgili hükümlere de "P. nişânı" denirdi. Osmanlı devlet teşkilâtında, P. sisteminin kuruluş tarihi üzerinde, çeşitli görüşler vardır. Ancak bu sistemin yeni bir buluş olmadığı, en yakın ihtimâlle Aydınoğulları'ndan iktibâs edildiği de bilinmektedir. Geleneğe göre, ilk olarak, Karaman asıllı olup Murad Bey zamanında Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Kara Rüstem bu konuyu ele almış ve şer'î vergilendirmenin temeli olan "hums-ı şer'î'nin akınlarda ve seferlerde toplanan bütün ganîmetlerden tahsil edilmesini kazasker Çandarlı Kara Halil'e tavsiye ve telkîn etmişti. Bu teklif Sultan Murâd-ı Hudâvendigâr tarafından onaylanınca, ilk P. Emîni olarak Kara Rüstem Gelibolu'ya gönderilmiş ve P. resmi vergisi'nin tahsiline başlamıştı. Daha sonra, Uc Beyi bulunan Evrenos Gazi'ye akıncılardan aynı vergiyi tahsil etmesi görevi verilmişti. P. resminin konulması ile, bir yandan Osmanlı ordusunun asker ihtiyacı için bir kaynak bulunduğu gibi, bir yandan da Osmanlı hazinesinin de temeli atılmış oldu. Ayrıca, devlet adına alınan esirlerin Türk'e verilmek suretiyle Türkleştirilmeleri yolu ile yeni feth edilen ülkelerde hâkim sınıfı teşkil edecek Türk çoğunluğunu sağlamada da yardımcı bir unsur ortaya kanmuş oluyordu. P. resminin konulması tarihi üzerinde de ufak tefek ayrılıklar vardır. Yeniçeri törelerini aksettiren "Kanûn-ı Yeniçeriyân"da, P. resminin Osman Gazi devrinde Bilecik akını ile başlamış olduğu yazılıdır. Ama, geleneğe uygun tarih başlangıçları şöyle sıralanabilir: 1360/61 Edirne fethi ile, yahut 1362 yılında Zağra fethinde veya 1363 yılındaki Sırp Sındığı muharebesi sonunda ve — en geç olarak da — 1389 yılında Kosova zaferini tâkib eden günlerde konulduğu belirtilir. Başka bir haberde ise, teklifin Timurtaş Paşa'dan geldiği, Yeniçeri Kaanûn-nâmesi'ne göre Lala Şahin Paşa'nın böyle bir teklifte bulunduğu ve nihayet bu kanunun Hacı Bektaş-ı Velî torunu Timurtaş Dede ile Mevlânâ soyundan Emir Şâh'ın tavsiyeleri ile Vezir Bektaş Paşa'nın vergiyi gerçekleştirdiği söylentileri vardır.

P. resmi iki yönlüdür. Bunlardan biri Hazine için tahsil edilen para, öteki de devletin hizmetine seçilen işe yarar tutsaklardır. Hazine adına tahsil edilen vergi için başlangıçta her normal esirin değeri 125 akça olarak hesap edilmiş ve her esir başına bunun beşte biri olan 25 akça alınması kabûl edilmişti. Ancak bu temel ölçü, esirin yaşı, erkek veya kadın oluşu v.b. durumlara göre değişiklik gösterir. Erkek esirler; üç yaşına kadar olanları şîr-hor (meme çocuğu), üç yaşından sekiz yaşına kadar olanları beççe (bebek, yavru), on iki yaşına kadar olanları gulâmçe (küçük çocuk), ergen yaşta olanlarına gulâm (oğlan), daha gelişmiş ve sakalı gelmiş olan sakallı, yaşlı olanları pîr (yaşlı) adları ile sınıflandırılmakta idiler. Buna göre, her kategorinin P. resmi de değişmekte idi. Kadın esirler ise ümmü'l-veled (çocuk kadın), câriye (genç kadın), mâriye (ergen kız), duhter (kız), duhterek (küçük kız), acûze (yaşlı kadın), fertûte (koca karı) gibi kategorilere ayrılırlardı. Ayrıca eksiği olanlar ise ma'yûbe (sakat), yekdest (çolak), yekçeşm (tek göz) gibi sınıflara bölünürlerdi. "P.'çi" unvânını taşıyan, P. Nişanı ile işlem yapan devlet memuru kanunnâmeye göre XVI. yüzyılın başında şîr-hor'dan 10-30, beççe'den 100, gulâmçe'den 120-200, gulâm'dan 250-280, sakallı'dan 250-270, pîr olandan 150-200, noksan tutsaklardan 130-150, ümmü'-l-veled ve câriye'den 120-150 akça P. resmi tahsil etmekte idi. Akınlarda Akıncı Beyi, taviça ve akıncıların elde ettikleri esirler şöyle değerlendirilirdi: Akıncı Beyi'ne elde edilen oğlandan yirmisi, pençikçiye beşi, taviçaya biri, her iki akıncıya da birer esir hak olarak bırakılırdı. Geriye kalan erkek esirlerden 10 ilâ 17 yaşlarındaki kusursuz ve sağlam olanların her biri, 300 akça bedelle, devlete devr edilirdi. Gerektiğinde sakallılardan uygun görülenleri de devlete verilirdi. P. resminin tahsili, zaferden sonraki günlerde, ordu karargâhında yapılırdı. P. resmini ödemeyen veya esirden doğrudan fidye alıp salıveren akıncı, yeniçeri, sipâhi her kimse cezalandırılırdı. Bu cezanın en basit şekli, P. resmi ödenmeyen esirin sahibinden müsaderesi idi. P. resmi, bazan iltizam yoluyla da tahsil edilebilirdi. Nitekim, Kıbrıs fethinde bu usul kullanılmıştır. P. resmi düzenleyen kanun ve hükümler, gelişen şartlara göre, zamanla değişikliğe uğramışlardır.

Devlet hizmetine devr edilen esirlere "P. oğlanı" denir. P. oğlanları, başlangıçta Gelibolu Ocağı'nda kısa bir eğitimden geçirildikten sonra, azeb veya yeniçeri olarak Ordu-yı hümâyûna katılıyorlardı. Ancak, zamanla, bu sistemin aksak tarafları görüldü. En başta, bunların Türkçe bilmemeleri büyük bir noksanlık teşkil ediyordu. Ayrıca P. oğlanlarının sayı bakımından artışı, bunların daha sıkı bir eğitimden geçirilmelerini de gerektirdi. Bunların Anadolu'ya gönderilerek Türk aileleri yanında Türk-İslâm törelerine göre yetiştirilmeleri, yâni Türkleştirilmeleri esâsı benimsendi. P. oğlanlarının ilk devirlerde Anadolu'da eğitilmeleri, bir yandan kaçışları önlemek, bir yandan da Rumeli'de henüz tam anlamıyle yerleştirilmemiş olmaktan ileriye gelmiştir. Nitekim, daha sonraki yüzyıllarda Anadolu, Rumeli ayrılığı kaldırılmış, sâdece P. oğlanını hizmetine alacak çiftçi ailesinin Türk olma-

sına dikkat edilmiştir. P. oğlanının küçük bir bedel karşılığında Türk'e verilmesi ise, muvâzaa yollu bir işlem olup, bunların "ben Pâdişah kuluyum" diyerek misafir kaldığı evde dik başlılık etmesini engellemek için idi. Böylece Türk elinde yetişen P. oğlanları - daha sonra devşirmeler de (b. bk.) bunlara katılacaktır -, birer akça gündelik ile Acemi ocağında toplanırlar, bir süre de burada eğitildikten sonra "bedergâh" ya da "Kapıya çıkma" denilen işlemle Yeniçeri ve benzeri Kapı kulları ocakları efrâdını teşkîl ederlerdi. P. oğlanları ile devşirmelerin durumlarını kontrol etmekten sorumlu kişiler Anadolu bölgesi için Anadolu Ağası, Rumeli bölgesi için de Rumeli Ağası unvânını taşırlardı (bk. ACEMİ OĞLANI, KAPI KULU, AKINCI v.b. maddeler). (İ. Parmaksızoğlu)

PENDİK, İstanbul'un Kartal ilçesine bağlı büyük bir semt. 1970'de nüfusu 27 494 olup, gittikçe kalabalıklaşan bir semt olarak şimdi bunu da geçmiş bulunmaktadır. Kocaeli yarımadasının güney kıyısında, Ankara - Haydarpaşa demiryolu boyundadır. Kasabayı Haydarpaşa'ya ve Üsküdar'a bağlayan bir de işlek karayolu geçer. Kasaba ile İstanbul arasında banliyö trenlerinden başka, çeşitli motorlu taşıtlar, yakın kıyılar arasında işleyen vapurlar sürekli bağlantı kurmuşlardır. 20-25 yıl öncesine kadar bu çevrede 50 hektar tarım alanı, 150 hektar ekilmeyen yer var iken, şimdi bu arazinin çoğu, yerini yapılara bırakmıştır. 1927'de kasaba, İstanbul şehrinden uzak bir kenar semt durumunda ve 2 300 nüfuslu iken, şimdi bu büyük kentle birleşmiş, 50 yıl öncesine göre 10 kat büyümüş ve genişlemiştir.

P.'in denizden yüksekliği 5 - 10 m'dir. Ancak, gerilere doğru arazi yükselir. Yakın vakitlere kadar kasaba halkı balıkçılık, bahçecilik, meyvecilik, sütçülük gibi işlerle geçinirdi. Bu çevrede sanayi kuruluşları da arttığından (yakınında Yunus çimento fabrikası, fincan ve tabak yapım yerleri, gübre fabrikası ve başka kuruluşlar), geçim kaynakları arasına buralarda çalışmak da girmiştir. Kasabanın belediyesi 1930'da kurulmuştur. Türlü derecelerden okulları, otel, lokanta ve sinemaları vardır. (Bk. İSTANBUL, KARTAL). (R. İzbırak)

PENDLETON, Amerika Birleşik Devletleri'nde Oregon devletinin kuzey - doğusunda bir şehir. Nüfusu 11 701 (1950)'dir. Umatilla nehri kenarında uzanan ve denizden 326 m yükseklikte olan şehir, Portland'ın 346 km doğusundadır. Umatilla Kontluğu'nun merkezidir. Şehir geniş buğday tarlaları bölgesinde yükselir. Kontluk buğday, yün, saman, sebze, meyve, canlı hayvan, süt mâmulleri ve tavuk ihraç eder. P., bu bölgenin en önemli ihracat merkezi olup gelişmiş endüstrilere sahiptir. Bunlar arasında un, yünlü kumaş, tahta levha, bezelye konserveleri, eyer ve koşum takımı fabrikaları vardır. "Eastern Oregon Hospital" adını taşıyan bir akıl hastahânesi vardır.

P. 1869'da kurulmuş ve 1880'de şehirliğe yükselmiştir. (V. Örs)

PENGUEN (Fr. Pingouin; İng. Penguin; Lat. Pinguinus; Lat. pinguis = şişman, yağlı) [Zool.], Sphenicidae familyasını oluşturan, uçmayan deniz kuşlarına verilen ad. Bunların kanatlarında, başka kuşlarda görülen büyük tüyler yoktur.

Kanatlar bükülmez, ancak omuz mafsallarında serbestçe hareket der. P.'ler suda kanatlarını kürek olarak, karada ise çatışmalarda ve bazı türlerde yürümek için kullanırlar. Vücudu pula benzer küçük tüylerle kaplıdır. P.'ler balık ve kabuklu hayvanlarla beslenirler.

PENGUEN : Güney kutbunun batı kesimlerinde yaşayan ve boyu bir m'yi bulan büyük penguen

Düşmanları azdır. P.'ler güney yarım kürede yaşarlar. Antartika'da ürerler. Çoğu zaman iki, bazen bir tek yumurta yumurtlarlar. Yavruların vücudu çok küçük tüylerle örtülüdür. Geç olgunlaşırlar. 14 P. türü tespit edilmiştir.

Perde ayaklılardan, uçamıyan bir deniz kuşudur. Genellikle uçamıyan bütün deniz kuşlarına artık P. denmektedir. P.'lerin kanadında telek yoktur ve kanat son mafsalını kaybetmiştir; ancak omuz mafsalı sayesinde kanatlar rahatça hareket edebilir. Hayvan kanatlarından denizde yüzgeç olarak yararlanır; karada da dövüşmede ve bazı cinslerde yürümede kullanılır. P.'lerin vücudu pula benzeyen tüylerle kaplıdır. Çok iyi yüzer; balıkla ve ıstakoz vs. gibi kabuklularla beslenirler. Düşmanları azdır, başlıcası *deniz leoparı* diye bilinen fok çeşididir. Bu hayvan Antarktik bölgelerinde yaşar, uzunluğu 4 m'ye yaklaşır. Yaz aylarında bilhassa P.'le beslenir. Bilhassa Adelie P.'lerine çok düşkündür. Öldürülen bir deniz leoparının midesinde 17 P.'in kalıntısı tesbit edilmiştir. Diğer bir düşmanı martı cinsinden *McCormick's squa* denen kuştur. İnsanı da önemli P. düşmanları arasında saymak gerekir.

P.'ler güney yarımküresinde yaşarlar, hiçbiri Galapagos adalarından daha kuzeye çıkmaz. Çoğu tropiklere ulaşamaz. Genellikle Antarktika'nın en tenha yerlerinde muazzam sürüler hâlinde yaşar ve çoğalırlar. Dişi P. bir defada iki beyaz yumurta yapar (imparator P. bir tane yumurtlar). Yumurtalar karadaki bir yuvaya bırakılır. Yumurtadan çıkan yavrular pek çaresizdir; genellikle çok uzun bri bakıma ihtiyaç gösterirler.

En iri P. imparator *(aptenodytes forsteri)* ve kral *(aptenodytes longirostris)* P.'leridir. Bunlardan birincisi kışın ortasında çiftleşir, öyle ki yavru bir dahaki kıştan önce tamamen töylenmiş olur. Kuluçka sevkitabiîleri öyle kuvvetlidir ki, alelâde bir buz parçası üzerinde bile kuluçkaya yatarlar.

Birçok çeşitlerde yavrular, sadece ebeveyn tarafından değil, diğer bütün toplum tarafından bakılır, yetiştirilir. P.'ler buz üzerinde ya dik durarak yürür veya karın üstü yatıp, ayaklarıyla buzu teperek kayarlar. Küçük Adélie P.'i *(pygosceles adeliae)* denizden millerce uzakta çiftleşir; tamamen kar altında kalsa bile kuluçka hâline devam eder. Bu P. cinsi oyuna çok düşkündür, sırf zevk için yüzen buz parçaları üzerinde dolaşır. P.'lerin ilgi çekici bir kur yapma dönemi ve selâm törenleri vardır. (V. Örs ve O. Yüksel)

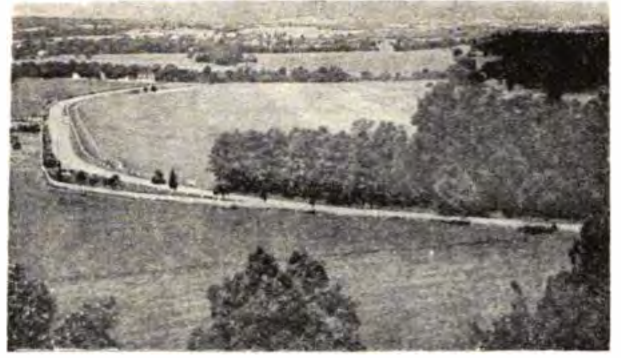
PENİSİLİN (İng. Penicillin, Lat. Penicillium = resim fırçası, Fr. Pinceau), görünüşlerinden ötürü penicilium adını alan bazı küf cinslerinden elde edilen çok etkili bir antibakterik veya antibiyotik (bakterilerin, mikroorganizmaların gelişmesini engelleyen) madde. Antibiyoz (antibiosis) terimi ilk olarak 1889'da P. Vuillemin tarafından kullanıldı, ama P. Sir Alexander Fleming (1881 - 1955, b. bk.) tarafından keşfedildi (1928). Fleming, penicillium küf mantarlarına yakın yerlerde hastalık husule getiren bakterilerin gelişmediğini görmüştür. Bu küf, saf kültür hâlinde tecrid edilmiş ve insanı hasta eden bakterilerin birçoğuna öldürücü bir etki yaptığı görülmüştür. Birçok başka bakterilere etki yapmaz. P. şiddetli antibakterik etkisine rağmen, görünüşte, insanın hücrelerine tahrip edici hiçbir etki yapmıyordu. Bakterileri yok edip insan hücrelerine karşı hiçbir zehirleyici etki yapmaması biricik özellik teşkîl ediyordu. O yıllarda kullanılan antiseptiklerin hepsi bakterilere karşı yaptıkları tahrip edici etkiden daha kuvvetli bir tahrip edici etkiyi insan hücrelerine karşı yapıyorlardı. 1939'da Oxford Üniversitesinde çalışan bir araştırıcı grubu, Lord Howard Florey (b. bk.)'in rehberliği altında antibiyotik maddeyi tecrid edebildi. 1941'de Florey yöntemi Amerika Birleşik Devletleri'ne götürerek hükûmeti bunu ticarî bir ölçüde uygulamaya ikna etti.

PENNSYLVANIA, Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey-doğu eyâletlerinden biri. Kuzeyde New York, doğuda New York ve New Jersey, güneyde Delaware, Maryland ve Batı Virginia, batıda Virginia ve Ohio eyâletleriyle sınırlıdır. Yüzölçümü 177 412 km², nüfusu 1970 sayımına göre 11 794 000'dir. Kabaca bir dikdörtgen biçiminde olan eyâlet Amerikalılar arasında "kilit taşı devlet" olarak anılır; çünkü Birleşik Devletler'i kuran ilk 13 koloninin arasında merkezî bir mevkii olmuştur. Pa. kısaltmasıyle gösterilir. Başkenti Harrisburg (nüfusu 68 061)'dur.

P. Apalaş (Appalachians) dağlarıyla kaplıdır. Batısı sahil ovasına kadar yaklaşır. Kuzey - doğu ucunda Erie gölü ve Erie ovası vardır. P.'nın ortalama yüksekliği 350 m'ye ancak yaklaşır. (1 100 ft), en yüksek yeri Davis tepesidir (973 m). Başlıca akarsuları Delaware, Allegheny, Susquehanna, Schuylkill'dir. Birleşik Devletler'in dördüncü büyük şehri olan Philadelphia (b. bk.) eyâletin güney - batı ucundadır. Eyâletin diğer önemli şehri büyük bir çelik merkezi olan Pittsburgh'tur.

P.'nın iklimi ılıktır. Güney - doğu tarafı okyanus ikliminin etkisinde kalır; kuzey ve kuzey - batıdaki dağlar eyâlet topraklarını soğuk rüzgârların etkisinden korur.

P. daha çok bir madencilik ve endüstri ülkesi olmakla beraber tarımın da ekonomide yeri vardır. Toprakların yarısına yakın bölümünde tarım yapılır. Demir ve çelik imâlâtı bakımından P., Birleşik Devletler içinde daima öncü olmuştur. Bu gelişme yakıt bolluğu sayesinde meydana gelmiş; bunda

PENNSYLVANIA : Gettyaburg'dan bir görünüş

Philadelphia limanının ihraç kolaylıkları da rol oynamıştır. Başlıca endüstri kolları demir ve çelik, elektrikli makineler, petrol damıtımı, alkollü içkiler, basın ve yayın, motorlu araçlar ve aksesuarları, makine parçaları, demiryolu araçları ve parçaları, ray da dahil olmak üzere demiryolu malzemesi vs.'dir. Petrol bakımından olduğu kadar maden kömürü bakımından da zengin olan P.'da zengin demir madenleri de vardır.

P.'da birçok öğretmen okulundan başka 81 kolej ve üniversite vardır (1960). Bunların 56'sı liberal san'at kolejleri olarak tanınır. P. üniversitesi 1740'ta kurulmuştur. Bu üniversiteden başka 6 üniversite daha vardır.

Tarih : Bu bölgeye ilk gelen ise Henry Hudson'dur. İlk yerleşenler İsveçliler'dir. Bunlar Delaware nehrinin batı sahilindeydiler. Sonradan kuzeye doğru sürüldüler. İsveçliler buraya 17 yıl hâkim olduktan sonra 1655'te Holandalılar Peter Stuyvesant'ın yönetiminde bölgeyi ele geçirdiler. Holandalılar'ın işgalindeki bölge İngilizler'e geçti. 1681'de Kral II. Charles, Penn ailesine olan 80 000 dolarlık borcuna karşılık 130 000 km²'lik kısmı Penn ailesine verdi. 1682'de Penn bizzat koloninin idaresiyle meşgul olmaya başladı. Daha sonra koloni büyüdü. Philadelphia Amerika'nın en büyük şehri oldu.

P., Birleşik Devletler'in kurucuları arasındadır. A. B. D. anayasası 1787'de burada hazırlanmış ve ilân edilmiştir. 1790' da Philadelphia A. B. D.'nin ilk başşehri olmuştur. 1873'ten itibaren Pittsburgh'un önemli bir çelik merkezi olarak gelişmeye başladığı görülür. A. B. D. iç savaşında, P. bir savaş alanı olmuş, 1863 ve 1864'te Güneyliler tarafından işgal edilmiştir. (O. Yüksel)

PENSACOLA, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Florida'da bir şehir. Meksika körfezinin bir kolu olan P. koyunun kenarında, Mobile'in 80 km güney - doğusundadır. Nüfusu 59 507 (1970)'dir. Santa Rosa adası, P. koyunu körfezden ayırır ve P. limanını fırtınalardan koruru. Şehir ile Barrancas kalesi arasında dünyanın en büyük pilot yetiştirme okulu bulunur. Şehrin halk parkları ve birçok plajları vardır. (V. Örs)

PENTACORDE (Fr.), 5 telli saz, lir. Skitler'den Yunanlılar'a geçmiştir. (Y. Ö.)

PENTATHLON (Yun. *pente* = beş, *athlos* = çatışma), beş denemeden oluşan bir spor yarışması. Yunanlılar'ın olimpik oyunlarında bu adı taşıyan bir bölüm vardır. Zamanla bulunan formülü gelişmiş, ama çoğu zaman koşu, güreş,

yumruk dövüşü, disk ve mızrak oyununu içine almıştır. Şimdiki olimpik oyunlarda klasik P. şu şekli almıştır:

200 m, 1 500 m düz, uzun atlama, disk, mızrak. Bir de çağdaş P. vardır ki, şu oyunlardan oluşur: nişan atma, yüzme, kılıç, engelli kır koşusu (atla), engelli kır koşusu (yaya).

PENTATONİK (Alm. Pentatonik; Yun. *pente* = 5 ve *tonos* = ses'ten), beş seslilik, yani beş sesli musiki sistemi. Bu sistem, Pasifik Adaları'nda, Doğu Asya'da ve Afrika'da yaşayan birçok milletin musikisine hâkimdir. Avrupa'nın pek çok halk ve çocuk türkülerinde de rastlanır. Bu türküler Kuzey Avrupa'nın P. musiki kültürünün etkisini almışlardır. Bu sistemde tam seslerle küçük üç perde aralıkları muntazam bir şekilde yan yana dizilir.

Beş notalık aralıklar (c-g-d-a-e, c-d-e-g-a)'dan teşekkül eden sıra beş başka başka makama göre kullanılır. Bu makamlar başka başka notaların esas nota olmasından doğarlar. Yarım ses P.'inde iki üç perde aralıkları büyük, üç iki perde aralıkları'nın ikisi de küçük olur: c-d-es-g-as gibi. Bu sistem bilhassa Japon musikisi için tipiktir. Bu musikide iki P. şeklinin karışmalarına da rastlanır.

PENZA, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, P. nehrinin Sura nehriyle birleştiği noktada bir şehir. Nüfusu 414 000 (1975)'dir. Şehrin tahta levha, kâğıt ve kibrit fabrikaları vardır. Kuzey - güney, doğu - batı demiryollarının kavşak noktasındaki ve gemiciliğe açık bir nehir üzerindeki durumu, şehri buğday, kereste, koyun ve sığır ürünleri ihracat merkezi hâline getirmiştir.

P., XVII. yüzyılda Moskova devletini Kırım Tatarlarının hücumlarına karşı korumak üzere kurulmuş olup, 1774'te E. J. Pugaçev'in eline geçmiştir. Şehir birkaç kere yanmış ve yeniden inşâ edilmiştir. (V. Örs)

PEORIA, Amerika Birleşik Devletlerinin Illinois devletinde bir şehir. Gemilere açık olan Illinois nehrinin genişleyip bir nevi göl teşkil ettiği noktada yükselir. Bir demiryolu kavşak noktasıdır. Nüfusu 127 000 (1970) banliyöleri ile birlikte 339 700 (1970)'dür. Katolik piskoposluk, üniversitesi, mezbahaları, tırtıllı traktör ve toprak taşıyan makina fabrikaları, kömür ocakları vardır. P., Birleşik Devletler'in en büyük alkollü içki ve sıvı îmâli, mısır taktirhâneleri ve küf mantarı kültürleri merkezidir. (V. Örs)

PEPUSCH, Johann Christoph (Berlin 1667 - Londra 1752), Londra'da Academy of ancient Music (Eski Musiki Akademisi) adı altında eski koro musikisini geliştirmek için bir kurul meydana getirmiş; 1715'ten sonra orada tiyatro orkestra şefi olarak çalışmış ve John Gay'in *The beggers opera* (Dilenci operası) [1728] adlı sahne oyununun musikisini yazmıştır. Bu oyun, ciddî operanın alaylı bir taklididir (parodie). *Piyes Dreigroschenoper* (üç kuruş operası) başlığı altında Bertolt Brecht ve Kurt Weill tarafından yeni şekle konmuştur. P., bundan başka maskeli oyunlar musikisi, flüt ve keman sonatları, triolar, konçertolar, dans parçaları, kantat ve motetler de yazmıştır. (V. Örs)

PEPYS [*pîps, pepis*] **Samuel** (Londra 1633 - Clapham 1703), İngiliz yazarı, hâtıra yazarı. Gizli yazı ile yazdığı ve yayınlamayı düşünmediği günlük hâtıralarında (1660 - 1669) (ancak 1825'te okunabilmiştir) yaptıklarını ve düşündüklerini hiç çekinmeden açıklamıştır. Çağdaş Londralılar'ın yaşayışlarını ve gördükleri işleri çok açık bir şekilde tasvîr eder. Eseri: *Diary* (Günlük hâtıra defteri) [1893 - 1899]. (V. Örs)

PERAK (Malayca = gümüş), Malezya'da bir eyâlet. Malay yarımadasının batısına düşer. Yüzölçümü 20 668 km², nüfusu 1 569 139 (1970)'dur. Malezya'nın başlıca kalay üreten eyâletlerinden biridir (Larut, Kinta - Tal). Aynı zamanda bol miktarda kauçuk üretir. Merkezi Ipoh (nüfusu 247 969)'dur. P.'ın limanları Telok, Anson ve Port Weld'dir. (V. Örs)

PERCUSSION (Fr., "pehküsion" ok.), vurma musiki âletlerinin (b. bk.) hepsine birden verilen ad ki, "batteries" (Fr.) de denilir. Fr. instrument à percution, percussion, İng. percussion instrument, Alm. Schlaginstrumente, İt. strumento da percossa, İsp. instrumento de percusion, percussion, Port. percussao. Krş. VURMA SAZLAR. (Y. Ö.)

PERDE (Fars.), 1 - Eski nazariyat kitaplarında bazan "makam" mânâsında kullanılmıştır. Nitekim Klasik Türk Şiiri'nde bu mânâ çok görülür.

2 - Bazı sazların saplarına belirli sesleri işaret etmek üzere bağlanan bağ, kiriş (tanbur, lavta, mandolin, bağlama ve çeşitleri gibi).

3 - Sesin tizlik - pestlik derecesi. "Yüksek perdeden söylemek, alçak perdeden başlamak" tâbirlerinde olduğu gibi (bu mânâ, aşağıdaki mânâ ile birleştirilebilir).

4 - "Ses" mânâsı ki, asıl ve bugün en fazla kullanılanı budur. "Dügâh perdesi, hisâr perdesi..." gibi ki, belirli sesleri gösterir. Bu mânâ hakkında tafsilât için bk. aşağıda: PERDELER. Perde-serâ, perde-şinâs = hânende, sâzende, müzisyen. (Y. Ö.)

PERDE AYAKLILAR (Lat. *Palmipedes, Palmatae* veya *Natatores* = yüzücü, Fr. Palmipèdes), ayak parmakları, ördek ve martılar gibi bir zarla birbirine bağlı olan kuşlar. Bu kuşların Latince adları tasnifte kullanılmaz.

P. A., genel olarak büyük cüsseli kuşlar olup, hemen hepsinin büyük kanatları vardır. Bedenleri daima perdeli ayaklariyle yüzmeye müsait şekildedir. Tüyleri yağlı bir sıvı ile sıvalı olduğundan, ıslanmadan suya dalabilirler. Derilerinin altında bulunan kalın bir yağ tabakası ağırlıklarını azaltır. Su kenarında yaşayan kabuklu hayvanlar, balık ve kurbağagiller yiyerek beslenirler. Bazıları hemen hemen kanatsızdır. Bir kısmı da aksine çok geniş kanatlı ve iyi uçucudur. P. A., on dört familyaya ayrılır. En önemlilerinin Latince adları şöyledir: *Phoenicopteridde* (uzun bacaklı kuşlardır, Fr. échassier ile geçit teşkil ederler), *Anatidae* (ördek tipindedir), Colymbidae, *Podicipidae, Alcidae.*

PERDELER, Türk Musikisi'nin "bir sekizli'de 24 gayr-ı müsâvî perde" sistemi, tabiattan alınmıştır. Öyle ki, Batı Musikisi —tabiî kulakla farkına varılamıyacak derecede— falso sesler kullandığı halde (bk. TEMPÉREMENT), Türk Musikisi'ndeki perde sistemi, tabiat mahsûlü ve falsodan ârîdir. Bu sistemde bir tek perdeye tempérement nev'inden herhangi bir şekilde müdahale edilirse, sesler falsolaşır, sistem

bozulur ve güzellik kaybolur. Bu husus, S. Arel'in *Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri*'nde (94 - 98), gene onun bir makalesinde *(Türk Musiki Sistemi: I, Musiki Mecmuası,* no. 17, s. 3-5), S. M. Uzdilek'in *Türk Musikisi Üzerinde Etüdler*'inde (s. 32 v. dd.) fizik delillerle ortaya konulup isbât edilmiştir.

Türk Musikisi sistemi için bk. DEĞİŞTİRME İŞÂRETLERİ. (Y. Ö.)

PERDİKKAS (M. Ö. aş. yu. 365 - 321), Büyük İskender'in generali ve son başmüşâviri. İskender'in ölümü (323)'nden sonra imparatorluğun Asya'daki bölümünün khiliarkhos (sadrâzam)'u oldu. İskender'e ait toprakların tümüne hâkim olmağa çalışırken bir satraplar grubunun emriyle öldürüldü.

PEREIRA, Marcos (Caminha ? - Lizbon 1655), Portekizli bestekâr. Oniki sesli bir missa, oniki sesli bir Te Deum, oniki sesli bir akşam ilâhîsi, sekiz sesli ilâhîler, motetler, response'ler bırakmıştır. (V. Örs)

PEREIRA, Thomas (XVII. yüzyıl), Portekizli bir Jezuit. Misyoner olarak Hindistan'a giden P., 1680'de Çin'e geçti. Burada Çince bir musiki öğretim kitabı yazdı. Bu eser, Çin imparatorunun emriyle Tatarcaya çevrilmiştir. (V. Örs)

PÉREZ, Antonio (Monreal de Ariza, Aragon 1540 - Paris 1611), İspanyol siyâset adamı. Devlet sekreteri ve II. Felipe'nin çok yakın danışmanı olmuştur. Don Juan'ın sekreteri Escobedo'yu 31 Mart 1578'de astırmış; ölüme mahkûm edilince Aragon'a sığınmış ve Saragosa halkı Enkizisyon'a karşı P.'i korumak için ayaklanmıştır (1591). (C. Kurt)

PÉREZ veya PÉRES, Davide (Napoli 1711 - muhtemelen Lizbon 1780'den sonra), İspanyol müzisyeni. Napoli'nin "Santa Maria di Loreto" konservatuvarında okuduktan sonra 1740 - 1748 yıllarında Palermo'daki, 1752 - 1780 yıllarında da Lizbon'daki Kraliyet Orkestrası'nı idare etmiştir. 1755'ten itibaren Lizbon Operası'nın müdürü olmuştur.

Deniz yolu ile Napoli'ye giderken korsanların eline düşme tehlikesi atlatmış ve Portekiz'e dönmüştür.

Eserleri (Opera) : *Siroe* (ad) [1740]; *L'eroismo di Scipione* (Scipio'nun kahramanlığı) [1741]; *L'isola disabitata* (Issız ada) [1741 - 1748]; *La clemenza di Tito* (Titus'un merhameti) [1749]; *Semiramide* (Semiramis) [1750]; *Alessandro nelle Indie* (İskender Hindistan'da) [1755]. Oratoryo: *Mattutino de' morti* (Ölülerin sabah ilâhîsi) ve *Il martirio di San Bartolomeo* (St. Bartholomaos'un din uğruna ölümü) (V. Örs)

PÉREZ DE AYALA, Ramón (Oviedo 1881 - Madrid 1962), İspanyol yazarı. Hukuk tahsîl etti. 1928'de İspanyol Akademisi'ne seçildi, 1931 - 1936'da Londra'da büyükelçi olarak çalıştı. 1936'da Arjantin'e iltica etti. 1954'te İspanya'ya geri döndü. Keskin zekâsı ve derin psikoloji bilgisi olan P.'e önemli İspanyol romancılarından biri gözü ile bakılır. İnsanları tasvîr ederken derin felsefî problemlere dokunur; buna hafif alay ve melankoli karıştırır. Lirik şiirleriyle beşerî duyguların ifadesinde büyük bir başarı sağlamıştır. Kalem denemelerinde de olaganüstü bir kabiliyet gösterir. 1926'dan sonra hiç bir eser yayınlamamıştır.

Eserleri (Roman) : *Tiniebals en las cumbers* (Yükseklerde karanlıklar) [1907]; *A. M. D. G.* [1910]; *La pata de la raposa* (Tilkinin ayağı) [1911]; *Troteras y danzaderas* (Haberci kadınlar ve dansözler) [1913]; *Belarmino y Apolonio* (iki erkek adı) [1921]; *Luna de miel, luna de hiel* (Bal ayı, biber ayı) [1923]; *Tigre Juan* (Kaplan Juan) [1926]; *El curandero de su honora* (Şerefini yeniden kazanan) [1926]; Lirik şiirler : *La paz del sendero* (Patikanın barışı) [1903]; *El sendero innumerable* (Sayısız patika) [1916]; *El sendero andante* (Yürüyen patika) [1921]; Kalem denemeleri : *Las máscaras* (Maskeler) [1917 - 1919]; *Politeica y toros* (Siyaset ve boğalar) [1918]. (V. Örs)

PÉREZ GALDÓS, Benito (Las Palmas. Kanarya adaları 1843 - Madrid 1920), İspanyol romancısı. 1870'te bir örf romanı olan *Dona Perfecta* ile başarı kazanmış, sonra Balzac'ın *Comédie humaine*'ini hatırlatan bir eser hazırlamaya girişmiştir. Yarım yüzyılda *Episodios nationales* (Millî kahramanlıklar)'in 46 cildini yayınlamıştır. Diğer başlıca eserleri : *Bailen* [1873]; *Zarapoza* [1847]; *Espana sın Rey* (Kralsız İspanya) [1898]. R. G.'un örf âdet romanları pek çoktur: *Gloria* (Zafer) [1877]; *Misericordia* (Acıma) [1897]. Nükte ve iyimserliği dolayısiyle P. G. sık sık Dickens'la kıyaslanmıştır. (C. Kurt)

PÉREZ GALDÓS, Benito

PERGAMINO, Arjantin'de bir şehir. Buenos - Aires eyâlet merkezinin 192 km kuzey - doğusundadır. Nüfusu 67 200 (1946)'dür. Buenos - Aires'i Córdoba'ya bağlayan hat üzerinde bulunur.

P.'yu Rosario, San Nicolás, Mercedes, Junin ve Vedia şehirlerine bağlayan hatlar vardır. (V. Örs)

PERGAMON, PERGAMOS : bk. BERGAMA

PERGE, Pamphylia'da eski bir şehir. Denizden 13 km kadar içeride, Aksu'nun hemen yakınındaydı. Yunan etkisinden çok, burada mahallî etkiler hâkimdi. "Kraliçe" Artemis'in en büyük tapınağı buradadır. Artemis'in burada tam anlamıyla Anadolu özelliklerini taşıdığı görülür. P., Phrygia yolu üzerinde önemli bir merkezdi. Büyük İskender, Küçük Asya'yı istilâsında burasını başlangıç noktası olarak

PERGE: Tiyatro

almıştır. Vaktiyle önemli bir şehir olan P., daha sonra Attalia (Antalya) adını taşıyan Bizans şehri tarafından geri bırakılmış ve Attaleia 1084'te bir şehir hüviyetine bürünmüştür. P.'de geniş ölçüde arkeolojik kalıntı vardır. Bunlar Acropolis'in güneyinde, ovadadır. En önemli anıt tiyatrodur. Bugün P. olduğu yerdeki Murtana, büyükçe bir köyden ibarettir.

P.'de 1950'lerden itibaren sürekli olarak arkeolojik kazılar, araştırmalar yapılmıştır. (O. Yüksel)

PERGEL, bir tarafından eklemli iki koldan meydana gelen, ölçme ve daire çizmede kullanılan âlet; elips çizmeye yarayan P.'ler de vardır. Genellikle bir uç kullanılacak düzleme hafifçe girecek şekilde iğnelidir, diğer ucunda da iz çıkarmaya yarayan tertibat bulunur. Ölçme işinde kullanılan P.'de kollar vidalı bir tertibatla birbirinden uzaklaştırılır veya böylece istenen mesafe ölçülür ve bu ölçü bir başka yere taşınabilir. P.'in çok küçük daire çizmeye yarayan çeşidine nokta P.'i denir. P. daha çok metrolojide ölçmek için kullanılır. Bu alanda kullanılan çubuk P.'in çizici ucu ve iğnesi yatay bir cetvel üzerindedir. Bunların her ikisi de yerlerinden kaydırılarak ayarlanır ve aralarındaki açıklık azaltılıp çoğaltılabilir. (O. Yüksel)

PERHİZ (Fr. Diète; Yun. diaita), beslenme düzeninde yiyecek maddelerinin kısıtlanması. İki türlü P. vardır: 1) mutlak P., tam olarak yiyecek maddelerin kısıtlanması; 2) hafif P. Mutlak P. eskiden sık sık uygulanırdı, şimdi ise buna ancak mikroptan ileri gelen bazı ateşli hastalıkların had safhasında ve zehirlenmeye karşı (Fr. désinfection) yapılan tedavi süresince baş vurulur. Bu durumlarda bile modern tıb sulu içkileri hiç bir zaman yasak etmez. Tam tersine küçük çocukların gastro - anterit (miğde bağırsak iltihâbı)'lerine karşı sulu P. kullanılır, yani çocuğa süt yerine kaynamış su (şekerli veya şekersiz) içirilir. Hafif P. iki elemanı içine alır: 1) besleyici yiyecek payının biraz veya geniş ölçüde kısıtlanması; 2) bazı yiyecek maddelerinin verilmemesi. Meselâ sütlü P.'de sütten başka yiyecek maddelerinin hepsi yasak edilir. Klorürsüz P.'de, hemen hemen yiyeceklerin hepsine izin vardır, ancak tuz yasaktır. Şeker hastalarının P.'inde, karbon hidratlar azaltılır. Azotemik'ler P.'inde, etli veya azotlu maddeler bakımından zengin yemekler azaltılır. Maksat, bu durumların hepsinde, hastaya, kuvvet ve beden yapımı ihtiyaçlarını göz önünde tutarak, ona zarar vermeyecek yiyecekler vermektir.

Eskiden, gerek tıbda, gerek baytarlıkta P. ve kan alma geniş ölçüde kullanılırdı. Modern görüşlere göre bu iki tedavi yönteminin önemi azalmıştır. Hayvanların hayret uyandırıcı iç güdüsü, hastalık durumunda onları kendiliğinden P.'e götürür. Yemek isteği yine kendini gösterince, hayvanlara yiyecek vermeli, ama mikdarı tedrîcen artırmalıdır. Bazı ev köpekleri bu bakımdan içgüdülerini kısmen kaybetmiştir. Gastro - entestinal hastalıklar durumunda bunlara P. veya yarı P. uygulamak yerinde olur.

PERI, Jacopo (Roma 1561 - Floransa 1633), İtalyan kompozitörü. Medici'lerin sarayında musiki idare memuru olmuştur. G. Caccini ile beraber Floransa musiki ekolünün büyük üsdatlarından biridir. İlk operayı onun yazmış olduğu rivayet edilir. Bu doğru olmasa da P., herhalde operanın kurucularından biridir.

Eserleri : *Daphfné* [*1594*] [Bu opera kaybolmuştur], *Euridice* (kadın adı) [1600] [Bu operayı Fransa Kralı IV. Henri'nin düğünü için yazmıştır]. (V. Örs)

PERİ SUYU, Murat Irmağı'nın büyük kollarından biri. Keban baraj gölünü besleyen bol akımlı P. S.'nun kaynakları, Bingöl Dağları'nın (3 250 m) batı yamaçlarına ve Şakşak Dağları'na (3 000 m) kadar uzanır. Uzunluğu 240 km ye yaklaşır. Sularını topladığı alan (yağış alanı) 3 600 km²'yi geçer. Karakoçan - Kiğı karayolunun Karakoçan'dan itibaren 65. km'sinde, Köprübaşı yakınlarındaki Korudibi'nde 1961'den beri yapılan ölçümlere göre, ırmağın ortalama akımı saniyede 530 m³'ü bulur; çok çekildiği zamanlarda (yaz sonu - güz başları) 20 m³'e iner; bazı yıllarda daha da çekildiği olur (1965 Eylûl sonunda 12 m³).

Bu büyük kol, yolu boyunca çeşitli adlar almıştır: Bingöl ve Şakşak Dağları arasındaki kaynak kesiminde Şuşar deresi, daha aşağıda Elmalıdere (b. bk.) adını alır, orta kesiminde Büyük Su adiyle anılır ve daha aşağıda P. S. adiyle ve bir ırmak görünüşü kazanmış olarak Munzur Çayı ile birleşir. Yer yer ayrı adları bulunmakla beraber, Murat Irmağı'nın bu büyük koluna P. S. denir. Keban baraj gölünün oluşmasından sonra P. S. ve Munzur Çayı'nın birleşme yerinde değişiklik olmuş, P. S., Darıkent bucağı güneyinde bu büyük gölün bir girintisine dökülür olmuş, Munzur Çayı da Mazgirt ile Çiçekli bucağı arasındaki göl girintisine dökülmeye başlamıştır.

P. S.'nun yağış alanının çok yeri, yılda 500 - 600 mm yağış alan bir bölgededir. Buradaki yüksek dağlık yerlerde ise hem yağış daha çok, hem de ekseriyetle kar şeklindedir. Her yıl kar kalınlığı bu dağlarda 30 - 50 cm'yi bulur, hattâ geçer. Bu karlar, ilkbahar boyunca eridiğinden, bu mevsimde çay kabarır, ırmak görünüşü alır. Yaz boyunca ve güz başlarında kurak bir mevsim sürmekle beraber, dağlardaki karların erimekte olması ve birçok su kaynaklariyle beslenmesi sebebiyle P. S. çoklukla kuruyacak duruma gelmez, en çekilmiş olduğu zaman da kısa sürer (bk. MURAT IRMAĞI, MUNZUR ÇAYI, FIRAT). (R. İzbırak)

PERİBACASI, yüksekliği 30 - 35 m'yi bulabilen çoklukla kule biçimli, bâzılarının tepesinde bir de başlığı bulunan yer biçimleri. Biribiri ardınca kuleler biçiminde yanyana bulunan bu garip görünüşlü şekiller, kumlu ve taneli, yumuşakça taşlardan oluşmuş tabakaların bulunduğu yerlerde, yağmur sularının süpürme tarzındaki aşındırmalariyle doğmuştur. Peribacaları, bu kule gibi biçimlerini sağnak yağmurların yeri süpürürcesine aşındırmasiyle almıştır. Önce biribirine paralel yivler açılmış, ardından da peribacalarının temelleri belirmiştir. Bu çeşit tabakaların kalınlığına ve şekillerin oluşma dönemine göre, peribacaları türlü boylardan olur: Kimisi sadece 1 - 2 m yüksekliğinde, birçokları birkaç metre boyunda olduğu gibi, yükseklikleri 35 m'yi bulanları da vardır. Birçoklarının yanyana bulunduğu yerlerde efsânemsi bir görünüş almışlardır. Uzaktan öyle bir yere bakılırsa, kulelerle süslenmiş birkaç katlı yapılarla dolu bir şehirmiş gibi görünür.

Peribacalarının irileri tarih çağlarında insanlar için ev olmuştur. Buralardaki kolay işlenir taşların (ekseriya volkanik tüf yığınları) içerisi oyularak odalar, salonlar, yeraltı yolları, şarap yapılan yerler, tapınaklar yapılmıştır. Böyle yerlerde iki, üç katlı olarak işlenmiş, duvarları sıvanmış, hattâ yağlı boya resimlerle süslenmiş barınaklar, konutlar yapılmıştır.

PERİBACASI : Nevşehir ile Ürgüp arasında arazi aşınımından meydana gelen peribacaları

Günümüzde artık oturulmayan bu gibi yerler, turizm bakımından büyük değer kazanmışlardır. Volkanik tüf yığınlarının önemli yer tuttuğu İç Anadolu'da, özellikle Ürgüp'ün Göreme yöresiyle Aksaray'ın Selime köyü çevresinde çok ilgi çekici ve dünya ölçüsünde turistik ehemmiyeti bulunan peribacaları yöreleri vardır (bk. GÖREME). (R. İzbırak)

PERİDE CELÂL (doğ. İstanbul 1916), günümüz romancılarından. İlk öğrenimini Haydarpaşa İlkokulu ve Samsun Orta Okulu'nda tamamladı. İstanbul'da Saint Pulchérie Fransız okuluna da devâm etti. Sonra yazı hayâtına atıldı. Edebî çevrede ilkin hikâyeci olarak tanındı. İlk hikâyesi "Yedigün" dergisinde çıktı. Daha sonra "Son Posta" ve "Cumhuriyet" gazetelerinde küçük hikâyeler yazmağa başladı (1935). Sonradan roman türüne geçti ve sürekli olarak roman yazdı. Edebiyatımızda popüler roman türünün yaygınlaşmasını sağlayan kadın yazarlarımızdan biri olan P. C., konularını genellikle aşk ve serüven üzerinde yoğunlaştırdı. Son zamanlarda gene roman yazmağa devam etmektedir. Eserleri: *Sönen Alev* (1938), *Yaz Yağmuru* (1940), *Ana-Kız* (1941), *Kızıl Vazo* (1941), *Ben Vurmadım* (1942), *Atmaca* (1944), *Aşkın Doğuşu* (1944), *Yıldız Tepe* (1945), *Dar Yol* (1949), *Üç Kadının Romanı* (1954), *Kırkıncı Kapı* (1959), *Rüyâlar Evi* (1963), *Gecenin Ucundaki Işık* (1963), *Güz Şarkısı* (1967), *Evli Bir Kadının Günlüğünden* (1971). (İ. Parlatır)

PÉRIGORD, bir Fransız eyâleti olarak, Guienne ve Gaskonya askerî hükûmetinin bir kısmını teşkîl etmiş eski bir bölge. Kuzeyde Angoumois, doğuda Limousin ve Quercey, güneyde Agenais ve Bazadais, batıda Bordelais ve Saintange'la sınırlıydı. Bugün, Dordogne departmanıyla Lot-et-Garonne'un bir kısmını teşkil eder. P.; Beyaz P. ve Siyah P. diye iki kısma ayrılmıştı. Birincinin başkenti Périgueux, diğerininki Sarlat idi. Roma imparatorluğu zamanında Aquitaina Secunda'ya katıldı. VIII. yüzyıldan itibaren önce Aquitaine düklerine, sonra İngiltere krallarına bağlı bir derebeylik oldu, kendi kontları tarafından idare edildi. XV. yüzyılda kontluk Orléans düklerine geçti. XVI. yüzyılda d'Albert ailesi geldi ve taht arazisi olarak IV. Henri'ye geçti. (O. Yüksel)

PÉRIGUEUX [*perigö*] Fransa'nın güney-batısında bir şehir. Dordogne eyâletinin merkezi. Şehir, Isle nehrinin kenarında, denizin 105 m yüksekliktedir. Nüfusu 40 100 (1968)'dür. Katolik piskoposluktur. Müzesinde tarihöncesi ve Roma devri kalıntıları bulunur. P. mahallî bir ticaret merkezi olup çeşitli endüstrilere sahiptir. Demiryolu malzemesi, tekstil, kereste, ecza, konserve ve kundura fabrikaları vardır. En eski yapıları, Gallo-Romalı devrinden kalma şehir duvarları ve M. S. III. yüzyıldan kalma bir amfiteatr kalıntılarıdır. İki eski kulesi de vardır. Biri "Vésone" adını taşıyan ve bir Gallo-Romalı Vesuna mabedinin kalıntısıdır. Öteki de XIV. yüzyıldan kalmadır, "Mataguerre" adını taşır.

"Saint-Front" adını taşıyan katedrali (1120-1150'den sonra) istavroz şeklinde beş kubbeli bir binadır.

PÉRIGUEUX : Bir görünüş

"Saint-Etienne" kilisesi (XI-XII. yüzyıl) teknavis (salon)'li olup, eskiden üç kubbeli idi, 1577'deki tahripten sonra iki kubbesi kalmıştır. Bu iki kilise Aquitanya'yı karakterize eden kubbeli kiliselerin başlıca örnekleridir. P.'nün eski yakasında "Barrière" sarayı (X.-XVI. yüzyıllar) vardır. Bu bina, hâlâ göze çarpan Roma kalıntıları üzerinde yükselir. Yakınında Romalılar'dan kalma bir ev ile XV.-XVIII. yüzyıllardan kalma orta sınıf evleri bulunur. P., Romalılar çağında "Vesunna Petricoriorum" adı verilen eski "Périgord" kontluğunun başkenti idi.

P., 1360-1369 arasında İngilizler'in eline düştü. XVI. yüzyılda Fransız protestanlarının üssü idi. (V. Örs)

PERİHEL (Alm. Perihelie, Fr. Périhélie; Yun. *peri* = çevresinde, *helios* = güneş), bir gezegenin yörüngesinin güneşe en yakın noktası; gezegenin bu noktada bulunduğu zaman. Aksi: aphel = yörüngenin güneşten en uzak noktası.

Kepler Kanunları'nın birincisine göre, bir gezegen güneşin çevresinde bir elips çizer. Güneş bu elipsin odaklarının birindedir. İğrinin güneşe en yakın noktası ve büyük eksenin zirvesi P. adını alır. P.'in durumunu ve zamanını bulmaya yarayan problem "Kepler problemi" adını taşır. Güneş çekiminin etkisi altında P.'lerin boşlukta sabit kalmaları gerekir. Ancak, öbür gezegenlerin etkisi de güneşinkine karıştığından, yörünge içinde bulunduğu yüzeyde yerini değiştirir. Bunu hesaplamak için P.'in bilinmesi gerekir. Bu hareket bilhassa, güneşe en yakın dönem Merkür için önemli boyuttadır. Komet (kuyruklu yıldız)'ler P.'lerine yaklaşınca parlamağa başlarlar.

PERİKLES (M. Ö. 500'den az sonra - 429), Xanthippos'un oğlu ve Atina'lı devlet adamı. 463'te siyâset hayatına atılmış ve dikkati üzerine çekmiştir. Önce, Kımon'un hasmı olan ve Areopagos'un gücünü azaltmaya çalışan Ephialtes'e bağlandı. Ephialtes bir katilin kurbanı olunca (461), P. radikal demokratların biricik önderi oldu. Düşük gelirlilerin Jüri üyesi olmalarını ve âyinlere katılmalarını sağlamak için, böyle hallerde devletin kendilerine tazmînat vermesini kararlaştırdı. Üçüncü gelir sınıfına bağlı olan kimselerin (Zenginler), "arkhont" olabilmelerini sağladı (457). P., dış siyasette bir yandan Isparta ve müttefiklerine, öbür yandan da İran'a karşı, iki cepheli bir genişleme politikası izledi. Bu politika, büyük başarılar kazandıktan sonra yıkıldı. İran'la yapılan "*Kallias*" barışında (449) ve Isparta ile yapılan "Otuz yıllık" barışında (446 - 445) Atina'nın denizde hâkimiyetini kabûl ettirmeği başardı. Hemen hemen her yıl yeni bir generalin seçilmesi karşısında, kazanmış olduğu otoriteye dayanarak, "halkın mutemedi" sıfatiyle Atina'nın mukadderâtını idare etti. Tarihçi Thoukydides bu idareyi şöyle anlatır: "Sözde bir demokrasi idi; gerçekte birinci adamın idaresi". 445'ten sonraki barış yıllarında P., "Atina Deniz İttifakı"nı tam anlamiyle Atina'nın bir âleti hâline getirmeğe çalıştı. Atina'yı da kültür bakımından Yunanistan'ın bir numaralı şehri yaptı. Çevresine topladığı büyük san'atkârlar (İktinos, Phidias, Mnesikles)'ın yardımiyle Akropolis'in binalarını meydana getirdi. Sophokles yakın arkadaşı idi. Atina'ya gelmiş olan feylesof Anaxagoras ve Protagoras P.'in içinde yaşadığı an'anevî atmosferi teşkîl edenler arasında idiler. Bu çağa P. çağı denmiştir. P., Isparta ile ikinci bir çatışmanın mukadder olduğunu kabûl ediyordu. P. Atina'yı iyi hazırlanmış olarak (uzun duvar 460 - 445'-da yapıldı) Peloponnes Harbi'ne soktu. Atina'yı kasıp kavuran vebaya rağmen P.'in harp planı başarılı oldu. Ne var ki, P., vebaya tutuldu, öldü. Kresilas'ın P. büsbütün birçok kopyası vardır. Thoukydides'in P.'e atfettiği nutuklar uydurmadır, fakat P.'i, mükemmel şekilde karakterize ederler. Ploutarkhos, P.'in biyoğrafisini yazmıştır. P.'in ikinci eşi Millezya'lı Aspasia idi. (V. Örs)

PERİKLES : Kresilas'ın heykeline göre (M. Ö. 430)

PERİM (Ar. adı Meyûm veya Mehun), Arabistan'ın güney - batı köşesinde, Bâbü'l - Mendeb boğazında bir ada. Yüzölçümü 13 km², nüfusu aş. yu. 300 (1962)'dür. 65 m'ye kadar yükselen ada, sönmüş bir volkanın yarım daire şeklindeki kraterinde iyi bir liman teşkîl eder.

P., 1799 - 1801 ve 1857 - 1967 yıllarında İngiltere'ye ait idi. Şimdi Güney Yemen Halk Cumhuriyeti'ne bağlıdır. Sakinlerin başlıca gelir kaynağı balıkçılıktır.

PERİSKOP (Yun. "etraf" anlamında *peri* ile "tedkik etmek" anlamında *skopein*'den, Fr. Périscope, İng. Periscope), kara ve deniz savaşlarında, denizaltı gemilerinde, siperde veya zırh arkasında olunduğu yahut suya dalış durumda bulunulduğu hâlde etrafı görmeye yarayan optik cihaz. Nükleer araştırmalarda çalışan ilim adamları da bir nükleer reaktörün çalışmasını, P. sayesinde emniyetli bir uzaklıktan görerek inceleyebilmektedir.

Bir P.'un optik elemanları arasında iki ayna veya yansıtıcı prizma bulunur. Bunlar bakılacak olan yerden gelen ışınların yönünü değiştirmeye yarar. Birinci ayna veya prizma ışınları dikey bir muhafaza içinde aşağı yansıtır, diğeri de tekrar yatay hâle getirerek gözle görebilmeyi sağlar. Sırasında görüntüyü büyütmek, çok geniş bir açıyı bir defada görebilmek, mümkün olmaktadır. Ayrıca bir çapraz çizgi vasıtasıyle çok kompleks olabilen teleskopik optik sistemler sayesinde hedefi tam tesbit etmek, ayrıca çeşitli ilâvelerle hedefin mesafesini, hareket hızını tesbit etmek, fotoğrafını çekmek mümkün olmaktadır.

En basit teleskop iki aynası olan dikdörtgen prizma biçiminde bir muhafazadan ibarettir. Aynalar birbirine paralel, fakat muhfazanın eksenine göre 45° eğiktir. Böyle bir P. büyütmez ve nişan almak için fayda sağlamaz. Görüş açısı da muhfazanın basit geometrisiyle sınırlanmıştır. Bu tip P.'lar II. Dünya Savaşı'nda tanklarda ve başka zırhlı araçlarda geniş ölçüde kullanılmış ve mahfuz bir yerde olduğu halde aracını kullanmasına, nişancı ve komutanın etrafı görmesine imkân vermiştir. Tank P.'ları yanlarına basit bir nişan teleskobu konduğu zaman nişan almakta da kullanılabilir.

Taret P.'ları: P.'lar zırhlılarda ve kruvazörlerde top taretlerine veya zırhlı kaptan kulelerine yerleştirilir. Engelsiz bir görüş sağlanabilmesi için taretin biçimi ve yapısı 3 m kadar bir P. uzunluğuna ihtiyaç gösterebilir. İki aynalı basit bir P.'un görüş açısı dar olacağından bu gibi P.'larda teleskopik bir optik sistem kullanılır. Bu sayede hem hedef büyütülmüş hem de geniş bir görüş açısı sağlanmış olur.

Tipik bir taret P.'unun optik büyütmesinin yaklaşık olarak 10, görüş alanı açısından da 4° ilâ 6° olması lâzımdır. Bakacak kimsenin göreceği görüntünün parlaklığı bütün sistemin ışık geçirgenliğine ve bakış merceğinden çıkacak olan ışınların fazlalığına bağlıdır. Genellikle çıkış merceğinin 5 mm olması gündüzün yeterli bir görüş sağlamaktadır. Geceleyin ise daha fazla ışına ihtiyaç olduğundan 7 - 8 mm'lik bir çapa ihtiyaç olur.

Denizaltı P.'u: Denizaltılarda kullanılan P.'lar esas itibariyle taret P.'larına benzer, ancak denizaltının özel durmuu bakımından bazı yönlerden değişir. Denizaltı P.'u, taret P.'-una göre çok daha uzundur, ayrıca en üstteki bir metre kadar kısmın çok inceltilmiş olması gerekir. Bunun dışında yüksek ve alçak optik büyütmelerin sağlanabilmesi de gereklidir.

Bir denizaltı P.'unun bütün uzunluğu 12 m'yi geçebilir. Bunun büyük bir kısmı P. maksimum uzunluğuna eriştiği zaman denizaltının gövdesinin dışında bulunur. Denizaltı gemisi dalmış durumda ilerlerken P. büyük bir basınç altında kalır. Bu bakımdan P.'un basınca dayanacak kadar büyük olması, buna karşılık teknenin sür'atini de etkilememesi lâzımdır. P. borusu yapının boyuna göre 15 ilâ 20 sm olması bu şartı sağlar. Bu borunun paslanmaz bir metalden en mükemmel bir yuvarlaklık, düzgünlük ve çap bakımından üniform olarak imal edilmesi lâzımdır. Ancak bu suretle hem dikey ekseni etrafında dönmesi hem yükseltilip alçalabilmesi sağlanır. P.'un üst ucunda, 60 ilâ 90 sm uzunluğunda bir kısım vardır; bunun üstünde nisbeten biraz geniş bir kafa bulunur. Bu giriş penceresidir. Bu son kısımdaki tübün düşman tarafından görülmeyi önlemek için son derece dar olması lâzımdır. Bu kısmın çapı genellikle 5 sm'den daha az olur.

P. tübünün bütün eklemlerinin, üst borunun ve P.'un tekneye bağlanan kısmının hem tamamen su geçirmez, hem de büyük su basıncına dayanacak şekilde yapılması gerekir. Periskobun döndürülmesi bakan kimse tarafından bakış kısmının iki yanındaki kollar vasıtasıyle yapılır. P.'un alçaltılıp yükseltilmesi bir düğmeye basmakla çalışan bir elektrik tertibatı vasıtasıyle olur.

Kullanılan büyütme 1 1/2 ve 6'lıktır. Birincisi bakan kimseye normal bir görüntü hissini verir. Bu kısmın görüş açısı 30° - 40°'dir. Daha fazla büyütmeler, bakan kimseye hedefi çok daha teferruatlı gösterir ama, bu defa görüş açısı 30° - 10°'ye düşer. (O. Yüksel)

PERÎZÂD ÇELEBÎ (- 1750?), Türk saz eserleri bestekârı, muhtemelen tanbûrî. Hamparsum - Mandoli'de şu eserlerinin notaları yazılıdır: Gülzârî Peşrev ve Saz Semâisi (541, 542), Karabâğî Peşrev ve Saz Semâisi (498, 500), Irak Peşrev ve Saz Semâisi (114, 115), Hüseynî Saz Semâisi (258). (Y. Ö.)

PERM (1940 - 1957 yıllarındaki adı Molotov), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Ural dağlarının batısında, Kama nehri üzerinde şehir. Nüfusu 850 000 (1970)'dir. Şehrin en önemli bölümü Kama'nın yüksek seviyedeki sol kıyısı boyunca, Çusovaya ırmağının Kama'ya karıştığı noktanın alt kesimindedir. Şehir, önemli bir demiryolunun kavşak noktası, liman, ticaret ve endüstri merkezidir. Ayrıca, Ural boyu bölgesinin bir kültür merkezidir. Üniversitesi, altı yüksek, 10 meslekî okulu, üç tiyatrosu, bir müze ve tablo koleksiyonu vardır. P., geleneksel makina fabrikalarından başka (makina âletleri, kömür ocağı teçhîzatı) önemli petrol rafinerilerine, kimya maddeleri, yiyecek maddeleri ve elektro - teknik âletler, kâğıt, selüloz, kereste, inşaat malzemesi, bisiklet fabrikalarına, ısı ve su ile işleyen enerji santrallarına sahiptir.

Tarih: 1723'te "Yegoşiha" adı altında kurulan bakır maden ocağı, 1781'de P. adını almış; 1796'da da *Governiya*'nın merkezi olmuştur. 1807 - 1830 yıllarında Ural bölgesi maden ocaklarının genel idaresi P.'de bulunuyordu. İngiliz jeoloğu P. Murchinson'un teklifi üzerine bir jeolojik formasyona P. adı verilmiştir. (V. Örs)

PERNAMBUCO (yeni adı : Recife), Brezilya'da bir şehir, Brezilya'nın birleşmiş devletlerinden biri olan P.'nun merkezi. Nüfusu 1 195 000 (1970)'dir. Katolik başpiskoposluğu, iki üniversitesi, ziraat yüksek okulu, Okeanografya enstitüsü, başka ilmî enstitüleri, kitaplıkları, müzeleri ve tiyatroları vardır. Kuzey - doğu Brezilya'nın en önemli limanı, ticaret ve endüstri merkezidir. Şeker, tekstil, mobilya, konserve ve kimya maddeleri fabrikaları vardır. P., tropiklerin en çabuk gelişen büyük şehridir (1930'daki nüfusu 288 000, 1950'de 512 000). Brezilya'nın gerek Kuzey Amerika'ya, gerek Avrupa'ya en yakın limanı olarak da büyük önem taşır.

Tarih: Şehir 1526'da Portekizlilerce kurulmuştur. 1629-1654 yıllarında Holandalılar Brezilyası'nın başkenti olmuş ve Moritz von Nassau - Siegen tarafından Holanda üslûbuna göre geliştirilmiştir. Şehrin birçok kanalları ve köprüleri vardır. Bundan dolayı P.'ya Brezilya Venediği adı verilmiştir. "S. Antonio" ve "Jose" semtleri bir ada üzerinde iç şehri oluşturur. "Bôa Vista" adını taşıyan en modern semti kıt'a üzerinde yükselen gökdelenleri ile içerlere doğru yayılmaktadır. (V. Örs)

PERÓN, Juan Domingo (Lobos 1895 - Buenos Aires 1974), Arjantinli asker ve siyaset adamı. Başkomutanlık ve iki defa cumhurbaşkanlığı yapmıştır. P., çeşitli askerî okullarda öğrenimini tamamladıktan sonra 1905'te teğmen olarak orduya katıldı. *Grupos de Oficiales Unidos*'a (Birleşik Subaylar Topluluğu) üye oldu ve kısa zamanda topluluğun liderlerinden biri hâline geldi. Bu topluluk totaliter eğilimli, milliyetçi subaylar tarafından kurulmuştu. 5 Haziran 1943'te Ramon S. Castillo rejiminin devrilmesinde bunların önemli rolü oldu. P., arka arkaya gelen hükûmetler sırasında küçük resmî görevler aldıysa da iktidarın arkasındaki asıl iktidar kendisiydi. 1944'te General Edelmiro Farrel cumhurbaşkanı olduğu zaman P.'u savaş bakanı yaptı, daha sonra başkan yardımcılığı görevini verdi. P. 1946'da onun yerine cumhurbaşkanı oldu. 1951'de tekrar seçildi. 1945'te evlendiği Maria Eva Duarte de P. (Los Toldos 1919 - Buenos Aires 1952) da politik faaliyetlere girişti. Resmî Peronista partisi tarafından kontrol edilen P. hükûmeti, aslında askerî bir diktatörlüktü ve kuvvetini ordudan ve Genel İş Konfederasyonu'ndan (C.G.T.) alıyordu. İkinci başkanlık döneminde Katolik kilisesiyle ilişkileri bozuldu ve 16 Haziran 1955'te aforoz edildi. Aynı gün deniz kuvvetleri ayaklandı. P., önceleri ayaklananlarla bir uzlaşmaya vardıysa da sonunda 16 eylûlde istifa etmek zorunda kaldı. 23 eylûlde General Eduardo Lonardi geçici cumhurbaşkanı olarak yemin etti. P. da Buenos Aires yakınlarındaki bir Paraguay ganbotuna sığındı. Paraguay, Nikaragua, Venezuela ve Dominik'te sürgün hayatı yaşadıktan sonra İspanya'ya sığındı. Öte yandan Arjantinli P.'cular ülkede sürekli olarak çalışıyorlardı. 1958'de kurulan Adaletçi Millî Hareket, 1962 seçimlerinde önemli bir şekilde kendisini gösterdi. P., iki yıl sonra Buenos Aires'e döndüyse de yurda kabûl edilmedi, yeniden İspanya'ya sığındı. 1965 seçimlerinde P.'cular daha büyük bir başarı sağladılar.

PERÓN, Juan Domingo

Nihayet 1971'de P. vatandaşlık haklarını yeniden kazandı. 1972'de Adaletçi Millî Hareket Partisi 1973'te yapılacak seçim için P.'u aday gösterdi. Ancak adaylığı kabûl edilmedi. Mart ayındaki seçimleri H. Jose Campora kazandı. P., aynı yılın haziranında Arjantin'e döndü ve büyük gösterilerle karşılandı. Campora bir ay sonra cumhurbaşkanlığından çekilince eylûlde seçimler yenilendi ve P. oyların % 61'ini alarak tekrar cumhurbaşkanı seçildi. İş başına geçince ilk işi komünistlerle mücadeleye girişmek oldu, ertesi yıl öldü. (O. Yüksel)

PERÓN, Maria Estela (Isabel) Martinez (doğ. La Rioja 1931), 1951'de Arjantin'in eski cumhurbaşkanı Juan Perón'un sekreteri oldu. Eski başkan Madrid'de bulunduğu sırada onunla evlendi (1961). Siyasî hayatında kocasına yardımcı oldu. Juan Perón 1973'te tekrar cumhurbaşkanı olunca, Isabel P., başkan yardımcılığına getirildi. Kocasının ölümü üzerine de 1974'te cumhurbaşkanı oldu. Ülkede çıkan muhtelif kargaşalıklar sonunda; yönetime el koyan silâhlı kuvvetler kumandanları tarafından görevine son verildi; daha sonra tutuklandı. (O. Yüksel)

PEROSI, Lorenzo (Tortona 1872 - Roma 1956), İtalyan kompozitörü. Milano'da M. Saladino'nun, Regensburg'da da F. X. Haberl ve M. Haller'in öğrencisi olmuştur. Venedik'teki San Marco kilisesinde ve 1898'den sonra da Roma'da San Pietro kilisesinde Koro şefi olarak çalışmıştır. 1930'da İtalyan Akademisi'ne seçilmiştir. P., İtalya'nın kilise musikisine XX. yüzyılın birinci yarısında büyük bir etki yapmıştır.

Eserleri : Koro parçaları, oratoryolar, kantatlar, missalar ve oda musikisi. (V. Örs)

PERPIGNAN [*perpiñâ*], Fransa'nın güneyinde şehir. Pyrénées - Orientales bölgesinin merkezi. Têt nehrinin sağ kıyısında uzanan ovada denizden 33 m yükseklikte, nüfusu 104 100 (1968)'dür. P., bir katolik piskoposluğunun, Andorra yüksek yargıtayının ve 1970'te yeniden kurulan bir üniversitenin merkezidir. Şarap, meyve ve turfanda sebze ticareti meşhurdur. P.'da metal, yiyecek maddeler ve tekstil eşya endüstrisi XVIII. yüzyıldan beri hemen hemen hiç değişmeden devam etmiştir. Turistleri çeken Saint Jean Katedrali (XIV. - XVI. yüzyıl) zengin bir Güney Fransa gotik'i üslûbundaki zarif bir navis ile XVII. yüzyıldan kalma çok güzel altlara sahiptir. P.'daki öteki kiliseler şunlardır: Saint - Maire-la Real (XIV. yüzyıl), Saint - Jacques (Got ve klasisism üslûpları), ayrıca dikkati çeken bir yapı "Castillet" adını taşır. Bu yapı XIV. yüzyılda, bir kapı veya tak şeklinde inşâ edilmiş, 1478'de de bir küçük müstahkem şato hâline getirilmiştir. Loge (İspanyolca Lonja) adını taşıyan, 1397'de ve 1540'ta borsa olarak kullanılan yapı da dikkati çeker. İçkalede, Mallorca krallarının sarayı bulunur (XIII. - XVI. yüzyıl). P., daha 1349 - 1792 yıllarında bir üniversiteye sâhip idi.

P., bir zaman Roussillon kontluğunun başkenti oldu. 1172'den itibaren Aragon krallığına, 1276 - 1344 yıllarında da Mallorca krallığına âit olmuştur. Aragon kralı IV. Pedro 1344'te şehri tekrar krallığı ile birleştirmiştir. XV. yüzyıldan beri P. İspanyollar ile Fransızlar arasında ihtilâf konusu olmuş, 1642'de Fransızlar tarafından zaptedilmiş ve Pirene barışında (1659) Fransa'ya bırakılmıştır. (V. Örs)

PERRAULT [*perọ*], **Charles** (Paris 1628-Paris 1703), Fransız masal yazarı ve polemikçisi. Hukuk tahsil ettikten sonra ağabeyi Pierre'in yanında çalıştı; 1660'larda aşk şiirleri yazmakla tanındı. 1663'ten itibaren J. B. Colbert'in hizmetine girdi; genel bir akademi kurulması için çalıştı. 1671'de Académie Française'e seçildi.

PERRAULT, Charles

P. en çok sevimli peri masallarıyla tanınır. *Historie ou Contes du Temps Passé* (Contes de ma mère l'Oye) 1697'de yayınlandı. Ancak masalların yazılışı daha önceye rastlar. P., zamanında Eskiler'e karşı Modernler'in önde gelenlerindendi. 1687'de Académie'de okuduğu *"Le Siècle de Louis le Grand"* (Büyük Louis Çağı) adlı şiiri büyük bir polemiğe yol açtı. Yenilerin eskilere üstünlüğünü ileri süren şiir Boileau tarafından derhal protesto edildi. P. iddiasını ispatlamak için bu defa da *Parallèle des Anciens et des Modernes* (Eskiler'le Modernler'in Mukayesesi) adlı eserini yazdı (1688 - 1692).

Modernler'in en sistematik ve en radikallerinden olan P., insan fikriyatının sürekli olarak gelişme hâlinde olduğunu, bir milletinin edebiyatının onun medeniyetinin seviyesini aksettirdiğini, dolayısıyle eski edebiyatın yeni edebiyattan daha kötü, daha barbar olduğunu iddia ederdi. (O. Yüksel)

PERRIER DAĞI (Fr. Montagne de Perrier), Orta Fransa'nın Auvergne bölgesinde bir bazalt dağı. P. köyünün üstünde, Pardines platosunun ucunda, Issoire şehrinden 4 km uzaklıktadır. Erozyon güney ve doğudan dağı garip bir biçimde yontmuştur. Dağın o kısmında çok eski ve fosillerle dolu meşhur alüvyonlar vardır. Dağın içinde, uzun zaman trogloditlerin yaşadığı mağaralar bulunur. (V. Örs)

PERRIN [*perẽ*], **Jean - Baptiste** (Lille 1870 - New York 1942), Fransız fizikçisi ve kimyacısı. 1910'dan beri Paris Üniversitesi Fen Fakültesinde fizikokimya profesörü olarak çalıştı. 1895'te P., Katod ışınlarının negatif yükünü isbât etmiş ve, daha I. Dünya Harbi'nden önce, süspansyonlarda yaptığı araştırmalarla, gazların ve çözültülerin kinetik teorisini teyid etmiştir. Yeni A. Einstein ve M. von Smoluchowski'nin, Brown'ın molekül hareketlerine dâir buldukları formülü deneye dayanarak teyid etmiştir. Süspansyon'da bulunan mastiks parçacıkların sedimentasyonu yolu ile P., Soschmidt sayısı için tatmîn edici bir kıymet elde etti. P., röntgen ışınlarının ionizasyon etkisini de inceledi. Madde yapısının diskontinüitesi hakkındaki çalışmaları ve bilhassa sedimentasyon dengesinin keşfi dolayısıyle 1926 yılı Nobel Fizik ödülünü almıştır. Başlıca Eserleri : *Les atomes* (Atomlar) [1913], [bu kitap 1914'te Almanca'ya çevrilmiş ve 1923'te yayınlanmıştır]; *Les elements de la physique* (Fizik'in prensipleri) [1934]; *A la surface des choses Physique générale* (Şeylerin üstünde genel Fizik) [1940 - 1942]. (V. Örs)

PERSEPOLİS (Yun. = Farslar şehri, Eski İranca : Parsa), İran'da, Şiraz'ın Kuzey doğusunda, Mervdast ovasında yükselen eski bir kraliyet şehri. Denizden yüksekliği 1 570 m. I. Darayavahuş tarafından kurulmuştur. Kurulma ve inşâ tarihleri aş. yu. M. Ö. 518 - 460. P. sun'î bir taraça üzerinde inşâ edilmiş büyük bir kale olup, yanında saraylar, hazîneler, depolar ve Akhemenîler hânedânına âit başka yapılar sıralanırdı. Taraçaya bir çift merdivenden çıkılırdı. Taraça, her tarafından yüksek duvarlarla çevrili idi. Doğu yamacında iki kraliyet mezarı vardır. Bu şehir M. Ö. 390'da Büyük İs-

PERSEPOLİS : Bir görünüş

kender tarafından fethedilmiş ve yakılmıştır. P. 1930-1940 yıllarında Oriental Institute of Chicago tarafından yapılan kazılarla (E. Herzfeld ve E. F. Schidt) meydana çıkarıldı. Bulunan kabartmalar, İran'daki eski saray hayâtını canlandırmaktadır.

PERSEUS (Yun., Lat. Perseus), Yunan mitolojisinde Zeus ve Danae'nin oğlu. Efsâneye göre, Seriphos kralı Polydektes'ten Medousa'nın başını kesip kendisine getirmesi emrini almış; Graia'ların yardımiyle Nympha'lara gelmiş; bunlardan da kanatlı sandaletler, bir torba ve giyeni görünmez yapan bir pelerini armağan almıştır. Tanrılar da ona "Harpe" adını taşıyan bir eğri pala vermişler, P., böylece Gorgo'lara erişmiş ve bunlardan biri olan Medousa'yı öldürmüştür. Geri gelirken Etyopya'dan geçip, burada Anromeda'yı bir deniz ejderinin pençesinden kurtarmış, bu kızla evlenmiş ve onunla birlikte Seriphos'a dönmüştür. Yine efsâneye göre, P., anasının canına kasd eden Polydektes'i, Medousa'nın başını göstererek taş hâline getirir. Sonra gemi ile Argos'a gider. Burada, P.'un, büyük babasını öldüreceğini bildirmiş olan kehânet yerine gelir. Bir spor müsabakasında P.'un elindeki disk elinden kaçar ve Akrisios'u öldürür. Daha sonra P. Tiryns'te ve kendinin kurduğu Mykene'de hüküm sürer ve Persid'ler hânedânını kurar. Başka bir efsâneye göre Asya'ya gider ve Fars milletinin kurucusu olur.

Tarihi-mitolojik ve masalımsı detayların karıştığı bu efsâne, Medousa mâcerâsından türemiştir. Bu hikâye M. Ö. VII. yüzyıldan beri plastik san'atlarda tasvîr edilir. P.'u tasvîr etmiş heykeltraşlar şunlardır: Eski zamanda Myron ve Pythagoras; Rönesans'tan beri, Medousa'nın kafasını elinde tutan tek şahıs olarak Benvenuto Cellini ve H. Gerhard. B. Spranger P.'u deniz ejderine karşı taarruza hazırlanmakta olarak göstermiştir. Piero di Cosimo, Tiziano, A. Carracci Rubens, Rembrandt, P. Puget, G. R. Donneronu ejderle çarpışırken ve Androme dayı kurtarırken tasvîr ederler. Avrupa saraylarında P.'a bir ideal hükümdar sîmâsı gözü ile bakılırdı. Andromeda dinin senbolü idi. Ejder anarşiyi, dîni ve siyasî anlaşmazlığı temsîl ederdi. (V. Örs)

PERSONA GRATA (Lat. ve İt. = hoşa giden, iyi karşılanacak olan şahıs), diplomatik dilde, bir elçinin gönderileceği ülkede sevildiğini, iyi karşılanacağını ifade eden formül. Bunun aksi olan "persona ingrata" veya "non grata" formülü, bir ülkede kendine karşı duyulan antipatiden ötürü o ülkeye gönderilmesi yerinde olmayan veya oradan alınması yerinde olan bir şahsiyeti anlatır. XIX. yüzyılda devletin resmî dini Protestanlık olan ülkelerde (meselâ Prusya) yapılan Katolik piskoposu seçimlerinde, "persona minus grata" (daha az hoşa giden şahıs) ifâdesi, hükûmetin istemediği namzetleri reddetmek için kullanılmıştır. (V. Örs)

PERSPEKTİF (Fr. Perspective; Lat. *per* = arasından, *spectare* = bakmak'tan; İt. prospettiva), fezâdaki cisimleri, sabit bir noktaya göre, uzaklıklarını ve aralarındaki duruş ayrılıklarını canlandıracak şekilde resmetme san'atı. Cisimler öyle çizilir ki, her biri, düzlemde, fezadaki görüş şartlarının aynını gösterir, yani önden arkaya doğru tedricen kısalır ve küçülür, aydınlanmaları ve renkleri de aynı şekilde değişir. P. terimi, eski ressamların bu konuda kullandıkları bir yönteme dayanır. Ressam, çizmek istediği cisimlerle gözü arasına, yapmak istediği resim boyutlarında bir cam levha koyarak, cisimlere bunun arasından bakar ve camın üzerinde, göründükleri yerleri ve şekilleri tesbit eder; sonra bu nokta ve çizgilerin tümünü önündeki tabloya naklederdi. P. resim san'atını rasyonalize eder ve onu ilmin kesinliğine eriştirir. Leonardo de Vinci ve Albercht Dürer bu konudaki araştırmaları ile ilgili önemli yazılar bırakmışlardır.

PERSLER, bir İran kavmi. M. Ö. 2000'e doğru kuzeyden girerek Orta İran'a yerleşen bir Hind-Avrupa (Ârî) kavmidir. Önce Elamlılar'ın, sonra gene bir Hind-Avrupa kavmi olan Medler'in idaresinde yaşadılar. Med imparatorluğunun kuruluşunda hizmetleri geçti. Sonra, Medler'e tâbî Pers kralları, Med imparatorluk hânedânı ile akrabâlık kurdular. Med hânedânını devirerek, ikinci imparatorluk hânedânı olarak İran tahtına geçtiler (M. Ö. 553). P. devrinde İran imparatorluğu, tarihin büyük imparatorluklarından biri oldu. Orta Asya ve Hindistan'dan Balkanlar'a kadar uzandı. Anadolu, bu imparatorluğun bir parçası idi. Bilhassa Büyük Dârâ (b. bk.), muhteşem bir şehenşâh olarak parladı. Ancak Yunanlılar'la yaptıkları savaşlar sonunda yıprandılar. Mısır gibi uzak eyâletlerde de zorluklarla karşılaştılar. "Satrap" denen umumî valilerin birkısmı merkezi dinlemez oldu. Pers şehenşâhları, akıl almaz haşmetler içinde, tam bir Doğulu İlk Çağ hükümdârı gibi yaşıyorlardı; devlet işleriyle gittikçe daha az ilgilenir oldular. Sonunda M. Ö. 330'larda Makedonyalı Büyük İskender, kalabalık sürüler hâlindeki Pers ordularını küçük ordusu ile birkaç meydan muharebesinde yendi ve Pers imparatorluğu bütünüyle İskender'e geçti. Yunan kültürünü temsîl eden Makedonyalılar devrinde İran kültürü, geçici bir zaman için geriledi.

P., İslâm tarihlerinde "Ahamenîler, Ahamenişler" diye anılır. Büyük imparatorlukları, tarihin o çağa kadar gördüğü imparatorlukların en geniş sınırları idi. Yabancı kültürlere saygı göstermeleri, daha doğrusu bu kültürlerle ilgilenmemeleri veya onları tehlikeli görmemeleri yüzünden, birçok kavmi itaatlerine almışlardı. Sâmî asıllı Âsur ve Bâbil, Hâmî asıllı Mısır imparatorluklarında halka yapılan ağır baskılar karşısında Yakın Doğu kavimleri, kolayca Pers idaresine geçebilmişlerdir. Küçük Anadolu devletcikleri de P.'e karşı koyamamışlardır. (Bk. İRAN, Tarih). (Y. Ö.)

PERŞEMBE, Ordu iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 266 km², nüfusu 45 248 (1975), nüfus yoğunluğu 170, % 85'i köylü, köy sayısı 38, bunlardan 22 köyün nüfusu 1 000-1 500 ve daha çok, köylerin mahalleleri var, ilçe merkezinin nüfusu 6 616 (1975)'dır. Daha önce Ordu merkez ilçesine bağlı Vona adiyle bucak iken, 1945'te çıkarılan bir kanunla ve P. adiyle ilçe durumuna getirilmiştir. Merkez ve Doğanlı olmak üzere iki belediyesi vardır. İlçe toprakları Ordu batısındaki yarımadayı içine alır, güneye doğru da biraz sokulur.

P. ilçesi yarımadası, denize doğru 15 km kadar uzanan dağlık, tepelik bir çıkıntıdır. Doğu-batı genişliği de 15 km'dir. Yarımadanın güneyinin ortasındaki Sakar-at tepesi 735 m'yi bulur, buradan kıyılara doğru arazi alçalarak uzanır; ancak, kıyı yakınlarında bile 200-300 m'lik yükseklikler sıralanır. Yarımada için bir su bölümü alanı olan bu tepeden birçok dereler, derin vâdîler açmış bulunarak denize inerler. Koçboynuzu adiyle anılan dönemeçli yolboyu bu yörededir. Yarımadanın kuzey ucunda Yosun Burnu, Çapraz Burnu, Çam Burnu ile Çaka İskelesi alanındaki koy, doğu kıyısında P. Koyu (eskiden Vona limanı denirdi) gibi girintiler vardır. Ana çizgileriyle bu yarımada derlitopludur. Arazi hemen bütüniyle Üst Kretase volkanik fasiyesli örtülerden oluşmuş bir yapı gösterir. Bunun

altında daha eski tabakalar bulunmaktadır. Burada yer yer bazalt ve killi tüflerle blok tüfler vardır. Dere boylarında alüvyonlu vâdî tabanları, kıyı boyunda kumsallar uzanır. Yeraltı suları, kıyı boyunda, 1 - 2 m derinliktedir. Volkanik arâzîde su kaynakları vardır. İlçe arâzîsi, Karadeniz kıyı deprem bölgesi içinde olup, Kuzey Anadolu deprem alanının sarsıntılarının da etkisi altındadır.

PERŞEMBE : Bir görünüş

İlçe toprakları ılımlı ve bol yağışlı Doğu Karadeniz kıyı yakını bölümünün bir parçasıdır. Her mevsim yağışlıdır (en çok güz, kış). Yazın da yağış olur. Güneşlenmenin en çok olduğu ay hazirandır. Arasıra kar yağdığı olursa da yerde kalmaz. Kışlar ılık, yazlar serindir. Deniz suyu sıcaklığı Ağustosta 25°C'ı bulur, hattâ geçer. Bazı yıllarda Ocakta sıcaklığın —5°C'a kadar düştüğü olur. Hafif meltem rüzgârları eser. Burada kışın da yeşil kalan gür ve çeşitli ağaç soyları (kızılağaç, sürgen, meşe, kestâne, kayın, taflan..) yetişebilmiş, fundalıklar geniş yer tutmuştur. Nüfusun yoğun olması sebebiyle tabiî bitki örtüsü yerini tarım bitkilerine, fındık bahçelerine bırakmış, orman ve koruluklar yüksek yerlerde ve dik yamaçlarda yer yer kalmıştır.

İlçe toprakları, çok yerinde, fındık bahçeleriyle örtülüdür. P.'nin, başta fındık üretimi ve satışı olmak üzere (fındık kırma fabrikaları), mısır, meyve, sebze yetiştirmede ve balıkçılıkta (kooperatif var) gelişmiş bir ekonomisi vardır. Fındık, burada işlenerek satışa hazırlanır. Köylünün önemli üretim ve tüketim maddesi mısırdır. Soya fasulyesi de elde edilir. Köylerde fındık üretimi ve çeşitlilik gösteren tarımın yanında ahır ve aile hayvancılığına da yer verilmiştir (19 000 sığır, 6 000 koyun, 1 500 manda). Yetiştiricinin ihtiyacından fazlası, kasaplık hayvan olarak satılır. Alışveriş, en çok, Ordu'ya bağlıdır.

İlçe merkezi P. (eski adı Vona), yarımadanın doğu kıyısında, batı ve kuzey rüzgârlarına karşı oldukça kapalı bir koyun kenarında, bir tepenin eteğinde kurulmuş, kıyıda gelişmiş güzel bir kasabadır. Nüfusu 1927'de 1 705 iken, 1970'te 6 312'yi bulmuş, daha da gelişerek Ordu şehrinin bir banliyösü durumuna gelmiştir. Elektriği, içme ve kullanma suyu, parkı, îmar planı, düzgün yolları ve yapıları, lisesi, san'at okulu, ortaokulu, ilkokulları, işlek bir çarşısı, pazarı vardır. Perşembe - Medreseönü belediyesi adiyle yeni bir belediye daha kurulmuştur. Kıyıda bulunuşu, turistik yerlerinin ve plajlarının güzelliği dolayısiyle bu semt hızla gelişme yoluna girmiştir. Kıyı boyunca işlek karayolu geçer. Betonarme yapılı bir iskelesi, Kışlaönü balıkçı barınağı bulunmaktadır (bk. ORDU). (R. İzbırak)

PERTEK, Tunceli iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 947 km², nüfusu 23 290 (1975), nüfus yoğunluğu 24, %85'i köylü, üç bucağı (Akdemir, Dere, Pınarlar), 40 köyü vardır. Köylerin çoğunun nüfusu 250 - 400'dür. Bucak merkezleri de birer köy durumundadır. İlçe merkezinin nüfusu 4 100 (1975)'dür. İlçe merkezi 1846'da, şimdi Mazgirt ilçesinin bucağı olan Akpazar (eski adı Çarsancak)'a nakledilmiş, 1927'de yeniden ilçe merkezi olmuştur. P., Elâzığ iline bağlı iken, 1936'da kurulan Tunceli iline bağlanmıştır. Bugün bu ilçenin Elâzığ ili ile olan sınırında 55 km boyunca Keban baraj gölünün bir bölümü uzanmaktadır. Bu kesim, Keban barajının kurulmasından önce Murat Irmağı'nın buradaki vâdîsi idi. İlçenin Murat Irmağı kıyılarındaki 13 köyü ve ilçe merkezinin birkısım verimli toprakları, Keban baraj göl alanı içinde kalmıştır. Bugünkü durumiyle P., bir göl kenarı ilçesidir. İlçenin kuzey çevresinde ise, dağlık Mazgirt, Tunceli merkez, Hozat, Çemişkezek ilçeleri vardır.

İlçenin orta kesimi 900 - 1 100 m yüksekliğinde, baraj gölüne doğru eğimli dalgalı düzlükleri verimli alüvyonlarla örtülüdür. Volkanik arazi de vardır. İlçenin kuzeyinde Sakaltutan ve Süpürgeç Dağı (1810 m) yükselir. Bu dağlık yerler kristalin kalkerler ve mermerlerden, yer yer eski ve yeni volkanik oluşuklardan, Eosen flişlerinden bir yapı gösterir.

İlçede kışlar soğuk geçer. Yaz ayları ise dağlık yerlerde serin ve ılımlı, göl çevresinde sıcak olur. Süpürgeç Dağı'nın güney eteklerindeki çukur arâzî, kuzey rüzgârlarına kapalı olduğundan oldukça ılımlı ve meyve yetişmesine pek elverişli bir iklim husûsiyeti taşır. Turfanda sebze ve meyveler Erzurum ve Elâzığ'a gönderilir. Dağlık yerlerde otlaklar vardır. Buralarda meşelikler de oldukça çoktur. İlçede bir kurşun madeni alanı vardır.

Başlıca geçim kaynakları sebzecilik ve meyvecilik ile tahıl (buğday, arpa) ve hayvancılık (koyun, keçi, sığır)'dır. Eskiden P. bahçelerinde iyi cins dut ve kayısı yetiştirilirken, sonraları başka meyvelere de (armut, elma, badem, ceviz, erik, kiraz) çok yer verilmiş; bağlar da yetiştirilmiştir. İlçede yabanî menengiç ağaçlarına aşı yapılarak Antep fıstığı üretilmesi işine de girişilmiştir.

İlçe merkezi P., Keban baraj gölünün (eski Murat vâdîsinin) kuzeyinde, Süpürgeç Dağı'nın güney eteklerindeki düzce yerlerde serpilmiş, yeşillikler arasında güzel bir kasabadır. Yüksekliği 1 025 m'dir. Nüfusu 3 627 (1970)'dir. Elektrik enerjisi 1965 - 1973 döneminde dizel motoru ile sağlanmış, 1973'te Hazar hiro - elektrik sistemine bağlanarak devamlı enerji almıştır. Kasabanın içme suyu künklerle getirilmiş,

PERTEK : Genel görünüş

1970'te su şebekesi bitirilmiştir. Kasabanın îmar planı vardır. Belediye 1926'da kurulmuştur. Turistik otel ve lokantalar yapılmaktadır. Orta ve ilkokulları vardır.

P.'in eski yerinin Murat vâdîsi kenarında, Kale olarak anılan yerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki kasabadan 5 km kadar uzakta bulunan bu kale, bir kayalık tepe üzerinde kurulmuştur. Kale, kapısından kaleye doğruca girilecek şekilde yapılmıştır. Kalenin yakın çevresi, Keban baraj gölü alanında kaldığından, buradaki camiin kalıntılarının şimdiki kasabaya taşınmasına çalışılmaktadır.

P. kasabası, Elazığ'ı Tunceli'ne bağlayan işlek karayolunun bir uğrak yeri olmuştur. Buradan günde 50 - 60 kadar motorlu taşıt geçer. Elazığ'a 33 km, Tunceli'ne 51 km uzaklıktadır. Bu yol, güneyde Malatya üzerinden türlü bölgelere, kuzeyde Pülümür üzerinden Erzincan'a ve Erzurum'a uzanan anayol değenindedir. Birkaç yıl öncesine kadar bu yol boyunda P. yakınında geniş ve işlek Murat köprüsü vardı. Ancak, Keban baraj gölünün oluşmasiyle bu köprü suları altında kalmıştır. Bu sebeple bu bölümde Hozat, Çemişkezek ve P. ilçelerinin Elâzığa bağlantısını sağlamak üzere feribot işletmesi işine girişilmiştir (bk. MURAT IRMAĞI, KEBAN BARAJI, TUNCELİ). (R. İzbırak)

PERTEV MEHMED PAŞA (? - 1574), Osmanlı devlet adamı. Bir söylentiye göre Arnavut, bir söylentiye göre de Hırvat olup, Kanûnî Sultan Süleyman'ın ünlü defterdarı İskenler Çelebî'nin kullarından idi. Resmî vakıf kayıtlarına göre, babasının adı Abdüssamed'dir. İskender Çelebî'nin 1535'te Bağdad'da îdâmı üzerine Enderûn-ı Hümâyûn'a alınmıştı. Burada kademe kademe yükselerek, Kapıcıbaşılıkla dış hizmetlere geçti. 12 yıl kadar Yeniçeri Ağalığı yaptıktan sonra, Nahcevan seferinden dönüşü sırasında, 1554'te, Sokullu Mehmed Paşa'nın yerine Rumeli Beylerbeyi oldu. 1555'te ise, Kubbe Vezîrliği'ne alınarak, Dördüncü Vezîr tâyin edildi. Şehzâde Selim ile kardeşi Bâyezid arasında başgösteren anlaşmazlıkta, Amasya sancağına gitmek istemeyen Bâyezid'i iknâ ve babasının tavsiyelerini bildirmek üzere Şehzâde'nin yanına gönderilen P., Sivrihisar'da Bâyezid ile buluşmuş, fakat bu buluşmadan beklenen sonuç alınamamıştı. Bâyezîd, kardeşi Selim'e saldırıya geçmiş ve 1562'de Konya önünde bozguna uğrayınca, İran'a kaçmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine gerek Sultan Süleyman, gerek Şehzâde Selim tarafından, Bâyezid ve oğullarının teslimi karşılığında Şah Tahmasb'a gönderilmesine karar verilen 500 000 filori veya 700 000 altın ile hediyeleri götürmeğe memur olmuştu. P., Kazâbâd'a (Kazova) geldiği zaman, Şehzâde ile oğullarının Tahmasb tarafından katl edildiklerini öğrenince, yanındaki armağanları Karahisar-ı Şarkî sancakbeyi İlyas Bey ile Şehzâde Selim'in kapıcıbaşısı Kara Mustafa (Mahmud) Ağa'ya teslim ederek Kazvin'e gönderdi. Daha sonra Üçüncü ve arkasından İkinci Vezirliğe getirilen P., 1566'da Zigetvar seferinde 3 000 yeniçeri, sol ulûfeciler ve sağ gariblerden oluşan, yeteri kadar topçu ve cebeci ile takviyeli bir kuvvetle Göle (Gyula) kalesinin fethine memur edildi. İstanbul'dan Pâdişah'tan önce yola çıkan P., Semendre'den Tamışvar yakasına geçerek Tamışvar eyâleti kuvvetleri ile Eflak, Boğdan ve Tatar takviye birliklerini de aldıktan sonra, Göle üzerine yönelmişti. Bir ay devam eden kuşatmadan sonra burasını feth ettiği gibi, Yanova (Jenoe) kalesini ve Vilagoş (Villagos) palankasını da zabt etmişti. Sultan Süleyman'ın cenazesinin naklinde cenaze muhafazasında bulunmuş, Sultan II. Selim'in İstanbul'a girişinde yeniçerilerin Sultan Bâyezid (Patrona) hamamı önünde ya-

ramazlık etmeleri üzerine P. bunlara müdahale etmiş, "Yiğitlerim, işlediğiniz doğru değildir" diyerek aralarına girince onlar "sen kendini Göle'de mi sanıyorsun?" diyerek Paşayı harbe ile atından düşürmüşler ve başından kavuğunu almışlardı. Kıbrıs seferi sırasında Venedik ile müttefikleri filosunun müdahalesini önlemek üzere donanmaya serdar tâyin edilmiş ve Kapudân-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa P.'nın emrine verilmişti. 130 parça gemi ile denize açılan P., Girit adasının Hanya yöresini vurduktan sonra Cerigo (Çuka), Zanta ve Kefalonya adalarını yağmalayıp Adriyatik Denizi kıyılarında Lesina, Antivari, Sopot ve Ülgün kalelerini de feth etmişti. Kış yaklaşmakta ve donanmanın bakımı gerekmekte olduğundan, İnebahtı limanına girmişti. Tam bu sırada, Don Juan komutasındaki müttefik donanma kendini gösterdi. Yapılan meşverette donanmanın gemi, techizat ve asker bakımından noksanlarını ileri sürerek Uluç (Kılıç) Ali Reis ile birlikte denize açılmaması gerektiği kanısında bulundu ise de, Kapudân-ı deryâ bu fikre yanaşmadı. Böylece 7 Kasım 1571' de Osmanlı donanması İnebahtı'dan çıktı. Savaşın ilk safhasında Osmanlı sağ kolu bozguna uğrayınca, Müezzin-zâde doğruca Don Juan'ın kadırgasına saldırırken, P. da Papalık filosu sancak gemisi Marcantonio Colonna'nın kadırgasına arkadan saldırarak onu top ateşi ile batırdı. Tayfalardan biri ile denize düşen P.'yı yüzerken Hasan Bey oğlu Mahmud Bey kanca ile denizden çekip kurtardı. Preveze'de karaya çıkan P., yeni Kapudân-ı deryâ Kılıç Ali Paşa ile İnebahtı'da buluşarak savaş sonu dağılan gemileri toparladı ve barış yapılıncaya kadar Eğriboz ile Sakız arasında bir savunma hattı kurup Ege Denizi'nde güvenliği sağladı. Sefer dönüşünde İkinci Vezirlikten afv olundu. Gerçi daha sonra Padişahın teveccühünü tekrar kazandı ise de, yeni bir vazifeye getirilmedi. 1574 yılında ölerek Eyüp'teki türbesine gömüldü. Dürüst ve iyi ahlâklı bir devlet adamı olan P.'nın eşinin adı Fütûha Hâtun binti Abdi'l-A'lâ olmakla, onun da mühtedi olması gerekmektedir. Mahmud, Mustafa, Ahmed ve Mehmed adlı dört oğlu Safiye ile Hatice adlı iki kızı olduğu P.'nin vakfiyesinden anlaşılmaktadır. İnebahtı Bozgunu dolayısı ile başarısız, hattâ korkak bir vezir gibi tasvir edilmek istenen P. M. P.'nın korkak olmadığı, gerek II. Selim'in cülûsunda kızgın yeniçerilerin arasına girip onları teskine çalışmasından, Göle seferindeki gayretlerinden, gerek İnebahtı'da ön safta savaşarak kadırgasının batırılışına kadar döğüşmekten çekinmemesinden anlaşılmaktadır. Yeniçeriler tarafından sevilmediği görüşü ise, 12 yıl onlara ağalık ettiği göz önünde tutulursa, doğru bir kanaat olarak kabûl edilemez. P. M. P.'nın vasiyeti üzerine, kedhudâsı Sinan Ağa delâleti ile, İzmit'te, ölümünden 7 yıl sonra tamamlanan bir cami, imâret, kervansaray, mektep ve çeşmeden oluşan külliyesi bina edilmiştir. Ayrıca İstanbul'da Vefa semtinde kâşî bir konağı, Eyüp'te de türbesi vardır. Kubbesi 50 yıl kadar önce yıkılan bu türbede, P. M. P.'nın kabrinden başka, çocukları ile eşi Fütûha Hâtun ve torunu Safiye'nin de mezarları bulunmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu)

PERTEV PAŞA, İbrahim Edhem (1824-1872), Osmanlı devlet adamı, yazarı ve şâiri. Baba tarafından Erzurumlu'dur. Kiğı beyi Hazînedârı Mehmed Fennî ile Fatma Dursun Hanım'ın oğludur. 1824'te, bir söylentiye göre de 1818' de Erzurum'da doğdu. Babasının Şebinkarahisar, Gümüşhane ve Samsun yörelerinde yaptığı memuriyet sırasında, buralardaki kimselerden ve daha çok babasından ders alarak yetişti. Trabzon valisi Abdullah Paşa ve daha sonra Halil Rıf'at Paşa'nın himâyesine mazhar oldu. Hâssaten Halil Rıf'at Paşa'nın maiyetinde Mektubçuluk, Dîvan Kâtipliği gibi hizmetlerle, Paşa'nın tâyin edildiği Aydın, Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd (Akdeniz Adaları) ve Hüdâvendigâr valiliklerinde çalıştı. Halil Rıf'at Paşa Kapudân-ı deryâ olunca, İstanbul'a geldi ve Tersâne Kalemi'nde görev aldı. Paşa'nın teşvîki ile bilgisini arttırmada, yabancı dil öğrenmede gayret gösterdi. Yine Paşa'nın delâleti ile, Berlin Büyükelçiliği baş-kâtipliğine tâyin edildi. İstanbul'a dönünce Hariciye Pasaport Dâiresi'ne, sonra da Yanya Vilâyeti Yabancı İşler Müdürlüğü'ne getirildi. Serez ve Drama kaymakamlıklarından sonra, 1866'da Haleb Merkez Mutasarrıflığı'na mîrimîrânlık rütbesi ile tâyin edildi. 1868'de, Rumeli Beylerbeyiliği pâyesi ile, Kandiye mutasarrıfı oldu. Girit'ten dönünce, önce Rüsûmât Meclisi Başkanlığına, daha sonra da Hariciye Mektupçuluğu'na, 1871'de ise Seraskerlik Müsteşarlığına getirildi. Âlî Paşa'nın taraftarlarından olması dolayısı ile, Mahmud Nedim Paşa, Sadrâzam olunca, 1872'de, hâiz olduğu Bâlâ rütbesi Rumeli pâyesine indirilerek, Kastamonu valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Aynı yıl içinde, bu şehirde boğaz kanserinden ölerek, Şâbân-ı Velî Türbesi'nin bahçesine gömüldü. Boyu kısaya yakın, topluca ve esmer tenli olan P., XIX. yüzyılın ikinci yarısında sevilen ve beğenilen bir şâir ve münşîdir. Fransızcadan yaptığı tercümelerle tanınmıştır. Mizâha ve şakaya meyilli mizâcı ile, devrinde epeyice şöhret yapmıştı. Ayrıca pozitif ilimlere de ilgi duyan P., Türkiye'de ilk ilmî mecmua olan *Mecmû'a-i Fünûn*'da yayınlanan tercümeleri ile de tanınmıştı. Bu tercümelerinin yanında, *Itlâku'l-efkâr fi'akdi'l-ebkâr, Hâb-nâme, Av'ave* ile *Baka-yı Şahsî* ve *Neı'i* adlı eserleri vardır. (İ. Parmaksızoğlu)

PERTEV PAŞA, Mehmed Es'ad (Darıca 1785 - Edirne 1837), Osmanlı devlet adamı ve şâir. Sultan II. Mahmud devrinin nüfuzlu adamlarından olan P. P.'nın mensub olduğu aile Sâdât-ı Alevîye'den olmakla, Seyyid sanı ile anılır. P. P.'nın ailesi, Hicaz'dan önce Antakya'ya, sonra da Konya'ya gelmiş, oradan Kırım'a giderek Bahçesaray'a yerleşmiş, Kırım'ın Rus istîlâsına uğraması üzerine Şeyhulislâm Es'ad-zâde Mehmed Şerîf Efendi'nin delâletiyle İstanbul'a göç etmiştir. Pertev mahlasını, kendisini kalem geleneklerine göre, Dîvân-ı hümâyûn'a yerleştiren annesinin akrabasından Beylikçi kîsedârı Ahmed Efendi'den almış, daha önce Hoca Neş'et Efendi'nin vermiş olduğu Meşreb mahlâsını bırakmış ve bundan sonra da Pervet mahlâsı ile tanınmıştır. İlk öğrenimini babası İbrahim Efendi'nin öğretmenlik ettiği Sıbyan mektebinde tamamladıktan sonra, Mehmed Atâullah Efendi'den icâzet aldı. Hoca Neş'et ve Vahyî Efendilerden Farsça ve Mesnevî okudu. 1804'te Dîvân-ı hümâyûna girerek Rüûs, Dîvân ve Sadâret Mektûbî kalemlerinde çalıştı. Reîsülküttâb Galib Efendi (Paşa)'nin himâyesine mazhar oldu. Onun tarafından yetiştirilerek, az sonra, Hâcegân arasına katıldı. 1808'de, Galib Efendi ile birlikte Yaş, 1812'de de Bükreş sulh görüşmelerinde bulundu. Petersburg'a giderek, orada kaldığı 8 aylık süre içinde, bir parça Rusça da öğrendi. Dönüşünde Âmedçiliğe, 1824'te Dîvân-ı hümâyûn Beylikçiliğine, 1827'de ise Reîsülküttâblığa yükselerek ricâl-i devlet arasına girdi. Onun bu görevi yüklenmesi dış politikada Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Yunan isyanının çözümlenmesi için giriştikleri baskı

dönemine rastlar. P. P., yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olan Yunan isyanına müdâhale etmelerini hoş görmediğinden, üç devlet elçilerinin verdikleri notaların reddinde ısrar etti ve Rusya'nın hududlara tecâvüzü üzerine savaş açılmasından yana olanların başında bulundu. Savaşın yenilgi ile son bulması üzerine, 1829'da imza edilen Edirne Andlaşması'nı kabûl etmek zorunda kalan P. P., 1830'da üç devletin Yunanistan'ın istiklâlini sağlayan Londra protokolüne de boyun eğdi ve, bu sonuçların etkisi ile, 1830 nisanında Reîsülküttâblıktan uzaklaştırıldı. Bir süre sonra Meclis-i Hâssa'ya memur edildi. Girit isyanının bastırılmasında ve Rusya'ya ödenecek 8 milyon altınlık harp tazminatına yardımda bulunmasını sağlamak üzere Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın yanına, Kahire'ye gönderildi. Buradaki görevini başarı ile yaptı. Dönüşünde, Sadâret Kedhudâlığı'na tâyin edildi. 1836 martında bu görevin lâğvı ve yerine Umûr-ı Mülkiyye Nâzırlığı'nın kurulması üzerine, vezâret ve müşîrlik rütbesi ile, Türkiye'nin ilk İçişleri Bakanı oldu. Sultan II. Mahmud'un güvendiği bir devlet adamı olarak, hükûmet merkezinde en nüfuzlu kimselerden biri oldu. Hattâ, halk arasında, "tuğsuz pâdişah" diye anılacak kadar şöhret yaptı. Bu teveccüh P.'nın gözden düşmesine başlangıç teşkil etti. Rusya'ya karşı İngiltere ile ortak bir politika gütme teşebbüsleri P.'nın tek başına iktidar olma isteği şeklinde tefsir edilerek rakiblerini harekete geçirttiği gibi dâmadı Sır kâtibi Vassâf Efendi ile kardeşi Mühimmât Nâzırı Mehmed Emin Efendi'nin bâzı rüşvet ve sûistimâl olaylarına karışması durumunu sarstı. 1837'de Pâdişahın Rumeli'de bir geziye çıkması üzerine düşmanlarının, başta eski Reîsülküttâb Âkif Efendi (b. bk.) olmak üzere Halil Rif'at ve Husrev Paşalar ile bâzı Mâbeyncilerin İçişleri Bakanının İstanbul'da bir darbe hazırladığı ve Velîahd Abdülmecîd Efendi'yi tahta geçirmeyi tasarladığı şâyiasını yaymalarına imkân verdi. Geziden dönen Sultan Mahmud, önce, Sır kâtibi Vassâf Efendi'yi Varna'ya sürdürerek İstanbul'dan uzaklaştırdı. Âkif Efendi'nin jurnal mahiyetindeki arîzaları da az sonra tesirini gösterdi ve P. P. görevinden alınarak Edirne'de ikamete memur edildi. Mehmed Emin Efendi ise Kütahya'ya sürgün edildi. P. P.'nın yerini alan ve daha Dîvân-ı hümâyûn hâcegânlığından bu yana himâye edip yükselttiği, hattâ, Reîsülküttâblığa tâyininde ısrar ettiği, fakat şimdi, en azılı düşmanı olan Âkif Paşa onun vücudunu ortadan kaldıracak olan irâdeyi de az sonra aldı. 1837 kasımının sonlarında P. P., Edirne vâlisi Emin Paşa eliyle öldürüldü. Cenazesi Edirne'de Seyyid Celâleddin türbesi yanına gömüldü. Ancak, hükûmet halka, onun mübtelâ olduğu hastalığın nüks etmesi üzerine füc'eten öldüğünü duyurmak lüzumunu görmüştür. Yine, Sultan Mahmud'un P. P. muhallefâtının müsâdere edilmesine izin vermemesi, hattâ yıllık 46 000 kuruşluk zeâmetini iki oğluna tahsis ettirmesi, kabrini Hazineden verdiği para ile yaptırtması bu kıymetli vezirin gadren öldürülmüş olduğunun delilleri olarak ifâde edilir. P. P., XIX. yüzyıl Osmanlı Hâriciyesinin parlak şahsiyetlerinden biridir. Osmanlı devletinin müstakil bir politika gütmesi, Rusya'ya karşı devamlı olarak müteyakkız bulunması kanaatini taşıyan P., Yunan isyanı ve bununla birlikte kendini gösteren Rus, İngiliz ve Fransız siyasî baskıları, hattâ askerî müdâhaleleri sonunda Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki zaaf yüzünden seçtiği bu politikada ısrar edememiş olması ve sonunda işi bu devletlerin irâdelerine teslîme mecbur kalması onun vatanseverliğine eksiklik getirmez. Nakşî şeyhlerinden Ali Behçet Efendi'nin mürîdlerinden olan P. P., Selimiye (Üsküdar) tekkesi çevresine derviş hücreleri ile yemekhane ve bir de kütüphane yaptırmıştır. Kütüphanesi daha sonra Fatih Millet Kütüphanesi'nin bulunduğu Feyzullah Efendi Medresesi'ne taşınmıştır. Devrinin tanınmış edîb ve şâirlerinden olan P. P.'nın *Dîvân'ı* Kahire - Bulak ve İstanbul'da iki kere bastırılmıştır. Zamanında Sultânü'ş - şuarâ sanı ile anılan P. P., Arabça, Farsça ve biraz da Rusça bilmekte idi. Güzel Rik'a yazardı. Orta boylu, güler yüzlü, derviş yaradılışlı ve kimseyi incitmemeğe çalışan P. P.'nın torunlarından biri de J. von Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ni Türkçe'ye çeviren Mehmed Atâ Bey'dir. (İ. Parmaksızoğlu)

PERTEVNİYÂL VÂLİDE SULTAN (? - 1883), Sultan II. Mahmud'un kadınlarından. Sultân Abdülazîz'in annesidir. Şapsıh Çerkes kabîlesine mensubtur. Sultan II. Mahmud'un kızkardeşi Esmâ Sultan tarafından satın alınarak yetiştirilmiş ve Harem-i hümâyûn'a takdim olunmuştu. 1826 yılında Sultan Mahmud'un gözdeleri arasına katılan P. V. S., 1829'da pâdişaha bir erkek evlâd vermekle, kadınefendi'lerden oldu. Oğlu Şehzâde Abdülazîz'in 1861 yılında Osmanlı tahtına cülûsu üzerine de, Saray geleneklerine göre, Vâlide Sultan olarak en yüksek mevkı'e çıkmış bulundu. P. V. S.'ın, kedhudâsı Tâhir Paşa - zâde Hüseyin Hasîb Bey ile Abdülazîz'in cülûsu sırasında Fuad Paşa'ya "oğlumda isti'dâd ve gayret vardır. Yeni cülûs etmekle, umûr-ı devlete lâyıkı ile vâkıf değildir. Kendine tevdî ederim. Hâlleri ma'lûm olan vükelânın ellerine bırakmasın. Devlet ve milletin menâfi'ine hizmet edebilecek cihetlere sevk etsin" diyerek gönderdiği haber, onun uyanık ve akıllı bir kadın olduğunu göstermektedir. Ama fazla müsrif, daha doğrusu paraya ve mücevherâta harîs oluşu, P. V. S.'ın ikinci bir Tarhan Vâlide olarak Osmanlı tarihine geçmesine engel olmuştur. Mâmâfih, oğlu üzerinde dâima nüfuzlu bir anne hüviyetini her zaman muhâfaza etmiştir. Nitekim, Sultan Abdülazîz'in hal' edildiği an, ilk düşündüğü husûs, bundan sonra annesinin geçiminin nice olacağı olduğu gibi, hal' sabahı da "... aslanımı hal' ettiler. Murad Efendi cülûs etti. El - hükmü li'llâh Cenâb-ı Hakk'ın emri böyle imiş" diyerek oğlunu uykudan uyandıranın kendisi olması, bu nüfûzun 15 yıllık saltanat süresince devam ettiğinin delilidir. Sultan Azîz'in hal'inden sonra Dolmabahçe Sarayı'nda göz altında tutulan P. V. S., oğlunun feci şekilde ölümünde, epeyice hakarete uğradı.

Ölümünden sonra ortaya çıkan ve dikte ettirdiği anlaşılan Sergüzeşt-nâme adlı hâtıralarında, oğlunun cesedi üzerine kapanmış ağlıyorken, Nazif adlı bir subayın, onu cesetten ayırarak kulağındaki küpesini ve elindeki yüzüğü zorla gasp ettiğini söyler. Ayrıca yaşmaksız ve ferâcesiz Sarayın karakol meydanında öylece bırakıldığını, orada bulunan ve oğlunun ihsanları ile yetişen vükelâ ve ricâl-i devletin de bu manzarayı duygusuzca seyr ettiklerini anlatır. Gerçekten, P. V. S.'ın hal'den itibaren büyük bir şok geçirdiği, hele Sultan Azîz'in ölümü ânında perişan olduğu Dr. Melincen'in onu Sarayın bir odasına aldırarak tedâvi etmeğe çalışmasından anlaşılmaktadır. Vâlide Sultan'ın bu sırada sarf ettiği sözler, Sultan Aziz'in intihar ettiği inancında olanlarca "Ah! Oğlumu öldüren ben oldum. Bana doktor değil cellâd lâzım" dediğini ileriye sürerek, makas meselesine işâret etmektedirler. Öldürüldüğüne inananlar ise, onun "Oğlumu şehid ettiler, beni de etsinler. Bana tabib gerekmez" dediği iddiasındadırlar. Sultan Azîz'in na'şı kaldırıldıktan sonra, P. V. S. ve onun en yakınlarından olup Sultan Azîz'in ikbâllerinden bulunan Tiryâl

Hanım yalısından alınarak ve yanlarına birer câriye katılarak bir araba ile Topkapı Sarayı'na gönderildiler. Burda ve daha sonra nakl edildikleri Ortaköy Sarayı'nda birer odaya hapsedildiler. Sultan Azîz'in ve kendisinin topladığı parayı ve mücevherâtı teslîme zorlandılar. Tahta cülûs eden Sultan V. Murad'a Başmâbeynci olan Dâmâd Nuri Paşa ile yeni Vâlide Sultan Şevkefzâ Kadınefendi'nin cülûs sırasında el koyduklarından başka, Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakîkat'te* bildirdiğine göre, Beşiktaş Sarayı'ndaki hazîneden 7 399 665 altınlık eshâm ve tahvîlât ile 85 000 Osmanlı altını çıktı. Mücevherâtı ise, Sultan V. Murad'ın 1 000 000 altın lirayı bulan borcuna mahsûben, sarraf Hiristaki'ye devr olundu. Eshâm ve tahvîlât maliyeye verildiği halde, 85 000 altın Sultan V. Murad'ın cülûs masrafları için, Saray'da alakonulmuştu. P. V. S., Abdülhamîd'in cülûsuna kadar, huzursuzluk içinde kaldı. Yeni hükümdar, kendisini teselli etti. Sultan Hamîd'in annesi Tîrimüjgân Kadınefendi ve anneliği Perestû Kadın ile hem aynı kabîleden olmak, hem de Esmâ Sultan sarayında kapı yoldaşı bulunmak dolayısı ile, Perestû Kadın'ın ölümü üzerine Vâlide Sultanlık görevini yeniden üstlenmek yolunda yaptığı teşebbüs, Sultan Hamîd tarafından nezâketle dikkate alınmadı. 1883'te ölen P. V. S., Aksaray'da inşa ettirdiği cami'i karşısındaki türbesine gömüldü. Oğlunun saltanatı süresince pek debdebeli bir hayat süren P. V. S., hayrâtı ile tanınmıştır. Eşi Sultan II. Mahmud adına yaptırdığı Mahmûdiye Mektebi, iki katlı olup alt katı Mekteb-i sıbyân, üst katı da Rüşdiyye olarak inşa edilmişti. 1911 Aksaray yangınında harab olan okul, bir süre, Sineklibakkal'daki bir konakta öğretime devam etti. 1930'da, mütevelli Osman Bey tarafından, betonarme olarak 17 derslikli bir ortaokul hâlinde yeniden yaptırıldı. Az sonra liseye çevrilen bu okula, Bakanlar Kurulu kararı ile, Pertevniyâl Lisesi adı verildi. Bu okulun yanında İtalyan mîmârı Montani'nin inşa ettiği Vâlide Cami'i ise, 1768'de Hacı Mustafa Efendi'nin yaptırıp da yanmış bulunan câmi arsasında kurulmuştur. Karmaşık stil ve planların uygulandığı bu câmi, Çırağan Sarayı'nı andırır. Muvakkıt-hâne ve Vâlide Sultan Türbesi, Aksaray Caddesi'nin genişletilmesi sırasında, câmi'in avlusuna taşınmıştır. Küçük fakat kıymetli yazmaları ihtivâ eden P. V. S. kütüphanesi ise, yakın tarihlerde, Süleymaniye Yazmalar Merkezi'ne nakl edilmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

PERTH, 1) İskoçya'da, Orta İskoçya çukur ovasında, aynı adı veya "Perthshire" adını taşıyan kontluğun merkezi. Tay nehrinin ağzında kurulmuştur. Nüfusu 41 400 (1967)'dür. Ormanla kaplı tepeler arasında bulunan şehir merkezi ana istasyon, iki park ve nehir arasında uzanır. Nehrin üzerinde 1715'de bir köprü yapıldı. P., önemli demiryolu ve yol kavşağı üzerindedir. Limanı da onu kıyı gemiciliğinin bir merkezi hâline getirmiştir. Ziraî iç topraklarının ihracat merkezi olması ona milletlerarası önem vermiştri. Çeşitli endüstrilere sahiptir. Boya, makina, taşıt, dokuma fabrikaları; basımevleri ve cam işleyen fabrikaları vardır. P.'ın bir kitaplığı, bir tablo koleksiyonu, bir müzesi, bir de tiyatrosu vardır.

Tarih : "Bertha" adı altında Romalılar'ca kurulan iskân yeri 1106'da resmen şehir, 1210'da da kraliyet şehri ilân edilmiştir. 1437'ye kadar İskoçya krallarının, parlamentonun ve yüksek yargıtayların merkezi olmuştur. Gotik üslûbunun son yıllarına ait olan Saint John Kilisesi'nin bazı kısımları XIII. yüzyılın başlarından kalmadır. Saint Nimian Katedrali 1850 - 1890'da yapılmıştır.

PERTH : St. George's Terrace

2) P. Kontluğu, İskoçya kontluklarının yüzey bakımından dördüncüsüdür. Yüzölçümü 6 458 km, nüfusu 125 000 (1967)'dir. Kontluk Kuzey Denizi kıyısından orta dağlık bölgeye doğru uzanır. Bu bölge kuzey - batıda kontluğun topraklarının 2/3'ünü oluşturur. Güney-doğu düz ve çukurdur. Burada ziraat gelişmiştir. Buğday, çavdar, arpa pancar ve patates yetiştirilir.

3) P., Batı Avustralya'nın merkezi ve biricik büyük şehridir. Bütün Avustralya'nın beşinci şehri olup nüfusu 449 500 (1966)'dür. Federe devletin nüfusunun % 47,5'i burada toplanmıştır. P.'in toprakları 62 km'yi kaplar ve Swan River nehrinin ağzını içine alır. P. ülkenin siyasî, ekonomik ve manevî hayatının merkezidir. Bir anglikan bir de katolik başpiskoposu vardır. Üniversitesi ve birçok yüksek okulu mevcuttur. 1945'ten beri endüstrisi gelişmiş olup çelik üretir. Bu suretle 1829'da kurulan P., ülkenin büyük şehirleri arasına girmiştir. (V. Örs)

PERTHES, Friedrich Christoph (Rudolstadt 1772 - Gotha 1843), Alman kitapçı ve yayımcısı, Johann Georg Justus P. (b. bk.)'in yeğeni. 1796'da J. H. Besser ile birlikte Hamburg'ta bir kitapçı dükkânı kurdu. Buna Almanya'da ilk gerçek "Sortimentsbuchhandlung" (çıkan kitapların nümûnelerini toplayan ve sipâriş alan kitapçı dükkânı) gözü ile bakılır. 1810 - 1811 yıllarında yayımcı olarak çalıştı ve "Das Vaterlandische Musäum" (Yurt müzesi) başlıklı dergiyi çıkardı. Hamburg senatörü olarak Napoléon'a karşı direnmeye katıldı ve sonunda İngiltere'ye kaçmak zorunda kaldı. 1814'te Hamburg'a döndü. 1822'de Hamburg'taki firmadan çekilerek Gotha'da bir yayınevi kurdu. Bu kuruluş P.'in oğlu "Friedrich Andreas P. AG" (Anonim şirket) adı altında idâre edilmiş ve 1922'de Stuttgart'taki "Deutsche Verlags - Anstalt" (Alman Yayın Enstitüsü) ile birleştirilmiştir. P., Matthias Cladius'un kızı ile evlenmişti. Çağın birçok ünlü yazarlarının yakın arkadaşı olan P., bunlardan birkısmının eserlerini yayınladı. Başlıcaları : *Johannes von Müller, Gentz, Adam Müller, J. Görres, E. M. Arnt, Niebuhr, Ranke, Savigny ve Schlegel kardeşler* gibi aynı zamanda *"Börsenverein der Deutschen Buchhandler"* (Alman Kitapçıları Borsa Birliği)'in kurucuları arasında bulunan yazarlardır. (V. Örs)

PERTHES, Johann Georg (Rudolstadt 1749 - Gotha 1816), 1785'te Gotha'da *Georgaphische Verlaganstalt Justus P.* (J. P.'in coğrafya yayın enstitüsü) adı altında bir yayınevi kurmuştur. Bu kuruluş coğrafya ve kartografya alandaki eserlerle ve bilhassa A. Stie'ler, E. von Sydow ve H. Wagner, H. Berghaus, K. Spruner von Merz ve P. Sanghans'ın büyük atlasları ve H. Haack'ın okullara mahsus duvar haritalarıyle bütün dünyada ün kazanmıştır. Bunlardan başka 1855'ten itibaren "Petermanns Geographiche Mitteilungen" (Petermann'ın coğrafî bildirileri) başlığı altında bir dergi çıkarmıştır. Nihayet *Genealogische Taschenbücher* (Jenealojik el kitapları) genel başlığı altında asılzade âilelerine dâir eserler yayınlamıştır. Bunlar arasında *Gothaischer Hofkalender* (Gotha saray takvimi) [1763 - 1945] ile *Gothaisches jahrbuch* (Gotha yıllığı) [1926'dan beri],'un ayrı birer yeri vardır. Gotha'daki bu kuruluş devletleştirilerek 1953'te *V. E. B. Hermann Haack Geographich kartographisch Anstalt Gotha* (Gotha'da Herman Haack coğrafî ve kartografik enstitüsü) adını almıştır. O zamandan beri Justus P. yayınevi de Darmstadt (Federal Almanya)'ta yerleşmiştir. (V. Örs)

PERTI, Giacomo Antonio (Bologna 1661 - Bologna 1756), İtalyan kompozitörü. Daha onsekiz yaşına girmeden Bologna'da birinci operasını yazdı (Atide) (ad). Ondokuz yaşında iken Bologna'daki San Petronio kilisesinde kendi eseri olan bir Missa Solemnis'i icra etmiştir. İmparator I. Leopold kendi orkestra şefliğine seçmiştir. İmparator IV. Karl zamanında bu mevkiine ilâveten müşavir olmuştur. Bologna katedralinde orkestra şefi seçilen P. özel olarak kilise musikisinde şöhret kazanmıştır. 24 opera ve 24 oratoro yazmıştır. (V. Örs)

PERU, Güney Amerika'nın batı sahilinde bir devlet. Kuzeyde Ekvador ve Kolombiya, doğuda Brezilya; güney-doğuda Brezilya, güneyde Şili, batıda Büyük Okyonus ile sınırlıdır. Resmî hesaplara göre yüzölçümü 1 285 215 km²'dir. P.'nun komşularıyla olan sınırları çok uzun anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Koloni çağında, düzenli bir şekilde tarif edilmeyen sınırlar pek önemli bir mesele teşkil etmiyordu, ama, bu ülkeler bağımsız olunca sınırların kesinlik kazanması büyük bir önem taşımaya başladı. Yukarı Amazon bölgesi sınırları 1777'de San Ildefonso muahedesiyle tayin edildi. 1851'de P. ile Brezilya arasında yeniden gözden geçirildi; 1909'da bu defa Bolivya'nın da katılmasıyle yeniden düzenlendi. Ekvador'la olan ve bir asırdan fazla süren sınır anlaşmazlığı da ancak 1942'de halledilebildi. P., bugünkü büyük yüzölçümüyle Güney Amerika'nın Brezilya ve Arjantin'den sonra gelen üçüncü büyük ülkesidir. Nüfusu 15 400 000 (1974 tahmini), başkenti Lima'dır.

Cordillera de los Andes diye bilinen muazzam dağ sistemi P.'nun belkemiğini teşkil eder. Kabaca kuzey-kuzey-batıdan güney-güney-batıya doğru, ülkeyi uzunlamasına ve biribiriyle tamamen tezat hâlinde üç mıntakaya ayırır: 15 ilâ 160 km arasında değişen, kuru sahil şeridi; büyük dağ zincirlerinin, yüksek yaylaların ve derin vâdilerin bulunduğu şerit ve nihayet dağların doğusunda başlayan, sıcak, rutubetli kısım. Burasını kısmen gerçek , Amazon ovası meydana getirir. Ecuadorean yakınındaki küçük bir saha dışında bütün sahil şeridi çöldür. 50 kadar akarsu bu bölgeden denize doğru akar ama bunlardan ancak on kadarı bütün yıl boyunca denize ulaşır. Nüfusun çoğu bu akarsuların vâdîlerinde oturur. Zengin alüvyonlu topraklarda tarım yapılır. Dağlık kısmın genişliği güneyde 400 km'yi geçer; kuzeyde de 250 km'ye yaklaşır. Andlar bu kısımda bazı muayyen zencirler hâlinde belirir. Doğudakilere Cordillera Oriental, batıdakilere Cordillera Occidental denir. Hiçbir yerde denize bu derece yakın yerde yüksekliği 6 000 m'yi geçen dağlara rastlanmaz. Dağlar yer yer baş döndürücü uçurumlar hâlinde 6 000 m'yi geçen yükseklikten deniz seviyesine düşer. Sierra denen bu bölgeyle Montana denen doğu bölgesi arasında bir geçiş bölgesi vardır; buraya da *Ceja de la Montana* (Montana'nın kaşı) adı verilir.

Sahil bölgesi: Bu bölgenin güney kısmı Paracas yarımadasından hemen hemen Şili sınırına kadar yüksek bir duvar görünüşündedir. Paracas'tan bir sahil şehri olan Trujillo'ya kadar olan şeritte sahil sıradağı yoktur; perakende tepelere ve adalara raslanır. Vâdi tabanlarındaki alüvyonlu topraklarda şeker kamışı, pirinç, alfalfa, pamuk yetiştirilir. Trujillo'nun kuzeyinde kalan kısmın genişliği 160 km'yi geçer. Bu bölgenin tarım potansiyeli önemli olmakla birlikte, asıl önemi Talara civarından elde edilen petroldedir.

Sierra: Güney P.'daki *puna* veya yüksek yayla (altiplano) doğuda Cordillera Oriental (Real), batıda Cordillera Occidental ile çevrilmiştir. Burası 800 km uzunluğunda 160 km genişliğinde büyük bir havza teşkil eder. Güneyinde, 3 814 m yükseklikte Titicaca gölü vardır. Bolivya ile paylaşılmış olan gölün uzunluğu 200 genişliği 56 km; ortalama derinliği 30 m, en derin yeri 270 m'dir. Göle yakın yerlerde arpa, quinua (quinoa), patates yetiştirilir. Bu bölgenin batı kısmı çayırlıktır. Başlıca büyük şehir Puno'dur. Çevredeki dağların yüksekliği 5 000 - 6 000 m arasında değişir (Coropuna 6 617 m). Bölgede sık sık deprem olur. Altiplano'nun kuzeyinde eski Cuzo şehri vardır. İnkalar büyük imparatorluklarını dağlarla çevrili bu muhteşem yaylada kurmuşlardı. Daha kuzeyde Sierra'nın orta kesimi vahşî boğazlar, bâzan 2 000 m'ye yaklaşan sarp uçurumlar, sarp tepelerle kaplıdır. Daha kuzeyde *Puna* denen kısım yer alır. Burada çeşitli göller vardır. En büyükleri 22,5 km'ye 9,6 km boyutlarındaki Junin (Chinchaicocha) gölüdür. Mantaro nehri bu gölden çıkarak güneye akar, burada madencilik yapılır, patates ve quinua yetiştirilir. Puna'nın kuzeyinde tenha Cordillera de Huayhuash yer alır. Daha kuzeyde dağlar Cordillera Negra ve Cordillera Blanca adlarıyla ikiye ayrılır. Cordillera Blanca sürekli olarak karlarla kaplı olduğu için bu adı almıştır. Uzunluğu 160 km'yi bulan bu dağların en yüksek yeri Huascaran tepesidir. Uzunluğu 180 km'ye yaklaşan Cordillera Negra ise koyu gri renkli kayalık taşlardan ibârettir. Bu iki dağ sırası arasında verimli Huaraz (Huaras) vâdîsi vardır. Genişliği 40 km olan bu bölge Sierra'da nüfusun en yoğun olduğu yerdir. Amazon'un kollarından olan Huallaga ve Maranon nehirleri bu bölgenin kuzeyindeki Cordillera de Huayhuash'tan doğar.

P. And'larında çoğunun yüksekliği 3 500 m'yi geçen 27 geçit vardır. En çok kullanılanlar Antabamba ve Cotahauasi'dir.

Montana: Bu bölge, ülke yüzölçümünün yarıdan çoğunu kaplar. Henüz tamamen keşfedilmiş olmamakla birlikte büyük ekonomik değer taşımaktadır. Lima'yı Huallaga üzerindeki Tingo Maria ve Ucayali üzerindeki Pucallpla ile birleştiren ilk karayolu 1943'te açılmıştır. Daha önce yalnız hayvanların geçebileceği yollardan faydalanılıyordu.

PERU

İklim : P.'nun iklimi üç büyük etken tarafından kontrol edilir : Ekvatora olan mesafe, okyanus ve dağlar. Doğu ile batı arasındaki iklim değişikliği kuzeyle güneye göre daha çabuk olur. Batı sahilinden birkaç saatlik bir yükseliş mutedil deniz çöl iklimini, çok soğuk berrak tropikal yayla iklimine çevirir. Aynı şekilde ekvator ovasında dağlara doğru yükselmek daha da büyük iklim değişikliğine sebep olur. Doğuda çok olan yağış, muayyen yüksekliklere kadar artar, sonra Sierra'da doğudan batıya doğru gidildikçe azalır. Doğu rüzgârları Amazon ormanlarından eserek rutubetle dolar, Andlar'a gelince yükselmek zorunda kalır ve sonuç olarak şiddetli yağışlar görülür. Büyük Okyanus sahillerinde kuzeye doğru akan P. yahut Humboldt akıntısı çöle rağmen sahil bölgesinin serin olmasını sağlar. P.'da iklim genellikle yüksekliğe bağlıdır. Vâdilerde derinliklerine göre tropik veya yarı tropik iklim hüküm sürer.

Bitki örtüsü ve fauna : P.'nun bitki örtüsü ve faunası da üç tabiî bölgeye göre mütalea edilir.

Costa denen sahil bölgesinde çöl ve yarı çöl bitkileri, çalılıklar vs. yetişir. Sahildeki fauna, başlıca çok sayıda deniz kuşlarından ibarettir. Sierra bölgesinin bitki örtüsü çeşitlidir.

PERU : Toquepala bakır ocağı

Çalılık bölgeler veya hiç ağaçsız yerler olduğu gibi; yükseltilere göre, seyrek ormanlık vâdîlere de raslanır. Andlar'da alpakalar, evcil, lamalar, mahallî bir hayvan olan vicuna'lar, tavşan büyüklüğündeki dağ vizcacha'sı (bir çeşit sıçan) yaşar, eskiden chinchilla da çoktu.

Sierra doğu tarafı zengin ormanlarla kaplıdır. Buradaki hayvanları genellikle Amazon bölgesinde yaşayan hayvanlar teşkil eder.

Ekonomi: P.'nun başlıca ihraç malı petrol, şeker, pamuk, altın ve gümüş, yün, balık, kurşun ve bakırdır. Başlıca ithal maddeleri makine, motorlu araçlar, içki, tütün, kimyevî maddeler, ilâç, kâğıt vesairedir. Ekonominin temelini tarım teşkil eder. En çok pamuk, patates, sebze yetiştirilir. Guano denen gübre, şeker ve pamuk mahsulü için büyük önem taşımaktadır. Karabatakların ülkenin sahilleri açığındaki adalarda biriken gübresi, guano, devlet tekelinde, Compania Administradora de Guano tarafından toplanır. Guano mahallî ihtiyaçlar için kullanılmaktadır. Sierra'da en çok koyun, keçi, sığır, alpaka, lama ve domuz beslenir. Madencilik önemlidir; millî ekonominin yarıya yakın kısmı maden ihracatına dayanır. Gümüş istihsali bakımından P. dünyada dördüncüdür. Endüstriye tekstil hâkimdir. Pamuklu, yünlü ve rayon kumaşlar imâlâtı gittikçe artmakta ve bunlar ülkenin ihtiyaçları için kullanılmaktadır. Ulaştırma, demiryolu ve mahdut karayoluyla sağlanır. Toplam uzunluğu 4 000 km'yi geçen demiryolları nisbeten kısa hatlarla madencilik ve endüstri bölgelerini sahile bağlar. Demiryolları standard eb'attadır; buradaki demiryolları dünyanın en yüksekte olan demiryollarıdır.

İyi karayolları da P.'nun ekonomik hayatında önemli rol oynar. 1953'te ülkede otomobil ulaşımına elverişli yol miktarı 25 000 km'ye yaklaşıyordu. Bunun 2 700 km'si asfalt, 10 000 km'si sert satıhlı, kalanı da toprak yoldu. Ülkenin başlıca limanı Callao'dur. 1951'de milletlerarası banka borcu ile modernleştirilmiştir.

Tarih: Titicaca gölünün tam güneyindeki Tiahuanaco'da, Cuzco ve Ollantaytambo'daki kalıntıların vaktiyle çok kudretli hükümdarlar tarafından yaptırılan eserlerin harabesi olduğu sanılmaktadır. Menşeleri meçhuldür. Bilinen bir şey varsa muahhar İnka yapılarına asla benzememeleridir. Cozco'nun İnkalar, yahut "Güneşin halkı" tarafından iskânı muhtemelen XIII. yüzyılda vâki olmuştur. O sırada İnkalar'ın zaten şayanı dikkat bir medeniyeti vardı. İnka imparatorluğu XVI. yüzyılın ilk çeğreğinin sonuna kadar yaşadı.

1526'da Pizarro, Diego de Almagro ve Hernando de Luque, P.'nun fethi için bir anlaşma yaptılar. Pizarro 1526'da Tumbes'te karaya çıktı. Ertesi yıl İspanya'ya döndü ve 1531'de kardeşleriyle birlikte Tumbes'e döndü. Fransisco Pizarro'nun gelişinden bir yıl önce 1526'da ölen Büyük İnka Huayna Capac'ın oğulları Huascar ve Atahuallpa arasında bir iç harb hüküm sürüyordu. Atahuallpa savaşı kazandığı sırada Pizarro 183 adamıyla birlikte Atahuallpa'nın bulunduğu Cajamarca'ya gitti (1532). Hükümdar tarafından dostça karşılandı; fakat Pizarro, alçakça bir davranışla onu esir aldı. 1533 şubatında Almagro takviye getirdi. Pizarro'nun fidye olarak istediği çok yüksek meblağı bulan altın ve gümüşlerin ödenmesine rağmen, bu kana susamış adam 29 Ağustos 1533'te Atahuallpa'yı öldürdü. Aynı yılın ekiminle Cuzco'ya girdi. Huayana Capac'ın meşrû oğluna taç giydirdi. Daha sonra Almagro Şili üzerine yürüdü. Pizarro da 18 Ocak 1535'te "Krallar Şehri"ni (Lima) kurdu. Bundan sonra Fransico Pizarro ile kardeşleri Juan ve Gonzalo Pizarro ve Almagro arasında anlaşmazlık çıktı. Almagro 1538'de yenilerek öldürüldü. Ancak onun taraftarları da 26 Haziran 1541'de Pizarro'yu öldürdüler.

Çeşitli kargaşalıklardan sonra P., kral nâibliğiyle idare edilmeye başladı. 1569 - 1581 arası kral nâibi olan Don Fransisco de Toledo, İnka Tupac Amaru'nun küçük çevresinden — bir ihtilâl çıkarır endişesiyle — çekinerek bu son İnca'yı 1571'de öldürttü. Yerli halk üzerindeki baskıyı arttırdı. Ülkede enkizisyon usulleri tatbik edilmeye başlandı. Bu hal 1776'ya kadar devam etti. 1780'de İnkalar'ın başlattığı bir ayaklanma kanlı bir şekilde bastırıldı ve ancak 1783'te son buldu.

Güney Amerika'nın kuzey kesimini İspanyollar'dan temizleyen Simon Bolivar (b. bk.) P.'nun bağımsızlığı için de savaştı. 9 Aralık 1824'te İspanyol kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratıldı ve 1825'te ülkede cumhuriyet ilân edildi.

Cumhuriyetten sonra ayaklanmalar, hükûmet darbeleri dönemi başladı. Yukarı P., kurtarıcı Bolivar'ın adına izafeten Bolivya adını almıştı. Bolivar ise 1826 eylûlüne kadar P.'da mutlak bir hâkimiyet kurdu. 1827'de cumhurbaşkanı seçilen General José de la Mar, General Augustin Gamarra tarafından iktidardan düşürüldü. Gamarra 1829'da üçüncü cumhurbaşkanı olarak seçildi. Daha sonra darbeler dönemi geldi. 1836'da iktidarı ele geçiren Andrés Santa Cruz, Bolivya - P. konfederasyonunu gerçekleştirdi ve ülkeyi 1839'a kadar oldukça iyi idare etti ama Şili, bu anlaşmayı bozdu. Daha sonra bitmez tükenmez hükûmet darbeleri birbirini tâkib etti. 1864'te İspanya ile P. arasında bir savaş çıktı. İspanya Chincha adalarını ele geçirdi. Ancak, Şili, Bolivya ve Ekvator P.'ya yardım ettiler. Savaş 1866'da bitti ve 1871'de muahede yapıldı.

1879'da Şili, P.'nun nitrat eyâleti Tarapaca için P.'ya açtığı savaşı kazandı. Başkent Lima işgal edildi ve üç yıl işgal altında kaldı. Şili, Tarapaca'yı kesin olarak aldı. Tacna ve Arica eyâletlerinde de on yıl sonra plebisit yapmak şartiyle kendine bağladıktan sonra barışa razı oldu. Savaş 1883'te bittiyse de Şili askerleri 1884'e kadar P.'da kaldılar; bu savaş, Pasifik Savaşı diye anıldı.

Savaş, P.'yu perişan etmişti. 1895'te iktidara gelen Nicolas de Piérola ülkenin kalkınmasına çalıştı. Onun ve daha sonra cumhurbaşkanlarının ülkeyi demokratik yollarla idare ettiği ileri sürülemez. 1924'ten itibaren komünistler ülkeye el

attılar. Teşkilâtlanıp bir komünist partisi kurdular. Komünist partisi 1948'de kanun dışı ilân edildi ve komünistlerin elebaşısı ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Hükûmet 1952'de Rusya, 1953'te de Rusya'nın peyklerine stratejik madde ihracını durdurdu. (O. Yüksel)

PERUGIA [*peruca*], Orta İtalya'da şehir. Aynı adı taşıyan vilâyetin merkezidir. Denizden 493 m yükseklikte, Tibr nehri vâdîsiyle Trasimeno Gölü'nün arasında bulunan bir sırtın üzerinde yükselir. Nüfusu 127 500 (1970)'dür. Başpiskoposluktur. Üniversitesi 1200'de kurulmuştur; yabancılara mahsus bir üniversite 1925'te kurulmuştur. Güzel Sanatlar Akademisi, yiyecek maddeler endüstrisi (çikolata); kibrit fabrikası, artistik çanak çömlek fabrikası vardır. Üst şehir hâlâ Orta Çağ karakterini taşır. Şehrin kuzeyinde uzanan ve XIV. yüzyılda tahkîm edilmiş olan dağ sırtı üzerinde Hıristiyanlığın birinci yüzyıllarına ait yuvarlak Sant'Angelo Kilisesi ve yeni üniversite yer alır. Şehrin güneyindeki dağ sırtında da XIV. yüzyıldan kalanın San Domenico (içi barok üslûbundadır) bulunur. Porta di San Pietro (Aziz Petrus kapısı) (1475'te A. di Duccio'nun eseri)'nun dışında San Pietro kilisesi yükselir (bu binanın en eski kısmı 1000 yılından kalmış olup içinde o devirden kalma sütunlarla XVI. yüzyılda yapılmış techîzât vardır). Şehrin ortasında yükselen San Sorenzo Katedrali (1345 - 1490) büyük iç salonlu bir kilisedir. Katedralin güneyindeki meydanda Tontana Maggiore adını taşıyan ve 1278'de bitirilen büyük bir çeşme vardır. Bu çeşme iki taş havuzdan oluşur. Kabartmalar Niccolo ve Giovanni Pisano'nun eserleridir. Su, bir bronz kaptan havuzlara dökülür. En muhteşem gotik bina Palazzo dei Priori (1293 - 1443) adını taşır. Şimdi Palazzo Communale (belediye) olarak kullanılır ve Galleria Mazionale dell Umbria ve Biblioteca Augusta'yı içine alır. Yanında Collegio del Cembio (Sarraflar loncası, 1452 - 1457) vardır. Bu binânın salonu P. Perugino ve öğrencilerinin freskleriyle süslüdür. San Severo Kilisesinde Raffael'in bir freski yer alır (1505, alt kısmı Perugino'nun eseridir, 1521). Rönesans'ın başlangıçlarına âit bir mimarî şâheser, Azîz Bernardino'nun Oratorium (küçük kilise)'unun cephesidir (1457 - 1461). Oratorium A. di Duccio'nun eseri olup, kabartmaları da ona âittir.

Tarih : Romalılar zamanındaki adı Perusia olan şehir, Etrüsklerin "Oniki Şehir" lerinden biri idi. M. Ö. 295'te Romalılar'ın eline geçmiştir. Etrüsk - Roma şehir duvarı kısmen mevcut ve iyi bir durumdadır. Şehir kapılarının en iyi hâlde bulunanı Arco d'Augusto'dur. M. Ö. 41'de Consul L. Antonius (Triumvir'in kardeşi) P.'da muhâsara edilmiştir (Perusia Harbi). M. Ö. 40'ın ilkbaharında şehir Octavianus'a teslîm olmuş ve bunun tarafından yakılmıştır. Sonradan Octavianus şehri tekrar yaptırdı. M. S. 548'de şehir Totila'nın eline düştü; daha sonra Ravenna Exarkhat'ına, 754'te de Kilise devletine verildi. Buna rağmen, hemen hemen serbest şehir olarak yaşamağa devâm etmiştir. P., çok zaman Alman imparatorlarının tarafını tuutmuştur. 1130'da ilk defa olarak Cancul'lar tâyîn edilmiştir. XII. yüzyılın sonlarından itibaren P. civar şehirleri eline geçirmiştir (Gubbio, Assisi ve başkaları). Uzun parti çatışmalarından sonra XV. yüzyılda bir asilzâde grubu idareyi eline aldı. Sonra şehir Baglioni ailesinin eline geçti. Bu sülâle kanlı bir çatışma sonunda yok olunca, şehir yine Papa'nın idaresine girdi (1540). P., 1860'ta İtalya'ya verilmiştir. (V. Örs)

PERVANE, entomoloji'de (b. bk.), lepidopter böcekler genellikle bu adla anılır. Geceleri ışık etrafında pervane gibi döndüklerinden P. genel adıyle anılırlar.

PERVANE, dönme hareketiyle akışkanları (hava, su vs.) harekete getiren araç. İki veya daha fazla kanatlı olur. "Pala" da denen kanatlar P.'nin göbeğinde birleşir. P. bu noktadan hareketi verecek olan mile tesbit edilir. Milin dönmesi P.'nin de dönmesini sağlar. P.'nin kanatları akışkana gerekli hareketi verebilmesi için muhtelif şekillerde eğik olur.

Hareket hâlindeki bir P.'nin meydana getirdiği enerji, içinde bulunduğu akışkanın da hareket etmesini sağlar. Bu hareketin meydana getirdiği enerjiden muhtelif şekillerde faydalanılır. Suda dönen P.'nin enerjisi deniz teknelerini hareket ettirmeye, havada dönen P.'nin meydana getirdiği enerji uçakları hareket ettirmeye ve uçurmaya yarar.

P. yapımında en önemli nokta çap ve biçiminin kullanılacağı yere göre hesaplanmasıdır. Uçak ve gemi P.'lerinde aracın istenen hıza ulaşabilmesi, istenen yükü taşıyabilmesi P. hesaplarının kusursuz yapılmasıyle mümkün olabilir. Bu hesaplamaya P.'nin çapı (aynı aksta P.'yi içine alabilecek silindirin çapı), kanatların faydalı yüzeyi ile bütün yüzeyi arasındaki oran gibi unsurlar dikkate alınır.

P.'lerden itme, çekme ve denge sağlama gibi işlerde yararlanılır. Gemilerde P. kullanma fikri ilk defa XVIII. yüzyılda doğmuş, 1776'da Bushnell inşa ettiği küçük denizaltıda iki P. kullanmıştır. Daha sonra Fulton'un 1800'de inşâ ettiği Nautilus'ta iki pervane vardı. Ancak P.'den gemilerde gerçekten itici kuvvet olarak faydalanılması XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde mümkün oldu. Augustin Normand adlı Fransız, yaptığı çok kanatlı P.'siyle 10 mil kadar bir hız sağlamayı başardı. Gemilerde P. kullanılması bundan sonra hızla gelişti ve bütün motorlu veya buharlı deniz teknelerine tatbik edilmeye başlandı. Gemi P.'sine denizcilik terminolojisinde "uskur" denir. Uskurun kullanılmaya başlamasıyle gemilerin hızı arttı, çift uskurlu gemiler yapıldı. Gemilerin tonilatosunun büyümesiyle dört uskurlu gemilerin de yapılması yoluna gidildi.

İnsanların havadan ağır bir araçla uçmayı gerçekleştirmesi, kısacası uçakların yapılabilmesi P.'nin gelişmesiyle oldu. Gemilerde kullanılan itici uskurların aksine, uçak P.'leri çekici olarak iş görür. Kanatların arkasına takılan itici P.'ler de bir ara kullanılmıştır. P.'den aynı zamanda dengeyi sağlamakta da faydalı olur. Helikopterlerde kullanılan P.'ler aracı her yöne hareket ettirmeye ve denge sağlamaya yarar. (Y. Kansu)

PERVÂNE, Mu'înüddîn Süleyman (? - 1277), Selçuklu Türk devlet adamı. Babası Mühezzibüddîn Ali, bir söylentiye göre Deylemli, başka bir söylentiye göre de Kâş'lı idi. Buna göre İranlı yahut Türk asıllı olması gerekmektedir. Mühezzibüddîn, Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetine girerek yükselmiş, II. Keyhusrev zamanında vezirlik derecesine ulaşmıştı. Bu arada oğlu Muînüddîn'i de, kademe kademe terfi ettirerek, Tokat muhâfızlığına tâyin ettirmişti. 1243 Kösedağ yenilgisi Anadolu Selçuklu Devleti için ağır sonuçlar getirince, Mühezzibüddîn, Moğollarla anlaşmanın tek çıkar yol olduğu sonucuna vardı. Moğollar'ın Anadolu'dan ayrılışları üzerine yanına oğlu Mu'înüddîn'i ve Amasya kadısını alarak, barışı sağlamak amacı ile türlü hediyelerle Baycu'nun

ardından yola çıktı. Erzincan ile Erzurum arasında Baycu ile buluştu. Muğan'a kadar onunla birlikte gitti ve orada Baycu ile yaptığı vakur ve müdebbirâne görüşmeler sonunda Moğol imparatorluğu ile Selçuklu sultanlığı arasında bir anlaşma sağladığı gibi, Mu'înüddîn'in de istikbâlini sağlamış oldu. Baycu'nun teveccühünü kazanan Mu'înüddîn, Tokat'tan başka Erzincan muhâfızlığını da üstlenmiş oldu. Sultan II. Keyhusrev'in (b. bk.) 1246'da ölümünden sonra, Selçuklu tahtı üzerinde II. Keykubâd, II. Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan arasında başgösteren, daha doğru bir deyimle muhteris vezir ve devlet adamlarının bu üç küçük şehzâdeyi bayrak edinerek açtıkları iktidar kavgasında Mu'înüddîn, IV. Sultan Kılıç Arslan'ı tuttu. Güyük Han'ın cülûs töreni için II. Keykâvus tarafından Karakurum'a gönderilen Kılıç Arslan'ın maiyetinde yer alan Mu'înüddîn, Moğollar'dan Kılıç Arslan adına bir saltanat menşûru almağa muvaffak oldu. Dönüşte onun Kayseri'de tahta çıkmasını sağladı ise de, Keykâvus ile vuku bulan çarpışmada, Kılıç Arslan yenilerek yakalandı. Bir söylentiye göre Amasya, başka bir söylentiye göre de Uluborlu kalesine haps edildi. Mu'înüddîn ise, Erzincan'a çekildi. Anadolu'daki durumu düzeltmek üzere Baycu Noyan 1256'da yeni bir sefer tertip edince, onun maiyetinde yer alan Mu'înüddîn, Keykâvus'un yenilgiye uğramasını sağladı. Kılıç Arslan, Uluborlu kalesinden çıkartılarak, sultan ilân edildi. Baycu, bu hizmetlerinden ve Moğollara bağlılığından ötürü, Mu'înüddîn'i Pervâne görevine tâyin etti. Bundan sonra Pervâne sanı ile tanınan Mu'înüddîn, Moğol gücüne de dayanarak, Anadolu Selçuklu Devleti'nin en nüfuzlu kişilerinden biri oldu. Mâmâfih, Keykâvus ile Kılıç Arslan arasındaki mücadele Hülâgû'nun 1261'de Anadolu'ya gelişine kadar devam etmiş ve Mu'înüddîn'in kesin iktidarı ile son bulmuştur. Bu sebeble, 1261 - 1277 yılları arasındaki devre, bâzı kaynaklarda, Mu'înüddîn Pervâne Devri olarak anılır. Moğolları mümkün olduğu kadar ülkenin içişlerinden uzak tutan, fakat onlara dayanarak Anadolu'da tekrar sükûn ve istikrârı sağlayan P., Hülâgû'nun 1265'te ölümü üzerine, İlhanlı tahtına çıkan Abaga Han'ı tebrik etmek üzere, Sultan Kılıç Arslan ile birlikte Merâga'ya gitti. Bu görüşmede P., Moğollar nezdinde pek büyük nüfuz sağladı. Sultanla birlikte Anadolu'ya dönerken, yetkileri bir kat daha genişlemiş bulunuyordu. Anadolu'ya gelince, birkaç yıl önce iç kargaşalıkdan yararlanarak Sinob'u ele geçiren Trabzon Rum imparatorluğuna karşı sefer açtı. Sinob'u kurtardığı gibi, çevredeki 12 kadar kaleyi de tekrar Selçuklu sultanlığına itâate mecbur etti. Moğolların P.'ye gösterdikleri ilgi ve verdikleri yetki yanında, Sinob'un fethi onun nüfûzunu bir kat daha arttırdı. Kılıç Arslan ise, P.'nin sağladığı nüfûzdan endîşe ediyor, tahtının, hattâ hayatının tehlikede olduğu kanâatini taşıyordu. Bu durumda, vezir ile sultanın arası iyice açıldı. Sinop fethinden sonra Moğol komutanının Kayseri'deki karargâhında buluştukları zaman, P., sultanı Memlûk hükümdarı Baybars ile işbirliği yapmakla suçlayınca, Kılıç Arslan "İğci, sarhoş musun?" demiş; P. de ona "Evet, senin kötü tutumun beni sarhoş etti. Seni Burgurlu zindanından çıkarıp ben sultan yaptım" diyerek aradaki bağları iyice koparmıştı. Az sonra şehir dışındaki bir mesîrede düzenlenen şölende, Moğol komutanının izni ile, Kılıç Arslan kaldığı çadırda kirişle boğularak öldürüldü. P., onun yerine, 2,5 yahut 6 yaşındaki Gıyâseddin III. Keyhusrev'i hükümdarlığa getirdi. Böylece, Aksaray'dan itibaren Doğu Anadolu'nun mutlak hâkimi durumuna gelen P., Anadolu'dan Mısır'a iltica eden emîr ve beylerin Sultan Melîkü'z - zâhir Baybars'ı bir Anadolu seferine iknâ etmeleri üzerine, emrindeki Selçuklu ve Moğol birlikleri ile, Mısır ordusunu Elbistan'da karşıladı. 1277'de vuku bulan bu çarpışmada, Baybars ezici bir zafer kazandı. P. ile savaştan çıkabilenler, Tokat'a kadar çekilmişlerdi. 2 mayısta Kayseri'ye giren Sultan Baybars, P. ile teması sağladı ise de, Baybars'a itimâdı kalmayan P., yanında bulunan küçük sultanla, Baybars'ın yanına gitmekten kaçındı. Ama, Elbistan bozgunu Moğollar ve hele Abaga Han üzerinde çok kötü etkiler hâsıl etmişti. Baybars'ın Suriye'ye dönüşünden sonra Anadolu'ya gelen Abaga Han, bu bozgunun öcünü 200 000 Anadolu Türkü'nü öldürmekle almış oldu. Olaylar böyle ters yönden gelişirken, İlhan katında P. hakkında da güvensizlik belirtileri kendini gösterdi. Elbistan savaşında yerini bırakıp kaçmış, savaştan sonra da İlhan'ın yanına gitmemiş olan P.'nin de suçlu sayılarak öldürülmesi Moğol beylerince ısrarla istenince, Abaga Han onu 2 Ağustos 1277'de Aladağ'da öldürttü. Mezarı kayıptır. Tokat'ta, 1811 yılına kadar çalışan iki katlı bir dârüşşifâ ile mürîdi bulunduğu ünlü Şeyh Fahrüddîn-i Irâkî adına yaptırdığı bir ribât'ı vardır. Ayrıca, Merzifon'da da bir cami yaptırmıştır. Sinop kalesi ve hükme bağladığı 12 kale Sultan IV. Kılıç Arslan tarafından fethi müteakıb kendisine üleş olarak verilince, bu yörenin yönetimini oğlu Mu'inüddîn Mehmed Bey'e bırakmıştı. Böylece, Sinop ve çevresinde 1267 - 1332 yılları arasında hükümrân olan ve Pervâne Oğulları adı ile tanınan bir beylik doğmuş oldu. Mehmed Bey, babasının öldürülmesinden sonra da Moğollar'a sâdık bir vasal olmuş ve 1269'da ölünce yerini oğlu Mes'ûd almıştır. O da, İlhanlı imparatorluğu ile hoş geçinme siyâsetini güderek, ülkesini korumayı başardı. 1298'de, bir gün, Sinop'ta gezintiye çıktığı sırada Ceneviz korsanları tarafından Kefe'ye kaçırıldı ve ağır bir fidye ödemek suretiyle ülkesine dönebildi. 1300'de ölümü üzerine, yerine oğlu Gazi Çelebî geçti. Denizcilikte mehâreti ile tanınan ve ilk Türk denizcileri arasında sayılan Gazi Çelebî, Trabzon Rumları ve Cenevizliler ile Karadeniz'de başarılı savaşlar yapmıştır. Son zamanlarında Kastamonu hükümdarı Candar Oğlu Süleyman Paşa'nın himâyesine giren Gazi Çelebî'nin oğlu olmamıştı. Bu yüzden, 1322'de ölünce, Pervâne Oğulları devletini bir süre kızı yönetti. Ama Candar Oğlu Süleyman, oğlu İbrahim Şâh'ı Sinop Beyliğine tâyin edince, 1332'de, Pervâne Oğulları Beyliği tarihe karışmış oldu. Sinop ve çevresine bir süre Hâtun İli denilmesinin sebebi, Gazi Çelebî'nin kızından ileriye gelmektedir. P., ayrıca, Sinop'ta da bir medrese inşâ ettirmiştir. O, II. Keyhusrev'in kızlarından biri ile evli bulunduğu gibi, kendi kızlarından birini de Sultan II. Mes'ûd'a vermişti. Mevlevî geleneklerine göre, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile de yakın ilişkileri olmuştu. Mevlânâ *Fîhi mâfîh* adlı eserini P.'ye ithâf etmiştir. Kudretli bir devlet adamı olan P.'nin öldürülüşü ile Anadolu'da Selçuklu sultanlığının hâkimiyeti kesinlikle son bulmuş, bundan sonra gelişen fi'lî Moğol istîlâ ve idaresi ile, siyasî olduğu kadar, ekonomik ve sosyal buhranlar ve medenî sukut, gittikçe şiddetlenerek Anadolu Türk devletinin dağılmasına yol açılmıştır.
(İ. Parmaksızoğlu)

PERVARÎ, Siirt iline bağlı ilçe. Yüzölçümü 1 459 km², nüfusu 22 761 (1975), nüfus yoğunluğu 16, % 90'ı köylü, köy sayısı 37, bir bucağı (Doğanca) var; köylerin çoğu 300 - 500 nüfuslu; ilçe merkezi P.'nin nüfusu 4 054 (1975)'dür. P. eski ilçelerdendir. Kuzeyinde Şirvan ilçesiyle

PERVARİ : Genel görünüş

Bitlis'in Hizan ilçesi, batısında Eruh, güneyinde Şirnak ilçeleri, doğusunda Van'ın Çatak ve Mardin'in Beytüşşebap ilçeleri vardır.

İlçe arazisi, dağlık ve sarp yerleri çok, derin vâdîlerin bulunduğu yüksek bir bölgededir. Güneyindeki dağlık bölge (2 943 m) ve doğusundaki Körkandil Dağı (2 831 m) başlıca yükseklikleridir. Güneydeki dağlık bölge kıvrımlı ve yer yer kırılmalara uğramış Üst Kretase - Paleosen ile Orta, Alt Eosen, Lütesiyen oluşuklarından bir yapı gösterir. Bu oluşuklara Kermav, Midyat, Gercüş adları verilmiştir. Bu oluşukların kalker yapılı yerlerinde karstik yeryüzü şekilleri doğmuştur. P.'nin bulunduğu yer ile kuzey çevresinde ise, çoğu metamorfik taşlar durumuna gelmiş bulunan Paleozoik ve bu arada Perm oluşukları yer tutmuştur.

İlçenin bu yüksek arazisi içine, çok derinlerde akan Botan Çayı gömülmüştür. Yılın çok zamanında bir ırmak görünüşünde olan bu çayın, Siirt - Eruh yolunun 20. km'sindeki Sağlarca (eski adı Billoris) beton köprüsündeki ölçmelere göre ortalama akımı saniyede 200 m³'e yakındır. Kabardığı zaman (ilkbaharda) saniyede 1 700 m³'ü geçer, çekildiği zaman (yaz sonu - güz başları) yine de 50 m³ su geçirir. Derinde aktığından sulamada yeterince yararlı olmaz. Bu vâdî boyunda hidroelektrik elde edilmesine çalışılmıştır. İlçede yağış boldur (600 - 1 200 mm, dağlarda kar yağışı hâlinde daha çok). Arâzî çok yerde yüksek olduğundan, kışlar soğuk, yaz ayları ise serin geçer.

İlçe halkının başlıca geçim kaynağı hayvancılıktadır. Arâzînin yarısı mer'a (otlak)dır (475 000 dekar). Bunun yanında tarım da vardır. Ekilen yerler bütün arâzînin ancak %14'üdür. En çok buğday ve arpa ekilir. Sadece vâdîlerin kuytu yerlerindeki bağ - bahçeler ise, bütün arâzînin % 1 kadarını tutar. İlçe topraklarının % 32'si orman ve çalılıktır.

İlçe merkezi olan P., Botan Çayı'nın sol kıyısına yakın bir sırtta kurulmuş küçük bir kasabadır. Denizden yüksekliği 1 381 m'dir. Belediyesi 1927'de kurulmuştur. 1927'de Hashır adlı 700 nüfuslu bir köy iken, oldukça büyüyerek 1970'te 3 910 nüfuslu olmuştur. İmâr işleri gelişmektedir. Çarşısı, orta ve ilkokulları vardır. İçme ve kullanma suyu künklerle getirilmiş iyi sulardır. Kasabada 1970'ten beri elektrik enerjisi bulunmaktadır. P. Siirt'e, 123 km uzunluğunda stabilize bir il yolu ile bağlıdır. Kasaba, bu yolun son noktasındadır. Buradan ötelere ve köylere geçilmesi güç toprak yollar uzanır. Kışın bu yollar kar ile kaplandığından, gidiş - geliş güçleşir, hattâ zaman zaman kesildiği de olur. (R. İzbırak)

PERZERİN, Türk Musikisi'nde bir mürekkep makam. Tek örneği, Mandoli Artin'in Saz Semâîsi'dir. (Y. Ö.)

PESARO, Kuzey İtalya'da deniz banyosu şehri ve Pesaro Urbino vilâyetinin merkezi. Foglia nehrinin Adriatik Denizi'ne aktığı yerde kurulmuştur. Nüfusu 82 500 (1970). Piskoposluktur, yüksek ve meslekî okulları, *Liceo Musicale Rossini* adiyle G. Rossini'nin doğum şehrine armağan ettiği musiki okulu, tiyatrosu; kükürt rafinerisi; musiki âletleri, bisiklet ve çanak çömlek fabrikaları vardır. Katedrali, Romalılardan kalma harâbeler üzerinde yükselir. Kilisenin altında M. Ö. V. - VI. yüzyıllardan kalma yer mozaikleri vardır. Katedralin cephesi tuğladandır (bitirilmemiş). İçerisi tam olarak yenilenmiştir. San Francesco kilisesi XIV. yüzyıldan kalmıştır. Sforza ailesi için şu binâlar yapılmıştır. Dukalar sarayı (XV. - XVI. yüzyıllarda); Kale (1474 - 1483) (mîmir Laurana tarafından); Villa Imperiale (1469'da başlandı). Bu binâ P.'nun kuzey - batısında yükselen bir tepede bulunur; dört yuvarlak köşe kulesi vardır. İçerisi zengin dekoratif boyalarla doludur. Müzede bir tablo, bir de majolik (İtalya'da

yapılan bir çeşit mineli çini) koleksiyonu bulunur. İkinci koleksiyonda "Majolika" fabrikasının en şöretli zamanında yapılan eserler bulunur.

Tarih: Eski zamanda Pisaurum adını taşıyan şehir, M. Ö. 184'te Roma sömürgesi oldu. Ostrogotlar ile Bizanslı general Belisarios arasında cereyan eden çatışmalarda şehir tahrîb edildi (M. S. 539). Bundan sonra Bizanslılar'ın Pentapolis'ine girdi. Pentapolis ile birlikte Kilise devletinin eline geçti. 1285'ten sonra şehri Malatesta hânedânı idâre etti. Bunlar 1445'te P.'yu Sforza'lara sattılar. 1500 - 1503 yıllarında şehir Cesare Borgia'nın idaresine, 1512'den sonra Papa II. Julius'un yakınlarından della Rovere ailesinin eline geçti (bunlar Urbino dukaları idi). II. Francesco Maria (1574 - 1631)'nın zamanında (eşi Lucrezia d'Este'dir) saraya şâir Tasso getirildi. P. da bir edebiyat merkezi hâline geldi. Şehir 1631 - 1860 yılları arasında yine papalarca idare edildi. (V. Örs)

PESCADORES (Çin. Penghu; İsp. = balıkçılar), Formosa boğazında 23° - 24° kuzey enlem dereceleri arasında takımada. 64 adadan oluşan P.'in yüzölçümü 127 km², nüfusu 114 000 (1968), nüfus yoğunluğu km² başına 900'dür. 1367' den beri Çin'in Fukien eyâletinin bir parçası olan P., 1895'te, Formosa ile birlikte Japonya'ya verildi. 1949'dan beri Taiwan'a bağlıdır. Jeoloji bakımından, bazaltik lav akışlarından oluşur. Bunlar denizden 30 - 40 m (en yüksek noktası 73 m) yükselmiş ve mercan yığınlarıyle çevrilmiştir. Kıyıları kayalık olup, yalnız adaların en büyüğü olan Penghu Tao (64 km²)'da liman yapma şartları vardır. Burada adaların merkezi olan Makung şehri kurulmuştur. Yerliler balıkçılıkla geçinirler.

PESCARA, 1) Orta İtalya'da, Adriyatik Denizi üzerinde şehir ve aynı adı taşıyan vilâyetin merkezi. Eski adı Aternum veya Ostia Aterni (=Aternus nehrinin ağzı). Nüfusu 118 300 (1970)'dür. Piskoposluktur. Roma ile Adriyatik Denizi arasında demiryolu ve yol kavşağıdır. Balıkcılık limanıdır. Çanak çömlek fabrikaları, boyahâneleri (bilhassa lâcivert) vardır. Şâir Gabriele d'Annunzio burada doğmuştur.

2) İtalya'nın Abruzzi bölgesinde bir vilâyet. Yüzölçümü 1 225 km², nüfusu 264 300 (1970)'dür.

3) Orta İtalya'da Abruzzi bölgesinde nehir. Eski adı Aternus'tur. 145 km uzunluğunda olan P., önce "Aterno" adı altında güney - doğuya doğru akar, Popoli yakınında Gizio ırmağı ile birleşerek P. adını alır ve P. şehrine yakın Adriyatik Denizi'ne dökülür. (V. Örs)

PESENDÎDE (Fars., "beğenilmiş"). Türk Musikisi'nde bir mürekkep makam. 1785 yıllarında III. Selim tarafından yapılmıştır. Bu makamdan elimizde 29 parça vardır ki, 80. sıraya girer. Nîşâbûr (b. bk.) makamına bir rast beşlisi veya tamamının (b. bk.) ilâvesinden ibarettir. Bu beşli ile rast (sol) perdesinde durur. Güçlüleri birinci derecede —Nîşâbûr'un güçlüsü ve beşlisinin durağı olan— nevâ (re), ikinci derecede de Nîşâbûr'un durağı olan bûselik (si) perdeleridir. İnici - çıkıcı seyr eder. Donanımına si koma bemolü (segâh) ve fa bakıyye diyezi (evc) konulur ki, birinci ârıza her iki dizide, ikincisi ise Nîşâbûr'da mevcuttur. Ayrıca nota içerisinde, Nîşâbûr'un do bakıyye diyezi (nîm hicâz), lâ bakıyye diyezi (kürdî), mi koma bemolü (dik hisâr), si bekar (bûselik), fa bekar (acem) ârızaları, icab ettikçe kullanılır. (Y. Ö.)

PESSINUS (Pessinous, Pesinous), Küçük Asya'da, Galatia'da (b. bk.) eski bir şehir. Harabeler Sivrihisar'ın 15 km kadar güney-doğusunda Bala - Hisar köyü civarındadır. Phrygia şehri olan P., zamanında bölgenin en önemli ticaret merkeziydi. Tanrıların anasının (Cybele) tapınağı buradaydı, Tanrıçanın rahipleri aynı zamanda hükümdardılar ve sadece şehirde değil civar topraklarda da hükümlerini geçirirlerdi. M. Ö. 100 yılından itibaren para basmaya da başladılar. Strabo zamanında (M. S. 19 - 20) imtiyazlarının azaldığı görülür. P., M. Ö. 165'ten önce Gaul'lerin eline düştü; Ancyra (Ankara) gibi önce Romalı'laştı, sonra da Elen'leşti. IV. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık girdi.

PEST (halk dilinde: pes) (Fars.). Tîz (b. bk.)'in aksi olup, daha kaba, alçak, kalın ses demektir: nevâ perdesi, mâhûr perdesinden pesttir, daha pestten başladı. (Y. Ö.)

PEST SEKİZLİ, Klasik Türk Musikisi'nde kullanılmış olan 4 sekizlinin en pesti ki, kaba kaba çârgâh ile kaba çârgâh arasındaki sahadır (bk. PERDELER).

Pest Sekizli:

1. Kaba kaba çârgâh (do), 2. kaba kaba nîm hicâz (bakıyye diyezli do = küçük mücenneb bemollü re), 3. kaba kaba hicâz (küçük mücenneb diyezli do = bakıyye bemollü re), 4. kaba kaba dik hicâz (büyük mücenneb diyezli do = koma bemollü re), 5. kaba yegâh (re), 6. kaba kaba nîm hisâr (bakıyye diyezli re = küçük mücenneb bemollü mi), 7. kaba kaba hisâr (küçük mücenneb diyezli re = bakıyye bemollü mi), 8. kaba kaba dik hisâr (büyük mücenneb diyezli re = koma bemollü mi), 9. kaba hüseynî - aşîrân veya kaba aşîrân (mi), 10. kaba acem - aşîrân (fa), 11. kaba dik acem - aşîrân (koma diyezli fa = büyük mücenneb bemollü sol), 12 kaba ırak (bakıyye diyezli fa = küçük mücenneb bemollü sol), 13. kaba geveşt (küçük mücenneb diyezli fa = bakıyye bemollü sol), 14. kaba dik geveşt (büyük mücenneb diyezli fa = koma bemollü sol), 15. kaba rast (sol), 16. kaba nîm zengûle (bakıyye diyezli sol = küçük mücenneb bemollü lâ), 17. kaba zengûle (küçük mücenneb diyezli sol = bakıyye bemollü lâ), 18. kaba dik zengûle (büyük mücenneb diyezli sol = koma bemollü lâ), 19. kaba dügâh (lâ), 20. kaba kürdî (bakıyye diyezli lâ = küçük mücenneb bemollü si), 21. kaba dik kürdî (küçük mücenneb diyezli lâ = bakıyye bemollü si), 22. kaba segâh (büyük mücenneb diyezli lâ = koma bemollü si), 23. kaba bûselik (si), 24. kaba dik bûselik (koma bemollü do). (Y. Ö.)

PEŞÂVER, Pakistan'da idarî bölge (tahsil) ve şehir. Bara nehrinin sahilinde, Hayber geçidinin girişindeki Jemrud'dan 17 km mesafede kurulmuştur. Karaçi'den 1 680 km mesafededir. Nüfusu 273 000 (1972). P., eskiden üzerinde 16 kapı bulunan koruyucu bir surla çevriliydi. Surların içindeki alan 13 km² kadardı. Ancak şehrin genişlemesini sağlamak için surlar kısmen kaldırılmıştır. Şehrin 3 km kadar batısında Pakistan'ın batı sınırının en büyük askerî garnizonu vardır. Burası Hayber geçidine yakın olması bakımından çok büyük bir stratejik önem taşır. P. üniversitesi şehrin 8 km uzağındadır. P. asırlar boyunca Kâbil, Buhara ve Semerkand'dan gelen ticaret kervanlarının uğrağı olmuş bir şehirdir. Bunlar, et, yün, ipek, sırma iplik, meyve, değerli taşlar, halı vs. getirirdi. Şehir bugün de önemli bir ticaret merkezidir. Bakır âletler ve deri eşya yapımı ileridir.

P.'in merkezi olduğu idarî bölgeye bugün Kuzey-Batı Sınır Eyâleti *(NW Frontier Province)* denmektedir. Burasının yüzölçümü 4 000 km², nüfusu 6 000 000 kadardır.

Tarih : Sanskrit edebiyatının ilk dönemlerine ait eserlerde P. mıntıkasına atıflar vardır, Strabon, Arrianus ve Ptolemaiosda bu mıntıkadan bahsedeı. Eskiden Budist Gandhara krallığının bir kısmını meydana getiriyordu. Bugün de harabe hâlinde stupalara raslanır. Şehrin eski adı Puruşapura idi ve Kanişka dominyonlarının merkeziydi. XV. ve XVI. yüzyıllarda Pathanlar tarafından işgal edildi. Hind - Türk imparatorları bu kabîlelere hâkim olmakta güçlük çektiler. P. Ahmed Şâh Dürrânî'nin kurduğu Afgan hânedânının en sevdiği ikamet yeriydi. Daha sonra Ranjit Singh, İndus'u geçti; şiddetli savaşlardan sonra General Paolo di Avitabile idaresinde, Sikh hakimiyeti sağlam bir şekilde kuruldu. Ancak 1849'da şehir İngilizler'e geçti. Pakistan'ın kuruluşundan önceki yıllarda P. vâdisi "Kırmızı Gömlek" hareketinin öncüsü olan Abdulgaffar Han tarafından çıkarılan kargaşalıklara sahne oldu. Bu şehir Pakistan'ın kurulmasından sonra da Pathanlar'ın bölücü hareketini ve Puşto eyâletindeki kargaşalığı yönetti. (O. Yüksel)

PEŞREV, Türk Musikisi'nin en mâruf saz eseri formu. Aslı Farsca "önden giden, önde giden" mânâsında "pîş - rev"dir. Arablar "başraf, beşref" şeklinde talaffuz ederler. Klasik fasıl'da (b. bk.) P.'in yeri, —eğer baş taksîmi yoksa— en baştadır. XV. asır nazariyatçılarının eserlerinde 15 ve daha fazla hâneli P.'ler olduğu yazılı ise de, bunlardan zamanımıza gelen tek örnek yoktur. Eski Arab Musikisi'nde bu forma tekabül eden Formu, Kitâbü'l - Agaanî'den öğreniyoruz. Türk Musikisi'nde XIII - XVI. asırlarda bu mânâda başka isimler kullanıldığını da, XV. asrın büyük nazariyatçılarının eserlerinden anlıyoruz. Fakat XVI. asırdan itibaren Türk Musikisi'nde P. formu, aşağı yukarı hiç bir cezrî değişikliğe uğramadan zamanımıza gelmiştir. Bu asırda Türk Musikisi artık diğer musikileri silip süpürmüş gibidir ve bütün İslâm âlemi, Türk hâkimiyetindedir. Onun için İran'da, Hindistan'da, bütün Arab ülkelerinde Türk Musikisi sistemi ve gelenekleri hâkimdir; zira bütün bu ülkeler, Türk devletlerinin elindedir.

Peşrev umumiyetle 4 hânedir. Ancak 3 ve 5, çok nâdiren 2 hâne de olabilir. Darb-ı Fetih usûlündeki bütün peşrevlerin 5 hâne olması gelenektir. Hemen bütün büyük usûllerle peşrev yapılmıştır (bilhassa Devr-i Kebîr, Muhammes, Hafîf, Darb-ı Fetih, Berefşân, Çenber, Zencîr vs.). Küçük usûllerin çoğu ile de ölçülmüş bir formdur (başta Düyek olmak üzere Sofyân, Nîm Sofyân, Lenk Fâhte, Devr-i Revân, Nîm Evsat, Frenkçîn).

Her hâne, mülâzime (b. bk.) denilen kısımla nihayet bulur ve bu kısım, aynı nağmelerden yapılmıştır ve değişmez. Bâzan hâne ile mülâzime, terkîb-i intikaal (b. bk.) ile bağlanır. Mülâzimenin parlak ve makamı ceractérisé edebilecek mahiyette olmasına özenilir ve dikkat edilir. İlk hânenin mülâzime yerine kaim olduğu eski peşrevler de vardır. Bu hususta hiç bir surette kaide mahiyetinde hususiyet olmamakla beraber, klasik peşrevde, çok defa şu durum müşahede edilir: Peşrevin makamı çıkıcı ise, miyân-hâne'de (b. bk.) tiz perdelerde (yani inici dizilerde) dolaşılır ve son hânede ise, nisbeten daha da pest (yani çıkıcı) nağmeler kullanılır. Makam inici ise, bunun aksi olur. Mülâzime ekseriya hânenin yarısı uzunluğundadır; yarısından uzun olanları nâdirdir (Cemîl'in Isfahân Peşrevi'nde olduğu gibi). Hâne uzunluklarının eşit olması, yani hâneleri terkîb eden usûllerin her birisinde aynı sayıda bulunması, uyulması icab eden bir kaidedir. (Y. Ö.)

PEŞTÛ : bk. PUŞTÛ.

PETAR I, Karayorgeviç (Belgrad 1844 - Belgrad 1921), Sırbistan kralı (1903 - 1918), daha sonra Sırp - Hırvat ve Slovenler kralı (1918 - 1921) ve Prens Aleksandr Karayorgeviç'in en büyük oğlu. Fransa'da askerî okullarda öğrenim gördü. Fransa - Prusya Harbi'nde (1870 - 1871) Fransız ordusunda çarpıştı. Bosna - Hersek'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmasında (1875) bir kolorduya kumanda etti. Ömrünün büyük bir kısmını yurdundan uzakta geçirdikten sonra, Sırbistan kralı I. Aleksandr Obrenoviç katledilince, (1903) ordu tarafından kral ilân edildi. Parlamento da oy birliği ile onu seçti. Rusya ile ittifak, Fransa ile dostluk siyâseti güttü. I. Dünya Harbi'nden sonra Sırp, Hırvat ve Slovenler kralı ünvânını aldı (1918 - 1921). (V. Örs)

PETAR I., Petroviç Nyegoş (Nyegusi 1747 - Çetine 1830), Prens - Piskopos (Vladika 1781 - 1830). Rusya'da okudu. Türk'lere ve Fransızlar'a karşı savaşarak Karadağ kıyılarını eline geçirmeğe çalıştı. Birinci yazılı kaanun (Zakon ve 1883) ve ruhânî otoritenin desteğiyle boyların birleşmesini ve devletin kuruluşunu hazırladı. Halk ona aziz gözü ile bakıyordu. Ortodoks kilisesi onu aziz ilân etti. (V. Örs)

PETEK, 1) Arıların balmumundan yapıp gözlerine bal doldurdukları altıgen biçiminde olan çukur (balmumu, bal arılarının kendi bedenlerinden ifrâz ettikleri bir yapı malzemesidir). Yaban arılarında, kemirilmiş ve tükrükle karıştırılmış tahtadır, kâğıda benzer. P.'ler aynı zamanda yumurtaların yerleştirildiği ve yavru kurtların büyüdüğü hücrelerdir. Burada kısmen de kış ihtiyatı olan bal depo edilip saklanır.

2) Akciğerlerde, bronşların en son taksîmâtını teşkîl eden hücrelere Akciğer P.'leri adı verilir.

PETERSBURG : bk. LENİNGRAD.

PETERSBURG, Amerika Birleşik Devletleri'nin Virginia devletinde şehir. Richmond'un 30 km güneyinde, Appomattox River adlı nehrin üzerinde kurulmuştur. Nüfusu 36 100 (1970)'dür. P., tütün üreten bir bölgenin ticaret merkezidir. Sigara fabrikalarına, yiyecek maddeleri ve tahta işleme endüstrisine sâhiptir. "Virginia State College" buradadır.

PETERSHAM, Avustralya'nın güney - doğusundaki New South Wales'in doğusunda şehir. Sydney'in güney - batısındaki banliyöyü teşkîl eder. Nüfusu 26 943 (1949)'tür. (V. Örs)

PETERVARADİN, bugün Yugoslavya Cumhuriyetinin Vojvodina eyâletinde, Tuna ırmağı üzerinde, Belgrad'ın kuzey - batısında bir şehir ve eski bir Orta Çağ kalesi. Adını, Haçlı Seferleri'nin açılmasında - 1095 Clermont konsilinden sonra - vaazları ile müessir olmuş Petrus ad Cucullum (Pierre l'Ermite)'dan aldığı söylenir. Pierre l'Ermite, söylentiye göre, daha çok dindar köylü ve topraksız şövalyelerden oluşan Haçlı yığınlarını burada toplamış ve Tuna'yı geçerek

Doğu İmparatorluğu topraklarına girmişti. P.'in, Peter Varad, Petro Varadin, Peter Wardein gibi çeşitli adları vardır. Osmanlılarda ise, Varadin ve Petri Varadin adları ile anılagelmiştir. 1526 yılına kadar, Macaristan kırallığının Novi Sad askerî eyâletinin merkezi ve bir piskoposluk olarak yönetilmişti. Fâtih devrinde, 1463'te Osmanlı Devleti'ne karşı Venedik ile Macaristan kırallığı arasında yapılan tedâfüî ve tecâvüzî ittifak 12 eylûl günü burada imzalanmıştı. 1411' de Sırp despotu George Brankowitz Belgrad'ı Macaristan'a terk edince P., bir süre için, askerî değerini kaybetti. Ancak 1459'da Fâtih'in Belgrad kuşatması, P.'in değerini yeniden ortaya koydu ve Hunyadi Janos (Jean Hunyade) kaleyi yeniden onarıp tahkim etti. 1521'de Türkler Belgrad'a yerleşince P., bir kat daha mühim bir kale hâline geldi. 1526'da Macaristan seferinin açılması üzerine, Ordu-yı hümâyûnun gerisinde kalacak olan bu kalenin fethi gereğine inandı. Sultan Süleyman, Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa komutasında 48 oda yeniçeri, 10 oda topçu, 10 oda cebeci, 4 bölük sipâhi ile Anadolu Beylerbeyi Behrâm Paşa, İkinci vezir Mustafa Paşa, Üçüncü vezir Ayas Paşa kapılarından oluşan bir kuvveti bu kale üzerine sevk etmişti. Osmanlı ince donanmasına Süleyman Reis komuta ediyordu. Kaleyi Macar ordusunun en büyük komutanlarından Tomory Pal savunuyor, kale altındaki Macar filosunun komutanı olarak da Bathory bulunuyordu. Kuşatmanın yedinci günü Sultan Süleyman da Ordu-yı hümâyûnla İylok'a gelip konmuştu. Kuşatmada, önce, Macar filosunun desteği bertaraf edildi. 13 temmuzda başlayan kuşatma, 27 temmuzda havaya uçurulan lağımlardan açılan gediklere yapılan hücumla son buldu. Kale, feth edildikten sonra, onarıldı. İçine cephâne ve koruyucu asker konarak, Sirem (Syrmia) sancakbeyinin hasları arasına katıldı. 150 akçalık bir kaza hâline getirilen kalede Aşağı Kale dizdarı, Yukarı Kale dizdarı, Yeniçeri serdarı, Kedhudâ yeri, Emin, Muhtesib, Bacdâr ve Şehir kedhudâsı ile 2000 koruyucu sipâhi ve yeniçeri görevlendirilmişti. XVII. yüzyılın ikinci yarısında kaleyi ziyaret eden Evliyâ Çelebî'ye göre *(Seyâhat-nâme,* VII, 145 vd.) kalede yedi burç, bir kapı, zengin bir çarşı, çeşitli cami ve mescidleri yanında Sultan Süleyman camii, üç medrese, dört ilkokul, bir Abdâlân-ı Rum tekkesi, birkaç han ve hamamla birlikte Türkler'in yanında beş mahalle teşkîl eden Slovenler yaşamakta idi. Kale halkı gemicilik ve ticaretle uğraşıyorlardı. Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Macaristan tahtına oturtulan Szapolyai Janos ölürken bebek oğlu Zsigmond Janos'u tahta vâris tâyin etmiş ve bu çocuğun vesâyetini Kraliçe Isabella ile P. piskoposu Wtieschnowitz Martunuzzi'yi bırakmıştı. 1596'da Eğri seferinde Ordu-yı hümâyûn P.'de konaklamış ve karşı Tittel sahiline buradan atılan köprü ile geçmişti. Evliyâ Çelebî'nin "kilîd-i sedd-i Budin" diye vasıflandırdığı P. kalesi, Vezîr-i âzam Boşnak Sarı Süleyman Paşa'nın 1687 ekiminde Mohaç'ta Avusturyalılar'a yenilmesi üzerine çekilen Osmanlı ordusu için bir direnme noktası olmuştu. Ancak Vezîr-i âzam burada ordu yoklamasına kalkışınca Yeğen Osman Paşa, Siyavuş Paşa ve diğer ileri gelen komutanların kışkırtmaları üzerine, orduda ayaklanma başgöstermiş, Süleyman Paşa yerine sadrâzamlığa getirilen Siyavuş Paşa da dağılan ve disiplinini iyice yitiren orduyu alarak Belgrad'a çekilmişti. Bu durumda ümitlerini yitiren P. kalesinin Türk ahâlisi de kaleyi boşaltmışlardı. Böylece P., Avusturyalılar'ın eline geçmiş oldu. 1690 yılı Kasımında P. önüne kadar ilerileyen Tatar kuvvetleri burada bulunan düşman birliklerini bozarak 2000 kadarını telef etmişlerdi. Asıl Osmanlı ordusu ise Baden Margrafı Prens Ludwig (Prenç Lay) komutasındaki Avusturya ordusuna karşı yürüyüşe geçince, düşman kuvvetleri çekilmeye başlamışlardı. Bu gelişme üzerine Fâzıl Mustafa Paşa, Kırım Hanı'nın gelişini beklemeden, elindeki mahdut kuvvetlerle Karlofça Boğazı'nı tutmak ve düşmanı çevirmek üzere harekâtı genişletti. P. ile Slankamen arasında kalan düşman savaşı kabûl etmek zorunda kaldı. Böylece başlayan Slankamen meydan muharebesi, Serdâr-ı ekrem'in şehid düşmesi üzerine, Avusturya ordusunun zaferi ile sonuçlandı (bk. KÖPRÜLÜ FÂZIL MUSTAFA PAŞA ve SLANKAMEN). Ancak bu zafer Avusturyalılar'a da pahalıya mal olduğundan, onlar da P.'e doğru çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra P., yeniden Belgrad kalesine karşı Avusturya kuvvetlerince tahkim edildi. 1694'te Sürmeli Ali Paşa'nın bu kale üzerine yaptığı sefer ve 23 günü bulan kuşatma da, yağan şiddetli yağmurlardan metrislerin dolması ve savaşmaya imkân bırakmaması üzerine, bir sonuç vermeden kapandı. 1698 yılı Sefer-i hümâyûnunda Amca-zâde Hüseyin Paşa P. üzerine gidilmesi konusunda ne kadar ısrar etti ise de, Sadrâzam Elmas Mehmed Paşa'nın kendi planını uygulama yolundaki direnmesi, en sonunda, Szenta bozgununa yol açtı. Osmanlı Türkleri'nin P. üzerindeki son faaliyetleri Sadrâzam Dâmâd Ali Paşa'nın Varadin önünde şehid düşmesi ile tamamlanmıştır. Ordu-yı hümâyûn 22 Temmuz 1716'da Belgrad'a geldiği zaman, Prens Eugène de Savoie (Başvekil Oygen) komutasındaki düşman ordusunun P.'de olduğu haberi alınmıştı. Ordu-yı hümâyûn 25 temmuzda Zemun (Semlin) yakasına geçti. Kayseri mutasarrıfı Şehsüvar oğlu Osman Paşa ve İlbasan sancakbeyi Kurt Mehmed Paşa komutasındaki 3000 kişilik öncü kuvveti, General Palphie (Palfi Cendral) komutasındaki 8000 kişilik bir Avusturya kuvvetini bozguna uğratarak, bunlardan 3000'ini kılıçtan geçirdi. Bu başarı, Osmanlı ordusunun mâneviyâtını yükseltti. Ordu, 2 ağustosta, P.'e doğru yürüyüşe geçti. Prens Eugène, ordusunun yaya birliklerini daha önce Sürmeli Ali Paşa'nın açtırmış olduğu metrislere yerleştirmişti. 3 ağustosta Ordu-yı hümâyûn bu metrisler önüne geldi. Sağ kolda Anadolu Beylerbeyi Türk Ahmed Paşa, sol kolda Rumeli Beylerbeyi Dizdar oğdu Sarı Ahmed Paşa olmak üzere, sıçan yolları açarak, topları mevzilerine yerleştirildi. Osmanlı kuvvetleri 120000, Avusturya ordusu da 64000 kadardı. Savaş, 5 ağustos sabahı, Türk Ahmed Paşa kolundan başladı. Sağ kanaddaki yaya askeri, ilerlemekte olan Alman piyadelerini geri atarak, bunlardan iki generali öldürdü. Üçüncü general olan Bonneval (daha sonra ihtidâ ederek Osmanlı hizmetine giren Humbaracı Ahmed Paşa), epiyice telefat verdikten sonra kaçabildi. Tehlikeyi gören Prens Eugène, kendi sol kanadını takviye için, atlı birliklerini o yöne sevk etti. Bunun üzerine yeniçerilere yardım için gönderilen sipâhiler Alman atlıları karşısında tutunamadılar ve dağılma alâmeti göstermeye başladılar. Düşman, bundan yararlanarak, Türk Ahmed Paşa kolu üzerine iyice bastırdı. Ahmed Paşa kolu, bu baskı altında, geri çekilmeğe ve dağılmağa başladı. Bu durumda Sarı Ahmed Paşa, düşmanı oyalamak ve sağ kola sevk ettiği kuvvetleri durdumak için yeniçerilerle birlikte harekete geçti ise de, kesin taarruza kalkışamadı. Sadrâzam ise o tarihe kadar gösterdiği ataklık ve cesaretten uzak, âtıl bir vazıyette durumu dürbünle izlemekte idi. Bu arada Türk Ahmed Paşa ile Adana vâlisi Can Arslan Paşa'nın şehid olmaları sağ kanadın iyice dağılmasına ve askerin kaçmasına yol açtı. Sarı Ahmed Paşa kolu ise bozgunu görünce kendiliklerinden dağılıp Belgrad'a doğru

kaçmağa başladılar. İşte, bu sırada Sadrâzam Ali Paşa'nın harekete geçtiği görüldü. Kaçmağa çalışan Osmanlı birliklerini durdurmağa kalkıştı ise de, bir yarar sağlayamadı. Düşman, bu gelişme sonunda araba siperlerini de aşarak ordugâha girince, buradaki kapıkulu süvarileri de kaçmağa başladılar. Serdâr-ı ekrem, bu durumda, yanında kalan kendi ağaları ile kaçanlara "Be hey! Allah'tan korkmaz mısınız? Sancâğ-ı şerîfi bırakıp nereye dek kaçarsınız?" diyerek kırk elli kadar ağası ve on kadar hizmetkârı ile düşman üzerine atıldığı sırada bir kurşun ile alnından vuruldu (bk. ALİ PAŞA, ŞEHİD, DÂMÂD). Böylece P. meydan muharebesi büyük bir bozgunla son bulmuş ve Osmanlı Türkleri'nin Macaristan içlerinde 1420 tarihinde Evrenos oğlu Ali Bey'in akını ile başlattıkları cevelân da, 287 yıllık bir dönemden sonra 1716 tarihinde kesinlikle kapanmış oldu.

Bundan sonra Avusturya imparatorluğunun kalelerinden biri olarak gelişen P., 1848 - 1849 Macar ihtilâlinde, bir yıl kadar ihtilâlcilerin elinde kaldı. Avusturya kuvvetleri 1849 eylûlünde hücumla kaleyi tekrar ele geçirdiler. Avusturya imparatorluğu 1866'da Avusturya - Macaristan imparatorluğuna dönüşünce P., Macaristan krallığına bırakıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1920'de imzalanan Trianon andlaşması ile Yugoslavya krallığına bırakıldı. (İ. Parmaksızoğlu)

PETIPA, Marius (Marsilya 1822 - Petersburg 1910), Fransız dansörü ve koregrafı (dans san'atı bilgini). Sanatını Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gösterdikten sonra Rusya'nın hizmetine girerek, elli yıl boyunca Petersburg İmparatorluk Balet'ini idâre etmiştir. Çok yüksek sayıda bale düzenlemiştir. Bunların en sevilenleri: *Coppélia* (Kadın adı), *La Belle au bois dormant* (Uyuyan güzel), *Casse Noisette* (Fındık kıran), *Le lac des Cygnes* (Kuğu gölü). 1906'da *Mémoires* (Hâtıralar)'ını yayınlamıştır.

PETKİM (Pet - Kim, Pet - Kim A. Ş., daha geniş şekli Petkim - Petrokimya A. Ş.), Türkiye'nin petrokimyevî madde ihtiyacını karşılamak, tabiî ve sun'î maddelerden daha ucuz ve kolay işlenebilir maddeler elde etmek, çeşitli sanayî dallarına ham madde sağlamak amacıyle oluşturulmuş bir kuruluşun kısa adı. Ham madde olarak petrolden elde edilen kimyevî ürünlere "petrokimya ürünleri" denir. Petrolden başlayarak kimyevî maddelerin üretildiği sanayî dalına "petrokimya sanayii" adı verilir. Petrolden üretilen kimyevî maddelerin sayısı binleri geçer. Plastikler, sentetik kauçuk, boyalar, sentetik deterjanlar, tarım mücâdele ilâçları, sınaî alkoller, karbon siyahı, sentetik gübreler ve daha birçok maddeler bunlardandır.

P., 1965 yılında bir anonim şirket olarak TPAO (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı), Hazîne, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı ve OYAK (Ordu Yardımlaşma Kurumu)'ın ortaklığıyle kurulmuştur. Sermayesi, başlangıçta 250 milyon lira iken, kısa zamanda 700 milyon liraya, ardından da 1,5 milyar liraya yükselmiş, bunu da geçmiştir. P. birinci kimya kompleksi Yarımca'da (İzmit yakını) kurulmuş, ilk beş ünitesi (etilen, polietilen, VCM, PVC ve Klor alkali) ile ortak tesisleri 1970'te, dodesil benzol ünitesi 1972'de, etilen ve polietilen tevsi üniteleri 1973'te işletmeye açılmıştır. Daha sonra İzmir Aliağa'da ikinci petkimya kompleksinin kurulmasına girişilmiştir. Petrokimya sanâyii (P.), Türk ara-mallar sanâyiinin doğuşunda önemli yeri olmuş bir kuruluştur. 1975'te ünitelerinin tamamlanması planlanmış olan P., üç milyar liralık bir yatırım ifâde etmektedir. Kuruluşundan beri geçen onbir yıl içinde P., plastik ham maddeleri ile sudkostik, sıvı gaz, fuel - oil, benzin üretimine geçmiştir.

Yarımca petrokimya kompleksinin yapı ve montaj işlerine 1967'de başlanmış, Etilen fabrikası, Polietilen fabrikası, Vinil klorür monomer ve Polivinil klorür fabrikası, Karbon siyahı fabrikası, Klor alkali fabrikası, Modesil Benzin fabrikası ve bu fabrikaların yardımcı tesislerinin çalışmaları işlerine girişilmiştir. Bu arada Etilen fabrikası 1969'da deneme çalışmalarına başlamış, yılda 125 000 ton nafta işleyerek bundan 30 000 ton/yıl etilen ve 20 000 ton/yıl propilen gazı üretme yoluna girmiştir. Bu maddeler, kompleksin plastik, sentetik elyaf, sentetik lastik, deterjan sanayii ham maddeleridir. Bunun yanında 10 000 ton/yıl sıvılaştırılmış yakıt gazı (LPG) ile 30 000 ton/yıl benzin üretilmiştir. 1973 sonunda ikinci ünitenin de devreye girmesiyle tam kapasitede tesisin üretimi iki katına çıkmıştır.

Polietilen fabrikası (PE) 1970'te işletmeye girmiş, 12 000 ton/yıl kapasitedeki tesis, 1972'de tam kapasitede üretim yapmış; 1974'te 15 000 ton/yıl kapasiteli ikinci ünitenin de üretime geçmesiyle fabrikanın kapasitesi 27 000 ton/yıla ulaşmıştır. Polietilenin tüketildiği başlıca alanlar arasında film ve levha yapımı, enjeksiyon ile kaplama, borular ve profiller, elektrik ile ilgili işler, kaplama işleri, şişe ve tüp yapımı vardır.

Yine bu arada Polivinli Klorür fabrikası (PVC) 1970'te üretime geçmiş, ikinci ünite ile kapasitesi 1975'te 52 000 tona çıkmıştır. PVC'nin memleketimizde tüketildiği başlıca alanlar ayakkabı, tel ve kablo, yapma deri, boru, hortum, müzik plakları, şişe ve oyuncaktır Karbon siyahı fabrikası 15 000 ton/yıl kapasite ile 1973'te işletmeye açılmıştır.

Dodesil Benzol (DDB) fabrikası 1973'te üretime geçmiş (kapasitesi 10 000 ton/yıl), bu ürün deterjan sanayiinin ana ham maddesini vermiştir. Klor alkali fabrikası 1970'te üretime geçmiş (18 500 ton/yıl klor gazı ve 20 000 ton/yıl sudkostik kapasiteli)'tir. Bu arada naylon sanayiinin ana ham maddesini veren Kaprolaktam fabrikası (kapasitesi 25 000 ton/yıl), P. Kauçuk A. Ş. tesisleri (yılda 13 500 ton cis butadien kauçuğu, 32 000 ton stiren butadien kauçuğu üretim kapasiteli) planlanmış ve kurulmasına girişilmiştir.

P. petrokimya tesisleri, ana ham madde olarak nafta kullanmaktadırlar. Bu ünitelerin tam kapasitede nafta ihtiyacı 300 000 ton/yılı bulmaktadır. Öteki başlıca yardımcı maddeler tuz ve kükürttür (bk. PETROL). (R. İzbırak)

PETKOV, Nikola (Sofya 1889 - 1947), Bulgar siyaset adamı. 1932 yılında Çiftçiler Birliğine girmiş, bu birliğe bağlı muhalif Pladne Grupunun liderliğini yapmıştır. 1943'te komünist eğilimli Oteçestven Front (Vatan Cephesi)'a girmiştir. Bu partinin iktidara geçmesi üzerine 1944 yılı eylûl ayında başbakan yardımcılığına getirilmiştir. 1945 yılı ağustosuna kadar bu görevde kalan P., daha sonra Bulgar parlamentosunda muhalefet liderliği yapmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın "demokratik halk cumhuriyeti" ilân edilmesine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine tutuklanmış ve halk mahkemesinde yargılanarak ölüm cezasına çarptırılmıştır.

PETÖFI [*petöfi*], **Sándor** (Kiskörös, Peşte ili 1823-Segesvár savaş alanı 1849), Macar şâiri. Babası István Petrovics kasaplık yaparak geçimini sağlamış, annesi Mária Hruz da evlerde yardımcı olarak çalışmıştır. Çocukluk yılları Kiskunfélegyháza'da geçmiştir. Şâir bu şehri sonradan doğum yeri olarak sevgi ve özlemle anmıştır. 1828'de Kecskemét'te okula başlayan P., liseye taşra şehirlerinde ve Peşte'de devam etmiştir. Ancak, başşehirde daha çok tiyatrolarda dolaştığı için âilesi onu Peşte'den uzaklaştırmıştır. P. 1835 - 1838 yılları arasında Aszód lisesinde okumuştur. Bu okulda çalışkan bir öğrenci olarak öğretmenlerinin dikkatini çekmiştir. Şiir yazmaya bu okulda başlayan P., gezgin bir tiyatro kumpanyasına oyuncu olarak girmek istemişse de, babasının müdahalesi onu gezgin tiyatro oyunculuğundan kurtarmıştı.

PETÖFI, Sándor

1838'de P.'nin mutlu çocukluk yılları sona ermiştir. Bir yandan su baskını, bir yandan da kasap dükkânlarındaki işlerin bozulması üzerine âilenin geçim durumu sarsılmış, birkaç yıl sonra da büsbütün bozulmuştu. Selmec lisesine devam eden P., 1839'da Peşte'ye gelerek Millî Tiyatro'da Ronai takma adı altında işçi olarak çalışmaya başlamıştır. Yoksul düşen âilesinin yardımından mahrum kalan P., Sopron'da gönüllü yazılmıştı. Ancak, on altı yaşındaki bu gence asker hayatı güç gelmişti. Kışladaki ağır şartlar onu askerlikten soğutmuştu. 1840 yılı güz aylarında yapılan büyük manevrada P. hastalanarak hastahaneye kaldırılmıştır. P. bir buçuk yıllık bir hizmetten sonra 1841'de askerlikten ayrılmıştır. Bunun üzerine tiyatro kumpanyalarında oyunculuğa başlamış, Pápa'da okula devam ederek liseyi bitirmeye çalışmıştır. 1842'de "Atheneum" dergisinde bir şiiri çıkmıştır. Macaristan'ın en büyük edebî dergisi olan "Atheneum", birkaç ay sonra P.'nin *Hazámban* (Yurdumda) adlı bir şiirini de vermiştir. Güz aylarında Pápa'ya giden P., yeniden gezgin oyunculuk hayatına dönmüş, Székesfehérvár, Kecskemét gibi şehirlerde sahneye çıkmış, hasta olarak Debrecen'e gelmiştir. 1843 - 1844 kışını Debrecen'de, tiyatroda biletçilik yapan bir kadının evinde, soğuk bir odada geçirmiştir. Şubat ayında Peşte'ye giden P., büyük Macar şâiri Mihály Vörösmarty'nin yardımıyle "Pesti Divatlap" gazetesinde yazar olarak görev almıştır. Şiirlerini yaymak imkânına kavuşan şâir, geçici olarak geçim sıkıntılarından da kurtulmuştur.

P., yersiz yurtsuz bir öğrenci, genç bir asker ve gezgin bir oyuncu olarak bütün Macaristan'ı görmüş, halk yığınlarının hayatı üzerine değerli gözlemler toplamıştır. Eski şâirler artık onu doyurmuyordu. P. edebî alanda yeni bir yol, yeni bir ses, yeni bir "ars poetica" arıyordu. Onun 1843'te yazmış olduğu *Én* (Ben) şiiri bu bakımdan dikkate değer: P. şiirlerinde halkın sesine tercüman olmak istiyordu. Genç şâir, klasik kuralları sürekli olarak çiğnemişti. Öğrencilik yıllarında Latin ve Alman şâirlerini okumuştur. Daha sonra İngiliz ve Fransız yazarlarının eserleri üzerinde durmuştur. Dante'yi okuyabilmek için İtalyanca bile öğrenmiştir. Bu durumda P. artık her bakımdan olgunlaşmıştır.

1844'te P. *A helység kalapácsa* (Köyün nalbandı) adlı bir "kahramanlık destanı" yazmıştır. Bu destanda modası geçmiş olan eski şiirin yerini hak deyişine dayanan yeni bir şiir almıştır. P.'nin bu yolda yazmış olduğu en tanınmış eser, *János Vitéz* (Kahraman János) adlı destandır. P. bu destanında birkaç halk masalını birleştirerek yepyeni, orijinal bir eser yaratmıştır.

Avrupa romantizminin baskısından kurtulan P., 1846'da karamsar bir döneme girmiştir. Şâir olarak ağır saldırılara uğraması, aşklarında aldanması, yokluk içinde yaşaması gibi birçok faktörlerin sonucu olan bu umutsuzluk döneminde P., *Tigris és hiéna* (Kaplan ile sırtlan) adlı bir oyun yazmıştır. Bu karamsar dönemde yazmış olduğu şiirlerini *Felhök* (Bulutlar) adlı bir ciltte toplamıştır.

1846'da P. Transilvanya (Mac. Erdély)'da Julia Szendrey adlı romantik bir kızla tanışmıştır. Bu karşılaşma şâirin özel hayatında büyük bir yer tutmuştur. P. 8 Eylül 1847'de Julia ile evlenmiştir. Böylelikle 1847 yılı şâir olarak P.'nin en verimli yılı olmuştur. *Szabadság, szerelem* (Hürriyet, aşk) adlı şiiri 1847 yılının ilk mahsulüdür. Bu şiir onun ününü bir kat daha yaymıştır. P. bu yıl içinde *Ha férfi vagy, légy férfi* (Erkeksen, erkek ol), *Palota és kunyhó* (Saray ve kulübe), *A farkasok dala* (Kurtların türküsü), *A XIX. század költöi* (XIX. yüzyıl şâirleri) gibi birtakım şiirler daha vermiştir. Bu şiirler, yalnız millî bağımsızlık adına girişilen bir savaşın parolası değil, bütün dünya milletlerinin hürriyeti uğruna açılan bir savaş çağrısıdır. P.'nin bağımsızlık savaşı yolunda verdiği bu eserler, günlük hayatıyle organik bir bütün meydana getirmiştir. P. yakın arkadaşları arasında sevilen ve sayılan, bencillikten uzak, dostlarına bağlı bir insan örneği olmakla kalmamış, Peşte gençlerinin lideri olarak tarihî bir rol oynamaya da başlamıştır. 13 Mart 1848'de *Nemzeti dal* (Millî türkü) adlı şiirinde yalnız gençleri değil, bütün Macar milletini hürriyet savaşına çağırmıştır. P.'nin bu şiiri sansürden izin alınmadan çıkmıştır. 15 Mart 1848'de basın hürriyeti verilmiş, Macarların dilek ve isteklerini bildiren 12 madde kabûl ve ilân edilmiştir. Lajos Kossuth (b. bk.)'un liderliği altında birtakım reformlar isteyen Macarlar, Viyana sarayı ile karşı karşıya gelmişlerdir. Millî bağımsızlık savaşı P.'nin ihtilâlci sesinden güç almıştır. 1848 martında çıkan olaylar karşısında Viyana sarayı, Budapeşte'de millî bir hükûmet kurulmasını kabûl etmiştir. Ancak, yeni bakanlar elde edilen hak ve yetkilerle yetinmişlerdir. Oysa P., Habsburgların baskısından büsbütün kurtulmak istiyordu. Bu bakımdan yeni hükûmetle anlaşmazlığa düşmüştür. 1848 yılının güz aylarında Kossuth'un çevresinde toplanan yeni bir kadro Macarları savaşa sürmüştür. Bu savaşta P.'nin şiir ve yazılarının da büyük bir katkısı olmuştur. 1849'da P., General Jósef Ben (b. bk.)'in Transilvanya ordusuna katılmıştır. General Ben, P.'yi savaş çizgisinden uzak tutmak istemiş ve onu kurye olarak Debrecen'e göndermiştir. Daha sonra Szeben (Sibiu)'de Ben ordusuna gönüllü olarak katılan P., 31 Temmuz 1849'da Transilvanya'da Segesvár (Sighişoara)'da yapılan savaşta ölmüştür. Böylelikle P. şâir olarak içmiş olduğu andı tutmuş, hürriyet yolunda er olarak savaşmış, şâir ve er olarak hürriyet uğruna can vermiştir.

P.'nin şiirleri yabancı dillere de çevrilmiştir. (H. Eren)

PETRA [Yun. = kaya, eski semitik adı *"rqmw"* (M. Weippert)], Ürdün'ün güneyinde harâbeler şehri ve kayalık kalesi. Arabia Petraea (Taşlı Arabistan)'daki Nebâtiler devletine başkentlik etmiş olan P., Eski Çağ'da Güney Arabistan'dan Suriye'ye giden kervan yolu üzerindeki günlük (buhur) ticaretinde önemli bir kavşak noktası ve depo idi. Nebâtî kralları, imparator Traianus tarafından (M. S. 106) Arabia Petraea adı altında bir Roma sömürgesi kuruluncaya kadar P.'da oturmuşlardır. M. S. III. yüzyılda, Sâsânîler Basra körfezi yolunu Palmira'ya çevirdiklerinden P. önemini kaybetti. IV. yüzyılda P., Roma eyâleti Palaestina Tertia (Salutaris)'nın başkenti ve piskoposluk oldu. Arap fethinden sonra (620/632) şehir, sâkinlerince tamamiyle terk edildi.

PETRA : Kaya mezarlarının yakından görünüşü

PETRA : Kaya mezarları cepheleri

1816'da J. L. Burckhardt P.'yı yeniden keşfetti. 1929'da kazılara başlandı (G. Horsfield). Kazılar 1934, 1936, 1937'de devam etti. 1958'de tekrar başlandı (P. J. Parr, P. C. Hammond ve başkaları). Şehrin bilhassa araştırılan yerleri şunlardır: Zafer taklı büyük sokak, başlıca tiyatrosu, Edomitlerin "umm el-bijara" adını verdikleri iskân yeri. Bu iskân yeri P.'nın çukur ovası üzerinde bulunur (M. Ö. VII. yüzyıl). P.'nın M. S. II. yüzyıldaki en müreffeh zamanından, sarp kayalık yamaçlarda birkaç katlı muhteşem mezarlar kalmıştır. Bu mezarlar, san'at tarihi açısından, Helenistik - Roma mâbed ve cephe mimarîsinin hususî bir karışımını aksettirir. Diğer taraftan P., eski bir Sâmî (Nebâtî) medeniyetinin kalıntılarını zengin şekilde ortaya koymuştur. Bu suretle Eski Arab medeniyet ve kültürünün menşe'leri üzerindeki bilgilerimiz de hayli gelişmiştir. (V. Örs)

PETRARCA, Francesco (Arezzo 1304 - Arquana 1374), İtalyan şâiri, ilk hümanist ve modern anlamda ilk lirik şâir. Babası Ser Pietro di Ser Parenzo (1312'den sonra P. diye anılmaya başlanmıştır) 1302'de Siyahlar'ın lideri olan Albizzo Franzesi tarafından Floransa'dan sürülmüştür. Ancak bu sürgün oğlunun telkin etmeye çalıştığı şekilde Dante'ninki gibi siyastî sebeplerle değil, şahsî anlaşmazlık neticesi olmuştu. Francesco, Arezzo'da bir yıldan az kaldı. Sonra âilesiyle birlikte Incisa'ya (1310'a kadar burada kaldı), daha sonra Pisa'ya (muhtemelen burada Dante ile karşılaştı) ve nihayet o devirde papalık merkezi olan Avignon'a gitti (1311). Babası burada iş bulacağını umuyordu. İkametgâh bulma zorlukları yüzünden yakındaki Carpentras'a yerleştiler. Francesca, ilk öğrenimine burada başladı. 1316'da babasının isteği üzerine hukuk tahsil etmek üzere Montpellier'ye gitti. İlk şiirlerini bu dönemde, annesinin ölümü üzerine yazdı (1318 yahut 1319). Şüphesiz bunları daha sonra gözden geçirdi. 1320'de Bologna'ya gitti ve istemiye istemiye hukuk tahsiline devam etti. Bu arada klasiklere olan aşkı gittikçe artıyor, bu konudaki bilgisi de derinleşiyordu. 1326'da Avignon'a döndü. Kültürü, zarafeti, yazdığı Latince ve yerli lehçesiyle şiirler sayesinde kendisine seçkin bir muhit yaptı.

Nihayet 1327'de meşhur aşk hikâyesi başladı. O yılın 6 nisanında Sta. Chiara kilisesinde şâirliğini etkileyecek olan Laura adındaki hanımı gördü. Laura'nın şiirlerini etkilediği doğru olmakla birlikte romantiklerin bizi inandırmak istedikleri gibi bütün eserlerinde kendisini göstermez. Bazı münekkitler ve onları tâkib eden pozitivistler P.'nın şiirlerindeki *"lady"* ye mutlaka bir çehre yakıştırmak ister (Laura, Ugo di Sade ile evlenen Laura di Audiberto di Noves, Laura di Sabran, Laura di Chiabau, Laura Colonna vs. olarak teşhis edilmiştir). Diğer taraftan bu düşünceye karşı olanlar bunu saf bir senbol olarak kabûl etmek temayülündedir. Onlara göre Laura entelektüel güzelliğin ve faziletin senbolüdür.

Bologna'daki arkadaşlarından Giacomo Colonna'nın daveti üzerine, 1330 yazını onun piskopos olarak bulunduğu küçük Gaskon şehri Lombez'de geçirdi. Sonra onun kardeşi Kardinal Giovanni Colonna'nın hizmetine girdi ve 1347'ye kadar ona hizmet etti. "Ama bu hizmet, bir efendiye yapılan hizmet gibi değil bir babaya hattâ sevgili bir ağabeye yapılan hizmet gibiydi." Bu yıllar, hayatının önemli yıllarını teşkîl etti. Zaman zaman seyahat ediyor, ardından inzivaya çekiliyordu. 1333'te Fransa'ya, Flandre'a, Brabant'a ve Rhineland'a gitti. Paris'te yakın bir dostu sayesinde St. Augustine'in *Confessions*'unu gördü. Bu kitabın onun spritüel hayatında zaman geçtikçe artan bir etkisi oldu. Liège'de Cicero'nun *Pro Archia*'sını ve daha başka eserleri istinsah etti. P.'nın çalışmaları ve eserleri Avrupa hümanizminin kurucu temsilcisi olduğunu ortaya koymaya başlamıştı. ***De Viris*** ve ***Africa*** bu dönemin eserleri arasındadır. Mahallî lehçeyle yazdığı İtalyanca eserlerini de durmadan gözden geçiriyor, bunlara daha büyük bir özen gösteriyordu.

P. 1337'de Avignon yakınındaki Vaucluse'e çekilerek kendisini tefekküre ve şiire verdi. 1340'ta hem Paris'ten, hem Roma'dan en büyük şâir olarak taç giymek için davetler aldı. Kendisi böyle bir şerefi arıyor; ayrıca bu suretle şiirde 1000 yıllık bir an'anenin yeniden canlanmasını istiyordu. Bu bakımdan Capitol'ü, Sorbonne'a tercih etti. 8 Nisan 1341'de defne dalından yapılma çelenk başına kondu; P. daha sonra senbolik bir hareketle çelengi San Pietro'nun mezarına bıraktı.

1342'de Avignon'a dönen P., 1343'te önce Roma sonra Napoli'ye gitti. 1345'e kadar Parma'da kalarak *Rerum Memorandarum*'u yazdı. Daha sonra Bologna ve Verona'ya gitti. Burada büyük bir keşif yaparak Cicero'nun mektuplarını buldu *(Ad Aticum, Ad Quintum, Ad Brutum)*. 1345'in sonunda yeniden Avignon'a dönerek Vaucluse'e çekildi. Burada iki yıl kaldı. Bu sürede *De Vita Solitaria, Bucolicum Carmen* ve *De Otio Religioso*'yu yazdı. 1347'de İtalya'ya gitmek üzere ayrıldı, mayısta bir ihtilâl yapan Cola'yı desteklediği için Roma'ya gitmek istiyordu. Ancak onun yıldızının söndüğünü öğrenince Verona'ya sonra Parma'ya gitti. 1349 martına kadar burada kaldı. 1348'deki veba salgını birçok arkadaşlarının ve bu arada Laura'nın ölümüne yol açtı. P. haberi Parma'da duydu. 1350'de Floransa'ya gitti. Orada Boccacio (b. bk.) ile karşılaştı. 1351'de yeniden Avignon'a dönerek doğruca Vaucluse'e çekildi. 1353'te Milano'ya gelerek 1361'e kadar burada kaldı. Daha sonra vebadan kaçmak için Francesco Carrara'nın daveti üzerine Padua'ya gitti. 1362 eylülüne kadar kaldı, sonra yine vebadan kaçarak Venedik'e gitti. Burada kızı Francesca, kocası ve torununu gördü. Bu küçük sevimli âile onu son derece mutlu etti. Daha sonra Venedik'in siyasî hayatında faal rol oynadı ve 1367'ye kadar burada kaldı. Ardından Padua'ya döndü ve ölünceye kadar Padua yakınındaki Arqua'da yaşadı. Francesco de Carrara, kendisine burada bir ev vermişti. 18 - 19 temmuz gecesi, çalışırken öldü. Ertesi sabah başı sevdiği Virgil el yazmasının üzerine düşmüş olarak bulundu.

Başlıca Latince eserleri şunlardır: *Epistolae Metricae:* annesinin ölümü üzerine yazdığı ilk şiirlerden 1350 - 1354'te yazdığı son manzum mektuplara kadar olanları içine alır. 3 cilttir. Çeşitli konuları ihtiva eder. *Africa:* 9 kitaptan ibarettir (IV. ve IX.'lar tamam değildir). P.'nın ölümünden sonra yayınlanmıştır. İkinci Pön savaşıyla ilgili manzum destandır. *De Viris Illustribus:* Ünlü Romalılar'ın veya Roma ile yakından alâkalı şahısların biyografileri vardır. Eser Âdem'le başlar. *Secretum Meum:* otobiyografik bir eser, neşredilmek amacıyla yazılmıştır. *De Vita Solitaria:* Münzevî hayat hakkındadır. *De Otio Religioso:* Manastır hayatının avantajlarından bahseder. *Familiarium Rerum Libri XXIV:* 350 mektuptan meydana gelir, P.'nın çeşitli fikirlerini aksettirir. *De Remediis Utriusque Fortunae:* Akıl, ile eğlence ve ümit; akıl ile keder ve korku arasındaki münakaşaları aksettirir. *Senilium Rerum Libri, Posteritati, De Sui Ipsius et Multorum Ignorantia* vs.

İtalyanca eserlerinin başlıcaları da şunlardır: *Rerum Vulgarium Fragmenta, Rime Disperse, Trionfi.*

PETRİDİS, Petros (doğ. Niğde 1892), Yunanlı (Rum) kompozitör, yazar ve eleştirici. İstanbul'da Robert College'de ve Paris Üniversitesi'nde okuduktan sonra Albert Wolf ve Albert Roussel'in öğrencisi olarak musiki çalıştı.

Başlıca eserleri: *Zemfyra* (Lirik dram) [1926]; *Panighiri* (Yunan hayâtına dâir tablolar serisi) [1926]; *Concerto Grosso* (Nefesli için) [1926]; *Concerto Grosso* (Nefesli için) [1929]; *Suite Grecque* ve başka orkestra parçaları; oda musikisi, piyano süitleri ve ses için ezgiler koleksiyonu; *Pavlos* (Oratoryo) [1951]. (V. Örs)

PETRO, Alexiewicz Pyotr Veliky -(Türk halkı arasında: Deli Petro) (1672 - 1725), Rus İmparatoru. Çar Alexey ile Natalia Nariyşkina'nın oğludur. Babasının 1676'da ölümü üzerine, Moskova'dan uzaklaştırılarak, civardaki bir çiftlikte büyütüldü. 1682'de üvey kardeşi III. Fyodor ölünce, Moskova patriği ile bâzı boyarların desteği sonunda çar ilân edildi ise de, üvey annesi Miloşlavskaya'yı tutan gurubun etkisi ile, diğer kardeşi V. İvan da çareviç kabûl edildi. Bu iki küçük çarın nâipliğini ise, yine üvey kızkardeşi Sophia üzerine aldı. P., tekrar, getirildiği çiftliğe gönderildi. Burada gayet basit bir eğitim görmekle beraber, Moskova sloboda (Açık köy)'sına devam ederek buradaki Holandalı, İngiliz, İsviçreli ve Sakson yabancılarla dostluk kurmak suretiyle dünyadaki gelişmeler hakkında bilgiler edindi. Daha sonra müşâvirleri olacak bulunan François Lefort, Patrick Gordon ve metresi Anna Mons ile burada tanıştı. 1689'da yaptığı bir darbe ile, üvey kızkardeşi Sophia'yı bir manastıra kapanmak zorunda bırakarak, iktidarı ele geçirdi. Hele annesinin 1694'te ölümü üzerine, Rusya'nın tek hâkimi durumuna geldi. İlk iş olarak, çarlık ordusunu kuvvetlendirmeğe ve yeni bir donanma kurmağa girişti. 1687'de kurduğu Preobrajensky ve Selmyonovsky muhâfız alaylarını genişleterek, yeni Rus ordusunun çekirdeğini atmış oldu. Avrupa kıt'asındaki siyasî gelişmeleri yakından tâkib etmekte olduğundan, 1683 Viyana Kuşatması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kurulan Kutsal İttifak'a girmede yarar gördü. Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen savaşlara katıldı. 1695'te, Amiral François Lefort komutasında kuvvetli bir orduyu Azak kalesi üzerine sevk etti. Bu kaleyi savunan Azak Beyi Mustafa ve daha sonra Hasan Beylerin, Kefe Beylerbeyi Tatar Murtezâ Paşa ve Trabzon valisi Ali Paşa'nın 95 günü bulan direnmeleri sonunda P., Azak'ı zabtetmekten ümîdini keserek, ordusunu çekti ve kuşatmayı kaldırdı. Mâmâfih, bu harekât sırasında, General Scheremetieff emrindeki kuvvetler Özi suyu üzerindeki Osmanlı kalelerinden Togan, Nusret Kirman, Gazi Kirman ve Şahin Kirman kalelerini yürüyüşle zabt etmeye muvaffak olmuştu. Ertesi yıl P., bu defa Prens Preobransky komutasındaki Rus kuvvetlerini yeniden Azak üzerine sevk etti. Bu sefer denizden ve karadan sıkı bir abluka altına alınan kaleye Osmanlı kuvvetleri dışardan her hangi bir yardımda bulunamadılar. Bunun sonunda ise, kaleyi savunan Moralı Ahmed Paşa ile Çolak Ahmed Paşa fazla direnemediler. Öte yandan, Kalgay Devlet Giray ile Nureddin Sultan komutasındaki Tatar birlikleri de bir varlık gösteremediklerinden, 1696 eylûlünde, Azak kendiliğinden teslim olmak zorunda kaldı. P.'un Osmanlı Devleti'ne karşı ilk başarısı böylece gerçekleşti. Azak'ın zabtı, daha çok Batı Avrupa ülkelerinde, Rusya'ya karşı ilgiyi arttırdı. 1700 İstanbul Andlaşması ile de P., Azak Denizi'ne inmekle bu tarihe kadar Osmanlı deniz kuvvetlerinin ve ticaret filosunun tekelinde bulunan Karadeniz'e doğru bir pencere açmış oldu. P., bundan sonra Batı Avrupa'yı görmek, her çeşit yeniliği tanımak ve ülkesinde uygulayacağı modernleşme çabalarını yönlendirmek üzere, kimliğini gizleyerek, 1697'de, bir Avrupa gezisine çıktı. Bilhassa top dökümhanelerine ve tersânelere karşı ayrı bir ilgi göstererek tamamladığı bu geziden dönüşünde, 1698'de çıkan bir ayaklanmayı şiddetle bastırdı. Duruma hâkim olduktan, Polonya ve Danimarka ile yaptığı gizli bir andlaşmadan sonra, en büyük rakibi olan İsveç krallığına saldırdı. Fakat, 1700'de, Narva önünde XII. Karl'a karşı fena bir şekilde yenildi. Bu yenilginin etkisiyle, ülkede giriştiği yenileştirme teşebbüslerine daha da hız verdi. 200 000 kişilik bir ordu meydana getirdiği gibi, Onega ve Ladoga gölleri yöresinde mâden sanayi'ini geliştirmek, tophaneleri büyültmek ve gemi sanayi'ini ilerletmek yolunda

hamleler yaptı. Bu işler için, Avrupa'dan pek çok uzman getirtti. İsveç'e karşı sürdürdüğü savaşlarla Estonya, Livonya, İngriya ve Karelya'nın bâzı kesimlerini ele geçirdikten sonra, 1703 tarihinde, Petrograd (Petersburg, bugünki Leningrad) şehrini kurdurdu. Böylece, Astrahan üzerinden Azak ve Kırım limanlarına inen Asya kervan ticareti yolunu Moskova üzerinden Baltık denizine bağladığı gibi, kuzey ticaretinin merkezi olan Arkhanjelsk limanının yerini de Petrograd'ın almasını sağladı. 1706'da, bu limanı Ladoga gölüne ve Moskova'ya bağlayacak olan büyük su yolunu açtırdı. General Münich'in yönetiminde yürütülen bu büyük projenin halka yüklediği ağır yük karşısında yer yer çıkan ayaklanmaları ise meydana getirdiği vurucu ordu gücü ile bertaraf etti. 1705 Astrahan, 1707 Donetz ve 1708 Don kazaklarının isyanlarını şiddetle önledi. Polonya tahtı verâseti dolayısı ile İsveçle başlattığı savaşı, kış ortasında Rusya içerlerine çektiği Kıral XII. Karl'ı Poltova'da feci bir yenilgiye uğratmakla başarı ile yürüttü. İsveç kıralı, yurduna dönme imkânını yitirdiğinden, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmak zorunda kalmıştı. Bunun sonunda P., 1709'da II. Avgust'u Polonya tahtına oturttuğu gibi, Leh Diyet Meclisi'nden de ara buluculuk yetkilerini üstlenmişti. Polonya'nın Rusya himâyesine girmesi ile birlikte, P.'nun Boğazlar ve Karadeniz üzerindeki emellerinin önlenmesi gerektiğine inanan Osmanlı devlet adamlarında, mülteci İsveç kıralının taşvikleri de eklenince, Rusya'ya karşı savaş açmak gerektiği kanâati yerleşmiş oldu. Serdâr-ı ekrem Baltacı Mehmed Paşa komutasında sevk edilen Osmanlı kuvvetleri karşısında yenilerek yaptığı (bk. MEHMED PAŞA (Baltacı), PRUT SEFERİ) Prut andlaşması ile P., 1696'da ele geçirdiği Azak kalesini ve çevresindeki toprakları bir süre için kaybetti ise de, Baltık Denizi'ne hâkim olma yolunda İsveç ile yaptığı mücadeleyi kazanmış oldu. Daha sonra, bu denizin ağzında bulunan boğazları da ele geçirme tasarısını ise, 1717'de yaptığı Avrupa gezisi ile hem Fransa, hem de İngiltere nezdinde çözmeğe çalıştı. Fakat, İngiltere'nin bu konuya muhalefet etmesi karşısında, geri çekilmek zorunda kaldı. Mâmâfih Estonya, Livonya, İngriya ve Karelya'daki kazançlarını 1721 Nystad andlaşması ile kesinlikle korudu. Bundan sonra güney-doğuya yönelen P., Safevî hânedânının geçirdiği buhran sonunda İran'ın iç işlerinde kendini gösteren kargaşalıkdan yararlanarak, 1722'de Derbent ve 1723'de Bakû'yu işgale muvaffak oldu. 1723 Petersburg andlaşması ile de İran, Dağıstan ve Şirvan eyâletleri üzerindeki hukukunu Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Böylece P., Baltık Denizi'nden Hazar Gölü'ne kadar Rusya imparatorluğunun ilk siyasî ve belirli sınırlarını çizmiş oldu. Bu askerî ve siyasî faaliyetler yanında, Rusya'yı modernleştirecek bir yığın tedbir ve karar da almış bulunuyordu. Bunların başında, ticarî ve sınaî kalkınmayı kolaylaştıracak teşebbüsler gelir. Bir tüccar gibi veya bir fabrikatör gibi giriştiği bu teşebbüslerle P., ülkesine Moğolistan ve İran ticaret alanlarını kazandırdığı gibi, Urallar bölgesinde kurduğu imtiyazlı demir ve döküm fabrikaları ile de sanayide kalkınmanın temellerini atmış oldu. 1714'te başkenti Petrograd'a taşıdıktan sonra, ülkenin iç yönetimini yeniden düzenlemeğe girişti. İmparatorluğunu askerî ve mâlî bakımdan bütünlüğü olan sekiz bölgeye ve her bölgeyi de kırk üç vilâyete ayırdı. Merkezden ise, idarî ve mâlî işleyişi denetleyecek, yokluğunda çarın görevlerini yüklenecek dokuz kişilik bir senato meydana getirdi. Patrik Andrian'ın 1700'de ölümünden yararlanarak, Kutsal Sinod'un yetkilerini genişletti. Kiliseyi, Moskova patriklerinin kontrolünden çıkartarak, Çar'a bağlı bir kuruluş hâline getirdi. Devlet hizmetinde çalışanların yetişmeleri için, temel eğitimi matematiğe dayalı ilk, orta ve yüksek okular açtırdığı gibi; ihtisasa yönelen mühendislik, topçuluk, gemicilik ve yüksek din okuları da kurdurdu. P.'nun köylülere karşı tutumu yapıcı olmadı. Kişi başına maktu olarak alınan vergilerle köylülerin ezilmelerine, yer değitirme yasakları ile onların topraktan ayrılmamalarına ve bu toprakların sahib ve mâlikleri elinde esir durumuna düşmelerine, toprakla beraber alınan satılan serfler olmalarına engel olmadı. Bu suretle çarlık dönemi Rus halkının en büyük probleminin doğmasına ve belki de bugünkü rejimin yerleşmesine öncülük etti. Soyluların toprakları üzerinde ise, tek mîras sistemini uygulama kararını aldı. Bu suretle, toprakların mîras yoluyla bölünmesini ve verimlilik derecesinin düşmesini engellemiş olacağına inanıyordu. Mîrastan mahrum kalan soylulara ticaret ve devlet hizmetlerini açık tutuyordu. Kurduğu sisteme göre devlet hizmetleri üç kategoride oluşuyordu: Saray hizmetleri, Askerî hizmetler ve İdarî hizmetler. Bâzı kademelerin dışında, bu hizmetler de mîras yoluyla intikal edebiliyordu. Bunların dışında, Rus halkının dış görünüşünü değiştirmek maksadı ile, bâzı tedbirler de almıştı. Doğu halklarının kılık ve kıyafetlerinden örneklenen Rus halk kıyafetlerini değiştirdi. Erkeklerin Fransız ve Macar modasına göre giyinmelerini, sakal bırakmamalarının buyurdu. Kadınların da peçe ve uzun yenli elbise giymelerini yasakladı. Bütün bu çabaları arasında Rus âdetlerine ve dinî inançlarına ters düşen davranışlarından ötürü, halkça sevilmedi. Aldığı kararlar tepkilerle karşılandı. Bir sefâhat hayatı sürmesi, yabancılara tanıdığı üstün haklar, ona karşı bir muhalefetin doğmasına yol açtı. Bu muhâlif guruba Çareviç Alexey de katılmakla P., oğlunu bile işkenceye tâbi tutumaktan çekinmedi. Alexey, bu işkence sonunda, 1717'de öldü. 1721'de çıkardığı verâset kanunu ile, muhâfazakâr gurupların tekrar iktidara gelmesini önledi. Bu suretle, yeni Rusya'nın, bir daha geriye dönmemek üzere, Avrupa'nın en güçlü devletleri arasında yer almasını sağlamış oldu. 1725'te ölümü üzerine, müşâviri Ostermann'ın koruyucu iktidarı altında eşi I. Katerina (1725-1727) ve torunu II. Pyotr (1727-1730) P.'nun politikasını yürütmeğe devam ettiler. P.'nun Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkındaki fikirlerini ortaya koyan meşhur vasiyetnâmesi Türkçeye iki kere çevrilmiştir. Büyük Petro, modern ve Avrupa medeniyetine bağlı Rusya'nın kurucusu sayılır. (İ. Parmaksızoğlu)

PETROGRAFİ (Lat. *petra* = taş, kaya, kayaç), kayaçbilgisi, kayaçları tanıtma, tanımlama ve sınıflandırma ile uğraşan ilim dalı. Oluşum biçimlerine göre kayaçlar üç gruba ayrılır: 1) Mağmatik kayaçlar (Püskürük kayaçlar, kor kayaçlar), 2) Tortul kayaçlar, 3) Metamorfik kayaçlar. 1. gruptaki kayaçlar, akor hâlindeki "kayaç lapası" (mağma, lav)'nın soğumasından meydana gelmiştir: granit, siyenit, diorit, bazalt gibi. Tortul kayaçlar, ya kor kayaçların veya başka tortul kayaçların dış etkiler altında fizik ve kimyevî olaylarla parçalanıp ayrışmalarından oluşmuştur. Bu tip kayaçlar, deniz diplerinde sudaki tortulların dibe çökmeleri veya yeryüzünün çukur kısımlarında, rüzgârın doldurduğu kum

ve tozlardan meydana gelmişlerdir (tuzla, kumul ve kum çökeltileri). Metamorfik kayaçlar, mağmatik veya tortul kayaçların içindeki minerallerle yapı ve dokuların değişim (metamorfoz)'e uğraması ile oluşurlar. Miktar bakımından mağmatik kayaçlar çoğunluktadır. Yapılan varsayımlara göre dünyamız yerkabuğunun en üst 16 km'lik kalınlığının % 95'ini mağmetik kayaçlar ve sadece % 5'ini tortul kayaçlar oluşturmaktadır. Kayaçlar, genellikle birkaç mineralden oluşurlar: Granit, kuvars, feldspat ve mika gibi. Ziraat, orman, mimarî, jeoloji, coğrafya, madencilik ve metalürji gibi konularla ilgili incelemelerin yapılmasında, P. bilgilerine mutlaka ihtiyaç vardır. (E. Ediger)

PETROKİMYA, ana ham madde olarak bir petrol ürünü olan naftayı veya tabiî gazı işleyerek çeşitli maddeler elde edilen, kimya sanâyii dalı. Petrol ürünlerini kimyevî reaksiyonlarla başka maddelere dönüştüren bu sanayî kolu, adını, "petrol ve kimya"dan almıştır.

Petrol sanayii 100 sene kadar önce başladığı hâlde, P. henüz çok gençtir; 20 - 30 yıllık bir geçmişi vardır.

II. Dünya Savaşı'ndan önce, "kömür"e dayanan kimya sanâyii, 1940'lardan sonra, gerek ekonomik, gerek teknik mecburiyetler karşısında, yerini "petrol" e bağlı bu sanâyi dalına bırakmış, böylece P. sanâyii doğmuştur. Bu tarihlere kadar yalnızca akaryakıt olarak kullanılagelen petrol, kimya sanâyiinin vazgeçilmez ana ham maddesi hâlini almış ve günlük yaşayışımıza giren binlerce maddenin kaynağı olmuştur.

Başlangıçta, P. sanâyiinin gelişimini II. Dünya Savaşı hızlandırmıştır, çünkü savaşın yarattığı büyük ihtiyaçların karşılanmasında tabiî maddeler yetersiz kalmış ve bunların yerini alabilecek maddelerin üretiminde en ekonomik yolun petrolden başlayacağı görülmüştür. İilim adamlarının buluşlarını, hızla teknolojik uygulamalar izlemiş ve kısa sürede P. maddeleri üretilebilmiştir.

Her geçen yıl yeni buluşların eklenmesiyle, bugün 2 500 türü aşan P. maddesi insanlığın hizmetine sunulabilmiştir.

P. maddeleri şu gruplara girer:
— Plastik maddeler
— Sentetik elyaf ham maddeleri
— Deterjan ham maddeleri
— Sentetik kauçuklar
— Tarım Koruma ilâçları
— Sun'î gübreler
— Çeşitli sınaî alkoller
— Diğerleri

Bu ana türlerden, hepimizin günlük hayatımızda kullandığımız çok çeşitli malzeme, araç vs. üretilmektedir.

P. teknolojisi ise, ana hatları ile şu şekilde açıklanabilir:

Petrol rafinerilerinde, ham petrol çeşitli işlemlere tâbi tutularak, akaryakıt dediğimiz hidrokarbon karışımları türlerine ayrılmaktadır. Bu sıvı maddelerden biri de naftadır. Naftadan çeşitli metodlar uygulanarak aşağıdaki şemada gösterilen diğer maddeler üretilmektedir:

Ham petrol	LPG benzin motorin gazyağı nafta fuel-oil asfalt	etilen propilen propan bütan butadien fuel-gaz benzin fuel-oil v.b.	çeşitli plastikler sentetik kauçuklar sentetik deterjanlar sentetik gübreler tarım koruma ilâçları boyalar karbon siyahı sentetik ely. ham m. v.b.

1965 yılında, organik P. maddeleri üretimi, toplam organik maddelerin dünya üretiminin % 80'ini içine almakta idi. 1985 yılında bu üretimin 200 milyon tona varması ve organik madde üretiminin % 98'ine ulaşması beklenmektedir.

P. maddelerini naftadan başlayarak biribirinden nasıl üretildikleri yukarıda şematik olarak gösterilmiştir. Bu durum aynı zamanda bir P. sanâyii kurulurken, niçin birçok fabrikanın bir arada tesîs edilmesi gerektiğini de açıklamaktadır. Bu üretim zincirinin kopmadan ve en ekonomik biçimde çalışabilmesi fabrikaların yanyana kurulmasıyla gerçekleşebilmektedir. Bu şekilde toplu olarak birçok fabrikayı içine alan P. te'sislerine "P. kompleksi" denilmektedir.

Türkiye'de P. Sanâyii:

Yukarıda târifi yapılan P. kompleksinin yurdumuzda tesîsi, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı tarafından ele alınmıştır. Bu amaçla 1963 yılında T.P.A.O. bünyesinde bir "P. Bölümü" kurulmuş olup, bu bölümün önderliğinde hazırlanan ön proje aynı yıl içinde Devlet Planlama Teşkilâtı Müsteşarlığına sunulmuş ve 1964 yılında konunun gerçekleştirilmesi görevi T.P.A.O.'ına verilmiştir. 3 Nisan 1965 tarihinde ise Petkim P. A.Ş. kurularak, Türkiye'de P. sanayiini gerçekleştirmekle görevlendirilmiştir (bk. PETKİM).

Başlangıçta, T.P.A.O. (% 55 hisse), T.C. Emekli Sandığı (% 25 hisse) ve Ordu Yardımlaşma Kurumu (% 20 hisse) ortaklığı ve 250 milyon T.L. sermaye ile kurulan Petkim P. A.Ş., gerçekleştirdiği yatırımlarına paralel olarak sonraki yıllarda sermayesini arttırmıştır. Petkim'in, bugün sermayesi 1,5 milyar T.L.'na erişmiştir. Bu sermayenin ortakları arasındaki bölümü de şöyledir:

TPAO	825 000 000 T.L.
Hazîne	360 000 000 T.L.
T.C. Emekli Sandığı	175 000 000 T.L.
Ordu Yardışlaşma Kurumu	140 000 000 T.L.
Toplam	1 500 000 000 T.L.

P. sanâyiinin ülkemizde kurulmasının amacı ve hedefi, genel olarak yurdumuzun tabiî kaynaklarının, özellikle petrolünün en ekonomik şartlarda kullanılması ve millî kalkınmamıza çeşitli yönlerde katkıda bulunmasıdır.

P. sanâyii, dünyadaki uygulanmasından en kısa zaman sonra ülkemizde uygulanan ilk sanayi dalıdır.

Şirket Yatırımları:

Petkim P. A.Ş., ilk yatırımlarını Kocaeli - Yarımca'daki komplekste gerçekleştirmiştir. Başlangıçta 5 ünite ile yardımcı ortak te'sislerden meydana gelen kompleks, gittikçe artan yur-

tiçi talebini karşılamak üzere 5 yeni ve 7 tevsiî ünitesi ile genişletilmiştir.

1967 yılından beri fiilî yatırımları devâm eden bu kompleksin ilk 5 ünitesi ve yardımcı işletme üniteleri ile ortak te'sisleri 1970 yılında işletmeye alınmış ve üretime geçmiştir. Bu üniteler; Etilen, Polietilen, Polivinilklorür, Vinilklorür Monomer ve Klor - Alkali Üniteleri'dir. Sonradan bu fabrikalar % 100 tevsî edilmiş ve yeni üniteler olarak da, Stiren, Polistiren, Dodesil Benzol, Karbon Siyahı, Kaprolaktam üniteleri kurulmuş ve hepsi işletmeye alınmıştır. 1978 yılında DDB ve Karbon Siyahı tevsî ünitelerinin de işletmeye alınmasıyla, Yarımca Kompleksi'nde toplam 4.2 milyar T.L.'lık yatırım gerçekleştirilmiş olacaktır.

Yarımca Kompleksi'nde üretilen P. maddelerinden polietilen, PVC, polistiren; plastik hammaddesi olarak, karbon siyahı; otomobil lastiği hammaddesi, kaprolaktam; naylon tipi sentetik elyaf, DDB; deterjanın hammaddesi olarak kullanılmaktadır. Bu ana ürünlerin yanısıra, piyasada ihtiyaç duyulan sudkostik, LPG, benzin, fuel-oil, amonyumsülfat gibi maddeler de üretimde yer almaktadır.

Ayrıca, Çanakkale'de üretilen plastik hammaddelerini mamûl hâle getiren bir plastik işletme fabrikası bulunmaktadşr.

Yurdumuzda P. ürünlerine olan talebin hızlı bir artış göstermesi, daha büyük kapasiteli bir diğer kompleksin gerçekleştirilmesini mecburî kılmış ve bu sebeple Aliağa P. Kompleksi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Bu komplekste yer alacak fabrikaların kapasiteleri, P. ürünlerine olan yurtiçi talebin hızla gelişmesi ve Ortak Pazar'a girişimiz dolayısiyle yoğunlaşacak dış rekaabet gözönünde bulundurulrak yüksek seviyede tutulmuştur.

1975 yılında başlanan bu kompleksin yatırımı 18 milyar T.L.'na gerçekleştirilecek ve komplekste 13 üretim ünitesi yer alacaktır. Bu ünitelerin 1980 yılında işletmeye alınması planlanmıştır.

Yarımca ve Aliağa Kompleksleri'nde yeralan üretim üniteleri ve kapasiteleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

Üniteler	*Yarımca kompleksi (ton/yıl)*	*Aliağa kompleksi (ton/yıl)*
Etilen	60 000	300 000
Alçak yoğunluk polietilen	27 000	150 000
Yüksek yoğunluk polietilen	—	40 000
Vinilklorür monomer	54 000	105 000
Polivinil klorür	52 000	100 000
Klor - alkali	36 000	65 000
Dodesil benzen	20 000	—
Karbon siyahı	30 000	—
Stiren	25 000	—
Polistiren	15 000	—
Kaprolaktam	25 000	—
Butadien arıtma	33 000	—
Stiren bitadien kauçuğu	32 000	—
Cis polibutadien kauçuğu	13 000	—
Aromatikler :		
Benzen	—	136 000
Paraksilen	—	74 000
Ortoksilen	—	88 000
Polipropilen	—	60 000
Etilen oksit	—	54 000
Etilen glikol	—	68 000
Ftalik anhidrit	—	30 000
Akrilonitril	—	70 000
Tri/perkloretilen	—	10 000
Saf teraftal asit	—	70 000

(E. Ediger)

PETROL (Lat. "taş" anlamındaki *petra* ile, "yağ" anlamındaki *oleum*'dan Fr. pétrole, İng. petroleum), katı, sıvı ve gaz hâlindeki hidrokarbonların karışımı; dünyada sedimanter kaya birikimlerinin bulunduğu yerlerde değişik miktarlarda mevcuttur. Ham hâliyle bir işe yaramadığı söylenebilir. Damıtıldığı zaman ise, muhtelif yakıtlar, yaşlama maddeleri, eritkenler, kaplama malzemeleri, ve başka mamûllerin elde edilmesiyle son derece geniş bir kullanış alanı bulur. P. damıtını sonucu elde edilen yakıtlar, dünyadaki enerji ihtiyacının yarısını karşılamaktadır; bu yakıtlar sadece otomobil, traktör, kamyon, gemi, uçak ve füze motorlarında kullanılmakla kalmaz, aynı zamanda binaların ısıtılmasında da yararlı olur. P., lambaları yakar, makineleri yağlar, seri imâlâtı mümkün hâle getirir. P.'den elde edilen asfalt, inşaatta tecrid maddesi olarak kullanıldığı gibi, yolları kaplamada da kullanılır. Doğrudan doğruya yakmak suretiyle olduğu gibi, dolaylı olarak elektrik enerjisi üretimini sağlamak suretiyle de yeryüzündeki sayısız insana sun'î ışık sağlar. P. mamûlleri aynı zamanda sun'î kumaş elyafı yapımında; otomobil lastikleri ve başka alanlarda kullanılmak üzere sentetik kauçuk yapımında; sabun ve deterjanlar gibi temizleme maddeleri imâlâtında, boya ve plastiklerde; ilâç, ensektisid ve sun'î gübre yapımında kullanılır. Bilginler ve mühendislerin çalışmaları sonunda yeni yeni usuller geliştirilmiş, bunun sonucu olarak petrokimya (b. bk.) diye adlandırılan yepyeni bir endüstri doğmuştur. Yaklaşık olarak, yeryüzünde günde 4,5 milyar litre P. kulanılması, bu maddeyi milletlerarası ticaretin en önemli unsuru hâline getirmiş bulunmaktadır. P.'ün istihsali, taşınması, damıtılması, ham petrol ve mamûllerinin pazarlanması sürekli yeni yatırımlar ve dolayısıyle büyük sermaye gerektirdiği için, bu iş ancak büyük şirketler veya devlet eliyle yapılabilmektedir.

I. ve II. Dünya Savaşları, P.'ün hayatî önemini bir defa daha ortaya çıkarmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında P., yakıt ve yağlama malzemesi olarak dikkati çekmişti. II. Dünya Savaşı ise, sentetik kauçuk, TNT, su içi hareketleri için su geçirmeyen yağlar, alev makineleri ve yangın çıkarsa malzemeler için yakıt olarak P.'ün ilâve rollerini ortaya çıkardı.

Hem barışta hem savaş'ı son derece önemli olduğu için P. ile şahıslar da devletler de ilgilenmektedir. Yeni petrol rezervleri bulmak işi hem devlet politikasında, hem ticaret politikasında sürekli olarak dikkati üzerinde toplamaktadır. P. politikaya, politika P.'e girmiş bulunuyor.

Ham P. :

Birçok bilginler, P.'ün, bugün kara olan geniş alanların denizlerle kaplı olduğu, yüzlerce milyon önceki devirlerde yaşayan minik deniz ve kara hayvanlarının kalıntılarından meydana geldiğine inanmaktadır. Sayısız bitki ve hayvan ölüsü denizlerin dibine çökerek, kum ve çamurla karışmış deniz tortusu (marine sediment) denen tabakaları oluşturmuştur. Sonradan bu sedimanter (tortul) tabakaların üzerine daha çok çamur ve kum yığılmış; sonunda hepsi birden kaya hâline gelmiştir. Çağlar geçtikçe denizin çekilmesi, yer kabuğunun kıvrı-

PETROL : Petrol arama uçağı

lıp bükülerek sedimanter tabakaları yerin derinliklerine gömmesi, bunlardaki organik kalıntıların, basınç ve sıcaklığın etkisiyle ayrışması P.'ün teşekkülüne yol açmıştır. Tabiî gaz ve maden kömürü gibi organik maddelerden meydana gelen P.'e "fosil" yağı da denebilir. Diğer taraftan P., genellikle "mineral" yağı olarak düşünülebilir, çünkü yer altındaki sedimanter kayalar, yahut kumların arasındaki boşluklarda bulunduğundan minerallerle de bağlıdır.

Ham P.'de, gaz hâlindeki maddelerden, asfalt ve parafin gibi yarı katı maddelere kadar binlerce muhtelif kimyevî terkip vardır. Gazlar, çok yüksek basınç yüzünden daha ağır birleşimlerin içinde erimiş durumdadır, ancak yeryüzüne çıkınca buharlaşırlar. Aynı şekilde parafin de ham P.'de erimiş durumdadır, o da yeryüzünde soğutularak ayrıştırılır.

Fizik bakımından ham P., muhtelif kaynama dereceleri olan birleşimlerden meydana gelir. Bunlardan izâfî ağırlığı az olanlar, gazlar atmosfer basıncının altında kaynar; izâfî ağırlık bakımından hemen bundan sonra gelen kısım normalde benzin olarak damıtılır ki, bu kısım 30° ilâ 20°C'da kaynar. 140° ilâ 300°C arasında kaynayan kısım kısaca gazyağı dediğimiz (kerosene), lâmbalarda vs. kullanılan yakıtı meydana getirir. 300°C'ın üstünde kaynayan kısım gaz - oile olarak bilinir; çünkü bir zamanlar yakıt gazı imâlâtında bundan faydalanılırdı. Geriye kalan en ağır kısım ise tortu (residue) kısmını teşkîl eder. Dizel yağları ve ısınmada kullanılan yağlar gaz-oil kısmından elde edilir. Yağlama işinde kullanılan yağlar hem gaz yağı hem tortu kısmından, fuel-oil, mumlar ve asfalt da tortu kısmından çıkarılır. Bu maddelerin ham P.'de bulunma oranı, bölgesine göre değişir.

Kimyevî özellikleri : Ham P.'deki başlıca unsurlar, karbon ve hidrojenden meydana gelen, molekülleri muhtelif boy ve muhtelif şekillerde düzenlenmiş hidrokarbonlardır. Bir ilâ dört karbon atomuna kadar olan küçük moleküller gazları, dört ilâ on karbon atomuna kadar olanlar benzini, daha da fazla atomlu (50'ye kadar) olanlar hafif yakıtlar ve yağlama maddelerini, yüzlerce karbon atomundan meydana gelen dev moleküller ise ağır yağlar, mum ve asfaltı meydana getirir. Hidrokarbon gazlarının yanısıra oldukça önemli miktarda (her birinden % 15 kadar) nitrojen, karbon diyoksid, hidrojen sülfid, daha az miktarda helyum ve daha başka gazlar vardır. Sıvı hidrokarbonlarda eser miktarda eleman hâlinde veya hidrokarbon molekülleriyle birleşmiş olarak, oksijen, sülfür ve nitrojen izine de rastlanmaktadır.

Hidrokarbon moleküllerindeki karbon atomu, zencir veya halka meydana getirecek surette muhtelif yollarla bağlanabilir. Ayrıca her karbon atomu, hidrojen atomlarının tam veya kısmî tamamlayıcısı durumunda da olabilir ve bu duruma göre işbâ hâline gelmiş veya gelmemiş molekülleri teşkil eder. İşbâ hâlindeki halkanın hidrokarbon moleküllerinin kimyevî formülü $C_n H_{2n}$ 'dir (burada C karbon, H hidrojen atomlarını gösterir, n de herhangi bir pozitif tam sayıyı ifade eder); bunlara "naften'ler" denir. Meşbû (işbâ hâlindeki doymuş) zencir hidrokarbon moleküllerine (kimyevî formülü: $C_n H_{2n}+2)$ "parafin'ler" adı verilir. Bunların her ikisi de reaktif değildir. Meşbû olmıyan halka hidrokarbonlarına da "olefin'ler" (kimyevî formülü: $C_n H_{2n}$) denir. Meşbû olmıyan hidrokarbonların her iki sınıfı da, hidrojen atomlarının aracılığına lüzum göstermeden, başka maddelerle doğrudan doğruya birleşirler, bunun sonucu olarak çok reaktiftirler. Hem zencir hem halka hidrokarbon moleküllerinin her ikisinin de ilâveleri (yahut radikalleri) olabilir. Bunların başlıcaları metil (CH_3), etil (C_2H_5) ve propil (C_3H_7)'dir. Moleküllerinde, her elemana ait atom sayısı aynı olduğu halde, iç yapıları bakımından farklı maddelere izomerler (isomers) denir; bunlar aynı kimyevî formülü paylaştıkları halde fizik ve kimya özellikleri bakımından birbirlerinden farklıdır. Ham P.'ün kimyevî terkibi ve kaynama dereceleri menşeine göre değişir.

Teknoloji :

Araştırma : Modern P. endüstrisi 1859'da başladı. Endüstrinin ilk yarım asır içindeki P. araştırmaları yeryüzünde görülen sızıntılara göre yapılıyor, sızıntıların bulunduğu bölgede açılan kuyulardan P. elde ediliyordu. Pennsylvania, Kafkasya, Romanya, İran, Birmanya ve Sumatra'daki P. alanları bu şekilde açılmıştır. Duha sonra jeolojik araştırma tekniği geliştirilmiş ve 1950'lere kadar bu yolla ve nihayet jeofizik yollarla P. araştırmaları yapılmıştır.

Jeolojik araştırmalar toprağın yapısı dikkate alınarak yürütülür. Jeologlar XX. yüzyılın başlarından itibaren, nerelerde P. aramanın uygun olacağını gösteren haritalar yapmaya başladılar. P. mesamatlı (gözenekli) ve masamatsız sedimanter tabakaların sıra ile üst üste bulunduğu yerlerde oluyordu. Kireç taşı, kum taşı, dolomit gibi mesamatlı kayalar, P. için depo vazifesi görürler. Mesamatlı kaya içindeki P. bir basınç sonucunda çatlaklardan ve aralıklardan sızarak bir kuyunun dibinde birikir. Kil ve alçı taşı gibi mesamatsız, su geçirmiyen tabakalar P.'e tuzak vazifesi görür ve deposundan çekilip gitmesini önler. İşe yarar miktarda P. bulma ihtimali sıra ile üst üste bulunan tabakaların kutbe (yahut anticline, yukaç) şeklinde olmasıdır. Çünkü kubbelerin altındaki sıvı geçirmeyen kayalar, çok uzaklardaki P. birikimlerinden olan sızıntıyı da toplar. P.'ü biriktiren kayanın kalınlığı ne kadar fazla olursa, tuttuğu P. mikdarı da o kadar fazla olur.

PETROL : En sade petrol arama áleti olan gravimetre

Yeryüzü kabuğunun yapısına göre çizilen haritalarda yapılan P. araştırmaları 1920'den sonra, yerini yeryüzünün altındaki toprak şekillerinin incelenmesine bıraktı. Çünkü birçok bölgelerde jeologlara bilgi verecek olan kaya tabakalarının üstü, kalın bir toprak tabakası, buzulların taşıdığı artıklar, tabiat şartlarının yığdığı topraklarla örtülü bulunuyordu. Bu gibi durumlarda yer kabuğu bir mikdar delinerek içeriden alınan nümuneler incelenir. 1920'den sonraki araştırmalar bu tarafa yöneldi ve yeni teknikler geliştirildi.

1960'lardan itibaren P. araştırmasında jeofizik usuller kullanılmaktadır. Jeofizik usulle P. araştırması üç yolla yapılır: Yer çekimi, manyetik ve sismik.

Yer çekimi usulünde gravimetre denen cihazdan faydalanılır. Gravimetre, yer çekimindeki küçük değişiklikleri gösteren hassas bir cihazdır. Başka sebeplerin yanısıra yer altındaki kayaların yoğunluğu da yer çekimindeki değişikliklere sebep olur. Yoğunluğu fazla olan kayaların yeryüzüne yakın olduğu bölgelerde çekim daha fazladır. Buna karşılık sidimanter kayalar, daha hafif olduğundan bunların bulunduğu yerlerde yer çekiminde artma olmaz. Bir bölgenin birçok noktalarında tesbit edilen gravimetre neticeleri dikkate alınarak aynı çekim kuvvetine sahip noktaların birbirine birleştirilmesiyle bir harita meydana getirilir; bu haritalara bakarak yer altındaki kayalar tesbit edilir. Ancak bu tesbitin tam sıhhatli olması mümkün değildir.

Manyetik usulde, yeryüzündeki manyetik alan farklarından faydalanılır. Bundan da bir önceki teknikteki gibi fakat manyetik alanı eşit olan noktalarda birleştirilmesiyle haritalar yapılır. Yer yüzünün manyetik alanı, toprağın altındaki manyetik maddelerin etkisiyle değişiklikler göstermektedir. Manyetometre vasıtasıyle bu değişiklikleri tesbit etmek mümkündür. Manyetik usul karada ve denizde tatbik edilebilir. Geniş bir alanı sür'atle inceleyebilmek için bir uçağın çektiği cihazın kayıtlarından faydalanılır. Ancak bu da bir önceki metod gibi çok sıhhatli sonuç vermez.

Sismik araştırma metodu bu iki usulden daha zor, daha masraflıdır, ama çok daha fazla sıhhatli sonuçlar verir. Bu usulün esası toprak altında patlama yapmak ve meydana gelen şok dalgalarını tesbit etmektir. Bu patlama sonunda yerin derinliklerine doğru inen şok dalgalarının geri dönüşü çarptığı tabakalardan yansıma suretiyle olur. Yeryüzüne dönen dalgalar jeofon denen cihazlarla kaydedilir. Bu cihazlar patlamanın yapılacağı noktadan muayyen bir mesafede sıra hâlinde dizilirler. Patlama ânında her jeofon toprağın yüzünde yayılan dalgaları tesbît eder. Daha sonraki saniyelerde, yerin derinliklerine inip de yansıyan sinyalleri alır. Bu sinyaller, kuvvetlendirilerek, uzun film şeritleri üzerine kaydedilir. Jeofizikçiler bunları inceleyerek yerin derinliklerindeki muhtelif kaya tabakaları hakkında bilgi sahibi olurlar. Karada yapılan sismik araştırmalar deniz yüzünün altındaki kaya tabakalarını incelemek için de yapılır. Bunun için özel olarak donatılmış araştırma gemilerinden faydalanılmaktadır. 1976 yılında, Türk mühendisleri tarafından donatılan *Sismik I* gemisiyle, Türk hükûmeti, Ege denizinde geniş ölçüde başarılı sismik araştırmalar yapmıştır.

Kuyunun açılması: Petrol kuyusu açmak hem zor hem masraflı bir iştir. Birleşik Devletler'de 1960'larda açılan ortalama derinlikteki bir kuyunun maliyeti 65 000 dolar idi (Ortalama derinlik yaklaşık 1 300 m olarak kabûl edilmiştir). Bir petrol kuyusunun açılmasında iki usul vardır: Darbe veya burgu (rotary) usulleri. Darbe usulünde esas, kayayı vura vura delmektir. Bunun için bir kablonun ucunda sallandırılan delici ve kırıcı âletler bir m kadar yukarı kaldırılarak serbest bırakılır. Açılmakta olan kuyuya su basılarak kaya zerrelerinin süspansiyon hâlinde kalması sağlanır. Arada bir de kablo ve ucuna asılı olan delici âletler dışarı çekilerek, kuyunun içi temizlenir. Bu usul derin kuyularda kullanılmış olan günümüzde sadece sığ sulardaki kuyular için kullanılmamaktadır.

Burgu usulü ile delme ise icabında binlerce m uzunluğunda boruya, aynı uzunlukta tahkimat borusuna (veya kuyu mahfazasına) bir sondaj kulesine (derrick), enerji kaynağına, delici burgulara, kimyevî maddelere, çamura ve kalabalık bir ekibe ihtiyaç vardır. Sondaj borusu çevrildikçe alt ucuna takılmış olan burgu yeri deler. Bu arada yukarıdan, borunun içine çamur pompalanır; basınçlı pompalanan bu çamur, burgunun ufaladığı kaya parçalarını da alır; sondaj borusunun yanlarından yukarı çıkarılarak dışarıya atılır. Delme çamuru aynı zamanda hidrostatik basınçlı kuyu duvarlarındaki sağlam olmıyan kısımları çökmesini önler; su sızmasına engel olur. Ancak çamur sütununun hidrostatik basıncının yeterli gelmediği durumlarda ayrıca çelik bir mahfaza konur.

Sondaj çamuru kil, su ve kimyevî maddeler karışımından ibarettir. Bu çamur, delinen kaya parçalarına çıkardığı gibi sondaj burgusunu soğutur ve rahat çalışmasını sağlar. Derinlere inildikçe, üstten yeni borular eklenir.

Bir petrol yatağına erişildiği zaman, su, gaz, kum gibi istenmiyen maddelerin P.'e karışmasını önlemek için ya kuyu mahfazasıyle kuyunun duvarı arasına çimento püskürtülür veya asıl mahfazanın içine ikinci bir mahfaza yerleştirilerek çimentolanır. Bundan sonra sondaj çamurunun artıkları temizlenir, dökülen çimento delinir: Artık P. akmaya başlayabilecektir. Kendi kendine akan P. kuyuları için, bundan sonra yapılacak tek şey, kuyunun tepesine akışı kontrol etmek için bir vanalar sistemini takmaktan ibarettir. Kendi kendine akmıyan kuyulardaki P. ise tulumbalarla alınır.

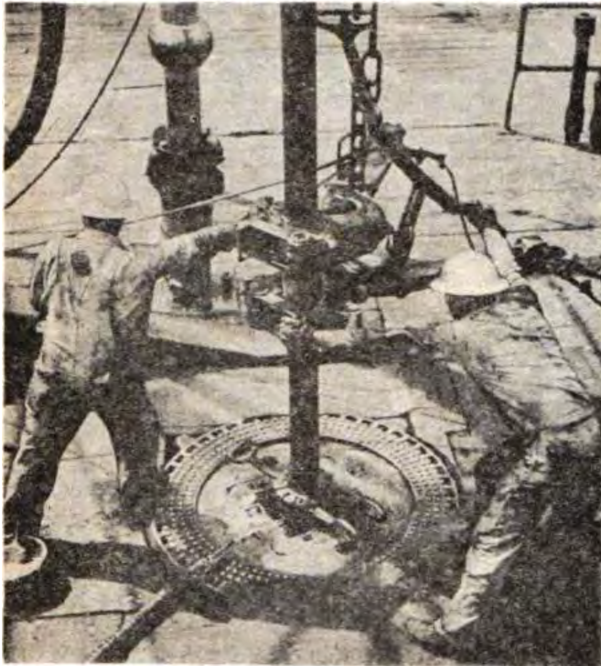
Petrol sondajı birçok riski göze almayı gerektirir. Önce açılan kuyularda — hattâ denenmiş P. sahasında olsa bile — P. bulunmaması ihtimali vardır. Birleşik Devletler'de 1960 yılının ilk yarısında açılan 16 647 kuyudan 4 295'i (% 26) kuru çıkmıştır. Denenmemiş alanlardaki sondajlarda bu ihtimal daha da artar. Aynı dönem içinde yine Birleşik Devletler'de denenmemiş alanlarda yapılan araştırma sondajlarında açılan 4 708 kuyudan 4 090'ı (% 87) kuru çıkmıştır.

Bunun dışında P. bulunsa bile çok kalitesiz, kullanılamaz durumda olabilir, yahut elde edilen hacim ticarî bakımdan değersizdir, yahut P. yerine ticarî değeri olmıyan gaza da rastlanabilir.

Ham P. ile birlikte bulunan tabiî gazın basıncı genellikle P.'ü mesamatlı kayalardan kuyunun dibine, hattâ bazan oradan da yer yüzüne itmeye yeter. P. ile birlikte bulunan basınçlı su da aynı işi görebilir. Modern teknoloji kuyudaki P.'ün üzerindeki basıncın asgarî bir miktardan aşağıya düşmesini önler. Bazan, P.'le birlikte çıkan gaz toplanarak yeniden kuyuya basılır. P.'ün su basıncıyle yeryüzüne çıktığı kuyularda ise kuyuya ilâve su verilerek basınç sağlanır.

Taşıma ve depolama: P.'ün bulunup, elde edilmesinden sonra yapılacak iş kullanma alanlarına taşınması ve işlenmek üzere depolanmasıdır. Yeryüzündeki P. istihsal sahalarının çoğu meskûn yerlerin çok uzağındadır. Bu bakımdan elde edilen P.'ün rafinerilere taşınması lâzımdır. Bugüne kadar en hızlı ve en verimli taşıma şeklinin boru hattı (İng. pipe - line) vasıtasıyle yapılan taşıma olduğu kabûl edilmiştir. Ancak, boru hattının yanısıra deniz ve kara yoluyla da taşıma yapılmaktadır.

Boru hattı, adından da anlaşılacağı gibi, P.'ü ve tabiî gazı nakletmeye mahsus bir borular sistemidir. Ham P., tulumbalarla basılarak boru hattı vasıtasıyle binlerce km mesafeye ulaştırılabilmektedir. Pompalama istasyonlarındaki kuvvetli dizel motorlarının çalıştırdığı tulumbalar, P.'ün gece gündüz boru hattından akmasını sağlar. Günümüzde bütün işlem tamamen otomatik hâle gelmiştir. 1927'den sonraki dönemde tabiî gazın boru hatlarıyla naklinde yenilikler olmuş, elektrikli kaynak sayesinde gazın yüksek basınçla pompalanması imkân dahiline girmiştir. Gaz naklinde ayrıca teleskopik boru sistemi de kullanılmaya başlanmıştır. Bu sistemde boruların çapı başlangıçta dar olmakta, gaz, gideceği yere yaklaştıkça, düşen basınçla orantılı olarak genişlemektedir. Ham P.'ün ve tabiî gazın taşınmasının dışında, benzinin, rafinerilerden ana pazarlama merkezlerine gönderilmesinde de boru hattı kullanılmaya başlamıştır.

PETROL : Petrol aramakta kullanılan delik açma âleti

Kanada'da uzunluğu 3 000 km'den fazla olan bir boru hattı Alberta P. sahasını, Toronto'daki rafinerilere bağlar. Yakın Doğu'da bir boru hattı sistemi Irak'taki Kerkük P. sahalarını Akdeniz'e bağladığı gibi, başka bir boru sistemi de, Suûdî Arabistan'ın Basra körfezi sahillerini Akdeniz'e bağlar. Doğu Avrupa'da uzunluğu 5 000 km'ye yaklaşan bir boru hattı sistemi Rusya'da, Kuybişev'deki ham P.'ü Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Macaristan'a iletir.

Birleşik Devletler'de ise taşınan P.'ün % 40'ı boru hatlarıyla gideceği yere ulaştırılır. 1970'lere yaklaşıldığı yıllarda Birleşik Devletler'deki boru hattı sistemlerinin toplam uzunluğu 300 000 km'yi geçmiş bulunuyordu. Bunun üçte birinden fazlası ham P.'ün toplanması içindir. Bunlar P. kuyularının yakınındaki depolardan basılan P.'ü uzak mesafelerdeki ana hatlara taşırlar. Ana boru hatları da ham P.'ü rafinerilere veya başka taraflara nakil için sevk limanlarına götürür. Diğer ana hatlar da damıtılmış petrolü taşırlar.

P. naklinde kullanılan boruların çapı 5 cm'den 90 cm'ye kadar değişir. Bir boru hattından hiç ara vermeden 30'dan fazla P. mâmûlü arka arkaya nakledilebilir. Her mâmûl hiçbir ayırma olmadan hemen diğerinin ardından pompalanır. İlmî olarak düzenlenmiş olan akış ve basınç nakledilen mâmûllerin birbirine karışmasını asgarî dereceye indirir. Aynı boruda nakledilen muhtelif mâmûllerin tefriki şöyle yapılır: Bir önceki mâmûlün son bir m'lik kısmına radyoaktif bir madde katılır. Varış yerindeki bir Geiger sayacı bu radyoaktif maddeyi tesbît ederek gelen çeşidin sonunu belirtir; bunun üzerine ardından gelen mâmûl otomatik olarak başka depoya akıtılır.

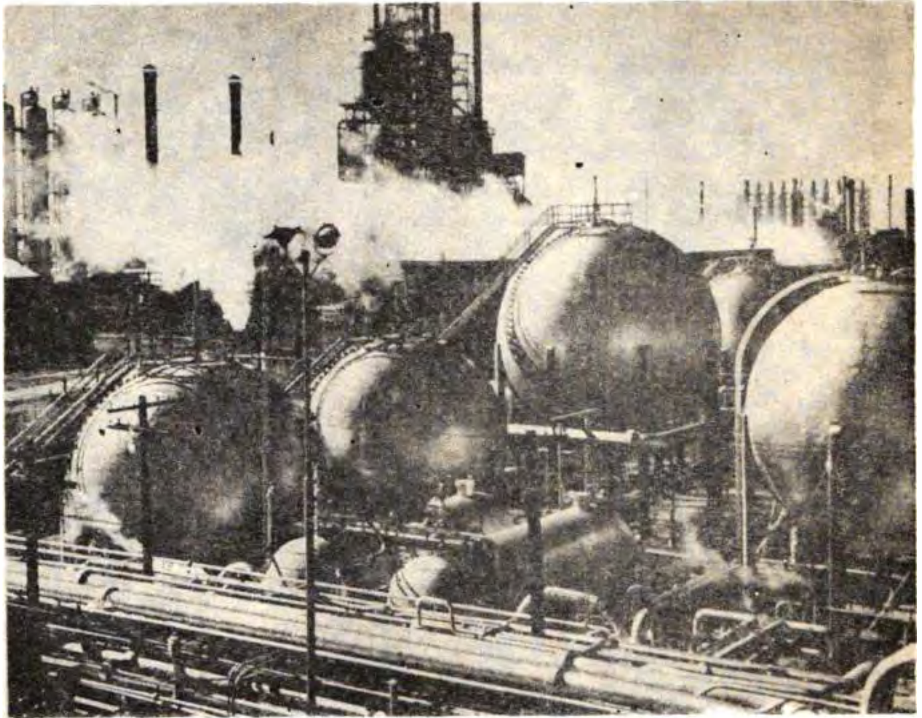
P.'ün boru hattından akması pompalama istasyonları vasıtasıyle sağlanır. Pompalama istasyonlarının birbirinden uzaklığı genellikle 240 km kadardır. P.'ün boru hattında akış hızı saatte 4 - 5 km'dir. Pompalama istasyonlarının birbirine olan mesafesi arazinin durumuna göre değişir. Modern pompalama istasyonları akış kontrol levhasındaki düğmelere basmak suretiyle tamamen otomatik olarak kontrol edilir.

P. naklinin ikinci en önemli yolu deniz yoludur. Hacimleri günden güne artan tankerler P. naklinde büyük rol oynamaktadır. Tanker gemilerin 150 000 tondan daha da büyük olanları imâl edilmiştir. Süper - tanker denen bu büyük tankerler dünyanın en büyük gemileridir. Daha küçük tankerler P.'ü kıyı sularında veya iç sularda nakletmekte kullanılır. Nehirlerde ve kıyı sularında P. nakli için özel salapuryalar da kullanılır. Bunların bazısı motorludur, bazıları da römorkörlerle çekilir.

P. naklinde demiryollarından da faydalanılmaktadır. Bu iş için özel tanker vagonlar kullanılır. Bunlardan bazısı 30 - 440 000 litre P. veya P. mâmûlü taşıyabilmektedir. Hattâ daha fazla taşıyanlar da yapılmıştır.

Nihayet P.'ün diğer bir nakil vasıtası, karayollarında çalışan P. tankerleridir. Bunlar daha çok P. mâmûllerini rafinerilerden depolama yerlerine götürmekte ve bilhassa benzin ve diğer yakıtlarını benzin istasyonlarına taşımakta kullanırlar. Sıvılaştırılmış P. gazı (Liquefied petroleum gas - LPG) nakli için de karayollarında çalışan özel tankerler vardır.

Ham petrol istihsaliyle, damıtılmış P. imâli, pazarların talebiyle dengeli olmadığından, imalât ve dağıtımın muhtelif safhalarında depolama ihtiyacı kendini gösterir. Ham P. için, terkedilmiş madenler, tabiî mağaralar gibi yerler de depo olarak kullanılmaktadır. Rafinerilerin yanında ise, gelen ham P.'ün muhafazası için özel depolar yapılır. Bunların 130 000 tondan fazla kapasitede olanları yapılmıştır. Damıtılacak P. buradan çekilir. Ayrıca her rafinerinin imâl edilen P. mâmülleri için de depoları olur.

PETROL : Modern petrol rafinerisi

Damıtma :

Rafineriler : P. damıtımının fonksiyonu, ham P.'ü muhtelif kaynama derecelerine göre kısımlarına ayırmaktır. Damıtma işlemi, mümkün olduğu takdirde alıcının isteğine göre ayarlanır. XIX. yüzyılda gazyağı, en çok aranan P. mâmûlü idi. Bu dönemde Birleşik Devletler'deki rafineriler % 60, % 70 oranında gazyağı istihsal ediyorlardı. Ancak XX. yüzyıldan itibaren, benzin en çok aranan P. mâmûlü olunca, rafineriler istihsallerinin % 50'sini benzine yönelttiler. Taleplerdeki değişiklikler çalışmalarda yeni ayarlamaları gerektirmekte, yahut yeni ameliyelerin geliştirilmesine yol açmaktadır. Bir yıl içinde bile bir rafinerinin ameliye düzeni değişebilir. Meselâ soğuk ülkelerde, kış mevsiminde fuel - oil ihtiyacı arttığı zaman istihsal en yüksek hadde getirilir. Yazın, benzin ihtiyacı artınca da ağırlık bu tarafa verilir. Rafineriler, bu bakımdan mevsim ve mıntaka ihtiyaçlarını göz önünde tutar, böylece taşıma ve depolama masraflarını kısmış olurlar. Diğer taraftan bazı ülkeler, mahallî rafinerilerin ekonomik olarak imâl edemediği P. mâmûllerini ithal, memleketlerinde pazar bulamıyan mâmûlleri de ihraç ederler.

P. damıtımının başlıca karakteristiği, daima, büyük bir teknolojik gelişmedir. Bir varil ham P.'ü damıtmak için gerekli olan sermaye, iş gücü, yakıt ve zaman 1960'larda, 1900'lere, hattâ I. Dünya Savaşı'ndan sonraya göre daha azdır. İstihsal ise gittikçe artmaktadır. 1919'da Birleşik Devletler'de 363 000 000 varil ham P. rafine edilmişti; rafineri işçilerinin toplamı ise 59 000 kişiydi. 1958'de ise damıtılan ham P. miktarı 2 277 000 000 varil; bu endüstri kolundaki işçilerin sayısı ise 192 000 idi. 1919'da, işçi başına, işlenen ham P. ortalaması 6 100 varilken, 1958'de bu miktar 14 500 varile yükselmiş bulunuyordu. Aynı 40 yıllık dönem içinde P. mâmûllerinin en değerlisi olan benzinin istihsali 94 000 000 varilden 1 410 000 000 varile yükselmiştir.

Rafineriler ham P. kaynaklarında, P.'ün gemilerle getirilip götürüleceği yerlerde, veya imâl pazarlarının yakınlarında kurulur. P. endüstrisinin ilk günlerinde, benzin, fuel - oil ve makine yağları başlıca mâmûl iken, rafineriler, taşıma masraflarını azaltmak için P. sahalarının yakınında yapılıyordu. Ancak, zamanla, P. mâmûllerinin tamamı büyük değer taşımaya başlayınca, rafinerilerin alıcının yakınında olması daha istifadeli hâle geldi. Çünkü ham P.'ü taşımak, kısımlara ayrılıp, işlenmiş çeşitli mâmûlleri taşımaktan daha zor ve daha masraflıdır.

P. rafinerilerinde çok büyük miktarlarda P. işlenir. Ancak, belirli zamanlarda alınıp, lâboratuvarlarda tahlil edilenlerin dışında, rafineriye geldikten sonra P.'ü kimse görmez. P.'ün işlenmesi ilgililerin çeşitli göstergelerin işaretlerini değerlendirmesiyle olur. Ham P., yarı bitmiş mâmûller, nihâî mâmûller, ısıtılır, soğutulur, organik olmıyan maddelerle temas ettirilir, buharlaştırılır, yoğunlaştırılır, hareket ettirilir, cracking işlemine tâbi tutulur, polimerize edilir. Bütün bu işlemler, insan müdahalesi olmadan, otomatik olarak gerçekleştirilir.

Rafineri ameliyeleri üç muhtelif kısma ayrılır: Fizik ayırma, kimyevî değiştirme, ve temizleme. Bu işlemlerin uzunluğu istenen mâmûllerin cinsine ve ham P.'ün kalitesine göre değişir.

Ayırma : Rafineri işleminde ilk ameliyeler serisini fizik ayırma teşkîl eder. Damıtma, damıtma kulelerinde yapılır (Damıtma kuleleri ince, uzun, silindir biçimindedir, içerisinde yatay tablalar vardır). Ham P. önce, borular içinde olduğu halde fırına pompalanır. Orada en ağır kısımlarının dışında tamamen buharlaşıncaya kadar ısıtılır. Sonra zeminin hemen üstündeki bir açıklıktan damıtma sütununa saçılır. Ham P.'ün buhar hâline gelmiş kısımları sütun boyunca yükselir. Bütün sütun içinde, hararet, tedrîcî olarak ayarlıdır: En alt, en çok; en üst, en az sıcaktır. Yükselen buharlar, kulenin içinde yukarı doğru çıktıkça yoğunlaşırlar; yoğunlaşan sıvı kısım,

tablalarda toplanır ve oradan emilip alınır. Kulenin tepesinden gazlı buharlar akar. Benzin seviyesinde kaynayan malzeme en üstün hemen altından alınır; onun altından gazyağı, ortadan ısıtmada kullanılan gasoil denen yağ, sonra makine yağı sırayla ayrışıp toplanır. En altta da artık kalır. Damıtma kulesinden alınan daha sonraki işlem yerine sevkedilir.

Geriye kalan artık bir başka kulede yeniden damıtılır. Orada da en ağır kısımların dışında kalanlar buharlaşır. Ağır veya hafif makine yağları, asfalt malzemesi, tortu yakıtı bu kısımda ayrılır.

Kimyevî ameliye: Rafineri işleminin bundan sonraki kısmı P. hidrokarbonlarının karakteristiğini değiştiren ameliyelerdir. Bunlar cracking (sıcaklık, basınç ve bazan bir katalizör yardımıyla yapılan rafinaj usulü), polimerizasyon ve moleküler yapının yeniden düzenlenmesidir.

Cracking, termal, katalitik veya hydrocracking şeklinde olur. Bütün hidrokarbonlar, yüksek hararette esas maddelerine ayrışırlar. Ağır hidrokarbonlar, hafiflere göre daha çabuk ayrışır. Bir cracking işleminde, moleküller daha küçük kesirlerine ayrışırlar. Bu metod ilk defa 1913'te ticarî gaye ile benzinin imâlinde kullanılmıştır. Bundan maksat, ham P.'den eskisine göre iki misli benzin elde edilmesi isteğiydi. Ham madde olan *gas oil* 370°C - 420°C civarında ısıtılır. Bu hararette moleküller ayrışmaya başlarlar.

1900'lerde otomobilin gelişmeye başlaması, eskiden pek o kadar değeri olmıyan benzin ihtiyacını arttırmıştı. Çok geçmeden, talep, istihsal edilen benzin miktarını aşmaya başladı. Bunun üzerine ham P.'den cracking usuliyle daha fazla benzin elde edebilmenin yolları araştırıldı. 1913'te ilk başarılı ticarî değeri olan ameliye geliştirildi ve mucidi olan William M. Burton'ın adıyla anıldı. Burton ameliyesinde, gazyağı elde etmekte kullanılan aynı işlem yapılıyor, ancak cracking daha yüksek basınç altında yürütülüyordu. Bu ameliyede, atmosfer basıncında gaz ve gazyağı elde ediliyor, ama daha yüksek basınçta yapıldığı zaman, cracking reaksiyonunun meydana getirdiği mâmûller, benzin seviyesinde kaynayan maddeler oluyordu. Bu ameliye zamanla geliştirildi ve 1930'larda 480°C civarında sıcaklık kullanılmaya başlandı.

Katalitik cracking, usulünde P.'ün moleküllerini parçalamak için bir katalizörden faydalanılır. 1936'da tatbik mevkiine konan Houdry ameliyesi, sadece daha yüksek kaliteli benzin elde edilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda daha çok verimli benzin elde etmeyi de gerçekleştirmiştir. Hattâ termal cracking'de kullanılan sıcaklıkların çok daha düşük derecesinde bile bu konuda başarı kazanılmıştır. Günümüzde sıvı katalitik ameliye, her dört rafinerinin üçünde kullanılmaktadır. Houdry ameliyesinde, P. buharları, tesbit edilmiş kil katalizör tabakaları arasından geçmiye zorlanmaktadır.

Kil tipi katalizörler 1963'e kadar cracking'de en fazla kullanılmış, o tarihten sonra, bunların yerine daha fazla katalitik özelliği olan tabiî zeolite katalizörler geliştirilmiştir. Zeolite katalizörler sayesinde daha çok benzin elde edilebilmekte, ancak bu benzinin kalitesi biraz düşük olmaktadır. Bu katalizör tipi yine de çok kullanılmaktadır.

Cracking'in bir başka şekli hydrocracking'dir. Bu usûl duman yapmıyan jet yakıtlarında, en iyi cins dizel yakıtı ve benzinlerde kullanılır. Bunlar alçak erime noktaları olan dengeli mâmûllerdir. Katalitik cracking'le, hydrocracking arasındaki başlıca fark, sonuncusunun yüksek basınç altında gerçekleştirilmesidir. Bu usulün en büyük mahzuru geniş ölçüde hidrojen sarfedilmesidir.

Polimerizasyon ve yeniden teşkil etme ameliyesi modern refinerilerin daha iyi çalışmasını ve daha çok benzin elde edilmesini sağlamıştır. Polimerizasyon, cracking'in tersidir. Cracking metodu en ağır gas-oil yahut ağır yakıt moleküllerini daha hafif benzin molekülleri hâline getirmektedir; polimerizasyon ise bazı yan mâmullerin daha da hafif moleküllerini motor yakıtı olabilecek şekilde birleştirmektedir. 1930'larda geliştirilen polimerizasyon bütün rafinerin önemli kısımlarından biri hâline gelmiştir.

Bir başka Polimerizasyon ameliyesi *alkylation*'dur. Alkylation, sadece daha yüksek kaliteli benzin elde etmeye yaradığı için değil, aynı zamanda, bu ameliyede kullanılacak olan malzeme daha da bol olduğu için, polimerizasyona üstün tutulmaktadır.

Bütün bunlardan sonra yapılan ameliye hidrokarbon moleküllerinin, molekül yapısını değiştirmeye yarar. Buna yeniden teşkîl etme (reforming) denir. Bu usûl sâyesinde elde edilen mâmûlün yanıcı özellikleri yükseltilmiş olur. Bu işlem önce düşük kaliteli benzin tatbik edilerek, kalitesinin yükselitlmesini sağlar. Bu usûl 1940'lardan itibaren önem kazanmaya başlamıştır.

Benzinin kalitesini belirtecek çeşitli unsurlar vardır: Sâbit oluşu, yapışma temayülü, yanma özellikleri. Ama en büyük özelliklerinin başında şüphesiz oktan derecesi gelir. Bu oktan derecesi O'dan başlayıp 100'ün üstüne kadar yükselen bir özelliği gösterir (iso-oktan 100 olarak tesbit edilmiştir). Buna göre 90 oktanlık değeri olan bir yakıt, % 90 iso-oktan ve % 10 normal heptan'lık yakıtın yanma karakteristiğine sahip demektir. Oktan derecesinin yükselmesiyle otomobil motorlarının kompresyon nisbeti de artmış, aynı mikdar benzinle daha çok iş görme imkânı sağlanmıştır.

P. mâmüllerine ilâve edilen ilk madde kurşun tetraetil'dir. Daha sonraları başkaları da geliştirilmiştir. Bu ilâvelerden maksat motor yağlarının yüksek ve alçak sıcaklıklarda daha iyi akmasını sağlamak, yakıtların sebep olduğu oksitlenmeyi önlemek, yağlama maddelerinin paslanmaya mukavemet etmesine yardımcı olmak, kir ve başka maddeleri tutarak deterjan vazifesi görmektir.

Bir P. rafinerisinin diğer bir işi mâmullerin temizlenmesidir. Hem P.'de, hidrokarbon olmıyan birçok eleman vardır; bunları başında kükürt gelir ki, istenmiyen maddelerin en önemlisidir. Eğer bu gibi maddeler temizlenmezse hem paslanmaya sebep olur, hem de yakıtın kötü kokmasına yol açar. Bu bakımdan bu gibi maddeler kimyevî yollarla temizlenir.

Petrokimya maddeleri: P. damıtımının yeni çıkan ve gelişen maddeleri, petrokimya maddeleridir (bk. PETROKİMYA). Bunlar, ham maddesi P. deriveleri ve bilhassa rafineri gazları olan endüstri maddeleridir. Bu gazlar (etan, etilen ve propan'da olduğu gibi) doğrudan doğruya yakıt olarak yahut havacılık ve motor benzininde ham madde olarak (propilen ve bütilen gibi) kullanılır.

Petrokimya maddelerinin plastikteki başlıca kullanılışı polietilen, polipropilen, polistiren ile alkid, vinil ve fenolik reçinelerinde görülür. Plastikler, 1970'lerden itibaren petrokimya endüstrisine faydalı bütün hidrokarbon ham maddelerinin yarısını kullanmaya başlamıştır. Bunlardan sonra da

naylon, dacron, asetat rayon, sentetik kauçuklar, azot gübreleri, deterjanlar, critgenler, koruyucu kaplamalar gelir.

Arz ve talep :

P. mâmullerinin her yerde kullanılmasına karşılık, ham P. nisbeten muayyen ve genellikle, çöl, orman, bataklık gibi münvezî yerlerde bulunmaktadır. Tipik bir yıl olan 1963'te dünya petrol istihsalinin beşte dördünü A. B. D., Rusya, Venezuela, Küveyt, Suûdî Arabistan, İran ve Irak sağlamıştı.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ondan fazla ülke P. müstahsilleri arasına katıldı; o zamana kadar ümit verici görülmiyen Afrika topraklarında (Büyük Sahrâ ve Libya'da zengin, Nijerya, Angola ve Gabon'da küçük mikyasta) P. bulundu. Çok masraflı araştırmalardan sonra, 1962'de Avustralya'nın Queensland mıntakasında ticarî değer taşıyan P. çıktı.

Tarihî olarak, en çok P. istihsal eden firmanın kuyu başındaki fiyatı, P. fiyatına esas alınır. XX. yüzyılın başlarında A. B. D. dünyanın en fazla P. istihsâl eden ülkesi olduğu devirlerde ham P. için temel fiyat önce Pennsylvania, sonra Texas idi. Başka yerlerdeki ham P. fiyatları, taşıma şartlarına göre, A. B. D. fiyatından daha az veya daha çok olarak ayarlanırdı. 1920'lerde Venezuela P.'ü Avrupa piyasasına girerken, fiyatı A. B. D.'nin Meksika körfezindeki fiyatlarına göre ayarlandı. Orta Doğu P.'ü piyasada görülmeye başlayınca onun da fiyatı Meksika Körfezi'ndeki fiyata göre ayarlandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Doğu P.'ü hızla bollaşmaya başladı, önce Batı Avrupa pazarlarında, sonra da Amerika'nın doğu kıyılarında görüldü. 1958'de A. B. D. yılda 80 000 000 ton P. ithâl ediyordu (günde 1 600 000 varil).

1960'ların ortasında en çok P. yığılması Orta Doğu'da idi, aynı zamanda kuyu başına alınan ham P. oranı da çok yüksekti. Bunun sonucu olarak Orta Doğu, dünya piyasasına hâkim oldu. Ana pazarlardan uzak olmasına rağmen, sahil avantajı, tanker nakliyatının ilerlemesi Orta Doğu P.'ünün önemini arttırdı.

Karalar ve denizlerin altındaki P.'ün bütün hacmi bilinememektedir. P. endüstrisi, buna karşılık "isbat edilmiş rezerv" kavramını getirmiştir. Bu, ekonomik olarak ve mevcut usûllerle istihsal edilebileceği belli olan ham P. demektir. Komünist ülkeler de dâhil olmak üzere dünyanın isbât edilmiş reverzi 1963'te 300 000 000 000 varil (40 000 000 000 ton) idi. Bu, 1960'lardaki talep seviyesinde 37 yıllık ihtiyacı karşılayacak miktardadır. Halbuki talebin 1980'lerde iki misline çıkacağı, 2000 yılında ise 1962'deki talebin üç katına çıkacağı tahmin edilmektedir.

Mâmullerin istihlâki : İstihlâk edilen P. mâmullerinin mikdarı ile bunları kullananlar tarafından ödenen fiyat, kısmen ham P.'ün orijinal fiyatına ve buna ilâve edilen taşıma, damıtma, pazarlama masraflarına; kısmen de kullananların ihtiyaç oranına; ihmal edilemiyecek kadar da ithal, satış ve başka vergilere bağlıdır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra endüstrileşme hızlanmış, buna paralel olarak P. istihlâki artmıştır. Esasen, endüstrinin ilk günlerinden beri bütün dünyanın P. ihtiyacı durmaksızın artmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın sonunda 1960'ların başına kadar P. ihtiyacındaki ortalama yıllık artış % 7 kadardı. Ancak bu nisbetin zamanla azalacağı tahmin edilmektedir. Çünkü başka yakıtlardan P.'e dönüş daha az olacak; çok gelişmiş ülkelerdeki motor yakıtı ihtiyacı eskiden olduğu gibi çığ gibi bir artış göstermiyecektir. Ayrıca bazı ülkelerde petrokimya mâmullerinin kaynağı olarak, P.'ün yerini şimdiden tabiî gaz almış bulunmaktadır.

P. endüstrisinin dört önemli cephesi vardır: Ham P.'ün kalite ve çeşit bakımından son derece değişiklikler arzetmesi; zaman zaman ortaya çıkan kaynaklar; başlıca P. mamullerine karşı vaki olan taleplerdeki değişiklikler (aslında Rusya hariç, P. kullanan bütün ülkeler büyük ithâlâtçılardır) ve milletlerarası ticaret alanında yer değiştiren büyük P. hacmi.

Bir ülke veya mıntakadaki toplam pazar talebinin kompozisyonu, muhtelif ham P. tiplerinin akışını tayin eden çok mühim bir âmildir. Rafineri işlemlerinin maliyeti de buna bağlıdır. Bunun en ilgi çekici örneğini A. B. D. ve Hindistan vermiştir. 1960'ların başlarında Birleşik Devletler'in kullandığı bütün P. mâmullerinin yarısını benzin teşkîl ediyordu; aynı süre içinde harcanan gazyağı oranı ancak % 5 idi. Hindistan'da ise kullanılan benzin, bütün P. mâmullerinin ancak altıda birini teşkil etmekteydi; gazyağı ise Hindistan için çok önemliydi ve kullanılan P. mâmullerinin % 30'unu teşkîl ediyordu. Aynı şekilde Japonya'daki fuel-oil istihlâki, bütün P. istihlâkinin yarısını teşkîl ettiği hâlde, Avustralya'da bu mikdar yedide bir idi. Muhtelif P. mâmullerine karşı olan taleplerdeki değişikliğin ilgi çekici bir örneğini de Federal Almanya vermiştir. 1963'te fuel-oil talebi, beş yıl içinde beş katına çıkmış bulunuyordu; halbuki aynı süre içinde, ülkenin bütün P. mâmullerine olan toplam talebi, bunun ancak yarısı kadar yükselmişti. İngiltere'de dizel yakıtı ve gasoil için olan talep beş yıl içinde iki misline çıkmış, buna karşılık benzin ihtiyacı ancak bunun yarısı kadar artmıştır.

Muhtelif P. mâmullerine karşı olan taleplerin çeşitliliği bu misallerde açıkça görülmektedir. P. rafinerilerinin sayısı çok yükselmiştir (günümüzde hemen her ülkede bulunmaktadır). Bunların istihsâl ettiği mâmuller ve mahallî pazarların talebi milletlerarası P. ticaretini yoğunlaştırmaktadır. Meselâ 1962'de Batı Avrupa'nın 235 000 000 ton tutan P. mâmulleri ihtiyacı için, 300 000 000 ton tutarında ham P. ve P. mâmulünü Batı Avrupa'ya getirmek veya oradan götürmek yahut Batı Avrupa ülkeleri arasında taşımak icab etmiştir.

Kaynağın muhafazası : Bir kuyu kazılıp da ticarî değeri olacak mikdarda P. bulununca, müstahsil, âzâmî istihsâli sağlamaya bakar. Ancak bütün müstahsiller aynı şeyi düşünür ve o şekilde hareket ederse ham P. mikdarı birden yükselir, bu da fiyatların düşmesine sebep olur. Aynı şekilde bir P. kuyusundan rezervuarında, aşırı istihsal yüzünden P.'ün ekonomik şekilde çekilmesini sağlayan tabiî basınç sür'atle düşer. O halde fiyatların dengede durmasını ve kaynakların muhafazasını sağlamak gerekir. Ham P. istihsalinin tahdidi, Pennsylvania'da P. bulunmasından yedi yıl sonra 1866'da tatbik edilmiştir. O zamandan beri muhtelif tahdit teklifleri yapılmıştır; Orta Doğu'da P. istihsal eden ülkelerle Venezuela (bu ülkeler 1960'ta kurulan OPEC - Organization of Uetroleum Exporting Countries - üyesidir) da buna dahildir. Bununla beraber OPEC tahdide gitmeden fiyat seviyesini kararlı tutmanın yollarını aramaktadır.

Birleşik Devletler'deki sınırlama ise başka bir güçlük doğurmuştur. A. B. D., P. yatağının, toprağın yüzünün sahibine ait olduğu birkaç ülkeden biridir. Bunun dışında kalan yerlerin pek çoğunda P. devlete aittir ve tahdit devlet tarafından düzenlenmektedir. Ama Amerika'da P. kuyularının sahibi olan mal sahipleri, istihsallerini eksiltmeye kolay kolay yanaşmamışlardır. Sonra 1935 yılından itibaren tahdît işinin

tatbikıne başlamıştır. Bu tahdit şöyle yapılmaktadır. A. B. D. Madenler Bürosu (U. S. Bureau of Mines) mevcut fiyata göre bir sonraki ay için ne kadar ham P.'e ihtiyaç olacağını tahmin etmekte, ilgili devletlerin hissesine ne kadar düşeceği bu devletlere bildirilmektedir. Meselâ üçte bir nisbetinde bir tahdit konmuşsa, her müstahsil âzamî istihsâl hacminin dörtte biri kadar az P. çıkarmaktadır. Küveyt ve Suûdî Arabistan'daki şirketler daha çok yeni P. kuyuları açmamak suretiyle bir çeşit tahdide uymaktadırlar. Suûdî Arabistan'ın bütün istihsali son derece verimli 200 kuyudan sağlanmaktadır. Birleşik Devletler'de, kuyu başına günlük istihsal ortalama 12 varildir. Bu rakam Suûdî Arabistan'da kuyu başına 5 700 varile yükselmektedir.

Tarih : P., çok eski çağlardan beri muhtelif şekillerde elde edilmektedir. Arkeolojik araştırmalar, Mezopotamya ve İran'da bitümün harç yerine kullanıldığını göstermiştir. Ayrıca mücevher ve mozayikler için bağlayıcı eleman olarak kullanıldığı gibi bıçak namlularını kabzaya tutturmakta da kullanılmıştır. Gamiler ziftlenir, yollar yapılırdı. P. ayrıca, tıbbî maksatlarla da kullanılıyordu. Herodotos (M. Ö. V. yüzyıl), *Tarih*'inde (VI. kitap, 119. kısım), zamanında P., bitüm ve tuzun nasıl elde edildiğini anlatmaktadır. P. sızıntılarının kullanılması Herodotos'tan çok önceki zamanlara (M. Ö. 3000 yıllarına) kadar uzanır. O devirde Sümerliler, Asurlular ve Bobilonyalılar bitümden faydalanmışlardır.

İranlılar'ın *neft* (naft) sözü ham P.'ü hem de biraz damıtılmışını ifade ediyordu. Bizdeki *neft yağı* aynı esasa bağlıdır. Neft, asırlar boyunca yakacak olarak kullanıldığı gibi ipekli ve diğer dokumaların temizlenmesinde, tıpta kullanılmıştır. Yanıcı bir madde olması bakımından P.'ün askerlikte de kullanış alanı bulduğunu görüyoruz. Büyük İskender, Timur ve Nâdir Şah, düşmanlarının fillerini ürkütmek için yanar P. kullanmışlardır.

Hıristiyanlığın ilk sıralarında Araplar muhtelif usulleri geliştirdiler ve bunu İspanya yoluyla Avrupa'ya soktular. Çin'de M. S. III. yüzyılda tuz için kuyu açılırken P.'e rastlandığından bahsedilir. XII. yüzyılda ise derinliği 1 000 m'ye yaklaşan kuyular açılmaktaydı. Çinlilerin kuyu açma metodu Hıristiyan misyonerler tarafından tasvir edilmiş ve başka taraflardaki metotları etkilemiştir. XIII. yüzyıl Çin yazmalarında da Birmanya'daki P.'den bahsedilir.

Bakû P.'lerinin ise çağına göre ticarî denecek ölçüde işletildiğini 1271 - 73'te kuzey İran'da seyahat eden Marco Polo nakletmektedir. Bakû'deki P. ticareti daha sonraki yüzyıllarda yaşayan yazarlar tarafından da anlatılmıştır. Modern P. endüstrisinin başlaması ise XIX. yüzyılın yarısına rastlar. İskoçya'da, James Young, 1850'de P. için bir damıtım şekli geliştirdi. Emekli bir demiryolu kondüktörü olan Edwin Drake 1859 ağustosunda Birleşik Devletler'in Pennsylvania eyâletinin Titusville şehrinde ilk P.'ü buldu; bu, modern P. endüstrisinin başlangıç tarihi olarak kabûl edilir. Drake'in kuyusu tamamlandıktan sonra çevrede büyük bir P. arama yarışı başladı. Drake'in P. kuyusunu açtığı zaman yılda yaklaşık 2 000 varil olan A. B. D. ham P. istihsali, 1863'te 3 000 000, 1874'de 14 000 000 varile yükseldi. 1861 yılında tahta varillere doldurulan P. yüklü ilk gemi Atlas okyonusunu aşarak İngiltere'ye geldi. 1870'te, rafineriler, tanker kamyonları ve pipe - line'lar yeni endüstrinin belli başlı özelliği olmaya başladı. XIX. yüzyılda P. alanında en büyük gelişme, A. B. D. ve Rusya'da oldu. I. Dünya Harbi başladığı zaman bile bu iki ülke P. piyasasına tamamen hâkimdi. İndonezya, Romanya ve Meksika'da biraz, İran'da da pek az P. elde ediliyordu. Savaştan hemen önce de Venezuela'da çok büyük ölçüde P. bulunmuştu. Savaş sırasında, Rus P.'ü dünya piyasasından çekilince, Karayib havzası ve Orta Doğu büyük önem kazandı. Daha sonraları dünya P. endüstrisi A. B. D., Karayibler, Orta Doğu ve İndonezya gibi yüksek verim vaadeden sâhalara yöneldi. Afrika ve Avrupa'nın üzerinde durulmadı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni rezervlerin keşfiyle Orta Doğu P. alanında hızla yükselmeye başladı. A. B. D.'nin dünyanın en büyük P. müstahsili olmasına rağmen, dahilî istihlâki pek fazla olduğundan dünya piyasasındaki önemi azaldı.

P. varlığının yüzyıllardan beri bilindiği Romanya'da 1903'te 412 000 ton P. elde edilirken, bu rakam bir yıl sonra 1 848 000 tona çıktı. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru istihsal 500 000 ton civarına düştü. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet etkisine giren Romanya'daki P. istihsali, 1960'lardan itibaren yılda 12 000 000 ton kadardır.

Venezuela 1928'den itibaren dünya P. istihsalinde ikinci yeri almıştı. Yeni kuyular açılıyor, istihsal gittikçe artıyordu. Nitekim yıllık istihsal 1920'de 67 000 ton iken, 1963'te 170 000 000 tona yükseldi ve ancak Rusya, 1961'de ikinciliği alarak Venezuela'yı geçti.

Rusya, XX. yüzyılın başında, A. B. D. ile birlikte, dünya P.'ünün yarısını üretiyordu. 1901'de Hazar denizindeki Apşeron yarımadasında bulunan zengin P. yatakları Rusya'nın istihsalini birden 11 700 000 tona çıkararak Amerika'yı geçmesini sağladı. Aynı yıl A. B. D. ancak 9 500 000 ton P. istihsal edebilmişti. Zaten 1901'deki bütün dünyanın P. istihsali 22 900 000 ton olduğundan 1 700 000 tonluk kısmı dünyanın başka yerlerinden elde ediliyor demekti. Bakû P. sâhalarının harikulâde gelişmesinde İsveçli Robert ve Ludwig Nobel kardeşlerin büyük katkısı olmuştur. Bakû sahasındaki ilk verimli kuyuyu onlar açmış, işçilerinin menfaatine teşebbüslerde bulunmuş, A. B. D. tipi boru hattını getirmiş, rafineriler kurmuş, demiryolu katarlarına P. tankları yerleştirmişlerdir. Ludwig Nobel 1877'de bir de istimli tanker yaptırmış, Hazar denizinde sefere koymuştu. 1883'te Hazar denizi çevresindeki demiryollarında artık P. yakan lokomotiflerin çektiği tren katarları dolaşmaktaydı. Yabancı sermaye Bakû P.'lerinin zirveye götürüyordu. Ancak 1917'deki komünist ihtilâli, istihsali birden düşürdü. II. Dünya Savaşı'ndan önce Rusya P. istihsali alanında yeniden ilerlemiş ve A. B. D. ile Venezuela'nın ardından üçüncü sırayı almıştı. Yıllık istihsali 274 000 000 ton idi.

Orta Doğu'da ilk P. endüstrisi I. Dünya Savaşı'ndan önce İran'da kuruldu. Asıl P. yatakları 1908'de bulundu ve bölge çok geçmeden yapılan 217 km'lik bir boru hattı ile Abadan'a bağlandı. Savaştan sonra İran'da Mescîd-i Süleymân gibi, yeni ve çok zengin P. sahaları bulundu. Ülkenin 1937'deki yıllık istihsali 10 000 000 tonu geçmiş bulunuyor ve dünya P. istihsalinde dördüncü geliyordu. İstihsal 1950'de 32 000 000 tona yükseldi. Musaddık'ın P.'ü millîleştirme politikası sırasında istihsalde büyük azalma olduysa da 1954'ten sonraki anlaşmalarla durum düzeldi. Halbuki 1950'de 32 000 000 ton olan istihsal 1954'te 22 000 000 tona düşmüş bulunuyordu. 1950'de ise İran'ın P. istihsali 52 000 000 tona çıktı ve ondan sonra da hızla yükselmekte devam etti.

Orta - Doğu P.'leri I. Dünya Savaşı'ndan sonra araştırılmaya ve istihsale başlamışsa da aslında II. Dünya Savaşı'ndan sonraki çalışmalarla dünya P. alanında söz sahibi olmuştur (Orta Doğu P.'lerinin I. Dünya Savaşı sırasındaki ve daha sonraki durumu için aşağıda Türkiye Petrolleri kısmına bakınız). 1938'de dünya P. istihsali 274 000 000 ton iken, Orta Doğu petrolleri bunun ancak 15 000 000 tonluk kısmını teşkil ediyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, Küveyt, Suûdî Arabistan, Bahreyn, Katar, Mısır, Suriye v.s. ülkelerde büyük P. araştırmaları yapıldı. Bugün Orta - Doğu dünyanın en büyük P. müstahsilidir. 1962'deki resmî tahminlere göre bölgedeki P. rezervi dünya petrol rezervinin % 61,1'ini teşkîl eden 194 000 000 000 varil olarak tahmin ediliyordu.

DÜNYA HAM PETROL İSTİHSALİ[1]
(1 000 ton olarak)

	1950	1960	1970	1973	1974[2]
Kuzey Amerika :					
Kanada[3]	3 800	27 480	69 954	100 117	97 000
A. B. D.[3]	285 200	384 080	533 677	514 297	494 850
Meksika	10 296	14 125	21 877	27 415	27 000
Karayibler :					
Trinidad	2 980	6 075	7 225	3 410	9 000
Kolombiya	4 850	8 100	11 071	9 498	8 700
Venezuela	78 140	148 690	193 209	175 388	156 000
Güney Amerika :					
Brezilya	40	4 050	8 009	8 284	8 300
Ekvador	360	390	191	10 706	10 000
Peru	2 050	2 680	3 450	3 410	3 500
Bolivya	80	450	1 128	2 191	2 200
Şili	80	990	1 620	1 472	1 350
Arjantin	3 460	9 160	19 969	21 434	21 200
Orta - Doğu :					
Türkiye	30	350	3 461	3 602	3 500
Irak	6 650	47 480	76 600	99 371	95 000
İran	32 260	52 065	191 663	293 908	301 000
Suûdî Arabistan	26 620	61 090	176 851	364 675	412 000
Küveyt	—	81 860	137 397	138 255	112 000
Küveyt Tarafsız Bölgesi	17 290	7 270	26 724	27 415	28 500
Bahreyn	1 560	2 250	3 834	3 410	3 400
Katar	1 640	8 210	17 257	27 495	24 700
Ebû Dabi	—	—	33 288	62 525	68 000
Dubai	—	—	4 306	11 047	12 000
Umman	—	—	17 169	14 457	14 200
Suriye	—	—	4 350	5 521	5 800
Mısır	2 370	3 600	16 404	8 367	7 500
İsrail	—	130	77	38	40
Sina	—	—	4 500	5 300	5 300
Uzak - Doğu :					
Hindistan	315	440	6 809	7 199	7 300
Pakistan	250	360	486	409	400
Birmanya	125	530	750	968	1 000
İndonezya	6 450	20 560	42 102	66 407	71 500
Brunei	4 340	4 690	6 916	11 685	10 000
Japonya	350	510	750	703	65
Avrupa :					
Avusturya	1 600	2 440	2 798	2 579	2 300
Batı Almanya	1 120	5 560	7 536	6 638	6 300
Holanda	700	1 920	1 919	1 431	1 600
İngiltere	40	90	84	89	90
Fransa	120	2 260	2 308	1 255	1 100
İtalya	8	1 990	1 408	1 040	950
İspanya	—	—	156	765	1 900
Norveç	—	—	—	1 575	1 650
Danimarka	—	—	—	135	100

Afrika (Mısır hariç) :					
Cezayir	80	8 630	47 253	51 154	49 000
Tunus	—	—	4 151	3 878	4 000
Libya	—	—	159 201	104 586	77 000
Gabon ve Kongo	—	850	4 460	9 651	13 000
Angola	—	70	5 066	8 112	8 500
Nijerya	—	880	53 420	101 306	112 000
Okyanusya :					
Avustralya	—	—	8 292	18 188	17 900
Komünist ülkeler :					
S. S. C. B.	37 500	148 000	352 667	427 250	457 000
Romanya	4 100	11 500	13 377	14 200	14 200
Yugoslavya	110	1 040	2 854	3 392	3 500
Macaristan	500	1 215	1 937	1 990	2 000
Polonya	175	195	424	330	500
Arnavutluk	395	600	1 199	2 100	2 400
Bulgaristan	—	200	334	190	150
Çekoslovakya	50	140	203	170	160
Doğu Almanya	—	—	60	200	200
Çin	—	5	20	50	65
Tahminî dünya ihtihsali[4]	538 470	1 090 680	2 336 153	2 847 849	2 870 260

1) Ham P. ve tabiî gaz sıvıları.

2) Muvakkat tahminler.

3) Kanada ve A. B. D. için verilen 1970 - 1974 rakamları bütün hidrokarbon sıvılarını içine almaktadır ve bu bakımdan, münhasıran ham P. rakamlarını ifade eden daha önceki rakamlarla kesin bir mukayese yapılamaz.

4) Varil ölçüsünü metrik tona çevirme güçlükleri dolayısıyle tahminlerde geniş ölçüde değişiklik olmaktadır. Bu bakımdan meselâ ham P.'ün özgül ağırlığı 15,5°C hararette, 0,78 (Amerikan Petrol Enstitüsü'nün câzibe miyarına göre) olduğuna göre bir metrik tonda 8,08 varil var demektir. Diğer taraftan mikyasın öbür ucunda, başka bir miyara göre özgül ağırlık 0,98'dir. Bu durumda bir metrik tonda 6,43 varil var demektir. Genellikle Orta - Doğu P.'ünde bir metrik ton 7,5 varil almaktadır. Afganistan, Bengaldeş, Küba, Moğolistan, Fas, Yeni Zelanda, Tayvan ve Tayland gibi ülkelerde yapılan küçük ölçüdeki istihsal hesaba katılmamıştır. (O. Yüksel)

Türkiye'de P.: Türkiye'de zengin P. yataklarının bulunduğu ve türlü bölgelerimizde P.'ün mevcut olduğu son 35 yıllık araştırmalarla anlaşılmıştır. Memleketimizde P. aramalarına ilk sahne olan yerin, 1887'de, şimdiki İskenderun ilçesinin Uluçınar (eski Arsuz) bucağına bağlı Çengen köyü (şimdiki adı : Kepirce) arazisinde olduğu, bazı kişilere bir imtiyazın da verildiği, bilgimiz kesin olmamakla beraber, bir Alman - İngiliz firmasının 10 kadar küçük sondaj yaptığı, ancak, işletmeye elverişli olmadığı düşüncesiyle daha sonraki yıllarda bırakıldığı anlaşılmaktadır. 1892'de, Tekirdağ ilinin Şarköy ilçesinin Mürefte bucağında Gaziköy dereleri boyunda bazı kişilerce P. kokusu sezildiği ve İstanbul'dan gelinerek bazı ufak sondajlar yapılmak istendiği, ancak işe başlanamadığı bilinmektedir. Fakat 1898'de Romanya'dan getirtilen işçilerle Gaziköy çevresinde 108 m'ye inen bir kuyu açıldığı, Şarköy'deki türlü yerlerde de 70 - 80 m derinlikte yer yer kuyular açıldığı, bazı P. ve tabiî gaz belirtilerine rastlandığı bilinmektedir. 1899'da European Petroleum Company'nin Londra'dan getirttiği bir jeologa bu bölgenin etüdü yaptırılmış, 1900'de açılan bir kuyuda, 89 m'nin biraz aşağısında P. bulunmuş, bu o zamana kadar yapılmış denemelerin en verimlisi olmuş, tulumba ile günde 2 ton P. alınmış, 1901'e kadar 47 ton P. çıkarılmış, verimin azlığı ileri sürülerek bu kuyu terkedilmiştir. Bu şirketçe, 1906 yılına kadar bu yörede kuyular açılmış, Oligosen flişi içine girdikleri sanılan kuyulardan yeterince belirti elde edilememiştir.

Birinci Dünya Harbi'nden önceki yıllarda bu harp içinde ve hemen sonrasında da, Yakın Doğu P.'lerinin önemi belirince, Türkiye topraklarında da, yabancı kişiler ve şirketlerce P. aramaları yapılmış; şirketler, isteklerini daha iyi olarak düşünüleni yapmak üzere, Turkish Petroleum Company'yi 1914'te oluşturmuş, bunda ortaklık oranları % 50 Anglo - Persian, % 25 Royal Dutch, % 25 Deutche Bank olarak düşünülmüş, bu sıralarda büyük harp başlamıştır. Bu harbin sona erdiği 1918 yılı ile Türkiye Cumhuriyetinin kurulduğu 1923 yılı arasındaki sürede de, kısmen işgaal kuvvetleri, kısmen de Kuvâ-yi Milliyye müzaheretiyle ufak ölçüde P. araştırmalarına girişilmiştir. Bu arada, 1916 - 1917'de Rus işgaali altındaki Doğu illerimizin türlü yerlerinde P. aramaları yapılmış, bunlardan Murâdiye ilçesinde şimdiki Uluşar köyü (eski adı Körzut veya Kürzot) yöresinde galeriler açılarak, Van gölünde işleyen gemileri besleyecek kadar P. elde edilmiştir. Buradaki P.'den daha önce, Türklerce de yararlanılmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, P.'ü araştırma işi devletçe ele alınmış, bazı yabancı uzmanlar çağırılmış, Mürefte, Çıralı, Tercan, Hasankale, Boyabat ve daha başka yerlerde P. aranmıştır. 1926'da 792 sayılı P. kanunu çıkarılmış, bitüm ve P. araştırılması hakkı hükûmete verilmiştir. Bu tarihten 1933 yılına kadar çoğu yabancı uzmanlarca, bunların bir kısmı ile birlikte çalışmak üzere Türk elemanlar (H. N. Pamir, A. Malik, K. Lokman, E. Taşmaz, Z. Kirman, B. Cutay, S. Atabek gibi) bu çalışmalarda bulunmuşlardır.

P. aramaları için önemli bir aşama olarak, 1933'te 2189 sayılı kanun çıkarılmış, dar bir kadro ile P. arama ve işletme idaresi kurulmuş, ertesi yıl Mardin'in Basbirin mevkiinde 1 327 m'lik bir kuyu açılmış, fakat P.'e rastlanmamış-

tır. P. arama teşkilâtının yetmediği anlaşılınca, 1935'te 2804 sayılı kanunla "Maden Teknik ve Arama Enstitüsü" (MTA) kurularak P. arama ve işletme idaresi de bu kuruluşun içerisine alınmış; bu arada Güneydoğu Anadolu'da P. arama işlerine ağırlık verilmiş, Ramandağı (b. bk.) P.'ü üzerinde durularak sondaj işlerine girişilmiş, açılan bazı kuyulardan verim elde edilmiştir (1937 - 1950). Daha sonra Garzan P. alanı bulunmuş, 1954'e kadar P. aramalarına 84 milyon lira sarfedilmiş ise de, üretim 58 000 tonu (o zamanki ihtiyacın % 6'sı) geçmemiştir. Güneydoğu bölgemiz, P. arama ve çıkarma çalışmalarının ağırlık merkezi olmuş bulunmakla beraber, Trakya (Mürefte), Van (Kürzot) ile Adana ve Hatay bölgelerinde de P. arama işleri yapılmıştır.

Türkiyede, daha sonraki yıllarda da, türlü bölgelerde yerli ve yabancı şirketlerce ve bunların ortaklaşa çalışmalariyle da P. araştırma, çıkarma ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Sözgelişi: 1969'da 5 şirket Türkiye'de P. sondajları yapmıştır: 1) Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), 2) N. V. Turks Shell, 3) North American International inc. - Aladdin Middle East Oil Ltd., 4) Trans World Oil Ltd. - Aladdin Middle East Oil Ltd., 5) Ersan Petrol Sanayii Anonim Şirketi. Yıl içinde 42 sondaj kuyusu açılmış (toplamı 107 000 metre), yaklaşık olarak 3,6 milyon ton ham P. elde edilmiştir (TPAO 1 133 522 ton, Ersan 50 824 ton, Mobil 608 377 ton, Shell 1 830 469 ton). P. aramaları günümüzde de sürmektedir. 1977 yılının ilk yarısında sondajlar yapılan Diyarbakır yöresinde, Güneykaya - 5 adı verilen yerde 2 530 m derinlikte P. bulunmuştur. Yine, 1976'dan beri zaman zaman faaliyette bulunn MTA Sismik 1 (Hora adiyle de anılmıştır) adlı Türk P. gemisi, Ege Denizi'nde P. aramaları yapmıştır.

Cumhuriyetin başlangıcında (1923) Türkiye, tek rafinerisi bile bulunmayan, P.'ü ve ürünlerini dışarıdan sağlayan bir ülke olmuştur. İkinci Dünya Harbi'ne (1939) kadar bir millî P. şirketi kurma gereği duyulmamış, 1940'da P. tüketimi sadece 100 000 ton olmuştur. Türkiye hükûmeti 1954'te topraklarında P. bulunduğuna iyice inanmış olarak bu alanda yeni girişimlere atılma gereğini duymuş, bu tarihlerde akaryakıt tüketimi 1 milyon tonu geçmiş, bir kanunla P. kaynaklarının değerlendirilmesi, özel girişimlere bırakılmıştır. Bu tarihten 6327 sayılı kanunla "Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı" (kısa adı: TPAO) 150 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Görevi, Türkiye'de P. işlemlerini yürütmek, P. ve ürünlerini almak, satmak ve dağıtmak, gereğinde başka ülkelerdeki böyle şirketlere katılmaktı. Ortaklığın sermayesi 1972'de 1,5 milyar lirayı bulmuştur. TPAO, önceleri sadece Diyarbakır ve Siirt çevrelerinde aramalarını sürdürmüş, sonraları bu aramalar bütün ülkeye ve karasuları alanlarına da yayılmıştır. Günümüze kadar çeşitli sondajların toplamı bir milyon metreyi geçmiş, 520'den çoğu TPAO'na, 320'si öteki şirketlere ait olmak üzere 840 kuyuyu bulmuş, P. üretimi hızla artmış, günümüze kadar bu mikdar 30 milyon tonu geçmiştir Bu arada 1702 sayılı P. reformu kanunu, daha önceki kanunun P. kaynaklarının işletilmesini özel teşebbüse vermesi tartışmalara yol açmış, bunun için bu kanun "P. kaynaklarının millî menfaatlere uygun olrak, hızlı, sürekli ve etkili bir şekilde artması, geliştirilmesi ve değerlendirilmesi" şeklinde belirtilmiştir. P. alanları sayısı 30, ham P. üretimi 3,4 milyon ton olmuştur.

Üretilen ham P.'ün işlenmesi için Batman'da kurulan rafinerinin yetmediği anlaşılınca, şirket, Batman'dan Dörtyol'a uzanan bir boru hattı (uzunluğu 494 km, çapı 46 cm, P. basma gücü günde 10 000 ton) döşeme çalışmalarını 1963'-te başlatmış, 1966'da işletmeye açılmıştır. Ortaklık, 3. beş yıllık plan döneminde (1973 - 1977) elindeki rafinerileri geliştirme yanında, Irak ve İran P.'lerini Türkiye yoliyle Akdenize ulaştıracak boru hatlarının döşenmesi işlerine de eğilmiş; bunlardan Irak - Türkiye P. boru hattı 1977'de gerçekleşmiştir. Bu P. boru hattı Güneydoğu Anadolu bölgesini boydan boya geçmekte, 340 km'si Irak topraklarında, 641 km'si Türkiye'de olmak üzere 981 km uzunlukta bulunmakta ve Yumurtalık terminalinde son bulmaktadır.

Rafineriler: Gerek yurt içinde elde edilen, gerekse dışarıdan alınan ham P.'ün tasfiyesi gerekmiş, bunun için de rafineri kurma ihtiyacı zamanla çok belirgin olarak kendini göstermiştir. Türkiye'de ilk rafineri 1930 yılında sadece 40 ton/gün kapasiteli olarak İstanbul'da "Türk Neft Sanayii A. Ş." tarafından kurulmuş, 1934'de çalışmasını durdurmuş, 1940'da Maden Teknik ve Arama Enstitüsünce satın alınarak Siirt'te Maymûne Boğazı'nda monte edilmiş, böylece Raman P.'ünü (b. bk.) işlemeye başlamıştır. Daha sonra Garzan bölgesindeki P. yataklarının da bulunması üzerine bu rafineri Batman'a (b. bk.) taşınmış, burada 330 000 ton/yıl ham P. işleme kapasitesine yükselmiştir. 1966'da ve 1970'te yapılan ek yatırımlarla bu rafineri büyütülmüş, kapasitesi 1 100 000 ton/yıla ulaşmıştır.

İkinci P. rafinerisi, 1 000 000 ton/yıl kapasiteli olarak, 1961'de İPRAŞ (İstanbul Petrol Rafinerisi Anonim Şirketi) adiyle ve Caltex ortaklığı ile İzmit'te kurulmuştur. Şirket hemen ek yatırımlara girişerek kapasiteyi 2 200 000 ton/yıla çıkarmış, 1970'te ise daha büyüyerek 5 500 000 ton, 1975'te yılda 8 000 000 ton ham P. işler duruma gelmiştir.

Üçüncü rafineri, Mersin'de 2 900 000 ton/yıl kapasiteli ve Mobil Shell ve BP şirketlerinin katıldıkları ATAŞ (Anadolu Petrol Rafinerisi) işletmeye girmiş, bu rafineri 1969'da ek tesislerle kapasitesini 4 400 000 ton/yıla çıkarmıştır.

Dördüncü rafineri, İzmir'de "Aliağa Rafinerisi" adiyle, 1972'de 3 000 000 ton/yıl kapasiteli olarak işlemeye başlamış, 1976'da ek tesislerle kapasitesi 4 500 000 ton/yılı bulmuştur.

Ayrıca Kahramanmaraş'ın Narlı yöresinde kurulan bir özel rafineride yakın bölge P. alanında üretilen ağır ham P. işlenerek fuel - oil ve asfalt elde edilmektedir. Böylece, Türkiye'deki rafinerilerin ham P. işleme kapasiteleri, yaklaşık, 18 milyon ton/yılı bulmuştur (Holanda'da 77, Batı Almanya'da 126, İran'da 30, İtalya'da 171). P. rafinasyon sonucu elde edilen akaryakıtlar dışındaki artık ürünler, gübreden kauçuğa kadar, çok çeşitli ürünler elde edilen petrokimya (b. bk.) sanayiinin ham maddesi olmuşlardır. Şimdi İç Anadolu'da ve Doğu Karadeniz bölgesinde de, iki rafineri daha kurulması işleri ve planlamaları durumu belirmiştir.

Türk P.'ünün satışı, biri devlet kuruluşu olan 5 işletme ve kuruluşça yapılır: P. Ofisi, Mobil Oil, Shell, BP P.'leri Anonim Şirketi ve Türk P. ve Madenî Yağlar şirketleri. (R. İzbırak)

PETROLOJİ (Kayaçbilim), kayaçların her çeşit bileşimlerini ve özelliklerinin incelenmesini, doğal tarihini, asıllarını, bugünkü şartlarını, değişme ve çürüme olaylarını inceleyen ilim dalı. Petrojeni ve petrografiyi içine alır.

PETROPOLIS (Pedro'nun şehri), Brezilya'nın Rio de Janeiro devletinde şehir. Deniz seviyesinden 813 m yükseklikte, manzara bakımından güzel, iklim bakımından yararlı bir noktada, kıyı bölgesinin yüksek bir vâdîsinde bulunur. Nüfusu 200 100 (1970)'dür. P., çok rağbet gören bir dinlenme yeri olup, karayolu ile Rio de Janeiro'ya bağlıdır. Katolik piskoposluğu olan P., 1843'te, Brezilya imparatoru II. Pedro'nun emriyle kuruldu ve Almanlar'la iskân edildi. Sarayın sayfiyesi idi. P. andlaşmasında (18.11.1903) Bolivya iki ülke arasında anlaşmazlık konusu olan Acre topraklarının bir kısmını Brezilya'ya bıraktı. (V. Örs)

PETROS (? - Roma aş. yu. 67?), **Azîz** [Yun.; Lat. *Petrus; Âramca Kefas*: gerek Yunancası, gerek Âramcası = kaya anlamındadır]. Asıl adı Simon olup sonradan buna P. adını katmıştır. Bâzan da Kefas diye adlandırılır.

Iona'nın oğludur. Önce Vaftizci Yahyâ'nın, sonra Îsâ'nın tilmizi olmuştur. Îsâ'nın Çarmıh'a gerilmesinden sonra Kudüs'te yerleşerek Hıristiyanlığı Filistin'de yaymağa çalıştı (M. S. aş. yu. 33 - 44). Kral I. Hirodis Agrippa tarafından tutuklandı ise de hapishâneden kaçtı ve Antakya'da yerleşti. Temeli sağlam olan bir geleneğe göre, Roma'ya gidip orada Nero'nun Hıristiyan katliâmında öldürülmüştür (M. S. 67 ?). Katolikler Îsâ'nın sözlerine dayanarak (Matta, XVI, 16 - 19) onun, Îsâ'nın yer yüzündeki vekîli olarak kabûl ediyorlar. Ahd-i Cedîd'de yer alan iki mektubu yazmış olması muhtemeldir. (V. Örs)

PETROSAVODSK, Sovyetler Birliği'ndeki Karelya Cumhuriyeti'nin başkenti (1923'ten beri), Onega Gölü'nün batı kıyısında bir liman ve Nurman demiryolunda bir kavşak noktası. Nüfusu 185 000 (1970). Şehir, aynı adı taşıyan körfezin sarp girintili çıkıntılı kıyısındaki taraçalarında 16 km uzanır. Düzgün bir şekilde kurulmuştur. Şu endüstrilere sahiptir: Makina fabrikaları, kereste kesme donatımı, prefabrik evler ve mobilyalar, giyim eşyâ ve yapı malzemesi fabrikaları. Şehirde bir üniversite, İlimler Akademisi'nin bir şubesi, bir eğitim enstitüsü, üç tiyatro ve bir müze vardır. P. 1703'te Büyük (Deli) Petro tarafından, "Petrovskaya sloboda" (sloboda = banliyö) adı altında büyük bir silâh fabrikasıyle birlikte kuruldu. Buna XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha başka silâh fabrikaları eklendi. 1777'de P. şehir olmuş, 1802'de de Olonez bölgesinin merkezi olmuştur. (V. Örs)

PETROV [*Petrof*], **Ossip Afanassieviç** (Elisabetgrad 1807 - Petersburg 1878), Rus opera bassosu. P.'un, bariton ile basso arası çok zengin ve zarif bir sesi ve olağanüstü aktörlük kabiliyeti vardı. 1830'da Kursk'ta bir fuarda şarkı söylerken keşfedildi. Aynı yılda Petersburg Saray Operası'nda sahne şarkıcısı olarak çalışmağa başladı. Glinka'nın *Çar için hayat*'ında Sussanen rolünü oynadı (1836), yine Glinka'nın *Russlan ve Ludmilla*'sında Russlan rolünü ilk olarak P. oynadı. P.'un en büyük rolü *Russalka*'daki değirmenci rolüdür. Dargomiyskiy'in *Taş dâvetli*'sinde Leporello'yu, Rimskiy - Korsakov'un *Pskov'daki kız*'ındaki İvan'ı ve Mussongskiy'nin *Boris Gudunov*'undadaki Varlaam'ı temsîl etti. Ölümünden dört gün önce sahnede idi. (V. Örs)

PETZOLD, Johann Christoph (Calau 1639 - Bautzen 1694), Alman müzisyeni. 1681'de Bautzen şehri müzisyeni olmuştur. Çeşitli sazlar ve bilhassa yaylılar için pek çok parçalar yazmış; kilise musikisi için deyişler bırakmıştır: *Jahrgang über die Evangelia* (İnciller üzerine bir yıl). (V. Örs)

PEUGEOT, Fransız sanayici ailesi. Eugène P. (1844 - 1907) ile onunla kardeş çocuğu olan Armand P. (1849 - 1915) Fransa'da bisiklet ve otomobil sanayiinin temelini attılar. Armand'ın babası Emile P. (1815 - 1874) ile Eugène'in babası Jules P.'nun (1811 - 1889), babaları II. Jean Pierre P. (1768 - 1852) kardeşi Jean - Frédéric P. (1778 - 1822) ile birlikte çeliği soğukta haddeliyor ve şerit testere imal ediyorlardı. Jules ve Emile P. fabrikayı yenilediler. Bu iki kardeşin oğulları olan Eugène ve Armand P. da ilk bisiklet ve otomobil yapmayı başardılar. Daha sonra Armand, Eugène'den ayrılarak başka fabrikalar kurdu. Firmalar ayrı ayrı geliştirildi.

PEYGAMBER (Fars.), Arabca'nın hem "nebi" hem "resûl" kelimelerinin ikisinin — aslında ayrı olan — mânâlarını içine alır. Mutlak mânâda, edebiyat ve musikimizde, İslâm peygamberi için kullanılır (Y. Ö.)

PEYGAMBER ÇİÇEĞİ (İng. Cornflower, Alm. Flockenblume, Fr. bleuet), iki ayrı çiçeğe verilen ad: 1. Centaurea cyanus. Bileşikgiller (Compositae) familyasına bağlı Avrupa menşeli ve orada çok yaygın bir bitki, Almanya'nın millî çiçeği. Bütün Kuzey Amerika'ya da yerleşmiştir. İnce, çok dallanan, 30 - 60 cm yüksekliğinde bir yıllık bitkidir. İnce yapraklarının kenarları dişli, çiçekleri parlak ve genel olarak mavidir. 20 kadar türe ayrılır.

PEYGAMBER ÇİÇEĞİ

2. Convallaria maialis. Zambakgiller (Liliaceae) familyasına bağlı çok zarif bir çiçek. İngiltere, Avrupa, Kuzey Asya ve Kuzey Amerika'nın Alleghenу dağları ormanlarında yerli olarak bulunur. Zarif, beyaz, güzel kokulu çiçekleri için yetiştirilir.

PEYK, Aslında Farsça bir kelime olup "haberci, hademe, maiyyet, muhâfız, yürüyen, dolaşan" anlamlarına gelmektedir. Osmanlı devlet teşkilâtında yaya habercilerden oluşan, hızlı koşmakla tanınan "postacı sınıfı"na mahsus bir unvân olmuştur. Daha sonra, Fâtih'ten itibaren, pâdişahın maiyyetinde süslü elbiseleri, sorguçlu külâhları ile gösteriş ve debdebe için görevlendirilmişler ve Osmanlı saltanatının müşahhas alâmetlerinden sayılmışlardır. Peykân-ı hâssa'nın sayıları, zaman zaman, değişiklik göstermiştir. Söz gelimi, XVI. yüzyılın ortalarında 40 kadar iken, bu yüzyılın sonunda 80 - 100, XVII. yüzyılda 60, XVIII. yüzyılda ise 150 kadar olmuşlardır. P.'lerin kışlası Sultan Ahmed Cami'i civarında İbrahim Paşa sarayının arkasında idi. Bugün de, Çemberlitaş'tan bu yöreye inen cadde P. hâne adını taşımaktadır. P.'lerin durumundan Bâbü's - saâde Ağası'na karşı sorumlu olan komutanları Peykbaşı unvânını taşırdı. Bunun yardımcısı P.'ler Kedhudâsı adını alır, ayrıca Müjdecibaşı, Birinci ve İkinci müjdeciler gibi rütbeler bulunurdu. Çıkma sırası gelen P., Kapıkulu süvarilerinden Sipah Ocağı'na geçerdi. Sancağa çıkan şehzâdelerin maiyetlerine de bir miktar P. tahsis olunurdu. P.'lerin, habercilik görevleri yanında, hacıların Haremeyn'den Şam'a sâlimen vardıklarını haber vermek üzere Surre alayına katılmaları da kanundu. Her yıl, en

kıdemli P., Müjdeci - başı tâyin edilir, Müjdeci - başı hacı kafilesi ile Mekke'ye kadar gittiği halde, öteki müjdeciler, Şam'da kafilenin dönüşünü beklerlerdi. Hacı kafilesi Şam'a avdet edince, Birinci ve İkinci Müjdeci bu haberi İstanbul'a iletir, Mekke Şerîfi'nin, Şam valisi ve Emîrü'l - hac ile Şam kadısının mektuplarını Sadrâzam Paşa'ya sunardı. O da bir telhisle, bunları Enderûn-ı hümâyûn'a gönderirdi. Müjdeciler, bu vesîle ile hil'at giyerlerdi. Müjdeci - başı ise, Rebîülevvel ayında, Mevlid günü İstanbul'a gelmek zorunda idi. Hac farîzasının kazasız yerine getirildiğini önce Dîvân-ı hümâyûnda, sonraları da Paşa Kapısı'nda Sadrâzama arz eder, Pâdişah tören dolayısı ile Sultan Ahmed Cami'inde iken huzura çıkarak Mekke Şerîfi'nin mektubu ile birlikte getirdiği Kâbe hurma kutusunu takdim ederdi. Bu münasebetle P.'lere 500 kuruş ihsanda bulunulması kanun gereği idi. Seferlerde P.'ler, XV. yüzyılın sonuna kadar, muharebe dışında silâh taşımazlardı. 1492 Arnavutluk seferinde bir ışık'ın Sultan II. Bâyezîd'e başarısız kalan suikast teşebbüsü üzerine bunların silâhlandırılmaları kanunlaştırıldı. Önceleri bıçak ve teber taşıyan P.'ler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra tabanca taşımağa da başladılar. P.'ler, pâdişahın şehir içi gezintilerinde (Biniş) on iki kişi, merasim ve alay gösterilerinde otuz kişi olarak Solak ve Şâtırlarla birlikte saltanat mevkibinin ön tarafında yer alırlardı. Seferlerde ise bütün bölük yürüyüşe katılır, şehirlere girişte pâdişahın ayağı altına serilen ve "pâyendâz" denilen kumaşları da bu üç bölük aralarında bölüşürlerdi. Cuma ve bayram alaylarında, Dîvân Çavuşları ile birlikte yürürlerdi. P.'ler saltanat şiârından olmakla, kıyafetleri de pek gösterişli idi. Ancak, zamanla, bu kıyafetlerde de değişiklik olmuştur. Söz gelimi, XVII. yüzyıl başlarında üsküf ile bu üsküfe yaldızlı, kıymetli taşlarla süslü tüylük geçirirler ve siyah balıkçıl tüyünden sorguç takarlardı. Bellerine sırma ve zerdûz işlemeli kuşak sararlar, canfesten yapılma üstlüklerinin iki ucunu kuşaklarına geçirirlerdi. Şalvarları ise bol kesim olup, dizleri üzerinde kıvrımlar olurdu. Sol ellerinde küçük bir teber, sağ ellerinde içi şeker veya şekerleme dolu bir mendil taşırlardı. P.'lerin kılık ve kıyafetleri devletçe sağlanır, elbiseleri de yazlık ve kışlık olmak üzere iki takım hâlinde verilirdi. Ulûfelerinden başka vezir, beylerbeyi ve ricâl-i devletin tâyinlerinde, P.'lere bahşiş ödenmesi usulden idi. Bu yan ödentilerin miktarı da, tâyin edilen makama göre değişmekte idi. (İ. Parmaksızoğlu)

PEYNİR, dünyanın en eski besin maddelerinden biri. P. mayası kullanılarak sütten yapılır. P.'in birçok çeşidi vardır. Kokusu ve lezzeti, önce kullanılan sütün cinsine bağlıdır. Bizde en çok koyun sütünden yapılır, inek, keçi ve manda sütü daha sonra gelir. Başka ülkelerinde lama, ren geyiği, kısrak, zebra, yak, manda sütü de P. yapımında kullanılır. Koku ve lezzet, sütün asitlik derecesine, yağlı olup olmamasına ve imâl tarzına göre değişir. 100 kilo sütten, yüksek besin değeri olan 8 ilâ 13 kilo P. elde edilir. P.'de yağ, kazein, kalsiyum ve A vitamini vardır. P.'ler çok çeşitli olduğu için besin değerleri hakkında bilgi vermek güçtür. Genellikle çedar (cheddar) gibi tam yağlı katı P.'lerde % 25 protein, % 31 yağ vardır ve bunların verdiği kalori kilo başına 4 000 kadardır.

P. çok eski zamanlardan beri bilinen bir besin maddesidir. İncil'de P.'e atıflar vardır. Eski Yunan ve Romalılar'ın, Hıristiyanlık'tan hiç değilse 1 000 yıl daha önceden P.'i bildikleri sanılmaktadır. Yahûdiler ve Romalılar P.'in kuvvet verici özelliklerini bilir ve askerlerini P.'le beslerlerdi; eski Yunanlılar da güreşçilere bol P. yedirirdi.

İyi bir P. elde edebilmek için her şeyden önce sütün tam sıhhatli hayvanlardan elde edilmesi ve hoşa gitmeyen bir kokusu olmaması gerekir. Bazı yerlerde bazı cins peynirler için sütün pastörizasyonu usulüne başvurulmaktadır. P.'in tam yağlı, yarım yağlı veya yağsız olması doğrudan doğruya sütten alınacak yağa bağlıdır.

P.'in imal şekli birbirinden çok ayrı bölgelerde az veya çok, diğerlerinden bağımsız olarak gelişmiştir. Bir çok durumlarda, imâl tekniği, iklim, tarım, halkın âdetleriyle yakından ilgili kalmış; bu yüzden muhtelif yerlerde yapılan P.'ler için çok çeşitli P.'imsi ve P. ismi meydana çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki P. yapan insanlar mâmûlerini bulundukları köye veya bölgeye göre isimlendirmişlerdir. Meselâ Avrupa'nın Cheddar (çedar), İsviçre, Gorgonzola, Roquefort vesaire, Türkiye'nin de Edirne, Kandıra, Mihaliç vs. P.'leri gibi. Aslında birçok durumlarda mahallî isimler veya mıntıka isimlerine aldanmamak gerekir. İmal yerinin değişikliği isim farkları P.'ler arasında büyük bir değişiklik olduğu mânâsına gelmez. Başlıca farklar, P.'in biçiminde, kokusunda, yumuşaklık veya katılığında olur.

P.'leri tasnif şekilleri muhteliftir. Ancak bunların hiçbiri her türlü ihtiyaca cevap verecek mahiyette değildir. Batıdaki yaygın tasniflerden biri P.'in bünyesine ve kullanılan olgunlaştırma unsuruna göre yapılır, ki şöyledir: 1) çok sert, ve bakteriler tarafından olgunlaştırılmış *(Parmesan, Romano);* 2) sert, bakteriler tarafından olgunlaştırılmış ve deliksiz *(Cheddar)* yahut delikli *(İsviçre),* 3) yarı yumuşak, bakteriler hem satıh mikroorganizmaları tarafından olgunlaştırılmış *(Limburger),* veya içeriden mavi küfle olgunlaştırılmış *(Roquefort, Stilton)* ve nihayet 4) yumuşak, olgunlaştırılmış *(Bric, Camembert)* veya olgunlaştırılmamış P.'ler.

Türkiye'de imal edilen başlıca P. çeşitleri şunlardır:

Beyaz P.: Yurdumuzda kullanılan P.'in yarıdan fazlasını beyaz P. teşkil eder. Beyaz P. inek ve koyun sütünden yapıldığı gibi keçi ve manda sütünden de yapılır. Beyaz P. imâlinde kullanılacak süt, mayalandıktan sonra büyük kalıplar hâlinde bezlere sarılarak özel mahfazalar içinde olgunlaştırılır. Suyu süzüldükten sonra daha küçük kalıplara bölünerek tenekelerde salamura içinde saklanır. Bozulmaması için buzhanelerde saklanması uygundur. Edirne'nin Beyaz P.'i ünlüdür (bk. LOR).

Kaşar P.'i: Koyun sütünden yapılır. Büyük ve kalın tekerlekler hâlinde kalıplanır. Kars, Afyonkarahisar, Edirne ve Bursa'da yapılır. İmâlâtı beyaz P. imâlâtına göre daha teferruatlıdır. Yapımı tamamlanan P. kalıpları diklemesine dizilerek kurumaya ve sararmaya bırakılır.

Tulum P.'i: Tulum içine sıkıştırılarak olgunlaştırılan bir P. çeşididir. Kendine has güzel bir lezzeti vardır. Bütün olarak çıkarılan ve tulum denen oğlak, koyun, kuzu, keçi derisine doldurulur.

Mihalıç P.'i: Menşei Karacabey'dir. Marmara bölgesinde yapılır. Bursa'nın Karacabey ilçesinin eski adı Mihalıç olduğu için bu adla anılır. Delikli, kendine has bir lezzeti olan, sert bir P. çeşididir. Kalınca, tekerlek kalıplar hâlinde yapılır.

Türkiye'de yapılan diğer P. çeşitlerinin bâzıları şunlardır: *Teleme P.'i:* Tuzsuz, yumuşak bir P. çeşididir. *Dil P.'i:* yumuşak beyaz, ve lifler hâlinde koparılabilen bir P.'dir. *Eritme P.'i:* Bu tip P.'ler sert P.'lerin eritilmesiyle yapılır,

hattâ içlerine baharat da katılır. Küçük kalıplar hâlinde satılır. *Çerkez P.*'i (b. bk.).

Batı dünyasının başlıca P.'leri şunlardır:

Brick (tuğla) P.: Münhasıran Amerika'ya mahsustur ve adını biçiminden alır. Kuvvetli ve tatlımsı bir lezzeti vardır.

Camembert P.: İnek sütünden yapılan yumuşak bir P.'dir. Tipik bir Camembert 11,5 cm çapında ve 2,54 cm kalınlığında olur. Genellikle kâğıda sarılı olarak ve aynı boy bir tahta kutu içinde piyasaya verilir. Camembert P.'i kurumuş P. ve küften ibaret bir tabakayla kaplıdır. İçi yumuşak ve sarımsıdır.

Cheddar P.: Adını İngiltere'deki Cheddar köyünden alır. İlk defa bu köyde yapılmıştır. A. B. D. ve İngiltere'de pek yaygındır.

Edam (Holanda) P.: Holanda'da yapılan katı bir P.'dir. Eskiden tam yağlı sütten yapılırken bugün % 40 yağlı sütten yapılmaktadır.

Gorgonzola P.: İtalyan P.'idir. İnek sütünden yapılır. Adını Milano yakınındaki Gorgonzola'dan alır ama, şimdi burada pek az yapılmaktadır. Buzağı işkembesinden elde edilen maya ile yapılır.

Limburger P.: Buzağı işkembesinden elde edilen maya ilk yapılan bir P.'dir. İnek sütünden yapılır. Tam veya yarım yağlı olabilir. En iyisi tam yağlı olanıdır. Kendine has çok kuvvetli bir kokusu ve lezzeti vardır.

Neufchâtel P.: En çok Fransa'da yapılır. Bondon, Malakoff, Petit Carré ve Petit Suisse bu P.'in değişik biçimde olanlarıdır. Standard anbalajı yaklaşık 4 cm'e 4 cm'dir. Kalay varaklara sarılı olarak satılır.

Roquefort P.: Koyun sütünden yapılan yumuşak bir P.'dir (bu P.'in inek sütünden yapılan Gex, Septmoncel gibi taklitleri vardır). Roquefort P.'inin en büyük özelliği içinin mermere benzer bir görünüşü olmasıdır. Bu görünüş başlıca olgunlaştırma unsuru olan *penicillium*'dan ileri gelir. XVIII. yüzyılın başından beri Güney Fransa'da yapılmaktadır; ve adını Roquefort köyünden alır. P. içindeki küf, imâlât sırasında kullanılan küflü ekmek kırıntılarıyla sağlanır.

Gravyer P.'i: bk. GRAVYER PEYNİRİ.

Bugün dünyada 4 - 500 çeşit P. yapılmaktaysada birbirinden gerçekten farklı olan P. çeşiti ancak 20 kadardır. Türkiye'deki P. imâlâtı 1972'de 200 000 tonu geçmiştir. (O. Yüksel)

PFEIFFER, Richard Friedrich Johann (Zduny, Posen 1858 - Bad Landeck, Silezya 1945), Alman bakteriyoloğu. 1887 - 1891 yıllarında Robert Koch'un asistanı olarak çalıştı. 1894'ten sonra Berlin'deki bulaşıcı hastalıklar enstitüsünde, 1899'dan sonra Königsberg'te, 1909'dan sonra da Breslau'da profesör olarak görev aldı. 1892'de adını taşıyan grip basilini keşfetti. 1896'da kolera'ya tutulmuş hayvanların serumu ile yaptığı Pf. denemesinde spesifik etki yapan bazı antikorlar buldu ve bunlara bakteryolizin (Bakteriolysine) adını verdi. Tifüsla ilgili imünizasyon usulü Pf'in keşfine dayanır. İmünite hakkındaki araştırmaları çok önemlidir. Başlıca eserleri: *Mikrophotographischer Atlas der Bakterienkunde* (Bakteriyolojik mikrofotografik atlas) [1889]; *Vorläufige Mitterlungen über den Erreger der Influenza* (İnfluenzaya sebep olan basil üzerine geçici bildiri) [1892]; *Über die spezifische Bedeutung der Choleraimmunität (Bakteriolysine)* (Kolera imünitesi (Bakteryolozin)'nin spesifik önemi üzerine) [1894]. (V. Örs)

PFITZNER, Hans Erich (Moskova 1869 - Salzburg 1949), Alman kompozitörü ve musiki konuları yazarı. Önce, Frankfurt Belediye Tiyatrosu'nda kemancı ve musiki direktörü olan babasının öğrencisi olarak çalıştı; sonra yüksek konservatuvara girdi ve Kwast'tan piyano, Knorr'dan da kompozisyon dersleri aldı. 1908-1918 yıllarında Strasbourg'da orkestra şefi ve opera müdürü oldu ve 1919 - 1929 yıllarında da Berlin San'at Akademisi'nde bir yüksek sınıfı idare etti. Nihayet Münih'teki musiki akademisinde profesör olarak çalıştı.

PFITZNER, Hans Erich

R. Schumann'ın hayrânı olan P. âlet musikicisi ve şarkı kompozitörü olarak san'at hayâtına atıldı. R. Wagner'in hayrânı olarak da musikili sahne oyunlarında çalıştı. Fakat çok geçmeden kendini "Modern" san'atçı olarak tanıttı. Yaratıcılığının bu safhasını *Die Rose vom Liebesgarten* (Sevgi bahçesinden gül) (Opera) [1901] ve *Mondlied* (Ay şarkısı) (Goethe'nin bir yazısına dayanan Opera) [1906] temsil eder. Bundan sonra P. milliyetçi ve aşırı muhafazakâr hareketlerin etkisiyle "Yeni Musiki" cilerden uzaklaşmıştır. Wagner, Schumann, Schopenhauer ve Eichendorff'a tapan P., yazılarında aşırı milliyetçi duygularını ve modernliğe karşı nefretini ifade etmiştir. Birçok Alman müzisyeni ona çağdaş kompozitörlerin en büyüklerinden biri gözü ile bakarlarsa da, genel musiki âleminde P.'e kimse hayran değildir. Ona Wagner üslûbunun bir taklitçisi ve ruhsuz bir romantizmin mümessili gözü ile bakılır. Yukarıda sayılan opera'larından başka başlıca eserleri şunlardır: *Der arme Heinrich* (Fakir Heinrich) [1895], *Palestrina* [1917], *Das Herz* (Yüksek) [1931]. Bunların hepsi opera'dır. *Von deutscher Seele* (Alman rûhundan) [1923] kantat. Yazıları arasında şunları zikr etmek yerinde olur: *Buhnentradition* (Sahne geleneği) [1905 - 1907]; *Von musikalischen Drama* (Musikili sahne oyunu hakkında) [1915]; *Futuristengefahr* (Fütüristler'den gelen tehlike) [1917]; *Die neue Aestbetik der musikalischen Impotenz* (Musiki alanındaki iktidarsızlığın yeni estetiği) [1917]. (V. Örs)

PHAISTOS (Yeni Yun. *festos),* Girit adasının orta bölümünün güneyinde sarp bir tepe üzerinde Minos'a ait bir saray. İtalyan arkeologlarca 1900'den beri bu sarayın yerinde kazı yapılmaktadır. M. Ö. aş. yu. 2000'den kalma bir sarayın temeli bulunmuştur. Bu temelin üzerinde, Minos devrinin en parlak zamanı olan M. Ö. XVII. yüzyılda ikinci bir saray yapıldı. Bu yeni saray, en geç Knossos sarayı ile birlikte tahrip edildi (Knossos sarayı M. Ö. 1400'den az önce tahrip edilmiştir). Bu yeni sarayın planı Knossos'unkine benzer: Girişin önünde batıya bakan ve taşlarla döşenmiş bir meydan vardır. Ortada bulunan bir avlu çevresindeki odaları toplar ama bu odaların doğu ve güneyde bulunanları toprağın çökmesiyle harap olmuştur. Batıda bir koridor ve mahzenler bulunur, serbest duran bir merdivenle birinci katta bulunan muhteşem kapıya çıkılır. Ön meydanın kuzey kenarında görülen basamaklar eski saraydan kalmadır. Yeni saray yapılırken toprak yükseltilmiş olup, bu maksatla serbest merdivenin önündeki

PHAISTOS : Bir görünüş

odaların malzemesi kullanılmıştır. Dağın kuzeyinde, Bronz devrinin sonlarına ait oda mezarlarından yapılmış bir nekropol (mezarlık) bulunur. Ph.'da bulunmuş olan kilden bir disk'in her iki yanında henüz okunamayan yazıtlar vardır.

Yunan devrinde Ph. şehri burada yer alırdı. Bu şehir bir zaman Gortyn şehrine bağlı idi. En eski çağlardan kalma evler, bir tapınak ve bir belediye sarayı meydana çıkarılmaktadır. (V. Örs)

PHALLUS (Lat.), Phallos kültü; erkek organına ve özellikle ereksiyon (dikilme) hâlinde olan (buna çok zaman *ithyphallos* denir) bu organa bağlı kült, yani âyin. Ph.'un rol oynadığı âyin hareketlerine "Phallophoria", "Ph. taşıma" denilirdi. Ph.'a bambaşka bir kuvvetin ve velûtluğun senbolü gözü ile bakılırdı. Bu sebeple muska olarak da kullanılırdı. Dionysos, Demeter, Osiris (bu ilâh ölümünden sonra oğlu Horos'un dünyaya gelmesine sebeb olur) ve Astarte âyinlerinde Ph. velûtluk senbolü olarak yer alır. Keza Hintlilerin de, Şiva kütünde Linga adı altında aynı rolü oynar. *Ahdi Atik*'te de Ph.'un kutsallığının izlerine rastlanır (Mûsâ, I., 24, 2 ve 47, 29). Avrupa'nın Yeni - Taş devrinden kalma, kumtaşından yapılmış Ph. ve Ithyph'ler bulunmuştur. Bu da din ve âyinde bu senbolün ehemmiyetine işaret eder. Bronz devrine âit İskendinav kaya kabartmalarında bazan erkekler (din adamı veya ilâh) olağanüstü büyüklükte Ph.'larla tasvîr edilirler. Almanya'nın kuzeyinde ve İngiltere'deki bataklıklarda aynı tasvirleri gösteren tahta heykelcikler bulunmuştur. (V. Örs)

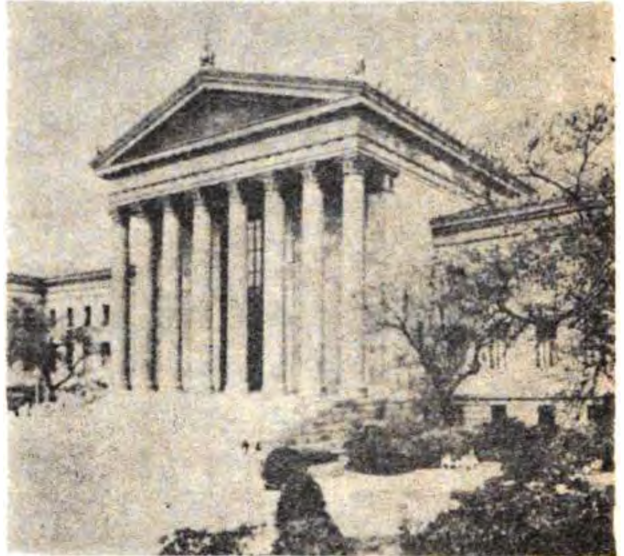
PHAROS (Yun.; Lat. Pharus), İskenderiye (Mısır)'ye yakın bir Akdeniz adası. Sonradan ada "Heptastadion" adını taşıyan bir şose ile kıt'aya bağlandı. P.'un doğu ucunda, II. Ptolemaios Philadelphos Sostratos tarafından, gemicilere gündüzün rehberlik edecek bir işâret olarak kullanılmak üzere bir kule yaptırıldı (M. Ö. 280 - 279). Bu kuleye dünya hârikalarından biri gözü ile bakılır. Kule, İskenderiye'nin senbolü hâline gelmiştir. M. S. I. yüzyılın ortasından sonra bu kule kıyı feneri olarak kullanıldı ve böylece adanın adı Lâtince'de ve Lâtince'den türemiş dillerde genel olarak "kıyı feneri" anlamını aldı. 120 m'den daha yüksek olan kule XIV. yüzyılda bir depremle yıkıldı. Alt yapısı, İskenderiye'nin doğu limanında Kayıtbay Kalesi adı altında hâlâ mevcuttur. (V. Örs)

PHARSALA (eski Yun. *Pharsalos,* Lat. *Pharsalus),* Orta Yunanistan'da bir kasaba; nüfusu 6 400 (1960). Eski Çağ'da P., Phthiotis adını taşıyan Tesalya bölgesinin merkezi idi. Caesar ile Pompeius arasındaki nihaî muhârebe burada cereyan etti (M. Ö. Haziran 48). Osmanlı çağında adı "Çatalca" idi.

PHELLUS, Lykia'da (b. bk.) antik bir şehir. Tarihi hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. M. Ö. V. yüzyılda var olan şehirden bazı mezar kitabeleri kalmıştır.

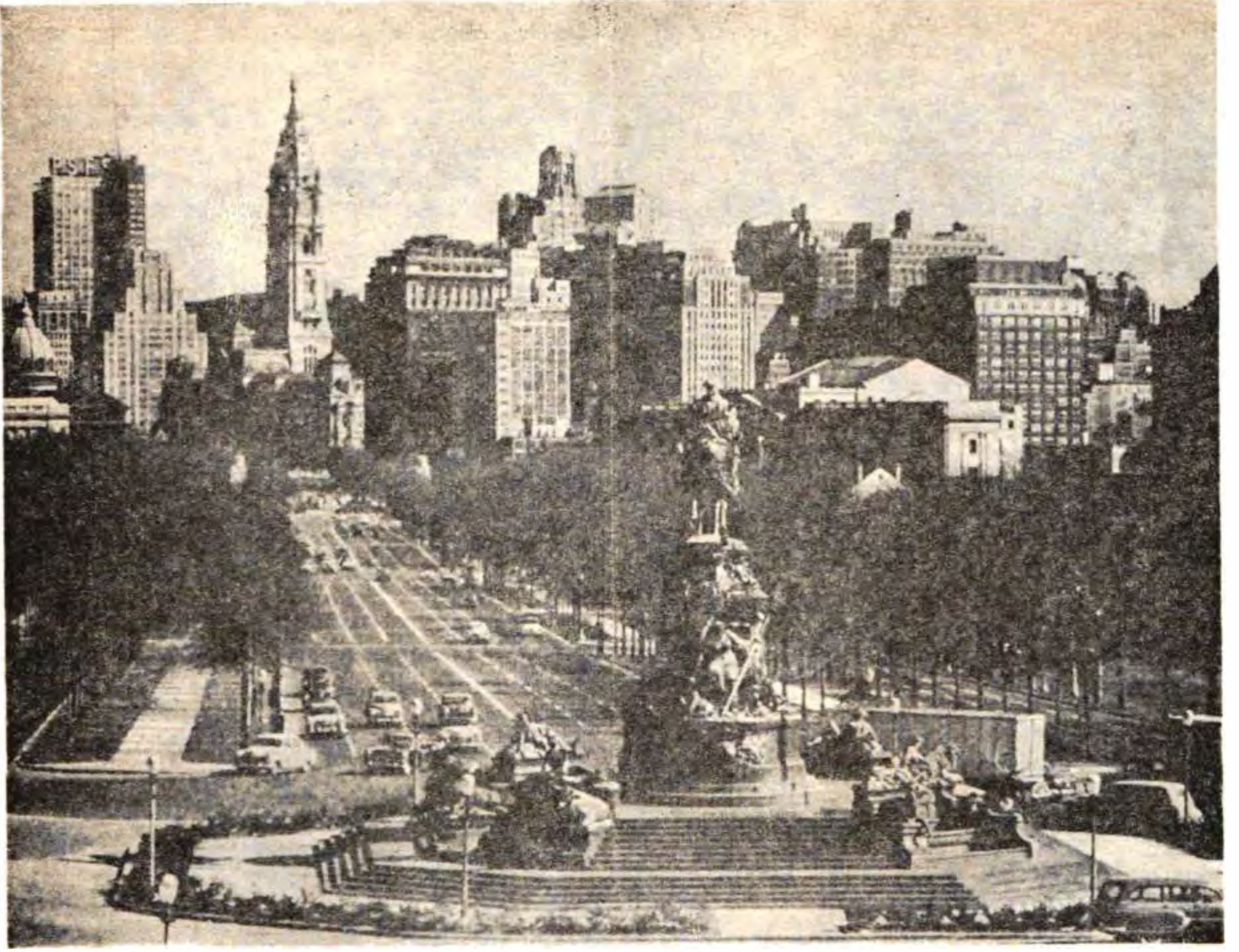
PHILADELPHIA, Birleşik Devletler'in dördüncü, Pennsylvania eyâletinin en büyük şehri. Nüfusu 1974 tahminine göre çevresiyle birlikte 3 799 600. Delaware ve Schuylkill nehirlerinin birleştiği yerde kurulan şehrin A. B. D. tarihinde önemli bir yeri vardır. Şehirde ve yakın çevresinde devletin kuruluşuyla ilgili tarihî eserler, hâtıralar yer alır.

P. XX. yüzyılın ilk yarısında Birleşik Devletler'in başka şehirlerine göre büyük bir nüfus artışı göstermiş; II. Dünya Savaşı'ndan sonra endüstri alanındaki gelişmesi de hızlanmıştır. Başlıca endüstriler, metal ve metal mâmulleri; kimyevî maddeler ve petrol mâmûlleri, besin imâlâtıdır. Pennsylvania ve Reading demiryolları P.'nın ve endüstrilerinin en büyük yardımcısıdır. Kamyon ve otomobil münakalesi, otoyollar ağıyla, şehri batıya ve kuzey-doğuya bağlar. Milletlerarası hava alanı hem kıt'a içinde, hem de Trans-Atlantik sefer yapan hava yollarının hizmetindedir. Limandaki faaliyet ise birçok A. B. D. limanlarından daha fazladır.

PHILADELPHIA : San'at Eserleri Müzesi

1740'ta kurulan Pennsylvania üniversitesi P.'dadır. Temple üniversitesi de 1884'te kurulmuştur. Bunların dışında muhtelif yüksek okul ve kolejler vardır. Alman göçmenlerinin gelmesiyle birlikte P.'da musiki faaliyetleri başlamış, XIX. yüzyıldan itibaren musiki hayatı organize bir hâle getirilmiş, muhtelif musiki cemiyetleri (Armonik cemiyet, 1802; Haydn cemiyeti, 1809; Cecilia cemiyeti 1824) kurulmuştur. Bunların en önemlisi 1823'te kurulan Music Fund cemiyetidir. Bu cemiyet 1824'te kendine mahsus bir salon yapmış ve musiki okulu açmıştır. 1857'ye kadar başlıca konserler bu salonda verilmiş, 1857'de ise Philadelphia Senfoni Orkestrası'nın (1900) beşiği olan Musiki Akademisi açılmıştır.

PHILADELPHIA : George Washington Âbidesi ve Franklin Caddesi

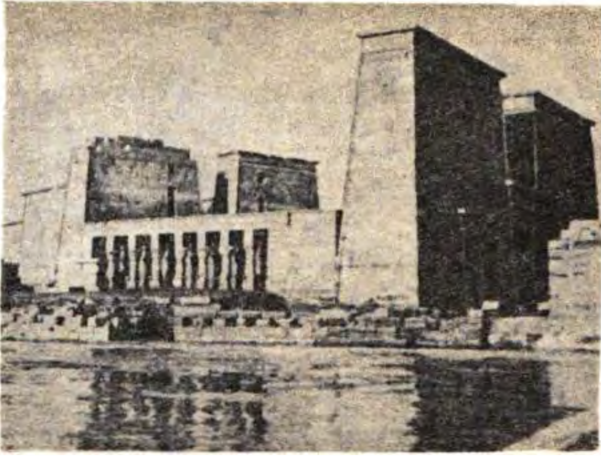
P.'daki tarihî yerlerin başında Independence Square (İstiklâl Meydanı) gelir. Şimdi Independence National Historical Park'ın bir kısmı olan bu meydanın tarihi 1730'a kadar uzanır. Independence Hall'da A. B. D. istiklâlinin ilânında kullanılan meşhur çan, ve beyannameyi imzalayan delegelerin oturduğu koltuklar ve kullandıkları hokka muhafaza edilmektedir. Independence Hall'un iki yanında kongre ve yüksek mahkeme binaları vardır. İstiklâl Meydanı, İstiklâl Beyannamesi'ni imzalayan 56 üyenin hâtırasını yaşatmak için 56 adet gaz lambasıyle aydınlatılır. Şehrin önemli binalarından biri de 167 m yüksekliğindeki William Penn kulesiyle City Hall'dur (belediye binası).

Tarih : P. 1682'de William Penn tarafından kuruldu. Buradaki arazi, kralın Penn'in babasına olan borcuna karşı, bir kraliyet fermanıyla ona verilmişti. Penn, burasını kendi dinî mülteci grubu Quaker'ler ve inancı ne olursa olsun başka insanlar için iskân yeri olarak seçti. Buradaki ilk barınaklar Delaware nehri sahilinde 1,80 m derinliği ve 6 m uzunluğu olan mağaralardan ibaretti. 1683'te ilk evler yapılmaya başlandı. 1699'da P.'nın nüfusu 7 200 kişiyi bulmuştu. Oldukça müreffeh bir iskân yeriydi. 1701'de şehir hâlini aldı ve 1799'a kadar Pennsylvania'nın başkenti oldu.

P., Amerika'nın istiklâlinden önceki yıllarda eğitim, san'at ve endüstri alanlarında Amerika'nın bütün diğer şehirlerinden önde geliyordu. Entelektüel ve politik bir merkez olarak da gittikçe artan istiklâl hareketinin odak noktası durumundaydı. Benjamin Franklin'in yayınladığı *Pennsylvania Gazette, Pennsylvania Journal and Weekly Advertiser,* gibi yayınlar kamu oyunu oluşturuyordu.

İlk kıt'a kongresi 1774'te toplandı. İkinci kongre 1775'te toplandı ve General George Washington başkumandanlığa getirildi. Kıt'a kongresi 4 Temmuz 1776'da İstiklâl Beyannamesi'ni yayınladı. Ertesi yıl, civardaki savaşlardan sonra P., İngilizler tarafından işgal edildi. İhtilâlden sonra A. B. D. anayasası 1787'de Independence Hall'da imzalandı. P. 1790'dan 1800'e kadar Birleşik Devletler'in başkenti oldu. (O. Yüksel)

PHILAI (Yun. *Philae,* Lat. *Pilak* (Eski Mısır dili), Ar. *Cezîretü'l - File),* Assuan'ın güneyinde, Nil ırmağı üzerinde bir ada. Eski ve yeni barajın arasında bulunur. Uzunluğu 460 m, eni 150 m olup üzerinde mabetler ve bunlara ait yapılar bulunur. Bütün bu yapılar, iki baraj arasında meydana gelen sun'î gölde, yüksekliklerinin yarısına kadar suya gömülmüş olup, tahrip olma tehlikesindedir. Yapıları, daha yüksek bir adaya nakletmek için bir plan vardır. En önemli yapılar şunlardır: 1. Nektanebos (M. Ö. 380 - 363) tarafından yaptırılan köşk; revaklarla çevrilmiş mâbet önü meydanı; 2. Ptolemaios Philadelphos tarafından yaptırılmış Isis mâbedi; tanrıça Hathor'un mâbedi (M. Ö. II. yüzyıl); Roma imparator-

PHILAI : Başlıca mâbedin güney - batı görünüşü

larından kalma köşk. Ph. adası, İsis mabedinden ötürü İsis'e ithaf edilmiş olup çok hacı çekerdi. Mâbetleri ancak M. S. VI. yüzyılda Bizans imparatoru İustinianos zamanında kapatılmıştır. (V. Örs)

PHİLEMON (Syrakusai, Sicilya ? - M. Ö. 264), Yunanlı şâir. Ph.'a, Menandros ile birlikte yeni Yunan komedisinin en şöhretli temsilcisi gözü ile bakılır. M. Ö. 327'de sahne şâiri olarak birinci zaferini kazandı ve yüz yaşına yakın öldü. Roma'lı şâir Plautus, Ph.'un iki veya üç komedisini latinceye adapte etti. Bunlar şunlardır: *Mercator* (Tüccar), *Trinummus* (Üç akça) ve muhtemel olarak *Mostellaria* (Hortlaklar piyesi). (V. Örs)

PHILIDOR, François André Danican (asıl adı: Danican; Dreux 1726 - Londra 1795), Fransız bestekârı (A. Campra'nın öğrencisi) ve satranç oyuncusu. E. Duni, P. A. Monsigny ve A. Grétry ile birlikte Fransız komik operasının başlıca temsilcisidir. Fransız komik operasını İtalyan elemanlarıyle zenginleştirdi. Aş. yu. 25 opera yazdı. Bunların başlıcaları: *Blaise savetier* (Kunduracı Blaise), *Le bûcheron* (Oduncu); *Ernelinde, Princesse de Norvège* (Norveç prensesi E.). Satranç oyuncusu olarak bu oyunun gelişmesini geniş ölçüde etkiledi. İlk olarak Ph., piyadelerin önemini anladı. "Piyadeler oyunun ruhudur" demiştir. Ph.'a XVIII. yüzyılın en önemli satranç oyuncusu gözü ile bakılır. Oyunun strateji ve taktiğine yeni prensipler soktu ve son oyun teorisini zenginleştirdi. (V. Örs)

PHILIP, Le Bon=İyi Kalbli (Dijon 1396-Bruge, Flandre 1467), 1419'dan itibaren Bourgogne dükü. Bavyera hânedânından Margaret ile Korkusuz Jean'un oğlu. Babasının sağlığında Charolais Kontu ünvânını taşıdı. 1419'da babasının katledilmesi üzerine dük olduğu gibi babasının diğer unvânlarını da tevarüs etti. Fransa kraliçesi Bavyera hânedânından Isabelle'i, oğlunu (sonradan VII. Charles) mirastan mahrum bırakmaya mecbur etmek için bir süre tâcına vâris olarak kabûl etti. Veliahdin birliklerine karşı savaştı ve St. Riquier savaşında şövalye ünvânını aldı. Yeni İngiltere Kralı VI. Henry'nin Fransa nâibi olan Bedford dükü de P.'in kız kardeşi Anne ile evlendi (1423); onun bağlılığının devamını sağlamak için Auxerre ve Mâcon gibi yerleri ona verdi. P.'in Orléans kuşatmasında birliklerini çekmesi üzerine Bedford, Jean d'Arc'a karşı yönelmeden önce (1430), Champagne ve Brie'yi de ona vaad etmek zorunda kaldı.

Daha sonra P., Arras kongresinde Fransızlar'la İngilizler arasında arabuluculuk etti; bundan bir yarar sağlayamayınca 1435'te Fransızlar'la Arras barış anlaşmasını yaptı. Böylece VII. Charles'ı Fransa kralı olarak kabûl ediyor, onun Korkusuz Jean'ın öldürülmesiyle bir ilgisi olmadığını teslim etmiş oluyordu. Buna karşılık da Bedford dükünün verdiklerinin yanısıra Ponthieu, Montdidier, Périnne gibi yerleri ve başka "bâzı şehirleri" alıyordu.

Bu yeni durum üzerine İngilizler'e karşı savaşa giren P., 1436'da Fransız ordularının Paris'i geri almalarını sağladı. Bir yandan da Holanda'daki topraklarını genişletiyordu. 1421'de Namour kontluğunun haklarını satın aldı ve 1420'de buraya sahip oldu. 1428'de Kontes Jacoba'dan Holanda, Zeeland ve Hainaut'nun idâresini eline geçirdi. 1430'da Brabant ve Limbourg'u tevarüs etti.

P.'in 1432'den itibaren en büyük düşüncesi Türkler'e karşı bir Haçlı seferi düzenlemekti. 1441'den 1445'e kadar Akdeniz ve Karadeniz'de bir filo bulundurdu. İstanbul'un düşmesi üzerine Doğu Avrupa hükümdarlarıyla bizzat temasa geçti. Sonunda ilk sefer grubunu yola çıkardı ama, bunlar Marsilya'dan öteye gidemediler.

Daha sonra Fransızlar'la arası yeniden açıldı. Öte yandan oğlu Charles'la da arası iyi değildi. Sonunda Charles bir "hükûmet darbesi" yaptı ve 1465'te P., idâreyi oğluna terketmek zorunda kaldı.

PHILIP MOUNTBATTEN, Prens (Korfu 1921), Edinburgh dükü, İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth'in kocası. Babası Yunanlı Prens Andreas, annesi Alice von Battenberg'dir. 1947'de İngiliz tabiiyetine geçtiği zaman Mountbatten soyadını aldı. 1952'de II. Elizabeth olarak tahta çıkan Prenses Elizabeth ile evlendi.

PHILIPPE (Cesur) (Pontoine 1342 - Halle, Brabant 1404), 1364'ten itibaren Bourgogne dükü. Fransa Kralı II. Jean'ın en küçük oğlu. 1356'da Poitiers'de babasının yanında savaştı, onunla birlikte İngiltere'de esir kaldı. Babası onu 1363'te Bourgogne düklüğüne getirdi ama, düklüğü, yeni kral olan ağabeyi V. Charles'ın 1346'te bunu tasdik etmesiyle geçerli oldu.

V. Charles ve P. birbirlerinin politikalarını desteklediler. P., 1369'da önceki Bourgogne dükü Philippe de Rouvre'un dul eşi Margaret'le evlendi. Bu izdivacı, Margaret'in bir İngiliz prensiyle evlenmesini önlemek için Charles istemişti. P., kayınpederi Flandre kontu Louis de Male'i destekledi; onun ölümü üzerine Flandre, Rethel, Nevers, Franche - Comté'yi ve Champagne'daki bazı toprakları tevarüs etti. Kuzey ve güney topraklarının yönetimini ayırdı. Holanda'daki Bavyera hânedânı kontlarıyla yakınlık kurdu. Büyük oğlu Jean'ı bu hânedândan Margaret'le evlendirdi, Margaret'in erkek kardeşine de (müstakbel Holanda kralı VI. Willem) kendi kızkardeşini verdi. Jean ve Margaret için, 1390'da Charolais kontluğunu satın aldı.

P. ve kardeşleri Fransa hükûmetinde de söz sahibi oldular. (1380 - 1388). Kral VI. Charles'in 1392'de aklî dengesini kaybetmesi üzerine P. yeniden Fransa'nın siyasetine hâkim

oldu. P. güzel san'atlara düşkündü, resimli kitaplar ve yazmalar koleksiyonu yaptı, ressamları korudu. Hayatının sonlarında oğlu Jean'ı Osmanlı Türkleri'ne karşı olan Haçlı savaşında finanse ettiği, ve sonra da onun fidye-i necâtı olan 200 000 düka altınını ödediği için ağır borçlar altında geçti.

PHILIPPE I (1052 - muhtemelen Melun 1108), Fransa kralı. I. Henri'nin büyük oğlu. 1059'da Reims'de taç giydi, 1060'ta babasının ölümü üzerine kral oldu. Flandre Kontu V. Baldwin'in niyabeti 1066'da son buldu.

I. P. kiliseye karşı tutumu ve özel hayatı yüzünden çağdaş tarihçiler tarafından kötü şekilde yanlış anlaşılmış bir hükümdardır. Aslında kraliyet arazisini genişletmiş, asayişi sağlamış ve kendi topraklarını da kuvvetli tâbîlerine karşı muhafaza etmiştir. Anjou verâsetinin mücadelesinde tarafsız kalmış, bu sayede Fulk le Réchin'den Château - Landon ve Gâtinais'yi almış (1068) bu suretle krallığın Paris, Melun ve Orléans civarındaki arazileriyle toprak bağı kurmuştur.

I. P., 1076'dan itibaren İngiltere krallarıyla muhâsamâta girişti. Önce Fransa'da kraldan fazla arazisi olan Normandiya Dükü I. William'la, daha sonra II. William'la savaştı.

I. P., Holandalı Kont V. Dirk'ün kızkardeşi Bertha ile 1072'de evlenmişti. Onunla evli olduğu hâlde 1092'de Tours'da, Fulk le Réchin'in karısı Bertrada de Montfort'u (1070 - 1117) zorla aldı. Ardından kendisinin Bertha, Fulks'un da Bertrada ile olan evliliğinin iptal edilmesini istedi; bazı Fransız piskoposları bunu hoş karşıladılar. Kral birkaç ay sonra Bertrada ile bir çeşit evlilik hayatı yaşamaya başladı. Bu sebeple ve kilisenin bazı reformlarına karşı çıkması sebebiyle aforoz edildi; sonradan kiliseyle tekrar barıştı. Aforoz edilmiş olduğu için çoğunlukla Fransız şövalyelerinden meydana gelen I. Haçlı Seferi'ne katılmadı.

PHILIPPE II, Auguste (Paris 1165 - Mantes 1223), Fransa kralı. 1179'dan itibaren babasıyla, 1180'den itibaren de tek kral olarak hüküm sürdü. II. P. önce feodal soyluların kurduğu bir koalisyonu bozguna uğrattı (1181 - 1186). Asıl meşgalesi ise Fransa'da büyük feodal arazileri olan İngiltere krallarıyla uğraşmak oldu. 1189'da İngiltere kralı II. Henry'nin oğlu I. Richard (Aslan Yürekli) ile ittifak yaptı. Henry'yi, Fransa'daki toprakları Fransa'ya bırakmaya zorladı. 1190'da II. P., ve artık kral olan I. Richard, III. Haçlı Seferi'ne katılmak üzere birlikte ülkeden ayrıldılar. Ancak Akkâ'nın zaptından sonra araları açıldı, kavga ettiler ve P. Fransa'ya döndü. Vakit geçirmeden Mukaddes Roma İmparatoru ile bir entrika çevirdi ve Aslan Yürekli Richard'ın, Filistin dönüşünde yakalanmasını sağladı. Richard, Avusturya'da mahpus tutulurken, P., Richard'ın kardeşi John Lackland'la anlaştı. Ancak Richard hürriyetini satın alınca P.'le savaşa tutuştu. Beş yıl (1194 - 1199) süren savaş sonunda P. kazandığı toprakların çoğunu bırakmak zorunda kaldı. Richard'ın ölümünden ve John'un İngiltere tahtına çıkmasından (1199) sonra, Fransa'daki İngiliz topraklarının çoğunu eline geçirdi (1205). Ancak İngiltere, Mukaddes Roma İmparatorluğu, Flandre ve bir çok feodal soyluların yaptığı ittifak (1213) II. P.'i büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bıraktı. Vakit geçirmeden büyük bir ordu kuran P., istilâcıların ordusunu Bouvines'de karşıladı (27 temmuz 1214) ve tarihî bir zafer kazanarak Fransa'nın kıt'a ölçüsündeki büyüklüğünün başlangıcını ilân etti. II. P. daha sonra oğlu Louis'yi imansız bir Fransız cemaati olan Albigeois'ları tenkile gönderdi ve onların arazilerini ele geçirdi. Böylece Güney Fransa'nın ilhâkı yolunda önemli bir adım atılmış oldu.

II. P.'in başardığı en büyük iş, Fransa'yı idarî bakımdan yeniden teşkilâtlandırmasıdır. Eski feodal subaylar yerine halktan bir istişare konseyi kurdu. Kırlık alanlarda yaşayan halk refaha kavuştu; Champagne'da yapılan büyük panayırlar sayesinde ticaret gelişti, serflik kaybolmaya başladı. Devamlı bir kraliyet ordusu kurulması, asillerin otoritesini zayıflattı. Manastırları ve şahısları kendi özel himayesine aldı. Duruma göre Yahudiler'e bâzan iyi, bâzan kötü davrandı. Paris memleketin sabit başkenti oldu. O öldüğü zaman, kraliyet otoritesi sağlam bir şekilde yerleşmişti.

PHILIPPE III, le Hardi (Cesur) (Piny 1245 - Perpignan 1285), Fransa kralı. IX. Louis'nin ikinci oğlu. 1270'te Tunus'a karşı girişilen Haçlı seferinde, babasıyla birlikte Tunus'ta bulunduğu sırada, babası ölünce kral oldu (1270). III. P., önce mâbeyncisi Pierre de la Brosse'un (Broce) etkisinde kaldı. Brosse çevirdiği çeşitli entrikalar sonunda 1278'de asılarak idam edildi.

III. P., Foix ve Armagnac'taki ayaklanmaları (1272) bastırdı; İngiltere Kralı I. Edward'la düzgün münasebetler kurdu. Arada bir çıkan bazı krizlere rağmen amcası Alphonse de Poitiers'nin topraklarını verâset yoluyla ele geçirmeyi başardı. Çeşitli entrikalar sonunda Aragon üzerine sefere çıkan III. P. bozguna uğradı, dönüşte ateşli bir hastalıktan öldü. Bu bir Capet hükümdarının faciayla biten ilk dış seferidir.

(Yirmialtıncı Cildin Sonu)